

תמליל הרצאות במסגרת קורס מורי דרך

תמלול : ד"ר רמי אמיר

ערך : אבי חי

תוכן עניינים

4.....	מבוא לארכיאולוגיה והיסטוריה מקראיים.....
4.....	תמלול הרצאת ד"ר יגאל לוין.....
82.....	ההיסטוריה של א"י בתקופת בית שני.....
82.....	תמלול הרצאת ד"ר עוזי ליבנר.....
116.....	גיאולוגיה.....
116.....	תמלול הרצאת מוטי זיק.....
148.....	ההיסטוריה של התקופה הרומית-ביזנטית.....
148.....	תמלול הרצאת ד"ר נחום שגיב.....
171.....	ארכיאולוגיה קלאסית.....
171.....	תמלול הרצאת ד"ר נחום שגיב.....
205.....	התקופה המוסלמית הקדומה.....
205.....	תמלול הרצאת ד"ר שמעון גת.....
225.....	האסלאם.....
225.....	תמלול הרצאת ד"ר שמעון גת.....
254.....	לקסיקון מושגי ייסוד באסלאם.....
254.....	הרצאת ד"ר שמעון גת.....
259.....	התקופה הממלוכית בארץ ישראל.....
259.....	תמלול הרצאת נועם פורת.....
265.....	יהדות.....
265.....	תמלול הרצאת ד"ר חגי עמיצור.....
294.....	מבוא לנצרות.....
294.....	תמלול הרצאת יסכה הרני.....
345.....	התקופה האיובית בארץ ישראל.....
345.....	תמלול הרצאת ד"ר שמעון גת.....
349.....	התקופה הצלבנית בארץ ישראל.....
349.....	שילוב הרצאת ד"ר ענת פלד ונועם פורת.....
374.....	השוואה.....
374.....	תמלול הרצאת אוריאל פיינרמן.....
388.....	בוטניקה.....
388.....	תמלול הרצאת תום צור.....
405.....	סיכום ירושלים לדורותיה.....
405.....	תמלול הרצאת ד"ר נחום שגיב.....
412.....	אקלים.....
412.....	תמלול הרצאת ד"ר עודד פוצ'טר.....
422.....	מלחמות ישראל.....

422	תמלול הרצאת איציק בשור
443	מבוא לדרכים וגבולות של ארץ ישראל
443	תמלול הרצאת ד"ר שחר שילה
455	מושגי יסוד בטופוגרפיה
455	תמלול הרצאת שי בייטנר
457	הבהאיים
457	תמלול הרצאת נועם פורת
461	המיעוט הערבי בישראל
461	תמלול הרצאת ניר קינן
475	העת החדשה בארץ ישראל 1799 - 1917
475	תמלול הרצאת איציק בשור
511	התקופה העות'מאנית, העת החדשה ותקופת המנדט
511	תמלול הרצאת איציק בשור
554	אמנות מוסלמית
554	תמלול הרצאת אלה שופמן
557	אדריכלות מוסלמית
557	תמלול הרצאת נועם פורת
561	ארכאולוגיה צלבנית
561	תמלול הרצאת ענת פלג
567	אקולוגיה - שמירת טבע ואיכות הסביבה
567	תמלול הרצאת ד"ר רוני אויסטרייכר
589	אמנות נוצרית
589	תמלול הרצאת מאשה לוי
605	סגנונות אדריכליים
605	תמלול הרצאת אלה שופמן
618	החי בארץ ישראל
618	תמלול הרצאת ד"ר עוזי פז
637	הדרוזים בישראל
637	תמלול הרצאת נועם פורת

מבוא לארכיאולוגיה והיסטוריה מקראיים

תמלול הרצאת ד"ר יגאל לוי

מתי מתחילים את תקופת המקרא?

יש הרבה אפשרויות - בריאת העולם - 4760 לפנה"ס, המפץ הגדול - 13.7 מיליארד שנה, ראשית הופעת האדם (2 מיליון שנה), ימי אברהם אבינו, יציאת מצרים, ראשית כיבוש הארץ. ההגדרה היא עניין של טעם ותלויה במטרה שלשמה שואלים את השאלה. אילו היינו עוסקים בארכיאולוגיה, היינו מתחילים עם ראשית הופעת האדם בארץ ישראל.

מתי מסתיימת התקופה? - גם כאן מבחר אפשרויות - חורבן בית ראשון - 586 לפנה"ס, הצהרת כורש 539 לפנה"ס, ייסוד בית המקדש השני 516 לפנה"ס, עליית עזרא ונחמיה 445 לפנה"ס, כיבושי אלכסנדר מוקדון 333 לפנה"ס.

מתי מסתיימת התקופה? - גם כאן מבחר אפשרויות - חורבן בית ראשון - 586 לפנה"ס, הצהרת כורש 539 לפנה"ס, ייסוד בית המקדש השני 516 לפנה"ס, עליית עזרא ונחמיה 445 לפנה"ס, כיבושי אלכסנדר מוקדון 333 לפנה"ס.

מבחינה פוליטית לאומית תקופת בית ראשון מסתיימת עם חורבן הבית וגלות יהודה. מבחינת התרבות החומרית תקופת הברזל בארץ ישראל מסתיימת סביב שנת 550 לפנה"ס. אם המזרח הקדום, אזי תאריך הסיום של התקופה הוא הגעת אלכסנדר מוקדון לאזור, סביב 333 לפנה"ס. אז חל שינוי מהותי בתרבות והאזור עובר להיות הלניסטי באופיו.

אנחנו נסיים את הקורס שלנו על תקופת המקרא בחורבן בית ראשון, למרות שיש המאריכים אותה הלאה עד וכולל שיבת ציון בתוך תקופת בית שני. החיבור בין בית ראשון לשני כולל את תקופת גלות בבל ושיבת ציון. הערה - כיוון שהקורס הזה נעשה בארץ, בגישה מקומית-יהודית אזי זה טבעי לסיים את תקופת המקרא בחורבן בית ראשון. אבל בעולם הגדול, בעיקר הנוצרי, ה-Biblical Period כוללת גם את כל תקופת בית שני, מאחר וה-Bible הנוצרי ובעיקר ספרי הברית החדשה מתארים אירועים המתרחשים קרוב לסוף ימי בית שני ואפילו טיפ טיפה אחר כך.

לדוגמה, סדרת אטלסי כרטא לתקופות ההיסטוריות בארץ ישראל, שהיא סידרה עברית במקורה כללה במקור כרכים נפרדים לתקופת המקרא ולתקופת בית שני. חלק מהמפות האחרונות של כרך תקופת המקרא חוזרות על עצמן בכרך תקופת הבית השני. כאשר יצרו את העותק האנגלי של הסדרה יצרו במכוון כרך אחד שנקרא תקופת ה-Biblical Period והוא כולל את כל המפות עד לתקופה הביזנטית.

החלוקה שאנו מאמצים כאן לא רק נובעת מתפישת העולם שלנו של בית ראשון ובית שני אלא גם חלוקה תרבותית. התקופה שאחרי חורבן בית ראשון מתרחשת כבר רובה בתוך עולם תרבותי הלניסטי-רומי שהוא עולם תרבותי מאד שונה מהעולם התרבותי של המזרח הקדום בתקופת המקרא. הספרים של שתי התקופות נכתבו בשפות שונות - התנ"ך נכתב בעברית, המקורות החוץ מקראיים של התקופה נכתבו בשפות שונות - אכדית, אשורית, בבלית וכו', ואילו הברית החדשה וכל המקורות ההיסטוריים בני תקופת בית שני (חוץ ממגילות קומראן) כבר נכתבים יוונית. התרבות היא שונה, השפה היא שונה, ובהחלט יש מקום להבחין בין שתי התקופות.

אם כן תקופת המקרא לענייננו מתחילה ברגע שיש בידינו מקורות כתובים לה, לא בהכרח בארץ ישראל. תסתיים לצרכינו, כאמור, בחורבן בית ראשון.

מה המקורות הכתובים לתקופה? יש שלושה וחצי סוגים של מקורות להבנת העבר הרחוק:

1. **מקורות כתובים** - שנחלקים בין התנ"ך לבין תעודות וכתובות שנתגלו בארץ ישראל ובארצות השכנות. לדוגמה - המנסרה מחרס שיצר סנחריב מלך אשור שבה, בין היתר, הוא מספר על מסעו לארץ ישראל. יש בידינו שלושה עותקים של המנסרה הזו: במוזיאון ישראל, בשיקגו ובמוזיאון הבריטי. דוגמה שניה - כתובת בארמית שהתגלתה בשנת ה-60 בתל דן.
2. **הממצא הארכיאולוגי**. לדוגמה - המזבח בהר עיבל.
3. **הגיאוגרפיה** - הן הפיזית והן ההיסטורית. הבנת המבנה והמיקום של הארץ, מקורות המים, רשת הדרכים, הכלכלה ומקורות הפרנסה, פרישת היישובים ויחסי הגומלין ביניהם - כל אלה עוזרים מאד בהבנת העבר. העובדה שאנו חיים ומכירים היטב את הארץ שאנו עוסקים בה מקנה יתרון מובנה לחוקרים הישראלים על פני חוקרים חייים בארצות אחרות.

לבסוף גם מדעי החברה ובראשם מדע האנתרופולוגיה עוזרים לנו. הם לא מספקים ידע ישיר על העבר כי עוסקים בחברה של היום, אבל הם כן מספקים מודלים, תחת מגבלות, להבנת החברות העתיקות ולפירוש הממצאים הארכיאולוגיים. הולכים ובודקים את דפוסי החיים של חברות פרימיטיביות בנות זמננו, ומנסים להקיש ממה שרואים שם על דפוסי החיים בעבר.

אגב, בעולם הגדול מקובל לסווג את הארכיאולוגיה יותר כמדע החברה מאשר מדע הרוח.

כמה הגדרות:

ארכיאולוגיה - מונח יוני שמשמעותו "דברים עתיקים" (ארכאוס=ישן, עתיק ו-לוגוס"- דבר). המונח היווני במקור לא בהכרח התייחס לתרבות חומרית אלא לעיסוק בדברים עתיקים בכלל (יוספוס פלאוויוס כתב את "ארכיאולוגוס יודאיקוס" - קדמוניות היהודים). בעולם האקדמי היום משמעות המונח שונה והוא מתייחס רק לחקר העבר של האדם על סמך שרידים חומריים. מי שעוסק, לדוגמה, בדיוזאורים אינו ארכיאולוג (אלא פליאונטולוג).

היסטוריה – מונח יווני שמשמעותו חקר, לא רק של העבר אלא חקר בלבד. מוזיאונים הנקראים Natural History Museum לא עוסקים בהכרח בחקר העבר של הטבע (גם) אלא מתעסקים בחקר הטבע בכלל. גם כאן המונח המודרני היסטוריה שונה והוא מתייחס לחקר עברו של האדם על סמך מקורות כתובים (מכל הסוגים).

גיאוגרפיה – כתיבת הארץ (גרף=כתיבה, גיא=אדמה, ארץ).

ארכיאולוגיה

חשוב ביותר להבין מהם חומרי הגלם של הארכיאולוגים ומהן שיטות הניתוח המקובלות. זה יעזור להבין, בין היתר, את הוויכוחים האינסופיים וחילוקי הדעות הקיימים בפירושים השונים הניתנים לאותם ממצאים ארכיאולוגיים.

חילוקי הדעות בין הארכיאולוגים המקצועיים אינם גדולים כמו שלפעמים חושבים. הם לא משנים מהותית את תפישת העולם שלנו לגבי כלל התהליכים והאירועים. בשולים יש גם כאלה המציגים תפישות עולם שונות ודיקליות מהמקובל בארכיאולוגיה הנורמטיבית, בדרך כלל על סמך שיטות ניתוח לא קונבנציונאליות ושנויות במחלוקת.

הארכיאולוגים מחלקים את מושאי מחקרם לשלוש קטגוריות בסיסיות עם גבולות גמישים ולא חד משמעיים ביניהם:

1. חפצים שבני אדם יצרו – Artifacts – כלים, לבוש, מבנים, חומות, רהיטים, תכשיטים – זה רוב הממצאים
 2. חפצים שאדם משתמש בהם אבל לא ממש ייצר אותם – אבני בניה, עצמות בעלי חיים ושרידי צומח שהאדם אכל.
 3. חפצים המעידים על סביבתו הפיזית של האדם – שרידי חי וצומח. יכולים להעיד על האקלים והתנאים הפיזיים שבהם פעל האדם.
- מראשית הופעתו של האדם הוא חי בחבורות. כך גם בעת שעבר למגורי קבע. בני אדם משאירים מאחוריהם המון זבל – דברים שאכלו, כלים בהם השתמשו. הרבה מאד פעמים קרו כל מיני דברים – רעידות אדמה, מחלות, בצורת, שאילצו את האנשים לעזוב את מקומות המחיה שלהם. לפעמים חזרו בתקופות מאוחרות לאותו מקום שעזבו ולפעמים לא.
- חורבה** – אתר חד שכבתי. מקום שננטש פעם אחת ולא נושב מחדש. תוצאה של יישוב של תקופה אחת. למשל, גמלא.

תל – כאשר חוזרים ומיישבים מקום שננטש. זה קורה בעיקר בשל מיקומו המשובח – מים, הגנה, קדושה, קירבה לדרך חשובה. יישוב חוזר ונשנה באותו אתר מייצר לנו תל המורכב משכבות שכבות של שרידי מבנים ועפר מתקופות שונות.

בתקופות שאנו עוסקים בהן התילים מייצגים בעיקר מרכזים עירוניים וחורבות מייצגות בעיקר כפרים ומצודות. למה? כי ליישוב כפרי קטן פחות חשוב איפה הוא יושב ואילו ערים רוצות ליהנות מהיתרונות האסטרטגיים של המקום הישן. יש לזכור, עם זאת, שהבחנה בין יישוב עירוני ליישוב כפרי היא מודרנית. בתנ"ך המילה כפר במובן של התיישבות קטנה במרחב כלל לא מופיעה. שם המילה עיר מתייחסת הרבה פעמים למה שנקרא בפנינו כפר.

התיישבות מחדש בתל נותנת יתרון למתיישבים מעבר ליתרונות המקוריים שעמדו למקום בבחירתו על ידי המתיישבים המקוריים – מאפשרת מילוי בעפר של החורבות הקדומות, פילוס משטח מוגבה והוספת גובה להעצמת היתרון הטופוגרפי. גם אבני הבנייה זמינות בקלות במקום.

תופעת התילים היא ייחודית למזרח התיכון. שם יש את הרצף ההתיישבותי הארוך ביותר בעולם. במקומות אחרים בעולם היה הרבה פחות זמן ליצור רצף ארוך של שכבות. התרבות העירונית בסין, למשל, מתחילה כמעט 3000 שנה אחרי התפתחות התופעה במזרח התיכון.

תומאס ג'פרסון היה הראשון שחקר במודע תל בעל שכבות. זה היה כבר במאה ה-18 בצפון אמריקה. לתל אין קרקע עמוקה ולכן הצומח עליו דליל, עם פחות צמחייה טבעית. לכן הוא קל מאוד לזיהוי בהשוואה לגבעה טבעית. באביב הוא הראשון שמתכסה בחרדלים צהובים שאוהבים את הקרקע העשירה בחנקות שהן תוצאה של תקופות החיים בתל.

לקח לארכיאולוגים די הרבה זמן עד שעלו על רעיון הסטריטיגרפיה.

אדוארד רובינזון, חוקר אמריקאי, אבי הגיאוגרפיה ההיסטורית המקראית. הסתובב בארץ מספר פעמים במאה ה-19. התמקד בזיהוי מקומות מקראיים (כולל מהברית החדשה). הוא זה שזיהה את דן ומגידו, למשל. הוא מתאר את תל דן (בערבית תל אל קאדי, לכן בעברית דן מלשון שופט). תאר את הסלע הגעשי שמרכיב את התל וחשב שהתל הוא לוע געשי. לא הבין כלל שמה שהיה על פני השטח היו שרידים רומיים וגם לא תפס את העניין שהתל הזה הוא מלאכותי.

כנ"ל במגידו. הוא זהה את העיר המקראית בשרידי המחנה הרומי בלגיה מתחת לתל. לא ממש הבין שהגבעה עליה עמד היא תל מקראי.

סיר פלינטרס פיטרי שהיה אגיפטולוג בריטי, הוא שהתחיל את עניין התילים ושייכו וזאת במקביל לחפירותיו במצריים, עת חפר גם בארץ, תחילה בתל אל חסי על גדות נחל שקמה. חשב שזה לכיש המקראית (וטעה). הוא הבין שהתל מורכב שכבה ע"ג שכבה.

הוא זה שייסד את שיטת התיארוך ע"פ כלי חרס שנבדלו זה מזה בצורה, בעיטורים, בחומר, בטכניקת הצריפה וכו'. בכל תקופה ייצרו כלי חרס מסוגים שונים – גם מתוך אופנה, גם מתוך התפתחות טכנולוגית, גם בשל השפעות זרות. את העיקרון הזה לקחו לשם השוואת תיארוכים בתילים שונים שחולקים במשותף כלים זהים.

היום יש לנו טיפולוגיה מפורטת של כל התקופות המרכזיות. זה הכלי הטכני המרכזי לתיארוך ממצא ארכיאולוגי. בעיקר מתעניינים בצורות השפה של הכלי, הידות וצורת התחית, וכן בעיטורים. לא ממש

מתעניינים בשחזור מלא של הכלי. אם נמצא כלי תמים, היינו שלם, זה בהחלט מרגש, אבל אין בכך שום תוספת מידע למרכז העניין – התיארוך. בשביל זה מספיק קטע אופייני, אפילו קטן מהכלי. החפירה מתנהלת בדרך כלל בריבועים, ועד שלא גומרים לתארך בדיוקנות כל ריבוע לא מפרקים את קירותיו. הארכיטקטורה הנחשפת היא משנית. לפעמים חופרים רק חתכים בכדי להבין את ההיסטוריה של האתר ובכלל לא ניגשים לפתוח שכבות ולחשוף את הארכיטקטורה.

בתל מגידו הסירו לגמרי את שלושת השכבות הראשונות לאחר שתיעדו אותן. לא חשבו כלל על שחזור ושיקום. בתל חצור יגאל ידן הזיז מבנים מהשכבות העליונות ובנה אותם מחדש בצד על מנת לאפשר לו להמשיך ולרדת לשכבות עתיקות יותר.

תמיד חופרים בשיטות שנראות הכי מתקדמות לחופר, אבל ברור שבעוד עשרות שנים יהיו טכנולוגיות מתקדמות יותר. לכן שומרים במודע חלקים לא חפורים בכל אתר, ללא קשר למגבלות התקציביות (שתמיד קיימות).

מקאליסטר הסקוטי הרס לחלוטין את תל גזר ולא ניתן היום לתקן את שקלל. כל החפירות של היום מוגבלות לכן לשולים של השולים של התל.

יש טיפולוגיה מפורטת גם לחפצים אחרים – כלי עבודה, תכשיטים וכו', אבל חשיבות כלי החרס היא בסדר גודל הרבה יותר גדול בשל התפוצה הנרחבת של כלי החרס. רק הם יוצרו בצורה המונית. זה היה הפלסטיק העתיק. התפוצה הגדולה הייתה בשל העובדה כי הטכנולוגיה הבסיסית היא מאד פשוטה. בכל כפר היה קדר של הכפר, והיה מגוון גדול שמאפשר מיון מצוין של האתרים והתקופות.

עזרה גם העובדה שמצד אחד אורך החיים של כלי החרס השלם הוא קצר יחסית – החרס נשבר בקלות, ומצד שני השברים עמידים לתקופות ארוכות ואינם מתכלים כמו בד או עץ. בנוסף, ובניגוד לאבן, החרס שומר על מצבו המחודש ולעולם לא חוזר למצבו הטבעי.

ייצרו אותם במיליונים ותמיד השאירו את הרסיסים במקומם כי לא היה מה לעשות אתם (פרט אולי לעיתים נדירות לכתביה ע"ג חרסים - אוסטרקונים).

חרס אינו דבר טבעי ולכן בכל מקום שיש חרסים ברור שהיה שם אדם. זהו לכן כלי המחקר העיקרי בסקרים ארכיאולוגיים הממפים נקודות התיישבות על פני שטחים נרחבים.

חימר הוא חומר גמיש לחלוטין ולכן ניתן לעצבו ולייצר באמצעותו חפצים מורכבים – כלים לשימוש יומיומי, כלי פולחן מורכבים. יש בו אינסוף אפשרויות לביטוי אומנותי, דתי ואסתטי. בנוסף שימש גם כחומר לכתבה אוסטרקון.

הכרונולוגיה היחסית נקבעת על פי טיפולוגית כלי החרס.

השכבות הפיזיות הנחפרות בתלים מסומנות באותיות רומיות כאשר שכבה 1 היא השכבה המאוחרת

(העליונה) ביותר. הספרור הוא עבור כל חתך, ואין בדרך כלל קשר בין שכבות בעלות אותו מספר שכבה

בתלים שונים. רק כאשר מתארכים את השכבות ניתן לקשור בין שכבות (כאמור, בעלות ספרור שונה בד"כ) בנות אותו זמן באתרים שונים.

בדרך כלל במהלך החפירה עצמה נותנים ספרורים זמניים במקומות שונים שנחפרים בתל, ורק כאשר גומרים את כל או רוב החפירה מאמצים ספרור אחיד לכל התל.

בתקופות שאנחנו מטפלים בהם כאן כמעט כל התאריכים "המוחלטים" שנדבר עליהם הם לא ממש מדויקים, שניים במחלוקת, ולא ממש חשובים.

רק כאשר ניתן לשייך ממצא כלשהו לאירוע או לאישיות הנזכרת בכתובים ניתן לדבר על תיארוך אבסולוטי לממצא. למשל, כאשר מוצאים חותמת עם שמו של מלך מסוים בשכבה מסוימת. ניתן לקבוע שהשכבה הזו

חרבה לא לפני תחילת מלכותו של המלך הזה. זה עדיין לא אמר ממתן השכבה שיכולה להיות מאוחרת הרבה יותר לתחילת שלטונו של אותו מלך (אולי אפילו לא שייכת כלל לתקופתו אלא לתקופה של מלך מאוחר יותר).

לדוגמה, העיר לכיש נחרבה בתחילת המאה ה-8 לפנה"ס ע"י סנחריב מלך אשור. על קיר חדר כס המלך בנינה סנחריב הציב תבליט קיר ענקי (היום במוזיאון הבריטי והעתק במוזיאון ישראל) עם תיאור המצור על לכיש

וכיבוש העיר. את התבליט הזה גילו ארכיאולוגים שפעלו בעיראק עוד לפני שזיהו בארץ את תל לכיש. העיר שוקמה, יושבה מחדש, ושוב נחרבה על ידי נבוכדנצר כ-115 שנים מאוחר יותר בשנת 586 לפנה"ס.

כאשר חפרו לראשונה את לכיש ראו שגם שכבה 2 וגם שכבה 3 בתל נחרבו עד היסוד. היה ויכוח על איזה חורבן מדובר – על זה של סנחריב או על זה של נבוכדנצר, ולא היה ברור איזו שכבה מהשתיים שייכת לימי

סנחריב.

דוד אוסישקין מאוני תל אביב חפר בשנות ה-70 את התל וראה שבתבליט סנחריב מופיעה רמפה שטיפסה אל חומת לכיש בכדי להעלות כלי פריצה אל מול החומה. הוא זיהה נכון את הסוללה הזו בתל ושם לב שהיא

מגיעה עד שכבה 3. סימן ששכבה זו הייתה אז ראש התל וכך קבע בוודאות ששכבה 3 (וכלי החרס שנמצאו בה) שייכת לימי סנחריב המאה ה-8 לפנה"ס, ואילו שכבה 2 המאוחרת יותר שייכת (על כליה) לימי נבוכדנצר

(המאה ה-7). זה אפשר לקח את הטיפולוגיה של החרסים שאופיינה כך בלכיש לתיארוך שכבות באתרים אחרים דוגמת בית שמש.

תל בית שמש – נחפר גם הוא בתחילת המאה ה-20 אין מקור היסטורי מהתנ"ך המתאר מתי נחרבה בית שמש. הממצא הארכיאולוגי מראה על חורבן גדול בסוף ימי בית ראשון. לא היה ברור מי החריבה סנחריב או נבוכדנצר.

בחפירות הראשונות לא הייתה אפשרות טכנית לקבוע למי שייכת שכבת החורבן הסופית בבית שמש. בשנות ה-90, כשחודשה החפירה בבית שמש, כבר הכירו את תוצאות החפירה של אוסישקין בלכיש משנות ה-80, ולכן ניתן היה להשתמש בטיפולוגית כלי החרס שנקבעה שם. כך הגיעו למסקנה שגם בית שמש נחרבה כבר על ידי סנחריב ולא על ידי נבוכדנצר. רק בקטע קטנטן של התל מצאו קרמיקה מאוחרת יותר.

איך מגיעים לתיארוך אבסולוטי? שיטה אחת זה לספור אחורה תקופות שאורכן מצוין במקורות שבידינו. זה שיטה שאומצה על ידי חז"ל, אבל ברור שיש פערים גדולים מידי. גם הנצרות עשתה את אותה טעות.

המצרים והמסופוטמים מאד האמינו באסטרולוגיה ולכן פיתחו מאד את התצפיות האסטרונומיות ותיעדו אותן ואת מקום התצפיות. אסטרונומים היום יכולים לתארך את מחזור גרמי השמיים אחורה ולשחזר כך את התאריכים המדויקים בהם נערכו התצפיות הללו. אלו הן נקודות הייחוס שממן ניתן ללכת בכרונולוגיה היחסית ולהדביק להם תיארוכים מדויקים.

הערה שלי – הכוכב סיריוס (אברק) נמצא מידי שנה בשמי מצרים כעשרה חודשים ושוקע מידי שנה מתחת לקו הראיה ממצרים לתקופה של 70 יום, שאחריהם הוא חוזר וזורח ממש לפני זריחת השמש (זריחה הליוקאלית). המצרים חיכו בשקיקה מידי שנה לזריחה ההליוקאלית של סיריוס כי היא בישרה את הגעת עונת ההצפה השנתית של הנילוס. יש בידינו אזכורים בכתובים של שתי שנים שמויחדות שבהן חלה הזריחה ההליוקאלית של סיריוס בדיוק בראש השנה המצרית. שנים אלה מופיעות בכתובים בתיארוך יחסי, כלומר השנה בה חל האירוע הזה צויינה כשנת כך וכך למלכות מלך זה וזה.

בשל ההבדל של רבע יום בין אורכה של השנה המצרית (365 יום) לאורך השנה השמשית - 365.25 יום (הקובעת את מועד זריחתו המחודשת של סיריוס) זורח כל ארבע שנים יום שלם אחד מאוחר יותר מתאריך זריחתו ארבע שנים קודם, ולכן יחזור לזרוח בראש השנה המצרי 1461 שנים לאחר שעשה כך קודם ("המחזור הסותי"). זה מאפשר לנו ללכת אחורה בקפיצות של 1461 שנים מהתאריך האחרון הידוע של מועד התלכדות כזה (שידוע לנו ממקור הלניסטי בן המאה ה-2 לספירה, אף כי יש המערערים על מהימנות המידע הזה), ולזהות כך את התאריך האבסולוטי של שנת התלכדות קודמת הנזכרת בכתובת העתיקה יותר. כך תיארו אבסולוטי את השנה הנזכרת בכתובת הקדומה מהשתיים שבידינו, וחישוב ממנו את התאריך האבסולוטי לעלייתו של מלך זה לשלטון. כך קיבלנו עוגן (יחיד!) לתיארוך אבסולוטי של שנות השלטון של כל הפרעונים לפניו ולאחריו.

השיטה כולה הוטלה בספק על ידי עמנואל ווליקובסקי שטען שהיא שגויה מכמה נימוקים והציע כרונולוגיה מצרית אבסולוטית שתאריכיה (החל מסוף ימי הממלכה התיכונה) מאוחרים בהשוואה למקובל בכ-500 שנה. שיטות מדעיות אחרות – פחמן 14 בעייתיות בגלל סטיית התקן הלא מבוטלת שלהן. לכן עבור התקופות ההיסטוריות הן בעיקר בדיוק התומכות בתיארוך על פי השיבו, ולא משהו שקובע את התיארוך בעצמו. עבור ארכיאולוגיה פרהיסטורית זה האמצעי היחיד ולכן השימוש בשיטה הזו מאד נפוץ בה.

פחמן 14 – איזוטופ של הפחמן 12 הרגיל שלו זמן מחצית חיים של כ-5500 שנה. שיטת התיארוך מבוססת על מדידת היחס בין כמויות הפחמן 14 לכמויות הפחמן 12 (הנורמאלי) בגוף הממצא האורגני. השיטה מבוססת על ההנחה שכל עוד האורגניזם היה בחיים תוצאות ההתפרקות של האיזוטופ פחמן 14 לפחמן 12 נותרו באמצעות מנגנון הנשימה/פוטוסינתזה שהשווה את ריכוזי האיזוטופ פחמן 14 לריכוז המצוי באטמוספירה. רק לאחר מות האורגניזם מתחיל הריכוז היחסי של פחמן 14 לרדת בעקבות התפרקותו, כי אז נפסקת הפעולה המתקנת של האורגניזם החי. ידעת קצב התפרקותו של פחמן 14 (זמן מחצית החיים) מאפשרת כך לחשב את הזמן שחלף מאז מות האורגניזם ועד ימינו.

מטבעות נכנסים לשימוש רק בתקופת בית שני. באופן עקרוני מטבע זה כמו כתובת קטנה, אבל בכל מקרה זה לא רלבנטי בכלל לתקופת המקרא.

תל דן – נמצאה כתובת המספרת על כיבוש המקום על ידי מלך ארמי. מאורע זה, כמו גם כיבוש העיר מחדש בידי בני ישראל כלל לא נזכרים בתי"ך. הכתובת נמצאה על גבי אבן שבורה שחלקיה שימשו כמרצפות לשער העיר שנבנה על ידי הישראלים לאחר ניצחונם, כדי שכולם ידרכו עליה בבואם לעיר.

לוח התקופות הארכיאולוגיות

תקופת האבן – מתחלקת לתתי תקופות על פי טיפוסים כלי האבן שייצר האדם, ובשלבם המאוחרים שלה גם על פי המבנים:

תקופת האבן – מראשית ייצור הכלים הראשונים (לפני כ-2 מיליון שנים) עד לפני כ-100 אלף שנים
התקופה הפליאוליתית – מ-100 אלף עד כ-20 אלף שנה לפני זמננו. התקופה שבה בני האדם היו ציידים-לקטנים.

התקופה האפי-פליאוליתית (נקראה בעבר מזוליתית) – מ-20 עד 10 אלפי שנים לפני זמננו – תקופת ביות בעלי החיים ותחילת החקלאות

התקופה הניאוליתית – עד לפני כ-6500 שנה לפני זמננו – יישובי קבע, חקלאות וייצור כלי חרס. התיארוכים הללו הם של המזרח התיכון. במקומות אחרים בעולם השלבים הללו היו בתאריכים אחרים, בד"כ מאוחרים בהרבה.

התקופה הכלקוליתית – 4500 - 3500 לפנה"ס - תקופת הנחושת-אבן. המתכת הראשונה בה השתמשו הייתה הנחושת שקלה לזיהוי בשטח, וקלה יחסית להפקה (לא דורשת חום גבוה לשם זיקוקה). נחושת מאד לא יעילה לעשיית כלי עבודה או כלי לחימה. היא רכה מידי ומתעקמת בקלות. השימוש לכן היה בעיקר לצרכים טקסיים ואומנותיים.

השימוש בנחושת בתקופה הכלקוליתית לא הביא לשינוי ממשי באורח החיים בגלל מוגבלות השימוש בנחושת. כלי העבודה העיקריים עדיין מאבן. הכלים הפולחניים והטקסיים כבר מנחושת. עדיין מדובר ביישובים חקלאיים קטנים. זו תקופת מעבר מחיי הנוודות ליישובי קבע.

תקופת הברונזה – מ-3300 לפנה"ס ועד 1200 לפנה"ס. ברונזה היא סגסוגת של 90% נחושת עם 10% משהו אחר – בדיל או אבץ, בד"כ בדיל. זו כבר מתכת קשה המאפשרת לייצר כלי עבודה ולחימה יעילים.

כאן כבר חייבת להיות קפיצת דרך תרבותית כי בדיל לא נמצא באזור. הוא נמצא באפגניסטאן, ספרד, בריטניה אבל לא במזרח! לכן השימוש בבדיל מחייב ערוצי סחר על פני מרחבים גיאוגרפיים גדולים. גם הטכנולוגיה לא פשוטה – אין נפחי ברונזה בכל כפר! זו התמקצעות של אומני הרושת.

בתקופה הזו מוצאים במקביל חידושים גדולים כמו העיור, השלטון המרכזי, הכתיבה. זה מהפך תרבותי של ממש.

תקופת הברזל – 1200 עד 550 לפנה"ס. הברזל הרבה יותר קשה להפקה – ניתך בטמפרטורות הרבה יותר גבוהות המחייבות טכנולוגיה מתחכמת בהרבה מזו של הברונזה. גם מרבצי ברזל הם די נדירים יחסית לנחושת. היום לא ברור שהיינו מאמצים את הברזל כסימן העיקרי המייחד את התקופה. בארץ ישראל לא ממש מוצאים בתקופות הללו בשטח את המתכות האלה – ברונזה וברזל. אלו הם שמות שירשנו מאירופה. לו היו מסתמכים בארץ על הממצאים מהשטח היו בוודאי בוחרים סממנים אחרים לזיהוי שינויים משמעותיים בחברות. BEFORE COMMON ERA - BCE לפני התקופה הכללית – זה נולד מאי רצון להשתמש במינוח הנוצרי BC המתיחס לישוע. זה יותר פוליטיקאלי קורקט.

התפתחות הכתיבה והמקורות ההיסטוריים שבידנו

שרבוטים וציורים ע"ג חפצים ומקומות ידועים מתקופות קדומות מאד (כרתים, מערות בדרום צרפת). זה עדיין איננו כתב. יש להן בוודאי משמעות, סצנות של ציד למשל, אבל זו לא משמעות כתובה. לא יודעים איך נאמרה. כתיבה היא העברה של השפה המדוברת תוך שימוש במערכת סימנים קבועה. בעת העתיקה, הרוב המוחלט של אנשים לא ידעו קרוא וכתוב. גם רוב המלכים לא ידעו זאת והחזיקו בשביל זה סופרי חצר. המילה הכתובה ממש לא מילאה תפקיד משמעותי בחיי האדם הרגיל. זאת, בניגוד מוחלט לתפקידה המרכזי היום. מי שעסק בכתיבה היו השלטון והמקדשים שבהרבה מקומות היו מאוד מעורבים. הכתיבה נחשבה לאליטה דתית, דבר מקודש שהאלים נתנו לבני האדם. לכן, כמעט בכל תרבות כותבת היה איזשהו מיתוס שעסק בתחילת הכתיבה.

בתנ"ך, למרב הפלא, אין את הדבר הזה! זה חסר לחז"ל שאבו לכן בפרקי אבות (פרק ה) שבו מנו את עשרת הדברים שנבראו ביום שישי ממש לפני כניסת השבת. אלו הדברים הפלאיים ביותר שיש בעולם: פי הארץ שבלעה את קורח, פי האתון של בלעם, הקשת, המן, המטה של משה, השמיר, הכתב והמכתב ולוחות הברית. הכתב ומה שנכתב בו נחשבים לכן לדברים ניסיים.

שמות, י"ז, י"ז – ויאמר יהוה אל-משה, כתב זאת זכרון בספר, ושים, באזני ה'ושע: כי-מחה אקחה את-זכר עמלק, מפתח העמים. זה האזכור הראשון של הפועל כתב במקרא. אין שום אזכור לכתיבה בכל ספר בראשית! זה לא מקרי כי רצו לשמור את זכות הכתיבה הראשונה בתנ"ך לתורה עצמה.

שמות ל"א, י"ח – ויפתו אל-משה, פכלתו לזכר אתו פהר סיני, שני, לחת העדת--לחת אבו, כתבים באצבע אלהים. הראשון בתנ"ך שכותב בפועל הוא האל עצמו. שוב לא במקרה. ואחר כך מוזכר בפירוש שהאל הוא שכתב את ספר התורה (שמות ל"ב, ל"א-ל"ג): ויכתב משה אל-יהוה, ויאמר: אנה, חטא העם הזה חטאה גדלה, ויעשו להם, אלהי זקב. לב ועתה, אם-תשא חטאתם, ואם-אין-מחני נא, מספרך אשר כתבת. לג ויאמר יהוה, אל-משה: מי אשר חטא-לי, אקחני מספרי.

בני אדם שרבו דברים שונים כבר מהתקופה האפי-פליאוליתית. זה לא היה כתב ולא ניתן לדעת איך הגו או דיברו בסימנים האלה.

ככל שידוע לנו, הכתיבה הקדומה ביותר החלה בדרום עיראק, דרום מסופוטמיה. זו מילה יוונית שמשמעותה "בין הנהרות" (מסו = בין, פטמוס=נהר, כמו סוס הנהרות=היפופוטמוס). הכוונה למרחב שבין בין הפרת והחידקל.

הערה - אין בתנ"ך אזכור של כתב חרטומים. בתנ"ך מוזכרים חרטומים ולכן אנו קראנו לכתב המצרי העתיק בשם "כתב חרטומים".

הערה שניה - בעברית אין לתרגם מסופוטמיה למונח ארם-נהריים. ארם נהריים כשם מקום אמנם מופיע בתנ"ך אבל הוא לא מתייחס, ככל הנראה, למסופוטמיה. אמנם מאוחר יותר האזור של מסופוטמיה הפך לאזור דובר ארמית, וזה כנראה הייתה הסיבה שמישהו הצמיד את המונח ארם-נהריים למסופוטמיה, אבל ארם נהריים של התנ"ך הוא אזור מאד קטן סביב העיר חרן בצפון סוריה, קרוב לגבול עם טורקיה. הוא אמנם כולו בן שני נהרות שאחד מהם הוא הפרת, אבל השני אינו החידקל אלא נהר הבליח.

בסביבות 3400 לפנה"ס בדרום מסופוטמיה, דרום עיראק של היום, חי עם שאנחנו קוראים לו היום – השומרית. הם לא קראו לעצמם שומרים אלא סנגיגה – "שחורי הראש" – הם דמיינו לעצמם את האלים שלהם כקרחים ולכן כל בני האדם היו שחורי ראש בהשוואה אליהם. כלומר הם קראו לעצמם – בני האדם – ולא ראו בעצמם עם או אומה ייחודים הנבדלים מהעמים האחרים שסביבם. מי שקרא להם שומרים היו יורשיהם שם – האכדים.

אחד הדברים החשובים שעשו השומרית היה בניית ערים גדולות עם מבנים מונומנטאליים גדולים, מקדשים וארמונות, ומערכות חומות מסביב עיר. הם יצרו מערכת של ערי מדינה עם מלכים עצמאיים בראשן. יש היום ויכוח בין העיראקים והטורקים אצל מי הייתה העיר הראשונה בהיסטוריה.

זה דרש מימון גדול עם מערכת גביה ושליטה מרכזית. בחברה כפרית כל אחד מעבד את השדות שלו לעצמו. בתקופות ללא לחץ עבודה ניתן לגייס את כוח האדם הפנוי לעבודות ציבוריות. זו משימה של השלטון המרכזי. כדי לבצע עבודות ציבוריות צריך לכן או לגייס כוח עבודה בכפייה או לממן תשלום שכר עבודה לשכירים באמצעות גביית מיסים (עדיין לא היו אמצעי תשלום). כך או כך צריך לתעד את התשלומים והמשלמים. חלק מהתיעוד הזה ייקרא בשמות המתחברים לעולם הדתי. הכוונה בתקופה הזו היא חלק מהשלטון, והמלך הוא כהן בעצמו. במסופוטמיה המלך לא היה אל בעצמו כמו במצרים, אלא היה סוג של כהן גדול המקשר את האדם עם האל. לכן מעשרות למקדשים הן סוג של מס.

מתוך הממצא הארכיאולוגי יודעים שבערך סביב 3400 לפנה"ס מתחילים לייצר מין אסימונים מחרס, שכנראה שימשו כקבלות על תשלומי חובות. על כל לוח כזה חרות מין סימן המציין כנראה את שם המשלם. זה עדיין פיקטוגרמות, לא ממש כתיבה.

בגלל שמאד קשה לחרוט בצורה מדויקת על חומר רך כמו טין, עברו לציור סכמתי שעם הזמן התנתק לגמרי מהריאליה של העצם אותו תיאר. (כמו האות אלף שלנו שמקורה היה ציור של שור=אלוף). כך התפתח כתב היתדות (באנגלית Cuneiform - מסמרים) שהפך להיות סוג הכתב המרכזי במסופוטמיה ובמזרח התיכון למשך

3000 השנים הבאות. אחר כך הכתב הזה נשכח וכאשר בסוף המאה ה-19 נמצאו בעיראק כתובות הכתובות בו לא היה לחוקרים מושג מה זה. כינו אותו בשם "כתב המסמרים", כלומר כתב בצורת מסמרים, שבעברית הפך להיות "כתב היתדות".

כתב יתדות זה לא שם של שפה (זו הייתה שומרית, אכדית, בבילית וכו') אלא שם לצורת כתב (לא אלפביתית). כמו הכתב הלטיני המשמש היום לכתיבת שפות שונות. בשלב הראשון כל סימן היה פיקטוגרמה, כלומר כל ציור ייצג מילה מסוימת, בדרך כלל חפץ. בשלב השני עברו לאידיאוגרמות – התמונה מסמלת לא בהכרח את החפץ המצויר אלא גם רעיון כלשהו שהחפץ הזה מסמל. כך למשל כוכב מייצג מושגים כמו אל, שמיים, (דירוג מלון), וכו', כאשר הפירוש המדויק נקבע בדרך כלל על ידי ההקשר בו הוא מופיע. מי שדובר את השפה אין לו בעיה לדעת את הכוונה מתוך ההקשר. עדיין אידיאוגרמה היא תמונה של מילה לא כתיבה של ממש.

עד היום משתמשים בלוגוגרמות כאלה – כמו סימולי סוגי המטבעות: דולר, פאונד, אירו וכו'. סימן הפאונד, למשל, משמש היום לסימון משמעות שונות – יחידת משקל, יחידת מטבע ועוד.

בשלב הבא עברו לשימוש בתמונה גם בתור ייצוג של הברות. כאן מתחילים לכתוב את השפה המדוברת בלי קשר למשמעות של הציורים הספציפיים. כעת הגיעו ליכולת לכתוב את כל מה שדיברו, כל צליל, כל צירוף של צלילים. זה הכתב ההברתי, עדיין לא הגיעו לייצוג של עיצור בודד (אלפבית). זה חייב שימוש במאות סימנים, חלקם גם שמשו כלוגוגרמות – סימנים המציינים מילה שלמה.

מכאן, בערך משנת 3000 לפנה"ס, יש תיעוד של כמעט כל מה שקרה בשומר – כתבים דתיים, מנהליים, חוזים, מסעות צבא, תצפיות אסטרונומיות, רשימות יוחסין ורשימות בעלות על הקרקע, הכול. בשלב הזה במרחב של מסופוטמיה השומרים היו היחידים שהשתמשו בכתב. שפתם ייחודית מאד, לא שמית ואיננו מכירים שפות אחרות שקרובות לה. בסופו של דבר הכתב השומרי אומץ על ידי עמים אחרים – האכדים ואחרים. הם השתמשו בסימנים השומרים שבוטאו כפי שהייתה בשפות שלהם, למשל באכדית. משם ניתן לשחזר את צליל השפה השומרית, אף כי השחזור הוא משוער בלבד. זה כמו שבטורקיה החליפו את כתיבת השפה הטורקית מכתב ערבי לכתב לטיני אבל שימרו בכתיב החדש את צליל השפה הטורקית. בדרך כלל זה מחייב הוספת סימנים מיוחדים לצלילים שנמצאים בשפה אבל אין להם ייצוג בכתב המאומץ המקורי.

השפות המדוברות במערב אירופה של היום הן אותו דבר – שפות שונות המשתמשות באותו כתב. כל שפה כזו מוצאת לעצמה את הפתרון המתבקש לבעיית העיצורים החסרים.

איך פוענח כתב היתדות?

בהיסטון – מצוק שנמצא בדרום איראן של היום. במאה ה-19 הגיעו לשם כמה חוקרים שהחשוב בהם היה הנרי רולינסון האנגלי – מומחה לשפות עתיקות שידע גם פרסית מודרנית. הוא מצא שם כתובות בכתב יתדות של מלכי פרס העתיקים דריוש, אחשוורוש, ואחרים שנכתבו בפרסית עתיקה ובבבילית עתיקה, שתייהן שפות שלא ידעו לקרוא אותן. הוא ידע פרסית מודרנית, ועל סמך ידע זה התחיל בניסיון לתרגם ולפצח את הכתב המוזר הזה שמצא על הקיר. המזל שלו היה שבמקום אחר נמצא גם עותק של אותה הכתובת בארמית. אחרי כמה שנים הצליח לפצח את השפה הפרסית העתיקה שנכתבה בכתב יתדות. משם הצליח לפענח את הכתובת בבבילית העתיקה שהיא בעצם אכדית, ומשם המשיך ופענח את השפה השומרית. זה אותו התהליך המאפשר למומחה לעבור מאנגלית מודרנית לאנגלית עתיקה ומשם ללטינית.

אבן הרוזטה היא המקבילה המצרית לסיפור הזה. המצרים לא כתבו בכתב יתדות. הכתב המצרי הוא כתב שכבר היוונים העתיקים קראו לו "כתב הכהנים" – הירוגליפים, כי חשבו שרק הכהנים ידעו לכתוב אותו. זה לא נכון, אבל השם נשאר. בעברית המודרנית כתב הכהנים הזה נקרא כתב החרטומים מהמילה חרטומים שמופיעה בספר שמות. זה כתב מאד יפה ומסודר, בכלל לא "כתב חרטומים" במשמעותו הנוכחית של כתב בלתי ברור וקשה לפיענח.

רוזטה – ראשיד של היום במצרים העלילית על יד חוף הים התיכון. ב-1798 חיילי נפוליאון, שעסקו בביצורים בפני פלישת הצי האנגלי, מצאו שם אבן (הנקראת יום "אבן הרוזטה") שכתובה בשלושה סוגי כתב – הירוגליפי קלאסי, היראטי (שני אופני כתב לשפה המצרית העתיקה) ויוונית עתיקה. זו כתובת של אחד ממלכי בית תלמי במצרים. הוא מתאר את מעשיו ומעשי אשתו שהייתה גם אחותו. למרות שחיו בסביבה יוונית לחלוטין מלכי בית תלמי הקפידו להציג עצמם כפרעונים לגיטימיים לכל דבר, ולכן תמיד כתבו את הכתובות שלהם גם ביוונית וגם בכתב הירוגליפי (שהיה מיועד לכלל הציבור המצרי שלא ידע יוונית).

המפתח לפיצוח הכתב הירוגליפי בידי שמפוליאון היה העובדה שחלק מהמילים בטקסט הירוגליפי היו מוקפות במסגרות – כרטושים בצרפתית, והיה דמיון רב במקומן היחסי של המסגרות הללו בטקסט המצרי למקום בו הופיעו בטקסט היווני שמות המלכים – קליאופטרה, תלמי, ברניקי ועוד. זה נתן לו את הרעיון שהמסגרות הללו היו הדרך בה כתבו את שמות המלכים בכתב המצרי הקדום, ומכאן הדרך הייתה קצרה (עשרים שנה!) לפיענח הפונטיקה של הסימנים בתוך המסגרות הללו לזו שנקראה בקלות בטקסט היווני. העיקרון העומד מאחורי כתב החרטומים המצרי כמעט זהה לעיקרון שעומד מאחורי כתב היתדות השומרי למרות שגראפית אין שום קשר בין אופני הייצוג. המצרים כתבו על פפירוס ולא על חימר, בדיו ולא בחריטה, וגם השתמשו בצבעים ובאופן מדויק ויפה. לכן בזמן שהסופרים השומרים הלכו ופישטו את הסימנים ועברו לכתב יתדות התהליך אצל המצרים הקדמונים היה הפוך. הם הקפידו לכתוב יפה גם כשסימנים כבר לא הייתה המשמעות הפיקטוראלית שלהן. למשל, גם כאשר השור כבר לא מסמל את החיה אלא את הצליל של המילה שור עדיין ציירו אותו בדיוק רב כשור.

הכתיבה המצרית מופיעה לראשונה בערך בין 3200 ל-3100 לפנה"ס, ואין כמעט שלבים מוקדמים להופעתה כמו שראינו בשומר. לכן ההנחה היא שהמצרים למדו את הרעיון מהשומרים ופשוט לקחו את זה ליישום שונה בהתאם לתנאים אצלם. עם זאת, הוויכוח עדיין ניטש מי קדם למי.

בשלב הזה עדיין יש מאות סימנים בכתב. הצמצום לאלפבית קורה הרבה יותר מאוחר רק בסוף תקופת הברונזה, והוא קורה דווקא באזורנו – דרום סיני. נטפל בכך מאוחר יותר.

המקורות הכתובים

יש מאות סוגים של מקורות כתובים – מהספרים הכי ארוכים כגון התנ"ך ועד כתובות בודדות ומצומצמות. מקטלגים אותן לפי הרבה קטגוריות, לא ממש חשובות לענייננו.

לענייננו חשוב להבחין בין מקורות שהגיעו אלינו כעותקים של עותקים, שהועתקו לאורך הדורות, למשל התנ"ך, כתבי ההיסטוריונים העתיקים (יוספוס פלאוויוס), הברית החדשה, מקורות חז"ל וכו' לבין כתובות מקוריות המתגלות בדרך כלל בחפירות ארכיאולוגיות (ארכיונים של בתי מלוכה – מארי, אוגרית, תל עמרנה וכו' וכן כתובות ע"ג מצבות, אוסטרקונים וכו').

מקורות משיניים לא תמיד ברור מידת האותנטיות שלהן וכמות השינויים שהוכנסו בהם במהלך ההעתקים שנעשו. מצד שני כתובות באתרן בדרך כלל בעיתיות בשל צורת ההשתמרות שלהן הלקויה שלהן – שבורות, דהויות, חסרות חלקים מרכזיים. כמו כן הם מאד תמציתיות ודלות בפרטים. חלקם בשפות לא מוכרות, חלקן מזויפות. לא תמיד ברור מה ההקשר שלהן, איפה נמצאו, איזה תאריך ליחס להן.

אחרי שמתגברים על הבעיות הטכניות של פיענוח הכתובת צריך כהיסטוריונים תמיד לשאול מספר שאלות: מהו אופי המקור? מי כתב? מתי כתב? מדוע כתב?

אלו שאלות מתודיות בסיסיות שחייבות להישאל בהקשר של כל טקסט היסטורי המגיע לידנו. רק אחר כך אפשר לנתח את האינפורמציה הנמצאת במקור הזה ולהגיע למסקנות. אם אין תשובות טובות לכל השאלות הללו תמיד צריך לסייג את ממצאי הניתוח.

כקורא או שומע לא תמיד ניתן לבדוק כל דבר, אבל ברמה העקרונית גם קורא או שומע צריך לשאוף לכך. בתור חוקר זו ממש חובה. חוקרים אינם בהכרח חסרי דעות קדומות ותמיד צריך לבדוק את האובייקטיביות של מחקרם. העיקרון של האובייקטיביות אמנם מקובל על כולם, אבל תמיד צריך לבדוק את היישום שלו בשטח. חשוב גם להפריד תמיד בין המחקר עצמו לבין השימוש שנעשה בתוצאותיו.

המחקר המודרני ברוב המקרים הוא אובייקטיבי. אבל זה לא תמיד היה כך. אף אחד בעולם העתיק לא כתב רק על מנת למסור ידע. תמיד כתבו מתוך מטרות אישיות – היסטוריוגרפיות או אחרות. לכן תמיד צריך לבחון את המקור ההיסטורי מתוך הכוונה של מחברו. כך גם בתנ"ך – הוא לא נכתב מתוך ראייה היסטוריוגרפית אלא מתוך כוונה לבסס את הקשר בין העם לאלוהיו.

גאוגרפיה היסטורית

צירוף של גיאוגרפיה היסטורית. משמש ענפי מחקר שונים שנותנים למושג הזה פרשנויות שונות. היסטוריון רואה בזה היסטוריה של הגיאוגרפיה – מי פיתח את מדע הגיאוגרפיה, מתי ואיפה. לעומתו, אנשים שעוסקים בגיאוגרפיה יישובית רואים בזה ענף מחקר הבוחן ומנסה להבין מה הביא למצב גיאוגרפי נתון, היינו מה התהליך ההיסטורי שקבע את הגיאוגרפיה (בעיקר היישובית) של מקום מסוים, או לחילופין מה הגיאוגרפיה שעומדת מאחורי ההיסטוריה, כלומר מהם התנאים הגיאוגרפיים שקבעו את ההיסטוריה של חבל ארץ מסוים, או עיר מסוימת.

לא נטפל פה בגיאוגרפיה או בגיאולוגיה של הארץ. כולם יודעים שמיקומה הגיאוגרפי של הארץ (גשר בין העמים) השפיע מאד על ההיסטוריה שלה. גם בתנ"ך מאד מודעים לכך. סיפור המרגלים הנשארם לתור את הארץ מצביע על הקשר שעשו בין תנאיה של הארץ לאפשרויות ההתיישבות בה.

מובן אחר של גיאוגרפיה היסטורית - שימוש בכלים גיאוגרפיים כדי להאיר את ההיסטוריה – יצירת אטלסים גיאוגרפיים, זיהוי אתרים.

זיהוי נכון של האתרים המופיעים במקורות ההיסטוריים הוא הבסיס לכל דיון גיאוגרפי באירועים היסטוריים.

לדוגמא, דברי הימים ב, י"א – רשימת 15 ערים שרחבעם בן שלמה ביצר (בנה למצור) ביהודה. היסטוריון רוצה להבין מה המשמעות של הרשימה הזו. מדוע מיקם אותם היכן שמיקם אותה. תחילה צריך לשים אותן על המפה, ורק אז ניתן יהיה לבדוק מה המכנה המשותף להן – ערי גבול, צמתי דרכים וכו'.

זיהוי נכון מבוסס על שילוב של שלושה סוגי נתונים:

1. נתונים המופיעים במקורות ההיסטוריים עצמם – תיאורם ותיאור סביבתם – האם יש במקורות פרטים לגבי המיקום כגון קרבה לדרך מסוימת, תקופות חורבן, מבנים מיוחדים, מידת הביצורים וכו'.
2. נתונים פונטיים (לשוניים) או טופונימים (שם המקום) הקשורים לשם המקום. האם השתמר השם המופיע במקור באיזשהו שם ידוע בסביבה.
3. נתונים ארכיאולוגיים על האתר המזוהה

בהרבה מקרים אין תשובה חותכת לזיהוי.

בשלב ראשון סורקים את המקורות הכתובים הרלבנטיים כמו המקרא, כתובות, וכו'. יש עדיפות למקורות הסמוכים ככל האפשר לתקופה הנדונה. לעיתים גם מסורות מאוחרות חשובות כמו קדמוניות של יוסף בן מתתיהו.

עיקר עניינם של המקורות ההיסטורית לא היה גיאוגרפי אלא תיאולוגי. היו מספר מצומצם של יוצאים מן הכלל – למשל במאה ה-4 לספירה – האונומסטיקון ("רשימת השמות") של אוזביוס בישוף קיסריה. ספר שקטלג את כל המקומות הנזכרות בתנ"ך ובברית החדשה ואת מה שהיה ידוע לו עליהן.

מאה שנה אחר כך הירונימוס, אחד ממייסדי הכנסייה, מתרגם את האונומסטיקון ללטינית ומתקן חלק מהשגיאות של אוזביוס. הירונימוס גם היה זה שתירגם את התנ"ך ללטינית – הוולגטה. כל הכיתובים במפת מידבא, למשל, הם ציטוטים מהאונומסטיקון של אוזביוס.

מעריכים שבסביבות 30% מהשמות הקדומים של אתרים מימי קדם השתמרו בערבית של תושבי הארץ עד היום. זה הוכר כבר על ידי מבקרים קדומים בארץ ישראל – רב סעדיה הגאון במאה ה-10, אשתורי הפרחי במאה ה-14 ועוד.

חקר שמות המקומות נקרא טופונומיה. היא עוסקת לא רק בהשתמרות השמות אלא גם במשמעותם. מדוע מקום מקבל שם מסוים? אדוארד רובינסון הוא אבי הטופונומיה.

הסיבה להשתמרות השמות היא הרצף ההתיישבותי של תושבי ארץ ישראל לדורותיהם, והעובדה שרובם דברו שפות שמיות – כנענית, עברית, ארמית, ערבית שיש להם לצליל דומה, פונטיקה דומה, וגם משמעויות דומות של מילים דומות. גם בתקופות של הגליית אוכלוסייה או חילופי שלטון, רבים מתושבי הארץ, בעיקר בשכבות הנמוכות של עובדי האדמה, נשארו במקומם. במקומות אלו השתמרו השמות – בעיקר בפי דוברי הערבית.

זה לא אחיד בכל המקומות ובכל המקרים, אבל זה תופש ברוב המקרים. מעט יחסית בנגב, בשפלה ובהר הרבה יותר. זה תלוי ברצף היישובי שהיה באזור.

יש כמה צורות של השתמרות השמות העבריים הקדומים בערבית של היום:

1. השם נשאר כמו שהיה בעת הקדומה ורק קיבל צליל או מבטא ערבי. כך יריחו (השם יריחו כנראה קשור לפולחן הירח, כך גם בית ירח. אבל תושבי יריחו מקשרים את זה לריח הטוב של המקום). כך יפו, כך בית לחם.
2. במשך כאלף שנים שפת השלטון בארץ הייתה יוונית. שמות יווניים ניתנו אז למקומות רבים והשתמרו – נבלוס-ניאפוליס, שומרון-סמריה-סבסטיה, אפק-אנטיפטריס-אבו בוטרוס
3. במקרים אחרים השם הנוכרי נשכח והוחלף בחזרה לשם מקורי. בית שאן-סקיתופוליס-ביסן, או עכו-פטולמאיס-עכא, רבת עמון-פילדלפיה-עמאן.
4. יש שמות מקומות שהם תרגום לערבית של משמעותם המקורית: תל דן – תל אל קאדי, חברון-חליל (חליל זה חבר בערבית), טייבה-עפרה. תוספת שלי – א-תל בערבית (=חורבות) – העי בערבית

המקור הטוב לשמות הקדומים הן המפות של סקר ה-PEF. זה צילום מצב של הארץ ערב השינויים הדמוגרפים הגדולים שחלו בארץ בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.

השלב האחרון בזהו הוא סקר או חפירה ארכיאולוגית באתר והכרעה בשאלה האם המקום יושב בתקופה המתאימה. לדוגמה, שארל קלרמן-נגו מצא ב-1871 בתל גזר כתובת עם השם גזר. זה אימת את הזיהוי המוקדם שלו. גם בלכיש נמצאו חרסים עם השם לכיש על גביהם. (הערה שלי – גם בתל מקנה נמצא חרס עם שם המקום)

היו בהיסטוריה הארכיאולוגית הרבה טעויות בזהו – עקרון, גת (תוספת שלי – דביר=תל בית מרסים). התוצאה היא שיש עשרות מקומות מודרניים עם שמות שיסודם בטעויות זיהוי של אתרים מקראיים (קריית גת, עקרון).

המזרח הקדום עד מחצית האלף השני לפנה"ס

מה שקורה בארץ ישראל לא קורה בוואקום. הכול קורה על רקע מה שמתרחש במזרח הקדום – הסהר הפורה.

הסהר הפורה – קשת שכוללת את עמקי הפרת והחידקל, ממשיכה לצפון סוריה, הלבנט – האזור של החוף, ומסתיימת בעמק הנילוס במצרים. זה מונח שהומצא על ידי ברדסטד משיקאגו. נכון יותר היה לקרוא לזה הסהר המושקה. מדובר בארצות בהן יש מספיק מים כדי לקיים חקלאות אינטנסיבית.

מהתקופה הניאוליתית האזור מייצר חברות חקלאיות עם עודפי מזון המאפשרים לקיים חברות עירוניות. שם מתפתח הכתב ושם קמות התרבויות הראשונות.

בין הנהרות נמצא המדבר הסורי-ערבי. הגבולות החיצוניים הם מצד צפון – ההרים והרמות הגבוהות של אנטוליה והרי ארט בקווקז הנמוך, מצד מזרח – איראן – אזורים מאד קרים שמאפשרים לכן חקלאות מצומצמת בלבד. בצד מערב – הים התיכון שלקח יותר זמן ללמוד לנצל אותו.

השומרית – 3400 - 2400 לפנה"ס

זה העם הראשון המוכר מההיסטוריה, הראשון שהשאיר תעודות כתובות אחריו. לכן יודעים איך קראו לעצמם (סנגיגה – שחורי הראש), מה היו אמונותיהם, ומה היה המבנה החברתי והפוליטי שלהם.

התיישבו בדרום מסופוטמיה מתישהו באמצע המאה ה-4 לפנה"ס. בהדרגתיות הכפרים הראשונים הפכו לערים, נבנו מקדשים, מפעלי ציבור, שלטון מרכזי (ממש לא נבחר), גביית מיסים, מעמד כוהנים. כל זה מביא לצורך ברישום ולתחילת הכתיבה. השומרית היו אלה שהמציאו את הכתב הראשון – כתב היתדות.

חוץ מהכתיבה השומרית הנחילו לנו חידושים רבים אחרים – העיר, המדינה, מתמטיקה. הראשונים שחילקו את המעגל ל-360° (כי המספר הזה קרוב למספר ימי השנה אבל נוח יותר לעבודה מ-365). עסקו באסטרונומיה (כי האמינו באסטרוולוגיה), תיעדו תצפיות. יש לנו גם בעברית מילים שמקורן בשומרית – היכל (א-גל בית גדול), אסותא (א-סו=מים זכים, לבריאות)

השומרית לא בנו מדינה מאוחדת. הם לא ראו בעצמם עם אחד. כל אחת מהערים השומריות המרכזיות – אור, אורוך (בתני"ך ארך), ניפור, לארסה, כיש – כולן היו ערי מדינה עצמאיות שבראש כל אחת היה מלך (לו-גל=איש גדול) שלידו הייתה איזושהי מועצה שהורכבה בעיקר מסוחרים, עשירי העיר.

קרוב לאלף שנה הערים הללו היו פחות או יותר לבדן במרחב. היו מלחמות ביניהן, נכרתו בריתות, אבל בגדול היו ערים בודדות. סה"כ היו כ-25 ערים כאלה. לכל עיר היו האלים שלה, אבל היו גם אלים משותפים.

התוצר הארכיטקטוני המפורסם שלהן – הזיגורט (מכאן בה השורש זקר במשמעות של להזדקר). השפה השומרית אינה שמית. היא לא קרובה משפחה של שום שפה מוכרת. הסיבה היא שאף אחד אחר לא כתב בתקופה ההיא, ולכן איננו מכירים היום את השפות של שכני השומרית. כאשר עמים אחרים באזור יתחילו לכתוב גלה שהם מדברים שפה רחוקה מהשומרית – השמית. לא מכירים היום שפה עתיקה שהיא קרובה לשומרית.

התרבות האחרת הכותבת היא מצרים, בערך כ-200 שנה אחר כך. עדיין בתחום הזמן של סוף האלף ה-3 לפנה"ס. אז יש כבר תרבויות עירוניות במקומות אחרים במזרח"ת. זה בערך חופף לתקופת הברונזה הקדומה

כשבארץ יש כבר ערים – תל ערד, למשל. עם זאת בארץ אין עדיין כתיבה, ולכן אין לנו מושג איזו שפה דיברו בני הארץ, מה היה מוצאם האתני, או איך נראה הפולחן הדתי של בני הארץ.

לאט לאט חלק מהמעמים השכנים בצפון מסופוטמיה ובצפון סוריה החלו לאמץ גם הם את כתב היתדות השומרי. בשלב המוקדם היה הם גם אמצעו בכתב את השפה השומרית. למשל אנשי מארי, שאיננו יודעים מהי השפה בה דיברו, כתבו שומרית.

יוצא מן הכלל אחד, שצץ פתאום באמצע האלף ה-3 2500 לפנה"ס, היא העיר אבלה, בצפון סוריה, לא רחוק מחלב. הסופרים באבלה עשו דבר מאד חדשני – הם לקחו את כתב היתדות השומרי והתאימו אותו לשפה המדוברת שלהם. זה היה די דומה למה שעשו הטורקים כשהגיעו למזרח התיכון כשאימצו את הכתב הערבי וכתבו בו את שפתם הטורקית. (אח"כ אתא טורק זונח את האלף בית הערבי ואימץ את האלף בית הלטיני גם כן בלי לשנות את השפה הטורקית). כנ"ל הפרסים שכותבים באלף בית הערבי את שפתם הפרסית. אנשי אבלה הם הראשונים שדיברו שפה שמית. כותבים את השפה השמית שלהם בכתב היתדות.

אבלה הייתה ידועה לחוקרים המודרניים מכל מיני אזכורים עתיקים אבל רק באמצע שנות ה-70 של המאה ה-20 התגלה המקום. הסורים הזמינו לחפור שם איטלקים שהיו קתולים אדוקים ורצו מאד לקשור את אבלה עם התנ"ך. לכן כשהתחילו לפרסם את הלוחות שפענחו ניסו לקשור את התקופה של אבלה לתקופת האבות. הם קבעו שזיהו בארכיוני אבלה שמות כמו סדום ועמורה, תרח ונחור. אחר כך התברר שהכול היה בדיה.

אבלה היא מקרה מרתק ייחודי, אבל אין לה שום קשר ישיר עם מה שקורה בארץ ישראל. היא מעין קוריוז היסטורי כי אחרי מאה שנה היא נחרבת עד היסוד ולא הייתה לה שום המשכיות והשפעה על התרבויות שאחריה.

האכדים – 2400 - 2000 לפנה"ס - סרגון ונרם-סין

בסביבות 2400 לפנה"ס אירעו בשומר שני דברים מאד משמעותיים. הראשון – העיר כיש נהייתה חזקה מחברותיה והתחילה להשתלט עליהן וליצור מעין מיני אימפריה בתוך העולם השומרי. לא השתלטה אמנם על כל המרחב השומרי אבל בהחלט היוותה אימפריה. הדבר השני – בערך באותה תקופה החלו להופיע בכתובות השומריות שמות של אנשים שהיום אנו יודעים להגיד שאינם שמות שומריים טיפוסיים. זה מעיד על חדירה של אלמנטים לא שומריים למרחבי שומר. היום יודעים שאלו הם שמות שמיים (מזרחיים).

שמי – מונח לשוני. התיאוריה המקובלת במדעי הבלשנות ההיסטורית היא שכל בני האדם החיים היום על פני כדור הארץ הם בני אותו תת המין – הומו סאפיינס סאפיינס. הקונצנזוס הוא שהמין הזה התפתח באפריקה ולאט לאט דרך המזרח התיכון נפוץ לאסיה, אירופה, אמריקה ואוקיאניה. הוא חיסלו את מיני האדם האחרים שחיו במקומות אחרים על פני כדור הארץ.

ברור שההומו סאפיינס סאפיינס כבר דיבר באיזושהי שפה. אין לנו מושג מהי כי הם לא כתבו כלום. עם ההתפשטות הגיאוגרפית על פני כדור הארץ הלכה והשתנתה גם השפה המדוברת בין הקבוצות השונות. בסוף יש הרבה מאד שפות ע"פ כדור הארץ.

אנחנו יכולים להכיר שפה רק כשהיא מתחילה להיכתב. לכן השפה הקדומה ביותר המוכרת לנו היא השומרית. יש משפחות של שפות המאורגנות בכעין אילן יוחסין של השפות. את זה אפשר ללמוד מהפונטיקה ומאוצר המילים השונה בשפות שונות.

השפות האירופאיות הן השפות הגרמניות, הסלאביות (מרכז אירופה) והלטיניות (דרום אירופה) משפחת השפות הגדולה ביותר המוכרת לנו היום היא המשפחה ההודו-אירופאית – הודית, איראנית, סלאביות, לטיניות, גרמניות. המקור לא ברור כי השפות התחילו לפני שהומצאה הכתיבה. כל התיאוריה הזו התפתחה, כמו רוב המדעים, בתקופת הנאורות באירופה, סוף המאה ה-17 מהלך המאה ה-18 כבר אז הבינו המלומדים שיש שלוש שפות המוכרות היום באזור שברור שהן קרובות משפחה – ערבית, עברית וארמית. השפות האלה יש להן המון משותף ברמה הדקדוקית, באוצר המילים, בפונטיקה. למשל רק בשפות האלה מבנה הפועל מתבסס על שורש של 3 עיצורים המוטטה בבניינים דקדוקיים שונים. זה לא קיים בשום שפה מוכרת אחרת!

בגלל שבתנ"ך כל דוברי הערבית, היהודית והארמית נחשבים לצאצאי שם, בנו של נוח, הדביקו להם החוקרים את השם "השפות השמיות", ומשם המשכו וקראו לעמים עצמם – יהודים, ערבים, ארמים – "העמים השמיים". אחר כך התברר מכתובות רבות מרחבי המזרחית שרוב השפות שדוברו ונכתבו במזרח הקרוב כולו בעת העתיקה הם בעלי מאפיינים שמיים. ככל שפענחו יותר ולמדו יותר את השפות הבינו שכנראה שהייתה איזושהי שפה שמית מקורית – השפה הפרוטושמית (שפה תיאורטית, אין לנו שום כתובות ממנה) לפני הפיצול לשפות המוכרות. עם הזמן העמים דוברי הפרוטושמית התחילו לנדוד ברחבי המזרח התיכון – מערבה, דרומה. מקובל לכן לדבר על שלושה ענפים של משפחת השפות השמיות: מערבי, מזרחי ודרומי.

הענף המזרחי כולל בגדול שלוש שפות: אכדית שהיא הקדומה מהשלוש והבבלית והאשורית שהן תולדות שלה. הענף המערבי כולל את האמורו (אמורית), ומאוחר יותר את הכנענית, הארמית, העברית, האוגריתית (ענף של הכנענית), המואבית, העמונית, הפניקית ועוד. הענף הדרומי הופיע בכתב הרבה יותר מאוחר והוא כולל את כל השפות הערביות, את השפה הסוהילית, וכן את האתיופית העתיקה (שפת הגז). כיום מכירים בכך שהשפות השמיות הן חלק מקבוצת שפות גדולה יותר הנקראת בשם קבוצת השפות האפרו-אסיאתיות.

השפה האבלאית היא כל כך קדומה שיש לה הרבה מהמשותף הן מהשמית המערבית והן מהשמית המזרחית. לא ממש ברור לאן לשייך אותה.

נחזור להגירה לתוך האימפריה השומרית בסביבות 2400 לפנה"ס. מי ששמו מופיע כבר בכתב ברור שהוא שייך לאליטה החברתית, כי האנשים הפשוטים כלל לא נזכרו בתעודות כתובות. כלומר המהגרים האלה ששמותיהם מופיעים בכתוב כבר הספיקו לרכוש מעמד חברתי גבוה, כלומר שהגירתם החלה הרבה קודם לזמן הכתובות.

החשוב במהגרים השמים (דוברי שמית) הנזכרים בכתובות הוא סרגון – איש שמשנה את ההיסטוריה. הסיפור המיתולוגי מתאר כי שנוולד לכוהנת שחייטה בכפר קטן במעלה הפרת. מאחר וכוהנת לא הייתה

אמורה ללדת ילדים הוא הוסתר בילדותו, הושם בתיבה, והושט במורד נהר הפרת. התיבה נשלחה מהמים סמוך לעיר כיש על ידי הגנן של מלך כיש שגידל אותו כבנו המאומץ. בסופו של דבר הפך למלך כיש. זה ממש סיפור משה בתיבה.

כשהבן הזה גדל הוא אימץ לעצמו את השם שרו-כין = השליט (השר) הלגיטימי (כן, נכון). בשפות השמיות המזרחיות המילה שרו=מלך, והמילה מלכו=פקיד. בשפות השמיות המערביות המשמעויות התייחסו. השם הזה אומץ על ידיו כי כנראה היו שהתקוממו נגד הלגיטימיות של שלטונו בהיותו בן מאומץ. **סרגון מלך אשור** מופיע שמו פעם אחת בלבד בתנ"ך (ישעיהו ח') ואנו יודעים שהוא חי במאה ה-8 לפנה"ס. התברר שבכתב יתדות חתובים את שמו בדיוק כמו ששרו-כין מלך אכד כתב את שמו 1600 שנים קודם לכן. אבל מאחר ובמשך התקופה הזו צורת הביטוי של השפה קצת השתנתה, לאוזן העברית של כותב התנ"ך זה נשמע "סרגון" ולא "שרו-כין". מאז מקובל לקרוא גם למלך האכדי סרגון למרות שהוא מעולם לא קרא לעצמו כך.

סרגון שהפך להיות מלך קיש לא הסתפק בכך. הוא השתלט די מהר על כל ערי שומר, המשיך צפונה והשתלט על כל מסופוטמיה, החריב את אבלה וכנראה הגיע עד לים התיכון. בכתובותיו הוא מספר על כריתת ארזי הלבנון כדי לבנות מקדשים במסופוטמיה. בשלב מסוים החליט לבנות עיר בירה חדשה – אכד. היא נזכרת בבראשית י"י (הפעם היחידה בתנ"ך).

סרגון הוא שמי-מזרחי לא שומרי, והוא זה שיזם שאותם דוברי שמית מזרחית יתאימו את כתב היתדות השומרי לשפה השמית שלהם, ממש כמו האבלאים לפניו. הם המשיכו להשתמש באותם פיקטוגרמות וסימנים של כתב היתדות השומרי לאותם דברים שיוצגו קודם, אבל כעת הם נקראו ובוטאו כפי שהם מופיעים בשפה האכדית השמית.

מ-2400 ואילך יש לנו לכן כתיבה בכתב יתדות בשפה שמית ולא שומרית. על שם עיר הבירה של סרגון אנחנו קוראים לשפה הזו השפה האכדית, ולממלכה שלו בשם ממלכת אכד. הוא ראה בעצמו מלך של אימפריה משותפת של השומרים ושל האכדים, וכנה עצמו "מלך כיש, מלך שומר ואכד" (אחר כך יקרא לעצמו מלך "ארבע כנפות הארץ"). כעת יש לראשונה בהיסטוריה אימפריה רב לאומית, רב תרבותית המקיפה את כל תחום הישוב, דוברת וכותבת שפה שמית.

סרגון מולך כ-50 שנה. בניו ירשו אותו לכן רק לזמן קצר, והאדם החשוב הבא בשושלת האכדית הוא נכדו של סרגון – נרם-סין. זה שם תיאופורי – שם שנושא בתוכו את שם האל (כמו עובדיה, חניבעל, מתתיהו וכו'). סין הוא שמו של אל הירח השומרי-מסופוטמי, נרם=מרומם, ולכן נרם-סין זה המקביל באכדית ליהורם או לירמיהו.

נרם-סין מלך גם הוא כמעט 50 שנה. בנה מקדשים וארמונות ברחבי האימפריה, ניסח מערכת חוקים אחידה לאימפריה (הרבה לפני חמורבי). ניסה, אך נכשל, להציג את עצמו כאל. מלכי מסופוטמיה נחשבו תמיד לחברי האלים, משרתי האלים אבל לא לאלים בעצמם כמו שהיו פרעוני מצרים. נרם-סין ניסה לקרוא לעצמו נרם-סין האלוהי, אבל הנוהג הזה לא ממש תפש ובוטל אחרי מותו.

האימפריה האכדית התמוטטה מהר מאד אחרי מותו של נרם-סין. הערים הוותיקות התמרדו כנגד האכדים, היו פלישות מהצפון, והעיר אכד נהרסה ונחרבה.

כמורשה של אכד יש לנו שני דברים חשובים: השפה האכדית (שמית מזרחית) הכתובה בכתב יתדות הפכה להיות השפה הכללית המשותפת לכל עמי מסופוטמיה. היא נשארה השפה הדומיננטית במשך כמעט אלפים שנה!

דבר שני – סרגון ונרם-סין השאירו אחריהם מורשת מלכותית של תפישת עולם האומרת שרצון האלים הוא שבכל תקופה ותקופה יהיה מלך אחד שיאחד תחתיו את כל מסופוטמיה. ברוב התקופות זה לא ממש התקיים, אבל כאשר זה כן התקיים היה קל למלכים להתחבר ולהסתמך על המורשת הזו. נוצרה היסטוריה אכדית פיקטיבית לחלוטין הטוענת שכבר בימי השומרים הקדומים המלוכה שהאלים הורידו לאדמה התקיימה רק בעיר אחת. במיתולוגיה הזו היה גם מבוול שהשמיד את האנושות כשלאחריו האלים החזירו את המלוכה לעיר כיש. הרעיון הזה ממשיך עד היום, כאשר המנהיגים הפחות אסלאמיים במזה"ת – השאח האיראני וגם סאדאם חוסיין – שניהם ניסו לרכב על ההיסטוריוגרפיה הזו ולהציג עצמם כממשיכי דרכם של המלכים הקדומים. כנ"ל עשה בזמנו גם כורש.

ממלכת בבל הקדומה – 2000 - 1700 לפנה"ס - חמורבי

בסביבות 2000 לפנה"ס מסופוטמיה שוב מפוררת ומחולקת לערי מדינה עצמאיות. פורצות מלחמות בין השומרים, האכדים וגורמים זרים אחרים. אז מתחיל שוב שינוי דמוגרפי באזור, שינוי שמוצא ביטוי בכתובות בנות התקופה. כתובות מהתקופה (המקבילה בארץ לתקופת הברונזה התיכונה) שכתובות אכדית, מראות שהשפה המדוברת היא כעת שמית-מערבית. מוזכרים שמות אנשים ממוצא שמי מערבי שנקראו בפי השומרים והאכדים "אמורו".

אמורו באכדית פרושו מערב. ארץ אמורו זו הארץ שמערב לפרת, היינו חבלי סוריה וארץ ישראל עד הים התיכון שנקרא "ים אמורו". תושבי מסופוטמיה דמיינו את ארץ האמורו כסוג של מערב פרוע שמאוכלס בנוודים ופראים הנחותים תרבותית מהם.

הממצא הארכיאולוגי מעיד על הגירת אוכלוסייה מהלבנט למסופוטמיה בערך סביב 2200 לפנה"ס. האמורו האלה מגיעים בהדרגה לעמדות בכירות בחברה המסופוטמית. בעיר אחת שולית עולה לשלטון שושלת ממוצא אמורו. מתוכה מתבלט אחד מבניה הוא חמורבי הידוע.

חוקרים ניסו לחבר את האמורו האלה עם העם האמורי הנזכר בתנ"ך. כך מקובל עד היום בהרבה פרסומים, ובאנגלית הן האמורו והן האמורים נקראים Amorites. האמת היא שבדיקה מראה שיש דמיון קטן, אם בכלל בין האמורים הם כל העמים המערביים החיים במרחב הסורי-ארץ ישראל. האמורי התנכי היא תת קבוצה של הכנענים שהם חלק מעמי האמורו. כלומר, כל מי שנקרא בתנ"ך אמורי הוא אכן אמורו, אבל לא כל אמורו הוא אמורי במשמעותו התנכית.

לא יודעים הרבה על שפת האמורו האלה. אמנם יש להם ערים גדולות רבות בסוריה – חלב, חמה, דמשק ועוד, ונמצאו בארכיונים עשרות אלפי תעודות כתובות, אבל האמורו מעולם לא התאימו את הכתב לשפתם שלהם. הם המשיכו לכתוב באכדית. לכן יש הרבה ידע על החברה וההיסטוריה שלהם, אבל בקושי מכירים את שפתם. את המעט שכן יודעים על שפתם שואבים משגיאות שעשו הסופרים האמורים שלא תמיד שלטו באכדית, ולכן חשפו בשגיאותיהם את השפה המקורית שלהם.

בתוך המרחב הגיאוגרפי העצום של האמורו היה, מן הסתם, הרבה גיוון בין הדיאלקטים השונים של שפתם, אבל לנו אין מספיק מידע בכדי להכיר אותם. כנראה שאנשי גור, לדוגמה, לא ממש דיברו את אותה השפה של אנשי מארי.

העיר האמורית הגדולה מכולן הייתה מארי, על הפרת, היום במזרח סוריה. מבחינה כלכלית היא הייתה חלק ממסופוטמיה, אבל מבחינה אתנית ותרבותית הייתה קשורה לחברה האמורית.

בחלק מכתובות מארי מהמאה ה-18 לפנה"ס נזכרת עיר בשם חצורו שמארי הייתה בקשרים מסחריים איתה. חוקרי מארי מיד זיהו אותה עם חצור שבארץ ישראל. הממשלה הסורית לחצה אמנם בתחילה לזיהוי אחר שלא יהיה קשור לארץ ישראל, אבל העניין הוכרע כשבחפירות חצור מצאו מכתב ממלך מארי למלך חצור.

אם כן, בסביבות 1800 לפנה"ס עולה לשלטון בבבל, אחת מהערים הפחות חשובות שבמסופוטמיה, מלך ממוצא אמורי (שמי-מערבי) בשם חמורבי (שבעצם נקרא עמורבי). השושלת האמוראית התחילה לפניו, אבל הוא זה שהזניק אותה לגדולה. עד ימיו העיר בבל לא הייתה עיר כל כך חשובה אז.

חוקי חמורבי – אחד הדברים הכי פחות חשובים להיסטוריונים! זו מצבה כתובה אכדית עתיקה שנמצאה בסוף המאה ה-19 בשושן לשם נלקחה כשלל על ידי כובשי בבל. בראש המצבה יש תבליט המראה את חמורבי מקבל את ספר החוקים מהאל (ממש כמו במעמד הר סיני!). מאחר ובעת שנתגלתה כבר ידעו לקרוא אכדית עתיקה היא עשתה מיד רושם עז, כי חלק גדול מהחוקים שבה מזכירים מאד את חוקי התורה, בעיקר בחלק האזרחי שלהם העוסק בניהול החברה.

חמורבי שחי ב-1800 לפנה"ס וודאי קודם בהרבה למשה רבנו. זאת אומרת יש כאן מערכת חוקים קדומה יותר לחוקי התורה. מיד עלתה הטענה בין החוקרים (בעיקר גרמנים) שחוקת משה היא בעצם העתקה של חוקי חמורבי.

ברור שיש המון דמיון בין חוקי חמורבי לחוקי התורה, וסביר מאד שזה משקף קשר תרבותי בין עם ישראל בתקופת התנ"ך למסופוטמיה. עם זאת, ברור שהקשר הזה לא היה ממש ישיר. כאשר נכתב התנ"ך ממלכת חמורבי כבר מזמן לא הייתה קיימת, ולכן אין כאן העתקה ישירה. שנית, למרות הדמיון השטחי הרב יש גם הבדלים מאד משמעותיים בין שני קבצי החוקים. הראשון הוא שחוקי חמורבי הם אזרחיים בלבד ולא עוסקים כלל בפולחן כמו חוקי התורה. השני – אין בחוקי חמורבי שום אמירה מוסרית מוחלטת כגון "לא תרצח", או "לא תגנוב" כמו בתורת משה. יש שם מערכת ענישה על עבירות כאלו, אבל לא איסור באופן גורף. גם לא קיים שם הכלה גורפת של החוקים על כלל האנשים כמו בתורה. ולבסוף – הבסיס הרעיוני-עקרוני-מוסרי של שני קבצי החוקים שונה לחלוטין.

מבחינה היסטורית לא יודעים אם חוקי חמורבי אכן שימשו מישהו. בשום אחד מאלפי פסקי הדין מהתקופה המצויים בידינו אין הסתמכות ישירה על חוקי חמורבי. היום יודעים שהיו מערכות חוקים עוד לפני חמורבי, למשל זו של נרם-סין, שאמנם לא נמצאת בידינו אבל מוזכרת במספר מקורות שבידינו.

עיקר העניין בחוקים היו הוא במחקר המשפטי של התקופה. את ההיסטוריונים מעניינים הרבה יותר מעשים אחרים שעשה חמורבי. הוא לקח עיר קטנה וזניחה במסופוטמיה ובנה ממנה אימפריה. השתלט ממנה על השומרים, האכדים והאשורים, ובנה אימפריה ששחזרה את האימפריה של סרגון ונרם סין. זו האימפריה הבבלית העתיקה. כמו קודמתה האכדית גם היא מתפרקת כבר דור אחד אחרי יסודה.

חמורבי הוא שהחריב את מארי. הוא נתן חיזוק משמעותי למעמדה של השפה האכדית. זו אימפריה אמורית שמתנהלת באכדית. חוקי חמורבי הוא אחד מהטקסטים האכדיים הקלאסיים אותם לומדים. חמורבי נתן שוב חיזוק לרעיון של מלך אחד נבחר האל השולט על כל השטח.

חמורבי הפך את העיר בבל מעיר זניחה למדי לעיר המרכזית של מסופוטמיה בהא הידיעה - העיר הגדולה, החזקה, העשירה ביותר. היא גם הייתה הבירה הדתית של מסופוטמיה, והאל המקומי שלה – מרדוך – הפך להיות מלך האלים המסופוטמים. השם בבל, שלא ברור מה מקורו, פורש אחרי חמורבי כ"באב-אילו" = "שער האלים".

גם אחרי קריסת האימפריה הבבלית העיר בבל נשארה העיר החשובה ביותר במסופוטמיה. מכאן והלאה מרכז ודרום מסופוטמיה נקראים "ארץ בבל". אין יותר ארץ שומר ואכד. בבל נשארה העיר החשובה ביותר במסופוטמיה למעשה עד היום. גם את בגדד יסדו ממש ליד העיר העתיקה. היום הריסות בבל הם פרבר של בגדד.

עד לפני 170 שנה שום דבר מכל מה שדברנו עליו לא היה מוכר לאף אחד. כל ההיסטוריה של המזרח התחילה רק מהרגע בה פוענחה האכדית. התהליך עדיין בעיצומו, ויש הרבה ויכוחים סביב פרטיו. למשל הסיפור על הולדת סרגון. ברור שלא ניתן להוכיח את הסיפור הזה מעבר להסתמכות על התעודה שתורגמה, אבל יש הרבה עדויות ארכיאולוגיות על עצם קיומו ופועלו של סרגון. זו דמות היסטורית ברורה. גרסה של סיפור חיי סרגון מתקופה מאוחרת יותר נמצאה גם במצרים וכמוכן סיפור משה בתיבה יונק ממנה. האימפריה הבבלית הקדומה מתמוטטת במאה ה-17 לפנה"ס. במאה ה-16 שבת ממוצא איראני בשם הכשאים (לא הכשדים!) משתלט על בבל ושולט בארץ בבל במשך כמה מאות שנים.

Hattie - בת אנטוליה

בסביבות 1600, אולי קצת קודם, קמה ברמת אנטוליה ממלכה שהעם הדומיננטי בה היה העם החתי Hattie. זה היה עם ממוצא הודו-אירופי, קרוב משפחה של האיראנים. הם אינם שמים! החתים בנו עיר בירה מאד מבוצרת – חתושה. אימצו לעצמם את כתב היתדות האכדי שכתבו בו את השפה החתית. בשלב הזה הממלכה הזו היא קטנה בשטחה. היא שולטת רק על מרכז טורקיה. יש איזכורים של חתי גם בכתובות בבליים ואשוריות.

חוקרים התלבטו אם החתים האלה הם החיתים שבתנ"ך. גם כאן זה כן ולא. אבל כאן ההבדל הוא גדול יותר מבמקרה של האמורו. חתי זו ממלכה בתורכיה, ואילו בתנ"ך החיתים הם תת קבוצה של הכנענים, ואין שום דבר בתנ"ך שמראה שהם ממוצא זר או שונים באיזשהו מובן משאר עמי כנען (השמים!). הייתה תיאוריה שהחיתים (הכנענים) של התנ"ך הם חתים (לא שמים) שהיגרו בשלב מוקדם לארץ כנען. אין לתיאוריה הזו שום הוכחה. נכון שידועים מהארכיאולוגיה שהיו לתושבי ארץ ישראל קשרי מסחר עם אנטוליה, אבל אין שום הוכחה שהייתה הגירה של ממש שיצרה את העם החיתי של התנ"ך בכנען. באין הוכחה עדיף להקפיד להפריד בין שני השמות – חתים וחיתים. מקור השם חתים לא ממש ברור. יש כאלה שטוענים שהשם הוא שמם המקורי של תושבי אנטוליה שאותו אימצו החתים בכבשם את האזור. אחד ממלכי חתי הקדומה – מורסילי – עשה מסע לבבל וכבשה. הוא לא נשאר שם אלא חזר לחתושש. זה החליש מאד את בבל ואפשר את השתלטות הכשים עליה. הממלכה החתית נחרבת בפלישת גויי הים במאה ה-12 לפנה"ס. עד אז היא גורם משמעותי בתולדות המזרח הקדום ויריבה שוות משקל למצרים של הממלכה החדשה (קרב קדש וחווה הכסף עם רעמסס השני).

המאה ה-14 לפנה"ס – ממלכת מיתני

בבל ממלכה די גדולה, חתי ממלכה עדיין לא ממש גדולה. במרכז האמבטיה בין שתיהן ירשה אימפריה אדירה – מיתני – עליה אנחנו לא יודעים הרבה. היא שלטה על צפון מסופוטמיה כולל ארץ אשור ועל צפון סוריה וחצצה בין בבל וחתי. השכבה השלטת במיתני כנראה הייתה ממוצא חורי, גם זה עם לא שמי.

מצרים

גם במצרים רוב מה שאנו יודעים מגיע רק מלאחר פגנון כתב החרטומים בשנות העשרים של המאה ה-19. אבל שם היה למחקר מקור היסטורי קדום – מנתו. הוא היה כהן מצרי שחי בתקופה התלמאית וכתב היסטוריה של מצרים בדיק מאותה סיבה שיוסף בן מתתיהו שלנו כתב את קדמוניות היהודים. כתבו ביוונית בכדי להכיר לתלמאים (מנתו) או לרומאים (יוספוס) את ההיסטוריה של עם. מנתו אסף מקורות שונים וכתב ספר מקיף על ההיסטוריה של מצרים. הספר הזה היה מוכר לכל ההיסטוריונים שאחריו, כולל יוסף בן מתתיהו שציטט ממנו בקדמוניות היהודים. לכן הפיענוח של כתב החרטומים נפל לתוך מסגרת היסטורית מצרית די מוכרת לחוקרים. שתי בעיות: א) לא יודעים מה מקורות המידע עליהם הסתמך מנתו, ב) הספר הזה לא בידינו. יש ציטוטים שלו אצל היסטוריונים מאוחרים לו – יוונים ורומאים – שמשם ניתן להרכיב מין מנתו חלקי, אבל אי אפשר לדעת מה מידת הדיוק של הציטוטים הללו.

לא ידוע מה היה גודלו של הספר של מנתו וכמה ממנו חסר לנו. בכל קנה מידה ביקורתי מנתו הוא מקור מאוד בעייתי. אבל התברר שהאגיפטולוגים הראשונים הצליחו להתאים יפה את הממצאים החדשים למסגרת שהציב מנתו. לא תמיד הוא מדייק, לא תמיד מספר את כל התמונה, אבל בהחלט מציב מסגרת מהימנה. מצריים בעצם הייתה מורכבת משתי ארצות – העליונה והתחתונה (בעברית מצרים מרמו על דואליות, שניים). מצרים העליונה – עמק הנילוס מקהיר ודרומה עד מעבר לגבול הנוכחי עם סודאן, בערך כ-400 ק"מ אורך וכ-10 ק"מ רוחב. מצרים התחתונה – מקהיר וצפונה, אזור הדלתא של הנילוס ביציאתו לים התיכון. מבחינת המצרים המדבר המערבי ומדבר סיני לא היו חלק ממצרים. הם היו ארץ דרי החולות – הבדואים, והמצרים ראו בזה את ארץ המוות.

מצרים העליונה מבודדת ולא מאוימת כי היא מוגנת על ידי המדבריות. היא גם מאוחדת כי הנילוס משמש אמצעי תעבורה וקשר נוח בין הערים השונות בה. במשך הרבה מאד שנים המצרים לא הרגישו צורך להגן עליה.

מצרים התחתונה היא ארץ שונה לחלוטין. היא ארץ רחבת ידיים, נגישה לשכנותיה בדרכי היבשה. לכל אורך ההיסטוריה היא קולטת לתוכה שבטים פולשים ומהגרים.

מבחינת המצרים ההיסטוריה התחילה עם איחוד שתי המצרים האלה לממלכה אחת בראשות מלך שהוא בנו של אל השמש, אל בפני עצמו, נציג האלים על פני האדמה. האלוהות הזו עוברת בירושה לבנו היורש אותה. האיחוד קרה ככל הנראה בסביבות 3200-3100 לפנה"ס. מנתו מיחס את האיחוד למלך בשם מנס. לא מכירים כתובות עם השם הזה. המלך הראשון ששמו מופיע בכתובת הוא נערמר, אולי הוא מנס, לא ממש ברור. נערמר הוא המלך המצרי הראשון שאנחנו יודעים לבטא את שמו, כי רק אז הכתב המצרי הקדום עבר לכתב פונטי. שמות המלכים הקדומים לו נכתבו בכתב הולוגרמות, למשל זה ששמו קדם לו נקרא בפניו "המלך עקרב" כי סמלו היה עקרב.

שמו של נערמר מופיע בממצא ארכיאולוגי מאד מפורסם – הפלטה של נערמר. זהו לוח תמרוקים טכסי שמשני צדדיו מגולפות סצנות שונות המתארות את איחוד מצריים התחתונה והעליונה ובכל אחד גם מופיע שמו של נערמר.

מימיו של נערמר ואילך למעשה מצרים מתנהלת כממלכה אחת. מנטו מונה ממנס ועד אלכסנדר מוקדון שלושים שושלות מלכים בזו אחר זו, כשבכל אחת הוא מונה מספר מלכים. לא תמיד ברור מדוע התחלפה שושלת אחת בשנייה.

האגיפטולוגים מצאו את רוב המלכים המוזכרים על ידי מנתו ובנוסף גם כאלה שלא הזכיר. כמו כן התברר שהיו תקופות בהן שלטו בו זמנית מספר מלכים בחלקים שונים של מצרים. ברור לנו היום שברוב הזמן אכן מצרים הייתה מאוחדת תחת מלך אחד שזכה אז לכינויים כמו "מלך שתי הארצות" או "אדון שתי הגבירות". אבל היו גם תקופות שבהן היה פיצול פוליטי ללא שלטון מרכזי אחד יציב.

היו תקופות שהשלטון המרכזי נחלש, או שהגיעו כובשים מחוץ למצרים. בתקופות אלו מצרים הייתה מפוצלת לצפון ודרום, או אפילו ליותר חלקים, אז מלכו בו זמנית מספר שושלות שכמו כן כל אחת ראתה בעצמה את השושלת הלגיטימית למלוכה על כל מצרים.

מנתו לא מתייחס למציאות הזו אבל היום מקובל לחלק את תולדות מצרים לתקופות כאשר התקופות שבהן מצרים מאוחדת נקראות "ממלכה" והתקופות שבהן מצרים מפוצלת נקראות "תקופת ביניים".

הכרונולוגיה המקובלת להיסטוריה של מצרים

3100 - 2200 - תקופת השושלות הקדומות ותקופת הממלכה הקדומה. שושלות 1-6. המרכז המנהלי של מצרים היא אבידוס במצרים העליונה. זו התקופה בה נבנות הפירמידות של גיזה וסקארה.
2200 - 2050 - תקופת הביניים הראשונה, שושלות 7-10. מצרים מפוצלת למספר ממלכות קטנות למשך בערך 150 שנה. כל אחת מארבעת השושלות מלכה באזור אחר של מצרים לאורך כל התקופה הזו.
2050 - 1750 - תקופת הממלכה התיכונה, שושלות 11-12. מצרים מאוחדת במשך כ-300 שנה והבירה בתבי. זו תקופת השיא של האמנות המצרית – ספרות, פיסול, ציור, ארכיטקטורה.
1750 - 1570 - תקופת הביניים השנייה, היא על פי מנתו אז פלש למצרים התחתונה עם שנקרא בפיו ההיקסוס. מצרים מפוצלת בין התחתונה שבשליטת ההיקסוס והעליונה שבשליטת שושלות מצריות מקומיות. שושלות 13, 14 ו-17 הן שושלות מצריות במצרים העליונה, 15 ו-16 הן שושלות היקסוסיות השולטות במצרים התחתונה.
1570 - 1150 - תקופת הממלכה החדשה, שושלות 18-19. זו תקופת האימפריה המצרית (רעמסס וסטיו) בה היא שולטת גם על ארץ כנען. זו תקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל.
1150 - 650 - תקופת הביניים השלישית. האימפריה מתפרקת, בין היתר המצרים נסוגים מכנען. מצרים שוב מתפלגת.

650 - 525 - תקופת הממלכה המאוחרת, שושלות 27-28. איחוד לזמן קצר. פלישות אשוריות, בבליות.
525 - 332 - שלטון פרסי, שושלות 29-30
332 - 30 - כיבוש מצרים על ידי אלכסנדר, התקופה התלמאית.

תקופת הבית הראשון מתחילה רק בסוף תקופת הממלכה החדשה, מבערך 1050 לפנה"ס. זו התקופה הביניים השלישית, תקופת הממלכה המאוחרת ותקופת השלטון הפרסי. רוב הזמן הזה מצרים היא גורם שולי ששיאה מאחוריה!

התקופה הכלקוליתית בארץ ישראל - מ-4500 עד 3500 לפנה"ס

זו התקופה בה התחילו במזרח התיכון להשתמש בנחושת. זו המתכת הראשונה שאנשים השתמשו בה בגלל שהיא כל כך נוחה להפקה, היתוך ועיצוב.

התיארוך המדויק של התקופה שרוי בוויכוח. מכירים אתרים מהתקופה הזו ברוב חלקי ארץ ישראל.

מהגרים חדשים מגיעים לארץ ישראל. זה מוסכם מאחר שתבותם החומרית – כלי החרס, הפולחן, המבנים בהם התגוררו, מאד שונים מהמקבילה של קודמיהם – אנשי התרבות הניאוליתית.

הכלקוליתיים מתיישבים כמעט בכל חלקי הארץ. מנהלים חיים כפריים, אין עדיין ערים מבוצרות. חלקם עדיין נוודים כפי שעולה מהעובדה שלבהמות המרעה יש עדיין חלק מאד חשוב בכלכלתם.

האתר המגדיר יותר מכל מקום אחר את תרבותם הוא תולילאת אל ע'אסול. זה אתר שהתגלה בשנת העשרים על ידי חבורת ארכיאולוגים קתולים צרפתים שחיפשו בצפון ים המלח את ערי הכיכר האבודות של התנ"ך –

סדום ועמורה. אלו הן שנות המנדט הבריטי בארץ ישראל והבריטים שולטים בשני צידי הירדן.

תולילאת אל ע'אסול הוא אתר ענק של כאלף דונם. הם זיהו אותו בתחילה כאחת מערי כיכר הירדן המקראיות, אבל בחפירה מתברר שמה שנמצא שם קודם בלפחות אלף שנים לכל מה שניתן לחשוב עליו כעל תקופת

אברהם אבינו. כבר ענק בגודל של העיר העתיקה של ירושלים או של עכו של היום – ק"מ רבוע! אין לו חומות, אין לו ארמונות אבל יש בו הרבה מבנים. זה ישוב חקלאי.

הממצא המרשים ביותר – ציור קיר צבעוני של כוכב. נמצא היום במוזיאון בעמאן. לא ממש גדול אבל מאד צבעוני וברמה אומנותית מאד גבהה. יש בו כל מיני חיות, מפלצות, אולי סוג של פולחן. בנוסף גילו הרבה מאד סוגים של כלי חרס ייחודיים שאחר כך נמצאו בהרבה מקומות אחרים בארץ ולכן התקבלו ככלים המאפיינים את התקופה.

אחד הכלים האופייניים - מחבצה מחרס – נמצא רק בתקופה הכלקוליתית. נמצאה שבורה ושוחרה. כל ליצירת גבינה, לבנה. מעמידים אותו על כן, מכניסים את החלב ומנענעים עד להחבצה.

מחבצות כאלה מחרס מוצא רק בתקופה הכלקוליתית. בתקופות אחרות עושים מחבצות ממעיים של בהמות, בעיקר מקיבות של בעלי חיים. האנזימים בקיבה הם אלה שמסייעים להחבצה. גם בימי חז"ל השתמשו במחבצות ממעיים ויש בספרות חז"ל התייחסות להן.

מוצאים מאות כאלה בארץ ובעבר הירדן כמעט בכל מקום מהתקופה הזו.

בנוסף מוצאים, כאמור, כלים נוספים. למשל בזיכים. אגב, השמות שניתנים לכלים האלה מקורם באזכורים (לפעמים בודדים) בתנ"ך ובספרות חז"ל. לא ממש ברור מהאזכור מה צורת הכלי אבל האקדמיה ללשון או הארכיאולוגים מדייקים לכלים מיוחדים שנמצאו את השמות הללו, מה שלא בהכרח נכון.

בזיך היום זה מין כוס ללא תחתית. אי אפשר להניח אותה מבלי שתישפך תכולתה. כמו הקרן שהוויקינגים היו ממלאים בשיכר ונאלצים לשתות את כולה כי אי אפשר להעמידה. רובם עשויים מחרס אבל נמצאו גם בזיכים מאבן.

למה שיעשו כלי כזה לשתיה או לתיבול? אולי שמשו בידי משרתים שהשקו את אדוניהם.

האתר הזה התקיים ללא הפרעה לאורך כאלף שנה, ולכן הוא מה שמגדיר לנו יותר מכל את התקופה הכלקוליתית הנקראת לפעמים (באי דיוק מסוים) בשם התרבות הזו – התרבות הע'אסולית.

בגלל שאין לנו מושג איך האנשים בני התרבויות הקדם היסטוריות קראו לעצמם, אנחנו היום מכנים את אתרי היישוב שלהם על שם המקום המודרני שלידם ובשם הזה גם קוראים לתרבות המאפיינת את התקופה הנדונה. למשל, בתקופה הניאוליתית הקדומת לכלקוליתית יש בארץ תרבות שהתקיימה מאות שנים שאנו קוראים לה בשם התרבות הנאטופית. למה? כי הפעם הראשונה בה הגדירו ארכיאולוגים את הממצאים

שבידים כמשקפים תקופה העומדת בפני עצמה הייתה על סמך ממצאים מחפירה שנעשתה במערה בנחל נאטוף שבשומרון. ולכן כל התרבות הזו שהתפרשה על פני כל הארץ נקראת התרבות הנאטופית. בדיוק כך התרבות הכלקוליתית נקראת לפעמים גם התרבות העיאסולית על שם האתר הזה. **ביר צפד** – נחל באר שבע. היום אי אפשר לבקר בו. שם מצאו בתים מתחת לפני הקרקע עם כלי חרס זהים לאלה שנמצאו בתולילאת אל עיאסול. תנאי השטח – האקלים המדברי ואדמת הלס של בקעת באר שבע שונים מאלו של תולילאת אל עיאסול, מה שהביא לסוג מגורים שונה, אבל התרבות החומרית של כלי החרס היא אתה תרבות.

גם שם נמצאו דמויות פולחניות. **גילת** – ליד אופקים. נמצא שם פסל אישה המחזיקה על הראש מחבצה, בדיוק כמו בתולילאת אל עיאסול. התרבות העיאסולית נמצאת בארץ ישראל באזורים מאד נרחבים מבקעת באר שבע בדרום ועד לגליל התחתון בצפון ומשני עברי ים המלח. כל האתרים מאופיינים באותם כלים ותבניות. אלו הם אתרים מאותה תרבות. זה לא שזו הייתה אימפריה מאוחדת עם עיר בירה או מלך. אין לנו מושג. לא יודעים מה היה המבנה החברתי של היישובים הללו.

יש תרבויות כלקוליתיות אחרות, אבל זו הראשית. עוד מאפייני של התרבות העיאסולית הזו הוא קבורה בגלוסקמאות – תיבות לקבורה משנית, הינו תיבות בהן הונחו עצמות המת לאחר שנקבר בפעם הראשונה וחלף מספיק זמן עד שהבשר נאכל ונשארו רק העצמות. הגלוסקמאות הן באורך של עצם הירך שהיא העצם הארוכה ביותר בגוף האדם. לא הניחו בהן את הגולגולות! בארץ קבורה בגלוסקמאות הייתה נהוגה בשתי תקופות בלבד – הכלקוליתית, בה הגלוסקמאות היו עשויות חרס, ותקופת בית שני בה קברו בגלוסקמאות אבן (בית שערים). בין שתי התקופות מפרידות כ-4000 שנה! חלק מהארונות האלו נראים כמו בתים, לפעמים על עמודים. אולי עדות לאמונה בחיים שלאחר המוות שבהם האדם יודקק לבית. לחלק מהגלוסקמאות יש פיסול של מפלצות – אולי מעיד על אמונה בשדים. אנו פשוט לא יודעים.

נמצאו בהרבה אתרים – אזור, כפר אורנים. יש אוסף של גלוסקמאות כאלה במוזיאון ארץ ישראל ברמת אביב.

זה לא הביטוי "נאסף אל אבותיו" שמתייחס לקבורה במאספות בימי בית ראשון. **המקדש בעין גדי** – מבנה שנמצא מבודד על הרכס בין נחל דוד לנחל ערוגות. מזוהה כמקדש בגלל שהוא לא דומה לבית מגורים, ובגלל מקומו המבודד והעדר בתי מגורים בסביבתו. נמצא כמעט ללא חפצים. מעט כלי החרס שנמצאו שם מתארכים אותו לתקופה הכלקוליתית – בין היתר כלים זואומורפים, היינו כלים בדמות של חיות, במקרה הזה חיות שנושאות משהו על גבן.

מערת המטמון בנחל משמר – מאות פריטים מנחושת יחד עם כלי חרס מהתרבות העיאסולית וחומרים אורגניים שתוארכו לתקופה הזו באמצעות פחמן 14. נמצאו בנחל משמר בשנות ה-60 על ידי פסח בר אדון. כ-360 פריטים עשויים נחושת הנמצאים היום במוזיאון ישראל. המטמון כולל רק כלים פולחניים, אין שם כלי נשק או כלי עבודה. כלים טכסיים או פולחניים.

התיאוריה שפותחה היא שהכלים האלה היו שייכים למקדש בעין גדי והוחבאו במערה על ידי כוהני המקדש בגלל סכנה כלשהיא. זה ממש לא מוכח.

הכלים נוצקו בשיטת השעווה האבודה. יוצרים את הכלי בשעווה, עוטפים אותה בחימר וצורפים אותו. אחר כך כשהכלי מתקשה והשעווה מתאדה מהחום יוצקים לתוכו נחושת נוזלית ומקבלים את הכלי. בדיקה מטלורגית הראתה שמקור הנחושת אינו בארץ ישראל או בירדן, כנראה אנטוליה או בהרי אוראל.

נחל קנה – מטמון טבעות זהב. **תרבות רמת הגולן** – תרבות כלקוליתית עם מאפיינים תרבותיים שונים מהתרבות העיאסולית. נמצאה מצפון לירמוך ברמת הגולן וללא ספק גם בסוריה. ראס אל חרבוש הוא האתר הנגיש ביותר היום, נמצא ליד הכניסה למושב יונתן. צורת הבתים כאן שונה – בתי רכבת שבתוך כמעט כל בית נמצא פסל מבזלת – מין מפלצות עם אפים ארוכים, עיניים בולטות, שפמים וקרניים, כל מיני סוגים ראש כל פסל יש שקע, אולי להנחת קטורת או שרפו שם איזשהו חומר.

הם נמצאו בתוך הבתים, כלומר זה פולחן ביתי. התרבות הכלקוליתית התחילה להיעלם סביב 3500 לפנה"ס, לא ברור למה. היישובים ננטשים מסיבה כלשהי. יש תקופת ביניים קצרה בינה לבין התרבויות הבאות.

סיכום

תקופה של כאלף שנה. במהלכה רואים בארץ שני מכלולים תרבותיים עיקריים – העיאסולית שהיא התרבות המכסה את רוב אזורי הארץ, וברמת הגולן (וכנראה גם צפונה ממנה) יש לנו את תרבות הגולן עם פסלי הבזלת שלה. מי שחקרה את האחרונה הייתה קלייר אפשטיין ולכן קוראים לה לפעמים לתרבות הזו בשם "התרבות הקליירקוליתית".

השלמה וחזרה לנושא התפתחות הכתב

כתב פונטי – כתב שבו הסימנים הם לצלילים ולא למושגים. **כתב פיקטוגרפי** – כתב תמונתי - כתב שבו הסימנים השונים עומדים בשביל חפצים, רעיונות, מילים שלמות. ההבדלים המהותיים הם:

1. כתב פיקטוגרפי לא תלוי בשפה המדוברת. תמונה של סוס היא סוס בכל שפה. כתב פונטי, לעומת זאת, הוא תלוי שפה. לכן רק כתב פונטי הוא ביטוי לשפה המדוברת, היינו כתב אמיתי.
2. בכתב פיקטוגרפי התוכן שניתן לכתוב מוגבל מאד – רק מה שניתן לציירו בתמונה. העברת המסרים היא מוגבלת, כי ברגע שמדובר בדברים שאינם מיוצגים בפועל בדמות, אזי התוכן של הציור עבור מושג כזה הוא תלוי תרבות, כזה שהקורא עושה בעצמו את הקישור הנחוץ לפיענוח משמעות הסימן. **בכתב פונטי** ניתן לכתוב כל מילה שיש לה ביטוי בשפה המדוברת.

ברגע שכתב היתדות עבר מכתב שכולו פיקטוגרפי לכתב שחלק מהסימנים עומדים עבור צלילים רק אז הוא הופך לכתב אמיתי, כתב פונטי. זה קרה מתישהו בן 3400 ל-3600 לפנה"ס. הכתב הפונטי השומרי שילב בתוכו גם תמונות וסמלים – פיקטוגרמות ולוגוגרמות. זה קורה גם בשפות מודרניות. הכתב הזה אומץ על ידי תחילה האבלאים, ואחר כך על ידי יתר העמים במסופוטמיה. הכתב המצרי ההירוגליפי עבר פחות או יותר את אותו התהליך, אבל כנראה בקצב מהיר יותר. אבל הוא נראה מאד שונה כי שם מאד הקפידו לשמר את הציוריות גם לאחר שעברו לשפה פונטית בכתב היתדות הפונטי הסימנים ברובם ביטאו הברה (היו סימנים נפרדים לבה, בו, בי וכו'). גם הכתב המצרי הושג על רעיון דומה. לקח עוד הרבה זמן עד שמישהו עלה על פירוק ההברות לגורמיהם הבסיסיים – העיצורים. זה כבר כתב אלפביתי שמאפשר צמצום ניכר בכמות הסימנים עד לכ-20 עד 30 סימנים.

המעבר לכתב אלפביתי קרה כנראה בסביבות המאה ה-19-18 לפנה"ס - תקופת הברונזה התיכונה - בעולם השמי-מערבי באזור ארץ ישראל. הכתב האלפביתי הראשון הוא מסביבות 1550 לפנה"ס, והוא נכנס לשימוש נרחב רק בסביבות 1200 לפנה"ס עם תחילת תקופת הברזל. במקביל במסופוטמיה המשיכו להשתמש בכתב היתדות, ובמצריים בכתב ההירוגליפי עוד כאלף שנה לאחר מכן. זה לא שהכתב האלפביתי, שנראה לנו כל כך נוח, אומץ מיד.

טעות נפוצה היא לחשוב שהמעבר לכתב אלפביתי הוא זה שאפשר ידע נרחב של כתיבה וכתובה. ראשית, גם בתקופת הברזל, בארצות שאימצו את האלפבית, רק אליטה מאד מצומצמת השתמשה בו. שנית, בסין עד היום הכתב אינו אלפביתי, ועובדה שפחות או יותר כולם שם יודעים לקרוא ולכתוב.

תקופת הברונזה – 3300 - 1200 לפנה"ס

תקופת הברונזה בארץ מקבילה בערך לתקופת הממלכה הקדומה במצרים ולתקופה השומרית והאכדית במסופוטמיה. מה שמגדיר אותה באזורנו זה לא השימוש בברונזה (שהתחיל כאן באופן נרחב רק בסביבות 2000 לפנה"ס) אלא שזו התקופה של עלייתה ונפילתה של המערכת העירונית הראשונה בארץ. בסביבות 3500 לפנה"ס האתרים המייצגים את התרבות הכלקוליתית התחילו להיעלם בתהליך הדרגתי. לא ברור למה. פחות או יותר במקביל התחילה להיכנס לארץ אוכלוסיה חדשה שהתיישבה חלקה באתרים כלקוליתיים מוכרים וחלקה באתרים חדשים לגמרי שלא נחשבו בתקופה הכלקוליתית. זו האוכלוסיה שאנחנו רואים בה את אלו שהביאו לארץ את תרבות הברונזה הקדומה.

מבחינת השימוש במתכת הגילוי של איך להפיק ולעבד ברונזה (שחייב מערכת סחר בינלאומית כי אין אבץ ובדיל באזור שלנו) לא היינו מגדירים את התרבות החדשה הזו בשם ברונזה. אמנם רואים התחלה של שימוש בברונזה במזרח התיכון בסביבות 3500, אבל השינוי המהותי באמת בתרבות החדשה לא היה השימוש בברונזה. עצם הפקת הברונזה לא היה מה ששינה והגדיר את חיי התושבים אז, והמונח "תקופת הברונזה" הוא משהו שאנחנו תקועים אתו היסטורית במדע הארכיאולוגיה. כאמור, ברונזה הפכה להיות המתכת השימושית ביותר באזור שלנו רק משנת 2000 לפנה"ס. גם אז לא בטוח שראו בה משהו מהותי. למשל בתנ"ך היא לא נזכרת כלל. שם יש שימוש נרחב במילה נחושת. לא ממש התייחסו אליה כאל משהו מיוחד העומד בפני עצמו ויותר ראו בה סוג של נחושת. דומה למה שנקרא היום "זהב" בשימושים רבים.

בעברית ברונזה נקראת ארד, מילה שאומצה מהאכדית. אין לנו מושג לאן הלכו הכלקוליתיים ומאיפה הגיעו הברונזאים הראשונים. אין שום עדות בכתב מהתקופה הזו באזור שלנו, למרות שהכתיבה כבר הייתה נפוצה בחלקים אחרים של המזרח הקדום. לא יודעים את מוצאם האתני, את השפה בה דיברו או איך קראו לעצמם. יש אחרים רק שרידי תרבות חומרית. תקופת הברונזה מתחלקת לשלושה חלקים: קדומה, אמצעית ומאוחרת. התקופה הקדומה (2200 - 3300 לפנה"ס) אף היא מתחלקת לשלושה חלקים:

ברונזה קדומה 1 (קדם עירוני) – 3300 - 3000 לפנה"ס

ברונזה קדומה 2 (עירוני) – 3000 - 2400 לפנה"ס

ברונזה קדומה 3 (בתר/פוסט עירוני) – 2400 - 2200 לפנה"ס. כינוי לא ממש מתאים.

תקופת הברונזה הקדומה הקדם-עירונית – (ברונזה קדומה 1) -

2000-3000 השנים הראשונות של התקופה מתחילת הגעת התושבים החדשים. חלקם נשארו נודדים ואחרים התיישבו בפרישה מאד נרחבת בארץ בהתיישבות כפרית לכל דבר. זו אוכלוסייה חדשה בארץ כי סגנון כלי החרס שלה שונה לחלוטין מזו של התרבות הכלקוליתית שקדמה לה כאן. אין רציפות התיישבותית ברוב אתרי התקופה הכלקוליתית.

בשלב מסוים התושבים האלה החלו להתבצר, לא ברור לנו למה. מה שבנו תחילה נקרא בפנינו מתחמים מבוצרים – כפר שהוקם מעל מקום מפגש של שני גאיות עמוקים כשעל המעבר שנשאר ביניהם הרימו גל אבנים גדול וכך יצרו מעין מכשול, חלקו טבעי חלקו מלאכותי סביב הכפר.

יש כמה וכמה מתחמים כאלה בארץ – בעיקר בצפון הארץ אבל לא רק. למשל מתחם יצחקי בגולן, צמוד לצומת המפלים ליד קצרין. צורת ההתבצרות הזו לא החזיקה מעמד הרבה זמן. בסביבות 3000 לפנה"ס המתחמים האלה ננטשים, ומתחילה בנייה של ערים מבוצרות באופן מסודר.

תקופת הברונזה הקדומה העירונית (ברונזה קדומה 2)

יש לנו בערך 15 - 20 ערים מבוצרות מתקופת הברונזה הקדומה 2 במקומות שונים בארץ. עיר – ההבחנה בין עיר לכפר היא הבחנה מודרנית. בתנ"ך, למשל, כלל לא מופיע הביטוי כפר, והשימוש במונח "עיר" הוא לכל סוגי ההתיישבותיות כולל כפרים קטנים, ערי פרוזות וערים מבוצרות. השימוש המודרני במונח עיר מסמל:

- גודל – עיר היא גדולה בשטחה ובאוכלוסייתה מיישבים כפריים.

- ריבוד חברתי – יש שכבות חברתיות שונות
- התמחות מקצועית – חלק מהאוכלוסייה עוסק במלאכות שאינן רק חקלאיות. בכל הערים בעולם העתיק רוב האוכלוסייה עסקה בחקלאות. רק מיעוט עוסק בשירותים, אומנות, חינוך וכו'.
- מערכת שלטונית מוגדרת – ארמונות, מקדשים.
- ביצורים – בהרבה מקרים אבל לא תמיד.

יצרני המזון מייצרים עודפים וסוחרים בהם עם האנשים שאינם חקלאיים. זה אומר שיש מחסנים ורכוש, יש בשביל מה לגנוב או לתקוף את העיר. גם המערכת השלטונית מחזיקה עושר. כל זה מחייב הגנה – התפתחות הביצורים. כל זה חסר בכפרים.

כל הסממנים הללו נמצאו באתרים העירוניים של תקופת הברונזה הקדומה. ברור שיש גם הרבה יישובים כפריים בתקופה הזו, אבל הם מקבלים פחות ביטוי בממצא הארכיאולוגי כי לא מייצרים תילים רב תקופתיים שמושכים את תשומת לב הארכיאולוגים. יש תת ייצוג לאתרים כפריים במחקר הארכיאולוגי. זה נכון גם בהקשר של פיתוח תיירות באתרים כפריים.

האתרים המפורסמים :

מגידו (למרות שלא בשביל זה מגיעים אליה בדרך כלל) – הייתה עיר ענקית בתקופה הזו. יש שרידים מדהימים מהתקופה הזו שבדרך כלל לא מתייחסים אליהם.

ערד – אתר חד שכבתי שננטש לאחר התקופה. על רוב השטח שננטש לא נבנה כלום אחר כך. העיר של הברונזה הקדומה מתפרסת בעיקר במישור סביב התל שבראשו המצודה של תקופת הברזל. בחפירות שנערכו שם השתמשו בעיקר במגרדים ומברשות – השרידים היו ממש קרובים לפני השטח. מה מאפיין אותו? ראשית – חומות. החומה נבנתה בצורה מתוכננת וניצלה את הטופוגרפיה הטבעית של מקום היישוב. במקרה של ערד העיר בנויה סביב בקעה קטנה, והחומה נבנתה על הרכסים (די נמוכים) שמקיפים את הבקעה. החיסרון בשיטה הזו הוא שצורת הרכסים הכתיבה את גודל השטח המבוצר של העיר ואת תוואי החומה. כנראה בנו בערד חומה ארוכה יותר ממה שהיו צריכים, ולא היה מספיק כח אדם להגן עליה. החומה היא חומה מלאה, לא חומת סוגרים המופיעה אחר כך מידי פעם בארכיאולוגיה של ארץ ישראל. חומת סוגרים – מורכבת משני קווי חומה שביניהם יש מחיצות. זה מאפשר שימוש בחדרים שנוצרים כחנות, מחסנים, ואפילו בתי מגורים.

בערד בנו חומה מוצקה שברוב התוואי שלה היא בעלת עובי של מעל שני מטר. לא היו במקום אבני בנייה כל כך גדולות, לכן בנו שתי חומות מקבילות מאבנים גדולות, ומילאו את הרווח ביניהן באבנים קטנות יותר. כל הבנייה היא בניית גוויל לא מסותתת ויבשה (בלי חומר מילוט).

לא ממש יודעים את הגובה המקורי של החומה כי מצאו רק את בסיס החומה. מניחים שלא עמדה לגובה רב מאד, אולי קצת יותר מגובה אדם. אחרי כל מספר מטרים יש בחומה מגדל שבוטל החוצה, לא משהו גבוה מאד. המגדלים מאפשרים כיסוי יבירי לאורך החומה. אין גרמי מדרגות שעולים אליהם. צורתם אינה אחידה, חלקם עגולים, חלקם מרובעים.

מאפיין נוסף – צורת הבתים. רוב הבתים הם מטיפוס ייחודי ("בית ערדי") שאחר כך זוהה גם באתרים רבים אחרים בארץ מהתקופה הזו. זהו בית מלבני, חד חדר, בדרך כלל בית רוחב, כלומר בית שנכנסים אליו מהקיר הרחב (לעומת בית אורך שאליו נכנסים מהקיר הצר). הבתים בנויים בקומפלקסים של מספר חדרים סביב חצר מרכזית אחת, אולי מתחם משפחתי.

הרצפה קצת נמוכה ממפלס הרחוב הסמוך וצריך לרדת מדרגה בכניסה אל הבית. זה כנראה חסך חומר בנייה לקירות שמשגיב. צמוד לקירות החדר מבפנים, לכל אורך הקירות יש ספסל בנוי בגובה של כעשרה ס"מ מהרצפה. זה הריהוט היחיד המוכר לנו בבית, אולי שימש גם כמדף להנחת חפצים וכלים. בהרבה מהבתים הדרגש באחת הפינות רחב יותר, אולי הפינה שימשה כמטבח. אבל את הבישול היו עושים בכלי חרס בדרך כלל מחוץ לבית.

כמעט בכלם נמצאה במרכז החדר אבן שטוחה גדולה. מקובל להניח שהיא הייתה הבסיס לקורת עץ שהחזיקה את התקרה. לא ברור ממה עשו את התקרה, אין באזור הרבה עצים לקירוי ואין סימנים לכך שבתקופה ההיא היו באזור יותר עצים מהיום. אולי קירו ביריעות בד או עור.

בתקופה הזו הגלגל ועגלות משא כבר מוכרים במזרח הקרוב, אך אין לנו עדיין ממצא כזה מארץ ישראל. כן היה שימוש בבהמות משא.

העיר הזו תוכננה כעיר מאורגנת. זה לא היה משהו שלאט לאט התפתח, זה היה משהו שתוכנן מראש. רואים את זה במבנה העיר, בביצורי החומות ושעריהן, ובמבני הציבור שבה. יש בערד שלושה מבני ציבור: מקדש, ארמון ומערכת מים.

המקדש - גדול יותר מבית מגורים רגיל. מורכב משני חדרים צמודים – מקדש כפול, ללא חצר מרכזית. אולי מדובר בפולחן של אל ואלה. מחוץ לצמד הזה נמצא בלוק גדול של עפר ואבן שמקובל לזהותו כמזבח, ולידו בור בנוי. בתוך המבנה נמצאה מצבה חרוטה בסצנה שאולי ניתן לפרשה כפולחנית. יש בה דמויות אנושיות שאחת מהן שוכבת בתוך מלבן, אולי קבר. אולי זה מלך המקונן על אביו שמת. אולי רעיון פולחני של חיים שלאחר המוות. לא ממש יודעים.

זה הדבר הכי קרוב לכתב שנמצא בערד מהתקופה הזו. מול המקדש, מעבר לרחוב, מזוהה ארמון השליט. יש שם מספר בתים גדולים יותר מהבתים הרגילים, עומדים בתוך מתחם סגור עם כניסה מסודרת. הגודל שלו והסמיכות שלו למקדש הם המרמזים על תפקידו. לא נמצאו בו חפצים מיוחדים.

ערד ננטשה ולא נחרבה, ולכן האנשים שעזבו אותה לקחו איתם את רוב חפציהם. גם מה שנשאר היה קרוב לפני השטח ובוודאי נשדד במרוצת הדורות.

המבנה הציבורי השלישי הוא מפעל מים שמוקם במקום הנמוך ביותר בבקעה שבתוך השטח המוקף חומות. שם נחפר בור מים גדול ורחב, כנראה פתוח. הבור התמלא ממי גשמים (אולי היה אז קצת יותר גשם מהיום)

שהובלו אליו במערכת של תעלות ניקוז מרחבי העיר (ואלו גם הגיע למפלס מי תהום). הבור לא מטויח כי אדמת הלס של האזור סיפקה אטימה מספקת. סביר שהיה איזשהו סוג של מכסה שלא שרד. כאשר התחילו החפירות בשנות השישים עדיין ראו בקיץ את הבדואים מגיעים לשם להשקות את העדרים. צריך לזכור שצריכת המים בעת העתיקה הייתה הרבה יותר נמוכה מהיום. האנשים אז לא ממש התרחצו, לא הייתה חקלאות מושקית ולא טיפחו גינות בתוך העיר. כל החקלאות הייתה חקלאות בעל ומה שעשו עם המים היה שתיה, בישול וקצת השקיית בהמות. לא יודעים את גודל האוכלוסייה בעיר. יש מספר מודלים הלקוחים ממקומות אחרים – 25 או 40 איש לדונם. הכול מבוסס על תנאי תברואה וניקוז מודרניים. המרצה באופן אישי לא מאמין בשום מודל, אך מעריך שחיו שם פחות מאלף איש.

מתאר העיר די ברור לנו מתואי החומות. יש שטח גדול מאד בעיר שלא נחפר עדיין. מה שנחפר זו רק פינה קטנה, כרבע משטח העיר הכולל, בחלק הדרומי-מערבי שלה.

תל ירמות הינו אתר נוסף מהתקופה הזו הנמצא ליד בית שמש. מגיעים אליו בדרך לא מוסדרת היוצאת מימין לכיכר הגדולה בכניסה הדרומית לרמת בית שמש.

זו עיר גדולה מאד מתקופת הברונזה הקדומה. היא נחפרה בשנות השמונים ע"י אמנון בן תור ואחר כך ע"י פייר דה מונסטי (?), ארכיאולוג צרפתי. המקום לא מוסדר לביקורים.

זו עיר שיושבת על גבי מדרון. גם כאן השתמשו בטופוגרפיה הטבעית בבניית חומות העיר, במקרה הזה החומות יורדות מפסגת ההר לאורך המדרונות היורדים ממנו. רוב מה שנחפר זה על המדרונות. יש חפירה קטנה יחסית באקרופוליס. נמצאו שערים וחומות מאד מרשימים, אזור של מקדש ואזור של ארמון.

תל בית ירח הינו אתר נוסף מתקופת הברונזה הקדומה – חירבת קראק (כרך). עליו כתבה רחל בשיר - "מה ירבו פרחים בחורף על הכרך, דם הכללית וכתם הכרכים". היום התל מיושב (בית הקברות של כנרת, מכללת אוהלו, בית הספר האזורי בית ירח) ולכן רק שטח קטן בו נחפר.

זה תל ענק שרק שטח מאד קטן מנו נחפר. כאן מה שהתווה את תוואי הביצורים זה חוף הכנרת ותוואי נהר הירדן שאז יצא מהכנרת לא בנקודה בה הוא יוצא היום אלא ממש ליד העיר. בית ירח הייתה ממש חצי אי המחובר על הצד המזרחי של הירדן, שהוקף ממערב בירדן וממזרח בכנרת.

הדבר המעניין שנמצא שם הוא קומפלקס של תשעה מבנים עגולים. קומפלקס דומה נמצא גם במצריים שם חושבים שאלו היו ממגורות – אסמים לאחסון חיטה ושעורה. זה גם מה שמוצע כאן, ומכאן שהישוב היה מרכזי אזורי לעבודה חקלאית, איסוף תבואה.

עוד דבר שהוגדר שם לראשונה – טיפוס מאד מיוחד של כלי חרס – "כלי בית ירח". יש שוני בסוגי כלי החרס ברחבי הארץ בתקופה הזו, כאשר החלוקה העיקרית היא דרום (ערד ואחרים) וצפון (כלי בית ירח). כלי בית ירח הם כלי חרס שצורת הצריפה שלהם והמינרלים שהוספו לחומר בתהליך הצריפה יצרו לכלים השרופים מין צבע מתכתי שהוא מאד קל לזיהוי. כלים כאלה נמצאו בהרבה מאד אתרים בצפון. זה לא שהם טובים או מתקדמים יותר מהאחרים, פשוט סוג חומר וטכניקת צריפה שונה.

כמעט בכל אתר ארכיאולוגי גדול בארץ יש איזשהם שרידים מהברונזה הקדומה. ברוב המקרים לא יודעים מה היה גודל היישוב בתקופה ההיא כי הוא קבור עמוק בתחתית התל. כך, לדוגמה, בירושלים בעיר דוד נמצאו שורה קטנה של בתים ערדים.

במגידו יש שרידים של קירות ועמודים ענקיים. היישוב כנראה היה יותר גדול מהתל של היום אך רובו לא נחפר. כך גם בחצור.

ערים מהתקופה :

תל דן, חצור, בית ירח, מגידו, ירמות, אשקלון, אשדוד, ערד וכן :

חירבת א תל המזוהה כהעי, ממזרח לבית אל, בגבעה מעל דיר דיבואן, מזרחה מכביש 60, תל עירני ליד קריית גת,

תל ברקת - אזור התעשייה מול שהם ליד כביש שש. יש אזור קטן ששמור בתוך אזור התעשייה. הרוב נחפר, תועד והוסר במסגרת הקמת אזור התעשייה.

למרות שבתקופה הזו יש כבר כתיבה במסופוטמיה ובמצרים לא מצאנו עד כה בארץ ישראל שום עדות לשימוש בכתב. לא ברור איך ניהלו את הערים הללו ללא כתיבה.

כן נמצאו כלים עם חריטות וציורים. אין לנו מושג איך הם קראו לעצמם, מי היו האלים שלהם, מה הייתה דתם, מה היה המבנה הפוליטי. חושבים שהיו מעין ערי ממלכה עצמאיות אבל זה לא ברור.

כאמור, אין שימוש רב בברונזה בתקופה הזו. יש מטמון כלי ברונזה אחד שנמצא בכפר מונאש, ליד מכללת רופין, על ידי החקלאי צבי יצהר שעבד בשדה. הוא כולל ציוד צבאי של ארבעה לוחמים – ראשי חנית וכן גרזן אפסילון בודד. התיאוריה היא שזה הנשק של ארבעה חיילים שעברו שם והטמינו, מסיבה כלשהי, את כלי נשקם שם. מתוארכים לתקופת הברונזה הקדומה 1 לפי פריטים דומים שתוארכו במסופוטמיה.

לוח השחיקה של נערמר – כל מי שחי מחוץ למצרים נתפש על ידי המצרים כ"שוכן ארץ החולות", מושג המקביל למשמעות המודרנית של "ברברי". (גם המושג ברברי היא מילה יוונית ומשמעות אצל היוונים הייתה "מי שלא מדבר יוונית").

על הפלטה יש תיאורים של חולות בתנוחה של התגוננות או בריחה, כשלידים שני סימנים – עיר מבוצרת ועיפוף מדבר.

עפיפון מדבר – בתקופת מלה"ע ה-1 טייסים בריטים, שטסו ממצרים מעל צפון סיני והנגב כהכנה לקראת פלישת אלנבי לארץ ישראל, דווחו שראו מהאוויר מבנים בצורת עפיפון – שני קירות אבן המוליכים למשפך אבן בנוי. היום מכירים כאלה בערבה, בעבר הירדן, בסיני ובמדבר הסורי. חושבים שאלו מתקנים לציד של בעלי חיים - מבריחים את העדר לתוך המשפך, ובסוף ריצתו העדר נפל לתוך הבור ובעלי החיים מתו או שברו את רגליהם והומתו בידי הציידים. נמצאו הרבה ראשי חיצים באזורי המשפכים.

בימי נערמר אין עפיפונים וערים מבוצרות במצרים עצמה, והמקום הקרוב ביותר שבו יכול היה לפגוש מתקנים כאלה הוא דרום ארץ ישראל. מכאן הסברה שצבא נערמר ביקר בארץ ישראל.

הסמל של נערמר – הבז מעל הלוטוס, נמצא חרוט על כלי חרס בתל ערד. כלומר בערד מישוהו הכיר את שמו של נערמר. סרך כזה נמצא גם בתל עירני (ובעין הבשור) וסמלים של יורשי נערמר נמצאו בעוד כמה אתרים חרבת מאחז, למשל, בצפונה עד לוד. בנוסף מצאו כלים מצריים באתרים מהתקופה. למשל נמצאו "כלי אבידוס" בערד.

אין לנו עדות על שלטון מצרי בארץ ישראל, אבל ברור שקשר כלשהו היה בתחילת התקופה. מתישהו אחר כך הקשר הזה הופסק.

מסוף תקופת הברונזה הקדומה יש לנו את כתובת אוני, קצין מצרי שהיה מפקד בצבאו של פפי א' ממלכי השושלת השישית. פפי הכין לעצמו מקום קבורה כמקובל וכתב, בין היתר, שפקד על כוח צבאי שנסע לכיבושים ב"ארץ שוכני החולות". הוא מספר על נצחונותיו, השפלת התושבים, בזיזת מטעים ושדות פוריים, הריסת המצודות ושביית שבויים רבים. מספר שהגיע למקום שנקרא "אף האיילה", המגיע עד הים. מזהים היום את הארץ עליה מספר אוני כארץ ישראל הפורייה ואת אף האיילה עם הר הכרמל. זה לא ממש מוכח אבל זה נראה הגיוני.

הערה - בהרבה מקומות מכנים את תקופת הברונזה הקדומה בשם התקופה הכנענית הקדומה. זו תפישה מקראית, תנכית, שמבחינה בין בני ישראל המאוחרים לכנענים הקדומים להם בארץ.

המונח כנען כמונח גיאוגרפי המגדיר את ארץ ישראל והמונח כנעני כמונח אתני המגדיר את תושבי הארץ מופיעים בפעם הראשונה במכתבים ממארי מהמאה ה-18 לפנה"ס. הוא נפוץ מאד בכתבים מצריים ואחרים בתקופת הברונזה המאוחרת שבה שלטו המצרים בארץ ישראל.

בתקופת הברונזה התיכונה השימוש בשם כנען לא היה מקובל, אבל תושבי הארץ בתקופה היא הם בהחלט אבותיהם של הכנענים. יש רציפות יישובית, אתנית, תרבותית מהברונזה התיכונה לברונזה המאוחרת, ומבחינה זו ניתן לכנות את בני הברונזה התיכונה בארץ ישראל בשם כנענים. אבל בין תקופת הברונזה הקדומה לתיכונה יש פער יישובי, תרבותי, ולא ברור כלל שהמדובר באותו עם. לא יודעים איך אנשי הברונזה הקדומה קראו לעצמם, אבל ברור שהם לא אבותיהם של הכנענים מהברונזה התיכונה.

לכן, למרות שזה מאד מקובל, להתייחס לברונזה הקדומה בתור התקופה הכנענית הקדומה זה לא ממש נכון. בתל ערד למשל יש שלטים המכונים ל"עיר הכנענית" למרות שאיש מתושבי העיר הזו לא חשב על עצמו, ככל הנראה, ככנעני.

תקופת הברונזה הביניימית 2200 - 2000 לפנה"ס (נקראת גם ברונזה תיכונה 1 או ברונזה קדומה 4)

בסוף תקופת הברונזה הקדומה, בסביבות 2400 לפנה"ס, התחיל תהליך הדרגתי של נטישה וחורבן של ערי ארץ ישראל. תל ערד ננטש. מקומות אחרים נחרבו ממש, על אף שהרחיבו זמן קצר לפני חורבנם את ביצוריהם. יש סימני חורבן של מלחמה – שריפות.

יש הרבה תיאוריות לעניין. למשל - פלישות של צבא מצרים (כמו מסע אוני). אבל זו תקופת הביניים במצרים ולא ממש ברור מי מחריב את מי.

יש חוקרים שסוברים שהחורבן הזה קשור לפלישות של נוודים. אין שום עדויות לכך.

יש טענה שמדובר בשינויים אקלימיים. כאלה היו בוודאי בשוליים (למשל נטישת ערד ניתנת להסבר כזה), אבל לא יודעים על שינויים אקלימיים קיצוניים לרוחב כל הארץ בתקופה הזו.

בשורה תחתונה – לא ממש יודעים.

בתקופה הזו, סביב 2200 לפנה"ס – גם במסופוטמיה מתפרקת האימפריה האכדית. כנראה חלו זעזועים בכל המזרח, אבל עיקרן התרחש בארץ ישראל המערבית. כאן ב-2200 לפנה"ס לא נשארת אף עיר על מקומה. רוב הכפרים גם הם ננטשו, והארץ עוברת למצב שרוב תושביה הם נוודים. הארץ כמעט ריקה מיישובי קבע. את הנוודים מכירים מקברותיהם. רוב המידע שבידינו מהתקופה הבאה – תקופת הביניים – היא מקברי תושביה, שהיו, כנראה, נוודים.

2200 - 2000 לפנה"ס – תקופה בת שלושה שמות:

- אלו שמתעניינים בברונזה קוראים לה תקופת הברונזה התיכונה 1
- אלו שמתעניינים בעיור קוראים לה ברונזה קדומה 4 ומתחילים את תקופת הברונזה התיכונה רק ב-2000

- המונח שהתקבל – תקופת הברונזה הביניימית (Intermediate) – מרצה את שתי הגישות.

מה שמאפיין את התקופה זה מאתיים שנה שאין בארץ ישראל יישובי קבע אלא רק יישובים ארעיים המשאירים אחריהם קברות.

בצפון (רמת הגולן וקצת בגליל התחתון) – דולמנים (שולחנות בקלטית). באזור ההר – קברי פיר.

דולמן – שלוש פלטות של אבן, שתיים ניצבות ואחת אופקית מעליהן כשולחן. חלקם התגלו בתוך גלי אבנים. אלו הם קברים על-קרקעיים (באזורי הבולת קשה מאד לחצוב). הדולמנים במקור היו מכוסים בגלי אבנים שפורקו ואבניהם נלקחו עם השנים.

פה ושם נמצאו דולמנים כאלה עדיין בתוך גלי האבנים שכיסו אותם במקור, כולל חפצים שנטמנו בהם.

באזורים הגירניים יותר של הארץ מכירים בתקופה הזו קברי פיר. חצבו פיר אנכי באורך של כמטר וחצי בתוך הסלע ובתחתית הפיר חצבו חדר או מספר חדרים שבהם קברו מספר אנשים. כנראה המדובר בקבר משפחתי. נמצאו שדות שלמים של פירים כאלה במזרח השומרון (כוכב השחר), בדרום מזרח הר חברון, באתר הולילנד בירושלים מעל קניון מלחה.

בהר הנגב נמצאו קברים בצורת טומוליס.

בעין סמיה, על יד כוכב השחר, אזור כביש אלון, נמצא גביע מכסף עם ריקוע של סצנה מיתולוגית בסגנון מסופוטמי (מקור הכסף כנראה אפריקאי). הגביע נמצא בתוך קבר פיר ואין לאיש מושג מה הוא עשה שם.

תקופת הברונזה התיכונה – 2000 - 1550 לפנה"ס

בארץ ישראל מתחילה בסביבות 2000 לפנה"ס. קוראים לה ברונזה תיכונה 2 או סתם ברונזה תיכונה. במסופוטמיה וסוריה זו תקופת האמורו. במצריים זו תקופת הממלכה התיכונה שנחשבת מבחינה תרבותית תקופת שיא במצרים.

בארץ נכנס שוב גל מהגרים חדש המביא איתו תרבות חדשה. רואים אותה מיד בהקמתה ההדרגתית של מערכת עירונית. ההדרגתיות היא גם מבחינה גיאוגרפית. הערים הקדומות ביותר הן בצפון-מערב, בגליל המערבי, ומשם זה מתפשט בהדרגה דרומה לאורך מישור החוף ומזרחה לגליל. בשלב מאוחר יותר מגיעה ההתפשטות גם להר.

הערים הראשונות – תל כברי, תל עכו,

דרומה יותר – פולג, דור, אפק, יפו, תל קסילה, תל גריסה דרומה יותר – אשדוד (צמח עד הלום), אשדוד ים, תל מור, אשקלון, תל אל עגיל, תל עזה תילי נחל הבשור – תל פרעה הדרומי (שרוחן), פנימה לשפלה – לכיש, גזר, עזקה, צפית, עקרון=מקנה צפונה – יוקנעם, מגידו, חנתון, שימרון, עפולה, בית שאן, רחוב עמק הירדן – בית ירח, כנרות, חצור, קדש, דן, יריחו בשלב האחרון נבנים יישובים בהר המרכזי – גת-חפר (משהד), דותן, שכם (תל בלאטה), תל פרעה הצפוני, בית אל, גבעון, עיר דוד, חברון (תל רומיידה).

כמעט כל תל גדול בארץ יש בו יסודות מהברונזה התיכונה.

אופי התלים האלה מאד שונה מזה של ערי הברונזה הקדומה. ההן היו על פני שטח רחב ידיים עם אוכלוסיה דלילה ונשענו על ביצורים טבעיים. כעת בנויים ערים יותר קטנות, כשהעיר יוצרת את הטופוגרפיה של עצמה בעזרת סוללות עפר עצומות שהורמו מסביב לה.

לוקחים את השטח בו רוצים לבנות את העיר, מקיפים אותו בחומת אבן או לבנים, מערימים סוללות עפר אדירות משני צידי החומה הזו, ולפעמים מצפים את הצד החיצוני של הסוללה בחלקקה עשויה אבנים קטנות. על ראש הסוללה מקימים לפעמים חומה נוספת. לפעמים חופרים חפיר גדול מחוץ לסוללה, חפיר יבש. הפרטים שונים מאתר לאתר אבל השיטה היא אחידה.

הבסיס הרחב של הסוללה מרחיק את מכונות המצור מקו המגינים ומהחומה שבראשה. העיר יושבת בפנים בתוך המכתש המלאכותי שנוצר. בטווח הארוך, כשהעיר נחרבת ומיושבת מחדש, המתיישבים החדשים ממלאים בעפר את חורבות העיר שבמכתש ויוצרים יחד עם סוללות העפר מסביב משטח מוגבה שמהווה היום את הבסיס של רוב התילים הקדומים בארץ.

צורת הביצורים הזו מוכרת מצפון סוריה. היא קיימת בכל ערי האמורו – חלב, חמת, מארי, אבלה, קטנה, כולן נבנות ומבוצרות בשיטה הזו על פני שטחים גדולים יותר. ערי ארץ ישראל הן האחיות הקטנות של ערי האמורו בסוריה. (הגדולה ביותר בארץ – חצור – היא כ-800 דונם בלבד).

צורת הביצור הזו מכתיבה גם את צורת השערים. לא הכריחו את ההולכים ובאים לטפס על הסוללות אלא יצרו בתוכן שערים מאד מאסיביים. אלה חותכים את הסוללות בכניסה ישירה (ללא זוויות) דרך מספר מעברים מבוצרים שבהם ניתן היה להציב כמה דלתות (כל אחת מטיפוס דלתיים – שתי כנפות). יש שערים כאלה בכל האתרים שנחפרו – שכם, גזר, יבנה, יבנה ים.

בשני מקומות בארץ נשתמר גם המבנה העילי של השער – תל דן ואשקלון. בתל דן השער הוא מבנה לבנים מקורי ששתול בתוך סוללת העפר. עצם זה שהמבנה העשוי מלבנים לא שרופות היה הפתעה גדולה לחופרים. דבר שני – מעל לכניסה ראו שלוש קשתות אחת מעל השניה, כשעד אז חשבו שזה אלמנט שהומצא ברומא. מתברר שזה לא קשת קונסטרוקטיבית אלא קשת דקורטיבית.

המבנה הזה בתל דן הוא המבנה העל קרקעי המקורה הקדום ביותר בעולם שהתקרה המקורית שלו עדיין עומדת. הפירמידות כמובן יותר עתיקות אבל שם החללים הם תת קרקעיים.

איך זה השתמר? כנראה שזמן קצר אחרי שבנו אותו הוא החל להתפרק, והתושבים פשוט מילאו אותו בחול וקברו אותו בתוך הסוללה. הוא לא שימש כשער העיר מעבר לתקופה קצרה. את השער החדש שיצרו עדיין לא מצאו.

שער דומה התגלה באשקלון, אבל שם החלק העליון המקורי שלו כבר קרס, ומה שרואים שם היום משוחזר בחלקו הגדול.

השערים נקראים בשם "שערים סוריים" כי נמצאו הרבה כאלה בערי האמורו בסוריה. הם מהווים עוד רמז לכך שהתושבים הגיעו מהצפון.

מלבד ביצורים של שערים וסוללות לערים אלה מאפיינים נוספים – כמעט בכלם מבני מקדשים לפעמים יותר ממקדש אחד בעיר. הם ברובם מבני אורך מאסיביים עם קירות עבים מאוד, שבאופן טיפוסי יש להם חלוקה פנימית לשניים או שלושה חלקים פנימיים – חדר מבואה, אולם פנימי, וקודש קודשים. בחלקם יש עמודים שתפקידם להחזיק את התקרה. כמעט בכל המקדשים יש שני מגדלים בחזית ששומרים על הכניסה – כך במגידו, בלכיש, בחצור. אולי לצורכי הגנה, אולי לצרכים סמליים.

בגלל שהקירות כל כך עבים הארכיאולוגים משחזרים שהם נבנו מאד לגובה כי אין סיבה להקים קירות כל כך עבים אם לא נועדו להחזיק משקל גדול.

בתנ"ך בשופטים ט' מסופר על מגדל בשכם שנקרא "צריח בית אל בריית" מדובר כנראה במקדש כנעני בשכם. ולכן למרות שהסיפור הזה באופן וודאי אינו מתקופת הברונזה התיכונה הארכיאולוגים לקחו משם את השם והדביקו לסוג כזה של מקדשים את הכינוי "מקדש מגדל", בגלל שמדובר במבנה מאד גבוה. לא יודעים כמה גבוה היו.

המקדשים האלה גם הם מזכירים את סוג הארכיטקטורה של מקדשים בעולם הסורי, למרות ששם הם יותר גדולים.

שוב ארץ ישראל היא גרסה מוקטנת לנהוג בסוריה בתקופה הזו. כך בביצורים, כך בשערים, גם במקדשים, וכך בארמונות.

גם באשדוד נמצא מקדש כזה, ואפשר להניח שגם באשקלון יש כזה.

רוב הערים הגדולות בצפון סוריה לא נחפרו עד היום כי הן בלב ערים מודרניות מיושבות. רק מקומות מסוימים כמו אללח, מארי נחפרו.

גם בצורת הארמונות שנמצאו יש דמיון למה שרואים בסוריה. מדובר בדרך כלל במבנה של אולם אחד או שניים מרכזיים מוקפים בחדרים קטנים. הארמונות האלה נקראים בית-חילאני שפירושו באכדית "בית אולמות".

יש גם הרבה ממצאים כולל כלי ברונזה, תכשיטי שנהב – יבוא מאפריקה, ותכשיטים מזהב ומכסף (למשל בלכיש)

העיר הכי גדולה היא חצור, שם הסוללות מקיפות שטח עצום הרבה מעבר לחלק העליון של התל שבו מבקרים היום. חצור של תקופת הברונזה הרבה הרבה יותר גדולה.

יגאל ידין חפר גם בעיר התחתית ולכן יש לנו ממצאים גם משם. החפירה החדשה שמתנהלת שם, התחילה על ידי אמנון בן תור והיום מתנהלת על ידי שרון צוקרמן.

הזכרנו כבר שבארכיון מארי ממצאו מכתבים מחצור למארי ובשנות ה-90 נמצאו בחצור מכתב ממלך מארי למלך חצור. זה סוג ראשון של עדות בכתב על הנעשה בארץ.

במקום אחר, בעיר בשם ליש – השם הכנעני של תל דן, נמצאו גם כן כתובות.

תקופת הברונזה התיכונה מקבילה לתקופת הממלכה התיכונה במצרים. ממש מתחילתה יש לנו סיפור העוסק בארץ ישראל – המגילה של סינוה/שנהאט. מדובר בסיפור שנמצא בכמה עותקים במצרים העתיקה ונלמד בבתי הספר.

שנהאט היה פקיד בכיר בחצור של אחד מהפרעונים הראשונים של הממלכה התיכונה, בסביבות 1900 לפנה"ס. בעקבות חילופי מלכים חשש לחייו וברח ממצרים. חמק דרך "קיר המושל" - המצודות ששמרו על הגבול המזרחי של הדלתא – "קו ברלב" של העת ההיא (כמוכן תעלת סואץ לא הייתה קיימת אז). אלו נקראו במצרים בשם סילה. בתנ"ך הסילה הזה מוכר בתור "שור אשר על פני מצרים" – מדבר שור, ארץ שור, דרך שור וכו'.

סילה הופך בעברית לשור כי בכתב המצרי לא היה סימן לעיצור "ר", ולכן כשהמצרים רצו לכתוב "ר" הם השתמשו ב-"ל". לכן כאשר משהו כתוב ב"ל" במצרים אפשר לשענת אותו גם ב"ר". זו החלפה די שכיחה, כמו שרשרת=שלשלת. אלו אותיות למני"ר שמאד דומות בצורה שהוגים אותן ולכן מתחלפות ביניהן הרבה.

שנהאט חמק מהשומרים, והגיע לעיר גבל בקרבת הנמל הצפוני של ביירות היום. העיר הייתה בעבר עיר מסחר חשובה בלבנון שהמצרים עשו איתה הרבה מאד עסקים. כשהגיע לשם פגש הרבה מצרים שגרו שם ונאלץ שוב לברוח, הפעם לארץ קדם (במצרית קדם=מזרח). שם פגש את שליט ארץ רתינו. רתינו זה שם שהמצרים בתקופה ההיא השתמשו בו ככינוי כללי לארץ ישראל. אין הסכמה לגבי המשמעות שלה, זו לא מילה מצרית, כנראה שם של משהו במצאו בארץ כנען.

הוא פגש את שליט רתינו העליונה והתחתונה. רגיל לחשוב במונחי מצרים. מתחתן עם הבת של המלך, מקים בית, משפחה ומתעשר מגידולי חיטה, שעורה, גפן, תאנה, תמר, זיתים – ששה משבעת המינים של התנ"ך מופיעים אצלו. רק הרימון, שאין לו חשיבות כלכלית, נעדר מהרשימה.

איפה זה רתינו בדיוק אהנו לא יודעים אבל התיאור מתאים לתיאור המקראי של ארץ כנען.

בסופו של דבר מגיעה אליו הזמנה לחזור למצרים עם הבטחה שלא יאוונה לו כל רע. הוא אכן חוזר ובסופו של יום מת ונקבר על שפת הנילוס.

יש כאן דמיון מסוים לסיפור משה רבנו בתנ"ך.

יש ויכוח בין החוקרים האם הסיפור הזה, שנלמד בבתי הספר המצריים, אכן משקף סיפור חיים אמיתי. יש כאלה הטוענים שכל הסיפור הזה הוא העתק של כתובת שנחרטה על קברו, מה שמאד הגיוני, אבל הקבר עצמו לא נמצא. לנו זה לא ממש משנה. מה שחשוב כאן זה שזה מראה עד כמה מיישהו במצרים הכיר את ארץ כנען מספיק טוב כדי לתאר על תנאיה הגיאוגרפיים הייחודיים ועל השמות הנהוגים בה. זה תיאור של ארץ ישראל האמיתית של אותה תקופה, גם אם הסיפור עצמו אינו אמיתי.

כתבי המארות - מקור עוד יותר חשוב להכרת הארץ בתקופת הברונזה התיכונה. זה מין טקס וודו שהיה מקובל במצרים שבו הכהים קיללו את אויבי המלך על ידי כך שכתבו קללות עם שם האויב על צלמית חרס, ניפצו אותה ברוב טכס וזרקו אותה לבור. זה היה נהוג בעיקר לגבי ערים אויבות שהצבא המצרי לא יכול היה להגיע אליהן.

ככמה מקומות במצריים נמצאו טמונים בבורות החרסים הללו עם שמות של ערים ומקומות שמוכרים מארץ ישראל. בגדול הם מתחלקים לשתי קבוצות – המוקדמות מהמאה ה-20 לפנה"ס, והמאוחרת כמאה וחמישים שנה אחר כך – סוף המאה ה-19 אולי תחילת המאה ה-18 לפנה"ס.

הקבוצה הקדומה יותר כתובה ע"ג צלוחיות חרס. המאוחרת ע"ג צלמיות (פסלונים בדמות אדם) חרס. בשתיהן נכתבו קללות נגד מלך או עם זה וזה שמרד נגד אדונו במצרים.

בקבוצה הקדומה יותר של הצלוחיות נמצאו שמות של מספר ערים בארץ ישראל ובכללן: אשקלון, ירושלים, רחוב (לא ברור איזה), גבל. כן נזכרים כמה שמות של שבטים לא ממש מוכרים. לכל אחת מהערים נזכרים שמות של יותר משליט אחד, מה שאולי מרמז שמדובר במשטר שלא עבר עדיין למשטר של מלך. זו תחילת תקופת העיר בארץ ישראל, ואולי המשטר המלוכני לא הספיק עדיין להתייצב.

בקבוצה המאוחרת יותר של הצלמיות נמצאות כל הערים שהוזכרו קודם ועוד כמה חדשות – לוד, שכם, מגדל (שלא ברור איפה זה), שימרון (עמק יזרעאל), אכסף (על יד עכו), עכו, בית שמש, קדש, עיון (מרג' עיון), דמשק, עשתרות (כנראה בדרום סוריה), פחל, ועוד כמה ערים.

למה זה חשוב? קודם כל זה האזכור בכתב הקדום ביותר שיש לנו של ערים ומלכים בארץ ישראל. דבר שני - שמות הערים הללו הם פחות או יותר אותם שמות המוכרים לנו מהתנ"ך ועד היום - שכם, ירושלים, אפק, אשקלון. כלומר שמהאמורים האלה ואילך יש לנו רציפות יישובית ותרבותית לפחות עד ימי התנ"ך. יש גם הרבה חוסרים - עכו, חצור, מגידו - לא מופיעות בכתבי המארות. או שלא קיללו אותן או שפשוט לא נמצאו החרסים עם שמותיהן. צריך לזכור שכתבי המארות הם אוסף של פרטים בודדים ולא רשימה כוללת מקיפה של ערי כנען.

ממה שנמצא ניתן לדעת שתושבי הארץ בתקופה הזו כבר משתמשים באותם שמות עם משמעותם בשפה השמית. למשל:

אשקלון - מלשון שקילה, מסחר כיאה לנמל מסחרי על חוף הים
שכם - כי משני עבריה יש שני הרים גבוהים - הר גריזים והר עיבל
חצור - חצר, העיר שמוקפת סוללה.

עשתרות - פולחן האל עשתורת

בית שמש - היה בה מקדש לאל השמש.

ירושלים - שלם הוא שמו של אל כנעני הנזכר בכתבי אוגריט. "ירו" זה או המקום בו יראים את שלם או מקום ששלם ירא=יסד אותו. בכל מקרה זה העיר של שלם.

מגידו - יש התלבטות במשמעות השם. פירוש אחד זה מלשון נגיד במשמעות מקום של נגידים, כלומר מושב פקידות גבוהה. פירוש שני הוא מלשון הפועל להגיד, לשלוט - העיר שאומרת לכולם מה לעשות

רחוב - מקום רחב, רחבה.

כל השמות הם שמות בשפה השמית-מערבית, שפת האמורו של הברונזה התיכונה. גם העברית והכנענית הן אחיות של השפה הזו. זה, כאמור, התייעוד הקדום ביותר שיש לנו על שמות ערים בארץ ישראל.

יש חוקרים שהבינו את כתבי המארות הללו כעדות להשתלטות המצרים על כנען בתקופת הברונזה התיכונה. זה בפירוש לא נכון! תפישת העולם המצרי הייתה שמלך מצרים הוא אל, ולכן במהותו הוא שולט על כל האנושות לא רק על מצרים. זה ממש לא משנה אם פוליטית הוא אכן מממש את השליטה הזו. כל מי שלא מכיר בשלטונו של מלך מצרים הוא מורד בהגדרה.

הכתבים האלה הם כתבים דתיים. נמצאו בבורות ליד מקדשים. זה משקף את תפישת העולם הדתית לאו דווקא הפוליטית של המצרים. הם האמינו בכוחה של המילה הכתובה.

שליט אשקלון מעולם לא ידע שקיללו אותו. הוא בכלל לא הכיר אותם. לא יודעים מה הרקע לכתבי המארות. לא מכירים מסעות מלחמה מצריים לכנען מהתקופה הזו.

תקופת הביניים השנייה - שושלות 13 - 17, ההיקסוס

באמצע תקופת הברונזה התיכונה, בסביבות 1750 לפנה"ס השתנה משהו במצרים. השינוי הזה מופיע קודם כל בקטע בספרו של מנתו שהגיע אלינו כציטוט ע"י יוספוס פלאוויוס.

פלאוויוס טוען שבשלב הזה הגיעו שליטים זרים שהשתלטו על מצריים ומלכו עליה כמאתיים שנה. הציטוט אומר שהם נקראו בפי המצרים בשם חיקסוס, שפרושו במצרית (כך טוען מנתו) הוא "מלכי הרועים".

פלאוויוס מוסיף ואומר שאלו הם אבותיהם של עם ישראל, אך לא ברור מי אומר את זה מנתו או פלאוויוס. במשך המון שנים זה מה שהיה ידוע, אבל בעקבות החפירות ופיענוח הכתובות התברר שהסיפור הזה נכון רק בחלקו. קודם כל מה שלא היה נכון זה הפירוש שניתן למילה חיקסוס. התברר שזה שיבוש יווני של המושג המצרי "חאקה חסות" שפירושו "שליטים זרים". דבר שני התברר שההיקסוס האלה השתלטו לא על כל

מצרים אלא רק על חלקה הצפוני - מצרים התחתונה.

מה שכעת יודעים זה שמלכי השושלת ה-13 במאה ה-18 לפנה"ס החלו לייבא למצרים שכירי חרב (כמו המריאנו) מאזור סוריה. אחר כך אלו ביצעו הפיכה (דומה מאד לסיפור הממלוכי המאוחר יותר) והשתלטו על מצרים התחתונה. במצרים העליונה ממשיכים לשלוט מלכים מצריים.

מנתו לא עשה את ההבחנה בין השליטים הבר-זמנים של מצרים התחתונה (ההיקסוס) והעליונה, וספר את כולם כשושלות נפרדות. בעצם זו תקופת הביניים השנייה בה מצרים מפולגת בין הצפון והדרום.

החיקסוס האלה בנו לעצמם עיר בירה במצרים התחתית. שנקראה אווריס. המקום נקרא היום תל-א-דאבא. זו עיר שבנויה בסגנון אמורו-סורי - סוללות עם חלקלקות, שערים. הם קראו לעצמם בשמות מצריים אבל תרבותם פזלה לתרבות האמורו.

האם יש קשר ישיר בין החיקסוס ובין ארץ כנען? כנראה שלא, אבל לא ממש ברור. מרגע שהשתלטו על מצרים התחתונה אין לנו יותר כתבים העוסקים בארץ כנען. ארכיאולוגית אין בארץ שום ממצא הקשור ישירות לחיקסוס. בניגוד למה שקרה במצרים, בארץ ישראל תקופת הברונזה המאוחרת היא המשך ישיר של תקופת הברונזה התיכונה.

שאלה אחרת היא האם היה קשר פוליטי בין החיקסוס למישהו בארץ כנען. יש שלוש דעות:

1. הייתה אימפריה חיקסוסית שמרכזה ומושבו מלכיה היה באווריס והיא שלטה גם על ארץ כנען. למה? כי בתקופה מאוחרת יותר יש כמה כתבים המזכירים באופן עקיף שאולי החיקסוס היו בארץ.
2. החיקסוס ומלכיהם היו בעצם סוכנים של מלך כנעני רב עוצמה, אולי מלך חצור. גם זה מסתמך על אזכור מצרי מאוחר ש"פעם ארץ כנען שלטה בנו".
3. הדעה המקובלת ביותר היא שלא היה קשר פוליטי משום סוג שהוא. היה אולי קשר מסחרי או דיפלומטי, אבל החיקסוס פעלו כמדינה עצמאית לכל דבר שישה רק במצרים התחתונה.

תקופת הברונזה המאוחרת, הממלכה החדשה - שושלות 18 - 20

בסביבות 1550 לפנה"ס פרצה מלחמה כוללת בין המלכים המצריים של נא אמון לחיקסוס שבמצרים התחתונה. המלך המצרי שהוביל את המלחמה הזו הוא מלך בשם קאבוס - אחרון מלכי השושלת ה-17. הוא מת קרב ובמקומו עלה אחיו יעחמס הראשון. מנתו משום מה מחליף כאן שושלת, ויעחמס הוא ראשון

הפרעונים של שושלת 18. יעחמס הוא זה שבסופו של דבר הצליח לגרש את החיקסוס ממצרים.

סיפור גירוש ההיקסוס מגיע אלינו לא מיעחמס עצמו אלא ממקור מאד מעניין – נמצאה כתובת קבר של אדם בשם יעחמס בן אבנה שהיה קצין בצבאו של המלך יעחמס. הוא מספר איך התקדם בקריירה שלו צבא והשתתף וגם במצור שהטיל המלך יעחמס על אווריס. מתאר איך אווריס נפלה, ואיך אחרי נפילתה הם רודפים אחרי ההיקסוס לאורך מבצרים במדבר ולבסוף מטילים מצור על עיר בשם שרוחן שמקובל היום לזהותה כתל פרעה הדרומי.

צבאו של יעחמס המשיך להתקדם צפונה לאורך דרך הים והגיע עד למקום הנקרא נהרינה – ארם נהריים, בתחומה של אימפריית המיתני. פתאום המצרים הופכים להיות שליטים של כל ארץ הרתינו. המיתנים כמו בן ממש לא אהבו את זה.

מהרגע הזה אנחנו בתקופה של הממלכה החדשה במצרים – שושלות 18 ו-19. בארץ ישראל זו תקופת הברונזה המאוחרת, למרות, שכאמור, בארץ לא השתנה כלום במעבר הזה. אין חורבן, אין משבר. זה אותן ערים, אותם אנשים, אותה תרבות.

במשך 70 השנים הראשונות של התקופה החדשה המצרים עסוקים באיחוד מצרים אחרי מאתיים שנות פילוג, ובביסוס מעמדם של המלכים הראשונים של השושלת ה-18 – אמנחמס 1 ותחומס 1. הם משקיעים בעיקר בעניינים פנימיים של מצרים ולא ממש מתעניינים באזור שמחוץ לה.

בסביבות 1500 לפנה"ס מת תחומס השני ועולה לשלטון אשתו תתשפטו. היא הייתה אמו החורגת של יורש העצר תחומס ה-3 שהיה צעיר מכדי לעלות לשלטון במות אביו. תתשפטו נכנסה לשלטון תחילה כעוצרת אבל בשלב מסוים הכתירה את עצמה למלך.

בתפישת העולם המצרית אין דבר כזה מלכה ממין נקבה. ולכן כדי שתוכל ללמוד היא צריכה להיות מוצגת כמלך – עם זקן, לבוש גברי. הייתה מלך באופן פורמאלי. מלכה על מצרים כעשרים שנה ובסביבות 1480 כשמתה עלה תחומס ה-3 לשלטון.

תחומס ג' כל כך סבל מעשירים השנים הקודמות בהם דוכא על ידי אמו החורגת שהוא ניסה כל מה שיכול היה למחוק את זכרה מההיסטוריה. החל למנות את מלכותו מהשנה שאביו נפטר. הלך ומחק את שמה של תתשפטו מכל כתובותיה.

זה יצר בלבול גדול אצל החוקרים עד שעלו על העניין.

תחומס ג' נחשב לאחד המלכים הגדולים של מצרים. הקים הרבה מקדשים, בנה אובליסקים ידועים שהיום פזורים ברחבי תבל – פריז, איסטנבול.

בין היתר תחומס הגדיל והוסיף בניה במקדש המרכזי של האל אמון-רע בקרנך (שהתחילו לבנות אותו כבר בתקופת הממלכה התיכונה). על אחד הקירות במקדש הזה הוא מתאר מסע שערך כדי לטפל במרידה שפרצה בכנען.

בכתובת המסע, הנקראת "האנלים של תחומס ג'" הוא מתאר יום אחר יום את מסעו. מודיע – שרוחן בידי, וכל הארץ מיורודח (אוילי תל גימה או תל עזה) ועד קצות הארץ מרדה. מספר שסוכנים ממיטני היו מעורבים במרידה שהובלה בידי העיר קדש (בצפון סוריה על נהר האסי/אורנט (ביוונית אורונטס) המנקז את הבקעה הלבנונית לצפון. תחומס עולה צפונה, כובש את עזה (לה הוא קורא "הפרס של השליטי"). מאז עזה נקראת בפי המצרים בשם "העיר כנען" והופכת לבירת הארץ הכבושה על ידי המצרים. משם ממשיך לצעוד צפונה, עובר את מעבר ירקון באפק, מגיע למקום בשם יחס (מזוהה בעיריה קטנה הנקראת ימה מדרום לבקא אל גרביה), ושם עורך מועצת מלחמה עם קציניו.

קציניו מסבירים לו שהאיב ריכו את כל כוחותיו ליד מגידו וממתין לו שם. הם מסבירים לו שיש 3 דרכים להגיע מיחס למגידו: ואדי ערונה (ואדי ערה), דרך צפת (העיר צפת בוואדי מילח), ודרך עמק דותן, גינין ותענך. הקצינים מתחננים לפניו שיבחר או באופציה הדרומית (תענך) או בזו הצפונית (דרך ואדי מילח ליוקנעם) אבל לא דרך ערונה שהיא צרה ומסוכנת ונשלטת על ידי הגבעות מכל עבר. הם מסבירים לו שבדרך ערונה יצטרכו לשלוח את הצבא בטור מה שיעשה אותו פגיע מאד לאויב. תחומס אומר אז – אבי אמון שומר עלי - ומחליט ללכת דווקא בדרך ואדי ערה המסוכנת. הוא חוצה ללא תקלות את הדרך ההררית, מגיע למגידו ומפתיע את הצבאות הכנענים שלא ציפו לו בדרך הזו. כוחות הכנענים היו מפולגים חצים מצפון למגידו בכיוון יוקנעם וחצים מדרום למגידו בכיוון התענכים וצבאו של תחומס פשוט חתך את מערכיהם באמצע ללא פגע. המצרים נכנסו בשלום לעמק מגידו והתכנסו בחניון לילה כשהם שולחים לפניהם משמר מאבטח. למחרת קמו והתארגנו לקרב. תחומס מספר שחייליו שדדו את מחנות האויב והוא לקח שלל את מרכבות הזהב של מלכיהם הפחזנים שברחו והתבצרו במגידו. בעצם הוא מודה כך שחייליו עסקו בבזיה ואפשרו למלכי הכנענים לברוח.

תחומס נאלץ לצור על מגידו במשך שבעה חודשים עד שהעיר נכנעה מרעב. הוא בעצם לא כבש את מגידו צבאית. צריך לזכור שכשתחומס הגיע למגידו זו עדיין הייתה העיר המבוצרת של תקופת הברונזה התיכונה. הביצורים שהיו אז – הסוללות – הקיפו את העיר. התל שתחומס הגיע אליו היה הרבה יותר רחב ונמוך מהתל שאנו מכירים היום.

מגידו נכנעת לפניו ויחד איתה כל יתר מלכי הארץ. תחומס ערך מסדר ניצחון וחזר הביתה.

בנוסף לתיאור המסע יש במקדש בקרנך עוד 3 רשימות טופוגרפיות (=רשימות מקומות) של כל הערים שנכנעו לפניו בארץ ישראל. הרשימה בנויה שורות שורות של ציורי שבויים עם ידיים קשורות, כשמתחת לכל שבוי כתוב שם העיר. בסה"כ יש 119 ערים. בניגוד לכתבי המארות כאן זו ממש רשימה מסודרת וערוכה באופן מכוון על ידי הסופרים של תחומס ג'.

אנחנו מזהים רבים מהערים הללו. השתיים הראשונות הנזכרות הן העיר קדש ומגידו, ואחריהן הרשימה מסודרת לפי קבוצות גיאוגרפיות:

ליש, חצור, פחל, כנרת - הצפון

שמעון, הזי, - ערים לאורך עמק יזרעאל

תענך, יבלעם - דרום עמק יזרעאל

יפו, גת, לוד, אונו, אפק, שכה (שוויקה - ליד בת חפר מאחורי יד חנה), יחס, גת (במשולש) - מרכז החוף

יש חוקרים שסוברים שהחלוקה הזו היא על פי מחוזות מנהל שקבע תחומים בארץ ישראל לפני חזרתו למצרים.
יש ברשימה הרבה ערים לאורך מישור החוף, באזור המשולש, בחוף הפיניקי, בעמק יזרעאל. לעומת זאת אין הרבה זיהויים בגליל העליון, וגם אזור ההר המרכזי לא מיוצג כלל ברשימה. אולי הצבא המצרי כלל לא עלה לאזור ההר, ולכן גם שליטי הערים שם לא טרחו להישבע לתחומים אמונים.
זו הרשימה המסודרת הראשונה של ערים בארץ ישראל. מכאן ואילך מתחילה ההיסטוריה המתועדת של ארץ ישראל.

אופייה של תקופת שלטון מצרים על כנען – 1480 לפנה"ס (עד בערך 1200)

מימי תחומים ה-3 ואילך מצריים שולטת על ארץ כנען כחלק משלטונה באזור המשתרע מסודאן ועד נהר פרת. מה המצרים חיפשו בכנען?

1. ביטחון, עומק אסטרטגי
2. דיפלומטיה. מצרים עד ימי הממלכה החדשה (1550) הייתה יחסית מבודדת ומפרדת מיתר ארצות המזרח הקדום. כעת כשהיא שולטת בכנען היא נמצאת במגע ישיר עם כל הממלכות – מיתני, בבל חתי, נמצאות במרכז הפעילות הדיפלומטית הענפה.
3. כסף. מצאוא בכנען מקור להכנסה ישירה – גביית מיסים. מי שהעז למרוד נלקח כעבד למצרים. יש לנו עדויות שכלכלת מצרים מתחילה להיות מונעת יותר ויותר על ידי עבדים.

המצרים מתחילים לפעול בים התיכון. רוב האניות אז היו קטנות ושטו לאורך החופים בקרבת הנמלים כדי להצטייד מחדש בתדירות גבוהה. המצרים שלטו על כל הנמלים וניצלו זאת לגביית מיסי נמל. המצרים שלטו גם על כרית המחצבים בארץ כנען. זו התקופה שמתחילה כרית הנחושת המסחרית בתמנע ובפונון. הם ייבאו ארזים מלבנון. ויין ושמן מכנען. לא היו גפנים במצרים בכלל. עד אז המצרים שתו בירה שלא ידוע מי התחיל בייצורה.

יש סחר יבשתי וימי בין מצרים לחתי, לערי סוריה, לתרבות המיקנית ביוון (התרבות של האיליאדה והאודיסאה), ולתרבות המינואית בכרתים. עם כולם הם בקשרי סחר. מוצאים בארץ המון ממצאים מיובאים כולל כלי חרס ממיקני.

כמו שראינו, החל מימי תחומים ה-3 המצרים מנהיגים מערכת ממשל בארץ. בכל ראש עיר גדולה עמד שליט, בדרך כלל כנעני מקומי. הוא אינו מלך (כי היה כפוף לפרעה) ותוארו הוא חזנו (אכדית). המצרים החזיקו בארץ חילות מצב קטנים בלבד כי האיום בהתערבות מצרית היה מספיק. הערים השונות גם גייסו שכירי חרב מקומיים שהצטרפו לצבא המצרי למלחמות שלו.

יש ערים מקומיות שהפכו להיות מרכזי שלטון מצריים – עזה, בית שאן, אפק, כאמד א לוז (דרום בקעת הלבנון על השפיץ הדרומי של אגם קרעון). שם ישבו פקידים מצריים שהתואר שלהם היה "רביתו" (אכדית) שמשמעותו פקיד ממונה.

המצרים לא ניסו לעשות תהליך של קולוניזציה מצרית בכנען. הם מעולם לא ניסו להפוך את הכנענים למצרים או ליישב אוכלוסיה מצרית בכנען. מי שהיה חייב לשרת שם שירת, אבל אחרת ראו בישיבה בכנען סוג של עונש.

הם לא הכריחו את הכנענים לאמץ לא את הדת, לא את השפה, ולא את התרבות המצרית. התייחסו אליהם כאל יושבי חולות, ברברים.

המצרים מתנהלים במצרית, הכנענים בכנענית, וביניהם הם מתכתבים באכדית.

בתקופה הזו מבחינים בארץ ישראל בשתי מגמות הסותרות אחת את השניה. האחת – התעשרות גדולה של ערי כנען ושליטיה (חצור, לכיש, שכם, מגידו) כפי שעולה מהממצאים של תבליטי שנהב, תכשיטי זהב, שערים מאד מפארים, כלים מיובאים ממיקני. מצד שני, אין לערים חומות, הם ערי פרוזות. התופעה הזו רצה בהרבה ערי הברונזה המאוחרת. ההנחה היא שהמצרים מנעו מהתושבים לבנות חומות כדי להקל על שליטתם בהן. מגמה שניה – חלק גדול מערי הארץ (מגידו, אך לא חצור) קטנו בשטחן. התושבים עזבו את הסוללות הגדולות של הברונזה התיכונה, והתקבצו לחלק העליון של העיר. חלק מהערים אפילו ננטשו מסיבה לא ברורה (יריחו, שילה).

גם בירושלים אנו מכירים את חומת הקיקלופים הגדולה של הברונזה התיכונה, ואילו עד היום לא נתגלו ביצורים מהברונזה המאוחרת. כך גם בחברון.

המגמה של הצטמצמות אוכלוסייה ויישובים נראית גם בסקרים הארכיאולוגיים הבודקים את ההתיישבות הכפרית. בברונזה התיכונה יש מאות יישובים כפריים סביב הערים הגדולות. הכפרים האלה נעלמים בברונזה המאוחרת.

התופעה של התרוקנות כפרים ונטישת ערים מורגשת ביותר באזור ההר המרכזי – בנימין ויהודה, שומרון ובמידת מה גם בגליל. אזורים אלו הופכים להיות ריקים מאוכלוסייה עם מעט חריגים (כמו שכם).
לאן הלכו התושבים?

זו תופעה עמוקה וארוכה בזמן. כנראה שהשלטון המצרי פגע כלכלית בתושבי כנען בגביית יתר של מיסים. האוכלוסייה נהייתה ענייה, מצב התברואה מידרדר, חיים פחות ועושים פחות ילדים. בעיית תמונת תינוקות ו/או אימותיהם בזמן לידה היא בעיה מוכרת בעולם העתיק. תהליך כזה מביא עם השנים להידלדלות האוכלוסייה.

דבר שני, חלק מהאנשים מהגרים, חלק משנים את אורח חייהם וחוזרים להיות נוודים. עם זאת, אין עדויות מצריות על ירידה המונית של כנענים לארץ.

הנוודים פשוט לא נקלטים ברדאר הארכיאולוגי. בשילה לא רואים המשכיות לעיר שהייתה שם בברונזה התיכונה, אבל יש המשך שימוש באתר הפולחני שם, וממשיכים לקבור באתר הקבורה של העיר. כנראה שהאוכלוסייה המשכיה לראות במקום את אתרה המקודש אפילו שכבר הפכה להיות נוודית.

בארץ הממצא הכתוב שנשמר דל מאד. בחצור נמצאו אולי עשרה לוחות כתובים, רובם מכתבים באכדית מהברונזה התיכונה. מחפשים כל הזמן אחר הארכיון של חצור המקביל לארכיון מארי.

המצאת האלפבית

תחת השלטון המצרי תושבי כנען ממציאים את הכתב האלפביתי. זה קרה בערך ב-1900 לפנה"ס, לא יודעים בדיוק מתי ואיפה מתחיל השימוש באלפבית. יש טענה שזה הכתובות הפרוטו סינאיות בסרביט אל חאדם במערב סיני. טענה אחרת היא שזה נולד בוואדי אל חולי במצרים עצמה. הרעיון הוא שזה נעשה על ידי אנשים ממוצא שמי שהכירו את הכתב המצרי.

למשל, הם לקחו את הציור של שור (אליף) והתייחסו אליו כמייצג של העיצור הראשון של האופן בו הוא בוטא במצרית. היו כמה גרסאות של העניין הזה.

יש לנו מעט מאוד כתובות מהא"ב הקדום הזה – מלכיש, מלבנון. רוב הכתיבה הייתה כנראה ע"ג חומרים רכים ולא שרדה. ברור שהיה הרבה יותר כתוב ממה שמעלה הממצא הארכיאולוגי, כי אחרת זה לא היה מוביל להתפתחות שנראתה אחר כך.

במקביל מתפתח באוגרית, צפון לבנון אלפבית מסוג אחר.

אוגרית – ראס א שמרה – על חוף הים של סוריה דהיום, ליד לטקיה. זאת עיר שהתגלתה ב-1929. מצאו שם מאות ואלפים רבים של לוחות חרס בכתב יתדות, אבל התברר שזה לא אכדית. סך הכול מצאו 32 סימנים שונים ומכאן הבינו שגם כאן מדובר בכתיבה אלפביתית.

זה א"ב שפותח בהשראת השפה האכדית ולא המצרית. כתיבה אלפביתית לכל דבר.

אוגרית הייתה עיר עצמאית, ומעולם לא נכבשה על ידי המצרים. היא הייתה אחת מחמש-שש מדינות חיץ עצמאיות שחצו בין מיתני למצרים. מבחינה תרבותית ולשונית אוגרית היא חלק מהתרבות הכנענית, למרות שהם לא קראו לעצמם כנענים. (הכינוי כנעני נשמר לאלה שחיו תחת השלטון המצרי).

באוגרית השפה היא כנענית, הדת היא כנענית, התרבות היא כנענית. בגלל שמתוך כנען עצמה כמעט לא נשמר בידינו כלום, עשרות אלפי הלוחות הכתובים מאוגרית הופכים להיות המקור הטוב ביותר בידינו לחקר התרבות הכנענית.

כך יודעים, למשל, שהאלים של האוגריתים הם בדיוק אותם האלים שהתנ"ך מזכיר אותם באלי הנענים בארץ. האל הראשי של האוגריתים נקרא "אל" (אל עליון), ובנו הוא בעל – מלך האלים, האל הראשי בפועל. אחותו היא ענת ויש לו גם בת זוג בשם אשתר (עשתורת). הוא נלחם באחים עם שמות כמו דגן, ים ומאות (מוות).

הכול מוכר מהתנ"ך. אבל בעוד אפילו מאוחר קצת לימי יחזקאל. לעומת זאת, באוגרית התגלה סיפור על מלך והיראה. יש להם ביוגרפיות, חיי משפחה, מלחמות ומאבקים, מיתולוגיה מאד מפותחת שלא נופלת מהמיתולוגיה היוונית המהוללת שכולם מכירים.

יש להם גם שפה שלא ממש מבינים אותה עד הסוף. צורות של ספרות. הרבה מושגים בלתי מובנים מהתנ"ך נמצאים באוגרית ומשם ניתן לפרש אותם. אוגרית לכן היא מקור מאד חשוב להבנת הרקע התרבותי של התנ"ך.

דוגמא לקשר בין אוגרית והתנ"ך – בספר יחזקאל יש רשימה של שלושה צדיקים שהצילו את העולם – נח, דנאל ואיוב. מיהו דנאל? זה ממש לא סביר שהכוונה היא, כמו שנקדו עורכי המסורה, לדניאל מספר דניאל כי דניאל חי בו זמנית ואולי אפילו מאוחר קצת לימי יחזקאל. לעומת זאת, באוגרית התגלה סיפור על מלך אוגריתי קדום בשם דנאל שהיה ידוע בצדיקותו. ספק אם יחזקאל קרא את הסיפור הזה, אבל מאד ייתכן שהסיפור והדמות הזו היו מוכרים לו ולשומעיו.

אוגרית חרבה ב-1200 ולא נושבה מאוחר יותר. האתר השתמר לכן בצורה מאד יפה.

על הרעיון של האלפבית עלו די במקביל בדרום הארץ (סיני) ובאוגרית.

מכתבי תענך

השושלת ה-18 ממשכה במצרים, מאה 15 לפנה"ס. מהתקופה הזו, ערב שנת 1400 לפנה"ס, נמצאו בשנות החמישים בתל תענך (מדרום למגידו מערב למחסום סאלם לכוון ג'נין ליד גבעת עוז) 11 מכתבים כתובים אכדית בכתב יתדות שנכתבו על ידי אנשים שונים אל המושל = החזנו של תענך. הם נותנים לנו קצת מידע איך הערים הללו התנהלו בינן לבין עצמן.

במכתב מספר 5 הכותב הוא אדם בשם אמנחותפ המזוהה עם אמנחותפ ב' - מלך מצרי גדול וידוע. בגלל שאין שם תארי כבוד למלך סביר להניח שזה לא המלך עצמו אלא מישחו מקורב לו, אולי בנו אמנחותפ ג', אולי פקיד מצרי - רביצו.

המכתב פותח – " אל שליט תענך, כה דיבר אמנחותפ: ישמור בעל את נפשך. (המצרי מברך את הכנעני בשם האל הכנעני). שלח מחר למגידו את הסוסים והמרכבות שאתה חייב... " איננו יודעים מה ההקשר של המכתב, אבל לומדים ממנו שיש יחידת מילואים של הצבא המצרי באחירות מלך תענך.

המערכת מתנהגת כמו מערכת פיאודלית שבה הערים מחויבות בשירות צבאי לטובת המלך כשזה צריך את עזרתן.

ספר של מוסד ביאליק – "למלך אדוני", בעריכת ציפי כוכבי רייני – תרגום לעברית של מכתבי תענך ומכתבי תל עמרנה.

אמנחותפ ג' המפואר נחשב לאחד המלכים החזקים שהיו בשושלת ה-18. בנה מקדשים, ארמונות ופסלים ברחבי מצרים. גם אשתו תיה הייתה מאד מפורסמת וגם ילדיהם.

ההישג הגדול של אמנחותפ ג' הוא שאחרי דורות של לחימה רצופה במיתני הוא מצליח להגיע לחוזה שלום איתה, שעותק ממנו מצוי בידינו. החוזה כלל החלפת נבות לנישואים דיפלומטים והסדרת הגבולות בין המעצמות. זה הביא לכך שהחל מ-1400 לפנה"ס יש פתאום שלום בגבול הצפוני של מצרים, ומתחילה תקופת פריחה במצרים. כל המשאבים השלטוניים מופנים כעת פנימה לפיתוח של מצרים, ולכן הוא זכה לתואר "המפואר".

תקופת אל עמרנה (עדין שושלת 18)

המצב סביב שנת 1400 – יש הסכם שלום בין מצרים ומיתני. חתי היא עדיין ממלכה קטנה בטורקיה. הכשים שולטים בבבל.

קצת אחרי 1400 מתחילים להתחולל שינויים במרחב. באופן מאד פתאומי מלך חתי בשם שופלוליומה הראשון יוצא במסע בזק ומחסל את ממלכת מיתני. חלקה המערבי של ממלכת מיתני מסופח לממלכת החתים. זה קורה בסביבות 1360 לפנה"ס ומאז חתי הופכת לאימפריה. החלק המזרחי של מיתני לא נבלע על ידי החתים. מי שעולה שם לשלטון הם האשורים, שפעם היו ממלכה עצמאית אבל אחר כך נבששו על ידי מיתני. קמה לנו כעת ממלכה אשורית עצמאית. זה מאד לא מוצא חן בעיני הכשנים מבבל.

גם במצרים מתחוללים שינויים דרמטיים. אמנחותפ ה-4 העולה לשלטון הוא אחד המוזרים שבשליטים המצריים. הוא פרעה אחנאתון ואשתו – נפרטיטי. האל הראשי במצרים עד אז היה אמון-רע, אל השמש.

מתישהו בראשית מלכותי החליט אמנחותפ ה-4 לשלוח את אמון-רע לפנסיה, ובמקומו הוא מציב את האל אתון – אל המעטפת החיצונית של השמש. הוא מוצג כאל הרבה יותר אנושי מאמון, אל שמושיט את ידיו למטה אל בני האדם.

למה עשה זאת? הוא טען שהייתה לו התגלות של האל אתון. הספקנים רואים בזה צעד פוליטי שנועד לדחוק את כהני אמון-רע ממעמדם הרם. הם בעצם שלטו בממלכה והפעילו את השליט מרחוק.

אתון היה אל מוכר אבל די מיוזרי. כעת בונים לו הרבה מקדשים עם מנגנון כהונה חדש לגמרי, שמי שממנה אותו הוא המלך עצמו. הוא קורא לעצמו אחן-אתון שפירושו "הרוח החיה של אתון". בשנה ה-3 למלכותו הוא נוטש את העיר נא אמון המוקדשת לאל אמון ובונה לעצמו עיר בירה חדשה במרכז מצריים, שקרא לה אחת-אתון - "האופק של אתון".

אחנאתון מת אחרי 17 שנה וירש אותו בנו הצעיר החלש תות אנח אתון. כנגדו מחדשת קואליציית הכהונה של אמון את מאבקה ומהר מאד העיר ננטשת, מכוסה בחולות, והבירה חוזרת לנא אמון. כל הפרשה הזו מושכת במודע, ואחנאתון אפילו לא מופיע אצל מנתו!

ב-1887 לספירה היה שם כפר קטן של בדואים משבט העמרנה. אישה אחת חפרה במקרה ומצאה לוח חרס בכתב יתדות. זה הגיע לקהיר ומיד החל מרוץ לחפירה בכפר. עד היום חופרים שם. רוב הלוחות שם במצריה הירוגליפית אבל יש גם ארכיון שלם הכתוב אכדית.

בשלב הראשון החוקרים התרשמו מהכתובות הללו שהיללו ושיבחו את האל אתון. הוא מוצג שם כבורא העולם, אבי כל האדם, וכו'. לכן יש חוקרים שנוצר אצלם הרושם שהפולחן של אתון היה מונותיאיסטי, אבל התברר אחר כך שזה לא היה נכון. עובדי אתון לא שללו את הלגיטימיות של האלים האחרים. יש פה פשוט המלכת אל אחד כמלך האלים.

הפירוש המונותיאיסטי של הממצא התפשט מאד והפך להיות מאד פופולארי במחקר. בנוסף, כל חוקרי המוזר הקדום, מחפשים כל הזמן עדויות לתנ"ך, ולכן החקרים, בעיקר האנגלים והגרמנים, רצו לקשור את אל עמרנה למשה או לבן של פרעה שגדל יחד עם משה. חשבו שאולי למד גם הוא אצל יתרו כהן מדין. נכון לעכשיו אין שום קשר מוכח בין אל עמרנה לתנ"ך.

מתוך אלפי הכתובות המצריות שהתגלו שם לנו הכי חשובים הם המכתבים באכדית ששייכים לארכיון קטן מן 370 בתיים, שכנראה היו חלק מארכיון משרד החוץ המצרי בזמן שאחנאתון הייתה עיר הבירה המצרית. מביניהם 10 מכתבים הם סיפורים היסטוריים, למשל סיפור חייו של סרגון מלך אכד, כנראה תרגיל בלימוד אכדית של צוערי משרד החוץ המצרי. יתר ה-360 הם מכתבים. כמעט כולם זה דואר נכנס. כ-60 מכתבים נכתבו אל מלך מצריים, חלקם לאמנחותפ ה-3, אביו של אחנאתון. בין הכותבים - מלכי חתי, מיתני, בבל, אשור.

באחד המכתבים זכר סיפור השוד של שיירה בבליית בחנתון שבגליל. מלך בבל פונה לפרעה בתואנה שזה השטח שלו ומבקש ממנו להעניש את הפורעים. יש כאן הכרה בינלאומית בשלטונה של מצרים בכנען. במכתב אחר של אותו מלך בבל הוא מספר שפעם מלכי כנען הציעו למלך בבל לעבור לחסותו וזה שלח אותם לכל הרוחות בהכירו בכפיפותם למצרים. הוא מבקש שכעת פרעה ינהג כך בשליחי אשור הבאים אליו ורוצים בהכרה בינלאומית בעצמאותם. ואכן יש בארכיון גם שני מכתבים ממלך אשור.

פניה בשם אחי מוזכרת בספר מלכים כששלמה פונה כך לחירם מלך צור. יש כאן ביטוי ליחסים קרובים במיוחד. מכאן שמלך אשור כבר התקרב מהותית למלך פרעה. 300 המכתבים האחרים הם מכתבים שנשלחים על ידי החזנו, שליטי כנען, אל הפרעה. אלה הם מכתבים הנפתחים ב-"אל אדוני ... ושמע תחינתי". בעיקר מתלוננים אחד על השני. מתוך התלונות הללו ניתן לשחזר פרשיות שונות בהתנהלותה של כנען תחת השלטון המצרי.

למשל פרשת עבדי-אשירת ועוררו מלכי אמורו (בתקופה הזו אמורו היא ממלכה קטנה בהרי לבנון על הגבול הצפוני של תחום השליטה המצרי). מלכי אמורו תוקפים את צומוד ואת גבל. תוקפים את בירות. בסוף היא עוברת מהצד המצרי לצד החתי.

יש פרשה דומה שסובבת סביב לבאיו שליט שכם שמציק לערים הקרובות לו. יש מכתבים בהם מתלוננים עליו מלכי הערים הסמוכות כמו מגידו, ומצד שני יש את מכתבי התשובה של לבאיו. בסופו של דבר מלך מצרים מטיל על שליטי עכו ומגידו לתפוש את לבאיו ולשלוח אותו למשפט במצרים. יש מכתב משליט מגידו שמספר שאכן הם תפשו אותו, אבל הוא הצליח לברוח. בסופו של דבר לבאיו נהרג אבל בנוי המשילו לשלטון בשכם אחריו.

פרשה דומה לזו מתפתחת סביב עדי-חפה, החזנו של ירושלים. מצד אחד יש מכתבים שלו שמספר שהלך לערים המתלוננות לבדוק שהן לא בוגדות, ומצד שני אוסף מכתבי תלונה של החזנו של הערים האלה. לומדים קצת על השפה וההתנהלות של הכנענים מתוך הכתבים הללו, בעיקר מהשגיאות שעושים הסופרים המצריים באכדית הזרה להם.

פרשת ה"עפירו"

יש אזכורים במכתבים הללו של קבוצת אנשים בשם "עפירו" שבהתחלה תיעתקו אותם ל"הבירו". יש תלונות על פשיטות העפירו האלה שזוהו בהתחלה כ"עברים". עם הזמן התברר שזה לא נכון משלוש סיבות:

1. זו לא אותה תקופה. המכתבים הללו הם מסביבות 1350 לפנה"ס. כניסת בני ישראל לכנען מתחילה רק סביב 1200.
2. אחרי ימי אל עמרנה המצרים ממשיכים לשלוט בכנען עוד מאתיים שנה, והערים הכנעניות ממשכות להתקיים עוד כמאתיים שנה, אז איפה הכיבוש הישראלי משתלב כאן?
3. מאז סוף המאה ה-19 פוענחו עוד אלפי תעודות ונמצאו הרבה איזכורים של המילה הזו שיש לקרוא אותה *apiru*. התברר שהעפירו הללו אינם פולשים ולא שבטים אלא מעין פליטים פנימיים, אנשים שנפלטו מהחברה הכנענית. זה כמו יפתח, דוד בברחו פני שאול, או מאוחר יותר רובין הוד.

לכן כל קשר ישיר בין העפירו של מכתבי אל עמרנה לעברים פשוט לא קיים. לאחר מות אמנחותפ ה-4 (אחנאתון) עולה לשלטון נסיך צעיר בשם תות ענח אתן. כהני נא אמון אילצו אותו לשנות את שמו לתות אנח אמון. ב-1922 הווארד קרטנר גילה את קברו במצרים, אחד הקברים היחידים במצרים שלא נשדד.

התערוכת אוצרות קבר תות ענח אמון היוותה בזמנו סנסציה כשהגיעה לבירות המערביות. זו הפעם הראשונה שאנשים יכלו לראות בעיניהם אוצרות ממצרים העתיקה, כולל המומיה שלו.

קרטנר מת ממחלה מסתורית כמה חודשים אחרי שחשף את הקבר ואז התחילה האגדה על קללת הפרעונים. תות אנח אמון עצמו לא היה מלך חשוב כי לא הספיק למלוך הרבה. לא ברור גם שהוא הבן של אמנחותפ. כנראה מת מוות לא טבעית ולא היו לו ילדים.

כך הגיעה לסופה השושלת ה-18 הממוארת של הממלכה החדשה.

תקופת אל עמרנה נמשכה בסה"כ כעשרים שנה. מהתמונה העולה ממנה נראה שהיה אז בארץ כנען בלגן גדול, והשאלה היא עד כמה המצב הזה הוא ייחודי בתקופה ההיא לכנען בלבד.

דעה אחת עונה בחיוב לשאלה הזו וטוענת שבגלל המהפכה הפנימית של אחנאתון המצרים היו עסוקים ונתנו למצב בכנען להידרדר. אבל אין שום רמז לכך שהכנענים בכלל מודעים למהפכה שמתחוללת במצרים.

דעה שניה – אילו היינו מוצאים ארכיונים מקבילים ממאה שנה אחר כך או לפני כן התמונה ודאי הייתה אותה תמונה. כלומר, אין כאן משהו ייחודי לתקופה הזו. כנראה שהשלטון המצרי בכנען תמיד היה בלגן, וכל עוד המיסים הגיעו כסדרם ממש לא התאמצו לקיים חוק וסדר שם.

השושלת ה-19

אחרי כמה עשרות שנים, קצת לפני 1300, עלה לשלטון גנרל בשם רעמסס ה-1, מיסד השושלת ה-19. יש בה 11 מלכים בשם רעמסס!

בניגוד למלכי השושלת ה-18, שמוצאם היה ממצרים העליונה, רעמסס הראשון היה ממשפחה שמוצאה בדלתא. המורשת שלו היא שמשפחתו חייטה תחת שלטון החיקסוס, ולכן הוא לא ראה בהם כובשים זרים והתחבר אליהם בהיסטוריה האישית שלו.

הוא בנה עיר בירה חדשה, סומך לחורבותיה של אוואריס, בירת ההיקסוס לשעבר. העיר החדשה נקראה פי-רעמסס (בית רעמסס), והיא כנראה העיר רעמסס הנזכרת בתנ"ך. היא שימשה כעיר הבירה של מצרים לאורך תקופת השושלת ה-19, לכל אורך המאה ה-13.

רעמסס ה-1 מלך רק שנתיים ולא הספיק הרבה חוץ מלהעביר את השלטון בצורה מסודרת לבנו, סתי אי'. סתי אי' מלך כעשרים שנה. הוא חשוב מבחינתנו בגלל שבאחת השנים הראשונות למלכותו יצא לדיכוי מרידה בארץ כנען. בתקופת המעבר בין שתי השושלות בוודאי הייתה הידרדרות באחיזה המצרית בכנען. לכן סתי יוצא לתקן את העניין.

יצא להילחם בחזית החתית והיו לו כמה מסעות צפונה. באחד מהם הגיע לבית שאן, עיר מנהל מצרית, שם השאיר שתי מצבות (במוזיאון רוקפלר היום). בגדולה שבהם מדובר שאנשי העיר חמת (תל חמה ליד מחולה בצפון הבקעה) יצרו קשר עם העיר פחל בעבר הירדן, הטילו מצור על שליט רחוב שהיה נאמן למצרים, והשתלטו על בית שאן. סתי יוצא כנגדם בראש שלוש חטיבות – אחת לבית שאן, אחת לרחוב והשלישית לעיר בשם ינועם שלא ממש יודעים איפה היא, אולי תל ינועם ליד יבנאל, אולי בעובדיה, אולי בבקעת החולה, אולי במעלה הירמוך בדרום סוריה.

סתי מנצח את כולם. במצבה הקטנה הוא מספר בנוסף כנראה על מסע אחר שבו הוא נלחם בירמותה עם העפירו. אולי הכוונה לרמות יששכר.

בנו הוא רעמסס השני. המלך החשוב ביותר בתולדות מצרים. הגשים בתקופתו את האידיאל המצרי שהמלך הוא אל. מלך 67 שנים – זמן מדהים בהתחשב באורך החיים הממוצע בתקופתו.

היה לו מוזל גדול בתחילת מלכותו. המצב הבינלאומי היה שממלכת חתי כבר השתלטה על כל טורקיה וצפון סוריה, ולאט לאט בלעה את הערים הצפוניות של כנען. אמורו נבלעה, אוגריט נבלעה, העיר קדש על האורנת (זו שהובילה בימי תחותמסס ה-3 את המרידה במצרים) כולן כעת בשליטת חתי.

רעמסס מחליט שצריך לשים לזה סוף. בשנה ה-5 למלכותו - 1285 פחות או יותר, הוא יוצא למלחמה נגד חתי. העילה למלחמה היה שחרור העיר קדש. בעצם זו הייתה מלחמה שנועדה לפתור את הסכסוך בו 100 השנים עם החתים.

קרב קדש הוא אחד הקרבות המתועדים ביותר בעת העתיקה. יש בידונו תיאור שלו משני הצדדים. מהצד המצרי יש הן יומן מפורט של ימי המסע והן שירת הלל שנכתבה לפיאור המסע עשר שנים אחר כך.

שתי הממלכות גייסו את כל משאביהן למערכה על גדות אורונטס.

הסיפור המצרי הולך כך - הצבא המצרי מגיע בארבע חטיבות, שובה שני מקומיים ומתחקר אותם איפה הצבא החתי. הם אומרים שהצבא החתי עדיין רחוק, והמצרים מתחילים להתארגן לחניה. בפועל זו הייתה דיסאינפורמציה, והצבא החתי הגדול היה ממש מעבר לפינה.

כוח סיוור מצרי קטן נתקל במפתיע בכוח סיוור חתי, נבהל וברח. החטיבה כולה החלה בעקבות כך בנסיגה אחריהם, ומלך חתי, שהביא שיש בבלבול בצבא המצרי, נתן פקודת הסתערות. מי שהציל את המצב היה רעמסס.

מה שכנראה קרה זה שהופעת כוח עתודה מצרי היא שהצילה את המצב. המערכה הסתיימה בעצם בתיקו בשטח, אבל הצבא המצרי נכשל בהחזרת קדש לשליטת מצרים. רעמסס מכריו ניצחון, מוציא להורג את כל חיילי החטיבה שברחה, ומעניק צל"שים לכל היתר (נשמע מוכר!). במצרים רעמסס הופך להיות המלך שניצח את חתי, וחי עם הניצחון הזה עוד חמישים שנה. עשר שנים אחר כך נחתם חוזה שלום בין מצרים לחתי, חוזה דומה למה שנחתם בזמנו עם מיתני. יש בידינו שני עותקים של החוזה בשני הצדדים הן באכדית והן בהירוגליפית. מסמכים נוספים העוסקים בארץ כנען מהתקופה הזו. למשל פפירוס אנסטטי א'. זה פקיד מצרי המומחה בענייני כנען ששולח מכתב לחבר שלו ובוחר את ידיעותיו בגיאוגרפיה של כנען.

אולי יש שם אזכור של שבט אשר, אבל זה מוקדם מידי. **בימי רעמסס השני** מתחילים המצרים לעשות הבחנות בין כנענים לכנענים. בכתובים מופיעים שבטי השאסו של הר שעיר, מואב, אדום. מתחילים להופיע שמות של עמים המוכרים לנו מהתנ"ך. רעמסס השני מת זקן ומי שירש אותו היה בנו מספר 13 – מרנפתח. הוא היה מלך די בינוני, לא יודעים הרבה עליו, אבל הוא ידוע ממצבת מרנפתח היא "מצבת ישראל". רובה עוסקת בקרבות שהוא ניהל נגד פולשים שבאו מהמערב, מלוב, אבל בסוף הוא מזכיר מסע בכנען ואומר "... הושמד ישראל, אין לו זרע". זו הפעם הראשונה והאחרונה שהמילה "ישראל" מופיעה בכתובת מצרית. מי זה ישראל הוא לא ברור, אבל לפניה מופיעים שמות ערים כנעניות עם לוגוגרמה של עיר זרה – אשקלון, גזר וינועם. היא, לעומת זאת, מוגדרת בכתוב ע"י לוגוגרמה שונה – איש ואשה עם סימן "הרבה" – כלומר מוגדרת כשבט, עם זר. לא מוזכר איפה ישראל הזה חי, אבל מההקשר ניתן להניח שזה באיזשהו מקום הקרוב לערי כנען שזכרו קודם.

1207 – מרנפתח נלחם נגד ישראל, כנראה בארץ כנען. זה מעניין אך לא בהכרח קשור ליציאת מצרים. בתנ"ך אין שום אזכור למאבק בין ישראל למצרים בכנען לא בתקופה הזו ולא בכלל! מרנפתח טוען שהשמיד את ישראל עד תום, אבל זו כנראה הגזמה.

סוף תקופת הברונזה והשלטון המצרי בכנען

בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת, סביב 1200 לפנה"ס חרבו מרבית הערים הכנעניות בארץ ישראל. תופעת ההרס המאסיבי והחורבן הטוטאלי מאפיינת לא רק את המרחב של ארץ ישראל, אלא את המזרח הקדום כולו ואף מעבר לו – למשל התרבות המיקנית באזור הים האגאי שהתפרקה. השינויים האלה, שמסמנים את המעבר בין תקופת הברונזה לתקופת הברזל, לא קרו בדיוק בשנת 1200 לפנה"ס. שנת המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל באה כתוצאה מתפישה ישנה לגבי חלוקת התקופות. יש עדויות על שימוש בברזל גם לפני 1200 לפנה"ס, אך עם זאת השימוש בו אינו הופך להיות נרחב אלא לפני 900 לפנה"ס.

במחצית השנייה של המאה ה-13 לפנה"ס קורים מספר שינויים דרמטיים באזור, אלו מהווים את המעבר בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל.

התרבות המיקנית (יוון ברונזה מאוחרת) מתחילה להתפרק באופן די מהיר. ערים נחרבות, מערכת ערי המדינה מתפרקת (לא כל כך ידוע מדוע – בעבר נהגו לחשוב כי פלישה של השבטים הדוריים-מאזור הבלקן, שהרכיבו את האוכלוסייה של יוון בתקופות מאוחרות יותר, היא שגרמה לכך, אך התיזה הזו היום אינה מקובלת). מצב זה גרם לתנועות באוכלוסייה בתוך יוון עצמה, ובעקבות כך לנדידות עמים ברחבי אגן הים התיכון – מאזור יוון למזרח ולמערב. פחות או יותר באותו זמן, הרבה מאוד מהערים החשובות והממלכות החשובות שאפיינו את אזורנו בתקופת הברונזה המאוחרת נחרבות:

- **אוגרית** חרבה בצורה כל כך פתאומית עד שחשבו כי מדובר ברעידת אדמה. כיום נהוג לחשוב שהחרבה ע"י כובש חיצוני. נמצאו באוגרית בתנור מכתבים כתובים בכתב יתדות שאחד מהם נכתב ממלך אוגרית למלך חתי ובו כתוב שהאויב מתקרב. כנראה שהמכתב הזה אפילו לא הספיק להישלח.
- **לגבי חתי** הסבר דומה – נהוג היה לחשוב שבאותה ההחרבה ננטשה גם את העיר חתושה, היום ברור לנו שכבר דור לפני כן חצר המלוכה של אימפריית חתי עברה לעיר כרכמיש על נהר הפרת ובאותו זמן נחרבה גם העיר חתושה עד היסוד. כלומר חתי כאימפריה נעלמת דור לפני כן, אולם נשארות ערי מדינה קטנות.

הסחר הבינלאומי פסק – סוף לייבוא המיקני. בתילים בארץ אחרי 1200 לפנה"ס כבר לא רואים כלים מיובאים ובייחוד לא מהעולם המיקני.

ממלכות בבל ומצרים נחלשות. מצריים אחרי מרנפתח מתחילה להתדרדר ולהתפרק באופן פנימי. השושלת ה-19 מגיעה לסוף דרכה ומצריים מתחילה להתדרדר לתוך תקופת הביניים השלישית. המאבקים בשלב זה הם עדיין פנימיים למצריים המאוחדת, ההתפרקות קורה בערך ב-1150 לפנה"ס. בעקבות כל אלה אפשר להבין שהמצרים לאט לאט נסוגים מכנען. ככללנו מעולם לא הייתה החלטה מושכלת של המצרים לצאת מכנען, אלא שהשליטה בכנען עניינה את מצריים פחות ופחות. לאורך תקופה של 50 שנה הנוכחות המצרית הלכה והתדלדלה ואינה מורגשת.

יש בידינו שתי תעודות מעניינות, בערך משנת 1100 לפנה"ס, שממחישות עד כמה השליטה המצרית בכנען אינה קיימת כבר.

מגילה מצרית – מגילת וון-אמון (היום במוזיאון הבריטי בלונדון), מספרת על כהן מצרי זוטור, ששירת במקדש במצריים. הבוס שלו נתן לו אוניה ושק של כסף ואמר לו סע לגבל ותקנה שם קורות עצי ארזים לשיפוץ המקדש. בדרכו הוא עוגן בנמל העיר דור – טנטורה (נחשולים היום), שם אחד מאנשי הכסף שלו שודד

את כספו ובורח. באותו זמן בדור יושב שבט אנשים המכונים ככל הנראה "סיקילים" או "תכרים" – שלשליטם קראו בדר. וון אמון מתייצב לפני בדר ואומר לו: "אני נציג מלך מצריים, נשדדתי אצלך בנמל, החזר לי את רכושך". בדר מלך דור מסרב – לא אכפת לו שמדובר בשליח מטעם מלך מצריים. וון-אמון נאלץ לעזוב את דור ושט ברחבי הים התיכון, מגיע לקפריסין ושם הסיפור נקטע. הסיפור הזה ממחיש עד כמה אין שליטה מצרית בכנען.

תעודה נוספת היא תעודה אשורית, מצפון עיראק. אשור הפכה לעצמאית כשירדה מגדולתה ממלכת מיתני ונשארה ממלכה עצמאית אך קטנה ולא משפיעה. באירועים של 1200 לפנה"ס היא לא מאוד מושפעת. כאשר האימפריות מסביב נחלשות, אשור הופכת לחזקה יותר באופן יחסי. ב-1100 לפנה"ס, תגלת פלאסר הראשון יצא למסע כיבושים מערבה לארץ אמור, ומגיע עד לים התיכון. בדרך הוא עובר בגבל בישרי (מזרח סוריה) שם הוא נלחם נגד הארמים (פעם ראשונה שהארמים נזכרים בתעודה היסטורית), מגיע לחוף הים התיכון, לארווד (צפון לבנון) שם הוא עולה על אוניה ושט בים התיכון לצומוד (צפון לבנון) הסמוכה. הוא בא מהרי כורדיסטן ומעולם לא ראה מאגר מים גדול כל כך, ולכן מבחינתו החוויה היא משמעותית ביותר וכך היא מתוארת. הוא צד מפלצת גדולה בים שנקראת "נחירו" – ככל הנראה דולפין. הוא מקבל מתנות מהערים בסביבה וחוזר הביתה. סיפור זה ממחיש את הוואקום באזור – מלך אשור מגיע לאגן הים התיכון, מסתובב, ולא נשמע שלמצרים יש כל עניין בכך.

סביב 1200 לפנה"ס עובר גל חורבן על ערי ארץ כנען, בהן חצור, ליש, מגידו, יוקנעם, בית שאן, גזר, גת, עזה, עקרון, אפק ולכיש נחרבות באופן חלקי, חלקן לעד. רב הערים שוקמו מהר יחסית לאחר הימכה והמשיכו להתקיים כערים כנעניות. בחלק מהערים, אשקלון למשל, מתיישבת תרבות אחרת על חורבות העיר מתקופת הברונזה המאוחרת.

בחלק מהישובים הישבו מחדש קורה מיד, בחלקם זה קורה אחר פער מסוים. הסיפור איננו אחיד, אבל באופן כללי בטווח של כ-150-100 שנה עובר איזשהו קו של חורבן והשתלטות על כל ערי ארץ ישראל.

המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל קרה בהדרגה. לנו נוח לדבר על תאריכים עגולים ולכן אנחנו מגדירים את המעבר בסביבות 1200 לפנה"ס, אבל אי אפשר לדבר על סיום של תקופה במונחים של שנה אחת ספציפית למעבר כזה.

למשל, לכיש של תקופת הברונזה המאוחרת נחרבת ב-1150 לפנה"ס. לכן במקרה הזה ניתן לומר שלכיש של הברונזה המאוחרת המשיכה להתקיים עד 1150 לפנה"ס, למרות שרשמית זו כבר תקופת הברזל. תושבי לכיש לא ידעו שהם עברו חמישים שנה קודם לכן לתקופת הברזל!

פתאום רואים בתוך ארץ כנען וסביבה תרבויות חדשות – סוגים חדשים של כלי חרס, סוגים חדשים של מבנים, תכנון יישובי חדש, תרבויות חדשות. באזורים שונים של הארץ קמות תרבויות שונות. גם התרבות הכנענית ממשיכה להתקיים באזורים שונים של הארץ. כל זה קורה בהדרגה.

התעודות הכתובות שבידנו, עוד מסוף המאה ה-13 מתחילות להזכיר שמות של עמים ושבטים וחבורות שהם אותם עמים המוכרים לנו בתקופת הברזל. התעודות כבר לא מדברות על כנענים (למרות שכאמור הכנענים ממשיכים לגור בחלקים מסוימים של הארץ). הן כן מדברות על פלישתים, על ישראל, על מואב, אדום (עוד בימי רעמסס השני), על ארמים (ראינו אצל תגלת פלאסר הראשון). לאט לאט העולם התנכי הולך ומתייצב פה.

כל זה ביחד מהווה את המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל. אנחנו במאה ה-12 לפנה"ס. מצריים היא עדיין מאוחדת אבל היא הולכת ונחלשת, השליטה שלה על א"י הולכת ונמוגה. אין כבר סחר בינלאומי. כל העולם סביבנו נמצא בשינוי.

הפלישתים וגויי הים

הפלישתים הם חלק מתופעה נרחבת יותר שאנו מכנים היום בשם "גויי הים". כאן ראשונה נחיל לשלב את התנ"ך, הארכיאולוגיה ומקורות חיצוניים לתנ"ך, בעיקר מצריים. אלה שלושת המקורות העומדים לרשותנו בקשר לפלישתים.

הפלישתים הם אחד העמים המוכרים ביותר בתנ"ך, שם יש להם שם רע במיוחד, כיאה לאויב גדול של בני ישראל. עד היום כשאומרים באנגלית למישהו שהוא Philistine הכוונה היא לגנאי, לציון שהוא אדם בור. השם פלסטינה הוא התגלגלות מאוחרת של השם פלישתים, אבל אין שום קשר אתני בין הפלסטינאים לפלישתים. הייתה תקופה קצרה שהפלסטינאים ניסו להתחבר אליהם, אבל מהר מאוד הבינו שהחיבור הזה לא ממש עובד לטובתם, וכעת הם רואים עצמם יותר כצאצאי הכנענים. מסתכלים בתנ"ך על הפלישתים בשתי פאזות שמתייחסות אליהם כמעט כאל שני עמים נפרדים.

הפאזה הראשונה - הפלישתים של תקופת האבות

אלו אותם פלישתים המופיעים בספר בראשית, שגם לאברהם וגם ליצחק יש עסקים איתם. הם חיים בארץ גרר, שברור שזה בנגב המערבי אבל לא ממש ברור איפה. (יש חוקרים המזהים את תל הרור עם ארץ גרר, אבל זה יהיו שני במחלוקת). הם מתוארים כרועי צאן שמסתכסכים עם אברהם ויצחק על זכויות מים. כשהשניים האלה מגיעים איש בתורו לגרר יש לשניהם את החשש שמלך הפלישתים אבימלך ייקח את אשתו היפה (שרה/רבקה) לאישה, והם מציגים אותה כאחותם. הסיפור חוזר על עצמו אחר כך גם במצריים. בסופו של דבר הם מגיעים להסדר איתם ונכרתת ברית בבאר שבע, שם הם נשבעים אחד לשני לקיימה. מעבירים שבע כבשות צאן מאברהם לפלישתים וכך חותמים את הברית.

זה כל מה שאנו יודעים על הפלישתים בתקופה ההיא – רועי צאן, חיים בנחל גרר, מלכם הוא אבימלך שם כנעני נפוץ. בהנחה שסיפורי האבות מתרחשים מתישהו בברונזה אז כדאי לשים לב ש: בכל התעודות שיש בידנו על ארץ כנען בתקופת הברונזה אין שום אזכור לקיום קבוצת אנשים בשם פלישתים.

קבוצת אנשים הנקראים "פלישתים" כן מגיעים לארץ בראשית תקופת הברזל.

חוץ מזה שאין שום אזכור של הפלישתים מהתעודות של תקופת הברונזה אין גם שום עדות ארכיאולוגית שתושבי הנגב המערבי היו באיזשהו מובן שונים מיתר תושבי ארץ כנען בתקופת הברונזה. יש לכן שלוש אפשרויות:

היו פלישתים באזור גרר בנגב המערבי ופשוט איננו יודעים עליהם כלום פרט למה שמסופר בתנ"ך בגלל שבתקופת הברזל, התקופה שבה כתבו את הסיפורים האלה, חיו באזור הקרוב לגרר אנשים בשם פלישתים, ספר בראשית בצורה אנכרוניסטית קורא גם לקודמיהם פלישתים פשוט בכדי שלקורא בן התקופה יהיה ברור שמדובר בנוכרים שגרו שם, אך אין שום קשר בינם לבין הפלישתים המוכרים לקורא מתקופת הברזל.

כל הסיפור הזה על האבות והפלישתים לא היה אמיתי, ומי שהמציא אותו מאוחר יותר פשוט חזר בשם פלישתים שהיה מוכר בתקופתו. בזה סיימנו לעסוק בפלישתים של סיפורי האבות.

הפאזה השנייה – תקופת הברזל

בתקופת הברזל יש עם שיושב בעיקר בחלק הדרומי של מישור החוף, שכנים של יהודה, ואנשי נקראים פלישתים. עליהם יש לכולם הרבה מה לומר – לתנ"ך, לארכיאולוגיה, ולתעודות המצריות. אלו הם הפלישתים ההיסטוריים.

התנ"ך מספר הרבה על מוצאם, מיהם ומתי הגיעו.

הרשימות המוצגות בתנ"ך של עמי כנען היושבים בארץ לפני הגעת בני ישראל, כוללות בדרך כלל קבוצות של שבע עמים (שבעת עממי כנען) – הכנעני, החיתי, (כנראה לא), הגרשי, הפרזי, וכו' – סה"כ יש 14 שמות. פרט לכנעני (שם כולל) ולחיתי, איננו יודעים דבר עליהם, או על ההבדלים ביניהם. הם לא נזכרים בשום מקור מחוץ לתנ"ך. הפלישתים לא מופיעים בשום רשימה – התנ"ך בהחלט מודע לכך שהם לא ישבו בארץ בזמן ההתנחלות וגם שלא היו כנענים.

בראשית י' – הפרק שקוראים לו "לוח העמים" שמציג את כל עמי העולם כצאצאים של נוח ובניו. בתוך הרשימה הזו מופיע שחם בן נוח הוליד, בין היתר, את מצרים, ומצרים ילד עמים אחרים שמהם יצאו פלישתים וכפתורים. בגרסה היוונית של תרגום השבעים זה מתורגם לכך שהפלישתים יצאו ממש מהכפתורים שהם בני מצריים. כלומר בכל מקרה הפלישתים קשורים למצרים באיזשהו מובן. בספר עמוס, פרק ט', כשהנביא מדבר אל אנשי ממלכת ישראל ומטיף להם מוסר, הוא מזכיר להם שהאל הוא זה שהעלה את ישראל מארץ מצרים בדיוק כמו שהעלה את הפלישתים מכפתור. הוא אומר להם - שניכם עמים זרים כאן בארץ ישראל, ואם לא תיטיבו את דרככם אשלח אתכם מכאן. זה דברים של עמוס מהמאה ה-8 לפנה"ס!

גם ירמיהו, במאה ה-6 לפנה"ס, כשהוא מדבר על הפלישתים הוא מכנה אותם "שארית של כפתור". גם ספר דברים, שמזכיר אירועים שקרו בארץ פחות או יותר במקביל להתנחלות בני ישראל בכנען, אומר שבדיוק כמו שבני ישראל התנחלו בארץ כך גם אנשים באו מכפתור, והתיישבו באזור עזה במקום תושבי המקום המקוריים.

סה"כ יש בתנ"ך אזכורים רבים, במקומות שונים ומתקופות שונות, שהפלישתים הם זרים לארץ כנען, ושההגעה שלהם הייתה לדרום הארץ.

כפתור – יודעים שזה אי בים התיכון, מקובל לזהותו עם כרתים, אך יש כאלה שמעדיפים לזהותו עם קפריסין.

בסיפור ההתנחלות בספר יהושע אין זכר למאבק בין בני ישראל לפלישתים, אבל כאשר ביהושע יג מסכמים את "הארץ הנשארת" – מה שיהושע לא כבש – מוזכר "כל גלילות הפלישתים מן השיחור (=נהר) אשר על פני מצרים (כנראה נחל מצרים אולי נחל אל עריש, או נחל הבשור) ועד גבול עקרון (תל מקנה, על הגדה הדרומית של נחל שורק) צפונה לכנעני תיחשב. ושם יושבים חמשת סרני (כנראה המנהיגים, המפקדים, השליטים) פלישתים – העזתי, האשדודי, האשקלוני, הגתי והעקרוני...."

כאן כבר יש אמירה גיאוגרפית. הפלישתים יושבים בדרום מישור החוף בחמש ערים: עזה, אשדוד, אשקלון, גת ועקרון. מספר שופטים ואילך הפלישתים הופכים להיות האויב מספר אחד של ישראל בכנען - סיפורי שמשון ודלילה, דוד וגוליית, שאול בגלבע. כנראה שדוד מצליח אחר כך להכניעם, ואחרי ימיו הפלישתים נשארים כקוף בישבן אבל כבר לא מהווים את האויב המסוכן שהיו קודם. מספר מלכים ואילך השכיחות של אזכורם בתנ"ך הולכת וקטנה.

העדות המצרית - זו מתחילה בימי רעמסס ה-3 שהיה המלך השני של השושלת ה-20, פחות או יותר במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-12. אחריו מולכים בזה אחר זה רעמסס 11-4 שאף אחד מהם אינו חשוב.

אנחנו על סף תקופת הביניים השלישית במצרים. רעמסס השלישי עדיין מלך חזק, מחזיק את מצרים מאוחדת, ויש עדיין נוכחות מצרית בארץ כנען במקומות כמו לכיש ובית שאן.

בכמה וכמה כתובות רעמסס ה-3 מספר לנו על מאבק גדול שניהל בשנה ה-8 למלכותו, בסביבות 1180 לפנה"ס. הוא נאבק נגד ניסיון פלישה של עמים שונים לתוך מצרים. התעודה המפורסמת מכולם הם התבליטים המופיעים על קירות מקדש המוות שלו במדינת הבו, לא רחוק מלוקסור. יש שם טקסטים המתארים מסעות מלחמה שונים שערך.

הסצנות הגדולות והמפורסמות ביתר במדינת הבו הן של שני קרבות גדולים שעשה רעמסס. האחד הוא קרב ימי בו מתוארים הן ספינות הצי המצרי על מפרשיהם ומשוטיהם, והן אניות האויב – המונעות רק במשוטים ללא מפרשים, ומכילות אנשים שלבושים אחרת - בעלי כובעים עם נוצות, לחלקם קסדות עם קרניים. רוב האויבים נפגעים מחיצי המצרים, אחת מאניותיהם מתהפכת. אין להם קשתות והם נושאים חרבות ומגנים עגולים.

הסצנה השנייה היא של קרב יבשתי. הפולשים מגיעים לקרב בעגלות בעלות גלגלי עץ מלאים שרתומות לשוורים, ובהן יש גם נשים וילדים – זה תיאור של עם שנמצא בנדידה. בכיתוב הנלווה לסצנות הללו רעמסס מדבר על חמש קבוצות אויבים – השרדנו, הדננו, הפרסתו (כנראה פלשתו, היינו הפלישתים), הציקל או תיכר (פגשנו אותם בדור) והויתווק הבאים מהים. אחד מהאגיפטולוגים של המאה ה-19, צרפתי בשם מספרו, כל כך התרשם מעצמת התיאור הזה ומהסצנה של הקרב הימי, שהוא נתן לכל הקבוצה הזו את הכינוי הקולקטיבי "גויי הים" (Sea People). זה מושג קולקטיבי שהמציא האיש הזה, לא משהו שמופיע בכתובות המצריות. ככל שקראנו ולמדנו מתברר שחלק מהשמות האלו מופיעים כבר הרבה קודם. למשל, השרדנו היו בעלי ברית של רעמסס השני כבר בקרב קדש, מאה שנים קודם. כולם היו קשורים לנדידת העמים שהחלה לאחר התמוטטות ממלכת מיקני, מאה שנה קודם במאה ה-12.

פפירוס האריס הגדול (המוזיאון הבריטי) – נמצא במדינת הבו, פפירוס באורך 42 מ' מתקופת רעמסס III. מספר על כך שהפולשים האלה הגיעו לגבולות מצרים אחרי שכבר החרבו את כל ארץ חתי. ואכן היה מאד מקובל להאשים את גויי הים בחורבנה של חתוש (למרות שהעיר הפסיקה להיות עיר חשובה כבר מאה שנה קודם לכן). הפפירוס מספר שהפולשים הגיעו למצרים, והוא – רעמסס – מנע מהם לכבוש את מצרים, ואז הושיבם על אדמתו, נתן להם מזון וכלי נשק, והפך אותם לשכירי חרב שלו. רעמסס לא אומר איפה בדיוק על אדמתו הציבם, אבל בתעודה אחרת – האונומסטיקון של אמנופ (סופר מצרי שחי בימי רעמסס ה-3) נזכר שאותם פרסתו התיישבו באשקלון, שהציקל/תיכר התיישבו בדור, והשרדנו בעכו. לכן די ברור לנו שכאשר רעמסס הציע לפולשים לעבוד אצלו הוא בעצם מציע להם להיות חייליו בארץ כנען. זה מסתדר היטב עם מה שאומר התנ"ך לגבי המקומות בהם ישבו הפלישתים (התנ"ך לא מתייחס לציקל ולשרדנים). כך נוצרת התמונה המקובלת שהפלישתים הם חלק מתופעה של גל עמים שניסו לפלוש למצרים בכוח, הוכו על ידי צבא רעמסס ה-3 וקיבלו רשות להתיישב על אדמת ארץ כנען. אבל, לא כל החוקרים מקבלים עדותו של רעמסס ה-3 כלשונוה. יש חוקרים שחושבים שההתיישבות בארץ לא ממש הייתה בברכת רעמסס. אולי הם פשוט פלשו והתיישבו בכוח בארץ ישראל על אפס ועל חמתם של חילות המצב המצריים שהיו, למשל, בלכיש. אחר כך, אחרי שהם כבר התיישבו בכוח, רעמסס מנכס את העניין לעצמו.

העדות הארכיאולוגית :

זיהוי חמשת ערי הפלישתים היום די ברור לנו. עזה, אשקלון ואשדוד שמרו על שמותיהם (תל עזה – במרכז העיר עזה, תל אשקלון במרכז הגן הלאומי, תל אשדוד - ליד צומת עד הלום). במקרה של גת ועקרון לקח הרבה זמן עד שהזיהוי הנוכחי (גת=תל צאפי, עקרון=תל מקנה) התקבל והוסכם על כולם. גת – תל צאפי, חפירה מתמשכת כבר 15 שנה שהעלתה הרבה עדויות לתרבות פלישתית. עקרון – בעבר זיהו אותה סביב הכפר עקר, היא קרית עקרון של היום (לכן במקור קראו למושבה שם עקרון ואחר כך שינו למזכרת בתיח), אבל התברר שאין שם שום דבר קדום, ובינתיים עלו על התל הענק של חרבת מוקנה היא תל מקנה. אשדוד, אשקלון, עקרון וגת מוכרות לנו היום היטב מחפירות ארכיאולוגיות. תל עזה, משום מה, מעולם לא נחפר. מתוך החפירות עולים בוודאות שני ממצאים :

- אף אחת מהערים האלה לא נוסדה על ידי הפלישתים. הן היו ערים חשובות כבר בתקופת הברונזה המוקדמת, הרבה לפני הגעת הפלישתים. עזה הייתה בירת השלטון המצרי בתקופת הברונזה התיכונה, גת ואשקלון מופיעות בתעודות מצריות מהברונזה התיכונה. אשדוד ועקרון לא מופיעות אמנם בתעודות, אבל הממצא הארכיאולוגי מראה שהיו קיימות קודם להגעת הפלישתים. כלומר הפלישתים לא הקימו את הערים הללו!

- כולן נחרבו בוודאות סביבות 1200 לפנה"ס ונושבו מחדש בראשית המאה ה-12 כאשר התושבים החדשים מביאים איתם תרבות חומרית שונה מהתרבות הכנענית.
- השוני בולט** בעיקר בכלי החרס. בכל ערי פלשת שנחפרו מופיעים לפתע בהמוניהם סוגים של כלי חרס שלחלוטין לא דומים לאלו הכנענים – לא בצורתם- עבודה ידנית ולא סימטרית בניגוד לכנענים שהשתמשו באובניים ויצרו כלים סימטריים, לא בטיפוסי הכלים – למשל, מופיע לראשונה פך בירה שהוא קנקן עם מסגנת שדרכה סיננו את גרעיני השעורה שתססה בפנים, לא בצביעה על הכלים ולא בעיטורים שלהם. המאפיין הבולט ביותר של הכלים החדשים הם העיטורים על גבי צידם החיצוני שהם שונים מאד מאלה של תקופת הברונזה הקודמת. אלה וגם צורת הכלים מאד מאד דומים לעיטורים ולכלים שהיו במיקני, ויובאו לארץ בתקופת הברונזה המאוחרת. כעת התרבות המיקנית כבר לא קיימת ואין לכן איתה קשרי מסחר, ולכן ברור שזה גרסה מקומית של התרבות ההיא. גם מבדיקות כימיות מתברר מעל לכל ספק שחומר הגלם הוא מקומי. ברור לכן שהפלישתים הביאו איתם את הידע והמסורת הזו. יש כלים דומים מאותה תקופה גם בקפריסין ובאיים אחרים בים התיכון. זה הכול משקף את התרבות הכללית של גויי הים. גם בדור – אזור הציקלים – נמצאו כלים דומים, וגם באזורי הקישון ועכו – מקום התיישבות השרדנים.
- התמונה אם כן מתבהרת** – עקב התמוטטות התרבות המיקנית חלק מהאוכלוסייה יוצאת לחפש מקומות התיישבות חדשים. חלקם מגיעים לאיים באוניות, חלקם מגיעים לטורקיה וצפון סוריה בדרך היבשה. אולי גם את חורבן אוגריט יש ליחס אליהם, למרות שאין לזה הוכחה חד משמעית. חלקם הגיעו למצרים אם ביבשה ואם בדרך הים, ובסוף התהליך חלק קטן מהם התיישבו במישור החוף בארץ ישראל מהדרום ועד לצפון.

חלק מהחברה האלה לא הלכו רק מזרחה אלא גם פנו מערבה. יש כאלה שטוענים שסרדיניה וסיציליה מקבלות אליהן חלק מהעמים האלה. בשלב הזה אין לכך הוכחות כי לא נמצאו כלים מיקניים לא בסרדיניה ולא בסיציליה.

כנראה דיברו שפות שקרובות לשפה היוונית, אבל אין בידינו מספיק ידע. השם פלישתים כנראה קשור לשפה בה דיברו, אבל אין לו קשר לשורש "פלש" שהוא שמי.

בגלל שאנחנו אוהבים להשתמש במונח גויי הים כדי לאפיין את התופעה הזו, לפעמים מתקבל רושם שלפלישתים הייתה תרבות של יורדי ים, ימאים. זה ממש לא נכון. זה שחלק מגויי הים הגיעו באוניות עוד לא עושה אותם באופיים יורדי ים. תרבותם אינה תרבות של יורדי ים. מחמשת ערי פלישתים רק אשקלון יושבת ממש על הים, ואילו כל שאר התילים מרוחקים כמה ק"מ מהחוף. ייתכן, שאלו שישבו בדור כן היו יורדי ים. מי שתפשו בתקופת הברזל את הנישה של יורדי ים היו הפיניקים, שאינם פלישתים, ואינם מקבוצת גויי הים! הפיניקים הם כנענים לכל דבר. המילה פיניקי היא מילה יוונית. זה מה שהיוונים קראו לתושבי ערי החוף של לבנון. אלו היו הכנענים ששרדו עם תרבותם ודתם את המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל, כאשר בארץ ישראל התרבויות הכנעניות המקומיות לא שרדו.

הפיניקים, הנקראים בתנ"ך צידונים, הם אלה שפיתחו את התרבות הימית בתקופת הברזל והובילו את הסחר הימי בים התיכון עד שהוכנעו בידי דוד.

כשאותם גויי ים התיישבו בארץ כנען הם לא זרקו משם את כל תושבי הארץ שהיו בה לפניהם, אלא הפכו לאלטיה שולטת, מעוט ששולט על האוכלוסייה המקומית. אחר כך התחיל תהליך של התבוללות והיטמעות שלהם באוכלוסייה המקומית. אצל השרדנו, הציקל והאחרים זה קרה די מהר. אצל הפלישתים יותר לאט. תוך דור אחד או שניים העולם המיקני כבר לא קיים. פרט לפלישתים ברוב המקומות הפולשים פשוט נעלמים, והערים הופכות להיות כנעניות-פיניקיות ללא זכר לגויי הים.

יש לנו עדויות לכך שענף מסוים של הפלישתים התיישבו גם באזור צפון סוריה, בצפון בקעת הלבנון. שם בסביבות המאה ה-12 הוקמה מדינה פלישתית, וגם היא נעלמה די מהר. השאירה אחריה כמה כתובות. כלומר היו פלישתים גם בסוריה, לא רק בארץ ישראל.

החופרים ידעו להבחין בין שני שלבים בתרבות הפלישתית. כנראה שבשלב הראשון הפלישתים לא ממש הכירו את התומים המקומיים, ולכן יצרו כלים המזכירים את התרבות המיקנית (מטיפוס מיקני IIIc), אבל בטכניקה די בסיסית ודלה. בשלב הזה הם השתמשו בעיטורים בעיקר בצבע אחד, ולכן הכלים האלה זכו לכינוי "כלים חד גוניים" (מונוכרום). אלו היו הכלים מבערך שנת 1180 לפנה"ס ועד 1150-40 לפנה"ס. הכלים האלה נמצאים רק מנחל שורק בצפון ועד נחל הבשור בדרום, כלומר רק בתחום של חמשת ערי הפלישתים המוכרות.

פעבור דור, בערך סביב 30-1140 לפנה"ס, כאשר הכדרים התרגלו כבר לחומר המקומי, התחילו לייצר כלים יותר מורכבים ומהודרים. יש כבר שימוש בעיטורים בשני צבעים, אדום ושחור, על רקע בהיר, עם דגמים גיאומטריים ופיגורטיביים. קרמיקה זו, הנקראת בפי הארכיאולוגים "כלים דו גוניים (ביכרום), הינה שילוב של המוטיבים והצורות האגאיים המקוריים בד בבד עם השפעות שונות מהסביבה הארץ-ישראלית. היא נמצאת לרוב סביב ערי הפלישתים, אבל גם כמעט בכל מקום אחר בארץ ובעבר הירדן עד בעל בק בצפון. ככל שנמצאים בליבת ארץ פלשת יש ריכוז יותר גבוה של הכלים האלה, אף כי עדיין רוב הכלים בכל האתרים בתקופה הזו הם כלים כנעניים. ככל שמתרחקים לאזור ההר או לבקעת הירדן עולה השכיחות של הכלים הדו גוניים הפלישתיים. ברור שבמקומות שבהם ריכוז הכלים הפלישתיים הוא גבוה יחסית מדובר במקומות שהפלישתים השתלטו עליהם. באחרים כנראה שהכלים הפלישתים הגיעו בדרך של מסחר.

לאורך תקופת הברזל הקדומה (הנקראת גם ברזל א'), מ-1200 עד בערך 1000 רואים שהפלישתים הם גורם מאד משפיע בכל רחבי ארץ ישראל. בתקופה הזו מוצאים כמה ממצאים ייחודיים ביצור תכשיטים. **תל קסילה** – תל קטן, בתוך מוזיאון ארץ ישראל על הירקון. המקום הזה נמצא מחוץ לליבת ארץ פלשת, אבל החל מאמצע המאה ה-12 הוא מקום עם ריכוז גבוה מאד של כלים פלישתיים. מניחים שמדובר באתר שאולי נועד ליצור איזושהו חיץ לאורך הגבול הצפוני של תחום הפלישתים שעבר לאורך נחל הירקון. כנ"ל בתל גריסה מהצד השני של הירקון מול תל קסילה, ובאפק הסמוכה למעינות הירקון, כ-20 ק"מ מזרחה. גם הם בתקופה הזו ישובים פלישתיים לא גדולים אבל מובהקים.

בתל קסילה נמצאו שלוש שכבות של מבנה שזוהה כמקדש פלישתי שבנה וחרב שלוש פעמים. נמצאו בו הרבה כלי חרס והרבה כלי פולחן. הארכיטקטורה של המקדש לחלוטין לא כנענית. מדובר במבנה לא סימטרי, שבתוך החדר המרכזי יש איזושהי במה. יש לו חצר מסביב שיש בה מזבח, ויש לו עמודים בתוך המבנה להחזיק את הגג.

תל קטיף – נמצאו דמויות של אברי מין לא נימולים. כנראה הייתה לזה איזושהי משמעות פולחנית. בכמה אתרים – תל קטיף, בית שאן – נמצאו אנתרופואידים – ארונות קבורה דמויי אדם עשויים חרס בסגנון שמוכר ממצרים. הפנים מזכירות לנו קצת את תיאור גויי הים בתבליטי מדינת הבו. לכן כשנמצאו תיארו אותם כארונות קבורה פלישתיים. התחילה אגדה שלמה על חיילים של גויי הים שנלחמו יחד עם מצרים בארץ, וחשבו שכולם נקברו באותם ארונות כשמתאימים את הפרצוף על הארון למוצאו האתני של החלל. האמת היא שאין להשערה הזו שום ביסוס. ממש לא יודעים.

שקופית – חלק ממכלול של כלי פולחן מיבנה – פלישתיים מתקופה מאוחרת יותר. נמצאים במוזיאון ארץ ישראל ברמת אביב.

מה מאפיין את התרבות הפלישתית? לא הרבה.

יש מספר מאד קטן של כתובות מראשית תקופת הברזל, לאו דווקא מערי פלשת, שיש עליהם כתב שעד היום לא פוענח ושנראה דומה לכתב הליניארי שהיה הכתב של התרבות המיקנית. לכן משערים שאלה כתובות פלישתיות.

אבל אנחנו לא יודעים לקרוא אותן. מרגע שמתחילות להופיע כתובות בערי פלשת בהמשך תקופת הברזל הן כבר כתובות באלפבית הכנעני בשפה שמת, והן מראות שהפלישתים כבר אימצו חלקים מהתרבות המקומית. אלו הן כתובות מאד קטנות – שמות של אנשים ודברים כאלה. הן מעידות על ההתבוללות התרבותית של הפלישתים בחברה המקומית.

עם זאת דווקא בתנ"ך יש מספר מילים הקשורות לפלישתים שברור שאין להם מקור כנעני, ולכן אנו משערים שהן קשורות לשפה הפלישתית ומחפשים את מקורן ביוונית. למשל סרן=מנהיג (סרני פלישתים) ההצעה היא

שהמילה באה מהמילה טיראן = שליט ביוונית. דוגמא נוספת - המילה קובע מופיעה רק ארבע פעמים בתנ"ך, פעמיים בכך ופעמיים בקוף, מה שמרמז שמוצאה אינו שמי. המקום הראשון בו היא מופיעה זה בתיאור גוליית הפלשתי שיש לו קובע נחושת. בשפות ההודו-אירופה המילה קפיטל פירושה ראש, ואולי מכאן המילה קובע.

זה כל מה שידועים לגבי השפה הפלשיתית.

התנ"ך מזכיר שני אלים בהקשר הפלשתי. האל הראשי של הפלשיתים המוזכר בתנ"ך זה האל דגון. מהו ומיהו אין לנו מושג. אין אזכור בתנ"ך לגבי אופיו של פולחן האל דגון. חז"ל בתקופת מאוחרת יותר קישרו את המילה דגון עם אל בדמות של דג, אבל זה הרבה יותר מאוחר.

מצד שני האל דגן היה אחד האלים הכנעניים הראשיים - אל תנובת האדמה. הנחה מקובלת היא שהפלשיתים אימצו את האל המקומי - דגן. לא ברור למה. האם מתוך התפישה שאם כבר הגיעו לארץ חדשה כדאי להם לעבוד את האל המקומי, או פשוט אימצו את שם האל המקומי דגן עבור אל משלהם שאותו נהגו לעבוד בארצם הקודמת. לא ברור, אין כתובות. אבל מאד סביר שמי שהתנ"ך קורא לו בשם דגון הוא למעשה האל הכנעני דגן.

האם הפלשיתים פשוט שיבשו את השם דגן וקראו לו דגון? יש הרבה מילים כאלה שבחלק אחד של כנען הן מבוטאות באו ובחלק השני באה (למשל סלאם ושלום, הלך-הלך). לכן יכול להיות זה פשוט אותו שם בהגיה שונה. אפשרות שניה היא שהתנ"ך הוא שקורא לו דגון כי התנ"ך אוהב לרדת על הפלשיתים ודגון נאמר במשמעות של דגן קטן.

עוד אל אחד המוזכר בתנ"ך בהקשר הפלשתי הוא האל בעל זבוב הנזכר פעם אחת בתחילת ספר מלכים ב' כאל של עקרון אליו שולח אחויהו בן אחאב שליחים ומתנגש בעקבות כך עם אליהו הנביא. מהמילה בעל ברור שזה אל כנעני. יכול להיות שקראו לו משהו כמו בעל דעול, והתנ"ך עושה גם ממנו צחוק וקורא לו בעל זבוב. מתוך חמש ערי הפלשיתים הגדולות הגדולה מכולן הייתה גת, אבל לקח לה זמן להגיע למעמדה הבכיר אותו השיגה רק בימי דוד.

התנ"ך תמיד מזכיר את חמשת ערי הפלשיתים יחד, כאילו שמדובר בברית חמש ערים. בגלל שאין לנו מקורות כתובים לתקופת הברזל מחוץ לתנ"ך זה נתפש כברית של ממש. העדות הארכיאולוגית מראה שלפחות בתחילת תקופת הברזל, היינו במאה ה-12 ובראשית המאה ה-11 לפנה"ס, העיר הגדולה מכל ערי פלשת הייתה דווקא עקרון. ולכן יש מי שטוען שבראשית תקופת הברזל א' עקרון למעשה שלטה על כל היתר. בחוברת האחרונה של קתדרה יש מאמר שמנתח את שפלת יהודה בראשית תקופת המקרא ותומך בהצעה הזו.

אחר כך עקרון הוחלפה כעיר החשובה על ידי גת. כשמתקרבים למאה ה-10 לפני הספירה גת היא, ללא ספק, העיר הגדולה ביותר בארץ, ולכן גם בסיפור התנכי היא מופיעה יותר מכל ערי פלשת האחרות. היא העיר היחידה שהתנ"ך מזכיר שבראשה עומד מלך - אכיש מלך גת - ולא סתם אחד מסרני הפלשיתים. העדות הארכיאולוגית מראה שבמאה ה-10 לפני הספירה הפלשיתים מאבדים את שליטתם במקומות שמחוץ לארץ פלשת (תל קסילה, אפק), ומצטמצמים למרחב הדרומי של השפלה ומישור החוף. כבר אין קרמיקה פלשיתית מחוץ לארץ פלשת.

נמשך תהליך ההתבוללות וההתערות בתרבות הכנענית. מבחינה תרבותית נוצרה בפלשת תרבות שהיא יותר כנענית מאשר אגאית, אבל עדיין קראה לעצמה פלשיתית. האוכלוסייה המקומית מאמצת את התרבות הפלשיתית, ומאוחר יותר כבר אין בתנ"ך את ההבחנה בין פלשיתים ממוצא אגאי לפלשיתים ממוצא כנעני. בסוף המאה ה-9 לפנה"ס העיר גת הענקית עוברת חורבן שמוצא ביטוי מאד ברור בשכבת חורבן ברורה ונרחבת על פני כל העיר. זה היה מאורע שהותיר רישומו על הדורות הבאים. למשל, הנביא אמוץ במאה ה-8 אומר לבני ישראל - לכו וראו איזה ממלכה אדירה הייתה בגת פלשיתים ואיננה עוד.

כאשר התחילו את החפירה בגת שמו לב בתצלומי האויר שיש איזשהו פס במרחק של כק"מ מהתל, שמקיף את העיר משלושה צדדים, כשהצד הרביעי הוא מצוק של נחל. התברר שזה חפיר מלאכותי חצוב לעומק של 5 מטר לתוך התל שיחד עם הנחל סגר סביב סביב על העיר. הקרמיקה שנמצאה בתחתית החפיר הזה זהה לקרמיקה של שכבת החורבן, וברור לכן שהחפיר הזה נוצר באותה תקופה של חורבן העיר. זה אינו חפיר של הגנה כי חפיר הגנה נמצא תמיד צמוד לחומה ולא זה המצב כאן. החפיר הזה נמצא מחוץ לטווח ירי מהתל. זה חפיר של מצור שנועד לכבוד את הנצורים בעיר ולהגן על הצבא הצר מפני התקפות פתע של הנצורים. זה חלק מסגר שהוטל על העיר.

החופר, פרופ' אהרון מאיר, נזכר שבתנ"ך במלכים ב' כתוב שחזאל מלך ארם דמשק, שחי לקראת סוף המאה ה-9 לפנה"ס (830 לפנה"ס), החריב את גת בדרכו לירושלים - "אז יעלה חזאל מלך ארם ויילחם על גת ויילכדה, וישם חזאל פניו לעלות על ירושלים". ואכן, התנ"ך מהנקודה הזו ואילך לא מזכיר יותר את חמשת ערי הפלשיתים אלא רק ארבע! למשל, עמוס פרק א' - עזה, אשדוד, עקרון, עקרון. אין גת! עקרון הופכת שוב להיות העיר הראשית בפלשת.

דבר אחרון - ארבעת הערים שנותרו אחרי חורבנה של גת נשארו ערי מדינה עצמאיות במהלך המאה ה-8 וה-7 לפנה"ס, כאשר ארץ ישראל נשלטת על ידי האשורים, והן נזכרות בכתובות אשוריות. כאשר הבבלים משתלטים על הארץ בסוף המאה ה-7, ערי פלשת עוברות לשליטתם. כמו את כל המדינות הקטנות האחרות הבבלים ממש לא סובלניים אליהן, וברגע שמישהי מורדת הם מגיעים ומחריבים אותה.

אנחנו מכירים בעיקר את מה שהבבלים עשו לירושלים, אבל פחות או יותר באותה תקופה הבבלים עשו בדיוק אותו דבר לכל אחת מארבעת ערי פלשת הללו. יש תיעוד בכתובים הבבלים ויש גם הרבה עדות ארכיאולוגית לחורבן ולהרס שהמייטו הבבלים על הערים הללו. אשקלון חרבה ב-604, הערים אחרות קצת אחר כך.

יש תעודות בבליות המזכירות שהם הגלו חלק מתושבי ערי פלשת לבבל, ויש גם עדויות מבבל המזכירות מושבות של פלשיתים שם, לצד מושבת היהודים. ההבדל הוא שהצהרת כורש כנראה לא כללה את הפלשיתים, והם מעולם לא שבו לארץ ישראל. בניגוד לשיבת ציון לא הייתה שום שיבת פלשת. עם זאת חלק מהפלשיתים לא גלו ונשארו בפלשת.

בתקופת בית שני אנו מוצאים שהשם פלשת הפך להיות שם גיאוגרפי מקובל עבור מישור החוף הדרומי של ישראל. הירודוטוס, יווני בן המאה ה-5 לפנה"ס, מתאר גיאוגרפית את איזור סוריה, וקורא לאזור החוף הדרומי "סוריה של הפלסטינים", היינו של הפלשתים. ביוונית אין ש' והיא מוחלפת באות סמך. **לאחר מרד בר כוכבא**, שנת 135 לספירה, כאשר לאדריאנוס נמאס מהיהודים ומהארץ כולה, הוא מחליף את השם שלה מ-"פרובינציה יודאה" ל-"פרובינציה סוריה-פלשתית", ומאז אנו תקועים עם השם פלסטין.

התנ"ך

עד היום השתמשנו בתנ"ך באופן שולי לחלוטין. אבל מהרגע שנכנסים לתקופת הברזל ולהיסטוריה הישראלית התנ"ך הופך להיות המקור העיקרי שבידינו. חשוב לזכור שתמיד צריך לשאול את כל השאלות המתבקשות לגבי אופי המידע שבתנ"ך – מי כתב אותו, מתי, למה וכי'. **התנ"ך הוא ספר** שמאד חשוב להמון אנשים, מופיע בהמון פלטפורמות וואריאציות, ספר שמיליוני אנשים מאמינים שהוא דבר אלוהים, וגם היתר רואים בו אייקון תרבותי חשוב מאין כמוהו בתרבות המערבית. עבורנו הוא בוודאי חלק מהזהות והתרבות הלאומית שלנו.

כל זה עדיין לא אומר אוטומטית שהתנ"ך הוא ספר היסטורי. בעצם אם רוצים להשתמש בו כמקור היסטורי לא ממש יכולים לפטור אותו מכל השאלות שחייבים לשאול כל מקור עתיק שהוא. וזה חייב להיות בלתי תלוי באמונה הדתית של כל אחד מאתנו.

ברגע שהיחס שלנו כאנשי מדע מוכתב על ידי אמונתנו אנו מוצאים את עצמנו מהשיח האקדמי. היחס לתנ"ך חייב להיות מוגדר בתוך המסגרת של כלי המחקר המקובלים.

באיזה סוג של טקסט מדובר? מדוע הוא נשמר והגיע לידנו? האם מה שנמצא לפנינו הוא הטקסט המקורי או שנערך והשתנה עם הזמן? באיזה שפה הוא נכתב במקור? נזכור שהשפה של היום היא תוצאה של התפתחות לאורך ימי הבית השני של השפה העברית הקודמת שבה נכתב התנ"ך במקור. יותר מזה, יש המון מילים ומשגים בתנ"ך שזכו לפרשנות מודרנית בעברית בת זמננו, אבל זו לא בהכרח הפרשנות הנכונה לזמן בו נכתב התנ"ך. למשל, כשהנביא יחזקאל אומר שהוא רואה חשמל, אז אנו חושבים שאולי ראה ברקים כי אנו חושבים בין חשמל לברק, אבל אולי הוא ראה משהו אחר לגמרי.

בכתובת המזויפת שראינו של יואש מלך יהודה, אחד הסימנים שעורר חשד היה שבכתובת הזו כתוב שיואש עשה בדק בית. בתנ"ך כתוב שהוא "שיפץ את בדק הבית", כאשר המילה בדק אז לא הייתה במשמעות של "לבדוק" כמו היום, אלא במשמעות של סדק בקיר. מי שזיף את הכתובת לא היה מספיק מודע לעניין הזה, והשתמש במונח בדק בית במונח המודרני שלו וזה מיד עורר חשד.

רק אחרי שדנים בשאלות האלה עוברים לשאלות הספציפיות של מי כתב, מה כתב ומתי כתב. בלי הדיון המקדים הזה אין אפשרות להשתמש בתנ"ך כמקור היסטורי!

בגלל שהתנ"ך הוא טקסט מאד מוכר צריך קודם כל לבדוק איך בכלל הוא נוצר, התגלגל והגיע לידנו. אחר כך ממשכים לבדוק את הספרים הספציפיים אחד אחד.

תנ"ך – תורה, נביאים וכתובים – משקף את החלוקה של 24 הספרים במסורת היהודית. זה לא משקף את המהות. אגב, ראשי התיבות תנ"ך הם מודרניים ולא מופיעים בשום מקור עתיק.

צריך גם להכיר בכך שבדיון שלנו אנו עוסקים בתנ"ך כפי שהוא מוכר במסורת היהודית, למרות שבעולם הרחב יותר הביטוי Bible כולל גם את הברית החדשה ובחלק מהמסורות הנוצריות גם חלק מהספרים החיצוניים. כרגע הדיון שלנו הוא בתנ"ך היהודי.

תנ"ך – הוא לא ספר אחד. הוא לקט, אנתולוגיה של מספר ספרים – 24 במספר (כאשר מונים את ספרי שמאול א' ו-ב', מלכים א' ו-ב', דברי הימים א' ו-ב' וספרי עזרא ונחמיה כל זוג כספר אחד). המסורת היהודית עד תקופת התלמוד מונה כ"ד ספרים. יוסף בן מתתיהו מונה רק 22 ספרים כי הוא מחבר שני זוגות ספרים שעומדים בפני עצמם בנוסח המסורתי – את ספר רות עם ספר שופטים, ואת מגילת איכה עם ספר ישעיהו.

המסורת הנוצרית סופרת את אותם ספרים בדיוק כ-39 ספרים. הם מונים בנפרד את ארבעת הזוגות – שמואל, מלכים, דברי הימים ועזרא ונחמיה, וכן את ספרי התרי עשר. היא מחלקת אותם לחלוקה קצת שונה מהחלוקה התנכית, וכורכת בנפרד ספרי היסטוריה, דת ואמונה. רוב המסורות המזרחיות למיניהן עוד מוסיפות על ה-39 האלה חלק מהספרים החיצוניים – מכבים, מגילת בן סירה ועוד – כל עדה עם האוסף שלה. כך שגם המושג "ברית ישנה" אינו אחיד.

24 הספרים של המסורת היהודית :

יש בתוכם שירה וחכמה, היסטוריוגרפיה, חוקים, ויש ביניהם הרבה מהמשותף. כולם כתובים בעברית (פרט לכמה פרקים בעזרא ובדניאל הכתובים ארמית). זו ספרות עברית שאין לנו סיבה לחשוב שבמקור נכתבה בשפה אחרת.

זה לא דבר של מה בכך! האוסף הבא של ספרות שנכתבה במקור עברית היא המשנה, סביב 200 לספירה – 700 שנים מאוחר יותר!

דבר שני, כל אותם ספרים כנראה חוברו על ידי ישראלים, לא נוכרים!. אפילו ניתן לומר שכל העותקים הנמצאים בידינו חוברו על ידי אנשים מיהודה. הפרספקטיבה של התנ"ך היא פרספקטיבה יהודאית.

בסך הכול המכנה המשותף לספרים המופיעים בתנ"ך, הנושא שמאחד אותם, הוא הנושא של מערכת היחסים בין האנושות לבורא העולם, ורוב התנ"ך עוסק באופן ספציפי במערכת היחסים בין עם ישראל לאלוהי ישראל. הוא משקף את מערכת היחסים הזו בכל מיני דרכים – חוקים, שירה, תפילה, היסטוריוגרפיה, אלגוריה ועוד. הסיפורים חוברו על ידי אנשים שונים ולאורך תקופה ארוכה. לכן ברור שלא צריך לצפות שהמסר הספציפי לגבי מערכת היחסים בין עם ישראל לאלוהי ישראל יהיה אחיד לכל אורך התנ"ך.

באופן כללי ספר שנמצא בתנ"ך נמצא שם כי הוא עוסק במערכת היחסים הזו. יש כמה ספרים בתנ"ך שבדיוק על רקע זה הייתה התלבטות גדולה אם להשאירם בו – מגילת אסתר, שיר השירים, משלי. הם נשארו בתנ"ך הודות לכך שמי שפירש אותם נתן להם פירוש של מערכת היחסים בין עם ישראל לאלוהיו אפילו שעל פניו

קשה לראות את זה כך. למשל, שיר השירים נתפש כאלגוריה על מערכת היחסים בין עם ישראל לאלוהיו אפילו שזה כלל לא ברור מקריאה פשוטה בו.

זה נכון גם כשעוסקים בהיסטוריוגרפיה. גם מי שכתב את ספרי שמואל או מלכים לא עשה זאת כדי ללמד אותנו היסטוריה. הוא ראה בהיסטוריוגרפיה דרך להעביר מסרים דתיים הקשורים למערכת היחסים בין עם ישראל לאלוהיו. דוגמא – שמואל ב', ה, מספר שדוד כבש את ירושלים. כאשר דוד כובש את ירושלים אין שום אמירה לציבור שלכיבוש ירושלים היו מניעים דתיים. לא דובר על עיר הקודש ולא על כך שזה יהיה מקום בית המקדש. בכיבוש ירושלים אין שום אמירה שהיה איזשהו נס שאפשר לכבוש את העיר – החומות לא נופלות! דוד כובש את העיר בפעולה צבאית רגילה. אבל בכל זאת מיד אחר כך כתוב "ויהוה אלוהי צבאות עמו". זו תוספת מאוחרת של המספר המאוחר, כמוכן.

אנחנו הקוראים אמורים להבין שעצם הצלחתו של דוד מעידה על כך שאלוהים היה עמו. ומיד המספר ממשיך בסיפור על חירם שרוצה לקשור קשר עם דוד.

מה שזה אומר הוא שגם הטקסטים ההיסטוריוגרפיים בתנ"ך, ובוודאי טקסטים אחרים בו, נכתבו מתוך מניעים תיאולוגיים. התנ"ך כולו הוא לא טקסט היסטוריוגרפי. הוא לא בא ללמד אותנו היסטוריה, אלא באמצעות ההיסטוריה להעביר לנו מסרים מתאימים.

השאלה היא האם בידענו שזה המצב עדיין יכולים אנו להפיק ממנו מידע היסטורי. מי שמנסה להפיק מידע היסטורי מהתנ"ך משתמש בו לא כפי שמחברי התנ"ך התכוונו. אנחנו צריכים לבדוק האם יכול להיות שיש בתנ"ך מידע היסטורי שמיש עבורנו.

קאנון – רשימה מוסמכת, מוכרת וסמכותית של כל דבר. משתמשים בו בכל מיני תחומים – ספרות, מוזיקה וכו'. למשל, כאשר הוציאו מהדורה מסכמת של כל מכתבי תל עמרנה זה הפך לקאנון, וכולם משתמשים היום בספרור שנקבע במהדורה הזו לכל מכתב. זו מילה שמית במקורה (קנה מידה), אבל אנו משתמשים בה לאחר שהתגלגלה ליונית וללטינית.

בהקשר המקראי הקאנון הוא 24 הספרים (כ"ד) שנקבעו במסורת היהודית. בקאנון הפרוטסטנטי יש יותר, בזה הקתולי יש 39 ספרים, וכו'.

איך נוצר הקאנון היהודי?

נוסח המסורה - המהדורה הספציפית של הקאנון היהודי המצוי בידינו. זה הנוסח שמסרו מדור לדור. הנוסח הספציפי הזה בעברית סודר על ידי קבוצת סופרים, בעלי המסורה – שחיו בטבריה במאה ה-8 עד המאה ה-10 לספירה, והם אלה שלקחו את כתבי היד הקדומים של התנ"ך ועשו את החלוקה לפרקים ופסוקים כפי שזו מוכרת לנו היום (היו חלוקות שונות לפנייהם). אם היו ואריאציות של פסוקים שונים הם שקבעו מהו הנוסח שיאומץ, והם שהוסיפו את סימני הפיסוק, הניקוד, ואת טעמי המקרא (הטקסט המקורי היה ללא סימני פיסוק, ניקוד וטעמים). כל התנ"כים הנמצאים בידינו היום הם פחות או יותר אחידים כי כולם מקורם בעבודה הזו שנעשתה אז בטבריה.

אין לנו כמעט כתבי יד של התנ"ך המקורי ששימש את מחברי נוסח המסורה. כתב התנ"ך המלא העתיק ביותר שנמצא בידינו הוא זה המכונה "כתר ארם צובא", שהוא כתב יד של תנ"ך שלם שכתב אותו אחד האחרונים מבעלי המסורה האלה.

העותק הספציפי הזה שבידינו נכתב לפני כאלף שנה, התגלגל למצרים ומשם עבר לחלב בשטוריה. בחלב הוא היה בגניזה בבית הכנסת במשך מאות שנים, עד שב-1947 פרצו פוגרומים נגד יהודים בחלב, בית הכנסת נהרס, ויהודי חלב נפוצו לכל עבר. היה מקובל לומר שהכתר נעלם באירוע הזה, עד שבשנות ה-70, כשהדור ההוא החל למות, התחילו צאצאיהם לגלות קטעים מתוך אותו כתב יד בכל מיני מקומות בעולם. התברר שיהודי חלב חילקו ביניהם פרקים מספר התנ"ך העתיק הזה, ולקחו והחביאו אותם. יכול להיות שחלק נעלם כי אין בידינו היום עותק שלם.

מאז, הספרייה הלאומית בירושלים עוסקת באיתור ואיחוד של הקטעים השונים של הכתר. המקור של החלקים שנאספו נמצא בספרייה הלאומית ופקסימיליה שלו מוצגת בהיכל הספר. יש בידינו היום את רוב התנ"ך של כתר ארם צובא - כ-70% - 80%. לא יודעים איפה החלקים החסרים. העובדה היא שלאחר השריפה חשבו שהכול נעלם, אבל אולי זה היה סיפור כיסוי להגן על העותק. לא ממש יודעים.

כיוון שהספר הזה היה גנוז ללא שימוש במשך מאות שנים בחלב, הוא לא היה העותק ממנו הכינו את הנוסח שבידינו. לא ממנו העתיקו אלא מעותק כמעט ותיק כמוהו שהוכן מתישהו במאה ה-11 לספירה. הוא נמצא עד היום בספרייה הלאומית בסנט פטרבורג, היא לנינגרד, והוא נקרא כתב היד לנינגרד. הוא נחשב לעותק הישן והמדויק ביותר של התנ"ך עד לגילויו מחדש של כתר ארם צובא. כמעט כל עותקי התנ"ך המודפסים היום מבוססים על עותק לנינגרד.

מאז שנות ה-70 התחילו בארץ לצאת מהדורות תנ"ך המבוססות על כתר ארם צובא. השינויים הם מזעריים, בעיקר בניקוד.

אין בידינו עותקים או אפילו שרידי עותקים של כתבי היד בעברית ששימשו במקור את בעלי המסורה. אין בידינו כמעט קטעי טקסטים של התנ"ך שנכתבו בעברית מאז חורבן בית שני ועד כתר ארם צובא. (מגילות מדבר יהודה, הקדמות לחורבן בית שני, אינן בנוסח המסורה). לכן, רוב המחקר שלנו על התפתחות הנוסח של התנ"ך מאז חורבן הבית ועד כתר ארם צובא מבוסס על תרגומים של התנ"ך. למשל בספרות התלמודית, בכתבי אבות הכנסייה, תרגום לארמית, תרגום ליוונית, כל אלה תרגומים שלא בהכרח נאמנים למקור העברי שלו. יש פה איזשהו חור שחור.

יש הבדל בין המסורת ובין מה שהמחקר יודע לומר לנו. המסורת היהודית המופיעה בכתבי חז"ל וגם בכתבי אבות הכנסייה הנוצרית, היא שמי שריכוז את הספרים הקדומים שנשארו מימי בית ראשון, מי שערך אותם, מי שכנראה כתב את הספרים האחרונים בתנ"ך, ומי שקבע מיהם הספרים המקודשים שיכללו בתנ"ך הוא עזרא הסופר.

עזרא נחשב במסורת היהודית למנהיג הדתי הגדול של ראשית תקופת בית שני. הוא לא היה זה שבנה את בית המקדש – זה נעשה לפני שעלה לארץ מבבל – אבל הוא מגיע לארץ כדי ללמד את העם תורה. זה פחות או יותר כל מה שכתוב עליו בספר עזרא עצמו שם מדגישים שהיה צאצא ישיר של הכהן הגדול. חז"ל, מאות שנים אחורה, ראו בעזרא את זה שבאמצעותו נעשה המעבר מהדת והפולחן הישראליים של ימי בית ראשון אל היהדות שאנו מכירים מימי בית שני. בעיני חז"ל עזרא הוא שזה שהנהיג את היהדות לאורך תקופת השינוי הזה.

למשל בימי בית ראשון כתבו בכתב העברי הקדום - הכתב הכנעני, שנקרא בפי חז"ל הכתב האשורי. בימי חז"ל לעומת זאת כתבו כבר בכתב של היום, הכתב הארמי. מי היה יכול לעשות שינוי כזה? רק מי שהייתה לו סמכות עליונה. חז"ל הלבישו על עזרא שלושה תארים: מי שיש לו סמכות של כהן גדול, ראש הסנהדרין – פוסק הדור, והנביא מלאכי. מלאכי הוא הנביא האחרון שמופיע בתנ"ך, הוא לא בהכרח שם פרטי אלא שם תואר – המלאך שלי. חז"ל החליטו שמלאכי זה עזרא.

אחד כזה עם כל כך הרבה סגולות לא היה מאז ימי משה רבנו. חז"ל אמרו על עזרא שהוא יכול היה להיות משה אבל פשוט משה היה קודם.

עזרא שינה את הכתב, שינה את לוח השנה (שמות החודשים שאנו משתמשים בהם הם שמות בבליים) והנהיג עוד כל מיני תיקונים. בין היתר חז"ל ייחסו לעזרא את חתימת התנ"ך – הקאנוניזציה של התנ"ך. כל מה שנכתב אחריו כבר לא יכול להיות חלק מהקאנון.

עם זאת, אין שום מקור חיצוני לתנ"ך המזכיר את דמותו של עזרא! זה נכון לגבי רוב הדמויות המופיעות בתנ"ך, ולכן אין סיבה להניח שהוא דמות פיקטיבית לחלוטין, אבל, בהחלט כן יש להטיל ספק במה שחז"ל ייחסו לו.

המשמעות של דברי חז"ל היא שבעיניהם מתקופת עזרא, היינו תחילת תקופת בית שני - 450 לפנה"ס ואילך, לאורך כל תקופת בית שני ואחריה, יש בעם היהודי תנ"ך - 24 ספרי קודש - שכולם יודעים עליהם והם בעלי נוסח מוסכם. אבל אפילו חז"ל היו מודעים לכך שהאמירה הזו אינה לגמרי היסטורית. באופן עובדתי בימי בית שני היו הרבה מאד קבוצות של יהודים שאימצו ספרים אחרים כחלק מהקאנון שלהם, כולל ספרים שנכתבו אחרי תקופתו של עזרא. יכול להיות גם שהיו יהודים שלא קיבלו את כל מה שנכלל בקאנון של עזרא. עצם זה שהיה ויכוח בין חז"ל על קדושתם של ספרים כגון שיר השירים, מגילת אסתר ומשלי אומר שהנושא לא ממש הוכרע על ידי עזרא.

הפתרון של חז"ל היה להכריז על מי שקיבל את הקאנון של עזרא כשייך ליהדות הנורמאטיבית, וכל מי שלא קיבל אותו הוכרז כופר. אבל, האמירה הזו של חז"ל היא אמירה ערכית לא היסטורית. זה כמו לומר היום "יהודי לא נוסע בשבת". באופן ערכי ניתן אולי לומר שכל מי שנוסע בשבת היום הוא כופר, אבל ברור שמבחינה היסטורית הרבה יהודים היום נוסעים בשבת.

התמונה ההיסטורית היא שבמהלך תקופת בית שני היו המון קבוצות שונות ביהדות. הקבוצה הנורמטיבית הייתה אחת מהם, אולי הגדולה שהן, אבל היו גם אחרות.

צריך גם לזכור שמימי בית שני ועד ימי חז"ל – מאה ה-2 לספירה – לא היו באזור שלנו ספרים כרוכים. כתבו אז ע"ג מגילות, וההבדל הוא גדול ומשמעותי. ראשית, במגילה אפשר לכתוב רק על צד אחד של הדף, לעומת ספר בו כותבים על שני הצדדים. כלומר, על אותה כמות של נייר ניתן לכתוב ע"ג מגילה רק חצי מהכמות שניתן לכתוב באותו הנייר הכרוך כספר. בנוסף הגלילה המתמדת שוחקת את המגילה, ולכן מגילה מחייבת קלף עבה וזקק יותר מספר. מה שאומר שבאופן פרקטי כתיבה ע"ג מגילה היא עסק יקר בהרבה בהשוואה לכתובה ע"ג ספר (שלא הייתה, כאמור, נהוגה עדיין).

בימי בית שני אי אפשר טכנית להפיק תנ"ך שלם ע"ג מגילה אחת, וכל ספר נכתב לכן כמגילה נפרדת. זה אומר שיש 24 מגילות, ולכן לא בהכרח בכל בית כנסת היה את כל האוסף. מכאן שזה שלנו ברור שיש קשר הדוק בין הספרים שבקאנון לא היה בהכרח נכון אז. יכול גם להיות שבבית כנסת מסוים יש מספר עותקים של אותו ספר וחטרים בו לחלוטין ספרים אחרים.

כלומר, מסיבות פרקטיות לחלוטין יכול מאד להיות שאוסף כתבי הקודש של קהילות שונות יהיה שונה. ספר היה דבר נורא יקר, ולכן מי שיש לו הרבה כסף אולי מחזיק את כל הסט, אבל זה לא היה כך בכל מקום. חוץ מזה, מתי רוכשים עותק חדש של ספר? כשהעותק שבידך מתבלה מאד. אם אתה חי בעיר או במקום מאד מרכזי אתה יכול לבקש מהסופר שלך שיעתיק לך עותק חדש ממקום קרוב שבו נמצא מקור שממנו ניתן להעתיק. אבל אם אתה חי בכפר נידח או אין לך כסף, אתה לוקח איזשהו סופר שיעתיק מהעותק הבלוי שבידך, אבל אז יכול להיות שלא הכול קריא, אולי חלק קרוע, והסופר משלים מדמיונו את מה שחסר. אין לו עותקים זמינים תקינים שמהם יוכל להעתיק. לכן סופרים שעובדים בהעתקה ידנית, לא תמיד בתנאי תאורה טובים, עושים, בלי להתכוון, שגיאות בטקסט. אין סורק אלקטרוני כמו היום שמאתר שגיאות! גם יכול להיות שלא כל הסופרים מבינים בדיוק את מה שהם מעתיקים, או להיפך, שחלקם חושב שהוא מבין טוב יותר את הטקסט ומשפר ומעדכן אותו לפי הבנתו. בתנאים האלה אין פלא שנופלות שגיאות, חלקן החלפת אותיות דומות (ר ב-ד למשל), יש השמטות כתוצאה מכך שהעין של המעתיק פשוט דילגה על מילה או אפילו על שורה, ויש מקומות שבהם הסופר העתיק את אותה מילה פעמיים.

מאחר שאין למה להשוות ואין הרבה עותקים, לפעמים יכול לקרות שעותק שגוי יהפוך להיות העותק המוסמך באותו מקום ישוב, והשגיאה תשוכפל הלאה והלאה. יותר מזה, מאחר וישתמשו בו כל הזמן הם יטענו בלהט שהעותק הזה הוא העותק הנכון, ומאחר ולא שורפים את העותקים שמתבלים, השגיאה הזו מונצחת לדורות.

גם היום, כאשר קיימת כבר מאות שנים הקפדה יתרה על כתיבה תמה של ספרי תנ"ך, וגם יש הגהה מאד קפדנית הנעזרת בסריקה ממוחשבת, יש הבדלים קטנטנים בין ספרי תורה שמשמשים בהם. התפתחו מסורות שונות של עדות שונות על נוסחים שונים של ספרי קודש בהם הן משתמשות. התוצאה היא שגם אם עזרא הסופר הניח אחריו עותק מושלם ויחיד של התנ"ך, תוך מספר דורות אחריו כבר נוצרו בקהילות שונות נוסחים שונים למה שקבע.

גם לפני המצאת הדפוס, מהרגע שבו התני"ך הפך להיות ספר קדוש, ומהרגע שבו יש לנו ספרים כרוכים, הבעיה קטנה בהרבה. אבל כרגע אנו מדברים על הפרה היסטוריה, על תקופת בית שני, שבה, כמו בכל העולם העתיק, תופעת הפסאודו-אפיגרפיה מאד מוכרת. מה זה? זה השימוש בשם סופר אחר משמו של הכותב עצמו, שם יותר מוכר. צריך גם לזכור שבעולם הקדום גם אין זכויות יוצרים, ולכן אין בעיה לקחת חומרים לא מקוריים ולשנותם.

כל זה אומר שבתקופת בית שני בתוך העולם היהודי היו מסורות שונות, של ספרים שונים, של נוסחים שונים של אותם ספרים, שחלק ראו באלה מקודשים וחלק ראו באלה מקודשים, יודעים שהיהדות בימי בית שני הייתה מאד מאד רב גונית. זה לא אומר בכלל שהיא הייתה פלורליסטית וסובלנית, להיפך - היו הורגים אחד את השני על מחלוקות שוליות. האשימו אחד את השני בכפירה, עד כדי כך שיש הכופרים בכך שבימי בית שני הייתה יהדות אחת, וטוענים שהיו הרבה יהדות! זה נכון גם לגבי סוגי כתבי הקודש בהם השתמשו.

יש בידינו שני עדי נוסח קדומים מתקופת בית שני שמראים לנו עד כמה היה גיוון בכתבי הקודש היהודים. אלה הם תרגום השבעים ומגילות מדבר יהודה. חוץ מהם יש בידינו מספר קטעים של ספרים שמעידים על כך שהיו עוד נוסחים מעבר לשנים האלה.

תרגום השבעים

תרגום התני"ך ליוונית שנוצר במהלך התקופה ההלניסטית במאה ה-3 לפנה"ס, חלקו קצת יותר מאוחר. מי תרגם ולמה? יש שתי גרסאות שהראשונה בהן היא אגדה, המופיעה לראשונה באיגרת אריסטיאס, אבל אחר כך היא נזכרת גם בכתבי יוספוס פלאוויוס ואחרים.

הרקע של האגדה הוא בשלטון מלכי בית תלמי על מצרים לאחר מות אלכסנדר מוקדון. תלמי וצאצאיו שלטו במצרים במשך כמעט מאתיים וחמישים שנה עד להתאבדותה של המלכה האחרונה בשושלת היא קלאופטרה (השביעית) המפורסמת. כלפי חוץ הם הציגו עצמם כמצרים וכלפי פנים כיוונים. עיר הבירה הייתה אלכסנדריה שהייתה עיר יוונית לחלוטין ובה דיברו וכתבו יוונית.

תלמי השני – תלמי פילדלפוס ("אוהב האחים"), שבין היתר גם אהב את אחותו וגם נישא לה), שעל שמו קרואה פילדלפיה היא עמאן, וגם העיר פילדלפיה בארה"ב, היה ידוע כאדם אוהב ספר ותרבות. בין היתר הוא יזם את הקמתה של ספריה ענקית באלכסנדריה שהייתה אמורה להכיל כל ספר שהיה קיים בעולם בתקופתו. יודעים עליה שהיא הייתה קיימת שנים רבות עד שנשרפה הרבה יותר מאוחר, ועד היום מבכים את חורבנה. האגדה (על פי איגרת אריסטיאס) אומרת שיום אחד בא הספרן הראשי של הספריה באלכסנדריה אל המלך תלמי השני ואמר לו ששמע שליחיהם יש ספר חוקים נורא חשוב שאינו נמצא בספריה. הוא הציע למלך שישלח איגרת לכהן הגדול של היהודים בירושלים ויבקש ממנו עותק של הספר, ומאוחר ואין בספריה קוראי עברית שיבקש ממנו גם שיתרגם אותו ליוונית.

באותה תקופה ארץ ישראל הייתה תחת שליטתם של בית תלמי, ולכן הכהן הגדול בירושלים היה חייב להיענות לבקשת המלך. הוא לקח 72 מזקני ישראל (ששה מכל אחד מ-12 השבטים) שם אותם ב-72 חדרים שונים, שם לפני כל אחד מהם עותק של התורה, ואחרי בדיוק 72 יום כל אחד מהם יצא מחדרו עם תרגום העותק שלו ליוונית. אז התברר שכול העותקים היו זהים עד כדי פסיק, מה שכמובן מוכיח שמי שעומד מאחורי התרגום הוא האל שהרי זהות כזו לא יכולה לקרות מאליה.

יש חוקרים שרואים גרעין של אמת היסטורית בסיפור הזה, היינו שיש סבירות גבוהה שאכן תרגמו את התני"ך ליוונית בספריה באלכסנדריה. אחרים טוענים שזה ממש לא הגיוני שהספרייה המכובדת הזו בכלל תשמע או תתעניין בספר התורה כי היהודים היו אז עם קטן וזניח ברחבי האימפריה ההלניסטית. עם זאת, אנו יודעים שבתוך אלכסנדריה הייתה קהילה יהודית מאד עשירה ותרבותית. היא דיברה יוונית ויודעים עליה הרבה ממקורות רבים. מאד יכול להיות שהקהילה הזו בקשה לתרגם עבורה את התני"ך לשפת היומיום שלה, ולכן אולי הם אלה שיזמו את המהלך הזה או מימשו אותו בעצמם.

לנו נראה ברור מאלו שאפשר לתרגם את התני"ך לכל שפה שנחפוץ. זה דבר שיהודים עושים אותו כמעט ללא הפסקה מאז המאה הראשונה לספירה. למשל תרגום אונקלוס לארמית, או תרגום הרב סעדיה הגאון לערבית. כל מקום שבו נמצאים יהודים הם מתרגמים את התני"ך. זה דבר טריוויאלי לחלוטין בתקופות מאוחרות יותר, אבל אז, במאה ה-3 לפנה"ס זה היה דבר רדיקאלי ביותר. הרי כשמתרגמים יכולים בקלות לפספס את העיקר. אי אפשר לתרגם את דברי אלוהים. כל מוסלמי נאמן יאמר שאת הקוראן אי אפשר לתרגם. רוב המוסלמים בעולם אינם ערבים, אבל אף אחד מהם לא חושב לרגע שאפשר לתרגם את הקוראן לשפתו. מבחינת הקוראן זה ספר שניתן ישירות בידי אלוהים ומי שרוצה לקרוא אותו שילך וילמד ערבית. לכן כדי להביא לכך שהמהלך הרדיקאלי הזה של תרגום התני"ך ליוונית יתקבל כנראה שהיהודים באלכסנדריה ראו צורך להמציא את הספור הזה על תרגום ה-70 ומעורבותו של אלוהים במעשה. מה שאנו יודעים הוא שבסופו של דבר אכן התרגום הזה של התני"ך ליוונית הפך להיות מאד נפוץ, בעיקר בקרב הקהילות היהודיות ברחבי אגן הים התיכון, כדוגמת קהילת אלכסנדריה. אותם יהודים שלא חיו בארץ ישראל הרי דיברו יוונית, ולכן עבורם זה היה מאד נוח להשתמש בתני"ך ביוונית.

כך גם יוספוס פלאוויוס, שכנראה שפת אימו הייתה ארמית, אבל הוא חי ודיבר יוונית. הוא השתמש בכתביו בתרגום ה-70. גם חז"ל, מאות שנים אחר כך, התייחסו ברובד מסוים שלהם אל תרגום ה-70 כאל תרגום לגיטימי לחלוטין. הם חזרו וסיפרו את האגדה על 72 המתרגמים, וכרכו בה את התערבות האל בתרגום הנ"ל. יותר מזה, יש אצלם אפילו אמירה שאדם ששומע את התורה ביוונית יוצא ידי חובתו אפילו אם אינו מבין יוונית! (הכלל המקובל היה שאדם יוצא ידי חובתו אם הוא שומע את התורה בעברית (גם אם אינו דובר עברית) או שהוא שומע אותה בשפה זרה שהוא מבין. היוונית זכתה כאן למעמד מיוחד ממש כמו העברית! לתרגום היווני יש ערך כמו הגרסה העברית).

אגב, כשאומרים חז"ל משתמשים בהכללה לקבוצה מגוונת של חכמים שפעלה לאורך מאות שנים וברור שהיו בה חילוקי דעות בכל נושא.

גם הנצרות אימצה את תרגום ה-70 ליוונית כבסיס לכתבי הקודש שלה.

התרגום ה-70 הוא תרגום פרשני. יש שתי שיטות תרגום – מילולית, היינו מילה במילה, ואז התוצאה היא שבשפת התרגום יוצאים כל מיני ביטויים ומשפטים בלתי ברורים (הים האדום, למשל, אין דבר כזה בעברית). הדרך השנייה היא שהמתרגם מתרגם את הכתוב למה שהוא חושב שהייתה כוונת הכותב. אז יוצא משהו מאד קריא בשפת התרגום, אבל לא בהכרח נאמן לשפת המקור. יש כמובן גם שילוב של שתי השיטות. כאשר לוקחים את התרגום ה-70 ומנסים לשחזר ממנו איך נראה המקור העברי שעמד בפני המתרגם אנחנו מוצאים הרבה מקומות שבהם ברור שהנוסח הזה שונה מנוסח המסורה המוכר לנו. השוני הוא לא תוצאה של התרגום, אלא של הטקסט השונה שעמד בפני המתרגם. למשל שוני בשמות, שאותם הרי לא מתרגמים אלא מעתיקים כלשונם.

למשל כשיש בתרגום ה-70 התייחסות לאירוע שקרה בעיר גדרה ואילו בנוסח שלנו מתייחסים לעיר גזר ברור לחלוטין שבמקור העברי ממנו בוצע התרגום התחלפה האות ז' באות ד' וכך הוחלפה גזר בגדר. זה אגב חילוף אותיות מאוד נפוץ, בעברית. מכאן כמובן שלא ניתן לקבוע מה נכון – גדר או גזר.

דוגמה אחרת - קיבוץ שריד בעמק יזרעאל נקרא על שם עיר מקראית – שריד – שהתל הקדום שלה נקרא בערבית תל שדוד. מה פתאום שהערבים יאמצו וישבשו את השם העברי המופיע בתרגום ה-70? ברור שהם אימצו את השם שהיה רווח בזמנם. לכן ברור שבמקור התנכי קראו למקום הזה שדוד ולא שריד, וזה שבנוסח המסורה השדוד הזה הפך לשריד זו טעות סופר של מישהו שבעבודת ההעתקה שלו החליף את ה-ד' ב-ר'. ברור שבימי בית שני היו טקסטים בעברית שהיה כתוב בהם שריד והיו כאלה שהיה כתוב שדוד. במקרה הזה אנו יכולים להצביע על כוון הטעות, אבל לא תמיד זה ניתן לשחזור.

דוגמה נוספת – בקרב בין דוד וגוליית בעמק האלה, אחרי שדוד הורג את גוליית לפי נוסח המסורה כתוב "ויקומו אנשי ישראל וירעו וירדפו את הפלישתים עד בואכה גיא ועד שערי עקרון". מה זה בואכה גיא? איזה גיא?

בהתחשב בהמשך הפסוק שם נזכרת העיר גת מאד סביר להניח שגם פה היה צריך להיות כתוב גת ולא גיא, ופשוט מישהו טעה בהעתקה. עובדה היא שבתרגום ה-70 זה מתורגם "עד בואכה גת ועד אשקלון" (לא ברור איך עקרון הפכה לאשקלון, אולי זה שיקף את המציאות הגיאוגרפית של זמן התרגום). סביר לכן שזו פשוט שגיאת העתקה ואין מה לחקור הרבה מיהו הגיא הזה הנזכר שם.

ברור שלו במקור העברי שעמד בפני מתרגם ה-70 היה כתוב גיא זה היה מיתרגם למונח גיא ביוונית ולא לשם "גיא".

דוגמה אחרונה – בדברי הימים ב' מסופר על פלישת זרח הפלישתי ליהודה והמלחמה שערך בגיא צפתה למראשה. כבר אלפיים שנה מחפשים מה זה צפתה של מראשה. לא יודעים. אבל, בתרגום ה-70 לא כתוב "גיא צפתה למראשה" אלא כתוב "העמק שמצפון למראשה". כלומר צפתה העברית זה לא שם של מקום אלא שיבוש של "צפונה" – חילוף של ו' צמודה ל-נ' באות ת'. שוב לא ניתן לדעת מה המקור הנכון – צפונה או צפתה (שאיינו מכירים). מה שברור שיש כאן שיבוש של אחד מהשני.

כן ניתן לקבוע שבימי בית שני, בתקופה בה עשו את התרגום, היו שני נוסחים! בזה שהגיע לידי סופרי המסורה היה כתוב "צפתה" ובה שהגיע לידי מתרגם תרגום ה-70 היה כתוב "צפונה".

דוגמה נוספת - יש יישוב ליד גינין הנקרא בתנ"ך לפעמים עלמון ולפעמים עלמת. זה בדיק הסיפור הזה של החלפת ו' צמודה ל-נ' ב-ת'.

הפרשנות המסורתית יוצאת מתוך ההנחה שנוסח המסורה הוא הנוסח הנכון. יש פרשנות מודרנית היום שכן לוקחת בצורה מינורית אפשרות של טעויות בנוסח המסורה.

הערה - תרגום אונקלוס לארמית כבר נעשה מתוך משהו שהוא כמעט זהה לנוסח המסורה שלנו. **ההבדלים** האלה של חילופי אותיות בין תרגום ה-70 לתרגום המסורה הם מזעריים ותלויים בהעתקה של הטקסט. אבל יש גם הבדלים גדולים יותר. יש מקומות שבהם תרגום ה-70 נותן לנו פסוקים או אפילו פרקים שלמים שלא מופיעים בנוסח המסורה, ויש (מעט) מקרים הפוכים (למשל ספר ירמיהו בתרגום ה-70 קצר מזה שבנוסח המסורה).

לדוגמה, הבעיה שהייתה קיימת במגילת אסתר שאלוהים לא נזכר בה כלל בנוסח המסורה, ואילו בתרגום ה-70 הוא כן נזכר. יש בתרגום ה-70 של המגילה מספר סיפורים חדשים – אחד מהם הוא שבסוף היהודים נקבצים לשושן הבירה אחרי שהם גוברים על אויביהם ואומרים תפילת הודיה לאלוהים! מה שכמובן לא קיים בנוסח המסורה. האם מדובר כאן במשהו שהיה במקור ונשמט בנוסח המסורה, או בתוספת שהוסיפו מתרגמי תרגום ה-70? כאן קשה להאמין לאפשרות הראשונה.

יש בתרגום ה-70 ספרים שלמים שאינם מופיעים בתנ"ך – כל מה שאנחנו קוראים לו "ספרים חיצוניים": יהודית, חנוך, יובלים, ועוד רבים. אלה הם ספרים שתורגמו ליוונית, כלומר, עבור המתרגמים הם היו חלק מכתבי הקודש של היהודים! לכן ברור שבימי בית שני היו יהודים שראו בהם ספרי קודש, אחרת לא היו מתרגמים אותם.

מה קרה לתרגום ה-70 בסופו של דבר? די מהר הוא הפך לתרגום מקובל ומפורסם בקרב היהודים, אבל קצת אחרי סוף ימי בית שני חוסלו למעשה הקהילות היהודיות דוברות היוונית ברחבי האימפריה הרומית. זה קרה בשנים 119-115 לספירה, דור אחד אחרי חורבן בית שני, כאשר היה מרד גדול של יהודים באימפריה הרומית – "מרד התפוצות". בארץ הוא כמעט לא נזכר. לא ברור לנו מה הייתה הסיבה למרד הזה שהתפתח בקהילות כמו אלכסנדריה ורומא. התוצאה הייתה חיסולם של מרבית הקהילות היהודיות דוברות היוונית מחוץ לארץ ישראל, ובעקבות כך ירד ערכו ושימושיותו של תרגום ה-70.

מצד שני, דור אחד לפני חורבן בית שני קמה קבוצת יהודים בארץ ישראל שחשבו שהמשיח הגיע – הנוצרים הראשונים. הם פיתחו תיאולוגיה שעוד מעט המשיח יחזור. בשלב מסוים הם ראו שאינם מצליחים לשכנע יותר מידי יהודים באמונתם, ולכן פנו אל הגויים. שאול התרסי-פאולוס הוא שהוביל את התפשטות הנצרות ברחבי האימפריה הרומית. זה נעשה על ידי הקלות בתנאי הכניסה לדת החדשה. למשל בוטלה החובה להיות יהודי שומר מצוות (ובוטלה חובת המילה).

זה נעשה כדי לשכנע את הגויים שהמשיח כבר הגיע. משיח זה מושג יהודי ואין לו מקבילה בדתות האליליות. כדי להסביר את הרעיון, שמקורו בתנ"ך, צריך ללמד את הגויים תנ"ך. לכן תרגום ה-70 הפך להיות הכלי שבאמצעותו יצאה הנצרות אל הגויים ומשם הם יודעים מה זה משיח. התוצאה היא שתרגום ה-70 הפך להיות הברית הישנה של הנוצרים, וכלל כך גם את הספרים החיצוניים. לאלה הוסיפו את הברית החדשה שנכתבה במקור יוונית. במקומות שבהם הברית החדשה מצטטת את הברית הישנה היא מצטטת את תרגום ה-70.

לכן מה שקרה שבזמן שהיהודים נטשו את תרגום ה-70 והלכו לתרגומים ארמיים (רוב היהודים היו אז בבבל), תרגום ה-70 שרד בזכות הכנסייה הנוצרית. מאז היהודים התחילו לראות בתרגום ה-70 תרגום נוצרי והתפתחה גישה שלילית כלפיו. יש בתוך ספרות חז"ל גישה האומרת שתרגום ה-70 הוא דבר פסול שלא היה צריך לעשותו. זאת כי הוא הפך לכלי נגד היהודים.

תרגום ה-70 הפך לדבר מנודה ופסול בקרב היהדות. זאת בעיקר על רקע הפיכת הנצרות לדת האימפריה הרומית ותחילת רדיפותיה את היהדות. כל מה שמתורגם מתרגום ה-70 חשוד כעת שתוקן ושונה על ידי הנוצרים כחלק ממלחמתם ביהדות.

התהליך לא נגמר כאן. בכנסיות המזרחיות תרגום ה-70 הוא התנ"ך עד היום. בקהילה היוונית-אורתודוקסית הנוסח הוא ממש ביוונית. הכנסייה הרוסית קוראת אותו בנוסח שתורגם מיוונית לרוסית, הקופטית בתרגום מיוונית לקופטית, הארמנית בתרגום מיוונית לארמנית. כל אלה רואות בתרגום ה-70 את המקור המוסמך.

מצד שני בחלק המערבי של העולם הרומי רוב האנשים לא דיברו יוונית אלא לטינית. בהתחלה אילצו אותם לקרוא את התנ"ך ביוונית, אבל במאה ה-5 בא הירונימוס ותרגם את כל כתבי הקודש מיוונית ללטינית. זהו תרגום הוולגטה – וולגה מלשון וולגארי, התרגום לשפת העם.

הירונימוס הבין שתרגום ה-70 הוא רק תרגום ולכן הלך ולמד עברית ותרגם את התנ"ך היישר מעברית (את ספרי הברית החדשה, שנכתבו במקור יוונית, תרגם כמושבן מיוונית). בהקדמה לתרגומו הוא מספר שלא הצליח למצוא עותק בעברית של חלק מהספרים של התנ"ך ולכן השתמש עבורם בתרגום ה-70.

אם אנו משווים את הוולגטה, מהמאה ה-5 לנוסח המסורה התבדלים הם מזעריים. כאמור אין לנו עותקים קדומים בעברית של התנ"ך, אבל ברור שבמאה ה-5 העותק הנפוץ כבר היה נוסח המסורה, ובו השתמש הירונימוס.

הערה - יכול מאד להיות שחלק מהקהילות היהודיות בגולה כבר התנצרו לפני מרד בר כוכבא, ולכן נמנעו מלהשתתף במרד כי האמינו שהמשיח כבר בא.

מגילות מדבר יהודה :

כינוי כללי למסמכים יהודיים שהתגלו במקומות שונים באזור מדבר יהודה, חלקם הגדול במערות קומראן, חלקם במקומות אחרים – נחל חבר, מכור, יריחו.

התגלית הראשונה הייתה קצת לפני מלחמת העצמאות באזור קומראן, כשרועה בדואי זרק אבן למערה ושמע קול חרס מתנפץ. כשנכנס פנימה מצא כדים עם מגילות שהביאם לסוחר בבית לחם. הירדנים ששלטו אז אחר מלחמת העצמאות הביאו חוקרים שגילו למעלה מאלף מסמכים יהודיים שזמנם תוארך לטווח שמתקופת החשמונאים, אמצע המאה ה-2 לפנה"ס, ועד תקופת בר כוכבא – כמעט 300 שנה אחר כך.

רוב החומר שכב במוזיאון רוקפלר שם הירדנים הקימו את המרכז לחקר המגילות. החוקרים ישבו שם שנים, ולא פרסמו באופן מלא בקצב סביר. רק אחרי שישראל השתלטה על המוזיאון במלחמת ששת הימים הקצב הואץ. עד אז רווחו כל מיני קונספירציות שקצב הפרסום האיטי הוא קונספירציה של הנוצרים שלא רצו לפרסם חומר שאולי היה מזועזע את עולם הנצרות. כעת כל החומר משוחרר וניתן לראות באינטרנט צילום של כל מה שנמצא.

מה יש שם? בגדול שלושה סוגי חומרים:

1. קטעי ספרים של התנ"ך
2. עותקים של חלק (קטן) מהספרים החיצוניים - למשל נוסח עברי של ספר בן סירא.
3. כתבים כיתתיים, מיוחדים לאנשי קומראן, שפעם היה מקובל לראות בהם את האיסיים

זה חומר מאד חשוב ומעניין למי שמתרכז בתקופת בית שני ולכן יטופל בפרק ההוא. אנחנו נטפל כאן רק בחומר התנ"כי. יש שם שרידים של כל אחד מ-24 ספרי התנ"ך חוץ ממגילת אסתר. לפעמים מדובר בספר שלם (למשל ספר ישעיהו המוצג בהיכל הספר), אבל בדרך כלל המדובר רק בחלקים של ספרים, לפעמים קטנים ביותר. חלק מהחומר נמצא תוך לקרעים קטנים ביותר. אולי זה מעשה ידיו של חיל רומי עצבני. זו הייתה עבודה רבת שנים לחבר את הכול בחזרה.

לענייננו, החומר ממגילות מדבר יהודה הם עותקים של ספרי התנ"ך בעברית שהם עתיקים בכאלף שנה מכתר ארם צובא! כאן לא מדובר בתרגום אלא בטקסט עברי מקורי!

בגדול הטקסט ממגילות מדבר יהודה מאד מאד דומה לטקסט המקובל היום, ולכן זו עדות לכך שבמשך לפחות אלפים שנה העם היהודי שומר באופן יפה את כתבי הקודש שלו.

הצד השני של המטבע הוא שבכל זאת יש אלפי שינויים בין הטקסט של מגילות מדבר יהודה לנוסח המסורה. רוב השינויים הם של כתיב. למשל במגילות מדבר יהודה יש נטייה לכתיב מלא כי עוד לא השתמשו בניקוד.

לכן בהרבה מקומות הוא שונה מנוסח המסורה הכתוב בכתיב חסר כי כבר יש לו ניקוד. למשל השם דוד בנוסח המסורה מופיע במגילות מדבר יהודה כתוב בכתיב מלא - דוד.

הבדל חשוב יותר הוא שבמגילות מדבר יהודה יש נטייה, לא מוחלטת אמנם, להימנע מכתיבת השם המפורש של אלוהים - יהוה. בנוסח המסורה הוא כתוב חופשי. מעדויות שיש בידינו לגבי תקופת התנ"ך ברור שיהודים השתמשו בשם המפורש באופן חופשי. הוא מופיע לא רק בתנ"ך אלא גם בכתובות מתקופת בית ראשון. אבל בימי בית שני כבר התפשטה התפישה שאסור להגות את השם המפורש של האל ועדיף גם שלא לכתוב אותו. אז עוד לא עלו על התחליפים החדשים יחסית של כתיבת קיצורים כמו ה', השם, אלוקים, יי וכו', ולכן בהרבה

מקומות שבהם בנוסח המסורה כתוב במפורש יהוה במגילות מדבר יהודה כתובה המילה אלוהים. ברור שזה מגמתו.

חוץ מזה יש המון מקומות שבהם יש נוספים בטקסט של פסוקים לא פשוטים, פסוקים נוספים או חלקים שחסרים, ממש כמו ההבדלים שראינו בין נוסח המסורה לתרגום ה-70. אף אחד לא חושב שנוסח התנ"ך במגילות מדבר יהודה הוא המקור שמשמש לתרגום ה-70! לפעמים קורה שתרגום ה-70 ומגילות מדבר יהודה מתאימים זה לזה אך שונים מנוסח המסורה, לפעמים נוסח המסורה מתאים לתרגום ה-70 ושניהם מנוגדים לנוסח מגילות מדבר יהודה. לפעמים כל השלושה שונים אחד מהשני. דוגמא – יש מזמורים בספר תהילים שמסודרים לפי סדר אלפביתי. אחד מהטקסטים האלה הוא מזמור קמ"ה. זה מזמור שחוזרים עליו הרבה פעמים בתפילה. בתוך המזמור הזה הפסוק שמתחיל באות נון חסר בנוסח המסורה, ויש כל מיני הסברים של חז"ל לעניין הזה. בתרגום ה-70, שהסדר האלפביתי העברי כמובן נעדר ממנו, יש דווקא פסוק שברור שהוא תרגום של שורה עברית שמתחילה במילה "נאמן השם...", כלומר מתאימה לשורה המתחילה באות נ' החסרה בנוסח המסורה. והנה מתברר שבמגילות מדבר יהודה הפסוק הזה אכן מופיע במקומו הנכון – "נאמן אלוהים...!"

יש היום, בעיקר בחו"ל, כמה מהדורות של התנ"ך עם אזכורים של השינויים המופיעים בין נוסח המסורה לתרגום ה-70. רוב הספרים החיצוניים לא נמצאו במגילות מדבר יהודה. יש במגילות מדבר יהודה כמה ספרים שנמצאו מהם כמה וכמה עותקים, וגם הם לא כולם זהים! **לסיכום**, גם המגילות וגם תרגום ה-70 מראים לנו בוודאות שבמהלך בית שני היו בין היהודים גרסאות שונות של ספרי הקודש וגם קאנונים שונים. כל עוד היהדות של ימי בית שני הייתה כל כך מגוונת כל הגרסאות האלה חיו בשלום אחת עם השנייה.

במהלך של פחות ממאה שנה הושמדה יהדות בית שני כמעט לחלוטין בשלושה אירועים גדולים – המרד הגדול, מרד התפוצות, ומרד בר כוכבא. אלו שנשארו בארץ ישראל היו מתי מעט בלבד, ומרכז הכובד של העם היהודי עבר לבבל שהייתה מחוץ לאימפריה הרומית. יחד עם חיסול הקהילות בארץ חוסלו גם כתבי הקודש שלהן, ורק מה שהוחבא במדבר יהודה ניצל. ירושלים נשרפה, אולי היו בה עוד עשרות גרסאות לטקסט המקראי שאינן מוכרות היום.

איך בכל זאת שרד הנוסח שבידינו? יש לנו שתי אגדות על כך. **האגדה הראשונה** המופיעה בתלמוד מספרת על ר' יוחנן בן זכאי (ריב"ז) שכאשר ראו תלמידיו שירושלים עומדת להיחרב בעת מצור טיטוס עליה הבריחו אותו מהעיר החוצה בארון קבורה. בחוץ הוא פגש את טיטוס וניבא לו שעוד מעט יהיה קיסר. כשהנבואה הזו התממשה טיטוס נתן לו, לבקשתו, את יבנה וחכמיה שבה ביקש ריב"ז להקים מרכז חדש ליהדות במקום ירושלים שחרבה.

את האגדה התלמודית המשיך היינריך גרץ שסיפר שבשנת 80 או 100 לספירה ערכו ביבנה כינוס תורני ובו גמרו את סיפור הקנוניזציה של התנ"ך. אז החליטו מה נכנס ומה לא. ברור שזה לא נכון. ראשית אין שום מקור היסטורי שמזכיר ועידה כזו, ושנית, המקום שבו החלטות עקרוניות בענייני דת ואמונה מתקבלות בוועידות זה הכנסייה הנוצרית. אצל יהודים זה לא עובד ככה. אצלנו העם עושה מה שבא לו ואחר כך מתאימים למצב את החוק.

מה שאנו יודעים היסטורית הוא שאכן בשנים שלאחר חורבן בית שני יבנה (תל יבנה, במרכז יבנה של היום) הופכת להיות המרכז לשיקום היהדות. שם המציאו מחדש את היהדות, ושם קבעו איך תתנהל בלי בית מקדש. שם בעצם הומצאה היהדות בת זמננו. על העובדה הזו אין עוררין.

האגדה השנייה היא המדרש המצוי בידינו שכאשר הכניסו את ריב"ז לארון הקבורה דחקו תלמידיו איתו לתוך הארון את כל כתבי הקודש שהיו בירושלים בכל המקום שהיה בארון. זה הוברח אל מחוץ לירושלים וזהו ארון הספרים היהודי – מה שכנס לארון הקבורה של ריב"ז. זה מה ששרד, כל היתר נשרף. לכן זה מה שהיה בידי החכמים ביבנה ומה התפתח נוסח המסורה.

הסיפור הזה, גם אם אין בו אמת מלאה, מעיד בכל זאת על המקורות שבה התפתח הקאנון היהודי. מי שרוצה רואה במקורות הזו בחירה מכוונת מלמעלה. אנחנו חושבים שהעובדה שמבין כל הנוסחים שהיו מקובלים בימי בית שני דווקא הנוסח שבידינו הוא זה שהתקדש, היא בעיקרה מקרית. חושבים שהדרך שבה נחתם התנ"ך הייתה הרבה יותר כאוטית, אבולוציונית.

כיצד חוברו ספרי התנ"ך הבודדים: כאן נדון רק בספרים ההיסטוריוגרפיים.

הגישה המסורתית:

לפי המסורת היהודית, המקובלת בגדול גם בזו הנוצרית, מי שחיברו את הספרים הם בעיקר אלה ששמו מופיע באותם ספרים. כך חמשת חומשי התורה נכתבו על ידי משה רבנו (הוכתבו ע"י האל), יהושע ושמואל כתבו בעצמם את ספריהם, ספר שופטים (וגם מגילת רות) יוחסו ע"י חז"ל אף הם לשמואל, ספר מלכים נכתב ע"י ירמיהו (שמופיע בו רק בסופו), ירמיהו, ישעיהו כתבו את ספריהם. סה"כ המסורת הזו די ברורה. המשמעות של זה הוא שבעיני המסורת מי שכתב את הספרים הנקראים בפיו "נביאים" (זה כולל גם את יהושע, שופטים, שמואל ומלכים) הם נביאים. נביא בתנ"ך (וגם במסורת חז"ל) אינו מגיד עתידות אלא הוא אדם שמקבל מסרים מהאל ומעבירם לעם. המסרים יכולים לעסוק בעתיד לפעמים, בדרך כלל עוסקים בהווה, ולפעמים עוסקים גם בעבר.

לפי מסורת חז"ל עזרא בעריכת התנ"ך עבר על כל החומר הנבואי והחליט אילו נבואות נאמרו לשעתו ואינן רלבנטיות יותר ולא טרחו להכניסן לכן לתנ"ך, ואילו נבואות נאמרו לעתיד ולכן הן כן רלבנטיות לדורות העתידים וכן ייכנסו לתנ"ך.

המשמעות היא שאם ספרי הנביאים נכתבו ע"י הנביאים למעשה כבר ענינו, לפחות בעיני המסורת על מרבית השאלות המעניינות. יודעים מי כתב, מתי כתב, מה משמעותו ומדוע הוא נכתב, והשאלה מה היו מקורותיו של המחבר היא לא רלבנטית כי אלו הם דברי האל. כך, לדוגמא, ידע ירמיהו, מחבר ספר מלכים בשנת 550

לפנה"ס, מה עשה שלמה המלך בשנת 950 לפנה"ס, כ-400 שנה קודם. מאיפה הוא ידע? זה לא רלבנטי כי האל הוא שהכתיב לו מה היה.

הגישה המחקרית

זו כמובן לא תשובה שמקובלת על ידי המחקר המדעי. זה בהחלט מסתכל על הנביאים כעל אנשים חשובים ומשפיעים על החברה הישראלית בתקופתם. אין ספק היסטורי בהימצאותם, והם בוודאי היו משוכנעים שאמרו מה שאמרו בשם האל, אבל המחקר המדעי לא יכול לומר שהמסרים שהם העבירו אכן התקבלו מהאל. לכן הטיעון הזה מהזווית המחקרית לא קביל.

בספר מלכים עצמו לא כתוב שירמיהו כתב אותו. זו מסורת או מסקנה שחז"ל הגיעו אליו, בעיקר משום שללא סמכות נבואית הספר הזה לא היה מתקבל!

מה המתודה שחוקר צריך להשתמש בה? נדגים את זה בנייתוח המקרה של ספר מלכים.

ספר מלכים הוא, לכאורה, הספר הכי היסטורי שבתנ"ך. הוא מלא בתאריכים ובהצלבת נתונים - "בשנת כך וכך למלך כך וכך קרה כך וכך". הוא מלא בצייטוטים שנראים כמו ציון מקורות ("כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה"), והנראטיב ההיסטורי שבספר הוא בסך הכול הגיוני, פרט למספר קטן של סיפורי ניסים ונפלאות, בעיקר סביב אליהו ואלישע.

גם אם כחוקרים לא נוכל לקבל כפשוטם את סיפורי הניסים והנפלאות הללו ונשים אותם בצד, גם אז יש כאן סיפור היסטורי רצוף על ממלכה המתפצלת לשתיים, והסיפור הזה עומד בכל קנה מידה של היגיון. מצב הפוך קיים, לדוגמה, בספר שמות. שם אם לא מקבלים את סיפור חציית ים סוף אין מה להמשיך ולהשתמש בספר הזה. כנ"ל בסיפור הכיבוש בספר יהושע. אבל בספר מלכים זה לא המצב. הרצף שם הגיוני ואנושי גם אם לא מקבלים את סיפורי הניסים.

חלק (קטן) מהסיפורים מהאירועים והאנשים הנזכרים בספר מלכים אכן מופיעים בכתובות חוץ-מקראיות מאותה תקופה (למשל מסע סנחריב לארץ ישראל, מסע שישק, חורבן שומרון, חורבן ירושלים). שבהם מוזכרים אנשים כמו אחאב, עמרי, יהוא, חזקיהו ועוד. חלק מהסיפורים האלה גם מתועדים היטב בעדות הארכיאולוגיות. לכן התחושה היא שספר מלכים אכן משקף את ההיסטוריה של התקופה בה הוא עוסק.

מתי נכתב ספר מלכים?

הוא סוקר היסטוריה של כ-400 שנה מלפני מות דוד ועד שחרורו של יהויכין מלך יהודה מהכלא בבבל בערך 560 לפנה"ס. (גם זה אירוע עם תיעוד מהצד הבבלי המספר על מנות מזון שהוקצבו ליהויכין ומשפחתו על ידי מלך בבל).

באופן תיאורטי הספר היה יכול להיכתב בצורתו הנוכחית לכל המוקדם יום אחד אחרי שחרור יהויכין מהכלא, ולכל המאוחר הוא היה יכול להיכתב עד למועד כתיבת העותק הפיזי של הספר שנמצא במגילות מדבר יהודה, כלומר עד אמצע המאה ה-2 לפנה"ס.

ברור שהבדל בתיארוך פירושו גם הבדלים במטרות, במסרים ובמקורות של הספר. האפשרות הקדומה אומרת שהספר נכתב עבור קהילת בבל, כשרושם המאורעות עדיין טרי, והמטרה היא להסביר לגולים את שאירע ולטעת בהם תקווה לעתיד. אם מאמצים את התיארוך המאוחר זה אומר שהוא יועד לחברה של אמצע התקופה החשמונאית, תקופה אחרת, חברה אחרת ומטרות אחרות.

מרבית החוקרים מעדיפים את התיארוך המוקדם, סביב 550 לפנה"ס. בין היתר כי לא רואים בספר השפעה הלניסטית לא בסגנונו ולא בשפה שלו. אין לזה הוכחה חותכת ולכן יש על כך עדיין ויכוח, ויש חוקרים שטוענים שצריך לשייכו למועד המאוחר יותר. הטיעון הזה הוא טיעון כללי שאומר שאם אין הוכחה חותכת לקדמות צריך ללכת לגישה המאוחרת.

מי המחבר?

אם הולכים עם התאריך המוקדם זה אומר שהספר נכתב על ידי יהודי הנמצא בגלות בבבל. הספר לא מזהה את הכותב, אבל מן הסגנון ומן ההתעניינות הרבה שמגלה הספר במלוכה ברור שהמחבר היה בן השכבות העליונות, משכיל עירוני, אולי גם כהן. הוא היה בהכרח מחובר לאלטיות השלטוניות והדתיות (אף כי לא בהכרח היה בעדן), כי עובדה שהייתה לו נגישות למידע מפורט עליהן.

תיאור זה תואם את דמותו של ירמיהו כפי שהיא עולה מהתנ"ך. הוא היה כהן, מאד מקורב לבית המלוכה, חווה על בשרו את החורבן, בהחלט אדם שהיה יכול לכתוב את הספר. זאת, על אף שספר מלכים מסתיים בבבל, וירמיהו עצמו, לפי ספר ירמיהו, לא הגיע כלל לבבל אלא ברח מירושלים למצרים. אולי ה"כותב" הוא ברוך בן נריה הסופר. סביר להניח שלעולם לא נדע בוודאות.

אין גם הוכחה שהספר אכן נכתב בבבל, למרות שזוהו שאין בו שום התייחסות למתרחש במצרים סביר להניח שהוא לא נכתב במצרים.

מה מטרת הספר? זה ספר הסוקר בעיניים דתיות את ההיסטוריה של עם ישראל במטרה להראות כיצד עם ישראל ויהודה, בראשות מלכיהם לדורותיהם, הפרו שוב ושוב את הברית עם האל, במיוחד על ידי עבודה זרה. הפרות אלו החלו כבר בימי שלמה המלך. לאחר אזהרות חוזרות ונשנות האל מקיים את הבטחתו ומגלה אותם מהארץ. עם זאת הספר מסתיים בנימת תקווה לעתיד, שכן יורש העצר יהויכין ובניו, ממשיכי שושלת דוד, עדיין בחיים.

אילו מקורות עמדו לרשותו של המחבר?

לכאורה, המחבר חי בזמן החורבן והגלות וידע לכן ממקור ראשון על האירועים האחרונים שבספר. אבל מאיפה ידע את מה שקדם בהרבה לזמנו? שלוש אפשרויות:

1. היו לפניו מקורות כתובים

2. סיפרו לו, היינו מסורות שבעל פה.

3. המציא הכול מדמיונו

האפשרות הבאה היא – אלוהים אמר לו, שזה חרג מתחום המחקר המדעי.

שלוש האפשרויות הללו אינן בהכרח אקסקלוסיביות. ייתכן שחלקים שונים של הספר מבוססים על מקורות מסוגים שונים. נבחן כל אפשרות בפני עצמה.

מקורות כתובים :

בסוף סיפור דברי ימי מלכותו של כל מלך הממלכה מוסיף הערה בסגנון " ויתר דברי מלך זה זה הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה/ישראל". הערה כזו נראית כמו הפנייה למקור כלשהו שלא ידוע לנו מהו. ברור שהוא לא מתכוון לספר דברי הימים המופיע בתנ"ך כי ספר זה נכתב כמה מאות שנים אחרי ספר מלכים, והוא למעשה מדרש או פירוש על ספר מלכים ממנו הוא מצטט הרבה. אז מה יכול כן להיות "ספר דברי הימים למלכי יהודה/ישראל"? גם כאן יש שלוש אפשרויות: מקורות בכתב, מסורות שבע"פ ודמיונו של המחבר.

מקורות בכתב –

כאן יש שתי הצעות - כרוניקות ממלכתיות או תעודה "נבואית" כלשהיא שעברה מדור לדור בקרב הנביאים.

1.א כרוניקות ממלכתיות :

כתיבת כרוניקות ממלכתיות היה דבר מקובל אצל שליטים חזקים במזרח הקדום. למשל, האנלים של תחותמס השלישי, כתובות רעמסס השני, ספר דברי הימים לפרס ומדי (שקראו בפני אחשוורוש כשלא הצליח להירדם), ועוד. יש חוקרים שסבורים שספר דברי הימים למלכי יהודה/ישראל הם הכרוניקות המלכתיות (ש'אול) נכתבו בממלכות יהודה וישראל לאורך שנות עצמאותן. על פי הפירוש הזה מהכרוניקות הללו שאב המחבר נתונים כגון תאריכים ואירועים חשובים. לא ברור אם היו שני ספרים כאלה או אחד או יותר. ישנן כמה בעיות עם התיאוריה הזאת:

1. כרוניקות ממלכתיות נכתבות על ידי סופרי המלכים כדי לפאר את המלכים עצמם, והם תמיד מתוארים כמנצחים ובאופן חיובי גם אם הדבר אינו תואם את האמת (למשל תיאור קרב קדש בידי סופרי רעמסס השני). בספר מלכים שלנו, לעומת זאת, מרבית המלכים מוצגים באור שלילי. מה שזה אומר שהמחבר של הספר לקח את האינפורמציה שהייתה בכרוניקות, הוציא אותה מהקשר החיובי, הפך אותה על פניה, נתן לה פרשנות שלילית והפנה אותה בחזרה כנגד המלכים. זה רעיון קשה לעיכול, ובכל מקרה הוא מקשה מאד על השימוש בספר מלכים כמקור היסטורי כי ברור שמה שנכתב בו הוצא מהקשרו.
2. ישנם סיפורים רבים בספר מלכים שלא סביר שנרשמו בכרוניקות המלכתיות, כמו למשל סיפור כרם נבות היזרעאלי. אחאב רצה את הכרם של נבות שהיה סמוך לארמונו, נבות סירב, והמלכה איזבל הסיתה את אחאב לסגור את העניין בדרך לא חוקית. הרשיעו את נבות בבגידה במלך, ורכושו הוחרם ועבר לידי המלך. בשל כך אליהו מנבא לו שכלבים ילוקו את בשרו ואת בשר אשתו בחלקת נבות היזרעאלי. אין שום דרך שסיפור כזה יופיע בכרוניקות ממלכתיות. מכאן, שבכל מקרה חייבים להיות גם מקורות נוספים לכתוב בספר מלכים.

חוץ מזה, נניח אפילו שהיו כרוניקות ממלכתיות אי שם, איך בדיוק הן הגיעו למחבר שלנו שחי בגלות בבל? הרי כשהממלכה נופלת רוב הכרוניקות עולות בלהבות. אפשר אולי בדוחק לחשוב שהכרוניקות של יהודה ניצלו על ידו והובאו עמו לבבל, אבל מה לגבי הכרוניקה של הממלכה הצפונית?

ולבסוף, למרות מאה ויותר שנים של מחקר ארכיאולוגי טרם נמצא אחד לקיומן של כרוניקות ממלכתיות שכאלה. ישראל ויהודה היו ממלכות קטנטנות, ולא ברור כלל שמלכיהן ניהלו כרוניקות ממלכתיות כאלה. כל הדיבור עליהן הוא תיאורטי לחלוטין.

במילים אחרות גם אם היו כרוניקות כאלה הרי כל ידע שהמחבר הוציא מהן היה משוחד, בלתי ישר, חלקי ומחוץ להקשרו.

2.א "תעודה נבואית" :

כרוניקה שנכתבה כאפוזיצייה לבית המלוכה, מעין גרסה של דוח מבקר המדינה של היום, שנכתבה, על פי ההשערה, על ידי נביאים כגון אחיה, אלישע, אליהו, הושע ולבסוף ירמיהו. הם תיעדו, כל אחד בזמנו, את קורותיהם וקורת ישראל בתקופתם, והעבירו את התיעוד הזה מדור לדור בתוך הקבוצה שלהם. אנחנו יודעים שהנביאים היו מעין קבוצה שכללה פרט לנביאים עצמם, גם את בניהם ותלמידיהם, ויש טענה שהיא ניהלה גם רישום בכתב של קורותיה וזה עבר מדור לדור בתוך הקבוצה.

אבל גם הצעה זו היא בעייתית כי

1. מרבית הנביאים האלה היו אוטסידיים שלא היו להם קשרים וגיישה ישירה לחצר המלוכה ולמקדש, שהם בדיוק מוקד העניין בספר שלנו.
2. אין כל אזכור בתנ"ך עצמו, או במקורות חיצוניים לו, לכך שהיה משהו שעבר מדור לדור בכתב. כל הרעיון הזה הוא קונסטרוקציה תיאורטית לחלוטין שלא מוכיחה כלום.

לסיכום – למרות הרושם הראשוני כאילו כותב ספר מלכים השתמש במקור היסטורי בכתב אין לכך ראיה של ממש. וגם אם היה מקור כזה אין לנו דרך להעריך את מהימנותו.

ב. מסורות שבע"פ :

ישנו מיתוס מודרני שבחברות עתיקות, שאין בהן הרבה הסתמכות על כתיבה, יש כמה זקני שבט שזוכרים דברים, ומעבירים אותם מדור לדור לאורך שנים, מין זקני צפת כאלו.

מחקרים רבים שבוצעו בחברות כאלה מראים בבירור שבהיעדר מקורות כתובים הפרטים משתנים בכל פעם שהסיפור מדוקלם מחדש, בהתאם לזיכרון של המספר, לזמן העומד לרשותו, לקהל, למטרת הסיפור ולעוד גורמים רבים אחרים. בהיעדר טקסט כתוב ל"בקרה" רואים שפרטי הסיפור משתנים במהירות רבה.

אולי פרקטיקות מסוימות, כגון "תרופות סבתא", נשמרות לפעמים מדור לדור. זה לא תופש לגבי העברת מידע היסטורי במשך דורות רבים. לכן, אם אכן מה שידוע המחבר על שלמה מבוסס על סיפורים כאלה, רוב הסיכויים שהמדובר סיפורי סבתא שאין להם קשר למה שהיה באמת.

ג. דמיונו של המחבר

מכל מה שידוע לנו על עבודתם של היסטוריונים בעולם העתיק, כולל המפורסמים שבעולם הרומי-הלני, ברור שהם ראו כתפקידם להעביר מסרים כאלה ואחרים, והם הוסיפו עובדות והורידו אחרות באופן חופשי כדי שהמסרים שלהם ייקלטו. בעולם העתיק תופעת הפסאודו-אפיגרפיה והמצאת מקורות היו שכיחות.

לדוגמה, אף אחד לא חושב שגאון אלעזר בן יאיר במצדה אכן נאמר על ידי אלעזר בן יאיר (מאיפה ידע יוספוס לזטט במדויק נאום זה אם אמנם התרחש). אבל זה מה שיוספוס רצה להגיד. זה כמו "טוב למות ידע ארצנו" – זה מה שהיה צריך לקבע בתודעת האומה, ולא חשוב כלל אם הוא באמת אמר את זה. באופן דומה מטרת התנ"ך היא להעביר מסרים תיאולוגיים ולא לספר היסטוריה. ולכן נכתב מה שנכתב גם אם לא היה ממש בסיס היסטורי לכתוב.

מסקנה - עד כמה שספר מלכים נראה הגיוני והיסטורי במבט ראשון, כאשר בודקים אותו בקפידה הוא מקור מאד בעייתי לשחזור ההיסטוריה של עם ישראל בתקופת הברזל. הרבה שאלות קריטיות נותרות ללא תשובה ברורה, ואנחנו די בבעיה.

ובכל זאת הנראטיב של ספר מלכים נראה די הגיוני וסביר, ויש לספר גם כמה מקומות שבהן ניתן להצליב את המסופר בו עם מקורות כתובים חוץ מקראיים ועדויות ארכיאולוגיות. ברור לנו שאם מחבר ספר מלכים יודע לספר לנו על פלישת שישק לארץ ישראל, אז גם אם הפרטים שהוא מוסר שונים לחלוטין מאלה המופיעים בכתובת של אותו מלך, אז כנראה היו לו מקורות כלשהם לא לגמרי פסולים.

מה לגבי ספרי שמואל, שופטים ויהושע המתארים את ההיסטוריה של עם ישראל כ-200 שנים לפני ספר מלכים? אלו אפילו לא מתיימרים לזטט מקורות, פרט לשני אזכורים של "ספר הישר" (יהושע י', י"ג ו-שמואל ב' א, י"ח), שאיש אינו יודע מהו. יש בהם פחות תאריכים וגם אלה שכן מופיעים הם ברובם טיפולוגיים - הרבה כפולות של 7 ו-40. יש בהם הרבה אירועים ניסיים הדורשים את התערבות האל.

דבר אחרון, כל עוד עוסקים בתקופה שקיימת ממלכה וקיים מקדש מרכזי לאומי, ניתן לשער שהיה איזשהו מנגנון של העברת אינפורמציה מדור לדור – כהונה, ארכיונים וכו'. אבל לפני הקמת בית המקדש בירושלים קשה, אפילו ברמה התיאורטית, לדמיין איך בדיוק תהליך כזה הצליח. ובכלל, באופן כללי בחברות שבטיות לא עירוניות, לא ממלכתיות, יש הרבה פחות כתיבה ותייעוד.

מכל הסיבות האלה ספרי שמואל, שופטים ויהושע הם עוד יותר בעייתיים מבחינת ההיסטוריון מאשר ספר מלכים. ואכן במחקר יש המון תיאוריות לגבי מי כתב ובאיזו צורה הספרים הללו נכתבו. כולן השערות שאין אפשרות להוכיחן.

מכולן, התיאוריה המובילה זה כמעט 70 שנה היא זו שהציע ב-1943 חוקר גרמני בשם מרטין נות שאמר שאין להתייחס אל הספרים ההיסטוריים כאל ספרים נפרדים אלא כיצירה אחת בעלת ארבעה חלקים לה הוא קרא "ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסְטִית". נות פעל בגרמניה בתקופת מלחמת העולם השנייה ופרסם שם באמצע המלחמה. הוא היה נוצרי פרוטסטנטי. לא היה נאצי ואין שום עדות לאנטישמיות בכתביו.

נות טען שיש כל כך הרבה משותף בסגנון, באידיאלוגיה בסיפורים, שסביר יותר להניח שארבעת הספרים הללו הם ארבעה חלקים של יצירה היסטוריוגרפית תיאולוגית אחת גדולה, שנכתבה בימי גלות בבל במטרה לסקור את תולדות עם ישראל מכניסתו לארץ ישראל ועד ליציאתו ממנה, דרך העיניים הדתיות הספציפיות של הברית בין עם ישראל לאלוהיו. הברית הזו מפורשת בספר דברים – האל נתן לעם ישראל את הארץ בתנאי שיקיימו את המצוות, ובמיוחד יימנעו מעבודה זרה. לאחר שהפרו את הברית שוב ושוב הוא הגלה אותם מהארץ.

ההשערה הזו מבוססת, בין היתר, על הדמיון הלשוני, הסגנוני, והרעיוני בין כל ארבעת הספרים, לבין ספר דברים עצמו. גם הרצף הכרונולוגי במעבר בין הספרים השונים (למשל ספר שופטים ממשיך את ספר יהושע, ספר מלכים ממשיך בדיוק מהמקום בו גמר ספר שמואל, וכו') תומך בהשערה הזו.

הספר ההיסטורי הזה נקרא על ידי נות בשם "ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסְטִית", כלומר ההיסטוריה של ספר דברים, כי הוא מצא שהמקום בתורה שבו מפורטים באופן הטוב ביותר תנאי הברית הזו בין עם ישראל לאל הוא ספר דברים. נות חשב לכן שההיסטוריה שנכתבה בארבעת הספרים האלה בעצם נכתבה על פי הרעיונות של ספר דברים. למשל, כאשר מחבר ספר מלכים כותב על מלך כלשהו שעשה טוב או רע בעיני האל, נקודת ההתייחסות שלו היא חוק המלך בדברים י"ז, ששם מפורטים החוקים החלים על מלכי ישראל.

כבר לפני נות היה ברור לחוקרים שספר דברים שונה בהרבה אופנים מארבעת הספרים שאחריו. הדגשים בו שונים.

עוד במאה ה-18 שמו חוקרים לב לסיפור שמופיע במלכים ב' כ"ב. שם יש סיפור שבזמן שהמלך הצעיר יאשיהו יזם שיפוצים בבית המקדש, בא אליו חלקיהו הכהן הגדול ומספר לו שמצא את "ספר תורת משה". לאחר שהספר קיבל הכשר מחולדה הנביאה לכך שהוא באמת נכתב על ידי משה, יאשיהו מאמץ אותו ואת המצוות הכלולות בו.

החוקרים הציעו שהספר הזה – "ספר תורת משה" – הוא ספר דברים, כי פעולותיו של יאשיהו כללו דברים כמו שמירת חובות, ריכוז הפולחן והשמדת הבמות, חוקי יובל ושחרור עבדים שמופיעים בעיקר בספר דברים. בנוסף, יותר מכל חומש אחר, ספר דברים חוזר על האיום שאם בני ישראל יזנו אחר אלוהים אחרים הם יגורשו מהארץ.

מכל הבחינות האלה יש התאמה בין ספר דברים לבין ספרי ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסְטִית - "נביאים ראשונים".

במאה ה-19 כבר הציעו חוקרים רבים שספר דברים לא ממש "התגלה" בימי יאשיהו, אלא למעשה חובר בתקופתו, כדי להצדיק את השינויים שהוא רצה לבצע. זה גם לא הגיוני להניח שספר שחובר על ידי משה נשאר ללא פגע במשך 600 השנים המפרידות בין משה ליאשיהו. ייתכן גם שהספר הזה חובר על ידי כוהנים במקדש, ויאשיהו פשוט האמין להם שזה ספר תורת משה המקורי.

כך או כך, רוב החוקרים קיבלו כבר במאה ה-19 את ההנחה שספר דברים נכתב בימי יאשיהו. מה שנות הוסף לכך הוא שגם ספרי יהושע, שופטים, שמואל ומלכים - ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסְטִית - אף הם נכתבו בימי יאשיהו. זו התיזה שמציע גם ישראל פינקלשטיין הרואה בהליך הכיבוש המתואר בספר יהושע מעין בסיס אידיאלוגי להתפשטות טריטוריאלית שתכנן (ואולי אף ביצע בחלקה) המלך יאשיהו

אז איך, בכל זאת, הגיעו התיאורים על גלות בבל, שהם מאוחרים בהרבה לתקופתו של יאשיהו, לתוך ספר מלכים? במהלך השנים הוצעו מספר תיקונים לתיאוריה של נות, כמו הצעתו של פרנק מור קרוס לפיה

המהדורה הראשונה של ההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסְטית (עד ימי יאשיהו) חוברה בימי יאשיהו, ומהדורה שנייה ומעודכנת יותר יצאה לאחר חורבן הבית. חוקרים אחרים הציגו היסטוריה טכסטואלית מורכבת יותר או תאריך חיבור מאוחר יותר.

לענייננו יש לתיאוריה הזו שתי השלכות עיקריות. מצד אחד בעיית המקורות של יהושע-שופטים-שמואל רק מתגברת, שכן כעת המחבר של הספרים הללו חי 650-600 שנה לאחר זמן המאורעות אותן הוא מתאר. מצד שני, התיאוריה מאפשרת לנו להבין טוב יותר את האידיאולוגיה ואת הרקע ההיסטורי של אותם ספרים, ויש לקרוא אותם בהתאם.

למשל, את ספור עליית המלוכה של שאול יש לקרוא כעת בראיה של סיפור שנכתב במאה ה-6 לפנה"ס, לאחר כישלונה של המלוכה, וכך גם את סיפורי השופטים עם הציון החוזר של "יש מלך בישראל, אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה".

הערה – חמשת חומשי התורה אינם חלק מההיסטוריה הדוֹיטְרוֹנוֹמיסְטית. זו מערכת אחרת. אבל ברור שאם אמרנו שאולי ספר דברים חובר בימי יאשיהו זה לא אומר ששאר הספרים נכתבו על ידי משה במדבר. תיאוריות על כיצד ספרי התורה הגיעו לצורתם הסופית של היום קיימות למכביר. אבל מקובל במחקר שגם ספרי התורה בצורתם דהיום הם תוצאה של תהליך מתמשך שכלל שינויים רבים על פני זמן ארוך, ועירב חיבור של מקורות שונים. נורא קשה להגדיר בדיוק מאיזה מקור ומתי הגיע כל קטע. בעצם בדיוק אותם בעיות מתודולוגיות שקיימות לגבי יהושע, שופטים, שמואל ומלכים קיימים גם לגבי ספרי החומש.

מסקנה - אם באים לקחת את ספר התנ"ך ולהשתמש בו כמקור היסטורי צריך לזכור שספרי התנ"ך הם קודם כל לא ספרי היסטוריה אלא ספרים שנועדו להעברת מסרים דתיים ונכתבו בצורה שלדעת המחברים תעביר את המסרים האלה בצורה הכי טובה. צריך גם לזכור שבעצם אנחנו לא יודעים מי כתב את הספרים האלה ומתי, ועל סמך אילו מקורות אינפורמציה הם נכתבו. אפשר לשער, להעריך, להעלות תיאוריות, אבל בגדול לא יודעים.

לכן יש הרבה חוקרים – המכונים "מינימליסטים" – שאינם מקבלים כל קשר בין התנ"ך להיסטוריה. רואים בו ספר תיאולוגי, אבל אינם מקבלים בו שום דבר שאין לו תימוכין ממקור חיצוני. בקצה השני נמנים המקסימליסטים" הרואים בסיפור המקראי סיפור אמיתי בבסיסו, ולכן מקבלים כמעט את כל מה שכתוב בו אלא אם ישנן סתירות ברורות בין הכתוב לבין המחקר.

מקסימליסט ומינימליסט זה תמיד תואר שמדביקים לבר הפלוגתא שלך. אתה תמיד רואה עצמך כאוחז בדרך הביניים. לכן, מרבית החוקרים נמצאים בין שתי הקצוות, כאשר הם בוחנים כל מקרה לגופו. הרבה מאד גם תלוי בשאלת התיארוך. ככל שנוכל להניח שמי שכתב את הספרים חי קרוב יותר לזמן האירועים כך נוכל לתת אמינות גבוהה יותר לתיאור שלו, וכך קל יותר לאמץ את הגישה המקסימליסטית. אחרי כל זה התנ"ך נותר המקור המשמעותי היחיד לתולדות ישראל בתקופת הברזל. אין אפשרות להתעלם ממנו כי בלעדיו אין לנו כמעט כלום על התקופה הזו. התנ"ך בהחלט עוסק בתקופה הזו, אבל מנקודת המבט שלו. לזכות השימוש בו עומדים מספר אלמנטים:

- ניתוח ספרותי ולשוני מראה שרובו של התנ"ך מתאים לתרבות המזרח קדום הפרה-הלניסטי.
 - הגיאוגרפיה והריאליה המשתקפים בחלקים רבים של התנ"ך יוצרים את הידע שלנו על ארץ ישראל בתקופת הברזל.
 - ישנם כמה אירועים ואישים הנזכרים בתנ"ך (מספר מלכים ואילך) המוכרים גם ממקורות חוץ מקראיים בני התקופה.
- לכן לא ניתן להתעלם מהתנ"ך. יש לבחון את המסופר בו בכלים ביקורתיים ולהסיק מסקנות בהתאם.

האבות ויצאת מצרים

ספר בראשית י"א, י"א-ל"ב מתחקה אחר היוחסין של שם בן נוח דרך ארפכשד ושלח ועבר, ועד תרח ושלושת בניו: אברהם, נחור והרן. אלו יוצאים מ"אור כשדים" ומגיעים לחרן שמוכרת היטב כעיר שיירות על נהר הבלית שבצפון סוריה (היום בתורכיה). תרח מת שם, שני בנים נשארים שם, ואברם, אשתו שרי ולוט בן אחיו יוצאים לכוון ארץ כנען.

חרן נמצאת באזור המכונה "ארם נהריים" על נהר הבלית שהוא אחד היובלים של הפרת. אין ספק לגבי הזיהוי שלה. לעומת זאת יש ספק לגבי הזיהוי אור כשדים.

מסורות יהודיות ומוסלמיות מימי הביניים הניחו שאור כשדים נמצא באותו אזור, אולי באורפה, היא אדסה הקלאסית, היום sanliurfa שבדרום-מזרח תורכיה. מצד שני מאז שליאוונרד וולי חשף בשנות ה-20 עיר שומרית ענקית בדרום עיראק שקוראים לה אור (תל-א-מוכיר) והציע שזו היא אור כשדים המקראית, הרבה חוקרים קיבלו את דעתו זו, וקבעו כך שאברהם הגיע מדרום מסופוטמיה.

הכשדים הם שבט ארמי מצפון סוריה שהשתלטו על בבל במאה ה-8 לפנה"ס. בתנ"ך, בחלקים המאוחרים שלו ירמיהו, בבל נקראת ארץ כשדים. מי שטוען שאור כשדים היא העיר שזיהה וולי יטען לכן שהכינוי "אור כשדים" הוא אנכרוניזם שנוצר בגלל שהמחבר המאוחר הכיר בימיו את השלטון הכשדי בדרום מסופוטמיה ולכן הצמיד לאור של אברהם את התואר "אור כשדים". מי שטוען שאור כשדים היא אורפה שבצפון יטען שהתנ"ך קורא לה אור כשדים בדיוק בכדי להבדיל אותה מאותה אור שבדרום. יש עדיין חילוקי דעות בעניין. יש בכל זאת חיבור מאד חשוב בין אור הדרומית לחרן הצפונית. שתיהן היו מרכזי הפולחן הראשיים של אל הירח המסופוטמי סין.

שקופית - גליל שכתב נבונאיד מלך בבל המתאר שהאל סין נגלה אליו והורה לו לכבוש את חרן ולייסד בה מקדש לו.

בכל מקרה אברהם, לוט ושרי מגיעים לארץ כנען. המקום הראשון שהוא מגיע אליו זה שכם ושם הוא בונה מזבח באלון מורא.

כל סיפורי אברהם בגדול עוסקים בהליכה הלוך ושוב לאורך דרך גב ההר (הנקראת בפי מורי הדרך בשם "דרך האבות"). הוא נודד משכם, לבית אל, לחברון, לבאר שבע.

הסיפור שלו כולל אירועים דרמטיים רבים כמו הירידה למצריים והסוואת שרי כאחותו. סיפור דומה קורה לו גם בגרר עם אבימלך מלך פלישתים. אברהם גם מצווה על עקידת יצחק, וקונה אחר כך את מערת המכפלה כמקום קבורה לאשתו. הוא גם מעורב בכמה אירועים בינלאומיים גדולים – מלחמת חמשת המלכים של עמק השידים (ים המלח) כולל מלכי סדום ועמורה לבין ארבעה מלכים ממסופוטמיה (עילם ושנער). אין שום זיהוי היסטורי לאירוע הזה ולא לאף אחד מהמלכים.

אברהם מתערב כי באותו זמן לוט, בן אחיו, גר בסדום ונלקח בשבי על ידי המלכים שהביסו את מלך סדום. אברהם רודף אחרי תופשי לוט עד לך ואזור דמשק ומשחרר אותו ואת יתר השבויים שעמו. באתה הזדמנות אברהם גם נפגש עם מלכיצדק מלך שלם הוא כוהן לאל עליון, ויש כאן רמז מאד כבד לירושלים. האירוע הכי דרמטי בסדרה הזו – אלוהים בא מראש להזהיר את אברהם מפני החורבן שהוא עומד להמיט על סדום ועמורה, ושולח מלאכים שמוציאים את לוט ובנותיו מהעיר לפני חורבנה. לוט והבנות מוצאים מקלט במערה, הבנות חושבות שנגמר העולם, משכרות את אביהן ושוכבות איתו, ומחן נולדים אבותיהם הקדומים של המואבים והעמוניים.

יצחק נודד פחות או יותר באותו אזור, עם פחות אירועים דרמטיים.

יעקב גם הוא נודד באותו מקום, אבל בהבדל אחד – בשלב מסוים הוא נודד עד חרן כדי לברוח מאחיו עשו ומתחתן שם עם 2 נשים -2 פילגשים וחוזר הביתה עם לפחות 11 בנים ובת אחת, ואולי יותר מזה. רוב האירועים הדרמטיים שקורים לו מתרחשים דווקא בצפון הארץ – שכם, בקעת הירדן, מחניים, בית אל, סוכות. בניו מסתכסכים ביניהם וזה נגמר במכירת יוסף למצרים.

יוסף עולה לגדולה במצרים, הופך היות המנכ"ל של המצרים, ובזמן רעב בארץ כנען כל המשפחה יורדת מצרימה. בזה נגמר ספר בראשית.

מה הרקע ההיסטורי לסיפורים הללו?

האבות מאד חשובים לעם ישראל, אבל מבחינה היסטורית הם היו חברה קטנה של נוודים שחיו בשולי החברה בת זמנם. הם לא בנו כלום ולא כתבו כלום. לכן איננו מצפים שיימצא איזשהו זכר מהם לא בכתובים בני תקופה ולא בעדות ארכיאולוגיות.

יותר מזה, העובדה היא שאין אזכור של דמויות הקשורות לאבות או לאירועים המוזכרים בהקשר להם באיזושהי תעודה מהעת העתיקה בכלל. גם לא למלכים הנזכרים בסיפור המלחמה עם אברהם. אין לנו מושג מי היה אמרפל מלך שנער. וכמובן, עד היום לא גילו את סדום ועמורה. אין שום ממצא ארכיאולוגי שניתן לקשר לסיפורי האבות!

השאלה לכן היא לא אם ניתן למצוא עדות מחקרית לקיומם של האבות, ברור שלא. השאלה היחידה שיכולה להישאל היא האם סיפורי האבות משקפים את הרקע ההיסטורי של מה שקורה בארץ ישראל בתקופה כל שהיא, ואם כך אז על איזו תקופה מדובר.

יש כמה דעות בהקשר הזה:

א כן, סיפורי האבות אכן משקפים רקע היסטורי של תקופה כלשהי שלפני הופעתם של שבטי ישראל בארץ כנען. כלומר, אכן הייתה "תקופת אבות" שבה נדדו משפחות נוודים מסוריה לארץ ישראל מתישהו בתקופת הברונזה.

יש חוקרים המזהים את התקופה הכי מתאימה לתקופת האבות כתקופת הברונזה התיכונה. מדוע? כי אז

- אחת מהרבה משפחות שהיגרו מסוריה לארץ ישראל ובהחלט יכול להיות שהאבות הם בסך הכול משפחה אחת מהרבה משפחות שהיגרו מסוריה לארץ ישראל.
- שכם, ירושלים, חברון ואולי אף גרר (בזיהויה כהל הרור) המוזכרות בסיפורי האבות היו קיימות כערים מבוצרות גדולות (אף כי בתנ"ך כלל לא מוזכר שהערים הללו היו מבוצרות או גדולות במיוחד)
- היו הרבה אנשים ששמרו על אורח חיים נוודי, לדוגמה, סיפור שנהאת שבורח ממצרים.
- היה מסחר ענף בין מצרים לכנען, אבל לא היה שלטון מצרי. מתאים לכך שבסיפורי האבות אין שום אינדיקציה לשלטון מצרי בארץ.
- התאריך מתאים לכאורה לכרונולוגיה המקראית לפי חישובים מסוימים, כולל הקשר לגירוש ההיקסוס.
- א' מלמט הראה שיש דמיון רב בין מנהגים ומושגים במקרא ובין אלה שנמצאו במארי – שמות, מנהגים (כולל הקטע של נישואין עם אחות למחצה). הוא עשה קריירה מחקרית מאד מרשימה מההקבלה הזו בין האבות ומארי.

לפי ההשערה זו האבות היו חלק מגל ה"אמורו" שהיגרו מסוריה לכנען בתקופה הזו. מצד שני, תיארוך האבות לתקופת הברונזה התיכונה יוצר בעיה קשה של העברת מידע. אם הם חיו במאה ה-18 לפנה"ס אז איך מחבר ספר בראשית, שחי בתקופת הברזל לכל המוקדם, מאיפה הוא יודע מה היה בתקופת האבות? הפער הוא של 700 שנה!

לכן יש השקפה אלטרנטיבית המאחרת את זמן האבות לתקופת הברונזה המאוחרת, ואז האבות הם ה"שאסו" או ה"עפירו" ממכתבי תל עמרנה. זה מקטין מאד את הפער הכרונולוגי, למרות שהוא עדיין נשאר משמעותי. יש שני חסרונות לגישה הזו:

1. ירושלים (הנזכרת במכתבי תל עמרנה) וחברון אינן ערים גדולות בתקופה הזו (אבל ראינו שבסיפורי האבות אין התייחסות לגודל או לביצור של הערים הנזכרות).
 2. אין בסיפורי האבות כל רמז לשלטון המצרי בארץ ישראל (אבל האם נוודים בהכרח ירגישו בשלטון כזה?)
- ב** סיפורי האבות אינם משקפים שום אירוע מתקופת הברונזה אלא אירועים מתקופת הברזל ומהווי ההתנחלות. על פי הדעה הזו מחבר ספר בראשית משתמש בדמותם של האבות כדמויות מייצגות בלבד. כשהוא מדבר על אברהם הוא משתמש בו כמייצג את כלל עם ישראל. נפרט יותר את התיאוריה הזו

כשנדבר על תהליך ההתנחלות עצמו.

למשל, כשבשופטים א' מונים את האזורים אותם לא כבשו שבטי ישראל לא אומרים "שבט זה וזה עשה כן וכך" אלא משתמשים בשם השבט, היינו שם הבן של יעקב, לציון מעשי השבט. ברור שם שבשימוש בשם הבן יהודה, שמעון, וכי אין הכוונה לאיש עצמו אלא לשבט שנושא את שמו. כך גם כאן. כשמדברים על יעקב בסיפורי האבות בעצם מתכוונים לעם שרואה עצמו כבני יעקב.

מה שתומך בגישה הזו הן הנקודות הבאות:

- האזורים שבהם חיים האבות (ההר המרכזי והנגב) הם רק אזורי התנחלות השבטים. הם לא מסתובבים בכלל באזורים שהיו מחוץ לטווח ההתנחלות! לא הסתובבו בעמקים, בגליל, במישור החוף, בעמק איילון.
 - אתרי הפולחן שהוקמו על ידי האבות (באר שבע, בית אל, חברון, שכם) הם בדיוק מרכזי הפולחן המוזכרים אחר כך כמקומות בהם שבטי ישראל הקימו מרכזי פולחן בתקופת הברזל א'.
 - סיפורי אבות כדוגמת חורבן שכם בידי בני יעקב או רכישת מערת המכפלה בידי אברהם ניתן לראותם כסיפורים המשלימים פערים בסיפור ההתנחלות של עם ישראל בכנען. למשל, בספר יהושע לא מוזכר כיבוש העיר שכם, וגם בספר שופטים העיר עדיין מוזכרת כעיר כנענית למחצה. לעומת זאת בהמשך הסיפור שכם היא כבר עיר ישראלית לכל דבר, ולא ברור מתי היא נכבשה. אז הנה בא הסיפור על בני יעקב שמעון ולוי שכובשים את שכם ומשלים כך את החסר. כ"ל לגבי הסיפור על מערת המכפלה המיצג את ההשתלטות על חברון בתקופת ההתנחלות.
 - גם את הסיפורים על בני יעקב, כולל הנישואים עם כנעניות והיריבות בין השבטים, אפשר לראותם כמייצגים גם הם היבטים שונים של תהליך ההתנחלות. לדוגמה, יהודה, הירוד מאחיו לשפלה, מתחתן עם עם אישה מקומית ונולדים לו ממנה ילדים. על פי הגישה הזו כוונת הסופר בסיפור הזה היא להסביר איך הגיעו אל השפלה משפחות שבט יהודה שנחלתן הייתה בכלל בהר. אולי הוא אפילו רוצה לומר שהחמולות האלה משבט יהודה בשפלה הם בעצם ממוצא מעורב. זו אמירה של המחבר.
- אם בכלל יש איזשהו זיכרון היסטורי בסיפורי האבות הרי שאלה מייצגים את התקופה בה נכתבו – תקופת המלוכה.
- יש כמה גברים התומכים בראייה הזו. למשל האזורים בהם מסתובבים האבות – אזור ההר המרכזי – הם האזורים שמהם מתפתחת הממלכה הישראלית. אלו הם האזורים בהם מתפתחים מרכזי הפולחן של האבות וגם של תקופת המלוכה – באר שבע, ירושלים, בית אל, סוכות, שכם. גם ירושלים, שנרמזת בעקידת יצחק וגם בסיפור מלכיצדק מלך שלם, הייתה לעיר חשובה רק מימי דוד.
- בנוסף, יש סיפורים על האבות שיכולים להתאים יותר לתקופת המלוכה. למשל הסיפור על הריב בין יעקב לחותנו לבן הארמי, ריב שנגמר בהסכם שנחתם בהר הגלעד ששם קבעו את הגבול בין צאצאיהם. זה רלבנטי הרבה יותר למלחמה המתמדת בין ממלכות ישראל וארם על השליטה בגלעד. כלומר, המאבק בין יעקב ללבן הארמי מספק כך הצדקה לטענת ישראל על זכותו לחזקה על הגלעד.
- דוגמה שניה – בסוף ספר בראשית קיים מאבק על הבכורה וההנהגה בין בני יעקב. הבכור הוא ראובן, יוסף מנסה לתפוש את ההנהגה ובסופו של דבר יהודה הוא שמנהיג את האחים. הסיפור הזה מתאים מאד לסיפור ההתנחלות שבו ראובן נדחק לאיזושהי נחלה שולית במדבר, ויוסף (הממלכה הצפונית) ויהודה (הממלכה הדרומית) מנהלים ביניהם במשך דורות מאבק על ההנהגה, והם נאבקים ביניהם על השטח של ממלכת בנימין. המציאות ההיסטורית היא שבנימין בסופו של דבר חבר דווקא לממלכה הדרומית ולא לאחיו בממלכה הצפונית.
- יש אפילו כאלה שמראים שהאזור בו הסתובב אברהם הוא אזור ממלכת יהודה, והאזור בו הסתובב יעקב הוא אזור ממלכת ישראל, ורואים בכך כוונה של המחבר. אולי אברהם הייתה בכלל דמות ספרותית שייצגה את ממלכת יהודה, יעקב היה דמות ספרותית שייצגה את ממלכת ישראל, ויצחק הפסיבי (שתכלס לא עשה כלום חוץ מלחזור על מעשי אביו) הוא דמות ספרותית שהומצאה כחוליה המקשרת ביניהם.
- ד הסיפורים אינם מייצגים שום תקופה היסטורית. הם מייצגים את תפישותיהם ורצונותיהם של מחבריהם בתקופה מאוחרת יותר, ולנו כהיסטוריונים אין שום דרך אובייקטיבית לדעת מה ניתן לעשות איתם. לא ניתן להסתמך עליהם כעל מקור היסטורי.
- תפישתם של החוקרים השונים לגבי סיפורי האבות משקפת את תפישתם הכללית בעניין תיארוך ומטרתם של ספרי המקרא, ובמיוחד לגבי המקורות המרכיבים את ספרי התורה. המקסימליסטים יחפש בכל זאת משמעות היסטורית, המינימליסטים יבטלו זאת מכל וכל.

הערות לסכום:

- מי שכתב את סיפורי האבות רואה כך את אבותיו. הסיפורים משקפים את מה שהוא תפס לגבי אבותיו.
- חלק משמות המשפחה של קרובי אברהם (פלא, שרוג, נחור, תרח) מוכרים ממקורות חיזוניים כשמות מקומות או שבטים בצפון סוריה. יש שם ערים הנקראות שרוג ונחור. כלומר הרקע הגיאוגרפי של הסיפור הזה קיים.
- חלק משמות המשפחה (תרח=ירח, לבן=לבנה, מלכה=מלכת השמים, שרי=שרת השמים) קשורים לאל הירח סין שעבדו אותו באור ובחורן, כלומר הכול כאן קשור לפולחן אל הירח. המחבר מציג כך את אבותיו כאנשים שמוצאם ממרכז פולחני של אל הירח, שעזבו את פולחן אל הירח שהיה מקובל על אבותיהם ובחרו לעבוד את האל הנכון החדש בארץ חדשה.
- רחל, רבקה ואולי גם לאה הם סוגים של צאן (רחל=כבשה) ובקר (רבקה, עגלי מרבק). גם לאה פירושה באכדית פרה. "עיני לאה רכות לעומת עיני רחל היפות" פירושו לכן שללאה יש עיני עגל לעומת עיני הכבשה הצעירה והריזה של רחל.

- הסיפורים מדגישים את מוצאם הארמי, הלא כנעני, לא עירוני של אבות האומה הישראלית. האידיאולוגיה שהעם הישראלי פיתח לעצמו הוא שתפקידו להשמיד את הכנענים, ולכן היה חשוב לו לנתק כל קשר אפשרי של קרבה משפחתית איתם.
- הסיפורים מדגישים את קרבת בני ישראל לארם, מואב, עמון, אדום, ישמעאל ושבטים נוספים. הארמים הם בני אביו של אברהם. מואב ועמון הם בני לוט בן אחיו, ישמעאל הוא אחיו של יצחק. כל העמים האלה דיברו שפות קרובות, השתמשו באותו כתב, והיה כנראה גם דמיון רב בפולחן הדתי שלהם ובאלמנטים תרבותיים. כולנו בני משפחה מורחבת גדולה. מי שלא שייך לקבוצה הזו הם הפלישתים, הכנענים והמצרים. אלו עמים שזרים לנו.

כך בקשו מחברי ספר האבות להציג את מוצאם של אבות האומה הישראלית. בנוסף, למרות שאין הוכחות ישירות לסיפורי האבות, הרקע הגיאוגרפי של הסיפורים מציאותי לחלוטין. אזורי נדידת האבות הם הליכה של ישראל בתקופת הברזל. המחבר הכיר היטב את הגיאוגרפיה היישובית של אזור ההר בארץ ישראל. מציאות זו אמנם תלויה תקופה, אבל היא מראה שמי שכתב את הסיפורים הכיר היטב את נופי הארץ ואתריה. המחבר חי בארץ ומכיר אותה, לכן גם קל מאד להתחבר בהדרכה לסיפורי האבות.

ישראל במצרים ויציאת מצרים

החל מימי יעקב בני ישראל במצרים. בתחילה הם מתקבלים יפה על ידי המצרים, פרים ורבים, אחר כך קם פרעה שלא הכיר את יוסף והופכם לעבדים. משה מוציאם משם בסדרה מאד דרמטית של ניסים ונפלאות, הוא מנהיגם 40 שנה במדבר, ומביאם לסף הכניסה לארץ כנען אליה לא נכנסו עצמו. יציאת מצרים, עוד יותר מסיפורי האבות, היא הבסיס לברית שבין עם ישראל והקב"ה. כמעט שלא ייתכן שסיפור כל כך דרמטי וחשוב לא ייזכר בשום תיעוד בן התקופה. איפה כל האירועים הדרמטיים כמו מות הבכורות של מצרים, טביעת הצבא המצרי ופרעה בים סוף. איך ייתכן ששום דבר מזה לא ייזכר בכתובים המצריים או האחרים מהתקופה?

העובדות הן ש:

אף אחד מהדמויות המופיעות בסיפורי יציאת מצרים אינו נזכר בשום כתובת מצרית. באזכור היחיד של השם ישראל מהתקופה (מצבת מרנפתח) ישראל כבר נמצא ככנען. לא יודעים מהתנ"ך על איזה פרעה מדובר. פרעה זה שם כללי. העיר רעמסס הייתה עיר הבירה של השושלת ה-19, אבל זה לא אומר שבני ישראל היו עבדים במצריים אז, כי אולי זה אזכור אנכרוניסטי. בעקבות כך אין הסכמה אפילו לגבי התאריך המשוער של יציאת מצרים. יש שתי דעות – המאה ה-15 והמאה ה-13 לפנה"ס. לכל אחת מהדעות יש מתנגדים ותומכים.

למה מאה 15?

האירוע המוקדם ביותר שזוכר גם בתנ"ך וגם במקורות בני הזמן (עם הבדלים רבים בפרטים) הוא מסע שישק לארץ ישראל, בערך בשנת 926 לפנה"ס (מלכים א', י"ד). שם כתוב שבשנה ה-5 למלכותו של רחבעם בן שלמה עלה שישק על ירושלים ושדד את אוצרותיה.

רוב החוקרים מזהים את שישק המקראי עם ששונק הראשון, מלך ממוצא לובי, מהשושלת ה-22 במצריים שמתאר באופן מפורט במקדש בקרנך (1000 שנות ערים שכבש בארץ ריתנו) את מסעו לרץ ישראל. זה מתארך את עליית רחבעם לשלטון (חמש שנים קודם למסע הזה) ל-930. לפי זה שלמה (שמלך 40 שנה) עלה לשלטון ב-970 ודוד ב-1010 (גם הוא מלך 40 שנה).

על שאול כתוב בשמואל א', י"ג שמלך רק שתי שנים (!) וברור לכן שיש כאן בעיה. לא ניתן ללכת אחורה מדוד, מה גם שאין כלל נתונים על אורך תקופתו של שמואל ולא על זו של השופטים. כלומר מה שידועים זה רק שב-1000 הסתיים תהליך ההתנחלות.

במלכים א' ו', א' כתוב שהעבודה לבניית בית המקדש של שלמה התחילה בשנה ה-4 למלכותו, (כלומר 966) היא שנת 480 ליציאת בני ישראל ממצרים. זה מביא את יציאת מצריים ל-1446 ואת תחילת הכיבוש ל-1406. עם קצת מאמץ יצירתי תאריך כזה יכול להתחבר לרעיון ששעבוד בני ישראל היה קשור לגירוש ההיקסוס (כלומר שפרעה של יוסף היה היקסוסי ושמגרשיהם, פרעוני השושלת ה-18 היו אלה ש"לא ידעו את יוסף"), ושכיבוש כנען קשור למצב בארץ המשתקף במכתבי תל עמרנה מסיבות 1360 לפנה"ס.

אבל שוב אין שום אזכור חיצוני לכל העניין, וחוף מזה, 1440 לפנה"ס זה שיא האימפריה המצרית – אחרי תחומתם ה-III, בתקופת שלטונו של אמנחותפ ה-II (המפואר) או ה-III. אילו היו אירועים כל כך דרמטיים אז, הרי שגם אם המצרים לא יזכירו אותם, לא יכול להיות שאין תגובה לאירועים כאלה.

מעבר לזה, אם כבר ב-1400 לפנה"ס מגיעים בני ישראל לכנען הרי שצריך להסביר פער של 200 שנה בין המועד הזה עד לזמן הסימנים הארכיאולוגיים הראשונים להתנחלות.

לכן התיארוך המוקדם הזה לא נראה הגיוני. גם ההסתמכות על המספר 480 שבמקרא נראית מופרכת. זה כנראה מספר טיפולוגי (480=40X12) שבאמצעותו המחבר של פר מלכים ביקש אולי להגיד משהו על הקשר בין שבטי ישראל לזמן בניית בית המקדש. זה לא מספר היסטורי.

למה מאה 13?

גם במאה ה-13 אין עדויות ליציאת מצרים, ובכל זאת רוב החוקרים מעדיפים את התאריך הזה. זה אומר שבני ישראל הגיעו לכנען סביב 1200, בדיוק לפני שלטונו של מרנפתח, והתיישבו בה אחרי הנסיגה המצרית. כלומר ניתן למקם אירוע כמו יציאת מצרים בתקופה הזו - זה סוף תקופת הברונזה - תקופה בה חלים הרבה אירועים דרמטיים במזרח כולל היחלשות גדולה של מצרים. הופעתם של בני ישראל בארץ בזמן הזה היא חלק מן המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל. זה רקע היסטורי מתאים למאורע כזה.

גם מבחינה גיאוגרפית אמצע המאה ה-13 נראה "מתאים" יותר. כל המקומות הקשורים ביציאת מצריים שייכים למערב הדלתא – ארץ גושן, פיתוס, רעמסס. במאה ה-13 זהו האזור שהוא מרכז מצרים, מרכז השלטון המצרי של השושלת ה-19 שקבעה את בירתה ברעמסס. וגם הקונטקסט הדתי מתאים כאן - הסיפור של יציאת מצרים מוצג בתנ"ך כמאבק בין אלוהי ישראל לאלוהי מצרים (המוצג בתנ"ך כמובן כאל דמי). אם

יש מלך מצרי שבתקופתו היה כל כך דומה ונערץ כמו אל הרי הוא רעמסס השני – היריב המתאים ביותר למשה ולקב"ה.

ובכל זאת, ולמרות ההיגיון, עדיין אין שום עדויות לאירועים הקטסטורפליים הנזכרים בסיפור – הרס גידולי השדה, מות בעלי החיים, נזקי מזג האוויר, מחסור במי שתייה, מוות המוני ופלאומי, מחסור בכח אדם, הרס הצבא. וכמובן, רבים מן האירועים כמו קריעת ים סוף אינם הגיוניים לחוקר הלא מאמין.

אז מה עושים? שלוש אפשרויות:

א. לא הייתה כלל יציאת מצרים כאירוע היסטורי. מדובר במיתוס, חשוב ומשמעותי ככל שיהיה אבל מיתוס, הנועד להסביר את ראשית עם ישראל. כמו כל מיתוס הוא כולל מלחמה בין אלים, כולל הים שעולה ובוולע את האויב, כולל כל מיני דברים אחרים המאפיינים ספרות של מיתוסים. זו בהחלט דעה סבירה לחלוטין.

ב. הסברים טבעיים (כביכול) למעשי הניסים. למשל התפוצצות הר הגעש בסנטורייני המוכרת לנו כנראה בסביבות 1600 לפנה"ס (שאלו הייתה מה שהביא לכליית התרבות המינואית בכרתים הקרובה). התפרצות כזו אולי הביאה בעקבותיה למצרים ענן אפר גדול – מכת חושך, פגיעה ביבולים, ואולי גם צונאמי - קריעת ים סוף. אבל שוב, אין שום עדות לכך שהפיצוץ הזה הגיע למצרים – הוא לא נזכר בכתובות.

פפירוס אפואור – פיזית מהמאה ה-13 לפנה"ס. הוא העתק של טקסט מימי הממלכה התיכונה שמתאר תקופה של תוהו ובוהו במצרים, הנהר הפך לדם, משרתים קמו על אדוניהם ויצאו לחופשי, כל מיני דברים נוראיים. יש חוקרים הרואים בזה עדות היסטורית לסיפור יציאת מצרים. אין לנו מושג מתי חובר הטקסט המקורי. מה שבידנו הוא עותק. דבר שני, אגיפטולוגים מתלבטים ביניהם אם הטקסט הזה אמור לייצג תקופה היסטורית כלשהי, או שהוא מעין "נבואת זעם" לעתיד. רובם די שוללים את ההקבלה בין מה שיש כאן לסיפורי יציאת מצרים.

בשולי המחקר יש גם הסברים קיצוניים, מרחיקי לכת. למשל עמנואל ווליקובסקי, יהודי רוסי שהגיע למסקנה שהגיע למסקנה שבשלב מסוים בתקופת הברונזה כוכב נוגה עבר קרוב מאד לכדור הארץ, עשה מהפיכות גדולות בשיכוב הארכיאולוגי ולכן הציע כרונולוגיה אחרת. על פי הכרונולוגיה שלו ניתן, לשיטתו, למצוא ראיות כמעט לכל הכתוב בתנ"ך, אם מוכנים לאחר את חלק מהכרונולוגיה המצרית בכ-500 שנה. זה אומר, לדוגמה, שרעמסס השני חי בתקופת הפרסים. הערה שלי – יש אתר אינטרנטי בעברית המתאר את עיקרי שיטתו של ווליקובסקי.

אמריקאי בשם דיוויד רול גם הוא שולל את הכרונולוגיה המקובלת לגבי העולם הקדום ומציע כרונולוגיה אחרת. השינוי שהוא מציע פחות קיצוני מזה של ווליקובסקי. הכרונולוגיה הרביזיוניסטית של רול היא עדיין דעה של מיעוט די קטן.

בחור אחר - רון וויאט, הרפתקן אמריקאי, שטען ב-1978 שבצילומים תת קרקעיים של ים סוף (מבחינתו ים סוף זה מיצרי טיראן והר סיני הוא בסעודיה) התגלו מתחת למים, בין היתר, גלגלי מרכבה – הצבא של פרעה. בנו הודה אחרי מותו שחלק מהצילומים זויפו, אבל יש עדיין הרבה פונדמנטליסטים המרבים להתייחס אליו.

ג. אמנם אין שום עדות שהסיפור של יציאת מצרים התרחש כפי שהוא מתואר במקרא, אבל אולי בכל זאת הוא מבוסס על סדרת אירועים הרבה יותר מינוריים ופחות דרמטיים. בגישה הזו מדובר בתבורות קטנות של עבדים שברחו למדבר, אולי בימי רעמסס השני, או מתישהו. העובדה שבריתחם הצליחה והם שרדו את המסע במדבר ארבעים שנה או אפילו שנתיים כבר נתפשה אצלם כנס. והעובדה שהאל שלהם סידר להם פגישות אפשריות ידידותיות עם שבטי נוודים כגון "מדין" ומלחמות עם האחרים ("עמלק"), ובסופו של דבר הביא אותם "הביתה" גם היא וודאי נראתה להם כנס וכעדות לחוזקו של אלוהים. זה בהחלט סיפור הרואי שמצדיק את חגיגתו מחדש כל שנה ואת העברתו במסורת מדור לדור.

הערה – אין שום עדות חוץ מקראית או ארכיאולוגית לקיומם של שבטים בשם עמלק או מדין! כמובן שגם לסיפור הזה אין שום עדויות ישירות, אבל כן יש עדויות נסיבתיות. ידוע לנו שהמצרים אכן שיעבדו רועי צאן ממוצא שמי ("ששו") ויש גם תיעוד שחלק מהעבדים האלה כן הצליחו לברוח למדבר. למשל פפירוס אנסטטי ה' שהוא דו"ח של שומר גבול מצרי באזור מגדול – אחת התחנות על קו הביצורים המצרי במזרח הדלתא – בעניין עבדים נמלטים.

אנו גם יודעים שהיו, וישנם גם היום, מידי פעם "מכות טבע" כמו ארבה, רעב, בצורת, מחלות, מגיפות וכו'. זה לא באותה רציפות ודרמטיות כמו בסיפור יציאת מצרים, אבל בהחלט אפשר על בסיס זה לחבר סיפור דרמטי שישקף את המסרים שמבקשים להעביר.

מי שעושה לעצמו חיים קלים ומאמין בסיפור כאירוע היסטורי זה בהחלט מקובל, כי אי אפשר להוכיח שהאירוע הזה לא התקיים. אבל ברור שזו לא ממש גישה מדעית.

המסע במדבר

בסיפור המקראי מדובר על מסע של 600 אלף גברים בוגרים, שזה מיתרגם לכמה מיליוני בני אדם כולל נשים וילדים. אין שום דרך להבין איך מספר כזה של אנשים התקיימו במדבר במשך תקופה כל כך ארוכה. ברגע שיוצאים ממצריים אנו מאבדים כל אחיזה גיאוגרפית לסיפור. יש המון גרסאות ותיאוריות על מסלול הנודדים, זהות ים סוף, הר סיני ושאר התחנות המוזכרות.

הר סיני – ההצעות המקובלות: ג'בל מוסא, הר כרכום, ג'בל הלל, ג'בל אל לוז בחצי האי ערב, ג'בל אל מדבחה ליד פטרה. כל אחד והתיאוריה החביבה עליו. זה לא ממש משכנע.

למרבית התחנות יש שמות סמליים הקשורים לאירועים שקרו לאורך המסלול – קברות התאוה, וכו'. אירועים אלה לא ניתנים לבדיקה היסטורית, גיאוגרפית או ארכיאולוגית. לכן אין שום אפשרות להכריע בין המסלולים השונים שהציעו החוקרים.

המקום בו חוזרים פחות או יותר לקרקע המציאות הוא קדש ברנע. זו התחנה העיקרית בנדודי בני ישראל. משם (מדבר פארן קדשה) יצאו 12 המרגלים (במדבר י"ג) לרגל את הארץ ממדבר צין ועד לבוא חמה במשך ארבעים יום. הם חוזרים כשעשרה מהם (חוץ מיהושע בן נון וכלב בן יפונה) בדעה שלילית לגבי אפשרות הכיבוש, ולכן בני ישראל נענשים ונשארים עוד 38 שנה במדבר. בקדש ברנע הוציא משה מים מהסלע, וזה גם המקום אליו חזרו בני ישראל מנדודיהם במדבר לפני כניסתם לכנען.

המסורת היהודית של חז"ל מזהה את קדש ברנע עם פטרה שבירדן, ומשם בא הזיהוי של ג'בל הרון עם קבר אהרון.
במאה ה-19 הגיעו החוקרים (טרומבולד) לעיון אל קודיראת, בצפון סיני, בערך 15 ק"מ מדרום מערב לניצנה. זה מקבץ של נאות מדבר שאחד מהם נקרא עין קדיס. מאז זיהו את המקום שהוא כקדש ברנע המקראית. המקום נחפר על ידי ארכיאולוגים ישראלים והתגלתה שם מצודה מימי מלכי יהודה, תקופת הברזל ב', המאה ה-6 לפנה"ס. זה מראה שהמקום הזה היה מוכר וחשוב בתקופה שבה הסיפור הזה הועלה על הכתב. זה לא אומר כלום לגבי המקום בתקופת משה.
יש היום מושב שקורא לעצמו קדש ברנע שמורכב מיוצאי היאחזות הנח"ל שפעם הייתה סמוכה לעין קודיראת. היאחזות ההיא אוזרחה בזמנו והפכה למושב קדש ברנע, אבל השם הזה לא אושר על ידי ועדת השמות למושב הנוכחי שהוקם בשטח מדינת ישראל.

כיבוש הארץ וההתנחלות

הסיפור המקראי על כיבוש הארץ הוא המקום בו התנ"ך והארכיאולוגיה נפגשים בפעם הראשונה – פגישה לא נעימה לשני הצדדים.

הסיפור מתחיל בספר במדבר, כ"א, ששם מסופר שבעוד העם יושב בקדש ברנע הם מותקפים ע"י הכנעני מלך ערד. הם יוצאים למסע נקם, מחריבים ומחרימים את העיר ערד, וקוראים למקום "חרמה". משם משה מנסה לקבל רשות ממלך אדום לעבור בארצו, נתקל בסירוב, ונאלץ להוביל את בני ישראל באיגוף עמוק לדרום דרך אילת. הם עוקפים ממזרח את אדום ומואב, שגם מלכה מסרב לתת להם רשות מעבר, ומגיעים לגבול סיחון מלך האמורי.

את ארץ אדום ומואב בני ישראל לא תקפו כי צוו להימנע מכך על ידי האל (ספר דברים) בשל קרבת המשפחה שלהם לבני ישראל. לעומת זאת בהגיעם אל מול ערבת יריחו כשהם מותקפים על מלכי האמורי, תחילה על ידי סיחון מלך חשבון (חישבן בירדן) ואחר כך על ידי עוג מלך הבשן (יושב באדרעי או בעשתרות), הם נלחמים בהם, גוברים עליהם ומשמידים אותם.

בתפישה הבסיסית של התנ"ך עבר הירדן לא היה חלק מארץ כנען שגבולה המזרחי היה אמור להיות נהר הירדן אותו היו אמורים לחצות. אבל לאחר כיבוש הנחלות של סיחון ועוג השבטים ראובן, גד וחצי מנשה מבקשים להתיישב באזורים שנכבשו. משה מהסס אבל האל מורה לו להיענות לבקשתם בתנאים מסוימים. למשל, שהגברים הלוחמים של השבטים הללו יחצו את הירדן יחד עם כל היתר ויעזרו בכיבוש הארץ ורק אחר כך יחזרו לנחלותיהם. כמו כן התנה שיבנה מזבח גדול על הירדן כדי להזכיר את הקשר שבין השבטים שבני עברי הירדן.

משה נואם את נאום הפרידה שלו, מסמיך את יהושע בתור היורש, עולה להר נבו, ורואה משם את כל הארץ. אגב, המבט שהאל מראה לו מהר נבו הוא מבט נבואי כי מהר נבו לא רואים את כל הארץ. בעצם אלוהים מראה למשה את העתיד - את השבטים יושבים כבר בנחלותיהם.

משה מת, האל קוֹבֵר בְּבֹדוֹ וּבְעֶצְמוֹ בְּמִקוֹם שְׂאִישׁ לֹא יוֹדֵעַ, וּבְכַךְ נִגְמַר סֵפֶר דְּבָרִים.
ספר יהושע מתחיל בתיאור ההכנות של בני ישראל לכיבוש הארץ. יהושע שולח 2 מרגלים ליריחו. הם מגיעים לרחב הזונה שמסתירה אותם ומספרת להם שהעם בכנען פוחדים מהם כי שמעו על כוחו האדיר של אלוהיהם ועל הנפלאות שחולל עבור עמו. הם מבטיחים לה שלא תינזק בזמן הכיבוש אם רק תסמני את ביתה בחוט השני, ואכן בבוא היום, כשיריחו נכבשת, היא ובני משפחתה ניצלים. (לפי המדרש היא מתחנתת עם יהושע. לפי הברית החדשה היא אמו של בועז, אבי סבו של דוד, כלומר ישו הוא צאצא שלה).

תיאור חציית הירדן דומה במובנים רבים לתיאור חציית ים סוף ומעמד הר סיני: עונת השנה, טהרת העם שלושה ימים לפני החצייה, כניסת הכוהנים למים ועמידת המים, ונשיאת הארון.

לאחר החצייה, בני ישראל חונים בגלגל ממזרח ליריחו (אין זיהוי וודאי), מלים את עצמם, ומקריבים את הפסח. למה מלים? כי רק מי שנימול יכול להשתתף בקורבן הפסח. לכן י' בניסן, שלושה ימים לפני הפסח, הוא היום בו מקובל לציין את תאריך חציית הירדן.

המן אותו אכלו במדבר מפסיק לרדת והם עוברים לאכילה מתוצרת הארץ. יריחו נכבשה על ידי נס אלוהי – יהושע מצווה להקיף עם בני ישראל את חומות יריחו פעם ביום במשך שבעה ימים, ביום השביעי להקיף שבע פעמים ולתקוע בחצוצרות. זה מביא להתמוטטות החומות, העיר נהרסת, מקוללת, וכל רכוש מוחרס לה.

אגב, למלה חרם שני פירושים: מצד אחד חרם זה מקודש, מה שאסור לגעת בו כי הוא שייך לאל. מצד שני זה להחרים, להשמיד עד היסוד. יש כמובן קשר בין שני הפירושים.

בסוף המערכה מסופר שעכן משבט יהודה, מעל חרם ולקח לעצמו שלל קטן. זה מביא למפלת ישראל בקרב הראשון כנגד הישוב הבא – העי. יהושע שולח בעצת מרגליו כח קטן אשר מובס ונופלים מתוכו 36 איש. התבוסה גורמת למשבר עמוק בביטחון של העם, ואז ה' מספר ליהושע על הסיבה לתבוסה – מעילת עכן, שמוצא מיד להורג. התנ"ך מספר שעד היום הזה יש ערימת אבנים בעמק עכור שליד יריחו.

ה' מצווה אז את יהושע להניח מארב למלך העי ולמשוך אותו אל מחוץ לעיר. רוב הצבא אורב ממערב בדרך בין העי לבית אל, ואילו בחזית מצביבים כוח תוקף קטן בלבד. מלך העי נופל במלכודת, יוצא מהעיר ברדיפה מזרחה, ואז פולש הכוח האורב מהמעבר ומעלה את העיר באש. מלך העי נלכד בין המצרים ונופל בקרב. הפעם השלל מחולק לעם.

האירוע הבא קורה בהר גריזים והר עיבל שליד שכם. די מוזר אבל בסיפור הזה שכם לא מוזכרת כלל. יהושע בונה מזבח בהר עיבל, מעמיד מול כל הר את חציו של העם, ובטקס הם משננים את הקללות והברכות שיחולו עליהם בהתאם למידת קיומם של מצוות האל.

בספר דברים בפרק י"א וכ"ז מסופר שהאל מצווה את בני ישראל לעשות את הטקס הזה כאשר יגיעו לארץ. כלומר, כאן יהושע מקיים את המצווה הזו. יש הרבה שאלות בקשר למצווה הזו, נטפל בהן אחר כך. הסיפור הבא – הגבעונים. אלו, היושבים בארבעה ישובים – גבעון, קריית יערים, הכפירה ובארות – מגיעים אל יהושע לגלגל, ומתחזים כאילו באו ממקום מאד רחוק. הם מבקשים לעשות שלום עם בני ישראל. מדוע? כי קראו בספר דברים כ' (או לפחות מחבר הספר קרא) ששם בני ישראל מצווים להשמיד את כל הכנענים, אבל את מי שחי רחוק מכנען ורוצה לעשות שלום בני ישראל מצווים לעשות כן.

הגבעונים מתחזים כאילו הם עומדים בתנאים של ספר דברים – בגדים מרופטים, כדי מים ריקים, כל התפאורה המצביעה על מסע ממרחקים. לאחר כריתת הברית מתגלית התרמית, אבל יהושע מחליט לא להרוג אותם אבל כן לשעבד אותם כך שיהפכו לחוטבי עצים ושואבי מים עבור בית המקדש. זה קצת מוזר כי בשלב הזה הרי אין מקדש! אבל למעשה הם שמו עצמם תחת חסותם של בני ישראל. אנחנו מזהים בוודאות שתיים מעריהם – תל אל גיב וקריית יערים (התל שנמצא מעל אבו גוש). מקובל להניח שאל בירה היא בארות, ושכפירות שוכנת בהר כפירה. עם זאת, אין אתרים ארכיאולוגיים ספציפיים שמזוהים בוודאות בכפירה ובאל בירה.

אדוני צדק מלך ירושלים מאד מוטרד ממעשה הגבעונים שבגדו כן בסולידריות הכנענית. הוא אוסף אליו עוד ארבה בעלי בית – מלכי חברון, ירמות, לכיש ועגלון, והם יוצאים ותוקפים את הגבעונים. אלה פונים ליהושע בבקשת עזרה, וזה יוצא מגלגל ומגיע לגבעון עם עלות השחר. שם הוא מגלה שה' כבר זרק על צבא האויבים אבנים גדולות והבריחה, וליהושע נשאר רק לרדוף אחריהם.

במהלך המרדף הוא עוצר את השמש במזרח ואת הירח במערב. זה אומר בוקר (כשהשמש בגבעון שמזרחית לעמק איילון), כלומר לא בסוף של יום מרדף ארוך אלא בתחילתו! כנראה החסבר הוא שמחבר הספר פשוט רצה להכניס כאן שמי שעומד מאחורי הניצחון הוא האל. לא צריך במעשי ניסים לחפש את ההיגיון שמאחוריהם!

המלכים עצמם בורחים עד מקדה (חירבת אל כום, ליד תרקומיה) ומתחבאים שם במערה. יהושע מגיע לשם, מוציא אותם, מענה אותם, משפיל אותם, ותולה אותם. בסוף הוא זורק את גוויותיהם חזרה למערה ושם הם נמצאים עד היום הזה.

בהזדמנות חגיגית זו הוא כובש את מקדה, לבנה ולכיש. באמצע המצור על לכיש מלך גזר מגיע לעזור ללכיש ומובס אף הוא. אחר כך נכבשות עגלון, חברון, דביר. בכך מסתיים כיבוש דרום הארץ.

הסיכום של הספר – "ויכנס יהושע מקדש ברנע ועד עזה ואת כל ארץ גושן ועד גבעון". זו אמירה סכמתית המבטאת את דרום ארץ ישראל.

עוד קרב אחר נזכר בפרק י"א – המערכה בצפון. יבין מלך חצור אוסף אליו בני ברית – יובב מלך מדון, מלך שמרון, מלך אכשף וכל המלכים אשר בצפון, בהר בערבה. בקיצור את המלכים מכל המקומות שעדיין לא נכבשו.

המלחמה נערכת במי מרום שזיהויה שנוי במחלוקת - החולה, מרון א ראס, הר מירון, קרני חיטין (חירבת מדין ליד נבי שועיב) – מספר הדיעות כמספר החוקרים. יהושע מנצח את כולם, שורף את חצור ומעקר את סוסייה, לא ברור למה. בסוף הפרק מסופר שכל הארץ נכבשה מארץ גושן ואדום ועד בעל גד בבקעת הלבנון תחת הר חרמון.

פרק י"ב נותן רשימה מסכמת של 31 מלכים שהיכה יהושע. נשים לב לשני דברים: א) יש קצת הבדלים בין הרשימה הזו לרשימה המקבילה בתרגום ה-70, לא מהותי, ו-ב) בחלק הסיפורי של ספר יהושע נזכר כיבושם של 14 ערים בלבד, שכולן אגב נזכרות ברשימה הזו. אבל כאן נזכרים בנוסף גם חרמה וערד שהן נכבשו עוד בימי משה, שכבר נכבשו לפני יהושע, וכמובן כל הערים האחרות המופיעות כאן לראשונה: אפק, חפר, תפוח, תענך, מגידו, דור ועוד.

זה בא לומר לנו שני דברים: א) שהחלק הסיפורי ביהושע לא ממש סיפר את כל הסיפור (טיפל רק ב-14 מ-31 ערים). ב) חלק מהערים כאן – ירושלים, יוקנעם, מגידו, דור, אלו ערים שאחר כך נאמר באופן מפורש שבני ישראל לא כבשו אותן. לכן יש לשים לב שזו רשימה של מלכים מנוצחים לא בהכרח של ערים שנכבשו.

המערכה האחרונה של כיבוש עיר בספר יהושע נזכרת בפרק י"ט, מ"ז – שבת דן עולה וכובש את ליש, מחרים אותה, מתיישב בה וקורא לה דן על שם אביהם. שבת דן נלחץ על ידי האמורים (לא הפלישתים!) מנחלתו המקורית, וחלק מהשבט עבר צפונה. גרסה יותר מפורטת של הסיפור מופיעה בספר שופטים.

יהושע מעלה את מנחמו מגלגל לשילה מזרח אפרים, שם הוא בונה את המשכן. שילה היא המפקדה החדשה של יהושע, ושם הוא מחלק את הארץ לנחלות השבטים בהגרה. מרבית המשך ספר יהושע, פרקים ט"ו, י"ח, י"ט, כ"א, מתארים בפרוטרוט את הנחלות.

התיאור המפורט ביותר הוא של נחלת יהודה, אחר כך מפורטים נחלות בנימין, אפרים, מנשה ולבסוף נחלות ארבעת שבטי הצפון – זבולון, נפתלי, אשר ויששכר. בפרק כ"א מסופר שיהושע מקיים עוד מצווה שצווה בה כשהוא נותן 48 ערים לשבט לוי. לוי לא היה אמור לקבל טריטוריה משלו אלא ארבע ערים בכל אחת מהנחלות האחרות - אלו 48 ערי הלויים.

בתוך תיאורי נחלות השבטים, כאשר מתוארת הטריטוריה שכל שבט קיבל, אנחנו לא רואים פערים גיאוגרפיים – כל הארץ מחולקת. כלומר, התיאור מצביע על כך שיהושע שולט בכל הארץ ומחלק את כולה לעומת זאת, פרק י"ג ביהושע כבר מתאר מציאות אחרת, מציאות שבה יש "ארץ נשארתי".

זו כוללת את כל גלילות הפלישתים, את האזור הצידוני – כל השטח שמעכו ועד אפק שבלבנון, וגם את בקעת הלבנון מבעל גד ועד לבוא חמה. חוץ מזה בתוך תיאור הנחלות ביהושע, ועוד יותר בשופטים א', יש רשימה מאד מפורטת של ערים שלא נכבשו – ירושלים, גזר, בית שאן, מגידו, תענך, דור, כתרון, נהלל, עכו, אפק, רחוב, אכזיב, בית שמש (שבגליל), איילון, שעלבים ועוד.

כלומר, בסך הכול לצד האמירה שכל הארץ נכבשה יש הודאה בכך שהרבה מאד מהארץ לא נכבש בימי יהושע. זו המציאות שתואמת את המסופר בשופטים ובשמואל, וגם את המציאות הארכיאולוגית. בפועל בשלב הראשון שבטי ישראל יושבים בעיקר בהר, לא בחוף ולא בעמקים.

יש שלוש אפשרויות:

1. **הפרשנות המסורתית** – יהושע כבש רק חלק מהארץ. הנחלות ניתנות על ידיו לשבטים רק באופן סכמתי במטרה שישלימו בעתיד את כיבושן. זה למעשה מה שכתוב בספר יהושע
2. **הגישה "הביקורתית"** – תיאורי הנחלות כאן הם המצאה, חיבור ספרותי אוטופי מתקופה מאוחרת יותר, ואינם משקפים את המציאות ההיסטורית בזמנו של יהושע. על פי גישה זו המחבר רק רצה להראות שהאל קיים את חלקו בברית ונתן לעם ישראל את כל הארץ. אבל למעשה זו אמירה אידיאולוגית לא היסטורית
3. **הגישה "הגיאוגרפית-היסטורית"** של אלברט אלט, חוקר גרמני שפעל בעיקר בין שתי מלחמות העולם. עיקר מחקריו פורסמו בשנות העשרים. היה מורהו של נות. הגיע לארץ ובעיקר פעל בגליל. בין היתר ניסה להבין את ההיגיון מאחורי רשימות נחלות השבטים. מסקנתו הייתה שתיאורי הנחלות מדויקים מידי ותואמים מידי את השטח בכדי שיהיו יצירה ספרותית מלאכותית. (לכן הם גם נוחים מאד להדרכה!). הם לא המצאה של איזשהו מחבר מבבל. הם חייבים לשקף מציאות אמיתית, לא בהכרח מתקופת יהושע. למעשה אלה הם מחוזות מנהליים מתקופת המלוכה – לדעת אלט מימי האישיהו בסוף התקופה, לדעת אחרים מימי דוד או שלמה שהיו הראשונים שחילקו את הארץ למחוזות מנהליים. בכל מקרה מדובר ברשימות מתקופות בהן בני ישראל כבר השתלטו על כל הארץ.

דוגמה ל"גיאוגרפיה אוטופית" – יחזקאל היושב בגלות בבל וחווה את הנחלות העתידיות שיקבלו השבטים כשיחזרו לארץ.

בכל מקרה תיאורי נחלות השבטים לא משקפים את ההתיישבות הישראלית בתקופת ההתנחלות, ולכן אינן חלק בדיון על מעשה ההתנחלות.

בנוסף יש עוד כמה סתירות בסיפור הכיבוש ע"פ יהושע או שופטים, הן בתוך כל ספר והן בהשוואה בין הספרים. למשל המקרה של ירושלים לא ברור – פעם מסופר שנכבשה ופעם שלא.

למרות הטענה שיהושע כבש את כל הארץ תיאור "הארץ הנשארת" ו"הערים הלא כבושות" והמשך העלילה בספרי שופטים מבהירים שבני ישראל התיישבו בפועל בעיקר באזור ההר המרכזי, בעוד שבמשור החוף ובעמקים ישבו פלישתים, כנענים, פניקים ואחרים.

החלוקה היא ל-12 נחלות כי ליוסף היו שני ילדים – אפרים ומנשה – עוד לפני שהגיע יעקב למצרים, ולכן בברכת יעקב הוא מאמץ אותם כבניו והם מקבלים שתי נחלות.

לוי לא מקבל נחלה טריטוריאלית, למרות שאין שום אזכור שהוא שונה במשהו משאר אחיו. בכל מקרה יוצא ל-12 נחלות. לפעמים בתנ"ך מונים את חצי המנשה כשבת נפרד. כאשר מונים את השבטים כבני יעקב יש 12 מאחר וגם יוסף וגם לוי נמנים ובני יוסף לא. במניין הנחלות יוצא שוב 12 מאחר ויוסף מוחלף באפרים ובמנשה ולוי יוצא מהרשימה.

כשסופרים את הדורות המוזכרים ברשימות יוצא שבסה"כ במצרים היו שלושה דורות. זה ממש לא מסתדר עם שהות של 400 שנה. חז"ל בניסיון לתקן את זה מספרים שמניין ה-400 שנה מתחילים בעצם בימי ירידת אברהם לראשונה למצרים, אבל גם זה לא ממש עוזר.

למצרים נכנסו 70 בני ישראל – יעקב ומשפחתו, לא כולל יוסף. יצאו ממנה 600 אלף גברים וגם זה לא הגיוני. חז"ל פתרו את זה בכך שקבעו שכל הלילות שם היו בשישיות!

בכלל בכל הניסיונות שניסו להכניס איזשהו היגיון לתוך המספרים הענקיים של התנ"ך, שום דבר לא משכנע. ההגיונות הם חלק מהסיפור שמוספר וחלק מהמסר שהמספר רוצה להעביר, ולא צריך להתייחס אליהם כפשוטם.

במפקד שעורך משה ערב הכניסה לכנען המספרים פחות או יותר דומה למספר היוצאים ממצרים, כלומר לא היה גידול משמעותי באוכלוסייה בתקופת הנדודים במדבר.

העדות הארכיאולוגית לכיבוש הארץ והתנחלות

בסיפור כיבוש הארץ, בניגוד למקרה של סיפורי האבות, היינו מצפים למצוא עדויות ארכיאולוגיות משכנעות. השאלה הראשונה היא: מה אנו בכלל מחפשים? איזה סוג של עדות נראה בה אישור או הפרכה לסיפור ההתנחלות. התשובה - אנחנו מחפשים שני סוגי דברים: סימנים להרס ערים כנעניות (אלה הנזכרות בסיפור וגם אחרות), וסימנים להתיישבות של אוכלוסייה חדשה.

בסיפור הכרונולוגי כבר עסקנו, ולכן התקופה המדוברת מסתיימת בסביבות 1000 לפנה"ס. כלומר הזמן הסביר לחפש את סימני ההתנחלות היא סביב 1200 לפנה"ס, כחלק מהמעבר בארץ ישראל מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל.

מה העדות בארץ ישראל מהתקופה הזו?

ערד – נכבשה עוד בימי משה ואז הוסב שמה לחרמה. אבל סיפור ערד מופיע עוד פעמיים מאוחר יותר בגרסה קצת שונה. היא מופיע ברשימת 31 המלכים שהיכה יהושע, שם היא מופיעה בנפרד מהעיר חרמה הכלולה אף היא ברשימה, ולעומת זאת לפי שופטים א', ט"ז ערד נכבשת על ידי הקיני ולא על ידי בני ישראל, והעיר חרמה היא עיר אחרת בשם צפת.

אין ספקות לגבי הזיהוי של ערד כי במצודה הישראלית שם נמצאו כתובות עם שם העיר.

בתל ערד, בנוסף לחלק הקדום מהברונזה הקדומה, יש גם תל קטן מתקופת הברזל. הישוב נוסד בתור כפר קטן סביב 1100 לפנה"ס, ואחר כך נבנה מחדש כמצודה ובה "מקדש" שהמשיך לתפקד עד סוף ימי בית ראשון ואף מאוחר יותר. זו הייתה אחת ממצודות הגבול של ממלכת יהודה מסוף המאה ה-10 או המאה ה-9 עד חורבן הממלכה.

כלומר יש פער של מעל 1000 שנה שבהן המקום היה ללא יישוב קבע, וזה לא ממש מסתדר עם הסיפור המקראי על הקרב בין בני ישראל למלך ערד.

איך פותרים את זה?

1. אהרונני עצמו טען שערד הכנענית שנכבשה על ידי בני ישראל שכנה לא בערד מימי המלוכה אלא באתר סמוך כגון תל מלחתה. אבל היום ידוע לנו שגם באתרים הסמוכים אין שרידים משמעותיים מהברונזה המאוחרת. אין פינה באזור בקעת באר שבע – ערד שהארכיאולוגים עוד לא בדקו. אין שם שום עיר מתקופת הברונזה המאוחרת!
2. בנימין מזר הציע שערד של הברונזה המאוחרת הייתה למעשה שטח נודדים של שבט נוודים, ושי"מלך ערד" למעשה היה מין שייח בדואי. לגישתו כאשר הסיפור המקורי התגלגל והתעצם והועלה על הכתב, הפכה ערד לעיר מבוצרת עם מלך של ממש. הצעה זו אפשרית, אבל היא בלתי ניתנת להוכחה! הפתרון שמרבית החוקרים יסכימו שזו התשובה היחידה ההגיונית היא שפשוט לא היה כיבוש כזה מעולם. על פי הגישה הזו זה סיפור אטיולוגי – סיפור שבא להסביר מצב קיים. במקרה הזה אלה היו אותם "מתנחלים ישראלים" שישדו את הכפר בסביבות 1100 לפנה"ס וראו את הריסות העיר הקדומה סביבם והניחו שמי שהרס אותה היו אבותיהם. מכאן "התגלגל" הסיפור ונקלט באופן שונה אצל מחברים מקראיים שונים, בכל מקום בהתאם להקשר הספציפי.

יריחו - גם על זיהויה אין ספק – תל אל סולטאן.

גרסטאנג שחפר בשנת ה-30 מצא את מה שהיום אנו מכירים כביצורים של תקופת הברונזה התיכונה II, שלדעתו חרבו סביב 1400 לפנה"ס. זה התאים לו עם הדעה שזה היה גם פחות או יותר זמן ההתנחלות, ולכן קבע שאלו הן חומות יריחו שהפיל יהושע.

כעבור עשרים שנה הגיעה ליריחו קתלין קניון, אחת מהארכיאולוגיות החשובות ביותר בתולדות הארכיאולוגיה של ארץ ישראל. שיטות התיארוך שלה היו הרבה יותר מתקדמות, ובנוסף עמדו לרשותה השוואות טיפולוגיות של כלי חרס שלא היו בידי גארסטנר.

הגילוי החשוב ביותר שלה ביריחו היה הכפר מן התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א' עם "חומה ומגדל". היא הקדימה את תאריך חורבן יריחו שקבע גארסטנר בכמאה וחמישים שנה וקבעה אותו ל-1550 לפנה"ס. מאחר והיא גם החזיקה בדעה שזמן ההתנחלות היה 1200 לפנה"ס יצא לה פער של 350 שנה בין החורבן להתנחלות. כלומר, על פי קניון אין עיר ביריחו בתקופת ההתנחלות, ואין ליהושע מה לכבוש שם.

העי - זוהתה ע"י רובינסון, ווילסון, אולברייט ואחרים בחרבת א-תל ליד דיר דיבואן. הזיהוי נעשה על סמך התיאורים במקרא והשתמרות השם. (גם בעברית עי=חורבות).

המקום נחפר שוב על ידי יהודית מרקה-קראוזה בשנות ה-30. היא הייתה הארכיאולוגית הישראלית הראשונה, ביתו של מנהל מקווה ישראל שלמדה ארכיאולוגיה בצרפת. היא מתה משחפת בגיל צעיר. אחר כך נחפר האתר על ידי ג'וזף קלוואי בשנות ה-60.

שניהם גילו במקום עיר גדולה מתקופת הברונזה הקדומה שנהרסה סביב 2400 לפנה"ס ולא נושבה מחדש במשך 1200 שנה (במאה ה-12 נוסד במקום כפר קטן שננטש סביב 1050). זה סיפור דומה מאד לסיפור של ערד פער יישובי של 1000 שנה ואי קיום עיר בזמנו של יהושע.

יש חוקרים שמציעים זיהויים אחרים לעי כמו חירבת מקטיר, או חירבת מרג'מה, אבל אף אחד מהמקומות האלה לא עומד בקריטריונים הגיאוגרפיים של העי כפי שאלו עולים התיאור במקרא.

גבעון - אין חילוקי דעות לגבי הזיהוי. האתר נחפר על ידי ג'ימס פריטצ'ארד משיקאנו בין 1956 ל-1962. הוא גילה שרידים מאד מרשימים מתקופת הברזל, כולל מפעל מים מאד יפה גדול, בורות חצובים בקרקע ששימשו כיקב לייצור יין, ועל ידיהם הקנקנים ששימשו לאחסון היין מצא חריטה בעברית שכללה, בין היתר, את שם המקום – גבעון – ושמות מקומות אחרים שמהם הביאו את הענבים. אבל כל הממצאים היו מסוף תקופת הברזל והוא לא מצא כמעט כלום מתקופת הברונזה המאוחרת ומראשית תקופת הברזל.

במקרה הזה קשה להתייחס לממצא השלילי הזה כי רק חלק קטן מהתל הזה נחפר, ויתר ערי הגבעונים כלל לא נחפרו.

ירושלים - העיר המסובכת ביותר בארץ (ואולי בעולם) לחפירה ארכיאולוגית. היא בנויה משלוש גבעות – הגבעה המזרחית (עיר דוד והר הבית), הגבעה המערבית (הרובע היהודי והארמני והר ציון) והגבעה הצפונית (אזור הרובע הנוצרי והרובע המוסלמי של ימינו). בעבר, למעשה מימי בית שני ואילך, התקבלה המסורת שזיהתה את הגבעה המערבית של ירושלים עם עיר דוד, (וזה מקור השם "קבר דוד" המצוי בהר ציון, כי התני"ך מציינ שדוד נקבר בעיר דוד). צ'רלס וורן, שחפר בעיר ב-1867, היה הראשון שהבין שעיר דוד חייבת הייתה להיות צמודה למעין הגיחון שהוא מקור המים העיקרי באזור, באזור שהיום אכן נקרא עיר דוד. הוא אכן גילה שם את מפעל המים הקדום הנקרא היום על שמו.

מאוחר יותר הסתבר שהאזור הקדום ביותר שיושב בירושלים, עוד בתקופה הכלקוליתית, אכן היה בגבעה המזרחית בחלקה הדרומי (עיר דוד). רק במהלך תקופת הברזל, סוף המאה ה-9 ואולי ה-8 החלו להתיישב בעיר המערבית. ירושלים של תקופת הברונזה כולה נמצאת באזור עיר דוד של היום והגבעה המערבית היא מחוץ לתמונה.

בשנות ה-60 חפרה קניון ביצורים מסיביים מתקופת הברונזה התיכונה II על המדרון המזרחי של גבעת עיר דוד. מעליו חשפה שם את "המבנה המדורג", שהיא סברה שהוא המסד של המצודה הכנענית/יבוסית שנכבשה על ידי דוד.

כשקניון חפרה שם קראו לגבעה הזו "גבעת העופל". היום השם הזה משויך רק לחלק שצמוד לחומת העיר העתיקה ומפריד את הר הבית מעיר דוד.

היום הגבעה המזרחית (עיר דוד) מיושבת לגמרי בצפיפות. כשקניון חפרה שם במדרון המזרחי של הגבעה רוב שטח הגבעה היה ריק מיישוב. רוב הבנייה בעיר דוד היא מסוף המאה הקודמת.

קניון גילתה שם את "המבנה המדורג" העשוי טרסות של אבנים די קטנות, לא חקלאיות. היא הבינה שהמבנה הזה נבנה אחרי החומה שמצאה מהברונזה התיכונה. מצד שני על גבי המבנה המדורג היא מצאה

בתים מתקופת מלכי יהודה. לכן הסיקה שהמבנה המדורג היה חייב להיבנות אחרי הברונזה התיכונה ולפני תקופת מלכי יהודה. היא סברה שהוא חלק ממבנה התמך של המצודה היבוסית-כנענית של תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל, שאותה היא זיהתה כמצודה שנכבשה על ידי דוד.

העונה האחרונה שלה הייתה אביב 1966. רק בשנות ה-90, לאחר מותה, פורסם הדו"ח המדעי של החפירה, והתברר שכמעט אין שם קרמיקה מן הברונזה המאוחרת או מהברזל 1. זו תקופה כמעט מתה מבחינת ממצאים.

בעקבות כך הסיקו חוקרים אחדים, בעיקר מהמחנה המינימליסטי, שהעיר הייתה מיושבת בדלילות או בכלל לא הייתה קיימת בתקופות האלה. זאת, למרות שממכתבי אל עמרנה ידוע לנו שירושלים הייתה עיר חשובה (שאינן פירושה "גדולה") בברונזה המאוחרת. אגב, לפני שנתיים התגלה שם קטע קטן כתוב בכתב היתדות שצורת האותיות בה אופיינית לתקופת תל עמרנה.

בינתיים ממשיכים להתגלות ממצאים חדשים. חופרים כל כך הרבה (ארבע משלחות בו זמנית היום) שכל מה שיאמר היום ישתנה מחר. באופן כללי, חומר חדש ממשיך לעלות כל הזמן.

חברון - תל רומיידה. היו שלוש חפירות: המונד בשנות ה-60, אבי עופר בשנות ה-80, אייזנברג (רשות העתיקות) ב-1999. התל רובו מיושב בבעלות פלסטינית ולכן שטח החפירות הוא מצומצם בין הבתים. עד היום לא יצא דו"ח מדעי מסודר של אף אחת מהחפירות הללו.

ממה שידוע מפרסומים חלקיים ניתן לראות שחברון הייתה מבוזרת היטב בתקופת הברונזה הקדומה והתיכונה. יש מעט מאד סימני חיים מהברונזה המאוחרת. ברזל 1 המקום הופך להיות מרכז כפרי די גדול. **דביר** - צרה לא קטנה, קודם כל בגלל בעיית זיהוי. אולברייט זיהה אותה עם תל מרסים בדרום מזרח שפלת יהודה, על קו התפר, מתחת לכפר בית מרסים הנמצא מעבר לגדר ההפרדה.

אולברייט זיהה אותו כדביר למרות שבתנ"ך כתוב במפורש שדביר נמצאת בהר ולא בשפלה. (כתוצאה מהזיהוי המוטעה הזה קראו לקיבוץ שליד התל קיבוץ דביר).

משה כוכבי מאוני' תל אביב בסקר ארכיאולוגי הגיע לאתר סמוך לדהריה – חירבת רבוד (אולי בסיכול אותיות משמר את השם דביר). המקום נמצא במקום שמתאים לעולה מרשימות הערים – באזור ההר. כוכבי חפר שם מעט וגילה שם ביצורים מהברונזה המאוחרת והמשך יישוב בתקופת הברזל.

אגב, היישוב עתנאל נמצא ממש מול החירבה הזאת ולכן הוא נקרא על שם עתנאל בן קנז המוזכר בתנ"ך כמי שכבש את דביר.

ירמות - נחפרה על ידי אמנון בו תור ואחר כך על ידי פייר די מורסרדג'. סיפור העי וערד חוזר גם כאן – עיר מהברונזה הקדומה שאינה קיימת בברונזה המאוחרת וברזל.

לכיש - הזיהוי הוא מ-1924 של אולברייט.

נחפר ב-1932 ע"י גיימס סטארקי שנרצח ב-1938 במסגרת המרד הערבי הגדול. אחר כך נחפר שוב על ידי אהרונ ב-1966-8 ושוב ע"י דוד אוסישקין מ-1973 ועד 1984.

לכיש הייתה עיר מבוזרת גדולה בברונזה התיכונה והמאוחרת. שלט לכיש נזכר במכתבי תל עמרנה. היא נחרבת בשריפה גדולה סביב 1150, ונותרת נטושה עד לשנת 900 לפנה"ס. כמובן אי אפשר לדעת מי החריב אותה.

חצור - נחפרה לראשונה ע"י גארסטנג אבל מה שמצא חסר משמעות. יגאל ידין חפר באמצע שנות החמישים. אלו היו החפירה הארכיאולוגית הגדולה והחשובה שבוצעה על ידי ארכיאולוגים ישראלים לאחר קום המדינה.

ידין היה כבר אז מכסימליסט. הוא האמין בתנ"ך כמסמך היסטורי המגולל את הקשר בין האל לעם ישראל. ממש במובן הבן גוריוני.

ידין גילה עיר מבוזרת ענקית מהברונזה התיכונה שנשארה כך גם בברונזה המאוחרת, וזה כמובן הזכיר לו את אמירת ספר יהושע על היות חצור "ראש כל הממלכות האלה". העיר נשרפה באש לקראת סוף הברונזה המאוחרת ויושבה שוב ככפר קטן רק בחלקה העליון.

לידין היה ברור שזה התיישבות של בני ישראל (נניח שבת נפתלי) לאחר שיהושע הוא שהחריב את חצור הכנענית.

ב-1990 התחיל אמנון בן תור חפירה חדשה שמתמשכת עד היום ומנוהלת היום על ידי שרון צוקרמן, תלמידתו של בן תור (שהיה תלמידו של ידין). החפירות אישרו בגדול את מסקנותיו של ידין, אולם, היום ברור שהעיר הכנענית נהרסה לא יאוחר מ-1250 לפנה"ס, בעוד הכפר הברזלי לא נוסד שם לפני 1150 לפנה"ס.

זה אומר שאין קשר ישיר בין החורבן להתיישבות המאוחרת על התל. אין לכן כל ביטחון שמי שיישב את העיר בתקופת הברזל היה קשור איכשהו למחריבי העיר בתקופת הברונזה.

יכול להיות שגל קדום של ישראלים אכן החריבו את חצור, אבל יכול גם להיות שאלו היו המצרים, או החתים, או גויי הים או כל מישהו אחר.

לכן סיפור כיבוש חצור ע"י אבותיהם של המתישבים הברזליים יכול בהחלט להיות סיפור דומה לסיפור המתישבים המאוחרים בערד, בעי, ובמקומות האחרים, שראו לפנייהם עיר קדומה חרבה והמציאו לעצמם סיפור שאבותיהם הם שכבשו את המקום עליו הם מתישבים כעת.

דן - זוהתה על ידי רובניסון בתל אל קאדי. אברהם בירן חפר שם במשך המון שנים, החל מ-1966. לאחרונה יש המשך חפירות במסגרת הכשרת האתר לביקורים.

בירן הוא זה שמצא שם את השער הסורי מהברונזה התיכונה – "שער אברהם". הדוחות הסופיים מתפרסמים רק עכשיו.

הייתה בן – ליש – עיר גדולה ומבוזרת בברונזה התיכונה. בברונזה המאוחרת היה שם יישוב קטן שלא ברור אם היה מבוזר. אי שם בתקופת הברזל, לא ברור עדיין בדיוק מתי, העיר נחרבת ונשרפת, ומתישהו אחר כך הוקם שם יישוב ישראלי. גם בירן היה מהמכסימליסטים.

שילה - נחפרה לראשונה ב-1922 על ידי ארכיאולוגים דנים. החפירה הרצינית הייתה בשנות ה-80 על ידי ישראל פינקלשטיין שאז עבד באוניברסיטת בר אילן.

הוא גילה ששילה היה מקום מבוצר מאד אף כי קטן בתקופת הברונזה התיכונה. זה היה מפתיע כי היא לא נזכרת בשום מקור מהתקופה. התברר גם שהיה שם פולחן, אבל האתר הפולחני עצמו לא התגלה. הוא מצא המון בורות עם אפר בעלי חיים שהוקרבו, וכן פסלונים קטנים בצורת בעלי חיים ובצורת אברי גוף אדם. התיאוריה אמרה שמי שהיו לו בעיות עם חלקי גוף שונים היה נוהג להביא פסל קטן של האיבר הפגוע לאל כדי שזה ירפא את האיבר הזה. בברונזה המאוחרת לא היה בשילה ישוב קבע, אבל הפעילות הפולחנית שם נמשכה. יש קבורה במערות סביב היישוב למרות שלא חיו שם באופן קבוע. מתיישבי הברזל I בנו את בתיהם על גביי "טרסות" שחתכו בסוללות הברונזה התיכונה, והשימוש הפולחני ממשיך.

בארבע השנים האחרונות יש חפירה מחודשת בשילה, תחת חסות קמ"ט ארכיאולוגיה. בינתיים היא מתמקדת בשרידים מתקופות מאוחרות יותר – כנסיות ביזנטיות וארמון רומי.

נסכם, מה ראינו עד כה?

יש די הרבה מקומות – ערד, יריחו, העי, גבעון, חברון, ירמות – שאינן תואמות כלל את הסיפור המקראי – לא היה בהם כלל יישוב בברונזה המאוחרת.

לכיש, חצור, דן ושילה – כל אחת בפני עצמה אולי מתאימה לסיפור המקראי על כיבוש, אבל הן לא מתאימות אחת לשנייה כי זמני החורבן שלהן לא חופפים. יש פער של מאה שנה בין חורבנה של חצור (לא אחרי 1250) לזה של לכיש (1150), כשחורבן של דן ושילה (וכן של מגידו ואפק – תוספת שלי) נופל איפשהו באמצע. זה פרק זמן ארוך מכדי להכלילו בסיפור כיבוש הבוק המקראי בהתגותו של אדם אחד – יהושע. ירושלים ודביר – בעיתיות

מקודה, לבנה, עגלון, שרון, אכשף הן או לא מזהות או לא חפורות.

תוספת שלי (ע"פ פינקלשטיין) – באותה תקופה חרבות גם אפק המצרית ומגידו. זה הכול חלק מהחורבן הכללי שמביאים גויי הים על ארצות מזרח הים התיכון.

מה עושים עם זה?

התפתחו בשנות ה-20 שתי אסכולות עיקריות:

1. האסכולה האמריקאית – אולברייט, רייט, וידין – תומכת בגישת הכיבוש הצבאי האחד. על פיה המסורת המקראית המספרת על כיבוש אלים ועל התיישבות הפולשים המנצחים במקום המנוצחים היא אכן היסטורית בעיקרה, אף שחלקים ממנה עשויים להיות מוגזמים או אטיולוגיים. במקום שהעדות המקראית מתאימה – מצוין. במקום שלא – אפשר להיות יצירתיים (כמו בערד או בעל). התיזה הזו לאט לאט איבדה גובה והיום היא פחות מקובלת. היא נותנת הסברים סבירים. אולי לקושי במקום ספציפי. כך בעי, בערד ביריחו.
2. האסכולה הגרמנית שנוסדה על ידי אלברט אלט, פותחה הלאה על ידי תלמידו מרטין נות, ואומצה על ידי יוחנן אהרוני והחוקרים המזוהים עמו – אסכולת "ההתנחלות השקטה".

אלט, שכזכור שהה בארץ בשנות העשרים, ראה איך בחסות המנדט הבריטי מתרחשת הגירה די גדולה מעבר הירדן ומהארצות השכנות לתוך ארץ ישראל. ראה מקרוב את התהליך שבו נודדים נכנסים לשטח ריק, משתלטים על הברקע, עוברים לאט לאט למגורי קבע כפריים, ובסופו של דבר הכפרים האלה מתפתחים לערים, למרות שבמקביל המתיישבים שומרים על המסורת של מקורם הנוודי-בדואי.

אלט אימץ את הדגם הזה גם להתנחלות בני ישראל בארץ כנען. על פיו בני ישראל היו מין נודדים שניצלו את חולשת השלטון המצרי, נכנסו לנישות גיאוגרפית ריקות בארץ, בעיקר בהר שהיה כמעט נטול אוכלוסייה, והפכו בהדרגה למתיישבי קבע. פה ושם הם גם נלחמו עם האוכלוסייה המקומית, אולי בגלל חששם של שליטים מסוימים מעליית כוחם, או משום שהם הרגישו חזקים מספיק בכדי לחמוד את השטחים הטובים יותר שהיו בידי הכנענים.

רוב ההתנחלות הייתה לכן חזירה שקטה והדרגתית לאורך דורות. אבל, דווקא הסיפורים המעטים שבהם הן התנגשויות אלימות, הן שנחרתו בזיכרון הקולקטיבי. שם כל ניצחון כזה פורש כעזרה של האל וכל הפסד כעונש על חטאים כלפיו.

לכן אלט בא ואמר שבמקומות שבהם העדות הארכיאולוגית לא תואמת את הסיפור המקראי אין להתייחס אליה כי היא פשוט בדיה, ואילו במקומות שהיא כן תואמת אזי יש בהחלט לקבלה, אבל להבין שזה היוצא דופן מהתהליך הכללי.

התהליך הזה לקח מאה – מאתיים שנה, ובסופו של דבר מה שהפך להיות עם ישראל זה אוסף של חמולות נודדים, שהתיישבו כל אחת בכוחות עצמה בשטח מסוים, ולאט לאט החלו להתקרב אחת לשניה וליצור זהות ותודעה משותפת. כך למעשה נוצר הסיפור של כיבוש הארץ.

ראינו שבסיפור המקראי יש שתי גרסאות לסיפור כיבוש הארץ. מצד אחד – ספר יהושע – יש כבוש צבאי מסודר של כל הארץ. מצד שני – ספר שופטים – היה כיבוש חלקי בלבד, בפועל רק באזור ההר המרכזי וקצת מעבר הירדן.

העדות הארכיאולוגית לסיפור המקראי של הכיבוש וההתנחלות היא לחלוטין לא חד משמעית. ראינו שיש מקומות כמו למשל לכיש, חצור, דן ושילה (וכן מגידו ואפק – תוספת שלי) שבהם אפשר לומר שיש התאמה בין הסיפור המקראי לממצא הארכיאולוגי בן התקופה – סימני כיבוש ושריפה ואחר כך עדויות להתיישבות. אבל בהרבה מקומות אחרים המופיעים בסיפור הכיבוש – ערד, העי, יריחו – שם ברור לגמרי מהעדות הארכיאולוגית שהן כלל לא היו מיושבות בתקופת הכיבוש וההתנחלות. לא היה בהם שום דבר לכבוש! בירושלים, בחברון, בגבעון, ובירמות העדות הארכיאולוגית לא ממש ברורה.

התובנה הזו שהארכיאולוגיה לא ממש תואמת את סיפור הכיבוש וההתיישבות התפתחה בהדרגה עם התקדמות המחקר והחפירות.

ראינו שלכן התפתחו במחקר כמה אסכולות שניסו להבין את הסיפור המקראי והעדות הארכיאולוגית: האסכולה האמריקאית של אולברייט והאסכולה הגרמנית של אלט ונות. הראשונה קבעה שיש מספיק עדויות

לכך (כמובן לא בכל פרט ופרט) שהסיפור המקראי – פלישה של עם ישראל ממזרח, כיבוש צבאי מסודר והתנחלות בהיקף נרחב - משתקף בגדול בעדות הארכיאולוגית. אבל היום אין חוקרים רציניים שמקבלים את התיאוריה של אולברייט וידין כפי שהיא. העדות הארכיאולוגית פשוט בעייתית מידי כדי לקבל את הסיפור כסיפור היסטורי.

התיאוריה הגרמנית – רצה לאורך מרבית המאה ה-20 ויש בהחלט מספר חוקרים שתומכים בה עד היום. על פיה שבטי ישראל היו מלכתחילה שבטי נוודים שחיו במדבר ונכנסו בהדרגה לשטחי ארץ ישראל המיושבים. הכניסה הזו, שהייתה ברובה לא אלימה, חלה בד בבד עם היחלשות השלטון המצרי בארץ. היו כמה מקרים של התנגדויות אלימות ואלו אכן משתקפים בסיפור המקראי (גיבורים, שופטים וכו'), אבל באופן כללי מדובר על תהליך שקט והדרגתי. על פי התיאוריה הגרמנית ספר יהושע זו עלילה ספרותית עם רקע תיאולוגי. מי שמחפש את הפן ההיסטורי מוטב לו שיחפש אותה בגרסה של ספר שופטים. עד כאן הגענו בפעם הקודמת.

במהלך המחצית השנייה של המאה ה-20 הארכיאולוגיה הלכה ותפשה כוונים חדשים – סקרים ארכיאולוגיים. **סקר ארכיאולוגי** – סוקרים תא שטח, לא חופרים בו אלא ממפים מצבורים של כלי חרס או שרידי ארכיטקטורה שבוטלים על פני השטח הנסקר. יש אומנם גם ממצאים קבורים מתחת לפני הקרקע שלא ייחשפו בשיטה הזו, אבל סטטיסטית אפשר להניח שכל תקופה בה האתר היה מיושב יהיה לה ייצוג בממצא שמעל פני השטח. על פי הכמות היחסית של הממצא על פני הקרקע מהתקופות השונות מעריכים מתי היה שיה פריחתו של היישוב. ברור שזה רק השערה ראשונית ויש צורך בחפירה ממש בכדי להוכיחה. **ידין**, שביצע חפירה יסודית בחצור, מצא שזו חרבה חורבן עצום לקראת סוף המאה ה-13 ושהיישוב בה חודש באמצע המאה ה-12 בתור כפר קטן. ידין ראה בזה הוכחה לסיפור המקראי ולתיאוריה של אולברייט – חורבן חצור על ידי יהושע והתיישבות ישראלית מאוחרת יותר על חורבות העיר שנהרסה. אחר כך ארכיאולוגים מצאו, תוך שימוש בטיפולוגית כלי חרס מלאה יותר מזו שעמדה לרשות ידין, שיש בכל זאת פער של 100 שנה בין חורבנה של חצור לבין יישובה מחדש. את זה ידין לא ידע בזמנו.

במקביל לחפירת ידין, ב-1956 יוחנן אהרוני, עמיתו אז למכון הארכיאולוגי של אוניברסיטת ירושלים, ערך סקר ארכיאולוגי של במת מרכז הגליל העיון - מגבול לבנון (איקרית) ועד אזור פקיעין והר מירון (הגבול הדרומי של הגליל העליון), ומסאסא עד מעיליא.

אהרוני מצא בכל השטח הזה רק 2 אתרים מיושבים מתקופת הברונזה המאוחרת (התקופה הטרומ התנחלותית), היינו יישובים כנעניים, ולעומת זאת מצא שלקראת תחילת תקופת הברזל נוספו באותו אזור עוד 17 אתרי יישוב אותם זיהה כאתרי התנחלות של שבטי ישראל באזור.

אהרוני גם הראה שמבחינת המיקום של אתרי ההתיישבות שני האתרים הכנעניים (איקרית ותל ראש) נמצאים באזור הצפוני הרמתי, האזור היותר נוח להתיישבות בשטח שנסקר, בעוד שמרבית היישובים המאוחרים ממוקמים בחלק הדרומי של השטח שנסקר, האזור המבותר, היותר תלול, היותר קרוב לרכס הר מירון, האזור שיש בו פחות מקורות מים זמינים, כלומר האזור הפחות קל ליישוב. כלומר, המתישבים החדשים שנכנסו, באופן מכוון לא נכנסו לתוך השטח שהיה מיושב כבר על ידי היישובים הכנעניים אלא הלכו לשולים. זו התיישבות לא אלימה, לא כובשת, שלא באה כדי להתנגש ולהחליף יישובים כנעניים קיימים. **מבחינת אהרוני** זה הוכיח דווקא את תיאורית "החדירה השקטה" של אלט, בניגוד גמור לתיאוריה אותה קידם ידין שחפר ממש באותו הזמן לא רחוק משם.

אהרוני המשיך וטען שהאתרים הישראלים האלה קדמו להרס חצור הכנענית. הוא תיארך את ייסודם ל-1250 או 1230 הרבה לפני חורבן חצור שתוארך על ידי ידין ל-1200. בכך הגיע לעימות חזיתי מול ידין, מאחר ואם כבר הייתה התיישבות ישראלית בגליל לפני חורבן חצור לא ניתן לכלול את חורבן העיר בסיפור ההתנחלות של שבטי ישראל בארץ כפי שגרס ידין. ידין לעומת זאת גרס שמהממצא הקרמי עולה שחורבן חצור קדם להתיישבות הישראלית באתרים שמצא אהרוני.

אהרוני גם הציע כך פתרון לבעיה של שני הנוסחים של סיפור כיבוש חצור הכנענית – זה של יהושע פרק י"א שבו נאמר שיהושע כבש את חצור והרג את מלכה יבין, וזה של שופטים ד-ה ששם נאמר שיבין מלך חצור שולח את סיסרא להילחם בדבורה וברק. הרי אם יבין מלך חצור נהרג והובס כבר על ידי יהושע איך יכול להיות שבתקופת השופטים הוא עדיין מלך חצור?

יש כל מיני הצעות לפתור את העניין התמוה הזה אבל אהרוני טען שהאירועים הללו פשוט מתוארים בסדר הלא נכון. הוא טען שמלחמת ברק ודבורה קדמה לכיבוש חצור. בני ישראל התיישבו תחילה בהרים - הרי הגליל ומנשה. אחרי ההתיישבות הראשונית הם הגיעו להתנגשות עם הכנענים, ואז יבין מלך חצור שולח את סיסרא כנגדם ומתרחש הקרב עם ברק ודבורה. או אז, אומר אהרוני, נאלץ יבין המלך עצמו להיכנס לפעולה. הוא קורא לברית עם המלכים האחרים ורק אז ישראל גוברים עליו ומחריבים את חצור, וזהו הניצחון שיוחס על ידי העורך המקראי ליהושע תוך הפיכת סדר ההתרחשויות הנכון.

ברור שגם זה לא נכון כי היום יודעים, על סמך תיארוך מדויק יותר של ממצאי ידין, שחצור נחרבה סביב 1250 אף שעדיין לא יודעים על ידי מי. אולי על ידי הישראלים אם הם כבר היו בארץ, או על ידי גורם אחר ואז בני ישראל כשהגיעו חמישים שנה אחר כך, סביב 1200 לפנה"ס, לגליל כבר מצאו לפנייהם עיר הרוסה. מאוחר יותר התברר מאבחון מדויק יותר של הקרמיקה שגם ההיישובים שמצא אהרוני לא נוסדו לפני אמצע המאה ה-12. לכן גם אהרוני (שדיבר על 50-1230) לא תיארך נכון. בכל מקרה היום ברור לחלוטין שחצור חרבה באמצע המאה ה-13 הרבה לפני ההתיישבות הישראלית בגליל שהתחילה לא לפני אמצע המאה ה-12, כלומר מאה שנה אחר כך.

הוויכוח הזה בין ידין ואהרוני הביא לפרישתו של אהרוני ויסודו של החוג לארכיאולוגיה בתל אביב. כך התפתחה התחרות המוסדית בין שני המכונים לארכיאולוגיה. גם אהרוני וגם ידין הלכו לחפש את ההתיישבות הישראלית בגליל, למרות שמהסיפור המקראי ברור שרוב האירועים לא היו בגליל אלא בשומרון ובאזור ההר המרכזי. אבל עד 1967 לא הייתה גישה לחוקרים

ישראלים לאזורים הללו. כן נערכו שם חפירות ארכיאולוגיות תחת השלטון הירדני – שכם, שומרון, יריחו, תל חברון, אבל ללא שיתוף ארכיאולוגים ישראלים.

מ-1967 המצב השתנה. מיד אחרי המלחמה, בלחץ החשש מהחזרה מידידת של השטחים לירדן, נערך בשטחים הכבושים סקר חירום ארכיאולוגי שהובל על ידי תלמידי אהרונ משה כוכבי. זה היה סקר זריז ודי מקיף של השטחים שנכבשו בגדה, בקעת הירדן ורמת הגולן. אז התחילו גוטמן ואפשטיין לעבוד ברמת הגולן, ומשה כוכבי בגדה. כמעט לא הייתה בסקר השתתפות של אנשי ירושלים.

לאחר שהתברר שלא כל כך מהר מחזירים את השטחים התחילו להתארגן סקרים יותר מעמיקים ומבוססים בלוי חפירות של ממש באתרים נבחרים. (כל זה נעשה במקביל לסקר הארכיאולוגי המקיף המנוהל כל השנים בכל רחבי ארץ ישראל על ידי רשות העתיקות).

הסקרים הארכיאולוגיים המרכזיים שנעשו היו כולם על ידי תלמידים מאוניברסיטת תל אביב:

- אדם זרטל באזור מנשה
- ישראל פינקלשטיין בהרי אפרים משכם עד רמאללה – עיזבת צ'ירטא ושילה
- יצחק מגן ואחרים באזור בנימין
- אבי עופר בהרי יהודה. זה היה קצת יותר מאוחר בשנות ה-80 – תל רומיידה

בגדול התמונה שהתגלתה היא שבאזור ההר המרכזי של כנען הייתה התיישבות צפופה מאד לאורך כל תקופת הברונזה התיכונה – 2000 עד 1550 לפנה"ס. לעומת זאת, במהלך תקופת הברונזה המאוחרת חלה ירידה הדרגתית בהיקף ההתיישבות הארץ בכלל, ובאזור ההר המרכזי בפרט. היישובים הכפריים של הברונזה התיכונה נעלמו, והערים הגדולות מהתקופה ההיא הצטמקו מאד בשטחן. העיר היחידה שנתרה גדולה ומבוצרת הייתה שכם – תל בלאטה.

סביב 1200 צצו מאות (400-300) אתרי התיישבות קטנטנים בכל אזור ההר המרכזי, וגם בחלקים מהנגב ומעבר הירדן. במהלך המאה ה-12 יישובים אלה היו מרוכזים בצפיפות בגב ההר המרכזי ומזרחה ממנו – הרי בנימין ויהודה, מזרח השומרון, ובצפיפות פחותה גם בגליל התחתון ובמערב השומרון. מהמחצית השנייה של תקופת הברזל הקדומה, קרי המאה ה-11, ההתיישבות הצפופה מתפשטת מערבה, צפונה לגליל העליון (כולל חצור), וגם דרומה לבקעת באר שבע (כולל ערד הישראלית), אבל עדיין היא מקיפה אך ורק את אזור גב ההר, כאשר השפלה, מישור החוף, העמקים ובקעת הירדן לא הושפעו מהתופעה הזו.

מאפייני "אתרי ההתנחלות"

רוב האתרים הללו הם אתרים חד תקופתיים שנוסדו בתקופת הברזל א' ונטשו בסוף התקופה. מזהים בהם ששה מאפיינים מרכזיים:

1. **התיישבות חמולתית** - אתרים בדרך כלל מאד קטנים (כפרירים) שיש בתוכם בין 5 ל-10 בתים.
2. **קרמיקה בסיסית וייחודית** – קנקני "שפת הצווארון" יש בהם רק סוגים מאד בסיסיים של כלי חרס, בניגוד למגוון הרחב של כלים כאלה ביישובים הכנעניים בני התקופה. 90% מהכלים הם משני סוגים – קנקני אגירה (פיטסים) וסירי בישול. אין כלל כלים מיובאים, ונמצאה רק מעט מאד קרמיקה פלישתית או כנענית בת התקופה. סירי הבישול לא ממש שונים מאלה של הכנענים, אבל קנקני האגירה (ליין, שמן, דגנים, הכול) הם ייחודיים ושונים בצורתם מקנקני האגירה שנמצאו באותה תקופה בערים הכנעניות. בכלי הכנעני יש צוואר רחב, ובדרך כלל הוא חסר ידיות. בכלים הישראלים יש צוואר צר וידיות (שלא נועדו להרמת הכלי המלא כי הן חלשות מידי, שמשו בעיקר לייצוב הכלי). הם נקראים קנקני "שפת צווארון" בגלל הפס העיטורי שנמצא בצווארם שהזכיר לחופרים את הצווארון הרומאי של כמרים קתוליים. קנקנים כאלה מופיעים לראשונה בארץ בסביבות 1200 לפנה"ס ונעלמים בסביבות 1000. הם נמצאים רק מבקעת באר שבע ועד עמק יזרעאל וקצת בעבר הירדן. כבר אולברייט זיהה את ייחודם וקרא להם קנקנים ישראליים.
3. **סוג הבתים** – בית ארבעת המרחבים – באתרי ההתנחלות בגליל נמצאו טיפוסים קצת שונים. אהרונ מוצא שם סוג של קנקן אגירה בן כלאיים בין הטיפוס הכנעני והטיפוס הישראלי. כך שכנראה מתיישבי הגליל העליון היו בעלי מסורת קרמית שונה מאלה של מתיישבי ההר המרכזי. מעניין שהאתר היחיד בצפון שבו כן נמצאו קנקני שפת צווארון הוא תל דן, ויש כאן אולי ביסוס ארכיאולוגי לסיפור נדידת שבת דן צפונה (טיפוסי הכלים וטכניקת הייצור שלהם הם חלק מהזהות השבטית של כל עם).

באזור ההר המרכזי, כולל בעבר הירדן, מרבית הבתים באתרי התיישבות שייכים לדגם ששונה מזה המקובל באותה תקופה בערים הכנעניות. הדגם הזה כולל בגדול מבנה אורך (בעל כניסה מהקיר הצר) בעל מסדרון מרכזי שמשני צדדיו יש חדרים, כאשר בהרבה מקרים החדר בצד אחד מופרד על ידי קיר ארוך, ואילו בצד השני יש רק עמודים. בצד הנגדי לצד הכניסה יש חדר לכל הרוחב. השם המקובל לבית הזה הוא "בית ארבעת המרחבים".

לא ברור אם המסדרון המרכזי היה מקורה. יש הרבה דגמים של הסוג הזה עם התאמות מקומיות במגוון צורות וגדלים.

רוב מה שנמצא זה רק הנדבכים התחתונים של המבנה. אין לנו מושג ממה נעשה הקירוי או אפילו ממה נעשו העמודים – אבן, לבנים, עץ. בחלק מהמקומות יש עדות לקומה שניה – שרידי גרמי מזרקות, בדרך כלל מבחוץ, או קירות עבים במיוחד בקומה הראשונה.

במכלים ב' מסופר על אלישע הנביא שנהג להגיע לאשה השונמית מידי פעם, וזו התקינה לו בעליית הגג חדר מרוחה. זו עדות כתובה לקיומה של קומה שנייה בבתי מגורים פרטיים, אמנם מתקופה קצת מאוחרת יותר.

התפוצה של בית ארבעת המרחבים חופפת לתפוצת קנקני שפת הצווארון. לא נמצאו בתקופת ההתנחלות בתים כאלה בגליל. בניגוד לקנקנים, הבתים האלה לא נעלמים בסביבות אלף לפנה"ס, אלא

להיפך, תפוצתם מתרחבת אז גם למישור החוף, לגליל ולאזורים אחרים. מאוחר יותר הם הופכים להיות הדגם הנפוץ בערי תקופת הממלכה המאוחדת – חצור, מגידו. הם נעלמים כאשר הממלכות הישראליות נעלמות – בשומרון בסוף המאה ה-8, ביהודה מחורבן בית ראשון.

4. הגנה היקפית

למרבית האתרים הייתה הגנה היקפית כלשהי – גדר, בתי מסודרים סביב חצר, וכדומה. אפשר לראות בזה הגנה בסיסית בפני מטרידים מבחוץ (אף כי לא ממש ביצור כנגד צבא) או מכלאה לעדרים (מדובר ברועים המתפרנסים מגידול בקר וצאן), או גם וגם. בערד – החלק האחורי של בתי ארבעת המרחבים משמש כחומת העיר. כנ"ל בתל משוש, עיזבת צ'רטא ועוד. בגילה כל היושב מוקף בגדר אבן ובתוך המרחב התחום יש בתי ארבעת מרחבים.

5. ממגורות

מדן ועד באר שבע (היינו כולל אתרי הגליל) נמצאו בהרבה אתרים עשורת רבות של בורות חפורים בקרקע בעומק וקוטר של כמטר עד שניים בצורה לא ממש מסודרת. אלו לא בורות מים – לא היו מטווחים. לעיתים קרובות הם היו מדופנים באבנים. מקובל היום לזהותם כממגורות לדגניים למרות שלא נמצאו בשום מקום גרעיני תבואה, אבל יש החולקים על פרשנות זו. כנראה הבורות היו מכוסים במשהו. השטח שלהם הרבה יותר גדול משטחי הבתים.

6. היעדר עצמות חזיר

רוב עצמות בעלי החיים הנמצאים בחפירות אתרים מיושבים הם של כבשים, עיזים וקצת פחות בקר. בערים הכנעניות בערך 10% מהעצמות הן של חזיר. באתרי ההר המרכזי כמות עצמות החזיר שנמצאה שואפת לאפס.. כנראה שבעיקר מדובר בחזירי בר (למרות שכבר היו אז חזירים מבויתים).

לסיכום - החל מ-1200

החל מ-1200 חרס מעטים אך ייחודיים, בתי ארבעת המרחבים, הגנה היקפית, בורות חצובים בקרקע, ולא פולחניים. בכל זה הם שונים מהישובים הכנעניים והפלישתיים שעדיין קיימים במישור החוף ובעמקים. אתרים דומים הופיעו בעבר הירדן ובגליל, אף שהיו גם הבדלים בינם לבין אתרי ההר המרכזי, למשל כמו סוגים שונים של קנקנים שמופיעים בגליל והיעדר בתי ארבעת המרחבים שם. בסה"כ יש מאפיינים משותפים של תרבות אחידה וחדשה באזור ההר המרכזי.

מה שזה אומר זה שבהתבסס על העדות הארכיאולוגית בלבד, החל מהמאה ה-12 לפנה"ס מופיעה באזור ההר המרכזי אוכלוסייה שהיא שונה במאפייניה התרבותיים החומריים מהתרבות הכנענית. יש לה הרבה מהמשותף בינה לבין עצמה אף כי יש בה גם הבדלים אזוריים.

נראה שתושבי האתרים הללו חיו בחברה שבטית, כפרית ונוודית למחצה, ללא הירארכיה או הנהגה פוליטית או דתית ריכוזית. הם לא אכלו חזיר.

מהשוואת מפת ההתיישבות (מהספר של פינקלשטיין על הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות שנכתב בשנות ה-80) עם המפה של אזורי ההתנחלות בפועל על פי הסיפור המקראי (לא מת נחלות השבטים שכוללות גם את הארץ הנשארת) עולה שיש הסכמה גדולה בין שתי המפות של ההתנחלות – זו המקראית וזו הארכיאולוגית. הן מסכימות על כך שעיקר ההתיישבות הישראלית הייתה באזור ההר המרכזי, שמישור החוף ואזורי העמקים היו מחוץ לתחום ההתיישבות הישראלית. האזור שבו יש אי התאמה בין המפות הוא שפלת יהודה. שם ע"פ המסורת המקראית הייתה ההתיישבות (בלכיש למשל) ואילו ע"פ הממצא הארכיאולוגי לא הייתה.

אתרים ייחודיים מתקופת ההתנחלות –

המזבח בהר עיבל – "מזבח יהושע" התגלה על ידי אדם זרטל מאוניברסיטת חיפה (היום פנסינור) במסגרת סקר הר מנשה שעשה בשנים 9-1982. הוא מצא על המדרון המזרחי של הר עיבל (מתחת לבסיס ח"א שבפסגה) גל אבנים גדול שכיסה על מבנה גדול ששוחזר על ידי (מצגי שרטוט של המבנה המשוחזר). זהו מבנה מסיבי מרובע שחללו מלא אפר ועצמות עם במה אופקית בחלקו העליון וכבש העולה אליה. הקרמיקה שמצא היא קרמיקה טיפוסית של תקופת ההתנחלות כולל קנקני שפת צווארון. המבנה מכסה בעצמו מבנה קודם מטיפוס בית ארבעת המרחבים. כל האבנים הן אבני שדה לא מסותתות – אבני גוויל. סביב ובתוך המבנה נמצאו טמונים בקרקע הרבה קנקנים עם אפר בעלי חיים, בעיקר בקר וצאן, קצת צבאים ויחמורים – כולם בהמות כשרות. כשפירקו את הבמה בראש המבנה התברר שגם מתחתה, נמצאו קבורים עצמות בעלי חיים.

זה הזכיר לחופרים תמונות של המזבח של בית המקדש כפי שהיה מקובל בזמנו לצייר (יש דגם כזה הנמצא היום בפארק תמנע). זרטל נזכר אז בסיפור המזבח שבנה יהושע בהר גריזים וטכס הברכות והקללות שניהל שם יהושע, וקשר את המבנה שמצא לסיפור הזה. זרטל החליט שזהו המזבח.

סביב הממצא הזה זרטל התחיל לפתח תיאוריה שלמה, שהיא הדבר הכי קרוב היום בשוק לתיאוריה של אולברייט, לסיפור כיבוש הארץ בימי יהושע. זה היה בסוף שנות ה-80 כשכבר היו תיאוריות חלופיות לתיאוריות אולברייט, והתיאוריה הזו לא ממש התקבלה על ידי חבריו הארכיאולוגים, שביקשו לזהות את המבנה עם כל דבר אפשרי פרט למזבח של יהושע, למשל שזה היה מגדל שמירה. יש לא מעט בעיות עם ההצעה והזיהוי של זרטל. למשל, ממתים מפרקים גג של מזבח בכדי לקבור מתחתיו עצמות של בעלי חיים?

הערכת המרצה – זה לא מגדל שמירה. כנראה אתר פולחני הקשור בהקרבת קורבנות – אין הסבר אחר לכמות הגדולה של אפר עצמות בעלי חיים שבמקום. כנראה קשור למסורת היהודית – תואם את המיקום, הקרמיקה, בית ארבעת המרחבים והכשרות של בהמות הקורבן. זה כמובן לא אומר שסיפור בניית המזבח על ידי יהושע הוא היסטורי כי זה יכול להיות מבנה קדום יותר ששולב מאוחר יותר בסיפור יהושע. זה כן דוגמא לאתר פולחני מרכזי של המתישבים באזור הר מנשה בתקופת הברזל הקדומה.

גם סיפור אתרי כפות הרגליים – אתרים אובליים חד תקופתיים (שתיארוכם מאד בעייתי) שמצא זרטל בעיקר בבקעת הירדן, ואותם זיהה כגלגלים הנזכרים במקרא - יכול להיכנס למסגרת הזו של עדויות בשטח שאומצו על ידי עורך מאוחר לתוך הסיפור המקראי שביקש לספר.

פר הברונזה מהרי שומרון – נמצא על ידי עמיחי מזר על גבעה חשופה בצפון מזרח השומרון מצפון לשכם עוד הרבה לפני הסקר של אדם זרטל. זהו דגם מוקטן עשוי ברונזה של פר – ממצא ייחודי בארץ – שנמצא במקום פתוח, עם מעט קרמיקה מתקופת ההתנחלות, כמעט בלי הקשר יישובי, והוא מוצג היום במוזיאון ישראל. יש הקושרים אותו לאתר פולחן יהודי מאחר ויודעים שבני ישראל, לפחות חלקם, קשרו את אלוהיהם עם דמות של פר (עגל הזהב). לכן בא מזר וקבע שזה אתר פולחן מתקופת ההתנחלות.

האוסטרקון עם האלף בית הפרוטו-כנעני מעיזבת צ'רטא – בתוך אחד הבורות בעיזבת צ'רטא (ראש העין) נמצא אוסטרקון (שבר חרס) עם כתיבה בחריטה. זה היה ממצא מפתיע כי לא ציפו לממצא כתוב באתר כפרי קטן כל כך מהמאה ה-12 לפנה"ס. זה הכתב הפרוטו-כנעני, הכתב האלפביתי הכנעני שהתחיל להתפתח בסביבות סוף תקופת הברונזה התיכונה ובעיקר בראשית תקופת הברונזה המאוחרת.

אין בעיה לזהות בו את רוב האותיות. התברר שמתוך חמש השורות החרוטות בו בארבע הראשונות אי אפשר למצוא משמעות – זה גיבריש של אותיות. בשורה ה-5 לעומת זאת יש את כל האלפבית, כתוב משמאל לימין, עם מעט חריגות (ח-ז, פ-ע) מהסדר המקובל היום. התיאוריה היא שמדובר בלוח תרגול לכתיבת האלפבית.

הכתיבה חריגה משמאל לימין מראה שכיוון הכתיבה עוד לא התייצב בתקופה ההיא (כתב יתדות נכתב משמאל לימין, הירוגלפית כותבים משני הכוונים).

גם בתנ"ך יש כמה פרקים (בעיקר במזמורי תהילים) המסודרים לפי האלפבית. מעניין שבשניים מתוך ארבעת הפרקים בספר איכה המסודרים אלפביתית יש חילופי סדר בין פ ו-ע כמו כאן. כלומר, בהחלט יכול להיות שהייתה מסורת של סדר הפוך באותיות הללו, מסורת שלבסוף לא שרדה.

זה ממצא מאד מעניין שאין ספק לגבי תיאורו כי המדובר באתר חד תקופתי, רק תקופת הברזל א'.

תיאוריות נוספות על תהליך ההתנחלות

שני דברים חשובים שאירעו במהלך המאה ה-20 שינו אצל חוקרי המקרא והארכיאולוגיה המקראית את הפרדיגמה המקובלת עד אז

1. **גילוי אוגריט** – אז התברר כמה התרבות המקראית והשפה העברית המקראית הם חלק מהעולם התרבותי הכנעני והשפה הכנענית.

2. **מגילות קומראן** – אז התברר כמה הטקסט של התנ"ך של היום הוא תוצאה של תהליך ארוך והדרגתי של התפתחות

שני הגילויים הללו הביאו בקרב חוקרי המקרא והארכיאולוגיה המקראית לשינוי פרדיגמה בתפישתם את הסיפור המקראי. התוצאה הייתה הופעתן של תיאוריות התנחלות חדשות שיצאו נגד התיאוריות (האמריקאית והגרמנית) הוותיקות.

התיאוריה הסוציולוגית – מנדנהל וגוטוולד :

ג'ורג' מנדנהל – חוקר ואיש דת אמריקאי פרסם ב-1961 תיאוריה חדשה במטרה לענות על מספר קשיים ובעיות שהעלה ביחס לתיאוריות ההתנחלות המקובלות עד אז. התיאוריה שלו אומצה והורחבה ב-1972 ע"י **נורמן גוטוולד**, אף הוא חוקר אמריקאי, ונודעה מאז בשם "התיאוריה הסוציולוגית" או "תיאורית המהפכה" או "מרד האיכרים".

הם ביקרו את בעלי התיאוריות הוותיקות על קריאת התנ"ך באופן לא ביקורתי שקיבל ללא הסתייגות חלקים מהסיפור המקראי. בייחוד ביקרו את הנחת היסוד הן של אולברייט והן של אלט ונות שעם ישראל הגיע לכנען מבחוץ כעם זר פולש (בדרך אלימה או שקטה). הממצאים של אוגריט, שהראו את הקשר החזק במיוחד בין התרבות הכנענית לתרבות הישראלית, הביאו אותם להציע, לעומת זאת, לראות בהופעת שבטי ישראל תהליך סוציולוגי פנימי בתוך החברה הכנענית. במילים אחרות, הם טענו שהאנשים הנקראים ישראלים בתנ"ך הם בעצם כנענים שבידלו את עצמם לקבוצה נפרדת, שאיכשוו פיתחו שנאה לכנענים האחרים ונלחמו בהם.

על פי הגישה הזו בתקופת הברונזה המאוחרת תנאי חייהם של הכנענים בארץ כנען הפכו להיות בלתי אפשריים. היו כמובן העשירים שהיה להם טוב, אבל רוב האוכלוסייה של הארץ, הכפריים והשכבות התחתונות באוכלוסייה העירונית, הייתה למעשה מדוכאת, ענייה, חיה תחת כיבוש. זה הביא אותה לתסיסה ולמרידה אלימה שבאה לידי ביטוי במכתבי אל עמרנה. העפירו של המכתבים הללו אינם שבטי ישראל הכובשים אלא הם המדוכאים המורדים.

על פי התיאוריה הזו הופעתו של עם ישראל בכנען זו תופעה חברתית סוציולוגית שראשית באמצע הברונזה המאוחרת והתמשכה לכל אורך הברונזה המאוחרת.

המצרים עזבו, ואז כבר לא היה שלטון מלמעלה שיגן על האליטה הכנענית. מה שקורה בכנען זו מהפיכה - האביב הכנעני, כשהאיכרים והמדוכאים של ארץ כנען מורדים נגד אדוניהם, במקרים מסוימים אפילו הרסו את מרכזי הערים בהם חיו – הנה הסבר להרס הערים הכנעניות.

אחר כך המורדים עשו צעד נוסף – ברחו להרים (שהיו ריקים בתקופת הברונזה המאוחרת), הקימו לעצמם יישובים קטנים – קומונות, שבהם אין הירארכיה, אין בתים גדולים, ומשתמשים במתכוון רק בסוגים מעטים של כלי חרס פשוטים.

יחד עם אורח החיים הפשוט התחילו לפתח גם אידיאולוגיה מبدלת. את הבריחה שלהם מהשעבוד למצרים השליטים בכנען הפכו לימים לסיפור הבריחה מהשעבוד למצרים במצרים. הכנענים היושבים בעמקים הפכו לאויביהם כשאנשי ההר (הם עצמם) הופכים בעיניהם לעם הנבחר. התחילו לפתח אידיאולוגיה הומניסטית, שוויונית שכללה, בין היתר, את הרעיון של אל אחד שברא את כל בני האדם שווים. כך התפתח בידול בין הפליטים המורדים הללו לבין הכנענים, והתפתחה אידיאולוגית הייחוד והנבחרות שלהם על ידי אל אחד וקנאי, מה שהוביל אחר כך לשבטי ישראל.

זו תיאוריה שצמחה בארה"ב בשנות ה-60. בעצם מה שמדובר כאן זו מהפיכה מרקסיסטית. הגישה זכתה למספר תומכים, אבל במקביל התפתחה גם ביקורת רבה לגביה.

התיאוריה הזו תפשה לה קונים מסוימים אבל מיד גם ביקורת רבה. הסוציולוגים ביקרו אותה בטענם שמחבריה בעצם הם לקחו תיאוריה כלכלית חברתית של המאה ה-19 לספירה וחללו אותה על המאה ה-12 לפנה"ס מבלי שהיו להם מספיק נתונים להצדיק החלה כזו מבחינה מדעית. הארכיאולוגים באו וביקרו אותה

על רקע הממצא הארכיאולוגי. הם טענו שכל הרעיון שהאוכלוסיה של מאות אתרי ההתיישבות שנמצאו בסקרים הארכיאולוגיים מקורה בהתיישבות הכפרית הכנענית בתקופת הברונזה המאוחרת פשוט אינו סביר כי לא הייתה כמעט התיישבות כפרית כנענית בתקופת הברונזה המאוחרת. גם הערים היו מאוד קטנות. שום חישוב שלוקח בחשבון את השטח המיושב בארץ בתקופת הברונזה המאוחרת אינו יכול לספק מספיק אוכלוסייה ליישוב כל האתרים שהתגלו בתקופה הבאה, תקופת ההתנחלות, והרי ברור שלא כל האוכלוסייה הכנענית מהברונזה המאוחרת מרדה בעצמה והלכה להתיישב בכפרים החדשים באזור ההר.

סיכום הביקורת לגישה הזו (שקף)

- אין לה בסיס במקרא
- אין לה עדות חוץ-מקראית
- מבוססת על הבנה לא נכונה של מושג ה"עפירו"
- זו תיאוריה חברתית של מהפכה מהמאה ה-19 שהוחלה סתם כך על המאה ה-12 לפנה"ס אינה מסבירה את המסורת המקראית
- לא הייתה די אוכלוסייה יושבת קבע בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כדי להסביר את הופעתם של כל כך הרבה אתרים בהר המרכזי בזמן כה מועט.

למרות כל הביקורת, התיאוריה "הסוציולוגית" חשובה בכך שהיא מציגה בעיות חדשות והצעות חדשות. כל מי שמנסה מעתה ואילך להסביר מאיפה הגיעו מתיישיבי אתרי ההתנחלות חייב להציע הסבר לקשר העמוק שנמצא בין תרבותם לתרבות הכנענית. איך זה שהכתב העברי הוא בעצם כתב כנעני. איך זה שבתוך הספרות העברית – התנ"ך – יש כל כך הרבה מוטיבים השאובים מהתרבות הכנענית. איך זה שבתרבות הישראלית לא מוצאים שום הד וזכר לתרבות המצרית שבקרב, על פי הסיפור המקראי, הם חיו מאות שנים. **כלומר השאלות** ששאלו מנדלוד וגוטוולד היו שאלות נכונות. התשובות שנתנו לא ממש סיפקו. ניסיון אחד לתקן את המצב נעשה על ידי וויליאם דיור – פרופ' לארכיאולוגיה בארizonה, חופר תל גור, שהיה בראשיתו נוצרי מאמין, איבד את אמונתו והתגייס. דיור קיבל חלק מהתיאוריה הזו, אבל הציע שבמקום "מהפיכה" שקרתה בזמן קצר מדובר על "אבולוציה" שארכה דורות רבים והתחילה עוד בימי אל עמרנה. ההצעה הזו מאפשרת מספיק זמן לצמיחת אוכלוסייה בסדר גודל הנדרש להסבר הממצא הארכיאולוגי. רוב הארכיאולוגים לא קיבלו את התיאוריה של דיור.

תיאורית "התקבעות הנוודים" - ישראל פינקלשטיין

זו התיאוריה האחרונה שהוצעה כתיאוריה נפרדת. הוצעה בשנות ה-80 על ידי ישראל פינקלשטיין בעקבות הסקר שלו בהר אפרים והחפירות שלו בשילה ובעזבת צ'רטא. בשילה הוא מצא, כזכור, אתר פולחן מבוצר היטב בברונזה התיכונה שלא המשיכה להתקיים כיישוב קבע בברונזה המאוחרת, אף שהמקום המשיך לשמש כמרכז פולחני ואנשים המשיכו לקבור בה את מתייהם. והנה בראשית התקופה הישראלית, מאה 12, בונים שם ע"ג העיר מהברונזה התיכונה יישוב עם בתי ארבעה מרחבים ומחסנים עם אלפי קנקני שפת צווארון. הפולחן המשיך כמובן להתקיים שם, אולי קשור במרכז הדתי של ישראל בשילה המוזכר בתנ"ך. **שילה**, על פי פינקלשטיין, מייצגת תהליך שעבר על כל הארץ. בתהליך הזה האוכלוסייה המפותחת שהייתה קיימת בכל ההר המרכזי בתקופת הברונזה התיכונה מידלדלת מאד בתקופת הברונזה המאוחרת. את ההידלדלות הזו הסביר בכך שבזמן השלטון המצרי בארץ (ברונזה מאוחרת) חלק גדול מהאוכלוסייה שחייית באזור בתקופת הברונזה התיכונה עבר תהליך של התנוודות למחצה, בין היתר כדי לברוח מחובות תשלומי המיסים והגיוס לצבא (זה דפוס התנהגות שאובחן גם בתקופות אחרות, למשל בתקופה הממלוכית והעות'ומנית). ראה בתהליך הזה מאפיין של חברה על גבול הספר שתמיד מקיימת תהליכים סימביוטיים בין האוכלוסיות של יושבי הקבע והנוודים. זה גם מה שהביא לדעתו להתייחסות ל"שאסו" בתעודות המצריות מתקופת הברונזה המאוחרת. אלו הם הבדואים של מדבר יהודה, בקעת הירדן, עבר הירדן, הגליל התחתון, עמק יזרעאל וכל מיני מקומות דומים.

האנשים האלה נשארו, על פי פינקלשטיין, "קרוב לבית" ושמרו על קשרים מסחריים עם האוכלוסייה הכנענית שנשארה במקומה. לאחר שהשלטון המצרי נעלם התחילו הנוודים האלה לחזור להתיישב מחדש בארץ. מכאן והלאה תהליך ההתיישבות של פינקלשטיין מתלכד עם מודל "החדירה השקטה" של אלט ונות. החידוש של פינקלשטיין הוא אם כן במוצא הכנעני של המתיישבים הללו. הם לא נוודים זרים שפלטו לארץ אלא אוכלוסיית שוליים כנענית שחזרת לכור מחצבתה. הוא אפילו תיאר את בית ארבעת המרחבים כאוהל בדואי הבנוי באבן. המקבילה לפחונים המקובלים היום ביישובי הבדואים.

המוצא הכנעני המשותף כמובן מסביר את הקרבה הלשונית והתרבותית של הישראלים לכנענים. הישראלים הם האאוטסיידרים של הכנענים ולכן אינם מזהים עצמם מלכתחילה ככנענים ומפתחים אידיאולוגיה נגדית. גם התיאוריה שלו היא הגיונית במידה בלבד ויש לה קשיים משלה. למשל היא אינה מסבירה את מקורותיה של המסורת המקראית הברורה והנפוצה מאד על יציאת מצרים.

על זה ניתן לומר שחלק קטן מהנוודים האלה אכן הגיעו ממצרים. הם לא היו הרוב ולכן לא השפיעו על התרבות הכנענית של האוכלוסייה, אבל הם אולי הו מספיק חזקים בכדי לעצב את הסיפור על יציאת מצרים בזיכרון הלאומי. דוגמא מודרנית לתהליך אפשרי כזה הם מקומם של אנשי העלייה הראשונה והשנייה בסיפור הציוני. הם אלה שנחשבים כמי שידו את ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. כמה הם היו? בעליות הבילויים היו בין 20 ל-50; בכל יישובי השניה נשארו בארץ כמה מאות. אבל על בסיס קבוצה מאד קטנה של אנשים עם אידיאולוגיה מאד ברורה נבנה מיתוס שגם מי שהגיע לארץ דורות אחר כך עבר תהליך שחיבר אותו אל המיתוס הזה.

דוגמא אחרת - גבולות ארץ ישראל המנדטורית, כמה שנים הם התקיימו? בין 1924 שאז הוכרזה ממלכת עבר הירדן ועד תכנית החלוקה. אבל אלה "הגבולות" עליהם מדברים כל הזמן.

כך שבהחלט אפשר לחשוב על קבוצה קטנה, מגובשת אידיאולוגית, שאולי במקור נקראה "ישראל" משום מה, שהייתה בעלת אידיאולוגיה דתית מונותיאטיסטית ברורה, שהיה לה אולי איזשהו סיפור עם מצרים, סיפור שהפך אחר כך למיתוס של "ייצאת מצרים", נכנסה לתוך ארץ כנען בתקופה של נפילת השלטון המצרי, קריסה בערי כנען, בתקופה של פלישת שבטים נוודים לתוך כנען. כל ה"ערב-רב" הזה וכל הדברים האלה יחד בסופו של דבר יצר את מה שלימים יתגבש לחברה הישראלית.

צריך לזכור שאין לנו מושג מה חשב על עצמו אדם שחי אז בארץ ישראל. האם באמת ראה עצמו כ"ישראלי"? הם היו פרוטו-ישראלים, היינו האנשים שצאצאיהם יתגבשו מאוחר יותר לעם ישראל.

אברום בורג, בהתייחסו לשאלה של "מי היה יהודי", אמר שלא כל כך חשוב מי היה הסבא שלו אלא מי היה הנכד שלו. כלומר, מי שהנכד שלו יהיה יהודי הוא בעצם היום יהודי.

ישראל ואוגרית

באוגרית נמצאו אלפים רבים של כתובות בשפה שהיא סוג של כנענית. אוגרית היא המאגר הגדול ביותר שבידינו של כתובות כנעניות. בארץ ישראל עצמה כמעט ולא שרדו כתובות מתקופת הברונזה המאוחרת. באוגרית יש סיפורים, כולל מיתולוגיה עשירה הכוללת סיפורים מפורטים על קורותיהם של אלים כמו אל, בעל, ים, עשתורת, דגן – כל האלים הכנעניים המוכרים. זו מיתולוגיה לא פחות מפותחת מהמיתולוגיה היוונית המוכרת.

אל היה שמו של אבי האלים הכנעניים. בנו הוא בעל שמאוחר יותר זוכה בכינוי "אבי האלים" בעצמו. ההנחה היא שמה שהיה מוכר באוגרית היה מוכר גם בארץ כנען, אבל פשוט אין לנו ממצא כתוב. הממצא האוגריתי מאפשר לנו להבין את האזכורים הבודדים המופיעים בתנ"ך, ולפענח את מקורם של סיפורים וביטויים מוזרים המופיעים שם כגון התנינים הגדולים, נחש בריח, נחש עקלתון, לויתן. כל אלה דברים שהתנ"ך מזכיר אך לא ממש מסביר אותם מהסיבה הפשוטה שהם היו אז נחלת הכלל ולא היו צריכים להסבר. הממצא מאוגרית שופך אור חדש על הביטויים הללו בספק מיתולוגיה מלאה למרביתם.

כותבי התנ"ך הרי לא הלכו לאוגרית למצוא חומר. זה שהם התייחסו למיתולוגיה הכנענית הזו מעיד שהיא הייתה חלק מהתרבות הכללית של ישראל בתקופת הברזל. גם השפה הכנענית של אוגרית היא שפה מאד מאד קרובה לשפה העברית המקראית.

אוגרית הייתה קרובה מחוץ לתחום השלטון המצרי ובסיום תקופתה הייתה כפופה חלקית לאימפריה החתית. היא הייתה כנענית בתרבותה אבל לא חלק מכנען כיחידה פוליטית.

הפר היה הסמל של האל בעל. די ברור שהישראלים, לפחות בשלב הראשון, לא ראו הבדל גדול בין ה' לבעל, ולכן גם הם השתמשו בפר כסמל לאלוהיהם. הפירוש של השם "בעל" זה כוח, אדון, והישראלים מהר מאד החלו לקרוא לאלוהיהם בשם אדון, ויש אפילו מספר מקומות בתנ"ך מהם רואים שישראלים קראו לו בשם בעל. למשל, בדברי הימים א' ט מסופר שאול קרא לבנו "אשבעל" והרי בשום מקום לא נאמר שאול היה עובד אלוהים זרים. (מחבר ספר שמואל קרא לו מפיושית כי הוא אכן ראה בבעל אל זר). גם אחד מבניו של דוד נקרא בספר דברי הימים "בעלידע" שהחלף בספר שמואל ל"אלידע".

קריאה מומלצת – God Knows, הספר של ג'וזף הלר (מחבר מלכוד 22) על דוד המלך

סיכום

- באופן כללי, העדות הארכיאולוגית אינה תומכת בתיאורית "הכיבוש הצבאי"
- נראה כי "חדיירה שקטה" מספקת מודל סביר להבנת התהליך, אבל לא מקור לאוכלוסייה עצמה.
- ה"תיאוריה הסוציולוגית" מצביעה על מידה גדולה של המשכיות תרבותית ולשונית בין הכנענים לישראלים, ואולי על מקור של חלק מהאוכלוסייה, אבל כנראה לא של כולה
- גם תיאורית "התקבעות הנוודים" נותנת הסבר חלקי בלבד למקור האוכלוסייה.
- אף אחד מן ההסברים הללו לא נראה מספק כשהוא עומד לבדו.

השורה התחתונה היא שאיננו מסוגלים היום לדבר על כך שהאוכלוסייה שתיקרא לימים העם הישראלי באה ממקור אחד. מדובר כנראה באוכלוסייה מעורבת, אולי חלקה בא מבחוץ, אולי חלקה היו נוודי מדבר, בהחלט סביר שחלקה ממוצא כנעני, שהוטמעה באוכלוסייה. זה היה תהליך ממושך שלקח מאתיים שנה.

גם כאשר הסיפור התנכי על אופי כיבוש הארץ איננו תיאור היסטורי אלא תיאור אידיאולוגי תיאולוגי, ברור שההיסטוריונים הדוטרונומיסטים - מחברי ספרי יהושע, שופטים, ושמואל - בהחלט הבינו או ידעו את התוצאה הסופית של התהליך. העובדה היא שהאזורים שבהם הם מתארים את ההתנחלות הישראלית ושבתאורים שלהם הם אלו שנכבשו על ידי הישראלים, הם כמעט בדיוק אותם שבהם נמצאו העדויות הארכיאולוגיות להתיישבות הפרוטו-ישראלית בתקופה הזו.

כלומר גם אם אין הסכמה בין הסיפור המקראי לעדויות הארכיאולוגיות לגבי תהליך ההתנחלות כן יש התאמה די טובה בין השניים בתוצאה של ההתנחלות - באזור ההר המרכזי של ארץ כנען מתיישבת קבוצה של אוכלוסייה שיש לה סממנים ייחודיים ושהיא נבדלת מהאוכלוסייה הכנענית שבעמקים ובמישור החוף. עמים חדשים - הארמים, עמי עבר הירדן, הכנענים הפניקים -

בסופו של דבר מרבית ארץ כנען הפכה להיות ארץ ישראל. החלק הצפוני של ארץ ישראל, מה שהיום נקרא סוריה, הפכה להיות ארץ הארמים עם בירתה בדמשק. גם הארמים כנראה הם בעלי מקורות אוכלוסייה דומים לעם ישראל, וגם הם, כנראה, עברו תהליכי התיישבות והתנחלות דומים לאלה שעברו הישראלים. לא ברור לחלוטין שיש קשר הדוק בין הארמים לאמורו של הברונזה התיכונה, למרות שהשמות הם בעלי אותן האותיות.

גם בעבר הירדן המזרחי קמו שבטים שהפכו לממלכות - אדום, מואב, עמון - שגם הם מוצאם דומה לזה של הישראלים (זה משתקף גם בתנ"ך) וגם הם עברו תהליך דומה של התגבשות לעם בתנאים קצת שונים.

לעומת זאת, באזורי העמקים ובמישור החוף המשכו לחיות כנענים. חלק מהערים הכנעניות - מגידו, חצור, בית שאן, גזר, ירושלים נבלעו בסופו של דבר על ידי הישראלים. אבל אלה לאורך מישור החוף מעכו צפונה -

צור, צידון, גבל, וארווד היו ארבע ערים כנעניות חשובות שהמשיכו להיות כנעניות לכל אורך תקופת הברזל. המשיכו לעבוד את האלים הכנעניים, דיברו וכתבו כנענית.

היוונים קראו לאותם כנענים שלאורך מישור החוף הצפוני בשם פניקים. התנ"ך קורא להם צידונים. היום במחקר אנו נוהגים לכנותם פניקים כי זה נוח לנו. הם לא קראו לעצמם פניקים אלא כנענים. הפניקים האלה דווקא בתקופת הברזל התחילו לפתח לעצמם תרבות מובהקת של ימאות – סחר ימי, נווט ימי, התיישבות לאורך החופים. הפכו להיות הסוחרים המובהקים בים התיכון בתקופת הברזל. כל הסיפורים בתנ"ך על הקשר שבין שלמה המלך וחירם מלך צור, בלי להיכנס לוויכוח על האמיתות ההיסטוריות שלהם – זה הרקע שלהם. הם יצרו מושבות בים התיכון – בקפריסין, ביון, באיטליה, בסרדיניה, בצפון אפריקה (קרתגו), בספרד (ברצלונה, מלגה) ואפילו חצו את מיצר גיברלטר לאוקיינוס האטלנטי (קדיס). יש הטוענים שאפילו הגיעו לאמריקה הרבה לפני קולומבוס.

קרתגו הייתה מושבה פניקית שהרבה יותר מאוחר התפתחה לאימפריה שנלחמה ברומא. שמו של המצביא שלה – חניבעל – משקף את האל בעל. זו הייתה עיר כנענית לכל דבר – ההופעה, הכתב, הדת. בסופו של דבר מי שהוריש את הפניקים כסוחרים של מזרח הים התיכון היו היוונים. מי שהביס אותם כסוחרים של מערב הים התיכון היו הרומאים. אם חניבעל היה מנצח את רומא אז האימפריה הפונית-פניקית הייתה משתלטת על כל אירופה והשפה הנפוצה באגן הים התיכון הייתה השפה הכנענית!

ספר שופטים

ספר שופטים "מכסה" את התקופה שבין כיבושי יהושע לתקופת הממלכה. המציאות המוצגת בה היא – שבטי ישראל בהר, מוקפים בעמקים בכנענים, בפלישתים ובאחרים העוינים להם. **הספר מתאר** חברה ישראלית מבוזרת, אפילו לא שבטית אלא המולתית. כל קבוצה מנהלת את חייה בנפרד. אין מרכז פולחני, אין מרכז פוליטי. מציאות של פירוד, חוסר אחדות וחוסר הנהגה. פה ושם קם איזשהו מנהיג כריזמטי שמאגד סביבו קבוצות שונות.

הספר מציג את ההיסטוריה כפוסט-איחוד, דהיינו, הגישה של מחברו היא שבתקופת הכיבוש העם היה מאוחד ומונהג על ידי מנהיג – יהושע, ורק אחר כך חל פילוג. אבל אנו ראינו שכל מה שקדם להתנחלות אין לו ממש סימוכין היסטורי. זאת אומרת ע"פ המחקר לפני ימי המלוכה מעולם לא הייתה אחדות במה שלימים ייקרא העם הישראלי.

אבל בכל זאת ספר שופטים מציג את ישראל בתור עם. על פיו היה ניסיון ליצור הנהגה מרכזית לאחר יהושע כאשר האל בוחר ביהודה, אבל אחר כך כל אחד פועל לבדו. רק שבט יהודה (עתיניאל בן קנז) מצליח להשתלט על כל נחלתו.

עיקר הספר (ב', ו-ט"ז, ל"א), שלעיתים מכונה "ספר המושיעים", הוא: לאחר מות יהושע (שוב!) העם חוטא ונענש בכך שאויביו משתלטים עליו. ומכבידים ידיהם עליו. העם זועק לאלוהיו וזה שולח 12 מושיעים (רק על דבורה נאמר במפורש שהייתה שופטת) שגוברים על אויביהם ו"שופטים" את ישראל. כל עוד המנהיג חי העם עובד נאמנה את האל ומיד לאחר מותו של כל שופט הסיפור חוזר מהתחלה.

הספר מסתיים בשני סיפורים חריגים: כיבוש העיר ליש ע"י שבט דן, וסיפור המלחמה הפנימית בין השבטים לשבט בנימין – סיפור "פילגש בגבעה".

מבחינה ספרותית ספר שופטים היא יצירת מופת. הסופר היה אומן מדרגה ראשונה. זה כמו בן לא אומר שמה שמסופר בו זו היסטוריה.

האמת המצערת – אין באפשרותנו להוכיח ולזהות מבחינה ארכיאולוגית או היסטורית אף אחד מהסיפורים המופיעים בספר שופטים! לא שמשון, לא ברק ודבורה, לא גדעון. חלק מהסיפורים בבירור אינם הגיוניים, אבל חלקם כן על רקע התקופה והמקום.

רוב הסיפורים הם מקומיים – מתרחשים באזור מצומצם, ועם זאת עורך ספר שופטים לוקח אותם והופך אותם לסיפור לאומי כשהוא מספר שהשופט הופך למנהיג של כל העם. שופט כאן אינו במשמעות דייני! זה שם נרדף למנהיג.

הסיפורים מוצגים כאילו קרו ברצף המכסה כמעט 400 שנה. בפועל, רוב מייני השנים הם מספרים טיפולוגיים, בד"כ כפולות של ארבעים, ולכן אין סיבה לא לחשוב שהם התרחשו, בחלקם, במקביל.

דוגמא – סיפור אהוד בן גרא – מסופר שעגלון מלך מואב השתלט על "עיר התמרים" (כנראה יריחו). לא יודעים מיהו עגלון ולא מהי מואב של התקופה הזו. התנ"ך מספר שכיבוש יריחו הביא לשליטתו של עגלון על כל ישראל! לא ברור מדוע כיבושה של עיר כמו יריחו מביא לשליטה כל כך נרחבת של הכובש.

מי שמגיב לדיכוי הזה הוא אדם משבט בנימין (שיריחו נמצאת בשטחו) – אהוד בן גרא, איטר. זה לא במקרה שאיש ימיני (איש בנימין) מוצג כאן דווקא כשמאלי. אגב, זה לא המקום היחיד בו נתפשים אנשי בנימין כאיטרים. לאחר שאהוד מחסל את עגלון (העגל, השמן) היושב בשירותים ונמלט. אז מסופר שהוא קורא לבני בנימין ואפרים, אלה הודפים את המואבים מעבר לירדן, ואז מסופר ש"ישראל" שולטת במואבים שמונים שנה. איך פתאום ישראל מופיעה? לא ברור. המחבר כאן לוקח סיפור מאד מקומי, נגיד בין אנשי רמאללה לאנשי יריחו, ונותן לו נופך לאומי שבו כל העם כבר חלק מהסיפור.

יש 12 שופטים כמספר שבטי ישראל. מתוכם יש שישה "גדולים" שיש לנו לגביהם הרבה פרטים – עתניאל, אהוד, דבורה וברק, גדעון, יתח ושמשון. הפלא ופלא - הם מופיעים בסדר גיאוגרפי מדויק מדרום לצפון (שמשון מתייחס לזן שעבר צפונה). ששת השופטים הקטנים האחרים משובצים בין לבין, אבל גם הם מופיעים בסדר הנכון. אם הסדר הוא גיאוגרפי אזי ברור שהוא לא היסטורי. המחבר רוצה להגיד לנו משהו בסדר המיוחד הזה.

כל אחד מייצג סוג שונה של הנהגה – חלק מנהיגים לאומיים (אהוד בן גרא), חלק שופטים (דבורה הנביאה), חלק עפירו שלרשותם צבא זמין (יפתח הגלעדי), חלק סתם בריון (שמשון). מה שנאמר כאן זה שבתקופה הזו גם ניתנו לעם ישראל כל האופציות לבחירה בסגנון הנהגה המועדף, וגם לכל שבט הייתה הזדמנות לקחת את הנהגה, אבל אף אחד מהניסיונות האלה לא צלח, ובשורה התחתונה – "איש הישר בעיניו יעשה". זה מוביל לפתרון המתבקש – הנהגת מלוכה.

יש עוד שתי מגמות בספר שופטים, מגמות שכחלק מהאנרכיה הכללית אותה מציג הספר הן סותרות זו את זו:

מצד אחד, מתחילת הספר ולאורכו האחדות הולכת וגוברת בין השבטים, יש יותר ויותר שיתוף פעולה - מעתניאל בן קנז הפועל לבדו, דרך אהוד הקורא לעזרתו את אפרים, דרך ברק ודבורה המלכדים תחתיהם שלושה שבטים, גדעון המלכד ארבעה שבטים, ובסופו של דבר בסיפור האחרון של הספר - פילגש בגבעה מתלכדים 11 שבטים.

המגמה ההפוכה היא שכלל שמתקדמים בספר שופטים המלחמות הבין-שבטיות גם הן הולכות ומרבות. בהתחלה אלו הם אנשי אפרים שכועסים על גדעון מדוע לא בא לעזור להם, אחר כך זו דבורה הנביאה שמקללת את השבטים שלא השתתפו במערכה, אחר כך אנשי אפרים באים בתלונות ליפתח שיוצא נגדם במלחמה ומצווה להרוג בהם במעברות הירדן (מבחן ההיגוי שיבולת-סיבולת). בסופו של דבר, בסיפור פילגש בגבעה, 11 שבטים מתאחדים אמנם אבל על בסיס רגש אנטי לשבט ה-12, שבט בנימין. מתפתחת מלחמה שלמה בין 11 השבטים לשבט בנימין, מלחמת השמדה נגד שבט בנימין. זב כמובן מוביל את הקורא למסקנה שאי אפשר להמשיך ככה והפתרון היחיד הוא - מלחמה.

מי שכתב את ספר שופטים הכיר היטב גם את התקופה - ראשית תקופת הברזל - הן בתיאורים של החיים החברתיים שתואמים בהחלט את המציאות של התקופה, והן את הגיאוגרפיה - פרישת האוכלוסייה הישראלית והכנענית. לכן גם קל להדריך בשטח את הסיפורים הללו - טיול בעקבות שופט זה וזה. זה כמובן לא מעיד על אמיתותם ההיסטורית של הסיפורים.

ספר שמואל

ספר שמואל מציג את הפתרון למשבר שבו סיים ספר שופטים. חלקו הראשון עדיין שייך לתקופת השופטים וללחץ שלוחצים הפלישתים את ישראל.

פרק א' מציג את אלקנה ממשפחת צוף שבשבט אפרים, עם סיפור דומה לאלה שקראנו בספר שופטים - סיפור חנה העקרה ותפילתה לאל. זה חלק מהעולם הפטריארכלי שבו אישה המגיע ממשפחה זרה לבית בעלה שווה פרופורציונית למספר הבנים שהיא תורמת לשבט.

הבן הנוול נקרא שמואל עם הסבר קצת מוזר - כי מהשם "שאלתי" שזה זורק אותנו בעצם לשם שאלו ולא לשם שמואל. לאחר שהילד נגמל היא מוסרת אותו כתשלום עבור חובה לאל לידי עלי הכהן. כאן היא מוסרת את הילד לצמיתות לאל, והוא הופך להיות שוליה לעלי הכהן במשכן בשילה.

שילה היה המקום שבו יהושע הציב את המשכן בסוף כיבושיו. כל ספר שופטים היא כלל לא נזכרת פרט לסיום האירוע האחרון בספר - סיפור פילגש בגבעה.

המסורת היהודית הבינה מתוך כך שהמשכן ישב בשילה כל תקופת השופטים, כלומר ששילה שימשה כמרכז הפולחני כמעט 400 שנה! לנו לא ברור כלל שבתקופת השופטים היה מקום פולחן מרכזי אחד לעם ישראל.

אולי שילה הייתה מרכז פולחני למשפחות שישבו באזור אפרים.

על עלי הכהן לא ידוע כלום. לא נזכר הייחוס שלו, למרות שהמסורת היהודית קושרת אותו לזרע אהרון. כהן במקרא הוא תיאור תפקיד - אדם שמכהן לפני האל - ולא בהכרח ייחוס משפחתי. המסורת היהודית יוצאת מתוך הנחה שכהנים הם מזרע אהרון, אבל זה לא תמיד בהכרח נכון. ירבעם בן נבט ממנה כוהנים שמצוין במפורש שאינם מבני לוי. רק מימי בית שני ואילך כל הכוהנים צריכים להיות מצאצאי אהרון שהוא משבט לוי.

יום אחד שמואל שומע שקוראים לו ועלי מסביר לו שמי שקורא לו זה האל. אז שמואל מתגלה בתור נביא. אחר כך מסופר שכל ישראל מוזן ועד באר שבע מגיעים לשילה לשמוע את דברי שמואל. זו כנראה הפעם הראשונה ששילה חוזרת להיות מרכז לאומי לכל שבטי ישראל.

בספר שמואל המרכז לא נקרא משכן או אוהל מועד כמו קודם אלא "בית השם", כלומר מקדש. על פי המסורת מדובר במקדש בנוי אבן עם כיסוי מנד מהמשכן המקורי. כמובן אין שום שריד ממשי שנמצא באתר, לא בראש התל ולא בכל מקום אחר. יש ויכוח איפה בדיוק צריך המשכן היה להיות ממוקם שם. כזכור, יש בשילה בהחלט יישוב יחסית מרכזי בתקופת הברזל, אבל שום דבר שמצביע על מרכזיות פולחנית מיוחדת בתקופת הברזל.

מלחמת אבן העזר - ישראל יוצאת למלחמה מול הפלישתים החונים באפק. ישראל יושב ב"אבן העזר" לא ברור איפה בדיוק. ברור שזה צריך להיות קרוב לאפק. פינקלשטיין חשב שע"זבת צ'רטא יכולה להיות אבן העזר. זו השערה שקק"ל אימץ אותה בשלטיו במקום.

זו תקופה שהפלישתים מתפשטים צפונה מנחל שורק עד לירקון מתל קסילה עד אפק.

בקרב הראשון ישראל מובסת ועולה אז הרעיון להביא את ארון הברית משילה לשדה הקרב לסיוע במערכה שניה. יחד עם הארון יוצאים שני בני עלי, ובמערכה השנייה שוב מובסים הישראלים וארון הברית נופל לידי הפלישתים. נהרגים 30 אלף ישראלים (לא ממש צריך להתייחס למספר הזה ברצינות), ארון הברית נופל בשבי ושני בני עלי נהרגים. פליט אחד, איש ימיני, רץ להודיע על התבוסה לשילה, ושם עם שמעו את הבשורה על ארון הברית עלי נופל אחורה, שובר את המפרקת ומת. (בדיוק ברגע הזה נולד לו נכד - השושלת לא נכרתת ובגלל שחולל כבוד ישראל הוא נקרא "אי כבוד").

הסיפור המקראי מכאן ואילך מתמקד בקורות ארון הברית בשבי הפלישתים. התפישה הדתית אז זיהתה את ניצחון הפלישתים על ישראל כניצחוננו של דגון על אלוהי ישראל, ולכן הפלישתים מביאים את ארון הברית כשלל לפסל האל דגון במקדשו באשדוד. למחרת בבוקר הם מוצאים את פסל דגון שוכב לפני ארון הברית בתנוחת השתוות. הם משיבים אותו בחזרה למקומו אבל למחרת שוב מוצאים אותו על הרצפה כשהפעם ראשו ושתי כפות ידיו כרותות ומונחות על מפתן החדר. מכאן ואילך, אומר מחבר ספר שמואל, לא העזו הכוהנים ואיש מאנשי אשדוד לדרוך על מפתן מקדשו של דגון.

אנחנו לא מכירים את מקדש דגון באשדוד, אבל במקדש הפלישתי שנחשף בתל קסילה, בשכבה הראשונה וה-3 של המקדשים, סף הכניסה מוסתר על ידי אבן גדולה, וזה כנראה רמז לכך שמחבר הסיפור המקראי הכיר

את הנהוג של הפלישתים שלא לדרוך על מפתן הכניסה למקדש, והשתמש בכך בבואו לתאר את ניצחון אלוהי ישראל על אלוהי הפלישתים.

הארון עושה צרות לפלישתים בהביאו עליהם מגיפות, והם מחליטים לבחון האם מגיפות אלה הן מעשה ידי האל. הם שמים את הארון על עגלה רתומה לשתי פרות ומשלחים את הפרות לדרך בכדי לבחון לאן ילכו מרצונן החופשי. הפרות הולכות מיד ישר ליישוב הישראלי הקרוב – בית שמש, לשדהו של יהושע בן השמש. משם הארון נשלח, לאחר זבח גדול, לקריית יערים, שם הוא נשאר עשרים שנה עד שדוד מעלהו לירושלים. התנ"ך לא מספר לנו מה קרה בינתיים בשילה. היא נעלמת מהסיפור המקראי. בירמיהו פרק ז', ממש ערב חורבן בית ראשון, מסופר שירמיהו מתווכח עם אנשי ירושלים שסומכים על כך שהאל לא ייתן לעיר הקודש ליפול לידי אויביהם. ירמיהו אומר להם – לכו וראו מה עשיתי לשילה. לא ברור מתי היה חורבנה של שילה, אבל בהחלט ייתכן שזה היה ממש עם סיום מלחמת אבן העזר. בחפירות של פינקלשטיין בשילה נמצא המצב כעת הוא שהפלישתים שולטים בישראל. זו עדיין תקופת השופטים, וכמו בספר שופטים אלוהים שולח לישראל מושיע – שמואל.

שמואל א' ז' – שמואל אוסף את העם במצפה, לוקח אבן גדולה, נוסך עליה מים, ואומר "זאת אבן העזר כי עד כאן עזרנו אלוהים". זו סגירת מעגל שנפתח בתבוסה הישראלית באבן העזר, למרות שמדובר כאן על שני מקומות שונים!

במערכה הצבאית שמואל מנהיג את ישראל וכובש מחדש את האזור שהפלישתים השתלטו עליו. אלה נדחקים חזרה לתחומם המקורי הקטן במישור החוף הדרומי. אז כתוב - "ויהי שלום בין ישראל והאמורי". מה קשור האמורי לעניין? בכל האזור הזה יש עיר כנענית=אמורית אחת חשובה שלא נכבשה – גזר. ייתכן שבהתפשטותם צפונה אל נחל הירקון הפלישתים השתלטו גם על גזר. כלומר כוונת המספר כאן היא שבניצחון ישראל הצליחו גם כנעני גזר להשתחרר מעול הפלישתים.

גזר הייתה העיר האמורית שהביאה לנדידתו של שבט דן צפונה – לא הפלישתים! **שמואל** הופך להיות שופט מחוזי. כתוב שהוא שופט את כל ישראל, אבל בעצם תחומו מצטמצם לתחום בנימין ויהודה שבו הוא הולך וסובב מידי שנה, בדיוק כמו יתר השופטים. שמואל שפט בעצם על שבט וחצי. אולי כסמכות דתית הוא כובד מן ועד באר שבע, אבל כמנהיג אזרחי שלט על שטח מאוד קטן. **שאל והאתונות** – "העם" בא אל שמואל למצפה ומבקש את שינוי שיטת הממשל למלוכת קבע כמו בכל מדינה נורמאלית אז. שמואל לא אוהב את הרעיון הזה, אבל העם מתרץ את הבקשה בכך שהבעיה שלו היא לא עם שמואל עצמו אלא עם בניו (יש כאן אירוניה של מחבר הספר כי הרי בבקשו מלוכה העם מקבל על עצמו הנהגה תורשתית!). האל אוסף על שמואל את מילוי בקשת העם, ... עוברים (פרק ט') לסיפור חדש לגמרי – סיפור שאל והאתונות.

שאל הולך ומחפש את אתונות אביו עד שהוא מגיע לביתו של שמואל ברמה. הוא מתייאש ורוצה לחזור לביתו, אבל נערו מציל את המצב בעיצומו לו ללכת לקבל חוות דעת משמואל. כשהם מגיעים לרמה שאל הולך להתייעץ עם שמואל וזה לוקח פח שמן ושופך על ראשו ובכך מושח אותו למלך. מכאן המילה "משיח". שמואל מסביר לשאל שהוא נבחר על ידי האל להיות מלך ישראל, שולח אותו לנבעת האלוהים (כנראה גבעון) ונותן לו שורה של סימנים שאם יתמלאו בדרכו לשם יוכיחו לו שאכן הוא הוא שנבחר על ידי האל למלך על ישראל.

שמואל משיב את שמואל לשמור את משיחתו למלך בסוד כי כנראה היה נציב פלישתי בגבעון. המצב הוא שפלישתים ממש שולטים בישראל, ושמואל לא רוצה להרגיז אותם על ידי הבשורה הפומבית על מלכות שאל. כלומר עבר זמן מאז הניצחון הגדול של שמואל כשופט על הפלישתים, ואלה כבר חזרו והשתלטו על גב ההר. שאל כדי לבסס את ממלכתו צריך לצאת למלחמה נגד הפלישתים.

שמואל אוסף את העם במצפה ומציג להם את המלך שמשח עבורם. אז מתחיל הסיפור הבא. **שאל** חורש בשדה שלו, כנראה עוד לא ממש מלך, ובינתיים מתפתחת סיטואציה בעבר הירדן כשנחש מלך עמון תוקף את העיר יבש גלעד. בסוף מלחמת פילגש בגבעה חיתנו בכוח את בנות יבש גלעד עם גברי שבט בנימין (שיתר השבטים נשבעו לא לתת להם כלות מבנותיהם), וגם הרשו לגברי בנימין לחטוף נשים מהנשים המחוללות בכרמים בשילה (זה מקור המנהג של ט"ו באב, חג האהבה). עמון נותן לעיר אולטימטום – או שייכנעו (ואז יעקור את עין ימין של כל מי שנכנע אבל ישאירו בחיים) או שהוא ישמיד את כולם בחרב. הם מבקשים ארכה של שלושה ימים לגיוס תגבורת מקרב שבטי ישראל. שאל שומע מה קורה, לוקח את הבקר שלו, מנתחו ל-12 חלקים – אחד לשבט – ואומר שכך ייעשה לבקרו של כל מי שלא יתייצב למערכה בהנהגתו. האיום משפיע ולמערכה מתייצבים 300 אלף איש מיישראל ו-30 אלף איש מיהודה. הם מתייצבים בבזק שבצפון השומרון, חוצים את הירדן ומושיעים את יבש גלעד.

כך לשאל יש הצלחה צבאית ראשונה באמתחתו. משם הוא יורד לגלגל ושם שמואל ממליך אותו. שמואל א', י"ג - כעת מגיעים למלחמת שאל בפלישתים – קרב מכמש, זו מלחמת העצמאות של שאל. שאל נמצא בגבע (אדם של היום), הפלישתים במכמש. לשאל אין נשק כי מסופר שלפלישתים היה מונופול על החרושת. מזה יש מי שמוסיק שהפלישתים הם אלה שהכניסו לארץ ישראל את השימוש בברזל, אבל זה לא ממש מוכח. ראשית, לא ברור שהכוונה במילה "חרושת" כאן היא לחרושת ברזל דווקא. שנית, היתרון של הפלישתים הוא בארנון. הם לא נתנו לישראלים אפילו לתקן בעצמם, לא כל שכן לייצר, כלי חקלאות.

בסופו של דבר אחרי מעשה הגבורה של יונתן שמשלטי פאניקה בקרב הפלישתים שאל מצליח לסלק את הפלישתים משטח ישראל. זה לא ניצחון מוחלט כי מיד אחרי מערכה בעמלקים שאל נאלץ לצאת למערכה נוספת כנגד הפלישתים – קרב עמק האלה.

לקרב נגד העמלקים הייתה מטרה ברורה – לנקום בעמלקים ולהשמידם כליל. שאל נמצא אותם אבל לא הורג את אגג מלך עמלק וקצפו של שמואל יוצא עליו (בפעם השנייה) בשל כך.

מכאן והלאה רוח האל עוברת משאל לדוד. גם הסיפור המקראי הולך ומתמקד יותר בדוד.

התנ"ך מתאר את שאול כאילו שלט על כל ישראל ויהודה. חוקרים רבים מניחים לכן שהוא שלט על שטח פחות או יותר רציף עם מספר מובלעות כנעניות ופלישתיות בתוכו, אבל היסטורית זה לא נכון. בשום מקום בתנ"ך לא מסופר ששאל כבש שטחים חדשים או בכלל שלט בטריטוריות שמחוץ לנחלות השבטים המקוריות. לא מסופר שאי פעם רגלו דרכה בגליל!

המערכה האחרונה של שאול הייתה בגלגוע. מה הם עשו שם? כנראה שאול הוא שרצה אז להתחבר לשטחי השבטים הגליליים, והפלישתים יצאו כנגדו שם. בבקשו להתחבר לגליל תוך כיבוש הערים הכנעניות שבדרכו ולשלוט כך על דרך הים העוברת בעמק יזרעאל ראו הפלישתים איום ממשי כנגדם. שאול הוא שלב ביניים בין השופטים לממלכה אמיתית. ממלכת שאול שלטה בפועל רק על אזור ההר המרכזי, אולי קצת בעבר הירדן. זו לא הייתה ממלכה אמיתית. עיר בירתו הייתה גבעת שאול (אולי הגבעה של סיפור פילגש בגבעה) – תל אל פול. כל מפקדיו היו בני משפחתו. זו לא הייתה ממלכה מסודרת. היא נעדרה צבא קבע.

דוד - עד פרק ט"ו הדמות המרכזית של הסיפור היא דוד ולא שאול. בעקבות הקרב עם גוליית הוא הופך להיות גיבור לאומי, מתחתן עם מיכל בת שאול, הופך להיות חתן המלך וחלק מהממסד, החבר הכי טוב של יונתן יורש העצר.

כך זה עד ששאל מתחיל לקנא ולפחד. דוד ויונתן חושדים ששאל הולך להתנכל לדוד, ולכן דוד בורח מחצר שאול. הוא בורח למדבר, אוסף אליו קבוצה של 400 או 600 אנשים, והופך להיות עיפירי – ראש של כנופיה. מסתובב במדבר יהודה ובהר חברון, חי מגביית דמי חסות, שכיר חרב. יש כמה וכמה מקרים שבהם שאול כמעט תופש את דוד. יש גם כמה מקרים שבהם דוד יכול היה להרוג את שאול אבל נמנע מזה. המחבר של ספר שמואל טורח להדגיש בפנינו, כמובן, שהאיש הרע בסיפור הוא שאול ושהאיש הטוב הוא דוד. בסופו של דבר דוד מבין שבמוקדם או במאוחר זרועו הארוכה של החוק, קרי שאול תגיע אליו. הוא חוצה את הקוים, מתייצב אצל אכיש מלך גת ומציע את שירותיו כשכיר חרב.

בפעם הראשונה יועצו של אכיש מתנגדים להצעה ומזכירים לאכיש שדוד הוא הוא שהרג בזמנו את גוליית. דוד עושה את עצמו משוגע, ואז אכיש אומר את המשפט המפורסם "החסר משוגעים אנוכי" ושולח אותו לדרכו. בפעם השנייה דוד פונה באופן אישי יותר לאכיש וזה מציע לו עסקה שבה דוד לא יהיה בגת אלא יישלח על ידי אכיש לנגב, לצקלג (אין זיהוי וודאי, איזשהו תל אי שם במערב הנגב).

דוד משרת את אכיש בצקלג. יש לו שם שלושה תפקידים: הראשון הוא לשמור על הגבול הדרומי של השטח הפלישתי מפני נוודי המדבר. השני הוא להציק לכפרים הישראליים שבדרום מערב יהודה כחלק ממלחמת ההתשה שמנהל אכיש כנגד מלכות שאול (את זה מספר התנ"ך שדוד לא עשה, ובמקום זה פשט על כפרים של שבטי המדבר, לקח מהם שלל, וסיפר לאכיש שפשט על כפרים של יהודה). המצב הזה לא נמשך כנראה יותר מידי זמן כי יש גבול כמה ניתן לעבוד על כולם. התפקיד שלישי – כוח עתודה צבאי לפלישתים.

בסופו של דבר, כאשר הפלישתים יוצאים למלחמה בגלגוע נגד שאול, דוד ואנשיו מתייצבים ככוח לוחם בשירות הפלישתים כנגד ישראל. מה שמציל את המצב היא העובדה שיתר המנהיגים של הפלישתים מכריחים את אכיש להימנע מלשתף את דוד ואנשיו בקרב. הם חששו כמובן מעריקה אפשרית במהלך הקרב. אכיש שולח בצער רב את דוד בחזרה לצקלג, ובזמן שנערך קרב הגלגוע ושאל נופל על חרבו דוד חוזר לצקלג, ומגלה שחבורת עמלקים פשטה על העיר ולקחה שבוי את נשותיהם של דוד ואנשיו. הוא יוצא כנגדם במרדף, משיג אותם, מחסל אותם ולוקח שלל. את השלל הזה הוא שולח לכל אזור יהודה, כלומר, הוא כבר מכין את השטח לחזרתו לתחומי יהודה.

אחר כך מגיע בחור עמלקי אחד ומספר לדוד שהוא היה עד לרגעיו האחרונים של שאול. על פי סיפור הנער, כשהבין שאול שהסוף הגיע הוא פנה אל הנער וביקשו להרוג אותו וזה מילא את בקשתו, הרגו והביא לדוד את כתרו ואת האצעדה שעל ידו – סמלי המלכות. זה כמובן בניגוד לסיפור הקודם שעל פיו שאול התאבד בנפילה על חרבו.

בגלל שהעו לשלוח ידו במלך המשוח של ישראל דוד מצווה להרוג את הנער שהוא העמלקי האחרון המוזכר בתנ"ך. בכך השלים דוד את המשימה ששאל נכשל בה בחמלו בזמנו על אגג העמלקי, והוכיח כך שביכולתו לעשות את מה ששאל נכשל בו.

סמלי השלטון של שאול עוברים לדוד. הוא מקונן את קינת דוד המפורסמת על שאול ובניו, מתייעץ עם האל בדבר מעשיו לעתיד, וזה מאשר את תכניתו לחזור ליהודה. דוד נכנס לחברון ומכריז על עצמו כמלך יהודה. באותו זמן אבנר בן נר, דוד ושר צבאו של שאול, לוקח את הבן האחרון שנשאר לשאול – מפיבושת (בספר דברי הימים הוא נקרא אשבעל), מבריא אותו למחניים שבעבר הירדן, רחוק מהפלישתים, וממליך אותו וירטואלית על כל נחלות ישראל, למעט יהודה.

ברור מהסיטואציה שכאשר דוד הופך להיות מלך יהודה וחברון הוא עושה את זה ברשות ובסמכות של הפלישתים. מבחינתם זה היה נוח שדוד, שכיר החרב שלהם, ישלוט ברשותם ביהודה, והם יתפנו להתעסק עם יורשו של שאול - מפיבושת. כנראה שלדוד היו תכניות אחרות, אבל בשלב הזה הוא מסתיר אותן מפני הפלישתים.

אז מוצאת מלחמה בין דוד ואנשיו ומפיבושת ואנשיו. למעשה זו הייתה מלחמה בן יואב בן צרויה שר צבאו של דוד לבין אבנר בן נר, שר צבאו של מפיבושת. ספר דברי הימים מגלה לנו שצרויה הייתה אחותו של דוד, כלומר שדוד הוא דודו של יואב. יואב ושני אחיו הצעירים ממנו - אבישי ועשאהל היוו את ההנהגה הצבאית של דוד. מולם עומד אבנר בן נר, דודו של שאול. כלומר, אצל דוד המנהיג הצבאי הוא האחייך, אצל מפיבושת זה הדוד של האבא – פער דורות עצום.

התנ"ך מספר על מלחמה בת שנתיים בין הצדדים, אבל מתאר רק קרב אחד הנערך בגבעון שבנחלת בנימין, חלק מנחלת מפיבושת. שני הצדדים מתייצבים בשני עברי הבריכה בגבעון. (בגבעון מצאו מפעל מים גדול מתקופת הברזל ב', ולכן, למרבה הצער, זו לא הבריכה מימי דוד).

בכל אופן המנהיגים מחליטים שישחקו הנערים לפנינו" ועל פי זה יוחלט מי ניצח בקרב הזה. בסוף הקרב אנשי מפיבושת מגורשים בחזרה למחניים בעבר הירדן, ועשאהל, קל הרגליים, יוצא במרדף אישי אחרי אבנר.

כאשר כמעט השיגו, אבנר מסתובב ומציע לו שיפסיק את המרדף כי הוא לוחם מנוסה וחזק ממנו ואם עשאה לא ישיגו לא תהיה לו ברירה אלא להרגו. עשאהל מתעקש ואכן נהרג על ידי אבנר. זה מביא את יואב להישבע לנקום נקמת דם את אבנר.

מתישהו אחרי הסיפור הזה אבנר נכנס למו"מ עם דוד על כניעה. זה נעשה כנראה בסמכות וברשות של מפיבשת, כי חלק מהתנאים בהסכם הם שדוד מקבל בחזרה את מיכל אשתו, למרות שכבר השיאו אותה למישהו אחר.

כמעט סגרו את העסקה אבל אז יואב מחסל את אבנר ומפוצץ אותה. איש בושט נשבר ואז מחוסל על ידי שני אנשים שלו המביאים את ראשו לדוד. גם הם מוצאים להורג על ידי דוד, בתואנה ששלחו יד במלך ישראל. לבסוף באים כל שבטי ישראל לדוד לחברון ומבקשים ממנו לרשת את מלכות שאול. דוד מקבל את הדין וממלך בחברון כמלך על כל ישראל.

דוד היה קודם מלך יהודה ורק אחר כך מלך ישראל. כלומר פילוג הממלכות היה כבר אז עובדה בשטח והוא ולא התחיל בימי רחבעם בן שלמה. גם כאשר שאול יצא למלחמה ביבש גלעד התייצבו לו כוחות נפרדים מיהודה ומישראל. כך גם במלחמה נגד עמלק. ולכן כשדוד הופך להיות מלך חברון אף אחד לא יוצא כנגד הרעיון של מלכות נפרדת ביהודה. בעצם מאז ימי השופטים העסק מתנהל בשתי ישויות כמעט נפרדות – יהודה ומולה כל יתר השבטים, כאשר ירושלים היבוסית חצצה בין שתי הישויות הללו. כעת מלך יהודה הופך להיות גם מלך ישראל (כמו שמלכת אנגליה קבלת את כתר סקוטלנד).

הדבר השני שחשוב לציין כאן הוא שאם עד עכשיו אנחנו עוקבים אחר הסיפור המקראי דרך העיניים של ההיסטוריה הדויטרונומיסטית – יהושע, שופטים, שמואל (ואחר כך גם מלכים), הרי שמאכן והאלה מצטרף אלינו לתיעוד המאורעות מספר נוסף – המחבר של ספר דברי הימים. ספר זה נכתב בתקופת בית שני, והוא במידה מסוימת פירוש על ההיסטוריה הדויטרונומיסטית. הוא מתחיל בתשעה פרקים מאד מעניינים ומייגעים של רשימות היחס של שבטי ישראל, ואילו הסיפור ההיסטורי עצמו מתחיל ממות שאול בגלבע, כמעט בנוסח מקביל לזה המופיע בספר שמואל. מכאן הוא ממשיך במקביל למסופר בספר שמואל ב ובספר מלכים.

ספר – "מקבילות במקרא" בהוצאת כרטא, בעריכת אבא בן דוד – כלי מאד חשוב למי שעוסק בסיפור המקראי על תקופת המלוכה. הוא משווה ויוזאלית את שני הטקסטים ומקל מאד לבחון את הדמיון וההבדלים בין שני הטרטבים.

ספר דברי הימים הוא למעשה פירוש או מדרש על ספר מלכים. יש שינויים שהם קלים מאד – שיבושים או שגיאות של העתקה, יש שינויים שנובעים מסיבות אידיאולוגיות, אבל יש גם דילוגים על סיפורים שלמים המופיעים בגרסה הדויטרונומיסטית ומצד שני סיפורים חדשים שלא מופיעים שם כלל.

למשל, ספר דברי הימים מתעלם לחלוטין מסיפור המאבק על המלוכה בין דוד למפיבשת. כנראה שאין כאן הכוונה להסתיר את האירוע. סביר יותר שמחבר ספר דברי הימים הניח שקוראיו מכירים את הסיפור מספר שמואל, וזה פשוט לא נראה לו חיוני לצרכיו.

בעיה נוספת מתעוררת כאשר מחבר ספר דברי הימים מביא אינפורמציה שלא כתובה בספרי שמואל-מלכים. כי אז מתעוררות שאלות בנוגע לאמינות ההיסטורית של הספור החדש – מה הם המקורות מהם נשאב הסיפור, האם הייתה כוונה אידיאולוגית בהכנסתו, מי עשה את זה וכו'. כל השאלות שעומדות לבחינה לגבי ספר שמואל מתעוררות גם כאן.

למשל, מצד אחד מחבר ספר דברי הימים מקצר בתיאור המלכותו של דוד (ומתעלם כאמור מסיפור המאבק עם מחנה מפיבשת), ומצד שני, מאוחר יותר, הוא מספר על טקס צבאי שלם בנוכחות אלפי לוחמים שבו מוכתר דוד. כל שבת שלם מספר שונה של אנשים שמאופיינים על ידי הסופר באפיונים ייחודיים לשבת, וכו' וכו'. כל ההמון הזה מתייצב לטקס גדול בחברון. השאלה היא מה הערך ההיסטורי של הרשימה הזו? ספק רב. צריך לבדוק כל מקרה לגופו.

הדבר הבא שקורה אחרי המלכת דוד על כל ישראל הוא כיבוש ירושלים. גם כאן יש הבדל בין שתי הגרסאות. בשמואל תחילת הסיפור ממש לא ברורה כאשר היא מערבת מושגים לא מוכרים כגון הצינור, וכן את העיוורים הפיסחים שלא ברור בכלל מהים ומה תפקידם בסיפור. בדברי הימים באותו קטע כבר לא מסופר שמי שכבש את העיר זה "דוד ואנשיו" אלא "דוד וכל ישראל". כלומר, כאן יש דגש גדול על כך שזו פעולה שנעשתה על ידי ובשם כל עם ישראל. בנוסף, בדברי הימים מופיע בסיפור פתאום בניהו בן יהוידע שמסופר עליו שהיה הראשון שפגע ביבוסים יושבי העיר וכך נהיה לשר הצבא. האם זה סיפור מהימן או שפשוט כך ביקש מחבר ספר דברי הימים להסביר את מינויו של בניהו למפקד הצבא (לאחר שנמנע מאזכור של הרג אבנר בידי בניהו המופיע בספר שמואל).

בשנים האחרונות התפשט הנוהג לחבר את שני הסיפורים ולהציגם גרסה מאוחדת שבה כובש העיר היה יואב בן צרויה פעלה הראשון בצינור. זאת למרות ששני פריטי האינפורמציה הללו מצויים כל אחד בספר אחר. עד לאמצע המאה ה-19 היה ברור לכולם שער דוד זה המקום הנקרא היום הר ציון – הגבעה המערבית של ירושלים, שם נמצא ע"פ המסורת המבנה הנקרא קבר דוד. מי שהבין לראשונה שהגבעה המערבית היא לא עיר דוד המקורית הוא צ'רלס וורן שהוזמן ע"י הטורקים לתכנן מערכת ביוב לירושלים. הוא גילה מתחת לגבעה המזרחית של ירושלים מדרום להר הבית, פיר תת קרקעי המחבר בין החלק הפנימי של העיר של אז ובין הגישה למעיין הגיחון – מקור המים של ירושלים. זה הפיר הנקרא היום פיר וורן.

מימי וורן ואילך הפך להיות מקובל במחקר שהפיר הזה נוצר על ידי אנשי ירושלים כדי לאפשר גישה אל המעיין הנמצא מחוץ לחומות העיר בשעת מצור. אם כך, כנראה שכבר מימי היבוסים הייתה גישה מבחוץ לתוך חומות העיר – אולי זה הצינור שדרכו זחל יואב, פרץ אל העיר ופתח את שעריה. הסיפור הזה הפך להיות הסיפור המסופר של כיבוש ירושלים בהא הידיעה.

התברר שזה ממש לא נכון. ראשית, כאמור, יואב והצינור לא נמצאים יחד באותו ספר במקרא! דבר שני, הארכיאולוגים שחפרו שם - רוני רייך ואלי שוקרון, גיעו כבר מזמן לשתי מסקנות: א) פיר וורן הוא בכלל טבעי ולא מלאכותי, ב) לחלוטין לא ברור אם כבר בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל המוקדמת הקצוות של

הפיר הזה היו מחוברים למערכת המים המלאכותית שנחפרו סביב המעיין. יכול מאד להיות שהחיבור הזה נעשה רק אחרי ימי דוד.

בוודאי שאין לזה קשר לנקבת חזקיהו שנחצבה הרבה יותר מאוחר ובכלל לוקחת את המים לכוון אחר לגמרי. עדיין יש ויכוח על הסיפור הזה. העבודה הארכיאולוגית הנערכת כעת היא כל כך אינטנסיבית כך שזה בוודאי לא סוף הסיפור. ברור עם זאת שפיר וורן הוא לא הצינור שדרכו עלה דוד לירושלים, אם היה צינור כזה, והסיפור הזה כבר הוצא מהשילוט והמצגת שבאתר. גם פיזית ברור שאדם חמוש לא יכול לטפס בפיר הצר הזה.

העיר התקופה מקור המים הוא בעמק וצריך למצוא דרך להגיע אליהם מתוך החומות בשעת מצור. בתקופה הישראלית נבנו מפעלי מים כאלה בכל הערים. מה עשו לפני כן? לא תמיד ברור. אי אפשר להוכיח בוודאות שמפעלי המים הידועים לנו נבנו לפני התקופה הישראלית, פרט אולי בחצור.

הדבר הבא שקורה על פי ספר שמואל הוא שחירם מלך צור שולח שליחים לדוד, והם בונים עבורו בית, כלומר ארמון בירושלים. אחר כך מסופר על ניסיון של הפלישתים לחסל את דוד. הוא פתאום הופך להיות מסוכן עבורם (שאלו הרי מעולם לא כבש ערים נוכריות) והם מבקשים לחסלו עוד כשהוא קטן. לכך מתחבר כנראה הסיפור, המופיע בשמואל במקום אחר, על שלושת הגיבורים היוצאים להביא מים לדוד מבאר המים שבבית לחם כשדוד מתחבא בעדולם מפני הפלישתים החונים בעמק רפאים.

אז מסופר שמואל שדוד מתחיל בתהליך להעלאת ארון הברית מקריית יערים שם שהה כבר עשרים שנה לירושלים, לעיר דוד, כדי להפוך את ירושלים למרכז הפולחן של שבטי ישראל. בסיפור של ספר דברי הימים האירועים מתרחשים בסדר הפוך – קודם כל ירושלים היא מרכז פולחני ורק אחר כך דוד עושה אותה לעיר בירה. כלומר עבור המחבר הדוֹטֵרונומי (ספר שמואל) ירושלים היא קודם כל עיר הבירה, ודרך אגב היא גם מקום הפולחן המרכזי. עבור מחבר ספר דברי הימים, שחי בתקופת בית שני, ירושלים היא קודם כל עיר המקדש ורק אחר כך היא גם עיר הבירה של מלכות בית דוד (שבמימי של המחבר כבר לא הייתה קיימת כמובן). דגשים שונים, ואי אפשר לדעת את הסדר ההיסטורי הנכון.

מדוע דוד קובע את הבירה בירושלים? ברור שרצה לחסל את המובלעת היבוסית שהייתה כמו עצם בגרון בשכנה בין שטח יהודה לשטח ישראל, ולכן דינה נחרף. אבל מדוע בחר בה כבירה? התנייד לא אומר. ההיגיון הפוליטי הקר הוא שבכך ביקש דוד להימנע מהענקת יחס מועדף לאחד מחלקי הממלכה. לכן בחר בשטח ניטרלי שלא שייך לאף אחד אלא לו עצמו. זו העיר שלו עצמו, הוא זה שכבש אותה. ירושלים תהיה מורכבת אך ורק מנאמניו, והוא הוא מתיר כניסה אליה רק למי שנאמן לו כי זה שטח שלו.

ע"פ המסורת היהודית מימי בית שני ירושלים היא כמובן המקור שממנו נברא את העולם (אבן השתייה), זה המקום שעליו רבו קין והבל, זה המקום שבו אברהם עקד את יצחק, זה המקום שבו חלם יעקב את חלומו על המלאכים העולים ויורדים בסולם, זה המקום שבו אברהם פגש את מלכיצדק מלך שלם כהן לאל עליון, זה המקום שהאל ייעד אותו מלכתחילה לבית המקדש ודוד ידע על כך. זו מסורת דתית שאין מה להתווכח איתה. היא זו שהופכת את ירושלים למה שהיא בתפישה הדתית ההיסטורית המסורתית היהודית.

מרגע זה ואילך מסופר בשני הספרים שדוד יוצא לסדרה של מסעות כיבושים נגד עמים שכנים – חלקם בעקבות התגרויות שלהם, חלקם לא. בסופו של דבר דוד משתלט על ממלכות עבר הירדן, והודף את הפלישתים מהרר בחזרה לארץ פלשת. תוך כדי כך ספר שמואל מתחיל לספר על הבעיות הפנימיות בתוך בית דוד – סיפור אוריה החיתי. ספר דברי הימים, לעומתו, מדלג על כל הסיפורים האלה.

בסוף סיפורי הכיבושים דוד שולט על אימפריה שבגדול משתרעת מנחל מצרים בדרום (זיהוי לא ברור – נחל הבשור או נחל אל עריש) ועד נהר פרת בצפון. ניתן לתאר את ממלכת דוד בשלושה מעגלים:

- החיצוני** – מדינות בנות ברית – הצידונים, ממלכת חמת (חמה שבסוריה), הפלישתים (אכיש מלך גת נשאר בגת), ממלכת גשור – ממלכה ארמית קטנה בדרום רמת הגולן (קיבוץ גשור). דוד נשא לאישה את מעכה בת תלמי מלך גשור, ולכן לא נפגעה עצמאותה של ממלכת גשור.
- המעגל האמצעי** – המדינות שנכבשו על ידי דוד ונשלטו עבורו באמצעות נציבים, משנים למלך. בחלקם הוא עצמו היה המלך (עמון) – אדום (יואב היה המשנה למלך שם), עמון, והממלכות הארמיות של סוריה – ארם בית רחוב, ארם דמשק, ארם בית מעכה.
- המעגל הפנימי** – ישראל ויהודה. סכמתית מתואר כשטח מדן ועד באר שבע – שטח נחלות בני ישראל. אבל כעת מוצאים שהשטח הזה כולל בתוכו גם את המובלעות הכנעניות שהיו בעבר סמוכות לנחלות השטחים – מישור החוף, מגידו, בית שאן, דור, יפו. אלה הפכו להיות ישראליות כנראה בעקבות כיבושיו של דוד שטמטמע אותן בתוך האזורים הישראליים.

כאשר דיברנו על נחלות השבטים כפי שאלה מופיעות בימי יהושע אמרנו שבאופן וודאי הן אינן משקפות את המציאות בזמן יהושע. הרבה חוקרים סוברים שהתקופה בהן הנחלות האלה התממשו בפועל היא תקופת דוד. הוא זה שהשתלט על אזור איילון ושעלבים וסיפחם לשבט דן, הוא זה שהשתלט על דור, מגידו, תענך ובית שאן וסיפחן לנחלת מנשה, הוא זה שהושיב את שבט שמעון בנגב באזור שהיה פעם עמלקי ויצר כך את נחלת שמעון בנגב, וכו' וכו'.

כלומר רשימת נחלות השבטים בספר יהושע למעשה משקפות את תקופת הממלכה מימי דוד ואילך. ועוד דבר בהקשר לרשימות ערי הלוויים המוזכרות בספר יהושע, ספר דברי הימים מספר שדווקא דוד הוא שלוקח ממשפחות הלוויים וממנה אותן לעבודת השם ודבר המלך בכל מיני מקומות - דרום הר חברון, עמק יזרע, אזור הגליל המערבי. דוד לוקח את הלוויים ושולח אותם לפריפריה – ממש מתנחלים, כדי לייחד את האזורים החדשים שנכבשו. זה חלק מתהליך ההטמעה של האוכלוסייה המקומית.

בסוף שמואל ב' מסופר שדוד ממנה את יואב בן צרויה לאחראי על מפקד אוכלוסייה גדול שנערך לצרכי גביית מיסים. הגישה של המחבר לעצם עשיית המפקד היא שלילית. אותנו מעניין לאן הלכו הפוקדים. הם יצאו מירושלים, עברו דרך עבר הירדן עד עיון שלד דן בצפון, המשיכו אל סביבות העיר צור, ועברו דרך ערי החיווי והכנעני עד לאזור באר שבע. כלומר המפקד נערך בשטח הכולל בתוכו אוכלוסייה זרה מסוימת, אבל לא כלל מדינות חיצוניות כמו עמון, מואב, הפלישתים וכו'.

גבולות המפקד הן גבולות ממלכת דוד. על הצרות של דוד – בת שבע, שתי המרידות של בניו – אבשלום ואחר כך אדוניהו – לקרוא לבד. דיברנו על עליית דוד, מבנה הממלכה – מעגל פנימי וחיצוני. **דוד** הוא זה שהביא את בני ישראל למיצוי פוטנציאל ההתיישבות שלהם. זה משתקף גם ברשימת ערי הלויים. לא נרחיב על הצרות של דוד – מלחמת ירושה. שלמה עלה למלוכה לאחר מאבק קשה בתוך חצר המלוכה לפניו היו אמנון, אבשלום, אדוניהו בן חגית וכל אחד מהם הסתבך באופן עצמאי. בסופו של דבר זו הייתה הכרעה של הרגע האחרון כשדוד מבטיח לבת שבע ששלמה יהיה היורש.

מלכות שלמה

מלכים א' – אחד עשר הפרקים הראשונים עוסקים בתיאור ארבעים שנות מלכות שלמה. הכתוב מתאר עושר רב, סחר מפותח, קשרי חוץ. הממלכה מגיעה לשיא בהרבה תחומים. זה תיאור טיפוסי של מלכים חשובים במזרח הקדום. זה לא ייחודי לתנ"ך, זה דגם מקובל בספרות המזרח הקדום. גם המספר של ארבעים שנות המלוכה הוא מספר טיפולוגי. די ברור, לכן, שסיפור מלכות שלמה מעוצבים ע"י המחבר ע"פ הכללים שהיו נהוגים בתקופתו.

עם זאת, יש כמה נקודות שדאי לדבר עליהן.

קודם כל, הטריטוריה של מלכות שלמה מתוארת כמה פעמים וכמובן תואמת את מה שדוד משאיר לו. אבל היא מתוארת באופן קצת שונה – מנהר פרת ועד גבול פלישתים. אחר כך – כתוב שהוא רודה בכל עבר הנהר, מתמשח ועד עזה. באיזה נהר מדובר? הביטוי "עבר הנהר" הוא ביטוי מסופוטמי המקביל למושג הגיאוגרפי האמורו – כל מה שמערב, מעבר לנהר הפרת. זה די דומה למושג "המזרח התיכון" של היום. הרי אנחנו לא באמת לא במזרח ולא בתיכון, מי שמגדיר אותנו כ"מזרח" זו תפישת עולם גיאוגרפית אירופאית. גם התנ"ך, ובעיקר ספר מלכים, שכנראה חובר בבבל, משתמש במושג גיאוגרפי מסופוטמי כדי להגדיר את שטח השליטה של שלמה.

מצד שני, בפסוק הבא – "וישב יהודה ישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מן ועד באר שבע על ימי שלמה". כלומר כעת יושבים לבטח רק בשטח ארץ ישראל ויהודה – אזורים ההתנחלות הקלאסית. ובנוסף, האזכור הנפרד של יהודה וישראל מלמד שכבר כאן מודגש הפילוג בין ישראל ויהודה.

דבר שני, חלק מהסטנדרט הספרותי של מלך גדול במזרח הקדום הוא מפעלי הבנייה שלו, ואכן שלמה הוא גדול הבונים במלכי התנ"ך. הוא בנה סדרה של ארמונות בירושלים, ביצורים ברחבי הממלכה ואת גולת הכותרת – בית המקדש בירושלים. בספר מלכים יש פירוט מאד גדול של הבית שבנה ושל תהליך הבנייה. אגב, בספר דברי הימים זה תפקידו הכמעט בלעדי של שלמה. שם דוד הוא שמתואר כמי שעשה את כל ההכנות, כולל הבאת החומרים לבנייה, ומסר לשלמה את "התבנית" – התכנית האדריכלית של המקדש. שלמה מוצג בספר דברי הימים רק כקבלן המבצע.

ברמה המנהלית, במלכים א' ד' מופיעה רשימה מאד מעניינת של 12 נציגים שמינה שלמה על ישראל. כל נציב קיבל תחום אחריות – נציבות – שממנה היה אמור לכלכל את בית המלך חודש אחד בשנה. כלומר, מטרת החלוקה היא קודם כל כלכלית. אבל יש מספר שאלות שעולות בהקשר לרשימה הזו: מה הקשר בין הנציבויות לבין נחלות השבטים? מדוע חלק מהנציבויות מוגדרות ע"י ערים? מה נכלל בנציבות 3? מה קרה לזבולון? מהי נציבות 12? מה קורה ליהודה?

השטח של חלק מהנציבים מוגדר בדומה לנחלות שבטיות – אפרים, יששכר, בנימין. השטח של חלק אחר מוגדר ע"פ ערים, למשל הנציבות השנייה – מקץ, שעלבים, אילון, בית חנן. לא ברור מה זה בגדול אזור נחל איילון, משהו שדומה לנחלת דן אבל לא יודעים את הגבולות המדויקים. גם הנציבות השלישית – שוכו ואירובות וארץ חפר. איפה זה? יש שוכו מדרום ליחס הניזכרת ברשימת תחותמס ג', מצפון לטול כרם קרוב ליד חנה, בת חפר. ארובות נמצאת ממזרח לקיסריה (נרבטא). איפה זה ארץ חפר לא ברור. בטעות זיהו את חפר עם תל איבשר על כביש 4 של היום ליד כפר ויתקין, ולכן קראו לכל האזור שמסביב בשם עמק חפר. אבל בתנ"ך לא כתוב עמק אלא ארץ, וחוף מזה התל הזה הוא מהברונזה התיכונה ואין בו כלום מתקופת הברזל. אדם זרטל עלה על תל בשולי עמק דותן – תל מוחפר – שלדעתו זו חפר המקראית. כלומר הוא מזיז את הנציבות השלישית הזו ממישור החוף לחלק ההררי של צפון השומרון.

נציבות 5 – "תענך, מגידו וכל בית שאן אשר אצל צרתנה מתחת לזרעאל מבית שאן עד אבל מחולה עד מעבר ליקמעם". משהו של עמק זרעאל לא ברור מהו.

כלומר, הרושם הוא שבחלק מהמקומות שלמה שומר על הנחלות השבטיות, אבל במקרים אחרים מסיבות כלכליות הוא עושה הפרדה בין אזורים ההר לעמק והחוף. למשל, דאר שהיא עיר נמל, היא נציבות בפני עצמה, והנציב שלה אפילו חתנו של שלמה.

הנציבות ה-12 מוגדרת כ"ארץ גלעד, ארץ סיחון מלך האמורי ועג מלך הבשן" – אלו מונחים מימי משה, ולא ברור מה זה עושה בימי שלמה. חוף מזה עבר הירדן יש כבר נציבות אחת שמרכזה במחניים במרכז עבר הירדן, אחת שמרכזה ברמות הגלעד, והשלישית שלא ברור מהי.

מה עם שטח יהודה? מתקבל הרושם שהנציבויות מכסות רק את השטח הישראלי. בכל מקרה זו חלוקה מנהלית של המעגל הפנימי בלבד, שלא כולל את המעגל החיצוני (כן כולל את השטח הכנעני לשעבר) ואף לא את שטח יהודה.

יש הסוברים לכן שפה נזרעו זרעי הפילוג המאוחר. שלמה ממסה כאן רק את ישראל ואילו יהודה זוכה אצלו בהקלה. המרצה לא מסכים כי יש הבחנה בין יהודה וישראל כבר בימי שאול דוד, ושלמה פשוט ממשיך את הקו הזה. גם לא ברור לחלוטין ששלמה לא הטיל מס נפרד על יהודה, ויכול להיות שהנציבות ה-12 הבלתי מוגדרת היא נציבות יהודה. מכל מקום, הרשימה הזו הרבה פחות פשוטה ממה שהיא נראית. עוד דבר. מצד אחד שלמה מתואר בספר מלכים כחכם מכל אדם ומלכותו היא תור הזהב. מצד שני יש בספר הרבה ביקורת על שלמה, כי מלכות שלמה היא האנטי תזה של המלך האידיאלי כפי שזה מוצג קודם לכן, למשל בנאום שמואל בשמואל א', בהתנהגות של דוד בשמואל ב. שלמה הוא האנטי תזה לכל זה. הוא הרבה לעצמו סוסים, ייבא נשים ועוד הרבה דברים אחרים.

בסופו של דבר מה שקורה לשלמה הוא בדיוק מה שספר דברים מנבא שיקרה למלך. הוא מתפתה אחר נשותיו לעבודה זרה. בתחילה רק התיר לנשותיו לקיים פולחן זר ואחר כך מצטרף אליהן בעצמו. הוא נענש על כך בהתפרקות הממלכה בימי בנו. בעצם זה מתחיל כבר בימיו כשאחיה השילוני (ממשיכו של שמואל בישלה), מטיח בפניו את חטאותיו, ומבשר לו שרק בגלל ההבטחה שהאל נתן לדוד הממלכה לא תיקרע בימיו שלו אלא בימי בנו. היריב ייקח עשרה שבטים וגם לו תהיה הזדמנות להתקיים לנצח.

מלכים א' י"א – מתוארות מספר מרידות שפרצו בימי שלמה (נקראות שטנים). אחד בשם הדד האדומי. בתקופה שיואב בן צרויה שלט באדום, הדד האדומי ברח למצרים והתחבא שם עד שדוד ויואב הולכים לעולמם. הוא ניסה למרוד אבל לא הצליח.

מי שכן הצליח היה רוזן - שר צבא ארמי, שהקים לעצמו ממלכה עצמאית בדמשק. זה אומר שכל השלטון של שלמה עד נהר פרת לא קיים יותר אם בכלל היה קיים קודם.

דבר נוסף (פרק י') – שלמה לא מצליח לעמוד בהתחייבות שלו לתשלומים לחירם מלך צור, ולכן נאלץ למסור לחירם עשרים ערים באזור הגליל שקיבלו את הכינוי – ארץ כבול. חירם לא ממש אהב את הערים הללו (מכאן הביטוי "ארץ כבול" לאדמה לא טובה). זה האזור סביב הכפר כאבול ליד עכו, אזור חוף הגליל מהקרמל וצפונה. מהנקודה הזו ואילך האזור הזה הוא פניקי מובהק.

למשל – חורבת ראש זית - מצודה קטנה מהתקופה הזו שבשכבת היסוד בה יש בית ארבעת המרחבים מהתקופה הישראלית, ומיד אחר כך היא הופכת להיות ישוב פניקי ונשארת כזו עד הסוף. כל זה מראה שהאימפריה הזו של שלמה מתחילה להתפרק עוד בימיו.

המרידה האחרונה – ירבעם בן נבט ממשרתי שלמה הבכירים, משבט אפרים. כתוב שהוא הרים יד במלך שלמה, הניף איושהו סוג של נס מרד. שלמה בקש לתפשו והוא בורח למצרים שם הוא מתקבל אצל שישק מלך מצרים (המעם הראשונה ששם מפורש של פרעה נזכר בתנ"ך) כפליט מדיני. אחר כך כששלמה מת הוא חוזר לארץ ישראל.

המציאות ההיסטורית והעדות הארכיאולוגית של מלכות דוד ושלמה

במשך שנים ראו בסיפור הזה של מלכויות דוד ושלמה סיפור הגיוני. אין בו ניסים גדולים, הוא די רצינאלי. כשתהו מאיפה המחבר יכול היה לקבל מידע התשובה המקובלת הייתה שהמקור שעמד לרשותו היו ארכיונים שסביר שהתחילו להיכתב מרגע שנוסדה ממלכה מרכזית.

לכן, למרות שברור שמדובר ביצירה היסטוריוגרפית דתית, היה כל השנים מקובל, גם על חוקרים ביקורתיים ששללו את הסיפור על האבות ויצאת מצרים, שעומדים מבחינה היסטורית על קרקע די יציבה. בשנות ה-70 של המאה ה-20 התחילו לצוץ פה ושם שאלות טורדניות. למשל, אם ממלכת דוד ושלמה הייתה כל כך אדירה, איך זה שלא מוצאים שום אזכור שלה בכתבי השכנים. איך זה שגם בשטח ארץ ישראל לא מוצאים שום כתובות שמזכירות את הממלכה הזו.

ההסברים שניתנו כל הזמן התקבלו על רוב החוקרים. למשל מצרים של התקופה הזו כבר לא הייתה אימפריה גדולה שמשפיעה על ארץ ישראל, ולכן סביר שלא התעסקו וודאי שלא הזכירו את מה שקורה בארץ ישראל. גם אשור עוד לא עלתה לגדולה ולכן לא פלא שלא התעסקה עם ארץ ישראל.

לגבי הפניקים – לא מצאנו כלום מחירם מלך צור, לא בהקשר הישראלי ולא בשום הקשר אחר. עם זאת, יוסף בן מתתיהו, בימי בית שני, כך טוען שהוא ראה עותקים מתורגמים ליונית של כתבי המלכים הפניקים הקדומים שכן מזכירים את דוד ושלמה. גם אם נאמין לו זו ודאי לא עדות ישירה.

למה לא מצאו כתובות מונומנטאליות בשטח הישראלי? אולי בגלל שבממלכת דוד ושלמה לא כתבו כתובות מונומנטאליות, או שכתבו על חומרים מתכלים (קלף ופפירוס).

מה אומרת הארכיאולוגיה על התקופה הזו? בספר מלכים ט' כתוב שבין המקומות ששלמה בנה נמנו בין חצור, מגידו וגזר. אז ידן החליט לחפור בחצור – "ראש כל הממלכות האלה" (בתקופה הכנענית). הוא חיפש גם את שלמה.

ידן גילה שהכפר הישראלי הקטן שישב על חורבות חצור הכנענית המשך להתקיים כמאתיים שנה, ושבמאה ה-10 לפנה"ס מתישהו חצור נבנתה מחדש, על פני שטח מצומצם בהרבה משטח העיר הכנענית שקדמה לה. ידן מצא שרידים של חומות סוגרים (שני קירות מקבילים עם מחיצות ביניהן) שסגרה על החלק העליון של התל ובתוכה שער בנוי היטב, דומה לשערים הסורים של תקופת הברונזה אבל קצת שונה. השער הורכב משני מגדלים בחזית ושלושה תאים מאד ארוכים מכל צד של הדרך שעברה בשער, שיוצרים מעין מתחם מבוצר בתוך השער. זה מאפשר לסגור בכמה דלתות אחר אחרי השניה את הכניסה ולהשתמש בתאים האלה לצרכים שונים כמו חדרי משמר.

יש עוד כמה מבנים על התל שידן ייחס למאה ה-10 ובסה"כ התמונה שהתקבלה היא של עיר מבוצרת קטנה שבה ראה ידן אימות לסיפור התנכי ממלכים ט' על בניית חצור (יחד עם מגידו וגזר) על ידי שלמה. גזר – הייתה עיר כנענית מימי יהושע, והיא נמסרה לשלמה בתור מתנת חתונה על ידי פרעה מלך מצרים שנתן לשלמה את ביתו לאשה.

מגידו נחפרה בתחילת המאה ה-20 ע"י שומכר שעשה שם בלגן גדול. בשנות העשרים והשלושים היא נחפרה שוב על ידי משלחת אמריקאית מאד גדולה מאוניברסיטת שיקאגו. הם חשפו בין היתר שער מהמאה ה-10 לפנה"ס מאד דומה בצורתו לשער שמצא ידן בחצור. (שער זה נחשף ע"י שלמה בונימוביץ בבית שמש). היום במגידו רואים רק חצי מהשער הזה כי החצי השני הוסר על ידי החופרים בכדי לחשוף את שער העיר הקודם לו מתקופת הברונזה שנמצא מתחתיו.

ידן גם זיהה במגידו שורה של חדרים אותם זיהה כחומות סוגרים. הוא טען שהיא ניגשה במקור אל השער, ממש כמו בחצור. כבר בימי ידן היו כאלה שחלקו על הפרשנות של ידן לחדרים הללו כחומות הסוגרים. **החופרים אמריקאים** לא חשבו שזה חומות סוגרים, ובשטח גם רואים שם לא ממש ניגשים אל השער וגם לא באותו מפלס של השער. עד היום אין הסכמה בין החוקרים בנקודה הזו.

את גזר חפר וקלקל מקאליסטר. ידן נבר בדוחות החפירה של מקאליסטר וזיהה בהם מחצית משער זהה לזה שמצא בחצור. כעבור מספר שנים הגיע דיוור וחשף את החצי השני של השער וגם חומת סוגרים שניגשת אליו לאורך כמה עשרות מטרים.

כך נולד המושג "שערי שלמה" – שערים טיפוסיים למאה ה-10 לפנה"ס, שיש בהם שני מגדלים בחזית, שלושה תאים מכל צד, וחומת סוגרים הניגשת אל השער (לפחות בחלק מהמקרים). בהשוואה לתאים הקטנים והרדודים של השערים הסורים מתקופת הברונזה, שערי שלמה מאופיינים בתאים מאד ארוכים ועמוקים, וברור ששימשו לפעילות מגוונת – מסחר, שיפוט, שמירה וכו'. שערי העיר היו מרכז העצבים של הערים הקטנות הללו. בגזר אפילו נמצאו ספסלים לאורך הקירות של תאי השער.

עם המשך החפירות בארץ התברר ששערים כאלה נמצאו גם במקומות אחרים בארץ, לאו דווקא בערים ישראליות – אשדוד הפלישתית, ולכיש הכנענית מאה שנה אחר כך. כלומר זו צורת שערים טיפוסיים לארץ ישראל בתקופת הברזל ב' – מאה ה-10 והמאה ה-9 לפנה"ס. הגילוי הזה לא עורר בעיה מכיוון שהתני"ך לא מספר ששלמה בנה משהו ייחודי אלא רק שהוא בנה בערים הללו.

זו לא העדות הארכיאולוגית היחידה שנהוג ליחסה לימי דוד ושלמה. מה עוד ניתן לראות בשטח מתקופת הממלכה המאוחרת?

על שאל לא מסופר לנו שהוא בנה משהו, ובכל זאת יש לנו אתר ארכיאולוגי אחד – תל אל פול – שמקובל לזהותו עם שאל. מי שחפר שם לראשונה היה אולברייט שגילה שם מצודה לא גדולה אותה תיארך למאה ה-11 וה-10 לפנה"ס, ושאותה זיהה כארמון/מצודה שאל בגבעה אותה זיהה כ"גבעת בנימין היא גבעת שאל" המקראית. גם על הזיהוי הזה הן של המבנה והן של המקום יש מחלוקת. אי אפשר לחפור יותר שם כי היום עומד שם ארמונו של חוסיין.

אתר שני מימי שאל הוצע בנגב בתל משש (על יד תל מלחתה) שנחפר ע"י גרמני בשם פריטץ. גם הוא וגם פינקלשטיין הציעו שהאתר היה מרכז של ממלכה קטנה, אולי "עיר עמלק" שנהרסה ע"י שאל.

ירושלים

מי שקבע שהעיר הקדומה ביותר בירושלים נמצאת בגבעת עיר דוד של היום היה צ'ארלס וורן. מאז נערכו שם סדרה של חפירות. קניון חשפה את המבנה המדורג מהברונזה, והביעה את דעתה שזה המסד של המצודה היבוסית שנכבשה ע"י דוד. בשנות ה-90, כאשר פורסם הדו"ח המסודר של חפירת קניון, התברר שאין בתוך השטח שחפרה כל קרמיקה מהשנים 900-1500 לפנה"ס. כלומר, אין עדות להתיישבות במקום לא בברונזה המאוחרת, לא בימי ההתיישבות הישראלית, לא בימי דוד ושלמה וגם לא בימי חלק מיורשיהם. מאז נעשו עוד הרבה חפירות והתמונה עדיין שנויה במחלוקת. רק חלק קטן – פחות מ-50% מהגבעה של עיר דוד נחפר עד כה, ואילו שטח הר הבית מעולם לא נחפר.

החל משנות ה-90 חופרת אילת מזר באזור שמעל המבנה המדורג של קניון, היכן שהיום נמצא מרכז המבקרים של עיר דוד. זה אזור שקניון לא חפרה בו. היא חשפה שם מבנה גדול שהיא רואה בו מבנה מראשית המאה ה-10, ומכנה אותו בשם הארמון או המצודה של דוד. טוענת ששם מצאה הרבה קרמיקה מתקופת הברזל. אין הסכמה לגבי הפרשנות שלה ויש החולקים הן על זיהוי המבנה והן על התיארוך שהציעה.

ברור שהייתה עיר בירושלים החל מהמאה ה-15 לפנה"ס. היא מוכרת כמרכז חשוב במאה ה-14 ממכתבי תל עמרנה שבהם נזכר הח'זנו השליט) שלה עבד-אל-חפה. נמצאו בינתיים גם עוד כל מיני ממצאים באזור הזה שאת חלקם ניתן ליחס למאות ה-12 וה-11. בכל מקרה, כנראה שירושלים של ימי דוד ושלמה הייתה עיר קטנה, הרבה פחות מפוארת ממה שאפשר להבין מהסיפור המקראי.

ברור שאין כלל בנמצא שרידים למקדש או לארמון שלמה שהיו על הר הבית שבו אי אפשר לחפור. במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 ניסו בהסתר לחפור מתחת להר הבית אבל זה הסתיים ללא תוצאות. בשנות ה-90 נעשו בהר הבית עבודות עפר בהיקף רחב שכנראה גם פגעה בממצא הארכיאולוגי שבהר. לכן אין עדות ארכיאולוגית למקדש ולארמון שלמה, וכל מה שיש זה התיאור המפורט שבתנ"ך של המבנים הללו. עם זאת, ממצאים ממקדשים ומארמונות בערים גדולות שבסוריה (למשל באללח) מעלים תכנית מאד דומה לתיאור המקראי של בית המקדש. למשל, אל דרעה – סוריה – מקדש ענק הכולל את כל האלמנטים המוכרים מהתיאור התנ"כי: מבנה כניסה עם שני עמודים גדולים בחזית (יכין ובוועז), חדר מבואה (דביר), חדר פנימי (קודש), וגם קודש קודשים שבתוכו היה פסל של האל. המקדש הזה בדרעה מעניין במיוחד כי יש בו על הקירות גם חריות של טביעות רגליים גדולות, כאילו של האל שנכנס ומתיישב במקומו בתוך המקדש. מתברר שיש עוד מקדשים מכל מיני מקומות בסוריה ובמסופוטמיה מאותה תקופה שבנויים בתוכנית די דומה. כלומר התוכנית האדריכלית של מקדש שלמה היא לא ייחודית, אלא טיפוסיים למקדשים בני התקופה ברחבי המזרח הקדום. אז שוב אי אפשר להחליט – או שהתיאור המקראי המפורט של מקדש שלמה הוא תיאור אוטנטי של המקדש בפועל שבנה שלמה, או שזה סתם העתקה של תכניות מקדשים שהיו ידועות למחבר ספר מלכים ואינו מעיד בכלל על בניית המקדש בפועל.

בלי שום קשר לתיאור המקראי, המאה ה-10 לפנה"ס הייתה תקופת מעבר מברזל א' – תקופת ההתנחלות והכיבוש, לתוך ברזל ב' – תקופת הממלכה. מה קורה בה? הקרמיקה הפלישתית המיוחדת נעלמת, והם מתחילים להשתמש בקרמיקה מקומית לכל דבר. גם הקרמיקה הישראלית באזור ההר משתנה ונעלמים קנקני שפת הצווארון.

רבים ממאות אתרי ההתנחלות ננטשים לטובת מעבר אוכלוסיה לאתרים גדולים ומבוצרים – תהליך של אורבניזציה. לעומת זאת, באזורי העמקים ומישור החוף, אלה שהיו בתקופה הקודמת מוחזק למעגל ההתיישבות הישראלית, נוסדים כעת יישובים חדשים קטנים עם קרמיקה חדשה, בתי ארבעה מרחבים, והיעדר אכילת חזיר. הרושם הוא שהאוכלוסיה שישבה עד עכשיו רק באזור ההר יורדת ומתפשטת לאזורי העמקים והחוף.

כלומר, ללא קשר לסיפור המקראי, יש עדות ארכיאולוגית על התפשטות והשתלטות של האוכלוסיה שישבה קודם בהר לאזורי העמקים ומישור החוף, והפיכתה לחברה עירונית, אולי לממלכה ריכוזית. מהתנ"ך אנו מזהים אותם כמובן כישראלים.

אתר מפתח מהתקופה הזו - חירבת קייפא בעמק האלה, שמוזהה ע"י יוסי גרפונקל כעיר יהודאית בשם "שעריים". יש סידרה של אתרים כאלה באזור הר הנגב, שזוהו בזמנו ע"י אהרוני כמצודות. גם לגביהם יש חילוקי דעות לגבי ייעודם, אבל הם כנראה חלק מהתפשטות הממלכה. אתרים דומים קיימים מהתקופה הזו גם בהר הנגב.

עד לאמצע שנות התשעים התמונה הארכיאולוגית הדי ברורה הזו נחשבה כתשובה מספקת לאסכולה המינימליסטית שכפרה בקיום הממלכה המאוחדת כל עוד אין ממצא ארכיאולוגי חותך לקיום כזה. עד שנות ה-90 זו הייתה מחלוקת בין קבוצה מאד קטנה של מינימליסטים לבין כל היתר - ארכיאולוגים, היסטוריונים וחוקרי מקרא.

באמצע שנות ה-90 ישראל פינקלשטיין הפך את הקערה על פיה. הוא כתב מאמר שבו אמר שכל מה שתואר עד אז על מעבר החברה הישראלית משבטיות לממלכה הוא נכון, אבל התיארוך הוא שגוי. לדעתו, את הקרמיקה שנמצאה ונחשבה למאה ה-10 יש לתארך למאה ה-9. למה? בגלל נימוקים טכניים (הציע להוריד בזמן את הקרמיקה הדו גונית).

המשמעות ההיסטורית של התיקון שהציע נבעה מהעובדה שמלכי ישראל שכן חיו במאה ה-9 עומרי, אחאב ויהוא, כן נזכרים בכתובות חיצוניות (בעיקר אשוריות), ולכן אי אפשר להוריד סתם כך את תקופת שלטונם במאה שנה. אם, כמו שטוען פינקלשטיין, המעבר משבטיות למלוכה קרה רק במאה ה-9 ולא במאה ה-10 אזי המצב בארץ ישראל במאה ה-10 הוא זה של תקופת השופטים. כלומר, מי שבנה את הממלכה הישראלית הם עומרי ואחאב ולא דוד ושלמה. ואם היו דמויות היסטוריות כמו שאול, דוד ושלמה, אזי החברה שהם שלטו עליה עדיין נמצאת במסגרת חברה שבטית, הררית בלבד, של תקופת השופטים, ולכן היא לא הייתה יכולה להיות גדולה יותר מלמשל ממלכת אבימלך בן גדעון. ממלכה שבטית קטנה בתוך השטח ההררי.

אין לדעת פינקלשטיין שום עדות לגודל המיוחס לממלכת דוד ושלמה, או להתפשטות טריטוריאלית גדולה בתקופתם מערבה אל השטחים הכנעניים והפלישתים. הצעת פינקלשטיין ("הכרונולוגיה הנמוכה") היא שתקופת ההתנחלות והשופטים נמשכה עד בערך שנת 900 (שם הוא מסיים את תקופת הברזל א'), ובמהלך המאה ה-9 לפנה"ס התחוללו התמורות שהביאו להקמת הממלכה. מי שייסדה היה עומרי מלך ישראל, בדיוק כפי שמספר התנ"ך, עם עיר בירה חדשה בשומרון בניית ערים ברחבי הארץ (מגידו, חצור ואולי גם גזר), ומלחמות ובריתות עם מדינות חוץ.

לפי הגישה הזו מעולם לא הייתה ממלכה מאוחדת! ממלכת יהודה התפתחה בדרום במקביל לכל אורך המאה ה-10 ולא הייתה כלל קשורה לממלכת ישראל. זה תואם, ע"פ פינקלשטיין, גם את העדות הארכיאולוגית, שאין חולקים עליה, שאזור יהודה היה עני יותר, פחות מיושב, והערים הגדולות שבו התפתחו רק אחרי אלה של ממלכת ישראל.

אליבא דפינקלשטיין, לאחר שממלכת ישראל נכבשת על ידי האשורים ב-720, הגיעו לירושלים ויהודה הרבה פליטים מישראל, ואז אנשי יהודה התחילו לבנות לעצמם תודעה כאילו הם אלו הממשיכים הטבעיים והיורשים הלגיטימיים של ממלכת ישראל שנחרבה. כך התחילו היהודאים לרקום לעצמם היסטוריה משוחזרת שלפיה הייתה ממלכה מאוחדת בשליטת אנשי יהודה קודם להקמת ממלכת ישראל על ידי עומרי. אם לכם היו מלכים גדולים כמו עומרי ואחאב, לנו היו מלכים גדולים עוד יותר קודם לכן. אחאב שלכם אמנם התחתן עם איזבל בת מלך הצידונים, אבל שלמה שלנו התחתן לפניו עם בת פרעה. עומרי שלכם אמנם בנה את שומרון, אבל שלמה שלנו בנה לפניו את ירושלים. אתם הם אלה שהתפלגנו מאתנו ולא אנו מכם, וכו' וכו'. כל זה עושה אותנו ליורשים הנבחרים על ידי אלוהי ישראל.

השחזור הזה של פינקלשטיין נפל על אוזן קשבת של האסכולה המינימליסטית. כעת יש להם ארכיאולוג מתוך הממסד המדעי הישראלי שמציע תמיכה לאסכולה שלהם בכך שהוא מראה שממלכת דוד ושלמה היא מיתוס שהמציאו מחברי התנ"ך הדוטרונומיסטים כדי להצדיק את התיאולוגיה שלהם. כדאי לדעת ש:

א. במשך כעשר שנים פינקלשטיין והקולגות שלו הלכו והעמיקו ופיתחו את התיזה הזו וניסו להסביר על פי הכרונולוגיה הנמוכה כל מיני ממצאים אחרים.
ב. מרבית הארכיאולוגים, שעוסקים בפועל בחפירות בארץ, לא קיבלו מהרגע הראשון את הכרונולוגיה הנמוכה. זה לא רק עניין מוסדי של תל אביב מול ירושלים. זה פינקלשטיין וחבריו ותלמידיו והיתר. למשל שלמה בונימוביץ וצביקה לדרמן מאוני' תל אביב לחלוטין לא מקבל את הכרונולוגיה הנמוכה. בסופו של דבר הוויכוח הוא ויכוח טכני על תיארוך של קרמיקה. כל היתר זה תוצאה של הוויכוח הזה.
פינקלשטיין חופר במגידו. ברור לחלוטין שמגידו בברזל א' היא עיר כנענית שלא נכבשה ע"י שבטי ישראל. השאלה היא מתי העיר הכנענית נגמרת. הכרונולוגיה המסורתית "הגבוהה" אומרת שהעיר הכנענית נגמרת בסביבות שנת 1000 כשהיא נחרבת על ידי דוד, ועל על חורבותיה מוקמת העיר של שלמה. פינקלשטיין טוען, לעומת זאת, שהעיר הכנענית המשיכה להתקיים במאה ה-10 ונחרבה רק לקראת סופה ומי שהחריב אותה היה שישק מלך מצרים ולא דוד. לכן אותו שער עם ששת התאים שיוחס בזמנו על ידי ידן לשלמה מיוחס ע"י פינקלשטיין למלך אחאב במאה ה-9 לפנה"ס.

היום, 15 שנה אחר כך, הוויכוח הזה עדיין לוהט. כל צד מביא צידוקים שונים והוויכוח לא הוכרע. גם ספר שיצא לאחרונה על אפקטיביות התיארוך לפי פחמן 14 לממצאים מתקופת המקרא לא הצליח לקבוע פסק דין חותך.

בחמש השנים האחרונות הוויכוח קצת הצטנן. אם ארבעים שנות המלכות שהתנ"ך מייחס הן לדוד והן לשלמה הם רק מספרים טיפולוגיים, ובפועל כל מלך מלך רק מחצית מהתקופה, זה כבר מקטין את פער התיארוכים בחצי.

מצד שני פינקלשטיין נתן בשעתו הצדקה למחנה המינימליסטי הקיצוני יותר שטוען, בעיקר באנגליה ובסקנדינביה, שכל התנ"ך הוא מיתוס, ושבעצם מעולם לא הייתה ממלכה ישראלית. הגישה שהם מקדמים היא שהתנ"ך היהודי הוא חיבור דמיוני שמטרתו מתן הצדקה ליהודים להשתלט על ארץ ישראל ולדחיקה מהזכרון העולמי של תושבי הארץ האחרים – הפלסטינאים.

פילוג הממלכה

על פי הסכימה המקובלת מקובל שתקופת הברזל מתחילה ב-1200 לפנה"ס, שהוא תאריך ממוצע של כל האירועים המסמנים עבורנו את סוף תקופת הברונזה המאוחרת – נפילת המצרים, הפסקת היבוא של הכלים המינקים, חורבן ערים, הגעת הפלישתים, הגעת הישראלים וכו'. **היא נגמרת** או בחורבן בית ראשון – 586 לפנה"ס, אבל ברור שאולי זה סוף תקופה פוליטית אבל לא סיום של תקופה תרבותית בארץ ישראל. לא ברור למשל מה משמעותה של שנת 586 עבור אנשי הגליל. לכן מבחינה תרבותית יותר נכון לקבוע את סיום תקופת הברזל ל-550 לפנה"ס, אמצע תקופת השלטון הבבלי בארץ ישראל.

מחלקים את התקופה כולה מ-1200 עד 550 – תקופת הברזל לשניים או שלוש תת תקופות: **תקופת הברזל 1** או א' (או תקופת הברזל הקדומה) – תקופת הכיבוש וההתנחלות. ע"פ הסכימה המקובלת היא מסתיימת בשנת 1000 לפנה"ס. אבל השינויים בתרבות החומרית הרי לוקחים קצת זמן, ולכן את המעבר מתקופת הברזל הקדומה לתקופת הברזל המרכזית אפשר לקבוע גם ל-950, וזה יתאים לכרונולוגיה הנמוכה של פינקלשטיין.

הכרונולוגיה הארכיאולוגית גמישה יותר מהכרונולוגיה ההיסטורית. לכן מבחינת כרונולוגיה היסטורית מקובל לדבר על שנת 1000. הארכיאולוגים גיידו – מתישהו במהלך המאה ה-10.

מ-1000-900 ועד 550 יש כמה אירועים היסטוריים מרכזיים: פילוג הממלכה, כיבוש ממלכת ישראל ע"י האשורים, כיבוש דרום ארץ ישראל על ידי האשורים (מסע סנחריב), וחורבן ממלכת יהודה. כל אלה נותנים את אותותיהם גם בממצא הארכיאולוגי. לכן יש הרבה תפישות איך לחלק את התקופה הזו לתת תקופות. יש מי שמסתפק במינוח אחיד לכל התקופה וקורא לה תקופת הברזל 2 או ב', ויש כאלה שיחלקו מעודן יותר גם לברזל 3 או ג'.

חירבת קייפא – גרפונקל מתעקש לקרוא לאתר הזה ברזל 2א – תחילת הממלכה המאוחדת. מתנגדיו קוראים לאותו תאריך ברזל 2א. זה ויכוח סמנטי.

פילוג הממלכה = 930 לפנה"ס.

רחבעם מומלך במקומו בצורה די חלקה. אין ערעורים על המלכותו על יהודה. אבל כאשר הוא ניגש לשכם כדי לאשר את שלטונו על ישראל (גם דוד וגם שלמה היו מלכים עם תואר כפול של יהודה ושל ישראל) הם, כנראה על פי זכות קונסטיטוציונית, מצביעים לו תנאים לאשרור הזה – הורדת נטל המס.

רחבעם מתייעץ עם יועציו – יועציו הוותיקים מימי דוד אומרים לו שיהיה פוליטיקאי ישיב בחיוב, ואחרי שייבחר יעשה מה שירצה. היועצים צעירים אומרים לו – "תהיה גבר" ותסרב. הוא שומע לאחרונים באמרו "קטני עבה ממתני אבי" וישראל מברחים אותו משכם. הוא שולח אליהם את אדונירם אשר על המס כדי להרגיעם והם הורגים אותו.

אז מופיע ירבעם בן נבט האפרתי, הוא חוזר ממצרים, מתמקם בראש המהומה, ומכריז על מדינה עצמאית: "אין לנו חלק בבית ישי".

אחיה השילוני מודיע לרחבעם שזה רצון האל ומצווה עליו לקבל את הדין. הוא הולך לירבעם ומבטיח לביתו מלכות לנצח אם יתנהג בהתאם, ממש כמו שהובטח לבית דוד. על פי התנ"ך, אם כן, אין חטא במרידה של בני ישראל ברחבעם. החטא בא אחר כך בהתנהגותם.

לאחר שמתואר שהממלכה בפועל התפלגה מסופר שאנשי בנימין נשארו לצידו של רחבעם והם חלק ממלכת יהודה. זה אומר דרשני, הרי זה שבט שמקורב גנטית דווקא לבית יוסף. זה גם השבט שממנו בא שאול. ייתכן שמה שעומד מאחורי הסיפור הזה היא התעקשותו של רחבעם להיאחז בטרטוריה של בנימין כקו הגנה לירושלים. בית אל, לעומת זאת, נשארת בתחום הממלכה הצפונית, כלומר נחלת בנימין מתחלקת כאן ורק דרום הנחלה מסתפח ליהודה. אזר בנימין נשאר שטח מריבה בין שתי הממלכות לאורך השנים הבאות. ירבעם מעביר את הבירה לפנואל, על שפך נחל יבוק בעבר הירדן, לא ברור למה. אחר כך מסופר שהוא מעיז הביתה חזרה ליהודה את כל בני שבט לוי וממנה לעצמו כוהנים שלא משבט לוי. הוא מקים שני מרכזי פולחן בדרום ובבית אל בכדי שהעם יפסיק לעלות לרגל לירושלים. מקים בשני המקומות עגלי זהב – ואומר: "אלה אלוהיך ישראל אשר הוציאוך ממצרים" (בדיוק המילים שאמר אהרון בספר שמות).

בעצם ירבעם אומר - חוזרים למסורת הקדומה של עבודת אלוהי ישראל. הוא לא מואשם בנטישת אלוהי ישראל אלא בהנהגת פולחן לא מקובל.

באף אחת מערי הבירה של הממלכה הצפונית לא הוקם מקדש מרכזי כמו שהיה בירושלים. הפולחן שהונהג היה פולחן של עבודת האל בבמות. גם הנביאים לא יצאו נגד זה כל עוד מי שעבדו אותו היו אלוהי ישראל.

ירבעם נאלץ לוותר על כיבושי דוד ושלמה – מואב, אדום ועמון חוזרות להיות עצמאיות. יהודה מאבדת את אחיזתה גם בעציון גבר וסובלת ירידה כלכלית בשל כך. גת הפלישתית מאד מתעצמת ומתפשטת ע"פ כ-400 דונם. כלומר, שתי הממלכות – יהודה וישראל – מאבדות מאד מכוחן בעקבות הפילוג.

בתל דן אברהם בירן חפר ושיחזר את במת ירבעם.

רחבעם חוזר לירושלים ומתחיל לשלוט במה שנשאר לו. בספר דברי הימים יש רשימה של 15 ערים שרחבעם מצבר ברחבי ממלכת יהודה. מתחילת המחקר יש חילוקי דעות לגבי הרשימה הזו. קודם כל האמיתות ההיסטורית של ספר דברי הימים תמיד הוטלה בספק. שנית, מתוך ה-15 האלה, רק אחת נחפרה בצורה רצינית – לכיש.

דוד אוסישקין, שחפר את לכיש, פרסם שלאחר חורבן לכיש הכנענית העיר הייתה נטושה לאורך תקופת הברזל א ו-ב1. היא יושבה מחדש לקראת סוף תקופת הברזל א ואוסישקין קשר את זה למפעלות רחבעם. כעבור מספר שנים אוסישקין אימץ את הכרונולוגיה הנמוכה של פינקלשטיין ותיקן לכן את התאריך של מה

שמצא לסוף המאה ה-9. זה אומר שבלכיש של ימי רחבעם אין כלום, ומכאן נופלת האמינות ההיסטורית שיוחסה לרשימת רחבעם.

בקץ הקרב אמורה להתחיל הפירה בעיר שניה מתוך הרשימה – עזקה. מי שכן מקבל את רשימת רחבעם כרשימה היסטורית דיון מתלבט במשמעות שלה. האם אלה ביצורי גבול של הממלכה, האם אלה ביצורי דרכים, האם הסיבה לביצורים היא פחד מאויב חיצוני? מאויב פנימי? כל זה לא כתוב ולא ברור.

האירוע הבאמת חשוב שקורה בימי רחבעם הוא מסע שישק. מלכים י"ד מספר שבשנתו ה-5 של רחבעם על שישק מלך מצרים על ירושלים, לקח את אוצרות בית המקדש, וחזר הביתה. מחבר ספר דברי הימים לקח את שני הפסוקים מספר מלכים והכניס פנימה טיעון תיאולוגי והרבה פרטים נוספים. האירוע הזה של מסע שישק הוא האירוע הראשון בתנ"ך שיש לנו לגביו עדות חוץ מקראית מתוארכת וברורה מקדש קרנן במצרים העליונה. יש שם כתובת של מלך בשם ששונק המתאר את מסעו לארץ ריתנו עם רשימה של הערים שכבש.

ששונק ה-1, שמקובל לזהותו כשישק, הוא מייסד השושלת ה-22, נגד ממוצא לובי, שהצליח בסביבות 945 לפנה"ס להשתלט על מצרים ולאחזה מחדש. בשנת ה-20 לשלטונו (6-925 לפנה"ס) יצא למסע כיבוש ערים בארץ ריתנו, ממש כמו שעשו לפניו תחותמס ג' ורעמסס ב.

כשגילו את הרשימה לא ממש התייחסו אליה ברצינות כי התנ"ך סיפר שאחרי שלקח שלל בירושלים חזר לארצו, ואילו ברשימה הזו מוזכרים כ-150 ערים שנכבשו. חשבו שזה רק העתקה מרשימות קודמות בכדי להאדיר את שמו. אבל אז בחפירות של האמריקאים במגידו גילו בשפכים של שומכר חתיכת מצבה עם שמו של שישונק - הוכחה שצבאותיו היו במגידו, ממש כמו שכתוב ברשימת הערים שכבש.

דבר שני גילו שבחלק מהערים המופיעים ברשימה הזו הכתיב המצרי היה שונה. זה אומר שזה לא הייתה העתקה אוטומטית של רשימות קודמות אלא שכותבי הכתובת הכירו את השמות שהיו מקובלים בתקופתם בארץ ישראל.

לא ברור לגמרי איך לשחזר את מסע שישק. העיר הראשונה המזוהה בוודאות היא עזה, העיר השנייה חושבים שהיא גור. אחרי זה מופיעים מקומות כמו איילון, גבעון, סוכות, רחוב, בית שאן, שונם, תענך, מגידו – די ברור שמסע שישק חצה את אזור בנימין, הגיע לעמק יזרעאל וחזר משם בחזרה. הוא לא עלה לגליל. המסלול המדויק לא ברור.

יש ויכוחים כי בין היתר בתוך הרשימה עצמה לא ברור ההיגיון הגיאוגרפי בין שורות הכתובת (למרות שיש קשר גיאוגרפי בין כל השמות הנזכרות בתוך כל שורה). מוזר הציע לקרוא את שורות הכתובת ברצף מימין לשמאל ובחזרה משמאל לימין. זה נותן ארגון יותר הגיוני לרשימה. רוב האגיפטולוגים דוחים את ההצעה כי אין לה מקבילה בכתובות מצריות אחרות. בכתובות מצריות, אותן ניתן לקרוא או מימין לשמאל או הפוך, כל הדמויות תמיד פונות אל הכוון ממנו קוראים. לא כך המצב בהצעת מוזר.

עיר שברור שמופיעה ברשימה היא ערד – מופיעה פעמיים: ערד גדולה וערד לבית ירחמיאל (משם לקחו את ההשראה לשם העיר ירוחם). אחת מהשתיים היא כנראה תל ערד המוכר.

גם מסע שישק נכנס לוויכוח של הכרונולוגיה הגבוהה והנמוכה. ע"פ הכרונולוגיה המקובלת מגידו הייתה עיר כנענית עד שנת 1000, אחר כך נכבשה על ידי הישראלים והוחרבה על ידי שישק. העיר הישראלית הבאה שם כבר נבנתה על ידי אחאב. פינקלשטיין, לעומת זאת, טוען שהעיר הכנענית במגידו (וגם בבית שאן ובגור) הוחרבו על ידי שישק, וזה מה שאפשר לבני ישראל להתפשט מההר אל חורבותיהן בעמק. לכן ע"פ פינקלשטיין העיר הישראלית הראשונה במגידו היא של אחאב ולא היה במגידו שום ישוב של שלמה. כתובת שישק לא מזכירה לא את שמו של רחבעם, ירבעם, ירושלים ולא את שמותיהן של ממלכות יהודה וישראל! גבעון כן מוזכרת. אז לגבי ירושלים או שפשוט שישק לא כבש את ירושלים, או שהיא כלל לא הייתה קיימת בתקופתו.

מדוע יהודה וישראל לא מוזכרות? כי הכתובת היא במקדש ושם לא מזכירים ממלכות אחרות שמייצגות אלים אחרים. לעומת זאת המינימליסטים יסבירו את זה בכך שבתקופה של שישק עוד לא היו ממלכות ישראל ויהודה.

בחלק של הנגב ברשימה מופיעים שלוש פעמים המונח נגב-משהו, ושבע פעמים המילה "חגר" שיש חילוקי דעות לגבי משמעותה המדויקת. זה כנראה סוג של יישוב, ואולי הכוונה כאן היא לחגר – רצועת אבנים או חקר – חקרא, מצודה, או חקל=שדה, אזורים חקלאיים, או אפילו חצר – יישובים מבוצרים. המשך הסיפור המקראי הוא על מאבקים בלתי פוסקים בין יורשי רחבעם וירבעם.

בית ירבעם

(883-928) – 45 שנים (ירבעם 907-928, נדב 906-907, בעשא 883-906)

מלכים א ט"ו – הדור השלישי למלוכה – מלחמת אסא מלך יהודה ובעשא מלך ישראל. שם מסופר שבעשא חצה את הגבול ובנה לעצמו את הרמה (הכפר א-רם מצפון לפסגת זאב) כדי לא לתת לאסא מלך יהודה לצאת ולבוא. זה היה מין סגר כזה על ממלכת יהודה. בתגובה אסא שולח שליחים אל בן הדד, מלך ארם דמשק, וביקש ממנו לפתוח חזית צפונית כנגד ממלכת ישראל. ואכן בן הדד תוקף את ישראל מצפון, מכה את עיון, דן, אבל בית מעכה, ואת ארץ כנרת על ארץ נפתלי. זה בן הדד הראשון מבין שלושה שיופיעו אחר כך.

בגלל החזית החדשה שנפתחה לו מצפון בעשא נאלץ לסגת משטח יהודה, ואסא דוחק בעצמו את הגבול בין הממלכות קצת צפונה. מסופר שהוא לקח את האבנים שהביא בעשא לרמה ובנה בעזרתן את המצפה (מזוהה ככל א נצבה בכניסה הדרומית לרמאללה, אף שפינקלשטיין טוען שביצורים המסיביים שנמצאו שם שייכים לתקופה מאוחרת בהרבה) ואת גבע בנימין (אדם).

לגבי כיבוש בן הדד בצפון לא מסופר שזה היה כיבוש לזמן רב. אבל גם בתל דן וגם בחצור אנטחו רואים שהשכבה הישראלית הקדומה – העיר של שלמה ע"פ הכרונולוגיה הגבוהה – והעיר הכוללת את הבמה שבנה ירבעם בן, כולו נחרבות בסביבות 900, תחילת המאה ה-9 לפנה"ס. זאת אומרת שכמו ששישק הרס את מפעלי הבנייה של שלמה בדרום, בן הדד משלים את ההרס הזה בחלק הצפוני של הממלכה.

פינקלשטיין – רחוב, בית שאן תענך, מגידו מופיעות בכתובת שישק בקרק, ולכן חורבן צריך להיות מיוחס לו. בן הדד החריב רק את הצפון ממש – חצור ותל דן.

באופן כללי בערי ישראל החשובות – דן, רחוב, מגידו, גזר, חצור, בית שאן, תרצה, (קצת פחות בשומרון שם חסרה השכבה השלומאית) וכיו"ש מחזוריות של שלוש תקופות בניה וחורבן. הבנייה הראשונה מיוחסת לשלמה והחורבן הראשון לשישק ולבן הדד (הראשון). הבנייה השנייה מיוחסת לאחאב (אמצע המאה ה-9), והחורבן השני לחזאל מלך ארם (סוף המאה ה-9). את הבנייה השלישית מייחסים לירבעם ה-2 בן יואש (חצי ראשון של המאה ה-8) ואת החורבן השלישי למסע תגלת פלאסר מלך אשור (בסביבות 733 לפנה"ס) **פינקלשטיין** מתארך את גל הבנייה הראשון לאחאב ואת ג החורבן הראשון לחזאל. (את החורבן הקודם שמייחס ע"י הכרונולוגיה הגבוהה לכיבוש הישראלי הוא מייחס למסע שישק). את הבנייה השנייה הוא מייחס לירבעם.

בית עמרי

(842-882) – 40 שנה (עמרי 871-882, אחאב 852-871, אחזיהו 851-852, יורם 842-851) **בסביבות 880 לפנה"ס** עולה לשלטון בישראל מלך חדש – עמרי, כנראה מוצאו משבט יששכר, גנרל שתפס את השלטון. אפשר לראות בו את מייסד ממלכת ישראל כממלכה מסודרת ומאורגנת. הוא בונה בירת קבע לממלכה – קונה מאדם בשם שמר גבעה ובונה בה את העיר שומרון. המקום נחפר הרבה פעמים. מהמאה ה-9 ואילך נבנה בו מתחם מלכותי גדול מלבני ("הר בית"), מוקף בחומות סוגרים. רוב הפסגה של התל לא ניתנת לחפירה בגלל מפעלי הבנייה הגדולים של הורדוס שבוצעו במקום מאוחר יותר. ממה שכן מצאו נראה שהייתה בנייה מאד עוצמתית החל מהמאה ה-9 לפנה"ס. העיר הלכה והתפשטה כבירת ממלכת ישראל.

הדבר השני שעושה עמרי הוא להגיע להסכם עם יהושפט מלך יהודה (בנו של אסא). בתקופה הזו יש שלום ושיתוף פעולה מלא בין שתי הממלכות, עד כדי כך שבנו של יהושפט מתחתן עם נכדתו של עמרי עתליה בת איזבל. הממלכות מאד מתקרבות זו לזו.

הדבר השלישי שעושה עמרי הוא להגיע להסכם שלום עם אתבעל מלך הפיניקים. בין היתר, בנו של עמרי - אחאב - מתחתן עם בתו של אתבעל איזבל. יש ייצוב של החזית המערבית. במזרח הוא ממשיך להילחם נגד בן הדד מלך ארם דמשק לכל אורך התקופה.

יהושפט מלך יהודה נחשב בתנ"ך מלך טוב וחזק, ובין היתר מסופר שהוא חוזר להפעיל את הנמל בעציון גבר. זה אומר שחזר והשתלט על אדום ששלטה על דרך הערבה לאילת שעברה בצד המזרחי קרוב להרי אדום. התנ"ך לא מספר הרבה על אחאב פרט לכך שהיה מלך רשע. הוא ייבא את פולחן הבעל לישראל, רדף את נביאי ה', קיים קונפליקט מתמיד עם אליהו הנביא (שחי ופעל בתקופתו ובתקופתו בנו אחזיהו), ופשע בסיפור כרם נבות היזרעאלי. התנ"ך גם מספר לנו שאחאב ממשיך להילחם כל הזמן נגד בן הדד מארם דמשק. זה כנראה כבר בן הדד השני.

תוך כדי המלחמות האלה, שבאחת מהן אחאב נהרג, היו גם שלוש שנים שבהם לא הייתה מלחמה בין ישראל לארם, התנ"ך לא מפרט למה.

מהמצא הארכיאולוגי רואים שאחאב היה בנאי גדול, ולו מייחסים את גל הבנייה השני אחרי זה שלמה (או ע"פ פינקלשטיין את גל הבנייה הראשון) שניכר בערים החשובות. בשומרון נמשכת הקמת ופיתוח בירת הממלכה, מגידו נבנית בצורה עוד יותר מפוארת מהתקופות הקדומות, וגם ביזרעאל מוצאים מבנה מלכותי מתקופת אחאב (גם שם ייפתחו הקיץ חפירות).

באותו זמן הלכה והתעצמה ברחבי המזרח הקדום אימפריה חדשה – אשור. עד אמצע המאה ה-9 לפנה"ס היא כבר שולטת בכל צפון מסופוטמיה, צפון עיראק וצפון סוריה, החלה כבר ללחום ממערב לנהר פרת ולאיים על המדינות ששכנו בחוף המזרחי של הים התיכון.

קרב קרק וכתובת שלמנאסר ה-3 מכלח - ב-859 עולה למלוכה באשור שלמנאסר ה-3 (לא מוזכר בתנ"ך). אלה ימי שלטונו של אחאב. הוא משאיר לנו בתל נמרוד, היא העיר כלח של זמנו, מונומנט אבן סיפור על מסע צבאי שערך לכוון מערב. שלמנאסר מספר שבשנה השישית למלוכתו, קרי שנת 853 לפנה"ס, חצה את נהר פרת, הגיע לעיר קרק, אחת מערי של מלך חמת (חמה של היום), שקרא לעזרתו 12 מלכים של אמורו. הוא מספר: נלחמתי והבסתי את כולם ומונה את המלכים ואת צבאותיהם: הדדעזר (כנראה בן הדד השני) מלך דמשק, ואחאב הישראלי שמביא עמו 2000 מרכבות ועשרת אלפים חיילים. מספר המרכבות הוא כל כך גדול שיש חוקרים הסבורים שמדובר בטעות וצריך להיות 200, שגם זה מספר גדול מאד. ברשימה גם מופיע גנדיבו הערבי עם אלף גמלים – פעם ראשונה שנוכרת המילה ערבי בכתובת קדומה.

בעקבות המלחמה האשוריים נסוגים למזרח ולא חוזרים בעשר השנים הבאות. ייתכן שזה מה שמסביר את שלושת השנים של השקט בין ישראל לארם. בכל מקרה רואים שאחאב הוא אחד מהמלכים הגדולים של תקופתו, שפועל הרחק מגבולות מדינתו עם כוח צבאי גדול מאד.

מלחמת ישראל ויהודה במואב – מצבת מישע - עוד אירוע המוזכר בכתובת חיצונית מהתקופה הזו – מצבת מישע מאמצע המאה ה-9 לפנה"ס. אחאב נפגע על ידי חץ תועה בקרב ברמות גלעד כנגד ארם ומת. במקומו עולה לשלטון בנו אחזיהו שמת ממחלה כעבור פחות משנתיים, ואת מקומו תופש אחיז יהורם, בנו השני של אחאב. בספר מלכים מסופר שלאחר מות אחאב פשע מישע מלך מואב בישראל. הוא היה בימי אחאב מעלה מס גדול לישראל והפסיק את העניין לאחר מות אחאב.

אז מסופר, סיפור די מוזר, שיהורם פונה לבן בריתו יהושפט מלך יהודה ושניהם יחד עם מלך אדום מנסים לתקוף את מואב מדרום. הם הגיעו למקום הנקרא קיר מואב (מזוהה כקראק) שם עמדו להביס את מישע. זה ביקש להקריב את בנו ואז קצפו של האל יוצא דווקא על ישראל ויהודה, והם נאלצים לסגת. זה הסיפור שכתוב בתנ"ך.

במאה ה-19 מסתובב צרפתי בשם שליין בעבר הירדן ומצא אצל שייח בדואי מצבת בזלת גבוהה של מעל מטר כתובה מואבית בכתב האלפבתי הפניקי-כנעני הקרוב לכתב העברי הקדום. הוא הזעיק למקום את שארל

קלרמון-גנו מירושלים וזה העתיק למרבה המזל את הכתובת בשלמותה, כי אחר כך השייך פוצץ את המצבה ובידינו נשאר רק חלק ממנה.

בטקסט שהעתיק קלרמון-גנו נזכר עמרי מלך ישראל. הטקסט הוא בסגנון מקראי ובו האל כמוש כועס על המואבים. מוזכר גם שבט גד, השם ישראל, האלים כמוש ויהוה, שמות ערים ועוד. הכול מוכר וקרוב לטקסט המקראי.

כמוש מספר שהשתלט על האזור שמצפון לארנון. זה לא ממש תואם את הסיפור המקראי שמתרחש דרומה משם. אולי זה משקף את השלב הראשון של המערכה, שלב פריקת העול עד שממלכת ישראל מגיבה.

ממלכת בית עמרי מגיעה לסופה באירועים דרמטיים. בנו של אחאב אחזיה נופל מהחלון ומת לאחר תקופת שלטון קצרצרה, לאחר עימות עם הנביא אלישע. אחיו יהורם עולה לשלטון ושוב יש מלחמה נגד ארם שבה נפצע יהורם. הוא שוכב פצוע בזרעאל ואז מגיע לבקר אותו אחזיהו בן עתליה מיהודה. באותו הזמן הנביא אלישע שולח בן נביאים לקצין אחד בשם יהוא, אי שם ברמות גלעד, ומספר לו שהוא נבחר על ידי האל לחסל את בית עמרי. יהוא דוהר במרכבתו לזרעאל, מבצע הפיכה והורג הן את יהורם והן את אחזיהו. אחר כך הוא הורג גם את איזבל שזורקים את גופתה מהחלון למאכל הכלבים כמו שניבא אליהו. חיסול יהורם ואחזיהו מלכי ישראל ויהודה מוזכר בכתובת תל דן (מטופלת בהמשך), שם הוא מיוחס לכותב הכתובת - מלך ארם חזאל או בנו בן החד השלישי.

תוספות מהספר "ראשית ישראל" של פינקלשטיין –

רואה בבית עומרי וממלכת ישראל את הממלכה הישראלית הראשונה. לטענתו אין עדויות שלפניה הייתה ממלכה גדולה ומאוחדת בראשותם של דוד ושלמה (אף שאינו כופר בכך ששני אלה היו דמויות היסטוריות, כפי שעולה, לדוגמה, מהכתובת בתל דן).

האזכורים החיצוניים של מלכי בית עמרי בכתובות השונות – מישע, כלח ותל דן מוכיחות שממלכת ישראל של בית עמרי הייתה ממלכה חזקה ומפוארת, כפי שעולה גם מהממצא הארכאולוגי הבנוי בעריה החשובות: שומרון ("הר הבית", ארמון המלך ומחסנים/אורות),

זרעאל (וכרם נבות) - אתר חד תקופתי מימי בית עמרי, שממצאיו משמשים מפתח כרונולוגי לממצאי התקופה בשאר האתרים. הוקף חומת סוגרים שתמכה ב"הר הבית" ונתמכה מבחוץ ע"י סוללה, שער מונומנטאלי, ארמון המלך.

"ערי שלמה" של ידן - פינקלשטיין משייך לבית עמרי את כל מפעלות הבנייה שהוגדרו ע"י ידן לימי שלמה. בכך הוא שולל כל עדות ארכיאולוגית לתיאור המקראי על מפעלי הבנייה של שלמה וההתרחבות הטריטוריאלית הגדולה מיהודה צפונה.

מגידו – ארמונות מטיפוס "בית חילאני" וכן אורות הסוסים, מפעל המים

חצור – חומת סוגרים הניגשת אל שער בעל ששה תאים ונתמכת מבחוץ בסוללת עפר, ארמון, מפעל המים

דן - ביצורים אדירים, שער אבן ענק, במה גדולה

גזר – שער ששת האומנות

כל אלה משויכים ע"י פינקלשטיין לימי בית עמרי.

בית יהוא

(748-842) – 94 שנה

(יהוא 814-842, יהואחז 800-814, יהואש 784-800, ירבעם 748-784, זכריה 748/7)

השעבוד לחזאל מלך ארם - יהוא הוא המלך החלש ביותר שהיה לממלכת ישראל מימיה. בשנת 843, בדיוק עשר שנים אחרי קרב קרקר שלמנאסר ה-3 חוזר לארץ ישראל ומגיע עד הר הכרמל אותו תיאר כ- "הר ראש בעל על הים בין ארץ עמרי לארץ צידון". למרות שעמרי כבר מת מזמן עדיין ארץ ישראל נקראת אצל האשורים "ארץ עמרי".

במצבה הזו, הנקראת "האובליסק השחור" (היום במוזיאון הבריטי), יש פאנל שבו מראים אדם משתחוה לשלמנאסר הבהיאו לו מתנה ומתחתי כתוב: "יהוא בן עמרי מלך ישראל מביא מנחה לשלמנאסר". לא רק שיהוא נזכר בשמו (אף שלא היה מבית עמרי) אלא גם יש תמונה שלו משתחוה אפיים ארצה לרגלי שלמנאסר. המזל של ממלכות האזור היה שלשלמנאסר היו צרות בבית ולכן הפסיק את מסעו ונסוג מהאזור. השלטון האשורי לכן לא ארך זמן רב, ועם נסיגתו נוצר ואקום שלטוני שתוכו נכנס בדמשק מלך חדש – חזאל – לאחר שרצח את בן החד המלך הקודם. בתנ"ך מוזכר שחזאל נמשח לשלטון ארם ע"י אלישע. שלמנאסר קורא לו "חזאל בן אף אחד", כלומר מישוה ללא ייחוס.

חזאל משתלט על ישראל והופך את יהוא לואסאל שלו. ספר מלכים ב' מתאר את התקופה הזו שבה ממלכת ישראל משועבדת לחזאל. למשל הסיפור על נעמן שר צבא ארם שבה לאלישע לשומרון להירפא מהצרעת. חזאל לא מסתפק בשלטון על ישראל ויוצא לכבוש גם את ירושלים ויהודה, כאשר בדרך כבש גם את גת הפלישתית.

בחפירות בגת הפלישתית החופרים שמו לב לחפיר שמקיף את התל משלושה צדדים במרחק כק"מ אחד ממנו. זה חלק ממערכת מצור שמישהו הטיל על העיר שנחרבת לחלוטין לקראת סוף המאה ה-9 לפנה"ס. החופר, אהרון מאיר, מזהה את הסיפור הזה עם האזכור במלכים ב' י"ב של מסע חזאל לארץ ישראל. גת לא מופיעה יותר בתנ"ך שמדבר מכאן ואילך רק על ארבע ערי פלישתים.

הכתובת מתל דן - בשנות התשעים מצאו שם הארכיאולוגים שני חלקים מאיזושהי מצבה מלכותית. שניהם נמצאו משולבים בריצוף של הרחבה של שער העיר מתקופת הברזל מהמאה ה-8 לפנה"ס. כלומר, לאחר שהמצבה הזו עמדה בפני עצמה במקום כלשהו היא נופצה ושבריה שולבו ברצפה כדי שכל מי שנכנס לעיר ידרוך עליהם.

הכתב הוא כתב אלפביתי פניקי, השפה היא ארמית. מסופר בה שהדד (האל של ארם) עזר לכותב המצבה להרוג את יהורם מלך ישראל ואת אחזיהו מלך "בית דוד". זו כתובת מהמאה ה-9 לפנה"ס.

המדובר, ללא ספק, הוא בסיפור מותם של יהורם מלך ישראל, בנו של אחאב, ואחזיהו מלך יהודה המיוחס במקרא ליהוא. כאן אותו ארמי – חזאל או בנו, בן החד ה-3 – מספר שהוא זה שהרג את יהורם ואת אחזיהו

במסגרת כיבושיו. הוא כנראה הציב את המצבה בעיר דן, ואחר כך כאשר הישראלים חזרו לשם היא נופצה ואבניה שולבו ברצפה.

זה עורר בזמנו רעש גדול כי זו הייתה הפעם הראשונה (והיחידה) שמוזכר בכתובים באיזשהו מקום מחוץ למקרא השם "בית דוד". המחנה המינימליסטי מיד אמר שזה זיוף אבל די מהר ירדו מההאשמה הזו בגלל זהות המעורבים בגילוי – אברהם בירן ויוסף נוה.

אמנם הפרשנות המתקבלת על הדעת לממצא הזה אומרת שהממלכה ששלטה לצידה של ישראל בתקופה הזו זיהתה את עצמה כבית דוד, מה שכנראה אומר שמלכה ראו עצמם כצאצאי בית דוד, אבל זה עדיין לא אומר שאותו דוד שלט על הממלכה המאוחדת כאימפריה אדירה המשתרעת מנהר הפרת ועד גבול מצרים. הממצא אפילו סותר את הסיפור המקראי המייחס את הרג המלכים ליהוא. אולי באמת מי שהרג אותם היה הארמי והתנ"ך פשוט שייך את זה ליהוא לצרכים שלו.

השלטון הארמי בישראל ממשך בימי יהואחז בנו של יהוא. פינקלשטיין – מ-835 ועד 800 צפון ארץ ישראל בשלטון ישיר של הארמים שייסדו ערי גבול ארמיות בחצור ובדן.

לפי התנ"ך מי שהציל לבסוף את ממלכת ישראל ויהודה מהכיבוש הארמי היה ה'. אלישע הנביא מנבא ליואש בן יהואחז שלושה ניצחונות על ארם, ואלה אכן התממשו. מה שהתנ"ך לא אומר זה שהאמצעי להצלה הזו היה אדד-נירר ה-3 מלך אשור, שהחל שוב להתפשט מערבה ולחוף את ארם ממזרח. זה הכריח את הארמים לסגת וממלכתם הפכה להיות חצי ואסאלית של האשורים.

המאה ה-8 לפנה"ס – המאה האשורית

בערך משנת 800 ואילך כל אזור ארץ ישראל נמצא תחת חסות ושלטה הולכת וגוברת של האשורים. בתקופה הזו, כשאשור לוחצת את ארם, שתי הממלכות – ישראל ויהודה – חוזרות להתנהל בצורה עצמאית. זה חלון עצמאות קצר לפני הכיבוש האשורי מתחיל בסביבות 730 לפנה"ס.

לאחר שאחזיהו מלך יהודה נרצח בידי יהוא גם ממלכת יהודה בצרות. מי שהשתלטה עליה הייתה אמו עתליה, בת איזבל, שרצחה את מרבית היורשים האחרים והשליטה שלטון טרור ביהודה. שושלת בית דוד ניצלה מהשמדה טוטאלית על ידי פעולה של יהוידיע הכהן שהסתיר בבית המקדש את יואש, הנצר האחרון לבית דוד, עד שהלה מחולל הפיכה ומחסל את עתליה המלכה.

ברגע שהלחץ הארמי הוסר חוזרות הממלכות להתקוטט אחת עם השניה. בימיו של אמציה בן יואש מלך יהודה פרצה מלחמה בינו לבין יואש בן יהואחז מלך ישראל, מלחמה שנגמרה בניצחון ישראלי ובהירצחו של אמציהו מלך יהודה בלכיש (על שמו נקרא מושב אמציה שעל יד לכיש).

בדור הבא, עולה לשלטון בישראל ירבעם השני בן יואש וביהודה עוזיהו בנו של אמציה (נקרא בספר מלכים עזריה). שניהם מצליחים שוב לכרות ברית ביניהם ולהגיע לשיטוף פעולה מקסימלי ולהביא את שתי הממלכות לשיא כוחן והשפעתן לפחות מימי שלמה.

עוזיה בנה בירושלים ובשפלה, שלח נציבים לאדום, ופתח שוב את הנמל בעציון גבר. מסופר שהוא עשה את זה בעזרת מלחים שקיבל ממלכת ישראל. על ירבעם השני מלך ישראל כתוב שהרחיב את גבולות ישראל מלבוא חמה ועד ים הערבה (ים המלח) – שיא ההתפשטות הטריטוריאלית של ממלכת ישראל. לבוא חמה שכנה על גבול ממלכת ארם-חמת.

מצד שני, זאת גם התקופה שבה מוצאים בתנ"ך עצמו תופעה חדשה – תופעת נביאי הכתב. עד עכשיו מה שידענו על הנביאים הקודמים – שמואל, אחיה השילוני, אליהו ואלישע – התרכזו בעיקר במעשיהם ופחות בדיבוריהם. מכאן ואילך אנו נתקלים בנביאי הכתב, נביאים שאנו פחות יודעים על מעשיהם ויותר על דבריהם, על תכני נבואותיהם. דווקא בתקופה הזו, תקופת הפריחה הכלכלית והמדינית, שני הנביאים היחידים הפועלים בישראל – הן הישע והן עמוס – שניהם עוסקים בנבואותיהם בשני נושאים – חוסר הנאמנות של ישראל לאלוהיו וחוסר צדק ושוויון חברתי וכלכלי – עושק עניים, יתומים ואלמנות. זה מפליא שזה דווקא בתקופה בה הממלכות מגיעות לשיאן.

הממצא הארכיאולוגי

התקופה הזו – אמצע המאה ה-8 לפנה"ס – מופיעה בממצא הארכיאולוגי כגל השלישי של הבנייה המלכותית בכל הערים הגדולות של ישראל. במגידו, מצא שומכר חותם מפורסם מאד בצורת אריה (מטבע חמישה שקלים הישן) שעליו כתוב "לשמע עבד ירבעם" כנראה הנציב של ירבעם השני במגידו.

חרסי שומרון – בירת הממלכה הצפונית בעת ההיא היא שומרון. בחפירות שנערכו בתוך מבנה המחסנים של הארמון המלכותי נמצאו 64 אוסטרקונים בעברית – הכתובות היחידות שיש לנו מהממלכה הצפונית – אלו הן תעודות משלוח של יין ושמן שנשלחו ממקומות שונים (אביעזר למשל) אל העיר שומרון. לא ברור לגמרי למה שמשו החרסים האלה, אבל הם מאפשרים לנו להבין כיצד פעלה הכלכלה של הממלכה. הם מזכירים מספר שמות של בעלי תפקידים, וכן מספר מקומות בשומרון שמשם נשלחו התעודות, רובן מתחום נחלת שבט מנשה. זה מאפשר לשחזר כיצד נחלה כמו מנשה מתפקדת כיחידה כלכלית.

גם בירושלים מוצאים סוף סוף הישגים אדריכליים גדולים – הרחבה של חומות עיר דוד, ואולי התחלה של התיישבות בגבעה המערבית. על עוזיהו גם כתוב שהוא השתלט על גת, אשדוד ויבנה – כלומר הרחיב את שטח השליטה שלו לתוך האזור הפלישתי. גת, שהיא כבר עיר קטנה בתקופה הזו, הופכת להיות עיר יהודאית וכבר לא תחזור להיות עיר פלישתית.

מהתקופה הזו יש לנו ממצא מאד מעניין ממצודת כונתילת עג'רוד שבמזרח סיני, כ-120 ק"מ מאילת על דרך החוגגים (זאב משל). במקום הייתה מצודה מימי ממלכת יהודה ובה חדר עם כלים, ציורים וכתובות על הקירות המזכירות, באופן מאד מעניין, בין היתר, ברכה "ליהוה, שומרנו ולאשרתו" כלומר יש כאן אזכור לאשרה כבת זוגו של יהוה. משהו דומה נמצא בחרבת אל קום=מקדה (תרקומיה) בדרום מזרח שפלת יהודה. במערת קבורה שם נמצאה כתובת: "ברוך אוריה נוצרני (כלומר השומר אותי) ולאשרתו הושע נא..". כלומר גם כאן לאלוהי ישראל יש בת זוג.

חורבן שומרון 734 - כבר השליש האחרון של המאה ה-8 אחרי חיסולו של בית יהוא כשרוצחים את אחרון בניו - זכריה, ולאחר סדרה של מלכים קיקיוניים שעלו לשלטון אחר כך.

פקח בן רמליהו מלך ישראל כורת ברית עם רצין מלך דמשק ושניהם יחד תוקפים את אחז בן עוזיהו בן אסא מלך יהודה. המתקפה הזו מתוארת בספר מלכים, ובספר דברי הימים מוסיפים על הכוחות התוקפים את יהודה גם את האדומים והמואבים.

בספר ישעיהו מסופר שהנביא בא לאחז מלך יהודה ומספר לו שמטרת התוקפים היא להשמיד את בית דוד ולהמליך במקומו אדם בשם בן טובעל – לא טוב. ישעיהו מבטיח לאחז שלא יקום ולא יהיה. אחז לומד ממה שעשה אסא מלך יהודה כמה מאות שנים קודם. הוא שולח שליחים עם מתנות לתגלת פלאסר ה-3 מלך אשור, ומפציר בו לפתוח חזית צפונית מול דמשק. הלה עושה בדיוק את זה, תוקף גם את דמשק ואחר כך גם את ישראל. אחז הולך לדמשק להודות לתגלת פלאסר, מעתיק משם תכנית מפורטת של המזבח ומורה לאוריה הכהן לשחזר אותו במקדש בירושלים.

מה שהתנ"ך לא מסביר זה מה הייתה הסיבה למתקפה של מלך ישראל ושותפיו על יהודה. יש הסוברים שהם רצו לארגן קואליציה נרחבת נגד אשור ומלך יהודה סירב להצטרף לרעיון הזה. התוצאה היא שב-734 הצבא האשורי בראשות תגלת פלאסר ה-3 כובש את דמשק ומבטל את עצמאותה של ממלכת ארם דמשק. דמשק מסופחת באופן ישיר לממלכה האשורית. הם ממנים בה מושל מטעמם, מגלים ממנה את בית המלוכה וחלק גדול מהאצולה ומהאליטה המקומית, ומפזרים אותם ברחבי האימפריה האשורית.

אבל כעת תגלת פלאסר ממשיך הלאה וב-733 הוא תוקף גם את ממלכת ישראל. בתנ"ך יש שלושה מקורות המספרים על המתקפה הזו – מלכים, דברי הימים וספר ישעיהו. התוצאה היא שהאשורים משתלטים על כל הגליל עד וכולל מגידו, על עבר הירדן, ואולי גם על מישור החוף. אזורים אלו סופחו לממלכה האשורית. הכרוניקון האפונימי - תעודה של תגלת פלאסר ה-3 מכלח המספרת במקוטע על ששה מסעות של תגלת פלאסר למערב, כנגד פלשת, דמשק, צור וארץ בית עמרי. היא מקוטעת אבל מזכירה מאות שבויים שלקח, ושם מופיעים מלכים כמו חזאל, רצין, חירם, עמרי, פקח, הושע, ונזכרות ערים כגון עזה, עכברא, חנתון, יטבת, כאוכב (גוש שגב), מרום, ארומה (בית נטופה) ואשקלון.

העדות הארכאולוגית למסע תגלת פלאסר ה-3 לגליל מאד מרשימה – דן, חצור, בית שאן, מגידו, גזר – כולן חרבות כמעט טוטאלית באותה תקופה והופכות להיות ערים שונות לגמרי (מגידו הופכת להיות עיר מחסנים אשורית, חצור חדלה להתקיים). גם בסקרים הארכאולוגיים באזור הצפון מתברר שהייתה ירידה של 30%-50% במספר אתרי היישוב בין המאה ה-8 למאה ה-7 לפנה"ס.

גם כאן מתבצעת הגלייה של יהודי השטח שנכבש. יש מקורות אשוריים שמזכירים שמות יהודאים של גולים ששולבו במנהל האשורי בארצות אחרות. השמות הללו ממשיכים להופיע כמה עשרות שנים ואחר כך נעלמים כנראה שבסופו של דבר הם נטמעים באוכלוסייה המקומית. זו גלות עשרת השבטים.

מה שנשאר מממלכת ישראל זה אזור קטן בהר המרכזי. הנביא ישעיהו מתחיל לכנות אותם בשם ממלכת אפרים. היא משועבדת לאשורים אבל עדיין ישלה מלך משלה. זו תקופת דמדומים הנמשכת 11 שנים. כעבור 11 שנה, המלך האחרון - הושע בן אלה - מהמר על הסוס הלא נכון – הסוס המצרי. הוא קושר קשר עם המצרים, ומפסיד כשהמצרים לא באים להצילו. שלמנאסר החמישי מלך אשור מטייל מצור שארץ שלוש שנים על שומרון. הוא נפטר במהלך המצור, ובנו, סרגון השני, הוא זה שמחריב את העיר ומסיים בכך את תקופת ממלכת ישראל הצפונית.

בסוף המצור שומרון הופכת להיות מחוז באימפריה האשורית ושולט בה פחה אשורי. סרגון מגלה את האליטות משומרון ומהערים שסביבה. גם שם הממצא הארכאולוגי מראה ירידה משמעותית בהתיישבות. בניגוד לעבר כאן סרגון עובר לשיטה חדשה – ערבוב אוכלוסיה. הוא לא רק מגלה את האוכלוסיה של שומרון אלא גם מיישב בעיר במקומם אליטה זרה שהביא מאזורים אחרים באימפריה שלו. (את השיטה הזו למד אחר כך סטלין). מדובר בחילופי אליטות, לא בחילופי אוכלוסיה כוללים.

מלכים ב' יז – מסופר שכל שבטי ישראל הוגלו ובמקומם הובאו עמים אחרים – הכותים, העמים, הספרוים, אנשי בבל ואחרים. אותם כותים (שם כולל), שהיו עובדי אלילים, הותקפו על ידי אריות כי ה' מאד כעס על שעבדו בארץ ישראל אלוהים זרים. שולחים להם כהן ישראלי שמלמד אותם איך לעבוד את אלוהי ישראל. מבחינת ספר מלכים האוכלוסיה שמעכשו חיה בשומרון היא אוכלוסיה של נוכרים שעובדים מפחד האריות לצד אלוהיהם גם את אלוהי ישראל.

זה הרקע למאבקים בין היהודים לשומרונים אחר כך. עד היום יש כ-700 שומרונים בארץ. על פי המסורת שלהם הם בעצם השרידים לא של הנכרים שהובאו לארץ אלא של מי שלא הוגלה משומרון. הם רואים עצמם כצאצאים היהודים של ממלכת ישראל.

כנראה שהאמת ההיסטורית היא באמצע. האשורים לא הגלו את פשוטי העם, אבל כן ייבאו לאזור אליטות נוכריות. לכן כנראה נוצר ערבוב בין שתי האוכלוסיות, ומזה קיבלנו בימי בית שני את העם השומרוני. חז"ל קראו להם "גרי אריות" – גרים כתוצאה מפחד האריות ששלח אלוהי ישראל.

לאחר כיבוש שומרון סרגון ממשיך במסעות כנגד הפלישתים. ככל שידוע לנו אין לו בעיות ועימות עם ממלכת יהודה ועם מלכה חזקיהו. לאחר מכן הוא חוזר לאשור לעיר הבירה החדשה שבנה לעצמו בצפון עיראק – דור שרוכין (חורסאבאד).

ממלכת יהודה - אחז הולך לדמשק להודות לתגלת פלאסר וכאות תודה מעתיק משם תכנית מפורטת של המזבח ומורה לאוריה הכהן לשחזר אותו במקדש בירושלים.

ביהודה שולט בתקופה הזו חזקיהו המתואר כצדיק גדול. הוא עורך חג פסח גדול ומזמין אליו את השומרונים.

מסע סנחריב ליהודה

ב-705 מת סרגון ה-2 ולאחר כמה שנים של אי וודאות עולה לשלטון בנו סנחריב. זו הייתה תקופה שעמים ניסו להרים ראש נגד האשורים במרידה שהונהגה על ידי מראדך בלאדן מלך בבל. בהקשר הזה התנ"ך מספר

לנו ששליחים מטעמו של מראדך הגיעו לביקור אצל חזקיהו מלך יהודה זה הראה להם את כל אוצרותיו. מתעודות אשוריות עולה שבאזור שלנו הצטרפו למרידה צור, אשקלון, עקרון ויהודה. **סנחריב** (לאחר שבנה לעצמו את נינה כעיר בירה) פונה קודם כנגד בבל, אחר כך הוא מבריא את מלך צידון מעירו וממשיך דרומה לאורך החוף לארץ ישראל.

סיפור מסעו של סנחריב לאורך מוכר מכמה מקורות: האנלים של סנחריב (שנכתבו בלפחות שלושה עותקים שונים ע"ג שלוש מנסרות מחרס שאחת מהן נמצאת היום במוזיאון ישראל, והאחרות בשיקאגו ובמוזיאון הבריטי). סנחריב מספר שהגיע לאזור יפו שם כבש את יפו, בני ברק, אזור ובית דגן – ערים ששייכות למלך אשקלון. משם הגיע לתמנה, לעקרון (שם השיב על כנו את מלכות פאדי שביקש קודם לכן להיות נאמן לו אבל הודח על ידי שריו שציודו במרידה באשור), ולבסוף הגיע ללכיש.

את סיפור המצור על לכיש אהנו מכירים מסדרה של תבליטי קיר שיצר בארמונו בנינה. היא מראה את החיילים האשורים מתקרבים לחומות העיר, את הסוללה ומכוונות המצור. רואים את המונינים בפעולה ומהצד השני את הגולים עם מגינים משופדים. בסוף הסיפור רואים את סנחריב על כיסא כששלל העיר לכיש מובא לפניו. יש אזכור ברור של השם לכיש.

בחפירות שנערכו בלכיש בהחלט זוהתה הסוללה של סנחריב, ונמצאו הרבה בליסטראות, וראשי חיצים אשוריים.

סנחריב ממשך ומתאר באנלים שלו איך שלח אחר כך צבא והטיל מצור על ירושלים. הוא מספר שהחריב 46 מערי חזקיהו שאותו "כלא כמו ציפור בכלוב" ולא נתן לו לצאת ולבוא עד שנכנע והסכים לשלם מס מאד כבד. אז מספר סנחריב שברחמיו הגדולים השאיר את חזקיהו בחיים וחזר לארצו. כתובת נוספת של סנחריב מזכירה את העיר עזקה שנמצאת על הר גבוה כמו קן של נשר וחומותיה מזדקרות לשמים כמו כידונים.

יש המון עדות ארכיאולוגית ומקראית שמתארות את הכנותיו של חזקיהו למלחמה כנגד סנחריב. דבר ראשון התגלו בהרבה אתרים ביהודה המון קנקני מלך - קנקנים שע"ג הידיות שלהן נמצאו טביעות עם סמל של יצור מכוף (סגנון מצרי) ומעליו כתובה המילה "למלך" ומתחת ליצור המכוף יש שמות של אחת מארבע ערים – חברון, זיף, שוכו וממשת (לא מוכרת). במהלך השנים לא היה ברור לארכיאולוגים מה המשמעות של זה. עד לחפירות של אוסישקין בלכיש, כאשר הוא זיהה נכון את השכבה שסנחריב הרס, והתברר שבתוכה יש מאות קנקנים כאלה מכל ארבעת הסוגים.

התיאוריה המקובלת מאז ועד היום היא שהטביעות הללו הן חלק מההכנות שעשה חזקיהו לקראת המצור האשורי הקרב. הוא חילק את ארץ יהודה לארבעה מחוזות. כל עיר כזו שימשה מרכז אספקה לתוצרת שונה (חברון-יין, זיף-דגנים, שוכו-שמן) ומשם שלח אותה חזקיהו כחלק ממערכת אספקה מלכותית למקומות שונים ברחבי ממלכת יהודה.

בשנים האחרונות התחילו אנשי אוני' ת"א, בעיקר עודד ליפשיץ, לפתח תיאוריה חליפית. **בתנ"ך מסופר לנו** על מפעלי מים שעשה חזקיהו בירושלים – ברכה, תעלה, הבאת המים העירה וכו'. מערכת שתפקידה היה להביא את המים מהגיאון אל תוך תחומי חומות העיר. במסגרת החפירות ברובע היהודי לאחר מלחמת ששת הימים התגלתה החומה הרחבה – חלק מהחומה שבנה חזקיהו בהכנותיו למצור. לא ברור אם הקיף בה את כל שטח הגבעה המערבית או רק את חלקה. נראה שלאחר חורבן ממלכת ישראל הגיעו פליטים והתיישבו על הגבעה המערבית. חזקיהו כנראה דאג להקיף את האזור הזה בחומה חדשה כדי שיוגנו בפני האשורים.

מעניין הגיאון נמצא מחוץ לחומות העיר של חזקיהו. באמצע המאה ה-19 התגלתה מנהרה תת קרקעית המביאה את מי מעיין הגיאון במסלול מאד מפותל אל בריכה הנמצאת ממערב לעיר דוד בתוך העמק המפריד בין עיר דוד לגבעה המערבית. עד היום לא ממש ברור איך הצליחו החוצבים משני צידי המנהרה למצוא זה את זה בלב הסלע. מסלול הנקבה מאד מפותל ושיפועה יורד בהדרגה אל בריכת המוצא. ההסבר המקובל הוא שחזקיהו פשוט סתם את היציאה של המעיין מזרחה והזרים את המים ממקור הנביעה אל תוך חומות העיר כדי לאפשר גישה למים הן לתושבי עיר דוד והן לתושבי הגבעה המערבית. בתוך הנקבה נמצאה כתובת מאד מעניינת (היום במוזיאון באיסטנבול) בשפה העברית בכתב העברי הקדום: "וזה היה דבר הנקבה. בעוד מניפים החוצבים את הגרון איש אל רעו ובעוד שלוש אמות להנבק נשמע קול איש קורא אל רעו. כי הייתה זדה בצור מימין ומשמאל. וביום הנקבה הכו החוצבים איש לקראת רעו גרון על גרון. וילכו המים מן המוצא אל הבריכה במאתים ואלף אמה ומאת אמה היה גבה הצור על ראש החוצבים".

אין בכתובת תאריך, ואין בה שם של מלך כלשהו. היא מבטאת את שמחת החוצבים על השלמת העבודה, זו לא כתובת המהללת את המלך. בזמן האחרון, רוני רייך וואלי שוקרון הגיעו למסקנה שהנקבה הזו נחצבה עוד לפני זמנו של חזקיהו, כלומר כבר הייתה מוכנה למצור לפני זמנו של המלך המורד.

בסופו של דבר התני"ך מספר שסנחריב שלח משלחת לירושלים בראשות רבשקה – זה תואר ולא שם, שנשא נאום בעברית (אוּלַי היה שומרני) לתושבי העיר וקרא להם להיכנע. ישעיהו מחזק את ידי חזקיהו לא להיכנע ובסופו של דבר ה' שולח מלאך שפוגע במחנה האשורי, סנחריב נוטש וחוזר לאשור שם הוא נרצח על ידי שניים מבניו. אחריו עולה לשלטון בנו השלישי אסרחדון.

התוצאות של מסע סנחריב היו הרסניות. כמעט כל ערי יהודה חרבו. כל החלק הראשון של ספר מיכה זו קינה על חורבן ערי יהודה. באזור הר החורבן היה פחות נורא, ובכל זאת חורבן די גדול של כמעט כל ערי יהודה.

ישעיהו א', ז'-ט' – "רק ירושלים, בת ציון, נותרה כסוכה בכרם", כלומר כל הארץ חרבה ורק ירושלים ניצלה לבדה. זה מה שכנראה תרם עוד יותר לתפישה של אנשי יהודה שה' לעולם לא ייתן לירושלים להיחרב.

בפועל ממלכת יהודה כנועה וחרבה לאחר המסע הזה וחזקיהו מעלה מס כבד לממלכת אשור. זו ממשיכה להתפשט, ואסרחדון בנו ואשורבניפל נכדו כובשים גם את מצרים ומביאים את האימפריה האשורית לשיא התפשטותה. יהודה ועוד כמה ממלכות קטנות נשארות כואסאליות באימפריה הגדולה הזו.

שלטון אשור ביהודה - מנשה, אמון ויאשיהו.

בנו של חזקיהו – מנשה (המלך היחיד מבין מלכי ישראל ויהודה הנקרא על שם שבט ישראל) מוצג במקרא כמלך רשע, עובד אלילים. מצד שני הוא מלך הרבה מאד שנים, למעלה משישים. בספר דברי הימים מסופר על כך שתוך כדי מלכותו הגיעו אליו שרי צבא מלך אשור, כפתו אותו באזיקים והגלוהו לבבל. שם אלוהים שמע את תפילתו, החזיר אותו הביתה ומאז הוא חזר בתשובה ונהיה מלך מאד מוצלח. אנחנו יודעים שבימי מלכותו של אשורבניפל, נכדו של סנחריב, פרצה באימפריה האשורית מלחמת אזרחים, כאשר אחיו של אשורבניפל - שמש-שום-אוקין - שמלך על בבל, מורד באחיו מלך אשור. התוצאה הייתה חורבן ממלכת בבל. אולי זה הרקע לסיפור על הגלייתו של מנשה לאשור ושחרורו באורח פלאי מהכלא. מנשה בונה מחדש את חומות ירושלים שמקיפות גם את הגבעה המערבית. גם לכיש מבוצרת מחדש בתקופתו. הוא נשאר נאמן לאשורים כל ימי חייו.

אשור הייתה האימפריה הגדולה ביותר שידע המזרח הקדום. נפילתה הייתה מאד מאד מהירה. זה התחיל שוב במרידה בבבלית שהונהגה הפעם על ידי כשדי בשם נבופולסאר. הוא קיבל סיוע מבחוץ ממלך מדי (איראן של היום) והם תוקפים יחד את אשור. אחת אחרי השנייה נפלות הערים החשובות של ממלכת אשור – אשור, נינוה. ב-610 לפנה"ס מה שנשאר מהצבא האשורי מתבצר בחורן בצפון סוריה, כבר לא בשטחי המולדת האשורית המקורית. אגב, בגלל שחרן היה מקום החיות האחרונה של האשורים היוונים הכירו את האזור הזה בתור "אסיריה" ומכאן נולד השם סוריה.

תחת המתקפה הגדולה על אשור הכוחות האשורים נסוגים ממצרים, משאירים אחריהם מלך מקומי (שבתחילה היה ואסאל אבל בהדרגה השתחרר משלטון אשור), נסוגים גם מארץ ישראל, ומסתלקים לצפון סוריה.

בנו של מנשה, אמון, מולך תקופה קצרה ומוחלף על ידי בנו יאשיהו שעולה למלוכה בגיל שמונה. בגיל 16-18 יאשיהו מתחיל לנהוג באופן עצמאי. בין היתר מתחיל בניקוי ושיפוץ של בית המקדש ושם מתגלה ספר תורת משה, כנראה ספר דברים.

יאשיהו עורך רפורמה דתית חברתית ביהודה. גם הוא עורך זבח פסח גדול ומזמין אליו את אנשי אפרים ומנשה הנותרים, מי ששרדו מהכיבוש האשורי בצפון. יש חילוקי דעות לגבי מידת עצמאותו של יאשיהו כמלך יהודה. ברור שאביו וסבו היו ואסאלים אשוריים באופן גמור, אבל לגבי יש שלוש דעות:

דעה א - יש חוקרים הסוברים שיאשיהו ניצל את הנסיגה האשורית והפך למלך עצמאי שאפילו שיחזר את ימי ממלכת ישראל העתיקה בהשתלטו על אזור מנשה וצפון הגליל. פינקלשטיין, לדוגמה, משתמש בטיעון הזה כחלק מהתזה שלו שבימי יאשיהו המציאו את כל הסיפור הדו־טרונומיסטי.

למה שמישהו יחשוב כך? כי יש הרואים בהזמנתם של אנשי אפרים ומנשה לפסח בירושלים עדות לשליטה בפועל של יאשיהו באזורים האלה. בנוסף, כתוב בתנ"ך שיאשיהו ניפץ במות בבית אל וב"ערי הצפון".

מצד חשביהו – אתר קטן על חוף הים ליד יבנה ים, פלמחים. נמצא שם אוסטרקון קטן מתקופת יאשיהו עם מכתב נחמד שכתב פועל יום, קוצר, אל השר הממונה על האזור, ובו הוא מתלונן שהבגד שלו נלקח ממנו על ידי הממונה עליו בטענה שלא עמד במכסה העבודה היומית לפני כניסת השבת. הוא תובע את בגדו חזרה. זה מה שמעניין באוסטרקון הזה זה ראשית שהוא כתוב בעברית, למרות שהמקום בו נמצא הוא מחוץ לתחום ממלכת יהודה המקורית שלא הגיעה עד הים. ושנית, זה האזכור הראשון לחוקי שמירת השבת בעבודה. ושלישית, הרעיון שאסור כעונש לקחת את בגדיו של פועל יום, ושם עושים כן חייבים להחזיר לו אותם בסוף יום העבודה כדי שיהיה לו במה לישון, לקוח מחוקי התורה בספר שמות ובספר דברים. זה מספק תמיכה לגישה הגורסת שיאשיהו מרחיב בהרבה את תחומי ממלכתו כי מצד חשביהו כבר יושב על דרך הים במישור החוף.

דעה ב' - יאשיהו אמנם היה לו מידה מסוימת של עצמאות, אולי אפילו התרחב לכוון מישור החוף ובנימין, אבל אין שום עדות לכך שהצליח להרחיב משמעותית את גבולות ממלכתו.

דעה ג' - לא דוברים ולא יער, יהודה עברה באופן רציף משעבוד אשורי לשעבוד מצרי. יש כתובות מצריות התומכות בהשערה הזו ממקומות שונים בארץ.

מכל מקום, בשנת 609 הייתה המלחמה האחרונה של האימפריה האשורית. צבאות בבל ומדי צרו על חרן ואילצו את מלך אשור לעזוב את העיר, לחצות את הנהר, ולהתבצר בעיר כרכמיש שם הם תוקפים אותו ומשמדים את צבאו. המפקד הבבלי היה נבוכדנצר בנו של נבופולסאר.

במצרים מולך נכה ה-2 מלך מצרים. הוא רץ צפונה כביכול כדי להציל את בן בריתו מלך אשור, אבל דואג להגיע מאוחר מידי. צבאות בבל ומדי היו כבר עייפים מלחימה, ולכן נכה היה מסוגל להציב חזית על נהר הפרת ולקבוע שם את גבולות ממלכתו שכוללת כעת את כל ארץ אורו וריתנו. פתאום ארץ ישראל עוברת משלטון אשורי לשלטון מצרי.

בספר מלכים מסופר שבימי יאשיהו עלה פרעה נכה על מלך אשור על נהר פרת, שיאשיהו יוצא אליו ושפרעה נכה הורג אותו על יד מגידו. לא מוזכר כלל קרב כלשהו. בספר דברי הימים הסיפור הזה מורחב לידי מלחמה שלמה שבה נכה מנסה להניע את יאשיהו מלהילחם נגדו אבל זה מתקשקש לצאת לקרב כנגדו, נפצע קשה, ומת בקרב. הוא מובל לירושלים שם הוא זוכה לקינה מפי הנביא ירמיהו.

במקרה הזה מקובל להאמין לגרסת ספר דברי הימים. אולי יאשיהו ביקש להגן על עצמאותו ולא רצה ליפול לשלטון מצרי. יש חוקרים שמעדיפים דווקא את הסיפור של ספר מלכים שעל פיו יאשיהו פשוט מרד בנכה וזה פשוט חיסל אותו.

בכל מקרה ברור מה היה המעמד של ירשי יאשיהו. בנו הואחזו נלקח על ידי נכה למצרים וישב שם בכלא עד שמת. במקומו נכה ממליך את הבן השני אליקים, לאחר ששינה את שמו ליהויקים בכדי להראות שהוא שולט בו.

היויקים מולך בחסדי המצרים ומקים לעצמו ארמון מפואר (יש מי שזוהה אותו במבנה ברמת רחל). **התקופה הבבלית** – גלות יהויכין, צדקיהו וחורבן ירושלים

ב-605 היה קרב נוסף שוב בכרכמיש והפעם הבבלים מביסים את נכה, ולאחר קרב קטן נוסף ברפיח פרעה נסוג למצרים וארץ ישראל עוברת לשלטון נבוכדנצר. כל המלכים, כולל יהויקים, נשבעים אמונים לבבלים, אבל ב-598 יהויקים מורד בנבוכדנצר בהסתמכו על סיוע שהובטח לו ממצרים. נבוכדנצר מגיע לירושלים ב-597 אבל אז יהויקים כבר מת ומי ששולט ביהודה הוא יהויכין (שנקרא גם יכניה). נבוכדנצר תופש אותו ומגלה אותו יחד עם חלק משריו לבבל.

מבחינת התנ"ך גלות יהויכין נחשבת לתחילת גלות בבל, למרות שירושלים והמקדש עדיין קיימים ומתפקדים.

נבוכדנצר לוקח את הנצר האחרון לבית המלוכה - מתניה, משנה את שמו לצדקיהו, וממליך אותו כממלא מקום יהויכין שבגלות. צדקיהו נשבע אמונים בתחילה, אבל ב-8-587 הוא שוב מתפתה להצעת סיוע מצרית ומורד בנבוכדנצר. זה מגיע שוב עם צבאו ומתחיל להחריב את ערי יהודה אחת אחר השניה. יש רשומות בבליות המתארות את החורבן הזה וגם העדות הארכיאולוגית לו מאד ברורה – בית שמש נחרבת סופית, כך גם לכיש.

ב-586 המצור מגיע לירושלים. העיר נופלת בקיץ, בחודש אב. העדות הארכיאולוגית לחורבן העיר מאד מרשימה – באזור עיר דוד נמצא המון אפר, מאות בולות=חותמות של פקידים שנצרכו בשריפה והשתמרו עם שמות הנזכרים בספרי מלכים וירמיהו. השריפה ברורה בכל מקום, העיר נחרבת ובית המקדש נשרף. **צדקיהו** מנסה לברוח, נתפש, נלקח לעיר רבלה בסוריה ומוצא יחד עם כל בניו להורג. זה אומר שהשריף האחרון החי לבית דוד הוא יהויכין הנמצא בכלא הבבלי.

עדויות נוספות לחורבנה של ממלכת יהודה יש, למשל, בערד, שבה מגיעה אז המצודה היהודאית לסוף דרכה. שם נמצאו אוסטרקונים המדברים על פלישה אדומית (אולי בשיתוף פעולה עם הבבלים). גם בשכבת החורבן האחרון של לכיש – חורבן נבוכדנצר - נמצאו כמה אוסטרקונים, שגין היתר מדברים על תנועות צבא יהודה. הכי מפורסם מהם – אוסטרקון מספר 4 – נכתב על ידי כנראה מפקד מצודה אחרת באזור, שמספר שהם נושאים את עיניהם לכוון לכיש כי את משואות עזקה הסמוכה הם כבר לא רואים. מעניין שבספר ירמיהו מתואר מצב שבו כל ערי יהודה כבר חרבות ורק לכיש ועזקה ממשיכות להילחם כנגד הבבלים.

בני בגין חשב שהכתוב הזה לא מתייחס לנפילת עזקה אלא מצביע על קו הראיה ממקום המצודה של הכותב. הוא מיפה קווי ראייה באזור והגיע למסקנה שהמקום ממנו רואים את לכיש אך לא את עזקה הוא מראשה. ירושלים נחרבת, אוכלוסייתה מוגלית ברובה. הפעם לא מיישבים ביהודה אוכלוסייה זרה.

ספר מלכים ובעיקר ספר ירמיהו מספרים שהבבלים מינו על שארית הפליטה את גדליהו בן אחיקם שישב במצפה. בחודש תשרי (כנראה של השנה הבאה) הוא נרצח ושוב מגיע הצבא הבבלי ומגלה את כל יתר האוכלוסייה. חלק האוכלוסייה מצליח לברוח למצרים ומייסד מושב בעיר יב.

ספר מלכים מוסיף ומספר שנבוכדנצר בחזור לבבל מכיר ביהויכין כראש הגלות היהודית, מוציא אותו מהכלא, ומכלכל אותו ואת בני משפחתו הלאה. זה מאומת גם ע"י כתובת בבלית. ספר מלכים הולך צעד אחד הלאה ומספר שלא רק ששחררו את יהויכין, אלא שאחר כך בבל נופלת, וכורש מנצחה נותן ליהודים לחזור ליהודה ולהקים בה מחדש את בית המקדש השני.

ההיסטוריה של א"י בתקופת בית שני

תמלול הרצאת ד"ר עוזי ליבנר

כמה קווים מאפיינים כלליים לתקופה:

- היהודים הם לא הקבוצה היחידה החיה בתקופה זו בארץ ישראל. רק בחלק מהתקופה הם הרוב בארץ. לכן נדבר גם על הקבוצות האחרות.
- בתקופה שאורכה כ-600 שנה יש מעבר דרמטי מבחינת מוקדי הכוח – מן המזרח ששלט בארץ ישראל במשך אלפי שנים – אשור, בבל, פרס, מצרים – אל המערב – יוון ורומא. יש לזה השלכות מרחיקות לכת הן לארץ ישראל והן לעולם כולו.
- זו תקופה פורמטיבית – מעצבת - בתולדות עם ישראל. זו ראשיתה של התקופה שבה מעוצבת היהדות כפי שאנו מכירים אותה בימינו – התורה שבעל פה, החכמים וכו'.
- מבחינת התמונה העולמית סוף התקופה היא תקופת הולדתה של הנצרות.

המסגרת הכרונולוגית והפוליטית:

- 538 - הצהרת כורש – מאפשרת ליהודים לעלות לארץ ולבנות את הבית השני
- 516 - בניית בית המקדש השני בדיק 70 שנה לאחר חורבן הבית הראשון
- 332 - כיבוש הארץ ע"י אלכסנדר מוקדון
- 301 - 200 - התקופה התלמאית
- 200 - 167 - התקופה הסלווקית
- 167 - 63 - ימי בית חשמונאי
- 63 - כיבוש הארץ ע"י רומי
- 38-4 - הורדוס
- 4 ואילך - שלטון צאצאי בית הורדוס ושלטון רומי ישיר
- 70 לספירה - חורבן בית המקדש.
- ההחלטה** לסיים בשנת 70 את ימי בית שני נובעת מחורבן בית המקדש, אבל זה לא ממש היה סוף תקופה, כיון שבעצם הרבה דברים בארץ לא השתנו עם חורבן הבית.
- יצחק בער** בספרו "ישראל בעמים" טוען שהתקופה מסתיימת רק עם הכיבוש הערבי של ארצות המזרח במאה השביעית לספירה. הוא טוען שהתחום האתני והתרבותי עומד במשך כל הזמן הזה, והיהודים לא ממש השתנו. גם הרומאים היו בארץ לפני החורבן והמשיכו לשלוט בה גם אחרי.
- הציטוט המלא – במצגת המרצה
- והתגבשותה והתעצמותה של האימפריה הרומית.
- תמורות מרכזיות במצב היהודים במהלך התקופה**
- מעבר נקודת הכובד מהמזרח למערב מתבטא בשפות שהיהודים מדברים ובמיקום הקהילות היהודיות הגדולות.
- במרבית התקופה היהודים נטולי ריבונות, עם מידה כזו או אחרת של אוטונומיה.
- תופעה חדשה שנוולדת בתקופה הזו היא תופעת יחסי המרכז הארצישראל והפזורה. יש קבוצות יהודים שיושבות מחוץ לטריטוריה של ארץ ישראל ובכל זאת רואות עצמן כחלק ממה שקורה בארץ.
- מעבר הגדרתי מזהות טריטוריאלית לזהות על פי דת ומוצא.
- רצף תמורות במוסדות ההנהגה הלאומית: כהונה גדולה, מלכות, אריסטוקרטיה, שלטון נוכרי ישיר, חכמים.
- תמורות בפיזור הגיאוגרפי ובמצב הדמוגרפי

המקורות לחקר התקופה:

- מקורות ספרותיים, ממצאים ארכיאולוגיים ומקורות משולבים
- מקורות ספרותיים:

1. טקסטים היסטוריים

- לגביהם צריך, כרגיל, לבדוק מי כתב, מה האגידה שלו, מה הוא יודע על מה שכתב, האם חי באותה תקופה בקרבה גיאוגרפית למיקום המאורעות עליו הוא כותב, וכו'.
- מקורות יהודיים:**

- א. ספרות המקרא/ספרות החכמה** - ספרי המקרא המאוחרים – דניאל, עזרא ונחמיה, דברי הימים, וכן נביאים אחרונים (חגי, זכריה) – כל אלה שייכים ועוסקים בחלקים שונים של התקופה. אנשי ביקורת המקרא סבורים שגם הרבה מהספרים האחרים בתנ"ך חוברו בימי בית שני (למשל, קהלת). תוספת - קבוצה שניה הקרובה לז'אנר ועוסקת בתקופה הם ספרות חכמה ששייכת לספרים החיצוניים, כמו מגילת משלי בן סירא.
- ב. היסטוריוגרפיה** - לדוגמא ספרי מכבים א' וב' העוסקים בתקופה החשמונאית, מלחמות היהודים, קדמוניות היהודים וחיי יוסף של יוספוס פלאוויוס.
- ג. ספרות יהודית הלניסטית** - ז'אנר גדול ורחב שנכתב ביוונית בעיקר באלכסנדריה. יש בה חיבורים פילוסופיים, תיאולוגיים, ספרות יפה. זה ניסיון

- לתאר את היהדות במונחים יווניים. לדוגמה, פילון האלכסנדרוני (ידידיה הכהן) - פילוסוף יהודי בן דורו של ישו שחי באלכסנדריה במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה וכותב הרבה על היהודים ועל ארץ ישראל. (תוספת שלי - דוגמה נוספת - איגרת אריסטיאס מאמצע המאה השנייה לפנה"ס המאזכרת את סיפור תרגום השבעים).
- ד. **ספרות אפוקליפטית** - ספרות המדברת על קץ הימים. לדוגמה, מגילת מלחמת בני האור בבני החושך השייכת למגילות קומראן. זה ז'אנר די עתידי, אבל הוא מלמד על הלכי הרוח של התקופה, מה הייתה השקפת העולם של מחבריו וכו'.
- ה. **מדרשי מקרא** - ז'אנר ספרותי יהודי המפרש את הספרות המקראית. לפעמים הפרשנות היא ריאליטית ומתייחסת לזמן בה היא נכתבת שהוא התקופה המעניינת אותנו. לדוגמה - מגילת פשר נחום.
- ו. **ספרות מאגית** - אנשים מסוימים האמינו בקיום שדים ורוחות על פני האדמה.
- ז. **ספרות הלכתית** - לא מאוד עשירה, רק ניצנים ביחס למה שיהיה אחר כך בתקופת המשנה והתלמוד. יש קצת במגילות קומראן (מגילת "מקצת מעשי תורה").
- ח. **ליטורגיה** - תפילות שחברו בתקופה

מקורות לא יהודיים :

- א. **חיבורי היסטוריוגרפיה וגיאוגרפיה** - בתקופה הזו זה ז'אנר מאד פופולארי. עסקו בזה הרבה אנשים שחיברו ממש אנציקלופדיות, חיבורים של עשרות כרכים שלא ממש הבחינו בין גיאוגרפיה, היסטוריה, פולקלור ועוד נושאים רבים. למשל, האדמירל הרומאי פליניוס הזקן (מת בהתפרצות של הוויזוב) כתב את "ההיסטוריה של הטבע" שהוא חיבור בן עשרות כרכים המתאר את כל מה שהכיר על העולם בתקופתו כולל פרק על ארץ ישראל ותושביה. דוגמאות נוספות - כתבי דיודורוס הסיקלי (גזירות אנטיוכוס), פוליביוס (המאה השנייה לפנה"ס, חיבור על המלחמות הסוריות כולל קרב רפיח), ניקולאוס איש דמשק.
- ב. **ספרות פולמוסית** - לדוגמה "נגד אפיון" של פלאוויוס שנכתב בתגובה למה שכתב אפיון נגד היהדות.
- ג. **חקיקה** - ספרי חוקים של השלטונות הזרים בארץ שנוגעים באספקטים שונים של החיים בארץ. למשל - כתובת חפציבה.

יוסף בן מתתיהו - בנוסף ל"נגד אפיון" כותב (גם כן ביוונית) שלושה חיבורים מהז'אנר של הספרות היהודית ההיסטוריוגרפית: מלחמות היהודים, קדמוניות היהודים, וחייו יוסף. זה לכאורה טקסט אולטימטיבי עבור החוקר כי יוספוס היה בן התקופה ועד ראה לחלק ניכר ממה שכתב, אבל יש הרבה בעיות עם הטקסט שלו. למשל, ב"מלחמת היהודים ברומאים" הוא מציג את עצמו כאלוף פיקוד הצפון שנלחם ללא מורא בצבא הרומאי. עשרים שנה אחר כך הוא כותב אוטוביוגרפיה - חיי יוסף, גם הוא ספר תגובה ליוסטיוס איש טבריה שהגיע אז לרומא והחל ללכלך על יוספוס ולהאשימו בחורבן הבית. ב"חיי יוסף" הוא מציג את עצמו כחלק מהאריסטוקרטיה היהודית המנסה לתפוש את הפיקוד על המרד בכדי לעצור אותו ולהגיע להבנה עם הרומאים. כאן הוא כבר לא מדבר על מנהיגותו האמיצה בשדה הקרב. אז מה נכון? לקרוא את אוריאל רפפורט - מאמר יפהפה הן בשאלה מיהו יוספוס האמיתי. יש מעט מאד מידע חיצוני ביחס למה שכותב יוספוס, ובכלל למרד הגדול.

מגילת פשר נחום מקומראן - פשר - ז'אנר מדרשי שהיה פופולארי מאד בקומראן. המגילה הזו "פשר נחום" לוקחת פסוקים אחדים מספר נחום ומקשרת אותם לאירועי התקופה כולל אזכור של דמיטריוס הסלווקי. **ספרות תורנית** - מגילת "מקצת מעשי התורה" מקומראן. זה מכתב פולמוסי שבו אנשי הכת כותבים לאנשי ירושלים ומפרטים את נקודות המחלוקת ההלכתיות שלהם עם ההנהגה. הרוב שם נוגע לעבודת בית המקדש. עותק שלה נמצא בגניזה הקהירית.

היסטוריה וגיאוגרפיה לא יהודיים :

ההלניסטים הראשונים התייחסו מידי פעם ליהודים. לפעמים זו התייחסות פולמוסית. מה ידעו באתונה במאה ה-5 או במאה ה-4 לפנה"ס על היהודים? למשל, תיאופרסטוס כותב שהיהודים מקריבים קורבנות אדם, סוגדים לשמש, ועם זאת הם פילוסופים ועוד ועוד.

2. ממצאים ארכאולוגיים

- **אפיגרפיה** - כתובות מסוגים שונים, למשל כתובות הקדשה והנצחה. לדוגמה - כתובת **תקדשה הלניסטית** מתל דן שלומדים ממנה שהמקום ממשיך להיות מרכז פולחני גם בתקופת בית שני. הבחור כותב יוונית וארמית. דוגמה אחרת - כתובת חפציבה - כתובת **הנצחה** מימי אנטיוכוס השלישי. (תוספת שלי - כך גם כתובת יבנה-ים (163 לפנה"ס), שמתעדת חליפת מכתבים בין אנטיוכוס החמישי לתושביה הצידוניים של יבנה ים).
- **פפירולוגיה** - מגילות קומראן. מקור אדיר ללימוד השפה, המנהגים, הפולחן, הלכי הרוח. עוד בז'אנר הזה - מכתבי זנון, פפירוס ריינר.
- **נומיסמטיקה** - חקר המטבעות. עצם הטבעת מטבעות עצמאיות מלמד על עצמאות שלטונית מסוימת שהושגה. בנוסף המחקר נהנה משפע של אינפורמציה מדגמי המטבעות, הסמלים והדמויות המטבעות עליהן, הכיתוב שעליהן (כולל לפעמים שמות), תפוצתן וכו' וכו'.

החשמונאים משתמשים במטבעות שלהם דווקא בכתב העברי העתיק ולא בכתב העברי המרובע של ימייהם (ושל ימינו).

תפוצת המטבעות מלמדת על תחום ההשפעה של הרשות השלטונית שטבעה אותן, ומשרטטת פחות או יותר את גבולותיה. לדוגמה מתחמים את תפוצת המרד הגדול ע"פ האזור בו נמצאו מטבעות המרד.

• **הארכיאולוגיה המסורתית** – ממצאי חפירות באתרים מימי התקופה. למשל, ירושלים ההלניסטית ההולכת ומתרחבת.

סוגי מבנים – למשל ארמון בני טוביה (משפחה שחיה בעבר הירדן במאה השנייה) בעראק אל אמיר שבעבר הירדן. סגנון הלניסטי מובהק עם המון פסלי חיות (אריות, נשרים) – בניגוד למצוות היהדות. מלמד על תהליך ההתייוונות. דוגמה שניה – בית הכנסת בגמלא. זהו מבנה התכנסות שמלמד על המבנה החברתי בתקופה. זה בית כנסת שפועל בזמן שעדיין מרכז החיים הדתיים בבית המקדש בירושלים עוד לא חרב.

פרישת הישובים – ע"פ סקרים ארכיאולוגיים. השינויים בתפוצת הישובים שעולים ממפת התקופות השונות המתקבלות בסקר מלמדים על שינויים בכלכלה, באוכלוסייה וכו'.

ממצאים קטנים – כמו משקולות וצלמיות פולחן. המשקולות מלמדות על שיטות השקילה. הרבה פעמים יש עליהם כתובות עם אינפורמציה רבה. למשל, משקולת האגרונומוס (מפקח השווקים) מציפורי – שמעון בן יוחנן בן יוסטוס. לומדים שיש דבר כזה שוק מסודר ומפוקח על ידי ממונה.

צלמיות פולחן – יש צלמיות ברונזה בגליל המזרחי - מעיד על קיומה של עבודת אלילים גם בתקופה הזו.

כלי החרס – מלמדים על קשרי מסחר (כלי טרה סיגלטה מצפון סוריה).

כלי אבן – לא נוחים וקשים לניקוי. קשור לדיני הטהרה של היהדות. פתאום מתחילים להקפיד על דיני הטהרה.

קבורה – יש ממצאים רבים בקברים מהתקופה הזו. זה מעיד על מערכת האמונות הרווחת ומלמד על העולם הדתי של התקופה. למשל, פתאום מופיעה קבורה משנית בגלוסקמאות. למה? הרבה פעמים ניתן ללמוד מקברים משפחתיים על מבנה המשפחה באותה תקופה, השמות הנהוגים, השפות, המקצועות הרווחים ועוד. מסיבות פוליטיות היום רשות העתיקות בכלל לא מתעסקת עם קברים, והאוניברסיטאות עוסקות בכך בפרופיל נמוך.

ימי שיבת ציון

מתחילים מהכיבוש הבבלי של יהודה שמגולה בשנת 586 לפנה"ס את בית המלוכה ואת האצולה היהודאית לבבל. מי שנשאר בארץ זה עם הארץ. המצב בארץ לא יציב – רצח גדליהו בן אחיקם, הרבה אנשים בורחים למצרים (ירמיהו) ולבבל. כל זה בממלכת יהודה. בממלכת ישראל הצפונית כבר מזמן אין יהודים, והיא מיושבת כבר על ידי השומרונים.

רואים בתקופה הזו ביהודה ירידה גדולה בתפוצת הישובים שרבים מהם ניטשים לתקופה ארוכה. ב-539 כורש מלך פרס משתלט על האימפריה הבבלית לאחר שכבש את עיר הבירה ומספר ערי מפתח בה. כורש יורש אימפריה עצומה בגודלה שמורחבת עוד יותר על ידיו – מהודו ועד כוש.

כאשר כורש עלה לשלטון הוא משנה את סדרי המנהל. בתקופה הבבלית השלטון היה מאד ריכוזי. כעת השלטון הפרסי מעניק הרבה סמכויות לנציבים המחוזיים. האימפריה הפרסית מחולקת לעשרים מחוזות גדולים – סטראפיות, כאשר כל סטראפיה מחולקת לפחוות שבראש כל אחת מהן עומד פחה.

ארץ ישראל היא חלק מסטראפיית עבר הנהר (הוא נהר הפרת). זה מחוז ענקי שבראשו עומד פקיד בכיר. החלוקה המשוערת של ארץ ישראל היא לכ-15-12 פחוות, שלא ממש מכירים את כולם – פחוות יהד (סביב ירושלים בה יושבים היהודים), פחוות אדום, פחוות שומרון, אולי פחוות גליל. יש כל מיני חורים לבנים במפת ארץ ישראל של התקופה. שאיננו יודעים לאיזה פחוות הם שייכים.

כורש מבצע תיקון דתי. קודמו הבבלי, נבונאיד, אסר על פולחנים זרים, אבל כורש מבטל את האיסורים הללו. לכל עם ניתן חופש פולחני והותר לו לשוב לארצו ולבנות מחדש את בית מקדשו. זו מדיניות אימפריאלית שהופנתה לכל העמים, לא רק לעם ישראל.

שקופית - גליל כורש. גליל חימר ועליו טקסט באכדית בכתב היתדות שבו כורש מתאר את הרפורמה הדתית שהנהיג. הגליל נמצא במספר עותקים במקומות שונים (יש עותק במוזיאון ישראל). מזכיר במפורש את החופש הדתי שהעניק לתושבי האימפריה שלו.

היהודים, לצרכים שלהם, מנסחים הצהרה של כורש מפי ה' (עזרא, פרק א', 1-4). הם מייחסים את הרפורמה של כורש לאל שלהם ומייחסים אותה רק לעם ישראל.

ספר עזרא נכתב כ-100 שנה אחרי עליית כורש. עזרא לא הגיע בגל הראשון שעלה מבבל אלא בגל מאוחר יותר, סביב שנת 458. עזרא מספר על בערך כ-40 אלף איש שה"כ שחזרו עד ימיו לארץ ישראל. המדובר במספרים קטנים ביותר בהשוואה לגודל הגולה בבבל. זה ממש לא שכולם חזרו לארץ עם הצהרת כורש. הרוב נותרים בבבל.

בתוך הרשימות המפורטות (הן בעזרא והן בנחמיה) של המשפחות החוזרות ארצה יש יצוג ניכר למשפחות כוהנים. הם חוזרים למקומות ידועים – ענתות, בית הכרם. כשבודקים את העניין מסתבר שכולם חזרו למרחב של ירושלים במרחק של כמה עשרות ק"מ בודדים מהעיר. אין אזכור של אנשים שחוזרים לגליל, לעבר הירדן או לשפלה.

מי יושב בארץ בתקופה הזו?

בסוף המאה ה-6, במאה ה-5 ובמאה ה-4 עדיין יושבים בארץ הרבה מהעמים המקראיים, שאחר כך, החל מהתקופה ההלניסטית, ייעלמו. בעבר הירדן יושבים העמונים, והמואבים. במישור החוף הדרומי יושבים

צאצאי הפלישתים. בדרום הר יהודה יושבים האדומים שבמקור הגיעו מדרום מזרח עבר הירדן (פטרר) ונדדו מערבה כבר בסוף ימי בית ראשון וביתר שאת לאחר חורבן הבית. האזור הזה ייקרא מכאן ואילך על שמם – אידומיאה. המעבר שלהם מערבה קשור בדחיקתם מאדום בידי הנבטים.

במרכז שדרת ההר המרכזית, באזור שומרון, יושבים השומרונים – עירוב של שבטי ישראל הקדומה שלא הוגלו (רבדי אוכלוסיה נמוכים) עם אוכלוסיה שהובאה לכאן בכוח מהמזרח (מסופוטמיה) בידי האשורים. בצפון מערב הארץ יושבים הפניקים, יורדי ים המתפרנסים ממסחר בים. הארגון החברתי שלהם הוא בדגם של ערי מדינה, והפטריטיטיות שלהם היא לוקאלית, עירונית – אנשי צור, אנשי צידון, אנשי גבל. כותבים בפניקית ועובדים אלוהים פניקיים.

לגבי מישור החוף המרכזי של ארץ ישראל יש בידינו מקור מאלף מהמאה ה-4 לפנה"ס (סוף התקופה הפרסית) – ארון הקבורה של אשמונעזר מלך צידון. בכתובת שעל הארון דמוי האדם שנמצא בצידון המלך מספר שמלך המלכים (כלומר מלך פרס) נתן לו את "ידור ויפו, ארצות הדגן האדירות". למה קיבל טריטוריות מחוץ לממלכתו המקורית? זה קשור להעמדת הצי הפניקי לרשות הפרסים, שלא היו להם צי אניות, ונזקקו לשירותי ימיה במלחמותיהם עם היוונים.

תוספת – ביומן מסע של נוסע יווני מהתקופה נזכרים אפולוניה, יבנה (שמוקמות בתחילת התקופה), ואשקלון כערים בשליטת מלך פרס. כלומר, התמונה היא שכל מישור החוף מיושב בערים פניקיות שמשמשות משמר חופים לאימפריה הפרסית נטולת הצי.

לא לגמרי ברור מה יש בעבר הירדן המזרחי. יש שם גם אוכלוסייה יהודית אבל גם של העמים הקודמים – העמונים והמואבים. לגבי הגלעד, רמת הגולן, והגליל לא ברור כלל מי גר שם.

זרובל בן שאלתיאל (נקרא גם ששבצר הנשיא)

הגל הראשון המגיע לארץ, בראשות זרובל בן שאלתיאל, זו קבוצה לא גדולה הסובלת לפעמים מעוינות התושבים המקומיים. יש כנראה גם עניין של סכסוכים כתוצאה מתביעות קרקעיות של החוזרים המבקשים לשוב ולהתיישב בנחלת אבותיהם. ההנהגה הדתית היא בידי הכהן הכדול – יהושע בן יהוצדק. עזרא פרק ג' – עדות על מצוקה קשה של החוזרים. הם בונים בהר הבית מזבח "כי מאימה עליהם מעמי הארצות" ומתחילים להקריב קורבנות.

רק בשנת 520 (השנה השנייה למלכותו של דריווש הראשון), 19 שנה לאחר עליית זרובל לארץ, מתחילים בלחץ הנביא חגי לבנות את בית המקדש. זה מבנה עלוב, ארעי, שמביא לידי בכי את כל מי שעדיין זוכר את בית המקדש הקודם. בית המקדש נחנך בשנת 516 לפנה"ס, בדיוק 70 שנה מאז חורבן הבית הראשון. זו תקופת "גלות בבל" שנחלקת ל-48 שנות שלטון בבלי ו-22 שנות שלטון פרסי.

בארץ מקבלת את פני הבאים אוכלוסייה יהודאית שלא גלתה, וגם קבוצות אוכלוסיה אחרות. בין הקבוצות האלה לקבוצת שבי ציון יש מתח רב כשכל אחת מסתכלת בעין רעה על האחרת. מי שנשאר פה בארץ הם אנשים שעדיין דתם היא דת טריטוריאלית (במואב עובדים את כמוש, ביהודה עובדים את אלוהי ישראל). זהות של האנשים שנשארו כאן היא בעיקרה זהות טריטוריאלית. לעומת זאת, אלה שחזרו מבבל כבר גיבשו שם משתחו שונה – זהות שלא תלויה בטריטוריה, כזו שאתה לוקח אותה אתך לכל מקום שתלך. האוכלוסייה היהודאית בבבל שמרה על בידולה מהאוכלוסייה שבסביבתה. בניגוד לגולי ישראל לפני שנטמעו בסביבה החדשה שלהם גולי בבל ניסו לבדל עצמם מהאוכלוסייה המקומית – בשפה, בלבוש, בדת. הם בנו לעצמם חומות מגן בכך שאסרו על נישואים עם בני בבל.

כעת קבוצת המיעוט שחוזרת נתקלת ביהודים שלא התבדלו מסביבתם. יש עכשיו שתי קבוצות של יהודים שכל אחת רואה עצמה כיהדות האמיתית. על זה נוספה הקבוצה המסובכת של השומרונים. אלה הגיעו לארץ ישראל על ידי האשורים, ולפי המסופר במלכים ב' למדו את תורת יהוה כאן על ידי מדריכים יהודיים בעיקר כי פחדו מהאריות שילח בהם אלוהי ישראל. עם זאת מסופר שהיו עובדים במקביל גם את אלוהיהם שלהם. כלומר הם קיבלו את משפט אלוהי הארץ אבל שילבו בכך גם את עבודת אלוהיהם המקוריים – סינקרטיזם. השומרונים תפשו עצמם אחרת לגמרי. הם רואים עצמם כצאצאי אפרים ומנשה, ולכן הם בעצם ישראל המקורית. גם האוכלוסייה היהודאית שנשארה ביהודה ראתה בשומרונים יהודים לגיטימיים כפי שעולה מכך שהיו קשרי נישואין בין שתי האליטות. אבל שבי ציון מגולת בבל רואים את השומרונים כנכרים. מתחיל חיכוך רציני שמגיע לידי פיצוץ סביב נושא בניית בית המקדש.

כאשר השבים מתחילים לבנות את בית המקדש השומרונים והיהודאים ("עם הארץ") מבקשים להשתתף בבניית בית המקדש, אבל נדחים ע"י זרובל בן שאלתיאל שקובע שרק שבי הגולה הם שיבנו את בית המקדש. בתגובה השומרונים מנסים להכשיל את כל המבצע. העימותים האלה ממשיכים אל ימי עזרא ונחמיה.

ימי עזרא ונחמיה – 458 ואילך

באמצע המאה ה-5 לפנה"ס מגיע גל חדש של עולים מבבל לארץ. גל ראשון מגיע בשנת 458 לפנה"ס עם עזרא הסופר, דמות באלטה היהודאית בבבל. ארבע עשרה שנה אחר כך (שנת 444 לפנה"ס) מגיע נחמיה שהיה שר בחצר המלך הפרסי. נחמיה מקבל ממש את התואר פחה של פחיות יהודה. הוא פקיד ממונה מטעם המלך הפרסי.

אוספים כסף מיהודי בבל, מקבלים אישורי מעבר מלכותיים ומארגנים את העלייה הזו. כאשר הם מגיעים לפה חושכות עיניהם. עזרא ט' מתאר את המצב הקשה בארץ – נישואי תערובת. עזרא קורע את בגדיו ויוזם מהלך מרחיק לכת שבו הוא תובע מהיהודים לגרש את הנשים הנוכריות שלהם (ואת הילדים שנולדו מהן). מעניין שהאופציה של גיור כלל לא קיימת אצל עזרא, למרות שבתקופת המקרא גיור היה נוהג נפוץ. עזרא פרק י' - הדרישה מתקבלת, נכרתת אמנה, והנשים הנכריות מגורשות. בסופו של דבר זה לא עובד כי לא מחזיקים מעמד בלי הנשים.

מפעילות נחמיה :

הוא הפחה ולבאורה הוא חופשי לגמרי במעשיו, אבל זה לא ממש כך. הוא מקבל כסף וחומרי בניה מהמלך. לרשותו צבא וסמכות, ביכולתו לתת הוראות ולוודא את ביצוען.

הוא מסייר בלילה בירושלים עם מעט מאנשיו ונחרד מחורבנה. כנראה ביקש להסתיר את הסיור הזה כדי שעם הארץ לא יגלה את תכניתו וינסה לסכלו. הוא מבקש לבנות מחדש את החומה סביב העיר אבל סנבלט השומרוני, טוביה העמוני וגשם הערבי ושאר עם הארץ מתנגדים לעניין. העיר דלילה באוכלוסיה ולכן נחמיה מוציא צו ובו הוא מורה שכל כפר חייב לשלוח אנשים לעיר בכדי להגדיל את אוכלוסייתה. הבנייה נמשכת כאשר כל הזמן צריך להתגונן בפני עמי הארץ – יד אחת בחרב ויד אחת בבנייה.

הממצאים הארכיאולוגיים מירושלים מעלים במפורש שההתיישבות בימי התקופה הפרסית מוגבלת רק לעיר דוד. זו עיר הרבה יותר קטנה בשטחה מהעיר של סוף ימי בית ראשון שהתפרשה גם על פני הגבעה המערבית. העיר היא עיר מקדש – נמצא בה המקדש המרכזי, אבל אין לה חשיבות פוליטית גדולה. הפחה אמנם יושב בה, אבל זו פחוה קטנה ולא חשובה.

מי שמנהיג את היהודים הוא הכהן הגדול – אין יותר מלך. כאן מתחילה ההנהגה הדתית החדשה של העם היהודי בראשות הכהן הגדול. (הערה שלי - זו "מדינת הלכה" - מדינה הנשלטת בידי ממוסד דתי וחוקיה הם חוקי התורה, לפחות ביחס לנתיניה היהודים).

יש מטבעות של הפחוה הזו (יש מטבעות גם לפחוות שומרון). מה שכתוב על המטבעות זה "יהד", ולפעמים גם שם הפחה – שם יהודי בדי"כ, ויש בחלק מהמטבעות ציורים של עיט/נשר, פרח השושן (סמל הצופים) ועוד. נמצא גם מטבע יחידי עם דמות אל במרכבה. זה ראשית השימוש במטבעות בארץ ישראל, סביב המאה ה-5 לפנה"ס. גם בעולם זו התקופה של ראשית השימוש במטבעות, שהתחיל כנראה (במאה ה-7 לפנה"ס) באסיה הקטנה ובפרס.

ממצא נוסף – ידיות קנקנים עם חותמות "ירושלים". מהממצא הארכיאולוגי עולה שמפת פחוות יהד חופפת פחות או יותר את המסופר בספר עזרא.

באותה תקופה תפוצות ישראל השתרעו מפרס ובבל ועד מצרים. היה קשר בין הקהילות האלה לארץ ישראל, כפי שעולה מפירוסי יב - מכתבים שנכתבו בירושלים ונשלחו אל המושבה היהודית (צבאית) ביב (אלפנטנה) שם היה מקדש עם פולחן הקרבת קורבנות בדומה לירושלים. שקופית - פירוס הפסח, 419 לפנה"ס – נכתב בארמית מהכוהן הגדול בירושלים לאנשי יב. דן בהלכת עשיית הפסח ביב ע"פ הוראות הכהן הגדול בירושלים.

ביבליוגרפיה - עווד בוסתנאי – ספר על הקהילה היהודית בגלות בבל

לסיכום התקופה הפרסית :

נמשכה כמאתיים שנה מ-539 עד 332 לפנה"ס. מלבד ספרי עזרא ונחמיה (וספרי חגי וזכריה) יש מעט מאוד מקורות לתקופה הזו. בכל זאת אנו מניחים שהרבה מסורות מבית שני מקורן בתקופה הזו. השלטון הוא שלטון של פקידים פרסיים. הקבוצות האתניות עדיין שומרות על זהותן הלאומית.

נושאים נוספים שלא ממש נסקרו בהרצאה :

- חתימת התורה במעמד קריאתה בידי עזרא וחידוש האמנה בין האל לעם ישראל
- כניסת הכתב העברי המרובע לשימוש יומיומי. זו הייתה כניסה הדרגתית שהתפרשה על פני כל התקופה הפרסית לתוך התקופה ההלניסטית.
- לוח השנה העברי מחודש עם שמות חודשים שמקורם בבבלית ופרסית.
- סוף תקופת הנביאים : ירמיהו במצרים, יחזקאל בבבל, דניאל בפרס (עד ימי דריוש או אפילו אחשורוש), חגי וזכריה בירושלים. כעת זו תקופת "כנסת הגדולה" – המוסד הסמכותי העליון של ראשי ישראל וחכמיה שנוסדה על ידי עזרא הסופר ונמשכה עד ימי שמעון הצדיק. זו מעין סנהדרין מורחבת (85 או 120 חברים בהשוואה ל-70 חברי הסנהדרין המאוחרת יותר) שמחליפה בהנהגת העם את הנביאים מתקופת המקרא והגלות בבבל. ע"פ מקורות חז"ל כללה כנסת הגדולה גם את הנביאים האחרונים – חגי, זכריה ומלאכי. היא מעלה על הכתב את ספרי התנ"ך המאוחרים – יחזקאל, שנים

עשר, דניאל, מגילת אסתר ומתחילה את מיסוד התורה שבע"פ בכך שהיא מתקנה בפירוט את התקנות של מילוי מצוות ההלכה, שכנראה נשתכחו במאורעות החורבן ובתקופת הגלות. למשל, ממסדים את חובת התפילה האישית ומעצבים את נוסחי הברכות והתפילות.

ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והחשמונאית

התקופה מתחילה בכיבוש המזרח על ידי אלכסנדר מוקדון. ב-333 נערך הקרב הגדול – קרב איסוס (בפינה הצפונית-מזרחית של מפרץ איסכנדרון) – שבו אלכסנדר מכניע את דריוש השלישי ומשתלט על האימפריה הפרסית. הקרב הזה היה כל כך מפורסם עד שיש לנו פסיפס מרהיב המתאר אותו מפומפי, מאות שנים אחרי שנערך.

ההלניזם הוא תמהיל של מערב עם מזרח. משהו שעובר על העמים במזרח שהולכים ומאבדים את זהותם האתנית המקורית ונשבים בקסמי העולם היווני.

הלני=יווני. בעיני היוונים הלני הוא כל מי שדובר יוונית. כל היתר הם ברברים. אנחנו רואים כהלנים את כל אלה שתרבותם היא הלנית, לאו דווקא שמוצאם האתני הוא יווני.

רוב עמי המזרח הופכים להיות הלנים, למעט קבוצות קטנות וייחודיות ששומרות על זהותן, כמו היהודים. הערה – כשאנחנו אומרים יוונים אנחנו בעצם מתכוונים לסורים – כלל האוכלוסייה המקומית של רחבי האימפריה הסלווקית שלא כולה היתה ממוצא יוונית.

שקופית – תהליך ההתייוונות ההדרגתי מודגם יפה במערת אפולופאנס במראשה (מערת הציידים) שאוכלסה במשך מספר דורות לאורך התקופה ההלניסטית. שם רואים שבמשפחה שבניה נקברו במערה ושהגיעה במקור מצידון, שמות דור ההורים הם עדיין אדומיים (למשל עבד קוץ) ואילו לבניהם כבר יש שמות יוניים.

המאפייני את התרבות ההלניסטית בארץ ישראל הם ערי הפוליס. זו לא הפוליס היוונית הקלאסית כמו אתונה, אלא מעין חיקוי. יש לה מנהל עצמי, אסיפת עם, מועצה שמנהלת את העיר, מוסדות תרבות דומים – גימנסיון, תיאטרון, אבל אין לה עצמאות מדינית ולא כוח צבאי עצמאי. בעולם היווני והרומי בן תרבות הוא בן עיר. בכפרים חיים רק עמך.

יש בארץ ישראל שורה של ערי פוליס שמתאכלסות בעיקר באוכלוסייה וותיקה מקומית עם אולי קצת חיילים משוחררים ופקידים יוונים. לכל עיר יש מרחב חקלאי שכפוף לה – החורה.

תפרושת העיור ההלני בארץ ישראל משקף בצורה מלאה את העימות של התרבות המקומית עם היוונית. יש רשת ערי פוליס במישור החוף ובעבר הירדן. אין כאלה ביהודה, בגליל, ובהר המרכזי, למעט מקרים חריגים כמו העיר שומרון.

הכיבוש המוקדוני

אלכסנדר מוקדון כובש במסע בזק של עשר שנים את כל העולם הידוע בתקופתו – אימפריה עצומה מהודו ועד כוש. לאחר נצחונו בקרב איסוס (333) הוא פונה דרומה לאורך חוף הים התיכון (במטרה לחסל את ערי החוף הפניקיות שהעמידו את אניותיהן לרשות הפרסים), צר במשך שבעה חודשים על צור, שופך סוללה לחבר את העיר ליבשה, כובש אותה וממשיך דרומה לאורך חופי ארץ ישראל, כובש לאחר מוצר את עזה, וממשיך עד למצרים.

אלכסנדר הפך עוד בחייו, וודאי לאחר מותו לדמות מיתולוגית. הרבה עמים התהדרו בקשרים שהיו להם עם אלכסנדר. גם אצל היהודים יש סיפורים כאלה עוד מימי יוספוס ועוד יותר מכך אחר כך בספרות חז"ל. כך יש במקורותינו שתי גרסאות למסעו של אלכסנדר בארץ ישראל והן חלוקות ביניהן בשאלה האם הגיע אלכסנדר לירושלים.

יוספוס, קדמוניות יא 313-347 – מספר שלאחר כיבוש צור אלכסנדר עולה לירושלים, נפגש עם הכהן הגדול (ידוע) בהר הצופים שם הוא משתחוה לפניו בהכירו באל היהודי כאל ששייך לו בנצחונו בצור, מבקר במקדש שם הוא מקריב קורבנות, ומעניק לכהן הגדול פריבילגיות – פטור ממיסים, קיום הטקסים ועוד. זה כנראה סיפור שנובע ממה שיוספוס רצה מהשלטונות הרומאיים בתקופתו, כי ממש לא ברור מדוע יסטה אלכסנדר מנתיבו לאורך החוף ויטריח עצמו לעלות לירושלים ששלטה על תחום הררי קטן שממש לא עניין אותו.

בתלמוד הבבלי יש סיפור קצת שונה. שם אלכסנדר לא מגיע לירושלים, והמפגש עם הכהן הגדול (שמעון הצדיק) נערך באנטיפטריס.

מרד השומרונים

יוספוס מספר על יחסים טובים ששררו בין אלכסנדר למנהיג השומרונים סנבלט שמגיע עם חיילים לעזרת אלכסנדר בזמן המצור על צור. יוספוס תולה את הקמת המקדש השומרוני בהר גריזים בתקופה ההיא בהרשאת אלכסנדר בעזרה הזו שהגישו השומרונים לאלכסנדר. יצחק מגן שחפר שם במשך הרבה שנים טוען שהמקדש שמצא שם (ממצאים די דלים) קודם לתקופה הפרסית.

יוספוס ממשיך ומספר שלאחר מות סנבלט הידרדרו היחסים עם אלכסנדר, והשומרונים מרדו בשלטון המוקדוני ואף הרגו את המושל המוקדוני של העיר. בתגובה המוקדונים החריבו את העיר, וייסדו במקומה מושבה של מוקדונים שלה קראו סמריה. לא לגמרי ברור מה היה הרקע למרד הזה שבעקבות תוצאותיו הקשות נאלצו השומרונים להעתיק את מרכזם להר גריזים.

בשנות ה-60 התגלה בתוך מערה בואדי דליה בבקעת הירדן אוסף של פפירוסים, מטבעות וחוממות של אנשים משומרון. אלו הם תעודות משפטיות – חוזים. התעודות מאד מעניינות. נזכרים בהן שמות של ראשי ההנהגה השומרונית, שחלקם מוכרים לנו מספרי עזרא ונחמיה. ההנחה היא שאלה שייכים לשומרונים שברחו למדבר בניסיונות של מרד אנשי שומרון נגד המוקדונים.

מלחמות הדיאדוכים

אחרי מות אלכסנדר בשנת 322 לפנה"ס האימפריה שלו נקרעת למספר חלקים. מתחילה תקופת מלחמת הדיאדוכים, שחלקן מתנהלות על אדמת ארץ ישראל (קרב עזה בשנת 312 – ראשית "מנין השטרות", שבו מכים תלמי וסלווקוס את דמטריוס בן אנטיגונוס "שתום העין" מונופתלמוס). מלחמה זו מסתיימת במפלת

אנטיגונוס מונופתלמוס בקרב איפסוס (301 לפנה"ס) שבעקבותיה מחלקת קואליציית המצביאים המנצחים את האימפריה של אלכסנדר לשלושה חלקים. מה שמעניין אותנו זה שני החלקים הגדולים – האימפריה התלמאית במצרים עם אלכסנדריה כבירתה, והאימפריה הסלווקית במזרח כולו עד הודו שבירתה אנטיוכיה שבצפון סוריה. קו הגבול המדויק בין שטחי האימפריות הללו נשאר שנוי במחלוקת, ומתחיל מאבק ביניהן על שטחי שליטה ובעיקר על ארץ ישראל המחברת ביניהן. מאבק זה נודע בשם "המלחמות הסוריות" והוא נמשך לכל אורך המאה ה-3 לפנה"ס.

התקופה התלמאית – 200-301 לפנה"ס

האימפריה הראשונה השולטת על ארץ ישראל היא האימפריה התלמאית. השושלת השליטה שלה רואה עצמה כיורשי הפרעונים (כבר אלכסנדר ראה עצמו כך). היא כללה שמות כמו תלמי השני (פילופטר) המקים את הספרייה באלכסנדריה, השלטון התלמאי היה מאד ריכוזי. אין לנו הרבה ידיעות על ארץ ישראל בתקופתם. אולי בכוונה הזניחו את הארץ כדי להקשות על מעבר הצבא הסלווקי בה. יש כמה ערים הפורחות בתקופתם – עכו (פטולמאיס), בית שאן (סקיתופוליס).

פפירוס זנון – מקור חשוב לאינפורמציה על ארץ ישראל בתקופה התלמאית. זנון היה מנהל המשק של אפולוניוס שר האוצר התלמאי. הוא היה אחראי על אחוזות השר. השאיר במצרים פפירוסים הדנים, בין היתר, באחוזות שניהל עבור השר בארץ ישראל. שם נזכרים הערים מגדל סטרטון (בפעם הראשונה בהיסטוריה), ירושלים, עבר הירדן, קדש, צור, הגולן. שומעים שם הרבה על כלכלת הארץ בתקופה התלמאית ייצור השמן, היין והדגן המופקים בארץ ישראל, ובנוסף היה ייצוא של עבדים ושפחות. במהלך המאה ה-3 יש באזורנו שורה של קרבות בין התלמאים והסלווקים על השליטה בארץ ישראל. היו ממישה קרבות עיקריים שזכו לכינוי – "המלחמות הסוריות". המלך הסלווקי החשוב ביותר היה **אנטיוכוס השלישי** (הגדול) שביקש לאחד תחתיו את כל ממלכת אלכסנדר. הקרב המפורסם ביותר – קרב רפיח ב-217 לפנה"ס במסגרת המלחמה הסורית הרביעית. זה היה הקרב הגדול ביותר מבחינת מספר המשתתפים בו שנערך אי פעם בארץ ישראל. בקרב זה מנצח תלמי הרביעי (פילופטר) את אנטיוכוס השלישי ודוחקו חזרה צפונה, אולם, היה זה ניצחון זמני בלבד. בשנת 200 נערך הקרב האחרון (החמישי במספר) – קרב הפניאס (=בניאס) שאז מנצח אנטיוכוס ומאז הסלווקים הם אלה ששולטים בארץ ישראל.

התקופה הסלווקית

ניצחון אנטיוכוס השלישי בקרב הבניאס הוא לצנינים בעיני הרומאים שאז כבר מופיעים באזור ככוח צבאי עולה. הם יוצאים בשנת 190 לפנה"ס לקרב מפורסם – קרב מגנסיה - שבו הם מנצחים את אנטיוכוס השלישי ומכתבים לו תנאי כניעה קשים. הוא נאלץ לוותר על אסיה הקטנה, על השאיפה שלו לכבוש את מצרים, על צבא הפילים שלו, וכן לשלם קנסות כבדים. יש בכך השפלה גדולה לאנטיוכוס ולסלווקים. מעתה הצל של רומא ישחק תפקיד מרכזי בפוליטיקה של המזרח, למרות שייקח להם עוד כמאה ושלושים שנה עד שיגיעו בפועל לשלוט כאן.

ארץ ישראל נמצאת כעת קרוב מאוד לבירת האימפריה הסלווקית. היא נגישה יותר, ולכן יש הרבה יותר התעניינות בה מצד השלטונות. מתבצעת בה בנייה נרחבת ויש מהתקופה הזו הרבה כתובות. **כתובת הפציבה** – נמצאה ב-1960 בשדות ליד קיבוץ הפציבה שבעמק יזרעאל. זו כתובת מנהלית ביוונית, חקוקה באבן, שתוכנה הוראות שהוציא המלך אנטיוכוס השלישי לנציב המקומי בארץ בנוגע להתנהגות המותרת של חייליו בכפרי התושבים (למשל, איסור הוצאת התושבים לעבודות כפייה וכו'). זמנה מתוארך לראשית השלטון הסלווקי בארץ, שנים 195-199 לפנה"ס. כתובת כאלו, ע"ג לוחות אבן גדולים, הוצבו בכפרי האזור על מנת למנוע מהחיילים הסורים לעשת ככל העולה על רוחם ולידע את התושבים בדבר זכויותיהם. היחסים בין אנטיוכוס השלישי (הגדול) לבין היהודים היו תקינים. יוספוס מספק תעודה מאד מעניינת של כתב זכויות שמציינת כל מיני זכויות יתר שהוענקו ליהודים ע"י אנטיוכוס השלישי, כולל חופש הפולחן במקדש בירושלים והקלות במיסים לתושבי העיר. שוב, אולי זה חלק מאגידה של פלאוויוס המכוונת לרומאים בני זמנו.

המסמך אותו מזכיר יוספוס מדבר על חופש הקרבת קורבנות, קימום המקדש, שיקום ירושלים, ואוטונומיה לנהוג לפי חוקי הדת הנקראים כאן "חוקי האבות" (כולל אי תשלום מיסים בשנת שמיטה). מקור חשוב נוסף מתחילת השלטון הסלווקי בארץ ישראל, ראשית המאה השנייה לפנה"ס – ספר משלי בן סירא. הוא היה חכם ירושלמי שכתב ספר של אמרות חוכמה בסגנון ספר משלי של התנ"ך. בן היתר הוא מספר על שיקום המקדש בימי אנטיוכוס השלישי.

הספר הזה היה מועמד רציני להיכלל בקאנון כתבי הקודש של היהודים. בתלמוד לפעמים מצטטים אותו כחלק מספרי הקודש. הוא נכתב במקורו בעברית, תורגם ליוונית, והגרסה העברית נעלמה. בסופו של דבר לא נכנס לתנ"ך. עותק של ספר משלי בן סירא בעברית(!) התגלה בגניזה הקהירית מהמאה ה-9 עד ה-11. המצאותו שם מועידה על חשיבותו של הספר שהועתק בלשונו המקורית במשך למעלה מאלף השנים לאחר זמן חיבורו למרות שלא נכלל בתנ"ך! ניתן כעת להשוות אותו לעותק ביוונית שהיה מוכר קודם. **הגניזה הקהירית** – אוסף תעודות כתובות עברית וערבית-עברית (ערבית באותיות עבריות) שנגנו בבית הכנסת אבן עזרא בפוסטאט, קהיר. יש שם עשרות אלפי תעודות מהמאות ה-9 עד המאה ה-11 – כתבי קודש, מגילות תורה, תעודות כלכליות, כתובות, מסמכי גירושין וכו"ב. זה אחד המקורות החשובים ביותר למידע על מזרח הים התיכון בימי הביניים.

שם גם התגלו העותקים הקדומים ביותר שיש בידינו של כתבי חז"ל שהועתקו ביד במשך מאות בשנים. לדוגמה, פרט לספר משלי בן סירא נמצאה שם גם מגילת ברית דמשק – גם היא תעודה הקדומה בכלף שנה לזמן הגניזה.

אנחנו בראשית המאה השנייה לפנה"ס, השלטון הוא שלטון סלווקי שמרכזו באנטיוכיה שבסוריה. נדבר על החדירה של ההלניזם ליהודה, ונראה אותה כדוגמה של החדירה ההלניסטית גם לארצות אחרות, ולתגובות השונות שהתעוררו לחדירה הזו. זה לא שכל הציבור היהודי, (או השומרוני, או המואבי) מתייחס לעניין הזה בצורה אחידה. יש ספקטרום שלם של תגובות שנע משלילה מוחלטת של התרבות החדשה והזרה, דרך גילוי עוינות לה, ועד קבלה מלאה שלה. נדגים את הנושא הזה דרך היהדות.

החדירה של התרבות ההלנית ליהודה התבצעה בכמה אפיקים. ראשית, המגע עם השלטון. זה דובר יוונית, יש לו פקידים, יש לו צבא, הם נוכחים בשטח. המגע איתם, בעיקר מצד שכבות האריסטוקרטיה, מביא להשפעות שונות בעיקר בתחום השפה והתרבות שמחלחלות לתוך המרחב. אפיק חדירה שני – המסחר. אנשי יהודה סוחרים עם אנשי שומרון, יפו, מגדל סטראטון, עזה וערים אחרות שאוכלוסייתן בחלקה הגדול כבר דוברת יוונית ומאמצת הרבה מנהגים ומושגים יוונים. המסחר הזה מהווה גם הוא אפיק דרכו חודרים רעיונות, מושגים ותפישות הלניות ליהודה עצמה.

האליטות העירוניות בארץ ישראל ובמרחב שסביבה מהוות את הקטליזטור לחדירת ההשפעה ההלנית. אלה הקבוצות שחשופות יותר למגע עם היוונים, הן גם המרוויחות הגדולות מהקשרים עם השלטון ועם אנשי המסחר. הם אלה שמחדירים את ההשפעות היווניות גם לשכבות אוכלוסייה נמוכות יותר, והן אלה בהן ניתן לראות את תהליך ההתייוונות בצורה המהירה ביותר.

גורם נוסף חשוב, שבמקרה שלנו קיבל חשיבות יתר בהשוואה למקומות אחרים, הן הקבוצות היהודיות שנמצאות בערי הפוליס היווניות מחוץ לארץ ישראל. קבוצות אלה שמרו על קשרים הדוקים, מסחריים ותרבותיים, עם היהודים תושבי ארץ ישראל. הקהילה החשובה ביותר היתה קהילת אלכסנדריה שהיתה גדולה, משגשגת כלכלית ותרבותית, וגם יצרנית מאד. היא יצרה הרבה כתיבה, פילוסופיה וחשיבה יהודית-הלנית. רוב הקהילה שם כנראה לא ידעה כלל עברית. הם כתבו ודיברו יוונית. הקשרים המפותחים איתה העמיקו מאד את חדירת הרעיונות ההלניים ליהדות ארץ ישראל.

הדברים הללו מביאים בהדרגה לחדירה של השפה והתרבות היוונית לתוך יהודה פנימה, והיו לכך השפעות מרחיקות לכת לא רק על חיי היומיום והתנהלות המסחר, אלא גם על העולם הדתי היהודי שבו הם משפיעים מאד על צורות החשיבה וכיווני הניתוח. יש בספרות חז"ל נטיה לעגן כללי חשיבה ולוגיקה, למשל איך אני טוען טיעון כלשהו. זו אמנם ספרות מאוחרת יותר לתקופה ההלניסטית, אבל היא נשענת במידה רבה על חשיבה קדומה. יש שם כל מיני כללים של מידות הגיון, של השלכה מהכלל אל הפרט, או מהפרט אל הכלל, כל מיני כללים בלוגיקה ששאובים בעצם מן העולם היווני. גם רעיונות כמו הרעיון של הישארות הנפש לאחר המוות, למשל. זה רעיון שלא נמצא בתרבות היהודית הקדומה המקראית. זה משהו שמגיע, כנראה, מן התרבות היוונית וחודר לחשיבה היהודית עם השלכות מרחיקות לכת.

ברוב התקופה ההלניסטית, קרי התקופה התלמאית וראשית התקופה הסלווקית, אנחנו רואים שהתהליכים העוברים על היהודים דומים מאד לתהליכים העוברים על קבוצות אחרות במרחב. בכולם האליטות שהולכות ונחשפות לתרבות החדשה, מנסות לרקוד על שתי החתונות - מצד אחד לשמר את הזהות העתיקה - הדת והמסורת, ומצד שני לאמץ וליהנות גם ממה שהתרבות החדשה מביאה – שפה, חשיבה, תרבות. שוב, קהילת אלכסנדריה היא דוגמה מצוינת. יהודי אלכסנדריה לא רק מדברים יוונית אלא גם מגדירים לעצמם ולסביבתם מחדש את היהדות במושגים הלניים. פילון האלכסנדרוני (מחצית ראשונה של המאה הראשונה לספירה, התקופה הרומית המוקדמת), כשהוא מדבר בכתביו על היהדות, הוא מתאר אותה במושגי חשיבה יוונית. אצלו המצוות הן אלגוריות, הן רק משלים לדבר זה או אחר. הכול בעולם המחשבה היוונית ושונה מאד מהמובן המקורי המקראי שלהם.

כל זה נכון היה עד לימיו של המלך אנטיוכוס הרביעי אפיפנס (ביוונית "האל המתגלה"), שיריבו קראו לו אפימנס (=משוגע ביוונית), מה שכנראה היה נכון במידה מסוימת. זה אנטיוכוס מחנוכה שלנו. בימיו השלטון היווני, התרבות היוונית השלטת, והמתייוונים מביאים את המצב בארץ לידי פיצוץ. כעת האוכלוסייה היהודית בארץ צריכה להכריע למי להצטרף.

ההכרעה הזו – היציאה למרד החשמונאים – היא שסללה ליהודים דרך וגורל שונים מאלו של העמים האחרים באזור. להבדיל מהפלישתים, העמונים והמואבים אנחנו עדיין כאן. בעקבות מרד החשמונאים יש לנו עיסוק מאד אינטנסיבי בתוך החברה היהודית בשאלת של זהות לאומית ודתית, ובגבולות המפרידים בינינו לבין שאר העמים. הרבה מן הרעיונות שהתפתחו בימי הבית השני קשורים למאבק הזה שבינינו לבין שאר העמים. לדוגמה, יוספוס כותב לקורא הרומאי על ההבדל בין העם היהודי לשאר העמים שמסביבם. על פיו, בין היתר, יותר מכל אנו מתמסרים לגידול ילדינו ולשמירת האל. גם אורח חיינו מיוחד במינו, ולכן לא התערבבו בנו בימי קדם היוונים כפי שהתערבבו בעמים אחרים – המצרים והפניקים, לדוגמה. יוספוס כמוזן עושה כאן מין אידיאליזציה של המצב, אבל זה ממחיש את העיסוק הרב בנושא.

מרד החשמונאים – 167 לפנה"ס.

המקורות העומדים לרשותנו – שני חיבורים עיקריים: מכבים א' ומכבים ב'. מכבים א' נכתב במקורו עברית בארץ ישראל. לא יודעים מיהו מחברו אבל ברור שהוא מקומי – מכיר היטב את הגיאוגרפיה של הארץ. נכתב להערכת החוקרים בסביבות 120 לפנה"ס. הספר הוא פרו חשמונאי מובהק, ממש כמו שיכתוב סופר חצר חשמונאי. הוא מהלל ומשבח את המלכים החשמונאים (אולי היה סופרו של יוחנן הורקנוס).

הספר המקור בעברית לא מצוי בידינו. הוא לא נכלל בכתבי הקודש של היהודים. להיפך, אחרי שהתנ"ך נסגר חכמים אפילו אוסרים לקרוא בספרים החיצוניים. הוא כן השתמר אצל הנוצרים שאצלם ספרי המכבים הם חלק מהברית הישנה. הם השתמרו בתרגומי הברית הישנה ליוונית ואחר כך ללטינית.

תהליך תרגום כתבי הקודש ליוונית נמשך דורות באלכסנדריה וכלל לבסוף גם את כל הספרים החיצוניים כולל ספרי מכבים.

מכבים ב' הוא ספר שנכתב במקורו ביוונית ע"י יהודי מקירינאיה. נכתב ממרחק גיאוגרפי פחות או יותר באותה תקופה – סוף המאה השנייה, ראשית המאה הראשונה לפנה"ס, במטרה לעודד את יהודי התפוצות

לחגוג את חג החנוכה. סופר לא ממש מכיר את הגיאוגרפיה של ארץ ישראל, והתיאורים לפעמים די דמיוניים.

מקור שלישי – קדמוניות היהודים של יוסף בן מתתיהו. פה ברור שלתקופה של עד ימי הורקנוס הוא פשוט מעתיק מ- ונשען על ספר מכבים א'. לכן עיקר העניין בחיבור של יוספוס הוא במה שהוא מתאר אחרי שנת 120 לפנה"ס. אז הוא הופך להיות המקור היחיד שיש בידינו, והסיפור אז נהיה יותר מבוזבז. זה כבר ימי הממלכה החשמונאית שבתיאורה הוא מסתמך בעיקר על ניקולאוס מדמשק, סופר החצר של הורדוס, שחיברו לא השתמר לימינו, ויש בידינו רק ציטוטים ממנו.

ביבליוגרפיה - ספרי המכבים יצאו בתרגום מודרני מאיר עיניים בהוצאת יד בן צבי. מכבים א' תורגם ע"י אוריאל רפפורט ומכבים ב' על ידי דני שוורץ.

ספרי מכבים לא נכנסו לתנ"ך אולי בגלל שתיארו תקופה מאוחרת מדי (התיאור ההיסטורי בתנ"ך נגמר בתקופת עזרא ונחמיה) או בגלל שחותמי הקאנון התנכי לא רצו לכלול בו מלכים ומנהיגים שהתייוונו ואפילו נלחמו (אלכסנדר ינאי) בהמוני העם ובהנהגה הדתית-חברתית שלו. הסיפור שאומץ בעם ישראל בסופו של דבר כחג החנוכה היה הסיפור על נס פח השמן וחנוכה המקדש ולא הסיפור על העצמאות המדינית הלאומית שהושגה בימי החשמונאים.

ביבליוגרפיה - מאמר של גדליה אלון שבדק האם באופן מכוון חכמים השמיטו מהקאנון של כתבי הקודש היהודיים את החשמונאים ופועלם.

ההתחלה של מרד החשמונאים קשורה, אם כן, לדמות הזו של אנטיוכוס הרביעי אפיפנס, בנו של אנטיוכוס השלישי, שעלה לשלטון בשנת 175 לפנה"ס. האימפריה הסלווקית שלו היא במצב קשה. היא נוצחה 15 שנים קודם על ידי הרומאים שקרעו ממנה נתחים והשיתו עליה מס כבד. אנטיוכוס מנסה לקומם מחדש את האימפריה שלו. מנסה לייסד משאבי כוח אדם ומשאבים כלכליים אחרים ולשם כך לא בחל בשום אמצעי. בין היתר הוא שודד אוצרות של מקדשים של עמים הנתונים למרותו, ומנסה בכפייה ללכד את השורות של נתיניו השונים לכלל ישות לאומית אחת. כחלק מהמפעל הזה הוא מייסד ערים חדשות וקורא להן על שמו - אנטיוכיה. עושה המון מאמצים להחזיר את ימי הזוהר של האימפריה הסלווקית.

הרבה מההיסטוריונים חושבים שלאנטיוכוס הרביעי הייתה באמת סוג של הפרעה אישיותית. לכן זכה כבר בזמנו לכינוי אפימנס. הוא היה הפכפך מאד, חסר רגישות דיפלומטית ופוליטית. רואים את זה ביחסיו עם הרומאים ועם שאר הלאומים באזור.

סביב 170 לפנה"ס הוא עורך שני מסעות מלחמה למצרים התלמאית (המלחמה הסורית השישית) בנצלו את העובדה שהרומאים עסקים אז עם האימפריה המוקדונית במערב. בדרכו חזרה מהמסע הראשון הוא עובר בירושלים ושודד את בית המקדש.

כשרומא מכניעה את מוקדון ומתפנה אל המזרח היא מיד שולחת משלחת לאנטיוכוס שהיה אז במצרים במסגרת מסעו השני לשם, ומציבה בפניו דרישה לנסיגה מידית. הוא נאלץ לקבל את התנאים ולסגת בבגרות פנים. בינתיים מגיעה לירושלים שמועה שהוא מת, ותושבי העיר חוגגים ברחובות. אנטיוכוס נוקם באנשי העיר באופן מאד קשה – גזירות השמד.

כאמור למעלה, בתקופת אנטיוכוס הרביעי העמיקה מאד המחלוקת הפנימית בתוך יהודה בין המתיוונים שאימצו את התרבות היוונית באופן מאד גורף לבין הקבוצה שנשארה נאמנה ליהדות. ספר מכבים א', א-11 ו-14 וספר מכבים ב' 15-10 מספרים שבהר הבית בסמוך לבית המקדש נוסד או גימנסיון שבו פיתחו את תרבות הגוף שם התעמלו בעירום. מתוך שברירי הדברים במכבים ב' אנו למדים שירושלים נקראה אז אנטיוכיה, ואולי אפילו הפכה להיות פוליס לכל דבר. זה לא מופיע במכבים א'.

מיד עם עלייתו לשלטון אנטיוכוס הרביעי מדיח ממשרתו את חונוי השלישי הכהן הגדול שנחשד על ידו כפרו-תלמאי וממנה במקומו את יאסון, אחיו המתיוון. משרת הכהן הגדול עוברת מעתה והלאה להיות מינוי של השלטון היווני. שלוש שנים אחר כך מגיע מנלאוס, כהן ששייך לפלג המתיוון הקיצוני ביותר, וקונה מאנטיוכוס את משרת הכהונה הגדולה. בנוסף הוא גם משחד את אחד הגנרלים של אנטיוכוס – אנדרוניקוס - להוציא להורג את חונוי ה-3 שמצא מקלט באנטיוכיה ובכך מסלק מעליו את הכהן החוקי. מנלאוס כבר לא שייך בכלל למשפחת בני צדוק הכהנים, ועלייתו לכהונה מסיימת תקופה בת מאות שנים שבה אחזו בני צדוק במשרת הכהן הגדול.

שלטון המתיוונים בירושלים נשען על הכוח היווני החיצוני. מבחינת העם הם מוקצים מחמת מיאוס. תלומת בשלטון החיצוני היא מוחלטת, ויש בירושלים חיל מצב סלווקי המגבה אותם.

חיל המצב הזה יושב בחקרא (=מקום גבוה) לשם בורחים המתיוונים בכל פעם שנשקפת להם סכנה. לא ברור איפה צריך למקם את החקרא בירושלים. כל חוקר מצא את המיקום המועדף עליו. החשמונאים מחריבים את החקרא עד היסוד וזו כנראה הסיבה שלא מוצאים את שרידיה. יורם צפירי קובע את מיקום החקרא בתוך הר הבית של היום ליד ארורות שלמה (עדיין לא היה אז הר הבית!). הוא זיהה את יסודותיה בבניה יוונית קלאסית של ראש ופתן שחשופה היום בחלק הדרומי של החומה המזרחית של הר הבית, קצת לפני הפינה הדרומית-מזרחית ההרודיאנית של חומת הר הבית.

אם כן, המצב בירושלים הוא של כהונת מתיוון קיצוני – מנלאוס - ככהן גדול, פעולת גימנסיון, השתתפות מלאה של המתיוונים במשחקי תרבות הגוף. מנלאוס גונב מכספי המקדש ומעורר בכך את חמת זעמם של האוכלוסייה המקומית.

כעת מתרחש משהו באמת חריג על רקע ההיסטוריה של העת העתיקה – אנטיוכוס גוזר גזירות דת ספציפיות על היהודים ביהודה, בהן איסורים על קיום מצוות מרכזיות של היהדות כמו מילה, שמירת השבת, לימוד התורה ובנוסף הוא מנהיג כפייה בכוח של פולחן עבודה זרה.

מה מביא שליט פגאני, עובד אלילים, למעשה כל כך חריג כמו איסור של פולחן אל אחד מיני עשרות רבות של אלים שפולחנם היה מותר?

הדעה המרכזית היא שהגורם היה המתח החוזר ונשנה עם היהודים, המאבקים, ההתחכמויות ש"העלו לו את הסעיף". לזה יש להוסיף את המצב הנפשי של אנטיכוס שנאלץ לסגת בבושת פנים ממצרים ולחזות במצהלות השמחה לאיד של היהודים בירושלים.

יש חוקרים הטוענים שהיה כאן מעין ניסיון לאחד את כל האימפריה, שאמנם מורכבת מעמים העובדים אליה שונים, אבל אף אחד מהם אינו בעל אמונה מונותאיסטית. לפי גישה זו בגזירות על היהודים אנטיכוס מנקה את האימפריה מהחריג המונותאיסטי של היהודים.

יש גם דעות אחרות. אחת מהן, של צ'ריקובר, טוענת שאולי היה מרד של היהודים כנגד אנטיכוס, והגזירות הן מעין נקמה על המרד הזה. אין לכך סימוכין. השניה, של אליאס ביקרמן, היא שהגזירות בכלל היו יוזמה של המתיוונים שפנו לאנטיכוס והציעו לו להטילן. גם אין לכך סימוכין למרות שזה בהחלט אפשרי.

כעת פורץ המרד. רוב האוכלוסיה ביהודה נאמן ליהדות ולא מוכן להשלים עם הגזירות החדשות. זה בא לידי ביטוי בסיפור על השליח שמגיע עם הגזירות למודיעין ונהרג שם על ידי מתתיהו הכהן המקומי. מתתיהו ובניו בורחים להרי חברון ושם הם מרימים את נס המרד.

במידה רבה זו מלחמת אין ברירה. הציבור בכללו תומך במרד. לאחר שהם זוכים בביטול הגזירות יש צומת הכרעה – האם להמשיך במאבק עד להשגת חירות לאומית או להסתפק בחירות הדתית שהושגה. מחליטים להמשיך עד לעצמאות מלאה.

מי שמובל את הצבא הוא יהודה. בספרי המכבים יש תיאור של קרבות רבים. המושגים שאנו פוגשים כעת לראשונה הם מסירות הנפש (זה מקור המרטרדום של האתוס הנוצרי אחר כך) על שמירת הדת, המושג של "ייהרג ובל יעבור" על קידוש השם.

ההכרעה היא להמשיך במאבק לעצמאות. הקרבות הראשונים מתחוללים במבואות יהודה. אנטיכוס עסוק בצפון הממלכה ושולח שורה של גנרלים אל מול היהודים. הקרבות נערכים על דרכי הגישה בהם ניסו היוונים לעלות לירושלים.

קרב הראשון – ואדי חרמיה – יהודה מביס את צבאו של אפולוניוס

קרב השני – קרב בית חורון – יהודה מביס את סירון.

ביבליוגרפיה – מלחמות החשמונאים וימי יהודה המכבי, מאת בצלאל בר כוכבא. יצא בשנת ה-80. קיים עותק מודרני גם באנגלית.

אלכסנדר מוקדון הוריש לנו שיטת לחימה – הפלאנקס – שאיש לא הצליח להתמודד איתה במשך מאות שנים. זו שיטה שמחייבת אימוך רב ומחייבת לכן צבא קבע. הפרדוקס בשיטה הזו הוא שחייבים לקבוע מקום ושעת מפגש עם האויב. אם הוא לא מגיע לא ניתן להילחם בשיטה הזו.

יהודה המכבי לא משחק את המשחק הזה. הוא מפעיל מלחמת גרילה במקום ובשעה שנוחים לו בלי להתחשב באילוצי הפלאנקס. הקרבות נערכים במקומות שבהם אי אפשר לפרוש את הפלאנקס.

היתרון של יהודה המכבי הוא שצבאו היה צבא גרילה. בהתחלה הפעיל מתנדבים כ-3000 במספר, אחר כך כבר 40-30 אלף חיילים.

עם הזמן הצבא החשמונאי מאמץ לאט לאט את שיטת הפלאנקס.

קרב אמאוס – גורגיאס מנסה לחדור ללב הרי יהודה. נעזר במתייוונים לצרכי מודיעין. שומע שיהודה המכבי חונה במצפה (פירוט בספר מכבים א). יש לגורגיאס זנב לוגיסטי ארוך שמשתרך מאחורי גדודיו. הוא מקים עבורו בסיס לוגיסטי באמאוס ויוצא בלילה עם כוח עילית שלו למסע לילי אל מצפה.

יהודה, שלומד על תנועות גורגיאס, משאיר את המדורות במחנהו דולקות, יוצא ממנו ויורד מההר מערבה בשלוחה דרומית מקבילה לשלוחה בה עולה צבא גורגיאס. יהודה מגיע לפנות בוקר למחנה הלוגיסטי באמאוס, תוקף אותו ומעלהו באש. גורגיאס מוצא לפניו מחנה ריק ומאחוריו את בסיסו שרוף. כך מוכרע הקרב.

שנת 164 יהודה משתלט על ירושלים, מחדש את העבודה בבית המקדש. אין לו בשלב הזה את היכולת לכבוש את החקרא שם התבצרו המתיוונים והסלווקים.

אחרי כיבוש המקדש הוא מקבל מכתבים מקהילות של יהודים מהגליל ומהגלעד עם בקשות לעזרה צבאית. איך הגיעו יהודים לשם לא ברור כלל. המדובר הוא בקבוצות אוכלוסיה קטנות. יהודה יוצא לשני מסעות הצלה – אחד בהנהגתו לגלעד והשני בהנהגת אחיו שמעון לגליל. משני המקומות הוא מפנה את האוכלוסיה היהודית לירושלים.

באותו זמן מת אנטיכוס הרביעי, והשלטון הסלווקי מבטל את גזירות הדת במטרה להשיב את השקט (והשלטון הסלווקי) לארץ. הוא כמובן לא מכיר בשאיפות ההנהגה ובסמכות של החשמונאים.

חלק מהלוחמים די להם בהישגים של ביטול גזירות הדת והם פורשים מהמערכה. חלק אחר רוצה להמשיך עד לעצמאות מלאה ומוכרת. החשמונאים עצמם לא מוכרים ע"י השלטון היווני כשליטים לגיטימיים.

קרב בית זכריה – הקרב עם הפילים בשנת 162 לפנה"ס שבו נהרג אלעזר אחי יהודה. המנצח בקרב הוא ליסיאס שנכנס אמנם לירושלים אבל לא פוגע בבית המקדש.

בין לבין נכרתת ברית בין יהודה המכבי לרומאים שפורשים את הגנתם על בית חשמונאי. הטקסט של חוזה הברית שמופיע במכבים א' יש לו מקבילות בהסכמים אחרים בני התקופה.

האם הרומאים התכוונו באמת לצאת להגנת החשמונאים? לא ברור, אבל ברור שזה היה באינטרס שלהם להתחבר אל האויב של אויביהם.

שורת המלחמות ממשיכה ללא התערבות הרומאים, ויהודה המכבי מוצא את מותו בשנת 161 בקרב אלעשה. אחיו יונתן תופש את ההנהגה.

תקופת יונתן (הוופסי) – 161 - 142 לפנה"ס

השנים הראשונות של יונתן קשות כי לא כל העם מעוניין להמשיך במרידה. אנחנו כבר 350 שנה בתוך תקופת בית שני, והיהודים לא הראו עד אז שום רצון לעצמאות. כאן האינטרס הוא של החשמונאים עצמם. בתחילה יונתן נאלץ להסתובב במדבר, אבל אחר כך חוזר ומתגלה כמוכשר ביותר בתכונות פוליטיות.

הוא מנצל את המאבק המר על ההנהגה באימפריה הסלווקית (אנטיוכוסים ודימיטריוסים) ומצליח לתמרן בין הכוחות השונים ולהמר בכל פעם על הסוס הנכון. כל צד רוצה אותו כי הוא כבר גורם משמעותי באזור עם צבא לא זניח העומד לרשותו. יונתן מתגלה כדיפלומט מזהיר ומטפח קשרי חוץ ענפים עם בית תלמי במצרים, ספרטה ורומא. הוא מחדש את הברית שכרת יהודה עם האחרונה.

בשנים הראשונות שלטונו הוא מתמנה על ידי השליט הסלווקי אלכסנדר בלאס לכהן גדול בירושלים בלוקחו בכך את משרת הכהונה ממשפחת כוהנים אחרת. כך הוא הופך אולי למין סטרטגוס – נציב על כל יהודה. הוא מעמיד את צבאו הגדול לרשות המלך הסלווקי, ומסתובב עם הצבא הזה בכל מרחב השליטה של המלך הסלווקי. אנחנו שומעים שהוא מקבל נחלות נוספות שמרחיבות את שטח יהודה שבשליטתו - מחוזות בדרום השומרון, קצת במערב, וקצת בעבר הירדן.

בסופו של דבר הוא לוקח הימור אחד לא מוצלח במאבק על הכתר הסלווקי, כאשר הגנרל הסלווקי טריפון מזמינו לעכו, משכנעו להיפרד מצבאו, ושם סוגרים עליו ועל אנשיו את השערים וטובחים בהם. יונתן מושם בכלא, ולאחר מכן במהלך נסיגתו של טריפון מארץ ישראל מוצא להורג. לאחר מות יונתן הכדור עובר לידי שמעון.

חוניו ה-4 בנו של חוניו ה-3 שמתאכזב שלא קיבל את משרת הכהן הגדול מידי החשמונאים, יורד למצרים ומייסד בהליופוליס מקדש יהודי מקביל לזה שבירושלים. מקדש הליופוליס מחזיק מעמד הרבה שנים.

שמעון (התריסי) – 135-142 לפנה"ס

שמעון, שתופש השלטון אחרי יונתן, מייסד שושלת שלטונית. השלטון יעבור אחריו לצאצאיו. הידיעות שלנו על שלטונו מגיעות בעיקר מספר מכבים א'. שם שמעון מוצג בצורה ממש אידיאלית. נזכור שספר מכבים א' נכתב בימי יוחנן הורקנוס, בנו של שמעון.

שמעון מוצג שם כדמות השקולה והאחראית מבין בני מתתיהו. אין לנו הרבה ידיעות על התרחבות גדולות בתקופתו. מיד עם עלותו שלטון הוא כורת ברית עם השליט הסלווקי דמיטריוס השני שמעניק ליהודה סממני עצמאות כמו פטור ממסים. זה קורה ב-142 לפנה"ס המהווה את השנה הראשונה למנין החשמונאי לעצמאות יהודה.

הערה – מנין השנים הסלווקי מתחיל בקרב עזה בשנת 312 לפנה"ס. הרבה ערים בתקופה החשמונאית עדיין ממשכות להשתמש במניין הזה. אצל היהודים המניין הזה נשמר עד ימי הביניים – זה "מניין השטרות". הידיעה המרכזית בספר מכבים א' היא על האמנה ששמעון כורת עם העם. עד עכשיו ההנהגה החשמונאית של העם התבססה על הכריזמה של החשמונאים. היא לא הייתה מעוגנת באיזושהי הכרה של זכותם להנהיג. שמעון הוא הראשון שמכנס אסיפת עם גדולה (אולי הכנסת הגדולה) ומעגן בהסכם את הנהגת החשמונאים. ההסכם נחתם בשנה ה-3 לכהונתו של שמעון הכהן הגדול היא שנת 140 לפנה"ס, ובו מוענקות משרת מנהיג העם (לא מלך!) והכהן הגדול לו ולירשיו אחריו.

שמעון מצליח להכניע את מצודת החקרא בירושלים, מושיב בה יהודים, ואחר כך מחריב אותה. הוא יוצא במשלחת לרומא שם הוא מאשרר את מנהיגותו. קעת שלטונו מוכר על ידי הסלווקים, היהודים והרומאים. השלטון הפוליטי, הצבאי והדתי כולם מרוכזים בידיו של שמעון. בשמו ייכתבו כל החוזים בארץ. זה אלמנט מובהק של ריבונות. מעניקים לו גם גינוני מלכות – לבוש ארגמן, כתר זהב וכו'.

האם כולם קיבלו את זה? לא ממש. מכבים א' הוא הרי ספר של היסטוריון חצר של החשמונאים. בימיו אין הרבה התרחבות טריטוריאלית. פרט לכיבוש יפו שפותח לממלכה החשמונאית מוצא לים התיכון הוא כובש גם את גזר ומושיב בה יהודים (יש כתובת מהתקופה הזו מתל גזר שבה מקללים את בית שמעון). אבל בגדול הממלכה עדיין מוגבלת לתחומי פחוות יהד ההיסטורית.

בסופו של דבר שמעון נרצח במבצר דוק שביריחו בידי חתנו תלמי בן חבוב, שפעל כנראה בשליחות המלך הסלווקי אנטיוכוס השביעי (סידטס). תלמי גם מחסל שנים מבני שמעון, אבל השלישי – יוחנן שלא נכח באירוע, מתמנה מיד לנשיא החדש מכוח האמנה שנחתמה חמש שנים קודם לכן, ומצליח בשנת 135 לפנה"ס לייצב בידי את השלטון.

יוחנן הורקנוס – 104-135 לפנה"ס

המצב הגיאופוליטי בשליש האחרון של המאה ה-2 לפנה"ס – האימפריה הסלווקית מאבדת במהירות את כוחה, כאשר הרומאים נוגסים משטחיה ממערב, הפרתים נוגסים בה מזרח, והיא גם מפולגת במאבק פנימי בתוכה. את המצב הזה מנצלים שורה של גורמים במרחב. הם מרימים ראש ויוצאים להתנגשות עם הסלווקים. פרט לחשמונאים אנו מכירים קעת את הנבטים (בדרום מזרח), ואת היטורים (בצפון מזרח) שגם הם מקימים לעצמם ממלכות עצמאיות בחסות הסלווקים.

זה חלון הזדמנויות שבו העמים באזור מנצלים את ירידת כוח הסלווקים ואת אי הגעתה לאזור בשלב זה של רומא. גם הערים הפניקיות מקימות לעצמן מרחבי טריטוריות עצמאיות עם צבא משלהן – צור, צידון, עכו. יוחנן הורקנוס הוא הראשון שטובע מטבעות עליהן כתוב "יוחנן כהן גדול וראש חבר היהודים" - סממן מובהק של מלכות. הוא הכובש הגדול מבין המלכים החשמונאים. בימיו אנו כבר מדברים על מדינה עצמאית לחלוטין. הוא כובש בדרום את חבל אדומיאה והורס שם את אדורה (אדוריים) ומראשה, בצפון הוא כובש את ארץ הכותים (שומרון), כובש והורס את בית שאן, ולטענת חוקרים אחדים כובש גם את הגליל. בעבר הירדן הוא כובש, בין היתר, את מידבא. (תוספת שלי - במישור החוף הוא מרחיב דרומה את תחום השליטה החשמונאית מיפו עד לאשדוד בכובשו בדרך גם את יבנה-ים)

בימיו מתבצע יהוד של ארץ ישראל. החשמונאים תחתיו רואים לעצמם חובה להכריז את כל הלא יהודים מהארץ בהתאם לציווי המקראי. הם שורפים מקדשים, למשל בשומרון הוא מחריב את מקדש השומרונים (עדות לחורבן הזה נמצאה בחפירות של יצחק מגן בהר גריזים), מיישבים יהודים במקומות בהם ישבו קודם נוכרים, והמעניין מכל – מנהיגים גיור בכפייה של הגויים.

הסיפור הידוע ביותר הוא הגיור בכפייה של האדומים. על פי יוספוס באדומיאה יוחנן הורקנוס מרשה לאדומאים להישאר בארץ רק אם יקבלו על עצמם את המילה ואת מצוות היהדות.

מרבית החוקרים תומכים בסיפור הזה. לעומתם טוען אריה כשר לסצנריו אחר. לטענתו הגיור של האדומים נקלט על קרקע מאד נוחה, מאחר ומלכתחילה הם היו דומים ליהודים, עם כתב ושפה מאד קרובים. יש בידינו כתובות אדומיות ע"ג שברי חרס שמאד דומות לכתובות היהודיות. יש להם גם מתקני טבילה די דומים לאלה של היהודים. כשר טוען לכן שהמדובר בהיטמעות מבחירה ולא מכפייה. לטענתו חלקם הגדול של האדומים התנגד ממילא לתרבות ההלניסטית, והיה פה מעין שילוב ידיים של הגורמים האדומאים הכפריים שבחרו מרצונם להצטרף ליהודים מנצחי הסלווקים. זו עדיין דעה חריגה.

במראשה, אחת הערים הנוכריות החשובות הנזכרות בטקסט של פלאוויוס, עמוס קלוניר מצא שהעיר ננטשת בבת אחת עם הכיבוש של יוחנן הורקנוס, בשנת 112 לפנה"ס. החוקרים מציעים ששם האוכלוסייה העירונית הייתה מיוונית מדי ולא הסכימה להצטרף ליהדות.

ירושלים

במחצית השנייה של המאה ה-2 לפנה"ס רואים התרחבות גדולה בשטחה של ירושלים אל הגבעה המערבית שעמדה נטושה לאורך כל התקופה הפרסית ומאתיים השנים הראשונות של התקופה ההלניסטית. בימי החשמונאים העיר מתרחבת אל כל התחום המוקף היום בחומה העותמנית כולל הר ציון והיא חוזרת לגדולתה מימי הבית הראשון.

נמצאו בה מספר קטעי חומות המתוארכים לימי שמעון או יוחנן הורקנוס, במחצית השנייה של המאה ה-2 לפנה"ס. בנוסף, אמת המים התחתונה ההולכת להר הבית היא כנראה חשמונאית.

מה הסיבה שאחרי מאות שנים של עיר קטנה ומצומצמת פתאום היא מתרחבת כל כך? משום שכעת היא הופכת להיות בירה של ממלכה עם חשיבות פוליטית רבה לעומת מצבה הקודם שאז הייתה רק עיר עם מקדש ללא חשיבות פוליטית גדולה. לכן היה בה גידול באוכלוסייה ובנייה ציבורית ניכרת, מה שחייב את הרחבת שטחה.

מבצרי המדבר

שורה של מבצרים במדבר יהודה ועבר הירדן שנמצאים במקומות קשים מאד לגישה כמו מצדה, סרטבה, מכור, דוק, קיפרוס, והורקניה התחילו להיבנות כבר בתקופה החשמונאית, אבל מעט מאד שרד מזה ורוב מה שרואים היום זה מתקופת הורדוס. כל אחד מהם כלל חומה מבוצרת עם מגדלים, ארמון מרכזי לשהות המלך ומערכות להובלת מים אל התחם המוגן.

סיכום ביניים :

התקופה הפרסית – תקופה של שיבת ציון, ארכה כמאתיים שנה. זו התקופה של בניית בית המקדש השני, התבססות המסורות היהודיות, תחילת ההתפתחות של התורה שבע"פ. האוטונומיה של היהודים ושל הקבוצות האתניות האחרות שבארץ מתקיימת במסגרת פחות מנהליות המנוהלות ע"י פקידים פרסיים. חלק גדול מחוקרי התורה חושבים שבזמן עזרא הסופר נערכה ונחתמה התורה מתוך מספר מקורות קדומים שהיו בנמצא.

התקופה ההלניסטית – אלכסנדר מוקדון – כיבוש המזרח, ההתייוונות, ההיעלמות של עמים ותיקים מהמרחב כקבוצות מוגדרות. הקמת מדינה חשמונאית לצידן של מדינות לאום אחרות – יטורים, נבטים וערי פוליס אחרות שמקבלות עצמאות.

הערות ותשובות לשאלות

מקבים – זה היה הכינוי של יהודה עצמו. גם לאחים האחרים היו כינויים אחרים – הפרסי, החורני, הגדי. מניחים שמקבי זה מהמילה "מקבת" – פטיש. השם חשמונאים היה שם המשפחה שאחר כך הודבק לכל התקופה.

גיור האדומים בימי יוחנן הורקנוס בא מהתפישה המקראית שארץ ישראל צריכה להיות רק נחלת עם ישראל. ארץ ישראל בסיום תקופת כוללת את כל שדרת ההר המרכזי, ואולי גם חלקים מהגליל.

יוחנן מת ב-105 לפנה"ס. מי שעולה אחריו זה בנו יהודה אריסטובולוס. מעתה והלאה כבר עולים לשלטון רק בעלי שמות יווניים, ואיננו יודעים אם בכלל היו להם גם שמות עבריים.

הסיפור של בית חשמונאי שלאחר יוחנן הורקנוס הוא כבר סיפור קלאסי עגום של משפחת מלוכה הלניסטית על כל תכני החצר, מריבות היורשים הפוטנציאליים וחיסולי מתחרים המאפיינים אותה.

המקור היחיד לתקופה שבידינו הוא קדמוניות היהודים של יוספוס שנשען גם הוא בעצם על מקור אחד – ניקולאוס איש דמשק, סופר החצר של הורדוס, שחי כמאה שנה לפני יוספוס וכתב ספר מאד גדול על תולדות הורדוס. הספר לא שרד, אבל יש בידינו קטעים ממנו, בעיקר כציטוטים בכתבי יוספוס.

ניקולאוס היה נוכרי, איש דמשק, סופרו של מי שבעצם חיסל את החשמונאים. לכן כשיש ידיעה שמקורה מצוטט כניקולאוס צריך קצת לחשוש בה. מסוף מכבים א', התמונה העולה מכתבי יוספוס לגבי החשמונאים משתנה לשלילה. זו בברור טביעת אצבעותיו של ניקולאוס.

אריסטובולוס הראשון – מגייר היטורים – 104 לפנה"ס

אריסטובולוס שולט שנה אחת בלבד, רובה על מיטת חולי. בשנה הזו הספיק לרצוח את אחיו אנטיגונוס ולהרעיל את אימו. יוספוס מספר עליו שנהג לכוון עצמו "חובב הלנים". הוא נלחם ביטורים, סיפח את ארצם, והכריחם להימול ולחיות לפי הדת היהודית.

היטורים היו שבט ערבי-בדואי (בספר בראשית יטור מוזכר כבנו של ישמעאל) שעבר בתקופה ההלניסטית תהליך של התיישבות בבקעת הלבנון, ואולי גם בחרמון ובצפון הגולן. בדומה לחשמונאים ולנבטים הם מנצלים את התפורות של הממלכה הסלווקית כדי להקים לעצמם מדינה עצמאית. עריהם העיקריות היו הליפוליס (בעל בק) וכלקיס (מגידל ענגיר) שבבקעת הלבנון.

קדמוניות יג, 319 – הסיפור על גיור היטורים בידי אריסטובולוס בשנת 104 לפנה"ס. יוספוס לוקח את הסיפור הזה מאסטרבון (סטרבון) שבעצמו לקח אותו מטימאגוס. זה סיפור שמזכיר את מה שעשה יוחנן הורקנוס, אביו של אריסטובולוס, לאדומים.

יש מספר בעיות בסיפור הזה. ראשית, אין שום מקור אחר המזכיר את סיפור הגיור של היטורים, לעומת שפע העדויות שיש לנו על גיור האדומים בימי הורקנוס. בעיה שניה - כהיסטוריונים צריך לשאול מי כותב, מתי, ואיפה. מה יודע הכותב על הסיפור שהוא מספר כמעט מאתיים שנה אחר כך כשהוא יושב ברומא? ושלישית, האם יכול להיות שאריסטובולוס אכן כבש את בקעת הלבנון? אולי, אבל אין בידינו כרגע שום עדויות ארכיאולוגיות לכיבוש כזה.

למה זה חשוב? כי אולי יש קשר בין הסיפור הזה לקבלה, מאוחר יותר, של ישוע דווקא באזור הגליל. זו דעה שהביע במאה ה-19 חוקר גרמני בשם אמיל שירר שהציע שתושבי הגליל בתקופתו של ישוע היו בעצם יטורים שגורו לא מכבר על ידי אריסטובולוס. לכן הם לא היו ממש יהודים ותיקים אלא גרים חדשים שהיו הרבה יותר פתוחים לרפורמה שהציע ישוע.

התיזה הזו אה מגישה שביקשה להפריך את הרעיון שהנצרות מקורה ביהדות. זו גישה קצת אנטישמית, שעדיין מקובלת בחוגים מסוימים. על פיה הנצרות לא נולדה מהיהדות אלא מקבוצה קצת אחרת שלא הייתה ממש יהודית במקורה. אין שום עדות ארכיאולוגית לכך שהיטורים ישבו אי פעם בגליל.

אלכסנדר ינאי – 103-76 לפנה"ס

בנו השלישי של יוחנן הורקנוס ואחיו של אריסטובולוס הראשון. שולט כמעט 30 שנה. יש בינו עשרות אלפי מטבעות שהוא טבע. הוא הראשון שעל מטבעותיו מופיע התואר "מלך". מטבעות החשמונאים כתובים בדרך כלל עברית או ארמית, אך לינאי יש גם סדרה אחת שעליה מופיע ביוונית התואר "אלכסנדר המלך" - "אלכסנדרוס בזיליאוס".

בתקופתו המדינה החשמונאית מתרחבת עוד יותר ומגיעה לשיא גודלה. הוא משלים את כיבוש דרום מישור החוף (פרט לאשקלון), צפון עבר הירדן, ואת הגליל והגולן. ממלכת ינאי מכילה בשיאה את כל מישור החוף (מרפיח בדרום ועד לכרמל, למעט מובלעת אשקלון), את כל ההר המרכזי (כולל הגליל) ואת כל עבר הירדן (למעט רבת עמון) ודרום הגולן.

קדמוניות י"ג, 395 - יוספוס מתאר את הטריטוריה שבידי היהודים בימי אלכסנדר ינאי: דור, מגדל סטרטון, אפולוניה, יפו, יבנה, אשדוד, עזה, אנתידון, רפיח, רינוקורורה (אל עריש) - כל מישור החוף (למעט אשקלון) שהיה עד כה מיושב בעיקר ערי פוליס נוכריות מצוי כעת תחת שלטונו של ינאי. (הערה שלי - גם עכו עברה דה-פקטו למרותו לאחר מאבק ממושך שבו כבש צבא קליאופטרה את העיר מידי תלמי לתירוס בנה).

בפנים הארץ - אדומיאה כולה (כולל אדורה ומראשה), השומרון, הכרמל, הר תבור, הגליל, בית שאן בעבר הירדן חשבו, מידבא, גרש, גדרה, דיאון, פחל (פלח). זו האחרונה נהרסה בידי אלכסנדר בגלל שתושביה סירבו להתגייר. רבת עמון לא נכבשה. בגולן: גמלא וסלווקיה

התמונה הכללית היא, אם כן, שכל הטריטוריה של ארץ ישראל כולל עבר הירדן גם נכבשה וגם עברה ייחוד.

ממלכת החשמונאים תחת שלטונו של אלכסנדר ינאי
מצב ב-103 לפנה"ס

שטחים שנכבשו על ידי אלכסנדר ינאי

מנגד יש כמה סיפורים דרמטיים של מאבקים פנים יהודיים, ממש מלחמת אזרחים עקובה מדם. (שוב צריך לזכור שמי שמספר על כך זה ניקולאוס האנטי חשמונאי). הרקע הוא גם תבוסה צבאית של אלכסנדר במלחמה כלשהי כנגד הנבטים, אבל בעיקר הנהיה של ינאי אחרי הצדוקים - הזרם האריסטוקרטי הכהני, וכנגד הפרושים איתם הזדהה רוב העם. (הערה שלי - גורם נוסף היה בוודאי גם עול המיסים שהוטלו בכדי לממן את צבא השכירים הגדול ששירת את ינאי במלחמותיו)

יש עדויות בספרות הז"ל וגם אצל יוספוס שהייתה דרישה של הפרושים (ומנהיגם שמעון בן שטח) מינאי לוותר על אחד מתארו – או שיהיה מלך או שיהיה כוהן גדול, אבל לא שניהם יחד. (המלכים החשמונאים הם גם מלכים, כלומר מנהיגים פוליטיים, אבל גם הסמכות הדתית העליונה בעבודת בית המקדש – כוהנים גדולים). כדברי הז"ל: "רב לך כתר מלוכה, הנח כתר כהונה". מעלים נגד ינאי גם חשדות שיש איזשהו פסול ברע שלו כי אמו היתה תקופה מסוימת שבויה, וכשהאם שבויה ילדיה לא יכולים לשמש בכהונה כי יש חשד לגבי טוהר היחוס שלהם.

סביב העסק הזה היו פורצת מלחמת אזרחים (שוב זה מוזכר רק אצל יוספוס). המורדים הפרושים נעזרים במנהיג סלווקי דמיטריוס. אלכסנדר מביס אותם, לוקח את הנוטרים בחיים לירושלים, ושם בחברת פילגשו הוא תולה 800 מהם לא לפני שהוא שוחט לנגד עיניהם את נשותיהם וילדיהם.

סיפור נוסף שמופיע אצל יוספוס (קדמוניות 4-372) הוא מרד של היהודים כנגד אלכסנדר בשעה שהוא מקריב קורבנות בבית המקדש בשמשו ככוהן הגדול. הם זורקים עליו אתרוגים וגם עולבים בו שנוולד משבויה ולכן לא יכול להיות כוהן. הוא מתכעש, טובח מהם 6000 איש, מקים חומת עץ מסביב לבית המקדש ומונע כך מהעם להשתתף בפולחן בבית המקדש.

האנשים הפשוטים כמוהו לא השתתפו בעבודת בית המקדש ומי עשה את כל העבודה היו הכוהנים בלבד. אבל היה מותר לעם להיכנס לחצר הפנימית של המקדש - מרחב עזרת ישראל - ולהסתכל משם פנימה על הנעשה שם. גם היה מותר להם להכניס את הקורבנות שהביאו בעצמם אל חצר בית המקדש. את זה מונע מהם כעת אלכסנדר.

מה הסיפור עם האתרוגים? יש לנו בכתבי הז"ל אזכור של מקרה אחר, אמנם מתקופה מאוחרת יותר, שבו נרגמו הכוהנים באתרוגים במהלך עבודת הקודש בבית המקדש. שם מדובר על טקס "ניסוך המים" שבו בחג הסוכות שופכים מים על גבי המזבח במטרה לברך את הגשמים של אותה שנה שצפויים להגיע (סוכות זה עדיין לפני עונת הגשמים הרגילה). במקרה שמוזכרים הז"ל מדובר על אחד – ביתוס, כלומר מישהו מקבוצה לא פרושית, שניסך על רגליו במקום לנסך על המזבח, ולכן רגמוהו כל העם באתרוגים כי בכך התבטלה עבודת המזבח לאותו היום.

אגב, טקס ניסוך המים כלל לא מוזכר בתורה. זו מסורת שבע"פ שהתפתחה אצל הפרושים. הצדוקים הכהנים לא קיבלו את התורה שבע"פ, ולכן סירבו לקיים את הטקס. ינאי מצדד בצדוקים ועל הרקע הזה כנראה חלק מהמהומה.

הסיפור הזה של יוספוס מעיד על התנהלות אלכסנדר ינאי כשליט הלניסטי לכל דבר.

כלומר תקופת ינאי היא מצד אחד תקופת שיא של התרחבות טריטוריאלית, אבל מצד שני זו תקופה מאד קשה ומסוכסכת בתוך הציבור היהודי עד כדי מלחמת אזרחים תוך שפיכות דמים.

כבר מימי יהודה המכבי יש ברית בין החשמונאים לרומא. זו ברית שמאושרת מספר פעמים אחר כך (יונתן, שמעון), אבל לא שומעים על אישור כזה לינאי. כנראה הרומאים כבר עומדים בשער ולא ממש רוצים לאשר את שלטון ינאי.

ינאי הולך לעולמו בשנת 76 לפנה"ס ובמקומו עולה לשלטון אשתו שלומציון המלכה ששולטת שמונה שנים. לא ברור מה היתה הסיבה שבגינה לא ירש יוחנן הורקנוס השני בנו בכורו של ינאי את השלטון והסתפק רק בכהונת הכוהן הגדול.

יוספוס לא מספר הרבה על שלומציון פרט לכך שמיד עם עלייתה לשלטון היא משלימה עם הפרושים. אצל הז"ל יש כמה ידיעות על שלומציון שנתפשת כמלכה צדקת שימי שלטונה הם ימים טובים ונוחים לעם. אלא יש לה צרות מבית בדמותם של שני בניה הנאבקים עוד בחייה על ירושת אביהם – הורקנוס השני הכהן הגדול ואריסטובולוס השני מפקד הצבא.

זו הפעם הראשונה שיש אצלנו מלכות של אישה, אבל זה היה בהחלט מקובל במזרח. במצריים היו כמה וכמה קליאופטרות (והרבה קודם כבר שלטה שם חתשפוט). ייתכן שעליית שלומציון למלוכה זה עוד סממן של השתלבות החברה היהודית בתרבות ההלנית של זמנה.

קלאסיקה ישראלית – "מלך בשר ודם" של משה שמיר העוסק בחיי אלכסנדר ינאי ומתאר יפה את כל תקופת שלטונו. זו ספרות יפה שצמודה די יפה למתואר אצל יוספוס.

בכל החלק הראשון של תקופת החשמונאים ההנהגה היא וולונטרית. המנהיגים לא הורישו את השלטון. רק מימי שמעון מתחילה הורשת השלטון מאב לבן.

הכיתות בעם ישראל

זה מאפיין בולט מאד של החברה היהודית בימי בית שני. הכיתות נחלקו בעיקר בנושאים תיאולוגיים, אבל עם זאת חשוב לדעת שמה שעומד בבסיס הדת היהודית בתקופת בית שני זה המעשה – מילוי המחוייבות שלך במעשה כלפי אלוהים. פחות חשוב איך אתה תופש את האלוהות או כמה אתה בדיק מאמין.

לגבי המעשה – קיום המצוות - אין הרבה מחלוקות בין הכיתות השונות חוץ מכמה עניינים הקשורים בניהול בית המקדש. הציבור היהודי פחות או יותר הולך בקו אחיד, ולכן גם אם יש התפלגות רעיונית בין צדוקים ופרושים ואיסיים ונוצרים ואפילו שומרונים ועוד המון קבוצות שלא ממש מוכרות לנו פרט לשם שלהן, כולן הן בעצם מין קולקטיב שחלוק בתוכו על עניינים תיאולוגיים כאלה ואחרים.

יוספוס מספר לנו לראשונה על החלוקה הזו של החברה היהודית כאשר הוא מדבר על תקופת יונתן

החשמונאי, בערך בשנת 150 לפנה"ס. שם הוא עוצר את הרצף ההיסטורי של הרצאתו ופונה לתאר את הקבוצות השונות שהיו בעם. ואכן רוב ההיסטוריונים בדיעה שההתפלגות הזו נעוצה בראשית ימי התקופה החשמונאית. אולי זה היה קשור להשתלטות של החשמונאים, משפחת כוהנים כפרית, על משרת הכהונה הגדולה, דבר שלא היה מקובל על חלקים מהאוכלוסיה. יש בית כוהנים חשוב – בית צדוק - שבמשך מאות שנים יצאו ממנו הכוהנים הגדולים, וכעת הוא מודח מכהונת הכהונה הגדולה (מגן ברושי - ייתכן שכוהנים מבית צדוק הם שישדו את כת האיסיים).

בנוסף, כל עניין העצמאות הפוליטית, הקמת המדינה והשחרור משלטון היוונים, כל זה עורר כל מיני זרמים דתיים כאלה ואחרים בתוך היהדות.

יוספוס כותב ביוונית לקורא היווני. הוא מציג את היהודי כמו שבספרות היוונית מציגים כל מיני פילוסופיות זרות – מצריות, מזרחיות וכו'. הוא מדבר על כך שליהודים יש שלוש פילוסופיות – הפרושים, הצדוקים והאיסיים. הוא מונה מספר הבדלים ביניהם.

1. הגזרה הקדומה - האיסיים חושבים שהכל נקבע מראש, כלומר כל מה שקורה לאדם כבר נגזר משמיים בעת לידתו. הצדוקים חושבים שהכל נתון בידי האדם ואין שום דבר שנקבע ונגזר עליו מראש. הפרושים אוחזים בעמדת ביניים. אלו השקפות שונות לגבי גורלו של האדם.
2. מעמדה של התורה שבע"פ - לפי הפרושים לבני האדם יש סמכות להוסיף ולגרוע מהכתוב בתורה. הם נותנים מקום לשכל האנושי בפירוש המצוות ואורחות החיים. הצדוקים מתנגדים לכך ואצלם דין תורה הוא בבחינת "ייקוב הדין את ההר". הם נצמדים בקפדנות לטקסט המקראי שעליו אי אפשר להוסיף או לגרוע. במובן הזה הם קרובים לשומרונים בני תקופתם או לקראים שיגיעו לזירה אלף שנים אחר כך.
3. העולם הבא - הפרושים מאמינם שהנשמות לא נעלמות עם המוות אלא ממשיכות לעולם הבא ובו ייגזר גורלם על פי התנהגותם בהווה – שכר ועונש. ע"פ הצדוקים אין עולם הבא ואין שכר ועונש. תפקידו של האדם בעולם הזה הוא להיצמד לחוקים ועם מותו הכל נגמר.
4. מעמד כלכלי - יוספוס מספר שהצדוקים היו בעלי ברית של העשירים, ואילו הפרושים של בני העם הפשוט. לא ממש ברור מדוע חלוקה אידיאולוגית מיתרגמת למעמדות סוציאליים. ברור שלאנשים שקשה להם היום יותר קל להתחבר לרעיון העולם הבא שם הם יפוצו על התנהלותם הטובה היום. לפיכך הפרושים היו מקובלים יותר על ידי העם שנהג לכן בעיקר על פי פירושיהם. התורה הצדוקית, לעומת זאת, שהיא תובענית וקשה יותר כי היא מקפידה על קוצו של יוד בקיום המצוות, היתה מקובלת רק על מתי מעט, אבל בעיקר אצל החשובים יותר, האליטות. ההמונים לוחצים על הצדוקים להתנהג במשרותיהם על פי התפישה הפרושית כי אחרת לא יהיו מקובלים על העם.
5. שיתוף העם בפולחן בית המקדש. זו מחלוקת שמופיעה רק במקורות חז"ל המאוחרים יותר. הפרושים נוטים לשתף מה שיותר את העם בפולחן בית המקדש והצדוקים מתנגדים לזה. אחד הנושאים שבמחלוקת – הכניסה לבית המקדש. דיני טומאה וטהרה בתורה נאמרים רק ביחס לעבודת המקדש שיש חשיבות עליונה לשמירה על טהרתו. למשל, אם נטמאת במת אזי הפרוץדורה של הטהרה בה אתה מחויב מאד מסובכת ואורכת זמן רב. ברור שכאשר מגיעים אלפי עולי רגל לירושלים ורוצים להכנס לבית המקדש, אי אפשר לוודא שכל אחד מהם עמד בכל דיני הטהרה, ולכן בפרשנות המחמירה של דינים אלה הוא בהחלט עלול לטמא את כל המקדש. הפרושים מגדירים לכן שבחג מספיק שעולה הרגל יעיד על טהרתו ולא צריך לבדוק בציציות. חז"ל מאמצים את הגישה הזו: "ברגל כולם חברים". לפי הצדוקים זה לא יעלה על הדעת. זו מחלוקת בלתי ניתנת ליישוב. הפרושים נהגו אחרי החל לטהר את העזרה על ידי טבילת כלי המקדש. יש סיפור שפעם אחת אפילו הטבילו את המנורה. הצדוקים כמובן לא אהבו את הרעיון הזה.

האם כל יהודי היה שייך לאחת הקבוצות? ברור שהפרושים היו הקבוצה הגדולה, אבל היום חושבים ששלושת הקבוצות הללו לא הקיפו את כל העם, ושהיו גם "סתם יהודים" Common Judaism. אלו היו שותפים למספר מצוות בסיסיות – מאמינים בקדושת התורה, שבת, מילה, עליה לרגל, אבל לא שייכו עצמם לאחד משלושת הזרמים. הם היו הרוב הדומם.

האיסיים

הקבוצה השלישית, האקזוטית – האיסיים. מבחינה מספרית הייתה קבוצת שולית ביותר. היה בעולם דתי מאד, תובעני וקיצוני. יודעים עליה הרבה (כמעט כל מה שכתב יוספוס לגבי הכתות בעם מתייחס אליה) כי יש בידינו הרבה מקורות עליה (יוספוס, פילון האלכסנדרוני, פליניוס הזקן), אבל לא ממש ברור כמה הייתה משמעותית בזמנה.

סיבה אחרת לעניין הגדל בה – הקשר בינה להופעת הנצרות. נושא חם ששנוי במחלוקת. קדמוניות י"ח (וגם מלחמות היהודים) - יוספוס הוא היחיד הקורא להם בשם איסיים. זו מילה יוונית שכנראה פירושה הוא "מרפא". בספרות חז"ל מופיע המונח "ביכסון" והיו חוקרים שפירשו את זה כ"בית האיסיים".

הם יהודים מלידה, שגרו על עצמם פרישות מיחסי אישות. חיו חיי שיתוף בקומונה. חיים טקסיים, קדושת הארוחה, שתיקה, לבוש פשוט בלבן. חברה דמוקרטית שבחרת את מנהיגיה.

זו כת נבדלת מהציבור, חיה חיים קולקטיביים משל עצמה. מתוארת כמשהו מאד אידילי.

המרכז האיסיי בקומראן - ב-1947 נמצאו בה המגילות לראשונה שנמכרו על ידי בדואים לסוחר עתיקות בבית לחם. משם הגיעו לשוקי העתיקות בניו יורק, שם נרכשו ע"י סוקניק.

אחר כך בוצעה בקומראן חפירה מסודרת על ידי משלחת צרפתית בחסות השלטון הירדני. מצאו ב-11 מערות בקומראן פרגמנטים של בערך 900 מגילות שנטמנו שם בתקופת בית שני. זו תגלית בקנה מידה עולמי.

השאלה היא כמובן מי היו בעלי המגילות הללו? יש שם, בין היתר, חיבורים כיתתיים שדומים מאד מבחינת תוכנם למה שמשפר יוספוס על האיסיים. מכאן נולד הזיהוי של כת האיסיים עם אתר קומראן והמגילות שנמצאו בו.

הנושא עדיין חם, ותמיד יש מי שמעלה תיאוריה אחרת. רוב החוקרים מקבלים את קומראן כאחד האתרים של הכת האיסיית. (יש בירושלים מקום שנקרא "שער האיסיים" שאולי מעיד על אוכלוסייה איסיית בירושלים).

הסיבה השנייה לזיהוי קומראן עם האיסיים היא האזכור המופיע בחיבור "ההיסטוריה של הטבע" של פליניוס הזקן (שמת ב-79 לספירה בהתפרצות של הוויזוב). זה ספר מקיף מאד – ספר גיאוגרפיה, היסטוריה, מיתולוגיה ושאר ירקות. בספר הזה הוא מזכיר גם כת, שאותה הוא מכנה "המופלאה שבכל כתות העולם", ומציין את מיקומה ממערב לחוף ים המלח, "במקום שמתחת לו הייתה עין גדי".

אנחנו מתרגמים את המונח "מתחת" כאן במשמעות של מדורס, ולכן היו שחיפשו את מקום הכת הזו בצד הצפוני של נאת עין גדי, אבל, כאמור, רוב החוקרים מזהים את המקום הנזכר אצל פליניוס עם קומראן. דה-וו מהאקול ביבליק בירושלים הוא שחפר בקומראן. הוא מצא שהאתר היה מיושב בערך מסוף המאה השנייה לפנה"ס ועד למרד הגדול, שאז נחרב בשנת 68 לספירה. הכלים שנמצאו באתר – קנקנים, סירים וכו', מאפשרים לתארך את האתר.

זה אתר קטן שהכיל כמה עשרות אנשים לכל היותר. בתוכו יש אזורים מגורים, אזורים מלאכה, מתקנים חקלאיים וכמה מקוואות טהרה.

גם סביב השאלה של מגילות קומראן יש כל מיני דעות. הדעה הפשוטה והמקובלת היא שהמגילות שנמצאו שם קשורות קשר ברור ופשוט לאתר. הם שייכים לאותו ישות.

המגילות נמצאו במרחק של כ-200 מטר ממערב לאתר במערות מצוק ההעתקים. באתר עצמו לא נמצאו בכלל מגילות. לכן מניחים שתושבי האתר או אנשים אחרים פשוט הטמינו את המגילות במערות בעת מצוקה כל שהיא.

מקור המים לישוב הייתה אמת מים שהביאה מי שיטפונות מנחל קומראן הסמוך. דעות אחרות, חריגות, שהוצעו הן שהאתר הזה הוא וילה חקלאית, מרכז ייצור כלי חרס, תחנת דרכים – כולן דעות שמנתקות את הקשר בין האתר הזה לבין המגילות שנמצאו בקרבתו. בגישה הזו הטענה היא שהמגילות פשוט הוחבאו שם על ידי גורם חיצוני שלא קשור לאתר עצמו, למשל שהבריחו את המגילות מירושלים.

דה וו טען שמבנה האתר מלמד על חיים כיתתיים. זה לא סתם כפר רגיל. טען שניתן לראות עדויות לחיי ישות. לדוגמה, חשף חדר שזיהה כמוזוה שבו מצא אלפי קערות אכילה זהות. מבנה אחר הוא זיהה כספריה סקריפטוריום - שבה ישבו והעתיקו כתבי קודש. הוא מצא שם שורת ספסלים וקסדות דיו שזה ממצא נדיר בארכיאולוגיה הארצישראלית. מוצאים גם כמה וכמה מקוואות שעולים בקנה אחד עם הדגש על הלכות הטהרה עליו מספר יוספוס.

קראו לעצמם "בני צדוק" וראו עצמם כקשורים לכהונה. הדעה הרווחת היא שמייסד האיסיים היה ממוצא כהני, כנראה מבית צדוק שאיבד את הבכורה תחילה לכהנים המתיוונים ואחר כך לבית חשמונאי. רואים עצמם כבני האור, היחידים שידועים את האמת, שומרי הברית האמיתית בתוך הקולקטיב היהודי שפשע ובגד.

הם חיים בתפישה וצפייה משיחית קיצונית. מבחינתם מלחמת קץ הימים של בני האור בבני החושך ממש קרובה. לכן הם גם חיים חיי סגפנות קשים כי חשבו תחילה שזה לזמן קצר. המיוחד בהם הוא שהם החזיקו בחיים האלה כמאתים שנה – שזו תופעה חריגה בקרב כתות משיחיות אחרות.

פרט לאמונה בגזירה הקדומה נבדלו האיסיים מיתר עם ישראל גם בלוח השנה השמשי בן 364 הימים שלהם, שהיה השנה מזה שהיה מקובל ביהדות בת זמנם (לוח שנה-שמש-ירחי בן 354 ימים בתוספת חודש עיבור מידי ארבע שנים). זה הביא להבדל בימי החגים והמועד ולנתק גדול באורחות החיים בינם לבין יתר העם.

איך הקבוצה הזו המשיכה להתקיים לאורך מאות שנים בלי נשים? על רוב החוקרים מקובל שהם כן היו בעלי משפחות, אבל נמנעו מיחסי מין שלא למטרות ילודה. בבית הקברות שליד קומראן התגלו מעט שלדי נשים. ההתקבלות לקבוצה חייבה תקופת מבחן לא קצרה שבה נבחנה העמידה בסטנדרטים דתיים קשוחים במהלך השנים הראשונות בקבוצה, כשלא הכל מותר בהתחלה. זה תהליך התקבלות ארוך. יש גם הגדרה מפורטת של שלבי התהליך ההפוך שבו אנשים מוצאים מהעדה החוצה.

קומראן זה אתר קטן יחסית. היום רואים בו מרכז רוחני לקהילות איסיים שונות שהיו מפורזות בכל מיני מקומות בערים היהודיות (ירושלים), ובעיקר מחוץ לגבולות ארץ ישראל (דמשק). לקומראן היו אולי מגיעים בחגים. על הקהילות האיסייות האחרות יודעים בעצם רק מכתבי יוספוס, ומאיזכורים פה ושם של דמויות שעליהן נאמר שהיו איסיים.

מגילות קומראן

רוב המגילות כתובות עברית, מקצתן בארמית (ויש מעט קטעים הכתובים יוונית). הכתיב העברי בדרך כלל הוא כתיב מלא בכתב האשורי, למעט אזכור השם המפורש שנכתב בדרך כלל בכתב העברי הקדום – כתב הדעץ.

הכתב האשורי (שנקרא גם כתב ארמי, וממנו התפתח הכתב היהודי/המרובע) הפך בתקופת בית שני להיות הכתב המקובל בעברית. מדובר בתהליך ארוך של מאות שנים שבו הכתב העברי האשורי התפתח בהדרגה מתוך הכתב הקדום המקראי ולא, כמו שחשבו פעם, בהחלפה בבת אחת של הכתב הקדום שיוחסה על ידי מקורות יווניים ויהודיים לעזרא הסופר. תחילת אימוץ הכתב האשורי לשפה העברית היתה בימי גלות בבל ושיבת ציון.

במאות ה-2 והמאה ה-1 לפנה"ס, ובוודאי במאה הראשונה לספירה, הכתב האשורי הוא כבר הכתב המקובל בארץ. במקביל יש עדיין מקרים שבהם אנשים ממשיכים לכתוב בכתב הדעץ הקדום. לדוגמה, מטבעות המרד הגדול (וגם מטבעות מרד בר כוכבא) עדיין נטבעות בכתב העברי הקדום, למרות שהכתב האשורי כבר היה הכתב המקובל בארץ בזמן המרד.

בקומראן יש, כאמור, תופעה מעניינת שבחלק מהתעודות המקראיות שם האלוהים המפורש "יהוה" כתוב בכתב העברי העתיק למרות ששאר השורה כתובה בכתב האשורי החדש.

סוגות ספרותיות שנמצאו בקומראן:

- **מגילות מקראיות** – זה האוסף הגדול ביותר. מגילות בודדות של ספרי תנ"ך. אפילו חומשי התורה מופיעים במגילות בודדות. יש פרמנטים מכל ספרי התנ"ך פרט למגילת אסתר, לפעמים כמה עותקים מספר אחד (36 עותקים מספר תהילים). הקאנון התנכי עדיין לא היה סגור אז. המגילה השלמה ביותר בז'אנר זה – מגילת ישעיהו.

- **פְּשָׁרִים** – מדרשים על הטקסט המקראי. בבסיס הפשר עומד הטקסט המקראי. הרבה פעמים הפשר הזה נושא אקטואליזציה של הטקסט המקראי. למשל, פשר חבקוק שהוא פירוש על ספר חבקוק שלפיו הכתוב שם (חבקוק ב, ו') מתייחס לרדיפה שרדף הכהן הרשע (מבית חשמונאי) אחרי מורה הצדק (המנהיג של הכת) בדיוק ביום הכיפורים האיסיי שבו מנועים האיסיים מלהילחם (אך לא שאר ישראל שנהגו לפי לוח שנה אחר). דוגמא שניה – פשר נחום.
- **ספרות כיתתית** – עוסקת בהתנהלות הכת, בתקנון ובנהלים. למשל, סרך (=תקנון) היחד (שם העדה של קומראן) שפירט את נהלי הכת של קומראן, או מגילת ברית דמשק שכוללת (ע"פ מגן ברושי) דינים מפורטים להתנהלותם של איסיים לא נזירים, היינו איסיים בעלי רכוש ומשפחה, והתייחסה כנראה לקבוצת איסיים שישבה בדמשק. מגילה זו הייתה מוכרת לנו עוד מלפני גילויי קומראן כי עותק שלה נמצא כבר בשלהי המאה ה-19 בגניזה הקהירית.
- **ספרות אסכולוגית** – ספרות העוסקת בקץ הימים. לדוגמא, מגילת המקדש (המגילה הארוכה ביותר בקומראן) המתארת מקדש אוטופי וכוללת דיון נרחב על מבנהו, נוהלי הפולחן בו וכו', או מגילת מלחמת בני האור בבני החושך המפרטת ענייני צבא ומלחמה הקשורים למערכה שתתנהל באחרית הימים.
- **ספרות הלכתית** – יפורט בהמשך. למשל, מגילת "מקצת מעשי תורה".
- **תפילות** – (מגן ברושי) יותר ממאתיים כאלה, הן של יחיד והן של ציבור.
- **מגילות לא כתתיות** – (מגן ברושי) - ספרים חיצוניים שלא נכנסו לקאנון היהודי, למשל ספר חנוך וספר יובלים, משלי בן סירא, מגילת הנחושות (הכתובה ע"ג לוחות נחושת ומפרטת את מקומות המסתור של אוצרות בלומים).

ההלכה ע"פ האיסיים – "מגילת מקצת מעשי תורה"

יש פער עצום בין מה שמצווה בתנ"ך לתורה שבע"פ. למשל, בתורה יש מעט מאוד פסוקים המדברים על השבת אולי עשרה או עשרים פסוקים. בעולם של התורה שבע"פ – מסכת שבת שבמשנה - יש מאות מצוות, אלפי הלכות, ופרטי פרטים של תקנות שמירת השבת שאין להם שום זכר במצוות המקרא. **איך התפתחה התורה שבע"פ לצורה כל כך מורכבת? עד לא מזמן לא הייתה תשובה טובה, אבל אחת התעודות בקומראן – מגילת מקצת מעשי התורה - היא תעודה הלכתית שמספקת הצצה אל עולם הלכתי ששייך כבר לימי בית שני וקודם בכ-300 שנה לחתימת המשנה. יש בה ניצנים של אותן מחלוקות שאחר כך יופיעו בכתבי חז"ל.**

זו התעודה הכי נפוצה בקומראן, יש ממנה הרבה עותקים. היא פותחת צוהר מוקדם לעולם התורה שבע"פ של חז"ל שמופיע רק אחרי חורבן הבית. זה למעשה מכתב שנכתב להנהגת הפרושים בירושלים, שבהם הכותבים מציינים שורה של מחלוקות בענייני הלכה שיש להם עם הממוענים. הרקע של המכתב הזה הוא הפרישה של האיסיים מהקהילה היהודית בירושלים.

למרות שזה מכתב הוא הועתק בכמה וכמה עותקים, והפך כנראה למעין מניפסט של עיקרי המחלוקות שכולן כמעט עוסקות בענייני בית המקדש.

הרבה מהמחלוקות האלו יופיעו אחר כך בספרות חז"ל כמחלוקות הלכתיות שבין הפרושים לצדוקים. כלומר אנשי הכת נוהגים באיזושהי מסורת הלכתית צדוקית/כוהנית. זה מסתדר היטב עם העובדה שכאשר בוחנים בספרות חז"ל את המחלוקות בין הפרושים לצדוקים תמיד הצדוקים הם המחמירים והפרושים (וחז"ל שהם ממשכי הפרושים) הם המקלים. תמיד ההלכה הצדוקית היא טקסטואלית, כזו שמפרשת את המצוות ככתוב וכלשונן, ואילו ההלכה הפרושית גמישה יותר ונותנת פרשנויות משלה לטקסט הכתוב. מבחינה זו הסגנון האיסיי מתאימה היטב למסורת הצדוקית. למשל המחלוקת בענייני הפרה האדומה – טכס שבו מכינים אפר לטיהור מתים. אצל חז"ל יש דעה אחת ופה אצל האיסיים בדיוק הדעה ההפוכה. הפרושים והצדוקים – רק ארבעה פסוקים מוקדשים אצל יוסף בן מתתיהו לתיאורם.

סיכום התקופה ההלניסטית והחשמונאית

הלניזציה של ארץ ישראל בעקבות כיבושי אלכסנדר מוקדון והממלכות ההלניסטיות. הקבוצות האתניות ברחבי הארץ עוברות תהליך של הלניזציה.

ערי הפוליס משקפות יפה את תהליך ההלניזציה. נמצאות בעיקר בעבר הירדן ובמישור החוף, מעט באזור ההר. אין ערי פוליס במרחב היהודי של ארץ ישראל, כנראה במכוון (ירושלים, לפי מכבים ב', אולי הייתה פוליס אבל זה לא ממש ברור).

ערי הפוליס הן לא ערים יווניות במלוא מובן המילה. בסך הכל העיר נשארת עיר לבנטינית בארכיטקטורה שלה. זו משתנה רק בתקופה הרומאית. אבל מבחינה מוסדית היא עוקבת אחר המבנה המוסדי של הפוליס היוונית – היא עיר ששולטת על המרחב שסביבה, יש לה בולה – מועצה, יש לה אספת עם, יש לה מוסדות וחיי תרבות שאופייניים לעיר הפוליס היוונית. כל זה חסר בערים היהודיות או השומרוניות של התקופה. בתחילת התקופה רוב האוכלוסייה מדברת בעיקר ארמית, ואצל היהודים מעט מאד עברית. בהדרגה האליטות של כל העמים בארץ עוברות לשימוש ביוונית. בסוף התקופה כבר רוב האוכלוסייה, כולל במרחב הכפרי, מדברת יוונית. אצל היהודים העברית הפכה משמשת רק בכתבי הקודש.

עם ירידת כוחה של האימפריה הסלווקית במחצית המאה השנייה לפנה"ס קמות באזור ממלכות שונות עצמאיות – החשמונאים, היטורים, הנבטים. בסוף התקופה החשמונאים משתלטים על ערי הפוליס, מגרשים את תושביה, מיישבים בהם יהודים ומגייסים את הנוכרים הנותרים בארץ.

התקופה הרומית

כ-700 שנים מכיבוש הארץ בימי פומפיוס ב-63 לפנה"ס ועד הכיבוש הערבי ב-638. הדורות הראשונים לא הבינו שהרומאים הם כאן לזמן ארוך. לכן היו מרידות. רק אנטיפטרוס (בנו של אנטיפס) ובניו הימרו נכון על הסוס הרומאי המנצח. מהמאה הראשונה לספירה כבר השלימו תושבי הארץ עם השלטון הרומאי.

בכל מקום שהרומאים כובשים ניתן להבחין במכניזם דומה: בשלב ראשון של הכיבוש הם משאירים את השלטון המקומי על כנו בתנאי שהוא מקיים את חובותיו לקיסר ולרומא. בשלב שני אם המלך המקומי לא משתף פעולה מחליפים אותו במישהו מקומי אחר. אחר כך רואים מעבר הדרגתי לשלטון רומאי ישיר – מקימים פרובינציה וממנים נציב רומאי לשלוט בה.

זה גם מה שקורה בארץ ישראל – בהתחלה משאירים במלוכה צאצא של בית חשמונאי, אחר כך ממנים מחליף מקומי – בית הורדוס, ולבסוף עוברים לשליטה באמצעות נציבים רומאיים. כמובן שהפוליטיקה ברומא ובשדה הבינלאומי יש לה השפעה גדולה על מה שקורה בארץ ישראל – מאבקי גנרלים, חילופי קיסרים וכו'.

במאה ה-3 לפנה"ס רומא מתחילה להתפשט מזרחה לכוון יוון ומוקדון (ובמקביל גם דרומה לקרתגו ומערבה לספרד). באמצע המאה הראשונה לפנה"ס הם כבר משתלטים על רוב חופי הים התיכון. במאה הראשונה לספירה כבר השלימו את ההשתלטות על כל היקף הים התיכון שהופך ליס פנימי בתוך האימפריה הרומית. כיבוש ארץ ישראל באמצע המאה הראשונה לפנה"ס נעשה ע"י פומפיוס, מגדולי המצביאים של העולם הרומי. הימים הם ימי מאבק אדיר ברומא על צורת השלטון. תהליך כיבוש ארץ ישראל מתנהל בד בבד עם תהליך שקיעת הרפובליקה ברומא ועליית הקיסרות.

עד אמצע המאה הראשונה לפנה"ס הייתה הרפובליקה ברומא מונהגת ברוטציה של הנהגה משותפת של זוגות ואחר כך שלישיות מנהיגים (הטריאומווראטים). מאמצע המאה מתחיל תהליך של שינוי שמתחיל במאבקי שליטה בין חברי הטריאומווראטים, ומסתיים בסופו של דבר בעליית אוגוסטוס לשלטון כקיסר. הגעת פומפיוס לארץ הייתה תוצאה ישירה של המאבקים בין האחים החשמונאים בני שלומציון. ברור שגם ללא מאבקים אלו הרומאים היו מגיעים במוקדם או במאוחר לאזור, אבל האחים סיפקו לכך תירוץ בכך שמשו הזמינו את פומפיוס לבוא ולהכריע במחלוקת שביניהם.

תוספת ח'נ'ק: עם מותה של שלומציון מדיח אריסטובולוס השני, שהיה דמות כריזמטית ונתמך בידי הצבא, את הורקנוס השני הן מהמלוכה אותה ירש כדין והן מכהונת הכהן הגדול בה שימש מאז מות ינאי, שבע שנים קודם. אריסטובולוס השני נוטל לידיו, ממש כמו שעשה בשעתו אביו ינאי, הן את המלוכה והן את הכהונה הגדולה. הוא נתמך בהפיכה זו הן על ידי הצבא והן על ידי הצדוקים.

הורקנוס המודח, דמות חלשה שנעזרה ונתמכה בידי אנטיפטרוס האדומי, נמלט בעצת האדומי לחצרו של חרתת מלך הנבטים וזה נאות, בתמורה לקבלת ישובים בעבר הירדן שכבש בזמנו ינאי, לסיע לו לחזור לשלטון. הוא עולה על ירושלים, מבס את צבא אריסטובולוס ושם מצור על הר הבית בו מתבצר אריסטובולוס. (במלחמה זו הורגים הצרים את חוני המעגל שסירב לקבל את אריסטובולוס הנצור).

בינתיים משלים הצבא הרומי בפיקודו של פומפיוס את כיבוש סוריה, ושלוש משלחות – אחת של כל אח ואחת של "זקני העם" (כנראה הפרושים) יוצאות לפומפיוס לבקש את התערבותו בסיום מלחמת האחים. פומפיוס פוסק לזכות הורקנוס ואריסטובולוס לא היה מוכן לקבל את הפסיקה והתמרד כנגדו. זה סיפק תירוץ לפומפיוס להגיע לארץ עם צבאו ולכבוש את ירושלים. הוא מגלה לרומא את אריסטובולוס ובניו ומחזיר לכהונת הכהן הגדול את הורקנוס. זה קורה בשנת 63 לפנה"ס.

פומפיוס קורע מארץ ישראל את כל הערים הנוכריות והשטחים שכבשו החשמונאים בימי יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי, ומחזיר אליהם את תושביהם המקוריים. תחום המדינה היהודית מצומצם ליהודה, הגליל, וחלק מעבר הירדן (הפראיה). הוא מקים ערים חדשות, ומטיל מס כבד על ירושלים. מהלכים אלה משתקפים יפה במטבעות שטובעות ערי הפוליס שהייתה להם הזכות להטביע מטבעות משלהן. על הרבה מהן יש מניין שנים פומפיאני המתחיל ב-63 לפנה"ס.

פומפיוס משאיר כאן נציב עליון בשם גביניוס שמחלק את שטח המדינה החשמונאית לחמישה מחוזות עצמאיים עם ערי בירה ומושלים משלהן: יהודה (שבירתה ירושלים), יריחו, הגליל (שבירתה ציפורי), חמתן (אמתוס), בעבר הירדן) ואדומיאה (עם אדורים כבירתה), ומעמיד בראש כל אחד מהם מושל מקומי. זהו ניסיון ברור להחליש את האחדות בממלכה. הורקנוס עצמו מקבל רק את התואר אתנרכוס – מנהיג האתנוס, היינו מנהיג הקבוצה האתנית היהודית. לא ממש מלך.

אריסטובולוס ובניו (אלכסנדר הבכור ומתיהו אנטיגונוס הצעיר), שהוגלו לרומא, בורחים ממנה ומתמרדים מספר פעמים בין השנים 55-57 לפנה"ס. גביניוס משתמש בשירותיו של אנטיפטרוס האדומי כמתווך בניסיונות להגיע להסכם עם מחנה אריסטובולוס. יש מספר התנגשויות בין הרומים למחנה החשמונאי שהוא די חזק. בסופו של דבר יד הרומאים על העליונה, ובקרב האחרון ליד הר תבור מפיץ גביניוס את צבא אלכסנדר בן אריסטובולוס לכל עבר. גביניוס גם הורס את מבצרי החשמונאים באלכסנדריון, הורקניה ומכוור. **לאחר קריעת** כל הערים הנוכריות משטח הממלכה החשמונאית התקבל מבנה של שלושה גושים – גוש יהודה, גוש הגליל המנותק גיאוגרפית מיהודה, וגוש הפראיה – עבר הירדן, שהיה גוש קטן יחסית בשטחו. (תוספת שלי - בעבר הירדן ובבקעת בית שאן היה אזור הדקאפוליס ("עשר הערים") שכלל עשר ערים הלניסטיות עצמאיות מדמשק שבצפון ועד פילדליפה (רבת עמון) בדרום, חוץ בין גוש הפראיה לגליל.

עליית בית אנטיפטרוס

אנטיפטרוס אביו של הורדוס, היה אציל אדומי שכבר שנים עבד בשירות החשמונאים. היה איש מעשה מאד מוצלח עם חושים פוליטיים מחודדים. מההתחלה הימר על הרומאים והלך איתם, ובסופו של הסיפור הזה הוא מתוגמל בכך שבנו הורדוס מתמנה על ידי הרומאים למלך יהודה.

במריבת האחים החשמונאים אנטיפטרוס צידד בהורקנוס החלש ויצא כנגד אריסטובולוס. לאחר דיכוי ההתקוממות של מחנה אריסטובולוס, כשהורקנוס אתנארכוס חלש ולא מתפקד, אנטיפטרוס תומך בכסף וצבא בכוחות רומאים. תחילה בגבינוס, אחר כך במחליפו קרוסוס, ולבסוף במסעו של יוליוס קיסר במצרים שם נלחם ונפצע בשירת הרומאים. בתמורה הוא מתמנה על ידי יוליוס קיסר לנציב ארץ ישראל מטעם רומי, מקבל את הזכות לטבוע מטבעות עם שמו, וממנה את בניו למשרות מושלי מחוזות בארץ ישראל: פצאל הבכור למושל על מחוז יהודה והורדוס הצעיר (בהיותו כבן עשרים בלבד) למושל הגליל.

הורדוס קונה את עולמו כשיצא ונלחם כנגד ה"ליסטים" – המורדים בשלטון הרומי, ומחסל אותם בהוציאו להורג את מנהיגם חזקיה ללא משפט. כך עלתה קרנו מאד בעיני הנציב הרומאי של סוריה. המעשה הזה מעורר כעס רב ומהומה בירושלים עד כדי כך שהורקנוס נאלץ להביא את הורדוס למשפט בפני הסנהדרין בירושלים. הורדוס לא נבהל, מגיע עם גדוד חיילים חמושים לירושלים, והפלא ופלא מזוכה במשפט.

בסופו של דבר פומפיוס מוצא את מותו במצריים (בשנת 48 לפנה"ס), ויוליוס קיסר הופך להיות שליט יחיד ברומא. הוא מאשר את מעמדו של הורקנוס בירושלים הן כראש העם (אתנארכוס) והן ככוהן גדול, לו ולבניו. המרידות של הפלג השני ממשיכות, הפעם בהובלת מתתיהו אנטיגונוס, בנו הצעיר של יהודה אריסטובולוס השני, האחרון שינסה לצאת כנגד הרומאים. באותם שנים יש מאבק גדול בין רומא לפרתים. אלו מנצלים את הכאוס הפוליטי ברומא בעקבות הירצחו של יוליוס קיסר (שנת 44), פולשים לקראת שנת 41 לסוריה, וממליכים מטעמם את אנטיגונוס למלך ירושלים בשנת 40 לפנה"ס. אנטיגונוס פוסל את הורקנוס אחיו מלשמש בכהונת הכהן הגדול בכרתו את אוזונו ומגלה אותו לבלב.

אנטיגונוס טובע מטבעות, שלראשונה מופיע בהם סמל הממלכה. אנטיפטרוס ובנו פצאל נרצחים. ליד הורדיון מתחולל קרב בין אנטיגונוס ותומכי הורדוס ובו מנצח אנטיגונוס. הורדוס מפקיד את משפחתו בידי חברים נבטים, והוא עצמו, נמלט לרומא, ושם בשנת 39, הסנאט הרומאי מכריז עליו כעל מלך יהודה. מין מלך גולה כזה.

בניתיים העניינים במזרח מתייצבים והרומאים מצליחים להדוף את הפרתים מזרחה. והורדוס יוצא כעת כדי לכבוש בכוח את הממלכה שלו מידי יריבו אנטיגונוס.

פה יש סיפור מפורסם של יוספוס על כיבוש ארץ ישראל בידי הורדוס. אחד הקרבות המפורסמים הוא בארבל.

המערכה בארבל :

הורדוס נוחת בעכו עם צבא שכירים נוכרי משלו, כולל כוחות יהודיים. הצבא הרומאי לא ממש מעורב במסע הזה, אולי בעזרה מינימאלית. הורדוס כובש את ציפורי (אותה הוא תוקף בשלג!) ויוצא אחר כך להילחם ב"שודדים יושבי המערות". אלו כמובן לא היו עבריינים פליליים אלא מתנגדים פוליטיים להורדוס, היינו תומכי אנטיגונוס.

הקרב בין צבא הורדוס ל"שודדים" נערך בארבל ובו מנצח הורדוס. הוא רודף אחרי יריביו ומבריחם אל מעבר לירדן, כובש את כל הגליל, ולבסוף יוצא לחסל את שוכני המערות שם. אלו התבצרו במערות הר הארבל וסביבותיו שאליהן לא הייתה גישה רגילה אפשרית בגלל המצוק התלול שבו שכנו. לבסוף חיבל הורדוס תחבולה נועזת ומסוכנת ובה שלשל בחבלים ארנזי עץ שבתוכם לוחמים אל מול פתחי המערות וכך הצליח לכבושן. כל יושבי המערות נטבחו, ואיש מהם לא שעה להצעתו של הורדוס להיכנע בהעדיפם מוות על פני כניעה. יוספוס מתאר, בין היתר, מקרה של איש זקן אחד שלא שעה להפצרות הורדוס לחמול על משפחתו ולהיכנע, ובמקום זה שחט אחד אחד את שבעת בניו ואת אשתו, השליך את גופותיהם לתהום וקפץ בעקבותיהם.

המוטיב הזה של העדפת המוות על פני חיי עבדות לשליט זר חוזר הרבה פעמים בימי בית שני, גם אצל יוספוס וגם במקורות אחרים. הסיפור הזה על קרב הארבל הוא ייחודי ליוספוס ולא נזכר בשום מקור אחר.

תוספת חז"ל : יוספוס שייך לז'אנר כתיבה מאד פופולארי במאות הראשונה והשנייה לפנה"ס ובמאה הראשונה לספירה – כתיבה היסטורית. אנשים כותבים חיבורים ענקיים המאופיינים בכתיבה פומפוזית, דרמטית. הכותב יכול לצטט נאומים של עמודים על עמודים בלי בכלל שהיה נוכח במעמד הזה.

ברור שלא כל מה שכתב הוא אכן נאמן למציאות. הסופר לא ממש תופש עצמו כהיסטוריון מודרני הנצמד לפרטים. הוא כותב כתיבה צבעונית. לדוגמא, טקיטוס, שהיה היסטוריון רומי מאד חשוב, כותב שנאומים שהוא מביא מפי גיבוריו "גם אם לא נאמרו ראוי היה שיאמרו". כך גם תוקידידס היווני שהיה המודל העיקרי של פלאוויוס בחיבורו "מלחמות היהודים". וכך, לדוגמא, יש להתייחס גם לנאום אלעזר בן יאיר במצדה.

יוספוס נולד בשנת 30 לספירה וחי עד לשנת 90 ומשהו שאז מת ברומא. בכל הסיפורים שלו על ימי הורדוס, שמת שלושים שנה לפני שיוספוס נולד, הוא נשען על כתיבי סופר החצר של הורדוס - ניקולאוס איש דמשק.

המלך הצאק

בסופו של דבר בשנת 37 לפנה"ס הורדוס בסיוע צבא רומי כובש את ירושלים. אנטיגונוס מוצא להורג בעריפת ראשו בקרדום באנטיוכיה בידי מרקוס אנטוניוס, בן זוגה של קליאופטרה ויריבו של אוקטוויאנוס במאבק על השליטה ברומא. הוא היה המלך היהודי הראשון שהוצא להורג בידי הרומאים. מדוע עשו זאת? כי אנטוניוס חשב שזו תהיה הדרך היחידה לשכנע את היהודים להכיר במלכותו של הורדוס. אלה שמרו אמונים לבית חשמונאי, וסירבו להכיר במלכותו של הורדוס גם כשעינו אותם למוות. לכן חשב אנטוניוס, אליבא

דפלאוויוס, שהוצאה להורג בצורה משפילה של אנטיגונוס אולי היא שתשנה את הגישה השלילית הזו של העם להורדוס. כלומר, ברור שמלכותו של הורדוס נאלצה להיסמך על תמיכה צבאית ופוליטית של הרומאים. הוא מלך מטעם הרומאים, לא מישהו שהעם מקבל מרצונו.

כתובת גבעת המבתר – נמצאה לפני כארבעים שנה במערת קבורה בגבעת המבתר. בעל המערה, אדם בשם אבא, מספר שהוא העלה מבבל לקבורה במערה הזו את עצמותיו של אחד מתתיה בן יהודה. מאחר ואביו של

מתתיהו אנטיגונוס היה יהודה אריסטובולוס (השני) יש חוקרים המקשרים את הכתובת הזו למתתיהו אנטיגונוס שלנו.
הורדוס הוא כעת שליט יהודה ששולט בחסות הרומאים. שנים ספורות לאחר מכן הוא נקלע לצומת גורלית כאשר פטרונו אנטיגונוס יוצא למלחמה כנגד אוקטוויאנוס ומפסיד בקרב הגורלי – קרב אקטיוס בשנת 31 לפנה"ס.

אוקטוויאנוס, הוא אוגוסטוס, הוא כעת השליט הכל יכול. הורדוס נוסע אליו לרומא ומצליח לקבל את הסכמתו לא רק להמשך כהונתו, אלא אפילו להגדיל את ממלכתו בספחו אליה שטחים נוספים.
הורדוס נתפש על ידי העם כאזורפטרור – אחד שגנב את השלטון ויושב על כסא שלא שייך לו. איך לקנות את הלגיטימציה לשלטון יהיה תסביך שילווה את הורדוס כל חייו. זה תסביך נחיתות של אדם ממוצא נמוך שעלה לפתע לגדולה ולא ממש הוכר על ידי האצולה עליה הוא שולט.

אחד הדברים הראשונים שהוא עושה זו החלפת האליטות. במקום החשמונאים הוא ממנה אנשים משלו לכל תפקידי המפתח, כולל את משרת הכוהן הגדול שהיתה בתחילת שלטונו בחזקתו של אריסטובולוס השלישי החשמונאי (נכדו של אריסטובולוס השני מבנו אלכסנדר). הורדוס נושא לאשה את מרים, אחותו של אריסטובולוס, ואף נולדים להם ילדים, אבל בסופו של דבר הוא רוצח אותה ואת ילדיה, וגם את גיסו הכוהן הגדול. במקומו הוא ממנה כהנים גדולים ממשפחות לא מוכרות.

מצד אחד מאד חשוב לו להתקבל על ידי היהודים – מתחתן עם בת חשמונאי, בונה את בית המקדש. הוא גם מקפיד לקיים את הנהגים היהודיים – לא עובד אלילים, לא שם את דיוקנו ע"ג מטבעות, אין בארמונות שלו ציורים ופסלים פגאניים. אבל כל זה רק בטרטוריה היהודית. מחוץ לה הוא כבר מרגיש חופשי להתנהג כפגאני, תורם למשחקי האולימפיאדה, מקים מקדשים לאלים וכו'.

יוספוס מספר שהוא בונה בירושלים תיאטרון ואמפיתיאטרון ששימשו למשחקים פומביים שלמענם הובאו לעיר גם חיות טרף. עד היום לא נמצאו שרידים למבנים האלה בירושלים.
הטרטוריה ששולט עליה הורדוס גדלה בהדרגה והפכה להיות לבסוף גדולה יותר מזו של החשמונאים בשיאה. הסיבה לכך היתה פשוטה - הוא הביא לרומאים תוצאות. יודע לגבות מיסים, לקיים שקט בממלכה, וזה מה שחשוב.

למשל, הוא מקבל את חבלי הטראכון, הבשן והחורן – שרידי הממלכה היטורית – שלא היו חלק מהמדינה החשמונאית. את השטח הזה הוא מקבל בעקבות מעשה רמיה של המושל הקודם של האזור הזה שהסתיר מהקיסר חלק מתקבולי המיסים שגבה וגם שיתף פעולה עם קבוצות שודדים להם הניח לפעול בשטח שתחת שליטתו. הורדוס תיקן את העניין, יישב שם אוכלוסיה חדשה, בנה את המיסים כתיקנם, ובסופו של דבר קיבל את כל השטח לשליטתו.

קשה לדעת כמה תושבים היו בממלכתו. המספרים של יוספוס הם ממש לא אמינים בגודלם. האומדנים של ההיסטוריונים נעים בין 1 ל-3 מיליון.

אחד הדברים הבולטים ביותר במלכותו – מפעלי הבנייה. אלה היו בקנה מידה שלא נודע באזור לא לפניו ולא אחריו. חלקם הגדול מוכר היום ארכיאולוגית, בעיקר מחפירות יסודיות שעשה אהוד נצר המנוח. אלו כוללים מהקמת ערים שלמות מאפס (סבסטיה, קיסריה ועם נמלה שהיה הגדול ביותר במזרח בתקופתו, אנטיפטריוס), דרך בניית מקדשים, ארמונות, מבצרים במדבר, וכמובן גולת הכותרת - הר הבית ובית המקדש. הוא בונה גם בערים רבות מחוץ לגבולות הממלכה שלו, בערי החוף הפניקיות, באסיה הקטנה, ביוון – מממן שם מפעלי בנייה ואירועי תרבות (אולימפיאדות).

מאיפה הכסף למימון הבנייה האדירה הזו? – ראשית הוא בא ממשפחה מבוססת מאד, כבר אביו היה איש עשיר מאד. שנית שטחי הממלכה הגדולים בהם שלט סיפקו לו הכנסות ממיסים בהיקף גדול, אף שאיננו יודעים הרבה על עול המיסים שהוטל בתקופתו. בנוסף היו לו הכנסות ניכרות מהשליטה על דרכי המסחר שעברו מחצי האי ערב אל נמלי הים התיכון, הכנסות מנמל קיסריה, ורווחי המונופול על גידול האפרסמון שהחזיק בידיו.

מפעלי הבניה של הורדוס

ערים חדשות: סבסטיה, קיסריה, אנטיפטריוס. מושבות חיילים משוחררים: גבע פרשים, חשבון.

קיסריה

פרויקט דגל של הורדוס. מקים כמעט מאפס בדיונות שוממות עיר ענקית במיטב המסורת הרומית – רחובות שתי וערב מצטלבים, תכנית אדריכלית מסודרת. הוא הראשון שמכניס למרחב שלנו את מבני הבידור הרומאיים. לפניו לא היו בארץ תיאטרות, היפודרומים, איצטדיונים. אלו אלמנטים שמובאים לכאן ע"י הורדוס עם כל ההשלכות התרבותיות של המוסדות הללו. יוספוס מתאר בפרטורט את מעשה הבנייה כולל אלמנטים כמו מערכות הביוב הנבנות, המקדש לאוגוסטוס שהוקם בראש הגבעה, וכמובן מעשה בניית הנמל הענק.

הנמל הוקם במקום שבו אין כלל מפרץ טבעי. לכן תוכנן ובוצע מזח אדיר שסגר באופן מלאכותי מעגן גדול שבו יכלו לחסות מאה אניות. מסביב למזח הוקמו מחסנים, מקומות לינה, וכל השירותים שהספנים היו צריכים. זה היה הנמל הגדול ביותר במזרח בתקופתו.

בעת העתיקה ההפלגות היו בעיקרן הפלגות חופים בעיקר בקיץ. עד ימי הורדוס נמלים של מים עמוקים שבהם ספינות יכלו לחרוף לא היו בנמצא בחוף המזרחי הדרומי של הים התיכון. הפעילות המסחרית בנמל הייתה מקור הכנסה חשוב ביותר להורדוס.

ארמונות

יריחו, מצדה, הרודיון, ירושלים, קיסריה, אשקלון, אולי ציפורי, ובנוסף ארמונות קטנים יותר במבצרי המדבר – מכור, דוק, הורקניה, קיפרוס, סרטבה.
יש לנו שורה של ארמונות הרודיאניים שחלקם מוכרים ונחפרו וחלקם ידועים רק בשמותיהם. הארמון הגדול ביותר שנחשף הוא הארמון הענק של הורדוס על גדות ואדי קלט מדרום ליריחו. הוא נחפר בשנות השבעים על

ידי אהוד נצר ז"ל. כלל שורות של חדרים, טרקלינים, בתי מרחץ, בריכות שחיה, חצרות עם עמודים ועוד. ארמון מדהים משני צידי הוואדי עם גשר מפואר שחיבר ביניהם. החפירה העלתה שהורדוס השתמש שם בטכניקות בניה שלא היו מוכרות לפני זמנו בארץ, ולכן חושבים שהובאו לשם ארכיטקטים ובנאים מרומא. זה בהחלט ייתכן כי הורדוס היה בקשרים אמיצים עם מרקוס אגריפס שהיה יד ימינו של אוגוסטוס. ויטרוביוס – כתב ספר אדריכלות רומאי.

חלק מהאדריכלים המפורסמים שבונים מרומא הם מהמזרח. יש היום חוקרים שחושבים שחלק מהחידושים הארכיטקטוניים יובאו לרומא מהמזרח ולא להיפך.

הורדוס הוא החלוץ של החידושים הארכיטקטוניים הרומיים במזרח בהרבה מאד מובנים. ארמונות נוספים שבנה: מצדה, הרודיון, קיסריה (ארמון השונית), ירושלים (מצודת אנטוניה בפינה הצפון-מערבית של הר הבית, והארמון בגבעה המערבית ליד שער יפו של היום), אשקלון, אולי גם ציפורי.

מבצרי המדבר

שורה של מבצרים במדבר יהודה שנמצאים במקומות קשים מאד לגישה כמו מצדה, סרטבה, מכור, דוק, קיפרוס, הורקניה והרודיון. ששת הראשונים התחילו להיבנות כבר בתקופה החשמונאית אבל מעט מאד שרד מזה, ורוב מה שרואים היום זה הרודיאני. מה שמאפיין אותם זה קודם כל שהם אתרים מבוצרים, מוקפים בחומות ובעלי ביצורים ומערכות אספקת מים שמאפשרת לתושביהם לעמוד במצור ממושך. המאפיין השני זה שאלה הם גם ארמונות עם בתי מרחץ, ציורי קיר, מזרקות, בריכות מים וכו'. אם המלך יאלץ לברוח אל אחד מהם אזי הוא יחיה בנחות וברוחה ממש כמו בארמונו שבירושלים. זו ליגה עולמית של מבצרי מדבר שמאפשרים חיי מותרות ופאר במקלט המדברי.

מקדשים

בית המקדש בהר הבית, האוגוסטאום בחרבת עומרית, מקדש אוגוסטוס בקיסריה בניארס – מצוק עם מערה שמתוכה נובע מעיין הבניאס שלידו שורה של מקדשים מתקופה מאוחרת להורדוס. אחד מהם - מקדשון קטן בפתח המערה, הוא אולי הרודיאני, ועד לא מכבר היה מקובל להותו עם האוגוסטאום - מקדש שהקים הורדוס לאוגוסטוס, כך על פי יוספוס, לאחר שקיבל ממנו את השליטה על האזור. לפי יוספוס זה היה מקדש מרהיב שהוקם "בסביבת המקום הקרוי פניון". היום מקדש אוגוסטוס מזוהה עם חירבת עומרית המצויה לא הרחק משם, כ-2-3 ק"מ משם בשדה פתוח. המקום, המתוארך ממש לימי הורדוס, נחפר כבר כמה שנים בידי משלחת אמריקאית שהולכת וחושפת שם מקדש מדהים, היפה ביותר מסוגו בארץ. ממצאים מאד מרשימים כולל המון עמודים. המקדש החשוב ביותר שבנה הורדוס הוא כמובן בית המקדש בהר הבית שיטופל בהמשך.

ירושלים ההרודיאנית

בעת החשמונאית (מתקופתו של שמעון ואילך) ירושלים מתרחבת אל הגבעה המערבית. רוב החוקרים סבורים שמה שנקרא היום "החומה השנייה", בחלק שמצפון להר הבית ולגבעה המערבית, היא מימי הורדוס, למרות שיוספוס לא מספר במפורש על בניית חומה כזו על ידי.

במאה השנים האחרונות של תקופת בית שני ירושלים היא ממש מטרופולין, שיש בה עשרות אלפי תושבים, ועוד הרבה יותר מכך בימי העליה לרגל. זו עיר מרהיבה ביופיה ששמה ידוע לתהילה בכל האזור. אחד ההיסטוריונים בני התקופה כתב עליה שזו "העיר המפורסמת לעין שיעור בכל ערי המזרח".

בכניסה לעיר, ליד שער יפו של היום, מתחת למגדל דוד, מתחבא ארמון הורדוס, שיוספוס מתאר שהיה מרהיב ביופיו עם שפע של מים זורמים ונגי נוי. הוא לא מוכר לנו ארכיאולוגית. בסמוך לארמון הזה, באזור מצודת מגדל דוד של היום, בנה הורדוס מצודה גדולה עם שלושה מגדלים חזקים (מרים, היפיקוס ופצאל) שאחד מהם (כנראה היפיקוס) שרד עד היום.

מפעלי המים בירושלים

אחת הבעיות הקשות של ירושלים בתקופה הזו היא אספקת המים. בשל גודלה כבר אי אפשר להסתפק במקור של מעיין הגיחון או באיסוף מים בבורות מים כמו בתקופות הקודמות, וצריך לדאוג להובלה של מים באופן שוטף לעיר.

אחד ממפעלי המים המיוחסים להורדוס, למרות שאיננו יודעים זאת בוודאות, היא אמת המים העליונה שהולכת על קו פרשת המים הארצית מבריכות שלמה אל הגבעה המערבית בחלקה העליון ליד ארמון הורדוס. אמת המים התחתונה שמגיעה לאזור הנמוך יותר של העיר, איזור הר הבית, היא כנראה חשמונאית.

הצרת האמת *ἄλφα*: אין ממצא ארכיאולוגי המעיד שאמת המים העליונה היא הרודיאנית. הממצא בשטח הוא רק מתקופת הלגיון העשירי. הסבר שהורדוס הוא שבנה את אמת המים העליונה מקורה בחשיבה שנדרשה הייתה אספקת מים בכמות גדולה לארמון הורדוס בגבעה המערבית ולכן סביר שהוא הוביל מים לשם באמה העליונה ומה שרואים היום מהתקופה הרומית נבנה על בסיס אמת המים הקודמת שלו. עמי מזר, שכתב מאמר מוקף על מערכת הובלת המים לירושלים, לא מקבל את הדעה הזו.

החלק המוביל מעין ערוב אל בריכות שלמה הוא, כנראה, מאוחר להורדוס, מימי פונטיוס פילאטוס. מייחסים היום להורדוס גם את בניית אמת הביאר (החצובה תת קרקעית בדומה למה שנעשה בפארק אלונה שליד קיסריה) המובילה מים מעין הביאר לבריכות שלמה.

סוף ההצרה

אורך אמת המים העליונה הוא כ-40 ק"מ (אם כוללים בה גם את החלק המוביל מעין ערוב לבריכות שלמה). היא מגיעה אל העיר העליונה של ירושלים בגבעה המערבית, באזור שער יפו. השלב הראשוני שלה מיוחס, כאמור, להורדוס. יש לה גם שלב מאוחר יותר מתקופת איליה קפיטולינה הרומאית שאליו שייכים הכתובות המפורסמות של הלגיון העשירי שנמצאו על חלקים של האמה הזו.

הר הבית ומקדש הורדוס בירושלים

חז"ל – "כל מי שלא ראה מקדש הורדוס לא ראה בניין נאה מימיו". זה היה מבנה מפואר שאנשים נהרו לראותו מכל רחבי האימפריה הרומית. הוא נבנה על ידי הורדוס הן בכדי להאדיר את שמו אבל בעיקר בכדי לזכות באהדת העם שלא ממש קיבל אותו. הוא היה מלך יהודה בתואר ובהחלט ראה עצמו כזה, למרות שתמיד היה לו תסביך נחיתות בקשר למוצאו ולאי קבלתו בידי העם.

בית המקדש נבנה על רחבת הר הבית – רחבה מלאכותית ענקית שהוקמה מסביב לפסגת ההר הטבעי במטרה לאכלס את הקומפלקס של בית המקדש ולהכיל את המוני עולי הרגל העולים אליו. כבר בבית הבית הראשון יישרו את ראש הר הבית ואולי אף בנו טמנוס - רחבה מקודשת מסביב למקדש, אבל הורדוס מכפיל את שטח הטמנוס הקיים.

ארכיאולוגיות איננו יודעים כמעט דבר על בית המקדש הראשון שאותו משפץ (או הורס) הורדוס. גם מבית המקדש של הורדוס אין בידינו שום שריד, רק תיאורים (יוספוס וספרות חז"ל). השרידים היחידים שיש בידינו מבניית הורדוס בהר הבית הם קירות התמך של רחבת הטמנוס. זו חגורה אדירה של קירות המקיפים את כל ראש ההר. מימדי הרחבה המוקפת חומות – כ-500 על 300 מטר, לא בדיוק מלבן. סה"כ כ-144 דונם – המתחם המקודש הגדול ביותר בעולם העתיק.

מבחינה הנדסית היה קושי לא מבוטל. הכיפה עצמה הייתה קטנה בשטחה. כלפי צפון היו צריכים לחצוב ולהוריד את פני הקרקע. כלפי דרום הבעייה הייתה קשה בהרבה כי פני ההר השתפלו בתלילות מטה והיה צורך למצוא פיתרון ליישור ויצוב הרחבה האופקית. הקימו קמרונות על קמרונות שנתמכו מבחוץ בקירות תמך אדירים. אלו נבנו מאבני מסד ענקיות שמשקלן מאות טונות כל אחת באורכים של כעשרה עד שנים עשרה מטרים.

פרט למקדש היו על הר הבית שני אלמנטים בנויים נוספים – מצודה צבאית – מצודת אנטוניה - שצמודה להר הבית מצפון. היא יושבת ע"ג מצודות קדומות שהיו במקום (החקרא?). תמיד היה צורך בנוכחות צבאית שמשקיפה מקרוב אל הנעשה בהר הבית.

בדרום הר הבית לאורך כל הצלע הדרומית של המתחם מוקם סתיו ענקי, בעצם אולם ענק עם חמש סיטראות עמודים – ארמון, או אולם קבלת פנים. זה היה מין ניסיון של הורדוס לשים דריסת רגל משלו בהר הבית. מסביב לאורך החומות האחרות היו סתווים של עמודים.

ההשראה לתכנון הזה היה מהקיסר שבעה יוליוס קיסר בקיריני מצפון אפריקה שמתוארך אף הוא למאה הראשונה לפנה"ס. המקדש שם באמצע, מסביב סתווים של עמודים ובצד בסיליקה ארוכה – ממש העתק של מתחם הר הבית.

הכניסה הראשית להר הבית היתה מהצד הדרומי, משערי חולדה, שהוליכו במנהרות דרך הקמרונות אל החזית של הסתיו המלכותי. יש עוד כניסות מהצד המערבי, שהמפורסמת שבהן היא זו שנתמכה בקשת רובינסון.

המקדש

הוקף בסורג חיצוני שממנו והלאה הכניסה לנוכרים הייתה אסורה. הכניסה למקדש היא ליהודים בלבד. זה קשור לענייני הטומאה והטהרה, כי הנוכרים הם טמאים בהגדרה. יוספוס מספר לנו שעל הסורג הזה היו כתובות ביוונית שהתירעו על האיסור לכניסת נכרים מעבר לסורג. בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בתקופה העותומנית למרגלות הר הבית אכן נמצאו שתי כתובות כאלה ביוונית המתריעות שנכרי שיעבור את הסורג יתחייב בנפשו. הן נמצאות היום אחת באיסטנבול והשניה במוזיאון ישראל.

הכניסה הראשית למתחם המקדש הייתה מצד מזרח לתוך החצר הראשונה שנקראה "עזרת הנשים" כי בדרך כלל הנשים לא התקדמו ממנה הלאה פנימה. בעזרת הנשים היו התקהלויות של המונים, כל מיני טקסים. משם הוביל גרם מדרגות למעלה אל העזרה – החצר הפנימית של המקדש. זו הייתה מחולקת לשני חלקים: אזור ישראל שיותר בכניסה לכל קהל ישראל ואזור כוהנים – שטח שיוחד רק לכוהנים ששם הקריבו את הקורבנות.

בחלק המערבי הגבוה היה המקדש עצמו שאליו היו נכנסים רק הכוהנים. הוא היה מחולק לשלושה חלקים: האולם (מעין מרפסת מקורה ריקה מכל), ההיכל (ובו המנורות, מזבח הכוהנים והשולחן לחם הפנים) וקודש הקודשים – הדביר, אליו היה נכנס רק הכהן הגדול ורק פעם אחת בשנה ביום הכיפורים. בימי בית ראשון הדביר הכיל את ארון העדות עם לוחות הברית, בימי בית שני הדביר היה ריק.

הפולחן בבית המקדש: ע"פ המקרא בני ישראל היו מחוייבים רק בעבודת קורבנות במקדש. זה היה לב העניין. לא היו ציוויים של תפילות או של קריאה בתורה. ככה היו מבקשים מהאל ומקיימים איתו קשר פשוטי העם לא היו מקריבים בעצמם. עבודת המקדש נעשתה על ידי נציגים – הכוהנים, שמקריבים עבור כולם. כל יום היו מקריבים פעמיים – קורבן בוקר וקורבן לפנות ערב וזה מומן ממש שנתי שהיה נגבה מעולי הרגל. כל יהודי היה חייב לשלם מס שנתי של מחצית השקל בכדי לממן את הפעילות הזו, וכך השתתפו בעקיפין בפולחן. בנוסף היו יכולים לבוא בעצמם ולהביא קורבן אישי שגם אותו היו הכוהנים מקריבים, הפעם בשם מביא הקורבן.

בנוסף, בחגים היהודיים היו עולים לרגל לירושלים – זה כן צווי מקראי. בעלייה לרגל ההמונים היו נכנסים למקדש ומסתכלים על עבודת הכוהנים. העליות לרגל היו המוניות וכללו אלפים רבים של עולי רגל (יוספוס כותב על פעם אחת שבה היו שניים וחצי מיליון איש – ביטוי להמון רב).

חג הסוכות בפרט היה מאד המוני כי הוא חל אחרי סיום העונה החקלאית וזה איפשר להמונים להגיע לעיר, כולל מאזורים מרוחקים כמו הגליל. גם יהודי התפוצות היו עולים לרגל, אף כי בתדירות נמוכה בהרבה, כמוכר.

עם שירות עולי הרגל היו מגיעים גם כספי המיסים - מס מחצית השקל מכל תושבי הקהילה ממנה הגיעה שיירת עולי הרגל. ההילך שבו השתמשו למס מחצית השקל היה, לפי ספרות חז"ל, המטבע הצורי שנחשב לדולר של הזמן ההוא. יש לפחות שני מטמונים של חצאי שקלים צוריים כאלה משנת 66 לפנה"ס, שנמצאו

בארץ, אחד מהם בעוספיה! כנראה הוטמן שם ע"י שיירה של עולי רגל שהתכוונה להגיע לירושלים וחזרה בה בעקבות המאורעות בעיר. המקדש מנקז אליו המון כסף. מכל הקהילות הגדולות של חוץ לארץ – בבל, אלכסנדריה, רומא שלחו את מס מחצית השקל. חוץ מזה יש תרומות ונדבות של אנשים פרטיים. הייתה גם תופעה נרחבת של התגיירות, לפעמים מלאה ולפעמים חלקית (למשל בית חדייב ממסופוטמיה) ושלחת מיסים לבית המקדש גם על ידי המתגיירים החדשים.

בסך הכול היו המון משאבים שהתנקזו לבית המקדש בירושלים.

פילון האלכסנדרוני – כותב על בית המקדש ועל יחס היהודים אליו. היה פילוסוף יהודי תושב אלכסנדריה במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה, ממש לפני חורבן בית המקדש. בן זמנו של ישו. כותב וחושב ביוונית.

הוא כותב שהיהודים החיים בכל רחבי האימפריה הרומית יש להם נאמנות כפולה. את המקום בו הם גרים הם רואים כנחלת אבותיהם, אבל בירושלים הם רואים את מרכז האומה שלהם. היא המטרופולין שלהם ובמרכזה בית המקדש. רואים עצמם כנוסעים שכרגע הם בעיר שלהם אבל אוטונומיים הם חוזרים למוולדתם בארץ ישראל.

כל מי שהוא בן עשרים שנה ומעלה מעלה תרומה לבית המקדש. זה נעשה מכל רחבי האימפריה הרומית וגם מחוצה לה, למשל מבבל. (העובדה שיהודים מבבל הורשו לשלוח תרומות לעיר שנמצאת בשליטת רומא, אויבתה של בבל, היא עובדה מרתקת וייחודית).

יהודים מכל העולם מגיעים ברגלים אל בית המקדש הזה בירושלים ורק שם הם מוצאים מנוחה מקשיי היומיום. ליהודים אסור להקריב קורבנות בשום מקום אחר ולכן הם מחוייבים להגיע לשם כך לירושלים. פילון לא מזכיר בכלל את קיום המקדש המקביל בייב בתקופתו.

הזיקה בין המרכז בירושלים ליהודי התפוצות

הקהילה היהודית הגדולה ביותר הייתה בישראל. לא ברור אם רוב היהודים היו בארץ כי יש קהילות גדולות מאד גם ברומא, אלכסנדריה ובבל.

מעריכים שסך הכל היו כמה מיליוני יהודים בעולם, יש המעריכים את מספרם בעשרה מיליון. ירושלים הייתה המוקד הפולחני של היהודים. אנשים מהפזורה תורמים כסף לעבודת בית המקדש ועולים אליו לרגל לשם הקרבת קורבנות.

ירושלים היא גם מקום מושב ההנהגה הדתית. הסנהדרין היא הנהגה דתית הן של ישראל והן של כל העם היהודי. אחד הדברים החשובים שיש לו השלכות גדולות וחשובות זה קביעת לוח השנה היהודי. זה נעשה ע"י הסנהדרין בירושלים וחיוב את כל יהודי הפזורה.

שתדלנות - יש שתדלנות פוליטית של ההנהגה בירושלים אצל השלטונות הרומאיים בעבור יהודי התפוצות. למשל בענייני מיסוי או היתרים לשמירה על דתם. מהצד השני התבטאה הזיקה בעליית יהודי התפוצות לרגל לירושלים, בכספים שנאספו ובשתדלנות פוליטיות מהתפוצות לטובת ירושלים. לדוגמא, פילון מספר על המשלחת מאלכסנדריה בראשותו שיצאה אל הקיסר קליגולה ברומא כדי שיחזור בו מהוראתו בדבר הצבת פסלים בבית המקדש בירושלים.

הורדוס – אחריתו, קברו וירושתו

ביבליוגרפיה - ויצטום וכשר – ספר על הורדוס. מציגים את הורדוס כחולה נפש. קדמוניות י"ז, יוספוס מסכם את דעתו על הורדוס – "שלט 34 שנה. איש אכזר לכל הדמויות במידה שווה, ועבד לכעסו. לי נדמה שהיה אומלל גדול." חז"ל - "עלה לשלטון כשועל, מלך כאריה ומת ככלב"

אחוזת הקבר של הורדוס בהרודיון

על הרודיון יוספוס מספר בפרוטרוט. זה היה המקום שבו ניצלו חייו של הורדוס כאשר נמלט בעור שיניו מתומכי אנטיגונוס. הורדוס בונה שם הר מלאכותי ועליו ארמון מפואר ביותר. בנה עבורו אמת מים שהובילה מים לבריכת איגוס גדולה בתחתית ההר וממנה הועלו המים בעזרת בהמות משא לבורות מים גדולים שנחצבו בדופן ההר. למרגלות התל בנה ארמונות נוספים לאירוח מבקרים ואנשי מנהל – הרודיון תחתית.

לפני מותו הורדוס מצווה את אנשיו להרוג בעת מותו כמה עשרות מזקני היהודים על מנת שיום זה יהפוך ליום אבל. זה לא ממש יוצא לפועל. מכל מקום מסע ההלוויה בפיקוח בנו ארכלאוס היה מפואר מאד ונערך בסגנון צבאי מלא. הוא יצא מיריחו והגיע להרודיון.

אהוד נצור חיפש בהרודיון במשך למעלה משלושים שנה אחר הקבר הזה. לפני שלוש שנים גילה על מורד התל מונומנט המזכיר את יד אבשלום בצורתו, כולל סרקופג גדול. מחוץ למונומנט נמצאו שברים של מספר סרקופגים שאחד מהם, שהיה מעוטר מאד, הציע נצר לייחס להורדוס. הורדוס מת בשנת 4 לפנה"ס. אחרי מותו פורצות מהומות שמדוכאות על ידי הצבא הרומי – מרד וארוס. הורדוס משאיר צוואה איך לחלק את ממלכתו. היו לו עשר נשים והרבה ילדים. מה שמתבצע זה חלוקת הממלכה לשלוש נחלות:

- הורדוס אנטיפס – מתמנה טטררכוס על הגליל ועל הפראיה – שליט הגליל ועבר הירדן. קובע את בירתו בציפורי.
- ארכלאוס – מקבל את המלוכה על יהודה, השומרון, מישור החוף, וזוכה בתואר מלך.
- פיליפוס - הגולן, הבשן והחורן. מיסד את קיסריה-פיליפוס היא קיסריה-פניאס. בנוסף שלומית, בתו של הורדוס, מקבלת נחלה קטנה באזור יבנה.

הבנים הולכים בדרכי אביהם. פיליפוס והורדוס אנטיפס מייסדים להם ערי בירה חדשות במתכונת רומי. פיליפוס מייסד את פניאס וקורא לה קיסריה-פניאס או קיסריה-פיליפוס. הורדוס אנטיפס מייסד בשנת 18 את טבריה שאותה קרא על שם ידידו הקיסר טיבריוס (ששולט ברומי בשנים 14-37 לספירה). תושבי טבריה היו מיני ערב רב, עבדים משוחררים, לא ממש בני חורין. הורדוס אנטיפס מושבים בטבריה בטענה שהעיר החדשה בנויה על בתי קברות ולכן אנשים אחרים לא ירצו לגור בה. שאלה מעניינת יותר היא למה לא לקח את מגדלה היהודית הסמוכה שהיתה עיר יפהפייה ושכנה במקום הרבה יותר נוח – בקעת גינוסר. או למה לא השאיר את ציפורי כבירת הנסיכות שלו.

הסבר אחד – רצון ליסד עיר חדשה משלו על שם הקיסר.
הסבר שני – הגלילים שעליהם הוא שולט היו בעבר ביחסים קשים עם אביו. הערים שם היו מזוהות כפרו-חשמונאיות. יכול להיות שאנטיפס פשוט לא רצה להסתבך איתם מחדש. בטבריה נחשפו לאחרונה שער העיר של אנטיפס ותיאטרון רומי שמור נפלא. האח השלישי, ארכלאוס, שולט ביהודה עשר שנים. אז הרומאים מחליטים להדיח אותו, בעיקר משיקולים שלהם אבל גם בגלל תלונות של היהודים.

ב-6 לספירה ארכלאוס מודח וקורה דבר חדש באזור – כל ממלכת ארכלאוס הופכת להיות פרובינציה רומית שנשלטת על ידי נציב מיוחד שמגיע מרומא. נחלות פיליפוס ואנטיפס נשארים מחוץ לתחומי הפרובינציה הזו. זאת אומר יש חלוקה בפועל של ממלכת הורדוס לשלושה חלקים – שניים לבניו ואחד שהופך לפרובינציה רומית.

יוספוס מספר על שליחת הנציב לארץ ישראל יחד עם שמאי שהגיע כדי להעריך את נכסי ארכלאוס. כלומר יש פה מפקד/צנזוס – שמאות נכסים ואוכלוסייה על תושבי הממלכה. היתה התנגדות לצנזוס הזה ובגלל פורץ מרד נגד הנציב והצנזוס. יהודה הגלילי נעשה, על פי פלאוויוס, למנהיגה של "פילוסופיה יהודית רביעית" (בנוסף לפרושים, צדוקים ואיסיים) – הקנאים. הם שויבילו בסופו של דבר למרד הגדול ולחורבן ירושלים. (בנו של יהודה הוא מנחם הסיקריקי כובש מצדה ואחד ממנהיגי המרד בירושלים)

יוספוס טוען שהכת הזו צמחה על רקע הצנזוס שהכריזו הרומאים. זה נבע מאהבת החירות שקיבלה בשבילם ערך עליון.

יוספוס מספר שהאנשים האלה הם בעצם פרושים שהלכו עד הסוף עם רעיון העצמאות המדינית. בכלל בכתביו הוא מפיל את כל האחריות על הקבוצה הזו. אבל מתאמץ לבודד אותם מכלל הפרושים, כי יוספוס בעצם מנסה לנקות את רוב האוכלוסייה מאשמת המרד.

העולם הדתי נחיי הרוח במי הבית השני

נתייחס כאן ליהודי ממוצע שאינו כוהן. רוב המצוות בהן הוא מחוייב הן מה אסור לו לעשות. מה כן הוא מצווה לעשות? יש מעט מאוד מצוות עשה בתורה, אבל כעת מתחיל שלב חדש. נדבר על שלושה חידושים – צמיחתו של מוסד בית הכנסת, מנהגי טהרה ומקוואות וקבורה משנית בגלוסקמאות.

צמיחתו של מוסד בית הכנסת

אין בתורה איזכור למוסד בית הכנסת. לא ממש יודעים מתי בדיוק הוא התחיל. המקורות הראשונים המוזכרים אותו הם כתבי יוספוס ופילון האלכסנדרוני שם כבר מתייחסים אליו כאל דבר שבשגרה. העדות הארכיאולוגית המוקדמת ביותר לקיומו של בית כנסת היא מכתובות הקדשה במצרים שהיו שייכות לבתי כנסת (שלא שרדו). לא מעט חוקרים סוברים לכן שהמוסד הזה נולד מחוץ לארץ ישראל כתוצאה מצורך של הקהילות שם.

ממתי מוצאים בתי כנסת בארץ ישראל? בערך מהתקופה ההרודיאנית - סוף המאה הראשונה לפנה"ס. יש ממצא קדום קצת יותר ביריחו (מסביבות 50 לפנה"ס) אבל הוא שנוי במחלוקת. בית הכנסת הקדום ביותר שבידינו הוא בית הכנסת של גמלא מסוף המאה הראשונה לפנה"ס. הוא הראשון שהוקם ייעודית לשמש כבית כנסת.

בית הכנסת של מצדה – בית הכנסת של הקנאים, מתוארך לימי המרד הגדול – שנת 70 לספירה. זה היה מבנה אחר שהוסב לבית כנסת בתקופת המרד.

בתי כנסת נוספים שמוכרים מהתקופה זו (המרד הגדול) – הרודיון, קיסריה, מגדל, חורבת עתרי, מודיעין. יש בכתובים איזכורים של כמה נוספים.

בית כנסת הוא מקום להתכנסות – יש בו טריבונוט - ספסלים סביב סביב, ואנשים מתכנסים ומתיישבים סביב החלק המרכזי של הבית.

יש מספר סממנים אופייניים לבתי הכנסת מהתקופה הזו: מקוואות. המקוואות היווניים קוראים למוסד הזה – סינגוגה, כלומר קהילה או בית הקהילה. מה עושים בבית הכנסת? לא מקריבים קורבנות! ממש כמו בפעילות דתית, בעיקר לקריאה בתורה, לדרשה אבל גם לפעילות קהילתית לא דתית – אסיפות פוליטיות, אירוח אורחים ללינה, התכנסות מועצת העיר. מבנה רב תכליתי, מין בית עם כזה. הוא די דומה לבתי הכנסת בתפוצות היום. לא מבנה דתי פר אקסלנס. לכן אין בו עיטורים דתיים, ארונות קודש וכו'.

כתובת תיאודוטוס בן וטנוס בירושלים - מתוארכת לאמצע המאה הראשונה לספירה, כשביית המקדש עדיין עומד על מקומו לא הרחק משם. זו כתובת ביוונית שמזכירה שבית הכנסת (הסינגוגה) הזה נבנה כדי לשמש ללימוד תורה וקריאת התורה וגם שימש אכסניה לעולי רגל. מוזכרים גם מפעלי מים שהמבנה מספק, אולי מקוואות. מייסדו היה כוהן!

לוקס ד, 14-22 - מספר על ישוע ההולך בשבת לבית הכנסת בנצרת כדי לקרוא כמנהגו. הוא קרא את המגילה, החזירה לגבאי, ואז בישר לנאספים על התגלותו. ניתן ללמוד מכך שגם בעיר קטנה ונידחת כמו נצרת

ילד יהודי היה מגיע להתכנסות בשבת לקריאת התורה. אין עדיין תפילה ממוסדת. זו מתחילה רק אחרי חורבן בית המקדש. ישוע קורא "בנביא" – קורא את הנבואה המדברת על בואו שלו. צריך להתייחס לזה בסקפטיות כי כוונתו של לוקאס היא לקשור את ישו עם הנביאים. גם אם הסיפור לא היה ולא נברא הוא עדיין משקף את הריאליה של חיי היהודים בגליל בתקופתו של ישו.

טהרה ומקואות

במקור בחוק המקראי הטהרה היא רק לענייני בית המקדש. בכל זאת בסוף ימי הבית השני הולך ומתפשט המנהג לשמור על טהרה ללא קשר לבית המקדש. זה הולך ומקיף מעגלים נרחבים בציבור. כשסופרים את המקואות מימי הבית השני מוצאים מאות כאלה, בכל מיני מקומות שמאד רחוקים מירושלים. הרושם הוא שאנשים שומרים על טהרה גם בחייהם הפרטיים מבלי שהם כוהנים או קשורים באיזשהו צורה לבית המקדש. מקואות לא צמודות בהכרח לבתי כנסת. רובם הם בבתיים פרטיים או במבנים ציבוריים שאינם בהכרח בתי כנסת.

המקואות הקדומים ביותר שאנו מוצאים הם רק מתחילת המאה הראשונה לפנה"ס – התקופה החשמונאית. (הערה שלי – הקדום ביותר נמצא ביריחו בארמון של אלכסנדר ינאי). לפני כן לא טבלו כנראה. יש מקבץ גדול של מקואות ליד הר הבית. יש גם הרבה מקואות ליד מרכזי ייצור חקלאיים כמו בתי בד. זה בכדי לקבל חותם כשרות על התוצרת המופקת במקום. צד אחר של הטהרה זה השימוש הגובר בכלי אבן, שבהגדרה אינם מקבלים טומאה. הם נמצאים רק אצל היהודים. יש בידפת, בגמלא, והריכוז הגדול ביותר הוא בירושלים. גם זה מופיע פתאום פחות או יותר בסוף ימי הורדוס ומיד מתפשט למרחקים גדולים. "פרצה טהרה בישראל" הייתה הגדרת חז"ל לעניין הזה.

קבורה משנית בגלוסקמאות

תופעה שגם היא מופיעה בתחילת המאה הראשונה לספירה, פתאום ומשום מקום, היא מנהג הקבורה המשנית שמופיע רק אצל היהודים. קבורים את המת בקבר רגיל ואחרי תקופה של שנה באים, אוספים את העצמות, ומכניסים אותן לגלוסקמה. יש לנו היום כ-3000 גלוסקמאות, רובם מירושלים מהתקופה שבין שנת אספ לחורבן הבית. אין לנו ממש מקור מהתקופה המסביר את המנהג הזה. יש כמה הצעות: **הסבר דתי** – של רחמני, חוקר שקיטלג את כל הגלוסקמאות המוכרות. טען שזה מנהג של הפרושים ושה קשור לאמונתם בתחיית המתים. יש בעיות עם התזיה הזו – מדוע המנהג הזה מופיע רק כעת? חוץ מזה יש גלוסקמאות עם עצמות של כמה אנשים יחד. ושלישית, יש גם גלוסקמאות עם שלדים המזוהים בשמותיהם דווקא כצדוקים.

דעה שנייה – השפעה הלניסטית **דעה שלישית** – של גרעון פרסטר מהאוניברסיטה העברית – מדגיש שהתופעה היא תופעה ירושלמית, ושהיא כמעט נעלמת עם החורבן. הוא מציע שזה בעצם חיקוי של מנהג רומי שעל פיו עשו לגופה קרמנציה ואחר כך אספו את האפר לאורנה – כד שמוצב בבית לפעמים בצורת קופסא. לכן הקבורה בגלוסקמאות, אליבא דפרסטר, היא חיקוי של האליטה בירושלים למנהג הרומאי הזה. לכן הוא גם נעלם כשהאליטה היהודית מירושלים מתחלטה.

נחום שגיב – השימוש בגלוסקמאות נמשך באזורים אחרים בארץ ובעבר הירדן גם אחרי המרד הגדול. רק דגם מסוים של גלוסקמאות המוכר רק בירושלים הוא שנפסק בשימוש עם המרד הגדול.

ישוע ההיסטורי ולידתה של הנצרות

יש מחלוקת בשאלת היסוד האם בכלל אפשר לאמר משהו על ישוע ההיסטורי. זאת בהשוואה למה שמסופר על הדמות שהתפתחה במשך הדורות מבחינה תיאולוגית. דמותו התיאולוגית של ישוע עוברת שינויים במרוצת השנים. הוא מתחיל כרבי, עובר למשיח, משם הופך להיות בן האלוהים, ולבסוף האל עצמו. הדמות הולכת ומתפתחת במשך הזמן ומקבלת יותר ויותר גוון אלוהי עם חלוף הזמן.

אבל מה הגרעין ההיסטורי של הסיפור? **חלק מהחוקרים** סבור שיש אכן גרעין היסטורי בסיפור הזה. יש לדעתם מספר קריטריונים על המסורות השונות שמעבירות את ישוע כדמות היסטורית.

אנחנו נציג כאן רק את זווית הראיה הביקורתית ההיסטורית, לא את זו האמונתית. מה עומד לרשות ההיסטוריון בבואו לבדוק את העניין הזה? כל המקורות שיש בידינו מהמאה הראשונה לספירה הם נוצריים, בראש ובראשונה ספרי הבשורה. יש עדות אחת נוספת של פלאוויוס שנויה במחלוקת מאד עמוקה לגבי מהימנותה. הנתח הכמעט בלעדי היא ספרות נוצרית. רק במאה השנייה לספירה מתחילים לקבל אזכורים בספרות חיצונית לכתבי הקודש הנוצריים. בתחילה ידיעות מאד מקוטעות, ורק לקראת סוף המאה השנייה לספירה יש אזכורים ברורים, אבל זה כמובן כבר רחוק מזמן התרחשות האירועים.

רוב האינפורמציה באה מהברית החדשה – קאנון של 27 ספרים שהקדומים שבהם הם איגרות של פאולוס לקהילות הנוצריות השונות ברחבי העולם הרומאי. יש בהם מעט מאד חומר על ישו עצמו ומהלך חייו. אלו הן איגרות תיאולוגיות שעניינן היא התיאולוגיה הנוצרית ולא זכירת העבר. פאולוס לא ממש התעניין בחייו של ישו אלא רק במוטו. איגרותיו נכתבו בערך בשנות ה-50, כ-20 שנה אחרי צליבתו של ישוע. עיקר האינפורמציה על ישו כלולה בארבעת ספרי הבשורה שעוסקים בסיפור חייו של ישו, בעיקר בשבוע האחרון לחייו. שניים מהם מספרים גם על ילדותו.

הרקע לבחינה ההיסטורית – יש לא מעט ספרי בשורה שלא נכנסו לקאנון הנוצרי המקובל – למשל, ספר הבשורה ע"פ תומאס. רובם הם ספרים מאוחרים יותר מאלו שכן נכנסו לקאנון.

ספרי הבשורה מתחלקים לשני חלקים: הבשורות הסינופטיות ("אלו שנקראות יחד") – מרקוס, לוקאס ומתי בצד אחד, וספר יוחנן לבדו בצד השני.

הבשורות הסינופטיות חופפות במידה רבה אחת לשניה אבל יש ביניהם גם הבדלים לא זניחים. מרקוס הוא הקדום שבהם, כנראה נכתב סביב שנת 65-60 לספירה, דור אחד בלבד אחרי מותו של ישו. לוקאס ומתי נכתבו כ-20-15 שנה מאוחר יותר, בסביבות שנת שמונים. שניהם כבר משתמשים במרקוס כמקור, אבל יש להם גם דברים חדשים, ממקור חדש, הנקרא במחקר בשם מקור Q (Quelle) – "המקור" בגרמנית). חוץ מזה יש לכל אחד מהם גם מסורות ייחודיות משלו.

הבשורה הרביעית – יוחנן, שונה לגמרי. כמובן גם הוא מספר על ישו, אבל בצורה שונה לגמרי. הוא לא הכיר בכלל את הספרים הקודמים. הוא מאוחר מכולם, נכתב בשנות התשעים, אולי אפילו בתחילת המאה השנייה. הוא גם הלא מובן מכולם. ישו אצלו היא דמות פלאית.

האנשים שכתבו את ספרי הבשורה לא היו עדי ראייה למאורעות. להיפך, יש פסוקים בהם הם מספרים שמה שהם כותבים הגיע אליהם משמיעה. לא יודעים את שמם האמיתי. השמות של היום הודבקו לספרים מאוחר יותר.

רוב החוקרים בדעה שהספרים האלה נכתבו במקור ביוונית. זה ע"פ מחקר פילולוגי. היוונית שלהם היא יוונית טובה, כלומר המחברים דיברו וכתבו היטב יוונית.

מבין תלמידיו של ישוע האם ייתכן שאחד מהם יוכל לכתוב חיבור אינטלקטואלי כזה ביוונית? רוב תלמידי ישוע היו גליליים, דייגים, שלא ידעו לקרוא ולכתוב ארמית, לא כל שכן יוונית.

ההערכות לגבי ידיעת קרוא וכתוב בעולם הרומי נעות סביב ה-15% מהאוכלוסייה, בעיקר אצל השכבות האריסטוקרטיות. זה לגבי קריאה. לגבי כתיבה, האחוזה נמוך בהרבה. שפת הדיבור בתקופתו של ישוע הייתה ארמית. יוונית ידעו רק בערים, ורק אצל האריסטוקרטיה.

ברור שהמחברים פונים לא לקהל היהודי הפשוט אלא לקהל יווני. רוב החוקרים סבורים שקהל היעד היו הקהילות הנוצריות הקדומות ברחבי האימפריה הרומית, בעיקר באסיה הקטנה.

יש דעה אחת שמדברת על כוונה שונה של אחד האוונגלינים - ארץ ישראל. ספר מעשי השליחים מספר על מעשי תלמידיו של ישו לאחר מותו. התלמידים עוברים ברחבי האימפריה הרומית ומפיצים את בשורתו של ישו הן בקרב היהודים שחיים שם והן בקרב הגויים. זו הפצה של מסורות שבע"פ. בהתחלה זה וודאי סופר בארמית, אחר כך תורגם ליוונית, ורק בסוף הועלה על הכתב (ביוונית). זה גם מה שמסביר את ההבדלים בין הגרסאות.

יחסית זה נכתב די צמוד לזמן המאורעות, בוודאי בהשוואה לאיחור שבכתבת התנ"ך יחסית למאורעות המסופרים בו, שם מדובר לפעמים במאות שנים.

בעולם הרומי הפגאני הדת כלל לא הייתה מבוססת טקסט. הנצרות, בדומה ליהדות, זו דת המבוססת טקסט. פאולוס אינו תלמיד של ישוע. הוא התנצר מאוחר יותר, לאחר הצליבה.

כל ספרי הבשורה יודעים שישו הוא איש נצרת. זה ראוי לציון כי נצרת כלל לא נזכרת למשל אצל יוספוס.

היא הייתה כפר קטן וחסר חשיבות בגליל בעת ההיא. לכן כל החוקרים חושבים שזה כנראה פרט נכון בביוגרפיה של ישו, כי לו היו רוצים להמציא לו מקום לידה וודאי היו בוחרים בעיר יותר מכובדת וראשית.

במרקוס הקדום וביוחנן המאוחר לא נזכר כלל הסיפור של לידת ישו. רק בלוקס ובמתי יש את סיפור הלידה ואת סיפור ההתעברות של מרים הבתולה מרוח הקודש.

שניהם מספרים שישו נולד בבית לחם, אבל ההסבר לכך שונה ביניהם. לוקאס מספר על מפקד האוכלוסין שהטיל אוגוסטוס על כל העולם, מפקד שגרם ליוסף, אבי ישו, ללכת עם מרים ההרה לבית לחם כדי להתפקד שם (לוקאס, ב א-ה).

האם היה בימי אוגוסטוס צנוזס כלל עולמי? זה לא מוכר משום מקור היסטורי שבידינו, גם לא ברור איך דבר כזה יכול לעבוד בפועל. איך כולם יודעים ויכולים לחזור לעיר הולדתם? אולי זה יושב על זכרון הצנוזס ההיסטורי שהרומאים הטילו על יהודה כשהפכה לפרובינציה.

הרעיון שמתחבא כאן הוא כמובן שבנביאים כתוב שהמשיח יולד בבית לחם, ויהיה נצר לבית דוד. זו הסיבה שצריך להמציא את הגניאולוגיה של ישו כנצר לבית דוד ואת לידתו של ישו בבית לחם.

קריטריונים לבחינת טקסט

1. הקונטקסט ההיסטורי. למשל, האם יכול להתקיים צנוזס במתכונת המוצעת כאן?
2. האם ניתן למצוא הסבר הגיוני להופעת הסיפור?
3. האם הסיפור מופיע גם במקומות אחרים?

מתי מספר סיפור אחר. לפי מתי המשפחה הייתה תמיד בבית לחם ושם ישו נולד. המעבר לנצרת מתרחש רק בימי ארכלאוס אחרי חזרת המשפחה ממצרים לשם ברחה עם ישו התינוק בעקבות הוראתו של הורדוס להרוג את כל התינוקות באזור בית לחם.

כל צעד שקשור בישו ממלא או מממש נבואה מקראית. למשל "הנה העלמה הרה ויולדת בן" – זה ציטוט מישעיהו. הטקסט המקראי הוא טקסט מקודש בידי הנוצרים ומשמש אסמכתא לכל מה שקורה לישו.

בספר המאוחר – יוחנן – ישו הוא כבר בן האלוהים. זה כבר ספר שמושפע יותר מהעולם הפגאני שמסביב.

יוחנן המטביל – דמות ציבורית שמטבילה אנשים במדבר לפני ימיו של ישו. הוא מטביל גם את ישו. יוחנן הוצא להורג במבצר מכוור על ידי הורדוס אנטיפס בערך בשנת 30 לספירה. הוא מתואר ממש כמו אליהו הנביא – לבוש אדרת גמלים וחגורת עור למתניו.

זה שיוחנן מטביל את ישוע זה מעניין מאד. לכאורה זה מציב אותו מעל ישוע. לכן, שוב כנראה שיש גרעין אמת היסטורי בסיפור, ונאלצו לכן להכניס את הטקסט המאוחר יותר שבו מובאת הודעה מפורשת מפיו של יוחנן בעליונותו של ישוע עליו.

נושא הטבילה הופך להיות מרכזי בעולם הנוצרי. זו טבילה לכפרת חטאים, לא רק להיטהרות פיזית מטומאה (למשל טומאת המת) כמו ביהדות. הטבילה הופכת להיות טקס מכונן של הצטרפות המאמין לנצרות.

בהתחלה זה ממש טבילה של כל הגוף במים זורמים, אחר כך מסתפקים בטבילה באגן טבילה בכנסייה, ובסוף זה רק הזיית מים. הנטבל בתפישה הנוצרית בעצם נולד מחדש נקי מהחטא הקדום.

סיפור פעולתו של ישוע

ישוע פועל בעיקר בגליל בקרב הרבדים הנמוכים של האוכלוסייה – חקלאים, דיירים, זונות. לא מסתובב בקרב האליטות. מדובר על תקופת פעילות קצרה, לכל היותר על שלוש שנים, אולי אפילו פחות.

הצמיחה של הקבוצה הגלילית הולידה בדורות האחרונים המון עיסוק מחקרי בשאלה למה דווקא הגליל היה הרקע לצמיחת ישו ולא אזורים מאוכלסים יותר.

מיהם יהודי הגליל האלה של כפר נחום, נצרת, כורזים וכו'? הדעות מגוונות. על היהודים בגליל בתקופה הקודמת – התקופה ההלניסטית – איננו יודעים דבר. בתקופה הרומית כבר ברור שהגליל מיושב בצפיפות ביהודים. אז אין כמעט נוכרים בפנים הגליל אלא רק בגבולותיו – בערי הדקאפוליס, בעכו, בצור, ובצידון, אבל לא בגליל עצמו.

אמיל שירר היה בדעה שתושבי הגליל הם צאצאי היטורים ולא יהודים וותיקים, אבל רוב החוקרים בדעה שהיהדות הגלילית בתקופה הנדונה לא הייתה שונה מהיהדות היהודאית, ושהנצרות אכן צמחה מהעם היהודי.

ישוע מכריז את "בשורת האלוהים". זו בשורה אפוקליפטית – מלכות השמים וקץ הימים מגיעים. זו תפישה משיחית לחלוטין מאד. הוא קורא את ברכתו. הוא מרכז לאנשים להיפטר מנכסיהם ולהכין עצמם לאחרית הימים שתגיע ממש בהקדם. הדבר הזה אינו חריג בכלל ביהודה של המאה הראשונה לספירה. יש אצל יוספוס כמה וכמה סיפורים דומים מהתקופה.

ישו מתפרסם כמחולל ניסים, מרפא חולים, מגרש שדים ועושה נפלאות. הוא עובר ממקום למקום וכל העם נאסף אליו לקבל את ברכתו. מרכז הפעילות היא כפר נחום שנקראת "עירו של ישו". הוא פעל גם במקומות קטנים אחרים סביב הכנרת, אבל לא פעל כלל בערים. ציפורי, לדוגמה, כלל לא נזכרת בברית החדשה, למרות שהיתה עיר מרכזית בגליל בתקופה הזו. גם טבריה שנוסדה בשנת 20 לספירה לא נזכרת. הרושם הוא שישו נמנע מפעולה בערים גדולות, וכמו כן גם לא פעל בערים הנוכריות דוגמת גדרה או סוסיא. ישו מטיף (דרשת ההר) בקרב העניים ומכוון אליהם. הם אלה שירשו את מלכות השמיים. לעשירים אין כמעט סיכוי להגיע לשם.

חמישה מתוך השליחים הם בני כפר נחום – שמעון (כייפא, פטרוס), אנדרי, יוחנן, יעקב,). בכפר נחום יש בית מגורים פרטי שהמסורת הנוצרית רואה בו את ביתו של פטרוס. בתקופה הביזאנטית הוא הפך לכנסייה. הבתים הם בתי אבן די יפים, לא חושות כמו שמנסים לפעמים להציגם.

הסירה מגינוסר – נמצאה בשנות התשעים בחוף עין גב. מתוארכת למאה הראשונה לספירה. השתמרה מתחת למים בצורה מושלמת. יכול להיות שהיא קשורה לקרב הימי שהיה במגדל בזמן המרד.

יהדותו של ישו – זו נקודה מרכזית וחשובה להבנה. ישו נולד, גדל ומת כיהודי שומר מצוות. הלך לבית כנסת, קיים את כל המצוות. הוא אמנם משך לכיוון אחר אבל הכיוון היה פנים יהודי מובהק. יש לו מחלוקות עם הפרושים וקבוצות אחרות, אבל אין בכך חדש. היו הרבה קבוצות כמוהו שפעלו מתוך היהדות וחלקו על הפרשנות המקובלת.

הפרשנות שלו למצוות היא שהאדם הוא האדון של המצוות ולא המצוות הן אדוניהן של האנשים. ש ויכוח על מה מותר ומה אסור. הוא מנהל דו שיח פרשני עם הפרושים, ויוצא נגד הטכנוקרטיה של הפרושים בפירוש המצוות.

ישו קיבץ סביבו 12 שליחים – כמספר שבטי ישראל. על רובם לא יודעים כמעט כלום פרט לשמותיהם, וגם בשמות יש כמה נוסחים בספרים השונים. רק לגבי מספר קטן מהם יש יותר פרטים – פטרוס, יוחנן, יעקב. הוא יושב בראשם בסעודות ובהתכנסויות. לפני מותו מינה אותם כמפיצי הבשורה הנוצרית לעולם כולו. מתי – ישו שולח אותם רק לישובים יהודיים בכדי להפיץ את הבשורה שקרבה מלכות השמים. אצל מתי הבשורה היא באופן מובהק עבור בני ישראל.

השבוע האחרון בחייו של ישוע

הוא עוזב את הגליל ועובר למרכז הכוח של ירושלים. עיר גדולה ומפוארת, מרכז העצבים של האומה הישראלית.

הוא עולה לחנוג את חג הפסח כחלק ממצוות העליה לרגל. כמו כן יש כאן התכוונות למעשה הקורבן של הפסח. כל משפחה יהודית הייתה נוהגת לשחוט כבש בערב הפסח ולאכול אותו בסעודת הפסח. בהתאם ישו הצלוב הוא קורבן הפסח של האנושות כולה.

הרגישות של הרומאים בחג הזה, ובכלל בעליות לרגל, היתה גבוהה מאד. הנציב עוזב את קיסריה ועולה לירושלים לפקח מקרוב על המתרחש ומביא איתו תמיד צבא. בפרט בחג הפסח שבו חוגגים ומזכירים את הניצחון ההיסטורי על המשעבדים הקודמים.

מרוקס – ישע נכנס ע"ג חמור לירושלים והעם מקבל אותו בהתלהבות. זה כמו כובע נובע מנבואה מפורשת הנמצאת בספר זכריה שמדברת על כך שמלך היהודים העתידי יגיע כעני רכוב על חמור לירושלים.

הוא מגיע להר הבית ומחולל שם מהומה בהפכו את שולחנות החלפנים והסוחרים שהתפרנסו שם מעולי הרגל. זה חלק מהבשורה האפוקליפטית של קץ הימים והביקורת על העושר והחומריות של המכהנים בבית המקדש. הוא לא נגד הפולחן ועבודת האל בהר הבית, רק כנגד היישום שלה בזמנו. בצאתו מהר הבית הוא מנבא את חורבן ירושלים ובית המקדש.

תלמידיו מכינים את סעודת הפסח במקום שקבע להם. כאשר הסבו ואכלו שם הוא מנבא שאחד מהם עתיד להסגיר אותו לידי השלטונות. במהלך הסעודה לקח את הלחם ואמר: "קחו אכלו זה בשרי". נתן להם את היין ואמר: "זה דמי". זה הבסיס לטקס האוקריסט במיסה. לאחר מכן יצאו לחר הזיתים. שם התנבא שכולם ייכשלו בו. שם הוא מוסגר לידי הרומאים. זה מתרחש בליל הסדר לאחר ארוחת החג.

משפטו של ישו הנוצרי

על פי הברית החדשה ישו מובא למשפט בפני הסנהדרין וזה מוצא אותו אשם ומסגירו לפילטוס. השופט חיים כהן (בספרו "משפטו ומותו של ישוע הנוצרי") טוען שהנושא הושתל שם בתקופה מאוחרת, כשהקרע בין היהודים לנוצרים היה גדול. הוא מצביע על סתירות בין הסיפור בברית החדשה לבין הידוע על נהלי הסנהדרין:

- אסור היה לסנהדרין להתכנס בלילות. המשפט נעשה לאור יום ולא בלילה - "יצא הצדק לאור".
 - אסור היה לסנהדרין להחליט ללא עדים.
 - לא יכול להיות שכינסו 70 איש בלילה אחרי הסדר.
 - 100 שנים קודם לכן הפסיקו לפסוק פסקי דין מוות בסנהדרין. סנהדרין ששפטה אדם אחד למוות נקראה "סנהדרין קטלנית" במשך 70 שנה אחרי פסק הדין.
- מסקנתו** היא שהקטע הזה הושתל שם לקראת עריכתה הסופית של הברית החדשה. כנראה שהכחן הגדול וכמה מחבריו פשוט החליטו למסור אותו לידי הנציב הרומאי. ישוע מובא למשפט אצל הנציב פילאטוס במצודת האנטוניה, ולמחרת, יום ששי, הוא נצל. פילאטוס מנסה להצילו בהציעו ליהודים שיבחרו את מי לצלוב – אותו או אחד משני פושעים אחרים. היהודים בוחרים לצלוב את ישו.
- אצל יוחנן** הסיפור קצת שונה. ככל שספר הבשורה מאוחר יותר כך גדלה האשמה שהוא מטיל על היהודים. אצל יוחנן זה כבר שהיהודים הם אלה שהוציאו את ישו להורג. מה הסיפור? היהודים וודאי לא אהבו את המהומות שחולל ישו בהר הבית ואת ביקורתו עליהם. לא הייתה להם הסמכות להוציאו להורג, ולכן הביאו אותו למשפט אצל פילאטוס. לפילאטוס היו שני תפקידים: גביית מיסים ושמירה על השקט. הוא ראה בישו גורם מתסיס שאולי אפילו מאיים על השלטון הרומאי. הוא שואל את ישו "הא אתה מלך היהודים?" ישו עונה לו "אתה אמרת". ישו תפס את עצמו כמלך המשיח, מי שיציל את היהודים מצרותיהם העכשוויות. פילאטוס לא ממש מתרגש, היו הרבה כאלה בזמן ההוא, והענישה בצליבה הייתה ענישה מקובלת. זה היה העונש שהושתל גם על גנבים ושוודים רגילים. לכן הוא גם מציע ליהודים לבחור מישהו אחר במקומו. כל סיפור המשפט אצל פילאטוס מופרך מבחינה היסטורית. ברור שלא שאלו את ההמונים מה דעתם לגבי פסק דין של בית המשפט. זה היה שמור רק להצבעות לגבי גורלם של גלדיאטורים אמיצים בירה. בספרים שלא נכנסו לקאנון מסופר שפילאטוס מתערר בבוקר למחרת וחוזר בתשובה. הוא אפילו הופך אחר כך להיות קדוש נוצרי!
- חג הפסח מתחיל** אחרי הצהריים כשכל משפחה מביאה קורבן לשחיטה. בלילה מתיישבים לאכול אותו וכך מתחיל השבוע של הפסח. אצל יוחנן הצליבה של ישו היא בערב, עוד לפני הסעודה של הפסח. ישו הופך אצלו כך לקורבן הפסח. הוא השה עולה לקורבן! במשפט ישו עומד לבדו, איש מתלמידיו לא נוכח.
- הצליבה היא הוצאה להורג פופולרית אצל הרומאים. הצד של כבוד האדם וחירותו לא היה ממש מקובל אז. הרציול היה "יראו וייראו" - הוצאות להורג המוניות פומביות היו חלק מקובל מהמדיניות הענישה. היו קושרים את האיש לצלב, לפעמים היו גם ממסמרים אותו. האדם היה מת אחרי שעות או אפילו ימים מחנק. כשלא היה לו יותר כוח להחזיק את עצמו למעלה בית החזה שלו היה צונח והאיש לא היה מסוגל יותר לנשום. **קדמוניות היהודים** - יש שם פיסקה חריגה מאד שמדברת על ישוע. זה המקור החיצוני היחידי שבידינו לקיומו של ישו. היא נקראת "העדות הפלאווית". מאד שנויה במחלוקת אם בכלל נכתבה על ידי פלאוויוס. יש בפיסקה הזו נימה נוצרית מובהקת, למשל "הוא היה המשיח". זה נראה תמוה מאוד כשמחסימים אותה ליהודי כמו יוספוס. לכן חושבים שזו פיסקה שהושתלה על ידי אחד המעתיקים של פלאוויוס בתקופה מאוחרת יותר כשהנצרות כבר הייתה דת האימפריה.
- ספר מעשי השליחים** - מתאר את פעולות תלמידי ישו לאחר מותו. מנהיג הקהילה בתחילה היה פטרוס, אחר כך זה יעקב אחי ישו. יש קהילה של נוצרים בירושלים, עדיין קבוצה פנים יהודית בדומה לקבוצות כמו האיסיים.
- הקימה לתחייה של ישו מסמלת את תחילת תקופת אחרית הימים שבה המתים קמים מקברים. הקהילה בירושלים היא מעין קומונה החיה בסגנון דומה לתקנון האיסיים - ארוחות משותפות, רכוש משותף, תפילות משותפות. הקהילה היא קטנה בגודלה ויש לה התנגדות רבה מקרב היהודים האחרים. כל השליחים מתים בסופו של דבר מוות לא טבעי.
- פאולוס** - השליח אל הגויים: איש אסיה הקטנה, מתרסוס. היה מבין אלה שרדפו את אלה שהצטרפו לאמונה בישו. אחר כך חווה מהפך אישי גדול כשפגש את ישו בדרכו לדמשק לאסור נוצרים. הוא נוסע ברחבי האימפריה הרומית, מארגן קהילות נוצריות, ומפיץ את הבשורה. בסופו של דבר נצל ברומא.
- הבשורה הייחודית של פאולוס** - לא חייבים לקיים את המצוות, כולל את מצוות המילה שמאד הרתיעה מצטרפים פוטנציאלים מקרב הגויים. אליבא דפאולוס תוכן הדת החדשה היא האמונה בישו, לא קיום מצוות. מותר לאכול הכול פרט למה שנזבח עבור אליל. מצוות המילה היא רוחנית ואין הכרח בביצועה פיזית. אחרי דיון בקהילה הירושלמית הוחלט שהיהודים הנוצרים חייבים בקיום מצוות, ואילו המצטרפים מקרב הגויים פטורים מהן.
- בקרב הדתות הפגאניות** האמונה היא פוליתאיסטית - ריבוי אלים. יש את ראש האלים ולידו אלים רבים לתפקידים שונים. אין למאמין שום בעיה לעבוד במקביל מספר אלים, הכל בהתאם לצורכי המאמין. גם השמות אינם ייחודיים אלא אזורים - יופיטר, זאוס, בעל - כולם שמות לאותו אל - ראש הפנתאון. הדתות הפגאניות מבוססות על הפרקטיקה - איך מרצים את האלים. מכאן מגיע רעיון הקורבנות. לא מתעסקים במה אתה חושב על האל או במהותו של האל. זה היה כך גם ביהדות של הבית השני.

הדת הנוצרית עושה פה מהפך. כעת מה שחשוב היא האמונה והרעיון לא הפרקטיקה של עבודת האל. לכן כתבי הקודש תופשים שם (בדומה ליהדות) מקום כל כך חשוב. ההבדל התהומי הנוסף בין הנצרות לדתות הפגאניות היא תפישת הנצרות שהיא הדת היחידה הנכונה וכל היתר פסולות. זו גם תפישת היהדות, אבל הנצרות לוקחת את זה הלאה לרעיון המיסיונרי של הפצתה כמצווה דתית לכל העולם. מכאן המקור לרדיפות שנרדפו הנוצרים בתקופה הרומית. בזמן המרד הגדול הנוצרים בורחים מירושלים לפלה בעבר הירדן. הם פועלים כשתי כנסיות – כנסיית הנימולים וכנסיית הערלים. מה קורה עם כנסיית הנימולים? לא ממש יודעים. שומעים בספרות חז"ל מראשית הבית השני על "המינים" – הפרושים, שנמצאים בתוך הקהילה היהודית. הבעיה היא שהמקורות המספרים על כך הם מתקופות מאוחרות בהרבה. לכן קשה ממש לדעת כמה מהקבוצה הזו ממשיכה להתקיים בקרב היהודים בארץ. בסוף המאה הראשונה לספירה הם נעלמים מהרדאר שלנו.

חזרה להיסטוריה המדינית –

עם מותו של הורדוס פורצות מהומות ברחבי ממלכת הורדוס כנגד השליטה הרומית (פולמוס וארוס). ביהודה, בעבר הירדן ובגליל מתקוממים התושבים ומתעמתים עם הכוחות הרומיים המקומיים. בציפורי מנהיגים את המרד הקנאים בראשות יהודה בן חזקיה הגלילי שאת את אביו פגשנו כקנאי שהורדוס הוציא להורג בעת כהונתו כמושל הגליל בימי הורקנוס השני. (הקנאים דומים לפרושים אבל אהבת החירות שלהם היא מעל הכל, והם המובילים את ההתנגדות לרומאים). כשהכוחות המקומיים לא משתלטים על המצב יוצא לארץ וארוס, נציב סוריה ומדכא את המהומות כשברך הוא מחריב ושוף את ציפורי. שלטונו של ארכלאוס כמלך יהודה נמשך 10 שנים בלבד. בשנת 6 לספירה הרומאים הופכים את יהודה לפרובינציה רומית הנקראת "יהודה" שמנוהלת על ידי נציב רומאי. מתחילה תקופת הנציבים שנמשכת עד פרוץ המרד הגדול בשנת 66 לספירה. באמצעה יש הפסקה קצרה של שלטון מלך יהודי – אגריפס הראשון שמושלך על יהודה בשנים 44-41 לספירה. הפרובינציה של יהודה זעירה בשטחה (היא לא כוללת את הגליל ועבר הירדן שנמסרו לאחר מותו של הורדוס לבנו הורדוס אנטיפס). היא כפופה במידה רבה לפרובינציה הגדולה של סוריה שנציבה בכיר מנציב יהודה. למה יהודה מופרדת כפרובינציה עצמאית? לא ממש ברור. כנראה בשל הסיבה האתנית של ריכוז היהודים שבה.

התפקיד הבסיסי של הנציב הוא גביית מס ושמירה על השקט. לצורך זה כמעט כל האמצעים כשרים. אין בעולם הרומי הגבלות משמעותיות על אופן התנהלות הנציב בפרובינציה שלו. יוספוס מתאר בפרוטרוט את התנהלות הנציבים הקלוקלת. הוא תולה במידה רבה את פרוץ המרד הגדול בהתנהלות הנציבים (ובפעולת הקנאים).

הנציב יושב בקיסריה שם הוא מחזיק צבא לא גדול של כ-3000 חיילים. זה צבא שיטור מקומי, לא לגיון רומי מן השורה. בחגים הוא עולה לירושלים. הוא ראש המערכת המנהלית והשיפוטית, בעל הסמכות הבלעדית להוצאה להורג. הוא מעורב במיני הכוחן הגדול (וגם שומר אצלו את בגדי הכוחן הגדול המשמשים את הכוחן בחגים). הוא האחראי לגביית המיסים.

הבעיות עם הנציבים מורכבות וקשות מאוד. בכל התקופה הראשונה עד המרד הגדול הם דרג זוט, ממעמד הפרשים, לא מדרג האצולה הרומית. צמחו בדרך כלל משורות הצבא או הפקידות, לא מיוחסים מלידה. בתקופת הנציבות השנייה, אחרי אגריפס, הם מגיעים בכלל מהמזרח ולא מהמערב, וכמובן מצדדים בתושבים ההלנים בסכסוך האתני עם היהודים.

לנציב אין משכורת ופנסיה תקציבית. הכנסותיו מגיעות מגביית המיסים בתחום שלטונו. כל מה שהוא גובה מעבר למה שהוא חייב להעביר לרומא נשאר אצלו. זה יוצר תמריץ ניכר להעלות את שיעור המיסים ויוצר כר נרחב לשחיתות.

הם גם ממונים לתקופה קצובה מראש מה שמגביר את תחושת הדחיפות שלהם לצבירת עושר. בנוסף, יש עליהם פיקוח רופף בלבד על הנציבים הללו. הם די רחוק מעיני הקיסר. יוספוס מספר שהנציבים פועלים הרבה פעמים להסית את הציבור לעורר מהומות בכדי שהמהומות האלה יאפילו על השחיתות שלהם.

הצבא העומד לרשות הנציב מגוייס מהנוכרים ההלנים בארץ ישראל. זה כמובן מטה מאוד את הכף לטובת האוכלוסיה הנוכרית בכל סכסוך עם האוכלוסיה היהודית.

על תקופת הנציבים הראשונה אנחנו לא יודעים הרבה פרט למה שקורה אצל פונטיוס פילאטוס. הוא היה דמות אכזרית, נוקשה מאד, שופך דמים ומושחת. שלט כעשור משנת 26 עד ל-36 לספירה.

קדמוניות היהודים – פילאטוס מנסה להכניס לירושלים בגניבה בלילה תמונות של הקיסר. היהודים מתקוממים נגד המעשה, והוא מאיים להוציאם להורג. הם לא נרתעים ופושטים את צוואריהם מולו. הוא מתרשם מעוז רוחם ומוותר.

ההתנגדות לעשיית פסלים וציורים היא מאד קשה אצל היהודים בתקופה ההיא. גם הורדוס לא העז לעשות זאת. לא ברור למה הקפידו כל כך על האיסור הזה בתקופה הזו. זה לא היה כך קודם וגם לא אחר כך. הסיפור הזה מופיע גם אצל פילון האלכסנדרוני.

סיפור נוסף על פילאטוס היא על השימוש שעשה באוצרות המקדש. בטענה שהוא זקוק לכספים לפעולות ציבוריות לרווחת התושבים הוא מבקש לשלוח יד אל אוצרות בית המקדש.

סביב שנת 36 פילאטוס טובח בשומרונים מסיבה לא ברורה, ובסופו של דבר הוא מודח על ידי הקיסר טיבריוס, זמן קצר לפני שזה מת.

סביב שנת 40 לספירה מתרחש סיפור הפסל של קליגולה. הקיסר (שולט ברומי בשנים 37-41 לספירה), שהיה די מעורער בנפשו (מינה את סוסו לקונסול), מצווה להקים פסל בדמותו בתוך בית המקדש בירושלים, כחלק מפולחן האלוהות שלו. מי שמקבל את הפקודה לבצע זה פטרוניוס, נציב סוריה. יש תיאור מפורט של כל

העניין בספר שלם של פילון – "המשלחת אל גאיוס". גם יוספוס נדרש לסיפור הזה. בסופו של דבר קליגולה מת ב-41 והגזירה מתבטלת. מי שעוד מעורב בסיפור הזה הוא אגריפס הראשון, אחרון מלכי יהודה, נכדו של הורדוס ממרים החשמונאית (בנו של אריסטובולוס שהוצא להורג על ידי הורדוס) וידידו הקרוב של קליגולה הקיסר שאותו הכיר בעת שהתחנך ברומא בילדותו. עם עליית קליגולה לכס השלטון ברומא בשנת 37 לספירה הוא מעניק לאגריפס את נחלת פיליפוס ואת התואר מלך. זה לא ממש מוצא חן בעיני דודו הורדוס אנטיפס שגם מבקש לקבל מעמד של מלך. בסופו של דבר קליגולה מדיח את אנטיפס ומעניק לאגריפס גם את נחלת אנטיפס. בשנת 41 לספירה נותן הקיסר קלאודיוס (שולט ברומא בשנים 41-54 לספירה) לאגריפס גם את שטח פרובינציית יהודה. בכך הוא מחדש את ממלכת יהודה – מלך יהודי על כל השטח, אמנם כפוף לאימפריה הרומית.

אגריפס שלט בסך הכל 4 שנים עד שנת 41 שאז מת ממחלה מסתורית, אולי הרעלה, בעת שהיה בחגיגות בקיסריה. הוא נהג לשים את דיוקנו על המטבעות שטבע – חידוש במסורת היהודית. התדמית שלו בעיני היהודים היתה מאד טובה. פלאוויוס מספר שהקפיד על קיום המצוות. היה מלך אהוד. אחת המצוות בתורה מחייבת אחת לשבע שנים את המלך לכנס את העם בסוף שנת השמיטה ולקרוא באזניהם את התורה. חז"ל מספרים על אגריפס המקיים את הטקס הזה בעמידה, וכשהוא מגיע לפסוק האוסר על המלכת מלך נכרי זולגות עיניו דמעות. העם אומר לו "אל תתיירא, אחינו אתה". מנהג הייחוס היהודי דרך האם מופיע רק מאוחר יותר. בעת שלטונו אגריפס עדיין יהודי על ספק בשל מוצאו האדומי של סבו הורדוס.

אגריפס התחיל לבנות את החומה השלישית של ירושלים, היא החומה הצפונית המוסיפה שטח מאד נרחב לתחומי העיר. היא מוסיפה את שכונת בית זיתא הכוללת את אזור שכונת מוסררה של היום, הרחק צפונית מהחומה העותומנית של היום. החומה הזו נחפרה כבר בשנות השלושים על ידי סוקניק. קלאודיוס מונע מאגריפס להשלים את החומה והיא תושלם רק בתקופת המרד הגדול.

תקופת הנציבות השנייה

אחרי מותו של אגריפס חוזרים הנציבים ומתחילה תקופת הנציבות השנייה. הנציבים הם מהמזרח מה שמלבה יותר את המתח האתני ביהודה.

יש בעייה אגררית כלכלית גדולה ביהודה. יש קבוצה גדולה של אוכלוסיה מבני המקום שהם נטולי קרקע. קרקע היתה אמצעי היצור הכמעט בלעדי בתקופה ההיא. לכן יש עימות קבוע בין הקבוצה הזו לנוכרים שקיבלו מהרומאים קרקעות שהיו קודם של היהודים.

יהודים כפריים היושבים בטרטוריה הנשלטת על ידי עיר נוכרית – מתכוון קבוע לחיכוך. **פאדוס**, הנציב הראשון אחרי אגריפס, מתערב בסכסוך אלים שבין יהודים כפריים לעיר פילדלפיה.

באותם שנים (שנות הארבעים) יש תסיסה משיחית גדולה בקרב האוכלוסיה. אנחנו בסך הכל עשר שנים אחרי צליבת ישו, אבל האירועים המשיחיים ממשיכים. למשל הסיפור על תודאס שמוצא להורג על ידי פאדוס. מתח משיחי ונהיה אחרי משיחים מטעם עצמם הם מאפיינים של תקופות לחץ ומצוקה.

סרט מומלץ - חיי בראון של מונטי פיטון. מבט יפה על האווירה של תקופה כזו.

נציבות קומאנוס 48-52 - הסיפור על החיל הרומי שחשף את ערוותו בפני היהודים בהר הבית והביא למותם של אלפים שנדרסו במנוסה מבהלת של היהודים. יהודים לא משרתים בצבא הרומי.

אגריפס השני – בנו של אגריפס הראשון, נינו של הורדוס. היה צעיר מידי (בן 17) במות אביו ולכן לא ירש אותו. סביב שנת 50 לספירה הוא מקבל נסיכות קטנה (כלקיס) בבקעת הלבנון. אחר כך הקיסר קלאודיוס, חברו הטוב של אביו, מחליף לו אותה בנחלת פיליפוס הגדולה יותר, ובשלב מאוחר יותר הקיסר נירון (שולט ברומא בשנים 54-68 לספירה) נותן לו גם את מזרח הגליל עם טבריה ואת הפראיה והטרכיאה. הוא לא מלך יהודה כי נחלתו לא כוללת את יהודה, אבל הוא מוכר על ידי הרומאים כנציג היהודים כולל של אלה שחיים מחוץ לתחום שלטונו הישיר.

הוא פעיל ביותר במשך תקופה ארוכה. מלך כ-50 שנה עד קרוב לסוף המאה, תקופה שכללה את כל משך המרד הגדול. (תוספת שלי - יחד עמו לוקחת חלק פעיל בשלטון אחותו ברניקי שמאוחר יותר הופכת להיות בת זוגו של טיטוס ויוצאת עימו לרומא).

נציבות פליכס – 60-52 - כעת נולדת קבוצה חדשה – הסיקריים. קבוצה של מתנקשים יהודים שרוצחים את מתנגדיהם (כולל את יונתן הכהן הגדול) וגם רוצחים למען כסף. המצב ביהודה מחמיר - אנשים נרצחים ברחובות והשלטון המרכזי מידרדר.

נציבות פסטוס 60-62 - בתקופתו עולה מאד פעילות הסיקריקים.

יש בפעילות הסיקריקים גם אידיאולוגיה דתית.

המרד הגדול

נחלק את הסיבות לפרוץ המרד לסיבות מבניות ארוכות טווח ולסיבות של זמן קצר – הטריגר הישיר לפרוץ המרד.

סיבות ארוכות טווח :

- השלטון המושחת והקשה של הנציבים
- הלחץ הכלכלי של גביית המיסים המופרזת
- הבעיות האגרריות של שאלת חלוקת הבעלות על קרקעות בין יהודים ונוכרים.
- אבטלה גבוהה עם סיוע עבודות הבניה בירושלים.
- פערים חברתיים עצומים בין האריסטוקרטיה העשירה ודלת העם. אלה יצרו מתח רב בקרב העם

- המתח בין היהודים והנוכרים. מתח של למעלה ממאה שנים החל מתקופת החשמונאים. בשנים הראשונות של המרד הוא היה יותר עימות בין היהודים לנוכרים ופחות עימות עם הצבא הרומאי.
- המתח המשיחי עם התחושה של אחרית הימים הקרבה
- הרצון לפרוק את העול הרומי ולשחרר את ימי מלכות החשמונאים. אנשי "הפילוסופיה הרביעית" (הקנאים) רואים בחירות המדינית ערך עליון אפילו דתי.

פלורוס, הנציב בשנת 66 לספירה. מבקש לקחת ככרות זהב מהמקדש בירושלים לצרכי ציבור. העם תוסס בעקבות כך ומפגין. אוספים כלעג נדבות ברחובות ירושלים לטובת פלורוס המסכן. זה מתכעס ושולח את חייליו כנגד ההמון. ברניקי, אחות אגריפס, מנסה למתן את פלורוס אבל נכשלת. בסופו של יום נצלב 3600 איש כולל יהודים בעלי מעמד פרשים, כלומר בעלי אזרחות רומית. מתחילה מהומה רבתי בירושלים וקריאות למרד.

אגריפס ה-2 מגיע לירושלים ונושא נאום ארוך לפני ההמון ובו הוא מנסה להניע אותם מלהמשיך בהתמרדות הזו. זה נאום מאוחר שמצטט כביכול יוספוס פוסט מורטס, כלומר אחרי שהחורבן כבר אירע. לאחר הנאום קבוצה של סיקריקים משתלטת על מצדה.

אחר כך אלעזר בן חנניה הכהן הגדול משכנע את הכוהנים להפסיק להקריב לשלמו של הקיסר. זה אקט של מרידה. בסופו של דבר אלעזר מתמנה להיות מנהיג המרד בשלב הראשון.

העם צר על חיילי הנציב הרומי המתבצרים במצודתם. אגריפס שולח חיל משלו – 3000 פרשים – על מנת להרגיע את המהומות, אבל זה נכשל במשימתו ומתבצר בעיר העליונה מפחד ההמון. בסופו של דבר הם עוזבים והיהודים פורצים למצודה וטובחים בחיל המשמר הרומאי.

בשלב הזה הקנאים שורפים את הארכיון העירוני של ירושלים בעיר העליונה. זה נתפש כמעשה זדק חברתי כי בכך השמידו את כל ספרי החובות. את ארמון אגריפס ואת ארמון ברניקי אחותו שורפים כאקט מתאמה כנגד המעמד העליון. גם הכוהן הגדול נרצח כחלק מהאקט הזה.

הפיצוץ הגדול קורה לפי יוספוס בדיוק באותו יום – מתחילה מהומה בקיסריה שם טובחים הנוכרים עשרים אלף יהודים מתושבי העיר. כתגובת נגד יהודים מחריבים את ערי הנוכרים בעבר הירדן, בקיסריה, בצור, בעכו, באשקלון, בעזה ועוד. חלק מהערים נחרבות, חלקן עולות באש. המהומות מתפשטות לכל הארץ. זו ממש מלחמת אזרחים בין שתי קבוצות אתניות – היהודים והנוכרים. לא ממש מכוון נגד הרומאים. יש המוני פליטים מכל הערים המעורבות, והפליטים היהודים הולכים ומתכנסים לתוך יהודה ובפרט נוהרים לירושלים. אלו אנשים מרי נפש שאיבדו את הכל שהופכים כעת לגורם מתסיס ביותר.

כעת נציב סוריה מתערב. הוא עוד לא מדווח לרומא מה קורה. את זה הוא עושה רק אחרי שהוא מובס בקרב. **קסטיוס גאלוס** הוא הנציב והוא יוצא כעת למסע להשכנת שקט ביהודה. עובר בגליל, כובש את ציפורי, עולה על ירושלים וצר על העיר. אחרי מספר ימים הוא פונה לפתע ונסוג מבלי לסיים את העבודה ולהשכיח שקט בעיר.

מדוע נסוג גאלוס לא לגמרי ברור. כנראה חשש מיחסי הכוחות. הוא יורד לשפלה דרך מעלה בית חורון, ושם קורה אירוע האל-חזור – היהודים מזנבים בכוחות הרומאיים הנסוגים (לגיון רומי סדיר) ומכים שם לפי יוספוס 6000 חיילים רומים. גם אם זה מוגזם העובדה בעינה עומדת – לגיון רומי סדיר הוכה בידי אספסוף יהודי.

את זה הרומאים כבר לא מסוגלים לעכל. כשמגיע הדווח על המפלה לרומא מתמנה אספסיאנוס לראש הכוח האחראי על דיכוי המרד היהודי. אספסיאנוס הוא גנרל וותיק ומוערך. הוא מגיע לארץ יחד עם בנו טיטוס. שניהם יהפכו אחר כך לקיסרים.

ירושלים מתכנסת אספת עם לתכנון המשך המהלכים. היא בוחרת הנהגה מרכזית למרד. מי שנבחר הם דווקא אנשים מקרב המתונים – האריסטוקרטיה, האצולה, אלה שמדברים את השפה והמצויים בקשרים טובים עם הרומאים. כנראה שבקשו לפתור את העניין בדרך של מו"מ עם הרומאים.

ההנהגה מחלקת את הארץ למחוזות, ובראש כל אחד ממנה אלוף פיקוד שתפקידו להכין את האזור שלו למערכה נגד הרומאית. יוספוס עצמו מופקד על אזור הצפון והגולן.

יוספוס הוא אריסטוקראט ירושלמי, בן למשפחת אצולה ותיקה.

מה רצתה ממשלת המרד?

יש שני נראטיבים שונים עליהם מספר יוספוס. ב"מלחמת היהודים", שנכתב בסוף שנות ה-70 ברומא, מוצג יוספוס כמצביא שהולך ומכין את העם בגליל למלחמה - לוחם ומפקד עז נפש, שמבצר את יישובי הגליל ומוליך את כוחותיו לקרב. בספר השני – "חיי יוסף" (מהדורה של יד בן צבי בתרגום דני שוורץ), שהוא אוטוביוגרפיה שלו שנכתבת כעשרים שנה אחר כך, יש גירסה אחרת לגמרי. מסתבר שאז הגיע לרומא יהודי בשם יוסטוס מטבריה שהאשים את יוספוס באחריות לחורבן יהודה. יוספוס כותב את "חיי יוסף" כתשובה לכתב האשמה של יוסטוס.

ב"חיי יוסף" כבר מציג יוספוס סיפור בגוון אחר לגמרי. שם הוא נותן לנו להבין שהמטרה שלו כאלוף פיקוד הצפון (ושל ממשלת המרד) לא הייתה להוביל מרד אלא להשתלט על המצב ולעצור את המרד באיבו. הם הבינו שלא יוכלו לעשות זאת באופן גלוי כנגד לחץ ההמון למרד, וניסו באופן סמוי לעצור את העניין. זה אולי מסביר למה יוספוס לא ממש נלחם ברומאים.

יורם רפפורט כתב מאמר שבו הוא תוהה איפה יוספוס משקר. נוטה להאמין לגירסה של "חיי יוסף".

הנהגת המרד טובעת מטבעות כאקט של ריבונות. המוטיבים המרכזיים של אלו נועדו לעורר רגשות פטריוטיים: ציורים של כלי המקדש, שימוש בכתב העברי העתיק, והניסוח "ירושלים הקדושה", "לחירות ציון" וכו'. יש חמש שנות טביעה של המרד: הרוב משנה א' עד שנה ד' וקצת משנה ה'.

אחר כך שומעים מעט מאד על ההנהגה הזו. הם נעלמים ומוחלפים על ידי הנהגה קנאית שתופשת בכוח את מקומם.

מהלכי דיכוי המרד

אספסיאנוס נוחת ב-67 בחוף עכו שהיא עיר פוליס נוכרית עם קולוניה – מושבה של חיילים משוחררים מהצבא הרומי. בכל המערכה בגליל אספסיאנוס נשען על ערי הפוליס הנוכריות ומשם הוא יוצא להתקפות. הוא פועל בשיטת הבצל – מקלף את המרד קליפה אחר קליפה מהאזור הרחוק ועד למוקד המרד בירושלים. משתלט תחילה על הגליל, אחר כך על הגולן, אחר כך על הפריפריה של יהודה – הפראיה והשפלה, ורק בסוף הוא עולה על ירושלים.

יוספוס מבצר את הגליל לקראת המערכה. יודפת, באר שבע (הגלילית), מגדל, טבריה. כן הכשיר מערות להתבצרות בסלע עכברה על יד צפת, בארבל ובהר ניתאי שמולו, בנחל דישון ועוד. ציפורי וגוש חלב מתבצרות בכוחות עצמן.

נושא הביצורים של יוספוס זכה להרבה מחקר. בעבר (מיכאל אבי יונה) נטו לראות בהם מערכת ביצורים היקפית מרכזית שבקשה להגן על גבולות הגליל. היום תופשים את ביצורי יוספוס כביצור של היישובים כל אחד בפני עצמו. אין שם התבצרות מאסיבית ובניית מבצרים גדולים. יותר עיבוי של מערכות ההגנה הקיימות בישובים.

אין כמעט לחימה חזיתית ממשית עם הרומאים למרות כל ההכנות עליהן מספר יוספוס. מה שיש זה התקדמות הדרגתית איטית של הרומאים עיר אחר עיר. חלק מהערים נכנעות ללא קרב (ציפורי, טבריה), חלק נלחמות (יודפת, מגדל, גמלא).

לא ברור כמה מהביצורים עליהם מספר יוספוס אכן התבצעו בפועל. מבחינת שרידים ארכיאולוגיים – חלק מהביצורים הקיימים במקומות אותם הוא מזכיר היו כבר לפני תקופתו. למשל בהר תבור יש ביצורים הלניסטיים בעוד שיוספוס מדבר על בניית חמישה ק"מ חומה שם (בכלל, אך הספיק לבצע ביצור אדיר כזה?) בידפת מוטי אביעם מדבר על שרידי חומה שהוא כן מייחס לימי המרד הגדול.

בהר ניתאי יש חומה מאד מרשימה של כמעט 300 מטר שמונעת את הגישה אל ראשי המערות בהן הסתתרו המורדים. החומה עומדת עד היום בגובה של 4 מטר עם 9 מגדלים. היא מתוארכת למאה הראשונה לספירה – מתאים לתקופת יוספוס.

בגמלא ניתן לראות מה כן עשה יוספוס. זו הייתה עיר מפורזת לפני המרד, והוא ביצר את הכניסה אליה מכוון האוכף שהוא הצד היחיד שבו ניתן להגיע אליה ללא טיפוס תלול. הוא מבצר שם את החדרים הסמוכים לאוכף והופכם למעין חומה, בונה שם גם חפיר ומבצר את שער הכניסה.

בהר ניתאי הוא מבצר שורה של מערות על המצוקים במרומי ההר ומכין אותן למצור ממושך. מכינים שם בורות מים. בראש המצוק בונים את החומה שנועדה למנוע גישה של הרומאים אל מעל המערות.

ציפורי – עיר אריסטוקרטית ומבוססת, החשובה שבערי הגליל - שולחת משלחת ונכנעת ללא קרב. אספסיאנוס שולח חיל משמר שיישב בה ויגן עליה בפני המורדים. יוספוס מספר שהוא ניסה להיכנס לעיר ולא נתנו לו. בציפורי נמצא מטבע ייחודי שנטבע בעיר בשנת 68 לפנה"ס שמנציח את המאורע הזה. כתוב עליו "ציפורי עיר השלום" כשהכוונה כמובן לכך שהעיר פתחה את שעריה בפני הרומאים ונכנעה ללא קרב.

יודפת – אספסיאנוס צר על העיר, יוספוס מגיע כדי לפקד עליה במצור הארוך שנמשך כחודש וחצי. יש סיפור מאד ארוך ודרמטי בפרטי פרטים על עמידת העיר בפני הרומאים עד שבסופו של דבר העיר נופלת. התושבים בורחים, ויוספוס עצמו מסתתר במערה יחד עם ארבעים לוחמים. הם מחליטים להתאבד כשהתהליך מוצא לפועל על ידי הפלת גורלות. העניינים מתגלגלים כך שיוספוס ועוד אחד נשארים אחרונים ויוספוס משכנע את חברו לא להתאבד אלא להיכנע לרומאים.

זה כמובן נתפש גם אז וגם היום כסיפור בגידה גדול, אבל לא נתעסק עם זה כאן. הוא מובא לאספסיאנוס ומנבא לו שזה יהיה קיסר בקרוב. כשהנבואה מתממשת הוא משוחרר מאזיקיו. (סיפור דומה מדביקים חז"ל בתקופה מאוחרת יותר לריב"ז עליו הם מספרים שברח מירושלים בעת המצור הרומאי על העיר, נפגש עם אספסיאנוס, מנבא לו על קיסרותו הקרבה ומקבל ממנו בתמורה את יבנה וחכמה).

מהשלב הזה, שנת 67 לספירה, יוספוס יושב במחנה הרומאי ומתאר את מהלך העניינים כמשקיף מהצד. בהתחלה הוא שבו, אחר כך הוא כבר סופר הצד הרומאי של מהלך העניינים. אחרי נפילת ירושלים הוא מפליג עם טיטוס לרומא, הופך להיות בן חסותם של הפלאווים שמעניקים לו את שמם, ויושב וכותב את קורת המרד בגוון אוהד מאד למשפחה הפלאווית.

אחרי כיבוש הגליל המערבי ויודפת אספסיאנוס יורד לקיסריה, משם עולה לבית שאן, ואחר כך כובש בהדרגה את הישוב היהודי בגליל המזרחי - טבריה, מגדל וגמלא, שוב בשיטה של עקב בקרקע הערים הנוכריות.

טבריה - בסיפור על טבריה המובא ב"חיי יוסף" מתוארים יפה חילוקי הדיעות שהיו בקרב היהודים לגבי המרד כולו. לפי יוספוס היו בעיר שלוש מפלגות. האריסטוקרטיה בעיר לא רוצה למרוד ומציעה לשמור אמונים למלך אנטיוס ולפתוח את השערים בפני הרומאים. המפלגה השנייה – הדייגים, הספנים, היינו הרבדים הנמוכים של האוכלוסיה, היו בעד המרד. המפלגה השלישית שבראשה עמד יוסטוס היססה ולא ידעה מה להחליט.

בסופו של דבר טבריה פותחת את שעריה בפני הצבא הרומי ואספסיאנוס משתלט על העיר ללא קרב. **מגדל** - בשלב הבא הרומאים בפקודו של טיטוס משתלטים בקרב יבשתי על מגדל. שם התרכזו כל הפליטים מהגליל שאנסו את אזרחי העיר להילחם. הרומאים טובחים בתושבי העיר שנמלטים בספינות אל הים, אבל הרומאים מפליגים בעקבותיהם ומחסלים את הנמלטים בים. לאחר כיבוש העיר הרומאים עושים הבחנה בין מורדים ללא מורדים. במשפט שנעשה לאנשי מגדל בטבריה אספסיאנוס שולח את אנשי מגדל המקוריים לחופשי, ואילו את פליטי הגליל הוא שולח לעבדות.

גמלא - הקרב האחרון בצפון הוא בגמלא. למה התעסק עם עיר כל כך רחוקה ומבודדת? או שזו התעקשות על הכחדת כל גרעין התנגדות באשר הוא, או שאספסיאנוס חרד מאד לבצר את גבול הממלכה כנגד הפרתים. שמריה גוטמן חפר שם והיום אפשר ממש לעקוב אחר כל מאפייני הקרב. האתר הזה נחרב ב-67 ולא נושב מחדש. גוטמן הצליח מאד להתאים בין הסיפור של יוספוס לעדות הארכיאולוגיות. יש המון ראשי חיצים ואבני קלע, וגם נמצאה הפרצה בחומה דרכה הבקיעו הרומאים.

מטבע עברי שנמצא בגמלא – ככל הנראה נטבע שם – "לגאולת ירושלים הק". אחד כזה נמצא גם בסרטבה. כיבוש גמלא סיים למעשה את המערכה בצפון. מה שנשאר זה הר תבור וגוש חלב שנכנעו אחר כך ללא קרב. בגוש חלב המפקד הוא יוחנן מגוש חלב, אחד ממתנגדיו של יוספוס. הוא מצליח להערים על הרומאים ולברוח מהעיר בערב שבת, להגיע לירושלים, ולהפוך שם לאחד ממנהיגי הקנאים. יוספוס מספר עליו הרבה וניתן לראות יפה את המהפך ההדרגתי שיוחנן עובר במהלך המרד. בהתחלה היה איש אריסטוקרטי אמיד ובסוף סיים כאחד ממנהיגי הקנאים. מומלץ – ספר של אוריאל רפפורט – יוחנן מגוש חלב. אחרי ההשתלטות על הגליל הצבא הרומאי מתחיל לנוע דרומה. כובש את הפראיה (לגביה יש הרבה פחות מידע אצל יוספוס), את קומראן (החפירה מראה נטישה של האתר בשנת 68) ואת איזור החוף והשפלה, ובסוף הוא בירושלים. כעת נטרפים הקלפים כשהקיסר הרומי נירון נרצח. זו "שנת ארבעת הקיסרים" שבסופה אספסיאנוס מתמנה לקיסר רומא ומשאיר כאן את טיטוס לגמור את העבודה. במהלך השנה הזו – שנת 68 לספירה – אין כמעט פעילות צבאית בארץ.

חורבן ירושלים

ירושלים מחולקת לקבוצות שליטה שונות. רוב העיר בידי שמעון בר גיורא ואילו יוחנן מגוש חלב הוא ששולט בהר הבית. הקנאים מנסים לאנוס את העם להמשיך במרד. הם מתנקשים ביריביהם שלא רוצים להמשיך במרד.

אביב – קיץ שנת 70 לספירה זו תקופת המערכה על ירושלים. יש כמה מהלכים מרכזיים: הרומאים צרים על העיר סביב סביב. יוספוס נשלח לשכנע את האנשים שייכנעו אבל נכשל. הקנאים מכריחים את האנשים להילחם. הם לא מאפשרים לאנשים להיכנע או לברוח מהעיר. יש השמדה הדדית של מחסני מזון כדי להביא את העם למצב של חוסר ברירה אלא להילחם. מי שכן מצליח לברוח זה ריב"ז.

הפריצה לעיר תיעשה בסופו של דבר מכוון צפון, למרות שצריך לעבור בדרך שלוש חומות. הסיבה היא טופוגרפית – מכל צד אחר יש מצוק תלול המגן על העיר ומקשה על הפריצה לתוכה. בסוף מאי הצבא הרומאי מגיע לעיר. בשלב הראשון הוא מבקיע את החומה הצפונית. בשלב השני הוא משתלט על מצודת האנטוניה. הפריצה להר הבית כבר מתרחשת בקיץ. הקנאים מתגוננים על ידי הריסת החיבורים בין האנטוניה לרחבת הר הבית, אבל בסופו של דבר טיטוס מצליח באוגוסט לפרוץ אל הר הבית ולהחריב את המקדש. אחר כך לוקח עוד חודש עד שמשתלטים על הגבעה המערבית. מגיעים כבר לספטמבר. כל זמן שהמקדש לא נכבש העניינים שם מתנהלים כסדרם – נמשכות עבודות הפולחן עם קורבנות בוקר ובין ערביים מידי יום.

לגבי החרבת המקדש יש שתי גירסאות. יוספוס מספר שטיטוס לא רצה לשרוף את בית המקדש וזה קרה כשחייל נטל יזמה עצמאית. מקור מאוחר יותר מהמאה ה-4 (סולפיקיוס סוורוס - כונוניקה ב) מספר (בצטוט את טקיטוס בן התקופה) שזו כן היתה יזמה של טיטוס.

יוספוס מתאר שטיטוס ביקש להשאיר את המקדש כי חמל על פארו וגם ראה בהישארותו תפארת לרומאים. החורבן היה מוחלט. יש שפע של עדויות ארכיאולוגיות לכך - חפירות מזר בהר הבית, חפירות נחמן אביגד בעיר העליונה. אלו הניבו שפע של ממצאים, ביניהם – אבני המפולת האדירה ליד קשת רובינזון – גודל ומשקל האבנים חייב מאמץ כביר להזזתן

מאמר של רוני רייך בקתדרה – מסכם את כל הממצאים של חורבן הבית השני ואת שיטת התיארוך שלהם. מערכת הניקוז מתחת לרחוב הטרופיאון – יוספוס מספר שהלוחמים ברחו לשם כשהרומאים דולקים אחריהם. כיום אפשר ללכת מתחת לרחוב עד לקשת רובינזון.

בעיר העליונה נחמן אביגד מצא שכונות מגורים של האריסטוקרטיה היהודית מהתקופה עם שפע ממצאים של כלי בית – הבית השרוף.

אחרי כיבוש ירושלים נשארו מספר קבוצות קנאים במדבר – בהירודיון, מכור ומצדה. הרומאים מתעקשים על המשך המצוד עד המורד האחרון וכובשים את המצודות האלה בסדר הזה. במצדה צרו שלוש שנים עד שהכניעו אותה!

הרומאים התעקשו על כיבוש כל רמץ רוחש של המרד. במצדה זה אולי קשור לשליטה שבקשו להבטיח במטעי האפרסמונים.

המצור על מצדה

ארץ שלוש שנים!

יש שורה של מחנות מצור מסביב לצוק ודייק היקפי המקיף את ההר.

הרבה מנצורי מצדה התגוררו בתוך חומות הסוגרים. בין הממצאים – שורת האוסטרקונים שאולי היו הגורלות שהוטלו לפני התאבדות הנצורים (מוצגים במוזיאון מצדה שלמרגלו ההר).

לא נמצאו בכלל שלדים מתקפת המרד! לא ממש ברור איך.

צמד חוקרים מאוניברסיטאות באר שבע וירושלים שבחנו לאחרונה את הסוללה טענו שהסוללה מעולם לא הגיעה לראש המצוק. זה מעמיד בספק את כל הסיפור של המצור כפי שסיפר יוספוס.

עיקרי הממצאים מחפירות ידן במצדה הופיעו בספרו "מצדה". עד היום יצאו 8 כרכים מקצועיים של ממצאי החפירות והעבודה טרם הושלמה. סכום של עיקרי הממצאים החדשים מופיע בספר "בחזרה למצדה" של אמנון בן תור.

תוצאות המרד הגדול

חורבן המקדש בירושלים זה אירוע שאי אפשר להפריז בחומרת הטרגדיה שהמיט על העם היהודי. עבודת הקורבנות בבית המקדש היא לב ליבה של הדת היהודית. בזכות זה העולם מתקיים לפי היהדות. הצינור הזה שמקשר את עם ישראל לאלוהיו מנותק יום בהיר אחד בשנת 70 אחרי אלף שנה שבהם הוא היה קיים, וליהדות אין תחליף מוכר.

חזון ברוך – ספר שנכתב אחרי החורבן ובו הכותב מתאר את החורבן הרוחני שקורה בעקבות הרס המקדש. המקדש בירושלים סימל את לב ליבה של הבעיה היהודית מצד הרומאים. בצעדת הניצחון של טיטוס ברומא האלמנט המרכזי היא מנורת בית המקדש המופיעה על שער טיטוס ברומא. בעקבות החורבן הכיתות היהודיות נעלמות, ולא שומעים יותר על הצדוקים, האיסיים, והפרושים. גם משרת הכהונה הגדולה נעלמת מהאופק ובמקומה עולים החכמים. מה קורה מבחינה ישוית?

בצפון הפסיקה להתקיים ישובים בודדים בלבד – יודפת וגמלא נחרבות ולא נושבות יותר, וגם מספר ישובים אחרים – עראבה ויפיע - נחרבות אבל הן חוזרות להופיע כיישובים יהודיים מאוחר יותר. שאר הישובים לא ממש מושפעים. יש אפילו פריחה בגליל ובגולן מאוחר יותר. גם ביהודה התמונה דומה. אמנם ירושלים נחרבת לחלוטין, אבל שאר היישובים ממשיכים להתקיים עד מרד בר כוכבא. מבחינה דמוגרפית יש אלפי הרוגים במרד, אבל היהודים נשארים הקבוצה האתנית הדומיננטית בארץ עד למרד בר כוכבא.

אין בתקופה הרומית נוהג של הגליית אוכלוסייה. **הרומאים** חוגגים את הניצחון שנתפס אצלם כניצחון חשוב מאד. יש יהודים בכל רחבי האימפריה, וחשוב לרומאים לציין את ניצחונם. הם טובעים מטבעות "יהודה השבויה" עם דיוקן אספסיאנוס בצד אחד ודיוקן יהודה כדמות נשית היושבת מתחת לעץ תמר בצד השני. ברומא הקולוסיאום נבנה מכספי השלל של המרד. בצד הכלכלי על היהודים, באשר הם, מוטל מס מיוחד – "פיסקוס יודאיקוס" שחובה היה לשלמו מידי שנה במקום מחצית השקל שהיו נוהגים להעלות לפולחן בירושלים. זה בראש ובראשונה אקט מבזה. הוא נאסף ונגבה במשך דורות, ושומעים עליו גם בתוך המאה השנייה. מבחינה אגררית הקיסר מייסד מושבת חיילים באמאוס (מוצא). את כל יתר שטח העיר שמר לעצמו. מחוץ לשטח העיר הורשו היהודים להמשיך ולהחזיק באדמותיהם. אחר כך היהדות משנה במידה רבה את מוקדיה הדתיים ומאמצת תכנים דתיים חדשים במקום אלה שהוכחדו בחורבן הבית.

גיאולוגיה

תמלול הרצאת מוטי זיק

החפזות המקורות המפורטים פסיפאילודרסיה

- נטפל במספר תחומים: גיאולוגיה, גיאומורפולוגיה, פדולוגיה והידרולוגיה.
- גאולוגיה** – תורת האדמה (גיא=אלת האדמה, לוגוס=תורה, מדע). למושג אדמה כאן שתי משמעויות:
1. תחום הסלעים ומה שנמצא מתחת לפני השטח עד עומק של 6370 ק"מ השווה לרדיוס כדור הארץ, מה שנקרא "בטן האדמה".
 2. הקרקע עד עומק של כ-2 מטר, למשל אדמת חמרה, אדמת טרה רוסה.
- מבחינים בין גיאולוגיה שזה מדע שעוסק בסלעים – דרך היווצרותם, זמן היווצרותם, ותהליכים שונים הפועלים על הסלעים כאשר מקור הכוח הפועל עליהם נמצא בתוך כדור הארץ, לבין גיאומורפולוגיה – תורת צורות הנוף שיוצרים הסלעים, כאשר מקור הכוח המביא להיווצרותם בעיקרו הוא חיצוני, בעיקר גורמי אקלים: מים, רוח, טמפרטורה, קרינה ועוד.
- לדוגמה – הרי השולחן בנגב. הגיאולוג ישאל איך נוצרו שכבות ההר הזה. הגיאומורפולוג ישאל איך נוצרה צורת השולחן.
- פדולוגיה** – תורת הקרקע (פדוס=קרקע). איך נוצרו הקרקעות השונות. ניכנס גם לזה.
- הנושא האחרון שלמד – הידרולוגיה – תורת המים. כאן נתמקד בנושא מסוים בלבד מתוך הנושא העצום הזה – הידרולוגיה של מי תהום. לא נטפל בנגר עילי.
- נגר עילי** – מים שזורמים על פני השטח.
- מי תהום** – לא רואים אותם ולכן זה נושא קשה להדרכה.

גיאולוגיה – מבוא

השאלה הבסיסית היא דרכי היווצרות סלעי כדור הארץ. לפני כן השאלה היא מהו סלע ?

שיטות לברור התנאים והרכב הסלעים בתוך כדור הארץ

1. **קידוח**
הקידוח העמוק ביותר בעולם נעשה בחצי האי קוריה בצפון רוסיה שם הגיעו ל-12 ק"מ מתוך 6370 ק"מ של רדיוס כדור הארץ. יש הרבה קידוחים של חיפושי נפט שהגיעו בהם לעומקים של קרוב ל-10 ק"מ.
גרף המתאר את שינויי הטמפרטורה עם החדירה לעומק כדור הארץ, מאופיין בקו לינארי שבו בכל ק"מ עומק הטמפרטורה עולה ב- 30°C . לעלייה הזו קוראים "מפל גיאותרמי" – עלייה קבועה ורצופה של הטמפרטורה עם החדירה לעומק כדור הארץ. המפל שווה, כאמור, לעליה של 30°C בכל ק"מ, לפחות עד עומק של 10 ק"מ. המפל מתחיל על פני השטח לא מאפס אלא מבערך ב- 30°C הטמפרטורה הנובעת מהאטמוספירה המחוממת על ידי השמש ומהקרינה המגיעה דרכה אל פני הקרקע.
השאלה הבסיסית היא האם השיפוע הזה נמשך פנימה עד מרכז כדור הארץ? אם כן המסקנה היא שבמרכז כדור הארץ צריכה להיות טמפרטורה של $200,000^{\circ}\text{C}$.
האם יש תהליכים טבעיים על פני כדור הארץ המתרחשים בטמפרטורת כאלה? לא, אבל יש כאלה בשמש, שבמרכזה הטמפרטורה היא כ- $15,000,000^{\circ}\text{C}$ ובמעטפתה היא בסביבות $6,000^{\circ}\text{C}$ לכן שם בשמש באיזושהו מקום באמצע טמפרטורה של $200,000^{\circ}\text{C}$.
מצב הצבירה בלב השמש הוא פלזמה, מצב צבירה רביעי, שלא קיים באופן טבעי בכדור הארץ. בפלזמה יש ניתוק של האלקטרונים מגרעיני האטומים של היסודות. זה קורה בטמפרטורות של עשרות אלפי מעלות ומשתנה מיסוד ליסוד. למשל, ברזל עובר למצב פלזמה כבר ב- $6,000^{\circ}\text{C}$ עד $10,000^{\circ}\text{C}$.
השמש גדולה בהיקפה פי מיליון מכדור הארץ.
מסיבות שונות מקובל להעריך את הטמפרטורה בגלעין כדור הארץ בכ- $6,000^{\circ}\text{C}$ בלבד.
2. **לבה שעלתה לפני השטח**
מלמדת על הרכב החומרים והתנאים הפיזיים במקור ממנו עלתה הלבה. לא בהכרח ניתן לדעת את העומק של השכבה בה נוצרה הלבה. לפעמים מינרלים מסוימים הנמצאים בה מעידים על העומק מאחר והם נוצרים רק בסביבות של טמפרטורה ולחץ גבוהים וידועים.
הרכב הלבה – חמצן, צורן (סיליקה), אלומיניום, מגנזיום, ברזל, סידן (קלציום), אשלגן ובנוסף מים ופחמן דו חמצני. יסודות אלו מרכיבים 98% מסך כל הלבה המגיעה אל פני השטח. 2% האחרים הם יסודות נדירים יחסית (יש בטבע 92 יסודות טבעיים).
הטמפרטורה הממוצעת של לבה המגיעה אל פני השטח היא בסביבות $1,200^{\circ}\text{C}$. ברור שזה קר יותר מטמפרטורת המקור כי הלבה הספיקה להתקרר בעלייתה למעלה. לכן ברור שמקור הלבה נמצא עמוק הרבה יותר מעשרה ק"מ ששם הטמפרטורה היא 300°C בלבד.
ברור גם שבעומק הזה יש לחץ גבוה מאד, כי זה מה שדחף את הלבה החוצה.

הרכב כדור הארץ

יש שתי שכבות מאד ברורות הנוגות את חלקו החיצוני של כדור הארץ סביב סביב: הליתוספירה המוצקה הנמשכת מפני הקרקע ועד עומק של כ-200-150 ק"מ, והאסתנוספירה הצמיגית הנמצאת מתחת לליתוספירה עד עומק של כ-400-350 ק"מ.

צב"ת - החלוקה המקובלת של כדור הארץ היא לשלושה חלקים: קרום, מעטפת (עד 2900 ק"מ) וגלעין. המעטפת מחולקת בחלוקת משנה למעטפת עליונה (מתחתית הקרום ועד עומק של 400 ק"מ) ומעטפת תחתונה (מ-670 ועד 2900 ק"מ) שביניהם מפריד אזור מעבר. המעטפת העליונה כוללת את חלק התחתון של הליתוספירה (המוצקה) ואת כל האסתנוספירה (הצמיגית). הגלעין מחולק אף הוא לגלעין חיצוני (צמיגי) וגרעין פנימי (כנראה מוצק).

ליתוספירה - כדור סלע, מעטפה כדורית המהווה את החלק החיצוני של כדור הארץ שעשויה סלעים במצב צבירה מוצק. מתחילה מפני הקרקע והיא נמשכת בכוון מרכז כדור הארץ עד לעומק משתנה של כ-150-200 ק"מ. הליתוספירה נחלקת לשתי שכבות - חלקה העליון הוא קרום כדור הארץ שעוביו משתנה מכ-7 ק"מ בממוצע (מתחת לאוקיינוסים) ועד לכ-60-70 ק"מ (מתחת להרים היבשתיים). חלקה השני, העבה יותר, שאין לו שם נפרד משלו (והוא כבר חלק מהמעטפת העליונה של כדור הארץ), נמשך מתחת לקרום עד לעומק של 150-200 ק"מ. ההפרדה של הליתוספירה לשתי השכבות הללו יסודה בהרכב שונה של הסלעים המרכיבים את השכבות - בקרום בעיקר בזלת וגריט, ובחלק התחתון של הליתוספירה בעיקר פרידוטית (סלע על-מאפי כהה המורכב מהמינרלים אוליבין ופירוקסן). קו ההפרדה בין שני חלקי הליתוספירה נקרא "אי הרציפות של מוהו" והוא המפריד גם בין קרום כדור הארץ למעטפת העליונה. הליתוספירה היא התשתית הפיזית המוצקה של כל מה שנמצא על פני כדור הארץ. גם האוקיינוסים והימות יושבים על ליתוספירה.

אסתנוספירה - כדור "חלש". הסלעים שם כבר לא במצב מוצק אלא במצב צמיגי יותר בגלל הטמפרטורה הגבוהה שם. זו שכבה רכה, צמיגה וחמה יחסית לליתוספירה. מעריכים את הטמפרטורה שם בכ- $1,400^{\circ}\text{C}$. זה יוצר לחץ גבוה כלפי מעלה על הליתוספירה. היא חלק מהמעטפת העליונה. הדימוי השכיח למבנה הזה הוא של סיר חם ומבעע (האסתנוספירה) עם מכסה הסוגר עליו מלמעלה (הליתוספירה). במשך הזמן נוצרים במכסה סדקים, וחומר חם (מגמה בטמפרטורה ממוצעת של $1,200^{\circ}\text{C}$) מהסיר (היינו חומר שמקורו באסתנוספירה) יעלה בהם למעלה ויצור בליתוספירה תאים מגמתיים נוזליים שבהם מתרכז החומר החם. אזורי הסדקים בהם עולה המגמה נקראים - אזורי חולשה.

תאים מגמתיים

התא המגמתי נוצר בליתוספירה בסביבה שבה הטמפרטורה המקורית של הסלע, שנקבעת על פי המפל הגאותרמי בהתאם למרחק התא מפני השטח, הרבה יותר נמוכה. תמיד יש מעבר של חום מסביבה חמה לסביבה קרה יותר. (לדוגמה, בית בחורף מתקרר כי החום שבו בורח החוצה אל האוויר הקר שחוץ). לכן, אם מסיבה כלשהיא התא המגמתי מתנתק ממקור החום שהעלה את המגמה שבו למעלה, אזי הוא יתחיל להתקרר בתהליך איטי שיכול לקחת מיליוני שנים. תהליך זה יפסק רק כשהתא יגיע לטמפרטורה השווה לטמפרטורת הסביבה שלו. בתהליך ההתקררות חלים שינויים בהרכב ובמצב הצבירה של החומר המגמתי שבתא. מה יש לנו שם? יסודות מותכים שונים שבתהליך ההתקררות יתחילו ליצור קשרים כימיים ביניהם (בעיקר קשרים של שיתוף אלקטרוניים) וליצור כך תרכובות מוצקות - מינרלים. למשל ליסוד צורן יש משיכה חשמלית ליסוד חמצן ויחד הם ייצרו את המינרל קוורץ. לאט לאט יתרכבו כך היסודות השונים למינרלים שונים: קוורץ (צורן וחמצן), פלדספאר (צורן, חמצן, אלומיניום ועוד תוספות), מיקה (צורן, חמצן וברזל). התהליך של התלכדות היסודות השונים בתוך התא המגמתי נקרא קריסטליזציה - התגבשות.

צב"ת - קוורץ, פלדספאר ומיקה הם שלוש משפחות מינרלים השייכים לקבוצת המינרלים החשובה ביותר שבין המינרלים יוצרי הסלעים - המינרלים הסיליקטים (אלה שכוללים את היון SiO_2 בהרכבם הכימי). לקבוצה זו שייכים גם משפחות מינרלים נפוצות אחרות כמו האוליבין, הפירוקסן, האמפיבול והתריסית. סה"כ 7 קבוצות מינרלים סיליקטים.

סיכום התהליך - כתוצאה מלחצים גבוהים בתוך האסתנוספירה נוצרים סדקים בליתוספירה שדרכם עולים מרכיבי האסתנוספירה (חומר חם נוטה לעלות למעלה) וייוצרו תאים מגמתיים חצי נוזליים (מגמה=סלע מותך, בלטינית משמעות המילה היא בצק).

התא המגמתי הנוזלי חדר לסביבה שהטמפרטורה שלה נמוכה מזו שלו, וכתוצאה מכך לאורך מיליוני שנים הוא מתקרר בהדרגה, ויסודות שיש ביניהם משיכה חשמלית מתחברים כימית - התהליך נקרא התגבשות. בדרך זו נוצרים מינרלים שונים בתא המגמתי, כאשר כל מינרל הוא במצב צבירה מוצק.

מינרל - חומר טבעי, אנאורגני (כלומר שמקורו לא בחי או בצומח), מוצק, בעל מערך גבישי (מערך אטומי מסודר שחוזר על עצמו).

כל מינרל מאופיין על ידי זווית קבועה ומוגדרת בין האטומים המרכיבים אותו. למשל במלח ביסול הסיודר הוא בזווית ישרות. לכן הגביש שלו הוא קובייתי.

המינרלים המתגבשים תלויים בטמפרטורה שבתא. בכל טמפרטורה (ולחץ) מתגבשים מינרלים שונים. המיקה מתגבשת ראשונה בטמפרטורה הגבוהה יותר, הפלדספאר אחריה, ולבסוף (בטמפרטורה של כ- 600°C) הקוורץ. עם התגבשות הגבישים הם מתחילים לשקוע, ואז הם נצמדים ומתערבבים (לא נקשרים כימית) אחד עם השני, ויוצרים צירופים של מינרלים שונים - קוורץ שנצמד למיקה, מיקה שנדבקה לפלדספאר וכיו. כך מקבלים תערובת (לא תרכובת) של מינרלים דבוקים זה לזה - סלעים. כל הרכב מסוים של מינרלים נותן סלע מסוג אחר.

למשל, גריט = צירוף של קוורץ (לבן), פלדספאר (רוד) ומיקה (שחור). הוא דוגמא לקבוצה גדולה של סלעים הנוצרת בתוך הליתוספירה - סלעי היסוד.

סלעי היסוד

כיצד נחשף התא המגמתי המגובש אל פני השטח? כדי שהוא ייחשף אל פני השטח צריך קודם כל לסלק את השכבות שמעליו. מה יכול להביא לכך? **תהליך ראשון** - הלחץ נמשך בתא המגמתי ומתחתיו, והכל יחד עולה אל פני השטח.

תהליך שני – תהליכי בלייה, בעיקר גורמי אקלים (משקעים, טמפרטורה, רוח), שמפוררים ומסלקים את הסלעים שהיו מעל התא המגמתי. לדוגמה, מעל הרי אילת של היום היו במקור עשרה ק"מ של סלעים שבמשך מיליוני שנים הוסרו וחשפו את סלעי הגרניט הנראים על פני השטח היום. כשמטיילים בהרי אילת בעצם דורכים ע"ג תא מגמתי מגובש שנחשף מחקר הגרניטים החשופים על פני השטח היום מאפשר ללמוד את התנאים ששררו בעומק בעת התגבשות הגרניט בתא המגמה. כך לומדים על הטמפרטורה והלחץ ששררו בעומק.

מפל החום הגיאותרמי

מדוע יש לנו מפל חום גיאותרמי, כלומר מדוע עולה הטמפרטורה עם העומק מתחת לפני כדור הארץ? שתי סיבות בעלות חשיבות משנית הן:

1. חום שאריתי – מה שנשאר מהתקופה בה נוצר כדור הארץ. בערך לפני 4.2 מיליארד שנים כדור הארץ הותך (הוא נוצר בערך לפני 4.6 מיליארד שנים), ומאותו זמן הוא מוסר את החום שלו החוצה ומתקרר בהדרגה. תהליך ההתקררות הזו מהיר יותר ככל שנמצאים קרוב יותר לאטמוספירה, ולכן החלקים החיצוניים משמרים פחות מהחום הראשוני. הליטוספירה התקררה ראשונה, התמצקה, והאטה עוד יותר בכך את מעבר החום מהמעמקים, בכלאה למעשה כך חלק מהחום המקורי במעמקי כדור הארץ.
2. ככל שירידים בעומק יש עליה בלחץ ובדחיסה של החומר שמשמעותה עליית חומו בכל זאת, הסיבה העיקרית למפל הגאותרמי אינן שני אלה אלא התפרקות חומרים רדיואקטיביים המצויים במעמקי כדור הארץ. יש בתוך כדור הארץ 92 יסודות. ביניהם יש יסודות רדיואקטיביים, יסודות שמתפרקים באופן ספונטאני. מה שמתפרק זה גרעין האטום. התהליך הזה לא תלוי בכלום – לא בטמפרטורה, לא בלחץ ולכן גם לא בעומק. כל יסוד רדיואקטיבי מתפרק מחומר אב לחומר בן. האורניום, לדוגמה, הוא חומר האב שמתפרק לחומר הבן - עופרת (לא היסוד הטבעי עופרת אלא איזוטופ שלו) שאינו רדיואקטיבי. בתהליך ההתפרקות יש שחרור אנרגיה שגורם להתחממות הסיבה. יש בטבע מספר יסודות רדיואקטיביים – אורניום, רדיום, והגו האציל ראדון. קצב ההתפרקות של כל יסוד רדיואקטיבי כזה הוא שונה, ממיליוני שנים ועד אלפיות שנה. אין קשר בין קרינת השמש לחום כדור הארץ. השמש מחממת את האטמוספירה בלבד, ואולי קצת את פני הקרקע. אין לזה קשר לחום הפנימי של כדור הארץ ולמפל הגיאותרמי הנובע (בעיקר) ממנו. כל המכרסמים מתחפרים לעומק של לא יותר מעשרים ס"מ וכבר הם מוגנים מחום השמש. מצד שני, ההשפעה של החום הפנימי של כדור הארץ על הטמפרטורה בפני הקרקע היא מינורית.

תיארוך סלעי יסוד

זמן מחצית החיים – פרק הזמן שבו מחצית מחומר האב הרדיואקטיבי הופך לחומר הבן שאינו רדיואקטיבי. ניתן למדוד את קצב ההתפרקות של כל יסוד. קצב ההתפרקות של האורניום הטבעי (U238) שווה ל- 4.5 מיליארד שנה. זה אומר שכמות האורניום הזה היום היא מחצית מכמותו המקורית בעת היווצרות כדור הארץ. כשמוצאים סלע שבו נמצאים יחד חומר אב וחומר בן (שהוא תוצר ודאי של ההתפרקות כי אינו קיים באופן טבעי) נתן לחשב את גיל הסלע מתוך ידיעת זמן מחצית הימים של חומר האב. זה נקרא תיארוך בעזרת זמן מחצית החיים של יסודות רדיואקטיביים שנמצאים בסלע. כך תארכו, למשל, את סלעי הרי אילת ל- 540 עד 780 מיליוני שנה לפני זמננו בעזרת אנליזה של רובידיום וסטרונציום, שני יסודות רדיואקטיביים המצויים בהם. בכל סלע שנמצא בתוך כדור הארץ יש, בסבירות גבוהה ביותר, חומר רדיואקטיבי כלשהוא.

סלעי הפרץ

כאשר נפתח פתח אל האטמוספירה הדבר הראשון שקורה הוא שכל הגזים הכלואים במגמה – בעיקר מים ודו תחמוצת הפחמן, אבל הרבה פעמים גם גזים רעילים כמו גופרית - עוזבים אותה ומתנדפים אל האוויר. לחומר שנשאר אנו קוראים לבה. אם יש לחץ גבוה היא עפה בכוח רב למעלה, נקרעת תוך כדי מעופה ומתמצקת בהתקררות מהירה.

לחץ של מה?

לחץ בסיר זה תנועה של האטומים של הגז המכים בדפנות הסיר ובמכסה שעליו. בסיר מים מדובר בלחץ של אדי מים – גז מים. זה לחץ של גזים.

ממש כך בתוך התא המגמתי יש לחץ גזי, בעיקר של המים ודו תחמוצת הפחמן אבל גם של הגזים האחרים. זה כמו בקבוק סודה או שמפניה שמכילים דו תחמוצת הפחמן מומס. פתיחת הפקק גורמת להתנדפות הגז (אלו הבועות) שמושך אתו החוצה גם את הנוזל הכולא אותו. כך בתא מגמתי בועות הגז המשתחררות לוקחות איתן למעלה את החומר שכלא אותם – המגמה שהפכה ללהב.

קרעי הלהב שעפים באוויר (טפרה) ומתמצקים יוצרים מעין רסק גרגירי. כשגודל הגרגיר המרחף באוויר קטן מ-2 מ"מ זה נקרא אפר וולקני. גם בתוכו יש חללי אוויר, אחרת הוא לא היה מרחף באוויר. כשהאפר הוולקני נוחת אל פני הקרקע רבדיו מתמצקים לסלע הנקרא טוף. כשגודל הגרגר המתמצק באוויר גדול מ-2 מ"מ קוראים לסלע המתמצק ממנו סקוריה.

טוף וסקוריה – שניהם מוצאם בקרעי לבה – טפרה - שקפאה באוויר, ולכן הם נקראים חומרים פירוקלאסטיים – חומרים המורכבים מ"גרגירי אש". חלק מהגזים לא מצליח להשתחרר ונכלא בתוכם בעת התמצקותם, ולכן הם מלאים בועות וחללים, סלעים אווריריים קלים ביותר.

בחנויות הנוי ובמשתלות מוכרים לנו בעצם סקוריה שגרסו אותה דק ורק קוראים לה "טוף". כשלחץ הגזים יורד החומר כבר לא נורק למעלה אלא נשפך החוצה על פני השטח. לזה קוראים קילוח של לבה. היא זורמת על פני השטח ומתקשה לאיטה – תהליך שלוקח שעות, ימים, חודשים, תלוי בעובי של שכבת

הקילו. מה קורה לגזים שהיו במגמה? הכול יוצא החוצה כי יש לגזים מספיק זמן להתנדף. לבה שהתמצקה ללא בועות נקראת בזלת, והיא אינה סלע פירוקלאסטי.

הרי געש

כל הרי הגעש בנויים את הקונוס שלהם תוך כדי היווצרותם. לפני ההתפרצות לא היה במקום שום קונוס. יש שני טיפוסים בסיסיים של הרי געש – קונוסי אפר, וקונוסי לבה. סוג שלישי, שהוא סוג ביניים, נקרא הר געש מורכב (Composite Volcano) שמערב את שני הסוגים הבסיסיים האלה. קונוס אפר הולך ונוצר כל הזמן בתהליך של צניחת חומרים פירוקלאסטיים מלמעלה, והוא מורכב בדרך כלל מסלעי טוף וסקוריה בלבד. דוגמא – תילי רמת הגולן. **קונוס לבה** – הר קונוסי שנבנה מקילוחי בזלת שנשפכה לאיטה למרחקים גדולים. אלו הם הרי געש עם בסיס רחב ביותר ומדרונות מתונים. קונוסי הלבה הם הרי הגעש הגדולים בעולם (למשל אלו שבאיי הוואי). בארץ הר קרני חיטין הוא קונוס לבה. כל הר געש מכיל, פרט לקונוס, את צינור ההזנה שלו שבראשו נמצא הלוע דרכו הגזים והלבה יצאו אל פני השטח והאטמוספירה.

לא תמיד התפרצות געשית מתחילה בזריקה של חומרים פירוקלאסטיים ורק אחר כך מגיעים קילוחי הלבה. יש לפעמים כמה סבבים, ואפילו ייתכן שההתפרצות תתחיל בקילווח, וחוזר חלילה. כשיש תהליך רב שלבי כזה מקבלים הר געש מורכב שבנוי משכבות פירוקלאסטיים ומקילוחי לבה לסירוגין. רוב הרי הגעש בחגורת האש המקיפה את האוקיאנוס השקט הם מהטיפוס הזה. סוג הסלע הנוצר מהתקררות של מגמה תלוי בהרכב המגמה ובמהירות ההתקררות. בהתקררות מהירה של לבה ייווצרו לכן סלעים וולקניים בעלי הרכב מינרלי שונה מהסלעים הפלוטוניים שהיו נוצרים מאותה המגמה לו הייתה מתקררת לאיטה.

צב"ה - בהתקררות מתמשכת ואיטית המינרלים הסיליקטים המתגבשים ראשונים בטמפרטורות גבוהות (אוליבין, פירוקסן) מוחלפים בתהליכי המסה והחלפה הדרגתיים במינרלים המתגבשים בטמפרטורות נמוכות יותר כגון המיקה, הפלדשפר והקוורץ. לכן בסוף תהליך התקררות איטי של תא מגמתי נוצרים סלעים פלוטוניים בהירים יחסית שמכילים הרבה קוורץ, לדוגמא הגרניט. לעומת זאת, הלבה המתפרצת החוצה בטמפרטורה גבוהה (ממוצע $1,200^{\circ}C$) מכילה עדיין רק את המינרלים שכבר הספיקו להתגבש בטמפרטורה הזו (ולא הספיקו עדיין להיות מוחלפים) – אוליבין, פירוקסן - שהם מינרלים עתירי ברזל ומגנזיום ודלים יחסית בקוורץ – מינרליים מאפיים. לכן הסלעים הוולקניים, כמו הבזלת והדיווריט, יהיו, בדרך כלל, כהים יותר. גם גודל הגביש הוא פונקציה של זמן ההתקררות. בגרניט יש גבישים בגודל של עד כמה סנטימטרים. בבזלת גודל הגבישים הוא מיקרוסקופי. גם בגרניט, שמתגבש מתחת לפני הקרקע, יש תהליך של שחרור של הגזים שמתפרקים ומשתתפים בתהליך ההחלפה והגיבוש של המינרלים. עד כה דיברנו רק על משפחת סלעים אחת – משפחת סלעי היסוד=מגמתיים, שמתחלקים לשתי קבוצות: סלעי המחדר/תהום=פלוטוניים (לדוגמא, גרניט), וסלעי הפרץ=וולקניים (לדוגמא, בזלת).

דייקים וסילים

דייק – מגמה שעלתה לאורך סדקים שחותכים שכבות סלע והתגבשה בתוכם. לרוב הרוחב שלהם זה מטר אחד או שניים. כשמממה מתגבשת במקביל ובין שכבות הסלע קוראים לה סיל. דוגמא – הדייק בנחל ארדון במכתש רמון. כאן התא המגמתי המזין את הדייק נמצא כ-6 ק"מ מחוץ למכתש ולא מתחת לדייק עצמו. דייק לא חייב להיות תשוי מגרניט, אלא יכול להיות מסלע יסוד שונה. צריך להבדילו מהמושג הארכיאולוגי בעל השם הזהה שהוא סוללת עפר מלאכותית שמשמשת במצור. דוגמאות לסוגי סלעים נפוצים אצלנו: **סלעי תהום** – גרניט, דיווריט, גברו (ההבחנה לפי השכיחות היחסית של הקוורץ, מהגבוה אל הנמוך) **סלעי פרץ** – ריוליט, אנדזיט/דיווריט, בזלת (בהתאמה כ"ל)

תפרושת סלעי היסוד בישראל

גרניטים – הרי אילת (חמישה גושים), בקעות עמרם ותמנע, בהרי אדום בעבר הירדן. הרי אדום אדומים בגלל מרכיב הפלדשפר שבגרניט שם. **בזלות** – בעיקר ברמת הגולן וברמות מזרח הגליל התחתון (הר קרני חיטין). יש משטחים קטנים יותר בגליל העליון המזרחי - רמת דלתון, ברעם, עלמה ויראון, וברמת כורזים בצפון-מערב הכנרת. יש קצת בזלות גם בעמק יזרעאל (גבעת המורה, תל שימרון, משמר העמק), בכרמל (בקעת שיר, כרם מהר"ל), ובדרום יש קצת במכתש רמון וליד אילת. לא כל הבזלות מאותו גיל. בזלות עתיקות נמצאות באילת (קמבריוס), במכתש רמון (יורא), בכרמל ובעמק יזרעאל. בזלות צעירות יחסית נמצאות ברמות מזרח הגליל התחתון וברמת הגולן (מבזלת הכיסוי שגילה 4.5 מיליון שנים ועד להווה). ליד אילת נמצאים גם מחשוף ריוליט (בזלת חומצית) בהר עמרם ובהרי נשף. **הערה** – סלעים בלויים וקרקע אדומים – הצבע האדום שם מקורו בתחמוצות ברזל ולא במינרל אדום. **תילים געשיים בישראל** – תילי רמת הגולן, הר קרני חיטין. היכן יש עוד סלעים פלוטוניים באזורנו? ההר הגבוה בסיני, החוף המזרחי של מפרץ אילת, החוף המזרחי של מצרים. זה ממשך משני צדיו של הים האדום עד באב אל מנדב – עדן. כל הגוש הגדול הזה נקרא "המסיב הערבו-נובי". **המאסיב הערבו-נובי** - חבל ארץ הבנוי מסלעי יסוד וסלעים מטמורפיים המשתרע בין ערב הסעודית למדבר נוביה שבמצרים. **רמת הגולן** נגדיר קודם את המושגים גבול וחבל ארץ.

גבול – קו, דמיוני או ממשי, שמפריד בין שתי תופעות שונות.
גבולות גיאוגרפיים – מבחינים בין גבולות פיסיים לגבולות אנושיים.
גבולות פיסיים:

- גבולות של צורות נוף (הרים, נהרות)
- גבולות גיאולוגיים (לפי סוגי המסלע החשוף)
- גבולות אקלימיים

גבולות אנושיים:

- מדיניים, דתיים, לשוניים

חבל ארץ – אזור שיש בו תופעה שמייחדת אותו משאר האזורים האחרים או מסביבתו. לכן צריך לאפיין קודם כל את מה שייחודי לו. למשל – הנגב. מוגדר בצפונו על ידי גבול אקלימי – קו העד 200 מ"מ גשם בשנה. המייחד שלו אם כך הוא ייחודי רק ביחס למה שמצפוניו.
צפון רמת הגולן גבוה מדרומה, כלומר רמת הגולן נטויה מצפון לדרום. התילים הגעשיים בה מרוכזים בעיקר בצפונה בשני טורים מקבילים ככוון צפון-דרום.
החרמון בגבולה הצפונית עשוי גיר. הגלעד בדרומה עשוי מגיר ומקירטון.
מה מייחד את רמת הגולן ביחס לחבלי הארץ הסמוכים לה? כיסוי הבולט ואופייה הרמתי. זה לעומת חבלי הגלעד והחרמון שהם קמרים גירניים. החרמון הוא לא חלק מרמת הגולן! אין קשר בין שני חבלי הארץ האלה פרט לסמיכותם הגיאוגרפית.

איך נוצרה רמת הגולן?

בתחילה היא הייתה קער שהשתרע בין החרמון לגלעד, מין קערה כזו מסלע גיר וקירטון. לפני כ-4.5 מיליון שנים החלה לבה להתפרץ אל פני השטח בתוך הקער הזה ויישרה אותו. אחר כך הייתה הפסקה של כמה אלפי שנים, ואחר כך שוב קילוח, נאמר לפני 2 מיליון שנה, וכן הלאה וכן הלאה. הקילוחים המאוחרים ביותר היו יותר בצפון.

ההתפרצויות האחרונות ברמת הגולן היו לפני פחות ממיליון שנים, ועיקרם בצפון רמת הגולן. זה מה שיצר את התילים, כלומר אז זה כבר לא היה שפכי בזלת אלא בעיקר טוף וסקוריה, וזה מה שיצר את התילים הגעשיים של אביטל, בנטל, שיפון וכו'.
הכי נוח למים להתחתן זה בתפר בין הגיר לבזלת. כך נוצרו נחלי סער והירמון. כעת הגבולות הגיאוגרפיים יוגדרו על פי הנחלים.
השיפוע מצפון לדרום של רמת הגולן הוא לא בגלל פעולת הרמה, אלא בגלל שפיעה גבוהה יותר של בזלת בצד הצפוני.

נחל אל על – המפל השחור הוא בזלתי והמפל הלבן הוא גירי. זה בקצה הדרומי, בשוליים הדקים של סלע הבזלת, שם נחתך כל הכיסוי הבזלתי והנחל הגיע לגיר שמתחת.
מתי הייתה ההתפרצות האחרונה ברמת הגולן?
נבחין בין הרי געש כבייניים, רדומים ופעילים.

ההתפרצות האחרונה בתחומי רמת הגולן שלנו הייתה בהר רם (ברכת רם). בתוך כתפי ברכת רם מצאו כלים של האדם הקדמון מלפני בערך 160-260 אלף שנה שכוסו בטוף ובסקוריה. כלומר ההתפרצות האחרונה ברמת הגולן היא צעירה יותר מזמן זה. כשחפרו באזור הלגיה, אזור בזלתי נרחב מאד בסוריה, מצאו עצמות בע"ח שתוארכו ע"פ פחמן 14 לגיל 4000 שנה והם כבר מכוסים בבזלת.

כיום אזור הלגיה לא פעיל, אבל לא ברור אם הוא כבוי או רדום.
הר געש כבוי – הר געש שלא התפרץ כבר מיליוני שנים. התא המגמתי שהזין אותו כבר התגבש לגמרי.
הר געש פעיל – הר שמיתמר ופולט חומרים כל הזמן. רואים את הפעילות שלו לאורך עשרות שנים, אולי עם הפסקות של מספר שנים.

הר געש רדום – זו בעיה להגדרה.
אפר וולקני שמרחף באטמוספירה חוסם את הקרינה של השמש ומוריד את הטמפרטורה על פני הקרקע. רוב הגשם כשהוא יוצא מהענן מתחיל כשלג. הוא הופך לגשם אם הטמפרטורה של האוויר חמה מספיק. לכן קיבלנו לפני מספר שנים חורף מושלג מאד לאחר שבאוויר היה אפר רב כתוצאה מהתפרצות הר בפיליפינים.
זו הייתה התפרצות לאחר 600 שנות תרדמה!
לפחות חלק מהרי הגעש בסוריה ובירדן הם רדומים. הבזלות הכי צעירות ברמת הגולן הם בחלקים הצפוניים שלה. רואים התקדמות של צינור ההזנה מדרום הרמה לצפונה.

הרי געש בעולם

פריקוטיין - התפרצות הר הגעש פריקוטיין בדרום מערב מכסיקו, חלק מטבעת האש של האוקיינוס השקט, החלה ב-1943 והפעילות הגעשית נמשכת עד היום. ההתחלה הייתה באמצע שדה מישורי של תירס כשאיכר שהלך שם פתאום ראה עשן יוצא מהקרקע. הוא מסיק מכך ששדים יוצאים מהאדמה ומנסה לשתום את החור באבנים. תוך שבוע כל השדה כוסה, ונהיה שם הר בגובה של 50 מטר – גובה של בית של 15 קומות. נולד הר געש. אחרי שבועיים כבר היה קונוס בגובה של 100 מטר. היום הוא בגובה 424 מטר.
אחר כך התחיל קילוח שכיסה את הכפר כולו, וכיום רק הצריח של הכנסייה עדיין בולט מעל פני השטח.
ההתפרצות האחרונה הייתה ב-1952. בסה"כ ב-9 שנים קיבלנו הר בגובה של 422 מטר.
וויוב – הר געש פעיל לגמרי. ההתפרצות המפורסמת שלו הייתה בשנת 70 לספירה שאז הוא כיסה את פומפי ואת הרקולנוס. ברור שיום אחד יהיה שם מאד רע, אבל בינתיים האנשים חיים ממש צמוד לו.
במאה ה-16 חפרו שם ונתקלו בגוש שיש – פסל מדהים. אז מגלים וחושפים את שתי הערים הללו. הכול השתמר בצורה מדהימה בגלל הכיסוי המהיר באפר הוולקני שאפשר את השתמרות הצבעים בפרסקאות שהתגלו.

כולם מתו בהרעלת גזים שיצאו החוצה בהתפרצות – גזי גופרית. אחרי זה יצאה כמות אדירה של אפר וולקני שגולשת במעלה ההר. בעיקר טוף חם בטמפרטורה שבסביבת 800°C . האפר הוולקני מולחם גרגר לגרגר, הוא חם מאוד ומכילה את כל הרקמות האורגניות של מה שבא איתו במגע. כאשר הוא כיסה את גופות האנשים שנחנקו והתקשה נוצרה תבנית חלולה של מתאר הגוף בתוך טוף שהתקשה. זה אפשר אחר כך למשחזרים לצקת לחללים האלה חומר שמתקשה ולקבל את הנטיבים של גופות האנשים. רואים את זה בעיקר בהרקולנוס.

גאומורפולוגיה - תהליכים חיצוניים המשנים את נופי כדור הארץ

פונים לתחום הגיאומורפולוגיה.

כוחות הבליה החיצוניים

נתעניין תחילה בכוחות הבליה החיצוניים: מים, רוח ושושני צמחים.

המים

א. תהליכי המסה

גשם שירד משופע על סלע שיכול להיות או רציף או סדוק כבר. המים מפעילים על הסלע תהליך של המסה. במשטח רציף לא יישארו על פני הסלע מים לאחר הזרימה. מי גשם אינם יוצרים סדקים! במשטח סדוק יש שטח מגע גדול יותר עם המים כי אלה באים במגע גם עם צידי הסדקים ועם התעלות הפנימיות שבסלע. גם משך הזמן שבו המים נמצאים במגע עם הסלע ארוך יותר בסלע סדוק כי המים נקווים בסדקים.

הסדקים בסלע הולכים ומתרחבים ומתעמקים עד שפני השטח הופכים לנוף טרשים שבו יש גושי סלע הבולטים מעל פני השטח וביניהם סדקים שבהם מצטברת קרקע. אחרי מספיק זמן כל הטרשים האלה ייעלמו ושכבת הסלע המקורי תעלם לחלוטין.

נוף טרשים – גושי סלע בולטים עם קרקע ביניהם.

כשהר מתקמט הסדקים הם לא רק על פני השטח, אלא מצויים גם בעומק הסלע שם יש סדקים רבים שמצטלבים פעמים רבות זה עם זה. המים מחלחלים דרך הסדקים לעומק וממיסים גם את הסלע בעומק. במקום שיהיו הרבה מאוד סדקים תהליך ההמסה יהיה מהיר ומשמעותי יותר כי שם יעברו יותר מים. שם נתחיל לקבל חללים תת קרקעיים.

גם פני השטח מומסים, ולאט לאט החללים התת קרקעיים יחשפו בשל כך אל פני השטח. אם החשיפה תהיה בצד החלל נקבל מערת המסה טבעית (99% מהמערות בישראל הם מערות המסה טבעיות). אם תקרת המערה היא שהתמוטטה מקבלים בורות בגדלים שונים שבקרקעיתו מונחת התקרה שהתמוטטה. זה בור שהוא תוצאה של המסה – דולינה.

פוליה – עמק קארסטי הנוצר מהמסה גדולה או חיבור של מספר דולינות

כלל התופעות הקשורות בתהליכי המסה נקראות תופעות קרסטיות – טרשים, מערות, בורות. מה פירוש המילה קארסט? זה חבל ארץ בסלובניה של היום שהתופעות הללו נמצאות שם בקנה מידה אדיר. יש שם מערה עם נהר אדיר בתוכה, עם מפל של חמישים מטר, גשרים טבעיים. בחוץ יש שם טרשים גבוהה קומת אדם!

מהם התנאים להיווצרות תופעות קרסטיות?

1. כמות משקעים מינימאלית – לפחות 400 מ"מ מים בשנה. הערה שלי - אין כיום פעילות קארסטית נגב או במדבר יהודה אף שיש סימנים לפעילות כזו בעבר.
2. מסיסות במים - סלע שאחד מהמינרלים שבו מסיס במי גשם. למשל גרניט אינו כזה כי המינרל העיקרי שלו – הקוורץ – אינו מסיס במים (זה מה שמאפשר לזכוכית להיות אטומה למים). לכן לא נמצא תופעות קרסטיות בגרניט. בכדי שתופעות קרסטיות יתפתחו צריך שבסלע יהיה חומר שנאכל במים, היינו מינרל מסיס. המינרלים המסיסים במים הם בעיקר קלציט – CaCO_3 (קיים בגיר וגם קצת בדולומיט שאינו נקי לגמרי)
3. קשיות מספקת – גם בקירטון יש קלציט אבל לא ייווצרו בו תופעות קרסטיות כי הוא רך מדי.
4. סידוק וחלחול – יש בגיר ובדולומיט, אין בקירטון.

הרחבה על תהליך ההמסה

כדי שיתפתח תהליך המסה צריכים שהמים יהיו בעלי יכולת המסה, כלומר מים חומציים. רק מים חומציים יוכלו להמיס את הקלציט.

המים שמגייעים אל פני השטח מקורם בעיקר בגשם. הם מכילים מעט פחמן דו חמצני שמומס בהם. התרכובת של מים עם פחמן דו חמצני נותנת חומצה פחמתית חלשה ביותר – H_2CO_3 שאינה מספיקה בחומציותה להמסת קלציט.

כאשר המים האלה חודרים דרך הסדקים שבסלע, ויוצאים החוצה רואים שהם הפכו להיות בין חמישים עד מאה פעמים יותר חומציים. מאיפה קיבלו המים את תוספת החומציות הזו?

זה בא משני תהליכים: הראשון – עליה בכמות הפחמן הדו חמצני המומס במים - הקרקע מלאה במיקרואורגניזמים – בעלי חיים מיקרוסקופיים - שמבצעים פעילות ביוגנית -

קולטים חמצן מהאוויר ומשחררים בתהליך הנשימה שלהם פחמן דו חמצני. הגו הזה נכלא בקרקע ומשמש מקור להעשרת המים בפחמן דו חמצני ולעלייה בריכוז החומצה הפחמתית. מקור שני – תהליכי התפרקות וריקבון של צמחים ובעלי חיים שמוסיפים למים תחמוצות אורגניות.

הגשם שירד קולט מעט מאוד פחמן דו חמצני באוויר, אבל כשהוא עובר בקרקע הוא מועשר מאד בפחמן דו חמצני ובתחמוצות אורגניות, ואז הוא מקבל כושר המסה.

הערה - לתהליך ההמסה הקארסטית יש גם כוון שני שבו הוא יוצר סלע ולא ממיס סלע (היווצרות זקיפים ונטיפים בחללי מערות קארסטיות): קלציום המומס בחומצה פחמתית = דו תחמוצת הפחמן + מים + קלציט: $Ca(HCO_3)_2 \rightarrow CaCO_3 + CO_2 + H_2O$

- ב. תהליכי קפיאה**
כשמים מתקררים אל מתחת למינוס $2^{\circ}C$ הם מתרחבים בנפחם, זו האנומליה של המים. כשזה קורה כשהם מצויים בתוך סדקים הם לוחצים בהתרחבותם על דפנות הסדק וגורמים לשבירת הסלע.
- ג. הסעה והובלה**
כשמים זורמים על פני השטח או באפיקי נחלים הם נושאים איתם גושי סלעים. גושים אלה מכים בדפנות הערוץ וגורמים לחלק התחתון של הערוץ להתחתר לאחור. החלק שלמעלה מתמוטט וכתוצאה מכך ערוץ הנחל כולו מתרחב. לאחר מיליוני שנים ערוץ הנחל כבר רחב הרבה יותר ממה שהיה במקור. זה בולט במיוחד בערוצי הנגב.
זה עיקרון כללי לכל הנחלים. התוואים הנראים היום אינם, בדרך כלל, התוואים המקוריים של הנחל שנוצרו בעת שהתחתר לראשונה בסלע. כל הזמן תוואי הנחל משתנה.
בנוסף, גם האבנים הנמצאים בתשתית הנחל משנים את צורתן עם הזמן כשהן מוסעות (או הוסעו בעבר) על ידי המים. גושי סלעים שהיו חסרי צורה מוגדרת במקור הופכים להיות חלוקי נחלים מעוגלים כתוצאה משחיקתם על ידי המגע שלהם זה בזה או עם קרקעית ודפנות ערוץ הנחל.
אם כן, אנחנו מדברים בסעיף זה על שני תהליכים:
1. הובלת גושי סלעים בערוץ הנחל המכים בדפנות הערוץ והרחבת הערוץ.
 2. הובלת גושי סלעים בערוץ הנחל המכים בדפנות הערוץ והרחבת הערוץ.
- הרוח** עצמה לא עושה לסלע כלום, אבל היא נושאת עמה גרגירי אבק והם ששוחקים את הסלע. יש שני תהליכים:

1. הובלה של גרגירי סלע והיווצרות דיונות
 2. הובלת גרגירי סלע השוחקים את הסלעים.
- הצמחים** משנים את הנוף בעזרת שורשיהם. לחץ מכאני של שורשי הצמח יכול לסדק את הסלעים ולהרחיב סדקים קיימים. הזרע נובט בסדק ששם יש תנאים מעולים – קרקע ושפע מים. עם גדילת הצמח הוא הולך ומרחיב את הסדק.
- אפשר** גם לחלק את התהליכים היוצרים נופים גם לתהליכים כימיים, פיסיקליים וביולוגיים. בחלוקה הזו ניתן, כמובן, להכניס את החלוקה שהצגנו למעלה:
- כימי – המסה
פיסיקאלי – קפיאה, הסעה והובלה, רוח
ביולוגי – צמחים, חזזיות
- כלומר, הכוחות החיצוניים הפועלים ומשנים את נופי כדור הארץ הם מים, רוח, טמפרטורה (לא ממש טיפלנו בזה) – גורמי הבליה. כאשר דיברנו על חשיפת התא המגמתי לפני השטח בגלל גורמי בלייה לזה התכוונו. חיבים כמובן להתייחס גם לכוחות הפנימיים הגורמים לשינויים מורפולוגיים. אלה קשורים ללחץ של מגמה שיכול לגרום ל:
1. קימוט
 2. סידוק
 3. שבירה

כאשר מדברים על תהליכים שמשנים את נופי כדור הארץ אנחנו מדברים על שילוב של תהליכים חיצוניים ופנימיים. לכן נופי כדור הארץ הם תוצאה של קיום שווי משקל דינמי בין כוחות פנימיים לכוחות חיצוניים. אין דבר כזה שזה רק כוחות חיצוניים או רק כוחות פנימיים.

בפועל בשטח יש כל הזמן מאבק פנימי בין הכוחות הללו. הכוחות הפנימיים לוחצים כלפי מעלה – לחץ של מגמה. הכוחות החיצוניים שפועלים כלפי מטה מייצבים את הלחץ הזה. הכוחות הפנימיים הופכים את הנוף לקיצוני, משונן, ואילו הכוחות החיצוניים מיישרים את השטח, פועלים לעידון הנוף ולהתעגלותו. מכאן, שבהסתכלות רחבה על שטח גדול אפשר לדעת מי ניצח במאבק הזה בשטח המסוים הזה.

לדוגמה, במישורי אוקראינה ברור שמי שניצח היו הכוחות החיצוניים. לעומת זאת בהרי האלפים הכוחות הפנימיים הם שניצחו. בישראל, שהנוף השולט בה הוא של הרים ועמקים ולא של מישורים, מי שמכתיב את הנוף אלו הם הכוחות הפנימיים. אם היו אלה הכוחות החיצוניים ששולטים ישראל הייתה הופכת למישור, אבל זה לא ככה.

אזורים מישוריים (למשל, משטחי גידוע) הם עדות להפסקה ממושכת של פעולת הכוחות הפנימיים ואז מי שעובד כל הזמן ומנצח הם הכוחות החיצוניים. לעומת זאת, קמרים וקערים הם תוצאה של כוחות פנימיים. למשל בקע הירדן אצלנו הוא פועלם של כוחות פנימיים.

הרי יהודה – חתך ממערב למזרח – קירטון, גיר, דולומיט, חוואר ובסוף שוב דולומיט. בראש הקמט חשופות כיום שכבות עתיקות. השכבות הקירטוניות הצעירות שהיו במקור מעליהן נסחפו מראש הקמר והן נחשפות היום רק בשוליו – בשפלה ובעמק הירדן.

בשער הגיא ניתן לראות את נטיית השכבות של הקמר (כוון הירידה) ממזרח למערב, אחר כך באזור אבו גוש הן אופקיות, ומזרחה משם הן כבר נטויות (משתפלות) מזרחה

סלעי המשקע הימיים

מוצא סלעי המשקע הימיים

היכן כל החומר החסר בעמקי הנחלים?
רוב החומר מגיע לים בהסעה של מינרלים על ידי נהרות ועל ידי רוח ומושקע שם על קרקעית הים. זה תהליך המתרחש על פני מיליוני שנים. מיליארדי טונות של חומר הושקעו שם.
איזה נופים יש לנו? נופים ים ויבשה.

היבשה עשויה מסלעים – צירוף טבעי של מינרלים. עליהם פועלים תהליכי בלייה שמפוררים אותם (הכוחות החיצוניים, לא הפנימיים) ותהליכי הסעה ע"י רוח ומים.

בצר – ריכוז של מינרל מסוים למשל, ברזל החומר שמובל אל הים או לכל גוף מים איר מסתדר על קרקעיתו בשכבות אופקיות. כל חומר שוקע בקצב התלוי במשקלו הסגולי. קודם ישקעו אלה הכבדים יותר ובסוף הקלים (אפשר להדגים את זה בקלות בערבוב קרקע עם מים בבקבוק שקוף).

מה שמובל לאגן השקיעה הם רסיסי סלעים, היינו מינרלים, המינרלים הללו מובלים במצב של פירורי סלע או במצב מומס.

חוץ ממינרלים שוקע בים כל מה שחי בו – חי וצומח. כל אחד שוקע כאשר הוא מת. עיקר הביו-מסה ששוקעת בים היא פלנקטון

פלנקטון – בעלי חיים וצמחים זעירים, לרוב מיקרוסקופיים, החיים בתוך גופי מים – מימים גדולים ועד לשלולית הכי קטנה. אפילו בים במלח יש מעט פלנקטון.

בתוך הים יש גם בעלי חיים גדולים יותר – צדפות, דגים, אבל מבחינת המסה שלהם הם בעלי חשיבות קטנה יותר.

יש מיני פלנקטון שיש להם שלד (פנימי או חיצוני) שעשויים להיות בנויים ממינרלים שונים. למשל רדיולריות (בעברית קרנוניות) הן סוג של בע"ח פלנקטוני חד-תאי ששלדם עשוי מקוורץ SiO_2 , גם הדיאטומאות – אצות פלנקטוניות - מרכיבן העיקרי הוא קוורץ.

סוג אחר – פורמניפרות (בעברית חורריות) – בע"ח פלנקטוני חד-תאי עם שלד מחורר עשוי קלציט. למה ששוקע על קרקעית הים קוראים בוצה. במצב הראשוני שלה זה אוסף של מספר רכיבים: מינרלים שמקורם בפרורי סלעים שהובלו מהיבשה, שלדי בע"ח ימיים ושלדי פלנקטון (ממקור צמחי או חי). הכול מעורב במי ים שמכילים מינרלים מומסים.

כל אלף שנים מצטברת בממוצע בוצה בעובי של 3 ס"מ. זה נותן 3 מטר במאה אלף שנים, 30 מטר במיליון שנה, ו-300 מטר בעשרה מיליון שנים.

לחץ השכבות העליונות ועמוד המים שמעליהן גורם לדחיסה של השכבות התחתונות של הבוצה וליציאת מים מהן עד שריכוז המים בקרקעית הבוצה יורד מכ-60% ל-10%. בסופו של דבר המינרלים שהיו בבוצה במצב מומס (היינו התפרקו לרכיביהם), למשל מלח בישול או קוורץ, יתגבשו מחדש. לתהליך הזה קוראים ליתפיקציה, הפיכה לסלע.

הסלעים שנוצרים בקרקעית הים הם: חוואר, קירטון, גיר, דולומיט וצור. אלו נוצרים בצורה של שכבות אופקיות שאחר כך נחשפות אל פני השטח בתהליך שמרים את קרקעית הים ויוצר איים יבשתיים. התהליך הזה נובע מפעולתם של כוחות פנימיים הנוצרים כתוצאה מלחץ כלפי מעלה של מגמה הנמצאת בעומק. כך מקבלים על פני השטח שיכוב מקומט של סלעי משקע ימיים.

אחת הסיבות לשוני בהרכב המינרלי של סלעי המשקע זה סוג הפלנקטון שבונה את הסלע. הרכיב העיקרי בסלע הקירטון הם הפורמניפרות. מאחר והם מיקרוסקופיים לא רואים אותם בעין, רק במיקרוסקופ. בגיר, לעומת זאת, רואים הרבה פעמים מאובנים גדולים יחסית – צדפות, שבלולים, בכל מקום בכדור הארץ שנמצא סלעים המסודרים שכבות, בכל סידור שהוא במרחב – מקומטות, נטויות, אופקיות – וכתוצאה מכך הם מאובנים של בעלי חיים ימיים, משמעות הדבר שהם נוצרו בשכבות אופקיות על קרקעית ים כלשהו.

כך לדוגמה, סלעי הרי יהודה נוצרו בעבר בצורת שכבות אופקיות מתחת לפני הים. כנ"ל האלפים. אחר כך הם קומטו, והורמו מעל פני הים.

מדוע נוצרים בים סוגי סלעים שונים ?

השינוי בסוג הסלע הוא תוצאה בעיקר של הרכב שונה של הבוצה. כך המרכיב העיקרי של סלעי המשקע המוכרים לנו בארץ הם שלדי בעלי חיים ימיים. אם יש תקופה שבים יש הרבה מאד רדיולריות ודיאטומאות ייווצר בו סלע צור. בתקופה אחרת שיש בים הזה הרבה חורריות ייווצר בעיקר קירטון. מאחר והם מיקרוסקופיים לא רואים אותם בעין, רק במיקרוסקופ. בגיר, לעומת זאת, רואים הרבה פעמים מאובנים גדולים יחסית – צדפות, שבלולים, אמוניטים וכיו"ב. כל שינוי בסוג בעלי החיים השוקע על קרקעית הים יכול להביא לשינוי בסוג הסלע שנוצר.

בנוסף לרכיב הביו-אורגאני יש גם מרכיב מינרלי אנאורגאני המומס במים, שגם הוא יכול להשתנות ולהביא לשינוי הסלע הנוצר, אבל המרכיב הדומיננטי הוא המרכיב האורגאני.

מהם הגורמים המביאים לשינוי סוגי בעלי החיים שבים? נשווה לדוגמה את הים התיכון לים סוף, כאשר הראשון הוא ממש מדבר ימי בהשוואה לשני. המרחק הגיאוגרפי ביניהם הוא זניח, אז איך חיים בהם בעלי חיים כל כך שונים? זו תוצאה ישירה של השינוי במאפיינים של שני הימים האלה – טמפרטורה, מליחות, עומק וכ"ו.

מאפיינים	הים התיכון	ים סוף
מליחות	3.6%	4.0%
טמפרטורת מינימום	15	20
עומק	רדוד	300 מטר

באותו אופן שבעלי החיים שונים בימים השונים הללו גם בים יקר גם בים יחיד שבו ישתנו התנאים. מה יכול להביא להשתנות התנאים בים? יש לנו תהליכים הגורמים לשינוי אקלים. הדור שלנו חווה שינוי כזה היום. כשהעולם מתחמם גם הימים מתחממים והמליחות בהם עולה. כל שינוי באקלים מביא לשינוי בסוג בעלי החיים והצמחים החיים בים.

גורם נוסף – הים התיכון לפני 5-6 מיליוני שנה נסגר באזור מיצר גיברלטר (האירוע המסיני). הים הזה לא ממש עשיר בנחלים ולכן ההתאידות ממנו גברה על שפיעת המים אליו והוא התייבש. בתהליך ההתייבשות

התחילו לשקוע מינרלים אופוריטים (גם בים המלח היום שוקעים מינרלים, בעיקר מלח וגבס). על קרקעית הים התיכון מוצאים שכבות עבות של מלח וגבס, מינרלים ששוקעים אך ורק בים שמתייבש. אם כך, לא רק שינויי אקלים משפיעים על סוג סלעי המשקע הימי הנוצרים אלא גם שינויים פיזיים באגן השקיעה כמו מאזן המים שבו. האם הסלע התחתון בחתך צריך תמיד להיות הקשה ביותר (בגלל שהוא נלחץ על ידי הסלעים שמעליו)? ממש לא. אין קשר בין קושי הסלע למיקומו בעמודת הסלעים. קושי הסלע תלוי בהרכב המינרלי שלו. לדוגמה, מה שבנוי מקוורץ תמיד יהיה קשה יותר ממה שבנוי מקלציט.

מיון ותכונות של סלעי משקע ימיים

קירטון (Chalk) – סלע רך המתפורר ביד. זה הגיר שאתו היו כותבים על לוחות. בנוי בעיקר משלדי הקלציט של פורמניפרה. אלה, כאמור, שלדים מיקרוסקופיים ולכן קשה ללא מיקרוסקופ להבחין בהם בסלע. **גיר (Limestone)** – סלע קשה עשוי קלציט שמכיל הרבה מאובנים גדולים שניתן פעמים רבות לראותם בעין. **דולומיט** – לרוב קשה מגיר, מכיל בנוסף לגיר גם מגנזיום. **צור (Flint)** – הקשה מבין הסלעים הללו. האדם הקדמון עשה ממנו להבים וסכינים.

סלעי משקע ימיים רכים אחרים:

חואר (Marl) – סלע משקע ימי רך שעשוי 50% חרסיות ממוצא יבשתי ו-50% קלציט ממקור פלנקטוני. מצוי, למשל, בהרי יהודה (חואר מוצא). משקעי ימת הלשון, שנקראים בטעות "חואר הלשון", אינם חואר אמיתי מאחר והם אינם אחידים בהרכבם אלא בנויים מחילופי שכבות דקות של חרסיות וארגוניט (מינרל הזהה בהרכבו הכימי לקלציט אך נעדר מבנה גבישי).

פוספוריט – סלע משקע ימי עשיר בתחמוצת זרחן (P2O5) הנכרה בנגב לשימושים מסחריים, בעיקר של ייצור דשנים זרחניים.

ליטומן – סלע חוארי עשיר בחומר אורגני. נקרא גם "פצלי שמן" כלומר, יש לנו סלעים קשים וסלעים רכים. אין קשר בין קושי הסלע ומיקומו בחתך הסלעים. מה שבנוי מקוורץ תמיד יהיה הכי קשה ולא חשוב מה מיקומו בחתך הסלעים. זאת אומרת שאנו אומרים בעצם ש-

1. סדר השכבות אינו קבוע. הוא נקבע על ידי התנאים ששררו בים ועל ידי מה ששקע בקרקעית
2. קושי השכבות אינו תלוי במיקומו בחתך הסלעים. הוא פועל יוצא של ההרכב המינרלוגי של הסלע.

הנארי הינו קרום גירי לבנבן ונוקשה הנוצר על סלעים נקבוביים, בעיקר על קירטון (וחואר) בתנאים אקלימיים צחיחים למחצה. בשפלה הוא נמצא רק על פני הקירטון הבונה את גבעות השפלה ואיננו נמצא מעל הקירטון שבעמקים, מה שמוציא מכלל אפשרות את היווצרותו בים. הנארי נוצר ככל הנראה מהקירטון שמתחתיו אחרי שזה כבר התקמט ונחשף מעל פני הים. בשל קושי הוא בונה את התקרות של מערות רבות ובורות מים בגבעות השפלה הקירטוניות.

תהליך היווצרותו שנוי במחלוקת. יש שתי תיאוריות מרכזיות:

פיקארד – חשב שהנארי נוצר מעליה נימית של קלציט שהומס בתקופה גשומה והתגבש מחדש על פני השטח בעונה היבשה לאחר התאדות המים בהם היה מומס. התגבשות זו מילאה את נקבוביות הקירטון ויצרה כך כיסוי גירי קשה.

דן וגולדברג הראו שהנארי נמצא רק באזורים בהם היחס בין כמות המשקעים לטמפרטורה הוא בין 15 ל-30. כך הסבירו את המצאות הנארי בשפלה אבל לא בנגב ולא בגליל העליון. הם רואים בנארי חלק מסלע הקירטון המקורי (שכולל גם מאובנים) שעובר שינוי באזורים בהם מקדם היחס בתחום המתאים.

ראינו שחומרים מינרלים מובלים ומושקעים מהיבשה אל הים בתהליך של הסעה. על קרקעית הים מושקעים גם שרידי בעלי חיים וצמחים, כאשר יכולים להיות צירופים שונים של מיני בעלי החיים והצמחים.

צירוף המרכיבים ששקעו על קרקעית הים נקרא בוצה. הבוצה הזו עוברת תהליכים של דחיסה (בלחץ השכבות ועמוד המים שמעליה) ואחר כך היא מתגבשת לסלע בתהליכי הדבקה ומילוט הנקראים ליתפיקציה.

סדר השכבות שנוצרות תלוי בשינויים שחלים לאורך הזמן בים. בכל מצב שוקע חומר אחר. כאמור, אין קשר בין מיקום הסלע בחתך לקושי שלו כי קושי זה הוא פועל יוצא של ההרכב הכימי של הסלע בלבד.

סלע הדולומיט

במה שונה סלע הדולומיט מסלע הגיר ?

גיר בנוי בעיקר מקלציט. קירטון – מארגוניט (שהוא בעל נוסחה כימית הזהה לקלציט אך בעל מבנה גבישי שונה). דולומיט בנוי בעיקר מהמינרל דולומיט שהמרכיב העיקרי בו הוא מגנזיום. לכן דולומיט קשה יותר מגיר, ואינו תוסס במגע עם חומצה מלחית.

מבחינים בין דולומיט ראשוני – כזה שנוצר באופן כימי מתמיסה רוויה במינרל דולומיט מיד עם התמצקות הסלע לבין דולומיט משני – כזה שנוצר מחדירת דולומיט לסלעים קרבונאטיים והחלפת המינרל קלציט במינרל דולומיט בשלדים גירניים של בעלי חיים מתים ששקעו לקרקעית הים. תהליך זה נקרא דולומיטיזציה.

הבעיה עם דולומיטים היא שהיום אין כמעט היווצרות שלהם. יש אולי מקום אחד או שניים מאד מיוחדים בעולם בהם הם נוצרים היום. אין היום הסבר טוב לכמויות האדירות של דולומיטים שנמצאות בעולם. בעומק הים יש שדות של דולומיט, לא ברור מה תהליך היווצרותם. יש השערה שזה קשור בטמפרטורה מעט גבוהה יותר מזו שבה מתגבש קלציט, אך זה לא לגמרי ברור. תהליכי היצירה של דולומיט (וגם של צור) לא לגמרי ברורים.

במה שונה הסלע דולומיט מהמינרל דולומיט?

המינרל דולומיט מתגבש באופן טבעי, וכמו כל מינרל אין בו רכיבים אורגניים. בסלע דולומיט, המורכב ברובו מהמינרל דולומיט, יש גם מאובנים (לכן הוא סלע משקע ימי) ששלדיהם עשויים אף הם דולומיט. זאת, למרות שאין בטבע בעלי חיים בעלי שלד שעשוי מהמינרל דולומיט:

התנאים להיווצרות סלע דולומיט הם:

1. ים מאד רדוד – עד 3 מטר עומק או בלגונה (שבהגדרה עומקה תמיד רדוד) שבו נוצר סלע גיר.
 2. התפתחות תהליך דולומיטיזציה שבו המגנזיום מחליף את היסוד סידן שהיה במקור בסלע הגיר שהופך בכך לסלע דולומיט.
- כלומר, חלק מסלעי הדולומיט של היום היו במקורם סלעי גיר שעברו דולומיטיזציה. ההחלפה מתרחשת בעיקר במים אבל גם ביבשה!

סלע הצור (flint, chert)

סלע משקע ימי, בגוונים מאפור עד שחור, בעל קשיות גבוהה (שאפשרה שימוש בו ככלי עבודה של האדם הקדמון). מורכב מהמינרל קוורץ בלבד (אינו תוסס כי אין בו קלציט) אבל הוא חסר את המבנה הגבישי המרחבי של הקוורץ.

לעיתים קרובות מוצאים בו מאובנים מצוררים (מאובנים ששלדם עשוי מקוורץ), לכן גם הצור הוא סלע משקע ימי. בנוסף, הופעתו השכיחה כשכבות (בדרך כלל דקות), עדשות, עורקים וגידים בין שכבות של סלעי משקע ימיים אחרים – קירטון, גיר ודולומיט, אף היא מרמזת על השתייכותו לקבוצת סלעי המשקע הימיים. בגיאולוגיה יש כלל שאומר שההווה הוא המפתח לעבר. חלק מהתהליכים הגיאולוגיים הרי נוצרו לפני מיליוני שנים ואף אחד לא היה נוכח בעת התרחשותם. בנוסף, כדי לעקוב אחרי תהליך גיאולוגי, שהוא איטי מאד מטבעו, צריך לחיות אלפי ומיליוני שנים.

לכן, מאחר ואיש לא ראה תהליך היווצרות של סלעים (פרט להיווצרותם של בזלות חדשות) אנתנו מבינים את העבר על פי מה שרואים היום. הבעיה עם סלע הצור היא שהוא לא נוצר באופן טבעי היום בים רדוד אלא רק בעומק האוקיינוס, ולכן לא ברור לגמרי איך הוא נוצר בטבע בעבר. זאת, בניגוד, למשל, לגיר שכן נוצר היום. לדוגמה, בבריכת השמש שליד טאבה ניתן היה לראות איך נוצר גיר בזמן אמת.

אנחנו יודעים היום די טוב מה מצטבר בקרקעית הים בכל מקום. גם כי קדחו בהמון מקומות בים וגם כי מכירים את ההרכב הכימי של מי הים. לכן אנחנו יכולים לקבוע בוודאות גבוהה מתי יכול לשקוע כל סוג של סלע משקע. למשל, מבחינה כימית הים היום רווי קלציט וזו לא מתגבשת לסלע גיר בצורה ספונטאנית. רק יצורים חיים מסוגלים היום לרכז בתהליך ביולוגי את הקלציט שבמי הים לשם בניית שלדיהם. בתנאים רגילים לא נקבל היום שקיעה של קלציט לא בים ולא ביבשה, פרט לחללים רוויים בדו תחמוצת הפחמן שם מתגבשים נטיפים ולטף נחלים.

יודעים גם שבלחצים של כ-250 אטמוספירות, בערך עומק של 2500 מ', המים מתחילים להמיס קלציט מגובשת. למשל בחלקים העליונים של מדרונות הרכסים המרכזי אוקייאניים אין יותר קלציט ויש רק צור. הלחץ הגבוה מונע היווצרות של גיר בעומק.

היום יש צור בקרקעית הים העמוק בעיקר סביב קו המשווה. אין היום בשום מקום בעולם השקעה של צור בים רדוד.

חלק גדול מהצור המוכר לנו הוא צור ממוצא ביוגני – שלדים של בעלי חיים שחלקם כבר לא חי היום. ייתכן שבעלי החיים האלה הוכחדו. בצור שאנחנו מכירים מאד נדיר למצוא מאובנים, אבל קצת מצאו – אצות צורניות - דיאטומות ורדיולרות. גם היום יש כאלה, אבל הן חיות רק בעומקים באזורים המשווניים. לא ברור איך נוצר צור של ים רדוד.

הבעיה של הצור היא כפולה – לא רק איך שקע הצור בעבר בים רדוד אלא גם איפה הקרבונאט שהיה שם איתו. הים היה עשיר לא רק בצור אלא גם בקלציט קרבונאט ולא ברור מדוע שקעו השלדים הצורניים של בעלי החיים ואין זכר לשלדים הגירניים של מקביליהם ושכניהם לאותו ים.

רוב ההשערות הולכות בכיוון הביולוגי – שהיו יצורים שחיו במים רדודים וידעו להשקיע צור אבל הם נכחדו ולא שרדו לימינו.

יש רעיונות שונים לדרך בה נוצר הצור. הדעה המקובלת היא ע"י שמקורו בשלדם צורניים של רדיולרות ודיאטומות, אבל לא ממש מבינים איך הקוורץ שבשלדים האלה מקבל את הצורה האופאלית (חסרת הגביש) המאפיינת את סלע הצור.

תהליך אחר בו יכול, כנראה, להיווצר צור הוא תהליך של התגבשות כימית שבו מתגבש סלע הצור מתמיסה רווית סיליקה. גם פרטי התהליך הזה לא ברורים לגמרי.

תהליך אפשרי שלישי – צירור - תהליך אנאלוגי לתהליך הדולומיטיזציה שבו קוורץ שמוסס במים (שמקורו בבליית סלעים עשירים בצורן כמו גרניט) מחליף את הקלציט בסלע גירני. במקרה זה ישתמרו לפעמים בסלע הצור שנוצר גם מאובנים (עשויים כעת צור) של בעלי חיים ששלדם המקורי היה עשוי מגיר.

איך הגיעו סלעי המשקע הימיים להיות הרים יבשתיים כדוגמת הרי יהודה?

לחצים פנימיים מתחילים להרים את השכבות בעומק הים עד שמקבלים אי הבולט מפני הים למעלה. כלומר, הרי יהודה, הרי הגליל והרי הנגב היו פעם איים. על האיים הללו מתחילים לעבוד הכוחות החיצוניים ששוחקים את השכבות העליונות ומחזירים את החומר המרכיב אותן אל הים. שחיקת הכוחות החיצוניים יכולה ליצור תופעות מיוחדות כמו משטחי גידוד המתבטאים בהרי שולחן או מכתשים אירוזיביים כדוגמת אלו שבנגב.

תפרוסת סלעי המשקע הימיים בישראל

מפה גיאולוגית של ארץ ישראל:

גיר ודולומיט – מסומנים בירוק
קירטון – מסומן בצהוב.

רוב רובה של ארץ ישראל היה מכוסה לאורך רוב ההיסטוריה הגאולוגית בים. לכן, רוב הסלעים החשופים היום על פני השטח בארץ הם סלעי משקע ימיים. הם שיוצרים את הנוף ההררי של ארץ ישראל. רק באילת הסלעים שכיסו במקור את הגרניטים החשופים היום לא היו בהכרח סלעי משקע ימיים, ולכן לא ניתן לקבוע שגם אזור אילת היה מוצף ים. מאיפה הגיע החומר ששקע בקרקעית הים והתגבש שם לסלעי משקע? מהרים אחרים שהיו בשולי הים ואינם עוד. זאת אומרת, שהנופים של היום אינם זהים בהכרח לנופים הקדומים. הנופים היום הם צעירים. בעבר היו פה נופים אחרים לגמרי. זה גם אומר שבעתיד ארץ ישראל תיראה שונה לחלוטין. שחיקה של סלע מסוג אחד והסעת חומר הבלייה שלו לים לא בהכרח מביאה להיווצרות אותו סוג סלע בים! כל הזמן המינרלים יוצרים סלעים שונים שאין להם קשר ברור לסוג הסלעים המקוריים שנשחקו ושמינרליהם הובלו לים. ברור מאליו, לדוגמא, שבלית סלע יסוד לא תביא ליצירת סלע יסוד במים, אבל זה נכון גם לתהליך בלייה של סלע משקע ימי.

סלעי המשקע היבשתיים

כאשר תא מגמתי נחשף לפני השטח הוא מתחיל לעבור תהליכי בלייה. העמידות של המינרלים שבו לתהליכי הבלייה אינה אחידה. לכל מינרל יש מה שנקרא "ערכיות מורפולוגית" משלו. כל מינרל עמיד במידה שונה לתהליכי בלייה.

מהן התכונות הנדרשות למינרל כדי להיות בעל ערכיות מורפולוגית גבוהה? הוא צריך להיות עמיד למסיקות במים ובעל קושי גבוה (כלומר עמיד גם בתהליכי שחיקה פיזיים). בגרניט המינרל בעל הערכיות המורפולוגית הגבוהה ביותר הוא הקוורץ שהוא גם לא מסיס (זכוכית) וגם בעל הקושי הגבוה ביותר (שימש לייצור כלי צור). לכן הקוורץ לא מתבלה. לעומת זאת, שני הרכיבים האחרים של הגרניט - הפלדספאר והמיקה - כן יתבלו, ויהפכו למינרלים חרסתיים שגריריים זעירים ביותר כדוגמת הקאוליניט או המונטמורילוניט. בתהליך הבלייה של גרניט הקוורץ ישרוד כקוורץ אבל יעבור שינוי צורה. במקור הוא בעל גביש מנסרתי עם פיאות מסודרות שלאט לאט נשחקות בתהליך הבלייה. מה שנקבל זה קוורץ מעוגל, כשמידת ההתעגלות שלו תגדל ככל שיוסע רחוק יותר על ידי המים והרוח. תוך כדי ההסעה גרירי הקוורץ נעשים גם קטנים וקטנים. בשלב מסוים הם נעדרים ומתחילים לקבל ביבשה ערימות גרירי קוורץ - חול קוורצי.

לוגריי קוורץ המוסעים מצטרפים גם גרירי מיקה, אבל אלו לא רק נשחקים אלא גם מגיבים (מתבלים) כימית עם ע"י הסביבה. הברזל שבמיקה מתחמצן ונוצרות תחמוצות ברזל (חלודה) כמו המאטיט (Fe₂O₃) או לימוניט בצבעים שונים, לרוב באדום או צהוב. זו עוטפת את גרירי הקוורץ ומהווה חומר מלכד בינם לבין עצמם. הגוש הנוצר יהיה סלע משקע יבשתי צבעוני - אבן חול צבעונית.

מקור שני לתחמוצת הברזל המלכדת את גרירי הקוורץ הם מי תהום המכילים ברזל מומס שעולים בעליה נימית לתוך ערימות הקוורץ. גם כאן מה שמתקבל זה סלע צבעוני שרובו עשוי קוורץ - אבן חול. היא זו שיוצרת בבלייתה את החולות הצבעוניים שבמכתשים בנגב. מקור אבן החול שבמכתשים הוא גרניט מהמסיב הערבו נובי.

איך להמחיש למודרכים שגרירי הקוורץ עטופים בתחמוצת ברזל? דרך אחת - לפרור גרניט על ניר ולהניע מגנט מתחת לניר. גרירי הגרניט יתחילו להסתדר לפי קווי השדה המגנטי. דרך שנייה - למלא מבחנה בחול צבעוני ובמים, לנער (מקבלים מים אדומים), לשפוך את המים ולהניח את החול הרטוב על מצע שחור. בהתבוננות בזכוכית מגדלת רואים שגריריים אלה הם ממש חול ים - לבן. מה שנשאר אלו הם גרירי הקוורץ שנשטפה מהם תחמוצת הברזל.

תפוצת אבני החול בישראל

אבן חול תמצא פעמים רבות ליד גרניטים חשופים על פני השטח (למשל אילת, מזרח סיני). מקורה בבליית הגרניטים. במכתשים יש שכבות אבן חול בין שכבות של סלעי משקע ימיים, מה שמעיד על תקופות של הצפה ונסיגה לסירוגין של ים.

באבן חול יבשתית עיקר המאובנים יהיו של צמחים, אבל בארץ מצאו שלד של דינוזאור באבן החול במכתש הקטן. (במחלקה לגיאולוגיה באוניברסיטת בן גוריון מוצג שלד של לטאה ענקית בשם מוזאזאורוס שנמצא בסלע פוספוריט בנחל צין).

אבן חול בישראל נמצאת בשלושת המכתשים, בתנע, באילת וכן במזרח סיני ובעבר הירדן (פטרה). כל פטרה חצובה באבן חול שהשתמרה היטב בגלל האקלים המדברי היבש.

הסלע האדום בפטרה וסביבתה אדום כי אחוז החומר הברזלי המלכד שם גבוה (וזה סיבה נוספת לכך שהעמידות של אבן החול בירדן היא די גבוהה).

אבן החול היא סוג אחר של סלע משקע. החלוקה המקובלת של סלעי המשקע היא לסלעי משקע ימיים ויבשתיים. זו לא חלוקה גיאולוגית (שנמצאת במצגות) אלא חלוקה עממית מקובלת.

סלעי המשקע הימיים - גיר, קירטון, דולומיט, צור

סלעי משקע יבשתיים - אבן חול, כורכר, קונגלומרט

תוספת חיוניות - החלוקה הגאולוגית המקובלת של סלעי משקע היא לסלעים קלסטיים (עשויים גריריים), סלעים ביוגניים (שמוצאם בשלדי בע"ח וצמחים) וסלעי התאדות:

סלעים קלסטיים - קונגלומרט, אבן חול, כורכר וחרסיות. מהם דיברנו עד כה רק על אבן החול

סלעים ביוגניים - גיר, דולומיט, קירטון, צור (וגם חוואר)

סלעי התאידות - מלח וגבס - לא נעסוק בהם בקורס הזה.

סלעים מותמרים - מטמורפיים

תא מגמתי נוזלי חודר לשכבת סלע קיימת, למשל גיר או אבן חול. הטמפרטורה שלו היא נגיד כ- 1000° C. סלע הסביבה הכולא אותו מכיל מינרלים שמתפרקים בטמפרטורה הזו, למשל קלציט או קוורץ. הסלע מותך והמינרלים האלה נופלים לתוך התא המגמתי. כלומר, התא המגמתי כעת יכלול גם חומרים שנוצרו ביבשה.

לא כל סלע הסביבה יותך. ככל שמתרחקים מדפנות התא המגמתי הטמפרטורה יורדת, וסלע הסביבה יכול לשמור יותר ויותר על מוצקותו ועל המינרלים שבו. אלא שכעת הטמפרטורה שלו גבוהה מהמקור, נניח שעלתה מ-150°C (לסלע בעומק של 5 ק"מ) ל-250°C. הסלע לא מותך אבל הוא נתון כעת לתנאי טמפרטורה גבוהה וגם ללחץ גבוה (שנובע מלחץ התא המגמתי על סביבתו). הלחץ והטמפרטורה הגבוהים מביאים ל"אפיית" סלע הסביבה ולשינוי בהרכבו המינרלוגי ובצורתו.

- מינרלים מסוימים משתנים והופכים לאחרים. נוצרים מינרלים חדשים וההרכב המינרלוגי של סלע הסביבה משתנה
 - הלחץ משנה את הסיידור המרחבי של גבישי המינרלים המקוריים ששומרים על הרכבם הכימי אבל לא על צורתם המרחבית.
- לדוגמה, סלע הגיר (או דולומיט) יהפך לסלע חדש – שיש. אבן החול תיהפך לסלע חדש – קוורציט, פחמן נקי יהפוך ליהלום, וכו'.
- הסלעים עוברים כך תהליך של התמרה, שינוי. התהליך הזה מתרחש במצב מוצק. הוא לא מערב התכה של סלע הסביבה.
- "שיש מטבחים" הוא בעצם גרניט מלוטש. בשיש אמיתי אין בכלל קוורץ, רק קלציט שעברה התמרה. "שיש חברון" הוא גיר מלוטש. "שיש פקיעין" הוא דולומיט מלוטש. רק ליד חפציבה יש מחצבה של שיש אמיתי (דולומיט מותמר). שיש זה סלע מאד נדיר באזורנו, למרות שיש שכבות שיש בנפחים אדירים (הרים של שיש) במקומות אחרים כמו באיטליה או באנטוליה. אלה היו בעבר הרי גיר או דולומיט שעברו התמרה.
- שיש** – בעל גרגירים עדינים, רך יחסית אבל יחד עם זאת עמיד. פעמים רבות בכנסיות יש לוחות שיש מגולפים. זה די יקר כי זה מגיע מרחוק, וגם רצפות שיש יש יחסית מעט. כותרות העמודים בדרך כלל עשויות משיש כי אי אפשר לעצב אותם בצורה עמידה מטיח. העמודים עצמם בד"כ עשויים גיר מטוייח. רצפות של כנסות עשירות ייעשו בשיש.
- קוורציט** – האתר המפורסם ביותר בארץ - הנגריה במכתש רמון. כל מנסרה כזו שנמצאת שם הייתה בעבר גוש של אבן חול ועברה התמרה.
- הרי אילת** – חלק גדול מהרי אילת הם סלעים מטמורפיים שמוצאם בבזלות ובסלעי משקע שהיו על קרקעית אוקיינוס התיטיס הקדום וסלעי יסוד שהיו מתחת לקרום. הם כוללים בעיקר גנייס – גרניט שעבר התמרה (והמינרלים שלו הסתדרו בצורה מקבילה לכוון הלחץ ולכן גם אחד לשני ויצרו דגם של פסים) - ושיסט/צפחה – שהמקור הראשוני שלה היו פצלים או חרסיות שהיו על קרקעית האוקיינוס הקדום. בשיסט הלחץ סידר את המינרלים בכיוון ניצב לו ולכן הסלע הוא בעל מבנה של לוחות דקים.

תרשים זרימה :

מגמה עולה מהאסתנוספרה ויוצרת סלעי יסוד

בליה + הסעה = אירוזיה

אירוזיה + השקעה = סלעי משקע (ימיים או יבשתיים)

דרך היווצרות הקרקעות - פדולוגיה

נעסוק בנושא בגישת החקר והגילוי המודרך. שאלת המחקר תהיה – כיצד נוצרת קרקע שלב א - איסוף נתונים (תצפית): תצפית במאקרו, תצפית במיקרו שלב ב – ניתוח הנתונים והעלאת השערת מחקר

עומדים מול חתך מצוקי של סלע שמעליו יש שכבת קרקע דקה.

תצפית מאקרו – מבחינים בחתך בשלושה אזורים שונים:

אזור A – האזור התחתון הקרוב לסלע האם. מאופיין בגושי סלעים גדולים עם סדקים ביניהם

אזור B – מעל אזור A – גושי סלעים קטנים וביניהם אדמה

אזור C – האזור העליון – קרקע אדמה + צמחיה

רואים שככל שעולים כלפי מעלה גודל גושי הסלע קטן והמרחק ביניהם קטן אף הוא.

תצפית מיקרו – בדיקה עם חומצה מלחית 5% (יש בסופר עם 10% ואפשר לדלל)

תסיסה מזהה קלציט. רואים שיש תסיסה גם באזור A וגם באזור B ובעיקר יש תסיסה באזור C – בקרקע.

כלומר בכל אזור יש לפחות מינרל אחד – קלציט.

מסקנה - קרקע היא תוצר בלייה של סלע

קרקע מכילה מינרלים שהם תוצרי התפוררות של סלע (50%), חלקי צמחים וחומר אורגני (עד 10%), מים

(באחוזים משתנים) ואוויר (אחוזים משתנים).

ההבדל המשמעותי בין סלע לקרקע הוא שבקרקע אחוזי המרכיבים השונים משתנים כל הזמן, אפילו בטווח

של שעות (למשל אחרי גשם).

כל סלע יוצר סוג אופייני של קרקע:

סלע גיר – יוצר אדמת טרה רוסה אדומה שהיא קרקע חרסיתית. למרות שהסלע הוא בעיקרו לבן האדמה

היא אדומה או חומה-אדומה. הסיבה העיקרית לצבע האדום היא שיש בה תחמוצת ברזל, על אף שאחוזי

הברזל הוא רק 33%.

בסלע גיר אחוז הקלציט קרוב ל-80%, בטרה רוסה – 4% בלבד. אחוז הקלציט בטרה רוסה צונח כי יש תוספת

משמעותית של קוורץ ושל תחמוצות ברזל ואלומיניום. באדמת טרה רוסה יש כמעט 50% יותר קוורץ מאשר

בסלע הגיר שממנו נוצרה. מקור הקוורץ הנוסף הוא באבק קוורצי שמגיע ממדבר הסהרה (הרחבה בהמשך). יש,

כאמור, גם עליה של 30% בתכולת תחמוצת הברזל והאלומיניום במעבר מהסלע לקרקע.

סלע דולומיט - יוצר אדמת טרה רוסה (שאינה תוססת) המכילה בעיקר דולומיט

קירטון - יוצר אדמת רנדזינה שהיא קרקע גירית בהירה יחסית. בקירטון אחוז הקלציט הוא 90% וברנדזינה

65%.

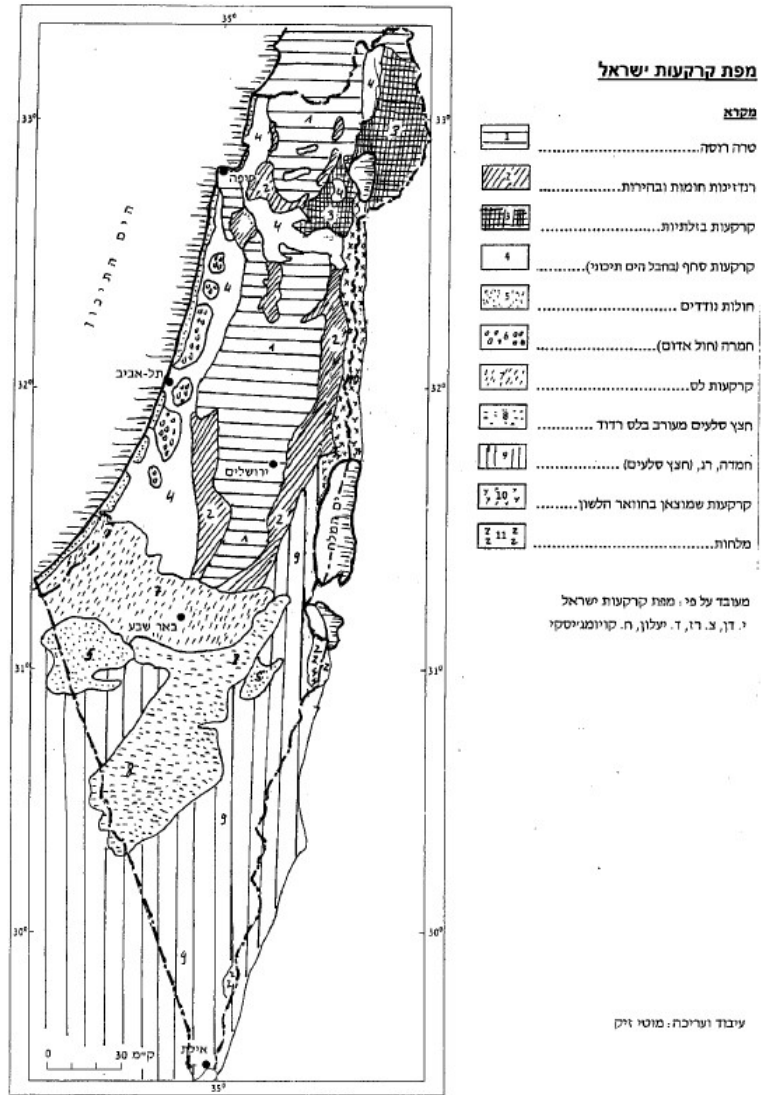
בזלת – יוצרת קרקע בזלתית (שהיא קרקע חרסיתית)

טיפוס קרקע נפוץ נוסף הוא אדמת סחף הנקראת גם קרקע אלוביאלית. זו קרקע הנמצאת בעמקים והיא תוצאה של סחף מכל מיני קרקעות. אין לה מאפיין טיפוסי.

בקרקע בשלה המינרלים הראשונים של הסלע משתנים כימית, ולכן היא לא תכיל את המינרלים הראשוניים שלה בלבד אלא גם מינרלים משניים. למשל, הפלדספאר והמיקה הופכים כך למינרלים חרסיתיים, הקוורץ לא.

קרקע רוויה – קרקע שכל חלליה מלאים במים. מפת הקרקעות בגליל חופפת למפת המסלע. זה תופש בכל מרכז הארץ גם, אבל נשבר באזור הנגב. החוקיות בדבר הקשר בין סלעים וקרקעות מתקיימת בישראל רק באזורי אקלים ים-תיכוני. הסיבה המרכזית לשבר הזה היא ההבדל בכמות המשקעים. כדי שנקבל קרקע בשלה, שבה המינרלים הראשונים עברו למשניים, צריך לפחות 200 מ"מ גשם. לכן, הסיבה שבנגב אין את החוקיות הזו היא המחסור במים.

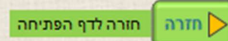
הנגב מכוסה בעיקר בלס ובחמאדה.

טבלת השינוי בהרכב המינרלי במעבר מסלעים לאדמות :

סוג הקרקע	SiO ₂	AL ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃	CaCO ₃	מנרלים אחרים	חומר אורגני
קרקע חולית	90	2	6	0.6	0.4
חמרה	90	5	4	0.6	0.4
טרה - רוסה	57	33	4	2	4
רנדזינה	22	9	65	2	2
קרקע בזלת	60	32	5	1.8	1.2
קרקע לס	61	11	25	2.5	0.5
קרקע סחף	58	28	11	1	2

הרכב כימי ממוצע של סוגי קרקעות שכיחים בישראל (באחוזי משקל)

במעבר מקירטון לרנדזינה – אחוז הקלציט ירד מ-90% ל-65%. ירידה משמעותית אבל עדיין הקלציט היא המרכיב הדומיננטי באדמה זו המסווגת לכן כאדמה גירנית.

במעבר מגיר לטרה-רוסה אחוזי הקלציט יורדים מ-80% ל-4% בטרסה רוסה והאדמה מסווגת לכן כאדמה חרסיתית.

הסיבה המרכזית לירידת ריכוז הקלציט במעבר מסלעי האם לאדמה היא המסת הקלציט ע"י מי גשם. בגיר הסדוק הקלציט המומס מחלחל למי התהום בעומק ולכן יש מעט מאד קלציט באדמה שמעל סלע האם.

בקירטון האטום יחסית למים אין לאן לחלחל, ולכן הקלציט שהתמוסס מיד מתגבש מחדש.

מהיכן מגיעים 33% הברזל לאדמת הטרה רוסה? הם הנותנים לאדמה את צבעה האדום.

ההשערה הייתה שכיוון שרוב הקלציט הומסה ונעלמה, חלה עליה באחוז היחסי של כמות הברזל הקטנה שהייתה בסלע. לזה קראו העשרה. זה כבר לא מקובל היום.

השלמה לנושא הקרקעות :

קרקע זה צירוף טבעי מפורר של מינרלים, אוויר, מים וחומר אורגני המשתנה לאורך זמן. סלע שנשבר נשאר כל הזמן אותו דבר. אם הוא משנה את ההרכב הוא כבר נקרא קרקע.

קרקע הרכבה משתנה כל הזמן – כמות החומר האורגני, כמות המים, כמות האוויר ובעיקר הרכב המינרלים שבה.

מים שבאים במגע עם מינרלים הם הסיבה המרכזית שמנירל אחד הופך לאחר. מיעוט הגשמים בנגב זו הסיבה ששם נשברת החוקיות של היחס הקבוע בין סוג הקרקע לסוג האדמה הנוצרת ממנו.

תהליך התפוררות הסלע לבדו אינו מספיק. צריך את השינוי במינרלים הראשוניים (שמהם בנוי הסלע)

למינרלים שניוניים (Secondary). השינוי הזה מחייב נוכחות של מספיק מים.

אדמות הטרה רוסה והרנדזינה שתיהן מקורן בסלע גיר/קירטון המכיל בעיקר קלציט, אבל הם עברו תהליך שונה של החלפת מינרלים.

המינרלים השניוניים הנוצרים מסלע גיר הם מינרלים חרסיתיים: מונטמורילוניט (חום-אדמדם) וקאוליניט (אדמדם).

רנדזינה וטרה רוסה הן קרקעות שנוצרות באתרן. הן יושבות על הסלע שיצר אותן – קירטון וגיר, בהתאמה. הלס היא קרקע שאינה באתרה. היא קרקע מובלת, בעיקר על ידי רוח. כני"ל קרקע אלוביאלית.

מה השוני בין הרכב הטרה רוסה להרכב הגיר?

גיר - 80%-90% קלציט, 7% קוורץ ו-5% תחמוצות ברזל

טרה רוסה - 5% קלציט, 60% קוורץ ו-10% תחמוצות ברזל, וכל מיני אחרים חרסיתיים.

כלומר בתהליך יצירת הקרקע יורד מאד אחוז הקלציט ועולה אחוז הקוורץ ותחמוצת הברזל (זה מה שגורם להאדמה – ירידת ריכוז הקלציט החיזור ועליה בריכוז תחמוצת הברזל האדומה).

קירטון - 90%-95% קלציט, 5% קוורץ ו-5% אחוז תחמוצות ברזל

רנדזינה - 70% קלציט, 20% קוורץ ו-5% תחמוצות ברזל

ברנדזינה אין שינוי דרמטי בהרכב ביחס לסלע המקור – הקירטון.

לפעמים רנדזינה וטרה רוסה קיימות באותו אזור עם אותם תנאים אקלימיים. מה יכול להסביר במקרה כזה את העובדה שבהרכב הרנדזינה לא חלו שינויים ניכרים ביחס להרכב סלע האם ולעומת זאת בטרסה רוסה כן ?

ברור שצריך לחפש את הסיבה במשהו בתכונות הסלע כי התנאים האקלימיים זהים. מה שונה בסלעים?

הקושי - קירטון רך בהרבה מהגיר.

הקירטון בנוי בעיקר מפורמניפרה, מאובנים חד תאיים ששלדם עשוי קלציט. הגיר, לעומת זאת, בנוי ממאובנים של בעלי חיים גדולים יותר (צדפות, דגים) ששלדם המקורי בנוי מארגוניט (שהרכבו הכימי זהה לקלציט אבל הסיידור הגבישי שלו שונה) שהתגבש לאחר מותם כקלציט. **המינרל ארגוניט** לא יציב במי ים. כל עוד בעל החיים חי הוא מצליח לשמור על המבנה הארגוניטי של השלד שלו, אבל ברגע שהוא מת הארגוניט מומס בקרקעית הים ומתגבש מחדש כקלציט.

הקירטון בנוי משלדי פורמניפרה שלא מלוכדים ולכן הוא רך מאד. כל גרגר של קירטון הוא שלד של פורמניפרה בודדת. לעומת זאת בגיר, בתהליך ההמסה של הארגוניט וההתגבשות של הקלציט יש התלכדות בין השלדים, ולכן הגיר הוא סלע קשה. **גיר וקירטון** שעולים על פני השטח מתקמטים ונסדקים. הגיר בהיותו קשה יותר נסדק חזק יותר ושטח הפנים שבהם הוא בא במגע עם מים גדול יותר. מי הגשם ממיסים לכן מהר יותר את הקלציט שבגיר מאשר את זה שבקירטון. התוצאה היא שבגיר הקלציט נשטפת מהר יותר למי התהום (ופוגשים אותה אחר כך באבנית שבקומקום).

ההבדל הזה הוא שמסביר את הירידה הגבוהה יותר, תחת אקלים ים תיכוני, של כמות הקלציט בגיר בהפכו לטרה רוסה, מוזו שמתקבלת כשקירטון הופך לרנדזינה. לכן קרקע טרה רוסה אינה, בדרך כלל, קרקע גירנית, כלומר לא תגיב לחומצה מלחית.

תחמוצת הברזל הנוספת לטרה רוסה מגיעה מאדמת הלס ששוקעת על הקרקע ועל סלע הגיר המקורי. יחד מקבלים את העליה ל-10% תחמוצות ברזל. הצבע נהיה אדום כי הרכיב הבהיר של הקלציט נשטף והרכיב האדום של התחמוצות עולה.

הרנדזינה היא בהירה יחסית כי הקלציט הבהיר שבה לא נשטף לעומק.

אדמת הלס

כיצד נוצר לס?

תצפית מאקרו

איפה יש לס בישראל? בעיקר בבקעת באר שבע-ערד, שם עובי קרקע הלס הוא בממוצע מעל 5 מטר. לס רדוד מעורב בחצי ש"ח בהר הנגב הצפוני והמרכזי שם העובי הממוצע של אדמת הלס הוא כ-5 ס"מ.

תצפית מיקרו

ממה מורכב הלס? קוורץ, קלציט ודולומיט. הלס הוא תוצר בלייה של מספר סוגי סלעים:

קוורץ – מגרניט ומאבן חול (כנראה לא מצור)

קלציט – מגיר ומקירטון

דולומיט – מסלע דולומיט

השערה – הלס הוא תוצר של כל שלושת הסלעים הללו.

גודל הגרגירים של הלס הוא מאד קטן, בגודל סילט ואפילו חרסית. הלס הוא בעצם אבק. כנראה שהגיע לנגב ברוח.

גדלים של מרכיבי קרקע

חרסית – קטן מ-0.004 מ"מ. (המונח חרסית משמש גם למינרל, גם לסלע וגם לגודל גרגר). אדמה שגודל

גרגריה הוא חרסיתי נקראת אדמה חרסיתית

סילט (טין) – בין 0.004 מ-0.064 מ"מ

חול – מ-0.064 עד 2 מ"מ (חול הוא גם סוג קרקע וגם יחידת גודל)

חצץ – מ-2 מ"מ ומעלה.

כוון הרוח הדומיננטי בישראל הוא מהים – רוחות מערביות. כון הרוח נקבע כמקום ממנו הרוח מגיעה.

ברוב ימות השנה הרוח הדומיננטית היא רוח דרומית-מערבית.

השערה – הלס מגיע מבליית סלעי הסהרה.

הלס הוא תוצר בלייה של סלעי גרניט, אבן חול, גיר, קירטון ודולומיט במדבריות הסהרה, שהובל ע"י רוחות דרום-מערביות לישראל, והושקע ברובו בבקעת באר שבע ערד. מיעוטו מובל צפונה ושוקע על יתר חבלי הארץ, שם הוא מצטרף לכל הקרקעות האחרות.

ממוצע כמויות האבק השוקע בישראל בשנה:

בקעת באר שבע – 200 גרם למ"ר. כל עשר שנים מצטברים 2 ק"ג אבק על כל מ"ר. כלומר, מדובר על כמויות ענק! הכמויות אלה הולכות ופוחתות עם העליה צפונה. בתל אביב זה כמחצית הכמות, אבל עדיין מדובר על כמויות גדולות מאד.

ברור לכן שכמות הלס ששוקעת על הטרסה רוסה היא גדולה.

כמה זמן נקבל בהליכי בלייה של סלע גיר 5 ק"ג חומר? אלפי שנים. לעומת זאת הלס לבדו מצטבר ל-50 ק"ג במאה שנה.

ללס יש תפקיד מאד משמעותי בהיווצרות הקרקעות של ארץ ישראל, כולל אלה שבצפון!

ככל שיש יותר משקעים כך הלס שוקע מהר יותר, וזה מה שמסביר את התרכזותו בדרום. הגשם מרביץ את משקעי הלס באוויר. בנוסף הלחות שבאוויר גורמת לו לספוח אליו משקעים, להעשות כבד ולשקוע באזורים דרומיים. זה קורה כשהלס סופח לחות מעבר לערך קריטי אופייני.

סיכום

שתי סיבות לשקיעת רוב הלס באזור בקעת באר שבע ערד:

1. השקעת הלס על ידי משקעים, בפרט גשמים

2. קליטת לחות מהאטמוספירה, הגעה למשקל קריטי כנראה באזור הזה והשקעתו

הערה - אין דבר כזה סופות חול אלא רק סופות אבק.

ההיבט הנופי של קרקעות לס - הבתרונות

רוחמה, בארי. הכלניות יושבות שם על נוף של בתרונות. למה בקרקעות לס נוצר נוף של בתרונות? העומק של הבתרונות מוסבר בשכבה העבה של לס – כ-5 מ' בממוצע. גודל גרגירי הלס הוא סילט וחרסית. זה גודל מיקרוסקופי של גרגירים. כשהם קולטים מים הם סופחים מים ומתנפחים. מי שסופח מים זה המינרלים החרסיתיים שבלס. **עובי השכבה** שתופח הוא ס"מ בודדים בשכבה העליונה של הקרקע. כל השאר נשאר כמעט יבש. אחרי הגשם הראשון הקרקע נאטמת, ועכשיו כל גשם נוסף מביא לזרימה חזקה במיוחד על פני הקרקע האטומה. כשהזרימה הזו לוקחת איתה כעת משהו קשה כמו סלע היא גורמת לשבירת הקרקע ולהתחתרות מהירה בקרקע היבשה שבעומק. זה מה שיוצר את הבתרונות. **אדמת לס** שמדושתת עם זבל אורגני מהווה קרקע מעולה לחקלאות. אם מערבבים אותו עם חול זה הכי טוב. למה צריך חומר אורגני כדי לדשן? הוא יוצר פירורים שיוצרים תלכידים שמאפשרים מעבר של מים ביניהם. אם זה רק אבק זה אטום מידי. מכניסים דשן בכדי לפתוח חללי מעבר למים. **תופעת השיטפונות בנגב** – אלו קורים בנחלים של הר הנגב. גשם יורד על המדרונות המכוסים בלס שנאטם ומביא לנגר עילי חזק אל אפיקי הנחלים.

סולם הזמן הגיאולוגי

מדע הגיאולוגיה הוא מדע צעיר מאד, בסביבות מאתיים שנה. בהשוואה למדעים האחרים זה כלום (למשל בהשוואה לאסטרונומיה). בתחילה לא ידעו להעריך את גילאי הסלעים. החוקרים הראשונים עבדו בשיטה של זיהוי מאפיינים ומתן שמות. **פון הומבולדט** – גיאוגרף שחקר את הסלעים באיזור הרי היורא על גבול שוויץ. הוא מצא רצף שכבות של גיר כשבכל בכל שכבה ברצף מצא סוג מאובנים אחר. פון הומבולדט קרא לתקופה שבה נוצר רצף הסלעים הזה בשם יורא על שם האזור בו זיהה את הרצף. עדיין לא ידע לתארך את זה. גיאולוג אחר מוצא בצרפת את אותו רצף סלעים שהגדיר הומבולדט ומעליו מצא שכבות מסוג אחר – קירטון עם מאובני פורמניפרה. ברור שהקירטון נוצר בתקופה מאוחרת יותר, כלומר הוא צעיר יותר בגילו מהיורא. בצרפתית קירטון זה "קרה" ולכן השם שנקבע לתקופה בה נוצר הקירטון הזה היה קרטיקון. כל מה שידועים מכאן זה שהקרטיקון הוא תקופה צעירה יותר מהיורא. עם גילוי החומרים הרדיואקטיביים ניתן היה להתחיל להעריך את הגילאים האבסולוטיים של התקופות הללו. כך תארכו את תקופת היורא למ-210 ועד ל-140 מיליון שנה לפני זמננו, ואת הקרטיקון למ-140 מיליון שנה ועד לפני 95 מיליון שנה. אין שיוך חד חד ערכי בין התקופה וסוג הסלע. קירטון יכול להופיע בתקופות רבות, ובהתאמה בתקופה מסוימת יכולים להיווצר סוגים שונים של סלעים. בכדי לזהות סלעים מאותה שכבה באזורים גיאוגרפים שונים צריכים להתאים שלושה דברים: הרכב כימי, סוגי המאובנים וגיל הסלע. **כל קומבינציה** מסוימת של המאפיינים הללו זוכה לשם תצורה שמופיע בקטלוג הסלעים המקומי. למשל, בקטלוג של סלעי ארץ ישראל נמצאים "תצורת יגור" או "תצורת עוספיה" היושבת מעליה (ולכן צעירה ממנה). כמעט כל אזורי הארץ היום ממופים מבחינה גיאולוגית וכל שכבת סלע ברת מיפוי מקבלת שם תצורה. **תצורה** – שכבת סלע ברת מיפוי מבחינת הרכב הסלע, גילו והמאובנים שבו. **חבורה** – רצף של תצורות מפה של 1: 250,000 לא מפרטת את התצורות. היא נותנת רק את התקופות. מפה של 1: 50,000 כבר מפרטת את התצורות השונות. בכל טקסט גיאולוגי מצוירים חתכים עמודיים של המסלע הרלבנטי. **חתך עמודי** – חתך שמכיל את שמות החבורות והתצורות, סוגי הסלע, עובי השכבות וגילן. הוא מתאר את שכבות הסלע באזור מסוים, אלה שחשופות לפני השטח. **חבורת יהודה**: תצורות שורק (דולומיט וחואאר), כסלון, בית מאיר, מוצא, עמינדב, כפר שאול תצורת שורק אחרית לנוף הטרסות בהרי יהודה, כאשר שכבות החואאר המצויות בה נסחפות. כנ"ל בתצורת בית מאיר. לעומת זאת בתצורת כסלון שהיא גירנית בלבד נקבל מצוק ללא מדרגות ובערוץ הנחל נקבל מפלים. לכל תצורה יש את המאפיינים הנופיים שלה. **הקטלוג** נותן אפשרות לקומניקציה בין מקומות שונים ואנשים שונים. שמות התצורות שונים ממדינה למדינה אפילו כשברור שמדובר באותה תצורה. הצד החיצוני הלא ישר של החתך העמודי נותן אינדיקציה למידת העמידות של הסלע לתהליכי בלייה, או באופן כללי לקשיות של הסלע האופייני לתצורה. מה מגדיר את המעבר מחבורה לחבורה? שינוי משמעותי בסוג הסלעים שבחבורה. למשל, חבורת יהודה מאופיינת ע"י גיר ודולומיט, ואילו חבורת הר הצופים שמעליה מאופיינת על ידי קירטון וחואאר.

סולם הזמן הגיאולוגי 405

פרק זמן יחסי של כל עידן	עידן	תור	תקופה	אומדן זמן (במליוני שנים)	שלבי התפתחות בעולם החי והצומח
קטוזאיקון	קטוזאיקון	רביעון	הולוקן (הווה)	10 אלפים	הופעת האדם
			פלייסטוקן	2	
			פליאוקן	5	קופים ראשונים
קטוזאיקון	קטוזאיקון	שלישון	מיאוקן	25	
			אוליגוקן	35	
			איאוקן	55	
			פליאוקן	65	פרימיטים ראשונים
			הכחדת דינוזאורים	65	
קטוזאיקון	קטוזאיקון	קרטיקון	קנוזן	85	
			טורון	92	
			קנוקן	97	
			התחיל		
			ראשית מבוטחי הזרע	140	
קטוזאיקון	קטוזאיקון	קרטיקון	יורה	210	עומת ראשונים ונוקים ראשונים
			טריאס	250	התפתחות דינוזאורים
			פרימ	290	ראשית מחטניים
			קרבוזן	360	זוחלים ראשונים
			הופעת חסופי זרע	360	
קטוזאיקון	קטוזאיקון	קרטיקון	חרקים ראשונים	400	חרקים ראשונים
			ראשית כיבוש היבשה ע"י צמחים	440	
			דגים ראשונים	500	
			טרילוביטים	570	
טפוזאיקון	טפוזאיקון			4500	טפוזאיקון אצות חיידקים

פריקמבריום

הקשר בין הקרקע לצמחיה

עד כה דיברנו על הקשר בין הסלע לקרקע. כעת נמשיך לקשר שבין הקרקע לצומח. הצרכים הראשוניים של הצמחים – עשיית פוטוסינתזה **פוטוסינתזה** = מים + דו תחמוצת הפחמן מתחברים בעזרת אנרגיית האור לסוכרים + חמצן (שנפלט לאוויר). זה די פלא - צירוף של שני חומרים אנאורגניים שיוצר חומר אורגאני! דו תחמוצת הפחמן נלכדת על ידי הצמח מהאוויר באמצעות הפיוניות הנמצאות בעלים. מים נקלטים מהקרקע באמצעות השורשים. מי שקולט את אנרגיית האור הוא הכלורופיל (האחראי לצבע הירוק שבעלים). הכלורופיל מכיל הרבה מגנזיום שנקלט בשורשי הצמח (יחד עם מינרלים אחרים כדוגמת קלציט, ברזל, נתרן וכו'). המקור המרכזי של מגנזיום לכלורופיל הוא מינרל הדולומיט, אבל יש גם מינרלים אחרים המכילים מגנזיום שאף הם מגיעים מפירורי סלעים. **הצמחים** הם המקור לכל שרשרת המזון של בעלי החיים, אבל גם הם תלויים בקרקע שתלויה מצידה בסלעים ממנה היא נוצרת. הסלעים הם המקור לאדמה ולכן הם באמת "סלע קיומנו". בכדי שצמח יקלוט את המינרלים הם צריכים להיות מומסים במים. צמח צריך מים לכמה שימושים: פוטוסינתזה, המסת מינרלים וכחומר מוביל של המינרלים המומסים לתאי הצמח. לא בשביל "לשתות"! לכל צמח יש את העדפות המזון (מינרלים) שלו ולכן יש קשר בין פיזור הצומח להרכב הקרקע ולסוג הסלע שיצר אותו. **חברת צומח** מאופיינת בצמחים דומיננטיים, בדרך כלל צמד כאלה, שלהם מתוספים צמחים נלווים. החוקיות בארץ ישראל באקלים היבש תיכונה היא: גיר יוצר אדמת טרה רוסה רוסה שבה נפוץ החורש היבש-תיכונה: חברת האלון המצוי והאלה הארץ ישראלית. הקירטון (וגם החוואר) יוצר אדמת רנדזינה שמאופיינת על ידי חברת אורן ירושלים (הטבעי), הלוטם השעיר והקידה השעירה. לבסוף הצמחיה יש לה גם השלכות להתיישבות האדם.

מישור החוף

תרשימים:

1. מפה גיאולוגית של מישור החוף – אזור המגע בין היבשה לים
 2. חתך רוחב של מישור החוף (ממערב למזרח) – שלושה רכסי כורכר מקבילים, רכס גבעות חול אדום (חמרה), ולבסוף עליה תלולה למזרח.
- נעסוק ב-
1. גבולות מישור החוף
 2. מרכיבי מישור החוף
 3. כיצד נוצרו מרכיבי מישור החוף

גבולות מישור החוף

בצפון – רכס ראש הנקרה.
בדרום – אין גבול ברור, ולכן קבעו את נחל שקמה כגבול הדרומי של מישור החוף מהסיבה שדרומה לו מתחיל אזור קרקעות הלס של בקעת באר שבע.
במערב – קו המים
במזרח – שתי הגדרות – טופוגרפית וגיאולוגית:
גבול טופוגראפי – במרכז ובצפון – קו גובה 100 מטר מעל פני הים, במישור החוף הדרומי – 200 מטר.
גבול גיאולוגי – קו המגע בין קרקעות הסחף של מישור החוף לקרקעות הסלעיות שמזרחה להן: בצפון ובמרכז – סלעי הגיר והדולומיט של שדרת ההר. בדרום – סלע הקירטון הבונה את השפלה.
מישור החוף נקטע פעמיים – על ידי רכס ראש הנקרה, ועל ידי רכס הכרמל.

מרכיבי מישור החוף

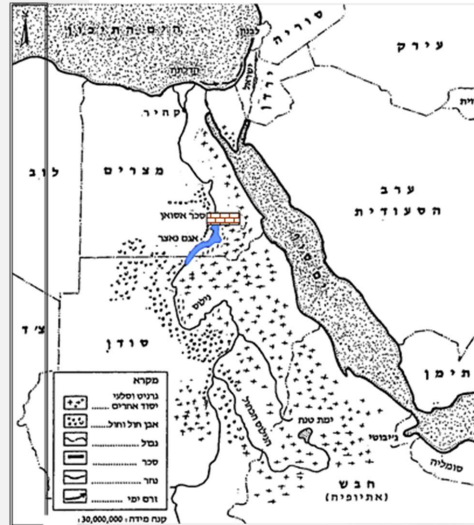
1. חול ים (מצפון לעכו – זיפזיף)
 2. רכסי כורכר
 3. גבעות חול אדום – חמרה
 4. קרקעות סחף
- צמוד לקו החוף יש את חולות הים, אחר כך שלושת רכסי הכורכר עם גובה ממוצע של 20-30 מטר שביניהם קרקעות סחף, אחר כך רכס גבעות החול האדום (החמרה), ולבסוף אזור שטוח רחב הנקרא "מרוזבה" המלא בקרקעות סחף. מעבר למרוזבה מתחיל להתרומם ההר המרכזי.
המצוק המתרומם מעל החוף הוא רכס הכורכר המערבי. לאורך המרוזבה עובר היום כביש מספר 6.

איך נוצרו מרכיבי מישור החוף?

איך נוצר חול הים?

מבט מאקרו – מיקום החולות – לאורך קו המים ברצועה שהולכת ונעשית צרה מדרום לצפון.
מבט מיקרו – הרכב החול: 90% קוורץ, 7% קלציט (צדפות, קונכיות ושלדי בע"ח) ו-3% מינרלי ברזל כהים. לכן הוא נקרא גם חול ים קוורצי.
השערה: מקור הקוורץ הוא גריניט ואבן חול, מקור הקלציט – כנראה בעלי החיים שחיים בים (יש ויכוח). מינרלי הברזל לא ממש יכולים לבוא מהמיקה של הגריניט כי לאחר התפרקות סלע הגריניט מינרלי המיקה מתבלים ומוחלפים באחרים. אולי מקור מינרלי הברזל הוא בזלת.

בודקים כעת איפה יש מועמדים מתאימים להשערה הזו. כדי שמקור החולות יהיו גרניט או אבן חול מאזורי אילת או דרום סיני חייב להיות רצף חולות יבשתי בין המקור הזה לשפת הים, אבל אין רצף כזה. גם אין באזורים האלה בזלות. לכן המועמד המרכזי לרצף כזה הוא הנילוס שאכן מקשר בין סלעי בזלת (הנילוס הכחול), אבן חול וגרניט בדרום מצרים ובסודאן לים התיכון.

השערה – מקור החולות של חופי ארץ ישראל הוא הבלית של סלעי הגרניט ואבן החול שבמצרים ובסודן, והבלית של הבזלת שבאזור אתיופיה, והובלתם על ידי הנילוס אל הים התיכון. **הערה** - סכר אסואן הוא לא רלבנטי לענייננו, כי הוא חדש והחולות הם בני מיליוני שנים. מה הביא את החולות משפך הנילוס לחופי ארץ ישראל? לא זרמי ים עמוק!

זרם ים – זרימה של מים בתוך הים. יש לנו אמנם זרם ימי רחוק מהחוף ובעומק של עשרות מטרים מתחת לפני המים, אבל הוא לא מועמד מתאים להיות הצינור שדרכו הגיע החול אל החוף כי אינו מגיע לקרבת החוף ואינו מתאים להובלת רחופת חולית שאינה יורדת רחוק מתחת לפני המים. אנו רואים שמה שמוביל את החול ממש אל החוף אלו הם גלי ים שנוצרים על ידי רוח. גל שמגיע לחוף, נתקל בקרקעית הים, מתנפץ, עולה יחד עם החול אל החוף ומשאירו שם. התנפצות גלים יש רק ביים רדוד. בעומק הים אין התנפצויות גלים. לכן רק חול שמגיע עם גל שמתנפץ יכול להיזרק אל החוף.

הגורם הדומיננטי במערכת הרוחות באזורנו היא הרוח הדרום-מערבית היוצרת גלים שכוונם מדרום מערב לצפון מזרח. הרוחות האלה גורמות לשבירת הגלים אל החוף בכוון הרוח. הגל חוזר בניצב לכוון החוף, ולכן מה שקורה הוא שהחול מורבד בזיגוג שמתקדם צפונה לאורך החוף. מקבלים זרם חופי בצמוד מאד לחוף, שמעלה את גרגרי החול בתנועת זיגוג צפונה. התנועה היא על החוף ובצמוד אליו, לא רחוק ממנו בעומק הים!

מהדלתא מוסע החול בעזרת גלי הים לחופי ישראל. מאחר שכוון גלי הים הוא בהתאם לרוח הדומיננטית שהיא דרומית מערבית, הרי שגרגר החול נזרק בכוון הזה באלכסון לקו החוף וחוזר אל הים בהתאם לנטיית קו החוף (לרוב בניצב לקו המים). בצורה זו החול נע מדרום לצפון בצורת זיגוג קרוב מאד לקו החוף.

מה תומך בתיאוריה הזו?

1. ההרכב המתכתי של החול המעיד שמקורו בבזלת, והעובדה שאין בזלת בדרום סיני ובאילת.
2. היעדר רצף חולי יבשתי בין החוף לאזורי דרום סיני ואילת.

כדאי להדריך במישור החוף דווקא בחורף כי אז רואים את עוצמת הגלים. הצעה להדגמה – בחוף חולי (או דיונה) לתקוע עמוד עם ניר דבק חשוף אל מול כוון הרוח. אחרי כמה דקות נראה שרוב החול נדבק לניר הדבק בגובה עד 50 ס"מ, כלומר רוב החול נע בהקפצה הקרקעית ולא ברחיפה. נבחין בין שלושה סוגי תנועה של גרגירי חול:

- רחיפה** – מאפיינת גרגירי חול קטנים בגודל של מ-0.064 עד 0.5 מ"מ.
 - הקפצה** – מאפיינת חלקיקי חול בינוניים בגודל של חצי מ"מ עד מ"מ.
 - זחילה על הקרקע** – מאפיינת גרגירי חול גדולים בגודל מ-1 עד 2 מ"מ.
- רוב החול מתקדם בהקפצה.

תפוצת החול הקוורצי

חול הים הקוורצי מתקדם פנימה בעיקר דרך מפערי הנחלים שחותכים את רכסי הכורכר. למשל, נחל אלכסנדר, נחל חדרה. בשאר המקומות רכסי הכורכר בולמים את התפשטות החולות מזרחה. כניסה פנימה אפשרית גם בבקעות – עמק יזרעאל ובקעת באר שבע.

תהליך הזיגוג נעצר בכרמל. מצפון לעכו כבר אין חול ים קוורצי שמקורו בנילוס. שם יש רסק של גיר ודולומיט שמקורו בהרי הגליל – זיפזיף. (כרמון – מקור הזיפזיף הוא רסק של שברי צדפות וקונכייות) זיפזיף יש בין 40%-60% קוורץ, ובין 40%-60% גיר ודולומיט. כלומר רכיב מאד משמעותי בחולות מישור החוף שמצפון לעכו (בזיפזיף) מקורו בבלייה של סלעי הגיר והדולומיט שבגליל. למה החול הקוורצי לא ממשך צפונה? כי רכס הכרמל ממשך עוד 3 ק"מ לתוך הים ושובר את מהלך הזיגוג. חול שכבר מצליח לעקוף את קצה הרכס התת ימי מוצא עצמו מעברו השני במים עמוקים ושוקע בלי להגיע לחוף.

דיונות החול ורכסי הכורכר

כיוון שהחול נע בהקפצה הרי שכל מכשול גם בגובה חצי מטר (למשל שיח או גדר) בולם את מהלך החול. מקבלים היעדרות של החול בצורת דיונות סהרוניות (דיונות ברחאן) עם אגף מתון הפונה אל כוון הרוח ואגף תלול הפונה ממנה והלאה שעליו נערים החול שהוסע על פני האגף המתון וצנח מרכס הדיונה למטה. שיפוע הצד התלול של הדיונה יכול להגיע עד ל-34°. מעבר לזה החול צונח למטה. הדיונות הסהרוניות נפרשות אחת אחרי השניה בניצב לכוון הרוח ומתקדמת בצורה זו עם כוון הרוח כשבכל פעם קטע אחר שלהן נע קדימה. גובהן מגיע לכ-25-30 מטר.

אם משטר הרוחות הוא דו כווני מקבלים דיונות סוף – שורה של דיונות אורכיות, בעלות שדרה גבוהה (עד 200 מטר גובה) וארוכה ככוון מקביל לכוון הרוח ושני אגפים סימטריים. בין הדיונות מפרידים עמקי מרזחה שרוחבן יכול להגיע למאות מטרים. באזורים עתירי חול אורך דיונות הסיף יכול להגיע לעשרות ואף מאות ק"מ (במדבריות לוב וחצי האי ערב).

מה קורה לדיונה לאורך השנה?

בחורף יורד גשם, ממיס את הקלציט שבחול, וחודר בין גרגירי הקוורץ. בקיץ יש התאדות של המים ושקיעה של הקלציט שהיה מומס בהם. זה מתגבש מחדש סביב גרגירי הקוורץ. מקבלים סלע כורכר (שנקרא גם אבן חול גירית) שבו כל גרגיר קוורץ עטוף בקלציט כחומר מלכד.

באבן חול רגילה גרגירי הקוורץ עטופים לא בקלציט אלא בתחמוצת ברזל כחומר מלכד. כלומר יש לנו שני סלעי משקע קלטיים שהמרכיב העיקרי שלהם – הקוורץ – מקורו בגריט. אבן החול הרגילה נקראת גם אבן חול נובית מאחר ומקור גרגיריה הוא גריט מהמסיב הערבו-נובי.

הכורכר בארץ מופיע כרכסים שאינם אלא דיונות שהתאבנו. הרבה פעמים רואים ברכסי הכורכר את תופעת השיכוב הצולב – שכבות חול מלוכדות בכוונים שמוצלבים זה עם זה. זה הקפאה של כווני הרוח שהשקיעו את שכבות החול השונות במקור.

כדי שדיונה תהפוך לרכס כורכר היא צריכה להפסיק לנדוד. רק אז תהליך ההתגבשות קורה. בחוף ניצנים רואים רכסי כורכר בתהליך התהוות עשוי.

1. לשבור את הכורכר ולטעום את החתך. הוא לא מלוח!
2. בחופי סיני אין כורכר למרות שהים שם אפילו יותר מלוח. הסיבה היא ששם אין מספיק משקעים שימיסו את הקלציט.
3. חוזק הכורכר עולה מהדרום לצפון בהתאמה לכמות המשקעים. במל עזה, לדוגמה, יש כורכר אבל חלש ומתפורר.
4. כורכר נוצר רק באקלים ים תיכוני עם שתי עונות בכדי שתהיינה גם המסה וגם התאיידות. אין רכסי כורכר באקלימים חד עונתיים.

אם רכס הכורכר נוצר מדיונה א-סימטרית מה גרם לחיתוך אגפו המערבי למצוק הפונה אל הים? התשובה: התהליכי גידוד (הרס). יש שתי קטיגוריות לתהליכים אלה:

1. **מכות גלי הים** בבסיס המצוק שמביאות לחציבת שקע בקיר המצוק ולקריסת החלק שמעליו בעיה - בחלק מהחופים יש שרידים של רכסי כורכר רחוק מקו החוף ועמוק בתוך המים. הם נראים היום מתחת למים קרוב לפני השטח (טבלאות גידוד), כשוניות בעומק הים, או כאיי כורכר הבולטים מעל פני המים (למשל מול ראש הנקרה). איך התבצע הגידוד של רכסים אלה, הרי עומק הים שם גדול ולכן לא יכלו להיווצר בו גלים שישברו ויגודדו את הרכס שם. התשובה – מפלס הים בעבר היה נמוך הרבה יותר מהיום, וקו החוף היה הרבה יותר מערבה ממיקומו היום, בדיוק בקו הרכסים הללו. מה יכול להביא לשינוי מפלס פני הים?

ירידה של מפלס פני הים נובעת מקצב אידיי שגבוה יותר מקצב הכניסה של המים אל הים. למשל, בתקופת קרח. בכל מקרה שינוי במפלס מי הים מחייב שמחזור המים לא יפעל בצורה מאוזנת.

מחזור המים – התאיידות מפני הים, התעבות במרומי האוויר, הסעה אל מעל ליבשה, ירידת משקעים וזרימה חזרה לים.

רוב הגשם מתחיל במקור כגבישי שלג. אלו מתחממים בדרכם מטה, נמסים ומגיעים כגשם. אם הטמפרטורה קרה מספיק כל הדרך לקרקע נקבל שלג. ירידה של מעלה אחת או שתיים בטמפרטורה הממוצעת של כדור הארץ כבר תיצור שינוי מאד משמעותי במחזור המים – השלג יישאר שלג כל הדרך למטה, ילך ויערם במקומות הגבוהים, יידחס, ונקבל כיפות קרח שילכו ויתעבו. התוצאה תהיה חוסר איזון במחזור המים, ירידה של פני הימים והאוקיינוסים ונסיגת קו החוף.

שיא תקופת הקרח האחרונה היה לפני 18 אלף שנים. זה היה גם שיא נסיגת הים – כ-20 ק"מ מערבה מקו החוף הנוכחי. גובה פני הים אז היה נמוך ממפלסו היום ב-120 מטר. בתקופה ההיא נוספו למישור החוף שלנו עוד כ-20 ק"מ מערבה מקו החוף הנוכחי. בחוף עתלית יש יישוב ניאוליתי שנמצא היום על קרקעית הים. על יד תל דור נמצאו בארות מים מתוקים חפורים בקרקעית הים. ברור שפעם האתרים האלה היו מחוץ למים כשקו החוף היה מערבה מהם.

בתקופה הבין-קרחונית התהליך מתהפך – הקרחונים נמסים, מפלס הים עולה וקו החוף מתקדם פנימה (אצלנו – מזרחה).

נסיגת הים היא שמסבירה את גידודם של רכסי הכורכר הנמצאים היום עמוק בתוך הים. כיום מפלס פני הים עולה כ-2 מ"מ בכל שנה. זו עלייה מטורפת, והיא מסבירה את ההרס הגדול של מצוק הכורכר שעל קו החוף.

2. פעילות האדם

לפני כ-11 שנים כתב פרופ' משה ענבר מחקר שטען שהרס מצוק הכורכר בישראל לא קשור במפלס פני הים אלא בפעילות האדם. הוא מנה שתי סיבות עיקריות להרס הזה:

סיבה ראשונה – עודף השקאה (בתהליך הבנייה על ראש המצוק, בהשקאה מוגזמת של מדשאות שם וכו').

בין שכבות הכורכר שברכסי הכורכר יש שכבות של אדמת חמרה ש-90% ממנה הוא קוורץ. (בקררע הזו יש גם מינרלים חרסיתיים שהם בעלי גודל גרגיר קטן ביותר). ברגע שבונים על קו המצוק (למשל, נתניה) ומשקים יותר מידי (בניה, מדשאות) המים מחלחלים לתוך הכורכר, ממיסים את הקלציט

שבכורכר ויוצרים חללים. הכורכר הופך כולו מחורר כי ברגע שהקלצית המלכדת מומסת ונשטפת גם גרגירי הקוורץ שהיו בכורכר משתחררים נשטפים החוצה. כשמים מחלחלים בכורכר המחורר ומגיעים לשכבת החמרה הם שוטפים גם אותה החוצה (מקבלים על המצוק צבע אדמדם של חמרה שנשפכה החוצה). כשהחמרה נשטפת החוצה נשטף הבסיס מתחת לשכבת הכורכר שמעליה וזו מתמוטטת. חילחול מים כתוצאה מהשקיה מלאכותית מערער את תהליך ליכוד הכורכר כי הקלצית שהומסה בגשם לא יכולה להתגבש מחדש וללכד את הסלע. בכל מקום שיש בכורכר הבונה מצוק שכבות חמרה דינו של המצוק להתמוטט. **סיבה שניה** – התנועה הכבדה של כלי עבודה והקידוחים הרבים המלווים את בנייה מזעזעים את המצוק ומערערים אותו. החוק קובע אמנם היום שאסור לבנות על גג המצוק במרחק שקרוב לקו המצוק פחות מארבע פעמים גובה המצוק, אבל זה לא נאכף בהרבה מקומות.

רכס החול האדום - החמרה

שאלת המאקרו : איפה זה נמצא? התשובה – גבעות החמרה מסודרות כרכס כוון דרום-צפון ממערב למרזבה וממזרח לרכס הכורכר המזרחי.

תצפית מיקרו - הרכב החמרה הוא קוורץ ותחמוצות ברזל. אין בה כמעט קלצית. גודל גרגירי הקוורץ באדמת החמרה הוא עדיין גודל חול (כלומר גודל מאבק גרגירי הלס) אבל תמיד קטן מגודל גרגירי החול על שפת הים. **מה מקור החמרה ?**

מקור החמרה הוא חול ים קוורצי שהוסע מזרחה ברוח. הקוורץ, הקלצית ושאר המינרלים - כולם נערמים לדיונה שבסופו של דבר מתייצבת סביב שיחים. בעיקרון זה יכול היה להפוך לכורכר, אבל שטח הפנים הגדול יותר של גרגירי החול הקטנים בחמרה מאפשר התמוססות טובה יותר של הקלצית, ולכן אם לאורך פרקי זמן ארוכים מאד יש הרבה גשם רוב הקלצית יתמוסס ויעזב את הקרקע. (כרמון – הסיבה למיעוט הקלצית בגבעות החול האדום היא מרחקם הגדול יחסית מהים שמונע הגעה של צדפים וקונכיות על ידי הרוח אליהם). במקביל יש שקיעה של הלס כמו שהוא שוקע בכל מקום. הלס הוא שמביא אל החמרה את תחמוצות הברזל שצובעות אותה באדום (בחול הים הקוורצי אין תחמוצות ברזל). נזאז - כשתחמוצות ברזל מצטברות לגוש היא יוצרת נזאז – קרקע חרסיתית אטומה שלא מאפשרת לחלול ואי אפשר לגדל עליה כלום. הנזאז לא נמצא בדרך כלל על פני השטח אלא מתחתיו. הוא יוצר שכבות אטומות בתוך החמרה וגורם לבעיות ניקוז, שלוליות ובריכות חורף.

לסיכום :

מקור גבעות החמרה בחול ים שהוסע מהחוף מזרחה. תוך כדי ההסעה הגרגירים נשחקו וגודלם הלך וקטן. עם התייצבות דיונות החול, מצטרפים אליהן מרכיבי הלס שמתערבבים עם חול הים. חלק ממרכיבי הלס הם תחמוצות ברזל שצובעות את החול בצבע אדום. כתוצאה מתקופות גשומות מאד (יש על זה ויכוח) הקלצית שבחולות האלו מתמוססת ומחלחלת למי התהום. לכן כמות הקלצית בקרקע חמרה מאד נמוכה. נזאז זה תחמוצות ברזל שהתקשתה ויצרה שכבה אטימה בעומק פני השטח הגורמת לבעיות ניקוז. שכבות החמרה שמצויות בתוך רכסי הכורכר המערביים יותר נוצרות כנראה בתהליך אחר – בלייה של הכורכר בתקופות גשומות.

סכר אסואן ומצרים מבחינה גיאוגרפית וגיאולוגית

מצרים היא חלק ממדבר סהרה הגדול. יש בה מדבר מערבי ומדבר מזרחי משני צידי הנילוס. הנילוס הוא נהר שחוצה מדבר. מצרים היא מתנת הנילוס (הירודוטוס) והיא לא תתקיים אם הנילוס לא יזרום לאורכה.

לנילוס שני מקורות עיקריים – הנילוס הלבן והנילוס הכחול. מקור הנילוס הלבן הוא באזור המשווני בקרבת אגם ויקטוריה. הקטע הזה נקרא הנילוס הלבן כי הוא נקי כמעט לגמרי מסחף – מאגם ויקטוריה ועד חרטום המקור השני הוא הנילוס הכחול היוצא מאגם טאנה שבאתיופיה. שם יש אקלים של סוואנה. כמה מאות ק"מ צפונה מהאגם הנילוס נכנס למדבר סהרה וזורם לאורך 3600 ק"מ צפונה. באזור אגם ויקטוריה יש אקלים משווני יש גשם של כ-4000 מ"מ בשנה. הגשם יורד כל השנה – אין עונות שנה.

בשלב מסוים הנילוס נכנס לאזור של אקלים סוואנה – 2000 מ"מ גשם עם עונת גשמים אחת ספטמבר-נובמבר.

הנילוס הכחול מקבל גשם רק בקיץ. הריכוז הכי גדול – חודשיים – שבהם יורד בממוצע כ-2000 מ"מ גשם. הם נפגשים בחרטום וזורמים יחד צפונה.

רוב המים הזורמים בנילוס מגיעים מהנילוס הכחול. לפעמים הזרימה של הנילוס הכחול כל כך גדולה שהיא עוצרת את זרימת הנילוס הלבן ונוצרים אזורים ביצות במקום המפגש של שני היובלים. באזור מצרים הנילוס מתחתר ויוצר את עמק הנילוס שרוחבו 15-2 ק"מ. כל האוכלוסיה יושבת בעמק הנילוס ובדלתא של שפכו לים התיכון. צפיפות האוכלוסין להיקף השטח הניתן לעיבודה במצריים היא גבוהה ביותר. שטח הדלתא + עמק הנילוס זה בסביבות 350,000 קמ"ר, במצרים היום יש כ-85 מיליון תושבים והיחס המתקבל הוא צפיפות של קרוב ל-2500 נפש לקמ"ר. בנוסף, כל שנה מתווספים למצריים 1.7 מיליון תינוקות. אוכלוסיית מצרים מכפילה את עצמה כל 35 שנה.

סחף – קרקע מעולה – הציף והצטבר במשך מיליוני שנים בעמק הנילוס.

סכר אסואן – נבנה בין 1961 ל-1971 ע"י תשתית גרניטית. הוא כולא מאחוריו את אגם נאצר שאורכו כ-450 ק"מ, ורוחבו די צר. האגם עצמו יושב בחלקו הגדול על אבן חול וסובל לכן מחילחול גבוה בנוסף לקצב אידוי גבוה.

הסכר מספק חשמל נקי וזול לכל רחבי מצרים. כמו כן הוא מאפשר לווסת את זרימת המים על פני כל השנה. לא תלויים יותר בעונת ההצפה, ובנוסף הוא מאפשר להתגונן בפני שנות בצורת. האגם מהווה גם מקור פרנסה דיג, תיירות.

הבעיה – האגם מתמלא סחף כי לא ניתן להעבירו דרך הטורבינות למורד הנהר. ההשפעה על הדלתא מאד גדולה – עד כה, ארבעים ומשהו שנה אחרי הקמתו, כבר מובחנת נסיגה של למעלה מק"מ של קו החוף. זה מביא להגירה של אוכלוסיות מאזור הדלתא. בנוסף, מהירות הזרימה של המים בנהר גדולה כעת יותר וזה מביא להתמוטטות גדות הנהר פנימה ולהצרה של רוחב השטח המעובד.

אחד מאפייני הפרנסה המסורתיים של תושבי הדלתא היה דיג להקות הסרדיניים שהיו מגיעות בגלל הסחף העשיר. זה עסק כמעט מת היום.

הבעיה היום היא פוליטית – מצרים הכריזה שכל מדינה שתעז לבנות סכר על הנילוס במעלה מעל מצרים זו סיבה למלחמה. אתיופיה כעת בונה סכר כזה ולא ברור מה יקרה. גם הסודנים חושבים על העניין.

דרכי התמודדות:

1. שאיבת סחף אל מעבר לסכר
2. בניית קירות תמך למניעת אכילת הדלתא
3. מאמץ לקידום החינוך במצרים

טקטוניקה

הנושאים בהם נעסוק:

- מבני קימוט – קמר וקער (אנטיקלינה וסינקלינה)
- סוגי שברים
- מבני שבירה
- שבר תזווה אופקית

עד עכשיו כשדיברנו על תהליכים שמעצבים את כדור הארץ התרכזנו בתהליכי אירוזה. זה כלל את כל התהליכים המופעלים על ידי כלל הכוחות החיצוניים. הדגשנו ברמזו שיש גם כוחות פנימיים המשתתפים בעיצוב הנוף. מהם עד עכשיו דיברנו רק על לחצים של מגמה – הלחץ כלפי מעלה של החומר שנמצא בתוך כדור הארץ במצב נוזלי.

הכוחות פנימיים שלוחצים על הסלעים יכולים לגרום לשלוש תופעות: קימוט, סידוק ושבירה. לחצי מגמה חזקים מספיק יכולים להביא לקימוט שכבות הסלע העליונות. אבל ברגע מסוים הקמט יתחיל להיסדק ובשלב הבא אף להישבר.

על הסידוק ותהליכי הבליה הפועלים בו דיברנו כבר. נתרכז היום בנושא הקימוט והשבירה.

מבני קימוט

אילו מבנים גיאולוגיים יכולים להיווצר מקימוט ?

תהליכי קימוט לוקחים מיליוני שנים. המבנים הגיאולוגיים הנוצרים בתהליכים אלה שומרים על רצף השכבות המתקמטות. יש שני מבני קימוט בסיסיים:

קמר – אנטיקלינה - מבנה פוזיטיבי שלרוב בולט מעל פני השטח (קלינה זה "נטיה". באנטי-קלינה השכבות משני צידי המבנה נוטות בכונים מנוגדים, כלומר החוצה מהקמר)

קער – סינקלינה - מבנה נגטיבי שלרוב יופיע כשקע בפני השטח. (סין – מול, בשני צדי המבנה השכבות נוטות אחת אל השניה, כלומר פנימה אל תוך הקער).

ברגע שיש קמר יש גם קער לידו.

הכוחות שפועלים ליצירת מבני קימוט הם כוחות דחיסה – לחצים אופקיים. רוב הקמרים בעולם הם תוצאה של לחצים אופקיים. עוד נראה בהמשך מי לוחץ כנגד מי (טקטוניקת הלוחות). יכול להיות לחץ של שני כוחות אחד מול השני, או לחץ של כוח אחד כנגד מסה מאד גדולה שלא נעה ולא מתקמטת.

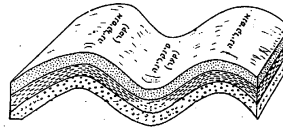
במבני קימוט הכוונה למבנים גיאולוגיים. בקמר לעיתים קרובות הביטוי בפני השטח – המבנה הטופוגרפי – יהיה הר. אבל יש מקרים שבהם קמר יהיה דווקא שקע (המכתשים בנגב). בעיקרון הטופוגרפיה בשטח מבטאת את פעולת כוחות האירוזה ורק בסלעים צעירים ביותר היא משמרת את המבנה הגאולוגי.

קער מתבטא בדרך כלל בפני השטח בצורת עמק, שקע, אבל גם כאן יכול להיות שיתבטא דווקא בצורת הר (למשל, הר גריזים הוא קער).

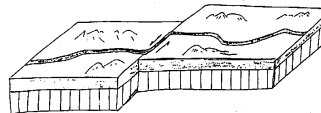
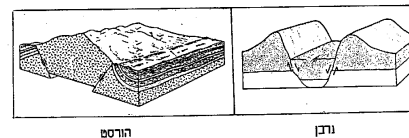
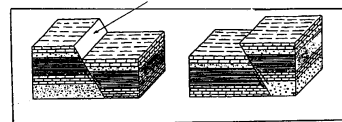
לכן חשוב מאד להבחין בין המבנה הגיאולוגי והמבנה הטופוגרפי.

טקטוניקה

30. קימוטים

34. סוגי שברים ומבני שבירה

12

סוגי שברים

בשבר יש נתק ברצף הסלעים כשגוש אחד של סלעים נע יחסית לגוש השני. התנועה יכולה להיות אנכית, אופקית או שילוב של השניים והיא תוצאה של כוחות פנימיים מסוגים שונים. תוצאת פעולת השבר היא העתקה – העברה של שכבה אחת ממקום אחד למקום אחר.
מישור השבר – המישור שלאורכו מתרחשת התנועה.
זריקת השבר – מידת התנועה המצטברת (בסנטימטרים עד קילומטרים) לאורך מישור השבר.

שברים אנכיים/משופעים

אלו הם שברים בהם גוש סלעים אחד נפרד לשני גושי סלעים שאחד מהם עולה יחסית לשני. מבחינים בין שני סוגים של שברים אנכיים בהתאם לכיוון התנועה היחסית בין גוש השכבות הנמצא מעל למישור השבר ("הגוש התלוי") לזה שנמצא מתחת למישור השבר ("גוש הבסיס").

- **שבר נורמאלי** – תזוזה אנכית שבו הגוש התלוי (זה שנמצא מעל למישור השבר) החליק לאורך קו השבר וירד אל מתחת לגוש הבסיס. שבר נורמאלי נוצר כתוצאה של כוחות מתיחה.
- **שבר הפוך** – תזוזה אנכית שבו הגוש התלוי עלה לאורך קו השבר אל מעל לגוש הבסיס. שבר הפוך נוצר כתוצאה של כוחות דחיסה.

אם אנו עומדים על אחד מהגושים ומסתכלים אל הגוש השני נוכל לראות את מישור השבר בצורת משטח משופע. אם אנו מסתכלים מהצד נראה רק את הצד של מישור השבר בצורת סדק משופע או אנכי המפריד בין שני גושי סלע הנמצאים באי התאמה ביניהם (בסלע משקע נראה הפרעה ברצף השכבות בקו הסדק). מישור השבר הוא אזור חולשה ולכן אם יתפתחו לחצים נוספים באותו מקום ארוע השבירה הבא יהיה לרוב לאורך אותו אזור חולשה - מישור השבר הקודם. זה יביא לכך שזריקת השבר תלך ותגדל על פני השנים ואיתו

מידת המחשוף של מישור השבר מעל פני הקרקע. כמנגד פועלים תהליכי בלייה המנמיכים את ראש הגוש המורם ומקטינים בכך את אורך מישור השבר החשוף. מידת התנועה לאורך מישור השבר בכל פעם היא קטנה יחסית – סנטימטרים או מטרים בודדים. זריקת השבר, שהיא כאמור מידת התנועה האנכית המצטברת, יכולה להגיע למאות מטרים ואף יותר. שברים אנכיים יוצרים נופים של גושי סלע היוצרים מצוקים או מדרונות אנכיים שהם מישורי השבר.

שבר תזוזה אופקית

כאן השבירה היא על לאורך קו שבר באותו המישור ללא תזוזה אנכית של הגושים הנעים זה ביחס לזה. שבר זה נובע מכוחות גזירה. אורך השבר אינו מוגבל. יש שברים ארוכים לאורך אלפי קילומטרים. אירוע השבירה הוא אירוע של שניה, פרקי זמן אפסיים במונחים גיאולוגיים. הלחצים יכולים להתפתח במשך מיליוני שנים אבל אירוע השבירה עצמו הוא של רגע. ברגע שיש שבר נוצרים גלי לחץ שהם סוג של גלים סיסמיים. ניתן להדגים את היווצרותם על ידי הפעלת לחיצה בקערת גילי.

האנרגיה של הלחיצה נאגרת במשך מיליוני שנים ואז באירוע השבירה היא משתחררת ויוצרת גלים חזקים. נוצרים כמה סוגי גלים. אנתנו נדבר כאן רק על הגלים הנעים אל פני השטח. הגלים הללו מזעזעים את פני השטח ואנו מרגישים רעידת אדמה.

מכאן שרעידת אדמה היא תוצאה של שבר ולא ההיפך! אין רעידת אדמה שלא קדם לה שבר. אם יש מעל מקום השבר אקיינוס יוצר צונאמי. רעידת האדמה (הגלים הסייסמיים) שיצרה את הצונאמי בתאילנד נוצרה משבירה של קרקעית הים שעלתה בבת אחת ב-18 מטר. ביפן הצונאמי האחרון נבע מעליה פתאומית של קרקעית הים ב-10 מטרים.

היווצרות צונאמי מחייבת התרחשות שבר אנכי. שבר תזוזה אופקית לא ייצור צונאמי או שייצור משהו קטן מאד.

מבני שבירה

מתאפיינים שבכך שאינם שומרים על רצף השכבות.

מה קורה אם יש שבירה משני כוונים? נקבל מבנה גאולוגי של הורסט (אם שני הצדדים ירדו יחסית למרכז) או של גרaben (אם שני הצדדים עלו יחסית למרכז).

הורסט – גוש מורם שיש לו לפחות שני שברים מצידיו השונים. ההורסט נותן בדרך כלל צורה טופוגרפית של הר, אבל לא תמיד. הורסט התחום על ידי שברים נורמאליים (הגוש המרכזי עלה ביחס הוא תוצאה של כוחות מתוחה).

באופן כללי הרים יכולים להיות תוצאה של קימוט או שבירה. הר שהוא תוצאה של שבירה נקרא הורסט.

רכס (שרשרת הרים) הרי יהודה הוא תוצאה של קימוט. רכסי הגליל התחתון המרכזי – יודפת, שגור וכו' הם רכסים שהם תוצאה של שבירות - הורסטים. גם הר תבור ומצדה הם הורסטים.

גרaben – גוש מורד שיש בו לפחות שני שברים מצידיו השונים. אם השברים הם נורמאליים (הגוש המרכזי שקע) אזי הגרaben הוא תוצאה של כוחות מתוחה גם כן. גרaben נותן בדרך כלל טופוגרפיה של שקע.

הערה לשונית - כאשר אומרים "שקע טופוגרפי" זה יכול להיות גם עמק וגם בקעה. מאחר שבקעה זה משהו שהתבקע אזי שקע שנוצר כתוצאה מגרaben נקרא "בקעה". לעומת זאת עמק יכול להיות תוצאה של קימוט או של ארוזיה (עמק קרחוני או כתוצאה מפעילות נהר).

במקור המושגים עמק ובקעה לא התייחסו בכלל לגיאולוגיה. בתנ"ך לא עושים את ההבחנה הזו בכלל. בקעת הירדן, בקעת בית נטופה, בקעת בית שאן.

השברים בצידו ההורסט או הגרaben אינם חייבים להיווצר דווקא משברים נורמאליים. הם יכולים להיות גם תוצאה של כוחות דחיסה שיצרו בצדיהם שני שברים הפוכים.

הכוחות הפנימיים יכולים לפעול במימד האנכי (ואז נקבל סוגי שברים שונים ואת ההורסט והגרaben), או רק במימד האופקי שאז נקבל את שבירי התנועה האופקית. הם יכולים גם לפעול בשני המישורים ביחד (בקע הירדן).

מכל אחד מהמבנים הגיאולוגיים יכולים להתקבל מבנים טופוגרפיים שונים. לעיתים קרובות יש קשר ישיר בין הגיאולוגיה והטופוגרפיה אבל לא תמיד.

מבני קימוט בישראל

רוב רכסי ההרים בנגב המרכזי והצפוני הם תוצאה של קימוט. בנגב המרכזי הקמר העיקרי הוא קמר מחמל שבמרכזו מכתש רמון. קמרים נוספים בנגב המרכזי: קמר חדב, קמר עשת-מנוחה וקמר צניפים שהוא הדרומי ביותר. בנגב הצפוני אלו הם קמר חצרה-ההר החלק, קמר אפעא-חתירה, וקמר דימונה-ירוחם-חלוקים-בוקר.

אפשר להוסיף לרשימה גם את קמר צבוע-שחר-כתף שבטה. כולם מבני קימוט.

מצפון לבקעת בית שבע יש לנו את האנטיקלינריום של הרי יהודה והרי שומרון.

אנטיקלינריום (קמרון) – מתאפיין בשתי תכונות: 1) כפיפה ארוכה מאד לאורך עשרות ק"מ, 2) בתוכו יש מבני קימוט משניים. למשל קמרי וקערי מדבר יהודה בצד המזרחי של האנטיקלינריום של יהודה והשומרון.

מסכת הרי יהודה – מבני הקימוט בישראל הם חלק מהקשת הסורית – מערכת של קימוטים שמתחילה בצפון סוריה בכון דר-מע – צפ-מו, מתיישרת בחלק הצפוני של ארץ ישראל לכון צפון-דרום ומתפתלת שוב לכון דר-מע – צפ-מו בנגב משם היא ממשיכה עמוק לתוך סיני. ההערכה היא שקמטי הקשת החלו להתפתח כתוצאה לוואי של התנגשות הלוח של ערב עם הלוח האסיאתי-אירופאי בגבול סוריה-טורקיה, בערך לפני כ-100 מיליון שנים. הקימוטים המשיכו לפעול בהפסקות מאז ועד היום חלק מהקמטים הכולטים היום, למשל הכרמל, צעירים בהרבה, וחלקם (שוב הכרמל) עדיין מתרוממים.

מבני שבירה בישראל

הברך של הליטני זה תוצאה של שבר תזוזה אופקית – שבר טרנספורם.

מתלול בית הכרם – מישור שבר עם זריקה אנכית של מאות מטרים.

הר מירון – הורסט ולא קימוט! זו בליטה מוקפת שברים: שבר פקיעין במערב, שבר בית הכרם בדרום ושבר מירון במזרח.

מצוקי הכרמל לכוון עמק זבולון – כל מדרגה שם היא שבר. **גליל התחתון מרכזי** – רצף של גרביים והורסטים. מבחינה טופוגרפית הגליל התחתון המרכזי בנוי מסדרה של רכסים וביניהם בקעות (או עמקים) בכוון מזרח-מערב. מבחינה גיאולוגית כל הרכסים הם הורסטים וכל הבקעות הן גרביים. כאן הגיאולוגיה מקבילה לטופוגרפיה.

הר תבור – הורסט. **מצוק ההעתקים** לאורך בקע הירדן – פעם ים המלח היה בגובה ראשו. יש קטיעה של רצף השכבות. **מצדה** – הורסט (למרות שהיא נמוכה מפני השטח שמזרח ומדרום לה, למשל מקום המחנה השמיני). שברי הרוחב בנגב – יש שישה כאלה בנגב מהדרום לצפון: שבר תמד-נטפים, שבר פארן, שבר עריף-בתור, שבר הרמון (לאורך גבול הדרומי של המכתש), שבר סעד-נפחא ושבר צין לאורך נחל צין. כולם מתחילים הרחק מערבה בסיני וממשיכים גם בעבר הירדן לאחר הסטתם צפונה בשיעור של כ-105 ק"מ על ידי בקע ים המלח והערבה. מכאן שהם קדומים לבקע.

שני השברים הדרומיים (תמד ופארן) ושני הצפוניים (סעד-נפחא וצין) הם בכוון מזרח-מערב, האחרים בכוון דרום-מערב – צפון-מזרח. שבר הפארן מבצע קפיצה קטנה דרומה בנקודה שבה נשפך נחל כרכום לנחל פארן ובין שני חלקיו נמצא גראבן כרכום עם משקעים צעירים של תצורת חצבה המיוקנית. שבר הפארן ושבר העריף-בתור נפגשים מעט מזרחה מהגבול הבינלאומי עם מצריים בהר עריף-א-נקה.

השברים מאופיינים כשברי תזוזה ימנית מזוגזגים והם מאופיינים בהתפתחות כיפות קטנות לאורכם. כך, לדוגמה, בולטים בשטח הרי קמר, סעד ונפחא בשבר הצין.

אזור הרי אילת – שם בהרבה מקומות אי אפשר להגדיר שבר מהשוואת שכבות משני צדי השבר כי המדובר באזור של סלעי יסוד חסרי שיכוב. לכן שם משווים גילאים של סלעים (יסוד ו/או משקע) משני צדי השבר. במקרים של שכבות סלעי משקע העומדות מול גושים של סלעי יסוד (שבר שלמה, שבר הגישרון) ברור שהמדובר בשבר. האזור מאופיין במערכת של הורסטים וגרביים (גראבן נטפים, גראבן יותם).

הכרמל – במקורו היה קימוט אבל לפני מיליוני שנים בודדות נוצר שבר יגור בצד הצפוני-מזרחי. הצד השני, הדרום-מערבי, כנראה קימוט (יש חילוקי דעות אבל אין עדות בשטח לשבר בצד הזה). זה לא הורסט כי יש הפרעה ברצף השכבות רק בצד המזרחי. הצד המערבי הוא אמנם מצוקי אבל הוא לא מישור שבר כי אין שם הפרעה בסדר השכבות. המצוק שם הוא תוצאה של ארוזיה. במערות הכרמל מוצאים חול ים ולכן ברור שבעבר הים היה קרוב יותר למצוק מהיום והמצוק נוצר מפעולת הגידוד של גלי הים.

סיכום - המבנים השונים המאפיינים את ארץ ישראל

בקעת הירדן – גראבן ושבר תזוזה טופקי

הרי אילת – מערכת של הורסטים וגרביים

הנגב הצפוני – קימוט

הנגב המרכזי – קימוט ושבירה

רכס הרי יהודה והשומרון – קימוט

הכרמל – במקורו היה קימוט אבל לפני מיליוני שנים בודדות נוצר שבר בצד הצפוני-מזרחי

רכסי הגליל התחתון המרכזי – מערכת של הורסטים וגרביים בכוון מזרח-מערב המנוגד לכוון ציר הרי יהודה והשומרון

הגליל העליון – אזור מרוסק לגמרי ללא שום סדר. יש קימוטים קטנים ויש הרבה הורסטים וגרביים.

מסכת חילון – בדיקות פליאומגנטיות בנושי בזלת בגליל מראות סיבוב של כוון הצפון בבזלות הנמצאות משני צידי שברים, דבר המעיד על סיבוב הגושים האלה סביב קווי השבר, וששברי הגליל (שבאים בזוגות) כללו לא רק העתקה אנכית אלא גם סיבוב. שברי הגליל העליון קדומים לשברי הרוחב של הגליל התחתון.

סימוני המבנים במפה הגאולוגית:

במפה הגיאולוגית (בקני"מ 1:50,000) יש סימונים מיוחדים להורסטים, גרביים וקימוטים.

שבר מצויים כמסרק שגבו הוא קו השבר והקווים האנכים לו מראים את האזור ששקע.

שני מסרקים הפונים זה אל זה – גרבן

שני מסרקים הפונים הלאה אחד מהשני – הורסט

קימוט מצוין כקו עם שני ראשי חץ. אם הם פונים החוצה זה קמר. אם הם פונים פנימה זה קער.

שבר תזוזה אופקי – שני ראשי חץ זה לצד זה בכוון הפוך.

תרשים חתך מצפון לדרום בגליל התחתון המערבי בין חיפה לעכו – עמק זבולון:

שבר בקעת בית הכרם

גרבן חילון

שבר כבול

הורסט אפק

שבר רמת יוחנן

גרבן הקישון

שבר יגור (נשר ושכונת הכרמל המזרחי יושבות על מדרגות במישור השבר)

אפיקי הזרימה של חלק גדול מהנחלים מתפתחים בתוך גרבן שהוא מעין תעלה מוכנה. זו התחתרות של

האפיק לאורך קו השבר.

על פני השטח כל אזור הקריות היום הוא מישור אחד גדול, אבל מתחת לפני השטח יש מבנה גיאולוגי מורכב של הורסטים וגרביים. את זה למדו מקידוחי מים. למשל, תצורת כורדאני נמצאת ממש קרוב לשטח מתחת לקריות, אבל באזור נחל קישון (מדרום) ונחל נעמן (בצפון) היא נמצאת מועתקת כלפי מטה. מכאן שהקריות יושבות על הורסט הקבור מתחת לפני הקרקע היום.

רעידות אדמה במדינת ישראל

האזורים המועדים לרעידות האדמה: ראש מפרץ אילת, בקעת הירדן, הכרמל, ובים בכוון קפריסין. שם מתרחשת באופן קבוע שבירה. לפי מפת אזורי הסיכון הסיסימי היא הסיכון הוא לאורך בקעת הירדן עם זרוע צפון-מערבה לאורך הכרמל. בערך כל 100-80 שנה בהיסטוריה של ישראל הייתה רעידת אדמה גדולה. מידי יום יש רעידות קטנות. שני הגושים משני עברי בקעת הירדן נעים צפונה. קו המגע אינו חלק ויש בליטות ושקעים שמתנגשים אחד בשני. כל שמונים עד מאה שנה הלחץ והמתח הנצבר משתחרר ברעידת אדמה גדולה ואחר כך מתחיל תהליך בניית המתח מחדש. לכן, בהתחשב בעובדה שב-1927 הייתה רעידת האדמה הגדולה האחרונה שנרשמה בישראל (מרכזה היה בצפון ים המלח והיא גבתה כ-300 הרוגים) רעידת אדמה גדולה יכולה לקרות כאן כל רגע. תמ"א 38 לא פותרת שום דבר. משאירה את טבריה ויישובי בקעת הירדן ללא מענה כי שם אין היא אטרקטיבית בהינתן מחירי הדירות שם.

סקטוניקת הלוחות

זו המהפכה הגדולה בגיאולוגיה המקבילה למהפכות הגדולות ביותר בענפי המדע האחרים. מקבילה למהפכה של קופרניקוס באסטרונומיה לפני 500 שנה, או לתורת האבולוציה של דרווין מסוף המאה ה-19, או לתורת היחסות של אינשטיין – 1905. המהפכה הזו התרחשה לא מזמן – 1965. כל מדע הגיאולוגיה הוא בן כ-200 שנה בסך הכל. השאלה הבסיסית הייתה – מה הסיבה להתרחשות ולמאפיינים של התופעות הכי גדולות בגיאולוגיה למשל, סדרת רכסי ההרים הגדולה בעולם.

כל סדרת ההרים הזו יש לה אוריינטציה קווית. היא מסודרת לאורך H (בצד מערב – הרי הרוקיס והאנדים, בצד מזרח – יפן, הפיליפינים, ומזרח אוסטרליה, ובאמצע – ההימלאיה והאלפים. כמו כן רוב רובם של ההרים הללו (פרט להרי אורל) נמצאים בשולי היבשות. עד 1965 ההסבר לכך היה מתחמק. כל התיאוריות לא הצליחו להסביר את ה-H הזה ואת מיקומו בשולי היבשות.

תופעה שניה – סדרת התעלות העמוקות בשולי האוקיינוסים בצמוד ליבשות. אלו הן תעלות בנות אלפי קילומטרים בעומק של כ-6-7 ק"מ הנמצאות במרחק די קרוב לחופי היבשות. תעלה אחת נמצאת ממערב לחופי דרום וצפון אמריקה. תעלה שניה – שקע מריאנה ליד הפיליפינים. לא היה ברור כיצד נוצרו התעלות הללו ולמה דווקא צמוד ליבשות, ובנוסף מדוע התעלות הללו לא התמלאו סחף יבשתי במרוצת מיליוני השנים של קיומן.

תופעה שלישית – הפיזור של הרי הגעש הגדולים בעולם. זה מקביל פחות או יותר ל-H עם תוספות כמו מרכז האוקיינוס האטלנטי (איסלנד) או מרכז האוקיינוס הפסיפי (הוואי).

תופעה רביעית – הפיזור של רעידות האדמה בעולם. גם הוא מקביל ל-H מסודר לאורך קוים שכולם מתחברים לרשת אחת.

התיאוריה שהוצעה - תיאורית התפוח האפוי – דיברה על כך שבשלב מסויים בהיווצרות כדור הארץ הוא הותך והתקררותו היא שיצרה את רכסי ההרים כמו קימוט הנוצר כשתפוח אפוי מתקרר. זה לא היה ממש משכנע.

אלפרד וגנר – קלימטולוג גרמני, אדם יוצא דופן מבחינת יכולות ואומץ. היה אחד הראשונים שטס בכדור פורח בגבהים גדולים.

כבר לפני זמנו ראו שניתן לחבר את היבשות אחת לשנייה כמו פאזל. הוא מצא עוד עדויות לכך שפעם היבשות היו מחוברות. למשל רצף זהה של סלעים משני צידי האוקיינוס עם כוונת רכסים זהים או מציאותם של מאובנים זהים של בעלי חיים יבשתיים משני צידי האוקיינוס. בנוסף מצא עדויות לקיומם של קרחונים בעבר במקומות לא הגיוניים היום. מצא סימני קרחונים באזור קו המשווה באפריקה וגם במדבריות אוסטרליה. עדות לקיומם של קרחונים – שריטות ותעלות קטנות בסלעים לאורך עשרות קילומטרים. נגרמות על ידי סלעים שמוסעים קדימה בלחץ גלישת הקרחון וחורצים את פני הסלע הקשה מתחת לנתיב גלישת הקרחון. כל הודו מלאה בחריצים כאלה.

הפתרון של ואגנר - כל היבשות של היום היו בעבר מחוברות ליבשת על אחת בשם פנגיאה שהוקפה סביב סביב בים גדול בשם פנתלסה. לפני כ-200 מיליון שנה פנגיאה התבקעה ליבשת גונדוואנה (על שם מקום בהודו) בדרום ולאוראסיה בצפון. בין שתי היבשות העל האלו החל להתפתח ים תטיס שהיה סעיף של פנתלסה (יוונית "יכל הים"). התפתחות הים דחפה והרחיקה את היבשות זו מזו ובהמשך כל חלק התפצל ליבשות בנות זמננו שנדדו לכוונים שונים עד שהגיעו למקומותיהם הנוכחיים.

לא היה ברור איך היבשות נדדו בלי לגזור בדרכן את קרקעית האוקיינוס? הרי הן לא צפות על פני הים אלא הן מחוברות לליתוספירה כחלק בלתי נפרד ממנה.

וגנר לא הצליח להמציא הסבר למנגנון נדידת היבשות. הוא נסע לגרינלנד ומת שם ב-1930.

1939 – מלה"ע ה-2. אחרי פרל הרבור ארה"ב נכנסת למלחמה ונאלצת לשלוח ציים לחצות הן את האוקיינוס האטלנטי בדרך לאירופה והן את האוקיינוס השקט בדרך למערכה עם יפן.

ממציאים את הסונר – רדאר גלי קול. באמצעותו פרופ' הרי הס, שיושב במהלך מלה"ע ה-2 על ספינת מיפוי אמריקאית, מגלה את הרכס המרכזי אטלנטי. זה רכס הרבה יותר חריף וגדול מהרכסים שהיו מוכרים עד אז על פני היבשות. איש לא ידע על קיום הרכס הזה עד אז. הס פרסם מאמר צנוע עם התגלית הזו.

אחרי המלחמה הצי האמריקאי מחלק את הסונרים הישנים שלו לכל דכפין והגאולוגים מתחילים במיפוי שיטתי של הרכס.

הרכס המרכז אוקייאני

זה רכס שגובהו כ-2500 מטר ועדיין שיאו נמצא בדרך כלל כ-2500 מטר מתחת לפני האוקיינוס. התברר שיש רכסים תת ימיים כאלה בכל האוקיינוסים של כדור הארץ באורך כולל של כ-67 אלף ק"מ – פעם וחצי היקף כדור הארץ. לכולם קוראים "הרכס המרכז אוקייאני" למרות שרק באוקיינוס האטלנטי הוא אכן עובר במרכזו.

הרכס עשוי כולו מבזלת ואך ורק בזלת. כלומר זה רכס געשי. בעומק של 5 ק"מ ממוצע טמפרטורת קרקעית הים הוא $2^{\circ}C$ אבל מעל הרכס היו מקומות עם $120^{\circ}C$ ואפילו עם $360^{\circ}C$. כלומר יש שם התפרצויות עכשוויות. זה רכס פעיל, לפחות בחלקים שלו.

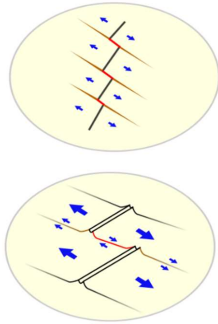
מספת ח'לון'ת : מאפיינים נוספים של הרכס המרכז אוקייני :

קיים עמק גרבו בראש הרכס לכל אורכו
קו רכס לא רציף המורכב מקטעי רכס שהוזזו בניצב לכיוון הכללי של הרכס
מערכת שביר תזוזה אופקית מסוג מיוחד (שביר טרנספורם) שמחברת את קטעי הרכס המוזהים האלה
רכסים נוספים לא פעילים בכיוון מקביל לכיוון הרכס הפעיל שיחד איתו יוצרים אזור הררי רחב היכול להגיע לרוחב של מאות קילומטרים.

הרכס המרכז אוקייני לא נפרש כקו רציף. לאורכו יש הרבה הזזות אופקיות של ציר הרכס המצטברות בחתיכות קטנות להסטה כוללת של כאלף ק"מ בציר הרכס.

להזזה האופקית הצידה של קו הרכס קוראים שבר טרנספורם שהוא סוג של שבר תזוזה אופקית. לאורך קו השבר (הקטע באדום בציר שמשמאל) שתי פלטות נעות בכיוונים מנוגדים ומתחככות זו בזו במסלול תנועתן.

אורך השבר נשאר קבוע ושווה למרחק המפריד בין שני קטעי הרכס המרכז אוקייאני שנשארים קבועים במקומם. בשני קצוות השבר כל הזמן נוצר חומר חדש שנע לתוך אזור השבר ודוחק מחוץ לו חומר ישן. שביר טרנספורם תמיד מצויים לאורך רכסים מרכז אוקייאניים. כל שבר כזה גורם לרעידת אדמה, בדרך כלל לא גדולה מאד. 1962 – הרי הס מעלה רעיון למנגנון תזוזת היבשות מבלי לגזור את קרקעית האוקיינוס. זו נקודת ארכימדס של תאוריית טקטוניקת הלוחות.

מרכיבי תיאוריית טקטוניקת הלוחות

זרמי קונבקציה – תאי הולכה של חום בתנועות מעגליות של נוזל מעל מקור חום עמוק. הנוזל שמתחמם בקרבת מקור החום למטה נעשה קל, עולה למעלה, מתקרר ויורדים בחזרה לקרבת מקור החום, וחוזר חלילה.

זרמי הקונבקציה באסתנוספירה הם המנוע העיקרי של נדידת היבשות על פי טקטוניקת הלוחות. בשלב עלייתם למעלה מתחת לקרום יבשתי נוצר לחץ על פני הקרום שמעליהם, לחץ שיוצר בשלב ראשון קמר על פני היבשה. בשלב שבו הם נעים הצידה בדרם בחזרה למטה נוצרים כוחות מתיחה שפועלים על הליתוספירה היושבת מעליהם. מתקבלת מתיחה משני הצדדים של שכבת הליתוספירה שמתרדדת ומתרככת מעל נקודת העלייה של הזרמים. בסופו של דבר תקרע שם הליתוספירה ויווצר גרבו שתחום בשני צדדיו בשברי מדרגות. זה התהליך ששבר את יבשת פנגיאה והחל את נדידת היבשות הנוכחיות זו מזו. הנדידה החלה בהיווצרות גראבן שהפריד בין שני חלקי היבשת וכשה ירד לגובה פני הים נכנסו לתוכו מי הים שמשביב (פנתלסה) והתחיל להיווצר אוקיינוס התטיס שהפריד בין גונדוואנה ללאורסיה.

בנקודת החולשה של הגראבן המגמה עולה למעלה כדייק. היא סודקת את שכבות הסלע שמעליה ופורצת דרכן למעלה. המגמות הבאות כבר עולות ביתר קלות באותו הסדק וממלאות את החלל הנוצר מהתרחקות שני הגושים זה מזה. זה לא שהמגמה העולה בדייק "דוחפת" את חלקי הליתוספירה. היא לא מסוגלת לעשות זאת. מה שדוחף את שני חלקי הליתוספירה הלאה זה מזה היא התנועה בכיוונים מנוגדים של זרמי הקונבקציה לאחר התפצלותם מתחת לגראבן. המגמה העולה בדייקים נכנסת וממלאה את החלל שנפער. כך בהדרגה הולך ונוצר קרום אוקייאני בזלתי חדש המרחיב את שטח קרקעית האוקיינוס.

הס קרא לתיאוריה שלו בשם "תיאוריית התפשטות קרקעית האוקיינוס".
ביבשה 75% מהסלעים הם גרניט ו-25% הם ציפוי של סלעי משקע מעל הגרניט.
הדייקים בקרקעית האוקיינוס הם בזלתיים. סדרת הדייקים לאורך הזמן יוצרת את קרקעית האוקיינוס הבזלתית. לפעמים הבזלת היוצאת מהדייק מתרוממת מעל קרקעית האוקיינוס כהרי געש מעל הרכס המרכז אוקייני – איסלנד למשל.

מכאן שיש לנו מקומות על פני כדור הארץ שבהם כל הזמן מגמה עולה למעלה לאורך הרכס המרכז אוקייני. לאזור הזה קוראים אזור פתיחה (Divergent Zone).

אזור פתיחה – אזור, לרוב בקרקעית האוקיינוס, שכל הזמן עולה בו חומר חם בדייקים שמתקררים עם עלייתם, נצמדים לשתי דפנות הליתוספירה ומתקשים. בצורה זו הם מביאים להרחבה אפשרית של שטח האוקיינוס.

מה מאפיין אזור פתיחה ?

- רכס מרכז אוקייני (עם מערכת שביר טרנספורם המחברת בין קטעי הרכס המוזהים ימינה ושמאלה)
- סלע בזלת
- פעילות טקטונית רציפה – שבירים, רעידות אדמה
- טמפרטורה חמה – אנומליה תרמית.

כדי לחפש רכסים אוקייניים בהתהוותם צריך לחפש ולמצוא את כל ארבעת האלמנטים האלה. כעת עלתה השאלה מה קורה לפני כדור הארץ שמנגנון כזה אמור לרוקן אותו מחומר, ולכדור הארץ שאמור ללכת ולהתנפח, אבל אין שום עדות לדבר כזה. הס ענה שאותה קרקעית אוקיינוס שנוצרה בעבר מופחתת וצונחת חזרה לתוך כדור הארץ בתהומות האוקיינוסים. זה קורה כשקרקעית בזלתית כבדה צונחת מתחת לקרום יבשתי שעשוי גרניט וקל ממנה (משקלות סגולים: בזלת – 3, גרניט 2.6). לאזור הזה קוראים אזור הפחתה (Subduction Zone). באזור פתיחה נוצרת קרקעית אוקיינוס, באזור הפחתה היא נהרסת. שאלה פתוחה – מה הרלבנטיות של הכובד העודף של הבזלת כאשר עובי הגוש הימי קטן בהרבה מעובי הגוש היבשתי ולכן המשקל הכולל של החלק הימי קטן בהרבה מהמשקל הכולל של החלק היבשתי שמולו. **אזור הפחתה** – אזור המפגש בין קרקעית האוקיינוס הבזלתית עם הקרום הגרניטי של היבשה. באזור זה הליתוספירה האוקייאנית צונחת אל מתחת לליתוספירה היבשתית.

מאפייני אזור הפחתה:

- רכס הרים, חלקם געשיים
- פעילות געשית (לאורך הסדקים הנוצרים במפגש)
- תעלה אוקיינית עמוקה שבה שוקעת קרקעית האוקיינוס אל האסתנוספירה
- רעידות אדמה – אלו האזורים עם הרעידות החזקות ביותר על פני כדור הארץ. זה קורה בגלל שבירת הקרום האוקייאני בעת צניחתו למעמקים.

באזור הפחתה כל הליתוספירה הימית (בעובי של כ-150 ק"מ כולל הקרום הבזלתי בן 6 ק"מ) צונחת מתחת לליתוספירה היבשתית העבה והכבדה יותר. יש חוס גדול כתוצאה מהחיקוך. כל התהליך מתרחש בתחומי המעטפת העליונה.

חלק מסלעי המשקע הימיים צונחים גם הם למטה יחד עם הליתוספירה הימית. חלק אחר ניתק מהקרום הימי ומטפס על שולי היבשת (לפעמים עולים גם קרעי קרום בזלתי שנחשפים על פני השטח כאופיולטים). סלעי המשקע ששוקעים למטה מכילים מים ולכן הם מורידים את נקודת ההתכה של הבזלת השוקעת איתם. התוצאה היא שבאזור הפחתה הליתוספירה הימית מותכת בזמן מעבר מתחת לליתוספירה והקרום היבשתיים ואז נוצרת עליית מגמה למעלה. מקבלים תאים מגמתיים גדולים מתחת ובתוך הקרום היבשתי שחלקם מתקרר לסלעים פלוטוניים וחלקם מתבטא בפעילות געשית מעל פני השטח. רוב הגרניט על פני כדור הארץ נוצר באזורי הפחתה.

מדוע אזורי הפחתה נמצאים בקרבת חופי היבשות? יש תיאוריה אחת שגורסת שהמשקל האדיר של סחף שהגיע במשך מיליוני שנים מנחלי החוף והצטבר על פני הלוח הימי קרוב לחופי היבשה הטח כלפי מטה את קצה הלוח הימי והביא כך לתחילת הצניחה של הלוח הזה (שהמשקל כבובד משקלו העצמי) אל מתחת ללוח היבשתי.

הרי האנדים הם תוצר של אזור הפחתה שבו צונח הקרום הימי הבזלתי של לוח מזרח האוקיינוס השקט (לוח נסקה) מתחת לקרום הלוח היבשתי של דרום אמריקה. לכן גם יש שם רעידות אדמה ופעילות געשית. באופן דומה פועל אזור הפחתה של יפן-הפיליפינים ומזרח אוסטרליה. **אין נדידת יבשות** – היבשות מחוברות כל הזמן לליתוספירה ומה שזו הם לוחות של ליתוספירה ולא יבשות בלבד.

אפריקה לא זזה כיבשת בלבד אלא כחלק מפלטת ליתוספירה שכוללת בנוסף לה גם את קרקעית האוקיינוס הבזלתית הצמודה לה. פלטת הליתוספירה האפריקאית לא מחוברת לשום פלטה אחרת והיא חופשיה לנוע על פני האסתנוספירה בכל כיוון כנגד הפלטות האחרות הנמצאות מסביבה. מצאו שהאוקיינוס השקט מופחת מערבה ב-11 ס"מ בשנה ומזרחה ב-10 ס"מ לשנה. במרכזו נוצרים בשנה רק 17 ס"מ של קרום אוקייאני חדש. לכן מה שקורה הוא שהאוקיינוס השקט הולך ומתכווץ כל שנה ב-4 ס"מ כתוצאה מהתקרבות פלטות אסיה ואפריקה אחת אל השניה. במקביל האוקיינוס האטלנטי מתרחב על חשבון ההתכווצות הזו.

בסוף התהליך אסיה ואפריקה יתנגשו. ההתנגשות הזו, בין שני קרומים יבשתיים, תיצור בקו המגע (שיהיה במרכז היבשת המאוחדת) רכס הררי גבוה. זה בדיוק מה שיצר את רכס הרי אורל – תוצאה של התנגשות אסיה ואירופה בעידן הקדום לפנגיאה.

מחלקים את העולם מבחינה גיאולוגית ללוחות ליתוספירה שכוללים שילוב משתנה של קרום יבשתי נושא יבשות וקרום ימי. יש נדידת לוחות מאז היווצרות כדור הארץ. מה שרואים היום זה לא משהו חדש או יוצא דופן בהיסטוריה הגיאולוגית של כדור הארץ. למשל, רכס הרי אורל הוא עדות מרשימה להתנגשות קדומה של פלטת אסיה עם פלטת אירופה בסיומו של מחזור נדידת יבשות קדום שבו נסגר אוקיינוס שהפריד בעבר בין שתי הפלטות.

טוּזו וילסון – הוא שפיתח את הרעיון של מחזור וילסון. המחזור הזה מתחיל עם שלב שבו כל היבשות הן גוש אחד גדול. לאחר מכן מסיבה כלשהי היבשה הזו נבקעת ונוצר רכס מרכז אוקייאני בקו השבר. כעת היבשות מתרחקות אחת מהשניה ובהדרגה הגרנן שבמרכז הרכס הופך לאוקיינוס. באיזשהו שלב מתחיל תהליך של הפחתה. מתי ואיך בדיוק לא ממש יודעים. אחת ההשערות היא שזה קורה כתוצאה מלחץ גדול של סלעי המשקע המצטברים בים בקרבת החוף ומשקיעים שם את קרקעית האוקיינוס למטה. כתוצאה מתנועת הלוחות האוקיינוס שבצד השני של הלוחות מתחיל להיסגר עד שיבשה פוגשת ביבשה ומקבלים קימוט כדוגמת הרי אורל.

דוגמאות בעולם

האנדים – נוצרו כתוצאה מצניחת הקרום (הגוש) (הגוש האוקייאני) של פלטת נסקה אל מתחת לקרום (הגוש) היבשתי של פלטת אמריקה הדרומית.

הודו וההימלאיה - כיצד איפה נעה הודו צפונה? זה לא יבשת הודו שנעה אלא כל הלוח של הודו. בתחילת התנועה של הודו צפונה מי שנמצא בחזית הלוח ההודי הוא הגוש האוקיאני שלו עם הקרום הבזלתי וזה צונח באזור ההפחתה שנוצר בגבול עם פלטת אסיה. בתהליך הצניחה של הגוש האוקיאני ההודי אל מתחת לפלטת אסיה נזרק למעלה המעטה של סלעי המשקע הימי (הקלים יותר) שכיסו את הקרום הבזלתי שלו וסלעים אלו מתחילים להתקמט כנגד הקרום היבשתי של פלטת אסיה. זו תחילת היווצרות רכס ההימלאיה. בראש ההימלאיה יש מאובנים ימיים ולא בגלל שההרים שגובהם 9 ק"מ היו מכוסים בים אלא בגלל שהסלעים בראשי ההימלאיה שכנו בעבר מתחת לפני המים על הקרום הבזלתי של פלטת הודו והתקמטו למעלה בעת ההתנגשות של הפלטות.

לאחר זמן מה מגיע לקו המגע הגוש היבשתי של הודו עצמה. הגוש הזה אינו כבד יותר מהגוש האסיאתי והוא לא ישקע. יהיה מפגש אלים של גרניטים הנעים זה כנגד זה עם שברים והעתקים שירימו עוד יותר את הקימוט ההימלאי. הרי ההימלאיה הם יושבים על העתק של סלעי יסוד שהורמו כתוצאה מהמשך תהליך ההתנגשות (תהליך שנמשך עד היום ולכן פסגות ההימלאיה ממשכות להתרומם!).

הים התיכון – קרקעית הים התיכון היא אזור הפחתה שבו שוקע הלוח האפריקאי הנע צפונה מתחת ללוח האירואסיאתי. הים התיכון הוא שריד הולך ונעלם של אוקיינוס התטיס שהפריד בעבר בין גונדוואנה (אפריקה) ואוראסיה (אירופה). הוא הולך ונסגר בגלל תנועת הפלטה האפריקאית צפונה לעבר אירופה. הרי האלפים הם התוצאה של התנגשות הפלטות האלה. כך גם הרי הטאורוס והקווקז. זו הסיבה לרעידות האדמה התכופות בקווקז, בארמניה ובפרס. זו גם הסיבה לפעילותם של הרי הגעש של דרום איטליה – הוויזוב, האתנה, הסטרומבולי וכו'. זה אזור הפחתה פעיל במפגש שתי פלטות יבשתיות.

תוצאה נוספת של אזור ההפחתה בים התיכון היא התמרת קרקעית הים העשויה גיר ודולומיט לשיש. זו הסיבה לשפני השיש שאנו מוצאים באיטליה ובטורקיה. באופן כללי בעולם, רוב הסלעים המטמורפים נוצרים כתוצאה מהחום והלחץ האדירים שבאזורי הפחתה, ורק מיעוטם נוצרים כמטמורפיזם של מגע בתא מגמתי. בסיכומו של דבר כל ה-H המפורסם זה אזורי הפחתה. ולכן כל הרכסים בעולם הם תוצאה של טקטוניקת הלוחות. הרים שהם תוצאה של לחץ הנובע מעליה אנכית של מגמה זו תופעה שולית לגמרי - 90% מההרים על פני כדור הארץ נוצרו בתהליך של הפחתה.

ישראל - אנחנו שייכים למערכת האלפינית ונמצאים בשולי אזור ההפחתה של אפריקה מתחת לאירופה. הרי יהודה הם תוצאה בעיקר של ההפחתה הזו.

חלק גדול מהרי אילת הם סלעים מטמורפים. בני 600 מליון שנה הפרושים על פני מרחב גיאוגרפי ניכר. (אי אפשר להסביר פיזור כל כך גדול במטמורפיזם של מגע ולכן ברור שהם נוצרו במטמורפיזם של אזור הפחתה). איך נוצרו שם כל כך מזמן סלעים מטמורפים כשמחזור נדידת הלוחות הנוכחי התחיל רק לפני כ-200 מיליון שנה? ההסבר הוא קיום אזור הפחתה בסיבוב אילת לפני 600 מיליון שנה. זו הפחתה של מחזור נדידת לוחות שקודם למחזור הנוכחי.

את עצם קיומה של נדידת הלוחות מוכיחים תצפיות רבות:

איסלנד – היא חלק מהרכס המרכזי האוקייני העובר בתוכה. מורכבת בעצם משני לוחות – הלוח האירופי והלוח האמריקאי שמתרחקים כל הזמן זה מזה. לכן היא גדלה כל הזמן. מודדים עם לייזר את רוחב הסדק של הגרוב. איסלנד גדלה כל שנה ב-2 ס"מ. אפשר ממש ללכת בתוך הגרוב של הרכס המרכזי האוקיאני שם **גיל קרקעית האוקיינוס** – רואים סלעי הבזלת הצמודים לחופי היבשות הם העתיקים ביותר, ואילו אלו הקרובים לרכס המרכזי אוקייני הם הצעירים ביותר. בנוסף צריך למצוא סימטריה בגיל משני צידי הרכס המרכזי אוקייני, ואכן כשבדקו גלעיני קידוח ימיים נמצאה הסימטריה הזו במדויק.

שינויים בגודל האוקיינוסים - תהליך נדידת הפלטות נמשך עד היום. הוא נמדד מלוויינים גיאוצנטריים השומרים תמיד על אותו מקום מעל כדור הארץ. שולחים אליהם קרן לייזר ומודדים את זמן החזרה של הקרן. על פי מדידות כאלה גילו שקרקעית האוקיינוס האטלנטי גדלה כל שנה ב-4 ס"מ על חשבון קרקעית האוקיינוס השקט.

חקר הרכס המרכזי אוקיאני

צלילות לתוך אזור הרכס המרכזי אוקייני גילו תגליות מדהימות עם השפעה עצומה על תחומי מדע מעבר לגיאולוגיה. גילו ארובות של מעשנות של חומר גופריתי שעולה מקרקעית הרכס למעלה. זה תוצאה של חדירת מי ים לתא המגמתי, התחממותם, המסת המינרלים שבתא ועלייתם החוצה בזרם מים חמים בטמפרטורה של כ-300°C. זה קורה בעומק של 5000 מטר.

ההפתעה הייתה שגילו שם חיים שמתנהלים ללא קשר לאנרגיית השמש! קרינת השמש נעצרת בעומק 200 מטר. החיים שם בנויים על כימו-סינתיזה לא על פוטוסינתיזה.

יש שם תולעים באורך מטרים רבים שגדלות בקצב מטורף. הבסיס לשרשרת המזון שם זה חיידקים ולא הצמחים כמו שאנו מכירים.

בזלת כרים - לאורך הרכס המרכזי אוקייני מצאו "בזלת כרים" (Pillow Basalt) – כדורי בזלת גדולים שבונים את הקרקעית הבזלתית לכל אורך הרכס. זו תופעה האופיינית להתפרצות בזלת מתחת לפני המים. החלק החיצוני של הלבנה הפורצת מהרכס בא במגע מידי עם המים, מתקרר ומתקשה מהר ויצור גוש "אפוי" מבחוץ וחס עדיין מאד מבפנים. החלק הפנימי החם ממשך להתפשט ולנפח את המעטפת שנוצרה וגוש הלבנה הולך ומתרחב בצורה כדורית. רק לאחד שהתקררות האיטית הגיעה לפנים הגוש התהליך נפסק ומתקבלת צורת ה"כרית" הסופית.

קרקעית האוקיינוס בנויה מדייקים בזלתיים שעליהם יש שכבה של בזלת כרים. אם מוצאים דבר כזה על פני כדור הארץ היום זה מעיד על המצאות של רכס מרכזי אוקייני קדום במקום בזמן עבר. למשל האופיוליטים בהרי הטרודוס בקפריסין.

הביטוי של טקטוניקת הלוחות בארץ ישראל

אמרנו שכל ההרים, העמקים, הבקעות בארץ – הכל זה ביטוי של טקטוניקת הלוחות.

נתחיל בבקעת הירדן – גרבו עם שברי מדרגות משני צידיו.
עד עכשיו דיברנו רק על תנועות אנכיות. אבל ברכס המרכז אוקיאני יש גם תזוזות אופקיות – שברי
הטרנספורם שלאורכם יש רעידות אדמה.
רכס מרכז אוקיאני מאופיין על ידי בזלת, שברי מדרגות משני הצדדים ושברי טרנספורם המלווים ברעידות
אדמה.

יש רכס מרכז אוקיאני שנכנס לתוך ים סוף ועובר לכל אורכו. קרקעית ים סוף, העשויה כולה בזלת, הולכת
ומתרחבת כל הזמן והיא מאופיינת בשברי מדרגות משני צידי הרכס. זה רכס מרכז אוקיאני פעיל ביותר.
ים סוף הוא לכן אוקיינוס עוברי. קרקעיתו עשויה בזלת ומוצאים בו אנומליה תרמית (במקום כ- 5°C נמצא
בו מקומות עם 60°C) שמעידה שזה רכס פעיל. זה גם מה שמסביר את ריכוז רעידות האדמה לאורך השבר.
בעבר חצי האי ערב היה מחובר לאפריקה והמסיב הערבי נובי, שמשטרע היום משני צידי הים האדום, היה
פעם גוש אחד גדול ובלתי מופרע.

הים האדום נמצא בראשית שלב ההיפתחות שלו והוא צעיר מאד במושגים גיאולוגיים. בשנת 2011 נולד בים
ליד עדן אי געשי חדש. משום מה הוא לא זכה לפרסום גדול כמו זה שנולד באיסלנד.
השלב הראשון של לידתו הים האדום ארע לפני 23-25 שנה. אז החלו היבשות להתבקע באזורנו והים החל
להיפתח. לוח ערב עלה צפונה (ביחד עם חצי האי סיני) ומתרחק מהלוח האפריקאי. היינו מצפים שקו השבר
ימשך צפונה לאורך מפרץ סואץ ויגיע לים התיכון (התטיס הקדום), אבל זה לא קרה. קו השבר לא המשיך
לכוון מפרץ סואץ (שעומקו עשרות מטרים בודדים ואין בו שום רכס מרכז אוקיאני) אלא לאורך מפרץ אילת
העמוק (בסביבות 1800 מטרים) שנמצא בזווית לקו השבר המקורי.
כלומר כוון התנועה של הלוח הערבי השתנה בערך לפני 15-10 מיליון שנה מסיבה כלשהי. אז החלה התנועה
חדשה של לוח ערב שהחל להתנתק מלוח סיני ולנוע בכוון חדש – צפון מזרח. הים שחדר לאזור הפתיחה
החדש ממלא כיום את מפרץ אילת שבקרקעיתו יש שורה של שברי מדרגות.
לפני כ-7 עד 15 שנה מתחיל גם לוח סיני לנוע במקביל. התנועה הזו היא שבר טרנספורם. שני הלוחות - ערב
וסיני - נעים במקביל בכוון צפון מזרח, אבל הלוח הערבי נע מהר יותר ומשיג בהתקדמותו את הלוח של סיני.
כך נוצר ים סוף עם מפרץ אילת.

אם יש תנועת החלקה כזו אי אפשר לקבל בורות בין הלוחות, אבל כשמסתכלים על מפת העומקים
(הבטימטריה) של מפרץ אילת רואים בברור שורה של בורות תת ימיים מקומיים. גם ים המלח הוא בור עמוק
כזה (שרובו מלא במשקעים קדומים), וכך גם הכנרת ואגם החולה. פרופ' רפי פרוינד הציע לכן שקו שבר
הטרנספורם במפרץ אילת ובבקעת הירדן אינו ישר חלק לכל אורכו אלא כולל גם קטעי אלכסוניים לכוון
ההתקדמות של הלוחות. קו השבר הזה הוא מזוגג ולא ישר! מצב זה מביא לכך שהתנועה היחסית של שני
הלוחות לאורך קו השבר גורמת להתרחקותם של קטעים אלה זה מזה ולפתיחת בורות ביניהם או לעליית
קטע אחד על השני תוך יצירת קימוט - הר החרמון.

הערה לסיום - כל הסלעים שעל קרקעית המכתש מהטריאס וקודם לו בכלל לא נוצרו בקו הרוחב הגיאוגרפי
הנוכחי של ישראל אלא הרבה יותר דרומה – 30° מדרום לקו המשווה. זה מסביר את קיומם של סלעי משקע
שלא ניתן להסביר את היווצרותם בתנאים של היום. בנוסף זה מסביר את מציאתם בהרי ירושלים של שפע
מאובנים ששייכים לתנאים טרופיים. אלו שקעו ומתו בזמנים בהם חלפה ארץ ישראל על פני קו המשווה
בדרכה למיקומה הנוכחי.

תוספת חיצונית - ההיסטוריה הגאולוגית של ארץ ישראל

הפרקמבריום
הסלעים הקדומים ביותר בארץ ישראל – סלעי המאסיב הערבי-נובי באזור אילת. ברובם הם סלעי יסוד מהתקופה הפרה-קמברית
והעתיקים שבהם, מלפני כ-850 עד מיליארד שנים, הם סלעים מטמורפיים שהם התמרה של סלעי משקע וסלעי בזלת של קרקעית
אוקיינוס התטיס הקדום. זהו שריד לתהליך האורוגנזה (התרוממות רכס הרים) שחל בשלב האחרון של התנגשות שתי פלטות
וסירת האוקיינוס הקדום שהיה ביניהן. הקרקעית הבולתית של האוקיינוס ושכבות סלע המשקע שהיו עליה שקעו באזור ההפחתה
לאורך המסיב האפריקאי, חדרו לעומק ועברו התמרה – גיבוש במצב מוצק לסלע עם אפיון שונה בהרכבו הכימי, המינרלוגי
והמורפולוגי. סלעים אלה – צפחה וגנייס – חשופים על פני השטח בארץ רק באזור אילת.
בהפחתה של קרום אוקיאני שעיקרו בולתי נוצר בעומק קרום קל ועבה יותר שעיקרו גרניטי. עם התקדמות תהליכי ההפחתה פיסות
של הקרום החדש מתנגשות, לפעמים מתחברות ליבשה קדומה יותר וכך גדל הקרום היבשתי. בין פיסות קרום שהתנגשו נצטבו
קרעי קרום אוקיאני - אופיולטים. זה התהליך שבנה את סלעי הגרניט באזור אילת.
בחינה רדיואקטיבית של איזוטופים במינרלים של סלעי אילת מראה שסלעי הצפחה הם הקדומים ביותר בסלעי האזור ונוצרו לפני
כ-850 מיליון שנה. אחריו נוצרו דייקים של גנייס (גם הוא סלע מטמורפי) ואחרים, לפני כ-650 עד 540 מיליון שנה, סלעי התהום –
הגרניט, הסיאניט ודומיהם המרכיבים את עיקר המסה של הרי אילת (הר שחמוון, הר שלמה, הר תמנע). סלעי היסוד הצעירים
באזור הם סלעים וולקניים (ירולית ובולות) שנוצרו בסוף תהליך ההפחתה שבו פרצו הרי געש אל פני השטח. רוב הסלעים
הוולקניים הוסרו במהלך השנים ויש שרידים שלהם במקומות בודדים כמו הרי נשף, גבעת עמרם ונחל המפלים.
בסוף התקופה הפרה-קמברית מתחיל גידוע של התשתית הסלעית של המסיב ונוצר מישור הפנפליין כתוצאה מפעולת בלייה
ממושכת בסביבה יציבה מבחינה טקטונית. חתך בן אלפי מטרים של סלעי יסוד נגדע והוסע למרחקים, חלקו מצוי היום בנגב
בשכבות התחתונות של תצורת צניפים של סוף התקופה.

הפלאוזואיקון
540 מיליון שנה עד ל-250 מיליון שנה לפני זמננו. מתחיל בקמבריום, עובר דרך אורדוביק, סילור, דבון, קרבון ופרם. רוב החתך
הזה חסר בנגב. זה עידן החיים הקדומים – לראשונה מופיעים בו מאובני בעלי חיים.
ברוב התקופה ארץ ישראל תחת משטר יבשתי. היא עדיין חלק מיבשת על-כל-עולמית – פאנגיאה - שהייתה מוקפת באוקיינוס
קדום – האוקיינוס הפרה-תטיס, או אוקיינוס התטיס הקדמון שבו שוקעים סלעי משקע ימיים: אבני חול, קונגלומרטים, חרסיות.
סלעי התקופה מהווים את חבורת ים סוף שכוללת את: תצורת עמודי שלמה – הקדומה ביותר - אבן חול מהפלאוזואיקון התחתון
(קמבריום). מעליה – תצורת תמנע – אבן חול של תצורת תמנע – אבן חול של טרילוביטים. מעליה תצורת
שחרות הכהה ולבסוף תצורת נטפים.

רוב החתך הפלאוזואיקון המאוחר לקמבריום וכן כל החתך הטריאסי והיוראסי חסרים בתמנע ובנגב הדרומי. (בתמנע חסרים גם
תצורות הקמבריום המאוחר: שחרות ונטפים). גם בנגב הצפוני והמרכזי חסר החתך הפלאוזואיקון כמעט כולו (צפונית לאזור אילת
לא חשופים על פני השטח בארץ שום סלעים פלאוזואיקוניים הקודמים לתקופת הפרם). זו הארוכה משלוש אפיוזדות גדולות של
ארוזיה יבשתית הגורמת לאי התאמה בחתך הגיאולוגי בנגב: זו כאן של הפלאוזואיקון התחתון (כשבתמנע יושבת מעליו באי
התאמה תצורת אמיר השייכת לקרטיקון התחתון ובשאר הנגב יושבת חבורת הנגב הפרמית ישירות על תצורת צניפים הפרה-

קמברית), השניה במזוואיקון בקריטקון התחתון (היושב במכתש רמון באי התאמה על הירא התחתון כשכל שכבות הירא המאחרות חסר) והשלישית בקינוואיקון בפאליאוקן.

המזוואיקון

מ-250 ועד 65 מיליון שנה לפני זמננו. מתחלק ל:

טריאס – 250 עד 200 – חבורת רמון (תצורות גווינס, סהרונים ומוחילה)
יורא – 200 עד 150 – חבורת ערד (משחור, ארדון, אנמר, מחמל, שריף, זוהר, כידוד, באר שבע וחלוצה)
קריטקון תחתון – 150 עד 100 מיליון שנה – חבורת כורטוב (אבני חול)

קריטקון עליון – 100 עד 65, מתחלק ל:

קנומן-טורון: 100 עד 94 מיליון שנה עד 88 מיליון שנה – חבורת יהודה (גיר ודולומיט, חוואר)
סנון: 84 עד 65 מיליון שנה – חבורת הר הצופים (קירטון, חוואר). בנגב מתחלקת לארבעה תצורות: מנוחה, משאש (צור ופוספוריט), עיארב וטקיה. האחרונה משמשת כגבול בין עידן המזוואיקון ועידן הקינוואיקון.

במזוואיקון מתחיל תהליך הביקוע של פנגיאה ללאוראסיה וגונדוואנה שארץ ישראל שוכנת על שיפוליה הצפוניים. בנייהם מתהווה אוקיינוס התטיס החדש. ארץ ישראל נמצאת בשוליו, כאשר מידי פעם הוא מציף אותה ונסוג כשקו החוף יורד דרומה וחוזר צפונה, לסירוגין.

בכל פעם שארץ ישראל מוצפת בים רדוד שוקעים סלעי דולומיט (בים רדוד ומלוח) או גיר (בים קצת יותר עמוק שמאפשר יותר בעלי חיים עם שלד גירי). כשקו החוף מתרחק דרומה הארץ נמצאת תחת ים עמוק יותר ואז שוקעים סלעי קירטון וחוואר. עומק השכבות הנבנות מגיע למאות מטרים כשבכל זמן היווצרותם יש מאזן דינמי בין קצב הצטברות המשקעים וקצב השקיעה של שיפולי גונדוואנה. במאזן זה משתתף גם השינוי במפלס האוקיינוסים בהתאם לשינויים האקלימיים. סך המאזן הזה מאפשר היווצרותו של חתך עמוק של סלעי משקע המאפיינים ים רדוד.

עד וכולל הקריטקון התחתון הארץ היא שטוחה, ללא קימוטים, בשיפוליה הצפוניים של יבשת אפריקה, כאשר מצפון ומצפון מערב נמצא אוקיינוס התטיס. בקריטקון העליון מתחיל תהליך קימוט בארץ – הקשת הסורית-אפריקאית המתפתחת בשל התנגשות אפריקה ואסיה באזור אנטוליה.

עזרא אוריין, בשפתו הציורית, מדבר על "תהליכי נשימה טקטוניים" – הרמה ושקיעה של פני הארץ במקביל להצפה ונסוגה של ים תטיס, ועל "גיאופיסול" שפועל לעיצוב המורפולוגי של פני היבשה דרך כוחות הסחיפה של המים והרוח בשילוב עם הכוחות הטקטוניים של קימוט ושפירה.

הקינוואיקון

מלפני 65 מיליון שנה עד לזמננו. זהו עידן בעלי החיים החדשים שבו היונקים תופשים את מקומם של הדינוזאורים כחיות

השליטות. מתחלק לשלישון ורביעון המתחלקים הלאה ל:

שלישון:

פאליאוקן – מלפני 65 מיליון שנה ועד לפני 25 מיליון שנה. כולל את הפאליאוקן (55-65), האיאוקן (35-55), חבורת עבדת והאוליגוקן (25-35)

55 – 65 – פאליאוקן

35-55 – איאוקן – חבורת עבדת הקירטוני-גירית

25-35 – אוליגוקן

ניאוקן – מלפני 25 מיליון שנה עד לפני 2.6 מיליון שנה. כולל את המיוקן (5-25), תצורת חצבה, הפליוקן (2.6-5).

25-5 – מיוקן – חבורת ים המלח (תצורת חצבה)

5-2.6 – פליוקן – תצורת סדום בחבורת ים המלח

רביעון:

כולל את הפליסטוקן ואת ההולוקן. מתחיל בהווצרות הראשונה של כיפת קרח בקוטב הצפוני ומאופיין בתקופות קרח מחזוריות.

1.0-2.6 – פלייסטוקן – תצורות עמורה והלשון בחבורת ים המלח

0.1 – הולוקן – אלוביום

חבורת עבדת האיאוקנית

מורכבת מגיר וקירטון עם קצת צור. מתחלקת למלטה לארבעה פרטים: מור (קירטון עם שכבות דקות וחלוקי צור), ניצנה (גיר עם נומולטים-חמוק ניצנה), חורשה (קירטון רך ומסיבי) ומטרד (גיר קשה עם נומולטים) – ובראי תיבות: מנחס.

חבורת ים המלח הניאוקנית

מיוקן - תצורת חצבה

יחידה של סלעי משקע יבשתיים שרובו באפיקי נחלים ובאגמים שהיו בנגב בתקופת המיוקן (לפני 5-23 מיליון שנה) הניאוקני. שרידי התצורה פזורים ברחבי הנגב ובערבה הצפונית וכן בסיני ובעבר הירדן. התצורה כיסתה בעבר את כל הערבה ורמת הנגב, אך הוסרה אחר כך מרוב השטחים הגבוהים. התצורה נחלקת לשבעה פרטים: שחק, משק, גדרון, צפע, רותם, חופיירה וכרכום. בבסיסה קונגלומרט (קונגלומרט הבסיס/פרט שחק), באמצעה גם אבני גיר וחרסיות (פרטי שחק וגדרון) ונגה מאופיין אף הוא בקונגלומרט (קונגלומרט הערבה או פרט צפע). על פי המאובנים שנמצאו בה היא הושקעה בתנאים של אקלים טרופי ובסביבה של אגמים מתוקים.

מחשופיה העיקריים הם באזור הערבה הצפונית, בעבר הירדן, בסיני וגם בקיעי הנגב הצפוני: קער רותם-מישור ימין, קער ירוחם ובקעת באר שבע. אלו משמשים הוכחה חשובה לכך שתהליך היווצרות הבקע לא החל לפני סוף תקופת המיוקן שכן מחשופי התצורה במישור ימין לא היו יכולים להגיע לשם לאחר היווצרות הבקע.

תצורת חצבה מתגלית כאן במלוא הדרה בגבעות המשאר כמו גבעת חצבה/פרסה שממערב לעין חצבה או גבעות שמורת השיזף שבין חצבה לעין יחב. החתך כאן כולל את קונגלומרט הבסיס והנגב הבנויים חלקיקי גיר וצור, את חווארי פרט שחק ואת אבן החול האדומה המכיל אופקי חרסית ירוקה ואפורה שבהם מתגלים הדפסי צמחיה טרופית (פרט גדרון).

בראשית המיוקן מתחיל תהליך היווצרותו של בקע ים המלח, אף כי רישומו על פני השטח יגיע רק בתקופת הפליוקן, לפני כ-5 מיליון שנה

פליוקן ופליסטוקן – בקע ים המלח חבורת ים המלח

בקע נוצר לפני 5 מיליון שנים. לפני 4 מיליון שנים עמק יזרעאל היה נמוך מהיום והיווה תעלת כניסה למי הים התיכון שכנסים דרכו פנימה. מצפיים את הבקע ויוצרים ימה גדולה – ימת סדום בחלק הבקע הנמוך ביותר. יש התאדות מאוד מאוד חזקה, השקעה של מלח ושוב כניסה של מי ים מלוחים דרך עמק יזרעאל. זה תהליך מתמשך לאורך כמיליון שנה שתוצאתו היא השקעת שכבה עבה של מלח בקרקעית הבקע. זה המלח הבונה את הר סדון ומכאן שם התצורה – תצורת סדום.

לפני 3 מיליון שנה מתנתק האגן הפנימי מהים בגלל שבאזור עפולה חלה התרוממות שחשמה את כניסת מי הים התיכון (שמפלסו יורד במקביל). אז מקבלים לעוד מיליון שנים את האגם השני בסדרת האגמים שנוצרו בבקע – אגם עמורה. זה היה אגם סגור שהלך והתרחב והשקיע בעיקר גבס – תצורת עמורה.

עד לפני כ-60 אלף שנים יש כאן אגם סגור שהמפלס שלו נקבע על ידי כמות המים שנכנסת וכמות המים שמתאדה. גודלו משתנה בתהליך שנמשך מלפני 3 מיליון שנים עד לפני כ-60 אלף שנים שאז מקבלים כאן גוף המים הגדול ביותר שהיה אי פעם בבקע – ימת הלשון שהתחילה בצפון הכנרת והמשיכה עד מושב חצבה. נקראה ימת הלשון בגלל הלשון שהפרידה בין שני חלקיה.

לסיכום - בבקע מאז שהוא נוצר יש מספר גופי מים:

ימת סדום – מחוברת לים התיכון, השקיעה בעיקר מלח – תצורת סדום.

ימת עמורה – מנותקת מהים התיכון, השקיעה בעיקר גבס – תצורת עמורה.

אגמי הלשון – מנותקת מהים התיכון, השקיעה בעיקר תצורת הלשון.

ימת הלשון הזאת הולכת ומתייבשת בגלל שינויים אקלימיים, וממנה נקבל לפני כ-16 אלף שנים שתי ימות: ים המלח וימת הכנרת, כשריד ל'ימה הגדולה שהייתה פה פעם. את התהליך הזה מכירים לפי מה שהימות השאירו אחריהן.

חוואר הלשון

אגם הלשון היה ברוב חייו אגם הרבה יותר גדול מים המלח. נכנסו אליו נחלים מכל הכיוונים, והיה לו שטח פנים מאוד גדול, ולכן גם האידוי היה בו מאוד אפקטיבי. מינרל בשם ארגוניט היה מגיע בים הזה בקיץ למצב רוויה והתגבשות. זה קורה לעיתים רחוקות גם בים המלח, אבל באגם הלשון זה היה קורה כנראה כל קיץ, אז המינרל הזה היה מתגבש.

כמו שיש מצב רוויה לגבי מלח, יש מצב רוויה לגבי מלחים אחרים, כמו למשל הארגוניט. אז היו נוצרים גבישים במים, שוקעים בקרקעית ויוצרים בקיץ שכבה אחת בהירה (אפשר לראות שחוואר הלשון בנוי מהרבה שכבות דקיקות). בים המלח זה קורה אולי כל 20 קייצים ועם כל מיני תנאים נלווים. באגם הלשון זה קרה מידי קיץ. בחורף, השיטפונות הביאו איתם סחף. הסחף הגס שהגיע לפתח הנחל נעצר, שכן שיפוע הנחל יורד באזור החוף ואין למים אנרגיה לסחוב חלוקים גסים וכבדים, אבל את החלקיקים העדינים, שמרכיבים את מה שאנו קוראים טין ו בוץ \ חרסיות, המים כן יכולים להכניס פנימה והם שוקעים על פני הארגוניט מהקיץ הקודם. לכן מה שרואים זה חילופים של לבן (ארגוניט מהקיץ) ואפור (חרסיות מהחורף).

לרטה, הגיאולוג הצרפתי, קרא לזה Lissan Marl - חוואר הלשון, ועשה טעות. לסלע שנקרא חוואר יש הגדרה – סלע שהרכבו אחיד: 50% חרסיות ו-50% קרבונט (מינרלים קרבונטיים זה קלציט, דולומיט, ארגוניט וכו'). במקרה של חוואר הלשון אין דבר כזה – יש שכבה אחת שהיא קרבונט (במקרה הזה ארגוניט) ושכבה אחת שהיא חרסיות, שכבה קרבונט, שכבה חרסיות. אם היינו טוחנים את כל זה יחד ומקבלים מסה אחידה היה ראוי לקרוא לזה חוואר.

אלא שהוא כתב מה שהוא כתב, מצטטים אותו, ורגילים להגיד חוואר הלשון, שהוא לא ממש חוואר אלא משהו אחר. אין סיכוי שנצליח לרדת מהשימוש במושג "חוואר הלשון" ולהחליפו ב"משקעי אגם הלשון", אבל בשום פנים ואופן אין להגיד רק 'חוואר'. אם כבר אז חוואר הלשון, ואז ידעו על מה מדובר. חוואר זה דבר אחר לגמרי - שכבה שברך כלל צהבהבה יותר (כמו חוואר מוצא למשל). "חוואר הלשון" זה למעשה חילופים של קירטון ארגוניטי עם חרסיות.

ביבליוגרפיה

כרמון, יהודה, ארץ ישראל – גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה, יבנה, 1973
שובאל, שלמה, צפונות כדור הארץ, האוניברסיטה הפתוחה, 2006
זילברמן, אידלמן, אבני וגיות – הגאולוגיה והתפתחות הנוף בנגב

ההיסטוריה של התקופה הרומית-ביזנטית

תמלול הרצאת ד"ר נחום שגיב

ד"ר נחום שגיב, מנהל מחלקת המחקר והחינוך באוניברסיטת בר-אילן

9 באב שנת 70 – חורבן בית שני. התאריך 9 באב מיוחס גם לחורבן הבית הראשון וגם לנפילת ביתר בשנת 135 לספירה (ולמותו של בר כוכבא).

לאחר החורבן הרומאים עוזבים את הארץ ומשאירים כאן את הלגיון העשירי. זו הפעם הראשונה שהרומאים משאירים לגיון קבוע בארץ. בתקופת הנציבים היו אלה נשענים על חיילות שכירים נכריים מערים כמו קיסריה, בית שאן, אשקלון, אבל לא על צבא רומאי סדיר.

נציבי ארץ ישראל עד לחורבן הבית היו נציבים מהפרשים שהיו הנמוכים ביותר בהירארכיה של הנציבים הרומאיים. הם הגיעו לתפקידם בזכות קשרים אבל היו חסרי רקע חברתי מכובד. דרגתם לא התירה להם לפקד על לגיון רומאי אלא רק על חילות שכירים.

נציבים היו בארץ עד סוף התקופה הביזנטית. אבל כעת הרומאים מבינים שהיהודים הם עם קשה ושצריך להשאיר כאן לגיון קבוע כדי לשמור על הסדר. הלגיון העשירי הוצב כנראה באזור הרובע הארמני וישב בירושלים הרבה שנים. הוא עזב את העיר רק כעבור 230 שנה בפקודתו של הקיסר דיוקלטיאנוס ששלח אותו לאזור עקבה.

חלק מהלגיון ישב בקיסריה, מקום מושב הנציבים. אלה כבר היו בדרגת פרופרטור – מישחו שהיה בעל מעמד ציבורי בכיר ברומא ושמותר היה לו לפקד על לגיון רומאי בודד. אחר כך הרומאים מגיעים למסקנה שצריך לשלוח עוד לגיון לארץ, ואז מעמד הנציב כאן משודרג לפרוקונסול שרשאי לפקד על שני לגיונות.

מאחר וירושלים חרבה והיא כבר לא יכולה לשמש בירה קיסרית הופכת להיות בירת הארץ ומקבלת מעמד של קולוניה. לאזרחים הרומים בקיסריה יש מעמד מועדף כאילו הם בטריטוריה איטלקית.

קולוניה – ישות פוליטית רומית שאזרחי רומא הגרים בה שווים בכל מה שקשור לזכויות אזרחים אלא שגרים ברומא. קולוניה היא בעלת מעמד גבוה יותר מזה של עיר פוליס.

קיסריה מקום מושב הנציבים, עכשיו גם קולוניה, הופכת להיות בירת הארץ עד סוף התקופה הביזנטית.

לפני חורבן הבית נבנים יהודים בני למעל מ-20 שנה נהגו להעלות לבית המקדש תרומה שנתית של מחצית השקל. זה בדרך כלל היה בעליה לרגל בפסח. הכוהנים בקשו לקבל את זה במטבע כסף של מחצית השקל מטביעת העיר צור שנחשב למטבע האמין ביותר באותה תקופה מבחינת תכולת הכסף שבו. זאת, למרות שהיו עליו דמויות עיטים, או של דיוקני אדם (קיסרים) בניגוד לדיבר השני. הכוהנים שהיו אמורים להקפיד על האיסור הזה שכונו את האיסור כשהמדובר היה בכסף. ההתעקשות על קבלת המס במטבע הצורי היא שהביאה לתופעה של פריחת חלפנות הכסף ועושק התורמים בשערי חליפין גרועים בהר הבית, תופעה שהביאה את ישו להפוך את שולחנות החלפנים ולחולל מהומה גדולה בעת עלייתו להר הבית ערב צליבתו.

אחרי חורבן הבית הרומאים גזרו על כל היהודים מס משפיל – פיסקוס יודאיקוס – של שתי דרכמות, שהוטל הפעם על כל יהודי ברחבי האימפריה הרומאית, כולל נשים וטף.

לאחר כיבושה של ירושלים נותרו עדיין שלושה מבצרים שלא הניחו את הנשק – הרודיון, מכוור ומצדה שנכבשו בסדר הזה. בשנת 71 הלגיון העשירי בפיקודו של לוקיליוס באסוס מצליח לכבוש, כנראה די בקלות ובמהירות, את הרודיון שאיננו יודעים את זהותם של מגיניה. יוסף בן מתתיהו רק מזכיר את העניין ללא שום תיאור (אף שבמקום נמצאו בחפירות עדויות לקרב של ממש שהתחולל שם).

שנה אחר כך הלגיון בפיקודו של אותו לוקיליוס צר על מכוור ומקים סביבה מערכת המצור שמוכירה מאד את המערכת סביב מצדה – דייק, סוללה ומחנות מצור, כולל סוללה שעליה העלו את אילי הניגוח לחומת המבצר. בשלב מסוים היהודים במכוור מגיעים להסדר התפנות עם הרומאים, והמצודה נופלת לידי הרומאים מבלי שיהיה צורך להבקיע את חומותיה. גם במכוור איננו יודעים את זהות המגינים.

במצדה, לעומת זאת, ישבו הסיקרים - קבוצה קיצונית רצחנית שהיתה חלק ממארג הסיעות של העם היהודי המסוכסך והמפולג בעת ההיא. זו הייתה קבוצה של רוצחים (סיקה=סכין) שרצחה את כל מי שנחשד בשיתוף פעולה עם הרומאים.

מנחם שטרן הוא שהבחין במחקרו בין הקנאים לסיקרים. הוא הראה שכל פעם שיוספוס מזכיר קנאים הוא מתכוון לכוהנים המיליטנטים שעבדו במקדש והתנגדו לרומאים, ובכל פעם שהוא מדבר על מצדה הוא מדבר על סיקרים. על פי שטרן לא היו קנאים במצדה אלא רק סיקרים – 967 לפי פלאוויוס. זה מספר הגיוני שבאופן חריג בתיאורי יוספוס נראה הפעם אמין.

הסיקרים – אחת הקבוצות שללא ספק דירדרו את מערכת היחסים בין היהודים לרומאים יותר מכל קבוצה אחרת. הגוף המיליטנטי ביותר. מכירים את השושלת שלהם, מוצאה מהגליל.

לאחר שתפשו את מצדה היינו לכאורה מצפים לראותם נוטלים חלק פעיל במרד הגדול – בגליל, בעבר הירדן ובירושלים. אבל לא שומעים עליהם דבר מיוספוס. רק זאת שבפסח 67 או 68, בתוך תקופת המרד, איכרים ממצדה פשטו על עין גדי, כפר יהודי, כנראה כדי להשיג אספקה, והרגו שם יותר מ-700 נפש, יהודים, רובם נשים וטף.

הממצא הארכיאולוגי מרמז שהיו במצדה גם אחרים, אולי הצטרפו לסיקרים גם איסיים ופליטים אחרים מהמרד. ד"ר גיא שטיבל, החופר הנוכחי במצדה, חושב שגילה שכוונה של איסיים. ממצאו במצדה טקסט איסיי מוכר – "שירות עולת השבת", וגם זה מרמז על נוכחות איסיית במצדה. כנראה הגיעו מסככה – זה השם בן הזמן של קומראן - שנכבשה ונחרבה בשנת 68, וחלק מאנשיה אולי ברחו למצדה. הם, כאמור, לא מוזכרים אצל יוספוס.

בעבר חשבו שמצדה נפלה בשנת 73, ויש כאלה שעדיין מחזיקים בדיעה הזו. מעקב אחרי הקריירה של פלאוויוס סילבה, מפקד הלגיון העשירי אחרי מותו של לוקיליוס, מראה שכנראה הוא לא יכול היה להיות בארץ לפני תחילת שנת 74. כנראה, לכן, שהמצור התרחש רק בחורף 74, ונמשך רק כחודשיים-שלושה. בדרך כלל הרומאים לא נלחמו בחורף, זה וודאי לא היה אפשרי באירופה, וגם לא נלחמו בדרך כלל בלילה. פרופ' ישראל שצמן סובר שניתן היה להקים את כל הדייק מסביב למצדה (כ-4 ק"מ) ואת המחנות בתוך חודשיים. גם רוב הסוללה נשפכה על רכס טבעי.

יוסף בן מתתיהו

יוסף בן מתתיהו היה כוהן ממשפחת יהויריב שהייתה קשורה למשפחת החשמונאים. הוא התנגד למרד. היה איש מתון וידע משליחותו ברומא שנתיים לפני פרוץ המרד, שאין סיכוי למרד נגד הרומאים. כשחזר לירושלים, אחרי שהצליח בשליחותו לשחרר מספר אסירים יהודים, הביע את דעתו כנגד היציאה למרד. זה לא עזר ובאופן פרדוכסלי קיבל על עצמו את תפקיד מפקד המרד בגליל ובגולן. (חי יוסף, מלחמת היהודים – הכל ידוע ממנו עצמו).

לאחר ההחלטה על המרד ההנהגה עליו ניתנה דווקא למתונים שיוסף היה אחד מהם. מדוע הסכים לקבל על עצמו את התפקיד? יש סברה שעשה זאת לא מתוך אמונה בהצלחת המרד אלא מתוך כך שחשב שיוכל לצמצם את הנזק ולמנוע שואה כללית. לכן גם הסגיר עצמו ביודפת והצטרף אל הרומאים בכל מהלכיהם בארץ. בשנת 70, לאחר נפילת ירושלים, עזב את הארץ לרומא וחי שם בחסות הפלאווים. שם גם קיבל את השם פלאוויוס יוספוס. הוא קיבל אזרחות רומית וכתב ב-79 את ספרו הראשון – "מלחמת היהודים ברומאים". שנים אחדות אחר מכן את "קדמוניות היהודים". אחר כך כתב את "חיי יוסף" ואת "נגד אפיון". הוא נחשב בדרך כלל למקור אמין עם הסתייגויות מקומיות, וודאי בכל הנוגע לנושאים דמוגרפיים ומספריים. בנושאים גיאוגרפיים והיסטוריים מתברר יותר ויותר שתאוריו מדויקים.

יוספוס עזב את הארץ ב-70 ומצדה נפלה בשנת 74. מאיפה הוא יודע את פרטי הפרטים של המערכה שם? מאיפה הוא מצטט את הנאום המפורסם של אלעזר בן יאיר? מאיפה הוא יודע שרוב הסיקרים התאבדו (על פי סיפורו רק שתי נשים וחמישה ילדים ניצלו). איפה השלדים שלהם? יש בידינו רק מספר קטן של שלדים שהם כנראה בכלל ביונטיים או רומאים. בכלל יהודים לא נוהגים להתאבד. אז יש שסוברים שבכלל לא היה הסיפור הזה – לא התאבדו ולא היה נאום כזה.

יורם צפירי – כתב מאמר ב"סיפורה של מצדה" (בעריכת גאיה הורביץ ובהוצאת רשות העתיקות), שבו הוא אומר שליוסף שיש ברומא הייתה גישה לארכיון של הצבא הרומאי – Commentary. ייתכן שאפילו נגש עם קצינים רומאים שהשתתפו במערכה, ובכל מקרה לא היה יכול לפרסם דברים כי היו יוצאים נגדו המעורבים בדבר. לגבי הנאום – זה שיטת כתיבה מקובלת בעת ההיא. הוא כתב מליבו את מה שהוא שיער או חשב שאלעזר בן יאיר אמר.

הצבא הרומאי

נטפל בצבא הרומאי בתקופת האימפריה, משנת 27 לפנה"ס עד המאה ה-2 וה-3 לספירה. אוגוסטוס היה זה שעיצב את הצבא האימפריאלי. הוא צמצם את הלגיונות מיותר מ-90 לגיונות ל-28. היה קיסר מתון בשאיפותיו.

ד"ר גיא שטיבל כתב דוקטורט על הצבא הרומאי. על פיו בכל לגיון היו כ-5200 לוחמים. החיילים היו אזרחי רומי ששירתו כל חייהם. התגייסו בני 18-19 ושירתו עד גיל 45-40, אז קיבלו נחלה שאיפשרה להם להתפרנס בכבוד עד סוף ימיהם.

הגיוס לא היה גיוס חובה. זה היה יותר עניין של כדאיות כלכלית. המתגייסים קיבלו שכר שנע בין 250 ל-300 דינרים לשנה והיה שכר גבוה יחסית. מהשכר הזה הפרישו כסף למחייתם, לקניית החימוש האישי שלהם כולל השריון, כלי הנשק והסוסים, ועוד נשאר להם לחיסכון מעבר למילוי הצרכים השוטפים. בתקופות מסוימות קיבלו חלק מהשכר במלח (מכאן מקור המילה Salary) שהיה מוצר מבוקש מאד.

כל לגיון מנה 5400-5200 איש. מתוכם 120 פרשים. רוב הלוחמים היו אנשי חי"ר מאומנים, וכ-20% היו אנשי מנהלה – מהנדסים, נפחים. רוב הסד"כ היה לוחם, הפוך מהמקובל היום. הם אומנו ללכת מרחקים ארוכים כשהם נושאים את כל ציודם עליהם. בסוף כל יום הליכה היו מקימים מחנה במתכונת די סטנדרטית. בהיותם בשטחי אויב היו מחריבים אותו בכל בוקר ונעים להקמת מחנה חדש בסוף היום.

הלגיון היה מחולק לתשע יחידות משנה – קוהורטות שכל אחת מהן מנתה 480 לוחמים, ובנוסף הייתה עוד קוהורטה כפולה. סה"כ 11 פעמים 480 חיל.

בכל קוהורטה היו שש קנטוריות שכל אחת, למרות שמה המרמז על מאה, היו בה שמונים חיילים, יחד 480 איש.

כל חיל היה מוגן בציד מן מיוחד לראש, לזרועות, לחזה, ולרגליים. היו סוגי שריון שונים שהתפתחו במשך הזמן והיו שונים מאזור לאזור. היו עשויים בשיטות שונות - קשקשי מתכת, רצועות עור ועוד. בנוסף כל חייל נשא חרב – גלדיוס, שתי חניות הטלה (פילוס) שראשיהן היו עשויים מתכת רכה כך שמיד בפגיעה תתעקם ולא יהיה אפשרי להטיל את החנית בחזרה על המטיל. לכל חיל היה מגן מעוגל (סקוטום), וסנדלים מסומרות בתחתית הסוליה.

מתחת לבניי האומה בירושלים יש בית יוצר רומי ללבנים. על אחת מהם רואים טביעת סנדל רומאי. כל חיל נשא עימו גם כלי עבודה – גרזן, שרשרת, חבלים, סל וגם נשא אוכל (יבש) ומים לשלושה ימים. הכל בכל שקל כ-30 ק"ג. יש לזכור שהרומאים היו נמוכים בכ-1.75-2.00 מ"מ מהקומה הממוצעת היום, ובכל זאת הלכו עם המשקל הזה יום יום במשך שנים ארוכות.

הצבא הרומאי היה הצבא המאומן והחזק ביותר בעולם במשך תקופה ארוכה מאד. החיילים עברו אימונים ארוכים ומפרכים. תרגלו שיטות מצור, חפירת מנהרות מתחת לחומות, חילוץ לאחור או התקרבות לחומה באמצעות מגינים מורמים (תרגיל הצב – טסטודו).

בכל לגיון היו 55 כלי ארטילריה – בליסטראות וקטפולטות.
הבליסטראות מופיעות כבר בעולם ההלניסטי אבל הרומאים שיפרו אותם מאד. הבליסטראה הרומית יורה אבנים מוחלקות במשקל 600-700 גרם (לפעמים עד כ"ג וחצי). הן היו מוטלות למאות מטרים בעזרת גידים של בעלי חיים שמהם ייצרו מעין קפיצים. הטווח היעיל היה כ-400 מטר. מסלול הירי היה שטוח. במוזיאון נחשולים – אוסף בליסטראות

הקטפולטות היו מכונות שירו ראשי חץ מחודדים מברזל. הפרשים, הקלעים והקשתים היו בדרך כלל מכוחות העזר.
כוחות העזר – הם היו לוחמים ממדינות בנות ברית. הם נקראו "אוקסיניה" והיו נוספים על כוחות הלגיון הסדירים. כשלגיון רומי יצא למלחמה מדינות החסות היו מחויבות לשלוח כוחות עזר לסייע במערכה. לא יודעים בדיוק כמה הם מנו. כנראה כמה אלפים לכל לגיון. מי שהיה מוסמך לגייס אותם היה הנציב המקומי שקבע את מספרם הנדרש בהתאם למשימה.

חיילים מכוחות העזר ששירותו תקופות ארוכות קיבלו בסוף אזרחות רומאית.
התקשורת בשגרה ובקרב הייתה מתבצעת באמצעות תקיעות קרן מיוחדות שכל אחת סימנה פקודה אחרת. הצבא הרומאי אומן לא רק להלחם אלא גם לבצע כל משימה אזרחית נדרשת – בנייה, חציבה, סלילת דרכים, בניית גשרים. יש כתובות עם שמות יחידות של הצבא הרומאי על הרבה בניה אזרחית בארץ – אבני מיל, אמות המים לקיסריה ועוד. יחידת צבא שאורגנה והוקצתה אד הוק לביצוע משימה אזרחית נקראת **וקסילאטיו**.

ללגיון ה-10 (פרטנוזיס) היו שני סמלים – חזיר בר (חיה חזקה ורבת עצמה) וספינה (לציון הניצחון הימי שנחל הלגיון על ידי העיר פרטנוזיס בצפון איטליה). הסמלים האלה היו מוטבעים על לבני החימר שייצר הלגיון לבניית ביצוריו ומפעליו ההנדסיים. על אמת המים הגבוהה לקיסריה יש לוח אבן ועליו כתובת של יחידת משנה של הלגיון העשירי – הוקסילאטיו.
לכל לגיון היה נס שלו. הסמל הדומיננטי היה האקילה – העיט. היו גם סמלים נוספים. על הנס שמרו מכל משמר והיו חיילים ייעודיים לנשיאת והגנת הנס.

מתקני המצור

איל מצור – מבוסס על מוט/גזע כבד עם ראש מתכת (לפעמים בצורת איל) שטולטל קדימה ואחורה במכות קצובות כנגד החומה. הוא היה נתון בתוך מבנה עשוי קרשים מצופים בעור שסיפק הגנה לחיילים שהפעילו אותו.

מגדלי תקיפה – מגדלים גבוהים מגובה החומה שהוסעו אל החומה מבחוץ ואיפשרו הורדת גשר או השתלשלות בחבלים אל ראש החומה.

החומות היו מופלות או על ידי ניגוח או על ידי חפירת מנהרה מתחת לחומה.
מתקני המצור בארץ רובם מסוג המסילה. שמשו עד לסוף המאה ה-3.

הביצורים הרומאיים

חומות - אחד ממפעלי הביצור המרשימים של הצבא הרומאי היא חומת אדריאנוס בצפון אנגליה.
מחנות - למחנה הרומאי תכנית מתאר קבועה. זהו מתאר מלבני עם רחובות מצטלבים עם מרכז מנהלתי ופיקודי במרכז המחנה בסמוך להצטלבות הרחובות. המחנות במצדה הן מהשמורים ביותר בעולם. מסביב למצדה היו שמונה מחנות. הכניסה למצדה הייתה ממזרח משביל הנחש ולכן לידו הוקמו שלושה מחנות. במחנה השישי, שהיה ממערב על שלוחה גבוהה, הייתה מפקדתו של סילבה. בתוכו היה מתחם פנימי שבו על פי הממצאים הארכיאולוגיים נשאר חיליים רומאיים עד תחילת המאה השנייה לספירה! ייתכן שזה נועד להבטיח את השקט באזור עין גדי שהיה בעל חשיבות עצומה בעת ההיא בגלל מטעי האפרסמונים. זה היה הבושם היקר ביותר בעולם בעת ההיא, והוא גודל רק בעין גדי וביריחו.
הערה - היום חושבים (פרופ' זהר עמר מאוני בר אילן) שסוף סוף כבר מזהים את עץ האפרסמון שהיה סוד נעלם במשך מאות שנים.. מקורו כנראה מתימן, אולי הובא על ידי מלכת שבא.
הסוללה נשפכה על בסיס עשי מגזעי עץ ששרדו עד היום. המגנים ניסו להפריע לעבודות על ידי גלגול אבני גלגול שהן פחות מעוגלות והרבה יותר כבדות מאבני הבליסטראות.

לוגיסטיקה

סה"כ במצדה היו בין 7000 ל-8000 חיילים רומאיים (כולל חילות עזר ושבוים יהודים שעסקו בעיקר בהבאת אספקה מעין גדל). הגישה למקום הייתה באמצעות ספינות על ים המלח. לא הייתה דרך יבשתית. נושא הלוגיסטיקה לכן היה מאד מורכב. בזמני מלחמה רגילים הצבא הרומי פשוט שדד את כל מה שהיה צריך לו מהאזור בו פעל. במצדה היו מעורבים בלוגיסטיקה גם סוחרים נבטיים.
עין גדי סיפקה מים, ירקות ופירות ותמרים למערכה. דגנים הביאו מרמת מואב (גובה של 800 מטר) באמצעות ספינות. מואב הייתה אסם הדגן של ארץ ישראל בתקופה ההיא.
מבחינת האמונה הרומאיים היו פגאניים. במחנות היו מרכזי פולחן.

ההתאוששות בדור יבנה

ההתאוששות בדור יבנה התאפשרה בעקבות פעולותיו של ר' יוחנן בן זכאי. חורבן ירושלים והמפללות שספגו היהודים הביאו להלם רציני בעם ישראל. בעיקר הזעזוע היה עקב הרס המקדש.
ר' יוחנן בן זכאי – אחד מהמנהיגים היהודיים שפעלו בירושלים בתקופת המרד. עוד במהלך המצור הוא נמנה על המתוונים והתנגד למרד, אבל היהודים לא נתנו לו לצאת מהעיר. הוא באמת רצה לעזוב את העיר, ולפי המקורות התלמודיים הצליח בכך כשיצא בארון מתים מהעיר.

לפי חז"ל הוא התייצב אז לפני אספסיאנוס ואמר לו שני דברים – שהוא עתיד להיות קיסר (ממש כמו פלאוויוס) ושהוא מבקש את "יבנה וחכמיה". היום מבינים את זה בכך שביבנה היה ריכוז של יהודים מתונים שהתנגדו למרד. הם גרו שם בחסות הרומאים וכנראה ריב"ז היה קשור אליהם. בשנת 68 או 69, כשאספסיאנוס עוד בארץ, ריב"ז מגיע ליבנה ומתחיל לעמוד בראש ההנהגה היהודית שם. יבנה היא עיר מעורבת אז.

כשירושלים נהרסת יחד עם בית המקדש ריב"ז מבין את המשבר הנוראי העובר על העם וקרא לא להפריז באבל על בית המקדש ולהתחיל עידן חדש בתולדות העם היהודי. עד אז המקדש היה מרכז החיים היהודיים. מעכשיו צריך ללמוד להסתדר בלעדי.

ריב"ז הוא כוהן שהקים בית דין ביבנה ועמד בראשו. היו מי שסברו שהוא עמד בראש הסנהדרין שהיה גוף מוכר בהנהגה היהודית מימי אלכסנדר ינאי ועד חורבן הבית. הסנהדרין נוהל בידי הכוהן הגדול שתחתיו היו שני מוסדות – האחד בן 70 חכמים (71 כולל הכוהן הגדול עצמו) – הסנהדרין הגדולה - שעסקה בנושאים המרכזיים של העם כולל הקשרים עם השלטון, והשני בן 22 חברים (23 יחד עם הכוהן הגדול) – הסנהדרין הקטנה.

כנראה שריב"ז לא עמד בראש הסנהדרין הזו כי יש מקורות של חז"ל שמדברים על ביטולה המוחלט לאחר חורבן הבית. נכון שיש גם מקורות חז"ל שמדברים על נדודי הסנהדרין מירושלים ליבנה ואחר כך לגליל לאושה, לציפורי ולבסוף לטבריה, אבל הדעה המקובלת (פרופ' אופנהיימר) היא שהסנהדרין אכן בוטלה לאחר חורבן הבית והמסורת על נדודיה היא מסורת שהמציאו רבני טבריה במאה ה-3 שרצו כך לרומם את הייחוס של מוסדות ההנהגה של העיר.

המסקנה הזו נובעת מהיעדר מוחלט של כל אזכור לפעולת הסנהדרין בדורות שאחרי חורבן הבית. כך לדוגמא, בימי מרד בר כוכבא לא שומעים כלל על הסנהדרין! לכן נשתמש כאן במושג "הנהגה של חכמים" ולא במושג סנהדרין.

אם כך ריב"ז עמד בראש מוסדות ההנהגה היהודית, לא בראש הסנהדרין. הוא תיקן שורה של תקנות (בין 7 ל-9) שאיפשרו לחדש את חיי הרוח של העם בהיעדר מקדש. למשל, – קבלת העומר. זה נעשה תמיד בבית המקדש לפני תחילת עונת הקציר. מה עושים כעת? הרי אם לא מקבלים את העומר אי אפשר לקצור את השדות!

ריב"ז התמודד עם שורה של פעילויות שבוצעו קודם לכן בפני בית המקדש והיו צריכים כעת לתקן להן תקנות חלופיות. גדולתו של ריב"ז הייתה בכך שהבין את הבעיה ותיקן את התקנות המתחייבות מהמצב החדש. ההתאוששות הייתה די מהירה. האמת היא שהמרד הגדול לא היה כל כך גדול ודרמטי. מעבר לחורבן המקדש ושריפת ירושלים הוא כלל מספר קטן למדי של מלחמות, וגם היקף האבידות לא היה דרמטי - יודפת, מגדל, גמלא וזהו. המרד גם לא סחף אחריו הרבה אנשים מחוץ לאנשי ירושלים.

כלומר אם עוברים את המשבר שגרם חורבן המקדש אזי הכל נשאר די בסדר. המרד לא היה כל כך גדול אבל עמד ליכותו שהיה לו היסטוריון גדול שתיעד אותו.

בשנת 85 ריב"ז כנראה הודח מראשות ההנהגה על ידי רבן גמליאל דיבנה, בנו של רבן שמעון מירושלים, ועבר לברור חיל. (אגב, רבן=רב).

גדולתו וייחודו של רבן גמליאל היו בכך שזכה לתמיכה גורפת גם של היהודים וגם של הרומאים. היהודים החליטו להעניק מעמד של נשיא לו ולבניו אחריו, וזה אכן יעבוד לפרק זמן לא קצר שבו תתקיים שושלת של נשיאים (י' יהודה הנשיא הוא הנכד שלו). השלטון הרומי תמך בעניין.

בזמנו של רבן גמליאל דיבנה התחברה תפילת העמידה, היא תפילת שמונה עשרה. בפעם הראשונה ניתן לדבר על תפילה בציבור. זה לא היה קיים לפני שנת 85 לספירה. עד אז היו רק תפילות יחיד כשכל אחד התפלל בנוסף שחבר לו. מכאן ואילך תתקיים תפילה בציבור שתעשה בבתי הכנסת.

תפילת העמידה מתוך "ילקסיקון לתרבות ישראל": היא התפילה המרכזית בסידור התפילה ובתפילות הקבע של עם ישראל - בכל אחת משלוש התפילות בימי החול (ערבית, שחרית ומנחה) - וכן בתפילות השבת, ראש החודש והחג (הכוללות תפילת מוסף). התפילה נקראת בשם זה מכיוון שהיא נאמרת בעמידה. לתפילה שני שמות נוספים, הנוצרים לראשונה במשנה: תפילת שמונה עשרה על שם 18 הברכות שהיו בתחילה בתפילת העמידה של חול, או סתם תפילה - ללא כל תוספת שהיא. קיימות "שתי מערכות יסוד" של תפילת העמידה: אחת של ימי החול, ובה 19 ברכות והשנייה - של שבת וחג, ובה בדרך כלל שבע ברכות (פרט לתפילת העמידה במוסף של ראש השנה). תפילת העמידה בימי חול עוצבה ונוסחה בעיקר בידי רבן גמליאל, שגם דאג למסד תפילה זו.

שלוש הברכות הראשונות ושלוש האחרונות משותפות לכל תפילות העמידה. החלק המרכזי של תפילת העמידה אינו אחיד, והוא משתנה בתפילות העמידה של שבתות וחגים וימים נוראים. בתפילת העמידה של ימות החול כולל החלק המרכזי 13 ברכות שהן בקשות בנושאים שונים, ובהן: בקשה שהי' יעניק למתפלל דעת, חכמה ובינה; בקשה מהי' שישעו למתפלל להתקרב לתורת ה'; בקשת סליחה מהי'; בקשה לגאולת ישראל, לרפואת כל חולי עם ישראל; בקשה לשנים מבורכות ביבול, בטל ובגשמים; בקשה לקיבוץ הגלויות, לחידוש המשפט בישראל, להשמדת האויבים, לשמירת הצדיקים, לבניין ירושלים ולביאת משיח בן דוד, והאחרונה - בקשה להי' שישמע את התפילה. חלק זה של תפילת העמידה כולל אפוא בקשות של המתפלל הנוגעות גם לצרכיו האישיים וגם לצרכי הציבור והעם, אך אלו ואלו נאמרות בלשון רבים.

בתפילת העמידה מתפללים במניין 18 ברכות. אליהן צורפה בימי רבן גמליאל ברכה נוספת - ברכת המינים שהיא בעצם "קללת המינים": "ולמלשינים אל תהא תקווה וכל המינים כראע יאבדו וכל אויבי עמך במהרה ייכרתו". זה מכוון נגד היהודים הנוצרים - הכת הנוצרית הירושלמית שברחה בזמן מרד לעבר הירדן וכנראה חזרה עכשיו לארץ. מסתבר שהפגל הנוצרי-יהודי הלך ותפש מקום חשוב בקהילה היהודית עד שההנהגה היהודית נאלצת לצאת במפורש בקללה נגדם. בסופו של דבר הם נעלמים, וכבר בימי מרד בר כוכבא לא שומעים עליהם יותר. את הנצרות מובילים הלאה הזרם הנוכרי שייסד פאולוס.

טריאנוס ומרד התפוצות

טריאנוס – הקיסר הרומאי בין השנים 98 ל-117 לספירה. בנו המאומץ של הקיסר נרווה שהיה הראשון מבין חמשת "הקיסרים הנאורים" שהחליפו ברומא את הפלאווים. בימיו פרץ מרד התפוצות (שנקרא גם מרד טריאנוס או גם פולמוס קיטוס)

בשנת 106 לספירה טריאנוס מחליט לספח את ממלכת הנבטים לרומא. זאת אחרי שמאז שהרומאים כבשו את הארץ ב-63 לפנה"ס, הנבטים הורשו לקיים עצמאות מדינית. טריאנוס החליט כעת ליהנות יותר מההכנסות הסחר האדירות שמחן נהנו הנבטים. זה היה סיפוח ללא שפיכות דמים. במקום הממלכה הנבטית טריאנוס מקים פרובינציה חדשה – פרובינציה ערבית שבירתה פטרה. בין 111 ל-114 הוא גם סלל על גב ההר בעבר הירדן את "ויה טריאנה נובה" לאורך דרך המלך שהייתה מאז ומתמיד הציר הנוח ביותר מאזור עקבה צפונה. (באזור ים המלח לא הייתה דרך אורך בשום צד של הערבה, רק קטעי דרכים מקומיות, וסוחרים ואנשי צבא שהיו צריכים לעבור את האזור הזה התנהלו על גב ההר לאורך דרך המלך).

אחר כך טריאנוס מחליט שהוא רוצה לפלוש לתחומי הממלכה הפרתית. זו הייתה ממלכה שישבה ממזרח לסוריה בעיראק והיוותה אויב קשה ומר כבר לסלוקים ואחר כך לרומאים. לכן סוריה נחשבה ברומא לפרובינציה חשובה כי הייתה ממוקמת בדיוק מול הממלכה הפרתית. תמיד בסוריה ישבו כמה לגיונות. טריאנוס מחליט בסוף שנת 114 שהוא רוצה לטפל טיפול שורש בפרתים ופולש לתחומי הממלכה הפרתית. בסוף שנת 114 ובתחילת שנת 115 הוא מבצע מסע הרפתקני ונועז ומגיע עם צבא רומי גדול (כולל הלגיון העשירי שלנו) לעמק הפרת עד המפרץ הפרסי.

כשהוא וצבאו במזרח פרצו בעורפו מרידות שונות. מרידות פרצו באלכסנדריה שבמצרים ובקיריני שבלוב (וגם בקפריסין) על רקע הידרדרות היחסים בין הקהילות היהודיות המקומיות לתושבים הנכריים שם. הקהילות היהודיות שם היו גדולות וותיקות ובמשך שנים בתקופה ההלניסטית היה שיתוף פעולה ביניהן לבין תושבי המקום. היחס הטוב הזה הלך והשתבש בתקופת המהומות בין יהודים ונוכרים בארץ ישראל בתקופת הנציבים הראשונים, מרידות שהקימו שלילית על היחסים בתפוצות (גם בלוב ובקפריסין). כל זה התפרץ החוצה בזמן מסע טריאנוס. היהודים תקפו נוכרים ואלה החזירו להם. זו הייתה אפיזודה ששורשיה נעוצים במרד הגדול אצלנו.

טריאנוס סמך על אספקת דגן סדירה ממצרים (בעזרת הסוחרים היהודים) ופתאום המרידות האלה גרמו לשיבושים באספקת התבואה לצבאו. לכן היה צריך להפריש צבא כדי להשליט שם סדר. במקביל פרצו מהומות גם במסופוטמיה כנגד הפלישה שלו. כך נאלץ להתמודד בו זמנית הן עם מרד של היהודים במערב והן עם מרד של נוכרים במזרח.

אחד המפקדים שהוא שולח לדיכוי המהומות היה לוסיוס קוויטוס או בלשון חז"ל קיטוס. הוא היה במקור ממעמד הפרשים, מפקד ללא רקע והכשרה מתאימה, שהתגלה כאיש מוכשר מאין כמוהו במקצוע הצבאי ותוך זמן קצר מונה לפרו-קונסול שמורשה לפקד על שני לגיונות ויותר. הוא דיכא את המהומות במסופוטמיה והשמיד שם כפרים רבים.

בשנת 117 טריאנוס שלח את קיטוס ליהודה עם צבא בהיקף גדול. לכן אין מנוס מההנחה שגם ביהודה פרצו אז מהומות, למרות שאין לנו שום עדות היסטורית למרד כזה בתחומי יהודה. הוא מגיע ליהודה, מתמנה להיות נציב, ואז טריאנוס חלה בדיזנטריה ומת.

מרד התפוצות מביא לחורבן של קהילות יהודיות חשובות במצרים (כולל אלכסנדריה), לוב ולמחיקתה של קהילת קפריסין.

אסמכתאות למרד קיטוס בארץ ישראל

חז"ל, סדר עולם רבא – זה תיאור היסטורי של אירועים חשובים בתולדות ישראל. שם נאמר: "מפולמוס של אספסיאנוס עד פולמוס של קיטוס 52 שנים, ומפולמוס של קיטוס עד מלחמת בן כוזיבא ט"ז שנים". פולמוס כאן זו מלחמה ולכן זה אזכור של פעולת קיטוס בארץ ישראל סביב 117 לספירה.

ספר טריאנוס – היסטוריון רומי שכתב את "ההיסטוריה אוגוסטה" (ההיסטוריה המזרחית) – ספר המתאר את תולדות הקיסרים ברומא מהדריאנוס ועד נומריאנוס, תקופה של כ-180 שנה. בתקופת טריאנוס הוא מזכיר מרידות עמים בקיסר כולל אזכור מפורש של "לוב ופלשתינה". כלומר הייתה מרידה בארץ ישראל אבל אין פרטים עליה.

המילה פלשתינה באה מהנוכחות הפלישתית בארץ. הם כבר לא קיימים כישות עצמאית מאז הכיבוש הבבלי ב-604 לפנה"ס, אבל היסוד האתני המשיך להתקיים כאן ולהיטמע באוכלוסייה הכנענית לדורי דורות. במי הם נטמעים? כנראה בפגאנים, צורים וצידונים, בקרב הערבים, יוונים, הנבטים. האזור של דרום מישור החוף המשיך להיקרא פלשת על שמם.

כבר במאה ה-5 לפנה"ס – הירודוטוס – קורא לחלק הארץ הזה פלשתינה-סוריה. בספר חשמונאים, בתיאור קרב אמאוס, נאמר שלאחר שגורגיאס מובס יהודה מניס את היוונים "עד ארץ פלישתים". זה השם שמופיע בתקופה ההלניסטית.

הדריאנוס ומרד בר כוכבא

טריאנוס הולך לעולמו בשנת 117 תקוע במסופוטמיה. יורשו הוא הדריאנוס, בנו המאומץ. הוא יהיה קיסר בין השנים 117 ל-138 לספירה – השלישי מבין "חמשת הנאורים".

הדריאנוס היה נציב סוריה עד לאותה עת שם התוודע ללא ספק ליהודים שהוו חלק נכבד מאוכלוסיית הפרובינציה. הוא לא אהב את מעשי הכיבוש של אביו, ולכן כשהחליף אותו החליט על שינוי מדיניות. הוא החזיר שטחים לפרתים תמורת הסכמי שלום. זו מדיניות חדשה ברומא.

בימיו (או עוד בימי טריאנוס) הוצב לגיון רומי שני בלגיו-לגיון, צומת מגידו. זה אומר שנציב יהודה משודרג לנציב עם מעמד של פרו קונסול.

(מתוך "ההיסטוריה של ארץ ישראל – שלטון רומי) - בתחילת דרכו הדריאנוס פועל לטובת היהודים. מיד בעלותו שלטון הוא מסלק את נציב יהודה לוסיוס קווינטוס שהיה שנוא על היהודים ומוציאו להורג בהאשימו אותו שהוא מתכנן להפיל אותו מקיסרותו. בנוסף הוציא אותו מקיסרותו. בנוסף הוציא הנחיות תקיפות לשלטונות הרומאים בתפוצות למנוע כל מעשי איבה כנגד היהודים בערים המערבות.

המקורות למרד בר כוכבא

בעוד שלמרד הגדול יש היסטוריון בן התקופה לא כך המצב במרד בר כוכבא. לומדים עליו ממקורות ספורדיים, חלקיים, ולעיתים אף סותרים. **ראשית**, אנו מתבססים על מקורות חז"ל (שמעולם לא התיימרו והתכוונו לכתוב היסטוריה). מקורות נוספים הם מקורות כנסיתיים נוצריים – הירונימוס, אוזביוס מקיסריה שהם לא לפני המאה ה-4 הרבה אחרי זמן המרד. הם גם מקורות עוינים, כאלה שמבקשים לגנות את היהודים בכל מצב בשל הרצון לסגור עם היהודים את החשבון על צליבת ישוע.

מקורות נוספים הם רומיים. למשל "תולדות הקיסרים" של ספרטיאנוס שהוזכר למעלה. מקור נוסף – ההיסטוריון הרומי קסיוס דיוס שפעל במאה ה-3 וכתב את "תולדות רומא". בספר הזה מוקדש פרק לימי הדריאנוס ולמרד בר כוכבא. הספר שלו לא שרד לימינו, ואנחנו מכירים אותו מנזיר נוצרי מהמאה ה-11 בשם קסיפילינוס המצוטט אותו ומתאר תיאורים קצרים של מרד בר כוכבא. כלומר התיאור המצוטט של קסיוס דיוס על מלחמת בר כוכבא הוא מכלי שני - קסיפילינוס – כמעט 900 שנה אחרי זמן המאורעות.

שני מקורות חשובים נוספים – איגרות בר כוכבא ועיטורי הניצחון הרומאים **איגרות בר כוכבא** – בר כוכבא כתב מכתבים למפקדי המשנה שלו ושם יש תיאורים ומידע רבי ערך על המרד. המכתבים התגלו בכמה מערות במדבר יהודה. המערה הראשונה – ואדי מורבעת (הדרגיה) שם בדואים שודדי עתיקות מצאו אותם בשנות החמישים. אלו הם מכתבים שכתב בר כוכבא (שמעון בן כוסבא) ליהושע בן גלגולה מפקד הרודיון. מכתבים נוספים של בן כוסבא שבידינו הם ממערת האיגרות בנחל חבר.

עיטורי הניצחון - חוקר הדוקומנטציה הרומאית במרחב ההשפעה הרומאית מהתקופה, גרמני בשם ורנר אק (Werner Eck), מצא שמפקדים רומאיים, שהועקו עם כוחות צבאיים ממרחבי אירופה לדכא את המרד, זכו בסימוני עיטורי ניצחון ("אורנמנטה טריאומפליה"). אנו מכירים את שמותיהם ויודעים מהיכן הזעיקו אותם. אלו היו עיטורים שלא חולקו שנים רבות לפני כן. כנראה המרד היה מבחינת הרומאים מאד קשה ואכזרי ורק במאמץ הרואי הם הצליחו לנצח בו. בשל כך חודש הנוהג של הענקת העיטורים למפקדים המצטיינים. סינתזה של כל המקורות האלה היא ששופכת מעט אור היסטורי על המרד. בנוסף יש להוסיף כמובן את הממצא הארכיאולוגי.

למרד בר כוכבא יש מאפיינים ארכיאולוגיים ברורים – מערכות מסתור, מערות מפלט ומטבעות המרד. עד 1978 לא היה ידוע כמעט שום דבר על הממצאים הארכיאולוגיים הקשורים במרד. (תוספת שלי - היו ידועים עד אז שלושה אתרים ומרדכי גיחון כבר פרסם את זו של חורבת עקד). כל זה התחיל לאחר שדוד אלון, חבר קיבוץ משמר הנגב, תפס שודדי עתיקות שנכנסו לחורבת מורן באזור קיבוץ להב. התברר לו שהם מוצאים מטבעות בתעלות שמתחת לחורבה ולפי תיאור המטבעות שספקו הבין שהמדובר במטבעות מתקופת המרד. אז התחיל המחקר האמיתי על מחילות המסתור מתקופת מרד בר כוכבא מתחת לאתרים יהודיים בכל אזור השפלה.

לאחר מכן דוד אוסישקין התחיל לחפור את בתיר שעם חורבנה ב-135 הסתיים המרד, אבל היא אינה קשורה ישירות לנושא מערכות המסתור. מצפון בקעת באר שבע ועד אזור רמאללה מתבצע עדיין סקר ארכיאולוגי נרחב למיפוי מערכות המסתור של מרד בר כוכבא.

מדיניותו של הדריאנוס במזרח

הדריאנוס רצה לייסד את האימפריה הרומית במתכונת אחידה פאן-הלנית. הוא רצה שכל האימפריה תיראה ותתנהג בצורה דומה. התכוון שכל תושבי האימפריה יסגדו לאל אחד – יופיטר. בנוסף ציפה שכל נתין באימפריה יעריך את הקיסר כאילו הוא אל מפנתיאון האלים, וישתתף בטקסים פולחניים לכבודו. רצה להיות אל עוד בחייו. הוא שיקם ערים ומקדשים הרוסים בכל רחבי האימפריה.

הדריאנוס התקבל בחייו כ"שליט נאור". לא הייתה שום סיבה להניח שדרישותיו אלה יפגעו בנתינים הפגאניים של האימפריה. אבל זה לא עבד עם יהודי ארץ ישראל.

בראשית התקופה של הדריאנוס השלטון הרומי לא חיפש לפגוע ביהודים. ראו ביהדות דת מוכרת, מכובדת ועתיקה ("רליגיו ליקוטה") והרבה רומאים למדו והתקרבו למנהגי היהודים וחלקם אפילו התייחדו. גם כששלחו את הנציבים המושחתים לארץ הייתה הוראה מרומא להניח ליהודים בארץ לנפשם כל עוד שילמו מיסים. ביהודה ההתנהלות המושחתת של הנציבים שיבשה את הכל.

הדריאנוס היה איש משכיל, פתוח, אינטליגנטי, "נאור". הוא שלט על אימפריה אדירה מאנגליה ועד מסופוטמיה. הוא לא ביקש לפגוע ביהודים, אבל היהודים נפגעו מאד מההנחיות שלו ולא יכלו לקבל ולקיים אותן. היום ברור לנו שהסיבה המרכזית למרד בר כוכבא הייתה ההחלטה של הדריאנוס לבנות את ירושלים כעיר אלילית מתוכננת היטב עם מערך רחובות ועם מקדשים פגאניים.

שמו המלא של הדריאנוס היה "אליוס פובליוס דריאנוס" ולכן החליט לקרוא לעיר החדשה אליה קפיטולינה - "אליה" מתוך שמו ו"קפיטולינה" על שם השילוש האלילי הרומי – יופיטר (זאוס), יונו (הרה) ומינרבה (אתנה) (שעל שמו נקראת גם גבעת הקפיטול ברומא) למעשה הדריאנוס התכוון להקים בעיר לא רק היכל ליופיטר אלא גם מקדש לאפרודיטה (ונוס).

כבר בעלותו לשלטון בשנת 117 הייתה לו תכנית להפוך את ירושלים לעיר נוכרית. ע"פ מקורות חז"ל בשנה הראשונה לשלטונו היהודים הבינו שהוא מתכוון לחדש את בית המקדש שלהם בירושלים, והייתה אופוריה בקרבם ואפילו החלו לגייס כספים למפעל הזה. משהתברר להם שלא זה המהלך אליו הוא מתכוון הם הביעו התנגדות והסתייגות. מכיוון שאדריאנוס היה אז רק בראשית שלטונו הוא ויתר להם ודחה את ביצוע התכנית.

עשר או שנים אחר כך, בין 129 ל-130, הדריאנוס מגיע לארץ ישראל בדרכו מסוריה למצרים. הוא נפגש עם המושלים כאן, הוציא את התוכנית מהמגירה, והנחה אותם להתחיל במלאכה. אז כבר הרגיש מספיק בטוח בשלטונו באימפריה.

היהודים עמדו בפני מצב בלתי אפשרי. הם אמנם לא גרו בירושלים מאז החורבן, אבל לא יכלו לקבל את התוכנית הזו. מבחינתם היא הייתה עילה להכרזת מלחמה – קאבוס בלי.

בנוסף לעניין ירושלים היה עוד אירוע שזכה לכינוי "הגזירה על המילה". בסביבות שנת 130 נאסר על היהודים למול את בניהם. מה פתאום עכשיו? הלא זה היה נוהג יהודי מוכר ואפילו מוערך במשך מאות שנים. בקודקס החוקים הכללי של האימפריה הרומאית היו חוקים שהתייחסו פרטנית לכל עם באופן נפרד. בקובץ הזה לא נמצא שם שום ביטוי לאיסור המילה על היהודים, אבל כן יש ביטוי לביטול האיסור הזה בימיו של יורשו של הדריאנוס – אנטוניוס פיוס (161-138 לספירה). זה אולי מרמז שכן היה איסור כזה קודם לכן אפילו שלא הופיע במפורש בספר החוקים.

הפרשנות המקובלת היום היא שהיוזמה לאיסור על המילה בסביבות שנת 130 לספירה הייתה יוזמה מקומית של הנציב הרומי ביהודה טיניוס רופוס בסביבות 130 לספירה. הוא כנראה זכה בתמיכתו של הדריאנוס, ולכן בפועל כן הייתה גזירה כזו. היא חלה רק על היהודים ביהודה ולא על היהודים בתפוצות, וגם זה מרמז על יוזמה מקומית.

הסבר אפשרי אחר ליוזמתו של טיניוס רופוס - הקשר בין האיסור על סירוס עבדים ברומא לאיסור על המילה.

תמיד החזיקו סריסים בארמונות הקיסר כדי להבטיח שלא יהיו בהרמון תקלות בהיעדר השליט. אנחנו יודעים שהקיסר דומיטיאנוס, אחיו הצעיר של טיטוס, החליט בשנות ה-90 של המאה הראשונה לספירה שאסור יותר לסרס עבדים. זו הייתה מסורת עתיקת יומין ברומא ובמרחב כולו. לא ברור מדוע הוא אסר את העניין.

מי שהמשיך לסרס עבדים לאחר ההוראה הזו דינו היה מוות. יש האומרים שטיניוס רופוס חשב שהמילה היהודית זה כמו סירוס העבדים האסור, ואולי זה מה שהביא אותו לגזירה על איסור המילה.

מרד בר כוכבא

בשנת 130 לספירה, לאחר החלטת הדריאנוס על בניית איליה קפיטולינה, מתחילות ההכנות למרד. מי שעמד בראשו היה שמעון בן כוסבא שנתמך על ידי גדול החכמים בעת ההיא – ר' עקיבא. עקיבא ראה בשמעון מלך המשיח ואמר עליו "דרך כוכב מיעקב".

בשנת 130 בן כוסבא מקבל על עצמו להוביל מרד כנגד האימפריה האדירה של רומא. יש מקור אחד שמספר שיוחנן בן תורתא אמר לר' עקיבא "עוד יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד לא יבוא", כלומר היו גם כאלה שהסתייגו מהמרד. אין מקורות שמאפשרים לנו להעריך את עצמת התמיכה או ההתנגדות למרד הזה. "תני רבי שמעון בר יוחי: עקיבא רבי היה דורש – "דרך כוכב מיעקב" דרך כוזבא מיעקב. רבי עקיבא כשהיה רואה בן כוזבא היה אומר: זהו המלך המשיח. אמר לו רבי יוחנן בן תורתא: עקיבא, יעלו עשבים בלחיך, ועדיין בן דוד לא יבוא!" (ירושלמי, תענית, ד'–ה').

למרד הקודם עדיף שיקראו "מרד החורבן" ולא "המרד הגדול". הוא לא היה גדול כל כך. אבל ברור שעצמת הפילוג והסכסוכים שם היו אדירים. ככל הידוע לנו זה לא היה המצב במרד בר כוכבא.

מה זה למרוד בעת העתיקה?

החובה המרכזית של תושבי הארץ תחת שלטון זר הייתה תשלום מיסים. אם היה אפשרי הכובשים ניסו גם לנצל פוטנציאל כלכלי נוסף מהשטח שכבשו, למשל מסי נמל, מטעי האפרסמונים וכו'. מרד בעת ההיא משמעותו הייתה אחת – הפסקת תשלום המיסים.

בצפיה לתגובת נגד נהגו המורדים בדרך כלל להתבצר מאחורי חומות בערים. הרעיון היה לנסות ולנצל את המגבלות הלוגיסטיות של צבא הכובשים ולקוות לבעיות מבית שיאלצו את הצבאות הכובשים לחזור לארצם. יש גם תקווה שאולי תגיע עזרה מאויב האויב שלך. בכל מקרה האסטרטגיה היא להתבצר מאחורי החומות ולקוות שהצבא הצר יותש.

ידיעים לנו מספר מקרים בהם האסטרטגיה הזו עבדה. כך מצור סנחריב על ירושלים הופסק בטרם כיבוש העיר, כך קסטיוס אלולוס שמפסיק את המצור שהטיל על ירושלים בתחילת המרד הגדול מבלי שכבש את העיר. אבל בן כוסבא, שזכר שכל הערים שמרדו במרד הגדול נכבשו אחת אחת על ידי הרומאים (ידפת, טבריה, גמלא, ירושלים), החליט לאמץ אסטרטגיה אחרת – לחימה בשיטת גרילה.

זה אמר שכל ישוב בתחום שמרד ישתמש בחללים תת קרקעיים ויבס אותם למקלטים ומקומות מסתור לשעת הצורך. החללים האלה היו בורות מים, מחצבות, מתקני גידול יונים (קולומבריה) שכבר היו חצובים מתחת לפני הקרקע. מחברים אותם במנהרות צרות ומפותלות שחיל נושא נשק כמעט ולא יכול לעבור בהן, חוצבים להם פירי אוורור, מבטלים את הכניסות הגלויות אליהן ומשאירים פתחים שנסתרים מעיני המתבונן. כך נוצר קומפלקס שלם בעל מספר פתחים מוסווים. אלו הם מערכות המסתור.

במקביל הוכנו כל האמצעים הדרושים לחיים במערכות המסתור – נאגר מזון, שמן לתאורה, בורות מים והוחל בהצטיידות בכלי נשק.

המערכות שמשו מקום מקלט לתושבי הישובים באזור המרד (ידיעים כ-900 ישובים כאלה). אלה יכלו פשוט להעלים תוכם ולשרוד שם עד שהצבא הרומאי יעזוב את המקום. בנוסף, מתוך חלק מהמערכות האלה יכלו כוחות ייעודיים לצאת ולזנוק ברומאים בהפתעה מאחור ומחצד בלי שאלה יהיו מוכנים למתקפה הזו.

ההחלטה על האסטרטגיה נפלה ב-130, המרד עצמו פרץ ב-132. זה נתן כמעט שנתיים להכנות.

האסטרטגיה הזו זכתה להצלחה מדהימה במשך השנתיים הראשונות של המרד. לאחר מכן הרומאים למדו את העניין ולאט ולאט ובשיטתיות חיסלו מערכת אחת אחרי השניה. בתחילת 136 (בעבר תיארכו את זה ל-135) הסתיים המרד בכיבוש העיר ביתר ובמות שמעון בר כוסבא. ר' עקיבא מת על קידוש השם בקיסריה. כשהדריאנוס עולה לשלטון הוא מקבל את יהודה עם שני לגיונות – הלגיון העשירי (פרטנזיס) והלגיון השני (טרייאנה) שהוחלף לאחר כמה שנים בלגיון הברזל השישי (פראטה). כשהמרד יפרץ בפועל יהיו בארץ שני לגיונות בהיקף מלא – העשירי והשישי.

תוספת חיצונית – אין ספק שגם הלגיון השלישי הקיריני שהיה מוצב בעבר הירדן נטל חלק בלחימה. במקביל הוזעק כוחות לגיון אחרים. יש סברה אפילו שאחד הלגיונות שהגיעו – הלגיון ה-22 – הושמד לגמרי במערכה כי ברשימות הרומאיות של הלגיונות מקומו נעלם לאחר שנת 119.

שלבי המרד :

129-130 – ביקור הדריאנוס בארץ והחלטתו על הקמת איליה קפיטולינה

130-132 – הכנת מערכות המסתור למרד

132-135 – מרד בר כוכבא

135-136 – הסתתרות במערות המפלט במדבר יהודה

עד לא מזמן דיברו על כך שהמרד הסתיים בשנת 135 לספירה, אבל מחקרים אחרונים (תארוך שרידי מזון ממערות בר כוכבא במדבר יהודה) מוכיחים שהייתה עוד פעילות צבאית בתחילת שנת 136.

בין השנים 130 ל-132 היה ליהודים מספיק זמן להתארגן למרד. אז הוכנו מערכות המסתור על בסיס חללים תת קרקעיים קיימים (בורות מים, מערות, קולומבריומים) שסתמו את פתחיהם החשופים וחצבו וקישרו ביניהם במחילות תת קרקעיות צרות ונמוכות.

בשנת 132, לאחר שהדריאנוס עזב את האזור, פרץ המרד בפועל. מסתבר שהרומאים הופתעו, ספגו אבידות גדולות ולא ממש הסתדרו עם המרד שזכה בשנתיים האלה להישגים אדירים.

על בסיס ממצאי מטבעות המרד, תחומיו היו מצפון בקעת באר שבע – נחל יתיר בדרום ועד לארץ בנימין צפונה לרמאללה.

בארץ היו באותה עת שני לגיונות רומאיים – העשירי בירושלים והשישי במגידו. הדריאנוס מזעיק מבריטניה את גדול מצביאיו – יוליוס סוורוס, שמגיע לכאן עם כוחות נוספים, חלקי לגיונות מאירופה. מגיע גם צבא מהפריפריה הסמוכה – פרובינציית ערביה (הלגיון השלישי הקיריני), סוריה (הלגיון השלישי הגלי) ומצרים (הלגיון השני הטריאני). סך כל הכוח הרומאי בארץ נאמד בכ-50 אלף איש כולל חילות עזר – צבא גדול בהרבה מזה שהשתתף במרד הגדול 70 שנה קודם לכן).

מה שמאפיין את אסטרטגיית הרומאים באותה עת זה שהם חילקו ופצלו את יחידותיהם, וצרו על כל מאחז של המורדים בנפרד עד שאנשיו נכנעו או מתו ברעב. כך מוטטו הרומאים את השלב הראשון של המרד.

פליטי מערכות המסתור ואלפי לוחמים בורחים ומתבצרים בביתר. המערכה עוברת לשלבה השני – המצור והלחימה על ביתר. זה היה ישוב יהודי קרוב לבית לחם ליד בתיר וחוסאן של היום – חורבת אל יהוד, קצת מעבר לקו הירוק. לא ממש יודעים מדוע נבחרה דווקא ביתר כמקום המערכה האחרון. כנראה הייתה מרכז אסטרטגי מסויים.

ביתר הייתה מבוצרת והתנהלה שם מצור כנגד חומות הישוב. הרומאים היו מאומנים ביותר במצור מסוג כזה. הם הקיפו את ביתר בדייק ובמספר מחנות מצור. המערכה נמשכת חודשים רבים (אין אינפורמציה מדויקת על מועד תחילת המצור) ובסופה נופלת ביתר ב-9 באב שנת 135 לספירה. אלפי גברים ונשים נטבחים והשאר מועברים לשוקי העבדים.

בן כוסבא מוצא שם את מותו ב-9 באב. (זה כנראה תאריך טיפולוגי שאליו מייחסים גם את חורבן בית א', חורבן בית ב', נפילת ביתר ומות בן כוסבא). חז"ל אומרים שבן כוסבא לא מת מוות רגיל אלא נמצא מת ונחש ברגליו, כלומר שנחש הכישו.

ר' עקיבא נתפס עוד קודם לכן, נכלא בקיסריה, עונה שם בניעויים קשים כשסרקו את בשרו במסרקות ברזל, ומת בקיסריה בהפכו לאחד מעשרת הרוגי מלכות. על פי חז"ל ר' עקיבא הלך למותו בנפש חפצה.

עשרת הרוגי מלכות – עשרה תנאים יהודים שעל פי מקורות חז"ל מסרו את נפשם על מזבח אמונתם, רובם בתקופת מרד בר כוכבא. אלו הם המרטירים היהודים.

שלב ג' - מערות המפלט

לכאורה בנפילת ביתר המרד הגיע לסיומו. ברבות השנים התברר שהיה גם שלב ג' במרד. בשלב הזה פליטים יהודים הסתתרו בשורה של מערות טבעית במדבר יהודה. עד היום עוד סוקרים ובודקים מערות במדבר ויש כל הזמן ממצאים חדשים.

התברר שבמדבר יהודה מעין גדי ועד מצפון ליריחו יש שלושים מערות קרסטיות טבעיות קדומות שנוצרו בתנאים אקלימיים הרבה יותר גשומים מהתנאים היום.

מי שהסתתר שם היו פליטים ממרד בר כוכבא, בעיקר מפקדים (למשל מפקד הרודיון) שנמלטו על נפשם עם משפחותיהם. המטרה הייתה הצלת חיים, לא מלחמה. לכן המערות האלה מוכרות בשם **מערות המפלט**.

מערות המפלט שונות לגמרי ממערות המסתור של השלב הראשון של המרד. הן מערות טבעיות ולא חללים מעשה אדם, הן שמשו למגורים בלבד ולא כבסיס ליציאה להתקפות, ומבדיקות מזון שנערכו בממצאים משם מסתבר שהן שימשו זמן קצר בלבד מסוף ימי המרד ועד תחילת שנת 136.

הרומאים לא ויתרו גם שם. בראש המצוקים שמעל מערת האיגרות ומערת האימה נחל חבר נמצאו שרידים של מחנות רומאיים שצרו על המערות שמתחתם. בנוסף לאיגרות התגלו במערות הללו גם סנדלים של אשה, מטבעות, חיצים, כלי חרס, כלי אבן. במרת האימה מצאו גולגולות בתוך סלים כנראה של יהודים שמתו ברעב. ההנחה היא שבשלב מאוחר יותר הגיעו למקום יהודים שחלקו כבוד אחרון למתים בכך שהניחו את גולגולותיהם בסלים.

לפני שנתיים וחצי התברר שגם במערת התאומים יש עדויות לנוכחות יהודית בזמן מרד בר כוכבא. גם בצפון השומרון באזור עבוד גילו מערה או שתיים עם עדויות לנוכחות יהודית בזמן המרד. יש אפשרות, שעדיין היא בגדר השערה בלבד, שהיו מערות מפלט גם בעבר הירדן.

מטבעות היהודים של המרד

היהודים השתמשו במטבעות – מכסף ומברונזה - שנטבעו במקור על ידי הרומאים (באשקלון) ולא טבעו מטבעות חדשות בעצמם. במקום זה הם הטביעו על גבי המטבעות הרומאיים טביעות משניות ייחודיות

משלהם. במטבעות ברונזה הם ממש שחקו את הכיתוב הרומאי לפני הטבעת הטבעיה החדשה. במטבעות הכסף נמנעו מלעשות זאת בכדי שהמטבע לא תאבד את ערכה והסתפקו בהטבעה על גבי הטבעיה הרומאית. המטבעות נטבעו דווקא בכתב העברי הקדום של ימי בית ראשון למרות שמאז ימי בית שני הכתב העברי המקובל הוא הכתב המרובע המאוחר יותר. אולי ראו בכתב הקודם משהו שמסמל כמיהה להחזיר עטרה ליושנה.

בנוסף לכיתוב הוטבעו מוטיבים יהודיים – עץ תמר, אשכול ענבים, חזית בית המקדש, לולב, אתרוג, הדס וערבה, נבל, כינור, חצוצרות.

התמונה של המטבעות האלה מציינת את תחומי ההשתרעות של מרד בר כוכבא. בגליל לא נמצאו עד כה מטבעות כאלה, גם לא בעבר הירדן.

מתברר שניתן לתארך את המטבעות לפי השנים של המרד. בשנה הראשונה של המרד (3-132) נטבעו מטבעות שעליהן נרשם – "שנת אחת לגאולת ישראל/שמעון נשיא ישראל" (הבחנה בין ישראל ויהודה אז כבר לא רלבנטית). בשנה השנייה של המרד (4-133) – "שנת ב' לחרות ישראל". בשנים ה-3 וה-4 כבר לא כתובה השנה אלא "לחרות ירושלים" ללא ציון תאריך.

בעבר חשבו שהכיתוב "לחרות ירושלים" זו עדות לכיבוש ירושלים בידי המורדים במהלך המרד, ואולם מבמאות החפירות שבוצעו בירושלים מאז שחרורה במלחמת ששת הימים נמצאו רק שלוש מטבעות מזמן מרד בר כוכבא (בהשוואה לעשרות אלפי מטבעות מתקופות אחרות). זה ממצא שלא מייצג אחיזה אלא שלל או מזכרות שלקחו חיילים רומאיים למחנה שלהם בירושלים. גם באירופה מוצאים פה ושם מטבעות של מרד בר כוכבא. לכן ההנחה המקובלת היום היא שירושלים לא נכבשה על ידי המורדים, והכתובת "לחרות ירושלים" אינה אלא משאת נפש שלא התמלאה.

הגליל במרד בר כוכבא

יש מספר מערכות מסתור בגליל - חורבת לוביה ליד צומת גולני, חורבת ממלח ליד עילבון, חורבת רומה (בבקעת בית נטופה, כנראה כפר קנא הנוצרי). חלקן מתוארכות בוודאות מהמרד הגדול (שם לא היו חלק מאסטרטגיה כוללת) ולא ממרד בר כוכבא. הדעה הרווחת היום בין החוקרים היא שהגליל לא מרד בתקופת בר כוכבא. אולי הכינו מערות מסתור בגליל, אבל לא מרדו.

הסיבה המרכזית להנחה הזו היא שלא נמצאו בגליל בכלל מטבעות מזמן מרד בר כוכבא. ההשערה היא שמשום שבגליל הייתה נוכחות מסיבית של צבא רומי – לגיון שלם בלגיו, והייתה גם פעילות רומאית ענפה של סלילת דרכים בגליל (מלגיו לציפורי, וכן דרך לכל רוחב הגליל התחתון מבקעת בית נטופה דרך צומת גולני לגדרה). זה מן הסתם הרתיע את היהודים בגליל מלהצטרף למרידה שם.

כנראה רכזו מאמץ ביהודה במטרה לשחרר את ירושלים. היו יהודים מהגליל שהצטרפו למרד ביהודה אבל לא הייתה פעילות משמעותית בגליל. על הצטרפות יהודים גליליים למרד ביהודה אנו למדים מאגרות ואדי מורבעת שם נמצא מכתב ששולח בר כוכבא למפקד הרודיון ובה הוא מתריע מפני יחס לא הולם לאנשי הגליל המצויים אצלם.

בר כוכבא ושמירת המצוות

מאגרות בר כוכבא עולה שהוא הקפיד מאד בשמירת המצוות – שמירת השבת, שמיטה, הפרשת תרומות ומעשרות, ושמירת החגים. באחת מאגרות נחל חבר רואים שבר כוכבא דואג לכך שבמחנה יהיו ארבעת המינים לחג הסוכות_אלה גם מופיעים על חלק ממטבעותיו).

תוצאות המרד

כמה מאות אלפי יהודים מצאו את מותם ו/או נמכרו לעבדות. בעקבות המרד מטיל הדריאנוס את "גזירות השמד" – שורה של גזירות נוספות לאיסור על המילה שהווה את עלית המרד - נאסר על היהודים להתכנס בציבור ולא הותר להם לקיים חיי קהילה, לא חגים וטקסים. נאסר עליהם לגור בירושלים או אפילו במרחק ראייה ממנה. (אחרי המרד הגדול כן היו יהודים שגרו בקרבת ירושלים כפי שעולה מחפירות שנערכו בשופעת). הותר להם לבקר בעיר פעם אחת בשנה – בתשעה באב – וגם אז היו צריכים לשלם כסף תמורת הזכות לבוא ולקונן שם על הריסתה של העיר.

הדריאנוס החליט לשנות את שמה של יהודה ל"סוריה-פלשתניה". זו אמירה פוליטית – לא עוד יהודה אלא זה חלק מפרובינציית סוריה.

מיד לאחר המרד מוקמת איליה קפיטולינה. המעמד הסמלי של טכס חרישת תוואי חומות העיר מתקיים ב-ט' באב שנת 136 לספירה. שנתיים אחר כך כבר נחנך מקדש יופיטר בהר הבית.

עם ישראל הפך להיות מיעוט בארצו. יש לכך עדויות אצל חז"ל, וכמות הישובים הנטושים ע"פ הממצא הארכיאולוגי מוכיחה שחז"ל לא טעו.

מיעוט בקרב מי? מי עוד חיו בארץ בתקופה הזו?

נבטים – היו חלק מפרובינציית ערביה. האוכלוסיה לא עזבה את הארץ ולכן נקרא להם "צאצאי נבטים"

שומרונים – עם גדול וחזק שיושב באזור שכם

צאצאי פלישתים

ערבים – עוד מעט רבים מהם יתנצרו, אבל בינתיים הם עצמאיים

צאצאי פניקים

צאצאי יוונים

מרד בר כוכבא נחשב להיות קשה ואכזרי לשני הצדדים. היהודים הוכו מכה כל כך קשה שלא התאוששו ממנה מבחינה דמוגרפית עד תחילת המאה העשרים.

זו גם הייתה, ככל הנראה, אחת המרידות הקשות אתה התמודד הצבא הרומי. וורנר אקס, חוקר גרמני מוביל, מעריך שזו הייתה המרידה הקשה ביותר אתה התמודד הצבא הרומאי. את זה לקח מעניין אותנו ההצטיינות שהוענקו למפקדים רומאים שהשתתפו בקרב. מצד שני זה שהמרד הזה לא ממש מוזכר בפרוטרוט בכתובים הרומיים בני התקופה מעורר שאלה ביחס למידת חשיבותו.

המרד, מהלכו ותוצאותיו במקורות

קטע א -

"מלחמה לא קטנה ולא קצרה נגרמה כאשר ייסד אדריאנוס בירושלים עיר במקום זו שהוחרבה, אשר הוא קרא לה גם אליה קפיטולינה, וכאשר הוא הקים במקום מקדש האלהים, מקדש אחר לזאוס. כי היהודים נודעו מן שזרים מתיישבים בעירם ושקדו נכר בנינים בה" (קסיוס דיו, תולדות הרומאים, סט: 11-12)

אי ההבנה של היהודים לגבי כוונת הדריאנוס לגבי ירושלים. נדמה היה להם שהכוונה הייתה לשקם את בית המקדש. הייתה ממש אופוריה בקרב היהודים עד שהבינו שהוא מתכוון להקים בית מקדש פגאני. היהודים מאשימים את השומרונים בשינוי החלטת הדריאנוס

ספרטיאנוס על הסיבות לפריצת המרד :

"אותה שעה פתחו גם היהודים במלחמה, לפי שנאסר עליהם להטיל מום באיבר מינם".

אם כן הסיבה למרד היא הגזירה על המילה. יש מקור אחר, פחות אמין, שממו ניתן להבין שהאיסור על המילה הוא תוצאה ולא סיבה של המרד.

קסיוס דיו :

"ובירושלים הקים אדריאנוס עיר חדשה במקום זו שחרבה, וקרא לה: אליה קפיטולינה. אף הוא בנה במקום היכל-אלוהים מקדש אחר לזאוס. מעשה זה הביא לידי מלחמה גדולה וממושכת. שכן נורא היה הדבר בעיני היהודים, שנכרים ישבו בעירם, ומקדשי גויים יוסדו בתוכם".

הדריאנוס בונה מקדש לזאוס וזה מה שמביא למרד. הרומאים בנו בירושלים הרבה דברים - רחובות, שערים, מבני ציבור וזה לא הפריע ליהודים. רק בניית המקדשים הפגאנים היא שהפריע ליהודים.

אם כך שתי הסיבות המרכזיות למרד - איסור המילה ובניית המקדש לזאוס.

אוזביוס :

באותם הימים הנהיג את חיל היהודים אדם אחד ושמו בר-כוכבא, פירושו כוכב, איש רצחן וליסטים, שעלתה בידו מכל מקום לגנוב את דעתם [של היהודים]... שיאמינו בו בתוקף מופת בכינוי הנ"ל, שירד אליהם ככוכב מן השמים ולגאלם מצרותיהם.

אוזביוס היה בישוף קיסריה ואב כנסייה חשוב שפעל בסוף המאה ה-3 ובשליש הראשון של המאה ה-4 (כבר התקופה הביזנטית). הוא מזכיר כאן את בר כוכבא בשמו כמפקד המרד נגד רופוס. זה לא תיאור היסטורי אלא טקסט מאד ביקורתי נגד היהודים של אדם שונא יהודים. המקורות הנוצרים הם מקורות עוינים ליהודים שלא סלחו להם על זניחת דרכו של ישו. לבישופים ולראשי הכנסייה יש חשבון לא גמור עם היהודים.

קסיוס דיו על ההכנות למרד :

"ואולם כל זמן ששהה אדריאנוס במצרים ולאחר מכן בסוריה, שקטו היהודים, מלבד מה שפגמו בכלי הזיין שהוטל עליהם להתקיים לצורכי החיילים, כדי שיפסלו בבדיקה וישארו בידם לשימושם הם. ברם, לאחר שהפליג אדריאנוס, מרדו בגלוי, והואיל ולא העזו להסתכן במערכה גלויה עם הרומיים, לפיכך תפסו את מקומות הכושר וביצורים במנהרות ובחומות, כדי שישמשו להם בתי-מנוס לשעת-הכרח וכדי שיוכלו להתחבר אלו עם אלו במעברות שמתחת לפני הקרקע ולא יצטרכו להיזקק לדרכים שעל פני האדמה, ואף יאה להם (במחבואיהם-מנהרותיהם) אויר ואור" (תולדות הרומאים, סט: 11-12)

הקטע הזה על מערכות המסתור היה מוכר מזמן אבל לא הבינו את זה עד לגילוי מערכות המסתור ב-1978.

הירונימוס :

אב כנסייה מאזור בית לחם, סוף המאה ה-4 תחילת המאה ה-5 :

"כל אלה לא יכלו לעוצמתו של הצבא הרומאי ותושבי יהודה הגיעו למצוקה כזאת עד שהם יחד עם נשיהם, טפס, זהבם וכספם הסתתרו במנהרות תת קרקעיות ובמערות העמוקות"

לא יודעים בדיוק מה המקורות שעמדו לרשותו, אבל העדויות בשטח תומכות בסיפור.

קסיוס דיו - תגובתו של יוליוס סברוס :

מלאחר שיהודה כולה נתמדה, והיהודים שבכל העולם כולו רגשו אף הם ונתחברו עמהם וגרמו פורענויות הרבה לרומיים, אם בסתר ואם בגלוי, ולא עוד אלא שאף רבים מן הנכרים טייעו אותם מאהבת הבצע, וכל העולם כולו כביכול רעש וגעש.

אותה שעה שילח עליהם אדריאנוס את בחירי מצביאיו, ראשון שבהם יוליוס סיבירוס, שנשלח על היהודים מבריטניה, מקום ששימש נציב במדינה. הלה נרתע מלהאבק עם האויב במלחמה פנים-בפנים לאחר שראה את המונס הרב ואת חמת-יאושם, אלא תופס היה מהם, יחידים יחידים, בידי חייליו הרבים וקציניו, וכלאם וסגר עליהם במצודות ובכך מנע מהם מזונות. בדרך זו עלתה בידו קימעה קימעה ובהסתכנות מועטת לקפחם, להצמיחם ולהכחידם.

על פי הקטע יוליוס סורוס לא מעז להתמודד פנים אל פנים מול לוחמי בר כוכבא. לכן פעל בקבוצות קטנות כנגד כל מאחז בנפרד. עיקר שיטת הפעולה הייתה הרעבת המסתתרים עד מוות.

קסיוס דיו - תוצאות המרד :

"50 מצודותיהם העיקריות ו-985 מכפריהם החשובים ביותר נחרבו. 580,000 איש נהרגו בהתקפות ובקרבות, ואילו את מספר המתים מרעב ממונה ומאש - לא ניתן היה לברר. כתוצאה מכך התרוקנה מתושביה כמעט יהודה כולה. כפי שגם לפני המלחמה התבשרו באותות, שכן הקבר של שלמה שאותו הם מעריצים מביים הקברים המקודשים, התמוטט והתפרק מאליו, וזאבים וצבועים רבים התפרצו מיללים לעריהם. ברם, גם רומאים רבים נפלו במלחמה הזאת, לכן לא השתמש הדריאנוס בכותבו לסנאט בפתיחה המקובלת אצל קיסרים - אם אתם ובניכם בטוב, אני הצבא בריאים... זה היה סוף מלחמת היהודים."

יש קצת הגזמה במספר 580 אלף הרוגים בקרבות אבל ברור שהתיאור מעיד על מכה אנושה לשוב היהודי. מהצד השני ברומא כשהצבא הרומי היה חוזר כמנצח הייתה ברומא פורמולה מקובלת לדווח הקיסר בפני הסנאט על תוצאות המלחמה "לי ולצבאי שלום". הפעם הדריאנוס לא משתמש בפורמולה הזו מה שנתפש כעדות למחיר הכבד שגבה מהרומאים הניצחון הזה.

כרוניקות פסחלה (כרוניקת חג הפסחא) - מקור נוצרי מהמאה השמינית

"והדריינוס הלך לירושלים ושבה את היהודים והובילם ליריד של [עץ] האֶלְהָה (Terebinthus) ומכרם כל אחד ואחד במחיר מנת כלכלה של סוס; ואת הנותרים הוביל לעזה, והקים שם יריד למכרם. ועד היום הזה נקרא היריד שם בשם יריד הדריינוס.

הוא הרס את היכל היהודים בירושלים, ובנה (בה) שני בתים מרחץ ציבוריים, ותיאטרון, וטריקמרון, וטטרנימפיאון, ודודיקפילון, שנקרא קודם דרוגות, ואת הריבוע, וחילק את העיר לשבע שכונות והעמיד לכל אחת ראש, ונתן לכל ראש שכונה. ועל העיר עצמה קרא את שמו הוא: וקראה אליה, משום שהוא עצמו נקרא איליוס הדריינוס."

שבויים היו נמכרים לעבדות בירידים מיוחדים שהתקיימו בדרך כלל פעם אחת בשנה בכל אזור. כאן מסופר ששבוי מרד בר כוכבא נמכרו ביריד האלה ואחר כך הובלו לעזה.

יריד האלה היה יריד שהתקיים כל שנה באלוני ממרא (שם המלאכים בישרו לאברהם ושרה שהיא אמורה ללדת. היום זה מזוהה בגבעת החרסינה מצפון לחברון). יש שם כנסייה לזכרו של אברהם והירונימוס (סוף המאה ה-4 תחילת המאה ה-5) מספר שבמשכן אברהם באלוני ממרא מתקיים שוק עבדים של מרד הדריאנוס.

חז"ל (איכה רבה, פ"א, מ"ה) :

"הדריאנוס שחיק עצמות (שחיק עצמות – זו קללה: שישחקו עצמותיו) הושיב 3 משמרות, חדא בחמתא (אמאוס) וחדא בכפר ליקטיא (לא ברור זהיהו) וחדא בבית אל דיהוד (בית אל), אמר דערוק מן הכא יצמד מן הכא, ודערוק מן הכא יצמד מן הכא" (מי שיברח מכאן ייתפש משם, ומי שיברח משם ייתפש מכאן).

הדריאנוס מקים שלשה מחנות מצור - חמתא היא אמאוס שבעת ההיא היו בה מעיינות חמים, כפר ליקטיא ובית אל כדי להבטיח שאיש מהיהודים לא יברח. המצור היה כל כך הרמטי שאף אחד לא הצליח לברוח ומי שברח ממקום אחד נתפש בשני. קטע מעניין שמבטא מציאות לא פשוטה.

תלמוד ירושלמי תעניות :

ר' עקיבא קורא לבר כוכבא "זהו מלך המשיח". במקום אחר דרש עליו "דרך כוכב מיעקב". הוא תמך בן כוסבא תמיכה בלתי מסוייגת.

השם האמיתי (מהמקורות היווניים) הוא בן כוסבא או אולי בן כוסבא. בר כוכבא זה משום שר' עקיבא דרש עליו "דרך כוכב מיעקב". כל זמן שהמרד הצליח זה היה הכינוי שלו "בר כוכבא". כשהמרד נכשל הפך להיקרא בר כוזיבא.

תלמוד ירושלמי, תעניות, פ"ד :

נכנסו שמונים אלף קרני מלחמה לכרך ביתר והיו הורגים בה אנשים ונשים וטף, עד שיצא דמם מן הפתחים ומן הסבכות ומן הצניורות. והיו הורגין בהם והולכין עד ששקע הסוס בדם עד חוטמו והיה הדם מגלגל סלעים...עד שהלך הדם בים...ארבעים מיל. אמרו שלש מאות מוחי תינוקות מצאו על אבן אחת ומצאו שלש קופות של קוצצי תפלין. כרם גדול היה לאדריינוס הרשע שמונה עשר מיל על שמונה עשר מיל כמין טיבריא לציפורי והקיפו גדר מהרוגי ביתר מלא קומה ופישוט ידים ולא גזר עליהם שיקברו עד שעמד מלך אחר וגזר עליהם שיקברו.

תיאור החורבן, טבח ונהרות הדם שהביא הכיבוש הרומי של ביתר. מיל רומי זה 1500 מטר והנהרות הללו הלכו לפי הקטע הציורי הזה 60 ק"מ ביבשה (בדיוק המרחק מביתר לים) ועוד 6 ק"מ לתוך הים.

מדרש איכה רבה א :

(מדרש איכה רבה – מדרש שנערך סביב שנת 500 לספירה וכולל מדרשים המקשרים את מגילת איכה עם כל האסונות שקראו לעם ישראל במהלך ההיסטוריה שלו, כולל המרד הגדול ומרד בר כוכבא)

"אלו שנשתירו טמונים (במערות) היו יוצאים בלילה והולכים לריח מתיים ומביאים מהם ואוכלים. בכל יום היה יוצא אחד מהם ומביא. פעם אחת יצא בחור אחד מהם ומצא את אביו הרג. נטלו וטמנו ונתן עליו סימן. נכנס ואמר להם: "לא מצאתי כלום." אמרו "יילך אחר". יצא אחר והלך לריחו של אותו הרג ומצאו והביאו. משאלו אמרו לו: "מהיכן הבאת הרג הזה?" אמר להם: "מזוית פלוגית". אמר לו אותו בחור: "ומה סימן היה נתון עליו?" אמר לו: "סימן פלוגי. אמר: "אוי לו לאותו האיש שאכל מבשר אביו."

מדובר על קניבלים – אכילת בשר מתים על ידי נצורים. זה יכול להתאים לשני שלבי המרד או כשטינוס רופוס צר ומרעיב נצורים במערות המסתור או בשלב האחרון במערות המפלט.

מדרש מבחינתנו זה מקור שרואים בו מעין אגדה. חז"ל לא עסקו בהיסטוריה אלא בהלכה, אבל מהתיאורים שלתם אפשר להוציא משהו על מהלך העניינים האמיתיים ועל התנאים והגיאוגרפיה.

זה לא קל להוציא את הריאליה מתוך ספרות חז"ל. זה מחייב מומחיות רבה, אבל זה נעשה באופן די מהימן לגבי מקורות חז"ל הרגילים – משנה, תוספתא ותלמודים. למדרשים דרגת אמיתות עוד יותר קטנה, כי יש בהם תמיד נופך אגדתי.

עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות שהנצורים במרד בר כוכבא אכן הורעבו עד מוות במצור ונדחפו למעשי קניבלים.

איגרות נחל מורבעת :

נמצאו בראשית שנות החמישים בחלק העליון של נחל דרגה במדבר יהודה. מנקז שטח גדול של ערוצים מהרי חברון. בדואים מאזור חברון שבת התעמרה מגלים בתחילת שנות החמישים קטעי מגילות גנוזות במספר מערות בנחל.

במערה מספר 1 (ניתן לטפס אליה) התגלו, בין היתר, חמישה מכתבים שכתב בן כוסבא למפקד הרודיון במרד יהושע בן גלגולה. כנראה הובאו לכאן עם בריחתו של בן גלגולה מהרודיון לאחר נפילתה.

נדגים כאן שני מכתבים נבחרים. בראשון בר כוכבא מזהיר את אנשי הרודיון מפני פגיעה באנשי הגליל שאצלם. זו עדות להצטרפות אנשים מהגליל למרד ביהודה אף לא יודעים מה היה היקף התופעה הזו. הוא מאיים שאם יעשו כן יעשה להם מה שעשה כבר לבן עפלול – ישים רגליהם בכבלים. אנחנו לא יודעים מי זה הבן עפלול הזה, אבל הם בוודאי ידעו.

מכתב נוסף ממערות ואדי מורבעת מדגים את המנהל הבר כוכבאי באותם שנתיים בהן המרד זכה להישגים. "ב-20 לשבט שנת 2 לגאולת ישראל, עיי שמעון בן כוסבא נשיא ישראל. במחנה שיושב בהרודיס [הרודיון]. יהודה בן רבא אמר להלל בן גריס: אני מרצוני חכרתי ממך היום את העפר [הקרקע] שהוא שלי בחברתי בעיר נחש [שם מקום] שחכרת משמעון נשיא ישראל. את העפר הזה חכרתי ממך מן היום עד סוף ערב השמיטה שהם שנים שלמות, שנות מכס 5. את דמי החכירה אמדוד לך בהרודיס בחטים יפות ונקיות, 3 כורים ולתך... שתהא שוקל על גג אוצר נשיא ישראל בהרודיס כל שנה ושנה. וקים עלי לעמת ככה והודה בן רבא על נפשה שמעון בן כוסבא מן מאמרה."

מדובר פה על רצף של חכירות משנה של קרקע, אולי המנהל הבר כוכבאי השתלט על קרקע נטושה. הקרקעות הן בעיר נחש (שתי הצעות: אזור בית גוברין או אזור הר חברון). יש לנו כאן מקרה שיהודי אחד (הלל בן גריס) מחכיר קרקע בחכירת משנה ליהודי שני (יהודה בן רבא) לתקופה של חמש שנים. למה חמש שנים? כי כנראה

שנתיים כבר עברו משנת השמיטה הקודמת (הערה שלי - אכן נמצא שהמרד פרץ בדיוק לאחר שנת שמיטה) ואי אפשר להחכיר ליותר משבע שנים.
 "ואת דמי החכירה אמדוד לך בהרודיס (הרודיון) בחיטים יפות ונקיות" - זו שיטת ברטר - לא משלמים במזומן. גם בבית אלפא נמצא פסיפס המדבר על תשלום בחיטים.
 הרודיון היא מרכז אדמיניסטרטיבי וגם התקפי, אולי החשוב ביותר בתקופת מרד בר כוכבא.

מערת האיגרות בנחל חבר -

גם שם התגלו מכתבים מבר כוכבא למפקדיו השונים ושופכים אור על חיי היומיום במחנות המורדים. כאן נטפל באחד מהם שדן בענייני ארבעת המינים
 "שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה שלחתי לך שני חמורים כדי שתשלח עמם שני אנשים אצל יונתן בן בעיה ואצל מסבלה (מפקדים מעין גדי) כדי שיעמיסו וישלחו למחנה אצלך לולבים ואתרוגים. ואתה שלח אחרים מאצלך ויביאו לך הדסים וערבות, והתקן (עשר) אותם ושלח אותם למחנה מפני שהצבא רב. היה שלום"
 רואים מהאיגרת הזו ששמעון בן כוסבא, המפקד הצבאי של המרד, מקפיד גם בענייני מצוות ומוודא שבמחנות השונים יהיו את ארבעת המינים.

מצגת

שריון של אדריאנוס - פסל שהתגלה מדרום לבית שאן.
 מפת האימפריה הרומית - הדריאנוס הקטיף את שטחה בהחזירו שטחים שכבש אביו במגמה להרגיע את הקבוצות ולהגיע ליציבות. המסע הצבאי של טריאנוס היה די כושל לפי השקפת בנו. שולם מחיר כבד מידי.
איליה קפיטולינה - רוב פעילות הבניה באיליה קפיטולינה הייתה אחרי המרד. אבל התוכנית, ואולי גם תחילת העבודות היו הסיבה למרד.

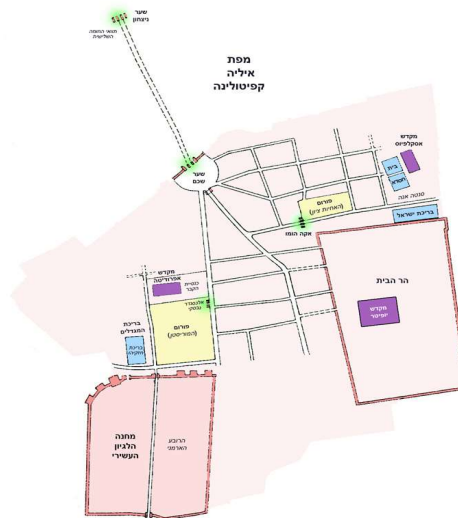
על פי המסורת הרומית היו נוהגים (הקיסר עצמו) לחרוש במצמד פרדות את תוואי העיר החדשה. מטבע מתקופת הדריאנוס עם שם הקולוניה איליה קפיטולינה. טביעת המטבעות מתקפת את יסודה של העיר.

העיר נקראה קולוניה איליה קפיטולינה - מעמד הקולוניה יוחד לטריטוריה מחוץ לרומא שאזרחיה ברומים נהנו ממעמד שווה לאלה של תושבי רומא.

קפיטולינה - העיר הוקדשה לשילוש הקפיטוליני הרומי - יופיטר (זאוס), יונו (הרה) ומינרוה (אתנה). מתאר העיר הרומית - מקור מומלץ - אטלס כרטא הגדול מתקופת בית שני - דן בהט עיר קטנה בעלת מערך רחובות שכולל את הקרדו (הרחוב הראשי בכוון צפון דרום). כאן יש שני קרדו (ברבים קרדינה) שיוצאים מאזור שער שכם (אחד לאורך רחוב הגיא והשני על התוואי של הקארדו הביזאנטי הנראה היום). במפת מידבא מתואר כבר חצי עגולה עם עמוד עליו שכנראה עליו עמד פסל של הדריאנוס. שער שכם נקרא עד היום בערבית באב אל עמוד.

רחובות רוחב - דקומאנוס. היו שנים ראשיים - אחד משער האריות לאורך מה שהיום דרך הייסורים והשני מאזור שער יפו (רחוב דוד) עד להר הבית.

הדריאנוס בנה גם שני פורומים - רחבות מרוצפות גדולות - האחד ליד מצודת אנטוניה והשני במתחם המוריסטאן על יד כנסיית הקבר

באזור האנטוניה הקים גם שער מונומנטלי כמו אלה המוכרים בפרז, או בוורונה. (היו 800 שערים כאלה ברחבי האימפריה הרומית). השער נבנה כמונומנט ולא בהכרח היה קשור לחומה. זה חלק מהפאר של העיר. בתקופות קדומות השערים היו נקודות הכניסה לעיר והיו קבועים בחומות. בתקופה הרומית כבר לא היה צורך בביצורים והשערים נבנו עומדים בפני עצמם.

שער הניצחון – שער מונומנטאלי העומד בפני עצמו שבנה מצפון לירושלים על הדרך צפונה לקיסריה ליד סנט אטיין, אקול ביבליק.

שער שכם לפני עמוד הדריאנוס שער מרכזי ו-2 קטנים יותר מצידו. ניתן לראות את המזרחי היום מתחת למפלס הכניסה הנוכחי בשער שכם.

שער (קשת) אקה אמו (= "זה האישי"). את זה אמר פונטיוס פילאטוס נציב יהודה במסרו את ישו להמונים לפני שפנה לרחוץ בנקיון כפיו. הוא זה שהכניס את הלגיונות הרומאים עם ניסים וסמלים פנאנים לתוך ירושלים. בסיפור הזה הוא מוצג כנבד, כמי שמתיעץ עם היהודים במהלך המשפט. ברור שאין לזה ביסוס זה הושתל על ידי הנוצרים.

אבל שער אקו הומו הוא שער הכניסה לפורום שבנה הדריאנוס מאה שנה אחרי תקופתם של פילאטוס וישו. את השם הזה נתנו צליינים נוצרים בימי הביניים כשהתחילו לפתח את רעיון דרך הייסורים. שער נוסף מפורסם ענק שבנה אדריאנוס באזור המוריסטאן נמצא היום בכניסת אלכסנדר נייבסקי ליד כניסת הקבר.

מחנה הלגיון ה-10 כנראה עמד בפינה הדרומית מזרחית של העיר העתיקה של ימינו. טיטוס שהרס לחלוטין את כל חומות ירושלים של בת שני השאיר את שלושת המגדלים של מצודת המלך – מרים, פצאל והפיפיקוס על מקומם. איליה קפיטולינה נבנתה תחילה כעיר ללא חומה. רק כשהלגיון העשירי עזב את ירושלים בימי דיוקלטיאנוס בערך בשנת 300 לספירה (הוא הועבר לאילה – עקבה) נוצר הצורך להקיף את העיר בחומה. אז נבנית החומה הצפונית ואולי גם החומה הדרומית.

מקדש יופיטר כנראה עמד על הר הבית, ואילו מקדש אפרודיטה עמד על גבעת הגולגולתא מעל קברו של ישו. ממקדש יופיטר לא נמצאו שרידים בהר הבית. גבי ברקאי גילה מעין במסמכי מחלקת העתיקות הירדנית שחוקר בשם המילטון גילה בשנות ה-30 באזור אל אקצה מין לוח עם פיסול קנטאור ועיטורים רומיים. ברקאי טוען שזה נראה כמו חזית של מקדש, יתכן שזה חלק מקורי של מקדש יופיטר שעמד על הר הבית. זה לא פורסם בצורה מסודרת.

היכל אפרודיטה – שער הכניסה למתחם המקדש נמצא היום בכניסת אלכסנדר נייבסקי.

תפוצת מערכות המסתור ביהודה – שקופיות

יש מערכות גם מצפון מזרח לרמאללה.

חרבת נקיק – דוגמא למערכת מסתור ליד מושב אמציה

חורבת טבק למרגלות תל גודד

מחברים במחילות מפותלות וצרות מתקני קולומבריום, בורות מים שהיו קיימים קודם לכן. חסמו את

הכניסות המקוריות והשתמשו בחללים. יונים כבר לא יכלו להיכנס וללכך.

בהרודיון נחצבו חללים גדולים על ידי הורדוס. הם חוברו והפכו למתחם שיכול היה להכיל מאות חילים. שם העסק מרווח יותר.

ממצאים מתארכים –

נרות שמן – מטיפוס נרות הורדוס מתוארכים לימי בניו.

נרות דרום – עם עיטורים רבים וידידת קטנה. זה מאפיין את המאה השנייה - תקופת המרד.

משקולת אגורנימוס – משקולת "הממונה על השוקים". עליה כתוב "בן כוסבא נשיא ישראל ופרנסו".

טביעת מטבעות – דפוס אסימונים - יוצקים ברונזה מותכת לתבנית פס שיש בה שקעים בצורת המטבעות.

מצמידים לוח ברונזה שני אל הפס הזה ומקבלים שורה של אסימונים (אסימון=ללא סימן ביוונית). את

ההטבעה עושים על כל מטבע בנפרד על ידי פטיש עם הטביעה המבוקשת שבולטת מפניו.

סמל ארבעת המינים – דגם אופייני לתקופת המרד

כלי אבן – נעשים עד היום בגדה המערבית. נעשים במחרטות

ביתר – מפת התל

כתובת הדריאנוס – נמצאה ליד תל שלם מדרום לבית שאן. גודל האותיות הן הגדולות בכל רחבי האימפריה.

הנחה היא שנבנה שם שער ניצחון גדול בימי הדריאנוס, ולא ברור למה. הכתובת נמצאת היום במוזיאון

ישראל. נמצאו חלקים קטנים ממנה

מערות המפלס במדבר יהודה – מערת האיגרות בנחל חבר – חפירה של יגאל דיין בראשית שנות השישים. בין

הממצאים שם יש גם כלים רומאיים שנלקחו שלל על ידי היהודים מחיל מצב רומי בעין גדי.

ממולה – מערת האימה שחפר אהרוני.

שתינה מערכות קרסטיות מפותחות מאד. מעליהן יש שרידי מחנות מצור רומיים.

הגולגולת שהתגלו שם מניחים שהיו של יהודים שמתו ברעב. הן נמצאו בסלים וההנחה היא שבשלב מאוחר

הגיעו למקום יהודים שחלקו כבוד אחרון למתים בכך שהניחו אותם בגולגולותיהם בסלים.

סנדלים של אשה

אוסף מטבעות ממערת התאומים

ההתארגנות אחרי מרד בר כוכבא

הקיסר אנטונינוס פיוס (138-161) – בספר החוקים של ימיו נאמר במפורש שליהודים מותר למול את בניהם.

זה אומר שלפניו זה היה אסור.

מימיו והלאה יש שינוי ביחס הרומי ליהודים. בתקופתו יש רגיעה ביחסים עם היהודים שהם מרוסקים

לגמרי.

אנחנו שומעים על התכנסות של חכמים באושה, ליד שפרעם, שהיה ישוב יהודי בתקופת המשנה והתלמוד.

יש מקור יהודי שמספר כך:

"בשלהי השמד נתכנסו רבותינו לאושה. ואלו הם: ר' יהודה ור' נחמיה, ר' מאיר ור' יוסי בן חלבא, ר' שמעון בן יוחאי ור' אליעזר

בנו של ר' יוסי הגלילי, ור' אליעזר בן יעקב ואמרו: כל מי שלמד יבוא וילמד וכל מי שאינו למד יבוא ללמוד. נתכנסו ולמדו ועשו כל

צרכי הון".

אנו למדים מכך שמתחילה התארגנות של לימוד תורה במרוכז באושה. זה מבטא איזשהו התאוששות רוחנית מהחורבן. זה כנראה מסביבות שנת 136 לספירה. אושה נחפרה על ידי זאב ייבין.

באותה עת אנו שומעים שבגליל מתכנסים גם 24 משמרות הכהונה. שמותיים נזכרים בספר דברי הימים. כל משמרת עלתה בתורה לשבועיים לעבודת בית המקדש. זה בימי בית ראשון. בימי בית שני הם המשיכו לעבוד במקדש, אבל אחרי חורבן הבית אין להם מה לעשות יותר. לגליל כולם מתקבצים אחרי מרד בר כוכבא, שם הם מהווים כתובת ליהודים שרואים בהם סמכות בעיני הלכה.

כל 24 משמרות הכהונה יושבות אחרי מרד בר כוכבא בגליל.

המצאות הכלכלית הייתה קשה – מיסים כבדים, יוקר מחיה ויהודים בארץ נקלעים לקשיים כלכליים. יש ירידת יהודים מהארץ לתפוצות – בבל, אסיה הקטנה, אלכסנדריה. שם היו קהילות גדולות

בראש מוסדות ההנהגה באושה עמד שמעון בן גמליאל, בנו של גמליאל מיבנה. הוא במעמד של נשיא. הוא היה אביו של מי שלימים נכיר אותו כר' יהודה הנשיא (רבי). המסורת אומרת שרבי נולד באושה בדיוק שנה בה מת ר' עקיבא – שנת 135 לספירה.

עוד כשהיה צעיר בימים עבר רבי לבית שערים ועמד שם בראש ההנהגה המקומית של בית שערים. הוא התגלה כמוכשר מאד, בקי וחרף, וזכה לכבוד והערכה רבה. הוא היה גם אמיד מאד, בעל נכסים רבים (שחלקם קיבל בירושה), והיו לו קשרים טובים עם השלטון הרומי שהעניק לו מענקים והנחות רבות בתשלום המיסים. היו לו אדמות בגולן, עמק בית שאן, היה בעל סוסים, אמיד מאד.

כאשר התבגר עבר רבי מבית שערים לציפורי, שם בילה את שנותיו הפוריות ביותר. הוא תירץ את המעבר בשני אקלים נוחים, אבל כנראה שהסיבה הייתה שהנהגה היהודית והרומית ישבו אז בציפורי. העיר הייתה עיר יהודית, בירת הגליל, ושם נפלו ההחלטות החשובות.

רבי יכול היה לתרום מניסיונו וממעמדו החשוב שם. אולי הוא אפילו הוזמן לשם. שם ישב עם ההנהגה היהודית ושם נתקבלו ההחלטות החשובות. נהנה גם מהקרבה לשלטונות הרומיים.

מקצת לפני 200 ועד מותו ב- 222 או 223 חי בציפורי. הגיע לשם כבר כאדם מאד מבוגר.

ר' יהודה הנשיא היה מוסמך למנות (לסמוך) חכמים. לא כל מי שנחשב חכם היה במעמד הזה. היה לו בית מדרש ובית דין משלו. מתברר (על פי מקורות חז"ל בעיקר) שהיתה לו ידידות אמיצה עם הקיסר אנטונינוס לא ברור לגמרי מיהו (היו כמה אנטונינוס בשושלת הסורית). היום חושבים שהמדובר הוא בקרקלה, בנו של ספטימינוס סוורוס.

הוא היה פרגמטיסט שהושפע רבות מהתרבות הרומית. רצה להקל על יהודים שנקלעו למצוקה כלכלית. רצה לתקן הלכו שונות, למשל לבטל את צום ט' באב. רצה גם לבטל את שנת השמיטה אבל זה לא עלה בידו בשל התנגדות חכמים אחרים. מה שכן הצליח זה להקל על היהודים בערים המעורבות שם נאלצו היהודים לשלם לשלטון הרומי המקומי מיסים גבוהים תמורת הזכות להתגורר בערים הללו, ובנוסף נאלצו להפריש מעשרות למצוות הקשורות בארץ. זה יצר עול כלכלי קשה.

התחילה עזיבה של הארץ, ובעקבותיה ר' יהודה הנשיא נחלץ לעזרה. בהשתדלותו פטרו את היהודים הגרים בערים המעורבות מתשלומים הנובעים מהמצוות הקשורות בארץ. הערים להן ניתן הפטור היו כפר צמח במחוז סוסיא, בית שאן, קיסריה, אשקלון, בית גוברין. (לא בטבריה ובציפורי שהיו ערים יהודיות). זה עזר מאד.

המפעל המפורסם ביותר שקשור בר' יהודה הנשיא זה כינוס פסיקות והלכות של בית הדין שלו (ואולי גם של בתי דין אחרים) שהחלו להשכח. היה מקובל להעביר בעל פה פסיקות והלכות מבית דין אחד לשני ואלה נשכחו במהלך הדורות. רבי מכניס בציפורי לששה סדרי משנה, כשכל סדר מקבץ הלכות מתחום אחר. בסביבות שנת 200 נחתמת המשנה. ששת הסדרים מכונים "זמן נקט":

זרעים – המצוות הקשורות בארץ

מועד – שבת ומועדים

נשים – הלכות משפחה

נזיקין – משפט אזרחי ופלילי

קדשים – הלכות המקדש ועבודתו

טהרות – טמאה וטהרה

לתקופה הזו שממנה רוכזו הפסיקות וההלכות שכונסו במשנה אנו קוראים "תקופת התנאים" – אמצע המאה הראשונה ועד סוף המאה השניה. היא מגיעה לסיומה עם חתימת המשנה. תנאים = משננים.

רבי לא השלים את המלאכה. לא כל מה שהיה נהוג נכנס למשנה. מה שלא נכנס נחשב חיצוני – ברייתא. ברייתות נאספו ופורסמו בספרי חז"ל האחרים – התוספתא, התלמודים השונים.

התקופה שלאחר עריכת המשנה, שבה נאספו הברייתות, נקראת תקופת האמוראים (=אלה שאומרים). תקופה זו מסתיימת רק בסביבות שנת 400, תחילת המאה ה-5, בעריכת התלמוד הירושלמי בטבריה.

מאז ימי שיבת ציון החלה הארמית לדחוק את העברית כשפת היום יום. העברית הולכת ונדחקת למעמד של שפת קודש בלבד. במקביל היו יהודים לא מעטים שדיברו יוונית, בעיקר בסביבות עירוניות. המשנה נכתבה בעברית כי רבי רצה לטפח את העברית שהלכה ונשכחה והפכה ללשון קודש. התלמוד, שממשיך את מה שהתחיל רבי, כבר נכתב ארמית.

רבי הלך לעולמו בשנת 222 או 223. הוא ידע שעם מותו יהיה אבל גדול בציפורי ("ע"פ מקורות חז"ל כבר היה מוכן לו קבר שם) וביקש להקבר דווקא בבית שערים שם צמח כמנהיג.

בבית שערים היה בית קברות קטן, אבל לאחר שר' יהודה הנשיא נקבר שם הוא הופך להיות בית קברות גדול מאד, כשהיהודים עשירים רבים דואגים להיקבר שם, כולל יהודים שנפטרים בניכר. יש שם ריכוז קבורה של שכבות יהודיות עשירות מכל רחבי העולם (תימן, בבל, סוריה, אלכסנדריה ועוד). זה נחשב כבוד גדול להקבר בארץ (יש הלכה האומרת "כל הקבור בארץ ישראל כאילו נקבר תחת המזבח") ועוד יותר בסמיכות לרבי. בית שערים הופכת להיות נקרופוליס אדיר עם שפע של ממצאים מדהימים.

שקופית - מערות 1-4, נפתחו לפני שנה לקהל.

שקופית - מערת המנורה.

יש שם במערכת 14 שתי שוחות המזוהות על פי המסורת עם קברי רבי ואשתו. הוא ביקש "אל תרבו עלי תכריכין ותהא ארוני נקובה בארץ", כלומר ביקש להימנע מטקסים מפוארים ולהיקבר בצניעות בקרקע. מעל קברו של רבי מראים מין אודיטוריום עמושב ששיימו שם טקסים. הוא היה דמות נערצה בקרב היהודים (וגם ביקורת פה ושם) וגם הרומאים שיתפו איתו פעולה. הוא היה ציון דרך בהנהגה של היהודים, למרות שכאמור אין לראות בו את "ראש הסנהדרין" שכבר לא פעלה בתקופתו. משמרות הכהונה הלכו ואיבדו מחשיבותם בתקופה הזו.

השלטון הרומי

בסוף המאה ה-2 ובשליש הראשון של המאה ה-3 לספירה שולטת ברומא השושלת הסוורית שמיסדה היה ספטימיוס סוורוס (211-193). סוורוס ידוע כשליט בנאי שהותיר את רישומו ברחבי האימפריה הרומית. בארץ הוא בנה באשקלון והעניק בשנת 200 לספירה לבית גוברין מעמד של עיר פוליס ושמה אלוטרופוליס – עיר בני החורין. היא הופכת להיות עיר רומית חשובה ביותר גם בנו קרקלה ששלט בין 217-211 נחשב לתומך בנושא האורבאני. הוא העניק לעיר לוד מעמד של פוליס בשם דיוספוליס – עיר האל. באותו פרק זמן גם אמאוס מקבלת מעמד של פוליס בשם ניקופוליס.

הארץ זוכה לתקופה של פריחה. יש דגש גבוה על פיתוחם של ערים. זו תקופת הפריחה האורבאנית בארץ ישראל.

את ספטימיוס סוורוס ירשו שני בניו – קרקלה וגיתה, אלא שקרקלה בשנת 212 מחסל את אחיו ומוחק את שמו מכל הכתובות באימפריה. למחיקה כזו קוראים דרנציו-ממורי. ליד גבעת ישעיהו על אחד מאבני המיל רואים את המחיקה הזו.

אחרון השושלת הסוורית היה סוורוס אלכסנדר שנרצח בשנת 235. מכאן ואילך האימפריה הרומית נקלעת לתקופה של משבר גדול שנמשך עד שנת 284 לספירה. זו תקופה הנקראת "תקופת הזעזועים באימפריה" שהתאפיינה בחילופים תכופים של קיסרים ובאינפלציה אדירה. היא מסתיימת עם עלייתו לשלטון של דיוקליטינוס.

ארץ ישראל נשלטת לכל אורך התקופה על ידי נציבים רומאים שיושבים בקיסריה שהיו כפופים במידה זו או אחרת לנציב סוריה.

הרפורמות של דיוקליטיאנוס –

1. שיטת הטטרארכיה - חלוקת האימפריה ומינוי מוקדם של יורשים לשלטון דיוקליטיאנוס אמר שאי אפשר יותר לשלוט על אימפריה כל כך גדולה ממוקד אחד וצריך לפצלה בכדי לאפשר שליטה יעילה יותר. החליט שמכאן ואילך היא תפוצל לשני מוקדים: המזרח – אסיה הקטנה, סוריה ומצרים, והמערב – איטליה, צרפת וגרמניה. בכל מוקד כזה קבע שיהיה שני שליטים: שליט על במעמד של אוגוסטי ("נעלה") ומתחתיו שליט אחר בדרגת קיסר שמיועד להחליף אותו לאחר מכתש שנים קבועה מראש. זה היה אמור לאפשר תקופת לימוד, חפיפה והכנה של השליט הנכנס לפני תחילת כהונתו כאוגוסטי. (תוספת שלי - בשיטה הזו, שנודעה בכינוי שיטת "הטטרארכיה" או "שלטון הארבעה" ביקש דיוקליטיאנוס לשים קץ לסכסוכים ומאבקי הירושה שאפיינו את תקופת הזעזועים באימפריה שקדמה לו). דיוקליטיאנוס קבע את עצמו כאוגוסטי על המזרח וקבע את מושבו בעיר ניקומדיאה באסיה הקטנה, היום איזמיט. בן זוגו לשלטון היה האוגוסטי מכסימיאנוס ששלט על המערב ממרכזו שבמדילאנו (מילאנו של היום). לשניהם מונו מחליפים עתידיים – קיסרים – ונקבע שבשנת 305 הם יפרשו ומחליפיהם יעלו לשלטון. דיוקליטיאנוס באמת פרש במועד, עבר לספליט, הקים לעצמו ארמון, והחל לגדל ירקות. גם את מכסימיאנוס החליף סגנו קונסטנטינוס כלורוס אבל הוא מת לאחר שנה אחת בשלטון והחל מאבק ירושה ממושך שבו היו מעורבים טוענים רבים לכתר כולל מכסימיאנוס שביקש לחזור לשלטון. בכל מקרה דיוקליטיאנוס התחיל את רעיון הרוטציה הידועה מראש. היא לא הייתה מוגבלת ליורשים הביולוגיים אלא למי שהיה ראוי ובעל כישורים מתאימים.
2. מינוי מפקד מקצועי לצבא דיוקליטיאנוס גם קבע שלא ראוי שהקיסר יפקד על הצבא שאותו הפקיד בידי מפקד מקצועי – דוכס (מכאן אחר כך הדוצ'ה, הדוכסים).
3. ביצור ספר המדבר הוא גם שם לב שאזורי הספר של האימפריה הרומית נפגעים מפגיעתם הרעה של שודדים או סרצנים (=מזרחים). לכן בנה קו מצודות לאורך המדבר – הלימס הדיוקליטיאני שנועד להגן על הארץ הנושבת מפני השבטים הנודדים. הלימס הדיוקליטיאני מוכר אצלנו, בעבר הירדן ובצפון אפריקה. בהר חברון ובערבה (חצבה, יטבתה, המחנה הצבאי בעבדת) יש מחנות ששיכות לקו הזה. דיוקליטיאנוס כנראה הוטרד מחדירה של פרסים לאזור אדום ולכן הוציא בסביבות שנת 300 את הלגיון העשירי מירושלים והעבירו לעקבה שם הוא בונה חומה בחלק הצפוני של העיר.
4. רדיפת הנוצרים דיוקליטיאנוס הוא מגדולי רודפי הנוצרים. בתקופה הרומית הנצרות הפכה להיות לדת נרדפת אף כי לא ברציפות. תקופת הרדיפה העיקריות של הנוצרים היו שלטונם של נרון 68-54, דכיוס 251-249 ודיוקליטיאנוס בשנים 305-284.

לאחר צליבתו של ישוע הלכה הנצרות ונחלשה עד שבועידה בירושלים בשנת 50 פאולוס מאשר החלטה להסיט את המאמץ אל הגויים ולפטור אותם מהמצוות היהודיות. הוא חשב שאם יכריחו אותם לתרי"ג מצוות זה ירתיע אותם מלהצטרף לדת החדשה. השאירו רק מספר מצומצם של איסורים. הנוצרים החדשים היו לא יהודים – כנסיית הבלתי נימולים. הנצרות היהודית דעכה ונעלמה ובמרד בר כוכבא כבר לא הייתה קיימת. הקיסרים דרשו מכל נתיניהם לקיים את פולחן הקיסר. הנוצרים סירבו להשתתף בפולחן הקיסר ונתפשו כמפירי הסדר הציבורי.

תוכניתו של דיוקליטיאנוס לא שרדה את מותו. במזרח הוא מוחלף כמתוכנן על ידי גלריוס שבתורו מוחלף על ידי ליקיניוס. במערב הוחלף, כאמור, מכסימיאנוס על ידי קונסטנטינוס כלורוס, אבל לאחר שזה מת ב-306 החל מאבק ירושה שבו היו מעורבים האוגוסטי הקודם מכסימיאנוס ובנו מכסנתיוס, וקונסטנטינוס בנו של קונסטנטינוס כלורוס. כל אחד מהבנים מכריז על עצמו כאוגוסטי למרות שהם בכלל לא ברשימת היורשים החוקיים. מאבק זה יוכרע רק בשנת 312 בקרב בין קונסטנטינוס ומכסנתיוס.

עלית מעמדה של הנצרות

ב-310 גלריוס, האוגוסטי של המזרח, חולה, ובעקבות זאת הוא מעניק בשנת 311 לנצרות מעמד של "דת נסבלת". השליטים במערב משתפים עימו פעולה בעניין הזה.

ב-28 באוקטובר שנת 312 נפגשו קונסטנטינוס ומכסנתיוס לקרב מכריע ברומא על יד גשר המולווי שעל נהר הטיבר. קונסטנטינוס חולם בלילה שאם יסמן ע"ג מגיני חייליו את הסממן כי-רו (האותיות הראשונות ביוונית של המילה "כריסטוס") הוא יזכה בניצחון. קונסטנטינוס שהיה פגאני עד לרגע זה, החליט שאין לו מה להפסיד. הוא מסמן בתשליב (כריסטוגרם) את מגיני חייליו ובאמת מנצח את מכסנתיוס שטובע בטיבר. מאז קונסטנטינוס מתחיל לתמוך בנוצרים וב-313 הוא מעניק לה דת מוכרת.

ליקיניוס, שהחליף את גלריוס במזרח, משנה את טעמו ומתחיל לפתח לרדוף את הנוצרים, אבל ב-324 קונסטנטינוס מנצח אותו, נשאר שליט יחידי על כל האימפריה הרומית, והנצרות מקבלת מעמד של דת רשמית ומועדפת. כך משתדרג בהדרגה מעמד הנצרות באימפריה הרומית:

311 – דת נסבלת

313 – דת מוכרת

324 – דת רשמית ומועדפת

למה צריך את התואר "מועדפת"? עבודת אלילים עדיין נפוצה, אבל לצד המקדשים הפגאנים מתחילות עתה לקום כנסיות. היהדות בתקופה הזו היא דת עתיקה, מוערכת ומקובלת. אבל מ-324 הנוצרים מתחילים להתנגד לה ולהפעיל על היהודים לחץ להתנצר.

מ-324, עם נחצון קונסטנטינוס על ליקיניוס, מתחילה התקופה הביזאנטית. אצלנו היא מסתיימת ב-638 עם הכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל, אבל במערב היא נמשכת עד 1453 שאז נכבשת קונסטנטינופול בידי העות'מנים.

התקופה הביזאנטית

קונסטנטינוס מאחד תחת ידו החל משנת 324 את כל האימפריה הרומית. בכך הוא מחזיר את הגלגל לאחור ומבטל את הרפורמה השלטונית שהנהיג דיוקליטיאנוס. הוא מחליט להקים עיר חדשה משלו על גדות מפרץ הבוספורוס - קונסטנטינופוליס. היא נבנית במקום בו שכן כבר קטן בשם ביזנטיון, וכך גם נקראה העיר בהתחלה. מהר מאוד שונה השם של העיר לקונסטנטינופול אבל האימפריה המזרחית המשיכה לשאת את שמה - ביזנטיום. כאן מתחילה התקופה הביזאנטית - 324 לספירה.

קונסטנטינופול נחנכה בשנת 330. קונסטנטינוס הקים בה מבני ציבור רבים כולל הרבה כנסיות. הוא תמך בנצרות ללא כל סייג אפילו שהוא עצמו נטבל לנצרות רק על ערש מותו בשנת 337.

הוא עומד בראש כל המערכת המדינית אבל גם בראש מוסדות הדת הנוצרית. למרות שלא היה בחייו נוצרי הוא עמד בראש כל הועידות הנוצריות הראשונות. מתחתיו כיהן פטריארך.

קונסטנטינוס מוריש ומחלק את האימפריה שלו בין בניו ואחיניו ושוב האימפריה מתפצלת בצורה די אקראית. אחד מהשליטים שאחריו, תיאודוסיוס הראשון (שלט בין 378 עד 395) מחלק בצורה סופית את האימפריה לשני חלקים – מזרח ומערב. עד בחייו הוריש לארקדיוס את המזרח ועם מותו הוריש להונוריוס את המערב. כך מסתיימת תקופת האימפריה המאוחדת.

החלוקה הזו מבטאת מציאות פוליטית, תרבותית, היסטורית שתקפה עד היום. מאז כיבושי אלכסנדר מוקדון בשנת 334 לפנה"ס המזרח הופך להיות חלק מאימפריה דוברת יוונית והלניסטית בתרבותה. לא כך קרה במערב שם השפה והתרבות הן לטיניות. כשהרומאים משתלטים בנוסף על איטליה גם על צרפת, בריטניה, גרמניה כבר מתגבשת תרבות לטינית בכל המרחב המערבי.

(ארמית הייתה שפה פריפריאלית של התושבים המקומיים במזרח. היא לא שמשה את השליטים הרומאיים). באותה מידה יש חלוקה בנצרות בין הנצרות האורתודוקסית המזרחית לנצרות הלטינית המערבית. החלוקה הזו הופכת רשמית בפילוג הגדול ב-1054.

קונסטנטינוס עמד בראש מספר ועידות כנסייתיות חשובות. ב-325 התקיימה הועידה הראשונה בניקאה שבאסיה הקטנה. היא דנה במחלוקות תיאולוגיות – המחלוקת האריאנית. בזמן דיוני הועידה התייצב בישוף ירושלים מקאריוס שהציע לבנות כנסייה בירושלים מעל קברו של האדון. אז נופלת ההחלטה לבנות את כנסיית הקבר.

מקאריוס היה בתחרות עזה עם בישופות קיסריה. עד אז קיסריה הייתה חשובה מירושלים. הפניה של מקאריוס הייתה פוליטית וביטאה את רצונו לחלוף בסדר החשיבות של ערי ישראל. (בועידת כלקדון 415 ירושלים זוכה סופית בכבודה כשהיא מקבלת מעמד של פטריארכיה).

הלנה, אמו של קונסטנטינוס, שהיא נוצריה אדוקה מגיעה לארץ בשנת 326 במטרה להקים את כנסיית הקבר. האגדות מספרות שהיא מצליחה למצוא את הצלב עליו נצלב ישו וכן את הצלבים של הגנבים שנצלבו עימו.

בכדי להקים את כנסיית קבר היה צריך להרוס את מקדש אפרודיטה שהוקם מעליו בימי הדריאנוס. זה לא היה מובן מאליו, אבל המקדש לא היה במצב פעיל ולכן לא הייתה בעייה. הם פירקו את המקדש הזה ולימים הצלבנים ישבו חלקים מאבנים אלה בחזית כנסיית הקבר הצלבנית שבנו שם. הלנה מקימה על הר הזיתים עוד כנסייה אחת – כנסיית האליאונה (=הר הזיתים) שיש היום שרידים דלים שלה בתוך מערה בחצר של כנסיית פסטר נוסטר החדשה יותר.

כנסיית הקבר (המכונה גם כנסיית התחיה – אנאסטזיס) וכנסיית האליאונה הן הקדומות ביותר בירושלים. הלנה בונה עוד שתי כנסיות – כנסיית המולד מעל מערת הלידה בבית לחם וכנסיית אברהם באלוני ממרא באזור גבעת החרסיה שליד חברון. אלה ארבעת הכנסיות המסודרות הראשונות שנבנו בארץ. מרכז הכובד של החיים הדתיים בירושלים יעבור כעת מהר הבית לכנסיית הקבר.

בימי תיאודוסיוס ה-1 378-395 הנצרות הופכת להיות הדת המותרת היחידה באימפריה הרומית. אבל למרות זאת עוד היו תופעות פה ושם של עבודת אלילים במקדשים פגאניים.

מבחינת הנוצרים מן הראוי שהר הבית יישאר חרב ברוח הנבואה של ישוע על החורבן הצפוי של העיר. לכן מרכז הכובד עובר לכנסיית הקבר – כנסיית התחיה (אנסטזיס) – מחוץ להר הבית..

מרד גאלוס - 351

יש מקורות נוצריים המספרים על מרד שזם אדם בשם פטריקיוס בזמנו של הקיסר גאלוס ששלט במזרח. גאלוס שלח מפקד צבאי בשם אוריסטיוס שדכא את המרד. מבחינתנו המרד הזה הוא אירוע שולי. מקורות יהודיים מספרים רק על תוצאות המרד. אין לנו מושג מיהו פטריקיוס, וגם לא מה היה הרקע למרד. המקורות הנוצריים מצביעים על היהודים כאלה שהשתתפו במרד ומזכירים שנפגעו כמה ערים כמו ציפורי, טבריה.

בחפירות שנעשו בתחילת שנות העשרים במקומות שונים בצפון הארץ כמו בית שערם נמצאו עדויות להרסות וחורבן שהחופרים קישרו למרד הזה. אבל היום יודעים שבשנת 363 לספירה הייתה רעידת אדמה אדירה במזרח התיכון והיא שאחראית, כנראה, להרס שנמצא. היא התרחשה בסוריה, בארץ ישראל, בעבר הירדן, ובנגב. רעידת האדמה הזו מוזכרת גם במקורות שברשותנו.

בית שאן וגם סוסינתא מספקות עדויות מרשימות על רעידת האדמה – שורות של עמודים המוטלים כולם כוון אחד. עדויות נוספות נמצאות גם בתיאטרון בטבריה, בארמון הישאר, ובמצד עתרת.

לסכום מרד גאלוס לא מוכר, לא מובן וגם לא חשוב.

בשנת 358 מחליטים משיקולים מנהליים לחלק את הפרובינקיה פלשתינה לשניים. החלק הדרומי מאזור באר שבע ודרומה עד אילת נקרא פלשתינה סלוטריס ("פלשתינה המבורכת" או "הנושעת") שבירתה כנראה הייתה חלוצה. החלק הצפוני נקרא פשוט פלשתינה, ובירתו המשיכה להיות קיסריה.

החלוקה הזו מחזיקה מעמד זמן קצר מאד כי כעבור כמה עשרות שנים מחלקים שוב את השטח והפעם לשלושה אזורים.

בשנת 363 רעידת אדמה מאד מפורסמת. חצי בית גוברין נהרסה.

יוליאנוס הכופר – 363-361

מ-324 אנתנו בתקופה הביזאנטית כשכל השליטים הם כבר נוצרים. יוליאנוס היה קרוב משפחה של קונסטנטינוס, אבל לא מדרגה ממש ראשונה. הוא ירש את האימפריה כולה במקרה. היה אדם בעל נטיות מאד יוצאות דופן של הגינות ומוסר. היה צמחוני, פרוש מנשים ופילוסוף על פי חייו. הוא ראה את ההסתאבות שפשתה בכנסייה – מינויים מושחתים, צבירת עושר, גזל ועושה של ההמונים. הוא היה מאד מאוכזב ממה שראה, והחליט להחזיר עטרה ליושנה. להחזיר את עבודת האלילים למעמד שהיה לה בעבר. הוא לא הורה להפסיק את הפעילות הנוצרית בכנסיות אלא להשוות את מעמדה בחזרה למעמד שווה לזה של עבודת האלילים.

יוליאנוס שם לב שנעשות עוולות בכל מה שקשור ליהודים – כמו מיסים כבדים מיוחדים שהוטלו עליהם והחליט לתקן את העניין. זה נעשה מתוך תפישה שוויונית לא מתוך אהדה לדת היהודית.

יוליאנוס כותב מכתב לזקי היהודים ובו הוא אומר מכיר בכך שהם היו נתונים למיסוי כבד ולא צודק. הוא מודיע להם שהוא מבטל את המיסים העודפים הללו ומוסיף גם שהוא מוכן לעזור להם לבנות את בית המקדש בירושלים אחרי שיסיים להילחם בפרסים. (לשלוטון הביזאנטי היו הרבה מאד חיכוכים עם השושלת הסאסאנית הפרסית). יוליאנוס מכין מסע צבאי כנגד פרס. בהתחלה הולך לו טוב, אבל אחר כך הוא מוצא את מותו במזרח, ותוכנית בית המקדש ליהודים מתבטלת מאליה.

ממקורות נוצריים אנו למדים שהיהודים כבר התחילו לרכז חומרי בניין מעץ לבניית בית המקדש, אבל אש שפרצה לפתע כילתה את כל המצבור הזה. לא ממש ברור מיהו שהיה אחראי לשריפה הזו – נוצרים שלא יכלו להשלים עם הרעיון של הקמת בית המקדש השלישי בהר הבית, או אש שפרצה מעצמה בעקבות רעידת האדמה.

בתחילת המאה ה-5 בסביבות שנת 400, נערך התלמוד הירושלמי בטבריה. מה נכנס אליו? ברייתות – פסיקות, הלכות ודברים אחרים שלא נכנסו למשנה.

התלמוד נכתב בארמית. הוא כולל הרבה מאד פולמוסים בין חכמים שדנים בהלכות באופן שוטף. לנו, שמנסים לתלמוד היסטוריה ממקורות חז"ל, הדבר לא פשוט.

תלמידי הישיבות מתבססים בעצם על חז"ל, על התלמודים, והתמונה שלהם לגבי ההיסטוריה היא חלקית בלבד. אנתנו, שלא מותרים על המקורות של חז"ל, לא מותרים גם על מקורות חיצוניים כדוגמת מקורות נוצריים והממצא הארכאולוגי – תמונת העולם ההיסטורי שלנו שלמה יותר.

התלמוד הזה מכונה ירושלמי משום שמאוחר יותר, החל מהמאה ה-6, נערך בבבל עוד תלמוד - הוא התלמוד הבבלי. לכן ירושלמי כאן משמעותו ארצישראלית. חושבים שהתלמוד הירושלמי שנכתב בארץ ישראל וקרוב יותר לתקופה שלנו הוא שנותן מידע יותר מדויק לגבי ההיסטוריה של מה שקרה כאן בארץ.

הערה - התלמוד הבבלי והירושלמי מאד דומים בסדר ובתוכן שלהם. היום משתמשים בעיקר בתלמוד הבבלי כי הוא זה ששרד לאורך זמן, ורק לאחרונה מתחילים להופיע נוסחים מוסמכים של התלמוד הירושלמי. כאן נגמרת תקופת האמוראים.

בשנת 409 הארץ מחולקת לשלושה אזורים: פלשתינה פרימה עם בירתה קיסריה, בצפון פלשתינה סקונדה עם בירתה סקיתופוליס (בית שאן), בדרום פלשתינה טרציה עם בירתה חלוצה.

לאחר כיבוש הארץ של פומפיוס ב-63 לפנה"ס התארגנו פוליטית וגיאוגרפית עשר ערים נוכריות במסגרת של הדקאפוליס. זה ביטא רצון להסיר את העריצות החשמונאית שכוונה קודם כלפיהן. בית שאן הייתה הגדולה והחשובה שבהן. כעת בית שאן הופכת רשמית להיות עיר בירה.

לבית שאן חייבת להיות תשתית ארגונית ומנהלית כדי לשמש כעיר בירה חשובה כזו. היא צריכה להיות הרבה יותר חשובה וגדולה למשל מגרש שבעבר הירדן. לדעתו של נחום שגיב למרות החפירות המקיפות שנערכו שם הממצא עדיין לא מספיק מרשים, וכנראה שיש עוד מה לחשוף.

פלשתינה טרציה כוללת את הנגב וחלקי שטחים שהיו בעבר ממלכת הנבטים ופרובינציה ערבית.

בשנת 415 בימי של תיאודוסיוס השני (450-408) בוטלה הנשיאות שישבה אז בטבריה בהוראת הקיסר. מוסד הנשיאות התחיל עם רבן גמליאל דייבנה. ביטולו משקף ככל הנראה מתיחות שנמשכה בין היהודים לנוצרים ביטול הנשיאות מביא להרעה ביחס לעם היהודי ולהצרת צעדי הנהגתו.

תחנות בתולדות ירושלים בתקופה הביזאנטית

בתקופה הביזאנטית ירושלים כבר לא נקראת אליה קפיטולונה כי השילוש הקפיטוליני האלילי כבר נזנח. קראו לעיר בשני שמות – אליה (לא קפיטולונה!) או ירושלים.

בין 386 ו-418 כיהן בירושלים בישוף בשם יוחנן. הוא מקים בסוף המאה ה-4 על הר ציון את כנסיית ציון הקדושה – הגיה ציון. היום יושבת שם הכנסייה המודרנית של הדורמיציאון שבה ניתן לראות במפלסים הנמוכים קצת שרידים מכנסיית ציון הקדושה.

הגיה ציון הייתה כנסייה גדולה מאד, אבל היום יש ממנה רק שרידים דלים ביותר. היה לה תפקיד בהקשר להליך הבאת עצמותיו של סטפנוס, המרטיר הראשון, לקבורה בירושלים.

סטפנוס היה יהודי שהתנצר והגיע לירושלים כמה שנים אחרי צליבתו של ישו, כנראה בשנת 36. הוא תקף את הסנהדרין ואת תורת משה בצורה בוטה, ועל כן יהודים עצרו אותו והביאו אותו למשפט בפני הסנהדרין. לפני סיום המשפט הוא נחטף על ידי יהודים ונסקל למוות. הוא המרטיר הנוצרי הראשון וככזה זכה למעמד קדוש.

בשנת 415 כהן כפרי בכפר גמלא (אחוזת גמליאל הזקן בבית גיימאל של היום) בשם לוקיאנוס חלם שהוא מוצא את עצמותיו של סטפנוס במקום. הוא דווח על כך לבישוף של ירושלים – יוחנן וגם לבישוף של לוד.

גילוי עצמות וקברים של קדושים הפך בתחילת התקופה הביזנטית להיות תופעה רחבה ובעלת משמעות גדולה בארץ ישראל. מדובר על דמויות מתוך ההיסטוריה הנוצרית אבל גם מהברית הישנה. זו תופעה המבטאת את התחרות על ההמוניה הבישופית בין קיסריה וירושלים. מי שמוצאים אצלו יותר ממצאים עמדתו בתחרות הזו מתחזקת.

לא ממש בדקו את האוטנטיות של הגילויים הללו. הם רק חיפשו כמות. כך התגלו קבר מיכה, קבר חבקוק, קבר זכריה ועוד.

עצמותיו של סטפנוס התגלו במקום שבו הוקם מאוחר יותר מנזר בית גיימאל. עד היום מראים שם את המקום בו הם נמצאו. בשלב ראשון הם הועברו לירושלים לקבורה בכנסיית ציון הקדושה. מאוחר יותר, בשנת 438 בימיה של הקיסרית אבדוקיה, תיבנה כנסייה מיחדת בשם כנסיית סטפנוס הקדוש מצפון לשער שכם של היום ואז העצמות הללו מועברות לשם.

אבדוקיה

קיסרית שפעלה בירושלים בשנים 460-438 לספירה. היא הייתה אשתו בנפרד של הקיסר תיאודוסיוס השני. היא צמחה בבית פגאני והתנצרה. אימצה בכל ליבה את הנצרות והפכה להיות משכילה ומלומדת ואדוקה בדתה. בנוסף הייתה יפהפיה אמיתית.

באותה עת מי שירש את השלטון היה נער צעיר בשם תיאודוסיוס השני שהיה קיסר בין 408 ל-450. היתה לו אחות גדולה בשם פולכריה ששייכה בין השניים וחשבה שהיא תנהל בשמם את המדינה עד שיגדלו.

הסידור הזה לא החזיק מעמד. אחיה התבגר וגם אבדוקיה ביקשה למלא בעצמה את חובותיה ושאפוניה כאשת הקיסר.

אבדוקיה מגיעה לארץ בשנת 438 ועושה כמה דברים חשובים בירושלים. היא בנתה את כנסיית השילוח מעל בריכת השילוח, במקום שבו על פי הברית החדשה ישוע ריפא עוור מלידה באמצעות טיט שנלקח מברכת השילוח. היום בנוי שם מסגד ואי אפשר לראות את הכנסייה הזו.

היא בנתה חומות בחלק הדרומי של ירושלים. ירושלים הופכת בתקופה הביזאנטית לאבן שואבת לצליינים ועולי רגל נוצרים. מספר תושבי הקבע של העיר גדל מאד והעיר מתרחבת והופכת להיות אחת החשובות ביותר בעולם הביזאנטי. לעומת העיר הקטנה שהייתה אליה קפיטולונה בתקופה הרומית, התקופה הביזאנטית משרגת מאד את מעמדה והיקפה של העיר.

לדוגמא, הר ציון היה מחוץ לתחומי אליה קפיטולונה אבל חלק בלתי נפרד מהעיר הביזאנטית. אבדוקיה הייתה שותפה גם לבניית כנסיית סנט סטפנוס במקום בו עומדת היום כנסיית סנט אטיין (אטיין הוא שמו של סטפנוס בצרפתית, אטיין=עטרה, סטפנוס נקרא בעברית בן עטר) המודרנית, כ-300 מטרים מצפון לשער שכם. לשם הועברו עצמותיו של סטפנוס.

היא לקחה עמה לקונסטנטינופול שרידים מגופתו של סטפאנוס. יחסיה עם פולכריה לא היו משהו וזו לא יכלה להשלים עם יופיה, עשירותה וצדקותה של אבדוקיה. לכן העלילה עליה שהיא בגדה בבעלה. אבדוקיה נאלצה לחזור לירושלים ולהמשיך לחיות שם כאשתו בנפרד המגורשת של הקיסר.

בירושלים המשיכה במפעלי הבניה שלה, בעיקר במפעל החומות. היא גם שיפרה את יחסיה עם היהודים, ואפשרה להם להגיע לירושלים לא רק בתשעה באב (תמורת תשלום) אלא גם בסוכות. פרופ' זאב רובין חושב שמקור המימון של מפעלותיה בארץ היו תשלומי הביקורים בירושלים של היהודים. היא הלכה לעולמה בשנת 460 ונקברה בכנסיית סטפנוס הקדוש ללא ציון מעל מקום קבורתה. תקופתה מהווה ציון דרך בתולדות ירושלים.

מי שגר בירושלים זו אוכלוסייה רומית שהתנצרה. באופן רשמי ליהודים היה אסור לגור בעיר, אבל יש קצת עדויות שכן איפשרו לחלק מהם לחזור ולגור שם כמיעוט קטן.

תאודוסיוס הולך עולמו בשנת 450 לספירה. אחותו הערירית (והבתולה) פולכריה נישאת לשיש בשם מרקיאנוס שהופך להיות קיסר ומנהלת את עייניני האימפריה.

שנת 451 מתכנסת ועידת כלקדון. יש בה דיון בעניין מעמדה של ירושלים, ושם מוחלט לשדרג את העיר למעמד של פטריארכיה. זה היה מעמד שעד אז ניתן רק לערים הגדולות של האימפריה – רומא, אלכסנדריה, אנטיוכיה (אנטקיה בתורכיה היום) וקונסטנטינופול. בכך הוכרע המאבק בישראל בין ירושלים וקיסריה. זו האחרונה, שהפסידה, ממשיכה להיות הבירה הפוליטית שבה יושבים הנציבים ומרוכז הצבא וההון. ירושלים היא הבירה הדתית של הארץ.

יוסטיניאנוס 527-565

קיסר חשוב ומפורסם. הוא זה שבנה בקונסטנטינופוליס את כנסיית ההגיה סופיה. בזמן שעלה לשלטון היו בירושלים שתי כנסיות שהוקדשו כבר למרים. בסוף המאה ה-4 התפתחה מסורת שמרים נקברה על מורדות הר הזיתים במעלה הקדרון, מצפון לגת שמנים שם מוקמת כנסיית קבר מרים. כנסייה נוספת – כנסיית הפרובתקה (=צאן) נבנתה בסוף המאה ה-5 או בתחילת המאה ה-6 על תוואי הויה דולורזה – הדקומנוס מימי הדריאנוס, ליד בריכות הצאן היא בריכת בית חסדא.

במקום היה קודם מקדש רומי לאסקלפיוס אל הרפואה הרומי. על פי המסורת הנוצרית שם ריפא ישו משותק לאחר שהורה לו לקום ולטבול במים. אז גם התפתחה המסורת שהוריה של מרים – אנה ויואכים – גרו שם, וששם נולדה מרים. זו כנסיית סנטה אנה של היום.

יוסטיניאנוס מחליט לבנות כנסייה נוספת חדשה לזכרה של מרים – כנסיית מרים יולדת האל החדשה היא כנסיית הניאה. הכנסייה החדשה נבנית על המורדות הצפוניים של הר ציון במקום שבו נמצאים היום שכונת בתי חסה ומגרש החניה של הרובע היהודי. מתחת לכל האזור הזה מוצאים את שרידי כסיית הניאה. זה קומפלקס שלם שכלל בנוסף לכנסייה גם מנזר, אכסניה, בית חולים ואולי גם ספרייה. על המפעל הזה אנו למדים מכתביו של פרוקופיוס מקיסריה – היסטוריון המתאר את זמנו של יוסטיניאנוס. על פי פרוקופיוס זה היה פרויקט ענק.

לצורך הקמת הכנסייה נבנו קמרוןות בכדי להתמודד עם שיפוע המדרון וליצור רחבה מפולסת. את הקמרוןות ניתן לראות היום. זה ממש סגנון הבניה שעשה הורדוס בהר הבית.

יוסטיניאנוס האריך את הקארדו הרומי מעבר למפגשו עם הדקומנוס של רחוב דוד ואפשר כך את קיומן של תהלוכות בין כנסיית הקבר לכנסיית הניאה. העיר גדלה כך לדרום לכוון החומה של אבדוקיה.

מפת מדבא

ב-1884 נמצאה בעבר הירדן, באזור העיר מדבא של היום, מפת פסיפס מרהיבה שכללה את כל ארץ ישראל בין מצרים לסוריה. הממצא דווח לבישוף ניקודמוס, פטריארך ירושלים, שהיה ממונה גם על עבר הירדן. הבישוף גרסימוס, שהחליף את ניקודמוס, החליט להכליל את הפסיפס הזה בכנסייה שבנה במקום לשבט בדואי שהיה בתהליך הצטרפות לנצרות, שבט העזיאת. האדריכל שהיה ממונה על בניית הכנסייה קיבל את ההוראה ומילאה, אבל בתהליך הביצוע גרם נזק גדול לרצפת הפסיפס שרק חלקים ממנה נותרו שלמים. מרכז המפה היא ירושלים שמודגשת שם מאד. המפה נבנתה בקנה מידה כללי של 1:15000, אבל קנה המידה של החלק המתאר את ירושלים היה 1:1613, מוגדל פי עשר! היא כמו כל המפות בעת ההיא מפת מדבא שורטטה עם אורינטציה למזרח.

רואים במפה בברור אלמנטים מרכזיים של ירושלים בתקופה הביזאנטית - שער שכם עם כיכר חצי עגולה עם עמוד במרכזה ושני הקרדינה היוצאים ממנה, כנסיית הקבר, כנסיית הגיה ציון ואת כנסיית הניאה. מכאן שהמפה היא מאוחרת לתקופת יוסטיניאנוס.

הר הבית, לעומת זאת, לא מוצג שם בהיקף הנדרש לייצוג המלא.

המפה הזו נועדה במקור לשרת עולי רגל שהתכוונו לעלות לירושלים. כנראה מבוססת על מפת דרכים רומית שלא שרדה.

זו מפה בעלת חשיבות רבה ביותר הן מבחינת הגיאוגרפיה ההיסטורית של התקופה והן מבחינה אומנותית.

יש בה גם כיתוב רב המאפשר זיהוי אתרים מקראיים בארץ.

מרידות השומרונים

לפחות חמש מרידות התקיימו בין שלהי המאה ה-5 לאמצע המאה ה-6. גם בימי יוסטיניאנוס הייתה מרידה. המרידות הללו הם תגובה לניסיונות של הממסד הביזאנטי לנצר כל מי שאיננו נוצרי.

השומרונים הגדירו את עצמם כיהודים לכל דבר. לכן דבקו באמונתם וסירבו להתנצר. זה למרות שגם היהודים וגם הנוצרים לא קיבלו את הזיהוי הזה של השומרונים עם יהודים.

הרבה עשרות אלפים שומרונים חיו באזור שכם ומרכז השומרון. הגבילו אותם בעיסוקים, דרשו מהם להפסיק את מילת הבנים. מבחינת השומרונים זה הביא למרידות רבות, אותן ניצלו הביזאנטים כדי לטבוח בהם. במאה השישית כבר לא נותר מהם אלא קומץ. כיום יש בסה"כ כ-750 איש, חלקם בחולון וחלקם בשכם סמוך להר גריזים. עד היום רואים עצמם כצאצאים של היהודים.

חולון – גן השומרונים, כל שבת מטיילים בלבוש לבן בגן. בסוכות בונים סוכות בבתיים שפתוחים לביקורים.

קודקס תיאודוסיאנוס (תיאודוסיוס השני)

קודקס זה ספר חוקים. יש לעניינינו שניים מעניינים – זה של תיאודוסיוס השני והשני של יוסטיניאנוס. קודקס תיאודוסיאנוס מכיל נהלים וחוקים הנוגעים לשירות בבולה (הקוריה, המועצה העירונית). דן בזכויות של קבוצות מיעוטיות כמו שומרונים, יהודים ופגאנים. בין השאר דן באיסור לצייר צלבים על רצפות הכנסיות (בכדי שלא ידרכו על הצלב).

הכנסייה ידעה היטב שמוצאה מהעולם היהודי. אבל היא מגנה את העובדה שהיהודים דחו את רעיונותיו של ישוע. התפתח יחס עויין כלפי היהודים, אבל לא עד כדי הוצאה להורג מתוך תקוה שברבות הימים היהודים יתקנו את דרכיהם ויקבלו את ישוע.

במסגרת הלחץ שהופעל על יהודים הגבילו אותם במשרות שונות. בין השאר בקודקס הזה נאסר עליהם לבנות בתי כנסת חדשים, אבל מותר היה להם לשקם בתי כנסת ישנים. לכן ניתן לראות בשטח אתרי בתי כנסת משופצים מהתקופה הזו.

בין 614 ל-628 התחולל כיבוש פרסי קצר ואלים מאין כמוהו בארץ. הפרסים הם פגאנים ויש להם עוינות רבת שנים כלפי הביזאנטים. כעת הצליחו לכבוש את כל סוריה, עבר הירדן וארץ ישראל. הם מחסלים את הנזירות הנוצריות במדבר יהודה, כנסיות רבות נפגעו (למעט כאלה באזור בית לחם ששרדו כנראה בשל הסיפור של שלושת המאגים), והייתה שיטה גדולה של הנוצרים. הצלב הקדוש שהיה על גבעת הגולגולתא נלקח בשבי והובל לפרס. היהודים שיתפו פעולה עם הפרסים כנגד הנוצרים, אבל בסופו של דבר, כשהתהפך הגלגל, שילמו מחיר כבד בשל העניין הזה.

בשנת 628 הנוצרים מתאוששים וקיסר בשם היראקליוס יצא בראש כוח צבאי נוצרי שחדר לפרס וכבש את בירתה קטיספון. הוא מביס את הפרסים, מגרשם מהארץ ומחזיר את הצלב הקדוש למקומו.

ב-638 מסתיימת התקופה הביזאנטית עם כיבוש הארץ בידי המוסלמים בפקודו של עומאר אבן אל חאטב.

נושאים נבחרים מהתקופה הביזאנטית

הצליינות

צליינים התחילו לפקוד את הארץ באלפים החל מאמצע המאה ה-4. הם באו מכל רחבי האימפריה הרומית, מיוון, אסיה הקטנה. ביד אחת החזיקו את הברית הישנה ובשניה את הברית החדשה. בנחיתתם בארץ פגשו מורי דרך מקומיים שסידרו להם לאורך ציר אחד את כל מה שביקשו לראות בארץ. כך התחילה "הגיאוגרפיה הקדושה" – מושג המבטא את המצאת זיהוי אתרים קדושים על ציר נוח לביקור.

חלק מהצליינים השאירו לנו יומנים מפורטים של מסעותיהם בארץ. סוג זה של ספרות נקרא "איטינרריה".

למשל, בשנת 570 מבקר בארץ צליין בשם אנטונינוס מפלקנטיה (בצפון איטליה) שמשאיר לנו איטינרריה מפורטת כזו. בקטע שנקרא בכתה מוזכר זיהוי (מוטעה) של הגלבוש כעשרים ק"מ מדרום לירושלים, במקום המזוהה על פי התיאור עם חורבת חנות.

הצליינים נהגו להחזיר עמם למקומות מושבם מזכרות מהביקור בארץ, ובפרט כאלה שקישרו למסופר בכתבי הקודש ולהיסטוריה הכנסייתית. ככנסיות בארצות מושבם הוחזקו המזכרות האלה - שרידי הצלב הקדוש, אבני סלע הגולגולתא, עצמות קדושים וכו' – במשמר בתיבה מיוחדת שנקראה רליקוויאריום. כמוכן הכל זה המצאתם של סוחרים מקומיים זריזים שמכרו אותם לצליינים אדוקים.

תעשיית הצליינות מביאה בתקופה הביזאנטית לבום כלכלי גדול בארץ. מקימים שירותי דרך – אכסניות, בתי חולים, דרכים וכו'. עוסקים בליווי צליינים ובמסחר בשרידים קדושים. הארץ מגיעה במאות ה-5 וה-6 לשיא התפתחותה בעת העתיקה. כל הערים הגדולות – קיסריה, בית שאן, אפולוניה וגם ערי הנגב – כולן יותר ממכפילות את שטחן המיושב. גם בירושלים ראינו שהייתה התרחבות גדולה בשטח המוקף חומות.

הנזירות

יש נזירות גם אצל היהודים, אבל שם זו התנזרות מאספקט מסוים של החיים ולזמן מוגבל, למשל התנזרות מתספורת עד גיל מסוים, התנזרות משתיית יין וכו'. כשגומרים את תקופת התנזרות עולים למקדש וחוזרים לחיים נורמאליים. למשל, האיסיים. הנזירות הנוצריות היא שונה – הרבה יותר מקיפה באופייה ובדרך כלל נמשכת לכל החיים.

הנזירות הנוצריות צמחה משני כוונים: האחד מתוך רצון ללכת בדרכי ישוע ולהזדהות עם רעיונות הפרישות, העוני והמשמעת שאפיינו אותו. (גם יוחנן המטביל לפני ישוע נהג בצורה דומה). השני הוא החיפוש אחר מקום מרוחק ובטוח יחסית בתקופות של רדיפות על בסיס דתי כנגד הנוצרים שהיו פורצות חליפות לבקרים באימפריה הרומית.

נזירות של בודדים התפתחה החל מאמצע המאה ה-3 במצרים, במעלה הנילוס. זו ארץ פוריה שבה המדבר ממש קרוב לאזורים המיושבים, מה שהקל מאד על חציבת מערות וכוכי התבודדות במדבר. הנזירים הראשונים עסקו בתפילה, צום ובסיגופים שונים. בתחילה הם היו מתבודדים, ולכן נקראו בשמות כמו

אסקטים (=מסתגפים), הרמיטים (=שוכני מדבר), אנאכורטים (=נסוגים למעלה), או מונכוס (=לבד, מכאן מונק=נזיר).

במקביל לנזירות המתבודדת התפתח במצרים סוג אחר של נזירות. פחמיסוס הקדוש – נזיר מצרי - מיסד במצרים מנזרים שיתופיים שנקראו "קוינוביה" (=משותפים). הם שכנו במבנה מסודר וגדול שכלל חדר אוכל משותף, חדרי מגורים, וכמובן כנסייה. בקוינוביה הייתה הירארכיה במעמד הנזירים כשבראש המנזר עומד אב המנזר. כל מי שהצטרף למנזר היה חייב לקיים את תקנון המנזר – הרגולה, שכלל פרט לעבודה הקודש גם חובת השתתפות בפעילות הכלכלית של המנזר – עבודת שדה, קליעת מחצלות, הוראה בקרב האוכלוסיה בסביבות המנזר וכו'). היו מנזרים נפרדים לגברים ולנשים.

בשנת 329 לספירה מיסד הנזיר הילאיריון מנזר מדרום לעזה. זה המנזר הראשון שהוקם בארץ ישראל. מקומו המדויק טרם אותר.

זמן קצר אחר כך, נזיר בשם חריתון ייסד צורת חיים שמיזגה את נזירות ההרמיטים עם נזירות הקוינוביה. המנזרים שהוקמו על ידו היו מנזרים שבהם במשך כמעט כל ימי השבוע היו הנזירים בהתבודדות ואילו בסוף

השבוע התכנסו בחדר גדול וקיימו סוף שבוע של ביחד. זה איפיון את הלאורות שאנו מכירים במדבר יהודה (ראינו סוג כזה של נזירות בלאורה שבמצפה הררית). לאורה (=שביל) זה קבוצה כזו של מתבודדים שחברים יחד לסופי השבוע והחגים.

בעין פארה הוקמה הלאורה הראשונה בארץ ישראל. חריטון עצמו הקים לאורה בראש הר הקרנטל. עוד כמה עשרות כאלה הוקמו במדבר יהודה, אחת מהן במצדה. בין מקימי הלאורות המפורסמים בארץ - סאבאס הקדום במר סבא, אבטמיס, וגם גרסימוס (דיר חגילה).

כל תופעה הנזירות הזו בארץ ישראל היא תופעה של הנצרות האורתודוקסית, מאחר ובתקופה הזו היא היחידה שפועלת בארץ ישראל. כל הלאורות האלה נהרסו על ידי הפרסים בעת שלטונם הקצר בארץ ערב הכיבוש המוסלמי.

הנבטים

עם מאד חשוב לתקופה שאנו עוסקים בה. גם האתרים שלהם מאד תיירותיים.

הנבטים נזכרים החל מהמאה השישית או השביעית לפנה"ס אז הם מכונים "בני נוויות". הם התגבשו והיו לעם כבר במאה ה-4 לפנה"ס, וקבעו את בירתם בפטרה. כבר אז הם עסקו בהובלת בשמים ותבלינים והתעשרו מאד מכך.

את מיטב אוצרותיהם הם ריכזו בפטרה. זה משך את תשומת ליבם של כובשים שונים שהגיעו לאזור. למשל, לאחר מותו של אלכסנדר מוקדון (323 לפנה"ס) כשמתחילות מלחמות הדיאדוכים (=היורשים) מנסה (ונכשל) אנטיגונוס מונופתלמוס, שרצה לרשת את אלכסנדר ולקחת את כל הקופה, לכבוש את פטרה (312 לפנה"ס). כבר הייתה אז מלוכה נבטית מבוססת שהצליחה להתנגד לו.

הנבטים הם ערבים במוצאם, כלומר מקורם הוא חצי האי ערב וסביבתו הקרובה כולל אדום ומואב. מי שכותב עליהם לראשונה הוא דיודורוס מסיציליה שפעל בשנות ה-70 של המאה הראשונה לפני הספירה. הוא מצידו נסמך על היסטוריון קדום יותר - הירונימוס מקארדיה, שפעל בשלהי המאה ה-4 לפני הספירה.

דיודורוס מספר על הנבטים שהם נמנעים מלחרוש שדה ולבנות בתים, אסור להם לשתות יין וכל מי שעובר על האיסורים האלה דינו מוות. אברהם נב, גדול חוקרי הנבטים, אימץ את הציטוט הזה של דיודורוס, אבל המחקר המודרני בעשרים השנים האחרונות מראה שהנבטים כן בנו בתי קבע. למדנו להכיר מתקני חקלאות נבטיים ליד מקורות מים יציבים ולכן ברור גם שעסקו בחקלאות.

המומחית המובילה היום בעולם היא ד"ר טלי גיני מרשות העתיקות שחופרת גם בפטרה. הדוקטורט שלה פורסם כספר בהוצאת אוקספורד ונמצא בהליך של תרגום אצל נחום שגיב.

הם נקראים "נבטו (=חובצי בורות מים)". זו קבוצה מסוימת מקרב הערבים. אחד החידושים שהם הביאו לאזור שלנו הם בורות המים המקורים. השפה שלהם היא ארמית בניב ערבי. הם השאירו חרותות בלבד (קצת בפטרה, קצת אצלנו) אבל לא נשארה היסטוריה כתובה על ידם. את ההיסטוריה שלהם כתבו היוונים והם נזכרים גם אצל גם יוסף בן מתתיהו. גם סטראבו - היסטוריון רומי - כתב עליהם.

במאה ה-3 לפנה"ס הנבטים מגיעים לנגב. הם חצו את הנגב עם שיירות של גמלים, וניצלו בדרך מקורות מים יציבים כמו עין רחל, עין זיק, מויאת עוואד ועוד. במקומות אחדים הם חצבו בורות מים שלידם התקינו מצודות קטנות או מכלאות גמלים. לכל אלה אנו קוראים היום בשם "אתרי חניה".

גודל השיירות היה קטן, כמה עשרות גמלים בשיירה. מוצא השיירות היה בתימן, חצו את חצי האי ערב לפטרה, ומשם חצו את הערבה, נכנסו לנחל נקרות, הגיעו לעבדת וממנה המשיכו וסיימו בעזה שהייתה נמל היציאה של הסחרות למצרים. במצרים הכינו את המוצר המוגמר למשלוח לרומא.

היו גם נתיבים אחרים - דרך אילת ודרום סיני ישירות למצרים. היה גם ציר שעבר על גב ההר מאזור עקבה לפטרה ומשם לכוון סוריה בדרך לפניקיה ולמסופוטמיה.

הנבטים התמחו בהעברת בשמים ותבלינים וגם אספלט מים המלח.

בשמים -מור ולבונה. המור הוא שרף שמופק מפציעת קליפת עץ המור ועיבודו עם תמציות שונות, והוא מיועד לעידון הגוף, הלבונה - גם הוא שרף עץ אבל הוא מיועד לקטורת שהייתה נחוצה למקדשים כנגד הסירחון הגדול שהביאה עמה עבודת הקורבנות שם. גם בטכסי קבורה, שהייתה לעיתים מלווה בקרמציה (שריפת גופות), השתמשו בלבונה כנגד ריחות השריפה.

במאה ה-4 לפנה"ס נוצרו ביקושים אדירים למור וללבונה. באגן הים התיכון, ביוון, באסיה הקטנה ולימים גם באיטליה.

עצי המור והלבונה גודלו בדרום תימן ובאפריקה. הנבטים היו הסוחרים והמובילים, לא עסקו בגידול העצים ובהפקת השרף. הם התמחו בניווט ובמסע בתנאי מדבר. השרף הובל בכלי בהט (אלבסטר) קטנים. באלכסנדריה עידנו את המוצר הסופי, הוסיפו תמציות ותבלינים, ושוקו אותם במחירים אסטרונומיים לצרכן הסופי.

תבלינים - בעיקר פלפל וקינמון, הגיעו מהודו. אולי הובילו גם מלח (לא למצרים כי שם התגלו מכרות מלח מקומיים).

אספלט - גושים של חומר ממשפחת הנפט, שהיו עולים באופן לא סדיר מקרקעית ים המלח ולפעמים נמצאים גם במקומות יבשתיים בשולי ים המלח. הוא היה שימושי לאטימת כלי שיט, לחיטת גופות ולרפואה.

אין לנו שום ידיעות שהנבטים היו מעורבים באיזשהו אופן בגידול ובשוק אפרסמונים מעין גדי. זה כנראה היה מונופול של התושבים המקומיים.

חנן אשל (!) מצא משהו בקומראן וקשר אותו עם ייצור אפרסמונים בעין פשחה הסמוכה. כעת הזיהוי הזה לא מקובל וחושבים שהוא מצא מתקן של גידול ועיבוד תמרים. אפרסמון גדל על מים מתוקים ולא מלוחים כמו בעין פשחה, וגודל, ככל הנראה, רק ביריחו ובעין גדי.

כאמרו, הנבטים התעשרו עושר רב ושליטים באזור שמו לב לכך. אחד השליטים היהודיים שרצה להניח את ידו על האוצר הנבטי היה אלכסנדר ינאי שהיה כובש נמרץ. הוא משתלט על עזה בשנת 100 לפנה"ס וגורם בכך לעזיבת הנבטים את הנגב למשך כמה עשרות שנים.

הורקנוס, בנו של אלכסנדר ניאי, מסתייע באנטיפטר האדומי במאבקו על השלטון עם אחיו אריסטובולוס, ויוצר בעזרתו (אנטיפטר היה יהודי מגוייר הנשוי לאשה נבטית – קיפרוס, היא אימו של הורדוס) קשר עם הנבטים שהבטיחו לסייע לו להשתלט על ירושלים לאחר שגורש ממנה בידי אחיו אריסטובולוס. חרתת הנבטי מקבל תמורת עזרתו זו בחזרה 12 ערים נבטיות שכבש אביו. בתקופת הורקנוס הנבטים גם חוזרים לפעול בנגב.

בשנות ה-30 לפנה"ס הנבטים הופכים את אתרי החניות ליישובים של ממש. זה קורה במקביל לימי הורדוס. האתרים הראשונים שנבנים כיישובים הם עבדת, ניצנה וחלוצה. אחר כך, באמצע המאה הראשונה לספירה, יוקמו גם ממשיות, שבטה ורחובות בנגב.

האמנות הנבטית – תרבויות קדומות שחיו באזור נמנעו מלהציג את האלים שלהם בצורה אנטרופומורפית. האלים הוצגו כמזבות אבן ולא כפסלים בדמות בעל חיים. זה היה אופייני לא רק לנבטים אלא גם לעמים אחרים באזור – מדיינים, מואבים וכו'. יש כאן דבקות בדיבר השני שלנו – לא תעשה לך פסל ומצבה. הנבטים משתמשים בעיטורים ללא דמויות אדם, בדרך כלל. יש כמה דוגמאות יוצאות מהכלל הזה בפטרה. האל הראשי של הנבטים הוא דושרא. אלה נוספת – אמא שלו – נקראת עוזה.

הנבטים והרומים – פומפיוס משתלט על הממלכה החשמונאית ב-63 לפנה"ס ובעצתו של אנטיפטר נמנע מלהתעסק עם הנבטים. ההסדר היה שכל זמן שהנבטים משלמים לרומים את המסים בהם חויבו הללו מניחים להם בעיסוקיהם.

הנבטים צוברים עושר אדיר בתקופה הרומית.

כל זה משתנה בימי טריאנוס. לאחר מותו של המלך הנבטי רבאל השני טריאנוס מספח את הממלכה הנבטית אליו, ומקים פרובינציה חדשה בשם ערביה על כל המרחב הנבטי.

הנבטים לא גורשו ממקומם והמשיכו לעסוק בעיסוקיהם הקודמים. הם עוברים תהליך של אסימילציה.

מתחילים לאמץ את האלים הרומאיים במקום האלים המקוריים שלהם. גם השפה היוונית חודרת כעת בצורה אינטנסיבית לתוך השפה הנבטית. זו לא היתה השפה הרומית (שהייתה הלטינית) אבל זו הייתה השפה הנפוצה באזור ארץ ישראל. יש כתובות משלהי התקופה הרומית שמלמדות שהנבטים לא נעלמו מהנגב, אלא נטמעו באוכלוסייה המקומית והמשיכו לעסוק בענייני המסחר שלהם.

השינוי הגדול הוא שכעת הרומאים גוזרים קופון שמן יותר מאשר בתקופות הקודמות. עדיין הנבטים שיתפו פעולה כי נשאר להם מספיק.

רק מקצת הנבטים עסקו בפועל בהובלת שיירות. שטח הפרובינציה ערביה (שהשתנה כל הזמן) היה הרבה יותר גדול מאזור נתיבי השיירות. שאר האוכלוסייה מתעסקת בחקלאות סביב מקורות מים יציבים, מרעה ואולי גם בשוד. כלומר הנבטים הסוחרים והעוסקים בשיירות היו החלק הקטן מכלל האוכלוסייה הנבטית.

באמצע המאה ה-3 תקופת הזעזועים באימפריה, הנבטים מתקשים למצוא שוק למוצרי המותרות שלהם וחווים שפל כלכלי גדול. בתקופת דיוקלטיאנוס מתחילים לשקם את המצב אבל זה לוקח זמן, והשינוי המהותי מגיע רק בתקופה הביזאנטית, החל משנת 324. אז נבנות כנסיות ומתחילה פעילות מיסיונרית של הנצרות בקרב הנבטים. הם שוב עוברים תהליך אסימילציה וכעת הופכים לנוצרים. (זה בניגוד לתגובת השומרונים שסרבו ושיילמו על כך ביוקר).

פפירוס ניצנה – נכתבו על ידי צאצאי נבטים, מאה ה-5 או ה-6.

נשארו שמות ערביים בכתובות רבות מהתקופה הביזאנטית. נשארו גם יסודות ארכיטקטורה נבטית. מוקמת כנסיות. הנבטים ממשיכים להיות האוכלוסייה הדומיננטית בנגב.

מה לגבי הכלכלה? בתקופה הביזאנטית כבר אין ביקושים גדולים לבשמים ולתבלינים. מה שכן היה מבוקש זה יין, וכעת מתפתחת בתגובה חקלאות גפנים בנגב. זו מהפיכה חקלאית בדרום ארץ ישראל – עבדת, נחל לבן, נחל צין העליון - ככולם ניטעים כרמים. בנוסף מגדלים עצי פרי אחרים – חרובים, זיתים ושקדים.

הביקוש ליינות מארץ הקודש היה עצום ותרם תרומה משמעותית לרווחה הכלכלית בארץ. שוק היינות מארץ הקודש הפך להיות להיט. היין שימש בטכסי מיסות בכנסיות השוהות ברחבי אירופה.

אין בידינו מספיק נתונים בכדי לקבוע עד כמה נמשך במקביל הסחר בשיירות.

ההשקאה הייתה באיסוף נגר עילי בתעלות. על כל דונם חקלאי היו צריכים שטח איסוף של 20-30 דונם.

הרעיון היה לנצל בצורה מכסימלית את הימים המעטים שבהם יורד גשם חזק שיוצר נגר עילי. בדרך כלל 50% מהמים היו הולכים בימים כאלה לאיבוד, אבל במערכת תעלות טובה אחוזי האיבוד יורדים מאוד.

הנבטים יצרו בריכות הצפה שהעשירו את מי התהום. כך עלו כמויות המים הזמינות מכ-80 מ"מ גשם בשנה לכמות השקולה לכמות משקעים שנתית של כ-500 מ"מ גשם.

תולילאת אל ענב – שדות של תוליליות אבנים באזור שבטה. הערבים חשבו ששם גידלו ענבים. ההצעה

המקובלת במחקר היא שאיסוף האבנים לערימות מגדיל את הנגר על פני השטח שנהיה חשוף. כלומר זו

טכניקה להגדלת הנגר העילי. מכירים תוליליות כאלה גם על הכביש בין שדה בוקר לירוחם.

הטכנולוגיה הנבטית של איגום מים היא מהמאה ה-3 והמאה ה-4 לספירה. המתקנים האלה מנוצלים כל ימי התקופה הביזאנטית ואפילו בתקופה הערבית הקדומה. בכל מקרה זה פותח על ידי צאצאי הנבטים

הקדומים.

הנגב נכבש כבר בשלב הראשון של התקופה הערבית הקדומה. בהתחלה צאצאי הנבטים הנוצרים מורשים להמשיך להפעיל את הכנסיות, אבל במאה ה-8 כבר מתחילים לקום באזור מסגדים. בשבטה יש דוגמא יפה

מאד של מסגד (קטן) שמקום ליד ולא במקום כנסייה (גדולה) שבמקום. הם פעלו בו זמנית.

הלחץ שהופעל על צאצאי הנבטים להתאסלם לא היה דתי אלא כלכלי. מי שלא היה נוצרי חויב בתשלומים מיוחדים.

בתקופה העבאסית מרכז השלטון האסלמי עובר לבגדד, יש ירידה בחוסן הכלכלי בארץ והנגב ניטש. לא ברור לאן עברו תושבי הנגב ועד כה לא נמצאה כל עדות להגירתם לעבר הירדן. אין גם עדויות לקרבות או ללחימה.

בשבטה סוגרים את הדלתות בקירות בנויים. אין גם שום ממצאים של כלים קטנים מהתקופה – הכל נלקח עם העוזבים.

פטרס שוקעת עוד הרבה קודם. יש משברים לא פשוטים שעוברים בתקופה העבאסית גם על תושבי עבר הירדן הנבטית. הממצא שמלפני כמה ימים - מטבעות כסף רק ניקו לא נגעו בטביעה עליהם. ישוב מוגדר כיהודי לפי כלי האבן שלו. נמצאו בשדה משה ליד אינטל. ממצא שמקושר לאשה אמידה שהטמינה את חפציה היקרים מחשש לפשיטה רומאית.

מספר תושבי הארץ בתקופה הביזאנטית

יש כל מיני שיטות להעריך את מספר התושבים בתקופה קדומה. חוקרים המשתמשים בשיטות שונות מגיעים לתוצאות שונות.

ז'יסטר וקונדר מה- PEF אמדו ב-1914 את מספר היהודים בתקופה הרומית-ביזאנטית ב-6-5 מיליון. בארון ומיכאל אבי יונה אמדו את מספר התושבים הכולל ב-2.5 מיליון, כלומר הבדלים עצומים. מה הקריטריונים לחישובים האלה?

אבי יונה השתמש במה שאמר יוסף בן מתתיהו למשל לגבי המרד הגדול. יוספוס אומר שבגליל התגייסו 60 אלף לוחמים. אבי יונה מתחיל מזה ואומד את מספר האוכלוסייה הכולל בגליל בכ-750 אלף נפש, כלומר יחס של 11:1.

בהמשך אבי יונה משתמש בנתון שמסר יוספוס לגבי הכנסות המדינה מהמיסים ובו אמר שהגליל הכניס חמישית מהמיסים. זה מביא אותו לכמעט 4 מיליון יהודים בארץ!

מגן ברושי, ארכיאולוג מוכשר מאד, מציע במאמר שלו "אוכלוסיית ארץ ישראל בתקופה הרומית-ביזאנטית" משנות ה-80 שהנתונים ההיסטוריים אינם אמינים והם מוגזמים. הוא מציע ללכת לשיטה המסתמכת על מספר הנפשות שעיר בנויה יכולה לכלכל – כ-25-30 נפש לדונם בנוי. מכאן מוסיפים עוד הנחה שבתקופה הרומית ביזנטית כשני שלישי מהאוכלוסייה לא גר בעיר אלא בכפר.

לפי שטח הערים הבנוי בתקופה מגן ברושי חישב שבסך הכל חיו בארץ בתקופה הרומית-ביזנטית מליון איש בלבד, בכל הארץ ומכל הלאומים.

מאחר והיהודים הם מיעוט בארץ בתקופה הביזאנטית מספרם נמוך בהרבה ממיליון.

במקביל מגן ברושי ניסה לבדוק גם כמה תושבים יכולה הייתה הארץ לתמוך מבחינת כושר הנשיאה של הקרקע. דונם מעובד מספק כ-70 ק"ג גרעינים ולאחר שהכפיל את סה"כ השטחים המעובדים בתקופה היא הגיע גם בשיטה זו למסקנה שניתן היה לייצר גרעינים למאכל אדם ולהאבסת בעלי חיים למיליון נפש.

ההערכה הזו משמשת היום בסיס להתייחסות אבל לא בהכרח מקבלים אותה. הלל גבע כתב מאמר על מספר תושבי ירושלים – בגישה המינימליסטית – והוא מקצץ ומוריד את מספר התושבים בירושלים לאורך התקופות.

זה משתלב במגמה כללית במחקר העדכני המורידה כל הזמן את מספר התושבים בארץ בכלל ובאתרים ספציפיים בפרט.

ארכיאולוגיה קלאסית

תמלול הרצאת ד"ר נחום שגיב

לפי הכתובת המקורות האפוקריפיים פפירוסים

נדבר על ארכיאולוגיה קלאסית, לא ארכיאולוגיה של כלי זה או אחר. נושא שקל יחסית להתחבר אליו. כאשר מדריכים באתר היסטורי או ארכיאולוגי מסוים אין מצב שלא נעשה שימוש בכלים שננסה לקבל בסדרת השיעורים הקרובה. מה שקורה לרבים מאתנו שהגיעו מתחומים אחרים זה שאנחנו רואים קירות ולא תמיד מבינים את זה. זה מרתיע, אולי אפילו מפחיד. האתגר הוא איך לדבב את האבנים, להוציא מהם את הסיפור, להבין מה בעצם היה שם גם אם כיום יש שם רק חלק מהמבנה. איך להשלים את התמונה. זה תחום לימודים בפני עצמו, שיתן לכם להבין טוב יותר אתרים שאולי כבר ביקרתם בהם עד עתה. ייתן לכם את היכולת להדריך שם בביטחון. תקבלו כלים טובים להבנת הנראה בשטח. תהיינה בהרצאה מספר יחידות מבניות שנטפל בהן אחת אחר השניה. לפני כן הקדמה.

הקדמה

מה נחשב להיות עתיק? על פי החוק במדינת ישראל כל מה שמתוארך מלפני שנת 1700 (התקופה העותומאנית המאוחרת), נחשב עתיק (או עתיקה) ונכנס למשבצת של שימור אתרים במסגרת רשות העתיקות. היא האחראית בפני החוק על הכרזת אתרים כאתרי עתיקות. יש מגמה כיום להעלות כלפי מעלה את השנה השרירותית 1700 החותכת את התקופה העותומאנית במקום שתמי.

סוגי חפירות – חפירות הצלה וחפירות לימודיות יזומות

- **חפירת הצלה** – חפירות שלא תוכננו מראש. רוב החפירות בארץ – כמה מאות כל שנה – מתפתחות בעקבות גילוי של אתר או מתקן קדום בשטח שנמצא בפיתוח (למשל סלילת דרך, תשתיות של בתים, של מים, של חשמל, של תקשורת וכו'). על פי החוק חייבים לטפל בכל מה שנתקלים בו במסגרת פעילות כזו, והאחריות על הטיפול בכל מה שנמצא מוטלת על רשות העתיקות. לפעמים ניתן לשער שבמקום מסוים יש סיכוי שימצאו ממצאים. לעיתים, בשטח שנמצאו בו ממצאים בעבר כבר קובעים מראש שטח מוכרז גדול סביבו, והעבודות באזור הזה ידרשו להיעשות מההתחלה בליווי ארכיאולוג ובפיקוח של רשות העתיקות. הארץ היום כולה מלאה בשטחים נרחבים המוכרזים אזורי עתיקות! למשל, בכפר שמריהו גילו לפני הרבה שנים בית קברות שומרני ואזור נרחב מסביבו הוכרז אתר ארכיאולוגי מה שמשפיע מאד על ערכו הנדל"ני.
- חפירת הצלה נעשית לפי חוק, ורשות העתיקות חייבת לבצע חפירות ופעמים רבות נתקלת בעייית מימון, שכן הנושא אינו ממומן על ידי המדינה. על פי חוק, שמקורו ככל הנראה בתקופה המנדטורית, עלות חפירת הצלה והליווי הארכיאולוגי הנדרש נופלת כיום על הזים. כלומר, כאשר יזם פרטי קונה מגרש ומוצא לצערו אתר ארכיאולוגי בשטח, הוא חייב לממן את עלות חפירת ההצלה. על אף שישנה היום מגמת הקלה בנטל המוטל על יזמים פרטיים העניין עדיין בעייתי. הרבה בג"צים הוגשו בנושא, והגיעו להסדרים שונים שקושרים את האגרות המוטלות לגודל השטח הנחפר. כאשר מדובר על יזם מסחרי העלויות מתגלגלות בסופו של דבר על הצרכן הסו
- חפירה יזומה לימודית – נעשות על ידי מוסד אקדמי בעל תכנית לארכיאולוגיה. על החוקרים להציג תכנית מחקר, להיות בעלי תואר מתאים (שני ומעלה), להראות רקורד מתאים בחפירות ובפרסומים, ולהוכיח המצאות תקציב לחפירה.

תל – נוצר בדרך כלל על גבעה טבעית. תושבים בעבר, על פני תקופות ארוכות מאוד, החליטו לבחור במקום ולהקים בו את יישובם משיקולים אסטרטגיים שונים כמו זמינות מקור מים סמוך, קירבה לדרך, אפשרויות הגנה וכו'. אז יקמו את היישוב הראשון על הגבעה, ולימים, בעקבות פעולות של כיבושים, הרס, חורבן, נטישה, וחידוש היישוב ייווצרו במקום שכבות של מבנים, ולתוצאה הסופית אנו נוהגים לקרוא תל. השכבות נוצרות משום שלתושבים הקדומים אין אמצעים לפנות את חורבות היישוב הקדום, והם בונים מפלס על גבי מפלס, תקופה על גבי תקופה. לפעמים יימצאו 10 ו-20 שכבות בתל. בערים בנות זמננו, לעומת זאת, אם רוצים לבנות במקום מבנה קיים, הוא מפונה לחלוטין טרם תחילת הבנייה המחודשת. בכל חפירה ישנה בעיית תקציב. חוקר בוחר בשל כך לחפור רק שטחים חלקיים בתל, וזה בדרך כלל מספיק על מנת לקבל תמונה כוללת של האתר. אין ספק שתתקבל תמונה מלאה יותר אם ייחפר התל בשלמותו, אולם זה, בדרך כלל, לא נעשה גם מסיבות מקצועיות הקשורות בהתפתחות המחקר הארכיאולוגי והתפתחות המדעים סביבו. יש בעלי מקצוע רבים שמלווים את המחקר. כמות המדעים הנלווים שקיימת היום לרשותנו היא גבוהה (חקר הקרקע, חקר הצומח), אך היא מכפילה את עצמה כל עשר או עשרים שנה. מסיבה זו ישנה מגמה של השארת חלקים לא חפורים בתל כדי לאפשר לארכיאולוגים מאוחרים מזמננו להמשיך את החפירה על פי טכניקות חפירה וניתוח שאינן ידועות היום, ויהיו, ללא ספק, זמינות בעתיד. מצדה מבחינה זו היא אתר יוצא דופן – בעל חשיבות גבוהה מאוד והוא חפור בצורה כמעט מלאה.

ממצאים מתארכים

תיארוך בחפירה הוא דבר בעל משמעות אדירה. אין מצב שחופר ניגש לאתר, חושף אותו ומנקה אותו ולא מתייחס לשאלת תיארוכו. זה מה שמעניין אותנו – לאיזה תקופה זה שייך. יש כמה סוגים של ממצאים מתארכים:

- מטבעות וחרסים** - אלו הם הדברים המובהקים ביותר לצורך תיארוך. חרסים (בדרך כלל שבירי כלי בית נפוצים) נמצאים בכל מקום, וגם מטבעות נופלות באקראי במקומות רבים. בדרך כלל מדובר במטבעות ברונזה פשוטות בעלות ערך שולי. טיפולוגית החרסים והנומיסמטיקה הם שניים מתחומי ההתמחות החשובים ביותר של הארכיאולוגיה.

למקום הימצאותם יש חשיבות רבה לגבי שאלת התיארוך. כדי לתארך באמצעות מטבעות וחרסים, לא מתייחסים לאלה שנמצאים על פני השטח (ומהווים אינדיקציה לתקופת השימוש במבנה שיכולה להיות אפילו כמה מאות שנים לאחר תאריך הקמת המבנה), אלא רק לאלה המתגלים מתחת לרצפות וליסודות. לכן בכל החפירות מרימים את הרצפות המתגלות כדי לחפש מתחתן מטבעות וחרסים שיאפשרו לתארך את זמן בניית הרצפה והמבנה אליו היא שייכת. המטבע המאוחר ביותר שנמצא שם משקף את זמן ההקמה של המבנה שהוא אולי מעט מאוחר יותר.

חשוב לנתח נכונה את הממצא המטבעי ולא ליפול בפח. למשל מצאו בחפירות מטבעות שעליהן ראו את דוד מחזיק את הנבל. אלו לא מטבעות מימי דוד המלך! אין בארץ מטבעות מימי בית ראשון. המטבעות הקדומים ביותר שנמצאו בארץ הן מהתקופה הפרסית (המאה ה-5 לפנה"ס). ביוון, באסיה הקטנה, השימוש במטבעות התחיל קצת קודם. בתקופות הקדומות יותר השתמשו בסחר חליפין שהתפתח לסחר שאמצעי התשלום בו היו בצעי כסף (כסף שבוצעים אותו - חתיכות כסף לפי משקל). נמצאו מטמונים כאלה של טבעות, עגילים ובצעי כסף ששמשו למסחר בימי בית ראשון. תשלומים של סכומים גבוהים התבצעו באמצעי תשלום אחרים - בהמות, תבואה, כדי שמן ודברים דומים.

התפתחות המטבעות קשורה להתפתחות תרבותית. במאה ה-7 לפנה"ס, באסיה הקטנה, החלו להופיע המטבעות הקדומים ביותר. זה קרה כאשר מצאו חומר שנחשב ראוי לטביעה ולשימוש כאמצעי תשלום - האלקטרום (סגסוגת טבעית של כסף וזהב).

השיטה המקובלת והנפוצה ביותר לתיארוך היא באמצעות חרסים. לא כל שבר של כלי עוזר לתיארוך. רק חלקים שנקראים "אינדיקטיבים" - בעיקר שפת הכלי, ידיותיו ובסיסו, שהם מספיקים בכדי לתארך את הכלי גם אם נמצאו לבדם. כלי שנמצאו שלם לגמרי מכונה "תמים".

ניתן היום לזהות בחרסים את החומרים שמהם הכינו את הכלי - למשל את הרכב הטיין, ולמקם כך גיאוגרפית את מקור החומר. לדוגמה, חומר מוצא שהתאים מאוד להכנת כלים יהודאים. כך ניתן גם לדעת אם הכלי הוא מתוצרת מקומית או מיובא, ואם הוא מיובא ניתן לפעמים אף לזהות את מקורו. לדוגמה, כך ניתן לדעת את מקור השיש של כלי שיש שנמצאים בארץ (אין בארץ מקור של שיש טבעי).
- כתובות** - זה ממצא מתארך די נדיר, אבל חד משמעי ומדויק ביותר.
- פריטים ארכיטקטוניים - למשל, כותרות. הכותרת הדורית, היוונית, והקורינתית לא הייתה קיימת בימי בית ראשון. לכן כאשר נמצאים פריזים או כותרות מסגנון מסוים זה נותן אינדיקציה לתקופה אליו שייך הממצא, וככל שאנחנו מתמחים יותר בהתפתחות הארכיטקטורה כך ניתן לתאר ברזולוציה טובה יותר את זמן הממצא. השימוש בפריטים ארכיטקטוניים כממצא מתארך נעשה כמובן רק לאחר שאלו שויכו קודם לכן במחקר לתקופה מסוימת. זו סוגיה מאד מעניינת ונתונה היום בוויכוח בהקשר של תיארוך בתי הכנסת הקדומים בגליל.
- שיטות בנייה** (למשל בית ארבעת המרחבים, שימוש בבטון)
- חומרים אורגאניים** - בדיקת פחמן 14 - בדיקה יקרה שנעשית יותר ויותר מדויקת עם השנים. בדיקה כזו נעשית רק במידה ואין ממצאים מתארכים אחרים כגון חרסים ומטבעות. בתקופות קדומות מאד פרה-קרמיות אין בדרך כלל אלטרנטיבה.

חשוב לדעת את מגבלות הבדיקה הזו ומתי אין לצפות ממנה להכרעה חד משמעית. המקרה הנוכחי בחפירות אשקלון נותן דוגמה טובה למגבלות הללו. על החלקלקה הכנענית סביב אשקלון יש חומה בסגנון צלבני שבה התגלתה לאחרונה כתובת פאטימית המספרת שהחומה הוקמה בהוראת השליט הפאטימי בקהיר כדי להתגונן בפני האיום הצלבני. הכתובת הזו מתוארכת לשנת 1150, וגילויה הביא את החופרים ואת פרופ' שרון למסקנה שהחומות נבנו על ידי הפאטימים ולא על ידי הצלבנים כמו שחשבו קודם. רוצים עכשיו לתארך במדויק את קטעי החומה השונים, כי ידוע שהעיר החליפה ידיים מספר פעמים במהלך התקופה הצלבנית, וביצוריה נהרסו ושוקמו מספר פעמים על ידי הצדדים השונים - הצלבנים והאיובים.

רוצים לעשות זאת באמצעות בדיקות פחמן 14 על הפחם המצוי בטיט שבין אבני החומה (בתנאי שניתן יהיה להוציא אותו מבלי להזמין). זה ייתן את התאריך שבו מת העץ שממנו הכינו את הפחם, כי ברגע שכורתים עץ או חומר אורגני אחר מתחיל לרדת ריכוז הפחמן 14 שבחומר. אבל הפאטימים והצלבנים פעלו יחד או בהפרשים קטנים והרזולוציה הנדרשת לתיארוך מדויק היא פלוס מינוס 30-40 שנים. לכן ברור שהתוצאה של הבדיקה הזו לא תהיה מדויקת כדי הצורך.

זמן מחצית החיים של פחמן 14 הוא 5730 שנים - בזמן זה יורדת כמות האיזוטופ הזה בחמישים אחוזים, וממאפיין זה ניתן לקבוע באמצעות נוסחה פשוטה את הגיל שבו העץ נכרת. התוצאה היא גיל אבסולוטי עם טווח של פלוס מינוס כמה עשרות שנים, היום 30 שנים לערך. הבדיקה רלוונטית אך ורק לחומרים אורגאניים - חומרי מזון, עור, בדים, עצמות (רק אם יש בהן מספיק קולגן).

לסכום עניין החומה האשקלונית - החומה הזקופה באזור שער ירושלים (זו הנקראת "החומה הצלבנית") היא אכן צלבנית, אבל יתר הביצור המאסיבי שנראה היום הוא פאטימי. העיר החליפה ידיים, נהרסו ושוקמו חומות וחלקם כנראה צלבניים. לא קל יהיה לתארך אותם במדויק.

חפירות קברים

חייבים לעסוק בנושא. זה פרק באקטואליה הארכיאולוגית היומיומית בארץ.

בעבר העתיקו קברים! מאחר והקבר נחשב להיות מטמא עפ"י התפישה היהודית (בעבר), עליו להיות במרחק מסוים מהעיר (50 אמה – כ-25 מטר ומעלה). לכן בעבר אם העיר גדלה וגדלה והקיפה את הקבר העתיקו קברים – חפרו והעבירו את תכולת הקבר, כדי שהחיים יוכלו להמשיך ולהתנהל כסדרם. כלומר העדיפו את החיים על פני מצב הקברים. הז"ל אז, לפי התוספתא, למדו לאמץ אורחות חיים הגיונית. הם לא חיפשו להתעסק עם קברים אם לא היה צריך, אבל לא היססו להעתיק קברים אם העיר גדלה. נמצאו לא מעט קברים ריקים שאנחנו סוברים שהועתקו.

היום במידה וחופר נתקל בקבר, בחפירה יזומה או בחפירת הצלה, הוא צריך להוציא דוח מסודר וכולל שיקוף את כול הממצאים שמצא בקבר. לקבר יש תכולה מאד מעניינת שממנה אפשר ללמוד על מחלות עתיקות, גיל, מין, ניתוחים בגולגולת (טרפריציה) וממצאים נלווים שונים ומגוונים. אולם, בחמש עשרה השנים האחרונות, בלחץ של קבוצות חרדיות קיצוניות, כמעט ולא חופרים בקברים.

כמו כן ישנה לאחורונה תופעה חמורה חדשה של פגיעת קיצונים חרדים באתרים ארכיאולוגיים, הרס ברברי – למשל בית כנסת עם רצפת פסיפס יפהפיה בחמת טבריה, בחורבת מדרס בשפלה (נעשה הרס גדול אבל יש צילומים מדהימים של האתר מלפני ההרס), בחורבת חנות שאותה ממש מחקו. מתקיים היום מאבק תרבותי עם קבוצה חרדית קיצונית המעורבת ומחוברת בצורה זו או אחרת בפוליטיקה, ויש צורך, במאמץ ראוי ומתאים להגיע ולתפוש אותה.

ההנחה הראשונה הייתה שהבעייתיות היא החפירה בקברים, אולם מתעוררת היום הנחה אחרת שהמדובר במקרי עבריינות הקשורים בדרישה למתן דמי חסות בלתי חוקיים. יש אפילו שטוענים כי היזמים הם המשלמים לאותן קבוצות על מנת שיפגעו באתר ויחסכו כך את עלות חפירת ההצלה. סלע המחלוקת העיקרי ביותר הוא נושא החפירה בקברים – משחקי יוקרה ופוליטיקה פנימית. כך או אחרת מדובר במעשים חמורים והרסניים שגורמים להרס בלתי הפיך וששלטונות החוק לא ממש מתאמצים לתת לה פתרון הגיוני.

הארכיטקטורה של יוון הקדומה

המאות ה-11-8 לפנה"ס – יוון הקדומה

המאות ה-7-6 לפנה"ס – יוון הארכאית

המאות ה-5-4 לפנה"ס – יוון הקלאסית, תקופת פריקלס

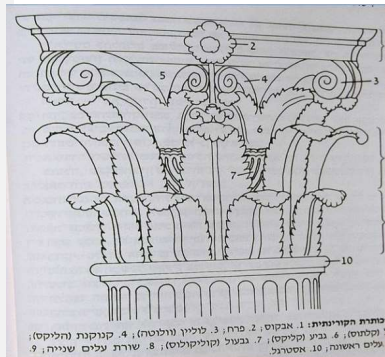
הארכיטקטורה ביוון השפיעה על הארכיטקטורה בארץ ועל התפתחות הארכיטקטורה הרומית. שתי התרבויות – היוונית והרומית השאירו את רישומן בעולם הקדום, ובעיקר בעולם הרומי.

האורדרים של כותרות העמודים

אורדר (קאנון, סגנון) הוא קבוצת מאפיינים ארכיטקטוניים של עמודים (ביוונית סטילוס) מטיפוס מוגדר שכוללת בעיקר את צורת הכותרת, אבל גם אלמנטים נוספים כמו בסיס העמוד, אופי העמוד – הפרופורציות שלו וכו'. נטפל תחילה בכותרות המאפיינות כל אורדר כזה.

הכותרת הדורית – הפשוטה ביותר, התפתחה ביוון במאה ה-6 לפנה"ס, והיא הכותרת החביבה על היוונים לאורך מאוד שנים. כותרת שטוחה, מרובעת וחסרת עיטורים.

תוספת חצינות – הסגנון הדורי – אפייני לאזורי ההתיישבות של הדורים – הפלופונז, סיציליה ודרום איטליה. סגנון גברי, פשוט וחסון כדוגמת האידיאל של ספרטה – עמודים עבים וחסרי בסיס (כמו ספרטני יחף), כותרות מרובעות, שטוחות וחסרות עיטורים, ופריז פשוט בדגם טריגליפס ומטופות. גובה העמוד היה הנמוך ביותר ושיעורו ההצרות שלו כלפי מעלה הגבוה ביותר. בסגנון הדורי העמודים נמוכים יותר, גוציים ולא ניתן לראות את הבסיס (אלמנט הבסיס קיים רק בסגנונות היוני והקורינת). שיעור ההצרה של העמוד גבוה. יש בו גם את האנטאזיס – התרחבות מסויימת במרכז העמוד. היוונים קראו לזה "תיקוני ראייה", כלומר תיקונים שנעשו כי ככה חשבו שהעמודים ייראו טוב יותר. אחד ההסברים האחרים להתרחבות הזו באמצע – המשקל הכבד שהעמודים סוחבים שגורם למותניים שלהם להתרחב.

הכותרת היוונית – התפתחה במאה ה-5 לפנה"ס. לכותרת ולוטות (=קרניים ביוונית) בצורת תלתלים. יתכן שעיצוב זה מבטא ענפי תמר מפותלים, קרני איל, או מגילה. הטענה המקובלת היא שמדובר בענפי תמר מעוצבים בצורה מפותלת. כותרת זו מוכרת בכל רחבי העולם הקלאסי.

תוספת חצינות – הסגנון היווני מאפייני את אזור ההתיישבות של היוונים – אסיה הקטנה וצפון יוון כולל אתונה. הסגנון נשי, מעוגל ומעודן, הכולל עמודים דקים וגבוהים, כותרות מתולתלות, ואפריז מלא בפיסול של סצנות מיתולוגיות. אין בו שימוש באנטאזיס כמו בסגנון הדורי.

הכותרת הקורינתית – התפתחה במקביל להתפתחות הכותרת היוונית אבל נכנסה לשימוש נרחב רק מהתקופה ההלניסטית. היא כוללת לפחות שתי קומות של עלי צמח הקוציץ (אקנטוס). הקוציץ הוא צמח תרבותי שנמצא באזורים הלחים של הים התיכון, ובהשראת עליו המשוננים עיצב קולימכוס כותרת גבוהה, קשה להכנה, שרוב העבודה עליה נעשית בקידוח. כותרת זו הייתה פחות אהובה בתקופה היוונית הקלאסית, ואולם בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית היא הפכה להיות הכותרת המועדפת. בארץ, רוב הכותרות הן קורינתיות.

הקידוח נעשה באמצעות מקדח ברזל שסובב בידי הקודח הלוך ושוב באמצעות מיתר שהיה כרוך סביבו.

תוספת חצינות – בסגנון הקורינתי העמוד יושב (כמו בסגנון היווני) על בסיס בולט. הוא גבוה יותר, ובעל שקעוריות באבאקוס (משטח הנשיאה המרובע שבראש הכותרת).

מבנה העמוד היווני

סטילובאט – מסד אבן מסיבי שמצוי מתחת לעמוד. יכול שיהיה כזה בנפרד לכל עמוד ויכול שיונח מסד מלבני ארוך מתחת לכל קו העמודים. הרצפה עצמה במבנה יכולה להיות דקה למדי, אבל מתחת לכל עמוד חייב להיות סטילובאט מאסיבי דיו כדי לשאת את עמוד האבן שמשקלו יכול להגיע ל- 2-3 טון. הוא לא תמיד נראה על פני השטח ובמקרים אחרים הוא יכול להיות משולב ברצפה ממש בגובה פניה. על הסטילובאט התנשאו עמודי האבן, עם (בסגנון היווני והקורנת) או בלי (הסגנון הדורי) בסיסים הבולטים מעל מפלס הרצפה. על העמודים מוצאים לעיתים חריצים מוארכים כסוג של אסתטיקה – קנילורות. **העמודים** בתקופה היוונית היו בנויים חוליות-חוליות, ובצורה קונית שהתבטאה בכך שהעמוד ילך ויהיה צר יותר כלפי מעלה. שיעור ההיצרות היה שונה מאורדר לאורדר. למשל, באורדר הדורי שיעורו הוא הגבוה ביותר בעוד שגובה העמוד עצמו הוא הנמוך ביותר. על החוליות היה בדרך כלל טיח מכוייר (מעובד ומיוצב) – סטוקו, שבאמצעותו יוצרים את הקנילורות. הסטוקו הוא ציפוי דקורטיבי לאבן. יש גם מקרים שבהם הקנילורות נחרתו ישירות לתוך אבן החולייה. עמוד האבן הסתיים בכותרת שהוצמדה לראשו והסתיימה בטבלה שטוחה (אבאקוס) שעליה ניתן היה להניח את מכלול הקורות (האנטבלטורה) שהשלים את מתאר המבנה ותמך בגוו.

האנטבלטורה – ארכיטראב, פריז ורכוב

בין כל שני עמודים סמוכים הונחה קורת אבן אופקית שנקראת ארכיטרב שנסמכה על החלק השטוח שבראש כותרת העמוד (האבאקוס). מעל הארכיטרב הונחה קורת אבן נוספת – הפריז (או אפריז), ומעליה כרכוב (קורניז) אופקי בולט שהקיף את המקדש סביב סביב. בחזית ובחלק האחורי של המקדש נמצא משולש הגג הנקרא פדימנט או בעברית גמלון (תוספת שלי – שהיה מוקף בשלושה כרכובים – אחד אופקי שהיה חלק מהכרכוב ההיקפי סביב המבנה ושני כרכובים משופעים). בפניו הגמלון הונחו לעיתים פסלוני פינה שנקראים אקרוריות.

המרחק בין העמודים נקרא ממשקל הארכיטרב שהונח מעל כותרותיהם. בגלל שהוא היה עשוי אבן הארכיטרב (ולכן גם המפתח בין העמודים הסמוכים) לא יכול היה להיות ארוך יותר מ-2 עד 3 מטר.

המקדשים היווניים

עד המאה ה-7 לפנה"ס היוונים בנו את מקדשיהם מעץ. החל מהמאה הזו הם בנוים אותם מאבן. הסיבה לשינוי הזה היא, ככל הנראה, שינויי תפישת ואסתטיקה. המעבר לבנייה באבן יצר תמורות משמעותיות מאוד במבנים. מבחינת הקירוי, למשל, המשמעות הייתה הגבלה משמעותית של המפתח הניתן לקירוי (7-6 מ' כשזה עשוי עץ), כי קורות אבן ארוכות וכבדות אי אפשר להוביל או להניח בצורה אופקית כי הן יסדקו מהמשקל העצמי שלהן ומכל זעזוע. עובדה זו חייבה שחלקי המבנה המקורים יהיו במפתחים מוגבלים, אבל זה מה שהיוונים העדיפו. מתוך זה ניתן גם להבין איך נראו חלקי המבנה כולו. רק הקונסטרוקציה שעליה הניחו את רעפי הגג הייתה מעץ. כל שאר חלקי המבנה היו מאבן.

המקדשים הם ביתם של האלים. במקדש חדר פנימי, נאוס (קודש הקודשים, הדביר) ובתוכו פסל האל. הנאוס היה חדר קטן ואפילו שהשרה אווירה מיסטית קדושה, ולתוכו נכנסו רק כוהנים. מאמינים שפקדו את המקדש הגיעו רק לקדמת המקדש משם הציצו פנימה כדי לראות את פסל האל אליו הביאו מנחה. אם רצו להקריב קורבן עשו זאת במזבח שהיה מוצב בחזית למקדש.

המקדש היווני היה מוקף מדרגות (בדרך כלל שלוש) סביב סביב, כך שניתן היה לעלות אליו בנוחות מכל כיוון, אבל כשהיו רוצים לראות את פסל האל היו צריכים להגיע אל הפתח שבחזית.

מנספת חזית – מול הפתח בחזית הנאוס היה חלק מקורה, היצוני לנאוס, שנקרא פרונאוס ("לפני הנאוס") שנשען על שתי אומנות (בהמשך לחזית של הקירות הצדדיים). לעיתים הוצבו בחזית הנאוס בין האומנות הללו עמודים, ואז המבנה נקרא בהתאם למספר (תמיד זוג) של העמודים הללו בשמות כמו די סטילוס אין אנטיס ("זוג עמודים בין אומנות"), טטרה סטילוס אין אנטיס, ואפילו הקסה-סטילוס אין אנטיס).

כאשר הציבו עמודים בכל היקף המקדש קיבלו מבנה שנקרא מבנה פריפטרלי (פרי=היקפי, פטרלוס=שדרת עמודים) – מבנה המוקף מכל צדדיו שדרות (אחת או יותר מכל צד) של עמודים. לעיתים המקדש גודר והוקף חומה סביב. במקרה כזה למתחם (בד"כ מרוצף אבן) שהתקבל קראו – סקמנוס (=מתחם מוקדש). טמנוסים כאלה היו באקרופוליס באתונה, בזה של דלפי, ובעוד מקומות. הר הבית היה הטמנוס הגדול במזרח (אולי גם בעולם כולו) בתקופה הקלאסית. שטחו היה 144 דונם והוא הוקף קירות תמך אדירים. לא תמיד היתה חומה מסביב למקדש, ולפעמים המקדש עמד בטמנוס ללא חומה מסביבו. **המקדשים** נבנו בדרך כלל במקומות גבוהים, למשל הר הבית או המקדש שבנה הורדוס לאוגוסטוס על הגבעה מעל נמל קיסריה. לפעמים מוצאים כמה מבנים מקדשים באותו אזור (קיסריה היא דוגמה טובה לאתר אחד שבו הוקמו במהלך השנים מקדש פגאני בימי הורדוס, כנסייה בתקופה הביזנטית ומסגד בתקופה הערבית הקדומה).

על אף העובדה שהיוונים נהגו לבנות את המקדשים שלהם בקווים ישרים, יש סוג מסוים ונדיר של מקדשים יווניים (למשל בדלפי ובאולימפיה), הנקראים טולוס, שהם מקדשים עגולים עם עמודים בהיקפם. חוץ מזה הכל דומה שם למקדשים רגילים.

היוונים ראו את כל המבנים שהם מקימים, ואת המקדשים בפרט, כאילו הם משקפים בממדיהם ובפרופורציות שלהם את גוף האדם הבוגר. הייתה להם אידיאלוגיה שראתה בפרופורציות של המקדשים חיקוי למידות של גוף אדם בוגר. למשל, אם קובעים את מידת האורך מהצוואר ועד לקצות אצבעות הידיים כשלוש יחידות ואת המרחק מהצוואר עד לקצות הרגליים כחמש יחידות, אז ניתן באופן זה לחלק את גוף האדם ליחידות מודולריות. באותו אופן חילקו היוונים את המקדשים ליחידות מודולריות, וראו בזה משהו הרמוני בעל משמעות.

דוגמה לרעיון זה הוא העמוד הדורי הבנוי חוליות-חוליות. אם קובעים את קוטר חוליית הבסיס כיחידה המודולרית באורך D אז כל שאר הגדלים יקבעו על פי הגודל הזה, למשל גובה העמוד הדורי יהיה 5D (העמוד היווני 10D – תוספת שלי) המודולריות הזו של המבנה נגזרת מהעובדה שגם גוף האדם הוא מודולרי. מאחורי תפישת הבנייה של היוונים, שבנו מבנים מדויקים באופן יחסי, עומד רציונל שלם של פרסוניפיקציה.

המבנה נועד להיות ביתו של האל. הוא לא חייב להיות ענק במידותיו, אבל הוא חייב להיות מושתת על מערכת מודולרית ששומרת על פרופורציות קבועות. גם בתקופה הרומית תפישה זו נשמרת, כשנקודת המוצא לכל מרכיבי המבנה ממשיכה להיות קוטר בסיס העמוד.

מצגת

כותרת דורית מקורינתוס שביוון. כשיש כותרות כל כך גדולות זה מעיד שהעמודים היו גדולים מאד, ולכן גם כל המבנה היה גדול מאד. העמוד הדורי יושב ישר על הסטילובאט. בסגנון היווני והקורינתי העמוד יושב על בסיס.

העמודים בתקופות הקדומות בארץ וביוון היו עשויים חוליות חוליות, ולכן כאשר הייתה רעידת אדמה הם התפרקו מיד. בארץ עד ימי הורדוס העמודים עשויים חוליות, ורק במאה הראשונה לספירה העמודים המונוליטיים מתחילים להופיע בצפון. בנגב, במשך כל התקופה הביזאנטית, המשיכו לבנות עמודי חוליות. את הכותרת חיברו לעמוד באמצעות יציקת עופרת סביב פין מברזל. שפכו עופרת מותכת לשקע שחצבו בראש העמוד, הכניסו לתוכו את הפין וחיכו שהעופרת תתקרר ותלכוד את הפין. אז חזרו על התהליך כשהפעם הלבישו על הפין את הכותרת, וחזרו ושפכו עופרת מותכת סביב עד שכל החלל התמלא. התקררות העופרת השנייה השלימה את תהליך הצמדת העמוד לכותרת.

עיטור ביצים ורמיים (Eggs and Darts - רמיים) - סוג של עיטור מהעולם הקלאסי שהולך לאורך כל התקופות. זה אלמנט יווני, רומי וביזאנטי. נראה כמו אוסף של ביצים עטופות בעלים, כשבין כל שתי ביצים כאלה יש ראש חץ/חנית.

נרדה-רוזטה – כותרת יונית בצורת פרח (הייתה בשימוש במקביל לזמן השימוש בכותרת היונית הוולוטית). **כותרת קורינטית** - מאוד פופולרית בארץ. באשקלון זה מופיע בתקופה הרומית המאוחרת, ואולי אפילו רק בתקופה הביזאנטית. היוונים המציאו את הכותרת הזו ולא הרבו להשתמש בה, אך במרחב ההלניסטי ובא"י היא הייתה מאוד שימושית ופופולרית. העבודה נעשתה הרבה מאוד במקדח כשהם ידעו להעלים יפה את סימני המקדח, ואולם יש גם עבודת איזמל ידנית.

עלי קוצץ נפלים - בכותרת קורינתית מגיראש. רואים יפה את החיבור. גירש זה ממש בית ספר לארכיטקטורה. עלי הקוצץ בכותרות הקורינתיות היווניות והרומיות בולטים מהכותרת החוצה. בתקופה הביזאנטית הם ילכו ויידבקו אל הגוף המרכזי ותהיה אז ירידה באיכות הביצוע.

מקדש ארטמיס בגירש, ויתרו כאן בעמודים על הקנילורות. ההתרחקות מהעולם הקלאסי יצרה כאן פשרות. **ביצים ורמיים על קורניז מגירש**

כותרת קורינתית מבית שאן עם דמות אדם - דיוניסוס, אל היין והפריון. דיוניסוס - על פי המיתולוגיה הוא אחד מצאצאי הרבים של זאוס, אבי האלים. זאוס ישב באולימפוס והיה פעיל וסקרן בתחום הרומנטי. הוא היה יורד ומתחפש, מפתח צעירות תמימות. הוא פיתה את סמלי, בת מלך קדמוס, והכניס אותה להריון. זה נודע לאשתו הקנאית הרה שתמיד עקבה אחריו. הרה היתה תמיד מצליחה לתפוס אותו, אך יכלה להעניש רק את המאהבת המסכנה והתמימה ואת הצאצאים. היא היתה עושה להם דברים איומים. במקרה הזה של דיוניסוס היא הצליחה לגרום לכך שסמלי התמימה תדרוש מזאוס שיתגלה בפניה במלוא הדרו, היינו כאשר הוא מחזיק בידיו את האטריבוטים שלו (חזיז). בן תמותה לא היה יכול לעמוד בפניו במצב זה ולהישאר חי, ואכן ברגע שהוא התייצב מולה עם האטריבוט היא נשרפה. זאוס הוציא מתוך כרסה את העובר, טמן אותו בירכו, ובסופו של דבר ילד אותו משם. דיוניסוס נולד ללא אם, והוא מתואר כמי שנשים שונות טיפלו בו (בציפירי יש פסיפס המתאר נשים שרוחצות אותו). לפי המסורות המטפלת העיקרית שלו הייתה ניסה שקבורה בניסה-סקיתופליס היא בית שאן. לכן דיוניסוס הוא האל המפורסם והחשוב ביותר בבית שאן, הוא היה האל הפטרוני של בית שאן.

הערה ביבליוגרפית - אדית המילטון, אפי זיו ואדוארד פינק - כולם כתבו ספרי מיתולוגיה שקיימים בעברית. הנושאים המיתולוגיים חשובים מאד למורי דרך, ומאפשרים להם לגוון את ההדרכה בסיפורים מרתקים. **פריז דורי** - הפריז הדורי מחולק לסרגלים אנכיים וביניהם עיטורים. למבנה הזה קוראים בשם טריגליפים (סרגלים) ומטופות (עיטורים/חלקה - השטח שבין הסרגלים). טריגליפים ומטופות קימים רק בסגנון הדורי והם מהווים חלק מהאורדר הדורי.

המונה אורדר מתייחס לכלל התכונות של הבנייה. למשל גם לעובדה שהכותרת היא דורית, ושמתחת לחולייה התחתונה ביותר של העמוד אין בסיס - העמוד הדורי יושב על סטילובאט שלא ניתן לראותו.

כותרת סל ביזאנטית - זה דבר מיוחד, לא שייך לאורדר. נראה כמו סל. יש כאלה בארץ במקומות שונים כמו כנסיית הקבר, הר הבית, ואום אל קנטיר בגולן. הן מופיעות בארץ בתקופה הביזאנטית.

כותרת סל מדרום הר הבית - שייכות למבנים מהתקופה הביזאנטית בהר הבית, למרות שאז הר הבית עצמו היה נטוש וחרב.

ביבליוגרפיה - "על אודות הארכיטקטורה" מאת ויטרוביוס.

מקדשים יוניים:

הפרתנון - מקדש אתנה הבתולה, אתנה פרטנוס באתונה. נבנה במאה ה-5 לפנה"ס, יוון הקלאסית. המקדש שייך לאורדר הדורי לפי התקופה, סגנון העמודים, ודגם הטריגליפים והמטופות שבפריז. אתנה היא אחת מבנותיו של זאוס, ונולדה מתוך ראשו כשהיא בוגרת וחמושה. היא האלה הפטרונה של אתונה ומכאן השם אתונה.

במקרים רבים הגמלונים מעוטרים בתבליטים. כדי למלא את כל השטח של הגמלון עוצבו התבליטים כך שבפניות יש דמויות שוככות, בהמשך דמויות כורעות ובמרכז דמויות עומדות. למערך כזה שמנסה להכניס כמה שיותר תבליטים ליחידת שטח ולנצל את כל החלל קוראים הורור-וקוי = הפחד מפני חלל ריק. הסצנה של הקרב של היוונים נגד הברברים באשקלון נעשתה על פי התפישה הזו.

מקדש ניקה באתונה - אלת הניצחון, ויקטוריה (בלטינית). מכאן נעלי נייק שמי שקונה אותן זוכה בניקה. מבנה פריסטיילי (מוקף עמודים) עם מדרגות מהצדדים, וכותרות יוניות מובהקות על עמודים הניצבים על

בסיס אבן. העמוד כאן יותר גבוה ותמיר. המקדש עצמו קטן ונמצא גם הוא על האקרופוליס באתונה. המקדש הזה פורק והוחזר אחר כך למקומו המקורי.

מקדש ארכטאון - במתחם האקרופוליס. כאן יש תופעה יוצאת דופן של עמודים בדמות **קרייטודות** (נשות עיר בשם קרייה שבזמן המלחמות של יוון בפרס, סביבות 480-500 לפנה"ס, כשהפרסים כבשו ושרפו את אתונה וגרמו להרבה מאוד נזקים ואבדות ביוון, בגדו בעירן והסגירו אותה לידי הפרסים. הן מוצגות כאן כמי שנענשו בבגידתן זו בנשיאת משא גג המקדש על ראשן לצמיתות).

בארץ דגם הקרייטודות לא מופיע, אבל כן יש פסל של דמות מיתולוגית שנענשה על ידי זאוס בנשיאת העולם כולו על כתפיה לצמיתות. זהו האטלס שהיה מקבוצת הטיטאנים - האלים הראשונים - שגורשו מהאולימפוס על ידי דור האלים השני בראשות זאוס. אטלס היה אחד משני טיטאנים (השני היה פרומתאוס) שנענשו על ידי זאוס כחלק מנקמת דור האלים החדש באלים הותיקים. הוא קיבל לשאת את כדור העולם על כתפו לתמיד (היוונים ידעו שהעולם גולג), ואילו פרומתאוס (שחטא בגילוי האש לבני האדם) נקשר על הר הקזבגי בקווקז, ועיט היה מנער את כבדו מידי יום. באשקלון יש תבליט של אטלס.

גם האטלנטים הם דמויות אנושיות שנענשו במשימה שעליהם לבצע לצמיתות. **דגם של טולוס** - גג מעוגל, כותרת קורינתית. גם בארץ יש טולוסים- הבולט שבהם הוא זה שבמצדה, בדרגה האמצעית בארמון הצפוני הפרטי של הורדוס.

הטולוס בדלפי - דלפי היא אחד המקומות המקודשים ביותר ליוונים, מרכז האורקלים (=מגדי העתידות), שנחשב על ידי היוונים כמרכז העולם. האורקלים הם כוהנים שפעלו במקדשים מסוימים ביוון שהיו כולם מקדשי אפולו. הם נחשבו כאלה שידעו לבוא עתידות, ואצילים ואנשים חשובים שעמדו בפני החלטות חשובות בחייהם באו אליהם כדי להתייעץ עמם. למעשה לא האורקל הוא שהתנבא אישית אלא זה נעשה דרך מתווכות שהאורקלים פנו אליהן - נשים זקנות שנקראו פיתיות (פיתיות - משום שבדלפי אפולו הרג פיתון - מפלצת נחש נוראית). הפיתיות, שהיו יושבות על שרפרף בעל 3 רגליים (טרסקל), היו מקבלות את השאלות מהאורקלים (שקבלו אותם מהמתייעצים), נכנסות לטראנס ומחזירות לאורקל את התשובה הנכונה, שהייתה ברוב המקרים דו משמעית ולכן תמיד נחשבה כנכונה. יש שם סדק בסלע שמתוכו יצאו אדים וזה מה שהכניס את הזקנות לטראנס.

זה מקדש טולוס יווני בסגנון דורי.

שקופית - מקדש בעל מבנה מלבני הסגור משלושת צידיו ובחזיתו הפתוחה יש שני עמודים בין שתי אומנות - (די סטילוס אין אנטיס). נמצא בארץ בקבר בני חזיר בנחל קדרון, במצדה בארמונות הקצינים, ויש בעוד מקומות. כלומר, יש לזה מקבילות בארץ, אבל זה לא מהדברים החשובים ביותר לזכור.

האדם הויטרוביאני - רישום מפורסם של ליאונארדו דה וינצ'י מסוף המאה ה-15 (1492), שמראה את הפרופורציות המאפיינות את גוף האדם. הבסיס לציור הזה היה הספר של ויטרוביוס שמתעד את הפרופורציות המקובלות בבניית המקדשים היווניים. אלו נבנו מתוך תפישה שהם מגלמים בפרופורציות שלהם את הבריאה.

סגייסטה (סיציליה) - מקדש דורי מדהים.

מרזבים ומזרקות - אהבו לתאר מים זורמים מפיות של אריות. בבית שאן יש נימפאוס קטן שמשם יצאו מים מתוך פיות של אריות. גם במרזבים יצאו מים מתוך פיות של אריות.

גרנולים - נועדו להפחיד ולהבריח שדים. אלמנט שקיים גם בקיסריה מהתקופה הצלבנית. בקתדרלת הגדולות באירופה (למשל, בנורדאם בפריס) ניתן לראות עומס רב של כאלה.

פסטיוס (מדרום לנאפולי) - מקדש דורי. (דרום איטליה וסיציליה היו מאוכלסות במושבות יווניות). בסגנון הדורי העמודים נמוכים יותר, גוציים ולא ניתן לראות את הבסיס (אלמנט הבסיס קיים רק בסגנונות היווני והקורינתית). שיעור ההצרה של העמוד גבוה. יש כאן תופעה מסוימת שנראית כמו התרחבות במרכז - **אנטזיס**.

היוונים קראו לזה "תיקוני ראייה", כלומר תיקונים שנעשו כי ככה חשבו שהעמודים ייראו טוב יותר. אחד ההסברים האחרים להתרחבות הזו באמצע - המשקל הכבד שהעמודים סוחבים שגורם למותניים שלהם להתרחב. תופעת האנטזיס מאפיינת את הסגנון הדורי. גם בבית שאן יש עמודים עם אנטזיס

המקדשים הרומיים

כמה מילים על השינוי התרבותי בין התקופה היוונית לתקופה הרומית. מה שקרה מבחינה היסטורית, פוליטית וצבאית זה שהרומאים כבשו את יוון באמצע המאה ה-2 לפנה"ס. אולם מבחינה תרבותית יוון היא שכבשה את רומא! הרומאים אימצו את המיתולוגיה היוונית, את הפנתיאון (מכלול האלים) היווני, את הארכיטקטורה היוונית, את השעשועים השונים של היוונים ועוד.

כשהרומאים בנו הם חיפשו לבנות בניה מונומנטלית - בנייה מרשימה ולגובה. במבנים שהקימו בולטת הפסאדה - חזית מפוארת.

המקדשים הרומיים בנויים על פודיום (במה מוגבהת) כשהמדרגות אליו הן בחזית בלבד. החזית מאד מפוארת וכל המבנה נראה אחרת.

מקדשים יוונים עדיין לא נמצאו בארץ, אף כי בוודאי היו כאלה. שרידים של מקדשים רומיים, לעומת זאת, כן נמצאו בארץ במקומות אחדים (למשל בקיסריה).

הבנייה הרומית התיימרה להציג מבנים מונומנטליים - גדולים ומרשימים ככל שניתן. ובפרט עם חזיתות מפוארות. הם ידעו לעשות זאת, ובמקרים רבים גם הצליחו בכך. יש מבני ענק רומאיים (למשל, הקולוסיאום ברומא). הבניה המונומנטאלית התאפשרה בשל העובדה שהרומאים התחילו להשתמש במלט שהיה מבוסס על אפר נעשי (פוצלנה) שאיפשר להם לבנות ולקרות מפתחים רחבים בטון.

כל זמן שבונים באבן, וגם הרומאים בונים הרבה באבן, המערכת המודולארית היוונית ממשיכה להיות בשימוש. אולי הרומאים הקפידו קצת פחות בדיוק, אבל גם הם בנו מבנים תוך שימוש במערכת הפרופורציות הזאת.

מצגת

נין או ארל (דרום צרפת, פרובאנס) - מקדש רומי שלם במצב השתמרות מדהים. עומד על פודיום, מדרגות רק בחזית, שם נמצא גם המזבח לקורבנות. משם יכלו להציץ לנאוס האפלולי ולראות את פסל האל. העמודים כאן הם לא במערך פריפטראלי אלא הם "עמודים דבוקים" (פילאסטרים). אלו הם חצאי עמודים שדבוקים לקיר, וייעודם דקורטיבי בלבד. הרומאים הרבו להשתמש בהם. יש פילאסטרים גם בארץ, אפילו בבית המקדש שבנה הורדוס במערכת קירות התמך שהוא בנה. שם הפילאסטרים הם מרובעים.

מזו קארה ("הבניין המרובע") - מקדש רומי בדרום צרפת.

מקדש ברומא - גמלון עם תבליטים - יש דברים שנשמרים מהתקופה היוונית, ובכל זאת קל מאוד לזהות מקדשים רומיים לעומת מקדשים יווניים.

המדלן (פריס) - מקדש ניאו קלאסי.

הפנתיאון של רומא - מקדש כל האלים. בשבילו רצו לבנות כיפה עגולה גדולה גדולה. כיפות קטנות ידעו לבנות, אבל כאן מדובר היה במפתח עצום בקוטר של 44 מ'. הבעייה הייתה בכיפה שעלולה הייתה לקרוס תחת משקלה העצמי. הפיתרון שהרומאים מצאו שילב קירות מאסיביים תומכים, ובניית הכיפה עצמה כך שמשקלה ליחידת שטח ילך וירד ככל שעולים במעלה הכיפה. הם למדו להשתמש בכמה מרכיבים שצמצמו את המשקל - הכיפה נעשתה יותר ויותר דקה - זה אפשרי ביציאת בטון שהיה מבוסס על אפר וולקני שנקרא - פוצולנה (Pozzolana). זה אפר וולקני שכרו אותו ליד העיירה פוצילי במפרץ נאפולי, שכשמרטיבים אותו במים הוא מתקשה ומתייבש. באפר הזה הם עירבבו אגרגטים - חצצים ובולות - בגדלים שונים, כאשר החצצים הכבדים יותר שימשו בחלקים התחתונים של יציאת הכיפה, וככל שעלו במעלה הכיפה השתמשו בחצצים קלים יותר, למשל בפומיס שהוא מאד נקבובי וקל עד כדי ציפה על מים. כך יצקו בחגורות חגורות כיפה אדירה שעומדת עד היום.

תחילת הבניה של הפנתיאון הייתה בימי מרקוס אגריפה, חותנו של אוגוסטוס והמשנה לקיסר שלו (שלהי המאה הראשונה לפנה"ס). סיום הבנייה היה בימי של הדריאנוס במאה השנייה לספירה, סה"כ תקופת בניה של כ-130 שנה. זו הכפה הגדולה ביותר שנבנתה בעולם העתיק. זו הייתה פריצת דרך ארכיטקטונית. מכאן ואילך כבר בנו מבנים נוספים עם כיפות ענק - כמו ההגיה סופיה שבנה יוסיטיאנוס (קוטר 31 מ') במאה השישית לספירה בקונסטנטינופול.

גם בארץ נבנו כיפות גדולות - הרוטונדה של כנסיית הקבר (שנת 335 לספירה), כיפת הסלע על הר הבית - כולם התאפשרו בעקבות פריצת הדרך הארכיטקטונית הרומית הזו.

שקופית - חזית הפנתיאון ברומא עם שמו של מרקוס אגריפה חקוק באפריז שלה. הוא פעל במחצית השנייה של המאה הראשונה לפנה"ס, וביקר בהזמנת הורדוס בארץ ישראל בשנת 15 לפנה"ס. בתוך הנישות (האדיקולות) שבקירות העבים (6.7 מ' עובי) המקדש יש פסלים, ולמעלה בראש הכפה יש צוהר מעוגל בצורת עין (אוכלוס) שהכניס אור למבנה חסר החלונות.

מקדש ארטמיס בגרש - ארטמיס (דיאנה) היא אלת הציד. יש במקדש של היום חלקים משוחזרים ע"ג חלקים שעומדים במקומם המקורי. המקדש בעל מאפיינים רומאיים, והוא מוקף בקירות ועמודים. כך נוצר המתחם המקודש - הטמנוס.

מבנה מקורה שבנוי מקיר בעורף ומחלק מקורה הנשען על עמודים בחזית נקרא סתיו. הורדוס בנה מסביב להר הבית סתוים, כאשר הסתיו הדרומי נקרא "הסתיו המלכותי".

קיסריה - ידוע לנו שהורדוס בנה בעיר מקדש לאוגוסטוס ולעיר רומא (בדמות הרה מארגוס). המקדש, שנבנה על גבעה מעל הנמל, נהרס בתקופה הביזנטית, אבל נמצאו מספר חלקים ממנו, ולכן מאחר שהוא נבנה כמערכת מודולרית בפרופורציות מוכרות ניתן לשחזר את המבנה כולו.

הצעת השחזור למקדש אוגוסטוס מראה את המקדש עומד על פודיום שאליו עלות מדרגות בחזית בלבד. בית שאן - במקום שלא כל כך נגיש למבקרים ניתן לראות את המדרגות האלה והאומנות. זו עליה למקדש רומי. גם בקיסריה ניתן לראות משהו דומה.

תוספת חזונית : סיכום הבדלים בין מקדשים רומיים ויווניים -

היוונים בנויים רק באבן, הרומאים בנויים בלבנים שרופות (מטויחות) ומשתמשים כשצריך גם במלט פוצולנה. הם הכניסו לשימוש את הקשת והקמרון. לכן המבנים הרומאיים גדולים יותר, בדרך כלל, ומתאפיינים בכיפות גדולות ובמפתחים גדולים בין העמודים. העמודים במבנים הרומאיים היו פעמים רבות רק לקישוט (פילאסטרים), ולא ממש היו צריכים אותם. במבנים היוונים הם היו אלה שתמכו את הגג, ובלעדיהם הוא לא היה עומד.

העליה במדרגות אל מפלס המקדש אפשרית במקדשים היווניים מכל הכוונים. במקדשים הרומאים העליה אפשרית רק מכיון החזית.

מתקני השעשועים בתקופה הקלאסית

קטיגורית מבנים הכוללת מספר מתקנים חשובים מאוד שחלקם היו בשימוש כבר בתקופה היוונית וחלקם הוכנסו לשימוש רק בתקופה הרומית.

- אצטדיונים
- היפודרומים
- תיאטראות (כולל אודיאונים)
- אמפיטיאטראות

אצטדיונים

בא מהמילה היוונית סטדיה או סטדיום - מידת מרחק של 192 מ'. כבר בשנת 776 לפנה"ס התחילו לארגן תחרויות אתלטיקה באולימפייה שבפלופונז (החלק הדרומי של יוון). אלו היו תחרויות בין אתלטים שהתחרו בריצה לאורך הסטדיום ובחזרה. האתלטים היו גברים בלבד והתחרו בעירום שנתפש כמשהו הרואי. הם תפשו את הגיבורים המיתולוגיים שלהם כמי שפעלו בעירום, גם האלים שלהם הוצגו תמיד בעירום. העירום הגברי נתפש כביטוי האולטימטיבי ליופי של הגברים האתלטיים.

הם התחרו בכמה מקצועות ספורט – ריצה, קפיצה למרחק (עם משקולות), זריקת דיסקוס, הטלת כידון והיאבקות (בסגנונות שונים). חמישה מקצועות אלה נקראים – פנטולון. האתלטים שהגיעו מערים שונות הגיעו כבודדים, והיה עליהם להתחרות בכל המקצועות. מי שניצח והגיע ראשון, אפילו ב-3 מקצועות, נחשב למנצח. רק יוונים יכלו להתחרות במשחקים האלה. כל התחרויות האלה נערכו בחסות ולצד מקדש כלשהו במקומות שונים ברחבי יוון. הם מכונים היום אולימפיאדות על שם העיר אולימפיה בה נערכו משחקים כאלה החל משנת 776 לפנה"ס ליד מקדש זאוס. תחרויות נוספות התקיימו החל מהמאה ה-6 לפנה"ס במקומות כגון דלפי (ליד מקדש אפולו), איסטמיה (ליד מקדש פוסידון על שפת מפרץ קורינתוס), נימאה (בחבל ארגוליס בפלופונז, ליד מקדש זאוס). אלו האולימפיאדות הראשונות שהתקיימו כל מספר שנים במקום אחר. גם באתונה התפתחו במאה ה-6 לפנה"ס תחרויות שנקראות התחרויות הפאן-הלניות.

התחרויות האלה היו מפורסמות עד כדי כך שכאשר הן התקיימו היוונים עצרו את נשימתם. הפסיקו למענם משפטים, מלחמות, ובאו בהמוניהם. רק גברים השתתפו ורק גברים הגיעו כצופים. במקרים יוצאי דופן בלבד הגיעו גם נשים לצפות, למשל קליפטרה מספרטה שהגיעה מחופשת כשופט לראות את בנה מתחרה ונתפשה. על פי החוק היווני היה צריך להרוג אותה לאחר שנתפשה, ומאז גם השופטים היו צריכים להיות ערומים. האתלטים הגיעו כבודדים וייצגו את עריהם השונות. הם נהגו למשוך את גופם בשמן, לא ברור למה. הסברה אומרת שזה נעשה במטרה לרכך את העור. כשרצו להוריד את השמן השתמשו במגדרת עשויה ברונזה שנקראת – סְרָיִילִיס. יש תיעוד מפורט של ההתרחשויות האלו בספרות וזה משמש מקור מצוין למחקרים. מידת המרחק – הסטדיום – זה הבסיס למתקן התחרות שנקרא איצטדיון. ביוון התפתחו איצטדיונים של אתלטיקה ששימשו את האולימפיאדות הראשונות. והקהל ישב על מדרון טבעי שפנה אל זירת התחרות השטוחה. במהלך המאות 4-5 לפנה"ס התחילו להתקין ע"י המדרון הטבעי מושבים מעץ ולאחר מכן גם מאבן.

האיצטדיון היה בצורת מלבן באורך סטדיום (192 מטר באולימפיה, 177 מטרים באתונה) וברוחב של כ-35 מטרים, שלצידו הרחוק מקו הזינוק הוסף חצי עיגול על מנת לאפשר סיבוב נוח לרצים הלך ושוב. הבילוי עלה סכום פטוט וזה הפך ליום חג עבור היוונים. האתלטים היו ערומים, הקהל לא. כל אירוע כזה נמשך כמה ימים (לפחות שבוע).

כל האירוע התנהל ליד מקדשים כחלק מטקס פגאני. הענקת הפרסים הייתה טקס דתי שקראו בו בין השאר שירים שנכתבו עבור המנצח (שירי הלל), ונתנו למנצח זרים (זרי ניצחון), קנקני שמן, סרטים לקשור על היד, ענף של עץ תמר – פרסים סימבולים. יש כמה דברים שמסמלים ניצחון, אבל זרי הניצחון היו המוכרים והחשובים ביותר. היו סוגים שונים של זרי ניצחון:

באולימפיה היה זה זר מעץ זית בר שגדל ליד מקדש זאוס במקום, בדלפי (המשחקים הפיטיים) זה היה זר מעלי הדפנה מעץ בר שגדל ליד מקדש אפולו, באיסטמיה – זר של עלי אורן (מחטי אורן) מעץ שגדל ליד מקדש פוסידון (נפטון לימים), בנימאה בהתחלה זה היה זר של עלי סלרי בר (כרפס) ומאוחר יותר הוחלף בזר של עלי אורן. במשחקים הפאן-הלניים באתונה זה היה זר של עלי זית.

לאחר שהמנצח חזר לעיר שלו שם כיבדו אותו בדרכים נוספות – תהלוכות, ארוחות, ומתנות שונות בעלות ערך כספי כמו קנקני שמן. עושה רושם שהחלק הטקסי (עצם ההשתתפות והכבוד שהורעף על המנצח) הוא שהיה הדבר החשוב ביותר.

האולימפיאדות היו כל כך חשובות, במיוחד אלו הראשונות במקומות המרכזיים, שהתחילו למנות את השנים לפי האולימפיאדות של אולימפיה, שהתקיימו החל משנת 776 לפנה"ס אחת לארבע שנים. כך אנו חנו שומעים אצל יוסטוס שמתארך אירועים שונים בארץ על פי מניין האולימפיאדות של אולימפיה.

הערה - יש סוגים שונים של מניינים בעת העתיקה – מניין השטרות (מניין סלוקי שהתחיל בשנת 312 לפנה"ס ונמשך הרבה זמן, בתימן למשל, עד תחילת המאה ה-20), מניין התלמיים, מניין לפי חיי כל מלך ומניין האולימפיאדות שהיה מקובל בארץ. יכול להיות שימוש בכמה מניינים במקביל.

האולימפיאדות לא נמשכו לנצח. בסביבות שנת 393 לספירה ביטל הקיסר הביזנטי תיאודוסיוס הראשון את האולימפיאדות בגלל שהתנגד לאופי הפגאני שנלווה אליהן. הן התחדשו רק בשנת 1896 ביוזמת אציל צרפתי בשם פייר דה קוברטיין שפנה לבני אצולה אחרים באירופה והצליח לשכנעם לתמוך ולממן את חידוש המשחקים. האולימפיאדה המחודשת הראשונה נערכה באתונה, ומאז הן מתקיימות כל ארבע שנים כמעט ללא הפסקה (פרט לתקופת מלח"ע ה-2) בכל אולימפיאדה מדליקים את הלפיד האולימפי באולימפיה שביוון. **האולימפיאדה ה-19** – יש בארץ דוגמא יחידה של איצטדיון רומי – בשומרון. אורכו בדיק 192 מטר – מרחק הריצה הקצרה שהייתה הפופולרית ביותר. הוא נבנה לראשונה בימי הורדוס ושוחזר בימי הקיסרים הסורים.

מצגת

מקדש זאוס באולימפיה – הצעת שחזור בצורת טולוס דורי.

אזור הדלקת הלפיד האולימפי.

לוח של חמשת מקצועות האולימפיאדה וביוונית למעלה כתוב פנטאטלון. זה מחנות של חפצי אומנות. עם חידוש האולימפיאדה התכנסו נציגים מחמש יבשות ויצרו את סמל האולימפיאדה בעל חמשת העיגולים. זה לא סמל עתיק. לא ברור עם זה בגלל חמשת מקצועות התחרות, או בגלל חמשת היבשות של המשתתפים, או שניהם.

הסטאדיום באולימפיה – מגרש שאורכו 192 מ' ומשני צדיו מדרונות טבעיים עליהם ישב הקהל. עד היום תלמידי תיכון באירופה מגיעים למקום במסגרת הטיול השנתי שלהם.

דלפי – פס הזנקת המירוץ. מכיוון שיש ברקע מושבים מאבן זה יכול להתאים למאה 4-5 לפנה"ס.

האיצטדיון החדש באתונה – מתקן מודרני שמזכיר את הארכיטקטורה ביוון הקדומה.

אוסף של כדים, כלים ופסלים שונים שעליהם ציורים המראים את פרטי התחרויות: המזניק הלבוש וכולם עומדים על פס הזינוק שחוסם בחבל הנפתח במשיכה. הקפיצה לרוחק – האתלט מחזיק בידיו משקולות אבן שמשקלן תלוי במידות הגוף שלו – 3-5 ק"ג. למה עשו את זה? יש מי שאומר שזה נותן איזון. עם הנחיתה הם זורקים את המשקולות. לפעמים שם האתלט כתוב על המשקולות. הדיסקוס מברונזה – מוזיאון באולימפיה.

הדיסקובולוס (משליך הדיסקוס) - פסל רומי שמבוסס על פסל יווני, הטלת כידון – כנראה שהיה איזה חוט שאמור היה לעזור. ההיאבקות מתחלקת לשני סוגים – אחת תקנית על פי קריטריונים ומגבלות, ואחת חופשית שהרבה סיימו בה את חייהם בזירה. מתאבק שמחזיק כפפות אגרוף. שופט מקרב ענף תמר למי שעומד לנצח. לענף התמר יש משמעות של ניצחון. **סטרניגיליס** לגירוד הגוף. השמן היה אחד מאמצעי הניקוי כי עדיין לא הכירו את הסבון. מצבת אתלס - אפשר לראות במה הוא זכה. הזרים שחולקו בחמשת האולימפיאדות הראשונות באולימפייה שביוון – זרי ענפי זיתים. **גימנסיון** – מתקן אימונים לתרבות הגוף. המתאמנים בעירום, מאמניהם לא. בתקופה החשמונאית נבנו גימנסיונים כאלה בארץ (גם בירושלים). בתקופה הרומית נשים מתחילות לצאת מהבית. – במקום שנקרא וילה רומנה/פיאצה ארמינה בסיציליה, סוף התקופה הרומית-תחילת התקופה הביזנטית (מאה 3 לספירה) נמצא פסיפס של מאות מטרים ובהם אחד שבו ציורי נשים בביקני משתעשעות בכדור.

היפודרומים (קירקוס)

מתקנים למרוצי סוסים ומרכבות בצורת איצטדיונים מוארכים (לא מקורים).

• **היפוס** – סוס

• **דרומוס** – משטח (לפי חלק מהפרשנויות זה ריצה)

במקביל לאולימפיאדות הראשונות, החל מהמאה ה-8 לפנה"ס, החלו להופיע ביוון גם תחרויות סוסים ומרכבות. הם לא היו חלק מהאולימפיאדות, והיה להם את המועדים והכללים שלהם. לצורך עריכת המירוצים האלה נבנו מתקנים ייחודיים – היפודרומים, שהיו בעצם איצטדיונים ארוכים בהרבה מאורך איצטדיון אתלטיקה.

המרכבות והפרשים בנקודת הזינוק במתקן היווני היו מסודרים בצורת ראש חץ, זינקו והקיפו את הספינה (מחיצה נמוכה שנבנתה במרכז הזירה) שנועדה למנוע התנגשויות בין המרכבות הזדהרות בשני הצדדים. המחיצה הסתיימה בשני צדדיה בתרנים גבוהים שנקראו מטא (Metae) שנועדו לסמן לרכבים מתי להתארגן לסיבוב כדי שלא יתהפכו או יתנגשו זה בזה בעת הסיבוב. בתחילה היה בכל מקום עמוד אחד בלבד, לימים נהיו שלושה.

למטות בשני צידי הספינה היו שמות נפרדים:

• **מטה פרימה** – המטה הרחוקה יותר מקו הזינוק, שם הסיבוב הראשון

• **מטה סקונדה** – המטה הקרובה יותר לקו הזינוק

המכובדים שצפו בתחרויות התמקמו מול המטות, שכן שם היה האקשן העיקרי. היו מרכבות בגדלים שונים:

• **ביגה** – מרכבות רתומות לשני סוסים

• **קוודריגה** – מרכבות רתומות ל-4 סוסים (המרצה משער שאלו היו רוב המרכבות).

הרומאים כדרכם שיכללו את מתקני השעשועים שירשו מהיוונים. ההיפודרומים עניינו אותם יותר מהאיצטדיונים, ולכן שיכללו אותם בהרבה. הם ידעו לבנות קמרונות, ולכן לא היו תלויים במדרון הטבעי. על הקמרונות שבו הציבו מושבים.

התחרות אצל הרומאים כבר לא התחילה כראש חץ, אלא מתאי הזנקה מסודרים קרקס (Carceres) שהיו מסודרים בקשת קלה. המירוץ התקיים כנגד כוון השעון וכלל 7 הקפות של הספינה שנמצאת כל הזמן לשמאלם של המשתתפים. הרכבים היו מאד מיומנים וזכו לפרסום רב. הציבור הגיע במספרים גדולים מאוד. הרומאים קראו להיפודרום קירקוס (זה מקור המילה המודרנית קרקס). בקיסריה המתקנים הם רב תכליתיים. הורדוס בנה מתקן על החוף שיכול היה לשמש הן כאצטדיון והן כהיפודרום (שלימים הפך לאמפייתיאטרון). האצטדיון מוגבל באורכו בעוד שהיפודרום הוא ארוך בהרבה - כמה מאות מטרים (בקיסריה על החוף זה 300 מ', בחלק המזרחי של העיר זה 450 מ') על מנת לאפשר למרכבות לפתח מהירות. יש היפודרומים של 600 מ' ויותר.

מצגת

השואה בין איצטדיון להיפודרום – ההיפודרום הרבה יותר ארוך. סידור ראש החץ בזינוק כנראה לא רלוונטי לגבי הארץ, אף כי יש גישות שונות לנושא. ביוון הפרשים זינקו עם מתן האות והתיישרו. מקיפים את הספינה נגד כוון השעון כשהמטה משמאל.

הליוס אל השמש - בתוך מטופה בין הטריגלוס - שלושת הסרגלים בפריז. תפקידו להוציא כל יום את השמש לרקיע ולהאיר את העולם. נראה כאן דוהר על מרכבה ומביא איתו את השמש לשמים. הליוס מתואר כמי שדוהר בקוודריגה ולראשו הילה.

קנקר רומי – רכב המדחיר קוודריגה. לא היו בתקופה הרומית אוכפים וגם לא ארכובות לשים בהן את הרגליים. רסן כן היה. רכבו ערומים על בהמה חשופה - זה דורש מיומנות רבה די לא לעוף מהסוס.

קירקוס – מזגם הולילנד שבנה מיכאל אבי יונה ע"פ מודל קירקוס שנמצא בברצלונה. אבי יונה, שקרא בתיאורי יוספוס פלאוויוס על קיומם של מירוצי סוסים בדרום הר הבית בירושלים, הסיק שבאזור ההוא נבנה היפודרום, אבל לאחר מלחמת ששת הימים כשחפרו באזור לא נמצאו כל שרידים למבנה כזה. לכן היום בדגם (שהועבר להיכל הספר) אין באזור הזה (מרכז דוידסון של היום) שחזור של קירקוס אלא השאירו משטח ריק כי הגיעו למסקנה שלא נבנה קירקוס בירושלים.

קרקס - תאי הזנקה – נקודת תחילת התחרות.

משני הצדדים מגדלים שמאחד מהם זרקו מטפחת אחרי תחילת התחרות. המרכבות מקיפות את הספינה בסופן נמצאות המטה שהיתה לפעמים בנויה שלישיית עמודים.

בניגוד לעולם היווני שם ישבו על מדרונות טבעיים הרומאים בנו קמרונות. הקשתות – קונסטרוקציות שלא היו אצל היוונים והן שמאפיינות את האדריכלות הרומית. על גבי הקמרונות יכלו לבנות מושבים. אם יש קמרונות הקהל נכנס דרך פתחים שנקראים – וומיטוריום (ברבים וומיטוריה) (וומיט זה להקיא. זה אומר שהפתח מקיא את האנשים אל תוך המתקן, מעל הקמרונות אבל בתוך המתקן) למערכות המושבים שהקהל ישב בהם קוראים – קוויאה. זה היה גם אצל היוונים. לפעמים רואים מערכת ראשונה ומעליה מערכת נוספת – קוויאה תחתונה ועליונה.

בסיציליה, ברצפת הפסיפס המפוארת שבפיאצה אמרינה, רואים ציור של ספינה של קירקוס. באמצע נראה אובליסק (חרוט גבוה שהוצב על גבי הספינה ונועד לפאר אותה). על הספינה במתקן קירקוס רומי יש לעיתים בריכות מים שנקראו יוריפי (יוריפוס ביחיד) במטרה לפאר את הספינה. תיאור נפלא נוסף מהרצפה הזו – רכב מנצח המקבל ענף של עץ תמר כפרס ניצחון. **חדר ילדים** בפיאצה אמרינה – מין שעשועו שבו בעלי כנף מדהירים את המרכבות. אפשר לראות ברור את הספינה ואת המטה הראשונה עם שלושה עמודים (גם בהיפודרום של מזרח קיסריה היתה מטה עם שלושה עמודים).

דגם של קירקוס מכסימוס - הקירקוס הגדול ביותר ברומא שהכיל מקום ל- 250 אלף צופים. מצב השתמרותו היום הוא עלוב ביותר. יציע המכובדים מוקם מול המטה סקונדה בנקודת הסיום (וההזנקה) ליד הקרקס. **אפרודיסיאה** מרכז אסיה הקטנה – המתקן בנוי על מישור, ולכן המושבים נשענים על קמרונות. **פרגה** – אסיה הקטנה (ליד אנטליה). תיאטרון ליד היפודרום קירקוס. **גרש** – צריך להיות שם בכדי להבין את העוצמות של המקום. בדואים מחופשים כחיילים רומאים הולכים כאן פעמיים ביום. מושבים של הקהל. לא רואים ברור את הספינה. **יריחו** – אהוד נצר ז"ל חפר ביריחו מתקן מאורך שנגמר במין תיאטרון קטן בעל סתווים. הוא משוכנע שזה שימש כהיפודרום. יש בארץ שני היפודרומים/קרקסים שנבנו במקור ככאלה:

- קיסריה – מזרח
- יריחו

הקירקוס המזרחי בקיסריה – אורכו 450 מ'. המטה מסודרים כאן בשלישיות. באמצע הספינה יש אובליסק. חסרים בשטח החלקים הצפוניים של ההיפודרום, שנמצא בתוך שטח שמעובד היום על ידי קיבוץ שדות ים. החלקים הדרומיים נחשפו בחלקם, והם מוטלים בצד. הם כוללים חלקי שיש של הספינה כולל מקום המטה פרימה (גושי ענק של גרניט אדום). לא רואים את החלק הצפוני של הספינה, אבל כך יודעים להגיד שהצלבנים הם ששדדו חלקים מהמתקן כדי לבנות את הנמל שהקימו. כלומר, רואים את כל החלק הדרומי **יריחו** - היפודרום שלא עבר שינוי.

בנוסף התגלו בארץ כמה היפודרומים ששונו במהלך התקופה הרומית והפכו להיות לאמפיתאטראות:

- קיסריה על החוף
- בית שאן
- שכם
- גרש

ההיפודרום/אמפיתאטרון של בית שאן – מתברר שהמתקן הזה היה במקור היפודרום ושימש קודם לכן למרצני מרכבות. בשלהי התקופה הרומית הוא נסגר עם קיר והפך לאמפיתאטרון. **קיסריה על החוף** – נבנה על ידי הורדוס כהיפודרום (קירקוס) ואצטדיון ואחר כך הפך לאמפיתאטרון. יוספוס בטעות קרא לזה תיאטרון. רואים בשטח את שרידי הקרקס – תאי ההזנקה.

גרש - ההיפודרום במקום מוקטן בתקופה מסויימת והופך לאמפיתאטרון. היום כבר לא רואים את הקיר הסוגר אותו.

שכם – נמצא בואדי מערבה מהעיר, באזור נמוך מאד. גם הוא הפך בתקופה הרומית לאמפיתאטרון. בכל המקומות הללו בנו קיר באמצע ההיפודרום והחלק שהקיר הזה סגר עליו הפך לאמפיתאטרון.

רכבים מצטיינים עשו קריירה ונדדו בין ההיפודרומים השונים בארצות שונות כשהם מטפסים בסולם החשיבות של התחרויות.

השינוי של ההיפודרומים לאמפיתאטראות במהלך התקופה הרומית נבע כנראה מסיבות של שינוי תרבותי - העדפת שעשועים המלווים בשפיכות דמים שהצריכו מתקנים גדולים סגורים. אבל תרבות המירוצים הזו לא הצליחה להיעקר בנקל, וההיפודרומים שנשארו פעילים היו בשימוש לכל אורך התקופה הביזאנטית למרות התנגדות הכנסייה לשעשועים המוניים. ההיפודרום המזרחי בקיסריה, לדוגמא, הפסיק לעבוד רק כשהערבים שכבשו את הארץ הרסו אותו.

השימוש בהיפודרומים הסתיים, כאמור, רק עם הכיבוש המוסלמי. אמנם עם עליית הנצרות הכנסייה התנגדה לשעשועים, אך זה לא עזר לה. האמפיתאטראות אכן הלכו ונעלמו (באמצע המאה ה-5 כבר לא היה אף אחד בשימוש המקורי), אבל ההיפודרומים שגשגו ואף זכו לתמיכה פיננסית של הקיסרים. בתקופה הביזנטית ההיפודרומים הגדולים בארץ היו בקיסריה, בית שאן, שכם, עזה ואשקלון.

תיאטרונים

התפתחות התיאטרון ביוון הקדומה

דיוניסוס – אל היין והפריון. נולד מתוך ירכו של זאוס. התפרסם בכך שגילה לתושבי יוון איך מגדלים ענבים ואיך מייצרים מהם יין. היין הפך למשקה מענג שמביא שמחה ועליזות ליוונים, אבל הם גם שמו לב שכשמשתכרים יש בו גם צדדים שליליים, כלומר היין יש בו דו ערכיות.

כך או אחרת דיוניסוס הפך להיות אל נערץ בזכות גילוי ייצור היין. הוא גם היה אל הפריון. בקיסריה יש פסל של דיוניסוס שליד רגלו יש קרן שפע (Cornu Copiae), קרן גדולה עמוסה בפירות. שם דיוניסוס מזוהה במשמעות של אל פריון.

מכל מקום, באופן ספונטני במאות ה-9 וה-10 לפנה"ס, אנשים ביקשו לתת ביטוי לעלילותיו ותלאותיו של דיוניסוס. הוא לא מת מוות רגיל. על פי המיתולוגיה הוא נקרע לגזרים וקם אחר כך לתחיה ושוב מת ושוב קם לתחיה. יש כאן ביטוי למחזוריות חיים ומוות. אנשים אהבו לתאר את עלילותיו אלה, ולא דווקא בדרך של משחק רגיל אלא בדרך של שירה, ריקודים, דקלומים. זה נעשה ביוון במקומות פתוחים, כיכרות, איפה שאנשים יכלו להתבונן, לשמוע ולהקשיב במוצג.

זו הייתה ראשיתו של התיאטרון ביוון, בדרך כלל בדיאלוג בין רקדן למקהלה, באופן ספונטני, במקום פתוח, כשאנשים מתיישבים על מדרון טבעי המאפשר צפייה והקשבה תוך כדי ישיבה. במאה ה-6 לפנה"ס - התקופה הארכאית - התחילו להופיע מחזאים שונים שכתבו מחזות, טרגדיות, למשל תספוס, אייסקילוס, סופוקלס (כתב במאה ה-5 טרגדיות מפורסמות כמו אנטיונה, אדיפוס המלך), אוורפידיס: (מדיאה, בנות טרויה).

מקור הילה טרגדיה הוא המילה היוונית טרגוס=תיש, כי השחקנים והזמרים עטו על גופם עורות של תיישים. זה לא בא מאופי המחזות שהיו במקור בעלי אופי מסובך עם עלילות קשות ומפותלות שלעיתים רק האלים יכלו לפתור את המצב שנוצר בהם. האלים היו מעורבים בכל מיני מחזות כאלה. היוונים כל כך אהבו את המחזות האלה עד שהחלו לקיים פסטיבלים מיוחדים שהוקדשו להצגות תיאטרון. אלה נקראו ליניאיות או דיוניסיות.

ליניאיות/דיוניסיות – פסטיבלים, מקבצים של ימים המוקדשים למופעי תיאטרון. אלו כללו סדרה של הופעות תיאטרון אליהן הגיעו היוונים בהמוניהם. הנוכחות הייתה מוגבלת רק לגברים הן כצופים והן כשחקנים. הנשים בשלב זה נשארו בבתיים, והגברים גילמו תפקידים של נשים בעזרת מסכות שונות. לימים התחילו להופיע בדיוניסיות האלה גם מחזות יותר אקטואליים וקלילים – הקומדיות (קומוד ביוונית = תהלוכת הוללים), שהתחילו להיכתב ביוון במאה ה-5 לפנה"ס. המחזאי הידוע ביותר מבין כותבי הקומדיות היה אריסטופנס.

בתהלוכות האלה גברים לקחו עמם אפיריון – מעין אלונקה - שעליו פאלוס ענק שבא לבטא את יכולתו האדירה של דיוניסוס כאל הפריון. זה לא דבר חריג שלא יש כמה תכונות, ובכל פעם הבליטו תכונה אחרת שלו לפי הצורך.

ההשתתפות בפסטיבלים האלה הוגבלה לאזרחי העיר, והכניסה אליהם הייתה כרוכה בתשלום מינימאלי. ההפקה הוטלה על עשירי הקהילה שהיו צריכים לבחור מחזאי, להפיק את כל האירוע, לבחור שחקנים, ולממן. הם לא תמכו אהבו את העניין, אבל זו הייתה מסורת, והם ראו עצמם מחוייבים לה. גם היום חלק גדול ממימון מופעי ציבור מגיע מתרומות של עשירים. היוונים אהבו מאוד את ההופעות האלה, והגיעו בהמוניהם לפסטיבלים האלה שהשביחו כל עבודה אחרת בזמן שהתקיימו.

העלילות היו לפעמים כל כך סבוכות שרק התערבות של האל יכולה הייתה לחלץ את העלילה מן הסבך. במקרה כזה הצגו את התערבות האל בעזרת מנוף ששלשל שחקן בדמות של אל מלמעלה אל משטח ההופעה. זה נקרא אחר כך בלטינית – דאוס-אכס-מכינה שפירושו "האל מן המכונה".

בהתחלה התכנסו בכיכרות, במקומות פתוחים, למרגלות גבעה טבעית וכו'. במרוצת הזמן עברו אל גיא טבעי שם ישבו על המדרונות שמשני צידיו וחזו בהופעה שהתקיימה למטה. במאה ה-5 לפנה"ס כבר הוסיפו ספסלים מעץ או מאבן למקומות הללו. זה התיאטרון היווני הפתוח אל הנוף לכל הכוונים. האקוסטיקה הייתה מעולה (למשל, באפידאורוס שבפלופונה שומעים בקומות העליונות בקלות הטלת מטבע המתבצעת באורכסטרה הרחק למטה). ברוב המקרים התיאטרות פונים צפונה כדי שהצופים לא יסבלו יותר מידי מקרינת השמש.

הארכיטקטורה של התיאטרון היווני –

במקום טבעי (צלע הר) הפתוח אל הנוף. אורכסטרה עגולה בחזית של גזרת מושבים שרחבה מ-180°. מבנה הסקנה נפרד, בתחילה בצד, אחר כך בעורף האורכסטרה. **קוויאה** (Cavea) – מערכת היקפית של גושי מושבים – (יש לפעמים שלוש מערכות כאלה – עליונה, אמצעית ותחתונה). הקוויאות חקבו גזרה של יותר מ-180° (זה ישתנה בתקופה הרומית). (א"ס - כל קוויאה מופרדת על ידי גרם מדרגות - סקלריום – לגושים של מושבים הנקראים קוני (=יתדות, קוניאוס ביחיד).

אורכסטרה - משטח מעגלי בתחתית התיאטרון שעליו התבצעה ההופעה. **דיאזומה** – מעבר היקפי קשתי שהפריד בין הקוויאות השונות (בתיאטרון הרומי זה יקרא פרסינקטיו) **סקנה** - צריף או אוהל ששימש כמחסן לתלבושות ולציוד. בהתחלה היה בצד, אבל מהר מאוד הוא עבר למרכז והפך להיות לרקע של ההופעה שניכרה באורכסטרה שלפניו. אחר כך קרעו בחזיתו דלתות שדרכן נכנסו ויצאו השחקנים, והוא הפך לחלק אינטגרלי ממבנה התיאטרון היווני. **אין בארץ אף תיאטרון יווני.** רק תיאטרונים רומיים.

מצגת תיאטרות יוניים:

דלפי – מרכז האוראקל של אפולו. זה תיאטרון יווני קלאסי על מדרון ההר מעל מקדש אפולו. פתוח לנוף בסביבה.

פיליפי במקדוניה – תיאטרון יווני קלאסי.

דרדנה (צפון יוון קרוב למקדוניה) – תיאטרון יווני שמתחילים לראות בו שינויים קלים: גזרת המושבים מצומצמת ל-180 עלות, מבנים בעורף הסקנה.

אפידאורוס (בפלופונה בדרום יוון) - יש בו מקום ל-14 אלף צופים. אקוסטיקה מדהימה. בנוי על מדרון טבעי עם מבט פתוח לנוף מסביב.

התיאטרון הרומי

הרומאים כבשו את יוון באמצע המאה השנייה לפנה"ס, התקופה החשמונאית אצלנו. הם הוקסמו מהמיתולוגיה ומפנתיאון האלים היווניים. הם אימצו אותם, והמיתולוגיה היוונית ממשיכה להתגלגל על ידי מחזאים וסופרים רומיים. הם הוקסמו גם מהארכיטקטורה וממתקני השעשועים של היוונים. את כולם אימצו תוך הכנסת שינויים ושיפורים.

קודם כל מבחינת האופי של ההופעות. הרומאים זנחו במידה מסוימת את האתלטיקה לטובת ההיפודרומים והתיאטרון. (אבל האולימפיאדות המשיכו להתקיים, כפי שעולה מכתבי יוספוס שמתאר את תולדות קיסריה תוך שימוש בציון מועדי האולימפיאדות). ההופעות בתיאטרון הרומי הפכו להיות פשוטות יותר, אקטואליות יותר, ונפלו לשתי קטיגוריות עיקריות: המימוס והפנטומימה.

מימוס=חיקוי. הופעות שבהן לעגו לדמויות שונות תוך חיקוי שלהן. ניסיון להציג סטירה. לעיתים השתמשו בניבול פה לתקיפת דמויות מוכרות בחברה. הרבה לעג וביקורת עוקצנית. כך נתנו ביטוי גם לביקורות כלפי קבוצות שוליות באוכלוסיה, למשל כלפי הנוצרים.

פנטומימה – עלילה שמבטאת אקטואליה, לעיתים עם נגיעה במיתולוגיה. הרעיון כאן הוא ששחקן אחד מבטא דמויות שונות. הוא עצמו לא מדבר אלא רק מתנועע, רוקד, ומחליף תלבושות. בזמן שהחליף תלבושות מקהלה הייתה מספרת את העלילה.

בתיאטרון הרומי נשים כבר היו מעורבות הן כצופות והן כשחקניות. תוספת שלי (אייס) - יש כ-15 תאטרונים רומיים בארץ ישראל המערבית ועוד כ-18 בעבר הירדן ובדרום סוריה. רק שניים מהם שייכים לתקופת הורדוס (קיסריה, יריחו), והיתר מהתקופה הרומית המאוחרת, רובם משלהי המאה ה-2 ומהמאה ה-3.

הארכיטקטורה של התאטרון הרומי

הבנייה הרומית הייתה מונומנטאלית ובה לידי ביטוי בכל מיני מתקנים ומבני ציבור – ברומא הקולוסיאום, הקירקוס מכסימוס, המזרקות (נימפאום), הפנתיאון.

אחד הדברים שאפיינו את הבניה הרומית בכלל, ואת התיאטרון הרומי בפרט, הייתה הבנייה בקמרונות שעליהם הציבו את מערכות המושבים - הקאויות. הקוויה הראשונה הייתה בדרך כלל מבוססת על תשתית מדרון טבעי, הקוויות ה-2 וה-3 כבר היו בנויות על גבי קמרונות מונומנטליים. זה אפשר להם לבנות תיאטראות במיקומים שטוחים חסרי מדרון טבעי, למשל במרכזי ערים.

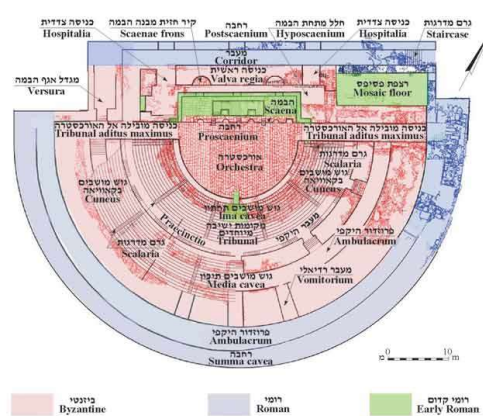
הרומאים לא המציאו את הקמרון והקשת. ידועות קשתות עתיקות בהרבה, למשל בתל דן ובאשקלון, אבל אלו קשתות המבוססות על קירוב אבנים זו לזו משני צידי הקשת. הרומים כנראה כן המציאו את האבן הראשה שנמצאת בראש הקשת הרומית המוכרת לנו. זה איפשר להם בניית קשתות וקמרונות ענקיים שלא היו אפשריים לפני כן.

בניגוד ליוונים, הרומאים לא חיפשו לראות את הנוף מסביב. מתקני ההופעה הוקפו בקירות גבוהים שסגרו את המבט לנוף, והמתקן כולו היה מתקן סגור. התיאטרון עדיין פונה צפונה בדרך כלל (בקיסריה הוא פונה מערבה).

כל התיאטראות הנמצאים בארץ הם רומיים.

חלקי התיאטרון הרומי

דוגמא – תרשים התיאטרון הרומי-ביזנטי בטבריה

אזור המושבים - האודיטוריום

אזור בעל מבנה חצי עגול – המושבים ממוקמים בגזרה המוגבלת ל-180° בלבד.

קוויאות – מערכות הישיבה במפלסים. בדרך כלל שתיים (תחתונה Ima ועליונה Summana) עד שלוש מערכות (תחתונה, אמצעית ועליונה) שהכילו כ-4000 איש בכל קוויאה. כל קוויאה חולקה על ידי טורי מדרגות (סקלריה-סקלריום) לגושי מושבים שנקראו קונאוס ביחיד או קוני ברבים.

וומיטוריה (ביחיד וומיטוריום) – מלשון "להקיא" (את הקהל) – מסדרונות כניסה רדיאליים לקהל שעברו מתחת לקמרונות, יצאו בין הקוויאות ואפשרו כך כניסה ויציאה יעילים מהמבנה.

פרסינקטיו (Precinctio) – המעבר ההיקפי הקשתי שהפריד בין הקוויאות השונות (מה שנקרא בפי היוונים דיאזומה)

פורטיקוס – מעבר היקפי מקומר בראש הקוויאה העליונה. שימש מעין מסדרון טיולים שגם נתן תוספת מקום לצופים בעמידה. נקרא גם אמבולקרום או אמבולטוריום.

וולום/וולריום – מעטה בד שנועד להצל בקיץ על היושבים בתיאטרון ולספק הגנה מפני גשם קל ופלאומי (ברוב המקרים התיאטרון לא תיפקד בחורף). בארץ כנראה לא היה בשימוש. הוא נמתח באמצעות חבלים מראש הפורטיקוס בקצה העליון של הקוויאה העליונה ועד לחלק העליון של הקיר שבעורף הבמה – הסקנה פרונס.

האורקסטרה והסקנה :

האורקסטרה – חצי עגולה ולא עיגול מלא כמו בתיאטרון היווני. שם ישרה המקלה או לפעמים התזמורת, אך בניגוד לתיאטרון היווני לא התבצעה בה ההופעה. בהיקף האורקסטרה (ולפעמים גם בשורה התחתונה של הקוויאה התחתונה) מוקמו מושבי המכובדים, שכללו משענות נב ולפעמים גם משענות ידיים. לפעמים היו שם מקומות שמורים שסומנו בחריטת שם בעל המושב על גב המושב.

אדיטוס מקסימוס – (Aditus Maximi) = כניסת המכובדים. אלו היו כניסות מקורות משני צידי הקוויאה התחתונה שדרך הגיעו המכובדים ישירות לרחבת האורקסטרה שם התיישבו על כורסאות שהוצבו בהיקפה. יש כאלה בבית שאן. מכובדים ישבו גם במושבים מיוחדים שמוקמו מעל האורקסטרה בתחתית הקוויאה התחתונה. לפעמים היה גם יציע מכובדים - טריבונל - שמוקם מעל האדיטוס מקסימוס.

פולפיטום (Pulpitum) – משטח הבמה המוגבהת עליה נערכה ההופעה (בניגוד לתיאטרון היווני שההופעה בו הייתה באורקסטרה).

מאוסטרה צ'ונ'ית – הייתה בתחילה עשויה קורות עץ שהנחו ע"ג קמרונות שיצרו חלל שימושי מתחתיה – ההיפוסקנה. בשלבים מאוחרים מולא לפעמים (למשל בציפורי) החלל הזה בעפר, ומשטח העץ הוחלף בריצוף אבן.

הסקנה הרומי הוא מבנה בצורת חית רחבה בעורף הבמה, שפונה אל עבר הקאוויות וסוגר את מכלול התיאטרון הרומי בצורה הרמטית כשאגפיו הקצרים מתחברים לקצות הקאוויות. החלקים העיקריים במבנה הזה היו:

סקנה פרונס (Scaenae Frons) – חזית מבנה הבמה הפונה לכיוון הקאוויות - סימן ההיכר בהא הידיעה של תיאטרון רומי. כשאין מבנה במה מלא הסקנה פרונס יהיה רק קיר דק וגבוה בעורף הבמה. היה בעל מספר קומות כמספר הקוויאות (בדרך כלל שתיים, בתיאטרוניים גדולים שלוש). בכל קומה היו עמודים וכותרות מסוג אחר, ולפעמים היו ביניהם גם גומחות שבהן הוצבו פסלים של אלים וקיסרים. בדרך כלל זה היה הקיר הראשון שהתמוטט, ואבניו שמשו אחר כך לבניה משנית במקומות אחרים, ולכן הוא לא נמצא בדרך כלל באתר. גם בקיסריה היה כבר מימי הורדוס סקנה פרונס כזה מעבר לבמה שסגר את המבט לים שקיים היום. שרדיו נמצאים היום פזורים בשטח שממערב לתיאטרון.

פרו סקניום – החזית של הפולפיטום (אנחנו נראה כזה בקיסריה). קיר לא גבוה (כמטר אחד) עם גומחות שניתן היה להציב בהם פסלים, אם כי לא תמיד עשו כך.

ורסורה (Versura) – שני מבנים מרובעים גבוהים משני צידי הבמה שהשלימו את צורת האות חית של מבנה הסקנה, ומהם נכנסו השחקנים לבמה

מאוסטרה צ'ונ'ית : Valve Regia – הכניסה המרכזית בקיר האחורי של הבמה. שימשה לכניסת ויציאת השחקנים. משני צידיה היו פתחים משניים – ההוספיטליה.

פרט למבנה התיאטרון הרומי הקלאסי היו עוד מספר מבני תיאטרון ייחודיים:

אודיאון – תיאטרון מקורה קטן ובו מקום למאזינים עד שלוש מאות איש נבחרים. שם התכנסה לפעמים גם מועצת העיר. במקרה של שימוש כזה קוראים למבנה בולטריון (=בית המועצה).

נאומכיא Naumachia (נאוס=ימי, מכוס=לוחם) - מתקן ששימש להדגמה או לשחזור של קרבות ימיים. הביאו לתיאטרון מים באמצעות אמה והציפו משטח מסוים עד לגובה של כמטר וחצי עד שני מטר, שהספיק להשטת סירות או ספינות קלות. נידונים למוות הוצבו ע"ג הסירות הללו ונדרשו להילחם זה בזה. המגמה הייתה לשחזר קרבות ימיים.

ידועים על מתקנים כאלה באיטליה, למשל במילנו, ברומא (ייתכן שבשלב מסוים גם הקולוסיאום שימש כנאומכיא). זה היה מין אמפיתיאטרון מוצף מים. בארץ אין עדויות ארכיאולוגיות או אזכור במקורות על שימוש במתקן כזה.

מאוסטרה צ'ונ'ית – יש חוקרים הסוברים שנאומכיאות כאלו היו בקיסריה (המשלחת האיטלקית שחפרה בקיסריה בשנות השלושים) ובציפורי. גם ליד פטרה יש עדות לנאומכיא כזו. בריכת מים לשעושים בעירום (מיומה) היתה צמודה לתיאטרון בשוני.

מצגת עם דוגמאות לתיאטראות רומיים שמורים בעולם :

אספנדוס – תיאטרון רומי כחצי שעה מאנטליה. התיאטרון הרומי השמור ביותר בעולם. יפהפה.

סידה – על יד אלניה באנטליה. הרומאים בנו את כל המתקן על המישור תוך שימוש בקמרונות. לפעמים השתמשו חלקית גם במדרון טבעי (בעיקר לקוויאה התחתונה), אבל לא הגבילו עצמם למקום כזה.

מירנה – מערב אסיה הקטנה. תיאטרון רומי

האקרופוליס באתונה - תיאטרון רומי שנבנה מתחת לאקרופוליס ביוון. הרומאים בנו את התיאטרוניים שלהם מהיסוד, לא השתמשו, למיטב דעת המרצה, בתיאטרוניים יוונים קודמים.

פמוקלה

אוראנז' (צרפת) – שלוש קומות עמודים בסקנה פרונס, כנראה במקביל לשלוש קוויאות שהעליונה שלהם לא השתמרה. תיאטרון סגור, שמבחוץ לא ניתן לראות מה קורה בפנים.

הרומאים לא השתמשו רק באבנים מסותתות, אלא היה כבר שימוש באלמנטים של בטון בעיקר לחיבור. הבטון הרומי, שנקרא פוסטולנה, יוצר מאפר וולקני שהתקשה במגע עם מים. נמצא גם בקיסריה, אף כי לא תמיד ניתן להבחין בו מבחוץ. אפשר לראות את האפר הוולקני הזה יוצא מתוך האדמה במקום שנקרא פוסטולי ליד נאפולי. שובר הגלים בנמל קיסריה הוקם באמצעות האפר הזה שיובא מאיטליה, עורבב במים ושוקע בים בארגזי עץ כבסיס לשובר הגלים.

אפריז אבו עם מסיכות בתבליט עמוק – שפתים מאד מודגשות. זה מהמאות ה-2 וה-3. עיצוב לעומק, שימוש במקדחים. הרבה מאד מהפיסול והעיצוב הרומי באבן באפריזים נעשה באמצעות מקדחים. בתקופה הביזאנטית הדברים ייעשו שטוחים יותר.

ארגוס (יוון) – מושבי מכובדים עם משענות לגב ולפעמים גם לידיים. ממוקמים בהיקף האורקסטרה. יש סימנים לקירות מגן שמעידים על כך שבשלב מסוים התיאטרון שימש לפעילות שעירבה שפיכות דמים וסיכנה את היושבים בתחתית הקוויאה התחתונה. גם בקיסריה יש עדות לשימוש ברשת מגן בהיקף האורקסטרה.

גדרה, בעבר הירדן מעל הירמוך – שורה של מושבי מכובדים כאלה גם בחלק התחתון של הקוויאה הראשונה. גדרה יש שני תיאטרונים.

עמאן – תיאטרון רומי ענק (שלוש קוויאות) שמנצל מדרון טבעי. לידו היה גם אודיאון.

גירש – שני תיאטראות רומיים יפהיים שפתוחים לקהל. שניהם פונים צפונה.

פטרה – תיאטרון רומי בנוי אבן חול תוך ניצול המדרון הטבעי. כאן המושבים חצובים בסלע ואין שימוש בקמרונות. הערה שלי – התיאטרון ממוקם בתוך בית הקברות הנבטי, מחוץ לשטח העיר, וייתכן שהיה קשור לפולחן המתים ולא שימש כתיאטרון של דרמה.

תיאטראות רומיים בארץ

ציפורי – כאן מנוצל המדרון הטבעי (לקוויאה התחתונה)

סוסיאטא – אודיאון.

טבריה – תיאטרון רומי. יש שם סדק אלכסוני החוצה אותו כתוצאה מרעידת אדמה כלשהי שהתרחשה במרצת הדורות אחרי בנייתו.

בית שאן – גם כאן יש יסודות שעליהם, לפי רוב החוקרים, נבנתה קאווייה שלישית שלא קיימת היום. על מדרון התל הפונה אל העיר היה תיאטרון נוסף שכוסה בשפכי עפר בתחילת המאה העשרים על ידי החופרים הראשונים בתל. היו לכן בבית שאן שני תיאטראות שפנו זה אל זה. בנוסף היה בבית שאן גם תיאטרון שליש קטן ומקורה – אודיאון.

בערים רומיות רבות קיימים שני תיאטראות במרחק קרוב זה לזה. כך גם בקיסריה.

קיסריה – תיאטרון מהתקופה הביזאנטית. בשלב מסוים היה לו שלוש קוויאות. מה שנראה תמוה בקיסריה זו הרחבה החצי עגולה שמעבר לפרו סקנה (הפוסט-סקנה), שמתוארכת לתקופה הביזאנטית. היא לא חלק מהתיאטרון הרומי! שימשה לטיולים בזמן ההפסקות.

יש בתיאטרון בקיסריה שרידים של מסד חיצוני של תשתית בניית קאווייה שלישית שאינה קיימת היום.

יודעים שמהתקופה הסורית ועד לסוף התקופה הביזאנטית היו בתיאטרון בקיסריה שלוש קאווייות.

שונ – תיאטרון רומי קטן שצמוד לבריכת המיומה ששימשה בתקופה הביזאנטית לשעשועי שחיה בעירום למורת רוחה של הכנסייה.

הרודינן – נחשף רק לאחרונה. תיאטרון בסגנון רומי שנבנה על מדרון הגבעה. הוא לא מוזכר כלל על ידי יוספוס. הרודוס בנה אותו, אחר כך פירק אותו וכיסה אותו בעפר. שם נפל אהוד נצר אל מותו. זה תיאטרון קטן של כ-400 מושבים שבצמוד לו התגלה תא צפיה מלכותי עם סטוקו ופרסקו יפהיים – דוגמא ייחודית בעולם לתא כזה.

אפק-אנטיפטריס – אודיאון קטן.

אשקלון – התחיל כנראה כאודיאון והוגדל אחר כך לתיאטרון ממש. כנראה היה באשקלון גם תיאטרון שני. **נאומכיאות** – לא ניתן לקבוע בוודאות קיומו של מתקן כזה בארץ. ייתכן שהיה, אבל אין שום הוכחה בממצא הארכיאולוגי או איזכור כלשהו בספרות לכך.

בקיסריה החוקר ספי פורת מסתייג מהדעה (של החופרים האיטלקיים משנות ה-60) שהייתה נאומכיאיה בתיאטרון הרומי. לדעתו, אם רצו לקיים בקיסריה שחזורי קרב ימי היו משתמשים בחלקים מהנמל, ולא טורחים לבצע את השיפורים הרבים הנדרשים כדי להסב תיאטרון לנאומכיאיה.

יש כאלה שחושבים שהיו נאומכיאיות גם בציפורי ובטבריה, אבל צריך להסתייג מכך כי אין שום הוכחות לכך. הערה שלי – יש טענה שהייתה קימת נאומכיה גם בתיאטרון רומי ליד פטרה, זה שבנחל סברה.

לסיכום:

תיאטראות בארץ – ציפורי, טבריה, חמת גדר, בית שאן (2), לגיו, דור, שוני, קיסריה (2), סבסטיה, שכס, יריחו (תיאטרון משולב בהיפודרום), הרודינן, אשקלון, חלוצה.

אודיאונים בארץ – סוסיאטא, בית שאן, אנטיפטריס, אשקלון. אנחנו רואים באודיאון מתקן מקורה, אבל עד כה לא נמצא בשטח עדות לקירוי זה.

אמפיתיאטרונים

אמפיתיאטרון = תיאטרון כפול. מתקן אובאלי. הרומאים ירשו מהיוונים את התרבות כולל את תרבות הפנאי ומתקני השעשועים, אבל אמפיתיאטרון זו יצירה של התרבות הרומית – לא היו כאלה ביוון.

זה מתקן אובאלי שנועד לשעשועים הקשורים בשפיכות דמים.

ככל הנראה הרומאים שאבו את המנהג הזה מהאטרוסקים ששלטו באיטליה לפני עלייתה של הרפובליקה הרומאית. האטרוסקים פיתחו מנהג שנקרא מונרה, שבו במהלך טקסי קבורה הם לקחו עבדים או בוגדים

ונתנו להם להילחם זה בזה עד מוות כדי לרצות ולפייס את האלים. אנחנו סבורים לכן ששעשועי הדמים הרומאיים היו מנהג שיסודותיו במונחה האטרוסקית שחדר וחילחל אל התרבות הרומית. כבר במאה הראשונה לפני הספירה היה אמפיתיאטרון ברומא. אחר כך זה התפשט לכל רחבי האימפריה. האמפיתיאטרון הגדול ברומא – הקולוסיאום – נבנה בימי השושלת הפלאווינית. לשעשועי הלחימה בעולם הרומי, שבוצעו כולם באמפיתיאטראות על ידי גלדיאטורים (גלדיוס=חרב), היו סוגים שונים:

וונסינוס – ציד, סוג של רדיפה אחרי בעלי חיים, לא בהכרח מסוכנים.

מונרה – לוחמה של גלדיאטורים זה בזה.

בסטיארי – לוחמה נגד חיות טרף מסוכנות.

מי שקבע איזה סוג של שעשוע יוצג כל יום הוא "עורך המשחקים" – האדיטור. זה נקבע בהתאם למלאי חיות הטרף והגלדיאטורים שעמדו לרשותו.

הרומאים התלהבו מהשעשועים האלה, והעריצו את הקיסרים שהעניקו להם את השעשועים האלה חינם.

הנוהג הזה התפשט מרומא אל כל רחבי האימפריה הרומית וחדר גם לארץ.

ברומא הייתה קבוצה גדולה של אזרחים בעלי זכויות אבל מובטלים. זו הייתה אוכלוסיה שיכולה הייתה

לסכן את השלטון. הקיסרים רצו להעניק "לחם ושעשועים" (Panem et Circenses) לכל האזרחים כדי שלא

יעסקו בפוליטיקה. ברומא זה נעשה על חשבון הקופה הקיסרית – באיצטדיון, באמפיתיאטרון וכו'.

כל קיסר מימן כמה ימי משחקים כאלה בשנה. כשמת מחליפו לא ביטל את ימי השעשועים של קודמו אלא

הוסיף עליהם ימים משלו. כך קרה שבמאה ה-3 היו כבר ברומא 175 ימי שעשועים שנתיים חיים על חשבון

הקיסר! מקור המימון היו אמנם המיסים שנגבו מהפרובינציות, אבל זה בכל מקרה כבר העיקר מאד על הקופה

הציבורית.

האמפיתיאטרון הראשון ברומא היה פעיל כבר במאה ה-1 לפנה"ס בתקופת הרפובליקה. ברומא הרבו לבנות

מעץ, ובמיו של נירון, שהיה קיסר בין 54 ל-68 לספירה, הייתה שריפה גדולה בעיר (לא ברור אם נגרמה על ידי

נירון עצמו) והאמפיתיאטרון הראשון שהיה בנוי עץ נשרף כולו. והקיסרים הפלאוויים, שעלו לשלטון אחרי

נירון, בנו במקומה את הקולוסיאום. את הבניה החל אספסיאנוס והיא הושלמה על ידי טיטוס בשנת 80

לספירה. היו בו מקום לכ-50 אלף איש – 45 אלף בישיבה ועוד 5000 בעמידה בפורטיקוס. מעדויות של סופרים

אנחנו יודעים שבאירוע חנוכת האמפיתיאטרון חוסלו ביום אחד 5000 בעלי חיים.

המקור לפרטים הללו הוא הספר "חיי יומיום ברומא" מאת ג'רום קארקופינו, יצא בעברית בהוצאת עם

הספר.

לפני כ-16 שנים גילו בקולוסיאום לוח אבן ועליו קדחים של אותיות מנחושת שהרכיבו במקור כתובת

בלטינית שנשדדה (מאמר של מנפולדי האיטלקי, שצוטט על ידי פרופ' משה עמית מהאוניברסיטה העברית).

הקדחים מאפשרים לקרוא את הכתובת שנשדדה. זו כתובת מימי טיטוס שמספרת ש- "הקולוסיאום הוקם

משלל ה...". מאחר והשלל היחיד שטיטוס לקח בחייו היה אוצר בית המקדש מירושלים חושבים שאוצר זה

הוא זה שמימן את בניית הקולוסיאום. האוצר הזה נראה גם בעיטור על גבי קשת טיטוס, ששם מתוארים

חיילים רומים נושאים את מנורת בית המקדש והשלל האחר.

מי היו הגלדיאטורים? רובם היו עבדים שחיהם לא נחשבו, מורדים, שבויים, פושעים וגם נדונים למוות

שנשלחו לזירה במקום להיצלב, וכך אפשרו להם להילחם על חייהם בתקווה שחלקם יינצל. היו גם כאלה

שנכנסו לזירה מתוך רצון חופשי או מתוך הסכם. למשל עבדים חסונים שבקשו להשתחרר וחשבו שהם ישרדו

את הפעילות בזירה. אלה אומנו בבתי ספר מיוחדים לגלדיאטורים שבוגריהם היו פעמים רבות מנצחים

בקלות את הנדונים הבלתי מאומנים. הם היו הכי מקצוענים בזירה. גלדיאטור כזה ששדד את מספר הקרבות

עליהם התחייב בחוזה שחתם יצא לחופשי. נשות רומא, שהיו עוברות ומתפעלות מביצועיהם, פרשו על חלקם

לעיתים את חסותן.

הרומאים נהגו לחלק את הגלדיאטורים שלהם לכמה סוגים (מתוך "חיי יום יום ברומא"):

מורמילוניים – חובשי קסדות ועליה דג

סאמניטים – נושאי מגן (scutum) וחרב (spatha)

תראקיים – נושאי צינה מעוגלת (parma) ופגיון (sica)

ריטיאריים – נושאי הרשת. לוחמים שהחזיקו ביד אחד קלשון בעל שלושה חודים וביד שניה רשת אותה זרקו

על יריביהם (בדרך כלל מורמילוניים).

ערב לפני האירוע בזירה נתנו לגלדיאטורים (או הנדונים למוות שנאלצו להיות גלדיאטורים בעל כורחם)

אפשרות להתפלל במקדש קטן שנקרא סקלום (=מקדשון קטן). שם הם גם קיבלו ארוחה דשנה כדי להתחזק.

למחרת בבוקר עברו לפני בימת עורך המשחקים (בדרך כלל הקיסר) בתהלוכה חגיגית המלווה בתזמורת

וקראו לעברו (Ave Imperator Morituri Te Salutant) – "שא ברכה הקיסר היוצאים למוות מצדיעים לך".

מי שנלחם יפה ונפצע גורלו הוכרע בעזרת הקהל. אם הקהל אהב את הלוחם הוא צעק לעבר עורך המשחקים

"מיתה (Mitte)" כלומר "הנח לו", ואז עורך המשחקים הרים את אגודלו לסימון להניח לנופל שזכה בחייו עד

למשחק הבא. אם הקהל צעק "יוגולה" (Iugula=הרוג אותו), עורך המשחקים הצביע עם אגודלו למטה, ואז

דקרו אותו בזירה למוות, גררו את הגופה, גרפו את החול, והכניסו את זוג הלוחמים הבא. הגופות היו נקברות

או נשרפות. לא הייתה צחנה בזירה.

הזירה נקראה ארנה מלשון חול כי היא כוסתה בחול שנועד לספוג את הדם.

לרומא הביאו חיות טרף אקזוטיות מכל רחבי האימפריה הרומית ואף מעבר לה - מאפריקה ומאסיה: נמרים,

ברדלסים, אריות וגם חיות טרף אחרות. כל מה שיכול היה לגרום להתרגשות הובא לשם. מושלי הפרובינציות

הצטוו לצוד הענין ללכוד חיות אקזוטיות ולשולחן לרומא. השתמשו במלכודות, לפידי אש, ורשתות בכדי

ללכוד אותם, ואחר כך השיטו אותם בכלובים בספינות לרומא. זה היה עניין מאד מסובך ויקר.

למשחקים בפרובינציות לא היו מייבאים חיות, אבל לכל פרובינציה היה את חיות הטרף שבתחומה. גם אצלנו

בארץ היו חיות מקומיות כאלה – דובים, זאבים.

מה היה יחס היהודים לבלוי במתקני השעשועים הרומאיים :

יש מאמר יפה שכתבה פרופ' אסתי דבורצ'קי על יחס היהודים למתקני השעשועים הרומאיים. היא הראתה שיש במקורות חז"ל כעשרים גינויים להליכתם של יהודים לתיאטראות ולקרקסאות של נוכרים". למה מגנים? משום ביטול תורה ומושב ליציים.

זה אומר שיהודים אכן הלכו למתקני השעשועים הללו. בציפורי, שהיא עיר יהודית, יש תיאטרון. בטבריה, שבה היה רוב יהודי, גם כן יש תיאטרון. החכמים לא אהבו את זה, אבל היהודים הלכו בכל זאת.

אנחנו גם מכירים מספרות חז"ל יהודי בשם ריש לקיש – ר' שמעון בן לקיש – שפעל באמצע המאה ה-3 שהתחיל את דרכו כשודד דרכים והחליט שהוא עובר לפעול בזירה כגלדיאטור על פי חוזה מסוים שהבטיח לו ממון רב אם ישרוד ויעמוד בתנאי החוזה. הוא זכה ושוחרר לאחר מילוי התחייבויותיו בזירה כשהוא זוכה לכסף רב, כבוד ומוניטין טובים. הוא התפרסם מאוד, וזכה גם ללמוד תורה, להיקרא בשם רבי, ואפילו להתחתן עם בתו היפהפייה של ר' יוחנן בר נפחא מטבריה שעמד בראש מוסדות ההנהגה של העיר (והסנהדרין) באמצע המאה ה-3.

הסיפור הזה מלמד חד משמעית שאכן נערכו קרבות בזירות בארץ ישראל, ושפעילות כזו התבצעה בחלק מהמקרים מתוך רצון.

תלמוד בבלי, מסכת עבודה זרה – ר' נתן, חכם בבלי, גורס בניגוד ליתר החכמים שצריך ללכת לאמפייתאטרון בגלל שני דברים: "טוב ומציל" והשני – מי ש"מעיד עדות אישה להשיאה". הראשון – טובח ומציל – מתייחס לאפשרות שאחד הלוחמים בזירה הוא יהודי, ושהשתתפות קהל יהודי במקום יכולה להטות את גזר דינו לחיים על ידי קריאת "מיתה". השני – מי שמעיד עדות אשה להשיאה – כדי שאשה שבעלה מת בזירה תוכל להשתחרר מעינותה צריך יהודים שיעידו כי אכן ראו את בעלה מוצא את מותו בזירה. זו גישה יוצאת דופן. כל החכמים האחרים גינו את העניין.

כנראה שיהודים הלכו בעיקר לתיאטרונים, היפודרומים ואצטדיונים, אבל בהחלט ייתכן שגם לשעשועי הדמים באמפייתאטראות.

מה היה יחס הנוצרים לאמפייתאטראות בתקופה הביזאנטית?

האימפריה הרומית התנצרה ב-324 בימיו של קונסטנטינוס, ומאז מתחילה במזרח התקופה הביזאנטית. נוצרים הרי הפכו בתקופה הרומית למרטירים באמפייתאטראות, ולכן היינו מצפים שהשעשועים האלה ייעלמו מיד עם התנצרות האימפריה, אבל זה לא בדיוק מה שארע, ומתקני שעשועים ובעיקר אמפייתאטראות נשארו בשימוש עוד עשרות שנים אחרי התנצרות האימפריה, אם כי כנראה כבר לא הרגו בהם בני אדם והסתפקו בקרבות של חיות. השימוש באמפייתאטראות הופסק רק בימי תיאודוסיוס הראשון שהיה קיסר בשנים 378-395 לספירה – סוף המאה ה-4 כמה דורות בתוך התקופה הביזאנטית.

מבנה האמפייתאטרון

אמפייתאטרון חייב להיבנות על המישור. בנוי על קמרונות. נבנה בדרך כלל תוך שימוש רב בלבנים שרופות. זה היה נפוץ מאד ברומא, קצת פחות אצלנו. אמפייתאטראות נבנו לפעמים על בסיס היפודרומים (קירקוס בלאטינית) קודמים. יש לנו בארץ מספר דוגמאות כאלה – בית שאן, קיסריה על החוף, שכס, גרש. אלה היפודרומים ששלב מסוים בוטלו והוקטנו והפכו להיות אמפייתאטראות כתוצאה, כנראה, משיקולים של העדפות הקהל. השינוי מבטא אולי גם תמורות תרבותיות בחברה הרומאית.

יש בארץ רק שני אמפייתאטראות שנבנו מלכתחילה ככאלה – בית גוברין וקיסריה (בחלק הצפוני של העיר, נמצא כעת בחפירה). בקיסריה זה מתקן אובאלי שנראה היטב בצילומי אוויר ישנים. היום חלק מהשטח עובד חקלאית והמתאר האובאלי כבר לא כל כך ברור בשטח, אבל החפירות העכשוויות הוכיחו שכל המתקנים של האמפייתאטרון הרומי קיימים במקום.

חלקיו העיקריים של המבנה דומים לחלקי התיאטרון הרומי. החלקים הייחודיים לו הם:

הארנה – זירת הקרבות האליפטי. השם בא מהמילה "חול". מתחתיה היו מערכת מסדרונות מקורים שמשם הוצאו חיות הטרף לזירה דרך פתחים מיוחדים שתופעלו על ידי עובדים זירה מיומנים. החיות הועלו מכלוביהם באמצעות מעליות או מסדרונות משופעים, והורצו אל הפתחים בצעקות או באיום לפידי אש. היה שימוש בגדרות או ברשתות שהוקמו מסביב לארנה בכדי להגן על הקהל מפני חיות הטרף. יש גם הצעה שהארנה הייתה מקורה ביריעת בד גדולה שנמתחה בין גושי המושבים משני צידי הארנה וחוזקה בחבלים אל הקרקע מחוץ למבנה.

פילאטריים – חצאי עמודים שמודבקים לצורכי דקורציה בצד החיצוני של קירות.

מצגת בנושא אמפייתאטרונים

אמפייתאטרונים ידועים בעולם: הקולוסיאום ברומא, פומפיי, קולה (קרואטיה), נין וארל (דרום צרפת), ורונה (איטליה), אל ג'יב (טוניסיה).

הקורידה בספר זה זכר של אותם ימים ברברים של האמפייתאטראות ומשחקי הגלדיאטורים. שער קונסטנטינוס ברומא – שער מונומנטאלי על יד הקולוסיאום, שלא היה קשור כלל לשום חומה של העיר. זה היה דרך לפאר את העיר והקיסר.

זורק הרשת – פסיפס מצפון אפריקה. נלחם נגד מירומילון.

הוצאה להורג של דון למוות בקשירה על עמוד שמוכנס לזירה לחיות הטרף.

קיסריה – יש שני אמפייתאטרונים. הראשון ליד הים נקרא על ידי יוספוס אמפייתאטרון למרות שבזמנו הוא היה עדיין היפודרום. רק במאה השנייה לספירה הפכו את ההיפודרום לאמפייתאטרון. היה צריך להגן על הקהל ברשתות המתוחות על עמודי עץ.

האמפיתיאטרון השני, הרחוק מהים, (זה שביקרנו בו) נבנה במקור כאמפיתיאטרון. הוא זוהה באמצעות צילום אוויר, ונמצא היום בתהליך חפירה. כנראה נבנה באותו זמן שבו הוסב ההיפודרום ליד הים לאמפיתיאטרון המערבי, אולי עדות לביקוש גדול מאד לשעשועי הדמים בעיר. **בית שאן** – היה בה היפודרום שקירותיו נמשכים מעבר למה שנחפר עד כה עוד מאתיים מטר לכוון מזרח אלא שהם טרם נחפרו. בשלב מסוים, בסביבות המאה ה-3 הפכו אותו לאמפיתיאטרון. **תבליט מבית שערים** – תבליט עם לוחם אוהז בקלשון שזורק רשת על יריבו. זה תבליט בקבר יהודי! מדרום למושב שקף – קבר יהודי עם חריטות של נשק הקלשון בו השתמשו הגלדיאטורים **בית גוברין** – שם נבנה אמפיתיאטרון במקור מן היסודות. מתקן אובלי סטאנדרטי.

תכנון עירוני ושיטות בניה

ישובים ובים הוקמו בראשיתם בצורה ספונטאנית וכאוטית. למשל משפחה מסוימת מתישבת על גבעה ליד מקור מים ולאט לאט מתרחבת החמולה ונוצר יישוב עם מערכת סימטאות לא מתוכננת. מכאן צומחת לפעמים עיר בצורה ספונטאנית וכאוטית.

אבל היו גם ערים שתוכננו מההתחלה. אדריכל יווני בשם היפודמוס ממילטוס באסיה הקטנה אמר כבר במאה ה-5 לפנה"ס שמן הראוי לבנות עיר במערך אורתוגונאלי, מערך של רחובות צולבים שביניהם אינסולות (בעברית "מבנים") - שכונות מסודרות. הוא אמר שבבניית עיר צריך לקחת בחשבון אלמנטים כגון כיוון קרינת השמש, כיווני הרוחות, אפשרויות הניקוז ודרכי פינוי האשפה. לכן אחד השמות של עיר קדומה מתוכננת הוא "עיר היפודמית" – עיר מתוכננת במבנה של רחובות צולבים ואינסולות. יש היום עדויות לכך שהיו ערים עם רחובות צולבים עוד לפני במצרים ובמסופוטמיה, אבל המושג כיום נקרא על שמו. קיסריה נבנתה מלכתחילה כעיר היפודמית.

הרומאים הוסיפו לתוכנית ההיפודמית את הרחוב הראשי ככוון צפון-דרום (הקארדו שמשמעותו "ציר", קרדיה ברבים) ואת הרחוב הצולב הניצב (הדקומאנוס) שכוונו מזרח-מערב. הדקומאנוס זה על שם היחידה העשירית בלגיון, שישבה במחנה הרומי תמיד ליד רחוב שכוונו מזרח-מערב. במקום המפגש של הקארדו והדקומאנוס מוצאים במקרים רבים מונומנט שנקרא טרטה-פילון ("ארבעה שערים"). היו כמה טיפוסים של טרטהפילון, חלקם מקורים וחלקם לא. **סתיו** – מבנה מוארך ומקורה, המוכר כבר באדריכלות היוונית, שמצידו האחד יש קיר ומצידו השני עמודים הפונים לחצר פתוחה. הסתיו מקורה בג עשוי עץ או רעפים שלפעמים הוא שטוח ולפעמים יורד בשיפוע מהקיר הגבוה אל צד העמודים הנמוכים יותר.

חצר פריסטילית – חצר קטורה (לא מקורה במרכזה) מוקפת סתווים עם גגות משופעים לכוון המרכז שפעמים רבות מנוקים מים אל בריכה שבמרכזה. בכנסייה גדולה היא נקראת אטריום. **בסיליקה** - הרומאים לקחו את רעיון הסתווים ופיתחו ממנו את מבנה הבסיליקה. זה מבנה מוארך מקורה שכולל אולם תווך גבוה וסיטראות נמוכות יותר משני צידי. כך התאפשר לאור השמש להיכנס ישירות למרכז המבנה מבעד לחלונות שהושארו בקירות הצדדיים של אולם התווך שבלטו למעלה מעל מפלס הגגות של הסיטראות. זה מבנה ציבורי שנועד לשימושים מגוונים - קיום טכסים, קיום משפטים, ופעולות מסחריות בתוך מבנה מקורה.

מהבסיליקה הזו הנוצרים פיתחו את הכנסיות שלהם, וגם היהודים לקחו משם במקרים רבים את מבנה בתי הכנסת שלהם. כולם לקחו מכולם. אבל, חשוב לזכור, שלא כל מבנה בסיליקה הוא כנסייה! **טריקליניום** – קלינה=מיטה ביוונית, טריקליניום = שלוש מיטות. (מכאן המילים קליניקה וטרקלין). אלה מיטות הסבה בצורת האות חית, שנועדו לארוח ולסעודה ולא נועדו לשינה. **פדסטל** – אדן, אלמנט להגבהת עמוד. בתחילה בנו את העמודים מחוליות אבן, אבל החל מהמאה הראשונה או השנייה (התקופה הרומית-ביזנטית) החלו להשתמש בעמודים מונוליטיים שגובהם היה מוגבל בשל אילוצי חוזק והובלה. אז נאלצו להכניס, בעת הצורך, אלמנטים להגבהתם – אדנים (ביוונית פדסטלים). העמודים הוצבו לאורך הצירים הראשיים. לפעמים היו עדיין בנויים חוליות עם בליטות ששימשו לקשירת החוליות בחבלים למנופים (ואחר כך סיתתו אותן). **סטילובאט** – מסד אבן מסיבי שמצוי מתחת לעמוד. הרצפה עצמה יכולה להיות דקה למדי, אבל מתחת לכל עמוד יש סטילובאט מאסיבי דיו כדי לשאת את עמוד האבן שמשקלו יכול להגיע ל-2-3 טון. הוא לא תמיד נראה על פני השטח ויכול גם להיות גם ממש בגובה פני הרצפה.

תכנון עירוני של גרש

יש בה גם כנסיות – עדות לקיומה במאה ה-5. מבנים מדהימים ביופיים. רחובות מרוצפים עם מערכת ניקוז תת קרקעית כולל חורי ניקוי ותחזוקה. דוגמא יפה למערכת כזו היא תעלת היובל – תעלת הניקוז בטירופיאון שמנקזת את אזור הר הבית אל בריכת השילוח. כלי העבודה – פטישים, מקדחים **נימפיאום** – (ברבים – נימפיאה) בדרך כלל הכוונה למזרקה. מקור השם הוא הנימפיאות – אלות משניות בחשיבותן ששמרו על מקורות המים. בדרך כלל המזרקה לא השפריצה כלפי מעלה כמו היום אלא כלפי מטה. המים נפלו מגובה אמת המים דרך מונומנט מפואר שהוקם לצורך זה, ויצאו מפיותיהם של פסלים דמויי אריות ובעלי חיים אחרים. זה היה מונומנט שנועד מצד אחד לפאר את העיר, ומצד שני היה המקום שבו הצטיידו התושבים במים ששאו משם בכדים לבתיים.

חיבור עמודים לבסיסים או כותרות לראשי עמודים

הקשירה נעשתה על ידי חיזוק מיוחד – קדח בחולית הבסיס שלתוכו הכניסו פין ברזל שמסביבו יצקו עופרת. על הפין הזה הלבישו את קצה העמוד (כ"ל בחיבור הכותרת לראש העמוד). זה שימש בוודאות למירקור – התאמה מדויקת של החלקים השונים לאורך ציר האורך, ואולי קצת תרם גם לחוזק.

הקדח והפיץ לא עברו לכל אורך העמוד. הם שמשו רק בקשירת החלק התחתון או העליון של העמוד לבסיס ולכותרת. במקרים רבים לא מוצאים שום קדח, ובמקרים אחרים לא מצאו את הברזל והעופרת שנשדדו במרוצת הימים.

הגימנסיון בסרדיס – מבנה בן שני קומות. כאשר מוצאים בשטח עמודים בגבהים שונים וכותרות שונות יודעים שהמבנה היה בן שתי קומות, למשל: בקומה התחתונה עמודים גבוהים עם כותרות דוריות ובקומה העליונה עמודים קצרים עם כותרות קורינטיות.

הספריה באפסוס – בניה רומית מונומנטאלית.

בניית ראש ומתין – ראש זה שם הצד הצר של אבן הבניה המלבנית, פתין זה שם הצד הארוך. לפעמים בונים את הקיר על ידי הנחה במקביל של האבנים ואז מקבלים בצד החיצוני של הקיר שורה של ראשים או שורה של פתינים, ולפעמים מוונים את צורת הנחת האבנים הבונות את הקיר ואז מקבלים קיר שצידו החיצוני בנוי ראש ופתין לסירוגין. זה שיטת בנייה שקיימת עוד הרבה לפני הרומאים.

אופוס סקטילה – צורת ריצוף בקטעים. לקחו אבנים צבעוניות, חתכו אותן לכל מיני יחידות בצורות שונות – מרובעים, מעויינים, משושים וכו' – ושילבו אותן בריצוף זו ליד זו. זו עבודת ריצוף בקטעים שיצרת רצפות מפוארות במיוחד. בארץ יש כאלה בקיסריה, ירושלים, במצדה ובמעוז חיים.

רעפים – קיימים כבר מתקופות קדומות ביותר. בדרך כלל בונים ברעפי חרס המונחים בשורות שורות עם חפיפה מסויימת ביניהם, כשעל קו החפיפה מניחים חיפויים חצי עגולים לשיפור האטימה.

הרמת גושי אבן כבדים – התבצעה באמצעות מגוון של מנופים שפעלו בשיטות שונות. הקשירה נעשתה או באמצעות ליפוף חבלים סביב גוש האבן המורם או באמצעות זיזי אבן שהושארו על האבן לצורך קשירת החבל סביבם וסותתו אחר כך כשהוצבה האבן במקומה הסופי. יש בכותל בירושלים דוגמאות של אבנים עם בליטות קשירה כאלה שלא סותתו מסיבה כל שהיא.

אמות מים

מכירים אמות מים מתקופות קדומות בהרבה לתקופה הרומית, למשל ממסופוטמיה ומצרים. האשורים והמצרים הקדמונים ידעו להוביל מים בתקופות קדומות בהרבה מהתקופה הרומית. הם גם ידעו לחצוב נקבות פירים.

היתרון שבנקבות פירים הוא שזה מאפשר למספר קבוצות לעבוד במקביל. זה מחייב כמובן דרך לדעת בדיוק רב את מפלס החציבה, ולתאם בצורה כלשהיא את כוון החציבה של קבוצות החוצבים על מנת שייפגשו במפלס הנכון.

בתקופות הקדומות מפעלי המים היו מיועדים לשימושים חקלאיים – השקייט שדות ומטעים. בתקופה ההלניסטית הם כבר כוונו לשימושים עירוניים – שתיה, רחצה, בישול, ונוי.

יש כמה בעיות טכנולוגיות בהקשר של הולכת מים באקוודוקטים:

1. איך ידעו לבחור מעין מתאים? למשל, בירושלים רצו להזרים מים להר הבית לצורכי שטיפת דמי הקורבנות ומילוי המקוואות. ידעו שיש מעיינות בראש העין, בואדי קלט, בבית לחם, אבל איך ידעו למדוד שהמעייין מספיק גבוה בכדי שאפשר יהיה להוליך את המים אל היעד בגרביטציה? השתמשו במכשיר שנקרא "גרומה", שהוצב מול סרגל מדידה אנכי ("ליטה"), ונתן את הפרש הגובה בין מקום הצבת המכשיר למקום שאת גובהו בקשו למדוד. נאלצו לשרשר כך אלפי מדידות לאורך נתיב כלשהו בין מקור המים ליעד, וכך לקבוע אם יש הפרש גבהים מספיק לבניית אמה. הגרומה הורכב ממוט ובקצהו ארבע זרועות בצורת צלב סובבות על ציר. המוט היה מוצב על הקרקע ומפולס בעזרת אנכים התלויים על זרועותיו. לעיתים נדירות יחסית השתמשו בטכניקה של הרמת מפלס המים באמצעות בריכת הרמה (למשל סכר נחל תנינים ליד קיסריה שהרים בשני מטרים את מפלס מי אגם/ביצת כבארה שיצר עד לגובה שאיפשר את הולכת המים לקיסריה על ידי האמה התחתונה). בריכת הרמה יכולה לפעול רק כאשר האקוויפר של המים יוצא באופן טבעי במקום נמוך. ככל שמפלס האקוויפר גבוה יותר כך ניתן להעלות את המים בבריכת הרמה לגובה גבוה יותר.
2. איך שמרו על מפלס אחיד ומתון של האמה? לשם כך השתמשו במתקן שנקרא **כורובאטה** – מין שולחן ארוך (6 מטר אורך) שבתוכו חריץ שלתוכו יצקו מים ושמרו על הפילוס שלהם. מעין פלס של היום. (כל הציוד הזה כבר היה קיים לפני הרומים).
3. חציית שקעים טופוגרפיים חריפים (נחלים) – בכדי להתגבר על שקע טופוגרפי חריף השתמשו בגיחון מתקן המורכב מצניורות חרס או אבן שנבנו מחוליות שחוברו אחת לשניה בחיבור זכר ונקבה. הבעיה היא הלחץ הגבוה שנוצר בתוך המערכת הסגורה הזו. כל ירידה של עשרה מטרים בתוואי הגיחון הוסיפה אטמוספירה שלמה של לחץ. חוליות האבן יכולות היו להחזיק לחץ של 4-5 אטמוספירות בלבד, ולכן הגיחון הוא פיתרון המוגבל להפרישי גבהים שלא עולים על 60-50 מטר. בעיה שניה ממנה סבל הגיחון – סתימת הצינור ממשקעים המומסים במים. אלו בדרך כלל מצטברים למטה בקרקעית הגיחון ומחייבים תחזוקה לא פשוטה. לכן בתקופות מאוחרות, מהתקופה הרומית המוקדמת ואילך, זנחו את הגיחון לטובת אמות על גבי גשרים, ומאז יש לנו מערכות של הולכת מים על גבי גשרים.
4. זיהום וסתימות – אמות מים שהובילו מי שתיה היו תמיד מקורות בכדי למנוע את זיהום המים. אלו שהובילו מים לשימושים אחרים (חקלאות, ביוב) נשארו פתוחות. נטף נחלים – הצטברות טרורטין שהיה מומס במים לפני שיצאו לפני קרקע ושקע על דפנות האמה. הגיר המומס שוקע משתי סיבות: העיקרית היא בריחת דו תחמוצת הפחמן המומסת במים עם עליית טמפרטורת המים לאחר יציאתם אל פני הקרקע, והשניה היא טורבולנציה – שקיעת גיר עקב החיכוך של המים בקרקעית ובדפנות האמה.

בעיית השקיעה והסתימה חריפה ביותר במערכת הכוללת צינורות סגורים כמו בגיחון, שאז פעולת הניקוי היא מסובכת. באמות מים רגילות היה קל יחסית לקלף את הטורורטין מתוך פנים האמה, אבל אלו היו חשופות יחסית לסתימות ממזהמים חיצוניים הנישאים ברוח כגון חול ואבק.

קיסריה - הסיבה שבנו ניקבה מעין צברין באורך 6 ק"מ ולא תעלה על פני השטח היא שרצו לנצל את האקוויפר שם בצורה מיטבית. כל חיתוך של המנהרה עם שכבת האקוויפר מביא לתוספת מים שנובעת בחתך הזה משכבת האקוויפר. לדעת נחום שגיב הספיקה במעיינות לא הייתה מקור המים העיקרי של האמה וזה היה הזרימות המשניות שנבעו בחיתוכי האמה עם שכבת האקוויפר. זה היה מקור המים של אמה C שהחליפה בתקופה הביזאנטית את אמה B.

השלמות והבהרות לנושא אמות המים לקיסריה

אמת המים הנמוכה – מתחילה מהסכר על יד מפגש נחל תנינים ונחל עדה. אמה מקורה בקמרון חביתי. היא המאוחרת ביותר - זמן בנייתה מתוארך לתחילת המאה ה-4 - סוף התקופה הרומית, והיא שמשה עד לסוף התקופה הביזאנטית. הובילה מים מליחים - בין 4000-400 מיליגרם מלח בליטר מים. המים לא שמשו לשתייה.

הסכר שסכר את העמק מצפון נמצא היום בין כביש 4 לכביש 2. כוונו מזרח-מערב, אורכו כ-900 מטר, והוא צמוד מזרחה לבריכות הדגים של קיבוץ מעיין צבי. יש כיום דרך עפר לאורכו מצידו הדרומי (ותעלת מים מצידו הצפוני – תוספת שלי לאחר ביקור בשטח). הסכר נבנה כדי למנוע את בריחת מי האגם שנוצר צפונה אל נחל דליה.

זרימת המים של נחל עדה ונחל תנינים יחד עם כ-3000 מעיינות שנבעו בשטח האגם שנוצר גרמו לעליית מפלס המים בכ-2 מטר, מה שהספיק להובלתם באמה התחתונה לקיסריה.

אמת המים הגבוהה – מורכבת בעצם משתי אמות: הראשונה A היא מתקופת הנציבים, למרות שהיא אינה מוזכרת כלל אצל יוספוס. בעבר חשבו שהיא מתקופת הורדוס, אבל בדיקות טיח מתארכות אותה לזמן מאוחר לו. הנציבים הרומיים יושבים בקיסריה משנת 6 לספירה עם הקמת פרובינקיה יודאה. העיר משמשת בירת ארץ ישראל מסוף המרד הגדול ועד סוף התקופה הביזאנטית. אמה A התחילה במעין שוני.

האמה השנייה - אמה B, היא מימי הדריאנוס, וגם היא יצאה מעין שוני – היא בעצם הרחבה של אמה A. מעיינות שוני בעצם נמוכים מכדי להוביל את המים לקיסריה במפלס של אמות A ו-B. לכן כבר לפני התקופה הביזאנטית היה צריך להרימם קצת לגובה שיאפשר את הולכתם בגרביטציה לעיר. את זה עשו על ידי בניית סכר שהעלה את מפלס המים בבריכת הרמה.

שתי האמות A ו-B חצו את עמק נחל עדה ממזרח למערב ע"ג קמרונות בנויים אבן כורכר והמשיכו מערבה בנקבה תת קרקעית שחצתה את רכס הכורכר של גייסר א זרקא. מהפתח המערבי של המנהרה המשיכו האמות ע"ג קמרונות בנויים עד לעיר בתוואי הגלוי ברובו בשטח עד היום.

האמות בנויות מתערובת של טיט סידי מעורב באבני שדה קטנות (עד גודל אגרוף), ומטויחות בכמה שכבות מבפנים. הטיח מאפשר תיארוך מדויק של זמני הבניה והתיקונים. מהמחקר הזה עולה שאמה A תפקדה מימי הנציבים ועד סוף התקופה הביזאנטית. אמה B, שנבנתה בתקופת הדריאנוס, יצאה מתישהו בשלהי התקופה הרומית מכלל שימוש, ונסתמה בתקופה הביזאנטית בבטון כדי לשמש מסד לאמה C שנבנתה עליה.

אמה C, המתוארכת לפי יוסף פורת לתקופה הביזאנטית, נבנתה, כאמור, ע"ג מילוי בטון שהוכנס לתוך אמה B עליה היא יושבת. סיבת בנייתה הייתה, ככל הנראה, לא התרחבותה של קיסריה בתקופה הביזאנטית, לא רק על פני השטח (ספיקת מעיינות שוני הספיקה, על פי צביקה צוק, לצרכי אוכלוסיית קיסריה הביזאנטית שלא עלתה על 50 אלף איש) אלא תחילת הבניה לגובה בעיר - נבנו בעיר אז מבני ציבור ובתי אמידים בעלי מספר קומות. כדי לספק את צרכי המים של הקומות העליונות במבנים הלו היה צריך להוביל לעיר מים במפלס גבוה יותר מהגובה אותו יכלו לספק בריכות ההרמה של אמות A ו-B (כושר ההרמה של מתקנים כאלה מוגבל על ידי מפלס האקוויפר בצידיהם), ולכן נאלצו לחפש מקורות מים במעלה נחל תנינים מזרחית לעינות שוני. המקור הזמין ביותר לעניין הזה היה עין צברין ליד מושב עמיקם שנבניתו נמצאת כ-2.5 מטר מעל מפלס מעינות שוני.

לא לגמרי ברור אם אמה C אכן התחילה בעין צברין – כ-9 ק"מ מעינות שוני - כי החיבור בשטח מעין צברין לנקבה הראשונה שנתגלתה ממערב לו – מי קדם בפארק אלונה - עדיין לא התגלה. בכל מקרה, בין עין צברין לשוני התגלו מספר קטעי מנהרות פירים, כל אחת באורך כמה מאות מטרים, שהיו, ללא ספק, חלק ממפעל המים של אמה C: מי קדם (עין עמל), מנהרת פירי הסכר, פירי נחל סנונית ועוד. יתכן כי האורך הגדול של הנקבה הכוללת – כ-9 ק"מ חצובים בתוך האקוויפר של מי התהום באזור יתר את הצורך להגיע עד עין צברין, כי הנקבה אוגרת לתוכה במהלכה הארוך מים שנובעים משטח המגע הגדול של דפנותיה עם האקוויפר הזה. בתקופה הביזאנטית קיסריה מקבלת אס כן מים לשתייה מאמות A ו-C, וכן מים מליחים מהאמה הנמוכה שלא שימשו לשתייה אבל נוצלו לשימושים אחרים – שטיפה, ניקיון שירותים, נוי וכו'. מקור רביעי של מים (לשתייה) הגיע לעיר מדרום מאמה שיצאה מעין עיסל באפיק נחל חדרה (על יד תחנת הכוח של היום). עם הכיבוש הערבי של הארץ יוצאות כל אמות המים משימוש, והן לא חוזרות לתפקד. תושבי קיסריה הערבית והצלבנית הסתפקו במקורות מי תהום גבוהים בשטח ליד או בתוך תחומי העיר, נביעות טבעיות ובארות.

מזרקות ומתקני חלוקת מים

קסטלוס – מתקן החללה ולחלוקת מים במקום הגעת אמת המים לעיר. מתקן זה יכול להיות מעוגל או מרובע (כמו בקיסריה). המים חולקו לשלושה חלקים שונים: שליש לבתי העשירים ובתי מלאכה (בתשלום), שליש לבתי מרחץ ציבוריים (חינם) ושליש למזרקות - נימפיאה (חינם).

עשו בדיקה והתברר שכמות המים לנפש ליחידת זמן שהוזרמה ברומא גדולה פי 8 מכמות המים המוזרמת היום לעיר. היו 11 אמות מים לרומא בזמנו! לא היו אז ברזים והמים זרמו יום ולילה במערכת. זה נראה מטורף היום, אבל בעת העתיקה לא עשו חשבון למים.

נימפיאום (נימפיאה ברבים) – מזרקות, מונומנט שנועד לפאר את העיר. מים טובים לשתיה זורמים בו יום ולילה, נובעים בגבהים שונים בחזית המתקן, בדרך כלל מפיות של פסלי אריות, ונשפכים לבריכות ומשם למערכת הביוב. האנשים ממלאים שם את כליהם ומביאים כך מים לבתיהם. לנימפיאה תמיד הגיעו רק מים טובים לשתיה.

יש בו בדרך כלל פאר רב – מספר קומות של חזיתות מקושטות עם נישות, פסלים וכו'.

מצגת

אמת המים בקומראן – הובילה מי שיטפונות

אמת המים של רגבה –

חוליות גיחון מאבן – על יד בית ג'אלה. יש תצוגה של כאלה במוזיאון ישראל. כל החוליות המחוברות ביניהן באמצעות חיבור זכר ונקבה הוכנסו גם לתוך מעטה בטון. בקטע מסוים אמת המים העליונה לירושלים (אזור בית ג'אלה) פעלה באמצעות גיחון עשוי חוליות אבן.

גיחונים מאפיינים בעיקר את העולם ההלניסטי. הרומאים העדיפו את הפתרון ע"ג גשרי קמרונות. ישמיד יפס שימוש בגיחונים גם בתקופה הרומית, אבל בדרך כלל הגיחונים שנמצאים באתר קדומים לגשרים הנושאים אמות מים הקיימים במקום.

גרונה – מכשיר מדידה שבו מסתכלים לאורך הזרוע המפולסת באמצעות אנכים.

חורבטס – סוג של פלס, מכשיר לאיזון.

ים, פרובאנס – אמת מים מהמאה הראשונה לספירה, ע"ג מערכת קמרונות אדירה. גשרים ע"ג קמרונות –

עדות לכך שאנחנו בתקופה הרומית ואילך.

הקסטלום של נים

סגוביה, ספרד – אמת מים ע"ג קמרונות

נימפיאום במילטוס, אסיה הקטנה – 3 קומות.

הנימפיאום בגרש, עבר הירדן.

בתי מרחץ

ע"פ הממצא הארכיאולוגי אנו מבינים שרחצה בבתי פרטיים לא הייתה נעשית בצורה מסודרת בתקופות שקדמו לתקופה ההלניסטית. בבתי אמידים או אצולה בתקופות קדומות אלו מוצאים לפעמים אגני רחצה אבל לא היו כאלה בבתי הפרטיים הרגילים, לפחות אין עדות ארכיאולוגית לכך.

בתקופה ההלניסטית מתחילים לראות אמבטיות – בלניאון (בלניאה ברבים) – אמבטיות ביתיות (וגם

ציבוריות) שבהן יצקו מים שחוממו ע"ג גחלים. מכאן המילה "בלן" בעברית.

בעולם הרומי חלה התפתחות נוספת – בתי המרחץ הציבוריים בשיטת ההיפוקאוסט. זו שיטה שבה מוזרם אוויר חם מתחת לרצפות ובתוך הקירות. יש תנור חימום למבנה שכל עוד מסיקים אותו בחומרי בעירה אוויר חם זורם ממנו אל מתחת לרצפת החדר החם – הקלדריום.

אילו חדרים קיימים בבית מרחץ רומי?

אפודיריום – חדר הלבשה (ראינו כזה בקיסריה)

פליסטרה – חצר עם בריכה פתוחה הנקראת נטיו או בריכה סגורה הנקראת פיסקינה. שם התרעננו בטבילה בבריכה ועשו תרגילי כושר כשלב מוקדם לפני הרחצה. זה נעשה בהפרדת מינים כי רחצו בעירים או בכמעט עירום. (היו בתים ייעודיים אחרים למפגשים בין שני המינים בתשלום, למשל בבית שאן ובאשקלון).

קלדריום – לב ליבו של בית המרחץ. שם עבדה שיטת ההיפוקאוסט, האוויר בו חומם לטמפרטורה של $30^{\circ}C$ אולי קצת יותר. טבילה במים חמים ממש נעשתה באמבטיות שהיו מונחות על רצפת הקלדריום. מקור המים לאמבטיות האלו היה בולר – מיכל מברונזה שישב על תנור האוויר החם, ואליו הובילה תעלת מים.

טפידריום – חדר הפושרים. סוג של חדר מעבר, רחוק יותר מהתנור.

פריגידריום – חדר הצוננים, הכי רחוק מהתנור.

אנשים יכולים היו לבחור איך לבלות בבית המרחץ. בילו שם שעות ארוכות, לפעמים יום שלם. לכן ליד בתי

מרחץ יש הרבה פעמים בתי שימוש (לטרינות) שבהם ישבו בצוותא כתף אל כתף.

לפעמים היו שם גם מתקנים נוספים – ספריה, חדרי טיפולים קוסמטיים ומריטת שיערות בפניצטות, חדרי

מסגיים, דוכני מזון ועוד. זה היה מקום שבאו לבלות בו.

ברומא הכניסה לבית המרחץ הייתה חניס, בפרובינציות היא הייתה כרוכה בתשלום קטן, אבל כמעט כולם יכולים היו להרשות לעצמם את הבילוי הזה, זה היה בילוי עממי. גם יהודים אהבו את בתי המרחץ ובלו שם.

לטרינות (בתי כסא) – אלו היו מבנים ציבוריים די מפוארים שישבו בהן בשורות כתף לכתף מעל תעלת ביוב מרכזית. ייתכן שישבו גברים ונשים ביחד (בסך הכל הרימו חלק מהבגד), אבל כנראה לא באלו שהיו צמודות

לבתי המרחץ שם הייתה נהוגה רחצה נפרדת לגברים ונשים.

המתקן היה בנוי בדרך כלל במבנה של חצר פריסטילית עם קירוי חלקי בלבד עשוי עץ לשורות המושבים. זה אפשר כך אוורור מהיר ויעיל של המקום. לא היה נהוג להציב פסלים במבנה הזה. היו יושבים על בליטות של אבן בקיר ההיקפי של המבנה, ויתכן שבחלק מהמקרים היו מושבי עץ בין כל שתי בליטות כאלה. בחזית

המושבים הייתה תעלה צרה עם מים לשיטיפת ידיים ולניקוי המוטות ששימשו לניגוב האחוריים. אלו מוטות עם עלים, סמרטוטים או ספוגים.

בארץ התגלו לטרינות בבית שאן (הגדול מכולם), קיסריה, ירושלים, בית גוברין, אשקלון, ציפורי וטבריה.

מצגת

רחצה יוונית מאולתרת באן

אמבטיות הלניסטיות ממרשה – מאפשרות ישיבה די נוחה. יש במראשה יותר אמבטיות ישיבה מאשר שכיבה.

אמבטיות רומיות מהאי דלוס

בלניאה (מוזיאון סלוניקי) – בית מרחץ המבוסס על מים מחוממים בגחלים שיצקו אותם לתוך אמבטיות המסודרות במעגל

היפוקאוסט – הרצפה נתמכה על עמודוני חרס כי החרס עמיד ביותר לחום. האוויר החם עולה דרך לבנים חלולות או צינורות שנקראו טובולי עשויים חרס. יש גם בוילר שממנו מוביל צינור מים חמים לאמבטיה. כשהיה אפשרי ניצלו את כוון הרוח לשם הכוונת האוויר החם אל החדר המיועד לחימום. למשל בקיסריה התנורים החדרים המחוממים היו מעוגלות, בוודאי בקלדריום, בכדי שהטופות המתעבות שם (בעיקר מעל האמבטיות) יזלגו על פני התקרה לצדדים ולא יטפטפו למטה על האנשים הנמצאים בחדר. לפעמים יש בתקרה פתחים המיועדים, לפחות בארץ, להכנסת אור פנימה - יש בארץ מקרים שמצאו שם זכוכית שחסמה את יציאת האוויר. לפעמים הפתחים כוונו לניקוז אדים (למשל בבית שאן), אבל זה לא השימוש הנפוץ שלהם בארץ.

הפליסטרה של בית המרחץ בקיסריה – חצר פריסטילית עם בריכת מים קרים במרכזה. **הפריג'ידריום** בבית המרחץ בקיסריה – חדר מקורה עם בריכת מים קרים עגולה ברצפתו. לא השתמשו בקירור והשתפקו בטמפרטורת החדר. לפעמים כשרצו להבטיח קור בנו את החדר מקירות מבודדים עבים במיוחד או שהשתמשו בבור עמוק מתחת למפלס המבנה. באותה טכניקה שימרו גם מוצרי מזון רגישים לחום כמו מוצרי חלב – מבנים מבודדים או בורות חצובים. **כלי טיפולים**: טריגיליס – מגרד להורדת השמן מגוף המתרחץ, כפיות ניקוי, פינצטות לעקירת שיער, פטרה – כלי בצורת כף גדולה המיועד להשפצת מים. **עבדת** – בית מרחץ מימי דיוקליטיאנוס. הכיפה המקורית של הקלדריום שרדה עד היום, עם טיח מקורי קדום ופתחי תאורה בתקרה. **הפליסטרה של בית המרחץ של מצדה עם ספיסטים ללא דמויות**, כמקובל במקומות ציבוריים בתקופתו של הורדוס.

טיח רגיל שמרוח על קיר נקרא פשוט טיח, והקיר ייקרא "קיר מטויח". טיח מכור ומעוצב נקרא סטוקו (stucco). אם צבעו אותו כשעדיין היה לח זה נקרא פרסקו (a fresco = טרי, לח), ואם צבעו אותו על קיר יבש זה נקרא סקו (=secco). (הערה שלי – טכניקת הפרסקו מחזיקה בדרך כלל מעמד הרבה יותר זמן (הפרסקו של ארמון הורדוס במצדה, הקפלה הסיסטינית) אבל היא מסובכת יותר לביצוע). **הקלדריום של מצדה** - משוחזר במלואו. כולל אמבטיה לרחצה במים חמים.

האפודיטריום של מצדה – אולי היו שם ארונות מעץ. **קיפרוס** (ואדי קלט) – הצעת שחזור.

בית שאן – מבנה קצת בעייתי מבחינת התאמתו לדגם המקובל. **בית גוברין** – היפוקאוסט, אמבטיה

הלטרניה בבית שאן – מתקן מפואר עם מושבי שיש בתוך חצר פתוחה פריסטילית. זוהי הלטרניה הגדולה ביותר שהתגלתה בארץ, והיא מכילה 57 מקומות ישיבה.

הדרכים הרומאיות

מערך הדרכים שקדם לרומאים היה לא סדיר, ספונטאני, ואין גם דרך לתארך אותו. סלילה ממוסדת, מקצועית ומסודרת הייתה יצירה של ההנדסה הרומאית.

שתי מטרות עיקריות לסלילת הדרכים הרומאיות: למטרות צבאיות (הצבא הרומי נע ברגל, והיה חשוב שהנתיב יהיה נוח, ברור ומאובטח). הצורך השני היה הצורך האזרחי, המנהלתי – גביית מיסים, הובלת דאר והובלת סחורות. הדרך שנסללה עמדה לרשות כולם – אזרחים וחילים כאחד. הצבא והמנהל הרומי עבדו יחד ושירתו את כלל הציבור.

הצבא הרומי הוא שהיה אחראי לכל הנושא ההנדסי מהתכנון וההקמה ועד וכולל התחזוקה – בחירת התוואי הנכון (למשל לא בתוך אפיק נחל), מדרונות נוחים, קירות תמך, מצדיות, בורות מים. חיילים רומאיים הוכשרו לא רק לפעולות לחימה אלא גם לפעילות הנדסית. זה היה חלק מעיסוקם היומיומי בעתות שלום. הרומאים נהגו להקים אבני מיל כל אלף צעדים כפולים (בלטינית- מיליה פאסום) שזה בערך 1500 מטר. **אבן מיל** היא אבן מעוגלת, בדרך כלל קונית, בגובה של כ-2 מטר ובקוטר 70-50 ס"מ. החלק התחתון שלה מרובע. היו עליה כתובות, לעיתים בחריטה ולעיתים לא. הכתובות נצבעו בצבע אדום שברוב המקרים לא שרד (יש קצת שרידי צבע באבני מיל בנגב).

החלק העליון כלל בדרך כלל כתובת (בלטינית) המזכירה את שם הקיסר שבזמנו הוקמה או תוקנה האבן, את שם אביו, ואת מעלליהם. למטה הייתה כתובת קצרה ביוונית, שפה שהיתה יותר מוכרת בקרב העם. הכתובת ביוונית ציינה את המרחק אל העיר הסמוכה. (הערה שלי – כך מתחמים החוקרים את גבולות המנהל של כל עיר – ע"פ הפרישה הגיאוגרפית של אבני המיל המתייחסים אליה).

משמעות הכתובות היא בעיקר תעמולתית. כל קיסר רצה שיכירו ויוקירו אותו על פעילותו לטובת הציבור, וזה היה אמצעי נוח להגשמת המטרה הזו. מערכת הדרכים הרומאית תרמה תרומה מאד משמעותית להתפתחות האימפריה ולרווחת תושביה, והקיסרים הרומים היו מאד גאים בכך.

בדרך כלל מדדו את המרחק מהטרה-פילון של העיר הסמוכה. בירושלים לא ידוע עד עכשיו על קיומו של טרה-פילון, וכנראה מדדו את המרחקים ממנה מהעמוד בשער שכם המופיע במפת מידבא. בארץ התגלו יותר מ-550 אבני מיל – מספר גדול ביותר- הרבה יותר מ-70 האבנים שהתגלו בכל בריטניה. בדרך כלל נמצאו רק חלקים מכל אבן.

אורך הדרכים שהתגלו בארץ מצפון לנגב נאמד בכאלף חמש מאות ק"מ! הדרכים היו ברוחב של מ-2 מ' ועד 6-7 מטר שזה כבר רוחב של דרך אימפריאלית מרכזית ביותר (למשל הדרך שחצתה את הגליל התחתון מעכו לגדרה בעבר הירדן). יש גם דרכים מקומיות שהיו צרות יותר שלא כולן נסללו.

חנך הרוחב של הדרך היה משופע מעט מהמרכז לצדדים לצורכי ניקוז. בבסיס הדרך הייתה תשתית רכה של אבנים קטנות שמעליהן הונח ריצוף אבנים גדולות ושטוחות.

התוואי בדרך כלל נבחר על בסיס תוואים קדומים, בבחינת "חכם השביל מן ההולך בו". במקרים רבים הנתב הרומי משמש עד היום.

נעו על הדרכים בעיקר ברגל, כאשר משאות כבדים הובלו בדרך כלל על גבי פרדות. השימוש במרכבות לא היה פשוט. העגלות הרומאיות היו בעלות גלגל קשה, ללא גומי, ללא קפיצים וחסרות גמישות. זה לא ממש מחזיק מעמד על דרך מרוצפת אבן.

כן השתמשו במרכבות מלחמה, אפילו בתקופות קדומות בהרבה מהתקופה הרומית, אבל השימוש הזה היה מוגבל לזמן קצר ולאזורים מישוריים נוחים לתנועה.

השימוש בכרכרות ועגלות היה נפוץ הרבה יותר בתוך העיר. שם המרחקים היו קצרים. לכן רואים סימני חריצי גלגלים על מרצפות הרחובות העירוניים. פה ושם השתמשו בעגלות להבאת תוצרת חקלאית מהכפר אל העיר, אבל השימוש הזה היה לא רגיל. מסוף המאה ה-2 ותחילת המאה ה-3 התחילו להשתמש יותר בעגלות. **בבית שאן יש 3 גשרים** : זה הרומי הרוס, השני – הטורקי מסוף המאה ה-19 לא ממש בשימוש אם כי אפשר לנסוע עליו, והכביש המודרני עובר על גשר ממש מודרני.

כשהאימפריה הרומאית התנצרה כל המורשת ההנדסית שלה עוברת לאנשי התקופה הביזנטית.

פרופ' ישראל רול ז"ל התמחה בחקר מערך הדרכים הרומי. היום ירש את מקומו בתחום הזה הוא חיים בן דוד ממכללת כנרת, איש קשת, שחופר כיום באום אל קנטיר שם משחזרים בית כנסת מהמסד עד הטפחות.

מצגת

מפת הדרכים היוצאות מקיסריה עם סימון אבני המיל שנתגלו לאורך : למגידו (עוברת ליד שוני יש שם שרידים ממנה), לציפורי, לגינין, לשכם, לירושלים, לאנטיפטריס, ליפו. זו תמונה חלקית בלבד למפת הדרכים הרומאית הכוללת בארץ ישראל שנמצאת במאמר של ישראל רול.

קטע דרך מאלאורתופוליס (בית גוברין) ללוד – מילוי רך ועליו ריצוף אבן

אבני מיל מהדרך אלאתרופוליס-לוד - עם כיתוב שמאז מזכיר את זה שעל אמות המים בקיסריה.

טריבון – דרגה של מי שיש לו סמכות לכנס את הסנאט. דרגות אחרות היו פרינקיפאט (שהייתה לו גם סמכות דתית).

אבני המיל ליד גבעת ישעיהו – על אחת האבנים התגלתה מחיקה של כתובת קודמת, מה שנקרא **וורנציו**

ממורה ("יימח שמו וזכרו"). ראינו את זה קודם כשדיברנו על כך שקרקאלה רצח את אחיו גטה ומחק את שמו מכל הכתובות.

מעלה בית חורון – דרך רומית עם מדרגות בנויות בצד הצפוני של השלוחה שעליה עובר כביש 443. במעלה של

השלוחה הזו נלחם יהושע בן נון בחמשת מלכי האמורי, ושם גם מובס קסטיוס גלוס בשנת 66 לספירה בתחילת המרד הגדול. יהודה המכבי השתמש בתוואי מקביל שעלה בשלוחה מקבילה מאמעוס לכוון נוה אילן

(הדרכים הרומאיות בוודאי לא עמדו לרשות יהודה המכבי!). תוספת שלי – הובילה מאזור ירושלים אל העיר לוד ומופיעה גם במפת מידבא.

דרך עמק האלה – דרך רומית מירושלים לבית גוברין ומשם לעזה. זה "שביל הקיסר" הידוע. יש שם מפתנים למדרגות ששימשו למניעת החלקה של בהמות משא עמוסות מטען שיוורות בדרך. (גם ברחובות הערים

הרומאיות מוצאים אבנים עם חריצים שנועדו למנוע החלקה של בהמות).

מי סלל את הדרכים עם המדרגות הללו? היה מקובל שהרומאים הם אלה שסללו את הדרכים האלה, אבל חיים בן דוד טוען שאין בכל האימפריה הרומית מדרגות! לכן יש הצעה האומרת שהמדרגות האלה באזור ירושלים נסללו על ידי יהודים בימי הבית השני. מאידך, זה לא מסתדר עם המדרגות בדרך מעלה העקרבם הרומי!

מקוואות טהרה

מקווא טהרה הוא מתקן מטווח שנועד לטבילה לצרכי טהרה – לא לצרכי רחצה! הוא היה בשימוש רק על ידי יהודים. אם מוצאים מקווא זה מאפיין את האתר כאתר יהודי ממש כמו הימצאות כלי אבן שאינם מקבלים טומאה, או מנורות קנים או גלוסקמאות (נוכרים לא נקברו בגלוסקמאות אלא בסרקופאגים!). מספיק שמוצאים אחד מהשלושה – גלוסקמאות, כלי אבן ומקוואות בכדי לזהות את האתר כיהודי.

המקוואות הקדומים ביותר המזוהים ארכיאולוגית הם מהתקופה החשמונאית (אולי ימי אלכסנדר ינאי) – יריחו, ירושלים. עד היום גילו למעלה מ-800 מקוואות ברחבי הארץ. המאוחרים ביותר, השייכים עדיין לדגם של העת העתיקה, הם מהתקופה הביזנטית.

סבורים שכולם היו בשימוש של יהודים ורק של יהודים. הרבה פעמים יש יותר ממקווא אחד אפילו בישוב קטן.

איך היטהרו בימי בית ראשון? הממצא הארכיאולוגי לא קיים מתקופות אלה. ייתכן שהיטהרו במים טבעיים מי מעיינות, נחלים, חוף הים. מתקנים מטווחים עם מדרגות קיימים רק מימי החשמונאים.

על פי ההלכה מקווא צריך להכיל לפחות 40 סאה של מים "בלתי שאובים" – כאלה שהובלו בכוח הגרביטציה אל המקווא ולא הצריכו שאיבה בכלים.

סאה – מידת נפח. בשוק מכרו תבואה בכלי עגול שנפחו היה סאה אחת או שתיים. כשהגזימו במילוי הכלי, והגרעינים החלו להישפך החוצה, אמרו ש"הגדישו את הסאה". זה לא היה במקור כינוי גנאי!

לא יודעים כמה זה בדיוק 40 סאה. הממעיטים אומרים 332 ליטר, אחרים 500-600 ליטר, והמרבים מדברים על 1000 ליטר! מכל מקום, אם לא היה 40 סאה מים מהטבע (מי גשם, מי נגר) המקווא היה פסול. מדובר אך ורק במים שלא הושקעה עבודה בכדי להביאם למקווא.

אם יש במקווא 40 סאה מים בלתי שאובים ניתן להוסיף אליהם כל כמות שרוצים של מים שאובים. 40

הליטר של מי הנגר מכשירים כל כמות של מים שאובים.

היום על גגות מקוואות יש מיכלי איסוף למי גשם.

במרחב שלנו לא יורד גשם כל השנה, ולכן לא ניתן לאסוף מי גשם בעונת הקיץ. לכן המים האלה לא הוחלפו למרות שטבלו בהם עשרות ומאות אנשים. נכנסו נשים אחרי נידה, גברים אחרי קרי לילה, חולי עור וצרעת בתהליכי ריפוי. המים וודאי לא נעשו צלולים, נקיים ובריאיים יותר בתהליך הזה. חז"ל היו מצינים לכן שצריך להתרחץ (חפיפה בלשון חז"ל) לפני שנכנסים למקווה. אבל הארכיאולוגים זיהו רק במקרים בודדים מתקן חפיפה כזה ליד המקווה. בכל מקרה מי המקווה לא הוחלפו, וזה בהחלט לא היה בריא.

כל הבוגרים היהודים היו חייבים בטבילה, ולכן בכל ישוב יהודי היה לפחות מקווה אחד. גם אלה שלא הקפידו מאד טבלו פעם אחת בשבוע או שבועיים. הטבילה הייתה של כל הגוף פעם אחת בלבד ובעירום. היום יודעים לזהות בקלות מהו מקווה ומה לא. הזיהוי נעשה על פי סוג המדרגות היורדות (מספרן לא קבוע), הטיח, ומאפיינים נוספים. לפעמים על המדרגות מוצאים מחיצה שנועדה, ככל הנראה, להפריד בין אלה שיורדים (שהם בחזקת טמאים) לאלה שיוצאים מטהורים. יש מחיצות כאלה במקוואות בקומראן, גם בעבר הירדן יש מקוואות (למשל, בקלירוז). יש מושג בספרות חז"ל הנקרא אוצר – בריכה קטנה, נעדרת מדרגות ירידה אליה, שהכילה 40 סאה של מים טבעיים. היא צמודה למקווה ויש קשר בין השניים באמצעות צינור קטן. לא נהגו לטבול באוצר למרות שטבילה כזו הייתה בהחלט מספקת ואפשרית. כאשר מי המקווה איבדו מהנפח המותר והיו עלולים להיפסל, הקשר הזה בין האוצר למקווה הכשיר את המקווה אוטומטית. בפועל מוצאים מעט מאד אוצרות כאלה. בניית מקוואות הפכה להיות נוהג גם במקומות יהודיים ששכנו ליד מקורות מים טבעיים כמו מעיינות וחופים. יש מקרים בהם פריגיטריזם יכול להיות מקווה. זה אפשרי רק אם מקור המים שלו אינו שאוב. למשל, במכוור נמצא בית מרחץ ששימש כמקווה לכל דבר.

מצגת

מקווה עם מדרגות ירידה - המדרגות היו בגובה 7-15 ס"מ – מידה נוחה לירידה. המקוואות היו בדרך כלל מקורים כדי למנוע זיהום ולספק פרטיות לטובלים בהם. כאשר היה מקור מים זמין כמו מעיין ניתן היה לבטל את הקירוי.

מקווה ביודפת – טיפוס דומה לאלה שנתגלו בעבר הירדן

מקווה במודיעין

מקווה בגמלא – מתאר קצת מעוגל כולל מתקן חפיפה

אמבטיה לרחצה מקדימה מהרובע ההירודיאני בירושלים

ערבת רגליים – כלי מיוחד לרחיצת רגליים. אם אחרי שהתרחצו בדרך למקווה התלכלכו כפות הרגליים השתמשו בכלי כזה

יריחו – יש שם די הרבה מקוואות. צילום של הצינור שחיבר בין האוצר למקווה.

דרך האבות על יד גוש עציון – מדרגות של מקווה עם מחיצה גבוהה במרכזן.

בריכת השילוח – מקווה על המורדות של הר הבית בצד המזרחי. גדול בשטחו, אולי שימש לטבילת רהיטים.

קברים ומערכות קבורה

הממצא הנלווה לקברים הוא בעל חשיבות ממדרגה ראשונה להכרת אורחות החיים מחד, ולתיארוך הקבר מאידך. במשך שנים היה ניתן לחפור קברים ללא קושי. לא בשנים האחרונות.

יש מקרים בהם קל לזהות שזו קבורה יהודית. באחרים זה לא כל כך קל. גם אם ברור לחלוטין שהמדובר

בקברים לא יהודיים גם אז יש קשיים רבים לחפור אותם היום.

מה ניתן ללמוד מעצמות בלבד? גיל (ע"פ הימצאות שיני בינה ו/או מצב ההתגרמות של התפרים בין עצמות הגולגולת), מין (ע"פ מבנה האגן - אצל הנשים האגן נראה אחרת), מחלות המתבטאות בשינוי בעצמות (שחפת, עגבת, סוגים של סרטן), ניתוחים מסויימים (טרפנציה - ניקוז נוזלים מהגולגולת על ידי קידוח חור בהיקף של מספר ס"מ).

הערה - ניתוחים בעת העתיקה היו די סטרילים משום שלא נעשו בבתי חולים אלא בבתי פרטיים, וכך לא נחשפו המנותחים לזיהומים שמקורם בחולים אחרים. שיעורי ההצלחה בנייתוחים האלה (כמו טרפנציה) היו די גבוהים.

היהודים התייחסו בכבוד אל מתייהם. קברו אותם במרחק של לפחות חמישים אמה מתחומי הישוב. כך בימי בית ראשון וכך בימי בית שני. כתוב בתוספתא שאם העיר גדלה והתרחבה אז מותר לפנות את העצמות לקבר חדש רחוק יותר: "קבר שהקיפתו העיר בין ארבע רוחות רחוק יותר מ-50 אמה לכאן או לכאן אין מפנים אותו. התקרבה והקיפה פחות מ-50 אמה מפנים אותו". כלומר, צריך לאפשר לעיר להתפתח, ואם צריך מותר לפנות קברים. יש אכן הרבה קברים ריקים שמשערים שאולי פונו מהם הנקברים המקוריים.

בימי בית ראשון אנו יודעים שקברו במערות, למשל מערת המכפלה שנקנתה על ידי אברהם אבינו מעפרון החיתי. אבל מנהג הקבורה במערות, שהוא נוח ופרקטי, היה קדום לתקופת האבות.

יש בארץ, בעיקר אבל לא רק בירושלים, שורה של מערות קבורה המתוארכות לתקופת הברזל ב' – מאות שמינית ותשיעית לפנה"ס, ימי בית ראשון. אלו הן מערות חצובות בסלע, שבו הנפטרים היו מושכבים על משטחי אבן אופקיים (מיטות), בדרך כלל שלוש כאלה בחדר, עם כריות אבן שהונחו בראשן.

חדר הקבורה היה נסגר עם אבן גולל, בדרך כלל מרובעת, והסירחון בפנים היה כבד. לאחר שנה ניתן היה לפתוח את הקבר ולהעביר את העצמות לחלל נוסף בתוך חדר הקבורה (מתחת למפלס המיטות) שנקרא "מאספה", וכך לפנות מיטה כזו לשלד הנפטר הבא.

דוגמא – קברות היהודים במנזר סנט אטיין (סטפנוס הקדוש) בירושלים. יש גם בצובא ובמקומות אחרים. מוצאים בקברים כאלה חפצים אישיים שלפעמים הם בעלי ערך (לא מטמונים כמו בקברי הפרעונים). אלה כללו כלי עבודה.

שודדי קברים התעניינו בעיקר במתכות, בוודאי במתכות יקרות, אבל גם בברונזה ובברזל. קברים נשדדו כבר בתקופות הקדומות וממשיכים להישדד עד עצם היום הזה.

הכניסה למערות הקבורה נסגרה עם אבן שנקראה גולל. הפעולה גולל=להסיר, לא קשורה לצורת אבן הסגירה, וזו לא חיבת להיות עגולה! ברוב המקרים יש לה צורה של תותב מרובע שנתקע לפתח המערה המלבני וסגר את החדר. יש רק קבוצה קטנה של מערות (וגם הם מימי בית שני ולא ראשון) עם גולל מעוגל! הסגירה נועדה קודם כל למנוע שוד שהיה נפוץ כבר בעת העתיקה, אבל גם כדי למנוע את יציאת הטומאה, ריחות רעים ואת כניסתם של בעלי חיים.

בימי בית שני מתחילים למצוא קברי כוכים. אלה הם מין נישות כאלה חצובות בסלע שהופיעו לראשונה במראשה ההלניסטית, במאה ה-3 לפנה"ס (קבר הצידונים). כנראה המקור הוא מצרים, אולי מהעיר אלכסנדריה, ואולי מפניקיה. יש לקבורה בכוכים מספר יתרונות:

1. כל נפטר קיבל כוך משלו – יותר תשומת לב לכל נפטר. כל כוך כזה נסגר הרמטית עם לוח אבן כך שצחנה לא הייתה אמורה לצאת בכל התקופה של התכלות הבשר והשרירים. במבנה עצמו זה מנע צחנה.

2. הכוכים נחצבו בניצב לקירות ולא במקביל – זה חסכוני בהרבה משיטת הקבורה במיטות.

החל מהתקופה החשמונאית גם היהודים מתחילים להשתמש בכוכי קבורה שהיו אצלם מאופיינים בתקרות מעוגלות בניגוד לתקרות המחודדות של קברי הנוכרים. היו גם נוצרים שהעדיפו להיקבר בכוכי קבורה מקומרים כך.

גם בימי בית ראשון וגם בימי בית שני הרחיקו את הקברים לפחות חמישים אמה מתחום העיר. לעיתים הניחו חפצים אישיים, כלי אוכל, לפעמים אפילו מזון.

גם בימי בית שני היה נפוץ העיסוק בשדירת קברים.

החל מימי הורדוס (לערך שנת 30 לפנה"ס) מוצאים מערות קבורה עם שימוש בגלוסקמאות שהחליפו את המאספות. זו תיבה מאבן שאורכה כאורך עצם הירך (60 ס"מ) – העצם הארוכה ביותר בגוף האדם, רוחבה כרוחב האגן – כ-50-60 ס"מ, וגובהה כ-40 ס"מ. המידות לא ממש אחידות, ויש גלוסקמאות בגדלים שונים. לגלוסקמה הכניסו בדרך כלל עצמות (כולל הגולגולת) של נפטר אחד, אך לעיתים גם מספר נפטרים – עד ארבעה – מאותה משפחה, בעיקר כשמדובר בבני משפחה שחיו והכירו אחד את השני. יש מקור מחז"ל (מסכת ברכות) האומר ש- "כל מי שישנו יחד בחייהם מותרים לישון יחד גם לאחר מותם".

גלוסקמאות היו מוכרות בתקופה הכלקוליתית, כ-4000 שנה קודם לימי הורדוס, ברובן מחרס אבל גם מאבן (כורכר למשל). יש הבדלים ניכרים בסגנון הגלוסקמה של שתי התקופות, ואי אפשר לבלבל ביניהן. בשני המקרים מדובר בליקוט עצמות, היינו בקבורה משנית.

גלוסקמאות בית שני נמצאים בתפוצה רחבה, בעיקר בירושלים וביהודה, אבל גם בגליל ובעבר הירדן.

מתקופת הורדוס ואילך מציאת גלוסקמאות זו אחת האינדיקציות המובהקות ליישוב יהודי. מנהג הקבורה בגלוסקמאות נמשך במקומות שונים עד התקופה הביזנטית, ואולם בדרום הר חברון זה נגמר בסוף ימי בית שני או במרד בר כוכבא לכל המאוחר.

היהודים הקפידו מאד בקיום הדיבר השני – "לא תעשה לך פסל ומצבה, לא תשתחוה להם, ולא תעבדם". לכן, העיטורים האופייניים לגלוסקמאות ימי בית שני הם עיטורים גיאומטריים או צמחיים ואין דמויות או דיוקנאות.

באופן דומה הורדוס, שידע את הרגישות היהודית לדיבר השני, ובנה את כל מבני הציבור לשימוש היהודים בהתאם, אבל לעצמו, בחדרי חדרים התנהג אחרת. שם (למשל בתיאטרון פרטי שבנה בהרודיון) מוצאים על הקירות עיטורים של בעלי חיים.

האם היו גולגולות בגלוסקמאות? צריך לבדוק. במערות נחל חבר הייתה הפרדה של גולגולות משאר השלד. אחרי שהפסיקו בסוף ימי מרד בר כוכבא להשתמש בגלוסקמאות החליפו אותן בתאי ליקוט בתוך מערות הקבורה. בתקופה מאוחרת יותר כבר עברו לקבורה בארונות קבורה - סרקופגים. בדרום הר חברון המשיכו להשתמש בגלוסקמאות עד סוף התקופה הביזנטית. על פני השטח החלו לקבור רק בתקופה הערבית הקדומה.

בימי בית שני יש עוד טיפוס של קברים – קברי מקמר (ארקוסוליום, ברבים ארקוסוליה). ארקסוליום היא נישא מעוגלת שברצפתה היתה מין שוקת שבתוכה הניחו את גופת הנפטר וסגרו עליה מלמעלה עם לוחות אבן. זה נתן את אותם היתרונות של קברי הכוכים הרגילים. לפעמים מוצאים אותם יחד עם קברי כוכים במערת קבורה אחת. מכירים כאלה בבית שערים, בשפלת יהודה (מורדות תל גודד).

אחרי שנה, אם רצו למחזר את השימוש בארקוסוליה, העבירו את עצמות הנפטר למאספה שהייתה חצובה אף היא בתוך מערת הקבורה בסמוך לארקוסוליה. יש מאספות בצורות שונות. רק הגלוסקמאות הביאו לסיום השימוש במאספות.

ד"ר גבי ברקאי הציע שבימי בית ראשון רוב העם לא זכה להיקבר במערות כאלה אלא רק בעלי היכולת, ואילו האחרים נקברו במקומות שלא שרדו – קברים פשוטים באדמה. חוקרי בית שני אחרים, למשל עמוס קלנר ובונו זיסו, טוענים שלא ניתן לדבר על זה. לדידם מה שמוצאים זה מה שהיה. נחום שגיב - כנראה שהרוב נקברו במערות הן בימי בית ראשון והן בימי בית שני, ורק מיעוט נקבר מחוץ להן.

קברות מנזר סנט אטיין – קברות מאספה מפוארים מימי בית ראשון. אלו הם קברי אצולה.

במערת קברים בחורבת מדרס יש חדר מיוחד לאחסון גלוסקמאות. המערה מתוארכת למאה הראשונה והשנייה לספירה. יש בה חצר להכנת הנפטר לקבורה, אבן גולל עגולה (די נדיר), וחדר עם שלושה כוכי קבורה מכל צד שם הניחו את הגופה למשך שנה. בצמוד אליו בחלק הפנימי יש חדר עם דרגשי אבן שעליהם הניחו את הגלוסקמאות עם עצמות הנפטרים שפנו מכוכי הקבורה הקודמים.

קבורה כזו התקיימה עד ימי מרד בר כוכבא.

בימי בית שני התפתחה אמונה שהתקופה בה מונח נפטר בכוך זו תקופה של ריצוי עווונות. הבשר והשרירים מתכלים, והעצמות הנותרות נשארות נקיות מכל רב. לכן יום ליקוט עצמות הנפטרים הפך ליום של קיום מצווה ויום שמחה לבני המשפחה.

דבר נוסף - בתקופה ההיא לא תמיד ידעו לאבחן בוודאות מוות קליני אמיתי, ולכן יצרו נוהג שהולכים לבחון את גופת הנפטר מתישהו עד שלושה ימים לאחר הקבורה, כדי לוודא שהנפטר אכן מת. זה בדיוק הסיפור על ביקור הנשים בקברו של ישו שלושה ימים לאחר שנצלב. בכדי להסוות את המנהג היהודי הזה כתוב בברית החדשה שמטרת ביקור הנשים שם היתה למשוך את גופת המת, מה שלחלוטין זר לנוהג היהודי אז והיום. מטעמים זהים של חוסר ביטחון וודאות בפטירת הנקבר נהגו באירופה לקשור לידי הנפטר הקבור חוט עם פעמון בקצהו על מנת שאם יתעורר יוכל להודיע על כך במהירות מתוך קברו! העניין הזה מופיע גם במקורותינו - במסכת שמחות נאמר במפורש שהיה אחד שהניחו אותו בקבר ויצא משם וחי והוליד עוד שני בנים, ואילו אחר שגם הוא הונח כבר בקבר חי עוד 25 שנים אחר כך.

מצגת

קברי בית ראשון בירושלים -

בירושלים יש שלושה ריכוזי קברים מימי בית ראשון: כפר השילוח, כתף הינום ליד מרכז בגין, ומנזר סנט אטיין.

כרית בקבר מימי בית ראשון - בצורת תסרוקת שדומה לזו של אלת המכרות המצרית תחור. בכל מקרה בימי בית ראשון ארגנו לנפטרים כריות מסוגננות לראשם, בעוד שבימי בית שני הכריות היו סתמיות ושטוחות.

חפירת גבי ברקאי בכתף הינום - קבר חצוב עם מאספה שמסביבה מיטות (עם כריות) המונחות בדגם חריג שבו אחת מקבילה לשניה במתאר הקפי סביב המאספה. ברקאי גילה במאספה שני גלילי כסף קטנים ועליהם חרוטה ברכת הכהנים, וכן אוסף תכשיטים גדול.

סנט אטיין - מערכת קברים בצורת האות חית הכוללת מאספה עם עצמות ומיטות עם כריות. הנוזרים במקום חברים בבית הספר הצרפתי למקרא וארכיאולוגיה - האקול ביבליק. יש שם נוזרים חוקרים מצוינים בארכיאולוגיה. הם טוענים שהעצמות שנתגלו שם שייכים לנוזרים שעצמותיהם נאספו על פי בשת מדינת ישראל ממנזרים נטושים במדבר יהודה. רובם גברים בני שלושים עם הרבה עצמות ברכיים שחוקות - תוצאה של תפילה ממושכת בכריעה.

סקופית - כרית נוספת באותה צורה. סלע קירטון - רך יותר ונוח יותר לחציבה. **קברות בית דוד** - ע"פ התנ"ך דוד קבור בעיר דוד, אבל עד כה לא מצאו שם שום שריד לקברי מלכי יהודה. יהודים עד 1967 לא היו יכולים להגיע לעיר דוד, והכמיהה למקומות הקשורים למקרא אימצה מסורת ביוניטית או מוסלמית שמוזהה את קבר דוד על הר ציון. משרד הדתות עם האגודה שלו על חשיבות ירושלים ליהדות קבע שם את הזיהוי.

בחפירות מאז 1967 לא נמצא שום זכר לקבר דוד, לא בעיר דוד ולא בהר ציון. על פי המקרא לצידו של דוד המלך נקברו מלכי יהודה הראשונים - כ-12 מהם. רק מלכי יהודה האחרונים נקברו ב"גן עוזה" שהוא מקום אחר, שיש חוקרים (גבי ברקאי) המזהים את מיקומו בהר ציון. יש לוח שהתגלה בהר הזיתים, כתוב בארמית-עברית בכתב היהודי של ימי בית שני, שבו כתוב: "לכה תות (לכאן הובאו) פני עוזה מלך יהודה ולא לפתוח". אחת הפרשנויות ללוח הזה היא שזה לוח שהוצב על קברו של עזיהו מלך יהודה שהיה מצורע ויודעים שהוא לא זכה להיקבר בקברי המלכים יחד עם שאר מלכי בית דוד. כנראה שקברו הועבר להר הזיתים עם התרחבות העיר בימי בית שני.

קברים מימי בית שני -

קברי כוכים במראשה - מכלול מדהים של עולם תת קרקעי יוצא דופן בארכיאולוגיה של הארץ. אלה קברי הכוכים כנראה הקדומים ביותר בארץ. אחד הכוכים, שבו נמצא ריכוז גדול של עצמות, שימש אולי כמאספה, ע"פ עמוס קלונו.

המערה הצידונית - במקור (1902) התגלתה עם ציורים צבעוניים שחודשו לפני כעשרים שנה. רואים פריז עם טריגליפים ומטופות.

ביבליוגרפיה מומלצת - "בנתיבות השפלה והרי יהודה", הוצאת יד בן צבי.

איקונוקלאזם = השחתת דמויות. ממצא כזה מעיד על תקופה שבה השחיתו דמויות. בארץ רוב התופעה מתגלית בתקופה המוסלמית. פה יש השחתה של דמות הפרש והמנגן, כנראה מתחילת המאה העשרים. מערת קבורה מחורבת טבק, מורדות תל גודד - מערת כוכים עם לוחות אבן שחוסמים את פתחי הכוכים.

כנראה הדקו את הלוחות הללו עם טיח מדביק אל פתח הכוך. **חורבת טבק, בור עמידה** - בור במרכז מערת קבורה שבו טיפלו בגופת הנפטר לפני שהכניסו אותה לכוך. שכיח יותר במערות בעלות תקרה נמוכה. לא משהו שכיח במיוחד.

חורבת טבק, אבן גולל מרובעת - סתמה את פתח הכניסה למערת הקבורה. די קטנה ולא כבדה. במקרה הזה סלע הנארי הקשה יחסית מאפשר לחצוב פתח קטן ולכן האבן קטנה יחסית. כנראה לא הדביקו אותה אל הפתח אלא השעינו אבן נוספת עליה כדי לייצב אותה במקומה ולמנוע מחיות להזיזה ממקומה.

שברי כלי זכוכית, טבעת וחרוזים - חורבת טבק

ארקוסוליה - גומחה עם גג מקומר, שקע קבורה מלבני וריצוף אבן מעליו. יש כל מיני סוגי ארקוסוליות. **קברי הסנהדרין בירושלים** - קברות יהודים מימי בית שני. מערכת קברי כוכים גדולה. אין שום הוכחה שהיו קשורים באיזושהי צורה לסנהדרין.

גלוסקמאות כלקוליתיות - מוזיאון פלמחים, עשויות אבן. בפלמחים ובאזור נמצאו בתי קברות כלקוליתיים. מוזיאון ברמה גבוהה השווה ביקור.

סרקופגים

סרקופג – ביונית "אוכל בשר". זה ארון קבורה גדול מיטלטל שנועד לקבורה ראשונית ומשנית. הניחו את הנפטר בתוך הארון, ושמו על הארון את המכסה מתוך כוונה לא לפתחו יותר. לפעמים, כשהוא נועד לשני בני הזוג, פתחו אחר כך והכניסו את הנפטר השני.

ממתי בארץ יש סרקופגים? הם מוכרים בעולם ההלניסטי והרומאי, ובארץ יש כאלה כבר בתקופה ההלניסטית. הורדוס עצמו כבר נקבר בסרקופג. בתחילה היו אלה נוכרים שנקברו בסרקופגים שפעמים רבות יובאו לארץ מחו"ל, אבל כבר בחצי השני של המאה הראשונה לפני הספירה החלו גם יהודים להשתמש בסרקופגים. יש סרקופגים חצובים באבן המוכרים מאות שנים קודם. למשל, בסנט אטיין יש אתר קבורה מתקופת הברזל ב' שבו יש שקתות חצובות בסלע ששמשו כסרקופגים. גם בארץ ישראל הפרעונית היו כאלה. קבורה בסרקופגים היתה נהוגה במקביל לקבורה במערות כוכים. אולי שמש לקבורת אנשים אמידים יותר. סרקופגים שונים לגמרי מהאנתרופואידים של תקופת הברונזה המאוחרת, שעשויים מחרס ומראים השפעה מצרית. הסרקופגים עשויים אבן (בדרך כלל גיר או שיש מיובא) ומראים השפעה הלניסטית. העיטורים על הסרקופגים היו תמיד במשמעות מגוננת (לדוגמה, המפלצת מדוזה בסרקופג שבקיסריה). בתקופת בית שני היהודים הקפידו לא לעטר בדמויות. אחר כך (למשל בבית שערים) ההקפדה הזו כבר לא נשמרה.

מצגת

אין מקומת סדורים לקבורה בסרקופגים. לפעמים הם נמצאים בשדות פתוחים, לפעמים במערות קבורה (כמו בבית שערים).

סרקופג עם תיאורי קרבות מפורסמים – קרב האמזונות (באשקלון זה קרב היוונים בברברים). האמזונות במיתולוגיה היו שבט נשים לחמות, שכתרו את שדן הימני בכדי להיטיב לירות בחץ וקשת. בעיטורים על הארונות הן דווקא מופיעות עם שד ימני מלא וחשוף.

בארונות קבורה מיובאים מאסיה הקטנה רואים לפעמים דמויות עם פני בני המשפחה. היו מיביאים ארונות עם דמויות חסרות פרצוף, ושוכרים אומן מקומי שהשלים את המלאכה בארץ.

הסרקופגים היהודים חסרי העיטורים שאנו מכירים הם מתקופות קדומות לתקופה הביזנטית. למשל הנקרופוליס של בית שערים, שהיה כולו יהודי, מתוארך לתקופה שלאחר מותו של ר' יהודה הנשיא. המדובר במאות 3-4 לספירה, וכעת כבר יש עיטורים ודמויות חיות בניגוד לדיבר השני.

שני אריות ע"ג סרקופג מבית שערים

דמות נשית מכונפת המחזיקה ענף של עץ תמר – ניקה, אלת הניצחון, בחזית של ארון קבורה יהודי!

מסכה – שוב בניגוד גמור לדיבר השני

לדה (מלכת ספרטה) והברבור (זאוס) – ע"ג סרקופג עשוי שיש מיובא. מהחיבור הזה נולדה הלנה מטרויה וקסטור שהיה אחד מהאחים המרכיבים את מזל תאומים. זו סצנה מיתולוגית על ארון קבורה של יהודי מימי בית שני!

עיטור ורדה (צמחי) ע"ג הסרקופג של הורדוס.

שני סרקופגים נוספים שנמצאו בהרודיון (אחד של מלטה אשת הורדוס).

מאוזוליאומים

לאחר שמאוזולוס מלך הליקרנסוס (בודרום באסיה הקטנה) הלך לעולמו במאה ה-4 לפנה"ס בנו לכבודו מבנה קבורה ענק מפואר, אחד משבעת פלאי תבל העתיקה. המבנה הזה לא שרד, אבל יש תיאורים שלו בספרות. בעקבותיו, כל מבנה קבורה מרשים ולא סטנדרטי מוגדר על ידינו כמאוזוליאום – מונומנט קבורה שבנוי מעל הקבר עצמו.

המאוזוליאום במזור – מבנה בדגם די סטילוס אין אנטיס.

דגם של מאוזוליאום בבית שערים

קברי הלני המלכה – מצפון לשער שכם. מלכת חדייב (צפון עיראק, בגבול עם ארמניה), שבשנת ה-30 של המאה הראשונה התגיירה עם כמה מבני משפחתה ועברה לגור בירושלים. הכינה קבר ענק לקבורת בני משפחתה עם שלושה מונומנטים חרוטיים כאלה הנקראים נפש (=מצבה) שנמצאים מעל המבנה המרובע. השטח של הקברים נמסר לצרפת על ידי העותמנים, והמקום נמצא היום באחריות הקונסוליה הצרפתית.

קבר יאסון – שכונת רחביה, רחוב אלפסי

קברי נחל קדרון – "קבר זכריה" – מונוליט מוצק שנחשב להיות הנפש של הקבר הסמוך – קבר בני חזיר, יד אבשלום (מבנה הקבר עצמו חצוב בסלע ואילו הנפש המעוגל היא בנויה באבן). כולם מימי בית שני למרות שנושאים שמות של דמויות מימי בית ראשון.

ביד אבשלום הפריז הוא דורי – טריגליפים ומטופות, אבל הכותרות הן יוניות. זה עירוב סגנונות האופייני לאזורים הרחוקים מיוון הקלאסית.

קרמציה – שריפת המת. הנבטים, היהודים, והאדומים לא נהגו לעשות קרמציה. נכרים אחרים עשו זאת לפעמים, למשל הפניקים, היוונים והרומאים. לכלים שלתוכם אספו את אפר הנשרפים בקרמציה קוראים אורנות. אורנה דומה במימדים לסרקופג וברוב המקרים היא עשויה חרס.

קרמציה ואורנות נהוגים מזמנים קדומים בעולם היווני והרומי. אורנות רבות נמצאות היום במוזיאונים רבים באירופה. בדרך כלל הן מעוטרות בצפיפות רבה בדמויות. מהארץ אין לנו אפילו אחד כזה.

בתנ"ך יש מקום אחד המזכיר שריפת גופות יהודים – גופות שאול ובניו – שנלקחו מחומת בית שאן על ידי אנשי יבש גלעד ששרפו אותן. זה מקרה חריג.

אורנה – ממקדוניה.

מתקן להנחת אפר דמוי קולומבריום – מרומא. המקור לתזה המוטעית שמערות הקולומבריום בשפלת יהודה שימשו לאחסון אפר נשרפים.

בארץ שרפו לפעמים גופות של רומאים, לפי בקשתם. במקרה כזה מוצאים לפעמים כלי חרס ששימשו לקבורת האפר – כתף היונים בירושלים, קיסריה. אלו הם כלים מאולתרים, מעין סירים, לא אורנות תקניות.

בדרך כלל הסרקופגים הם מאבן או משיש, אבל יש גם כאלה מחרס ומעופרת. במכללת אשקלון יש סרקופג מעופרת.

בתי הכנסת

בית כנסת – סינגוגא (יוונית) או קנישתא (ארמית).

בתי הכנסת הראשונים

ממתי קיים מוסד בית הכנסת? בעבר חשבו שזה היה רק אחרי חורבן בית שני, היום מקדימים את תחילת פעולתם למחצית השנייה של המאה הראשונה לפנה"ס.

המחקר ההיסטורי - ממחקר של פרופ' שמואל ספראי ז"ל מתברר שהשם "בית כנסת" נמצא בכתובים בתקופות קדומות ממועד חורבן בית שני. יוסף בן מתתיהו מזכיר את בית הכנסת בקיסריה באירוע שמתרחש בשנת 66 לספירה. הוא גם מזכיר את אגריפס הראשון (44-41 לספירה) כמי שניסה להרגיע את הרוחות בדור בהקשר לבית כנסת שם, כלומר יש בית כנסת בדור כבר בשנות ה-40. בברית החדשה מוזכר ישוע שקורא בתורה בבית כנסת בנצרת (כנסית בית הכנסת) - 30 לספירה.

יש לוחות במצריים מימי תלמי השלישי (החצי השני של המאה ה-3 לפנה"ס) שעל פיהם לומדים שתלמי נתן לבתי הכנסת במצרים זכות אסילום – מעמד של בתי מקלט. מי שעשה בשוגג עבירה וברח לבית כנסת היה אסור לפגוע בו.

ספראי סובר שמוסד בית הכנסת התחיל לא במצריים אלא פה בארץ, בירושלים, ונעשו בו פעולות המשלימות את הפעילויות שנעשו בבית המקדש, כמו אולי קריאה בתורה. אם זה נכון אזי יש לנו בארץ ישראל בתי כנסת בפעולה כבר בתחילת המאה ה-3 לפנה"ס.

לעומת זאת, פרופ' ישראל לויין חושב שהפעילות הזו התחילה בירושלים במאה השנייה לפנה"ס. מהתקופה הזו כבר יש עדות ארכיאולוגית למבני ציבור כאלה.

מבנים המוגדרים כבתי כנסת - מבני ציבור מלבניים עם ספסלים ועמודים שהחזיקו גג. השילוב הזה מספיק כדי להגדיר מבנה כזה כבית כנסת. לעיתים מוצאים גם מקוואות בצמוד.

הממצא הארכיאולוגי

הממצא הארכיאולוגי מאשר את קיומם של בתי כנסת שפעלו בזמן קיומו של בית המקדש השני. אלה הם 8 בתי הכנסת הראשונים הללו: גמלא, מגדל, קריית ספר (מודיעין עילית), אום אל עומדן (מודיעין), הרודיון, מצדה, עיר דוד (על פי כתובת תיאודוטוס, ראה לעיל), וייתכן שגם ביריחו (כך על פי הצעתו של אהוד נצר, שיש החולקים עליה).

כתובת תיאודוטוס בן וטינוס – כתובת יוונית שהתגלתה ע"ג לוח אבן בבור מים בעיר דוד. התרגום הוא:

"תיאודוטוס בן וטינוס כהן, ראש בית כנסת, נכדו של ראש בית כנסת, בנה את בית הכנסת לשם קריאת תורה ולימוד מצוות, ואת האכסניה והחדרים ומתקני המים לשם הארחת הנצרכים מן הניכר, שאותו יסדו אבותיו והזקנים וסימונידס (שמעון)"

הכתובת נמצאה בקונטסט המתוארך לאמצע המאה ה-1 לספירה. מה לומדים ממנה?

ראשית, שבת הכנסת פעל לפחות שלושה דורות קודם לזמנו של תיאודוטוס, או אפילו מספר רב יותר של דורות. זה לוקח אותנו לאמצע המאה ה-1 לפנה"ס! כלומר, ברור מהכתובת שיש כאן בית כנסת פעיל בזמן קיומו ותפקודו של בית המקדש.

שנית, ניתן ללמוד מה עשו בבית הכנסת הזה (ובאחרים בני זמנו) – קריאה בתורה ולימוד מצוות. בתקופה זו עדיין לא התפללו בציבור! התפילה בציבור החלה רק אחרי תקופת יבנה של ר' גמליאל ואילך. עד אז התפללו תפילות יחיד בבתי הפרטיים. בנוסף, בית הכנסת שימש גם לפעולות חברתיות מגוונות כגון אירוח עולי רגל מהגולה.

מצגת

בית הכנסת במודיעין – מתוארך על ידי החופרת שרית וקסלר למאה השנייה לפני הספירה. המבנה בציר דרום-צפון שאינו מתייחס כלל לירושלים. יש בו מקווה.

בית הכנסת בגמלא – מבנה סטנדרטי פשוט, מאה ראשונה לפני הספירה. כולל מקווה. בנוסף לאולם המרכזי יש בו גם חדר לימוד. המבנה היה מרכז קהילתי ששימש לפעילויות שונות. גם הוא לא נבנה באוריינטציה לירושלים.

יש בו נישא, שאולי הניחו בה את ספרי הקודש. אין מקום קבוע לארון הקודש בבתי הכנסת הראשונים! עמוד פינתי בחתך לב. יש מעט מאד עיטורים – קצת כותרות יוניות, וגם עיטור מזרחי ממוצא הודי.

בית הכנסת של מצדה – במקור המבנה היה חלק מחומת הסוגרים שהוקמה על ידי הורדוס מסביב להר במטרה להבטיח שאף אחד לא ייפול לתהום. בימי הורדוס היה בה אולם אחד גדול ששימש כאורווה לבהמות המעלות מים מבורות המים התחתונים לבורות העליונים, או לאלה ששמשו להעלות להר אנשים בעלי מעמד גבוה. מפלס האורווה יצא משימוש לאחר זמנו של הורדוס, כוסה, ומתי שהוא הוקם במקומו בית כנסת.

בית הכנסת הוא בעל ספסלים, עמודים שהחזיקו גג, ובנוסף צמוד לו חדרון קטן ששימש לגניזה – גילו שם חלק מספר דברים וחלק של חזון העצמות היבשות מספר יחזקאל.

אין ספק בשימוש של המבנה כבית כנסת. מי ומתי הקים אותו?

במושבים התגלו פריטים ארכיטקטוניים (חוליות עמודים וכותרות) שמקורם בארמונות הורדוס. מכאן שבת הכנסת הזה מאוחר להורדוס. מי שבנה אותו זה כנראה לא ארכלאוס ולא הנציבים הראשונים, ולכן המסקנה היא שהבאים בתור – הסיקרים – הם שהפכו את המבנה לבית כנסת.

כיוון בית הכנסת כאן די קרוב לכיוון ירושלים, אבל זה היה במקרה, כי המבנה, כאמור, קדום יותר.

בגדול בקבוצת בתי הכנסת הקדומים לא הייתה התייחסות מכוונת לירושלים. עדיין לא היה צורך כזה כי בית המקדש עדיין עמד על מקומו.

הרודיון – בית כנסת מאולתר שנבנה על חדר הטריקליניים המפואר מימי הורדוס עם רצפת אופוס סקטילה ופרסקאות בקירות. גם כן לא מכוון לכיוון ירושלים, וגם בו אין מקום ספציפי לארון קודש.

קריית ספר (מודיעין עילית) – עוד מבנה שאינו מתייחס לירושלים. בעל ספסלים רחבים בצורה יוצאת דופן וגג שטוח.

מגדל – הפתעה – מבנה עם ספסלים, רצפת פסיפס. תבליט של מנורת שבעת קנים על אבן מלבנית שעליה הניחו אולי את ארון הקודש. (מוצאים מנורות בירושלים כבר בחצי השני של המאה הראשונה לפנה"ס – בבית המידות בירושלים, על מטבעות של מתתיהו אנטיגונוס). אחר כך, החל מהמאה השנייה לספירה, זה הופך להיות הסמל הלאומי של היהודים. זה ולא מגן דוד, שהוא סמל מזרחי-הודי. יהודים השתמשו במגן דוד אבל לא כסמל לאומי. הוא הפך להיות סמל לאומי רק בימי הקונגרס הציוני בבזל. גילוי המנורה מזהה את המבנה שלפנינו כבית כנסת מסוף המאה הראשונה לפנה"ס או תחילת המאה הראשונה לספירה. היום זה חלק ממכלול נוצרי שמשמר את בית הכנסת.

תוספת חזונית: בתי הכנסת הקדומים מאופיינים במבנה בסיליקאי חד קומתי (!) עם ספסלים בהיקפו, שאינו בעל התייחסות לירושלים. לפעמים המדובר בשימוש משני במבנה קיים (מצדה, הרודיון). מבנים פשוטים יחסית עם מעט עיטורים. בדרך כלל אין בתי הכנסת הללו מקום קבוע לארון ולכתבי הקודש.

בתי הכנסת הגליליים

בתי הכנסת המכונים גליליים מתוארכים למאות ה-3 עד ה-6 לספירה. זו קבוצה קטנה יחסית, אבל מאד תיירותית ומרשימה למבקרים. לכולם יש מספר אלמנטים אדריכליים משותפים. יש לנו לקונה מסוימת בהבנת התפתחות בתי הכנסת בין חורבן בית שני לבין התקופה הרומית המאוחרת. רק בית הכנסת של נבוראיה (על ידי עמוקה), ואולי עוד כמה אחרים, הם מתקופת הביניים הזו. חוקרים מתקשים להסביר מה קרה בתקופת הביניים הזו, כי אנחנו לא יודעים על סיבה פוליטית שתסביר הפסקה בפעילות בתי כנסת בתקופה זו. מאז אנטונינוס פיוס (131-163) יש הקלה בגזירות על היהודים, ולכן אין סיבה לחשוב שהפעילות בבתי הכנסת נפסקה. לכן רוב החוקרים חושבים שפשוט צריך להמשיך ולחפש כי הם מצויים איפה שהוא.

מה מאפיין את בתי הכנסת הגליליים ?

מבני אורך בסיליקליים עם שני טורי עמודים בכוון צפון-דרום ועם שלוש כניסות בצד הדרומי כשהמרכזית גדולה מהשתיים האחרות. ההתייחסות היא תמיד לירושלים הנמצאת בכוון דרום, ולכן שם החזית המפוארת של המבנה. מסביב לקירות המבנה ספסלים ויש גם בימות משני צידי הפתח המרכזי – אחת לדרשן, והשנייה לארון קודש. כלומר התפילה פנתה דרומה אל כוון הכניסה והבימות (וירושלים).

אלה מבנים בנויים אבן גזית בבניה יבשה ללא חומר מילוט. המבנה היה בן שתי קומות כשבקומה השנייה היה יציע.

החוקרים הגרמנים (קוהל ווטצינגר), שהיו הראשונים (1916) שחקרו את בתי הכנסת הגליליים, ראו ביציע עזרת נשים. מנגד פרופ' שמואל ספראי טען שלא מצא בספרות שום איזכור או עדות להפרדה כזו בין המינים בבית הכנסת. הוא כן מצא עדות להפרדה כזו בבית המקדש. שם התכנסו יחד גברים ונשים בעזרת הנשים שהייתה בקדמת המקדש, אבל בשמחת בית השואבה היו שולחים את הנשים ליציע כדי שהחוגגים הגברים השיכורים לא יתערבבו בהן.

מי שלא מאמין (כמו ספראי) בהפרדה בין נשים לגברים בבתי הכנסת בתקופה המדוברת רואה ביציעים של בתי הכנסת הגליליים תוספת מקום למתפללים בשבת ובחג. הצד השני, בעיקר אנשים מהמגזר הדתי, כן סבורים שהייתה הפרדה כזו, גם אם הדבר לא מוזכר במקורות. לא ממש ניתן להכריע בסוגיה הזו. האם היו בכלל נשים בבתי הכנסת בתקופה ההיא? במשנה, מסכת ברכות, ג נאמר: "נשים ועבדים וקטנים... פטורים מקריאת שמע... וחיבים במזוזה, בתפילה ובברכת המזון". כלומר נשים כן חייבות בתפילה, אבל זה עוד לא אומר שהיו צריכות להגיע לשם כך לבית הכנסת.

תוספת מגילה "יא, ד", "הכל עולים למנין שבעה ואפילו קטן ואפילו אישה, אבל אמרו חכמים אשה לא תקרא בציבור מפני כבוד הציבור". מניין השבעה זה מנהג העלייה לקרוא בתורה בשבת בפני הציבור. נשים היו זכאיות לכך, אבל החכמים החליטו למנוע אותן מהעלייה, ויש מספר הסברים לכך:

1. זה כמו "קול באשה ערווה" – יש פסול בקול האישה.
2. חשש מטומאת הנידה.
3. הסבר מודרני יותר – הבעיה אינה בנשים אלא בגברים הסובבים אותם.
4. לא רצו לגרום מבוכה לגברים שלא תמיד היטיבו לקרוא בפני נשים שחכמות יותר!

בכל מקרה זה מעיד שנשים כן הגיעו לבית הכנסת. אולי לא הרבו להגיע, אבל לא נמנעו לחלוטין.

בקבוצה הזו של בתי הכנסת הגליליים נמצאים: ברעם, כפר נחום, כרזים, חורבת עמודים, חורבת חמאם, מירון, מרות, נבוריה, גוש חלב, סוגיית תיארוך בתי הכנסת הגליליים –

איך מתארכים? או על פי חרסים ומטבעות מתחת למרצפות, או על פי מוטיבים ארכיטקטוניים בעלי התפתחות מוגדרת בזמן, כמו כותרות או אפריזים.

מקרה המבחן של סוגיית התיארוך בהקשר בתי הכנסת הוא בית הכנסת של כפר נחום. שם יש שתי אסכולות של חוקרים, שכל אחת, בהישענה על מתודה מקובלת אחרת, הגיעה לתוצאה שונה לחלוטין.

בכפר נחום פעלו על פי הברית החדשה פטרוס וישוע. פטרוס התגורר שם בבית חמותו וישוע התארח אצלו. יש שם אלפי מבקרים קתוליים מידי יום, והמקום הוא בבעלות המסדר הפרנציסקאני. בית הכנסת במקום בנוי באבן גיר לבנה בסביבה שכולה אבן בזלת שחורה.

החוקרים הישראליים, מומחים בעלי שם מהתקופה, פסקו, בהסתמך על מאפייני המבנה ועל פריזים וכתורות שמצאו שם, שבית הכנסת שם הוא מהמאה ה-3. הארכיאולוגים הפרנציסקנים, גם הם אנשי מקצוע מעולים, הרימו רצפות ומצאו שם 25 אלף מטבעות ברונזה פשוטות – מה שנקרא מנחת יסוד מהתקופה של טרום הבניה. המטבע המאוחר ביותר שנמצא שם הוא משלהי המאה ה-5 ולפי זה המבנה בכפר נחום הוקם מאוחר הרבה יותר מקביעת הארכיאולוגים הישראליים.

הייתה הצעה שהמדובר בשיפוץ שנעשה אחרי רעידת האדמה של 363, אבל היא נפלה, בעיקר כי בשיפוץ לא מרימים את כל הרצפה.

בית הכנסת בברעם – יש שם שני בתי כנסת. הגדול שבהם דומה להפליא לזה של כפר נחום – מבנה בסיליקלי עם חזית מפוארת בעלת שלוש כניסות שפונה לדרום, שתי במות, שרידי יציע לקומה שניה ועוד. בנוי כולו אבן גיר.

לפני כעשר שנים, מוטי אביעם עשה בדיקה למבנה ותיארך את הכותרות והפריזים למאה ה-3 כמו בכפר נחום. הוא הרים רצפות ומצא מטבעות וחרסים של המאה ה-5, שוב כמו בכפר נחום, אבל הוא שם לב שהמבנה בברעם בנוי עם המון חוסר סימטריה ועם הרבה עוותים ותקלות. מכאן הסיק שזה מבנה שהוקם איפה שהוא במאה ה-3, אבל יצא משימוש מאיזושהי סיבה, ויהודים במאה ה-5 קנו את החלקים ובנו אותו מחדש באתרו הנוכחי.

בתקופה הביזנטית, בימי תיאודוסיוס הראשון, נגזר על היהודים שלא להקים בתי כנסת חדשים, אבל מותר היה להם לשפץ בתי כנסת ישנים. זה מופיע בקובץ חוקים מסוף המאה ה-4. ייתכן שזה מה שגרם לקהילה היהודית בברעם, שלא קיבלה היתר מהשלטונות הרומיים לבנות מבנה חדש, לקנות במאה ה-5 מבנה ציבורי שהיה קיים במקום אחר. הם קנו את החלקים ובנו מהם בית כנסת חדש הממחזר (מיחזור = ספוליה) את חלקי המבנה הקודם.

יש לכן דעה שזה גם הסיפור גם של כפר נחום. זה יכול כך להסביר שם גם את השימוש באבן גיר לבנה בסביבה בזלתית. היום יש סברה שהרבה מאד בתי כנסת בגליל עברו שלב כזה של מיחזור (למשל גוש חלב). האם יש עקבות לבית כנסת מתקופתו של ישוע? הפרנציסקנים טוענים שמצאו מתחת לבית הכנסת הלבן שרידי קיר בזלת מהמאה הראשונה, זמנו של ישוע. אין חילוקי דיעות על קיומו של מבנה קדום מתחת לבית הכנסת הלבן, אבל הפרנציסקנים לא הוכיחו שהקיר הזה הוא חלק ממבנה ציבורי קדום יותר, בוודאי לא של בית כנסת. בכדי להוכיח את זה צריך לפרק את מבנה בית הכנסת הלבן הקיים. לכן, למרות השלט הניצב באתר וטוען כך, אנחנו לא ממש מקבלים את הזיהוי של הקיר עם בית כנסת מתקופתו של ישוע.

מצגת בתי כנסת גליליים

כפר נחום – בית הכנסת והכנסייה המתומנת החדשה מעל ביתו של פטרוס בית הכנסת והאטריום הצמוד אליו שתפקד יחד איתו – הכל בנוי באבן גיר לבנה. אולם תווך עם עמודים ע"ג פדסטאלים הניצבים על סטילובאט. רוב הכותרות קורינתיות.

היו מספר פונקציות שהתלוו לבית הכנסת, והן לא בהכרח התבצעו בתוך המבנה המרכזי, אולי באטריום. בית הכנסת התגלה מפורק, והפרנציסקנים הם אלה ששחזרו אותו. לכן אין שם סטיות ועוותים כמו בברעם. הצעת שחזור של המבנה – אטריום חצר פריסטילית, אולם מרכזי, ומדרגות חיזונית שעולות לקומה שניה. הפריזים חתוכים לעומק בסגנון המאה השנייה, וכוללים עיטורי מגן דוד ללא סימבוליות מיוחדת – עיטור גיאומטרי ממוצא הודי מזרחי. בפריז המוצג יש בנוסף לעיטור מגן דוד הרגיל גם פנטאגרם = כוכב שלמה = מחומש (5 צלעות) המזכיר מאד מגן דוד. עיטורי ביצים ורמיים.

הפריזים והכותרות מתאימים למאה ה-3. עיטורי חיות מיתולוגית - מה זה עושה בבית כנסת? במאה ה-3 כבר לא הקפידו כל כך על איסור הדיבר השני. כעת רואים בדמויות האלה אמנות, עיטורים בלבד, ללא ביטוי והקשר לעבודה זרה. השחיתת עיטורים – איקונוקלאזם. מתברר שיהודים לא נמנעו מעיטורים שאחר כך הפריעו למוסלמים, שהשחיתו אותם בפקודת יאזיד החליף האומאי. כותרת קורינתית ועליה מנורה – אסמכתא למהות המבנה כבית מקדש.

עיטור ארון הברית (ע"ג גלגלים) – כך זה נקרא בתרבות המטיליים. הסצנה המתוארת בו מזכירה את נפילת ארון הברית לידי הפלשתים, ואת שחרורו בעגלה לכוון בית שמש.

בית הכנסת בברעם - מבנה גזית - מסותת, בניה יבשה. כניסות מכוון דרום, אולם מרכזי עם עמודים, סימני השחיתה בחזית.

בכפר נחום היו תבליטי ארוס שהושחתו. מוטי אביעם טוען שגם בברעם היו מעל הפתח הראשי ניקות (אלות ניצחון) שהושחתו.

כתובת - "... אלעזר בר יותם...", עמוד על פדסטאל בקוטר גדול מידי – עדות לאי דיוק של השחזור. הצעת שחזור של המבנה – מבנה דו קומתי שבחזיתו יש פורטיקו. יש מספר הצעות שחזור שונות.

בית הכנסת של כורזים – מבנה דומה – אולם מרכזי עם סיטראות. גמלון עם עיטורי עיט שהושחתו. הרבה עיטורי ביצים ורמיים – משהו מאד סטנדרטי.

על אחת הבימות בכורזים מצאו כורסא – קתדרה ד'משה – עם כתובת הקדשה. החכם היה יושב עליה כשפניו לקהל וגבו לארון הקודש. אין הרבה ממצאים כאלה - יש דבר דומה בחמת טבריה, וגם באי דלוס מצאו כורסא כזו.

במשקוף בכורזים גילו כל דמויות של מיני בעלי חיים וביניהם גם מדוזה! כאן היא במשמעות המגוננת הטוב שלה – המשמעות האפוטרופאית (מאפוטרופוס).

בית הכנסת במרות – מבנה אורך ככוון צפון-דרום, על יד מערת עלמה בגליל העליון. מוטיב של זר עם קשר למטה – קשר הרקולס, או קשר גורדי. חוזר על עצמו בכמה בתי כנסת (למשל במדרס).

במרות התגלתה רצפת פסיפס ועליו דמות של רוכב שמיים אוטוה לדוד המלך. **בית הכנסת במירון** – רק החזית שרדה

חורבת עמודים - תכנית דומה עם עמוד אחד ששרד **גוש חלב** – בניין קטן, אבל דומה מכל הבחיות לכל מה שראינו עד כה. יש שתי בימות משני צידי הכניסה – אחת לדרשן ואחת לארון קודש.

נבוריה – שלב ראשון כנראה כבר מהמאה השנייה לספירה. משקוף המוצג היום במוזיאון ישראל.

חורבת חמאם – מבנה אורך עם ציר צפון דרום שנחפר על ידי עוזי ליבנר. מצא פסיפסים הנמצאים היום במוזיאון ישראל. על אחד מהם יש ציור של ענק שאותו הוא זיהה כשמשון הגיבור. גם בבית כנסת סמוך בחוקוק מצאו את דמות שמשון עם שועלים. פסיפס עם עגלה ומרכבה הצוללות לתוך הים – טביעת הצבא המצרי בים סוף.

בתי הכנסת הגולניים

הגולן היה יחידה אחת עם הגליל. לא תמיד ההיסטוריה הייתה זהה אבל די קרובה. במרכז הגולן אנו מכירים היום 25 בתי כנסת, כולם מהתקופה הביזאנטית (פרט לגמלא). הידועים שבהם: קצרין, אום אל קנאטיר, עין נשוט (מצפון לקצרין), דיר עזיז, חורבת כנף, א-דיכה (פארק הירדן). המדובר במבנים קטנים עם כניסה אחת בלבד אליהם, שכיוונם הכללי אינו אחיד - צפון-דרום או מזרח-מערב. הם דומים לגליליים – מעין תת קבוצה שלהם (הערה של – יורם צפירי מתייחס לשתי הקבוצות כאל קבוצה אחת של בתי כנסת גליליים-גולניים).

מצגת

דגם בית הכנסת בקצרין, ציר צפון-דרום
עין נשוט – שני ספסלים, בנוי בציר צפון-דרום
אום אל קנטיב (ליד קיבוץ גשור) – משחזרים היום את כולו על ידי פרופ' חיים בן דוד והמשחזר יהושע דריין המכונה "ישו". הכוונה לשחזר אותו מהמסד ועד הטפחות. הכניסה מדרום, ספסלים מסביב, בימה גדולה שיכולה לשמש גם לדרשן וגם לארון קודש עם מדרגות העולות אליה. אדיקולה בצורה של גמלון. רצפה עם מוטיב אמנותי שמתחתייה יש רצפה קדומה יותר, כלומר היה שלב קדום, אולי גם הוא של בית כנסת קדום יותר. המפלס העליון מתוארך למאה ה-5. עיטורי מנורות.
בסיס של עמוד עם עיטור מאד מיוחד – עיט ואריה שטורף בעל חיים אחר.
כותרת סל – אופיינית לתקופה הביזאנטית. זו כותרת העשויה תבליט בצורת סל רשת.
דיר עזיז (החלק הדרומי של מרכז הגולן) – מבנה רוחבי (מבנה שנכוון התפילה בו ניצב לציר הכניסה אליו) עם כניסת ממזרח וממערב ואפסיס לכוון דרום.
חורבת א-דיכה (חד נס) – בציר מזרח-מערב. דגם של בית הכנסת הזה שוחזר על ידי ישו (יהושע דריין) בכפר התלמודי שהוקם ביד השמונה.
חורבת כנף - ציר מזרח-מערב

בתי כנסת עם גלגל מזלות

יש בכמה בתי כנסת, כולם מהתקופה הביזאנטית – סוף המאה ה-4 והמאות ה-5 וה-6. אנחנו צריכים להסביר את התופעה הזו – גלגלי מזלות בבתי כנסת.
התגלו כאלה בחמת טבריה (הושחת לאחרונה), ציפורי, בית אלפא, עוספיה, נערן, וסוסיה. בעין גדי התגלו רשימות החודשים והמזלות ללא תיאורי הגלגל עצמו עם הלוט במרכזו.
גלגל מזלות זה עיטור שמתחיל להופיע בעולם הפגאני ההלניסטי-רומי. זו מסורת הלניסטית שנמשכה לתוך התקופה הרומית. זה תיאור מקובל המופיע ברצפות פסיפס במקומות רבים ברחבי העולם הקדום. מופיעים בו 12 קבוצות הכוכבים במעגל שבמרכזו מוצג הליוס, אל השמש, רכוב על קוודריגה – מרכבה בת ארבעה סוסים. הליוס מוציא מידי יום את השמש לשמים.
מאחר שבעולם הקדום שינויי העונות ומזג האוויר היו מחזוריים לאורך השנה, אנשים ביקשו לעשות סדר בתוך המחזוריות הזו. זה העסיק את כולם הן במימד העונתי-חקלאי והן במימד האישי – היו מודאגים ממה הולך לקרות.
הבחינו בשמיים בקבוצות כוכבים – הזודיאק (=חיות קטנות), והאמינו שהן אלו המשפיעות על הכל. כל קבוצה מאפיינת חודש אחד בשנה, והם האמינו שהמזל של מי שנולד בחודש הזה נקבע על ידי הקבוצה הזו. מה עושים עם זה היהודים?
גלגל המזלות והאמונות הכרוכות בו באים, כאמור, לידי ביטוי באומנות הפגאנית. היהודים נמנעו מלתת לזה ביטוי באומנות שלהם, אבל בהחלט כן הכירו את המזלות והתייחסו אליהם. המזלות בהחלט נזכרים במקורות היהודיים, שכרכו בהם את כל מה שקורה. מבחינה זו היהודים לא נבדלו מהנוכרים, והאמינו שלכוכבים, גם אם לא עבדו אותם, יש השפעה על גורל האדם.
החל מהתקופה הביזאנטית החלו לעטר בתי כנסת שונים בעיטורים המתארים גלגל מזלות. מסתבר שבתקופה הביזאנטית הדיבר השני כבר לא ממש קוים, לפחות לא החלק הראשון של הדיבר: "לא תעשה לך פסל או תמונה". עם זאת היהודים לא התפשרו על החלק השני "לא תעבדום ולא תשתחוו להם" – מעולם לא הייתה עבודה דתית של פסלים ותמונות בקרב היהודים.
זה לא נעשה מלחץ השלטונות. פשוט היו כבר מאד בטוחים בדתם, ולא היו צריכים יותר להיעזר בהימנעות מוחלטת מציורי דמויות ודיוקנאות. זו תקופה שבה נפתחו להשפעות אומנותיות זרות אבל לא לעבודה זרה! סדר העיטור ברצפות בתי הכנסת האלה היה קבוע מהבמה החוצה: בשטיח הקרוב לבמה מוצאים בדרך כלל סמלים יהודיים: ארון קודש, מנורה, מחתת גחלים, ארבעת המינים וכו'. בשטיח שלמטה ממנו נמצא גלגל מזלות שבמרכזו הליוס ע"ג מרכבה, ובפינות ארבע נשים, שכל אחת מהן מבטאת בלבושה ובחפציה את עונות השנה (עונת תשרי, עונת תמוז, עונת ניסן, עונת טבת). בשטיח הרחוק ביותר מהבמה היה סיפור מקראי או סיפור הצלה. לעיתים היו שם גם הקדשות בכתוב לבונה (או למממן) של בית הכנסת.
את איכות הפסיפס מעריכים קודם כל לפי מספר האבנים ליחידת שטח. ככל שהמספר גדול יותר האיכות נחשבת להיות גבוהה יותר. במונה ליוז של ציפורי יש 700 אבנים למעגל בקוטר 10 ס"מ! קריטריון שני – מספר הצבעים. יותר מעשרה גוונים זה כבר איכות גבוהה. כולם אבנים מהטבע, לא אבנים צבועות! עדיין צריך אמן גדול בכדי להפיק תיאור נטורליסטי, בוודאי אם מצליחים להשיג גם עומק בפסיפס. שלבי העבודה היו כדלקמן: קודם כל ציירו את הדגם על הקרקע, אחר כך הניחו שכבת טיט על הדגם אזור אחר אזור, ולבסוף התחילו לסדר את האבנים לפני שהאזור הרטוב יתיבש.

יש סברה שבחלק מהמקומות (חמת טבריה, ציפורי) האמנים בכלל לא היו מקומיים אלא הגיעו מאנטיוכיה, שהייתה מרכז תרבותי מהמעלה הראשונה בעולם היווני-רומי ונודעה כמרכז עולמי לפסיפסים.

מצגת

בית הכנסת בחמת טבריה - גלגל מזלות עם ארבע נשים בפניות והליוס במרכז. בנוסף יש מוטיבים יהודיים כמו רימונים, מחתה, מנורת שבעה קנים, לולב, אתרוג ועוד.

בית הכנסת הזה התמוטט במאה ה-4 ברעידת אדמה ומעליו בנו מבנה מאוחר שאחד מקירותיו חתך את הפסיפס הקדום.

הליוס עם גלימת הארגמן של השליטים (פלודומנטוס או פורפירא), נושא את כדור העולם על ידו, ומניף את ידו בתנועת ברכה (הליוס פנטוקרטור), ראשו מוקף הילה. הוא מביא את האור לעולם. תמונה מרשימה עם מימד עומק.

גלגל המזלות מצויר כאן מאד מדוייק ובתנועה. מעניין במיוחד כאן מזל מאזניים כי ייתכן שמוצג בו גבר לא נימול (זה מחזק את התזה שמי שצייר אותו היה נוכרי שאולי לא הכיר כלל את נושא המילה).

שטיח ההקדשות עם שם השמש סוורוס המככב בה. **בית הכנסת של ציפורי** - בית כנסת ללא מבנה בסיליקאלי עם פסיפס יפה. המבנה המוארך פונה לא דרומה לירושלים אלא לצפון-מערב, ויש לו סיטראה אחת בלבד. ברצפתו יש את כל הדגם המוכר: סמלים יהודיים, גלגל מזלות, וסיפור הצלה שכאן הוא סיפור המלאכים המגיעים לשרה באלוני ממרא. בנוסף יש ברצפה מוטיבים חדשים שלא פגשו עד עכשיו המתארים את בית המקדש ממש - מזבח המקדש עם קרניו, ים הנחושת (מיכל המים) שהיה בו, סצנות הקרבת כבשים, שולחן לחם הפנים, סל של ביכורים. כל אלה מתארים, על פי החופר פרופ' זאב וייס, רצף הכולל את ההבטחה לאברהם ושרה (על לידתו הקרובה של יצחק), את מרכזיותו של האל בבריאח, ואת הגאולה - ההבטחה לבניית המקדש.

גלגל המזלות של ציפורי - בפניות ארבעת עונות השנה המיוצגות כאן על ידי ארבע נשים, 12 המזלות, ובמרכז מרכבה עם ארבעה סוסים. אבל כאן לא רואים את הליוס נוהג בהם! ההשערה היא שהיעדרו של הליוס מגלגל המזלות כאן קשורה במאבק שהתחולל בין היהודים לנוצרים שאמצו את הרמת היד של הליוס כאטריביות של ישוע.

מהמאה ה-3 תנועת הרמת היד של הליוס עברה לקיסרים הרומיים, ויותר מאוחר האומנים הנוצריים מעבירים אותה לישו. במאה ה-5 מנסים הנוצרים לבנות בציפורי (ובטבריה) כנסיות, ומתחולל מאבק בינם לבין היהודים על זכותם לעשות כן. לאט לאט הנוצרים ניצחו במערכה. היהודים ממש לא אהבו סצנות הניתנות לפירוש כסצנות הקשורות לישו, ולכן כאן השמיטו את הליוס הנוהג במרכבה.

בית הכנסת בבית אלפא - יטופל בהמשך (בקבוצת בתי הכנסת הכנסייתיים)

סוסיא - יטופל בהמשך (בקבוצת בתי הכנסת של דרום הר חברון)

עוספיא, נערך, ועין גדי - לא נסקרו בהרצאה.

בתי כנסת דמויי כנסיות

בתקופה הביזנטית לכנסיות בארץ היה דגם בסיסי אחיד. הם היו מבנים בסיליקאליים בציר מזרח-מערב שכללו אולם תווך (Nave) שאילו צמודות שתי סיטראות (Ailes). בצד המזרחי של המבנה יש שלושה אפסיסים ובצד המערבי יש חצר פריסטילית - אטריום - עם בור מים במרכזה. האפסיסים הצדדיים שמשו כחדרי שירות: הדרומי שנקרא דיאקוניקון היה החדר בו הניחו את בגדי הכהנים ואת המנחות השונות שהובאו לכנסייה, והצפוני - הפרוטזיס שמש כחדר הלחם והיין. האפסיס המרכזי כלל מזבח שעליו ביצעו את טקס המיסה. בהיקפו היו מושבים מיוחדים (סינרטרונון) עבור ראשי הכנסייה לפניו היה סורג.

בין אולם התווך לאטריום היה חלק מקורה הנקרא נארתיקס. הכניסה אל המבנה הייתה מצד מערב. תחילה נכנסו אל האטריום שבו יכלו להתרענן בבריכת המים ולנוח בחלק המקורה שהיה ע"ג עמודים מסביב.

הליטורגיה המרכזית התרחשה באולם התווך. מי שיכול היה לקחת חלק במיסה היו רק אלה שכבר הוטבלו. היתר, שנקראו קטכומנים (= אלה שלא הוטבלו), היו רשאים רק להשקיף על הנעשה מתוך הנארתיקס.

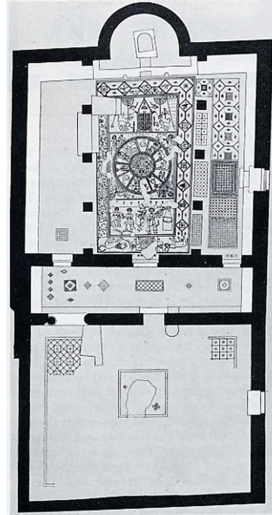
כל המבנה הזה לא מחויב בבית כנסת שבו לנארתיקס אין שימוש, כי ביהדות כולם רשאים להתפלל. אין משמעות גם לאפסיסים הצדדיים בבית כנסת, אבל בכל זאת יש בתי כנסת שהעתיקו כמעט אחד לאחד את

המבנה הכנסייתי. היהודים בנו בתי כנסת שהיו דומים להפליא לכנסיות הביזאנטיות. עם זאת יש בכל זאת שני הבדלים עיקריים:

1. הכיוון – בית הכנסת פונה תמיד לירושלים (למשל, במקרה של בית אלפא דרומה)
 2. העיטורים – בכנסייה יש צלבים בעמודים, בקירות, ואפילו בתקופה מסוימת ברצפה. בבית כנסת אין צלבים ובמקומם יש עיטורים יהודיים מובהקים.
- בתת הקבוצה הזו נכללים בתי הכנסת של חמת טבריה (שני השלבים המאוחרים), בית אלפא, מעוז חיים

מצגת

בית הכנסת של בית אלפא - בית כנסת במבנה כנסייתי עם דגם הפסיפסים המוכר הכולל גלגל מזלות וסיפור הצלה. איכות הביצוע ירודה יחסית – האריות כאן בקושי חתולים. הדמויות מעוותות לא פרופורציונאליות, אין מימד עומק. סיפור ההצלה כאן הוא סיפור עקידת יצחק – ברור מהכיתוב שמלווה את הסצנה. יודעים את שמות האומנים שהשאירו חתימה ביוונית – מריאנוס וחנינא בנו, יהודים מבית שאן. מכתובת נוספת אנו למדים שמימון התיקון של הפסיפס נעשה מדמי המכירה של מאה סאים של חיטה.

מרמת הפסיפס נראה שמריאנוס ובנו היו אומנים פרובינציאליים, אבל אולי הם מבטאים זרם מסוים של אומנות התקופה הביזנטית שלא ממש הקפיד על פרטי המצויר והעדיף, במקום, להראות דמויות שטוחות עם עיניים גדולות המסמלות חלון לנפש האדם. זרם זה מהווה סטייה מהגישה הנטורליסטית המדוייקת עם ממדי העומק שקדמה לו, והוא מוכר באומנות הביזאנטית בתקופה שאליה בית הכנסת מתוארך (הרבע הראשון של המאה ה-6 לספירה בדומה לבית הכנסת של חמי טבריה). יכול לכן להיות ששני האומנים הללו פשוט שייכים לזרם הזה. מצד שני ייתכן שהם כן הכירו את הקונצפציה הכנסייתית המקובלת אבל פשוט יצא להם משהו מעוות.

מעוז חיים – לא נסקר בהרצאה. תוספת שלי - במקום נחשפו שלושה בתי כנסת שנבנו אחד על גבי קודמו, כאשר הקדום יותר מתוארך לתקופה הרומית והמאוחר לתקופה הערבית הקדומה, כך שיש כאן רצף של בתי כנסת לכל אורך התקופה הרומית-ביזנטית. שלושת בתי הכנסת נבנו בדגם בסיליקה כאשר המאוחרים גדולים יותר. במקום נמצאו קטעי פסיפסים ובהם מנורות.

בתי הכנסת בדרום הר חברון

קבוצה קטנה של בתי כנסת בדרום הר חברון - סוסיא, אשתמוע, מעון, השלב הקדום של בית הכנסת ברימון (כק"מ אחד מדרום ללהב), חורבת ענים.

המיוחד בבתי הכנסת האלה הוא שנכנסו אליהם ממזרח. בתוספתא (מגילה) מופיעה ההלכה הבאה: "אין פותחים פתחי בתי כנסיות (בתי כנסת) אלא ממזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח ממזרח". לכן נכנסו לבתי הכנסת האלה תמיד ממזרח, והסתובבו 90° ימינה כדי להתפלל לכיוון ירושלים בצפון.

מצגת

סוסיא – בית כנסת מהמפוארים שהתגלו בארץ. כל האלמנטים כמו בכנסייה: אטריום עם בור מים, נארכתס, ואולם מרכזי רחבי לא בסיליקאלי. באולם המרכזי ספסלים בהיקף, שתי בימות, והרבה סמלים יהודיים: מנורות, ארון קודש, ושרידי גלגל מזלות. זה מבנה רחבי. יש דמויות איילים. גלגל המזלות כוסה אחר כך בפסיפס מאוחר.

סיפור ההצלה כאן אולי הוא סיפור דניאל בגוב האריות – קשה לדעת כי כמעט הכל נהרס. אשתמוע (היא סמוע) – מבנה רחבי ששלוש כניסותיו בצד המזרחי, ואילו בקיר הצפוני הרחב שלו (הפונה לירושלים) מוקמה במה ומעליה שלוש גומחות (האמצעית כנראה למקום ארון הקודש). מסביב לקירות יש ספסלים.

תוספת ח'נ'נ'ת: בתי הכנסת היו המצאה יהודית – החידוש היה בכך שהיהודים ביקשו ובנו מבני תפילה ציבוריים שיכילו בתוכם את קהל המתפללים, בעוד שמרכזי הפולחן האחרים, הן הקודמים והן בני תקופתם – המקדשים הפגאנים – הותירו את המתפללים מחוץ למבנה. הנוצרים והמוסלמים יאמצו אחר כך את החידוש היהודי, ויבנו כנסיות ומסגדים המכילים בתוכם את המתפללים.

יש שתי דיעות על מקור ההשראה לבתי הכנסת. גדעון פרסטר רואה את המקור הזה בחצרות המקרות בסתווים שהיו צמודות למקדשים הנבטים. קוהל ווטצינגר רואים את ההשראה במבנה הבסיליקה האזרחית הרומאית. שתי ההצעות אינן מספקות תשובה מוחלטת לסגנון שאומץ בסופו של דבר – מבנה מלבני עם גג הנתמך בשלושה טורי עמודים בתוכו.

עם המעבר לתקופה הביזאנטית חל שינוי בעיצוב בתי הכנסת שהסיטו את הדגש אל פנים המבנה מחיצוניותו. (תהליך דומה עברו גם הכנסיות הנוצריות). בעוד שבתי הכנסת מהתקופה הרומית נבנו מאבני גוית ללא חומרי מילוט ועם דגש רב על פיסול אבן חיצוני (בעיקר בחזית המבנה), כעת המבנים נבנים מאבנים בדרגת עיבוד נחותה תוך שימוש בחומרי מילוט. מצד שני בדגם המאוחר נמצאים פסיפסים ועיטורים מרהיבים בתוך המבנה.

ריכוז בתי כנסת עתיקים בארץ – ויקיפדיה ע"פ צבי אילן

פרטים נוספים	אתרים	חשובים	ייחודיים	אזור	
רצף בתי כנסת במזרח הגליל	עמוקה, חורבת שמע, דלתון יסוד המעלה קציון.	ברעם, מירון, גוש חלב ופקיעין, נבוריה ומרות.	24	גליל עליון	א.
פריסה צפופה	אפיק, דיר עזיז חרבת דקה יהודיה, עסליה גשר בנות יעקב סוסיתא וחרבת בית הבק	חמת גדר, קצרין, עין נושט, אום אל-קנאטר גמלא ודבורה.	34	רמת הגולן	ב.
הרצף המרשים ביותר	טבריה, כפר חנניה, בית ירח חרבת ורדים חמת מצפון לטבריה.	כפר נחום, חמת טבריה הר ארבל, חורבת עמודים וכורזים.	43	גליל תחתון מזרחי	ג.
מהיפים והחשובים	רחוב, באלה.	בית אלפא ובית שאן.	11	עמק בית שאן וחרוד	ד.
באזורים מצומצמים	יודפת, יפיע, כפר יאסיף.	ציפורי, בית שערים, כפר כנה וגופתא, ציפורי.	23	גליל תחתון מערבי ועמק יזרעאל מערבי	ה.
ייחודיים בודדים	אום א-זינאת רמת אביב (שומרני)	חרבת סומק, קיסריה ועוספיה.	6	כרמל ושרון	ו.
	שילה, חברון ירושלים שעלבים - מיעוט יהודי בתקופה הביזאנטית	מצדה, יריחו ונערן.	8	יהודה, שומרון, בקעת הירדן	ז.
ריכוז באזורי משנה, בית גוברין והסביבה	אשקלון, חרבת חברה	מעון העתיקה, עזה, בית גוברין, חורבת מדרס רימון וחרבת שקף.	27	שפלת יהודה, דרום מישור החוף וצפון הנגב	ח.
מהחשובים והיפים	חרבת יתיר חרבת ענים	סוסיא העתיקה, עין גדי מעון שביהודה ואשתמוע.	10	דרום הרי חברון	ט.

כנסיות

בתי קהילה (דומוס אקלסיה) - מכיוון שהנוצרים מקרב הגויים לא נטלו חלק בפולחן הקיסרי הם נחשבו כמי שמסכן את הסדר הציבורי, ולכן היו בשלבים הראשונים גלי רדיפות של נוצרים על ידי קיסרים רומיים שונים – נירון, דכיוס, דיוקלטיאנוס. אלו נמשכו עד שקונסטנטינוס מביא להתנצרותה של האימפריה הרומית בסוף הרבע הראשון של המאה ה-4. היכן היו נקודות המפגש של הנוצרים בתקופה שהנצרות הייתה נרדפת? קראו למקומות הללו בתי קהילה – דומוס אקלסיה. מאחר שפעילותם הייתה בבתים פרטיים או בסתר אי אפשר לדעת בדיוק איפה התכנסו. בארץ ידועים שני מבנים כאלה – ביתו הפרטי של פטרוס בכפר נחום (במרתף מתחת לרצפת הזכוכית של המבנה המתומן המודרני), ובמגידו (בכלא) שם זיהה יותם טפר מבנה מוארך שמתוארך לסוף המאה ה-3 לפנה"ס. נמצאה שם כתובת הקדשה המזכירה את ישוע המשיח. זה בית קהילה לכל דבר. **כלא מגידו** – מופיע סמל הדגים, אין עדיין צלבים. הכתובת - "אקפטוס אוהבת האל נתנה את השולחן לאל ישוע כריסטוס לזיכרון" גם היא מהמאה ה-3 לפני התנצרות האימפריה. הקוריאנים מוכנים לממן היום את הזזת כלא מגידו ממקומו כדי לבנות סביב בית הקהילה הזה מתחם נוצרי.

הכנסיות הביזאנטיות בנגב:

שבטה – בצמוד למבנה הכנסייה יש שתי קפלות – כנסיות קטנות לא בסיליקליות. קפלה יכולה לתפקד ככנסייה לציבור קטן, או אם היא צמודה לכנסייה גדולה לשמש לטקסים מיוחדים המתקיימים רק בה. **בפטיסטריום** – אגן טבילה. בשבטה הוא ממוקם בקפלה השנייה בצמוד לכנסייה המרכזית.

הכנסיות הביזאנטיות בירושלים ובבית לחם:

הכנסיות הראשונות שהוקמו במאה ה-4 על ידי הלנה אשת קונסטנטינוס היו כנסיית הקבר (הנקראת גם כנסיית התחיה – האנאסטזיס), כנסיית הר הזיתים (האליאונה), כנסיית המולד בבית לחם וכנסיית אברהם

בגבעת החרסינה על יד חברון. (בסוף המאה הוקמה כנסיית ציון הקדושה בהר ציון, ואחר כך, בימי אבדוקיה, כנסיית סטפנוס הקדוש).

כנסיית המולד בבית לחם – הייתה שם הכנסייה המקורית מימי קונסטנטינוס שנבנתה מעל למערת הלידה. מאוחר יותר, בימי יוסטיניאנוס, נבנה הטרינספט – אולם רחב שנתן למבנה הבסיליקאלי צורת צלב. בכנסייה בה פעל בישוף (בניגוד לאלה בהם פעלו רק כמרים) הייתה כורסא שעליה הוא ישב. כנסייה כזו נקראת **קתדרלה** – מקום מושבו של הבישוף (מכאן המושג קתדרה=כסא). הייתה אחת כזו בכל עיר מרכזית. **כנסיית הקבר הקונסטנטינית** – בירושלים. שונה מזו הצלבנית הנראית היום. היה לה אולם תווך בכיוון מזרח-מערב, שנכנסו אליו ממזרח (הכניסה היום היא מדרום). ממערב למבנה המרכזי היה גן מרכזי שבתוכו היה סלע הגולגותא (מקום הצליבה), וממערב לו הוקמה רוטונדה מעל מקום הקבר. כל האלמנטים האלה נכללים היום בתוך המבנה הצלבני. הכנסייה נקראת גם כנסיית התחיה (אנאסטזיס).

כנסיית הניאה – הצעת שחזור. מימי יוסטיניאנוס. זה היה מבנה ענק שחלקו היה בנוי על קמרונות. כנסיות ימי הביניים (כבר לא ביזאנטיות) החזיקו גג אבן כבד, ולכן צוידו באומנות גדולות ועמודי אבן עבים. לעיתים מוצאים בהן קריפטות – חדר תת קרקעי המשמש מקום קבורה או מקום לאחסון ספרי קודש. **כנסייה צלבנית בציפורי** – כנסייה המוקדשת לאנה ויואכים הורי מרים, שיש מסורת הקושרת אותם למקום. **איקונוסטאזיס** – מאפיין של כנסייה אורתודוכסית – קיר מעוט באיקונות לרוחב הכנסייה, שמפריד ומסתיר את אזור עבודת הקודש מאולם המתפללים. יש סדר קבוע באיקונות שבו: בצד אחד מרים והתינוק ובצד שני ישוע מניף את ידו בתנועה המוכרת. ליד ישוע יוחנן המטביל או אישיות הקשורה לכנסייה הספציפית או למיקום הספציפי.

כנסייה אורטוגונאלית בהר גריזים – דומה במבנה לכנסיית הקטיסמה ליד מר אליאס. כנסייה אורטוגונאלית היא כנסיית הנצחה לזכר אירוע משמעותי בנצרות, לא כנסייה רגילה לתפילה.

רליקוויאריום – מתקן לאיסוף שרידים קדושים שנקראו רליקטים. אלה הובאו לרחבי העולם הנוצרי על ידי צליינים שקנו אותם מסוחרים עתיקות בארץ.

סמלים נוצריים:

IXPC – איכטוס=דג ביוונית, וגם ראשי התיבות של "ישוע המשיח בנו של האל המושיעי"
סמל הפרנציסקנים – יד חשופה של ישוע ויד מכוסה של פרנציסקוס הקדוש מייסד המסדר.
כי-רו – XP – שתי האותיות הראשונות במילה כריסטוס בשפה היוונית. זו כריסטוגרמה
Alpha-omega = האותיות הראשונה והאחרונה של הא"ב היווני. מסמלות את שלמותו ונצחיותו של האל/ישו החובק את הכל מתחילתו ועד סופו

ביבליוגרפיה להרחבה

קארקופינו ג'רום, חיי יום יום ברומא, הוצאת עם הספר, 1967 (ג"ק)
לירון אהרון, מאפייני הארכיטקטורה, הוצאת צבר, 2003 (א"ל)
טל אורן, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית, מוסד ביאליק, ירושלים, 2006
סג"ל ארתור, התיאטראות בארץ ישראל בעת העתיקה, מוסד ביאליק, 1999 (א"ס)
ויטרוביוס, על אודות האדריכלות, תרגום רוני רייך, דביר, 1997 (ויטרוביוס)
עמית, הירשפלד ופטרך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ ישראל, יד בן צבי, 1989
צוק צביקה, מים בקצה המנהרה, יד בן צבי, 2011 (צ"צ)
דודסון איל (עורך), בתיבות השפלה והרי יהודה, הוצאת יד בן צבי, 2008 (א"ד)
צפריר יורם, ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי – הממצא הארכיאולוגי והאומנותי, יד בן צבי, תשמ"ח (י"צ)

התקופה המוסלמית הקדומה

תמלול הרצאת ד"ר שמעון גת

כף החמה מאקורות האפורטיס פסיול'דרסי'ה

בין 608 ל-628 יש מלחמה נוראה בין האימפריה הביזנטית והסאסאנית. בארץ ישראל זה הביא לטבח בנוצרים המקומיים ולהרס כל המנזרים בארץ. הביזנטים מעולם לא ראו עצמם כביזנטיים. הם קראו לעצמם רומאים או יוונים.

הסאסאנים

העולם הפרסי ידע שלוש שושלות גדולות עד לכיבושו בידי המוסלמים: **הראשונה - השושלת האחמנית** - של כורש, דריווש והמלחמות ביוונים עד כיבושה בידי אלכסנדר מוקדון בשנת 331 לפנה"ס. **השנייה - השושלת הפרתית** שהקימה מחדש באמצע המאה ה-3 לפנה"ס את האימפריה הפרסית הקדומה, הייתה יריבה מרה לרומי, והודחה ב-226 בידי השושלת ה-3. **השלישית - השושלת הסאסאנית**, אף היא פרסית.

האימפריה הפרסית הללו היו לא פחות אדירות מהאימפריות המערביות בנות זמנן (יוון, מוקדון, רומא וביזנטיון). הן לא נפלו מהן בכלום. מדוע לא שומעים עליהם? כי ההיסטוריה שאנו לומדים היא אירו-צנטרית. אין כמעט חומר על האימפריות הפרסיות שלא כתוב בפרסית עתיקה.

ארץ ישראל הייתה בתקופה האחמנית פחוה (בשם "יהד") בתוך מחוז "עבר הירדן" של האימפריה האחמנית. בתקופה הפרתית היא לא נכללה בשטחי הפרתים למעט מספר שנים בודדות כשהפרתים ממליכים את אנטיגונוס על יהודה. בתקופה הסאסאנית הארץ נכבשת על ידי הסאסאנים לתקופה קצרה בין שנת 614 ל-628.

בין העולם הפרסי והעולם הקלאסי יש רצף של מאבקים לכל אורך ההיסטוריה - מיוון הקלאסית ואפילו יוון הארכאית ועד ביזנטיון. אלו היו מאבקים רצופים במשך למעלה מאלף שנה. פעם גבר האחד ופעם השני, אבל בסופו של דבר אף צד לא הכניע את השני. זה גם בדיוק מה שקרה במלחמה האחרונה שנמשכה מ-608 ועד 628 לספירה.

ב-628 מוכרזת שביתת נשק שבמהלכה הצדדים חוזרים אל קוי תחילת הלחימה. לכאורה לא קרה כלום, אבל למעשה שתי המעצמות הללו התישו זו את זו עד כדי כך שכשבא גורם שלישי צעיר ודינמי - האסלאם - לא יכלו לעמוד בפניו.

ערב עליית האסלאם חצי האי ערב לא שייך לשום אימפריה, וגם אין בו מדינות מסודרות. יש בו 3 מיליון קמ"ר עם מעט יישובי קבע. יש בו שני חלקים השונים בתנאי האקלים והקרקע - הדרום השייך לאקלים המוסוני (גשמי קיץ רבים וטמפרטורות גבוהות), ומצטיין בחקלאות עשירה (Arabia Felice) ששם גידלו את המור והלבונה, והצפוני שהוא איזור מדברי עם מספר יישובי קבע סביב מקורות מים פוסיליים - מצבורי מים שנולדו בתקופות אקלימיות קודמות. שם קיימו חקלאות מוגבלת בנאות מדבר כשבמרכז כל אחת כזו קם יישוב קטן ומצומצם, מעין עיר: יתרי, חיבר ועוד. העיר החריגה מכולן הייתה מכה. חריגה משתי סיבות - מצד אחד אין לה כמעט קרקע חקלאית, ומצד שני מיקומה הוא ממש על ציר שירות המסחר בדיוק באמצע הדרך בין דרום חצי האי ערב לנמלי הים התיכון.

מעדן לנמל עזה זה כמה חודשים של מסע. לכן תמיד היו תחנות שבהן החליפה הסחורה ידיים ובכך נמנעו מהצורך להעביר את הגמלים לאורך חודשים של מסע. אנשי מכה היו ממוקמים היטב בהקשר הזה, ושכבת העילית שלה עסקה במסחר.

אם כן, בניגוד לטענה המושמעת לפעמים, האסלאם נולד בעיר ולא במדבר בקרב שכבת סוחרים אמידה ולא בחברה חקלאית.

הסוחרים היו האנשים הכי משכילים, ולכן אין זה פלא שהדת החדשה צמחה משכבה זו. **מכה** הייתה מוקד דתי עוד לפני האסלאם. כל אזור החיג'אז (=מחסום) - מערב חצי האי ערב - נבדל ממזרח חצי האי ערב במחסום הררי בלתי עביר. מכה הייתה המרכז הדתי של החבל שממערב למחסום זה. זה היה עניין כלכלי מובהק. מכה נהנית משני מקורות הכנסה - המסחר ועונות העלייה לרגל. העלייה הייתה אל אבן שחורה מסתורית - אבן הכעבה.

הג'אהליה - כינוי לתקופה שקדמה להופעת האסלאם בחצי האי ערב. פירוש השם הוא בורות, בערות, אך הוא משמש בערבית גם במובן של תקופה בה לא התקיימו תרבות אנושית וכלכלי מוסר. המונח ג'אהל - פירושו בורות מצד אחד ופראות מצד שני.

הערה - כאשר נותנים שם לתקופה זה אף פעם לא נקי משיקולים אישיים. למשל - הישוב הישן והישוב החדש בארץ. רוב הישוב "הישן" היה בסך הכל עשרים שנה "ישן" יותר מהעלייה השנייה. אבל השם שנתנו בני העלייה השנייה מלמד על איך הם ראו את מה שלפני זמנם. כנ"ל - הברית החדשה והישנה. כנ"ל - "ימי הביניים" והרנסאנס.

נאות המדבר היו בעלות חשיבות רבה הן ליישובי הקבע והן לנוודים. חקלאות המדבר הייתה בעיקרה חקלאות הדקל. יש בערבית עשרות כינויים לדקל. הם כלל לא הכירו את החיטה. התמר שימש כמוזון, כחומר קירוי, לעשיית כלים (סלים, מחצלות), לבניה - הכל התבסס על הדקלים.

נאות המדבר היו גם מקומות מקלט לנוודים. הוקמו בהם מצודות אליהן התקבצו בשעות סכנה. **מלחמת המזרע והישימון** - מושג מודרני המתאר מודל של התקפות נוודים על יישובי הקבע. העניין הוא שרוב הזמן היחסים בין יישובי הקבע והנוודים היו דווקא טובים - יחסי סחר גומלין ולא פשיטות ומלחמות. החברה

היא חברה שבטית שבה לא ממש משנה אם אתה בפלג הנווד של השבט או בפלג יושב הקבע שלו. המסגרת השבטית היא אחת.

מכה הייתה מוקד דתי חשוב. העליה לרגל הייתה כל כך חשובה עד כדי כך שבמהלך חודשים לפני ואחרי העליה לרגל נעצרו כל המלחמות והעימותים.

פולחן של אבן מקודשת היה נפוץ בכל המרחב השמי הקדום. הנבטים עבדו פולחן של אבנים, כך גם הכנענים (מצבות האבן בתל גזר). כך גם בסלע הכעבה של תקופת הג'אהליה. בפנתאון הג'אהלי עמד בראש אל יחיד בשם אללה שלצידו היו שלוש אלות: אל עזא (אותה עבדו גם הנבטים שמוצאם בחצי האי ערב), אל מנאת ו- אל לאת. יש פסוקים בקוראן המזוהים את האלילות המקומיות האלה ככנותיו של אללה, אבל אלו נחשבים ל"פסוקי השטן" – פסוקים שהשתיל השטן בקוראן כדי להכשיל את האנשים ברעיון שלא לאלה היו בנות.

כעבה היום היא המבנה הקובייתי שהוקם ככל הנראה במאה השביעית או השמינית לספירה מסביב לאבן הקדושה. הוא בנוי מאבני בזלת שחורות. לפני האסלאם היה מבנה קדום יותר. בתוך המבנה יש אבן שחורה בערך בגודל ראש אדם שנתונה בתוך מעטה מזהב. האבן נוצצת בגלל שמיליוני מאמינים נוגעים בה מידי שנה. יש סברה שמקור האבן הוא מטאוריט, אבל זה מעולם לא נבדק מדעית.

בג'בל ערפה ליד מכה הסתיימה העלייה לרגל בתפילה לגשם.

העלייה לרגל נקראת בערבית חג. זה לא מהמילה חג או השורש לחוג כי לא אומרים חגתי אלא חגגתי. חגג במובן המקראי הוא "עליה לרגל". מכאן יש את שלושת הרגלים. החגי הוא ענין ג'אהלי, קדם איסלאמי. יש עדויות במקרא להתיישבותם של ערבים בארץ ישראל כבר בתקופת המקרא. בין המתנגדים לבניית בית המקדש על ידי שבי ציון מוזכר גשם הערבי, יודעים על היטורים של ימי בית שני שהיו ערבים, ועוד.

מוחמד ובית האשם

שבט הסוחרים במכה נקרא שבט קורייש.

האשם – אבי סבו של הנביא. נחשב לראש משפחת הנביא כשהמשפחה כולה נקראת משפחת האשם – "אהל האשם". עד היום הם נקראים על שמו. על פי המסורת הקדומה הוא קבור בעזה, ולכן עזה נקראת בסמל שלה בשם "העיר של האשם".

להאשם היה בן אחד – עבד אל מועלב שלו היו שלושה בנים – אבו טאלב (אביו של עלי), עבדאללה (אבי הנביא) ואל עבאס. כלומר אבו טאלב ואל עבאס היו דודיו של הנביא.

למוחמד הייתה בת אחת – פאטימה שנישאה לעלי בן דודו.

מוחמד נולד לפי המסורת המוסלמית בשנת 570 לספירה. הוא נולד יתום – אביו נספה בשיירת סחר לפני שנולד. אימו אמינה מתה עליו כשהיה בן חמש. הוא גדל תחילה אצל הסב, ואחר כך אצל הדוד אבו טאלב.

בגיל 18 נכנס לעבוד בשירותה של חדיג'יה שהייתה מאוחר יותר אשתו הראשונה.

שני היגויים לחית הערבית – גרונית ורפה.

לפי מסורת האסלאם בשנת 610, בהיות מוחמד בן ארבעים, הופיע לפניו המלאך גבריאל והוריד אליו את ההתגלות הראשונה של הקוראן. מאז שב המלאך מידי פעם והביא לו סורות (פרקי קוראן) נוספות. מוחמד שב לחדיג'יה ששכנה אותו שמה שראה זה אמת. מוחמד משתכנע שיש לו משימה – יום הדין קרב, ועליו לשכנע את תושבי מכה לנטוש את הדת האלילית ולאמץ את האמונה הנכונה.

הערה - באסלאם הסוני אסור לצייר את דמותו של הנביא. אז איך מתארים סצנות בהם מעורב הנביא?

הפתרון הוא בדמותו של הפרש שהוא עלי. איורים כאלה באים מהעולם השיעי ולא מהעולם הסוני.

הקוראן לא ערוך בסדר כרונולוגי אלא לפי אורך הסורות מהארוך לקצר.

לאט לאט הוא מגבש קבוצה קטנה של תומכים, אבל רוב תושבי העיר מתנגדים לו והוא נאלץ לברוח מהעיר. הסיבה להתנגדות הייתה שהציאה כנגד הפולחנים הג'אהלים העתיקים פגעה בבסיס הכלכלי של העיר. מי ששומר עליו בשנים הראשונה היה דודו אבי טאלב שהיה דמות נכבדה וחזקה בעיר.

לא להשלו אחריו יקראו למימי צחאבה (הוגים את זה סחאבה) – חברת הרעים, אלה שהלכו עימו

מראשית הדרך. כמה בדיוק היא מנתה לא ברור – בין 40 ל-70. חלקם הם הקדושים הראשונים של האסלאם ומנהיגיו הראשונים – החלפים ישרי הדרך ("הראשידון").

בשנת 618 מתרחשים שלושה דברים – אחד מיסטי ושנים היסטוריים. הראשון – האירוע המיסטי – מתואר

בסורה 17 פסוק 1 (סורת "בני ישראל" או סורת "המסע למסגד הקיצוני והעליה השמימה") – מסע מוחמד למסגד הקיצוני. "ישבת זה אשר הסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל המסגד הקיצוני אשר את סביבותיו ברכנו". כל קדושת ירושלים לאסלאם יושבת על הפרשנות לפסוק הזה (אותה המציאו מאוחר יותר האומאים בבקשם להסיט את המאמינים ממכה ומדינה למקום קרוב יותר לדמשק)

מוחמד יוצא ממכה לסלע הקדוש בהר הבית, עולה משם לשמים, פוגש באל ומקבל ממנו את התפילות. אחר

כך הוא חוזר למכה עוד באותו לילה. העלייה לשמים לא נזכרת בקוראן אבל בראיה מוסלמית היא חלק מהטקסט הזה.

העניין של זיהוי מקום מיסטי עם הר ספציפי לא מיוחד לאסלאם. בראשית כ"ג 1-3 – ההוראה לאברהם לבצע את עקידת יצחק "על אחד ההרים אשר אראך". גם כאן הזיהוי של ההר הזה עם הר הבית מאוחר יותר. זה קורה בפעם הראשונה בזמן שיבת ציון ששם נזכר (בפעם היחידה במקרא) הר המוריה כהר עליו התבצעה עקידת יצחק.

עוד שני אירועים היסטוריים מתרחשים בשנת 618: האחד הוא מות חדיג'יה עליה התאבל מוחמד מאד. כל עוד הייתה בחיים לא נשא אישה אחרת על פניה. אחרי שמתה נשא לו 12 נשים! האירוע השני – מותו של אבי טאלב, הדוד המגן. מי שמחליף אותו בהנהגת המשפחה הוא דוד אחר של הנביא, היחיד שנזכר בשמו המפורש בקוראן – אבו להב הוא "אבי הלהבה". אבל בעוד שאבי טאלב הגן על מוחמד התייצב אבו להב בראש רודפי הנביא, ולכן יש סורה בקוראן שמקללת את אבו להב.

האש מתחילה לבעור מתחת לכפות רגליהם של מוחמד והסחאבה. הפתרון מגיע באופן מפתיע ממרחק של 300 ק"מ ממכה, מעיר קטנה בשם ית'ריב, שבה יושבים שלושה שבטים יהודים ושני שבטים ערבים. לגבי השבטים היהודים לא ממש ברור מקורם – האם הם בני ערב שהתייחדו או צאצאי יהודים שגלו מארץ ישראל.

אין לנו שום מקור מידע על העניין הזה פרט למקורות מוסלמים שהם מגמתיים. גם לא ברור לאן לחבר את השמות המוזכרים: בנו קיינוקע, בנו נדיר ובנו קורייטה.
אנשי יתיריב מבקשים ממוחמד שיעבור אליהם כשופט וכמפטר. זה בא לו ממש בזמן. הוא מעביר את אנשיו ומשפחותיהם ליתיריב, ולבסוף עובר לשם בעצמו. מכאן והילך העיר תיקרא "עיר הנביא" – מדינת אל נבי, או פשוט אל מדינה – "העיר".

מדינה = עיר מוקפת חומה (מילה פרסית). בערבית מודרנית זו עיר גדולה, בניגוד לבלד – עיר קטנה. המעבר למדינה – "אל היג'רה" = ההגירה, נחשב למועד ייסוד דת האסלאם, וממנו מתחילה ספירת השנים בלוח השנה המוסלמי.

ההיג'רה למדינה בשנת 622 לספירה היא האירוע המכונן של האסלאם משלוש סיבות:

- ראשית, ממנה מתחיל מניין השנים בלוח ההיג'רי – לוח האסלאם, שעל פיו אנחנו היום בשנת 1433. השנה המוסלמית בנויה על ירחי לבנה, ולכן היא קצרה בערך ב-11 יום משנת השמש. המנגנון היהודי להתאמת לוח שמש לעונות השנה – עיבור השנה – נאסר על ידי מוחמד ולא תופש באסלאם. לכן בלוח האיסלאמי החגים נודדים משנה לשנה על פני תקופות השנה.
כל 33 שנות חמה הן (בקירוב) 34 שנות לבנה, כלומר כל מאה שנות חמה הן 103 שנות לבנה. לכן בנוסחת המעבר צריך להפחית מהשנה הנוצרית את שנת היסוד – 622, ואת התוצאה להכפיל ב-1.03 (כך $2012 = 1.03 * 1390 = 1433$).

- סיבה שנייה – המהפך האדיר שמתחולל במעמדו של מוחמד אחריו. ממכה הוא יוצא כפליט נרדף. במדינה הוא הופך תוך תשע שנים בלבד לא רק לשופט אלא גם למנהיג פוליטי, מפקד עליון, ולבסוף לשליט כל חצי האי ערב. זו תופעה יחידה במינה בהיסטוריה.

- סיבה שלישית – החשובה ביותר – במדינה יהפוך האסלאם מאמונה לדת. אמונה היא עניין וולונטארי, ואיש לא יכול להכריח אותך להאמין במשהו. דת לא. דת = חוק (מילה פרסית). למשל, כשהמון מקטרג על היהודים באזני אחשוורוש הוא אומר – "ישנו עם אחד ... ואת דתי המלך אינם מקיימים!". בהגדרה סוציולוגית דת היא מערכת של חוקים מחייבים, שאי עמידה בהם מביאה עליון עונש מידי אדם או מידי האל. אמונה ודת הולכים בדרך כלל יד ביד, אבל לא תמיד. יש אנשים מאמינים שאינם מקיימים מצוות, ולהיפך.

משלושת הסיבות האלה ההיג'רה היא האירוע המכונן של האסלאם.

הסחאבה נקראים גם אל-מוהאג'ירון – המהגרים, אלה שהיגרו עם מוחמד ממכה למדינה. הם בעלי המעמד המיוחס. מתחתם נמצאים האל-אנצאר – תומכי מוחמד מהעיר מדינה שלא היו מהמוהאג'ירון. כשמוחמד במכה הוא מחייב את תלמידיו לשמור שבת, לצום ביום העשירי של החודש הראשון בשנה, להתפלל שלוש פעמים ביום עם הפנים לירושלים. פסוקים שמצוטטים מפיו מהתקופה שהיה במכה אומרים: "לא הבאתי דת חדשה אלא אישור לאמונה שבאל שבידיכם" כאשר הכוונה כאן כמובן היא הן ליהודים והן לנוצרים.

במדינה הוא ציפה שהיהודים יקבלו את מנהיגותו, ואולי אפילו יכירו בו כנביא או לפחות כמנהיג. אבל היהודים לא ממש התרגשו ממנו, בבחינת "למה? מי אתה?"

אין שונא גרוע מאוהב נכזב, והתוצאה היא שמוחמד יהפוך להיות אויב מר ליהודים. הוא משנה את עיקרי אמונתו ומרחיק אותם מהיהדות. כך הוא יהפוך את יום המנוחה מיום שבת ליום שישי, יהפוך את צום העשירי לחודש הראשון (יום הכיפורים) לצום רשות ויקבע כצום חובה חודש שלם – חודש הרמדאן, ישנה את כוון התפילה מירושלים למכה, ויעלה את מספר התפילות משלוש לחמש. בנוסף יאסור על עיבור השנה כפי שהיה הנהוג היהודי.

לאט לאט הוא גם מתחיל להתאנות ולהציק לשבטים היהודים. ככל שהוא צובר כוח מהאנצאר = המאמינים - תושבי מדינה המצטרפים אליו הוא מתחיל בתכנית מסודרת לחסל את היהודים. הוא בוחר בכל פעם שבט יהודי אחד, מנצח אותו, ומגרשו מחצי האי ערב לבלאד-א-שאם "ארץ הצפון" – סוריה וארץ ישראל. התחיל עם בנו קיינוקע, המשיך לאחר מספר שנים עם בנו נדיר, ולבסוף פנה אל השבט השלישי – אל קורייטה – שאותו הוא לא מגרש אלא מחסל את הגברים שלו ומוכר את הנשים והילדים לעבדות. (שאול טשרניחובסקי כתב בלדה מפורסמת בשם "האחרון לבית קורייטה").

ברגע שכוחו של מוחמד גובר הוא ממשיך לרדוף את היהודים גם מעבר למדינה. מצפון לעיר הייתה עיר יהודית בשם ח'יבר. הוא כובשה ומשעבד את תושביה (שלימים יגורשו ממנה על ידי עומר). ח'יבר הפכה באסלאם לסמל מלחמתו של מוחמד ביהודים. זו עדיין קריאת הקרב של האסלאם ביהדות.

המקורות המוסלמים מציגים את המלחמות האלה לא כמשהו אנטי יהודי דווקא, אבל בחינה אובייקטיבית של השתלשלות העניינים מעידה, לדעת שמעון גת, על כוונה אנטי-יהודית מובהקת. כשכוחו של מוחמד עולה הוא צריך לחשוב על ארגון הכוח. הוא מכנס את תומכיו במדינה ומשביע אותם על האמנה – אל אומה. לאחר השבועה הם הופכים להיות "ברית האומה" – עאהד אל אומה. זה לא אומה במשמעות של Nation. האומה כאן היא כלל קהילת המוסלמים בכל מקום ובכל זמן. כל מוסלם נחשב כאילו היה במעמד האומה, ושבועת האומה מחייבת אותו.

יש באומה שלושה סעיפים מעניינים במיוחד:

- אם יש למאמין ריב עם בלתי מאמין חובת המאמינים האחרים לחוש לעזרתו.
- לא יחתום מאמין הסכם עם בלתי מאמין אם יש מאמינים אחרים המתנגדים לכך.
- סכסוכים בין מאמינים ייפתרו תמיד במשא ומתן.

הפיתנה - מושג ייחודי לשפה הערבית. זה החטא הדתי החמור שעושה מוסלם המרים יד על מוסלם אחר. האלימות בין מאמינים היא בגדר חטא דתי חמור. בפועל אין יום שבו מוסלמי לא מרים יד כנגד מוסלמי אחר איפשרו. יש למוסלמים תירוץ לכך, אבל זה עדיין לא מכשיר הלכתית את העניין.

לא כל מה שמקושר לאסלאם הוא בעל ביסוס הלכתי. למשל, נקמת הדם ורצח על כבוד המשפחה אינם מופיעים במצוות הדת האסלאמית. אלה מנהגים קדומים לאסלאם.

פרט למלחמה ביהודים יש למוחמד עוד חשבון פתוח אחד לסגור – החשבון עם שבט הקורייש במכה שגירש אותו משורותיו. יש מלחמה בינו לבין המכאים, שמסתיימת בשנת 628 לספירה בהסכם (הודנה) שביתת נשק מוגבל בזמן לעשר שנים (הסכם חודיביה או הסכם אל-קורייש). בהסכם הזה כיוון התפילה הופך להיות מכה, וגם מצוות החאג'י למכה הופכת לחובת המוסלמי. בכך מותיר מוחמד למכה להמשיך ולהנות ממעמד דתי ומיתרונות כלכליים.

בשנת 630 מנצל מוחמד מצב חלש במכה, נכנס לעיר וכובשה. יש כאן הפרה מאד ברורה של ההסכם עליו חתם שנתיים קודם לכן. יש אמנם הסבר דחוק שמי שהפר את ההסכם הם דווקא בני קורייש, אבל יש גם הסבר דתי שבו הכל זה הוראת האל.

מכה מתאסלמת במהירות. שבט קורייש מקבל כעת את הנהגת האסלאם על חשבון בני מדינה, ובניו הם שיוליכו את הקרבות הבאים.

ללקסיקון הפוליטי האסלאמי נכנס מאז המושג של "אהד אל חודיביה" בתור הסכם עם בלתי מאמינים שבנסיבות מסוימות ניתן להפר אותו. כך יאסר עראפת מכה את ההסכם שחתם עליו עם ישראל בשם "אהד אל חודיביה", היינו הסכם שלא ממש חייבים לכבדו.

כיבושה של מכה, העיר הגדולה בחגי'אז, הוא אירוע דרמטי. כולם כעת מבינים שיש כאן כוח חדש שהשתלט על כל האזור. הבירה היא מדינה, לא מכה.

שנת 631 – ישנת המשלחות". כל שבטי ערב שולחים שליחים ונשבעים אמונים למוחמד. האומה קמה בכל רחבי חצי האי ערב.

שנת 632 – מוחמד מת. נקבר במדינה. מותו יוצר חלל גדול. לא הגדיר בחייו מי יירש אותו, מה יהיה מעמד היורש, ומה תהיה שיטת הורשת השלטון.

תקופת הראשיון - ארבעת החליפים "ישרי הדרך" (632 - 661)

אנשי מדינה מתכנסים לדיון בשאלת המחליף. בעודם רבים ביניהם בחרו החברה הוותיקים (הסחאבה) כמחליף של מוחמד ברעו הקרוב של מוחמד, אבו באקר. הוא היה אביה של עאיישה, אשתו הצעירה ביותר של מוחמד, שנישאה לו בגיל תשע.

מכאן ואילך כל מחליפי הנביא יבואו משבט קורייש. התואר שניתן לו היה "חליפת רסול אללה" – המחליף, שליח האל. מוחמד הוא אחרון הנביאים. אף אחד אחריו אינו נביא.

עוד בשנת 629 מתחיל האסלאם להתפשט מחגי'אז צפונה. הוא כובש את ראש מפרץ אילת, ומגיע עד לעיר מותה בדרום ים המלח. שם הוא פוגש בכוח ביזאנטי, ובקרב שם נופלים שלושה מאנשי הסחאבה כולל בנו המאומץ של הנביא.

מוחמד משביע את אנשיו לנקום את תבוסת מותה. אבו באקר מנסה לארגן צבא כנגד הביזנטיים, אבל אז הוא מגלה שהשבטים בערב פירשו את מותו של מוחמד כמאורע שמשחרר אותם מהתחייבותם לאסלאם.

מתחילות מלחמות הרידה – מלחמות שניהל אבו באקר כנגד השבטים הפורשים. צבא אבו באקר נשלח לכפות בכוח את החברות באומה האסלאמית על הפורשים. המלחמות מסתיימות בשנת 634 כאשר כל מי שפרש חזרו לאומה האסלאמית. אבו באקר משלים כך את ליכוד האומה האסלאמית, משביע מחדש את הפורשים לאמונה ולא לאדם, ומת.

מורתד – מושג בעל חשיבות רבה באסלאם. אלה שמרדו ופרשו מהאסלאם. הם הכי גרועים ואין להם מחילה. הרבה יותר גרועים מכופרים שמעולם לא קיבלו עליהם את האסלאם.

על פי הצעת אבו בכר בעודו בחיים יורשו נבחר שוב מאנשי הסחאבה – עומר אבן אל חטאב. הוא היה החליף השני, ושלט עשר שנים בין השנים 634 ל-644. שנים אלה הפכו את העולם האסלאמי על פניו, כשצבאותיו מתחילים בכיבושים הרחק מעבר לגבולות חצי האי ערב.

כוח אחד נשלח לכוון האימפריה הסאסאנית וכוח שני למול האימפריה הביזאנטית.

ב-637 מכים הערבים את הצבא הסאסאני בקרב קאדיסיה שהוביל לכיבוש קטיספון ונפילת עיראק, ובקרב נהונד ב-642 שהוביל לנפילת פרס. מכאן ואילך הסאסאנים הזוראסתרים עוברים למגננה. עשרים שנה אחר כך האימפריה הסאסאנית מתחלפת, והופכת להיות חלק מהאימפריה המוסלמית.

האימפריה הביזאנטית בראשית המאה ה-7 משתרעת מנהר הפרת ועד צפון אפריקה, סרדיניה וקורסיקה. זו אימפריה ענקית שמשחזרת חלק גדול מהאימפריה הרומית. אבל על דלתותיה מתדפקים עמים ברברים רבים. מתחילה כבר חדירה של שבטים טורקיים מעבר לדנובה.

השיטה הצבאית הביזנטית הייתה בנויה על כמה שכבות. בגבול ישבו דרך קבע חיילים וותיקים, ברמה השנייה היו 12 יחידות צבא שנקראו תימה, אחת לכל פרובינציה. חלק קטן מהתימה היה צבא קבע. הרובד השלישי היה צבא קבע גדול שישב מרוכז בקונסטנטינופוליס.

אין לנו מקורות ביזנטיים קדומים על סיפור העימות עם האסלאם. המקורות הערביים מתארים קרב ראשון קרב דותן – שהתרחש ליד עזה. בקרב הזה מונחלת תבוסה ראשונה לביזנטיים.

הקרב השני היה עם התימה של פרובינצית סוריה. יש הוראה בתוך הכוח המוסלמי להביא תגבורת מעיראק לכוח הנלחם במזרח. אחד המצביאים הגדולים של המוסלמים – חיאלד אבן אל ואליד – מבצע מסע מדהים דרך המדבר הסורי תוך שהוא עוקף את שרשרת המוצבים הביזנטיים ששמרה על הדרכים. הוא מאחד את כוחותיו בארץ ישראל, ובשנת 635 מתחולל הקרב השני בארץ ישראל – קרב איגינדין – (=קרב שני הצבאות), שעל פי המקורות המוסלמיים נערך בין בית ג'וברין לרמלה. בקרב הזה משתתף כבר הצבא של התימה הסורי, אבל שוב המוסלמים מנצחים.

ביתניים כובש כוח מוסלמי ב-635 את דמשק. כעת לקיסר הביזאנטי אין ברירה. הוא מכריז על גיוס כללי של הצבא, ובשנת 636 מגיע צבא ביזנטי עצום לאזור. הכוחות נפגשים בדרום רמת הגולן, ושם מושמד הצבא הביזנטי ב"קרב הירמוך" שהוא אחד הקרבות המכריעים בהיסטוריה האנושית. תפקיד מרכזי בניצחון הערבי מילא חיאלד אבן אל ואליד.

בעקבות הקרב מסיג הקיסר הביזאנטי את שרידי כוחותיו למרכז אנטוליה. סוריה הופכת להיות נשלטת על ידי הערבים, ואלה מתפנים כעת לטפל בתושבים. הערבים לא משנים הרבה בחיי היומיום של תושבי האזורים שכבשו, אבל אלו צריכים עכשיו לשלם להם מס גולגולת.

אין בשלב הזה למוסלמים יכולת ליישב את המקומות שכבשו. רוב ארץ ישראל וסוריה נכבשות ללא קרב אלא בהסכם – אמאן (=כתב ביטחון) – שבו מתחייבים המוסלמים לשמור על חיי הנכבשים. **המצא הארכאולוגי** לא תומך בתזה, שהייתה מקובלת בעבר, שטענה שהמוסלמים החריבו את ארץ ישראל בעת כיבושה. אין כמעט שכבות חורבן מתקופת הכיבוש שלהם. רוב שכבות החורבן ארץ המתוארכות למאה השביעית מיוחסות היום לפרסים שקדמו לערבים.

יש בעיה ארכיאולוגית אמיתית לזהות בשטח את המעבר בין הביזנטיים לערבים. אין מצא מוגדר לשלב הזה.

ב-638 איזה מפקד ערבי זוטרי מטיל מצור על ירושלים. מי שהגן על העיר היה הפטריארך שלה סופריניוס שביקש להיכנע. המקורות המוסלמים מתארים תמונה כאילו הזעיקו את החליף עומר ימים ספורים לפני כניעת העיר כדי לקבל אישית את כניעתה. היא העיר היחידה עליה נאמר שהיא נכנעה לחליף. מנגד, יש תיזה מודרנית שאומרת שעומר מעולם לא היה בירושלים ושכל הסיפור הזה הוא המצאה מאורחת שנועדה לפאר אותו.

האמאן בין עומר לפטריארך הירושלמי היה הסכם די סטנדרטי, פרט לסעיף יוצא דופן אחד שבו נאסר על היהודים להתגורר בירושלים. זה נבע מהמוסכמה לשמור על הסטאטוס קוו שהיה בסוף התקופה הביזאנטית. **כעאב-אל-אחבר** – (אחבר=חכם, תלמיד חכם) – "פאר החכמים" – יהודי שהתאסלם שלוהו את החליף עומר בביקורו בירושלים. עומאר ביקש ממנו להראות לו את המקום שבו התפלל דוד המלך, והוא הראה לעומר את המקום הזה בהר הבית במרחק מסוים מערבה מנחל קידרון. הם חופרים בתוך האשפה שכיסתה את הר הבית ומוצאים שם את אבן השתייה.

עומאר מקים מסגד בדרום הר הבית. אנחנו למדים על זה מכתביו של ארקולף שביקר בירושלים ב-670. זה היה מסגד בנוי עץ.

מסגד = מקום שמתפללים בו, לאו דווקא מבנה.

אחרי נפילת ירושלים יש עוד שתי ערים בארץ ישראל שטרם נכבשו – קיסריה ואשקלון (שתיהן העיר האחרונה להיכבש). לפי מקורות מוסלמיים הם צרו על קיסריה במשך שבעה חודשים מבלי שהצליחו לכבוש אותה, עד שבשנת 641 בוגד (אולי יהודי) הולכים בתעלות מערכת המים לתוך העיר. בינתיים ממשכים הצבאות הערביים דרומה למצריים כשב-641 הם כובשים את פוסטאט וב-642 את אלכסנדריה.

הכיבוש המוסלמי

הוא סוף תקופה והתחלת תקופה חדשה. זה לא כמו המעבר בין התקופה הרומית והתקופה הביזנטית. שם נשמר רצף תרבותי מהעולם היווני-רומי לנוצרי. כאן יש קטיעה מוחלטת של הרצף הזה שמוחלף (לא בבת אחת) על ידי תרבות אחרת לגמרי.

זה בא לידי ביטוי בכל התחומים – ארכיטקטורה, כלכלה, שפה. המאה השביעית היא מבחינה זו קו שבר. אחרי אלף שנה של עולם יווני נכנסים לפרק זמן ארוך יותר של עולם מוסלמי. העידן המוסלמי טרם הסתיים במזרח התיכון! לעומת זאת הצלבנים היו רק אינטרמצו שכמעט ולא נשאר לו זכר היום.

התארגנות המדינה המוסלמית

לא היה להם שום רקע בניהול אימפריות. לכן הפתרון הראשוני היה פשוט להשאיר את המערכות הקיימות (ממש כמו שעשינו אנחנו בגדה המערבית מיד לאחר מלחמת ששת הימים). לא משנים את המחוזות המנהליים, לא משנים את סדרי השלטון, המטבעות, שפת השלטון וכו'.

בתקופה הביזנטית ארץ ישראל הייתה שייכת לפרובינציית סוריה שבירתה הייתה אנטיוכיה. הפרובינציה הזו הייתה מחולקת לשבע קולוניות, שלוש מהן הכיל חלקים מארץ ישראל – פלשתינה פרימה, סקונדה וטרציה. הערבים משאירים את המבנה הזה ללא שינוי.

יש שינוי בשני מישורים. האחד – החלפת שמות של ערים, פרובינציות ומחוזות. אלאותרופוליס חוזרת להיות בית גיברין, דיוספוליס חוזרת להיות לוד וכו'. פרובינציית סוריה נקראת כעת בילאד-א-שאם (ארץ הצפון). מנקודת הראות של החיגאז סוריה וארץ ישראל הן אכן ארץ הצפון. היום זה נקרא בפי הערבים "סוריה הגדולה".

גם שמות המחוזות בפרובינציה שונו – פלשתינה פרימה הופכת להיות "גינד פילסטיין" (= היחידה הצבאית פלשתיין). פלשתינה סקונדה הופכת להיות גינד אל אורדון. פלשתינה טרציה מתפרקת כשחלקה נבלע בגינד פילסטיין וחלקה בגינד דמשק.

הערבים שינו את ערי הבירה של הפרובינציות והמחוזות. בירת הפרובינציה עוברת מאנטיוכיה לדמשק. במצרים נוסדת כבירה אל קופטא בדרום קהיר. בירת פלשתינה פרימה עוברת מקיסריה כנראה ללוד (יש גם טענה שזו הייתה ירושלים), ואחר כך רמלה כשזו מוקמת. בירת פלשתינה סקונדה עוברת מבית שאן לטבריה.

הייתה טענה שהסיבה להערכת הבירה מקיסריה הייתה החולשה של הערבים לאורך הים. זה לא יכול להיות באשר המדובר כאן בתופעה כללית בכל רחבי האימפריה הערבית. בכלל כל מייסד אימפריה, מדוד המלך ועד לקונסטנטינוס, מקים די מהר בירה חדשה. ייסוד בירה חדשה היא הכרזת "בא לשכונה בחור חדש".

שטחה של טבריה בתקופה הערבית הוכפל והיא התפשטה צפונה כמעט עד קו החומות של דהר אל עומאר.

החליף עומאר נרצח בידי עבד פרסי בשנת 644 בשעת תפילה. זקני הסחאבה היו צריכים לבחור בין עוסמאן אבן עפאן ממשפחת אומאיה לבין עלי אבן אבו טאלב, חתנו של מוחמד, אבי חוסיין וחסן נכדי הנביא. עלי היה

מראשוני המאמינים, מועמד נכבד. כך גם עוסמאן, שאחת מבנותיו הייתה אחת מ-12 הנשים של מוחמד. הוא ייצג את האצולה הקוריישית.

הקוריישים לחצו למינוי עוסמאן, ואכן ב-644 הוא נבחר והיה חליף 12 שנים עד שנת 656. **על הקדנציה של עוסמאן** נאמרים דברים חיוביים ושליליים. בצד החיובי נמשכת תנופת הכיבושים ובמקביל נקבע ביזמתו הנוסח המחייב עד ימינו של הקוראן (על אף שיריבו האשימו אותו שזייף חלק מהמקור). בצד השלילי מאופיינת תקופתו בשחיתות מידות כתוצאה מעושר רב שנצבר כתוצאה מהכיבושים, ובריבו מינוי מקורבים למשרות רמות.

בסופו של דבר ב-656 פרץ מרד נגד עוסמאן וגם הוא נרצח, הפעם בידי מוסלמים מצרים. בעיני האסלאם הרצח הזה הוא טראומה מאין כמוה משום שהוא כבר היה בגדר פיתנה. הרצח הזה הכניס את הפיתנה לאסלאם, ומאז הוא לא מצליח להיחלץ ממנה. אגב, עוסמאן נרצח בעודו קורא בקוראן, והספר בו קרא התגלגל מאז ונמצא היום במוזיאון בטשקנט.

עלי לא היה קשור ברצח, אבל משפחת אומאיה האשימה אותו בתרומה לרצח בגלל ההתנגדות שהביע לחליפתו של עוסמאן.

כשמת עוסמאן נבחר עלי סוף סוף להיות יורשו. אלא שעלייתו נעשית במזל רע. יש הרבה מתנגדים לו. האחת היא עאישה אשתו הצעירה של מוחמד שמנהיגה נגדו מרד. מרד זה נגמר בקרב הגמל (נקרא כך כי היא רכבה על גמל במהלכו) שבו נוצחו מתנגדי עלי ובכללם אבו-זבייר וטלחה חברי הצחאבה. בנוסף, משפחת אומאיה בראשות מועאוויה מדמשק לא קיבלה את חליפתו של עלי.

עלי מעביר את בירתו לעיר כופה שבדרום עיראק. ב-657 בקרב ציפין (צפון עיראק) גוברים חיילי עלי על חיילי בית אומאיה, אבל עלי מחליט לקבל את כניעתם של האחרונים (שהניפו קוראנים על חרבותיהם בבקש מו"מ לסיים החימה). זו הייתה טעות חמורה, מפני שבמו"מ שהתקיים בשיטת הזל"א (זה בוחר לו נציג אחד וזה בוחר לו נציג אחד) הסכימו הנציגים להכריז בפני כולם על עלי כעל החליף הנבחר, אבל מה שקרה בפועל היה שנציגו של מועאוויה שדיבר אחרון מכריז שהסיכום הוא שמועאוויה הוא "אמיר המאמינים". כך נוצר מצב שיש שני חליפים במקביל. (לחליף היה גם תואר של "אמיר המאמינים". אמיר משמעותו "ציווה", למשל כשבבראשית נאמר "ויאמר אלוהים יהי אורי" – למי הוא בדיוק אומר את זה? שם הכוונה היא "ויצווה" אלוהים יהי אור).

הקיצונים במחנה עלי, שהתנגדו להסכם עם מועאוויה, פרשו ממחנה עלי. אלה הם החאריגים=הפורשים. הם דגלו בכך שהחליפה חייב להיות האיש המתאים ביותר לתפקיד ללא שום קשר לשאלת הייחוס שלו למוחמד. עלי נאלץ לצאת כנגדם ומכס אותם בקרב נהרוואן בשנת 658. כנקמה ב-661 אחד מהם רוצח את עלי בפתח מסגד. זה מאורע מאד דרמטי שבו תם עידן הסחאבה ומתחיל עידן הנהגה שושלתית, שהראשונה שבה היא שושלת בית אומאיה.

הראשידון נחשבים היום בעולם האיסלאמי כמופת של שלטון הגון ויעיל. הסלפים היום מטיפים לחזרה לנהגי הראשידון.

בית אומאיה – 661 עד 750

כשעולה מועאוויה לשלטון הוא הופך את דמשק לבירת החליפות כולה במקומה של מדינה שהייתה בירת האימפריה המוסלמית לכל אורך תקופת הראשידון (מכה מעולם לא הייתה הבירה!). זה מהלך עם הרבה מאד היגיון גיאוגרפי לאור התפשטות האימפריה הערבית.

חצי האי ערב, שהיה לפני מוחמד אזור שוליים, חוזר להיות אזור שוליים. מכה ומדינה נשורות הערים הקדושות לאסלאם, אבל הן מעולם לא תחזרנה למעמדן הפוליטי.

מועאוויה (= "הנבחן") היה שליט חשוב ביותר. הוא הנהיג סדרים חדשים, והיה בהרבה מובנים אחד השליטים הנוכחים ביותר. היה שליט עם יד ברזל בכפפה של משי. הוא עולה בניסיון של מאבק קשה עם תומכיו עלי בראשות חוסיין בן עלי. בתקופתו אויביו לא נעלמו, אבל נאלצו לשמור על פרופיל נמוך. מועאוויה הוא השליט המוסלמי הראשון שיש בידינו הוכחות ארכיאולוגיות לקיומו. בימיו נערך תיקון גדול בבית המרחץ הגדול בחמת גדר, ויש שם כתובת (עדיין ביוונית) ששמו מוזכר בה.

פפירוסי ניצנה – הם מהתקופה המוסלמית הקדומה – כתובים ביוונית עדיין!

מועאוויה הוא הראשון שטובע מטבעות (פשוטים מברונזה) עם דמותו. כנראה נטבעו בקונסטנטינופול בתמורה לאספקת פפירוסים ממצרים הערבית. יש במטבעותיו גם דגם של כנפים – סמל זורואסטרי מוכר. כנראה שבימי מועאוויה עדיין לא התגבש האסלאם במתכונת המוכרת לנו שאוסרת על דיוקנאות. מועאוויה מוריש את שלטונו ב-680 לבנו זייד, ובכך מונהג לראשונה עקרון ההורשה של החליפות. עם עליית זייד לשלטון מתחילה שורה של מרידות כנגדו. נזכיר שתיים מהן.

מרד חוסיין בן עלי – חסן, בנו הבכור של עלי מת ב-665. חוסיין, הבן הצעיר של עלי מנהיג מרד בדרום מערב עיראק. זייד שולח צבא כנגדו. רוב הצבא של חוסיין בורח, והוא נשאר רק עם כמה מאות מתומכיו. הקרב מתרחש ביום העשירי של החודש הראשון – יום העשורא – בשנת 61 (היינו 10 באוקטובר שנת 680) סמוך לעיר בשם כרבלה.

לכוח הקטן של חוסיין לא היה שום סיכוי. בסוף היום כולם מתים (זה נקרא בפי השיעים טבח כרבלה) וראשו נכרת ומובא ליזיד בדמשק. מה קרה לראש אחר כך? יש שבע גרסאות שונות לאן התגלגל ראשו של חוסיין לאחר שהגיע לדמשק, אחת מהן היא שהוא הועבר למשהד חוסיין, בתחום בית החולים ברזילי באשקלון.

כל תנועה דתית זקוקה למרטירים שלה. טבח כרבלה סיפק את המרטירים לפלג השיעה. הערה - יחסי שיחלוף בין עברית לערבית – כמעט כל שין ערבית תהיה סמך בעברית ולהיפך (עשר-עשרה, תשע-תשעה). לכן שיעה=שיעה.

מרד נוסף בחצי האי ערב – מרד עבדאללה ומצער בני זובאיר (שהיה מחברי הסחאבה ונהרג בקרב הגמל). הוא מתחיל במדינה ומתפשט לרחבי חצי האי ערב. זייד שולח צבא, כובש את מכה ותוך כדי המערכה גם יורה עליה. אז מגיעה הידיעה שיזיד מת בדמשק. הרבה מאמינים רואים בכך אצבע אלוהים כנגד החליף שהעז לחלל

את העיר הקדושה. הצבא מתפורר, ובני זובאיר מחדשים את שלטונם על חצי האי ערב. לאחר שנה מת גם מועאווייה השני - בנו יורשו של יזיד - ובדמשק משתרת מהומה.

במדינה גר ענף נוסף של בית אומאיה - המרוואנים. ראש המשפחה המרוואנית הופך כעת להיות המנהיג של בית אומאיה, והענף הסופיאני של בית אומאיה נעלם מההיסטוריה לאחר ששלושה מבניו הנהיגו את האסלאם (מועאווייה, יזיד הראשון ומועאווייה השני).

האתר הנקרא בפניו "אורות שלמה" בהר הבית מיוחס על ידי מקורות מוסלמיים למרוואן אבן אל חאכס, החליף הראשון של הענף המרוואני של בית אומאיה.

עם מותו של מרוואן (הראשון) בשנת 685 לספירה עולה לשלטון בנו עבד-אל-מאלכ, שהוא השליט החשוב ביותר של בית אומאיה. רק אז מתייצבת (לא לגמרי) שאלת השלטון באימפריה. חלק ממה שעשה משפיע עד היום. הוא בונה את המבנה המונומנטאלי הראשון בעולם האסלאם - כיפת הסלע.

עבד אל מאלכ שולט עשרים שנה (705-685), שנים מאד מכריעות בהתגבשות האימפריה המוסלמית. בתחילת שלטונו הוא מתעסק בדיכוי מרידות. המפקד שלו - אל חג'אב - טיפל במורדים ביד קשה והצליח לדכא את כל המרידות. ב-692 - שבע שנים אחר עלותו לשלטון - הוא מכניע את עבדאללה אבן זובאיר בכובשו את מכה ומדינה ואת אחיו מצער בכובשו את כופה בעיראק. זו המרידה האחרונה שמחוסלת.

מתקופתו (למעשה קצת לפניו מ-680) האימפריה האומאית פורצת בצפון אפריקה עד אזור טוניסיה ואלג'יריה. בתקופת בנו תתרחש הפריצה לספרד, ועד סוף התקופה האומאית תגיע האימפריה המוסלמית כמעט לשיא גודלה, כאשר במזרח היא מגיעה עד לטרנסאוקסיאנה שם מתייצב גבולה עם סין על נהר הסייר דריה בצפון-מזרח אוזבקיסטאן של ימינו.

ב-691 שנה קודם לכיבוש מכה ומדינה, חונך עבד אל מאלכ את כיפת הסלע בירושלים שנבנתה כתחליף למכה ומדינה שלא היו בידיו בתחילת שלטונו.

הוא מגיע למסקנה שמעולם לא הייתה מדינה מוסלמית מתוקנת, ולכן הוא מבצע שלוש רפורמות שנועדו לאחד את הממלכה:

1. רפורמה בסדרי המנהל - מנהיג מינהל אחיד בכל רחבי האימפריה מהודו ועד טוניסיה
2. נטבעים מטבעות אחידים ומונהגת מערכת מוניטרית אחידה לכל האימפריה
3. המנהל מתנהל מעתה בשפה אחת ויחידה - ערבית.

הרפורמות האלו יצרו שינויים מעמיקים בהמון מקומות.

השפה - שפת המנהל הערבית שהנהיג עבד אל מלך הופכת במרוצת הדורות להיות השפה המדוברת בחיי יומיום. כמו אנגלית באמריקה, כמו עברית בקרב עולי חבר העמים. לאט לא השפות הוותיקות שדוברו במרחב נעלמות ונכנסות לארון הספרים. כך קרה ליוונית, ללטינית ולעברית, לדוגמא. הן נשארות שפות ליטורגיות, אבל בבית כבר מדברים (החל מסוף המאה השמינית) ערבית. רק בפרס חוזרת במאה ה-10 השפה הפרסית בגדול לחיי היומיום ואין ממש הסבר טוב לעניין.

ערבית-יהודית - זה האידיש של הערבית. היא שפה ערבית מבחינה תחבירית ודקדוקית עם מילים יהודיות וכתב מיוחד ערבית-יהודית. דוברי וכותבי השפה היו אנשי ספרד - יהודה הלוי, הרמב"ם, אבן גבירול ואחרים. יצירות חשובות ביות כמו הכוזרי ומורה נבוכים נכתבו בערבית-יהודית.

פרסית-יהודית - זה מה שנקרא היום בוכרית. הבוכרים עצמם מדברים טג'יקית.

האידיש היא התפתחות מהגרמנית בחבל הריין במאה ה-12. הלדינו היא קסטיליאנית של המאה ה-15.

השפות הללו מתייחדות מול שפות המקום במילים אידיות שנשמרו בהן, וכתב שנשאר הכתב העברי. במאה ה-8 מתורגמת הברית החדשה לערבית, מאחר והנוצרים ברחבי האימפריה כבר לא מסוגלים לקרוא יוונית או לטינית. גם בבית גוברין רואים שבמאה ה-8 כבר כותבים בערבית.

מהפכת המטבע - בעולם הפרסי הונהגו מטבעות על בסיס כסף - דירהאם, ובעולם המערבי הונהג מטבע על בסיס זהב - הדינר. נקבעו גם מידות ומשקולות אחידים.

אחרי הרפורמה של עבד אל מאלכ המטבעות לא כוללים יותר דיוקנאות. מה שטבעו עליהן היו הערד, מקום הטביעה, שנת הטביעה, והשליט שבימיו נטבע המטבע. יש גם עיטורים - פסוקי קוראן או תיאורים צמחיים בלבד. עבד אל מאלכ הוא האיש המוציא מהאסלאם את היסודות הפגאניים שנשארו בה עד לימיו.

יש כאן תהליך של שיערוך - ערביזציה - מהיר, וגם אסלום (בקצב הרבה יותר איטי).

מאידך, הנביא מוחמד פקד על אנשיו לנהוג בצניעות - לא ללבוש מלבושים מפוארים, לא לאכול אוכל עשיר מדי וכו', אבל עבד אל מאלכ שובר את העיקרון הזה בבנייתה של כיפת הסלע המפוארת.

ברגע שמתחילים לבנות מפואר הסכר נפרץ. עבד אל מאלכ גם החליט שהחליפות תעבור לכל בניו, כלומר לשיטה של הורשה רוחבית - אח אח בתורו.

הראשון הוא אל ואליד, ששולט בין 705 ל-715. במהלך מוכפל שטח החליפות, וכוחות האסלאם מגיעים בצפון אפריקה עד לאוקיינוס האטלנטי. ב-711 טארק אבן עזיז חוצה את מעבר גיברלטר וכובש את חצי האי האיברי. במזרח הם מגיעים כמעט לגבולות סין של היום בכבשם את סמרקנד, בוכרה ופרנגנה.

למרות הכיבושים הנרחבים האלה אל ואליד נקרא בפי הערבים דווקא בשם "אל בנאא" - הבנאי. בימיו נבנו מאות בניינים ובתוכם כמה מן המפוארים שבמבנים המוסלמים, ונוסדו ערים חדשות. כל מקום שמוהים בו מבנה אומאי שלא יודעים מי בנה אותו מייחסים אותו לאל ואליד. הוא בנה את המסגד הגדול בדמשק, את מסגד הכעבה במכה, את מסגד הנביא במדינה, ואת מסגד אל אקצה הראשון בהר הבית (לא שרד ממנו כלום).

בארץ ישראל המפעל החשוב ביותר של אל ואליד הוא הקמתה של רמלה.

אל אקצה החליף מסגד זמני (כנראה מעץ) שעמד בדרום הר הבית מאז כיבוש העיר על ידי עומר (תועד על ידי הנוסע ארקולפוס ב-670). מסגד אל אקצה של אל ואליד היה גדול פי שניים מגודלו הנוכחי. הוא חרב אחר כך מספר פעמים ברעידות אדמה, ובניה המאוחרת הוא הלך והצטמק בשטחו. התבנית הייתה שיכפול של בסיליקה נוצרית לרוחב. היו בו 15 שערי כניסה, והוא הופנה דרומה למכה בניגוד לפנייה מזרחה המאפיינת כנסיות.

כאשר הלך ואלדו לעולמו בא במקומו אחיו סולימאן ששלט רק שנתיים. הוא מתואר כזללן. הדימויים שלו ושל קודמיו כנהנתנים ואולי אפילו שותי יין יצרו התנגדות הולכת וגוברת בנגד האומאים. אחרי סולימאן עולה לשלטון בן דודו עומר אבן אל עזיז הוא עומר החסיד. הוא מפסיק את כל הבניה המפוארת. **עומר** חשוב לנו בשני דברים. הראשון הוא הקשר שלו למעמד "בני הספר" ממנו נהנו היהודים והנוצרים ע"פ הקוראן. הוא לא ערער על הענין, אבל הוציא שורה של תקנות – "תקנות עומר" – שנועדו להפוך את בני החסות לאזרחים מסוג ב' מבלי לפגוע במצוות הקוראן. למשל – איסור על לבישת בגדי מוסלמים, איסור בניית בתי תפילה חדשים, איסור על הענקת שמות ערביים לבניהם, איסור על רכיבת סוסים תוך שימוש במרדעת ועוד.

בני החסות חויבו ללבוש פריט לבוש לזיהוי – חגורות אבנט – הנוצרים בכחולות, השומרוניים בירוקות והיהודים בצהובות. היה איסור על מנהגי פולחן בפרהסיה – למשל, צלצול פעמונים לנוצרים ותקיעת שופר בחלונות פתוחים ליהודים. היה אסור להם לבנות בתים גבוהים מבתי המוסלמים. היו צריכים לתת זכות קדימה למוסלמים ברחוב.

התקנות נועדו להשפיל את בני החסות ולבדלן מהמוסלמים. הן קיימות בתודעה המוסלמית עד לימינו. הנושא הנוסף הקשור לעומר החסיד קיים מתחילת דרכו של האסלאם. המדובר במעמד של המוואלי (מקביל למושג הקליינט בעולם הרומי). אלה הם מוסלמים שלא זכו לתנאים של הערבים. בפרט, המוואלים חויבו בניסף למס הצדקה שחייב כל מוסלמי גם במס חקלאי – ח'ראג'. עומר החליט להשוות את תנאי המוואלי לתנאי הערבים.

אחרי חזרו לשלטון בני עבד אל מלכ: זייד השני (720-724) שמצטייר כמשורר, אינטלקטואל. בימיו יצאה הוראה על מחיקת איקונוט – איקונוקלום. ולבסוף הבן האחרון – הישאם. זה מחדש את תנופת הבניה אבל גם מחזיר את המוואלי למעמד הקודם. בכך גרם להם להיות אויבים מרים של בית אומאיה. הם יהיו אלה שיפילו בסופו של דבר את בית אומאיה.

הישאם בונה הרבה ברחבי האימפריה ובארץ ישראל הוא שמקים את ארמון הישאם – חירבת אל מפג'ר. במהלך שלטונו החלו בני המשפחה העבאסית ליצור קשר עם גורמי אופוזיציה לשושלת שלו. היו שלושה גורמים עיקריים שהתנגדו לאומאים: הדתיים – שיצאו כנגד האומאים שאינם שומרי דת, המוואלים שכעסו על החזרת האפליה נגדם בימי הישאם, והעבאסים – שטענו כי רק צאצא ממשפחת מוחמד ראוי לרשת את ההנהגה והתלכדו סביב שושלת דודו של מוחמד – עבאס אותה ראו כאהל אל בית – אנשי הבית, אנשי הנביא, בדיוק כמו בית אומאיה.

אחרי מותו של הישאם פרץ מאבק בין בני השושלת האומאית על השלטון. מצב זה נוצל בידי נינו של עבאס דודו של מוחמד, מוחמד אבן עלי אבן אל עבאס מחומיימה, שהיה פעיל בקרב תאים שיעים מהפכניים בעיראק וצפון מערב פרס שביקשו לנקום את רצח חוסיין אבן עלי מייסד השיעה. העובדה שהיה גם נצר למשפחת הנביא וגם לוחם כנגד בית אומאיה נתנה לו את מעמדו המיוחד. בניו של מוחמד, אברהים ועבדאללה (שכונה אבו עבאס), יצרו קשר עם תושבי מחוז ח'וראסאן שבפרס, שתושביו הפרסים היו מוואלי, כלומר מוסלמים שאינם ערבים, שהרגישו מקופחים בידי בית אומאיה, כיוון שהמחוז שימש לגיוס כספים וכוח אדם למלחמות הבלתי נגמרות עם עמי מרכז אסיה והעמים הטורקים.

ב-747 החלו תומכי בית עבאס במזרח איראן במרד הידוע בשם "מרד הדגלים השחורים" בשל הדגלים השחורים שהניפו המורדים. המפקד הצבאי של המרד היה אל מוסלם – שליחם של מוחמד אבן עלי ובניו האומאים היו שקועים במאבקים פנים שושלתיים כשבתוך שנה מתחלפים ארבעה חליפים והתקשו לכן להגיב בזריזות. אחרון ח'ליפי בית אומאיה, מרוואן השני, היה עסוק בחיסול קודמיו ולחם בבני משפחתו. מתוך כך לא התפנה לטפל במרד נגדו אלא במועד מאוחר. רק שנתיים אחרי פרוץ המרד יצא עם צבאו לכיוון עיראק. בקרב עם המורדים ליד נהר זאב הגדול, הובס מרוואן. במרדף אחריו נכבשה דמשק, ואבו עבאס הוכרז שם ח'ליף (אביו מוחמד ואחיו הגדול איברהים כבר לא היו בחיים). מרוואן נסוג לארץ ישראל ושם נערך לנסיון אחרון לבלום את אויביו.

מרוואן ערך את כוחותיו במקום שנראה לו נוח במיוחד להגנה: מעבר אפק הסמוך למעינות הירקון. למרות שאפשרויות המגנה במעבר הכרחי זה הן הנוחות ביותר לכוח קטן ביחס לאויביו, הובס מרוואן. הקרב ידוע במקורות הערבים בשם "מערכת נהר אבי פֶּטְרֶס" (אנטיפטרס). בעקבותיה נמלט מרוואן למצרים אך נלכד שם ונהרג.

על מנת לבסס את שלטונו ולמנוע תפיסת כוח מחדשת של בית אומיה, הזמין אבו עבאס את כל החברים הנותרים בבית אומיה לארוחת ערב בארמון באנטיפטרס, במהלכה טבח את כולם. (יש שרידים של ארמון אומאי מזרחית לקארדו של אנטיפטרס). אירוע זה הקנה לו את הכינוי "אל ספאח": "עורף הראשים". בן שושלת אומיה היחיד ששרד את המתקפה, עבד אל רחמן הראשון, נמלט לאנדלוסיה, לעיר קורדובה, ושם המשיך את השושלת ל-300 שנים נוספות.

בית עבאס היה הרבה יותר משמעותי לתולדות האסלאם והאימפריה הערבית, אבל בארץ ישראל ההשפעה האומאית הייתה גדולה יותר.

מגרש הבית של בית אומאיה היה בילאד אל שאם. הם בנו שם הרבה והותירו כאן הרבה עקבות – מבני הר הבית, הקריה המנהלית האומאית בדרום הר, רמלה, צפון העיר טבריה, אילה המוסלמית (בעקבה).

בית אומאיה – שושלת המשך ושינוי. ממשיכים בהרבה מובנים את מה שהיה לפניהם תוך הכנסת שינויים ראשוניים. בית עבאס – מגבש כבר את הזהות האסלאמית הייחודית.

בית אומאיה לא היה שושלת מאריכת ימים – בשה"כ 89 שנים. הותיר אחריו מורשת מאד מאד מרשימה. זו תקופת ההמשך והשינוי שבמהלכה מתחילים לאט לאט להיווצר היסודות הראשוניים לתרבות אסלאמית, לעולם רוחני אסלאמי, לאומנות אסלאמית, לארכיטקטורה אסלאמית. זה מתפתח בהדרגה מהמסורת העתיקה טרום האסלאם. בתקופת בית עבאס זה כבר מתבסס כמשהו ייחודי.

יש מורשת בניה עשירה מהתקופה האומאית ברחבי בילאד-א-שאם – סוריה רבתי - כולל ארץ ישראל. זה האזור המועדף על בית אומאיה – המגרש הביתי שלו.

מצגת

פסיפס מכיפת הסלע – רואים כנפיים שהם אלמנט מהעולם הסאסאני הפרסי. מצד שני הרבה צמחים משתרגים ואמפרות שזה מורשה ביזאנטית. האומנות האומאית מושפעת הן מהעולם הקדם איסלאמי והן מהאומנות הביזאנטית והסאסאנית בנות זמנה.

תל בית ירח – ארמון צינברי – ארמון אומאי עם פסיפס ביזאנטי לחלוטין.

קצר עמרה – פרסקו של רקדנית. זה ארמון אומאי בעבר הירדן מתקופת אל וואליד.

כיפת הסלע – מבנה ביזאנטי לחלוטין.

המסגדים האומאיים – אלו המסגדים המפוארים הראשונים. בנויים משני חלקים – חלק סגור וחלק קטור (חצר נטולת קירוי). החלק הסגור הוא מבנה התפילה שתמיד נמצא בצד המתחם הפונה לכוון מכה (בארץ ישראל בדרום המתחם, בצפון אפריקה - במזרח). החלק הקטור הוא הרחבה שלפניו. המסגד - מרחב התפילה - כולל את שני החלקים ולא מתייחס רק לחלק המקורה (לדוגמה – מסגד אל אקצה והרחבה שלפניו בהר הבית). כל המתחם כולו הוא המסגד. גם המסגד ברמלה בנוי כך.

מסגד דמשק הוא המפואר במסגדים האומאיים. בדרך כלל המסגדים הקדומים הם מבני רוחב משום שהמוסלמים מתפללים בשורות והמבנה הרוחבי נועד לאפשר כוון תפילה אחיד לשורות הללו. הרבה פעמים השתמשו המסגדים במבני כנסייה קיימים שבארץ נבנו ככוון מזרח-מערב מה שהפך אותם למבני רוחב עם כוון תפילה דרומה.

המסגד בקירוואן - שם הופיע לראשונה צריח. זה חלק מהמורשת האומאית.

כאמור, לפעמים המסגדים נבנו על גבי כנסיות. המסגד בדמשק, לדוגמה, נבנה על ידי אל וואליד על גבי כנסייה ביזאנטית גדולה שהמסורת קושרת אליה את קברו של יוחנן המטביל הנקרא בערבית חנה או יוחאנה (דיר חנא). יוחנן הוא דמות נערצה גם על האסלאם. עד היום יש במסגד בדמשק פינה הנקראת "קבר יוחנן".

הארמונות האומאיים – מוכרים כמה עשרות כאלה, שלרובם הגדול יש תכנית די אחידה. הם בנויים כמתחמים רבועים או מלבניים, מוקפים בחומה עם מגדלים עגולים בפניוניה ומגדלים חצי עגולים באמצע קירותיה. במרכז המתחם יש חצר קטורה עם סתווי עמודים מארבעת הכוונים, ומערך חדרים שהכניסה אליהם היא מהסטווים האלה. הם מתחמים מאד מפוארים, כשבכל מכלול יש בצד החלקים הפונקציונאלים גם בית מרחץ ומסגד.

בארץ יש מספר ארמונות כאלה, למרות שהמסה הגדולה שלהם נמצאת בירדן ובסוריה. דוגמאות בולטות בירדן – קצר (=ארמון) עמרה, קצר חרנה. בארץ – ארמון מיניה בצפון מערב הכנרת (בדרך הגישה לכרי דשא), ארמון צינברי בדרום מערב הכנרת (בית ירח) וארמון הישאם בחירבת אל מפג'ר ליד ירחו. אלו היו כנראה ארמונות קיץ של שליטי דמשק. כאמור, יש שרידי ארמון אומאי גדול גם באנטיפטריס ויש 4 ארמונות בקריה שלטונית שהוקמה בירושלים מדרום להר הבית.

אחד המאפיינים של התקופה האומאית הוא השימוש הרב בפסיפסים, הן בפסיפסי רצפה והן בפסיפסי קיר. הם משתמשים הרבה בטפרות של זכוכית עם אבקת צבע.

טפרה – כינוי לאבן הקטנה המרובעת, אבן הבסיס של הפסיפס. בא מהמילה היוונית טפרה=ארבע. בפסיפסי רצפה הטפרה כמעט תמיד עשויה אבן, ולכן כבדה. בפסיפסי קיר משתמשים בדרך כלל בחומרים יותר קלים, בין השאר הרבה בזכוכית צבועה שאז הצבעוניות היא הרבה יותר גדולה. כך מוצאים גם הרבה טפרות של זהב – משתמשים ברפרט – זוג זכוכיות דקות שביניהן מכניסים עלה זהב דק.

פסיפסי קיר מזהבים מאד אופייניים לעולם הביזאנטי (וונציה, ראוונה). בתקופה האומאית (וזה ינדוד אחר כך גם לתקופה הממלוכית) אימצו בחום את הטכניקה הזו. פסיפסי הקיר ממסגד דמשק הם דוגמה מצויינת, אפילו שחלק גדול מהתיאורים הפיגוראטיביים ייעלמו אחר כך בתנועה האנטי-פיגוראטיבית שיאמץ האסלאם.

בתי המרחץ והארמונות מאד מעוטרים בפסיפסים, ציורי קיר (פרסקו), גילופי טיח מכויר (סטוקו) ובפסלי אבן. דוגמאות מוכרות:

פסיפסים – פסיפס עץ החיים מבית המרחץ בארמון מפג'ר. עם הזמן מוחלפים בהשפעת האסלאם העיטורים הפיגוראטיבים בפסיפסים והדגמים החדשים הם כבר גאומטריים, פסיפסי הקיר של כיפת הסלע.

פרסקו – פרסקו הרקדנית מקצר עמרה – פרסקו נועז במיוחד מראשית התקופה האומאית.

גילופי אבן – ארמון הישאם, שחלק מעבודות האבן הנפלאות שלו מוצגות היום במוזיאון רוקפלר.

בית אומאיה וארץ ישראל

בית אומאיה פעל רבות בכל רחבי האימפריה שלו, אבל במיוחד השקיעו בבילאד-א-שאם שארץ ישראל הייתה חלק ממנה.

אמות מים – יש אמות מים אומאיות מרשימות ביריחו, בכנרת (אה שהובילה מנחל עמוד לארמון מיניה, כיום לא נשאר ממנה כלום), וממעינות גזר לרמלה. אלו אמות מים רומיות לחלוטין מבחינה ארכיטקטונית. ברור לכן שהאמנים והבנאים שבנו אותן היו ביזאנטים.

אמת המים ממעינות גזר לרמלה היא השניה בספיקתה בארץ ישראל (אחרי האמה התחתונה שבקיסריה). יותר מאמת המים של ירושלים, ציפורי וקיסריה.

בארות השרשרת = פוגארות = קנאטים. במקומות צחיחים רוצים להגיע למפלס מי התהום עצמו, בדרך כלל בשפכי נחלים שם המפלס קרוב יותר לפני השטח, ולהוליך את המים משם לשטחים חקלאיים קרובים באמצעות מערכת של בארות שרשרת. זה דבר שהאומאים הביאו לארץ. יש בארץ מערכות כאלה בפצאל, יטבתה ועין עברונה.

ערים – בית אומאיה מייסד הרבה ערים חדשות, בדרך כלל ליד עיר קיימת. עושים את זה בעיראק, באיראן, בסוריה וגם בארץ ישראל בה הם (אל וואליד) מייסדים את רמלה ליד לוד הביזאנטית. רמלה היא עיר עם

תכנון אורטוגונאלי, שווקים, מבני ציבור. יש ברמלה מערך מאגרי מים שחלקם מהמאה השמינית (בית עבאס) וחלקם אולי גם מימי בית אומאיה. רמלה היתה עיר מפוארת למדי, שכמעט לא שרד ממנה דבר לימינו.

בנייני מנהלה – קריית השלטון בירושלים

בחפירות הכותל נחשפו 4 ארמונות של בית אומיה. לא כתוב עליהם במקורות. מי בנה אותם? כנראה אל וואליד. למה 4 מבנים? כנראה משום שאל וואליד רצה להעביר את הבירה לירושלים.

למה שימשו? מרכז שלטוני. בראשית האסלאם היו נבנים בצמוד למסגד הראשי מבני השלטון.

2 מהארמונות היו לאורך הכותל הדרומי, השלישי מחוץ לגבולות הר הבית, בתוך הארמון המערבי נמצא כיום מרכז דוידסון. כנראה הארמון המרכזי היה מרכז השלטון ממנו היה מעבר ישיר אל מסגד אל אקצה. ארמון אחר אולי שימש כבית האוצר.

מדוע לא ידוע על המבנים מהמקורות? בהרס האדמה הקשה (8-9-747), חרבה הארץ ולא שוקמה. כנראה בזמן הכתיבה המבנים כבר היו הרוסים.

מסגדים – מסגד אל אקצה (אל וואליד), המסגד הלבן ברמלה (המסגד של היום מאוחר יותר), מסגדים קטנים בארמונות

ארמונות – ארמון מינה, ארמון צינברי, ארמון הישאם בחירבת אל מפגיר, אנטיפטריס, הקריה השלטונית בירושלים מדרום להר הבית בירושלים.

מבנים – כיפת הסלע (עבד אל מלכ),

בית עבאס (750 - 1258)

זו התקופה המעצבת של האסלאם כמעט בכל תחום. בתחום הדתי מעוצבת החידית – התורה שבעל פה. אז גם מתבססים האמנות והמשפט המוסלמיים. אבל בארץ ישראל מורשת בית עבאס נחותה מזו של בית אומאיה. עם עליית בית עבאס מוסט מרכז הכובד של האסלאם לעיראק, תחילה לכופא ואחר כך (ב-762) לבירה החדשה שנבנית על ידי החליף השני אל מנצור – בגדד. זה מביא לאי התעניינות יחסית בארץ ישראל ולתחילתה של שקיעה בארץ.

ערב עליית בית עבאס מתחוללת רעידת אדמה גדולה בכל רחבי המזרח התיכון. השנה היא 747 או 748 או 749, לא לגמרי ברור. מכנים אותה "רעש האדמה הגדול של אמצע המאה השמינית". הרעש הזה פגע קשה בכל הישובים בארץ. חלקם לא ישוקם עוד לעולם – סוסיתא, גירש. לחלקם (קיסריה) ייקח 100 שנה להשתקם. מי ששוקם מהר יחסית אלו הן בירות המחוזות רמלה וטבריה. גם איליה (עקבה) שוקמה די מהר. אפשר לכן להמר ששקיעת הארץ המיוחסת לתקופת בית עבאס מתחילה ברעש הגדול הזה.

הביסוס של השלטון הערבי במרחב העצום של האימפריה שלהם נעשה בימי בית עבאס. אמנם הם הגיעו לרוב המקומות כבר בתקופה האומאית, אבל השלטון מתבסס באזורים הכבושים בעיקר בתקופה העבאסית. הערבים נבלמים מצד אחד בקרב פואטייה ליד פריז שם נוצחו בשנת 732 על ידי שארל מרטל ("הקירח") סבו של קארל הגדול, ומצד שני בקונסטנטינופול שם נבלמו ב-670 על ידי הצבא הביזאנטי.

שושלת בית עבאס מחזיקה מעמד מ-750 ועד 1258 אז היא מחוסלת בידי המונגולים. בארץ ישראל הם שלטו בגדול כמאתים שנה עד 50-945, אבל גם בתוך הזמן הזה היה פרק זמן של כשלושים שנה (878-905) שבהם הם לא ממש שלטו בה.

בית עבאס מבסס את שלטונו על פרסים מאוסלמים שהיו בעלי תפישת ניהולית פרסית מאד מסודרת. בעולם הפרסי השאח נחשב ממש כאל. את זה אי אפשר היה לאמץ באסלאם, אבל כן מאמצים את הרעיון שהחליף הוא "נציגו של אלוהים עלי אדמות".

החליפים הראשונים שמרו על צניעות וקשר די קרוב למאמיניהם. על עומר אבן אל חטאב מסופר שכשהגיע שליח ביזאנטי לערב וחיפש את השליט מצאו מתחת לדקל. גם החליפות האומאית, למרות שהתנהרה בארמונות מפוארים, עדיין הייתה נגישה לכל אדם. לא כך היה מקובל בעולם הפרסי, וכעת זה עובר לעולם העבאסי. החליף כבר לא יהיה נגיש בקלות כל אדם. זה בא לידי ביטוי במבנה המעגלי של בגדד, שבו ארמון החליף והמערך השלטוני מרוכזים במרכז ומבודדים מריכוזי האוכלוסייה הרגילה.

אחרי הניצחון על בית אומאיה, אל ספאח עסק בעיקר בייצוב שלטונו ובניית החליפות. למרות כינויו ומדיניותו כלפי בני אֶמְיָה, מדיניותו באופן כללי הייתה מאופיינת בסובלנות ופתיחות יחסית כלפי מיעוטים - יהודים, נסטוריאנים ופרסים היו מיוצגים בממשלו. מדיניות מהפכנית זו של אל ספאח הגיעה גם לצבאו. בניגוד למדיניותם של בני אֶמְיָה, אל ספאח התיר (ואף עודד) את גיוסם של לא-מוסלמים ולא-ערבים לצבא. אחד ממפקדי צבאו החשובים היה אבו מוסלם, פרסי ובן לאב מאמין זורואסטרי, ששירת בצבאו עד 754. עם זאת, השיעים, אשר תלו באל ספאח תקוות משיחיות וקיוו כי ימנה את האימאם לחליף, נחלו אכזבה. כאשר דרשו זאת, הוכיח אל ספאח שלא לשווא כונה "העורף" וטבח בהם.

751 – קרב טלאס בגבול קזחסטאן-קירגיסטאן. חשוב מאד משלושה אספקטים. ראשית, הוא קבע לעולמים את הגבול בין העולם האיסלאמי לסין. שנית, במחנה הקיסרי הסיני היו אומנים שייצרו משי שנפלו שבי בידי המוסלמים שניצחו בקרב. עד אז תעשיית המשי היתה סוד סיני, ומהקרב הזה סוד תעשיית המשי עובר לידי העולם המערבי. ושלישית, מהקרב הזה העולם המערבי מתוודע לנייר הסיני. עד אז כתבו ע"ג חרסים, קלף או ע"ג פפירוסים. שלושת המצעים הללו היו יקרים ולא נוחים לכתובה. בקרב טלאס נלקחו בשבי יצרני ואומני נייר, וזמן קצר אחר כך נפתח בסמרקנד המפעל הראשון לייצור נייר בעולם המערבי. לייצור נייר במרחב העבאסי הייתה חשיבות עצומה להתפשטות הידע וההשכלה בכל החליפות.

מאחר שעליית בית עבאס לשלטון התבססה על כוחות פרסיים ובהמשך גם תורכיים, והמנהל העבאסי הורכב מפקידות ממוצא פרסי, ואל ספאח, בניגוד למדיניותם של בני אֶמְיָה, התיר (ואף עודד) את גיוסם של לא-מוסלמים ולא-ערבים לצבא, היה צורך בפתרון שאלת המואלי. הפתרון הושג באמצעות תרגיל משפטי ופיננסי שקבע ששעור המס על הקרקע יקבע ע"י מעמד הקרקע ולא על ידי מעמד בעליה. בכך הוסר מכשול חמור לשילוב הלא-ערבים בחברה האסלאמית, וכך הפך האסלאם מדת המופנית בעיקר אל הערבים לדת אוניברסאלית. בהמשך גרם תהליך זה לירידת מעמדם של הערבים בחליפות. אלה חוזרים במידה רבה לתפקידם הישן של שבטי נוודים החיים בגבולות העולם המיושב (המוסלמי הלא ערבי).

התרבות המוסלמית של המאות ה-8 וה-9 הייתה עדיין דוברת ערבית, אבל כבר אז עיקר נושאה היו פרסיים. המרחבים המרכזי והמזרחי של עולם האסלאם יהיו מעתה פרסיים ולא ערביים. מהמאה ה-11 גם הלשון המדעית תהיה כבר פרסית, אחרי הקאמבק של השפה הזו במאה ה-10.

אל מנצור – 754 – 775 – 21 שנים!

אל ספאח מת מאבעבועות שחורות בשנת 754. אחיו, אל מנצור ("זה שנועד לנצח"), ירש את החליפות. רבים מהחוקרים רואים בו את המייסד העיקרי של בית עבאס. בימיו נבנית בגדד, מתבססים הגבולות, ומתחילה להיבנות המערכת המנהלית. עם זאת, אל מנצור לא הצליח למנוע את אובדן חצי האי האיברי כשב-756 מוקמת חליפות קורדובה בידי האומאי עבד אל רחמן.

עם עלייתו לשלטון החליט אל-מנצור לייצב את שלטונו באמצעות חיסול מנהיגים כריזמטיים של צבאו. אבו מוסלם, אשר הוביל את בית עבאס לניצחון על בית אומאיה, הוצא להורג ב-755. מותו של אבו מוסלם אכן הבטיח את שליטתה של השושלת העבאסית באזור. אל-מנצור פעל גם לדיכוי שאיפות השיעים. מבחינת מדיניות דתית, שאף להכליל ולאסלם כמות רבה ככל האפשר מתושבי האימפריה. זאת, בניגוד למדיניות בית אומיה. ב-750, רק 8% מתושביה היו מוסלמים. עם מותו של אל מנצור המספר הוכפל.

תקופתו של אל-מנצור מאופיינת בשגשוג תרבותי שהתבסס על הסובלנות שהפגין בית עבאס כלפי הפרסים וקבוצות אחרות. אל-מנצור ייסד את בגדד ב-1 באוגוסט 762. הוא נספה ב-775 בדרכו למכה, לקיים את מצוות החגי ונקבר לאורך הדרך.

בראיה ארץ ישראלית יש לאל מנצור תפקיד חשוב מאד. רעש האדמה האדיר שפגע באמצע המאה השמינית הפיל את מסגד אל אקצה. ב-762 אל מנצור מוריד את הזהב מכיפת כיפת הסלע, ומשתמש בתקבולים שנבנו ממכירתו למימון שיקום מסגד אל אקצה החרב.

775 – 785 – אל מהדי – 10 שנים

אל-מהדי (= "המושיע") מונה לחליפות על מיטת חוליו של אביו, ושלטונו המשיך את קווי המדיניות של מייסדי השושלת. תקופתו היתה תקופה של התפייסות עם השיעים (כאשר חליף עבאסי לוקח לעצמו את הכינוי "אל-מהדי" זה אקט הצהרתי חשוב מאד), ובימיו נברה באופן דרמטי השפעת משפחת הוזירים הגדולים - הברמכים, שיעצה לשושלת העבאסית למן היווסדה. בתקופתו התפתח מאד המנהל בחליפות, לפי הדגם הפרסי הקדם-אסלאמי.

בימיו של אל מהדי מתחיל השינוי המנהלי העמוק שזוכר קודם. בעולם הערבי הג'אהילי, אצל ארבעת הראשידון וגם בתקופת בית אומאיה, החליף היה נגיש, והמנהל היה פשוט. העבאסים, לעומת זאת, נאלצו להשתמש במנהל רחב יותר בכדי לנהל את האימפריה הענקית שלהם. הם פנו לכן אל מאגר הפקידים והמנהל הסאסאנים, וכך נולדה מערכת שלמה של מנהל פרסי.

תהליכים שמתחילים אצל אביו אל מנצור ודודו. הולכים ומתעצמים בימיו. כך נושא תעשיית הנייר הולך ומתפתח במהירות בבגדד. בעקבותיו מתפתח מאד העיסוק בהערכת וייצור ספרים שהופך להיות עיסוק מאד משמעותי. רחוב שלם במרכז בגדד הוקדש לתעשיית הנייר והספרים. הוזלת העלויות שלהם אפשרה לימוד קרוא וכתוב ליותר אנשים. כך השתפר המנהל והתרחבו חוגי המשכילים.

בתקופה זו נוצקים היסודות למנהל האימפריה. זה היה מאד פרימיטיבי ביחס למקובל אצלנו היום – כלל רק שלושה משרדים שנקראו דיוואנים בראשות שרים: דיוואן אל ג'יש – משרד הצבא, דיוואן אל מאל – משרד האוצר, ודיוואן אל חייבר ואל בריד – משרד הידיעות והדואר. (מזה מוחאבארת = מודיעין).

כשיש אימפריה כל כך אזירה שצריכים לנהל אותה אזי העברת מידע מרחוק במהירות היא מאד קריטית. לכן זה מתחיל בעולם הפרסי, משתכלל בעולם הרומי, וממשיך ממנו לעולם העבאסי – מערך יעיל של דרכים מתוחזקות עם תחנות החלפת סוסים והתרעננות במרחקים זמן קצובים ביניהן, המאפשר לרוכב מיומן לעשות את דרכו במהירות ובעילות מקצה אחד של האימפריה לקצה השני ובפרט אל ומהבירה בגדד.

טבלת פויטינגר – מפה צרה ומוארכת של הדרכים והתחנות בעולם הרומי. זה אותו רעיון בדיוק, והעבאסים משכללים אותו. תחזוקת המערך הזה הייתה באחריות משרד הידיעות והדואר.

המילה דיוואן מקורה בפרסית. בעולם הפרסי הדיוואן היה ספר הניהול. הספר הזה עבר לעולם האסלאם שם הוא שימש כספר המשכורות, אבל לאט לאט המילה התפתחה למושג של ניהול כולל (לאו דווקא ספר), ומדברים כעת על דיוואן כמשרד ממשלתי. (ברבים דאוואוין).

המשרדים הממשלתיים, היו אחראיים גם לנושא של אירוח, ולכן לימים גם חדר האירוח יקרא דיוואן. היות ובאותה תקופה ארחו על ספות, אז כך קראו גם לספה וזה עבר לשפות האירופאיות כמילה המתארת ספה.

כשהמילה הגיעה לתימן היא חוזרת למשמעות של ספר, אבל הפעם הוא מתייחד לתיאור ספר שירה. כשהמערך הביורוקרטי מתפתח, והחליף נהיה דמות מורמת מהעם שלא מתעסקת עוד עם הניהול היומיומי, מופיעה משרה חדשה במנהל – הוויזיר – זה שעוזר לשאת בעול. הוויזיר לקח על עצמו את ניהול הדיוואנים, ופטר את החליף מעיסוק בענייני היומיום. זו משרה המקבילה למשרת ראש הממשלה היום. בבגדד איישו את התפקיד בני משפחה פרסית אחת – משפחת הברמכים.

זו תקופת הפריחה של בגדד שמבחינה גאוגרפית יושבת מצוין – על החידקל קרוב מאד לחיבורו עם הפרת. שני הנהרות, חוף מהיותם מקורות מים חשובים הם גם דרכי תעבורה ימית חשובות, ולכן בגדד מצויה בצומת הן של דרכים יבשתיות חשובות והן של נתיבי מים נוחים. היא הופכת לעיר מסחרית משגשגת שתתפתח לגודלה של רומא בתק' השיא שלה – כמיליון תושבים. במרוצת הזמן ייאספו אליה גם מלומדים וגם סוחרים, והיא תהפוך להיות עיר קוסמופוליטית בעלת אופי מאוד מגוון. יהיו בה גם קהילות זורואסטרייות, נוצריות ויהודיות שמהן במידה רבה יתפתח גל ההשכלה הגדול שמדי ניגע בו.

מבחינה גיאוגרפית בגדד קרובה יותר לבירת הסאסאנים – קטסיפון – מאשר לבבל הקדומה. **אל מהדי** ידוע גם כמי שהקים בשנת 783 את המיחנה - מעין אינקוויזיציה של אסלאם נכון, שבאמצעותה לא רק בחנו את המוסלמים אלא גם מצאו דרך להיפטר ממי שלא היה רצוי. תחת אמתלת הכפירה, חיסל אל-מהדי רבים מיריביו הפוליטיים.

הקשר של ארץ ישראל אל מהדי חשוב משתי סיבות: האחד – הוא המשיך את מפעל אביו בשיקום אל אקצה, והשני – הוא בנה מסגד גדול באשקלון. בסוף המאה ה-19 גילה שארל קלרמון-גנו באשקלון כתובת ענקית שמעידה על בניית המסגד בידי אל מהדי. זה מעיד על עניין מסוים שגילו העבאסים בתקופתו באשקלון שיושבת על הגבול דאז בין ארץ ישראל למצריים.

לאל מהדי היו שני בנים – מוסא והארון – משה ואהרון. הוא תכנן משהו דומה למה שעשה עבד אל מאלכ. הוא התכוון להעביר את השלטון בתחילה לבנו הבכור, מוסא, שזכה לכינוי המלכותי אל-האדי ("המונחה באורח ישרים"), וממנו אמור היה השלטון לעבור לאחיו הצעיר ממנו, הארון.

אל האדי נתמנה כח'ליף ב-785, ומיד אסר את אחיו הצעיר. שלטונו הקצר של אל-האדי היה שבע מרדיות ומאבקים צבאיים. אל-חסין בן עלי בן חסן, נצר ממשפחת עלי, מרד כנגדו במדינה אך הוכרע. בן דודו, אידריס בן עבדאללה נמלט למרוקו וייסד שם ב-788 את שושלת האיידריסים. אל-האדי נאלץ להתמודד גם עם מרד ח'ארגי ועם פלישה ביזנטית אשר נסתיימה בניסוג ובכיבושי שטחים נוספים לטובת הח'ליפות. הדעות חלוקות בנוגע לאופן בו מצא אל-האדי את מותו תשעה חודשים בלבד לאחר שעלה לשלטון. גרסה אחת טוענת שמותו אורגן בידי אימו ח'זיראן, אשר הורחקה ממוסדות השלטון בידי אל-האדי, ייתכן לאחר שאימו הרעילה אותו במטרה להעלות את בנה האחר לשלטון.

הארון אל ראשיד (786 - 809) – 23 שנים

לאחר מותו של אל האדי עלה לשלטון אחיו, הח'ליף הארון אל רשיד. הארון הוא מן הבדדים בשליטים העבאסים שנוכרים לא רק בכינויים אלא גם בשם הלידה שלהם. כינויו המלכותי היה ראשיד – "ההגון" – הארון אל ראשיד, כוכב סיפורי "אלף לילה ולילה".

תקופת שלטונו הייתה עידן של שגשוג תרבותי, מדעי ודתי באימפריה המוסלמית. מוזיקה, ספרות ואמנות פרחו תחתיו, מה שהביא לתקופתו את הכינוי "תור הזהב העבאסי". חייו וחיי החצר שלו היוו השראה לסיפורים, חלקם בדיוניים. סיפורי "אלף לילה ולילה" מכילים סיפורים רבים על מעשיו. על פי אחד הסיפורים בהם התפרסם אל רשיד, הוא היה יוצא מארמונו בבגדים פשוטים לשמוע את הנעשה ברחוב ולהקשיב לרחשי העם – סיפור שמהווה השראה לשליטים מוסלמים רבים עד עצם היום הזה.

בימיו התחילה הפריחה הגדולה שתגיע לשיאה בקרוב. הוא נחשב לגדול הח'ליפים העבאסים על ידי ההיסטוריונים המוסלמים הקדומים, אולם חשוב להגיד שהמחקר המודרני קצת מקטין אותו. שלטון אל ראשיד נשען במידה רבה על המינהל המסור של משפחת הברמכים עד שמסיבה לא לגמרי ברורה יצא נגדם הוציאם להורג (803) והורידם כך מעל במת ההיסטוריה הערבית לתמיד. החלטותיו של אל רשיד הושפעו ממשפחתו ובעיקר מאימו. לאחר מותה הושפע מזוביידה – אחת מנשותיו, מהמשפחה העבאסית, ובחר בבנה – אל-אמין – כיוורש.

אל ראשיד עסק בשני נושאים עיקריים. האחד, ניסיונות כיבוש נרחבים נגד ביזנטיון. השני, ניסיונות לפתור בעיות שלום קשות בח'וראסאן, במזרח איראן. בשל כישלונם של הנציבים בשליטה באזור יצא בעצמו ב-808 לשם. במסע הזה נפטר אל ראשיד בשנת 809 בח'וראסאן.

הנספת ח'ז'נ'ית:

1. הארון אל ראשיד שלט בו זמנית עם קרל הגדול בצרפת, והיו ביניהם חילופי איגרות ומתנות. כמחווה לקרל העניק הארון לנוצרים רשות לבנות אכסניית עולי רגל ליד כנסית הקבר בירושלים.
 2. הארון אל ראשיד הוא ששלח את איברהים אגילב לתוניסיה שם איברהים מקים את השושלת האגילבית שתשלוט בתוניסיה מ-800 ועד 909 עד שתיפול לידי הפאטימים.
 3. בימי הארון העבאסים גם מאבדים למעשה את מרוקו שם עולה בשנת 788 השושלת האיידריסית.
- הארון אל רשיד** היו שני בנים וזה הציב בפניו את בעיית הירושה. הוא מעלה רעיון חדש – לקחת את האימפריה העצומה הזו ולחלק אותה לשניים – משאט אל ערב ומערבה – ישלוט האח הגדול אל אמין (=האמין, המהימן – "זה שאפשר לבטוח בו") ויהיה לחליף. משאט אל ערב מזרחה, בעיקר באזורי איראן והמזרח, ישלוט האח הצעיר שלימים ייקרא "אל מאמון" ("זה שניתן להאמין בו").
- זו ממש חלוקת שלטון. הארון אל רשיד מת ב-809, ואז מתחיל הבלגאן מפני שאל אמין דרש מאחיו לקבל את סמכותו, וכתוצאה מכך פרצה מלחמה – מלחמת האחים. ב-811 מתחולל הקרב הגדול הראשון בין האחים, וב-813 מצליח אל מאמון להטיל מצור על בגדד שבמהלכו נהרג אל אמין. לכאורה אל מאמון נהיה לשליט יחיד והמלחמה צריכה להסתיים, אבל זה לא קורה. זאת משום שהאחים אינם מתעמתים עוד רק בשם עצמם, אלא נסמכים על קבוצות של בעלי אינטרסים (אל מאמון בידי הפרסים). המלחמה נמשכת עוד 6 שנים תמימות, ורק ב-819, אחרי 8 שנות מלחמה הרסנית, אל מאמון מצליח לכבוש את בגדד. כך תמה מלחמת האחים במחיר יקר – בגדד וחלקים גדולים באימפריה היו הרוסים, והיו לכך תוצאות רבות משמעות בעתיד.

אל מאמון (813 - 833) – 20 שנים

בנו של הארון אל ראשיד. ימי שלטונו הם פרק בעל חשיבות עצומה באסלאם. בימיו מתחילה התפתחות של חקר הידע וההשכלה. אל מאמון מקים בסביבות 825 מוסד שנקרא בית-אל-חיכמה – "בית החכמה", לשם הוא מביא מלומדים היודעים בצד הערבית לפחות עוד אחת מהשפות הבאות – יוונית, פרסית, סאנסקריט (השפה העתיקה של הודו), וגם סינית.

מצד אחד הם מתרגמים את הכתבים של העולם הזר הזה לערבית, ומצד שני הם גם יושבים ומתדיינים בינם לבין עצמם. עד אז לא נוצרה סינתזה אמיתית בין עולמות הדעת הגדולים של המזרח התיכון – היווני והפרסי. בבית אל חיכמה זה קורה בפעם הראשונה, ובנוסף מצטרפים לסינתזה הזו גם עולמות החוכמה והדעת של הודו וקצת גם של סין. זו סינתזה שהעולם טרם ידע כמותו. היא תוליד משהו שיהיה גדול מסך מרכיביו – סינרגיה – בשורה ארוכה של תחומים. למעשה, המדע המודרני יולד בבית אל חיכמה.

כאשר מתרגמים מיוונית את מי מתרגמים? את אריסטו, אפלטון, גלנוס (אחד הרופאים הגדולים של יוון), היפוקריטוס. את סופוקולס לא מתרגמים כי הוא כתב מחזות שלא עניינו אותם. הם רצו כתבים מדעיים ולא ספרותיים.

בבית אל חיכמה הונחו יסודות להרבה מאוד דברים, ובזכותו ניצלו כתיבי יד רבים מהעולם היווני והפרסי שהמקור שלהם אבד. גם שיטת הקיטלוג של ספרים נולדה שם. בית אל חיכמה לא יכול היה להיות מה שהיה ללא הנייר. מכאן החשיבות הניכרת של קרב טלאס שהכיר לאסלאם את הנייר.

בזמן המדובר הספרייה באלכסנדריה כבר אינה קיימת. חלק מכתביה אבד לנצח, חלק נשמר בתרגומים מאוחרים. אגב, גם רוב כתיבי אל חיכמה אבד במרוצת הדורות. חלק גדול מהמתרגמים כלל לא היו מוסלמים. חלקם של היהודים ושל הנוצרים הנסטוריאנים בתרגום וגם בהפצת הידע היה מאד מרכזי.

הנסטוריאנים - השאלה שעמדה במוקד הויכוח בעולם הנוצרי במאה ה-5 הייתה האם ישוע כשנצלב היה אדם שמת או אל שמת, כלומר האם ישוע - האל שהתגלם בבשר - היה בעל טבע אנושי או לא. נסטוריוס - הפטריארך של קונסטנטינופוליס - גרס שלישי היו שני טבעים. כנגדו יצאו המונופיזיטים - אלה, בעיקר הפטריארך של אלכסנדריה, שטענו שלא ייתכן שלאל יהיה גם טבע אנושי. לאחר שתי ועידות כנסייה ב-439 וב-451 יש שלושה זרמים בנצרות:

הזרם המרכזי - דוגל בכך שלישי היו שני טבעים - אלוהי ואנושי - עם מהות אחת הנסטוריאנים - דגלו בכך שלישי היו שני טבעים נפרדים. הם נזרקו מהכנסייה המונופיזיטים - דגלו בטבע אחד - אלוהי בלבד. כלומר הם מאמינים שישו גם מת כאל. גם הם נזרקו מהכנסייה ויצרו את הכנסיות המונופיזיטיות המזרחיות: הסורית-יעקוביטית, האתיופית, הקופטית והארמנית.

הנסטוריאנים היו אנשים משכילים מאד. ידעו שפות - פרסית, ארמית, יוונית וחלקם אפילו סנסקריט. רבים מהרופאים הראשונים מגיעים מהעולם הנסטוריאני.

חלק קטן מאד מכתבי היד המקוריים שרדו עד ימינו. רוב הספרים הועתקו ביד דור אחרי דור. **מתמטיקה** - אל חוראזמי. הוא היה גיאוגרף, פילוסוף ומשורר, אך הוא זכור בעיקר בשל הספר "ספר חשבון ההקבלה וההשוואה", ששם הניח את היסוד לתורת האלגברה. ספר זה "כיתאב אל ג'אברה" תורגם ללטינית במאה ה-12 ובתרגום הזה "ג'אברה" נהיה ל"אלגברה" וגם שמו "אל חוראזמי" הפך להיות "אלגוריתם". עד ימי האפס נחשב ללא כלום. הוא הראשון שקלט שהאפס הוא בעל משמעות מתמטית. למרות שאת שיטת ביטוי המספרים באמצעות סימנים מוסכמים הוא לא המציא אלא לקח את זה מהודו, הרעיון העשרוני הוא שלו.

רפואה - התפתחה בצורה מרשימה מאד בתקופה ההיא. הרפואה לקחה הן מהעולם היווני והן מהעולם הפרסי. זכריא אל ראזי - מראשוני הרופאים באסלאם. מושג הדימאריסאן ("המקום של החולים"), סאן=מקום, דימאר=חולה, היינו בית החולים, בא מהעולם הפרסי לרפואה המוסלמית. מזה אחר כך הגיע השיבוש "מוריסטאן" לאזור בית החולים שליד כנסית הקבר.

הרעיון המרכזי של הרפואה המוסלמית היה שבמקום לרפא מחלות עדיף למנוע אותן מלכתחילה. בהקשר זה היו שלוש עצות מבית מדרשה של הרפואה המוסלמית: אכול במידה, דאג כל יום לישון באופן מסודר, עסוק בפעילות גופנית.

מבגדד הלך העניין הזה והתפשט, ובערים חשובות אחרות נוצרו מרכזי לימוד. המדענים נדדו מעיר אחת לשניה. בכל מקום גם למדו וגם לימדו. עם ירידת קרנה של בגדד מאוחר יותר פרחו מרכזי ידע וחוכמה בערים כמו פס במרוקו, קורדובה בספרד, והחשובה מכולן - בוכארה.

ב-831 אל מאמון מורה לעשות שיפוצים נרחבים בכיפת הסלע, שהיה אז מבנה בן 140 שנה. הוא מצווה למחוק מכתובת היסוד של המבנה את שמו של עבד אל מאלק - המבנה המקורי של המקום - ולכתוב במקומה את שמו שלו. מי שעשה זאת שכח להחליף את התאריך של ייסוד המבנה - 70 להיג'רה, וכך קוראים היום בכתובת שכיפת הסלע נבנתה על ידי אל מאמון בשנת 691 - תשעים וחמש שנה לפני היולדו!

אל מעתצם 833 - 842 - 9 שנים - הקמת חיל הממלוכים

אל מאמון מת ב-833 ללא צאצאים, ובמקומו עולה לשלטון אחיו למחצה אל מעתצם, אף הוא בנו של הארון אל ראשיד. הוא מחפש דרך למנוע מלחמת אחים נוספת כפי שהתחוללה בין שני אחיו הבוגרים. מאחר והיא הייתה תולדה ישירה של העובדה שכל אחד מאחיו נתמך בזמנו על ידי קבוצת אוכלוסיה שונה, ושהמלחמה לא הסתיימה אפילו כשהאח הגדול כבר לא היה בחיים, הוא מחליט ליצור לעצמו כוח צבאי עצמאי שחייליו לא יהיו קשורים כלל לקבוצות הלחץ השונות בעולם העבאסי. הוא מארגן קבוצה נבחרת של חיילים שיעברו אימון צבאי מאד מתקדם, שיהיו מחויבים רק לו ושלא יהיו מעורבים בשום קבוצת לחץ. בקיצור החליט להקים צבא פרטי. הוא קונה נערים צעירים תורכיים, לא מוסלמים, מאסלם אותם, מגדל אותם בבתי ספר צבאיים סגורים לפרשים וחיילים מעולים, והופך אותם לצבאו הפרטי הנאמן לו ואך ורק לו. הם נקראו תחילה "עולמים" ולימים יוכרו בשם הממלוכים ("הנרכשים").

אין ספק שחיל הממלוכים היה בהחלט רעיון מדהים. הם היו באמת נאמנים למי שקנה אותם, לא מעורבים בתככים, היו חיילים קשוחים, אבל נאמנותם היתה אישית לחליפה שקנה אותם. כשהוא מת הם כבר לא נאמנים לאיש. לימים הם הופכים לממליכי מלכים (כולם עבאסים כמובן), והאימפריה מתחילה להתפורר. במהלך המחצית השנייה של המאה ה-9 ובמרוצת המאה ה-10 הולכים ומצטמצמים תחומי השליטה של החליף העבאסי. במרחבי האימפריה קמה שורה של מדינות חצי עצמאיות, שרק להלכה מכירות בסמכותו של החליף לשלוט בהן. החליף העבאסי, לפחות בעיני הסונים, הוא ראש כל המאמינים, ולכן לא מערערים על סמכותו החוקית לשלוט. אז ממשכיכים להכריז את שמו בתפילות ימי שישי (חוטבה) והוא לכאורה עדיין השליט, אבל בפריפריה קמות שושלות עצמאיות שראשיהן מפסיקים להעביר את הכספים לבגדד. לאט לאט האימפריה העבאסית נשארת על הנייר בלבד. היא לא נעלמת עד הכיבוש המונגולי, אבל סמכויותיה כבר מצומצמות ביותר.

תולדות ח'נניה' : ב-820 עולה בצפון איראן השושלת הטאהרית, ב-867 עולה בדרום איראן השושלת הצפארית, וב-892 השושלת הסאמאנית שמרכזה בבורקה מחליף את בגדד כמרכז הדעת המוסלמי החשוב ביותר. ב-929 עולה במרכז איראן השושלת הבויהית שב-945 תכבוש את בגדאד.

החולשה של החליפה העבאסי מביאה למרידות. מרד מאד מרכזי מתרחש בניצוח המלח שבדרום עיראק, שם מתמרדים עבדים שחורים שעבדו בתנאים מחרידים, וזה יקח 15 שנה מ-869 ועד 883 לדכא את המרד הזה הידוע בשם מרד הזינגי שהובל ונתמך בידי כת החוארגי. כתוצאה מכך לא יכלו העבאסים להתפנות לעניינים אחרים מחוץ לשטח שלהם, וזה השפיע גם על המרחב של ארץ ישראל לשם נכנסת ב-878 השושלת הטולונית.

הטולונים (868 - 905)

אחמד אבן טולון, בן של ממלוך תורכי, נשלח ב-868 מטעם החליף העבאסי להיות מושל במצרים. בהגיעו לשם הוא "שוכח" להעביר את המיסים לעיראק, בונה שם מסגד גדול (מסגד אבן טולון – המסגד העבאסי הגדול בעולם), וגם בונה בית חולים גדול בקהיר. עשר שנים אחר כך, בשיא מרד הזינגי בעיראק, הוא יוצא ממצרים ומתחיל להשתלט על ארץ ישראל וסוריה.

כשהוא מגיע לארץ ישראל וסוריה הוא מתחיל לעשות משהו שיהיה במידה רבה הפוך מכל מה שעשו לפניו השליטים המוסלמים. הוא מתחיל לפתח את נמלי הים התיכון שזנחו או אפילו ננטשו לפניו וגם את השיט לאורך החוף. זה היה מדיים בעל חשיבות גדולה מאד עבורו כדי לקים את הקשר עם מצרים.

אבן טולון משקם את נמל עכו. הוא מוצא בנאי יליד הארץ שיועד לבנות בתוך הים. זה נבנה בצורה די דומה למה שעשו בקיסריה בתקופת הורדוס. הנמל יגיע לשיאו בתקופה הצלבנית, אבל הוא יציר כפיו של אבן טולון. לזה יש תיעוד ברור. ייתכן אפילו שצריך ליחס לו את יישובה מחדש של קיסריה שעמדה שוממת מאז נהרסה ברעש האדמה כמה שנים לפניו. כנ"ל בארסוף שם כל מה שנראה היום מחוץ למצודה הצלבנית זו העיר הטולונית. הוא גם אחראי לבניית מספר ריבטאט לאורך חופי ארץ ישראל – מושב הבונים ואשדוד ים (קלעאת אל מינה).

הוא מחיה את הארץ, ומותיר כאן אחריו מורשת אדירה שלא כולה מוכרת עדיין. נמל קיסריה למשל שוקם כנראה על ידי ולא על ידי העבאסים. אולי עושה גם משהו בהר הבית.

בשיאה כוללת ממלכת הטולונים את רוב סוריה, ארץ ישראל, מצרים וחלקים מצפון אפריקה.

בשנת 893 נרצח אבן טולון, אבל השלטון של הטולונים בארץ ישראל נמשך עד 905 שאז העבאסים חוזרים ומשתלטים על סוריה, ארץ ישראל ומצרים למשך כשלושים שנה. בגיונד פלסטין מושל מטעמם עלי איחשיד (אבן טעג) המכונה "אל אחישיד".

ב-935 יוצא האיחשיד למצרים, מורד בעבאסים ומייסד שם שושלת משלו, היא שושלת האיחשידים. כעבור שנים מעטות היא מתפשטת גם לארץ ישראל, ומסיימת סופית את שלטון העבאסים בארץ ישראל.

מה העבאסים השאירו לנו בארץ ישראל? די מעט.

העבאסים מאד פעילים בבירות הגיונדים – טבריה ורמלה.

ברמלה יש מבנה אחד מתקופתם – בריכת הקשתות (ימי הארון אל ראשיד) המתאפיינת בקמרונות מחודדים. יש דעה שאולי זה המקור לסגנון הבניה הצלבני.

בנוסף, אל מהדי בנה באשקלון מסגד (שטרם נחפר), ויש עדויות לפעילות עבאסית באזור אילת והערבה (עין עברונה). סוסיטא וקיסריה לא שוקמו מרעידת האדמה הגדולה של אמצע המאה השמינית. בית שאן וערים אחרות שוקמו במידה דלה למדי.

ירושלים הייתה בעלת חשיבות דתית בלבד בתקופה העבאסית (הבירה הייתה רמלה). בכל זאת יש ברשומות שלוש פעולות עבאסיות בהר הבית:

1. אל מנצור מוריד את זהב כיפת הסלע למימון בנייתו מחדש של מסגד אקצה שחרב ב-747. המסגד

שבנה קטן בהרבה (רק כשליש) משטח המסגד המקורי שבנה אל ואליד.

2. בנו, אל מהדי, פועל אף הוא באל אקצה, לא ברור מה בדיוק עשה שם.

3. אל מאמון משפץ את כיפת הסלע (ושם את שמו בכתובת כמייסד המבנה)

העובדה שבית עבאס משפץ שלוש פעמים את הר הבית מלמדת שהתיזה הנשמעת היום שקדושתה של

ירושלים ירדה אחרי תקופת בית אומאיה פשוט לא נכונה.

ה'אחשידים (935 - 968)

בראשית המאה ה-10 כבר נחלש מאד כוחם של החיליפים העבאסים. קצינים תורכים העלו והורידו בנים לשושלת כרצונם. גם במצרים, סוריה וארץ-ישראל עשו מושלים מקומיים ככל העולה על רוחם. אחד מהם, מוחמד אבן טעג, המכונה "אל אחישיד", השתלט על מצרים וארץ ישראל בשנים 935 - 940 והביא לסופו של שלטון השושלת העבאסית בארץ.

מחמד אבן טעג החל את דרכו כממלוך בשרות החיליפים העבאסים. הוא הוכיח את יכולתו והתמנה כמושל ג'נד פלסטין ברמלה. כשהדף פלישה פאטמית למצרים בשנת 924 זכה לתואר אל אחישיד – תואר פרסי שמשמעותו "הנסיך". מאז היה ידוע בתוארו זה ולא בשמו. לימים תיקרא השושלת קצרת הימים שהקים בשם "השושלת האחשידית".

ב-935 מינה השלטון העבאסי הקורס את אל אחישיד למושל מצרים. זמן קצר לאחר מכן הוא חדל להעביר לבגדאד את המיסים והשתלט על ארץ-ישראל וחלקים מסוריה. ב-940 נאלץ החליף להכיר בעצמאותו.

בנצלו את קריסת החליפות העבאסית, יצר האחשיד אימפריה שבירתה הייתה העיר פּוּסְטָאט (=עיר האהלים, כיום חלק מקהיר). במותו בשנת 946 הייתה המדינה האחשידית מעצמה אזורית שכללה חלקים מצפון אפריקה, את מצרים, את מכה ומדינה, ואת ארץ ישראל וסוריה.

השיעים: הבוהים והקרמטים

בינתיים חלו שינויים חשובים. השיעים, שדוכאו עד המאה ה-10 בידי בית עבאס, הרימו ראש עם היחלשותו. מדינות שיעיות החלו צצות ברחבי המזרח התיכון. המאה ה-10 היא "המאה השיעית" לפחות לגבי מרחב המזרח התיכון (אבל לא כך באסיה התיכונה או בספרד).

אחת המדינות הראשונות מוקמת על ידי בני בוייה - שושלת שיעית ממוצא דילמי (צפון איראן). הבויהים שמשלתים לאט לאט על איראן, פקיסטאן, חודרים לעיראק, וב-946 הם כובשים את בגדד ומחסלים את שלטונו בפועל של החליף. תחת שלטון הבויהים החליפים ימשיכו להתחלף כשליטי בובות על כסאם, אבל בפועל השליטה תהיה בידי השיעים הבויהים. הם אמנם לא מגיעים לארץ ישראל, אבל בהחלט משפיעים על הנעשה כאן.

קבוצה נוספת – הקרמטים – שייכים לקבוצה מאד מסוימת בתוך השיעה – האיסמעיליה. הם טענו מספר טענות מעניינות שסותרות את התיזות המקובלות באסלאם, למשל שאסלאם דורש שוויון לא רק על בסיס דתי אלא גם על בסיס חברתי-כלכלי, ופיתחו מעין קהילות שיתופיות איסלמיות. הם גם ראו בפולחן האבן השחורה, החג, והעליה לרגל פולחן אלילי. הם התפללו כשפניהם לירושלים!

הקרמטים, שמרכזם היה בהתחלה בדרום עיראק, הקימו בשנת 930 מדינה עצמאית באזור בחריין, צפון מזרח סעודיה, וכווית. הם פשטו על מכה ושדדו את האבן השחורה אותה החזיקו ברשותם במשך למעלה מעשרים שנה לפני שהחזירו אותה תמורת הרבה מאד כסף.

ממרכזם בבחריין הרחיבו הקרמטים את שלטונם עד עומאן, ואילצו שורת שליטים לשלם להם מס שנתי. בין שליטים אלה נמנים החליף העבאסי (גם תחת שלטון הבויהים), השושלת האח'ישידית, וגורמים נוספים. לקרמטים היו מאחזים בשטחים רחבים בעולם האסלאם ובהם סוריה וארץ ישראל. כאשר נמנעו השליטים הכפופים מתשלום המס השנתי, נהגו הקרמטים לפשוט על אדמותיהם. ארץ-ישראל לא ניצלה מתגרת ידם ובמיוחד סבלו בירות המחוזות טבריה ורמלה.

לאחר מות האח'ישיד ב-946 עלה לשלטון בנו, אנג'ור ולאחר מותו של זה ב-961, החליף אותו אחיו, עלי. בפועל נשלטה המדינה האח'ישידית בידי הסריס השחור כאפור, שהובא כעבד מאתיופיה, אולם בזכות כישוריו נעשה למחנכם של בני האח'ישיד, ומאוחר יותר למפקד ודיפלומט ומושל חבל חג'אז. הוא החזיק בשלטון מאחורי הקלעים תחת שני בני האח'ישיד, ובשנת 966 אף הכריז על עצמו שליט באופן גלוי. הוא ניהל את המדינה בתבונה, ונאבק בגורמים שונים שניסו לקצץ בגבולותיה או אף לפלוש לתוכה כמו בני השושלת הפאטימית שלטת בצפון אפריקה. מותו, ב-968, בישר את קץ המדינה האח'ישידית.

לאחר מותו של כאפור עלה רשמית לשלטון אחמד, בנו של עלי ונכדו של האח'ישיד. אולם אחיו ודודו, שראו את עצמם ראויים לשלטון לא פחות ממנו, החלו להאבק זה בזה ובאחמד. מאבק זה הביא להתפוררות האח'יזה של השושלת. את החולשה הזו ניצלה שושלת שיעית אסמעילית, שנוסדה בצפון אפריקה 60 שנה קודם, השושלת הפאטימית. בשנת 969, השתלט מפקד הצבא הפאטימי, קצין ממוצא סיציליאני בשם ג'והר על מצרים, וזמן קצר אחר כך המשך לארץ ישראל. בכך תם סיפורה קצר הימים של השושלת האח'ישידית. מעט מאד ידוע על מעשי השושלת האח'ישידית בארץ ישראל. לפני כעשר שנים בחפירה ליד רמלה התגלתה כתובת גדולה המספרת על איח'ידי שבנה גשר גדול באזור. לא ברור איפה.

הפאטימים (969 - 1171)

הפאטימים היו שושלת שיעית-אסמעילית שהשתלטה בינואר 909 על אזורים שונים בצפון אפריקה, ומאוחר יותר הרחיבה את גבולותיה אל המזרח התיכון, דרום איטליה וסיציליה, ושליטה הפכו את מצרים למרכז האימפריה שיצרו. החליפים הפאטימים נחשבו אימאמים חסינים מטעות בעיני תומכיהם, מה שהקנה להם מעמד דתי ופוליטי גבוה. השושלת התקיימה במצרים עד 1171.

בעוד שהטולונים והאיח'ישידים היו שושלות ביניים קצרות כאלה בכל הקשור לארץ ישראל, הפאטימים הם סיפור ארוך. מהם יש לנו מורשת ארוכה בנויה וגם כתובה מארץ ישראל, ולא רק ממנה.

ראשיתה של השושלת באדם בשם עב'ד אללה שהתימר להיות צאצא של עלי אבן אבי טאלב, בן דודו של הנביא ופאטמה בת הנביא. יריביו קראו לו בלעג "אל פאטמי", אולם הוא וירשיו אמצו כינוי זה בהתלהבות. עב'ד אללה החל את פעילותו בעיר סלאמיה שבצפון סוריה, שם הציג את עצמו כיושב החוקי היחיד של השלטון בעולם האסלאם. בשלב מסוים פעל גם בארץ ישראל והסתתר ברמלה. בשנת 908 יצר אחד התועמלנים שלו קשר עם שבט בר'קרי מאזור אפריקה (תוניסיה של ימינו), ובראשית 909 ביצע, בעזרת בני שבט זה, הפיכה נגד השושלת השלטת שם (הערלבים הסונים). עב'ד אללה הוזמן לק'רנאן, הבירה ההיסטורית של החבל ונעשה שליט האזור.

ברברים – שם כולל של כל הקבוצות האתניות בצפון אפריקה שהיו שם לפני בוא היוונים והרומאים. הם בדרך כלל כהי עור, בעלי שפות, תרבות ואמונות משלהם, אף שעם הכיבוש הערבי התאסלמו. עד עצם היום הזה יש בטקסיהם אלמנטים של האמונות הקדומות שלהם. הריכוז הגדול שלהם הוא במרוקו.

עב'ד אללה לקח לעצמו כינוי מלכותי: אל מהדי באללה, כלומר המושיע ב(חסד) אללה. בכך הצהיר על עצמו כשליט המוסלמים כולם. הוא יסד בירה חדשה לחוף הים התיכון וקרא לה על שמו: אל מהדיה. הקמת הבירה החדשה בישרה לא רק על השינוי הפוליטי באזור, אלא על מגמה חדשה. בעוד שממשלים מוסלמים נרתעו בדרך כלל מהים, הרי שאל מהדי וממשיכיו הפכו את המסחר עם אומות הים התיכון למרכיב מרכזי בכלכלת המדינה.

במקביל לסחר עם ערי הים התיכון, התפתח מסחר ערני עם אפריקה השחורה, באמצעות שיירות סוחרים שחצו את מדבר סהרה מצפון לדרום וחזרו דרך בירת המדבר, טימבוקטו שעל נהר הניז'ר. שיירות אלה הביאו עימן זהב ועבדים שחורים. חלק מעבדים אלה שרתו כחיילים בצבא הפאטימי. בין הסוחרים, הן עם ערי הים והן עם ליבה של אפריקה, בלטו סוחרים יהודיים שהותירו את רישומם בכתבי הגניזה הקאהירית. המסחר השופע עשה את המדינה הפאטימית פורחת ומשגשגת, והדינאר הפאטימי היה למטבע המבוקש ביותר בכל עולם האסלאם. הסחר הפאטימי הביא להתפתחות גדולה של יישובים על גבול הסהרה שבהם ישבו משפחות יהודיות שעסקו בצורפות ובסחר בזהב. למשל בעמק הדרעא, או בסיג'ילמאסה.

משאת הנפש של אל מהדי וירשיו לא הייתה שלטון בצפון אפריקה. הם ראו את עצמם כשליטים הלגיטימיים היחידים של עולם האסלאם כולו, ושאלו להשתלט על הבירה הפוליטית של האסלאם, בגדאד. אולם מסעות מלחמה שנשלחו מזרחה חמש פעמים, נבלמו על גבול מצרים, בידי העבאסים ומאוחר יותר בידי האח'ישידים.

ההזדמנות להתפשטות מזרחה הגיעה בימי החליף הרביעי של השושלת, אל מעוז לדין אלה (שלט: 953 – 975). בשנת 969, כאשר המריבות בתוך השושלת האחישידית גרמו להחלשת האחיזה שלה במצרים ובחבלים מצפון מזרח לה. בעצת הוזיר שלו, שהיה ממוצא יהודי ונקרא יעקוב אבן כלס, שהכיר היטב את המציאות במצרים וארץ-ישראל, שלח אל מעוז את האמיר שלו, גיור (יהלום) הסיקילי, לכיוון מצרים. **יעקב אבן כלס** – יהודי שגולד בעיראק, הגיע לרמלה, התאסלם, קיבל תפקיד של "מנהל הסוחרים", נאשם במעילה, ברח למצרים שם קיבל תפקיד מרכזי בחצר האחישידים, התנצר, ונאלץ לברוח לאפריקה שם נהיה ואזיר של הפאטימים. מאחר והכיר טוב את מצרים וארץ ישראל, זיהה את שעת הכושר להשתלטות עליהן, והמריץ את החליף הפאטימי לצאת למערכה.

גיור מנצל את מלחמת האחים האחישידים, משתלט על מצרים, ומייסד עיר חדשה בשם מסר-אל-קהירה (=מצרים המנצחת) על יד הבירה הישנה פוסטאט. בתוכה הוא מקים מוסד ללימוד ולהפצת האסלאם בגרסה השיעית האיסמאעילית – "אל אזהר" (=הכוכב). האירוניה היא שהיום היא המרכז להפצת הסונה ולא השיעה. החליף אל מועזי עצמו מגיע לקהיר ב-973, ומצרים הופכת מאז להיות מרכז האימפריה הפאטימית.

אולם גם קהיר לא נועדה להיות היעד הסופי. הרחק במזרח נמצאה בגדאד, והדרך אליה עברה בהכרח בארץ ישראל. חודשים מספר אחרי שישד את קהיר, יצא משם גיור מזרחה. אולם בניגוד לכיבוש הקל של מצרים, נתקלו הפאטימים בארץ-ישראל בקבוצות נוספות שהיו מעוניינות להשתלט עליה, או לפחות להעשיר את קופתן. נמנו עליהם הקרמטים, ראשי משפחות בדואיות (שהבולטת בהם נקראה בְּנוּ גִ'ראח) ואפילו מפקד הצבא העבאסי, שלאחר כיבוש בגדאד בידי הבְּנִיִּים ב-945 הגיע לדמשק, כבש אותה מידי האחישידים, וכעת ניסה להרחיב את שלטונו לתוך ארץ-ישראל. המאבקים עם גורמים אלה נמשכו כמעט 10 שנים, בהן נאלצו הפאטימים לסגת מהארץ חמש פעמים. רק ב-979 הצליח החליף אל מעוז לבסס את שלטונו בארץ.

הכיבוש הפאטימי הביא להתפתחות נמרצת של המסחר והתעשיות במצרים ובסביבותיה. גידולים חדשים הוכנסו לחקלאות. קשרים מסחריים עם ערי איטליה (ובמיוחד עם אמלפלו), ספרד המוסלמית והנוצרית, האימפריה הביזאנטית מחד ועם הודו במזרח, דרך ים סוף, העשירו את קופת המדינה והביאו שגשוג לכלל האימפריה. נראה שחלק גדול מהעוסקים במסחר הבינלאומי היו יהודים.

השושלת הפאטימית – למעט חריג בולט אחד – הצטיינה בסובלנות דתית, על אף השתייכותה לזרם שיעי קיצוני. בין בעלי התפקידים בחצר בלטו הן אישים סונים והן נוצרים ויהודים, שחלקם התאסלם, אבל חלקם נותר באמונתו. בלטו מספר זוירים ממוצא נוצרי או יהודי. בדרך כלל לא התאנו הפאטימים לבעלי אמונות אחרות, והדבר תרם גם הוא לשגשוגה של המדינה. ראוי לציין את היחסים המיוחדים בין השושלת לעיר אמלפלו. סוחר יער זאת החזיקו לשכות מסחריות בכל עיר נמל במדינה הפאטימית, וכן הורשו להקים, סמוך לכנסיית הקבר בירושלים, מכלול אירוח לצליינים ממערב אירופה – סנטה מריה די לאטינה. ממכלול זה התפתח לימים המסדר ההוספיטאלרי.

בניגוד לידע המועט יחסית, שיש לנו על הפרקים המוסלמים הקודמים בארץ-ישראל, תקופת השלטון הפאטימי מוכרת לנו היטב משפע מקורות. ניתן לחלק מקורות אלה לשלושה סוגים עיקריים: כתיב היסטוריונים וגיאוגרפים בני הזמן – בעיקר מלומדים מוסלמים; ספרי מסע שכתבו נוסעים ובהם הם מציינים תאור בלתי אמצעי של הארץ לחבליה, עריה ותושביה; ותעודות מקורות בנות הזמן ששרדו. מבין המלומדים הבולטים נזכיר את המלומד הירושלמי, אבי הגיאוגרפיה המודרנית, אל מקדסי (מת 985). ספרו, "אֶחְסֵן אֶל תַּקְסִים פִּי מַעְרַף אֶל אֶקְאִלִים" (החלוקה הטובה ביותר של העולם לאזורים) מהווה תאור מעמיק של מקומות, אנשים, אקלים וכלכלה בארץ. נכתב תוך כדי הצלבת מקורות, הבאת חומרים מהשטח, ונחשב למקור אמין ביותר. יש בו תיאורים נרחבים של כל עולם האסלאם, ובכלל זה גם של ירושלים וארץ ישראל. למשל, מזכיר את טבריה כעיר שיעית. היום עובדים בארץ על תרגומו לעברית.

גם ספרות הנוסעים מתרבה בתקופה הזו. החשוב שבהם הוא נוסע פרסי בשם גְּאֶצֶר ח'וֹסְרֶן, שספרו "סֶפֶר נְאִמָּה (ספר המסעות)" מציג תמונה חיה ומפורטת של הארץ במאה ה-11.

הגניזה הקהירית

מקור חשוב במיוחד לתקופה הזו. מדובר באוסף גדול של כתיב יד וספרים יהודיים, שנכתבו בין המאה ה-9 והמאה ה-19, ונשמרו בגניזה בעליית הגג של בית הכנסת בן עזרא בקהיר. זהו הארכיון הגדול והשלם ביותר מימי הביניים ששרד במזרח התיכון - מאות אלפי דפים, הרוב הם מהמאות 11-13, יש קצת מהמאה ה-10-9. הכל אותנטי.

בית הכנסת של הקהילה היהודית בפוסטאט, בעיר העתיקה של קהיר, נבנה בשנת 882 על חורבות כנסייה קופטית. באותה שנה רכשו יהודים מירושלים את הקרקע, והחלו להשתמש בו כבית כנסת. בקומה העליונה של בית הכנסת נקבע חדר מיוחד כגניזה, כלומר מקום לאיסוף ספרי קודש וגליונות שהתבלו ואי אפשר להשתמש בהם עוד. לאורך השנים נגזו יהודי הקהילה במקום לא רק את ספרי התפילה והלימוד שבלו ונשחתו, אלא גם מסמכים משפטיים - כתיב בית דין, כלכליים - אגרות ושטרות, רשימות שמיות, קטעי פנקסים ומכתבים, וכל זאת מתוך יחס של כבוד לכל שנכתב באות עברית. האקלים היבש של מצרים סייע להשמרת הכתבים.

ב-13 במאי 1896, הראו שתי אחיות סקוטיות, שחזרו מארץ ישראל, לחוקר שניאור זלמן שכטר, שישב באוניברסיטת קמברידג', כמה דפים מהגניזה בקהיר. שכטר, נלהב ממה שראה, הזדרז, וביוני 1896 השיג תמיכה למסע למצרים מטעם האוניברסיטה, ושם גילה את ההיקף העצום של הגניזה ואת החומר הנדיר שכללה. הוא העריך שפינה מן המקום יותר ממאה אלף קטעים. הוא הצליח למיין בקפידה עבור ספריית האוניברסיטה רכישה של אוסף הגדול פי שלושה מכל אוסף אחר מסוגו בעולם כולו. חלקים מן האוסף הגיעו לספריות חשובות רבות, בהן בסנט פטרבורג, בודפשט, וינה, שטרסבורג, פריז, לונדון, אוקספורד, מנצ'סטר, בית המדרש לרבנים בניו יורק, פילדלפיה, וושינגטון ועוד. חומר שהיה בכמה ערים אירופיות, בהן ברלין, פרנקפורט וורשה אבד בזמן מלח"ע ה-2. אולם רובו של החומר (כ-70%) נמצא בקימברידג'. יש כעת סריקה ממוחשבת של כל הגניזה וזה יקל מאד על המחקר.

החומר שנתגלה בגניזה מייצג כמעט את כל התחומים בחיי העם היהודי: מקרא, תרגומי מקרא, פירושי מקרא (בעברית-יהודית) וחיבורי מסורה; משנה, תלמוד, מדרש, חיבורי גאונים; ספרי הלכה, תפילה ופיוט, תעודות היסטוריות, מכתבים, שטרות וספרות הכתובה בעברית-יהודית. למשל, מצאו את ספר משלי בן סירא בעברית.

בגניזה יש חומר עצום ששופך אור חדש על הידוע לנו. למשל הפיוט "ונתנה תוקף" שמקובל היה להניח שהוא של ר' אמנון מגנצא, מרטיר יהודי, נמצא בגניזה ולמדנו שזה פיוט מהמרחב הזה, ורק אחר כך הגיע לאשכנז. לחוקרי התקופה המוסלמית בתולדות ישראל משמשת הגניזה מקור לא אכזב ובעל חשיבות בלעדית. התקופה המוסלמית הראשונה בארץ ישראל נמשכה כ-450 שנה. בתקופה זו נוצרו, גם ביהדות, בצד התנופה המדעית והתרבותית של עולם האסלאם, היצירות הגדולות בפילוסופיה ובאתיקה, בבלשנות ובמדע, ובוודאי בהלכה ובפרשנות. יצירות אלה נכתבו בדרך כלל בערבית יהודית (ערבית הנכתבת אותיות עבריות וכוללת מילים מהעברית).

לענייננו חשובים ומעניינים כאן דווקא התעודות של מכתבים יומיומיים, שטרות, פסקי דין, הסכמים מסחריים, וחומר רב שעניינו חיי יום יום, שמציגים תמונה מקיפה של החיים במרחב המוסלמי והים תיכוני, הרבה מעבר לחיי היהודים אותה עת. בין הכותבים שכתב ידם זוהה, נמצא גם הרמב"ם. חלק גדול מהמכתבים נפתח בפנייה מליצית בשפה העברית אך התוכן עצמו כתוב, כמעט תמיד, בערבית-יהודית. בהתחשב בעובדה שהמונולוגים השמידו את כל הארכיונים שהיו בזמנם הגניזה ממלאת חלק עצום שנפער בגללם. זה הבסיס היום להמון מחקרים.

בגניזה נמצאו מאות רבות של מכתבים ותעודות אחרות מארץ-ישראל. בזכות ממצאים אלה ניתן לצייר תמונה רחבה ומקיפה של החיים בארץ במאה ה-11, ובמיוחד של הקהילות היהודיות כאן. לכן מכירים היטב את המאה ה-11 בארץ ישראל. יש כמעט אלף תעודות מארץ ישראל. מספר הכתבים בתעודות אלה, מהעיר רמלה לבדה, מגיע ל-70. תעודות נוספות מגיעות מירושלים, אשקלון, חיפה, טבריה וערים נוספות. מהגניזה עולה תמונה של ישוב יהודי חקלאי נרחב בגליל המזרחי.

אל חאכס באמר אלה (996 – 1021) - 25 שנים

על סף המאה ה-11 הצליחו הפאטימיים לייצב את שלטונם בארץ ובדרום סוריה. הם נודעו בסובלנות הדתית והפוליטית שלהם. אלא שהחילוף השישי בשושלת הנהיג מדיניות שונה לגמרי. הוא נולד בשם אל מנצור והיה לחילוף הפאטימי הראשון שמקורו במצרים. בגיל 11 נעשה לחילוף השישי בשושלת בתואר: אל חאכס באמר אלה – השליט במצוות האל. שלט 25 שנה (996 – 1021), ובימיו הגיעה האימפריה לשיא גודלה. היא כללה את כל צפון אפריקה וכמעט את כל שטחי סוריה וארץ-ישראל.

עד שנת 1000 לא היה שום דבר מיוחד בשלטונו, אבל מהשנה ההיא ואילך החל להתנהג בצורה מאד מוזרה וקיצונית. הוא החל להציק למוסלמים הסונים. הוא ציווה לכתוב סיסמאות בגנות שלושת החילופים הראשונים של האסלאם, הנחשבים קדושים בעיני הסונים. כן יצא נגד עאישה, אשתו הצעירה של מוחמד ומוסרת חדיתים חשובה, ונגד כל אנשי הצאחבה, שכן כל אלה נחשבים אצל השיעים מתנגדים לעלי אבן אבי טאלב ולהיותו הירש היחיד של הנביא.

במקביל החל אל חאכס להציק לבני החסות. ב-1004 אסר על חגיגות הפסחא והאפיפינה על הקופטים אסר גם את חג המולד) ובהמשך אסר ייצור של יין וכל משקה אלכוהולי אחר, מה שמנע מהנוצרים את קיום הליטורגיה. ב-1005 הכריח נוצרים יהודים לשאת אפודי בד ולחבוש טורבנים בצבע שחור, כדי שאפשר יהיה להכירם ולהבדילם מהמוסלמים. אחר כך ציווה על הנוצרים לשאת צלב גדול במשקל 2.5 ק"ג על צווארם והיהודים צו על נשיאת דמות עגל במשקל דומה. בבית המרחץ הוכרחו היהודים והנוצרים לשאת פעמונים על צווארם. על בני החסות נאסר לשבת על אוכף רגיל אלא על אוכפי עץ קשים בלבד. נאסר עליהם להשתמש ברתמות מעוטרות. הם חויבו ללכת בנעלים שכל אחת מהן בצבע שונה מבת זוגה.

כנסיות ובתי כנסת נתפסו בידי המוסלמים. חלקם חרב וחלקם הפך – בניגוד מוחלט להלכה המוסלמית – למסגדים. גם בתוך בתי קברות של בני החסות הוקמו מסגדים. נוצרים ויהודים רבים הוכרחו להמיר את דתם. הכל בניגוד מוחלט למה שנאמר בקוראן ובחדית'

אלה לא היו הצוים המוזרים היחידים. אל חאכס אסר על אכילת מלוחיה, על שיט על הנילוס, על מסיבות ושירה, על עשיית מנעלים לנשים, פעולה שעלולה היתה לעלות לסנדלר בחייו. בפקודתו חוסלו כל הכלבים באימפריה, אחרי שלילה אחד הפריעו לו נביחות לישון. רבים מהוזירים שלו הוצאו להורג ומעריכים את מספר פסקי דין המוות שגור ב-3000. קשה להבין את מעשיו.

החל מ-1007 הלכה המדיניות כלפי בני החסות והוחרפה. ב-1009 הורה אל חאכס על הרס כנסיית הקבר בירושלים. תהלוכות חג נאסרו. שנה מאוחר יותר הוא ציווה להחרים או להחרים את כל כנסיות א"י ורבות מהן נהרסו, בהן כנסיית גיאורגיוס הקדוש בלוד. באופן פרדוכסלי חדרו מעשי הרס אלה לתודעה האירופית רק 85 שנה מאוחר יותר, עת יצא מסע הצלב לשחרר את הקבר הקדוש.

בשנים אלה התרבו מרידות נגד אל חאכס. אחת החמורות בהן פרצה ברמלה שם הכתירו בני ג'ראח חילוף נגדי, ורק בעזרת שוחד ומתנות הצליח אל חאכס להפסיק את המרד. גם במצרים קמו נגדו יותר ויותר אנשים. אופיו ההכפך של החילוף הביא אותו ב-1013 להרשות לנוצרים ויהודים שאולצו להתאסלם, לחזור לאמונתם. הוא הרשה לבנות מחדש כנסיות מנוזרים ובתי כנסת שנהרסו קודם בהוראותיו. לעומת זאת החמירו הצעדים שנקט נגד הסונים. אולם כל צעדיו אלה החווירו מול השינוי שחל בו מ-1016 ואילך.

בשנת 1016 החל אל חאכס להאמין שאללה בכבודו ובעצמו התגלגל לגופו. אמונה בגלגול אלה, בכל תקופה, לגוף אנוש, היא בסיסית לשיעה האסמאעילית, אולם גלגול זה יוחס לדמויות מהעבר. לראשונה נולדה טענה שאללה מצוי בגוף נוכח בעולם הזה. רוב המוסלמים דחו את טענתו של אל חאכס ככפירה, אולם היה מיעוט, בראשו אדם בשם חמזה בן עלי, שאימץ את טענתו של אל חאכס והפיץ אותה ברחבי מצרים. לימים תולך הטפה זו לייסודה של דת חדשה: הדת הדרוזית.

מעשיו של אל חאכס התחילו להדאיג מאד את בני משפחתו ובמיוחד את אחותו, סת אל קלפ, מי שהיתה הדמות החזקה במשפחה. בליל 12.2.1021, יצא החילוף, כמנהגו מדי פעם, רכוב לבדו על חמורו, לאזור ג'בל

מוקטם, ממזרח לקהיר. משבושש לחזור יצאו לחפשו. המחפשים מצאו את חמורו ולידו בגדים מוכתמים בדם, אך החליף עצמו לא נמצא. בגיל 36 נעלם אל חאכס. לפי אמונת הדרוזים הוא ישוב באחרית הימים כמהדי (מושיע). דעות אפיקורסיות יותר מאשימות את אחותו בהעלמותו.

תוספות חיצוניות

אל ט'אהר (1021 - 1036)

לאחר מות אל חאכס, עלה לכס השלטון בנו, אל ט'אהר (שלט: 1021 – 1036). הרדיפות הדתיות פסקו, אולם משפחת אל ג'ראח הבדווית מנצלת את חולשת השלטון בראשית דרכו ומשתלטת על חלקים גדולים מארץ-ישראל. ב-1024 הם ערכו פשיטה עקובה מדם על רמלה, הרגו רבים מחיילי השלטון, בזזו את חנויות העיר ובתיה, והותירו אחריהם שובל של דם והרס.

מקור מוסלמי מתאר זאת כך: "חסאן בן ג'ראח... הטיל חרב וגזל על רמלה, והעלה אש בבתים ובחנויות עד שעשאן לעפר דק ושבה נשים וילדים". מכתב מרמלה שנמצא בניזיה מתאר את האסון כך: "ונקבצו ערב ובני קדר... ויבואו כדי ארבה לרוב ויחנו על רמלה... ויהרגו כל העומד בפניהם וישבו את האנשים... ויכוס מכות נמרצות... וכן האנשים תלאום בשווקים... ומתו הרבה והוטלו על האשפות ובבורות ובשווקים וברחובות ובכנסיות".

הבדווים השתלטו על ארץ-ישראל ורמלה הייתה לבירתם. הם הציקו לתושבים וסחטו אותם. רק חמש שנים אחרי הפשיטה על רמלה, ב-1029, הצליח צבאו של אל ט'אהר להכות את הבדווים בקרב סמוך לאַקְחֻנְהָ, מדרום לכנרת, אזור צמח כיום. עם גירוש הבדווים שבה השליטה מלאה לידי הפאטימים. השקט לא נמשך זמן רב. במהלך 1033 פגעה רעידת אדמה עזה בכל ארץ ישראל והרסה את מרבית היישובים בה. מסגד אל אקצא וחומות ירושלים חרבו לגמרי וכך גם עכו, טבריה, חיפה, רמלה, יריחו ויישובים רבים נוספים. במשך חצי שנה נמשכו רעידות משנה.

עד ראיה יהודי לרעש כתב לדידו בקהיר: "ורבים מתו תחת המפלות כי לא היה להם מנוס הנה והנה... והיה הדבר הזה... טרם בוא השמש, פתע פתאום, כן ברמלה, בכל ארץ פלשתיים (ג'נד פלסטין)... במבצר חיפה... ובכל ערי הנגב וההר עד ירושלים וכל עריה, עד שכם וכל כפריה ועד טבריה וכל כפריה והר הגליל וכל ארץ הצלב".

חלק מההרס תוקן. מסגד אל אקצא נבנה מחדש, אולם רק במחצית מרוחבו המקורי. זה המסגד שבבסיסו של המסגד של היום. חומות ירושלים תוקנו, אולם שטח העיר צומצם, שכן טאהר מחזיר את קו החומות לתואי החומות הרומיות, וכל השטח מדרום להן שנוסף לגבולות העיר במאה ה-5 (חומת אודוקיה) שב ונגרע. גם הר ציון נותר מחוץ לחומה. תואי החומות הפאטימיות דומה אם כן לקו החומה היום. (הערה שלי – קטע מהחומות הפאטימיות נחשף בקטע שבין שער האשפות לשער ציון של היום).

שיפוץ קטע החומה בין שער יפו לשער שכם הוטל על הנוצרים היושבים בעיר. בכדי לסייע לנוצרים שלח להם הקיסר הביזנטי, קונסטנטינוס ה-9 המכונה "מונומאכוס" בנאים וכסף. לאחר השלמת הקטע שבאחריותם זכו הנוצרים של ירושלים בשתי פריבילגיות חשובות. הראשונה, הרובע הצפון מערבי של העיר, שבוצר באחריותם, הפך להיות אזור אוטונומי בשליטת הפטריארך הנוצרי – מצב שנמשך גם בתקופה הצלבנית. כך נולד הרובע הנוצרי של ירושלים. הפריבילגיה השנייה הייתה אישור להקים מחדש את כנסיית הקבר מהרסיסותיה. בנאיו של מונומאכוס בנו על חורבות הכנסייה הקדומה מבנה שכלל את הרוטונדה, לה נוסף ממזרח אפסיס, קפלה מתחת לבגעת הגולגולתא (קפלת אדם), ושלוש קפלות קטנות מדרום לרוטונדה. זו הייתה כנסיית הקבר שמצאו הצלבנים ב-1099.

ערים נוספות שנפגעו ברעש שוקמו אף הן ובהן בירות המחוזות רמלה וטבריה. במהלך השיקום הלך החליף אל ט'אהר לעולמו.

אל מסתנצר (1036 – 1094) – 58 שנים

על מקומו בא בנו, אל מסתנצר. בתקופתו החליפות הפאטימית הגיעה לשיאה וכללה את כל צפון אפריקה, סיציליה, מצרים, סוריה ומערב חצי האי ערב. בשלב מסוים אף השתלט מפקד פאטימי צבאי על כבג לזמן קצר.

דומה היה שהארץ שקטה ויושביה זכו בתקופת יציבות ובטחון, אולם לא כך היה. בארץ ישראל תקופתו היא תקופה קשה ורועה - בצורת, רעב, חורבן וכיבושים הרסניים. הארץ עוברת תהפוכות וסבל גדול. יש כוחות מקומיים – בדואים בעיקר – שמחרימים והורסים, והשלטון הפאטימי חלש מכדי ליצר ולשמר סדר. בנוסף מגיעה סדרה נוספת של רעידות אדמה ב-1036, 1047 וב-1068 שמזעזעות את הארץ. רמלה נחרבת.

1063-1056 – בצורת קשה מאיראן ועד אתיופיה.

1064 – חזר הגשם ויצר שיטפונות עזים. אחריו חזרה הבצורת ל-6 שנים נוספות.

1068 – רעש אדמה שמוקדו הוא רמלה. העיר נמחקת מעל פני האדמה. לפחות 15,000 הרוגים, מי שנותר בחיים עוזב.

באדר אל ג'אמלי – ממוצא ארמני הוא מושל סוריה וא"י מטעם הפאטימים בתקופה הזו. ב-1069 הוא נמצא במצב חסר אונים משום שהוא לא יכול לשלם לחייליו. בגניזה הקהירית מופיעים תיאורים קשים, ומסופר שהדרכים מירושלים חסומות.

לתוך האנרכיה הזו נכנס גורם חדש – הסלג'וקים.

הקאדי של אל אקצה – הבוס הדתי – מחפש תרומות לבנות את ירושלים מחדש. הוא עורך אוסף אגדות וסיפורים על ירושלים שנקרא "שבחי ירושלים" (או בערבית "פדעאיל אל קודס"). אוסף סיפורים, פתגמים והיסטוריה על ירושלים. הוא פותח כאן ז'אנר היסטורי. הוא משתמש בזה לגיוס תרומות בחו"ל.

היהודים בתקופה הפאטימית

מרכזם בירושלים. מתעודות בגניזה הקהירית לומדים שבמאות 11-10 המוסד המרכזי של יהודי ארץ ישראל היה בירושלים – "ישיבת ארץ ישראל" – ששמה הנוסף הוא "ישיבת גאון יעקב". זו לא ישיבה בה לומדים

תורה, אלא ישיבה שמקורה במונח היווני "סונהדרין" = (בערבית: "אל קעידה") שהייתה הסמכות הרוחנית העליונה של עם ישראל וראשיה זכו לתואר גאוניים. האם ראו עצמם כממשיכי הסנהדרין של בית שני? לא ידוע, כי לא השאירו תיעוד. מכל מקום ברור שמדובר בגוף הנהגתי עם היררכיה של תפקידים.

אחת לשנה, בהושענא רבא, היו מגיעים יהודים לירושלים מכל רחבי האימפריה האיטלאמית. מהמאה השמינית אסור ליהודים לעלות להר הבית. המקום הקרוב ביותר – הכותל הדרומי שם נמצא שער הכהן – כנראה אחד משערי חולדה, ומתחילים לבצע טקס – סיבוב השערים מסביב להר הבית. יש תפילה שמתאימה לכל שער. מצאו קרעים מתוך הסידור שלהם בגניזה הקהירית.

בסוף ההקפה עולים להר הזיתים, המקום שלפי מדרש זו"ל השכינה ציפתה לתשובה טרם עלתה השמימה. האבן המרכזית בהר הזיתים היתה אבן שנקראה "הדום רגלי אלוקינו", והיו עושים הקפות סביבה. באותו מעמד הם קוראים מתי יוצאים החגים באותה השנה. זאת למרות שיש כבר לוח. זה אקט סימבולי – אנחנו ההנהגה בירושלים קובעים ומודיעים. לפחות סימבולית. אז הודיעו גם על מינויים, ולבסוף – מחרמים בחרם את כל מי שאוכל בשר בחלב. הסיבה: הקראים היו איום. לא ניתן היה להחרים את הקראים – כי הם פנו לשלטונות, ולכן עשו חרם ברמז. ישיבת ארץ ישראל עוברת מירושלים לצור, אחר כך לדמשק – ומאוחר יותר נעלמת.

הסלג'וקים (1072 - 1174)

ב-1040 עלה במזרח באזור אפגניסטאן ופרס כוח חדש - הסלג'וקים אלו הם שבטים טורקיים היורדים ממרכז אסיה ומתאסלמים (על פי האסכולה הסוניית החנאפית). המדבר וההרים הם המקום הטוב ביותר לייצר לוחמים טובים, ואכן הסלג'וקים היו צבא אימתני.

כל הזמן בהיסטוריה היו גלים גלים של שבטים טורקיים היורדים ממרכז אסיה ומשתלטים על האזורים המיושבים (בהם התיישבו בכוח הטורקים הקודמים). כך עד העותמנים.

הגל הסלג'וקי הראשון פולש לאנטוליה.

ב-1055 כובש טוגורול בק המפקד הסלג'וקי את בגדד ומאלץ את החליף להשיא לו את בתו. הסלג'וקים במקור טענו שבסך הכל באו להציל את החליף העבאסי הסוני שאיבד (ב-945) את השליטה לשושלת השיעית הבוהית, אבל אחר כך הודיעו לחליף שתפקידו כעת מצטמצם להנהגה דתית, ואילו בצד המדיני המפקד הסלג'וקי יהיה מעתה סולטאן (מלשון שלטון) שיהל את ענייני המדינה מעתה ואילך. החליף נותר כדמות ייצוגית וסמכויות השלטון עברו לידי הסולטאנים.

מהעת הסלג'וקית שולטים באימפריה "העבאסית" שני שליטים מקביל: החליף הערבי שנותר עם סמכויות מסוימות רק בתחום הדתי והסולטאן (הסלג'וקי, האיובי, הממלוכי) שמנהל את העניינים ועל פיו יישק כל דבר.

ראזי – לוחם קודש. זה מה שהחליף העבאסי ניסה להניע את הסלג'וקים להפוך. שילחמו נגד הלא מוסלמים. להפוך את החארב אל אסלאם (האזור שאינו בשליטת המוסלמים ושיש ללכת אליו בחרב) לדאר אל אסלאם (מדינת האסלאם).

1063 - 1072 – אלף ארסלן (האריה אמיץ הלב), אחיינו של טוגורול בק כובש בגדד, יורש את השלטון. הוא רצה ליצור שקט באימפריה. לכן הפנה את הלוחמים לבצע פשיטות בגבול עם הביזנטים, כדי למנוע פשיטות בקרב האוכלוסייה. מטרתו הראשית היא להגיע למצרים כדי לנטרל את השליטה השיעית-פטימית.

1071 – בדרכו לכיוון מצרים, ארסלן שומע על תקיפה ביזנטית. הצבא הסלג'וקי נע במהירות חזרה למזרח טורקיה שם הוא מכריע את הצבא הביזנטי ב"**קרב מניזקרט**" ולוקח בשבי את הקיסר הביזנטי. קרב זה מסמל את תחילת סוף האימפריה הביזנטית וישמש אחר כך את האפיפיור בקריאתו למסע הצלב הראשון. קרב מניזקרט מביא לשתי תוצאות ארוכות טווח באזור:

1. שבטים טורקיים שוטפים כעת את אסיה הקטנה, מגיעים עד לים התיכון (כובשים את אנטליה), וגורמים לטורקוזציה של כל האזור. אסיה הקטנה משנה לחלוטין את הזהות התרבותית, הדתית והאתנית שלה מבזיאנטית-יוונית למוסלמית-סלג'וקית.
2. הנתת מסעות הצלב לשחרור המקומות הקדושים. אלו היו מפוזרים לא רק בארץ ישראל אלא גם באנטוליה – למשל, איזניק היא ניקיאה, ומקומות אחרים. שם התקבלו חלק גדול מההחלטות הראשונות של הכנסייה הנוצרית ושם היא התפתחה. לכן כאשר טורקים מוסלמים שולטים כעת באזורים בהם שכנו הכנסיות העתיקות ביותר זה בהחלט פעל להתעררות מסעי הצלב.

אחרי מניזקרט המפה הפוליטית נראית כך: החליפות העבאסית ממשיכה להתקיים והיא עדיין רלבנטית, אך במקביל אליה או מעליה יש עוד שכבה – האימפריה הסלג'וקית שהשתרעה מאפגניסטן עד אנטוליה וכללה גם את ארץ ישראל.

הסלג'וקים מחדשים מספר דברים באזור: הם מכניסים את "המדרסה" (בית מדרש ללימודי דת) על מנת להתמודד עם האתגר הדתי השיעי. המדרסה תהפך למוסד החינוכי החשוב ביותר בעולם המוסלמי במשך מאות בשנים כשלוכל ילמדו בה בעיקר לימודי חדית. בדרך כלל קיימת ליד המדרסה פנימיה, שם הלומדים לנים וסועדים. הסלג'וקים גם מכניסים סגנון בנייה חדש באסלאם המתאפיין בזיגוג כחול ושערי אבן מגולפים. את הסגנון הזה אנו רואים בארץ אחר כך בבנייה הממלוכית. הבניין המפורסם בהשראתם הוא הטאג' מאהל.

ב-1072 נרצח ארפ ארסלאן ומוחלף על ידי בנו מאלכ שאה (=מלך המלכים) הוא "שלמה המלך" של האימפריה הסלג'וקית. מאלכ שאה כובש את כל סוריה, צפון ארץ ישראל, וגם את ירושלים והופך את כל האזור (בילאד א שאם) למחוז באימפריה הסלג'וקית. ב-1073 הסלג'וקים הופכים את ירושלים לבירת ארץ ישראל לאחר מאות שנים בהם הבירה היתה רמלה. מאלכ שאה מנסה לכבוש גם את אשקלון ועוה אבן נכשל שם ונתקע בקו ירושלים-יפו. הוא נכ משקם ב-1072 את רמלה שנהרסה טוטאלית ברעידת האדמה של 1068. ב-1076 **את'סיו**, שליט ארץ ישראל, יוצא על דעת עצמו לכבוש את מצרים מידי הפאטימים אבל צבאו מוכה ליד קהיר. הוא חוזר לא"י, האוכלוסייה המקומית מתקוממת נגדו. הוא מדכא את המרד באכזריות והורס את רמלה ועוה ומבצע הוצאות להורג המוניות בירושלים. הפאטימים מנסים לכבוש את א"י ודוחקים את

אתסיו לדמשק. הוא נאלץ לבקש עזרה ממאליכ שאה וזה שולח לעזרתו את אחיו תותוש שמשחרר את דמשק מהמצור הפאטימי, מבריה אותם בחזרה למצרים, ומוציא להורג את אתסיו על עצמאותו המופרזת. תותוש הופך כך לשליט בילד א שאם עד מותו ב-1095 במהלך מלחמות הירושה לאחר מותו של מאלכ שאה.

ב-1092 מאליכ שאה טועה ומכריו עוד בחייו על יורשו. בתגובה הוא מורעל בידי אחת מנשותיו שהתנגדה לבחירה שעשה. מתחיל מאבק על השליטה, והאימפריה הסלג'וקית מתנפצת לרסיסים. כל נסיך חוטף נתח ונוצרות כ-20 ממלכות יריבות: חלב, אנטיוכיה, אדסה, מוצול ועוד. באנטוליה מיסד ב-1097 אחד הנסיכים את הסולטאנות הסלג'וקית של רום עם איזניק/ניקיהא כבירתה. זה הוואקום שאליו מגיע מסע הצלב הראשון. רוב החוקרים מאוחדים בדעה שלולא הפיצול הזה לא היה לצלבנים צ'אנס להגיע לארץ ישראל. סולטאנות רום תשגשג במאות השנים הבאות, תתעמת עם הצלבנים במסגרת מסעי הצלב הראשונים (בלחץ מסע הצלב הראשון שכובש את איזניק היא נסוגה מעט מזרחה ומעבירה את בירתה לקונייה) ותנצח סופית את הביזאנטים בקרב מיריוקפליון ב-1176. היא תשרוד עד לכיבוש המונגולי ב-1243 (קרב כושה-דאג) שאז תהפוך להיות חלק מהאימפריה המונגולית האילח'אנית. בסוף המאה ה-13 תתפרק נסיכות רום לכמה עשרות נסיכויות שאחת מהן תצמיח לימים את האימפריה העות'ומנית.

ב-1098 הסלג'וקים מאבדים את ארץ ישראל וירושלים לפאטימים שיהיו אלה שיאלצו להגן על ארץ ישראל בפני הצלבנים.

דעת המחקר – הסלג'וקים השתלטו על המרחב באופן פראי ושלטו בו באכזריות. התנהגותם הפראית היא שהובילה למסעות הצלב. למשל, המחקר רואה במרד מול אתסיו הוכחה לשליטה האכזרית שלו. שמעון גת – מתנגד לדעה זו. לדבריו, הקמת רמלה לא מעידה על שליטה מבולגנת, אלא על קשר של הארץ לסולטן ותשלום מיסים. לדעתו המרד מול אתסיו הוא רצון מקומי להוכיח נאמנות לפטימים.

ממסע הצלב הראשון (1096) ועד לסוף התקופה הסלג'וקית באזורנו (1174) נמצאים הסלג'וקים בלבנט בעימות מתמיד עם הצלבנים באנטוליה ובצפון סוריה. את הלחימה בצלבנים מנהיג תחילה שליט מוסול **זנגי** שמקים ממלכה סלג'וקית שהולכת ומתרחבת בסוריה, כובש את חלב, וב-1044 אף כובש מידי הצלבנים את אדסה. ב-1146 זנגי נרצח ושלטון עולה בנו **נור-א-דין** שממשיך להרחיב את הממלכה שירש – תחילה באזור פרס ואיראן, ובשלב מסוים (1153) מצליח אף לכבוש את דמשק, וממנה להתקדם ולכבוש גם את הבניאס שם הוא נכנס לעימות עם צלבני ארץ ישראל.

נור א דין הוא ששולח קציני צבא איובים לעזרתם של הפאטימים במצרים, והוא שעומד מאחורי ההפיכה הצבאית שמבצעים שם ב-1171 האיובים בראשותו של צלאח א דין. עם מותו של נור א דין ב-1174 והחלפתו בדמשק על ידי צלאח א דין האיובי מסתיימת התקופה הסלג'וקית בסוריה.

ביבליוגרפיה

ברנרד לואיס, הערבים בהיסטוריה, דביר, 1995
סדרת ההיסטוריה של ארץ ישראל, הוצאת כתר, הכרך השישי – שלטון המוסלמים והצלבנים
כרך ארץ ישראל באנציקלופדיה העברית

האסלאם

תמלול הרצאת ד"ר שמעון גת

במסגרת הרצאות האסלאם בפני ד"ר שמעון גת

מבוא כללי

אסלאם = השלמה עם גורלך, הכוונה להיות שלם, לקבל את רצון הבורא בלי שאלות ותהיות. נכנעים לרצון הבורא בכל מצב ובכל תנאי.

הערה – בבחירה בין "השלמה" או "הכנעה" שמעון גת מעדיף "הכנעה" כתרגום המדויק יותר של אסלאם לעברית.

האדם חייב לעשות את הטוב ולהימנע מהרע. השאלה היא מה זה טוב ומה זה רע. לתפישת האסלאם האדם צריך בעניין זה הדרכה. מושרף = המודרך, המאמין הטוב, זה שמקבל הדרכה. מאיפה יידע האדם מה לעשות? בצד האל האחד היחיד והנצחי (שכמובן לא נברא אלא היה מאז ומתמיד) יש גם ספר שכמו האל הוא נצחי, לא נברא ועומד מאז ומתמיד. זהו אל כתאב אל מוקאדס – הספר הקדוש, אם כל הספרים, הלוח הנסתר, ועוד כינויים אחרים, שהיה קיים בשמיים מאז ומעולם. כל מה שקיים כתוב בספר הזה. מהספר הזה האל הוריד התגלויות באמצעות נביאים או שליחים (שליח=רסול, שליחים = רסול). שליח זה מעין נביא בכיר.

שלושת ההתגלויות החשובות ביותר היו ל:

- נבי מוסא שהביא לנו את התורה (מתייחס גם לתורה שבע"פ ולמדרשים),
- נבי עיסא (ישוע) שהביא לנו את האינגיל (=אוונגליון, כאן הכוונה לכל הבשורה הנוצרית)
- נבי מוחמד שהביא לנו את הקראן (= ספר שיש לקראו ברבים).

למה צריך שלוש התגלויות?

האסלאם אומר שברור ששלושתן היו זהות, אבל העובדה היא שמשוהו השתבש וקיבלנו דתות שונות. מה השתבש? המוסלמים טוענים שהיהודים לקחו וסילפו ועוותו במכוון את מה שקיבלו. למשל, הרי ברור שההתגלות שנתנה ליהודים כללה גם את הופעתו של מוחמד, ולכן ברור שהיהודים מחקו את זה. הנוצרים על פי האסלאם – מבולבלים, לא הבינו מה שנאמר להם. מה זה אל משולש, בן האל וכל האמונות האלו? היחס ליהודים כאן הוא חמור יותר מלנוצרים כי הם הבינו וסלפו במכוון ואילו הנוצרים פשוט לא הבינו מה שנאמר להם. בחדתי יש אמירות חריפות ביותר על היהודים המסלפים.

מקצה שיפורים – ההתגלות המאוחרת ביותר (היא האסלאם) היא המדויקת ביותר, היא מושלמת ומדויקת לחלוטין. מתי ההתגלות הבאה? לא תהיה כי לא צריך. לכן אין נביא אחרי מוחמד שהוא אחרון הנביאים או חותם הנביאים.

לפיכך יהדות ונצרות אינן מוגדרות ככפירה והיהודים והנוצרים (והשומרונים) אינם כופרים. הם אהל-אל-כיתאב – אנשי הספר, שמותר להם להחזיק באמונתם. עם הזמן הוטלו עליהם כל מיני מגבלות כי לא אימצו את הקוראן.

סורה 9 – "היחלמו באלה אשר ניתן להם הספר לפיכך... עד אשר יכנעו לכם כשדים על התחונה". את זה מפרשים כמצווה להשפיל את עם הספר אבל לא להרוג בו. המוסלמים חייבים להגן עליהם, ולכן אחד השמות שניתנו להם זה אהל-אל-דימא – אנשי החסות. אנשי הספר ואנשי החסות זה שמות לאותם אנשים – יהודים, נוצרים ושומרונים.

הקוראן

סורה 5, 44-48: לעולם בקוראן המדבר הוא האל –אללה- בשלוש צורות: גוף ראשון יחיד, רבים, וגוף שלישי יחיד.

"ישתבח זה אשר הטיע את עבדו..." – באותו פסוק גוף ראשון גם יחיד וגם רבים.

במסבחה – המחרוזת - יש 99 חרוזים לציון 100 שמות האל.

הקוראן כולו, מהאות הראשונה עד האחרונה, ירד מאללה למוחמד באמצעות המלאך גבריאל. כל מילה וכל אות בו מקורם באללה עצמו. לכן אי אפשר להוסיף או לגרוע מילה מהקוראן. אינך רשאי גם לחקור במקורו של הקוראן כי הוא האל בעצמו. לכן זה לא מקרה שאין לנו כמעט חוקרים מוסלמים של הקוראן.

ביהדות מעולם לא נטען שספרי הנביאים והכתובים הורדו מהשמים. גם לגבי התורה אין ביהדות טענה שהיא ירדה ישירות מהאל לבני האדם. בנצרות אין ספר אחד לגבינו נטען שירד מהאל ישירות. לכן בנצרות וביהדות יש חקירה של הטקסט. באסלאם לא.

בקוראן כל אות ירדה מהאל. זו תפישה שונה לחלוטין. מוחמד לא הוסיף אות אחת לקוראן – הוא רק צינור דרכו האל מעביר את הטקסט הזה.

אבל - הקוראן מלא ציטוטים שמקורם בתנך ובברית החדשה. יש למשל בקוראן סיפור נוצרי מובהק – סיפור הקטיסימה. הוא קיים בסורה 23 פסוק 50: "ולבין מרים ולאיימו נתנו אות..." זה ממש הסיפור על בריחת מרים לבית לחם.

מאיפה מוחמד מכיר את היהדות והנצרות? אין לנו תשובה על השאלה הזו. יש תיאוריה שיהודי כתב את הקוראן עבור מוחמד אבל היא לא משכנעת.

מוחמד הוא סוחר שעובר בדרכים וכנראה ספג משהו מהדתות האלו במסעותיו. אין תשובה מחקרית למקור הארצי של הקוראן – מי כתב אותו ומתי.

שיטת ההורדה היא שהמלאך גבריאל מביא כל פעם למוחמד התגלויות חדשות. על פי המסורת המוסלמית זה התחיל ב-610 ונמשך עד מותו – סה"כ 22 שנים.

הנוסח הקנוני של הקוראן התגבש בימי החליף עותמאן ואז נגזר, לפי המסורת, תשעה נוסחים אחרים. הנוסח היום – נוסח עות'מן – אין בלתו. אין תאריך מדויק מתי זה נעשה.

הערה - נוסח המסורה של התנ"ך נקבע במאה ה-8 בטבריה – אז גם נקבע הניקוד וטעמי המקרא.

בטשקנט נמצא היום עותק של קוראן מוכתם בדם והטענה היא שזה אחד מהעותקים המקוריים מימי עות'מן, אולי העותק שמוכתם בדמו של עותמאן עצמו שהמסורת אומרת שנרצח עם קוראן בידי. יש טענות כאלה לגבי ארבע עותקים כאלה שבידינו מתוך ה-37 עותקים המקוריים שנכתבו בימי עות'מן.

לשון הקוראן – המוסלמים טוענים שלא היתה כשפה הזו לפני הורדת הקוראן ולא ניתן לחקות אותה. שפת הקוראן היא פלא! בלשנים כמובן טוענים אחרת. מוצאים בקוראן מילים מהשפה הסורית. כמובן מה שחשוב זה מה שהמוסלמים טוענים לא מה אומר המחקר.

הקוראן כתוב פרוזה, הרבה פעמים מחורזת ללא משקל. יש סורות מסוימות שהן ממש שירה. יש בו תופעות לשונות ודקדוקיות שאיננו מכירים אותן מערבית קלאסית.

קוראן יש אחד והוא ירד בשפה מאד מסוימת - ערבית. כל תרגום שלו לשפה אחרת איננו הקוראן עצמו. יש בדפוס שלושה תרגומים לעברית שעשו יהודים – יואל יוסף ריבלין משנות ה-30, אהרון בן שמש מ-1971 והאחרון – אורי רובין - המומלץ ביותר. באינטרנט יש תרגום רביעי לעברית שעשה מוסלמי.

בראיה מוסלמית מותר ללמוד קוראן שלא כתוב בערבית אבל קוראן כזה הוא רק בגדר פרשנות למקור. אין להתפלל אלא בשפה הערבית.

יש בקוראן 6232 פסוקים (איות) המחולקים ל-114 סורות. ריבלין מתרגם סורה כ"פרשה", שמש מתרגם כ"בשורה". המוסלמים מכירים אותן בשמותיהן לא במספר הסידורי שלהן. שם הסורה לא בהכרח משקף את תוכנה.

את הסורות בקוראן לא ערכו לפי סדר כרונולוגי, למשל הקדומה ביותר מספרה 56. בעיקרון הסורות ערוכות בסדר על פי אורכן, מהארוך לקצר פרט לראשונה. כך יש בסורה 2 – 287 פסוקים, ואילו באחרונות שלושה פסוקים בלבד.

פסוק זה לא מקביל מדויק למשפט. יש פסוקים המכילים כמה משפטים. חלוקה נוספת: סורות מכאיות (אלה שירדו למוחמד בזמן שהיה במכה) ו**סורות מדיניות** (אלו שירדו בזמן שהיה במדינה). יש כ-90 סורות מכאיות ו-24 מדיניות. יש הבדל די משמעותי בין שתי הקבוצות. הסורות המכאיות הן קצרות ומעורפלות יחסית.

כל הסורות (פרט לסורה 9) נפתחות ב"בסמללה" = "בשם אלוהים הרחמן והרחום". רק בסורה מספר 1 הפתיחה הזו נחשבת כחלק מהסורה. ביתר הסורות זה טקסט מקדים שלא נחשב חלק מהסורה עצמה.

כשמוסלמי ניגש לקרוא את הקוראן הוא קודם כל נטהר כמו לפני תפילה. הוא אומר: "אחסה באל מן השטן המפתה" (**אחוזו באללה מן אל שייטן אל מגיב**). רק אז הוא מתחיל לקרוא את הקוראן.

כל פסוק הוא איה – נס שירד (ברבים – איות).
הסורה הפותחת – סורת אל פאתיחה – סורה די קצרה שנטפלה בה בהמשך. ממנה והלאה הסורות מסודרות פחות או יותר לפי אורכם.

כל מוסלמי צריך לדעת בע"פ שלוש סורות בערבית. אלו לא קבועות - כל אחד בוחר את מה שהוא רוצה לדעת, אבל רוב המוסלמים כולל בהן את סורה 112

סורה 112 – "אללה הוא אחד, אללה הוא הנצח, לא נולד ולא הוליד ואין דומה לו". זו תמצית האסלאם. הכי הפוך מהנצרות שאפשר. בכיפת הסלע הפסוק הזה מופיע עשרות פעמים.

פירושים – שפת הקוראן מאד בעייתית וקשה להבנה גם לאדם שעברית היא שפת אימו. לכן צריך לה פרשנות. זו נקראת בערבית תפסיר – מלשון פשר, לפרש. הפרשנות לא פעם קובעת מה אנחנו מבינים מהטקסט ומבחינת המאמין מה שאומר הפרשן זה כמעט כמו מה שכתוב בטקסט עצמו. הפרשן הופך להיות הטקסט עצמו.

"ישתבח זה אשר הטיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל מסגיד אל אקצא, אשר את סביבותיו בירכנו, למען נראנו מאותו יום, כי הוא השומע והרוחה". הפסוק הזה סתום לחלוטין. הפרשנים (סבאר) – מכניסים כעת את ירושלים לפרשנות הזו. הם גם הכניסו לזה את סיפור העלייה לשמים של מוחמד, מה שממש לא מוזכר בטקסט הזה.

גילאל א דין – פרשן מאד מקובל – מעין פירוש רש"י של הקוראן המקובל.

בעניין של ירושלים יש קונצנזוס פרשני שהיא אכן מוזכרת שם. אגב ירושלים כלל לא נזכרת גם בתורה, והפרשנות שלנו היא שקושרת אותה לשלם של מלכיצדק או לציון.

מהו הפרשן? הפרשן הוא זה שמגיש לך מנורה בחושך. הוא רק מאיר את מה שיש. הוא לא מייצר תוכן בעצמו. יש ח גרונית המתועתקת בחית רגיל "ח" ויש חית חיכית המתועתקת עם גרש "ח' ". יש הרבה מילים ששונות לחלוטין כמובן בהגיה השונה הזו – למשל, חאל זה דוד מצד האם ואילו ח'אל זה שלום כמו ב- כיף אל ח'אל (=מה שלומך?), או חרה וח'ארה (=שכונה)

יש בערבית 14 אותיות שלפניהם שומעים את הל של הא הידיעה "-אל-". אלה שבהם לא שומעים נקראות אותיות השמש, ואלו שכן שומעים לפנייהם את ה-ל נקראות אותיות אל קמר – הירח.

אל נאסר אל מנצור – (= המפקיע והמופקע, המבטל והמבוטל). יש בקוראן פסוקים שאינם עולים בקנה אחד זה עם זה. ההסבר המקובל – כשמוחמד היה במכה קיבל הוראות המתאימות למצבו שם, כאשר היה כבר במדינה – קיבל את ההוראה הסופית. זה כמו הוראת שעה והוראה של קבע. במקרה של סתירה בין שני פסוקים מה שמאוחר יותר הוא מה שקובע. מה שירד מאוחר יותר גובר על מה שירד קודם.

דוגמא – בתחילה נאמר שאין להתפלל כששיכורים. אחר כך נאמר שאסור לשתות בכלל וזה מה שקובע. דוגמא שניה – היחס לעמי הספר שמשנתה לחומרה עם הזמן.

אסבאב אל נוזול – (=נסיבות ההורדה (של פסוק). זו בעל חשיבות עצומה שכן היא מכתבה מי גובר על מי. זו סוגה עצמאית של ספרות חיצונית, היקפית לקוראן, שמתארת לכל פסוק את נסיבות ירידתו – מתי ומדוע ירד הפסוק. יש לא מעט ספרים שמתארים את נסיבות ההורדה של כל פסוק ואת מועדה המדויק. כך המוסלמים יודעים מה המבטל ומה המבוטל. היא איננה חלק מהקוראן, ולא חלק מפרשנות הקוראן. היא ספרות היקפית

לקוראן שבאה להסביר למשתמש בקוראן מהם החומרים שבידיו. בהקשר שלנו היא מסבירה את הנסיבות של כל פסוק שבקוראן. ברוב המקרים הפסוק המבטל הוא מדיני והפסוק המבוטל הוא מכאי, אבל יש גם זוגות מבטל ומבוטל בתוך כל קבוצה.

אסלאם מול יהדות ונצרות – ההתגלות המשותפת

המוסלמים מאמינים בנביאי ישראל, בישוע, ביוחנן המטביל ובמוחמד. אמונתם שכתבי הקודש היהודיים, הנוצריים והמוסלמיים מקורם אחד, מביאה בכנפיה את קבלת הנביאים כולם. החשובים מכל הם אברהם אבינו, הנחשב בעיניהם כאב שלוש הדתות, ואחרון הנביאים – מוחמד שחתם את ההדרכה מריבון עולמים לאנושות. כל הנביאים ללא יוצא מן הכלל נשלחו מטעם אלוהים כדי להטיף לעמיהם על יחוד אלוהים, ולהבהיר לאנשים כי אלה ישבח שמו הוא בורא כל הבריות, המפרנס אותם והמעניק להם כל חסד. על כן כל הנביאים באו לכוון אמונה אחת והלכה שהעיקר שלה הוא הייחוד ועבודת האלוהים, והאמונה שאין אלוה מבלעדיו. לכן המוסלמי מאמין בכל הנביאים החל מאדם, נוח, אברהם, ישמעאל, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרן, יהושע בן נון, דוד, שלמה, ישוע ומוחמד. אלהים מצטרפים נביאים שלא נודע לנו עליהם. למשל הנביא אדרים נזכר בקוראן אבל לא נזכר בתנ"ך. יש האומרים כי אדרים הוא חנוך הנזכר בתנ"ך. כמה מן הדמויות בתנ"ך שאין להן שם מעמד של נביאים, כלוס, יוסף, דוד ושלמה, מוגדרים באסלאם כנביאים שנשלחו מטעם אלוהים.

הזכרנו את הסיפור על המלאך גבריאל שמופיע יום אחד אל מוחמד בבית דודתו ואומר לו להתכונן כי הוא עומד לפגוש את פני בוראו. אז מופיע הסיפור על אל בוראק שם הם עולים שלב שלב במעלות הנביאים. המעלות עליהם עולה מוחמד בדרך לשמים בסורת העליה לשמים מדרגות את סדר החשיבות של הנביאים כי בכל מדרגה הוא פוגש נביא אחר. אברהם, העומד על המדרגה העליונה, הוא החשוב ביותר ולפניו משה ולפניו משה עיסא.

על פי האסלאם כל שלושת הדתות המונותאיסטיות מתפללות לאותו אל. הדרך לעבוד אותו פחות חשובה. לפי האסלאם כולם יגיעו לגן עדן, פרט לעובדי האלילים.

המפגש בין הקוראן לטקסטים של כתבי הקודש היהודיים והנוצריים.

הקוראן מספר הרבה אודות דמויות ואירועים אשר נזכרים בספרי הקודש היהודיים והנוצריים - התנ"ך, הספרים החיצוניים, הברית החדשה, התלמוד והמדרש המאוחר, אם כי הכתוב בו שונה בפרטים רבים מהמקורות הראשוניים. מוזכרים אדם, חנוך, נח, אברהם, לוט, ישמעאל, יצחק, יעקב, יוסף, איוב, יתרו, דוד, שלמה, אליהו, אלישע, יונה, אהרון, משה וזכריה. מהברית החדשה מוזכרים גם יוחנן המטביל, וישוע. למעשה, ישוע מוזכר בקוראן יותר פעמים מאשר מוחמד. בנוסף, מרים אימו של ישו מוזכרת בקוראן יותר פעמים מהברית החדשה.

יש המון טקסטים מקראיים, מהמשנה, מהתלמוד הבבלי ואפילו במדרשים מזמן האמוראים שמופיעים בקוראן! אלו מופיעים דרך פילטרים מוסלמיים שמוסרים את הגרסה המוסלמית למקור היהודי או הנוצרי. סורה 2 - 251-246 - היהודים פונים ומבקשים מלך. בקוראן המלך המבוקש הוא טאלוט = שאול (וגם הגבוה). כעת מופיע סיפור גדעון וגולית. על פי הקוראן קרב דוד וגולית התרחש בעמק חרוד ולא בעמק האלה.

בריאת העולם - התרחשה על פי הקוראן (סורה 40) ב-6 ימים מעפר, זרע וטיפה של דם קרוש. זה הכל מופיע במסכת ברכות במשנה!

"ריבונכם הוא אללה אשר ברא שמים וארץ בשישה ימים ואחר ישב בגאון על כסא הכבוד" (7: 54); "הוא מחולל השמים והארץ" (2: 117); "אללה הוא אשר נתן לכם את הלילה למנוחתכם ואת היום למען תראו... זהו אללה, ריבונכם, הבורא כל דבר... הוא אשר פרש לכם את הארץ כמסד ואת השמים כמקרה, ויצר אתכם בצלמו הנאה... הוא אשר ברא אתכם מעפר, אחר כך מטיפה של זרע, בהמשך מטיפה של דם קרוש (64-61: 40).

קין והבל: "קרא בפניהם את קורת בניו של אדם... הם הקריבו קורבן והוא התקבל מאחד מהם אולם לא התקבל מאחיו. אז אמר (לאחיו): הנני להורגך... אז הרע את ליבו להרוג את אחיו וברצח אותו, על כן הלך לאבדון. אחר שלח אללה עורב לחפור באדמה למען יסכה את גופת אחיו... משום כך כתבנו לבני ישראל בספר כי כל המאבד נפש אחת... כאילו איבד עולם מלא וכל המקיים נפש אחת, כאילו קיים עולם מלא."

הסיפור על העורב זה ממש פרקי דרבי אליעזר שנכתב זמן קצר בלבד לפני הופעת האסלאם. "כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם ומלואו" – זה ממש ציטוט ממסכת סנהדרין.

סיפור נוח והמבול – **סורה 71**: "שלחנו את נוח לבני עמו... אמר: אנשים, אני מזיהרם בקול צלול לעבוד את אללה ולירוא אותו... למען יסלח לכם על חטאיכם... אמר (נוח לאלוהים): ריבוני, לילה ויום הפצתני באנשים... ככל שהפצתני... אטמו אוזניהם... עמדו במרים ובשחצונות... דברתי על ליבם... הם המרו את פי... ואמרו אל תטשו את אליכם... אמר נוח: ריבוני, מחה על פני האדמה כל אחד מהכופרים" (סורה 71, סורת נוח).

"הוא החל לעשות את התיבה ונכבדי עמו לעגו לו כאשר עברו על פניו... אמרו: העלה בה שנים שנים, זכר ונקבה מכל מין ואת בני משפחתך... אמר בואו אליה והיא תפליג ותעגון בשם אללה" (11: 38-41).

המבול, טביעת הן המורד ונחיתת התיבה: "התיבה נשאה אותם על פני גלים הגבוהים כחרים. קרא נוח אל בנו (אשר נותר בחייו): בני, בוא עימנו ואל תישאר עם הכופרים... אז הפרידו הגלים ביניהם (בין נוח לבין הכופרים, שאחד מבניו נמנה עליהם) והבן היה בטובעים. אז נשמע קול אומר: אדמה בלעי מימך! שמים, חדלו! אז ירדו המים ונחך הגורל (והתיבה) נחה על הר אל גידי וקול אמר: כן יאבדו בני העוולה!" (11: 42-44)

אשת נוח ואשת לוט כבוגדות בבעליהן: "אללה נתן למשל ולשנייה את אשת נוח ואת אשת לוט. שתיהן נשאו לשנים מעבדינו עושי הטוב ושתיהן בודו בהם... ובסוף הן צויו: הכנסנה שתיכן אל האש עם כל ההולכים אליה!" (10: 66).

הקוראן מלא סיפורים על שליחים של מוחמד לעם הקוראים להם לחזור בתשובה.

אברהם – הוא הדוגמה האולטימטיבית לכל מוסלמי איך עליו להנהג. בסורה 3 נאמר שאברהם לא היה יהודי ולא נוצרי אלא חניף – (כיניו לכלל מאמיני ההתגלות האמיתית = האסלאם לפני הופעתו של מוחמד), כלומר

המוסלמי הראשון. אברהם הינו דמות מרכזית בקוראן, שני בחשיבותו רק למחמד. רבים מסיפורי המקרא אבל גם חומר מהמדרש מופיעים בטקסט הקוראני.

הוא נחשב למונתאיסט הראשון, המאמין בדת האל. כך למשל סיפור ניפוץ פסילי האלילים, המופיע במקור היהודי בשני מדרשים (בראשית רבה ותנא דרבי אליהו) המתאייחסים לפסילים של תרח, ונזכר בסורה 21 פס' 51 – 71: "אמר אברהם לאביו ואנשים (שסביבו): מה הפסילים הללו אשר אתם דבקים בהם? השיבו: ראינו את אבותינו עובדים להם... אמר להם: הן ריבונכם הוא ריבון השמים והארץ אשר יצר ועל כך אעיד לפניכם... אז ניפץ (את הפסילים) לרסיסים, זולת הגדול שביניהם... שאלו האנשים: מי עשה זאת לאלילינו? אכן פושע הינו! ונאמר: שמענו נער אחד משמץ אותם ואברהם שמו. דרשו: הוציאוהו אל האנשים, אולי ימצא אחד שיעיד בו. שאלו: אברהם, האתה הוא זה אשר עולל זאת לאלילינו! השיב: חלילה מנהיגם הוא אשר עשה זאת. שאלו אותם אם יואילו לענות לכם... אז נבוכו ואמרו: הן ידעת כי לא יוכלו לדבר. ענה להם: אם כך מדוע תעבדו אחרים מלבדי אלה?... אמרו: שרפוחו... אמרו: האש, צנני את אברהם ושמרי על שלומך!"

ברית בין הבתרים – הסיפור קיים גם בקוראן: "אמר (אללה לאברהם): קח לך ארבעה מיני עופות והתיידד עימם. (אחר כך ביתר אותם אברהם ואללה אמר לו:) הנה כל אחד מהבתרים על פסגה וקרא אליהם ובואו אליך בריצה" (2: 260).

ברית – בעולם השמי האכדי היו נוהגים לבתר בעל חיים ולהצריח שמי שיפר את הברית כך יהיה גורלו. מכאן המילה ברית = לבתר בסיכול אותיות.

ביקור המלאכים אצל אברהם - בקוראן יעקב הוא אחיו של יצחק ולא בנו! : "שליחינו הביאו לאברהם את הבשרה. אמרו 'שלוש' והשיב 'שלוש'. ואף להביא להם צלי דשן של בן בקר. כאשר ראה שידיהם אינן נוגעות בו, נאחו חרדה מפניהם. הם אמרו לו: אל תירא כי שלחנו אל אנשי (ענמי של) לוט. אשתו עמדה שם וצחקה. בישרנו לה על יצחק ואחריו על יעקב. אמרה: אוי לי, איך אלה ואני זקנה ובעלי בא בימים!... אמרו: וכי חושבת את כי דבר הנפלא מיכולתו של אלה! רחמי אלה וברכתו עליכם... כאשר סרה החרדה מאברהם... החל מתנוכח עימנו אודות אנשיו של לוט... (אמרנו): אברהם, הרפה כבר נחרץ הגורל מעם אלה" (11: 69-76).

סיפור העקידה – סורה 37 – "אמר (אברהם לאללה): ריבוני, הענק לי בן אשר יהיה מן הישרים. אז בישרנו לו על בן שקול ונבון. כאשר גדל (הבן) דיו לפעול לצד אביו, אמר: בני, הראו לי בחזון הלילה משעלי להקריבך. מה דעתך? השיב: אבי, עשה כאשר צונית ואנשא אללה תמצאני כאחד מבעלי הסבלות (=האמיצים). וכך גמרו בדעתם להתמסר והוא השכיב את הבן על פניו (כדי לשטוף). קראנו אליו: אברהם! כבר קיימת את אשר נאמר לך בחלום: כך נגמול למיטיבים... פדינו את הבן בבהמה עצומה והותרנו לו זכרון לדורות שאחריו... ובישרנו לו על יצחק" (37: 100-112).

במסורת המוסלמית מי שנעקד הוא ישמעאל ומקום העקידה הוא בגיבל ערפאת ליד מכה. סיפור העקידה הוא המרכז של אירועי החג.

ישמעאל לא נזכר בשמו במפורש בסיפור הזו (הוא כן מוזכר בסורה 2) אבל מהעובדה שבסוף הסיפור אברהם מתבשר מהאל "על יצחק" ברור שלא יצחק הוא שנעקד שם.

הגישה של האסלאם לסיפור הוא שאברהם והבן הנעקד כלל לא שואלים שאלות. הם מציינים ללא ערעור להוראת האל. מכאן חשיבותו, שני רק למוחמד, לאסלאם – המציית והנכנע האולטימטיבי לאל.

הטקסט המוסלמי הוא "קח את בנך את יחידיך אשר אהבת והעלהו לי לעולה" אין שם כלל אזכור ליצחק כמו בבראשית כ"ב. בגישה המוסלמית התוספת "את יצחק" בתנ"ך היא סילוף של היהודים כי הרי אף פעם יצחק לא היה בן יחידי (ישמעאל הרי נולד לפניו).

סיפור לוט : "בבוא שליחינו אל לוט נמלא ליבו חשש לגורלם... האנשים חשו להאסף לפני דלתו... אמר (לוט): הנה בנותי, טהורות הן לכם... אל תמיטו עלי קלון בשל אורחי... השיבו: אתה יודע כי את לנותיך אנו מתאווים... אמר: לו רק היה לי כח להתגונן מולכם... אמרו (המלאכים): לוט, אנו שליחי רבונך... הוצא את בני ביתך מבעוד לילה ואל יביט מי ממכם אחורה. אבל אשתך תהיה בין הנספים. שעתם קרבה עם עלות השחר... וכאשר נתקיים דברנו, הפכנוה והמטרנו עליה צרורות צרורות של אבני שדה..." (11: 77-83).

בגרסה המוסלמית, אם כן, אשת לוט מראש לא נועדה להינצל כי בגדה קודם בבעלה. במקורות המוסלמיים של ימי הביניים יש המלח נקרא ים לוט – מוחאית לוט.

סורה 12 – סורת יוסף

סיפור חייו של יוסף – סורה מדהימה. מצאים כאן את כל הסיפור התנ"כי אבל לא רק אותו. סיפור חייו של יוסף הצדיק תופס בקוראן מקום נרחב. כל 100 הפסוקים הראשונים בסורה מסי' 12 מוקדשים לו. הם כוללים בצד הסיפור המקראי גם פרטים מופיעים במשנה, בתלמוד ובמדרשים. הטקסט הקוראני מכיר את חלומות יוסף, את הסיפור על אחיו שרצו להורגו ולבסוף השליכוהו לבור, על הכתונת והדם אשר עליה, על אורחת הסוחרים שחלצה את יוסף מהבור, אשת פוטיפר, חלומות שרי מצרים, חלומות פרעה, מינוי יוסף כאחראי על האספקה במצרים, אחי יוסף הבאים מצרימה לבור שבר, פרשת הבאת בנימין למצרים, פרשת גביע הכסף שהטמין יוסף אצל בנימין, התגלות יוסף לאחיו, פגישת יוסף ויעקב.

הסורה הזו היא האהובה ביותר על המוסלמים בגלל עסיסיותה. היא מלאה פרטים שאינם מופיעים במקור המקראי אך חלקם מוכר מן המדרשים. למשל, במסכת עבודה זרה מסופר שאשת פוטיפר מנסה לפתות את יוסף.... במדרש תנחומא מופיע הסיפור על הנשים שידיהן נחתכות בסכין מיפי תוארו של יוסף.

סיפור בני ישראל במצרים

הסבל מידי פרעה תופס מקום נרחב בקראן. עד היום מסמל פרעה רשעות ועריצות בעיני המוסלמים כולם. "הוי בני ישראל, זכרו את החסד אשר נטיתי לכם ברוממי אתכם מכל שוכני העולמים... הצלנו אתכם מבני משפחת פרעה, אשר היו לוחצים ומענים אתכם ורוצחים את בניכם ומחיים את בנותיכם" (2: 47-49).

"פרעה התנשא על יושבי הארץ ופילג אותם ורדף אחת מעדותיהם. את בניהם טבח ואת בנותיהם החיה" (2: 4). בהתאמה, דמותו של משה כמנהיג ונביא ומושיע נזכרת בקראן עשרות פעמים, שני רק לאברהם. עד היום שם ערבי לדיקטטור זה "אל פרעון".

משה ונבות מדין – הסיפור מופיע בקוראן. השם יתרו לא נזכר בקוראן אבל במקום אחר מוזכרת עיר בשם מדין (מזוהה על ידי קרני חיטין) עם דמות בולטת בשם שועיב. מכאן החיבור של המסורת של נבי שועיב עם יתרו ועם קרני חיטין.

סיפור יציאת מצרים – מופיע בפרוט.

דוד וכבשת הרש - יש לנו כאן דוד כנביא וחוטא!

"והנער דוד הרג את גלית (גיאלות) ואללה נתן לו את המלוכה ולימדו את כל אשר חפץ" (2: 251).

"והזכר את דוד עבדנו, אדיר הכח. הוא חזר בו מחטאו. הכפפנו את ההרים לרצונו והם שרו את שבחי אלה בלילה ועם הזריחה... ביצרנו את ממלכתו ונתנו לו חוכמה ודיבור נחרץ" (38: 18-19).

"רוממנו כמה מן הנביאים על זולתם ונתנו לדוד את הזָבוֹר (ספר תהילים)" (17: 55).

"הם שמעת את אשר קרה עם שני בעלי דין? הם טפסו על חומת ההיכל ונכנסו אל דוד... אמרו: אל תפחד מאיתנו. יש לנו דין ודברים. שפוט בנינו בצדק... הנה לאחי 99 כבשים ולי רק כבשה אחת ולקח אחי את כבשתי לעדרו... אמר (דוד): אכן גרם לך אחיך עוול. אולם דוד הבין לבסוף כי זהו רמו (לחטאו) וימחר ליפול על פניו אפיים ארצה ולשוב בתשובה ומחלנו לו וקרבתנו מובטחת לך" (38: 20-25).

גם שלמה מנכב בקוראן: "שלמה ירש את דוד... נאספו אל שלמה כל עבדיו, שדים ובני אדם ועופות וכולם עברו בסך... הוא פקד את העופות ואמר מדוע איני רואה את הדוכיפת?... וכעבר זמן קצר הופיעה ואמרה: למדתי דבר שאינך יודע והבאתי לך חדשות מארץ שבא. מצאתי שם אשה מולכת עליהם אשר קבלה (מאללה) כל טוב וקס מלכותה עצום הוא... אמר: עופי עם מכתבי זה והביאתה אליהם... אמרה (מלכת שבא): משלמה בא וכך כתוב: בשם אלה הרחמן והרחום. אל תמרדו בי (באללה) ובואו להתמסר אלי. שלמה: נכבדי, האירו את עיני כיצד לנהוג? אמרו בידך הדבר... בבואה (אל שלמה)... אמרו לה: היכנסי אל הארמון... אמרה: ריבונני, גרמתי עוול לעצמי ומכאן ואילך אתמסר יחד עם שלמה לאללה, ריבונ העולמים" (27: 16-44).

"נתנו לשלמה תבונה ולשניהם (דוד ושלמה) נתנו חוכמה משפט ודעת... ולשלמה נתנו את הרוח הסוערת למען תישוב לפי דברו בארץ אשר נתנו ברכתנו בה" (1: 79-81).

כל זה סיפורי המקרא בפילטר מוסלמי. הכל נקרא ישראלית וזה כולל גם את סיפורי הברית החדשה. מקורות נוצריים לקוראן

סורה 3:

"אשת עמרם אמרה: ריבונני, נדרתי להקדיש לך את אשר בבטני... כאשר ילדה את בתה אמרה: ריבונני, ילדתי נקבה... וקראתי שמה מרים... אללה קיבל את בתה בברכה והצמיח את יופיה והפקיד את זכריה להיות אומן לה... זכריה פנה בתפילה לבוראו ואמר: ריבונני, הענק לי זרע טוב מאתך... קראו אליו המלאכים ואמרו: אללה מבשר לך על יוחנן. הוא יאשר את המילה (ערבית: כלמה. יונית: לוגוס, כלומר הדבר האלוהי) אשר תבוא מעם האלוהים... אמרו המלאכים: מרים. אללה בחר בך וטיהרך ובחר בך להיות עליונה על כל באי עולם... מרים, אללה מבשר לך על בואה של מילה מאיתנו. שמי ישוע המשיח בן מרים. הוא יהיה נכבד בעולם הזה ובעולם הבא ויהיה במקורבים וידבר אל האנשים בעריסה וכבוד. אמרה: ריבונני, כיצד יהיה לי בן ואיש לא נגע בי? אמר: כך יהיה. אללה ברא את אשר יחפץ, ואם יחליט לחולל דבר, רק יאמר 'יהי' ומיד קם הדבר".

"וימדי קם הדבר" – מתכתב עם "הדבר היה לבשר" – יוחנן פרק א'. הכוונה כאן ללוגוס ביוונית = המילה בעברית, כילמה בערבית.

מרים בת עמרם בקוראן היא מרים אם ישוע. ישוע נקרא כאן "המשיח" אבל לא ברור מה המשמעות כאן של המילה משיח. המילה הקרובה בקוראן למשמעות המשיח שלנו היא מהדי – זה שיביא את גאולת העולם. הנה כי כן לידת הבתולין של מרים נזכרת במפורש בקוראן. יש טקסט מקביל בשניוים קטנים גם בסורה 21 – סורית מרים.

כל זה לא מפליא כי הרי מדובר בשתי התגלויות – הברית החדשה והקוראן – של אותו ספר קדוש.

ישוע

"אללה ילמדנו את הספר ואת החוכמה ואת התורה ואת האנגיל (הברית החדשה) ויעשהו שליח לבני ישראל... (אמר ישוע): אני ארפא את העיוור מלידה ואת המצורע ואחיק מתיים ברשות אללה... באתי לאשר את התורה שנגלתה לפני ולהתיר לכם חלק מהדברים שטאסרו עליכם... כאשר הבחין ישוע כי (בני ישראל) כופרים בו, אמר: מי יהיו תומכי לפני אללה: השיבו התלמידים: אנו תומכי האלוהים. אנו מאמינים בו ואתה תעיד כי מתמסרים אנו. ריבוננו אנו מאמינים באשר הורדת ממרומים והולכים בעקבות השליח... אמר אללה לישוע: כעת אאסוף אותך אלי ואעלה אותך אלי ואטהר אותך מטומאת הכופרים (בך) ואשים את ההולכים אחרך עליונים לכופרים (בך), עד יום תחיית המתים" (3: 48-55).

"היהודים) כפרו וטפלו שקר נורא על אודות מרים ואמרו: אנהנו הרגנו את שליח אללה, ישוע בן מרים, ואולם לא הרגוהו ולא צלבוהו... כי אללה העלה אותו אליו" (4: 156-158).

אם כן - היהודים לא הרגוהו ולא צלבו אותו – אין צליבה בקוראן. האל העלה בעצמו את ישוע אליו. אם כן עליית ישוע השמימימה נזכרת בקוראן. לכן יש מסגד בכנסיית העלייה והמקום הוא בבעלות מוסלמים.

הקוראן מדגיש את העובדה שישוע נולד, נברא מהאל, בניגוד מוחלט לקרדו של ניקיאה האמר לא נולד ולא נברא אלא היה תמיד.

ישוע הוא ישות אנושית ולא אלוהית - "ישוע דומה אצל האלוהים לאדם (הראשון). הוא יצרו מעפר ואחר כך אמר לו: הִקֵּה – והִקֵּה" (3: 59).

בקוראן ישוע נברא, ממש כמו האדם הראשון. הוא בפירוש נחות מהאל. הוא רק שליח האל.

"היו אנשי הספר, אל תגוימו באמונתכם ואל תאמרו דבר על אללה מלבד את האמת. ישוע המשיח בן מרים אינו אלא שליח אלוהים ומילה מעימו, אשר אותה שלח למרים באמצעות רוח" (4: 171).

"האומרים כי אלוהים הוא המשיח בן מרים, כופרים הם... האומרים כי האלוהים הוא שלישי משלוש – כופרים הם. אין אלוהים פרט לאללה (ערבית): לא אֵלָה אֵלָה אללה. זהו החלק הראשון שלה השאדה, העדות, המצווה החשובה יותר לכל מוסלמי)... המשיח בן מרים אינו אלא שליח וכבר היו שליחים לפניו ואימו הייתה צדקה" (5: 72-75).

ארץ ישראל ועם ישראל בקוראן

ארבע פעמים נאמר בקוראן שאללה הבטיח את ארץ ישראל לעם ישראל:

סורה 5 (השולחן, אל מעידה) פסוקים 20 – 21: "זכרו את שאמר משה לאומתו: עמי. אל תשכחו את החסדים שהרעף אללה עליכם בחניקו לכם נביאים ובהעניקו לכם מלכים שנתנו לכם מה שלא ניתן לאחרים בעולם. קומו היכנסו אל הארץ הקדושה אשר כתב (= הבטיח) לכם אללה ואל תשובו על עקבותיכם למען לא תאבדו".

סורה 7 (הרכסים, אל אעראף), פסוק 137: "אחר כך הורשנו לסובלים (מידי המצרים) את מוצר הארץ (הקדושה) ואת מערבה אשר אותה ברכנו ונתגשמו מילות (=הבטחות) רבונך לבני ישראל כיאה לסבלנותם כאשר השמדנו את פרעה, קניינו ובניינו למען לא ימלך עוד לעולם".

סורה 10 (יונה, יונס), פסוק 93: "ונושית את בני ישראל לבטח (בארצם) ונעניק להם מכל טוב וכל אשר בקשו מאז בואם (לארץ)".

סורה 17 (מסע הלילה, אל אסראא), פסוק 104 : "ואחרי כן (לאחר הטבעת פרעה וצבאו בים) אמרנו לבני ישראל: "התישבו בארץ (הקדושה) וכאשר יגיע היום האחרון תתיצבו לפנינו יחדיו". המוסלמית מתמודדים עם זה במספר דרכים:

- בני ישראל זה לא היהודים
- ברגע מוחמד נדחה על ידי היהודים זה מבטל את הפסוקים.
- יש פסוקים אחרים כנגד היהודים ויש לקרוא אותם כמבטלים את הפסוקים האלה.

השריעה – החוק המוסלמי

החדית' – התורה שבעל פה המוסלמית

הקוראן לא נותן תשובה מספקת לגבי אורח החיים בו חייב מוסלמי. רק חלק מהסורות המדיניות עוסקות בחקיקה. החדית' זה כמו התורה שבע"פ אצלנו שנותנת את המרשמים המפורטים למצוות המופיעות בקיצור בכתבי הקודש. למשל 39 אבות המלאכה המפורטות מה אסור לעשות בשבת. **חדית' =** סונאת אל נבי. מכאן השם סונה לפלג הגדול (90%) של העולם המוסלמי שחי על פיה. חדית' = משהו שקרה. היום זה במשמעות רק של משהו שקשור בנביא – או שאמר או שעשה אותם. כל חדית' הוא בעל שני חלקים: התוכן ושרשרת המוסרים (האיסנאד). המקור הראשוני חייב להיות משהו שחי בסביבתו של מוחמד, הכיר אותו ויכול להעיד ממקור ראשון על אמיתות תוכן החדית'. ספרות החדית' מתחילה להיות מועלית על הכתב רק במאה ה-9. **חדית' של אמירה –** נפתח ב- "אמר שליח אלה". המקור כאן הוא אבו הרירה (אבי החתלתולה) שכתב אוסף גדול של חדיתות. מהחדית' הזה נגזרת, למשל, מצוות אספקת המים, שהביא את התקנת כל הסבילים בארץ. **חדית' של עשייה –** מפי עיישה שאמרה: כך כך קרה, למשל, היו לו רק שתי חליפות שמכאן הקריאה לצניעות. אין בעיה להמציא חדית' ולכן התפתח מדע החדית' – איך לברור את האמיתי מהמזויף. איך בודקים מהימנות של חדית'? האסלאם פיתח דרך מיוחדת: לא לבדוק את התוכן (מה שיכול להביא לפסילה בטעות של תוכן אלוהי) אלא את האיסנאד - שלשלת המוסרים. זה מדע החדית'. כ-99 מהמוסרים נפסלו או קיבלו מעמד נמוך. חדית' שעבר את כל השלבים ואושר מקבל את התואר צחית, היינו "נכון".

הראשון והחשוב מכול מאספי החדית' הוא אל בוכרי – נולד בבוכרה, מת ב-862. טען שבדק 600 אלף חדית'ים ובסוף בצחית שלו מופיעים 6000 - 1% בלבד. בחיי היומיום של היהודים הטקסטים המשפיעים והמכתיבים ביותר הם מהתורה שבע"פ – המשנה. ממש כך גם בחיי המוסלמי. לשיעה חדית' שונה משלה.

סה"כ יש לנו ששה קבצי צחית הנחשבים היום כמוסמכים. הראשון והחשוב מביניהם הוא הצחית של אל בוכרי. בסה"כ יש בכל הששה כ-7000 חדית'ים ברוטו שמתוכם רק כ-3000 נטו. ברוטו-נטו - אם יש חדית' עם יותר מאיסנאד אחד אז הוא נספר כשני חדית'ים ברוטו וחדית' אחד נטו. היכן כתוב בקוראן או בחדית' שאסור לשתות בירה? בשום מקום. יש איסור על שתית יין אבל בירה כלל לא מוזכרת. בפרשנות המוסלמית הבעיה עם היין היא לא עם הענבים (מותר לשתות מיץ ענבים) אלא עם האלכוהול, ומכאן התגלגל האיסור גם על בירה (מותר לשתות בירה ללא אלכוהול). יש ויכוח הלכתי אפילו אם מותר לקחת תרופות המכילות אלכוהול.

קיאס = היקש - כלי מרכזי באסלאם. הוא הופך להיות עוד כלי חשוב בפסיקה דתית. **איג'תי'האד =** התאמצות. זה חידוש דתי שמתקבל על דעת כולם, ונתפש כאילו בא מאללה בעצמו. זה היה מנגנון שאפשר לאסלאם להתגמש ולהתאים עצמו לשינויים בסביבה, אלא שהחל מהמאה העשירית קובעים ש: "ננעלו שערי האיג'תי'האד". מכאן ואילך כל המוסף גורע. אבל הם מעולם לא ממש ננעלו. יש שאלה גדולה איך הציביליזציה המוסלמית שהייתה ראש כל הציביליזציות בעבר הגיעה כל כך למטה. שמעון גת סובר שהכל התחיל מנעילת שערי האיג'תי'האד – השתלטות אנשי הדת על החשיבה. גם בעולם הנוצרי עיקר ההתפתחויות הטכנולוגיות הגיעו מהעולם הפרוטסטנטי ולא מהעולם הקתולי. **האסלאם** עד היום לא השתחרר מהשפעתם המקבעת של אנשי הדת. למשל, הדפוס הראשון באימפריה העות'מנית היה במאה ה-16 בצפת. השני היה במאה ה-19 גם כן בצפת (ישראל בק). הדפוס הראשון בשפה הערבית היה רק ב-1854 בקהיר!

הקוראן, החדית', הקיאס והאיג'תי'האד - הכל ביחד נקרא "שורשי הפסיקה": USUK AI FIOH. **אלמנט חמישי -** פסק הלכה – פתווא (צורת רבים היא פתאווא). זה תרגם של ההלכה לסיטואציה ספציפית. מחייב אבל לא בעל מעמד כמו ההלכה עצמה.

ספרות הפתאווא היא המקבילה האסלאמית לספרות השו"ת (שאלות ותשובות) של היהדות. הפוסק הוא המופתי שמקביל לרב היהודי. המופתי עוסק בפרקטיקה היומיומית. פרט למופתי היה גם הפאקי – כמו חכם של חז"ל. הוא עסק במבט כולל.

הקאדי = דיין. ביהדות כל דיין הוא גם רב. באסלאם אלו הם שני תפקידים נפרדים. ביהדות בדרך כלל ספרות השו"ת משפיעה בחיי היומיום יותר מאשר ההלכה. כך גם באסלאם. הפתאווא רלבנטיים וחשובים יותר לחיי היומיום מאשר הרכיבים האחרים של שורשי הפסיקה.

מוסדות להכשרת אנשי דת – אל אזהר במצרים החשוב ביותר. הפוסק הכי חשוב במצרים היום – שייד אל אזהר. איש הדת הנערץ על מיליונים – שייד יוסוף כרדאווי שיושב בקטאר.

שרשי הפסיקה + פתאווה כל זה ביחד נקרא שריעה (=הלכה, ממש באופן מילולי). השריעה היא החוקה היחידה – חוקה אלוהית.

ההתפתחות של השריעה מקבילה להתפתחות של הפסיקה היהודית. אין בנצרות משהו דומה. גם בתוך כל פלג שלה אין הלכה סגורה. בנצרות כל המשפט האזרחי מתנהל אצל הרשות האזרחית – מה שלקיסר לקיסר. ביהדות יכול להיות מצב שבו שני צדדים חלוקים יכולים להיות שניהם לגיטימיים: בית הלל ובית שמאי. בסונה יש מצב דומה לגבי ארבע אסכולות הנמצאות בנקודות שונות על פני שני רציפים: ברצף הראשון שתי הקצוות הן שיקול דעת. מול תקדים, וברצף השני: שלטון החוק מול רוח החוק. על הרצף הזה תנוע כל פסיקה משפטית או הלכתית. בית הלל יושב קרוב לפינות של שיקול דעת ורוח החוק, בית שמאי קרוב לפינות התקדים ושלטון החוק.

אסכולה = בערבית מדהב, המשמעות – שביל ללכת בו. ארבעת האסכולות מהקלה למחמירה ביותר הן:

- האסכולה המקלה ביותר שנוטה בברור למתן שיקול דעת – האסכולה החנאפית שנפוצה בטורקיה.
- האסכולה הנפוצה ביותר בסוריה, מצרים וישראל – האסכולה השאפיעית (מייסדה נולד בעזה)
- האסכולה המאליכית – היחידה המוגדרת כאסכולה מחייבת במדינה מוסלמית (מרוקו). הרבה יותר נוקשה.
- **האסכולה החנבאלית** – המחמירה ביותר. נפוצה בעיראק ועולה כיום במצרים. במאתיים השנים האחרונות יצא ממנה ענף – האסכולה הוואהבית שמחמירה עוד יותר. נפוצה בעיקר בסעודיה.

ארבעת האסכולות של השריעה קיימות גם בהיבט המשפטי. בראיה האסלאמית יש רק חוק אחד – השריעה ויש תקנון המשלים אותה לפי הצורך.

מטרת האסלאם הרדיקאלי היא להעביר את השריעה לחיי היומיום. בבית הלל ובית שמאי הוויכוח היה על פרשנות ויישום, לא על עצם ההלכה. זה בדיוק המקרה עם האסכולות המוסלמיות.

הוואהבים – זרם מקצין שנולד במזרח חצי האי ערב בסוף המאה ה-18. פסל לחלוטין את כל הפסיקה הקודמת, וטען שצריך להסתמך רק על הקוראן והחדית'. פסלו למשל את עניין קידוש קברים. לא כותבים שמות על הקברים.

ללכת עם חליפה מערבית – פסול. אסור לאשה להסתובב ללא ליווי של קרוב משפחה מקרבה ראשונה – אב, אח ובעל.

ב-1924 השתלט על מכה ומדינה אחד מירשי עבדול ווהאב- עבד אל עזיז אבן סעוד - ויצר את בית המלוכה הסעודית. בסעודיה האסכולה הוואהבית שולטת עד היום.

סלאף = האבות המייסדים. טוענים שבראשיתו האסלאם היה אסלאם נקי ואחר כך הוא התקלקל ולכן צריך לחזור אל הסלאפים – האבות המייסדים. הסלאפים זו תפישת עולם לא אסכולה. יכולים להיות חברים בכל אחת מהאסכולות.

עם התפתחות האסלאם הרדיקאלי נהגו לחבר את המושג סלאפים עם אסלאם קיצוני, אבל במקור זה לא היה כך.

סלאפים היום = מפלגה שדורשת להחזיר את חוקי האסלאם. ..

לכאורה הוואהבים הם חלק מהאסכולה החנאפית אבל רוב המוסלמים רואים אותם היום כאסכולה נפרדת. הם הזרם הקיצוני הרדיקלי – כל המתאבדים באים משם, וזה גם הזרם המתרחב במהירות הגדולה ביותר היום בעולם האסלאמי.

בית המלוכה הסעודי לא יתקיים יום אחד ללא תמיכת המערב!

חקיקה ומשפט באסלאם

אסלאם הוא מרשם לאורח חיים מלא. לכן לכל פעולה אנושית יש התייחסות אליה בשריעה. גם היבטים של עסקאות, יחסי שכנים מסחר וכו'. השריעה היא החוק היחיד **בכל** תחומי החיים.

פסיקה של קאדי בעיני המאמין היא פסיקה של האל. ממש כמו המופתי.

גם בפרשנות המשפטית אנחנו מוצאים את ארבעת האסכולות.

הפרוצדורה המשפטית השרעית היא בעייתית במספר מובנים והייתה כך כבר מתחילתה. אין בעצם בקוראן או בחדיתי איזושהו סדר משפטי מסודר. אין בה קודקס משפטי מסודר שמקיף הכל בצורה ממצה ומסודרת.

הבעיה השניה בפרוצדורה השרעית היא שקאדי אצלה הוא שופט יחיד. בדרך כלל שיפוט של שופט יחיד מוגבל לעניינים קטנים, אבל בשריעה אין מצב כזה. הפרוצדורה המשפטית היא של קאדי יחיד ואין אינסטנציה של ערעור על פסיקתו.

היום המצב כבר קצת שונה.

קאדי הוא מינוי של השלטון וגם זה בעייתי.

קאדי לא יכול לזווג שום דבר. הוא יושב על כסאו רק אם מזמנים אותו. הוא לא יכול לחקור את העדים, וגם לא לזמנם ביזמותו. זה יוצר המון מגבלות. הקאדי הוא בהרבה מובנים שומע פסיבי.

לכן תמיד היו מוסדות מקבילים שנועדו לתקן את הבעייתיות הזו.

מערכת העונשים של השריעה היא קשה ביותר – מלקות, כריתת יד, מוות בסקילה וכו'. מאחר וזה ממש לא מקובל ברוב העולם אז משתדלים להימנע מזה רשמית. רק בסעודיה ובאיראן זו מדיניות מוצהרת וגלויה. יש גם עדויות על שימוש כזה באפגניסטאן ובצפון ניגריה.

הקאדי יכול לשמוע עדות של גבר. עדות אשה כמעט ולא שווה כלום. עדות של לא מוסלמי אין לה שום ערך. זה המצב גם ביהדות!

היחס של האסלאם לאשה – לכאורה מצבה בהלכה טוב יותר מהמצב ביהדות, למשל, בניגוד ליהדות, אישה מוסלמית יש לה זכות ירושה. אבל גם שם יש אמירות קשות שהדעת לא סובלת. למשל, סורה 2 – סורת הפרה

– אומרת שאשה שממרה את בעלה ניתן למנוע עצמך ממנה על מנת שתלמד לקח, ואם זה לא עזר מותר להכותה קלות (כלומר בלי להשאר סימנים).

סורה 4 – "נשותיכן כשדה לכם וחרשתם בהן כרצונן". מותר לעשות עם אשתך ככל העולה על רוחך בכל הקשור ליחסי מין.

יהדות, נצרות ואסלאם הן דתות הרואות את האשה כיצור נחות – חסר שכל, קל להתפתות ונוטה לפתות. מאיפה זה בא? האדם מגדיר את זהותו באמצעות האחר – מה אני לא. מי שעיב את הדתות היו גברים, והאחר האולטימטיבי היו הנשים שעליהן השליכו כל מה שלא אהבו בעצמם. למשל הגברים הם קוסמים אבל הנשים הן מכשפות.

בהלכה המוסלמית כאשר זוג מתגרש האישה מחזיקה את הבן עד גיל 6 והיא מחויבת להעביר אותו אחר כך לרשות הבעל כי היא לא נתפסת כאחת שיכולה לנהל ילד גדול.

בראיה משפטית מודרנית כל העסק הזה די פרובלמטי. לכן יש מערכות משלימות: הקאנון – התקנות. אלו משלימות את החוקים – ההשלמות לא נעשות בידי הרשות המחוקקת אלא בידי הרשות המבצעת.

הקאנון הוא מעשה ידי אדם – למשל, סולימאן הקאנוני – מתקן התקנות. לכאורה הקאנון הוא חלק מהשריעה, ממש כמו שאצלנו כתוב שמקור החוק הוא החוק העברי. במציאות הקאנון הוא שקובע ולא השריעה. יש בתי משפט אזרחיים שעובדים על פי פרוצדורות מקובלות בעולם המערבי. בית הדין השריעי ברוב מדינות האסלאם היום משמש אך ורק כדיני ירושה, ממונות ומשפחה.

הדגם הבולט ביותר לחוקה במדינה מוסלמית –

פרוובול – בימי בית שני התעוררה בעיה שכשהתקרב מועד שנת השמיטה לא העמידו בכלל הלוואות חדשות. הלל הזקן יצר לכן מעקף – הפרוובול. צריך למצוא דרך להתאים את המציאות להלכה מבלי לפגוע בה. בערבית זה נקרא חילה – תחבולה. זה נועד לעקוף את הבעיה של השריעה. כך השיפוט הוא של שופטים אזרחיים בבתי משפט אזרחיים, אבל פסקי דין עקרוניים עוברים אישור של קאדי.

במצרים היה משאל עם לגבי החוקה החדשה. הוחלט שהחוקה חייבת לנבוע מהשריעה. זה מעורר הרבה התנגדות מצד חוגים שאינם דתיים קיצוניים.

הקאדי הראשי בארץ – אחמד נאטור – יושב בעכו. מדינת ישראל לא ממש אוהבת אותו כי הוא עושה מה שנכון בראיה מוסלמית ללא שיקולים זרים. הוא, למשל, קבע שבמקרה של חילוקי דעות בנוגע לטובתו של ילד במקרה של גירושים הקוראן והחדיתי חושבים שמה שחשוב הוא טובתו של הילד. זה ממש לא מופיע בקוראן ולא בחדיתי. זה דוגמה קלאסית לחילה.

עד 1991 לא שמעת על פגיעה של רדיקלים אסלאמיים ברכוש מערבי. ב-91 עם הפלישה לעירק זה השתנה. האסלאם הרדיקאלי נולד בכדי להחזיר את השריעה לחיי היומיום. הסיסמא של האסלאם הרדיקלי היא להחזיר את השריעה לחיי המשפחה המוסלמית. לחזור למדינה שרעית.

מצב בתי הדין השרעים במדינת ישראל

ב-1922 בהוראת המנדט הבריטי הורמו הן הרבנות הראשית והן המועצה המוסלמית העליונה בראשות חאגי אמין אל חוסייני שניהלה את ענייני הציבור המוסלמי והייתה אמורה לעסוק גם בחקיקה.

לאחר מלחמת השחרור כל חשובי המופתים והקאדים שהיו בפלשתינה-א"י נעלמו משטחה של מדינת ישראל. היה צורך להקים בתי דין שרעיים.

אחרי מלחמת ששת הימים אפשרו לאנשים ללכת ללמוד במכללה האסלאמית בחברון או באל אזהר. למשל, שיח ראאד סלאח למד בחברון.

מדינת ישראל באופן מכוון מונעת הסמכת אנשים כמופתים. אין מופתי אחד היום בישראל וגם לא במזרח ירושלים. לכן הקאדים בישראל ממלאים תפקיד גם של מופתי – מצב בעייתי. האם פס דין של קאדי הוא פסק דין של שופט או של מורה הלכה?

בית הדין השריעי לערעורים יושב במסגד אל גיזאר בעכו. שם גם מתקיימים לימודי שריעה. השינוי שחל בארץ במסגרת השריעה. הבינו שצריך להקים בית דין לערעורים – עומד בראשו אחמד נאטור. עדיין יש בערכאה הראשונה קאדי יחיד, אבל בערעורים יש כבר הרכב של מספר קאדים.

יש הרחבה של מספר בתי הדין השרעיים. על פי חוק מי שממנה את הקאדי הוא נשיא המדינה, ממש כמו שופטים. זה מצב די בעייתי מבחינת הערבים בארץ שהרבה פעמים פשוט לא פונים לבתי המשפט הרשמיים. במדינות אירופה המצב די דומה. אבל במציאות המשתנה במהירות באירופה יש כבר מדינות עם בתי משפט שרעיים עם סמכויות רחבות.

ביבליוגרפיה: ציחי אל בוחארי – בעריכה של עמנואל קופלביץ.

הגריזם – תיאוריה לגבי ראשית האסלאם מימי מוחמד ועד ראשית השושלת האומאית. הטענה היא שאת האסלאם הולידו האומאים ששלטו במרחב הארצישראלי, ובהדרגה יצרו מין מיתוס היסטורי עם מכה וכל הסיפורים על ימי מוחמד בחצי האי ערב. יש שורה של חוקרים שמובילים את הקו הזה. משה שרון הוא החוקר הישראלי הידוע השייך לתיאוריה הזו. פטרישיה קרול היא המובילה העולמית.

מועאווייה היא הדמות ההיסטורית הראשונה שיש עדות לקיומה.

זה מקביל להבחנה בין ההיסטוריוגפיה המקראית והממצא הארכיאולוגי. ברור שההיסטוריה המקראית היא לא מדויקת. למשל, בתיאוריה של פינקלשטיין בני ישראל וציאת מצרים לא היו ולא נבראו. זו תיאורית "הכנענים העצבניים". יש בה הרבה חורים משלה. כך גם בתיאוריה של ההגריזם.

שייכויות של האדם לקהילה דתית כרוכה במילוי חובות. הדתות מטילות על האדם חובות רבות ושונות. אחדות מהן נוגעות לקשר שבין האדם לבין אלוהים, ואחרות נוגעות לקשר שבין האדם לחברו. חובות האדם לאל כוללות: תפילה – כלומר, פנייה לאלוהים בהודיה, בשירי הלל ובבקשות; ימי צום כביטוי להיטהרות וכפרה על חטאים; עלייה לרגל למקומות קדושים; הבחנה בין ימי חול לימים קדושים, ימים שבהם המאמין מקדיש זמן רב יותר לפעילות דתית; מילה וכפרת עוונות.

החובות שבין האדם לזולתו מסדירות את היחסים בין בני האדם. הן כוללות את חובותיו של האדם כלפי הוריו, את חובותו לכבד את חייהם ורכושם של בני אדם אחרים, ואת חובותיו של בעל הרכוש והעוצמה כלפי העניים והחלשים ועוד. שלוש הדתות מחייבות כל אדם במצוות מוסריות בסיסיות האוסרות על: רצח, גניבה, ניאוף, מרמה, חמדנות ופגיעה בחלשים בחברה, כמו יתומים. ואכן, בספרי הקודש של שלוש הדתות מופיעות מצוות אלה. המצוות המופיעות בתורה ובקראאן ומפותחות בספרות ההלכה, נוגעות לפעילות בתחומי חיים מגוונים: אכילה ושתיה, שחיטת בהמות, תפילה, יחסי מין ועוד; המילה (של הגברים), הקמת משפחה, איסור על חיי נזירות ועוד. המוסלמי חייב להאמין בשישה עיקרי אמונה המופיעים בחדית'. כן עליו להעיד על אמונתו באל ובהיותו של הנביא מוחמד שליחו, וזאת בזמן קריאת המאָדִין לתפילה ובזמן טיהור הידיים. היהדות והאסלאם רואות בקיום מצוות, המבטא ציות לאלוהים, את תכלית חיי האדם. האסלאם רואה בקיום מצוות דרך חיים המשחררת את האדם מפחד מהעונש שיקבל ביום הדין.

מצוות האסלאם

כמו ביהדות, נבחן המוסלמי באורח חייו ולא רק באמונתו. מרגע בואו לעולם ועד יומו האחרון, הוא מחויב "לעשות את הטוב ולהימנע מן הרע" (קראאן, סורה 3 פס' 104). לפי תפישת האסלאם כל הרעיון של ההתגלויות בא בדיקת בכדי ללמד בני אדם מה טוב ומה רע, מה לעשות וממה להימנע. היהדות והאסלאם רואות בקיום מצוות, המבטא ציות לאלוהים, את תכלית חיי האדם. לצורך זה האדם נברא. זו תפישת הבסיס של האסלאם.

כל מעשי האדם נופלים באחת מחמש קטגוריות שהגדיר האסלאם:

- **פרצי'** - מה שחובה לעשות
- **מנדוב** - מה שכדאי (אך לא חובה) לעשות. אין עונש על מי שאינו עושה אותם, אולם ישנו תגמול מאללה. למשל, גמילות חסדים או תרומות מעבר למתחייב. או בתפילה – מן הרצוי לעשותה במסגד, אבל זו אינה חובה פרט לתפילה אחת בשבוע.
- **מובח** - דברים שיחס האסלאם אליהם ניטרלי. למשל: צבע המצעים שעל המיטה
- **מקרוה** - דברים לא רצויים אבל ללא סנקציה אלוהית, למשל רכילות, זלזול בבן השיח, השלכת לכלוך ברשות הרבים.

• **חראם** - דברים שאסורים חד משמעית. אם עושים נעשים. שתי הקטגוריות הקיצוניות - חובה לעשות ואיסור לעשות באופן מוחלט - הן המגדירות את אורח החיים המוסלמי בהיותן מצוות העשה ואל תעשה של האסלאם. **מצוות האסלאם** מתחלקות למצוות עשה ולמצוות לא תעשה שמספרן הרבה יותר גדול ממצוות העשה. מצוות לא תעשה מחייבות כל אדם ואדם – לא תרצח, לא תגנוב. כלנו מקיימים מצוות אלה גם אם אנו לא תולים אותן במצוות אלוהיות. כל אחד חייב בזה. מצוות העשה מתחלקות לשתי קבוצות: מצוות יחיד (פְרָצִי' עֵין), המחייבות כל אחד ואחד ומצוות רבים (פְרָצִי' כְפֵאִיה) שדי בכך שחלק מן הציבור מקיים אותן כדי להוציא את כלל הציבור ידי חובה.

נשים פטורות ממצוות שתלויות בלוח השנה. ההשקפה אומרת שעל האשה מוטלת שורת חובות שאינן מוטלות על הגבר והן מקשות עליה לקיים שורה של מצוות שתלויות בלוח השנה. לכן היא איננה חייבת במצוות אלה אלא רק רשאית לקיימן.

לא כך ביהדות - חלה, נידה והדלקת נרות – מצוות שתלויות בלוח השנה והנשים אינן פטורות מהן. באסלאם נאסר על אכילת בשר של בעלי-חיים רבים. בסורת הפרה (סורה 2, 172 - 173) נאמר: "היו המאמינים, אכלו מן הדברים הטובים אשר שלחנו לפרנסתכם והודו לאללה, אם עובדים אתם לו. הוא אסר עליכם רק נבלות ודם ובשר חזיר וכל אשר הוקרב לכבוד אחרים זולת אלה."

בסורת השולחן הערוך (סורה 5, פסוק 3) נאמר: "נאסרו עליכם נבלה ודם ובשר חזיר, וכל אשר הוקרב לכבוד אחרים זולת אלוהים, והבהמה אשר מתה בתנין, או במכות, או בנפילה אל התהום, או בניחה ואשר טרפה חיות טרף-אך לא אשר שחטם- וכל אשר הועלה קורבן על במת אלילים, ולהפיל גורל בחצים מעשה הפקרות הוא לכם." מכאן איסור אכילת נבלות, אכילת בשר חזיר, ואכילת בשר שנשחט ללא אמירת הודיה לאללה. אין לאכול בשר בעל חיים שמת כתוצאה מפגיעת בעל חיים אחר, ואין לאכול בשר בעל חיים שמת כתוצאה מנפילה ממקום גבוה; אין לאכול בשר בעל חיים שהוקרב לאלילים ובשר אשר הוגרל במשחקי הימורים.

זה לא מקביל לדיני הכשרות היהודיים! כך למשל, הארנבת והדורבן הן חיות שמותר למוסלמי לאכול אבל לא ליהודי.

באסלאם חל איסור על שתיית אלכוהול ועל הימורים ומשחקי מזל, ככתוב בסורה 5 פסוק 90: "היו המאמינים, היין ומשחקי המזל ובמות האלילים והחיצים, טומאה הם ומעשה שטן, על כן רחקו מעליהם למען תעשו חיל!" איסורים נוספים יש על לקיחת ריבית, הונאה במשקל בשוק ועוד.

מספר מצוות הלא תעשה – החראם – הוא מאות. **חרם** – בשפות שמיות משמעותו קודש. זה משהו שקשור לאל. בעברית השורש הזה קיבל משמעויות אחרות, אבל בערבית זה נשמר – אל חראם אל שריף – מתחם מקודש. כאן חראם הוא דבר קדוש שאסור לגעת בו. "הרי את מקודשת ליי" – אישה מקודשת אסורה לנגיעה בידי אחר. אישה נשואה בערבית נקראת חורמה = אסורה, מקודשת. לכן בית הנשים המקודשות נקרא חראם – שבטורקית הפך להארם ואחר כך בשפות המערביות ל- Harem. אחר כך בערבית זה הפך להרמון (זו מילה שלא מופיעה בתנ"ך).

כאמור, מצוות רבים מחייבות רק חלק מהציבור. דוגמה למצוות רבים הוא נושא של הצלת טובע. אם חבורה של אנשים רואה אדם על סף טביעה, די בכך שחלק ממנה מציל את האיש כדי להוציא את כלל הציבור ידי חובה. דוגמה אחרת היא מקרה של אדם רעב שאיש אחד בציבור, הדואג להאכילו מוציא את כלל הציבור ידי חובה.

המצוות בדרך כלל מופיעות בספרות ההלכתית (פקה = יסודות ההלכה). גם ביהדות אין סדר של כל המצוות במקורות הקדומים. זה מתחיל הרבה יותר מאוחר, למשל, בשולחן ערוך. כך גם באסלאם.

יש באסלאם חמש מצוות חובה (ארכאן אל אסלאם = עמודי האסלאם). אם מוציאים עמוד אחד כל המבנה קורס. אלו מצוות היסוד של האסלאם שאין לבטל אף אחת מהן. אלו חמש מצוות היסוד של האסלאם הסוני והן משותפות לכל זרמי האסלאם ללא יוצא מהכלל. (בזרם השיעי יש מצוות נוספות). חמשת המצוות הן:

שהאדה שְהَادَةُ (העדות)

– החשובה במצוות האסלאם. חובה על המוסלם לומר, וככל שירבה להכריז זאת כן ייטב: "לא אלה אלא אלה ומחמד רסול אלה" (אין אלוהים כי אם אלה ומחמד הוא שליח אלה). כל מוסלמי חוזר על הצהרה זו לפחות פעמיים ביום, וכל הכופר בה נחשב כמי שנטש את דת האסלאם. ההצהרה מכילה שני חלקים: בחלק הראשון מכיר המאמין בקיומו של אל אחד בלבד, ובהצהרה זו הוא משייך את עצמו למונותיאיזם; בחלק השני מבטא המאמין את הייחוד האסלאמי לעומת שתי הדתות המונותיאיסטיות הנוספות - ההכרה במחמד כשליח האל. משמעות חלק זה – ההכרה בכך שמחמד הינו בן אנוש ולא ישות אלוהית. על-פי ההלכה המוסלמית, העדות נאמרת במהלך התפילות וכן בטקסי ההתאסלמות. אדם הרוצה להמיר את דתו לאסלאם, חייב לחזור על ההצהרה שלוש פעמים בפני עדים מתוך כוונה שבלב.

מוסלמים אומרים את שהאדה לפחות ארבע פעמים בכל תפילת חובה. המהדרין אומרים: מעיד אנוכי שאין אלוהים פרט לאלה, מעיד אנוכי שמוחמד הוא שליח האל. נוסח זה נקרא לכן "שתי העדויות (שהאדין)". הרמב"ם התיר ליהודי לאמר את הראשונה. זה בעצם "שמע ישראל" בערבית. זה גם אמור להיות המשפט האחרון שאומר מוסלמי לפני מותו.

הערה - עובד אלילים בערבית – מושריכ- שבעברית המשמעות היא שיתוף – "משתף" אלילים אחרים, עכו"ם בערבית.

החלק השני של שהאדה – מוחמד הוא שליח אלה – מאד מעניין. הוא בשר ודם – ללא ספק הנעלה בכל בני האדם מאז ומתמיד, אבל נולד, חי, ומת ככל האדם. יש בסורה 2 ציטוט האומר שהנס היחיד שעשה מוחמד הוא הבאת הקוראן. אין בקוראן ולא בחדית שום מעשים של ריפוי חולים, החייאת מתים וכו'.

מטרת החלק הזה הוא להתכתב עם החלק הראשון ולהראות שאל יש רק אחד, שום בן אנוש איננו אל. זו תוספת מאוחרת בחדית – היא לא מופיעה בקוראן.

אם אדם רוצה להתאסלם כל מה שעליו לעשות זה לאמור בשפת המקור את העדות הזו שלוש פעמים. אין עדות קבילה שלא בערבית.

צלאה صلاة (תפילה)

המלה המציינת תפילה באסלאם, "צלאה", מציינת תפילה ממוסדת וקבועה. מועדיה קבועים, נוסחתה קבועה, תנועותיה קבועות, מצוות מסוימות קבועות וקשורות בה (כגון - טהרה). זאת בהבדל מן התפילה האישית, הספונטנית, המוכרת בתרבויות דתיות רבות וגם באסלאם. חובת המוסלמי להתפלל חמש פעמים ביום: שחר, צהרים, מנחה (כאשר הצל שמטיל חפץ שווה באורכו לאורך החפץ), מעריב (מיד לאחר שקיעה) ולילה – כשעתיים אחרי השקיעה. ניתן לקיים כל אחת מן התפילות היומיות ביחידות, ובכל מקום שאין בו חשש טומאה, אם כי עדיף לקיימן בציבור ובמסגד.

צריך להבחין בין תפילת החובה – צלאה – לבין תפילת הרשות - התאוויח. בצלאה הנוסח הוא קבוע ומחייב, בתאוויח לא.

הדרך היחידה לעבוד את האל באסלאם היא תפילת היחיד. אין באסלאם שום דרך אחרת לעבודת האל – למשל אין הקרבת קורבנות. לכן אין באסלאם מעמד שמתווך בין האדם לאל – מעמד הכוהנים. יש חכמי דת – עולאמא (נעלם ביחיד) – אלה שיודעים את סודות הדת. בעברית תלמיד חכם זה חבר (מכאן - לימוד בחברותא), ובערבית עשו מזה אחבר.

כהן דת מוסלמי – אין חיה כזו. גם כאשר מתפללים ביחד עדיין כל אחד מתפלל. אין מצב של יחיד מול ציבור. אין חזן שמוביל את התפילה והציבור חוזר אחריו.

שעות התפילה נקבעות לפי מצב השמש. הראשונה – בין השחר לזריחה – נקראת פאג'ר (=שחר). המהדרין יתפללו גם עם שחר וגם בזריחה. התפילה השנייה – תפילת הצהריים (ט'והור) כשהשמש בשיא הגובה.

התפילה השלישית – עצר - מקבילה לתפילת מנחה שלנו. נאמרת כשאורך הצל שגופנו מטיל שווה לאורך הגוף. זה תמיד אחרי הצהריים.

התפילה הרביעית – מעריב – תפילת בין הערביים, לאחר שהשמש שקעה אבל יש אור בין ערביים. מקביל לתפילת מעריב שלנו. התפילה ה-5 - עשאא, כאשר אין אור בעולם. זו תפילת הלילה, בממוצע נאמרת שעתים אחרי השקיעה. זה גם השם של ארוחת הערב בערבית.

כל תפילה תמיד תפתח בהכרזה כפולה של "אללה אל אכבר".

אין ספרי תפילה באסלאם. כשהאסלאם מתחיל להתפשט רוב המאמינים אינם יודעים לקרוא. לכן בסורה 2 יש פסוק האומר שאללה לא דורש ממאמיניו מה שקשה להם (המקבילה ביהדות היא "לא בשמיים היא").

הטקסט של התפילה כולל נוסחאות קצרות כמו "אללה אכבר" (= אללה הוא הגדול ביותר), העדות שהזכרנו לעיל ואת חמשת הפסוקים הראשונים של "סורת אל-פאתחה" – הסורה הראשונה של הקוראן שיש לה מעמד מיוחד. כיוון שהטקסט קצר, חוזר המתפלל בכל תפילה מספר פעמים על אותן נוסחאות.

סורת אל פאתחה

"בשם אלוהים הרחמן והרחום
התהילה לאלוהים ריבון העולמים,
הרחמן והרחום,
המולך ביום הדין
אותך נעבוד ולישועתך נקווה
הנחנו בדרך מישרין
דרכם של אלה אשר נטית להם חסד,
ולא בזו של אלה אשר הזעם עליהם,
ולא של התועים".

זה טקסט קצר לשינון. אין מוסלמי שלא יודע לצטט אותו כבר מגיל צעיר ביותר (3-5). בצד הטקסט, כולל התפילה מחזור תנועות המכונה "רכעה" (כריעה). הוא כולל: עמידה, השתחוות, כריעה על הברכיים, נגינה כפולה עם המצח בקרקע המכונה "סגיד" (סגידה), ישיבה, חזרה על השתחווה וחזרה לעמידה. התנועות הן העיקר בתפילה המוסלמית. לכל שלב ברכעה יש שם. השלב החשוב ביותר בתפילה הוא הסגיד = הסגידה. הוא תמצית הרעיון של המילה אסלאם – כניעה מוחלטת של אדם לאלוהיו. כריעת הברך היא הביטוי האולטימטיבי לכניעה הזו. לכן המקום המיוחד לתפילה ייקרא מסגד = המקום של שלב הסגיד – שלב הסגידה. תפילה רגילה לוקחת 10-15 דקות.

תפילות חג מול תפילות חולין – בעוד שתפילה רגילה אפשר להתפלל בכל מקום, הרי שיש תפילות חגיגיות המחייבות התכנסות במסגד. בכל יישוב בו חיים מוסלמים יש מסגד מרכזי המיועד להתכנסות בימי ו'. מסגד זה מכונה "אל מסגיד אל ג'אמע" המסגד המכנס, או בקיצור ג'אמע. התפילה בציבור בימי שישי ובחגים נערכת במסגד הזה, בדרך כלל במעמד של ארבעים מתפללים (יש המסתפקים בשנים-עשר) המהווים מניין. (הכוונה לגברים, אם כי נשים רשאיות להשתתף בתפילה, בעזרה נפרדת). היא נבדלת מן התפילה היומית בכך שנוספות לה שתי "רכעות" וכן דרשה - "חיטבה", שנישאת בימי ו' לפני התפילה ובחגים אחרים - על-ידי הדרשן ("חיטבי"). הדרשה כוללת הטפה בעניינים דתיים ולפעמים גם בענייני דיומא, וברכות לנביא, לציבור המאמינים ולשליט. היא אמצעי להבעת נאמנות לשלטון או להיפך - להכרזת מרד. ההיסטוריה מלמדת שדרשות יום שישי הציטו לא אחת מרידות, פרעות, הפגנות וכיוצא באלה, ועל כן יש מדינות מוסלמיות אחדות בהן מקפידים עד היום על כך שהדרשנים ישמעו ברכה לשליט, ויש שנערך מעקב אחר דברי הדרשנים על-ידי שירותי הביטחון.

בסורה 62 – סורת יום השישי – יש מצווה מאד ברורה להתכנס יחדיו לתפילת הצהריים. פסוקים 9-10 אומרים: "הוי המאמינים. בהישמע האז'אן (הקריאה לתפילה), ביום אל ג'ומעה, מהרו אל (המקום בו) הזכרת שמו של אללה ועזבו את המקום והממכר. כך ייטב לכם ודעו זאת. לאחר סוף התפילה התפזרו בארץ ובקשו לכם פרנסה מאללה והרבו להזכיר את שם אללה למען תצליחו".

תפילת הצהריים של יום שישי (התפילה השנייה ביום זה) חייבת להיות בציבור במבנה – ג'מע. בעבר המונח הזה יוחד רק למסגדים שבהם נערכו תפילות יום השישי. כל ג'מע הוא כמובן מסגד אבל לא להיפך. יש הרבה מסגדים שכונתיים אבל אלו לא משמשים לתפילות יום שישי. בעבר הרעיון היה שכל תושבי הישוב יתכנסו פעם בשבוע במקום אחד ושם אפשר היה גם להוריד הוראות לקהל. היום המצב בו יש רק מסגד אחד ליום שישי הולך ומצטמצם וכמעט כל מסגד ציבורי כבר נקרא ג'מע. המושגים ג'מע (ציבור) ומסגד התערבבו.

התפילה בציבור בצהרי יום ו', היא שנתנת צביון מיוחד ליום הזה שנקרא בערבית "יום אל-ג'ומעה" – יום ההתכנסות (מכאן – ג'ומעה). יום ו' אינו יום שבתון או יום מנוחה. באסלאם נדחה הרעיון שהאל נזקק למנוחה, כביכול, בתום ששת ימי הבריאה - בגלל הדימוי האנושי שדבק באל בשל כך. עם זאת, בעידן המודרני רוב מדינות ערב אימצו את יום שישי כיום מנוחה. בסעודיה זה יום הענישה הפומבית.

התפילה בציבור במסגד נערכת בראשות מוביל תפילה שתוארו "אימאם", כלומר "העומד ממוול". המאמינים עומדים מאחוריו בשורות ומחזקים את תנועותיו. הן בתפילה ביחידות והן בתפילה בציבור פונה המאמין לכיוון מכה. בערבית נקרא כיוון התפילה "קיבלה". כידוע היתה ה"קיבלה" הראשונה באסלאם לכיוון ירושלים (שנקראת על כך גם "אולא אל-קיבלתי") - הראשונה מבין שתי ה"קיבלות", אבל לאחר הקרע שחל בין מוחמד לבין יהודי אל-מדינה, נקבעה ה"קיבלה" למכה, והמוסלמים בכל דור ומקום פונים אליה בתפילתם.

בסונה האימאם הוא מוביל תפילה בלבד – שליח הציבור (אבל לא חזן!) הוא עומד לפני המאמינים ומדגים להם מה לעשות. מכאן שמו (אימאם = העומד מנגד). בדרך כלל הם אנשים בעלי השכלה דתית שמשמשים (במדינת ישראל בלי להכריז על זה רשמית) גם כמופתיים – פוסקי הלכה. הוא זה שנושא בימי שישי את הדרשה. בישראל האימאם הפך בלית ברירה להיות בעל סמכות דתית. בהרבה מסגדים שאינם בשטחי העולם המוסלמי האימאם הוא מעין רב הקהילה.

אימאם בשיעה – זה התפקיד המרכזי בהא הידועה, המנהיג של עולם האסלאם השיעי. שונה לגמרי מהמעמד של האימאם הסוני.

לפני התפילה חייב המוסלמי להיטהר. לפני כל תפילה מן התפילות היומיות עורך המוסלם טהרה חלקית, כלומר רחצת הידיים עד המרפקים, הרגלים עד הקרסוליים והפנים וכן ניקוז כל חורי הגוף. אסור להיכנס למסגד עם לחצים פנימיים, ולכן בכל מסגד ציבורי יש שירותים ציבוריים. לפני תפילת יום ו' - הוא חייב בטהרה מלאה. במקרים מסוימים, כגון מחסור במים, מחלה וכיוצא באלה, ניתן על פי ההלכה המוסלמית לערוך טהרה יבשה בחול או כיו"ב ("תימוס"). בכל מסגד ציבורי יש מתקן מיוחד המכונה "מטהרה" לצורך הטהרה. זה ריכוז של ברזים ומתקני מים. במסגד ברמלה הוא כבר כולל מים חמים!

חליצת נעלים היא שוב עניין של טהרה. אין הלכה המחייבת להוריד נעלים. יש מסגדים שבהם המאמינים נועלים נעלים פנימיות. הרעיון הוא לא להכניס טומאה מבחוץ אל תוך המסגד. ניתן לעטוף את הנעלים בשקיות ניילון וכך להימנע מחליצת הנעל.

את הטומאה אסור להכניס אל מתחם התפילה בלבד, בהחלט יש חלקים במסגד שם מותר לנעול נעלים.

המסגד

מבנה המסגד מותאם לתפקידיו. למרות ההבדלים בסגנון הארכיטקטוני והאמנותי בין המסגדים באזורים שונים של העולם המוסלמי, קיימת מתכונת בסיסית אחידה פחות או יותר של מסגד: אולם תפילה מלבני, שהמתפללים עומדים בו במקביל לצלע הארוכה שלו ופניהם לעבר מכה. כיוון התפילה (בא"י לדרום) מסומן על-ידי גומחה ("מיחראב") בקיר הקדמי.

המסגדים הקדומים היו בנויים מחצר גדולה שהיתה מקורה בצד הפונה אל מכה וכתורה בשאר השטח. בין שני החלקים היה מערך של קשתות. המסגד היה כל המתחם - החלק המקורה והחלק הכתור. כך גם היה

במסגד אל אקצה (המקור) בהר הבית. כשהאסלאם עובר לאזורים קרים הדגם הזה משתנה לדגם הפרסי – מתחם סגור שבו החצר משמשת לצרכי טיהור והמסגד הוא רק המבנה המקורה שבדרומה. גומחת התפילה – מיחראב (לא מחרב שזה מקום חרב). האפסיס מסמל בנצרות את מקום האל ביקום בין אם הכנסייה פעילה או לא ולכן הוא מקום מודש. לא כך במסגד. במסגד פעיל המיחראב הוא מקום מודש, אבל במסגד חרב אין לו שום משמעות.

בצד ה"מיחראב" נמצא דוכן הדרשן, דוכן גבוה, המכונה מנבר, שמדרגות מובילות אליו. הדוכן הוא מפריטי הריחות הבודדים במסגד, בנוסף לשטיחים ולנברשות. בתפילות חגיגיות נישאת מהמנבר דרשה (חוטבה) על ידי דרשן (חאטיב). ברוב המסגדים האימאם והחאטיב הם אותו אדם. עיטורי המסגד מבוססים על הכתב הערבי ועל מוטיבים צמחיים, ואין בו דמות אדם או חי, בגלל איסור פסל ומסכה שהאסלאם מחמיר בו מאוד. **קארי** – אדם שהיה קורא לאורך היום פסוקי קוראן במבמה מיוחדת שזה ייעודה. היום התפקיד הזה כמעט ולא קיים פרט למסגדים גדולים במיוחד, למשל בארמון הטופקאפי יש עד היום קארי פעיל. באתרי עליה לרגל הרבה פעמים צריך משהו שיערוך את התפילה לעולי הרגל.

במסגדים יש בדרך כלל חצר גדולה מוקפת בחלק מקורה, המשמשת גם כן לתפילה או לפעילות דתית קהילתית. במרכז החצר או בפניהת בריכת מים וברזים לצורך הטהרה. המסגד הציבורי מאופיין על-ידי צריח מיוחד, "מאדינה" או "מנארה", שממנו קורא ה"מואדין" לתפילה. הקריאה לתפילה נקראת "אדיאן" או "דעוה" (הטפה). עצם הרעיון של הכרזה על התפילה והמרצת המאמינים לבוא אליה נלקח כנראה מהיהודים והנוצרים, אבל הדרך המיוחדת של קריאה בקולו של אדם (ולא בפעמונים, למשל) נקבעה באסלאם. בתקופת מוחמד היו קוראים מעל גג גבוה, סמוך לבית הנביא, ששימש כמסגד הראשון. רק יותר מאוחר החלו מקימים מגדלים מיוחדים לשימוש של ה"מואדין".

תפקידי הצריח

התפקיד ההיסטורי של הצריח היה לשמש כאות ציון לאנשים – היו מדליקים בראשו לפידים. מכאן המונח – מנארה (=מנורה). בתורכית נהיה המנארה למינארט ומשם האירופאים אימצו את המונח. עד היום נוהגים להדליק מנורות בראש הצריח.

המינארטים הקדומים היו תמיד בצד המנוגד לקיבלה (למשל: קירוואן). הצריחים יכלו לעמוד בנפרד כמבנה עצמאי או כחלק מהמבנה של המסגד.

התפקיד השני – התפילות היו נקבעות הרי על פי מצב השמש ולכן החזיקו בתשלום אדם שתפקידו להודיע שמועד התפילה מתקרב. הקריאה לתפילה נקראת אזאן (=להאזין), ולכן הצריח נקרא גם בשם מיזאנה (המקום של המואזין - הקורא לתפילה). העובדה שבעבר לא היו רמקולים היא הסיבה שבנו את הצריח- בכדי שהקול יתפשט למקסימום מרחק.

מה ששומעים מהרמקולים זה לא תפילה אלא טקסט קבוע הקורא למאמינים לבוא לתפילה. נוסח ה"אדיאן" הוא אחיד: "אללה הגדול מכל (אללה אכבר)"; אני מעיד שאין אל מבלעדי אללה, אני מעיד שמוחמד הינו שליח אללה, בואו לתפילה, בואו לעבודת הבורא. (ניתן גם לתרגום כ"בואו אל ההצלחה"), אללה הגדול מכל אין אל מבלעדי אללה" השיעים יוסיפו בסיום: "ועלי הוא בחיר האל". הטקסט קבוע לכולם והמנגינה די זהה עם וריאנטים מקומיים וסילסולים. היום לא פעם אחרי האזאן מוסיפים עוד משפט מהקוראן. בכל מסגד עירוני גדול יש אדם שעושה את זה בשידור חי. במסגדים קטנים כפריים משתמשים פעמים בהקלטות.

הערה - מי ששולט בנוף מכתוב את הדומיננטיות. זה לא מקרה שמיד לאחר כיבוש הרובע היהודי פוצצו את בתי הכנסת. זה גם לא מקרה שלמעלה מ-400 כפרים ערביים נעלמו אחרי מלחמת השחרור מהשטח. לכן תפקיד הקמפניה – מגדל הפעמונים או תפקיד המינארט היה להגיד לעולם – אנחנו השולטים כאן.

צום (סוּם)

כל מוסלמי בוגר, בריא בנפשו ובגופו, מחוייב לצום במהלך כל חודש הרמז'אן. הצום כולל איסור מוחלט על כל מה שמענג את הגוף: אכילה, שתייה, עישון, יחסי מין וכל פעולה המהנה את הגוף. מטרתו להביא את האדם המסתגף להרהר במעשיו ולשוב מחטאיו. אולם הצום אינו רק הימנעות. הוא נועד ללמד את האדם נהיגת איפוק במחשבות השליליות ובמעשים הרעים, חיזוק הסבלנות והסובלנות, מתן צדקה לעניים ולאפשר הזדמנות טובה להתקרבות רוחנית לאלוהים.

הצום מתחיל עם שחר כאשר יש "די אור להבדיל בין חוט לבן לחוט שחור" (סורה 2 פס' 187) ומסתיים עם שקיעת החמה. סעודת שבירת הצום נקראת "אִיפְטָאֵר" (שורש פ.ט.ר שמשמעותו – סיום, למשל, עיד אל פיטר) שפרושו "הפטרות מן הצום". כעיקרון שאפו חכמי האסלאם שהאכילה בלילות הרמדאן תהיה צנועה ומטרתה היתה רק לחזק את הצמים כדי שיוכלו לעמוד ביום צום נוסף, אולם בפועל נערכים מדי לילה חאפלות וירידים וסעודות חגיגיות ועתירות מזון. היום משקיעת השמש הכל מותר (כולל יחסי אישות). לילות הרמדאן הם חגיגה של ממש. אוכל אופייני – המקלובה (כבש עם אורז). בלילות הרמז'אן שוקקים הרחובות, השווקים והמסעדות. בכיכרות מוצבים דוכנים ובימות בידור, מספרי סיפורים. האוירה עלוזה וחגיגית, לאו דווקא זו אליה התכוונו חכמי האסלאם. בטלויזיה משודרות התוכניות הפופולריות ביותר. בארץ ניתן לראות את זה בואדי ערה, טירה וטייבה, עכו, נצרת.

מדוע צום של חודש שלם? ההסבר הוא שההתגלות הראשונה לנביא ירדה בחודש הרמדאן. הרמדאן הוא חג, הוא לא עונש למאמין. מחכים לו כל שנה.

עשרת הלילות האחרונים של הצום הם לילות תשובה בעלי משמעות מיוחדת, והמוסלמים האדוקים נוהגים לשהות בהם במסגדים ולהתפלל שעות ארוכות ביום ובלילה. ימים אלה נקראים ימי ההסתגרות ("אענתאקא"). החשוב בלילות הוא ליל ה-27 ברמז'אן, המכונה "לילת אל קדר – ליל הגזירה". המוסלמים מאמינים שבלילה זה ירד לראשונה הקראאן ארצה (והתחיל תהליך שנשמך 22 שנה), ובו נגזרים גורלות בני האדם לשנה הבאה כשגזר הדין נרשם בספר שמימי.

יש הבדל עצום בין לילה אל קדר ליום כיפור. האל קדר הוא ממש לילה לבן – אף אחד לא ישן. כולם יוצאים החוצה לחגוג. יש תהלוכות חגיגיות, האימאמים מברכים את האנשים. כיוון שבליילה הזה שערי השמים פתוחים אפשר להתפלל ולבקש בקשות. זה לא קול דממה דקה כמו יום הכיפורים אלא יום חג. **צום הרמז'אן** מסתיים עם בוא חודש שוואל – החודש העשירי – בחגיגות "עיד אל פטר" – חג שבירת הצום. יש לזכור שהמוסלמים ממשיכים לעבוד בימי הרמז'אן ולמרות שבירת הצום מדי ערב הדבר אינו קל, במיוחד כאשר הרמז'אן חל באחד מחודשי הקיץ. כידוע, השנה המוסלמית היא שנת ירח, ומנהג העיבור אסור באיסלאם. הרמז'אן, כמו שאר המועדים הקבועים על פי הלוח המוסלמי, נודד איפוא לאיטו על פני שנת השמש. יש מספר דרכים לדעת מתי בדיוק חל כל חג מוסלמי. במכה, בקאהיר, ובמרוקו יש מצפים הנחשבים סמכותיים. בארץ רוב המוסלמים מתכווננים לפי קהיר. זה חשוב רק בשלושת החודשים האחרונים: חודש הרמדאן, חודש השוואל (המתחיל את עיד אל פיטר) והחודש האחרון (שקובע את תאריכי החגים). גם אצלנו הקראים עד היום קובעים את ראשי החודש על פי תצפית במועדי הירח. החודש הראשון אצלם הוא ניסן.

זכאה זכאה (צדקה)

מוסלמי שיש לו די כדי להשביע את משפחתו חייב לתת כל שנה תרומה לצדקה. סורה 9 פס' 60: "כספי הצדקה נועדו רק לעניים ולנוקדים ולמופקדים עליהם, ולאשר יש לקרב את לבו (לאסלאם), ולשחרור עבדים, ולכורעים תחת נטל חובות, ולמשן אלוהים, ולהלך בדרכים". השקריעה קובעת שהזכאה היא התשלום הקבוע היחיד שניתן לחייב בו את המוסלמי. לפי השקריעה, יש להפריש זכאה מתבואות השדה, מפירות, מעדרי גמלים או סוסים ומעדרי צאן ובקר. כן יש להפריש צדקה מכסף וזהב ומסחורות. על המוסלמי להפריש 10% מכמות התבואות והפירות שבידיו, ו-2.5% מהעדרים, מהכסף וזהב ומהסחורות שבידיו. כל תרומה נוספת שנותן המוסלמי תלויה ברצונו החופשי. אחד מסוגי התרומה המומלצים באסלאם נקרא צדקת אַל פֶּטֶר. תרומה זו ניתנת בסוף חודש הרמז'אן, לפני תפילת עיד אַל פֶּטֶר, המסיימת את הצום. **הזכאה** זו זכות, אוי לו למי שלא יכול לתת צדקה. בצד המטרות החברתיות יש לה גם טעם חינוכי. היא באה ללמד את האדם שרכושו בן חלוף וניתן לו מהאל, שהאדם הוא בן חלוף ורק האל נצחי ועומד לעולם. התפישה אומרת שלאדם קשה מרצונו לוותר על מה שהשיג, אבל המצווה מכריחה אותו לזכור שכל מה שיש לאדם בא לו מהאל.

הזכאים להנות מכספי הצדקה מחולקים לארבע קבוצות: הנצרכים (היינו העניים, האלמנות והיתומים, בעלי חוב שאינם יכולים להחזיר), הלוחמים למען האסלאם, המשרתים בקודש (שמקדישים את זמנם לציבור ואין שעתם פנויה לדאוג לעצמם), ומתאסלמים חדשים שטרם נקלטו בסביבתם החדשה (אלה מתנתקים מסביבתם למען האסלאם ומתחילים מאפס ולכן צריך לעזור להם, ממש כמו כולל לחוזרים בתשובה אצלנו). מרכזים את מתן הצדקה למועדים קבועים, בעיקר ברמדאן. בעיקרון יש ועד נאמנים האמור לדאוג לחלוקה הוגנת. כמוכן שמי שמרכז את זה יש לו כוח פוליטי עצום. למשל, בירושלים בשנות ה-80 השתלט על זה החמאס. בגלל ועדת חלוקת הצדקה הוכרזו היום בישראל כמוסד לא חוקי. הלכה למעשה בעבר מי שדרך כלל דאג לגבות את כספי הצדקה היתה המדינה. זה היה מעין מס מדינה רשמי. היום במדינה מודרנית עם מיסוי מודרני הצדקה הפכה להיות וולונטרית, ומי שדואג שתבצע הוא הלחץ החברתי. אין דרך חוקית לאכוף את מתן הצדקה. השמועות וההתלחשויות מספיקות. מבחינה הלכתית אסור להטיל מס נוסף מעבר לצדקה על המוסלמי וכך מס נוסף הוא בבחינת מס לא חוקי. הגישה השרעית מדברת להפוך את הצדקה למקור המימון העיקרי של המדינה.

חג' חג

עליה לרגל אל העיר מכה. ביסודו היה החג' מנהג של תקופת הנביא עליהם. הנביא אימץ אותו לאסלאם ונתן לו תוכן מוסלמי. יסוד החג' הוא סיפור עקידת ישמעאל בידי אברהם, שלפי מסורת האסלאם התרחש סמוך למכה. עולי הרגל משחזרים את מסע העקידה. תאריך העלייה לרגל והטקסים הנלווים אליה הם הימים ה-6-9 בחודש האחרון של השנה המוסלמית, הנקרא ד'ו אל חג'יה. במהלך החג' מקיפים המאמינים את בניין הכעבה – שהוקם, על פי הקראאן בידי אברהם וישמעאל – ומנשקים את האבן השחורה הנמצאת בכותלו המזרחי. בהמשך הם עוברים להר ערפאת הסמוך לעיר, שם הם עומדים בתפילה כל היום. סיום החג' הוא בגבעת מְנָא, שם סוקלים המאמינים שלושה עמודים המייצגים את השטן וזוהבים כבש לפתיחת חג הקורבן.

בזמן החג', נמצא המאמין במצב של אחרים! **ח'ראם** (קדושה). הוא לבוש בבגד לבן עשוי יריעה אחת ללא תפרים (זה כדי שלא נדע מי עשיר ומי עני). אסורים מנעלי עור. במהלך החג' אסורים עליו השקר, הליכת הרכיל, המריבה, יחסי מין, תספורת וגזיזת ציפורניו. אסור לשפוך דם של בעלי חיים (בגלל הזבובים). מוסלמי חייב במצווה זו פעם אחת בחייו. **שלב החג'**: פעם המסע למכה היה עורך חודשים רבים. היום - מכמה שעות עד כמה שבועות. יש מדינות רחוקות שמהן יוצאים אוטובוסים ישר למכה (למשל מטשקנט). הטיסות הן לגידה – עיר הנמל הקרובה – ומשם באוטובוסים.

היום המספרים הם עצומים. יש מיליארד ורבע מוסלמים בעולם. במצב הכי צפוף המסגד במכה יכול להכיל בין 2 ל-2.5 מיליון איש. לכן יש רישום מקדים, ולכל מדינה בעולם המוסלמי יש מכסה שהאישורים על פיה מוצאים שמית לפי רשימות מאושרות מראש על ידי השלטון הסעודי. לכן אין כמעט סיכוי לאדם כלשהו לבקר יותר מפעם אחת.

עד 1980 היה אסור למדינת ישראל לקבל אישורים. מאז יש לערביי ישראל כ-1000 רישיונות בשנה שבפועל מוצאים תחת האשרה הירדנית. **בערב 6** לד'ו אל חג'יה (כמו ביהדות היממה המוסלמית, במקרה זה יום 7, מתחילה עם שקיעת חמה) מתכנסים במכה לערוך את הטואף – 7 הקפות סביב הכעבה.

בבוקר שאחר כך עוברים המתפללים לעמק הקטן בין גבעות צפא ומרוה ורצים ביניהן שבע פעמים (לזכר הריצה של הגר). היום יש שם פרוזדור ממוזג שאתה רץ בתוכו. לקראת ערב – כאשר מתחיל ה-8 לחודש, הם שבים למכה לסבב הקפות נוסף.

למחרת (עדיין ב-8 לחודש) יוצאים המתפללים ברגל (היום באוטובוסים) לעמק ערפאת שם הם מתפללים עד חצות. בחצות (כבר ה-9 לחודש) הם עוברים לאזור מוזדליפה שם מתפללים שתי תפילות אחרונות בדרך למינא.

בבוקר (ה-9 לחודש) ממשיכים המאמינים לעמק מינא – מקום העקידה, אליו מגיעים עם שחר. שם מתבצע הטקס המפורסם של רגימת האבנים. זו מסורת שהתקדשה באסלאם (למרות שהיא לא מופיעה לא בקוראן ולא בחדיית) שבה במעמד עקידת ישמעאל השטן מנסה לפתות את אברהם, הגר וישמעאל, כל אחד בנפרד, להתנגד לעקידה, אבל אלו זורקים עליו בחזרה אבנים. לכן בטקס הזה רוגמים את השטן, המסומל ע"י שלושה עמודים, באמצעות 7 אבנים.

עד לפני חמש שנים היו מקרים של עשרות הרוגים מקריים במהלך מטקסי הראני. היום, כבר חמש שנים, זה נבנה כמבנה רב מפלסי חד סיטרי שם מכינים מראש ערמות של אבנים בנקודות הזריקה. זה הוריד למינימום את הקטל המקרי הזה.

בערב, אחר שקיעת החמה (תחילת ה-10 בחודש), מתחיל בעמק חג הקורבן המסמל את סיום החג. בעבר כל מאמין היה שוחט אז כבש. זה כבר לא אפשרי היום. במקום זה היום עולה הרגל קונה כבש שנשחט אחר כך במקום אחר ובשרו מחולק לעניים.

עולי הרגל שוכנים באוהלים, ללא תשלום, כמה מיליונים במקום אחד. מי שיש לו כסף יכול לישון במלון. כבר כשהם יוצאים לחגי הם מקבלים כרטיס עם סימון מקום האוהל בו הוא יישן. יש עירוב של נשים וגברים – המקום היחיד בעולם שבו מותר לנשים וגברים להתערבב זו מכה.

בבוקר ה-11 לחודש שבים עולי הרגל למכה ונפרדים מהמסגד הקדוש. חלקם ימשיכו למדינה לקבר הנביא. היום מקובל לטעון במחקר שהתפילה המוסלמית מחליפה את התפילה לגשם הג'אהילית הטרור-אסלאמית. טקסט העקידה בקוראן קובע שהבן הנעקד הוא ישמעאל ומקום העקידה הוא ג'בל עראפת ליד מכה. מכאן שתכני החגי כולם קשורים או לסיפור הראשון או השני.

חגי היא מצווה המוטלת על נשים וגברים כאחד. אישה חייבת להיות מלווה על ידי קרובי משפחה מדרגה ראשונה, אף שהיום פחות מקפידים על כך.

על פי האסלאם אסור לקיים מצוות (בעיקר את הרמאדאן והחגי) אם זה מסכן את בריאתך או פוגע במצבך הכלכלי. לכן, למשל, מי שבצום נאלץ לאכול מסיבה מוצדקת מחזיר את החוב אחר כך במהלך השנה. נהגי אוטובוסים מוסלמיים אדוקים אוכלים ברמאדאן ארוחות בוקר!

לגבי מצוות החגי – אין חובה לעשותה אם היא פוגעת בבריאות או במצב הכלכלי של המשפחה. במקרים כאלה במקום קיום המצווה הזו ניתן לתת צדקה.

כחובה צריך לעשות חגי פעם אחת בחיים. ברור שכל המרבה הרי זה משובח. סתם ביקור במכה זה לא חגי. צריך לעשות את זה במועד הנכון – בין הימים ה-6 ל-10 בחודש האחרון של השנה המוסלמית. רק אז, ורק אם השתתף עולה הרגל בשורה של טקסים מחייבים, זה נחשב לקיום המצווה ועולה הרגל הופך לחאגי.

ביקור במכה שלא במסגרת חגי נקראת עומרה – מצווה חשובה אבל לא מחליפה את החגי. היתרון בה היא שהמקום כבר לא צפוף וניתן להגיע עד לכעבה.

מי שעשה חגי תקני מקבל את התואר חאגי. בחזרו למקום מגוריו מכינים לו חגיגה גדולה.

מצוות עשה נוספות באסלאם:

מילת הבנים עד גיל 13

חובת דאגה לאלמנות ולגרושות

חובת הכנת צוואה (בלוי צוואה אתה מזמין צרות אצל הירשים)

מצוות לא תעשה:

איסור על לקיחת ריבית

איסור על נישואין עם נשים לא מוסלמיות (כן מותר לקחת פילגשים לא מוסלמיות). אם רוצים להתחתן צריך לאסלם את האישה. לסולימאן המפואר הייתה פילגש מפורסמת שלא התאסלמה ולא הפכה לאשתו – רוסלאנה. הוא התאהב בה, אסלם אותה והיא הפכה לאשתו – חאסקי סולימאנה.

יש איסור חמור לעזוב את דת האסלאם. אדם שנולד מוסלמי או התאסלם – "משורה ישחר רק המוות".

מוסלמי שחזר בו מאמונתו נקרא מורתד והוא גרוע מכופר. אובדן האמונה הוא החטא החמור ביותר באסלאם.

ג'יהאד ג'האד וטקפיר

פרושה המילולי "מאמץ עליון". בדרך כלל מיוחדת מילה זו למלחמת קודש בכופרים, אולם יש לה מובנים נוספים: מאמץ לחנך ילדים, להפיץ את האסלאם באמצעות תעמולה ופעולות חסד, מאמץ לדאוג לנוקדים, התנדבות למען הציבור ועוד.

ג'יהאד = פעל שמשמעותו עשה מאמץ עליון. ג'יהאד – זה שעשה מאמץ עליון, לא בהכרח בהקשר מלחמתי! אחרי הסכם אוסלו עראפת בביקור בדרום אפריקה דיבר על ג'יהאד. כל אחד שמע אז את מה שרצה לשמוע במילה הזו.

יש ג'יהאד גדול וג'יהאד קטן. בקרב מסדרים צופיים רווחת ההשקפה שהג'יהאד האמיתי, או הג'יהאד הגדול, הוא המאבק הפנימי המתקיים ללא הרף בנפשו של האדם, הנאבק ללא הרף בפיתויים וביצר הרע. הג'יהאד הקטן הוא הג'יהאד המלחמתי.

הזרם האחמדי באסלאם מתנגד לרעיון שהג'יהאד פרושו מאבק אלים. לתפיסתם של האחמדים אלה אסר על האלימות באופן מוחלט, ולפיכך הג'יהאד הוא מאמץ להפיץ את האסלאם, שהוא דת הצדק, בדרכי שלום. יש הטוענים שבגלל הפירוש הזה שלהם לג'יהאד הם הפכו לכופרים.

בהגדרה בסונה ג'יהאד הוא מצוות רבים ומספיק שרק חלק מהציבור יעשה אותה. האסלאם הרדיקאלי הפך את הג'יהאד למצוות יחיד במשמעות של מלחמת קודש. זו במסגרת מלחמת החפירות שהוא מנהל בקרב העולם המוסלמי.

"דין מוחמד הוא דין אל סייף" – זה נאמר (סורה 9) בהקשר של עובדי האלילים, לא של עמי הספר. הטאליבן היא גרסה חולנית של האסלאם. הקיצונים נותנים פרשנויות קיצוניות לפיהן עמי הספר הם כופרים ויש לצאת כנגדם לג'יהאד.

המילה תפכיר, שפרושה "האשמה בכפירה", התייחסה במקור להאשמת מוסלמי בעבודת אלילים, אולם עם הזמן הורחבה משמעותה להאשמה בעשיית כלל המעשים הנוגדים את האינטרס המוסלמי, בעיקר מלחמות של לא מוסלמים נגד המאמינים. הדוגלים באסלאם הרדיקלי טוענים כי מעשיהם של מרבית השליטים במדינות האסלאם הם בגדר תפכיר ויש לצאת לג'יהאד נגדם.

חגי האסלאם

בניגוד ליהדות ולנצרות אין באסלאם דגש גדול על החגים. עיד – חג דתי – יש רק שניים כאלה בסונה. לשיעה יש עוד כמה מועדים נוספים משלה.

המילה עיד מקורה ב-"עידל" שהיה שמו של חג שהיה נחגג בתחילת כל חודש נוצרי למעט במרס (Ides of March) בעברית משמעותה היא חג של עבודה זרה – שמחה לעיד (כך במקור, ולא שמחה לאיד כמו שזה נכתב היום).

באסלאם עיד זה חג דתי רשמי.

שני חגי האסלאם די דלים מבחינת התוכן הדתי שלהם. אין באסלאם מבחינת הלכות חגים שום אלמנט של משפחה וגם האלמנט הקהילתי הוא די מצומצם.

שני החגים הם חגי סיום: עיד אל פיטר המסיים את צום הרמאדן ועיד אל אדחא המסיים את העלייה לרגל למכה.

עיד אל פיטר – או אל עיד אל צ'ריר – החג הקטן (כי משכו קצר – 3 ימים בלבד). באופן רשמי הוא חל בימים א-ג בחודש שוואל – החודש העשירי בשנה, החודש הראשון אחרי חודש הרמאדן. בבוקר הראשון של החג יש תפילה חגיגית שמסתיימת בדרשה חגיגית. זהו חג סיום צום הרמאדן.

כשאין תוכן דתי נכנסים לחשיבות המנהגים. המנהגים העיקריים של החג הזה: חלוקת כספי צדקה לעניים, מי שיכול קונה בגדים ונעליים חדשים למשפחתו ולעצמו, אכילת מאכלים מתוקים (בטורקיה זה נקרא חג הסוכר) בכמויות אדירות. מקובל לעשות משלוח מנות משני סוגים: לעניים ולקרובי משפחה וחברים. זה חג הביקורים – כולם מבקרים את כולם. יש העולים לבתי הקברות לקברי יקיריהם ומניחים עליהם ענפים רעננים (באסלאם לא מניחים פרחים על קברות!).

מקובלת מאד היציאה אל הטבע בחגים האלה – פיקניקים. מקובל לעשות ירידים ולונה פארקים בערים הגדולות.

עיד אל אדחא – חג הקורבן – נקרא גם "עיד אל כביר" כי אורך 4 ימים לעומת 3 בלבד של עיד אל פיטר. למרות שמו צריך לזכור שאין באסלאם הקרבת קורבנות! הקורבן כאן הוא זכר לבהמה האדירה ששלח אלה לאברהם בסיפור העקידה המוסלמי במקום ישמעאל.

החג אורך 4 ימים – מה-10 עד ל-13 לחודש ה-12 של השנה. זה חג המתחיל בסיומו של החג' במכה. חוגגים אותו במקביל בכל מקום שיש מוסלמים. כל ראש משפחה מוסלמית אמור לשחוט כבש (איל) ולחלק את הבשר בין בני המשפחה והעניים. למחרת בבוקר יש תפילה ודרשה חגיגיים כמו בעיד אל פיטר. השחיטה והתפילה הם התכנים הדתיים של עיד אל אדחא.

בחברה על סף הנוודות זו איכשהו דרישה סבירה. היום, כשיש בעולם מעל מיליארד מוסלמים זו כבר מצווה לא מעשית. זה לא מעשי גם בגלל הפיזור העירוני של האוכלוסייה – בקהיר יש כ-20 מיליון מוסלמים, באיסטנבול – 12. זו תהיה בעייה סניטארית עצומה.

הערה – גם ביהדות יש את העניין של מצווה הממיתה בעל חיים – תרנגול הכפרות. גם כאן אפשר לתת ביד לעניים כצדקה מחיר של תרנגול בלי כל העניין של השחיטה.

מה יש בחג מבחינת מנהגים ?

מרבית באכילת בשר, יוצאים לטיולים רחוקים בארץ ובחול"ל (עמאן, טורקיה, סיני), עלייה לקברים. זה גם חג שבו מרבית לבקר קרובים וחברים, ירידים.

מהמאה ה-10-9 מתחילים להופיע מצבות עם שמות בקברים מוסלמים. בקברים קדומים יותר לא היו מצבות וגם הוואהביה אוסרת על הנצחת המת כך. במכה ובמדינה – שם נמצאים קברי משפחת הנביא – הסעודים שיטחו אותם.

מאחר שבסה"כ יש 7 ימי חג בשנה, זה לא מספק. לכן צמחו באסלאם הסוני חגים לא רשמיים. ראשית, במדינת ישראל נוהגים להאריך כל אחד משני החגים הקודמים לשבוע שלם. חוץ מזה יש חגים חצי רשמיים שהתגבשו בתקופות מאוחרות ללא בסיס הלכתי ואינם נמצאים בקונצנוס. אלו הם:

ראס אל עם – היום הראשון בחודש מוחרם הוא ראש השנה בלוח המוסלמי. יום זה אינו נחשב לחג באסלאם, אולם ברבות מהארצות המוסלמיות נהוג לציין אותו ביום חופשה ובחגיגות. בישראל יום זה נחשב כיום מנוחה למוסלמים בבתי הספר של המגזר הערבי וברשויות מקומיות ערביות.

מאוולד-א-נביא – יום ההולדת של הנביא -14 בחודש הרביעי. מקובל להתאסף במסגדים, לקרוא סורות שקשורות במוחמד, בחדית', סיפורי מוחמד.

לילת אל איסדאא ואל מארעג' – ליל מסע הלילה והעליה השמימה – ב-27 בחודש השביעי. מסע הלילה נזכר בסורה בקוראן, אבל העלייה השמימה לא נזכרת בקוראן אלא רק בחדית'. בלילה הזה מתאספים במסגדים ומספרים בסיפור הנסיעה והעליה לשמיים.

מדינת ישראל מכירה בשלושת החגים האלה אבל חלק מהמוסלמים – הוואהבים והחנבאלים – לא. ההתנגדות היא כי החגים האלה הם חלק מלוח החגים הנוצריים, וכנראה הגיעו משם – בפרט כריסטמס וחג העלייה.

הכתות הסוטות באסלאם

(סוטות מנקודת הראות של הסונה, כמובן)

כל פילוג באסלאם קשור לשאלה מיהו שליט לגיטימי באסלאם. מוחמד לא השאיר אחריו הוראות בעניין הזה ועל הדבר הזה נשפך דם רב.

קרב צופין 657 – פרישת החאריגיה

קרב כרבלאא 680 – פרישת השיעה.

הענף המרכזי הממשיך – הסונה. זו לא תתפלג יותר בתוכה למרות שתיבנה מאסכולות שונות.

האחרים ממשיכים להתפצל: החאריגיה (הפורשים) התפצלה לשלושה זרמים מהם היום נשאר רק זרם אחר האידיה. יש כיום רק מדינה אחת שהחריגים (איבדיה) מהווים בה רוב – עומאן.

השיעה תתפלג לזידיה, אימאמיה ואסמאעיליה. רוב השיעים היום שייכים לזרם האימאמיה. יש כ-150 עד 180 מיליון שיעים בעולם היום – כ-10% עד 15% מכלל המוסלמים בעולם.

החאריגים – במקור היו נאמני עלי, אבל התנגדו לווייתור שלו למועאווייה אחרי קרב ציפין. הקרב הזה יש לו גם תרומה להיווצרות השיעה, מאחר ואחריו נרצח עלי (בידי חאריג'י) ומשפחתו הודחה מהשלטון. הטענה של השיעה היא שעלי הוא היורש החוקי של מחמד

הסונה – דוגלים שהחליף חייב להיות מישהו משבט קורישי, ואכן כך זה היה עד הכיבוש המונגולי של בגדד ב-1258. בהתחלה בית אומאיה ואחר כך בית עבאס. במאה ה-16 הסולטאנים התורכים לוקחים את התואר חליף לעצמם.

החאריגים – טוענים שאין דבר כזה. שליט לגיטימי יכול להיות כל אחד בתנאי שהוא המוסלמי הטוב ביותר בדורו, אפילו עבד שחור. אין הורשת שלטון בגישה החאריגית.

לשיעים יש רק קו הורשה לגיטימי – צאצאי פאטימה מעלי. שיעה זה קיצור ל"שיעת עלי" – סיעת עלי.

עלי, חסן וחוסין מקודשים בסונה יחד עם ארבעת הראשיון. העובדה שהם דמויות מפתח אצל השיעה לא מנעה את קידושם בעיני הסונים.

כל הפילוגים הדתיים באסלאם החלו כמחלוקות פוליטיות בשאלה מיהו החליף הלגיטימי והתפתחו מאוחר יותר למחלוקות אידאולוגיות והלכתיות עמוקות.

הנביא מִחְמַד לא הותיר במוותו הוראות כלשהן לגבי מחליפו. שני הח'ליפים הראשונים, אבו בכר ועמר אבן חטאב התקבלו ככל הנראה ע"י המאמינים ללא ויכוח. לעומת זאת, על תפקיד הח'ליף השלישי התמודדו שנים: עלי אבן אבי טאלב, בן דודו וחתנו של הנביא, וע'ת'מאן אבן עפאן, ממשפחה מכאית מכובדת, משפחת אל אַמִייה. מועצת חברי הנביא, השורא, בחרה ב-644 בע'ת'מאן כירוש. דבר זה עורר התמרמרות רבה בין תומכי עלי. לימים הם התחילו לטעון שִמְחַמַד יָעַד את עלי להיות יורשו ואחריו עלי, את צאצאיו מִפְאִטְמָה, בת הנביא. לימים ייקראו תומכי עלי וצאצאיו בשם "שיעת עלי" – כלומר, סיעתו של עלי, ובקיצור "שיעה".

בימי עת'מאן קובץ הקראן ונקבע לו הנוסח האחד הקיים עד ימינו. הוא נרצח ב-656 ואז עלי נהיה חליף. משפחת אומאיה מאשימה את עלי ברצח עות'מאן ולא מקבלת את חליפתו. בני אַמִייה ותומכיהם התקוממו נגדו כשבראשם מושל בלאד אל שאם (סוריה רבתי) מַעְאֻיָה אבן אבי ספיאן. הקרב בין המורדים לעלי התחולל ב-657 סמוך לעיר צִיפִין אשר בצפון עיראק. כאשר גברה ידם של עלי ותומכיו על בני אַמִייה הרימו הללו קראאנים על חרבות ובקשו מו"מ. עלי הפסיק את הקרב וטעות זו עלתה לו ביוקר.

12,000 מלוחמיו של עלי שהתנגדו להפסקת הלחימה פרשו ממחנהו. הם טענו שבעצם הפסקת הלחימה, המרה עלי את רצונו של האל שנתן את אויביו בידיו. בכך לטענתם איבד עלי את הזכות לשלוט. הם צעקו: "לא חִכְמָה אֶלָּא לְאֵלֵהָ" כלומר: אין שלטון אלא לאלה. משמעות האמירה הייתה שאין אדם שולט בזכות יחוסו, אלא למען קיום דבר אלה. במילים אחרות: עלי איבד את הלגיטימיות ועליו לפרוש.

זמן קצר לאחר מכן דרש עלי מהפורשים (ערבית ח'וארַג'י. יחיד: ח'וארַג'י) לשוב ולחזור למחנהו. רובם נכנעו אולם 1,800 מתוכם סרבו. אלי נלחם בהם בנהרואן שבעיראק והביס אותם כאשר רק תשעה מתוכם נצלו. חבריהם הזועמים החליטו לחסל את כל המנהיגים הבולטים משני הצדדים: עלי, מַעְאֻיָה, ועמרו אבן אל עאץ, כובש מצרים וסגנו של מַעְאֻיָה. בכך נקבעה עמדה פוליטית ברורה: השליט הלגיטימי באסלאם הוא המוסלם הטוב ביותר – זה המיטיב מכולם למלא את רצונו של אלה, "אפילו הוא עבד שחור".

תכניות ההתנקשות במַעְאֻיָה ובעמרו אבן אל עאץ נכשלו. בשנת 660 הגיע מַעְאֻיָה לירושלים והוכתר בהר הבית בידי תומכיו כח'ליף. בכך, לראשונה בתולדות האסלאם, שלטו בעת ובעונה אחת, שני ח'ליפים. אלא שזמן קצר לאחר מכן, בפברואר 661, במהלך חודש הרמציאן, נרצח עלי בידי מתנקש ח'וארַג'י. היה זה סימן לבאות לאידאולוגיה הפוליטית והדתית של זרם זה.

החארג'יה

הח'וארַג'י خوارِج (=הפורשים) שתנועתם נקראה ח'וארַג'יה خوارِجِيَّة, כלומר הפרישה, העמידו דרישה שהפכה בהמשך לעיקרון דתי: הם דרשו שבכל עת ייבחר ח'ליף שסגולותיו הדתיות והמוסריות יהיו רמות מעלה ואמונתו תהיה שלמה. ח'ליף שסרח – יודח ויוחלף באחר. בכך נטו הח'וארַג'י מהדרך המקובלת באסלאם, דהיינו מינוי ח'ליף משבט קַרְיִיש, בדרך כלל ממשפחת הנביא. זה הפוך לגמרי לתפישה השיעית שבה החליף חייב להיות מצאצאי פאטימה ועלי, וגם מתפישת הסונה ששם בהחלט יש ערך לייחוס המשפחתי של החליפה אף כי לא ערך מוחלט כמו בשיעה.

הערה – התפישה הפוליטית הבסיסית של הסונה היא שעדיף שלטון גרוע של 40 שנה מחמש דקות של אנרכיה. מאז רצח עת'מאן היו מאה שנים של מלחמות שהמון דם נשפך בהן. זה נראה להם רע. לכן הסונה עד היום תומכים בשלטון הקיים בכל מקום. זה לא נובע מפחד ההתקוממות כנגד השליטים אלא מהפחד מאנרכיה שמושרש בתפישת העולם של הסונה.

בין 88% ל-90% מהמוסלמים בעולם הם סונים. לכן בראיה הסונית החארגייה והשיעה הם "הזרמים הסוטים", אבל אלו כמובן לא רואים זאת כך. החארגייה מעולם לא ראו עצמם כ"פורשים" מהאמונה הנכונה על אף שמם. גם אצלנו האצ"ל מעולם לא ראו את עצמם כ"פורשים".

הערה – עלי נרצח בידי החארגיים מה שלא הפריע אחר כך לשיעים לראות בו קורבן של הסונים.

החארגייה טוענים שאם החליף חדל מלהיות המוסלמי הטוב ביותר יש להחליפו. זכות השלטון צריכה לעמוד לו אך ורק על פי תכונותיו. חליף שלא מקיים את מצוות האסלאם על פי החארגיים הוא כופר, ולכן חייבים להילחם בו על פי מצוות הג'יהאד. בהמשך הדבר הזה מורחב לא רק כלפי השליטים אלא כנגד כל מי שמתיימר לקיים את המצוות אבל לא עושה כן לדעתם.

הקיצוניים בנייהם הגדירו כל מוסלמי שאינו בן כיתתם, כלומר – שאינו מן הח'וארגי, ככופר. מישו כך הרחיבו את מושג הג'יהאד. תפיסתם של הזרמים המוסלמים האחרים, הג'יהאד נועד להילחם בכופרים שאינם מוסלמים. חלק מהח'וארגי הרחיבו אותו לגבי כלל העדה המוסלמית שאינה ח'וארגיית. הם הגדירו את הג'יהאד כעמוד התווך השישי של האסלאם וראו בו מצוות יחיד, שיש להפנותה קודם כל נגד הכופרים מתוך מחנה האסלאם ורק אחר כך כלפי עובדי האלילים. זאת בניגוד מוחלט להגדרתו בסונה כמצוות רבים. ההלכה החארגיית איננה שונה בעיקרון מההלכה הסונית, אבל דרך קיום המצוות בה שונה. התפישה הסונית מכירה בכך שלא תמיד אפשרי לקיים את כל המצוות. למשל חטא שנעשה שלא בפומבי (לדוגמה, שתית יין) נתפש כמשהו שבין אלה לחוטא ולא מעניינו של איש. החארגיים מתנגדים לזה – על פיהם חייבים לקיים את כל המצוות כהלכתן. אם אינך עושה זאת אתה חוטא ואולי אפילו כופר ויש להילחם בך.

בחייהם הפרטיים היו הח'וארגיים מחמירים מאוד ולא הסתפקו בקיום חלקי של המצוות. מוסלמי, לדעתם, הוא מי שמקיים את כל מצוות הקוראן. בניגוד לאסלאם הסוני, על-פיו מי שחטא אפילו חטא חמור אינו חדל להיות מוסלמי. אצל הח'וארגי החוטא חטא חמור נחשב כופר ודינו גיהנום לנצח. בהמשך הלכו הפורשים, והקצינו. הם התנגדו לכל סטייה מחוקי האסלאם וראו במאמינים שלא עמדו בדרישותיהם חוטאים שמצווה להילחם בהם.

מבחינה רעיונית, נטו הח'וארגי לשיטה הפילוסופית שדגלה בבחירה חופשית של האדם ושל מעשיו, בניגוד לתאולוגיה הסונית המאמינה בגורם קדומה. כיוון שלשיטתם האדם אחראי למעשיו, הרי שאם אלה אינם עולים בקנה אחד עם כל דרישותיו של אלה הרי הם כופרים. מכאן המונח תכפיר שפרושו להגדיר מוסלמי אחר ככופר. הזכות הזאת שלקחו הח'וארגי לעצמם, להגדיר אחרים ככופרים, עמדה בניגוד מוחלט לחשיבה הסונית הטוענת שהיחיד הרשאי לשפוט את המאמינים על מעשיהם במרחב הפרטי שלהם הוא אלה. **ח'וארגי** התיירו להרוג את משפחת הכופרים על כל הנשים והילדים (אסת'עראד). היחס הקיצוני שלהם כלפי המוסלמים מהעדות השונות הביא למצב שבו היהודים והנוצרים זכו מהם ליחס טוב מזה שניתן להם באסלאם סוני. כך, למשל, עדות יהודי או נוצרי מקובלת עליהם, בניגוד לשיטה הסונית. פירושו לקוראן הוא מילולי, לכן גנב נידון לכריתת יד (על פי האסלאם הסוני, יש מגבלות רבות לחוק זה). עם זאת הביאה לעיתים הקנאות של הח'וארגי לרדיפות דתיות של בני החסות.

ח'וארגי התמרדו נגד השלטונות המרכזיים לאורך ההיסטוריה. אי רצונם להתאים את האידיאולוגיה שלהם למציאות הפוליטית, רצונם לאכופ את האידיאולוגיה שלהם בכוח על שאר המוסלמים ואמונתם ששאר המוסלמים הם כופרים, רמו לכך שהשלטון המרכזי הצליח להצדיק את המלחמות נגדם גם בסיוע מצד חכמי דת סונים ושיעים כאחד. בנסיבות כאלה, ח'וארגיים רבים נכחדו עוד לפני המאה ה-12 לספירה.

מאחר שעל-פי שיטת הח'וארגי, כל מוסלמי שווה לאחיו לאמונה, ללא קשר לגזעו (בניגוד לשיטה בראשית האסלאם, שעל-פיה הערבים נמצאים מעל שאר הגזעים), הצטרפו אל הח'וארגי מוסלמים רבים בני המזרח (שאינם מהגזע הערבי, כגון הפרסים, הברברים של צפון אפריקה, התורכים והאפריקאים השחורים). חלק מקבוצות אלה יקיימו לימים מדינות ח'וארגיות בפריפריה של האימפריה המוסלמית: בצפון אפריקה (מררוקו, תוניס) ובמזרח האימפריה.

גם בתוך החריגיה נוצרו זרמים קיצוניים עוד יותר. היא התפצלה לשלושה זרמים שונים על פי רמת קיצוניותם (מהחמורה לקלה): אזרקה, צפריה ואיבאדיה. שני הזרמים הראשונים, שהיו הכי מרחיקי לכת, נכחדו אחר כך כי איימו על האחרים. לא רק סונים נלחמו בהם אלא גם השיעים.

האזרקה היו הזרם הרדיקלי ביותר. בני הזרם קרויים על שמו של נאפע בן אל-אזרק אשר חי ומת בעיראק בשנת 688 לספירה. האזרקה הקיימו להם ישות פוליטית בעיר בצרה בדרום עיראק. ממנה ניהלו פשיטות צבאיות נגד הערים הסמוכות והצליחו לכבוש ערים מרכזיות באיראן כגון העיר אהוואז והעיר כרמאן עוד בסוף המאה השביעית לספירה. בכך הפך אזור ח'וויסטאן, בדרום מערב איראן של היום, למקום התיישבות העיקרי. האזרקה ראו בשימוש בכוח הצבאי אמצעי חשוב כדי להשיג את מטרותיהם הפוליטיות והדתיות. בשל קיצוניותם חברו כנגדם סונים ושיעים כאחד. השושלת העבאסית ראתה בהם סכנה קיומית ונאבקה נגדם.

זרם קיצוני אחר היה זרם שצמח בצפון אפריקה בין שבטי הברברים שנקרא "צפריה". זרם זה דחה, למשל, את סורה מס' 12 (סורת יוסף) וטען שלא הורדה מפי הנביא מחמד, שכן ענינה מעשי אהבים ולא דברי אמונה. זרם זה הקים מדינה ח'וארגית באזורים נרחבים במרוקו ואלג'יריה של ימינו. בירתם הייתה העיר סג'למסה שעל גבול הסהרה במרוקו של היום.

ברברים – שם כללי לכל האוכלוסייה המקורית שחייתה בצפון אפריקה לפני שהגיעו הערבים. המילה היא רומית ומשקפת את הדרך בה נשמעה שפת המקומיים (שנקראת ברברית) לאוזניים הרומיות. שבטים ידועים מהם: הטוארגים במאללי ובצפון הסהרה ותושבי האטלס הגבוה והאזור שמדרומו במרוקו (40% מתושבי מרוקו של היום הם ממוצא ברברי).

הברברים נטו לקיצוניות. השושלות הברבריות ששלטו בצפון אפריקה והתאסלמו קיבלו בדרך כלל את התפישה החארגיית. למשל המואחידון – זו שושלת חארגיית על פי התנהגותה (ממנה ברח הרמבי"ם). השקפותיהם הקיצוניות של זרמי האזרקה והצפריה ומלחמות השליטים המוסלמים השונים נגדם גרמו לבסוף להשמדתם המוחלטת. לכן אין לנו היום כמעט חארגיים – כמעט כולם הושמדו יחד עם כתביהם.

אנחנו מכירים אותם בעיקר דרך הכתבים של אויביהם המנצחים. יש היסטוריונים מימי הביניים המספרים שהחאריגים רצחו רק מוסלמים ולא אחרים. רצחו משפחות שלמות שראשי האב שלהן לא התנהגו כראוי. הזרם החריגי היחיד שקיים עד היום הוא האיבאדיה, על שם עבדאללה בן אבאד, מנהיגם. זרם זה הוא מאוד מתון - הם אינם דוחים את שאר המוסלמים, וגם דוחים את הרצח הטוטאלי של משפחות שלמות. על אף שאינם דוחים עקרונית את רעיון התכפיר הם אינם רואים את תפקידם לפגוע פיזית ב"כופרים". מספרם המדויק אינו ידוע שכן המילה "חיאראג" היום היא שם גנאי באסלאם (בגלל האלימות הרבה שלהם) ולכן מרביתם מסתירים את זהותם הדתית ומגדירים עצמם כזרם סוני. משערים שהם מונים בין מיליון לשני מיליון נפש.

כיום המדינה החאריגית היחידה בעולם היא עומאן. האיבאדים נפוצים היום גם בצפון אפריקה ובאיי זנזיבר. אבל גם הסולטאן קאבוס מעומאן לא יקרא לעצמו היום חאריגי. הם מנסים לשווק את עצמם כחלק מהמורשת הסונית. עומאן מקפידה היום מטעמים פוליטיים וככלכליים לפרסם ברחבי העולם המוסלמי את המורשת האיבאדית כמורשת מתונה במטרה לקרב את הכת האיבאדית לשאר המוסלמים. זה לא מקרה שהם עד היום אחת המדינות הנוטות ביותר למערב, ואפילו היה להם עד לאינתיפאדה השנייה משרד יחסים עם ישראל.

החאריגיה החדשה – האסלאם הרדיקאלי

באופן אירוני, דווקא כיום, כאשר החיאריגיה כזרם דתי כמעט נעלמה, זוכים רעיונות מרכזיים בתורתה לתחייה מחודשת. רעיון התכפיר (האשמת המוסלמי האחר בכפירה), הגדרת ה'ג'יהאד כמצוות יסוד אישית וחובת הלחימה בשליט מוסלמי שאינו מקיים כראוי את המצוות, אומצו בידי הזרמים המוסלמיים הרדיקאליים בני ימינו.

רעיון ח'אריג'י מובהק שהפך מרכזי באידיאולוגיה של האסלאם הרדיקלי בן ימינו, הוא החובה הדתית להרוג מנהיגים מצויינים של רעיון המוסלמי בתפיסתה הנוקשה ביותר. בשם רעיון זה נרצחו או נפגעו קשות מנהיגים פוליטיים, אנשי דת, סופרים ואמנים מוסלמים בכל רחבי עולם האסלאם. למשל, המנהיג של התנועה ממנה יצאו רוצחי סאדאת – "אל היג'רה ואל תכפיר" – כתב ספר שנקרא "המצווה החסרה" – הג'יהאד.

השוב לזכור שהאסלאם הרדיקאלי לא קם כדי להשליט את האסלאם על העולם! עד 1991 לא היה אף פיגוע של מוסלמים רדיקאליים במערב. מה קרה אז? מלחמת המפרץ.

האסלאם הרדיקאלי נולד מתוך תחושה שהאסלאם כדרך חיים מותקף מכל עבר והוא בסכנת השמדה. היום אף אחד כבר לא חי ממש על פי האסלאם - הייתה תופעה של שקיעת השריעה ועליית מעמד הקאנון. אבל במקביל, קרוב היום כבר למאה שנה, יש תנועה שמטרתה להחזיר את השריעה למעמד החוק היחיד. האסלאם הרדיקאלי נולד בסונה ואינו בהכרח שיעי. האחים המוסלמים, שמתוכם יצאו תנועות רדיקאליות, הם סונים לכל דבר. כך גם הטאליבאן – תנועה רדיקאלית סונית - שתפישת העולם שלהם היא בדיוק התפישת החאריגית. חלק גדול מהרדיקאליים משתייכים היום לוואהביה. לדוגמה, כל ה-19 חוטפי המטוסים ששלח בן לאדן היו וואהבים.

מה שמייחד את הרדיקאליים זו הנכונות לנהוג באלימות. זה בכלל לא דבר ייחודי לשיעים! האמת היא שהשיעים הצטרפו לרדיקאליים מאוחר יחסית, ועד היום יש הרבה שיעים שהם מסורתיים. התפישת הרדיקאלית המקורית כוונה כלפי פנים! על כל לא מוסלמי שנהרג בפיגוע אסלאמי יש אלפי מוסלמים שפגעו. במצרים נרצחו אנשי רוח חשובים, לא רק סאדאת.

תפישות החאריג'יה הם עקרונות יסוד במשנה הרדיקאלית. למרות שהרדיקאליים יגדירו עצמם כסונים מתנגדיהם בתוך האסלאם קוראים להם "חאריג'יה ג'ידדה" – החאריגים החדשים.

מדוע התפישת הרדיקאלית מתפשטת היום כל כך מהר? ראשית, המימון העיקרי לפעילות המסגדים מגיע מסעודיה שהם וואהבים בהגדרה. שנית, התסכול הגדול של המשכילים (רופאים, עורכי דין, מהנדסים) בארצות ערב, שההבטחה למוביליות חברתית בעזרת השכלה לא התממשה להם. פעם הבטיחו להם שרק יעזבו האימפריאליסטים הם יזכו לכך. זה לא קרה. כך גם הרעיון הלאומי של נאצר. אז נולד המשפט – האסלאם הוא הפיתרון. נוסף לכך את התסכול של הדור הרביעי של המהגרים לאירופה ולארה"ב שלא ממש נקלט. ואז הם פונים לקיצוניות כנגד מארחיהם.

בתפישתם הם אסלאם מתגונן ונמצאים עם הגב אל הקיר. תופשים את עצמם כמתגוננים בפני הנסיונות לחסל את האסלאם.

מצרים נאבקה ברדיקאליות עוד מימי נאצר. היום המצב שם לא ברור. האחים המוסלמים לא מוגדרים כרדיקאליים אל אף שחלק מתפישות הרדיקאלים מקובלות עליהם. המצרים נלחמים ברדיקאליים בסיני, עדיין.

גם סוריה נלחמה בהם בעוצמה רבה. הסורים טבחו באחים המוסלמים באכזריות על רקע החשש שהם רדיקאליים. היום המצב לא ברור.

לסיכום, שני מונחים שמאפיינים את החאריג'יה וחזרו למילון המוסלמי הרדיקאלי בדורות האחרונים: **תכפיר** – "הכפרה" - הגדרת האחר ככופר. זה מה שנעשה היום באיראן ובמצרים כלפי מתנגדי ההנהגה הדתית. למשל, אנוואר סאדאת הוגדר כך ככופר. חובתו של כל מוסלמי טוב להרוג את הכופרים. תכפיר היא מילת יסוד בתפישת החאריגית. בעיקרון הסונה לא מקבלת אותה.

ה'ג'יהאד הפנים אסלאמי כמצוות יסוד אישית. הג'יהאד במקור (סורה 9) היה מצוות רבים שכוונה כנגד עובדי האלילים (אפילו לא כנגד עמי הספר!)!

על פי האסלאם בני החסות אינם זכאים לשום זכויות פוליטיות. כשהם דורשים אותן הם מערערים את הסדר הקוסמי. הציונות היא שהולידה את האנטישמיות המוסלמית המודרנית. זו מאמצת את האנטישמיות הנוצרית העתיקה, ומרבה לצטט מהפרוטוקולים הנוצריים של זקני ציון. אוסאמה בן לאדן הזכיר בנאומיו את הצלבנים ואת היהודים ככופרים, למרות שזה עומד בסתירה מוחלטת למה שכתוב בקוראן.

השיעה

לאחר רצח עלי ב-661 מעאוויה נותר ח'ליף יחיד. לאחר מותו של עלי נשבעו כמה מתומכיו אמונים לחסן, בנו הבכור של עלי. מעאוויה זימן את כל כוחותיו ושלח לחסן מכתבים בנסיון לשכנע אותו לוותר על הח'ליפות. המשא ומתן התעכב ומעאוויה עם צבאו צעדו לעבר כופה. חסן בתגובה, הצעיד אף הוא את צבאו. שני הצבאות נלחמו במספר קרבות ללא הכרעה, ומעאוויה, שחשש שהקרב יביא למותם של רבים, שלח שני שליחים כדי שיגיעו להסכמה עם חסן.

חסן, שנפצע וספג ביקורת רבה מצבאו, הגיע להסכם עם מעאוויה. הוא תבע ממעאוויה שישלוח על פי חוקי הקוראן, יימנע מלהתנקס בו ובתומכיו, ועם תום שלטונו, שהבחירה במנהיג המוסלמי תעבור לציבור. חסן מת באל-מדינה בשנת 669 או 670. הוא נטמן בבית הקברות ג'ית אל-באקי, השוכן מול מסגד הנביא מחמד. מספר היסטוריונים ערביים מוקדמים מוסרים סיפור מפורט על נסיבות מותו של חסן. לטענתם, מעאוויה היה מעוניין להוריש את הח'ליפות לבנו ז'יד, וראה בחסן מכשול לתכניתו. מעאוויה פנה בחשאיות לאשתו של חסן וביקש ממנה שתעיל את בעלה. מרבית הסונים אינם מסכימים עם סיפור זה, וטוענים כי הוא נועד להכפיש את מעאוויה. כיום דמותו של חסן מהווה חלק מהאתוס השיעי של "מות הקדושים", מאחר שבראייתם הוא נרצח על ידי אשתו בהוראת ח'ליף סוני.

אתוס הסבל הוא הבסיס לתפישת העולם השיעית. כולם נרצחים שם בכדי להגיש את הסבל. יש היסטוריונים שכופרים בנכונות העניין, אבל מה שחשוב זה לא האמת ההיסטורית אלא התפישה שמקובלת – רצח בגלל אמונתם.

לאחר שהכניע מעאוויה את אויביו הכריז על בנו ז'יד כיוורש השלטון ובכך יסד את השושלת הראשונה באסלאם. לאחר מות מעאוויה פרצה שרשרת התקוממויות נגד שלטון ז'יד. אחת המרידות החמורות פרצה בעיראק. תומכי משפחתו של עלי, שכוננו לימים "שיעת עלי, כלומר סיעתו של עלי" טענו שהנביא יעד את עלי וצאצאיו להיות שליטי עולם האסלאם ולא את בית אמאיה. הם העמידו בראשם את ח'סיין בן עלי. הקרב המכריע נערך ב-680 בכרבלאא בעיראק והסתיים במות ח'סיין. ראשו הובא לפני הח'ליף ז'יד להראותו שתמה המרידה. בפועל היה הארוע, המוגדר בפי השיעים "טבח", לאירוע המכונן של השיעה. יש מסורות שונות היכן קבור ראשו של ח'סיין (דמשק, אשקלון ועוד).

יום מותו של ח'סיין בכרבלאא הוא התאריך החשוב ביותר בלוח השנה השיעי ובו נערכות תהלוכות אבל לזכרו. בעשרה לחודש הראשון – המוחראם – הוא החג החשוב ביותר לשיעים – יום הזיכרון לטבח כרבלאא – מטבאח כרבלאא.

הערה - הקשר בין צום העשורא ליום כיפור קיים רק בסונה. שם הצום בעשירי לחודש הראשון מותר אף כי אינו חובה (הרמאדאן הח'ליף אותו כצום חובה לאחר שמוחמד נואש מהתקבלותו על ידי היהודים), והוא לא קשור בסונה כלל לקרב כרבלאא.

תולדות ח'סיין : לשיעים ערים מוקדשות הנופלות בקדושתן רק ממכה: כרבלאא, נג'ף וכופא בעיראק, קום באיראן. **הטיעון הפוליטי**, לפיו רק עלי וצאצאיו מפאטמה, בת הנביא, הם שליטים לגיטימיים באסלאם, הפך אצל השיעים לעקרון אמונה (רֶפְך) שישי. כל שליט מבני משפחת עלי נקרא "אימאם", כלומר מנהיג (מילולית): העומד בראש.

הערה - אימאם סוני הוא בעל תפקיד במסגד. אימאם שיעי הוא שליט העולם. ראש מסגד בשיעה לא נקרא אימאם!

בעקבות קרב כרבלאא פתחו השיעים אידיאולוגיה דתית ייחודית, שבמרכזה עומדת שרשרת של אימאמים ששיאה דמות האימאם המסתתר.

תפישת העולם השיעית קובעת שלא יכול להתקיים מצב בו אין אימאם עלי אדמות ("האדמה אינה יכולה להתקיים בלי אימאם, אחרת היא תיהרס"). האימאמים נתפסים כשער לידע האלוהי, שבלעדיו המאמינים אינם יכולים להכיר את אלוהים. ללא נוכחותו של האימאם העולם יהיה שרוי באנרכיה. השיעים מאמינים שהנביא הוריש לעלי לא רק את זכות השלטון, אלא גם העביר אליו באמצעות מגע יד את הקשר הבלתי אמצעי עם האל, את "הניצוץ האלוהי", ובכך עשה אותו ליודע האמת האלוהית. עלי הוריש זאת לבניו, ומהם נמשכת שלשלת האימאמים, יודעי הכל. אמונה זו היא המביאה את השיעים לכפור בלגיטימיות של הח'ליפים הסונים.

הניצוץ האלוהי המוטבע באמאם הופך אותו ליודע האמת האלוהית, ולכן גם למי שאינו טועה לעולם. מכאן שהאמאמים לדורותיהם הם, לדעת השיעים, מקור סמכות לא פחות מהנביא בכבודו ובעצמו (ואכן החדית' השיעי מסתמך בנוסף על מוחמד גם את כל האימאמים), מה שמביא עליהם ביקורת חריפה מצד הסונים.

האמונה בקיומו של אימאם בעל תכונות מיסטיות (ניצוץ אלוהי), חסין מטעות, שחייב לבוא משושלת מסוימת (שתמיד מתחילה בעלי), וחובת הנאמנות לאימאם וההכרה בשלטונו (ערבית: **וְלَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ**) היא ההבדל החשוב ביותר בין השיעה לסונה (ולחאריגיה). זהו עיקרון אמונה (רוכנה) שישי שמחייב את השיעים כולם. זה הפוך בדיוק לעיקרון השיעי של החאריגיה.

זו המחלוקת העיקרית בין השיעה לסונה. הסונה טוענת שהשיעים בעצם אומרים שאימאם הוא נביא, ובכך השיעים כופרים בעיקרון שמוחמד היה אחרון הנביאים. השיעים כמוזן מדגישים שאימאם אינו נביא, ולכן אין כאן סטייה מהאמונה המוסלמית הנכונה.

בסונה הח'ליף הוא ראש כל המאמינים, מנהיגם, אבל לאו דווקא במוזן הדתי. מבחינת התפישה התיאולוגית הסונים לא טוענים שלח'ליפים היו תכונות מיסטיות, אבל בשיעה האימאמים הם בעלי תכונות מיסטיות. במהלך השנים נוצרו פילוגים בשיעה סביב שאלת מיהו האימאם החוקי, וכך נוצרו בה מספר זרמי משנה. ב-712 מתפלג מהשיעה זרם בשם ז'ידיה (5). ב-775 מתפלג זרם האיסמאעיליה (7) ואחר כך זרם האימאמיה (12). זה תהליך מקביל לוויכוח בסונה בשאלה מיהו הח'ליף הלגיטימי.

לזרמים השיעים (למעט הזרם הז'ידי) מכנה משותף: כולם מאמינים שהאחרון בשלשלת האימאמים (שהוא דמות שונה בכל זרם וזרם) נעלם והוא מסתתר ויחזור באחרית הימים כמהדי שיביא לעולם את משטר הצדק הסופי.

המהדי (בערבית: مهدي, שפירושו: המונחה בידי האל, או המדריך מטעם האלוהים) נחשב לגואל העולם אשר יגיע בקץ הזמנים, יושיע את העולם מאלומות ואי-צדק, ויחזיר את האסלאם למסורותיו המקוריות של הנביא מוחמד. בעוד שבסונה, דמותו של המהדי אינה ברורה, הרי שהשיעים כורכים אותו בשרשרת האימאמים והוא תמיד האחרון שבהם (שנעלם ומצפים לשובו). האמונה כי קיים אימאם, גלוי או נסתר, הייתה הכרחית לשמירה על אחדות הקהילה השיעית. לפיכך, אומץ הרעיון של ה"היעלמות", לפיו הוא נמצא בין המאמינים, אך הוא נסתר מהם.

האמאם המסתתר ישוב ויתגלה לבני האדם ביום התחיה הוא יום הדין (יום אל קיאמה יום القيامة). קודם לבואו "האדמה תיפול, ערפל או עשן יכסו את השמים לארבעים יום. לילה באורך של שלושה ימים יבוא לאחר הערפל. אחר כך, השמש תעלה במערב. חיה (דג'אל, الجال), אנטי כריסטוס) תעלה מן הארץ, תדבר עם אנשים ותסמן אותם. תבוא רוח מהדרום שתגרום לפצעים בבית השחי של המוסלמים, מהם הם ימותו. הקוראן ילקח מלבבות האנשים. כאשר יבוא האמאם... הוא ילמד אתכם חיים פשוטים ומחשבות נבונות. לאחר מכן הוא ייסד את מלכות אללה בעולם הזה. הוא יהיה ההוכחה הסופית של רצונו של אללה להכיר לאדם את דרכי החיים הנכונות."

השאלה הברורה שעולה, היא מדוע יש צורך בהיעלמות, ומדוע המהדי, עם לידתו, לא הושיע מיד את העולם. הסיבות לצורך בהיעלמותו הארוכה של המהדי נמסרות במספר חדיתיים שיעיים: מבחן למאמינים - תקופת ההיעלמות חכה ארוכה תגרום למאמינים חלשים לנטוש את הדת והאמונה; רק המאמינים החזקים ביותר ימשיכו להאמין והם שיזכו לתגמול ביום הופעתו מחדש של המהדי; חשש לחייו - לטענת השיעים, אילו הייתה זהותו של האימאם נחשפת, השליטים הסונים היו הורגים אותו (כפי שעשו, בראיית השיעים, לכל האימאמים הקודמים), חוסר מחויבות לשליטים שונים - במקרה שהמהדי היה חי באופן גלוי, הוא היה נאלץ לחתום על הסכם אי-לחימה עם השליטים הסוניים. הסכם זה היה סותר את מחויבותו לאל, בבוא היום, להרים את נס המרד.

מיהו האימאם בימינו? האימאם הנסתר מקיים קשר עם נציג משלו בעולם (כך חומייני נחשב בזמנו לאיש הקשר של האימאם הנעלם). האימאם המסתתר נוכח ומנחה את שליחיו עלי אדמות. למשל, כל ישיבה של המג'ליס האיראני נפתחת בהצהרה על נוכחותו בישיבה!

החשיבות והמשמעות בשיעה של רעיון המהדי היא עצומה עד היום. בשיעה האיראנית, למשל, שיש בה כמה זרמי משנה, אחד מהם, המונהג על ידי האייתולה מסבאח ז'ידי, מאמין שהמהדי אוטוטו מגיע ושבמעשינו אנתנו יכולים לזרז את בואו. תלמיד נאמן של הזרם הזה הוא מיודענו אחמנ'יג'אד. הוא משיח. כשהוא אמר שבקרוב ישראל תיעלם זה דבר שהוא באמת מאמין בו, כי זה יהיה חלק ממה שיקרה כשהמהדי אוטוטו מגיע. הערה - הכוח האמיתי באיראן הוא לא אחמנ'יג'אד אלא חמינ'אי. איראן השיעית של ימינו חיה בצפייה למהדי שמגיע בקרוב. איראן זו תערובת מדהימה של לאומיות פרסית ותפישה איסלאמית משיחית.

גם בסונה יש גם מהדי, כשהתפישה המקובלת שם היא שהוא ישוע בן מרים שיחזור בבוא היום לעולם, יכה את אויביו ויבא מלכות שמיים. אבל הסונה כמעט ולא מתעסקת עם המהדי. בשיעה זה עיסוק מרכזי ומיומי.

במהלך הדורות נחלקו השיעים ביניהם מי מבין הצאצאים של אימאם זה או אחר הוא השליט החוקי. ויכוחים אלה גרמו לפילוגים בקרב השיעים, פילוגים שעם הזמן לבשו אופי דתי אידיאולוגי. מכאן גם נוצרו הבדלים בזיהויו של האימאם הנעלם.

ארבעת האימאמים הראשונים מקובלים על כל השיעים: עלי, חסן, חוסיין ועלי בן חוסיין ז'ין אל עבדין (תכשיטם של המאמינים). עם מותו של עלי בן חוסיין בשנת 712 מתרחש הפילוג הראשון. בעוד שמרבית השיעים תמכו בבנו האחד - מחמד אל באקר - כאימאם החמישי, חלק מהאנשים הלך אחרי בן אחר שלו בשם ז'יד, שתבע מאבק פעיל בשושלת בית א'מיה ששלטה באותה עת. קבוצה זו - הז'יידה (או החמישיים, מאחר שהתפלגו מהשיעה בבחירת האימאם החמישי) - פורשת והופכת להיות קבוצה אקטיביסטית קיצונית. ז'יד ובנו יחיא הוצאו על ידי האומאים להורג. חלק מממשיכי דרכם מרדו מאוחר יותר גם בעבאסים. בסופו של דבר מהגרת בשנת 901 הנהגת הז'יידים לתימן שם תשלט עד שנת 1962 שאז תודח בהפיכה צבאית. **תוספת שלי** - בלחץ האומאים ברחו חלק מהז'יידים לחוראסאן, מזרח איראן, שם לקחו חלק בהפיכה העבאסית כנגד האומאים בשנת 750. זה לא עזר להם אחר כך כשהעבאסים הסונים שולטים, וגם המאה העשירית - המאה השיעית - הבוהיים שעולים לשלטון בבגדד מעדיפים את השיעה התריעשית על פני הז'יידים.

מבחינה הלכתית הז'יידים נחשבים לשיעים מתונים. למשל, בדחייתם את רעיונות השיעה התרי-עשרית (ראו להלן) כמו היכולות המיסטיות ("הניצוץ האלוהי") של האימאם וחסינותו מטעות, וההתכחשות לשלושת הח'יליפים הראשונים. במובנים אלו הז'יידים דומים יותר לסונים. יש עדיין שיעים ז'יידים בצפון מזרח תימן ובדרום מזרח סעודיה. איראן מחמשת אותם ומנסה לארגן אותם כנגד השלטון התימני. בניגוד לזרמים השיעיים אחרים הם מעולם לא הגיעו לארץ ישראל.

תוספת ח'ול'ית - המתינות הז'יידית (שנובעת מהרצון למשוך אליהם מאמינים מהסונה) מתבטאת גם בקביעתם שהאימאמים אינם חייבים להיות צאצאי חוסיין בן עלי אלא מצאצאי מוחמד, ובפרט לגיטימית השושלת של חסן בן עלי. הם אינם מגבילים את מספר האימאמים ל-12, אין להם אימאם נעלם, והם שואפים בגלוי להגמוניה פוליטית בנוסף על זו הדתית - השושלת האימאמית הז'יידית בתימן (שמוצאה מחסן ולא מחוסיין) נשאה בגלוי בהנהגה הפוליטית (והדתית כמובן) שם.

החשוב מבין האימאמים השיעיים שאחרי הפילוג הז'יידית הייתה ג'יע'פר א'ל-צ'אדק אבן מחמד האימאם השיעי. הוא היה תאולוג ומהמשפטיים הדתיים הפעילים והמשפיעים בתקופתו (שבה התרחשה ההפיכה העבאסית). פסיקותיו הדתיות מהוות את הבסיס להלכה השיעית, ואף הסונים מכבדים אותו בזכות תרומותיו לתאולוגיה הסונית. ג'יעפר התמחה במדעים אסלאמים ובמדעי הטבע. ניתן לומר בבירור כי השפעתו של א-צ'אדק חרגה מזו של אימאם שיעי ממוצע, ופסיקותיו הדתיות, אמירותיו ומסורות המיוחסות לו מופיעות גם במקורות סוניים וסופיים.

לאחר מותו של ג'יעפר ב-765, חל פיצול נוסף בקרב השיעים. רובם גרסו כי הבן הצעיר של ג'יעפר - מוסא אלכאט'ים - הוא הירש הראוי וראו בו את האימאם השביעי. מיעוטם סברו שהבן הבכור - אסמאעיל אבן

גי'עפר - הוא היורש הלגיטימי, ולכן ראו בבנו - מוחמד אל מכתום את האימאם השביעי (אסמאעיל נפטר עוד בימי חייו אביו ולכן לא זכה להיות אימאם). תומכי אסמאעיל הפכו לכת נפרדת שמנהיגיה הם מצאצאיו של אסמאעיל. קבוצה זו מכירה רק ב-7 אימאמים שהאחרון בהם - מוחמד אל מכתום - הוא האימאם הנעלם. מהזרם הזה יגיעו השליטים הפאטימים (שאינם חלק משרשרת האימאמים). זה הזרם שנקרא איסמאעיליה או סביייה.

תומכי מוסא אלכאט'ים הם הזרם השיעי המרכזי הוא הזרם התריסרי. התריסריים או אַתְינָא עשריה (اثنى عشرية) מאמינים בקיומם של שנים-עשר אימאמים שכולם צאצאיו של מוחמד (דרך עלי ופאטמה). הם מהווים 80% מהשיעים בעולם ונחשבים לזרם העיקרי היום באזרבייג'ן, איראן, עיראק, לבנון ובחריין. הם חולקים אמונות רבות עם זרמים אחרים באסלאם השיעי, כגון האמונה באימאמים, אך אינם מסכימים עמוס בנוגע למספר האימאמים שהותיר אחריו מוחמד, מי הם, סגולותיהם ותפקידם כיום. לפי זרם זה נעלם האימאם השנים-עשר במאה ה-9, והוא זה העתיד לשוב באחרית הימים בתור מהדי. לשיטתם האימאם הנעלם הוא מוחמד אל מהדי, בנו של האימאם האחד-עשר חסן אל-עסכרי.

מאחר שבמאה התשיעית/עשירית נקטעה שלשלת האימאמים נוצר כאמור הצורך בהסבר תיאולוגי המוכיח שהאימאם חי וקיים והוא מסתתר. השיעה התריסרית, המכונה גם אמאמיה, מדברת על שני פרקי העלמות של האימאם האחרון: ההעלמות הקצרה וההעלמות הארוכה. תקופת ההעלמות הקצרה (873 - 940), החלה עם מותו של חסן אל-עסכרי, אביו של המהדי, כשזה היה בן 5 (יש הסופרים את ההעלמות הקצרה החל מרגע לידתו). במהלך ההעלמות הקצרה, תיקשר המהדי עם קהילת המאמינים השיעים באמצעות ארבעת נציגים (ערבית: סַפְרָאא, שגרירים) בזה אחר זה.

במהלך תקופת ההעלמות הארוכה, שהחלה ב-940 ונמשכת על היום, כך שהיא מונה עד כה כ-1,320 שנים, חי המהדי בהסתר מהעולם, הוא רואה את המאמינים ומצוקותיהם, אך הם אינם רואים אותו. מספר מסורות טוענות כי אין למהדי מקום בו הוא שוהה באופן קבוע, ואילו מסורות אחרות טוענות כי הוא נוהג לבקר במסגדים שונים בעיראק ובאיראן.

העקרונות התיאולוגיים של השיעה, ובמיוחד האמונה באימאם שאינו טועה לעולם ובחזרת האימאם האחרון כמהדי וכשליט נצחי באסלאם, מעוררים התנגדות עזה בקרב הסונים, הטוענים שבכך הופכים האימאמים השיעים לנביאים, ולכן יש כאן כפירה בעקרון האמונה לפיו מוחמד הוא אחרון הנביאים. הטענה שהאימאם הנעלם הוא נצחי ויהיה שליט העולם בשובו כמהדי, אומרת, לטענת הסונים, שהוא גדול ממחמד. בכך רואים הסונים סטייה חמורה מן האסלאם הנכון, והמקצינים ביניהם רואים בכך אפילו כפירה. בנוסף לכך, היחס השלילי של השיעים לשלושת החילופים הראשונים, הנחשבים קדושים בעיני הסונים, ולעיישה, אשתו הצעירה של מחמד, שגם היא חשובה עבור הסונים, מחריף את המתיחות. בעבר נרדפו השיעים קשות והעלמות קיים גם בימינו, כפי שמלמדים ארועי הדמים בעיראק, סעודיה, תימן ובחריין.

על פי השיעה כל הצטננה היו נבלות והם אינם מכירים בשלושת החלופים הראשונים. אף מוסלמי שיעי לא יקרא לבנו עומר או עות'מאן. גם עיישה, שמרדה בעלי, נקראת "אם המאמינים" אצל הסונים, אבל היא משוקצת לחלוטין אצל השיעים כי היא לחמה בעלי.

המהפכה האיראנית, שזכתה לאהדה רבה ברחבי העולם המוסלמי, לא הצליחה לאחד את העולם המוסלמי כולו כי חומייני חזר לדבר על המהדי החוזר וזה לא ניתן לעיכול על ידי הסונים. מבין הסונים הקיצונים יש כאלה הרואים בשיעים כופרים. מכאן מגיע גל האלימות של רדיקאליס סונים כנגד מסגדים שיעים בעיראק.

באסלאם השיעי רווח מושג ה"תיקה" - העמדת הפנים. המאמינים השיעים רשאים להתחזות לסונים כופרים, או לבני כל דת אחרת, ולבדד שבלבם פנימה ישמרו על אמונתם האמיתית. מאחר שהשיעים נרדפו בתקופות ארוכות (לתפיסתם מאז ומעולם) הותר להם בידי חכמי הדת לשקר בדבר אמונתם, הן כדי להגן על עצמם והן כדי להסתיר את העקרונות "האמיתיים" ממי שאינם ראויה להכירם. מכאן הורחב המושג לעקרונות על פיו מותר לשקר למען האסלאם ולמען מאמיניו. טכניקת הפרחת כזבים היא לכן כלי לגיטימי גם במדיניות של מנהיגים שיעים.

השיעה והקוראן

השיעים מקבלים את נוסח הקוראן הקיים, אולם טוענים שבמהלך הקאנוניזציה שערך החליף עתימאן, הוצאו מן הספר פסוקים המעידים בברור על כך שעלי בן אבי טאלב נועד בידי אללה להיות יורשו של מחמד. לא ממש ניתן לבדוק את הטענה הזו, אבל מקובל על החוקרים שהקוראן שבידינו הוא חלקי בלבד לקוראן המקורי.

בנוסף לכך טוענים השיעים שבצד הפן הגלוי של הקוראן (אל ט'אהר الظاهر) - הפשט - יש לו גם פרוש אלגורי (תאוויל), נרמז, פרוש על דרך הדרש, המוצא משמעויות הנרמזות בטקסט ומכילות משמעויות עמוקות יותר. לא כל אחד יכול למצוא את המשמעויות הנרמזות שבקוראן - רק יודעי סוד. וכמובן המשמעויות הנרמזות הן החשובות יותר מהגלויות. רוב המאמינים יכולים להסתפק בפן הגלוי של הקוראן.

אלו שני ההבדלים בין הסונים לשיעים בתפישת הקוראן. השיעים רואים בו יצירה חלקית למקור וגם מוסיפים לפשט הגלוי את הפן הנסתר - התאוויל - שרק יודעי סוד מכירים. לא תמיד יש קשר אצלנו בין המדרש לפסוק עליו הוא נכתב. אותו דבר גם בתאוויל השיעי. בסופיות יש הרבה אלמנים הקרובים לשיעה, אבל יש סופים סוניים ויש סופים שיעים! הסופיות התפצלה מהסונה רק במאה ה-12.

היחס לכופרים בשיעה

השיעים מחלקים את העולם לשלוש קטגוריות: מאמינים (שיעים), מוסלמים שאינם שיעים (סונים, חאריגיים) וכופרים (לא מוסלמים). היחס אל הלא מאמינים הוא שלילי ביותר. עיקרון מרכזי בתפיסה השיעית הוא הבראאה שמשמעותה בערבית "שלילת המתנגדים". ביסוד הבראאה עומדת שלילה מוחלטת של זכויות הכופרים, והגדרתם כטמאים. אם ניתן יש "לשמור על נגיעה" - לא ללחוץ יד למי שאינו שיעי. שיעי

יימנע ככל האפשר מלהזמין לא מוסלמים לביתו. אם אין לו ברירה הוא ינפץ אחר כך את הכלים בהם אכל האורח בביתו. הלא מוסלמי הוא טמא מבחינתו. במדינות שיעיות נאסר על לא מוסלמי ללכת באותה מדרגה עליה הולך שיעי בכדי שלא יטמא אותה.

השיעה והסונה

בעיקרון גם המוסלמים שאינם שיעים מופלים לרעה. הבראאה באה כאן לידי ביטוי בכך שהשיעים אוסרים על נישואין עם סונים. זה הקצין מאז שנות ה-70 – לפני כן היו די הרבה נישואי תערובת בין שיעים לסונים. אמרנו קודם שההלכה החאריגית והסונית די דומות, וההבדל הוא בפרשנותם בשטח. כאן המצב הפוך – בניגוד להבדלים התיאולוגיים העמוקים הקיימים בין השיעה לסונה, ההבדלים בנוהג היומיומי מועטים למדי ב-95% ההלכות השיעית והסונית זהות.

אחד המקומות הבודדים בהם ניכר הבדל הוא ביחס לנשים – מעמד האשה וזכויותיה – שהוא גבוה מעט יותר בשיעה. האסלאם בכלל נותן לנשים יחס טוב יותר מביהדות ובנצרות. למשל, באסלאם יש לאשה זכויות ירושה הן מאביה (אמנם קטנות מאלו של אחיה הזכרים) והן מבעלה, מה שלא קיים ביהדות ובנצרות שם האשה בשום מקרה אינה יורשת את בעלה, ואם יש לה אחים זכרים היא גם לא יורשת את אביה. **בשיעה** יש לאישה יותר זכויות ירושה מבסונה. בסונה גם אפשר לגרש את האישה בקלות רבה – צריך רק לאמר לה "מגורשת" שלוש פעמים. בשיעה אמירה כזו חייבת להיעשות בנוכחותו של קאדי בכדי שהיא תתקף גירושין של זוג שנישא כחוק. (הערת אנב, בפועל בישראל הקאדי לא מאפשר גירושין כאלה הנעשים רק באמירה). מצד שני, בשיעה מראשיתה מותרים נישואי ההנאה (בערבית: "מותעה המתעה", בפרסית: "ציעיה") בעוד שהאסלאם הסוני רואה בהם פריצות זנות במסווה דתי. לאורך השנים היו נשואי המותעה נקודת מחלוקת עיקרית בין האסלאם השיעי לבין האסלאם הסוני.

זה התחיל בראשית האסלאם מהמנהג של נישואים זמניים שנועדו לספק את עונתן של הנשים שבעליהם יצאו למלחמה ונעדרו מהבית. נישואין אלה היו לתקופה קצובה שהוגדרה מראש על ידי שני הצדדים. נישואין אלה פג תוקפם באופן אוטומטי כשחלף פרק הזמן עליו הוסכם מראש ואין צורך בגירושין בכדי לסייםם. ילדים שנולדו מנישואים כאלה הם ילדים חוקיים לכל דבר. באסלאם הסוני אסור לקיים יחסי מין מחוץ לנישואין. ביהדות, לעומת זאת, זה מותר לאשה שאינה נשואה וילדיה אינם ממזרים!

נישואי ההנאה היא אחת הדוגמאות הבודדות להבדל הלכתי בין הסונה לשיעה. האסלאם לא מכיר בכלל במושג חילוני. אתה או שמקיים או לא מקיים את המצוות בהן אתה חייב. השיעים מקבלים את השאדה (העדות) הסונית אבל מוסיפים לה בסופה את הפסוק "ועלי הוא נאמנו של אלה" (ועלי ואלי אלה). ואלי הוא גם שליט וגם נאמן, כאן זה במובן נאמן. הערה – בניגוד למקובל בסונה, החדיית בשיעה לא נובעת רק מדברי ומעשי מוחמד אלא גם מדברי ומעשי אמאמים. האימאם בשיעה הוא מקור סמכות לגיטימי שיודע את רצון האל. **העקרונות** שתוארו לעיל מאפיינים את השיעה התריסרית (את'נא עשריה, אמאמיה). מרביתם מקובל על הזרמים השיעיים האחרים. עם זאת, הזרם האסמאעילי קיבל לימים מאפיינים ייחודיים המצדיקים דיון נפרד שכן הם שונים מהותית מהמקובל על מרבית המוסלמים, סונים ושיעים כאחד.

האסמאעיליה

האסמאעיליה (בערבית إسماعيلية) היא הפלג השני בגודלו בזרם השיעי בדת האסלאם. מספרם של חברי כת האסמאעיליה נאמד ב-15-20 מיליון נפש, כ-100,000 מהם בארצות ערב. האסמאעילים והתריסריים מסכימים על זהותם של ששת האימאמים הראשונים, שהיו צאצאיו של מוחמד דרך בתו פאטמה, ועל כן חולקים היסטוריה מוקדמת משותפת. אולם בקרב השיעה התגלעה מחלוקת אודות ירושת האימאם השיעי, ג'עפר א-צאדק. קבוצת הרוב בשיעה האמינה כי על הירש להיות הבן הצעיר של ג'עפר, מוסא, אולם האסמאעילים האמינו כי בנו של איסמאעיל (בכרו של ג'עפר שנפטר עוד בימי חייו של אביו) – מוחמד אבן אסמאעיל אל-מכתום הוא האימאם השביעי, ועליו לרשת את סבו, ג'עפר. האסמאעילים מאמינים כי מוחמד אל-מכתום נעלם מעיני האנשים והוא האימאם האחרון שיחזור בסוף הזמנים וינחיל צדק בעולם.

בסונה אין שום עקרונות מיסטיות. בשיעה יש (בנוגע לאימאמים), אבל האיסמאעיליה הלכה בהקשר המיסטי הזה עד שיש כאלה הטוענים שיש להוציאה מחוץ לאסלאם. האסמאעילים פתחו תורה מיסטית ייחודית להם. ביסוד ההשקפה האסמאעילית עומדת התפיסה הניאו אפלטונית שמקורה באסכולה הפילוסופית המאוחרת ביותר בעולם היווני. אסכולה זו יש בה גם השפעות בודהיסטיות וזורואסטריות, וחלק גדול מתפישותיה עומדות בסתירה ובניגוד למה שאנחנו הורגלנו לחשוב.

אפלטון גרס שבכדי להבין את המציאות, למשל, כוס שאחווה ביד, צריך קודם כל שיהיה מושג על הרעיון – האידיאה – העומד מאחורי המציאות. במקרה הספציפי הזה אנחנו זקוקים, בין היתר, לאידיאה של יד, אידיאה של כוס. אבל בכדי שיהיה רעיון שלכוס חייב להיות קודם רעיון של כלי שתיה, וזה מחייב קיומו של רעיון של שתיה, וכן הלאה וכן הלאה. יש כאן הירארכיה של רעיונות המסתיימת בשפיץ אחד – ברעיון של הרעיון או במילים של אפלטון – באידיאה של האידיאות.

האידיאה של האידיאות מוכרת לנו בשמה היווני – הלוגוס, המתורגם לערבית כקלימה או קילמה – המילה, (תוספת חיצונית - ובעברית – הדבר). היא ידוע לנו מהפתיחה לאוונגליון של יוחנן – "בראשית היה הדבר, והדבר היה לבשר וישב בתוכנו".

בעצם החלפת המילה לוגוס באלוהים מביאה אותנו לאמונה המונותיאסטית שבה האל הוא העומד בראש הפימיודה והוא היוצר את הכל. אפלטון הפגאני כמובן לא חשב במושגים אלה. זו תפישה של קיום משהו עליון על כולם, בלתי נברא, שכל חוקי הטבע אינם עליו כי הוא זה שיצר אותם. עד כאן התפישה האפלטונית. אצל הניאו אפלטונים הולכים צעד אחד קדימה. הם קוראים ללוגוס בשם "האחד". הוא איננו בשום פנים ואופן ישות פיזיקאלית. במובן מסוים הוא איננו בכלל ישות כי על ישות ניתן לשאול אם היא קיימת או לא, אבל לא ניתן כלל לבחון שאלה זו לגבי האחד שהוא זה שיצר את הקריטריונים לקיום מלכתחילה.

הרעיון המרכזי בתפישה הניאו אפלטונית הוא שכל מה שיש - חומר, חיים, נשמות - קיים לא רק בזכות בריאה שהייתה ולא בזכות חוקים פיסיקליים כאלה או אחרים, אלא שיש כח עליון שממנו הכל נובע, מואצל ברגע זה, ובעצם הוא המקיים את ה"מציאות".

זה מסביר גם את עניין אחדות הכל. הכל קשור ומקושר, הכל אחד (כמו שקרני השמש הן חלק מהשמש). בהשקפה האסמאעילית ישנו "אחד" עליון, טרנצנדנטי לחלוטין, שנמצא מעבר לכל הקטגוריות של הקיום ואי-הקיום. האחד הוא מעבר לכל תכונות, מכיוון שהוא המקור להם. האחד אינו יכול להיות כל דבר קיים, והוא אינו יכול להיות פשוט הן של כל הדברים, אלא הוא "קודם לכל הקיים". מהאחד נבע כל שאר היקום. **פלוטינוס**, ההוגה החשוב של הפילוסופיה הניאו אפלטונית, משתמש באנלוגיה של השמש שמקרינה את אורה באופן שווה לכל, בלי שהיא מפחיתה במשהו את עצמה (אז לא שמעו על התכת גרעיני מימן להליום!). השמש היא דבר נחצי שאינה מתכלה והיא אדישה – אין לה רצון משלה לגבי התהליך בו היא משמשת. אנלוגיה שניה היא שיקוף במראה שאינו מפחית במאומה את החפץ שהוא משקף. אותו דבר קורה עם האחד שהוא המקור של העולם. אין לו כוונות או רצונות שכן הוא מעבר לכל מושג כזה. לפיכך, כל הבריאה נובעת מהאחד, בלא רצון ובלא פעולה, שכן אלה תכונות נבראות, והאחד עומד מעליהן.

הבריאה נעשית במדרגות ושלבם של מושלמות שהולכת ופוחתת - רעיון הדומה לעוצמת האור ההולך ודועך ככל שהוא מתרחק ממקורו. הדבר הראשון שנובע מהאחד הוא ה"שכל העליון". זה לא שכל במובן שאנחנו מכירים היום ומשתמשים במונח הזה רק בגלל שאין לנו מילה טובה יותר. זו מין ישות יודעת כל (היא כבר ישות לכל דבר כי היא נבראה ונמצאת לכן בדרגה 2 - הנמוכה מדרגת האחד), שאחראית על הסדר הטבוע ביקום ועל החוקים המנהלים אותו. ממנו נובעת "הנפש הקוסמית" או "רוח העולם", שפלוטינוס מחלק אותה לעליון ולתחתון. העליון (דרגה 3א) מזוהה עם הנשמה האנושית והתחתון (דרגה 3ב) עם עולם החומר - הטבע. זהו תהליך הדרגתי שבו כל ישות בוראת את הישות הנמוכה ממנה, כאשר בתחתית נמצא החומר, שהוא הרמה הנחותה ביותר של קיום ומושלמות, תחתית שרשרת הקיום. ההשקפה הזו של בריאה באמצעות דבר הנובע מדבר קודם נקראת אמנציה (Emanation) המתורגמת בעברית כ"האצלה". כל רמה מאצילה לרמה שמתחתיה כוחות (פחותים משלה) שבאמצעותם ממשיכה הרמה השניה ויוצרת רמה מתחתיה וכך הלאה.

תולדות ה'אנו' (מתוך: האסלאם, מבוא להיסטוריה של הדת, האוניברסיטה הפתוחה): בני האדם שייכים לדרגה 3 שבה גופם נמצא בראש החלק התחתון הנשמי ונשמתם בתחתית החלק העליון. הם שואפים לעלות במדרגות האצלות, להתרחק מה שיותר מעולם החומר ולהתקרב ככל שיוכלו אל הדבר. היכולת לעשות זאת תלויה ביכולת לרכוש את הידע המצוי בידי חכמי הדת ובראשם האימאם.

גם בתוך כל רמה יש האצלות משנה. כך, לדוגמה, עולם החומר המוכר לנו נוצר בסדרה של האצלות שבו תחילה הופיעו הדוממים, אחריהם הצמחים, בעלי החיים ולבסוף בני האדם. ההבדל בין הגישה הזו לרעיון הבריאה הוא בגישת הניאו אפלטונית האל לא בחר לברוא את העולם אלא שהעולם נובע אוטומטית מהאל. אין כאן פעולה רצונית של האל!

התפישה הניאו אפלטונית השפיעה רבות גם על הקבלה היהודית שפיתחה בהשפעתה את תורת הספירות העליונות. בתפישה הניאו אפלטונית יש, כאמור, ארבע האצלות (הדבר, השכל, הרוח העליונה והרוח התחתונה), בתורת הספירות – שבע.

החברה המערבית מאד מתקשה לתפוש את השיטה הניאו פלאטונית. האינסמאעיליים אימצו את התפישה הזו בגירסה משלהם המאמינה בשבע האצלות של הבריאה (המספר שבע הוא מספר מיסטי, וזו הסיבה שבעטיה האינסמאעיליים רואים באימאם השביעי את האימאם האחרון הנעלם).

האסלאם הקלאסי (הסוני והשיעי) רואה ברעיון האצלות של האינסמאעיליים כפירה חמורה, שהרי אמרנו כבר מהי המילה הערבית לפאגאניות – שירק, היינו שיתוף. עובד אלילים הוא זה שמשותף את האלוהות. הביקורת המוסלמית על האינסמאעיליה היא שעל פיה לאללה יש שותפים (במלאכת הבריאה והפיקוח על העולם) – האצלות הללו. זאת ביקורת חמורה ביותר.

חמורה לא פחות ממנה היא הביקורת על התפישה ההיסטורית של האינסמאעיליה. ההיסטוריה מתחלקת, לפי האינסמאעיליים, לשבע תקופות (אור ג'ו), לאו דווקא שוות באורך, כשבכל תקופה האל התגלגל לתוך גוף אנושי – נביא - בכדי ליצור קשר עם בני האדם באמצעות דמותו של בן-תמותה.

הערה - האינקרנציה - האל הלוּבש בשר - איננה דומה לאינקרנציה הנוצרית. באמונה הנוצרית מי שנמצא עלי אדמות היא הישות האלוהית עצמה שיש לה שלוש פרסונות שמהן פרסונת הבן עצמה יורדת והופכת להיות בשר ודם. זו עדיין ישות אלוהית. התפישה המוסלמית שונה - האל הוא עדיין מופשט לחלוטין, אבל הוא נכנס בגוף אנושי קיים ובעזרתו הוא מתקשר עם הברואים.

בכדי להקל על התקשורת של האל עם הברואים יש לו בכל תקופה מלווה - הנאטק - שהוא הדובר המייצג של האל עלי אדמות. הוא אינו אל. הוא רק הדובר של האל המקשר בינו לבין האנושות.

תולדות ה'אנו' (המקור: האסלאם, אי"פ) - הנביא שבגופו התגלגל האל - הוא האחראי על מתן תורה חדשה לאדם, בפן הגלוי שלה. כך הגיעו לעולם ההתגלויות של הספר הקדוש - התורה, הברית החדשה והקוראן. הנאטק - דוברו - אחראי על חשיפת הפן הנסתר של התורה החדשה.

כמובן יש שבעה זוגות של גלגול אלוהי ודובר - אחד לכל תקופה. בגלגול הראשון הבריאה התגלגלה באדם הראשון והנאטק שלו היה שת - הבן השלישי של אדם (שנולד אחרי שהבל נרצח וקין ברח, אנחנו כולנו בניו). השני הוא נבי נוח - נוח - והנאטק שלו הוא בנו שם. השלישי הוא נבי איברהים והנאטק שלו הוא איסמעאיל=ישמעאל. הרביעי נבי מוסה-משה והנאטק הוא אהרון או נבי שועיב- יתרו. החמישי הוא עיסא אבן מריה-ישוע והנאטק שלו הוא פטרוס (או יוחאנה-יוחנן המטביל). הנביא מֶחֶמֶד היה הגלגול השישי והנאטק שלו היה עלי. מֶחֶמֶד בן אסמעיל הוא הגלגול השביעי והאחרון ואביו איסמעאיל הוא הנאטק שלו. זה מקרה מיוחד שבו הנאטק הוא אביו של הגלגול האלוהי.

תולדות ה'אנו' (המקור: האסלאם, אי"פ): לאחר מותו של כל נאטק מחליף אותו בפרשנות האמונה וכתבי הקודש האימאם, כשבכל תקופה ותקופה יש שבעה אימאמים. (העולם אינו יכול להתקיים ללא נוכחות קבע של אימאם). בסוף כל תקופה האימאם השביעי עולה לדרגת נביא וההיסטוריה עוברת לתקופה הבאה, וחוזר חלילה. כך עלי, הנאטק של מוחמד בדור ה-6 - דור האסלאם - מוחף על ידי שושלת אימאמים השביעי בהם - מוחמד אבן איסמעאיל - ישוב ויפיע בתחילת המחזור הבא, האחרון, כמהדי.

בראיה מוסלמית קלאסית זו תאוריה פסולה לחלוטין. לכן, האיסימאעיליה, עוד יותר מהשיעה הרגילה, הייתה מההתחלה בעמדה בעייתית מבחינה הלכתית אסלאמית.

כמו כל השיעים גם האסימאעילים מצווים להסתיר את אמונתם מאלה שאינם נמנים על הזרם שלהם, במיוחד אם נשקפת להם סכנת רדיפה בשל אמונתם. מצווה זו מכונה תקיה *تقية* (הסתרה, העמדת פנים) והיא מצווה חובה מרכזית אצלם. מקורה של מצווה זו, המחייבת כל שיעי באשר הוא, בכך שלאורך דורות היו השיעים מיעוט נרדף. מצבם של האסימאעילים חמור אף יותר שכן שני הרעיונות המרכזיים שלהם: רעיון הבריאה באמצעות האצלות ורעיון התגלגלות האל בבשר בכל דור, נחשבים בזרמים מוסלמים אחרים כדברי כפירה. יש בין חכמי האסלאם הסבורים שהאסימאעילים הוציאו עצמם לגמרי לחוגי האסלאם. בשל כך התקיה מרכזית כל כך במצוותיהם.

כמו השיעים האמאמיים, טוענים האסימאעילים שבצד הפן הגלוי של הקוראן (אל ט'אהר *الظاهر*) יש לו פרוש נרמזת, אלגורית (תאוויל *تأويل*), פרוש על דרך הדרש, המוצא משמעויות הנרמזות בטקסט ומכילות משמעויות עמוקות יותר. אולם האסימאעילים מרחיקים לכת אף יותר ומצביעים על רובד שלישי הנסתר מהעין הנקרא "באטן *باطن*" (מה שבטן, שלא ניתן לראותו). כלומר משמעויות הנסותרת מן העין ורק ליחיד סגולה המכירים את תורת הנסתר יש גישה אליה. המשמעויות האלה הן לא רק במילים ובפסוקים אלא גם באותיות בודדות. אם כן יש בקוראן שלוש משמעויות: הגלויה, הנרמזת והמוסתרת (פשט, דרש וסוד). מי שלומד אותן ואינו ראוי לכך שם נפשו בכפו.

זה ממש הדרש היהודי על הארבעה שנכנסו לפרדס (פשט, רמז, דרש וסוד). אחד השתגע, הציץ ומת, אחד – אלישע בן אבויה – קיצץ בנטיעות, היינו נטש את היהדות, ורק ר' עקיבא יצא בשלום. אלה דברים מסוכנים למי שאיננו מוכשר או ראוי לעסוק בהם.

הידע העמוק אינו פתוח לכל אדם. מרבית המאמינים די שיכירו את המשמעות הגלויה של הקראן המספיקה לקיום המצוות. המשמעות הסודית פתוחה רק לאנשים יחידים סגולה הנודרים נדר סודיות. אדם הרוצה לדעת את הסודות הטמירים עובר סדרת מבחנים ולאחר שעמד בהם יקבל אותם ממורה הנקרא בערבית "דאעי *داعي*" (מילולית: מטיף, בסופיות הוא נקרא שיח). המורה מלמד את תלמידיו בהדרגה לאחר שם משלימים תקופת הכשרה בה הם משרתים את הציבור. כל אחד מעמיק על פי יכולתו. כך מתחלקים האסימאעילים לשתי קבוצות: בעלי הידע הנסתר שהם מיעוט נבחר ורוב המאמינים, המחויבים רק במצוות הגלויות בלבד.

מסיבה זו ידיעותינו על האמונה האיסימאעילית מצומצמות. מה שלא נחשף על ידי איסימאעילים שיצאו משם איננו ידוע לנו. כאמור, הוא גם לא ידוע למרבית האיסימאעילים שאינם כלולים באליטה הרוחנית. וספת שלי - למעשה כמעט כלום ידוע לנו על ראשית האיסימאעיליה, על מאת השנים הראשונות שלה, ובמקורות הקדומי ביותר המתייחסים אליה היא כבר תנועה מגובשת.

מרבית האסימאעילים (אך לא הקרמטים) הכירו בצורך במנהיגות קיימת וגלויה בזמן שהאמאם המסתתר נעדר מעל פני האדמה. להשקפתם, במצב הזה יש צורך באימאם פועל, צאצא של עלי ופאטימה, שאמנם אינו בעל היכולות הנסותרות המיסטיות שהיתה לשבעת האימאמים הראשונים, אולם הוא בעל ידע מעמיק בת המאפשר לו להיות המפרש החוקי ושליט האסלאם עד הופעת מחמד בן אסימאעיל. לתפישתם האימאם הנוכח (אל אמאם אל *מסתודע*) הוא השליט הלגיטימי היחיד עד בוא המהדי.

בתפישה האסימאעילית האמאמים הפועלים אינם אימאמים מיסטיים כמו השבעה המוכרים. בשיעה האיסימאעילית אין אמנם כרגע אימאם מיסטי בשטח, אבל יש אימאם פועל. אין מגבלה על המספר הכולל של האימאמים הפועלים במהלך ההיסטוריה. (בהיסטוריה האיסימאעילית היו פילוגים על רקע השאלה מיהו האימאם הפועל, למשל פרישת הקרמטים). לעומת זאת, לשיעה האמאמית התריסרית אין בכלל מושג כזה של אימאם פועל.

הדוגמה הבולטת ביותר לתפיסת האימאם הפועל/נוכח היא השושלת הפאטמית (908 – 1171) שמייסדה בטניס היה עבדאללה המאהדי, שהכריז על עצמו כעל אימאם נוכח. היא שלטה בשטחים ניכרים ובהם סוריה וארץ-ישראל שהייתה בידיהם בשנים 970 – 1099 (ומובלעות מסוימות ממנה נשלטו גם מאוחר יותר). האימאם השישי ברשימת האימאמים הפועלים הפאטימים הוא חאכם באמר אללה, מיודענו.

הקרמטים

במהלך השנים הזרם האסימאעילי התפלג למספר קבוצות על רקע מחלוקת בשאלה של זהות האימאם הפועל. הפילוג הראשון היה ב-899 ובו פרשה מהזרם המרכזי של האיסימאעיליה קבוצה ייחודית שנקראה הקרמטים על שם מנהיגה – חמדן קרמט. תנועה זו דגלה בשוויון חברתי וכלכלי (חיו בקומונות) והתנגדה לפולחני קברים ולעבודת אבנים כולל האבן השחורה במכה (אותה הם אפילו העזו לשדוד ב-930 ולהסתיר במשך 30 שנה עד שקיבלו כופר עצום תמורת החזרתה). אנשיה פנו לירושלים בתפילותיהם. הקרמטים הקימו מדינה בבחריין - צפון מזרח סעודיה של היום, ונהגו לפשוט משם על מדינות מוסלמיות בכדי לקבל דמי חסות. השפעתם הגיעה עד סוריה (שם היו קרובים לכיבוש דמשק) וארץ-ישראל שם הם סחטו את השליטים ועשו בלאגן גדול כשלא קיבלו את התשלום המבוקש. לאחר חיסול המדינה שלהם בבחריין בידי הסלג'וקים הסונים בשנת 1085 התפוררה התנועה ונבלעה באסימאעיליה הרגילה (הפאטימית).

האסימאעיליה – הקרמטים לא הכירו במושג של אימאם פועל ולכן לא קיבלו ככה את עבדאללה המהדי שיסד את השושלת הפאטימית בטוניס באותו זמן.

המסתעלים

הפילוג המשמעותי הבא התרחש בקרב האסימאעילים בעקבות מחלוקת על זהות יורשו של האימאם הפאטימי ה-18 - אל *מסתעל* - שמת ב-1094. בנו הצעיר, אחמד אל-*מסתעלי* עלה לכס השלטון בקהיר וכלא את אחיו הבכור, נזאר שנתמך על ידי המנהיג האסימאעילי חסן אבן-צבאח, מנהיג כת החשישיין (תטופל בהמשך). תומכיו של נזאר התקוממו נגד שלטון אל-מסתעלי אולם המרד נכשל ונזאר מת בכלא. בתגובה התנקשו

החשישיים בבנו ויורשו של אל-מקטעלי, אל-אמיר והביאו בכך להתמוטטותה של המדינה הפאטימית. תומכי אל-מקטעלי, המכונים מקטעליה או טיביה, מאמינים כי אל-אמיר הותיר אחריו בן, בשם טיב אבי אל-קאסם שנעלם מעיני האנשים, אולם צאצאיו הם האימאמים האמיתיים של האסמאעיליה. בכך זנחו המסתעלים את התפיסה האיסמאעילית שמחמד בן אסמאעיל הוא האמאם הנעלם.

עדי היום יש למסתעלים אימאם שיושב בהודו שמתייחס לשושלת האימאמים הפאטימים. כאשר מתחילים בימי צלאח א דין להצר את צעדיהם במצרים הם עוברים לתימן, ובהמשך עוברים לדרום אסיה – הודו ופקיסטאן. שם התפלגו בינם לבין עצמם לעוד מספר רב של תת-תורות המכונות בִּוְהֶרָה (بهره). כשכל אחת מהתורות בוחרת במנהיג שונה המכונה דְאֵעִי אל-מִטְלֵק (الداعي المطلق). זאת מאחר שהתואר "אימאם" שמור בראיית המסתעליה לצאצאיו הנסתרים של טיב אבי אל-קאסם. הבוהרה הגדולה ביותר היא הדאודיה (بهره داوديه) שמרבית מאמיניה מצויים באזור הודו ופקיסטן. בתקופת מובארק הם חוזרים למצרים לאחר שקיבלו ממנו את מסגד אל חאכס בקהיר. לזרם זה קשרים טובים עם ישראל החל מ-1985, וחסידיו מגיעים כעולי רגל לירושלים למקומות הקדושים וגם לאתר קבר ראש חֲסִין בבית החולים באשקלון שהם היו אלה שבנו את משטח השיש הנמצא שם היום לאחר שמשה דיין פוצץ ב-1950 את המסגד הקודם שם.

החשישיים/נוזאריים/אגא חאן

כאמור למעלה, הבן המפסיד נִזָּאר נתמך על ידי חסאן אבן צבאח, שעוד בימיו של אל-מוסתנצר פיתח תורה איסמאעילית קיצונית וסודית ביותר שנקראה "בִּטְנִיָה", שהתבססה על מבנה היררכי ומשמעת קיצונית. אנשי הבטניה הקימו סדרת מצודות הרריות מבודדות בצפון איראן ובסוריה (מבצר המרכזי היה מבצר אלמות, בהרי אלברז בצפון איראן), והטילו משם את חתימתם על יריביהם. לפי תפיסתם היתה סמכות האימאם מוחלטת ובהעדרו היו מפקדי המצודות שלהם, שכונו "הזקן מההר", בגדר ממלאי מקום שיש לציית להם בלי לשאול שאלות. האידיאלוגיה הקיצונית שלהם תמכה בשימוש בטרור וקראה לרצח יריבים אידיאלוגיים ופוליטיים. הרוצחים, שנקראו "פִּדְאִיִן (מי שמוסרים את נפשם)" נהגו להתנקש באויביהם בעזרת פגיונות קצרים, ולא חששו מהמוות הבטוח שחיכה להם.

מוסתנצר הִזְנִיִן – עיקר הטרור הופנה כנגד האסלאם הסוני, ובפרט כנגד הממסד השליט הסלגוקי בבגדד. ידוע לנו על למעלה מ-50 התנקשויות כאלה. מעולם לא הפנו את הטרור כנגד שיעים אימאמיים וגם לא נגד יהודים או נוצרים, אף שבהמשך פגעו גם במנהיגים צלבנים.

לאחר מותו של נזאר התאחדו תומכיו עם הפלג של הבטיה ונדעו בשם הנוזאריים – תומכי נזאר. במאות ה-12 וה-13 נקראו כולם בפי יריביהם הסונים חשישיון - כינוי גנאי שפירושו כנראה "אספסוף נקלה". בעקבות זאת נפוצה האגדה כאלו מפקדיהם נהגו לסמם אותם בחשיש קודם שיצאו למעשיהם. והצלבים קראו להם ASSASINS. במחצית השנייה של המאה ה-13 הם חוסלו בידי המונגולים באיראן ובידי בייברס בסוריה. לאחר חיסול המבצרים החשישיים החלו הנוזאריים להתארגן באיראן. העומד בראשם, הנחשב צאצא של נזאר (כלומר צאצא של עלי ופאטמה), זכה לתואר אגא ח'יאן. במאה ה-15 חדרה ההשקפה הנוזארית להודו ואחת הקסטות ההינדיות אמצה את האסלאם בגרסתו האסמאעילית-נוזארית. קהילה זו נקראת זרם ה"ח'וֹנִיָה" (אדון) או זרם האגא חאן. במאה ה-19, לאחר נסיון כושל למרד נגד השאה, עבר האגא ח'יאן להודו. לשיטתם של הנוזאריים, האגא ח'יאן הנוכחי, הוא מספר 49 בסדרת האימאמים המתחילה בעלי אבן אבי טאלב. במאה ה-20 התפשט זרם זה למזרח אפריקה ואף לבריטניה וארה"ב. הזרם הזה, שהיה פעם הכי מפיד, הוא היום קהילה משכילה ומשגשגת המדגישה מאד ערכים של השכלה ומדע. זה הזרם המודרני ביותר באסלאם, דוגל באסלאם מודרני ומתון, מותאם לתקופה. מזכירים קצת את הבהאים. יש להם עסקים חובקי עולם ולאגא חאן יש קרן ענקית לשימור מורשת האסלאם, שהשקיעה גם בירושלים.

האגא חאן מקבל את משכורתו פעם בשנה בזהב במשקל שווה למשקלו. לא פלא שהאגא ח'יאן מפיז, הוא האחרונים מהם, שכיחן בשנות השלושים, התחתן עם ריטה היווארת, כוכבת קולנוע מפורסמת. מרבית האסמאעילים בימינו שייכים לזרם זה – זרם האגא חאן - שהוא המוכר ביותר מבין הזרמים האסמאעילים.

הלא מוסלמים: הדרוזים והעלאוים

האימאם השישי של הפאטימים – אל חאכס באמר אללה – התחיל להאמין בסביבות 1016 שהוא הגלגול האחרון של אללה בגוף אנוש. ממאמיניו נוסדה, לאחר היעלמותו המסתורית, הדת הדרוזית. התפיסה הדרוזית חופפת במידה רבה את התפיסה האסמאעילית והדמיון בין השתיים רב ביותר ולא במקרה – הדרוזים יצאו מהאיסמאעיליה.

לדרוזים יש בית תפילה – החילוה - שאינו מסגד, ובניגוד לו הוא בדרך כלל לא בולט לעין ונמצא במקום מבודד. קיום המצוות הדרוזי לא נעשה בפומבי. העוקאל – המשכילים – לא אמורים להתפלל בפומבי. הדרוזים אינם מקיימים את חמשת עקרונות האסלאם, לפחות לא כנדרש באסלאם (לא עולים לחג, לא צמים ברמאדן, מתפללים רק פעמיים ביום ומסתפקים בחלק הראשון של העדות). יש לדרוזים שבעה עקרונות המחייבים את כל המאמינים. יתר המצוות רלבנטיות רק לחלק המשכיל – העוקאל. הציבור הרחב לא אמור בכלל להתעסק בדת.

לא ברור אם גם העלאוים – בני עלי - מקורם באסמאעיליה. הם אחת החידות הגדולות עד היום. הם אמנם מתייחסים לעלי כמי שמעמדו גבוה מזה של מוחמד, ומציגים עצמם כשיעים, אבל יש להם דברים מאד מיוחדים. למשל, אין להם בית תפילה.

אצל העלאוים גם זה לא קיים. הם מתכנסים בבתי פרטיים ולא בבתי תפילה. מהמעט שיודעים עליהם אנו יודעים שטקסי קדוש שלהם נקראים קודאף שהיא המילה הערבית למיסה הנוצרית. הם מאמינים בשילוש גרמי שמים קדוש: שמש (על), ירח (מוחמד) וכוכבים. יש הטוענים שבפולחן שלהם יש גם משהו המזכיר לחם קדוש. אין לנו הרבה ידע על הפולחן שלהם. יש הטוענים שיש בו אלמנטים יהודיים, פגאניים, נוצריים ומוסלמים, אבל צריך להיות מאד זהירים עם האמירות האלה. הידע שלנו לא מספיק טוב.

לא ברור אם העלווים יצאו מהאיסמעיליה.

העלאווים מהווים בערך 15% מאוכלוסיית סוריה. כמעט כל העלאווים בעולם מרוכזים במרחב הסורי-לבנוני. בראית אנשי הדת הסונים הם לא מוסלמים. לעומת זאת, בראייתם הם כן מוסלמים - חאפז אל אסאד השיג בזמנו פתווה מאיש דת שיעי בלבנון - מוסאא צאדר - שהעלאווים הם מוסלמים שיעים. בנו, בשאר אסאד, הולך כל יום שיעי למסגד. באופן דומה אנשי רג'אר - הכפר העלאווי היחיד בשטח מדינת ישראל (האחרים השוממים היום היו עין פית וזעורה ברמת הגולן) - הולכים להתפלל מידי פעם בקבר נבי יושע מדרום למצודה. העלאווים מציגים עצמם כמוסלמים, אולי כחלק ממצוות התקיה שלהם, אבל זה לא אומר שהמוסלמים מכירים בהם ככאלה. למשל, המלחמה נגדם היום בסוריה אינה נחשבת לפיתנה.

המותאווים - כינוי אתני לא דתי לשיעים של דרום לבנון היא אחת הקהילות השיעיות הכי עתיקות בעולם. הם היו אלה שהביאו את השיעה לאיראן.

המהפכה של חומייני

עד סוף המאה ה-15 איראן נשלטה על ידי שושלות סוניות. אז שליט בשם איסמעאיל אל צאפאווי, שבמקור בה מהאסלאם הסוני ואפילו מתוך מסדר סופי, קיבל עליו את השיעה ומביא לאיראן חכמי הלכה שיעים מותאווים מדרום לבנון. אז, במאה ה-16, מתחיל הקשר איראן - דרום לבנון.

ריזאק שאה פהאלוואי, אביו של השאה האחרון, הוא ששינה את שם המדינה מפרס לאיראן. הוא טען שהפרסים הם הגזע הארי.

מקור הרעיון של תורת הגזע הוא במחקר בלשני. ב-1847 גילה חוקר בריטי דמיון ברור בין כל השפות האירופיות כמעט (פרט לאלבנית) - סלביות, לטיניות, גרמניות - לבין הפרסית והסנסקריט - השפה העתיקה של הודו. הוא יצא מנקודת הנחה שלשפות האלה הייתה פעם שפת אם שממנה כולם התפתחו וקיבלו דיאלקטים מקומיים משלהם. מאחר וזיהה אותן ממערב אירופה עד הודו קרא לזה הלשונית האינדו-אירית או בעברית הודו-אירופאיות.

אחרי המחקר החלוצי הזה המשיכו וראו שניתן לבנות קבוצות שפות רחבות אחרות, למשל השפות השמיות (כולל גם את האמהרית) - ארמית, אכדית, בבלית, עברית, ערבית ועוד. לאט לאט נוצרה החלוקה לקבוצות שפות. קבוצות השפות האלה נקראו במהרה גזע.

מאחר וזו התקופה של שיא האימפריאליזם המערב אירופי, חיפשו חיזוק לטענה שהאימפריאליזם הזה מביא רווחה לעולם הנכבש. מבחינה טכנולוגית הקבוצה האירופאית ניצחה בקלות את היתר. מרגע שהתגבשה ההכרה שתכונותיו של אדם נקבעות מעצם הדם שלו (אז עוד לא הכירו את הגנטיקה) אז מיד נוצרו חלוקות משנה של קבוצות עליונות ותחתונות. כך התגבשה תורת הגזע "העליון" הארי - תת חלוקה של הגזע האירופאי. כך הופיע המושג אנטישמי הופיע ב-1871 לראשונה בידי מנוול בשם וילהלם מאר. הוא נועד להציג את הרעיון שהנחיתות היהודית אינה משהו שניתן להימנע ממנו מאחר והיא משהו שקשור לדם ולא ניתן לשינוי.

זה הדבר הקשה בתורת הגזע - הרעיון שזה מולד ולא ניתן לשינוי

השאה האיראני ריזאק שאה פהאלווי הנדיר מחדש את האיראניות כמדינת הגזע הארי. הוא מנתק את איראן מהאסלאם ומגדיר אותה הגדרה גזעית - מדינת הארים, ומכאן שינוי השם.

שתי מהפכות גדולות מוביל חומייני. הראשונה, מאד משמעותית, יצאה כנגד התפישה שהייתה רווחת קודם שאל להם לשיעים לחפש הגמוניה פוליטית במקומות בהם הם חיים. זו הייתה אידיאולוגיה קדומה שנבעה בעיקר מהדיכוי לו זכו השיעים מהשלטונות לאורך רוב ההיסטוריה שפורשה כעדות לכך שאללה לא רוצה בהגמוניה שיעית פוליטית. כל מה שאנחנו צריכים זו דבקות דתית, להתאבל על מתינו בעשרת ימי העשורא, ולהמתין לבואו של המהדי. פסיביות מוחלטת מבחינה פוליטית. עד המאה ה-16 אין אף מדינה שיעית בעולם. איראן היא הראשונה ההופכת אז לשיעית והיא תשאר אחת ויחידה כזו!

חומייני משנה את הרעיון הזה. הוא מטיף לקידום הגעת המהדי על ידי פעולה אקטיבית, לפעול למען בואו. זה בא, למשל, לידי ביטוי בטקסי התעוזה, טקסי האבל של ימי העשורא. עד אליו רק בכו שם, אבל הוא ראה בחוסיין וקורבנו מודל לחיקוי של מי שפעל אקטיבית והיה מוכן לשלם את המחיר. ספר יסוד של חומייני מ-1965, לא רק עבור השיעים אלא גם עבור הרדיקאלים הסונים, נקרא "הממשלה האסלאמית". בספר הזה הוא קורא לשלטון שרעי שבו המנהיג העליון הוא איש דת. זה חידוש באסלאם שלפני כן מעולם לא דרש שאנשי הדת יהיו השליטים בפועל והסתפק במעמד של יועצים לשליט. שליטה בפועל בידי איש דת שעומד מעל השליט מוצגת כמובן היום באיראן כאילו הייתה מקדמה דגא. זה תפקידו של חמינאי באיראן. הוא קרא לפעולה אקטיבית - יום העשורא בתקופת ישיבתנו בלבנון היה תמיד יום של פיגועים. הפעולה האקטיבית הזו היא המהפכה העיקרית של חומייני.

המהפכה השנייה של חומייני, שהייתה גם קודם אבל התגבשה סופית אצלו, היא רעיון שהסונה ממש לא יכולה לסבול אותו. זה הרעיון שיש דרגות שונות של חכמי דת.

בסונה זה לא כך. מעמדו הדתי של חכם נקבע שם על פי קריטריון אחד - כמה תלמידים יש לו, כמה מקשיבים לו. מקשיבים היום הרבה יותר לשיח יוסוף כרדאווי מקטאר מאשר לפוסק הכי חשוב במצרים - שייח אל אזהר - למרות שלכרדאווי אין שום מעמד פורמאלי בכיר.

בשיעה נוצר מדרג: הדרגה השנייה מלמטה נקראת חולדת אל אסלאם (זו הדרגה של נסראללה), מעליה דרגת האיטולה (אות האלוהים), מעליה דרגת איטולה עליון (אייטולת אללה) ובסוף מרגיע תקליד (=מקור חיקוי), אחד או שניים בדור. היום יש אחד כזה שיושב דווקא בעירק. כדי לעלות מדרגה לדרגה יש ללמוד לימודים פורמאליים במשך שנים ארוכות באחד משני מרכזי הלימוד החשובים - כופא וקום - ולעמוד בבחינות.

חמינאי לא בדרגות הגבוהות. חומייני היה מרגי-א-תקליד, ואפילו כונה בידי מעריציו אימאם, בעיקר בשל האמונה שהוא עמד בקשרים ישירים עם האימאם הנסתר.

לא כולם מקבלים את חומייני עד היום. רק באיראן. בעיראק רק חלק, בלבנון החיזבאללה נאמן לו אבל התנועה המקורית של השיעה בלבנון – אל עמל – לא ממש קיבלה את חומייני. **נביל ברי** המותאולי היה בן ברית של ישראל בשנת 1982. היו לנו יחסים מעולים איתם במלחמת העצמאות. גם בכניסתנו ללבנון ב-1982 הם קיבלו אותנו באורז ופרחים. הם היו אלה שעזרו בחילוץ אנשי תל חי ב-1920. כמאל אפנדי, מותאולי שהיה מחולל המאורע בתל חי, היה לימים המודיע המרכזי של ההגנה בארץ, וחוסל ב-1951 על ידי המודיעין הסורי. בספר אקסודוס השיח הטוב שנרצח שם מבוסס על דמותו של כמאל אפנדי. אם כן שני העקרונות והחידושים של חומייני היו: הפיכת השיעה מזרם סביל לפעיל והמדרג ההלכתי השיעי. השיעה הופך מזרם סביל לזרם פעיל מאד בהשראת חומייני. אבי הרדיקליזם השיעי הוא חומייני. אבל הרדיקליזם האיסלאמי נולד הרבה לפני חומייני ורובו הוא סוני עד היום.

דבר נוסף – יש לנו בטורקיה כ-15 מיליוני אנשים הנקראים בטורקית "עלוויים". הם אינם עלאוויים אלא הם השיעים של טורקיה. **יהודים** נקראו בטורקיה מוסאווי – אנשי משה, ועלוויים בטורקיה זה אנשי עלי. לכאורה הם שווים זכויות שם אבל הם מרגישים די מקופחים שם. יש בטורקיה מפלגה חיזבאללה פרו איראנית. אגב השם חיזבאללה אין לו בהכרח קשר לאיראן. משמעות המילה היא מפלגת האל ותו לא. אבל רוב השיעים הטורקים אינם פרו איראנים. האיראנים מתערבים בכל מקום שיש בעיות אם או בלי שייכות לשיעה. הם, לדוגמה, שולחים מימון לג'יהאד האיסלאמי הסוני בעזה ובגדה. **המפּרָץ** שלחופו יושבת איראן נקרא אצלה "המפּרָץ הפרסי" – אסור להגיד שם או להראות מפה שעליה כתוב "המפּרָץ הערבי". יש באיראן תחושה עזה של אתניות פרסית, ציביליזציה פרסית, קדם איסלאמית אדירה. יש לכן שני סוגי עימותים בהם מעורבת איראן: שיעי-סוני ואיראני-ערבי. 25% מאוכלוסיית איראן הם ערבים סונים המדוכאים קשות הן דתית והן אתנית על ידי האיראנים השיעים. הסונים יושבים בעיקר בחוגייסטאן – צפון איראן באזור שדות הנפט.

אסלאם ופוליטיקה

התפישה האסלאמית היא ששלטון בא לעולם כדי שיוכל האדם לעבוד את האל בתנאים המיטביים. לכן בדרך הטבע ממיאל רק שליט מוסלמי יודע מה צריך לעשות כדי לאפשר למאמינים את עבודת האל בצורתה השלמה. זה דבר שהוא בסיסי להבנת האסלאם. מעבר לזה יש פרשנות לפסוק בסורה 16 שאומרת שהמוסלמים נועדו לשלוט בעולם. ממש "אלוהים לשלטון בחרתנו".

בתקופת השלטון של האסלאם בעולם התפתחה בו התפישה לגבי "אנשי הספר". הם היו זכאים לחופש מולחן, תנועה ועיסוק מלא, אבל לא היו זכאים לאיזשהו סוג של ריבונות או אפילו לשאת סמלי ריבונות. זו פרשנות לסורה 9 פסוק 28 שאומר: "הילחמו באלה שלהם ניתן הספר לפניכם ושאיים מכירים באללה ובנביאו וביום האחרון עד אשר יוכנעו וישלמו לכם גיזיה ככידם על התחונה". זה הטקסט הבסיסי הקובע את היחס לבני החסות. הפרשנות המקובלת שניתנה ל"ידם על התחונה" הייתה שהם יהיו במצב של השפלה. מה זה מצב של השפלה היה תלוי בתקופה ובמקום. בתקופות מסוימות היו נוהגים לסטור על היד של המשלמים כדי להשפילם. מעבר לזה באו תקנות עומר שמגדירות בבירור את נחיתותם של אנשי הספר ואת האיסור ל כל זכות ריבונית: אסור להם לרכב על סוס עם אוכף, לשאת טבעות חותם על אצבעותיהם, לאחוז בנשק.

שלטון לגיטימי על פי כל הזרמים המוסלמים הוא שלטון אסלאמי בלבד. לבני החסות יש הזכות להיות מייחס טוב רק כל עוד זה לא פוגע בריבונות האסלאמית. כל עוד הם יודעים את מקומם בסדר הקוסמי שבו האסלאם עליון ואין גבוה מנו. לכן זה אומר (על פי הסונים אבל גם על פי האחרים) שהעולם מתחלק לשניים (בשיעה שלוש): הראשון נקרא דאר-אל-עאדל או דאר-אל-אסלאם (=בית הצדק/בית האסלאם) - החלק שבו שורר המשטר הנכון, האסלאמי, ובו נהנים כולם מהצדק המוגדר בשריעה. החלק השני – דאר-אל-חרב (= בית המלחמה) הוא חלק העולם שטרם הגיע למצב הנכון. יש פה דיכטומיה ברורה בין המקומות שם כבר הושגה המטרה לבין המקומות בהם היא עדיין לא הושגה.

התנועה הנכונה על פי האסלאם היא הרחבת החלק הראשון על חשבון החלק השני. התאוריה אומרת שבגלל שאנחנו במאבק מתמיד בין שני הצדדים הדיכטומיים האלה לא יכול להיות מצב של שלום ביניהם. לכן המקסימום שניתן לשאוף אליו הוא הסכם מוגבל בזמן – הודנה – שביתת נשק, לא שלום, המוגבלת בזמן (עד עשר שנים עשרה חודשים ועשרה ימים), אותה אפשר להאריך עוד ועוד לפי הצורך. לא יכול להיות מצב של שלום מלא!

זו תיאוריה פוליטית, ובהרבה מקרים ופעמים יש פער בינה לבין המציאות. הרי כשמסתכלים על העולם לא ממש רואים את המוסלמים לוחמים ללא הפסקה בשאר העולם הלא מוסלמי. המציאות הרבה יותר מורכבת. ככלל, האסלאם אינו נלחם במציאות. זה עיקרון שלא תמיד הוכרז אבל תמיד היה קיים. בזמנו כשהאסלאם שלט בעולם הוא אכן הרחיב את החלק הראשון על חשבון השני, אבל היום זה ממש לא קן פעיל. גם הרעיון של הודנה כדרך תקשורת יחידה בין האסלאם למדינות האחרות לא ממש מתקיים – רוב מדינות האסלאם מקיימות קשרים תקינים לגמרי עם מדינות הדאר-אל-חרב.

יש שתי מילים בערבית למושג של שלום, עם הבדל תהומי ביניהם: **סלאם** – הסכם (אינתיפיקה) שלום. חוזה פורמאלי שתקף משפטית, אבל איננו מחייב מבחינה דתית. זה הסכם שאמור לעמוד לנצח אבל המציאות מלמדת שתמיד הוא נגמר. הוא עוסק בשגרירים, תיירות, מסחר וכיו"ב. זה המכסימום שלא מוסלמים יכולים לצפות מהסכם עם מוסלמים. הוא דרגה אחת יותר גבוהה מהודנה, אבל כאמור, אין לו תוקף דתי, ולכן ניתן להפר אותו.

צולח – (סולחה). שולם שולם לעולם ברוגו ברוגו אף פעם – הסכם עמוק, האמור להישמר לנצח. קיים רק בין מוסלמים, ולא ניתן להשתמש בו כשאחד הצדדים אינו מוסלמי. סולח הוא ההיפך המוחלט מהפיתנה.

אהדת צולח – ברית שלום שמי שמחלל אותה הוא פושע.

אהדת סלאם – ביטוי בערבית המופיע בפעם הראשונה והיחידה בהסכם שלום בין ישראל למצרים. זו המצאה שנבעה מהתעקשות שני הצדדים. ישראל ביקשה שבנוסח הערבי של הסכם שלום יכתב "אהדת צולח", כלומר "ברית השלום", אבל המצרים סירבו בטענה שצולח לא יכול להיחתם עם מי שאינו מוסלמי. בסוף הגיעו לפשרה לשונית שאינה קיימת בשפה הערבית – אהדת סלאם = ברית צולח.

בכל שלושת הנוסחים של הסכם השלום – העברי, הערבי והאנגלי – כתוב שבמקרה של מחלוקת מה שקובע הוא הנוסח האנגלי! לכן כל ההתקשרות הזו על המינוח בערבית היא חסרת משמעות. מי שהתקש על הניסוח הבין את המשמעות המילולית של המינוח אבל לא הפנים שאין מוסלמי אחד שיסכים לדרישה הזו. בהסכם השלום עם ירדן כבר למדו את הנושא ושם כתוב אינתיפאקית אל סלאם – חוזה השלום.

בעיני רוב המוסלמים העניין של השתלטות הדר-אל-אסלאם על הדר-אל-חרב זה חזון אחרית הימים. לא משהו שמתייחסים אליו כאל משימה מיידית לכאן ועכשיו. מטרת האסלאם הרדיקאלי היום אינה להשתלט על העולם, גם אם יש כמה מטיפים סולפים שחושבים כך. אבל, כאשר מקום מסוים היה בעבר בשליטה מוסלמית ונלקח מהם זה כבר סיפור אחר. במצב הזה האזור המדובר נחשב כשטח וואקף אסלאמי.

סיפור פיקאנטי קטן – לפני כחמש או שש שנים הקימו בג'רלטר מסגד (במימון סעודי) כסמל להתקרבות בין מוסלמים ונוצרים. בעיתונים הסעודיים באנגלית זה מה שנאמר. בעיתונים בערבית נכתב רדנה = חזרנו! בראיה המוסלמית כל חצי האי האיברי – האל אנדלוס בערבית – נחשב כשטח שהיה בשליטה המוסלמים – ארד-אל-וואקף. היחס לאדמת ספרד הוא לא כמו היחס לאדמת בריטניה, למרות שאף אחד לא יקום ויגיד את זה.

ברור שארץ ישראל היא עוד יותר וואקף מוואקף בראיה המוסלמית. לכן הבעייתיות בקשר לארץ ישראל היא משולשת. קודם כל מי שתובע אותה הוא אהל אל דימא – בני חסות, שמרדו. דבר שני, כאן זה לא סתם ארד אל וואקף. כאן זו אדמה שהייתה מוסלמית עד 1948, חלק מהמרחב הערבי האסלאמי, לב ליבו של המרחב הזה, למרות שהמילה "פלסטין" עצמה לא נמצא לא בקוראן ולא בחדיית. זו אדמת וואקף ואין מוסלמי אחד הרשאי לוותר על מטר רבוע של אדמת וואקף. ודבר שלישי – על זה יש להוסיף את קדושתה של ירושלים לאסלאם – הראשונה מבין כוונות התפילה.

מאידך גיסא, האסלאם בדרך כלל לא רב עם המציאות. זה לא מקרי שבכל זאת יש חוזה שלום עם ישראל לחלק מהמדינות המוסלמיות. הם לא באים מתוך אהדות בני דודים, אבל הם כן נובעים מתוך הכרה שיש כאן משהו שאי אפשר לסלק אותו ולכן עדיף להסתדר איתו. יש כאן גם שיתוף אינטרסים במאבק הסוני-שיעי של ימינו. יש למשל שיתוף פעולה מלא ומסודר עם המודיעין הסעודי, למרות שסעודיה היא מדינה עם רטרוריקה אנטי ישראלית מאד חזקה.

לנכונות לסבול את מדינת ישראל יש בכל זאת גבולות. הטענה שאדמת ארץ ישראל שייכת ליהודים לא יכולה להיות קבילה בעיני הערבים. להגדיר את ישראל כמדינה יהודית זה כבר מתנגש עם הכל. אפשר בראיה הערבית המתונה לקבל את ישראל כמדינה שבה חיים יהודים אבל לא כמדינה יהודית! ההתקשרות על הכרה בישראל כמדינה יהודית, (ואף אחת מאלה שחתמו על הסכמי שלום איתנו לא חתמה על הכרה כזו), הדרישה הזו היום יוצרת מחסום בלתי עביר.

לכל מילה יש משמעות רבה, אצלם ואצלנו. בכל מ"מ צריך להבחין בין טקטיקה למהות. השאלה מה אנחנו רוצים לקבל בסוף. למיטב הבנת שמעון גת הדרישה המוחלטת שגוף מוסלמי כל שהוא, ובוודאי גוף פלסטיני, יקבל עליו את הדרישה להגדרת מדינת ישראל כמדינה יהודית, לא ניתנת להשגה.

מבחינת ההלכה המוסלמית הגדה ועזה הן סוגיות. השאלה אינה דתית אלא פוליטית. החמאס אומר בגלוי: אנחנו לא נכיר לעולם בעשות ישראלית. הוא בא מלכתחילה מתוך גישה דתית. הרשות הפלסטינית, מתוך גישה פוליטית, מדינית, לאומית, מדברת אחרת. המימד הדתי נכנס לסכסוך כאן רק לאחרונה. הוא תמיד היה ברקע אבל נהיה דומיננטי רק באינתיפאדה השנייה. מה שהוביל את האינתיפאדה הראשונה היה הסכסוך הלאומי ולא הדתי. לכן גם השתתפו ונטלו בה חלק נוצרים בולטים כמו חנאן אשראווי ואחרים. באינתיפאדה השנייה, שלא במקרה נקראת "אינתיפאדת אל אקצה" הדגש כבר עבר לנושא הדת, והנוצרים יצאו לגמרי מהתמונה. לא שמענו את חנאן אשראווי באינתיפאדה השנייה, איש לא התעניין בה ובדעותיה. מעבר הסכסוך למימד הדתי היא בעייתית מאד מפני שהרבה יותר קשה להתפשר במימד הזה מאשר במימד הלאומי.

ההתדיינות עם החמאס כרגע אינה קשורה להתדיינות המקבילה הנעשית מול הרשות הפלשתינית. גם להסכמי שלום בינינו לבין מי שלא יהיה צריך להיות מצב שבו לכל צד יהיה אינטרס לקיים אותם. קיסינג'ור היה זה שאמר שהסכמים, תמיד, מתקיימים כל עוד יש לשני הצדדים אינטרס לקיים אותם. יש לקח חשוב מההיסטוריה – אף פעם אל תאמר "אף פעם".

האסלאם לא עושה הפרדה בין החיים הדתיים לאזרחיים – אין הפרדה בין דת למדינה בראיה האיסלאמית. לא כך בראיה הנוצרית, שם התפישה הנוצרית היא "יתן לקיסר את אשר לקיסר ולא לוהים את אשר לאלוהים", כלומר הכנסייה (לכאורה) אינה מתיימרת לנהל את חיי היומיום של מאמיניה. השליט, שמנהל את חיי האזרחים, ברור שצריך להתנהל על פי חוקי הדת ולהתייעץ בהחלטותיו עם איש הדת, אבל אין תאוקרטיה נוצרית במובן הזה שאיש הדת הוא המפקח על חייך בכל שעה ושעה. לא כך בתפישה היהודית והאסלאמית.

אם קובעים שמעשי השליט (קרי, מידת דבקותו באמונה) הם הקובעים אם הוא שליט טוב או גרוע אז ברור שהמעשה הפוליטי הוא חלק מהפיקוח האיסלאמי. זו בדיוק היתה התלונה המרכזית, לפחות מסוף המאה ה-19 ואילך, בוודאי משנות ה-20 וה-40 של המאה ה-20, שהמהלכים שעשו המדינות האימפריאליסטיות והשליטים הערבים ששיתפו איתן פעולה נועדו להרחיק את האסלאם משדה הפוליטיקה.

העובדה שהמערכת הפרלמנטרית היא המגדירה חוקים ולא המועצה האסלאמית הדתית היא אסון בראיה של מוסלמי דתי. מטרת האסלאם הפוליטי היא להחזיר את האסלאם לשדה החיים הפוליטי – להגיע לכך

שהאסלאם יעצב את החנוך, הכלכלה היא אסורה על פי האסלאם אבל יש בנקים ערבים שעוסקים בה), המשפט.
אוריה פורמן – איסלאמיות – ספר המעמיק במטרות המוסלמים הרדיקאליים.
אסלאם פוליטי פונדמנטאליסטי הוא לא בהכרח רדיקאלי – האחים המוסלמים במצרים אינם רדיקאליים, אפילו שהם פוליטיים. הפלג הרדיקאלי באסלאם הפוליטי דוגל בהפעלת אלימות בכדי להשיג את המטרה הזו.

האסלאם הפונדמנטליסטי מבקש להחזיר את האסלאם לפוליטיקה. האסלאם הרדיקאלי יצא מהפונדמנטליסטי ובחר להשיג את המטרה בדרך של אלימות.
זה לא מקרה שאסלאם רדיקאלי נולד במאה ה-20. אף כי גרסה מוקדמת שלו יותר חיוורת היה האסלאם הוהאבי במאה ה-18. אם אני מוסלמי מאמין, ואני עומד מול כמעט 300 שנה בהן האסלאם לא רק שאינו שולט בעולם אלא אפילו נדחק מבחינה פוליטית מארצות משמעותיות מאד בהם שלט בעבר, אז אני לא מבין מה קורה. מה אללה רוצה להגיד בדבר הזה? זה די דומה לשאלות שעלו באסלאם לאחר האסון המונגולי. התשובה – אנחנו אשמים כי נתנו לכל ההשפעות הזרות להשפיע עלינו, למשל הרעיון הדמוקרטי שעל פיו האנשים הם המחליטים ולא האל. או למשל, שוויון הנשים – הקוראן והחדית' מדברים במפורש על זה שהנשים הן נחותות, אז מה הרעיון הזה של שוויון וזכויות פוליטיות לנשים?
בפסיכולוגיה בגרוש האסלאם הרדיקאלי נבע מהדיסוננס הקוגניטיבי הזה בו מצאו עצמם המוסלמים. זה מצב שבו אין קשר בין המציאות לבין התפישה של מה שהיה צריך להיות. במצב כזה, למשל כאנשים נתקעו בעבודה שהם שונאים, יש כל מיני דרכי התמודדות: הדחקה, ניסיון לתת טעם ומשמעות למצב הזה, או "אכלו לי ושתו לי" – זה אחת הדרכים הקלות להתמודד עם המצב הזה. דרך התמודדות רביעית – להגיב באלימות. הדרך הטובה – לשאול איפה טעיתי ואיך אני מתקן את זה – היא דרך לא קלה. התגובה באסלאם הרדיקאלי גם פנימה וגם החוצה נתפשת אצלם כאסלאם מתגונן.

ביבליוגרפיה:

צחיח אל בוחארי, בעריכה של עמנואל קופלביץ.
האסלאם, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, יחידות 1-3
חווה לצרוס-יפה, האסלאם, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון
חווה לצרוס-יפה, עוד שיחות על האסלאם, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון
חווה לצרוס-יפה, עורכת, פרקים בתולדות הערבים והאסלאם.

לקסיקון מושגי ייסוד באסלאם

הרצאת ד"ר שמעון גת

אסלאם إسلام – מילה שפרושה השלמה, כניעה מוחלטת. משמעותה היא קבלת רצון האל בשלמות וולא טענות או כעס.

ג'אהליה جاهلية – הכינוי המקובל לפרק הזמן שקדם לבוא האסלאם לחצי האי ערב. תרגום המילה הוא "בערות", כלומר אי ידיעת האל האמיתי, אולם משמעותה העמוקה היא עולם פרוע ונטול ערכים מוסריים ותרבותיים.

רסול אללה رسول الله (שליח האל) – כינויו של מוחמד. ביטוי נרדף למילה "נביא" (נביא). כל הנביאים נקראים רסול – שליחים. תפקיד השליחים היה להתריע בפני בני האדם העובדים אלילים שאם לא ישובו מחטאם ולא יאמינו באל האחד והיחיד ייענשו בחומרה.

ח'ליף خليفة – צורה עברית למילה ח'ליפה (מחליף), קיצור לביטוי "ח'ליפת רסול אללה". תוארם של שליטי העולם המוסלמי אחרי ימי הנביא. בראשית האסלאם שמשו הח'ליפים הן כשליטים, הן כמפקדים, הן כשופטים עליונים והן כמנהיגים הדתיים. בהמשך הצטמצמו תפקידיהם לשלטון ומנהל, אולם הם נתפסו תמיד כראשי עדת המאמינים (להלן: האָמה). מכאן תוארו הנוסף: אמיר אל מֻאָמינין.

הג'ירה هجرة (ההגירה ממכה למדינה) – בשנת 622 הגרו הנביא ורעייו הקרובים (הצאבה) ממכה, שם נרדפו, אל העיר ית'רב, כ-200 ק"מ מצפון למכה. מאז נקראה העיר "מדינת אל נביא", כלומר עירו של הנביא, ובקיצור "אל מדינה". מהלך זה נחשב למאורע המכונן של האסלאם. במדינה היה האסלאם האמונה לדת נורמטיבית ומחייבת, עם כללים ברורים. ממדינה התפשטה האמונה החדשה על כל פני כל ערב, ומאוחר יותר אל העולם כולו. כאן נולדה קהילת המאמינים (האָמה). במדינה הפך מוחמד מחוזה למנהיג פוליטי וצבאי, לשופט ומחוקק ולשליט כל חצי האי ערב. מניין השנים המוסלמי מתחיל בהגירה. (ב-28.2.2006 החלה שנת 1428 להגירה).

האָמה الأمة – קהילת המאמינים. גוף הכולל את כל מאמיני האסלאם. המחוייבות הראשונה של כל מוסלמי היא לאָמה, והיא עולה על כל מחויבות אחרת, לאומית, שבטית, אתנית או חזיתית. המאמינים חייבים בעזרה הדדית, מלחמה באויבי האסלאם, ציות מלא לחוקים שהביא הנביא ולהמנעות ממלחמת אחים (פְתְנָה, ראו להלן). את האָמה יסד הנביא במדינה, אולם כל מוסלמי מאז ועד היום משתייך אליה ומחוייב לה.

תוּחִיד توحيد (אחדות האל) – הרעיון המרכזי של האסלאם: סיבת הדברים היא אל אחד, נצחי, העומד מחוץ לזמן, כל יכול ובורא הכל. כל היקום נתון לשלטונו. אין לו צורך בדבר שכן הוא יכול באמירה קצרה "הֵיָה" ליצור את כל אשר ירצה. הוא הגורר גורלות ואותו חייבים בני האדם לעבוד באמונה שלמה ועל חוקיו הם מצווים לשמור.

אל כתאב אל מקדס الكتاب المقدس (הספר הקדוש) – המוסלמים מאמינים שבצד האל האחד, הנצחי, קיים ספר שכמו האל הוא נצחי ואל זמני ובו כלולים כל החוכמה והידע ביקום. כדי להדריך את בני האדם בדרך הנכונה, הוריד האל אליהם התגלויות מן הספר הקדוש באמצעות נביאים המכונים גם שליחים. באמצעות נבי מוסא (משה) ניתנה התורה. באמצעות נבי עיסא (ישוע) הורד האנג'יל (הברית החדשה) ובאמצעות נבי מוחמד הקראאן.

מאמינים, אנשי הספר, כופרים – הנוהגים על פי תורת מוחמד נקראים מאמינים (מֻאָמינין). היהודים, השומרונים, הנוצרים ומספר קבוצות נוספות, שזכו להתגלות מן הספר הקדוש, מכונים "אֶהֶל אל כתאב (אנשי הספר)" והם רשאים להחזיק באמונותיהם ובפולחניהם. עובדי האלילים, הנקראים בערבית "מֻשַׁרְפֻן (משתפים), כלומר המשתפים אלים מספר בפולחן)", נחשבים כופרים (פֻאֶפְרֻן) ובהם יש להילחם עד חורמה או עד שיסכימו לקבל עליהם את אמונת האמת.

רמצי'אן (קרי: רמאדן) – החודש הקדוש ביותר בלוח השנה המוסלמי. לפי הקראאן, בחודש זה התגלה לראשונה הספר הקדוש לנביא. חודש קדוש זה מצויין בצום לכל אורכו (ראו להלן).

קראאן – הספר הקדוש של האסלאם. נחשב להתגלות האחרונה, המלאה והמדוייקת של הספר השמימי. פירוש השם הוא ספר שיש לקרוא ברבים. המוסלמים מאמינים שכל מילה, אות ופסיק בקראאן ירדו משמים והם דבר האל, שהובא אל בני האדם באמצעו שליחו, הנביא מוחמד.

סורה ואיה (פרק ופסוק) – הקראאן כולל 114 פרקים המכונים "סורות". למעט הסורה הראשונה, המכונה "סורת אל פאתחה (סורת הפתיחה)", סדר הפרקים הולך בעיקרון (אך לא תמיד) מן הסורה הארוכה ביותר אל הקצרות ביותר. לכל סורה יש שם וכן מספר סידורי. בסורה 2 (סורת אל בקרה=סורת הפרה) יש 286 פסוקים ואילו בארבע הסורות האחרונות יש בין פסוק אחד לשלושה. הפסוקים מכונים איה (רבים: איאת), מילה שפרושה אות משמים. כל פסוק לעצמו נחשב לנס.

תפסיר – פרשנות הקראאן. שפת הקראאן היא קשה ולעתים מעורפלת למדי. משום כך נזקקים המוסלמים לפרשנות הפסוקים. ספרות התפסיר רחבה ביותר. בשל קשיי השפה, מבינים המוסלמים את הקראאן דרך התפסיר, דבר המקנה לו חשיבות עצומה.

סורות מכיות וסורות מדיניות – מקובל לחלק את הסורות השונות ל-90 סורות שהורדו במכה ול-24 שהורדו במדינה. יש הבדלים בולטים בין שתי הקבוצות. הסורות המכיות, הן בדרך כלל, קצרות, נושאות אופי חזיוני, שפתן פיוטית, נמלצת ולעיתים סתומה. הסורות המדיניות ארוכות, שפתן

ברורה יחסית והן כוללות בתוכן פרקי חקיקה ומשלים שתפקידם להבהיר למאמין כיצד עליו לנהוג.

מסגד אל אקצא – בסורה 17 (סורת בני ישראל המכונה גם סורת מסע הלילה) נאמר: "ישתבח זה אשר הסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש (במכה) אל מסגד אל אקצא (המסגד המרוחק ביותר), אשר את סביבותיו ברכנו למען נראנו מאותותינו כי הוא השומע והרואה". מקומו של מסגד אל אקצא אינו מצויין בקראן, אולם כיום מקובל על כל המוסלמים שמדובר בהר הבית שבירושלים. המסורת המוסלמית מספרת שמהסלע אשר על ההר הועלה הנביא השמימה ופגש באללה וקיבל ממנו את התפילות. המושג "אל אקצא" כולל, לפי תפיסת המוסלמים, את כל השטח של מתחם הר הבית.

חֲדִית' (תורה שבע"פ), אֶסְנַאד (שלשלת המוסרם), צַחִיח (מסורות אמיתיות) – האסלאם, בדומה ליהדות ובשונה מן הנצרות, שם דגש על אורח החיים היומיומי ומגדיר למאמין מצוות עשה ואל תעשה. בקראן לבדו אין חקיקה מספקת המבהירה לו כיצד לנהוג. כמו ביהדות, גם באסלאם יש תורה שבע"פ, המרחיבה את הנאמר בקראן, מפרשת אותו ומוסיפה עליו. מדובר בדרכי פעולה והתנהגות הנגזרות מאמירות או פעולות המיוחסות לנביא ונקראות סֶנַת אל נבי (מנהג הנביא – ראו להלן). על אמירות ופעולות אלה לומדים באמצעות עדויות מפי אנשים שהיו מקורבים לנביא: בני משפחתו ואנשי הצחאבה. עדויות אלה הועברו מדור לדור באמצעות שלשלת מוסרים ששמעו זאת איש מפיו של קודמו. מסורת כזו נקראת בערבית חֲדִית' (רבים: אחאדית')=מילולית: מאורע. שלשלת המוסרים שלה נקראת: אֶסְנַאד. כדי למנוע חֲדִית' חֲדִית'יים מזויפים פתחו המוסלמים שיטת בדיקה המתבססת על בחינת האֶסְנַאד. בשיטה זו נפסלו מרבית החֲדִית'יים. אלה שאושרו כמסורות אמיתיות הוגדרו במילה צַחִיח (כיון). מסורות שזכו לאישור כזה, נאספו במספר קבצים המכונים גם הם צַחִיח. מבחינת חיי היומיום יש לחֲדִית' משמעות רבה יותר מאשר לקראן, כפי שבהלכה היהודית התורה שבע"פ היא שעצבה את חיי היהודים.

קִיאַס (הקש) – הקראן והחֲדִית' מטבעם אינם יכולים לתת תשובה נפרדת לכל מקרה פרטי ואף לא לכל סוגיה שאלה עקרונית. משום כך משתמשים המוסלמים בהקש, כלומר הבנת סוגיה מתוך הכרתה של סוגיה דומה, כשיטה נוספת לבירור הלכות. כך למשל יש בקראן ובחֲדִית' איסור על שתיית יין. אין בהם איסור מפורש על שתיית משקאות חריפים אחרים כגון בירה או וודקה. ההקש מן האיסור על היין הוא הסיבה לכך שכל משקה אלכוהולי נאסר על המוסלמים.

אֶגִּיתְהַאד (התאמצות=חידוש הלכת) – בראשית האסלאם, כאשר סוגיות עקרוניות רבות עדיין לא מצאו את פתרונן ניתן היה ליצור הלכה אם היא עברה בחינה של חכמי הדור וזכתה להסכמה גורפת, מתוך הנחה שהחכמים, המכירים את דרכו של הנביא, ודאי יפסקו לפיה. מאז המאה ה-11 נטען שנעלו שערי האֶגִּיתְהַאד, ואין עוד מקום לפסיקה עצמאית. נעילת שערי האֶגִּיתְהַאד, הביאה בחובה את התאבנות החשיבה הדתית ובהמשך את ניוון המדע והפילוסופיה של הוגים מוסלמים והייתה לימים גורם מכריע בפיגור המצטבר של החברות המוסלמיות.

אֶצִּיל אל פקה (שורשי הפסיקה) – שם כולל לארבעת מקורות הפסיקה שנוכרו לעיל: הקראן, החֲדִית', הקיאס והאגית'האד. כל פסק הלכה (פְתוּא) אמור להישען על מקורות אלה.

סֶנַת אל נבי (מנהג הנביא) – הדרך בה היה הנביא נוהג שהיא המופת לכל מוסלמי כיצד עליו לנהוג.

ביטוי זה משמש הן כשם שני לחֲדִית' (המתבסס על אמירות ופעולות המיוחסים לנביא) והן לכלל מקורות הפסיקה הנוכרים לעיל. ההולכים בעקבות מקורות ההלכה הללו נקראים "סַיְיִס". כיום נמנים כ-90% מן המוסלמים על זרם זה.

פְתוּא (פסק הלכה) ומִפְתִּי (פוסק הלכות) – הפְתוּא (רבים: פְתָאנָא) היא פסיקה הלכתית של מומחה דתי הנקרא מִפְתִּי (פוסק הלכות) לשאלות של נוהג דתי. היא דומה לפסיקה רבנית (שו"ת). אין המִפְתִּי עוסק בסוגיות עקרוניות ותאורטיות אלא משיב לשאלות סציפיות בענייני יומיום.

שְרִיעָה (הלכה) – השריעה היא שילוב מקורות הפסיקה הנוכרים עם תקדימים שנוצרו בעקבות הצטברות פסקי הלכה (פְתָאנָא) שיצרו תקדימים מחייבים. תרגומה המילולי המדוייק הוא "הלכה" והיא המכתיבה את אורח החיים המוסלמי. השריעה נחשבת כחוקה שניתנה משמים ואין לסטות ממנה. המשפט המוסלמי מכונה על כך "המשפט השרעי".

בְדִיעָה (חידוש הלכתי פסול) – מרגע שהתגבשו סופית מקורות הפסיקה ונעלו שערי האגית'האד, הפכה לפחות בתאוריה, ההלכה המוסלמית (השריעה) לכזו, שאין להוסיף עליה ואין לגרוע ממנה.

לפיכך, אם רעיון מסוים נתפס כניסיון להוסיף עליה או לשנותה הוא נחשב פסול ובמקרים קיצוניים עלול המציע אותו להיות מואשם בכפירה בעיקר. רעיון כזה מכונה בערבית בְדִיעָה.

מִצְוֹת – כמו ביהדות, נבחן המוסלמי באורח חייו ולא רק באמונתו. מרגע בואו לעולם ועד יומו האחרון, הוא מחוייב "לעשות את הטוב ולהמנע מן הרע" (קראן, סורה 3 פס' 104). לצורך נתנו לו מצוות (פְרוּצ', אֶפְרָאצ' (קרי: פְרוּד, אֶפְרָאד. יחיד: פְרָצ') המתחלקות למצוות עשה ומצוות לא תעשה. מצוות עשה מתחלקות לשתי קבוצות: מצוות יחיד (פְרָצ' עֵין), המחייבות כל אחד ואחד ומצוות רבים (פְרָצ' כְפָאִיח), שדי בכך שחלק מן הציבור מקיים אותן, כדי להוציא את כלל הציבור ידי חובה.

אֶרְכָאן אל אסלאם (עמודי התווך=מצוות היסוד של האסלאם) – חמש מצוות היחיד החשובות ביותר. אי-קיום אחת מהן נחשב לחטא חמור. פרוט המצוות הללו להלן.

שְהָאדָה (העדות) – החשובה במצוות האסלאם. חובה על המוסלם לומר, וככל שירבה להכריז זאת כן ייטב: "לא אֵלָה אֵלָה אֵלָה וּמִחְמַד רְסוּל אֵלָה (אין אלוה כי אם אלה ומחמד הוא שליח אלה)". תהליך ההתאסלמות הרשמי הוא חזרה על השְהָאדָה שלוש פעמים בפומבי.

צֵלָה (תפילה) – חובת המוסלמי להתפלל חמש פעמים ביום: שחר, צהריים, מנחה (כאשר הצל שמייל חפץ שווה באורכו לאורך החפץ), מעריב (מיד לאחר שקיעה) ולילה – כשעתיים אחרי השקיעה. הטקסט של התפילה קצר ופשוט ומבוסס על חמשת הפסוקים של הסורה הראשונה של הקראן,

סורת אל פאתחה (סורת הפתיחה). בצד הטקסט, כולל התפילה מחזור תנועות המכונה "רכעה (כריעה)". הוא כולל: עמידה, השתחוות, כריעה על הברכיים, נגיעה כפולה עם המצח בקרקע המכונה "סגיד (סגידה)", ישיבה וחזרה לעמידה.

צום – כל מוסלמי בוגר, בריא בנפשו ובגופו, מחוייב לצום במהלך כל חודש הרמז'אן. הצום כולל איסור מוחלט על אכילה, שתייה, עישון, יחסי מין וכל פעולה המהנה את הגוף. מטרתו להביא את האדם המסתגף להרהר במעשיו ולשוב מחטאיו. הצום מתחיל כאשר יש "די אור להבדיל בין חוט לבן לחוט שחור" (סורה 2 פס' 187) ומסתיים עם שקיעת החמה. סעודת שבירת הצום נקראת "אפטאר" שפרושו "הפטרת מן הצום". כעיקרון שאפו חכמי האסלאם שהאכילה בלילות הרמז'אן תהיה צנועה, אולם בפועל נערכות מדי לילה סעודות חגיגיות ועתירות מזון. עשרת הלילות האחרונים של הצום הם לילות תשובה. רבים מבליים במסגדים. החשוב בלילות הוא ליל ה-27 ברמז'אן, המכונה "לילת אל קדר" – ליל הגזירה". המוסלמים מאמינים שבלילה זה ירד לראשונה הקראן, ובו נגזרים גורלות בני האדם למה החיים במאמינים את בניין הכעבה – שהוקם, על פי הקראן בידי אברהם וישמעאל – ומנסקים את האבן השחורה הנמצאת בכותלו המזרחי. בהמשך הם עוברים להר ערפאת הסמוך לעיר, שם הם עומדים בתפילה כל היום. סיום החג הוא בגבעת מנא, שם סוקלים המאמינים שלושה עמודים המייצגים את השטן. בזמן החג, נמצא המאמין במצב של אחרים (קדושה). הוא לבוש בבגד לבן ללא תפרים ואסורים עליו השקר, המריבה, יחסי מין, תספורת וגזיזת ציפורניו. מוסלמי חייב במצווה זו פעם אחת בחייו. החג מסתיים בקנא בזבח כבש הפותח את חג הקורבן.

חג' – עלייה לרגל אל העיר המכה. ביסודו היה החג' מנהג של תקופת הנביא אהליה. הנביא אימץ אותו לאסלאם ונתן לו תוכן מוסלמי. יסוד החג' הוא סיפור עקידת ישמעאל בידי אברהם, שלפי מסורת האסלאם התרחש סמוך למכה. עולי הרגל משחזרים את מסע העקידה. תאריך העלייה לרגל והטקסים הנלווים אליה הוא הימים 6 – 9 בחודש האחרון של השנה המוסלמית, הנקרא ד'י אל חג'. במהלך החג' מקיפים המאמינים את בניין הכעבה – שהוקם, על פי הקראן בידי אברהם וישמעאל – ומנסקים את האבן השחורה הנמצאת בכותלו המזרחי. בהמשך הם עוברים להר ערפאת הסמוך לעיר, שם הם עומדים בתפילה כל היום. סיום החג' הוא בגבעת מנא, שם סוקלים המאמינים שלושה עמודים המייצגים את השטן. בזמן החג', נמצא המאמין במצב של אחרים (קדושה). הוא לבוש בבגד לבן ללא תפרים ואסורים עליו השקר, המריבה, יחסי מין, תספורת וגזיזת ציפורניו. מוסלמי חייב במצווה זו פעם אחת בחייו. החג' מסתיים בקנא בזבח כבש הפותח את חג הקורבן.

עיד אל פטר (החג הקטן) – חג שבירת הצום. חג זה מסיים את צום הרמז'אן והוא חל באחד בחודש העשירי, חודש שואל. החג נמשך שלושה ימים. התוכן הדתי העיקרי שלו הוא תפילת חגיגית בבוקר הראשון של החג. מנהגי החג כוללים: מתן צדקה לעניים ומשלוח מנות לחברים; קניית בגדים ונעליים חדשות; ביקור בקברי קרובים; מאכלים מתוקים (בתורכיה נקרא החג: שְׂקֶר ביראמי= חג הסוכר). עיד אל אצ'א (קרי: אדחא) – חג הקורבן – חג זה המסיים את העלייה השנתית לרגל למכה. הוא נחוג בכל משפחה מוסלמית החייבת בזבח משלה. כיוון שאין באסלאם הקרבת קורבנות, נאכל הזבח בידי בני המשפחה ויתרתו מיועדת לעניים. החג עצמו נמשך ארבעה ימים ונקרא גם החג הגדול. בבוקר הראשון נישאת תפילת חג מיוחדת.

ג'האד ותפפיר – המילה ג'האד פרושה המילולי "מאמץ עליון". בדרך כלל מיוחדת מילה זו למלחמת קודש בכופרים. המילה כפירה (תפפיר) מתייחסת לעבודת אלילים, אולם עם הזמן הורחבה משמעותה לכלל המעשים הטובים את האינטרס המוסלמי, בעיקר מלחמות של לא מוסלמים נגד המאמינים. הדוגלים באסלאם הרדיקלי טוענים כי מעשיהם של מרבית השליטים במדינות האסלאם הם בגדר תפפיר ויש לצאת לג'האד נגדם. השתתפות בג'האד היא בגדר מצוות רבים (ראו לעיל). **פֶתְנָה** – מילה שאין לה תרגום מדוייק. יש המתרגמים זאת כ"מלחמת אחים", אך המשמעות נרחבת יותר וכוללת כל אלימות פנים מוסלמית ומתייחסת להייתה של אלימות כזו חטא דתי חמור. הפֶתְנָה הראשונה באסלאם הייתה המרד נגד החילף השלישי עתימאן ורציחתו. ארוע זה ידוע בקרב המוסלמים בשם: "יאל באב אל מפתוח, השער הפתוח", דרכו נכנסה המחלוקת לאסלאם. **קאצ'י** (מילולית: קאדלי) – השופט השרעי. פוסק לפי חוקי השריעה בלבד. הקאצ'י הוא דן יחיד ופסיקתו סופית. הוא אינו יכול לזוזם דיון או חקירה אלא רק לשבת בדיון על פי הזמנת הצדדים. בשל מגבלה זו ובשל מגבלות של התאמת השריעה למציאות המשתנה, נוספו במדינות האסלאם כללי הקאנון.

קאנון – מילולית: תקנות. בפועל: חקיקה משלימה לשריעה, הנעשית בידי הסמכות המחוקקת של המדינה. לכאורה יש לחקיקה זו מעמד של תקנות בלבד שכן החוק היחיד הוא החוק האלוהי – השריעה. בפועל מתנהלות מרבית המדינות המוסלמיות בימינו – ובמידה רבה גם בעבר – לפי הקאנון. השיפוט הקאנוני הוא בידי בתי משפט אזרחיים. הקאצ'ים והשריעה מצמצמים, בדרך כלל, לדיני אישות, ירושות ודיני ממונות.

ראי ותקליד (שיקול הדעת מול הצמדות למסורת וללשון החוק) – כבר מראשית האסלאם היה קיים מתח מובנה בין הדעה שיש להניח לשופט מקום נרחב לשיקול דעת עצמאי (ראי) לדון כל מקרה לגופו, לבין הדרישה להצמד לפסיקתם של קדמונים ולחקותה (תקליד=חקיקה) וללשון המקורות: הקראן והחידת. המידה של שיקול הדעת מול ההצמדות לתקדימים וללשון החוק, יצרה באסלאם מספר אסכולות משפטיות - המד'אהב.

מד'אהב (האסכולות המשפטיות) – במהלך השנים התפתחו באסלאם הֶסְנִי הבדלים הלכתיים מסויימים שמקורם בגישות שונות למספר הלכות הקשורות בעיקר לנושאי נישואין ודיני ממונות. הגישות הללו קשורות גם לשאלת חלקן של הֶרְאִי בפסיקה. מקובל להניח שהמרחיבים מקום זה נותנים ליתר גמישות מאלה הנוטים לצמצמו. כל גישה כזאת נקראת בערבית מְדִיְהָב (דרך ללכת בה) וברבים מד'אהב. התרגום המקובל למד'אהב הוא: אסכולות הלכה. כל אחת מן האסכולות מכונה עִיִש איש הלכה, שדעותיו עצבו את גישותיה. האסכולה המרחיבה ביותר את מקום הֶרְאִי בפסיקה נקראת

חנפיה ע"ש מלומד בשם אבו חניפה; האסכולות האחרות (מן המקלה אל הצמודה ביותר לתקליד) הן: שפיעה ע"ש מלומד בשם אל שאפעי; מאלכיה ע"ש מלומד בשם מאלכ בן אנס; חנבליה ע"ש מלומד בשם אבן חנבל, שדרש להקפיד על הקראאן והחדית' כמקורות הפסיקה היחידים. ח'וארג' (הפורשים) – כל הפילוגים הדתיים באסלאם החלו כמחלוקות פוליטיות. הראשונה פרצה בימי ח'יליפותו של עלי בן אבי טאלב (656 – 661). במהלך מאבק של מעאוויה בן אבי ספיאן נגד עלי, פרשה קבוצה מתומכי הח'יליף מן המחנה שלו, משום שהסכים למו"מ עם מעאוויה. קבוצה זו נקראה ח'וארג' (הפורשים). הם העמידו דרישה שהפכה בהמשך לעיקרון דתי: בכל עת וזמן, יכהן כח'יליף המוסלם הישר והנאמן ביותר לדת, גם אם מדובר בעבד. הם גם טענו שאם השליט אינו עומד הדרישות הללו חובת הנתונים להדיחו. בהמשך הלכו הפורשים, שתנועתם נקראה ח'וארג' והקצינו. הם התנגדו לכל סטייה מחוקי האסלאם וראו במאמינים שלא עמדו בדרישה זו חוטאים בתכפיר, שמצווה להלחם בהם. הם הגדירו את הג'יהאד כעמוד התווך השישי של האסלאם וראו בו מצוות יחיד, שיש להפנותה קודם כל נגד הכופרים מתוך מחנה האסלאם. בשל השקפותיהם הקיצוניות נלחמו בהם השליטים המוסלמים השונים וכיום הצטמצם מספרם מאד.

שיעה – הפילוג העיקרי באסלאם התחולל על רקע השאלה: מיהו יורש חוקי לנביא. לאחר מות הנביא התגבשה בהדרגה קבוצה של מוסלמים, שטענה שהיורש החוקי היחיד של הנביא הוא בן-דודו וחתנו, עלי בן אבו טאלב, מי שהיה הח'יליף הרביעי, ואחריו בני עלי מפאטמה, בת הנביא, וצאצאיהם אחריהם. קבוצה זו קראה לעצמה "שיעת עלי", כלומר סיעת (תומכ) עלי (וצאצאיו). לאחר הרצח של עלי (שנת 661), התנגדו אנשי הסיעה לשלטונו של בית א'מיה וב-680 יצאו במרד גלוי. מרכז המרד היה בדרום עראק ובראשו עמד ח'סין, בנו של עלי. המרד הוכרע ביום ה-10 לחודש מ'ח'רם של שנת 61 להג'ירה / 10.10.680, בקרב ליד העיר כ'רב'לאא. ח'סין נהרג ובכך היה ל'שהיד (קדוש מעונה). יום מותו הוא יום אבל ומספד לשיעים עד עצם היום הזה. בעקבות קרב כ'רב'לאא פתחו השיעים אידיאולוגיה דתית ייחודית, שבמרכזה עומדת דמות האמאם המסתתר.

האמאם המסתתר – הטעון הפוליטי, לפיו רק עלי וצאצאיו מפאטמה, בת הנביא, הם שליטים לגיטימיים באסלאם, הפך אצל השיעים לעיקרון אמונה (ר'כ'ן) שיש. הם מאמינים שהנביא הוריש לעלי לא רק את זכות השלטון, אלא גם העביר אליו באמצעות מגע יד, את הקשר הבלתי אמצעי עם היושב במרומים, ובכך עשה אותו ליוזע האמת האלוהית. עלי הוריש זאת לבניו וכך נמשכה שלשלת. כל שליט מבני משפחת עלי נקרא "אמאם", כלומר מנהיג (מילולית: העומד בראש). במהלך השנים נוצרו פילוגים בשיעה סביב שאלת מיהו האמאם החוקי וכך נוצרו בה מספר זרמי משנה. על אף פילוגים אלה, יש מכנה משותף: כולם מאמינים שהאחרון בשלשלת האמאמים (שהוא אחר כמובן בכל זרם וזרם), נעלם והוא מסתתר ויחזור, באחרית הימים כמ'הדי (גואל) להביא לעולם את משטר הצדק הסופי.

אמאמיה (א'ת'ניא ע'שריה – השיעה של השנים עשר) – מרבית השיעים בעולם כיום שייכים לזרם המאמיני ברצף של 12 אמאמים, שהאחרון בהם, מ'ח'מד אל מ'נת'ט'יר (הצפוי, זה שלבואו ממתנינים), שנעלם בשנת 878, אבל הוא עומד בקשר עם מספר מצומצם של אישים ומוסר להם את האמת האלוהית. זרם זה הוא כיום הזרם הדומיננטי בשיעה. מאמיניו אוזחים בשלטון באיראן ובעראק ונמצאים בלבנון, פקיסטאן, אפגניסטאן, תורכיה ובמספרים קטנים יותר במדינות רבות.

אסמאעיליה (סבעיה – השיעה של השבע) – זרם שהתפלג מן האמאמיה בשאלת היורש החוקי של האמאם השישי. בעוד שהזרם המרכזי תמך במוסא אל כא'ט'ים, בן ג'יעפר אל צדיק, הייתה קבוצה שראתה באחיו אסמאעיל את היורש החוקי. זרם זה נקרא אסמאעיליה, על שמו, או סבעיה – השיעה של השבע. האמאם המסתתר, לפי זרם זה הוא מ'ח'מד, בנו של אסמאעיל. האסמאעילים פתחו תורה מיסטית המאמינה שהאל התגלגל שבע פעמים בבשר אדם והתגלה לבני האדם בדמותו של בן-תמותה. לכל גלגול כזה היה נאטק, כלומר דובר, שפרש את דבר האל לבני האדם. הגלגול הראשון היה של אדם הראשון והנאטק שלו היה שת. הנביא מ'ח'מד היה הגלגול השישי והנאטק שלו היה עלי. מ'ח'מד בן אסמאעיל הוא הגלגול השביעי והאחרון ואביו הוא הנאטק שלו. תורת האסמאעיליה היא סודית (בטאניה) ורוב המשתייכים לזרם זה אינם יודעים את כולה. רק מעטים רשאים להכיר את מכלול האמונות והעקרונות. האסמאעילים מפרשים את הקראאן פרוש אלגורי (תאול) וטוענים שלמצוות יש טעם נגלה ויש להן טעם נסתר או אמת פנימית (באט'ן) שהוא החשוב באמת. הם מצווים להסתיר את אמונתם מאלה שאינם נמנים על הזרם שלהם, מצווה המכונה תקיה (הסתרה). יש מוסלמים המסרבים לראות באסמאעילים מאמיני אמת וטוענים שחרגו מגבולות האסלאם.

דרוזים – מקור האמונה הדרוזית בזרם באסמאעיליה, שהאמין ח'יליף פאטמי (בן לשושלת אסמאעילית שהתימרה להיות מצאצאי עלי ופאטמה ושלטה במצרים, א"י ודרום סוריה בשנים 969 – 1171), בשם אל חאכם (שלט: 996 – 1021) הוא הגלגול האחרון של האל בבשר. לאחר שאל חאכם נעלם (ככל הנראה נרצח בהוראת אחותו), נטשו מאמיניו את מצרים והתרכזו בדרום לבנון של היום והתפתחו כדת נפרדת. כמו האסמאעיליה, דתם היא סודית (בטאניה). רק מעטים רשאים להכיר והם מכונים ע'קאל (בעלי השכל, יחיד: עאקל). רוב הדרוזים מכירים רק מספר קטן של עקרונות יסוד והם מכונים ג'יהאל (נבערים, יחיד ג'יהאל). הדרוזים מאמינים ב-19 גלגולים של האל בבשר, האחרון ביניהם של אל חאכם. הם מאמינים שמספר הדרוזים בעולם קבוע וכאשר מת דרוזי מתגלגלת נשמתו בתינוק שנולד. תורתם מושפעת עמוקות מן הפילוסופיה הניאו-פלאטונית. היא מחייבת אותם לשמור אמונים לכל שלטון תחתיו הם חיים. הדרוזים מכנים את עצמם "בני מערוף (בני החסד)" וגם מ'ח'דון (המייחדים את האל).

ע'לים (נ'צירים) – זרם שמקורותיו מעורפלים. מקובל להניח שהע'לים פרשו, כמו הדרוזים, מן הזרם האסמאעילי. תורתם היא שילוב של יסודות מן היהדות, הנצרות, האסלאם ודתות אליליות. הם סוגדים לשמש ולירח ומאמינים שהאלוהות התגלתה תמיד לבני אדם כשילוש שהתגלגל בבשר. הוא מורכב מן המ'ענא (הדבר, המשמעות), המ'אקס (השם), שנוצר בידי המ'ענא ומן הבאב (השער, המאפשר ליחדי

הסגולה להבין מעט מסגולות האלוהות) שנוצר בידי האֵסֶס. השילוש הופיע שבע פעמים כצרוף של שלושה אישים שייצגו את מרכיביו. השילוש האחרון הוא: עלי, שהוא המַעֲנָא, כלומר החשוב מכל; מַחְמַד, שהוא האֵסֶס, כלומר שני במעלה וסלמאן אל פֶּאֶרְסִי, מרעי הנביא הקרובים, הוא הבאב. פולחן שלושת האישים הללו נקרא קְדָאס, מושג הזהה לתרגום הערבי למילה "מיסה" והוא פולחן לחם (המייצג את מַחְמַד) ויין (המייצג את עלי) שהוא עיקר הפולחן. השילוש מוצא את ביטויו גם כשילוש של שמש (היא עלי) וירח (סלמאן) ומַחְמַד הוא האור. גם העֵלִוּים שומרים את דתם בסוד וגם אצלם רק מיעוט מבין בני הקהילה מכיר את סודות הדת.

הצופיות (תַּצְוִן) – המיסטיקה האסלאמית) – כבר מראשית האסלאם התקיים, במקביל לאסלאם ההלכתי זרם ששם דגש על החוייה המיסטית של מציאת הידע האלוהי והתקרבות לאל. מדובר בחוייה רגשית עמוקה המתחוללת כאשר מאבד האדם קשר לעולם הסובב וזוכה להארה ולהבנה של אמת עמוקה הנשגבת מן ההיגיון, אמת הקשורה בקרבת האל ובהבנת הסובב אותו. ידיעה מיסטית זו נקראת בערבית "מַעְרַפָּה" והיא מקבילה למונח היווני "גנוסיס". רק יחידי סגולה, העוברים דרך ארוכה ומתישה, זוכים לסוג זה של ידע. תנאי ראשוני להגעה אליו הוא אהבה יוקדת (מַחְבָּה) לאל. לצורך השגתו מוותר המיסטיקן על הבלי העולם הזה ומסגף את גופו. בגדיהם של המיסטיקנים הראשונים היו עשויים צמר גס (ערבית: צוּף) ומכאן כינויים: צופים. בשל הסתגפותם הם נודעו גם בשם זָהָד (חסידים. יחיד: זָהָד). התורה המיסטית נקראת "תַּצְוִן". הדרך שעובר אדם עד השגת היכולת להשיג את המַעְרַפָּה כוללת שלבים מספר והיא נקראת "טְרִיקָה". הוא מודרך בה בידי צופי ותיק ורב ידע שתוארו שיח'. בהגיעו לדרגה המתאימה הוא יכול להכנס למצב האקסטטי בו הוא חש את הקרבה לאל וזוכה לידע הנסתר. לצורך זה הצופים עורכים טקס הנקרא דִ'כְּר (הזכרת האל) הכולל תפילות והזכרת שמות האל בקצב מונוטוני המביא את הצופי לאקסטזה. בחלק מן המסדרים הצופים כולל הטקס ריקוד המלווה בנגינת חליל. בשיאו נעלם העולם הזה לחלוטין ואז מגיעים הַזָּהָד ליעד הנכסף.

התקופה הממלוכית בארץ ישראל

תמלול הרצאת נועם פורת

ד"ר נועם פורת, מרכז אסיה, סין, עד האוקיינוס השקט

מבוא

הממלוכים היו לוחמים מוסלמים שנחטפו בילדותם מהעמים השכנים לאימפריה המוסלמית, גודלו וחונכו בבית אדונייהם המוסלמים. בתהליך גידולם הם התאסלמו ופותחו בהם תכונות הלחימה והפיקוד. הממלוכים יצרו בבגרותם גדודי לחימה מיומנים – סייירת מטכ"ל של הצבא המוסלמי, ונקראו ה"בחריה", היינו "המובחרים". (גירסה אחרת – השם בא מ"בחר" שזה בערבית נהר (וגם ים) בערבית וציין את מקום מושבם של הממלוכים הראשונים באי בתוך הנילוס ליד קהיר). הנאמנות שלהם הייתה רק לאדוניהם.

החליף העבאסי אל מעטצם מתחיל בשנת 833 את הרעיון הממלוכי. לאחר שהיה עד למאבק הגדול על השלטון בין אחיו הגדולים החליט ליצור לעצמו כוח צבאי עצמאי שחייליו לא יהיו קשורים כלל לקבוצות הלחץ השונות בעולם העבאסי. הוא מארגן קבוצה נבחרת של חיילים שיעברו אימון צבאי מאד מתקדם, שיהיו מחוייבים לו ורק לו ויהיו צבאו הפרטי. הוא קונה נערים צעירים תורכיים, לא מוסלמים, מאסלם אותם, מגדל אותם בבתי ספר צבאיים סגורים לפרשים וחיילים מעולים, והופך אותם לצבאו הפרטי הנאמן לו ואך ורק לו. הם נקראו תחילה "עולמים" ולימים יוכרו בשם הממלוכים (= "הנרכשים"). מתנגדיהם כינו אותם בשם הגנאי "העבדים".

הנערים הללו קיבלו חינוך צבאי מעולה שבא על רקע של ילדים שגדלו בסביבה שחיסנה אותם והכשירה אותם לשרוד בתנאים הקשים של ארצות מוצאם - המדבר וההרים. בארצות אלו תמותת התינוקות הייתה מעל 50% בשנה הראשונה ועוד 50% ממי ששרד ב-3 השנים שאחר כך. לכן מי ששרד היה חומר מעולה להכשרה צבאית. את הילדים האלה רכשו המוסלמים בשוקי העבדים שהיו ברחבי האימפריה שלהם והפכו אותם ללוחמים מעולים. המוצלחים שבהם עלו בדרגות ויכלו להפוך לבכירים ביותר בצבא המוסלמי. בשלב מסוים הם מתחתנים ומוצאים לכן משורות הגדודים.

הבעיה בשיטה הזו שנוצרה – הנאמנות של הגדוד הממלוכי הייתה שמורה רק לחליף שקנה אותם. הם לא ראו עצמם מחוייבים ליורשו ולכן זה נאלץ ללכת ולרכוש לעצמו גדוד ממלוכי חדש. הקודמים הוסטו לתוך שורות הצבא הרגיל, כבר לא על יד החליף. התהליך הזה גרם לכל מיני בעיות במשך חיי החליף החדש.

במצרים הם חיו באי נפרד בנילוס מורחקים מהצבא ומהחברה האזרחית. כך זה עבד עד אמצע המאה ה-13 שאז גדוד הממלוכים במצרים קם על יוצרו ומשתלט על המדינה. לא הייתה להם מלכתחילה כוונה לתפוש שם את השלטון, אבל סירובו של השליט הילד תוראן שאה לתגמל אותם בעבור חלקם בניצחון על לואי התשיעי בקרב מנסורה (מסע הצלב השביעי 1249) הביאו אותם להדיחו ולמנות אחד משלהם במקומו. שני השליטים הראשונים - אייבק וקוטוז - לא ממש ידעו לאן הם רוצים ללכת. זה השתנה עם עליית בייברס יליד הקוקוז ליד הים הכספי שהיה הראשון שתכנן והוציא לפועל אימפריה עצמאית מונהגת בידי הממלוכים. מקובל לכן לראות בבייברס את מיסד האימפריה הממלוכית למרות שהיה רק השלישי בשורת הסולטאנים הממלוכים.

הממלוכים אינם עם, דת, שבת או לאום. זו כת צבאית שתפשה את השלטון שהועבר מדור לדור לא דרך קשרי דם, מאחר והחוק הממלוכי קבע שהשליט חייב להיות ממלוכי בעצמו, היינו ילד חטוף. הם המשיכו את המנהג של חטיפת ילדים צעירים משכניהם ואימונם לדור הבא של ממלוכים שממנו ייבחרו מנהיגי העתיד. מאחר ובני השליטים הנוכחיים כבר לא היו ממלוכים/חטופים הם לא היו כשירים לרשת את אבותיהם! אף פעם לא היו בחיים יותר מכמה עשרות אלפי ממלוכים.

השיטה נראית מאוד מוזרה, אבל היא עבדה, וסיפקה דור אחרי דור מנהיגים מוכשרים שעברו את כור ההיתוך של החניכה הממלוכית, והתבלטו בזכות כישוריהם ולא בזכות כל ייחוס שהוא. השיטה אומצה אחר כך גם על ידי העותמנים שהקימו את גדודי האינצרים שהיו ילדים נוצרים שנחטפו בילדותם וגודלו להיות חיילים בשורת העותמנים.

בארץ ישראל הממלוכים מופיעים בארץ ישראל לראשונה בקרב הרביה שם הם עוזרים לצלאח אל איוב לגבור על אחיו הדמשקאי. אחר כך מציל, כאמור, הגדוד הבחרי הממלוכי את מצרים כשהוא מנצח את לואי התשיעי בקרב מנסורה ב-1249.

ב-1250 מסלקים הממלוכים את בנו של אל צלאח – תוראן שאה – ואחד מהקצינים שלהם אייבק הופך לשולטן כשהוא מתחתן עם פילגשו של אביו של תוראן שאה - שאגיר א דאר (פנינה).

הממלוכים והמונגולים

ב-1259 עולה לשלטון במצרים הסולטאן השני קוטוז שהיה מפקד בכיר בצבא הממלוכי. אחד ממפקדי המשנה שלו היה בייברס, שלחם עוד כחיל בקרב הרביה והצטיין שם. בייברס חשש לחייו, ברח ממצרים וחבר לשליט דמשק האיובי שנתן לו להיות מפקד בכיר באזור שכם בארץ ישראל.

בשלב הזה מקבל קוטוז מכתב אולטימטום מקבוצה חדשה המגיעה למרחב לאחר ששטפה את כל המזרח התיכון - המונגולים. הם מגיעים ממזרח, תחילה בראשות טמוגין - צינגיס (גינגיס) חאן, ואחר כך המסע ממשיך בפיקוד בנו – הולאגו שכובש את בגדד ומחסל את אחרון חליפי השושלת העבאסית.

המונגולים

אחת האימפריות הגדולות שקמו אי פעם בעולם – בשיאה שלטה על כל השטח ממרכז אירופה (מבואות וינה), דרך מזרח אירופה, מרכז אסיה, סין, עד האוקיינוס השקט.

הסיפור מתחיל בחמישה שבטים שחיים במונגוליה במאה ה-12. ב-1162 נולד שם טימוג'ין, מי שלימים ייקרא החאן הגדול - ג'ינגיס חאן (חאן=שליט השמימי) ויקים את האימפריה הזו. הוא מתחיל לאחד בכוח את השבטים תחתיו ויוצר מערכת חוקים אחידה לכולם. ב-1205 הוא כבר המנהיג של כל חמשת השבטים. **ג'ינגיס חאן** יוצר לעצמו צבא המורכב מלוחמי השבטים, צבא מיוחד במינו, בעל יכולות צבאיות מדהימות. הם היו בעיקר פרשים מעולים שרכבו בצורה מושלמת, היו מיומנים מאד (כבר מגיל צעיר מאד) לירות בחץ וקשת תוך כדי תנועה מהירה.

יוצר ממלכה גדולה בצפון סין ובמונגוליה, אבל די מוקדם הוא מבין שהכסף הגדל נמצא במסחר עם המערב. הוא שולח שליחים למוחמד השני היושב באזור חיווה שבאזובקיסטן, ומציע לו ברית מסחרית. השליחים לא חוזרים, וג'ינגיס חאן שלמד על הוצאתם להורד אומר: רציתם מלחמה – קבל אותה. יש הטוענים שבמקור הוא ממש לא רצה לצאת למלחמה.

לאחר שהשתלט על שטחים נרחבים במזרח הוא יוצא ב-1217 לטפל במוחמד השני שליט חיווה. הוא מביס את כוחות מוחמד השני ורודף אחריהם עד להודו. כך השתלט על מרכז אסיה.

איך הצליח להשתלט על הערים הבצורות העשירות של מרכז אסיה? בהתחלה זה הלך קשה כשהוא מטיל מצור ממושך על כל עיר ומרעיב את תושביה. אחר כך כבר עבר לאסטרטגיה של איומים שאמרה שמי שלא יכנע יטבח. יש תיאורים איומים על מה שעולל לתושבי הערים הללו.

בשלב מסוים לקח בשבי מהנדסים שסייעו לו לשכלל את טכניקות המצור והבקעת החומות שלו. לא תמיד הוא עומד בהבטחות שלו. בבוכרה, לדוגמה, התושבים נכנעים מהתחלה, אבל זה לא עוזר להם. הוא טובח והורג את כולם והורס את העיר לגמרי. רק שלושה מבנים נותרו היום מהתקופה שלפני ג'ינגיס חאן (המגדל הגבוה, קבר איסמעאיל סאמאני היפהפה שהתגלה רק ב-1961).

וינה ניצלת מכיבוש רק בגלל מות החאן והפסקה מרצון של מסע המלחמה. מה היה סוד ההצלחה הפנומנאלית של צבא המונגולים? שני רכיבים עיקריים: הנשק והתנועה מהירה. **נשק** – קשת קטנה ועוצמתית

ניידות אדירה – היכולת לעבור מרחקים עצומים במהירות בלתי נתפשת – 100 ואפילו 150 ק"מ ביום! היו רוכבים על כמה סוסים כשהחילים עברו מסוס לסוס במהלך הרכיבה המהירה הרצופה. היה להם גם כושר עבירות מדהימה במים. שום דבר לא עצר אותם.

הם השתמשו במשי כדי לסנוור את היריב. יצרו ממנו גם אפודות מגן ממש. החץ היה אמנם חודר את האפודות האלה אבל המשי איפשר שליפה מהירה שלו מהגוף עם מינימום פגיעה. תורת הלחימה שלהם הדחימה את אויביהם. היא פותחה ותורגלה במסגרת מסעות ציד במונגוליה. טכניקה נפוצה כזו הייתה יציאה לקרב, הסתערות ונסיגה תוך מתן תחושת ניצחון לאויב. הבריחה הפכה מהר מאד למלכודת שבה הפילו את אויביהם הרודפים אחריהם.

בסופו של יום יצרו אימפריה אדירה. אחרי מות ג'ינגיס חאן עלה לשלטון בנו אוגאי ואחר כך (ב-1259) נכדו קובלאי חאן שזכה לפרסום גדול בשל מפגשו עם מרקו פולו.

בסופו של יום הם מקימים ארבע חאנות (ממלכות) נפרדות ברחבי האימפריה, כל אחת בראשות חאן אחר: במונגליה, בסין, בפרס (האילחאנית) ואורדת הזהב ברוסיה ומזרח אירופה. לאחר כמאה וחמישים שנה המונגולים נטמעים בתושבים המקומיים. היו להם שליטים שהמשיכו במקומות מסויימים הרבה מאד שנים (למשל, המונגולים בהודו - שאח ג'יהאן בונה הטאג'י מאהל וחבריו). אחד המפורסמים שבשליטים המונגולים הוא קובלאי חאן שהשתלט על סין והוא ידוע בזכות פגישותיו עם מרקו פולו.

ביבליוגרפיה

הכיבוש הגדול, מייקל פראבדין, הוצאת מערכות

ג'ינגיס חאן, ג'ק ותרפורד, הוצאת דביר, 2010

מונגוליה, דן גולדנברג, הוצאת מפה, 2005

החל מ-1206 ג'ינגיס חאן מתחיל לנוע מערבה והשתלט על העולם המוסלמי והאירופאי. תוך זמן קצר הוא מגיע עד לאירופה במערב. לכוון המזרח התיכון שלח את נכדו הולאגו שב-1258 כובש את בגדד, עורף את ראשו של החליפה, וממשיך לחלב. הוא מציע לצלבני ארץ ישראל להצטרף אליו במלחמתו במוסלמים, אבל אלה בחרו להישאר ניטראליים. לעומת זאת צלבני אנטיוכיה כן מצטרפים אליו ולוקחים חלק בשחיטה הגדולה שערך בחלב. לאחריה נכבשת גם דמשק שבה הצלבנים מאנטיוכיה שוחטים חזיר במסגד הגדול ומורחים את דמו על קירותיו, מה שיביא לימים חורבן על אנטיוכיה.

הולאגו שולח אולטימטום לקוטוזו להיכנע. קציניו, וביניהם הקצין המצטיין בייברס, מסרבים ונערכים לקרב עם המונגולים. למזלם, ב-1259 מת החאן השמימי, והולאגו יחד עם כל המפקדים הבכירים שלו חוזרים למונגוליה כדי להשתתף בבחירת היורש. (בסופו של דבר הולאגו לא מתמנה לחאן גדול והולך ומקים את חאנת האיילחאני בבגדד). בדמשק נשארים כעשרת אלפים פרשים בלבד בראשות מפקדם כתבוגא.

ב-3 בספטמבר 1260 נערך ליד מעין חרוד קרב עין ג'אלות (=הגבוה, כנראה הכוונה לשאול המלך ולא כמו שלפעמים חושבים לגולית שכלל לא היה באזור). היו בערך 12 אלף פרשים מכל צד. האגף השמאלי הממלוכי מובס, אבל מי שמציל את המערכה הוא בייברס שמנהיג את כוח החלוץ הממלוכי ישר אל המפקד המונגולי ומכה אותו. הצבא המונגולי מתפורר ושרידיו בורחים מזרחה לעיראק. זה הקרב שעצר את ההתפשטות המונגולית ומנע את כיבוש מכה ומדינה ואת הרס האסלאם כולו. זו גם היתה הפעם הראשונה שהמונגולים מפסידים באיזשהו קרב!

הניצחון הממלוכי הוא מלא והם ממשיכים לסוריה, כובשים בחזרה את דמשק, ומייצבים את הגבול בינם לבין המונגולים על נהרות הפרת והחידקל. הממלוכים והמונגולים ימשיכו להתנגש עוד מאה שנה מחוץ לישראל.

ב-1260 מתחילה התקופה הממלוכית בארץ ישראל (לאחר שכאמור במצרים היא התחילה כבר ב-1250). ב-30 השנים הבאות עדיין יש נוכחות צלבנית במישור החוף (מיפו וצפונה), אבל בהדרגה מחסלים הממלוכים

בעיקר בזמנו של בייברס) את המאוזים הצלבניים שם, ולבסוף באוגוסט 1291 נופלת גם עכו בידיהם ואחרוני הצלבנים מפנים דרך הים את המאוז הצלבני האחרון בארץ ישראל – מבצר עתלית וחוזרים לאירופה.

בייברס - 1260 - 1277

בייברס בפרסית זה נסיך-נמר (=נסיך, פארס=נמר). שמו הערבי המלא: א טאהר רוח אל א דין אל בונדוקדארי. הוא שולט באימפריה הממלוכית מ-1260 (לאחר שהוא הורג את קוטוזו לאחר קרב עין חרוד) ועד מותו ב-1277. בארץ ישראל הוא יוזם סדרה של התקפות על הצלבנים שבמישור החוף ומצליח לצמצם את המדינה הצלבנית למובלעת קטנה באזור עכו ועתלית. בייברס מארגן את הממלכה שלו כשלטון צבאי ששם דגש על סדר, חוק וביטחון, ממש כמו בגדוד צבאי. הוא עושה שינוי במערכת המשפט, יוצר מערכת משפטית אלטרנטיבית ונותן יותר כוח יותר לקציני הצבא. השיטה עבדה והמדינה משגשגת בימיו.

בתחילת שלטונו בייברס במצוקה מסוימת כי אין מסורת שלטונית ממלוכית, לא ברורים סדרי הירושה וגם אין עדיין לגיטימציה מלאה לשלטונו בקרב המוסלמים. לכן הוא מתקן חוקים ותקנות שיאפשרו את רציפות השלטון אחריו. הוא קובע בחוק שהשליט בממלכה חייב להיות ממלוך. זה מוציא מכלל אפשרות הורשה של השלטון מאב לבן (שבהגדרה כבר אינו ממלוך). החוק הזה ישמר עם סטיות קלות מדי פעם בשל הרצון של האבות שבניהם יהיו הורשים (למשל, שושלת קלאון).

חוק אחר שחוקק היה שלממלוך אסור להוריש את הכסף לבן (שאינו ממלוך) והכסף חוזר לשליט הממלוכי. זה הביא לכך שבכדי לעקוף את החוק הזה התחילו לבנות מבנים ומוסדות עבור הווקף הדתי והתנו את העברת הנכסים האלה לווקף בכך שמי שינהל אותם ויגבה את הרווחים הצומחים מהם הם בניו וקרובי משפחתו של בעל ההון.

הממלוכים הם לא מוסלמים מלידה. הם היו פגאנים בילדותם והמוסלמיות שלהם תמיד הוטלה בספק מה שהביא אותם להוכיח את עצמם יותר, לבנות יותר, ולתרום יותר למוסדות הדת - הוואקף. בדרך זו הם גם מודים לאסלאם שזכותו הם לא יגיעו לגיהנום. לכן הממלוכים בונים הרבה מבנים מרשימים, חאנים, מדרסות, מסגדים, ואכסניות לעולי הרגל בכל תחומי שלטונם: מצרים, דמשק וגם בארץ ישראל (במיוחד בירושלים).

פרשת החליפות

את החליף האחרון של העבאסים רצחו אמנם המונגולים, אולם בחור בשם אבו אל קאסם מתייצב אצל בייברס וטוען שהוא צאצא של העבאסים ולכן הוא החליף החוקי. בייברס מסכים ושולח אותו עם צבא לכבוש בחזרה את בגד מהמונגולים ושם הוא מוצא את מותו.

אחר כך מגיע אדם בשם אבו אל עבאס שטוען גם הוא לזכות החליפות. הפעם בייברס מסכים והופך אותו לחליף לצידו בשם אלמסתעז. מאז נמשכת החליפות העבאסית במצרים כשהחליפים משוללי כל כוח אבל מעניקים לשליטים הממלוכים לגיטימציה לשלטונם. (עם הכיבוש העותומאני עובר החליף לשבת באיסטנבול עד לסופו של מוסד החליפות שם ב-1924).

פרשת חי'צ'ר

איש מיסטיקה, קבליסט מוסלמי תמהוני שהתלווה לבייברס במהלכו המלחמתיים והיה יועצו. חי'צ'ר הוא דמות חשובה לצידו של בייברס - הוא מסתובב ברחבי האימפריה ועושה מה שבא לו. הוא מגיע לירושלים והופך בה כנסיית ובתי כנסת למסגדים. הנוצרים כועסים ומאיימים על בייברס שאם לא יפסיק את התנהלותו של חי'צ'ר הם יפסיקו את המסחר עימם. הוא עומד למשפט לפני בייברס ואומר לו כי הוא מוכן להישפט ולמות אולם אם הוא מת שבוע אחרי ימות גם הוא בייברס. בייברס מכניס אותו לכלא. בשנת 1277 בייברס מת ומסתבר כי שבוע לפני כן מת חי'צ'ר.

סמלו של בייברס – 2 ברדלסים - נמצא בארץ במספר מקומות: גשר גינדיס על יד נתבי'ג, שער "האריות" בירושלים (שימוש משני, במקור קישט אכסניה לעולי רגל שבנה בייברס בירושלים), המצודה בצפת. בייברס בונה בארץ 3 מסגדים: בלוד, בצפת (המבצר האדום) וביפו. כמו כן הוא בונה את דרך הדואר הממלוכית – טריק אל בריד – ומשפץ גשרים וחאנים לאורכה (למשל, גשר גינדיס בכניסה ללוד, כשר בנות יעקב).

מפעלי בניה חשובים נוספים שלו בארץ ישראל: שיפוץ מצודת קלעת נמרוד, מרכז מנהלי בקאקון שהחליפה את קיסריה ההרוסה כמרכז המסחרי של השרון ושימשה כתחנה חשובה על דרך הדואר הממלוכית, צפת. בין כיבושיו השונים מצליח בייברס ב-1272 גם לחסל את הבעייה של החששינים – כת של רוצחים שהטילה את אימתה על שליטי הממלכות הנוצריות והמוסלמיות במאות ה-11 עד ה-13.

קבוצת החשישיים / חשישיים / אסיסים

קבוצה שפרשה בסוף המאה ה-11 מהפגל האיסימעאילי של השיעה וקבעה את מושבה במבצרים הרריים בצפון סוריה ואירן. מרכזיה היה במבצר אלמוט בהרי האלמורז מדרום לים הכספי. זו קבוצה שהטילה אימתה על מנהיגי אויביה מאחר ודגלה ברציחות וחיסולים אישיים – הן מהמוסלמים (סלג'וקים ופאטימים) והן מהצלבנים. מנהיגם נקרא "הזקן מן ההר" והאידיאולוגיה שלהם חייבה נאמנות עיוורת לו. בין המאות 11-13 הם התנקשו במספר רב מנהיגים צלבנים ומוסלמים כאחד. כולם פחדו מהם.

הבישוף של צור מזכיר אותם: "יש במחוזותינו עם ששולט על המרחב. מנהגם למנות מנהיג והם מצייתים לו ואין שום משימה שהיא מסוכנת וקשה עבורם ובקנאות ונאמנות מוחלטת יעשו דבר. הם יוצאים לדרכם מבלי לחשוב על התוצאות. הם אנשינו הצלבנים קוראים להם אססינים – איננו יודעים על מקור השם".

העלילו עליהם ששמום בא ממנהג שליחיהם המתנקשים לקחת חשיש לפני צאתם למשימותיהם. אין לכך תימוכין בכתובים הערביים בני התקופה. הוא היה מקור המילה מתנקש (Assassin) בשפות הלטיניות.

ב-1256 המונגולים שמים סוף לנושא. הולאגו נכנס אל הרי האלבורז, תופסים את מנהיג החששיניים הזקן בשבי ומשכנע אותו לקרוא לכולם להיכנע. מבצרי החששיניים נכנעים והמונגולים תופשים והורגים את כולם. בייבוס משלים את המלאכה ב-1272 בצפון סוריה שם הוא מחסל את אחרוני מבצריהם.

בייבוס מבצע מידי שנה פלישות לממלכת הצלבנים מאזור התבור משם שלט על רוב הארץ. בתחילה כבש את יפו, קיסריה, ארסוף, אפולוניה. הוא מבתר את השטח הצלבני במישור החוף מיפו צפונה, ומשאיר את הערים הצלבניות ללא קשר יבשתי ביניהן. ב-1266 הוא מגיע לצפת, כובש אותה ומוציא להורג את מגיניה. הוא משתלט על מבצר הונוין (ליד קיבוץ מרגליות) ועל תיבנין ומצפין עד אנטיוכיה. הוא מנסה לכבוש גם את מבצר המונפורט אבל נכשל. שם ישב המסדר הגרמני האבירי עד 1272 שאז הוא מציע להם כניעה. הפעם הם מסכימים אם יתן להם לצאת עם הספריה והחפצים שלהם. הוא חותם הסכם שלום עם הצלבנים ואז הוא מתפנה לבניה ולעשייה.

כשקלאון עולה לשלטון לאחר מות בייבוס הוא מקבל את מדיניות השלום עד לאירוע עכו שבו פגעו בשיירה שלו. הוא ביקש לקבל לידיו את המפגעים אך הנוצרים לא הסכימו. לכן פנה לתקוף את עכו. בשנת 1291 כשהצבא הממלוכי כבר בפתח עכו קלאון מת ובנו אל אשראף חליל עולה לשלטון. זו שינוי מהנהוג הממלוכי כי כעת השלטון עובר מהאב לבנו – תחילה לאשראף חליל ואחר כך לבן השני – מוחמד נאצר.

אשראף חליל צר על עכו 44 יום ובמאי 1291 עכו נופלת והממלוכים שוחטים את כל מי שנשאר בעיר. יש הרבה סיפורי זוועה על מה שהתחולל שם, למשל שהתחולל עם, למשל הסיפור על הנזירות הקלריסטיות בעכו שהבינו כי שעתם קרבה ולכן החליטה אם המנזר לחתוך את האף.

הממלוכים כובשים את עכו תוך יומים פרט למבצר של הטמפלרים שהחזיק מעמד עוד 8 ימים. באוגוסט 1291 נגמר הסיפור הצלבני בארץ ישראל כשהם עוזבים את עכו ועתלית. מאז ועד 1517 הממלוכים שולטים בכל רחבי הארץ.

התקופה הממלוכית בארץ ישראל

רוב ארץ ישראל (צפון ומרכז עבר הירדן, עמק בית שאן, ירושלים והשומרון, רמלה, לוד ויפו) היה חלק מפרובינציית דמשק שהייתה אחת משש או שבע פרובינציות של האימפריה הממלוכית. (זו כללה את מצרים, ארץ ישראל וסוריה, וחלקים מעירק). עזה הייתה פרובינציה בפני עצמה, וכך גם צפת (שפותחה מאוד על ידי הממלוכים וכללה את כל השטח מעמק יזרעאל צפונה אל מעבר לצור) ודרום עבר הירדן (אל כרף). רמלה הייתה כפופה ישירות לשלטון בקהיר. בראש כל פרובינציה עמד אמיר ממלוכי בדרגה משתנה, והם התחלפו בתכיפות רבה.

הארץ נכנסת לתקופה של שקט ללא אויבים חיצוניים. יש מספר מרידות של המוסלמים המקומיים שלא רצו לחיות תחת שלטון "עבדים". בכדי להתמודד עם העניין הממלוכים מעוניינים להראות שהם מוסלמים טובים. הם יצרו שיתוף פעולה פורה עם אנשי הדת המוסלמים שהתבקשו לתמוך בהם בתמורה לכסף ולבניה דתית. זו פשתה בכל הארץ – בונים מסגדים, בתי אוכל ומופיעים כמוסלמים נאמנים.

האימפריה הממלוכית הופכת בהדרגה להיות אימפריה מלומדת המלאה בבתי מדרש – מדרסות – במימון ממלכתי. זה נעשה הן בקהיר והן בירושלים. בתקופה הממלוכית ארץ ישראל הופכת לאבן שואבת לתלמידי האסלאם. ירושלים הפכה ממש להיות עיר אוניברסיטאית והתמלאה בבתי מדרש. כנ"ל צפת. בשתי הערים גם הייתה בנייה אזרחית רבה ועשירה כולל שיקום אמות המים לירושלים.

ארץ ישראל שמשו מקום גלות עבור נכבדים ממלוכים שסרחו בקהיר או בדמשק. השיטה הממלוכית להתמודד איתם הייתה השלחם לארץ ישראל למספר שנות גלות תוך הענקת תארים בעיקר של כבוד כגון "שומר המסגד", "קאדי של העיר הקדושה" וכו'. אם סיימו את תקופת הגלות תוך מילוי נאות של תפקידיהם הורשו הגולים לחזור לעיר המקור שלהם, שם נשמרו עבורם רכושם ואדמותיהם.

הגולים בנו אף הם במקומות אליהם נשלחו בתי מדרש ומוסדות לרווחת האוכלוסייה מקומית. כשחזרו לעיר ממנה באו העבירו את המבנים הללו לציבור המקומי וזה הוחזק וטופל מאז בידי הוואקף – ההקדש המוסלמי המקומי שהיה מוסד משפטי עצמאי שהכנסותיו יועדו לרווחת הציבור. כך החל תהליך הצטברות הנכסים בידי הוואקף: בתיים, שווקים, מרחצאות, חאנים ומבני ציבור בירושלים ובערים אחרות.

בכדי למנוע את האפשרות של חזרת הצלבנים דרך הים התיכון, הממלוכים הורסים את מישור החוף. הם הרסו את כל ערי החוף: עזה, אשקלון, יפו, ארסוף, קיסריה, דור והשאירו רק קצת מעכו כנמל פעיל יחיד. בנוסף הם חסמו את פתחי הנחלים ותעלות הניקוז של המרזבה, ויצרו כך אזורי ביצות רחבים שחסמו ומנעו את התנועה לאורך מישור החוף.

כאמצעי הגנה שני על מישור החוף הם מילאו אותו באתרי עלייה לרגל מוסלמים על מנת להבטיח נוכחות מוסלמית שתיתן להם תצפית ואתרעה על פעילות חריגה מהים. כך הוקמו נבי רובין, סידנא עלי (גם נבי מוסא במדבר יהודה הוקם על ידי בייבוס). הם המציאו קדושים וקברים לאורך הים, וכך הבטיחו לעצמם נוכחות מוסלמית בעיקר בעונת הקיץ שאז חששו שהביצות לא ימנעו את תנועת הצלבנים אם אלה יחזרו לארץ. כתוצאה מהתקופה הממלוכית כל מישור החוף הפך שומם עד לעלייה הראשונה. זה הבטיח לעולים היהודים במאה ה-19 אפשרות התיישבות לא מופרעת באזור כי הוא היה נטוש, שומם ומוכה ביצות.

מאידך בנו הממלוכים הרבה בנים הארץ. הם ביטלו את דרך הים והעבירו את התנועה לדרך ההר. לאורך דרך זו יישבו את רוב האוכלוסייה ועל בסיסה הקימו מערכת תקשורת מהירה באמצעות תחנות ממשלתיות לחילופי סוסים. כל 20-30 ק"מ הוקם חאן סוסים כזה שבו היה יכול רץ שיצא מקהיר להחליף לסוסים רעננים ולהמשיך את מסעו במהירות לכוון דמשק. המסע כולו ארך כ-3 ימים. ממש פוני-אכספרס של המאה ה-13. במהרה התפתח מסחר לאורך הדרך הזו. החאנים שימשו מעין שילוב של ארורות, מוטלים ושוק סיטונאי. שרידים ידועים של חאנים כאלה בארץ ישראל – החאן בגילגוליה וחנות תגרים ע"י בית הספר כדורי. רשת הדרכים שהחזיקו נהנתה גם ממספר גשרים חשובים שהקימו: גשר דאמיה על הירדן, גשר ג'נדס על האיילון וגשר יבנה על נחל שורק.

במהלך התקופה הממלוכית התפתחו גם קשרי מסחר עם אירופה, וכתוצאה מכך יש גם תופעה של עולי רגל נוצריים ויהודים המגיעים לארץ.

הסולטאנים הבח'רים

24 הסולטאנים הראשונה האימפריה הממלוכית באו כולם מהגדוד הבח'רי רובם תורכיים ומונגולים מגרום רוסיה. באמצע המאה ה-14 פורצת המגפה השחורה שעושה שמות באימפריה הממלוכית (וגם באירופה). ה-1382 עולה לשלטון קבוצה חדשה של סולטאנים – הסולטאנים הבורגיים (עיי'ש מחנה הצבא בו גדלו – הבורג'י שבלב קהיר), רובם ממוצא צ'רקסי, והיא שתנפק את 23 הסולטאנים הבאים שישלטו באימפריה הממלוכית עד סופה.

נאצר מוחמד בן קלאון

כינויו היה אבן קלאון. שלוש פעמים עלה לשלטון: בפעם הראשונה ב-1293 (כשהיה בן 9) לאחר מותו של אחיו אל אשראף חליל כובש עכו. הוא צעיר ומשמש כשליט בובה כששני קצינים הם שמנהלים את המדינה בפועל. הוא נשלח לכרך'ד ושם הוא ממתין עד 1309 שאז הוא תופש מחדש את השלטון. הוא שולט עד 1341 ומשמש סולטן כ-30 שנה.

הדבר הראשון שהוא עושה כשהוא עולה לשלטון בפעם האחרונה הוא לנקות את הארוות. הוא מכניס את כולם לכלא עד סוף חייהם. התקופה שלו היא תקופה טובה לממלוכים. יש הרבה הכנסות לשלטון ובתקופתו יש בניה אדירה בכל האימפריה – במצרים, דמשק, ארץ ישראל. נבנים גשרים, מצודות, שווקים, דרכים, הסתיו המערבי של הר הבית, אמת המים מבריכות שלמה להר הבית, המגדל הלבן והמסגד הלבן ברמלה (1318), המסגד האדום בצפת, ועוד.

בנוסף למעורבות ישירה שלו פעלו בתקופתו בארץ ישראל האמירים שלו שהוסיפו גם הם לבנייה המפוארת שאפיינה את ארץ ישראל בתקופתו. החשוב שבהם היה תנכזי אל אשפרי – שליט דמשק וירושלים שהיה חברו הטוב של אבן קלאון עד שנמצא מי שהרעיל את שמו באוזנו של אבן קלאון ששמו במעצר.

תנכזי בנה בירושלים את מדרסת התנזוה (צמוד להר הבית ממערב), את שער טווי הכותנה (באב אל כתאנין) ואת שוק טווי הכותנה (סוק אל כתנין) שכלל גם חאן ובית מרחץ, התקין ציפוי שיש על קירות מסגד אל אקצה, ובנה את "הכוס" – מתקן לרחיצת ידיים ורגלים מגרום לכיפת הסלע. הוא זה שמשפץ את אמת המים מעין ערב (שהקרדיט ניתן לאל קלעון). זוהי תקופת פריחה גדולה של ירושלים. מוחץ לה הוא בונה חאן בנבי ימין (כפר סבא) ובית חולים בצפת.

אמירים אחרים בנו בתקופה זו בעזה, בקאקון, במעלה אדומים ועוד.

1341 - אבן קלאון מת ואחריו עולה סדרה של שליטים מינוריים בחשיבותם. בשנים 52-1347 השתוללה **המגפה השחורה**, ששורשיה הם במונגוליה והפצתה נעשתה על ידי שיירות הדרכים ממזרח למערב. טוענים כי שני שלישי מאוכלוסייתה של אירופה נמחקה במגיפה הזו.

גם באימפריה המוסלמית רבים מתו והמצב בארץ היה קשה עוד יותר מאירופה. הנוצרים רואים את המגפה כתשובת האל על חטא – אלוהים מעניש אותם, ולכן הם בורחים מהעיר – נטישת העיר הצילה רבים. הנוצרים מאשימים את היהודים בהרעלת המים ובגרימה למגפה – הם האמינו בזאת משום שאצל היהודים מתו פחות אנשים מאשר אצל הנוצרים. אצל המוסלמים המגיפה היא מן אללה - אין מה לעשות, הם לא עוזבים את העיר ולכן מספר המתים הוא גדול.

הסולטאנים הבורגיים הצ'רקסים

מכנים את עצמם "בני האדיגה" – השם בלשונם של אזור ההרים ממנו הובאו כילדים למצרים. צ'רקסים הוא כינוי גנאי שנתנו לאזור הרוסים. (הערה - הדרוזים קוראים לעצמם "בני מערופ" = בני הדעת או אל מואחידון = המיוחדים).

הבורגיים צ'רקסים שולטים באימפריה הממלוכית מ-1382 (עליית הסולטאן ברקוק) ועד 1517 (תבוסת הסולטאן האחרון – טומאן ביי – לעותמאנים).

ברקוק 1382 - 1399

הראשון בסולטאנים הבורגיים שתופש את השלטון ב-1382 ומייסד שושלת ממלוכית ממוצא צ'רקסי. בתקופתו התרחבה האימפריה הממלוכית אל חצי האי ערב והשליטים הממלוכים שלטו ומינו שריפים במכה. בתקופתו נבנים בירושלים חאן א סולטאן ברחוב השלשלת (1386) ובריכת הסולטן ליד שער יפו מחוץ לחומות (1399). בתקופתו (1389) מקים הקצין יונס א-נירוזי חאן על דרך הדואר בין אל עריש ועזה וזה ייהפך ברבות הימים לגרעינה של העיר חאן יונס.

ב-1400 (תקופתו של הסולטאן פרג' בנו של ברקוק) מגיע טימור לאנג האוזבק לאזורים רבים במרחב אסיה ובין היתר כובש גם את דמשק. פרג' נלחץ ומקים צבא חזק כדי להתמודד עם טימור, אולם בסופו של דבר טימור נסוג מדמשק ללא קרב. ההוצאות הרבות על ההכנות למערכה הביא לדעיכה כלכלית בארץ ישראל הממלוכית. מתחיל "דור הירידה" בתולדות התקופה הממלוכית בארץ ישראל.

אל אשף קאיתבאי 1468 - 1495

גדול הסולטאנים הממלוכים במאה ה-15. קאיתבאי בונה בארץ אכסניית לעולי רגל (רבאטים), מטפח את רחבת הר הבית בירושלים ובונה בה את בית הספר אשפיה. עיקר פרסומו הוא בעבודות תיקון אמת המים לירושלים שמימן. פליקס פאברי (גרמני מאולם שביקר בארץ בשנים 1483-1480) מספר שהיהודים והנוצרים שלא הבינו מדוע מבזבז הסולטאן ממון כה רב על המפעל הזה חשדו שהוא מתכנן להעביר מקהיר לירושלים את בירתו:

"ממול ההרים ראינו למעלה מ-600 חופרים למען להביא מים לירושלים. כיוון שנמצאו מים בין הרי המדבר, לא רחוק מחברון, מרחק רב מן הבריכות ההן [בריכות שלמה], משתדל השולטן להביא לירושלים את מימיהן – בהוצאות מרובות, בעמל רב, בעבודה נבונה ובתחבולות עורמה רבות, שבאמצעותן מוליכים את תעלת המים דרך החללים הריקים של הרים רבים, בחציבות הסלעים ובפינוי אבנים, במרחק של שמונה מילים גרמניים, במורד שנעשה על פי חישובים בתכנית מתאימה..."

"לא הייתה דומה עבודתו של חזקה לזו של השולטן קתובה [קאית באין] שלא רק שחפר בתוך הסלע... אלא גם בקע הרים במרחקים גדולים כדי שיוכל להביא מים לשם... הסרצנים היהודים והנוצרים – כולם תוהים לדעת מה עולה בדעתו של השולטן

לעשות לירושלים שהוא מבזבז כה הרבה כסף ועושה כה רבות כדי לספק לה מים. הסרצנים סבורים שהוא מתכוון להעביר את מושב הממשלה מבבל שבמצרים [קהיר] לירושלים..."

אמת המים מסתיימת בשטח הר הבית בקפיל קאיתבאי שהוא מופת לאדריכלות ממלוכית. מול הסביל הקים קאיתבאי את מדרסת אל אשך אפיה - מבנה יפהפה שקרוב לשער השלשלת. המדרסה משמשת עד היום כמדרשה לנשים. במקור הבניין נבנה על ידי מישוהו אחר שלא השלים אותו. קאיתבאי הריס את המבנה הבלתי גמור ובנה במקומו את המדרסה שעליה אמר מוג'יר א דין שהיא "היהלום השלישי שבכרת", (כשהאחרים הם כיפת הסלע המוזהבת וכיפת אל אקצה הכסופה).
בתקופת קאיתבאי כבר מתעמתים הממלוכים בצפון סוריה עם העותומנים שב-1453 כובשים את קונסטנטינופול ומשתלטים על כל הבלקן. קאיתבאי מצליח לעצור אותם בדרום אסיה הקטנה אך המלחמה מדלדלת מאד את משאבי האימפריה הממלוכית ומחלישה אותה מאד.

קוצווה אל עירי (1501 – 1516)

הסולטאן הממלוכי האחרון שנאלץ להתמודד עם הבעיות הכלכליות הקשות שירש מקודמיו. הוא המשיך במסורת הממלוכית והטיל מיסים כבדים על האוכלוסיה ועל נכסי הווקף, וכן איים בהרס הכנסיות הנוצריות אם לא יקבל עזרה כספית, איום שלא הוציא לפועל בסופו של דבר.

הוא השליט סדר בממלכה הממלוכית, חידש את דארב אל חאגי והקים בקהיר מדרסה ומסגד על שמו. אלא שהוא לא קרא נכון את התמונה המדינית ובמקום לתמוך בכוח העותומני העולה ובסלים ה-1 "הכובש", תמך בשאח אסמעיל הפרסי. לאחר תבוסתו של זה מול העותומנים באוגוסט 1514 יצא לבדו מול סלים ה-1, הובס ונפל בקרב במרג' דאבק.

בעוד הממלוכים נלחמו עם סוסים וחרבות התורכים כבר היו מצוידים ברובים ובתותחים (איתם פרצו ב-1453 את חומות קונסטנטינופול). המערכה מוכרעת בשלושה קרבות שבכולם מנצחים העותומנים:

- אוגוסט 1516 - קרב מרג' דאבק שליד חאלב
 - דצמבר 1516 - קרב חאן יונס
 - ינואר 1517 - קרב ראדניה שליד קהיר שמסתיים בכיבוש קהיר על ידי העותומנים
- הממלוכים** נשארים במצרים עוד כ-200 שנה כמעמד נפרד תחת השלטון העותומני. הם יורדים סופית מבמת ההיסטוריה רק אחרי שמוחמד עלי טובח בהם ב-1811.

היהודים בארץ ישראל בתקופה הממלוכית

בתקופה הצלבנית לא הייתה כל סובלנות לדת היהודית בארץ ישראל והישוב היהודי בה נדלדל מאוד. בנימין מטודלה שהגיע לארץ ב-1143 בדרכו מספרד לסמרקנד וביקר בה גם בדרכו חזרה מדווח שבירושלים מצא רק 2 יהודים – צבעים. עם תחילת השלטון הממלוכי בארץ מתחילה מעין שיבת ציון קטנה, ויהודים מכל רחבי אירופה וצפון אפריקה החלו לחזור לארץ. ככלל אין הרבה מידע על מה שקורה הארץ בתקופה הזו. היא הייתה רחוקה מלבם ומענייניהם של השליטים הממלוכים בקהיר ובדמשק שלא התעניינו בה ולא ניסו לפתח באופן רציני. יש ידיעות מקוטעות בלבד על היקף הישוב היהודי בארץ ורובו הוא ממכתביהם וכתביהם של עולי הרגל היהודים והנוצרים שבקרו בארץ במהלך התקופה.

הערים המרכזיות שבהן היו קהילות יהודיות: חברון, עזה (בירת מחוז), רמלה, שכם, בית שאן, צפת (בירת מחוז), עכו וירושלים. טבריה הייתה עיר שוממת במרבית התקופה הממלוכית.

הראשון שחוזר ארצה הוא הרמב"ן שהגיע לארץ ב-1267 – ממש בתחילת התקופה הממלוכית - לאחר שנאלץ לברוח מספרד עקב נצחונו בוויכוח תיאולוגי שניהל עם כומר נוצרי שם. הרמב"ן שלח מירושלים מכתב למשפחתו ובו תיאר מצב של חורבן כללי של העיר – "הכול חרב, איש הישר בעינו יעשה".

הרמב"ן יסד בירושלים בית כנסת הקיים עד היום – בית כנסת הרמב"ן בעיר העתיקה. מסביב לבית הכנסת התחיל להתפתח אזור יהודי הוא הרובע היהודי של ימינו (בתקופה הצלבנית היהודים ישבו במקום בו היום הרובע המוסלמי, ומשם פרצו הצלבנים את חומת העיר). לאחר שהות קצרה בירושלים התיישב הרמב"ן בעכו הצלבנית ושם מת ונקבר.

אפיזודה נוספת הידועה מהמקורות – מסע 300 הרבנים מצרפת ואנגליה לארץ ישראל בתחילת התקופה. ב-1313 עולה לארץ רבי אשתורי הפרחי, הראשון לחוקרי א"י, המתיישב בבית שאן וכותב בה את ספרו "כפתור ופרח". זהו ספר הלכה עם דגש על מצוות ארץ ישראל.

מצבם הכלכלי של היהודים בתקופה הממלוכית היה דחוק. הם סבלו ברוב התקופה ממצוקה כלכלית ומאפליה דתית-חברתית, ונאלצו להעלות למושל הממלוכי מיסים כבדים ובכללם מס גולגולת ייחודי להם אותו נאלץ לשלם כל זכר מגיל 14 ומעלה. הם התפרנסו בעיקר ממסחר זעיר ומלאכה, ונסמכו על תרומות מהקהילות היהודיות ברחבי התפוצה אליה נהגו לשגר מכתבים ושליחים בבקשות לסיוע. חלק ממכתבים אלה נמצאו בניזיה הקהירית. לקהילה בארץ ישראל לא היה מנהיג מוסכם מקומי והנגיד הממונה עליהם היה יהודי שישב בקהיר.

בתקופה זו החלה להתפתח פולחן יהודי עממי הקשור בפולחן מתים, קברי קדושים, ועליות לרגל בימים מיוחדים. בגליל האתר המרכזי לעלייה לרגל היה קברי הלל ושמאי במירון (בט"ו באב) שמאוחר יותר הפך לקבר ר' שמעון בר יוחאי ונקשר עם ל"ג בעומר.

ב-1488 מגיע לארץ ר' עובדיה מברטנורא, וגם הוא מדווח על מצב רע בארץ. בית הכנסת של הרמב"ן כבר נמסר למוסלמים שבנו עליו מסגד. עובדיה ביקר ותיאר קהילות יהודים קטנות בחברון (כ-20 משפחות), עזה (כ-70), צפת וירושלים (70). רוב היהודים היו יוצאי צרפת ואשכנז. הוא התיישב בירושלים, הפך במהרה למנהיג הקהילה, והצליח לאושש מעט את המצב. ב-1495 כבר דווח על 200 בעלי בתים יהודים בירושלים. בצמוד לקהילה הירושלמית היה יישוב יהודי קטן במצפה – קברו של שמואל הנביא בבני סמואל.

1492 – לאחר כבוש גרנדה וחיסול האימפריה המוסלמית בחצי האי האיברי מוכרז על גירוש יהודי ספרד. היהודים עוברים תחילה לפורטוגל ומגורשים זמן קצר אחר כך גם ממנה. חלקם פונה לצרפת, גרמניה וממשיך

מזרחה אל האימפריה העות'מאנית שפתחה בפניהם את שעריה, וחלקם עולה לארץ ישראל. ב-1500 כבר הייתה הקהילה הספרדית הקהילה החשובה ביותר בצפת, והחל ממחצית המאה ה-16 היא הייתה כך גם בירושלים.

יהדות

תמלול הרצאת ד"ר חגי עמיצור

כולל הכנסות, מאקורות, מאפורט'ס, קפיט'ול'ארי'ה

יהדות מהי ?

יהדות היא : דת, תרבות, מסורת, לאום, חוקים ומצוות, אמונה, כתבי-קודש, גאולוגיה, טריטוריה, שפה...

דת - חוק (מפרסית עתיקה). ההבדל בין היהדות לבין דתות אחרות הוא בעובדה שהיהדות הינה מערכת של כללי התנהגות המחייבת את האדם מיום הולדתו ועד ליום מותו – מבוקר ועד ליל. היהדות היא דת שבה כל הכללים וכל הסיפורים באים רק על-מנת להסביר את החוקים/מצוות. הפרשנויות לחוקים/מצוות יכולות להיות שונות, אך העשייה תהיה זהה.

עם ישראל אומר לאל : "נעשה ונשמע". זו דת של עשייה שבה אומרים לך מה עליך לעשות. ההיפך קורה בנצרות שאינה דת אלא אמונה. כך הם מגדירים את עצמם – Faith ולא Religion. זה מעשה ידיו של פאולוס. כל מה שאנחנו עושים בחגים הם מצוות – חלקן מהתורה (מצוות דאורייתא) וחלקם מאוחרות יותר (מצוות דרבנן). למשל מצוות עונג שבת היא מישעיהו, חנוכה ופורים הם מאוחרות.

גם באסלאם יש מצוות אבל המוסלמים לא קוראים להן מצוות אלא עיקרים – חמשת עיקרי האסלאם. לכן גם האסלאם היא לא ממש דת אלא אמונה.

איסור לשון הרע ואיסור רכילות הן מצוות מהתורה. בדיוק כמו המצוות המוכרות האחרות. **השפה העברית -** לשון הקודש. ע"פ חוקי היהדות לא ניתן לקיים את המצוות בשום שפה אחרת חוץ מאשר השפה העברית (הברכות, קריאת התורה – הכל בשפה העברית). מאחר ובתקופות מסוימות לא כל היהודים דיברו עברית, נעשו תרגומים של התורה לשפות שונות, אך קריאת התורה נעשית תמיד בשפה העברית. **קריאת התורה** שלא בעברית הינה בניגוד למצווה. (לכן גם השפה נשמרה משך אלפי שנים).

טריטוריה - חלק ניכר מן המצוות ניתנות לקיום אך ורק בארץ-ישראל.

חוקים ומצוות - קיימת חובה לקיים חוקי-התורה.

העשייה - הינה הגורם המשמעותי ביותר ביהדות והיא העושה את היהדות לשונה מן הדתות האחרות. היהדות ממוקדת במה לעשות, לא במה להאמין. מסיבה זו נבדלו היהודים משך הדורות מן העמים האחרים בלבושם, בשפתם, במראם – ובכל העשייה היום-יומית.

אקסיומת המונותאיזם = אמונה.

תרומת היהדות לעולם הינה אקסיומת המונותאיזם.

ביהדות אין מצוה להאמין באלוהים. הרמב"ם קבע שמה שצריך זה לדעת את קיומו של האל ולא להאמין. **אקסיומה -** הנחת יסוד שאינה זקוקה/ניתנת? להוכחה. בתיאולוגיה קיימת אקסיומת המונותאיזם (האמונה). ביהדות אין מצווה ו/או חוק המורים להאמין באלוהים; את האקסיומה הזו אימצו גם הנצרות וגם האסלאם – דתות המגדירות עצמן גם כן כמונותאיסטיות.

המצוות נחלקות לשני סוגים :

- מצוות שכליות - מצוות הנראות ונשמעות על פניהן כהגיוניות (דוגמת "לא תרצח").
- מצוות שמעיות - מצוות שמקיימים אותן כי כך נשמעו! (לדוגמא: כשרות. הסיבה לקיומה איננה בריאותית. אפילו הרמב"ם אמר כי: "האומר שמצוות כשרות הן מטעמי בריאות, הוא טיפש מטופש"). ככל שאדם מקיים יותר מצוות-שמעיות הוא מוגדר כיותר מאמין.

מה אומרת אקסיומת המונותאיזם ?

העולם נברא על-ידי אל-יחיד, מופשט, אין-סופי במרחב ובזמן, שברא את העולם ומנהל אותו מאז בריאתו. זה הניסוח המודרני של הרמב"ם, אבל מרכיביו מופיעים עוד בתנ"ך. "אדון עולם" – פיוט שמכיל בתוכו את עיקרי היהדות.

העולם נברא

לזה יש כמה השלכות:

אם העולם נברא אז יש מי שברא אותו. ואם יש מי שברא אותו אז זה לטובת מטרה או תכלית כלשהיא. לכן מבחינת היהדות העולם נוצר עבור מטרה. הוא לא נברא סתם. הייתה מטרה בבריאתו. אין סתם ביהדות. יש תביעה למחשבה, ללקיחת אחריות. היהדות גורסת שלכל דבר יש סיבה. "האדם מחפש משמעות" - ויקטור פרנקל.

הגדרת המטרה מלכתחילה מאפשרת התנהלות נכונה להשגתה. על פי היהדות זה הבסיס לדרישה התנהגותית שונה מבני האדם מאשר מבעלי החיים. להתנהגות האדם יש סייגים – יש מה שלא בסדר, לא ראוי. לא כך להתנהגות בעלי החיים. בין בעלי החיים אין טוב ורע, אבל האדם כן נדרש למערכת חיים המבוססת על מונחים של טוב ורע.

אל מופשט

ללא גוף ודמות. מוטיב תיאולוגי מרכזי של הנצרות – התגלמות האל באדם. זה לא יכול להיות קביל ליהדות.

אינסופי במרחב ובזמן

שונה לגמרי מעולם האמונות הקדום שבו אלים היו יכולים למות.

מנהל את העולם

נמצא כל הזמן במעקב אחר מה נעשה כאן. בלי זה אין שום טעם בתפילות או בהודיות. ביהדות אין דטרמיניזם בכלל. אחרת לא היה טעם בכל הרעיון של יום כיפורים. נושא הבחירה החופשית הוא אחד הרעיונות המרכזיים ביותר ביהדות. מבחינת היהדות האסלאם היא דת מונותאיסטית אבל הנצרות היא מינות, על גבול הפאגאניות. זה בעיקר בגלל האמונה בשילוש הקדוש (בניגוד למונותאיזם), והאמונה באיקונות וקדושים.

מטרת הבריאה

אם אומרים ש"האדם נברא בצלם אלוהים" אזי זה סותר את הרעיון של מופשטות האל. אף פרשן לאורך ההיסטוריה, לא יהודי ולא לא יהודי, מעולם לא פירשו את המילה "בצלם" במונח של "דמותו", אלא במונח של "דמותו הרוחנית, מערכת ערכי, רוחו". ביהדות המילה "בצלם" היא במשמעות של מוסר (מכאן ארגון "בצלם"). תפקידו של האדם לקחת ולאמץ את התכונות הערכיות של האל ולהביאם אל הוויית חייו ("צלם אלוהים").

על פי היהדות מטרת בריאת העולם היא ליצור מערכת של חומרי גלם, לתת אותה לאדם, ולהעביר אליו את האחריות להנהגת העולם. לצורך זה האל מאציל לאדם את הסמכות לנהל את העולם. ודורש ממנו אחריות בנייהול הזה.

לכן הסיפור הראשון שיופיע בתנ"ך אחרי בריאת העולם הוא הסיפור של גן העדן. האל שם את האדם בגן העדן כדי "לעבדה ולשמרה". האדם מיועד להיות הגן של העולם.

מדרש רבא – האל מוליד את האדם בשבילי גן העדן ומתרה בו שלא יקלקל אותו כי אין מי שיחליף אותו. הסמכות לנהל את העולם לפי הבנתו ובחירתו החופשית של האדם הולכת ביחד עם הרעיון של שכר ועונש – זה מה שמגדיר את המושג אחריות. האדם אחראי על הבחירה איך לנהל את העולם והוא נשפט בהתאם לבחירתו בדרך של שכר ועונש.

בכל המיתולוגיות של העולם הקדום, האלים מסתכלים על מעשי בני האדם ונהנים מכישלונות האדם. אם חס וחלילה יעז לעלות למעלה מיד זאוס מחסל אותם.

מגדל בבל - כשבני אדם לא ידעו להתנהל אחד מול השני האל מביא עליהם את המבול. כשהם לא יודעים איך להתנהל אליו הוא לא משמידם אלא רק מענישם.

התנהגות האדם, המוסר, היא החשובה ביהדות. אנחנו מדברים על "מוסר הנביאים" למרות שבזמנם הם היו כשלו – לא ממש הביאו לשינוי בהתנהלות העם.

מטרת הבריאה היא שיהיה מוסר, צדק בעולם.

מכל עץ הגן תאכל פרוט לעץ הדעת טוב ורע – זה המפתח להבנה של מה זה מוסר. מוסר פירושו של דבר הוא העמדת גבולות. לא הכל מותר. לא כתוב בשום מקום איזה עץ זה היה. בסופו של דבר זה לא ממש חשוב.

הרעיון של גן העדן הוא הצבת גבולות. יש דברים שאסור לך לעשות, לא חשוב למה.

סיפור המבול מופיע בהרבה תרבויות המזרח הקדום, אבל שם זה סיפור היסטורי בלבד. את התנ"ך החלק ההיסטורי לא מעניין, וגם לא מעניין לכן איזה עץ זה היה.

עץ הדעת הוא לא עץ החוכמה הוא "עץ הדעת טוב ורע". זה לא שהאל מונע מהאדם להיות חכם, אלא שהוא דורש מהאדם להבין לבדו מה טוב ומה רע ובהתאם יישפט. לא במקרה בספר בראשית אין פירוט של מצוות.

הוא מפת דרכים למה מוסרי ומה לא מוסרי.

התנ"ך לא מהסס להבליט כשלים והתנהלות לא נכונה. סיפור דוד ובת שבע – לקרוא במקביל את תהילים

נ"א. אין דוגמא בספרות הקדומה להתנהלות כזו של כתבי קודש.

לכן מגורש האדם מגן העדן. שילך להבין לבד.

איכה? – איפה היה השכל שלך? אף אחד לא לוקח אחריות – האדם מטיל אותה על חוה וזו מעבירה אותו לנחש.

מכאן הנצרות לוקחת את מוטב הכפרה שמביא ישוע ומתחילה אותו בסיפור גן העדן.

כל סיפור גן העדן נועד להדגיש את האמונה שמהאדם מצופה התנהגות אחרת ואחרת, המתנהלת על פי המוסר. העיקרון הזה, שעל פיו בני האדם צריכים לקחת את האחריות על העולם ומעשיהם הם אלה שיקבעו איך העולם הזה יתנהל – זו התרומה של היהדות.

הנצרות העבירה את הכל לרובד של מחשבה ואמונה באל בלבד. אין מצוות התנהגותיות בנצרות.

היחס לבעלי חיים – למה בעלי החיים הטהורים לא כוללים טורפים? כי תפישת העולם היהודית אומרת שאתה לא יכול לאכול משהו שכל חייו חי על חשבון חייהם של אחרים.

תפישת היהדות היא שהעולם קיים לשימושו של האדם. לכן היהדות לא רואה בצייד איסור אלא רק בצייד לשם שעשוע. ברור שיש בעיה איפה בדיוק עובר הגבול- הריגת בעלי חיים לשם לבוש, מאכל ופולחן זה בסדר. לשם שעשוע לא.

מערכת הנשימה, מערכת הדם – מאפיינת את כל בעלי החיים בעלי דם חם. המוות מוגדר רק כאשר שתי המערכות הללו מתות. לכן השחיטה היהודית היא כריתה בבת אחת של שתי המערכות הללו בכדי לקצר את ייסורי בעל החיים המומת. אין דרך "נוחה" יותר למות. הרעיון של השחיטה הכשרה הוא שוב הרעיון שצריך

כל דבר לעשות לאחר מחשבה על התכלית והכוונה.

"לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו" או חובת החליבה בשבת – זה שוב אותו רעיון למנוע סבל מותר מבעלי החיים. צער בעלי חיים זה המצאה יהודית.

סיפור קין והבל – במושגים מודרניים קין מתעצבן והורג את אחיו. העונש מגיע כי שוב אסור לעשות כל מה שמתחשק. במעשיך אתה מביא את הרע. הוא לא היה קיים מקודם. תיקון עולם – זה תפקיד היהדות. לתקן את העולם, לא את עצמך. איך אנחנו עושים עולם טוב יותר.

דור המבול ו-7 מצוות בני נוח

דור המבול לא נקרא בשם זה בגלל המבול כי אם על-מנת לבטא תקופה שבה אנשים התנהגו בחוסר מוסריות. בני האדם כולם הושמדו במבול ונותרו רק נוח ובניו שהתנהגו במוסריות וניצלו לכן מהמבול. אחרי דור המבול אשר לא אימץ את הטוב התפתחה התיאולוגיה ל-7 מצוות בני נוח – מצוות המקובלות עד עצם היום הזה בכל הדתות המונותאיסטיות, שבעצם הינן הפירוט הראשוני – של מה שנדרש מבן אדם באשר הוא בלי קשר לאמונתו הדתית.

מוסר הוא פונקציה של חינוך, של העברה בין דורית. בני האדם לא מתרכזים רק בשרידות של צאצאיהם. הם מעבירים אליהם ידע מוסרי רב שלא ממש קשור להישרדות – פרנסה, נישואין וכו'. מתחילים במערכת של מה זה להיות בן אדם.

המושג הזה מופיע בספר בראשית במצוות אותן נצטוו בני נוח לקיים. בני נוח היו כל אוכלוסיית העולם בדרום ולכן זו דרישת התנהגות מכל אוכלוסיית העולם, לא מיהודים בלבד!

1. **כבוד לכוהן עליון** - ההכרה שהאדם איננו "בעל הבית" ויש כוח עליון מעליו. אתה לא בעל הבית כאן, היינו לא הכל מותר ויש מערכת ערכית להתנהגות.

הביטוי הכי בולט לעובדה הזו הם איתני הטבע. אי אפשר לשלוט בהם ברגע שהתחילו – צונאמי, רעידת אדמה, שיטפון. לא לחינם בעת העתיקה הם היו אלוהויות.

גם אי אפשר להתחבא מאחורי האמירה – זה בשטח הפרטי שלי. כל מה שאתה עושה משפיע על מי שסביבך ויש לו השפעה הרבה מעבר לשטח הפרטי בו נעשה המעשה.

2. **כבוד לחיי אדם** - זה הביטוי הקודם למה שיתפתח אחר כך למצוות "לא תרצח". הריגת אדם אחר אסורה (להוציא מקרים בהם האדם הוציא עצמו מן הכלל – לדוגמה, "הקסם להרגך השכם להורגו" – מה שאגב איננו מופיע כפסוק בשום מקום אלא זו תוספת של התלמוד מאוחר הרבה יותר). בנצרות האמירה היא להגיש את הלחי השניה למרות שבפועל ממש לא קיימו את זה.

אם א. יודעים בוודאות שיש כוונה לרצח, ב. אין דרך אחרת לעצור את הרצח הזה פרט לירי במתנקש אזי היהדות מחייבת להרוג קודם כל את המתנקש.

3. **כבוד לתא המשפחתי** - ערך התא המשפחתי והעמדת צאצאים ביהדות - הינם בגדר מסר ערכי.

תפיסת העולם היהודית היא שהתא המשפחתי האנושי בניגוד לזה של בעלי חיים לא נועד רק להישרדות אלא יש לו תפקיד הרבה יותר משמעותי - חינוך הדור הבא. לכן מצוות הכבוד לתא המשפחתי היא ערך בסיסי ביהדות שתכליתה להבטיח את היכולת להעביר מדור לדור את עקרונות ההתנהלות התקינה בעולם.

חלק מיחסי האישות נועד על פי היהדות לחיזוק התא המשפחתי. לכן יחסי אישות מחוץ לתא המשפחתי נחשב כלא ראוי.

זה בא לידי ביטוי אחר כך המצוות "לא תנאף". זה לא נקרא בגידה כי בגידה היא מילית שיפוט ערכית.

זה גם הרעיון מאחורי מצוות "כבוד את אביך ואת אימך" – מכיוון שההורים הם לא רק אלה שדואגים לך לצרכיך. אם לא תכבד אותם לא תהיה מוכן ללמוד מהם ולקבל מהם את ערכיהם.

4. **כבוד לתוצרת עמלו של אדם** - "זכות הקניין". מזה ייגזר אחר כך הדיבר "לא תגנוב". שוב זה הרעיון שלא הכל מותר. חובה לחשוב אם מה שאתה עומד לעשות זה בסדר או לא.

5. **כבוד לבעלי חיים** - לדוגמה: "לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו".

דוגמה אחרת: צייד לשם השעשוע (לא למטרות שימוש) אסור ע"פ היהדות.

6. **כבוד לבריאה כולה** - העולם נועד לשימושו של האדם, אך השימוש חייב להיעשות מתוך כבוד לבריאה. או במילים אחרות: "חשוב בטרם תעשה"!

7. **כבוד למערכת "חוק ומשפט"** - אפילו למערכות ה"פרועות" ביותר חייב שיהיה "קוד אתי".

* עולם המצוות רצוף דילמות וקונפליקטים – משום שהוא עוסק בערכים. (אין מצווה המתאימה ללא כחל וסרק בכל תנאי).

** עולם היהדות עשה הבדלה בין הערך ועצם העברה עליו לבין יישומו בפועל ("טיעונים לעונש").

הגאולה.

ע"פ הנצרות - מי שמאמין ב- ישוע ניצל.

ולכן בעצם הנצרות היא דת מיסיונרית – ע"מ שהגאולה תבוא!

ע"פ האסלאם - מי שמאמין באללה ובמוחמד (ו- "דין מוחמד ב-סייף"),

ולכן האסלאם מחייב לאסלם את כל העולם (ואפילו בחרב).

ע"פ היהדות - ייגאל כל מי שמקיים את שבע מצוות בני נוח.

ולכן הדת היהודית איננה מיסיונרית.

אולם מסתבר כי גם באותן שבע המצוות, האנושות לא כל-כך עמדה, עד שבא אברהם אשר הבין את כוונתו של האל והיה ה-אדם המושלם הראשון (ומכאן מכונה אברהם בשם ה-"מוסלם הראשון"). לכן גם אברהם נחשב ל-מונותאיסט הראשון. ואז פנה אלוהים לאברהם ואמר לו בעצם: "ממך אני מצפה ליותר!" וכך הפך אברהם ל- אדם הנבחר להתוות את הדרך לאנושות ("אור לגויים").

לאברהם היו שני בנים - האחד (יצחק) היה מוכן לשאת על גבו את כל המשימות, ואילו השני פחות. גם יצחק היו שני בנים – ורק האחד (יעקב) המשיך לשאת על גבו את עול החוקים והמצוות. ליעקב היו 12 בנים שכולם ביחד לקחו על גבם את עול החוקים והמצוות.

ההתגלות

לאלוהים יש שתי צורות התגלות :

- 1. התגלות פרטית** – בכל הדתות מערכת הקשר עם האלוהים היא פרטית. אדם טוען כי האלוהים התגלה לו בחלום ו/או בחיים באופן אישי... הוא מספר על-כך לסובבים אותו ואם הם מאמינים לו הוא נעשה לדמות חשובה...
 - 2. התגלות ציבורית** – מצב שבו קבוצת אנשים גדולה חוותה את התגלות האל. דבר כזה קרה רק פעם אחת ורק ביהדות – ב- מעמד הר-סיני... במעמד זה הוגדרה זהותה הלאומית של הקבוצה (קולקטיב) "אני אהיה לכם לאלוהים ואתם תהיו לי לעם"...
- לכן ח' אמר לפרעה: "שלח את עמי ויעבדוני" – היינו העם היהודי אמור היה להשתחרר לא לכל דבר אשר יחפוץ, כי אם על-מנת לעבוד את אלוהיו... לכן גם הדיבר הראשון פותח במילים "אנכי ה' אלוהיך שהוצאתיך מארץ מצרים"... האל לא מציין את בריאת העולם, כי אם את היציאה ממצרים על-מנת לייצג מערכת ערכים חדשה (מערכת הערכים של האלוהים)...
- "יציאת מצרים" אם כן לא נועדה לשחרר את עם-ישראל לחופשי כי אם להביא את העם ל"מעמד סיני" ולשאלו אותו האם הוא מוכן לקחת על עצמו את המשימה לייצג את הערכים והנורמות האלוהיות.
- במעמד "הר סיני" התורה נקראת "תורת משה". התיאולוגיה רואה בחמשת חומשי תורה ספר אחד שנכתב על-ידי משה מפי אלוהים. מאחר ו-8 הפסוקים האחרונים מתארים את מותו של משה, הרי שחלוקות הדעות: האם אלוהים הכתיב למשה גם את פרטי מותו? או שאת 8 הפסוקים האחרונים כתב יהושע בן-נון?

מעמד הר-סיני / מצוות מעשיות

ע"פ המקרא וע"פ המסורת, נחשב המעמד הדתי-נבואי שבו ניתנה תורה לישראל – לאירוע מכוון בדת היהודית. ע"פ המסורת – מתן תורה הוא האירוע בו קיבלו עליהם היהודים את התורה ואת קיום המצוות. מעמד סיני הוא מעין כריתת-ברית (בהסכמה) בין העם לאלוהים – ומכאן גם השם "לוחות הברית".

תרי"ג (613) מצוות הוטלו על העם היהודי... כיום אדם איננו יכול לקיים יותר מ- 45 מהמצוות! משום שכ- 1/3 מהמצוות קשורות לבית-המקדש (הקרבת קורבנות, בגדי הכהן ועוד) ובאין בית-מקדש הן אינן ישימות... 1/3 נוסף של המצוות תלויות באופן ישיר ב-בית המקדש (עליות לרגל, ביכורים וכד')... ומספר רב נוסף של מצוות הן "מצוות סקטוריאליות" – היינו כאלה המיועדות לבעלי מקצועות ספציפיים (לכהנים, ללוויים, למלך, לסוחרים וכד')... התורה מעולם לא הייתה רשימה שבה "מסמנים V" על מצוות שקוימו! ניתן לקיים את התורה בתנאי שכל אדם יכול לקיים את המצוות הקשורות לסקטור הספציפי אליו הוא שייך. בניגוד לדתות האחרות שבהן הדרישות הן "דרישות אישיות", ביהדות – ניתנה התורה לקולקטיב (עם ישראל) ורק הקולקטיב יכול ל"החזיק" בה... היינו "עם ישראל ערבים זה לזה"! ע"פ המחקר בשלהי בית-שני מנה העם כ- 2.5 מיליון איש. היום העם היהודי היה אמור למנות מאות-מיליוני אנשים... אך רובם עזבו את העם היהודי – לא עקב רדיפות – כי אם מרצונם החופשי.

הלכה - קובץ החוקים של העם היהודי

בהלכה בא לידי ביטוי עולם המצוות של העם היהודי (מצווה מלשון צו). על-אף שמקורן של המצוות בתורה, פירוטן נעשה רק ב- תורה שבעל-פה. עיקר "ספרות הקודש" היהודית הוא הדיון במצוות אלו ופירוטן. מקובלת ביהדות הקפדה על קיום מצוות ללא תלות במקורן, עם זאת - בדיון המצוות אנו מבדילים בין מצוות שמופיעות בפירוש בתורה לבין מצוות שהוסקו על-ידי חז"ל:

- **מצוות דאורייתא** (אורייתא=תורה) מצוות הכתובות מפורשות בתורה היינו "תורה שבכתב". ע"פ התיאולוגיה היהודית התורה נמסרה ישירות מ-ה' למשה והיא "חוקת היסוד של העם היהודי". לפיכך יש משמעות לכל מילה, לסדר המילים וכד' – היא איננה ניתנת לשינוי ותקפה למשך כל ההיסטוריה של העם היהודי.
- **מצוות דרבנן** (התורה שבעל-פה) הן מקבצים של פירושי והסברי המצוות, ותוספות של חכמי ישראל. את המצוות דרבנן אנו נוהגים לחלק לשלוש קבוצות ע"פ חלוקה היסטורית-כרונולוגית:
 - 1. דברי הנביאים** - ספרי הנביאים שבתנ"ך, בהם התגלות האלוהים היתה התגלות אישית-פרטית לנביא, והנביא הביא את סיפור ההתגלות ומשמעותו לעם בכתובים.
 - 2. דברי סופרים** - ספרי הכתובים שבתנ"ך. נכתבו על-ידי סופרים ומהווים בעצם אוסף כתבים מתקופות שונות ומסגונות שונים (פיוטים, דברי חכמה, היסטוריה) שנרשמו עד סוף ימי בית-שני.
 - 3. דברי חכמים** - כל הדברים (בעיקר פסיקות) שנאמרו ונלמדו מיום חתימת התנ"ך ועד היום. מובן שלספרים השונים יש תוקף ומעמד שונים.

התורה שבעל-פה בנויה מארבעה רבדים שונים של מצוות :

- 1. הסבר טכני לקיום המצווה** – המתייחס בעיקר למצוות שהתורה אינה מפרטת כיצד בדיוק לקיימן. לדוגמא: כתוב "בסוכות תשבו שבעה ימים" – מהי סוכה תקנית? איך בונים אותה? או: "כבד את אביך ואת אמך" – איך מבצעים בפועל את המצווה?

2. **תקנות עצמאיות** – נושאים שאינם כתובים בתורה, וחכמי ישראל נדרשו לקבוע אותם כמצוות. לדוגמה: חנוכה הוא חג שאיננו מופיע בתנ"ך, אבל עקב גודל המאורע של שחרור בית-המקדש וחשיבותו, החליטו חכמי ישראל לקבוע את החג ואת כלליו.
 3. **סייגים** - (גדרות וגבולות) – ההיגיון של גדר הוא מניעת-תקלה וגובהה של גדר כגובהו של החשב שמישהו יעבור את הגבול. לפעמים הסייג הפוך מהתקנה שלשמה נחקק – לדוגמה: איסור מחסנית באקדח.
 4. **מנהגים** - נורמות התנהגותיות (כי ככה נעשה מאז ומתמיד). התפתחות המנהג יכולה להיות דו-צדדית: מן העם אל ההנהגה: לדוגמה מינהגים עממיים כמו חג המימונה, או עליה לקברי-צדיקים, ומנהגה אל העם.
- ככל עולים** במעלה הרשימה וככל שחוזרים אחורה בהיסטוריה, תוקפן של המצוות נעשה יותר ויותר מחייב! לכן לדוגמה: חג החנוכה שתוקן על-ידי הסנהדרין מחייב את כולם, בעוד שאת תקנות רבנו גרשום שתוקנו בימי הביניים קיבלו רק חלק מן היהודים. ככל שיש מחלוקות בתקנה שהיא – כך סביר שמדובר בתקנה מאוחרת.

כתבי הקודש

הספרים והכתבים החשובים לעם היהודי עברו לפחות שני שלבים בהתגבשותם:

- א. שלב בעל-פה.
 - ב. שלב הכתב.
- חלק מהטקסטים עברו שני שלבים נוספים:
- ג. שלב עריכה (מרכז הטקסט)
 - ד. קנוניזציה - הפיכת הטקסט ל-"יחיד ומיוחד" שאין להוסיף ו/או לגרוע ממנו.
- (תהליך זה קיים בכל הדתות, כאשר בין שלב אחד למשנהו יכול לעבור פרק זמן קצר או אף של מאות שנים).
הטקסט הקדום ביותר – מגילות ים-המלח (מהמאה ה-3 לפנה"ס).

התנ"ך

התנ"ך איננו ספר אחד אלא קובץ ספרים שולקטו יחדיו. הוא לא כולל את כל הכתבים שאנו יודעים על קיומם כמו למשל "ספר הישר" או "דברי הימים למלכי יהודה" ועוד ספרים הנזכרים בטקסטים שבידינו אך לא שרדו. ברור לכן שלא כל הטקסטים נכנסו לתנ"ך. התנ"ך היהודי כולל 24 ספרים ונחלק ל-3 חטיבות ספרים: **תורה** - (5 ספרים: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים = חמשת חומשי תורה). מבחינה תיאולוגית נקבע כי ספרי התורה הוכתבו על-ידי ה' למשה, ומכך בעצם הם שואבים את עוצמתם. על-פי הידוע - קיום התורה כטקסט הוא לפחות מהמאה ה-8 לפנה"ס – השומרונים שהגיעו לארץ בשנת 722 לפנה"ס, כבר העתיקו את התורה כמו שהיתה קיימת אז ורק שינו את מקום המשכן מירושלים להר גריזים). מאחר וע"פ האמונה התורה מסורה על ידי אלוהים למשה – אין שום דיון ו/או ויכוח על תקפותה.

נביאים - (8 ספרים: 4 נביאים ראשונים: יהושע, שופטים, שמואל, מלכים. ו-4 נביאים אחרונים: ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל, תרי-עשר).

חלוקת חלק מהספרים לא' וב' מאוחרת יותר. כך למשל ספר שמואל חולק על-ידי הנוצרים לשני ספרים (שמואל א' עד מותו של שמואל, ושמואל ב' סיפור דוד). באופן דומה לוקטו בחלוקה מאוחרת סיפוריהם של 12 נביאים לספר אחד (תרי-עשר).

כתובים - (11 ספרים: תהילים, משלי, איוב, 5 מגילות, דניאל, עזרא ונחמיה, דברי הימים). חטיבה זו היא המעניינת מכולם מבחינת האקלקטיות שלה – יש בה ספרים עתיקים (דוגמת "מגילת רות") לצד טקסטים "מאוחרים" יחסית (דוגמת עזרא ונחמיה).

חלוקת התנ"ך לפרקים

חלוקת התנ"ך לפרקים היא בעצם מעין "מנגנון ניווט" בתנ"ך שנעשתה ע"י נוצרים בימי הביניים. המסורת הנוצרית מייחסת את החלוקה הזו לבישוף האנגלי סטפן לגטון (1165-1228) שהחליט באופן לגמרי שרירותי לאגד פסוקים ופרקים ולהגדירם במספרים. אין לחלוקה זו שום בסיס בשום מסורת קדומה יהודית או נוצרית. התנ"ך היהודי מעולם לא חולק לפרקים, אלא לפסוקים ופרשיות ע"פ הנושאים בהם עסק הטקסט. בעולם היהודי התנ"ך נלמד ע"פ נושאים. חלוקת התנ"ך נעשתה כך כי הנוצרים רק קוראים את התנ"ך ולא לומדים אותו. אם קוראים בכל פעם קטע אחר – חשוב שהקהל ידע היכן קוראים והיכן לפתוח את הספר. לדוגמה: התורה מתחילה סיפורה בסיפור "בריאת העולם" שנעשתה משך שישה ימים ובימים השביעי נח אלוהים (ומכאן קדושת השבת). הדת והתרבות היהודית רואים בכל הסיפור כולו (שבעת הימים) חטיבה אחת, ואילו הנוצרים, שרצתה לטשטש את חשיבותה של השבת, הפרידה את סיפור היום השביעי והרחיקה את הפסוקים אודותיו לספר הבא.

מנגנון "חלוקת התנ"ך" אומץ על-ידי היהדות בימי הביניים (בהם רבו פולמוסים בנושא) הן על-מנת שרבים יוכלו לענות לכמרים נוצרים (לשם כך היו זקוקים לדעת ולצייס מיקום מדויק של פסוקים) כמו-כן מדפיסי התנ"ך היו נוצריים והדפיסו את התנ"ך כשהוא מחולק לפרקים.

עריכת התנ"ך

אנשי הכנסת הגדולה - מוסד ההנהגה הלאומי של העם היהודי (מהמאה ה-1 לשלטון הפרסים - 500 לפנה"ס ועד בערך לשנת 330 לפנה"ס) - שפעלו לגיבוש זהות הלאום והדת היהודים, היו הראשונים שערכו את התנ"ך. עד אז לדוגמה ניתן היה לברך איך שרצו. אנשי הכנסת הגדולה קבעו נוסחים לברכות (כמו לדוגמה "תפילת שמונה-עשרה" – שכינים כוללת 19 ברכות, מאחר ובדור יבנה – לאחר חורבן הבית נוספה ברכה נוספת).

עריכת התנ"ך על-ידי אנשי הכנסת הגדולה נעשתה על-פי כמה כללי יסוד. כך לדוגמה:

- לתנ"ך הוכנסו בעיקר טקסטים בעלי מסר חינוכי-תיאולוגי לדורות (לכן הוא רלוונטי לדורות).
- לתנ"ך הוכנסו רק טקסטים התואמים לאקסיומת המונותיאיים.

במאה ה-3 לפנה"ס הטקסט הערוך והסגור של התנ"ך תורגם ליוונית ("תרגום ה-70").

תהליך הקנוניזציה

הכמים רבים דנו עוד הרבה זמן לאחר התגבשות הנוסח הסופי של ספרי התנ"ך בשאלה האם כל הספרים שנערכו אכן ראויים להכלל בקאנון של התנ"ך. הוויכוחים בשאלה זו התייחסו בעצם לחטיבה של ספרי ה-"כתובים". כך למשל רצו להוציא מן התנ"ך באחד הוויכוחים את "מגילת אסתר", ובוויכוח אחר את ספר "קהלת". אך תמיד נמצאו הפרשנויות שהשאירו את הטקסטים הללו במסגרת התנ"ך. לדוגמא: כאשר רצו להוציא מן התנ"ך את "שיר השירים" בטענה כי שיריו ארוטיים מידי טען ר' עקיבא שהטקסט מבטא אלגוריה לאהבת עם ישראל את אלוהיו, וכד.

ספר אחד שכן הוצא מן התנ"ך (עוד בשלבי עריכתו) היה "ספר יהודית". בתרגום ה-70 מופיע ספר זה בצמוד ל"מגילת אסתר". והוא הוצא מן התנ"ך במאה ה-2 לספירה. הספר מספר סיפור על צבא אשורי המגיע בשליחות הבבלים לא"י בכוונה לעלות על ירושלים. בדרך, בעוצרו באחת הערים, מתנדבת אלמנה בשם יהודית להקריב עצמה למען עם ישראל. היא מתקשטת ומבקשת להיפגש עם מפקד הצבא – הולופרנס – משקה אותו ביין וכורתת את ראשו. אין יודעים מדוע הוצא הספר מהתנ"ך, אבל ידוע שבתקופת ר' עקיבא שעשה קנוניזציה לתנ"ך – "ספר יהודית" כבר איננו מוזכר.

הנוצרים ראו ב-"ספר יהודית" אלמנטים נוצריים, וזו הייתה הסיבה, לטענתם, שהוא הוצא מן התנ"ך ע"י היהודים. כך הפכה בעצם יהודית (גיבורת הספר) לדמות תיאולוגית נוצרית מרכזית.

כתיבת ספרי התנ"ך - התנהלה בין המאה ה-11 למאה ה-5 לפנה"ס.
עריכת ספרי התנ"ך - התנהלה בין המאה ה-5 למאה ה-4 לפנה"ס ומצאה ביטוייה ב"תרגום ה-70".
הקנוניזציה של התנ"ך - הסתיימה בשנת 130 לספירה (תקופתו של ר' עקיבא).

התורה שבע"פ

במהלך ימי בית שני - מתפתחת התורה שבעל-פה. במאה ה-2 לספירה מתחיל תהליך נוסף: **תנ"ך על לחורבן בית-שני**, לימוד התורה בעם ישראל היה לימוד אליטיסטי מרוכז. היינו רק בצמידות לבית-המקדש ובעלות כספית די נכבדה (בבית המדרש המרכזי שהיה בירושלים). כך מסופר על ניתאי הארבלי וחו על אלעזר בן-הורקנוס שעברו לירושלים על מנת ללמוד. כך סופר גם על הילל הזקן שהקדיש מחצית מכספו למשפחתו ואת המחצית האחרת נתן לשומר בית-המדרש על-מנת שיינתן לו להאזין לשיעורים בבית-המדרש.

בשנת 40 נשלח רבן יוחנן בן-זכאי ללמד תורה (ולחיות הרב הראשי) בגליל. 18 שנה ישב בערב (עראבה) ונשאל אך ורק שתי שאלות הלכתיות. סיפור זה מלמד עד כמה היה מנותק העם בגליל באותה העת מלימוד התורה. לאחר חורבן הבית-השני קם ר' יהושע בן גלמלא וקבע תקנה ללימוד תורה חנים לכל ילד יהודי מגיל 5 ומעלה. תקנה זו חייבה בעצם הקמת בית-מדרש בכל כפר, ותכנית לימודים קבועה – היינו מערכת חינוך מובנית ומסודרת. ולכן אחרי תקופת בית-שני הסנהדרין בעצם הופכת למערכת שונה לגמרי מזו שפעלה בירושלים, כאשר בכל יישוב ויישוב יש נציג בכיר של הסנהדרין.

שיטת הפעילות דאז הייתה שתלמידים של רבנים שונים כתבו את הטקסטים מפי רבניהם. ריבוי הרבנים וריבוי המחברותיהם של התלמידים יצר חשש מ-"ריבוי תורות". זוהי הסיבה שבמהלך המאה ה-2 לספירה (אחרי חתימת התנ"ך) נוצר צורך ב"טקסט-בוק" מרכזי. אז בא ר' יהודה הנשיא ועשה מספר פעולות:

1. **איסוף וסינון** "מחברות התלמידים" מהמקומות השונים.
2. **מיון וקטלוג** החומר על פי נושאים (בתנ"ך לא היה מיון ע"פ נושאים).
3. **עריכת החומר** - ע"פ שתי קטגוריות: עריכה טכסטואלית ("ע"מ ליצור שפה אחידה) ועריכה תכנית המביאה תחת "קורת גג אחת" דבריהם של חכמים מתקופות שונות.

וכך בשנת 200 לערך (ידוע כי המשנה נחתמה בציפורי, וידוע גם כי רבי יהודה הנשיא הגיע לציפורי רק אחרי שנת 200) חתם ר' יהודה הנשיא את המשנה והוציא את הקובץ לאור. המשנה נכתבה בעברית בכתב המרובע. החכם הקדום ביותר המצוטט במשנה הוא שמעון הצדיק שפעל בשנת 333 לפנה"ס, אך רוב הציטוטים בה הם של חכמים שפעלו במהלך המאה ה-2 לספירה. עותק המשנה השלם העתיק ביותר שנמצא הוא קובץ מהמאה ה-6 לספירה שנמצא בגניזה הקהירית. ר' יהודה הנשיא הלך לעולמו בשנת 220 לספירה ועסק בליקוט ועריכת המשנה כ-17 שנים.

ר' יהודה הנשיא ריכז את המשנה ב-6 כרכים (נקראה לכן במקור ש"ס - שישה סדרי-משנה) הנקראים ע"פ נושאי עיסוקיהם:

זרעים - כל הקשור לחקלאות ולמצוות הקשורות לארץ.

מועד - שבתות וחגים.

נשים - משפחה.

נזקין - דיני נזיקין.

קדשים - עבודת בית המקדש.

טהרות - דיני טומאה וטהרה (בכללם דיני בית-המקדש, למרות שכבר לא עמד אז על תילו).

המשנה איננה ספר-הלכה, כי אם ריכוז דברי חכמים, כאשר חלק ניכר מהדברים הן הלכות. כל אחד מששת סדרי המשנה בנוי מ-"מסכתות".

השם "משנה" בא משתי סיבות:

• השינון והחזרה – שיטת הלימוד היעילה לידעת המשנה.

• משנה (בסיכול אותיות) = נשמה. (לכן גם לומדים משניות לעילוי נשמתו של נפטר).

המסורת מייחסת את הולדתו של ר' יהודה הנשיא, ליום מותו של ר' עקיבא (133-132 לספירה). 40 שנה מאוחר לחתימת המשנה (כלומר לאחר מותו של ר' יהודה הנשיא) מצאו תלמידיו קבצי חומרים של ר' יהודה הנשיא שלא נכללו במשנה, ולכן בשנת 240 לספירה מוציא תלמידו ר' חייא את ה-תוספתא שגם היא ערוכה ב-6 ספרים.

השם הכללי לכל החכמים, כותבי ומצוטטי המשנה, הוא תנאים (תנא - שנה). דברים שנאמרו על-ידי התנאים ולא נכללו במשנה נקראו בשם "ברייתא" (כך למשל כל ה"תוספתא") ולכן הספר הכולל את ה"תוספתא" ואת הדברים האחרים נקרא לעיתים בשם "משנה חיזונית". לימים ה-"משנה" עברה תהליך קנוניזציה, ולכן היא כלולה בספרי הקודש, בעוד שה"תוספתא" לא עברה קנוניזציה, ולכן איננה כלולה ברשימת כתבי הקודש של העם היהודי.

בתקופה שאחרי ר' יהודה הנשיא (משנת 240 לערך), שררה ברחבי האימפריה הרומית אנרכיה. בתקופה זו נפרדו החכמים לשניים. חלק נשאר בארץ-ישראל, ואילו חלק ניצלו את תמיכת הפרתים ביהודים ואת האוטונומיה שניתנה ליהודים בבבל ועברו לשם. כך נוצרו שני מרכזי לימוד – האחד בבבל והשני בארץ ישראל, כאשר עקב התנאים החברתיים והפוליטיים השונים נוצרו הבדלים גם בדרך וגם בתכני הלימוד. בארץ ישראל הפכה באותה העת טבריה למרכז לימודי ולמקום שבת של הסנהדרין. בשנת 400 קמו בטבריה שני חכמים: ר' אמי ו-ר' אסי ועשו כמעשה ר' יהודה הנשיא – ריכוז דברי החכמים (שלוקטו משנת 200 ועד לשנת 400 לספירה) ועריכתם בפורמט זהה לשל המשנה (גם-כן ב-6 ספרים). השניים יצרו קובץ שהיה בעצם "פרוטוקול" של דיוני החכמים על המשנה, ספר זה נקרא גמרא. המשנה (הכתובה עברית), והגמרא הדנה בה (הכתובה ארמית) גם יחד הם "תלמוד" הנקרא בשמו המלא "תלמודה של א"י" או בקיצור "תלמוד ירושלמי" (למרות שנחתם בטבריה).

100 שנה מאוחר יותר, בשנת 500 לספירה לערך, ריכוז ר' רבינא ו-ר' אשי בבבל את דיוני החכמים הבבלים באשר למשנה. הקובץ שמרכזים השניים נקרא לכן ה-"תלמוד הבבלי". ה"תלמוד הבבלי" זהה לחלוטין ל-"תלמוד הירושלמי" בצורת עריכתו וחלוקתו, אך התכנים של השניים די שונים – בעיקר משום שבעוד שיהדות א"י הייתה חברה חקלאית שדנה בעיקר בנושאים חקלאיים וכאלה הקשורים במצוות הקשורות לארץ, הרי שהתלמוד הבבלי מרבה לעסוק בענייני מסחר ומשפחה, כיאה לחברה עירונית בעיקרה. **חכמי התקופה** שלאחר חורבן הבית, קרויים בשם "אמוראים". הם פועלים בין השנים 200 ל-500 לספירה. **ארון כתבי הקודש** של היהודים משנת 500 לספירה כולל לכן כבר את הספרים: * התנ"ך * המשנה * התלמוד הירושלמי * התלמוד הבבלי.

שפות החיים בארץ-ישראל באותה העת:

שפת הדיבור היומיומית - יוונית

שפת הדיבור בין היהודים - ארמית.

שפת הלימוד היהודית - עברית.

בין השנים 500 ל-700 לספירה, עסקו מי שכונו בשם ה-סבוראים (המסבירים) בהסברתם של כתבי הקודש. במאה ה-7 (סוף התקופה הביזנטית) חלה דעיכה של יהדות א"י ובמקביל פריחה של יהדות בבל. מה שגרם כמעט להיעלמותו של ה"תלמוד הירושלמי". מאז ועד היום נהוג להסתמך בדיוני הלכות וכספר לימוד על ה"תלמוד הבבלי". מהמאה ה-16 חזרו ללמוד גם ב"תלמוד הירושלמי" אולם הוא לא חזר למעמדו הראשוני.

משנת 700 ועד לשנת 1,000 נקראה התקופה בשם "תקופת הגאונים" כאשר בשם "גאון" הכוונה הייתה לראש הישיבה המרכזית בבבל (סורא, פומבדיתא, נהרדעה וכד'), כאשר ה"גאון" נחשב בעצם גם לראש העם היהודי. בתקופת הגאונים נהגו לשלוח מכתבי שאלות לגאון, ולקבל ממנו מכתבי תשובות. וכך אט אט צמחה ספרות שגוית (שאלות ותשובות) שהינה בעיקרה ספרות נקודתית-מקומית. ה"גאונים" ענו על שאלות ספציפיות ותשובותיהם כונו בשם "סדר". שני ה-"סידורים" הידועים והמקובלים היו: סדר עמרם גאון וסדר סעדיה גאון. ושניהם מהווים את הבסיס ל-"סידור התפילה" הנהוג היום, הקובע אלו ברכות ותפילות ייקראו מתנ, ובאיזה סדר.

בין השנים 1,000 ל-1,500 קמו בנפרד וללא כל קשר ביניהם שלושה רבנים – ועסקו כל אחד בריכוז ועריכה של הלכות יהודיות והפצתם כספרים. השלושה כונו בשם "הראשונים":

• הרי"ף - רבי יצחק אלפסי – שבילה את רוב ימיו בפס שבמרוקו.

• הרמב"ם - רבי משה בן מימון – שנולד בקורדובה בספרד, עלה לישראל ועבר למצרים. הקובץ שקיבץ נקרא בשם "משנה תורה" (= היד החזקה).

• הרא"ש = רבנו אשר בן יחיאל - מחכמי דרום צרפת.

ספריהם של השלושה הגיעו לפסיקות שונות זה מזה היות והם בעצם ענו כל אחד לאוכלוסייה שחיה בתנאים שונים ובחברה אחרת. לדוגמה: שאלה כמו האם מותר להיכנס לבית תפילתו של השכן? קיבלה תשובה שונה בסביבת מגורים מוסלמית (מותר- כי אין בו "עבודה זרה") מאשר בסביבת מגורים נוצרית (אסור - כי נעשית בו עבודה זרה).

משנת 1500 ועד היום - ר' יוסף קארו לקח את כל שלושת הספרים של ה"ראשונים" וכתב-ערך בסלונקי את ספרו "בית-יוסף" (לעריכת ספר זה הקדיש לא פחות מ-32 שנה), היה זה קובץ אדיר של דעות ופרשנויות. ואז בשנת 1545 ערכו יוסף קארו מחדש וקיצרו לספר מקוצר של מסקנות בלבד – בשם "שולחן ערוך". בדיוק באותה התקופה כתב בקראקוב ר' משה איסרליש (הרמ"א) ספר דומה, אך כשהגיע לידיו ספרו של קארו, הוא גנז את ספרו והסכים להוציא רק את קובץ ציוני ההבדלים בין מנהגי יהדות ספרד לבין מנהגי יהדות אשכנז. לספר זה הוא קרא בשם הסמלי "המפה" (ברמזו כי ספר זה נועד להשלים את ה"שולחן ערוך").

אי לכך – כתבי הקודש של העם היהודי הם:

התנ"ך, המשנה, התלמוד (הבבלי), ה"משנה תורה" (לרמב"ם), ה"שולחן ערוך" (קארו) + ה"מפה" (איסרליש). ובנוסף: הזוהר (שנערך/נכתב במאה ה-13 בספרד על ידי ר' משה די ליאון, סידור התפילה, ו- מחזור התפילות לראש-השנה ויום-הכיפורים.

לוח השנה

לוח השנה הוא דבר מאוד משמעותי וחשוב בעולם היהודי משום שרבים מהמועדים מצוינים בדיוק כבר בתורה. לחשיבותו לדיוקו של לוח השנה היהודי, אין אחר ורע בשום דת אחרת בעולם (בנצרות למשל שלושה תאריכים שונים לחג ה"כריסטמס" בעוד שביהדות תמיד ראש-השנה או יום-הכיפורים או פסח יהיו באותו יום).

מסיבה זו, לוח השנה היווה עד לשנת 358 לספירה (בה הועלו הדברים על הכתב על ידי הלל השני) את עיסוקה המרכזי והחשוב של ה-סנהדרין - קיומו של טקס קבוע מידי חודש חודש ל"קידוש החודש".

סביב כדור הארץ מסתובב הירח המחזיר את אור השמש. למחזור שבין הסתרה מוחלטת של הירח ע"י כדור-הארץ ועד להסתרה הבאה קוראים ירח והוא נמשך 29.5 יום. כבר בעת העתיקה זיהו כי בזמן שכדור הארץ מקיף את השמש - מקיף הירח את כדור הארץ בערך 12 פעמים. לכן ל-12 ירחים קראו בשם "שנת לבנה", והיא נמשכת 354 יום ועוד-3/4 יום בעוד ש"שנת חמה" - הזמן שלוקח לכדור הארץ להקיף את השמש) היא שנה בת 365 (ורבע) ימים. כך נוצר הפרש של בערך 11 יום בין שנת הלבנה לשנת החמה המשמרת את עונות השנה בתאריכים קבועים. (כדי לאפס ולאזן את ה-1/4 יום הנוסף של שנת החמה מעבר ל-365 ימי שנת החמה מוסיפים בה אחת ל-4 שנים יום נוסף = 29.2, והשנה אז היא בת 366 ימים). שנת החמה מחולקת ל-12 חודשים בעלי 30 או 31 ימים, פרט לפברואר המכיל 28 ימים בלבד (29 כל שנה רביעית).

היות ו"שנת החמה" שמרה על עונות השנה - הרי שחברות חקלאיות אימצו את הלוח הפועל ע"פ שנת חמה, בעוד שציוויליזציות של נוודים אימצו את "שנת הלבנה" שבה כל חודש הוא בן 29 או 30 ימים. כך העולם הנוצרי משמר את חגיו בהתאם לעונות השנה ואילו בעולם המוסלמי החגים ועונות השנה זזים אחורה על פני הלוח כל שנה ב-11 יום.

בלוח היהודי - החודשים הם ע"פ הירח (ראש חודש תמיד ביום מולד הירח, אורך החודש הוא 29 או 30 ימים), אבל החגים משמרים את עונות השנה. זה לוח מעורב חמה-לבנה שהוא בצמם לוח לבנה שהוכנס בו מנגנון המשמר את עונות השנה בתאריכים קבועים. מאחר שבכל מחזור של 19 שנות חמה נוצר פער של 7 חודשי לבנה מוסיפים בכל מחזור כזה 7 ירחים. אלו מתווספים חודש אחד מידי מספר שנים (ויוצרים כך שנים מעוברות) ע"פ הסדר הבא:

בשנים: ג' ו' ח' א' ד' ז' ט' (גוח אדזט)

3 6 8 11 14 17 19 של כל מחזור שנים אנו נוהגים לעבר את השנה (מוסיפים

חודש). זה נקרא "גוח אדזט" לפי ראשי התיבות של השנים המעוברות. לכן כל 19 שנים עבריות התאריך

הלועזי מתלכד מחדש עם התאריך העברי שהקביל לו 19 שנים קודם.

דוגמא: התשנ"ז - סוף המחזור האחרון (1997). לכן יש לנו את השנים המעוברות הבאות: תש"ס (2000),

תשס"ג (2003), תשס"ה (2005), תשס"ח (2008), תשע"א (2011) והשנה המעוברת הבאה תהיה תשע"ד (2014).

ב-2016 יסתיים מחזור העיבור הנוכחי.

כדי למצוא את השנה המעוברת, מחלקים את תאריך השנה היהודי במלואו (עם האלפים) ל 19 ואם השארית היא אחד מהמספרים הנוכחים - שנה זו היא שנה מעוברת. שנה אחרת היא בת 12 חודש בלבד, שנה פשוטה.

לדוגמא: כדי לקבוע אם, למשל, שנת תשל"א היא שנה מעוברת, יש לחלק את המספר 5731 ל 19. מאחר שהשארית היא 12, נמצא כי שנה זו אינה מעוברת, אלא זו שלפניה. בגלל סיבות שונות הקשורות באותם ימים שבהם יכול ראש השנה לחול, ובימים שאין הוא יכול לחול בהם, אין מספר ימיהן של כל השנים שווה. ביסודו

של דבר יש שלוש קבוצות של שנים: אותן שנים אשר בהן גם חודש מרחשון וגם חודש כסלו הם מלאים (בני 30 יום) ושנה כזו נקראת "שנה שלמה" (או בקיצור ש) והיא בת 355 יום; שנים שבהן מרחשון חסר, בן 29 יום

וכסלו - מלא, שנה זו נקראת "כסדרה" (וסימנה כ) - 354 יום, כ' בשנה כזו כל החודשים מתחלפים לפי סדר קבוע של חודש מלא וחודש חסר לסירוגין, ושנים שבהן גם חודש מרחשון וגם חודש כסלו חסרים, ושנה כזו

נקראת "שנה חסרה" (וסימנה ח) - 353 ימים. מספר ימי השנים הוא איפוא, 353, 354, 355 בשנים פשוטות, או 383, 384, 385 בשנים מעוברות.

שנה שלמה - שנה בת 355 ימים

שנה כסדרה - שנה בת 354 ימים

שנה חסרה - שנה בת 353 ימים.

השיטה הזו מבטיחה את נפילתם של החגים בעונות השנה המתאימות. לדוגמא, פסח ינוע בטווח של שלושה שבועות, אבל אף פעם לא יצא לפני יום שוויון האביב ה-21.3!

ההחלטה מתי מתחילה שנה היא החלטה שרירותית כי המדובר ביחידת זמן מחזורית שחוזרת על עצמה מידי סוף מחזור (מהי נקודת ההתחלה של מעגל?). למשל, עד לא מזמן שנת המס הייתה מתחילה ב-1 לאפריל.

המשנה קבעה ארבעה ראשי שנה שונים לצרכים שונים:

א' ניסן - ראש השנה למלכים ולרגלים.

א' אלול - ראש השנה למעשר בהמה.

א' תשרי - ראש השנה לשנים.

ט"ו בשבט - ראש השנה לאילנות (לענייני תרומות ומעשרות).

א' בניסן - ראש השנה ל"מלכים ולרגלים". לרגלים - על פי תאריך זה קובעים מתי חלים הרגלים (פסח, שבועות וסוכות: פסח - ביום החמישה עשר לחודש הראשון הוא חודש ניסן, שבועות - חמישים יום אחר כך, סוכות - היום החמישה עשר לחודש השביעי הוא חודש תשרי). למלכים = בעת העתיקה היה תאריך קובע

למניין שנות המלכים. ברשימות דברי ימי המלכים זה התאריך שעל פיו קובעים כמה "שנים" מלך כל מלך. מי שמלך מאדר ועד סיון יירשם שמלך שנתיים! זה מביא להרבה אי התאמות בין מספר השנים המצוין ברשימות המלכים לבין מספר השנים המלאות האמיתיות בהן מלך.

א' באלול - ראש השנה למעשר בהמה. אדם שיש לו עדר אם נולדו לו עשר בהמות בשנה חייב לתת אחת מהם כמעשר. א' באלול הוא התאריך הקובע לעניין הזה במניין הוולדות שנולדו בשנה מסוימת.

א' בתשרי - ראש השנה לשנים. על פי היהדות האדם נברא בא' בתשרי, זה יום בריאת האנושות. בריאת העולם התחילה בכ"ה באלול והאדם נולד ביום השישי לבריאה. לכן בא' בתשרי מקדמים את המונה הסופר את השנים מבריאת העולם הנתפשת כמה שכוון להתחלה האמיתית – בריאת האנושות. לא סופרים את שנות הימים שקדמו לבריאת האדם. זה גם המונה הסופר את המחזוריים הקובעים את שנות השמיטה והיובל. לכן גם עושים את המאזן השנתי של החטאים בראש השנה.

א' בשבט - ראש השנה לאילנות. הייתה מחלוקת בין בית הלל ובית שמאי בשאלה האם זה צריך לחול בא' בשבט או בט"ו בשבט. ההלכה שנהוגה היום (ט"ו בשבט) היא על פי קביעת בית הלל. אין מצווה לטעות עצים ביום הזה. זה התאריך הקובע לא לנטיעת עצים אלא לעניין מצוות תרומות ומעשרות הקשורות תמיד בצומח ובפרי האדמה. כל מה שחנט (נתן פרי) לפני ט"ו בשבט שייך לשנה קודמת וכל מה שחנט אחרי שייך לשנה הבאה. הציונות המודרנית הפכה את זה ליום נטיעת אילנות, אבל על פי ההלכה צריך לנטוע עצים כל השנה ולא ביום מיוחד בלוח השנה.

בחברות הקלאיות תחילת השנה באופן מסורתי הייתה באביב – ראשית הצמיחה והלבלוב. לכן ספירת החודשים בלוח השנה הנוצרי התחילה מ-מרץ (ולכן פברואר היה החודש האחרון ונשאר עם 28 יום בלבד לכן גם התיקון אחת לארבע שנים נעשה בפברואר – סוף השנה, ולכן גם ספטמבר זה מלשון ספטימוס=שבע, אוקטובר=שמונה, נובמבר=תשע ודצמבר=עשר). בלוח השנה העברי, שראשיתו בניסן – חודש האביב, החודש האחרון הוא אדר – ולכן כאשר מוסיפים חודש בשנה מעוברת מוסיפים עוד חודש אדר. (על מנת שחג הפורים יישאר בעונתו – מוסיפים אדר א' ואת חג-הפורים חוגגים ב-אדר ב').

יש מצוות שקשורות ליום ספציפי בלוח השנה. למשל איסור אכילת חמץ חל תמיד מהיום החמישה עשר בחודש הראשון הוא חודש ניסן.

חודשי השנה העבריים : ניסן, אייר, סיוון, תמוז, אב, אלול, תשרי, מרחשוון, כסלו, טבת, שבט, אדר. כולם שמות לא עבריים שהובאו מבבל על ידי שבי ציון ורובם קשורות בפנתאון האלים הבבלי שכלל גם אלים אשוריים ופרסיים. למשל תמוז שהיה ראש הפנתאון הבבלי (לכן סאדאם חוסיין קרא לכור הגרעיני שלו "תמוז" וכך גם המבצע שחיסל אותו ושם הספר שתיאר את המבצע הזה)

בתקופת בית-ראשון היו שמות ייחודיים רק לארבעה חדשים (תשרי=איתנים, מרחשוון=בול, ניסן=אביב ואייר = זיו). כל יתר החדשים נמנו אז בספרור : חודש ראשון, חודש שני, חודש שלישי וכד' כאשר ניסן היה החודש הראשון – חודש האביב. זוהי הדרך הרגילה בה מופיעים שמות החודשים בתורה, וברבים מספרי המקרא האחרים. כאן המקום להעיר, כי אין זאת אומרת שאף השנה התחילה בימי בית ראשון בחודש ניסן. יש לשער כי מאז ומתמיד התחילה השנה בחודש תשרי, כבימינו, אלא ששמות החודשים כונו לכבוד יציאת מצרים על פי חודש ניסן – כראש חודשים ו "ראשון לחודשי השנה".

מצב אנלוגי לכך קיים בימינו בחודשי השנה האזרחית; חודש ספטמבר, למשל, שפרושו "החודש השביעי", הוא למעשה החודש התשיעי, משום שבתקופה העתיקה החלו ברומא את מנין החודשים מתחילת חודש מארס.

חודש מרחשוון, שהוא לרוב החודש בו מתחילים הגשמים, נקרא בימי בית ראשון בשם בול (= מים באכדית, מכאן מבול = הרבה מים באכדית). כשחזרו עולי בבל לארץ הם הדביקו לחודש הגשום הזה את השם מרחשוון (לא חשוון!) כי מר = טיפה בעברית. (הנביא ישעיהו מדבר (ישעיהו מ, ט"ו) על "הם גויים כמר בדלי").

חודש תשרי נחשב היום כ- "ראש-השנה" – משום שע"פ המסורת היהודית א' תשרי הוא יום בריאת האדם (או בריאת האנושות).

סוד העיבור – נושא מורכב שנלמד ארוכות בבתי המדרש. מבטיח שנכרוך מלא של החגים עם ימי השבוע. מה שקובע זה ארץ ישראל, שהיא המקום שצריך לקיים את מצוות ארץ ישראל התלויות בלוח השנה. זה נושא מורכב ומעניין, הרבה יותר מלוחות השנה האחרים.

היממה - ביהדות היממה מתחילה בשקיעת החמה ומסתיימת בשקיעת החמה (עליית שלושה כוכבים) ביום המחרת. זה בשונה מהמקובל אצל העולם המודרני שבו היממה מתחילה בחצות הלילה. לכן "ערב חג" הוא היום שלפני יום החג, ו"ערב שבת" הוא יום שישי עד כניסת השבת.

תוספות חז"ל : מתוך הרצאתו של הרב עדין שטיינזלץ-

בגלל סידורתם של החודשים מאדר והלאה, ניתן היה לקבוע סימן המקשר את הימים בהם חלים ימי החגים השונים עם ימי חג הפסח. סימן זה מבוסס על כתב צופן עתיק המוזכר כנראה עוד במקרא, והוא כתב אתב"ש. בכתב זה כותבים במקום א' – ת', במקום ב' – ש', וכו'. יש משערים כי בירמיהו, המלה "ששך" – משמעה (בכתב סתר זה) בבל, וכן "לב קמיי" – כשדים. על פי א"ב זה אפשר לקבוע את הטבלה הבאה :

א' – ת' – אותו יום בשבוע שבו יהיה יום א' של פסח בו יחול גם ת' תשעה באב.

ב' – ש' – היום בשבוע בו חל שני של פסח יהיה היום בשבוע בו יחול חג ש' – שבועות.

ג' – ר' – היום בשבוע בו חל שלישי של פסח, יחול בו ר' – ראש השנה.

ד' – ק' – ביום הרביעי של פסח הוא היום בו חלה ק' – קריאת התורה (שמחת תורה בחו"ל).

ה' – צ' – יום ה' של פסח הוא אותו יום בשבוע בו יחול ה' – צום הכיפורים.

ו' – פ' – היום השישי של פסח הוא היום שבו חל חג ה פ' – פורים, לפני פסח זה.

ואפילו בזמן האחרון מצאו את הצירוף הבא בסדרה :

ז' – ע' – שבאותו יום שבו חל שביעי של פסח חל גם ה' באייר – יום העצמאות.

קביעות זו היא רק בחודשי השנה מפסח והלאה, אולם אי אפשר לחשב מתוך ידיעה של שנה אחת מתי יחול חג בשנה אחרת. אף על פי כן, בכל שנה מספיק לדעת רק מספר קטן של תאריכי יסוד, כדי שאפשר יהיה לשבץ היטב את כל ימי החגים שבמהלך השנה. על כן מסתפקים כרגיל בשלושה סימנים : היום בשבוע שבו חל ראש השנה, הציון אם השנה חסרה או מלאה והיום בשבוע בו חל חג הפסח.

זמן קביעת הלוח

חישובי היסוד שעל פיהם נקבע לוח השנה הינם קדומים ביותר, בכל זאת, במשך ימי הבית השני ומאות שנים לאחר מכן, לא היה הלוח נקבע בדרך סדירה וחשבונית זו; קביעתו של כל חודש הייתה נעשית על פי פסק דין מיוחד של בית דין, אשר היה מברר עדותם של עדים מיוחדים, שהיו מעידים שראו את הירח החדש. (במקרה שלא הגיעו העדים ביום ה-30 מראשיתו של החודש הקודם, היו באופן אוטומטי קובעים את ראש החודש ביום שלאחריו). רבים הסיפורים שסיפרו על צורות העידוד השונות שנעשו כדי להביא את העדים, בפרט בראשי החודשים שחל בהם חג, לבוא ולהעיד בפני בית הדין המרכזי. לצורך העדות הותר אף לחלל את השבת, על מנת למהר ולהגיע למקום מושב בית הדין.

על קביעת ראש חודש היו מודיעים בתחילה על ידי הבערת מדורות מהר הזיתים דרך סרטא וצפונה עד שהגיעה הידיעה לגולה הגדולה שבבבל. לאחר שהחלו השומרוניים לחבל בהעברת הידיעות על ידי הדלקת מדורות שלא בזמן הראוי, הוצרכו להעביר את הידיעה בידי שליחים, תהליך שלקח לפעמים עד שבועיים. קביעת החודש וכמוה גם עיבור השנה נעשו רק על ידי בית הדין הגדול שבארץ ישראל. ברור איפוא, שעל ידי כך ניתן למרכז שבארץ-ישראל יתרון ושליטה על כל יהדות העולם, שהייתה תלויה בקביעת החודשים והחגים בהוראה מהארץ.

מצב זה נגד, במשך דורות רבים את שאיפת השלטונות הרומאיים, אשר ראו בעין רעה את הקשרים ההדוקים בין הנשיא והסנהדרין בארץ ישראל ובין יהדות העולם. (שבהכרח הביאה לכך, שכל פעילות פוליטית של יהודי ארץ ישראל נתמכה על ידי יהודי כל העולם). משום כך הגבילו השלטונות הרומאיים באיסורים שונים את העברת הידיעות מארץ ישראל לבבל. השליחים כנראה היו נאסרים בדרכם, ומכל מקום — לא ניתנה להם הרשות לעבור הלאה. במשך שנים רבות השתמשו בהעברת ידיעות בדרכי סתר שונות; אולם ככל שבגרה והלכה ההשפעה הנוצרית במלכות רומא המזרחית, גבר והלך הלחץ האנטי יהודי, ומכאן גם הקשיים הגדולים בהעברת השליחים. הדברים הגיעו לידי כך שרק בקשיים גדולים, ולא תמיד, אפשר היה להעביר את הידיעות. ומכאן, שהגולה נשארה בספקות לגבי ימי המועדים הראויים. משום כך ראה הלל השני, נשיא הסנהדרין (שהיה מצאצאי הלל הזקן), הכרח לפרסם בעולם היהודי את הכללים הסודיים לחישוב הלוח, תוך ויתור על הבלעדיות שבקביעת זמן המועדים על ידי בית הדין שבארץ ישראל. צעד זה, שנעשה במאה ה-4 (שנת 358), גרם לכך שלא היו עוד בעיות מיוחדות בחישובו של הלוח. (כמובן שדבר זה ביטא את ירידת השפעתה של ארץ ישראל כמרכז היהדות העולמית).

השבת

אין מספר שלם של שבועות בחודש, בשנה, ואין הבדל בגרמי השמיים והארץ ביום השביעי. אם כן, למה שומרים על מחזור של 7 ימים?

השבת נקראת ע"פ רוב באחד משני השמות: "יום שבתון" או "מקרא קודש" (או שניהם גם יחד). ברעיון השבת גלומים כמה רעיונות תיאולוגיים הגורמים לנו לנהוג במחזוריות של 7 ימים:

- זכר למעשה בראשית** - השבת אינה עניין סוציאלי וחברתי. היא קודם כל הצהרה תיאולוגית, כך אלוהים ברא את העולם. היהדות גורסת שבכל מעשה שעושים נאמרת אמירה, וקיום מצוות השבת זו קודם כל הצהרה תיאולוגית של הבדלת היום הזה משאר ימות השבוע במעשה הבריאה, יש אלוהים והוא ברא את העולם בששה ימים ושבת ממלאכתו ביום השבת (מחזור בן 7 ימים קיים אך ורק בדתות המונותאיסטיות). לכן היום השביעי הוא היום היחיד ביהדות שיש לו שם משלו, מאחר ונאמר: "ויברך ה' את יום השבת ויקדש אותו".
- קדוש - מיוחד. כשמייחדים משהו שמים אותו בצד ומבדילים אותו. כשאלוהים ברא את העולם שישה ימים הוא ברא את העולם, וביום השביעי הוא עשה משהו מיוחד, אם כי השבת היא חלק מהמחזור השבועי הכולל שבעה ימים. הנצרות שימרה את המחזוריות של שבעה ימים, שמרה על יום אחד מיוחד, אך לא קיבלה את יום השבת וקבעה אותו ביום ראשון. האסלאם עשה את אותו הדבר ביום שישי. שני אלו רוצים לאמץ את הרעיון התיאולוגי אך לא בשבת, שכן השבת היא הצהרה תיאולוגית שלמה שמתייחסת לעם ישראל.
- זכר ליציאת מצריים** - עצם עשיית השבת זו אמירה שמעמד הר סיני קרה (הוא מוזכר בפירוש קידוש ובתפילה של שבת) מאחר ורק במעמד הר סיני השבת ניתנה לעם ישראל - אברהם איבנו לא שמר שבת! שבת זה חלק מהרעיון התיאולוגי של עם ישראל - יציאת מצריים, קבלת התורה וכו'.
- יום מנוחה סוציאלי אוניברסלי** - המבדיל בין אנשים הינו ע"פ רוב מהות עיסוקם/תפקידם. יום המנוחה הוא יום היוצר את השוויון בין בעלי העיסוקים השונים ובין בעלי התפקידים השונים. זה תופש לכל מי ורק למי שקשור לעם היהודי כולל עבדים, בהמות וכו'. זה תופש ומחייב רק את מי שמקבל את האמירה התיאולוגית של שני הסעיפים הקודמים כולל את מעמד הר סיני.
- יום המשפחה** - יום שבו יש את הזמן ל-"ביחד" המשפחתי. ולכן גם הפכו "סעודת השבת", "זמירות השבת", "בגדים טובים של שבת" ומנהגי שבת נוספים לחלק מההוויה היהודית. "וקראת לשבת עונג", ישעיהו נ"ח, נ"ג - מכאן הדגש על ענג שבת ומנהגיו - שלוש ארוחות, ...
- יום עיון והגות** - נאמר על האלוהים כי ביום השביעי הוא "שבת ונפש" ומכאן שיום השבת נועד למען ה- נפש. למשל קריאה - אם היא למען ההנאה האישית הרי ש-"מצווה" לעשותה בשבת, אולם אם לדוגמה היא נועדה לשם התכוננות לבחינה, הרי שהיא אסורה בשבת.

לאור חמישה רעיונות מרכזיים אלו, היהדות מגדירה במדויק דברים שנהוגים לעשייה בשבת ("זכור"), ודברים שיש להימנע מלעשותם ב-שבת ("שמור"). רק העשייה ואי העשייה גם יחד הם שהופכים את השבת ליום מיוחד:

עשייה - זכור, עשייה חיובית שנועדה להזכיר שיום זה שונה ומיוחד :

- **הדלקת נרות** - ברגע אחד, רגע הדלקת הנרות, מעביר את המצב בין הלחץ לפני לרוגע שאחרי. הדלקת הנרות היא כמו המעבר בין יום הזיכרון ליום העצמאות. עשיית המעשה בזמן אחר מהמועד המתוכנן מבטלת חלק מהרעיונות והערכים שלו.
- **קידוש** - אפשר לשתות יין בכל סעודה מסעודות השבוע, ובכל זאת בשבת טקס שתיית היין מקבל משמעות אחרת.
- **הבדלה** - טקס שמגדיר את סיומו של יום השבת על ידי הדלקת נר מיוחד – נר של הבדלה.. ברגע אחד האווירה משתנה.
- פייטניות וזמירות שבת. אין מצווה כזו. תוכן הפיוטים עמוס בהיסטוריה יהודית ותיאולוגיה, יום זה מסמל יותר מכל את הקולקטיב והשייכות היהודית.

הימנעות מעשייה - מוגדרים בתורה ארבעה איסורים ברורים:

1. **איסור לעשות מלאכה** - מלאכה היא יצירת דבר חדש. לדוגמא: הדלקת-אש הינה יצירת דבר שלא היה קודם, סגירת מעגל-חשמלי כנייל (אך מעלית שבת מותרת). מותר לעבוד בעבודה שאינה מוגדרת כמלאכה. אסור לעשות רק מה שאלוהים עשה במשך השבוע – יצירת דברים חדשים. למשל, מותר לחתוך סלט, לפרוס לחם. אין שום קשר בין מידת המאמץ הפיזי הנדרשת מפעולה כלשהיא לבין אם מותר לעשותה בשבת או לא.
כל שינוי טכנולוגי קטן יכול לשנות את המציאות ואת ההלכה שהיא עקרונות המותאמים לחיי היוםיומיים. מכון צומ"ת בגוש עציון – אנשי מדע ומחקר לצד רבנים ופוסקי הלכה - עוסקים בעניינים אלו. כל דבר שנעשה בהיתר בשבת מותר ליהנות ממנו. למשל, חברת החשמל מייצרת חשמל מסיבות טכניות 365 יום בהיתר, ולכן מותר ליהודי להשתמש בחשמל גם בשבת.
 2. **איסור ל"ט אבות מלאכה** - 39 פעולות שלא בהכרח נכנסות לקטגוריה הראשונה של מלאכה אבל בכל זאת אסורות בשבת. מדובר בכל הפעולות שנעשו לטובת הקמת המשכן ותפעולו במדבר. ביניהן: בונה, צובע, קוצר (= תולש דבר ממקום חיותו – דוגמת פרח). הרשימה מופיעה בצורה מסודרת בפעם הראשונה במשנה.
המקור לאיסור הזה הוא הופעת המונח "מלאכה" בשתי פרשיות צמודות בתורה – אחת שמדברת על בניית המשכן והשניה שמדברת על שמירת השבת. מצמידות זו חז"ל לומדים שיש קשר בין מופע אחד לשני, והיות ולא ברור בדיוק ההיקף של המלאכות האסורות בשבת מצוות השבת בלבד, באו חז"ל והסיקו שכל מלאכה שנוקו לה בבניית המשכן תהיה אסורה בשבת.
שמות, ל"א, א' ט"ו - 'וַיְדַבֵּר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר. רֹאה קְרָאתִי בְשֵׁם בְּצִלְאֵל בֶּן-אוּרִי בֶן-חֹר לְמִשָּׁה יְהוּדִי. וְאֶמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים וְהִתְבַּוְּנָה וְיַדְעַת וּבְכָל-מְלָאכָה. לְחֹשֶׁב מְחֻשְׁבֵּת לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבַכֶּסֶף וּבַנְּחֹשֶׁת. וּבַחֲרֹשֶׁת אֶבֶן לְמַלְאֵת וּבַחֲרֹשֶׁת עֹץ לַעֲשׂוֹת בְּכָל-מְלָאכָה... וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר. וְאֵתָה דַּבֵּר אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר אֵךְ-אֵת-שִׁבְתֵי תִשְׁמְרוּ כִּי אוֹת הוּא בְּיַד יְבִינִיכֶם לְדַרְתִּיכֶם לְדַעַת כִּי אֲנִי יְהוָה מְקַדְשְׁכֶם. וְשָׁמְרֶתֶם אֶת-הַשְּׁבֵת כִּי קֹדֶשׁ הוּא לְכֶם מִחֻלְלֵיה מוֹת יוֹמָת כִּי לֹל-הַעֲשֶׂה בָּהּ מְלָאכָה וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִקֶּרֶב עַמִּיה שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שֶׁבֶת שְׁבֹתוֹן קֹדֶשׁ לַיהוָה כֹּל-הַעֲשֶׂה מְלָאכָה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מוֹת יוֹמָת"
מהאיסור על אבות המלאכה התפתח האיסור גם על "תולדות המלאכה" – היינו עבודות שהגדרתן נובעת מ- ל"ט אבות המלאכה. לדוגמא: אסור לדוג בשבת, משום שדיג הוא בעצם "קציר" (תלישת דבר ממקום חיותו).
 3. **איסור הדלקת אש** (שיא המלאכה) – איסור זה מופיע בתורה במפורש, על מנת להדגישו. זאת משום שבתרבויות עתיקות, ראו ביצירת האש – מעשה בריאה ויצירה. גם אסור להעביר אש בשבת (אך \ מותר ביום חג)
 4. - איסור יציאה מתחום השטח האורבני הבנוי – יותר מ- 1 ק"מ (2000 אמה) – איסור זה קובע מידה ברורה וחד-משמעית ואין זה משנה מהו גודלו של היישוב. כלומר בתוך עיר גדולה אפשר ללכת מרחקים גדולים כל עוד הם בתוך התחום הבנוי של העיר. הרעיון הוא שוב שמירה על ייחוד היום והתרכוז במשפחה. "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" – שמות ט"ז, כ"ח.
- ליהודי אסור גם ליהנות מעבודה שנעשתה על ידי יהודי אחר בשבת!
- גוי של שבת** - ליהודי אסור ליהנות מעבודה של גוי שנעשתה בשבת עבורו, אבל מותר לו ליהנות מעבודה שעשה גוי למען עצמו או כשגרת-יומו. אחד העקרונות הוא שגוי איננו מחויב באמירה התיאולוגית של שבת, לכן גם אם הוא מחלל שבת מיוזמתו שלו או בשבילו, הרי ממילא זה דבר שנעשה בהיתר ולכן מותר ליהנות ממנו. לדוגמא: אם יהודי משרת במילואים עם דרוזי – והדרוזי עשה לעצמו קפה בשבת והציע ליהודי כוס, אין ליהודי שום בעיה לשתות את הקפה. אבל אם הדרוזי בא ליהודי בשבת ושואל אותו מראש אם הוא רוצה שיכין עבורו קפה אסור לו ליהנות ממלאכה זו שנעשתה במיוחד עבורו בשבת.
- שבת אסור** לעשות פעולות מסוימות (למשל לסגור מעגל חשמלי), לכן המציאו שעות שבת שעושה את הפעולה 'האסורה' מעצמו, ולכן לומר לגוי לעשות דבר מה במהלך השבת, לפני השבת, זה בסדר. לאורך ההיסטוריה, בקהילות שונות במקומות שונים ברחבי העולם, היו משתמשים בלא יהודים כדי לחמם בחודשי החורף למשל. **גוי של שבת** - נוהג שהתפתח ולא מקובל על כולם.
- השיבותה של השבת** בעולם היהודי - אחד הדברים שמבטאים את חשיבותו של יום בלוח השנה הוא מספר האנשים המינימאלי של המשתתפים בטקס קריאת התורה באותו היום. מספר זה הא הגבוה ביותר ביום השבת שהינו 7 גבוה אפילו מזה של יום הכיפורים.

ימים טובים – הגים דאורייתא

- יום טוב** הוא כינוי לתאריך קבוע בלוח השנה היהודי, בו קבעה התורה חג. **חג** - זמן שבו עולים לרגל לבית המקדש ומקיפים (חגים) את המזבח. (לכן רק העלייה לרגל למכה נקראת בערבית חגי ואילו עלייה לרגל לכל מקום אחר נקראת בשם אחר - זייראה). על פי הגדרה זו רק שלושת

הרגלים – פסח, שבועות וסוכות – הם חגים ממש, ויתר החגים דאורייתא הם רק ימים טובים. מועדים שאינם דאורייתא, לדוגמה חנוכה ופורים, בוודאי שאינם חגים.

התורה קבעה שישה ימים טובים:

א' בתשרי – ראש השנה המכונה בתורה "יום תרועה" ו"יום זיכרון תרועה"
ט"ו בתשרי – היום הראשון של חג הסוכות

כ"ב בתשרי – שמיני עצרת – היום המסיים (עוצר) את חג הסוכות

ט"ו בניסן – יום ראשון של חג הפסח

כ"א בניסן – היום השביעי של חג הפסח

ו' בסיוון – חג השבועות המכונה בתורה "יום הביכורים".

מועד נוסף שקבעה התורה, הוא יום הכיפורים החל ב' בתשרי. מועד זה אינו יום טוב מפני שהוא יום תענית שאסור אף במלאכות המותרות ביום טוב.

החגים מן התורה מתחלקים לחגים פרטיים ולחגים לאומיים, בהם בעבר עלה הרגל לירושלים לבית המקדש (שלושת הרגלים):

ראש השנה ויום הכיפורים – אלו הם "חגים" פרטיים ללא עליה לרגל לבית המקדש (למרות שביום הכיפורים היה נערך טקס מיוחד בבית המקדש).

• **ראש השנה א' תשרי** – ראש השנה לשנים, יום לידת האדם הראשון, בריאת האנושות, יום הדין

• **יום הכיפורים** – י' תשרי – יום חתימת משפט האדם בפני האל

שלושת הרגלים – פסח, שבועות, סוכות, שמיני עצרת – אלה הם חגים לאומיים, היינו חגים שנחגגו בקהל רב שעלה לרגל לבית המקדש בירושלים.

פסח – ט"ו עד כ"א בניסן : ציון יציאת מצרים, מבטא את בניית עם ישראל

שבועות – ו' סיון : חג מתן תורה, מבטא את תורת ישראל

סוכות – ט"ו עד כ"א תשרי : מסמל את ארץ ישראל

שמיני עצרת – כ"ב תשרי : (נחשב חלק ממצוות העלייה לרגל של סוכות)

הימים הטובים הם ימי שבתון מקרא קודש (הכינוי שניתן גם לשבת). אלו הם ימים המתייחסים אליהם כימי שבת גם אם הם יוצאים ביום חול. ההבדל היחיד הם 'צורכי אוכל נפש' – שמותרים ביום שבתון מקרא קודש של חג אך אסורים בשבת. למשל, בחג מותר לבשל ולשם זה צריך אש. אסור להדליק אש אבל מותר להעביר אש. (זה מקור המנהג להדליק נר נשמה, הדולק 24 שעות, בערבו של יום החג, ולהשתמש בו להעברת אש בחג). זה ההבדל ההלכתי המרכזי בין חג לשבת. בפרקטיקה. סיגריה למשל הייתה צריכה לקבל הגדרה של 'צורך אוכל נפש' כדי שעישונה יותר בחג.

הימים המיוחדים – קוראים בתורה, אף כי בדרך כלל לא מפרשת השבוע אלא מקטעים המיוחדים ליום הטוב. בטקס "עולות לתורה" מספר שונה של אנשים בהתאם לחשיבותו של היום :

בימי שני וחמישי (ימי קריאת התורה) – 3 (כהן, לוי וישראל).

בראש חודש ובימי חול-המועד – 4 משתתפים.

בראש השנה ובשלושת הרגלים – 5 משתתפים.

ביום הכיפורים – 6 משתתפים.

בשבת – 7 משתתפים.

בשבתות (רק בבוקר) ובחגים קוראים תמיד לאדם נוסף לקריאת המפטיר.

הימים הטובים ויום הכיפורים הם ימים של "מקרא קודש". משמעות הביטוי זה נטנה לפרשנויות שונות. **ע"פ שד"ל** (שמואל דוד לוצאטו) : מקרא – התכנסות שנוצרת מכך שקוראים לאנשים להתכנס, קודש = לשם פעולה מיוחדת/קדושה משותפת : תפילת ציבור, סעודה משותפת. כלומר הביטוי בא לציין התכנסות בציבור לצורכי פעולה משותפת בה מציינים את המיוחדות והקדושה של יום ההתכנסות.

אסרו חג

יום הצמוד (אסור) לסיומו של כל אחד משלושת הרגלים. מקור השם הוא בפסוק סתום בספר תהילים "אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח". במקרה זה מבינים את יום אסרו חג כיום שיש בו חגיגות מסוימת, אבל בשום פנים אינו יום חג ומטרתו לתת מנוחה ידועה לאחר החג. יום אסרו חג הצמוד לשלושת הרגלים אינו חג הכתוב בתורה, ואין בו כל הגבלה על מלאכה.

ראש השנה

שבתון, מקרא קודש, יום תרועה

ויקרא, כג, כד : דָּבַר אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, לְאָמֹר : הַחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ, יִהְיֶה לְכֶם שְׁתַּוּ--זָכְרוּן תְּרוּעָה, מִקְרָא-קֹדֶשׁ. כה-פל-מְלֹאכֶת עֲבֹדָה, לֹא תַעֲשׂוּ ; וְהִקְרַבְתֶּם אֵשֶׁה, לַיהוָה.

ראש השנה – היום חוגגים אותו בא' ובי' בתשרי. ראש השנה מהתורה הוא רק יום אחד – א' תשרי. החג היחיד שחל בראש חודש. אבל כאשר הסנהדרין הייתה מקבלת את העדות ומכריזה על ראש חודש היה יוצא שהחג התחיל כבר אתמול בלילה. כדי למנוע את התקלה הזו חודש אלול נקבע ל-29 ימים וקבעו שראש השנה יהיה יומיים, כדי להבטיח שאחד מימי החג יכול בראש החודש. זו הסיבה שהוא נקרא יומא אריכתא, כאילו שמדובר ביום אחד ארוך שאחד ביניהם הוא בוודאי התאריך הנכון.

ראש השנה הוא היום שנקרא יום הדין שבו עומד האדם למשפט לפני האל (יום הכיפורים אינו יום הדין, הוא יום של כפרה ולא של משפט. בחברה הישראלית, בעקבות מלחמת יום הכיפורים, הוציא חיים הרצוג ספר שתורגם לימלחמת יום הדין, לכן בתודעה של החברה הישראלית התחברו שני המושגים ואנשים סבורים שיום הכיפורים הוא יום הדין).

ראש השנה הוא היום שכל באי עולם עוברים מול מצפונם ואלוהים ובוחרים את התנהגותם לאורך השנה – כל אחד עומד מול עצמו ועושה את חשבונו האישי. מדובר בחג שאינו חג של קולקטיב אלא בחג פרטי המתואר נפלא בפיוט "ונתנה תוקף" (המושר בתפילת המוסף של שני ימי החג וכן של יום הכיפורים). המצווה היחידה של ראש השנה היא מצוות תקיעת שופר – "יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כ"ט, 1). השופר הוא כלי בלתי מוזיקאלי בעליל. שופר לא נועד להישמע באוזן כי אם בלב. שורש השופר הוא ש.פ.ר – להשתפר. רגע תקיעת השופר בראש השנה הוא 'הצפירה', דקה דומייה, של ראש השנה, רגע שבו האדם מתכנס לעצמו ומתרכז במחשבותיו ומצפונו, חשבון הנפש. זה בדיוק הרעיון של דקת הדומייה לזכר מישוהו או משהו. ביום הכיפורים אין תקיעת שופר, רק לאחר סיום הצום מתבצעת התקיעה.

חֲסֵמֶת חֲזָנוֹת : - בימינו אין תוקעים בשופר ביום ראש השנה שחל בשבת, גזרה מחשש שתוקע שלא יודע לתקוע היטב ילך למבין בדבר, ויטלטל את השופר ברשות הרבים במקום ללא עירוב, דבר המהווה חילול שבת. בשנה שבה חל ראש השנה בשבת תוקעים בשופר רק ביום השני. מלכויות זיכרונות ושופרות - שלוש חטיבות תפילה הנאמרות במהלך תפילת ראש השנה. הן מתווספות לעמידה של תפילת מוסף. שלוש החטיבות נאמרות זו אחר זו, ובסיום כל אחת מהן, על פי מנהג רוב העדות, תוקעים בשופר. נושאי החטיבות: "מלכויות" - מלכותו של הקב"ה במהלך נאמרות, "זיכרונות" - העלאת זיכרון ישראל לפניו ו"שופרות" - התגלות האלוהית, "בקול שופר עליהם הופעת". כלולים בהן, נוסף על הברכות הרגילות, מימרות ופסוקים המבטאים שלושה נושאים אלו. **כל עיקרו של ראש-השנה הוא להכניס אותנו לתהליך התשובה** ("כי צדיק אין בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא"). על-פי הנביאים אין ברצון האל להתנסק ברשעים כי אם להשיבם מדרךם. מכאן נובע בעצם המושג "תשובה". מצוות התשובה ביהדות כוללת שלושה חלקים: הכרה בחטא, בקשת סליחה ("וידי בפה") מהנפגע, וה-קבלה לעתיד (להבנה כי אין לחזור על המעשה). "האומר אחטא ואשוב אחטא ואשוב, אין יום הכיפורים מכפר בעדו".

על פי היהדות את מצוות התשובה צריכים לקיים בכל יום ויום ולא להסתפק ביום הכיפורים. אבל מאחר והאדם לא עומד במצווה הזו על בסיס יומי קבעו בין ראש השנה ויום הכיפורים את עשרת ימי התשובה. זה הזמן לעשות חשבון נפש ולחזור בתשובה. בימים אלה יש הממשיכים באמירת סליחות (שאמירתן מתחילה בחודש אלול לפני ראש השנה). ביום הראשון של ראש השנה (ואם חל בשבת – ביום השני) בשעות אחר הצהריים מקובל המנהג של "תשליך", מתוך הסתמכות על הפסוק "ותשליך במצולות ים כל חטאתם". המתפללים באים ליד ים, נהר או מקוה מים כלשהו ומתפללים תפילה קצרה שתמציתה הרצון לחזור בתשובה ולהשיג כפרה על חטאי השנה כולה, בדרך של השלכה סמלית של החטאים לים. מנהג זה הוא מנהג מאוחר למדי, כנראה מאמצע ימי הביניים.

חֲסֵמֶת חֲזָנוֹת : א' בתשרי - ראש השנה, החג נזכר בתורה (ויקרא כ"ג) אף כי שם אינו מוזכר בשם זה: "בחודש השביעי באחד לחודש יהיה לכם שבתון, וזכרון תרועה מקרא קודש". דיניו ומנהגיו כמו בשאר החגים, אולם "חודו בתוכנו – שהוא יום הדין, ומשום כך נושא אופי רציני יותר משאר החגים. מצוייה בו אורית רצינית וחגיגות יתירה, שלא כמו בחגים מקבילים אצל עמים אחרים. הביטוי לכך בולט שבעתים בתפילת המוסף הארוכה והמיוחדת של החג. בקהילות שונות נוהגים גם ללבוש בגדים לבנים לנמר לכבוד החג. אולם המצווה העיקרית המיוחדת חג זה הינה מצוות תקיעת שופר. "יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כ"ט, 1), מרבים להתפלל ולשוב בתשובה שלמה לפני "שופט כל הארץ" שיוכנו ביום זה בדין ויכתבו ויחתמו לחיים טובים. בתפילות ראש השנה יש קטעים של בקשת סליחה וחרטה. בין השאר הוכנס לתפילה מזמור כ"ד בתהילים המדויש: "מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו? נקי כפיים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה". במנהגי הקהילות השונות יש אמנם הבדלים מסוימים הקשורים בתקיעת שופר, אבל המבנה היסודי הוא אחד. מחזור התקיעה הראשי מבוסס על השמעת קול פשוט אחיד הנקרא "תקיעה". לאחריו – שלושה קולות מרוסקים "שברים", אחרים – קולות יבבה קטנים "תרועה", אחרים – שוב קול חדוגני "תקיעה". ביסודו של דבר ברור שאין תקיעת השופר משמשת כהשמעת מנגינה, אלא מכוונת היא לבטא את רעיונו היסודי של החג, את השמחה והחרטה שבו. הקולות המרוסקים מבטאים באופן סמלי קולות, של אנהה ובכיה. התקיעה, לעומת זאת, היא תרועת נצחון. השופר עצמו נעשה מקרן של איל; לזכר עקדת יצחק, שעל פי המסורת היתה בראש השנה. אמר ר' מיאשה: בשעה שהקדוש ברוך הוא יושב על כסא הדין, וכשישראל נוטלים שופר של איל ותוקעים, נזכר הקב"ה באילו של יצחק אבינו. שכן, "יצחק ראש לעקדים הוא" וממנו למדו ישראל מידת מסירות הנפש. וכשישראל תוקעים בשופר עובר הקב"ה מכסא הדין ויושב על כסא הרחמים. לצורך הכנת השופר קשרה גם כל קרן אחרת של בעלי חיים מעלי הגרה בעלי קרנים נבובות (מלבד בקר). בין התימנים עדיין ניתן למצוא שימוש בקרני תאו ארוכות ומפותלות, אולם אף בתימן עצמה היו רבים שעזרו על נוהג זה. לשופר יש גודל מינימלי מסוים הוא צריך להיות גדול מעט מן היד המחזיקה בו. לגבי קול השופר – אין כל הגבלות על טיבו. ביום הראשון של ראש השנה (ואם חל בשבת – ביום השני) בשעות אחר הצהריים מקובל המנהג של "תשליך", מתוך הסתמכות על הפסוק "ותשליך במצולות ים כל חטאתם". המתפללים באים ליד ים, נהר או מקוה מים כלשהו ומתפללים תפילה קצרה שתמציתה הרצון לחזור בתשובה ולהשיג כפרה על חטאי השנה כולה – בדרך של השלכה סמלית של החטאים לים. מנהג זה הוא מנהג מאוחר למדי, כנראה מאמצע ימי הביניים.

ראש השנה הוא החג היחיד אשר גם בארץ ישראל חוגגים אותו שני ימים. שניהם זהים כמעט בכל הפרטים, הן בתפילות והן בשאר המנהגים, מלבד כאשר היום הראשון חל בשבת ואז אין תוקעים בשופר. הנוהג לחוג את החג במשך יומיים היה קיים עוד בימי הבית השני למחות, וטעמו: קביעת ראש החודש היתה נעשית על פי העדים שראו את מולד הלבנה. אולם מאחר שראש השנה תחילתו ביום הראשון של החודש, הרי כשהגיע יום השלושים באלול אי אפשר היה לדעת אם אמנם בליה זה יראו העדים את מולד הלבנה. וכן, אף אם נראה המולד, יתכן שהעדים יגיעו בשעה מאוחרת של היום. משום כך נהגו לחוג את שני הימים כחג אחד ארוך, והעדים שבאו קבעו רק מה ייחשב לגבי המשך החודש היום הראשון בחודש זה. ומנהג זה נשאר קיים גם לאחר חורבן בית המקדש. במבנה הכולל של סדר השנה יש חשיבות ליום בו נקבע חג זה. מתוך חישובים שונים נקבע שהיום הראשון של ראש השנה לא יהיה בימים א', ד', ו' - שכן אף יחול ראש השנה בימים ד', ו' אזי יחול יום הכפרים ביום ראשון או ביום ששי, ולא רצוי שהיו שני ימי שבתון חמורים כל כך סמוכים האחד לשני בלי הפסקה. כמו כן דאגו שלא יחול ראש השנה ביום א' כדי שלא יהיה יום הושענא רבא בשבת.

יום הכיפורים

שבתון, מקרא קודש, יום עינוי נפש
יום של כפרה שבו נגזר פסק הדין של המשפט אליו עמד בראש השנה. יום זה נזכר בתורה במקומות אחדים (ויקרא כ"ג, ויקרא ט"ז, במדבר כ"ט). למשל, ויקרא ט"ז:

ויקרא כ"ג, כז-ל"ב: "אך בעשור לחדש השביעי הזה יום הכפורים הוא, מקרא-קדש יהיה לכם, וענייתם, את-נפשתיכם; לב: שבת שבתון הוא לכם, וענייתם את-נפשתיכם; בתשעה לחדש, בערב-מערב עד-ערב, תשבתו שבתכם." ויקרא ט"ז, כ"ט-ל"ד - "כט והיתה לכם, לחקת עולם: בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את-נפשתיכם, וכל-מלאכה לא תעשו-ה-אזרח, והגר הגר בתוכם - כי-ביום הזה יקבר עליכם, לטהר אתכם: מפל חטאתיכם לפני יהוה, תטהרו. לא שבת שבתון היא לכם, וענייתם את-נפשתיכם-חקת, עולם. לב וכפר הטהר אשר-משח אתו, ואשר ימלא את-ידו, לכהן, תחת אביו; וקבש את-בגדי הגד, בגדי הקדש. לג וכפר את-מקדש הקדש, ואת-אהל מועד ואת-המזבח וכפר, וצל הפהלים וצל-פל-עם הקהל, וכפר. לד והיתה-זאת לכם לחקת עולם, וכפר על-בני ישראל מפל-חטאתם--אחת, בשנה;"

המצווה היחידה של יום-הכיפורים הינה "וענייתם את נפשותיכם". חכמי ישראל קבעו 5 איסורים לצורך "ענינו הנפש":

1. איסור אכילה ושתיה.
2. איסור רחיצה.
3. איסור סיכה (כיום איסור על שימוש בבשמים, דאודורנטים וכד').
4. איסור נעילת הסנדל (אסור לנעול נעל או סנדל עור).
5. איסור תשמישי המיטה (יחסי אישות).

המשותף לחמישה: שהם גורמים הנאה לאדם. אך איסורים אלה אינם מטרה, כי אם אמצעי המנתק את האדם מחיי-היום-יום ומאפשר לו לעסוק בחשבון הנפש. יום הכיפורים מוגדר כיום צום חמור המתחיל עם שקיעת החמה ומסתיים עם צאת הכוכבים למחרת. ביום זה נאמרות 5 תפילות: ערבית (אליה מסתפחת בערב החג תפילת "כל נדרי"), שחרית, מוסף, מנחה ונעילה שהיא תפילה ייחודית ליום הכיפורים. זאת בשונה מ-3 תפילות שנאמרות ביום שבתון רגיל.

תפילת "כל נדרי" פותחת בהיתר להתפלל עם החוטאים, וזוהי בעצם מהות יום הכיפורים- יום המוקדש לאדם עם אלוהיו כשבוים זה כולם שווים. מיד לאחר מכן מתירים את כל הנדרים שנדר האדם בשנה החולפת על מנת שישל את השנה החדשה נקי ממחויבויות. כמובן לא מדובר במחויבות חובות או התחייבויות האדם לחברו אלא באלו של האדם לאלוהיו. תפילת "כל נדרי" זכתה לפרסום רב בעיקר בשל היותה התפילה הראשונה ביום הכיפורים ולא בשל חשיבותה ההלכתית.

תפילת כל נדרי:

בישיבה של מעלה. ובישיבה של מטה. על דעת המקום ברוך הוא. ועל דעת הקהל הקדוש הזה. אָנחנו מתירין להתפלל את העבר וְגוין: כל נדרי. וְאָסְרֵי. וְשִׁבְעֵי. וְחֲרָמֵי. וְקוֹנָמֵי. וְכַוְנָי. דְאֶנְרָנָא. וְדְאֶשְׁתַּבְעָנָא. וְדְאֶחְרִימָנָא. וְדְאֶסְרָנָא עַל נַפְשֵׁתָנָא: מִיּוֹם כְּפֻרִים זֶה. עַד יוֹם כְּפֻרִים הַבֹּא עֲלֵינוּ לְטוֹבָה. בְּקִלְחוֹן אִיחְרָטָנָא בְּהוֹן. בְּקִלְחוֹן יְהוֹן שְׁרוֹן. שְׁבִיקוּן. שְׁבִיתוּן. בְּטָלוּן וּמְבַטְלוּן. לֹא שְׁרִירין וְלֹא קָמְרין: נְדָרָנָא לֹא נְדָרֵי. וְאֶסְרָנָא לֹא אָסְרֵי. וְשִׁבְעֵתָנָא לֹא שְׁבִיעוֹת:

תרגום: כל הנדרים והאיסורים והשבועות והחרמות והקונמות [נדר שאדם אוסר על עצמו] שנדרתי ונשבועתי והחרמתי ואסרתי על נפשי, מיום כיפורים זה ועד יום כיפורים הבא עלינו לטובה, בכלם אני מתחרט עליהם, כולם יהו מותרים, מחולים, בטלים ומבוטלים, לא מאושרים ולא קיימים. נדרי אינם נדרים, איסורי אינם איסורים, ושבועתי אינן שבועות.

אם יום-הכיפורים נופל בשבת, הרי שצמים ומקיימים את מנהגי היום בשבת.
מנהגי החג: סעודה מפסקת, הימנעות מנעלי עור, תפילת כל נדרי בערב החג, לבוש לבן, כפרות, קריאת ספר יונה בהפטרה, הדלקת נרות נשמה ותפילת "יוזכור", תחילת בניית הסוכה במוצאי החג. אין תקיעת שופר ביום הכיפורים (תוקעים רק אחרי שהצום נגמר והיום יצא כבר, והתקיעה נועדה רק לבשר על הסיום הזה).
ראש השנה, יום הכיפורים ועשרת ימי שמינייהם - הינם בגדר חטיבה אחת שהיא בעצם תהליך של הכאה על חטא ועשיית תשובה. בראש השנה האדם עומד למשפט, יש לו עשרה ימים לעשות תשובה כדי להשפיע על גור הדין שיינתן ביום הכיפורים (ויימסר למלאכים בסוכות).

תוספת חזו"ת: בימי בית המקדש היו נוהגים להוציא "שעיר לעזאזל" - משלחים תיש למדבר ומטילים אותו שם מצוק גבוה אל מותו ככפרה על חטאי ישראל. המנהג הזה הומר אחר כך במנהג "תרגול כפרות" שהיה נחשט ככפרת עוונות ערב יום הכיפורים בבוקר (או בעשרת ימי התשובה) אחרי סיבוב שלוש פעמים סביב הראש ואמירת: "זה תליפתי, זה תמונתי, זה כפרתי. זה התרגול לך למיתה (מי שמשמש בכסף יגיד: זה הפסף לך לצדקה), ואני אלף לחיים טובים ארפים ולשלום".
בשר התרגול היה מחולק לעניים. המנהג מעורר פולמוס בעולם הדתי מאחר ויש הטוענים שהוא מהווה עבירה על איסור צער בעלי חיים. לכן הוחלף בציבור הדתי היום במתן כסף לצדקה ("פידיון כפרות"), ורק אצל החרדים הוא עדיין קיים.
תוספת חזו"ת: יום הכיפורים - "בתשרי, יום זה נזכר בתורה במקומות אחדים (ויקרא כ"ג, ויקרא ט"ז, במדבר כ"ט). מהותו היסודית, יום תשובה, ובעיקר כפרה והיטהרות מן החטא. הצום ביום זה אינו מכוון ליציאת צער או עגמת נפש, כי אם לסייע להרגשת התרחקות מעניני העולם הזה.

הצום ביום הכיפורים הוא צום חמור, כלומר: גדול בהיקפו וחמור בתוכנו. הוא מתחיל משקיעת החמה ביום הקודם לעשרה בתשרי, ונמשך עד צאת הכוכבים ביום שלאחריו. ביום צום זה אסורים לא רק אכילה ושתיה אלא אף רחצה ונעילת סנדל (משום כך, רבים הולכים בעלים שאינם עשויים מעור ביום זה). כמו כן, אסורים יחסים מנייים, ובנוסף לכך אסור יום הכיפורים בכל מלאכה כמו בשבת. אף על פי שמבחינת ההלכה עומד יום הכיפורים בדרגה שבין חג לבין השבת, הן מבחינת דיניו והן מבחינת חומרתו, שכן חילול שבת חמור הרבה מחילול יום הכיפורים, בכל זאת זכה יום זה להיחשב בתור "היום הקדוש" של השנה.
תפילת "כל נדרי" הנאמרת בערב יום הכיפורים (לעולם לא בעצם היום) היא מעין פתיחה פורמלית להכנה קודמת לחג. אף כי נתנו לנוסח זה כמה הסברים רומנטיים מאד (כגון מתן היתר לאנוסים שהמירו את דתם לבוא בקהל ישראל בעת התפילה), בכל זאת יש לשער שהוא קדום לתקופת האנוסים בספרד, וכי מגמתו הייתה להתייר את הנדרים והחרמות שהטילו על אחדים מהקהילה, כדי לאפשר גם לאלה שניקטו במשך השנה להשתתף בתפילת יום הכיפורים. ניסוח "כל נדרי" הוא ביטול כל הנדרים שאדם ידור ויקבל על עצמו במשך השנה הבאה. ללא ספק אין בכח נוסח זה לבטל כל התחייבות, ממונית או מוסרית, בין אדם לחברו, אולם יש בה כדי לבטל דברים שאדם מקבל על עצמו, בינו לבין אלוהיו.
תפילה אחרת המייחדת את יום הכיפורים, היא התפילה הנוספת, תפילת הנעילה, שמתפללים בסיום היום לאחר תפילת מנחה קרוב לשקיעת החמה. בדורות קודמים היו נוהגים להתפלל תפילה זו גם בימי תענית צבור; אולם בימינו היא נהוגה רק ביום הכיפורים.

פסח

חג האביב - נמשך 7 ימים מ-ט"ו ועד כ"א בניסן. זו תקופת העלייה לרגל. אביב - הזמן שהתבואה בו עודנה באיבה.

היום הראשון והיום השביעי הם "ימי שבתון מקרא קודש". הימים המצויים באמצע הם ימי חול (ימים עם חלל, ימים ריקים) לכל דבר, ולכן הם נקראים בשם "חול המועד". היום האחרון של פסח נקרא בשם "יום טוב אחרון של פסח" והוא מציין את יום קריעת ים סוף. קהילת מרוקו חוגגת ביום השמיני יום האיסור חג את חג המינוח שנפתח במוצאי יום טוב אחרון של הפסח בסעודה גדולה.

"פסח שני" נקרא גם "פסח קטן" חל בדיוק חודש אחרי הפסח, היינו ב- י"ד באייר, והוא נועד בעבר למי שהיה טמא לקראת הפסח הראשון, ולכן מקבל מועד נוסף לקיום מצוות הקורבן של ערב פסח (אדם טמא איננו מורשה לעלות למקדש להקריב קרבן). היום אין כמעט משמעות ל- "פסח שני" מאחר ואין מקדש ואין קורבנות.

לשבע הפסח כולו יש רק מצווה אחת - איסור נוכחות חמץ ("יבל יראה ובל ימצא"). לכן מבצעים "ביעור חמץ" בבית ומוכרים את החמץ שבמחסנים לגוי למשך שבוע הפסח. לא ממש חייבים לאכול מצות כל השבוע הזה, מספיק שלא יהיה (וודאי לא יאכל) חמץ. זו מצוות דאורייתא שכוונתה היא הקפדה על מצוות אי הגאולה בגדר "זכור אסור בכלשהו!" כלומר, אפילו הלכת "בטל בשישים" אינה חלה עליו. יש חכמים שקבעו מיהודי. שמות י"ג, 6: "שבעת ימים, תאכל מצת; ובימים, השביעי, חג, ליהוה. זו מצות, יאכל, את, שבעת הימים; ולא יראה לך חמץ, ולא יראה לך שאר-בכל-גבלך."

חמץ הוא בצק העשוי מאחד מחמשת מיני הדגן: חיטה, שעורה, כוסמת, שיפון או שיבולת-שועל שעבר תהליך החמצה (קבלת טעם חמוץ) בעקבות מגע ארוך דיו עם מים. מצה מכילה אמנם אף היא קמח ומים אבל בתהליך הכנתה - מהמגע הראשון של הבצק עם המים ועד לסיום אפייתה - לא עברו יותר מ-ח"י (18) רגעים כדי למנוע חשש של החמצה. חמץ שנאפה תופח ואילו זה שאינו חמץ (מצה) לא תופח.

מצה שמורה - מצה שנעשתה מחיטה אשר נשמרה משעת קצירתה שלא תבוא בכל מגע עם מים. עייף ההלכה "חמץ אסור בכלשהו!" כלומר, אפילו הלכת "בטל בשישים" אינה חלה עליו. יש חכמים שקבעו כי רק חמשת הדגנים המוגדרים למעלה הם חמץ (כנהוג אצל חלק מעדות המזרח), ויש חכמים שהורו כי כל מה שתופח הוא בגדר חמץ (כמקובל אצל רוב האשכנזים), למשל קטניות.

"בטל בשישים" - יש סוגיות בנושאי איסור והיתר אשר בהן הכמות היא בעלת יכולת הכרעה. לדוגמה: אם נשפכה בטעות טיפה של חלב לתוך סיר ענק של בשר, הרי שאם הבלשר בסיר רב בכמותו יותר מאשר פי 60 מכמות החלב שנשפכה אליו הרי שטיפת החלב "בטלה בשישים" והבשר נותר כשר.

ערב פסח יש לקיים שתי מצוות דאורייתא נוספות:

א. **קרבן הפסח** - (כיום אכילת מצה ומרור) - מצווה זו הייתה בעבר מצווה דאורייתא אך מאחר ואין לנו כיום בית מקדש ולא-ניתן לקיים את מצוות הקורבן, הרי שהיא הפכה למצווה דרבנן, עושים כמו שעשו רבנינו או כאילו. אסור לאכול חמץ כל שבוע הפסח אבל אין חובה לאכול מצות כל השבוע. אכילת מצה מחויבת רק בביל הסדר.

קרבן בבית המקדש מעלה קונוטציה של בשר, אולם קרבן לאו דווקא בשר. קורבנות בבית המקדש היהודי שונים מקורבנות הבתי המקדש האחרים בכך שתפקידם ליצור קרבה (מלשון התקרבות). הקורבן והמקדש, תפקידם לעסוק ברעיון הקרבה. לא סתם יש חכמים שאומרים שבית המקדש השני חרב בגלל שנאת חיים - שכן כל פעולות המקדש תפקידן לקרב. לכן למשל, ירושלים הבנויה היא עיר שעושה את כולם חברים'. מדרש תלמודי אומר שאם בית המקדש מאבד את התוכן הערכי שלו הוא סתם בניין. המקדש הוא לא מקום של שחיטה, אלא מקום של הקרבה, התקרבות (יותר אולם קונטרסים מבית מטבחים).

גם הדלקת הנרות במנורות בית המקדש לא קשורה לקורבנות ומזבח. היא כן קשורה למשמעות המנורה והאור (כמה, קשר, ורוחניות, אנרגיות). בשער הניצחון ברומא טיטוס בחר להטביע את דמות המנורה משום שזו מסמלת את הרוחניות של העולם היהודי של אותם הימים. לא סתם נבחרה המנורה לסמל מדינת ישראל. תובנת היהדות היא שעולם הרוח, הרוחניות והערכים הם המשמעות העיקרית לקיום האדם.

קורבן הפסח לא הלך לכוהנים! כל אחד היה לוקח אותו ואוכלו עם משפחתו בסעודת הפסח.

ב. **והגדת לבנך** - זוהי המצווה דאורייתא היחידה שנותרה לנו בערב חג הפסח: "והגדת לבנך, ביום ההוא לאמר: בצבור זה, עשה יהוה לי, בצאתי ממצרים" (שמות י"ג, 8). בימי בית-המקדש היו קוראים את "הגדה" אחרי שהיו מקריבים את הקורבן, מביאים את הבשר הביתה ואוכלים. לא כמו היום שמאחר ולא מקריבים קרבן הרי שקודם קוראים את ההגדה ורק לאחר מכן אוכלים (לכן לרבים אין סבלנות לשמוע את כל ההגדה).

מהיום הראשון של חוה"מ (ט"ז בניסן) מתחילה ספירת 49 ימים הנקראת "ספירת העומר", וביום החמישי (לאחר שבעה שבועות) חוגגים ב- ו' בסיוון את חג השבועות. מקור השם "ספירת העומר" הוא המנהג שהיה נהוג בתקופת בית-המקדש ביום הראשון של חול המועד פסח לצאת לשדות שליד ירושלים, לקצור את השעורים הראשונים, ולהקריבם בקרבן העומר (המכונה גם עומר התנופה כי הכהן הגדול היה מניפו מעל ראשו). עומר יכול להתפרש או כאלומת שיבולים או כיחידת מידה - עשירית האיפה. חז"ל העדיפו את הפירוש השני.

ויקרא כ"ג: "ט ונדבר יהוה, אל-משה לאמר. י דבר אל-בני ישראל, ואמרתם אליהם, כי-תבאו אל-הארץ אשר אני נתן לכם, וקצרתם את-קצירה והבאתם את מנחת ראשית קצירכם, אל-הכהן. יא והניף את-העומר לפני יהוה, לרצונכם, ממחרת, השבת, וניפנו, הכהן. יב ועשיתם, ביום הניפכם את-העומר, קבש תמים בן-שנתו לעלה, ליהוה. יג ומנחתו שני עשרנים טלה בגולה בשמן, אשה ליהוה-ריח ניחח; ונספה יין, רביעת ההין. יד וקחם וקלי וקרמל לא תאכלו, עד-עצם היום הזה-עד הבאיכם, את-קרבן אלהיכם: קח עולם לדורתכם, בכל משבתכם."

הוספת חזון - חג העומר תוכן להתלכד עם מועד הבשלת השעורה שהיא המקדימה להבשיל מבין חמשת הדגנים הגדלים בארץ. לפני הקרבנות העומר בבית המקדש היה אסור לאכול מקציר החיטין של העונה גם אם הקציר עמו כבר החל. במקרים בהם במועד החג עדיין לא הבשילה השעורה באזור ירושלים היו קוצרים באזורים צפוניים יותר ומביאים משם את קורבן העומר לירושלים.

בתקופת בית ראשון ימי ספירת העומר היו הימים השמחים של השנה, ימי קציר החיטין ("הזורעים בדמעה ברינה יקצורו"), אולם מאחר ו-24 אלף מתלמידיו של ר' עקיבא בימי מרד בר-כוכבא מתו בדיוק בתקופה הזו מקושרת כיום תקופת "ספירת העומר" עם מנהגי אבות – לא מסתפרים, לא מתלחמים, לא מתחתנים. אלה מנהגים הקשורים לכישלון הגדול של מרד בר כוכבא. רק ל"ג בעומר יוצא מהכלל בתקופה הזו כי כתוב ש"יסקו מלמות בל"ג בעומר".

מנהגי חג הפסח – ביעור חמץ (לאחר חיפושו בבית עם נר), הגעלת כלים, מנהגי סדר הפסח: כוס אליהו הנביא, ארבע קשויות על ידי צעיר המשתתפים, חיפוש ופדיון האפיקומן, שירי סוף הסדר, וכו'. חלוקת אגוזים לילדים.

לבער את הבית מחמץ לא אומר שצריך לנקות כמו משוגעים את כל הבית. אבל מאחר וזה בפתח עונת הקיץ אז נפוץ הנהוג לבצע ניקיון כללי ואף סידוד ושיפוץ לקראת הפסח. מגילת חג הפסח היא מגילת שיר השירים כיאה לחג האביב. יש הנוהגים לקרוא אותה מיד לאחר הסדר.

הוספת חצונות : בחודש ניסן מ-ט"ו עד כ"א (ובחוץ לארץ עד כ"ב) המאורע המרכזי הוא חג הפסח. בערב שלפני י"ד בניסן - (ערב פסח) עורכים בדיקת חמץ. הבדיקה נעשית בכל חדרי הבית כדי לברר אם לא חושאר חמץ באיזה מקום, שמה ישכחו לבערו.

בדורות האחרונים הפכה בדיקת החמץ לטקס בלבד, מאחר והחמץ מצוי בדרך כלל במקומות מוגדרים היטב ואין רגילים לטלטל אותו בכל חדרי בית. ביום י"ד עד לשעה מסוימת (בדרך כלל עד השעה התשיעית לפני הצהרים) מותר לאכול חמץ, ומשעה זו ואילך אסורה אכילתו. שעה מאוחר יותר שורפים את החמץ ומבערים בכל דרך אחרת.

מלבד האיסור לאכול חמץ בפסח, קיים איסור אם כי חמור פחות על החזקתו ברשות ישראל. לכן נוהגים למכור את החמץ וביחוד את הספק חמץ ודברים העלולים להחמץ. המכירה נעשית לגוי, בשטר מכירה חוקי ומוכר על ידי כל בית משפט. חוזה המכירה נעשה בצורה כזו שאפשר יהיה לחזור ולקנות מחדש את החמץ מן הגוי לאחר הפסח. שטר המכר נעשה בידי רב, בשל הסיבוך הרב הכרוך בעשיית שטר כזה שיהיה מוכר הן על ידי המשפט היהודי והן על ידי משפט המדינה בה נמכר החמץ.

בערב הפסח נהוג מנהג עתיק, שמקורו אינו ברור לחלוטין, והוא תענית בכורות. ביום זה צמים כל הבנים הבכורים מהבוקר ועד ליל הסדר. אולם מאחר ותענית זו היא מנהג בלבד, נהגו להקל בה בכל מקרה של סעודת מצוה כגון ברית מילה, פדיון הבן או סיום מסכת לימוד. משום כך נוהגים רבים לסיים מסכת לקראת ערב פסח, ולהזמין לסיום את כל הבכורים המצויים בבית הכנסת כדי לפטור מחובת התענית.

ט"ו עד כ"א בניסן – שבעת ימי חג הפסח. המייחד חג זה הוא איסור החמץ והמנהגים המיוחדים של ליל הסדר, כל אלו מלבד הדינים שהיה לשאר החגים.

איסור החמץ הוא אחד האיסורים החמורים ביותר ביהדות. אוכל חמץ נחשב, על פי ההלכה, כאוכל ביום הכפורים ודינו כרת. חמץ מוגדר כאחד מחמישה מיני חמץ שהובאו לידי תסיסה ותפחו עד לדרגה מסוימת; והם: חיטה, שעורה, כוסמת, שבלת שועל ושיפון. מיני הדגנים האחרים אינם נחשבים לדגן מבוטן המצומצם, ולכן אינם אסורים מן התורה כחמץ בפסח. בקהילות שונות, וביחוד בין האשכנזים אסורים גם אורז ושאר מיני קטניות, וזאת משום שברגיל מתערבים נרגרי חיטה ושעורה במיני הקטניות, וכן משום שבדרכי בישולם נראים תבשילי האורז והקטניות בתבשילים העשויים מדגן. בקהילות הספרדים אין מנהג אחיד, בחלקן אוכלים גם אורז וגם קטניות, ובחלקן אין אוכלים אורז או שאין אוכלים מין מסויים מן הקטניות.

המצה נעשית מאחד מחמשת מיני הדגן, כאשר השניו על הבצק שלא יבוא לידי החמצה. המהדרין נוהגים להזדרז כל כך באפייית המצות שלא יעברו יותר משמונה עשרה דקות (או לכל היותר עשרים וארבע) מהרגע ששמו את המים בקמח עד לגמר האפייה; כי על פי ההלכה לא יתכן שבמשך זמן זה יוכל הבצק להחמץ מעצמו.

המהדרין נוהגים לאכול מצה שמורה, זו מצה שנעשתה מחיטה אשר נשמרה משעת קצירתה שלא תבוא בכל מגע עם מים. רבים מדקדים להשתמש לפחות בליל הסדר (או לשלושת המצות שבקצרת הסדר) במצות שנעשו ביד ולא במכונה. על פי ההלכה, חובת אכילת מצה היא רק בליל הסדר, ולאחריו אפשר לאכול כל מאכל ובלבד שלא יהא חמץ.

בליל הראשון של החג נערך סדר הפסח. בימינו זהו זכר להקרבת קרבן הפסח בזמן קיום בית המקדש. מבנהו הכללי של הסדר וקטעים רבים בהגדה של פסח מקורם עוד בימי בית שני. מובן שקטעים אחדים שנו במשך הזמן. (למשל, השאלות "מה נשתנה" היו קיימות עוד בימי בית שני, אף כי אחדות מהן בנוסח אחר). כיון שזוהו חג משפחתי, התפתחו בעדות שונות, בקהילות שונות ואפילו במשפחות מנהגים מרובים. בקווים כללים האורז והקטניות בתבשילים העשויים מדגן. בקהילות הספרדים אין מנהג אחיד, בחלקן המקרא ומן הספרות התלמודית, וכן את ה- "הלל".

בקהילות רבות קיים היה המנהג לפתוח את הדלת לפני אמירת "שפוך חמתך". ההסבר הפולקלורי הוא שזה נעשה על מנת להניח לאליהו הנביא להכנס. הסברים אחרים: היו שראו במעשה זה מעין הפנהגה כלפי העולם החיצוני שאנו בכל זאת מסובים בליל הפסח. אחרים הסבירו להיפך, כדי שכל השכנים (וביחוד בארצות הנוצרים) יוכלו לראות שאין היהודים עושים בליל הפסח כל מעשה יוצא דופן, כיון שיליל הסדר שימש רקע לעלילות דם מרובות. יש קהילות בהן פותחים את הדלת לפני אמירת "כל דכפון ייתי ויכיל" כל הרעב יבוא ויאכל.

בסוף סעודת הפסח אוכלים את האפיקומן, שהוא חתיכת מצה מהמצות שבקצרת הסדר. אכילת האפיקומן היא זכר לאכילת חלק מקרבן הפסח, שהיה נאכל בסוף הסעודה החגיגית של ליל הפסח. השם כנראה הוא יווני, ומשמעו מעדנים או לפתן. כוונת הביטוי "אין אוכלים אחר הפסח אפיקומן", היא שהדבר האחרון שאוכלים בליל זה הוא הפסח (קרבן הפסח) עצמו, ולכן פרוסת המצה שאוכלים בסוף קראת אפיקומן. מנהג נגינת האפיקומן מקורו בקהילות אשכנזיות בלבד, והוא נועד כנראה לשעשע את הילדים שלא ירדמו לאחר הסעודה. יש משערים שגם השירים "חד גדיא" ו"אחד מי יודע" הוכנסו להגדה לצורך זה, אולם אחרים סבורים שיש בהם תכנים אלגוריים מיסטיים.

רק היום הראשון בפסח (ובחוץ לארץ בכל חול המועד, עד לשביעי של פסח שהוא יום החג השני).

כ"א בניסן - שביעי של פסח. בתורה אין החג בא לידי ביטוי בשום דבר מיוחד, פרט לכך שהוא יום מקרא קודש כמו ימי חג אחרים. על פי מסורת עתיקה הייתה קריעת ים סוף בשביעי של פסח, ומשום כך גם קריאת התורה וגם מנהגים אחרים קשורים במאורע זה. בקהילות הספרדים נוהגים רבים להישאר ערים כל הלילה; אצל האשכנזים לפחות עד חצות, זכר לקריעת ים סוף.

שבועות - ו' בסיני

חג הבאת ביכורי קציר החיטים - שבתון, מקרא קודש, עלייה לרגל.

ויקרא כ"ג - "טו וספרתם לכם, ממחרת השבת, מיום הביאכם, את-עמר התנופה: שבע שבתות, תמימת תהינה. טז עד ממחרת השבת השביעית, תספרו חמשים יום; והקרבתם מנחה חדשה, ליהוה. יז ממושבתיכם תביאו לחם תנופה, שתיים שני עשרים--סלת תהינה, חמץ תאפינה; בפורים, ליהוה. יח והקרבתם על-הלחם, שבעת קבשים תמימים בני שנה, ופר-בן-בקר אחד, ואילים שנים; יהיו עליה, ליתנה, ומנחתם ונספיקם, אשה ריח-ניחוח ליהוה. יט ועשיתם שעיר-עזים אחד, לחטאת; ושני קבשים בני שנה, לגבץ שלמים. כ והניף הפהן אתם על לחם הבקרים תנופה, לפני יהוה, על-שני קבשים; קדש יהיו ליהוה, לכהן. כא וקראתם געצם היום הזה, מקרא-קדש יהיה לכם--קל-מלאכת עבדה, לא תעשו: חקת עולם קל-מושבתיכם, לדרתכם".

לאחר שבעה שבועות של קציר חיטין (תקופת העומר) היו אופים ביום החג מביכורי החיטים 2 כיכרות-לחם ומביאים אותם כביכורים לבית-המקדש. ולכן החג נקרא בשם "חג ביכורי קציר חיטים" בניגוד לקורבן העומר שם הובאו לבית המקדש אלומות או גרגירי שעורה בלתי אפויים כאן מביאים כיכרות אפויים מחיטה.

ככל הגזלים, חג השבועות הוא יום שבתון ומקרא קודש. פרט לעליה לרגל, קרבן 2 ככרות הלחם הוא המצווה היחידה בחג הזה. מעולם לא הביאו לבית המקדש ביכורים בחג השבועות כי שום דבר לא מבכיר בשבועות בארץ פרט לחיטים. את ביכורי היבול המאוחרים יותר היו מביאים לבית המקדש בכל מהלך התקופה שמשבועות ועד לסוכות.

היום חג השבועות הוא בעל אופי שונה לגמרי. היום זה חג מתן תורה, עושים תיקון תורה כל הלילה וכו'. בזמן שביית המקדש היה קיים מעולם לא חגגו את מתן התורה. כשיש מקדש וממלא את תפקידו כמו שצריך בחיבור של ישראל לאלוהיו לא צריך את החג הזה כי כל יום חוגגים אותו מחדש בבית המקדש. אבל, מאחר והמצוות היחידות שישנן בשבועות (עליה לרגל, קורבן קציר החיטים) קשורות רק לבית המקדש באו חכמי ישראל וחיברו את החג יתום המצוות הזה לנושא מתן תורה, בקבעם שהתורה ניתנה למשה בחג השבועות. **מנהגים** - תיקון ליל שבועות (ליל שימורים המוקדש ללימוד תורה בערב החג), קריאת מגילת רות, אכילת מאכלי חלב (מנהג המגיע מההלכה היהודית במאה ה-16 שדרשה "מנחה חדשה להשם בשבועותיכם" מחל"ב. הסבר רעיוני אחר למנהג מגיע מאחד הביטויים שמברכים על התורה – "דבש וחלב תחת לשונך". לפי הסבר זה ככל שחג השבועות הפך יותר ויותר ליום תורה, כך המתקנת הרעיונית של התורה עוברת לעולם המאכלים, דבש וחלב.

מגילת חג שבועות - מגילת רות היא סיפור קבלת הגירות המואביה רות לחיק עם ישראל. חג השבועות הוא ע"פ המסורת יום לידתו ופטירתו של דוד המלך הנין של רות ובונו.

מסורת : 'ו בסיון - שבועות. חג זה מוזכר בתורה, והוא האחרון בשלושת הרגלים, שלושת החגים הגדולים בהם היו עולים לרגל לבית המקדש. על פי מסורת עתיקה, חג השבועות הוא גם יום מתן תורה, ולכן מקדישים את רוב התפילות והמנהגים של שבועות.

במקומות רבים נהוג להשאר ערים כל הלילה ולומר "תיקון", שבו קטעים מהמקרא והתלמוד. (הראשון שהחל כנראה במנהג זה היה רבי שלמה אלקבץ, מחבר "לכה דודי" לפני כארבע מאות שנה) בחג השבועות מקובל לקשט את הבתים ובתי הכנסת בירק; מנהג זה קישור במיוחד עם מתן תורה, אבל יש לו כנראה גם רקע חקלאי. בקהילות רבות נוהגים לאכול בשבועות מאכלי חלב מיוחדים. היו שהסבירו מנהג זה על פי הדרש "דבש וחלב תחת לשונך". לאמיתו של דבר, נעלם מאתנו מקורו האמיתי של מנהג זה. מלבדו, אין מנהגים מיוחדים אחרים לשבועות. בתורה נקרא שבועות גם חג הבכורים, ומכאן באה הטעות הנפוצה שבחג השבועות היו מביאים את הבכורים לבית המקדש. לאמיתו של דבר, את הבכורים לא היו מביאים בחג עצמו כי אם במשך כל התקופה מחג שבועות ועד לחג סוכות. הבכורים בחג זה משמעים ביכורי קציר חיטים, שהובאו לבית המקדש ביום זה.

סוכות – ט"ו בתשרי

חג האסיף - שבתון, מקרא קודש, עליה לרגל.

החג שבו מציינים את השלמת אסוף היבול.

קיימות שתי מצוות דאורייתא : ישיבה בסוכה. ו- ארבעת המינים (שנקראת גם "נטילת לולב").

מצוות הישיבה בסוכה - אין חובה לבנות סוכה אלא רק לשבת בה. ניתן להשתמש בסוכה של מישוה אחר. חג הסוכות הוא "חג האסיף" - המועד שבו האדם נמצא בשיא עושרו – דקה אחרי "עשיית הקופה" של התוצרת החקלאית. לכן הישיבה בסוכה זה לשבת "בצילה דהמנותא" – בצילה של אמונה. זו אמירה שאומרת אני שייך לקולקטיב הרואה בקב"ה את מקור כל השפע שבידי. מכאן מתפתח אחר כך מנהג האושפיזין אליו מזמינים את שלושת אבות האומה (אברהם, יצחק ויעקב) ואת משה, אהרון ויוסף ודוד – שני המשיחים. האושפיזין הוא מנהג קבלי.

מצוות ארבעת המינים:

אתרוג - שיש לו גם טעם וגם ריח.

לולב - שיש לו טעם ואין לו ריח.

הדס - שיש לו ריח אך אין לו טעם.

ערבה - שאין לה טעם ואין לה ריח.

הטעם מסמל את שמירת התורה וקיום המצוות, ואילו הריח את המעשים הטובים. ארבעת המינים מסמלים את הציבור היהודי שיש בו יהודים השייכים לסוג אחד מארבעת הסוגים. כשמברכים על כולם ביחד נותנים ברכה לכלל ישראל וביטוי לאחדותו. באופן דומה המילה "ציבור" היא ראשי תיבות של "צדיקים, בינוניים ורשעים". רק אם יש מכל המינים זה נתפש ביהדות כציבור/קולקטיב ראוי. **המצווה** הופכת להיות אחד הסמלים המשמעותיים ביותר של העם היהודי – מופיעה בהרבה רצפות פסיפס של בתי כנסת.

חג הסוכות מסמל את ה-"ביחד" גם במנהג ה- אושפיזין.

בתקופת בית-המקדש היו נהוגות עוד שתי מצוות: האחת- הקרבת 70 פרים (במהלך 7 ימי החג) כברכה ל-70 (כל) עמי העולם לשלום, לטובתם, לרווחתם ולפרנסתם הטובה של כולם. השנייה – מצוות "ניסוך המים"- העלאת מי הגיחון בתהלוכה לבית המקדש (לתהלוכה קראו בשם "שמחת בית-השאוהב"), ונסיתם על המזבח כחלק מריטואל המבקש את בוא עונת הגשמים לכל העולם כולו. למה קוראים לזה שמחת בית השואבה? כי "משם שאבו את רוח הקודש". היה חשמל באוויר, אנרגיות חיוביות ממוקדות בתפילה לאל. כל שאר מנהגי החג אינם מצוות דאורייתא כי אם מנהגים מאוחרים יותר.

מנהגים

ההושענות - הקפת הבימה (במקור הקיפו את המזבח בבית המקדש) בכל יום מימי שבוע הסוכות עם ארבעת המינים תוך קריאת הושענה. היום האחרון של חוה"מ (כ"א תשרי) הוא יום "הושענה רבה (הושענה גדול)" שבו נוהגים להקפי את בימת בית הכנסת שבע פעמים ולבקש בקשות תוך קריאת הושענה. זאת משום שיום זה נחשב ליום "חיתום הדין" שבו הקב"ה מעביר את החלטותיו למלאכים. הרעיון של ההקפות במעגל – כל הנקודות על המעגל נמצאות באותו מרחק מהמרכז.

כ"ב בתשרי - שמיני עצרת ושמחת תורה

זה חג נפרד מחג הסוכות שלפניו. זה היום שעוצר (מסיים) את חג הסוכות אבל אינו חלק מהחג עצמו. זה היום האחרון של שלושת הרגלים, רגע לפני שהחלקאים חוזרים לביתם עד לתחילת מחזור הרגלים הבא. זהו יום

שנועד לבטא את הקשר בין עם ישראל לקב"ה. המצווה היחידה ביום זה הינה קורבן "תפילת הגשם" שהוא בקשה לגשם בארץ ישראל. גשם הוא הביטוי הכי משמעותי לקשר בין האדם לאלוהיו. **יום טוב שני של גלויות** - בעת העתיקה היו לוח השנה והחודש מוכרזים ע"ס ראייה והודעה. אלא שזמן ההעברה של המועד בין א"י לקהילות היהודיות בבבל באמצעות שליחים נמשך למעלה משבועיים, ולכן כבר בתקופת בית-שני נקבע כי בחוץ לארץ כל חג מהתורה שהוא יום טוב ומקרא קודש (פרט לראש השנה ויום הכיפורים) יחגג בגולה פעמיים בשני ימים צמודים. זאת בכדי להיות בטוח שאתה עושה את זה בתאריך הנכון. מועדי הימים הטובים של גלויות הם לכן: ט"ז בתשרי (צמוד לסוכות), כ"ג בתשרי (צמוד לשמיני עצרת), ט"ז בניסן (צמוד לפסח), כ"ב בניסן (צמוד ליום טוב שני של פסח) וז' בסיוון (צמוד לשבועות). מאחר שלאחר נפילת בית-המקדש לא היה בעצם מה לעשות עם "שמיני עצרת" (באין מקדש אי-אפשר להקריב קרבן ולהתפלל לגשם) הוקדשו בחו"ל היומיים של שמיני עצרת ויום האיסרו חג שלו לחגיגות סיום קריאת התורה.

שמחת תורה - בימי בית שני מעגל השלמות קריאות פרשת השבוע נמשך בארץ כשלוש וחצי שנים ואילו בחו"ל שנה אחת בלבד. לא היה תאריך קבוע שבו סיימו את קריאת התורה. ביום בו סיימו את הקריאה עשו חג מיוחד "לגמרה של תורה" הוא יום "שמחת תורה". בחו"ל לקחו את היום טוב השני של גלויות של שמיני עצרת, היינו את כ"ג בתשרי, והפכו אותו ליום שמחת תורה. כלומר שם חוגגים בכ"ב בתשרי את שמיני עצרת ובכ"ג בתשרי את חג מתן תורה. בארץ ישראל, לעומת זאת, איחדו את יום שמחת תורה עם שמיני עצרת (בכ"ב בתשרי), והיום שאחריו, היינו כ"ג בתשרי, נחגג בארץ כאיסרו חג – היום שאסור/קשור לחג. זה יום חג שעוקב ליום האחרון של כל אחד משלושת הרגלים.

כל מנהגי החג הם מאוחרים – מקל הדגלון עם התפוח.

הקפות שניות – הרב איסר פרנקל ב-1944 בשכונת פלורנטין מכריז על מנהג חדש - הקפות שניה - שחוגגים בארץ במקום ההקפות שלא יכלו לבצע אירופה בגלל מלח"ע ה-2 זה נעשה באסרו חג שלנו (כ"ג בתשרי) שהוא גם יום שמחת תורה בגלויות (וגם, כאמור, יום טוב שני של גלויות של שמיני עצרת שם).

תולדות חז"ל: כ"ב בתשרי - שמיני עצרת ובארץ גם שמחת תורה. יום חג זה אסור במלאכות מסוימות, כאשר ימים טובים, והוא נקרא על שם קטע מן הפסוק "וביום השמיני עצרת תהיה לכם", ממנו נלקח הקיצור "שמיני עצרת" (להבדיל מ- "עצרת" שבת, שהוא כנינוי הרגיל של חג השבועות). חג זה אינו שייך בעצם לחג הסוכות; אין יושבים בו בסוכה, ואין נוטלים בו את הלולב, והוא יום חג נבדל לעצמו, המסיים את מחזור החגים הסתווי, כשם שחג השבועות מסיים את חגי האביב. ביום שמיני עצרת מתחילה במידה מסוימת עונת החורף. חלק ניכר מהטקסים העתיקים של חג הסוכות ענינם תפילה לגשם בעונה הקרובה, ובשמיני עצרת – התפילה לגשם היא חגיגת מיום זה ואילך יש שינוי מסוים בנוסח התפילה, ומתחילים להזכיר את הגשמים בתפילת שמונה עשרה "מישיב הרוח ומוריד הגשם".

לחג עצמו אין מנהגים מיוחדים; אולם בארץ ישראל, ובמידה מסוימת אף בחוץ לארץ, נבלע חג זה על ידי חג שמחת תורה. בחוץ לארץ חוגגים אותו יומיים, ומבדילים בין היום הראשון שהוא שמיני עצרת, לבין היום השני שהוא שמחת תורה. בארץ ישראל, שבת חוגגים רק יום אחד, שמיני עצרת ושמחת תורה נכללים באותו יום.

חג שמחת תורה הוא ביסודו חג חדש למדי, המבוסס על מחזור הקריאה השנתי בתורה. מחזור קריאה זה מתחיל בשבת שלאחר סוכות, ומסתיים ביום שמחת תורה, ולכבוד סיום הקריאה נערך החג.

עד למאה האחת עשרה, נהגו בארץ ישראל לקרוא את התורה במחזור תלת שנתי, ולכן שמחת תורה הייתה נערכת רק אחת לשלוש שנים, ולא היה זה חג קבוע ביום מיוחד. למרות "גילת" הצעיר יחסית, נעשה החג מקובל עד כדי כך שהוא בולט וניכר הרבה יותר מיום שמיני עצרת שהוא חג דאורייתא. עיקרו של החג – מוציאים את כל ספרי התורה שבבית הכנסת, והאנשים מקיפים את הבמה שבבית הכנסת בריקודים. יש קהילות בודדות שבהן אף נהגים לקרוא בתורה בליל שמחת תורה, מה שאין עושים בשום לילה אחר במשך השנה. ביום שמחת תורה מרבים לקרוא לתורה את המתפללים בבית הכנסת, ובכל מקום שאפשר משתדלים לקרוא לכל המתפללים. יש מקומות בהם קוראים לתורה אפילו ילדים קטנים שלא הגיעו לגיל בר מצוה, וכל ילד שיועד לברך מעלה אותו לתורה שיברך ויקרא. ביום זה יש גם כיבודים מיוחדים בתוך העלייה לתורה, מה שנקרא "חתן מעונה" או "עם כל הנערים", והוא האיש העולה לתורה לפני האחרון וקורא מהפסוק המתחיל "מעונה אלהי קדם"; לאדם זה מצרפים את כל הילדים הקטנים בבית הכנסת שאינם יכולים עדיין לברך, ואותו אדם מברך עבורו ועבורם. במקומות מסוימים אף פורשים טלית מעל לראשו ולראשי הילדים. האדם המסיים את קריאת התורה נקרא "חתן תורה". והאדם אותו מכבדים לעלות לתורה בפרשת בראשית, שכן מתחילים בקריאת התורה תיכף ומיד לאחר סיומה, נקרא "חתן בראשית". בנוסח האשכנזי מצוי נוסח מליצי מאד מתקופת הגאונים של הקריאה לעלות לתורה ל- "חתן תורה" ול- "חתן בראשית"; מנוסח זה נראה עלילות אלה ניתנו רק לגדולי הקהל.

כ"ג בתשרי - (או בחוץ לארץ - כ"ד) הוא יום אסרו חג.

אסרו חג יום הצמוד (אסור) לסיומו של כל אחד משלושת הרגלים. מקור השם הוא בפסוק סתום בספר תהילים "אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבוח". במקרה זה מבינים את יום אסרו חג כיום שיש בו חגיגות מסוימות, אבל בשום פנים אינו יום חג ומטרתו לתת מנוחה ידועה לאחר החג. יום אסרו חג הצמוד לשלושת הרגלים אינו חג הכתוב בתורה, ואין בו כל הגבלה על מלאכה.

חגים דרבנן

כל החגים דרבנן הם ימי חול, ולכן אם הם נופלים על שבת הרי שדוחים אותם. יש ששה חגים דרבנן: שני ימי שמחה (פורים וחנוכה) וארבעה ימי זיכרון/אבל. כולם ימי חול ולא שבתות ולכן עובדים בהם. כל החגים הללו חיילים במצוות דרבנן – היינו הם חגים להם קבעו החכמים מצוות. פרט לחנוכה, כל החגים דרבנן הם חגים מהנביאים והחכמים: ארבעת ימי הצום נמנים בספר זכריה, ופורים במגילת אסתר.

פורים - י"ד באדר

נחגג יום אחד בלבד: ב"ד באדר בכל העולם, ובט"ו באדר ("שושן פורים") בערים שהיו מוקפות חומה מימי יהושע (שושן וירושלים, למשל).

סיפור מגילת אסתר (אי-שם במאה הראשונה לשלטון הפרסים מאה 5 לפנה"ס) מתמשך ע"פ 13 שנים מעליית אחשוורוש לשלטון. עם עלותו לשלטון הוא עשה את הנשף הראשון, חצי שנה אחר-כך הוא עשה נשף נוסף אליו סירבה ושתי להגיע ולכן הודחה ממעמדה, והחל מהשנה ה-3 נעשו נשפים לבחירת המלכה הבאה. אסתר נכנסת לתמונה בערך בשנה השביעית שאז הוצאה הגזרה להשמיד את כל היהודים.

ב- י"ג בניסן נפגשו אחשוורוש והמן והחליטו לשחוט את היהודים 11 חודשים אח"כ (ב- י"א באדר). עוד באותו יום הגיע מרדכי אל אסתר וסיפר לה על הגזירה. היהודים (בהנחיית אסתר המלכה) צמו 3 ימים מ- י"ד עד ט"ז בניסן. יום אח"כ (י"ח בניסן) התרחש הסיפור בו הוביל המן את מרדכי ("האיש שהמלך חפץ ביקרו") על סוס בחוצות העיר, ובאותו היום גם נתלה המן. באותו היום גם זימן אחשוורוש את מרדכי ומינה אותו תחת המן, אך לא ביטל את גזירת ההשמדה. רק ב- כ"ג בניסן הצליחו לשכנע את אחשוורוש לאפשר ליהודים להתגונן, וכך ב- י"ג באדר הבא, כשיצאו כולם כמתוכנן לפרוע ביהודים, אלה היו מוכנים והרגו 75,000 מהפרועים מבלי שאיש מהם נפגע. לבקשת אסתר קיבלו היהודים יום נוסף, י"ד באדר, למאבק במתנגדיהם בשושן הבירה, הרגו עוד 500 מרודפי היהודים, תלו את עשרת בני המן, ועשו חגיגת ניצחון ביום המחרת – ט"ז באדר הוא "שושן פורים".

לסיפור זה מספר הצהרות תיאולוגיות שהחשובות בהן : כאשר העם היהודי מתלכד להגן על עצמו ועל דתו, הוא מנצח ניצחון גדול. הצלתו של העם היהודי באה עקב יכולתו של העם היהודי להתאחד.

כל ארבעת המצוות (דרבנן) של החג קשורות ישירות למסרים תיאולוגיים אלו, ובאותו להדגיש את המסרים ואת חשיבות החג:

- קריאת המגילה – על מנת לציין ולהזכיר את האירוע.
- משלוח מנות איש לרעהו – מציין את הרעות והאחדות בעם ישראל.
- צדקה/מתנות לאביונים – מצווה האומרת כי מאחר ואנו עם מאוחד אנו דואגים גם לחלשים שבינינו.
- סעודה/משטה – אירוע המחייב להזמין אנשים רבים. נעשה אחרי הצהריים של ערב החג ולא בליל החג.

בנוסף על ארבע המצוות הללו נוצרו כל מיני מנהגים כמו: תחפושות, שתייה, הרעשה ברעשנים למשמע "המן" בעת קריאת המגילה, עדלאידע (חיב אדם להשתכר בפורים עד שלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי) ועוד. **הכמי ישראל** הבינו כבר בתקופת בית-שני את חשיבותו של החג ושל מסריו, ולכן קבעו את י"ג באדר כיום צום ("תענית אסתר") שציין את הגזירה נגד היהודים. יום זה לא נכלל בימי הזכרון/אבל אלא משמש כהקדמה לחג הפורים – מתוך התפישה שללא הגזירות לא היה מתרחש הניצחון הגדול. (כמו שיום הזיכרון מקדים את יום העצמאות כמציין שללא חללי צה"ל לא היתה משיגה מדינת-ישראל את עצמאותה). "תענית אסתר" מוגדרת כ- "צום-קל" (מזריחת החמה ועד לשקיעה – כ- 12 שעות). "צום-קל" שימש מודל למוסלמים ל"צום הרמדאן".

תוספת חגיגות: מועדי חודש אדר בשנה מעוברת, החודש הנוסף הוא אדר א'. כל המועדים השייכים לחודש אדר מתקיימים באדר ב' דוקא; אולם בימי י"ד ו ט"ו באדר א' שומרים על חגיגות ידועה (אין אומרים תחנון בתפילה ואין מספידים בפומבי), ואלו נקראים "פורים קטן" ו"שושן פורים קטן".

י"ג באדר ב' הוא יום צום קל הנקרא "תענית אסתר". צום זה נקבע לזכר תעניתה של אסתר לפני שבאה לבקש מהמלך אחשוורוש את ביטול גזרת המן. תענית זו מאוחרת מאד, וכנראה החלו בה באמצע ימי הביניים בלבד. בימים קדומים היה תאריך זה יום של שמחה דוקא, משום שבו חל יום ניקנור, היום שבו ניצח יהודה המכבי את המצביא היווני ניקנור. אולם עוד בתקופת המשנה ארעה ביום זה מפלה חמורה בימי המרד נגד הקיסר טריאנוס, ומשום כך בוטלה חגיגת יום ניקנור. תענית אסתר נקבעה לתאריך זה, אולי כדי להסמיק את התענית אל חג הפורים. צום זה נחשב לקל יותר משאר ימי הצום, אולי משום שהוא מאוחר.

י"ד באדר, פורים. חג זה וכל הקשור בו נזכרים במגילת אסתר. במשך הדורות נוספו לחג גוונים רבים שאינם שייכים לעיקרו, שהם מבחינת המגילה קריאת המגילה, משלוח מנות, צדקה וסעודה. את המגילה קוראים פעמיים מתחילתה ועד סופה, בליל החג ובחג עצמו. מנהג נפוץ הוא להרעיש בשעה שמזכירים את שם המן או משפחתו בזמן קריאת המגילה. מצוה נוספת של פורים היא משלוח מנות החלפת מיני מאכל ומתנות בין ידידים. סעודת פורים נערכת בשעות אחרי הצהריים, ובוה נבדלת מסעודות שאר החגים הנערכות בליל החג. האימרה "חייב אדם לבסומו בפוריא עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי" (חייב אדם להשתכר בפורים עד שלא ידע להבדיל בין ארור המן לבין ברוך מרדכי) שימשה כמקור ל"עדלאידע", שהן חגיגות פורים השונות (למרות זאת לא רבו שיכורים בישראל). מנהג התחפושת בפורים לקוח מן הרקנבלים ושאר נוהגים המקובלים בעולם הלא יהודי.

ט"ו באדר, שושן פורים. ביום זה חוגגים את פורים במקומות מסוימים, ובימינו בעיקר בירושלים, על כל מנהגי החג, במקום ביום י"ד. עצם החלוקה בין ערים מוקפות חומה לבין ערי פרזות נזכרת במגילת אסתר, ועל פיה מבדילים בין ערים מוקפות חומה בשעת הכיבוש הישראלי (מימי יהושע בן נון) לבין ערים אחרות שלא ידוע לנו שהיו קיימות, או שלא היו מוקפות חומה. העיר היחידה שבדאי הייתה קיימת היא ירושלים. כשהיה ישוב יהודי בחברון או בשכם, נהגו גם שם לחוג את פורים שושן. בערים עתיקות אחרות בארץ ישראל (היו זמנים שנהגו כך גם בחו"ל בפראג) נהגו לעשות מחמת הספק שני ימי פורים, בי"ד באדר וגם בט"ו בו. כך נהגו בטבריה (אף על פי שנוסדה על ידי הורדוס אנטיפס, הייתה בנויה על חורבות עיר ישראלית עתיקה), בצפת, בעכו, ובימים שתל אביב עדיין הייתה פרבר של יפו, נהגו בה כמו ביפו עצמה, לחוג שני ימי פורים.

חנוכה

חג החנוכה מתחיל בכ"ה בכסלו ונמשך 8 ימים, מנר ראשון ועד נר שמיני, ללא הבחנה מיוחדת בין הימים. (היות וחודש כסלו יכול שיהיה בן 29 או 30 ימים הרי שמועד סיום החג איננו קבוע – ב' או ג' בטבת). **יש לחג שתי מצוות דרבנן:** הדלקת נרות ואמירת הלל אותן יש לקיים כל אחד מימי החג. מעבר לזה כל היתר הם מנהגים (סביבון, לביבות, סופגניות, דמי-חנוכה וכד').

תוספת חגיגות: ההלל הוא חלק בתפילה היהודית הנקרא (בשירה, לרוב) בימי חג ומועד לאחר תפילת עמידה, ומטרתו להודות לאל ולשבח אותו. והוא מורכב מהמזמורים קיי"ח-קיי"ט בספר תהילים. לפני ואחרי אמירת ההלל מברכים ברכה. ביום שבו נאמר

הלל אין אומרים תחנון. נחלקו הפוסקים אם חובת אמירת ההלל היא מצווה מדאורייתא או מצווה מדרבנן. ולכל הדעות אמירת ההלל היא על גאולתם של עם ישראל מעבדות לחירות. עיקרה של תקנת קריאת ההלל נסבה על תפילת שחרית של היום הראשון של חג הפסח, בשבועות, בכל ימי חג סוכות ושמייני עצרת ובשמונת ימי חנוכה. אז גומרים את הלל – קוראים את כל הפרקים הנוכחים לעיל, עם ברכות לפניו ולאחריו. הלל כזה נקרא גם "הלל גמור" או "הלל שלם". על ימים אלו נוספים בחוף לארץ גם ימים טובים שניים של גלויות: שני של פסח, שני של שבועות ושמחת תורה.

אמירה חסידיית - מה ההבדל בין נס פורים לנס חנוכה? רעשן כדי לסובב אותו מחזיקים אותו מלמטה וסביבון מלמעלה. כי בחנוכה היה הנס מלמעלה, ואילו בפורים הנס היה מלמטה (מהעם).

מלמטה חזונו: כ"ה בכסלו, הוא היום הראשון של חג החנוכה. חג זה נמשך שמונה ימים עד יום ב' או ג' בטבת (הדבר תלוי אם חודש כסלו הוא בן 29 יום או 30). החג נקבע כזכרון לחנוכה המקדש על ידי יהודה המכבי לאחר ששחרר ירושלים, טיהר מחדש את המקדש והחזיר לקדמותו את סדר העבודה. ביסודו של דבר מבטא חג החנוכה לא את מלחמת העצמאות של אותה תקופה, כי אם את המרד הדתי כנגד הניסיון לכפות התבוללות בתרבות היוונית. חנוכה המקדש שימשה נקודת מפנה מבחינה זו, אף כי עברו עוד הרבה שנים מתאריך זה (164 לפני הספירה) ועד שהושגה עצמאות מדינית. מספרי המכבים אנו למדים כי בתחילה נעשה ניסיון לחוג את חג החנוכה במתכונת דומה לזו של חג הסוכות, כשהימים הראשון והאחרון יהיו אסורים במלאכה, אבל ממנהג זה לא נשתיר בהלכה מאומה, אלא מנהג נשים שלא לעבוד ביום הראשון וביום השמיני. הביטוי העיקרי לחג החנוכה היו מנהג הדלקת הנרות, שנשמר עד היום.

על פי הדיון, מספיק להדליק רק נר אחד בכל יום, אבל בכל ישראל נוהגים כמהדרין מן המהדרין, מדליקים נר אחד ביום הראשון ומוסיפים נר אחד בכל יום עד לשמיני. על מנת שלא להשתמש באורם של הנרות, נוהגים להדליק נר נוסף שהוא "השמיני", ובאורו מותר להשתמש. הדלקת הנרות היא ביטוי חגיגי מקובל של שמחה; ומלבד זאת יש כאן משמעות סמלית של נצחון האור על החושך. בימי החנוכה מוסיפים תפילת הלל, וכמו בשאר ימים חגיגיים, הם אסורים בהספדים ובכל גילוי ציבורי של אבל. (שאר מנהגי חנוכה, כמו אכילת לביבות או משחקי סביבון, הם נוהגים עממיים השייכים לפולקלור בלבד).

ארבעת ימי הצום לציון חורבן בית ראשון

ג בתשרי - יום רצח גדליה בן אחיקם והתפזרות העם
ו' בטבת - "צום העשירי" - היום בו התחיל המצור הבבלי על ירושלים (ירמיהו נ"ב, 4-5) שנמשך שנה וחצי
י"ז בתמוז - היום בו פרץ הצבא הבבלי את חומות העיר לאחר המצור בן השנה וחצי.
ט' באב - יום חורבן הבית הראשון. נהוג לקרוא בו את מגילת איכה.

כל ארבעת הצומות הללו הם חגים דרבנן מהנביאים. זכריה, ח', 19: "זה-אמר יהוה צבאות, צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לביטוי להודיה לישועו ולשמחה, ולמעדים, טובים; והקמת והשלוש אהבו".
שלושת הימים הראשונים הוכרזו כימי "צום קל" ואילו ט' באב הוכרז כיום צום חמור וחלים עליו כל המצוות החלות על יום הכיפורים.

בין י"ז בתמוז ל-ט' באב יש 3 שבועות הנקראים "בין המצרים" שבהם נוהגים מנהגי ערב: לא חוגגים, לא מתחתנים, יש כאלה שאינם הולכים לים, ויש כאלה ששבוע האחרון לפני ט' באב אינם שותים יין ואינם אוכלים בשר (סממנים של שמחה).

מכיוון שתפישת היהדות היא ששום דבר לא קורה סתם, וביום שבו נופלים דברים גרועים, הרי שנופלים דברים רבים גרועים, באו חכמי התלמוד והצמידו למועדים אלו ובעיקר ל-ט' באב גם ציונים לאירועים גרועים נוספים. ומכאן הביטוי: "משכנע אדר מרבים בשמחה, משכנע אב ממעטים בשמחה".

ימי ציון ללא מצוות

בנוסף על אלו יש ימי ציון נוספים בהם אין אנו מצווים במצוות אף כי הם מלווים במנהגים שנועדו לציון את ייחודם:

- ט"ו בשבט – יום תחילת תשלום המס החקלאי.
- ט"ו באב
- יום הזיכרון לשואה ולגבורה.
- יום הזיכרון לחללי צה"ל
- יום העצמאות
- יום ירושלים

ל"ג בעומר - ביום ה-33 לספירת העומר (י"ח באייר). יום שמפסיקים בו את מנהגי האבלות של ספירת העומר. אולי מקורו בניצחון כלשהוא של בר כוכבא על הרומאים. מנהגים: העליה לקבר במירון של ר' שמעון בר יוחאי, ממשך דרכו של ר' עקיבא, שלפי המסורת זהו יום פטירתו, מנהג החלקה (תספרות ראשונה לילדים)

מנהג ה"חלקה" ומנהגי השתטחות על קבי צדיקים

מנהג החלקה מקורו במאה ה-14 נבני-סמואל ומאז שבמאה ה-16 נאסר על יהודים לקיים טקסי חלקה של החליף קבר רשב"י את נבי סמואל. אך בעצם טקסי החלקה מתקיימים על קברייהם של צדיקים רבים.
מנהגי עלייה לקברי צדיקים מתחילים בתחילת התקופה הביזנטית על-ידי הלנה ומאומצים על-ידי הדתות האחרות (המוסלמים מיצו מינהגים אלה יותר מכל האחרים). יש בידינו עדות משנת 910 שמספרת על עלייה לקבר יוסי הגלילי, "פתחת שולחן" ליד הקבר ובקשת בקשות.

עולם בית הכנסת

בית הכנסת משמש היום כבית תפילה והוא במידה מסוימת המודל המוקדם לכנסייה ולמסגד. בתי כנסת קיימים מתקופת שיבת ציון בעקבות קביעת של עזרא הסופר לחייב את הקריאה בתורה בציבור. לאחר חורבן הבית הם הפוכים ל-"מקדש מעט" שבו במקביל ללימוד התורה והמצוות החלו את תפילות הציבור היומיות כתחליף לעבודת הקורבנות היומית בבית המקדש שחרב.

הממצא הארכיאולוגי מאשר את קיומם של 7-9 בתי כנסת שפעלו בזמן קיומו של בית המקדש השני: גמלא, מגדל, הרודיון, מצדה, קריית ספר (מודיעין עילית), אום אל עומדן (מודיעין), עיר דוד (על פי כתובת תיאודוטוס), וייתכן שגם ביריחו (כך על פי הצעתו של אהוד נצר, שיש החולקים עליה) ובחרבת עתרי (הצעת בועז זיסו).

כתובת תיאודוסיוס שנתגלתה בעיר דוד בירושלים מתוארכת למאה ה-1 לפני הספירה: "אני תיאודוסיוס בן וואטיניוס בן ראש בית-הכנסת בן בנו של ראש בית-הכנסת". גם הברית החדשה מספרת כי בכל מקום שאליו מגיע ישוע הוא מגיע לבית-הכנסת.

ברכות

תפישת העולם היהודית אומרת כבר מימי חכמי בית שני שחלק מהשתתפותו של האדם בעולם זה המודעות שלו לנעשה סביבו. ביהדות לא עושים דברים סתם. נושא הברכות מביא את מודעות האדם למה שקורה סביבו בצורה הטובה ביותר. יש שלושה סוגי ברכות: ברכות הנהנין, ברכות ראייה ומצווה וברכות המצוות.

- א. **ברכות הנהנין** - ברכות על דברים שאתה נהנה מהם: אוכל ("המוציא לחם מן הארץ", "בורא פרי האדמה"), יין ("בורא פרי הגפן"). יש עשרות ברכות כאלה.
- ב. **ברכות ראייה ושמיעה** - ברכות על כל מה שנתקלים בו: גשם, ברק בשמים, קשת בענן וכו'. לא לוקחים שום דבר בעולם מבלי להתייחס אליו, גם דברים טובים וגם רעים. אנו מברכים על המודעות שלנו למה שקורה סביבנו, גם לרעידת אדמה. למשל ברכות בבית קברות "ברוך דיין אמת". מברכים גם על אנשים משונים שפוגשים. הברכה אינה "תודה רבה אלוהים שכך וכך קרה!" "ברוך השם" – זו ברכה למודעות של מה שקורה מסביב, לא ברכה לשלום האל.
- ג. **ברכות המצוות** - מברכים על כל מצווה שעומדים לבצע: הדלקת נרות, תפילת הדרך, נר של חנוכה. הברכות מבוצעות בכל מקום ובכל זמן, למרות שרובן מתבצעות בדרך כלל בבית הכנסת. ברכה אינה בקשה. **ברכה זה חיבור**!?

זה תופעה ייחודית ליהדות. בדתות אחרות יש קצת ברכות, למשל בנצרות המזון לפני האוכל. "מטבע של ברכות" - יש נוסח אחיד של פתיחת כל הברכות: "ברוך אתה ה'...". הפורמט הזה נקבע במאה ה-5 לפנה"ס על ידי הכנסת הגדולה בראשות עזרא הסופר. מוצאים את הברכות האלה בטקסטים מקומראן. **ברכת המזון** - הדוגמא הכי בולטת של ברכות על מצווה מהתורה. בתורה לא כתוב נוסח הברכה, וזה נקבע על ידי אנשי כנסת הגדולה.

בזמן בית ראשון הנהגת העם הייתה מורכבת מכהן גדול, מלך ונביא. בתקופה הפרסית אין יותר מלכים ונביאים וההנהגה עוברת ל"כנסת גדולה" שמנתה 120 חברים (זה המקור למספר חברי הכנסת הנוכחית). בתקופה ההלניסטית המוסד הזה נקרא סנהדרין ("מועצת זקנים") שמנתה 70 חברים ("סנהדרין גדולה") או 23 חברים ("סנהדרין קטנה"), ובשלהי בית שני אנו רואים אותה כהנהגה היהודית. בראשה עומד הנשיא והוא גם שמנהיג את היהודים בתחומי חוץ. אחרי ימי בית שני?/פיזור הנשיאות עוברים להנהגה מקומית של חכמים שתחומי השפעתם נרחבים מעבר למקום מגוריהם: רש"י, למשל.

תפילות

מניין - הפורום הקטן ביותר שנדרש כדי שטקס מסוים יוגדר כטקס ציבורי, עשרה גברים או עשר נשים. זה נקבע בתורה כחובת נוגחות מינימאלית לטקסים הציבוריים שהיו עושים בבית המקדש. לקבוצה מתחת לעשרה אנשים מתייחסים כאל אוסף של אנשים לא כאל ציבור. כך כשאברהם אבינו מבקש על נפשות אנשי סדום ועמורה הוא עוצר בעשרה צדיקים. **ציבור** - ר"ת של צדיקים, בינוניים ורשעים. ציבור הוא קולקטיב של פרטים מכל הסוגים. החובה להתפלל במניין ייחודית ליהדות. יש אמנם בהלכה תחליף לחובה הזו אם לא ניתן להקים מנין, אבל הוא נחות בערכו מהמקור במקרה הזה. יכול להיות מניין של נשים או גברים. עשר נשים ביחד לבדן הן מניין חוקי והן יכולות לעשות הכל: הנחת תפילין, קריאת מגילה, קריאת פרשת השבוע וכו' וכו'. יש מספר בתי כנסת אורתודוקסים לנשים בלבד בירושלים, בני ברק, רעננה, כשהתנאי הוא נשים לבד ללא עירוב. היום מאד מקובלת קריאת מגילה בקהל נשי בלבד.

הסוציולוגיה היהודית בגלל סיבות רבות קבעה שכשיש עירוב של גברים ונשים סופרים רק את הגברים. לכן תשעה גברים ו-50 נשים זה לא מניין. הערה על הכותל - מבחינת ההלכה היהודית רחבת הכותל היא בית כנסת לכל דבר, וזו הסיבה שע"פ פסיקת בית המשפט העליון (וההלכה היהודית), אסור לנשים לחרוג בכותל ממנהגי היהדות האורתודוקסית ולמשל להתעטף שם בטלית. אין איסור על הקמת בית כנסת רפורמי או קונסרבטיבי ליד הכותל. בית המשפט אמר לנשים ללכת הצידה ולהקים להם כותל – בית כנסת – משלהן במקום אחר. **תפילה** היא מצווה דאורייתא. שם זו מצוות היחיד, הקשר המתמשך בין אדם לאלוהיו. לכן תפילה אינה ייחודית ליהדות. בתורה לא כתוב כלום לגבי מתי צריך להתפלל, איפה, ומה נוסח התפילה. לכן יש בתנ"ך הרבה סוגים של תפילות אישיות: תפילת חנה, תפילת האמהות העקרות, תפילת פנחס. הכל תפילות אישיות ללא כללים מחייבים של מקום, זמן וטקסט. זהו גם המושג של תפילה בנצרות.

תוספת חז"ל: בבית המקדש היו שלושה טקסים ציבוריים מידי יום ביומו כולל חגים ושבחות: קורבן תמיד של שחר, קורבן תמיד של בין הערבים. הטקס השלישי – הקטרת אברים – שורפים בסיום היום את כל השאריות, מנקים את הדם ואת כלי הפולחן ואת כלי הנגינה – בלשון היום "סוגרים את הבסטיה". כל בוקר בית המקדש מתחיל מחדש כשהוא נקי לגמרי. בשבתות ובחגים היו מקריבים קורבן נוסף – קורבן מוסף. התורה קבעה חובת השתתפות של מיינמום עשרה אנשים לטקסים הציבוריים בבית המקדש. רוב הטקסים בבית המקדש בכלל לא היו קשורים לקורבנות. למשל טקס הדלקת מנורת המקדש – בכלל לא ניתן היה ליהודי מן השורה לראות אותו כי הוא נעשה מידי יום בתוך ההיכל בנוכחות הכהנים בלבד. היו עשרות טקסים כאלה שלא קשורים כלל לקורבנות.

טקס ניסוך המים – גולת הכותרת של טקסי העם היהודי. מיליון אנשים הולכים אחרי הצלוחית המובלת מבריכת השילוח למקדש. אין כאן שום קשר לקורבנות. רוב הקורבנות לא נועדו ולא שימשו את הכהנים, אף כי אלה אכן ניצלו לפעמים את מעמדם ואכלו מהם. למשל, קורבן הפסח היה כולו ארוחת ליל הסדר של המשפחה המקריבה, וכלום לא הלך ממנו לכהנים!

מכיוון שהטקסים הציבוריים היו ארוכים קבעו להם מועדים שלא יתנגשו אחד עם השני. קורבן תמיד של שחר – בשליש הראשון של היום, קרבן תמיד של בין הערביים – בחצי השני של היום, הקטרת אברים – במשך הלילה. בית המקדש עבד 365 יום בשנה – ממש הלב הפועם של העם היהודי. זה בניגוד לנוהלי העבודה של מקדשים קדומים אחרים בהם אם לא היו מגיעים אנשים לא היה מתבצע בדרך כלל כלום.

קרבן כולל בתוכו בדרך כלל מרכיבים מעולם החי (בדרך כלל כבש), הצומח והדומם, אבל היו קורבנות שלל לא כלול בשר – למשל, קורבן העומר שהיה עשוי משעורי הקציר הראשון.

קרבן זה מלשון להתקרב, קירבה, לא עניין של שחיטה. אש תמיד הייתה רק על המזבח. שאר המנורות נבנו מידי יום כשנגמר בהן השמן והודלקו מחדש מידי בוקר על ידי הכהנים. לכן פח השמן שנמצא על ידי המכבים היה בתכולה של מנת שמן ליום אחד.

בבית ראשון כל עבודת האל נעשתה בבית המקדש. שאר היהודים מחוץ לירושלים כמעט ולא היה להם קשר עם עבודת האל. עם חורבן בית ראשון העניין משתנה כשגולי בבל ומצרים ביקשו דרך לשמור על יהדותם ללא בית המקדש. איך משמרים את זהות היהודית בתנאים החדשים?

יהודי מצרים החליטו להקים מקדש (ביב) כי כך יכלו להמשיך לעבוד את האל בנוהא הקודם. בבבל קורה תהליך אחר - שם חשבו שבית מקדש יכול לעבוד רק בירושלים, ומאחר וזה לא היה בר ביצוע פנו אל הטקסט המקודש - התורה. כך הומצאה בבבל קריאת פרשת השבוע - יש טקסט מקודש שכולם מחזיקים אותו בנוסח אחד ברמת האות, ומידי שבוע כולם קוראים בדיוק את אותו הקטע, וכך משבוע לשבוע, עד שתוך זמן מסוים כולם מסיימים ומתחילים מחדש. זו הייתה המצאה גאונית שאפשרה ליהודים בכל מקום להתחבר זה אל זה, כולל לנוסעים בארצות רחוקות שבהן לא דיברו את שפתם. הקריאה הייתה תמיד בעברית ובנוסח אחיד.

משהפך טקס קריאת התורה להיות דבר מרכזי בחוויית הקהילה ממצאיהם את מוסד בית הכנסת. זה המקום בו הקהילה מתכנסת כדי לקרוא את התורה. אין עדיין תפילה מסודרת בימי בית שני, אבל יש בתי כנסת שבהם קוראים תורה (ולומדים מצוות). הדבר הזה הומצא בבבל וממנה התפשט לכל קהילות העם היהודי. ידועים היום בארץ שמונה בתי כנסת מתקופת בית שני. בנוסף יש עדויות מהמשנה ומהברית החדשה על קריאת התורה בבתי כנסת עוד בימי בית שני בעת שהמקדש פעל כסדרו.

מכאן התפתח תהליך סוציולוגי-חברתי שבו אנשים שרצו להתפלל את תפילת היחיד שלהם (שהיא כאמור ללא זמן ומקום) התחילו להתפלל אותה בבית הכנסת. אחר כך זמני התפילות (האישיות עדיין) יתחילו להתכנס מבחינת הזמן למועדים בהם הקריבו בבית המקדש (שעדיין היה פעיל) שאז האמינו שעשירי השמיים פתוחים.

ההתפתחות השלישית הייתה פיתוח הבסיס לטקסט התפילה, תפילת שמונה עשרה. זה נעשה על ידי הכנסת הגדולה עוד בימי הבית השני, כנראה כבר במאה ה-5 לפנה"ס. עובדה היא שכשהוסיפו לתפילה הזו ברכה נוספת אחרי חורבן הבית עדיין קוראים לה תפילת 18 כי זה היה השם הנפוץ והידוע כבר זמן רב לתפילה הזו. עם זאת הטקסט הנוכחי של התפילה גובש סופית אחרי חורבן הבית.

עדיין מדובר על תפילת יחיד, אבל ממוסדת למקום אחיד, זמן אחיד ונוסח אחיד. **חורבן הבית השני** מהווה נקודה מפנה. הולך לאיבוד הקשר עם האלוהים. חכמי המשנה רוצים לייצר תחליף לעבודת המקדש. הם לוקחים את מה שהיה כבר קיים – תפילת היחיד הממוסדת - והופכים אותם לתפילת ציבור מסודרת. כעת נולדות תפילות השחרית, המנחה והמעריב, אחת כנגד כל טקס שהיה נעשה בבית המקדש.

בשבתות ובחגים נוספה גם תפילת המוסף כנגד קורבן המוסף שהיה נהוג להקריב אז בבית המקדש. תפילת המוסף היא בין השחרית למנחה, ולפעמים מצמידים אותה לסוף השחרית. הערה - יהודי בבית הכנסת עושה בכל בוקר שבת שבעה טקסים שונים: קריאת שמע וברכותיה, שחרית, קריאת התורה, הפטרה, מוסף, ואחר כך בהמשך היום גם מנחה ומעריב. ביום רגיל שחרית לוקחת כחצי שעה, מנחה כעשר דקות.

כל אחת מהתפילות הללו חייבת להתבצע במניין. אין חובה להתפלל בבית כנסת אבל יש חובה לתפילת ציבור. לפעמים מצמידים שתי תפילות יחד בכדי להקטין את ההפרעה למהלך היום. רוב הקהילות מצמידות היום את המנחה והערבית. כל יום מתפללים שלוש תפילות, בשבת ארבע תפילות, ופעם אחת בשנה – יום כיפור – מתפללים תפילה חמישית נוספת – תפילת נעילה. זו הסיבה שבאסלאם מתפללים חמש תפילות ביום (בתחילת האסלאם התפללו שלוש פעמים).

תפילת שמונה עשרה:

המבנה - 3 ברכות בהתחלה, 3 בסוף ו-12 באמצע (6 ציבוריות ו-6 פרטיות)

3 הראשונות: אבות, עבודת השם, קדושת השם

3 אחרונות: עבודה, הודאה, שלום

6 אישיות: לפרנסה, לבריאות, לדברים שקשורים בפרט

6 ציבוריות: קיבוץ גלויות, בונה ירושלים, ... דברים שקשורים ללאום

כל התפילות הן בלשון רבים. מבקשים עבור אחרים לא מסתפקים רק במה שאתה צריך. זה נכון גם לבקשות האישיות בהן אומרים: רפאנו, הושיענו ... כך גם בתפילת הדרך. כל התפילות היהודיות הן בלשון רבים.

לאחר חורבן בית שני מנסחים את הנוסח הסופי של תפילת שמונה עשרה ומוסיפים ברכה נגד אויבי עם ישראל "ולמיינים ולמלשינים אל תהי תקווה וכל המינים כרגע יאבדו..." זה נכנס בחלק הברכות הציבוריות. תפילת שמונה עשרה היא הלב של כל אחת מתפילות היום. היא תפילת הבסיס, ולכן בלשון חז"ל היא נקראת פשוט תפילה. היא נקראת גם "תפילת העמידה" כי היא כמעט היחידה שחייבים לעמוד בה.

נוסח תפילת שמונה עשרה בימי החול לא זהה לנוסח בשבתות ובחגים, שבהם החלק המרכזי (12 הברכות) לא נקרא ובמקומו אומרים ברכה אחת בלבד העוסקת בקדושת אותו יום (שבת, פסח או כל חג אחר). לכן בשבת אין 19 ברכות אלא רק 7.

כל התפילות, ללא יוצא מהכלל, מסתיימות ב"עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל עם ישראל" בקשה לשלום מלשון שלמות, שלוה: "וגר זאב עם כבש".

בתחילת תפילת העמידה כל אחד מתפלל בלחש את כל התפילה בעצמו ויכול להוסיף אז לנוסח המחייב את כל הבקשות האישיות שלו. אחר כך יש חזרה על התפילה בקול רם על ידי שליח הציבור כשכולם אומרים אמן בקול. זה נעשה כדי להדגיש את הפן הציבורי של התפילה. החזרות האלה נעשות רק בשחרית ובמנחה. אין תפילת שליח הציבור בערבית שם יש רק תפילה אישית בלחש.

בתפילה הציבורית של שליח הציבור בתפילת העמידה יש מספר תוספות. האחת נקראת "קדושה" שבה, בין היתר, קוראים "קדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו" (ישעיהו ו'). תוספת שניה היא "ברכת הכוהנים" שהכוהנים היו אומרים בבית המקדש.

בסך הכל לכן יש בתפילה שלושה חלקים: אישי הנאמר בלחש, הציבורי (זהה לאישי) הנאמר בקול על ידי שליח הציבור, והתוספות ("קדושה" ו"ברכת הכוהנים") הקיימות רק בחלק הציבורי.

טקסט נוסף – מצווה מהתורה בשם "קריאת שמע". זה אחד הטקסים היהודיים החשובים ביותר, זו העדות שהעדה – היהודית: "שמע ישראל אלוהינו אלוהינו אחד... ואהבת את...". זה טקסט שנמצא בתורה ועוסק בקשר בין האדם לאלוהיו.

את קריאת שמע צריך לאמר "בשבתך ובקומך" – מינימום פעמיים ביום. חכמי ישראל צרפו אותה לכן לתפילת העמידה של השחרית והערבית בתוספת הברכות הכרוכות בה.

כמו כל טקסט טוב יש בתחילת כל תפילה יומית גם קטעי פתיחה מקדימים שלפעמים יש להם שמות מיוחדים. הם שונים מעדה לעדה. באותו אופן יש גם קטעי סיום לכל תפילה, בדרך כלל פרקי תהילים. המבנה הזה זהה גם בתפילות הנוספות – מוסף ונעילה.

סדר התפילה:

לילה	אחה"צ	בוקר
ערבית	מנחה	שחרית
פרקי תהילים ("ברכו")	פרקי תהילים ("אשרי")	פרקי תהילים (פסוקי דזמרה) "הלל" ו"זמירות" תהילים קמ"ה – ק"נ
קריאת שמע וברכותיה		קריאת שמע וברכותיה
תפילת העמידה (שמונה עשרה)	תפילת העמידה (שמונה עשרה)	תפילת העמידה (שמונה עשרה)
פרקי תהילים	פרקי תהילים	פרקי תהילים
"עלינו לשבח"	"עלינו לשבח"	"עלינו לשבח"

חכמת חז"ת : קריאת שמע - כינוי לשלוש פרשיות בתורה שנקראות פעמיים ביום: בשחרית ("קריאת שמע של שחרית") ובערבית ("קריאת שמע של ערבית"). "שמע ישראל" (דברים ו', ד-ט) שנתנה לקריאה כולה את שמה, "והיה אם שמע תשמע" (דברים י"א, י"ג-כ"א, ופרשת "ויאמר" (במדבר ט"ו, ל"ז-מ"א). הכוונה כאן היא לשנן את "עיקרי התורה" על ידי קריאה חוזרת ונשנית פעמיים ביום מידי יום ביומו של הפסוקים הללו. בזמנו כלל החלק הזה גם את עשרת הדיברות אולם אלו הוצאו ממנו בכדי להדגיש שאין בקריאת השמע משום כיסוי מלא של מצוות השינון של התורה.

עלינו לשבח - מזמור שבח לקב"ה הנאמר בכל סוף תפילת שחרית, מנחה וערבית שכלל בזמנו פסוקים שנתפשו כמעליבים על ידי הנוצרים שאילצו את היהודים למחקם, למשל "עלינו לשבח... שלא עשנו כגויי הארצות... שהם משתחוים להבל וריק ומתפללים אל אל לא ישוע".

בימי הבית השני הדבר המרכזי שעשו בבתי הכנסת היתה קריאת התורה (ולמוד המצוות). אחרי החורבן הטקס הזה הפך לתפילה. לכן ביוונית הפרודי בין שני סוגים של בתי כנסת: הסינגוגה שהוא "בית הקהילה" של ימי בית שני, והפרוסיכי – "בתי תפילה" למבנים שאחרי חורבן הבית. העולם הנוצרי, שמשמש בבתי הכנסיה בשימוש של בית קהילה ולא תפילה, אימץ לכן את השם סינגוגה.

מידי פעם היה בבית הכנסת גם שימוש לצרכים פוליטיים ואזרחיים של הקהילה, אבל זה לא היה השימוש המרכזי. היום שימוש כזה אסור כי היום יש ספר תורה בבית הכנסת. בבתי הכנסת של בית שני אין ארון קודש וספרי התורה היו מוחזקים בארון קודש במבנה נפרד. אחרי חורבן הבית, כשהכניסו את ארון הקודש לבית הכנסת, השימוש הלא דתי נאסר. אז הוכנס למבנה בית הכנסת היכלית – במה שאליה היו עולים במספר מדרגות, עם, ככל כנראה, ארון קודש (היכלית כזו נמצאה בשלמותה בבית הכנסת של אום אל קאטיר בגולן).

טקס קריאת התורה

זה הטקס המרכזי המלווה את העם היהודי כבר מימי בית שני. זה טקס ציבורי ולכן חייב להיות בו מניין. ללא מניין לא עושים את הטקס הזה.

אצל הספרדים הספסלים בבתי הכנסת הם מסביב לחלל האולם בצורת חית כשהפנים אל המרכז שבו ממוקמת הבימה עליה מבצעים את טקס קריאת התורה. זה משמר את מבנה בית הכנסת מימי בית שני כפי שעולה מהממצאים הארכיאולוגיים. אצל האשכנזים יושבים בשורות הפונות כולן מאותו צד אל ארון הקודש הנמצא בחזית הפונה לירושלים.

כדי להשתתף בטקס קריאת התורה מזמינים אנשים מהקהל, אלה הם ה"עולים לתורה" או ה"קרואים". מכיוון שזו מצווה לקרוא בתורה צריך העולה לתורה לברך ברכה לפני ואחרי קריאת התורה. חלק

מההשתתפות בטקס היה צריך להיות הקריאה עצמה, אבל רוב העולים בתורה לא יודעים (אין סימני פיסוק וטעמים בספר תורה!). לכן נולד התפקיד של "בעל קורא" המחליף את העולה לתורה בקריאת חלקו. בעל הקורא אינו נחשב כמשתתף בטקס עצמו אלא הקורא בלבד.

מספר האנשים המשתתפים בטקס הזה והרכבם נקבע כבר על ידי עזרא הכהן. הוא חייב מינימום שלושה: כוהן, לוי וישראל. זה בכדי לבטא את הרעיון שהתורה שייכת לכולם.

הקוראים בתורה נקראים גם "עולים לתורה" כי פעמים רבות הבימה מוגבהת וצריך פיזית לעלות אליה מהאולם.

חשיבותו של יום בלוח השנה העברי נמדדת במספר האנשים המשתתפים בטקס קריאת התורה באותו יום:

בימי שני, חמישי ושבת אחה"צ - 3
בראש חודש ובחול המועד - 4
בשלושת הרגלים ובראש השנה - 5
ביום הכיפורים - 6
בשבת - 7

פרשת השבוע

קריאת התורה בשלמותה נעשית במשך שנה תמימה בחלוקה לפי "פרשת השבוע" כאשר בכל שבת נקראות פרשה אחת או שתיים. הקריאה מסתיימת תמיד בשמחת תורה. יש 54 פרשות (בראשית - י"ב, שמות - י"א, ויקרא - י', במדבר - י' ודברים - י"א). כל שבוע מתחילים לקרוא בתורה מהמקום בו עצרו בשבוע הקודם. כל פרשה מחולקת לשבעה חלקים כי בהתחלה קראו רק בשבתות. אחר כך התפתח הרעיון של "קדימון" – לעסוק בתורה גם בימי שני וחמישי. למה בימים האלה? כי אלה היו ימי שוק שבהם היו היהודים מתכנסים ממילא ולכן היה קל לגייס בהם מניין. (חכמינו הסבירו זאת ברצון שלא יעברו שלושה ימים ללא קריאה בתורה). בקדימון קוראים את החלק הראשון (מבין ה-7) של פרשת השבוע (שתקרא במלואה בסיום השבוע - בבוקר השבת הקרובה). אחר כך נוסף פרומו שלישי - בשבת אחה"צ (לאחר שגמרו בבוקר לקרוא במלואה את פרשת השבוע הקודם). כך יוצא שהקטע הראשון של כל פרשה נקרא ארבע פעמים.

בראשי חודש, ימי חול המועד, שלושת הרגלים, ראש השנה ויום הכיפורים קוראים אמנם בתורה אבל לא מפרשת השבוע אלא מפרקים הנוגעים לענייני דיומא. לכן כשיום כזה חל בשבת לא קוראים בה את פרשת השבוע מה שמחייב אחר כך לקרוא יותר מפרשה אחת בחלק מהשבבות הנותרות.

יש קריאת תורה (לא מפרשת השבוע) גם במועדים אחרים מיוחדים.

כבר במאה ה-4 לפנה"ס כל המגננון הזה עובד. כעת מגיע אנטיוכוס ה-4 אפיפנס ואוסר על קריאת התורה. אז המציאו את קריאת הנביאים - ההפטרה. בחרו פרקים הנוגעים לפרשיות השבוע והחליטו לקרוא אותן במקום את ספר התורה. למה זה עבד? כי ספרי הנביאים היו עשויים מגילות מגילות ולא דמו לספר התורה המוכר ליוונים. לאחר תקופת אנטיוכוס כשחזרו לקרוא בתורה השאירו את קריאת הנביאים – ההפטרה – כחלק נוסף הצמוד לקריאת פרשת השבוע.

בין שני החלקים אומרים קדיש. קדיש אינו קשור רק לבית הקברות. אחד מתפקידי המרכזיים הוא כמפריד בין חלקי תפילה שונים.

כדי שלא יהיה ספק שההפטרה היא לא חלק מקריאת התורה קוראים אותה מספר ולא ממגילה, ובמזויקה אחרת (מלודיה וסימנים) מזו הנהוגה בקריאת התורה. מי שקורא את ההפטרה הוא עולה נוסף – המפטיר. בכדי לחבר את שתי הקריאות קוראים לפני ההפטרה שוב את הפסוקים האחרונים של פרשת השבוע שנקראה במלואה קודם. פסוקים אלה נקראים אף הם "מפטיר".

לעלות למפטיר נחשב ליותר מכובד מלעלות לתורה.

הפטרה נאמרת רק בימים מיוחדים של השנה: שבתות וחגים. אין הפטרה בימי חול, בראשי חודש, בחול המועד, בשבת אחה"צ. היא קשורה לטקס המסורתי של תפילת הבוקר בשבתות ובחגי התורה. היא גם אינה צמודה בהכרח לפרשת השבוע אלא לטקסט המקראי אותו קוראים באותה שבת או יום חג. למשל, בחג השבועות הטקסט שקוראים מהתורה הוא זה של מעמד הר סיני (לא קוראים את פרשת השבוע) וההפטרה הנלווית היא מיחזקאל.

ביהדות קוראים בציבור גם חלקים אחרים מהתנ"ך פרט לתורה. למשל קריאת המגילות בחגים הרלבנטיים, קריאת תהילים בטקסים וימים מיוחדים וכו'. היהדות תופשת את התנ"ך כטקסט רלבנטי שמלווה את כל מחזור החיים של היהודי.

ספר התורה

יש כללים מאוד נוקשים איך כותבים אותו, על איזה חומר, באיזו דיו, באיזה פונט וכו'. אם זה לא נעשה כמו שצריך הוא נפסל.

הספר מורכב מחומר גלם הבא מעולם החי, קלף (עור של בהמה טהורה, בדרך כלל של פרה). הוא בנוי יריעות יריעות המחוברות בחוטים העשויים מגידים של בעלי חיים טהורים. הדיו הוא מעולם הצומח, עשוי מעפצים של עץ אלון. המלל - האותיות, הוא מהדומם. הוא נתפש כמשהו נעלה: "גווילין נשרפים ואותיות פורחות" ספר תורה אסור לטלטלו סתם כך.

ההבדל בין ספר תורה למגילה – מגילה מגולגלת מצד אחד בלבד, ספר תורה משני הצדדים.

ספר תורה אשכנזי עטוף במעיל מחומר רך - בד. אצל הספרדים העטיפה היא קשיחה - מעץ.

יש עניין ביהדות של הידור מצווה ולכן ספר התורה פעמים רבות מעוטף בפיתוחי כסף, רימונים וכו'. הרעיון בהידור מצווה הוא כמה שהעניין יותר חשוב לך אתה משקיע יותר בהידור המצווה, טלית מפוארת, ספר תורה מעוטף, תפילין יקרות, סוכה מהודרת, וכו'.

הידור מצווה דומה במובן מסוים לסוג הכשרות. מבחינת החוק היבש הגורם היחיד הנותן תעודות כשרות בישראל היא הרבנות הראשית. זו רמת הכשרות המספקת אך היא אינה נתפשת כמהודרת מספיק לחלק מהחרדים שרוצים משהו יותר ואחר, מעבר לסטנדרט המינימאלי.

תפילין

זו מצווה דאורייתא - הנחת תפילין של יד ותפילין של ראש. תפילין חייבות להיות מרובעות עם פינות שלמות. הקופסא עשויה מעור של בהמה טהורה. ייצורה הוא תהליך שלוקח כמעט שנה, השריית העור, מתיחתו, עיבודו, צביעתו ותפירתו. **התפילין** (הן של ראש והן של יד) היא קופסא חלולה שבתוכה יש קלף עם ארבעה קטעים מהתורה. "שמע ישראל... ו- "והיה אם שמע... - שני טקסטים שעוסקים בתורה ומצוות "קדש לי כל בכור" - טקסט שעוסק בעם ישראל "והיה כי יביאך... - טקסט שעוסק בארץ ישראל הנחת התפילין משמשת כאמירה המכפיפה את המחשבה והעשייה לאל. תפילין הראש מסמל את המחשבה, תפילין היד, את העשייה. עושים הכל מתוך הלב, ולכן התפילין מונחות על יד שמאל מה שמרשה הטיה קלה לכיוון הלב.

הרצועות הן רק אמצעי טכני לקשירת התפילין. לכן בעוד שבכל העדות התפילין זהות יש גיוון באופן הקשירה, אבל הקשירה תמיד מטביעה בגוף את המילה "שדי" - ה- "ש"י" וה- "ד" מגיעות דרך האופן המיוחד בו נקשרות רצועות התפילין של היד, ה- "י" כבר מופיע בקשר הרצועה הקבוע בתפילין של ראש.

בתפילין של יד הקופסא היא חלקה וכל הטקסטים שלה כתובים ברצף במגילה אחת. בתפילין של ראש כל אחד מקטעי התפילה מופיע על פיסת קלף נפרדת ויש לכן ארבעה תאים בהם הן מונחות. לכן הקופסא נראית מבחוץ עם קוים - סימני התאים.

הסימבוליקה של העניין הזה - החשיבה (הראש של היהודים) נתונה לגיוון, כל אחד חושב מה שהוא רוצה, העשייה הינה אחידה.

בהתחלה, בימי בית שני, הלכו עם תפילין כל יום כל היום. זה היה די לא נוח ולא פרקטי ולכן קבעו חכמי ישראל חובת הנחת תפילין בתפילת הבוקר בלבד. זמן המצווה הוא כל היום. רוב האנשים מניחים תפילין בתפילת שחרית בבוקר אבל יש אחרים (חב"ד) המניחים תפילין במשך כל היום.

תפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם (שהיה נכדו של רש"י) - חלוקים ביניהם בסדר הנחת המגילות בתפילין של ראש. ההלכה המקובלת היא בסדר של רש"י. יש כאלה המניחים את שני התפילין כל יום: או ע"י החלפת התפילין במהלך התפילה או בהנחת שני הזוגות בו זמנית. אלו בדרך כלל אנשים הקשורים לעולם הקבלה, זו הקפדה מיוחדת שאינה חובה.

רש"י חי סביב שנת 1100, רבנו תם סביב 1150, כלומר זו מחלוקת הלכתית שזמנה ימי הביניים. אבל, בעולם קומראן נתגלו 32 זוגות של תפילין ושם בכלם על הקלף כתובות ארבעת הפרשיות האלה (בחלקן יש גם תוספת על הארבעה האלה - קטעים נוספים). מה שמרתק זה שנמצאו שם גם תפילין בסדר רש"י וגם בסדר של רבנו תם מה שאומר שהמחלוקת הזו קדמה בהרבה לימי הביניים שם היא הועלתה על הכתב והגיעה כך אלינו.

לא מניחים תפילין בשבת ובחגים כי זה כפל בריתות: גם שמירת השבת וגם הנחת התפילין מציינים את בריתו של האל עם העם היהודי.

מזוזה

מגילת קלף עליה כתובות שתי הפרשיות הראשונות מארבע הפרשיות של התפילין. לשים את המזוזה על הפתח זו הזמנה של הקב"ה הבייתה. זו הצהרת "אני מאמין" של היהודים. זו מצווה דאורייתא ולכן יש לה מפרט טכני מחייב, ממש כמו ספר תורה. מי שמוסמך לכתוב מזוזות הוא סופר סת"ם - סופר של ספר תורה, תפילין ומזוזות. הכל עבודת יד על של בעל מקצוע מיומן.

הקופסא המגנה על המזוזה נקראת "בית המזוזה". אין כללים לעשייתה, ולכן יש הרבה פעמים ביטוי אומנותי ייחודי לה בידאיקה.

על בית המזוזה יהיה תמיד כתוב - "שדי" - שומר דלתות ישראל.

שמים אותה בצד הימני של האדם הנכנס לחדר, בשליש העליון של הדלת, בנטייה קלה כלפי הצד הנכנס. **המצווה** מחייבת לשים מזוזה בכניסה לכל חדר שבו אוכלים או ישנים. לא במחסנים, לא בסוכות, לא בשירותים ולא בחדרי אמבטיה. אם בבית כנסת מקפידים לא לאכול ולא לישון לא צריך לשים בו מזוזה (למשל אין מזוזה בבית כנסת האר"י בצפת).

המזוזות הקדומות ביותר שנמצאו עד היום הן מהתקופה הביזאנטית, אבל ברור שהנוהג של מזוזות קדום בהרבה.

שמות י"ג - ט והיה לך לאות על-ך, ולפרוץ בין עיניך, למען תהיה תורת יהוה, בפיך: כי ביד חזקה, הוצאתך יהוה מפצרים. י. ושמרת את-החקה הזאת, למועדה, מימים, מימה.

ציצית/טלית קטן/טלית

ציצית - החוטים הנקשרים לפינות הבגד. זו מצווה תלויה - צריך לשים אותם רק בבגד שיש לו ארבע פינות. זו מצווה דאורייתא: "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'". מה הקשר בין ציצית לזכירת המצוות? הגימטרייה של ציצית היא 600 ובכל ציצית יש 8 חוטים הקשורים יחד 5+8+600=613, תרי"ג מצוות. **בגד רגיל** היום לא חייב בציצית כי אין לו ארבע פינות, אבל בימי בית שני כולם לבשו בגד עם ארבע פינות טוהה. מכאן גם הביטוי "לבדוק בציציותיו" אם יש לו ציציות אזי הוא יהודי.

אחרי תקופת הבית השני האופנה השתנתה ויהודים כבר לא לבשו בגד עם ארבע פינות. לכן לא חייבים יותר לשים ציצית וזה היה חבל בעיני החכמים. לכן המציאו בגד יהודי ייעודי, טלית קטן - כותונת מרובעת עם ציציות שנלבשת מתחת לבגדים.

מה זה "וראיתם אותו"? יש פרשנות שכל הסובבים צריכים לראות, ומכאן שצריך ללכת עם ציציות משתלשלות החוצה. פרשנות שנייה, רק אתה צריך לראות את זה ולכן הציציות מוסתרות.

במקביל מתפתח הנהוג של התעטפות בטלית בכל טקס קודש. שם לא מעניין אם יש לך או אין לך ציצית במלבושך, אתה מחויב להתעטף בה ולקיים בפרהסייה את מצוות הציצית. גם נפטרים יהודים נעטפים חוץ מתכריכים גם בטלית. לפעמים אפילו בטלית ששמשה אותו בחייו.

הטלית הופכת להיות הבגד הפולחני היהודי החל מהמאה ה-2 לספירה.

על פי התורה (במדבר ט"ו) חוט אחד משמונת החוטים של כל ציצית צריך להיות פתיל של תכלת. בשלב מסוים יהודים לא ידעו יותר איך להפיק את התכלת ולכן הציציות הפכו להיות לבנות בלבד. ב-150 השנים האחרונות יש מחקר שמבקש לגלות מחדש את סוד ייצור התכלת. אין הכרעה חד משמעית מה המקור לצבע הזה, חילוץ הארגמון או משהו אחר. מי שמקבל את הארגמון כמקור הצבע מקפיד ללבוש טלית עם חוט אחד בצבע התכלת.

נישוק ציציות/מזוזות/ספרי תורה וכו' - זו לא מצווה מחייבת. יחד עם זאת התובנה היא שביטויי חיבה ואהבה באים לידי ביטוי במגע גופני קרוב, מלחיצת יד דרך חיבוק ועד נישוק. לכן התפתח הנהוג הזה שמשמעותו ביטוי אהבה בדרך של נשיקה.

כיסוי ראש

כיסוי ראש לגברים תחילתו כמצווה דאורייתא. בתורה יש מצווה הנקראת מצוות יראת שמיים, במובן של מתן כבוד לאל. לא היה מפרט טכני על איך לקיים את המצווה הזו. הדרך שבה יהודים נהגו לקיים אותה כבר בימי בית שני הייתה באמצעות כיסוי ראש כסמל להכרה שיש משהו הנמצא מעלי. גם הנצרות הקדומה אימצה את כיסוי הראש. אין מצב שהאפיפיור יראה בציבור ללא כיסוי ראש.

עם זאת מעולם לא נקבעו כללים על איך צריך להיראות כיסוי הראש הזה. במרוקו הלכו עם קפוצונים, במקומות אחרים עם תרבושים, כובעים. כל מי שצייר יהודים צייר אותם עם כיסוי ראש. זה הפך להיות סמל מזהה סוציולוגי של החברה אליה אתה שייך.

בעדות החרדיות לכל עדה יש מדים ייחודיים לה וחלק מהם זה כיסוי הראש. בשנים האחרונות הכיפות מאפיינות את הקבוצה החברתית-דתית אליה אתה שייך, למשל, כיפה סרוגה.

כיפה באנגלית - Yarmulka שזה תעתיק לאנגלית של "ירא המלך".

כיסוי ראש לנשים לא קשור לזה בכלל. הוא בא מהכוון של צניעות ומחייב רק אישה נשואה. הוא נועד למנוע חשיפה של קוים אדומים הנשמרים ליחסים האינטימיים הפרטיים של זוג נשוי. בתפיסת היהדות שיער האישה (כמו כתפיה) נכלל באיברים האינטימיים הללו הנשמרים לבני הזוג בתוך הבית. לכן כיסוי ראש לא מחייב גרושות, רווקות, או ילדות.

פיאה נוכרית היא כשרה (כי בעבר הותרה) אבל מסריחה, כי מה שקורה הוא שהפאות המהודרות עוד יותר מושכות ומפתות מהשיער הטבעי.

זרמים ביהדות

כל מה שדיברנו עד עכשיו היה נכון עד לפני מאתיים, מאתיים וחמישים שנה. עד אז יהודי הוא יהודי הוא יהודי הוא יהודי, ללא תלות איפה הוא חי. כולם חשבו אותו דבר והתנהגו אותו דבר. מסוף המאה ה-18 המצב הזה משתנה משני כוונים.

במזרח אירופה רוב היהודים היו עניים, בקושי חיים את היומיום, בדרך כלל מוקפים גויים ללא חינוך יהודי, שבת, כשרות וכו'. מצד שני בערים הגדולות כן היו ישיבות וריכוזים של יהודים ושם היו מרכזי לימוד שסבבו סביב רבנים מלומדים.

החסידות

באותם ימים הסתובב בשטח ר' ישראל בן אליעזר הבעל שם טוב (חי בשנים 1690 - 1760). הוא היה מעין רופא היה לו שם טוב ונהג להסתובב בין הכפריים ולרפא חולים בעזרת כוחותיו המיוחדים, השם הטוב. הוא זיהה שיש בעיה מאד קשה לעם היהודי שבה רוב העם, החי במרחב הכפרי, בור ועם הארץ ומנותק למעשה מהדת.

הוא ייסד תנועה לתיקון המצב, שלימים תיקרא תנועת החסידות. היא מעבירה את מרכז הכובד ממה שצריך לעשות (מצוות) לאיך לעשות. כלומר ע"פ החסידות לא צריך לעשות הכל (מה שמצריך ידע עמוק ולכן בהכרח הוא נחלת מעטים בלבד) ומספיק לעשות מעט ובתנאי שאת מה שעושים עושים הכי טוב.

הוא מכניס דבר חדש - את נושא הכוונה. לא לעשות סתם. בעולם החסידות מצהירים תמיד "הריני מוכן ומזומן לקיים מצוות זאת וזאת". הפנה את תשומת הלב שלך ממה שאתה עושה וכמה שאתה עושה לאיך אתה עושה את מה שאתה עושה.

אחד הדברים המרכזיים בחסידות היא התפילה בכוונה מלאה. כל סיפורי החסידות של המאה ה-18 הם על אנשים הנחלצים מצרות באמצעות תפילה. בסופו של דבר העיקר בתפילה היא לא הקולקטיב אלא התפילה האישית, אחד על אחד, בין האדם לאל.

חידוש נוסף שמכניס הבעש"ט מתבסס על הפסוק מספר דברים שמדבר על הגלות ועל כל הצרות שיקרו לעם ישראל ומסבירים ב- "תחת אשר לא עבדת את השם אלוהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל". לפי פירושו כל הצרות באו עלינו בגלל שלא ראינו את חצי הכוס המלאה ולא היינו מספיק שמחים. לכן מוטיב מרכזי בעולם החסידות היא השמחה, זו מצווה גדולה להיות שמח כל הזמן. כל דבר שקשור לחסידים זה תמיד בשירה, שמחה, ריקודים, כוסיית משקה, הכל חסידי. כל הניגונים, שירים, ריקודים בעולם החרדי זה תמיד חסידי, אין לזה מקבילות בעולם הליטאי המתנגד. בחתונה ליטאית תקבל הרינג וקרקר, מקסימוס!

אבל בכל זאת היהדות דורשת תשובה, עשיית כמה מעשים, ואי אפשר לבטל הכל ולהסתפק בכוונה. לשם כך הרעיון שהבעשיית מפתח הוא שאנחנו נייצר מרכז סביב צדיק, אדמו"ר, הרעבע וכל מי שרוצה למלא מצברים יהודיים יבוא אליו. הוא מציא את הפטנט של קהילה וירטואלית. אתה מוסיף אליה לא בגלל שאתה גר בתוכה או לידה אלא בגלל שהאדמו"ר שלה מקובל עליך ואליו אתה הולך לקבל הדרכה. זו החצר החסידית, חצר האדמו"ר, שחבריה אינם מאופיינים במקום מגורים גיאוגרפי. במקום הפיזי של מושב האדמו"ר מגיעים רק בימים מיוחדים, למשל בחגים. זה הסיפור של אומן. כל ראש שנה מגיעים לשם ארבעים אלף איש שכלל לא מכירים אחד את השני בכדי להתפלל יחד ולחנות יחד את אותה החוויה. זה המושג של חצר חסידית – לאו דווקא מפגש על בסיס יומיומי אלא השתייכות וירטואלית. באים לאדמו"ר בכדי ללמוד ממנו, לחסות בצלו, ולקבל ממנו רעיונות ודברים. הוא הופך להיות מורה הדרך, המדריך, זה שאליו באים לשאול את כל השאלות. לא רק בתחום של ההלכה אלא בכל תחומי החיים: פרנסה, שידוכים, בריאות.

בדור הראשון הבעשיית מקים במקום בשם מזיבוז' במזרח אירופה. כשהוא הולך לעולמו הוא ממנה תחתיו את גדול תלמידיו, דב בער, המגיד ממזריץ'. חסידי הבעשיית עוברים לכן למזריץ'. אבל כעת מתחילה התנועה להתרחב והחסידים כבר אוספים איתם את כל היהודים שבדרכם למזריץ' הנמצאת כ-300 ק"מ ממזיבוז'.

בדור השלישי כבר מתחילים להתפתח מרכזים מקומיים ברחבי מזרח אירופה ותנועת החסידות הולכת ותופשת תאוצה כאשר היא מציעה ליהודים הבודדים הפזורים גיאוגרפית על פני שטחים נרחבים השתייכות רעיונית לקהילה תומכת. כעבור כמה דורות כבר מצויים מרכזים שונים במקומות שונים אליהם נשלחו רבנים ושליחים שונים של האדמו"ר.

עם הזמן הפיזור הגיאוגרפי מביא להקמתם של חצרות חסידיות השונות זו מזו: גור, ויזניץ, סאטמר, בעלו, חב"ד, ועוד. כולן חצרות של יהודים שומרי מצוות שחיים על פי ההלכה, אבל בחיים בעלי אפיונים ייחודיים. היום יש 167 חצרות חסידיות ברחבי העולם, ולפעמים בתוך אותה חצר יש כמה אדמו"רים! כולם התחילו ממקום אחד לפני 250 שנה.

בדרך כלל תואר האדמו"ר עובר בירושה מהאדמו"ר לאחד מבניו.

ביבליוגרפיה: אנציקלופדיה לחסידות של פרופ' אלפסי.

המתנגדים

בזילנה יושב הגאון מוילנה ר' אליהו (הגר"א) ויוצא נגד זה שהחסידים האלה הולכים לאדמו"ר על כל פיפס הכי קטן. הוא טוען שהיהודים לא צריכים לשאול בדעת האדמו"ר על כל דבר אלא לשבת וללמוד בעצמם מה צריך לעשות. בהליכה לרב הוא רואה משום ביטול האחריות האישית והסתפקות בבורות כפריית. בהשראתו מתפתחת החל מ-1740 לערך (עוד בחיי הבעשיית שנפטר ב-1760) תנועה נגדית אל מול החסידות – המתנגדים שמתרכזים בלמדנות, התעמקות בלימוד התורה. וילנה היא עיר הבירה של ליטא, ולכן המתנגדים האלה נקראים גם ליטאים.

הכל מתחיל באמצע המאה ה-18 החסידות והמתנגדים.

ש"ס הם מהמתנגדים! החצרות החסידיות הרי לא מתחננות אחת עם השנייה ולא מוכנות לקבל אחת את השנייה. הן נלחמות אחת בשנייה בחריפות רבה, הרבה יותר מאשר מול החילונים! ברור שגם לא קיבלו אליהם את ילדי הספרדים בתחילת שנות ה-50 כשהתחילה העלייה לארץ מארצות המזרח. לעומתם, מנהיגי המתנגדים, הרב כהנמן (אז ראש ישיבת פוניבוז') והרב ש"ך (פוסק הדור) פתחו את שערי הישיבות הליטאיות בפני הילדים המזרחיים. כך קרה שהילדים המזרחיים האלה למדו בישיבות הדגל של המתנגדים, כך כל חברי הכנסת של ש"ס, למשל. לכן הם הולכים במגבעות ובז'קטים שלהם שהם חלק מקוד הלבוש הליטאי. זה היה מהפך מחשבתי אדיר אצל הליטאים, הנכונות לקלוט את הילדים הספרדים הללו.

הרב ש"ך - מנהיגי הליטאים בסוף המאה ה-20 הוא זה שזים ב-1984 את הקמת ש"ס. הוא קרא לרב עובדיה יוסף לצאת ולהוביל מפלגה עם המורשת המפוארת של הספרדים, קרא להם להחזיר עטרה ליושנה וזו אכן הייתה סיסמתה של ש"ס כשהוקמה. ש"ס שייכת לכן למחנה המתנגדים!

אצל החסידים כל חצר רואה את הרב שלה כרב החשוב מכולם. לכן קיימות בעולם החסידי מועצת גדולי התורה כדי שכל חצר תוכל לציית לפסיקת המועצה שבה שותף גם האדמו"ר שלה. אצל המתנגדים הליטאים כולם רואים רב אחד, גדול הדור, כחשוב מכולם. (היום הרב איירבך, בעבר הרב שך, עובדיה יוסף אצל המתנגדים הספרדים).

מועצת גדולי התורה הוקמה במקור ב-1912 בכדי לאפשר התאגדות של כל הזרמים החסידיים והמתנגדים למפלגה פוליטית אחת – אגודת ישראל, שברשימתה לכנסת היו במקומות ה-1 ו-4 נציגי החסידים (מקום 1 לנציג חסידות גור, מקום 4 לנציג חסידות וויזניץ) וב מקומות 2 ו-3 נציגי המתנגדים (מקום 2 לירושלמים ומקום 3 לליטאים). בשנת 1988 פרש הרב שך מאגודת ישראל והקים מפלגת מתנגדים עצמאית – דגל התורה. הפרישה הפכה את אגודת ישראל למפלגה חסידית. לשתי המפלגות יש היום מועצות גדולי תורה נפרדות, למרות שבזירה הפוליטית הן משתפות פעולה במסגרת רשימה פוליטית אחת – יהדות התורה.

אצל המתנגדים התארים "גדול הדור" ו "מרן" אינם עוברים, כמו אצל החסידים, בירושה!

ההתפתחויות במאתיים השנים האחרונות

מאז המאה ה-18 יש ארבעה אירועים חשובים שמשפיעים דרמטית על כל הזרמים הללו:

- המודרנה – אורתודוקסים, רפורמים וקונסרבטיבים
- הציונות/ארץ ישראל
- הקמת מדינת ישראל
- מלחמת ששת הימים - אירוע תאולוגי ממדרגה ראשונה לכל הדתות המונותאיסטיות. הפעם הראשונה שנבואת התנ"ך מתגשמת כשהיהודים שולטים על ארץ ישראל כולה ומנהלים את המקומות הקדושים. זו הייתה טראומה אדירה לוותיקן.

התפתחות החסידים והמתנגדים הייתה רק ראשיתו של תהליך הפיצול בעם היהודי. אחריה מתפתח תהליך של תיוג ומיון לעדות קטנות גם בצד המזרחי: מרוקאים, אלג'יראים, תוניסאים וכו'. הם כבר לא "עדות המזרח" בכללי. עד לאמצע המאה ה-18 החלוקות האלו לא היו קיימות! אבל גם אחריהן העולם הזה הוא עדיין תחת הכותרת של "עולם התורה והמצוות". כעת מגיעה תפנית שמתחילה במערב אירופה.

המודרנה – השכלה, חילוניות ולאומיות

במאה ה-18 קורים שני תהליכים במרכז ובמערב אירופה:

- **תנועת ההשכלה** שבה בפעם הראשונה האנושות מנתקת את הקשר בין חיי היומיום לחיי הדת. בעוד שהאוניברסיטאות הראשונות (מאות 16-15) עדיין היו כולן בחסות הכנסייה (שניהלה, למשל, את הוויכוח המדעי מול גלילאו) כעת, במאה ה-18, מתחילה ההסתכלות המדעית במה שקורה מסיבי - עולם הטבע. כבר לא הכל "האל אמר ועשה". במקום זה יש חוקים, כוחות, תהליכים פיזיקליים וכו'. בעקבות זה מתפתח תהליך החילון בעולם, תחילה בגרמניה ואחר כך בשאר מדינות מערב אירופה. לא היו חילונים לפני המאה ה-18!
חול - השרש שלו בעברית הוא חלל, ריק. מכאן הוויכוח על עגלת הספרים המלאה/ריקה של החילונים.

- **בתחום מדעי המדינה** - הקמת מדינות לאום. החל מהמהפכה האמריקאית, הצרפתית, ועבור בשאר המדינות האירופאיות. הכל במחצית השנייה של המאה ה-18. כעת היהודים בבעיה. הם מקבלים זכויות אזרח במדינותיהם ומתעוררת שאלת הנאמנות והזהות, למדינה בה אתה אזרח או לאומה היהודית. איך למשל לשמור שבת בשעה שמסביב כולם נחים ביום ראשון. מתחילים בסוף המאה ה-18 בגרמניה להתפתח מושגים כמו "היה יהודי בביתך ואדם בצאתך" או "גרמני בן דת משה", וכו"ב. המייצג המובהק הינו מנדלסון.

כתוצאה מכך מתפתחת התנועה הרפורמית, שביקשה להתנתק מהיהדות הקדומה, הארכאית, ולעשות בה רפורמה כך שתתאים טוב יותר לעולם המודרני. למשל, בפרנקפורט ב-1847 מכריזים רשמית שיום המנוחה של היהודים בפרנקפורט הוא יום ראשון! במקביל נעשים ניסיונות להחליף את שפת התפילה וכתבי הקודש לגרמנית.

מנהיגי הרפורמה מראשיתה ביקשו בעצם לחזור על תרגיל פאולוס. מעתה להיות יהודי זה לחשוב ולהאמין יהודית ולא דווקא לעשות יהודית. לא חייבים להניח תפילין, למשל. כנ"ל שמירת שבת. המחלוקת הגדולה היא "ריבוי מול רבני". האם אתה ריבון לעצמך להחליט ולבחור מה אתה מקיים מכל ההלכה, או שאתה כפוף בכך לעולם ההלכה והמסורת היהודיים המיוצגים על ידי הרב.

מתחילים לעסוק ב"חכמת ישראל" - האם התורה היא טקסט קדוש שנמסר על ידי האל או שהיא טקסט היסטורי שנוצר על ידי אנשים בהתאם לתנאים ולצרכים שהיו בזמנם. מבטלים גם את חוקי הכשרות. אז נעמדים על הרגליים האחוריות היהודים האחרים, האורתודוקסים (כיננו שהומצא להם על ידי הרפורמים) שקראו לעצמם "החרדים לדבר השם" - אלה שאינם מוכנים לקבל את הרפורמות. מכאן המונח "חרדים" של היום. הרב הירש במרכז אירופה קורא להתאים את העולם להלכה ולתורה. ובברלין מקימים בית מדרש לרבנים-תואר דוקטור-לומדים מדעים ומקבלים הסמכה אורתודוקסית.

תנועת הרפורמה נותנת חופש מלא לבחירה אישית לכל חבריה ואין לה מוסד כמו רבנות ראשית. כל קהילה מונהגת על ידי רב או רבה.

התנועה הקונסרבטיבית התפתחה בשנות ה-40 או ה-50 של המאה ה-19 בגרמניה, לאחר שבאחת מהוועדות הרפורמיות מגישים לשולחן בשר חזיר. אז מבינים שצריך להסכים על מחנה משותף של כל מנהיגי הקהילות הרפורמיות.

מבינים שהלכו רחוק מידי ומקימים את התנועה הקונסרבטיבית שהיא מעין ביניים. מרכז התנועה היום הוא בארה"ב.

אצל הרפורמים שום דבר לא מחייב. אצל האורתודוקסים כל ההלכה מחייבת. הקונסרבטיבים מקבלים רק את מצוות הדאורייתא. למשל בשבת נוסעים לבית הכנסת ומדליקים חשמל. כל אחת מארבעת האירועים שמנינו מקודם הייתה נקודת מפנה בכל זרם.

ציונות/א"י

בסופו של דבר האורתודוקסים כן מתחברים קצת למודרנה. עולים לא"י ומקימים ב-1924 את כפר חסידים. **הרב אלקלעי והרב קלישר** - חובבי ציון שדואגים לבתי כנסת במושבות העלייה הראשונה. רואים בתהליך הציוני כחלק מתהליך חשוב. הקונסרבטיבים מקבלים את הציונות.

הרפורמים מגיעים לארץ בשנות ה-50 של המאה ה-20 ואז מתחילים להקים מרכזים משלהם: ירושלים, רעננה. יש אליהם היום התקרבות של החילוניים יותר, כי יהדותם נוחה יותר. עם זאת, הרפורמים מפחדים פחד מוות מהתנועה הציונית כי זו מערערת על מרכזיות וחשיבות הקהילות היהודיות בתפוצות. הם היו היחידים שלא תרמו שקל למפעל הציוני. התנועה היחידה שביטלה את מפעלי הקיץ שלה בישראל סביב אירועי קיץ 2000 היו הרפורמים. רוב התורמים הגדולים מארה"ב הם הקונסרבטיבים.

הקמת מדינת ישראל

האורתודוקסים מקבלים ומשתלבים במודרנה. הרפורמים מתנגדים.

מלחמת ששת הימים

חשש הוותיקן - אחרי כיבוש ירושלים. Hebrew union college נהקמה על ידי הרפורמים.

חוספת ח'צונית

החרדים במדינת ישראל

החסידיים

חצרות: גור, וויז'ניץ, בעלז, חב"ד, קרלין, תולדות אהרן. המנהיגים הרחוקים הם: האדמו"ר מגור - הרב יעקב אריה אלטר - וכן האדמו"רים מוויז'ניץ, מבעלז וחוגים נוספים.
פוליטיקה: מפלגת אגודת ישראל. 4 ח"כים (במסגרת סיעת יהדות התורה) בכנסת ה-19: יעקב ליצמן (גור), מאיר פרוש (חצרות קטנות), מנחם אליעזר מוזס (וויז'ניץ) וישראל אייכלר (בעלז).

הליטאים

ישיבות: פוניבז' (בני ברק), חברון (ירושלים), גרודנא, עטרת ישראל, מיר. סלובודקא
מנהיגים רוחניים: הרב אהרן יהודה לייב שטיינמן והרב אוירבך. מנהיגי עבר: הרב שך (נפטר ב-2001), הרב אלישיב (נפטר ב-2012).
פוליטיקה - מפלגת דגל התורה (ליטאית). 3 ח"כים (במסגרת סיעת יהדות התורה) בכנסת ה-19: משה גפני (סלובודנה וגרודנא), אורי מקלב, יעקב אשר.
עיתון: יתד נאמן

הסמכות הרוחנית העליונה של החרדים האשכנזים היא מועצת גדולי התורה. מאז תשמ"ט יש שתי מועצות נפרדות לאגודת ישראל ולדגל התורה, ולעתים נדירות הן מקיימות ישיבה משותפת.

הספרדים

ישיבות: פורת יוסף (ירושלים, ש"ס), רמב"ם (תל אביב, ש"ס)
המנהיג: עובדיה יוסף ראש מועצת החכמים של הספרדים.
פוליטיקה - מפלגת ש"ס. ח"כים: דרעי, ישי,

הפוליטיקה החרדית בישראל

הציבור החרדי האשכנזי מיוצג כיום בכנסת בידי סיעת יהדות התורה שמהווה (מאז הקמתה ב-1992) רשימה משותפת של מפלגות אגודת ישראל החסידית ומפלגת דגל התורה הליטאית. בבחירות 2013 לכנסת ה-19 זכתה רשימת יהדות התורה ב-7 מנדטים, מתוכם 4 לאגודת ישראל ו-3 לדגל התורה. הציבור החרדי המזרחי מיוצג בידי מפלגת ש"ס שזכתה בכנסת ה-19 ב-11 מנדטים.

ביבליוגרפיה

שטיינזלץ, עדין - יהדות, בית הספר לתיירות, 1973
שטיינזלץ, עדין, התלמוד לכל, עידנים, 1977
שיר, רוני, חגים, אוכלים, מטיילים - הוצאת מפה, 2010
לוי, אמנון, החרדים, כתר, 1988

מבוא לנצרות

תמלול הרצאת יסכה הרני

כף הכחמות המקורות האפורטיס פסיפילודרפי

- ביבלוס** - ספר. זה בא משמה של העיר הרומית גבל בלבנון, שם המציאו את הכתיבה כנראה. מזה מגיע ה-Bible. זהו כתב הקודש של היהדות והנצרות.
- היהדות** היא דת של כתבי קודש. היא לא היחידה בעולם. הנצרות שהיא היורשת שלה הולכת עם כמה אקסיומות:
- אלוהים קיים
 - הוא טרנסנדנטי (מעבר להכרה שלנו להבין)
 - הוא פרסונאלי, בעל יחסים אישיים עם האדם. לא משהו עלום ומרוחק. מנהל מערכת יחסים עם האנושות אותה הוא ברא.
 - הוא מתגלה לבני האדם. בלי מושג ההתגלות אי אפשר להבין דת בכלל, ואחת הדרכים בהם האל מתגלה הם כתבי הקודש.
 - הוא הטוב המוחלט ושומר טוב.
- אם עובדים עם צליינים חייבים להתייחס לספר הזה כאל כתבי קודש, לא כאל טקסט שנתון בביקורת. בקורס הזה נדרשת רגישות רבה ביחס לדת. בקורס הזה יש אלוהים, יש ישוע (לא ישו!), וכל דבר שהוא מעבר להבנתנו הרציונאלית יש לקבלו כמות שהוא בגלל הקדושה שלו.
- הספר הזה** הוא ירושה של היהדות, והוא התגלות אלוהית שסובבת סביב סיפור היחסים שבין האדם לאלוהיו. מהו כתב ההתגלות שנכתב בספר הזה? תולדות מערכת היחסים בין האל לאדם.
- לכן זה מתחיל בספר בראשית** כשאלוהים בורא עבור האדם את העולם. הוא מתכנן עבורו משהו אבל הדבר הזה לא מתגשם משום כשלונו של האדם. מרגע זה, רגע הגירוש מגן העדן, האדם הולך בעולם שאינו מתוקן – כי יש בו שני דברים ברורים ביותר: סבל ומוות. ברור לכן לכל מי שחי בקונטקסט התרבותי הזה שהמציאות של סבל ומוות משמעותה שהעולם הזה מקולקל.
- אבל אם האלוהים הוא הטוב המוחלט ושומר טוב לאדם, אזי במסע ההיסטורי הזה מבריא האדם ועד לאחרית הימים יש מספר הזדמנויות שאלוהים נותן לבני האדם לתקן את מה שקלקלו. בסוף תגיע ההזדמנות האחרונה שבה נשוב לגן העדן. כל ההיסטוריה הזו שרצופה כישלונות של האדם וניסיונות חוזרים ונשנים של האל לתקן את העניין היא הרשומה בכתבי הקודש.
- דוגמא** - סיפור נוח שהוא סיפור מאד מרכזי בנצרות. הוא איש צדיק ותמים שכושל בשכרותו, ובהתנהגות בניו עקב שכרותו. עקב כך מגיע המבול שאמור להיות חיסול הרשע באנושות. בסוף התיבה ניצלת והסיפור מסתיים בקשת בענן שהיא סמל לברית מחודשת ולהבטחה שלא יהיה עוד מבול כזה.
- המבול** הזה הוא נקודת ההתחלה החדשה שנותן אלוהים לבני האדם. אותו סיפור יחזור בכל דור ודור. כשנגיע לגלות בבל כתוצאה מחטאי עם ישראל אלוהים שוב ישלח לנו את כורש כדרך להתחיל מהתחלה. כלומר שוב יש לנו את העם (או האנושות) שאלוהים מטיב איתה ונותן לה ציאנס חדש. על רקע זה מגיעה הברית החדשה שתהיה המשך של זו הישנה, כאשר ישוע הוא ההזדמנות הנוספת (והאחרונה) שניתן לאדם על מנת לתקן את המצב. רק מי שרואה את הדברים על הרצף הזה יכול להבין עד כמה הנצרות מחויבת למה שהיא מוצאת בברית הישנה ולהבין שהברית החדשה היא המשך טבעי של מה שסופר בברית הישנה.
- הספרות** של התנ"ך עוסקת תחילה בקולקטיב, מתחילה באנושות כולה ועוברת אחר כך לעם אחד, עם ישראל ובו היא מסתיימת. הברית החדשה ממשיכה את זה לסיפור של יחיד, ביוגרפיה של ישוע כשבמותו ובתחייתו הסיפור חוזר לנקודת ההתחלה ושב להיות סיפור של כלל האנושות ואז הכל מסתיים. כך מחברת הנצרות את שני הספרים למקשה אחת שמתחילה באנושות ומסתיימת בה. באמצע דרך היא מגיעה עד לסיפורו של היחיד וחוזרת למקור.
- צריך פרשנות** בשביל להבין את העניין כהלכה. הנצרות רואה את כלל כתבי הקודש - התנ"ך (הברית הישנה) והברית החדשה כרצף אחד שאי אפשר לקטוע ממנו אף יחידה. אי אפשר אליבא דנצרות לקרוא ולפרש נכון רק חלק או חלקים מסוימים מהכתובים אלא רק את כולם יחד. לכן לאורך כל ההיסטוריה לא הייתה אפילו כת אחת של הנצרות שקראה את הברית החדשה מבלי לקבל במקביל גם את הברית הישנה.
- היתרון שלנו כמורי דרך לצליינים או לתיירים נוצרים הוא שאנחנו מכירים את הארץ ומכירים את התנ"ך בשפת הקודש. זה יתרון עצום שצריך למנף אותו בהדרכה עם צליינים.
- קודקס ספרי הקודש - Bible**
- ספר היה דבר יקר מאד בעת העתיקה, דרש דיו מיוחדת, עיבוד עור או קלף, יקר, לא נחלת הכלל. לכן לרוב האנשים רק שמעו אותו מהקראה ולא היה להם טקסט משלהם. המהפכה הראשונה בתהליך של פישוט והקלת תהליך הקריאה בכתבי הקודש היא מהפכת הקודקס (codex) איגוד מספר כתבי קודש בספר כרוך אחד. זה מקל מאד על הקריאה, מחזיקים בספר אחד כמה מגילות, כותבים משני הצדדים (בניגוד למגילה), יש אופציית דפדוף קלה בהרבה מאופציית הגלגול וכיו"ב. המהפכה הזו אירעה במאה הראשונה לספירה, בדיוק כאשר הברית החדשה באה לעולם.
- אנחנו** לא מחזיקים יותר מגילות מלבד בבית הכנסת. המגילה הייתה מאד מסובכת לשימוש כי היה צריך לגלול כשרצו לעבור מפרק לפרק. בתנ"ך גם היו המון מגילות נפרדות ולא ידעו בדרך כלל מי קדמה למי בסדר. כאשר מגיעה מהפכת הקודקס השימוש נעשה קל הרבה יותר, אבל זה עולה במחיר של הצורך בקביעת סדר

מחייב של הספרים השונים בקודקס. הקריטריון לסדר הזה לא ברור מאליו. מתחילים כמובן עם בראשית אבל למשל אחרי שופטים הסדר הכרונולוגי מחייב לשים את מגילת רות! שתי הדתות צריכות כעת להכריע מבחינה פרשנית מה הסדר הנכון על פיהן של הספרים הנכללים בקודקס התנ"כי שלהם. המקראה התנ"כית הנוצרית שונה מאד מהמקראה היהודית. היהודית מסתיימת בדברי הימים, זו הנוצרית מסתיימת בנביא מלאכי שאומר דברים הרי גורל מבחינת הנצרות, דברים המכניסים את הרקע למה שיפתח את החלק הבא של כתבי הקודש הנוצריים, ספרי הבשורות של הברית החדשה. לכן רוב הכנסיות משתמשות בתנ"ך בסידורו הנוצרי ויש מעט כאלה שעובדות בתנ"ך המסודר לפי המקראה היהודית.

מתי חי ישוע?

על פי המיתולוגיה של הנצרות הוא נולד בשנת 1 לספירה (אין דבר כזה שנת אפס. האפס הוא המצאה ערבית מאוחרת). אבל כמובן אין לנו תעודות לידה ואיננו יודעים בוודאות את שנת הלידה שלו. בוודאי לא ידעו את יום לידתו. על פי מתי הוא נולד בסוף ימיו של הורדוס הגדול (שמוזכר בברית החדשה) או קצת אחרי מותו ב-4 לפנה"ס. לוקאס מספר שהרי ישוע ירדו מנצרת לבית לחם בשל מפקד אוכלוסין שהטיל אוגוסטוס בימי נציב סוריה קירניוס. ידוע לנו ממקורות התקופה שמפקד כזה נערך בשנת 6 לספירה. כלומר ישוע נולד אי שם בין 6- ל-6+ סביב שנת אפס, לא ניתן לקבוע בוודאות.

כמה שנים חי ? לא ברור : 30 או 33 שנים. ידוע שהוא נצלב בזמנו של הנציב הרומי פונטיוס פילאטוס ששלט בירושלים בין 26 ל-36 לספירה. בכל מקרה ישוע מת כאיש צעיר. גם לא ברור כמה שנים פעל בשירות הנצרות הברית החדשה אינה נותנת לנו דיווחים שווים, פעם מדובר בשנה אחת של פעילות ופעם בשלוש.

העלאת ספרי הבשורה על הכתב נעשתה מיד לאחר חורבן הבית. כלומר הנצרות מגיבה כאן מתוך תחושת משבר על חורבן הבית בהעלאת על הכתוב את כל מה שעד אז סופר רק בע"פ על מנת להבטיח שהחומר ישרוד את העתיד הלא ברור. הכתיבה נעשתה לאור שני אירועים: מותו של ישוע וחורבן הבית (שנבואה עליו ניתנה על ידי ישוע בימי חייו). לכן הטקסטים האלה כוללים נבואות הן את מותו של האיש, ישוע והן את חורבנה של ירושלים. הטקסטים האלה הם טקסטים פרשניים שנותנים הסבר (למאורעות שאירעו) ליהדות שנולדת עכשיו בשם נצרות. הקבוצה הראשונה של חסידי ישוע היו ענף של היהדות האורתודוקסית, ענף שנכרת אחר כך.

ישוע נולד בבית לחם עם השם יהושע, אבל לשמות עבריים יש נטייה להתקצר (יהונתן – יונתן) ולכן יהושע נשחק לישוע, מה שמסודר יפה מאוד עם המשמעות של ישועה. זה היה שם די מצוי ופופולארי, אמנם לא כמו שמעון שהיה השם הכי נפוץ.

בעולם היווני היה קשה לבטא את העיצורים הגרוניים ולכן אצלו חווה, אשתו של אדם, היא הופכת לאווה, החיתים הפכו לאיתים, ועי גרונית שקשה להגייה הרבה פעמים פשוט נעלמת. אין אף שפה לועזית ששימרה את העי הגרונית בסוף המילה, למעט השפה הערבית?!

לכן יש בלשנים וחוקרים (למשל פרופ' פלוסר המנוח) הטוענים שהדיאלקט בגליל היה שונה מהדיאלקט בירושלים ויש לכך כל מיני הוכחות מהמשנה ומהברית החדשה. אות גרונית בסוף מילה נטתה להיעלם בגליל. אמא של ישוע אכן קראה לו ישו. זה היה נכון רק לגבי אזור הגליל.

בימי הביניים, השם ישוע כבר לא היה פופולארי, אף כי הוא עדיין מופיע פה ושם בתלמוד. לימים כאשר האנסים היהודים כועסים על הנוצרים ולא יודעים איך לבטא את כעסם מבלי להיפגע הם רואים בישוע את מקור הצרות וכותבים לו ספר גיוני "ספר תולדות ישו" שקורא לו בשם ישו כשם גנאי שמבטא "יימח שמו וזכרו". זו פרשה שנחקרת הרבה מאד באקדמיה. ספר שהיה מאד פופולארי בזמנו, היה בעל גרסאות רבות, ועסק בעיקר בהשמצת ישוע. זה היה המקור למידת הגנאי הנלווית היום בישראל לשימוש בשם ישו. אסור לכן להשתמש בשם הזה ויש להקפיד על השימוש ב"ישוע".

גם אסור להגיד "כומר" אלא "כוהן דת". "כומר" במקרא מתייחס לאיש דת של עבודה זרה, וזה ביטוי של זלזול. יש כמרים שיעלבו אם יקראו להם בעברית "כומר".

הוא התגלות הבשורה והישועה לעולם, וחשוב מאד להכיר לכן את כל הקורה עימו לאורך חייו. **ישוע** נולד בתקופה הרומית המאוחרת בארץ הנשלטת על ידי הרומאים אבל מונהגת על ידי שליטים מקומיים הורדוס ובניו. האוכלוסייה בארץ היא יהודית, שומרנית, ופגאנית-הלניסטית (למשל באזור סוסיתא, קיסריה).

קיסריה היא מרחב פגאני הלני, דובר יוונית. זו תרבות גרקו-רומית - תרבות המבוססת על תרבות יוונית הלניסטית. המרחב הזה מדבר יוונית וכך גם השמות של הדייגים בגליל.

היהודים מתחלקים לפחות לשתי קבוצות - יהודים הלנים ולא הלנים. הראשונה כללה יהודים שהושפעו עמוקות מהתרבות היוונית. לא רק בחיי היומיום אלא גם בהגות ובפילוסופיה הזדהו עם הפילוסופיה היוונית. הם ניסו לפשר בינה לבין תרבות ישראל.

הנצרות היא מזיגה של פילוסופיה יוונית ויהודית. פאולוס הוא המוביל בנצרות של התרבות היוונית, פטרוס של זו היהודית.

ישוע גדל בנצרת שהיא כפר יהודי קטן. הוא בוודאי פגש יהודים הלנים, אבל המרחב שלו היה מרחב יהודי מקראי.

בעולם היהודי בסוף ימי בית שני יש חלוקה לכתות - פרושים, צדוקים, איסיים ועוד. יש גם קבוצה מוזרה של יהודים שנקראת חסידים. למי מהם היה קרוב ישוע? לא ממש יודעים עליו ולכן לא קל לדעת מיהו ישוע ההיסטורי. המקור היחיד הוא הטקסט המגמתי של הברית החדשה.

מקורות היצוניים - יוסף בן מתתיהו מזכיר אותו וגם סופר רומי בשם טקיטוס שחי בסביבות שנת מאה שמוספר איך הרגו באכזריות ברומא קבוצה של אנשים שהלכו אחרי אחד כריסטו.

CHRISTOS - xpistos - המשיח. זו הצורה המוקדמת ביותר הידועה לנו של המילה "משיח". המילה Christianity באה מכאן, ומשמעותה "משיחיות". בהתאם Christians - "משיחיים" הם אלו המאמינים במשיח. הפעם הראשונה שקוראים לקבוצה המאמינה בישוע בשם "משיחיים" היא באנטיוכיה בסוריה.

בכל השפות בעולם קוראים לנוצרים משיחיים ולנצרות משיחיות. רק בעברית מטעמים ברורים קוראים להם נוצרים מלשון נצר (לבית דוד), נצרת, שומרים, אבל לא בשום הקשר של משיחיות. **אם כן** ישוע היה יהודי שחי תחת הכיבוש הרומי בעולם יהודי מפוצל. האירוע האחרון בחייו הוא עלייתו לשמיים מהר הזיתים 40 יום לאחר חזרתו ארצה ו-43 ימים לאחר צליבתו. הר הזיתים קרוב לירושלים עד כדי תחום שבת.

לגבי צליבתו אין שום ספק. גם יוספוס מספר על כך וגם אין סיבה לא להאמין, זה היה מאד מקובל בזמן ההוא. המיקום והזמן גם הם ברורים, ירושלים שהייתה המקום הבעייתי ביותר לשליטה בתקופה הרומאית, ופסח שהוא חג יציאת מצרים החשוב.

מדוע עצרו אותו? כי היה מאד פעיל. במה? בשליחות למען הציבור, שנקראת באנגלית Ministry (כמו מיניסטר) The Ministry of Christ. הוא מטיף וקורא לאנשים לתיקון ולציפייה לגאולה. הדרשה הכי מפורסמת שלו, דרשת החר. הוא גם נותן סימנים, ניסים, כהכנה לתיקון הקרב בעולם: נס המים בכפר קנא, ריפוי חולים, החייאת מתים.

הכל מתחיל אחרי שהוא נטבל בירדן ויוצא למדבר ל-40 יום. לכן חג ההתגלות ביום הטבילה - Epiphany היה מההתחלה חג מאד חשוב. אבל הנצרות (בעיקר לוקאס) התעניינה מאד גם במה שקרה לפני כן. הסיפורים על כל מה שקרה לו לפני טבילתו הם סיפורים תיאולוגיים.

הברית החדשה

ספר הברית החדשה נכתב במחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה. הוא עוסק בדמותו של ישוע ובהתפתחות הכנסייה. הספר נכתב במקורו ביוונית (על אף שישוע ותלמידיו וכל הציטוטים המובאים בספר דיברו עברית או ארמית!). אנחנו קוראים אותו היום בתרגום, ולכן אנחנו קוראים בפרשנות מסוימת של המתרגם. בשפה העברית יש היום שני תרגומים, אחד (דעאליש) קצת מיושן והשני (הספר הכחול) עממי יותר. מטרתו של המתרגם לפנות לקהל מסוים ולכן שיטת וואפי התרגום שלו שונים. מי שמתרגם בהידור מדגיש את האקלים התיאולוגי המשנאי של זמן כתיבת הספר. מי שבוחר בשפת יומיום רוצה להדגיש את העובדה שהוא כותב ממש כפי שדיבר ישוע להמונים.

לכן מי שרוצה להבין היטב את המקור צריך ללמוד יוונית, ולא רק בכדי לקרוא את הברית החדשה אלא גם בכדי לקרוא את הברית הישנה. מדוע? כי באותה תקופה קראו גם את התנ"ך בגרסת תרגום השבעים ביוונית גרסה שנועדה ליהודי אלכסנדריה שלא ממש שלטו בעברית. לא תמיד התרגום ליוונית היה נאמן ב-100% למקור העברי. את האקדמאים מאד מעניין לדעת, לדוגמא, איזו תבונה עולה מציטוט מסוים מהתנ"ך, כאשר מתרגמים אותו בצורה זו או אחרת.

דוגמא מפורסמת - תרגום ישעיהו ז' י"ד: "והנה העלמה הרה ויולדת בן וקראת שמו עמנואל". (מופיע בחזית כנסיית הבשורה בנצרת). זה משפט מכריע בתולדות הנצרות. אין לנו מושג וגם לא מעניין אותנו מיהי העלמה הזו אליה התכוון ישעיהו, אבל בתרגום השבעים ליוונית תרגמו משום מה את המילה העברית "עלמה" כ"פרתנוס" (בתולה), מכאן מקדש הפרתנון שהוא מקדש הבתולות באתונה). יצא להם "והנה הבתולה הרה..." מה שכמובן לא ייתכן באופן טבעי. מכאן פירשו הנוצרים (מאוחר יותר) שהמדובר כאן במעשה נס שעשה כוח עליון ולכן מי שיוולד מההיריון הזה יהיה בחסות האל ומכאן שמו עמנואל. כך נבראה הפרשנות הנוצרית (המאוחרת כמובן יותר) שלפיה הפסוק הזה הוא נבואה של ישעיהו המבשרת את בואו של ישוע בעולם מהריונה של בתולה ובדמות אל.

Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Alpha (al-fah)	Beta (bay-gaf)	Gamma (gam-ah)	Delta (del-tai)	Epsilon (ep-si-tah)	Zeta (zay-tah)
Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ
Eta (ay-tah)	Theta (thai-tah)	Iota (yot-tah)	Kappa (kap-tah)	Lambda (lam-tah)	Mu (moo)
Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ
Nu (new)	Xi (khi)	Omicron (om-i-con)	Pi (pee)	Rho (roh)	Sigma (sig-mah)
Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω
Tau (tau)	Upsilon (up-si-lon)	Phi (fee)	Chi (khi)	Psi (psai)	Omega (oh-mee-gah)

האות פאי (PI) (מבוטאת כמו "פיי") עומדת ל"פאטריה" - היא סמל הפטריארכיה הנוצרית ונראית הרבה בירושלים על הקירות והשלטים.

ALPHA ו-OMEGA האותיות הראשונה והאחרונה של האלפבית היווני הן האותיות המסמלות את ישוע - ההתחלה והסוף של הכל. מכאן שם פירמת השעונים אומגה.

תוך זמן קצר למדי תורגם התנ"ך ללטינית. התרגום המפורסם הוא זה של הירונימוס (מהמאה ה-4 לספירה) St. Jerome. הנוקרא גם דוקטור (מלומד דגול) של הכנסייה. בארץ ניתקל בו בבית לחם שם ישב ותרגם את התנ"ך ואת הברית החדשה ללטינית, לשפת העם (Vulgus) ולכן התרגום נקרא וולגאטה. את התנ"ך הוא תרגם ישירות מעברית ללטינית ואת הברית החדשה מיוונית ללטינית. כך הגיעו כתבי הקודש לעולם הלטיני. היום כבר לא ממש קוראים אותם בלטינית. רק בכנסיית הקבר עדיין משתמשים בלטינית כי זו כנסיית צליינים מובהקת שאליה מגיעים נוצרים מארצות שונות שרגילים לשפות שונות.

התנ"ך נכתב על פני תקופה ארוכה מאד ועל פני שטח גיאוגרפי עצום. הברית החדשה נכתבה על פני זמן וגיאוגרפיה מצומצמים בהרבה. יש בה 27 ספרים: 4 ספרי בשורות, 1 ספר מעשי השליחים, 21 איגרות מכתבים, 1 ספר אפוקליפסה - חזון/התגלות יוחנן.

הכל נכתב אחרי מותו של ישוע. הוא עצמו לא כתב כלום רק השאיר מסורות על מה שאצר כפי שסיפרו זאת תלמידיו. אנחנו נשתמש בעיקר בחמישה אולי בשישה מהספרים.

מבין האיגרות יש כאלה של פאולוס (שאל התרסי) שנכתבות משנת 40 ועד 65 לספירה לערך עוד כשבית המקדש היה קים. אלו הם הטקסטים הקדומים ביותר של הנצרות. פאולוס יודע אישית דברים על ישוע והוא משתמש בהם באיגרותיו (שאותם לא נלמד).

הערה: פאולוס, שהיה אזרח רומי, לא נצלב ובמקום זה ראשו נערף.
ספרי הבשורות - הביוגרפיות של ישוע נכתבו בין שנת 70 לשנת 100 כלומר מיד לאחר חורבן הבית. גם שאר הספרים הם מאותו זמן, שלהי המאה הראשונה: ספר מעשי השליחים נכתב בסביבות שנת 85 לספירה. חזון יוחנן (האפוקליפסה) נכתב בערך בשנת 100. האיגרות המאוחרות יותר נכתבו קצת אחרי, בסביבות שנת 120 לספירה.

התגלות - מצב בו נביא מקבל חזון לגבי מה שיקרא בעתיד.
קודקס סינאיטיקוס - הקודקס הקדום ביותר המצוי בידינו. כתוב ביוונית, מהמאה ה-4 מכיל גם את התנ"ך. יש עותק די קרוב לו בזמן הנמצא בוותיקן.
היו תרגומים קדומים של הברית החדשה מיוונית גם לקופטית, לארמית ולארמנית.

ספרי הבשורות

כל אחד מספרי הבשורה מציג את הגרסה שלו למשמעות חייו של ישוע. יש ארבע גרסאות לסיפור חייו של ישוע. זה יוצר קשיים אבל גם מעניק בנוסח בהשוואה לאלטרנטיבה של גרסה אחת. כל ארבע הגרסאות הן ביוגרפיות של ישוע, ביוגרפיות פרשניות. נועדו להסביר לנו מדוע ישוע הוא המקפל בתוכו את הפתרון לבעיות העולם.

הברית החדשה היא סיפור היחסים בין בורא העולם לאנושות. לאורך כל ההיסטוריה, האנושות נכשלת כל הזמן והאל מנסה לתת לה הזדמנות חדשה. ישוע הוא ההזדמנות האחרונה וכל אחד מספרי הבשורה נותן פרספקטיבה משלו על ההזדמנות הזו. למה לא לקחת את כל הגרסאות ולתת גרסה אחת מאוחדת? כי רוצים להרוויח מריבוי הפרשנויות לאירועים השונים.

בשורה - בערבית "בשארה". ביוונית - אוונגליון. או EU ביוונית זה טוב, גיליון, משהו שכתוב עליו ביחד בשורה טובה. הבשורה הטובה היא שהאל החליט להעניק הזדמנות נוספת לאנושות בשלחו אליהם את ישוע. זה גם מזכיר את ישעיהו הנביא שאומר שבא "לבשר ענווים" (The humble). הבשורה היא לאנשים לא משועי עולם, מהמעמד הנמוך, אנשים טובים וצנועים. הם הראשונים שיזכו לתקומה באחרית הימים.
אלא שכותבים את הבשורות אוונגליסטים. יש ארבעה כאלה, ואין לבלבלם עם האוונגליסטים של המאה ה-19 קבוצות של פרוטסטנטים שצריך לקרוא להם "אוונגליקנים" (לא אוונגליסטים!) אנשים שיש להם מחויבות רק לאוונגליונים. אי אפשר היום להדריך אוונגליסטים! הם מתו לפני כאלפיים שנה. אפשר וצריך לדעת להדריך אוונגליקנים.
מלאך - Angel - מי שמבשר טוב. גם זה בא מאוונגלוס ביוונית.

הבשורה ע"פ מתי

מתי זה מתתיהו בעברית, מתת האל. מתי נחשב לתלמידו של ישוע. על פי המסורת הוא היה המוכס מכפר נחום וגם איש לוי, יהודי לכל דבר. הוא פותח את הברית החדשה. נכתב בסביבות 90-80 לספירה. הבשורה של מתי נפתחת במשהו שמאד יעניין אותנו אחר כך, אילן היוחסין של ישוע.

הבשורה ע"פ מרקוס

הוא האוונגליון הנחשב לקדום שבארבעה. הוא משנת 70. מרקוס הוא לא אחד מתלמידי ישוע, הוא רק מלווה של תלמידי ישוע, בעיקר של פאולוס. ממנו נגזר השם: מארק. הוא ידוע בכך שהוא האוונגליון הקצר ביותר והתמציתי ביותר. הוא מספר סיפורים שהם נטולי שכבות מאוחרות כמו אצל האחרים. סיפור שיינתן במרקוס בצורה תמציתית ועניינית יופיע אצל האחרים בצורה הרבה יותר מפותחת ומפורטת. למשל סיפור שותו של ישוע במדבר. מרקוס מסתפק בגרעין הסיפור ומציין רק שישוע שהה שם 40 יום. מתי מפרט הרבה יותר על מה שקרה לו שם. האינטואיציה שלנו אומרת ששהות במדבר היא הכרחית כתקופת מעבר לפני יציאה לתקון העולם.

הבשורה ע"פ לוקאס

יחיד מהאוונגליסטים שאינו יהודי, הינו יווני, אחד האוונגליסטים החשובים ביותר. נכתב בשנת 80 בערך. הוא נותן מסורות ייחודיות שנמצאות רק אצלו. בלעדיו אי אפשר להדריך בעין כרס, בנצרת, בהר הזיתים. המידע שהוא נותן הוא אקסטרה ומאד מעניין ומיוחד ביחס לאחרים.
כל האוונגליונים מספרים על מעמד הטבילה, על הצליבה, על נס הלחם והדגים, על התחיה. אבל יש דברים שידועים רק מחלק מהאוונגליסטים, למשל שנוולד בבית לחם, שנשא את דרשת ההר, שהתגלה בכנרת לאחר תחייתו. בלוקאס יש הרבה ממרקוס, אבל גם הרבה דברים ייחודיים לו.

הבשורה ע"פ יוחנן

על פי המסור הנוצרית הוא יוחנן בן זבדי, התלמיד האהוב, אחד משנים עשר השליחים. הבשורה שלו היא המסובכת ביותר. נכתב ביוונית באסיה הקטנה בסביבות שנת מאה. הוא המאוחר ביותר. התפשה שלו היא הרבה יותר פילוסופית-תיאולוגית ביחס לאחרים. מרקוס, למשל, יש לו תפשה הרבה יותר היסטורית.

יוחנן פותח במשהו מסתורי: בראשית ברא אלוהים את "הדבר" - ישוע. מספר על ניסים שאף אוונגליסט אחר לא נותן. למשל, על פיו הנס הראשון שישוע עשה זה נס היי/נס החתונה/נס קנה. זה נס שלא מופיע בשום מקום אחר.
יוחנן הוא החשוב והדרמטי מספרי הבשורה. הוא מכונה "יוחנן התיאולוגי" - יוחנן תאולוגוס. הקיצור שלו הן האותיות I ו-A-אומגה.

הוא היחיד היודע על אירועים מיוחדים בירושלים: נס ריפוי הנכה בבריכות בית חיסדא. רק הוא יודע על כך שלמרגלות הצלב עומדת מרים אם ישוע יחד עם יוחנן עצמו. הוא גם היחיד שיועד שאחרי תחייתו ישוע נגלה לתלמידיו בכנרת ומכתיר שם את פטרוס להיות רועה הצאן שלו – בכנסיית הבכורה בטבחא. הקהילה הקתולית דוברת העברית שיש בארץ הוציאה לילדים של בני הקהילה חוברות בהן הם מתארים את הסעודה האחרונה לפי יוחנן ולא לפי הבשורות האחרות.

ספרי הבשורות החיצוניים

המצב הוא שארבעת הבשורות יש מספר גרסאות על מה שקרה בחיי ישוע והכנסייה עושה הרמוניזציה של הסיפורים כולם. כך למשל נקבע שהנס הראשון היה נס כפר קנא (מופיע רק ביוחנן), ההתגלות האחרונה, הר הזיתים.

יש גם ספרות שנוצרה מחוץ ולימים הממסד הנוצרי אוסר על קריאתם, זו ספרות חיצונית לברית החדשה. הידועים מבניהם: הבשורה על פי פטרוס (סיפור סוף חייו של פטרוס ברומא), הבשורה על פי יעקב (ההתגלות למרים במעייין בנצרת), הבשורה על פי תומא, הבשורה על פי יהודה איש קריות, פיליפוס, ועוד).

אבות הכנסייה - החכמים וההיאולוגים הקדומים של הנצרות. אלו שקראו, למדו וכתבו את הטקסטים הנוצריים הקדומים. הם כותבים האת ההיסטוריה של הכנסייה. הספרות הזו נקראת פטרוולוכיה – ספרות האבות. הם גם אלו שאסרו על קריאת כתבים מסוימים ומשם למדנו על קיומה של הספרות החיצונית הנוצרית שלא נכנסה לקאנון הסופי (קאנון - מה שהוא ראוי. זה בא מהמילה קנה - קנה מידה).

ב-1946 ממש מקביל לגילוי מגילות קומראן, התגלגל לידינו מטמון ענק, מעין "ספריית קומראן הנוצרית" בנאגי חמדי שבמצרים. נמצא שם ריכוז של הספרים החיצוניים הנוצריים. יש משם מאות קטעים של למעלה מ-40 טקסטים שחלקם שוחזרו ולא ברור שהכל כבר נמצא. למשל, האוונגליון של יהודה איש קריות שנקנה ושוחזר על ידי הנשינאל גיאורפיק. הפירוט שלו מתוארך מסוף המאה ה-2 תחילת המאה ה-3. כמובן לא ניתן לדעת מתי בדיוק כתבו ע"ג הפפירוס הזה.

מכילים מידע אחר, לפעמים חתרני ביותר, לנוסח שאומץ בקאנון. יש אנשים היום, בעידן הפוסט מודרני, **המעריצים** על הקאנון הנוצרי שנבחר בזמנו ורואים באוונגליונים החיצוניים כמו אלה של תומאס, פיליפוס, מריה מגדלנה, יהודה איש קריות ואחרים כתבי קודש נוצריים לגיטימיים.

בהדרכה עם צליינים סקרנים ולא פנאטים ניתן להזכיר את הספרים החיצוניים הנוצריים ולהדגיש שבאותה מידה שמגילות קומראן לא ערערו את הקאנון היהודי כך גם הם. עם זאת, לא להתלהב יותר מידי למשל מצופן דה וינצי של דן בראון שעושה שימוש רב באוונגליון של תומא, מספרות נאגי חמאדי. מה שצריך לזכור זה את המידע הבסיסי, יש אוונגליונים חיצוניים שאינם בקאנון הנוצרי, אבל באופן היסטורי הכנסייה נבנתה על בסיס מה שנכנס לקאנון.

ספר מעשי השליחים

לא משתמשים בדרך כלל בספר מעשי השליחים בהדרכה בגליל כי אין בו שום דבר שקרה שם. מה ההבדל בין תלמידים לשליחים?

תלמידים - Disciples (לא Pupils), בלטינית Discipulus.

ישוע בחר תלמידים, אבל אומר להם שהוא יהפוך אותם לשליחים - Apostles. אחרי מותו של ישוע הקבוצה כבר לא קבוצה של תלמידים אלא קבוצה של שליחים. מעשיהם מפורטים בספר "מעשי השליחים" - בלטינית Acta Apostolorum.

מי הם השליחים?

פטרוס ואנדרי - אחים דייגים ילידי בית ציידא (ציידא - דגים) שגרו בכפר נחום.

אנדרי - אחיו של שמעון פטרוס. על פי אוונגליון יוחנן הוא היה התלמיד הראשון של ישוע ולכן הוא שמופיע ראשון ברשימות שליחים בכל מיני מקומות. ממנו נגזרים השמות אנדרו, אנדריאה **פטרוס** - סלע ביונית. לשני האחים שמות יווניים. לפטרוס יש עוד שני שמות: שמעון בעברית וכיפא בארמית (שזה גם כן סלע). באוונגליון יוחנן ישוע אומר לו: "לך ייקרא כיפא". זה מאפשר להסביר למודרכים על האקלים הלשוני של התקופה: שמעון בעברית, כיפא בארמית ופטרוס ביוונית.

פטרוס מופיע בברית החדשה הרבה יותר פעמים מכל יתר השליחים. הוא השליח החשוב ביותר. ממנו השמות: פטר, פיטר, בוטרוס.

יוחנן ויעקב - גם הם דייגים אחים מכפר נחום. אלו הם שמות עבריים אבל אחר כך הם יהוו בסיס לשמות לועזיים רבים. מיוחנן ייגזרו: ז'אן, ג'והן, יוהאן, ג'יובאני. מיעקב נגזרים הן שמות ממשפחת היעקובים: ז'אק, יעקובוס, יאגו, דייגו והן ממשפחת הגיימיסים: גיימס, היימה.

לפי המסורת הנוצרית יוחנן היה צעיר מאד, חי הרבה שנים וכתב 5 יצירות: את האוונגליון על שמו, 3 איגרות ואת ספר האפוקליפסה. באוונגליון יוחנן (שהוא כתב) הוא נקרא "התלמיד האהוב". הוא תמיד מופיע בציורי הסעודה האחרונה כזה שמשעין את ראשו על חזהו של ישוע. הוא נקרא גם "יוחנן התיאולוג".

יעקב הפך להיות חלק מהקהילה בירושלים. הוא נקרא גם יעקב "הגדול" בכדי להבדילו מיעקב אחר – יעקב הקטן. יש מסורת קתולית שטוענת שהגופה שלו הגיעה לצפון מערב ספרד, לסנטיאגו דל קומפוסטלה, אליה עולים המונים לרגל. על שמו, יעקב הקדוש, גם נקראת בירת צ'ילי - סנטיאגו.

לצידו פעל יעקב אחר - יעקב "הקטן" או יעקב הצעיר, אחי האדון. הוא היה מנהיג הקהילה בירושלים אחרי חורבן הבית השני למרות שלא היה אחד משנים עשר השליחים. הוא נקרא גם יעקב אדלפוסתיאוס - יעקב "אחי האל/האדון". יש מסורות שהוא אח מנישואים קודמים של יוסף אבי ישוע שמהם היו לישוע אחים ואחיות.

כיום ראש הכנסייה בירושלים נקרא "היושב על כס יעקב" כמו שברומא האפיפיור נקרא "היושב על כס פטרוס".

אדלפוס - אח (כמו פילדלפוס - אוהב האח). אדלפוסתיאוס - אחי האל.

שליחים נוספים: פיליפוס ("אוהב סוסים" ביוונית, מכאן השם פיליפ), תומא (שם ארמאי, ביוונית קראו לו תומאס), שמעון השני - סנט שמעון (לא פטרוס), יהודה איש קריות, יהודה שני, ברתולומיאוס (ארמית - בן תלמי) שנקרא גם נתנאל, מתי (בן כפר נחום שכתב את האוונגליון הראשון).
את מי לזכור? הרביעייה הראשונה, היא החשובה: ארבעת הדייגים. יהודה איש קריות הוא החמישי (הבגידה בגת שמנא), השישי החשוב - ברתולומיאוס/נתנאל (מופיע בסיפור נס כפר קנא)
למה 12 שליחים: מספר המבטא שלמות. ישוע מרגיש עצמו כמשה מול שבטי ישראל ולכן הוא בוחר תלמיד אחד כנגד כל אחד משבטי ישראל. לא כולם חשובים.

לא כל ה-12 מוזכרים בספר מעשי השליחים! הוא לא מכוון לספר את הביוגרפיות של השליחים אלא למשהו עמוק יותר וקריטי בהרבה לנצרות, סיפור הוצאת הבשורה של ישוע מירושלים אל הגויים ברחבי העולם.
ספר מעשי השליחים נפתח בירושלים ומסתיים ברומא שם שוכר שאול/פאולוס דירה במשך שנתיים תמימות ו-"הכריז את מלכות האלוהים ולמד על אודות האדון ישוע בלי כל פחד ובאין מפריע".

מאיפה יודעים שזה היה ברומא: ראשית, לומדים את זה מהאיגרת הבאה בבית החדשה היא "האיגרת אל הרומים" הנכתבת אל האנשים בקרבם פאולוס חי. ושנית, "באנו לרומא" (מעשי השליחים כ"ח, 16). מי זה באנו? לוקאס כותב ספר מעשי השליחים יחד עם שאול/פאולוס. מאיפה הם באו? מקיסריה, שם נפגש פאולוס עם המלך אגריפס ואחותו ברניקי.

ספר מעשי השליחים הוא ספר שליחתה של היהדות לאנושות כולה שסמלה כאן הוא רומא. בעוד שבירושלים לא נותנים לו להפיץ את הבשורה הוא כן יכול ברומא לעשות זאת "בלי כל פחד ובאין מפריע". פאולוס הוא יהודי שבא מבית המקדש שם לא נותנים לו לדבר על אודות המשיח ולכן הוא יוצא להכריז על ישוע לעולם כולו ברומא.

איפה מטיילת הבשורה בדרכה מירושלים לרומא?

קורינתוס - עיר מסחר שוקקת על תעלת קורינתוס ביוון
גלטיה - מרכז תורכיה.

אפסוס - פוליס ענקית במערב אנטוליה.

מפרק 8 של ספר מעשי השליחים יש כוכב חדש – פאולוס שלא היה מתלמידי ישוע. הוא נסחף אל האמונה החדשה והופך להיות התיאולוג של הצלב. מכאן ואילך שומעים יותר ויותר על פאולוס ופחות על פטרוס שיוצא בהדרגה מהתמונה.

פאולוס מקבל את הכינוי: "השליח השלושה עשר". הוא שליח ולא תלמיד! ספר מעשי השליחים מתאר איך ישוע מתגלה אליו ונותן לו את התפקיד להיות "השליח אל הגויים". הוא היה יהודי בשם שאול. משמו מכירים שמות כמו פול, פאול, פאול.

חדר הסעודה האחרונה - הכנסייה הראשונה בירושלים. שם נהגו השליחים להתכנס לאחר מותו של ישוע מעשי השליחים א, 14. היו שם 120 איש, סימן להנהגה, כמו הכנסת של היום. שם בוחרים את השליח מתחתיו כמחליפו של יהודה איש קריות ב-12 השליחים.

האירוע האחרון שקורה בחדר הסעודה האחרונה הוא ירידת רוח הקודש על החבורה הנאספת שם. הבשורה האלוהית לעולם מגיעה על פי הנצרות בשלושה שלבים:

- אלוהים כאב - בורא האדם. זה האל שמוכר על ידי העם היהודי
- אלוהים כבן - ישוע

- רוח הקודש - שיורדת ושורה על הנאספים בחדר הסעודה האחרונה. זה מושג חמקמק אבל חי ומרכזי מאד בנצרות. רוח הקודש פועלת כל הזמן בקרב האנושות דרך כוהני הדת ודרך חוויות ספיריטואליות, נבואה שיחידים חווים.

תפיסת האלוהות הנוצרית היא תפיסת השילוש הקדוש - הטרייניטי. זה לא שלושה דברים נפרדים, זה שילוש אחד, אלוהים הפונה לבני האדם בשלוש דמויות: אב, בן ורוח הקודש. הידיעה מהאב, ההיכרות עם הבן, וההפעלה על ידי רוח הקודש, אלו הכלים המכשירים את השליחים להפצת הבשורה.

ספרות האיגרות

ספרות תיאולוגית שלא נעסוק בה במסגרת הקורס הזה. היא מסבירה את תורת הצלב. הצליבה הופכת להיות המפתח להבנת דרך פעולתו של האל בעולם שמתגלה לאדם בצלב המיוחד הזה.

הצליינים יכלו די הרבה זמן בדיונים תיאולוגיים. אנחנו בדרך כלל לא מעורבים בזה אבל צריכים לתת לנושא את הכבוד הראוי לו.

נזדקק לאיגרת אל הרומים בכל פעם שנעמוד ליד עץ זית, כי באיגרת הזו פאולוס מספר את משל עץ הזית המתייחס ליחס שבין הנוצרים ליהודים. על פי המשל הזה הנוצרים הם הרכבה של עץ זית בר על עץ זית טוב, הרכבה המשיגה כך תוצר משובח יותר מהמקור.

חזון יוחנן - האפוקליפסה

את זה לא אמורים להדריך. זה ספר שעוסק בירושלים של מעלה, המלחמה באחרית הימים של גוג ומגוג. זה מגיע מאחד הביטויים הערטילאיים בזכריה, י"ב, 11: המדבר על מספד שיהיה בבקעת "מגידון" – "ביום ההוא, יגדל המספד בירושלם, קמספד הַדְרָמוֹן, בְּבִקְעַת מְגִדוֹן."

בתרגום נכתב במקום "בבקעת מגידון" ARMAGEDON - ולא ידעו מה זה. זה הפך להיות ביטוי למלחמה אימה ונוראית של אחרית הימים. איפשהו במאה ה-19 חיבר איזה פרוטסטנטי בין הארמגדון הזה להר מגידו שלנו סתם כך. אחרית הימים הרי אמורה בכלל להיות בירושלים. עד אז מגידו לא הייתה כלל בתמונה הנוצרית! יותר סביר שהכוונה בזכריה היא ל"הר מועד" כלומר לירושלים.

אפוקליפטיקה - ספרות המתארת מה הולך להיות בעתיד. כותבים כזאת ספרות בעתות מצוקה כשמקווים שיהיה טוב יותר בעתיד. למשל ספר דניאל זה ספר אפוקליפטיקה, מלחמת בני אור וחושך של האיסיים, חזון יוחנן, ועוד. ספרות אפוקליפטיקה היא מאד צבעונית, רב משמעותית, לא מובנה, ממש כמו האורקל בדלפי.

ארבעת פרשי האפוקליפסה - ארבעה פרשים על סוסים צבעוניים: מגיפה, מלחמה, רעב ומוות שמהווים חלק מחזון אחרית הימים של יוחנן. זה רעיון יסודי בתרבות הנוצרית. מופיעים גם בסרט "החותם השביעי" של אינגמר ברגמן.

אסכטולוגיה - תורת אחרית הימים (אסכטון - קצה) שאז הרשעים יידונו לגיהנום. לא לכל הדתות יש אסכטולוגיה, אבל כן יש בדת היהודית, הנוצרית והמוסלמית. הרעיון של המשיח הוא רעיון אסכטולוגי. האסכטון סופו טוב, אבל לא לפני שיגיע המשיח.

מקורות לסיפור חייו של ישוע

האימפריה הרומית יושבת באזור שלנו משנות ה-60 לפני הספירה. מסוף המאה הראשונה הנצרות תתפשט בעולם בהדרגה על פי התפתחות קווי הגבולות של האימפריה הרומית. מפת האימפריה הרומית לדורותיה, זו מפת ההתפשטות ההדרגתית של הנצרות בעולם.

הנצרות היא דת מזרחית שמתפשטת על פי גבולותיה של האימפריה הרומית. היא מתיישבת בעיקר בערים, זו לא דת של כפרים. בעוד שבאזורים מדרומיים על כפרים ביהודה (בית ציידא, כפר נחום, מקסימוס על ירושלים) הרי שבספר מעשי השליחים ובאיגרות כבר מדובר בערים גדולות ברחבי האימפריה הרומית כולל רומא עצמה. פאולוס אפילו מזכיר באיגרותיו שהוא בדרכו לספרד, וגם קרתגו שבצפון אפריקה הופכת להיות נוצרית.

כאשר נכתבה הבשורה ביוונית זו הייתה שפת התרבות של האימפריה הרומית. למשל, יוספוס יושב ברומא וכותב ביוונית, וכך גם אוזביוס מקיסריה שכותב את "תולדות הנצרות". הורדוס הגדול הוא המטאור של התקופה. כולם זוכרים אותו. הוא השליט דיקטטורה שהפכה את האזור למאוד יציב. אחריו נוצר ואקום של כוח. זו התקופה בה עלות התנועות הדורשות בתיקון העולם.

יוספוס - תולדות מלחמת היהודים, ו' א' - מביא סיפור מקביל לסיפור צליבת ישו שמשפר על אחד ישוע בן חנניה שמויבא למשפט בפני הנציב אלבינוס בחג הסוכות, ארבע שנים לפני המלחמה הגדולה. זה קורה אמנם כארבעים שנה אחרי צליבתו של ישוע, אבל נותן תיאור של כל הפרטים שכנראה היו מקובלים גם בזמנו של ישוע.

יש מספר מקורות חיצוניים שתומכים בסביבה ההיסטורית של סיפור ישוע בברית החדשה, חלקם אמנם רחוקים מזמנו. הראשון - ספרות חז"ל (שמאחרת כמובן להתרחשויות) - שיש בה הדים לסיפור הזה. השני - מקורות קומראן, קרובות ביותר לזמנו של ישוע. שם יש תיאור של חברותא שיוצאת נגד ההנהגה הדתית בת זמנה, ואפילו יש בה טקסט שאומר: "אשרי אשרי אשרי..." ממש כמו בדרשת החר. מקורות מסוג שלישי הן מקורות המזכירים את הדמויות ההיסטוריות הנזכרות בברית החדשה. בני הורדוס:

ארכילאוס, הורדוס אנטיפס וכן פיליפוס, כולם מזכירים בברית החדשה. אנו יודעים ממקורות היסטוריים שפיליפוס הוא שבונה את קיסריה פיליפי ואת בית ציידא שבסביבותיה הסתובב ישוע. הורדוס אנטיפס, שליט הגליל, הוא זה שמוציא להורג את יוחנן המטביל.

בשנת 6 לספירה מודח ארכילאוס ועולה במקומו נציב שיושב בקיסריה ועלה בחגים, תמיד זמנים מועדים להפרות סדר, לירושלים. נציבים יש רק ליהודה. בין 26 ל-36 הנציב הוא פונטיוס פילאטוס. כאשר ישוע מגיע לירושלים הוא כבר בתחום שלטונו של נציב רומאי.

כאשר ישוע מסתובב בגליל הוא בתחום שלטונו של מלך יהודי, הורדוס אנטיפס. עבר הירדן הוא תחום הדקפוליס, שלטון עצמאי של ערים יווניות כמו גרסה (ג'רש), גדרה, סוסיתא. זה תחום נוכרי-פגאני הלניסטי. ישוע פוגש נוכרים גם ממערב לירדן, למשל בשומרון. כלומר, הבשורה של ישוע נעה מצד לצד ומכוונת חליפת ליהודים ולגויים.

מעבר למקורות הללו יש לנו עדות ישירה המזכירה את ישוע, העדות של יוספוס פלאוויוס.

העדויות הפלאוויאניות - יוספוס פלאוויוס על ישוע - "ובאותו זמן היה ישוע, איש חכם, ... הוא היה המשיח ..." יש ויכוח על מידת הזיוף של הקטע הזה, אבל ברור שיהודי כמו יוספוס לא יכול היה לכתוב על מישוהו שהוא משיח.

נוסח אגפיוס - זה נוסח מוקדם של פלאוויוס המתאר קבוצת אנשים המאמינה בישוע כמשיח. אולי זה המקור לזיוף המופיע בנוסח שבדינו.

תחנות מרכזיות בחיי ישוע

ילדותו של ישוע מתוארת רק במתי ובבלוקאס. האוונגליסטים האחרים לא מתעניינים כלל בילדותו של ישוע. יוחנן ומרקוס לא מכירים כלל את הבשורה, המולד ושאר סיפורי הילדות.

מתי פרק א - ספר היוחסין (השושלת של) של ישוע המשיח בן דוד בן אברהם. מאברהם עד דוד, 14 דורות, מדוד עד גלות בבל, 14 דורות, ומגלות בבל עד ישוע, 14 דורות. זה לא כך באמת, אבל הסופר רוצה לאמר לנו שההיסטוריה היא לא אקראית, אלא שיש כאן מתימטיקה קוסמית. מכאן נהיה המספר 14 מספר טיפולוגי חשוב וממנו ייגזרו, למשל, מספר התחנות בויה דולורוזה, 14 הקרניים בכוכב המופיע בכנסיית המולד בבית לחם, כוכב בית לחם. זה הכל תכנית מופלאה.

הולדת ישו - יש כאן אישה מאורסת שנמצאת בהיריון. זה סיפור של פדיחה, ממש לא מקובל ביהדות, לא יכול להיות ספור של קודש על פי היהדות. אישה לא נשואה בהריון זו צרה בפני עצמה אבל מי שהיא כבר מאורסת זה חמור עוד יותר. לכן מתחת לחופה הרב אומר: "המתיר לנו את האסורות" - המאורסות הן אסורות עד ליום החתונה. בעת העתיקה ארסו בנות כבר מגיל צעיר ביותר, אולי ארבע, וכל הזמן עד חופתה היא לכן אסורה. זה טאבו שהיהדות מאד רגישה לו.

לכן הסיפור על מרים הוא חריג ביותר. הוא רוצה לאמר לנו מיד שמה שהולך לקרות כאן זה משהו מאד בלתי רגיל, הריון מרוח הקודש.

מה העמדה של הבעל שלה? הוא יכול חוקית לסקול אותה אבל הוא שומר עליה ומחליט בלית ברירה לשלח. אז המלאך מתגלה אליו ומורה לו שלא יחשוש מלקחתה לאשתו כי היא הרתה מרוח הקודש. המלאך מורה לו

לקרוא לנולד במעמד ברית המילה, ישוע, ובכך גם כולם יבינו שהוא בן רצוי וגם יבטיח בבחירת השם הספציפי הזה שהוא אכן יושיע את האנושות מחטאיה. **זה רעיון די מוזר.** עם ישראל בתקופה ההיא לא היה מוטרד כלל מחטאיו אלא היה מוטרד בבעיות כלכליות, מיחסים רעים עם השלטונות וכו'. לא היו לו בעיות עם אלוהיו. זה בא להדגיש כבר מההתחלה שהנצרות לא הייתה תנועה של שחרור לאומי אלא תנועת תיקון מוסרית. **למה בכלל צריך את כל הסיפור הזה על הריון מרוח הקודש?** למה לא ניתן היה להסתפק בהריון טבעי? כי השושלת של בני ישראל מראשית דרכה ידעה התערבות של האל בהריון נשים. כל הזמן כתוב במקרא: האל פתח את רחמה, האל סגר את רחמה. אלוהים תמיד היה קשור בסיפור המסתורי הזה של פוריות עם הבטחות אלוהיות לפתיחת הרחם הסגור של האמהות. כעת יש צעד קדימה, הריון מרוח הקודש. על פי מתי, יוסף הוא הגיבור של סיפור הבשורה, לא מרים. הוא זה שקיבל את הבשורה ולא נאמר היכן, אפילו לא ברור שזה קרה בנצרת.

אירוע הבשורה מתואר תמיד עם מלאך המושיט ידו למריה ומלמעלה יש סמל לרוח הקודש. בנצרת הקתולים מזהים את מקום הבשורה בכנסיית הבשורה שנבנתה מעל הבית של מרים. יש בנצרת גם מקום שני שבו (לפי האוונגליון של תומא) מרים קבלה את הבשורה, מעיין העיר עליו נבנתה כנסיית הבשורה היוונית-אורתודוקסית היא כנסיית גבריאל. **הבשורה על פי מתי** ליוסף, לא תקבל לעצמה כנסייה כי אין ציון מקום היכן היא התרחשה. לימים יוסף יופיע כקדוש של הכנסייה. יהיה מסדר נשים מאד ידוע - נזירות סט. ג'וזף עם מנזרים במקומות שונים בארץ. את חג הבשורה - Annunciation - חוגגים ב-25 במרץ, בדיוק 9 חודשים לפני הכריסטוס. שם אחר של חג זה הוא חג ה-Incarnation חג התגשמות של אלוהים בבשר. (Camation זה בשר).

המולד

המולד Nativity התרחש בבית לחם (ע"פ שני האוונגליסטים). הסיפור של בית לחם זורק אותנו לסביבה כפרית. בשום מקום לא כתוב שהוא נולד במערה, אבל זו מסורת שהתפתחה מהר מאד. למה בית לחם יהודה? כי כך כתוב במיכה ה' א': "ואתה בית-לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה מפני לי יצא להיות מושל בְּיִשְׂרָאֵל". תנביאים מאד קריטיים להבנת הברית החדשה שהיא פרשנות של התנ"ך. היא טקסט פרשני שמפרש לצרכי הנצרות את מה שכתוב בתנ"ך.

שני אירועים קשורים במולד: ביקורי המאגים והרועים. הראשון מופיע אצל שני האוונגליסטים, השני רק אצל לוקאס.

יוסף מסתכל ורואה שמגיעה אליו קבוצה של שלושה חכמים מן המזרח (נקראים גם שלושת המאגים או שלושת המלכים - Wise Men). אלו לא יודעים כמובן שמדובר על משיח כי הרי לא היו מונותיאיסטים. הם שמעו על הולדת מלך, ראו בשמים כוכב זוהר והלכו בעקבותיו להביא לנולד מתנות. הורדוס הוא שהבין את הסמליות של הכוכב וחיבר אותו עם הולדת המלך המשיח.

שלושת המאגים הם אנטי תזה לאיכרים המקומיים הסובבים את מקום הלידה. אלו הם כוהנים המייצגים למלכים ויודעים לקרא בכוכבים. במצרים קראו להם כוהנים.

האירוע השני - ביקור הרועים (רק ע"פ לוקאס) מ"שדות הרועים" (Shepherds' Fields) שליד בית סחור. בסיפור על המאגים הוא סיפור המיועד להראות כאן תיקון אוניברסאלי לעולם. התוספת אצל לוקאס של סיפור הרועים באה לרמוז שישוע בא לעולם כדי לפדות הן את עם ישראל (האיכרים) והן את כלל האנושות (המאגים).

ע"פ מתי הלידה מתרחשת בבית לחם בזמנו של הורדוס המלך (הכוונה להורדוס הגדול). לא ברור אם המדובר ממש בתקופת שלטונו של הורדוס או שזה רק מטאפורה לציון גללי של התקופה, מאחר והורדוס היה מוכר היטב לקוראי הבשורות.

ברית המילה ופדיון הבן

שני אירועים הנזכרים רק אצל לוקאס.

ברית המילה - נעשתה כעבור שמונה ימים מהלידה ואז קראו את שמו ישוע. לא כתוב איפה זה נעשה. **פדיון הבן** - בבית המקדש בירושלים. בדרך כלל זה נעשה במלאת 30 יום לילוד, אבל לוקאס מחבר את זה עם חוקי הטהרה, מרים לא הייתה יכולה להיכנס לבית המקדש לפני תום ארבעים יום מהלידה בגלל טומאתה. לכן המסורת הנוצרת קבעה שזה נעשה 40 יום אחרי הלידה. הדמויות המרכזיות שם הם שמעון הצדיק המזהה מיד את התינוק כמשיח לו חיכה ומנבא שרבים מבני ישראל יתנגדו לו, ונביאה בת 84 בשם חנה בת פנואל. לאחר פדיון הבן המשפחה חוזרת לנצרת.

רצח החפים מפשע, הירידה למצרים והמעבר לנצרת

הסיפור של ירידת "המשפחה הקדושה" (מכאן כנסיית "סגרדה פאמיליה" בברצלונה) למצרים מופיע רק במתי. הסיפור הזה לא חשוב ללוקאס ולא מופיע אצלו!

ע"פ מתי המלאך מורה ליוסף לקחת את הילד ולברוח למצרים מפני הורדוס שצווה להרוג את כל ילדי בית לחם מגיל שנתיים ומטה, מתכתב כמובן עם סיפור פרעה. הם בורחים (פוגה - בריחה) למצרים וממתינים שם לפחות שש שנים עד שהורדוס מת. כלומר את שנות ילדותו הרכות ישוע מבלה במצרים! אז אומר להם המלאך שהם יכולים לחזור, אבל מאחר ועדיין היה מסוכן באזור בית לחם הם חוזרים איתו לנצרת. כך מתי מזכיר לראשונה את השם נצרת. זה שונה לגמרי מהגרסה של לוקאס.

אנחנו מכירים כבר סיפור על אחד יוסף (בן יעקב) שהיו לו חלומות בעלי משמעויות מאד גדולות, אחד שיווד למצרים. הוא הרי הציל שם את העם מרעב. הוא גם זה שלא היה בסופו של דבר האב של בניו כי יעקב הוא שמאמץ את אפרים מנשה כבניו שלו. יש כאן דמיון מדהים בין שני הסיפורים. זה גלגול מחודש של תולדות עם ישראל בדרך של פרשנות מאד מאד מפוכחת של הנצרות. בשני המקרים יש שליט שמתכנן להרוג את הילודים (הורדוס ופרעה), בשני המקרים יש חרטומים (מאגים) פעילים, בשני המקרים ניצל ילד (משה וישוע) ובשני המקרים מי שמצילה אותו היא אחת מרים מהמשפחה. לאחר שהילדים האלה ניצלים הם יוצאים איש

איש לשליחותו. בקיצור, מתי בונה כאן את דמותו של ישוע כמשה החדש. לכן הוא גם מספר את הסיפור על דרשת החר שנתמרת על ידי ישוע מהר גבוה (מעמד הר סיני), ולכן אחר כך משה הוא שעומד לצידו במעמד ההשתנות.

הביקור בבית המקדש - ע"פ לוקאס בלבד, המשפחה הייתה עולה כל שנה בפסח לירושלים. בעלייה בגיל 12 כשהמשפחה מתחילה לחזור, הם לא מוצאים את ישוע וחוזרתם לחפשו הם מוצאים אותו מופיע לפני החכמים שמתפעלים מחוכמתו.

ילדותו של ישוע - סכום

- **הבשורה** - Incarnation או Annunciation. ע"פ מתי ניתנה ליוסף לא ידוע איפה. ע"פ לוקאס ניתנה בנצרת למרים.
- **הלידה** - Nativity (לא Birth!). בבית לחם. לאירוע הזה מצטרפים עוד שני אירועים: הגעת המאגים מהמזרח והגעת רועי הצאן מבית סחור (שדות הרועים).
- **ברית מילה ופזיון הבן** בבית המקדש (רק ע"פ לוקאס).
- **ירידת "המשפחה הקדושה" למצרים** וחזרתם כעבור לפחות שש שנים לנצרת – מופיע רק במתי.
- **"ישוע בין החכמים"** - (לוקאס בלבד) - בגיל 12 המשפחה עולה מנצרת לירושלים ושם ישוע מפליא את החכמים, הכהנים והזקנים בחריפותו.

עד כאן הכל מיסטיקה. האירוע ההיסטורי הראשון שמקובל עליו הוא המפגש עם יוחנן המטביל.

הטבילה בירדן

הטבילה - בפטיסמוס. זה מה שמתחיל שלב חדש בחיים. תמיד בציור האירוע רואים למעלה את היונה שהיא הסמל לרוח הקודש ואת יוחנן המטביל עם רגל חשופה המסמלת סלחנות. הטבילה מסמלת לידה מחדש כאדם נוצרי. בשנים האחרונות באים יותר ויותר נוצרים כדי לשחזר את חווית הטבילה שחוו בילדותם. כל קבוצה נוצרית עושה טבילה בגילים שונים, אין לזה חוק. יש מעט עדות פרוטסטנטיות שטובלות רק בגיל של הכרה אישית, 17 לערך. הם טוענים שגם ישוע נטבל כאדם בוגר בגיל 29 בערך.

כל ארבעת האוונגליונים מזכירים את האירוע המכונן הזה שבו האל מכריז על ישוע "זה בני בו חפצתי".

חג ההתגלות - Epiphany היה החג הקדום והחשוב ביותר לכנסייה לצד חג הפסחא. קודם לתיאור הטבילה יש במתי, בפרק ג' קטע ארוך המתאר את יוחנן המטביל ולא ברור מה תפקידו בספר שעוסק בחיי ישוע. נראה מיד שזה קטע הכרחי כקדימון לסיפור הטבילה של ישוע עצמו, שהוא לב הפרק והסיפור המרכזי.

סיפור הטבילה הוא השיא של הסיפור, כשהוא נטבל השמים נפתחים ורוח אלוהים יורדת בדמות יונה וקול אלוהים מכתיר את ישוע כבנו. בשביל מה היינו צריכים את הפרטים הרבים על יוחנן המטביל? למה לא פשוט לכתוב שישוע ירד לירדן ונטבל בידי אחד יוחנן. התשובה היא תשובה היסטורית, יוחנן היא דמות היסטורית נערצת המוזכרת הן אצל יוסף בן מתתיהו (שמקדיש לו כמעט חצי פרק) והן בכל האוונגליונים. הוא היה המטאור הגדול של העת ההיא, ואליו עלו לרגל רבים ובכללם ישוע. לכן כנראה אכן היה מפגש היסטורי בין ישוע ויוחנן, והפגישה הזו הייתה מפגש מכונן מבחינתו של ישוע והטביעה את חותמה עליו לתמיד.

הרעיון כאן הוא להראות את הפגישה ההיסטורית הזו, שכולם ידעו על קיומה, כמשהו שתוכנן מראש על ידי אלוהים. במקום להשאיר את הסיפור כפשוטו, מה שיעמיד את ישוע בעמדת חולשה ונחיתות מול יוחנן המטביל, רוצים כעת להפוך את היוצרות.

"קול קורא במדבר פנו דרך" – היהדות תקרא את הפסוק הזה כך: "קול קורא: במדבר פנו דרך". הקריאה הנוצרית היא: "קול קורא במדבר: פנו דרך", כלומר יוחנן (הקורא במדבר) הוא שאומר: פנו דרך. למי? לאלוהים. כמעט משכנעים את הקורא שהאלוהים הוא ישוע. כעת הכל בסדר, יוחנן הוא רק הקול הקורא המבשר את ביאת המשיח.

אבל לא מסתפקים בכך. יוחנן נצבע כאן בצבע המזכיר מאד את אליהו הנביא: לבוש אדרת שיער, אוכל את מזון המדבר. ביהדות הוא מופיע כמבשר המשיח, למשל בספר מלאכי שמסתיים במילים: "הנני שולח אליכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא... מלאכי התכוון שאלהו הוא המבשר את תיקון העולם. הברית החדשה נכתבת על רקע של תרבות שזוכרת שיש להפריד בין מבשר המשיח למשיח עצמו. לכן הכל בסדר, כמו שאלהו נחות למשיח ומבשר את בואו כך גם יוחנן המטביל נחות מהמשיח ומבשר את בואו. כלומר הרעיון של "מבשר משיח" (שנחות ממנו) ומקדים את בואו למשיח הועתק ממלאכי לכאן. שוב זה התכתבות בלתי נגמרת עם התנ"ך.

איפה הייתה הטבילה? כרגע לא נתעמת עם הגרסה המקובלת שזה קרה בקאסר אל יהוד. יש גם אתר חלופי – אתר ירדנית.

הטבילה בירדן נקראת ביוונית אפיפניה Epiphany שפירושו "התגלות" (אנטיוכוס "אפיפנס" קרא לעצמו "האל בהתגלותו"). מה הקשר בין טבילה להתגלות? במעמד הזה רוח הקודש מתגלית לישוע. זה אירוע מכונן בחיי ובנצרות כמעט כמו הלידה עצמה.

תוספת חזונית: זה חל ב-6 לינאר. הכנסייה הקתולית חוגגת ביום זה את ביקור המאגים אצל התינוק ישוע בבית לחם אותו היא רואה כהתגלותו הראשונה לאנושות של האל בבשר - ישוע התינוק - ה-Theophany. **איפה הייתה הטבילה?** מדרום לכנרת. היום מקובלים אתר קאסר אל יהוד ליד יריחו וגם אתר ירדנית במוצא הירדן מהכנרת.

רוח הקודש נמצאת בעולם מאז שהאל ברא את העולם כמסופר בספר בראשית ("ורוח האלוהים מרחפת מעל פני המים..."). גם הנביאים מתנבאים מפי רוח הקודש שצולחת עליהם. אבל השאלה היא מתי כל החברה האנושית תפעל תחת רוח הקודש. עכשיו היא מתגלה לישוע, אחר כך היא תתגלה לתלמידיו בהר ציון (ספר מעשי שליחים), ומאז היא תפעל ברציפות בקרב האנושות.

מתי אירעה הטבילה: על פי לוקאס ג' זה היה בשנה החמש עשרה למלכות טיבריוס (היינו שנת 29 לספירה) כשהיה ישוע בקרוב בן שלושים. זה האירוע שממנו יוצא ישוע הנטבל למדבר (ע"פ מתי, מרקוס ולוקאס) או מתחיל מיד את הפעילות שלו (יוחנן). זה גם הגיל שבו על פי חוקי התורה הכוהנים יכולים להתחיל לכהן. מה הקשר בין טבילה למקוואות? עם ישראל בימי הבית השני היה אובססיבי לעניין הטהרה במקוואות, עד כדי כך שנטבע הביטוי "פשטה טהרה בישראל". אבל העולם היהודי טובל פיזית כדי לשנות מעמד אישי מ"טמא" ל"טהור".

הנספת הצ'נ'ית: זה השלב הנמוך - שלב 1 בהירארכיה של הטבילות. היחידים שחורגים מכך הם האיסיים שבשבים מצב הטהרה כלל לא מושג אם אדם שטבל לא עשה קודם לכן תשובה. זה חידוש איסיי ביהדות (טבילה שקודמת לה תשובה - טבילה מדרגה 2). עד אז מספיק היה להיטהר פיזית וזה היה מכפר על הכל בבחינת "טובל ושרץ בידו". הנביאים מלכתחילה דרשו סימטריה בין המצב הפנימי והמצב החיצוני.

יוחנן (שאולי היה או לא היה קשור לאיסיים) גרס שהכל קשור למצב ההיטהרות הנפשי. לא מעניינים אותו בכלל הלכות טומאה וטהרה של היהדות. הוא לא מטביל "טמאים". הוא מטביל "חוטאים" כאקט סיום של תהליך החזרה בתשובה שלהם, בכדי לנקות את הנפש ולא את הגוף. זה שלב גבוה יותר בתפישת הטבילה - שלב 3.

ביהדות יש טבילה אחת לא שגרתית, טבילה של פעם בחיים, היא טבילה הוא מתרבה השימוש בטבילה הזו. בכדי לגייר את הילדים הללו (מעבר למילה בה מחויבים הבנים) טובלים אותם בטבילה החד פעמית הזו.

למים הנצרות תראה בטבילה ממש שינוי סטטוס, מלא מאמין למאמין. הנצרות גורסת שטבילה פותחת חיים חדשים, היא מעין לידה מחודשת. זו כבר דרגה עליונה עוד יותר - דרגה 4 בחשיבות המיוחדת למעשה הטבילה, דרגה שלא אליה התכוון יוחנן. אגב, עד היום ביוון לא נותנים שם לתינוק עד שלא נטבל. רק אחרי הטבילה הוא מתחיל את חייו.

מקובל להניח שיוחנן הוא דמות היסטורית אמיתית, אחרת לא ברור מדוע הוא מופיע כל כך הרבה פעמים בברית החדשה בתפקיד שכמעט מאים על בכירותו של ישוע. יוספוס מקדיש לו חצי פרק.

יוחנן המטביל הוא יוחנן בטיסטה. הוא לא כתב כלום. הוא לא יוחנן האוונגליסט. אוונגליון יוחנן, כבר בפרק א' יוחנן המטביל מצהיר שהוא אינו המשיח, אינו אליהו, אינו הנביא. הוא "קול קורא במדבר". מאוחר יותר הוא קורא לישוע "שה האלוהים הנושא חטאת העולם". זהו האגנט דאי "שה האלוהים" הידוע מהמוזיקה הנוצרית. מהו שם האלוהים: הקורבן המוקרב לכפרת עוונות האנושות.

פסוק 31 – "למען יגלה לישראל באתי להטבילו במים, ואז ראיתי את הרוח יורדת ונחה עליו... הוא המטביל ברוח הקודש" כלומר לא אני הוא שהטבילתי אותו אלא רוח הקודש היא זו שעשתה זו. זוהי אפולוגיקה טקסט שמתווכח עם אלה שחשבו שיוחנן הוא דמות החשובה מישוע.

הניסיונות במדבר - The temptations of Christ

מיד לאחר הטבילה ישוע יוצא לארבעים יום למדבר ועומד שם בפיתוי השטן. המדבר זה אזור המבחן של עם ישראל. שם הוא התמודד עם בחירת גרועות שלו שהיו מעשי ידי השטן. גם ארבעים זה מספר שקשור לתקופות מבחן. משה שהיה בהר סיני ארבעים יום כשלמטה בני ישראל חוטאים במעשה העגל. אלוהים מוליך אותם במדבר ארבעים שנה כי דור היציאה ממצרים לא עומד במבחן. זה סיפור יהודי קלאסי.

יוסף קלאוזנר המנחו כתב בשנות הארבעים ארבעה ספרים על ישוע ופאולוס. אלו ספרים שלא נס ליחם עד היום למרות שנכתבו בטרם התגלו מגילות קומראן. הוא מבקר את המסופר ברוח ביקורת המקרא אבל חושב שישוע בוודאות אכן יצא למדבר. לדעתו כל יהודי שספוג בתחושה של שליחות לתיקון החברה אכן יצא למדבר לגבש את תורתו וכתקופת מבחן ליכולתו לעמוד בצמיו לו.

השטן מנסה את ישוע והוא היה שם "עם החיות" – ביטוי ישן מקראי, אבל הפעם ישוע מנצח (בניגוד לכישלון של היהודים במדבר סיני). ישוע הוא מהדורה משופרת של העם היהודי במדבר. הסיפור הזה מסופר בעיקר במרקוס. מתי ולוקאס לא ממש עוסקים בזה.

ישוע מתקן את כשלונו עם ישראל במדבר בוררסיה הקודמת. לא אוכל ארבעים יום ולילה. **הפיתוי הראשון** עושה לו השטן - הפיכת אבני המדבר למזון ומשקה. ישוע עונה לו: "לא על לחם לבדו יחיה האדם..." ציטוט מהתנ"ך שמראה שם ישראל כן היה יכול לעמוד בפיתוי.

הפיתוי השני The Pinnacle of the Temple - השטן לוקח את ישוע לפינת בית המקדש, פינה הצופה כלפי המדבר. היום מזהים את זה עם הפינה הדרום מזרחית של חומת הר הבית. שם השטן דוחק בו לקפוץ ולראות אם המלאכים יצילו אותו. ישוע עונה לו – "לא תנסה את ה' אלוהיך" זו התכתבות עם החוצפה של עם ישראל בזמן משה, כשכל הזמן העם ניסה את האל.

הפיתוי השלישי - הפיתוי לשלוט בעולם. פיתוי התאוה לכוח. מציע לו לתת לו את כוח השליטה בעולם את זה מראים בקרנטל באבן שעל פי המסורת שם השטן הציע את זה. ישוע שוב עונה לו בביטוי מהתנ"ך – "איתו לבדו תעבד"

שלוש פעמים, בכל פעם שמשוה מופיע שלוש פעמים זה מציין או ניצחון סוחף או כשלוך צורב. **אתרים רלבנטיים ל"פיתויים במדבר" של ישוע:**

1. מדבר יהודה
 2. מנזר "ארבעים" - הקרנטל (יש היום רכבל איטלקי מיריחו לקרנטל)
 3. הפינה הדרום מזרחית של הר הבית הצופה למדבר.
- תקופת הניסיון במדבר** מסתיימת בניצחון מלא של ישוע, וכעת הוא יכול להתחיל את השליחות שלו. זאת בניגוד לכישלון של עם ישראל במדבר שהביא לכך שכל הדור ההוא יישאר במדבר (פרט ליהושע ולכלב). כעת ישוע מתחיל להטיף לעם. זה הדבר הראשון שהוא עושה.
- מהות השליחות** - הקריאה "שובו בתשובה כי קרבה מלכות השמיים". כלומר, תתחילו לחזור בתשובה (Repentance) כי יום הדין מתקרב.
- התפישה המונותאיסטית גורסת שבסוף יהיה טוב, צדיק וטוב לו רשע ורע לו. זה מה שכולם מחכים לו. זה חוצה תרבויות, גם יום הדין הסיני הוא איום ונורא לרשעים.

הפגישה עם האשה השומרנית

סיפור הנמצא רק ביוחנן. ישוע עובר בשומרון כמה פעמים. ביוחנן 4 מסופר שהוא נפגש בבאר יעקב עם אישה שומרנית ונותן שם דרשה מאד חשובה: "השונה מן המים אשר אני נותן לו לא יצמא לעולם". יש כנסייה

אורתודוכסית גדולה ליד שכם ובתוכה באר קדומה, כנסיית באר יעקב, בתוך מחנה הפליטים אל עסכר ליד קבר יוסף.

“אין נביא בעירו”

לוקאס 4 - כנסיית בית הכנסת, ישוע עומד וקורא מישעיהו בבית הכנסת בנצרת. משם הוא בורח ליהודים הרודפים אותו ועובר ביניהם בחר הקפיצה.

גיוס ארבעת הדייגים

כעת ישוע יוצא למושימתו ומגייס את תלמידיו. תחילה את פטרוס ואנדרי הדייגים להם הוא אומר, בואו ואעשה אתכם לדייגי אנשים, ואחר כך את יעקב ויוחנן בני זבדי.
המקום הבא הוא כפר נחום. זה מקום היישוב הראשון המוזכר באוונגליון של מרקוס, וזה לא סתם מקום – זה מקום יהודי עם בית כנסת. אין לנו מושג מיהו נחום על שמו קרוי המקום, אבל זה מראה לנו בכל זאת שהגליל הוא יהודי.

ישוע נכנס למקום קדוש - בית הכנסת, ופוגש באיש “עם רוח טמאה”. הלה צועק: “מה לנו ולך ישוע מנצרת: באת להשמיד אותנו! אני יודע מי אתה – קדוש האלוהים!” מי היה הראשון בעולם לדעת שישוע הוא קדוש האלוהים? – האיש עם הרוח הטמאה מכפר נחום.

זו ספרות של רמזים וחיזות. היא לא ספרות ילדים אלא מיועדת לאנשים שרוצים להבין משהו גדול על העולם. מה שקורה מכאן ואילך זה המון סיפורים על מלחמות בשדים ורוחות, ממש כמו ספר וודו אפריקאי, אבל זה לא. זה ספר ששייך לז'אנר ספרותי של ימי הבית השני שמאמין כי העולם הוא זירת מלחמה בין כוחות הטוב לכוחות הרוע, או כמו שהאיסיים קראו לזה, בין בני אור לבני חושך. כאן זו מלחמה בין אלוהים לכוחות הטומאה.

מי זה אנחנו? מול אלוהים שהוא מונן, יחיד תמיד יש ריבוי של כוחות אופל. ישוע בא לעולם כדי לנהל מלחמה קוסמית כנגד כוחות האופל ולטהר את העולם מהם. איפה זה מתחיל? בצל היהודים.

זה ממשך בנס ההזוי שמתרחש אחר כך, גירוש השדים לתוך החזירים בכורסי. זה לא שניתן לנצח סופית את כוחות האופל. יש רוע אבסולוטי והוא קיים תמיד ובכל מקום ומתגלם בדמותו הנצחית של השטן. השאלה היא רק כמה בני האדם נופלים ברשת של הצד האפל ובשביל זה יש את ישוע.

עשיית הניסים בגליל

ישוע עושה ניסים, זה מאד חשוב כי הניסים הם מסימני הגעת המשיח. זה עולה מדברי הנביאים. ריפוי זה סימבוליקה לתיקון העולם, והשיא זה החייאת מתים. גם בתנ”ך אליהו ואלישע מחיים מתים, וכאן ישוע מחייה חמישה מתים שונים.

הנס הראשון שעושה ישוע הוא **נס כפר קנה** (כדי היין). זה סיפור שמופיע רק אצל יוחנן. מרים ובנה נמצאים בחתונה בכפר קנה. פתאום נגמר היין וישוע הופך כדי מים לכדי יין. זה כמובן מתקשר לכל מיני דברים בתנ”ך. למשל מי המוות ביריחו, כשאלישע זורק מלח אליהם והופך אותם למים חיים. בכלל, כל מה שישוע עושה זה חזרה על ניסים שכבר עשו אלישע ואליהו, הליכה על מים, השבחת מים, ריפוי חולים ומתים.
אצל האוונגליסטים האחרים הנס הראשון שעושה ישוע הוא גירוש הרוח הרעה מהאיש בבית הכנסת של כפר נחום, אבל ברוח ההרמוניזציה של האוונגליונים זה הופך לנס מספר שניים. מרקוס הוא הקדום מהאוונגליסטים והוא השפיע על לוקאס ומתי. לכל אחד מהם יש גם מקורות משלו, אבל במקרה הזה הנס הזה בכפר נחום מופיע אצל שלושתם.

כפר נחום הוא מקומם של ניסים נוספים רבים של ישוע:

ריפוי חמותו של שמעון פטרוס. “גם שדים רבים גירש ולא הניח לשדים לדבר מפני שהכירוהו” שוב מלחמת בני אור בבני חושך, מלחמת הטהורה בטומאה.

ריפוי האיש המשותק המורד אליו מהגג - מה חשוב יותר לרפא את המשותק או שיקבל סליחה ומחילה על חטאיו? האנשים הפשוטים רוצים ריפוי על ידי נס, אבל ישוע והחכמים חושבים שמה שחשוב זו סליחת החטאים. אבל ישוע מתרצה וגם מרפא אותו.

החכמים לא רוצים שהוא ימחל על חטאים כי זה מעמיד אותו בדרגה אחת עם האלוהים. זה סיפור של קריאה לחזרה בתשובה. הניסים שלו הם בכדי לשכנע את העם לשוב בתשובה.

ריפוי בעל היד היבשה - עימות חזיתי עם ההנהגה של התקופה. גם בגלל העצמה שלו. זה קורה סביב הניסים שהוא עושה. הוויכוח הוא עם ההנהגה.

ריפוי האישה שנגעה בבגדו של ישוע והחייאת בתו של יאיר ראש הסינאגוגה: שני סיפורים משולבים. נשים מופיעות בברית החדשה הרבה מאד פעמים. אולי הנצרות בכלל התחילה עם נשים מאמינות שהלכו אחריו. אישה זבת דם אסור לה בשום אופן לגעת באחרים ואילו זאת מעיזה לגעת בכנף בגדו של האיש הקדוש הזה. עם ישראל הולך עם ציצית כבר אז. בקומראן מצאו ציציות. לציצית יש כוח מאגי והאישה נוגעת בשיא הקדושה. מתרחש זיק כמו חשמלי, שוב מפגש בין טומאה וטהרה.

לאחר שהכניע טומאה קלה יחסית של מחלה הוא ממשיך והולך להכות טומאה קשה יותר, טומאת מת ומרפא את בת ראש בית הכנסת של הכפר. זה סיפור טליתא קומי.

טליתא קומי - יש מוסד חסד/בית ספר של דיאקוניסטיות (קבוצה של נשים שחיה כמעט כמו נזירות, מהלותרנים שהגיעו לירושלים במאה ה-19) מול המשביר המרכזי בירושלים – אלו הן נשים שהקימו בית לנערות וקראו לו על שם הסיפור של טליתא קומי.

ריפוי עבדו של שר המאה - ישוע פועל בכפר נחום בקרב גברים, נשים, ילדות, במרחב הציבורי (בית כנסת) והפרטי (הבית). זה אזור פעולתו. ההנהגה מתנגדת לו חוץ מיאיר ראש הכפר, ראש בית הכנסת – הארכיסינאגוגוס.

פרט לעשיית ניסים ישוע עושה עוד כמה דברים בכפר נחום: הוא בוחר את מוכס הכפר מתי בן לוי להיות תלמידו, והוא נושא שם את דרשת הלחם.

נס הוצאת השדים אל החזירים

מתרחש במהלך פעילותו של ישוע באזור גפר נחום. הם באים אל "עבר הים, ארץ הגרשיים" (העיר גרש). בנוף המקומי של הגליל "עבר הים" כאן היא חציית עולמות אמונתיים, ישוע עובר כאן מהעולם היהודי לעולם הרומאי הפגאני. ישוע כאן הוא יונה החדש. הוא נביא ישראל שמגשים את השליחות להיות אור לגויים ממש כמו יונה שצווה אף הוא ללכת לעולם של הגויים.

כשישוע יורד מהסירה מגיע אליו איש עם טומאה חזקה – טומאת מתים ושמו "לגיון" כי רבים אהנו (הרוחות הטמאות שבו). אין שם כזה בעולם הרומי, כי לגיון זה שם קבוצתי ליחידת חיילים. זה רמז לכך שהטומאה נמצאה בכמויות רבות בעולם הרומאי הפגאני. איש לא יכול היה להשתלט על לגיון שהיה במצב קיצוני ביותר. אבל אפילו בטירופו הוא מכיר את ישוע ועוד ממרחק גדול.

הרוחות הטמאות מבקשות מישוע לא להרוג אותם או להגלותם מהאזור. הן מתחננות בפניו שיוליכן לתוך החזירים המשוטטים בסביבה, בבחינת טמא בתוך טמא חד הוא. הוא מרשה להם אבל הסיפור לא נגמר טוב מבחינתו כי החזירים מסתערים לתוך הים ואלפיים מהם טובעים שם. גם העניין של החזיר מתכתב כאן עם סמל הלגיון הרומאי העשירי - החזיר. זה ביטוי למערכת היחסים בין השליטים הרומאיים והיהדות של ישוע.

הסיפור הוא על הכנעת הטומאה שבעולם שנמצאת כאן אצל הגויים ויוצאת ונשארת בצד הגויי, החזירים הטמאים. זה המסר האוניברסאלי של המלחמה הזו. כעת מי שמפיץ את בשורתו של ישוע הם גויים ולא התלמידים השליחים!

פחד נופל על הגויים והם מבקשים ממנו לעזוב את האזור שלהם כי החיים הפגאניים היו נוחים להם יותר. כמו שכתב הרמב"ם הנוצרים עשו משהו אחד טוב, הביאו את בשורת המונותאיזם וביערו את הפגאניות. לגיון הופך להיות השליח הראשון אל הגויים, הרבה לפני פאולוס! הוא הולך ומפיץ את הבשורה בעשר הערים. אהנו יכולים להכיר לנוצרים משמעויות רבות מהברית החדשה דרך הצגת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל ששמה רקע לברית החדשה

אין נביא בעירו - אחרי כל ניסי כפר נחום הוא עולה לנצרת, אבל שם לא מכירים בו. **האכלת חמשת האלפים** - מרקוס ו' 35 - מקום שומם - הרמוס EREMOS מדבר. מזוהה עם טבחה. לא בהכרח מים יבשים, יש שם מעיינות מליחים ולכן המקום הזה נתפש כשומם. **האכלת ארבעת האלפים** (מרקוס פרק ח) – בדלמנותא, לא ברור איפה זה. יש שם פעמים של סיפורי לחם ודגים בברית החדשה. מרקוס ומתי מספרים כל אחד על שני מקרים, יוחנן ולוקאס פעם אחת כל אחד.

זה מתכתב עם זה שבמדבר האל נתן מן ושליו בכל ימי השבוע, כאן ישוע עושה אותו דבר. לא ברור מה העניין עם 4000 ו-5000. אבל 7 ו-12 הם מספרים טיפולוגיים. נטפל בזה אחר כך. **שאור** - שמרים להתפתח הלחם. "שאור הפרושים ושאור הורדוס" – הכוונה להתנפחות של האחרים כאילו הם אלה שמעניקים לכם את הלחם, אבל הזהרו מהם, מי שנותן לחם לעולם הוא ישוע עצמו. אצל מרקוס יש אכזבה מאד גדולה מהעם. העם עסוק בהילחם בהישרדות ולא בהתכוננות ליום הדין. **ריפוי העיוור בבית ציידא** - כל הזמן ישוע מתרה בנרפאים שלא יספרו על הנס. כל אדם צריך להשתכנע בעצמו באמתותו של ישוע ולא להיות ניזון משמעויות.

יש **שלושה סיפורים על ריפוי עיוורון** - בבית ציידא, בבריכת השילוח בירושלים וביריחו. לראות פירושו לדעת, להבין. בהתחלה האיש רואה מטושטש, אבל עוד מעט יראה בבירור. זה פותח בהדרגה את עיני המאמינים בו ואת עיני תלמידיו.

זה סיפור יוצא דופן בכך שכאן ישוע משתמש בחומר, יורק לו בעיניים ולא מסתפק באמונה בלבד. בספרות חז"ל ובספרות הרומית (פליניוס הזקן) מסבירים שרוק עוזר לעיניים ובמיוחד רוק של אב לבנו! כלומר הרעיון כאן הוא שישוע הוא האב של כולם. ישוע מדבר על מותו ותחייתו, שלוש פעמים הוא עושה זאת על פי כל אחד מהאוונגליונים. הוא חוזר בדיוק מה יקרה לו בעתיד. בכך מסתיימת תקופת הפעולה שלו למען הציבור - ה- Ministry - והוא נכון להמשיך לירושלים.

הנצרות בשיטת ההרמוניזציה סופרת קודם כל את נס כפר קנה. לכן כשנמצאים עם צליינים בכפר נחום מסתפקים באמירה, כאן התחיל ישוע את פעילותו בגליל ולא מתעקשים ששם היה הנס הראשון. כל כך הרבה דברים קרו בכפר נחום עד שלימים יכונה המקום "עירו של ישוע". עירו, פעם אחת זו ירושלים ופעם שניה זו כפר נחום שם יש שלט הקורא למקום "עירו של ישו".

ככפר נחום גויס על ידי ישוע השליח מתי שהיה מוכס הכפר. מתי ט', 9 – פֶּאֶשֶׁר עָבַר מִשָּׁם רָאָה יֵשׁוּעַ אִישׁ יוֹשֵׁב בְּבֵית הַמָּקֶס וְשֵׁמוֹ מַתִּי. אָמַר אֵלָיו: "לֵךְ אַחֲרַי." הוּא קָם וְהֵלֵךְ אַחֲרָיו 10. פֶּשְׁעֵהֶם בְּבֵית פֶּאֶז מוֹכְסִים וְחוֹטְאִים רַבִּים וְהִסָּבַע עִם יֵשׁוּעַ וְתִלְמִידָיו 11. רָאָה הַפְּרוֹשִׁים וְאָמְרוּ לְתִלְמִידָיו: "מִדּוּעַ אוֹכֵל רֶבֶכֶם עִם הַמּוֹכְסִים וְהַחוֹטְאִים?" 12 שָׁמַע יֵשׁוּעַ וְאָמַר לָהֶם: "לֵא הַבְּרִיאִים צְרִיכִים לְרִפּוּא, אֲלָא הַחוֹלִים 13. וְאַתֶּם צְאוּ וְלַמָּדוּ מִה מְשַׁמְעֵי יְחִסָּד תִּפְצְתִּי וְלֹא יָבִיחַ, כִּי לֹא אֶתִּי לְקַרְא לְצַדִּיקִים כִּי אִם לְחוֹטְאִים". יש לסיפור הזה מקבילה אצל מרקוס.

מדוע היה כפר נחום בית מכס? כי ישב במקום מרכזי, גשר בנות יעקב בין שני אזורים דיאו-פוליטיים. מדוע מוכסים נכרכים עם חוטאים? מוכסים הם אלה שחכרו את זכות גביית המיסים מהשלטונות וחתכו לעצמם קופונים חסרי רחמים. לכן גם בספרות חז"ל המוכסים נמצאים בדרגה אחת יחד עם הזונות. משפט מפתח של הסיפור "לא הבריאם צריכים לרפוא אלא החולים" ישוע פועל במסגרת מי שזקוק לעזרה העם הפשוט.

שם המוכס - מתי. הוא כותב האוונגליון של מתי, לפחות לפי המסורת הנוצרית. בצירוף שם מתי האוונגליסט רואים לכן הרבה פעמים שקית עם מטבעות עצמוה לדמותו. האוונגליסט השני המוכר על פי המסורת הנוצרית כתלמידו של ישוע הוא יוחנן.

מרקוס קורא לו לוי בן חלפי. מתי אמנם היה זה שלקח את הסיפור ממרקוס, אבל משום מה שינה את שם המוכס. ברוח ההרמוניזציה מתי ידוע לכן כמתי הלוי בן חלפי. מוצאו היה המכפר נחום, יישוב של בערך 1500 איש. אין מקום שמופיע כל כך הרבה פעמים בברית החדשה כמוהו פרט לירושלים.

גילוי השליחות בקיסריה פיליפי

קיסריה פיליפי היא בניאס, ובנתה על ידי פיליפוס לכבוד הקיסר טיבריוס. במקום הרחוק ההוא ישוע מספר לתלמידיו על שליחותו, המשיח העומד להיצלב בקרוב. ומכאן הוא חוזר לירושלים.

דרשת הר

(מתי, ה', לוקאס, ו') - הר האשרי Mt. of Beatitudes. שם ישוע הופך להיות משה החדש, נותן את תורת החסד. אין הרבה טקסטים במערב שנודעה להם השפעה כה עמוקה כמו הדרשה הזו. "אשריכם העניים כי לכם מלכות האלהים...."

ההשתנות בהר תבור – ישוע לובש הדר

מתי י"ז - לו לאחר ששה ג'מים לקח ישוע את כפיא ואת יעקב ואת יוחנן אחיו. הוא העלה אותם להר גבוה לבדם 2 והשתנה לעיניהם; פניו זָהָר ופָּשֶׁם וּבְגָדָיו הִלְבִּינוּ כְּאֹרֶךְ 3. לפתע נראה אליהם משה ואלהיהם כשהם מדברים אתו 4. הגיב כפיא וְאָמַר אֵלַי יְשׁוּעַ: "אֲדוֹנָי, טוֹב שָׁאַחֲנֶנּוּ פֶּאֶן. אִם תִּרְצֶה אֶעֱשֶׂה פֶּה שְׁלוֹשׁ סָבּוֹת, לָךְ אַחַת, לְמֹשֶׁה אַחַת וְלְאַלְהֵינוּ אַחַת 5." עוֹדוּ קִדְבָר וְנֵעֲנֶה בְּהִיר סָכָד עֲלֵיהֶם וְהָנֵה קוֹל אוֹמֵר מִתּוֹךְ הָעֵנָן: "זֶה בְּנֵי אֱהוֹבֵי אֲשֶׁר חִפְצָתִי בּוֹ; אֵלָיו תִּשְׁמָעוּן".

"זה בני אהובי אשר בו חפצתי ואלי תשמעו" - שוב קול משמים המכריז על ישוע כבנו. זה הרי היה כבר במעמד ההטבלה אז מה חדש כאן? כאן זו בשורת עליונותו של ישוע המשיח על משה ועל אליהו.

זה אירוע הטרנספיגורציה או המטמורפוזיס. זה אירוע מכוון. ישוע זוהר ומשתנה, כמו משה במעמד הר סיני. הסיפור מופיע בשלושת האוונגליונים. הר תבור הוא מחליפו של הר סיני - מקום חשוב מאד לנצרות וקבוצות רבות רוצות לבקר בו.

זה מעמד הר סיני של ישוע. אז ירדו מהשמים הלוחות, כעת יורד לעולם האל בעצמו. ליד ישוע נמצאים שם משה ואליהו הנביא. ההיסטוריה מחולקת כך לתקופת החוק (משה), תקופת הנבואה (אליהו) ותקופת הישועה (ישוע).

בכל הציורים של האירוע מופיעים למטה שלושת התלמידים שהיו עדים למעמד הזה.

בסיפור מדובר על "הר גבוה" - לא מופיע במפורש שזה הר תבור. כבר מהמאה ה-4 היו ניסיונות לקשר את זה עם הר החרמון הקרוב יותר לקיסריה פיליפי ואף גבוה יותר מהר תבור. גם מעמד ברית בין הבתרים נקשר לחרמון.

ממעמד הטרנספיגורציה ישוע יוצא הישר לירושלים.

יריחו

מתי כ', 29 - "בצאתם מיריחו הלכו אחריו המון עם רב 30. והנה שני עוורים, שישבו בצד הדרך ושקעו פי ישוע עובר, החלו לצעק: "אֲדוֹנָנוּ בְּרַדְוֹד, רַחֵם עָלֵינוּ 31" והעם גָּעַר בָּהֶם לְהִשְׁתַּיֵּק, אֲךָ הֵם צָעְקוּ בְּגִתְרָא שְׂאֵת: "אֲדוֹנָנוּ בְּרַדְוֹד, רַחֵם עָלֵינוּ!" 32. ישוע נָעָצַר, קָרָא לָהֶם וְשָׂאֵל: "מַה רְצוֹנְכֶם שְׂאֶעֱשֶׂה לָכֶם?"

33 והשיבו לו: "אֲדוֹן - שְׂתַּפְּקֶנָה עֵינֵינוּ 34." ונתמלא ישוע רחמים ונגע בעיניהם. מיד ראו והלכו אחריו.

בדרך מיריחו ישוע מרפא עיוורים. יש שם הרבה כנסיות ומנזרים. יש בה שני סיפורים: יריפו העיוורים וסיפור עץ השקמה/פיקוס (Sycamore) העתיק ביריחו על זכאי המוכס (הסיפור נמצא רק בלוקאס ומתרחש אחרי יריפו העיוור בכדי להראות שדווקא דלת העם - העיוור והקבצן, הם בעלי כוח האבחון הטוב יותר מהעשיר המוכס).

The son of Man - "בן האדם" כינויו של ישוע. זה ביטוי המופיע בדניאל המסביר ש"בן האדם (בר אנוש) יבוא על עננים...". דניאל הוא ספר שפוזל לימות המשיח. הוא היחיד המדבר על משיח באחרית הימים, גואל. דניאל הוא הספר הכי אפוקליפטי. בן האדם הופך להיות הכינוי בעת ההיא למשיח.

הדרך היא מיריחו לירושלים - הקונטקסט הוא מסע עם ישראל מיריחו לירושלים בעת כיבוש הארץ.

בית פני - העלייה על החמור

בית פני (שיבוש של פגה - תאנה קטנה). סיפור המופיע במתי כ"א. זה מקום מאד חשוב בהר הזיתים. משם ישוע שולח שניים מתלמידיו בשליחותו (התכתבות עם יהושע ששולח שני מרגלים מיריחו).

זכריה ט', ט - "גִּילֵי מֵאָד בַּת-צִיּוֹן הִרְעִי בֵּית יְרוּשָׁלַם הִנֵּה מִלְכָּד גְּבוּא לָךְ צְדִיק וְנוֹשֶׁעַ הוּא עֲנִי וְרֹכֵב עַל-חֲמֹר וְעַל-עִיר בְּן-אֲתֻנּוֹת.".

הביאו את האתון ואת העיר והוא "ישב עליהם" זו טעות של מתי כי אין דרך שישוע ישב בו זמנית גם על האתון וגם על העיר. בכל האוונגליונים האחרים כתוב שהוא ישב על העיר.

"עיר בן אתונות" - זה ביטוי בעברית שאולי מתי, שלא ידע עברית טוב, לא הכיר.

כנסיית בית פני - שם ישוע מכריז על משיחותו בעלותו על החמור.

הכניסה לירושלים

Triumphal Entrance - כניסת ניצחון שבה נופפו עם כפות תמרים, זה היה מנהג מוכר מימי החשמונאים לקבלת פני מנצחים. לפי חישובי הכניסה זה היה ביום הראשון של השבוע שבסופו הפסח, זהו "יום ראשון של הדקלים" שבו הם אומרים הושענה.

צדקיהו - המלך האחרון לבית דוד, בורח עולה במעלה הר הזיתים בדרך למותו בערבות יריחו. כעת זו כניסה מנצחת כשכל ההמון מזהה את ישוע כבן דוד.

Hosana - אחד המזמורים הנפוצים ביותר והמוכרים ביותר בעולם הנוצרי על כל גווניו. בא מהמילה העברית הושע-נא, אנא הושיע. זה מנהג המזוהה יותר עם חג הסוכות וייתכן שיש כאן שיבוש מאורח שמקורו בחוסר בקיאות של כותבי או מתרגמי הבשורות במנהגי החגים היהודיים.

בנדיקטוס - ברוך.
בבית פגיי ישוע עולה על החמור ובקריאות הושענה הוא כבר בראש הר הזיתים. עם עברו את קו הרכס הוא מתחיל לרדת במורד המערבי של הר הזיתים.
דומינוס פלאויט - בכי האדון. שם ישוע בוכה על ירושלים בשעה שכל ההמון חוגג סביבו. הסיפור מופיע הן במתי 23, 37 והן בלוקאס יט': ישוע יורד במורד המערבי של הר הזיתים, מתקרב אל העיר ובוכה עליה דומינוס פלאויט. זו כנסייה קתולית.
החוקרים רואים בסיפור הזה טקסט מאוחר שנכתב כבר כשהלהבות מכלות את ירושלים מהכיבוש הרומאי. אבל ישוע לא היה היחיד שחשב שצריך למחוק את ירושלים ואת בית המקדש ולהתחיל מהתחלה. גם האיסיים חשבו כך (מגילת המקדש).
ישוע לא היה בוכה אם לא היה יהודי שבוכה על בית המקדש.
אירוע נוסף בכניסת ישוע לירושלים: ישוע מלמד את תלמידיו את "תפילת האדון".

בית עניא - החייאת אלעזר ומשיחת השמן

Bethany - אל עזריה היום. ישוע חוזר לישון שם מדי ערב כי כנראה הייתה זולה יותר מירושלים. בבית עניא קרו שני אירועים: החייאת לזרוס ומשיחת השמן של ישוע.
מתי 26, 6 - ישוע מבקר בבית עניא את חברו שמעון המצורע ושם מתרחשת משיחתו בשמן על יד אישה היוצקת על ראשו שמן יקר. זו משיחה של מוות, טקס משיחת הגופה בעודה בחיים. כעת כל אנשי בית עניא וירושלים כיירו במוותו הקרב של ישוע. האישה הזו תזוהה לימים במסורת הנוצרית עם מריה מגדלנה, התלמידה הנאמנה של ישוע. בשום מקום לא כתוב שמריה הייתה זונה אבל זו מסורת נוצרית שמתכתבת עם רחב הזונה.

על פי יוחנן הסיפור בבית עניא התרחש שנה או שנתיים קודם לכן כניסתו האחרונה של ישוע לירושלים בפסח האחרון לחייו. הוא החיה שם את אלעזר, אחרון המתים מן החיים בעולם הזה. זה קורה בהר הזיתים הר הקברים גם אז וגם היום. להר הזיתים יש קונטקסט גם של מוות, בתי הקברות וגם של תחיית המתים לזרוס, ישוע.

אצל יוחנן בסיפור המשיחה (הפעם של רגלי ישוע) מופיעות שתי נשים - מרתה ומרים, אחיותיו של אלעזר. הם הצד הטוב וכנגדם הצד הרע, יהודה איש קריות הגנב. מרים, מרתה ואלעזר (לזרוס) - משפחה.
יש בבית עניא שתי כנסיות, אורתודוקסית וקתולית וקבר אחד - קבר אלעזר הוא נבי עוזייר, הנמצא במסגד בבית עניא.

The Pushing of the Tables of the Money Changers

על פי מתי ישוע שוהה בהר הזיתים, בית עניא לילה לילה במהלך השבוע שקדם לפסח, כאשר יומיום הוא הולך מבית עניא לירושלים ובחזרה. בנוסף להפיכת שולחנות החלפנים ומוכרי היונים, ישוע גם מתווכח ומתעמת רעיונית מידי יום עם ההנהגה היהודית.
ישוע בבית המקדש - זו תחילת מסע ההרס העצמי המכוון של ישוע. ברור שהתעמת עם הרשויות בעצמה כזו שלשלוטנות היהודיים והרומאים כאחד היה שווה להיפטר ממנו.
ישע לא מקריב קורבנות בבית המקדש! הברית החדשה רוצה לשים עליו את הזרקור כקורבן. בעצם כיהודי הוא היה צריך להביא איזשהו קורבן.
על פי יוחנן הסיפור על הפיכת שולחנות החלפנים ומוכרי הקורבנות התרחשה בשנת פעילותו הראשונה של ישוע (28 לפנה"ס) שנה או שנתיים קודם לפסח של שנת הצליבה.

הסעודה האחרונה - יום ה' בערב

יש ויכוח באיזה יום בשבוע הזה חל אז חג הפסח: ביום חמישי (הקתולים) או שישי (האורתודוקסים). נכון שהיום ערב פסח לא יכול לחול ביום שישי (וגם לא בימי שני ורביעי) ואולם זו תקנה שהותקנה רק אחרי חורבן הבית. מכל מקום, הסעודה האחרונה של ישוע הייתה ביום חמישי בערב.
ישוע נצלב ביום שישי (בפסח לפי הקתולים, בערב פסח לפי האורתודוקסים) וקם לתחייה ביום א' הוא Easter Sunday.

"הסוד המרקיאני" - אצל מרקוס הכל מסתורי. ישוע לא מגלה לתלמידיו את הפרטים. הוא שולח אותם למצוא בהר ציון גבר שסוחב כד מים וללכת בעקבותיו. זה כבר לא מריח טוב, שהרי זה תפקידה המסורתי של האישה.

"קחו זה גופי ... זה דמי" - זה חידוש של הברית החדשה. כזה עוד לא היה.

זה סיפור על הסעודה האחרונה בחייו של ישוע. כל ההקשר לסעודת הקורבן היהודית של ערב הפסח לא מוזכר בברית החדשה כלל.

ישוע מברך קודם על הלחם ואחר כך על היין. זה סדר ברכה הפוך למסורת הפרושית היהודית, אבל אצל האיסיים, ע"פ סרך היחד, הסדר אכן היה קודם לחם ואחר כך יין. בקרב האיסיים גם הייתה קבוצה של אנשים שלא התחתנו. אז אולי האיש נושא כד המים היה איסיי שלא התחתן כי רק מי שאין לו אישה סוחב את המים בעצמו.

פלוטר הציע שכל הסיפור הזה מראה שישוע מורה לתלמידיו ללכת לרובע האיסיים בירושלים, שהם הקבוצה הקרובה לו בהשקפתם.

ליד המקום שבו מזוהה הסעודה האחרונה, הסנאקולום (מקום הארוחה) בהר ציון יש מקום עם חפירות המזוהה כ"שער האיסיים" בדרום העיר.

אם כן לפנינו שלוש רמיזות לחיבור שמציע פלוטר בין ישוע לאיסיי ירושלים: סדר הברכות לפני הארוחה: לחם לפני יין, האיש נושא המים, והקירבה לשער האיסיים.

הכנסייה הנוצרית היא שממשיכה היום את צורת הקידוש האיסיי ולא את הרבני, כאשר הנוצרים קודם מברכים על הלחם ואחר כך על היין.

יוחנן מוסיף גם שבסעודה האחרונה ישוע רחץ את רגלי תלמידיו. עד היום ביום חמישי שלפני הפסחא הבישוף רוחץ את רגלי הכפופים לו.

כאמור, מתרחשת ביום חמישי בערב, אולי בערב חג הפסח (הנוסח האורתודוכסי) אולי יום קודם. תמיד בתיאוריה השונים יהודה מקבל בה דג - סמל הבגידה, מישוע.

הסעודה מזוהה עם סעודת קורבן הפסח (עוד לא היה נהוג אז טקס ליל הסדר אבל כן הייתה נהוגה סעודת קורבן הפסח) שהיה מוקרב ונאכל באותו היום. ערב קודם אנשים עוד יכלו לאכול חמץ. לכן אם זה קדם לערב פסח יכול להיות שישוע נתן להם בה לחם ממש. זו הגישה של האורתודוכסים שעד היום מגישים במיסה בלחם תופח! כך ישוע שנצלב למחרת היום הופך להיות קורבן הפסח. בשעה שבכל הארץ שוחטים כבשים כקורבנות בערב הפסח גם הוא נצלב. הכוון הזה מרומז באוונגליון של יוחנן.

הקתולים, לעומת זאת, רואים בסעודה האחרונה את סעודת ערב החג. הם מעדיפים לראות את הסעודה האחרונה כחלק מכלל סעודות קורבן הפסח שניערכו בליל החג בירושלים, ולכן הם אוכלים במיסה מצה – לחם לא תופח כי ברור להם שישוע לא היה מגיש לחם תופח בסעודת הקורבן. בראיה הקתולית ישוע מכריז בסעודה שהלחם והיין אותם הם אוכלים הם בעצם הוא עצמו ובכך הוא רומז להם שלמחרת הוא ייצלב וימות.

איננו יודעים את השנה המדויקת של המאורע, ולכן איננו יכולים להכריע האם ערב פסח של שנת הצליבה חל ביום חמישי או שישי. שניהם אפשריים בטווח השנים הסביר למאורע.

בשורה התחתונה, ישוע הוא קורבן הפסח. במצרים הקורבנות היו סתם כבשים, אחרי כן הקורבנות היו כל מיני כבשים ששחטו הכהנים עבור אנשים, אבל הקורבן שמשחרר מעבדות לחרות את האנושות הוא ישוע. מדוע? כי הוא צפה את זה. את התורה הזו – תורת הצלב, מפתח פאולוס. הוא שעוזר למאמיניו להבין ולקבל את ההתפתחות הטראגית של צליבתו ומותו. על פיה האל מלכתחילה התכוון להקריב את בנו כקורבן האחרון, ובכך להביא לסיום את מנהג הקורבנות.

זו תורה שלמה שביב המושג קורבן – Hostia.

המלצה להזכרת צליינים – לשלוח בנהויל הקרבת הקורבנות, מאחר ואלו היו הפרומו לסיפור הצליבה.

מספרים את זה בחדר הסעודה האחרונה (יחד עם הסיפור על בחירת השליח ה-12 המחליף של יהודה איש קריות ועל ירידת רוח הקודש שם על השליחים).

הענות/הסבל של ישוע (Passion)

הסיפור המכונן של הנצרות. מתחיל לאחר הסעודה האחרונה ביגון בגת שמנא ונגמר בצליבתו וקבורתו של ישוע. זה הגרעין הקדום והחשוב של המסורת הנוצרית ויש הטוענים (רבקה ניר) שבתחילת הנצרות סיפרו אותו ליד השולחן בסעודת הפסחא ממש כמו סיפור ההגדה שלנו.

רבקה ניר – לאורך כל הסיפור ישוע לבדו, נטוש על ידי תלמידיו, בודד בסבל נוראי. הוא גם משיח אלוהי ההולך להגשים את ייעודו וגם בן אנוש סובל וחלש הזועק לבסוף "אלי אלי למה עזבתני".

המאסר בנת שמנים

ישוע לוקח את תלמידיו לגת שמנים ואומר להם "שבו פה עד שאתפלל". הולך להתפלל עם שלושת התלמידים הנאמרים: פטרוס, יעקב ויוחנן, אבל משאיר אותם כשהוא מורה להם להישאר ערים ומתרחק מעט מהם כדי להתפלל לאל.

היגון בגן - יום חמישי מסתיים בגת שמנים בתפילה וביגון - The Agony in the Garden. ישוע מתייסר ומבקש (מרקוס י"ד 36) "אבא, אבא, אבא, אבא", אמה כל יכול, העבר נא ממני את הכוס הזאת, אך לא כרצוני אני כי אם כרצונך אבא!". מיום כך הכנסייה במקום נקראת כנסיית היגון (ושם מאוחר יותר לכנסייה המודרנית הוא כנסיית כל העמים).

הוא חוזר לתלמידיו, מוצאם ישנים, מעירים ונוזף בהם על שלא נשארו ערים. זה חוזר על עצמו עוד פעמיים אחר כך ולבסוף הוא נוטלם וחוזר עמם אל שאר התלמידים.

אז מגיעה הבגידה של יהודה איש קריות (Judas Iscariot). המון חמוש במקלות וחרבות מטעם ראשי היהודים (ע"פ הסינופטים) או חיילים רומאים (ע"פ יוחנן) עם חרבות ומקלות תופשים את ישוע לאחר שיהודה פונה אליו בתואר "רבי" (האזכור הקדום ביותר שיש לנו של התואר הזה, הרבה לפני ספרות חז"ל) ומוזהה להם אותו כמוסכם ביניהם בנשיקה. (זה המקור לנשיקת המוות של המאפייה האיטלקית שבה מנשקים את מי שחרצו את גורלו למוות).

איש קריות - אולי מהעיר קריות שבנחלת יהודה. אם כך אז יהודה הוא התלמיד היחיד שאינו גלילי. ע"פ פירוש אחר, איש קריות - סיקרי.

פטרוס (לפי אוונגליון יוחנן) מתקף את אחד החיילים וכורת את אזנו, ואז ישו נוזף בו. תמיד כשרואים מישהו עם סכין ליד אוזן זה פטרוס.

ישוע לא נרתע ונוזף בחיילים על כך שבחרו לעצור אותו שם ולא בבית המקדש. לעומת זאת תלמידיו מאכזבים אותו ובורחים מהמקום. אחד מהם אפילו בורח ערום לאחר שהחיילים הצליחו לאחוז בגלימתו (מרקוס י"ד 2-51). הסיפור הזה מתכתב עם עמוס ב', ט"ז: " ואמץ לבו בנבואים ערום גויס ביום-ההוא נאם-יהוה".

ישוע נשפט בפני הסנהדרין

סיפור המשפט של ישוע בפני הסנהדרין מופיע רק אצל מתי ומרקוס.

הזליכו את ישוע אל הכהן הגדול ושם נקלה כל ראשי הכהנים והזקנים והסופרים 54. כיפא הלך אחריו במקום מה עד לתוך חצר הכהן הגדול ושם ישב עם המשפחות והתחמם ליד האש 55. אותה שעה חפשו ראשי הכהנים וכל הסנהדרין עדות נגד ישוע כדי להמית אותו ולא מצאו 56, כי רבים העידו עדות שקר נגדו והעדו לא היו תואמות 57. קמו אחדים והעידו נגדו דבר שקר באמרים: "58 אנחנו שמענו אותו אומר יאמי אהרס את ההיכל הזה שפעשה בידי אדם ובשלושה ימים אבנה אחר שאינו מעשה ידי אדם 59". וגם בזאת לא תאמנו דברי עדותם 60. קם הכהן הגדול, עמד באמצע ושאל את ישוע: "אינך משיב דבר על מה שאלה מעידיים נגדך?" 61 אף הוא שתיק ולא השיב דבר. הוסיף הכהן הגדול ושאל אותו: "האם אתה המשיח בן המבדך?" 62 אמר ישוע: "אני הוא. ואתם תראו את בן האדם יושב לימין הגבורה ויבא עם ענני השמים".

דוד פלוסר - ברור שזה לא משפט תקני של הסנהדרין, וגם לא ברור מה הבהילות לשפוט את ישוע, מורד ככל שיהיה, לביל הפסח. רואה בכל הסיפור יותר "חיקור דין" לא פורמאלי שנועד להחליט אם להעבירו למשפט אצל פילאטוס או לא.

יש עדויות שקר כנגד ישוע אבל הן מתבררות כלא אמינות. קייפא פונה לישוע בשאלה האם הוא המשיח וזה משיב לו בחיוב ועוד מוסיף שעוד תראה אותו יושב לימין הגבורה ובא עם "ענני השמים" – התכתבות עם המשיח המתואר בספר דניאל.

זה כמובן נתפס ככפירה על ידי הכהן הגדול שמסתפק בזה. ישוע מורשע ומחליטים שהוא בן מוות ואז יורקים עליו, ומכים אותו:

קָרַע הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל אֶת בְּגָדָיו וְאָמַר: "מִה לָנוּ עוֹד עוֹד צָרָךְ בְּעֵדִים 64? שְׁמַעְתֶּם אֶת הַגְּדוּף. מִה דַּעְתְּכֶם?" הַכֹּל הִרְשִׁיעוּ אוֹתוֹ וַיִּקְסוּ שְׂהוּא בֶן מִנְתּוֹ 65. אֲחֵדִים הִחֲלוּ לִירֵק בו; גַּם כְּסוּ אֶת פְּנֵיו, הִכּוּהוּ בְּאֶגְרוֹף וְאָמְרוּ לוֹ: "הִתְנַבֵּא!" וְהִמְשִׁרְתִּים קִדְמוּ אוֹתוֹ בְּמַכּוֹת. **זה סיפור נורא** על יחס היהודים לישוע. בהדרגה בשטח נתקלים לפעמים בכמרים הקוראים את הסיפורים הנוראיים האלה על היהודים. צריך לדעת לעשות את ההבחנה ההיסטורית בין היהודים של אז ליהודים של עכשיו.

הערה ראשונה - ממקורות שונים אנחנו יודעים שהיו מקרים שהסנהדרין הוציאה גזר דין מוות ליהודים ולא על עניינים אזרחיים-פליליים. אבל ארבעים שנה לפני החורבן ניטלה הסמכות מהסנהדרין לבצע גזר דין מוות. כלומר הם לא יכלו להוציא את ישוע להורג, אבל הם כן יכלו להסגיר אותו לפילאטוס. ראינו כבר שיוספוס מספר בפרוש על הסגרת אחד בשם חנניה בידי הסנהדרין ("ישועי העם") לנציב הרומי אלבינוס.

הערה שניה - הרבית החדשה נכתבה ביוונית בכדי שהעולם הרומי יקרא אותה. לכן היא לא יכולה להגיד שהרומאים הם אלה שהרגו את בן האלוהים. הסיפור הזה נועד לכן לזכות את הנציב הרומי שהיה השגריר של האימפריה הרומית בארץ. באף אחד מהאוונגליונים פילאטוס לא יוצא טיפוס צמא דם כמו שהוא יוצא אצל יוספוס או במקורות אחרים שלא מספרי הבשורות.

הבגידה של פטרוס - בית הכהן הגדול קייפא מזוהה היום עם כנסיית סנט פיטר אין גליקנטו, פטרוס הקדוש של קריאת התרגום. במהלך הסעודה האחרונה, כשישוע התנבא על כך שאחד מתלמידיו יסגיר אותו, פטרוס קופץ וקובע שזה לא יהיה הוא. ישוע עונה לו בהתנבאו שבטרוס יחלוף הלילה (עד קריאת התרגום בבוקר) הוא יכחש בו שלוש פעמים, ואכן כך קורה כשמוזהים בבית קייפא שפטרוס הוא אחד מתלמידיו של ישוע.

יום שישי הנורא

יום הצליבה - יום שישי Good Friday. לכן לא אוכלים בנצרות בשר ביום שישי. השם כנראה הוא שיבוש של God Friday. בכל יתר השפות קוראים לו "יום שישי הנורא".

המשפט אצל פילאטוס

מרקוס טי"ו – בבוקר יום ששי מעבירים את ישוע כבול לפילאטוס במצודה. פילאטוס שואל אותו אם הוא "מלך היהודים" כשהכוונה בשאלה היא "האם אתה מורד במלכות?" זאת כי מלך חייב היה להתמנות אך ורק על ידי הרומאים.

"הוסיף פילטוס וְשָׂאל אוֹתוֹ: "אינך משיב דבר; ראה כמה הם מאשימים אותך 5" ואולם ישוע לא השיב עוד דבר, לתמהונו של פילטוס 6. כִּהְיָ הָיָה מְשֻׁחָרָר לְהֵסִיר אוֹתוֹ עַל־פִּי בְּקִשְׁתּוֹ 7. איש אחד, בראבא שמו, נשב אז בכלא עם המורדים שבצעו מעשה רצח בעת המרד 8. בא הממון והחל לבקש שיעשה למענם כמנהגו 9. השיב להם פילטוס: "האם רוצים שאשחרר לכם את מלך היהודים 10" וכי ידע שמקנאה מסרו אותו ראשי הכהנים 11. אך ראשי הכהנים הסיתו את הממון להעדיף שישחרר להם את בראבא.

12 הוסיף פילטוס ואמר להם: "אם פן מה אעשה לך שאאתם קוראים לו?" מלך היהודים?"

13 וצלב אותו!" צעקו.

14 אבל מה רעה עשה?" אמר להם פילטוס. אך הם צעקו ביתר שאת: "צלב אותו!"

15 כִּי־כֵן שָׂרְצָה פִּילְטוֹס לְהַשְׁבִּיעַ אֶת צֹרֵן הַהֶמְוֹן, שְׁחָרַר לָהֶם אֶת בְּרָאבָא, וְאֵת יִשְׁעֵי הַלְקָה וּמָסַר אוֹתוֹ לְצִלְבָּהּ. 16. החילים הולכו אותו לפני הקצר שבבית הממשל וקראו לכל הגדוד 17. הם הלבישוהו ארנמן, שמו עליו עטרת שקלעו מקוצים 18 והחלו לברך אותו: "שלום לך, מלך היהודים 19" והכוהו על ראשו בקנה וירקו בו; גם כרעו על ברכיהם והשתחוו לו 20. אחר שיהתלוצצו בו הסירו מעליו את הארנמן, הלבישוהו את בגדיו והוציאוהו לצליבה".

הגרסה של מרקוס היא הכי קלה ליהודים מבין האוונגליונים. מתי, שחי בקרב היהודים בעת האירועים, מספר (מתי כ"ז) גרסה הרבה יותר עוינת ליהודים: ישוע עמד לפני הנציב. שאל אותו הנציב: "אתה מלך היהודים?" השיב ישוע: "אתה אומר 12, וְלֹא עָנָה דָּבָר כְּאִשֶׁר הָאֲשִׁימוּהוּ רֹאשֵׁי הַכֹּהֲנִים וְהַזִּקְנִים.

13 וְאָמַר אֵלָיו פִּילְטוֹס: "אינך שומע כמה הם מעידים נגדך 14" אך הוא לא השיב לו גם לא על טענה אחת, לתמהונו הרב של הנציב.

15 בְּחָמָה הָיָה הַנְּצִיב נוֹהֵג לְשַׁחֵרֵר לְעַם אֲסִיר אֶחָד עַל־פִּי בְּחִירָתָם 16. אותה עת היה להם אסיר מפרסס, ישוע בראבא שמו 17. לכן כְּאִשֶׁר נִקְהַל שָׂאל אוֹתָם פִּילְטוֹס: "את מי אתם רוצים שאשחרר לכם, את ישוע בראבא או את ישוע הנקרא משיח 18" וכי ידע שמקנאה מסרו אותו."

כעת מתי מחדש:

19. כְּאִשֶׁר יָשַׁב עַל כִּסֵּי הַמּוֹשֵׁפֵט שָׁלַח אֵלָיו אֲשֶׁתוֹ לֵאמֹר: "אל יהיה לך דבר עם אותו צדיק, כי רבות סבלתי היום בחלום בגללו".

20 וְאוֹלָם רֹאשֵׁי הַכֹּהֲנִים וְהַזִּקְנִים שִׁכְנְעוּ אֶת הַמּוֹן הָעַם לְבַקֵּשׁ אֶת בְּרָאבָא וְלַהֲכַחֵד אֶת יִשְׁעֵי 21. פְּנֵה אֲלֵיהֶם הַנְּצִיב וְשָׂאל: "את מי משיניהם תרצו שאשחרר לכם?"

אָמְרוּ: "את בראבא".

22 שָׂאל אוֹתָם פִּילְטוֹס: "אם פן, מה אעשה לישוע הנקרא משיח?" אָמְרוּ כָּלָם: "שִׁיֻּצֵלב!"

23 שָׂאל: "אבל מה רעה עשה?" אך הם צעקו ביתר שאת: "שִׁיֻּצֵלב!"

24 כְּשִׁרְצָה פִּילְטוֹס כִּי אֵינּוּ מוֹעִיל דָּבָר וּמַה גַּם שְׂמַתְרֹשֶׁת מִהוּמָה, לָקַח מִיָּם וְרָחַץ אֶת יָדָיו לִפְנֵי הַהֶמְוֹן בְּאֶמְרוֹ: "נְקִי אֲנִי מִדַּמּוֹ שֶׁל זֶה. זְהוּ עֲנִינְכֶם!"

25 עָנָה וְאָמַר כָּל הָעַם: "דְּמוּ עֲלֵינוּ וְעַל בְּנֵינוּ".

26 אֲזַי שְׁחָרַר לָהֶם אֶת בְּרָאבָא, וְאֵת יִשְׁעֵי הַלְקָה וּמָסַר לְצִלְבָּהּ 27. לקחו חזלי הנציב את ישוע לבית הממשל והקהילו אלו את כל הגדוד 28. הפשיטוהו והעטו עליו מעיל שני 29, וְלֵאחֶר שִׁרְצָה עֲטָרַת קוֹצִים שְׂמוֹ אוֹתָהּ עַל רֹאשׁוֹ, נָתַנּוּ קֶנֶה בְּיָד יְמִינוֹ וְכָרְעוּ לִפְנֵי כִּשְׁהֶם מְתוֹלְצִצִים בו וְאוֹמְרִים: "שלום לך, מלך היהודים 30" והם נָרְקוּ בו, לָקְחוּ אֶת הַקֶּנֶה וְהִכּוּהוּ עַל רֹאשׁוֹ 31. לְאַחַר שִׁהֲתוֹלְצוּ בו הִסִּירוּ מֵעַלָּיו אֶת הַמְּעִיל, הִלְבִּישׁוּהוּ אֶת בְּגָדָיו וְהוֹבִילוּהוּ לְהַצֵּלב."

בגרסת מתי היהודים אשמים בכל והרומאים יוצאים נקיים.

מה פתאום פילאטוס רוחץ כאן את ידיו?

עגלה ערופה - זה מנהג יהודי מימי בית ראשון שעל פיו אם נמצאת גווייה בין נחלות של שני שבטים ואף שבת לא לוקח עליו אחריות על המעשה ואי אפשר לדעת מי אשם זקני השבטים שוחטים פרה, טובלים ידיהם בדמה, הולכים למקור מים ורוחצים בניקיון כפיהם באמרים "ידינו לא שפכו את הדם הזה". ברור שפילאטוס לא היה בקיא בהלכות עגלה ערופה שממילא כבר לא היו בשימוש בתקופתו. לא היה למנהג ולביטוי הזה מקבילות בעולם היווני או הרומי. הסיפור והביטוי הזה נלקחו מהיהדות והוכנסו לכאן על ידי מתי היהודי שחבר להתכתב איתם כאן.

לדמו עלינו ועל בנינו" - מילא עלינו אבל מה פתאום על בנינו? הספרות הזו משקפת תקופה שבה היהודים כבר לגמרי הבאישו את ריחם בפני העולם הרומי. אנחנו אחרי חורבן הבית, מצדה, אחרי כל הצרות שהיהודים עשו לרומאים. לכן קל יחסית להסית נגדם לדורות.

דרך הייסורים

תחנה מספר 1 - המשפט במצודה. מניחים שזה היה באנטוניה, ביי"ס אל עומרין של היום. היא הייתה מצודה גדולה שהשתרעה עד לצד השני של הרחוב אל המרכז הפרנציסקאני של היום, כנסיית ההלקאה וכנסיית כפיית הצלב. יש חוקרים שסבורים שהאנטוניה הייתה דווקא בשער יפו.

רק הקתולים עושים את המסלול של דרך הייסורים. אורתודוכסים ופרוטסטנטים לא עושים אותו אבל לפעמים מבקשים לראות במה מדובר.

באל עומרין של היום אין קפלה, ומקובל לכן לקשור את תחנה 1 עם כנסיית ההלקאה שבצד השני של דרך הייסורים. בעולם הרומי הלקאה הייתה נורמה עוד במהלך החקירה. לא נהגו אז לשפוט בלי להלקות בלי קשר לתוצאה. למעשה זה היה בניגוד לחוק לחקור בן אדם מבלי להלקותו. זה נובע מרצון השלטונות שכולם יהיו צייתנים מלכתחילה.

תחנה מספר 2 - כנסיית ההרשעה וכפיית הצלב. שם, לאחר משפט ארוך ומתיש שהוביל להרשעתו של ישוע, העמיסו עליו את הצלב ושלחו אותו לדרך אל הצליבה.

בדרך אל הצליבה נפל שלוש פעמים, שלוש תחנות על דרך הייסורים. הרעיון כאן הוא להתרכז בייסורים שנתל ישוע על עצמו למען האנושות. לא רק נצלב, אלא גם עלה אל הצליבה בדרך מלאת ייסורים.

תחנה 3 - ישוע נופל בפעם הראשונה (האירוע לא מוזכר בברית החדשה)

תחנה 4 - פוגש את אימו המתייסרת. הפעם הדגש הוא על ייסורי אימו.

תחנה 5 - שמעון מקירינאיה (לוב של היום) נדרש לסחוב את הצלב במקומו של ישו (מרקוס ט"ו, 21). שם כזה נמצא על גלוסקמה מירושלים - שמעון מקירינאיה, מאתה התקופה. זה מעניין מאד, אף כי ברור שאין וודאות שמדובר באותו אדם. הרעיון הוא שוב להדגיש את ייסורי ישוע שכל כך נחלש עד שלא יכול היה יותר לסחוב את הצלב לבדו.

תחנה 6 - לא מופיעה בברית החדשה (כמו תחנה 3 ועוד שלוש תחנות אחרות, סה"כ 5 תחנות שלא מופיעות בברית החדשה) - רוניקה. לפי המסורת היא רואה כאן את האישה המוכה והמנוודה הזה שמועד חליפות ומנגבת את פניו במטפתחה. מכאן מתפתחת אחר כך מסורת שמתבטבת בעולם יריעת בד עם תווי פניו של ישוע מוטבעים עליה.

ורוניקה מאז היא סמל לכל מי שמוכן לצאת מהקונצנוס ולעזור לדחויים ולמנודים מהחברה.

תחנה 7 - נפילת ישוע בפעם השנייה על גבול העיר.

תחנה 8 - פגישה עם בנות ירושלים. מופיע בברית החדשה. הן בוכות בשבילו אבל ישוע מורה להן לא לבכות עבורו אלא עבור בניהן ועבור ירושלים.

הויה דולורוזה היא אחד הפולחנים החשובים בעולם הקתולי. בכל כנסייה קתולית יש 14 תחנות כאלה. בירושלים בכל יום ישיי מתיקיימות תהלוכה המשחזרת את המסע לאורך הרחוב.

תחנה 9 - נפילת ישוע בפעם השלישית. סמוך לכנסייה הקופטית הצמודה לגג כנסיית הקבר.

חמש התחנות האחרונות 10-14 נמצאות היום בתוך כנסיית הקבר.

מקום הצליבה נקרא Calvary או גולגותא (ארמית - גולגולת). שני השמות מופיעים בברית החדשה. על הגולגותא הנמצאת היום בתוך כנסיית הקבר יש כמה תחנות:

תחנה 10 - הפשיטו את בגדיו,

תחנה 11 - מסמרו אותו לצלב,

תחנה 12 - היא מקום הצליבה עצמה,

תחנה 13 - ההורדה מן הצלב. למה צריך כל כך הרבה תחנות? להדגיש את הסבל.

תחנה 14 - האחרונה, מערה חצובה בסלע לא הרחק מהגולגותא - הקבר.

בין הגולגותא לקבר שמו בכנסיית הקבר את "אבן המשיחה" Stone of Unction - המקום עליו משחו את הגופה בשמן לשם טיהורה. אפשר לקרוא לזה גם המקום של ה- Anointing. זו לא תחנה מ-14 התחנות של דרך הייסורים, אבל כולם מגיעים אליו כי הוא ממש מול הכניסה.

הצליבה

מותי כ"ז: "הם באו אל מקום הנקרא גולגותא, קלומר מקום הגלגלת 34, ונתנו לו לשתות יין מהיל במרוצת צמח הראש. הוא טעם, אך לא רצה לשתות 35. אחרי שצלביו אותו חלקו את בגדיו בהפילם גורל 36, וישבו לשמור עליו שם 37. מעל לראשו שמו את קרב אשמתו: "זה הוא ישוע מלך היהודים".

38.אז היתה שעה נצלבו אתו שני שודדים, אחד מימין ואחד משמאלו 39. והעובדים שם גזמו אותו, הניעו ראשם 40 ואמרו: "החורס את בית המקדש ובונה אותו בשלושה ימים! הושע את עצמך, אם ברוחאליהם אתה, ונד מן הצלב 41" ויד גם התלוצצו ראשי

הכהנים עם הסופרים והזקנים באמרים 42: "אחרים הושיע, את עצמו איננו יכול להושיע! מלך ישאל הוא ישערך עקשו מן הצלב ונאמין בו 43 יבטח באלהים, עתה יפלטוהו אם הפץ בו, כי אמר יבן אלהים אני 44". ויד חרפוהו גם השודדים שצלבו אתו.

45.משעה שתיים עשרה בצהריים השתרר חשך על כל הארץ עד השעה שלוש 46, ובערך בשעה שלוש צעק נשוע בקול גדול: "אלי, אלי, למה שבתני?" כלומר, "אלי, אלי, למה עזבתני 47? בפמה מן העומדים שם שמעו זאת ואמרו: "לאלהו הוא קורא 48" מיד רץ אחד מהם, לקח ספוג ומלא אותו חמץ, הצמיד אותו אל קנה והגיש לו לשתות 49. אך יתר האנשים אמרו: "הבה נראה אם יבוא

אלהו להציל אותו".

מגיעים לגולגותא - הקלוריום ונותנים לו לשתות יין מהול במשהו אולי כדי לטשטשו. המנהג להשקות מוצא להורג בין מוכר לנו מספרות חז"ל כמעשה של חסד. הטקסט מגדיש כאן את סירובו של ישוע להיעזר ביי הזה.

הערה - בתורת הגאולה של פאולוס העולם התחיל בגן עדן שם היו לאדם הראשון את כל הזכויות. הוא המיט שואה על המין האנושי ומאז אנחנו בצרות עד שהופיע ישוע שבמותו מכפר על החטא של האדם הראשון. לכן מחברת המסורת הנוצרית את מקום הגולגותא עם קברו של אדם הראשון.

אחרי שצולבים אותו מחלקים את בגדיו (לא ברור מדוע) וכותבים מעל ראשו INRI - "ישוע הנצחתי מלך היהודים" (יוחנן י"ט, 19) - (Iēsus Nazarēnus, Rēx Iūdaeorūm). ביוונית זה יהי INBI (בזילאום במקום רקס), ובעברית - ינמי. יש בגולגותא בכנסית הקבר כתובת עם שלושת ראשי התיבות האלה (בעברית, לטינית ויוונית). זה מאד מסקרן את הצליינים.

בסצנת הצליבה רואים הרבה פעמים את מרים אם ישוע ויוחנן בצד אחד של הצלב ובצד השני את מריה מגדלנה, זה לקוח מיוחנן.

נצלבים אתו שני שודדים - אחד מימינו ואחד משמאלו.

ב-12 צהרים ועד השעה שלוש - חושך על פני הארץ ואז ישוע קורא "אלי אלי למה שבקתני" מופיע ביוונית ובלטינית כתעתיק של הביטוי הארמי. לא ברור מי בכלל שמע אותו, וזה מביא חלק מהחוקים לחשוב שיש כאן גרעין היסטורי כי אולי באמת על הצלב ישוע הבין שמה שהוא חשב שיקרה בזמן שיצא לדרך מנצרת לא באמת עובד.

השקאתו בחומץ על הצלב, כעת ישוע מוכן לשתותו. מדוע?

יוחנן מראה שתיית החומץ (וחלוקת הבגדים) זו התכתבות עם מזמור תהילים שם כתוב "ובצמאי ישוקני חומץ ועל בדי יפילו שלל". ישוע מסרב בהתחלה לקחת יין כדי לא להקל על כאביו, אבל כעת הוא מוכן להיות כמו הסובל מתהילים שמשקים אותו בחומץ.

בתיאורי הצליבה רואים מקל עם ספוג, שימש להגשת החומץ וחנית שאיתה דקרו אותו.

"50: ישוע צעק שוב בקול גדול ונפח את רוחו 51. והנה נקרעה פרוכת המקדש לשתיים, מלמעלה עד למטה; הארץ רעדה, השלעים נבקעו 52, הקברים נפתחו וגיפות רבות של קדושים ישגי עפר נעורו 53. הם יצאו מן הקברים אחרי שהיו קם, נכנסו לעיר הקדש ונראו לרבים 54. שר המאה והאנשים אשר אתו, השומרים את ישוע, פראותם את רעידת האדמה ואת כל הנעשה, נתמלאו פחד רב ואמרו: "באמת פרו אלהים הנה זה 55!" גם נשים שהלכו אחרי ישוע מן הגליל ושרתו אותו היו שם והתבוננו מרחוק 56. ביניהן היו מרים המגדלית, מרים אם יעקב ויוסף, ואמם של בני זבדי."

בסיפור המשפט, הדרך אל הצלב והצליבה, יש הבדלים בין יוחנן ולוקס לאלו של מרקוס ומתי. יש ניואנסים ייחודיים לכל אחד על המתווה הכללי. למשל החנית בה דקר שר המאה את ישוע, זה סיפור המופיע אצל יוחנן. זה סמל שמופיע כמעט בכל תיאורי הצליבה. אצל לוקאס נמצא, למשל, שלצידו של ישוע נצלב שני גנבים, אחד טוב שהכיר לעת מותו (והמסורת הנוצרית קושרת אותו ללטרון) ואחד רע.

האם הסיפור הזה יש בו גרעין אמת? לא יודעים, אבל אנחנו כן יודעים ש:

- יהודים כן שיתפו פעולה עם הרומאים
- עדויות שקר היו נוהג יומיומי בבתי הדין אז
- צליבה הייתה עונש נפוץ
- נשים היו מביאות יין כדי לטשטש את המוצאים להורג.

ספרות חז"ל עוסקת המון בענייני צליבה, כי זה היה נוהג נפוץ בזמן ההוא. היו צולבים בדרך כלל בקבוצות גדולות, כמה מאות או אפילו כמה אלפים יחד. אלכסנדר ינאי צלב בארץ 800 איש. במרד ספרטקוס ברומא נצלב יחד 6000 מורדים. בארץ הרומאים כנראה צלבו קנאים.

אחת התקנות של חז"ל הייתה שמשפחה שאחד מבניה צלוב בעיר, חייבת לעזוב את העיר לזמן הצליבה. זו תקנה שנועדה להקל על ייסורי המשפחה שממילא אינה יכולה לעזור לצלוב.

גלוסקמת הצלוב - גלוסקמה מאד פשוטה שנמצאה בירושלים. זה המקרה היחיד בהיסטוריה שם מצאו מסמר ברגלו של צלוב.

מוות בצליבה, כותב טקיטוס, הוא המוות הנורא ביותר.

הקבורה

לעת ערב בא איש עשיר תושב רמתים, יוסף שמו, שגם הוא נעשה לתלמיד של ישוע 58. הוא בא אל פילטוס ובקש את גופת ישוע. אז צנה פילטוס למסר אותה 59. יוסף לקח את הגופה, עטף אותה בסדין נקי 60 והניח אותה בקבר החדש שלו אשר חצב בסלע. לאחר שגלגל אבן גדולה על פתח הקבר הלך לזרפו 61. ומרים המגדלית ומרים האחרת היו שם, יושבות מול הקבר.

חייבים לקבור אותו לפני כניסת השבת ולכן לא מחזירים אותו לגליל אלא קוברים אותו בירושלים בקבר שתורם יוסף הרמתי, תלמידו של ישוע, איש עשיר, חבר הסנהדרין - Joseph of Armatthia. לימים הצלבנים התבלבלו וחשבו שהוא בא מרמלה ובנו שם כנסייה מיוחדת לכבודו.

בדרך כלל מסכן מהגליל לא יקברו אותו במערת קבורה, אלא יקברו אותו בקבר פשוט.

Good Friday - שם מנוחך ליום השישי הצפוף הזה. אולי שיבוש של God's Friday. בשפות אחרות הוא כבר נקרא כיאות "יום שישי הקדוש" יום שבת לא קורה כלום.

יום ראשון של התחיה - Easter Sunday

יום ראשון - באות נשים אל הקבר, אלו שראו אותו בצליבתו. אלו הן מרים המגדלית ומרים "האחרת" שאיננו יודעים מיהי. יש גם גרסה שהיו שלוש נשים. בכל הגרסאות נוכחת מרים המגדלית וזה נותן לה מעמד אדיר בנצרות כי היא גם הראשונה שרואה את ישוע בתחייתו. מכל מקום הנשים הן הראשונות שראו אתו, אבל זה די מוזר כי עדות נשים לא הייתה קבילה ביהדות אז:

הן רצות ומודיעות לפטרוס ולאחרים. הסיפור הזה מתכתב עם ההלכה היהודית שמחייבת עדות של שני גברים, ואכן פטרוס קורא ליוחנן.

זהו יום ראשון של התחיה - Easter Sunday.

הנשים מגיעות לקבר ורואות שאבן הגולל הוסרה. עליה יושב מלאך לבוש לבן שאומר להם, אל תחפשו את החיים בין המתים" כלומר מבשר להם שישוע קם לחיים.

לפי הגרסה של יוחנן, אחרי שהמלאך מדבר עם מרים ישוע נגלה לה בעצמו. היא לא מזהה אותו והוא קורא לה "מרים" ואז היא מזהה אותו וקוראת לו "רבוני" – מה שמזהה אותה כתלמידה קרובה יותר אליו מפטרוס! היא זו המקבלת את ההתגלות הראשונה של ישוע לאחר צליבתו! בשל כך בכנסיית הקבר מריה מגדלנה מקבלת קפלה מיוחדת משלה - קפלת הנשים.

יש שתי גרסאות לגבי המלווים אותה – עוד אישה אחת או עוד שתיים.

בהמשך אותו היום ישוע מתגלה באמאוס לשני תלמידים שבקושי מזהים אותו, ועוד באותו היום מתגלה גם בחדר הסעודה האחרונה לעשרה מתלמידיו. אולי הם ישבו עליו שבעה שם. שני תלמידים חסרים בהתגלות הזו, יהודה איש קריות שהתאבד ותומא. כאשר תומא חוזר הוא מפקפק בהתגלות מחדש של ישוע ולכן זוכה בנצרות לכינוי Doubting Thomas.

ההתגלויות הנוספות

התחיה - עלייתו של ישוע מקברו

לאחר מספר ימים הוא מתגלה שוב לתלמידיו כולל תומאס. זה קורה בהר הזיתים. ישוע מזמין את תומאס לגעת בפצעיו ואז גם הוא משתכנע. אז אומר ישוע: "אשרי אלה שמאמינים גם מבלי שראו את זה כמו עניינים" – טקסט המכוון למיליוני המאמינים שצריכים להאמין מבלי לראות ממש.

לאחר עוד מספר ימים הוא מתגלה שוב בגליל על שפת ים הכנרת, בדיוק כשבעה תלמידים הולכים לדוג בים. הם רואים משהו על החוף ואחד מהם מזהה בו את ישוע.

פטרוס קופץ מהסירה ורץ על פני המים לבדוק את הזיהוי הזה ואכן זה ישוע. הם אוכלים יחד ואז ישוע מעניק את הבכורה לפטרוס. זה קורה ב- Church of Primacy, לא רחוק מכנסיית הלחם והדגים. שתי הכנסיות האלה הן משתי תקופות שונות בחייו של ישוע: לפני ואחרי צליבתו.

ישוע אומר לפטרוס שיהיה הרועה של הצאן שלו - **Pastor** (בעולם הפרוטסטנטי כהן הדת נקרא כך). אחר כך הוא מורה לו להאכיל את הצאן הזה.

שלוש פעמים זה קורה כשכל פעם פטרוס מעיד שהוא אוהב את ישוע ובכל פעם ישוע מעניק לו את המשימה לרעות את צאנו.

סמל המנהיגות - מקל רועים מעוקל. מאז כל כוהן דת מבישופ ומעלה הולך עם מטה.

ישוע מתגלה בארבעים הימים של החזרה מספר פעמים שמהם החשובים ביותר הן ההתגלויות באמאוס ובטברחה.

זה טכס שני שבו ישוע מכתיר את פטרוס כיוורשו. הראשון היה בבניאס שם הוא נותן לו את מפתחות השמים. כל ארבעת האוונגליים מספרים על ההתגלויות של ישוע לאחר תחייתו. זה הדבר החשוב ביותר בחיי ישוע. אצל לוקאס ההתגלות הראשונה לאחר המוות מתרחשת ליד הקבר ואחר כך באמאוס, בגליל, ובירושלים. אצל היתר ההתגלויות הן כולן בגליל. לכן עושים הרמוניזציה בין הגרסאות, אומרים שהוא בילה חלק מהתקופה בירושלים, חלק בגליל ואז חזר לירושלים. אומרים שהיה בכל המקומות לפי סדר לא לגמרי ברור, אבל בסופו של דבר הוא חוזר לירושלים ועולה לשמים מחר הזיתים.

העלייה לשמים

ביום הארבעים - העלייה לשמים לעיני תלמידיו הנהמים. זה קורה בהר הזיתים. הוא מנבא לתלמידיו שתדע עליהם רוח הקודש שתנחה אותם במקומו. הייתה שם כנסייה בשם "כנסיית העלייה לשמיים" והיום יש שם מסגד.

בתקופה הביזנטית הראו שם את טביעת רגלו האחרונה של ישוע עלי אדמות. זה אחד המקומות החשובים ביותר לנוצרים. היום בתוך המסגד יש מבנה קטן בצורת אוקטגון עם כפה קטנה מעל טבעת הרגל של ישוע. יש גם שרידים של עמודים של כנסייה ביזנטית.

כל זה היה משהו צלבני מהמם שהופקע על ידי צלאח א דין שהפך את זה למסגד מקורה, סטירת לחי לנוצרים שהשאירו את זה פתוח לשמים.

פעמים בשנה המוסלמים זזים ונותנים לנוצרים לנהל שם טקס נוצרי, ביום העלייה לשמיים, ארבעים יום אחרי יום התחיה. תמיד זה יוצא יום חמישי Day of Ascension.

ב"אני מאמין" הנוצרי הוא יושב לימין האלוהים ובעתיד הוא יהיה השופט באחרית הימים.

הקהילה הנוצרית אחרי ישוע

המקור - ספר מעשי השליחים.

המנהיג הראשון הוא פטרוס. הם מתכנסים בחדר הסעודה האחרונה ובחרים את השליח ה-12 - מתתיהו. אחר כך פטרוס מטיף להם ומסביר להם מה קרה פה. אחד הדברים שהוא מסביר זה שבניגוד לישוע בן דוד שמת וקם לתחייה, דוד מת ונשאר מת, והוא "עמנו". אחרי כמה מאות שנים המסורת הנוצרית ממקמת את קבר דוד מתחת למקום בו זיהו את חדר הסעודה האחרונה. כלומר לקחו את ה"עמנו" הזה במובן הפיזי עד הסוף.

הדבר השלישי, פטרוס מטביל ביום אחד 3000 איש. אולי במקוואות של הכותל הדרומי, אולי בבריכת השילוח.

כעבור זמן קצר פטרוס ויוחנן עושים נס בבית המקדש, מקימים איש נכה על הרגליים. כלומר, הם ממשיכי הדרך. כעת זה לא בגלל "אמונתך הושיעה אותך" אלא "בשם ישוע המשיח קום והתהלך".

היהודים רודפים את ראשי הקהילה הנוצרית ומכניסים את פטרוס למעצר, יש ברומא כנסייה הנקראת "הששלאות של פטרוס", ומלאך משחרר אותו.

פטרוס עובר בלוד, עושה שם נס ומשם יורד ליפו. שם הוא מרפא את טביטא, ואז הולך לביתו של שמעון הבורסקאי (מסריח שם אבל זה לא מפריע לו). בגג של שמעון הוא רואה חזון (חלום בצהרי יום) – רואה שאפשר לאכול את כל החיות בעולם. האל מצווה עליו שלוש פעמים לאכול כל דבר שהאל יצר. אין יותר דבר כזה - שרצים, שאסור לאכול.

השרץ הבא - הגויים, כבר דופקים בדלת. פטרוס עובר לקיסריה ומטביל את קורנליוס שר הצבא הרומאי (מאיטליה ממש!) שם.

הנוצרים הראשונים היו יהודים. כעת פטרוס מציע יהדות מתוקנת כשהוא מציע קבלה לעדה החדשה לכל מי שרוצה בכך. יש כאן פריצה של גבולות היהדות.

ספר מעשה השליחים נפתח בירושלים ומסתיים ברומא.

כל החצי השני של הספר יטייל כעת בעולם הרומי-יווני, בין ארץ ישראל לרומא.

לאחר הסיפור הזה פטרוס נעלם מהספר. מסורת נוצרית חיצונית ("הבשורה על פי פטרוס") מספרת שהוא יצא לרומא, נהיה האפיפיור הראשון, וכשהיו רדיפות הוא בורח מהעיר יחד עם אלפי אחרים. בדרכו החוצה הוא נתקל במישהו שנושא צלב שהולך דווקא בכיוון ההפוך בחזרה לתוך רומא. הוא מזהה אותו כישוע ושואל אותו: "קו וואדיס דומיני?" – "לאן אתה הולך האדון? אז הוא מבין שכשל, חוזר לרומא ומבקש להיכלל הפוך. פטרוס קבור היום מתחת למזבח הראשי בכנסיית סן פייטרו בוטיקאן.

הדמות העולה למרכז העניינים כעת היא פאולוס. הוא היה יהודי, שאול מתרסוס, שזוכה בהתגלות של ישוע אליו בדרכו לדמשק והופך אתו לשליח אל הגויים - The Apostle to the Gentiles. ההתגלות של ישוע לפאולוס היא אחת התמונות המוכרות ביותר באומנות הנוצרית. מכאן ואילך פאולוס מתחיל לנדוד ברחבי העולם היווני-רומי.

הוא מבקר בירושלים שלוש פעמים. בסוף ספר מעשי השליחים הוא נתפס בבית המקדש (כמו ישוע) נותן נאום הגנה ומבקש חסינות כאזרח רומי, מוסגר לנציב בקיסריה. שם הוא יושב שנתיים במאסר, נואם, ובסוף נשלח באוניה לרומא.

פאולוס בסוף מסיים את חייו כשראשו נערף ברומא. ספר מעשי השליחים לא מספר על הסוף הזה. על פי הספר הוא שוכר דירה ברומא ומטיף שם להנאתו. הסיפור על מותו שם בעריפת ראש הוא ממקור חיצוני מאוחר יותר שלא ממש חשש כבר מקבלת הנצרות בעולם הרומאי כמו כותב ספר מעשי השליחים.

פרק 1 - סטפנוס מוצא להורג כשפאולוס, עוד לא נוצרי, מסתכל ללא תגובה.

סטפנוס הוא המרטיר הנוצרי הראשון והוא קבור בכנסיית סנט אטיין.

נושא שצריך להתמצא בו - משלי ישוע. זה חלק מהתרבות האוניברסאלית וצריך לדעת את זה: משל השומרוני הטוב, משל הרועה הטוב, משל הלחם

אירועי כפר נחום

מרפא איש משותק

מגרש שדים מאיש בבית הכנסת

מרפא את החמות של פטרוס

מרפא איש משותק שמורד אליו מהגג

מרפא איש שידו מיובשת

בוחר את המוכס מתי להיות תלמידו

מחיה את הבת של יאיר ראש בית הכנסת – טליתא קומי

מרפא את העבד של שר המאה

נותן את דרשת הלחם

מרפא את האישה זבת הדם

יוחנן המטביל

לוקאס א, ב - הסיפור של יוחנן, סדר האירועים:

- הבשורה** לזכריה בבית המקדש. באמנות הנוצרית אם רואים איקונה עם כהן גדול (מזוהה לפי החושן שהוא לובש) הרבה פעמים היא מציינת את זכריה.
- הביקור** של מרים אצל אלישבע ב"אחת מערי יהודה" מקובל ליחס את המקום לעין כרם, אבל זה לא כתוב במפורש בשום מקום. יוחנן רוקד בבטן אימו כלומר משתחוה לפני ישוע עוד בהיותו ברחם אימו. הוא מכיר בגדלותו של ישוע. אלישבע אומרת: "אם אדוני הגיע אלי". המסורת ממקמת את האירוע במקום בו נמצאת היום כנסיית הביקור (קתולית) בעין כרם.
- המגניפיקאט** - "תרומם נפשי את אלוהי" שירת אלישבע. הטקסט מופיע בשפות שונות על גבי לוחות בכנסיית הביקור בעין כרם. כמו שירת חנה הוא מדבר על תקומת ישראל. זה מין תיקון עולם. הסיפור הזה מטרתו היא להדגיש שיוחנן המטביל, כמה שהוא דמות חשובה, הוא רק להקת החימום של ישוע.
- הלידה** של יוחנן - המסורת מייחסת את מקום הלידה לעין כרם במקום בו נמצאת היום הכנסייה הקתולית של יוחנן בהרים שבעין כרם. מתי מספר שהורדוס הרג את כל התינוקות מגיל שנתיים ומטה. מה עם יוחנן? המסורת החיצונית (פרוטוואונגליון יעקב) אומרת שמלאך פתח מערה שבה התחבאה אלישבע עם בנה. מראים את המערה בכנסיית הביקור בעין כרם. יוחנן היה גדול בששה חודשים מישוע. הבשורה למרים היתה כשאלישבע היתה בחודש השישי להריונה.
- יוחנן גדל "במדבריות"** - מתאים לרעיון של שהות במדבר שהיה מקובל אז בקרב עם ישראל. זה טוב ל"רזומה" בעת ההיא. מזהים את זה עם מושב אבן ספיר שם יש כנסייה + מנזר יוחנן במדבר.

6. אחרי כן פוגשים את יוחנן מטביל את עם ישראל, הסיפור מופיע בכל האוונגליונים. איפה? במקום שפעם אחת מזוהה כ"עיון ליד שלם" אולי ליד בית שאן. היום יש שני אתרים: קסר-אל-יהוד ליד יריחו ואתר ירדנית במוצא הירדן מהכנרת. יוחנן מטביל את ישוע.
- הדרשות של יוחנן** (מופיעות בכל האוונגליונים למעט מרקוס) הוא לא סתם הטביל אנשים כמו בלן בחמאם, אלא היה מטיף כריזמטי. הוא קורא בדרשות שלו שאנשים יחזרו בתשובה לקראת יום הדין. הוא נביא אפוקליפטי (על יום הדין) ואסקטולוגי (של יום הדין) כאחד.
- אחד הדברים שהוא אומר ליהודים**: "מהאבנים האלה אני יכול להביא בני אדם". כלומר אין משהו מיוחד בלהיות יהודים מבחינת הישועה באחרית הימים. בעוד שהיהודים ראו בעצמם קולקטיב נבחר שמספיק שאתה שייך אליו בכדי שתינצל ביום הדין יוחנן דורש שמשפט יום הדין הוא לא ברמת העם אלא ברמת הפרט. אם אינך בסדר תשלם מחיר אפילו אם אתה מבני ישראל. הוא הראשון ששובר את הרעיון של קולקטיב ישראל, שלא חשוב מה תעשה מספיק שתהיה שייך לעם ישראל בכדי שתינצל.
- לצד יוחנן** אומרת אותו דבר עוד קבוצה, האיסיים. גם היא גורסת שבאחרית הימים תנצל רק קבוצה נבחרת בני האור שאינה מזוהה עם כלל עם ישראל. אצלם זו תפישה דטרמיניסטית, מוחלטת - הכל הוחלט מראש ואין אפשרות לשנות את זה. אלוהים גזר מראש מי יינצל – אלו הם בני האור שמורכבים מאוסף יחידים ולא מכל עם ישראל. למשל, לפי האיסיים יש בירושלים כוהן שהוא בן חושך ולא יינצל!
- הם פרצו את גבולות התפישה היהודית שבה אנחנו, העם היהודי נבדלים מהיתר, הגויים, בכך שבאחרית הימים אנחנו נושעו והם לא. כעת כבר אין תפישה כזו. זה ביטול של רעיון עם ישראל כקולקטיב בעל זכויות.
- נכון שבמסכת משנה יש ביטוי תפישה שכל מי שיקיים את שבע מצוות בני נוח יינצל באחרית הימים גם אם אינו יהודי. היהדות דוברת בעניין זה בשני קולות – זרם אוניברסאלי שבא לידי ביטוי במסכת הזו והזרם השמרני המרכזי שראה בגאולה משהו ייחודי לעם ישראל.
- יוחנן** שובר את התפישה הזו בדרך אחרת. אצלו אין דטרמיניזם, שום דבר לא מוחלט מראש. אלוהים רואה את המעשים שלך ואם תחזור בתשובה, תיטבל, ותחיה כמו שצריך את שארית חיך אזי באחרית הימים אתה תינצל בלי קשר אם אתה בן ישראל או לא.
- יוחנן פונה לעם ישראל. הוא לא כלל במפורש גויים בקבוצה המיועדת להינצל. אבל הצעד הבא יהיה לפתוח את הבשורה הזו גם לגויים. בתפישה הנוצרית מאוחר יותר כל מי שייטבל יהפוך ל"יהודי הנכון".
- יוחנן אומר שאפשר להפוך אפילו אבנים לבני ישראל, כלומר אין בעצם השייכות לעם ישראל שום ערובה לישועה באחרית הימים. הוא רפורמטור במובן הזה – קורא ליהודים להתכונן ודורש שהמצואות תלויה בהם.
- לימים זו הפניה של הנצרות לעולם, הכל תלוי בכם. אפילו אם אתה חוטא נורא יש אפשרות לתקן.
- הסיפור של פטרוס ביפו**, השרצים והטבלת קורנליוס, הוא סיפור שתול של לוקאס (שכתב את ספר מעשי השליחים) בכדי להראות שהרעיון של הטבלת נוצרים לא היה המצאה של פאולוס אלא כבר היה מקובל בשושלת הירושלמית שבראשה פטרוס.
7. אחר כך נעצר על ידי הורדוס אנטיפס בגלל עמדתו השלילית ביחס לנישואי הורדוס עם הרודיה אשת אחיו פיליפוס. יוחנן נכלא במכור ושם הוא מוצא להורג לאחר ריקוד "שבעת הצעיפים" של שלומית בת הרודיה, כנראה בשנת 29 או תחילת שנת 30 לספירה. מביאים אותו לקבורה בסבסטיה שם הקימו כנסייה לזכרו, שאחר כך, בעקבות מרד של השומרונים הרסו אותה.
- שרידי יוחנן המטביל (הגוף ובנפרד גם הראש) נמצאים היום בכל העולם:
- דמשק - יש מסגד יפהפה שבו קבור ראשו של יוחנן המטביל. יוחנן (וכן אביו זכריה) הם מטאורים בקוראן כמו גם מרים (המזוכרת 19 פעמים), ישוע (עיסא), וחנה.
- יש עוד מקומות בארץ שטוענים שיש שם שרידים של יוחנן המטביל. למה היה כזה עניין לפזר את שרידיו? הוא הפך להיות אחד מהדגלים של הנצרות.

ההיסטוריה של הנצרות

עד כה דיברנו על השנים 1 - 60 לערך. שנת 64 ברומא מולך נירון, שליט מגלומן, מטורף, שאולי גרם לשריפת רומא. הוא הראשון שידוע שרדף נוצרים באופן מאורגן ברומא. מכאן יודעים על קיומם של נוצרים ברומא כבר בתקופתו. השניים המפורסמים שבהם: פטרוס ופאולוס. פאולוס היה אזרח רומי ולכן לא נצלב אלא ראשו נערף. פטרוס נצלב הפוך.

פטרוס קבור בכנסיית סנט פיטר - הכנסייה הגדולה ביותר בעולם ברומא. קברו נמצא ממש מתחת למזבח הראשי של הכנסייה. גם פאולוס קבור בכנסייה מפוארת ברומא.

תקופת הרדיפות - נירון מתחיל תקופה שתיגמר ב-312 - 313 תקופת הרדיפות נגד הנוצרים. הרומאים הם אלה שרודפים את הנוצרים. זה לא היה ברצף אלא מדי פעם לפי גחמות השליטים השונים. כל קיסר שתהיה לו איזושהי מצוקה יבחר את הנוצרים כשעיר לעזאזל.

היו עשרה קיסרים שהיו ידועים ברדיפות שלהם. אלו לא היו ממש יעילות אלא להיפך, הם הפכו את הנרדפים לנערצים ולמפורסמים בעקבות מסירות הנפש שהפגינו בזמן הרדיפות.

אלה שהוצאו להורג מוכרים בכנסייה כמרטירים. קוברים אותם מוחץ לעיר. ברומא זה היה בקטקומבות (אתר צליינות נוצרי). אלו מערכות קבורה באורך של עשרות ק"מ מתחת לרומא.

קברי המרטירים היו הרבה פעמים מסומנים על ידי הכיתוב "מרטיר". הייתה הערצה למרטירים. זה כמו מי שמתו על קידוש השם אצלנו, למשל, עשרת הרוגי מלכות.

כל מרטיר יצר סיפור של הקרבה עצמית שאנשים ביקשו להתחבר אליו. יש האומרים שתופעת העלייה לרגל בנצרות לא באה מהיהדות אלא החלה כמנהג נוצרי של עליה לרגל לקברי המרטירים.

הרודפים הידועים: נירון, דומיטיאנוס שבזמנו נכתב חזון יוחנן הרווי דס, המדבר על אנשים עם "גלימות לבנות שכובסו בדם". זו ספרות נחמה שנכתבת כשממש רע לך ודיקליטיאנוס, אחד מגדולי הקיסרים הרומיים, אבל בנצרות הוא ידוע כצורר ורודף גדול. תחתיו הוצא להורג באופן שיטתי בכל רחבי האימפריה עשרות אלפי נוצרים. זו הרדיפה הגדולה האחרונה, בשנת 303 לספירה, לערך.

המרטירדים - מוות על קידוש האמונה. זו לא תופעה שהחלה רק אחרי צליבת ישוע. עוד לפני הנוצרים מקדשים את המכבים (ואת קברות המכבים) חלק מהאתוס של מוות על קידוש השם. יש שרידים של המכבים בכנסיות ברחבי העולם (למשל, בכנסייה הגדולה בקולון יש רליקוואריום עם שרידי המכבים!).

אצלנו בארץ המרטירים הידועים ביותר הם סטפנוס (שקבור בכנסיית סנט אטיין מחוץ לשער שכם) והקדוש גיורגי - המרטייר המפורסם ביותר מתקופת הרדיפות של דיוקליטיאנוס. גיורגי הוא מופת של מרטייר. הוא היה חיל רומאי שהתריס בפני מפקדו שלא יתלה את הצו שהוציא דיוקליטיאנוס כנגד הנוצרים והוצא בשל כך להורג. הוא נראה נולד בלוד או בסביבתה, ולכן הביאו את שרידיו לארץ ובנו להם את כנסיית סנט גיורגי בלוד. זו כנסייה מאד קדומה. לימים גיורגי מקבל את הסיפור והסמל של הריגת הדרקון, שמשמל את דיוקליטיאנוס ואת הפאנאיות. הסמל של גיורגי הוא חנית או צלב אותם הוא מחזיק בידו כסמל לניצחון הנצרות על הפאנאים.

מה מוצאים בארץ מתקופת המרטירים? שרידים של הכנסיות/הקהילות הצעירות.

צלינים באים לארץ קודם כל לראות ארכיאולוגיה הקשורה לתקופה שמישוע ועד פטרוס - ימי בית שני, דרכים, מבנים, איך חיו אנשים בתקופת ישוע ותלמידיו. אחרי כן הם מתעניינים בתולדות הכנסייה הצעירה - הקהילה היהודית-נוצרית Judeo Christian. בארץ הנוצרים הראשונים היו יהודים.

האתרים הקשורים לתקופה הזו: בבסיס כנסיית הבשורה רואים שהייתה התכנסות של מאמינים, אולי סביב שנת 100 לספירה. הקהילות הראשונות התכנסו בבתי קהילות - "דומוס אקלסיה": נצרת, בית פטרוס בכפר נחום. באתר שבכלא מגידו הקהילה הנוצרית הייתה כנראה מכנסיית הגויים, הכתובות שם מדברות שהמקום נתרם על ידי רומאי.

אתרים יהודאים-נוצרים נוספים הם קברות וגלוסקמאות עם שמות עבריים וסמלים נוצריים (דגים).

קונסטנטינוס הגדול

ב-306 קונסטנטינוס מתחיל סדרה של קרבות להבטחת שליטתו ברחבי האימפריה הרומית. הוא היה בנו של קונסטנטינוס כלורוס, אחד מארבעת שליטי רומא.

312 - 313 קרב הגשר המילבי (שקיים עד היום ברומא). עם הניצחון מתמוטט הגשר ויריבו מקסנטיוס צונח לנהר הטיבר יחד עם צבאו. ממש שחזור של טביעת חיל פרעה בים.

יש שתי כרוניקות מאוחרות שמתארות את הלילה שלפני הקרב.

בראשונה כתוב שקונסטנטינוס ראה בשמים צלב זוהר ושמע את המילים: "בזה הסימן תנצח" (In Hoc Signo). אלו הם ראשי תיבות שמופיעות בהרבה כנסיות. כעת סימן הצלב הופך לסמל של ניצחון. עד אז הצלב היה מזוהה עם משהו רע. כעת הוא מזוהה עם ניקה - ניצחון.

בגרסה שניה כתוב שהוא ראה סמל אחר, סמל ה-XP (כי-רו) בתשלוב (כלומר אחד על השני). זה הופך להיות כריסטוגרמה שמונפת על ניסי הצבא.

קונסטנטינוס מת ב-337 לאחר סדרה של ניצחונות ואירועים קריטיים:

312 - הקרב על הגשר המלבי שהוא מאד מפורסם באמנות הנוצרית.

313 - מפרסם את האדיקט של מילאנו, צו מלכותי שהופך את הנצרות לדת מותרת. מדוע הוא עשה את זה?

אולי בהשפעת אימו שהייתה נוצרייה. אולי זיהה את הנוצרים הרבים במזרח וביקש לקבל את תמיכתם. בכל אופן זה סוף עידן הרדיפות של הנוצרים.

324 - מכה את קיסר המזרח והופך להיות שליט יחיד על כל האימפריה.

325 - הקונסיל האקומני בניקאה - כינוס של כל "העולם המיושב" (אויקום-בית, אקומני - העולם המיושב). הכונה לעולם הנוצרי כמובן. עד אז הנוצרים היו נפגשים בסינוס שהוא כינוס קטן מקומי. כעת זה כינוס עולמי של כל מנהיגי הקהילות הנוצריות מכל רחבי העולם.

הקונסיל הזה היה הראשון מבין שבעה קונסילים שעיצבו וגיבשו את הכנסייה הנוצרית מבחינה תיאולוגית וארגונית. ביניהן היו גם הרבה ועידות קטנות יותר - סינודים. הכל במטרה לאחד וללכד כנסייה אחת מהרבה כנסיות נפרדות.

לא כל קיסר עושה ועידה אקומנית. ועידה כזו הייתה כרוכה בהרבה כאב ראש.

הוועידות האקומניות

325 - ניקאה, פרישת האריאנים ונקבעו הדוגמות הראשונות של הכנסייה.

דוגמה ביוניתי זה גם מחשבה, עיקרון וגם חוק (איש דוגמטי). הכנסייה מדברת בדוגמות, אני מאמינה ב....

וזה הופך לחוק שכל נוצרי מקבל עליו.

דוגמת השילוש (Trinity): האל הוא יחיד, נצחי ופונה לעולם בשלושה אופנים: האב, הבן ורוח הקדוש.

זה קודם כל הצהרה שמאמינים באל אחד, זו מהפיכה של ממש בעולם הרומי, והיא גם גורמת לכך שהקיסר מאבד את המעמד האלוהי שלו!

אין כמעט נוצרים שלא מאמינים בדוגמה הזו, רק קבוצות פרוטסטנטיות קיצוניות.

שאלת מהותו של השילוש הקדוש הייתה נתונה במחלוקת עמוקה הרבה לפני הפיכתה של הנצרות לדת המדינה. בבסיסה המחלוקת הייתה האם הבן הוא נצחי כמו האל או קצת פחות ממנו? אם הוא חלק מהאל אז הוא חייב להיות נצחי. לכן ניסחו את הקרדו - "האני מאמין" שכל נוצרי היה חייב להצהיר עליו. בין היתר

הקרדו קבע שהבן "נולד לפני כל הדורות" כלומר היה נצחי. בהתחלה אמנם לא הכרנו אותו לפני שירד והתגלגל לבשר לתקופה מסוימת בדמות ישוע, אבל הוא היה קיים מאז ומתמיד. כלומר בניגוד לאדם שנוצר ברגע הבריאה הבן היה קיים מאז ומתמיד ורק ירד לאנושות סביב שנת אפס.

ה-CREDO ("אני מאמין") של ניקאה

"אני מאמין (1) באלוהים אחד, האב הכל יכול, בורא שמים וארץ, כל הגלוי וכל הסמוי, (2) ובאדון אחד, ישוע המשיח, בן יחיד לאלוהים, אשר נולד מן האב לפני כל הדורות, (3) אל מאל, אור מאור אל אמת מאל אמת, לא נברא כי אם מולד, עצמו עצם האב (ישותו = ישות אביו) ועל ידו נעשה הכל. (4) בעבורנו בני-האדם, ולמען ישענו ירד מן השמים ונהיה בשר מרוח הקודש ברחם מרים הבתולה, ונעשה אדם (5) ונצלב למענו. סבל בימי פונטיוס פילטוס ונקבר. (6) וביום השלישי קם לתחייה כדברי הכתוב, ועלה השמימה והוא יושב לימין האב. (7) ושוב ישוב בחודש לפטוט את החיים ואת המתים, ולא יהיה קץ למלכותו. (8) אני מאמין ברוח הקודש, האדון, המחיה, הנובע מהאב (ומהבן). לו סוגדים ולו נותנים יקר כלאב וכלבן, והוא אשר דיבר בפי הנביאים (9) ואני מאמין בכנסייה האחת, הקדושה, הקתולית והשליחית. (10) ואני מודה בטבילה האחת למחילת החטאים, (11) ומצפה לתחיית המתים (12) ובחיי העולם הבא".

מתי מתגלה האל כאב? בברקים ורעמים, בסנה הבוער, בקולות. מתי הוא מתגלה כרוח הקודש? רוח הקודש היא זו שמפעילה את בני האדם, למשל, כשהנביא מתנבא הוא דובר מפי רוח הקודש. בקרדו הניקאי ישוע הופך לאל ממש שתמיד היה ותמיד יהיה. גם לפני שהגיע לאנושות וגם עכשיו לאחר שחזר לשמיים. הזמן שעד להתגלותו לאדם זו תקופת הברית הישנה - התנ"ך, ואילו ממנה והלאה מתחיל עידן משופר יותר, עידן הברית החדשה. כעת הנוצרים חיים בעולם מתוקן יותר לאחר שהבינו את התקלה הקודמת שארעה עם עם ישראל.

ממתי הרעיון הזה של אלוהותו של ישוע? הבשורה של יוחנן היא הפעם הראשונה בהיסטוריה שמציבים לנו כריסטולוגיה (תורת המשיח) גבוהה, כריסטולוגיה שבה המשיח שווה לאלוהים. יוחנן א' - "בראשית היה הקדש, והקדש היה עם האלהים, ואלהים היה הקדש". אם מחליפים את המילה "דבר" ב"ישוע" מקבלים את תמצית הכריסטולוגיה הגבוהה: אלוהים = ישוע.

יוחנן א, פסוק 14 - "הקדש נהיה בשר ונשכן בתוכנו" - זה כתוב בלטינית בחזית הכנסייה בנצרת. כלומר הבשורה על פי יוחנן היא הסימוכין הקדום (נכתבה בערך בשנת 100) של תומכי הכריסטולוגיה הגבוהה על פיה ישוע היה אלוהי ונצחי מאז ומתמיד. מולם היו לפני ניקאה חסידי הכריסטולוגיה הנמוכה (האריאנים תומכי אריס מאלכסנדריה) שראו בישוע מעין טרומופלדור, אדם שמסר נפשו למען האנושות ורק אז זכה לממד אלוהי עם תחייתו ועלייתו השמימה). כלומר, האריאנים טענו שאלוהותו של ישוע מתחילה רק עם צליבתו ועלייתו השמימה, בעוד שבתקופה בה חי ופעל על אדמות היה בן אנוש.

האריאנים טענו שרק על ידי ההירארכיה בין האב לישוע ולרוח הקודש ניתן להימנע מאשמת פוליתאיזם ולהימנע מבלבול מושגי שבו אל יולד אל שהיה קיים כבר קודם. הם גם הדגישו את דמותו האנושית של ישוע. בצירוי האריאנים רואים לכן את דמותו של ישוע על הצלב כאדם זקן בעוד שכל האחרים מציירים אותו כצעיר נצחי.

ב-325 בניקאה הוכרע הוויכוח לטובת הכריסטולוגיה הגבוהה. האריאנים שלא קיבלו את הקרדו של ניקאה הפכו באחת לכופרים והוצאו מהכנסייה. זה ראשית הרעיון של האינקוויזיציה, נוצרי חייב לקבל את הדוגמה של הכנסייה, ואם אתה מערער על כך אתה חייב להימסר לשלטונות ולתת את הדין. (אגב, האינקוויזיציה פעלה רק נגד נוצרים, לא התערבה במי שהמשיך בגלוי להיות יהודי).

הניצחון בניקאה על האריאנים לא היה מלא, והאריאנים נמשך אצל השבטים הגותיים בצפון איטליה, בגרמניה ובספרד, עוד כ-300 שנה אחר כך.

ב-325 קבעו דבר נוסף, נקבע שלושה מחוזות שליטה = פטריארכיות של הכנסייה, אחד בכל יבשת: רומא, אלכסנדריה ואנטיוכיה. אחר כך יתווספו גם קונסטנטינופול וירושלים.

השלב הבא סוף המאה ה-4 מחליטים על הקאנון של כתבי הקודש, ומה מכתבי אבות הכנסייה והפרשנים לשמור. ההחלטות נעשו או בסינודים (היו המון כאלה), או בקונסילים אקומניים או סתם על ידי הפטריארכים.

פטריסטיקה - כתבי אבות הכנסייה.

אבות כנסייה מפורסמים:

הירונימוס מבית לחם - מתרגם התנ"ך והברית החדשה ללטינית ("הוולגטה"). בנוסף כתב פרשנויות על כל ספר מהקאנון. את עבודתו המרכזית עשה בבית לחם, ושם הוא קבור במערה ליד כנסיית המולד.

אוגוסטינוס - בישוף באלגיר שחי מ-354 עד 430 לספירה. כתב ספרות פרשנית וביסס את תפישת החטא הקדמון. הוא הרמב"ם של הנצרות. סבר שהאדם יש בו קלקול אימננטי ומרגע שאנו נולדים אנו ראויים לגיהנום, אבל האל בחסדו נותן לנו הזדמנות לתיקון - הטבילה, שהיא מעין חיסון הנועד להאריך את חי האדם.

אוגוסטינוס הוא זה שמבסס את העיקרון של טבילת תינוקות. מהמאה ה-4 מתחילים להטביל תינוקות. לא חיפשו כלל הכרה של הנטבל באמונה הנוצרית. הראשונים שיצאו נגד זה אחר כך יהיו הפרוטסטנטים, למשל הבפטיסטים.

בין ספריו החשובים: וידויים, עיר האלוהים.

אחת התפישות שלו הייתה שהביטוי לחטא הקדמון היא האנוכיות, הן האישית והן הקולקטיבית.

היה אינטלקטואל ופסיכולוג. נפתח כראשון שהבין את התת-מודע.

אספקט נוסף שמתפתח עם הזמן בנצרות, הגדרת הפולחן. רכיבי הפולחן היחידים הזוכים בברית החדשה הם: הטבילה, אכילת הלחם ושתיית היין והתפילות (בעקבות "תפילת האדון" - שלהנצחתה הוקמה כנסיית פאטר נוסטר בהר הזיתים).

כעת הפולחן מתחיל להתפתח בתוך מבני פולחן מיוחדים - כנסיות, משני טיפוסים עיקריים: הבסיליקה ומבנה ההנצחה.

הבסיליקה - הסוג הנפוץ ביותר. מבנה אורך הפונה מזרחה כשבקצה המזרחי חלק חצי מעוגל - אפסיס. לאפסיס שני שימושים: בו מצוי המזבח שעליו מבצעים את טקס הלחם והיין ובו ממוקם האמבון, הדוכן ממנו קוראים את כתבי הקודש.

המבנה כולל אולם מרכזי (Nave) ושני אולמות צידיים (Ailes) - הסיטראות. החלק המערבי של המבנה הוא אולם רחב צר - נארתיקס שבו שוהים בזמן טקס האוקריסט הלא נטבלים - הקטכומנים. (הם גם יכולים

להיות בתוך הכנסייה בזמן התפילות לפני ואחרי האוקריסט). מבחון בצמוד לנארתכס נמצאת חצר קטורה – האטריום.

הפולחן מתחיל להיות מאד מסוגן כולל מוזיקה.

כנסייה מרכזית - כנסיית הנצחה וזיכרון, בדרך כלל בצורת מתומן (או עיגול) סביב אתר ההנצחה: כנסיית הקבר, כנסיית העלייה לשמים, כנסיית המולד, בית פטרוס בכפר נחום, הקתיסימה, הר האושר, הר גריזים. **קתדרלה** - הכנסייה של הבישוף. בירושלים זו כנסיית הקבר.

סוג שלישי של מבנים נוצריים הם המנזרים.

תנועת הנזירות מתחילה במצרים במאה ה-4 ותוך זמן קצר מתפשטת לסוריה ולאורך ישראל. בניית מנזרים דורשת אישור של השלטונות, והמנזרים הופכים להיות חלק ממערך ההתיישבות הביזאנטית. קובעים שאב המנזר צריך לקבל אישור למינוי שלו מהפטריארך.

הצליינות - אף היא נולדה במאה ה-4. זה התחיל קודם עם אלה שעלו לרגל לקברים של מרטירים. כעת זה מתפתח בחסות השלטונות לעלייה לרגל למקומות המוזכרים בברית החדשה ובתנ"ך.

כמרים מקבלים פטור מעבודות ציבוריות בכדי לשחרר להם זמן לטפל בקהילה.

ב-330 קונסטנטינוס מעביר את הבריה מרומא לביזנטיון שעל שמה האימפריה תיקרא מעתה האימפריה הביזאנטית. הכנסייה תיקרא לכן מעתה "הכנסייה הביזאנטית" (לפני כן אנוחנו קוראים לה בשם "הכנסייה הקדומה"). הוא בונה מחדש את העיר ומפאר אותה מאד. היא תקרא "העיר של קונסטנטינוס" - קונסטנטינופוליס. היהודים יקראו לה קושטא (מכאן השם קוסטא).

381 - ועידת קונסטנטינופוליס הראשונה

הועידה האקומנית השנייה. התקיימה בזמנו של תאודוסיוס הראשון. ממנים לקונסטנטינופול פטריארכה משלה, הרביעית במניין הפטריארכיות הנוצריות. אז גם נבנית ההיגה סופיה - Hagia Sophia. יש בקונסטנטינופול מרכז פטריארכיה נוצרית עד עצם היום הזה.

הועידה מאשרת שוב את הקרדו של ניקיאה ומכריזה על האריאנים כעל מינים. (אהרון לירון - בוועידה הזו מאושר מעמדה של רוח הקודש כשווה למעמד האל והבן (שהוגדרו כשווים בוועידת ניקאה הראשונה). אז נוצרת הדוגמה של השילוש הקדוש).

431 - ועידת אפסוס, מרים "אם האלוהים" ופרישת הנסטוריאנים

כעת מתחיל ויכוח חדש הקשור לשאלת האלוהיות של ישוע. אמנם סוכס כבר שהוא אל, אבל האם נובע מכך שאימו הופכת להיות אם האלוהים - תיאוטוקוס או שהיא אימו של הטבע האנושי בלבד של האל (ישוע המשיח) ולכן היא רק כריסטוטוקוס. האם היא נשאה אלוהים ברחמה? האם האל נוצר ברחמה? **הדוגמה של המאטר דאי** Mater Dei - אם האלוהים-תיאוטוקוס, קבעה שמרים היא אכן אם האלוהים. **נסטוריוס** - הפטריארך של קונסטנטינופול לא היה מוכן להאמין בדוגמה הזו, וטען שמרים היא רק אימו של ישוע האנושי ולא של האלוהים. לעמדה הזו התנגד קיריליוס האלכסנדרוני.

431 - ועידת אפסוס, הועידה האקומנית השלישית. זמנו של תאודוסיוס השני. מתכנסת להכריע בעניין הדוגמה של מרים תיאוטוקוס. פוסקים נגד נסטוריוס ומגרשים אותו ואת תומכיו "הנסטוריאנים" מהכנסייה. הם הולכים ומקמים את הכנסייה האשורית בעיראק ובפרס הקיימת עד היום הזה (גם בארה"ב). הכנסייה הזו מקבלת רק את החלטות שתי הוועידות האקומניות הראשונות, היינו את הקרדו של ניקאה. קבלת הדוגמה של מרים אם האלוהים על ידי הכנסייה הביאה לכך שבכל פעם שראים את האיקונה של מרים יהיה כתוב לידה MP (מאטר) ו-תיטא U + - מאטר תיאו.

451 - ועידת כלקדון, פרישת המונופיזיטים

הועידה האקומנית ה-4 בזמנו של הקיסר מרקיאנוס. עוסקת במחלוקת הדיופיזיטית, המחלוקת בדבר טבעו של ישוע. האם יש לו פיזיקה טבעית של אדם או של אל או של שניהם? הועידה אימצה את הגישה הדיופיזיטית שקבעה שהטבע האלוהי והטבע האנושי נמצאים שניהם בישוע בכל עת אבל אפשר תמיד להפריד ביניהם קוגניטיבית. היינו שיש לו שני "טבעים", שתי פיזיקות בעת ובעונה אחת: הוא גם אנושי (למשל, כשהוא על הצלב וצועק "אלי אלי למה שבקתני"), והוא גם אלוהי (למשל, כשהוא הולך על המים). זה דומה לשלהבת של נר המאופיינת באור וחום בו זמנית, שתי מהויות שונות, שפיזיקלית אי אפשר להפריד ביניהם (אין חוס בלי אור ולהיפך) אבל קוגניטיבית כן.

המתנגדים - המונופיזיטים - חשבו שישוע היה רק טבע אחד, אלוהי. אבל מעבר לתיאולוגיה זו הייתה מחאה לאומית ורצון לשמור על עצמאות. המתנגדים היו כל הלא יוונים שהיו רוב האוכלוסייה במזרח התיכון ובמצרים. זה היה מרד נגד הקולוניאליזם של האימפריה הרומית, מרד נגד התרבות הגרקה-רומית.

הפילוג הקיף את כל רחבי המזרח - מארמניה דרך סוריה ועד מצרים ואתיופיה. בעת ההיא הם היו כמחצית מכלל הנוצרים! רומא בעת ההיא הרוסה וחריבה בעקבות הפלישה הברברית.

ארבע כנסיות עזובות את הכנסייה כיוון שלא הסכימו להחלטות הועידה: הארמנים, הקופטים, הסיריאנים והאתיופים. אלו הן ארבע כנסיות שונות (בשפה, בליטורגיה, בפיזור הגיאוגרפי), שמבחינה תיאולוגית חולקות תיאולוגיה משותפת - התאולוגיה המונופיזיטית.

מי שנשאר ב"דרך הישרה" נקרא מעתה "הכנסייה האורתודוכסית" (המינוח המקובל היום הוא "הכנסייה המאוחדת"). גם אלו שפרשו קודם קוראים לעצמם אורתודוכסים: סיריאנים-אורתודוכסים, קופטים-אורתודוכסים, אתיופים-אורתודוכסים, ארמנים-אורתודוכסים.

כיום לא נקרא להם מונופיזיטים כי יש חשש שיבלבלו את השם הזה עם אמונה באל אחד ולא היא. הם בהחלט מאמינים בשילוש הקדוש ומקבלים את האני מאמין של ניקיאה. היום קוראים להם כנסיות לא-כלקדוניות - Non chalcedonian Churches.

בוועידת כלקדון גם מקימים פטריארכיה חמישית, זו של ירושלים. (היום יש בירושלים שלושה פטריארכים: הארמני, האורתודוכסי והלטיני).

חוסת ח'ול'ת : שינוי פוליטי חשוב שנקבע בוועידת כלקדון, קונסטנטינופול נקבעת ככנסייה הבכירה מכל הפטריארכיות המזרחיות ונקבע שהיא שווה בחשיבותה לרומא. מכאן מתחיל העימות בין הקיסר (שישב בקונסטנטינופול ושלט בפטריארכ של) לבין האפיפיור שישב ברומא, עימות שלאחר כ-600 שנה יוביל לסכיזמה הגדולה בין הכנסייה הקתולית לאורתודוקסית.

553 - הועידה האקומנית החמישית, ועידת קונסטנטינופול השנייה

עסקה בבעיות תאולוגיות שונות. למשל, הוחלט שבתוליה של מרים לא נפגעו כתוצאה מהלידה והיא "בתולת נצח"! (ב-1854 הכריז האפיפיור פיוס התשיעי על דוגמת ה-Immaculate Conception שלפיה מרים נולדה כשהיא "פטורה מהחטא הקדמון" הרובץ על כל בן תמותה מרגע לידתו.

680 - הועידה השישית

787 - ועידת ניקאה השנייה

הועידה השביעית. לא היו בה פיצולים אבל בה נולדה תופעת הערצת האיקונות. כבר בתקופת הקטקומבות הכנסייה ציירה ציורים של קדושים. שמו את ישוע עם הכבש על הכתפיים, צייר דג, התפתחה אמנות נוצרית. עם תחילת בניית הכנסיות האמנות הפכה להיות יותר ויותר נוכחת, מעטרים את הכנסיות על פי דגם קבוע.

איקונה - דמות של קדוש נוצרי. בהתחלה זה היה בפסיפסים ובפרסקות, אבל אחר כך זה עבר לתמונות עץ גדולות ויקרות שלפעמים מעוטרות בריקועי מתכת. היו נושאים את האיקונות הללו בתהלוכות בשלב מסוים מישהו קם ומוזכיר את האיסור מהתנ"ך על עשיית פסל ותמונה ומתחילה תנועת האיקונוקלאזם ניפוץ האיקונות. מי שהיה מאד מעורב בזה היה הקיסר (הביזאנטי) ליאו שהוציא צו להריסת האיקונות. **האיקונוקלאזם** שהנהיג ליאו כלל ניפוץ של האיקונות מהקירות ומהפסיפסים ושריפת אלו שהיו מעץ. לכן אין לנו היום שרידים של איקונות מלפני המאה ה-8 פרט לאלו שנצלו במנזר סנטה קתרינה בסיני שם סרבו הנזירים לקיים את הצו של ליאו.

היה מתח רב סביב הצו הזה ובעיקר התנגדו לו האפיפיורים מרומא שכפרו בזכותו של הקיסר להתערב בענייני פולחן. ב-787, 50 שנים אחרי ליאו, הכנסייה מחזירה את עניין האיקונות. כעת הכנסייה קובעת שלא רק שהן מותרות אלא שהן הכרחיות, אי אפשר לעשות פולחן בלי איקונות העץ.

מתחיל פולחן של הערצת איקונות שנהוג עד היום. מאז מתחיל הנוהג של קיר האיקונוסטזיס בכנסיות המזרחיות. זהו קיר עמוס איקונות שחוסם לקהל את האפשרות לראות את המזבח. האיקונות מסודרות בו בשתיים או שלוש קומות. בקומה התחתונה תמיד יהיו איקונות גדולות של ישוע, מרים, יוחנן המטביל והקדוש שעל שמו נקראת הכנסייה. למעלה איקונות קטנות יותר של אירועים מחיי ישוע ומריה. בקומה השלישית השליחים.

הסיבה לאיקונוסטזיס היא הרצון לאמר שתמיד צריך לשמור מרחק מקודש הקדושים. גם בבית המקדש לא יכלו פשוטי העם להיכנס. אפילו בקודש הקדושים השתמשו הרבה בקטורת בכדי לערפל את התמונה. לא כולם יכולים לראות את זה, רק כוהן הדת. אי אפשר לתת לכולם גישה ישירה לשם. יש לאיקונות תיאולוגיה, זו לא עבודת אלילים. כמו שאנחנו דרך ראיית העולם שלנו מבינים שמאחורי העולם המוחשי יש תכנית אלוהית, כך האיקונה היא טקסט שדרכו מבינים טוב יותר את מה שעומד מעבר לחומר עצמו. התמונה איננה עומדת לכשעצמה, היא כמו לקרוא טקסט. לכן כמו שהיהודי מנשק את ספר התורה הם ינשקו את האיקונה.

בכנסייה קתולית, למשל בקפלה הסיסטינית, התמונות אינן איקונות. במערב התמונות הן ציורים ואילו במזרח הן טקסט. מיכלאנג'לו הוא לא איקונוגרף אלא צייר. לעומת זאת במזרח האומן המצייר איקונות אינו צייר אלא איקונוגרף!

הערה - כל נושא האיקונות זר לחלוטין לנוצרים פרוטסטנטים. צריך להסביר להם שהאיקונוסטזיס זה סוג של קריאה בכתבי הקודש ממש כמו הקריאה שלהם בתנ"ך. דרך האיקונות המאמינים האורתודוקסים מקבלים את ההתגלות, למשל של בריאת העולם. זה כמו קומיקס של כתבי הקודש. אם כן בפועל העולם הנוצרי כבר התחלק בין מזרח ומערב עוד לפני הפילוג של 1054. אחד ההבדלים הקדומים הוא שהמזרח מתעסק הרבה יותר בתאולוגיה, ולכן גם האיקונות תפשו הרבה יותר במזרח.

1054 - הסכיזמה הגדולה

באמצע המאה ה-9 ערך הפטריארכ בקונסטנטינופול רשימה של יותר מ-100 "טעויות" שעושה הכנסייה הלטינית. הלטינים השיבו כמובן ברשימה נגדית. במאה ה-9 הוסיפו הקתולים את הביטוי FILIOQUE שהוא למעשה תוספת "וה" החיבור למילה "הבן". בכך הם הוסיפו להצהרת האני מאמין של ניקאה את העובדה שרוח הקודש נוצרה לא רק מהאב אלא גם מהבן. היוונים לא הסכימו לכך וכאן נוצר הקרע הגדול. ב-1054 היה ניסיון לאחד כוחות צבאיים. האפיפיור היה נצור פיזית על ידי הלומברדים באיזשהו מקום באירופה. יוצא קרדינל מטעמו לקונסטנטינופול לבקש מהפטריארכ שייתן אור ירוק לקיסר לשלוח עזרה לאפיפיור. אבל שם יש כבר חשבון נוקב מהוועידה ה-870 שבה הדיח האפיפיור את פטריארכ קונסטנטינופול מתפקידו.

שני האנשים - הקרדינל והפטריארכ, היו חמי מזג ודעתניים ומאד נאמנים כל אחד לשיטתו והפגישה נכשלה. הקרדינל בסוף הפגישה הולך למיסה בהגיה סופיה, ניגש למזבח מניח עליו מסמך ויוצא. במסמך, שהיה חתום על ידי האפיפיור, היה כתוב שהפטריארכ של קונסטנטינופול הוא בן השטן ולכן מי שאוכל את לחם הקודש ממנו בעצם אוכל מן השטן. המסמך קורא למאמינים להדיח את הפטריארכ הזה וכך להיוושע. באותו רגע הכריזו האורתודוקסים חרם נגדי מסוג Anathema (חרם קשה ביותר) על האפיפיור. כך נולדה הסכיזמה לא ממש על רקע תיאולוגי אלא על רקע פוליטי של בקשת עזרה צבאית שנתקלת בסירוב. מכאן ואילך שתי הכנסיות נפרדות לכנסייה האורתודוקסית במזרח והכנסייה הקתולית במערב.

Cat זו מילת יחס, hol זה שלם לכן קתולי Cat hol (ic) זה "המתייחס אל השלם" אוניברסאלי, והכנסייה הקתולית היא הכנסייה האוניברסאלית.

הערה - הולוקאוסט, קורבן שלם. כך קוראים הנוצרים לשואה עם משמעות של קורבן שלם לאל. האפיפיורים האחרונים כבר לא משתמשים בה אלא מדברים על "Shoa". דיברנו על הקשר בין ועידות הכנסייה לפיצולים בה. אמרנו שהכנסייה מתחילה עם רצון להיות הומוגנית, את זה עושה קונסטנטינוס שקורא לכל הבישופים ומבקש שיגיעו להכרעה על הדוגמות בהם מאמינים. כל מאמין חייב להאמין בדוגמות של הכנסייה. מי שופר בהן הופך להיות מין, מי שקרוב לדת הנכונה אבל כופר בה. זה יותר גרוע מכופר סתם שהוא מונח המתייחס למי שמתחלה מאמין באמונה לא נכונה. כופר זה Infidel, מינות זו Heresy ומינים הם Heretics.

הערה - בשלב הראשון הנצרות הייתה לגבי היהודים מינות. לכן חיברו כנגדה את ברכת המינים. אין תפילה כזו כנגד האסלאם. היום הנצרות הפכה מבחינת היהדות להיות כפירה ולא מינות כמו בתחילה.

המשך ההיסטוריה של הכנסייה

חזרה על טבלת הוועידות האקומניות שבדפים:

325 - ניקיאה: התפלגות של האריאנים. הפיצול הגדול המשמעותי הראשון.

431 - אפסוס: פרישת הנסטוריאנים שלא קיבלו את מרים כאם האלוהים. אין נסטוריאנים בארץ.

451 - כלקדון: זו הוועידה החשובה. דוחה את התפישה המונופיזיטית. מעתה יש בישוע שני טבעים: אלוהי ואנושי. הלא-כלקדוניות גם מקבלות את שני הטבעים של ישוע אבל טענו שאלו התלכדו לישות אלוהית אחת.

787 - ועידת ניקאה השנייה: מתירה את האיקונות, צריך איקונות, טוב איקונות. אין יותר איסור על איקונות. היום יש איקונות גם בכנסייה הקתולית אף כי לא איקונוסטזיס. אצל הפרוטסטנטים יש איסור על האיקונות.

מכאן ואילך כל הוועידות רלבנטיות רק לקתולים. רק שבע הוועידות הראשונות היו משותפות. לאחר מכן נוצר פיצול בוועידות כאשר הכנסייה המערבית ממשיכה בקיום ועידות אקומניות (האחרונה מספר 21) והכנסייה המזרחית לא משתתפת בהן ולא עושה יותר קונסילים בכלל. ההחלטות שם מתקבלות אחרת, ללא ועידות כנסייתיות.

זה קורה על רקע מתח ההולך וגואה בין המזרח והמערב, בעיקר על רקע סירוב הפטריארכים המזרחיים להכיר בכירותו של האפיפיור.

800 - קרל הגדול: מקבל את כתר קיסרות רומא הקדושה מידי האפיפיור ברומא. הוא המשקם של אירופה מהבלגאן שהיה בה והמקים של השושלת הקארולינגית – דוד המלך האירופאי. זה כמובן לא מקובל על הקיסר בקונסטנטינופול שמסרב להכיר בזכותו של האפיפיור ברומא להכתיר קיסר אחר במקביל אליו.

870 - הקונסיל השמיני: ועידת קונסטנטינופול IV מתקיימת ללא המזרחיים, מדיחה את פטריארך קונסטנטינופול ומכירה בעליונות האפיפיור. זה כמובן לא התקבל על ידי המזרחיים. כאן מתעצם המתח בין הכנסיות שיוביל פחות ממאתיים שנים אחר כך לפיצול הגדול.

1054 - הסכיזמה הגדולה, מתרחשת ללא ועידה.

הוועידה ה-9 הראשונה אחרי הפיצול, מתקיימת בארמון הלטרן ברומא (יש עד היום שם בזיליקה ענקית).

זה היה מקום מושבו של האפיפיור עד למאה ה-14 שאז הוא עובר לותיקאן.

כל הוועידות הבאות מתקיימות באיטליה או בצרפת.

1545-63 - ועידת טרנט: בעקבות הרפורמה של לותר מ-1517. דנה בפיצול הפרוטסטנטי מהכנסייה הקתולית.

1962-65 - וותיקן II: הוועידה ה-21 עם רפורמה מקיפה בכנסייה הקתולית.

לקתולים יש הרבה יותר דוגמות מלאורתודוכסים כי היו להם עוד 14 ועידות שקבעו דוגמות חדשות לאמונה הקתולית, בעוד שבמזרח כמובן לא קיבלו אותן. שם הדברים התפתחו בשיטה מסורתית בלי פסקי דת מסודרים ומחייבים, בלי ועידות ובלי אינקוויזיציה שכופה את ההחלטות. השוני הזה מאפיין את הכנסיות עד מינו.

הפילוג הפרוטסטנטי

1517 - הפילוג הפרוטסטנטי של מרטין לותר. הוא צמח מהמסדר האוגוסטיני, מה שאומר שהיה מאד מלומד. הוא היה פרופסור לתיאולוגיה.

הוא רואה את הכנסייה בשיא השחיתות שלה. אז בדיוק בונים את כנסיית סן פייטרו ברומא, ובנוסף בונים גם את הקפלה הסיסטינינה בוותיקן. הכל עולה כסף רב ולכן מוכרים לאנשים אינדולגנציות.

הכנסייה הקתולית פיתחה דוגמה (שלא קיימת אצל האורתודוכסים) על מקום שנקרא פורגטוריום, בין גן עדן לגיהנום. זהו כור המצרף שבו מתמקקים החטאים עד שהנשמה עולה לגן העדן.

מי שרוצה לקצר את התהליך בפורגטוריום יכול לקנות כתב מחילה מהכנסייה. זה הפך להיות קרקס. ניתן היה לקנות מחילה לחטאים עתידיים וגם לחטאים של אחרים! כל הקפלה הסיסטינינה מומנה מכתבי מחילה כאלה, שאגב עזרו מאד לשלוח הנפש של הנמחלים.

ב-1517 לותר מוציא מסמך שנקרא "95 התיזות". אין לו שום דבר נגד האפיפיור אבל יצא כנגד הפרקטיקה של הכמרים. זה כמובן קומם את הממסד הדתי שיצא נגדו בזעם רב. הוא לא היה הראשון שהתקומם כנגד הכנסייה (יאן הוס – נשרף, וויתקליף - באנגליה נתלה), אבל כעת המצאת הדפוס הוציאה את העניין משליטה. אירופה שופכת דם במשך מאה שנים בין מי שבעד לותר ובין מי שנגדו.

שלושה דברים הם הבסיס של ההגעה לגאולה ע"פ לותר:

1. Sola Fide - רק אמונה. בניגוד לתפישת הכנסייה של פולחן, סקרמנטים, אינדולגנציות וכו' לותר מטיף שהאמונה לבדה היא החשובה ואין משמעות לדרך בה היא נעשית..

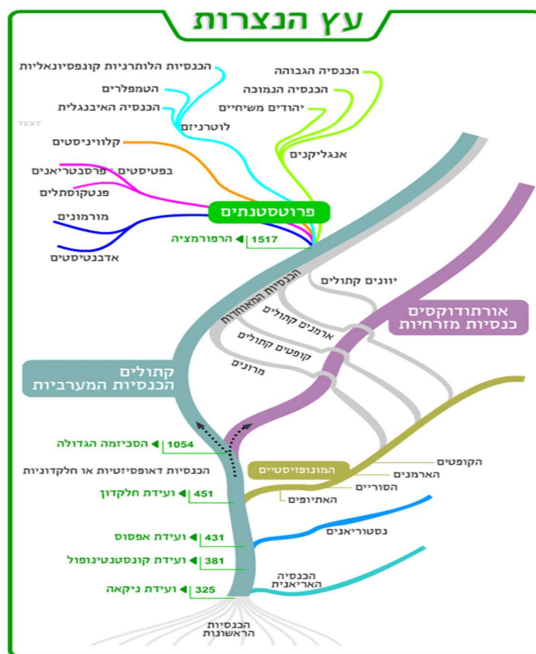
2. **Sola Scriptura** - מה שצריך כבר כתוב בכתבי הקודש. למשל טקסי האוכריסט והטבילה שמוזכרים בפירוש בברית החדשה. אבל לא כתוב שם שום דבר על חובת הווידי, על החתונה שצריכה להיעשות בכנסייה, ועל שאר הסקרמנטים. בהתאם, יש להעיף את כל כתיב אבות הכנסייה: אוגוסטינוס, הירונימוס והאחרים ולהישאר עם התנ"ך הנוצרי בלבד.

3. הוא הראשון במערב שמתרגם את כתיב הקודש לגרמנית, ואחר כך לאנגלית, ציכית, ספרדית וכו'. מוריד את כל הספרים האחרים כולל כל סיפורי הקדושים ומריה. הוא גם מוריד את הספרים החיצוניים שבתנ"ך הנוצרי ובכך מצמצם את התנ"ך הנוצרי. **Sola Gratia** - רק חסד (Grace). הרעיון הוא שאלוהים נותן חסד לנשמה כי אלוהים בחר בה בלי קשר למה שהיא תעשה בעתיד. תינוק שבא לעולם או שקיבל את החסד או שנדון לדיראון עולם. זה דטרמיניזם וחזרה לעולם האיסיי.

המשמעות היא שאין יותר כוח לממסד הדתי לשנות את גורל התינוק. הכהונה אינה מתווכת יותר בין האל לאדם. היא רק מורה ורוב הסיכויים שהיא חוטאת בעצמה. **בכנסייה הפרוטסטנטית** אין יותר נזירות, פולחן מרים, אפיפיור, וידוי, עליה לרגל, כתיב אבות הכנסייה, לטינית. מה שיש זה כנסייה, קהילה, ופולחן רק אם הוא מופיע בברית החדשה (למשל סעודת הקודש, טבילה, תפילה).

אירופה במהפכה. מי שמחליט להיות לא קתולי תולש מהקירות את התמונות, מתיך את כלי הקודש, שובר את הויטראזים. מטייחים את הקירות בלבן ומקבלים מבנים משעממים. מוכרים את רכוש הכנסייה. מי שקובע מעתה ואילך מה לעשות הם השליטים. אלו צריכים להחליט במי הם מצדדים. ההחלטה שלהם חייבה את כלל נתיניהם. לא השאירו מקום לשיקול דעת של הפרטים. זו הסיבה שהיה מרחץ דמים. כל הפרוטסטנטים בארצות הקתוליות נרדפו בטבח נוראי וקתולים הוצאו להורג בארצות פרוטסטנטיות. חלק מהקיצוניים הפרוטסטנטיים עברו לאמריקה. אלו הן המושבות הראשונות הפרוטסטנטיות. גם ההוגנוטים הצרפתים עברו לשם.

אנגליה - עד המאה ה-16 ארץ מאד קתולית עם פולחן קדושים ופולחן הערצת מרים מאד מפותח. כשהנרי השמיני רואה ששליש מהאדמות של אנגליה שייכים לכנסייה הוא פורש מהכנסייה, מחרים את רכושה ומתעשר מאד. ז' בנוסף לסיפור הידוע על רצונו לגרש את אשתו. מי שהצטרף למהפכה: אנגליה, סקוטלנד, פרוסיה, כל הסקנדינביות, וכן הולנד ושווייץ שם בתי המלוכה הם פרוטסטנטיים למרות שהאוכלוסייה מחולקת.

ההבדלים בין הכנסייה האורתודוקסית והקתולית

ב-1054 מתרחשת הסכיזמה הגדולה בכנסייה המאוחדת. מי שהולך עם האפיפיור יקרא מעתה קתולי. מי שיפרוש ממנו יקרא אורתודוקסי. השינוי הזה בא אחרי אלף שנים שכולם חיו ביחד. כולם מאמינים בעקרונות היסוד: השילוש הקדוש (ניקאה), מריה אם האלוהים (אפסוס), טבעו האלוהי והאנושי של ישוע (כלקדון),

חשיבות האיקונום (קונסטנטינופול II), אבל הדגשים הם אחרים ובמקביל מתפתחים באלף השנים האלה הבדלים משמעותיים במספר תחומים. כך, למשל, בעולם האורתודוקסי האיקונום היא התגלות אלוהית, ממש כמו הטקסט של כתבי הקודש והוא מפתח לו פולחן איקונום ובראשו קיר האיקונוסטאזיס. בצד המערבי אין איקונום ובמקומה מתפתחת אמנות שתכליתה היופי והעברת מסרים. עד הסכיזמה הגדולה ניתן היה איכשהו לחיות עם ההבדלים האלה. ממנה והלאה כבר לא ניתן יותר לקבל את מנהגי הצד השני ומכריזים עליהם כעל סטיות מהאמונה הנכונה. תיירים שמגיעים לארץ הרבה פעמים מכירים רק עולם אחד, בדרך כלל את זה המערבי. לא מכירים בכלל את הכנסייה השנייה.

נמנה את ההבדלים המרכזיים בין הקתולים (המערב) והאורתודוכסים (המזרח):

המישור הדוגמטי - שנים/שלושה מוקדי סכסוך שבהם כל צד מכריז שהצד השני הוא הטועה:

1. **מקור רוח הקודש** - המזרח טוען שרוח הקודש נובעת רק מהאב כפי שעולה מהקדו של ניקאה שם כתוב שרוח הקודש נובעת מהאב ולא מוזכר בהקשר זה הבן. הקתולים סוברים שהיא נובעת גם מהאב וגם מהבן כפי שעולה מ"תיקון הבן" שאימצו לאחר ניקאה. הקתולים רוצים להדגיש בכך את השוויון המוחלט בין האב לבן.
2. **עליונות האפיפיור** - אצל האורתודוכסים כל הפטריארכים שווים. אצל הקתולים האפיפיור הוא בעל מעמד עליון מוחלט. כמה שנים אחרי הסכיזמה הקתולים הולכים עוד יותר רחוק כשהם מאמצים מסמך הטוען שהאפיפיור הוא "מעבר לכל טעות". המציאו לזה מונח חדש באנגלית - Infallibility. כעת ברור שהוא הבכיר מכולם.

שתי הכנסיות מקיימות את שבעת הסקרמנטים ומקבלות את כל הדוגמות עליהן הוסכם בשבעת הקונסילים הראשונים.

המישור הפולחני

הטבילה - במערב נהוגה טבילה על ידי התזת מים על הנטבל, במזרח - טבילת גוף מלאה **פולחן האיקונום** - במזרח פולחן האיקונום הוא חובה ומקיימים הרבה תהלוכות איתן. במערב, הן לא אסורות אבל בד"כ אין איקונום מבחירה. בוודאי שלא מקיימים איתן תהלוכות. **המיסה** - במערב נעשית בגלוי יחד עם הקהל. במזרח יש קיר מפריד האיקונוסטאזיס שמאחוריו מתבצע הטקס מבלי שהקהל רואה מה קורה שם. (בין הכנסיות הלא-כלקדוניות רק לקופטים יש איקונום ואיקונוסטאזיס). במערב אוכלים במיסה מציה בלבד, במזרח, לחם ממש + יין. יש שוני משמעותי בבלוש הליטורגי.

שפת הליטורגיה - העולם הקתולי מתרכז ברומא ומשם הוא שולח את המיסיון וכופה את השפה הלטינית כשפת הליטורגיה על שאר העולם הקתולי. לכן נקראת הכנסייה לטינית-קתולית במשמעות של כנסיית הרומים המערביים המתפללים בלטינית. בעולם המזרחי מדברים יוונית וכל אחד מבצע את הליטורגיה שלו בשפה שלו פרט לכמה קטעים שמושרים תמיד ביוונית (משל הקיריח). זה קצת כמו הקדיש הנאמר בארמית אצלנו.

בסוף המאה ה-8 נשלחים שני שליחים מקונסטנטינופול לבלוגרים ומטבילים אותם לנצרות. לבלוגרים אין אלף-בית והמטביל קיריליוס מלמד אותם א"ב יווני עם שינויים המותאמים להם. כך מתפתח הא"ב הקירילי המשמש היום את השפה הרוסית ובאמצעותו מתורגמים כתבי הקודש לרוסית. **מוזיקה** - במזרח שרים רק מוזיקה ווקאלית. אין כלי נגינה. במערב תמיד ליווה את השירה עוגב. יש גם לחנים אחרים, המזרח שמר על סוג מסוים של לחן מזרחי, במערב התחילו השפעות של הבארוק. **רשימות הקדושים** (המאוחזרים) מתפתחות בנפרד בשני חלקי העולם. פרנציסקוס הקדוש אינו מקובל בכנסייה המזרחית. שם מקובלים קדושים כמו מקאריוס (נשיא קפריסין והארכיבישוף שם). **הגים ומסורות (חדשות) נפרדים** - למשל, הקורפוס כריסטי - חג שבו חוגגים במערב את גופו של ישוע. לא מוכר במזרח. חג האפיפיניה, במזרח זה מסמל את הטבילה בירדן, אצל הקתולים זה מסמל את ביקור המאגים.

מבנה ומנהל: במזרח כל פטריארכ עצמאי. זה של קונסטנטינופול הוא ראשון בין שווים (צועד תמיד ראשון בתהלוכה), אבל אין לו שום סמכות לגבי מה שקורה בפטריארכיות האחרות. אצל הקתולים האפיפיור הוא מעל כולם. יש לו מועצת קרדינלים (בישופים בכירים) מתחתיו שמנהלים את החצר האפיפיורית: יחסי חוץ, כלכלה, חינוך ומתוכנן נבחר האפיפיור. זה מבנה ייחודי לעולם של רומא. הערה - קרדינאל הוא אחד מהבוחרים את האפיפיור. בישוף הוא מי שאחראי על קתדרלה. יש 4000 בישופים בעולם לעומת כ-200 קרדינלים.

פרישות הכמורה - במערב, כמרים ובכירים מהם חייבים להיות פרושים, במזרח לא, רוב הכמרים האורתודוכסים נשואים.

ארכיטקטורה ואומנות - במערב אנו מכירים הרבה סגנונות ארכיטקטוניים לכנסיות: גותי, ניאו-גותי, בארוק ועוד. במזרח הסגנון הוא אחיד - ביזאנטי (למשל בצללים). אלמנט מאפיין של כנסייה ביזאנטית היא הכפה (עם ציור ישוע הפנטוקרטור). אף כי לפעמים יש כפה גם בכנסיות מערביות (למשל, סט. פיטרו) רוב הכנסיות הקתוליות בארץ הן בזיליקות ללא כפה.

לוח השנה - ב-1582, 500 שנה אחרי הפירוד הזה תהיה מהפיכה ברומא. האפיפיור גרגוריוס ה-13 משנה את לוח השנה. התיקון התבקש מאי ההתאמה של הלוח השמשי והירחי. פסח התחיל להתרחק מהאביב וזה לא התאים לקתולים.

גרגוריוס פיתח שיטה מתמטית גאונית לתיקון הני"ל, ובצעד דרסטי קידם בבת אחת את לוח השנה ב-10 ימים והוסיף תיקון של יום אחד בכל ארבע מאות שנה. עשה ריסט של 14 ימים. התוצאה היא שהלוח האורתודוכסי, שלא קיבל את התיקון הזה, מפגר ביחס ללוח הגרגוריאני ב-14 יום. האורתודוכסים ממשיכים עם הלוח היוליאני שהונהג על ידי יוליוס קיסר. ביומיום העולם האורתודוכסי כן

משתמש בלוח הגריגוריאני (כמו שהיהודים משתמשים בלוח הלועזי), אבל עדיין החגים שלהם נהוגים לפי הלוח היוליאני. לדוגמה, מהפכת אוקטובר 1917 (שהחלה ב-25 לאוקטובר ע"פ הלוח היוליאני שהיה נהוג ברוסיה) נקראת בפי המערב "מהפכת נובמבר" משום שלפי הלוח הגרגוריאני היא החלה ב-7 לנובמבר. 25 בדצמבר ע"פ הלוח היוליאני זה 6 בינואר ע"פ הלוח הגרגוריאני. לכן כריסטמס של המזרחיים (שחגג אצלם ב-25 בדצמבר שלהם) מקביל לחג ההתגלות של הקתולים (שאצלם זה ב-6 לינואר). לכן יש אצלנו שני מופעים של כל חג משותף שמועדו קבוע בלוח השנה: מופע קתולי ראשון ו-14 יום אחר כך המופע השני, האורתודוכסי, של אותו חג. כך בכריסטמס וכך באפיפניה. בארץ הקודש לא ישתנה המנהג הזה לעולם. ביתר ארצות העולם האורתודוכסים כבר מקבלים את הלוח הגריגוריאני גם לצרכי הדת. פטריארכית ירושלים לא יכולה לשנות את הנהגה המקובל, בגלל הסכס הסטאטוס קוו ובגלל החשיבות המיוחדת שלה.

התפוצה הגאוגרפית:

אירופה: מהבלקן ומזרחה – אורתודוכסים: רוסים (שנקראים פרובוסלאבים שזה ברוסית אורתודוכסים), סרבים, יוונים, בולגרים, גיאורגים. סה"כ כרבע מיליארד איש, רובם רוסים (כ-200 מיליון איש). מהדנובה ומערבה (היכן שישבו העמים הסלאוויים) – הקתולים. כך הקרואטים הם קתולים (מול הסרבים האורתודוכסים), הפולנים הם קתולים לעומת הרוסים שהם אורתודוכסים. בנוסף: איטליה, ספרד, פורטוגל, צרפת, בלגיה, חצי הולנד, אוסטרליה, צ'כיה, חצי (הדרומי) גרמניה. הריכוזים הקתולים הגדולים מחוץ לאירופה הם אמריקה הלטינית (מקסיקו), דרום אמריקה (הקהילה הגדולה ביותר בעולם היא בברזיל). בצפון אמריקה יש 80 מיליון קתולים. באפריקה (בארצות הצרפתים לשעבר) יש קהילה קתולית גדולה בגאנה, חוף השנהב. במזרח - הפיליפינים הם קתולים ויש ריכוזים קתוליים גדולים במזרח התיכון הערבי. סה"כ מיליארד ורבע קתולים בעולם.

העדות הנוצריות בארץ

אורתודוכסים: יוונים - (הקהילה הגדולה בארץ), רוסים (הקהילה האורתודוכסית הגדולה בעולם), רומנים **הכנסייה הרוסית** - בארץ כולם כפופים לפטריארך היווני-אורתודוכסי של ירושלים. יש להם ארכימנדריך, סגן בישוף משלהם שמייצג את הכנסייה הרוסית. לא נותנים להם בישוף ממש בכדי לא לפגוע בכבודו של הפטריארך היווני בארץ.

רומנים - יש כנסיות בירושלים, יריחו, בית לחם. עדה קטנה יחסית.

הכנסיות הלא-כלקדוניות - הרביעייה הידועה של המזרח: הארמנים, הקופטים, האתיופים והסורים. לאחר פרישתם מהכנסייה המאוחדת הם מקימים לעצמם הנהגה משלהם. כך קמים פטריארכים ארמני (בארמניה), קופטי (במצרים), סורי (בסוריה) ואתיופי (באתיופיה). בארץ ישראל אין להם פטריארכים (פרט לארמנים) ומנהיגיהם כאן מסתפקים בתואר ארכיבישוף. יש להם פולחן קדושים משלהם. השפה והכתב של הכנסיות הלא-כלקדוניות ייחודיות לכל אחת מהן. הקופטים דיברו וכתבו קופטית, הסורים ארמית, הארמנים ארמנית והאתיופים באמהרית.

הכנסיות הלא-כלקדוניות לא יכולות להתחתן בינן לבין עצמן ולא לעשות יחד את האוכריסט. כל זה היה נכון עד המאה העשרים. כאשר כבר יש נישואים המחברים בין מאמינים משתי כנסיות לא-כלקדוניות האישה עוברת צריכה לעבור לכנסייה של הבעל.

לקופטים כאמור שפה וכתב משלהם. הם מקבלים את התרבות הערבית אבל לא את הדת המוסלמית. הם לא התאסלמו למרות שחיו כל השנים תחת שלטון מוסלמי. הם במקורם תושבי עמק הנילוס מקדמא דנא, הרבה לפני בוא היוונים.

אותו דבר קורה עם הסורים דוברי הארמית. גם הם לא יוונים ולא רוצים להיות יוונים. עד היום הם מדברים ארמית. בעיקר הנוצרים שחיים במזרח טורקיה, נוצרים כורדים.

לארמנים יש ממש פטריארך בירושלים, אבל גם הוא כפוף לפטריארך הגדול בארמניה. הארמנים זכו ליחס אוהד במיוחד מצד הממלוכים כשאלה שלטו בארץ, וזו הסיבה שיש להם בירושלים רובע משלהם ופטריארך משלהם.

הקתולים - מהמיליארד ורבע קתולים בעולם כמיליארד ומאתיים הם קתולים-לטיניים וכל השאר זה כ-50 מיליון קתולים מזרחיים לא לטיניים, שמפוצלים למספר כנסיות.

הכנסיות הקתוליות המזרחיות הלא לטיניות הגדולות הן הכנסייה היוונית-קתולית והכנסייה המרונית. בנוסף יש לנו היום כנסיות קתוליות לא לטיניות המורכבות מפורשי הכנסיות הנון-כלקדוניות: קופטים-קתולים, ארמנים-קתולים, סורים-קתולים ואתיופים-קתולים. גם הן כנסיות ששומרות על הפולחן המזרחי שלהם תוך אימוץ הדוגמות הקתוליות. שש הכנסיות המזרחיות-קתוליות הללו נקראות גם "כנסיות האיחוד" האוניאטים - הכנסיות שהתאחדו עם רומא. בכנסייה הקתולית יש קרדינל מיוחד שממונה עליהן ומתחתיו מכהן פטריארך נפרד לכל כנסייה מהשש.

הכנסיות הקתוליות הלא-לטיניות נולדו מהרעיון של הכנסייה הלטינית להקל על חלק מהמאמינים במזרח לחזור אליה. הגישה היא שנותנים לכנסיות המזרחיות-קתוליות לשמור על המסורת המזרחית שלהם תוך חיובם בעיקרי הדוגמות הקתוליות. כולם חייבים לקבל את הדוגמות הקתוליות של רוח הקודש שנובעת הן מהאב והן מהבן, ואת עליונות האפיפיור. אבל במקביל הכמרים שם נשואים, נותנים לחם שתפח ויין ומתפללים בשפה שלהם.

זה רעיון די חדש שהתחיל במאה ה-18. הרעיון היה שאירופה הקתולית המתקדמת תמצא את הדרך לשפר את המזרח הפרימיטיבי. אנוחנו נלמד אתכם מודרניזציה מהי, בחינוך, ברפואה, בתמיכה כלכלית ואתם תשתכנעו בכונות אמונתנו ותחזרו אלינו או סתם תחזרו מסיבות כלכליות.

הכנסיות הפרוטסטנטיות בארץ - תטופלנה בהמשך

הנזירות הייתה מקובלת ונערצה בכל העולם הנוצרי. הפכה להיות באירופה משכבת האצולה הגדולה, הם היו האינטלקטואלים הגדולים.

השלמות

הכנסיות האורתודוקסיות כוללות את הכנסייה היוונית-אורתודוקסית ואת ארבעת הכנסיות הלא-כלקדוניות שפרשו ב-451 מהענף המרכזי. כולן מהבלקן ומזרחה ולכן הן נקראות גם כנסיות מזרחיות. הן לא חוו את ההשפעה הלטינית של רומא על הכנסייה. אין אצלן אף מילה בלטינית.

קיריה אליסון - אלוהים רחם עלינו. זה ביטוי ביוונית שנהוג בכנסייה הקתולית, אבל ההיפך לא קיים! אין שימוש בלטינית בכנסייה המזרחית. הם גם לא משתמשים במושג מיסה אלא ב-יוקריסט Eucharist. אף יווני אורתודוקסי לא יגיד שהוא הולך למיסה!

הענף המרכזי של הכנסייה לאחר ועידת כלקדון נקרא "הכנסייה המרכזית". הוא כלל הן את החלק היווני מקונסטנטינופול והן את החלק הלטיני מרומא. האחרון היה צריך לתרגם את כל הספרות היוונית ללטינית והיה החלק הפחות מתקדם ומתוחכם של הכנסייה המרכזית. זה נכון עד לסוף האלף הראשון שאז הדברים מתהפכים: המערב נחלץ מהשלטון הברברי תחתיו היה שרוי במשך כ-500 שנה, ואילו המזרח יורד אז בכוחו. אז המערב מבקש להתבדל ולהפוך לכנסייה משל עצמו, הכנסייה הקתולית.

בסכיזמה הגדולה יש פיצול בין קתולים לבין אורתודוקסים שאינם מקבלים את מרות האפיפיור. הם אינם יכולים להתחתן אחד עם השני, מקיימים לוח שנה נפרד, ויש הבדלים תיאולוגיים ופולחניים בלחם הקודש, בסקרמנטים וכו'.

ב-1517 מתפלג הענף הפרוטסטנטי מהכנסייה הקתולית. הראשונים היו הלותרנים ואחר כך מגיעים הקלוויניסטים, האנגליקנים והכנסיות הרדיקליות ביותר כמו האמיש ואחרים. כל אחד רץ בקצב שלו ובכוון משלו.

הקהילה האורתודוקסית במדינת ישראל

הקהילה האורתודוקסית היא הקהילה הנוצרית הגדולה ביותר בארץ. חברים בה כ-50 אלף יוונים אורתודוקסים ועוד כמה אלפי חברים בכל אחת מהכנסיות האורתודוקסיות הלא-כלקדוניות.

הכנסייה היוונית-אורתודוקסית -

לכנסייה היוונית-אורתודוקסית יש חמש פטריארכיות: קונסטנטינופול, דמשק, ירושלים, אלכסנדריה ומוסקבה. הפטריארכ של קונסטנטינופול נקרא גם הפטריארכ האקומני - זה של "כל העולם". הוא הבכיר מכולם.

רוסיה מתנצרת במאה ה-10 כאשר מתנצר נסיך קייב ובעקבותיו כל המדינה. בהתחלה היא חלק מהפטריארכיה של קונסטנטינופול ורק כשהעותומנים כובשים ב-1453 את קונסטנטינופול היא מקבלת פטריארכיה משלה בהיותה המדינה היחידה בה דת המדינה היא הנצרות היוונית-אורתודוקסית. ב-1589 מכתירים את מוסקבה בתואר "רומא השלישית" (אחרי רומא וקונסטנטינופול) ומכאן גם השם בית רומאנוב של משפחת הצאר.

הדגל בארץ - צלב לבן על רקע אדום ובמרכזו סמל הטאו-פי באדום שזה המילה טאפוס - קבר ביוונית. כלומר הם שומרי הקבר הקדוש. זה סמל הפטריארכיה של ירושלים וארץ הקודש, שנוסדה ב-451 בוועידת כלקדון ושולטת על ישראל, השטחים ועבר הירדן. במצרים ובסוריה יש כבר פטריארכיה אחרת עם סמל שונה. הכמורה הבכירה בכנסייה באה מיוון המודרנית ולפעמים הם מניפים גם את דגל יוון המודרנית. אין ייצוג לאוכלוסייה המקומית הערבית בכמורה הבכירה של היוונים-אורתודוקסים והדבר גורם למתח רב בכנסייה. לפטריארכ יש על גלימתו שלוש שרשראות, רק פטריארכ הולך עם שלוש שרשראות. יש לו גם מטה מיוחד. הלבוש הוא תמיד שחור או מאד מאד כהה. הכובע הוא כמו כובע טמבל שחור. לכמרים יש כובע שטוח. בנוסף לבגדי היומיום יש לכולם גם בגדים ליטורגיים.

ליוונים האורתודוקסים יש בארץ שטחים מאד גדולים ורוב הכנסיות בארץ שייכות להם. הם גם היחידים שהחזיקו ועדיין מחזיקים באופן קבוע מנזרים במדבר יהודה, כשהגדול והמרכזי מכולם הוא מנזר מר סבא. זה מאחר ורוב הזמן הארץ הייתה תחת השלטון של ביזאנטיון.

נזירים אורתודוקסים אפשר לזהות בקלות על פי הזקן והשיער הארוך שלפרקים אסוף בקוקו. נזיר אורתודוקסי לעולם לא יהיה מגולח, ההיפך מהעולם הקתולי!

באזור ירושלים חלק גדול מהרובע הנוצרי סביב כנסיית הקבר השייך לאורתודוקסים בזכות העובדה שהם היו פה ראשונים. זהו מתחם הפטריארכיה היוונית הצמוד לכנסיית הקבר. יש להם 33 מנזרים באזור ירושלים. יש להם גם הרבה אדמות כי

א. היו פה מתקופות קדומות מאד ויצרו מאגר אדמות שלהם.

ב. במאה ה-19 עם התגברות הצליינות קנו אדמות בצורה מרוכזת במקביל לפעולת התנועה הציונית. הייתה ממש ריצה אחר אדמות.

לכנסייה היוונית היו הרבה מאד צליינים במאה ה-19. היא התעשרה מהם ורכשה הרבה אדמות באזורים שכוחי אל אז: רחביה, טלביה. גם הכנסת יושבת על אדמה שחכרה על ידי מדינת ישראל מהכנסייה האורתודוקסית.

יש להם בירושלים כנסיות בשלושה מוקדים: דרך הייסורים, הר הזיתים והר ציון. זה השילוש הקדוש של מתחמים נוצריים בירושלים.

בין אלה: דרך הייסורים: מנזר סנטה אנה (לא מתחם הצלאחיה ובריכות בית חסדה שהם מתחם קתולי) ליד שער האריות, כנסיית בית הסוחר של ישוע, כנסיית הקבר, מנזר וכנסיית יוחנן המטביל (במוריסטאן), הפטריארכיה היוונית,

הר הזיתים: כנסיית קבר מרים, וירי גלילי,

הר ציון וסביבותיו: כנסיית סנט אונופוריוס בחקל דמא,

אחרים: מנזר עמק המצלבה, מנזר וכנסיית סן סימון ברחביה,

מנזרי מדבר יהודה: מר סבא, סנט ג'ורג', תאודוסיוס, קרנטל, גרסימוס,

אדמות אורתודוקסיות נוספות מפוזרות בכל רחבי הארץ, בית שמש, יפו (שוך המנזר)

תנועת הנזירות האורתודוקסית התחילה עם נשים וגברים במאה ה-4. המנזרים האורתודוקסים הגדולים בארץ היום הם מנזרי נשים: בעיקר רוסיית ויש גם רומניות ויווניות. הן נבדלות ביניהן בכיסויי הראש שלהן: הרוסיות - כובע מעט מחודד, הרומניות - כובע שטוח, היווניות - מטפחת שעוטפת את הראש.

הקתולים במדינת ישראל

מצגת

תמונה - לחיצת היד ב-1964 של האפיפיור פאולוס השישי עם הפטריארך של קונסטנטינופול בהר הזיתים. כיפות לובשים רק במערב (האפיפיור והכמרים הבכירים ביותר - הקרדינלים). לאפיפיור יש כיפה לבנה, לקרדינלים אדומה. במזרח לובשים כתרים ליטורגיים.

אצל הקתולים לאף אחד אין זקן. לובשים מיטרה – כובע מחודד המאפיין את האפיפיור, הפטריארכים וכמרים בדרגה גבוהה מאד.

שלושה מהאפיפיורים תיקנו במאה ה-20 את יחס הכנסייה לעם ישראל ובהמשך גם למדינת ישראל, ואנחנו חייבים להם הרבה הערכה:

יוחנן ה-23 מנסח את "המסמך היהודי" - מסמך המנקה את היהודים מאשמת מות ישוע. על פיו ישוע הלך למוותו מרצונו ולכן אין לדבר על האשמה של משהו במוותו.

1964 - פאולוס השישי - יורשו של יוחנן ה-23. הראשון שמבקר בארץ (בלי אהדה יתרה למדינת ישראל). מבקר בנצרת (על שמו נקרא הרחוב הראשי של העיר). הוא שמפרסם ב-1965 את מסמך היהודים שכתב קודמו.

2000 - יוחנן פאולוס השני - חתם על הסכם הכרה מדיני רשמי בין מדינת הוותיקן למדינת ישראל. ההסכם מביא לחילופי שגרירים בין המדינות והוא בתוקף עד היום. בשנת 2000 ביקר בארץ ביקור מתוקשר ורשמי שכלל ביקורים בכותל, משכן נשיאי ישראל, יד ושם, ופגישה עם הרבנים הראשיים. עם יחס אוהד וחס. **2009 - בנדיקטוס ה-16** (נבחר ב-2004) מבקר ב-2009 בארץ, תקופת האינתיפאדה, ועושה את כל מה שעשה קודמו ואף יותר, וממשיך להיות מחויב לעניין עד היום. הביקור שלו בארץ היה מאד טעון מבחינתו (כגרמני) ועורר הרבה התנגדות בקהילה הערבית. מבקר ביד ושם שם עורר בארץ הרבה כעס כשהשתמש במילה "נהרגו" ולא "נרצחו" בהתייחסו לששת המיליונים שנספו בשואה. הייתה התלהמות ממש לא ראויה בארץ כנגדו.

הוא בהחלט היה בעל יחס אוהד ליהדות.

כמו שבכנסיות היווניות בארץ צריך להבחין בין הכנסייה היוונית-אורתודוקסית לכנסיות היווניות הלא-אורתודוקסיות (הלא-קלדוניות), כך צריך גם להבחין בארץ בין הכנסייה הקתולית-לטינית (שנקראת גם רומית-קתולית), שהיא הקדומה ביותר מבין הכנסיות הקתוליות בארץ, לכנסיות הקתוליות הלא לטיניות - האוניאטיות (שנקראות גם בחוסר דיוק מסוים יוונית-קתוליות).

ההבחנה הזו אינה מוכרת כמעט בעולם הרחב ששם רוב רובם של הקתולים שייכים לכנסייה הקתולית הלטינית. כשפוגשים במערב קתולי ממש אין צורך לשאול אותו אם הוא יווני-קתולי או רומי-קתולי כי ברור שהוא רומי-קתולי. בעולם המערבי קתולי-לטיני למרות שרוב הקתולים לא יודע לטינית. כל המונחים הקתוליים המרכזיים כמו מסיחה, סקרמנט וכו' הם לטיניים, וגם מילים רבות בשפות היווניות (אנגלית, צרפתית, איטלקית, ספרדית) מקורן בלטינית.

העולם הקתולי במקור היה לטיני משום שמרכזו היה ברומא שם דיברו לטינית. לכן כל מי שיצא ממנו לארצות לא קתוליות, המיסיונרים, היה חלק מהכנסייה הלטינית והנחיל את מורשתה למאמינים החדשים – באמריקה, במזרח, בכל מקום שפעל המיסיון. לכן כולם היום לטיניים-קתולים אפילו אם הם, לדוגמא, מקסיקנים או ברזילאים.

אצלנו, כאמור, המצב שונה. רוב הקתולים אצלנו אינם לטיניים אלא שייכים לכנסיות הקתוליות המזרחיות – האוניאטיות, ובפרט לכנסיות היווניות-קתוליות והמרוניות. זה דבר שרוב הצליינים הקתולים המגיעים לארץ כלל לא מכירים!

צריך לכן להסביר להם שכשמסיונרים לטיניים-קתולים הגיעו לארץ במאות ה-16 - 18 הם בקשו לצרף אליהם את הכנסיות המזרחיות שהיו כאן אבל אלה סירבו. בכל זאת היו כאלה שהסכימו להתאחד עם הכנסייה הקתולית בתנאי שיתנו להן לשמור על המורשת המזרחית שלהן. המתאחדים עזבו את הכנסיות המזרחיות (היווניות-אורתודוקסיות והנון-קלדוניות) והתאחדו עם הכנסייה הקתולית במסגרת כנסיות מיוחדות שיסדו, כנסיות האיחוד.

הקתולים המזרחיים/הכנסיות האוניאטיות/כנסיות האיחוד

כאמור אלו רוב רובם של הקתולים שבארץ למרות שבעולם הקתולי בכלל הם מיעוט שבמיעוט. יש להם בארץ שתי קבוצות עיקריות: היונים-קתולים הנקראים גם מלכיתים (כ-70 אלף איש, רובם במחוז עכו), והמרונים, ובוסף הם כוללים גם ארבע קבוצות קטנות של פורשי הכנסיות הנון-קלדוניות.

הכנסייה היוונית-קתולית - המלכיתים

הלטיניים-קתולים שמגיעים במאה ה-18 למרחב שלנו נתקלים בחומה של נוצרים יוונים שלא רוצים את הסגנון והמורשת הלטינית. לכן כאן הציעו הלטיניים-קתולים דגם כנסייתי חדש - הדגם של מזרחיים-קתולים ששומרים את עיקרי הפולחן והטקסיות המזרחיים אבל מכירים במרות האפיפיור ובדוגמות הקתוליות המינימאליות. למשל, הקרדו יהיה בסגנון הקתולי ויכלול את "תיקון הבן".

הדגם הזה מביא לגל של מצטרפים לכנסייה הקתולית שהונע מהרמה הגבוהה יותר של החברה הקתולית בזמן ההוא – טכנולוגיה, חינוך, בריאות ועוד. ב-1724 מתפלגים היונים-קתולים מהכנסייה האורתודוקסית. העדה היוונית-קתולית ביקשה וקיבלה פטריארך משלה (הכפוף לאפיפיור כמובן) במסד הכנסייה הקתולית. הצורך בפטריארך משלהם נבע מכך שלא יכלו לקבל עזרה וסיוע מהאפיפיור בנוגע לדקויות פולחן ושאלות אחרות הקשורות במורשת היוונית שלהם שכל כך שונה. הדגם הזה (של פטריארך ייחודי לקהילה) התקבל גם

בשאר הכנסיות האוניאטיות: המארוניים הארמניים והכנסיית הלא כלקדונית. כל הפטריארכים המזרחיים-קתולים יושבים מחוץ לארץ ישראל: היווני-קתולי יושב בסוריה ואילו זה של המרוניים יושב בלבנון. כולם כפופים לקרדינאל הממונה על הקונגרציה המטפלת בוותיקן בכנסיות האוניאטיות.

היוונים-קתולים הם העדה הקתולית הגדולה ביותר בארצות הלבנט: סוריה, לבנון וארץ ישראל. בכל כפר ערבי נוצרי בגליל רוב התושבים הם יוונים קתולים. למשל, דיר חנא, פסוטה (הישוב הכי צפוני שלהם בארץ), מעיליה. הריכוזים העירוניים הגדולים שלהם בגליל הם נצרת, חיפה ושרפרעם. יש לעדה גם נוכחות במחוז ירושלים, כ-3500 איש רובם בירושלים ובית לחם וסביבותיה (בית גאלה, בית שחור) ומיעוטם ביפו, לוד ורמלה.

הפטריארכ המלכיתי יושב, כאמור, בסוריה שם נמצא הריכוז הגדול ביותר שלהם, ואילו בישראל יושב נציג שלו בדרג ארכיבישוף שיש לו אישורי מעבר מיוחדים לסוריה וללבנון. בשנות ה-60 התפוצצה להם פרשת הילאריין קפוצ'י, הארכיבישוף הארצישראלי שנתפש מבריח נשק במכוניתו.

הם נראים כמו אורתודוקסים – לבושי שחור עם זקנים. בבעלותם כנסיית "בית הכנסת" בנצרת, התחנה השישית (ורוניקה) בדרך הייסורים בירושלים, מתחם הכנסייה היוונית-קתולית ברובע הנוצרי בירושלים, וכנסיות מקומיות במקומות יישוביהן.

הכנסייה הארמית-קתולית - המארוניים

עוד קהילה קתולית לא לטינית שאיכשהו רוב התיירים המגיעים לארץ מכירים או לפחות שמעו עליה. הם מלבנון שמעולם לא דיברה לטינית ובמקור דיברו ארמית. לכן המרוניים הם יותר ארמית-קתולים מאשר יוונים-קתולים, אף כי היום רוב התפילה שלהם מתנהלת בערבית ורק חלקים קטנים נאמרים עדיין בארמית: קדיש, קום פורקא, תפילות אחדות.

המארוניים הם העדה הנוצרית הגדולה (כ-600 אלף) בלבנון שחוקתה אף קובעת שהנשיא והרמטכ"ל יהיו מבני העדה. הם התרכזו בחסות צרפת במערב לבנון לאחר הטבח שנערך בהם בהר הדרוזים ב-1860. בלבנון יושב הפטריארכ שלהם החבר במועצת הקרדינלים של הכנסייה הקתולית. בארץ יש להם ארכיבישוף. המארוניים נקראים על שם הזייר המתבודד מארון שחי בעמק האורנטס בסוף המאה ה-3. הם קתולים לכל דבר מאז הצטרפותם לכנסייה הקתולית ב-1600, אבל עם אוטונומיה כנסייתית במינויים ועם פולחן בארמית ובערבית. מ-1882 מוכרים ככנסייה אוניאטית עצמאית למרות שאין להם פלג אורתודוקסי כמו ליתר הכנסיות האוניאטיות.

רוב המרוניים נמצאים בלבנון אף כי רבים מהם עזבו כבר לדרום אמריקה. בארץ יש להם כ-7000 חברים רובם ביישובי הצפון, כולל פליטי צד"ל שהתיישבו בארץ, עדה קטנה. הכפר היחיד שלהם הוא גיש אליו גם הועברו ב-1948 עקורי הכפרים בירעם (יוונים-מלכיתים) ואיקרית (מרוניים). קהילות קטנות יש בעכו, ירושלים (סמטת המרוניים והמנזר המרוני), חיפה, יפו (שכונת המרוניים) ונצרת. סה"כ כ-8000 איש.

באיקרית יש כנסייה בה ממשיכים צאצאי העקורים המרוניים לקיים מיסות בכל יום ראשון, למרות שהמקום נטוש בשאר ימות השבוע.

נראים בלבנון כמו קתולים ויחסית לכנסיות האוניאטיות האחרות יש אצלם הרבה יותר לטיניזציה.

הכנסיות המזרחיות-קתוליות האחרות

שאר הקהילות המזרחיות-קתוליות בארץ: הארמנים-קתולים, הקופטים-קתולים, הסורים-קתולים והאתיופים-קתולים, קטנות מאד וכמעט לא באות בארץ לידי ביטוי. מחוץ לגבולות הארץ הן גדולות יותר. הן מתאפיינות בליטורגיות שונות: האלכסנדרינית (הקופטים-קתולים והאתיופים-קתולים), הארמנית (הארמנים-קתולים) והאנטיוכית (הסורית-קתולית).

הארמנים קתולים - נמצאים בתחנות ה-3 וה-4 בדרך הייסורים שם נמצאת כנסיית מריה של הייסורים שלהם.

העדה הלטינית-קתולית

כ-30 אלף מאמנים בישראל.

הפטריארכ הקתולי היחיד היושב בישראל הוא הפטריארכ הלטיני-קתולי שיושב בירושלים מאז חזרתה של הפטריארכיה הלטינית לארץ ישראל בשנות הארבעים של המאה ה-19. קל לזהות אותו בתמונה, אין לו זקן והוא חובש את המיטרה הקתולית שבמקרים מסוימים יש לה בראשה מין פונפון.

שני הפטריארכים הלטיניים האחרונים של ירושלים הם ערבים. זה די מפתיע את רוב התיירים שמצפים שהוא יהיה איטלקי. הכנסייה הקתולית עובדת בארץ ישראל מאד בחוכמה והיא עושה אינטגרציה של הקהילה המקומית עם שורות הכמורה וזוכה כך לפופולאריות. אצל האורתודוקסים עוד לא קרה שימנו פטריארכ ערבי (מתוך כמה עשרות בישופים יש בכנסייה היוונית-אורתודוקסית בישוף ערבי אחד). קהילות לטיניות בארץ נמצאות בעיקר בבית לחם, ירושלים ונצרת. שם התחילו הקתולים לרכוש קרקעות ולהתיישב בהן. יש גם המון קהילות לטיניות בשטחים מה שמגביר מאד את ההתעניינות הקתולית בעולם לנעשה בשטחים.

הקהילה הלטינית בארץ מונהגת על ידי הפטריארכ הלטיני. לידו שני בעלי משרה בכירים: ראש המסדר הפרנציסקני - הקוסטוס שהוא שומר המקומות הקדושים בארץ ונציג האפיפיור בארץ - הנונציוס היושב במתחם נוטרה דאם בירושלים.

נזירים לטיניים-קתולים - הנזירות הקתוליות מחולקת למסדרים כשכלל מסדר יש מדים משלו. כך מבדילים ביניהם. כמו חולצות של תנועות נוער או חצרות חרדיות.

המסדר הקתולי החשוב ביותר הינו הפרנציסקני. לבושם חום או אפור ולמותניהם הם חוגרים חבל (בעל שלושה קשרים) במקום חגורה. הסמל של המסדר הוא סמל ממלכת ירושלים הצלבנית - צלב גדול ובתוכו ארבעה צלבים קטנים.

הפרנציסקנים הגיעו לארץ במאה ה-14 על תקן של ממשיכי הצלבנים ולכן אימצו את הסמל. הם היו הקתולים הראשונים שהורשו לחזור לארץ וקיבלו את המשימה האפיפיורית לשמור על המקומות הקדושים.

ראש המנזר נקרא קוסטוס, בא מהמילה קסטודיה - שומר המקומות הקדושים. הם מחזיקים ברוב האתרים הנוצריים בארץ, למעלה מ-70 ברחבי הארץ.

פרנציסקוס הקדוש נולד ב-1184 באסיוז, בדרום איטליה ומת ב-1222. הוא בחר לעזוב את העושר מהבית ולהפוך להיות קבצן, ממש כמו בודהה. זה עשה רושם אדיר על הסובבים אותו.

במאה ה-13 פורצות עוד קבוצות שרואות את העוני כערך – מסדרי הקבצנים. הכנסייה מחבקת אותם ורואה בהם מופת של חיים. הם הופכים להיות המסדר האהוב ביותר ומתמחים בהטפה לאנשים. המנזר השני הינו המנזר הדומיניקאני. שניהם נקראים המסדרים המנדיקנטים - מסדרי פושטי היד.

פרנציסקוס מרוב שהזדהה עם ישוע בעוניו המציא שלושה דברים שהפכו ליסודות מקובלים בעולם הקתולי:

א. **האנגלוס** - צלצול הפעמונים היומי, בכדי לזכור את רגע הבשורה למרים מצלצלים בפעמוני הכנסיות שלוש פעמים ביום: ב-6 בבוקר, ב-12 ו-6 בערב. זה מלווה בתפילה מיוחדת הנקראת אנגלוס.

ב. **הקרש** (צרפתית: Crèche) - מיצג סצנת הלידה של ישוע באבוס שעושים בחג המולד. זה המיצג שביקש שבכל כנסייה בתקופה הזו יציגו בו את סיפור הלידה במערה.

ג. **דרך הייסורים** - הויה דולורוזה. פרנציסקוס ביקש כך ללכת בעקבות משפטו של ישוע.

שנתיים לפני מותו הוא חווה סיגמטא - סימנים של הצליבה. הוא מרגיש חורים במקומות בהם ננעלים המסמרים בעת צליבה, חורים בידיים, ברגליים ובחזה. הכנסייה מאמצת את זה כמו הזדהות פסיכופזית. לילמים הכנסייה תסכים עם עוד כ-60 מקרים של סיגמטא כזו.

הלך יחף וחגור בחבל במקום חגורה, היום הפרנציסקנים הולכים עם סנדלים, וחגורים בחבל.

בתהלוכות הפרנציסקנים היום משמרים את המסורת שבראש התהלוכה הולכים מוסלמים כנציגי השלטון.

הפרנציסקנים פעלו תמיד בראשות ובסמכות של השלטון המוסלמי - הממלוכי והעותומני.

הכנסיות שלהם בירושלים – פאטר נוסטר, דומינוס פלאביט, בדרך הייסורים: כנסיית סנטה

אנה, אחיות ציון אקה הומו, והפטריארכיה הלטינית, ובהר ציון: כנסיית הדורמציון, פיטר גליקנטו.

הכנסיות הלא-כלקדוניות

שייכות כמובן לקהילה האורתודוקסית אף כי אינן יווניות

הארמנים - הם האומה הנוצרית העתיקה ביותר בעולם, משנת 301 לספירה שאז (בתקופת כהונתו של

טירידאט 3) ניצח אותם גריגורי "המאיר". בארץ מונים כ-2300 איש שגרים רובם ברובע הארמני

בירושלים. זו הקהילה המשגשגת, המגובשת והאמידה מבין כל הקהילות הנוצריות בירושלים. זו הכנסייה

היחידה שיש לה גם זהות לאומית-מדינית.

הארמנים הם מהקהילות הנוצריות הקדומות בארץ. כבר במאה ה-5 הוקמו בארץ מנזרים ארמנים. את שיא

כוחם קיבלו דווקא בתקופת האסלאם.

מרכז הכנסייה הארמנית בירושלים היא כנסיית ג'יימס הקדוש ע"ש יעקב השליח - "יעקב הגדול" - שהוצא

להורג ע"פ המסורת הארמנית במקום הזה. מתחת למזבח המרכזי קבור גם יעקב "הקטן" - אחי האדון, ראש

הכנסייה הראשון בירושלים.

מקיימים מנהל אוטונומי בתחומי הרובע הארמני בו גריה גם אוכלוסייה ארמנית חילונית שצאצאי בורחים

מהטבח הטורקי בארמנים בשלהי מלח"ע ה-1.

יש להם מספר פטריארכים, אחד (המרכזי) בארמניה, והשני בירושלים. הפטריארכ לובש כובע משולש מחודד,

חובש שלוש שרשראות, בגדים שחורים. אין בגדים צבעוניים אצל הכנסיות הלא-כלקדוניות. השחור אצלם

הוא הצהרה של בוז להבלי העולם הזה.

היו להם הרבה נכסים בירושלים, בית לחם, מעט ביפו ובנצרת. היום יש להם רובע מגורים משלהם בעיר

העתיקה וזכויות בכנסיות הקבר, המולד וקבר מרים בעמק יהושפט. אתרים נוספים ארמנים: כנסיית ומנזר

יעקב הקדוש ברובע הארמני, כנסיית המלאכים הקדושים (ביתו של חנן חותן קייפא) וכנסיית הגואל

הקדוש/קייפא (ביתו של קייפא) בהר ציון ליד בית הקברות הארמני.

יש סיפור גדול סביב העולם הארמני, סיפור השואה הארמנית בשנים 1915-7 שבהן השמידו הטורקים שליש

מהעולם הארמני. 24 באפריל הינו יום השואה הארמנית. רוב האוכלוסייה הארמנית בירושלים הם צאצאי

פליטי השואה הזו.

הקופטים - גם הם מהקהילות הקדומות בארץ, כאשר המסורת שלהם מספרת שהובאו לירושלים על ידי

הלנה אם קונסטנטינוס לעזור בבניית כנסיית הקבר. סמלם צלב שווה זרועות. המנזרים שלהם נמצאים

לאורך כל עמק הנילוס - 8 מיליון קופטים חיים כיום במצרים.

מייחסים את התנצרותם לפעולת האוונגליסט מרקוס בקרב הקהילה היוונית במצרים. הנזיר הראשון

אנטוניוס, היה קופטי.

הפטריארכ שלהם יושב באלכסנדריה. בירושלים יושב ארכיבישוף קופטי. יש להם זכויות בכנסיית הקבר

קפלה פרטית משלהם - קפלת הלנה הקדושה, במפלס הגג של כנסיית הקבר. יש להם גם זכויות בבית לחם.

האתיופים - כ-40 מיליון מאמינים בעולם. עד 1959 היו כפופים לפטריארכ הקופטי אבל היום הם כנסייה

עצמאית. בארץ יש להם את הייצוג הכי קטן, כ-400 איש בלבד, מחציתם בירושלים.

לאתיופים היו בעבר זכויות בכנסיית הקבר ואולם משעזבו את ירושלים במאה ה-17 תפשו העדות האחרות

את שטחיהם. כיום הם נמצאים רק במתחם של דיר אל סולטאן, כפר אתיופי על גג כנסיית הקבר ובשתי

קפלות (ארבעת החיות ומיכאל הקדוש) הנמצאות בירידה מדיר אל סולטאן לחצר הכניסה לכנסיית הקבר.

המתחם והקפלות הם לב סכסוך מתמשך בין האתיופים לקופטים שהיו בעלי הזכויות במתחם ואפשרו

לאתיופים להתיישב בו. בשנת 1970 בעת חג הפסחא השתלטו האתיופים (בגיבוי משטרת ישראל) על המתחם,

החליפו את המנעולים בו, ומאז הם נמצאים שם. מדינת ישראל בחרה אז לתמוך באתיופים ולא בקופטים

המצרים בגלל שיקולים דיפלומטיים. ב-1979 בהסכם השלום עם מצרים התחייבה ממשלת ישראל להסדר

את הנושא ואולם טרם עשתה זאת.

יש להם בגדים ליטורגיים ססגוניים ביותר.

בירידה ממתחם דיר אל סולטאן לרחבת הכניסה לכנסיית הקבר עוברים בדרך את קפלת מיכאל - קפלה אתיופית הנמצאת במצב מוזנח ביותר בשל התנגדות הקופים (הטוענים לבעלות עליה) לאפשר תיקונים בה. **כנסיית הקבר** - על פי הסטאטוס קוו יש בה זכויות לשש עדות: היונים-אורתודוקסים, הקתולים וארבע הלא-כלקדוניות. הדומיננטיים הם האורתודוקסים. אחריהם הארמנים ששטחם זהה לזה של הקתולים ומספרם כמו כן קטן בהרבה. החלוקה מעוגנת בסטאטוס קוו שאין לשנות בו דבר בלי הסכמה של כולם. החלוקה היא על התחזוקה והבעלות. בפולחן יש שיתוף לפי לוחות זמנים מוסכמים וידועים.

המקומות הקדושים לנצרות בישראל

רשימה מצ"ב. חשוב לדעת את כל הרשימה, כולם אתרי צליינות ותיירות. **הפרוטסטנטים** בכלל לא מבינים מדוע בכלל צריך נזירות. מסבירים להם שזה כמו חיילים ששומרים על המקומות הקדושים.

אמאוס - יש שלוש מסורות קתוליות לגבי המקום של אמאוס: אמאוס, קוביבה ואבו גוש. בנצרת יש עשרות מנזרים קתוליים.

אתרים אורתודוקסים

שלושת החשובים: כנסיית הקבר (חלקי), כנסיית המולד, כנסיית הבשורה האורתודוקסית (כנסיית גבריאל) כנסיית הקבר נקראת בעולם האורתודוקסי כנסיית האנאסטזיס - כנסיית התחיה (סטאזיס - סטטי, מקובע, אנא-סטזיס - מה שלא מקובע, חי). העולם האורתודוקסי יותר מתעניין בתחייה מאשר במוות, ומבחינתם השימוש בשם כנסיית הקבר (Holy Sepulchre) מקלקל את כל העניין שם.

כנסיית קבר מרים - בעמק יהושפט. גם לארמנים יש שם זכויות. **מתחם הפטריארכיה היוונית-אורתודוקסית** בעיר העתיקה וכנסייתיה, פחות חשוב. בשביל האורתודוקסים זה החלט אתר חשוב, אבל פחות ממה שקשור למשפחה הקדושה. מנזר סט. אברהם - לא חשוב

כנסיית ארבעים המרטירים - לא חשוב

כנסיית סט. קרלמבוס - לא חשוב

כנסיית יוחנן המטביל במוריסטאן - לא חשוב

מנזר סט. ניקודמוס

מנזר סט. אונופריוס בחקל דמא - חשוב. בגיא בן הינום מתחת לסינמטק. אי אפשר לפספס אותו במבט לכיוון הסינמטק. מאד ציורי בשטח של בית קברות מימי הבית השני.

המרחב הזה נקרא חקל דמא - שדה הדם. דם בארמית זה גם כסף וגם דם הגוף וזה נכנס לברית החדשה כמקום שם התאבד יהודה איש קריות. זה בית קברות מימי בית שני עד סוף התקופה הצלבנית.

כנסיית בית הסוהר של ישוע - הפראיטוריון Praetorium ביוונית. בדרך הייסורים מיד לאחר קשת אקה הומו ומנזר האחיות מציון. מומלץ להיכנס עם אורתודוקסים. מערות בכמה קומות.

מנזר אנה ויהויכים (סנטה אנה) - ליד שער האריות, קטן.

יורי גלילי - "אנשי הגליל" (בלאטינית, למרות שזה שייך לאורתודוקסים). שם לחצו ידיים פאולוס השישי והפטריארך של קונסטנטינופול. נמצא לא רחוק מאוגוסטה ויקטוריה. לא מבקרים שם בדרך כלל עם לא אורתודוקסים.

כנסיית הבתולה מרים (מגלי פנגיה) - לא חשוב

מנזר המצלבה - מנזר קדום מאד במקום שעל פיה המסורת גדל העץ ממנו עשו את הצלב.

מנזר ציון הקדושה - לא חשוב

מנזר וכנסיית סן סימון - שכונת סן סימון. רואים אותו מהר ציון.

בית לחם וסביבותיה: מנזר וכנסיית המולד, מנזר מר אליאס, כנסיית הרועים בבית סאחור

ביתוניה/אל עזריה: כנסיית סנט. לזרוס ומרתה

מנזרי מדבר יהודה: סט. תאודוסיוס, מר סבא

יריחו וסביבותיה: מנזר וכנסיית אלישע הקדוש, מנזר הקרנטל, מנזר סט. גיורג'

הירדן: מנזר ג'רסימוס, מנזר יוחנן המטביל

לוד: מנזר וכנסיית סט. גיורג'

יפו: מנזר וכנסיית סט. מיכאל, כנסיית סט. גיורג'

הר תבור: כנסיית ההשתנות (אליהו)

נצרת: כנסיית גבריאל (הבשורה על ידי המעיין)

כפר קנה: כנסיית הנס הראשון

כפר נחום: כנסיית השליחים הקדושים מצפון לבית הכנסת

אתרים קופטים

כנסיית הקבר (קפלה אחרי אדיקולת הקבר)

התחנה התשיעית בדרך הייסורים, המקום בו נפל ישוע בפעם השלישית.

כנסיית אנטוניוס הקדוש וכנסיית הלנה הקדושה, מקום מושב הפטריארכיה הקופטית. ליד תחנה מספר 9 בדרך הייסורים (מול הכניסה למתחם דיר אל סולטאן בגג כנסיית הקבר). בור מים יפהפייה אליו מוליכות 51 מדרגות.

כנסיית סט. מיכאל, ליד דיר אל סולטאן. בשליטת האתיופים שהשתלטו עליה בפעולה חד צדדית ב-1970.

דיר אל סולטאן, על גג כנסיית הקבר. בפועל תפוש על ידי האתיופים.

כנסיית קבר מרים בגת שמנים (חלקי)

מנזר יוחנן המטביל בעבר הירדן, ממזרח לאתר הטבילה

אתרים חבשים

דיר א סולטאן וקפלות מיכאל וארבעת החיות, בסכסוך בעלות עם הקופטים. תפוש היום בפועל על ידי האתיופים.

הכנסייה החבשית, רחוב הנביאים במערב העיר
מגורי הארכיבישוף ליד תחנה 8 בדרך הייסורים
מזורים בביתוניה, יריחו ואתר הטבילה בעבר הירדן.

אתרים ארמנים

כנסיית הקבר (חלקי)

כנסיית מרים בעמק יהושפט (חלקי)
מנזר וכנסיית יעקב הקדוש, הרובע הארמני
כנסיית המלאכים (ביתו של חנן)
כנסיית הגואל הקדוש (ביתו של קייפא)
בית לחם : כנסיית המולד (חלקי)

אתרים רוסיים

בשנים האחרונות יש שיטפון של צליינים רוסיים.

(ל= לבנים, א=אדומים. החלוקה היא היסטורית כי כיום הם מאוחדים).

ירושלים : כנסיית השילוש הקדוש במגרש הרוסים (א), כנסיית מריה מגדלנה בהר הזיתים (ל), כנסיית העלייה (ל), מנזר וכנסיית אלכסנדר נייבסקי (ל) בה יש שרידים של שער רומאי שהצליינים הרוסים המתרגשים מאד מאמינים שזהו השער שממנו יצא ישוע מתחומי העיר אל גבעת הגולגותא הסמוכה. כנסיית העלייה, זה לא המקום עם טביעת כף רגלו האחרונה של ישוע שממנה עלה השמימה. המקום הוא הוא בכלל בשטח של מסגד ואיננו בחזקת שום עדה נוצרית. כאן מדובר על שטח גדול שבחזקת הרוסים בהר הזיתים, המתחם עם המגדל הגבוה - כנסיית "העלייה לשמים".

עין כרם : מנזר גורני/המוסקוביה, (א) מנזר ענק עם כנסייה בעלת בצלי זהב.

יפו : קבר טביא וכנסיית סנט פטרוס (א) – אבו כביר, ליד בלומפילד

חיפה : כנסיית סנט אליאס (א)

מגדל : כנסיית מרים המגדלית (א)

חברון : מנזר אברהם (ל)

עין פארה : מנזר חריטון (ל)

אתרים אנגליקנים

קבר הגן

תנועת הנזירות

מתפתחת בארץ ישראל במאה ה-4 במקביל לנזירות של מצרים וסוריה. אלו האזורים הנוצריים ביותר בעולם בעת ההיא. אחר כך תעבור התנועה לאירופה.

מבחינה מספרית הנזירים הם מתי מעט. הנצרות לא מעודדת את הנזירות. המחשבה היא שניירות זה משהו שמתאים למתי מעט.

במאה ה-4 זו תנועה של ממש. אלפי אנשים בחרו אז להצטרף אליה. כנראה שדווקא ההתמסדות של הכנסייה כדת האימפריה, והתועלת החומרית והעושר שהיא הביאה למאמיניה בניגוד גמור ל- "אשרי העניים כי הם ירשו את מלכות השמים" של ישוע הביאה למשבר רוחני אצל חלק מהמאמינים. הפתרון שמצאו, התנזרות מתוך רצון ממנעמי העולם הזה בתמורה למנעמי העולם הבא (מה שאביעד קלינברג מכנה "מרטיריום ספיריטואלי"). נזירות הייתה קיימת בעולם עוד לפני הנצרות, בעולם הבודהיסטי, בפלגים מסוימים של היהדות (מוזכר על ידי פילון האלכסנדרוני).

הנזירות התחילה כנזירות מתבודדת (מונאכוס-מתבודד), בה יצאו הנזירים לסיגופים אישיים והתבודדות במדבר (הרמוס) ונקראו לכן הרמיטים. בשנות ה-20 של המאה ה-4 התפתח (על ידי פכומיוס במצרים) זרם נזירות אלטרנטיבי של מזורים שיתופיים – קווינוביומים (קוינוס - שיתוף, ביו - חיים) שבהם חיו מספר נזירים יחד חיי שיתוף.

אופציית ביניים בין ההרמיטיזם לקווינוביזם הם הלאורות, מושבות נזירים שהורכבו כל אחת ממערכת של שבילים המחברת בין מספר מערות התבודדות למעין מנזר עם כנסייה שבו נפגשים רק בסוף השבוע. (את האופציה הזו הציג בארץ הנזיר חריטון).

לאט לאט החל הנזירות להתקרב למקומות הישוב ואף הוקמו מנזרים בתוך הערים עצמן, ונוצר סוג חדש של נזירים שאינם מתבודדים - Monks. היא הופכת למעמד חברתי ולסטאטוס אישי, מעין "אוונגרד" של הנצרות. היום יש בארץ רק מנזרים שיתופיים.

המודלים של הנזירות : אליהו הנביא, יוחנן המטביל, ישוע. במאה ה-4 יש ברחבי העולם הנוצרי מספר נזירים מפורסמים : אנטוניוס וכפומיוס (במצרים) ומרטין שהינו הנזיר הראשון באירופה. מאתיים שנה אחר כך (מאה ה-6) באיטליה מתחיל מיסודה של תנועת הנזירות האירופאית על ידי הנזיר בנדיקטוס, "אבי הנזירות המערבית", שעל שמו נקראים 16 אפיפיורים.

אביעד קלינברג - בנדיקטוס הוא המייסד של המסדר הבנדיקטי שניריו חיו במנזרים על פי תקנון (רגולה) בנדיקטי נוקשה שהכתיב את סדר יומם ומעשיהם בכל רגע. כל הנזירים היו מחויבים בשלוש חובות : עוני, פרישות וציות מוחלט לראש המנזר הממונה על אכיפת התקנון ונתפש כממלא מקומו של ישוע. הנזירים הבנדיקטים הקדישו את חייהם להצלת נשמותיהם כל ידי חיים ראויים, ונמנעו (לפחות בהתחלה) ממעורבות בחיי הקהילה שמחוץ למנזר.

את עולם הנזירות מדריכים באחת מהאפשרויות הבאות:

- הדרכת רקע כללית קצרה תוך כדי נסיעה ליד מנזר: תנועת הנזירות, הגעתה לארץ, וכו'. אחד המקומות האטרקטיביים, תצפית על סנט ג'ורג' בואדי קלט.
- ביקור מכוון במנזר: מר סבא, סנט ג'ורג', טבח. כאן בהדרכה יש להתמקד ברעיון של התיישבות בארץ הקודש ליד מקומות קדושים, במסדר הספציפי של המנזר הזה.
- סיור מנזרים ייעודי: בדרך כלל במדבר יהודה. היו מנזרים גם באשקלון, עזה, בית גוברין וכו', לא רק בירושלים. יש מנזרים גם ממערב לירושלים.

הנזירות האורתודוקסיות

כל מנזרי מדבר יהודה שייכים לאורתודוקסים. חלקם קיים במקום מאז ראשית הנזירות במאה ה-4. במדבר יהודה הייתה הצטופפות של נזירים. הגיעו מסוריה, מצרים, קפדוקיה, ארמניה. שמות ידועים: הירונימוס (מתרגם הוולגטא) שהגיע מרומא במאה ה-4, אבטימיוס "הגדול" שהגיע מארמניה במאה ה-5 וייסד מנזרים חשובים ביותר: מצדה, שהפכה על ידו במאה ה-5 להיות לאורת נזירים, מנזר אבטימיוס (ליד כפר אדומים) ועוד, סאבא או סאבאס שהגיע אחריו מקפדוקיה, הקים את מנזר מר (קדוש) סבא ובנה המון במדבר יהודה, תיאודוסיוס, יש מנזר גדול שלו ליד בית לחם וחריטון שהינו הנזיר הראשון במדבר יהודה שהגיע מאסיה הקטנה. (הוא זה שלימד את כולם את שיטת הלאורה). הארץ הפכה להיות מרכז בינלאומי לנזירים.

קדושים ואטריוטים

הירונימוס - נזיר קרח עם גולגולת המסמלת את הארעיות של האדם ונצחיות הידע.
גולגולת של נזירים - המסורת מדברת שהן של נזירים שנטבחו בכיבוש הפרסי.
הנזירים האורתודוקסים לא קשורים למסדרים אלא למנזרים. תקנון המנזר קובע מה מותר ומה אסור במנזר המסוים הזה. יש שלוש חובות המשותפות לכל נזיר בלי קשר למנזר המסוים בו הוא נמצא:

1. **צייתנות** (Obedience) לתקנון המנזר ולאב המנזר.
2. **פרישות מינית** - Chastity
3. **עוני** - Poverty אסור להיות בעל רכוש. אפילו הגלימה שייכת למנזר.

מעבר לזה יש תקנות ספציפיות לכל מנזר, כמו למשל באיזו לשון מתפללים, מי עובד, כמה שעות ובמה, וכו'. למשל במר סבא יש צום של 3 ימים תמימים שמחייב את נזירי מר סבא.

מפת פרישת המנזרים במדבר יהודה

זו תהיה טעות להניח שאין מנזרים ממערב לירושלים, אבל עיקר המנזרים נמצאים ממזרח לעיר וספציפית מיריחו לירושלים ומירושלים לבית לחם ומזרחה.
האזור הזה הוא מקראי, מוזכר הן בתנ"ך והן בברית החדשה. במאה ה-4 הנצרות הופכת להיות ממוסדת, יש כנסיות, צליינות, פולחן. אז תנועת הנזירות נכנסת למודל הכנסייתי. למשל, ביריחו (שבה יש גם אוכלוסייה יהודית כפי שאנו לומדים מבית הכנסת שם), שם יש אוכלוסייה נוצרית עם כהן דת או בישוף, אבל מכיוון שזה מקום קדוש לנצרות אז גם נזירים רוצים להתיישב שם. יש המון מנזרים סביב יריחו. גם בגלל המעשים שקרו בה וגם בגלל שהיא העיר האחרונה בה עוברים בדרך לטבילה בירדן.
מי ששומר על אתר הטבילה הם הנזירים הבונים כנסיות שמשרתות את אוכלוסיית הצליינים העולים לרגל לאתר הטבילה. הנזירים הם חלק משומרי המקומות הקדושים.
עם הזמן הנזירות הופכת בעצמה להיות יעד לעליה לרגל. יש בידינו כתבי מסע של עולי הרגל שבאים עכשוו באופן מוצהר לבקר (בדרכם אל המקומות הקדושים) גם את הלאורות. הנזירים הופכים להיות דמויות נערצות וקדושות, והם מאכסנים את הצליינים המבקרים אותם באכסניות שבנו במנזרים שלהם.
אין מנזר בארץ שלא מקבל צליינים ושאינו לו אכסניה או לפחות חדר שינה עבור המבקרים! בעיקר במקומות מאד מבודדים.

המנזרים פזורים לאורך הכביש מיריחו לירושלים. חלקם משרתים את ההולכים בארץ, ממש כמו חאנים. אחרים מתרחקים מהציר המרכזי (למשל בצפון מדבר יהודה). יש ריכוז גדול סביב יובלי הקידרון. רוב המנזרים די קרובים לירושלים ובית לחם, זה לא המנזרים של סיני או של מטאורה ביוון. הם קשורים לפטריארכיה של ירושלים.

מנזר חריטון ליד תקוע: חריטון היה הנזיר הראשון, הגיע מאסיה הקטנה. הוא זה שלימד את כולם את שיטת הלאורה.

מרדא – המנזר הדרומי ביותר – מצדה. (מרדא היא השם בו קראו הנוצרים למצדה – שיבוש של מצדה). מאד לא טיפוסי כי אין כמעט מנזרים בדרום מדבר יהודה.

סאבאס: חי במאה ה-5 וראשית ה-6. הוא מגיש יחד עם תיאודוסיוס עצומה לקיסר. מה לנזירים ולקיסר? הנזירים היו מעורבים בענייני תיאולוגיה ומדיניות. העצומה הזו השתמרה בספר שכתב במאה ה-6 קירילוס מסקיתופוליס - נזיר מבית שאן שתואר את חי הנזירים במדבר יהודה כמו חיי קדושים. זה ז'יאנר של כתיבה הנקרא הגיוגרפיה – כתיבת חיי קדושים, ביוגרפיות של קדושים. (הדיה - קדוש, מכאן הגיה סופיה - החוכמה הקדושה)

המקורות על הנזירים חשובים ביותר ללימוד ההיסטוריה של ארץ הקודש. הם היו המשכילים של התקופה. מה כתבים הנזירים לקיסר במכתב הזה? מזכירים לו שחובתו לדאוג לכנסיית ירושלים (הפטריארכיה של ירושלים) שקיבלה את האמונה ישירות מהמשחית. היא המשמרת את רוח האמונה הנכונה.
הם מתלוננים שכנסיות האנאסטזיס וציון הפכו כמו שוק ציבורי לאור מינויים לא ראויים שבוצעו שם ותיקונים שמנסים להנהיג שם. רואים שהנזירים אינם מבודדים מהמתרחש בירושלים אלא להיפך, מאד מעורבים בנעשה שם.

הם מסרבים לקבל החלטות כנסייתיות בוועידות ובסינודים אותן הם אינם רואים כמשקפות את האמונה הנכונה. מצהירים שהם מוכנים למות ולא לקבל את דברי הכפירה הללו.

מה לומדים מהקטע הזה: הנוזרים הם חוד החנית התיאולוגי של הכנסייה. מאד מעורבים עם הפטריארך ועם הקיסר. סאבס עצמו עלה לקונסטנטינופול ונפגש בחייו שלוש פעמים עם הקיסר. לא כולם הסכימו איתם, כפי שעולה מהקטע שקראנו. היה הרבה מתח וחילוקי דעות בכנסייה במאות הראשונות לקיומה.

הנוזרים קיבלה כספים מהקיסר ופעלה בשליחותו באזורי ספר. בתקופה הביזאנטית הנוזרים יישבה את המדבריות יותר מבכל תקופה אחרת עד ימינו. הכל נגמר בכיבוש הפרסי ב-614. רוב ההרס המתגלה במנזרים במאה ה-7 מיוחס היום לא לכיבוש המוסלמי אלא לכיבוש הפרסי שקדם לו. חלק מהמנזרים והכנסיות משוקמים ב-628 עם חזרת השלטון הביזאנטי לארץ לתקופה קצרה. חלקם פעילים עד היום.

במנזרי מדבר יהודה עד ימינו יושבים רק יוונים אורתודוקסים. אין קתולים. הפרנציסקנים לא הלכו למדבר. האורתודוקסים הם הנוצרים הוותיקים ביותר בארץ. בזמן השלטון המוסלמי הם יעברו ערביזציה - שינוי תרבותי. יתפללו, ידברו וישירו בערבית. המנזרים האורתודוקסים-ערביים יהיו אלו שבהם תרגמו את כתבי הקודש הנוצריים לערבית. היום כדי לחקור את הנצרות הארצישראלית הקדומה חייבים לדעת ערבית! הנוזרים הזו, כמו כל הנוזרים במרחב, הולכת ומצטמצמת בהדרגה עם הזמן עד להגעת מסעי הצלב. אז מתחילה בארץ תנועת הנוזרים הקתולית.

הנוזרים הקתולית

כל הנוזרים הקתולים שייכים למסדר מסוים של נוזרים ולא למנזר ספציפי כמו אצל האורתודוקסים. כל המנזרים השייכים לאותו מסדר מחויבים באותו תקנון ולכן מעבר נוזרים ממנזר אחד לשני כמעט ואינו מחייב שינוי באורח החיים. בכל מקום בעולם הלבוש של המסדר יהיה אחיד וידגיש מיד את השייכות המסדרית.

הקלוויסטור - חצר הפתוחה לשמים עם מסדרון סביב סביב. מאד מקובל במנזרים קתולים ולא קים באלו האורתודוקסים. הקלוויסטור מספק מרחב פתוח אליו יכולים לצאת הנוזרים מבלי שיצטרכו לצאת את חומות המנזר, ומאפשר כך תקשורת חברתית בין הנוזרים ושינון הלימוד תוך כדי הליכה, מדיטציה וכו'.

אצל הנוזרים הקתולים אין דבר כזה רק ללמוד או להתפלל. זה בניגוד מוחלט לבתי המדרש היהודים שם עבודה נחשבת בזבוז זמן יקר שיכול היה להיות מוקדש ללימוד. הכנסייה עקבה אחרי דברי פאולוס שאמר שמי שלא עובד שלא יבקש אוכל. התקנונים של כל המנזרים הקתולים מפרטים את חובת ה-Ora et Labora: תפילה (Oratorium) ועבודה (Labor). הנוזרים מתפללים שבע פעמים ביום כי בתהילים כתוב "שבע ביום היללתך...". תקנון המסדר מפרט כמה פעמים מתפללים ומתי, מי עושה תורנויות ומי לא, וכו'.

מסדרים קתוליים חשובים: הפרנציסקאנים, הטראפיסטים (לטרו), הבנדיקטים (דורמיציון), הסליזיאניים (נצרת), הכרמליטים (סטלה מאריס), הדומיניקנים (מנזר אחד בלבד בארץ - סנט אטיין, לבושם הליטורגי הוא לבן ועליו גלימה שחורה), ישועים, סנט ג'וזף, האבות הלבנים (סנטה אנה), האחים של הקולג', אבות ציון. הנוזרים הקתולית יצרה דגם כלכלי מאד מוצלח שצבר בהדרגה עושר מהעודפים והעסיק שכירים תושבי הסביבה במנזרים. לאט לאט נוצרים כפרים שהתפתחו סביב מנזר שקדם להם. המנזרים הגדילו את אזור המחיה של התושבים המקומיים.

נוזרים חיים בשיתוף ואחוה כמו משפחה. לכן הם נקראים אחים ואחיות Sisters & Brothers וראשי המנזר הם האב Abot והאם Abette. לכן המנזר נקרא Abbey. יש במנזר חדר פרישה ולימוד משותף, ספרייה, סקרפיטוריום - מקום להעתקת כתבי קודש, חדר אוכל משותף. אסור לנזיר לאכול לבד. אכילה זה משהו קדוש. גם ביהדות צריך לברך לפני האכילה - סימן לקדושה.

מנהג האכילה ביחד ידועה לנו מהרפסטריום (חדר אוכל משותף) מקומראן. בזמן הארוחה אסור לדבר ומקריאים תוך כדי הארוחה דברים שקשורים לתוכן הרעיוני של המסדר. אצל הטראפיסטים מרבים בשירה בזמן התפילות.

הכרמליטים - לא חשובה להם השירה כמו אצל הטראפיסטים. יותר חשוב להם המדיטציה.

שקופית - תרזה מאבילה, קדושה כרמליטית שעשתה מהפיכה במנזר הכרמליטי.

המסדרים הקאתוליים מאד מאד מובחנים. צריך להכיר את התלבושות שלהם ואת המסדרים השונים וכדאי לעשות אלבום עם התלבושות שלהם. יש כ-1500 מסדרים בעולם, ומתוכם בארץ יש כ-70 שמתוכם פוגשים בשטח כ-7-8 בלבד.

שקופית - מרכז המסדר הפרנציסקני בירושלים.

המסדרים המאוחרים בהיסטוריה (מהמאה ה-19 ואילך) נקראים Congregations, היינו קהילות, בעיקר כשמדברים על מנזרי נשים. לגבי המנזרים הגבריים הוותיקים מקובל לדבר על Order.

תולדות המסדרים הקתולים בארץ

מסדרי הנוזרים הקתולים מגיעים לארץ עם מסעי הצלב. במאה ה-12, סמוך להגעת מסע הצלב הראשון לארץ, מגיעים לכאן שני סוגי מסדרים: לוחמים ונוזרים ממוסדים. מאירופה מגיעים הבנדיקטינים ומקימים מנזרים של "תפילה ועבודה". למשל, מסדר האוגוסטינים שכל חבריו היו כמרים. אלו שהגיעו לארץ יועדו לשמור על המקומות הקדושים בארץ. בנוסף להם הוקמו בארץ מסדרים שיועדו לטיפול בצליינים ובעולי הרגל: הטמפלרים, ההוספיטאלרים ומאוחר יותר הטבטונים.

בתחילת המאה ה-13, בתקופת הממלכה הצלבנית השנייה, מגיעים לארץ הפרנציסקנים - מסדר חדש שזה עתה נוסד. ב-1219 מגיע לארץ פרנציסקוס הקדוש בכבודו ובעצמו ויחד עמו מסדר הנוזרות הקלריסות (ע"ש קלרה הקדושה). במאה ה-13 גם נוסד בארץ מסדר חדש - המסדר הכרמליטי של הר הכרמל. הם היו נוזרי לאורה - חיו בהשראתו של אליהו הנביא במערות בנחל שיח בכרמל.

תקופת מסעי הצלב מניחה יסודות לנצרות הלטינית במרחב, שנתמכת על ידי הכנסייה ומלכי אירופה. הקתולים (למשל, לואי הקדוש), אבל כשנופתל עכו הכל מסתיים וכל המסדרים הקתולים מגורשים מהארץ.

במאה ה-14 הפרנציסקנים חוזרים במטרה להחזיר לקתולים את השליטה במקומות הקדושים בדרך של קנייתם מידי השליטים המוסלמים. נחתמים הסכמים עם הממלוכים שבהם מועברים מקומות קדושים לידי הפרנציסקנים בתמורה לזכויות מסחר שמעניקות לממלוכים מעצמות אירופה הלטיניות השולטות ביס התיכון.

הנזירים הפרנציסקנים יהיו אלה ששיגעו לכאן ויאכלסו את המקומות הקדושים שנקנו: ירושלים, בית לחם, נצרת. הם התחליף לחיילים. משפחות קתוליות לא מגיעות הנה, מסוכן מידי. ההסכמים עם הממלוכים (ואחר כך עם העות'מנים) תמיד יציגו שהמקומות הקדושים יעברו לידי הנזירים הלא לחממים ולא מתרבים, כך זה לא הקטין למינימום את האיום על השלטונות.

איפה הם מתיישבים? בתחילה בירושלים, אחר כך בנצרת, ובהדרגה גם בחלקים אחרים של הארץ, תמיד בצמוד למקומות הקדושים.

במאה ה-17 יחזרו לאחר לחץ ספרדי גם הכרמליטים. חוזרים לכרמל.

עד המאה ה-19 לא נותנים למסדרי נזירים נוספים דריסת רגל בארץ. במאה ה-19 עדיין לא מתירים למסדרי גברים לחזור, אבל יש שטפון של מסדרי נשים שמגיעות לראשונה לארץ (עד אז היה מסוכן מידי לנשים נזירות קתוליות בארץ):

נזירות סנט ג'וזף – מסדר נזירות צרפתיות הלבושות באפור. (בני"ס ובית החולים הצרפתי ע"ש לואי הקדוש ביפו, כנסיית קריית יערים באבו גוש). זה מסדר הנשים הכי גדול במזרח התיכון אחרי הפרנציסקנים.

אחיות נצרת (קבר הצדיק בנצרת)

אחיות ציון (מנזר אחיות ציון בדרך הייסורים)

אחיות המחרוזת/רוזרי

האחיות הכרמליטיות (מנזרים מסתגרים ב: פאטר נוטר בהר הזיתים, חיפה, נצרת, בית לחם), ועוד.

לכל אלה יש קשר למקומות הקדושים. זה נדיר, אבל זה קורה. למשל, כנסיית נזירות סנט ג'וזף בקריית

יערים באבו גוש – כנסיית נבירתנו של ארון הברית המשמרת את מקום קריית יערים המקראית שם שכן

ארון הברית בדרכו לירושלים אחרי ששוחרר בידי הפלישתים.

יש למסדרי הנשים תפקיד אפוסטולי, תפקיד של שליחות. זה כולל בעיקר עבודה סוציאלית ועזרה בקהילה: בתי יתומים, בתי אבות, בתי ספר, בתי חולים וכו'.

"גבירתנו מרים של ארון הברית" – כנסייה המוקדשת להחזרת ארון הברית משבי הפלישתים. מבחינת

הנצרות הסיפור כאן הוא הרעיון שמרים היא ארון הברית החדשה. כמו שבארון הברית הישנה שכן האל כך

מרים, הנושאת ברחמה את האל, היא ארון הברית החדש. פסלה של מרים הנישא מגג הכנסייה למרחוק עומד

על ארון הברית.

אחיות נצרת מחזיקות אתר מאד מעניין בנצרת, מתחם "קבר הצדיק". הן חושבות שזה קבר יוסף. זו אחת

ממערות הקבורה היהודיות המושלמות ביותר של בית שני עם אבן גולל.

אחרי הנשים מגיעים מסדרי הגברים:

הסלזיאנים: בית גיימאל, כרמיזון, נצרת (כנסיית ישו הנער)

הטראפיסטים: לטרון

הבנדיקטינים: אבו גוש, כנסיית הלחם והדגים בטבחה, הדורמיציין. בנדיקטוס = מבורך. מסדר אירופאי

שנציגו בארץ הקודש הגיעו על פי רוב מגרמניה.

הדומיניקאנים: מנזר סנט אטיין בירושלים

הבאטיטודים (עדת "ברכת האושר") - אמאוס

הישועים: מכון הישועים ליד מלון המלך דוד

הלאריסטים

האבות הלבנים: סנטה אנה

יש בארץ בערך 60 מסדרים קתולים שונים.

הנזירות הקתוליות עברה שינוי מאד גדול אחרי ועידת ותיקאן 2 (הועידה ה-21) בשנים 5-1963. זו הועידה

שעשתה מודרניזציה. היא קבעה, בין היתר, שנייר לא חייב להיות עם גלימה בחיי היומיום שלו. כשאינו

בתפילה הוא יכול ללכת עם גיינס ועגיל באוזן! זה דבר שלא יעלה על הדעת בכנסייה האורתודוקסית.

הועידה גם אפשרה תנועות נזירות חדשות שאותן באורח החיים של השליחים וקהילות הנוצרים במאה ה-1

בעלי משפחות. למשל, קהילת אמאוס – הביאטיטודים. משפחות שחיות בצוותא עם נזירים.

יש גם נזירות שחיה בעיר. לא מתבודדת אלא תורמת לקהילה. יש נזירים שחיים בדירות שכורות בעיר, אבל

שייכים תמיד לקונגרציה מסוימת.

הפולחן הנוצרי

הסקרמנט הוא מעין צינור מיסטי דרכו המאמין מקבל חסד אלוהי. הוא טקס שבו מעורבת רוח הקודש. לכן

רק אנשי הכהונה יכולים לערוך: דיאקונים, כהני דת ובישופים. אלו, נכון להיום, תמיד גברים.

ההירארכיה במסד הכנסייתי:

אפיסקופוס – (אפי-למעלה, סקופוס-צופה) מי שצופה מלמעלה, זו השתבש עם השנים ל"בישוף", בעברית

נקרא הגמון. זו הדרגה העליונה (מתחת לראש המחוז הכנסייתי – הפטריארך).

מתחת לבישוף יש את הפרסביטרוס – הזקן, המבוגר האחראי, משהו כמו כוהן. זה השתבש עם הזמן ל-Priest

שבעברית נקרא כוהן דת או כומר.

מתחת לכוהן הדת יש עוזר שנקרא דיאקון (לחדר שלו קוראים דיאקוניקון. מכאן התקבל המושג דיאקן

באוניברסיטאות). סטפנוס היה אחד משבעת הדיאקונים שהקהילה בירושלים בחרה.

המדרג הזה מקביל למדרג המנהלי הכנסייתי. היחידה המנהלית הקטנה ביותר הינה הפרוכיה/קהילה

שמנהלת על ידי כוהן דת, מספר יחידות כאלה מהוות דיוקסיה שבראשה עומד בישוף, ומספר דיוקסיות

כאלה יהיו מחוז שבראשו עומד ארכיבישוף. מעבר לכך קיימות דרגות מנהליות ואישיות נוספות: פטריארך

(תואר במיוחד בכנסייה הקתולית לארכיבישופים של רומא, אלכסנדריה, ירושלים, אנטיוכיה וקונסטנטינופול, ואילו בכנסיות המזרחיות הוא התואר של ראש הכנסייה), ובכנסייה הקתולית גם קרדינל (עוזר או יועץ לאפיפיור, חבר במועצת הקרדינלים, וכמוכן האפיפיור - ראש הכנסייה הקתולית).

סקרמנט ההסמכה

שלושת הדרגות הנמוכות בכהונה הנוצרית הן: דיאקון, כוהן/כומר (Priest) והגמון/בישוף (Bishop). דרגות אלו מתקבלות על ידי טקס סקרמנטי מיוחד – טקס ההסמכה - Ordination - המנוהל תמיד על ידי בישוף. לדרגות הבכירות יותר מעל הבישוף, קרי ארכיבישוף ופטריארך, כבר לא צריך טקס סקרמנטי אלא רק מינוי אפיפיורי.

מהות סקרמנט ההסמכה הוא שהאדם משתנה על ידי ירידת רוח הקודש עליו בטקס הזה. זה בניגוד מוחלט ליהדות שם כהן נולד כהן. בזה ראתה הכנסייה סוג של גזענות ואפשרה לכן לכל האנשים שראויים להיכנס לאלטיה הזו.

אף אישה לא יכולה לעבור את הטקס הזה. כלומר לא כל הנוצרים עושים את כל שבעת הסקרמנטים.

סקרמנט הנישואין (Matrimony)

הכנסייה אסרה פוליגמיה הרבה לפני חרם דרבנו גרשום, וטקס הנישואין נעשה לכן בכנסייה כסקרמנט. במזרח כוהן דת (Priest) יכול להיות נשוי אם התחתן לפני שהוסמך, אבל אם הוא מתאלמן הוא אינו יכול להתחתן בשנית. מי שרוצה במזרח לעלות לדרגת בישוף (ומעלה) כבר חייב להיות לא נשוי. במערב כל הכהונה מדרגת כוהן דת ומעלה אינה נשואה. דיאקונים יכולים היום להיות נשואים בשתי הכנסיות? כאמור, בשתי הכנסיות בישופים ומעלה אינם יכולים להיות נשואים. זה בכדי למנוע את הפיתוי של חלוקה לא חוקית של כספי הכנסייה לקרובי משפחה או ביצוע מינויים לא ראויים. בעולם הקתולי סקרמנט ההסמכה לכהונה משמעותו שהאדם שהוסמך לעולם לא יעשה את סקרמנט הנישואין.

יתר הסקרמנטים לפי מחזור החיים של המאמין:

סקרמנט הטבילה (Baptism)

הצווי להיטבל נמצא כבר בברית החדשה (מתי כ"ח, 19). זה הטקס הקדום ביותר של הקהילה הנוצרית. התחילה עם טבילת מבוגרים (ישוע, תלמידיו), ומימי אוגוסטינוס זה עובר לטבילת תינוקות. אין גיל מחייב אבל זה נעשה בחודשים הראשונים לחיי התינוק.

מהות הטבילה היא ירידת רוח הקודש על הנטבל והפיכתו בעקבות כך לנוצרי. עד אז הוא לא נוצרי. זה שוב הבדל גדול מהיהדות שבה אתה כבר נולד יהודי ללא קשר לטקס ברית המילה.

אביעד קליינברג – הטבילה משחררת את האדם מהחטא הקדמון ועד המאה ה-13 האמינו שבלעדיה נדון האדם במוותו לגיהנום.

טבילה טובלים רק פעם אחת בחיים. מ-1982 מכירות כל הכנסיות בטבילות שהתבצעו בכנסיות האחרות, והנטבלים מכל הזרמים נקראים "תלמיד ישוע" ונחשבים נוצרים לכל דבר.

סקרמנט המיסה (Mass)

אוקריסט - אצל האורתודוכסים. הפרוטסטנטים קוראים לזה "סעודת האדון" או Holy Communion. אוכלים לחם ושתיים יין בכדי להיזכר בשלושה דברים: הסעודה האחרונה, מותו ותחייתו של ישוע ומצטטים במפורד: "קחו ואכלו, זהו דמי וזהו בשרי". זה טקס מאד משמעותי בחוויה הנוצרית והוא מתרחש תמיד ליד מזבח. בעולם הקתולי זה יעשה לפעמים בכנסייה ולפעמים מחוצה לה בכנסיות ללא גג. בעולם האורתודוכסי השמרן יותר זה נעשה תמיד בתוך הכנסייה. בעולם הפרוטסטנטי אפילו מעדיפים לעשות את זה בחוץ.

המיסה מחולקת לשני חלקים: החלק בו נקראים טקסטים, קוראים מהתנ"ך ומהברית החדשה, שרים, אומרים את הקרדו של ניקאה, ודורשים דרשה. כל זה נקרא "הליטורגיה של הדיבר" The Liturgy of the Word. החלק השני הוא טקס אכילת הלחם והיין. מביאים אותו מחדר מיוחד בתהלוכה חגיגית שבה כולם עומדים, הכהנים מברכים את הלחם והיין בטקס ממושך ומורכב מפרטי פרטים (ומשחזרים בכך את הטקס המורכב של הקרבת הקורבנות בבית המקדש), ואז מבקשים מרוח הקודש לבוא וזה הופך את זה לסקרמנט. האמונה הנוצרית, שהתפתחה בהדרגה, היא שרוח הקודש הופכת את הלחם לבשרו של ישוע ואת היין לדמו. זה חשוב כי זה מדגיש את הקורבן של ישוע כקורבן הבשר האחרון. אי אפשר ממש להסביר את זה. הטקס בזה הוא אחד התהומות המפרידים בין הנצרות ליהדות.

אחרי שכהן הדת עושה את כל העסק הזה, ורוח הקודש הפכה את הלחם והיין לבשרו ודמו של ישוע, כוהן הדת אומר משפט מאד מעניין – "מיסתורין למאמינים" (Misterium Fideum). כלומר, אין אפשרות להסביר, זה מסתורין למי שמאמין שאינו צריך להבין איך זה קורה. ובאמת, מי שמאמין מקבל את ההתרחשות הפלאית הזו ומי שלא ממילא זה לא חשוב לו.

כעת מגיע השיא: אכילת הלחם ושתיית היין על ידי המאמינים. גם אצל היהודים חלק מהקורבן נאכל על ידי המקריב. זה נותן התאחדות עם האל, אתה אוכל איתו והוא נמצא בתוכך.

בקהילות שונות יש התייחסות שונה לגבי מה צריך לעשות לפני ואחרי האכילה. בכנסייה האורתודוכסית אסור להיות ביחסי אישות לפחות שלושה ימים קודם למיסה וצריך לצום 9 שעות לפניו. בעולם הנוצרי של פעם היית מקבל את לחם הקודש לעיתים די רחוקות. הקתולים לעומת זאת מקילים בהרבה על ההגבלות הללו. הם מקיימים מיסה כל יום.

אצל הקתולים כורעים על הברכיים לאחר מכן. אצל האורתודוכסים זה אסור.

סקרמנט האישי (Confirmation)

מגיל 7 הילד מספיק בוגר כדי להבין את עיקרי האמונה. אז עושה הבישופ (הפעם לא מספיק לזה כוהן דת) את הסקרמנט הזה לקבוצה של ילדים. מושחים אותם לחברים מלאים בקהילה הנוצרית.

סקרמנט הוידוי - Confession

האדם הוא חוטא מלידתו. הוידוי נועד לאפשר תיקון והגעה למחילה. זה היה רעיון מאד מושך לאדם שיועד שהוא חוטא מדי פעם וזקוק להתחלה מחדש. השיטה הזו מקובלת על הרבה נוצרים גם אחרי המהפכה הפרוטסטנטית. הוידוי הוא הכרחי לפני קבלת לחם הקודש ולכן הוא תמיד קודם למיסה. הוידוי הוא חובה גם אצל האורתודוקסים. תאי וידוי יש רק אצל הקתולים.

סקרמנט המשיחה האחרונה/משיחת החולים (Extreme Unction).

זה מה שכוהן הדת עושה כשאינו יכול לקבל את וידוי של העומד למות או במקרה של חולה במחלה חמורה. שמים שמן קודש על החולה וקוראים לרוח הקודש.

הרמוניזציה של ארבעת הבשורות :

מעשי ישוע בתקופה א' : מפסח שנת ל' עד חג סוכות שנה ל"א לחיי ישוע

החתונה בכפר קנה - בשורת יוחנן
ירושלים : טיהור בית המקדש והפגישה עם נקדימון - בשורת יוחנן
עדות יוחנן המטביל על ישוע - בשורת יוחנן
מאסר יוחנן המטביל - הסינופטים
ישוע בשומרון - באר יעקב - בשורת יוחנן
ישוע בגליל : נצרת - אין נביא בעירו, גיוס התלמידים, הניסים בכפר נחום - סינופטים. רשימת 12 השליחים שלושת הסינופטים, לא אצל יוחנן.
משלי ישוע - לוקאס בלבד : משל הרועה הטוב, האישה והמטבע, הבן הסורר והאב הרחמן. לוקאס הוא מומחה גדול במשלי ישוע.
דרשת ההר - מתי עם מקבילות חלקיות בלוקאס

מעשי ישוע בתקופה ב' : מסוכות ל"א עד סוכות ל"ב

ירושלים - הסינופטים מתרכזים בעיקר במשפטו ובמותו. ליוחנן יש הרבה יותר מה לספר על הקורה בירושלים : ריפוי החולה ליד בריכת בית חסדא, וברית השילוח.
הגליל - משלי מלכות העמים (סינופטים), השקטת הסערה על הכנרת (סינופטים) סיפור הידוע לכל ילד נוצרי, ישוע בארץ הגדריים (גדרה - אום קייס, העיר מעל חמת גדר) נס החזירים בכורסי (סינופטים), תחיית בת יאיר בתו של ראש בית הכנסת בכפר נחום. האישה דיממה 14 שנה עד לריפוייה בידי ישוע כשנגעה בציציות/שולי בגדו של ישוע. שוב המפגש בין הטומאה (הדם) והקודש (ציציות). כל שלושת האוונגליונים מכירים את זה.
שנת הפרושים (סינופטים) לנוצרים ברור שהפרושים Pharisees הם הרע בהתגלמותו. לכן קשה להסביר להם שישוע היה בעצם קרוב אליהם.
כפר נחום - דרשת לחם החיים (יוחנן, פרק ו'). נושא מאד רציני בנצרות. זה יהיה הדבר המחבר את הנוצרים לאל.
ישוע בצור וצידון (מתי ומרקוס)
בדרך לירושלים - שליחות השבעים (לוקאס), ישוע קורא את עמו לתשובה (לוקאס), נכלי העושר (לוקאס) – הרבה דברים ייחודיים ללוקאס.
ישוע בעבר הירדן (סינופטים)

מעשי ישו בתקופה ג' : מסוכות עד ערב פסח ל"ב

השבוע הקדוש - הסינופטים בלבד עד יום חמישי
יום ה' - כולם מתארים חלקים מהיום
סעודת האדון - מופיעה ארבע פעמים : בסינופטים ובאיגרת אל הקורנתים. לא מופיעה ביוחנן.
גת שמנא, קייפא, התכחשות פטרוס, המשפט לפני פילאטוס – כולם
המשפט לפני הסנהדרין - רק הסינופטים
הנה האדם (אקה הומו) - מתי, מרקוס ויוחנן
"כשה לטבח יובל" - ישעיהו נ"ג – כולם מכירים.
הצליבה והקבורה - כולם
התחיה :
הקבר ריק – כולם
בשורת התחיה ע"י המלאכים – הסינופטים
ישוע נראה למרים המגדלית – יוחנן בלבד
ישוע נגלה לנשים – מתי ולוקאס. לקתולים יש מסורת שאחת הנשים הייתה מרים אם ישוע ואכן בכנסיית הקבר יש לה קפלה לציון המאורע.

מפות מסעותיו של ישוע

ניסיון, לא בהכרח מקובל על הכל, למפות את מסעותיו של ישוע בחייו, שנה אחר שנה. עוקב בעיקר אחר גרסתו של יוחנן למהלך הדברים.
לא ממש יודעים כמה שנים פעל ישוע. כאן מוצגת הגרסה המדברת 3 - 4 שנות פעולה עד שנת 30 שבה הוא נצלב.

מפה 1 - סתינו שנת 26 וחורף 26 - 27

נקודת ההתחלה היא נצרת. נממנה הוא יורד לאזור שבו יוחנן מטביל. **מקום הטבילה** – ב"בית עברה מעבר לירדן" (יוחנן א' 28) הנקרא גם "בית אניה מעבר לירדן" – זה אתר הטבילה הירדני. כנראה בכפרואר 27. אחר כך יש טבילה גם בצד שלנו (יוחנן ג', 23) במקום, בשם עינון ליד שלם, במעיינות עמק בית שאן. לאחר הטבילה ישוע יוצא למדבר באזור יריחו שם השטן מנסה לפתות במשך 40 יום (הקרנטל). משם הוא חוזר צפונה לכפר קנה. הזיהוי כאן של כפר קנה הוא כמקובל מצפון לנצרת, אבל יש גם אלה הסוברים שיש לזהותו בחורבת קנה מדרום לנצרת. לזהותו הוא פוגש את נתנאל – שוב סיפור ייחודי ליוחנן.

מפה 2 - אביב שנת 27

כפר קנה - הנס הראשון, החתונה בכפר קנה, נס כדי המים (יוחנן ב' 1-11) משם יורד לכפר נחום ומשם עולה לירושלים (יוחנן). שם הוא הופך את השולחנות, ומטהר את בית המקדש ונפגש עם נקדימון. נשאר, כנראה, ביהודה עד סוף השנה.

מפה 3 - חורף שנת 27 - 28

הביקור בשכם והפגישה עם האישיה השומרונית בבאר יעקב (יוחנן ד') –הדיאלוג בין ישוע והאישיה השומרונית על יד באר יעקב הופך להיות אירוע מכוון בנצרות. זה יושב בראשו של כל נוצרי. הוא אומר שני דברים: האחד "הישועה מן היהודים היא", כלומר שהיהדות היא שהולידה את הנצרות. דבר שני, שבאחרית הימים לא יתפללו בשום הר, לא בהר גריזים ולא בהר המוריה, כלומר, לא ע"פ המסורת השומרונית ולא ע"פ המסורת היהודית, אלא ועבדו את האל בכל מקום. המשמעות – אוניברסליזציה של האמונה. האיירוע מסתיים בכך שהאשה השומרונית תכיר בכל שישוע הוא המשיח ותקרא לאנשי שכם לבוא ולהכיר במשיחיותו והם נענים לה.

הסיפור הזה הוא חשוב מאד, קריטי להכרה, מופיע בשאלות בבחינות רבות. זה שוב סיפור של יוחנן בלבד. משכם ישוע חוזר לכפר קנה שם הוא מרפא את בנו של איש הממשל (יוחנן ד' 46-54), ממשיך לגליל ולקראת פורים חוזר לירושלים שם הוא מבצע את נס ריפוי החולה בבריכת בית חסדא. כל זה ע"פ יוחנן בלבד. על פי יוחנן ישוע היה הרבה פעמים בירושלים, לא רק בילדותו ובשבוע האחרון לחייו. לכן הביוגרפיה של ישוע לא מתמצית בניסים בגליל ובעליה חד פעמית לירושלים. הוא חי ופעל מספר שנים בגליל ובירושלים לסירוגין.

מפה 4 - אביב שנת 28

המפגש מדגישה את ירושלים שישוע יוצא וחוזר ממנה מספר פעמים. שומע שיוחנן המטביל הושם בכלא ועובר הגלילה ללמד, תחילה בנצרת ואחר כך בכפר נחום. זו הופכת להיות העיר שלו – "העיר של ישוע". נצרת דחתה אותו וכפר נחום מקבלת אותו. בכפר נחום הוא מגייס את ארבעת הדייגים (מתי ד' 24-28), לוכד את הדגים הגדולים (לוקוס ה' 1-11) ומתחיל בריפוי חולים בסביבה (לוקאס ה').

מפה 5 – קיץ 28 בכפר נחום

ישוע גר בכפר נחום וממנה יוצא לשיטוטים קטנים בגליל: מגייס את לוימתי המוכס, נושא את דרשת ההר, נס ריפוי בן האלמנה בענין (כפר נין ליד מול דוברת, הצד הצפוני של גבעת המורה - סיפור ייחודי של לוקאס).

כפר נחום - 7 ניסים ו-2 אירועים נוספים

מגרש שדים מאיש בבית הכנסת
מרפא את החמות של פטרוס
מרפא איש משותק שמורד אליו מהגג
מרפא איש שידו מיובשת
בוחר את המוכס מתי להיות תלמידו
מחיה את הבת של יאיר ראש בית הכנסת – טליתא קומי
מרפא את העבד של שר המאה
נותן את דרשת הלחם
מרפא את האשה זבת הדם

מפה 6 - סתינו 28

כפר נחום המרכז. יוצא ממנה לדקפוליס. עולה לגולן ומגיע לאזור גרשה (לא גרש אלא כורסי), ארץ הגדריים/גרשיים. הרעיון הוא מעבר ופעולה במרחב הדקפוליס. נס גירוש השדים בכורסי.

מפה 7 - חורף 28 - 29

שוב כפר נחום הוא הבסיס. שם הוא מבצע את החייאת ביתו של יאיר. משם עובר לנצרת – סיפור "אין נביא מעירי" שמוזכר בשלושת האוונגליונים. יש היום שני מסלולים של ארבעה ימים בהם אנשים יכולים ללכת בעקבות ישוע מנצרת לכפר נחום: Jesus Trail ו-Gospel Trail. בעוד שנה וחצי משרד התיירות מתכנן להפיק שם צעדה בת ארבעה ימים של אלפי צליינים.

מפה 8 - אביב שנת 29

מאד דומה לקודמת. ניסי האכלת 5000 האיש, ההליכה על פני המים (מתי יד, 22-33 – בגנוסר, מרקוס ו', 45-52 – בבית ציידא, יוחנן ו', 1-16 – בכפר נחום) ישוע חוצה את הים מספר פעמים. כאן הוא חוצה לבית ציידא שהיא עדיין בתחום הישוב היהודי (בית ציידא בית הדייגים, הוקם על ידי פיליפוס בנו של הורדוס יחד עם קיסריה פיליפ), וממנה ממשיך לכורסי שהיא כבר ארץ הפגאנים.

האכלת 5000 האיש – נס ריבוי הלחם והדגים קורה פעמיים יש טענה שאחת הפעמים הייתה בצד המזרחי של הכנרת במקום המזוהה עם תל הדר, על יד הלונה-גל.

מפה 9 - קיץ 29

עוד גיחה מכפר נחום, הפעם ישוע עולה לצור וצידון, שוב מרחב פגאני. ישוע יוצא מהמרחב היהודי, כמו שעשה קודם עם השומרונים. שתי אפשרויות לספר על ישוע היוצא מהמרחב היהודי כמשל להוצאת הבשורה אל הפגאנים: הדקפוליס/צור וצידון ושומרון. **בית ציידא** – מזוהה, לא סופית, עם התל בפארק הירדן ליד חד-נס. שם נולדו שלושה מתלמידי ישוע, האחים פטרוס ואנדרי וכן פיליפוס. שם היה נס ריפוי העיוורים. **מגדל** – על שפת הים, לא במושבה של היום. שם מפתחים היום אתר אדיר שאף צליין לא יוכל להתעלם ממנו. הייתה שם עיר יהודית מאד עשירה ויש שם בית כנסת מהמאה ה-1 הקדום שבגליל. בעבר חפרו שם הפרנציסקנים. יש בו עניין רב לנוצרים מאחר ומשם מגיעה מריה מגדלנה. המקום נותן תמונה נהדרת על החיים בגליל בתקופתו של ישוע. **דלמנותא** – השם מופיע פעם יחידה באוונגליון מרקוס. יש המזהים את זה עם מגדל.

מפה 10 - סתיו 29

ישוע עולה לקיסריה פיליפוס. שואל את תלמידיו מי אני? ומקבל מפטרוס את התשובה – המשיח. זו התשובה שמוכח את פטרוס להיות מנהיג התלמידים. משם הוא עולה לירושלים, כי אם הוא המשיח תפקדו להיצלב בירושלים. **ההשתנות בחרמון** – המפה מייצגת דעת מיעוט שהחרמון הוא ההר עליו הייתה ההשתנות. זה מאד הגיוני, אבל לא מקובל על רוב הנוצרים היום.

מפה 12 – חורף ואביב 29 - 30

הדגש הוא על בית אניה בפראיה, עבר הירדן, שם ישוע ממשיל משלים לפרושים (ייחודי ללוקאס, יב-יז). מכאן ישוע עולה לבית עניה ליד ירושלים ומקים לתחייה את אלעזר (יוחנן יא 44-1) וממשיך לעיר אפרים המזוהה אצל חלק מהחוקרים עם עפרה. הזיהוי הזה יתאים מאד לצליינים אוונגלים שאוהבים לעבור באתרים מקראיים שבשטחים: בית אל, שילה, עפרה. בכל מקרה ישוע יוצא מירושלים ועולה צפונה ממנה.

מפה 13 - אביב 30

מאפרים עולה לגליל, לעבר הירדן וליריחו בדרך לפסח האחרון בירושלים. סכום מתומצת של כל המקומות בהם ביקר ישוע בחייו – מפה צבעונית של חיי ישוע ושלחותו.

מפות מסעות פאולוס

העיר המרכזית היא אנטיוכיה. פאולוס מסתובב בדמשק ובאנטיוכיה. הרבה פעמים ממנה הוא יוצא למסעותיו ואליה הוא שב.

מסע ראשון 47 - 49 - שאלו ובר נבא, מאנטיוכיה שבסוריה לאנטיוכיה שבפיסדיה וחזרה.

סתיו 49 - מועצת השליחים בירושלים

מסע שני 50 - 53 - שאלו וסילא, מאנטיוכיה שבסוריה לגלטיה ופריגיה, אתונה, קורנתוס, אפסוס וחזרה לאנטיוכיה שבסוריה.

מסע שלישי 53 - 57 - שאלו וטימותיוס, מאנטיוכיה לגלטיה, אפסוס, קורנתוס, סמוס, מיליטוס, ירושלים, אנטיוכיה, קיסריה (שם בילה שנתיים במאסר) וממנה דרך הים לכרתים, סיציליה ורומא.

ע"פ אוסביוס שאלו מוצא להורג ברומא בעריפת ראש בשנת 67 לספירה.

יש אזכורים שתכנן להגיע אפילו לספרד. פאולוס הוא נוסע מתמיד שמנצל את התנאים הנוחים בהם האימפריה הרומית בזמנו אפשרה תנועה והפצת רעיונות.

לוח השנה הנוצרי

לוח השנה הנוצרי עוקב אחרי אירועים של הברית החדשה. הוא מורכב מארבע תקופות: תקופת המולד, תקופת הפסחא וביניהם שתי תקופות "רגילות" (Tempus Ordinarium) שלא הרבה קורה בהן.

תקופת הציפיה (Advent) לבוא המשיח

מ-30 בנובמבר עד ה-2 בפברואר. תאריכים חשובים: המולד - 25/12 (כריסטמס), האפיפני - חג ההתגלות של המאגים (לקתולים) או חג ההטבלה (לאורתודוקסים) שניהם ב-6 לינואר (של הלוח הגריגוריאני והיוליאני, בהתאמה), הצגת ישוע בבית המקדש (פדיון הבן) שם מופיעים שמעון הצדיק וחנה (הסיפור מופיע רק בלוקאס)

תוספת ח' ל'א: התקופה נפתחת ביום א' הרביעי שלפני חג המולד. התקופה שבין חג המולד לחג ההתגלות נקראת "12 הימים של חג המולד".

מנהגי התקופה: קישוט הבית והכנסיות בענפים וזרים ירוקים, הדלקת נרות, משלוח כרטיסי ברכה, בניית דגמים של "אבוסים" עם סצנת המולד של ישוע – מנהג שמקורו בפרנציסקוס הקדוש.

מנהגים "חילוניים" מוכרים כגון סעודת החג, קישוט עץ האשוח, מתנות חג המולד, וסנטה קלאוס, אינם חלק מהפולחן הנוצרי! אלו התפתחו בימי הביניים ואחריהם בקרב הקהילות הנוצריות מבלי שאומצו רשמית על ידי הממסד הכנסייתי.

מיסת החצות – המיסה המרכזית של השנה. למרות שמה היא נערכת במקומות רבים לפני חצות הלילה.

31 בדצמבר – יום מותו וחגו של סילבסטר הקדוש, האפיפיור שניצר את קונסטנטינוס.

1 בינואר – חגה של מרים. בעבר היה חג ברית המילה של ישוע.

מחזור המוות והתחיה/מחזור הפסחא

נמשך 90 ימים בתאריכים לא קבועים סביב ה-21 במרץ – יום השוויון. מהחגים הניידים שכל שנה חלים במועד אחר.

לפני יום חג הפסחא יש תקופת הכנה בת 40 יום, תקופה של צום (התנזרות מבשר, אין מוזיקה, לובשים סגול) שנקראת באנגלית Lent. תקופה ידועה בכל העולם. ממש לפני תחילתה עושים בעולם את הקרבנים הידועים ונציה, ריו, ניו אורלינס, בימים האחרונים בהם עוד מותר לאכול בשר ולחגוג. אלו לא חגים שארגנה הכנסייה אלא משהו שבני האדם עשו לעצמם.

תוספת חצ'נות : תקופת ה-Lent נפתחת ב-"יום ד' של האפר" (Ash Wednesday) שבו מורחים במיטה על מצחם של המשתתפים את סימן הצלב מאפר שהתקבל משריפת כפות התמרים ששימשו ב-"יום א' של הדקלים" של השנה הקודמת.

השבוע האחרון של 40 ימי ה-Lent נקרא "השבוע הקדוש" Semana Santa. בשבוע הזה משחזרים את מהלך השבוע האחרון בחיי ישוע בירושלים:

יום א – יום ראשון של הדקלים/כפות התמרים Palm Sunday
ימי שני-רביעי – דגש על ריבוי תפילות ושהות ממושכת בכנסייה
יום ה – טכס רחיצת הרגליים.

יום ו – תהלוכת הויה דולורוזה + שחזור קבורת ישוע

יום שבת – טקס האש הקדושה. מתבצע רק בכנסיות המזרח בירושלים, לא מתבצע אצל הקתולים. סוף השבוע הקדוש.

יום א' הבא – יום חג התחיה/חג הפסחא. כבר לא בשבוע הקדוש ולא חלק מ-40 ימי ה-Lent. באנגלית הוא נקרא Easter Sunday זה היום הראשון של התקופה הבאה, תקופת 40 ימי "התחיה" (Resurrection) שנקראת Easter (פסחא). מתנה מקובלת בחג הזה עם משמעות תאולוגית – ביצה מקושטת, דומם שממנו בוקע משהו חי כמו הקבר שממנו עולה ישוע. במקביל בתקופה הזו, תקופת האביב, יש הרבה המלטות, ולכן אוכלים הרבה בשר – ארנבונים.

חג התחיה (Easter Sunday) יתחיל תמיד בחצות הלילה בין שבת לראשון. אז מתחילה התהלוכה, ומדליקים נרות. תמיד מדובר ביום א' הראשון שאחרי הירח המלא הראשון שאחרי ה-21 במרץ.

זהו היום החשוב ביותר בלוח השנה הנוצרי – יום תחייתו של ישוע.

יום חג התחיה הוא הקובע את התאריכים המדויקים של תחילת וסיום מחזור הפסחא כולו. הוא נקבע כיום א' הראשון שאחרי הירח המלא שלאחר יום השוויון האביבי (21 למרץ). אם הוא מתלכד עם הפסח או דוחים את הפסחא בשבוע. הכלל הזה בצירוף ההפרש בין 14 הימים בין הלוחות הגריגוריאני והיווליאני מביא לכך שהחג הקתולי והחג האורתודוכסי יכולים (כמו ב-2013) להתרחק זה מזה עד חמישה שבועות או מצד שני להתלכד!

תוספת חצ'נות : הלילה שבין שבת לראשון הוא ליל שימורים המצוין במיסה לילית חגיגית שנפתחת ב"טקס האש" שבו יורדת אש מהשמיים לכנסיית הקבר וממנה היא מופצת למאמינים ברחבי העולם. אחד משיאי המיסה של הפסחא הוא טבילתם של מבוגרים.

יש מיסה נוספת בבוקר יום הפסחא עצמו.

היום ה-40 – Easter – יום "עליית האדון" חג ה-Ascension. זה יום עלייתו של ישוע השמימה מהר הזיתים. סוף ה-Easter. עד אז הספיק לאחר תחייתו להתגלות בארבעה מקומות: הקבר, אמאוס, הר ציון (חדר הסעודה האחרונה) והגליל (טבח).

לאחר עוד 10 ימים, היינו ביום ה-50 לתחייתו – חג הפנטקוסט, ירידת רוח הקודש על 120 תלמידים (כולל השליחים) במקום כינוסם (מזוהה היום עם חדר הסעודה האחרונה בהר ציון). כאן נולדת הכנסייה הנוצרית. החג הזה הוא המקבילה הנוצרית לחג השבועות (חג מתן תורה) אצלנו והר ציון מחליף כאן את הר סיני. עד לפנטקוסט הסיפור הוא תולדות חייו של ישוע. ממנו והלאה מתחיל סיפורה של הכנסייה. זה תאריך חשוב מאד לכל העדות הנוצריות.

סה"כ במחזור הפסחא 90 ימים: 40 ימי צום ותענית ה-Lent כולל השבוע הקדוש בסופם, 40 ימי התחיה Easter עד ליום העלייה לשמיים, ועוד 10 ימים עד לירידת רוח הקודש - הפנטקוסט.

יש עוד חגים שפזורים לאורך השנה הנוצרית:

9 באוגוסט – חג ההשתנות בהר תבור.

15 אוגוסט – אחד החגים הכי אהובים על הנוצרים – חג העלייה לשמיים של מרים (Assumption). נופל מחוץ למחזור הפסחא.

21 במרץ - חג הבשורה למרים (נחגג בצרפת). נופל הרבה פעמים בתקופת צום ה-Lent ואז הוא שובר את הצום ליום אחד.

בסה"כ יש שלוש קטיגוריות של חגים: חגי ישוע, חגי מרים, חגי קדושים ואירועים (למשל, חג סנט ג'ורג', חג חנוכת כנסיית הקבר, חג כל הקדושים).

תוספת חצ'נות : ימי חג בודדים חשובים:

חג השילוש – יום א' הראשון שלאחר הפנטקוסט

חג הקורפוס כריסטי – יום ה' (או א') שלאחר חג השילוש, חוגגים את גופו ודמו של המשיח. מצוין בתהלוכה מפוארת

חג הלב הקדוש של ישוע – יום שישי שלאחר יום א' השני שלאחר הפנטקוסט

חג כל הקדושים – בראשון לנובמבר. באירלנד ובארה"ב הערב שלפניו הוא חג ה-Halloween.

חג "המשיח המלך" – יום א' האחרון של השנה הליטורגית, במחצית השנייה של נובמבר.

הסיפור על הפנטקוסט מופיע בספר מעשי השליחים. רוח הקודש יורדת על כולם ברעש, סערה ולשונות אש. זה ממש מעמד הר סיני, רק שבתוך בית. כולם, עד עכשיו רוח הקודש ירדה רק על ישוע, ואילו נגלתה במעמד זה או אחר, כעת היא נחה על כולם, על כל הכנסייה. זה חלק חשוב בהבנת הכנסייה את עצמה, כאשר כל המאמינים נמצאים יחד בתפילה או במעמד מסוים, הם כולם תחת רוח הקודש ששורה עליהם.

מה קורה? החלו לדבר בשפות זרות. זו כוונת האל, לא סתם מקרה. מטרת האל היא שהם יהיו מסוגלים להפיץ את הבשורה לכל עמי העולם. כאן נולדת הכנסייה הקתולית, בירושלים. מצוין תצא תורה.

פסוק 14 - פטרוס עומד ומסביר לשליחים מה קרה כאן. זה לא טראנס סתם אלא יש פה כוונה שנאמרה כבר בזמנו על ידי הנביא יואל: "והיה באחרית הימים אשפוך את רוחי על כל בשר". פטרוס אומר שהכוונה ש"נגעו בניכם ובנותיכם" שכולם יוכלו לחוות חזיונות.

פסוק 22 - דרשה שנייה של פטרוס. נושאה, מה אתם צריכים להטיף לכל העולם? על דוד ובן דוד. ההבטחה של האל הייתה לבית דוד. דוד אמנם מת אבל בנו קם לתחייה. ישוע הוא היורש של דוד המלך. דוד אבינו גם מת, גם נקבר, וקבורתו עמנו עד היום הזה. הנאום הזה של פטרוס שניתן בחדר הסעודה האחרונה הוא הבסיס למסורת הנוצרית שהתפתחה אחר כך שמתחת לחדר הסעודה האחרונה נמצא קבר דוד. זו פרשנות שמבוססת על אי הבנה של דברי פטרוס שנאמרו כאמירה דיאקטית, לימודית, על הקשר בין דוד לישוע. במאות ה-11 - 12 היהודים מאמצים את המסורת הנוצרית הזו.

אף פעם באלף השנים הראשונות לספירה הנוצרית איש לא עלה להר ציון לקבר דוד. בזיהוי של המקום בהר ציון עם חדר הסעודה האחרונה קדום בהרבה לזיהוי עם קבר דוד.

שלושה חגים הם חגים מכוננים בצורות לפי סדר החשיבות: הפסחא, הפנטקוסט והמולד. הפסחא – התחיה היא בפירוש החשובה ביותר. בדרך כלל חל בין אפריל למאי.

ביום חג הפנטקוסט הולכים לכנסייה, מקריאים את הקטע הזה. הכל בצבע אדום של לשונות אש. הטקס בירושלים כולל גם תהלוכה מהר ציון לכנסיית הקבר. ביום הזה העדות הנוצריות מקבלות לחזקתן את חדר הסעודה האחרונה ועורכות בו טקסים משלהם.

הבשורה ע"פ יוחנן

מתחיל מאד תיאולוגי: "בראשית היה הדבר" (Logos, the Word). כתוב על חזית כנסיית הבשורה בצרת. מכיל הרבה מאד סיפורים ייחודיים.

פסוק 44 – "ויהי ממחרת ...

פיליפוס מגויס. כמו פטרוס ואנדרי פיליפוס הוא מבית צידא. אחר כך פיליפוס מביא תלמיד נוסף בשם נתנאל שרק יוחנן מכירו. כדי לעשות התאמה עם האוונגליונים האחרים מזהים אותו עם ברתולומיא/בר תלמי המוזכר אצלם.

נתנאל הוא אדם מצוין. פסוק 48 – ישוע אומר עליו "אשר אין בו מרמה". יותר מאוחר נשמע שנתנאל הוא מכפר קנה.

פרק ב – החתונה בכפר קנה. פסוק 12 "זו תחילת האותות אשר עשה זאת בקנה שבגליל" – זה הנס הראשון של ישוע.

ישוע עולה לירושלים לקראת חג הפסח. הוא הופך את שולחנות החלפנים ועושה בלגאן גדול בהר הבית.

כבר כאן יודעים שישוע הולך למות. "בשלושה ימים אקיימו" והוא דיבר על היכל גופו. השוואת ישוע

פרק ג – שוב דמות ייחודית ליוחנן - נקדימון Nikodimus. יש כאן דיון תיאולוגי איתו.

פרק ד – שוב אירוע ייחודי ליוחנן, המפגש עם האישה השומרנית בבאר יעקב. ישוע עובר לסוכר/שכם

בשומרון – אסכר, ממול לחלקת השדה אשר נתן יעקב ליוסף, ליד מחנה הפליטים בלאטה של היום. יש שם כנסייה ענקית, כנסייה באר יעקב, ובחצרה יש באר עתיקה עמוקה ביותר. אישה שומרנית באה לבאר לשאוב מים וישוע מבקש ממנה להשקותו. זו מזהה אותו כיהודי ומתפלאת על בקשתו זו כי בזמן ההוא לא התערבבו היהודים עם השומרונים.

זו עדות מהמאה הראשונה על מציאות שבה יהודים ושומרונים זה לא אותו דבר.

ישוע אומר לה: "כל השותה מהמים האלה ישוב ויצמא, ואשר ישתה מן המים אשר אני נותן לו לא יצמא לעולם". זה פסוק

מרכזי בצורות שמופיע פעמים רבות על גבי קירות כנסיות, למשל בעין כרם. בסוף הסיפור הזה היא מאמינה

בו, ומביאה עוד אנשים אליו.

פרק ה – ישוע עולה לירושלים בפעם השנייה. אצל יוחנן ישוע עולה ארבע פעמים לירושלים. בפעם הזאת הוא מגיע לבריכת בית חסדא.

פסוק 5 – שם היה איש חולה זה 38 שנים. האיש מספר לו שאין מי שיריד אותו למים כדי להירפא כמו שהיה מקובל במקדש אסקלפיוס הרומיים. ישוע מורה לו לקום על רגליו ולהתחיל ללכת בעצמו. זה ריפוי בלי מים

התרסה נגד פולחן אסקלפיוס שחייב טבילה במים הקדושים שבמקדש. האנשים מנסים להפוך את הבריכות הקרובות לבית המקדש למשהו שמרפא חולים, אבל ישוע מראה שהכל קשור בכך ולא במקום.

פרק ו – ארוך ומסובך. בסופו, פסוק 47 – "אמן, אמן אני אומר לכם המאמין בי לו חיי עולמים, אנוכי הוא לחם החיים" –

עוד משפט מפתח של יוחנן. הנוצרים מאד אוהבים אותו.

פסוק 51 – הדרשה על הלחם בכפר נחום – "אנכי הוא הלחם החי היורד מן השמים. איש כי יאכל מן הלחם הזה יחיה לעולם והלחם אשר אנתנו הוא בשרי אשר אני נותן בעד חיי עולם".

פסוק 54: "האכל את בשרי והשתה את דמי יש לו חיי עולמים ואי אקיימו ביום האחרון" זה הבסיס למיסה.

פרק ח – ישוע הולך להר הזיתים. בבוקר עולה לבית המקדש שם הועמדה מולו אישה חוטאת בניאופיה.

שואלים אותו מה גזר דינה? ע"פ דת משה היא הייתה צריכה להיות מוצאת לסקילה.

הוא אומר להם: "מי בכס זך בלי פשע הוא ראשון יידה בה אבן". ובכך הצילה ממות. גם זה סיפור ייחודי ליוחנן.

פרק ט – העיוור בבריכת השילוח.

פרק י – פסוק 11 "אנוכי הוא הרועה הטוב. הרועה הטוב יתן את נפשו בעד צאנו". זה הדימוי שעולה לפרוטסטנטים בחשבם על ישוע.

פסוק 22 – בחג חנוכה הבית בירושלים, חנוכה. שוב סיפור ייחודי על הגעת ישוע לירושלים בחנוכה.

אלעזר – מבית היני - בית עניא. זה אותו הכפר של מרים ומרתה. המסורת סידרה ששלושתם אחים. מסורת

מאחרת זיהתה את מרים כמריה המגדלית.

מרים היא זו שמשחה את האדון בשמן המור ותנגב את רגליו בשערותיה.

האחיות מבקשות ממנו להקים מן המתים את אלעזר.

יוחנן הוא מאד ייחודי.

חזרה היסטורית

הכנסייה נולדה ב-325 בניקאה. ממנה ואילך יש 21 ועידות של הכנסייה שקובעות דוגמות. הועידה ה-7 היא האחרונה המשותפת לכולם. ממנה והלאה כל הוועידות הן רק קתוליות. האורתודוקסים לא מקבלים יותר את החלטות הוועידות הללו ומהוועידה ה-8 בעצם מתחיל הפילוג שמוכרז רשמית ב-1054 בסכיזמה הגדולה. לשתי הקבוצות האלה ב-1000 השנים האחרונות יש היסטוריה ייחודית משלהן, קדושים ייחודיים, חגים מיוחדים.

קתולים ואורתודוקסים הן שתי חוויות שונות. כל אחת מעדיפה ללכת לכנסיות שלה, אבל הן נפגשים במקומות הקדושים שחלקן משותף וחלקן בידי קבוצה אחת בלבד. למשל כנסיית הבכורה היא קתולית בלבד, ואילו כנסיית המולד היא ב-90% אורתודוקסית. במקום שבחזקת עדה אחת העדה השנייה עומדת בתור, אבל במקומות המשותפים הן נפגשות.

יש קבוצות קטנות שנפרדו קודם לכן, אתיופים, קופטים, סיריאנים, ארמנים. בדרך כלל לא מדריכים אותם אלא עליהם. לרוב פוגשים אותם במקומות הקדושים ואז מדברים עליהם.

451 – פרישת ארבעת הכנסיות הנון כלקדוניות.

1054 – התפצלות האורתודוקסים מהקתולים. האורתודוקסים היו הכי חשובים במזרח. הקתולים התעסקו במערב אירופה. זה דבר שרוב הצליינים האירופאים לא מכירים!

הקתולים נכנסים לארץ בכוח החל מהמאה ה-13.

1517 – התפרצות התנועה הפרוטסטנטית. מרטין לותר. הפרוטסטנטים הפכו להיות אלף זרמים שונים

שהחשובים בהם הם הלותרנים, הקלוויניסטים, האנגליקנים, והאוונגליים.

הפרוטסטנטים מגיעים לארץ החל מאמצע המאה ה-19 ומתחילים לנטוע כאן הרבה מהמוסדות שלהם, לאו דווקא כנסיות.

מתי היו הנוצרים חזקים בארץ? בתקופה הביזאנטית (פריחה מדהימה בנגב, בגליל, בכל הארץ), בתקופה הצלבנית, לא ממש מצליחים לשחזר את העצמה הביזאנטית, למשל לא פועלים במנזרי המדבר.

אחרי התקופה הצלבנית נוצרים מנסים בכוח לשמור על אחיזה כלשהיא בארץ. מובילי המערכה הם הפרנציסקנים, שומרי הארץ הקדושה. מגובים בכסף אירופאי ומשלמים מחיר אישי גבוה. הבוס הגדול של הכניסה הקתולית ואחריה הפרוטסטנטית לארץ מתרחש במאה ה-19. כל מי שיש לו אפשרות לקנות קרקעות ומקומות קדושים עושה זאת, רוסים, צרפתים, ספרדים וגם פרוטסטנטים – גרמנים, אנגלים, אמריקאים.

הפרוטסטנטים

העולם הזה צמח כמחאה נגד העולם הקתולי. פרץ במאה ה-16 אבל היו ביקורות על הכנסייה עוד קודם לכן. גם הנזירות היא גם סוג של תנועת ביקורת, אבל איכשהו הכנסייה חיבקה אותם.

פה ושם היו כמה אנשים שיצאו נגד הכנסייה – וויטקליף (אנגליה) והוס (שווייץ), לדוגמה. אלו הם מבשרי הרפורמציה, אלה שהיה להם העוז והאומץ לצאת נגד הכנסייה, אבל לא הצליחו לחולל שינוי של ממש.

1517 – לותר נהנה מהמצאת הדפוס. בנוסף הוא חי בתקופת הרנסנס שאז מתחילים ההיגיון והתבונה האנושית לעלות על נס. עד אז הכנסייה אמרה: אין לאדם תבונה כ הוא חוטא, וכל החוכמה נמצאת במסד הכנסייה בלבד.

עם עליית התבונה באה הביקורת, לא על האל וכתבי הקודש אלא על התנהלות האדם – הכנסייה.

עוד דבר שנולד אז, המצפון. עד אז לכנסייה היה מונופול על הקביעה מהו מצפון. כעת האדם בחוש הביקורת שלו הוא שמגדיר מצפון מהו. האדם הופך להיות כוהן הדת של עצמו. הרנסנס שם את האדם במרכז ההוויה. הוא עדיין נולד עם חטא קדמון אבל יש לו התבונה להתמודד עם זה לבדו.

Sola Scriptura – הרעיון שהמדרש האישי של האדם הם כתבי הקודש. האדם לא זקוק יותר לפרשנות, אבות הכנסייה, תוספות. מה שהוא כן חייב זה תרגום ורקולארי - תרגום לשפת היומיום של כתבי הקודש. צריך כעת לבצע מהפכה של אוריינות, ללמד את האדם לקרוא. מתחילה מהפכת חינוך להמונים ובמרכזה לימוד האלף-בית. אחר כך זה עבר לחינוך מורכב יותר עד לשיא בתקופת ההשכלה.

המרכזיות של טקסט כתבי הקודש, של חווית הקריאה, זה אלמנט מאד בולט בכנסייה הפרוטסטנטית עד היום.

היום הם מסתובבים עם הספר ביד ומעריכים מאד הארה חדשה על הטקסטים המוכרים להם.

הספר הוא ערכת כלי הקודש הפרטית של המאמין הפרוטסטנטי. לאורתודוקסי זו תהיה האיקונה, לקתולי מחרזות התפילה, הצלב.

עם פרוטסטנטים צריך לכן לשלוט היטב בטקסט המקראי.

פן נוסף של הקריאה הפרוטסטנטית, הפרשנות היא מילולית. אם כתוב שבאחרית הימים יהיה קיבוץ גלויות אז הכנסייה אמרה שזה די ערטילאי, רק בסוף בסוף, אבל הפרשנות הפרוטסטנטית השונה הביאה את המעצמות לארץ ישראל במאה ה-19 – הטמפלרים.

הפרשנות המילולית הזו שינתה את מפת הצליינות והתיירות לארץ ישראל לעולמי עד. העולם הפרוטסטנטי עלה לכאן לא רק כדי לראות את המקומות הקדושים אלא גם כדי לראות את "אירועי הימים האחרונים" לקראת חזרתו של ישוע.

הדור הראשון של הפרוטסטנטים של המאה ה-16 עוד לא מגיע לארץ. הוא עסוק בלחימה נגד הכנסייה

הקתולית. השינוי קורה במאה ה-19. זו "הציונות הנוצרית" ביטוי קצת חריף. מתאפשרת רק בקריאה פרוטסטנטית של כתבי הקודש.

יש רלבנטיות של הטקסטים למציאות של היום. אם כתוב שהארץ זבת חלב ודבש אזי צריך לדבר על שדה בוקר שמגשים את ההבטחה הזו.

מי שהגיע עד המאה ה-19 מהפרוטסטנטים היו בעיקר סוחרים שבאו עדיין בלי קשר לציונות הנוצרית. אבל גם הם היו קשורים לתנ"ך הרבה יותר מהאחרים, וזה היה הספר היחיד בספריה שלהם.

קתולי היה יכול לבלות בארץ חודשים בעקבות קדושים או מסורות על מרים. הפרוטסטנטים ממש לא

התעניינו בזה. רק במה שנכתב בתנ"ך ובברית החדשה.

חקר התנ"ך החל בכנסייה הפרוטסטנטית.

במאה ה-19 מגיע אדוארד רובינזון, אמריקאי שבא מהעולם הפרוטסטנטי. הוא מניח את היסודות לחקר הגיאוגרפיה וההיסטוריה המקראית בארץ. מה שעניין אותו היה איפה באמת התרחשו האירועים בלי קשר להיכן שבנו הקתולים כנסיות. ממנו והלאה כל החוקרים מחפשים עדויות ארכיאולוגיות לאירועי המקרא חצור, מגידו, גזר, באר שבע, כולן התגלו על ידם.

זה בא גם מהמצפון, לא מקבלים שום עובדה בלי לבדוק אותה אישית. בעקבות רובינזון מגיעים חוקרים כמו וורן, ווילסון, ברקלי, קונרד שיק, כולם פרוטסטנטים. בעקבותיהם מקימים הקתולים את מוסדות המחקר שלהם.

הבעיה השנייה של הפרוטסטנטים, משבר החילוניות. בעקבות תקופת ההשכלה העולם עובר חילון עד שניטשה מכריז: "אלוהים מת". מגיעות התיאוריות על הדרוויניזם. הפרוטסטנטים נלחצים ומחליטים להוכיח את מה שכתוב בתנ"ך. יוצאים לחפור את ירושלים, חצור, מגידו. יש להם עניין מאד גדול במחקר והוכחה של אמינות כתבי הקודש.

אלמנט נוסף, מהמאה ה-19 יש צפייה לביאת המשיח בסוף האלף – המילניניזם. בברית החדשה כתוב שישוע יגיע במלאת אלף שנים, מלכות אלף השנים, זו הציפיה המילינארית. גם ליהודים היו התקפים כאלה כשמגיעים הפרסים ב-614.

יש ביניהם כאלה שקוראים את הטקסטים כך שהמשיח אמור להגיע בירושלים. מגיעים לכאן בכדי להכין את הקרקע לביאת המשיח, לחיות כאן בצפייה למשיח, ההתיישבותיות הפרוטסטנטיות, האמריקאיות והשבדיות.

הפרוטסטנטים זה אוקיינוס של זרמים. יש ביניהם כאלה שסיפור המילניזם מאד מדבר אליהם, כאלה שבכלל לא, ויש כאלה שמבינים שחברה צודקת זו חברה המבוססת על ערכים מקראיים והם באים לכאן בכדי לתקן את העולם – המיסיון הפרוטסטנטי. עושים תיקון עולם אצל החברה הפלשתאית. לא כולם ציונים או חוקרי תנ"ך ולא כולם פרו ציונים.

צבא הישועה – אגודה פרוטסטנטית שמטרתה לתקן את העולם מתוך הסתמכות על כתבי הקודש.

רק אמונה - Sola Fide מפריע להם כל מה שלא אמונה: קדושים, מרים, ממסד כנסייתי, סקרמנטים (פרט לטבילה ולסעודת האדון שמופיעים בברית החדשה). יש הרבה ואריאציה ביניהם על נוהלי הסקרמנטים. מה נשאר?

תפילה Service - יש ספרי תפילה, קריאת כתבי קודש, והשירה שזה המצאה פרוטסטנטית. אצל הפרוטסטנטים כולם שרים, לא רק המקהלה כמו אצל הקתולים.

אין כנסיות, אין עליה לרגל המהפכה של לותר הדגישה שלושה דברים:

- **רק האמונה**, (לא אפיפיור, לא עליות לרגל, לא שרידי קדושים). דגש על החוויה, לכן כל הקישוטים, כלי הפולחן, הנרות, האיקונות, הכל מוצא החוצה.

- **רק כתבי הקודש** הם המדריך לחיי האמונה. יורדת כל ספרות הקדושים, הספרות החיצונית, הפרשנויות של אבות הכנסייה. מתרגמים את כתבי הקודש המורכבים כעת רק מה- Bible - התנ"ך והברית החדשה. כעת קוראים אותם כולם בשפה שלהם.

מדובר רק על פרשנות מילולית של כתבי הקודש בלי פלפולים. איפה זה נוגע לנו? כאשר כתוב שעם ישראל ישוב באחרית הימים לארצו אז הכנסייה הקתולית אומרת שהכוונה כאן לעם ישראל החדש – הנוצרים, שיחזרו לארץ השמימית שם ישוע מחכה להם. בתפילה הקתולית לנבואות הללו אין בכלל אספקט ארצי. הפרוטסטנטים, לעומת זאת, יפרשו את זה כחזרת העם היהודי לארץ ישראל. זה שינוי מהפכני בקריאה של כתבי הקודש!

מאחר והטקסט הקדוש קוצר מאד והדגש עבר לפשט שבו, אזי כעת קוראים בקפדנות רבה כל מילה שבטקסט מאד. מתחילה למדנות שלא נודעה קודם – דנים בכל אות ופסיק.

- **רק חסד**. כל אדם רוצה חסד. באחרית הימים יש רק שתי אפשרויות: גיהנום או גם עדן. לקתולים הייתה גם תחנת ביניים – הפורגטוריום. כל אדם לכן רוצה חסד כי זה מה שיחרוץ את דינו לגן העדן. השאלה היא מי קובע מי יזכה בחסד? לותר טען שזו פררוגטיבה בלעדית של האל שרק הוא יכול לשנות את הגורל, ולכן אין שום השפעה של הכמרים והממסד הכנסייתי על הקביעה הזו. לכן לא צריך אותם בכלל.

מאחר ואלוהים הוא הטוב המוחלט אזי לא יכול להיות מצב שהטוב ינתן לרע. לכן אין סיכוי שרע יזכה בחסד האלוהי. זה עדיין לא אומר שכל אחד שטוב יזכה בו! אלוהים נותן אור רק למי שיש בו אור. זה מביא לכך שהאדם ביומיום ישאף בכל רגע נתון לא לעשות רע.

מה שקורה בחברות הפרוטסטנטיות היא שאיפה למצוינות, למוסריות, לנכון. כך קורה שמהמאה ה-17 נולדות לעולם קהילות סופר חרוצות, אדוקות, מועילות. הפרוטסטנטים אינם קלים! הם חמורים, שמרנים וקפדנים – פוריטאנים. הפוריטאנים באנגליה חשבו שאפילו שהכנסייה האנגליקנית פרשה מהקתולית היא לא מספיק טהורה. כל כך השניאו את עצמם על האנגלים שנאלצו לברוח לאמריקה שם הקימו חברה סופר-שמרנית של מוסר, עבודה קשה, קפדנות.

חוקי היובש בארה"ב – החוק ביסודו היה פרוטסטנטי.

העולם הפרוטסטנטי מאד רחב ומגוון ויש בו קיצונים יותר ופחות. במאה ה-16 התנועה הזו קרעה את אירופה. שלוש מאירופה הצפונית והמערבית של סוף המאה ה-16 הם פרוטסטנטים: סקנדינביה, אנגליה וסקוטלנד, חצי שוויץ, חצי הולנד וחצי גרמניה. גם העולם החדש – צפון אמריקה - הופכת להיות אירופה הפרוטסטנטית שמעבר לים. שם הוקמו מושבות שבדיות, אנגליות, והולנדיות. משם המיסיון הפרוטסטנטי ממשיך להתפשט ברחבי העולם, למשל באפריקה ובאסיה. (בקוריאה, אחת הארצות האסיאתיות המתנצרות ביותר, יש אחוז גבוה מאד של פרוטסטנטים).

התרבות העולמית הזו מגיעה אלינו. קבוצה פרוטסטנטית שמגיעה לכאן מצפה שהמדריך יהיה נקי בלבד, דיבור, ובהתנהגותו. למשל, שלא ישתה.

צריך שליטה טובה בכתבי הקודש. ניתן ללכת איתם גם למקומות מקראיים שפחות מעניינים את הקתולים והאורתודוקסים. דבר שני, הם ממש לא מתעניינים בכנסיות מפוארות או בשרידי קדושים. מה שהם כן מתעניינים זה באירועים ההיסטוריים ובמקומות שהם אירעו.

אנחנו צריכים אתיקה שמבדדת את החשיבה השונה שלהם.

הפרוטסטנטים ביטלו את העליות לרגל לאתרים קדושים ברחבי העולם – רומא, סנטיאגו דל קומפוסטלה, וכו'. למה הם כן עולים במאה ה-19 לארץ? הם לא מבקשים להשתטח על אבני המקומות הקדושים ולקבל מהן ברכה כמו הפלגים הנוצרים האחרים. היה כאן משהו אחר.

המאה ה-19 זו המאה של פרוץ המדע והחילון. עמם בא גם דיון גדול על האמונה. חוץ מהרעיון שאין אלוהים גילו את המאובנים והבינו שהעולם קיים הרבה יותר זמן ממה שאומרים כתבי הקודש. המקרא הפך להיות עוד מיתולוגיה של עוד עם על פני כדור הארץ. הפרוטסטנטים באו הנה עם תקווה להוכיח שהמיתולוגיה הזו היא אמת. למשל לגלות את חומות יריחו הנפולות. הם הניחו את התשתית לחקר ארץ הקודש.

אדוארד רובינזון – חוקר אמריקאי פרוטסטנטי. הסתובב בכל הארץ והתחיל לזהות דברים שקודמיו לא התעניינו בהם, למשל מקומות שלא היו בהם כנסיות קודמות.

הפרוטסטנטים ממש לא מתעניינים בכנסיות הביזאנטיות הקדומות. את אמאוס הם מזהים באזור לטרון ע"פ שם הכפר הערבי עמוואס, ושוללים לחלוטין את הזיהוי באבו גוש. יש בגישה הזו כמובן גם טעויות, כמו תל מגידו שזוהה על ידם כארמגדון התנ"כי.

זה אומר שמבחינתנו כמדריכי דרך של פרוטסטנטים כדאי לשים דגש על הממצא הארכיאולוגי, על ניתוח טופוגרפי של השטח, שלט ביקורים במוזיאונים, להציג מודלים ארכיאולוגיים, לבקר בחפירה ארכיאולוגית. כל דבר שמופיע במקרא וניתן לזהותו בשטח מאד מעניין אותם, צמחים, בעלי חיים, טופוגרפיה: אתרים כמו נאות קדומים, גנים תנ"כיים.

העולם הגדול הזה מכיל כ-400 מיליון איש במאות תתי קבוצות.

לענייננו נבחין בשלוש קבוצות עיקריות: אנגליקנים, פרוטסטנטים-ליברלים ופרוטסטנטים-אוונגלים.

האנגליקנים

אנגליה פורשת במאה ה-16 ממרות האפיפיור, אבל מהרבה בחינות האנגליקנים השמרנים מאד דומים לקתולים. הם מעין קתולים ללא אפיפיור, אך יש להם ממסד כנסייתי משלהם שהסמכות הדתית העליונה בו הוא הארכיבישוף מקנטרברי (ראש הכנסייה האנגליקנית הוא מלך/מלכת אנגליה). הם אוהבים כנסיות, ולכן את הויה דולורוזה, מכירים מסורות של מרים. זו הקבוצה האנגליקנית הגדולה. יש אצלם גם קבוצת מיעוט שלא ממש אוהבת את הקתוליות הזו. אלו לא רוצים אמנם לפרק את הכנסייה האנגליקנית, אבל חושבים שהיא טקסית מידי.

הכנסייה האנגליקנית הלכה די רחוק בפשרות שעשתה עם הכנסייה הקתולית. ווסטמינסטר אביי - הכנסייה הגדולה והחשובה באנגליה, היא מאד מפוארת וקשה ממשט ראשון להבדילה מכנסייה קתולית.

תולדות אנגליה: הכנסייה האנגליקנית היא כנסייה אפיסקופאלית, היינו כנסייה המבוססת על הירארכיה כנסייתית: בישופים, כהנים וכו'. היא מונה כ-70 מיליון איש ויש לה כנסיות עצמאיות בכל מושבות הכתר הבריטי: אירלנד, קנדה, ארה"ב, אוסטרליה, דרום אפריקה, קניה ועוד.

הפרוטסטנטים הרפורמים-ליברלים

את העולם הפרוטסטנטי הלא-אנגליקני מחלקים לשתי קבוצות עיקריות: ליברלים ואוונגלים. הפיצול הזה התרחש לקראת המאה ה-19 והוא מקביל לפיצול שהיה ביחדות באותו הזמן בין האורתודוקסים (אוונגלים) והרפורמים (ליברלים). כולם שייכים לאותה אמונה, אבל כל אחד טוען דברים שמוזעזעים את השני ותחום פעורה ביניהם.

הליברלים אומרים שבמאה ה-19 המדע הוכיח שאי אפשר לקבל דברים פלאיים ומיתולוגיים בכתבי הקודש כאירועים שאכן היו, אמת לאמיתה. מבחינתם סיפור הבריאה לא באמת **התרחש בששה ימים** כמו שכתוב, אבל החשוב יותר הם המסגרת המחשבתית והמסרים העמוקים העולים ממנו. יהיו כאלה שילכו רחוק מאד עם הגישה הזו ויגידו שבעצם גם לא היתה התחיה של ישוע, והסיפור הזה הוא רק סיפור שנותן אפשרות. זה משהו שמזכיר אצלנו את הרפורמים.

הפרוטסטנטים האוונגלים

כנגד הקריאה הליברלית של כתבי הקודש יוצאים האוונגלים. אלו מסרבים להיכנע לא למדע ולא לליברלים ומתייחסים לכתבי הקודש כאל אמת לאמיתה. אם המדע סותר את הכתוב פשוט צריך לחכות למדען אחר שיסביר איך ניתן ליישב את הגילוי המדעי החדש עם הטקסט. תפישתם היא שלא חשוב מה המדע אומר האמת נמצאת בכתבי הקודש.

הם נקראים אוונגלים כי הם חוזרים לאוונגליונים. הם ממש לא מתעניינים בצד המדעי של חקר כתבי הקודש. אם כתוב שהבתולה התעברה מרוח הקודש זוהי האמת בלי קשר להיתכנות המדעית של העניין הזה בעולם הנוכחי. הבשורה והתחיה היו גם היו, בדיוק כמו שנכתב. כל מה שכתוב שם היא אמת לאמיתה. לאוונגלים יש שליחות להפיץ את אמונתם קודם כל בקרב נוצרים שאיבדו, על פי תפישתם, את אמונתם.

בקרב אלו שקוראים בכתבי הקודש כמעין טקסט של עיתון פילוסופי של סוף שבו. כל התנועות האוונגליות פורצות אל העולם במטרה להושיע קודם כל את האדם הנוצרי ורק אחרי כן את הלא נוצרים. זה התחיל כבר במאה ה-16, אבל אז המדע עוד לא היה ממש בחזית. התנועה האוונגלית התעצמה מאד בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.

גם היום האוונגלים ברחבי העולם עדיין חיים בתחושה של מלחמה כנגד מי שמערער על הטקסט הקדוש שהם שומרים עליו. הם רואים עצמם כלוחמי החזית של האמונה הנכונה. זה מה שלותר רצה במקור.

כשהם יבואו לארץ הם יהיו מאושרים לדעת שהמקרא מתאר מציאות. הם לא יסתפקו באמירה הליברלית שסיפור דוד וגולית הוא סיפור סימבולי של חלש מול חזק, של כוחו של היחיד שפועל מתוך אמונה מול אנשים ממושים, ולא ממש סיפור אמיתי. האוונגלים ישמחו לדעת שאנחנו יכולים להוכיח שדוד אכן היה, שהיו פלישתים, זה הכוח של הסיפור הזה מבחינתם.

הדרכת פרוטסטנטים בארץ

כאשר נקבל קבוצה פרוטסטנטית לא אוונגלית מה יבער לה בעצמות? אצלם הדבר היפה והחשוב שבטקסט זו תורת המוסר העולה ממנו. מה חשוב זה לא שישוע באמת הלך על המים אלא זה שהוא דרש להאכיל את העניים. לקבוצות פרוטסטנטיות-ליברליות יש ערך גדול מאד לצדק חברתי, לעשייה חברתית. לכן הם לא יפלו במאומה מהאוונגלים בכל הקשור בהבאת תרומות לארץ, בניית בתי חולים, מוסדות צדקה וכו'. היישום של זה בארץ הוא מוזר וקצת בעייתי. הצדק החברתי של הרבה מהקבוצות הפרוטסטנטיות הליברליות שגיעו לארץ הוא לשחרר את הפלשתינאים מהדיכוי של הכיבוש הישראלי. הליברלים לא חייבים שום דבר לעם ישראל ולשיבת ציון, כי הם לא קוראים את הטקסט כפשוטו כמו האוונגלים. עם זאת חשוב לזכור שפרוטסטנטים-ליברלים הם לא בהכרח שונאי ישראל והציונות! גם האוונגלים אינם בהכרח אוהבי ישראל. יש גם אוונגלים קיצונים שבאים לנו בגלל שאיננו מנצלים את כוחנו לפוצץ את מסגדי הר הבית. חלק מהקבוצות הפרוטסטנטיות באות לארץ בכדי לגבש לעצמם דעה על מה שקורה כאן ביננו לבין הפלשתינאים. מה יש לנו בארץ מהקבוצות השונות של הפרוטסטנטים?

אנגליקנים

תולדות ה"כנסייה" : זו הכנסייה הפרוטסטנטית הראשונה שפעלה בארץ במאה ה-19. כבר ב-1820 הגיעו לארץ נציגים של החברה הלוונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים וב-1841 (שלוש שנים אחרי פתיחת הקונסוליה הבריטית בירושלים) מוקמת הבישופות הפרוטסטנטית בירושלים בראשותו של יהודי מומר – מיכאל שלמה אלכסנדר. ב-1846 הוא מוחלף על ידי הבישוף סמואל גובאט הלוטרני על פי הסכם רוטציה שנחתם בין אנגליה וגרמניה. גובאט מרחיב מאד את הפעילות הפרוטסטנטית ברחבי הארץ בעיקר בקרב הנוצרים הערבים שבקרבם הוא מיסד 12 קהילות ערביות פרוטסטנטיות. ב-1886, זמן קצר לאחר מות ב-1879 של גובאט, מתפלגת הבישופות הפרוטסטנטית לבישופויות לותרנית ואנגליקנית.

ב-1849 הם בונים בשער יפו את "כנסיית ישוע" (Christ Church). לאחר הפיצול של הבישופות הפרוטסטנטית בארץ האנגליקנים בונים במזרח ירושלים את קתדרלת ג'ורג' הקדוש. מהשמות הללו ניתן להבין שהקתדרלה (הנקראת על שם קדוש קתול) מייצגת את העדה האנגליקנית השמרנית שמבקשת לא להתרחק יותר מידי מהכנסייה הקתולית, בעוד שהכנסייה הראשונה, שנקראת על שמו של ישוע, מתאימה יותר לקבוצת המיעוט הרפורמיסטית – אלה שרוצים להעמיק את ההתנתקות מהממסד ולחזור אל המקורות. לימים כנסיית ישוע תהפוך לכנסיית "היהודים המשיחים" – כנסיית עמנואל. היא מדגישה אופי יותר אוונגלי חזרה אל המקורות והקשר הציוני עם ארץ ישראל. לעומת זאת, קתדרלת סנט ג'ורג' שבמזרח ירושלים, שקיבלה לשורותיה את מרדכי וענונו כשהתנצר, היא הפלג האנגליקני הליברלי-פרו פלשתינאי. **היהודים המשיחיים** - יהודים שהכנסייה האנגליקנית הבטיחה להם שהאמונה בישוע איננה איבוד כי אם חיזוק הזהות היהודית. זוהי קהילה שהולכת וגדלה שרואה בישוע נביא-צדיק. יש הרבה כנסיות אנגליקניות בארץ: רמלה, לוד, יפו, חיפה, ירושלים, רמאללה, מונים כאלפיים איש. הקהילות הגדולות הן ירושלים ורמאללה (דמות בולטת – חנן עשראווי). יש להם מערכת שיפוטית המוכרת על ידי מדינת ישראל.

כשמגיעים אלינו קבוצות אנגליקניות צריך לברר היטב לאיזה זרם הם שייכים. במאה ה-19 רוב האנגליקנים שהגיעו לארץ היו שייכים לזרם האוונגלי. כך גם אישים כמו גיימס פין הקונסול הבריטי, לורנס אוליפנט, אורד ווינגייט. לכולם היה להם מאד חשוב להוכיח את מהימנות כתבי הקודש אבל גם את ההשלכות שיש לזה לחזרתם של היהודים לארץ. האוונגלים אז מאד תמכו בחזרת היהודים לארץ, וממש נוצר פיצול בתוך הכנסייה האנגליקנית בעד ונגד העניין הזה.

לותרנים

זו קבוצה שממש הלכה בעקבות לותר. קיימת בגרמניה ובסקנדינביה. הם כמו ברוצ'ים, כמו לותר, לחזור לתנ"ך ולברית החדשה, אבל עדיין נשארו גם אצלם קצת סממנים קתוליים, למשל דרגת הבישוף של ראש הכנסייה (אצל האנגליקנים לא רק בישוף נשאר אלא גם ארכיבישוף!). רוב הכנסיות הלותרניות אמנם מאד פשוטות, אבל יש כנסיות לותרניות מקושטות ביותר ואפילו עם פסלים בתוכן.

תולדות ה"כנסייה" : הם מונים כ-70 מיליון מאמינים ברחבי העולם. הם כנסיות טריטוריאליות שכפופות פורמאלית למרות ראשי המדינה, פרט לארה"ב שם יש להם כנסיות עצמאיות. חוגגים ב-31 באוקטובר את יום הרפורמציה – היום בו פרסם לותר את מסמך 95 העקרונות שלו. יש להם ארגון גג – הפדרציה של הקהילות הלותרניות – המארג כ-75 כנסיות עם למעלה מ-50 מיליון מאמינים. **הלותרנים** החלו לפעול בארץ בתקופתו של הבישוף גובאט שהנהיג את הבישופות הפרוטסטנטית המאוחדת. ב-1860 מקים בירושלים הלותרני לודוויג שנלר את פנימיית היתומים שלו. היו משפחות לותרניות במושבות הטמפלרים הגרמנים בחיפה, יפו, שרונה, ובית לחם הגלילית. ב-1886 מתפלגת הבישופות הפרוטסטנטית המאוחדת ומוקמת הבישופות הלותרנית. בסוף המאה (1898) חונך הקיסר וילהלם השני את כנסיית הגואל הלותרנית במוריסטאן ומקבל שטח בהר הצופים עליו ייבנה ב-1910 מתחם אוגוסטה ויקטוריה.

כנסיית אוגוסטה ויקטוריה – מקושטת בפיסול, תמונות, נראית כמו כנסייה קתולית. מלה"י ה-2 נפגעה הקהילה קשה בידי השלטונות הבריטים, פעיליה נעצרו והוגלו ורכושה הוחסר. מרכז הלותרנים הגרמנים הוא בכנסיית הגואל במוריסטאן. הם נתמכים בידי הפדרציה הלותרנית העולמית ובידי הכנסיות העצמאיות של פינלנד, שבדיה וגרמניה. הם פעילים מאד בשטחי הרשות הפלשתינאית. בארץ פעילות גם הכנסיות העצמאיות הלותרניות של דנמרק, שבדיה ופינלנד (יד השמונה).

גם הלותרנים קצת מתפתלים בין שני הזרמים הליברלי והאוונגלי. לכן צריך מראש לברר את נטייתם ליבראלית (שאו יבקשו לבקר בשטחים ולהיפגש עם פלשתינאים) או אוונגלית.

הקלויניסטים

מייסדם היה קלוין מז'נבה, הוגה דעות פרוטסטנטי בן דורו של לותר. מההתחלה היו הרבה יותר קיצונים בכל דבר מאחרים. למשל, הם מאמינים בגזירה הקדומה "הכפולה" שעל פיה החסד האלוהי ניתן רק למתי מעט ורוב רובה של האנושות נגזר עליו ללכת לגיהנום (הגזירה הקדומה הכפולה – מי לטוב ומי לרע – שתי הקבוצות נקבעות מראש על ידי האל). במערכה נגד הממסד הכנסייתי הם שללו לחלוטין את ההירארכיה הכנסייתית. בהתחלה גם התנגדו לשימוש בעוגב, פעמונים ובכלי נגינה והתירו רק מזמורים בקול אדם. בצרפת הם נקראו "הווגוטיס".

מ-1517 יש הרבה קבוצות שהושפעו מקלווין אך לא נקראות קלויניסטיות, אלא סתם קבוצות רפורמיות: בפטיסטים, מתודיסטים, פרסביטריאנים, אדוונטיסטים, פנטקוסטלים ועוד. גם הם מאד קיצוניים בגישה האנטי ממסדית. אין להם כוהני דת אלא רועים/פסטורים/מייניסטרים. אסור להשתמש איתם במונחים של Priest ובטח לא ב-Bishop. הרוב הכמעט מוחלט של הקבוצות האלה המבקרות בארץ הן מאד אוונגליות ורק מיעוטן הן ליברליות.

הרבה מהקבוצות האלה הן אמריקאיות. הקלויניסטים הם אלו שבנו את הנצרות של ארה"ב, שם במאה ה-19 נוצרו להם פלגים רבים. למשל, המורמונים (כנסיית ישוע המשיח של קדושי אחרית הימים) פלג הזוי שרוב הנוצרים לא סובל בכלל ויש שטוענים שהם בכלל לא נוצרים. מייסדם (1823) הינו ג'וזף סמית, המוסיף לכתבי הקודש (התנ"ך והברית החדשה) את "ספר המורמונים" שקובע שישוע בכלל היה באמריקה אחרי תחייתו. זו קבוצה כל כך מקראית שלקחה כל דבר שכתוב בכתבי הקודש בפשוטו. למשל אם כתוב שלאברהם, שהיה צדיק, היו מספר נשים אז גם אצלם זה מותר. ומצד שני, חיים צנוע ובאופן מוסרי מאד בהתאם לתורת ישוע. שנים רבות לא נעלו דלתות בבתי!

מולמת הצ'ונג'י : מונים כ-4 מיליון איש, רובם בארה"ב בעיקר ביוטה.

במאה ה-19 מגיעים מורמונים לארץ. מדוע הם זוכים לפרסום גדול ולשטח אדמה כל כך גדול על הר הזיתים? משום שהם אוונגלים פרו-ציונים. ב-1840 הרבה לפני פרוץ הציונות, הם כבר שלחו לכאן שליחים להתפלל לשיבת עם ישראל לארצו ולהפיכת ירושלים לבירתו לנצח נצחים. זה טקסט מורמוני מ-1840! קבוצה מיוחדת ששונה בעניין הזה, מגיעה במאה ה-19 לישראל – הטמפלרים הגרמנים שפרשו מהלותרנים. הם מאד אוונגלים, חיים בחריצות, בעבודה קשה ובצניעות, אין להם כנסייה אלא בית עם. הקשר שלהם ליהודים וארץ ישראל היה שונה מזה של המורמונים. אמנם כתוב שהיהודים יחזרו לארצם, אבל זה לא עושה להם כלום. מה מביא אותם לארץ במחצית השנייה של המאה ה-19? ראו את סוף האלף כזמן שיבת המשיח (מילניאריזם) לירושלים ורצו להיות כאן כשזה יקרה.

מגיעות גם קבוצות נוספות מאמריקה, למשל מייסדי המושבה האמריקאית ה-American Colony בירושלים שבתחילה התיישבו בתוך חומות העיר העתיקה ואחר כך יצאו מחוצה להן. אלו באו מתוך תחושה של שליחות מוסרית לתקן את מצבם של כל מי שזקוקים לעזרה. הם לא פרו-יהודים במיוחד, ומה שדוחף אותם זו מחויבות חברתית. לכן מגישים עזרה למוסלמים, לעדות נוצריות וגם ליהודים התימנים שבדיוק הגיעו לירושלים ב"נעלה בתמר".

אליהם חוברים עוד אנשים, הפעם משבדיה. סלמה לגרלף מגיעה לירושלים לבקרם וכותבת כאן את ספרה "ירושלים" שזיכה אותה בפרס נובל לספרות.

קבוצת אמריקאית אחרת מגיעה ליפו ומייסדת את המושבה האמריקאית שם. באו מסודרים ומאורגנים עם בתי עץ, מחרשות וכל מה שהיה נחוץ. רק לא הבינו שזו ארץ קשה, אוכלת יושביה, ולכן מתו בהמוניהם. הם הגיעו מתוך התחושה שהם עם ישראל האמיתי שצריך להגיע לארץ ישראל כהכנה לביאת המשיח. גורם חשוב נוסף שמעורב בעלייה הפרוטסטנטית לארץ היא המשיחיות או בלועזית – מילניאריזם. בברית החדשה הספר המסכם נקרא "חזון יוחנן" - האפוקליפסה The Book of Revelation. בספר הזה מתוארת מלחמת אחרית הימים – מלחמת גוג ומגוג, שבה השטן יהיה קשור וכבול לאלף שנות שלטונו של ישוע עד פרוץ המלחמה, ואז יבוא הניצחון הסופי עליו. לא ממש מבינים בדיוק מה קורה שם, כמו שלא מבינים שום חזיון של אחרית הימים במקומות אחרים.

מאז כנס הביטוי "אלף השנים" – המילניום, שהוא מושג נוצרי.

המילניאריזם הוא השם המקובל לתופעה שאנשים חושבים שהנה זה כבר כאן אחרית הימים הזו, שאוטוטו מגיע הקרב הגדול.

כולם מאמינים בבואו של המשיח, גם היהודים. השאלה היא שבזמן שאתה נוכח באירועים גדולים, מלחמות גדולות, אסונות טבע, וכו', מה אתה חושב שקורה: משהו טבעי או סימנים לבואו של המשיח. במאה ה-19 שוטף את העולם הפרוטסטנטי גל שמאמין שהנה זה כאן.

הקבוצות המילניאריסטיות – הטמפלרים, המורמונים, אנשי המושבה האמריקאית ביפו, היו בטוחים שהתיישבותם בארץ היא חלק מההתארגנות החדשה של אחרית הימים. במאה ה-20 הרבה מהם הם אוונגלים. אלו אמרו שאם קוראים את הטקסט כלשונו, ורואים ששיבת היהודים לארצם כבר החלה, אזי ביאת המשיח קרובה. גם בשנת 2000 היו הרבה אוונגלים שחיכו שמשו נורא יתרחש. היו קיצונים מעטים שגם רצו לעזור למשוה נורא כזה שיתרחש, ולא מעט מהם גורשו מהארץ בשל כך. התוצאה של המילניאריזם הייתה דחיפת פרוטסטנטים רבים להתיישבות בארץ ישראל. רוב הפרוטסטנטים הגיעו במאה ה-19 לארץ מהסיבה הזו.

כשאנגליה בונה כאן ש להם אינטרס פוליטי. היא מחכה שעוד מעט יהיה כאן מנדט בריטי.

כשהתחילו לקנות קרקעות ולהביא יהודים לארץ הוא לא התנגד כי הוא ראה את זה כחולק מהתהליך. הרבה מאד מהאוונגלים אולי לא מחכים פה למלחמת גוג ומגוג, אבל יש להם תחושה שהקמתה של מדינת ישראל זה חלק מהמילניום. לכן בתפישתם מי שאוהב את ישוע המשיח צריך לאהוב גם את היהודים. שיבת היהודים

לארצם מתקשרת אצל הרבה מאד מהאוונגלים עם הרעיון של קץ הימים. היהודים צריכים לבוא הנה כי זה חלק מהתכנית האלוהית. רוב האוונגלים כמובן לא הגיעו בעצמם הנה. מי שהגיעו היו אולי פרומיל מהם. אבל יש בארה"ב קהילה גדולה של תומכי ישראל אוונגלים

הבפטיסטים

עוד קבוצה מהראש הזה.

תוספת חזונית : מונים היום כ-50 מיליון חברים, שלושה רבעים מהם בארה"ב. מאמינים בטבילה רק בבגרות לאחר בחירה במודע באמונה הנוצרית. הטבילה היא טבילה מלאה של הגוף וזה מקור שמם. מאמינים בפירוש כלשונם של כתבי הקודש ובהפרדת הדת מהמדינה. בארץ בבעלותם כפר הבפטיסטים ליד פתח תקווה, כנסיות בנצרת, ירושלים, חיפה ומספר כפרים ערביים בגליל. גם "כת המקויה" היפנית הינה תולדה של מיסיונרים אוונגלים שהגיעו ליפן.

הכנסיות הפרוטסטנטיות בא"י

הכנסייה האנגליקנית, הכנסייה הלותרנית (אוונגלית), הכנסייה הסקוטית (קלוויניסטית), הכנסייה הבפטיסטית, המורמונים

אתרים פרוטסטנטים : כנסיית סנט ג'ורג' במזרח ירושלים (אנגליקנית), כנסיית הגואל (לותרנית), הכנסיות הסקוטיות (ירושלים, יפו), רמלה, לוד, רמאללה, כפר הבפטיסטים, האוניברסיטה המורמונית בהר הצופים. מה מראים לקבוצה פרוטסטנטית?

מה לא מראים? לא מראים להם שרידי קדושים. לא מדברים על פולחן מרים (אולי לאנגליקנים). לא על התגלויות שלא מוזכרות בברית החדשה (למשל לא לוקחים אותם למקום בו נפל ילד לבאר ומרים הוציאה אותו משם על ידי זריקת המחרוזת לבאר).

אפשר ללכת לבקר כנסיות בתנאי שהבסיס שלהם הוא מקראי או ברית חדשה. התשתית הראשונה של הסיוור צריכה להיות ארץ המקרא והברית החדשה. אתרים כמו מות יאשיהו במגידו, מגדל – מקום הולדתה של מרים המגדלית אחת מהנשים שפרנסו את ישוע. חלוקת השבטים, הטופוגרפיה, מקצועות העת העתיקה (למשל, בולס שקמים), בעלי חיים (גור אריה יהודה), להחיות את הנוף המקראי.

גני חיות תנ"כיים,

מוזיאונים ודגמים ארכיאולוגיים – דגם בית שני, תערוכת הורדוס, דגמי בית המקדש (בתמנע ובאריאל), נרות שמן מתקופות שונות, הבית ההרודיאני.

חפירות הכותל הדרומי ועיר דוד, שיא הביקור של פרוטסטנטים בארץ. במיוחד המדרגות שעולות להר הבית. עד התקופה הביזנטית. ממנה והלאה כבר לא רוצים לשמוע כי בתפישתם אז הכנסייה נחטפה והפכה להיות מסואבת. לא צלבנים, לא פרנציסקנים. ההיסטוריה ממשיכה מבחינתם רק במאה ה-19 עם חזרת היהודים לארץ. אז ההדרכה מתפצלת בין שני הזרמים

הליברלים לא ממש תומכים בשיבת ציון. הם בהחלט יכולים להמשיך מכאן לאיך חיים יהודים ונוצרים ברוח של תיקון עולם. האוונגלים יתעניינו בתולדות הציונות, איפה נפגש הרצל עם הקיסר הגרמני, היציאה מהחומות, היישוב הישן והמתחדש, הצהרת בלפור (שנתפשת על ידי חלק מהאוונגלים כחלק מפעמי משיח), מלחמת העצמאות, מלחמת ששת הימים (איחוד ירושלים) וכו'. לקבוצה כזו ניתן בהחלט להוסיף תכנית ציונית כמו לקבוצת "תגלויות" כולל מפגש עם אנשים העוסקים בעשייה ציונית עכשווית, ראשי רשויות, שרים וכו'.

לא כל האוונגלים מתעניינים בזה אבל יש בהחלט הרבה כאלה.

גם ישראל המודרנית תעניין אותם מאד : אוניברסיטאות, הייטק וכו'. זה גלגול מודרני של "ארץ זבת חלב ודבש" תחת בעלים נכונים.

עוד אלמנט חשוב בסיוור של קבוצה כזו – כנסיות השייכות לקבוצה הספציפית הזו. למשל קבוצה סקוטית הכנסיות הסקוטיות בירושלים, יפו וטבריה. יהיו גאים לראות כנסייה עם דגל ארצם.

באופן עקרוני קבוצות פרוטסטנטיות רוצות להתפלל, לא להדליק נרות, לא להשתטח בכנסיות, לא לנשק תמונות. האוונגלים ממש לא צריכים כנסייה בשביל להתפלל. לדבר עם האל אפשר בכל מקום כולל בטבע. לפעמים ינצלו את זמן הנסיעה לתפילה. או שיחפשו אולמות להתכנס בהם.

קתולים, שעושים בביקורם בארץ מיסה יומיים חייבים מזבח, ולכן צריך להזמין מראש אתר עם מזבח לכל יום סיוור. פרוטסטנטים לא צריכים מזבח. יש רק מקום אחד שהם כולם שואפים לעשות שם תפילה או את סעודת האדון – גן הקבר.

בלית ברירה ילכו לראות את כנסיית המולד. רובם יעדיפו לא להיכנס לכנסיית הבשורה או לנצרת בכלל. במאה ה-19 זיהה צ'רלס גורדון – אנגליקני אוונגלי את המקום מחוץ לשער שגם זיהה אותו כגן הקבר. זה ממש גן ופרוטסטנטים מאד אהבים אותו. שם צריך לתאם זמן שקט למיסה.

אילו כנסיות מתאימות לפרוטסטנטים? כנסיית היגיון שם יסתכלו רק על הגן, אבינו שבשמיים שבהר הזיתים, חדר הסעודה האחרונה (must!). יש גאלה שלא ילכו לכנסיית העלייה בירושלים. לא ילכו את הויה דולורוזה. יעדיפו להסתכל על האנטוניה במיקום של מצודת דוד ולא המיקום של עומרמה.

הכותל – חפירות הכותל הדרומי, עיר דוד, הכותל המערבי.

קומראן – חשוב מאד. אפשר בשילוב מצדה וים המלח!

הר הבית – אם יתאפשר יעלו אליו בשמחה. בוודאי אוונגלים.

פרוטסטנטים ליברלים מתעניינים גם בהיסטוריה. מבחינתם אפשר לשלב אתרים צלבנים, מוסלמים וכו'. נושא מאד גדול בארץ – המנזרים במדבר ובירושלים. הפרוטסטנטים בטלו את הנזירות, אבל מאחר ומנזרי המדבר כל כך מרשימים ניתן בהחלט לקחת אותם לתצפית עליהם. במקרה כזה יש לדבר את הסיפור של יוחנן המטביל וישוע הנטבל ולא להתמקד בהיסטוריה של הנזירים הראשונים.

טבילה בירדן - (אתר ירדנית) מאד רוצים את זה. רואים בזה מעין חידוש הברית שלהם עם ישוע.

כנסיית פיטר אין גליקנטו - למטה רואים בור שהוא הצינוק של ישוע. זה חסר ערך מבחינה ארכיאולוגית אבל הרבה פרוטסטנטים חווים שם חוויה עמוקה וקירבה לישוע.

האפיפיור החדש הוא ממסדר הישועים, מאד בעד האוכלוסייה המקומית והתרבות שלה. לא ניסו לכפות את תרבות אירופה על המקומיים. יש 12 ישועים חסידי אומות העולם ביד ושם.

ביבליוגרפיה:

לירון, אהרון, הנצרות וארץ הקודש, צ'ריקובר, 1997
לירון, אהרון, בעקבות המשיח, צ'ריקובר, 2000
מרינברג, אביתר, מבוא להבנת הכנסייה הקתולית בת ימינו, כרמל, 2010
ניר, רבקה, הנצרות הקדומה – שלוש המאות הראשונות, האוניברסיטה הפתוחה, 2009
קליינברג, אביעד, הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2011
פלוסר, דוד, ישו, דביר-מאגנס, 2001

התקופה האיובית בארץ ישראל

תמלול הרצאת ד"ר שמעון גת

כחלק מהחוקות האקדמיות המפורסות של אוניברסיטת בר-אילן

מבוא לתקופה האיובית בארץ ישראל

ב-1092 הסולטאן הסלג'וקי מאלכ שאה טועה ומכריז עוד בחייו על יורשו. בתגובה הוא מורעל בידי אחת מנשותיו שהתנגדה לבחירה שעשה. מתחיל מאבק על השליטה, והאימפריה הסלג'וקית מתנפצת לרסיסים. כל נסיך חוטף נתח ונוצרות עשרות ממלכות יריבות: חלב, אנטיוכיה, מוסול ועוד. זה הוואקום שאליו מגיע מסע הצלב הראשון. רוב החוקרים מאוחדים בדעה שלולא הפיצול הזה לא היה לצלבנים ציאנס להגיע לארץ ישראל.

ב-1098 הסלג'וקים מאבדים את ארץ ישראל וירושלים לפאטימים שיהיו אלה שיאלצו לעמוד בפני הצלבנים. לאורך כל ימי הממלכה הצלבנית הראשונה הם מנהלים קרבות מול הכוחות הצלבניים בצפון סוריה, כשבמסגרת זו מצליח זנגי לכבוש ב-1144 את נסיכות אדסה. בנו נור-א-דין, שעולה לשלטון ב-1146, ממשיך בלחימה ומרחיב את אזור שליטתו לכוון ארץ ישראל לאחר שהוא כובש את דמשק והבניאס. סביב 1170 נור א דין שולח את אחד ממפקדיו, שירכוה-אסד-א-דין, למצרים הפאטימית כדי לעזור לה במערכה שמנהלים כנגדה הצלבנים של אמלריך. שירכוה לוקח איתו את אחיו נאגים-א-דין-אל-איוב שלוקח איתו את בנו, צלאח, שייקרא אחר כך צלאח א דין.

שירכוה בהגיעו למצרים ממנה את עצמו לוויזיר הגדול המנהל בשם החליף הפאטימי את העניינים. לאחר שהוא נרצח מי שמחליף אותו הוא לא אחיו אלא בן אחיו צלאח א דין.

ב-1171 החליף הפאטימי במצרים מת והאיובים דואגים שכל צאצאיו ייעלמו. מרגע זה הסתיימה החליפות הפאטימית. צלאח א דין ממנה את עצמו למושל מצרים (עדיין תחת נור א דין הסלג'וקי). הוא משתלט על מצרים, שולח את אחיו להשתלט על תימן ומכה, ומרחיב את תחומי שלטונו גם לצפון אפריקה. נור א דין מבקש לאחד את השלטון עם מצרים, אבל צלאח א דין מהתל בו ונמנע מפגישה עימו.

ב-1174 נור א דין מת. כעת צלאח א דין יוצא לסוריה ומשתלט עליה בחסלו את יורשי נור א דין. זה לוקח עוד קצת זמן עד שהסלג'וקים מקבלים עליהם את שלטון צלאח א דין הכורדי (שנולד בתיכרית, עיר הולדתו של סאדאם חוסיין). בסופו של דבר צלאח א דין מאחד את כל העולם הסלג'וקי לאימפריה איובית. לאחר השתלטותו על נחלות נור-א-דין יוצר צלאח א דין טבעת חנק סביב הממלכות הצלבניות ומממש את הפוטנציאל שלו בקרב קרני חיטין. נצחונו בקרב זה ב-1187 מתחיל את התקופה האיובית בארץ ישראל.

התקופה האיובית בארץ ישראל 1187 - 1260

מיד אחרי ניצחון קרני חיטין כובש צלאח א דין במסע בזק של כמה חודשים את כל הארץ כולל ירושלים פרט לצור. ארבע שנים שלטו המוסלמים על כל האזור בממלכה איובית מאוחדת, זה תור הזהב של הממלכה האיובית. גם מסע הצלב ה-3 הביא רק הישגים משניים לצלבנים. הסכם צלאח א דין – ריצ'ארד לב הארי השאיר לצלבנים במרבית תקופת הממלכה הצלבנית השנייה רק רצועה עלובה לאורך החוף, בעיקר בחלקו הצפוני. רוב ארץ ישראל היה כל התקופה הזו תחת שלטון האיובים. ירושלים בתקופת הממלכה השנייה נשלטה בידי הצלבנים רק 15 שנים. בית גוברין הייתה בשלטון צלבני בתקופה זו רק 3 שנים.

ירושלים בתקופה האיובית

עם כניסתו לירושלים צלאח א דין הופך בניינים ששימשו את הצלבנים למוסדות אסלאמיים: כיפת הסלע, אל אקצה, כנסיית סנטה אנה.

כיפת הסלע - חזרה להיות המקום המרכזי בירושלים. על התוף בראש המבנה יש כתובת המציינת שהמקום חזר לידיים מוסלמיות בזכותו של צלאח א דין האיובי.

את אל אקצה, ששימש בתקופת ממלכת ירושלים הראשונה כמפקדת הטמפלרים, צאלח א דין מסדר, משפץ ומחזירו לתפקידו הקודם כמסגד. הוא מביא מדמשק מנבר - מתקן הטפה מעץ, יפהפה עם שלוש מדרגות, מעוטר בצדף ומושקע מאד. זה מחזיק שם מעמד עד 1969 שאז הוא נשרף בהצתה של מייקל רוהאן האוסטרלי. היום יש שם העתק של המנבר המקורי.

סנטה אנה - צלאח לוקח את כנסיית סנטה אנה מצפון לברכות הצאן והופך אותה למדרסה - מדרסת צלאחיה. חזרה לתפקד ככנסייה רק באמצע המאה ה-19.

המוריסטאן - שהיה בית החולים ההוספיטלרי, נקרא מעתה מוריסטאן צלאחי (ב"ח צלאחי. מוריסטאן בפרסית - בית חולים). מעתה טופלו החולים בשיטות מוסלמיות.

בית הפטריארך הפך לחנקה צלאחיה.

קובת יוסוף - מבנה נוסף שקשור בצלאח א דין נמצא ליד כיפת הסלע (יוסוף היה שמו השני של צלאח א דין). צלאח א דין קורא ליישב את ירושלים כי העיר ריקה מתושבים. זה לא כל כך עובד, ואז התועמלנים שלו מפרסמים פסקי הלכה שקובעים שכל מי שיבוא לירושלים לעשות חאגי זה כמעט כמו ללכת למכה, ומי שיגור בירושלים שנה מובטח לו מקום בגן עדן. עם כל זאת ירושלים האיובית הייתה הרבה יותר קטנה מבחינת אוכלוסייה אפילו מירושלים הנוצרית.

בתוך ירושלים ניתן לראות גם כמה שרידים מהביצור האיובי. צלאח א דין היה צריך בתחילה לשכנע את האמירים שלו שלא צריך להיכנע לריצ'ארד לב הארי. הם ניסו להניע אותו לנטוש את ירושלים, אבל הוא הרגיע אותם והחל בעבודת שיקום וביצור של חומות העיר. הכרוניקאים מתארים את הפעולות שלו, וניתן אכן לראות את חלקן בירושלים של היום, במיוחד באזור הר ציון והרובע היהודי.

אחיינו של צלאח א דין - מעקים עיסא, בנה בארץ מבנים בעלי תפיסה אסתטית מיוחדת לו. הוא בנה במערת המכפלה בחברון, בנה מסגד בחלחול וכן הקים מבנים על הר תבור. בירושלים הוא בנה את מדרסת מעמיק במרחק 300 מטר מערבה לשער האריות. מעתצם עיסא השלים את בניית החומות של העיר (עבודה שהחלה בימי צלאח א דין) ולמעשה הוא שהפך את חומת ירושלים לחומה אפקטיבית. אלא שבהמשך, בשנת 1219 הוא מורה על הריסת החומה שבנה מתוך חששו שהצלבנים עומדים לקבל את העיר מאחיו אל חאכם שליט קהיר. החומות ישוקמו רק על ידי סולימאן המפואר במאה ה-16.

בסך הכל התקופה האיובית בירושלים הייתה יחסית קצרה מאד. ב-1229 העיר (למעט הר הבית) חוזרת לחיק הנצרות כחלק מהסכם יפו השני שנחתם בין אל חאכם ופרידריך השני. היא לא חוזרת להיות בירת הממלכה הצלבנית, אבל היא מיושבת ונשלטת על ידי נוצרים. לא קורה בה הרבה. יש ניסיונות של ארכיאולוגים לזהות בניה של חומה ליד שער שכם בתקופה הזו, ואולי גם בנייה של כנסייה (כנסיית אברהם), אבל העיר נשארה די חרבה ולא ממש שוקמה. לאחר 15 שנות שלטון נוצרי (1244) העיר נכבשת ונהרסת עד היסוד בידי גדודים חואריזמים העוברים דרכה לעזרת השליט האיובי במצרי (פרטים בהמשך)

אחרי צלאח א דין

צלאח א דין הוא גם זה שהרס לעצמו את ההישגים הגדולים שלו בכך שלא מינה יורש אחד לאימפריה המאוחדת שלו. כמנהג הטורקים (למרות שהיה כורדי) חילק בצוואתו את האימפריה שלו בין אחיו ובניו. האימפריה התפרקה בעקבות כך לקרוב לעשר מדינות שתוך זמן קצר התחילו להיאבק אחד בשני. לא רק שהעסק התפורר אלא מישבת ונשלטת על ידי נוצרים. לא קורה בה הרבה. יש ניסיונות של ארכיאולוגים לזהות בניה של חומה ליד שער שכם בתקופה הזו, ואולי גם בנייה של כנסייה (כנסיית אברהם), אבל העיר נשארה די חרבה ולא ממש שוקמה. לאחר 15 שנות שלטון נוצרי (1244) העיר נכבשת ונהרסת עד היסוד בידי גדודים חואריזמים העוברים דרכה לעזרת השליט האיובי במצרי (פרטים בהמשך)

השנים 1193 - 1200 הם שנות אנדרלמוסיה שלטונית באימפריה האיובית. את קהיר ואת התואר סולטן הוריש צלאח א דין לאחד מבניו, אל מלך אל עזי (השליט החזק/העצום). את דמשק לבן אחר - אל מלך אל אפצל, ולאחד מאחיו - אל מלך אל עאדל (השליט הצודק) - ממזר לא קטן, הוריש נחלות באזור כורדיסטאן הטורקית, לא משהו. בזמנו תכנן צלאח א דין להשיא לאל עאדל את אחותו של ריצ'ארד לב הארי, אבל העניין לא יצא לפועל. אל עאדל התארגן יחד עם אל מלך אל אפצל הדמשקאי כדי להדיח את האח שיושב בקהיר. בסופו של דבר ידח אל מלך אל עאדל הן את הקהירי והן את הדמשקאי וב-1200 יכריז על עצמו כעל הסולטאן. הכרזה זו אושרה על ידי החליפה בבגדד שכתמיד לא לכלך את ידיו בענייני היומיום. את זה הוא השאיר לסולטאן הסלגוקי.

מכאן ואילך צאצאי צאלח א דין נדחקים החוצה. אין לו המשך גניאולוגי בשלטון. כל השליטים הבאים הם צאצאים של אחיו אל מלך אל עאדל, ששלט בממלכה האיובית ממצרים 18 שנים מ-1200 ועד מותו ב-1218. זו הסיבה שלמרות שצלאח א דין הוא שהעלה את השושלת האיובית לשלטון היא אינה נקראת על שמו אלא על שם האב המשותף שלו ושל אל עאדל - איוב. אגב, הרופא האישי של אל מלך אל עאדל בקהיר היה הרמב"ם ששימש בנוסף גם כנגיד יהודי מצרים וארץ ישראל.

עוד בחייו מחלק אל מלך אל עאדל את נחלותיו לבניו. הוא ממשיך להיות הציף העליון, אבל תחת עיניו המשגיחות הילדים כבר מתחילים לשלוט בפועל. בקהיר שולט הבן אל מלך אל כאמל (השליט המושלם), בדמשק יושב אל מלך אל מעטצם (השליט הכביר) עיסא, בכורדיסטאן הטורקית יושב אל מלך אל אשרף, ובבניאס יושב אל מלך אל עזי עותמן שהיה ואסל של אל מעטצם. כולם היו בניו של אל מלך אל עאדל, ולא ממש שררה ביניהם חיבה רבה אף כי כל עוד האב בחיים זה בא פחות לידי ביטוי.

בתחילת תקופתו של אל עאדל לא כל כך מתפנים לטפל בצלבנים, ואלה מצליחים להחזיר לעצמם את השליטה בכל רצועות החוף מאשקלון ועד צור וליצור קשר עם הניסיונות הצלבניות בצפון. ב-1204 רמלה ולוד חוזרות לשלטון צלבני מלא.

אל מלך אל עאדל ניסה בחכמה להימנע מלהתעמת עם הצלבנים. הוא לא חש מהכוחות שהיו כבר בשטח אלא ממסע צלב חדש. בנו שישב בדמשק לא אהב את זה.

החל מ-1217 מתחילים להגיע לארץ ישראל כמה מסעות צלב קטנים שכולם נכנסים במחקר תחת השם "מסע הצלב החמישי" או המסע ההונגרי-אוסטרי. המסע הזה מתחיל במתקפה לכוון הר תבור שבוצר קודם לכן על ידי אל מלך אל מעטצם עוד בימיו של אביו אל עאדל. אל מעטצם מצליח להביס את הצלבנים במעלה התבור, אבל נכנס לפאניקה מהסכנה של התקפה צלבנית נוספת והורס את הביצורים שהקים במידיו בהר.

ב-1219 במהלך מסע הצלב החמישי מקבלים החלטה לכבוש את מצרים. זו החלטה די תמוהה כי רוב ארץ ישראל בכלל הייתה שייכת לאמיר הדמשקאי ולא לסולטן הקהירי. הם מפליגים למצרים ובמקום שבו יוצאת הזרוע המזרחית של הנילוס אל הים, בעיר דמיאטה, הם נוחתים ושמים על העיר מצור.

בזמן הזה הסולטאן הזקן אל עאדל מת. בנו אל מלך אל כאמל, שליט מצרים, נכנס לפאניקה, ומציע לצלבנים להחזיר להם את כל השטח ממערב לירדן כולל ירושלים (למעט הר הבית) אם יעזבו את מצרים. האצילים הארצישראלים בראשות המלך ז'אן דה בריה כמובן בעד ההצעה, אבל אלה שהגיעו מאירופה מתנגדים. גם פלאגיוס - נציג האפיפיור במסע התנגד מטעמים אידיאולוגיים לעשות הסכם עם הכופרים. האחרים, נציגי המסדרים והקמונות שבאו מוונציה, גנואה ופיזה, קיוו בכלל לכבוש את מצרים כדי ליצור לעצמם נמלים משלהם לטובת הסחר עם המזרח, ולכן התנגדו כמובן להצעה המצרית. בכדי לסרב באופן אלגנטי להצעה הצלבנים ביקשו לקבל לידיהם בנוסף גם את רוזנות עבר הירדן שכולל את השליטה על דרך החאגי העוברת בשובק ובכרך. זו הייתה הדרך שלהם לאמר לא להצעה שקיבלו.

בינתיים אל מלך אל מעטצם הדמשקאי, שמבין שמציעים למכירה את אדמותיו, מחליט לחסל את כל המבצרים הקיימים בארץ, על מנת למנוע מהצלבנים את האפשרות להתבסס בהם. הוא הבין שלא יוכל להחזיק את צבאו, צבא איכרים שאינו צבא קבע, בכוננות כל הזמן, ושלקח לא יוכל למנוע את כיבוש ערי ארץ ישראל בידי צבא הקבע הצלבני.

הוא פותח בהרס כל הערים המבוצרות והמבצרים שבארץ ישראל, ובמשך כשבע שנים מחריב בשיטתיות את בית גוברין, קאקון, כוכב הירדן, הונין, תבנין, ואת המבצר בצפת. בהוראתו אף נפרצות חומות ירושלים ששיקם צלאח א דין, ושהוא עצמו השלים את בנייתן שנים מעטות קודם לכן. מאז למעלה מ-300 שנה תעמוד ירושלים ללא חומות.

ב-1221 אחרי מצור של שנה וחצי, הצלבנים כובשים את דמיאטה ומתחילים בחודש יוני לנוע לכוון קהיר. זו הייתה טעות עצומה כי זו בדיוק עונת הגאות. בנוסף אל כאמל הלחוף פונה לאחיו שיעזור לו. הצלבנים מגיעים לעיר מנסורה, ושם פותחים המוסלמים את התעלות והצלבנים נתקעים בבוץ ובמים ללא יכולת תנועה. במפתיע אל מלך אל כאמל נותן להם לברוח משם, כנראה משום שהיה לו נוח שימשיכו לשמש חיץ בינו לבין אחיו שבדמשק. הצלבנים עוזבים בבושת פנים את מצרים. הפרשה הזו העמיקה מאד את המתח בין שני האחים אל כאמל ואל מעטצם שליטי קהיר ודמשק.

ב-1227 מגיע לקפריסין פרידריך השני שמנהל משם מו"מ על ארץ ישראל עם שני האחים. לאל מעטצם (הדמשקאי) מגיעות ידיעות שאל כאמל (הקהירי) מציע לפרידריך בדיוק את מה שהציע כעשר שנים קודם לכן לצלבנים של מסע הצלב החמישי. אל מעטם נחרד כי הבין שבהריסתו את כל המבצרים בארץ ישראל פתח לפני הצלבנים את הדרך לדמשק. הוא מורה לאחיו שיושב בבניאס (לשם מתנקזות שתי הדרכים המובילות מהחוף לדמשק) - אל עזיז עותימאן, לבצר את קלעת-א - זוביבה היא קלעת נמרוד. פרידריך עדיין בקפריסין ואז נוחת עליו אסון, אל מלך אל מעטצם חוטף בדמשק דיונוריה ומת (נובמבר 1227), אל כאמל עולה לבדו וכובש את דמשק וההצעה שלו לפרידריך מתבטלת. פרידריך מגיע לעכו (ספטמבר 1228) ומתחיל לנהל מו"מ חדש עם אל כאמל. בסוף הוא מאיים על אל כאמל במלחמה. מגיעים לפשרה שבה פרידריך מקבל את העיר נצרת ופרוזדור מעכו אליה דרך שפרעם, וכן את ירושלים (למעט הר הבית) ובית לחם ופרוזדור אליהן מרמלה דרך טרטון. זהו הסכם רמלה השני מ-1229 שהביא לחידוש השלטון הצלבני בירושלים.

אל מאלכ אל כאמל משתלט כעת על כל שטחי אחיו שבסוריה. יש כעת ממלכה איובית מאוחדת למשך 10 שנים עד 1238 שאז הוא מת. הוא מינה את שני בניו ליורשים, אחד על דמשק והשני על מצרים ושוב חוזרות המריבות בין שליטי דמשק ומצרים, הפעם בין אל מאלכ צלאח איוב במצרים ואחיו איסמעאיל שבדמשק. ב-1239 ושוב ב-1240 שוב מגיע גל של מסעי צלב לא ממוספרים המכונים במחקר "מסעי הצלב הברוניים" מאחר והובלו לא בידי מלכים אלא בידי ברונים. הגל הראשון מגיע מצרפת בראשות תיבו משמפאן. שוב הם מחליטים לכבוש את מצרים שנשלטה אז בידי אל מלך אל צלאח איוב, בנו של אל כאמל. הם מקימים בסיס באשקלון ויוצאים משם לכיוון מצרים.

לאחר יום הליכה אחד מאשקלון הם מכותרים על ידי הצבא המוסלמי המצרי ליד בית חנון. בקרב הזה, בדצמבר 1239, כמעט חצי מכווח מושמד, רובם מפרחי האצולה האירופית שהצטרפה למסע. ואולם דווקא לאחר מכן (1240) תיבו משמפאן זוכה להישג בלתי רגיל, כאשר הוא מקבל את הצעתו של שליט דמשק אל מלך אל צלאח איסמעאיל להחזיר לו את כל הגליל עד הירדן כולל עמק יזרעאל ובית שאן תמורת התחייבות צלבנית להילחם בבוא היום לצידו של איסמעאיל כנגד אחיו צלאח איוב שליט מצרים.

בתגובה לכך פונה כעת המצרי לצלבנים בניסיון להעבירם לצידו. המחנה הצלבני מתפלג לשני מחנות המצדדים כל אחד באחד אחר. בסופו של דבר חתם ב-1241 ריצ'ארד מקורנוול, אחיו של הנרי ה-3 מאנגליה, על הסכם ברית עם האיובי המצרי שבמסגרתו הורחבו מאוד השטחים של הממלכה הצלבנית שבנוסף לכל הגליל (שניתן לה על ידי הדמשקאי) התרחבה כעת מאוד גם בדרום אזור החוף שם השתרעה (מבירות בצפון) עד עזה (לא כולל את עזה עצמה) וכן התרחבה מזרחה כדי לכלול את בית גוברין.

ב-1244 הדמשקאי מחליט לתקוף את קהיר והצלבנים טועים ובוחרים לצדד בו. בצר לו אל מלך אל צאלח איוב הקהירי מגייס לעזרתו את החוואריזמים שבדרכם דרומה עושים ביקור דידיותי בירושלים וטובחים שם את אוכלוסייתה הנוצרית.

לצלאח איוב המצרי יש כעת שני קלפים ביד, הכוח החוואריזמי הזה והגדוד הבחרי (בחר א ניל - אי בנילוס) הממלוכי שהיה גדוד ממלוכי שהשליט המצרי טיפח בחצרו לאחר שהשקנה את הילדים במרכז אסיה. המחנה שלו יושב על אי בתוך הנילוס. היו חשובים מאד בצבא של מצרים.

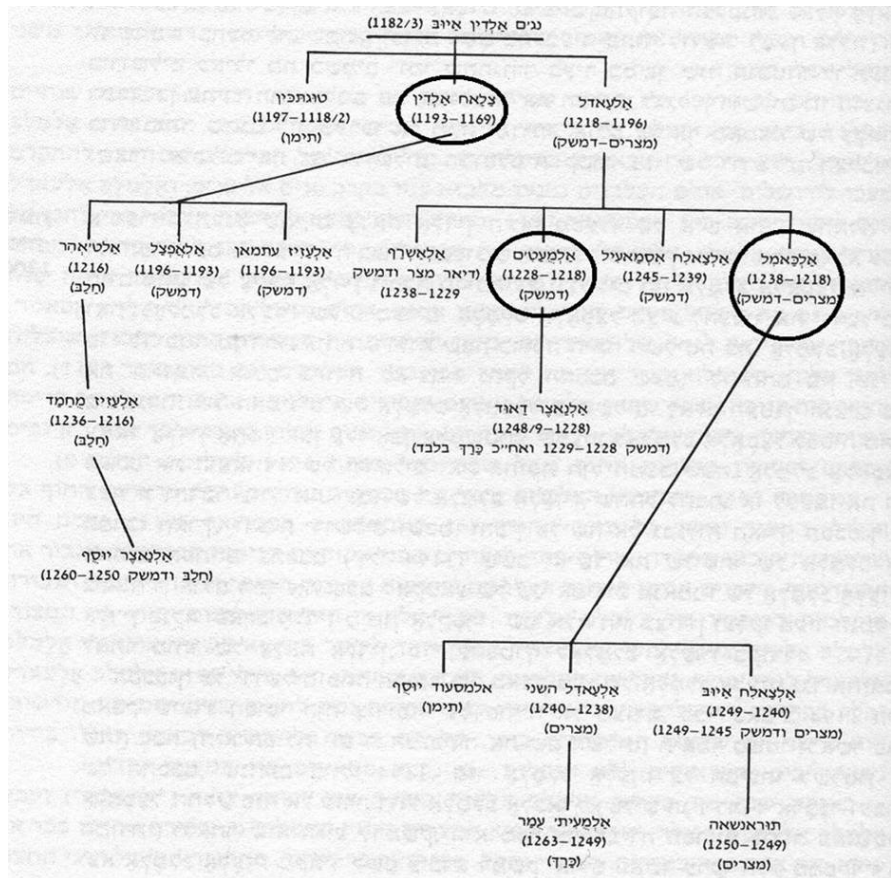
באוקטובר 1244 נערך המפגש בין הכוחות - קרב הירביה במרחב זיקים-כרמיה-יד מרדכי (קיבוץ יד מרדכי הוקם על אדמות הכפר הערבי הירביה). כבר בתחילת הקרב עורקים הכוחות הדמשקאיים לצד המצרי ומיד אחר כך מושמד הכוח הצלבני כמעט כולו. מבחינת הצלבנים זהו קרב קרני חיסין השני שבעקבותיו הם מאבדים את כל מה שקיבלו ב-1241, והגבול הדרומי ממלכתם חוזר לקו של יפו-רמלה.

אל מלך אל צלאח איוב לא עוצר בהרביה וממשיך בתנופה עד דמשק. עד 1249 הוא משתלט על כל מזרח הגליל ככובשו את כל הביצורים הצלבניים שהיו שם - כוכב הירדן, טבריה, והר תבור.

בסוף 1249 נוחת לואי ה-9 "הקדוש" בראש מסע הצלב השביעי בדמיאטה, כובש אותה וממשיך לכוון קהיר. בדיוק אז אל מלך אל צאלח איוב מת כשבו יורשו - תוראן שאה, נמצא בטורקיה. מי שהציל את המצב הייתה פילגשו של אל צאלח - שג'ר אל(ל) דר, עץ הפנינים (פנינה) שהסתירה את מות הסולטן והמשיכה להוציא הוראות בשמו.

לואי מגיע למנצורה, כובשה ללא קרב, ונכנס לנוח בה. אז משתלט הגדוד הממלוכי הבחרי על שערי העיר ומונע את יציאתו מהעיר. בפברואר 1250 לואי נכנע, נופל בשבי המצרי, משלם כופר ענקי, ומשוחרר. רק אז מתפרסם דבר מותו של הסולטן, ובנו חוזר למצרים מטורקיה.

תוראן שאה מסרב לציפר את הממלוכים על חלקם בניצחון, ואלה הורגים אותו וממנים את הפילגש פנינה לשליטה - הסולטאנית היחידה בהיסטוריה של מצרים. זה כמובן לא עבר בשקט. האיובים רצים להתלונן אצל החליפה שבבגדד, וזה שולח לממלוכים איגרת מאוד מפורסמת שבה קרא להם להעמיד מתוכם גבר שלטון. ב-1250 הם בחרו את אחד מקציניהם בשם אייבק שהתחנן עם הסולטאנית ונהיה הסולטן הממלוכי הראשון. כך באה לקיצה הממלכה האיובית במצרים. ב-1260, לאחר שהממלוכים מנצחים את המונגולים בקרב עין חרוד הם ממשיכים לדמשק ומשתלטים גם על החלק הסורי של הממלכה האיובית (שנכבשה שנתיים קודם לכן בידי המונגולים). ב-1263 כובשים הממלוכים בפיקודו של הסולטאן בייברס את המדינה האיובית האחרונה - כרך שבעבר הירדן.

מאספת חז"נים :

דרכי הסחר העולמי – דרך המשי ודרכי הנשמים

במאה ה-19 נתנו לדרך הסחר המרכזית שחיברה בין סין לאירופה את השם דרך המשי, אבל משי היה רק אחד המוצרים שעברו בדרך הזו, לאו דווקא החשוב שבהם. זה לא כביש אחד ממזרח למערב אלא אלומת דרכים שחוצות את אסיה ממזרח למערב. החלק המזרחי של הדרך הוא כמעט דרך אחת בגלל הטופוגרפיה של הרי ההימלאיה. אי אפשר היה לעקוף את הרכס הזה מדרום כי שם היו הרבה נהרות אדירים שמנעו אפשרויות מעבר נוחות: המקונג, הברהמפוטרה, הגנגס, האינדוס. אי אפשר היה לעקוף גם מצפון כי שם היו מדבריות נוראיים – הגובי, הטקלאמקאן, הרי הטיאן שאן – ההרים השמימיים, היו הקצה הצפוני-מערבי של ההימלאיה. לשם הוביל הסעיף המזרחי של דרך המשי ומשם התפצלה הדרך למספר נתיבים שירדו מערבה בעמקים שבקשת פמיר – שורה של אצבעות הרריות היוצאות מהרי הטיאן שאן מערבה. הסעיפים הללו חובילו לערי דרך המשי המפורסמות – בוכרה, סמרקאנד, וכי'. משם הדרך יורדת דרומה לאיראן וממשיכה מערבה דרך אסיה הקטנה לקונסטנטינופול. אם הנתיב הזה לא היה בטוח עלו והקיפו מצפון את הים הכספי או שחצו אותו לבאקו ומשם דרך אזרביג'אן לים השחור. בתקופה הצלבנית קובע המלך הצלבני שכל המוצרים מדרך המשי יעברו דרך עכו. זה נעשה בכדי לשקם את הכנסותיו שנפגעו בגלל ההסכם שנחתם עם הקומונוות הימיות (הסכם וורמונדו). לפני הובלת המשי הובילו בדרך סוסים (דרך עמק פארגנה). מקור הסוסים היה מונגוליה. הצרכנים הראשונים היו החיקוסוס, החיתים, וכך הגיעו הסוסים למצרים ולארץ ישראל. אבי כל גזעי הסוסים בעולם היום הוא הסוס המונגולי. המונגולים היו הראשונים שבייתו את הסוס, באלף השישי או השביעי לפנה"ס. תחילה גידלו אותם למאכל ואחר כך גילו את אפשרות הרכיבה עליהם. המוסטאנגים האמריקאים הם צאצאי סוסי הספרדים שהגיעו לאמריקה במאה ה-16. הסוסים האמריקאים המקוריים, שמאובניהם נמצאו באמריקה, הוכחדו בתקופות הקרח. אחר כך הובילו בדרך חרסיה – פורצלן סיני. (חרסיה-חרס סין). הסינים שגילו את הקאולין המציאו שיטה מיוחדת לשריפתו ולקבלה ממנו של חומר זכוכיתי מאוד דק וחזק – הפורצלן (בורסלן ערבית). זה קרה במאות הראשונות לספירה. כנראה עשו המון כסף מהסחר בפורצלן. אולי אפילו יותר מהמשי. מקור המילה פורצלן לטיני. הוא הזכיר לאיטלקים צדפה צבעונית מאד מבריקה ("פי הכוישי") שהם קראו לה פורצלנה (החזירה הקטנה) כי שפתיה הזכירו להם את איבר המין של החזירה. לדרך היה גם סעיף ימי – דרכי מסחר ימיות שחצו את הים הערבי והובילו מאיי הודו המזרחית והודו לתימן חצר מוות. שם פרקו את הבשמים והובילו אותם ביבשה. למה לא המשיכו בים דרך באב אל מנדב עד לאילת? שתי סיבות: שודדי ים שפעלו בים סוף, ומכשול הריפים שהקשה מאד על המעבר הימי בבאב אל מנדב (שער הדמעות). ב-1497, לאחר גילוי כף התיקה הטובה ואפשרות השיט דרכו להודו, הכלכלה של דרכי המשי היבשתיות מתמוטטת.

התקופה הצלבנית בארץ ישראל

שילוב הרצאת ד"ר ענת פלד ונועם פורת

כולל הכרזות מאקורות האפוסטופים פפיה'ולאריה

הרקע למסע הצלב הראשון

מספר נקודות בולטות וחשובות מאפיינות את תקופת מסעי הצלב :

- רוב המעורבים ב"מסעי הצלב" היו מודעים לכך שהם עושים היסטוריה, ופעלו בהתאם
- רוב הציוויליזציות בתקופת "מסעי הצלב" היו ציוויליזציות אנאלפבתיות (שלא ידעו לקרוא).
- בעיקר משום שהם היו מודעים לכך שהם עושים היסטוריה, ולמרות שהציוויליזציות באותה עת היו ברובן אנאלפבתיות - תקופת "מסעי הצלב" היא מהתקופות היותר מתועדות בהיסטוריה.
- "מסעי הצלב" נתפסים באירופה כאירוע כל-כך חשוב (עד עצם היום הזה), שכמעט כל מדינות אירופה מאדירות את התקופה ואת גיבוריה. כך למשל ריצ'רד לב הארי מאדר ומפואר באנגליה למרות ששהה באנגליה בכל תקופת בגרותו לא יותר מאשר 8 חדשים. גם צרפת, גם גרמניה, ואפילו בלגיה מתעמתות עד היום בשאלה "היכן בעצם העיר בויון" שממנה בא כובש ארץ-ישראל הראשון גוטפריד מ-בויון.

המחקר והמקורות :

תקופת "מסעי הצלב" נחקרה יסודית כבר מראשית המאה ה-19 ונצבר חומר מידע-תיאורי רב המתאר את האירועים מהיבטים שונים. אפילו המחקר הצרפתי הראשוני שנעשה בין השנים 1817 ו-1828 כולל תיאורים מתועדות והיבטים מגוונים, החל מכרוניקות שנרשמו ע"י הצלבנים עצמם ועד לכרוניקות ותיאורי אירועים מוסלמיים, נוצרים-ביזנטיים, ארמנים ועוד. מחקר זה שהתפרסם על-פני 14 כרכים מכונה בשם RHC- Recueil Des Historiens Des Croisades.

בשנת 1893 מתחיל גם המחקר הגרמני הנמשך עד ל-1906 ומקיף שני כרכים של "תעודות כיבוש ירושלים" RRH - ע"ש אוסף התעודות של ריימונד רייניש (Rohricht Regesta Regni Hierosolymitani). בסוף המאה ה-19 (1890) מתחילה גם חבורת חוקרים בריטיים באיסוף תיאורי נוסעים ועולי-רגל שעלו לירושלים החל ממסע-הצלב הראשון ואילך. אסופה אנגלית זו מקיפה 13 כרכים המכונים PPTS - Palestine Pilgrims Text Society (Library). הכוללים (בשונה מהמחקרים הקודמים) תיאורים לא רק של נוסעים צלבניים, אלא גם של נוסעים אחרים.

בשנת 1953 יצאו לשוק המדעי במקביל שלושה ספרים על תולדות הממלכה הצלבנית בא"י. ראשון הופיע בפאריס הספר "הממלכה הלטינית של ירושלים" מאת הצרפתי גיאן רישאר. לאחריו הופיעו בקיימברג שלוש כרכי "תולדות הממלכה הצלבנית" פרי מחקר של הבריטי סטיבן רנסימן. המחקר השלישי באותה השנה מופיע בשפה העברית והוא פרי מחקר של יהושע פרוור המקיף שני כרכים ונושא את השם: "תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל". מחקרו של יהושע פרוור נחשב לאחד מעמודי התווך של חקר התקופה הצלבנית כולה.

הגדרת התקופה

התקופה הצלבנית נמשכת כ-200 שנה באמצעה של תקופת "ימי הביניים הארץ-ישראליים" - התקופה שבין הכיבוש המוסלמי במאה ה-7 (638 לספירה) לבין תחילתו של השלטון העות'מאני בארץ-ישראל, במאה ה-16 (1517). זו חלוקת זמן והגדרות שחלק מן החוקרים חולקים עליהם. (הגדרת "ימי הביניים" באירופה מוקדמת וארוכה מזו הישראלית - בין התפוררות האימפריה הרומית בשנת 476 לבין תקופת ה"רנסאנס" במאה ה-15).

במסגרת "ימי הביניים" הארץ-ישראליים, אנו מבחינים בין שלוש תקופות-משנה :

- התקופה המוסלמית/ערבית הראשונה - משנת 638 עד לשנת 1099
 - התקופה הצלבנית - החל מהכיבוש הצלבני בשנת 1099 ועד לשנת 1291.
 - התקופה הממלוכית (המוסלמית/ערבית השנייה) - משנת 1291 ועד לשנת 1517
- התקופה הצלבנית** מתחלקת לשתי תקופות משנה : ממלכת ירושלים הראשונה משנת 1099 ועד 1187 וממלכת ירושלים השנייה מ-1191 ועד 1291.
- באמצע יש ארבע שנים של שלטון מוסלמי על כל הארץ. במקביל לתקופת ממלכת ירושלים השנייה שהייתה מוגבלת רוב התקופה לאזור מישור החוף התקיים שלטון מוסלמי בשאר חלקי הארץ, בין 1187 ל-1260 זו התקופה האיובית בארץ ישראל, ומ-1260 מתחילה בארץ התקופה הממלוכית.
- נקודות נוספות שחשוב לזכור בקשר לתקופה הצלבנית :
- שפת הדיבור בארץ משך כל התקופה הצלבנית הייתה השפה הערבית.
 - גם בשיא כוחם, לא עלה מספר הצלבנים בארץ-ישראל על כרבע (25%) מתושבי הארץ.
 - המאפיין הבולט ביותר של הצלבנים בא"י הם המבצרים, שנועדו (לדעת רוב חוקרי התקופה המודרניים, מהמאה ה-19 והלאה) להגנת הצלבנים ולחיפוי על בעיית ומצוקת כוח-האדם שלהם.

• במרכזה של התקופה (לאחר קרב קרני חיטין ב-1187) יש פרק זמן של כ-4 שנים במהלכן הצלבנים לא בארץ-ישראל והשליטה בארץ היא בלעדית בידי המוסלמים.

• ברוב ימי התקופה הערבית הקדומה (טרם הצלבנים) ארץ-ישראל היא אחד המחוזות הפחות חשובים באימפריה הערבית - (תקופה בה ממונים כשליטים מקומיים כל מיני בני-דודים רחוקים של השליטים המרכזיים, ולא כנהוג במקומות החשובים – אחי או בני השליטים המרכזיים).

• גם בחלקה השני של התקופה הערבית, התקופה הממלוכית יהיה היחס לארץ-ישראל כאל אזור פחות חשוב.

ראשיתה של התקופה הצלבנית בתנועת הגירה של כ-400 אלף איש המתמקדת בארץ ישראל, בעיקר בירושלים ובפרט ב"כנסיית הקבר" שעליה השתלטו המוסלמים. אנשים אלה בעלי דת שונה ותרבות שונה, נודדים "חצי עולם" במשך שלוש שנים, אל אזור שכלל אינו גובל עימם טריטוריאלי. את ה"לגיטימציה" למסע-הכיבושים שלהם, רואים הצלבנים מעצם היותם "ישראל שברוח" ממשיכי דרכם של בני-ישראל שארץ-ישראל הובטחה להם ב"ברית-עולם" עם האלוהים (שכאשר הגיע ה"משיח-האמיתי" ישוע, הם סטו מן הדרך, ובעצם הם הם ישראל האמיתיים). כל זאת בעיתוי די סמוך ליום הולדתו ה-1000 של ישוע (ה"מילניום"). מועד בו מאמינים שיחזור ה"משיח".

אמצע המאה ה-11 האווירה היא אווירה משיחית לוחטת.

המילניום (שנת ה-1000) עובר, אך שום דבר לא קורה.

גם שנת 1033 (צליבת ישוע) עוברת, ושום דבר עדיין לא קורה.

המציאות הימית-ביניימית מספקת מספר מניעים כרקע לתנועת "מסעי הצלב".

המניע הדתי-רוחני: החל מהמאה ה-10 נפוצה ברחבי אירופה "אגדת הקיסר האחרון", סיפור על דמות קיסרית (המסמלת את שלטון האדם על היקום) העולה על הר-הזיתים ומסירה את כתר זה ואת שרביטה במגמה לסמל בכך את הסרת גינוני שלטון-האדם. אך כאשר באה הדמות להוריד גם את חרבה, ובכך להחזיר את השלטון ל"מלכות שמים", מונע מישו מן הדמות לעשות זאת. זהו ה-"אנטיכריסטוס" דמות אנטי נוצרית המעוניינת בחיסול הנצרות והנוצרים. ומוסיפה האגדה, אם בירושלים לא יהיו נוצרים ולא יהיה שלטון נוצרי חזק ה-"אנטיכריסטוס" ינצח ויכחיד את הנצרות! אמונה ואגדה זו עומדת בבסיס ראשיתה של תנועת "מסעי הצלב".

המניע החברתי: מבחינה חברתית אירופה עוברת באותה עת שינוי דרמטי ובעצם מגיעה להתפוצצות אוכלוסין בשיטה החברתית הפיאודלית שהייתה רווחת בה. זו הייתה שיטה של מעין פירמידה שבראשה המלך, מתחתיו האצולה (הגבוהה, הבינונית והנמוכה), האבירים, הכמורה והנזורה, ולמטה בסיס אוכלוסין רחב המורכב מאיכרים, אריסים, סתם עמחא, כשבתחתית ממש נמצאים העבדים.

חוקי הירושה בשיטה הפיאודלית מצווים את ירושת האב אך-ורק לבנו הבכור. זה נעשה בכדי להבטיח שהנחלות (הפאודום) יישארו גדולות מספיק על מנת לשמור על מעמד חברתי וכלכלי גבוה. המנהג שנוצר בעקבות כך היה שהבן השני ילך אל הדת (ע"פ רוב לכמורה) ואילו מהבן השלישי ואילך סמוכים הבנים לשולחן של אחיהם הבכור. מצב זה דוחף צעירים רבים לצאת לדרך ולחפש לעצמם נחלות במקומות שאולי יש בהם נחלות פנויות.

אל אלו יצטרפו, מטבע הדברים, אריסים ופשוטי עם שיאמינו כי במסע לארץ-הקודש ישפרו את מעמדם החברתי (והכלכלי). בנוסף האפיפיור מבטיח לכל מיני אסירים, עבדים, צמיתים וכד' היוצאים לדרך מחילות עוונות וביטול חובות. מי שנפגע מכך בעיקר היו היהודים שעסקו בהלוואות.

המניע הכלכלי: במאות שקדמו למסע הצלב (במאות ה-7 וה-8) מתחילה באירופה מהפכה רצופת מלחמות שבמהלכה הופכת כל אירופה לנוצרית. במאה ה-10 בסיומה של המהפכה הזו כאשר כל אירופה כבר נוצרית, קמים כמה מאנשי הכנסייה ומכריזים על "Pax-Dei" (שלום אלוהי) שבו נאסר על נוצרים להילחם בנוצרים אחרים. זה יוצר מצב חדש שבו חלק מן ה"אצולה הבינונית" (אלו הקרויים "אבירים") אשר עזבו את ביתם על מנת להילחם תחת הדגל הנוצרי הפכו בבת אחת ל"בנדיטים חסרי נחלה" (דוגמת הסמל הספרותי - רובין הוד) שעומדים להפוך עם הפסקת המלחמות לחסרי-מעש ולחסרי-מעמד. היציאה למלחמת שחרור ארץ הקודש פתחה עבורם אופק תעסוקתי חדש, מאחר שהכרזת ה-Pax Dei לא אסרה על לחימה במזרח (שאיננו נוצרי).

כל זה לא מספיק להניע את ההמונים בכוחות עצמם לארץ ישראל. מה שעמד מאחורי המסע הייתה סיבה פוליטית, סדר היום של האפיפיור אורבאנוס השני. זה מושפע משתי התפתחויות דרמטיות המתרחשות מעט לפני עלייתו בשנת 1088 לכהונת האפיפיורות, הסכיזמה הגדולה בין רומא לביזנטיון ומאבק האיננוסטיטורה בין הכנסייה לקיסר הגרמני.

הסכיזמה הגדולה - בשנת 1054 חל הפילוג המכריע בנצרות כשהכנסייה המערבית והמזרחית נפרדות זו מזו סופית, לאחר שנים של עימות וסכסוכים מתמשכים ביניהן. הקיסר הביזנטי אלכסיוס קומנונוס (שהיה גם ראש הכנסייה המזרחית) מצוי במצוקה אמיתית לאחר שב-1071 ביזאנטיון מובסת בידי הסלגיוקים של סולטאנות רום בקרב מניקראט. הסלגיוקים כובשים את ארץ ישראל וירושלים ומתקרבים עד לפאתי קונסטנטינופול באימם על כסאו. קומנונוס שולח שתי אגרות לאורבנוס ובהן הוא מתאר את כיבושי הסלגיוקים בממלכתו הביזנטית (נוצרית), וקורא לאורבנוס להוציא כוחות נוצריים שיסלקו את הסלגיוקים מממלכתו. האפיפיור אורבנוס השני (כך ע"פ המחקר, משום שהדברים לא נכתבו) מטפח בעקבות זעקתו של אלכסיוס את הרעיון שמשלוח צבא לעזרת הקיסר הביזנטי יכול להביא לאיחודם מחדש של שני הפלגים הנוצריים הגדולים, ומי שיעמוד בראש הכנסייה המאוחדת יהיה לא אחר מאשר הוא עצמו.

מלחמת האיננוסטיטורה - שלב במאבק העתיק והבלתי פוסק בין ראשי הממסד הדתי והחילוני (האפיפיור והקיסר) על הסמכות למינוי הבישופים (סמכות ה-"איננוסטיטורה") ועל חלוקת האדמות עליהן שלטו. המלך

הוא שרוצה להיות זה שממנה את הפקידות הדתית הגבוהה מאחר שמי שקובע גם נהנה מהתוצאות. מאותה סיבה בדיוק התעקש האפיפיור על סמכותו הבלעדית בענייני המינויים האלה.

אחרי הרבה מריבות יקום ב-1059 הקרדינל הנזיר הילדברנד (שלימים יהפוך להיות האפיפיור גריגוריוס ה-7) ויוציא תקנה שלפיה אין לקיסר הגרמני זכות למנות מינויים דתיים, ובפרט אין מינוי האפיפיור נתון לו אלא למועצת הקרדינלים של הוותיקן. משנבחר ב-1077 הילדברנד עצמו לאפיפיור הבא על ידי מועצת הקרדינלים ניסה הקיסר הגרמני היינריך ה-4 להדיחו ממשרתו, ובתגובה הטיל האפיפיור חרם על הקיסר וקרא לנתיניו לא לציית לו יותר.

האצולה הבכירה בדילמה, לצד מי לעמוד? מצד אחד השיטה הפאודלית מחייבת אותם לצדד במלכם. מצד שני אמונתם הדתית תובעת מהם לתמוך באפיפיור. הם לוחצים על היינריך ה-4 להתפשר, וזה נאלץ לבצע תפנית ולהתנצל בפני האפיפיור. ב-1077 הוא הולך לטירת קאנוסה שבאיטליה ("ההליכה לקאנוסה"), לובש בגדי צמר, נשכב על הבוץ ומתחנן למחילה. אחרי שלושה ימים האפיפיור סולח לו והוא חוזר לכיסאו בגרמניה.

הערה - המאבק הזה יימשך כ-250 שנים עד 1309 שאז המלך מגלה את האפיפיור לאביניון בצרפת. המאבק הקיף את כל המלכים באירופה: גרמניה, צרפת, אנגליה. משתי סיבות אלו רואה אורבאנוס ה-2 הזדמנות להתייצב כמנהיג בפני ההמונים ולקרוא למסע צלב לשחרור כנסיית הקבר.

מסע הצלב הראשון וכיבוש ירושלים

ב-27 לנובמבר 1095 ביומה האחרון של ועידה נוצרית לגמרי לא חשבה בעיירה קלרמון שבצרפת, קרא האפיפיור אורבנוס השני לצאת ל"מסע צלב". מה אמר אורבנוס לא בדיוק ידוע. עד כדי כך הייתה הוועידה לא חשובה, שלא נמצא אפילו מי שתיעד את הדברים. כיום מקובלות חמש גרסאות למה שנאמר שם ומהן עולה התייחסות ל-3 נקודות מרכזיות:

1. הצורך לסייע לביוזנטיים ולהביא לאיחודן מחדש של הכנסיות המזרחית והמערבית.
2. ירושלים – מרכז העולם, משוועת לגאולתה.
3. הודעה על "מחילת עוונות" ליוצאים ל"מסע הצלב".

סביר להניח שאפילו בחלומותיו הוורודים ביותר לא האמין אורבאנוס השני שכך יתקבלו דבריו. אורבנוס הצביע מפורשות על מנהיג (ריימון מסן-גיל - מנהיג צבאי/אזרחי דתי מוכר ומקובל מדרום צרפת) קבע תאריך יעד (אוגוסט 1096) וסימן נקודת מפגש ברורה (קונסטנטינופול). מעריכים כי אורבנוס התכוון ליציאה צבאית מסודרת של כ-50 עד 60 אלף איש בראשותו של ריימון מסן-גיל.

אך המציאות מלמדת כי כבר בינואר 1096 עוזבים צמיתים את חוותיהם ואנשים את בתיהם, ויוצאים מזרחה בראשות אנשים כריזמטיים אך לא ידועים דוגמת: פטר "הנזיר מאמין", רוברט "חסר הנכסים", גוטייה "חסר-כל" ועוד. קבוצות בלתי-מאורגנות כאלה, שלא נערכו למסע הממושך, נעו על-פי-רוב מספר שבועות עד שנגמרה להם אספקתם המועטה, ואז החלו פשוט לשדוד (דבר שהכנסייה התנגדה לו מלכתחילה).

מי שסבלו יותר מכל ממעללי אנשי "מסע הצלב הראשון" הבלתי-נשלט היו היהודים שישבו לאורך הנהרות בצירי התנועה של המסע - דוגמת הריין והדנובה. הצלבנים, שהיו תחת הכרזת ה-Pax-Dei, לא העזו לשדוד נוצרים ולכן בחרו לשדוד בני דתות אחרות, מה שאפיין אגב גם את יתר "מסעי הצלב".

גזירות תתני"ו (1096) - הפרעות שעשו אנשי מסע האיכרים בריכוזים היהודים שלאורך הדרך, בעיקר בעמק הריין. עיקרן התרכזו בקהילות שו"מ – שפירא (שפייר של היום), ורמיזא (וורמיר) ומגנצא (מיינס). בהתחלה ניתנה ליהודים אופציה להתנצר, אחר כך עברו לרצח ללא הבחנה. יש ויכוח במחקר על המספרים המעורבים, כאשר צבי גרץ מדבר על בין 10 ל-15 אלפי נרצחים. תפילות "אב הרחמים" חוברו על יהודי ורמיזא ונאמרו עד היום בבתי הכנסת.

זו הייתה טראומה אדירה ליהדות. עם זאת, זה לא היה חלק מהאגינדה של האפיפיור, והיו כמה בישופים שניסו למנוע זאת ולהעניק מקלט לקהילות היהודיות.

חלק גדול מהמשתתפים במסע חוזרים אחרי הפרעות הביתה. כ-150,000 איש מגיעים אחרי מספר חודשים לשערי קונסטנטינופול. הקיסר הביזנטי נבהל וסוגר את שערי העיר בפניהם. הוא נותן הוראה להעביר אותם בסירות על פני הבוספורוס לאסיה הקטנה מבלי להכניסם לעיר. הם מתקדמים מזרחה ובמקום שנקרא קיביטוס, לא רחוק מקוניה, עדיין בחלק המערבי של אסיה הקטנה, הם נטבחים בידי הסלג'וקים ובכך נגמר השלב הראשון של מסע הצלב הראשון, הוא מסע האיכרים. שישה חדשים מאוחר יותר יצאו מאירופה המחנות המסודרים אליהם התכוון האפיפיור אורבנוס השני.

מסע הצלב הראשון, הנמשך עד קיץ 1099 (עת הגיעו נושאי הצלב לירושלים) נחלק אם-כן לשני שלבים:

1. מסע האיכרים – שיצא לדרך ללא היערכות ובצורה בלתי-מאורגנת בינואר 1096.
2. מסע האבירים – שיצא לדרך 6 חדשים מאוחר יותר (אוגוסט 1096).

מסע האבירים הורכב מארבע מחנות שונים שיצאו מארבע נקודות שונות באירופה. **מצפון אירופה** - המחנה של גוטפריד מביוון (הבכור) ואחיו הצעיר הדוכס בולדווין מביוון. שני בני-אצולה שיצאו לדרך לאורך הריין, וע"פ מעשיהם (מכירת נכסים וסגירת עניינים) נראה שהם מתכוונים להתנחל בארץ-הקודש.

מצפון צרפת - מחנה רוברט מנורמנדיה, ורוברט מפלנדריה ("שני הרוברטים") אצילים גבוהים מאד, בני מלוכה, היוצאים למזרח דרך איטליה ויוון לאחר שהודיעו מפורשות כי לאחר כיבוש ירושלים הם מתכוונים לחזור לבתיהם.

מזרם צרפת - דרך מרכז אירופה וסלוניקי יוצא לדרך המחנה שבראשו מי שמונה על ידי האפיפיור לעמוד בראש המסע - ריימון מסן-גיל שבפרובאנס, ושליח האפיפיור אדימאר מפואי, אשר בזכות ה"גב האפיפיורי" רואה עצמו כמנהיג המסע (למרות שאף אחד מן המנהיגים האחרים לא רואה בו כזה).

מדורים איטליה - יוצא בספינות בדרך הים המחנה הנורמני בהנהגתם של בוחמון מאוטרוטו ובן אחיו טנקרד, מי שנחשב ל"כבשה השחורה" במנהיגות הצלבנית, מאחר שבא מן המעמד הנמוך, התנהג כ"זאב בודד", והיה היחיד שלא נשבע שבועת-אמונים לאלכסיוס קומנינוס.

כולם הגיעו לקונסטנטינופול שם נשבעו לקיסר למסור לידי את כל האדמות שיכבשו (פרט, כאמור, לטנקרד ולרימון מסנט גיל שבגלל מעמדו קומנינוס מוותר לו על שבועה של ממש).

ריגע האמת הראשון – יוני 1097 המצור על איזניק-ניקיאה בירת הסלג'וקים. שם הם נפגשו עם הכוחות הסלג'וקים בפעם הראשונה. לאחר מצור של חודש בודד הצלבנים כובשים את העיר. זה מצור קל במושגים של הזמן ההוא. מערכים שאחת הסיבות שבגללן ניצחו כל כך מהר הייתה העובדה שהסלג'וקים נערכו לקרב מול אויב בדמות מסע האיכרים ולא מול אבירים משוריינים. זה היה הניצחון הראשון של הצלבנים במזרח. המרוויח הגדול מהקרב הזה הוא אלכסיוס קומנינוס הקיסר שקיבל את העיר מהצלבנים בהתאם להתחייבותם אליו.

הסלג'וקים נסוגו אחורה וניסו שוב לעצור את הצלבנים באסיה הקטנה במעבר ההכרחי מצפון לדרום במרכז רכס אנטוליה – מעבר הדורילאום. בקרב הזה, קרב דורילאום, שהתנהל ביולי 1097 בשטח פתוח, מכים הצלבנים את הסלג'וקים שוק על ירך ודוהרים דרומה (לאחר שעושים עיקוף מזרחי דרך קונייה). שוב הקיסר הביזנטי הוא המרוויח הגדול כי בעקבות התבוסה נטשו הסלג'וקים את כל מערב אנטוליה והותירו לחיל כיבוש חלש של הקיסר להשתלט על כל המרחב תוך מסע לאורך החוף וכיבוש כל ערי החוף.

הצלבנים חשים שהדרך לירושלים נפתחה לגמרי. הם כותבים לאפיפיור שתוך חמישה שבועות הם מתכננים להיות בירושלים. התוכנית הייתה לנוע במהירות דרומה לאורך החוף הסורי מבלי להיכנס לפנינים הארץ. התוכנית השתבשה כאשר בולדווין מביוון מחליט לעזוב את מהמחנה המרכזי ולנוע עם מחנהו מזרחה ולא דרומה. הוא נענה בכך להצטרות משלחת נוצרית שהגיעה מהעיר אדסה (בין הפרת והחידקל) ובקשה את עזרת הצלבנים להשתחרר מעול הסלג'וקים שהכניעו אותה מספר שנים קודם לכן (1042). בולדווין נע שלושה חודשים, כובש את אזור אדסה, נפגש עם מלך ארמניה הנוצרי, מאומץ על ידו כבן, ויורש אותו. אז הודיע לשאר מנהיגי המסע שהוא נשאר באדסה, מקים בה נסיכות צלבנית עצמאית, ושמהיום ההוא צריך לקרוא לו הנסיך בולדווין מאדסה. זה קורה במרץ 1098.

הקיסר אלכסיוס קומנינוס מנסה להתנגד לעצמאות הנסיכות החדשה ודורש לקבל כמובטח לו את השליטה בה, אבל זה לא עוזר לו. לא עוזרת גם דרישתו של ריימון מסנט-ג'ין לקיים את השבועה שנשבע בולדווין לקיסר.

שאר המסע יוצא דרומה ומגיע לאנטיוכיה (אנטקיה של היום) עיר מבוצרת עם עשרה ק"מ של חומות. הצלבנים נאלצו לצר עלה שבעה חודשים תמימים, ורק אחרי מאמץ אדיר (וסיוע של בוגד נוצרי ארמני בשם פארוז מבפנים) כובשים אותה מידי הסלג'וקים. בהמשך מגיע כוח סלג'וקי ממוסול ומכתיר אותם בתוך העיר, אבל לאחר שהבישו מכריז בגילה בעיר את החניית של לונגיניוס הם יוצאים לקרב ומנצחים את הסלג'וקים. כעת חוזר שוב הסיפור של בולדווין. הפעם זהו בוחמון הנורמני, דודו של טנקרד, שמחליט להישאר שם כנסיך אנטיוכיה. זו הנסיכות השנייה שמקיימים הצלבנים במזרח, וגם הפעם הקיסר הביזנטי נשאר מחוץ לתמונה. זה קורה ביוני 1098.

מכאן ההנהגה הצלבנית מאבדת את הכוון והלהט של כיבוש ירושלים. כל אחד מחפש את השלל והנסיכות שלו.

במצור אנטיוכיה קרו שני דברים משמעותיים. לראשונה מת אחד המנהיגים במגפה שפרצה במהלך המצור אדימאר מפואי, איש הכנסייה. זה התפרש אצל הצלבנים כמסר מהאל שהוא אינו שבע רצון מהדרך שנקטה על ידי הצלבנים. דבר שני, החלו להתפתח אינטריגות בין המחנות השונים. עלה כוח חדש – הטאפורים "מפלגת האביונים/המסכנים" – הרבדים היותר עממים של המסע. חלקם ניצולו מסע האיכרים, חלקם אנשי כנסייה. הקבוצה הזו פונה להנהגה הראשית ותובעת שיפסקו את ההתנחלויות באזור ויחזרו לנוע לכיוון ירושלים.

זה הביא לשינוי המקווה והצלבנים מתחילים לרוץ שוב לעבר ירושלים. מגיעים אל החוף הלבנוני, ובחצותם את נהר הכלב מדרום לבירות נכנסים לתחום ההשפעה של הפאטימים ממצריים שהחזיקו בכל ערי החוף שבדרך הצלבנים. (עד אז בצפון סוריה נלחמו הצלבנים בסלג'וקים הסונים ובעלי בריתם). ראשית הם נתקלים בעיר צור שהייתה מבוצרת היטב. הבינו שזה לא ילך בקלות והחליטו לעקוף אותה ולרוץ דרומה מבלי לכבוש אותה. היא נשארת כמובלעת מוסלמית בעורפם.

התחנה הבאה היא עכו המוסלמית. אז הייתה מוקפת חומה רק מצפון וממזרח ואף על פי כן הצלבנים מחליטים גם כאן לעקוף אותה ולהשאיר בידים מוסלמיות. באותו אופן לא כבשו גם את חיפה שהייתה עיר קטנה ומבוצרת, וגם לא את קיסריה.

הם נעו מהר מאוד. המקורות מספרים שהגיעו מבירות לקיסריה תוך שבוע! זה לא נראה ממש סביר. בקיסריה עצרו וחיכו לאספקה שתגיע מהים. ישבו שלושה ימים ואחר כך המשיכו לארסוף, ועקפו גם אותה. עיר החוף היחידה שכבשו במסגרת מסע הצלב הראשון הייתה יפו. שם השקיעו מאמץ כי יפו הייתה הנמל הקרוב לירושלים והייתה מתוכננת לשמש כבסיס לוגיסטי לכיבוש ירושלים. המוסלמים שישבו ביפו ידעו שהצלבנים לא יוותרו על יפו ולכן פשוט ברחו מהעיר. הצלבנים לא היו צריכים להילחם ביפו, והכוח העיקרי אגף אותה ממזרח והמשיך לכיוון רמלה. גם שם ברחו התושבים המקומיים וכך נכבשו שתי הערים ללא קרב.

בהיותו ברמלה שומע טנקרד על קריאה לעזרה מצד נוצרי בית לחם. הוא עולה על העיר ומשחררה מהכיבוש המוסלמי בכובשו את כנסיית המולד.

7-7 ליוני 1099 הם מגיעים לבני סומאל ומשם רואים בפעם הראשונה את ירושלים. הם הגיעו לשם ממעלה בית חורון שהיה ציר העלייה הצפוני הנוח יותר לירושלים. זו הייתה התרגשות עצומה במחנה הצלבני ולכן קראו לגבעה בשם "הר השמחה" - Mont Joie.

מהר מאוד התברר להם שלראות ולכבוש זה שני דברים שונים בהחלט. הם מתעניינים בעיקר בשלוש נקודות בעיר: במרכז העיר - הקבר הקדוש, במערבה - מצודת מגדל דוד, ובמזרחה - מתחם הר הבית. **בעת ההיא** לא ניתן היה לראות את כנסיית הקבר מנבי סמואל. היא הייתה אז כנסייה ביזאנטית קטנטנה. המבנה הגדול של היום הוא תוצר של 50 שנות בנייה צלבנית. לעומת זאת, הר הבית נראה היטב מנבי סמואל ובעיקר שני המבנים הגדולים שבפסגתו - כיפת הסלע ומסגד אל אקצה. הם רוצים להגיע אליהם ולהפכם למתחם נוצרי.

מגדל דוד - המצודה המרכזית של העיר, מקום מושבו של שליט העיר. כך זה היה מאז התקופה ההרודיאנית. מי שישב שם ב-1099 היה השליט הסלטימי של ירושלים. הפאטימיים השיעים כבשו רק שנה אחת קודם את ירושלים מידי הסלג'וקים הסונים.

לצבנים היה ברור שאין להם מספיק אנשים בכדי להטיל מצור הדוק על העיר מארבעת הכוונים. הם גם לא רצו לבזבז זמן על מצור ארוך. החליטו לכן לבחור צד אחד של ביצורי העיר ושם לרכז מאמץ להבקעה. בחרו כמובן את הקו הצפוני שם הגישה הייתה הנוחה ביותר.

מחנה גוטפריד מבויין מקבל את הפינה המזרחית בחומה הצפונית, אזור מוזיאון רוקפלר של היום מול הרובע היהודי של אז. הרובטים מקבלים את החלק המרכזי של החומה באזור שער סטפנוס (שער שכם). המחנה הנורמאני בפיקוד טנקרד קיבל את החלק המערבי של החומה הצפונית - מגדל ג'אלוד (גולית) שאחר כך יקרא על שמו. רק נציג האפיויר - ריימון סנט-גיל לא קיבל גזרת פריצה משלו למרות שהיה בעל הכוח הצבאי החזק ביותר כי לא דולל במשך המסע בצורה משמעותית. הוא רצה להיות שליטה של הממלכה שתקום בארץ ישראל, ולכן התכוון לכבוש את אזור המצודה על מנת שהשליט הפאטימי ייכנע דווקא בפניו. מתברר לו עד מהרה שלא יוכל לתקוף ישירות ממערב את המצודה בגלל תנאי השטח, ואז החליט לצור לבדו מדרום מאזור הר ציון.

בתקופה ההיא היו שתי מכוונות מצור ששימשו לקעקוע חומות: האיל הנגח ומגדל המצור עם הגשר המתקפל שבראשו. הוא היה מתוכנן להכניס כוח אל תוך העיר מעל החומה על מנת שיוכל לפתוח את השערים מבפנים. היו צריכים עצים בכדי לבנות את הכלים הללו על ידי יחידות הנגרים. החורש היס תיכוני לא ממש סיפק להם את מה שצרכו לו. ריימון מסן גיל שולח דבוקת לוחמים ליפו ומצווה עליה לפרק שם שתי ספינות אנגליות וארבע ספינות גונובויות שעגנו שם, ולהעלות את עציהן לירושלים בדרך היבשה. בסופו של דבר בנו הצלבנים ארבע יחידות מצור של שני כלים כל אחת.

לפריצה עצמה קדם הליך הזוי שבו ניסו אנשי הדת למוטט את החומות בעזרת טקסים דתיים. הם מכריזים ב-8 ביולי על תענית וצום בן 3 ימים במחנה. תכננו לכבוש את ירושלים בתהלוכה דתית שתקיף את החומות שלוש/שבע פעמים. יש תיאור מפורט של התהלוכה הדתית הזו. הם באמת האמינו שבגלל קדושת העיר אלוהים הוא שיבוא לעזרתם. על החומות עומדים הלוחמים המוסלמים ושואלים עצמם מה הטריק. אחרי שעה קלה הם מפיצים את התהלוכה הזו בקלות בירי חיצים מעל החומות.

ב-14 ליולי 1099 יום חמישי, יוצאים הצלבנים להתקפה. ביום הראשון לא הצליחו, אבל למחרת ביום שישי בתשע בבוקר מצליח מחנה גוטפריד לפרוץ אל העיר. בכך קנה גוטפריד את עולמו, והוא זכור עד היום כגיבור הגדול שפרץ את חומות העיר, מין מוטה גור של העולם הנוצרי. הגרמנים טוענים לכן עד היום שהוא היה בעצם גרמני, הצרפתים כמובן טוענים לצרפתיותו, וגם הבלגים טוענים לזכות עליו. על פי המסורת הנוצרית ישוע נצלב ביום שישי בתשע בבוקר, ולכן הצלבנים ראו את הקשר לשעה בה הצליחו לפרוץ את החומות. מיד אחריו מצליח טנקרד להתפרץ לתוך העיר, ואחריו המחנה של הרובטים. כולם רצים לעבר כנסיית הקבר. הצלבנים מבצעים טבח נוראי בכל מי שפגשו בדרך. הטבח הנוראי הזה היה גם ביהודים וגם במוסלמים, ויתכן שגם בנוצרים המזרחיים (שרובם גורשו קודם לכן מהעיר על ידי המפקד המוסלמי שלה), והיה חידוש בהווה המזרחית. בין 40 ל-70 אלף איש נטבחו בעיר. יש הטוענים שהטבח הנורא נבע מ"תקנת החרב" שהונהגה במחנה הצלבני כמה ימים קודם לכן שהקנתה בעלות צלבנית על כל נכס שנמצא ללא בעלים מקוריים.

ריימון מסן גיל נכנס מדרום אחרון, רק לקראת אחרי הצהריים. הוא פונה מיד אל המצודה ומציע לשליט הפאטימי אל דאוולה להיכנע בתמורה ללווי מגן אל מחוץ העיר עד לאשקלון. אל דאוולה מסכים ומעביר את המצודה לריימון שהופך כך להיות שליט העיר.

הצלבנים מכריזים על ירושלים כעיר נוצרית בלבד ואוסרים על ישיבת מוסלמים ויהודים בעיר. זמן קצר אחרי הכיבוש צומחים בנוף האורבני שלושה צלבים ענקיים חדשים: הראשון עשוי עץ הוקם בראש החומה הצפונית בנקודת הפריצה של גוטפריד, השני אוחסן בכנסיית הקבר ושולבו בו כפיסי עץ שנמצאו בכנסייה ושלטענת הצלבנים היו חלק מהצלב האמיתי שעליו נצלב ישוע. מעתה לכל קרב שהלכו אליו לקחו איתם את הצלב הזה כקמע (כמו ארון הברית). הצלב השלישי הוקם על ראש כיפת הסלע. זה היה צלב ענק מזהב. הכיפה נקראה מעתה טמפלום דומיניס - מקדש האדון. לאל אקצה קראו טמפלום סולומוניס - מקדש שלמה. לימים זה יהיה מרכז המסדר הטמפלרי.

בניגוד לתקופות קדומות שבהם היה רק מקום מקודש אחד בירושלים בעולם הצלבני יש בעיר שני אתרים קדושים - כנסיית הקבר והר הבית. כל הטכסים החשובים ייערכו בשני המקומות כאחד. ב-15 ביולי 1149 חנכו את כנסיית הקבר החדשה אותה בנו במשך חמישים שנה.

מפת האנובר - בצורת תלתן שבמרכזה מרכז העולם, נמצאת ירושלים. היא מסוף המאה ה-15 תחילת המאה ה-16 כי אמריקה כבר מופיעה בה. היא אחת ממספר מפות שמציגות את ירושלים כמרכז העולם. טבור העולם ע"פ הנוצרים הוא בכנסיית הקבר.

יש כ-12 מפות כאלה שנקראות מפות OT - מפות עגולות שממורכזות סביב ירושלים. צוירו במאות ה-12-13. ניתן ללמוד מהן רבות על צורתה של ירושלים בתקופה שצוירו.

דוגמאות נוספות: מפת אופסלה, מפת האג, מפת פריז בארון הרליקויום בטמפלום דומיניס החזיקו הצלבנים את העורלה של ישוע. היום יש שם שערת מזקנו של מוחמד.

ממלכת ירושלים הראשונה – הדור הראשון

לצלבנים לא הייתה תכנית סדורה ליום שאחרי כיבוש העיר. בתוך המחנות עלו ארבעה רעיונות שונים לגבי אופי השלטון הרצוי.

קבוצה אחת רצתה שהאפיפיור יעזוב את אירופה ויעבור לירושלים כמרכז העולם.

הקבוצה השנייה, שרצתה אותו דבר אבל הבינה שזה לא מעשי, הציעה שנציג האפיפיור - הלגאט, ינהל כאן ממלכת בת של האפיפיור.

קבוצה שלישית רצתה למנות את האדם המאמין ביותר, האדוק ביותר ולתת לו את התואר של פטריארך ירושלים.

הקבוצה הרביעית גרסה שיש עוד הרבה עבודה צבאית לבצע בכדי להבטיח את הישארותה של ירושלים בידי הנוצרי, צריך לכבוש את הגליל ואת עבר הירדן בכדי ליצור גבולות בני הגנה סביב ירושלים. לשם כך תמכו בבחירת מנהיג איש צבא למלך.

הרעיון האחרון הוא שהתממש – מלך חילוני. כל הרעיונות עם ממד דתי קרסו! השליט הראשון היה חייב להיות מבין מנהיגי המסע.

ב-17 ליוולי התכנסו לדסקס את עתיד הממלכה וזהות המנהיג.

שלושת הרעיונות שהכילו איזשהו סממן דתי נפלו, והם החליטו להקים מונרכיה פיאודלית כמו באירופה עם מלך בשר ודם בראשה.

דיברו על "מונאך" ולא על מלך כי פחדו להרגיו. היה ברור שייבחר אחד משבעת המנהיגים שנותרו בחיים.

אבל שניים מהם לא הגיעו לארץ, בולדווין נסיך אדסה ובוהמון נסיך אנטיוכיה. נותרו חמישה מועמדים. שני הרוברים תכננו לחזור לצרפת כי היו ממשפחות גבוהות ייחוס שם, ולכן גם הם לא היו רלבנטיים לבחירה.

ריימונד מסנט גייל ראה את עצמו כמועמד היחיד כי היה המינוי המקורי של האפיפיור ולו היה הצבא הגדול ביותר. היה איש מאוד חזק, סוחף ודומיננטי.

טנקרד הצעיר ביותר היה בעל צבא נאמן ביותר מה שהיה בעל משקל גדול. הוא היה בלתי צפוי ולא קונבנציונאלי.

ריימונד התנגד בעיקר לנורמאנים בראשות טנקרד, וכך גם להיפך. לכן נבחר גוטפריד מבויון. הוא היה האיש שפחדו ממנו הכי מעט.

גוטפריד סירב להיות מלך ובחר להישאר דוכס עם התואר "מגן הקבר הקדוש" (Advocatus Sancti Sepulcri). עדיין היו לו סמכויות כמו של מלך. הוא אמר שבמקום שבו נשא ישוע זר קוצים על ראשו הוא לא יישא כס מלכות.

משימתו הראשונה של גוטפריד הייתה לשוב לחוף ולכבוש את ערי החוף שהיו הכרחיות לקיום הקשר עם אירופה. משימתו השנייה הייתה להרחיב את שטח ממלכתו עד לגבולות ברי הגנה בפני הפאטימים מדרום והסלג'וקים מצפון.

שני המועמדים האחרים לא הסכימו עם שליטתו והנהגתו של גוטפריד. טנקרד וריימונד מסן גייל לוקחים את כוחותיהם ויוצאים לכבוש להם ממלכות.

הראשון הוא טנקרד שיוצא צפונה, כובש את שכס וממשיך צפונה ומזרחה לבית שאן. כובש את העיר ומגיע לטבריה. שם הוא עוצר. ראה את עצמו כובש את כל שטחי הגליל והגולן, ויוצר טריטוריה גלילית בשליטתו.

הוא משתלט על כפר תבור, נצרת, דבוריה. מוציא מסמך המפרט את כיבושיו וחותרם עליו לא בשם "האדון טנקרד" אלא בשם "נסיך הגליל אדון טבריה וכל הגליל". זה למרות שלא כבש עדיין את כל הגליל וודאי שלא קיבל את הסכמתו של גוטפריד.

ריימונד מסן גייל לוקח את לוחמיו ויוצא ליריחו. זה היה נשמע טוב מהמקרא וגם חשב שזה רחוק מירושלים. לאחר כיבוש יריחו שהלך בקלות הבין שזה קרוב מידי לירושלים, ולכן יצא צפונה אל מעבר לטריטוריה של טנקרד עד לטריפולי שבלבנון. בימי חייו הוא לא יצליח לכבוש את טריפולי, אבל בנו ברטראן כן. ב-1108-9

ברטראן מייסד את הנסיכות השלישית של הלטינים במזרח - נסיכות טריפולי. זה אומר שמששה השתבש בתוכניות של טנקרד והוא לא זכה להקים בגליל נסיכות.

גוטפריד מקבץ אליו את טנקרד, ריימונד וכן את מחנות הרוברים ויוצא לקדם את פני הפאטימים מצפון לאשקלון. זה קרב ראשון בין הצלבנים והפאטימים בשטח פתוח. הפאטימים ניגפים בקרב וחוזרים לקהיר.

אנשי אשקלון מנהלים מ"מ לכניעה בתמורה לצאת להם חיים מהעיר. הם אינם מכירים את גוטפריד אלא את ריימונד מסנט גייל, שלקח מהם את מצודת מגדל דוד ונתן לאנשיהם לצאת בשלום לאשקלון. זה הרי קרה רק חודש ימים קודם.

גוטפריד מצווה על ריימונד להפסיק את המ"מ וזה מסרב. מתחיל ריב פנימי במחנה הצלבני, ואז המשלחת הפאטימית חוזרת לאשקלון ונועלת את שערי העיר. כל ניסיונות הצלבנים לכבוש אותה לא צלחו. כך איבד גוטפריד הזדמנות פז, והעיר הזו החזיקה אחר כך הכי הרבה זמן בידיים מוסלמיות. רק אחרי 50 שנה ב-1153

יצליחו הצלבנים לכבוש את העיר.

אשקלון הופכת להיות בסיס מצרי כנגד ירושלים הצלבנית. היא הייתה בסיס של לוחמי גרילה מוסלמים ששדדו והפריעו לתנועה הצלבנית והצליינית. כל המשולש אשקלון-יפו-ירושלים היה נתון להצקות והטרדות בלתי פוסקות מצד האשקלונים.

לאחר הכשלון הזה יוצא גוטפריד לניסיון לכבוש עיר נמל בצפון ומכוון לעכו. אבל שנה אחר כך הוא על ערש דווי, ואינו מסוגל להוליך צבא בעקבותיו למסע צבאי מורכב. לכן ב-1100 החליטו לצאת לכבוש את חיפה

שהייתה העיר הפחות מבוצרת מבין ערי החוף.

בראש המצור על חיפה עומד טנקרד. מהים כיתר את העיר הצי של ונציה. על העיר הגנו המוסלמים וגם היהודים תושבי העיר. הייתה בחיפה קהילה יהודית תוססת שעסקה בעיקר בזכוכית ובתיקון ספינות, שני ענפים כלכליים שמוכרים לנו כעיסוק של יהודים בתקופה ההיא. המצור נמשך מה-25 ביולי ועד 20 באוגוסט 1100 שאז כובשים הצלבנים את העיר. זו עיר החוף הראשונה שנכבשה על ידי הצלבנים בארץ ישראל.

גוטפריד כבר לא היה בחיים ביום הניצחון בחיפה. מלך בקושי שנה אחת, ולא הספיק לעשות בה משהו מיוחד. היום קוראים לו Rex Jerusalem ובפסלים באירופה הוא מוצג עטור כתר מלכות, אבל בעצם לא היה מלך אף יום.

הוא נקבר בכנסיית הקבר מתחת לגולגותא. זה הופך להיות אתר הקבורה של מלכי ירושלים הצלבנים לדורותיהם. מאוחר יותר דבקו בו מיתוסים ואגדות מופלאות. על הסרקופאג שלו, הרבה אחרי יום מותו, חרטו את הכתובת הבאה "פה נח כוכב הפלא, הדוכס גוטפריד מביוון, אימת מצרים, מגרש הערבים מעבר הירדן, שגעון הפרסים" כל זה לא היה ולא נברא, אבל זה שימש את צרכי המשפחה בתקופות מאוחרות יותר. **ויליאם מצור** ההיסטוריון של הצלבנים כותב עליו שהיה אדם אציל, בעל נטייה דתית עמוקה.

גוטפריד לא העמיד צאצאים ולכן החוק קבע שירש אותו שאר הבשר הקרוב לו ביותר, אחיו, בולדווין נסיך אדסה. יוצאת משלחת להזמין אותו לירושלים, והוא מקבל את הצעתה לאחר שהוא מעניק את נסיכות אדסה לאחד מקרובי משפחתו, גם הוא בשם בולדווין.

מיד עם הגיעו לירושלים הוא מכריז על עצמו כמלך. הוא איש שונה לחלוטין מאחיו. הוא שולט בירושלים 18 שנים עד 1118. הוא זה שעיצב את ממלכת ירושלים. **בצרפתיית** הוא נקרא בודווא. בארץ ישראל הוא נקרא ברדאויל, ועל שמו נקראת ימת ברדאויל שהיא בעצם סבחה ולא ימה. קוראים לה ימת ברדאויל כי שם הוא מת באחד הקרבות כנגד הפאטימים. יש הרבה מקומות בשם ברדאויל בארץ (קאסר ברדאויל בגולן). נחל כזיב נקרא בזמנו נחל ברדאויל. בורג' ברדאויל ליד רמאללה.

ויליאם מצור מספר עליו שהיה גבוה מאוד, בעל גוון פנים בהיר, זקן חום. מקפיד בלבשו, רציני. היה מלך בשר ודם שהיה ידוע בנאפויו.

בולדווין מזהה שתי משימות עיקריות: לבסס את מלכותו כנגד שני הטוענים לכתר מבית ולהרחיב את גבולות ממלכתו. לפני שהוא יוצא להשלים אותן הוא מחליט לעשות סדר מבפנים. רוצה להבהיר לכולם שהוא השליט היחיד, ולכן דואג לכך שהפטריארך בירושלים ימסח אותו למלך בטקס דתי מלא. הטקס נערך ב-25 לדצמבר בכנסיית המולד בבית לחם, מה שהיה מצד אחד הצהרה על המשכיות לדוד המלך וישוע שנולדו בבית לחם, ומצד שני אמירה ברורה מאוד לטנקרד שהיה הכובש המקורי של העיר.

כעת הוא יוצא לטפל בשני המועמדים מטעם עצמם לכתר. את ריימון מסנט גיל הוא לא מטריד כי זה ישב רחוק בטריפולי. טנקרד לעומת זאת היה בעיה קשה מאחר והיה חזק מאוד. אבל שנה אחר כך הגיעה ידיעה שדודו של טנקרד - בוהמון מאנטיוכיה, נפל בשבי המוסלמים. אז שלח בולדווין את טנקרד להיות העוצר של אנטיוכיה במקום בוהמון. טנקרד נאלץ להסכים, ומיד לאחר יציאתו לשם במארס 1101 נגמר האיום מבית. כעת התפנה בולדווין למלחמה במוסלמים.

את זו פתח בכיבושים של ערי החוף. ב-1101 הוא עולה מיפו צפונה, כובש את ארסוף ואת קיסריה, וכך יוצר רצף מרכזי מיפו ועד חיפה. (בדור היה מבצר מוסלמי קטן שלא הטריד איש ובעתלית היה בשלב הזה רק חול וחול). ב-1104 הוא כובש את עכו בעזרת הצי הגנובזי, וב-1110 כובש את צידון ובירות בעזרת הצי הפיזאני. כיבוש בירות קבע את הגבול הצפוני של הממלכה הצלבנית של ירושלים בנהר כלב שמצפון לבירות. מצפון לו התחיל שטחה של נסיכות טריפולי.

כביוש ערי החוף משתתפים הציים של הרפובליקות האיטלקיות (וונציה תחילה, ואחר כך גנואה ופיזה) שבתמורה מקבלות רשות להקים רובעי סחר פטורים ממש בערים שנכבשות נוסף על שליש מהשלל הנופל ליד הצלבנים בכיבוש העיר. זה יצר אחר כך בעיה כלכלית לממלכה הצלבנית.

כך נוצר רצף צלבני לאורך החוף עד אנטיוכיה שבצפון החוף הסורי.

ב-1108 יוצא בולדווין לעבר הירדן ומשתלט על חלקים של הגולן. ב-1115 הוא חוצה את ים המלח, יורד דרומה לאדום, ובונה את מבצר שובק האדיר שמממנו שלטו על כל עבר הירדן הדרומי. שנה מאוחר יותר הוא יורד בראש משלחת פרשים לראש מפרץ אילת (עקבה) ובונה שם שני מבצרים - אחד בתוך העיר אילה (עקבה של היום) והשני הוא המבצר באי האלמוגים (גיזרת פרעון). כעת כל השיירות המוסלמיות היורדות ועולות ממכה ועוברות דרך ראש מפרץ אילת מבינות מיד שהן נכנסות לטריטוריה צלבנית.

בשיטה הצלבנית לא היה מקום למיסיונריות. הם לא ניצרו את התושבים המקומיים וגם השאירו להם לנהל את חייהם. זה היה ממש אפרטהייד.

ב-1118 בולדווין יוצא לצפון סיני, מקבל הרעלת מזון ומת. את גופתו העלו לקבורה בירושלים בכנסיית הקבר ליד קבר גוטפריד אחיו. גם על מצבתו חרטו כתובת שפארה אותו. הצלבנים אהבו מאוד את אליהו הנביא (שעלה לשמיים וחיסל בחרב את נביאי הבעל), יהושע בן נון (כובש הארץ) ואת יהודה המכבי (שהיה ממשפחת הכונה וגם היה לוחם רב הצלחות). לכן בכתובת ההנצחה קראו לבולדווין בשם יהודה המכבי השני. גם את הכתובת הזו שיפצו אחר כך והוסיפו כתובת שנייה שבה השוו אותו ליהושע בן נון ופירטו את כל כיבושיו בארץ ישראל ובעבר הירדן.

כשבולדווין הולך לעולמו כמעט כל ארץ ישראל בשליטת הצלבנים למעט שלוש נקודות הנקראות בשם ה-Y הצלבני: צור (בולדווין כן כבש את עכו, צידון ובירות) שזכתה לסיוע מהצי הפאטימי ממצרים, בניאס (עיר קטנטנה ומבוצרת שהייתה השער על דרך הים לדמשק) שעליה הגנו המוסלמים שליטי דמשק, ואשקלון הפאטימית.

בגלל כשלון הצלבנים לכבוש את צור בתקופת בולדווין הראשון הפכה עכו לנמל הראשי של ארץ ישראל, ושמשה בתפקיד זה לכל אורך התקופה הצלבנית. מאוחר יותר גם הפכה לבירת ממלכת הצלבנים השנייה. **כמו לגוטפריד** גם לבולדווין לא היה צאצא למרות שהיה נשוי לארבע נשים. החוק הצלבני קבע כיורשו את שאר הבשר הקרוב ביותר ומאחר ולא היו לו יותר אחים מזמינים את אחיינו שהיה שליט אדסה. מציעים לו את כתר ירושלים והוא נענה בחיוב, מגיע לירושלים ומקבל את המלוכה ואת השם בולדווין השני.

בולדווין השני ניגש מיד לטפל בשלושת האגוזים שלא פוצחו על ידי קודמו. (ב-1123 הוא נופל בשבי אבל נפדה כעבור שנה) ב-1124 הוא עולה על צור וכובש אותה בעזרתו של הצי הוונציאני, שדרש וקיבל רובע וונציאני

פטור ממס לא רק בצור אלא גם בכל ערי החוף הצלבניות האחרות (הסכם וורונדוס). ב-1129 הוא כובש את בניאס, ומשלים כך את כיבוש כל צפון ארץ ישראל. לאחר מכן פנה דרומה, אבל נכשל בכיבוש אשקלון. העיר הפכה על ידי הפאטימים לבונקר מבוצר עם גייסות עילית.

נהוג לחלק את ימי הממלכה הראשונה לשלוש תקופות:

- דור הכיבוש 1099-1131
 - ימי השיא 1131-1174 – ימי הבניה וההתבססות הקרקעית בארץ ישראל
 - ימי הירידה 1174-1187 – החל ממותו של נור א דין והשתלטותו של צלאח א דין על העולם המוסלמי
- בתקופת השיא** נבנו המון מבצרים ברחבי הארץ שהבטיחו את שליטת הצלבנים על השטח. ב-1174 משתנה כל מאזן הכוחות באזור כשצלאח א דין השולט כבר במצרים עולה לשלטון גם בדמשק ובצפון סוריה ומאחד את העולם המוסלמי כנגד הצלבנים. אז מתחיל תהליך קריסה.

בכל אחד משלוש תת התקופות האלה יש בארץ שלושה שליטים:

- דור ראשון: גוטפריד מבויון (1099 - 1100), בולדוין I (1100 - 1118) ו-בולדוין II (1118 - 1131). זה דור של מלחמות בלתי פוסקות שמשאיר אחריו הרבה מאוד אלמנטים עם ייחוס ורכוש.
- דור שני: פולק מאנז'ו ומליסנדה בת בולדוין השני ושני בניהם בולדוין ה-III ואמלריך. זה דור של בניה רבה ברחבי הארץ והתבססות האחיזה הצלבנית בה. פולק (1131 - 1143) הוא בונה המבצרים הגדול של ארץ ישראל, מליסנדה היא משקמת כנסיית הקבר, בולדוין ה-III הוא כובש אשקלון, ואמלריך (1162 - 1174) הוא האבוססיבי למצרים.
- דור שלישי: בולדוין הרביעי (המצורע) 1174 - 1185, בולדוין החמישי הילד 1185 - 1186, גי דה ליזיניאן 1186 - 1187. סה"כ שלושה מלכים שמלכו על פני כ-13 שנים במלחמות בלתי פוסקות כנגד צלאח א דין.

ממלכת ירושלים הראשונה – הדור השני (1131 - 1174)

בולדוין ה-2 מחכה בכיליון עיניים להולדת יורש עצר, אבל נולדו לו ארבע בנות (מליסנדה, אליס שהתחתנה עם בוהמון השני נסיך אנטיוכיה, הודיירן שהתחתנה עם ריימון השני מטריפולי, ואיווט הנזירה אם כנסיית בית עניא). בצר לו מינה את בתו הבכורה מליסנדה כיורשת העצר ודאג לחתן אותה כדי לחזק את מעמדה. היא הייתה ילדה מיוחדת במינה, המועדפת על אביה, מבריקה ונבונה. יש תעודות המעידות שהייתה מעורבת מאד בענייני הממלכה כפי שעולה מהעובדה שחתימתה נמצאת על חלק מהמסמכים המלכותיים הרשמיים. מי שיהיה בעלה יהיה מלך ירושלים. חיפשו לה אציל אמיד לפחות כמוה (זה היה הנוהג הצלבני) ולא נמצא כזה מקרב האצילים הצעירים בארץ ישראל. לכן יוצאת משלחת לאירופה ומסדרים לה בעל ראוי מצרפת פולק מאנז'ו. ההיסטוריון ויליאם מצור מספר עליו שהיה אדמוני כמו דוד המלך. הוא היה נסיך עשיר ורב כוח בצרפת עוד לפני שהגיע לירושלים (הוא סבא של הנרי השני מלך אנגליה וסבא רבא של ריצ'ארד לב הארץ). לארץ הגיע כנראה בגיל 43 למרות שויליאם מצור מוסר שהיה מעל 60. (גם זה גיל מופלג לתקופה ההיא). ויליאם מספר גם שהיה לו זיכרון חלש.

פולק מאנז'ו

ב-1131 פולק מקבל את המלוכה ומבין שיש לו בעיה דמוגרפית. הממלכה הצלבנית קטנה מדי, וחסרים בה צלבנים (יקרוס סינגטון, אלו שמסומנים בצלב, דהיינו נוצרים ממערב אירופה). יש מעט מידי כאלה. את הבעיה הדמוגרפית ניסו לפתור כבר המלכים שלפני פולק. כבר בולדוין הראשון מיישב בירושלים נוצרים מזרחיים. זה נעשה בלתי ברירה כי הצלבנים לא ממש ראו אותם כאחיהם. בולדוין מחפש עוד פתרונות דמוגרפיים.

ב-1101 שנתיים בלבד אחרי כיבוש ירושלים, מתארגנת אמנם קבוצה של כ-200,000 איש באירופה שמתכננת לעלות לארץ ישראל. הם מגיעים לאנטיוכיה ושומעים שבוהמון, נסיך אנטיוכיה, נפל בשבי הסלג'וקים של נסיכות רום. הם מנסים להצילו אבל המוסלמים טובחים בהם, וכל הפוטנציאל הדמוגרפי האדיר הזה שיכול היה להטות את מאזן האוכלוסייה בארץ ישראל התאדה.

הדור השני לצלבנים, בניהם ובנותיהם, ילידי הארץ, נקראו פולאנים, כי אימותיהן היו נשים נוצריות שהובאו לארץ מחבל פוליה באיטליה. הכינוי של המוסלמים בפי הצלבנים היה סאראצנים, המזרחיים. ממלכת ירושלים מנתה בשיאה בין 100,000 ל-120,000 צלבנים. בשום שלב לא היו הצלבנים יותר מ-20% מכלל הגרים במרחבה. הצלבנים היו תמיד מיעוט.

כאמור, פול מאנז'ו מבין שהמצב הדמוגרפי לא ישתנה, ולכן הוא משנה את צורת ההתנהלות הצלבנית מהתפשטות טריטוריאלית בלתי פוסקת להתבססות ולהתבצרות במקומות שנכבשו. יהיו דרגות שונות של ביצורים מביצורי שדה קטנים – מגדלים (טורים), דרך חוות מבוצרות, מבצרים קטנים, מבצרים גדולים (מסוגים שונים: קונצנטריים, מבצרי שלוחות ועוד) וכלה בביצור ערים שלמות בחומות.

דוגמאות:

ביצור שדה – מגדל מבוצר, טור. למשל, בורגתא

חווה מבוצרת – חנתון, עין חמד

מבצר קטן – בית גוברין, תל צפית, דרום (דרומית לעזה), יבנה

מבצרים קונצנטריים – כוכב הירדן, צפת, הבופור, עתלית

מבצרי שלוחה – הבופור, כרך, מונפורט

פולק מנסה שוב לכבוש את אשקלון וגם הוא נכשל. הוא מחליט לבנות מערך מבצרים מסביב לעיר, באזור שהיה עד כה ללא מבצרים צלבניים. הוא מקים בהדרגה מערך של מבצרים שניתקו את אשקלון מכל עבריה. תחילה הוא בונה מבצר בבית גוברין (1136) בכדי לחסום את פשיטותיהם של אנשי אשקלון לכוון ירושלים.

הצלבנים קראו למבצר הזה בשם באר שבע! בגמר הבנייה הועבר המבצר למסדר ההוספיטלרים – נזירים שמטרתם הייתה לסייע לעולי רגל (כל המבצרים הצלבנים ניתנו לאחר בנייתם לתחזוקה ולאיוש למקורבי המלך או למסדרים צלבניים).

רק בארץ ישראל לנזיר היה מותר לשאת נשק ולהילחם. המסדרים בארץ התחילו כמסדרי נזירים ועברו להיות מסדרים צבאיים. התעודה המציינת את מסירת מבצר בית גוברין להוספיטלרים היא התעודה הקדומה ביותר שבידינו בה מוזכרים ההוספיטלרים כגוף צבאי.

פולק ממשך את תכנית ההסגר על אשקלון צפונה, ובונה מבצר דומה ביבנה בין אשקלון ליפו. המבצר הזה נמסר בהסכמה כללית לאציל בליין הזקן ממשפחת איבלין. זו משפחה שהסתננה איכשהו לשורות האצולה הארצישראלית. המשפחה הזו הסתירה במתכוון את מוצאה כי כנראה לא הייתה ממוצא גבוה. מעריכים היום שהיו משפחה של סוחרים מאזור פיזה. איכשהו האב הצליל להיכנס לשורות האצולה הצלבנית. קוראים לעצמם איבלין, שזה היה השם של יבנה בתקופה הצלבנית. היא תהיה משפחה מאוד חשובה ומכובדת בתקופה הצלבנית, אחת מהדומיננטיות ביותר מהמשפחות בארץ ישראל. במאה ה-13 הייתה ככל הנראה המשפחה הדומיננטית.

מבצר שלישי שנבנה על ידי פולק ב-1142 היה בין יבנה ובית גוברין בתל-א-צאפי (תל צפית) – בלאנש גארד הוא "המשמר הלבן". ב-1149 השלימה מליסנדה את טבעת הכיתור סביב אשקלון כששיקמה וביצרה את עזה שנמסרה לאחריות הטמפלרים, והשלימה כך את ניתוק העיר מהמרכז הפטימי במצרים.

בתקופת פולק ומליסנדה נבנו עוד ארבע מבצרים ענק במזרח הארץ בכדי לסגור את הגבול המזרחי של הממלכה: הבפור על ברך הליטני (1139), צפת (1140) - המבצר הגדול ביותר בגליל במאה ה-13 שהוקף שלוש חומות, כוכב הירדן (1140) - בלוואר, מפקדת ההוספיטלרים בגליל, וב-1142 את כרך היא קיר מואב, מזרחית לירדן. כל הביצורים האלה כונו כנגד הכוח המוסלמי העולה בצפון בתקופתו של פולק, זנגי, שליט מוסול, שמוציא לפועל מסע של כיבושים ואיחוד שטחים בשטח המוסלמי של צפון סוריה. ב-1143 מת פולק מאנז'ו בתאונת ציד כשנפל מעל סוסו, ומליסנדה הופכת לעוצרת של הירוש הצעיר בולדווין ה-3 שהיה בן 13 במות אביו.

עוצרות מליסנדה – 1143 - 1152 (מסע הצלב השני, פתיחת כנסיית הקבר)

מליסנדה שולטת כעוצרת של המלך, בנה הילד בולדווין ה-3 בחכמה רבה. הפרויקט החשוב שלה הוא השלמת שיפוץ כנסיית הקבר שנפתחה על ידה חגיגת ב-15 ביולי 1149 בדיוק 50 שנה לשחרור ירושלים.

ב-1144 זמן קצר לאחר תחילת עוצרותה של מליסנדה, כובש זנגי את אדסה, מה שמזעזע את אירופה הנוצרית. ביזמותו ובהסתפרו של ברנאר מקלרבו מתארגן מסע הצלב השני בראשות לואי ה-7 מלך צרפת וקונרד ה-3 מלך גרמניה. המסע, שנערך בשנים 8-1146, מיועד לשחרר את אדסה משלטון הזנגים שבראשם עומד כעת יורשו של זנגי נור-א-דין שעלה לשלטון עם מות אביו ב-1146. המסע נכשל כבר בשלב התנועה אל אדסה לאחר שהצלבנים מובסים בידי כוחות סלג'וקים באנטוליה. שרידי הכוח הצלבני מגיעים לארץ ישראל, מנסים לעלות מכאן על דמשק (שהייתה יריבה של הזנגים!) אך נכשלים וחוזרים לאירופה. התוצאה היחידה של המסע הייתה גילוי שזיפי דמשק המהוללים שהובאו לאחריהם מדמשק לאירופה. אלו היו שזיפים מוארכים שהועברו לאירופה ונמצאו כמתאימים מאוד לגידול שם. מכאן מקור הביטוי הצרפתי - "ללכת בשביל שזיפים" (Tour de plumes) ללכת רחוק מאוד בשביל כלום.

בולדווין ה-3 1162-1152 - כיבוש אשקלון

ב-1152 בולדווין ה-3 עולה לשלטון, לא לפני שאימו מליסנדה סוגרת בפניו את שערי העיר ירושלים בניסיון להישאר בשלטון. לבסוף היא נכנעת ללחץ האצילים ומוותרת לו על השלטון, והוא מגלה אותה לשכם עד לסוף ימיה. (היא תקבר בכנסיית קבר מרים שבנחל קדרון). בולדווין מחדש מיד את הניסיון לכבוש את אשקלון, ושנה אחר כך ב-1153 הוא סוף סוף מצליח לכבוש את העיר. זמן קצר לאחר מכן, ב-1154, מצליח מהעבר השני נור א דין לכבוש את דמשק ולאחד כך את כל הצפון המוסלמי תחת שלטונו. ב-1162 הולך בולדווין ה-3 לעולמו, שוב ללא יורשים זכרים. כעת עולה למלוכה אחיו הצעיר אמלריך .

אמלריך (1162 - 1173) - המסעות למצרים, האסיה של אמלריך

אמלריך מחליט לכבוש את קהיר ולהשתלט על מצרים. ב-1163 הוא מגיע כמעט עד מבואות קהיר שם הוא נהדף. ב-1167 שוב יורד לקהיר ושוב נהדף על ידי הפאטימים. שנה אחר כך שוב נהדף וכך גם במסעו ה-4 וה-5. הוא היה מלך עם אובססיה דרומית. כל מה שראה זה דרומה.

ה"אסיה של אמלריך" - חוק של אמלריך שקבע שכל אדם בממלכה הצלבנית ישבע שבועת נאמנות כפולה, לסניור שלו ולמלך ישירות. זה נועד לחזק את מעמד המלוכה, אבל הפך במהרה לחרב פיפיות לשלטון המלך. בשלב מסוים האצילים אמרו שאם אינם יכולים לעשות לנתיניהם מה שהם רוצים אז גם הוא לא יכול לעשות להם מה שהוא רוצה. נוצר בלגאן בממלכה שיחליש אותה מאד אחר כך.

העולם המוסלמי: השושלת הזנגית הסלג'וקית

בתחילת העידן הצלבני היה העולם המוסלמי שגבל בשטחי הממלכות הצלבניות מפורד לארבעה מרכזים: המרכז העיראקי של מוסול, המרכז של חלב בצפון סוריה, המרכז של דמשק בדרום סוריה, והמרכז של קהיר במצרים. עד 1174 הם היו עסוקים במלחמות פנימיות, לא ממש התפנו להתעמת עם הסכנה הצלבנית, וכך אפשרו לצלבנים להתבסס כל כך מהר בארץ ישראל.

בשנות ה-20 של המאה ה-12 קם במוסול שליט טורקי בשם עימאד זנגי. הוא יצא מערבה, כבש את חלב, והתחיל כך את תהליך האיחוד של המרחב המוסלמי כולו. ב-1144 הוא פונה כנגד הצלבנים וכובש את נסיכות אדסה, מה שמביא למסע הצלב השני החושל. כשזנגי מת ב-1146 ירש את ממלכתו המאוחדת בנו נור-א-דין שממשיך את מהלכי האב, יורד מחלב וכובש ב-1154 את דמשק, ומאחד כך את שלושת המרחבים הצפוניים. הוא משאיר את בירתו בחלב כי בדמשק ממש לא אהבו אותו.

כמו אמלריך הצלבני גם נור א דין לוטש עכשיו את עיניו למצריים הפאטימית החלשה. הוא לא יכול היה להרשות לעצמו לצאת לשם בעצמו כי היה חייב להישאר בחלק הצפוני של ממלכתו. הוא ממנה מתוך הכוחות שלו שר צבא ממוצא כורדי בשם שירכוה ושולח אותו למצרים ב-1163 כדי למנוע את הצלבנים של אמלריך מלהשתלט על מצרים. ב-1169 משתלט שירכוה זה על משרת הוויזר הגדול במצרים ומיד אחר כך מת. שנתיים אחר כך, ב-1171, מקבל את השליטה בפועל על מצרים אחיינו צלאח-א-דין. אין קשר משפחתי בין צלאח-א-דין האיובי לנור א-דין הסלג'וקי.

בינתיים מנצל בצפון נור א דין את האובססיה הדרומית של אמלריך, לוקח ב-1164 את כוחותיו, יורד אל הבניאס וכובשה. אין אף אחד שישגן על העיר כי אדונה ואביריה היו במצרים יחד עם אמלריך. בניאס לעולם לא תחזור לידיים צלבניות. ב-1167 נור-א-דין ממשיך להתקדם דרומה, עולה לרכס מנרה, וכובש גם את מבצר מרגליות - קסטלום נובו (שאטו נף) היא מצודת הוויזר שהוקמה שם כבר בעשור הראשון של הצלבנים בארץ. הוא הורס אותה וחוזר לדמשק.

עם עלייתו לשלטון במצרים של צלאח א דין הושלם לכאורה איחודו של כל המרחב המוסלמי תחת שלטונו של נור א דין אבל, בפועל לא כך קרה. צלאח א דין הכורדי האיובי קורץ מחומר אחר, ולא היה לו כל רצון להחזיר את מצרים לשליטת נור א דין הסלג'וקי. הוא בעצם בוגד באדונו ומכריז על עצמו כשליט עצמאי של מצרים כשהוא נהנה מהבידוד שסיפקה לו ממלכת הצלבנים כתווך בינו לבין נור א דין. שליטתם של הצלבנים בארץ ישראל ובעבר הירדן הביאה לכך שהקשר בין דמשק למצרים יהיה קשה מאחר שהכוחות המוסלמים נאלצו לנוע במדבר העיראקי ממזרח להרי עבר הירדן המזרחי הצלבני.

שלוש פעמים מהתל צלאח א דין בנור א דין כשלא הופיע למפגשים מתוכננים שקבעו לו עם האחרון. בפעם הראשונה הודיע שאינו מרגיש טוב, בפעם השנייה הודיע שפרצה מגיפה בקהיר, ובפעם השלישית ב-1174 מת נור א דין. באותו הרגע עולה צלאח א דין לדמשק ומקבל לידי את השליטה בה. אחר כך נע מזרחה וכובש את מוצול, ולבסוף הוא כובש גם את חלב בירת צפון סוריה. כעת כל המרחב המוסלמי נשלט בידי שושלת שלטונית אחת חדשה - האיובית. לכן 1174 היא שנת המפנה בעולם המוסלמי הגובל בממלכה הצלבנית.

צלאח א דין הצליח לקבל את תמיכת השיעים בנוסף כמושב לסונים אליהם השתייך. הוא מחפש מכנה משותף לאיחוד כל הממלכות המוסלמיות ומוצא אותו בשנאת הצלבנים ובקריאה לשחרור ירושלים. החל מ-1174 בכל שנה כשמגיעה עונת הלחימה (יולי ואוגוסט – עונת החופש הגדול מעבודת השדה). צלאח א דין יקרא לגייהאד, יאסוף אליו את כל הלוחמים מהמרחב שאיחד כתוספת לצבאו הקבוע, ויצא לקרב נגד הצלבנים. בכל שנה ילחץ מחדש על גבולות הממלכה הצלבנית, עד שביולי 1187 יצליח להכות את הצלבנים מכה ניצחת בקרני חיטין.

ממלכת ירושלים הראשונה – הדור השלישי (1174 - 1187)

בלדווין ה-4 "המצורע", בולדווין ה-5

1174 הייתה השנה שבה בצד המוסלמי מת נור א דין ועולה לשלטון צלאח א דין, ובצד הצלבני מת אמלריך ועולה לשלטון בנו יחידו בלדווין ה-4 "המצורע". מול צלאח א דין מתנהל כעת הדור השלישי של מלכי הצלבנים.

בלדווין ה-4 היה נער צעיר כשעלה לשלטון. הוא היה ילד אחר ומהתחלה היה ברור שמשוהו לא בסדר אצלו. אביו אמלריך הביא עבורו לירושלים את המורה הפרטי הטוב ביותר שהיה אז במזרח, את ההיסטוריון, הגיאוגרף והפילוסוף הבישוף וייליאם מצור. וייליאם ניסה לזכות במשרת הפטריארך של ירושלים אבל נכשל, ואז אמלריך מציע לו להיות המורה הפרטי של בנו.

וייליאם מסכים לאתגר הזה בהבטינו שבעתיד יהיה כך לאיש הקובע בממלכה הצלבנית. בתהליך ההכשרה שלו (לימדו בעיקר מדעי הרוח) הוא מגלה שמשוהו לא בסדר אצל הילד בן התשע, שלא הייתה לו כל רגישות לכאב, תכונה שהייתה סימפטום למחלת הצרעת.

בלדווין ה-4 היה אחד המלכים החשובים בכל התקופה הצלבנית, אבל סבל מצרעת כבדה. אי אפשר היה להסתכל עליו, וכנראה הסתובב כל הזמן עם מסיכה וכפפות. היה אחד המלכים הנבונים ביותר בשושלת.

בלדווין הילד מביס מספר פעמים את צבאו של צלאח א דין כשהקרב הידוע ביתר הוא קרב גזר ב-1176 שבו הוא מנחיל לצלאח א דין את הגדולה שבתבוסותיו. כל סיבוב מלחמתי כזה הסתיים בהודנה - הסכם שלום לתקופה קצובה, שבדרך כלל לא החזיק מעמד.

כמעט כל שנה בסביבות האביב-קיץ נערך סיבוב לחימה מול תקיפות צלאח א דין. המערכות נערכות מידי קיץ מיד עם תום הקציר והעונה החקלאית כי אז האיכרים המוסלמים היו פנויים לגיוס לצבא. זמן המערכה היה מוגבל לעונת הקיץ כי כשמתקרב הקיץ לסימומו, היה צלאח א דין נאלץ לשחרר את צבא האיכרים שלו לשוב לבתיהם.

התפתח ריטואל שבו הצלבנים היו מגייסים מידי שנה את כוחותיהם לקיץ בציפורי. משם היה להם נוה לבחון מהיכן יתקוף השנה צלאח א דין. היו לו ארבעה נתיבים אפשריים לכניסה לארץ ישראל הצלבנית: הבניאס, גשר בנות יעקב, מעבר צינברי (בחלק הדרומי של הכנרת), ומעבר גשר (אל מוג'מה). בהתאם לבחירה שעשה צלאח א דין הצלבנים הסיעו את כוחותיהם כנגדו.

למה בחרו את ציפורי כמקום הריכוז השנתי? מכמה סיבות. היא הייתה ישוב צלבני (יש כנסייה צלבנית במקום), שזוהתה כמקום לידתה של מרים אם ישוע המהווה חשיבות מסיבה דתית. סיבה שניה, במקום יש הרבה מים, חיוני ונוח למקום התכנסות של צבא גדול על סוסיו. שלישית, זו צומת דרכים מרכזית ממנה קל יחסית לנייד את הכוחות לאן שצריך. הייתה דרך טובה מלגיו לציפורי ואפשר היה להשתמש בה לניוד כוחות מהיר.

דוקטרינת הלחימה הצלבנית מעדיפה לחימה בעמקים שם באים לידי ביטוי מכסימלי האבירים רוכבי הסוסים – הטנקים של התקופה. לכן הצלבנים מבקשים למשוך את המוסלמים לאזורים המישוריים הנוחים להם.

כל שנה הצבא הצלבני היה נע לעבר הצבא המוסלמי הפולש והתפתח ריטואל שנתי קבוע של עימותים קטנים ולא רציניים ואחריהם היפרדות של הכוחות.

הצבא הצלבני

הצלבן היה יושב על סוס זכר גדול ששקל כ-950 קילו. לעומתו הערבים בחרו סוסות קלות וקטנות ששקלו כ-350 ק"ג בלבד. בהתחלה זה לא היה כוחות, כאשר המסה הצלבנית הייתה כותשת את המחנה המוסלמי הקל, אבל לאחר זמן המוסלמים מפקים לקחים ועוברים לשיטות אחרות. ביניהן שיטת ה"שגר וברח" שבה המוסלמים היו "עוקצים" ונסוגים מיד. בשיטה זו היה יתרון לסוסות הקלות שהיו בעלות סבולת גבוהה (סטמינה) שאיפשר להן לעמוד טוב יותר במאמץ ממושך.

הסוסים הצלבנים לאורך כל התקופה הובאו מאירופה. הצלבנים לא השתמשו בסוסים מקומיים. יש תעודות משלוח של סוסים לכל אורך התקופה.

היו מקרים שניסו לשבש את מערכי הכוחות על ידי שחרור סוסות מיוחמות. הצבא הצלבני לא כלל רק אבירים. מסיבי כלל אביר כזה היו בין 10 - 15 חיילים סרגיטים, שהיו תומכים בו. חלקם גם היו לוחמים בפועל. הם טיפלו באביר לפני, במהלך, ואחרי הקרב. היו תחילה מלבישים אותו בשריון שזה היה תהליך מורכב בן כמה שעות. האביר לבש תחילה קומבניזון ועליו שריון עשוי ברזל שהיה צריך לכסות אותו ביד בכדי שלא יתחמם בשמש. על הבד היו בדרך כלל סמלי האביר ההיראלדי, ייחוסו המשפחתי או המסדר אליו השתייך. בסוף חובשים עליו קובע ברזל כבד לאחר שעוטפים את ראשו בבדים מיוחדים. בקרב עצמו חייבים להיות זמינים בכדי להגיש לו את הציוד שהוא צריך ללחימה. הסרגיטים מקיפים אותו, שומרים עליו, ובשעת הצורך מפנים לו את הדרך להסתערות. במהלך הקרב הוא מחליף מספר פעמים את כלי הנשק: כידון, חנית, נבוט וכי' בהתאם לצורך. בנוסף צריך לטפל גם בסוס.

שריון האביר היה מין אפודה שעשויה חוליות מתכת עגולות שטוחות - מטבעות ברזל. השיטה הזו אפשרה גמישות מסוימת וסיפקה מגן מושלם בפני חיצים. השריון היה יקר מאד, ולא כל אחד יכול היה להרשות לעצמו שריון כזה. רק בעלי אמצעים יכלו להיות בעליהם של הציוד היקר והטוב, והסניורים היו אלה שדאגו לרכישת הציוד לאבירים שלהם.

בתקופת הממלכה הראשונה היו בארץ כ-1200 אבירים צלבנים רכובים ע"ג סוסים. ביחד עם הסרגיטים נושאי כליהם זה נתן כוח כולל של כ-15,000 איש שעליהם נוספו בדרך כלל כוחות עזר נוספים. התקיפה הייתה בדרך כלל במבנה מלוכד שלא אפשר חדירה בין השורות.

ביבליוגרפיה - מארק טוויין, ינקי בחצר המלך ארתור - תיאור של ההווה האבירית.
אחרי קרב הר גוזר נחתמה הודנה כזאת לשנתיים. בין השאר נאמר בה שלא ייבנו מבצרים חדשים צלבניים, אבל הטמפלרים מפירים את ההסכם ומתחילים לבנות ב-1178 את מצד עתרת (שאסטלה) על יד גשר בנות יעקב. לא ברור מה היה המניע שלהם, אבל בכל מקרה צלאח א דין ראה את זה בחומרה. מאחר שזה היה מקום נמוך הוא הניח שזה מיועד להיות בסיס להסתערות על דמשק. הוא דורש מבולדווין ה-4 להפסיק את הבנייה, ואפילו הציע לפצות את הטמפלרים על ההשקעה שכבר נעשתה שם, אבל בולדווין לא הצליח לכפות את מרותו על הטמפלרים.

צלאח א דין מציע כסף תמורת הפסקת העבודות, אבל הטמפלרים לא ממש נענו להצעה. אז שם צלאח א דין מצור על המצודה הזו. ב-1179, שמונה חודשים אחרי התחלת הבניה, חפרו של צלאח א דין ממוטטים את החומה של המבצר וטובחים באבירים. (גילו שם קבר של צלבן על סוס עם חץ בישבן).
בולדווין המצורע לא יכול היה לצאת בראש צבאו לקרב כמו שציפו ממנו. לכן הוריש את הממלכה עוד בהיותו בחיים. הוא מעולם לא נשא אישה ולא היו לו צאצאים. גם לא היה לו אח אלא רק אחות - סיביל. היא כמובן לא הייתה יכולה לשלוט בגלל היותה אישה, ולכן מחתנים אותה (נישואין שניים) ברוב פאר והדר עם אציל ממוצא צרפתי בשם גי דה לזיניאן.

לפני שבולדווין נותן לגיס הזה את הממלכה לצמיתות הוא מחליט לבחון אותו במנותו אותו לשולט בפועל עוד בחייו לשנת ניסיון אחת. בתום השנה בולדווין מושך ממנו את המלוכה בקבעו שכשל במבחן. המקורות מספרים שההדחה הייתה מאחר וגיא דה לזיניאן התברר כמנהיג לא אמיץ שהחמיץ הזדמנות לגבור על צלאח א דין מפחד. בולדווין גם מנסה לבטל את הנישואים בכדי שלא יירש אותו לאחר מותו.
בצר לו בולדווין ה-4 מחפש אדם בעל כישורי מנהיגות ופיקוד צבאי שיהיה מקובל על בני דורו. את הדמות הזו מצא בנסיך הגליל ריימון ה-3 מטריפולי - בן של הנין של ריימון מסנט-גיל ממסע הצלב הראשון. הלה התחתן עם אישה עשירה מטבריה והפך כך להיות נסיך הגליל. גם לו הקציב בולדווין ה-4 שנת ניסיון למלוכה על הממלכה, אבל בתום השנה גם הוא נמצא כבלתי מתאים למשימה, והשלטון נמשך ממנו בחזרה על ידי בולדווין ה-4.

ב-1185 בולדווין המצורע מת. גיס גי דה לזיניאן יורש את הכתר ומתחיל מאבק בינו לבין ריימון מטריפולי שכפר בלגיטימיות של שלטונו. מתחיל מאבק פנים צלבני על הכתר שבסיומו הלכו אל הילד בולדווין ה-5 בנה של סיביל מבעלה הראשון (גיום ממונפרה), שהיה בן 5 בעת המלכתו בירושלים. שלושה ימי משתה בירושלים מסתיימים בהכתרת הנער הזה. מתחיל מאבק בשאלה מי יהיה העוצר לילד, מאבק שמסתיים במינויו של ריימון מטריפולי ששלט בפועל כעוצר המלך הילד בולדווין ה-5.

אחרי שנה הילד מורעל. לא יודעים מי היה אחראי לזה, אבל מעריכים שזה היה ממחנה גי דה לזיניאן. העוצרות של ריימון מטריפולי פוקעת, ושוב מתחיל מאבק בין השניים על המלוכה. את החלטה מי יהיה המלך מקבלת האצולה הבכירה שבחרת בגי דה לזיניאן שהבטיח להם הבטחות רבות וזכה לתמיכת מפקד הטמפלרים ששנא את ריימון. גי הופך כך להיות מלך ירושלים שנה אחת בלבד לפני קרב קרני חטיין.

קרב קרני חטיין

שנה אחר כך שוב מתכנסים בקיץ הצלבנים ציפורי. הפעם צלאח א דין חוצה עם צבא אדיר את הירדן במעבר צינברי, שם מיד מצור על טבריה, בירת הגליל, ומקווה כך למשוך את הצבא הצלבני כנגדו. במצודה בטבריה יושבת נסיכת הגליל, אשתו של ריימון מטריפולי, בת בולדווין ה-2.

המחנה הצלבני מורכב מארבעה מחנות שווי כוחות המונים כל אחד כ-300 אבירים: המחנה של ריימון מטריפולי, אבירי המסדר הטמפלרי, אבירי המסדר ההוספיטלרי ומחנה המלך. יש מתחים וסכסוכים רבים ביניהם, כשהניצים העיקריים הם ריימון מטריפולי וג'ראר דריפור ראש המסדר הטמפלרי. מעבר לכך הייתה כמובן היריבות בין ריימון והמלך גי דה לזיניאן בשאלת המלוכה. הטמפלרים וההוספיטלרים דוחפים לצאת מיד כנגד המוסלמים בטבריה. ריימון מתנגד בטענה שזה בדיוק מה שצאלח א דין רוצה. הוא מואשם בבגידה ובכריתת הסכם נפרד עם צאלח א דין.

ב-3 ביולי גי דה לזיניאן מקבל את ההחלטה לצאת לדרך לטבריה. המלך מוביל את הצבא. הוא מגיע לאזור צומת גולני ואז הוא מביץ שצבאו מתוח מידי ומחליט להקים מחנה לילה. כל האוהלים הצלבנים לבנים חוץ מאוהל המלך שהוא אדום.

צאלח א דין בינתיים מקיף את המחנה הצלבני ומטריד אותו מהאגפים. הוא מתארגן לחסימת הצלבנים באזור בקעת הארבל וקרני חיטין. לקרב המתחולל למחרת, ב-4 ביולי, קוראים קרב קרני חיטין. כל הלילה נאלצו האבירים לשבת על הסוסים כי הוטרדו על ידי המוסלמים ופחדו מהתקפה בכל רגע. לקראת צהריי יום המחרת מחרף המחסור במים והצימאון. גי מחליט לבצע התקפה.

הצלבנים לא יכולים לעבור לכיוון טבריה כי אח של צאלח א דין חוסם את הדרך. גי נותן לריימון פקודה שיארגן את אביריו ויפתח לו דרך לטבריה. היה מקובל שמי ששולט באזור בו נערך הקרב הוא זה שיוצא ראשון לקרב, וריימון הוא נסיך הגליל.

ריימון יורד עם אביריו במורד הגבעה ועומד להתנגש בכוח המוסלמי. אלו פותחים את השורות ובתנופת ההסתערות ריימון עובר אותם והם מיד סוגרים אחריו את השורות. ריימון רואה שהדרך למעיין נבי שועיב פתוחה והוא ממשיך לשם עם אביריו.

השעה כבר קצת אחרי הצהריים. צאלח א דין מדליק את השדות סביב המחנה הצלבני. החיילים הצלבנים זורקים את צידם ורצים לחפש מים. ריימון יושב על המים, רואה את העשן סביב המחנה הצלבני ולא עושה כלום. הוא נוטש את המערכה ועוזב לעכו ומשם לטריפולי.

כך מתבזבז רבע מהכוח הצלבני. גי מתבצר על אחד מהגבעות של קרני חיטין ומקבץ סביבו את אביריו וחייליו. על הגבעה מתנוסס האוהל האדום של המלך אליו מכוונים המוסלמים את התקפתם. האוהל נכבש והמלך ומפקדיו נופלים בשבי. צאלח א דין מתז באוהל את ראשו של ריימון משאטיון אבל לא נוגע בשאר המפקדים הצלבנים. אלה מובלים בראשות מלכם לשבי בדמשק.

התבושה של הצלבנים בקרב קרני חיטין היא טוטאלית. הצבא הצלבני פשוט חוסל. **ביבליוגרפיה** – ואלך יהודה, אתרי קרבות בארץ ישראל, כרטא, 2003

קרב קרני חיטין מביא להתמוטטות הממלכה הצלבנית. צאלח א דין מביץ שאין הגנה לכל מבצרי ארץ ישראל מאחר וכל האבירים שלהם חוסלו. הוא מחלק את צבאו למחנות ושולח אותם לכבוש את הארץ. בתוך ארבעה חודשים הוא משתלט על כל מישור החוף (למעט צור) ממבצר דרום ועד בירות, הגליל, השומרון, עבר הירדן וירושלים. זהו בליצקריג מדהים שבו, לדוגמא, נכבשת קיסריה תוך יום.

בירושלים הסיפור הוא אחר. לשם הגיע איש כשרוני מאוד בשם בליין ה-2 אציל ממשפחת איבלין מיבנה (כנראה משפחת סוחרים מפזיזה שקיבלה נחלה באזור יבנה בתקופת פולק). זו אחת המשפחות החזקות בתקופת הממלכה הראשונה, וודאי החזקה ביותר בתקופת הממלכה השנייה. לא ברור אם הבליין הזה השתתף בקרב קרני חיטין, אבל בירושלים הוא תופש פיקוד על המוני העם המבוהלים הממנים אותו למלך. "ממלכת גן עדן" – סרט הוליוודי המספר את הסיפור של קרב חיטין מזווית הראיה של בליין ה-2. לא מדויק בעליל מהבחינה ההיסטורית. יוצר מתח מיני בין בליין ה-2 וסיביל אשתו של גי דה לזיניאן. ירושלים מתוארת כעיר במדבר (הסרט צולם במרוקו).

צאלח א דין מציע תנאי כניעה קשים ובליון מסרב. ניסיונות הכיבוש של צאלח א דין לא מצליחים כנגד התגוננות חייליו של בליין. אז צאלח א דין מציע הצעה הרבה יותר נדיבה שכוללת יציאה בשלום לכל הפראנקים תמורת מס גולגולת. בליין מסכים, וירושלים עוברת לידים מוסלמיות. זה קורה לקראת סוף 1187.

צאלח א דין פונה לאשקלון וצר עליה. באשקלון יושבת המלכה סיביל, וצאלח א דין מציע לה הצעה, להחזיר לה את בעלה השבוי (גי דה לזיניאן) תמורת אשקלון. הוא משחרר את גי דה לזיניאן בתמורה להבטחה שהוא עוזב את ארץ ישראל יחד עם אשתו ולא חוזר אליה. גי אכן נשבע, אבל ברגע שהוא משתחרר הוא מגיע לצור שנסארה בידי הצלבנים.

ב-1188 יישארו צלבנים בארץ ישראל רק בצפת ובכוכב הירדן. בצפת מגיעים להסכם פינני. בכוכב הירדן ההוספיטלרים מחזיקים מעמד עוד כשנה וחצי. בשלב מסוים מצליחים החפריים של צאלח א דין להפיל את הביצור העיקרי שם – מגדל העוז בפנינה המזרחית, וזה מתמוטט למדרון. מאחר וזה מבצר קונצנטרי הקרב לא הוכרע בכך, אבל הפעם ההוספיטלרים מסכימים לפינוי. הם מבינים שחומות אדירות טובות רק לעיכוב התוקפים. אם יש מי שיגיע לעזרה זה יכול להציל את המבצר, אבל אם אין עזרה באופק זה רק שאלה של זמן עד שהמבצר יכבש. ההוספיטלרים מכוכב הירדן מתפנים לצור.

השטח הצלבני מצטמצם לעיר צור שבפיקודו של קונרד ממונפריה. בעזרה ימית מהאירופאים הצליחה העיר לעמוד בפני המצור המוסלמי ולשרוד. היא תשמש כעבור ארבע שנים כבסיס לנחיתת מסע הצלב השלישי ותישאיר בשליטה צלבנית עד ל-1291.

קונרד מסרב להכיר במלכותו של גי דה לזיניאן, וזה נאלץ לעזוב את צור בראש כוח קטן לעכו עליה הוא מטיל מצור.

סיכום הדור השלישי: בולדווין הרביעי (המצורע) 1174 - 1185, בולדווין ה-5 (הילד) 1185 - 1186, גי דה לזיניאן 1186 - 1187. סה"כ שלושה מלכים שמלכו על פני כ-13 שנים.

מסע הצלב השלישי

בעקבות תבוסת הצלבנים בקרב קרני חיטין התפרק לחלוטין הצבא הצלבני בארץ ישראל. מגיעה לאירופה הידיעות על נפילת המלך גי דה לזיניאן בשבי, על נפילת הצלב הקדוש לידיים מוסלמיות, ועל נפילת כנסיית הקבר לידיים מוסלמיות.

שני אפיפיורים מתים ואז ממנים אפיפיור חדש, קלמנס ה-3. הוא מבין שחידוש שלטון צלבני בארץ ישראל מחייב להתחיל את כל הסיפור מהתחלה, היינו להוציא מסע צלב לכיבוש ירושלים. קלמנס עושה בדיוק מה שעשה אורבנוס ה-2 88 שנים קודם לכן, יוצא בקריאה נרגשת להמוני העם לצאת למסע כזה, אבל האירופאים כבר הבינו שאם המשיח לא חזר עד כה הוא כנראה כבר לא יגיע, ובנוסף אירופה של סוף המאה ה-12 היא לא זו של סוף המאה ה-11. התוצאה הייתה שלא הייתה כלל היענות מההמונים. לכן משנה קלמנס אסטרטגיה ופונה ישירות אל האיש החזק ביותר באירופה בעת ההיא, הקיסר הגרמני (הקיסרות הרומית הקדושה) פרידריך ה-1 הוא פרידריך ברברוסה "אדום הזקן" או בעברית "הגינגי".

פרידריך היה האיש החזק באירופה, בעל השטחים הרבים ביותר, ובעל היכולת לממן מסע כזה. היה בן 70 בזמן המסע. הוא נענה לקריאת האפיפיור ומוכן לצאת לארץ ישראל. אלא שהיה אדם בעל ניסיון רב וידע שמסע כזה יהיה ארוך עד שנה ואולי יותר, ואם הוא יעדר למשך זמן כה ארוך ייווצר באירופה וואקום, ואז קרובו, שכנו, ומאד לא ידידו, פיליפ אוגוסט מלך צרפת, ייכנס ויכבוש שטחים שהיו במחלוקת עם פרידריך. הקיסרות הגרמנית שלטה על כל מזרח אירופה ועל איטליה. מערבה ממנה הולכת ומתגבשת הממלכה הפרנקית שבתוכה היו שטחים אנגליים, כמעט מחצית משטח צרפת של היום. אלה הגיעו לאנגליה כתוצאה מנישואיו של הנרי ה-2 מלך אנגליה עם אימו של ריצרד לב הארי היא המלכה אלינור מאקוויטניה. לכן היה ברור שמסע ארוך כזה חייב לכלול הן את פיליפ אוגוסט והן את נציג הכתר האנגלי. פרידריך מתנה לכן את הסכמתו ליציאתו למסע בכך שהאפיפיור יבטיח את שלמות שטחיו בהיעדרו. האפיפיור פונה לכן גם לפיליפ אוגוסט בדרישה להצטרף למסע ומשיג בכך שתי ציפורים במכה אחת, גם את הבטחת יציאתו של ברברוסה וגם את הכפלת הכוח הצבאי היוצא למסע.

בניגוד לברברוסה, פיליפ אוגוסט היה צעיר ועוד לא התחתן. המסע המתוכנן ממש לא התאים לתוכניות שלו, מאחר והיה רק בתחילת הרחבת שטחי נחלתו. אבל הוא לא יכול היה לסרב לאחר שברברוסה הביע את הסכמתו לצאת למסע. לכן ענה לאפיפיור בחיוב אבל כעת דרש מהאפיפיור להבטיח את נחלתו שלו מפני המלך החדש באנגליה, ריצ'ארד לב הארי. כך פונה האפיפיור בדרישה גם מריצ'ארד להצטרף למסע. כך הגיעו למצב שלמרות שאיש מהשלישיה הזו לא רצה באמת לצאת למסע בסוף יצאו כולם. הם מימנו את המסע והביאו עמם צבא גדול, אבל מעולם לא הצליחו לקיים שיתוף פעולה ביניהם. בנוסף הם לא ממש היו צריכים את הנחלות בארץ ישראל, כי היה להם מספיק נחלות באירופה. לכן כל מה שרצו היה לגעת בארץ ישראל, להיכנס לספרי ההיסטוריה, לזכות בתהילה, ולחזור מה שיותר מהר לבירותיהם. הם הביאו עמם צבא אדיר אבל הוא לא נשאר בארץ לאחר המסע.

היה עוד הבדל ביניהם. פרידריך ברברוסה אכן רצה באמת לשחרר את ירושלים, אבל האחרים לא ממש התעניינו בכך. לכן קיסר גרמניה יוצא בדרך היבשה לאורך הריין, הדנובה, קונסטנטינופול וסוריה, ואילו השניים האחרים יצאו בדרך הקצרה והנוחה יותר, דרך הים. נקודת המפגש נקבעה בעכו, דרומית לצור שהייתה עדיין עיר צלבנית.

ברברוסה יוצא ראשון, וכבר בשלהי 1189 הכוחות הגרמנים בתנועה. הוא חוצה את רכס הרי אנטוליה, מגיע לנהר הסלף ושם טובע בנהר. הוא פשוט לא עמד בתלאות המסע. באותו רגע מתפורר הצבא הגרמני ורובו ככולו סב על עקבותיו וחוזר לגרמניה. כאן לא היה עניין אישי לחיילים במסע. הם צייתו לפקודת הקיסר ובהיעדרו חזרו מיד הביתה.

היוצאים מן הכלל היו כמה מאות גרמנים עקשנים שממשיכים בדרך וחותרים לצרפתים ולאנגלים ליד עכו. הם יהיו הגרעין שייסד את המסדר הצבאי השלישי בארץ ישראל – המסדר הטבטוני, שייסד וביצר את מפקדתו במונפורט.

כל הסיפור הזה מופיע בבית השישי של מזמור "מעוז צור ישועתי" שלנו. הטקסט הזה עוסק כולו בכל מיני צרות שעברו על העם היהודי. הבית האחרון עוסק בהווה בעת כתיבת המזמור (שנכתב על ידי אחד בשם מרדכי, שמו מתקבל מצירוף האותיות הראשונות של כל בית במזמור):

"חשוף זרוע קדשך, וקרב קץ הישועה
נקום נקמת עבדך, מאמה הרשעה
כי ארכה לנו השעה, ואין קץ לימי הרעה
דחה אדמון בצל צלמון, הקם לנו רועים"

אדמון – הוא פרידריך ברברוסה האדמוני
צלמון – אולי המילה העברית לצלם-איקונין (שמזכיר בהגייתו את העיר קוניג, המקום שליידו טבע פרידריך)
אם כן הבכיר שבשלושת המפקדים כבר לא איתנו. השנים האחרים ממש לא סמכו אחד על השני והקפידו כל הזמן לבדוק ששניהם נמצאים בדרך. הם קובעים מספר נקודות מפגש: תחילה בדרום צרפת, אחר כך בסיציליה, (שם הם מקבלים את הידיעה על טביעת ברברוסה), ולבסוף בעכו.

במאי 1191 מגיע לחופי עכו פיליפ אוגוסט שם הוא פוגש את הגרמנים המעטים שהמשיכו במסע ומחכה לריצ'ארד אותו פגש לאחרונה בסיציליה. זה מאחר מאוד, ואז מתברר הסיפור הבא. הייתה לריצ'ארד ארוסה בשם בריגריה, ממוצא ספרדי. הוא לקח אותה איתו למסע ותיכנן להתחתן איתה בכנסיית הקבר בירושלים לאחר שישחררה. במונחים של אותם ימים חתונה כזו הייתה נותנת לו הון פוליטי, כי זה היה מכתיר אותה כמלכת אנגליה במקום המקודש ביותר - כנסיית הקבר.

יהאנה, אחותו של ריצ'ארד, הוצמדה לבריגריה כבת לווייה במסע. הן נסעו בספינה מיוחדת שהותאמה לצרכיהן. יחד עמה הייתה ספינה מיוחדת נוספת שהייתה עמוסה בכסף ובציוד לחתונה המתוכננת. כשהגיעו כולם לאזור רודוס פרצה סערה (ענין די שכוח באזור ההוא), וכך קרה שמספר ספינות, וביניהן שתי הספינות המיוחדות הללו, נסחפו והגיעו ללימוסול שבקפריסין.

איזק קומנוס היה השליט הביזנטי של קפריסין בעת ההיא. הוא שמח מאוד על השלל שנפל בחלקו, ארוסתו ואחותו של ריצ'ארד לב הארי האנגלי. הוא היה בטוח שריצ'ארד, בהיותו עסוק במסע הצלב, לא יחזור לשחררן אלא יפדה אותן בממון רב. זו הייתה טעות גדולה כי ריצ'ארד כן חזר על עקבותיו, ולאחר חודש הצליח לתפוש את איזק. במהלך החודש הזה שדד ריצ'ארד את האי. כל העת ההיא כולם מחכים לו בעכו. אגב, רעייתו לעתיד של ריצ'ארד הודיעה לו אז שהיה לה מספיק עם המסע הזה, ושהיא לא ממשיכה לארץ ישראל. לכן החתונה התקיימה בלימסול ב-12 למאי, ולאחריה היא חוזרת לאנגליה.

ביולי 1191 חוברים האנגלים לצרפתים ולשארת הפליטה הגרמנית, ובכוחות משותפים הם כובשים את עכו. יום יומיים אחר כך פיליפ אוגוסט פונה לריצ'ארד ומודיע לו שמבחינתו בכיבושה של עכו הוא את שלו עשה ומילא כך את שבועתו לאפיפיור ולכן הוא חוזר הביתה. ריצ'ארד מנסה להשאירו או לפחות את צבאו בארץ אבל נכשל בכך. הוא מסתפק בכך שפיליפ נשבע לו לא לטפל בשטחים של ריצ'ארד בצרפת, הבטחה שכמובן פיליפ לא חולם אפילו לקיים.

ריצ'ארד לא אהב את הסיטואציה שנוצרה אבל לא הייתה לו ברירה. הוא כותב הביתה לנתיניו וקובל על "ניטשתו המבישה" של פיליפ אוגוסטוס, ומודיע להם שעל אף זאת הוא ממשיך בדרכו לשחרור ירושלים. הוא יוצא מעכו דרומה וכובש את חיפה. הכוחות של צלח א דין לא מתערבים אלא נעים במקביל לו מספר ק"מ ממזרח. ריצ'ארד לווה כל זמן תנועתו דרומה על ידי ספינות מהים ולכן נמנע צלח א דין לתקפו בחוף. כשריצ'ארד מתקרב לקיסריה, צלח א דין מורה לתושבי קיסריה להרוס את חומות ושערי העיר ולשרוף את כל השטחים החקלאיים, שיטת "השדות החרוכים". השיטה הזו מעכבת מאוד את מסעו של ריצ'ארד כי כשהוא מגיע לקיסריה הוא מוצא אפר ועשן ולא עיר. הוא נאלץ לצאת קצת צפונה למעיינות נחל התנינים שם הוא ממקם את מחנהו.

הצבא שלו לא היה ממש חזר מוטיביציה. רוב החיילים רצו לחזור הביתה והתאכזבו מאוד למצוא את קיסריה במצב הזה. יש עריקה המונית של החיילים לעכו, וזה מאלץ את ריצ'ארד להפליג לעכו ולשכנעם לחזור לשורות הצבא.

ריצ'ארד ממשיך לארסוף שם צלח א דין מנסה לתקוף אותו ב"ערות ארסוף" יער של אלוני תבור שהיה אז בכל המרחב הזה אבל לא שרד לימינו. יש תיאור צלבני של סיפור אבשלום שבו קסדה של לוחם צלבני נתפשת בעץ בסבך היער. זה בעייתי מבחינת התיאור כי אלוני תבור לא יוצרים יער סבך, אבל יש מחקר עדכני טוען שהיער לא היה של אלוני תבור אלא של אלון מצוי!

בקרוב הזה המוסלמים מפסידים. ריצ'ארד ממשיך ליפו, יורד דרומה, כובש את אשקלון ומשקם את חומותיה, וכובש גם את מבצר דרם. אחר כך חוזר צפונה ופונה מזרחה, כשהוא כובש את רמלה ומרכז את כוחותיו ליד בית נובה (פארק קנדה). משם הוא שולח יחידות סיור ומודיעין להר השמחה (נבי סמואל) ולקולוניה (מוצא). במחנה המוסלמי יש פאניקה וצלח א דין מנהל מו"מ עם ריצ'ארד שמציע לו להיכנע ודורש להשיב לו את הצלב הקדוש. האמירים של צלח א דין תומכים בהסכם כזה, אבל הוא מסרב, מבצר את ירושלים ומתכוון למצור הקרב. כעונש על משיכת הזמן על ידי המוסלמים ריצ'ארד שוחט 1200 שבויים מוסלמים על חוף הים ביפו. הרצח הזה מעיב על דמותו של ריצ'ארד. המקרה הזה מזעזע את האיובים, וצלח א דין מורה להחזיר את הצלב לדרמשק ומאז אין ידיעות על גורלו.

בינתיים מהאינפורמציה שנאספה על ידי ריצ'ארד הוא מחליט לא להתעמת יותר עם המוסלמים ולחזור בהקדם לאנגליה. הוא אוסף את חייליו ב-4 ביולי 1192 - יום השנה החמישי למפלת קרני חיטין ומודיע להם על הפסקת המסע לארץ ישראל.

שלוש סיבות להחלטה הזו:

- ריצ'ארד מלכתחילה לא התכוון למסע אנגלי סולו מול כל העולם המוסלמי אלא למסע כלל אירופי.
- יחידות המודיעין הבהירו לו כנראה שצלח א דין לא מתכוון לוותר על ירושלים שבה רוכזו כל הכוחות המוסלמים.
- ריצ'רד היה מודאג מהידיעות שהגיעו מאנגליה שאחיו ("גיוהן ללא ארץ") מתחיל לאייש עמדות בכירות באנגליה באנשי שלומו הוא.

התוצאה: ריצ'ארד חותם הסכם עם צלח א דין ביפו – הסכם יפו (הראשון) נקבעו בו שני עקרונות:

1. רוב מה שנכבש על ידי ריצ'ארד יישאר בידי הצלבנים ויהווה את הממלכה הצלבנית החדשה בארץ ישראל. זו מצומצמת למישור החוף מצור בצפון ועד יפו בלבד בדרום. רמלה ולוד יישלטו במשותף.
2. לנוצרים ניתנה הזכות לעלות עד ירושלים כצליינים אך לא כצלבנים. זה הבטיח למוסלמים הכנסה כספית מעולי הרגל הצלבנים ללא הסיכון שבהגעת צלבנים לוחמים לעיר.

היה גם רעיון להשיא את יוהאנה, אחותו של ריצ'ארד, לאל עאדל, אחיו של צלח א דין. זה היה נוהל שעבד יפה באירופה אבל כאן זה לא הגיע למימוש.

בכלל הייתה הערכה מאוד גדולה בין משפחות האצולה הצלבניות והמוסלמיות. אף פעם לא הרגו אחד את השני ותמיד אפשרו פדיון שבויים.

הערה - היו לצלבנים פילגשות מוסלמיות, אבל עניין הנישואין לא עמד על הפרק בשום מצב. כבר ב-1120 הצלבנים חוקקו שורה של חוקים במטרה למנוע נישואין בין אצילים צלבנים לנשים המוסלמיות.

לסיכום, מסע הצלב השלישי היה שונה מאוד מהראשון.

ראשית השתתפו בו שלושה מלכים של ממש בעוד שבמסע הראשון לא השתתף אף מלך.

שנית, המסע הזה היה איטי, כבש לאורך החוף עיר אחרי עיר ובסופו של דבר לא הגיע לירושלים בניגוד למסע הראשון שהיה מסע בזק, פסח בדרכו על כל ערי החוף למעט יפו, וכבש בסופו של דבר את ירושלים.

שלישית, לאחר סיומו של מסע הצלב הראשון נשארו הכוחות הצלבנים בארץ והיה בכוחם להבטיח את בטחון הממלכה. לעומת זאת בתום מסע הצלב השלישי לא נשארו הכוחות בארץ ישראל, והמדינה הצלבנית נותרה חלשה ופגיעה, ונאלצה להישען משך כל שנות קיומה על עזרה צבאית וכלכלית מאירופה בצורה של עשרה מסעי צלב לאורך 99 שנות קיומה.

ריצ'ארד עולה על אניה ועוזב את הארץ מבלי שביקר בירושלים. לפני עזיבתו הוא מנסה להמליך את גי דה ליוניאן על הממלכה הצלבנית השנייה, אבל נתקל בהתנגדות עזה של האצילים המקומיים. ריצ'ארד נותן לגי כפיצוי את קפריסין, ומאז צאצאי גי דה ליוניאן שולטים באי במשך מאות בשנים. זה סוף הסיפור של מלכי ירושלים. המלכים הבאים לא יושבים בארץ ישראל אלא שולטים, מכוח נישואיהם לירושות העצר, במקומות רבים באירופה. לא תהיה להם השפעה רבה על מה שקורה בארץ. רובם גם מעולם לא יבקר בארץ.

הממלכה הצלבנית השנייה

אנחנו מדברים על ממלכת הצלבנים השנייה. במחקר מתייחסים אליה כאל ממלכת עכו, אך הצלבנים מעולם לא קראו לה כך. הם עדיין קראו לה "ממלכת ירושלים" אף שהיא לא כללה את ירושלים (למעט תקופה קצרה בת 15 שנה בין 1229 ל-1244 שבה הועברה לצלבנים הבעלות על ירושלים למעט הר הבית). הממלכה השנייה נמשכה 99 שנים, רובן במאה ה-13. אלו היו שנים של חולשה יחסית, השנים הרעות של הצלבנים. הם מעולם לא התאוששו מהמפלה של קרני חיטין. הממלכה מתפרנסת באופן די בעייתי. קצת ממסחר והרבה עזרה מאירופה.

יהודים היו בארץ בתקופה הזו (מאה 12) בערך 1500 נפש בלבד. זו אחת התקופות הכי דלילות מבחינה יהודית בארץ ישראל. בימיה אמנם הייתה עלייה מסוימת לארץ, עליית הרמב"ן, הגעת יהודים מאשכנז, אבל גם גידול זה בא לסופו עם הכיבוש הממלוכי של עכו שחיסל את הקהילה היהודית שם. כמעט כל דבר היה שונה בשתי הממלכות.

השלטון בארץ ישראל היה שלטון פיאודלי ולממלכה החדשה לא היו שטחים שניתן לחלקם לאצילים פיאודלים ולהבטיח כך את נאמנותם. כתוצאה מכך המלכים היו חלשים ביותר. לימים המלך אפילו ירד מהארץ וישב מחוץ לגבולותיה, למשל בסיציליה.

הממלכה השנייה הייתה כמו אקורדיון. בראשית ימיה הייתה מאוד מכווצת, בין 1229 ל-1244 במשך 15 שנים היא נפתחה והתרחבה באזורי הגליל וירושלים, ואחר כך שוב התכווצה ונסגרה. בהשוואה לממלכה הראשונה הממלכה השנייה הייתה ברוב ימיה מצומקת מאוד.

הממלכה הצלבנית השנייה לא כללה את ירושלים שהייתה בירת הממלכה הראשונה. בירת הממלכה השנייה הופכת בעל כורחה להיות עכו. זאת למרות שאין לה שום קדושה הכרוכה בה. הצלבנים הדביקו לה מסורת מהתנ"ך וזיהו אותה עם עקרון המקראית. הזיהוי הזה נולד מכך שכשהגיעו אליה אנשים בדרך הים הם הגיעו תחילה לאי שבינו לבין הנמל הייתה שרשרת מתוחה בפני גורמים עוינים והוא היה קרוי בשם אי הזבובים. השם הזה קשור למסורת קדומה שבה סגדו לבעל זבוב שהיה אלוהיה של עקרון – אחת מחמשת ערי הפלישתים. לכן זיהו את עכו עם עקרון (וקראו לה Acre), וחיברו אליה את כל הסיפורים שהיו ידועים על עקרון.

הבדל נוסף בין הממלכות – הזווית האירופית. במאה ה-12 ובמאה ה-13 היו המעורבויות האירופאיות בארץ ישראל שונות לחלוטין. בממלכה הראשונה לא היו מסעות צלב אחרי המסע הראשון. בשנייה היו 10 מסעות. מסע צלב יוצא מאירופה כשמוזהים צורך (והזדמנות). זה תמיד בא על רקע איזושהי בעיה שהתעוררה בארץ ישראל. לכן ברור שכל תקופת הממלכה השנייה היא הייתה זקוקה להזרקות של משאבים חיצוניים.

מאפייני המסעות

משלהי המאה ה-12 התפתח באירופה נוהל שעל פיו כל משפחת אצילים מוכבדת חייבת הייתה לשלוח נציג לארץ ישראל כדי שיחטל שם מוסלמי אחד או שניים. זה הפך להיות בון טון אירופאי, ולכן כל פעם שיצא מסע צלב היו הרבה אצילים צעירים שרצו להצטרף אליו. לפעמים הם יצאו לארץ עוד כשהמנהיג עדיין היה באירופה. כך התפתחו סיטואציות בהן יש בארץ כוח צלבני ללא הנהגה.

יש מסעות שקיבלו מספר מצוין, אבל יש גם כאלה שלא קיבלו מספר אלא נקראים במחקר על שם מנהיגם למשל מסע הצלב של פרידריך ה-6 או על שם מאפיינים ייחודיים שלהם, מסע הצלב של הילדים, מסעות הברונים ועוד. מתוך 12 המסעות שנערכו לארץ ישראל (בזמן של שתי הממלכות הצלבניות) 7 קיבלו ספרור נומרי. זה נעשה במחקר על הצלבנים במאה ה-19.

הנוצרים המזרחים לא ממש ראו נחת מהנוצרים המערביים. מהטקסטים שלהם עולה בברור שהעולם הנוצרי המזרחי הסתכל על העולם הנוצרי המערבי כעל עולם ברברי ונחות ממנו. בפועל היו הרבה נישואי תערובת בין הגברים הצלבנים לנשים הנוצריות המזרחיות בנות המקום. זה כמובן הוביל אחר כך לקשרי משפחה בתוך מספר דורות.

יש טענה שאחת הסיבות לכישלון הצלבני בארץ היה שהם לא התחברו לקיסר הביזנטי אלא נלחמו בו. בכך מנעו מעצמם סיוע מאוד משמעותי שיכלו לקבל בעת נפילתם.

המסע הראשון בתקופת הממלכה השנייה הוא כמובן מסע הצלב השלישי. תוצאתו – הסכם יפו (הראשון) שבו הוסכם שהחוף הארצישראלי מצור ועד יפו הוא הממלכה הצלבנית החדשה.

מסע הצלב של היינריך ה-3

מאחר שירושלים לא הושגה במסע הצלב השלישי מתחילים באירופה לעבוד על מסע הצלב הבא כדי לתקן את המעוות. המסע הזה יוצא לדרך ב-1197 והוא מובל על ידי בנו של פרידריך ברברוסה – היינריך ה-3. הוא נוטל את הצלב ויוצא בראש המסע. לכן למסע הצלב הזה קוראים "מסע הצלב של היינריך ה-3" אין לו מספר משלו.

בצד המוסלמי נפטר בינתיים צלאח א דין (1193) ומתחיל מאבק הירושה בין שני בניו לאחיו אל עאדל. בצפייה לבואו של היינריך מקדימים אבירים להגיע בכוחות עצמם לעכו, וממתינים לו שם. אבל, היינריך נפטר באירופה עוד לפני היציאה למסע. הסיטואציה היא שבארץ יש כוחות אבירים ללא מפקד. הם החליטו

לתרום משהו לממלכה הצלבנית החדשה. יוצאים מצור צפונה וכובשים את צידון וביירות. מגיעים לגבולה הצפוני של הממלכה הראשונה וחוזרים לממלכת אנטיוכיה.

מסע הצלב הרביעי

באירופה מכינים כעת מסע צלב חדש וייעודו שחרור ירושלים. אנחנו כבר בתחילת המאה ה-13. מסע הצלב הזה ייקרא לימים מסע הצלב הרביעי. יצא לדרך ב-1202 והיה השערורייה הגדולה ביותר בתולדות מסעי הצלב, גם בתקופתו וגם אחר כך. המנהיגה הייתה ונציה, האימפריה הימית האיטלקית. בראשה עומד הדוג'ה דאנדולו בן ה-80 - מאוד זקן. הוא מארגן את המסע בדרך היס, אוסף כספים, מקבל תרומות. שם פעמיו לקונסטנטינופול, כובש את העיר מידי הנוצרים הביזאנטים, ומכתיר בה פטריארך קתולי לטיני. הוא בוזז ושודד את קונסטנטינופול והופך את נמלה לנמל קתולי.

כל מקור היסטורי מהשנים האלה נרעש מהעניין הזה, אבל הוונציאנים לא ממש מתרגשים. הם שולטים בקושטא ושודדים ממנה את אוצרותיה. כמעט כל מה שנמצא היום בכנסיית סן מרקו בוונציה מקורו בשוד מ-1204.

וונציה אז היא קומונה ימית שיש לה ערי בת בכל רחבי היס התיכון. האפיפיור אינוצנסיוס ה-3 חתם על הסכם עם דאנדולו שעל פיו האפיפיור יעזור במימון המסע הזה. לאפיפיור לא היה כסף ולכן הסכים להצעתו של הדוג'ה שהוונציאנים ישלטו על ערים לאורך הדרך, בעיקר על זאדאר, עיר קתולית בים האדריאטי, וכך יממנו את המסע. הסיבה לכיבוש קונסטנטינופול הייתה כלכלית ומעמד הדוג'ה היה כל כך חזק שהוא הניח ובצדק שיעברו על העניין לסדר היום.

מסע הצלב של הילדים

במעין תגובה למסע הצלב הרביעי יצא ב-1212 מסע הזוי לחלוטין, מסע הצלב של הילדים. הרעיון היה לחפש גורם נוצרי מאמין טהור, ללא אינטרסים כלכליים, שיתמקד בשחרור ירושלים. הסיפור מדבר על שני נערים: אטיין (סטפן) מצרפת וניקולאס מקלן שבגרמניה. בשני סיפורים נפרדים מוזכר שלכל אחד מהם הייתה התגלות של ישוע שבה הם צו לארגן מסע צלב לשחרור ירושלים.

התוכנית הייתה לנוע ביבשה לעבר חוף היס התיכון, וכשהמוני הילדים יגיעו לעיר היעד, מרסי, היס יתייבש והם יעברו בחורבה ויגיעו לארץ ישראל. על פי דווח אחד חשבו שהים ייבקע בפניהם ויאפשר להם ללכת רגלי. על פי דווח אחר האמינו שיוכלו ללכת על המים.

ביולי 1212 יצאו לדרך כמה אלפי ילדים. הם צעדו לאורך הריין דרך מיינץ, עברו את האלפים ולבסוף הגיעו למרסי. המונים מתו בדרך. בחלק מהמקומות שעברו בדרכם הפצירו בהם לחזור לבתיהם, אבל בסוף הגיעו למרסי אלפי ילדים מגיל 6 ועד גיל בגרות.

בסופו של דבר היו מספר ספינות שנמלה של מרסי (יש האומרים שהם ונציאניות), העלו אותם לספינות, שטו לאלכסנדריה ומכרו אותם לעבדים. יש תיאורים מ-30 או 40 שנה מאוחר יותר שנמצאו שרידים מהם במצריים.

יש היסטוריונים שחושבים שכל העניין הזה בדוי לחלוטין.

מסע הצלב החמישי או המסע "האוסטרו-הונגרי" - 1217 - 1221

במחנה הצלבני בארץ יש מהומה לא קטנה שנמשכת מיום עזיבתו של ריצ'ארד לב הארי את הארץ. קונרד ממונפרה שתיכנן בתמיכת האצולה הארצישראלית להיות מלך ירושלים נרצח יומיים לפני הכתרתו המיועדת בידי מתנקשים מכת החששיון. מביאים במקומו אציל צרפתי בשם אנרי משמפאן (1192 - 1197) שמשאיים אותו לאיזבל בת אמלריך, היורשת החוקית של כתר המלוכה בירושלים. ב-1197 הוא נופל מגג ונהרג.

מחתנים את איזבל (פעם רביעית!) עם אמלריך מלך קפריסין שהופך כך להיות מלך ירושלים עד מותו ב-1205. מאז במשך 5 שנים אין כלל מלך, ועל הממלכה מושלת ילדה בת תשע – מריה ממונפרה, בתה של איזבל (מקונרד) ונכדתו של אמלריך. ב-1210 משיאים אותה לז'אן דה בריה אציל צרפתי זקן.

האפיפיור בימים האלה הוא אינוצנסיוס ה-3 שנחשב לאחד האפיפיורים החזקים ביותר באירופה. הוא מנסה כעת לארגן שוב מסע צלב של מלכים, ממש כמו במסע השלישי. הוא פונה תחילה לקיסר גרמניה, פרידריך ה-2, נכדו של פרידריך ברברוסה, וקורא לו לצאת למסע הצלב הקרוב שלימים ייקרא מסע הצלב החמישי. מאחר והפעם הצרפתים והאנגלים סרבו להצטרף פונה האפיפיור למלך הונגריה, אנדריאס ה-2 ולדוכס אוסטריה – ליאופולד ה-6. רגע לפני היציאה מודיע פרידריך שלא מתאים לו לצאת לדרך, אבל מבטיח שיצא בעוד מספר שנים. מי שכן נשארו אלו הם ההונגרים והאוסטרים, ולכן יש כאלה שקוראים למסע הזה בשם המסע "האוסטרו-הונגרי".

התפיסה החדשה שאומצה למסע הזה הייתה לא לעלות ישירות על ירושלים אלא לפגוע באיובים המחזיקים בירושלים ישר במקום החשוב ביותר להם, מצרים, בירת השלטון האיובי. הכוונה הייתה לכבוש את קהיר ולקבל בתמורתה את ירושלים וכל ארץ ישראל.

החל מ-1217 מתחילים להגיע לארץ ישראל כמה מסעות צלב קטנים שכולם נכנסים במחקר תחת השם "מסע הצלב החמישי" או המסע "האוסטרו-הונגרי". אלו הם שלהי שלטונו של אל עאדל אחי צלאח א דין (הוא נפטר ב-1218), והממלכה האיובית כבר מחולקת בין בניו. מסע הצלב החמישי מתחיל במתקפה לכוון הר תבור שבוצר קודם לכן על ידי שליט דמשק אל מלך אל מעטם עוד בימיו של אביו אל עאדל. אל מעטם מצליח להביס את הצלבנים במעלה התבור, אבל נכנס לפאניקה מהסכנה של התקפה צלבנית נוספת והורס את הביצורים שהקים במו ידי בהר.

עם סיום הקרבות בצפון חוזר ליאופולד לאוסטריה ועד שיוחלט איך ממשיכים מחליטים לבצר את קו החוף בעתלית. ב-1218 הצלבנים בונים מבצר ענק בעתלית על חצי האי שם. הוא הועבר לרשות הטמפלרים, והיה אחד משלושת המבצרים הגדולים והחשובים שלהם בארץ ישראל (יחד עם צפת וכרך). המבצר הזה לעולם לא

נפל לידי המוסלמים, והוא היה הנקודה האחרונה של הנוכחות הצלבנית בארץ ישראל. המבצר נקרא על ידם קסטלום פרגרינומוס "מבצר עולי הרגל" או שטו פלארן בצרפתית.

ב-1219 צלבני מסע הצלב החמישי וצלבני ארץ ישראל מקבלים יחד החלטה לכבוש את מצרים. הכוונה הייתה כנראה לכבוש את קהיר, המרכז ההיסטורי של הממלכה האיובית, ולקבל תמורתה את ארץ ישראל וירושלים. זו החלטה די תמוהה כי רוב ארץ ישראל בכלל היה כבר שייך לאמיר הדמשקאי ולא לסולטן הקהירי. כך או כך, הצלבנים מפליגים למצרים ובמקום שבו יוצאת הזרוע המזרחית של הנילוס אל הים, בעיר דמיאטה, הם נוחתים ושמים על העיר מצור.

בזמן הזה הסולטאן הזקן אל עאדל מת. בנו אל מלך אל כאמל, שליט מצרים, נכנס לפאניקה, ומציע לצלבנים להחזיר להם את כל השטח ממערב לירדן כולל ירושלים (למעט הר הבית) אם יעזבו את מצרים. האצילים הארצישראלים בראשות המלך ז'אן דה בריה כמובן בעד ההצעה, אבל אלה שהגיעו מאירופה מתנגדים. גם פלאגיוס - נציג האפיפיור במסע התנגד מטעמים אידיאולוגיים לעשות הסכם עם הכופרים. האחרים, נציגי המסדרים והקומנונט שבאו מוונציה, גנואה ופיזה קיוו בכלל לכבוש את מצרים כדי ליצור לעצמם נמלים משלהם לטובת הסחר עם המזרח, ולכן התנגדו כמובן להצעה המצרית. בכדי לסרב באופן אלגנטי להצעה המצרית הצלבנים ביקשו לקבל לידיהם בנוסף גם את רוזנות עבר הירדן שכוללת את השליטה על דרך החאגי העוברת בשוקבן ובכך. זו היתה הדרך שלהם לאמר לא להצעה שקיבלו.

בינתיים אל מלך אל מעטס הדמשקאי, שמבין שמציעים למכירה את אדמותיו, מחליט לחסל את כל המבצרים שתחת שליטתו בארץ ישראל על מנת למנוע מהצלבנים את האפשרות להתבסס בהם. הוא הבין שלא יוכל להחזיק בכוננות מתמדת את צבא האיכרים שלו שאינו צבא קבע, ולכן לא יוכל למנוע את כיבוש ערי ארץ ישראל הנמסרות על ידי אחיו לצבא הקבע הצלבני.

אל מעטס פותח בהרס כל הערים המבוצרות והמבצרים שבשליטתו בארץ ישראל, ובמשך כשבע שנים מחריב בשיטתיות את בית גוברין, קאקון, כוכב הירדן, הונין, תבנין, ואת המבצר בצפת. בהוראתו אף נפרצות חומות ירושלים ששיקם צלאח א דין ושהוא עצמו השלים את בנייתן שנים מעטות קודם לכן. מאז למעלה מ-300 שנה תעמוד ירושלים ללא חומות.

בכך הוא הפך לצינוי הראשון (!) כי את הרעיון הזה קנו כל השליטים שאחריו, ובמיוחד הממלוכים שיהרסו מאוחר יותר את כל ערי החוף. הרס הביצורים של ערי החוף הביא לנטישת האזור על ידי תושביו שחששו לביטחונם, לנטישת מפעלי הניקוז ולהפיכת מישור החוף לאזור שומם של ביצות. זה מה שאפשר אחר כך לתנועה הציונית לקנות את האדמות השוממות של מישור החוף שהיו נטושות מאות בשנים.

ב-1221 אחרי מצור של שנה וחצי הצלבנים כובשים את דמיאטה ומתחילים בחודש יוני לנוע לכון קהיר. זו הייתה טעות עצומה כי זו בדיקו עונת הגאות. בנוסף אל כאמל הלחוף פונה לאחיו שיעזור לו. הצלבנים מגיעים לעיר מנסורה, ושם פותחים המוסלמים את התעלות והצלבנים נתקעים בבוץ ובמים ללא יכולת תנועה. במפתיע אל מלך אל כאמל נותן להם לברוח משם, כנראה משום שהיה לו נוח שימשיכו לשמש חיץ בינו לבין אחיו שבדמשק. הצלבנים עוזבים בבושת פנים את מצרים. הפרשה הזו העמיקה מאד את המתח בין שני האחים האיובים אל כאמל ואל מעטס שליטי קהיר ודמשק, בהתאמה.

עד כה יש לנו ארבעים שנה של קיום הממלכה הצלבנית השנייה עם חמישה מסעות צלב (מתוכם רק שלושה ממוספרים) ואפס תוצאות.

מסע הצלב השישי

באירופה מאשימים בכישלון מסע הצלב החמישי את זה שנמנע מלהצטרף למסע – קיסר גרמניה פרידריך ה-2 הנכד של פרידריך ברברוסה, שחי ופעל מסיציליה. פרידריך היה אחת הדמויות המופלאות בהיסטוריה, יוצא דופן מכל בחינה היא בדורו שבו קראו לו "פלא העולם". הוא קרא וכתב 6 שפות בנייה גרמנית, לטינית, סיציליאנית וערבית. היה האוניברסיטה הראשונה בפלרמו. לא לקח את הדת ברצינות רבה (היה בעצם אתיאטיסט) ונכנס לעימות עם האפיפיור בנושא אדמות סיציליה. הוא לא ממש התעניין בפן הדתי של מסעות הצלב, סירב להצטרף למסע הצלב החמישי, והתמהמה מאוד בהכנתו למסע הצלב השישי אותו הבטיח מספר פעמים להוביל בעצמו. הוא גם היה מאד מודע לעוינות ששררה בין שני האחים המוסלמים מקהיר ומדמשק, וניהל עם כל אחד מהם מו"מ לשיתוף פעולה כנגד אחיו.

מריה, נכדתו של אמלריך ואשתו של מלך ירושלים ז'ן דה בריה, מתה בעת לידתה (בת 14) את בתה איזבל יולנד (איזבל ה-2) שהופכת כך ליורשת החוקית של הכתר. ב-1225 בהיותה בת 12 משיאים את איזבל באיטליה לפרידריך ה-2 במטרה להמריץ את פרידריך למלא את הבטחתו לצאת למסע צלב לארץ ישראל. ב-1228 איזבל יולדת את בנם קונרד ה-4 ומתה אף היא בלידה. קונרד התינוק הופך בכך למלך ירושלים החוקי, ואביו פרידריך טוען בזכות זה לתואר עד שיגדל התינוק.

כשהאפיפיור גריגוריוס ה-6 רואה שעל אף נישואיו של פרידריך לאיזבל הוא עדיין מתמהמה לצאת למסע לארץ ישראל הוא מטיל עליו חרם. לפרידריך זה לא ממש הזיו. לבסוף, ב-1227 יוצא למסע הידוע בשם מסע הצלב השישי. הוא מגיע לקפריסין, וחובר שם לאבירי ארץ ישראל שהיו שם. במיוחד בלטה שם משפחת איבלין בראשות ז'אן הזקן מבירות שמופיע שם כנציג האצולה הארץ ישראלית. פרידריך מודיע להם שהוא עכשיו מלך ירושלים (מתוקף נישואיו לאיזבל יולנד ואבהותו לקונרד ה-1 יורש העצר) ושעליהם לציית לו, אבל ז'אן הזקן מסרב להכיר בו כשליט.

בינתיים מגיעות ידיעות שאל כאמל (הקהירי) מציע לפרידריך בדיקו את מה שהציע כעשר שנים קודם לכן לצלבנים של מסע הצלב החמישי, את כל ארץ ישראל המערבית בתורה לשיתוף פעולה במסע שמתכנן אל כאמל כנגד אחיו בדמשק. אל מעטס (הדמשקאי) נחרד כי הוא מבין שבהרשתו עשר שנים קודם לכן את כל המבצרים בארץ ישראל הוא פתח לפני הצלבנים את הדרך לדמשק. הוא מורה לאחיו, אל עזיז עותמן, שיושב בבניאס (לשם מנתקותו שתי הדרכים העוברות מהחוף לדמשק) לבצר את קלעת-א - זוביבה היא קלעת נמרוד.

פרידריך עדיין בקפריסין ואז מגיעה הידיעה שאל מלך אל מעטס חוטף בדמשק דיזנטריה ומת (נובמבר 1227), ושאל כאמל לא מחכה לפרידריך, יוצא לדרך, וכובש בעצמו את דמשק ואת ארץ ישראל, כך שאין יותר

לפרידריך מה להציע לו. פרידריך מגיע לעכו (ספטמבר 1228) ומתחיל לנהל מו"מ חדש עם אל כאמל. הוא גם דורש מהאבירים הטמפלרים נכסים שלטענתו שייכים למלוכה. כך הצליח להסתכסך בנוסף לאצילים הארץ ישראלים ולאפיפיור גם עם הטמפלרים (ההוספיטלרים היו ניטראליים). היחידים שתומכים בו הם האבירים הטבטוניים שהוכרוזו כמסדר חדש והקימו את מרכזם במונפורט זמן לא רב קודם לכן.

בסוף פרידריך מאיים על אל כאמל במלחמה. מגיעים לפשרה שבה פרידריך מקבל את העיר נצרת ופרוזדור מעכו אליה דרך שפרעם וציפורי, וכן את ירושלים (למעט הר הבית) ובית לחם עם פרוזדור שמוביל אליהן מרמלה דרך לטרון. זהו הסכם יפו-עגול מ-1229 שהביא לחידוש השלטון הצלבני בירושלים. ב-17 למאוס 1229 פרידריך כנס לירושלים ומקבל את מפתחותיה (אף שהחומות היו הרוסות כבר) מידי מושל העיר המוסלמי על אף נחמדות רבות ברחבי העולם המוסלמי. למחרת הוא כנס לכנסיית הכתר ומכריז על עצמו כעל מלך ירושלים כשהפטיאריך של ירושלים מסרב להשתתף בהכתרה בשל החרם שהטיל האפיפיור על פרידריך.

כך חוזרת ירושלים לשלטון צלבני, אבל היא לעולם לא תדמה לירושלים הצלבנית של הממלכה הראשונה. היא אף פעם לא חוזרת להיות מרכזית כמו שהייתה בימי הממלכה הראשונה. לאחר 15 שנה היא תוחרב בדי החוואריזמים (פרוט בהמשך) ולעולם לא תשוב לידיים צלבניות.

בסופו של דבר סכסוכיו של פרידריך ה-2 עם כל האצילים הפרנקים יגרמו לכך שבמאי 1229 הוא יברח מעכו בסירה קטנה רגע לפני שעמדו לרצחו. פרידריך משאיר מאחוריו שני דברים: הסכם הודנה לעשר שנים (עד 1239) עם המוסלמים, וכוח צבאי של תומכיו – הקומונה של סן אנדריאס, שיתעמתו במשך 13 שנים עם שאר הכוחות הצלבניים האחרים, ויגרמו בארץ ישראל ממש למלחמת אזרחים צלבנית. המלכים הבאים אחרי פרידריך, בנו קונרד ונכדו קונרדין יישארו כבר באירופה ולא יציגו את כף רגלם לעולם בארץ ישראל. מהצד השני, אל כאמל ימשיך לשלוט במצרים עד 1238, אבל ייחלש וממלכתו תאבד בהדרגה נחלות כמו מכה ומדינה, טוניס ועוד.

מסעות הברונים 1239 - 1244

הסכם יפו-תל עגול נחתם כאמור ל-10 שנים. עם התקרב מועד סיומו הצלבנים מפחדים שהאיובים יחזרו לכבוש את ירושלים, ובכדי לקדם את פני הסכנה הם מוציאים ב-1239 ושוב ב-1240 גל של מסעי צלב לא ממוספרים המכונים במחקר "מסעי הצלב הברונים", מאחר והובלו לא בידי מלכים אלא בידי ברונים. בתחילה מגיעים כוחות צרפתיים בראשות תיבון משמפיון, ושנה אחר כך מגיעים כוחות אנגליים בראשות ריצ'ארד מקורנוויל. המסעות האלו שוב מנצלים את העוינות בין האחים שליטי דמשק ומצרים להשגת הישגים טריטוריאליים בארץ ישראל.

מסע הצלב של תיבון מצרפת 1239 - 1240

הגל הראשון מגיע, כאמור, ב-1239 מצרפת בראשות תיבון משמפאן. הם שוב מחליטים לכבוש את מצרים שנשלטה אז בידי בנו של אל כאמל - אל מלך אל צלאח איוב. הם מקימים בסיס באשקלון ויוצאים משם בדצמבר 1239 לכונן מצרים.

לאחר יום הליכה אחד מאשקלון הם מכותרים על ידי הצבא המוסלמי המצרי ליד בית חנון. בקרב הזה, קרב בית חנון, כמעט חצי מכוחם מושמד, רובם מפרחי האצולה האירופית שהצטרפה למסע. דווקא לאחר מכן זוכה תיבון משמפאן להישג בלתי רגיל, כאשר שליט מדמשק אל מלך אל צאלח איסמעאיל מציע להעביר אליו את כל הגליל עד הירדן כולל עמק יזרעאל ובית שאן תמורת התחייבות צלבנית להילחם בבוא היום לצידו כנגד אחיו אל צלאח איוב שליט מצרים. תיבון מקבל את ההצעה, וכך חוזרים הטמפלרים לצפת ובהשקעה אדירה (תורמה ממרסי) משקמים את מבצרה בעלות דמיונית של מיליון ומאה אלף ביזאנטים.

בתגובה לכך פונה כעת אל צלאח איוב צלבנים בניסיון להעבירם לצידו. המחנה הצלבני מתפלג כאשר חלקו בראשות הטמפלרים ואצילי ארץ ישראל מצדדים בדמשקאי, והאחרים בראשות ההוספיטלרים והצלבנים האירופאים (שקיוו לפדות כך את שבויהם מקרב בית חנון) במצרי. בסופו של דבר חותם ב-1241 מנהיג הגל השני - ריצ'ארד מקורנוויל, אחיו של הנרי ה-3 מאנגליה, על הסכם ברית עם המצרי שבמסגרתו הורחבו מאוד השטחים של הממלכה הצלבנית. בנוסף לכל הגליל (שהיה בעצם שטח של הדמשקאי) התרחבה כעת על פי ההסכם הזה השליטה הצלבנית באזור החוף שם השתרעה מבירות בצפון עד עזה בדרום (לא כולל את עזה עצמה), וכן התרחבה בדרום מזרח כדי לכלול את בית גוברין.

אם כן, העובדה שהאיובים שוב מפולגים ביניהם היא שוב מקור הכוח של הצלבנים. הם לא השיגו שום ניצחון משמעותי אבל קיבלו לידיהם חלק גדול של ארץ ישראל המערבית.

בכל זאת הייתה כאן בעיה קטנה. מה יקרה כאשר הקהירי והדמשקאי יתחילו להילחם זה עם זה? יש כאן חוזה נאמנות כפול שמבטיח את עזרת הצלבנים לשני הצדדים, וצריך לכן המר על הצד המנצח ולהפך את הברית עם הצד השני.

ב-1244 הדמשקאי אכן מחליט לתקוף את קהיר והצלבנים בוחרים לצדד בו. בצר לו אל מלך אל צאלח איוב הקהירי מגייס לעזרתו את החוואריזמים. אלו היו גדודי שכירים מאזור אוזבקיסטן וטורקמניסטן והדלתא של נהר האמו דריה, אזור הרעין של ממלכת החוואריזמים שנכבשה ב-1221 על ידי המונגולים. חלק הצבא שלא הושמד בידי המונגולים נמלט עם משפחותיהם והתפרנס כחיילים שכירים ברחבי העולם המוסלמי. אליהם פונה אל מלך אל צאלח איוב באוגוסט 1244 לבוא לעזרתו והם נענים לו, כאשר בדרך דרומה הם עושים ביקור ידיוותי בירושלים וטובחים שם את אוכלוסייתה הנוצרית. כך מאבדים הצלבנים את אחיזתם בירושלים, והפעם לתמיד.

הצלבנים יחד עם הדמשקאים צועדים למצרים. ב-16 לאוקטובר 1244 תבוא ההתנגשות בהארביה (קייבון כרמיה של היום). לצלבנים זהו קרב קרני חיסין השני, כי בו כוחם הושמד כמעט כולו (לאחר עריקת הכוחות הדמשקאים כבר בתחילת הקרב). בעקבות הקרב הזה איבדו הצלבנים את כל מה שקיבלו בהסכם של 1241 והגבול הדרומי של ממלכתם חוזר לקו של יפו-רמלה. התבוסה בהארביה הרסה סופית כל רצון לחימה בקרב

צלבני ארץ ישראל שלעולם לא ייזמו יותר מהלך קרבי משלהם. מאוחר יותר, כשבייברס הממלוכי מתחיל לקצץ את שטחיהם, כל מבצר ילחם נגדו לבד. הקרב הזה הרבה פחות מוכר מקרב קרני חיטין כי הכלל התופש הוא תמיד "עשית ולא כתבת – לא עשית". צלאח א דין היה אשף יחסי ציבור ויש הרבה תיאורים של קרבותיו שנכתבו על ידי מזכיריו השונים. אל מלך אל צאלח איוב הקהירי לא לקח איתו עיתונאים, ולכן קרב הארביה נשכח ולא בצדק. בקרב הזה מופיע לראשונה גדוד שנקרא הממלוכים הבחריים.

בסך הכל, אם כן, כל שלושת מסעי הצלב האלה (המסע השישי ושני מסעות הברוניים עם ההסכמים שנחתמו בעקבותיהם) השיגו לצלבנים 15 שנות שליטה בירושלים. מ-1244 העיר הופכת שוב להיות מוסלמית.

אל מלך אל צאלח איוב לא עוצר בהארביה וממשיך בתנופה עד דמשק. ייתכן שזה היה מביא לסופה של ממלכת הצלבנים אלמלא נכנס אז לתמונה מלך צרפת לואי ה-9 "הקדוש".

מסע הצלב השביעי של לואי "הקדוש" 1248 - 1251

מה עושים האירופאים: מארגנים מסע צלב חדש – מסע הצלב השביעי ב-1251-1248. בראשו עומד מלך צרפת לואי ה-9 "הקדוש" (התקדש די קרוב ליום מותו). הוא היה בעל מטרות נעלה יותר משחרור ירושלים. הוא רצה להוכיח את עליונות הנצרות על האסלאם. התכנון היה מסע נוצרי להוכחת עליונות הנצרות. לואי הוציא תקנון מסודר שבו הגדיר בדיוק מי רשאי להצטרף למסע. לא התיר לגורמים ממוקפים להצטרף. גם לנשים אסור היה להצטרף (פראוור על הגישה הצלבנית להשתתפות נשים במסעי הצלב: "יצאה צלבנית חזרה יצאנית"). רק לזקנות ולכובסות ניתן היתר חריג. לקח איתו למסע כל מה שהיה צריך לקרב כולל ציוד מצור מלא ושפע של כלים חקלאיים. הוא התכוון להפריח את השממה!

המסע יוצא לא ממרסי אלא מעיר נמל חדשה שבנה בשפך הרון – אגנסמורט (Agnes Mort) במיוחד כדי לשמש עיר מוצא מהוגנת למסע הזה.

יעד המסע הוא שוב קהיר. חוזרים על התוכנית של מסע הצלב החמישי. נוחתים בדמיאט, ממשיכים למנוצרה וכובשים אותה. שוב חוזר הסיפור של הגאות וההצפה, ושוב מכותרים הצלבנים בידי הכוחות המוסלמים (הפעם בפיקוד הקצינים הממלוכים). ב-1250 לואי חותם על הסכם כניעה ונופל בשבי יחד עם פמלייתו ויחד עם שלושת אלפי אבירים.

הפעם, בניגוד למלכים האחרים, אחרי שמשחררים אותו לואי לא חוזר הביתה אלא נוחת בעכו. הוא לוקח איתו את הצבא והופכו לצבא של בנאים. בונה איתו מחדש את צידון ואת יפו. אחר כך בונה את חומותיה של עכו, את חומות קיסריה, עיר חדשה מחוץ לחומות עתלית. בסך הכל מבצר ביוסודיות את כל החוף הארצישראלי. השקיע כספים אדירים מאוצר המלוכה הצרפתית. רק ב-1254 הוא חוזר לצרפת.

ארץ ישראל עוברת כעת להיות זירת המאבק בין שני הכוחות החדשים בזירה, הממלוכים שתופשים את השלטון במצרים והמונגולים המגיעים לכאן מהמזרח. הצלבנים נמנעים מלקחת צד בעימות הזה ומשלמים על כך ביוקר לאחר הניצחון הממלוכי בקרב עין ג'אלות ב-1260.

אפיונות הסיום של מסעי הצלב - מסע הצלב השמיני - 1270

אחרי מספר שנים כשהמצפון ממשיך להציק לו לנוכח ההשתלטות הממלוכית על ארץ ישראל לואי יוצא ב-1270 למסע נוסף. זה המסע האחרון או מסע הצלב השמיני.

שוב בתוכנית לכבוש את קהיר, להכות את הממלוכים ולקבל מהם בתמורה את ירושלים. הפעם החליט להפתיע את הממלוכים ולהגיע למצרים בדרך היבשה לאורך חוף צפון אפריקה. בקיץ 1270 הוא נחת בתוניס וזמן קצר אחר כך הוא מת שם. מילותיו האחרונות היו: "ירושלים, ירושלים, ירושלים". עם מותו תם המסע הזה, ועמו גם המסעות האחרים לארץ ישראל.

סוף הממלכה הצלבנית השנייה (ראשית התקופה הממלוכית בארץ ישראל)

ב-3 בספטמבר 1260 נערך ליד מעין חרוד קרב עין ג'אלות (הגבוה, כנראה הכוונה לשאול המלך ולא כמו שלפעמים חושבים לגולית) בין הממלוכים למונגולים. היו בערך 12,000 פרשים מכל צד. האגף השמאלי הממלוכי מובס, אבל מי שמציל את המערכה הוא בייברס שמנהיג את כוח החלוץ הממלוכי ישר אל המפקד המונגולי ומכה אותו. הצבא המונגולי מתפורר ושרידי בורחים מזרחה לעיראק. זה הקרב שעצר את ההתפשטות המונגולית ומנע את כיבוש מכה ומדינה ואת הרס האסלאם כולו.

הניצחון הממלוכי הוא מלא והם ממשיכים לסוריה, כובשים בחזרה את דמשק, ומייצבים את הגבול בינם לבין המונגולים על נהרות הפרת והחידקל. ב-1260 מתחילה התקופה הממלוכית בארץ ישראל.

תוצאה נוספת של הקרב, בייברס שבקשותיו לתגמול הולם (רצה את נסיכות חלב) על חלקו בניצחון לא נענו בידי קוטוז, מחסל אותו ונהיה לסולטאן החדש. ב-1263 כובש בייברס את המדינה האיובית האחרונה – כרם שבעבר הירדן. עכשיו הוא מתפנה לטפל בצלבנים.

1263 - בייברס כובש את כל המובלעת הגלילית הנוצרית כולל נצרת והר תבור.

1265 - חוצה את ואדי ערה בלילה אחד וכובש במפתיע את קיסריה. בכך ביתר את מדינת הצלבנים לשניים.

1268 - כובש את יפו ובכך מחסל את החלק הדרומי של הממלכה. הצלבנים נשארים עם שטח קטן מצור ועד עתלית.

מחליפו של בייברס - קלעון, היה איש של הסכמים ולא של מלחמות. הוא עיגן בהסכם עם הצלבנים את השטח שנכבש על ידי בייברס.

1290 - קלאון מת ובמקומו עולה הסולטאן אשרף חליל.

1291 - באפריל תוקף אל חליל את עכו ישירות מהמזרח. אחר מצור של כחודש הוא משתלט על העיר. במקביל הצלבנים מתפנים מצור, ולבסוף ב-14 לאוגוסט 1291 גם מעתלית שננטשת ללא קרב.

סיכום

גם את הממלכה הצלבנית השנייה נהוג לחלק לשלושה דורות:

עד 1229 - רצועה נקניקית צרה לאורך החוף
1229 - 1244 - אחיזה בירושלים בעקבות מסע הצלב השישי והסכם יפו-תל עג'ול
1244 - 1291 - הגסיסה שמתחילה בעקבות התבוסה בקרב הרבאיה. מסע הצלב השביעי של לואי הקדוש.
הפעם אין טעם למנות את המלכים הארצישראלים בכל תקופה. הם לא היו משמעותיים אף פעם. מי שכן היו
משמעותיים היו המלכים האירופאים שהגיעו לארץ בתקופות השונות. בדור הראשון זה ריצ'ארד לב הארי
האנגלי, בדור השני זה פרידריך ה-2 הגרמני, בדור השלישי – לואי הקדוש הצרפתי.

מאפייני החברה הצלבנית

צלבן - אביר המגיע לכבוש את ארץ ישראל. זאת האינטרפרטציה של היום. בתקופתם הם קראו לעצמם "המסומנים בצלב" ובכדי להשתייך אליהם היית צריך להיות נוצרי קתולי יוצא אירופה (בתקופה היא עדיין לא היו קתולים מחוץ למערב אירופה). הם ראו בנוצרים המזרחיים טיפוסים לא נאמנים, משרתים ומרגלים של המוסלמים. ממש לא ראו בהם אחים לדת.

הצלבנים יצרו בארץ ישראל חברה דואליסטית: בצד האחד הנוצרים הלטינים, בצד השני כל היתר: המוסלמים, היהודים, השומרונים, הקראים, הדרוזים וגם הנוצרים המזרחיים. הייתה מערכת חוקים נפרדת לכל צד ומערכת בתי משפט נפרדת. ממש אפרטהייד. למשל היה חוק שמקומי שיתפש שהוא לבוש בגדי צלבן רכוש יוחרם. אבל בפועל בחיי היומיום היה עירוב גדול. **הדור הראשון** של הצלבנים היו גברים צעירים שהתחברו עם נשים מקומיות והביאו צאצאים מעורבים לעולם. אחרי עשרים שנה של ישיבה בארץ הוקמה ועדה שחוקקה חוקי הפרדה – ועדת שכס מ-1120. בוועדה נקבע, למשל, עונש של סירוס לכל צלבן שיימצא עם סרצנית כפילגשו (והיא - אפה ייקטם). עם זאת, נישואים לנשים נוצריות מזרחיות היו חוקיים. אחרי החתונה הנשים הפכו רשמית לקתוליות, אבל בפועל נשארו נוצריות מזרחיות. הילדים היו הדור השני של צלבני ארץ ישראל, לרוב עם אב צלבני ואמא מקומית. הם התחנכו בבתי ספר מקומיים, על פי רוב כאלה שהיו מהמסורת הנוצרית המזרחית. הילדים הללו גדלים דוברי ערבית ומושפעים בעיקר מהתרבות המקומית של משפחת האם.

פולאני (Pullani) - השם המקובל לילידי הנוצרים המקומיים. הלוחמים הפולאנים נקראו סרגינטיס. הם לא היו אבירים.

החברה הצלבנית הייתה תמיד מורכבת משני אלמנטים – צלבנים חדשים המגיעים מאירופה וצלבנים דור שני ושלישי מייצור מקומי - הפולאני. אלה לא היו ממש מקובלים בקרב האירופאים, וכך במצב של סכסוך בין שני הצדדים קרה לא אחת שהפולאנים התקרבו ונשענו יותר על המוסלמים המקומיים מאשר על "צלבנים אירופאיים".

דגם השלטון שרצו הצלבנים להשליט בארץ היה דגם ה"מונרכיה" שהיה מקובל באירופה והיה מבוסס על ארבעה מדרגים חברתיים:

- **מלך** - היה מקובל שהוא קיבל את כל האדמות מהאל. הנוהג הפאודלי היה שהוא שמר את הטובות שבקרקעות לעצמו כנחלה מלכותית, ואת היתר העניק לאצולה הגבוהה שמצידה העניקה חלק מנחלותיה (הפחות טובות כמובן) לאצולה הבינונית שמתחתיה, וכן הלאה.
 - **אצולה** - גבוהה, בינונית ונמוכה - בעלת "פאודום" (זכות אחזקת אדמות) שקיבלה מהמלך בתמורה להעמדת צבא לרשותו בעת הצורך. השירותים ניתנו תמורת הקרקע, וזו עברה בירושה מהאציל לבנו (בדרך כלל לבכור בלבד)
 - **צמיתים ואריסים** - בעלי זכויות לעיבוד האדמות. (הצמית היה כבול לאדמה, האריס לא).
 - **עבדים ומשרתים** - חסרי זכויות כמעט.
- אולם לאור המצב המיוחד בחברה הצלבנית בא"י דגם זה לא יכול היה להתקיים בארץ, והחברה הצלבנית הפרנקית בארץ הייתה בנויה מהקבוצות הבאות:

- **המלך**
 - **האצולה** - בעלי הקרקעות. הורכבה מאצולה גבוהה (הסניורים) ונמוכה (אבירים) ללא אצולה בינונית כמו באירופה
 - **הבורגנים** - הפרנקים חסרי הנחלות (במקור באירופה הם היו צמיתים)
 - **המסדרים הצבאיים** - מיזוג של נזירים ואבירים. יצירה מקורית של הצלבנים בארץ ישראל.
 - **הקומונות הכלכליות** של הערים האירופאיות
 - **הכמורה והנזורה**
- מתחת למדרג החברתי הפרנקי הלא פראנקים - נוצרים מזרחיים, מוסלמים יהודים ואחרים.
- הקרקעות** בארץ חולקו לשלוש קטיגוריות ע"פ זהות הקניין:
- **דומנה** - קרקעות השייכת לאדון (למלך).
 - **סניוריה** - קרקעות המוחזקות ע"י אציל גבוה (סניור) שהיה ראש מחוז גדול.
 - **פאודום** - קרקעות המוחזקות ע"י אצילים נמוכים (אבירים) שהיו ראשי מחוזות קטנים בתוך הסניורות.

המלך

ה-"דומנה המלכותית" (דומנה - קרקעות האדון) של ה"כתר הצלבני" כללה למעשה מספר "דומנות" נפרדות שכללו את הקרקעות החשובות ביותר: ירושלים – כולל גב ההר מ-סבסטיה עד חברון, עכו – (עם כל הגליל המערבי) הנמל החשוב בא"י, וצור – הנמל השני בחשיבותו בארץ-ישראל. יתר הקרקעות בארץ חולקו לואסלים שתחת המלך - הסניורים (האצולה הגבוהה) והאבירים (האצולה הנמוכה).

האצולה

במערכת היחסים שבין ה"כתר הצלבני" לבין הווסאלים המלך העניק את הנחלות בתמורה לשירותים צבאיים (ע"פ רוב תמורת שטח מוגדר העמיד הווסל לרשות המלך בכל עת שנדרש לכך מספר מוגדר של אבירים לוחמים). חשיבות וגודל ה"סניוריה" נותנת לכן הערכה על-פי מספר האבירים שצוותה להעמיד לרשות הכתר.

במהלך התקופה הצלבנית היו בארץ ישראל כעשר משפחות מרכזיות ממעמד הסניורים (כעשר "סניוריות"), ובעצם מהממלכה הראשונה ואילך (להוציא המקרה של רנו משאטיו שירש סניוריה עקב נישואין) לא הצטרפו לקבוצה זו סניורים חדשים.

הסניוריות המרכזיות של ארץ ישראל היו :

סניוריית טבריה	סניוריית הגליל	צוותה להעמיד לרשות הכתר 80 אבירים.
סניוריית קראק	סניוריית עבר-הירדן	צוותה להעמיד לרשות הכתר 60 אבירים.
סניוריית ביירות		צוותה להעמיד לרשות הכתר 25 אבירים.
סניוריית צידון		צוותה להעמיד לרשות הכתר 25 אבירים.
סניוריית קיסריה		צוותה להעמיד לרשות הכתר 25 אבירים.
סניוריית ארסוף		צוותה להעמיד פחות מ- 20 אבירים.
סניוריית קיימון	(יוקנעם)	צוותה להעמיד פחות מ- 20 אבירים.
סניוריית בית-שאן		צוותה להעמיד פחות מ- 20 אבירים.
סניוריית בניאס		צוותה להעמיד פחות מ- 20 אבירים.
סניורית טורון	(תיבנין שבלבנון)	צוותה להעמיד פחות מ- 20 אבירים.
סניוריית אעבלין	(יבנה - אשדוד)	צוותה להעמיד פחות מ- 20 אבירים.

* יפו ואשקלון הוכרו כ- "רונזניות" – שניתנו ע"פ רוב לנסיכי הכתר. אחת הסניוריות היותר מעניינות הייתה הסניוריה של משפחת אעבלין. מאחר ואשקלון נודעה כמי שעשתה צרות צרורות לצלבנים, החליט המלך על הקמתה של שרשרת מבצרים ומצודות מצפון וממזרח לאשקלון. מצפון הוקם מבצר גדול על הגבעה של יבנה, וממזרח שתי מצודות נוספות בשם "צפית" (תל-צאפי) ו"בית-גוברין". כל שלושת המצודות נמסרות לדי משפחה מקומית (יש טוענים ממקור פיזאני) בשם משפחת אעבלין.

הקרקעות שנמסרו לסניורים חולקו למספר רב (עשרות) של נחלות קטנות ואלו הועברו לידי האבירים ששרתו תחת הסניורים. כך נוצר מצב ייחודי בא"י שבו, בניגוד לאירופה בה הייתה האצולה מחולקת לשלושה מעמדות (אצולה גבוהה, אצולה בינונית ואצולה נמוכה) הרי שבא"י היו רק שני מעמדות – אצולה גבוהה המונה כ- 10 משפחות (הסניורים), ואצולה נמוכה המונה מאות אבירים (ללא אצולה בינונית). בתקופת ה"ממלכה השנייה" שבה התכווצה הממלכה לאזור מישור-החוף בלבד, נותרו בני האצולה הנמוכה כמעט ללא קרקעות ועם מעט מאוד הכנסות, מה שגרם לרבים מהם לעזוב את א"י (ע"פ רוב לקפריסין).

הבורגנים

מתחת למעמד האצילים היה מעמד נוסף של צלבנים, היו אלה ה"בורגנים". כינוי זה (שבאירופה ניתן לבני המעמד הבינוני) ניתן בא"י לשכבה של פקידים, מתורגמנים וכד', שאמנם היו צלבנים אך היו חסרי קרקעות ונחלות.

הצמיתים

מעבדי הקרקעות היו המקומיים : מוסלמים, נוצרים-מזרחיים ויהודים, שלא יכלו לעבור ו/או לשפר את מעמדם.

המסדרים הצבאיים

זו יצירה מקורית של הצלבנים בארץ ישראל. אלו הם מסדרי נזירים לוחמים, משהו אחר לגמרי מהבנדיקטים או מהפרנציסקנים שהיו מסדרי נזירים שהוקמו בתקופה הזו באירופה.

הנוסע מבורדו (333) היה עולה הרגל לארץ ישראל הנוצרי הראשון המוכר לנו. אחריו היה זרם לא רציף של עולי רגל נוצריים עד ובמשך כל התקופה הערבית הקדומה שקדמה למסעי הצלב. עולי הרגל פגשו בארץ שלטון מוסלמי וחברה דוברת ערבית ונתקלו בקשיים רבים בדרכם. הם היו נוחתים ביפו ומיד נשדדים. דבר ראשון חיפשו עגלה וסוס ומדריך דובר שפה לטינית לאתרים הקדושים, אבל לא ממש היו כאלה בנמצא. בסופו של דבר היו מוצאים איזשהו נוצרי מזרחי זקן ממדבר יהודה שהיה מדריך אותם בארץ ישראל. לא ממש יכלו לדבר ביניהם אבל לפחות הוא הכיר וידע את האתרים בהם רצו לבקר.

הדרך מיפו לירושלים לקחה תמיד יומיים (הלילה נעשה באזור שער הגיא). אבל בפועל המסע הזה היה לוקח חמישה ימים כאשר מורה הדרך מנתב אותם בדרך עקלקלה מיפו לאזור, לבית דגן וללטרון, אחר כך לאמאוס, משם לבית לחם ורק בסוף לירושלים.

בלב ירושלים היו שלושה רחובות מקורים, ובאחד מהם היו עושים "על האש". זה היה רחוב המסעדות שעולי הרגל קראו לו "רחוב המטבח הגרוע" או "רחוב ריח הבישול הנורא". לא ממש אהבו את ריחות הבישול המזרחי. נאלצו לאכול תבלינים שמעולם לא הורגלו להם ולחם שלא הכירו - פיתות. סבלו מקלקולי קיבה מתמידים.

לסיכום, היה מאוד לא פשוט לצליין הקתולי להסתדר במרחב הארץ ישראלי.

סביב 1070, שלושים שנה לפני מסע הצלב הראשון, קמה קבוצה של נזירים קתולים מאמלפי ששמה לעצמה מטרה לתקן את המצב הזה. הם משיגים אישור לקנות בית קטן בירושלים מול כנסיית הקבר, באזור המוריסטאן. לבית הזה הם מכניסים שלוש פונקציות: כנסייה לטינית, אכסניה לעולי רגל מאירופה ומרפאה. הם קוראים לבית הזה הוספיס - אירוח (אושפיזין). מאז והלאה קראו להם הוספיטלרים. עם הזמן הם אימצו לעצמם פטרון – יוחנן המטביל, ולכן הם נקראים גם נזירי יוחנן הקדוש ובגרמנית היוהאניטיס. סמלם היה צלב מנוצה בעל 8 קודקודים ("צלב מלטה"). התלבושת שלהם הייתה גלימה נזירית שחורה ועליה הצלב המנוצה.

ב-1099 כובשים הצלבנים את ארץ ישראל ומקימים את הממלכה הצלבנית הראשונה. לכאורה תחת שלטון קתולי לא היה צריך יותר את ההוספיטלרים, אבל זה לא היה כך, מאחר וחל גידול אדיר בכמות הולכי הרגל שהגיעה לארץ – רבבות. נולד צורך בעוד קבוצה שתסייע בטיפול בזרם העצום הזה של עולי הרגל, ובעיקר שתסייע באבטחתם ובלווים לאורך הדרכים.

ב-1118 מוקם מסדר הנזירים החדש – המסדר הטמפלרי (בקמץ מתחת ללמד ולא בצירה!) הנקרא כך על שם המיקום שנבחר למפקדתו – הטמפלום סולמוניס, הוא מסגד אל אקצה. הייעוד המרכזי של המסדר החדש הוא שמירה על בטחון עולי הרגל לאורך הדרכים, ומכאן נולד הצורך לחבר בין חברי המנזר ללוחמים הלטינים – האבירים.

נזירים נשבעים שלושה נדרים: עוני, פרישות וציות לראש המסדר והאפיפיור. לנזיר אסור היה להחזיק רכוש פרטי, ולכן לא היה ברור איך ניתן ליישב את העניין הזה עם אביר שבמהותו היה בעל נחלה ורכוש אותם קיבל מאדונו בתמורה לשירותיו.

כאן המציאו פגנט מיוחד לארץ ישראל. באירופה קם אינטלקטואל גדול – ברנד מוקלרבו (שוויתר בשעתו על כס האפיפיורות שהוצע לו) והוא שהגה את הרעיון למתן הרשאה ייחודית לנזירי ארץ ישראל לשאת נשק ולהילחם. הוא כתב מסה נודעת בשם "בשבח האבירות החדשה" (לא קרא לה "בשבח הנזירות החדשה") ובו פירט את הרעיון של אביר-נזיר בארץ ישראל.

הרעיון היה יפה, אבל בפועל מה שקרה שמהאחר ובתקופה הימי-ביניימית לא ניתן היה לעבור מ"פשוטי העם" לשורות ה"אבירים" או מנזירות (המאופיינת בעוני, צניעות וכד') לאצילות (הקשורה לקניין ועושר) התנדבו אירופאים רבים מבני המעמדות הבינוניים והנמוכים להצטרף אל שורות ה"טמפלרים" בא"י. הם אמנם התנדבו בכך גם להיות נזירים, אבל לא ממש רצו להיות נזירים. אחרי עשר שנים הם התמרדו וסרבו להמשיך לחיות על פי הרגולה המקורית של מסדר הנזירים.

1128 - מקבלים באישור הכנסייה תקנון חדש - "תקנון האבירים העניים של המשיח ושל ארמון שלמה". זה תקנון ששמו ותכניו מלמדים היטב על הקושי לגשר בין אורחות חיי האביר לבין אורחות חיי הנזיר. מחד מצווה התקנון על חיי צניעות ושמירה על מצוות התפילה. מאידך, הוא קובע כי ה"טמפלרים" זונחים את שאיפותיהם הפרטיות ל"זמן קצוב" בלבד, ומתיר הקלות מהקשיים והחובות המוטלים על הנזירים. הוא מתיר נישואים (אך לא שוכח לציין כי: "יש להימנע מנשיקות של הנשים כולן"). כלומר זה כבר תקנון של מסדר אבירים ולא של מסדר נזירים. זה כבר יצר גוף צבאי לכל דבר שהמטרה שלו (כאמור לזמן קצוב ולא לכל החיים) יכול לאחר מספר שנים לפרוש ולחזור לחיי החולין שלו.

זה הפך להיות יחידת עילית, מסדר אליטיסטי ויוקרתי שהיה מאד קשה להתקבל לשורותיו. הם אכלו ביחד בחדר אוכל משותף כמו במסדרי הנזירים הרגילים, אבל בעוד שאצל הנזירים אסור היה להוציא הגה בזמן הארוחה הטמפלרים לא ממש אימצו את הרעיון הזה, ובתקנון שאושר להם ויתרו להם על השקט המוחלט בזמן הארוחה.

המפקדה הראשית שלהם הייתה בהר הבית במסגד אל אקצה. אבל מאחר שכל עולי הרגל היו נוחתים בעכו (שהפכה למל הראשי של הארץ) היה צורך להקים מרכז מנהלי טמפלרי בעכו. כך הוקמה בלב העיר עכו מפקדה נוספת של הטמפלרים שנקראה "הטמפלום". זו הייתה מצודה גדולה וחזקה בחלק הדרום-מערבי של העיר שלא נשאר ממנה היום כלום.

עולי הרגל נעו בארץ ישראל בארבעה צירים: דרומה ליפו, מזרחה לירושלים ובית לחם, צפונה לנצרת ומערבה בחזרה לעכו. החלק שלאורך החוף קיבל את השם: ויה מריטימה (דרך הים), והחלק שלאורך גב ההר נקרא "ויה סופריור".

בכדי לאבטח את הנוסעים לאורך הדרכים הללו הטמפלרים הקימו תחנות משמר בנות 4-5 צלבנים כל אחת במרחקים קצובים אחת מהשנייה. מגדלי השמירה הללו נקראו טורים (מגדלים). למשל, מזרחה מעכו הקימו טורים כאלו בשפרעם, בציפורי ובעפולה. בכניסה לירושלים הקימו את אבו גוש, עין חמד, קולוניה. הרבה טורות כאלו נבנו מזרחה מיפו בדרך לירושלים – אזור, בית דגן, לטרון.

הטמפלרים שישבו בתחנות הללו לא גבו תשלום מעולי הרגל, אבל הם כן קיבלו מהם נדבות ומתנות. מעבר לזה בתמורה לשירותי השמירה שלהם הם קיבלו מבעלי הקרקע הלטינים (אדוני הפיאודום) כפרים שמתושביהם הם יגבו מיסים ישירות. כך הפכו הטמפלרים בהדרגה לבעלי רכוש.

סדר ההתפתחות היה: 1. נזירים, 2. אבירים, 3. בעלי ביצורים, ו-4. בעלי רכוש. צבירת הרכוש הזו של הטמפלרים לא עברה ללא תשומת הלב של המסדר הקודם, ההוספיטלרים, שהחליט אף הוא לאמץ את הרעיון של מסדר נזירי צבאי. התייעוד לא השתמר, אבל ידוע שהם פנו לאפיפיור בבקשה לקבל מעמד זהה לזה של הטמפלרים ולהפוך כך למסדר נזירי-צבאי.

לא ידוע מתי קיבלו את האישור. הפעם הראשונה ששומעים על ההוספיטלרים כמסדר לוחם היה ב-1136 כשפולק מאנז'ו מעניק להם את מבצר בית גוברין שהקים. מאז, ואולי קצת מלפני כן, יש בארץ ישראל שני מסדרים צבאיים הפועלים במקביל.

החותם של המסדר ההוספיטלרי – בצד אחד הצלב המנוצה (צלב מלטה) והכיתוב "הוספיטלים של יוחנן הקדוש". בצד השני של החותם יש כבש – שה, סמל הקורבן של ישוע והכתוב "החותם של יוחנן הקדוש". בחותם הטמפלרי, לעומת זאת, יש בצד אחד את ציור הטמפלום דומיניס עם צלב הזהב הצלבני עליו והכיתוב "מקדש האדון", ובצד השני אין שום שה או כבש אלא שני אבירים חמושים הרוכבים על סוס אחד והכיתוב "החותם הצבאי".

זה היה ההבדל הגדול בין שני המסדרים. אחד בא מעולם נזירי והשני בא מעולם אבירי. ההוספיטלרים רצו גם הם לבנות מגדלי שמירה לאורך הדרכים, אבל הטמפלרים כבר היו ממוקמים בנקודות המרכזיות שלאורך הדרכים. לכן הלכו למחוז נידח – כוכב הירדן, שם קנו אדמה מאיכר מקומי. המקום הזה לא יושב על שום דרך, אבל הוא ממוקם היטב להגנה על גבול הממלכה. לאט לאט התחילו לקנות שטחים באזור ולהפוך לאדוני הגליל המזרחי.

בתגובה קנו הטמפלרים את צפת והפכו להיות בעלי הבית בגליל העליון. ייסוד צפת הוא שהביא לכך שהדרך ממערב למזרח הגליל עלתה (ללא שום הגיון גיאוגרפי) לצפת, ורק אחר כך ירדה לראש פינה.

התחרות הזו בין הטמפלרים וההוספיטלרים הלכה וגברה תוך התפשטות קרקעית של המסדרים לכל רחבי הארץ. ב-1160 מלך ארמניה, שמגיע לארץ כדי לחתן את בתו עם בנו של אמלריך מלך ירושלים, כבר מספר שלא מצא אף מבצר בשליטת המלך. הכל היה שייך למסדרים.

במקביל המסדרים האלה מתעשרים, הופכים להיות בינלאומיים, ומקימים סניפים (ואפילו מבצרים) ברחבי אירופה. בכל סניף כזה ישב פריור - ממונה, שטיפל בשני נושאים: איסוף תרומות למסדר ומיון המועמדים האירופאים להצטרפות למסדר. כך מתפתחים למסדרים מקורות מימון מחוץ לארץ ישראל, ומצבם הכלכלי כבר לא ממש תלוי בנעשה בארץ.

בנוסף, הטמפלרים (אבל לא ההוספיטלרים) מתחילים לספק שירותים לעולי הרגל כבר מנמלי המוצא באירופה. עולי הרגל היו חשופים בדרכים להתקפות שודדי ים ולאבוד רכושם. הטמפלרים הציעו להם שירותי בנקאות - עולי הרגל היו משאירים לרשות הנציגות האירופאית של המסדר את רכושם ומקבלים קבלה אותה יכלו להמיר למזומן כשהגיעו בשלום לטמפלום בעכו. כך הפכו הטמפלרים לבנקאים הראשונים באירופה.

עם הזמן השתמשו בשירותיהם הפיננסיים גם המלכים של ארץ ישראל, והטמפלום בעכו הפך להיות הבנק של מלכי ארץ ישראל. היסטוריון החצר של לואי ה-9 "הקדוש" - ז'ואנדיל, שמגיע לעכו יחד עם לואי לאחר המפלה במצרים, מספר על ההתנהלות הלא ישרה של הבנק הטמפלרי.

בין שני המסדרים היו יחסים תקינים רק במהלך הממלכה הראשונה כאשר השלטון המרכזי בארץ היה חזק. במאה ה-13 כבר התפתחו חילוקי דעות ואינטרסים מנוגדים בין המסדרים שהפכו ליריבים, לעיתים מרים. ההוספיטלרים רצו להילחם באיובים של דמשק להם איבדו נחלות באזור הבניאס, ואילו הטמפלרים רצו להילחם באיובים המצרים בכדי לשחרר שטחים שהפסידו להם בעזה.

הנחיה הצבאית של המסדרים היה שקול לזה של המלך והכפופים לו - 300 אבירים למסדר הטמפלרי, 300 למסדר ההוספיטלרי ו-600 למלך ולסניורים שלו. אבל רק המלך יכול היה (כשהיה חזק דיו) להבטיח גיוס כללי של הכפופים לו. מצד שני מיומנות הלחימה של אבירי המסדרים הייתה גבוהה יותר משל אבירי המלך, מאחר והם היו כל הזמן בעבודה, שמירת הביטחון בדרכים, וגם נהנו מבסיסים במקומות האסטרטגיים ביותר מצודות הענק שבנו במקומות נישאים כמו כוכב הירדן, צפת ועוד.

חשוב לזכור כי בעוד שהשליטה על האצולה (והבורגנות) הייתה בידי המלך הרי שהשליטה במסדרים הצבאיים (שמקורם נזירי) הייתה בידי האפיפיור, מה שהיה מאוד משמעותי בתקופות בהן היו המסדרים הצבאיים מסוכסכים עם הכתר הצלבני.

כשחיפשו במאה ה-14 שיער לעזאזל כדי לתרץ את מפלת הצלבנים בארץ ישראל בחרו בטמפלרים וב-1307 עשו משפט ראווה גדול לראש המסדר ולסגנו. לאחר 7 שנים תמימות של משפט (היה להם כסף לעורכי דין ממולחים) נקבע שבגלל השחיתות שלהם נפלה הממלכה הצלבנית, וב-1317 העלו אותם לשריפה על המוקד וביטלו את קיום המסדר. הרכוש התחלק בין האפיפיור, מלך צרפת, וקצת שאריות למסדר ההוספיטלרי. זה היה ביום שישי ה-13 בחודש.

ההוספיטלרים לעומתם עסקו רוב הזמן ב"עשייה-סוציאלית". בתי-החולים ומוסדות העזר שלהם הוגדרו בתקוננים ברורים שעל-פיהם ניתן ללמוד רבות על מגוון פעילויותיהם. כך למשל מתקנון בית-החולים ההוספיטלרי בירושלים (שנחקר על-ידי הפרופ' הישראלי בנימין זאב קידר) ניתן ללמוד כי: מי שהיה חולה היה זכאי לקבל בביה"ח מנה יומית של בשר-חזיר, ואם אינו יכול לאכול בשר-חזיר יקבל בשר תרנגולת. (מזה ניתן ללמוד את מה שצריך מאוחר יותר במפורש, כי בבתי החולים של ההוספיטלרים אושפזו גם יהודים ומוסלמים). עוד מלמד התקנון כי ביה"ח הפעיל "מרפאת-שדה", וכי לביה"ח היו מגיעות נשים ללדת את ילדיהן (דבר די מפתיע בהתייחס לעובדה שבתקופת ימי-הביניים היה נהוג ללדת בבית בעזרת מיילדת). אחיות ביה"ח היו מחויבות לטפל ביתומים ובלידים אסופים, וביה"ח פעל ע"פ תקנונים מחייבים כמעט בכל תחום - כולל נהלים מפורטים לפרטי-פרטים כ-"נוהל קבלת חולה" המציין פרט לפרט מה עליו לקבל בעת אשפוזו (בגד של בית-החולים, ומיטה מסודרת מכוסה בסדין, וכרית, וכסות, ובמידה ויתלכלך הסדין יש להחליפו ואפילו 40 פעם ביום, וכד').

בתום התקופה הצלבנית בא"י, עברו ההוספיטלרים" לכ-8 שנים לקפריסין, וכשהיה להם צפוף בקפריסין עברו לרודוס שם ישבו כ-200 שנה עד שגורשו ע"י העות'מאניים, ואז עברו למלטה עד לגירושם ע"י נפוליאון בשנת 1898. עד עצם היום הזה קיים שריד "הוספיטלרי" המפעיל באנגליה שירותים רפואיים תחת השם "מסדר סינט-ג'והן".

בשלהי המאה ה-12 הוקם מסדר צבאי שלישי (קטן בהרבה) אשר הצטרף אל שני הקיימים. היה זה ה-"מסדר הגרמני-טבטוני" שמרכז הארצישראלי היה ממזרח לאזור עכו, במצודת המונפורט.

הקומונות הימיות:

הקומונה הימית-ביניימית" היא מונח איטלקי ביסודו שכוונתו ל"עיר-מדינה" (נפות או יותר באותו המובן של ה"פוליס" הרומי), כאשר הכוונה היא בעיקר לעיר שיש לה צי משלה. סיפורה של עכו יכול להדגים היטב את דרך התפתחותה של "קומונה ימית". במסע הכיבוש של שנת 1099 דילגו הצלבנים בדרכם לירושלים על העיר ואפילו לא ניסו לכבוש אותה. שנה לאחר מכן ב-1100 החליט גוטפריד מבויין לכבוש אותה, אך עקב מצב בריאותו נאלץ להסתפק בחיפה. ב-1102 ניסה המלך בולדווין ה-1 לכבוש אותה אך לא הצליח. הסיבה לחוסר ההצלחה נבעה בעיקר מהעובדה שעל-מנת לכבוש את עכו (שהיא למעשה לשון יבשה החודרת לים) יש צורך בני ולצלבנים פשוט לא היה צי כזה. בשנת 1104 מועיק המלך בולדווין לעזרתו את הצי הגנובי (באותה תקופה שלטו בים התיכון כולו אנשי הקומונות הימיות: ונציאנים, גנובים, פיזאנים, אמלפים ועוד). כתנאי לעזרתם מבקשים הגנובים: שליש מהעיר, שליש מ"הדומנה המלכותית" בגליל, שליטה עצמית בשטחיהם, ופטור ממיסים והיטלים !!! וכך, ע"פ הסכם חתום, סייעו הגנובים לבלדווין לכבוש את עכו ולהפכה

ל"דומנה מלכותית". מתוך הדומנה הזו הקצה המלך בולדווין שטחים לגנובים, ואלה התיישבו ברובע הקרוב לנמל (מתוך מגמה להשתלט עליו כשיוכלו).

בשנת 1120 פנו נציגי המלך בולדווין גם לונציאנים על מנת שאלה יסייעו להם לכבוש את נמל צור. אלו כמוֹן הסכימו, אלא שהפעם ה"תיאבון" היה גדול עוד יותר: שליש מהעיר, שליש מהשטחים החקלאיים, אוטונומיה ופטר ממיסים, אך הפעם לא רק בעיר הנכבשת (צור), אלא בכל ערי החוף הצלבניות! ובשנת 1124 מקבלים הונציאנים את התמורה לסיועם בכל ערי החוף ובעכו בכללן. מובן שהסיפור חזר על עצמו גם עם הפיזאנים ועם קומונות נוספות, וכך בכל עיר צלבנית, כל קומונה ימית בונה רובע-מגורים משלה, כנסייה משלה, כיכר ("פיאצה") ומאפיה וכד'. בעצם מדובר בגורם חדש הנכנס אל תוך הממלכה הצלבנית, מקבל ממנה, סוחט אותה, ואינו תורם כמעט דבר לכתר הצלבני מעבר לסיוע חד פעמי בכיבוש מהים. אמנם מדובר בקבוצות קטנות יחסית (כ- 12 משפחות בכל עיר) אולם בעלות השפעה די ניכרת.

הכמורה והנזורה

הכמורה והנזורה היו מניחי היסודות לממלכה הצלבנית, אך מאחר והיה מדובר ב"שלטון פאודלי" שרוב שיקוליו והחלטותיו מושפעים מחלוקת ה"פאודוס" (הנחלות) הרי שלאחר הכיבוש הצטמצם תפקיד הפטריארך (שישב בירושלים) לתפקיד סמלי שתחתיו כיהנו ארכיבישופים בחמישה מחוזות - צור, קיסריה, נצרת, ירושלים ופטרה (כרך שבעבר הירדן) ומתחתם שירתו הבישופים המקומיים. כל התפקידים הללו היו תפקידים סמליים, ובעצם מעמד הכמורה והנזורה היה מעמד סמלי ללא מעורבות חברתית או כלכלית. או במילים אחרות:

מעמדם של בני האצולה, נקבע בזכות הקרקעות שהיו להם, מעמדם של המסדרים הצבאיים נקבע בזכות כוחם הצבאי, מעמדן של הקומונות הימיות נקבע בזכות הציים שלהם, ומעמדם של הכמורה והנזורה נקבע בזכות אמונתם, ובאמונה מן-הסתם לא די בעולמנו.

השואה

תמלול הרצאת אוריאל פינרמן

כ"ד החמסות המקורות האפוקריפיים פנימיים ופומביים

יד ושם הוא האתר הישראלי המבוקר ביותר, אחרי הכותל המערבי. שאלה: האם מדינת ישראל צריכה להציג עצמה כתוצאה של השואה? בדרך כלל לוקחים יתירים מיד ושם להרצאות וקוראים לזה משואה לתקומה. התמונה האחרונה במוזיאון השואה היא לא סיום המלחמה בשנת 1945, אלא, הכרזת המדינה על ידי בן גוריון. ההרצאה הזאת מכוונת להדרכה אותה נעשה ביד ושם. נתרכז כאן רק ברקע ההיסטורי של מה שעליו נדבר שם.

שאלה: האם כאשר היטלר עולה לשלטון ב-30 בינואר 1933 באופן דמוקרטי, על רקע מצוקה כלכלית, הוא כבר יודע שבכוונתו להשמיד את היהודים או שזה התפתח רק בהדרגה אחר כך? מי שסבור שהוא חשב על כך מראש דוגל בשיטה האינטנציונליסטית – הכל היה מכוון מראש גם אם המעשה התחיל בפועל מאוחר יותר. מי שחושב להיפך דוגל בשיטה הפונקציונליסטית – על פיה רעיון ההשמדה מתפתח בהדרגה ומבשיל בהתאם לנסיבות (של מלחמת עולם שממילא מיליונים נהרגים בה) ולאפשרויות. היו הרבה ויכוחים בין חוקרי השואה בעניין הזה.

בספרו, מייק קמפ ("המאבק שלי"), שכתב היטלר בעת שבתו בכלא ב-1923 הוא מאשים את היהודים בתבוסה הגרמנית במלחמת העולם הראשונה וכותב שאם היו לוקחים וחונקים בגז כ-12 אלף יהודים במהלך המלחמה ההיא זה היה טוב. אבל צריך לקרוא את מייק קמפ בלי להתייחס למה שאנו יודעים שקרה אחר כך, ואז קשה למצוא במייק קמפ משהו שהוא אינטנציונליסטי. לפי המדיניות והמעשים שבוצעו בפועל יחסו של היטלר ליהודים מתפתח בהדרגה.

אם כן, במחקר – אין תשובה חד משמעית, אלא, פנים לכאן ולכאן:

לוסי דוידוביץ, חוקרת התומכת בגישה האינטנציונליסטית בהתבסס על נאום היטלר ב-30 בינואר 1939 ברייכסטאג, 6 שנים לאחר שעלה לשלטון ("נאום הנבואה של היטלר"): "... היום ארצה להתנבא. אם יעלה בידי יהדות הממון הבינלאומית באירופה ומחוצה לה לדרדר את העמים, פעם נוספת, למלחמה עולמית, אזי, לא תהיה התוצאה בולשביזציה של אירופה ועמה ניצחון היהדות, אלא, השמדת הגזע היהודי באירופה".

הרעיון של אשמת "יהדות הממון" מתבסס על ספר חשוב שהיה פופולארי מאד בגרמניה אז "הפרוטוקולים של זקני ציון" ספר מזויף מבית מדרשו של הצאר הרוסי בסוף המאה ה-19 שעל פיו כביכול זקני היהודים מתכנסים מידי פעם (בבתי קברות) ומתכננים השתלטות על העולם דרך הפצת רעיונות משונים כמו סוציאליזם, בולשביזם, דמוקרטיה וכו'. עד היום הספר הזה פופולארי בכל העולם.

היטלר באמת האמין בספר הזה ובתזה שלו. הוא ראה את הבולשביזם והקומוניזם כמושפעים מרעיון יהודי. זה כי הם מדברים על אחדות עולמית של הפועלים. מבחינת היטלר מי שמדבר במושגים כאלה חזקה עליו שהוא יהודי. הרעיון הבולשביקי הוא יהודי.

המפלגה הנאצית נקראת אמנם המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית, אבל הסוציאליזם שלה שונה לגמרי מהרעיון הבולשביקי. ההמנון של המפלגה הנאצית היה "גרמניה מעל הכל" לא האינטרנציונל! הם היו מעוניינים רק בפועל הגרמני, ממש לא בזה הרוסי או האחר.

רוב החוקרים דוגלים בגישה הפונקציונליסטית. ברור שהיטלר אנטישמי. האנטישמיות שלו לא מבוססת על דת, אלא על לאום ותורת גזע. בפועל המדיניות שמכוונת להיפטר מהיהודים התפתחה בשלבים. ההבחנה הזו בין שתי הגישות האלה כבר לא כל כך מקובלת במחקר העכשווי. היה כנראה מאבק בתוך המפלגה הגרמנית בשאלה הזו. הנאצים בעצמם לא ממש ידעו מה הם רוצים לעשות עם היהודים (ומכאן שברור שאי אפשר להאשים את היהודים שידעו מה צופה להם גורלם ובכל זאת נשארנו במקומם). היטלר אכן מביע את רצונו בחיסול היהודים, אך את הפתרון המעשי עליו לקבל מלמטה, ושם הדעות היו חלוקות. אנשי האס.אס. מציעים את הפתרון הרדיקלי ביותר.

היהודים בהחלט הבינו שהולך להיות רע, אבל ממש לא היו בטוחים עד כמה רע יהיה, וודאי לא האמינו שזה יגיע להשמדה טוטאלית.

מוזיאון יד ושם מציג את התפתחות היחס הנאצי ליהודים לפי שלבים. גם אם הכול מתוכנן מראש, הביצוע היה רק בהדרגה בשלבים. (שם המוזיאון בא מהפסוק: "ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם את-ן-לו אשר לא יכרת", ישעיהו, פרק נו', ה')

בכל מקרה התקופה 1933-45 מתחלקת לשלוש תקופות משנה מבחינת המדיניות בפועל של הנאצים כלפי היהודים:

1. **1933 - 1939** – עידוד היהודים להגירה אל מחוץ לגבולות גרמניה. מבחינים גם כאן ב-3 תקופות משנה: הגירה, הגירה כפויה, גירוש.
2. **1939 - 1941** – פתרונות טריטוריאליים, מה שנקרא "המטרה הסופית" Endziel (עדיין לא "הפתרון הסופי") ריכוז היהודים בגטאות - גטואיזציה.
3. **1941 - 1945** – הפתרון הסופי (Endlosong) השמדה. מתחיל עם הפלישה הגרמנית לרוסיה.

השלב הראשון (1933 - 1939) - רפובליקת ווימאר - הגירה

30.1.1933 – היטלר עולה לשלטון. היום לא מתחילים לנתח את בעיית היהודים מיום עלייתו של היטלר לשלטון אלא ממצב יהודי גרמניה ערב עלייתו לשלטון. בגרמניה אז 525 אלף יהודים, 0.8% בלבד מכלל המאוכלוסייה הגרמנית. אין בעיה יהודית בגרמניה!
בכדי להבין מי היו יהודי גרמניה צריך להתחיל בצמיחת העידן המודרני באירופה, החל מהמאה ה-18. רוב הזמן מאז ועד לעליית הנאציזם אין בכלל גרמניה! (היא נוסדה בידי ביסמארק רק ב-1870). עד אז היו מאות נסיכויות שלאט לאט התאגדו תחת "הקיסרות הרומית הקדושה" (שלא הייתה לא קיסרות, לא רומית, ולא קדושה!)

באמצע המאה ה-18 יוצא יהודי מהעיר שלו (דסאו) ועובר לגור בברלין. הוא יביא למהפכה גדולה בעולם היהודי. זהו משה מנדלסון, מי שאמרו עליו "ממשה עד משה לא קם כמשה" - נחשב למנהיגה הרוחני של ההשכלה היהודית.

משה מנדלסון נולד בעיר דסאו בגרמניה וקיבל בה חינוך יהודי מסורתי. בברלין רכש בנוסף ידע בשפות, בפילוסופיה ובמדעים. מנדלסון היה מצד אחד יהודי מאמין ושומר מצוות שעסק בענייני יהדות, ומצד שני הוגה דעות שנתן ביטוי לרעיונות ההשכלה האירופית. הוא גילה עניין ומעורבות בגורלם של היהודים, ניהל התכתבות עם רבנים חשובים בני דורו ועם זאת קיים קשרים חברתיים וקשרי מכתבים גם עם משכילים נוצרים.

הוא דגל במשפט "היה אדם בצאתך ויהודי באהלך" שורה הלקוחה, אמנם, משירו של יהודי רוסי, יהודה לייב גורדון "הקיצה עמי" (1863), אך מייצגת את גישתו של מנדלסון. הרעיון הזה כבר מומש בפועל בימי "תור הזהב" של יהודי ספרד, שם היהודים עסקו רבות גם בענייני וביצירות חולין. המושג "תור הזהב" נטבע על ידי משכילי גרמניה, שרצו להצדיק את תפישתם בהסתמך על התקדים של יהודי ספרד.

מקובל לראות בו ראש וראשון למשכילים. לשיטתו, יהודי צריך לפרוץ את ארבע האמות של בית המדרש. כלומר, עליו לדעת לא רק תורה, אלא גם השכלה כללית ואת שפת המדינה. הוא יהודי דתי משכיל שכותב ספרי פילוסופיה. אומנם נכדו המלחין כבר נוצרי, אך הוא עצמו נותר דתי.

1789 – המהפכה הצרפתית, עריפת ראש המלך, הצהרת זכויות האדם. מה עושים עם היהודים בצרפת?
מחליטים שגם הם זכאים לכל הזכויות שהביאה עמה המהפכה. 40 אלף יהודי צרפת מקבלים אז שוויון זכויות – האמנסיפציה. התנאי הללו היה שמעתי יראו עצמם כשייכים ללאום הצרפתי ולא היהודי. לא חשוב מה תעשו בתוך ביתכם אבל בחוץ תהיו צרפתים.

הרעיון הזה לא גולש כל כך מהר לגרמניה שם זכו היהודים לאמנסיפציה רק בשנות ה-40 עד ה-60 של המאה ה-19 תלוי באיזו נסיכות חיו. עד אז היו ללא זכויות אזרח, ולכן עשו מאמצים גדולים כדי להיות מקובלים בחברה הגרמנית, כולל שינויים שחלקם היו מוכנים להכניס בדתם. על הרקע הזה מתפתחים בגרמניה שלושה זרמים:

1. הזרם הרפורמי – הרב ד"ר אברהם גייגר (24 במאי 1810 - 23 באוקטובר 1874).

גייגר לא היה רפורמטור קיצוני ולכן השתדל לשלב את בעלי הדעות השונות בקהילה אחת, שפת התפילה בקהילותיו נותרה עברית, והוא שם דגש על התפילה והטקסים הדתיים המסורתיים.

לתפישתו לתקן את היהודים משמעותו לתקן את הדת. סידור התפילות אמנם כתוב בעברית, אך מאחר וחיים בגרמניה אזי צריך לכתוב אותו בגרמנית. יש תפילות שלא רלוונטיות, כמו למשל: כל משה שקשור לציון, או "שפוך חמתך על הגויים" ויש למחוק את הקטעים הללו. בשנת 1840 הוא שומע על עלילת דם כנגד היהודים בדמשק, אך הוא לא מתרגש כי בתפישתו הוא גרמני והם עות'מאניים. מבחינתו זה לא אותו העם, אלא, עמים שונים בני אותה דת.

הרפורמים קוראים לבית הכנסת שלהם "טמפל" - מקדש. הם לא זקוקים לבית המקדש בירושלים כי יש להם משלהם בשכונה.

מדוע פותחים את הדלת בסדר לאחר הארוחה? זה נעשה מטעמי זהירות לוודא שלא שמו להם ילד מות ליד הדלת בכדי להעליל עליהם ששפכו דם נוצרי.

2. הזרם הפוזיטיבי/קונסרבטיבי – הרב ד"ר זכריה פרנקל

דוגל בכך שאמנם מותר לערוך שינויים בדת, אבל לאט וודאי לא בקצב של הרפורמים. הזרם הקונסרבטיבי התפתח מהזרם הרפורמי. על פיו ניתן לעדכן את הדת היהודית אך לא לבצע בה תיקונים. השינויים שהנהיג הזרם הזה נבעו מההשפעה של הציבור על רבניו ולא להיפך, כמו בזרם הרפורמי.

3. זרם ניאו אורתודוקסי – הרב ד"ר שמשון בן רפאל הירש (רש"ר הירש) (1808 - 1888)

מה זה ניאו אורתודוקסי? זה אורתודוקסי ששונה מהזרם האולטרה-אורתודוקסי מבוולגריה, מבית מדרשו של החתם סופר מברטיסלבה. אלו אמרו – לא רוצים שום דבר מהאמנסיפציה הזו. נמשיך להתלבש במלבושים מיוחדים ולדבר בשפה מיוחדת משלנו – אידיש. הזרם האולטרה-אורתודוקסי מקביל לזרם החרדי בארץ. הניאו אורתודוקסים הם אורתודוקסים מסוג אחר. לשיטתם אמנם לא משנים כלום בדת היהודית, אבל במקביל אפשר להשתלב בחברה הגרמנית, להכיר את השירה של גיתה, ללמוד ולהתעסק גם בדברי חולין. מעין אוני בר אילן אצלנו. הם "ניאו" במונח הזה שהם אינם אולטרה.

רש"ר הירש היה מנהיגה החשוב של היהדות הניאו אורתודוקסית בגרמניה במאה ה-19. בערוב ימיו פעל למען איחוד עולמי בין החרדים, שהיווה בסיס לאגודת ישראל. מנהיגיה הראשונים של אגודת ישראל היו תלמידיו ותלמידי שיטתו. תרמה לכך התנגדותו לשלילת הגלות. הוא ראה בה מצב קיום סביר ואפשרי, אם כי בהחלט האמין בקיומה של לאומיות יהודית. תפיסתו נתנה בסיס להתנגדות לציונות. זאת אף שנקט בחייו כמה פעולות סיוע ליישוב היהודי בארץ ישראל.

בהווה החרדית של העשורים האחרונים אומנם נדחקה דרכו הצידה. התפיסה החרדית העכשווית רחוקה ממנה מאוד, ומקדשת חיים של לימוד תורה בלבד והסתגרות מפני חוכמות העולם, גישה שהוא לא צידד בה כלל. עם זאת, גם היום הוא מוערך בחוגים החרדיים.

הזרם הניאו אורתודוקסי הוא זרם אורתודוקסי מודרני שבא כקונטרה לזרמים החדשים. צריך לשמור על מה שקיים אך לעדכן במסורה: הדרשה תהיה בגרמנית, הרבי יתלבש יפה, צריך להכיר את התרבות הגרמנית. לא מעדכנים את הסיפור, אך רואים עצמם כגרמנים.

המשותף לכל הזרמים: כולם רואים עצמם גרמנים בני דת משה. שייכים ללאום ולעם הגרמני, אוהבים את התרבות הגרמנית. רק בדת אנחנו שונים, ואפילו ממנה הוצאנו את כל מה שחיבר אותנו ללאום היהודי. בשנות ה-30 יש בגרמניה 530 אלף יהודים שאוהבים את גרמניה. כ-100 אלף מהם שרתו בצבא ב מלח"ע ה-1, וכ-12 אלף מהם אפילו זכו באותות הצטיינות. הם השתלבו ופעלו בחברה הגרמנית ובתוכם היו דמויות כמו איינשטיין, פרויד. היהודים מהווים כ-1% מהאוכלוסייה, מדברים ונראים כגרמנים.

ככל שהמלחמה מוטבת לגרמנים מתפתחת בגרמניה האנטישמיות כסיבה לכישלון. אדולף היטלר שהיה חייל פשוט במלחמה מאמץ את התיזה הזו. היה לו תיעוב ופחד עמוק מהבולשביזם ומהיהודים שאותם ראה מחוברים בקשר הדוק בעקבות ניסיון ההפיכה הקומוניסטי בגרמניה שהובל ע"י היהודיה רוזה לוכסמבורג. בסוף המלחמה רוב יהודי גרמניה שייכים לזרם הליברלי-רפורמי בראשות הרב ד"ר ליאו בק. יש גם מיעוט אורתודוקסי ויש גם (כ-20% מיהודי גרמניה) מפלגה ציונית, שמבחינתה זה לפעול למען הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל שאלה עלו יהודי מזרח אירופה, לא יהודי גרמניה, כמובן!

היטלר נבחר ב-1933 לקאנצלר כדי לפתור את הבעיות הכלכליות הקשות ואת האנרכיה ששררה בגרמניה. רבים ראו בו גם את האדם היחיד שמוטל להתמודד מול הסכנה הגדולה באירופה – הבולשביזם/הקומוניזם. אך היטלר היה מחויב בעיקר לעצמו ולנטייתו האנטישמית.

בינואר הנאצים עולים לשלטון, וב-20 במרץ הם מקימים את מחנה הריכוז הראשון – דכאו, ע"י מינכן בבוואריה. המחנה לא נועד לאסירים יהודים! יש בו אמנם יהודים, אך הם לא נמצאים שם בגלל יהדותם. בדכאו נכלאים אנשים שמפריעים לשלטון החדש: סוציאליסטים, קומוניסטים וכל מי שאופוזיציה פוליטית לשלטון. זה אינו מחנה השמדה אלא בית כלא גדול, בתנאים מחמירים, שאנשים מתים בו בשל תנאי החיים הקשים. זהו מחנה לחינוך מחדש – סוציאליסט שנמאס לו לקבל מכות ומוכן לקבל את הנאציזם משוחרר. **1 באפריל 1933** – יום החרם על היהודים. יום שבו לא קונים כלום מיהודים. היה אמור להיות מצוין מידי שנה אבל לבסוף בוצע רק פעם אחת.

החוק הראשון שנחקק ע"י הנאצים כנגד היהודים הינו חוק הפקידות. הוא קבע שיש לפטר את כל היהודים מהשירות הציבורי – אוניברסיטאות, מורים, עובדי מדינה.

בשנים אלה, המדיניות הגרמנית היא לגרום לכך שהיהודים יעזבו את גרמניה לכל מקום שהם רוצים, אנגליה, צרפת, פלשתינה, לא משנה. זה מביא לגל הגירה ראשון של יהודים מגרמניה, עולים לא"י כחלק מהעלייה ה-5.

באותה תקופה יש שתי גישות בעם היהודי לגבי השאלה מה עושים כדי לסייע ליהודי גרמניה. הגישה הראשונה קראה לחרם על הכלכלה הגרמנית כאמצעי לחץ לשינוי המצב. זו הגישה של הרביזיוניסטים בארץ וגם אצל רבים מיהודי ארה"ב הגישה השנייה הייתה הפוכה, לפתוח ערוצי הידידות עם הנאצים. (על משקל דבריו של הרצל, אמנם בהקשר אחר "בכדי להציל יהודים אני מוכן לדבר אפילו עם השטן"). זו הגישה של חיים ארלוזורוב שמפתח שיתוף פעולה בין התנועה הציונית לנאצים, וזוכה בשל כך לכינוי "ערלוזורוב" (מלשון ערל) בפי מתנגדיו.

מיד אחרי החתימה על הסכם ההעברה ארלוזורוב נרצח, לא ברור ע"י מי. אולי ע"י שליחים של גבלס שהתחתן עם מגדה, אהובתו בעבר של ארלוזורוב. (מומלץ לקרוא את "מי רצח את ארלוזורוב")

עוד ב-1933 נחתם הסכם העברה בין השלטונות הנאציים לבין הסוכנות היהודית במטרה להציל הון ורכוש יהודי מגרמניה הנאצית ולהעבירו לארץ ישראל. ההסכם התיר למי מיהודי גרמניה שרצה לעלות לארץ ישראל להפקיד את כספו (במקרים גרמניים) באחד מהגופים הפיננסיים בגרמניה שהיו בפקוח הסוכנות היהודית. במקרים אלו היו נרכשים מכוונות, ציוד וסחורות על פי הזמנות שהתקבלו מחברות ומתווכים בארץ ישראל. הטובין היו נשלחים לישראל (חלק מהם נמכר הלאה על ידי מתווכים). היהודים הגרמנים היו מקבלים אישור הפקדה, כך שיכלו להוכיח שהם בעלי הון, וכשהגיעו לארץ היו מקבלים כשני שלישים מהסכום המקורי שהפקידו. זה אפשר ליהודים לקבל סרטיפיקאט מהבריטים (מה שלכל יהודי אחר היה כרוך בהבאה פיזית של 1000 ליש"ט). אלפים מיהודי גרמניה מהמעמד הבינוני עלו ארצה מגרמניה במסגרת ההסכם הזה, ובסה"כ עלו מגרמניה לארץ ישראל בשנות ה-30 כ-60 אלף יהודים.

ההסכם סתר, כמובן, את רעיון החרם הכלכלי. הוא אפילו תרם רבות לכלכלה הגרמנית בכך שהמריץ את פעולת המגזר התעשייתי שם. פעולתן של חברות ההעברה נסתיימה ב-1939 מספר חודשים אחרי פרוץ מלח"ע ה-2 בגלל סגר כלכלי מוחלט שהוטל אז על גרמניה.

חברות ההעברה העבירו לארץ ישראל כ-14 מיליון לירות שטרלינג, סכום אדיר במונחי התקופה, כספים ששיקמו את כלכלת היישוב והיו המנוף ליציאה מהמשבר הכלכלי שפקד את הארץ בסוף שנות ה-20. כ-60 אלף איש עלו מגרמניה בעליה זו רובם ככולם משכילים: רופאים, מהנדסים.

בספטמבר 1935 נחקקים חוקי נירנברג: חוקים המגדירים מיהו אזרח גרמני. מטרתם הייתה לשלול זכויות אזרח מכל מי שאינו עונה להגדרה זו.

נחקקו שני חוקים:

החוק הראשון - חוק האזרחות, מי רשאי להיות אזרח הרייך? – החוק קבע כי אזרחות גרמנית תינתן רק למי שהוא בעל דם גרמני או קרוב לגרמני, התנהגות נאצית ותושב גרמניה. כל היתר הוגדרו כ"נתינים" ונוצרה הפרדה בזכויות בין אזרחים לנתינים. התקנה קבעה גם שיהודי (להבדיל מבן תערובת) לא יכול להיות אזרח הרייך, ולכן לא מגיעות לו זכויות פוליטיות, ובהן זכות הצבעה ואפשרות כהונה במשרות ציבוריות, בנוסף הוא גם לא זכאי להגנה משפטית.

זה חוק שכונן במיוחד כנגד היהודים בגרמניה ובפעול הביא לביטול האמנסיפיצה של יהודי גרמניה ולאובדן כל הזכויות שקיבלו במסגרתה.

פירמידת הגזע הנאצית :

בראש - הגזע הארי
מתחתיו וקרוב לו - הנורדים והאנגלו סאכסים.
אחריהם - הלטיניים (איטלקים, ספרדים)
מתחת - הסלאוויים. (פולנים, אוקראינים, רוסים) גזעים נחותים שאמורים להיות כשמים, עבדים.
מתחת - הצוענים. (לא כולם נרדפו, רק אלה שלא ישבו במקום קבע).
למטה בתחתית יש תת גזע - היהודים. אליהם התייחסו כאל "היהדות הבינלאומית". המאבק היה נגד היהדות, נגד עשרת הדיברות. הנאציזם היה משטר אתיאטי שיצא הן כנגד היהדות והן (בהתאמות מתאימות) כנגד התפישות היהודיות שחדרו לנצרות.

החוק השני - החוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני (מפני יהודים) שאסר על נישואין בין יהודים לגרמנים ואף ביטל נישואים קיימים; נאסר קיום יחסי מין עם יהודים; נאסר על היהודים להעסיק עוזרות בית (מתחת לגיל 45) ופועלים גרמנים, וזאת כדי למנוע את עליונות היהודים על הגרמנים וקיום יחסים עם המועסקים (שעלולים להביא לילודה); נאסר על היהודים להניף את דגל גרמניה או לעשות שימוש בצבעיו, כדי שלא לטמא, אבל הותר להם להציג סמלים יהודיים כמו מגן דוד.

לחוק זה נלוותה תקנה חשובה שהגדירה מיהו יהודי:

הקריטריון היה שחוזרים שני דורות אחורה עד לדור הסבים ובודקים את יהדותם (בקריטריון הקבלה ל.ס.ס. הלכו עוד יותר אחורה עד ל-10 דורות בכדי לוודא שלמועמד אין שום קשר ליהדות). קבעו שיהודי הוא מי שלפחות שלושה מבין ארבעת סביו וסבתותיו היו יהודים. מי שרק אחד או שניים מהרביעיה היו יהודים נחשב למישלינג (בן תערובת).

מישלינג מדרגה ראשונה הוא מי שרק אחד מבין הארבעה היה יהודי. אליו התייחסו כמו אל בן תערובת רגיל (שאף הוא נחות בזכויותיו מגרמני, למשל נאסר עליו להצטרף למפלגה הנאצית או ל.ס.ס., אבל לא כל כך כמו היהודי).

מישלינג מדרגה שנייה הוא מי ששניים מבין הארבעה היו יהודים - נחשב כבן תערובת נחות. איך קבעו את יהדות דור הסבים? על פי הרישום בקהילה היהודית. אם היה רשום כיהודי בלי קשר לשאלה אם בפועל היה יהודי או לא.

ב-14 בנובמבר אותה שנה פורט החוק הבסיסי במספר תקנות וכוון ספציפית כנגד היהודים. הגזענות הפכה לחוק מדינה, שמנע מהיהודים את היכולת להתגונן מפני האנטישמיות באמצעים משפטיים. האמנציפציה בוטלה לחלוטין, והיהודים הפכו לנתינים מדרגה נחותה. החוקה קבעה שאזרחותם של היהודים נשללת, ושמעמדם הוא של נתינים משוללי כל זכויות אזרחיות או מדיניות, כולל זכותם להגנה משפטית.

שנת 1936: יש רגיעה יחסית ביחס ליהודים וזכויות האדם בגלל אולימפיאדת ברלין.

סוף שנת 1936: מקימים את מחנה הריכוז זקסנהאוזן בדגם זהה למחנה דכאו. גם לשם שולחים מתנגדי שלטון, לא בהכרח יהודים. מחנות הריכוז באותה תקופה שימשו כמחנות לחינוך מחדש, לא להמתה. יהודים לא אמורים להגיע לשם אלא להגר מחוץ לגרמניה.

שנת 1937: מקימים את מחנה בוכנוואלד, ליד העיר וימר, באמצע גרמניה, במקום שבו כמעט ואין יהודים. כמו הקודמים.

שנת 1938: השנה החשובה ביותר בתולדות יהודי גרמניה (ביד ושם קיבלה חדר משלה) שנת מפנה. לפחות ארבעה אירועים חשובים התרחשו בשנה הזו:

מרץ 1938 - האנשלוס: גרמניה מספחת אליה את אוסטריה (שהיו בה כ-200 אלף יהודים, רובם ככולם בווינה). רבים וטובים מראשי הנאצים היו ילידי אוסטריה, ובכלל האוסטרים לא ממש התנגדו לסיפוח הכפוי הזה. הגרמנים מקימים בתחומה את מחנה הריכוז למתנגדי המשטר מאוטהאוזן. האוסטרי אייכמן נכנס כאן לתמונה כממונה מטעם הגרמנים לזירוז הגירת היהודים מאוסטריה. את תהילתו בגרמניה קיבל עבור פעולותיו באוסטריה.

הוא היה קצין גרמני, יליד אוסטריה (מעיר שלא היו בה יהודים!) ב.ס.ס. שנשלח לווינה והקים שם את המשדך להגירת היהודים. השיטה שפיתח לסילוק היהודים הייתה יעילה ביותר, לאחר רישומם במשרד הוקצו להם שבועיים להיעלם מאוסטריה. מדיניות זו זכתה לשם "הגירה כפויה". בין היהודים האוסטרים שעוזבים גם פרויד שנפטר שנה מאוחר יותר באנגליה.

נוצר לחץ עצום על השגרירויות הזרות בווינה לספק ויזות למהגרים יהודים מאוסטריה. בתגובה רוזוולט מכנס את ועידת אוויאן.

יולי 1938 - ועידת אוויאן: אליה מגיעים 32 נציגי מדינות שאינם מוכנים לקלות במדיניותם פליטים יהודיים, פרט לרפובליקה הדומיניקאנית שהסכימה לקלוט 100 אלף יהודים, אבל גם זה לא יצא לפועל. האמריקאים הסכימו לקלוט יהודים רק במסגרת מכסת ההגירה הכללית שלהם, הבריטים לא מוכנים לקלוט יהודים לפלשתינה כי זה היה אמצע המרד הערבי הגדול, הנציג הפולני הציע שבאותה הזדמנות ייקחו גם את היהודים מפולין! מזה היטלר מבין שאף אחד אינו רוצה את היהודים ואפשר להעלות את רף היחס השלילי אליהם.

אוקטובר 1938 - פרשת זבונשין: עיר בפולין על הגבול עם גרמניה. היו בגרמניה כ-20 אלף יהודים פולנים שלא היו אזרחים גרמנים. הגרמנים עוצרים אותם ומובילים אותם לגבול הפולני במטרה לגרשם לפולין. הפולנים אינם מוכנים לקבלם, כי מבחינתם הם גרמנים. הם תקועים במקום בתנאים קשים. בסופו של דבר הם יכנסו אמנם לפולין, אבל יש כאן עליית מדרגה, הפעם הראשונה שמבוצע גירוש בפועל מגרמניה. באחד העיתונים בארץ הסיפור הזה מתפרסם תחת השם "שואה בגרמניה".

בקבוצה זו נמצאים בני משפחתו של סטודנט יהודי בן 17 בשם הרשל גרינשפן שלומד בפריס. הוא מקבל מכתב קשה מהוריו ומחליט לנקום: רוכש אקדח, נכנס לשגרירות הגרמנית ויורה למוות באחד המזכירים ארנסט פום ראט, אותו חשב בטעות לשגריר. זה התרוץ שיוף גבלס, שר התעמולה הנאצי, חיפש בכדי לזוזם

את האירוע הבא, הפוגרום הראשון ביהודי גרמניה. יש היום מחקר בגרמניה המראה שהמזכיר הגרמני לא מת מיד אלא חוסל בידי שליח של היטלר בכדי לספק את התירוץ הנדרש לפוגרום.

נובמבר 1938 (ליל ה-9 - 10) – ליל הבדולח (קריסטל נאכט): זהו הפוגרום הראשון בגרמניה מאז שבו אליה היהודים במאה ה-18. הוא מתרחש חמש וחצי שנים לאחר עליית היטלר לשלטון. כלומר, לקח זמן עד שהייתה פגיעה קשה ולכן היהודים לא צפו את העתיד.

9-9 בנובמבר 1918 הקיסר וילהלם השני עוזב את השלטון. מאז זהו יום הרפובליקה בגרמניה. ב-9 בנובמבר 1923 היטלר ניסה לתפוש את השלטון בכוח ונכשל. ב-9 בנובמבר 1989 נפלה חומת ברלין.

זה לא היה פוגרום רגיל. ההיסטוריון דובנוב טבע את הביטוי: פוגרום מדיני – פעולת טרור שמטרתה ללחוץ על היהודים לעזוב את גרמניה. שורפים יותר מאלף בתי כנסת, מאות חנויות יהודיות (חלונות הראווה מהזכוכית שנופצו העניקו לאירוע את שמו), מאות יהודים נרצחו, אלפים נפצעו. בנוסף נעצרו כ-30 אלף יהודים והובלו למחנות ריכוז – הפעם הראשונה שיש גירוש בהיקף גדול של יהודים למחנות הריכוז. אם המשפחות שנתרו מחוץ למחנות יכלו להוכיח שיש לעצור ויזה לחו"ל היו משחררים אותו והוא היה מהגר. גרמניה. זה גל ההגירה השלישי בתקופה הראשונה הזו (לאחר גל ההגירה הראשונה מיד עם עליית הנאצים לשלטון והגל השני בעקבות חוקי נירנברג).

בשלב הזה אף אחד לא התכוון להשמדה המונית. הנאצים רצו לטהר את גרמניה מיהודים באמצעות הגירה. המנהיג היהודי המרכזי שחזה את השואה המתרגשת היה זאב ז'בוטינסקי שמסתובב ב-1938 באירופה ובארצה"ב וקורא ליהודי גרמניה להתעורר ולעזוב בטרם יהיה מאוחר יותר. הוא קרא לתכנית פינני חירום שתכוון להוצאת מיליון וחצי יהודים מאירופה על פני עשר שנים. במסגרת זו האצ"ל מנהל מחנות אימונים בפולין באישור השלטונות הפולנים.

סיכום: בשלב הראשון, בשנים 1933-9 פעלו הגרמנים כדי לסלק את היהודים. בשלב זה עוזבים כמחצית מיהודי גרמניה, כ-290 אלף וכן יהודים רבים מאוסטריה.

האפשרות של יהודי גרמניה לעזוב נשמרה עד אמצע 1941, הרבה אחרי שזו נסגרה בפניהם במדינות אחרות כמו פולין. אפילו במחצית הראשונה של 1941 כ-13 אלף יהודים עוזבים את גרמניה, וזאת באמצע מלחמת העולם השנייה. **27.1** – מזה שמונה שנים זה יום השואה הבינלאומי ע"פ החלטת האו"ם. זה יום שחרור אושוויץ, סמל כל הזוועות. בארץ יש כבר את יום השואה ולא יודעים מה לעשות ביום הזה.

היו עשרות ניסיונות להתנקש בחייו של היטלר ואף אחת לא צלחה. נגיד שהיו מצליחים לחסל אותו בדצמבר 1939. במקרה זה שיא הזוועה של הנאצים היה ליל הבדולח, שבשואה היסטורית לא היה אירוע כל כך נורא יחסית לפוגרומים קודמים.

מבצע אונגריה – 1.9.39 מבצע חיסול נכים, מפגרים, חולי נפש, במטרה לטהר את החברה הגרמנית. לוקחים אותם לקייטנה ושם הם מחוסלים בחדרים אליהם הכניסו גז מנועי – חד תחמוצת החמן. המשפחות היו מקבלות כד עם אפר מלווה בתעודת פטירה מדלקת ריאות! כעבור שנתיים המבצע הזה הופסק בלחץ דעת הקהל ובעיקר בשל התנגדות הכנסייה. אי אפשר לדעת כמה חוסלו במבצע הזה שלא היה קשור כלל ליהודים! "אמן" - סרט של קוסטאס גבראס שעוסק במבצע הזה ובשתיקתו של האפיפיור פיוס ה-12.

"אתה בחרתנו" - נתן אלתרמן מדבר על שתיקת האפיפיור:

כי אתה בחרתנו מכל העמים,
אהבת אותנו ורצית בנו.
בבכות ילדינו בצל גרדומים
את חמת העולם לא שמענו.

השלב השני (1939 - 1941) גטואיזציה

מרץ 1939 - הפלישה לציכסלובקיה. זו עברה ללא יריה תוך שתיקה של כל המעצמות לאחר שוועידת מינכן בספטמבר 1938 (צימברליין-היטלר) העניקה לגרמניה את הזכות לספח את חבל הסודטים העשיר מצכוסלובקיה.

1 בספטמבר - הפלישה לפולין

מהי פולין?

המדינה הפולנית נוסדה לפני כאלף שנים והיהודים חיו בה מאז ומעולם. פולין היא גם אחת המדינות הבודדות ממנה לא גורשו יהודים (בניגוד לאנגליה, צרפת, ספרד + פורטוגל, גרמניה). היא מדינה ענקית ולכן יש לה אינטרס שיגיעו אליה אנשים שישתקעו בה ויפתחו אותה. לכן הם רצו את היהודים. הללו, שימשו בדרך כלל כגובי המיסים מטעם המלך, ובכך אפשרו להפריד בין תהליך הגביה למלך.

בסוף המאה ה-18 הממלכה הפולנית מתפרקת. המעצמות שסביבה: רוסיה, אוסטריה ופרוסיה נוגסות בה עד שהיא חדלה להתקיים.

כלומר, במאה ה-19 אין דבר כזה שנקרא "יהודי פולין", אלא, יהודים תחת משטר אוסטרי, רוסי ופרוסי. האזור הדרומי כונה גליציה. השם "גליציאנר" הפך ביטוי לסוג של יהודי תחמן, שיועד להסתדר, זאת מאחר והיהודים באזור צריכים היו לנווט דרכם בין המשטרים השונים, זאת בניגוד מה"יקה" שהוא ביטוי ליהודי ישר כמו סרגל (כאמור ליהודים היו זכויות בגרמניה ולא היו צריכים ל"סדר" את השלטונות). למנטאליות היהודית הפולנית יש משקל במפגש עם הנאצים.

בשנת 1918 לאחר מלחמת העולם הראשונה הפולנית שבראשה עומד נשיא, והיא תפיק את החוקה הראשונה באירופה והשנייה בעולם (אחרי ארה"ב).

בפולין חיים בשנת 1939 כ-3.3 מיליון יהודים המהווים כ-10% מהאוכלוסייה. חלקם הגדול התרכזו בערים הגדולות:

ורשה - למעלה מ-350,000 יהודים שהיוו כ-30% מכלל תושבי העיר. (כמחצית היהודים בוורשה היו דתיים ורבים מהם לבשו את הלבוש היהודי המסורתי)

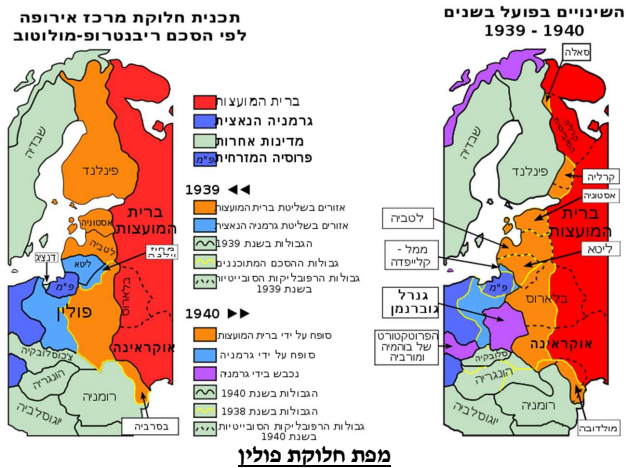
לודז' - השנייה בגודלה, קרוב ל-230,000 יהודים, שהיוו כ-33% מכלל תושבי העיר.

לבוב - קרוב ל-100,000 יהודים, שהיו כ-33% מכלל תושבי העיר
קראקוב - למעלה מ-56,000 יהודים, שהיו כ-26% מכלל תושבי העיר
ביאליסטוק - קרוב ל-40,000 יהודים שהיו כ-45% מכלל תושבי העיר
וילנה - 57,000 יהודים כ-1/3.

צ'נסטוחוב - למעלה מ-28,000 יהודים, שהיו כ-30% מכלל תושבי העיר
פינסק - למעלה מ-20,000 יהודים, שהיו כ-75% מכלל תושבי העיר

בעיר/שטאטלים היו כאלה שבהן היו היהודים 60%-70% ויותר. למשל, איסביצה - עירה שבה 3,000 יהודים מתוך 3,300 תושבים. לא הייתה בה אפילו כנסייה והפולנים עבדו כגוים של שבת אצל היהודים. 1/3 מהיהודים - כמיליון איש - היו חרדים מ-2 זרמים עיקריים: החסידים - גור, ויזניץ, בעלז והמתנגדים. 2/3 הנותרים לא היו חרדים וכללו את הציונים, המשכילים והבונדיסטים שהקימו ב-1897 בוילנה מפלגה גדולה היא "הבונד" (באותה עת שבה קמה התנועה הציונית, באופן רשמי בקונגרס הציוני הראשון). **הבונד** ביקש לאחד את כל הפועלים היהודים באימפריה הרוסית למפלגה סוציאליסטית אחת. האימפריה הרוסית באותה העת כללה את ליטא, בלארוס, אוקראינה ומרבית פולין, המדינות בהן חיה מרבית יהדות העולם באותה התקופה. הבונד ניסה לתמוך בתנועה רוסית מהפכנית רחבה כדי להפוך את רוסיה למדינה סוציאליסטית ודמוקרטית. הם קיוו כי במסגרת מדינה כזו, יזכו היהודים להכרה כאומה עם מעמד חוקי של מיעוט. הבונד היה מיוזמי הקמת המפלגה הסוציאל דמוקרטית הרוסית, אולם ב-1903 נטש אותה לאחר שזו לא הכירה בו כנציג הבלעדי של הפועלים היהודים. לאחר מהפכת אוקטובר התפלג הבונד לתומכי המפלגה הקומוניסטית ולמתנגדיה, כשהפגל של תומכי המפלגה הצטרף אליה בשנת 1921. הבונד היה מפלגה חילונית, והתנגד למה שנראה לחבריו כאופי הריאקציוני של החיים היהודיים המסורתיים ברוסיה. המפלגה גם התנגדה לציונות, וטענה כי ההגירה לארץ ישראל היא סוג של אסקפיזם - בריחה. כמו כן, קידמה המפלגה את השימוש ביידיש כשפה הלאומית של היהודים, והתנגדה לפרויקט הציוני להחייאת העברית. למרות כל זאת, בונדיסטים רבים עברו לציונות, והבונד סבל מאובדן קבוע של חברים פעילים גם עקב הגירה. בונדיסטים רבים נטלו חלק פעיל בהקמת מפלגות סוציאליסטיות בארץ ישראל, ומאוחר יותר במדינת ישראל. בגלל האנטישמיות פיתח הבונד מערכת חיים נפרדת ליהודים: בתי ספר, תיאטראות וכו'. יש יותר בונדיסטים מאשר יהודים חרדים. שאר היהודים הם ציונים ומשכילים. זאת היהדות שהנאצים ימצאו בעת הפלישה לפולין.

ב-1.9.1939 פלש צבא גרמניה לפולין. אירוע זה מסמל את תחילת מלח"ע ה-2. פולין נכבשה ע"י הנאצים בתוך חודש ב"מלחמת בזק" (בלצקריג).

מפת חלוקת פולין

על פי הנספח הסודי של הסכם ריבנטרופ-מולוטוב גרמניה קיבלה את מערב ומרכז פולין, ובריה"מ את מזרח פולין. לאחר הפלישה חילק היטלר את השטחים שכבשה גרמניה לשניים: מערב פולין סופח באופן ישיר לרייך הגרמני, ואילו מרכז פולין הפך לגנראלגוברנאמן ("הממשל הכללי"), כלומר שטח תחת שלטון צבאי גרמני (בראשותו של הנס פרנק).

ע"פ התוכנית הגרמנית בשטחי מערב פולין, שסופחו באופן ישיר לרייך הגרמני, תגור אוכלוסייה גרמנית "טהורה" וכל התושבים הפולנים יסולקו משם. בשטחי מרכז פולין, אלו שהפכו לגנרל-גוברנמן, ירוכזו יהודי אירופה, עד שימצא להם פתרון. השטח הזה (הגנראלגוברנאמן) חולק לארבעה מחוזות: קראקוב, רדום, ורשה ולובלין.

עם כניסת החיילים הגרמנים לפולין יש תופעה של התעללויות והשפלות כלפי היהודים, אך זה ברמה המקומית ולא כחלק ממדיניות. לכן שואלים את ברלין מה לעשות עם היהודים הפולנים.

ריינהרד היינריך (7 במרץ 1904 - 4 ביוני 1942) פושע מלחמה נאצי. בין האחראים העיקריים לשואה. כונה "הקצב מפראג", "המפלצת הבלונדינית" ו"התליין".

היידריך יושב בראש "ועידת ואנזה" שהתקיימה ב-20 בינואר 1942 ובה עוצב "הפתרון הסופי", והיה אחד ממתכני השואה. הוועידה התקיימה לאחר שב-31 ביולי 1941 הפקיד הרמן גרינג, סגנו של היטלר, בידיו של היידריך את מימוש הפתרון הסופי, דבר שדרש, במבנה הביורוקרטי הגרמני המסובך ובעל הסמכויות הכפולות בכל עניין, את התיאום בין גורמים כגון עובדי משרד ה"אוסטמיניסטריום" שנועד לנצל את השטחים הכבושים במזרח, משרד "תכנית ארבע השנים" של גרינג, ולשכת קנצלר הרייך, שהייתה מנוהלת על ידי מרטין בורמן. היידריך היה יושב ראש הוועידה, וחילק את סמכויות ההשמה בין הגורמים השונים, תוך שהוא מתכנן כיצד להשמיד אחד עשר מיליון יהודים באירופה כולה. חלק ניכר מהדיון בוועידה נגע בנושא ה"יהודים החלקיים" או "רבע יהודים", והאם יש להשמידם, דבר שכפי הנראה ניזון מחששו של היידריך שדם יהודי זורם בעורקיו-שלו.

בספטמבר 1941 מונה למפקד בפועל של הפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה, הכינוי של המשטר שהקימו הנאצים בשטחי צ'כיה. רשמית היה ה"פרוטקטור" קונסטנטין פון ניראט, שר החוץ לשעבר, שהיה ידוע כאחד השמרנים בממשלתו של היטלר. בפועל היו רוב הסמכויות נתונות בידי היידריך שהשליט במקום משטר אימים, המבוסס על משלוח לעבודות כפייה, הוצאות להורג ללא משפט, ובמיוחד השמדת היהודים. ב-27 במאי 1942 התנקשה בחייו חוליה בת ארבעה חברים של המחתרת הצ'כית, אשר אומנו על ידי הבריטים בלונדון. חברי החוליה היו אדולף אופלקה (מנהיג החוליה), יוזף ולצ'יק, יאן קוביס ויוזף גבצ'יק. בהתנקשות נפגע היידריך אנושות, ולמרות שהימלר שלח לו את מיטב הרופאים, הוא נפטר בייסורים בבית החולים בפראג ב-4 ביוני 1942. נערכה לו הלוויה מפוארת בברלין בנוכחות אדולף היטלר.

נקמת הנאצים על היטלר של היידריך הייתה אכזרית ביותר. כיעד הנקמה נבחר הכפר לידצה, ששכן 22 ק"מ מצפון-מערב לפראג, ובסמוך לו אירעה ההתנקשות. ב-10 ביוני נרצחו כל הגברים מגיל 16 ומעלה שהיו בכפר, כמה מאות יהודים נשלחו למחנות השמדה, ובתי הכפר נחרבו עד היסוד. לאחר מותו של היידריך החל "מבצע ריינהרד", שנקרא על שמו. במבצע זה הוקמו והופעלו מחנות ההשמדה הראשונים - טרבלינקה, סוביבור ובלז'ץ, ובמסגרתו נרצחו כשני מיליון יהודים.

כשלושה שבועות לאחר תחילת הפלישה לפולין (ספטמבר 1939) שלח ריינהארד היידריך, ראש משטרת הביטחון (S.D.) הגרמנית "איגרת בוק" אל מפקדי האיזנאצרגרופן. אלה היו יחידות מיוחדות שהוקמו במסגרת משטרת הביטחון ונועדו לטפל בגורמים עוינים למשטר מבחינה אידיאולוגית, במיוחד בתקופת הכיבושים.

עיקרי האיגרת:

1. פקודה לגרש את היהודים מן הכפרים ומן הערים הקטנות ולרכוס בערים גדולות, סמוך ככל הניתן לתחנות רכבת, בעיקר בשטח הג'ג.

במקור:

"יש לפרק קהילות יהודיות של למטה מ-500 נפש ולהעבירן לעיר הריכוז הקרובה ביותר"

"יש לקבוע נקודות ריכוז מועטות ככל האפשר בכדי להקל על הצעדים המאוחרים יותר"

"כנקודות ריכוז ייקבעו רק אותן ערים שהן צומתי רכבות או לפחות מצויות ליד מסילות הברזל".

"כנימוק לריכוזם של היהודים בערים תשמש הטענה כי הוכח שהיהודים נטלו חלק בהתנפלויות של לוחמי גרילה ובמעש-שוד".

"אין למנוע מן היהודים לקחת איתם את רכושם הנייד, במידה שהדבר אפשרי מבחינה טכנית".

2. פקודה להקים בכל ריכוז כזה "יודנראט" – מועצת-זקנים יהודית.

במקור:

"מועצת הזקנים תמנה עד 24 גברים יהודים." מנוהלת ע"י יו"ר היודנראט.

"המועצה תשא במלוא האחריות לביצוע מדויק ולפי לוח הזמנים של כל ההוראות שניתנו ושיינתנו."

"יש להטיל על היודנראטים אחריות אישית ליציאת היהודים מן העיירות והכפרים... לאכסונים המתאים שדל היהודים הבאים מן העיירות והכפרים... לכלכלת היהודים בשעת העברתם".

3. יצירת הבחנה בין "המטרה הסופית שמחייבת זמן רב יותר" לבין "שלבם בביצוע המטרה הסופית שיש להוציאם לפועל בפרק-זמן קצרים".

בתקופה זו לא הייתה עדיין תכנית להשמדת היהודים. במושג "המטרה הסופית" התכוונו כנראה ל"טיהור" השטח מיהודים על ידי ריכוזם ואילוצם להגר מעבר לים. יש לכן להבדיל בין המונח "מטרה סופית" לבין המונח "פתרון סופי" שנקבע מאוחר יותר.

היטלר מתכוון לארגן את אירופה בצורה אחרת. בינתיים הוא מתכוון לרכז את הפולנים והיהודים במקום אחד, כחלק מהמטרה הסופית שהיא גרוש כל היהודים מגרמניה, מאוסטריה ומכול השטחים שסופחו לגרמניה.

בריה"מ סגרה את גבולותיה בפני פליטים שברחו מהכיבוש הגרמני, מפני שחששה מהחמרת המצב הכלכלי בגלל לחץ הפליטים, וגם מפני שחששה שגרמניה תחדיר ביחד עם הפליטים מרגלים לתוך רוסיה. סגירת גבולות בריה"מ שבשה את תוכניות הגרמנים להבריח יהודים רבים ככל האפשר אל מחוץ לתחומי שטח הכיבוש הנאצי. עקב כך התחילו הנאצים להעלות רעיונות חדשים לפתרון בעיית היהודים. הם העלו את רעיון השמורות- ריכוז היהודים בטרטוריה מוגבלת ששם הם יוכלו לנהל את חייהם תחת פיקוח גרמני. שתי תוכניות כאלה ידועות במיוחד, אף ששתיהן לא יצאו אל הפועל:

- **תוכנית לובלין-ניסקו (1939)** - לאחר סגירת הגבול עם בריה"מ עלה הרעיון לרכז את היהודים בקרבת הכפר ניסקו שבאזור לובלין. היה מדובר על כ-80.000 יהודים ממרכז אירופה, צ'כוסלובקיה ואוסטריה שיגיעו למחנה. האזור נבחר מפני שהיה בעל תנאים גרועים, ריק מאוכלוסייה ומכוסה ביצות. באזור הוקמו מחנות עבודה וריכוז כאמצעי לחיסול איטי, אבל התוכנית לא הצליחה מפני שנוצרו בעיות ניהול, מאבקים וחוסר תיאום בין הזרועות השונות והתוכנית ירדה מעל הפרק.

• **תוכנית מדגסקר (1940)** - לאחר כיבוש צרפת ע"י הנאצים עלתה הצעה לרכז את היהודים במדגסקר אי גדול שנמצא מול חופי אפריקה הדרומית והיה קולוניה צרפתית. כעת, כשמושבותיה של צרפת תחת שליטה גרמנית, ראו הנאצים באי מקום טוב לרכז בו את היהודים.

כל התוכניות הללו לא היו ריאליטיות מבחינה לוגיסטית ולכן ירדו מהפרק. שתייהן מעידות על כך שלנאצים היו התלבטויות באשר לבעיה היהודית, ושלא הייתה תכנית השמדה ברורה ומוגדרת מראש, אלא ניסיון לחפש פתרונות שונים (פתרונות הגירה, פתרונות טריטוריאליים וכו') בהתאם לנסיבות המתהוות בשטח. התוכניות הללו מחזקות אם כן, את הגישה הפונקציונאלית.

הגטאות

אלו התפתחו לאט לאט, החל מסוף שנות ה-40 כתוצאה מכך שלא הצליחו לרכז את כולם בגנראלגוברנאמן. הגטו הראשון, הוקם בסתיו 1939 ליד לודז' – פיטרקוב (שבו היה הרב לאו) היה פרי יוזמה מקומית. היו גטאות פתוחים שמהם היהודים יכלו לצאת בכל יום לשעות קצובות עם תעודות מתאימות לעבודה ולקניות. מנגד היו גטאות סגורים שהיו מוקפים חומת-אבן, גדר עץ או גדר תיל וכוחות גרמנים הופקדו על שמירתם. איש לא נכנס לתוכם או הכניס לתוכם משהו, ואיש לא יצא מהם או הוציא מהם דבר ללא אישור השלטונות.

למעשה התנהלה בגטאות סגורים רבים תנועת הברחה שמהלכה הוברחו לגטו מצרכי מזון, והפולנים שנתנו את המזון קיבלו בהברחה חוזרת דברי-ערך, ביגוד וכלי-בית. נוצרה בגטאות שיכבה דקה של אנשים של בעלי אמצעים שחיו חיי-מותרות, על פי מושגי הגטו, והתעלמו מן הרעב והמצוקה.

הגטאות היו מופרדים ומנותקים אחד מהשני. לא היה קיים שום גוף תיאום או מסגרת-גג.

היודנראט

"מועצת היהודים" שקמו בפקודת הגרמנים (איגרת הבזק של היידריך) בקהילות יהודיות בשטחי הכיבוש באירופה בתקופת השואה. אלו נועדו לקבל הוראות מן הגרמנים וליישמן בקרב הקהילה היהודית. בצמוד ליודנראט הוקמה משטרה יהודית ששוטריה שיתפו לעתים פעולה עם הנאצים במטרה לשמור על משרתם ו/או להישאר בחיים. בתחילה נהגו השלטונות הנאציים לאפשר ליודנראט את הטיפול בנושאים ציבוריים כמו עבודה, דיור, סעד, חינוך, דת, בריאות, תברואה ותחבורה ציבורית. היודנראט תיפקד כמעין עירייה של הגטו. הם קיבלו את הרשות להפעלת התחבורה הציבורית, המסחר בחנויות, הנפקת בולים והדפסת הכסף המיוחד לגטו. היודנראטים דאגו לעבודה סדירה ולתעשייה של הגטו. הוקמו מפעלים מתוך הנחה שיהודים, שיעסקו בתעשייה שתשמש כוח ייצור למאמץ הצבאי הגרמני וגם לצרכי צרכנות של אזרחים גרמנים בעורף, לא ישלחו להשמדה.

חברי היודנראט שימשו כאנשי קשר בין היהודים לנאצים. כמו כן נאלצו לעמוד מול דרישת שני הצדדים שברוב המקרים היו מנוגדות זו לזו, ללא אפשרות גישור ביניהן. הגרמנים דרשו לבצע את הוראותיהם, והיהודים קיוו להגנה מצד היודנראט. הגרמנים האמינו שאם חברי היודנראט יבצעו את הוראותיהם זה יחסוך מהם כוח אדם, וזעם היהודים יופנה כלפי היודנראט במקום כלפיהם.

בשלבם הראשונים, טרם ביצוע פעילויות ההשמדה של "הפתרון הסופי", קיבלו היהודים את הקמת היודנראט בשמחה, כגוף שמטרתו לסייע ליהודים ולנהל את ענייניהם. ראשי היודנראט היו ממכובדי הקהילה. עם תחילת ההשמדה של היהודים נעשו דרישות הנאצים קשות יותר לביצוע, והיודנראטים נדרשו לבצע פעולות הקשורות למדיניות הדיכוי הנאצית, כמו הכנת רשימת הנשלחים להשמדה, ומיון האנשים במחנות ההשמדה לעבודה או לתאי גזים. יחד עם השינוי בתפקיד היודנראט השתנה גם הרכבו. מונו יהודים מתחתית החברה, שהשיגו את התפקיד באמצעות מתן שוחד לגרמנים, ושקיוו כי שיתוף הפעולה עמם יקדם ויציילם מהשמדה. חברי יודנראט אלה נוצלו על ידי הגרמנים להלשנה, הסגרת מפירי חוק, ולזריעת אווירה של חשדנות בגטו. ידוע על מספר גטאות שבהם היה שיתוף פעולה מלא בין הנאצים ליודנראט בנושא המשלוחים להשמדה.

דרכי ההתמודדות של ראשי היודנראט עם קשיי התפקיד השתנו מגטו לגטו. רובם האמינו בנחיצות העבודה בגטו וביצירת מוצרים שחיוניים לנאצים במטרה לדחות את השמדת תושבי הגטו. היודנראטים השתדלו לייעל את שיטת העבודה בגטו על-מנת להפכו לחיוני.

תפקידים שהנאצים הטילו על היודנראטים

לפני כניסת היהודים לגטאות:

גיוס יהודים לעבודות כפייה
עריכת מפקדים של האוכלוסייה היהודית
פינוי דירות של יהודים ומסירתן לגרמנים
תשלום קנסות כופר
החרמת חפצי ערך מיהודים
בחירת ראש היודנראט

לאחר כניסת היהודים לגטאות:

אחריות להעברת היהודים ממגוריהם הקודמים למקום חדש בגטו
מציאת מגורים לכל המועברים בתוך תחומי הגטו
שמירה על הסדר הציבורי בגטו
מניעת הברחות
חלוקת המזון שסיפקו הגרמנים לגטו.
האחריות למניעת התפשטות המחלות המדבקות מעבר לגבולות הגטו (הנאצים שמחו על המגפות כאשר הן בתוך תחומי הגטו)
(1940) היודנראט נאלצו לבחור עובדי כפייה למחנות העבודה- כרוך בשליחה של האנשים הנבחרים הרחק ממספחתם.

עריכת רישום של היהודים שישלחו ל"עבודות במזרח" (על מעשה זה הייתה ביקורת רבה מצד היהודים על היודנראט)
יצירת בתי כלא יהודיים
הקמת משטרה יהודית

תפקידים שהיודנראטים לקחו על עצמם

לפני כניסת היהודים לגטאות:

ניסיון לדחות את הגזירות המנהליות והכלכליות או ניסיון לצמצם אותן.
ניסיון להשתמש בתכני הפוליטיקה בגרמניה כדי להפנות תשומת לב לבעיית היהודים
ניסיון להרוויח זמן בכל פעולה
ניסיונות למנוע עונשים קולקטיביים
ניסיון להראות לגרמנים את כוח העבודה החשוב שטמון ביהודים
מציאת מקומות מגורים, ומזון לפליטים הרבים בעקבות המלחמה כתשובה לניסיונות הנאצים לשבור את הקהילה היהודית

לאחר כניסת היהודים לגטאות:

פיתוח יוזמות להשגת מזון נוסף על ידי השגת מצרכים בשוק השחור בצד הארי או קבלת מזון תמורת מוצרים מהמפעלים בתחומי הגטו
יצרו מסגרות לעזרה הדדית למען הקלת המצוקה
היודנראטים הקימו בתי חולים ומרפאות כדי לצמצם את ממדי המחלות והמגפות
מגוון האפשרויות שעמד לרשות ראשי היודנראט יודגם באמצעות השוואת פעולותיהם של שלושה מהם שניהלו גיטאות בשלושה מקומות:
לודז' – סיפור שמאד בא לידי ביטוי בהדרכה במוזיאון
ורשה – כמובן
מינסק – פחות בא לידי ביטוי בהדרכה במוזיאון. נמצאת בברה"מ אז היום.

לודז'

ב-1939 יש שם כ-220 אלף יהודים, שניה רק לוורשה מבחינה זו. נכבשת ע"י הנאצים ושמה מוחלף לליצמנשטאט, וכך היא מופיעה בכל התעודות הגרמניות. היא הופכת להיות חלק מגרמניה, לכל דבר ומופיעה במפות של גרמניה מהתקופה.

במאי 1940 הנאצים מקימים שם גטו. יהיו בו כ-180 אלף יהודים, הגטו השני בגודלו אחרי ורשה. 40 האלף החסרים מתו או ברחו.

מה פתאום הקימו גטו בגרמניה? זה הגטו הגדול הראשון שהוקם. הרעיון המקורי היה להקים גטו זמני, גטו שיתפקד כמה שבועות בלבד. הוא היה מיועד לריכוז יהודי העיר והסביבה לפני גירושם לגנראלגוברנאמן. מסביב לגטו הזה אין חומה, הסתפקו בגדרות תיל.

הגטו הזה הפך בסופו של דבר לגטו של קבע, ואפילו היה "הגטו האחרון", אחד הכיניים שקיבל בהמשך. מה שקרה זה שכל הגטאות על אדמת פולין חוסלו. בסוף 1943 כבר אין על אדמת פולין שום גטו – ביאליסטוק, לובלין, קרקוב, כולם כבר נשלחו למחנות הריכוז. רק גטו לודז' נשאר, ביולי 1944 יש בו עדיין כ-70 אלף איש! איך זה קרה? התשובה נמצאת באופי של העיר הזו – מרכז תעשיית הטקסטיל. המקום הזה, בסביבות 1800 אין בו יותר מאלף נפש, כפר קטנטן. תוך 150 שנה הפך להיות העיר ה-3 בגודלה בפולין. זה קרה בעקבות המהפכה התעשייתית. העיר הפכה להיות מרכז לתעשיית הטקסטיל (מפעל לודז'יה) – מנציסטר של פולין. שליש מתושבי העיר היו יהודים ועסקו בטקסטיל.

עם הסיפוח לגרמניה מחליט הממונה הגרמני על העיר לעשות כסף מהיהודים. הפך את הגטו היהודי לגטו עובד: הזמנות לצבא, מדים, מגפיים. כך נותר הגטו פעיל.

הגטו היה סגור הרמטית בגדרות. אי אפשר היה להיכנס אליו או לצאת ממנו.

יו"ר היודנראט בלודז' היה מרדכי חיים רומקובסקי. הוא המקבל והאחראי לביצוע של הוראות הנאצים. הוא היה מודל של יו"ר יודנראט שהיה מוכן ללכת מאד רחוק בשיתוף פעולה עם הנאצים כדי להציל כמה שיותר. אפשר לצאת מנקודת ההנחה שרבים מיו"ר היודנראט ראו את תפקידם בהצלת מה שיותר נפשות. השאלה הייתה מה עושים וכמה קוים אדומים חוצים למען המטרה הזו.

הרגע הדרמטי בתולדות גטו לודז' הגיע בספטמבר 1942 – אקציית הילדים. זו כבר שנת ההשמדה. הנאצים באים ודורשים מרומקובסקי לשלוח את המשטרה היהודית של הגטו כדי לחטוף את כל הילדים היהודים מתחת לגיל 10 ולמסור אותם לגרמנים. רומקובסקי מבצע את ההוראה הזו למרות שברור לו שהילדים יילקחו להשמדה. הוא מכנס את יהודי הגטו ואומר להם (הנאום שרד כלשונו) שאף פעם לא היו לו ילדים ולכן תמיד ניסה לסייע לבתי ילדים. כעת דורשים את הילקח מכל, את הילדים. הוא פונה להורים ואומר: תנו לי את ילדיכם. לפעמים כשאדם חולה צריך לכרות לו איבר. כך גם עתה. בכדי להציל את ההורים צריך כעת להקריב את הילדים! רוב ההורים לא קיבל את העניין וניסה להחביא את הילדים. בסופו של דבר הנאצים לקחו אותם בעצמם.

זו דוגמא טובה לדילמות הבלתי אפשריות בפניהם עמדו מנהיגי היודנראט. חלקם ברח מתפקידם בשל כך. בדרך כלל הגרמנים היו אלה שמינו את יו"רי היודנראט. לפעמים (למשל בקובנה) השאירו את ההחלטה ליהודים והם אלה שבחרו.

היו כאלה שתמכו בדרישתו של רומקובסקי. ב-1943 כבר חוסלו כל הגטאות על אדמת פולין, פרט לגטו לודז'. במחנה הגרמני תמיד היו שתי קבוצות ביחס לשאלה היהודית:

הקנאים אידאליסטים – הימלר ואנשיו – דרשו להשמיד
הפרגמטיסטים – בקשו לחכות עם ההשמדה הטוטאלית עד לסוף המלחמה.

בתחילת אוגוסט 1944 הרוסים הגיעו למרחק 160 ק"מ בלבד מלודז' והיו יכולים בקלות להגיע לעיר ולפתוח את שערי הגטו. במקרה שהיו עושים כך חיים רומקובסקי היה מצליח להציל 70 אלף יהודים (!) רק בגלל ששלל לחלוטין כל רעיון של מרד בארבע השנים שקדמו לשחרור הזה. אבל מה שקרה באמת זה שב-1 לאוגוסט הצבא הסובייטי מפסיק את ההתקדמות שלו בגלל "סיבות ארגוניות". מה שבאמת קרה זה שב-1 באוגוסט 1944 פורץ בוורשה המרד הפולני (שאינו קשור כלל למרד גטו ורשה שהיה ב-1943!), והרוסים החליטו לא להתערב ולתת לגרמנים לחסל את המרד. וורשה – נהר הוויסלה חוצה את העיר. ב-1 באוגוסט הסובייטים מתייצבים על הצד המזרחי של הוויסלה. הפולנים בצד השני, המערבי, של הנהר פורצים במרד נגד הגרמנים שעדיין שולטים שם. המורדים הם פולנים לאומנים שלא רוצים את הקומוניזם ומבקשים בפעולה הזו להראות שהם נלחמים ומשחררים את עירם בעצמם בכדי הבטיח להם עצמאות בסוף המלחמה (כמו שיקרה בצרפת). בתגובה סטלין מורה לכוחותיו לעצור, ומשאיר את הגרמנים לכתוש את המורדים. אלו תמונות החורבן המוחלט של ורשה שרואים בסרט "הפסנתרן". מאתיים אלף פולנים נהרגו במרד הזה.

ינואר 1945 – הרוסים חוצים את הוויסלה וכובשים עיר חרבה ושוממה. אז הם גם מתקדמים ומשחררים את העיר לודז'. בעיר יישארו אז בסך הכל 800 יהודים, כי בינתיים סגרו את הגטו שלחו את כל תושביו למחנות הריכוז.

לכן חיים רומקובסקי לא זכה לתהילה והוא מושמץ עד היום על שיתוף הפעולה שלו. הוא עצמו נכלל בטרנספורט האחרון שיצא לאושוויץ. יש טענה שהוא חוסל ע"י מישוהו ברצין בבירקנאו, אבל סביר יותר שסיים את חייו בתא הגזים.

ורשה

1939 – כ-350 אלף יהודים, הקהילה היהודית הגדולה באירופה, שניה רק לניו יורק בעולם כולו. זו הייתה תל אביב של פולין (קרקוב הייתה ירושלים של פולין). עיר של תיאטראות, ספרות, קונצרטים, תרבות. הגטו הוקם בנובמבר 1940, שנה שלמה לאחר שהנאצים כבשו את העיר! זה הגטו הגדול ביותר באירופה. בשיאו מנה קרוב ל-450 אלף איש שרוכזו שם מהעיר ומסביבתה. אלו שהגיעו מהסביבה היו במצב קשה ביותר כי הובאו לגטו ללא שום רכוש.

גטו ורשה הוא הנחקר והידוע ביותר מכל הגטאות. שטחו היה 3% בלבד משטח העיר. לתוך שטח מצומצם זה הוכנסו למעלה משליש מתושבי העיר ועוד דחפו לשם מאה אלף נוספים מהסביבה.

החיים בגטו - הצפיפות הייתה נוראית. המפתח היה "פי 6" כלומר, לכל דירה הכניסו פי 6 אנשים ממה שהכילה קודם! זה הרבה יותר צפוף מהמושג "צפיפות" שאנחנו מכירים היום.

גטו זה גם מצב של רעב קשה. כמות המזון הרשמית שהוקצה הייתה 184 קלוריות לנפש ליום. אי אפשר לחיות מכמות כזו והיה שוק פורח של הברחת מזון.

ההערכה היא שכ-70 אלף איש נספו בגטו ורשה כתוצאה מהתנאים, ללא קשר לאקציות ולהוצאות להורג. קשה מאד להעביר למודרכים את התחושות של רעב וצפיפות כזו.

עם הרעב והצפיפות הגיעו המחלות והמגיפות: טיפוס, שחפת, דלקת ריאות וכו'

בגטו ורשה פעל הרב יצחק ניסנבוים, על שמו הוקמה בארות יצחק, הישוב הראשון בארץ שנקרא על שם דמות מהשואה. הוא היה המנהיג של הציונות הדתית בפולין. הוא אמר "זו איננה שעה של קידוש השם במוות אלא שעה של קידוש החיים", היינו יש לעשות הכל על מנת להישאר בחיים.

בעבר, הצורך דרש את נשמתו של היהודי ועל מנת לשמור עליה היה מוסר את גופו. אבל כעת הצורך הנאצי דרש את הגוף ולכן צריך לעשות הכל כדי לשמור על הגוף – "לא אמות כי אחיה". זה מה שמסביר שיש בגטו ורשה תופעה בלתי מובנת של חיי תרבות ורוח. לא היו רציחות, לא היה קניבליזם (יש רק עדות אחת על מקרה כזה בוורשה וכן היה קניבליזם כזה בצעדות המוות). היה תיאטרון, תזמורת, קונצרטים. יש בתי מדרש. כל זה בכדי לשמור על הנפש.

ביולי 1942 מתחיל הגירוש הגדול לטרבלינקה. בתוך חודשיים גורשו 300 אלף איש.

יו"ר היונדנרית היה אדם צ'ריניאקוב. הפקודה שלו הייתה להסגיר 6000 איש לנאצים מידי יום. ביום השני של האקציה הוא כותב ביומנו שאינו יכול יותר ומתאבד. התאבדותו לא שיתנה כמובן כלום, אבל הוא מול מצפנו לא יכול היה לעבור את הקו האדום הזה. הוא ידע כבר מה קרה בלובלין ארבעה חודשים לפני כן. אחרי כן מפסיקים את הגירוש ובגיטו נותרים 60 אלף איש.

ב-19 לאפריל 1943 הגרמנים נכנסים לגיטו כדי לחסל פיזית את הגיטו. זה הטריגר לפרוץ המרד שיימשך חודש ויסיים ב-19 למאי. בסוף המלחמה נותרו 2000 יהודים בוורשה.

מינסק

הבירה של רוסיה הלבנה היום – בייאלורוסיה. אלו לא יהודים גרמנים או פולנים אלא יהודים רוסיים.

הנאצים מגיעים לשם לאחר פלישתם לרוסיה ומקימים שם גטו שבו ריכזו כ-100 אלף איש.

שניים עומדים בראש הגיטו במינסק: אליהו מישקין ומשה יפה. הם חלק מההתנגדות, הם קוראים לצעירים לצאת מהגטו ולהצטרף לפרטיזנים.

פעם אחת הנאצים ביקשו מהם להסגיר אדם מסוים. בדרך כלל בגיטאות היו מסגירים איש כזה כדי לא לסכן את הכלל, אבל כאן סירבו. הם לוקחים את התעודה של אותו מבוקש, מכתימים אותה בכתם דם ומספרים לנאצים שהאיש הזה כבר מת וככה הצילו אותו.

השיטה שם הייתה רצח ביערות. פעם אחת ריכזו את האנשים בכיכר לקראת הוצאה להורג כזו, ויו"ר

היונדנרט התבקש ע"י הגרמנים להרגיע את הציבור, אבל הוא בחר במקום זאת לקרוא להם לברוח. קצין הס.ס שמבין מה קורה שם יורה בו בנוכחות כולם.

כלומר, היו יו"רי יודנראט מכל הסוגים: משתפי פעולה, מתאבדים וגם מורדים. בשנות ה-50 בארץ התייחסו אל כולם כאל רעים, משתפי פעולה. האמת היא שאי אפשר לקבוע איך היו צריכים לפעול. כל מקרה שונה, וכל איש בנוי אחרת.

גם הגיאוגרפיה מאד משפיעה. בלודז' אין לאן לברוח, הכל טריטוריה גרמנית שמיושבת בגרמנים. במינסק כן ניתן לברוח לערות שהיו בהם פרטיזנים פעילים אליהם ניתן היה להצטרף. גם לעיתוי חשיבות. במינסק הנאצים מתחילים בהשמדה מיד לאחר פלישתם לרוסיה. הגטו במינסק היה מעין "גטו בצל ההשמדה" שבו תמיד הייתה מודעות להשמדה המתחוללת. במקומות האחרים היה פער זמן גדול בין הכיבוש לגרמני לתחילת ההשמדה, והתבונה לקח לה זמן לחלחל.

בפועל לא חשוב מה עשו יו"רי היהודים שכן לא שינה כלום. הנאצים עשו ממילא מה שרצו. **ראול הילברג** – חוקר שואה יהודי שפרסם בשנות ה-60 את "חורבן יהדות אירופה". טען שאין מה לבדוק את ההתנהלות של הנהגת היהודים וצריך לבדוק רק את מה שעשו הנאצים. הגישה הזו לא מקובלת היום על החוקרים המובילים בישראל: יהודה באואר, ישראל גוטמן, דינה פורת ואחרים. הם טוענים שגם אם זה לא שינה כלום עדיין חשוב ומעניין לדעת למה פעלו ראשי היהודים כמו שפעלו. הספר של הילברג תורגם לעברית רק לפני שלוש שנים!

שאלה היפותטית מעניינת מאד היא מה היו עושים ראשי הישוב היהודי בארץ ישראל והנהלת הסוכנות היהודית לו ניצחו הנאצים באל עלמיין בקיץ 1942 ופלטו לארץ ישראל. הבריטים הרי הודיעו במפורש שבמקרה שאלכסנדריה תיפול בידי הנאצים הם עוזבים את ארץ ישראל ונסוגים להודו. הם הודיעו ליצחק בן צבי "שיברך אתכם האל" ותצטרכו להסתדר בעצמכם.

התשובה עליה חונקנו היא "תכנית מצדה" – התבצרות הישוב היהודי במצדה ולחימה עד הסוף. אך האמת היא שמעולם לא הייתה תכנית לאסוף את כל הישוב היהודי ל"מצדה בכרמל". כן הייתה "תכנית הכרמל", אבל היא ממש לא התכוונה להכניס 500 אלף איש לכרמל! תכנית הכרמל באה לאחר הודעת הבריטים על כוונתם לעזוב את הארץ במקרה של נפילת אלכסנדריה. התוכנית הייתה תוכנית בריטית שכוונה להשאיר פרטיזנים בארץ ישראל. זו הסיבה שהם תמכו בקיץ 1941 בהקמת הפלמ"ח. לא הייתה שום כוונה לרכז את כל היהודים לכרמל.

30.6.1942 - דיון בהנהלת הסוכנות על ההערכות המתבקשת במצב של כניסת הצבא הגרמני לארץ ישראל. יש הצעות שונות: בריחה להודו, הסתרת יהודים בכפרים ערביים ובמנזרים. יש אחרים שקוראים לכניעה ושיתוף פעולה עם הגרמנים, אפילו במחיר של גיטאות ויודנראט. זו הגישה של חיים משה שפירא מייסד הציונות הדתית.

צריך כמובן לזכור שבקיץ 1942 עדיין לא יודעים בארץ על מחנות ההשמדה באירופה. הציבור בארץ לא היה, ככל הנראה, מתנהג אחרת מיהודי אירופה. לפלמ"ח או להגנה לא היה סיכוי לעצור את רומל. לא היה מקום לכולם להתחבא, וברור שגורל יהודי ארץ ישראל במצב של כניסת הגרמנים היה גיטאות ומחנות ריכוז.

השלב השלישי - השמדה

מתחיל ב-22 ביוני 1941 – מבצע ברברוסה שבו פולשים הגרמנים לרוסיה. בדיוק 130 שנה לפני כן נפוליאון פולש לרוסיה.

זו הייתה מערכה עקובה מדם (גרמני רוסים). 4 מכל 5 מחילי הוורמאכט הגרמני שנהרגו במלחמת ה-2 נפלו בחזית הרוסית. 20 מיליון רוסים נהרגו במלחמה. עם כל הכבוד להישגים הצבאיים של האמריקאים, הצבא האדום הוא שהכריע את המערכה באירופה.

למה ברברוסה? – כפי שברברוסה המקורי יצא למסע צלב כנגד אויבי הנצרות כך היטלר יוצא למסע צלב (קרט) כנגד אויבי גרמניה – יהודים וקומוניסטים.

אינזאצורפן – יחידות שנעות אחרי הכוחות המתקדמים ותפקידם לחסל בעלי תפקידים במשטר הרוסי (קומוניסטים וכו') ואת האוכלוסיות היהודיות בברח"מ. לאחר כיבוש של כל עיירה או עיר היו היחידות האלה נכנסות, מרכזות את האוכלוסייה המקומית ומובילות אותה לערות שם היו יורות בה בבורות הריגה. עדיין לא מדובר על מחנות השמדה או גז. זו השואה בכדורים שמתבצעת בירי מעל בורות.

אלו היו הצעדים הראשונים של מימוש הפתרון הסופי. עדיין לא רוצחים את יהודי פולין או אירופה הכבושה. יש מספר מקומות שהפכו לסמל לשיטה הזו: באבי-יאר, פונאר, יער רומבולה ואחרים.

היו גם כמה ניסיונות ראשונים להשמדה באמצעות גז פליטה ממכוניות, אבל זה לא אפיין את השלב הזה. **באבי יאר** הינו גיא הריגה מאד גדול ליד קייב. ביום כיפור 1941 הנאצים ועוזריהם האוקראינים רצחו שם 33,771 יהודים. זה היה מתועד!

המקום השני פונאר, ליד וילנה. שם לפחות 70 אלף יהודים נרצחו. מקומות ידועים נוספים הם יער רומבולה (ריגה), הפורט התשיעי (קובנה), יער לופוכובה (טיקוצ'ין).

המדובר במאות רבות של מקומות. ההערכה היא שכרבע מכלל היהודים הנספים בשואה, כמיליון וחצי איש מתו בשיטה הזו.

השיטה הזו לא הומצאה על ידי הגרמנים ולא כוונה רק כלפי יהודים. בקאטין (בפולין) הגרמנים מגלים בורות בהם הוצאו להורג בירייה אלפי קטנים פולנים. הם מאשימים בכך את הרוסים ואלה מאשימים אותם בחזרה. היום ידוע שמי שאחראי לכך היה סטאלין. מה שהיטלר עשה לפולנים בצד אחד עשה סטאלין לפולנים בצד השני.

ההוצאות להורג בידי הגרמנים התבצעו בשיתוף פעולה של האוקראינים, הליטאים והלטביים שציפו לגרמנים, וראו בהם משחררים מהמשטר הקומוניסטי שהיה שונא עליהם.

השיטה הייתה מאד יעילה, אף שפה ושם הצליחו בודדים למלט את נפשם מהבורות, מה שלא קרה בתאי הגזים.

במערב אירופה הנאצים כבר היו צריכים להתחשב בדעת הקהל המערבי, ושם לא יכלו להשתמש בשיטה הזו. הסיבה המרכזית לשינוי השיטה ולמעבר להשמדה בתאי גזים הייתה פסיכולוגית – גם לוחמי הוורמאכט נשברו מהמשימה הזו של רצח בדם קר ביריות של אוכלוסייה אזרחית. לכן חיפשו שיטה נקיה, שבה ההרג נעשה על ידי משהו אחר ולא מחייב מגע ישיר של הרוצחים עם הקורבנות.

סיבה נוספת היא שהיה ברור שבורות ההרג מהווים הוכחה מרשיעה לפשע הזה. אמנם הנאצים הפעילו מאוחר יותר יחידה מיוחדת (יחידה 1005) שתפקידן היה לחזור אל הבורות, לפתוח אותם, לשרוף את שרידי הגופות ולהעלים כל סימן למה שהתרחש שם, אבל היו המון בורות ולא ניתן היה להסתיר את כולם. השימוש במחנות השמדה צמצם מאוד את העדות בשטח לזוועות, ואפשר העלמה טובה יותר של העדויות לאחר שסגרו את המחנות (כך בטרבלינקה, למשל, הוקמה חווה חקלאית על שטח המחנה) **לא ברור** אם ההחלטה להמית את יהודי רוסיה בירי הייתה מתוכננת עוד לפני הפריצה לרוסיה או שהתפתחה תוך כדי. אין מסמכים המעידים על תכנון כזה מראש, ויש גם מקרים בהם רואים שההחלטות בנושא ממשכה גם אחרי הפלישה. ברור שהייתה כוונה לחסל את מנהיגי הקומוניסטים (שרבים מהם היו יהודים), ובשטח יש מקרים בהם הוצאו להורג גברים בלבד, נשים וילדים בלבד, אוכלוסייה מעורבת וכו', כך שלא ניכרת שיטתיות שתעיד על תכנית מרכזית. ייתכן בהחלט שרק לאור הקלות היחסית בהם הוצאות להורג הללו התבצעו הוחלט להרחיב את קהל היעד לכלל היהודים.

השלב השלישי של הפתרון הסופי מתחלק ל-2 חלקים:

1. מקיץ 1941 ועד קיץ 1942 הרג בירי

2. מקיץ 42 מחנות השמדה.

יש אירוע אחד מרכזי בין שני חלקי ההשמדה השיטתית שהפעילו הגרמנים. הוא מתרחש ב-20.1.1942 – ועידת ואנזה.

ואנזה הינו פרבר של ברלין, שם מתכנסים 15 בכירים נאצים כדי להחליט על הפתרון הסופי. שם התקבלה ההחלטה, כך רגילים לאמר, אבל האמת היא שלא בוועידת ואנזה הוחלט על הפתרון הסופי. קודם כל כשהיא מתכנסת כבר שוכבים מתים בבורות שברוסיה למעלה ממיליון יהודים. הדבר השני הוא שראשי השלטון היטלר, גבלס, הימלר וגרינג, כלל לא היו בה. מי שיושב בראש השולחן הוא היידריך, סגנו של הימלר. היידריך עומד בראש ה-SD הוא האדריכל של השואה, ללא ספק. אבל האחרים רובם כלל לא מוכרים אפילו לחוקרי השואה. לא הם שיכלו להחליט על הפתרון הסופי.

מי שהחליט על זה היה, ללא ספק, היטלר, ולא ידוע בדיוק מתי. זה כנראה נעשה ללא תיעוד. יש עדויות כתובות ממקור שני המזכירות החלטה כזו. זה כנראה הוחלט מתישהו במהלך המחצית הראשונה של 1941 כלומר עוד לפני או ממש עם תחילת הפלישה לרוסיה!

מסביב לשולחן הועידה היו שני סוגים של אנשים: אזרחים – מנכלים של משרדי ממשלה, וחיילים – למשל אייכמן, שהיה המזכיר של הועידה הזו. זו הייתה פגישת עבודה בין הס.ס לרשויות האזרחיות שנועדה לתאם את ביצוע התוכנית עליה כבר הוחלט מקודם. אנשי הס.ס. מדווחים על ההחלטה ומבקשים שיתוף פעולה. כל הפגישה לקחה 90 דקות.

מדוע חושבים בטעות שבוועידה הזו נפלה ההחלטה? מאחר שפרוטוקול הישיבה הוא המסמך המוקדם ביותר שבידנו שמזכיר את המילה "פתרון סופי" (Endlösung). ע"פ הפרוטוקול היידריך הוא שפתח את הישיבה ומדווח שבסוף יולי 1941 גרינג, סגנו של היטלר, קרא לו וביקש ממנו להתחיל בהכנות ל"פתרון הסופי" – Endlösung. זה אותו היידריך ששלח בספטמבר 1939 את איגרת הבוק שבה השתמש במינוח אחר – "המטרה הסופית". כעת כבר הוא מדבר על "פתרון סופי". מכאן ברור שההחלטה נפלה (אצל היטלר) עוד לפני יולי 1941.

הקטע הידוע ביותר מהפרוטוקול הזה הוא המיפוי של מדינות אירופה עם יעדי ההשמדה לכל אחת. יש בו שתי קבוצות מדינות: אלה שנשלטו כבר בפועל על ידי הגרמנים ולכן ניתן לבצע מיד את ההשמדה של יהודיים בהם ואלה שעדיין לא ויש רק להיערך לביצוע עתידי של התוכנית. בקבוצה הראשונה נמנים גרמניה הישנה (שם נותרו 131 אלף יהודים מתוך כחצי מיליון מלפני המלחמה), אוסטריה (40 אלף), הגנרלגוברנאמן (2,280,000), צרפת, בלגיה, הולנד, יוון. בקבוצה השנייה: אנגליה, אירלנד, הונגריה, איטליה, תורכיה, שוויץ, שבדיה, ספרד, פורטוגל. מדינה אחת חסרה מהרשימה – אסטוניה שם כבר הכל נגמר, המסמך מציין שלא נותרו בה יהודים.

בקבוצה הראשונה היו בסה"כ 11 מיליון איש.

מתקני ההשמדה

היו סוגים שונים של מחנות: השמדה, ריכוז, עבודה. נתרכז תחילה במתקני השמדה שכשמשם כן היו. לא עבדו בהם וכל מי שהגיע אליהם הומת מבלי שהתבצעה סלקציה.

1. **חלמנו** – מקום ההשמדה הראשון, צפון-מערב מלודז'. נפתח ב-9.12.1941, מועד הפתיחה המקורי לוועידת ואנזה. הכוונה הייתה להודיע בוועידה שהנה הוחל כבר בישום הפתרון הסופי, אבל היידריך החליט לדחות את הוועידה כי ימיים לפני כן היה אירוע פרל הרבור, גרמניה הכריזה מלחמה על ארה"ב וכולם היו עסוקים בזה.

השיטה בחלמנו הייתה חנק במשאיות גז – משאיות גדולות שתא המטען שלהם נאטם וחובר לצינור הפליטה. החנק היה תוך כדי נסיעה. כך זה נמשך שם עד אפריל 1943 למעלה משנתיים.

חלמנו היה מיועד להשמדת יהודי לודז' והסביבה, האזור שסופח לגרמניה שנקרא ורטה גאו, ע"ש נהר הורטה שזרם שם. זה רובו של האזור שסופח לגרמניה, פרט לחלק הדרומי ביותר ליד קרקוב. באפריל 1943 סוגרים אותו כי כל יהודי האזור נרצחו כבר. ביולי 1944 הוא נפתח מחדש עבור החיסול הסופי של יהודי גטו לודז' ועובד כששה חודשים עד ינואר 1945.

סה"כ נרצחו בחלמנו במשאיות גז בשתי התקופות 320 אלף איש שמתוכם 5000 היו צוענים. בסוף המלחמה נותרו רק 3 ניצולים מחלמנו. עדותו של אחד מהם מצויה במוזיאון יד ושם.

ביוני 1942, חצי שנה לאחר הפעלת המחנה, כבר יודעים בלונדון עליו, וזה מגיע גם לארץ. זה לא אומר שהאמינו לדיורחים האלה ובודאי לא שהתכוונו לעשות משהו בקשר לזה.

2. **בלז'ץ** – ליד לבוב, מזרח הגנרלגוברנאמן, על הגבול בתוך שטח הגנרלגוברמן. פעל תשעה חודשים בין מרץ לדצמבר 1942. השיטה בבלז'ץ הייתה תאים ניחים של גז מנוע, חד תחמוצת הפחמן. נרצחו שם כחצי

מיליון מיהודי הגנראלגוברנאמן, בממוצע קרוב ל-2,000 ביום. נותר משם ניצול אחד בלבד – רודולף רדר. הוא ניצל הזדמנות שהייתה מכונה שהיו צריכים להוביל אותה ללבוב, וכשהגיע איתה ללבוב ברח.

3. סוביבור – ממוקם מדרום לברסט-ליטובסק על הגבול ובתוך שטח הגנראלגוברנאמן. הוקם במאי 1942 ופעל כשנה וחצי עד אוקטובר 1943. נרצחים שם 250,000 יהודי הסביבה באותה שיטה כמו בבלז'ץ. 58 ניצולים בעקבות מרד שפרץ במקום (יש סרט עליו).

4. טרבלינקה – מצפון-מזרח לביאליסטוק על גבול הגנראלגוברנאמן מהצד הפנימי שלו. נרצחו בו כ-870 אלף איש. 72 ניצולים (גם כן בעקבות מרד). פעל בסה"כ כשנה, מיולי 42 עד אוגוסט 43. בסה"כ פעל כשנה. כל ארבעת המחנות הללו הם מתקני השמדה נטו. אין מה לדבר שם על חיי היומיום במחנה אסירים כי בכל אחד מהם היו מתי מעט אסירים שהועסקו בתחזוקת המקום עצמו. לא היו שם עבודות מחוץ למטלות מחנה ההשמדה, ולא היו בהם מספרים על הידיים.

בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה – נקראים "מחנות מבצע ריינהרד" שהיה השם אותו נתנו הנאצים למבצע חיסול יהודי הגנרלגוברמן. לכן שלוש המתקנים האלה הוקמו בגבול המזרחי של הגנראלגוברנאמן לשם ביקשו לגרש את כל יהודי הגוברנמן.

במאי 1942 המחנת הצ'כית מחסלת בפראג את היידריך. הוא עמד בראש משטרת הביטחון ועמד גם בראש הפרוטקטורט של בוהמיה ומורביה שהעיר החשובה בה הייתה פראג. הנאצים החליטו להנציח את זכרו בקוראם על שמו את המבצע לחיסול יהודי הגנראלגוברנאמן.

רוב רובה של יהדות פולין נרצח בארבעת המחנות האלה. רק כ-300 אלף מהם נרצחו באושוויץ.

תהליך ההשמדה

מגיע טרנספורט עם כ-60 קרונות. בכל קרון כ-100 עד 120 יהודים, כלומר כ-6000 יהודים בטרנספורט. היו מטפלים כל פעם בכ-20 קרונות והיתר מחכים כמה ק"מ מהמחנה.

על הרציף יורדים כ-2000 איש. קצין ס.ס. נואם בפניהם ומספר להם שהגיעו למחנות עבודה. אז היו מפרידים את הגברים מהנשים והילדים. כל קבוצה הייתה נשלחת להתקלח לאחר שהפשיטו אותה מבגדיה (ולנשים גם גזזו את שערן). תאי הגזים היו בתוך צריפים, שם היו ממיתים אותם. הגופות היו נקברות באדמה, עדיין אין קרמטוריום ולא שורפים עדיין את הגופות. אלו יוקמו בפקודתו של הימלר רק מאוחר יותר.

מה עם הסלקציה? זו הייתה רק באושוויץ. שם כל מי שירד מהטרנספורט היה מתייצב אישית בפני בודק (לא תמיד זה היה מנגלה) שהחליט על המקום מי לתאי הגזים מיידית ומי קודם לעבודה.

בחלמנו ובמחנות מבצע ריינהארד אין סלקציה. אין עבודה ואין צריפי מגורים, פרט לאלה המיועדים לכוח העבודה המתפעל את מחנה ההשמדה. כל מי שירד מהקרונות מושמד. המקומות האלו מתרכזים רק בהשמדה. במקומות אחרים, כמו באושוויץ, יש גם השמדה וגם עבודה ושם תהיה סלקציה.

בסרט "הבריחה מסוביבור" יש טעות אופטית. הסרט מתמקד בכאלף אסירים שנמצאים בסוביבור ככוח עבודה לתחזוקה של המחנה. מעבר להם לא היו אסירים בסוביבור. באושוויץ, לדוגמה, היו כ-70 אלף אסירים. למי יש סיכוי להתמרד? רק לאסירי כוח העבודה. כל היתר הובלו מיד להרג. מתוך האלף שהיו בסוביבור התמרדו כ-600, חלקם קצינים יהודים רוסים שבויים. 300 מגיעים ליער ומתוכם שרדו 58. גם בטרבלינקה היה מרד של כל כוח העבודה ושרדו ממנו 72 איש.

"המרד ביער הינשופים" – ספר המספר את סיפור הבריחה מסוביבור

אושוויץ

כאן כבר המבנה מורכב הרבה יותר.

המחנה הראשון – אושוויץ 1 – הוקם ביוני 1940, בעיקר לפולנים.

בסוף 1941 מקימים את אושוויץ 2 הוא בירקנאו. מחנה הרבה יותר גדול שהוקם על כפר פולני בשם בז'יזנסקה שזה בפולני עץ הלבנה. בגרמנית לבנה זה בירקנאו.

לתוך בירקנאו הוכנסה מסילת ברזל. משמאלה היה מחנה הנשים שהורכב מעשרות צריפים. הצד השני חולק למחנות: מחנה הקרנטינה (הסגר), מחנה המשפחות מטרנזישטאט, מחנה גברים, מחנה נשים, מחנה הצוענים, המרפאה של מנגלה, סה"כ 30 מחנות שבכל אחד מהם אלפי איש. למעלה נמצא מחנה קנדה – המחנה שבו ריכזו את כל רכוש הנספים. מ-1943 הרחיבו את בירקנאו במחנה נוסף שנקרא מחנה מקסיקו.

אושוויץ 3 (בונה מונוביץ) – כעשרה ק"מ מאושוויץ 1 ו-2. מפעל ענק לגומי סינטטי שבו עובדים אלפים מאסירי אושוויץ. שם היה פרימו לוי שכתב את "הזהו אדם" וספרים אחרים.

אושוויץ זו תשלובת של כ-50 מחנות ברדיוס של כ-40 ק"מ, לא כולם מחנות השמדה. ההשמדה התחילה באושוויץ 1 בניסוי של ציקלון B על שבויים רוסים ופולנים, אבל מהר מאוד היא עברה לבירקנאו שם הוקמו 4 משרפות.

אושוויץ קיבלה את כל יהודי אירופה פרט ליהודי רוסיה (שנרצחו בבורות) ופולין (שנרצחו בחלמנו ובמחנות ריינהארד). זה המקום שניקז את כל היהודים ממחנות המעבר בצרפת, סלונקי, איטליה, הולנד. זה המחנה האירופאי. פה ושם הגיעו יהודים מאירופה גם למחנות השמדה אחרים כמו טרבלינקה, אבל זה המקום שנבחר להשמדת יהדות אירופה.

צריך לזכור שהרבה מהנספים בשואה מתו במחנות ריכוז גם ללא תאי גזים.

אושוויץ נמצאת מדרום לקטוביץ, מחוץ לגנראלגוברנאמן, בקצה המזרחי של גרמניה.

סה"כ נרצחו באושוויץ 1.1 מיליון יהודים ועוד 100 אלף לא יהודים (פולנים, צוענים).

סה"כ ניצולים מאושוויץ (שרובם השתחררו במחנות אחרים אליהם הועברו מאושוויץ) – 65 אלף ניצולים. זה בזכות הסלקציה שהשאירה בחיים עשרות אלפים לצרכי עבודה.

למה אושוויץ היא סמל השואה? חמש סיבות:

1. בית הקברות הגדול ביותר - 1.2 מיליון נשרפו שם
2. הנרצחים היו לא רק יהודים אלא גם רוסים, פולנים, צוענים
3. גם עבודה וגם השמדה. ניתן לכן לראות כאן את חיי מחנה ריכוז

4. המחנה האירופאי – מסלוניקי עד נורבגיה, כוללני
5. עיצוב הזיכרון. לא כל מידע היסטורי הופך לזיכרון. את אושוויץ זוכרים בשל המספר הגדול של הניצולים שהשאירו אחריהם כתבי זיכרונות: אלי ויזל, פרימו לוי, ואחרים. רק באושוויץ היו מספרים שנחרתו על הידיים (כמובן רק לאלה שהלכו לעבודה). כל מי שנפגשים איתו היום סביר שבא מאושוויץ ולכן מכירים הרבה יותר טוב את הסיפור של אושוויץ.
גטו לודז' – בקיץ 44 הגרמנים מחליטים לחסל את הגטו. לשם כך מפעילים מחדש את המחנה בחלמו. כעבור כמה ימים משנים את דעתם ומגרשים 60 אלף איש לאושוויץ. זה היה מזל של רבים מתושבי גטו לודז'. בחלמו לא הייתה סלקציה וכולם נרצחו, באושוויץ הייתה סלקציה. יש בסוף השואה עשרת אלפים ניצולים מלודז' שנשלחו לאושוויץ ושרדו.
400 אלף אסירים באושוויץ קיבלו מספרים. מתוכם כ-65 אלף נשארו בחיים.

ספרות ממלצת:

שואה וזיכרון – פרופסור גוטמן (בסיסי)
לקסיקון השואה – איתמר לוי (לשטח)
השואה בתיעוד – הוצאת יד ושם (מסמכים + תעודות)
תגובות בעת השואה – פרופסור יהודה באואר (הכי מומלץ)
ספרי זיכרונות: הזהו האדם + השוקעים והניצולים (ניתוח מעמיק) – פרימו לוי
האדם מחפש משמעות – ויקטור פרנקל
הלילה – אלי ויזל

ביבליוגרפיה:

1. פיינרמן, אוריאל, הרצאות בנושא השואה לקורס מורי דרך, מכון אבשלום, 2013
1. אבן זוהר, כרמלה, סכום הרצאותיו של אוריאל פיינרמן בקורס מורי דרך

בוטניקה

תמלול הרצאת תום צור

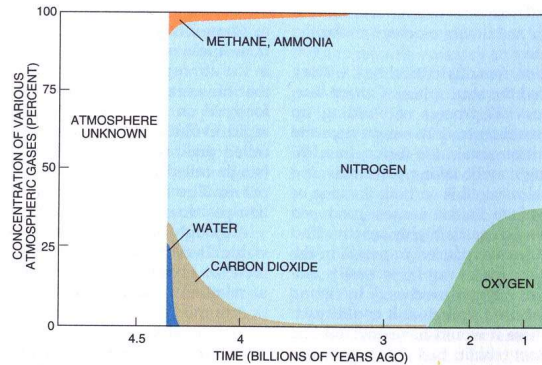
ד"ר חנניה מלקוביץ מאפרט'ס פסיכיאטרית

מבוא ורקע לתחום הצומח בעולם ופיטווגיאוגרפיה

כל העושר שרואים היום בחי בעולם לא יכול היה להתקיים אילו לא התפתחו בעולם הצמחים. הצמחים שינו לגמרי את התנאים על פני כדור הארץ והביאו מתנה משמעותית שמאפשרת לנו ולדומיניו להתפתח על פני כדור הארץ.

שינויים בהרכב האטמוספירה – שקופית – (במיליארדי שנים)

באטמוספירה של ימינו יש כ-20% חמצן, חומר שהוא יחסית חדש בה, בעוד שבעבר היו חומרים אחרים ששלטו. בתקופת יצירת כדור הארץ (4.6 מיליארד שנה) היו מים בכמות גדולה, פחמן דו חמצני וחנקן. הרכב הגזים שמרכיבים את האטמוספירה השתנה, ישנם חומרים שכבר לא קיימים באטמוספירה או שריכוזם השתנה. השינוי המשמעותי ביותר התרחש בתחילת הופעת החמצן בכמות מאוד גדולה, ואותה זוקפים להתפתחות הצמחים.

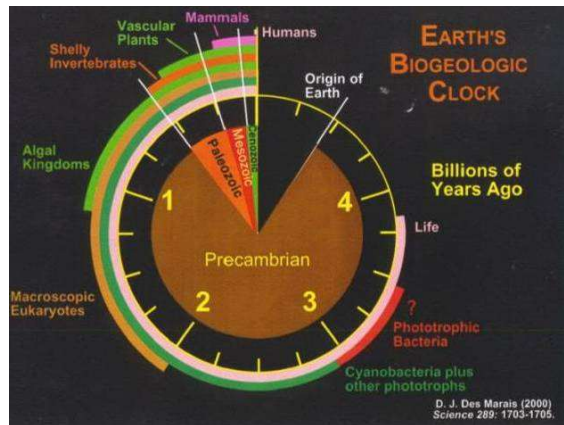
אם מסתכלים בצורה הבסיסית ביותר על צמח, מדובר במערכת שיש בה אנטנות שקולטות אור ובאמצעות פיגמנט (כלורופיל) מפיקה חומר אורגני שבונה אותה עצמה ומשחררת חמצן אל האטמוספירה. את המערכת הזו משמשים פחמן דו חמצני ומים שנקלטים לתוכה, תהליך הפוטוסינתזה, הטמעה. התכונה המייחדת ומגדירה צמחים היא הפוטוסינתזה. כל מי שהתהליך הזה מתקיים אצלו מסווג כצומח (למעט אצות כחוליות המסווגות כחיידקים, פירוט בהמשך).

נלך קצת אחורה, יש מספר תיאוריות להיווצרות החיים, נציג גישה רווחת לגבי הנושא. **החיים** בתחילתם היו תלויי מקום, שכן היו תלויים בתנאים שהמקום מספק להם, כלומר בחומרי גלם שיכולים להוות בסיס ליצורים שונים. החיים בתחילתם היו מרוכזים סביב מקומות שהיו בהם מקור לחומר אנרגיה נקודתי. ברגע מסוים נוצרה היכולת של קליטת אור על ידי חיידקים שיוצרים להשתמש בו. ביצורים אלו - הציאנו-בקטריה, טעו בעבר וקראו להם אצות כחוליות. מדובר בחיידקים חד תאיים שיש להם כלורופיל, אותו פיגמנט ירוק שמשמש היום את הצמחים לתהליך הפוטוסינתזה. הם היו הראשונים שהצליחו להתקיים לא רק בגומחות ספציפיות, אלא בכל מקום שהיו בו מים ואור. היצורים הצמחיים הראשונים לא היו צמחים אלא חיידקים שיכולים לראות אור. זו פריצת הדרך שלהם. **גם היום** קיימים החיידקים האלה בכל אחת מהיבשות ובכל אחד מהאקלימים (גם הקיצוניים: מדבר קיצוני, אזורים, אוקיינוס). המאובנים העתיקים ביותר על פני כדור הארץ מלפני 2.7 מיליארד שנה הם של פילמנטים של חיידקים (שערות).

השעון הביו-גיאולוגי

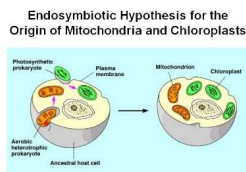
השעון הביו-גיאולוגי של כדור הארץ מראה את התפתחות החיים ע"פ כדור הארץ החל מהיווצרותו לפי כ-4.6 מיליארד שנה. היצורים הראשונים באותן גומחות ספציפיות מופיעים לפני קצת פחות מ-4 מיליארד שנה. חיידקי הציאנו בקטריה מתחילים לשלוט לפני כ-3 מיליארד שנים והם קיימים עד היום. מאז מתחילים להיווסף עוד ועוד יצורים למערכת, כשהמין האנושי נוסף ממש לאחרונה. השעון נותן פרספקטיבה איפה נכנס המין האנושי לתמונה, והוא יכול לשמש כעזר הדרכה מצוי.

התיאוריה המקובלת על היווצרות החיים היא תיאורית "המרק הקדום" שלפיה החיים החלו כתוצאה מאפקט של חום רב (הרי געש) או אנרגיה חשמלית (ברקים) על "מרק סמיך" של יסודות אנאורגניים שהיו על פני כדור הארץ לאחר היווצרותו.

תיאוריית האנדו-סימביוזה למקור הכלורופלסט

פריצת הדרך המשמעותית השנייה התרחשה לפני 2 מיליארד שנה, אז הופיעו יצורים חדשניים שלא היו עד אז האאוקריוטים, יצורים שיש להם גרעין תא. גרעין התא הוא המוח של התא, שזו יחידת החיים הבסיסית, והוא מכיל הן את החומר הגנטי של התא (במיטוכונדריות) והן את הכלורופלסטים, הגופיפים הירוקים שבתמונה. אלו הם אותם חיידקים פרימיטיביים שהיו קיימים קודם לכן (הציאנו-בקטריה) שבדרך פלאית ולא ברורה נבלעו ע"י יצור כלשהו לא כדי לעכלם כמוזון, אלא כדי לשמרם ללא פגיעה בתכונות הבסיסיות הראשוניות שלהם (היכולת לראות אור ולעשות איתו פוטוסינתזה). כך, ממצב של תא שיודע רק לאכול חומר כימי אחד ולהפוך אותו לאחור, שימר היצור הבולע גוף חדש שהוסיף לו יכולת שלא היו לו עד עכשיו.

כלורופלסט הוא גופיף בתא צמחי שבו מתרחש תהליך הפוטוסינתזה. הם היו כנראה פעם חיידקים ובדרך לא ברורה הפכו להיות אברונים פונקציונליים בתוך תא גדול יותר. פריצת הדרך המשמעותית פה הייתה היכולת של אותם תאים חדשים להתחלק ולהפוך ליצורים רב תאיים, יצורים גדולים ומשמעותיים יותר (שכולם בעלי אותה היכולת של הטמעה).

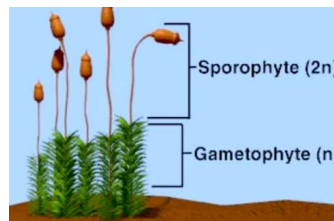
היצורים הרב תאיים הראשונים הם האצות הירוקות, יצורים פוטוסינתטיים שהם כבר רב תאיים. האצות ממויינות היום ל-9 מחלקות ע"פ הצבע השולט שלהן: ירוקיות, אדומיות, חומיות, להוביות (להבה) זהוביות, כחוליות וכו'. הן חסרות צינורות הובלה, ואין בהן שורש גבעול ועלים כמו שיש בצמחים העילאיים (לא משנה כמה הן גדולות, באוקיינוס השקט למשל יש אצות שמגיעות לגובה של כ-60 מ'). הן נפוצות בבתי גידול מימיים (ימים ומים מתוקים) או לחים (קירות, גזעי עצים וקרקע), אך מתקיימות גם בבתי גידול קשים במיוחד, כמו על גבי שלג וקרח, במים מליחים, על גבי אבנים, בתוך סלעים, באזורים מדבריים חמים מאוד או קרים מאוד, וכן במעיינות חמים שטמפרטורת המים שלהם מגיעה עד כ-75°C כל חלק ביצור הזה חשוף לסביבה ועושה את קליטת המים באופן עצמאי.

לפי השעון הביו-גיאולוגי תקופת השלטון של האצות מתחילה לפני קצת יותר ממיליארד שנים. אחרי תקופה מאוד ארוכה שבה שלטו החיידקים הפוטוסינתטיים ויצורים בעלי גרעין (איאוקרואטיים). חשוב לזכור שאף אחד מהם לא נעלם בדרך וכולם מלווים אותנו עד היום. הגורם לשינויים הללו נובע משינויים בתנאי כדור הארץ שהביאו לצורך באסטרטגיה הישרדותית חדשה. מדובר בשינויים גנטיים שעזרו לחזקים, מי שהשתנה, לשרוד.

האצות מתרבות ברבייה א-מינית וברבייה מינית.

סחכים (Mosses)

צמח מאד פרימיטיבי, ירוד. מאכלס נישות לחות בים וביבשה כי מנגנון הרבייה שלו תלוי במים, הזירעונים המיקרוסקופיים שוחים החוצה לתאי הביצה הגדולים שנמצאים בצמח שכן. הצמח הנוצר מהזיווג הזה נקרא ספורופיט (יצרן נביגים). הוא א-מיני ומורכב מעמוד וקופסת נביגים. מנבג - שאוצרת את הנביגים (שהם תאי מין מטיפוס מיוחד) שכל אחד מהם נושא סט כרומוזומים כפול (2n) עם המטען הגנטי של תוצר ההפריה). כאשר מגיע הזמן המנבג נפתח, הנביגים מתפזרים, ואם יבשילו התנאים ינבטו ויצמיחו את הדור הבא (שיהיה דור מיני, כלומר צמח זכר או צמח נקבי שמייצר תאי מין רגילים - גמטות) שיתחיל את התהליך מחדש. אם כן, יש דור שמייצר מנבגים, מקבצים של תאי מין כפולי כרומוזומים (נביגים) - ויש דור מיני שצומח מהם ומנבגיהם ומייצר תאי מין רגילים עם סט כרומוזומים יחיד (גמטות).

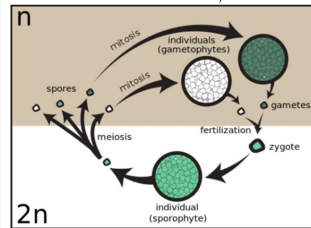
מדובר ביצורים מאוד בסיסיים שהיו הראשונים שכבשו את היבשה ושלטו בעולם לפני כ-450 מיליון שנה. גם הם חסרי מערכת הובלה, ונמצא כל הזמן באינטראקציה עם הסביבה הלחה. המים חיוניים כאן מעבר להשתתפותם בבוטוסינתזה גם לתהליך הרבייה שלא יכול להתקיים בלעדיהם.

נבג

(גופי בר קיימא, ספורקה), יחידת ריבוי והפצה של צמחים, פטריות, אצות וחיידקים. הנבג הוא מעין קפסולה שמכילה את כל המטען הגנטי של הזיגוטה (תא המין שנוצר מהפריית ביצית בזרע), ויש לה יכולת הישרדות מאוד טובה לאורך זמן רב. הנבגים נתונים במנבג, מעין קופסא קשיחה שנמצאת בקצה חלקים בולטים, שוונצים, של הצמח שנראים על רגבי קרקע לחים.

נבג הוא אמצעי הרבייה של כל הצמחים חסרי הזרעים: אצות, טחבים, שרכים, וכן חיידקים.

מחזור חיים של הצמח חסר הזרע מחולק לשני דורות. הדור הראשון, שנקרא גמטופיט, הוא דור מיני המכיל

צמחים זכריים ונקביים, והוא שמיצר תאי מין רגילים (gametes): הזרעון המיקרוסקופי (מצמח זכר) והביצית (מצמח נקבי). הזרעון נע (בתוך מימי) לביצית, מפרה אותה ומתחיל כך את הדור השני הא-מיני שבו נוצרת זיגוטה (תא מין מופרה כפול כרומוזומים) המתחילה להתחלק ולבנות את הספורופיט, עמוד נושא מנבג שמכיל נבגים - תאי מין שבכל אחד יש סט כפול של 2n כרומוזומים שנושא את המטען הגנטי של הנוצר ההפרייה. (הנבג שונה בכך מתא מין רגיל שהוא בעל סט כרומוזומים אחד בלבד, ולכן נבג יכול לנבט לבדו ואינו זקוק להכפלת מספר הכרומוזומים שלו על ידי חיבור עם תא מין שני). בכל מנבג יש גם נבגים זכריים וגם נבגים נקביים ולכן המנבג כולו הוא א-מיני. קופסה זו נפתחת ומפיצה את הנבגים שבה, ואלו, בהינתן תנאים מתאימים, נובטים לדור גמטופיט חדש שמתחיל מחזור חיים חדש לצמח חסר הזרע.

שרכים (ferns)

צמחים עילאיים חסרי זרעים ובעלי צינורות הובלה (Vascular Plants) גם לשרכים הייתה תקופת שליטה (בערך מלפני 480 מיליון שנה), שכן החדשנות שהביאו, מערכת ההובלה של התמיסות הייתה חשובה מאוד. הם פיתחו לראשונה את מערכת ההובלה של התמיסות (של המים, המומסים, הדשן) מהשרוש לעלים ומהעלים לשרוש. בנוסף הם התחילו את החלוקה המאוד ברורה של אברי הצמח השונים מעל ומתחת לפני הקרקע (ד"א: היו הראשונים שפיתו את השרוש, מה שאפשר להם להתרחק ממקווי המים ועדיין לינוק מים תת קרקעיים). מצד שני, מערכת המיניות והרבייה שלהם מתקיימת בדיוק באותה צורה של הטחבים. הרבייה נעשית בצורה חיצונית, פיזית, יש הפרדה של דורות (גמטופיט וספורופיט), כאשר כאן הגמטופיט הפך לאברון של פרח בתוך מערכת הרבייה והספורופיט הפך לשלב הדומיננטי בחיי הצמח. בנוסף, יש לשרך גם דרכי רבייה אחרות, על ידי השרשה של איברים. הריבוי על ידי הנבגים הוא לא פונקציונלי.

בניו זילנד אפשר לראות שרכים בגדלים משמעותיים, יותר מ-10 מ' זו מערכת הובלה רצינית, והיא מסמנת את תחילת הצמחים המפותחים, המודרניים.

ד"א: השרכים הגבוהים מעובי הגזע הם האבות הקדמונים של העצים. מרבצי הפחם הגדולים מתקופת הפרם מעידים על הדומיננטיות שלהם ע"פ כדור הארץ בזמן ההוא.

לאחר קבוצות חסרי הזרע מתפתחת באבולוציה קבוצת בעלי הזרע המתחלקת מצידה לחשוף זרע (חסרי פרי, ובד"כ גם חסרי פרח שבמקומו יש איצטרובל) ומכוסה זרע (בעלי פרח ופרי). הזרע הוא איבר רבייה והפצה מתקדם בהרבה מהנבג.

במה בדיוק? הוא מכיל בתוכו מלבד חומרי תשמורת גם עוברון של הצמח עצמו על אבריו השונים, ובכך משפר מאד את סיכויי נביטת הזרע באדמה כשהתנאים מתאימים.

חשופי זרע (Gymnospermae)

קבוצת צמחים הכוללת ארבע מתוך חמש המערכות של על-מערכת בעלי הזרע, ובה מאות מינים. הקבוצה הידועה ביותר הם המחטניים (אורנים, ברושים וערערים). קבוצה נוספת: השרביטניים. התכונה המשותפת לכל הצמחים חשופי הזרע - הביצית המופרית מתפתחת לזרע על גבי עלה או קשקש של אצטרובל, ואינה עטופה במגן חיצוני כמו השחלה אצל מכוסה הזרע. לתכונה זו ללוות בדרך כלל תכונות נוספות כמו: היעדר צינורות הובלה בעצה המשנית, נוכחות ביבי שרף (השרף מקורו בכיסים מיוחדים בגזע, ותפקידו להגן על הגזע מפני פציעות ומעין פלסטר) ועקיצות חרקים. הוא ייחודי לחשופי הזרע, וצמצום (לרוב) של הפרחים לאצטרובלים סגורים זכריים ונקביים הנושאים שקי אבקה וביציות, בהתאמה. (בניגוד להם, בצמחים מכוסה זרע הביציות המופרות סגורות בתוך עלה שחלה ומתפתחות לזרעים בתוך פרי).

איצטרובל (Cone) - אנציקלופדיית Ynet: בוטיקה, איבר הנושא את אברי הרבייה בצמחים חשופי-זרע; לרוב, צורתו דמוית חרוט. הוא מורכב מעלים שקשקשים המסודרים בצורה לוליינית לאורך ציר האיצטרובל. האיצטרובל הזכרי מכיל את גרגרי האבקה, והאיצטרובל הנקבי, שקשקשיו עבים וקשיחים יותר, מכיל את הביצית, שלאחר ההפריה הופכת לזרע. בעונת ההאבקה האיצטרובלים הזכריים והנקביים נפתחים. גרגרי האבקה נושאים ברוח ומפריים את הביציות. לאחר ההפריה האיצטרובל הנקבי נסגר - הוא יפתח פעם נוספת אחרי הבשלת הזרעים (כעבור חודשים רבים, לפעמים שנה ויותר) כדי להפיץ. הזרעים קלים בד"כ, ובכמה סוגים הם מצויידים בכנפיים. לפיכך, הם עשויים להינשא עם הרוח למרחק מה מועף-האם. לאחר מכן נורשים האיצטרובלים שהתרוקנו...

זרע אורן ירושלים הוא הצנובר הנאכל חשופי הזרע מהווים את עיקר שטחי היער באזורים הממוזגים בשני חצאי כדור הארץ. הם שריד של קבוצה גדולה בהרבה ששלטה במזוזואיקון (מ-250 מיליון שנה עד לכ-65 מיליון שנה לפני זמננו), ואבותיה התגלו מחקר מאובנים. פריצת הדרך שלהם הייתה הריכוז במקום אחד - האיצטרובל של תאי המין, ובעיקר של הביציות המופרות!?! אין להם עדיין פרי שהוא החידוש של מכוסה הזרע המאוחרים להם.

מכּוּסֵי זרע (Angiospermae)

רוב הצמחים המודרניים שרואים היום. מערכת צמחים שבהם הביציות סגורות בשחלה ולאחר שהן מופרות זו הופכת לפרי שבתוכו מתפתחים הזרעים. עיקר המינים היום על פני כדור הארץ שייכים לקבוצה זו שהתחילה בקרטיקון העליון, לפני 127 מיליון שנה ונמצאת מאז בשליטה ודומיננטיות. הפרי זו המצאה שלהם.

רוב המינים במערכת הזו מופרים ע"י האבקה ביוטית היינו האבקה הנעשית ע"י בעלי חיים : חרקים (דבורים, פרפרים, חיפושיות וכו') וציפורים. חשופי הזרע, לעמת זאת, מאבקים בד"כ ע"י גורמים א-ביוטים : רוח, מים וכו'.

צמחי מערכת זו, שונים זה מזה במבנה הווגטטיבי (מבנה החלקים שאינם מייצרים זרעים), אך דומים מאד במבנה הפרחים שלהם, שמאבקים בעיקר על ידי חרקים. במערכת זו כ-235,000 מינים, יותר מכל קבוצה אחרת בעולם הצמחים. גודלם נע מצמחים שקוטרם מ"מ אחד (כדורית *Wolffia*; ממשפחת עדשת המים), ועד לעצי ענק (מיני אקליפטוס) שגובהם יותר מ-100 מ' וקוטרם יותר מ-20 מ'; מכּוּסֵי זרע הם : עצים, שיחים, מטפסים, עשבים, צמחי בצל ופקעת, ואפיפיטים.

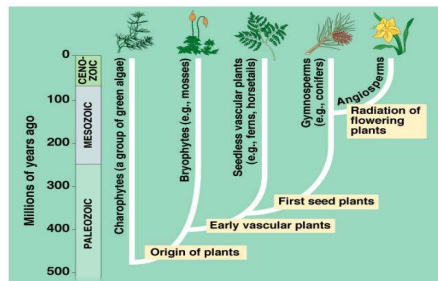
מכּוּסֵי הזרע חיים ברוב בתי הגידול על פני כדור הארץ; רובם ביבשה - ממדבר ועד אזורים גשומים. גם האדם מזהה את היופי הקיים בפרחים, זו מטרת האיבר. להיות אטרקטיבי בעולם כדי ליעיל תהליכים של האבקה והפריה. זו נעשית כאן לא רק על ידי הרוח ושחייה ספונטנית של זרעים אלא על ידי האבקה מדויקת שנעשית במכוון על ידי יצורים חיים, חרקים למשל. זו החדשנות של מכּוּסֵי הזרע. נשירת עלים היא תכונה שהתפתחה ראשונה בקרב מכּוּסֵי הזרע, שלא כמו חשופי הזרע (כדוגמת האורן).

סיכום התפתחות השליטה בעולם הצומח

1. אצות
2. טחבים
3. שרכים
4. חשופי הזרע
5. מכּוּסֵי הזרע

הגרף מתאר התפתחות העולם הצומח, מהאב הקדמון ועד היום.

היום אפשר לראות נציגים של כל אחד מהשלב בתא שטח אחד, למרות שהתפתחותם נפרסה על פי מיליוני שנים.

אקלים

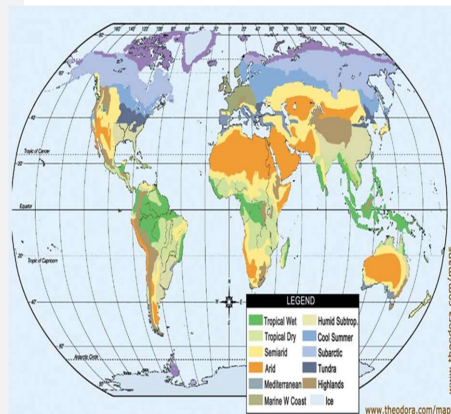
סך כל התופעות הקשורות באטמוספירה במקום. האקלים מושפע מהמרחק מקו המשווה צפונה או דרומה, מהגובה הטופוגרפי של אזור מסוים (למטה חם ולח, למעלה קר ויבש) ומרחקו מהים (ים כגורם מאזן, ממזג).

- אזור הקו המשווה הינו אקלים טרופי, משקעים רבים, טמפרטורה ממוזגת. הצומח מאופיין בעיר טרופי, יערות גשם, צומח עשיר, מורכב ומפותח.
- משני הצדדים של קו המשווה - סוב טרופי, כלומר עונות גשומות ויבשות, טמפרטורות נוחות, נדידת עדרים, חלוקה לערבות (אפריקה).
- קו 15 - 30 - דרום וצפון : אזורים חמים, יבשים, קרים, רצועת המדבריות. גופי האוויר מכיוון הקוטב יוצרים אזור שחון.
- צפונה ודרומה מהאקלים המדברים – ממוזג קריר.
- אזורים קיצוניים - אנטרקטיקה והקוטב הצפוניים. מאופיינים בתקופה קרה ארוכה.

אקלים ים תיכוני

מעבר לחלוקה הברורה של אזורי אקלים יש פרמטרים נוספים שמאפשרים לאקלים להיות נוכח. האקלים הים תיכוני נראה באזור הים התיכון, דרום אוסטרליה, דרום אמריקה - צ'ילה, אזור סן-פרנסיסקו, קליפורניה וכיו"ב. **אזורים** אלה נמצאים לרוב בצד המערבי של היבשות, בין קווי רוחב 40 ל-30. בצד הצפוני של הים התיכון הם מתמשכים לקווי רוחב גבוהים יותר, ובמערב אוסטרליה, לקווי רוחב דרומיים יותר.

ככל שמתקרבים לקו המשווה, האקלים נהיה מדברי, וככל שמתקדמים לכיוון הקטבים, עולה כמות המשקעים והם נהיים מרוכזים פחות בחורף. אם קיימת שרשרת הרים עיקרית במקביל לחוף, האזור הים-תיכוני יימשך, לרוב, רק על המדרונות הפונים לים (למשל, קליפורניה או הרי יהודה). באף מקרה, אקלים זה אינו נמשך לעומק היבשת, היות וקרר חורפי, יובש או גשם קיצי משנים את סוג האקלים.

למרות שהתפוצה העולמית של האזורים הים-תיכוניים רחבה מבחינת אזורים או יבשות, היא מצומצמת מבחינת שטחים שהיא מקיפה, האקלים הים-תיכוני מכסה פחות מ-1% מיבשות העולם ואולי לא יותר מ-0.5%

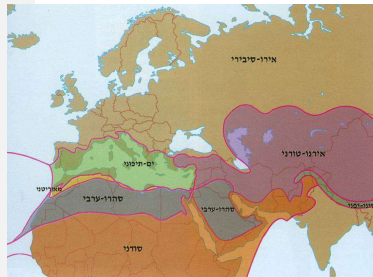
האקלים הים תיכוני מאופיין על-ידי קיץ חם ויבש וחורף קריר ולח שבו מרוכזים הגשמים. מבחינת הצמחייה, יש שני גורמים חשובים באקלים זה:

1. מיעוט או חוסר גשם דווקא בעונה החמה, כך שנוצרת תקופת יובש מודגשת, פחות או יותר, אך קיימת תמיד. עונת יובש זו מהווה את הגורם האקולוגי החשוב ביותר עבור הצמחייה הים-תיכונית הטבעית, וגם עבור גידולי חקלאות באזור זה.
2. ירידת הגשם במרוכז, בעונה קצרה אחת תורמת להורדת האפקטיביות שלו עבור הצמחייה, היות וגשם כזה משאיר כמות קטנה יחסית של מים לרשות הצמחים, בעוד שהעודפים הולכים לאיבוד בעיקר כנגר עילי או תחתני. בנוסף לכך, באקלים הים-תיכוני, בהשוואה לאקלים ממוזג, יש השתנות רבה בכמות הגשמים החודשית והשתנות משנה לשנה. חוסר הקביעות בהופעת המשקעים מדגיש את הקיצוניות של האקלים הים-תיכוני.

האקלים הים תיכוני מאפיין את האזור הצפוני בא"י בעוד שדרום הארץ הוא חלק מרצועת המדבריות העולמית. האקלים היבשתי שמאפיין את רמות איראן, טורקיה ומרכז אסיה והאקלים הסובטרופי לא מופיעים בארץ ישראל ואולם באים לידי ביטוי בחבלים הפיטוגאוגרפיים המקבילים להם: החבל הסודאני באזורים הגבוהים בדרום ובספר המדבר, ובצמחייה סודאנית באזור בקע ים המלח. **החיבור** בין אזורי אקלים לבין חבורת הצומח נקרא גיאובוטניקה. אפשר לחלק את העולם לפי חבורות הצומח שמאפיינות את אזורי האקלים, חלוקה גאובוטנית. האזורים שמאפיינים קבוצות של צומח, נגזרות אקלימיות של צומח על פני כדור הארץ, נקראים אזורים פיטוגאוגרפיים.

אזור פיטוגאוגרפי

אזור שבו חבורות הצומח הנוכחות בשטח מאפיינות את האקלים בפועל.

ארץ ישראל נמצאת בנקודת מפגש של מספר אזורים פיטוגאוגרפיים עולמיים: האזור הערברי/איראנו-טורני המגיע אלינו מערבות מרכז אסיה ממזרח (ומקביל לאזור האקלים היבשתי), האזור המדברי/סהרו-ערבי הגובל בארץ מדרום (ומקביל לאזור האקלים המדברי), האזור הים-תיכוני המגיע אלינו מהמערב (ומקביל לאזור האקלים הים תיכוני) והאזור הסודאני המגיע אלינו מאפריקה וחודר לבקעת הירדן (ומקביל לאזור האקלים הסובטרופי). לא רואים באופן טבעי חריגה החוצה מהבקע של מינים סודניים. א"י נמצאת בצומת כל האזורים הפיטוגאוגרפיים הנ"ל

האזורים הפיטוגאוגרפיים בארץ ישראל

החבל הסהרו-ערבי (חום בהיר במפה), המדברי, למשל הרותם. חודר צפונה לאורך החוף בגלל החולות שמדמים את האקלים המדברי מבחינת יציבות, אחיזה בקרקע, יובש וכיו"ב. הכרמל מהווה מחסום למעבר מינים אלו.

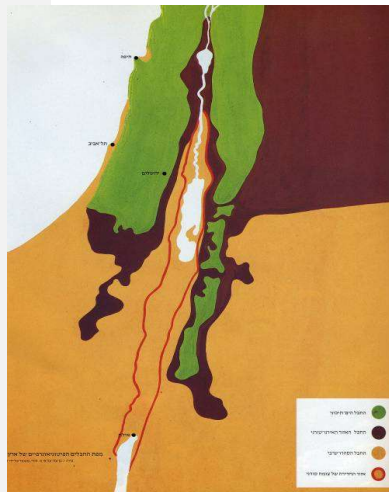
האזורים החומים-כהים במפה, האזור האיראנו-טוראני: האזורים ההרריים הגבוהים ויבשים – רום החרמון, אזור הבקע, אזור ספר המדבר, הר הנגב, בקעת ערד.

חבורת ספר המדבר מאופיינת בחבורות ובמינים אירנו-טוראניים שמקורם באזורי אקלים יבשתי. למשל כל מיני הלענה (למשל, לענת יהודה) מקורם במרכז אסיה. גם האלה האטלנטית מהר הנגב היא צמח אירנו-טוראני קלאסי שמשיר אצלנו את עליו בחורף, דווקא בעונה היחידה שמשפכת לו מספיק מים. זה מעיד על מקורו באזור שהתנאים בו חייבו השרה של עלים, אזור שטמפרטורה בו מגיעה למינוס $40^{\circ}C$. הרי אדום בירדן. החיבור היבשתי לאזור הזה הוא מכיוון סוריה, הרי הטאורוס, עיראק, איראן, מרכז אסיה. הצמחים אצלנו משמרים את התכונות של אזור מקורם.

האזורים הירוקים במפה - אזורים ים תיכוניים. מאופיינים בחורף ממוזג גשום וקיץ יבש: אלונים, אלת המסטיק, אלה ארצישראלית, לוטם, זית, סירה קוצנית, קיסוסית, קידה שעירה, קטלב, עוזרר, אחירותם, כולם צמחים שמאפיינים את האזור הים תיכוני. אלו דוגמאות לצמחים רב שנתיים שחיים לאורך הרבה מאוד שנים. אלה עיקר המינים שקיימים באזורים הים תיכוניים.

החרוב נפוץ בעיקר לאורך דרכי מסחר וכנראה הגיע בכיסם של סוחרים בימים עברו...

הקו האדום במפה, תוחם אזור נוסף – אזור הצמחים הסודניים, הסובטרופיים. אלו הגיעו ממרכז אפריקה בחדירה דרך הבקע. לדוגמה – דקל הדום, השיטים למיניהם (סלילנית, סוככנית והנגב), השיזף, מורינגה רותמית, פתילת המדבר (תפוח סדום), סלבדורה פרסית, זקום מצרי. מה שמאפיין את האזור הזה הם ערבות פתוחות, סוואנות. המינים חודרים עד קו גאוגרפי מסוים, השיזף למשל לא עולה מעבר לכנרת. (לא נכון - יש שיזפים בתל דן!)

בעקבות חדירה, לאו דווקא מהירה (הזדחלות איטית בעקבות דמיון בתנאים) של צמחים, חדרו גם מינים של בע"ח סודניים שמלווים אותם. למשל הרנוג השיטים ואיתו הצופית, יונק הדבש, ואחרים. אפשר להבין את הייחוד של א"י בגלל המפגש של כמה אזורי אקלים, שיוצר אזורים שבהם יש מגוון של תנאים. יש גם אזורי ביניים שבהם יש גרדיאנט של מעבר מאזור אחד לשני, למשל מדברי-ים תיכוני. יש אצלנו הרבה נישות שבהם יכולים להתפתח מינים רבים. בישראל יש כ-2859 מינים, כמות הגדולה ממדינות רבות וייחודית מאד יחסית לגודל.

יער פארק - כמו שמצוי ביהודיה, רמות מנשה, גבעות שפרעם, אלוני אבא ובית לחם הגלילית, בחורף רואים עץ נשיר שלא משיר את עליו או משיר רק חלק. זה תהליך שמתרחש בעקבות שהות של מינים באזור חדש. זהו תהליך איטי של פרטים ולא של חברות. היתרון שלהם על גבי השאר עושה אותם דומיננטיים מבחינה חברתית.

אשל היאור - סהרו-ערבי. מופיע באזורים מדבריים יחסית עשירים במים, שכבת מי תהום גבוהה אפילו מליחים.

אלון תולע ומינים של האלון ארוך הקוצים, האלון החרמוני - מינים איראנו טוראניים, יותר יבשתי.

הסוקסציה הים תיכונית

גרף רמת התפתחות של צומח מול גובה פיזי ביחס לחורש ים תיכוני, חברת הצומח המפותחת בארץ ישראל. כאשר ניגשים אל שטח כלשהו באזור ים תיכוני אפשר לדעת בעזרת הצומח שלו איפה נמצאים על הגרף. זה גם ציר זמן שבה ליד ביטוי בהתפתחות חברת הצומח.

צמחים חלוציים - עשבוניים, קטנים. 30 - 40 ס"מ, מעטפת, כיסוי קרקע ראשוני.
בתה עשבונית - מאופיינת בצמחים חד שנתיים ברובם. בעיקר דגניים: חיטה, שעורת התבור, שיבולת שועל. מגיעים ברוח ומאכלסים אותה. כמעט כולה מתה בתקופה יבשה.

על פי: ויזל, פולק וכחן, 1978, אקולוגיה של הצומח בארץ-ישראל.

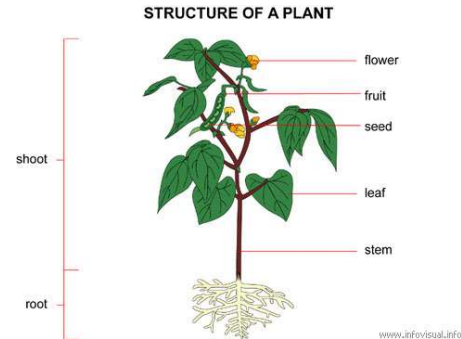
בתה - מפותחת יותר מזו העשבונית וכוללת מינים רב שנתיים כמו סירה קוצנית, שהיא צמח בגודל 30 - 40 ס"מ, צפוף מאוד וקוצני שיוצר מרבדים של כרי קוצים. סירה קוצנית לא הייתה מצליחה לצמוח ולנבט אם העשבוניים לא היו מכשירים לפני כן עבורה את הקרקע ומעשירים אותה בחומר אורגני. בתה רב שנתי מתבססת בדרך הזו. היא תפתח, בעיקר, תוך 2-3 שנים באזורי חקלאות שננטשו.

גריגה - מינים קצת יותר גבוהים, שיחים ועצים עד קומת אדם, כ-2 מטר. צמחים מפונקים יותר שצריכים תנאים יציבים של קרקע ולחות. באזור השריפה בכרמל אפשר לראות יפה את הסוקסציה - התפתחות הדרגתית של חברות הצומח. זו סוקסציה משנית ולא ראשונית, לא התחילו שם מנקודת ה-0 אלא מנקודה שבה יש כבר בנק זרעים בקרקע. אחרי 3 שנים אנו נמצאים היום כבר בשלב הגריגה. אחרי תהליך של שריפה מדברים על סוקסציה משנית, מנקודת מוצא של שאריות של חברה ששלטה שם קודם לכן.

שיחים של 2-2.5 מ' כמו אלת המסטיק, קידה שעירה, ריתמה קוצנית (בכרמל), לוטם, וכן עצים כמו בר זית, אשחר, עוזרר. ככל שמתקדמים בשלבים הקרקע יותר מבוססת, איכותי, יותר, לחה יותר, עשירה בקומפוסט. **חורש** - עצים: עוזרר, אלון, אלה, קטלב, ליבנה. צמחים בתוך הנישות המוצלות והלחות של הגריגה. מבססים בסופו של דבר חורש ים תיכוני.

יער - נתעלם ממנו, כי באזור הים תיכוני, ככל הנראה, הסוקסציה לא ממשיכה לשלב הזה. היה ניתן להבין לפי הגרף שחורש יהפוך מתישהו ליער. אלא שחברת הקלימקס אצלנו היא החורש ולא היער. חורש מאופיין בשכבתיות שאינה ברורה. יש בו הרבה מאוד מינים ששולטים יחד. ביער, לעומת זאת, יש בעיקר מין אחד ששולט ושכבתיות מאד ברורה. בחורש יש מכלול, צמחים בכל מיני גבהים ששולטים יחד. חורש בדרך מכליל גבהים בני 5-6 מ' ובאזורים מאוד מוצלחים וגשומים מוצאים גם גבהים של 8-10 מ'. אפשר לדעת ששלב השיא בחורש הים תיכוני הוא שלב החורש שכן גם באזורים ים תיכוניים רחוקים שבהם לא הייתה התערבות מלאכותית של אדם, לא התפתח החורש לכדי יער (ציליה למשל). החורש הים תיכוני מתפתח ליער רק באזורים יציבים ורציפים יותר מבחינת התנאים (צפון טורקיה למשל). אחד הגורמים המגבילים הם האור. חלק מהמינים לא שורד את ההצללה שבחורש

מבנה הצמח ותפקיד אבריו

השורש

אחד החלקים שנמצאים בהכי הרבה אינטראקציה עם בליל האורגניזמים שבקרעק שהם אלה שהופכים את כל הדברים לזמינים לצמח. תפקיד השורש להוות בית גידול לאורגניזמים נוספים שאיתם חי הצמח. קליטת המים מהקרעק באמצעות השורשים נעשית על ידי הגדלת שטח הפנים על ידי פיתוח יונקות או יונקה שערות שורש. כאשר תולשים החוצה צמח רוב היונקות נשארות בקרעק. בחיטה או בשיבולת שועל סך כל אורכי היונקות יכול להגיע ל-80 ק"מ, זאת במטרה להגדיל את שטח הפנים לקליטת מים ומזון.

התפקידים נוספים של שורשים

1. ייצוב הצמח, בעיקר ע"י שורשי אוויר, רואים את זה באזורים טרופיים שם השורשים כבדים
2. אגירה ואחסון מזון.
3. נשימה, בעיקר בצמחים שטבולים במי ים (למשל, המנגרובים שבנאבק בסיני) באזורים של גאות ושפל.

שורשים יכולים להיות גם אברי אחיזה, קיסוס למשל. תפקיד נוסף של השורש הוא להיות בית גידול עבור יצורים נוספים. הפקעיות הן מושבות של חיידקים שמאכלסות כל נציג ממשפחות הקטניות שיש בארץ. בשורש של אותם צמחי קטניות יש מושבות שבהם גדלים חיידקים. החיידקים לוקחים מהאטמוספירה את החנקן שבאוויר והופכים אותו לתרכובת חנקנית אורגנית. חנקן, זרחן ואשלגן נמצאים בריכוז גבוה בדשנים. החיידקים האלה בעצם מייצרים עבור הצמח דשן יש מאין. בעונת האביב רואים הרבה מאוד נבטים של צמחים שונים, אפשר לראות שהצמח מגדל על גבי השורשים שלו חיידקים שמהווים לו מזון ועבור שכניו. תהליך של קיבוע החנקן נעשה בלי חמצן באזור. מבחינת שילובים כאשר שותלים בשילוב יש יתרון למי שיצמח ליד מאגר שכזה.

הגבעול

מבחינת מבנה הגבעול אפשר לחלק את הצמחים (בעלי הפרחים) לשתי קבוצות – חד פסיגיים ודו פסיגיים. פסיג הוא העלה הראשוני הנובט מהזרע. הוא קיים כבר בתוך הזרע, ובתהליך ההנבטה הוא רק מוריק, מתארך ויוצא מהזרע החוצה. כאשר מנביטים חיטה או תירס או דקל מקבלים תמיד יציאה של עלה מגולגל בודד. אלו צמחים השייכים למחלקת החד-פסיגיים. בצמחים אחרים (למשל שעועית, דולב) יש שני פסיגים – שני עלים שנובטים ראשוניים יחד. גם הם היו כבר מוכנים בזרע. הגבעול מכיל בתוכו צרורות של צינורות שתפקידן להוביל מים לעלים וסוכרים תוצרי פוטוסינתזה מהעלים לשורש. הם מחולקים לשתי קבוצות – זו שמעלה מהשורש לעלים נקראת עצה, וזו שמורידה מהעלה לשורש נקראת שיפה. בדו-פסיגיים ניכר מבנה טבעתי שבו מסתדרים צרורות הצינורות על שפת טבעות המכילות אחת את השנייה. בחד פסיגיים לא רואים טבעות אלא צרורות צרורות עצמאיים שמפוזרים בחתך הגבעול ללא סדר מרחבי מסוים. כל צרור כזה מחובר באזור השורש ובאזור העלה החדש שנוצר. החלק החי של העץ נמצא מסביבם ומגן עליהם, כך שלהם יש יותר סיכוי לשרוד. יש הבדלים בצורה ובארגון של הגבעול גם בתוך כל מחלקה. התירס, למשל, הוא בעל גבעול חלול. בדקל בנוי הגבעול סיבים סיבים. הגבעול בחד-פסיגיים חסר את רקמת הקמביום המסוגלת להתחלק פעמים רבות, ולכן הוא מוגבל ברוחבו. מסיבה זו יש מעט עצים במשפחה הזו (בעיקר דקליים) ואלו דקים בהשוואה לגובהם. כמו כן, החד-פסיגיים מתאפיינים באלמנטים ייחודיים להם מעבר לגבעול. כך מערכת העורקים בעלים אצלם היא בצורה מקבילה לעומת הצורה המסועפת של עלי הדו-פסיגיים, השורש דק ובלתי מסועף ואברי הרבייה בפרח באים תמיד בכפולות של שלוש. **תפקיד נוסף** של הגבעול (בחלק מהצמחים) הוא להשתתף בתהליך הפוטוסינתזה. כזוה קורה רואים גבעול ירוק. משום כך, הצמח נשאר צף אם מדברים על צמחים טבולים בתוך המים. ברוב הצמחים כאשר מציפים אותם במים, מקבלים מצב שהם נרקבים בגלל בעיה של אוורור של סביבת השורש. **רותם המדבר** - הפרחים יושבים ישר על הגבעול והגבעולים הם ירוקים. הפוטוסינתזה מתבצעת בגבעולים הירוקים שלו. לרותם יש גם עלים, אבל בשל המחסור במים בסביבת גידולו יש בו תופעה הנקראת רותמיות השרה של עלים בקיץ על מנת לצמצם איבוד של מים.

העלה

שטח הפנים הגדול ביותר של הצמח לקליטת אור. העלה הוא אנטנה שהיעוד שלה הוא לקלוט את האור. הוא מורכב בצורה מדהימה ומורכבת מאוד מיחידות תאים שכל אחד חשוף לתאורה ומקבל הזנה מצמח האם. עיקר תהליך הפוטוסינתזה מתרחש בכלורופלסטים שבתאי העלה, אם כי לא רק בהם. בחתך של עלה אפשר לראות שיש בו מספר שכבות של תאים – שכבה חיצונית עליונה, תחתונה, ובתווך עוד שתי שכבות. הקליפה החיצונית למעלה ולמטה נקראת אפידרמיס, שכבה של תאים מאוד גסים שמהווה את העור או הקליפה החיצונית של העלה ושומרת עליו. על גבי שכבה זו יש שכבה שעמית שקופה שנקראת קוטיקולה, עשויה מפולימר רב שומן, עובייה משתנה בהתאם למין הצמח ואזור הגידול והיא מונעת מעבר מים דרכה. מתחת לאפידרמיס יש שכבה נוספת ובתוכה כלורופלסטים, תאי עמודים. תהליך הפוטוסינתזה מתרחש ביחידה הבסיסית הזו שחוזרת על עצמה פעמים רבות בכל תא צמחי, וכל תא חוזר על עצמו פעמים רבות בתוך צמח שלם.

הפתח שנמצא למעלה נקרא פיונית – פתח שדרכו נכנסים ויוצאים הגזים. נכנס פחמן דו חמצני ויוצא חמצן. מדובר בתאים ששייכים לאפידרמיס ונמצאים גם בקוטיקולה, הצמח יכול להחליט אם הם פתוחות או סגורות.

הפרח

החלק בצמח שמכיל את תאי המין. פרח יכול לתפקד גם בלי פרסומות (עלי הכותרת הצבעוניים). למשל פרח של חשופי זרע נראה כאצטרובל קטן שנמצא בפנים. פרח זה תא רבייה אחד. פרח החריצת למשל זה כמה פרחים שחברו יחד לשם פרסומת משותפת. זה מאפיין את כל משפחת המורכבים. יש פרחים אחרים. בליבת הפרח נמצא האזור המיני. החלקים הנקביים – השחלה עם הביציות, עמוד עלי והצללקת שבראשו - מעין מיטה דביקה שאמורה לקלוט את הזכר. הזכר בא לידי ביטוי באבקה בלבד שנישאת ע"י אבקנים.

פרחים קיימים רק בקרב צמחים מכוסים זרע ועיקר תפקידם נשיאת אברי הרבייה המינית ומתן אפשרות לריבוי הצמח ויצירת פירות וזרעים. פרחים הם ענפים מקוצרים הבנויים ממספר דורים, הממוקמים זה בתוך זה. חלקי הפרח (הדורים) הם עלים שבמשך האבולוציה שינו תפקידם ובהתאם גם את צורתם והפכו לעלי-גביע, עלי-כותרת, אבקנים ועלים. כל דור מכיל אברים מטיפוס מסוים שלהם תפקוד מסוים. כל הדורים יחדיו מכוונים להבטחת תהליך האבקה והפרייה מוצלחת.

הזרע

פרח שהצליח למלא את תפקידו יוצר זרע. זרע מוצאים בצורת עובר את כל האלמנטים שנמצאים בצמח הבוגר: שורשון, עלים ראשוניים (פסיגים), וכן חומר תשמורת (אנדוספרם) שעוזר לזרע לנבוט בשלב ההתחלתי. הכל אגור ונצור בתוך הזרע עצמו.

תוספת מאנזימאטית Ynet - ביצית מופרית, יחידת ההפצה של צמחים בעלי-זרע. מכיל את העובר שמתפתח בביטולו לצמח חדש. בחשופי-זרע הוא מורכב מקליפה, מעובר ומאנדוספרם ראשוני, ובמכוסים-זרע מקליפה, מעובר, ומחומרי תשמורת בצורת פסיגים (העלים הראשונים של הנבט) או מאנדוספרם משני. הזרע יכול להתפתח בתוך פרי כמו בצמחים מכוסים-זרע או על אצטרובל כמו בצמחים חשופי-זרע.

העובר עטוף במעטפת לצד חומרי תשמורת או בלעדיהם. לרוב הוא קטן, והוא יכול להישמר זמן רב ובתנאים קיצוניים טרם נביטתו. יעילותה של ההפצה באמצעות זרעים הביאה להצלחתם האבולוציונית המסחררת של הצמחים בעלי הפרחים, שמונים יותר מ-300,000 מינים. היא טמונה בשני גורמים עיקריים: חומרי התשמורת האגורים בזרע ונותנים לצמח הנובט תנאי התחלה מצוינים, והמבנה הרב תאי של הזרע, המספק מרחב רב להתפתחות של התאמות להפצה, כמו נוצה להפצה ברוח, קרסים להצמדת הזרעים לפרוותם של בעלי חיים, ועוד.

הפרי

פרי הינו איבר בצמח המכיל בתוכו את הזרעים ועטוף בשכבה עסיסית ובקליפה. הפרי מתפתח משחלת הפרח לאחר הפריה הביצה ויצירת הזרע. בשלב זה עלי הכותרת, האבקנים ולמעשה כל החלק העליון של הפרח נושרים. קירות השחלות מתעבים והגבעול התומך סביב השחלות נעשה עסיסי, וגדל סביב השחלות, בזמן שהזרעים מתפתחים בהן. ניתן לראות את שאריות עלי הגביע (sepal) בקצה הפרי.

לפירות מספר תפקידים חשובים שהמוכר שבהם הוא הפצת הזרעים. כאשר חיה אוכלת את הפרי, הזרעים עוברים דרך מערכת העיכול שלה מבלי להפגע ומופרשים החוצה בשלב מסוים עם הצואה. היות והחיה אינה עומדת במקום אחד, הזרעים נופלים המקום שלא היו מגיעים אליו באופן טבעי ובכך הצמח מפור את זרעיו. חלק מה"ירקות" בשפה העממית הם פירות לכל דבר – עגבניה, מלפפון, ואילו חלק מה"פירות" בשפה העממית אינם פירות, למשל השקד ואגוז הקוקוס שהם זרעים ולא פירות.

רבייה

לצמחים יש כמה דרכים להתרבות:

רבייה עצמית/וגוטיבית - ברבייה עצמית יכולים להשתתף כל אברי הצמח (מלבד הפרח) – השורש, הגבעול, העלים. זו צורת התרבות שלא מערבת גנים. היתרון ברבייה כזו היא שהצמח זהה לחלוטין לצמח האם. זה קורה במקומות איכותיים, למשל כאלה שיש בהם מים – גדות נחלים, בריכה, תנאים יציבים, (קנה, במבוק, סוף) שבהם הצאצאים לא מתרחקים מהמקום המועדף. הנצר (חלק הצמח העל קרקעי) יוצא מהשורש וגדל ישירות ממנו. הצאצאים נשארים בסביבת ההורים. הפריחה במבוק, קנה ועבקנה היא רק אחת לכמה עשרות שנים.

החסרונות בשיטת הרבייה הזו:

1. התפוצה היא מקומית בלבד.
2. מחלה גנטית אצל ההורה יכולה להמשיך אצל הצאצא.
3. במקרה של טראומה (שריפה למשל) כל האוכלוסייה נכחדת.

יתרונות בשיטת הרבייה הזו:

1. אפשר להתרבות לבד ואין צורך במתווכים או בני זוג.
 2. ההתאמה לסביבת האם היא מיידיית ואין צורך בהסתגלות.
 3. אין השקעה בכלל בפרסומות. בתנאים יציבים בטבע, למשל בנחלים, פוגשים הרבה רבייה עצמית.
- רבייה עצמית** משמשת את החקלאים המבקשים לשכפל פרטים מוצלחים כי הצאצאים ברבייה וגטטיבית זהים לחלוטין לאם. את זה עושים בדרך של הרכבות (עצי פרי, גפנים) והברכות. ייחורים – סוג של הברכה - חותכים ענף של הצמח (למשל תאנה, זית) באמצעו, תוקעים אותו באדמה (עם או בלי הורמון נביטה), וזה מפתח שורשים והופך לעץ חדש.
- רבייה וגטטיבית** היא סוג של רבייה א-מינית, רבייה שמושגת שלא באמצעות התלכדות תאי מין. צמחים משתמשים במספר שיטות לרבייה וגטטיבית: קני שורש (דשא, גינג'ר, איריסים), חוטרים (תמר, בננה, אננס), גרופית (זית), שלוחות משרישות (תות שדה), פקעות (כלנית, רקפת, כרכום, סתונית וגם תפ"א) ובצלים (חצבים, נרקיסים, שושן צחור, שום, בצל הגינה).
- פקעת** - גבעול שהתפתח לאיבר אגירת מזון ואיבד את הכלורופיל שבו.
- בצל** - גבעול ועלים שהתפתחו לאיבר אגירת מזון ומים ואיבדו את הכלורופיל שבהם.
- קנה שורש** - גבעול שמתפצל ומצמיח לעצמו שורשים. כך מתרבים מינים רבים של דשא. פעמים רבות נראה בשטח קבוצה של איריסים עם חלל באמצעה. אפשר להבין שהייתה שם אמא קדומה שהתפצלה עוד ועוד עד שמתה והותירה במותה את החלל במרכזו צאצאיה שנשארו זהים לה לחלוטין. בארץ מכירים את התופעה הזו גם בקרב חצבים, עיריות.
- חוטרים** - חוטר הוא ענף ראשי של העץ, היוצא מן הגזע בסמוך לשורשים, וממנו יכול להתפתח העץ כולו. חוטרים הם דרך הרבייה הטבעי של תמר ובננה והם משמשים לייצוא עץ התמר על כל תכונותיו (בן ציון ישראלי הביא בזמנו אלפי חוטרים מעיראק לארץ ישראל). חוטר של דקל, למשל, יכול לעלות כמה מאות דולרים, שכן הוא משמר את תכונות האם ואת איכותה.
- שלוחה משרישה** - בתנאים טובים מצמיח תות השדה מחיקי העלים גבעולים ארוכים ("שלוחות") שמשרישים מידי מספר סנטימטרים שורשונים לקרקע ומגדלים עלים כלפי למעלה. ניתן לחתוך את השלוחה בין כל שתי השרשרות כאלה ולקבל צמחי תות שדה עצמאיים זהים לצמח האם.
- הפיקוס הבנגאלי (חצר מקווה ישראל) מוציא שורשי אוויר היורדים מענפיו ומשתרשים בקרקע, מתעבים והופכים לגזעים לכל דבר. התהליך נמשך והעץ יכול להגיע להיקף של מטרים רבים תוך כדי פיתוח עשרות גזעים/עצים עצמאיים בשיטה הזו.
- להרבה צמחים יש בו זמנית את שני המסלולים: רבייה מינית וא-מינית. זה מאפשר לצמח להתנתק בשלב מסוים מצמח האם.

רבייה מינית

ברבייה מינית יש שימוש באברי המין הנקביים והזכריים של הצמח. בדרך כלל תא המין הזכרי הוא שמתנייד ועובר לכיוון תא המין הנקבי. חשוב להבין שאין יתרון בכך שהפרח יאביק ויפריה את עצמו, להיפך, זה חסרון לא קטן. כל המטרה היא לערבב את הגנים, ליצור יכולות לתפישת תאי שטח חדשים, יכולות להתמודדות עם תנאים שונים וכיו"ב. הפריה עצמית של צמח נותנת אמפליפיקציה (הגברה של תכונות) שלא בהכרח חיובית. צמח דו מיני – צמח שנושא עליו הן פרחים זכריים והן פרחים נקביים. לפעמים, אך לא תמיד, הוא בעל פרח דו מיני, היינו פרח שמכיל יחד אברי מין זכריים ונקביים.

צמח חד מיני - צמח הנושא פרחים חד מיניים מסוג אחד בלבד – זכריים או נקביים, ויש לו לכן פרט זכרי (שאינו נושא פרי) ופרט נקבי (שמבשיל, לאחר האבקה, לפרי). למשל, התמר, החרוב.

פרחים חד מיניים - פרחים המכילים אברי מין רק מסוג אחד: פרח זכרי או פרח נקבי יכולים להופיע על צמחים חד מיניים או על צמחים דו מיניים (שאינו יהיו על הצמח הן פרחים זכריים והן פרחים נקביים). דוגמאות: שושן צחור, דקל, חרוב, פפאיה, הדס, תות, ועוד. מאפיינים צמחים חד מיניים

אנונה - מצב ביניים שבו בבוקר הפרח נקבי ובערב הוא זכרי.

מצב ביניים נוסף – הצמח הוא דו מיני אבל הפרחים לא מבשילים בו זמנית.

פרח חד ביתי – צמח שיש בו גם זכר וגם נקבה בפרח אחד או בפרחים נפרדים על אותו צמח. עדיין אין בכך יתרון אם צמח יאביק את עצמו.

השאיפה היא האבקה הדדית. לכן קיימים בטבע מנגנונים כדי למנוע הפריה עצמית:

הפרדה במיקום

- להרבה מאוד צמחים יש הפרדה בין האזורים הנקביים לזכריים (לוח ארץ ישראלי, צלף, קאלות). בלוח הארצישראלי יש בנוסף להפרדה במיקום גם הפרדה בזמן ההבשלה – קודם פורחים הפרחים הנקביים ואחר כך הזכריים. זה מונע אפשרות של האבקה עצמית שכן הפרח הזכרי לא משחרר את אבקתו בטרם נובלים או מואבקים הפרחים הנקביים.

הלוח הארצישראלי - באביב (מרס-אפריל) עולה מבין עלי הלוח תפוח בודדת, המשועבדת כולה לתפקידה כמלכודת זמנית לחרקים. אורכה 30 ס"מ. חלקיה העיקריים נקראים שִׁזְרָה וּמִתְחָל. השזרה היא מעין מקל זקוף במרכז התפוח; והמתחל הוא עלה מוארך, גדול ועבה בצבע כהה. תחתיתו בצורת צינור או נדן או כד סגור העוטף את תחתית השזרה, חלקו העליון פרוש כלשון או כמפרש לצד השזרה. צידו החיצוני של המתחל ירוק. חלקו העליון של המתחל (בצידו הפנימי) קטיפתי למראה ולמגע, וצבעו כהים. החלק העליון של השזרה, המזדקר מתוך הכד, הוא קטיפתי וצבעו כהה, והוא נקרא אֶלָה. החלק התחתון של השזרה, הכלוא בתוך הכד של המתחל, נושא פרחים חסרי כותרת: למטה פרחים נקביים; למעלה פרחים זכריים שלכל אחד מהם אבקן בודד. הפרחים הנקביים מבשילים לפני הזכריים, וכך נמנעת האבקה עצמית: החרק בא מבחוץ כשהוא כבר עמוס אבק מפרט אחר. הוא מאביק את פרחי הנקבה באבקה הזרה. רק אחרי שהפרחים הנקביים נבלו משחררים הפרחים הזכריים את אבקתם, והחרק המגיע מתאבק בה לקראת מעברו לפרט

נוסף. בין הפרחים הנקביים לזכריים יש על השזרה זיפים הפונים באלכסון מטה, שמוצאם מפרחים שהתנוונו. זיפים אלה, יחד עם טיפות שמן חלקלק על דפנות הכד, מאפשרים לחרקים להיכנס למלכודת אך מונעים מהם לצאת. רק עם תום מחזור ההפריה נובלים הזיפים, השמן מתייבש, הדופן מתקמטת והחרקים משתחררים. טרם נמצא יתרון ברור לחרקים מהסידור הזה, אך ברור כי החרק שהתפתח להיכנס לתפרחת הלוף איננו "לומד לקח", והוא חוזר ונכנס אל פרט אחר.

הלוף מואבק ע"י זבובי הפירות – הדרוזופילה – שנמשכים לצבעו הכהה ולריח הצואה שהוא מדיף.

צוף - האבקנים קצרים ונמוכים מהעלי כדי למנוע מצב של הפריה עצמית. יש סיכוי מאוד נמוך שגרגר אבקה יצליח לעלות מהם למעלה כי זה נגד חוקי הפיזיקה. כך גם בשושן צחור.

הפרדה בזמן

אפשרות אחת היא שהפרחים הנקביים יבשילו ראשונים ואילו הזכריים יעשו כן רק לאחר שההפריה הסתיימה. אפשרות שניה היא שהפרחים הנקביים לא יבשילו אלא לאחר שהפרחים הזכריים כבר העבירו את אבקתם לחרקים המאביקים.

האפשרות הראשונה מודגמת על ידי הכלנית שפורחת תחילה במצב נקבי (רק השחלה הבשילה) ורק לאחר מספר ימים עוברת למצב זכרי כשהאבקנים מבשילים.

האפשרות השנייה מודגמת בצמח המרווה (מהשפתניים, משפחת מאוד גדולה שמכילה שמנים אתריים): תחילה מבשילים האבקנים, וכאשר הדבורה המאביקה נכנסת לפרח היא מדביקה על עצמה אבקה ו"דורכת" את המנגנון. רק לאחר שהדבורה עזבה העלי מבשיל ומורד כלפי מטה. דבורה שתגיע לפרח לאחר מכן כבר תוכל להוריד אל הצלקות הנמוכות אבקה שהביאה עמה מפרח אחר.

כל הפרחים של השפתניים צומחים בצורה של תפרחות גבוהות, צעירים במצב זכרי למעלה וזיתים (בני כמה ימים) במצב נקבי למטה. הדבורה מגיעה כמעט תמיד בתעופה ישר לחלק התחתון שם היא תאביק את הפרחים הנקביים, ומשם תלך ברגל לחלק העליון של התפרחת (שממנו תעוף לחלק התחתון של התפרחת הבאה) ותאבק מחדש מהפרחים הזכריים הצעירים. המוטיבציה לדבורה לעשות את זה היא צוף – הצמח משנה את כמות הצוף כך שלדבורה יהיה משתלם יותר לעוף לחלק התחתון, לפרחים הנקביים הוותיקים (ולתפרות אותם). למעלה הפרח הופך לזכרי.

יכולה להיות גם הפרדה על ידי זיהוי שהצלקת לא מוכנה לקבל את האבקה מהצמח. של סוכרים שנמצאים.

רבייה מינית - סיכום יתרונות

- התאמה טובה יותר לתנאים משתנים בשל הגיוון הגנטי.
 - הפצה למרחק – נפוץ למרחק רב מצמח האם, בשונה מהרבייה האל מינית. נכשורות נישות חדשות
 - מניעה/צמצום של מחלות תורשתיות.
 - הגדלת מגוון התכונות.
- שני המסלולים עצמאיים ויכולים להתקיים בו זמנית. יש צמחים שיש להם רק את אחד ממסלולי הרבייה ויש צמחים שיש להם את שניהם.

האבקה

עדיין בתוך הרבייה המינית – אבקה, פולן, ועוד, יש צורות שונות בגודל ממוצע של 20 מיקרון. הצורה של גרגר האבקה שבתוכו יש את תאי הזרע, מעידה הרבה פעמים על דרך התפוצה שלו. למשל אם הוא מופץ על ידי הרוח היינו מצפים לראות עליו משהו שדומה למפרשים. לדוגמא, גרגר של אורן ירושלים שמופץ על ידי הרוח. זיר - הקופסה שמכילה את גרגרי האבקה בפנים.

הצורה המיקרוסקופית של גרגר האבקה מאוד תלויה בגורם שמסיע את גרגר האבקה.

גרגר האבקה שהגיע לצלקת שבראש העלי עדיין לא השלים את מסעו. כשהוא מגיע לצלקת יש זיהוי ראשוני, מעין תקשורת ראשונית בינו לבין הצמח, ואם נקבעת התאמת המין מתחילים לפעול מנגנונים שמביאים לתהליך נביטה של נחשון (לא זרע), שהוא מעין צינור שנובט בתוך עמוד העלי ומתפתח מהצלקת עד לשחלה שבתחתית העלי. ייעודו של הנחשון הוא להעביר את תאי הזרע מהצלקת לביצית שבשחלה. במינים מסוימים של צמחים התהליך הזה יכול לקחת למעלה משנה מרגע ההפרייה – באלון שנה וחצי, באורן כשנה.

הטבע בעיני המאביק

פרסומת וגמול

זו מערכת של שירות וגמול (בדמות צוף, גרגרי אבקה עשירים בחלבונים, גמול שינה (מקום לינה נוח) ועוד. ערך ההפריה בעזרת מאביקים גדול, והצמחים מוכנים לתת גמול עבורו. יש חריגים מעניינים, למשל הסחלב (משפחת הדבורניים), של צמחים שמרמים את המאביקים ולא מעניקים להם כל גמול.

אורנים – פריחה זכרית, גרגרי אבקה עפים בהמוניהם עם סיכוי פגיעה מאוד נמוך ומאוד אקראי. הולכים הרבה על עניין הכמות.

שעורת התבור – צמח דגני, מאבק רוח. אין שום אלמנט שמכוון ועוזר בתהליך ההפריה, אין משיכה אטרקטיבית לחרקים. לא מפיץ ריח, לא צבעוני ולא מכיל צוף.

בתלתן הדו-גוני רואים שיש התארכות של התפרחות לכדי פרסומת משותפת (כמו בחרצית). כשהפרסומת גדולה יותר זה נותן בדרך כלל רמז שהגמול גדול יותר, כי יש הרבה פרחים.

כלנית – חרקים אינם רואים אדום וזו הסיבה למיעוט הפרחים האדומים אצלנו, היכן שרוב ההאבקה מתבצעת ע"י חרקים. (פרפים כן רואים אדום ולכן במקומות שההאבקה מתבצעת על ידם, בעיקר באזורים הטרופים, יש הרבה פרחים אדומים). יוצאת מן הכלל היא החיפושית הזבלית שכן רואה אדום, ולכן היא המאביקה של הכלניות אצלנו. את הכלניות האדומות פוגשים אך ורק במזרח הים התיכון (ישראל, צפון ירדן, לבנון וסוריה). הן באות יחד עם אותה חיפושית. הגמול בכלנית הוא החלבון המצוי באבקה. הצמח מייצר גרגרי אבקה בעודף כדי לתת מהם חלבון צמחי לחרקים. אצל כל הפרחים האדומים, ובמיוחד אצל הכלנית

שהיא ראשונה בפריחה, הגמול הוא גמול של אבקה, כי החיפושיות שמאביקות אותם לא יודעות לעשות שום דבר עם צוף והן נוזנות מהחלבון שבאבקה. הן מגיעות לכלניות בסביבות מרץ-מאי. הצבע של המרכז משתנה מה שגורם לו להיות יותר בולט.

הכלנית פורחת תחילה במצב נקי, ואחרי כמה ימים היא הופכת לזכרית, ואז הפרסומת גדלה בהתאם. זה מבטיח שאם תהיה האבקה בכלנית היא לא תבוא מהפרח עצמו (שתאיו הזכריים טרם הבשילו) אלא מאבקה שהועברה מפרח אחר שהקדים לעבור למצב זכרי. כך קורה שהכלניות הפורחות ראשונות (במצב נקי), מקריבות בעצם את עצמן עבור אחיותיהן המאחרות, שכן עוד אין זכרים שיכולים לספק להן אבקה. תוך כדי המעבר מבשלות נקבית לזכרית יש תופעה מעניינת של יצירת עיגול לבן במרכז. הגמול בכלניות מיוצר בשלב הזכרי. המצב הנקבי מושך רק בגלל הקרבה לצמח שליד. החיפושית המאביקה היא בעל חיים שעף בצורה די קלמזית. הוא מכוון רק למרכז השחור אולי בגלל משיכה מינית.

אמפיקומה – החיפושית, זבלית פרחים.
לא פעם מוצאים שחלקים מהפרח עצמם נאכלו, הפרח מקריב עצמו לטובת העניין.
גמול נוסף שפרחים יכולים לתת הוא גמול של שינה, מקום שאפשר לישון בו. דבורים זכרים נוהים לישון בתוך פרח הכלנית שעליו נסגרים בלילה בכדי להגן על אברי המין שלו. החרק מקבל את החום ממרכז הפרח ומתחיל את יום העבודה הבא שלו מוקדם יותר.

פרח נוסף שנותן גמול שינה הוא האיריס, במיוחד מיניו הגדולים והמפותחים. הגמול הספציפי הזה גורם לחרקים לחזור לאותו צמח כאשר הדבורה הזכר ישנה בתוך הפרחים.

עקרון הפלאפל – משפחת הסוככיים (גור) - קבוצה של פרחים עקרים שמקריבים את חייהם לחיי הקהילה כולם.

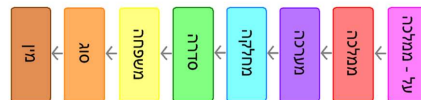
יערה איטלקית – נמצא הרבה בחורף, מטפס מאוד יפה. שומר את הגמול שלו – הצוף - בקצה צינור ארוך. זהו צוף שעל פי צורת הפרח אפשר להבין את איכותו: מאוד דליל ואנרגטי. רפרף – פרפר מדהים פעיל בלילה שיש לו צינור מאוד ארוך והוא יכול להפיק את הצוף הדליל ביותר של הפרחים. צורת הפרח היא זו שגוזרת ומשפיעה על האופי או אורך החדק של המאביק.

אתר – אורכי גל שנראים על ידי דבורים
יונק דבש – אוכל צוף אולטימטיבי.

אפשר לראות שיש צמחים שמכוונים למאביקים נוספים. הרבה מאוד מהקטוסים שפורחים בלילה עם פריחה בהירה מכוונים לעטלפי פירות/פרחים.
יש גם צמחים שהם רמאים – צמחים ששוכרים את המוסכמות, מרמים ולא מעניקים בסופו של דבר כל גמול למאביקיהם. למשל, הסחלבים.

דבורנית – סוג של סלחב שמושך דבורי בר זכרים ע"י שחרור פרומונים בעלי ריח שאופייני לדבורה הנקבה. הדבורה הזכר מגיע לפרח בחפשו אחר בת זוג, ולפעמים אפילו מוצאים פליטת זרע שלו בפרח. בהכנסו לפרח מחבר, בלי משים, הדבורה הזכר שני שקי אבקה שאיתם הוא עף לצמח הבא ללא כל גמול. הצמח צריך ביקור אחד בלבד של דבורה זכר שיפול ברשתו וימשיך הלאה.
זה מסביר את נדירות הסחלבים מאחר שהם מצליחים למושך כך רק מעט מאביקים ורק מסוג מסוים, ואפילו סוג זה לא חוזר אליהם בדרך כלל אחר כך.

טקסונומיה

אסטרטגיות הפצת זרעים ופירות

ההפצה למרחק משרתת מספר מטרות:

- מניעה של תחרות באזור המקור.
- חדירה לבתי גידול חדשים.
- הפרדה בין אוכלוסייה וצמצום סכנת הכחדה בקטסטרופה.
- הגנה מפני מזיקים ע"י הגדלת המרחק בין הפרטים.
- צמצום סיכונים הנובעים מרביית קרובים.

יחידת ההפצה בצמח לא חייבת להיות הזרע.

צמחי גלגל - לעיתים הצמח כולו הוא יחידת ההפצה. עוכבית הגלגל, למשל (נפוץ בא"י, מתאימה למאכל, מוגנת) הוא צמח רב שנת, אך בכל שנה החלק שמעל פני השטח מתנתק, מתגלגל ומהווה את יחידת ההפצה. השורש נשאר במקומו והצמח הוא לכן רב שנת. החלק המתגלגל הוא חלק מת. שחרור הזרעים לא נעשה בבת אחת, אלא בהדרגתיות בתהליך ההתגלגלות. הצמח הפך למוגן משום שקטיפת הגבעול הראשוני של הצמח, שהוא מאוד טעים, מונעת את המשך התפתחותו.

דוגמאות נוספות לצמחי גלגל – מינים של מלחית, ריבס המדבר. בצמחים אלה יחידת ההפצה היא הצמח עצמו.

גורמי הפצה-וקטורים

הפצה בליסטית – עצמאית

ירוקת החמור (פקוס אל חמאר, *elaterium Ecballium*) - צמח ממשפחת הדליעיים (משפחת האבטיח, המלפפון, המלון והדלעת), שלסיבי הפרי שלו יש יכולת לעמוד רק עד לחץ מסוים. כאשר הפרי מבשיל הנפח והלחץ גדלים, והלחץ מגיע לכדי כמה עשרות אטמוספרות. אז נפתח מעין שסתום וזרעי הצמח מועפים בלחץ המשתחרר למרחק של כמה מ'. הזרע הוא מאוד מר ורעיל. ניתן למצוא אותו באזורים שתכולת החרסית של הקרקע היא גדולה, בעמקי טרה-רוסה ואדמה כבדה.

תורמוס החרסית ואחירותם, שניהם ממשפחת הפרפרניים שפירותיה דמויי שעועית. כאשר התרמילים מתייבשים הקשוות של התרמיל מתבקעות והזרעים שנמצאים בתוכם מופצים למרחק של מספר מטרים. במשפחה הזו שומעים ממש סדרה של פיצוצים בעת שתרמילים שהתייבשו מפיצים את זרעיהם

תעופה - רוח

מנצלים כוחות שקיימים בטבע ולשם כך יש צורך באיבר תעופה שיאפשר להתרחק מההורה ולא ליפול בצלו ולהתחרות בו.

פתילת המדבר (תפוח סדום) - נפוץ לאורך הבקע שמקורו באפריקה, צמח מאוד רעיל. יחד עם חבריו למשפחת האסקלפיים (אסקלפיוס אל הרפואה) הוא משמש להפקת תרופות. עליו שלמים וריקים ממזיקים, מלבד הכושן הארסי שניזון מהרקמות הרעילות של הצמח והופך אותן לחלק מגופו. (זה מה שהופך אותו לרעיל. הוא רעיל ולא ארסי, זה אומר שצריך לאכול אותו כדי להיפגע. לחגבים יש מספר גלגולים ובאחד מהם יש לו כנראה אפשרות להשפירי רעל שהוא מפיץ מהצמח). לזרעים של פתילת המדבר יש מעין ציצית שמעיפה אותו עם הרוח כמה מטרים ויותר, אז הציצית מתנתקת והזרע נובט.

דמיה לבידה - צמח נוסף שנמצא גם הוא באזור בקע ים המלח, נפוץ באמצעות תעופה ברוח (הזרעים מצויידים בציצית-משי המסייעת לתפוצתם ברוח) וגם ממנו ניזון הכושן הארסי.

גדילן מצוי - צמח אכיל נפוץ מאוד שפוגשים בדרך כלל באזורי מרבצי בקר בהם יש חנקן בקרקע. הוא נמצא לרוב יחד עם סירפדים. לגדילן יש מנגנון הפצה באמצעות הרוח. הזרעון פחוס, ובראשו ציצית לבנה עשויה דורים של זיפים מחוספסים. בזרעים אפשר להשתמש לצרכים רפואיים כחומר לניקוי הכבד. מה שמייחד את משפחת המורכבים זה ההפצה באמצעות מעין מצנחים (סביון למשל). הקרקפות גדולות, נישאות כל אחת בראש עמוד תפוח עבה. הקרקפת מוקפת קוצים בלתי מסועפים. סימן זה מבדיל בין מין זה לבין הברקן הסורי הדומה לו פרט לכך שאצלו קוצי המעטפת כן מסועפים.

אדר קטן עלים - עץ שנמצא בחורש הים תיכוני. הזרע משתמש במעין כנפיים שבתעופה מסתובב כמעין פלופלור ומתרחק מצמח האם.

סחלב הגליל - גם עליו מוצאים את הכושן הארסי. הוא רעיל מאוד ואחרי מגע איתו כדאי לטוף ידיים (כמו אצל דמיה לבידה, שיכרון ופתילת המדבר). זרע קטן מאוד בצורת בומרנג, נמצא בגבהים מאוד גדולים שהפצתו באמצעות הרוח.

ציפה על מים

כדי שהזרעים יוכלו לעשות שימוש במים לתפוצתם יש צורך בשכבת הגנה כלשהי עליהם מפני חדירת מים לתוכם.

חבצלת החוף - נמצאת לאורך קו החוף פורחת יפה מאוד מאחרי הצהריים אל תוך הלילה. הפרי ביצי עם 3 מקצועות, ובו כעשרים זרעים שחורים, כל זרע עטוף בקליפת שעם עבה, המאפשרת לו לצוף במי הים מבלי שהמים ייספגו בו.

סירה קוצנית - נמצאת בעיקר בבתה שם היא מתפתחת סביב ערוצי זרימה מקומיים. הזרעים נפוצים עם המים ואינם סופחים את המים כמו פרי רגיל. מיצוי של החומר הנמצא בשורשיה מסייע בטיפול נגד לחץ דם. צמחים נוספים שמפיצים את זרעיהם על פני מים: קוקוס, פרי דקל הדום - אגוז אדום שקליפתו החיצונית היא מעין ספוג המאפשר לו לצוף ע"פ המים, ועוד.

בעלי חיים: חיצוני (היצמדות)

כדי לעשות שימוש בבעלי חיים הצמחים מפתחים מנגנונים שיאפשרו להם להידבק לבעלי חיים.

לכיד הנחלים - (מה שתמיד נתפש בגרביים). על פיו המציאו את הסקוצי. נמצא באזורים של מעוזבות וזרימות ביוב. פירותיו גדולים ועליהם בצורת זיזים שתפקידם להיצמד לפרוות של בעלי חיים שחולפים במקום. כך עושים כל הסוככים (גזר, כוסברה, שומר וכיו"ב).

כרבלת התרנגול - פרי בעל קוצים חדים וקשים שמטרתם להיכנס לטלפיים ובין הפרסות של בעלי החיים, כך הזרעים מופצים ומתרחקים מצמח האם. כך גם אספסת. הם מתחברים בצורה כל כך חזקה שזה לא יורד באופן ספונטני אלא רק על ידי התנקות מכוונת של בעל החיים.

בעל חיים (פנימי) – מערכת העיכול

הצמחים מכוונים שהפרי שלהם יהיה אטרקטיבי לאכילה. הפרי אטרקטיבי הן בצבעו והן בטעמו. הקטלב, בר הזית, אלת המסטיק, אלה איי, קיסוסית – לכולם פירות אדומים. האדום נראה לציפורים, ובדרך כלל מזמין אותם לטעום. הפירות נאכלים ע"י ציפורים כמו הבולבול, החוחית ואחרות.

שיטת סלילנית | **שיטת סוכך** – סיכויי הזרעים לנבוט טובים יותר כאשר הם עוברים במערכת העיכול של הצבי שמחסלת את המזיקים שאולי נמצאים בפירות. הזרע עצמו חייב להיות מוגן בקליפה כדי לעמוד בפני חומציות מערכת העיכול (למשל החרוב לא ינבוט עצמאית אלא רק לאחר שעבר במערכת העיכול).

לעופות הנוודים יש תזונה שונה כשהם נעים דרומה או צפונה. בתנועה צפונה לקראת הקינן והולדת הדור הבא התזונה היא חלבונית ועיקרה מבעלי החיים – חרקים ואחרים. לעומת זאת בדרך דרומה הם ניזונים בעיקר מפירות עשירים בסוכר (לצרכי האנרגיה הדרושה להם במסעם דרומה) ואולי יש קשר בין מועד ההבשלה של הפירות לזמני הנדידה.

אגירה (נמלים) - במשפחת החלבוביים הזרע מכיל תוספת שומנית חיצונית 'מגרה' את הנמלים לאוספו לקן. הגופיף הוא הדבר היחיד שהנמלה יכולה לאכול מהזרע, והוא מספיק אטרקטיבי כדי למשוך אותה לאסוף אותו לקן שהוא חם, לח, מלא חומר אורגאניים. נמלת קציר היא נמלה מאוד נפוצה שאוספת את הזרעים בסביבתה. יש גם זרעים שאינם חסינים מפני אכילה, היא ניזונה מהם והם מסולקים מהסביבה. יש צמחים שמעדיפים לגדול ליד קיני נמלים, למשל חרדל לבן, קיקיון, גדילן (הנמלה לוקחת את זרעי הגדילן מהמקום אליו הגיעו באמצעות הרוח), חרצית עטורה, חוביזה, עכנאי. בשטח רואים הרבה פעמים מעגלי צמחים כאלה (גדילים למשל) שבעזרתם ניתן לזהות מרחוק את קיני הנמלים. לפעמים יש יתרון בלנבוט ליד צמח האב ולא לצאת למרחקים. זה קורה בתנאים קיצוניים, למשל כשיש מים או לחות גבוהה בתנאים מדבריים. למשל, ריסן נאכל, ושושנת יריחו.

הסתגלות צמחים לתנאי מדבר

שליש משטח ישראל מוגדר כמדבר שרובו שייך לרצועת המדבריות העולמית, פרט למדבר יהודה ומדבר שומרון שנוצרו בהשפעת הטופוגרפיה המקומית (מדבר בצל גשם). תנאי המדבר מאופיינים בחום, קרינה חזקה והחוזר קרינה מהקרקע הבהירה, הפרשי טמפרטורות גבוהים בין יום ללילה, הופעת מים באירועים מצומצמים בלבד (שיטפונות), תקופה ארוכה ללא מים זמינים, קרקע מלוחה (שטחי החקלאות בערבה למשל עברו שטיפת קרקע אינטנסיבית, ובמקרים מסוימים אף הובאה קרקע על מנת לאפשר בהם חקלאות), הקרקע ענייה במיקרואורגניזמים שהם חלק בלתי נפרד מקרקע בריאה ויציבה. אם כבר יורד גשם אז האירועים מצומצמים באורכם והכמות מאוד גדולה. נוסף על כן הקרקע לא יציבה ולכן יש סחיפת קרקעות. יש מקומות במדבר בארץ שהבדלים הרב שנתיים בכמות המשקעים יכולה להגיע לכ- 800% (אזור הרי אילת, מדבר קיצוני ממוצע של 25 מ"מ רב שנת). מרבית הצמחים במדבר אינם "אוהבי מדבר". אם נגדל אותם בעציץ מושקה, הם יגדלו יפה יותר מאשר בסביבתם הטבעית. לכן, יודעי דבר מניחים שצמחי המדבר נדחקו לסביבה קשה זו כתוצאה מתחרות במקומות נוחים יותר עם צמחים אחרים.

השפעת תנאי האקלים והקרקע על צמחי המדבר

בעייתם העיקרית של צמחי המדבר היא כמות המים המוגבלת העומדת לרשותם. היובש נובע מתנאי האקלים המדברי: כמות המשקעים ברוב שטחו של הנגב נמוכה - מ- 200 מ"מ לשנה - והמשקעים אינם יורדים בצורה סדירה. הטמפרטורות הגבוהות יחסית והלחות היחסית הנמוכה גורמות להתאדות רבה של מים מהצמחים, וטמפרטורות קיצוניות גבוהות (ביום, בקיץ) או נמוכות (בלילה, בחורף) מגבילות לעתים את הצמיחה. בעיה נוספת היא הקרקע. במקומות רבים במדבר הקרקעות מלוחות ועניות בחומרים אורגניים, שמקורם בצמחים והם גם חשובים מאוד להתפתחותם. על קרקע הלס המכסה חלקים נרחבים מהנגב נוצר קרום אטום למים, והמים ניגרים על פניה ואינם מחלחלים לתוכה, מה שמקשה על קליטתם בשורשי הצמחים. למרות תנאי המדבר הקשים יש צמחים במדבר. צמח צריך מים לפוטוסינתזה ועל מנת לשמור על הלחץ הפנימי שלו. חוסר מים בא לידי ביטוי בקמילה או נבילה. טורגור - לחץ המים, השלד של הצמחים.

ויסות לחץ הטורגור

זמינות המים היא הגורם המשמעותי עבור הצמחים, אבל במדבר למעלה מ-8 חודשים בשנה המים אינם זמינים. צמח זקוק למים בעיקר בכדי לשמור באמצעותם על הלחץ הפנימי של תאיו, לחץ הנקרא טורגור. בהיעדר מים התאים מצטמקים והצמח נובל. לחץ המים הוא המייצב את שלד הצמח. יש צמחים המשחקים עם הלחץ הזה, למשל צמח אל-תיגע-בי. כאשר נוגעים בו נגיעה קלה הוא ממש מתקפל הצמח שולט על לחץ הטורגור שלו ומשנה אותו בהתאם לסכנה בה הוא חש. גם הצאלון ורבים מהשייטים סוגרים את העלים שלהם - סוג של הגנה באמצעות וויסות לחץ הטורגור. מים חיוניים גם לתהליך הפוטוסינתזה (יחד עם פחמן דו חמצני ואור). בתהליך הזה נפתחים הפינויות לשם חילוף הגזים חמצן-פחמן דו חמצני - יש בריחה של מים. התהליך הזה גם מביא ליניקה של מים מהקרקע באמצעות השורשים במצב של קרקע רוויה. במדבר התהליך הזה מביא לאיבוד מים נטו. אחד המנגנונים המתמודדים עם הבעיה הזו היא התמחות לפתיחת הפינויות בשעות בהם איבוד המים נמוך יותר, למשל מוקדם בבוקר או לפנות ערב.

צמחים מתחמקים מיובש

צמחים הגדלים רק בעונה הנוחה מבחינה אקלימית. הם צומחים אמנם במדבר, אך אינם גדלים בתקופת היובש, אלא רק בחורף או באביב. יש שלוש קבוצות עיקריות של צמחים כאלו:

1. **צמחים גיאופיטים** - צמחים בעלי בצלים או פקעות. צמחים אלה אוגרים מים וחומרי תשמורת בעונת החורף, וכך יכולים לפרוח גם בעונות לא גשומות.
2. **צמחים חד-שנתיים** - צמחים שמחזור חייהם קצר. הם צומחים רק בעונת הגשמים ומייצרים במהירות זרעים עמידים ביובש, שנובטים רק לאחר שירדה כמות מספקת של גשם.
3. **צמחים המיקרופוטופיטים** - (המי - חצי, קריפטו - חבו, פיט - צמח) - ריבס המדבר, למשל (מפער ערוז - מערב מכתש רמון בסוף מרץ). הרבה מהצמחים הרב-שנתיים האיראנו-טוראנים משתמשים באסטרטגיה הזו של התחמקות מיובש באמצעות שורש (לא פקעת) רב שנת. צמחים אלו מצמיחים עלים וענפים בעונת הגשמים, אך בקיץ הם מנתקים את כל החלק העל-קרקעי שלהם ושוקעים בתרדמה.

הצמחים ההמיקרופוטופיטים הם צמחים שלא כל ניצני ההתחדשות שלהם נמצאים בחלק התת-אדמתי, אלא חלקם בגובה פני הקרקע. ההמיקרופוטופיט הוא בעל גבעול מעובה, מקוצר ותת-אדמתי. להמיקרופוטופיטים יש שושנת עלים. ככל ההמיקרופוטופיטים הם דו-שנתיים או לכל היותר תלת-שנתיים. הפריחה היא בשנה

הראשונה או השנייה. הם לא מסוגלים להתרבות בצורה וגטטיבית (אל-מיינית). מחזור החיים : בחורף ניצן התחדשות (חלק בקרקע, חלק בגובה פני הקרקע) מתפתח, מתקבלת שושנת עלים, חלה פריחה, הבשלת פירות, ובקיץ התייבשות חלקים על-אדמתיים ופיזור הפירות.

צמחים עמידים ליובש

צמחים רב שנתיים שפיתחו מנגוני הסגלות ליובש. מתחלקים לשתי קבוצות: א. **סבילים ליובש** - צמחים שביכולתם לחזור ולצמוח לאחר התייבשות. ב. **נמנעים מיובש** - צמחים בעלי מנגוניים המונעים התייבשות של הרקמות.

א. סבילים ליובש

צמחים שביכולתם לצמוח לאחר ההתייבשות. הם בעיקר צמחים ירודים כגון אצות קרקע, טחבים וחזזיות מדבריות. צמחים אלה מסוגלים להתייבש באופן כמעט מלא ובכל זאת להמשיך להתקיים, ואף לחזור ולצמוח כאשר יש די מים. המערכת הזו לא לגמרי ברורה. יש צמחים שיש להם יכולת להיכנס להקפאה בעת יובש ולחזור לפעילות כשהיובש חולף, למשל חזזית "מפרשית גדולה" שיכולה לחיות בלי מים. במצב של יובש היא נכנסת לקיפאון שעוצר את חילוף החומרים ומתעוררת לחיים כשיש לחות. המנגון לא לגמרי ברור. נמצא לא רק אצל חזזיות. גם המערכת הפוטוסינתזית נכנסת להקפאה.

קו הגבול ישראל-מצרים לאורך גדר הגבול, נראה בברור בתצלומי אוויר כגבול בין שטח כהה במזרח ובהיר במערב. הסיבה היא הדיונות החופשיות ממערב לגדר בשטח המצרי מול הדיונות המיוצבות ממזרח לגבול בשטחנו. איסור רעיית הצאן אצלנו בשמורת החולות של ניצנה מאפשר לדיונות להתקבע באמצעות קרום ביוגני דק שמתפתח ללא הפרעה עליהם, והוא שמביא בעקבותיו גם צומח עילאי יותר כמו רתמים ולענות. זה קרום של חזזיות ובקטריות בעובי של כ-2 מ"מ. הקרום הזה נעדר ממערב לגדר בגלל הרעייה המותרת שם ואסורה בחולות שלנו. המחקר מראה שחלק מהיצורים המיקרו אורגניים המרכיבים את הקרום הזה שורדים כבר למעלה מ-6000 שנה בלי מים.

ב. נמנעים מיובש

צמחים הנמנעים מיובש פיתחו לעצמם שני מנגונים עיקריים למניעת התייבשות:

1. **מנגון המייעל את קליטת המים**. המנגון יכול לפעול באמצעות מערכת שורשי עומק המגיעים למי התהום, או באמצעות שורשים רחבים ושטוחים, המאפשרים קליטת מים מהשכבות העליונות של הקרקע. בהתאם לזמינות המים בית השורשים יכול להשתנות.
2. **מנגון להקטנת איבוד מים**. המנגון יכול לפעול בדרכים שונות. אחת מהן היא הקטנת שטח הפנים של העלים. באופן זה מקטין הצמח את מידת התאדות המים. ישנם צמחים שמשירים את עליהם או את עלעליהם בקיץ, וישנם צמחים - כמו למשל לענת המדבר - שעליהם גדולים בחורף וקטנים בקיץ. ישנן דרכים נוספות להקטנת איבוד המים: פיוניות השקועות בחריצים וכך מוגנות מקרינה ישירה. התאמות ביוכימיות המאפשרות פתיחת פיוניות בלילה וסגירתן במשך היום ועוד.

רותמיות - אחת ההתאמות הנפוצות המאפיינות את רוב צמחי המדבר היא שטח פנים קטן ובעיקר עלים קטנים או חוסר עליהם. הקטנת שטח פני הצמח גורמים לירידה באיבוד המים שלו. רותם המדבר הוא הצמח המפורסם ביותר בהקשר זה. הרותם הוא שיח מדברי בעל עלים קטנים המלבלבים בתחילת החורף, אולם אלה נושרים מהר מאוד וכך רוב השנה עומד הצמח ללא עלים. תהליך ההטמעה (פוטוסינטזה) מתבצע על ידי הגבעולים הירוקים. בנוסף להעדר העלים, הפיוניות ברותם שקועות בתוך תעלות, כך יש גם חיכוך במים המתאימים מהן. התופעה של העדר עליהם יחד עם פיוניות שקועות נקראת רותמיות על שם הרותם. **בשרניות** - בין הצמחים המדבריים העמידים ביובש ישנם רבים שהם בעלי ענפים או עלים בשרניים האוצרים בקרבם כמות גדולה של מים, כמו למשל היפרוק. יש דעות שונות באשר לתפקודה של תכונה זו. יש הטוענים כי הבשרניות נועדה לאגירת כמות גדולה של מים בתקופה הגשומה, מים שיתאדו בהדרגה בעונת הקיץ. חוקרים אחרים סבורים שהעלים והענפים הבשרניים בעקר לקיומו של תהליך הטמעה מיוחד המאפשר לפיוניות להיפתח בלילה ולהישאר סגורות במשך היום. חוקרים אחרים טוענים כי תכונת הבשרניות התפתחה בצמחים שגדלים בקרקעות מלוחות, ולדעתם, התפקיד העיקרי של כמות המים הגדולה בצמחים בשרניים הוא מהילת עודפי המלחים.

הצמחים הבשרניים המפורסמים בעולם הם כמובן הקקטוסים. דוגמה לצמח בשרני בישראל הוא אצבועים-המלח - צמח בעל גבעולים דמויי אצבעות שמנות הגדל לאורך ים-המלח ובנגב הדרומי. היתרון בתכונת הבשרניות במדבר היא אגירת מים לעונות השונות. אולם יתרון זה הוא חלקי בלבד. מעבר למצוקת המים ישנה במדבר מצוקה נוספת בשל המליחות הגבוהה בקרקע. אגירת מי הגשמים בגוף הצמח מאפשרת את מהילת המלחים. מהילה זו חשובה שכן כמעט כל תהליכי החיים (נשימה, הטמעה ותהליכים אנזימטיים באופן כללי) אינם יכולים להתרחש במליחות גבוהה.

התפתחות מיוחדת של רקמת שעם - רקמת השעם מהווה שכבת מגן, הממלאת בדרך כלל את מקומו של האפידרמיס הראשוני, אשר מת ומתקלף ברוב הצמחים הרב-שנתיים. אם בדרך כלל מתפתחת רקמת שעם מתחת לאפידרמיס, כלומר - בהיקף החיצוני של הגבעול, הנה בכמה צמחי מדבר, כמו **הזוגן והיפרוק** היא מתפתחת בפנים - מתחת לקליפה אוגרת המים - ובהיקף הגליל המרכזי. יתכן שבכך מוגבר בידודו של הגבעול מתנאי האקלים הקיצוניים.

הופעה אחרת של שעם מצויה אצל אכיליאה ריחנית: מסביב לטבעת ההתעבות השנתית של העצה נוצרת בסוף כל עונת גידול טבעת של שעם. בגזע בן שנים אחדות תפרדנה שכבות השעם את טבעות ההתעבות אחת מרעותה. תופעה זו מגבירה את בידודן של הרקמות החיות שבגזע ואת הגנתן. תופעה דומה של טבעות-שעם פנימיות נמצא גם אצל

לענה חד-זרעית, לענת המדבר ושבר לבן, אך אצל השניים האחרונים הפעולה מורכבת ומפותחת יותר, ועוד נדון בהם להלן.

גבעולים מתפצלים

לענת המדבר היא בן-שיח אופייני ביותר והמרכיב הראשי של חברת-הצמחים השולטת באזורים המדבריים למחצה בארץ. היא מכסה, על-כן, שטחים נרחבים בהר הנגב וניכרת היטב בריחה החריף המיוחד. היש התאמה בין המבנה האנטומי של הלענה ובין בית-גידולה?

המתבונן בשיח של לענת המדבר יוכל להבחין שאין גזעו אחיד. הגזע המעוצה, וכן השורש, מתפצלים בקלות ליחידות אחדות, כשכל אחת יכולה להוות צמח העומד ברישות עצמו. מבנה זה הוא תוצאה של היווצרות רקמות שעם בתוך העצה המשנית של גזע הלענה. בצמח זה חוזרת התופעה שהכרנו אצל האכיליאה (שכבות שעם בין הטבעות השנתיות) ויותר מזה - השעם נוצר גם בקרני העצה, שכייוון רדיאלי. מתקבלת מסכת שלמה של רשת שעם, המפרקת את הגזע לגושים אחדים.

עם גידולו מתפצל כך גזע הלענה, ובבוא שנים שחונות הוא מסוגל "למות בשלבים": במקום שהשיח יתייבש מחוסר מים וימות כולו - מתים חלקיו המפוצלים אחד אחד, בהתאם למידת היובש. עם בוא חורף גשום, מספיק אפילו חלק אחד ששרד מהגזע המפוצל, כדי להמשיך את שלשלת קיומו, לגדול, להתעבות, להתפתח, ליצור רקמות שעם, להתפצל - וחוזר חלילה.

השיטה בה "מקריב" הצמח אברים מסוימים למען המשך קיומו, נפוצה מאד בין צמחי המדבר. תהליך ההתפצלות מביא שיטה זו לשיא שלולה. באמצעותו מסוגל הצמח לוותר על חלקי גוף שלמים, מן השורשים ועד לענפים. מעניין, לכן לראות כיצד גורמות רקמות שונות לאותו תהליך עצמו. אם קודם בלענה הייתה זו רקמת השעם, הנה בצמחים אחרים זהו הקמביום (שכבת תאים, המקיפה בדרך כלל את ציר הצמח כגליל, ויוצרת צינורות שיפה כלפי הקליפה וצינורות עצה כלפי פנים).

בשבר לבן (משפחת הזוגניים) פועלים השעם והקמביום בצורתם בדרך זו: השעם מתפתח כאן בין טבעות ההתעבות השנתיות כמו בלענה, ובנוסף לכך אין פעילות הקמביום שווה סביב הציר: לאורך רצועות מסוימות נפסקת פעילותו בהדרגה, והדבר גורם להתעבות בלתי רגולרית של הגזע ולצורתו המצולעת. עם התחברות החריצים וטבעות השעם יתפצל גזע השבר לסעיפים אחדים.

בזוגן השיח ובסילו קוצני גורם ההתפצלות הוא הקמביום בלבד. זוגן השיח הוא המרכיב העיקרי של חברות הצמחים המדבריות. הוא נפוץ מאד וניכר בזוגות עלעלי-הטרף של העלה שלו (מכאן שמו-זוגן), הנושרים עם בוא עונת היובש. עם נשירתם מצטמצם מאד השטח המאיד. אולם זו רק אחת משיטות ההתגוננות של הזוגן מפני היובש. יתרונו הביולוגי קשור בעובדת התפצלותו מחד, ובכיושר התחדשות הקמביום שלו מאידך.

נושר התחדשות הקמביום בזוגן

בצמחים רב-שנתיים בעלי התעבות משנית הקמביום הוא בעל חשיבות גבוהה ויסודית בשל היותו היצרן של תאי רקמת ההובלה שבאמצעותה מובלים המים ותמיסות המזון מן השורשים כלפי מעלה וכן את תוצרי ההטמעה מן העלים כלפי מטה - הוא עשוי לקבוע את גורלו של הצמח.

ברוב הצמחים רגישה רקמת הקמביום מאוד, ואם ייהרס רוב בניינה, לא תהיה מסוגלת להתחדש. לא כך הדבר בזוגן. בשנים שחונות הוא עשוי למות מוות חלקי, כשמהרקמה הפעילה המקיפה את הענף נותרת רצועה צרה בלבד לכל ארכו. קטע חי זעיר שנותר מגליל הקמביום, דיו להחיות את הצמח עם התחדש שנים גשומות ולהרחיב את היקפו. חתך בגזע של זוגן לא רק ידגים תכונה זו, אלא יראה את כל מהלך חייו של הצמח כשהשתקפות תנאי האקלים.

צורת הגזע הבלתי סימטרית, וכן פיצולו, באו כתוצאה מהפסקת פעילות הקמביום במקומות מסוימים ומכיושר התחדשותו במקומות אחרים. היקף הטבעות השנתיות קשור בודאי בכמות הגשם בשנים המתאימות.

שיפה מובלעת

נוסף ללענה ולזוגן נפוצים מאד במדבר בני משפחת הסלקיים: מלוח, כנוליאה, בסיח, אוכס, זיזיים, פרקרק, מלחית, נואית, יפרוק, מלחנית - ומיניהם רבים עוד יותר. רובם המכריע של מיני הסלקיים בארץ הם צמחי מדבר. ואין זה מקרה. תכונה אנטומית מיוחדת, המופיעה בציר הצמח, גרמה גם כאן להתאמה מיוחדת לתנאי בית-הגידול המדברי: צמחי משפחת הסלקיים הם בעלי שיפה מובלעת.

ברוב הצמחים מייצר, כאמור, הקמביום תאי עצה כלפי פנים ותאי שיפה כלפי חוץ. רקמת השיפה, דרכה עוברים החומרים המוטמעים מן העלים כלפי מטה, מהווה גליל המקיף את ציר הצמח ומכוסה בקליפה בלבד. מבנה זה עלול לסכן את השיפה בהתגבר תנאי היובש. הקליפה היא השכבה היחידה המבודדת אותה, ובתנאים קיצוניים אפשר ואין היא מספיקה. מותה של רקמת השיפה היה גוזר את דינו של הצמח כולו. בצמחי משפחת הסלקיים (וכן אצל הסלודורה, מיינס שונים של הירבוזים, ועוד) נבלעות רצועות של שיפה בתוך העצה. וכך מתקבלת עצה משנית שבתוכה מפורזות קבוצות של שיפה מובלעת. אמנם תופעה זאת מצויה גם בצמחים של בתי-גידול לחים, אך דומה שבמדבר הוא מהווה יתרון מובהק. צמח כזה - פחותה רגישותו לפגיעות חיצוניות. גם אם יתייבש בכל היקפו, תישאר כמות שיפה מספקת, אשר תמשיך במילוי תפקידה.

קבוצות השיפה המובלעת יוצרות גם מיוחד הנראה היטב בחדך רוחב בגבעול. לעתים מופיעה השיפה בצורת איים קטנים מפוזרים, לעתים היא ערוכה בקשתות, קצרות או ארוכות מאד, הנראות בחדך רוחב כטבעות. עובדה זו יכולה לעזור אף בהגדרת הסלקים. המתבקשים להבדיל בין יפרוק ופרקרק, יחסכו לעצמם לבטים אם יחתכו ענף דק מכל אחד משני הצמחים וישוו ביניהם: בפרקרק יופיעו כתמים בהירים מפוזרים, ואילו ביפרוק נראה טבעות-טבעות דקיקות, בהירות וכחות לסירוגין.

הופעת סיבים חיים

סיבים הם תאים ארוכים, המהווים אחד מסוגי תאי רקמת-התמיכה של הצמח (סקלרנכימה). ברוב המקרים תאים אלה הם תאים מתים, ואת תפקיד התמיכה ממלאים דפנותיהם המשניים המעובים. יש צמחים בהם הסיבים הם תאים חיים. צמחים כאלה מרובים במיוחד במדבר, והם כוללים, בין היתר, את האשל, רוב מיני משפחת הסלקיים, שבטוט ועוד, בהם אין הסיבים מתים, והם משמשים מאגר לחומרי תשמורת כמו עמילן, שמנים ועוד. לעתים הם מאורכים חיים במיוחד. אורך החיים של סיבי אשל הפרקים, למשל, יכול להגיע ל-17 שנה ויותר.

הגדלת כמות האלמנטים החיים בצמח מגבירה את חיותו ואת סיכויי עמידותו בתנאים קשים. היכולת לאחסן חומרי תשמורת, מאפשרת לצמח "להתכונן" לתקופה קשה ולשנים רעות.

התאמות במבנה השורש

השורש אינו אלא המשכו התחתון של ציר הצמח. בתור שכזה קיימות בו כמה מנקודות ההתאמה שהכרנו בגבעולים: הופעת שעם, התפצלות, שיפה מובלעת בסלקים, סיבים חיים. מלבד אלה נמצאים בשורשי צמחי-מדבר כמה תכונות מיוחדות, הקשורות בעיקר בתפקידם כקולטי מים.

בכמה צמחי מדבר שונה לגמרי היחס הכמותי בשורש (בעיקר בשורש הצעיר) בין הגליל המרכזי לבין הקליפה מזה שבצמחים מזופיליים. הגליל המרכזי בצמחי מדבר גדול הרבה יותר ונפח הקליפה - לכן בזוגן קרובים יותר צורות הצניורות שבגליל המרכזי להיקף השורש, וכן הם מרובים יותר. קליטת המים והעברתם תהיה, לכן, מהירה יותר.

סיכום

מנינו דוגמאות אחדות להתאמות האנטומיות של צמחי מדבר לבית-גידולם הצחיח. נוכחנו כי עלים קסרומורפיים אינם אופייניים דווקא לצמחי חי-מדבר מובהקים. באלה עיקר ההתאמה היא בציר הצמח: בגבעול ובשורש. פרטנו כמה מתכונות ההסתגלות העיקריות, תוך דגש על צמחי המדבר הנפוצים ביותר: לענת המדבר, זוגן השיח, מיני הסלקיים. תכונות ההתאמה האנטומיות של צמחים אלה יכולות לעזור להסביר את תפוצתם הרחבה בחברות הצמחים המדבריות.

שעון גשם - ריסן נאכל

פוטוסינתזה (הטמעה)

הליך המתרחש בתאים שיש בהם כלורופיל, דהיינו תאי הצמחים הירוקים. בתהליך זה מיוצרות פחמימות מפחמן דו-חמצני וממימן שמקורו לרוב במים, תוך ניצול אנרגיית השמש. הוא מתנהל בעיקר באברוני התא הקרויים כלורופלסטים. פוטוסינתזה הינו אחד תהליך ייצור המזון בצמחים, אצות וחד תאיים אוטוטרופים. אחד מתוצרי הלוואי של תהליך זה הינו פליטת החמצן הנוחץ לקיום חיים בכדור הארץ. תהליך הפוטוסינתזה מורכב משני חלקים עיקריים: האחד תהליך תלוי אור במהלכו נוצרת האנרגיה והמחזוריים הדרושים לחלק השני - תהליך שאינו תלוי באור, בו הופך פחמן דו חמצני לסוכר. הסרטון שלפנינו מתאר את התהליך תלוי האור. התהליך תלוי האור מספק את חומרי האנרגיה הדרושים לתהליך שאינו תלוי אור, כלומר לייצור הסוכר. התהליך תלוי האור מזכיר מעט את תהליך הנשימה התאי המתרחש במיטוכונדריה. ה-ATP-מטבע האנרגיה בתא, מיוצר באופן דומה למיטוכונדריה, על ידי שימוש במפל ריכוזים של יוני מימן המפעיל את ה-ATP-סינתאז לייצור ATP. בתהליך נוצרת גם NADPH מולקולה מחזרת חשובה נוצרת גם היא בתהליך. על מנת לקיים את תהליך הפוטוסינתזה הצמח קולט מים, פחמן דו חמצני ואור לייצור סוכר ופולט חמצן. תהליך זה מתרחש באברון הנקרא כלורופלסט. קיימת תיאוריה הנקראת התיאוריה האנדוסיםביוטית, על פיה תאים קדומים בלעו תאים פוטוסינתטיים, אך במקום לעכל אותם, הם החלו לנהל איתן קשר סימביוטי כלומר תלות הדדית. התא הטורף מספק הגנה, וחמרי גלם והתא הנטרף מספק אנרגיה וסוכרים ומספק פחמן דו חמצני. ישנן עדויות מדעיות שונות המאששות תיאוריה זו. תיאוריה זו מסבירה גם את קיום המיטוכונדריה.

לפוטוסינתזה יש קשר ישיר גם להתחממות הגלובאלית. בתהליך הפוטוסינתזה, הכלורופלסט ממיר 6 מולקולות פחמן דו חמצני לסוכר. כלומר על כל מולקולת סוכר שנוצרת, שש מולקולות פחמן דו חמצני מסולקות מהאטמוספירה. כזכור פחמן דו חמצני הוא אחד מגזי החממה הגורמים להתחממות הגלובלית (ראו ערך בנושא). צמחים הם אחד האמצעים הטובים ביותר לסילוק גזי חממה מיוותרים. לצערנו מאגרי הצמחייה הגדולים בעולם - יערות הגשם המשווניים בדרום אמריקה ואפריקה נכרתים למטרות שונות מבלי לחשוב על התוצאות.

תהליך הפוטוסינתזה גם הופך את הצמחים לבסיס חשוב של כל מארג מזון, והופך אותם למקור מזון חשוב לחיות רבות (המשמשות מקור מזון לחיות אחרות). פגיעה בצמחים יכולה להרוס בתי גידול שלמים עקב הסרת הבסיס הרחב של פירמידת המזון.

סיכום ההרצאה

- מבוא ורקע לתחום הצומח בעולם ופיטווגיאוגרפיה
- א. התפתחות הצומח ע"פ כדור הארץ: אצות, טחבים, שרכים, בעלי זרע

- ב. באזורי האקלים העולמיים והחבלים הפיטוגאוגרפיים המאפיינים אותם.
- ג. 3 אזורים פיטוגאוגרפיים בארץ: ים תיכוני, ערבות ומדברי + נישות סודניות (ואירו-סיביריות)?
- ד. הסוקצסיה הים-תיכונית: עשבוני-בתה-גריגה-חורש

• **מבנה הצמח ואבריו**

שורש, גבעול, עלה, פרח, פרי

• **האבקה ומאביקים**

- א. רבייה וגטטיבית ורבייה מינית.
- ב. קואבולוציה של פרחים ומאביקים

• **אסטרטגיות הפצת זרעים ופירות**

א-בייט: צמחי גלגל, בליסטרי, רוח, מים, ובייט: בעלי חיים (פנימי וחיצוני)

• **אסטרטגיות הסתגלות צמחים לתנאי המדבר**

- א. צמחים מתחמקים מייבוש: גאופיטים, חד שנתיים, המיקרופטופיטים
- ב. צמחים עמידים בייבוש:

1. סבילות לייבוש – עצירת הפוטוסינתזה וכניסה לקפאון אצל חזיות וטחבים
2. הימנעות מייבוש: ייעול מאזן הקליטה והאיבוד של המים:
 - רותמיות (איבוד עלים ופיוניות שקועות), בשרניות, בידוד באמצעות רקמות שעם, התפצלות גבעולים (שעם וקמביום), התחדשות הקמביום, שיפה מובלעת, סיבים ארוכים

• **פוטוסינתזה**

תמונת הראי של פוטוסינתזה ונשימה: מים + דו תחמוצת הפחמן = סוכרים וחמצן.

ביבליוגרפיה:

ספרות ואינטרנט:

צמח השדה - <http://www.wildflowers.co.il/hebrew/>

צמחיית ישראל ברשת - <http://flora.huji.ac.il/>

אתר הגן הבוטני - <http://www.botanic.co.il/>

מילון מונחים באקולוגיה - <http://info.smkb.ac.il/home/home.exe/2494/2728>

אטלס החי והצומח ארץ ישראל בהוצאת כרטא

אנציקלופדיה של החי והצומח בארץ ישראל – בעריכת עזריה אלון

מדריכי פרחי הבר בישראל - לפי צמחים ים תיכוניים, עצים ושיחים, צמחיית המדבר פרופ' אבי שמידע בהוצאת כתר.

לקסיקון צמחי ישראל – פרופ' אבי שמידע בהוצאת מפה

מדריך לפרחי הבר של א"י עזריה אלון (כרטא) – במספר שפות

צמחי הבר בארץ ישראל ותפוצתם – (מגדיר) – פרופ' אבינועם דנין, הוצאת כרטא

פרחי ישראל – באנגלית

אנציקלופדיה של צמחי התנ"ך באנגלית

ספרות באנגלית:

פרחי ישראל – באנגלית: המקור הרב לשוני המועדף מסטימצקי. זה מיועד לתיירים. תמונות טובות טקסטים טובים. קיים במספר שפות. מכיל מינים נפוצים.

אנציקלופדיה של צמחי התנ"ך – באנגלית. נמכר על ידי ה-BIBLE SOCIETY.

ספרי פולקלור ואגדות – שקופית – להעתיק

עולם הצומח המקראי, בתלמוד, טבע ונוף במורשת ישראל פרופ' יהודה פליקס: אוניברסיטת בר אילן. בהוצאות שונות.

ילקוט הצמחים נסים קריספיל: מתעסק עם פולקלור ומרפא. ספר מצויין. ספרים אחרים שלו יש בהם הרבה שגיאות ולכן לא מומלצים.

נגה ראובני. סדרת ספרים. בהוצאת נאות קדומים: ספרים מצויינים. פולקלור, שימושים ומראי מקום.

כי האדם עץ השדה עצי ארץ ישראל בהוצאת אריאל 1998: חוברת טובה בעיקר צמחים עם תועלת. רק עצים.

הדודאים נתנו ריח – פרופ' אמוץ דפני: אחד הספרים הטובים ביותר של כל הזמנים. כל פירסום שלו בסלע.

הכל בדוק ונכון. מעט צמחים. אגדות פולקלור שימושי. צמחי בר ראויים למאכל של אמוץ דפני.

פרחים סגולות ואגדות - פרופ' אמוץ דפני (אין הרבה צמחים אבל מה שיש נפוץ ונוח למשתמש) – מומלץ.

אגדות המלאך צמחיאל – ברוך ציזיק: אגדות על צמחים בשפה ארכאית יפה.

צמחי המרפא של ארץ ישראל- דן פלביץ', זהרה יניב (תמוז – מודן)- מקצועי, מעמיק ואמין

סיכום ירושלים לדורותיה

תמלול הרצאת ד"ר נחום שגיב

כולל החפזות המקובלות המפורטות בפילולוגיה

ירושלים של ימי בית שני

הצהרת כורש ב-538 לפנה"ס, 50 אל איש שחלקם התיישבו בירושלים. בין שבי ציון הראשונים זרובבל בן שאלתיאל

במאה ה-5 לפנה"ס מגיע נחמיה ונפגע קשה כשראה את מצבה של העיר ללא חומה. מי שהרס את חומות העיר הוא נבוכדנאצר. הוא החליט שהוא משקם את החומות. כולל את הגבעה המזרחית בלבד. ידעו שנחמיה הקים את החומות אבל לא ידעו באיזה תוואי. התברר שלא מוצאים שרידי חומות על הגבעה המערבית מהתקופה הפרסית, אבל מוצאים על הגבעה המזרחית.

הר הבית בתקופת שבי ציון - במשנה במסכת מידות מתארים את הר הבית 500 על 500 אמה, 250 על 250 מ'. הר הבית שבנה הורדוס הוא מלבן ענק, הצלע הארוכה ביותר 488 מ', לכן זה לא מתאים לימיו. מי שבאים לחשבון הם מי שקדמו להורדוס. המשנה כנראה מתכוונת או לחשמונאים או לתקופת שיבת ציון, הרוב סוברים תקופת שיבת ציון. כבר מימי נחמיה, שהוא לא מראשוני שבי ציון אלא מגלים המאוחרים יותר, נבנו בפניה הצפונית מערבית שני ביצורים שאחד נקרא מגדל המאה והשני מגדל חננאל, המקום בו לימים עמדה מצודת האנטוניה. גם החשמונאים יקימו בזמנם ביצור באותה פינה, שכן היא רגישה והיא צופה ומגנה במקום שממנו ירושלים הייתה צפויה להיכבש. בחלק הדרומי כתוב שערי חולדה, נזכר שער אחד בלבד בצד המערבי והמקדש שבנו שבי ציון, זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק.

בתקופה החשמונאית רואים את החקרא הסלווקית וגשר של אמת המים החשמונאית. החקרא נבנתה על ידי אנטיוכוס ה-4 שגזר את הגזירות הקשות, ניסה לכבוש את מצריים ובימיו מרד החשמונאים. הוא מחליט להעביר את הביצור לדרום הר הבית באזור שירד טופוגרפית, לפיכך מניחים שהיא הייתה גבוהה מאוד. כנראה שהיא צופה גם על עיר דוד. מיקומה לא משכנע. שמעון כבש את החקרא בשנת 142 לפנה"ס כנראה, עם כיבושה התחילה העצמאות החשמונאית שנמשכה עד הכיבוש הרומי על ידי פומפיוס ב-63 לפנה"ס. ישנן שלל הצעות למיקומה של החקרא הסלווקית. על פי חלק מהן היא נמצאת בפניה הדרום מזרחית של הר הבית.

חושבים שבתקופה החשמונאית הרחיבו במקצת את הר הבית לדרום, ההשערה לא מוכחת. אולם בטוח שכבר בתקופה החשמונאית היה גשר ששימש להעברת מים לכיוון הר הבית (אפשר היה גם ללכת). מקור המים בעין עיטם שנמצא בוואדי ארטס ליד בית לחם. המערכת הזו תפקדה עד המאה ה-20 עם גלגולים שונים ווריאציות שונות. המים על הר הבית שימשו להדחת דם הקורבנות, מילוי בורות ומקואות. לפני כן היה צורך לשאוב מים מכל מיני בורות.

דרך הצגת החומות – המושגים החומה הראשונה, השנייה והשלישית הן על פי מניינו של יוסף בן מתתיהו, שכן היו חומות שקדמו להן.

החומה הראשונה של ירושלים מימי החשמונאים, מהלכה דומה מאוד לחומה שבנה חזקיהו והיא כוללת את הגבעה המערבית. האמה החשמונאית היא האמה התחתונה. בריכת הנחשים היא זהה לבריכת הסולטאן. בריכות הצאן הן בריכות בית חסדא. בריכה נוספת היא בריכת חזקיהו, היא בריכת המגדלים. החל בתקופה החשמונאית רואים תופעה של אגירת יותר ויותר מי שיטפונות, בכל הערוצים הגדולים בונים בריכות לאגירת מי שיטפונות.

אמת מים נוספת מגיעה כביכול מצפון, זוהי אמת מי השיטפונות המיוחסת לתקופה החשמונאית שתחילתה באזור שער שכם, ניקזה והובילה מים למילוי בורות בהר הבית החשמונאית. חפירתה הייתה מלמעלה למטה וקירו אותה. הבנייה של הורדוס, שהרחיב את הר הבית, חותכת את אמת מי השיטפונות, ולכן אפשר לראות אותה במנהרות הכותל. החשמונאים חוזרים ובונים ביצור בפניה הצפון מערבית לאחר שהרסו את החקרא, הביצור שלהם נקרא בשם בירה, שפירושו ביצור. יש שאומרים שהביצור צמוד לחומה ויש שטוענים שהיא מרוחק מעט.

במקורות שונים, בספר חשמונאים, רואים שכמעט כל השליטים החשמונאים בנו חומה, החוקרים מצרפית את הקטעים השונים לחומה שדומה מאוד במהלכה לחומת חזקיהו, היא המכונה החומה הראשונה, כוללת את הר ציון. חומת נחמיה התחומת את עיר דוד ממערב הופכת להיות חומה פנימית חסרת משמעות, היא מתחילת ימי בית שני.

אמה החשמונאית נכנסת להר הבית על גשר וילסון, אולם זהו לא הגשר שנבנה על ידי החשמונאים, שכן הגשר שלהם נהרס בכיבוש הרומי. שיקום הגשר על ידי הורדוס הוא הגשר שנמצא ומכונה גשר וילסון, הוא עובר באותו מקום שבו עבר הגשר החשמונאי.

על מורדות הר ציון רואים את החומות השונות, נמצא בצמוד לבית הקברות הפרוטסטנטי. אפשר לראות את החומה החשמונאית, הזיז הבלט וגם מיוחס לתקופה ההלניסטית או החשמונאית. החומה המיוחסת לימי אבדוקיה נמצאת קרובה מאוד לחומה החשמונאית, בסמוך חומת חזקיהו.

הר הבית בימי הורדוס

שבי ציון בנו את הר הבית המרובע, החשמונאים הוסיפו את החלק הדרומי, והורדוס מרחיב לכל הכיוונים למעט הצד המזרחי. לצפון היה צריך לחצוב במורד של הגבעה המזרחית, גבעת הר הבית, הו הקים את האנטוניה מפון מערב, בנה חפיר ובו התקין את הבריכה שנקראת סטורטיון. בפניה הצפון מזרחית בנה בריכה

נוספת, בריכת ישראל, ומצפון להן היו בריכות הצאן שהיו קיימות עוד קודם לו. בחלק הדרומי רואים את מורדות העופל ושערי חולדה.

ארבעה השערים בצד המערבי - קשת רובינסון, שער ברקלי (גילה את מערת חזקיהו), גשר וילסון, ושער וורן. שניים בצורת גשרים שניים בצורת פתחים. הר הבית שבנה הורדוס הוא מלבן ענק, זה לא משאיר מקום להתלבטות בקשר להר הבית בגודל 500 על 500 אמה המתואר במשנה, ומיוחס, כאמור, לתקופת שבי ציון. החפיר שבנה הורדוס מבודד את האנטוניה ובו ברכת הסטרוטיון. התעלה היוצאת מהחפיר היא האמה החשמונאית שנחתכה על ידי הכותל המערבי, לכן מניחים שהיא קדומה, יש המציעים שמדובר באמה קדומה לתקופה החשמונאית. הסטרוטיון מקבל את מימיו מהאקוויפר והשיטפונות של אזור שער שכם, עד היום. בחלק הדרומי התוספת החשמונאית וההרודיאנית שנבנתה על גבי קמרונות שמבטלים את הרכיב האופקי של הלחץ. הקמרונות קיבלו את השם ארוות שלמה, שם שקיבלו מהצלבנים, היום נמצא שם מסגד אל מרוואן.

הסטיו המלכותי – חשוב לזכור בימי הורדוס הטמנוס היה הגדול מסוגו בעולם, 144 דונם, והסטיו המלכותי היה המבנה הציבורי הבזיליקלי הגדול בעולם, הנמל שהקים בקיסריה היה המתקדם ביותר בימי התיכון. חז"ל מזכירים את הקמרונות כמבודדים מקבר התהום, כלומר אם יש קברים, אז כדי לבטל אפשרות של טומאה הקמרונות יוצרים מספק מרחק. לסטיו 162 עמודים עם כותרות קורנתיות. יוספוס מספר שכל עמוד היה רחב כך ששלושה אנשים בוגרים היו נדרשים על מנת להקיף אותו.

- **השליט הראשון** שבנה חומה על הגבעה המערבית הוא חזקיהו.
- **החומה הראשונה** נבנתה על ידי החשמונאים, בתוואי דומה לזה של חזקיהו.
- **החומה השנייה** מיוחסת לימי הורדוס, כדי להקיף בחומה את רוב השווקים שבנה בימיו. חלקה הגדול היא משוערת, לא יודעים בדיוק איפה עברה. יש אפשרות שהקטע שעובר ברחוב הנוצרים, שם גילה קונרד שיק קיר מאסיבי בנוי אבנים הרודיאניות טיפוסיות, הוא חלק של החומה. מכיוון שבבעת הגולגולת על פי המסורת נקבר ישוע וכן יש עדויות לקברים אופייניים לימי בית שני, נראה שהחומה עברה מוצרר לגבעה. חשוב לציין שתוואי החומה הוא משוער ולא התגלה בשטח.
- **החומה השלישית** נבנתה על ידי אגריפס ה-1 שגרם לקלאודיוס, הקיסר הרומי, שאגריפס מתכנן מרד. קלאודיוס נתן הוראה להספיק את הבנייה וזו הושלמה בתחילת ימי המרד הגדול. החומה הזו היא הגדולה ביותר, אולם כנראה העיר לא הייתה צפופה, בייחוד לא בצפונה. תוואי החומה הוא כזה בעיקר משום שעושה שימוש בטופוגרפיה ומתחשב בה.

למרות מערכת היחסים המתוחה שהיה להורדוס עם היהודים הוא החליט לנסות לגשר על הפער והמתחים ולבנות להם מקדש. הוא בא אל זקני היהודים ואמר שהוא לוקח על עצמו לבנות להם את בית המקדש, הם הרימו גבה שכן היה בית מקדש, אולם הוא טען שבית המקדש של שבי ציון היה קטן מזה של שלמה. אחרי שהורדוס הכיח ליהודים שהוא רציני אפשרו לו. הורדוס פירק את המקדש שבנו שבי ציון, אפשר לראות בזה בית מקדש שלישי או בית מקדש 2 א'.

אמת מי השיטפונות בשלב הראשון מובילה אל הר הבית, אחרי שהורדוס מרחיב את הר הבית ובונה את הכותל המערבי היא חותך את אמת המים והיא מזינה את הסטרוטיון. אמת המים העליונה בעייתית יותר לתיארוך, על פי תיאורו של יוספוס שבארמון הורדוס היו מזרקות וגני נוי, כלומר שיש צורך במים זורמים. הורדוס הוא זה שבנה את שתי הבריכות העליונות מבין בריכות שלמה. את אמת הביאר רוב החוקרים מייחסים לימי הורדוס, היא מגיעה לבריכה העליונה מבין בריכות שלמה. האמה מוכרת בקטעים שונים באזור בית לחם ואזורים שונים אך נעלמת באזור תלפיות ועד ממילא, ייתכן שם מתלה. דוד עמית ז"ל משער ורבים מקבלים את דעתו, המשיכה לממילא, הקיפה את ממילא ונכנסה לעיר העליונה ושימשה את ארמון הורדוס ובריכת חזקיהו. באזור שער יפו לא גילו שרידים של ימי בית שני, אלא בעיקר ביזאנטיים. באזור בית ג'אלה מצאו את צינור האבן שמעביר גיחון או סיפון שמעביר מים על פי חוק הכלים שלובים ועליו כתובות של הלגיון ה-10 כנראה מתקופת איליה קפיטולינה. משיקולים היסטוריים היא מיוחסת לימי הורדוס בראשיתה, והמשכה בימי אדריאנוס.

בריכת הנחשים, בריכת המגדלים, בריכת ישראל ובריכות הצאן – ירושלים בשיא התפתחותה בימי הבית השני, השטח הצפוני אוכלס בדלילות. בריכת הנחשים קדומה, אך מימי בית שני, טרם ימי הורדוס. האמה החשמונאית מקיפה אותה ועוברת על גשר בגיא בן הינום.

מאז שהממלכים אפשרו ליהודים להתפלל בכותל המערבי, במאה ה-14 עשו זאת בסמטה צרה. רק אחרי מלחמת ששת הימים והריסת שכונת המוגרבים הרחבה הורחבה. רובינסון עבר וזיחה קשת, בתוך חלקה הקלאי, זו הקרויה עד היום על שמו. החפירות במקום הגיעו עד הרחוב ההרודיאני.

הריצוף תוארך בחפירות השונות כמאוחר לימי הורדוס. הוא נקרא ההרודיאני, ובצדק, אבל כנראה שלא היה מרוצף אלא בימי אגריפס ה-2 בימי פרץ המרד הגדול. עוד לפני פרץ המרד סיימו 18 אלף פועלים עבודות שקשורות בבית המקדש, אגריפס העסיק אותם בריצוף. מאמינים שהריצוף הוא מימיו של אגריפס ה-2. בחפירות הרימו אבנים מתחת לרחוב ומצאו מטבעות מימיו פונטיוס פילאטוס, 36-26 לספירה, כלומר אחרי ימי הורדוס. משיקולים אחרים, כשמחברים את המקורות ההיסטוריים, מגיעים לימיו של אגריפס ה-2. הפינה הדרום-מזרחית של הר הבית, שם מגלים שרידים של שער שלא כל כך ברור למה שימש, מקובל שאולי משם יצא הכהן עם השעיר לעזאזל ביום כיפור. מעל התפר רואים התחלת קשת, של אותו שער. נוהגים לזהות את זה בג'בל מונטאר. 32 מ' בדרום הר הבית הם תוספת מימי הורדוס – הזיז הבולט מתאים לתקופה ההלניסטית בין אם זה יסודות של החקרא הסלווקית ובין אם זו הרחבה חשמונאית, בעניין זה מתלבטים החוקרים. בצמוד רואים קטע של 32 מ' מכאן דרומה בסיתות הרודיאני, תוספת מימי הורדוס. נקודת המפגש בין שני סוגי הבנייה קוראים 'התפר' – מושג שחשוב לזכור.

חזית בית המקדש פונה מזרחה. שערי ניקנור ו-15 המדרגות עליהם עמדו הלויים ושרו כאשר הקריבו קורבנות. יכון ובונו הם פילאסטרים. בימי בית ראשון הוא עמודים משוחזרים. לעזרת הנשים כולם רשאים להיכנס, יהודים בלבד. יש סורג מסביב שמונע כניסה ממי שאיננו יהודי. יום אחד בשנה, בשמחת בית

השואבה, כשהגברים רקדו, ביקשו מהנשים לעלות למרפסות, זה המקום היחידי שיש עדות להפרדה. עזרת ישראל, אליה נכנסו גברים לבד ונשים שהעלו קורבן חצו וחזרו. האולם של המקדש היה ריק, בהיכל החזקו כלי הקודש. הדביר בימי הבית השני היה ריק, הכהן הגדול נכנס לשם בכל זאת, פעם בשנה. שתי כתובת התגלו ועליהם כתובת המונעת מעבר ממי שאיננו יהודי.

מפלס רחבת התפילה היום היא מודרנית ולא משקפת שום תקופה היסטורית. החומה הראשונה פוגשת את הר הבית שגשר וילסון, משם נכנסה האמה התחתונה להר הבית.

דגם בית שני - שלושת המגדלים שבנה הורדוס : היפיקוס, פצאל ומרים. אבי יונה מיקם אותם בצורת משולש. פצאל היום מוזיאון מגדל דוד. לאנטוניה 4 מגדלים שאחד מהם גבוה מהאחרים. ארמון הורדוס סימטרי, יש גינות, מזרקות, מים הגיעו כנראה באמצעות האמה העליונה, ההוכחה הארכיאולוגית לא פשוטה. יוספוס מספר על מתקני שעשועים שהיו בעיר. בדגם בית שני אבי יונה משחזר היפודרום בפינה הדרום מערבית של הר הבית, שדגם החדש לא הוסיפו את זה שכן האזור נחפר ולא נמצא. התיאטרון בדגם ממוקם סמוך למגרש החנניה של הרובע היהודי, היום ברור שיש להזיז אותו, שכן לא נמצאו עדויות לקיומו בחפירות שנעשו במקום. ספק רב אם היו לבתי העיר רעפים. לאחר שהלגיון ה-10 הוצב התחילו לייצר רעפים. עד למרד והחרבן הגנות היו כנראה ישרים. שער שושן מכוון מזרחה. מצבת חולדה הנביאה בדרום הר הבית.

על הר הזיתיים הקריבו 9 פרות אדומות, הכהן צריך לראות משם את מלאכת הקורבנות.

עיר דוד בימי בית שני – רואים מבנה עם גג רעפים אדום, זהו בית כנסת שאבי יונה משחזר בעקבות גילוי הכתובת של תיאודוסיוס בן בטינוס, היא חשובה כי היא מתארת גם מה עשו בבית הכנסת. המבנה ממוקם סמוך למקום בו התגלתה הכתובת. מבנים גבוהים מעט הם ארמונות של הלני לבית חדייב ובני משפחתה, התגיירה בשנת 30 לספירה. בנתה את קבר הלני שבטעות נקרא קברי המלכים בשער שכם. החופרים בחניון גבעתי חשבים שהם מצאו חלק מהארמון, קשה מאוד להוכיח, שכן אין מספיק ארכיאולוגיה מתאימה. שכונת המוגרבים של מוסלמים ממערב צפון אפריקה, שהגיעו במאות 12-13 ובתייהם נצמדו לחומת הר הבית. הם לא נמצאים במפלס של הרחוב ההרודיאני, שם יש מפולות מימיו של טיטוס שלא סולקו בשום שלב עד התקופה המודרנית, לשום שלטון לא היה אינטרס ואמצעים. הם בנו את הבתים כמה שיותר קרוב להר הבית. רחבת התפילה נבנתה על גבי שכונת המוגרבים ההרוסה, 2 מ' מתחת למפלס השכונה.

שער המוגרבים – ישראל מצאה שזהו אזור מסוכן לאחר שהנמיכו משני הצדדים ביצעו חפירות שהגיעה עד הרחוב ההרודיאני, ובצד השני רחבת התפילה, זה אפשר לעלות להר הבית. המקום מסוכן מאחר ובחורף נופלות אבנים. עיריית ירושלים שחליטה שיקולו בטיחות להוריד את השער והווקף יצרו לחץ בינלאומי נורא שהביא לכך שהפריקט הוקפא. המטרה לבנות גשר מתכת בטיחותי ואסטטי.

בריכת השילוח של ימי בית שני – ההנחה שהבריכה מימי חזקיהו נמצאת מדרום, באזור שנמצא ברשות הכנסייה היוונית אורתודוקסית ולא מאפשרת חפירות במקום. מנהיג הטבלה לא היו בימי בית ראשון, אלא בימי החשמונאים ואילך, והמקום יכול היה לשמש כמקווה, ואכן משערים ששימש ככזה, משם יכלו אנשים לעלות להר הבית. מי בריכת השילוח שימשו לטקס נישוך המים.

תעלת הניקוז עוברת מתחת לרחוב. תעלת הניקוז המרכזית היא במפלס גבוה יותר, מכיוון שהרחוב הצדדי הוא שלוחה או סמטה שיוצאת לכיוון בריכת השילוח. מעליה היא רחוב שהתחבר לרחוב ההרודיאני. במנהרות הכותל רואים את הנדבכים שתחתונים של הכותל, עם יזו שיכול להזכיר את הסתתות ההלניסטי. הכותל מושתת על הסלע, חייב להיות מושתת על הסלע, אחרת ישקע. בחפירות התגלה מקווה, ועם הוצאת תכולתו נמצאו ממצאים שתוארכו לימי ולריס גראטוס, 17-18 לספירה, אחד הנציבים בראשונים, מסיבה זו טען שהחלק הזה מאוחר לימי הורדוס. ארכיאולוגים לא מקבלים את דעתו. הרחוב עוד לא היה מרוצף, א היה מקווה שנסתם כאשר ריצפו את הרחוב, כאמור – כנראה בימי אגריפס השני.

בחניון גבעתי – נמצאו מקוואות. קיר המזוזה כארמון הלני, אולם רוב החוקרים לא מסכימים. כנראה בחלק העליון של הכתלים היו פילאסטרים, כמו שאפשר לראות במערת המכפלה שבנה הורדוס. הרחוב ההרודיאני 11 מ' מתחת לרחבת התפילה של היום.

שערי חולדה בחלק הדרומי של הר הבית, כנראה שהיו סימטריים. אחד שימש ליציאה ואחד לכניסה. השער המשולש הוא כנראה התקופה האומאית, ההנחה היא שבימי הורדוס השערים היו סימטריים. אורות שלמה עברו שינויים רבים. אפר להיכנס לשם בתיאום מראש. היום נמצא המסגד אל מרוואני, עייש אחד ממקימי השושלת האומאית. בשביל לזהות שרידים הרודיאניים צריך עין בוחנת ולמוסלמים אין שום סיבה להנציח את הורדוס, לכן לעיתים הם מטייחים וצובעים. התגלו עיטורים שונים שחוקרים התלבטו האם הם רומיים או הרודיאניים, היום מקובל שהם הרודיאניים.

השער הכפול – הקשת המקלה והמשקוף הם מקוריים, כתובת שמזכירה את אנטוניוס פיוס היא בשימוש משני, יתר החלקים הם אומאיים. לירושלים סופרים 4 אמות :

- האמה התחתונה מתחילה מעין עיטם, היא חשמונאית, מגיעה להר הבית על גבי גשר וילסון. התחתונה לא יכולה להזין את העיר העליונה. חלקים של האמה החשמונאית אפשר לראות בהר ציון, ביניהם צינור החרס העות'מאנית.
- האמה התחתונה מקבלת תגבור בימיו של פונטיוס פילאטוס. אמת הערוב הולכת לבריכה האמצעית ומתגברת את האמה התחתונה החשמונאית. כנראה מימיו של פונטיוס פילאטוס, האדריכלות שלה שונה מהאמה החשמונאית. היא מובילה מאזור הר חברון, ממעיינות הערוב, עין כוזיבה וכן הלאה, (שורת מעיינות). בימיו של פילאטוס היו כבר בריכות שלמה. מערים שהבריכה התחתונה נבנתה בתקופה הממלוכית.
- האמה העליונה משיקולים היסטוריים מתאימה להורדוס, משיקולים ארכיאולוגיים יש בעיות. הולכת ומקיפה את ממילא וכנסת דרך שער יפו. מתחילה בבריכת העליונה מבין בריכות שלמה. מאות רבות של מטרים חסרים ואפשר להעלות כל מיני שאלות בנושא.

- הורדוס בנה את שתי הבריכות העליונות ובנה את אמת הביאר. זוהי מערכת שקולטת מי מעיינות והיא יכולה לקבל מים שחודרים מקירות הנקבה שיוצאים מסדקים וגם מי שמצטברים כמי שטיפונות. המים האלה עוברים בנקבה שלא רואים אותה היום, יש סכר שעוצר את המים והם יכולים לחלחל לתוך הנקבה. המים מגיעים לבריכה העליונה מבין בריכת שלמה. יש שאומרים שאמת הביאר היא קדומה לימי הורדוס, אבל כנראה היא הרודיאנית.
- האמה להרודיון מתחילה מוואדי ארטס, קשה להגיד בדיוק מאיזה אמה. **הורדוס בנה** את בריכות שלמה – עובר נוסע בימי הביניים ומתאר שתי בריכות בלבד. משום שהוא מתאר שתי בריכות חושבים שהשלישית היא מאוחרת לימיו. באזור אל חדאר, באזור בית ג'אלה מצאו את הגיחון \ סיפון, ובו חוליות אבן של צינור מימי אדריאנוס ככל הנראה, עליהן נמצאו כתובות של הלגיון ה-10. חושבים בשלב הראשון, המיוחס לימי הורדוס, במקום שבו האמה חוצה עמק רחב, המים נכנסו בצד אחד והורדוס העביר אותם על גבי אמה של קשתות עם שתי קומות. לראייה מצאו יסודות של קשתות (חלק התגלה וחלק משוער). האמה הזו נהרסה מסיבה כלשהי, במאה ה-2 לספירה, בימי אדריאנוס, הכניסו את המים לתוך מערכת של חוליות אבן צמודות זו לזו והזרימו את המים צפונה כשהחלק הדרומי הוא גבוה יותר מהצפוני, אלו החוליות שאותן מגלים באזור (היום מוצגות במוזיאון ישראל, במוזיאון רוקפלר). חוליות האבן בנויות כזכר ונקבה וטויחו. השמות הם בפירוש שמות של קצינים. אם זה הלגיון העשירי הוא נמצא בירושלים החל משנת 70. אולם בשנים אלו לא עשו עבודות מיוחדות. עבודות פיתוח ובינוי בירושלים החלו שוב במאה ה-2 עם בניית איליה קפיטולינה, לכן ההנחה היא שהחוליות הן מתקופה זו. בגיא בן הינוס מכירים את האמה החשמונאית שמקיפה את בריכת הנחשים וממשיכה בירידה במורדות הר ציון. האמה העליונה חסרה בכל האזור הזה – כתף הינוס וכן הלאה.

תקופה רומית וביזאנטית

אחרי הכיבוש בשנת 70 העיר חרבה, יהודים לא מתגוררים בה, לכל היותר מחוץ לעיר ולא בתוכה. במאה ה-2 לספירה אדריאנוס מחליט לשקם את העיר, להקים את העיר כאיליה קפיטולינה. הוא מקים עיר שיש בה אלמנטים מובהקים של עיר מתוכננת – רחובות ישרים עם עמודים מהטיפוס המוכר כקארדו ודקומנוס. הוא בונה לפחות ארבעה שערים מונומנטליים – שער שעכס, ניאופוליס, שם הייתה כיכר חצי עגולה ובמרכזה עמוד. ממנה יצא קארדו, רחוב עמודים עם מדרכות, קירוי וחניויות רחב הרחוב היה 22.5 מ'. המידות האלה לפחות נכונות לגבי החלק הביזנטי. החלק הרומי לא מוכר מספיק. הרחוב בתקופה הרומית, בימי אדריאנוס. בעיר היו שני קארדינס - הקרדו המערבי והקרדו המזרחי, העיר קטנה. במחנות צבא רומאים היחידה הנחותה ביותר ישבה בקצה המחנה ונקראה אדקה, היחידה העשירית. היה רחוב שהלך לכיוון, חצה את המחנה, והיא ישבה ברחוב צולב שממקם אותה בפניה שבין רחוב האורך לרחוב, זה נקרא דקומנוס. רחוב האורך כיוונו צפון דרום, ודקומנוס מזרח מערב. במחנות הפתח המרכזי מכוון לאויב, בשונה מהערים המתוכננות. רחוב אחד ששימש דקומנוס הוא הויה דולורוזה, וכן רחוב דוד שהמשכו רחוב השלשלת. **אדריאנוס בנה מורומים**, פורי, רחבות כיכרות, שווקים. אחד בצפון הר הבית ואחד בסמוך לשער יפו. במערבי מקדש לאפרודיטה ושער שנמצא בתוך כנסיית אלכסנדר נייבסקי. במזרחי שער המוכר כאקה הומו. עוד שער הוא בנה על הדרך המובילה מקיסריה או שכם, היא נאפוליס, לירושלים. כל מי שהתקדם לכיוון ירושלים ראה לפניו שער מונומנטלי שהקדים את פניו השער נמצא על הדרך כ-300 מ' צפונה משער שכם. שערים נבנו בלי קשר לחומות כמומונטים. לא תמיד קשורים לניצחון. הם אופייניים לכיכרות באימפריה הרומית, לרחבות, ועל הדרך המובילה לעיר. שער קיסריה או שער הפילה דה זיירי או פילה זה סחוטת הם נבנו על הדרך המובילה לעיר.

אדריאנוס בנה שני מקדשים, לאפרודיטה על הפורום המערבי. מקדש אפרודיטה בנוי על גבעת הצליבה אולי באה לקעקע את זכרונו של ישוע. כנראה הוקם מקדש ליופיטר על הר הבית.

- שער אחד על הדרך
- שער שכם
- אקה הומו
- שער בפורום המערבי

הלגיון ה-10 כנראה שכן בדרום מערב העיר, שהייתה ללא חומה, שכן לא היה בה צורך. השרטוט משקף את העיר הרומית בסוף התקופה, אז הלגיון ה-10 עזב את ירושלים בסביבות שנת 300, בימי דיוקליטיאנוס, אז ירד לאזור איילה או עקבה. משערים שזו הסיבה לבניית החומה בחלק הצפון מזרחי, שם נמצאו שרידים מסוימים. תוואי החומה דומה לתוואי העות'מאני. מניחים שנבנתה חומה גם בדרום העיר. בניית איליה קפיטולינה עם מקדשים פגאניים הייתה טרגדיה אדירה ליהודים וכתוצאה מכך פרץ מרד בר כוכבא. בנוסף הייתה גזירה על המילה שאישורו של אדריאנוס וביוזמתו של אחד מנציביו, טיניוס רופוס. כשהצבא הרומי נמצא אין צורך או אינטרס לבנות חומות. כשהלגיון יוצא יש צורך להעניק ביטחון ליושבי העיר.

שלומית וקסלר בדולח, ארכיאולוגית חשובה שחפרה בירושלים ועשתה דוקטורט אצל יורם צפריר והגיעה למסקנה שנבנתה חומה אחת בשנת 400 שכוללת גם את החלק הצפוני וגם את החלק של החומה של העיר הביזנטי הכולל שטח נוסף מדרום. היא כותבת מאמר שטוען שהחומה לא נבנתה בימי דיוקליטיאנוס, מי שהוציא את הלגיון ה-10, היא מנסה להראות שהחומה של העיר הביזנטית תלך לעיר דוד ותקיף את הר ציון,

בדיוק באותה מתכונת וצורת בנייה כמו בחלק העליון. היא מתארכת את החומה לשנת 400 כשהעיר היא ביוזנטית. רוב החוקרים היום לא מסכימים עם דעה זו. היא טוענת שזה לפני אבדוקיה.
שער שכם – סגור לשיפוצים, עומדים לשפץ את הכיכר הרומית וכיום אי אפשר לרדת למטה. במפלס התחתון בנייה רומית. העמוד על פי מפת מידבא ועל פי השם הערבי של השער הוא באב אל עמוד. מעל אבן הראשה בשער המזרחי רואים כתובת 'בהוראת עשרת אנשי מועצת העיר, קולוניה איליה קפיטולינה'. רוב השער שונה והוא מימי התקופה העות'מאנית, ימי סולימאן המפואר. כבר בתקופה הצלבנית הרימו את המפלס וחלק גדול מהשער בוטל. נבנתה כנסיית אברהם לזכר מפגש בין אברהם למלכיצדק מלך שלם. סולימאן בנה את השער הנוכחי. השער ככל הנראה היה נמוך יותר מזה העומד היום, אולם בולט וגבוה יותר מהשערים הקטנים הצדדיים.

שער שנמצא בתוך כנסיית אלכסנדר נייבסקי – הכותרת הקורינתית המרובעת היא משכנעת וכותרת נוספת במפלס גבוה יותר. בשער נחפר בסוף המאה ה-19. אולי הכותרת הגבוהה יותר מעידה על השער המרכזי הגבוה יותר והכותרת הנמוכה על קשת באחד השערים הצדדיים. זהו כנראה שער הכניסה לפורום המערבי.
שער אקה הומו – השער נבנה על ידי אדריאנוס, אקה הומו נאמר על ידי פונטיס פילאטוס. המסורת חזקה אימצה את השער ונתנה את השם. בתוך מנזר האחיות ציון רואים את אחד השערים הצדדיים הקטנים. שטע מהקשת המרכזית רואים בתוך הכנסייה.

תעלת הניקוז של מי השיטפונות שהובילה להר הבית החשמונאי או הברזלי, הכותל המערבי והאנטוניה, חפיר שבנה הורדוס ובתוכו בריכת הסטרטיון, שאדריאנוס בנה קמרונות וקירה את הבריכה, על הקירוי בנה את הפורום והקים את הקשת.

בתוך מנזר האחיות ציון רואים את הריצוף מימי אדריאנוס. כדי ליצור את הפורום הוא בנה קמרונות מעל בריכת הסטרטיון. בשער האמינו שהריצוף הוא מימי ישוע ועליו הלך בדרכו לצליבה, אולם הוכח אחרת. הקיר בתחום המנזר נבנה לאחר חזירתו של צ'ארלס וורן ועוזרו. הקמרונות נבנו על ידי אדריאנוס, למרות שחלק מהם מחודדים ואינם אופייניים לרומאים. כנראה שהיו תיקונים לאורך השנים. הוא גם זה שבנה את היסודות כדי להשתית שני קמרונות מאורכים, כי הבריכה הייתה גדולה וחולקה לשניים. חלק גדול ברשות המנזר וחלק ביציאה ממנהרות הכותל.

גבי ברקאי הציג צילום של ממצא של אלמנט של קנטאו על גבי לוח עם קצת שיפוע מזכיר חזית של מקדש, עם ביצים ורמאים, שהוסתר בהוראת הווקף במשך שנים. לדעתו של ברקאי זו ראייה לקיומו של מקדש רומי על הר הבית. אין את אדריכלות המבנה. הקנטאו הוא רומי אפשרי, ביצים ורמאים עיטור אופייני ולכן זה הנחה אפשרית. חזית המקדש כנראה נשקה לקרדו, ושער הכניסה הוא זה שנמצא בכנסיית אלכסנדר נייבסקי.

חזית של כנסיית הקבר גילו כרכוב שהוא כנראה קלאסי, כנראה בשימוש משני מהמקדש הרומי. זה אומר כנראה שכאשר הגיעה הלנה היא פגשה בירושלים מקדש לאפרודיטה, פירקה אותו כדי לבנות כנסייה גדולה, זרקה את החלקים לערימה והקימה כנסייה מפוארת. כאשר הצלבנים שיפצו את הכנסייה הם שיבצו חלקים אלה. מונומאכוס משקם את הכנסייה מההרס של אל חאכס באמר אללה, הוא מקטין את הכנסייה ומעביר את החזית לדרום.

אבנים מתקופת הורדוס שרואים בכנסיית אלכסנדר נייבסקי מייצגות כנראה פורום

התקופה הביזנטית

שלומית וקסלר טוענת שכל מערך החומות בתקופה הביזנטית נבנו כיחידה אחת בשנת 400, פה ושם היא מוכיחה תיארוך, כשהעיר כבר ביוזנטית. אחד ממפעלי הבנייה הראשונים אחרי כנסיית הקבר שנבנתה ב-326 335 לספירה, בניית כנסיית ציון הקדושה, הגיה ציון בסוף המאה ה-4.

האימפריה מתנצרת בשנת 324 ביוזמה של קונסטנטינוס, תהליך של כמה דורות. בוועידה כנסייתית בניקאה בשנת 325 שהקיסר קונסטנטינוס בראשה הוא לוקח על עצמו לעסוק בענייני הכנסייה. מגיע הבישופ של ירושלים, מקריוס, ומציע לבנות כנסייה מעל קברו על האדון. מעל קברו קיים אז מקדש אפרודיטה. הרצון של מקריוס נובע כנראה מרצונו להתחרות בבישופות של קיסריה, שכן היה מאבק על יוקרה והרצון לפאר את ירושלים. הוא הצליח לשכנע את באי הוועידה לבנות כנסייה במקום שבו עמד המקדש.

הלנה מצליחה לזהות את מקום הקבר, על פי המסורת מזהה את שלושת הצלבנים, בהם את הצלב עליו נצלב ישוע. היא בונה כנסייה ארוכה, גדולה, שהכניסה אליה מהקרדו – ממזרח למערב. מעל הקבר נבנית רוטונדה. כנסייה גדולה ומפוארת. הר הבית הופך למקום עזוב שיש בו אפה, כדי להראות את התגשמותה של נבואת ישוע שעמד על הר הזיתים וניבא את חורבנה.

מרכז הכובד עובר מהר הבית לכנסיית הקבר. במרוצת השנים קמות עוד כנסיות ואכסניות רבות. בימי הלנה וקונסטנטינוס נבנות גם כנסיית האלאונה על הר הזיתים, כנסיית המולד וכנסיית אברהם באלוני ממרא, זה מלמד על גידול העיר והתפתחותה. העיר הרומית שהייתה קטנה מתחילה לגדול כמעט לכל כיוון, בעיקר לדרום, ואף להר הזיתים.

כנסיית ציון הקדושה היא מהמאה ה-4 תחילת ה-5 מימי הבישופ יוחנן, נמצאת במקום שזו נמצאת היום כנסיית תרדמת מרים, כנסיית הדורמציין. אבדוקיה אשתו בנפרד, הקיסרית מימי תאודוסיוס ה-2 408 - 450, היא באה לבקר סביב 438 ומשאירה חותמה בעיקר. חוזרת עם שרידים קדושים וכנראה גם עצמותיו של סטפנוס הקדוש, היא גם מממנת את בניית סנט אטיין, שהיו בתחילה בכנסיית ציון הקדושה. 9-438 מועברות עצמותיו.

אבדוקיה מחליטה לבנות עוד בירושלים, כשהיא חוזרת בירושלים מעלילים עליה שהיא נאפה ולא בצדק, אחותו הבכורה של תאודוסיוס השני שהחלה לקנא בה, גיסתה פולכריה. היא נאלצה להישאר בירושלים וממשיכה לבנות, היא בונה את כנסיית השילוח לזכר נס ריפוי החולה, וכן את השלב הקדום בכנסיית סנט פיטר אין גליקנטו.

יהודים שביקשו ממנה אפשרות לבקר בירושלים, לא רק יום בשנה (בטי' באב), כמו שאפשר אדריאנוס לאחר מרד בר כוכבא, אלא גם בסוכות ואולי גם יותר). זאב רובין מציע שזה נעשה תמורת הסדר כספי שהיה מקור

המימון לבניית החומות. היא השאירה את חותמה בצורה מאוד משמעותית בירושלים. הלכה לעולמה בשנת 460 ונקברה בכנסיית סנט אטיין ואין כתובת מעל קברה, עד היום משערים את מקום קבורתה. המאה ה-6 – מימי של יוסטיניאנוס, קיסר מפורסם, בנאי ידוע בקונסטנטינופול שם בנה את הגיה סופיה, החליט להשאיר את חותמו בירושלים ורצה לבנות כנסייה חדשה לזכר מרים יולדת הבן. אז כבר הייתה כנסייה בנחל קידרון, שם על פי המסורת מהמאה ה-4 היא נקברה. מסורת מהמאה ה-5 הראתה את מקום מגורי הוריה, בסמוך לבריכות הצאן וליד המקום שבו ישוע ריפא משותק. זה מקום שגם הוא משויך למרים ונבנתה שם בתקופה הביזנטית כנסיית הפרובטיקה, של הצאן, שקשורה למרים. יוסטיניאנוס החליט להקים כנסייה חדשה וקרא לה ניאה. הוא מצא מקום על מורדות הר ציון ובה שם לא רק כנסייה אלא מכלול אדיר שכלל כנסייה אדירת ממדים, בית חולים, מנזר ואכסנייה, ולפי מקור אחד אולי גם ספרייה. זה דרש אמצעים וקמרונות, שכן מדובר באזור של מורד הר ציון. שיטה זו מוכרת מימי הורדוס למשל ממורדות הר הבית. את הקמרונות אפשר לראות עד היום על מורדו הר ציון. בחפירות שהתחילו ב-1968 עד 1977, אז התגלתה כתובת שמזכירה את שמו של פלביוס יוסטיניאנוס, מה שמוכיח שאכן מדובר בניאה. כדי לאפשר קיום קשר בין כנסיית הקבר לכנסיית הניאה הוא האריך את הקרדו דרומה, דבר שהוכח על ידי נחמן אביגד. הקרדו המוכר ברובע היהודי הוא ביזנטי ולא רומי. האלמנטים השונים שלו – העמודים, הכותרות, מתאימים לתקופה הביזנטית, כשהרים רצפות הממצאים הולכיו אותו לאמצע המאה ה-6 לימי יוסטיניאנוס. לכן ברור שהוא זה שבנה את הניאה והאריך את הקרדו – מה שאפשר עריכת תהלוכות וטקסים מכנסיית הקבר לניאה.

חשוב לציין שכנסיית הקבר נקראת גם כנסיית התחייה. הרומאים בחרו להקים מקדש מעל הקבר והנוצרים ביקשו לגאול את הקבר ולבנות שם כנסייה. הקבר בצורתו הנוכחית לא מתאים להיות קבר של ימי הבית השני, ייתכן שבתוכו היה קבר אופייני לימי בית שני, אבל לא רואים אותו היום גם אם נכנסים פנימה. בקפלת יוסף הרמתי, קפלת סורית – ארמנית, רואים קברי כוכים אופייניים לימי בית שני. דברים כאלה לא רואים בגן הקבר, שם יש קברים כנראה מימי בית ראשון. הארכיאולוגים הולכים עם הנוצרים שמזהים שם את קברו של ישוע, ואומרים שזה סביר והגיויי שהיה כאן בית קברות יהודי טיפוסי מימי הבית השני. זה מאפשר תמיכה ביהוי המקובל על רוב הנוצרים.

כנסיית הפרובטיקה מעל בריכות בית חסדא, בריכות הצאן. שם הוקמה כנסייה גם לזכר הוריה של מרים, אנה ויואכים.

כנסיית השילוח נמצאת במקום שנקבת חזקיהו פורצת מהסלע, שם יש מתחם פתוח. הכנסייה לא קיימת בכלל, למעט מעט נדבכים מתחת למסגד. זו בריכת השילוח הביזנטית ולא בריכת השילוח שיש לה שלב קדום ושלב מימי בית שני.

יש חומה שהולכת לכיוון מורדות העופל ומקיפה את עיר דוד, חומה מתוארכת לימי אבדוקיה, אפשר לראותה בפניה הדרום מזרחית של הר הבית.

הקרדו המזרחי – רחוב הגיא, הקרדו המערבי – רחוב בית הבד. הניאה היא כנסייה אדירה הנמצאת על מורדות הר ציון בקצה הקרדו המערבי, באזור הרובע היהודי. הניאה נהרסה כנראה על ידי אל האכס באמר אלה, אולי נפגעה בכיבוש הפרסי בשנת 614 ושוקמה. כשהטורקים בנו את החומה העות'מאנית ייתכן שהם לא ידעו שהם בנוים על אפסיס אחד מן הניאה, שהוקמה על ידי יוסטיניאנוס. הקרדו המזרחי עובר בגיא ולא נצמד לכותל, שכן האזור מלא מפולות. במרחק של עשרות מטרים מוקם הקרדו על ידי אדריאנוס, שבתקופה הביזנטית מוארך עד לבריכת השילוח בצורה הרבה יותר משמעותית מזו של הקרדו המערבי.

מפת מידבא – המפות הקדומות ממוזרחות, מסתכלים עליה ממערב למזרח. הכיתוב מסביר איך מסתכלים על המפה. ירושלים מוגדלת פי 10 משאר חלקי המפה, כנסיית הקבר במרכז. רוחב המפה כ-10 מ'. רואים את הניאה, ההגיה ציון, שער שכם, שני הקרדו, כנסיית הקבר עם מדרגות בכניסה ושלוש כניסות – לפי הימצאות כנסיית הניאה, המפה מתוארכת לכל המוקדם למחצית השנייה של המאה ה-6.

חזית כנסיית הקבר הנוכחית – רואים את הכרכוב קלאסי, יתר העיטורים בוצעו על ידי הצלבנים. הכרכוב הוא עיטור רומי בשימוש משני, שכמקובל היו במקורם במקדש אפרודיטה.

התקופה הערבית הקדומה

בתקופה הערבית הקדומה הוקמו מסגד אל אקצא וכיפת הסלע. הארמונות האומאיים הם קריית שלטון, שם הקפידו בנושא צניעות העיטורים, שלא כמו בחורבת מפג'ר. השליט האומאי יכול היה להיכנס במדרגות ישירות למסגד אל אקצא. הנחת החופרים בתקופה האומאית תקעו קורות עץ ויצרו מפלסים, בחריצים הקיר באזור הכותל? הייתה הצעה של העברת צינור מים ?

חומה איובית כנראה יוצאת מחומת הר הבית, מאחורי מסגד אל אקצא. כיפת הסלע טופחה, שוצה ועוטרה במהלך השנים. שערי משפט מול כיפת הסלע, לשקול את מעשיהם של הרשעים – פונה לכיוון שער הרחמים.

הסלע הקדוש, ממנו הושתת העולם, עליו עקידת יצחק, נמצא תחת כיפת הסלע.

העיטורים בצורת ערבסקות, אבלק וכן הלאה.

יראיתם ויש לבכם ועצמותיכם כדשא. ' ציטוט מישיעיהו, כתובת בחלק הדרומי של הכותל המערבי, קצת מצפון לקשת רובינסון. בעבר חשבו שהיא מימיו של יוליאנוס הכופר, עדות לכך שעומדים להקים את בית המקדש, כפי שהתכוון לעשות בין 363-361 אחרי שיחזור מהמלחה נגד פרס, ממנה לא חזר בסופו של דבר. בחפירות השונות שביצעו במקום הגיעו למסקנה שמי שחרט עמד בגובה של שפכים ועפר שלא מתאים לתקופת יוליאנוס אלא לתקופה האומאית, אז גובה הארמונות היה גבוה יותר. אולי מדובר בכתובת ישועה, שכן נקבעו שלדים סמוכים לכותל. אם נקברו שם יהודים זה אומר שזו כתובת ישועה שהם יקומו לתחייה. בממשלת ברק ביקשו המוסלמים להרחיב את הכנסיות והיציאיות מהר הבית וזה אושר. הם הכניסו ציוד מכאני וחפרו עם משאיות מילוי בהר הבית ושפכו לקידרון. חפירה ארכיאולוגית מסודרת מעולם לא הייתה

שם. גבי ברקאי טוען שהעפר הובא מהחלק הצפוני של הר הבית. העפר התגלה על הר הבית ובתוכו התגלו כל התקופות הרלוונטיות – מהברונזה המאוחרת ועד ימינו.

ביבליוגרפיה:

מתוך ספר מבוסס על דוקטורט לין ריטמייר שכתב על הר הבית. ספרו נקרא הכמיהה – the quest

אקלים

תמלול הרצאת ד"ר עודד פוצ'טר

יסודות האקלים ומזג האויר

אקלים הוא מזג האויר הממוצע לאורך תקופת זמן ארוכה. באופן כללי במשך תקופת חייו של אדם האקלים במיקום גאוגרפי נתון אינו משתנה. האקלים כן משתנה לאורך תקופות גיאולוגיות. יש דוגמאות של שינויים אקלימיים מאד בולטים על פני תקופות גאולוגיות. למשל הקניונים העמוקים במדבריות של היום (הנגב, למשל) התחתרו בתקופות גשומות בהרבה. האקלים הוא גורם דטרמיניסטי המשפיע על מערכות רבות: גיאולוגיה, גאומורפולוגיה, ביולוגיה, זואולוגיה, בריאות האדם, לבוש, תרבות, פסיכולוגיה, ועוד. **מטאורולוג** – פיזיקאי שעוסק בהבנת תהליכי מזג האויר. רוצים להבין מה מוביל למה. לכן הם מנסים לחזות את מזג האויר, מה שבדרך כלל מצליח ב-70%. **קלימטולוג** – גיאוגרף, לא פיזיקאי, העוסק בסטטיסטיקה של האקלים באזור מסוים. מנסים להבין אותו ולקשור אותו לתופעות אחרות כמו בוטניקה, זואולוגיה, האדם וכו'. יש גם תחום של קלימטולוגיה רפואית – השפעת האקלים על מחלות, תוחלת חיים וכו"ב.

למה מורה דרך חייב להכיר את האקלים?

- האקלים הוא גורם דטרמיניסטי המשפיע על הנוף הפיסי והאנושי-תרבותי.
 - לדעת לתכנן מסלולי טיול לפי עונות השנה.
 - לתת הוראות לבוש והצטיידות לטיול
 - בטיחות – למנוע מכות חום, התייבשות, מכות קור, שיטפונות וכו'.
- למשרד החינוך** יש חדר מצב ואפשר להתקשר אליו בכדי לדעת מה מצב האקלים והשיטפונות בכל מקום. הוא מחובר לשירות המטאורולוגי. ביצוע טיול בניגוד לתנאי האקלים עלול להיות עבירה בטיחותית ולגרום להסתבכות משפטית. התייבשות זו פגיעה במאגר הנוזלים בגוף. זה יכול לקרות גם בטמפרטורה מתחת לאפס! הפתרון – שתייה רבה או הכנסת עירוי, לפעמים בלחץ.
- מכת חום** – הטמפרטורה של הגוף עולה מעל 41°C והחלבונים (בעיקר במוח) מתקרשים ואי אפשר יותר לעשות כלום. מה שקרה באירוע של סעירת מטכ"ל בהר שלמה הייתה מכת חום ולא התייבשות. היו צריכים לשפוך על הנפגעים מים ולקררם במידת האפשר. לא ניתן לפתור בעיה של מכת חום על ידי הכנסת אינפוזיה! מכת חום אינה התייבשות.
- מכת חום** מזוהה על ידי התנשפות, אדמומית, וחום רב. הגוף לא מזיע כלל – הוא רותח.

הפרמטרים האקלימיים

- הקרינה הסולרית – היא זו שמכתיבה את האקלים. היא מתבטאת ביומיום בטמפרטורה למרות שצריך למדוד אותה במד קרינה שנותן ערך מספרי אנרגטי.
 - הרוח – תנועת גושי האויר
 - לחות האויר – אם אין לחות אין גשם ולכן זה פרמטר חשוב לצורכי חיזוי של משקעים. זה לא נכון שאם האזור כל הזמן לח אז ירד בו הרבה גשם (למשל, מדבר אטקמה שהוא לח כל הזמן).
 - משקעים – טל, גשם, ברד, שלג
- אזור** שאין בו גשם בקיץ מוגדר כאזור אקלים ים תיכוני. ברוב העולם רוב הגשם יורד בקיץ! מזג אויר הוא תופעה קצרת טווח. אקלים הוא ממוצע של פרמטרי מזג האויר על פני תקופות ארוכות. במשקעים מחויבים בסטטיסטיקה של 30 שנה!

הגורמים המעצבים את האקלים

- עוצמת קרינת השמש בקווי הרוחב השונים. כמות הקרינה הגבוהות ביותר הן בקווי הרוחב הנמוכים (0° - 30°) אחר כך בקווי הרוחב הבינוניים (30° - 60°) והקרינה הנמוכה ביותר היא בקווי הרוחב הגבוהים (60° - 90°). זה נובע מזווית פגיעת קרני השמש בכל אזור בכדור הארץ – זווית שמשנתה על פני השנה.
- תפוסת הימים והיבשות. האוקיאנוסים ממתנים את מזג האויר. הם מתחממים ומתקררים לאט ביחס ליבשה. אקלים ימי פירושו אקלים מתון בעוד שאקלים יבשתי משמעותו אקלים קיצוני. בתל אביב אקלים מתון יחסית לנגב. הטמפרטורות באוגוסט נעות בין 28° - 34° בקיץ. בירושלים ההפרשים הרבה יותר גדולים. בחורף נדיר שהטמפרטורות בתל אביב ירדו מתחת ל- 10° בירושלים יש הרבה ימים מתחת לאפס.
- **בראבו** 0: יחידת קומנדו בריטית שנשלחה במלחמת המפרץ לחסל את הסקאדים. 70% מהחייילים מתו מקור במדבר העיראקי! ברוב הקרבות בעולם אנשים מתים ממחלות ולא מהקרב
- זרמי האוקיאנוסים – בתוך האוקיינוסים ישנם זרמי ים שממתנים את האקלים. יש זרמים חמים שיוצאים מקו המשווה צפונה ויש זרמים קרים שזורמים מהקטבים דרומה. כך נמצא מים חמים בסביבות הקטבים שימתנו שם את הטמפרטורות הנמוכות של הים, ובסביבות קו המשווה נמצא מים

קרים שיקררו את המים החמים שם. האזורים היבשתיים הסמוכים לזרמי הים יקבלו את התכונות של זרמי הים.

לונדון נמצאת בקו רוחב 54N כמו סיביר, אבל בעוד שסיביר קפואה 8 חודשים בשנה בלונדון האקלים דומה לירושלים! הסיבה – זרם הגולף – זרם מים חמים המגיע ממקסיקו לצפון מערב אירופה ומחמם אותה. אם תהיה פגיעה בזרם הגולף שליש מאירופה יקפא מיד. דוגמא שניה – זרם ההומבולדט הקר הזורם לאורך החוף המערבי של דרום אמריקה הוא האחראי ליצירת מדבר אטקמה.

- הרוחות המקומיות השכיחות – ממתנות את האקלים וקשורות אצלנו לים. תל אביב מול בגדד, למשל. בתל אביב בקיץ כ-30°, בבגדד 50°. זה כי בתל אביב בקיץ יש בריזות – רוחות ממתנות מהיבשה לים (בלילה) ומהים ליבשה (ביום).
- מיקם הרמות והשקעים הברומטריים – השקעים והרמות הם אלה שקובעים את משטר הרוחות. רוח היא תהליך שמונע מהפרשי לחצים וזורם מאזור הלחץ הגבוה = הרמה – אל אזור הלחץ הנמוך – השקע. מערכת הרוחות העולמית היא תוצאה של פרישת מערכת הלחצים העולמית בחגורות שבין קווי הרוחב 0° - 30°, 30° - 60°, 60° - 90°. הרוחות האלה נושאות עימן עננים. יש מערכות לחץ שהן קבועות ויש כאלה שנמצאות בתנועה. ישראל היא בלב התנועה של המערכות הניידות. בעונות המעבר כל הזמן יש אצנו מלחמה בין מספר מערכות: שקע שרבי, אפיק שרבי מערב הסעודית ורמה (הרמה האזורית) הרוצה לשבת בשקט. רק כשהמונסונים מגיעים להודו מתייצב האקלים אצלנו.
- מחסומים הרריים – טופוגרפיה לא אחידה מנוונת את האקלים. לכן בארץ יש אקלים מגוון מאד. ההבדל בין ראש הנקרה ורפיח הוא קטן, אבל בין ראש הנקרה לקיבוץ אילון כבר יש שני אקלימים שונים לגמרי.
- הגובה פני הים, ההבדל בין נמל חיפה לאוניברסיטת חיפה. סה"כ מרחק של 6 ק"מ.

נפתח כעת כל נקודה משבע הנקודות שהוזכרו למעלה:

קרינת השמש

- אנרגיה שמגיעה מהחלל. רק כשהקרינה פוגעת בפני כדור הארץ היא הופכת לחום. קרן שפוגעת אנכית למשטח מתפשטת על פני שטח קטן יותר מקרן הפוגעת בו בזווית. לכן חם יותר כשהשמש בזניט (90°) ובאזורי המשווה שם זווית הפגיעה של קרני השמש קרובה לאנכית כל השנה. ימי המפנה ועונות השנה – כדור הארץ סובב סביב השמש על פני מישור דמיוני כשציר כדור הארץ נמצא בנטייה של 23.5° ביחס למישור הזה. לכן קו ההארה משתנה כל יום בשנה ומגמתו מתהפכת כל חצי שנה. ב-21 ביוני זה שיא הקיץ בחצי הכדור הצפוני ושיא החורף בחצי הכדור הדרומי. כל השטח שמצפון לחוג הארקטי מואר ללא הפסקה. בדרום כל מה שמדרום לחוג האנטרקטי בחושך.

אורך היום והלילה תמיד שווים בקו המשווה. בשאר קווי הרוחב יש שינויים באורך הימים על פני השנה כאשר בקיץ הם ארוכים יותר מאשר בחורף. כמות הקרינה הגבוהה ביותר בעולם ליום מתקבלת בערך בקו הרוחב 30° ביוני. היא גבוהה יותר מאשר בקו המשווה כי שם הקרינה תמיד מוגבלת ל-12 שעות היום ואילו בקו הרוחב 30° באמצע הקיץ הקרינה נמשכת כמעט 14 שעות ביום. חוץ מזה בקו המשווה יש עננים שעוצרים את הקרינה בדרכה לפני הקרקע בעוד שבקו הרוחב 30° יבש ואין עננים. בארצנו זה מאד משפיע על תיירים שאינם מורגלים בקרינה כה רבה. עצמת הקרינה מתהפכת בשיא הקיץ בקו הרוחב 23.5° (אז השמש נמצאת בזניט מעל הקו הזה).

רכסים ושקעים

לחץ ברומטרי – אזור של לחץ אוויר גבוה מכונה רמה ברומטרית. אזור של לחץ אוויר נמוך נקרא שקע ברומטרי. מפה המתארת את לחץ האוויר נקראת מפה סינופטית. במפה זו שקע מסומן כחול באות L רמה מסומנת באדום באות H

לחץ אוויר הוא משקל עמוד האוויר במקום מסוים. את כדור הארץ מקיפה אטמוספירה בעובי ממוצע של כ-600 ק"מ, ולכן בכל מקום יש עלינו לחץ של עמוד אוויר בגובה 600 ק"מ. משקל עמוד האוויר הזה הוא כשל 10 מ' מים – זה הוגדר כמידת לחץ של 1 אטמוספירה שמחולקת ל-1000 מיליברים. שינוי מאד קטן בלחץ הוא מאד משמעותי מבחינת מזג האוויר. הלחץ התקני הוא 1013.25 מיליבר. אם יש 1010 זה כבר מוגדר כשקע. אם הלחץ הוא 1015 זוהי כבר רמה. שקע שמוריד גשם הוא 1005. שקע שגורם להוריקן הוא 980 מיליבר. הכל בהבדלים מאד קטנים בלחץ האוויר. אנחנו רגילים ללחץ בגודל קבוע. שינוי של 2 מיליבר בלחץ כבר בא לידי ביטוי בשינוי התחושה אצל האדם. הדבר הראשון המשפיע על הלחץ הוא הגובה. ככל שעולים בגובה הלחץ יורד במהירות. בלחץ גבוה יש במטר מעוקב יותר חמצן, ולכן כשעולים לגובה "אין אוויר". בצד השני לרוץ מרתון בעין גדי (לחץ גבוה ועושר בחמצן) יותר קל מאשר לרוץ בתל אביב.

הלחץ משפיע גם על תהליכים פיזיקליים. בירושלים (לחץ נמוך) המים רותחים ב-96° C, בים המלח (לחץ גבוה) ב-104°. לכן לוקח יותר זמן להרתח מים בים המלח, ופחת זמן על האורסט. זה העיקרון של סיר לחץ – בלחץ הגבוה שבו המים רותחים רק בטמפרטורה של 120° C והטמפרטורה הגבוהה הזו מקצרת מאד את זמן תהליך הבישול. פעולת ההרתחה/בישול מפרידה את הקשר בין המולקולות. בלחץ גבוה ההפרדה הזו קשה יותר/צריך להשקיע יותר אנרגיה) כי הכל דחוס יותר ומקשה על ההפרדה.

שקעים ורמות גורמים לתנועות אוויר סיבוביות סביב מרכזם. באזור לחץ גבוה האוויר גולש ממרכז הרמה למטה בתנועה סיבובית שמתבדרת ככל שיוורדים נמוך יותר. באזורי לחץ נמוך האוויר מתכנס קרוב לפני הקרקע למרכז השקע ועולה בתנועה סיבובית למעלה. סיבוביות התנועה של גושי האוויר נגרמת בשל המהירות האופקית השונה על פני קווי רוחב גיאוגרפיים שונים כתוצאה מסיבוב מזרחי של כדור הארץ סביב צירו.

רוח – זורמת תמיד מאזור לחץ גבוה לנמוך.

לגבי צופה על פני כדור הארץ (שאינו מודע לתנועתו הסיבובית יחד עם כדור הארץ) אין תנועות ישירות במעבר בין קווי רוחב שונים: כל תנועה בחצי הכדור הצפוני מקבלת הטיה ימינה בין אם היא מצפון לדרום או להיפך. בחצי הכדור הדרומי ההטיה הנראית היא שמאלה. כיוון שהוא צריך להסביר את ההטיה הזו הוא מניח את קיומו של כוח הטיה מיוחד המכונה כוח קוריוליס.

כוח קוריוליס – כוח מדומה שמסביר לצופה על פני כדור הארץ המסתובב את ההטיה הנראית לו בתנועתם של זרמי אוויר או כל גופים אחרים שנעים בין קווי רוחב שונים.

הערה: כוח קוריוליס אינו כוח פיזיקלי ממשי. הוא כוח מדומה שמוסיפים במקרה של מערכת סיבובית באופן מלאכותי למערכת הכוחות הפיזיקליים האמיתיים בכדי לאפשר שימוש בנוסחאות פיזיקליות התקפות למערכות נייחות. באופן דומה "הומצא" הכוח הצנטריפוגלי (אף הוא כוח מדומה) המשמש בנייתוח התנועה המעגלית באמצעות משוואות התקפות למערכות נייחות.

הסיבה הפיזיקלית האמיתית להטיה הגופים הנעים במסלול החוצה קווי רוחב גאוגרפי הזו היא העובדה שהמהירות האופקית מזרחה על פני כדור הארץ עקב סיבובו סביב צירו תלויה ברוחב הגיאוגרפי, כשהיא מהירה יותר ככל שקרובים יותר לקו המשווה. לכן בחצי הכדור הצפוני כל מי שמגיע אל צופה במקום כלשהו על פני כדור הארץ (למשל במרכז שקע) מצפון נע מזרחה במהירות איטית יותר ממנו ולכן יראה לו כסוטה מערבה, היינו ימינה מקו התנועה צפון-דרום שביניהם. באופן דומה כל מי שנע אל הצופה מדרום יהיה בעל מהירות גבוהה יותר מזרחה ויראה לצופה כסוטה מזרחה ושוב מסלולו ייראה לצופה כסוטה ימינה. בחצי הכדור הדרומי התמונה תתהפך וכל התנועות החוצות קווי רוחב גיאוגרפיים ייראו כסוטות שמאלה. מאחר שמנקודת מבטו של הצופה הוא אינו נע כלל מזרחה הוא נאלץ להמציא לעצמו כוח מדומה ש"דוחף" את התנועה ימינה מכונה המקורי – כוח קוריוליס.

זו הסיבה שבשקעים ברומטריים בחצי הכדור הצפוני תנועת האוויר סביב מרכזם היא נגד כוון השעון במקביל לקווי שווי הלחץ (ובחצי הכדור הדרומי היא תהיה עם כוון השעון). אפקט זה בולט ביותר בצילומי לוויין של טיפונים/הוריקנים/ציקלונים מסביב לשקעים חריפים. בחצי הכדור הדרומי השקעים יאופיינו בתנועת אוויר בכוון הרוח סביבם.

גושי האוויר היוורדים בחצי הכדור הצפוני מרמות ברומטריות מוטים אף הם בירידתם ימינה מה שדורם לסיבובם בכוון הפוך – עם כוון השעון (נגד כוון השעון בחצי הכדור הדרומי). כשהאוויר יורד מרמה ברומטרית כוח קוריוליס (מנקודת הראות של מרכז הרמה) מסובב אותו ימינה הן בתנועה צפונה והן בתנועה דרומה. מקבלים לכן זרימות מעגליות עם כוון השעון במקביל לאיזוברים של הרמה. מסיבה זו הרוחות המנשבות מהשקע הסב-פולארי סביב קו הרוחב 60° נפונות לצפון-מזרח באזורים שמצפון לרמה ולדרום מערב באזורים שמדרומו.

כשיש רמה ברומטרית האוויר גולש ממנה למטה. השמים מעל מרכזה יהיו בדרך כלל בהירים – יציבות. כשיש שקע האוויר עולה ממרכזו למעלה ונוצרים מעל המרכז עננים. זה מזג אוויר לא יציב. כדי שירד גשם חייבים שקע שממנו יעלה האוויר למעלה, יתפשט ויתקרר. לכן שקע מלווה בדרך כלל עם רוחות וסערה.

המערכות בדרך כלל לא סימטריות ועגולות ממש. יש מערכות של שלוחות ורכסים – אזורים מאורכים של שקעים או רמות.

מה יוצר שקעים/רמות?

הגורם התרמי – גורם הטמפרטורה. אוויר קר יורד ואוויר חם עולה. כשאזור מסוים מתחמם, האוויר שמעליו נעשה קל ועולה למעלה – נוצר שקע תרמי. אחר כך האוויר הזה (שנע בינתיים לאזור אחר) מתקרר למעלה, נעשה כבד ויורד למטה – זו רמה.

הגורם התרמי הוא שמכתוב בדרך כלל את מזג האוויר. כשאוויר מתחמם מעל הים בקיץ הוא עולה, מתקרר ומוריד גשם. זה ברוב העולם, לא אצלנו.

יש מעבר מחזורי בין אוויר קר בקוטב שיוורד לקוי רוחב נמוכים ואוויר חם שעולה מאזורי המשווה לקוי רוחב גבוהים. התנועה נובעת מהפרשי הלחצים כשאוויר קר תופש את המקום שהתפנה בעליית האוויר החם למעלה. בתנועה הזו מתערב גורם הקוריוליס שמסובב את זרמי האוויר ימינה (בחצי הצפוני) ושמאלה (בחצי הדרומי).

האוויר החם שעולה מקו המשווה ופונה צפונה נעצר בדרכו צפונה ומוטה ימינה על ידי כוח קוריוליס, ויורד מטה בסביבות קו הרוחב 30° שם נוצרת רמה. באופן דומה אוויר קר מרמת הקוטב הצפוני פונה דרומה, נעצר ומוטה ימינה על ידי כוח קוריוליס ויורד מטה בסביבות קו רוחב 60° – השקע הסבפולארי.

כך מתפתחות מערכות הלחץ העולמיות: נמוך סביב קו המשווה (שקע משווני/טרופי), גבוה סביב קו הרוחב 30° (רמה סובטרופית) – חגורת המדבריות, נמוך סביב 60° (שקע סבפולארי) – צפון-מערב אירופה שהוא אזור לח, וגבוה באזור הקטבים (רמה פולארית). אזורי הקטבים הם מדבריים – אין שם בכלל משקעים ואם יש שם צמחייה היא צמחיית טונדרה (סוואנה של אזור קר).

המבנה האקלימי העולמי מקו המשווה לקטבים הוא לכן: שקע משווני-רמה סובטרופית-שקע סבפולארי-רמה פולארית. זוהי מערכת דינמית שזוהה במקביל לתזוזת קו הזניט צפונה (בקפי הצפוני) ודרומה (בקפי הדרומי).

בשקע הסבפולארי (60° מעבר לקו הזניט) יורדים גשמים. אנחנו נמצאים באזור הדינמי שלו (שקע איסלנד) והוא משפיע עלינו רק בחורף (של חצי הכדור הצפוני) שבשיאו הוא יורד דרומה עד לסביבות קו הרוחב 40° (במקביל לירידת קו הזניט ל-23° דרום) ואז אולי נקבל גשם בסביבות קו 30°. בקיץ הצפוני הוא עולה צפונה ונמצא רחוק מכדי להשפיע עלינו. אנחנו נקבל משקעים רק כשהאזור הדינמי של השקע הסבפולארי יכסה או לפחות יתקרב מאד אלינו וזה יגול לקרות רק בחורף.

צורות התעבות

כדי שירד גשם צריך התעבות וזו מתרחשת עם ירידת הטמפרטורה. הלחות שבאוויר משנה את עצמה כל הזמן הן מבחינת מצב הצבירה (אדי מים שהופכים לטיפות מים) והן מבחינת הכמות.

אדי מים – זה המצב ההתחלתי. לכל יחידת נפח אוויר יש מגבלה על כמות אדי המים שהיא יכולה להחזיק. ככל שהטמפרטורה גבוהה יותר ניתן להכיל יותר אדי מים. למשל, בטמפרטורה של 0°C מטר מעוקב אוויר מחזיק 5 גרם מים, אבל ב-30°C הוא מחזיק רק קרוב ל-24 גרם מים. לכן כשאוויר מתקרר מ-30°C ל-0°C חייבים להיפטור מ-19 גרם מים – זה הגשם.

דוגמה להתעבות טיפות מים מאדי מים – היווצרות טיפות על צידו החיצוני של בקבוק קר שמוצא לחלל האוויר. מתרחשת פליטת מים מהאוויר החם החוצה בגלל התקררותו בעת מגעו עם הבקבוק הקר. ההתעבות הזו מתרחשת תמיד כשיש מגע בין 2 גופי אוויר בטמפרטורות שונות.

טל – בתל אביב כמות הטל מזערית כי שינויי הטמפרטורה בין היום ללילה קטנים מידי מכדי לייצר התעבות אדי מים שהיא הטל. במדבר השינויים היומיים בטמפרטורה גדולים הרבה יותר ובלילה כשהאוויר מתקרר הוא יורד ונוגע בקרקע (שקרה עוד יותר) ומשאיר עליה את עודפי המים כטל. זה מאפשר לצמחים באזורים יבשים לקבל מספיק מים. למשל זוגן השיח (שניתן בעת צרה להפיק ממנו את המים על ידי עטיפתו בניילון במהלך היום).

גשם – המנגנון של גשם לא יכול לבוא מזה של הטל. בכדי לקבל גשם חייבים שזרמי אוויר יעלו למעלה, יתקררו, ייצרו עננים ויורידו גשם, כלומר חייבים שקע. הכמויות הגדולות של גשם בעולם יהיו לכן במקומות של שקעים ברומטריים גדולים – למשל בהודו.

הגורם השני בחשיבותו להיווצרות גשם הינו אורוגרפיה – רכסי הרים שמאלצים את האוויר לעלות למעלה, להתקרר ולהוריד גשם.

ענן לא בהכרח מבשר גשם. ערפל הוא דוגמה לענן שלא מוריד גשם.

התנאים להתפתחות גשם

1. לחות - קיום כמות מספיקה של אדי מים
 2. עליה של גוש האוויר הלח לגובה – שקע ברומטרי או הרים גבוהים. במדבר האטקמה מגיע לחוף לצידו שוכן המדבר זרם ים קר מאנטארקטיקה. טמפרטורת הים נמוכה מכדי לאפשר לאוויר הלח לעלות למעלה. יש אוויר רווי וערפל סמוך לחוף אבל אין גשם. כך גם בזרם ההומבולדט ליד נמיביה. כשזרם קר מקרר את היבשה הסמוכה הוא מונע היווצרות גשם. כשיש ים קר מדי לא יהיה גשם. בכלל, אם השכבות הנמוכות של האוויר קרות מאלה שלמעלה לא יהיה גשם!
 3. קיום גרעיני התעבות היגרסקופיים – מלח, אבק, פיח או כל קומבינציה יחד. טיפות המים נדבקות לגרעינים הללו וגדלות מסביבם עד ששיגעו לגודל הסף המאפשר את נפילתן מטה.
- רוב העננים** הם עד לגובה 3 ק"מ כי על כל מאה מטר עליה בגובה האוויר מתקרר במעלה אחת, ולמעל המ-3 ק"מ הופכים אדי המים שבעננים לקרח.
- כאשר גרעיני התעבות עולים הם גדלים בנפחם עד שהטיפות המכילות אותם מגיעות לגודל של 2 מ"מ ואז הן מתחילות ליפול. הגודל הקריטי תלוי בשקע. בשקעים מאד גדולים גרעיני התעבות יכולים להגיע עד לכדורי קרח בקוטר של 3 ס"מ. לפני שיתחילו ליפול. ככל שהשקע יותר מפותח יש סיכוי טוב יותר לקבל טיפות גדולות עד ברד.

כל גשם מתחיל כברד בלי יוצא מן הכלל ומפשר לגשם בדרכו למטה. כאשר הגרעין לא מספיק להפשר לגמרי בדרכו מטה מקבלים על פני הקרקע ברד. ברד יותר גדול מס"מ קוטר כבר שובר תריסים.

גרעין התעבות הוא או מלח - נתון או אבק = קלציט. גשם הוא מים "מלוכלכים" וסימני הלכלוך ניכרים על גגות המכוניות לאחר כל גשם.

למים מותפלים חייבים להכניס מינרלים כי אחרת הם פשוט מים מזוקקים שאינם טעימים לשתיה ואינם מכילים שום ערך קלורי. מה שאנחנו צריכים זה מי תהום "מלוכלכים" ולא מים מינרלים! הסיבה שאנחנו שותים מים מינרלים היא בעיות של תחזוקת הצנרת של מי הברז שמתפוררת ומחלידה ומזהמת את מי השתיה בחומרים מסוכנים.

שפכי תעשייה, חקלאות והדטרגנטים שלה פוגעים במים. בשל כך אסור היום לשתות את מי התהום של רמת השרון שמחוברת כבר שלוש שנים למוביל הארצי.

אוויר רווי - 100% לחות. זו נקודת הטל, הנקודה בה האוויר מתחיל להפריש את עודפי המים שבו.

כשמקררים אוויר רווי מתחילים לקבל טיפות של מים.

נקודת הטל – הטמפרטורה בה תתחיל התעבות. תלויה במידת הלחות שבאוויר, ככל שיש פחות לחות נקודת הטל תהיה נמוכה יותר כי ניתן לקרר את האוויר ועדיין לא לקבל התעבות.

לחות יחסית – הלחות המוחלטת הקיימת בגוש האוויר חלקי הכמות המוחלטת שהוא מחזיק ברווי (בטמפרטורה הנוכחית) כפול 100.

סוגי המשקעים

- משקעים קונבטיביים (אופייני למקומות חמים) – אוויר חם עלה-מתקרר-יורד ומוריד גשם

- משקעים התכנסותיים חזיתיים וציקלוניים – משקעים של שקע. האוויר מתכנס למרכז השקע ועולה למעלה, מתקרר ומוריד גשם. אלו הם או משקעים של ציקלונים, מונסונים שלשמחתנו הרבה אינם נמצאים אצלנו, או משקעים של חזית השכיחים אצלנו.
- משקעים אורוגרפיים – אוויר שנאלץ לעלות על ההר, להתקרר ולהוריד גשם.
- גשם מלאכותי – חליבת עננים שהוזכר קודם.
- **זריעת עננים** היא למעשה חליבת עננים. יש כבר את גוש הלחות למעלה אבל הטיפות אינן יורדות. לכן מפזרים על הענן גרעיני התעבות – בעבר יודיד הכסף (שהיו מועלים למעלה באוויר שחומם על ידי תנורים) והיום סתם מלח שמפוזר על ידי מטוסים.
- **זיהום אוויר** יוצר אף הוא גרעיני התעבות. יש עליה בכמות המשקעים בערים גדולות כתוצאה מכך. בעולם הרחב אסור לבצע הזרעה מלאכותית של עננים כי בכך אתה שודד את המים משכניך. כשאנחנו מבצעים חליבת עננים אצלנו אנחנו בעצם גוזלים מי גשם מירדן והכמויות עשויות להיות גדולות ממה שאנחנו מעבירים להם מהירדן בהסכמים איתם.
- שילוב של גורמים שונים מאלה שפורטו למעלה.

עננים

ממיינים בהתאם ל-3 קריטריונים: גובה בסיס הענן, צורת הענן והרכב הענן.
 במיון לפי גובה מתייחסים ל: עננים נמוכים שבסיסם מפני הקרקע ועד ל-1 ק"מ, עננים בינוניים שבסיסם מ-1 ק"מ עד כ-6 ק"מ, ועננים גבוהים שגובהם בסיסם 6 ק"מ ומעלה.
 במיון לפי צורה מבחינים בין: עננים ערמתיים (קומולוס), ענני שכבה (סטרטוס), וענני נוצה (סירוס). ענן שכבתי מייצר טיפות קטנות. בענן ערמתי יש טיפות גדולות.
נימבוס – מוריד גשם. ענן הקומולוס נימבוס הוא ה"מלך" – ענן ערמתי מוריד גשם בעל ראש סדן.
ערפל – ענן על פני הקרקע. לא תמיד מוריד גשם!
 כשעובר אותנו הענן, נשארות אחריו טיפות התעבות, הדבר יוצר מנסרה – קשת בענן.

מיון משקעים

רסס (רביבים) – טיפות זעירות מעננות שכבתיות
גשם - טיפות בינוניות, עוצמה מתונה
מטר - טיפות גדולות, מעננים ערמתיים
ברד - מטר של טיפות מים שהועלו וקפאו לכדורי קרח
שלג - גבישי קרח שנוצרו בסובלמצייה (=המראה) – מעבר מידי של אדי מים למצב מוצק שכולא אוויר בתוכו בתוך פתית השלג. 10 מ"מ שלג שווים מבחינת תכולת המים למ"מ אחד של גשם, רוב השלג זה אוויר. שלג ראשוני הוא פודרה. אחר כך הוא נמס וקופא מחדש לקרח.
וירגה - שובל משקעים שאינו מגיע לקרקע. נובע מענן בינוני וגבוה. בדרכו למטה הוא היעל שגבה חמה שמחממת אותו ומונעת את המשך ירידתו.

חזית

מקום מפגש של שני גושי אוויר בעלי תכונות מנוגדות: אוויר חם ולח נפגש עם אוויר קר ויבש, או קר ולח נפגש עם חם ויבש.
 רוב הגשם אצלנו הוא גשם חזיתי.
 מבחינים בין ארבעה סוגים של חזיתית: חזית קרה (מסומנת במשולשים כחולים), חזית חמה (מסומנת בחצאי עיגולים אדומים), וחזית אוקולוית.
חזית נייחת - אין אינטראקציה ממשית בין שני גושי האוויר. גושי האוויר זורמים במקביל לחזית או שהזרימות של גושי האוויר חלשות.
חזית קרה - נובעת מהגעת אוויר קר שדוחף למעלה את האוויר החם שבמקום. מאופיינת בירידה מהירה של הטמפרטורה בפני השטח, יצירת עננים ערמתיים (קולומניבוס) מעל החזית וסערות עם מטחי גשם גדולים. חזית קרה היא שם נרדף למוזג אוויר סוער.
חזית חמה - נובעת מהגעת אוויר חם שמתפס בעדינות על האוויר הקר שבמקום. מאופיינת בירידה איטית ומתמשכת של הטמפרטורה, בגשם מתון. מאופיינת בעננים שכבתיים (צירוס).
חזית אוקולוית - התנגשות של חזית חמה וקרה. מצב מורכב.

חלוקת אזורי האקלים ע"פ קפן (Koppen)

שיטה מלפני 90 שנה. זו השיטה המקובלת עד היום ואין שיטות אחרות לתאר את האקלים על פני העולם.
 קפן היה בוטנאי ששם לב שכשאנו מציינים סוגי צומח אנו בעצם מציינים אקלים: צומח טרופי, צומח מדברי, וכו'. לכל סוג צומח יש מאפיינים ולכן קפן אמר שמפת הצומח הטבעי היא בעצם מפה אקלימית. זה אפשר לו לשרטט מפה אקלימית מבלי שהיו לו הרבה תחנות מטאורולוגיות.
 קפן מצא שיש 5 אזורי אקלים גדולים שמושפעים מרצועות הרחב, ואקלים שיש המושפע מהגובה הטופוגרפי. הוא חילק את העולם ל-5 רצועות רחב אקלימיות אותן סימן באותיות מ-A עד E, והוסיף רצועה שישית אותה ייחד לאזורים הרריים וסימן באות H.
 A - טרופי – בין חוגי הסרטן והגדי (23.5°N ו-23.5°S). אקלים חם ורטוב עם הרבה משקעים ולחות גבוהה.
 B - מדברי וצחיח – חגורת המדבריות העולמית בין קווי הרוחב 20° ל-30° הן בחצי הכדור הצפוי והן בחצי הדרומי. מתחלק לשני תתי אקלימים: אקלים צחיח/שימון ואקלים מדברי/צחיח למחצה.
 C - סובטרופי = ממוזג חם. בין קווי הרוחב 30° ו-40° בכל חצי כדור. מתחלק ל-2 תתי אקלים: סובטרופי גשום וסובטרופי ים תיכוני שבו נמצאת ישראל.
 D - ממוזג קר

כל אזור אקלימי במיון זה מחולק לתת איזורים בהתאם לכמות הגשם וערכי הטמפר' באותו תאזור. תתי האקלימים מסומנים באותיות קטנות הצמודות לאות הגדולה המציינת את האזור הראשי. האקלים בישראל הוא אקלים ים תיכוני, סוג של אקלים סוב-טרופי עם קיץ יבש שסומן Cas. רק ב-2% משטחי העולם יש את האקלים הזה כשהרוב מרוכז באזור הים התיכון (ולכן נותן את השם). אזורים אחרים: דרום אפריקה,

אקלים ארץ ישראל

הגורמים שמשפיעים על אקלים ארץ ישראל:

- מיקום הארץ בין אזור האקלים הטרופי מדרום וממזרח והאקלים הממוזג מצפון וממערב. כלומר מתחילה אנחנו ארץ מעבר בין אזורים אקלימיים שונים.
- צורתה של הארץ שהיא צרה וארוכה מצפון לדרום. אורך 536 ק"מ, רוחב כ-80 ק"מ.
- הים התיכון שנמצא ממערב
- שונות טופוגרפית רבה על פני מרחקים קטנים: מישור החוף והשפלה, שדרת הר מרכזית לכל האורך מצפון לדרום, בקע הירדן, שדרת הרי עבר הירדן
- כל אלה גורמים לכך לכן שהאקלים של הארץ הוא בין האקלימים המגוונים ביותר על פני כדור הארץ. ניתן בארץ באותו יום לעשות סקי שלג בחרמון וסקי ים באילת! יש אפילו מקרים קיצוניים בהם ניתן לעשות צלילות שנורקל במי אילת החמימים כשברקע הרי אדום מכוסים בשלג.
- באופן כללי ארץ ישראל שייכת לאקלים הסובטרופי שמתאפיין אצלנו בדו-עונתיות: קיץ חם ויבש וחורף קריר וגשום למחצה. יש אצלנו שתי עונות ועוד עונת מעבר המאופיינת במזג אוויר הפכפך.
- יש בארץ שלושה אזורים אקלימיים:

- **בחלק המרכזי והצפוני** של הארץ שורר אקלים ים תיכוני (קיץ חם ויבש וחורף לח), במישור החוף ים תיכוני עם קיץ חם ולח וחורף חמים, ובהרים הגבוהים – ים תיכוני עם קיץ יבש וחורף קר. כלומר כבר בתוך האקלים הים תיכוני אצלנו יש חלוקה לתתי אקלים: ים תיכוני רגיל וים תיכוני קר (הר מירון והחרמון וכן הרי אדום ומואב).
- **בדרום הארץ ובמזרחה** – אקלים צחיח שמאופיין בהפרשי טמפרטורה גבוהים בין היום והלילה, ומשקעים מעטים. הוא נקרא גם ציה או ישימון, ובערבית – סחרה (מכאן Sahara). אזור הערבה שלנו הוא אפילו היפר-יבש, יותר יבש מצחיח! בהר הנגב אופיין תת אזור צחיח – האקלים הצחיח הקר.
- באזור הביניים – אקלים צחיח למחצה/ערבה/מדבר – מקום שעדיין ניתן להדביר בו צאן כי יש בו עשב. בערבית – בדיא (מכאן שם של אלה שחיים בו - הבדואים)

הערה - נגב הוא "מקום מנוגב ממים".
באנגלית לא מבדילים בין סוגי האזורים היבשים. הכל נקרא Desert.

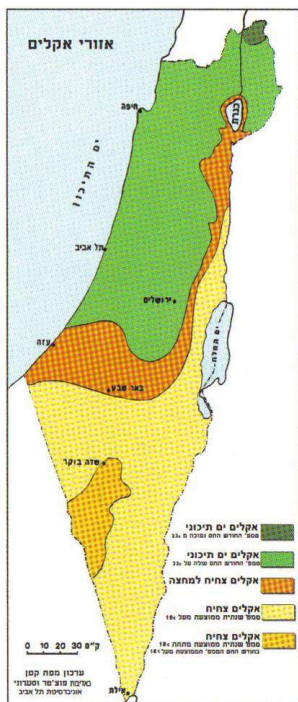
מפת אזורים האקלים הראשונה של ישראל (1955)

מפת אטלס ישראל הראשון. מכסה גם את עבר הירדן כי התבססה על תחנות מטאורולוגיות בריטיות. המפה מראה שתי חלוקות אזוריות של אזורים האקלים השונים בארץ ישראל: מצפון לדרום וממערב למזרח. מצפון לדרום הסדר הוא: ים-תיכוני-צחיח למחצה-צחיח. ממערב למזרח הסדר הוא: ים תיכוני-צחיח למחצה-צחיח-ים תיכוני (הרי עבר הירדן הגבוהים).

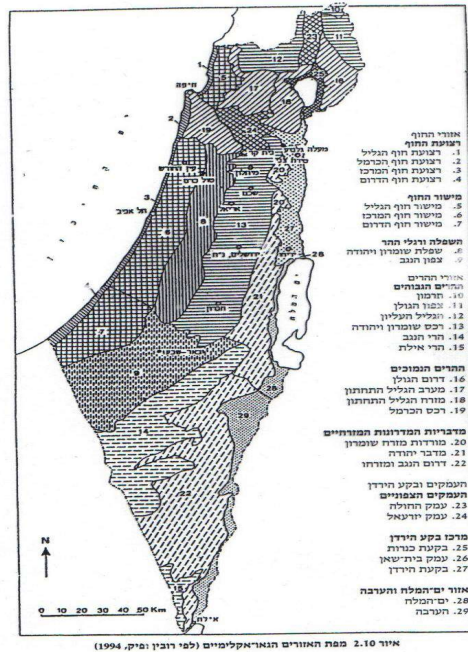
מפת אטלס ישראל הראשונה הראתה שלוחה של האקלים הצחיח למחצה מבאר שבע דרום-מערבה לכוון הר רמון. המחקר העדכני חושב אחרת ורואה בכל המרחב מקו באר שבע ודרומה אזור אקלימי צחיח, כשבאזור הר רמון נמצא תת אזור אקלימי – אקלים צחיח קר. המפה המתוקנת (עבודה של פוצ'טר וסערונג) כבר מופיעה באטלס ברזור העדכני

הכנרת נמצאת במדבר/ערבה. בגלל שהיא במיננס 200 מטר חם שם מאד ולא יורד שם הרבה גשם. כמוות המשקעים בכנרת אינה עוברת את נקודת הסף המבדילה בין האקלים הים תיכוני לצחיח למחצה. כנ"ל כל יישובי בקעת הירדן שבה אין כמעט גשם. כל הירוק הנוכחי שם הוא מלאכותי - תוצאה של השקיה בידי אדם. ראינו את זה יפה בתמונות של אזור כנרת ודגניה בתחילת המאה – הכל יבש ומדברי.

הגבול בין הצחיח למחצה והים תיכוני הוא אזור קריית גת. הקיבוצים שובל ומגן על קו הגבול הזה. לא מתייחסים יותר להגדרה הישנה של קו הגשם 200 מ"מ כגבול הצפוני של המדבר! ההגדרה המדויקת של תיחומי האזורים היא עי"פ היחס בין כמות המשקעים השנתית הממוצעת P לבין הטמפרטורה השנתית הממוצעת T. אם היחס

הזה פחות מ-10 האזור מוגדר צחיח, אם הוא בין 10 ל-20 האזור הוא צחיח למחצה, ואם הוא מעל 20 האזור יוגדר כים תיכוני.
לדוגמא, טבריה שבה הטמפרטורה הממוצעת היא $23^{\circ}C$ וכמות המשקעים היא 430 היא באזור הצחיח למחצה – המדבר!
הערבה אינה נמצאת בתחום האקלים הערבותי! היא נמצאת באקלים צחיח ואפילו היפר-צחיח.

חלוקה מפורטת יותר של אזורי האקלים בשטח מדינת ישראל נמצאת במפה שהוציא השירות המטאורולוגי הישראלי והיא כוללת 29 תת אזורים גיאוגרפיים. בגודל 29 תת האזורים הללו נחלקים לחמש קבוצות.
דבר ראשון – קו המשקעים המבדיל בין אזור לח לאזור יבש.
דבר שני – חילק את ארץ ישראל לאזורי אקלים אורכיים: אקלים רצועת החוף (4 חלוקות משנה) – משתרע ממזרח לחוף הים התיכון לעומק של 5-6 ק"מ. אחריו אקלים מישור החוף (3 חלוקות משנה), שרשרת ההר המרכזית, השפלה ומדבריות המדרונות המזרחיים משני צידי ההר המרכזי, ובקע הירדן כולל ים המלח והערבה.
האזור האקלימי המגוון ביותר בארץ ובעולם הוא רמת הגולן. שם יש אקלימים ים תיכוני קר, ים תיכוני, ערבותי וצחיח למחצה. כל זה על פני 60 ק"מ.

מדבר צל גשם

מדבר בצל גשם הוא מדבר הנמצא בסמוך לאזורים גשומים ועקב מיקומו למרגלות רכס הרים, רמת המשקעים בו נמוכה. מדבר בצל גשם נוצר כאשר אוויר לח מהים מגיע אל ההר ומתחיל לטפס עליו, במהלך הטיפוס האוויר מתקרר במעלה אחת לכל 100 מטר ונוצרים עננים שמורידים גשם, לאחר מכן האוויר יורד כלפי מטה לצד השני של ההר, מתחמם מעלת צלזיוס אחת לכל 100 מטר של ירידה, כשהוא מגיע לתחתית ההר, העננים שבו לא מורידים גשם בשל האוויר החם והמקום הנמוך.
בישראל, מדבר יהודה השוכן בצד המזרחי של הרי יהודה, הוא מדבר צל גשם. באזור מישור החוף, האוויר הלח המגיע מן הים התיכון מתגבש לעננים שמורידים כמות לא רבה של גשם בהמשך דרכם על אזור השפלה ואת כמות הגשמים הרבה ביותר הם מורידים על הרי יהודה, כמו כן ישנה גם התאדות של טיפות מים רבות מתוך העננים עקב הירידה הדרסטית מהרי יהודה הגבוהים למדבר יהודה השוכן במקום נמוך מאוד ולכן כמות המשקעים שנותרת בעננים כשהם מגיעים למדבר יהודה מעטה.
האוויר בדרכו משרדת ההר המרכזית שלנו לירדן לא קולט לחות נוספת. לכן בכדי לקבל גשם בעבר הירדן צריך לעלות אל מעל לגובה שדרת ההר המרכזית בישראל. רק כך יתקרר האוויר עוד יותר ממה שהיה מעל שדרת ההר המרכזית שלנו ויוכל להמטיר את המים שלא הפכו קודם לגשם מעל שגרת ההר המרכזית שלנו. לא יהיה גשם בירדן בגובה נמוך יותר כי האוויר לא קולט לחות נוספת בדרכו מישראל לירדן. גם מעל ים המלח לא נקלטת לחות נוספת כי האוויר מעל ים המלח יבש מאד עם שיעורים של עד 15% לחות. כך רבת עמון המצויה בגובה של ירושלים היא באזור צחיח למחצה, אבל אזור דנה (יער אדיר) או שובק שבאדום שגובהו 1500 מטר הם ים תיכוניים.
בקצה כביש חוצה שומרון רואים יפה את המעבר האקלימי במערב למזרח. עד סמוך לכביש אלון אנחנו באזור ים תיכוני. מעלה אפרים זה אזור צחיח למחצה. אנדרטת הבקעה זה כבר צחיח. יש משהו מטעה בשיעורי ההתאדות של ים המלח. שיעור ההתאדות השנתי של ים המלח הוא כ-1.2 מטר מים (מלוחים) לשנה אבל במונחים של התאדות מים מתוקים זה כמעט 5 מטר לשנה. כלומר, הקרינה שם כל כך חזקה שאם הכנרת היתה שם היא הייתה מאבדת כ-5 מטר לשנה!

החורף

החורף היא תקופה דינמית שבה כל הזמן יש תנועת שקעים מעל הים. הרמה הסובטרופית האזורית מצטמצמת בחורף ופתאום צץ לנו אפיק של השקע האיסלנדי הפולארי שבקיץ הוא מצומצם לשטח שמעל איסלנד אבל בחורף הוא שולח אוויר קר מעבר לאלפים אל תוך הים התיכון. האוויר הקר הזה יוצר חזית קרה במגע עם האוויר שמעל הים התיכון עם שקע חזיתי שמתחיל לרוץ לכוון שלנו. מצד שני אנחנו מושפעים מהרמה הסיבירית השולחת אלינו רכס ממזרח. שוב יש לנו מלחמה בין השקע ממערב והרמה ממזרח.

מהרי האלפים צונה אוויר קר שמקורו בשקע האיטלנדי לשקע גנואה. יש לנו בחורף מערכת רוחות מערבית שדוחפת את השקע הזה מזרחה. 90% מהגשם שלנו מקורו מהמערב כשהשקע הזה נדחף מזרחה. בדרכו מזרחה הוא מתפצל ל-3 שקעים: שקע איסכנדרון בצפון, שקע קפריסין במרכז ושקע עזה בדרום. לכל אחד מהשקעים השפעה שונה על תפירת הגשם בארץ ישראל:

במסלול הצפוני לא נרגיש את הגשם. השקע יוצר בגנואה, יברח צפונה ולא נרגיש אותו – שקע חמקמק. שקע קפריסין – יגרום לגשם בצפון הארץ ומרכזו ולפעמים גם בדרום. ברגיל יעבור אותו במהירות תוך יומיים, אבל לפעמים אחרי שהוא עובר אותו הוא נתקע בפינה הצפון-מזרחית של הים התיכון, שם הוא נעמד במקומו ומושך אוויר קר מרמת אנטליה הגבוהה (4000 מטר מעל פני הים) אל הים התיכון. אז נקבל בארץ מחזור שני של ירידת טמפרטורות (אחרי הראשון שהיה בזמן שחלף מעלינו) וייתכן שלג. בשלב הראשון כשהשקע עדיין רחוק במערב נקבל רוח דרום מזרחית יבשה (הרוחות מנשבות נגד כוון השעון בשקע). כשהשקע מתחיל להתקדם אלינו הרוח הופכת יותר ויותר דרומית, כשהשקע מעל קפריסין הרוח הופכת להיות מערבית ויורד אצלנו גשם בכמות גדולה. בשלב האחרון השקע כבר נמצא בעיראק ועכשיו יש רוח צפונית שמביאה סופסוף גשם לנגב. הנגב מקבל גשם רק בשלב האחרון של מעבר השקע שאז נותרו לו מעט משקעים.

שקע עזה – מביא גשם לנגב ולמרכז ופחות לצפון. הרוח המגיעה לדרום עוברת קודם על פני הים התיכון ומגיעה לרח מצפון מערב. בצפון הרוח כבר הופכת אצלנו למזרחית ויבשה:

שרקיה – רוח מזרחית עם רכיב צפוני – יבשה וקרה.

חמסין – רוח מזרחית עם רכיב דרומי – יבשה וחמה

זרם הסילון – רוח מאד חזקה בגובה רב 5-10 ק"מ בעצמה של כ-300 קמ"ש המקיפה את כל כדור הארץ כמעין סילון דינמי שמשונה את מיקומו כל הזמן.

קרה – מצב בו הטמפרטורה ליד פני הקרקע היא של 0°C ומטה. קרה היא תוצאה של רמה ברומטרית. אין קרה כשיש שקע! לכן אצלנו קרה תהיה רק בחורף.

יש בארץ שני מצבי קרה: קרה קרינתית (התקררות לילית) וקרה של הסעה - אדוקטיבית (סינופטית).

קרה קרינתית מתרחשת אצלנו אחרי שעבר שקע קפריסין שהוריד את הטמפרטורות ויש לנו אחר כך לילה בהיר. זו קרה בקנה מידה מקומי, רק בלילה, הרוחות בה חלשות והלחות בה יכולה להיות גבוהה.

קרה של הסעה היא תוצאה של רמה סינופטית, במקרה שלנו רמת סיביר. היא מתרחשת בקנה מידה אזורי לא מקומי, נמשכת גם ביום במשך מספר יממות, הרוחות בה חזקות, והלחות בה נמוכה. יכולה ליצור מצב של "שימש בוגדנית" – ימים בהירים מאד שטופי שמש אבל עם קור עז. תופעות מטאורולוגיות הקשורות בקרה: עננות, ערפל.

קרה מקומית (קרינתית) – יש זרימת אוויר קר לאזורים נמוכים ושקיעתו בהם. בארץ האזורים המוגים לפורענות קרה הם בקעת הירדן, השפלה, העמקים ואזור המרזבה לרגלי ההר במישור החוף שהוא נמוך הן מרכסי ההר שבמזרחו והן מרכסי הכורכר שבמערבו. אזור נוסף – בקעת באר שבע.

אם יש רוח אזי היא תפזר את הקרה, לכן אחת הדרכים להגלחם בקרה המקומית אלו הם מאווררי ענק (ניתן לראות בכביש 6 בשדות של נען אחרי תחנת הדלק בכוון דרום) שמופעלים בלילה. דרך שניה – הפעלת תנורי חימום שמעלים אוויר חם למעלה ויוצרים מערבולת שמפזרת את הקרה. שיטה שלישית – השקיה.

המים החמים שיוצאים מהצינור הם מחממים את האזור ומפזרים את הקרה. שימוש בהשקיה מחייב תחזית מדויקת מאד של טמפרטורת הקרה. אם היא בין 1°C ל- 2°C השקיה תפתור את הבעיה. אם היא בין 3°C ל- 4°C ההשקיה תחריף את הבעיה.

הבערת צמיגים – שיטה שאסורה היום בשל זיהום האוויר שהיא יוצרת, אבל בעיקרון היא עובדת. לפעמים שורפים את הנילוניים שנשארו מהעבודה בשדה, על אף שגם זה אסור, כמובן.

הקיץ

פרדוקס הקיץ בארץ ישראל

אם מסתגלים על מפת לחץ של עונת הקיץ מול עונת החורף אנחנו מגלים למרבה ההפתעה שדווקא בקיץ אנחנו באזור לחץ נמוך (1002 מיליבר) ואילו בחורף באזור לחץ גבוה (1020 מיליבר). ובכל זאת, למרות הלחץ הנמוך לא יורד אצלנו גשם בקיץ!

הסיבה היא שמבחינה עולמית בקיץ אנחנו נמצאים בסביבות רמה מאד גבוהה המגיעה עד טורקיה. זו הרמה האזורית שמרכזו נמצא מעל האיים האזוריים. לעומת זאת מבחינת השקע הקרוב אלינו אנחנו נמצאים רק בשולי האפיק של המפרץ הפרסי (שהוא שלוחה של השקע המונסוני במזרח אסיה), ולכן לא ממש מקבלים גשם. אנחנו נמצאים בקיץ במריבה בין שתי מערכות מנוגדות: הרמה האזורית והאפיק הפרסי. רוב הקיץ ההשפעה הדומיננטית אצלנו היא של הרמה האזורית שמונעת התפתחות משקעים אצלנו. רק כשהאפיק מתרחב לפעמים אולי נקבל קצת גשם בקיץ.

מפה סינופטית של העולם – שתי רמות בולטות: הרמה האזורית מעל מערב האוקיינוס האטלנטי והרמה ההוואית באוקיינוס השקט. יחד הם מרכיבים את הרצועה הסובטרופית החצי הכדור הצפוני.

מבחינת משטר הרוחות בקיץ אנחנו נמצאים תחת השפעת השקע ההודי של המונסונים שחודר לאזורנו דרך אפיק המפרץ הפרסי. מאחר שבאפיק הרוח נעה בסיבוב כנגד כוון השעון הרוחות מגיעות אלינו מצפון ואולי קצת מצפון מערב.

האוויר שמגיע אלינו עושה סיבוב מעל האזורים היבשים של אסיה, ורק בקצה הוא עובר מעל הים התיכון ומסתובב. הוא גורם אצלנו לרוח צפון-מערבית קבועה – הרוח הארטזית. ביום היא מתלכדת עם הבריזה הימית ולכן אנחנו מרגישים היטב אותה כשהיא מביאה עמה לחות מהים וזה המזל שלנו. אבל בלילה ולפנות בוקר הרוח הארטזית הזו מתנגשת בבריזה היבשתית ועוצרת אותה. לכן אנחנו בעצם לא מתקררים על ידי הבריזה היבשתית בלילות הקיץ.

בריזה היא רוח מקומית, המתפתחת במהלך היממה עקב הפרשי טמפרטורה בין הים ליבשת. במהלך שעות היום, היבשה מתחממת בקצב מהיר בהרבה מהים, ועקב כך האוויר שמעליה מתרומם ואל הריק שנוצר זרם

אוויר קריר יותר מכיוון הים. זו בריזה ימית. תהליך הפוך מתרחש בשעות הלילה, עקב קירור מהיר של היבשה ביחס לים שגורם לזרימת אוויר קר אל הריק הנוצר מעל הים החם. זו בריזה יבשתית. בהשוואה לתל אביב הנהנית מהבריזה הקיצית הימית בגדד מקבלת כל הזמן רוח צפון מזרחית והיא מאד מאד יבשתית בהיעדר אפקט הרוח הלחה והקריחה המגיעה אלינו מהים. יש לאפיק המפרץ הפרסי בקיץ שלושה מופעים: האפיק הממוצע, האפיק הארוך והאפיק הקצר. לכל אחד מהם יש השפעה שונה על הקיץ בארץ ישראל.

אפיק מפותח – האוויר שמגיע אלינו עבר קודם מעל הים השחור, עשה סיבוב מעל יון וטורקיה, המשיך דרך ארוכה מעל הים התיכון, והגיע אלינו לח וקריר. במקרים כאלה ייתכנו אצלנו טפטופים או אפילו גשמים בקיץ. זה קורה מספר ימים בודדים בקיץ.

רוב הזמן יש אפיק רגיל עד נסוג. במקרה כזה עדיין יש רוח לחה שמגיעה לארץ מעל הים והכל טוב. הלחות נכנסת לארץ אבל מתפזרת ונשארת ללא גשם.

באפיק קצר מקבלים בצפון הארץ רוח צפונית ויבשה. באזורים הפנימיים של הארץ מקבלים רוח חמה ויבשה מעיראק שגורמת לשרב בראשי ההרים. במישור החוף הרוח היא צפונית, חמה ולחה כי היא מגרדת את הים סמוך לחוף אך אינה חודרת לפני הארץ. זה הסיט של תל אביב בקיץ. נקבל מזג אוויר הביל, טמפרטורה גבוהה בין 37°C ל- 38°C ולחות של 100%. זה קורה בדרך כלל באוגוסט במשך שבוע עד שבועיים – מזג האוויר הקשה ביותר בארץ! סיט!

בירושלים בתקופה זו האוויר יבש אמנם אבל הטמפרטורה תעלה לכ- 40°C . לאילת בקיץ הרוח תמיד (98% מהזמן) תגיע מצפון אחרי שעברה לאורך הערבה. לכן היא יבשה וחמה. (כשיש לעיתים נדירות באילת רוח דרומית הטמפרטורה אמנם יורדת ל- 36°C אבל הים סוער והרוח לחה מאד, קרוב ל-100% די בלתי נסבל!). במקרה של אפיק קצר במיוחד הרוח יכולה להגיע לאילת ממזרח או אפילו מדרום-מזרח.

עונות המעבר

מושפעות משתי מערכות סינופטיות: אפיק ים סוף ושקע הסהרה. אלו הן מערכות שונות מבחינת מוצאן, התנהגותן והשפעתן על הארץ.

שקע סהרה – מופיע רק באביב. בתחילתו הסהרה מתחיל להתחמם. נוצר שקע, אבל האוויר מהים לא חודר אליו בגלל המחסום ההררי של הרי האטלס שנמשכים לכל אורך צפון אפריקה וחוצצים בין השקע והים. השקע נודד מזרחה לאורך החוף של צפון אפריקה, מגיע לישראל שם, כשנגמר האזור ההררי, הוא עולה צפונה. עם העלייה צפונה משתנה הרוח אצלנו לרוחות חמות מזרחיות ודרום-מזרחיות המגיעות ממדבריות ערב הסעודית. לאחר מכן הרוח הופכת להיות דרומית, דרומית-מערבית, ואז מגיע אלינו האבק הגדול שמעלה את הטמפרטורה וגורם לאובך רב.

בשלב האחרון השקע מתייצב באזור קפריסין, הרוחות הופכות להיות צפוניות, צפון-מערביות, מורידות גשם מלוכלך וגורמות לשבירת השרב. שבירת השרב מתרחשת תוך שעה! בבת אחת כוון הרוח משתנה ומקבלים צניחת טמפרטורה בין 10°C ל- 15°C .

כמות האבק שהייתה בפסח 2013 הייתה פי 40 מיום רגיל! זו סכנה בריאותית מאד קשה. האבק הוא אחד ממוהמי האוויר החמורים ביותר. אגב, בשנה הבאה התחזית היא לירידה ניכרת בזיהום האוויר בישראל בשל המעבר של תחנות הכוח לגז. גז נשרף בצורה נקייה הרבה יותר מאשר נפט או פחם. תחנת רידינג כבר מזמן עובדת רק על גז.

שקע סהרה הוא בעל צורה די קבועה ועובר מעלינו במהירות רבה – תוך יומיים-שלושה הוא חולף ואיננו. גודלו יחסית קטן – כמה מאות ק"מ.

אפיק ים סוף – נקרא גם האפיק הסודני. מוצאו בשקע הנוצר באזורי קרן אפריקה ודרום חצי האי ערב ושולח שלוחה לכיוון שלנו. הוא עובר מעל ים סוף וניזון מהלחות של ים סוף והאוקיינוס ההודי. זהו אפיק גדול שנע לאיטו – מסה כבדה שיכולה להגיע לאורך של אלפי קילומטרים. צירו המרכזי יכול לעבור ממערב לארץ ישראל או ממזרח לה. אם הציר הוא ממערב לאורך כיוון הרוח שתגיע אלינו יהיה דרום-מזרחי, ואם הציר עובר ממזרח לארץ ישראל כוון הרוח יהיה דרום-מערבי. בשני המקרים יהיה לנו אקלים שונה – במקרה של רוח דרום-מזרחית – נקבל אקלים חם, יבש ואפילו שרבי. זרימת האוויר היא נגד כוון מחוגי השעון – זה שקע!

מופיע בשתי עונות המעבר. כיוונו אינו קבוע וקשה לנו לחזות את מהלכו ותוצאותיו. אין מספיק תחנות מטאורולוגיות בערב הסעודית ולכן בסיס הנתונים לחיזוי הוא מצומצם.

למיקום ציר האפיק השפעה מכרעת על המתרחש אצלנו. יש מקרים שהוא יביא שרב כבד ויש מקרים שהוא יביא גשם!

לפעמים כשיש אפיק ים סוף פעיל ממזרח נקבל גשם ממזרח שיכול להביא לשטפונות בים המלח מבלי שירד גשם מוקדם יותר בהרי ירושלים וחברון! במקרים כאלה מישור החוף שלנו הופך להיות אזור יבש בצל גשם (הפוך ל"צל הגשם" הרגיל אצלנו שהוא ממזרח לשדרת ההר).

אפיק ים סוף ושקע הסהרה – שניהם גורמים לעליית הטמפרטורה, לאובך ולאבק, אבל משכם שונה – אפיק ים סוף יכול להימשך שבוע ויותר בעוד ששקע סהרה יימשך יומיים-שלושה. אפיק ים סוף עשוי לגרום למשקעים במזרח ובדרום הארץ ואילו שקע סהרה יוריד משקעים במישור החוף. אפיק ים סוף מופיע בסתיו ובאביב, שקע סהרה רק באביב.

החקלאות הביזנטית בנגב

חקלאות הנבטים התבססה על אפיק ים סוף. הוא אמנם תורם רק 10% מהמשקעים בארץ אבל הוא תורם אותם רק לדרום ולכן הוא מהווה את הגורם העיקרי לאספקת המים בדרום. הגשם שירד באביב ונאגר בבורות סיפק מים טובים לקיץ. בנוסף החקלאות הנבטית התבססה גם על איגום מי שטפונות האביב לשימוש מאוחר יותר בקיץ.

כושר החלחול של הקרקע

שיטפון מתונה בכמות המים שיורדת וביכולת החלחול של האדמה. באזור מיוער זמן ההגעה של מי הגשם לקרקע ארוך יותר כי פעמים רבות הצומח מעכב ומאט את קצב הגעת המים לפני הקרקע. באזורים מדבריים זה לא קורה. שם הטיפות מתרסקות ישירות על הקרקע בעצמה רבה ומהדקות מיד את החול (כמו שנעשה בעת סלילת כביש לפני מעבר המכבש), ומאחר והחול חרסיתי הוא סופח במהירות מים, מתנפח ונאטם. אז מתפתח שיטפון.

אבנים קצת מעכבות את השיטפון הזה, ולכן כאשר מסקלים את אבני החצץ מעל גבי הלס – תולילאת ענוב – מקלים מאד על אטימה מהירה של הקרקע ויצירת שיטפון. במקרה זה מספיקים 5 מ"מ גשם ליצירת מעטה אטום ותחילת שיטפון. באיילון, לשם השוואה, נדרשו השנה 240 מ"מ גשם בכדי ליצור שיטפון.

מצגת שקופיות

שיטפון – 29.10.2008. נולד מפעילות אפיק ים סוף שמכסה את כל הארץ פרט למישור החוף הנמצא בצל הגשם. סה"כ הוריד 40 מ"מ גשם וזה הספיק ליצירת שיטפונות אדירים במדבר יהודה.

מדוע עוצמת השיטפונות במדבר יהודה כל כך גדלה בשנים האחרונות? בגלל ירידת מפלס ים המלח שמורידה את בסיס הניקוז ומאיצה את עצמת הזרימה.

גשר אירי – אירי זה "טמבל" בסלנג הבריטי. זה השם שהבריטים העניקו לסוג הזה של גשרים "טפשים".

עמוד חשמל ביציאה מהמכתש הקטן עם שרידי צמחיה שנחפפה וטיפסה על עמוד החשמל במוצא המכתש. **ברד** – גודל כדור עד 4 ס"מ בירושלים.

מלחמות ישראל

תמלול הרצאת איציק בשור

כול הרצאות מאקורות המפורסם פסיפולוגיה

מלחמת העצמאות

הארוכה במלחמות ישראל. נמשכה מה-30 בנובמבר 1947 ועד מרץ/אפריל/יוני 1949 – מועדי הסכמי שביתת הנשק ברודוס (עם מצרים, ירדן, לבנון וסוריה, בהתאמה). נחשבת גם לקשה שבמלחמות ישראל – אחוזי שלם (כ-6000 איש) מהאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל מצא את מותו במלחמה - כ-4000 לוחמים ו-2000 אזרחים. השיגה את גדול ההישגים של מלחמות ישראל – הקמת המדינה והבטחת עצמאותה. הכרזת העצמאות הייתה ביום שישי ה-14 במאי בארבע אחה"צ. למחרת עזבו הבריטים ובאותו היום פלשו מדינות ערב לשטח ארץ ישראל. אבל ההתחלה של המלחמה הייתה כבר חצי שנה לפני כן, מיד בבוקר שלאחר כ"ט בנובמבר, 1947.

התקרית הראשונה – התקפה על שני אוטובוסים באזור פיגה, ליד תחנת הדלק של נחלים, שבה נהרגים 6 הראשונים מחללי המלחמה היהודים.

הליגה הערבית

הוקמה ב-1946 והתכנסה מספר פעמים ב-1947 באלכסנדריה, בדמשק ובעלי (לבנון). המדינות הערביות הצטרפו אליה בשלושה שלבים. אחת הפעולות הראשונות של הליגה, החרם הערבי על מדינת ישראל שכלל גם חרם על כל חברה זרה שתנהל עסקים עם מדינת ישראל. בשנים הראשונות של המדינה לא ראינו פה חברות יפניות, גרמניות ואפילו חברות אמריקאיות גדולות כמו קוקה קולה נכנעו לחרם הערבי ולא הגיעו לכאן. **הסכמי שביתת הנשק** מקנים למדינת ישראל טריטוריה גדולה מזו שהוצעה לה בתוכנית החלוקה של האום מ-1947. בתוכנית הזו כל הגליל, מישור החוף הדרומי, חולות חלוצה-ניצנה, ושטח גדה מערבית מורחבת נכללו בשטח המדינה הערבית המוצעת. 32 ישובים יהודיים נותרו מחוץ לשטח המדינה היהודית המוצעת, ביניהם גוש עציון, בית הערבה, יישובי הגליל המערבי מעכו וצפונה, ואחרים. התוכנית גם השאירה איזור בינלאומי סביב ירושלים.

בתום מלחמת העצמאות המדינה הערבית המתוכננת והישות הבינלאומית המתוכננת לא קמו, ורוב השטחים עברו לשלושת המדינות הסמוכות: ישראל, ירדן ומצרים. תושבי רצועת עזה מעולם לא קיבלו מעמד של אזרחים מצריים והלכו עם "תעודות מעבר – Leissez Passer". אלה שהיו בגדה המערבית כן קיבלו אזרחות ירדנית.

שלבי המלחמה

למלחמה שני חלקים עיקריים שמתחלקים בחלוקת משנה לחמישה שלבים: שניים עד הקמת המדינה ושלושה לאחריה:

שלב א - עד סוף מרץ 48 (שבוע השיירות) ירידה מתמשכת במצב מנקודת הראות היהודית.
שלב ב - החלת תכנית ד' – אופנסיבה, מצבנו משתפר בהדרגה עד הגיעו לשיא בהכרזת העצמאות
שלב ג - הפלישה הערבית. שלב של החמרה הדרגתית במצבנו, שלב המאופיין במגננה מתמשכת עד ההפוגה הראשונה
שלב ד - שתי הפוגות שביניהן אפיזודה קצרה של קרבות עשרת הימים. זה שלב של עצירת המלחמה בתווך של הרוזן השבדי פולקה ברנאדוט. בספטמבר 48 לוחמים של הלח"י רוצחים את ברנאדוט בירושלים על רקע כוונתו להחזיר את הצדדים לקווי תכנית החלוקה.
שלב ה - שלב האופנסיבה הצה"לית המתחיל עם התפוגות ההפוגה השנייה. היזמה בידי צה"ל המבצע שורה של מבצעים רחבי היקף שבה המלחמה מוכרעת ומדינת ישראל מרחיבה את שטחה בשורה של כיבושים.

שלבים א ו-ב – מלחמת האזרחים

שלב א - 30.11.47 - 31.3.48 המלחמה על הדרכים והישובים המבודדים ובערים המעורבות (ירושלים, יפו וחיפה)
שלב ב - 2.4.48 - 14.5.48 – תכנית ד' שמתחילה במבצע נחשון. קרבות משמר העמק ורמת יוחנן, מבצע יפתח וכיבוש הערים המעורבות.
מלחמת האזרחים - יש את כל המאפיינים של מלחמה כזו. יש שלטון מרכזי ופורצת מלחמה בין שתי הקבוצות הדמוגרפיות הגדולות שבארץ. השלב הזה מסתיים ב-14.5 בהכרזת העצמאות.

שלבים ג-ה – המלחמה הבינ"ל

ב-15.4.48 קורים שני דברים: מושלמת הנסיגה של השלטון הבריטי ופורצת הפלישה הערבית. השלב הזה מסתיים, בהגדרה שנאמץ לצרכינו כאן, במבצע עובדה ב-10.3.49. הוא מתחלק לשלוש חטיבות:
שלב ג - שלב הפלישה והבלימה: 15.5.48 עד 10.6.48 – כשלושה שבועות וחצי
שלב ד - שלב שתי ההפוגות והקרבות שביניהן. ההפוגה הראשונה מתחילה ב-11.6.48 ונמשכת ארבעה שבועות עד ה-8.7.48. ההפוגה השנייה מתחילה ב-19.7.48 ואף פעם לא הסתיימה רשמית. בין שתי ההפוגות היו, כאמור, קרבות עשרת הימים (שבמקומות מסוימים נמשכו 11 ימים).

שלב ה - מה-15.10.48 עד סוף המלחמה ב-10.3.49 שלב המתקפה או האופנסיבה של צה"ל. מייצבים את קווי הפסקת האש.

שלב א

1. המלחמה על הדרכים - השיירות
2. המלחמה על הישובים המנותקים - ירושלים, גוש עציון, כפר סאלד, טירת צבי. (בשלב ב - משמר העמק, ורמת יוחנן).
3. המלחמה בערים המעורבות - ירושלים, טבריה, חיפה, צפת ויפו. בשלב ב' נכבשות הערים הללו (למעט ירושלים) בידי כוחות המגן היהודים ורוב האוכלוסייה הערבית בורחת מהן.

יש כאן שתי אוכלוסיות שנלחמות זו בזו. מסתבר מהמחקר ששלוש דרכי פעולה זהות הופעלו על ידי שני הצדדים. כך הותקפו שיירות ערביות ותחבורה ציבורית ערבית בידי כוחותינו, למשל על ידי כוחות ההגנה בירושלים (בפיקודו של דוד שאלתיאל) שתקפו תחבורה ערבית ציבורית ופרטית בקו ירושלים - רמאללה. כך הותקפו גם ישובים ערביים, וכך צלפו כוחותינו על שכונות ערביות בערים המעורבות ואף פוצצו (למשל, הלחי"י ביפו) בהן מכוניות תופת.

בשלב הזה, אחרי כ"ט בנובמבר, הבריטים כבר מצמצמים את הפעילות בארץ וקובעים סדר עדיפויות חדש שבראשו חילוץ כוחותיהם בשלום. התערבותם במלחמת האזרחים היתה ספורדית וללא דגם ברור, כשפעם מתערבים לטובת הערבים ופעם לטובת היהודים. כך, לדוגמא, הצבא הבריטי פעל ביפו כנגד כוחות האצ"ל שתקפו שם, ומנגד בא לעזרת כפר סאלד כשזה הותקף ע"י הסורים בינואר.

המלחמה על הדרכים

נוהלה בניסיון לנתק את צירי הגישה אל ומישובים רחוקים ומבודדים, להחלישים ואולי אף להביא, בסופו של דבר, לכניעתן. הערבים מטילים מצור על ירושלים כולל גושי הישובים שבצפונה (עטרות ונווה יעקב) ובדרומה (גוש עציון), על יישובי מערב הגליל העליון, על משמר העמק (שכן במרכז טבעת של תשעה יישובים ערביים) ועל טירת צבי.

שיטת המהאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל גרה בירושלים, כמאה אלף איש!

המאבק על הדרכים מסלים בהדרגה וכולל הנחת מחסומים, מיקושים, צלפות ומארבים. גם המענה היהודי התפתח בהדרגה. בתחילה היה שלב של לוחי צמוד של תחבורה ציבורית באחריות הפלמ"ח, שבו הועלו חברי ותברות פלמ"ח (נושאות נשק) על כלי הרכב, אבל זה מהר מאד התגלה כלא יעיל.

אחר כך הופעלה שיטת התנועה בשיירות בליווי משורייני הסנדוויץ' (שהעץ הרך שבין שני לוחות הברזל היה מסיט את מסלול הכדורים ועוצר אותם). איטיות המשוריינים הכבדים והמשאיות העמוסות הפכה את השיירות לברווז צולע, בעיקר בעלויות התלולות של שער הגיא, והערבים, בקלות יחסית, עצרו אותן. דוגמאות בולטות: שיירות שער הגיא, שיירת העשרה (11 בינואר), שיירת יחיעם, שיירת נבי דניאל, שיירת חולדה ושיירת הר הצופים.

הלחימה בערים המעורבות

הערים המעורבות: טבריה, חיפה, יפו, צפת, ירושלים.

בערים אלה מתבצעת הפרדה דה-פקטו של האוכלוסייה לאזורים יהודיים וערביים תוך היווצרות קו גבול פיזי ביניהן, שכלל גדרות ומוקשים וצלפות הדדיות על אזרחים בצד השני. האוכלוסייה בצד הלא נכון מבחינתה עוזבת את בתיה ומתפנית לצד השני. נוצרים שטחי הפקר משני צידי קו הגבול בין השכונות. בתל אביב עד סוף 1947 נהרגו כ-50 איש מצלפות ערביות מראש המינראט של מסגד חסן בק.

מידי פעם היו ניסיונות תקיפה והשתלטות על אזורים של הצד השני. כך ביצעו הערבים בדצמבר התקפה (שנכשלה) על שכונת סלמה בתל אביב. מנגד תקפו בפברואר ובמרץ כוחות ההגנה את הכפרים יאזור ואבו כביר ופוצצו בתים רבים.

היו גם אירועי חבלה וטרור כנגד הצד השני. בירושלים הוחדרו ופוצצו מכוניות תופת ברחוב בן יהודה 22 בפברואר – 60 הרוגים) ובחצר המוסדות היהודיים (11.3 - 12 הרוגים). ביפו פוצץ הלחי"י ב-1.4 את בנין הסראיה בכיכר השעון ששימש מפקדת הכוחות הערביים.

דוד שאלתיאל היה מפקד הכוחות בירושלים. הוא היה מינוי של בן גוריון, ומעולם לא התקבל באופן מלא ע"י מפקדי כוחות הפלמ"ח שעבדו בגזרתו.

תקיפת יישובים מבודדים: נבטים, כפר סאלד, גוש עציון, וטירת צבי

17.12.47 - תקיפת נבטים שמפורזת באמצעות התקיפה האווירית הראשונה של חיל האוויר (אלי אביבי יורה וזורק רימונים ממטוס פייפר שהמריא מבית אשל).

10.1.48 - תקיפת **כפר סאלד** ע"י ערבים המגיעים משטח סוריה. מונסים בהתערבות הצבא הבריטי

13.1.48 - התקפת כוחות עבד אל קאדר חוסייני את **גוש עציון**. ההתקפה נשברת כשכח פלמ"ח בפיקודו של המ"מ אריה טפר מפתיע את הערבים בעת הערכותם לתקיפה והורג למעלה מ-200 מהם. (בקרר הזה הצטיין דני מט).

תקיפת היישובים הבודדים מתעצמת עם חזירתם של כוחות צבא ההצלה לארץ במהלך ינואר 1948.

צבא ההצלה

פעל במסגרת הליגה הערבית (שהוקמה ב-1946). מאחר שעד שהבריטים יצאו מהארץ לא היה ניתן להכניס לארץ צבא ערבי סדיר הוקם צבא מתנדבים ערביים ש"נקרא" לסיוע על ידי הערבים המקומיים. בראשו הוצב פאוזי קאוקג'י שפולש איתו לארץ בינואר 1948, מקים שתי מפקדות - בתרשיחא ובשפרעם, ושולח משם כוחות לתקיפת יישובים יהודים מבודדים ותחבורה יהודית ברחבי הגליל. צבא ההצלה כלל גם כוחות עזר מוסלמיים מבוסניה שגויסו ע"י חאגי אמין אל חוסייני. יש עדויות חלקיות גם להימצאותם של אירופאים אחרים בצבא ההצלה, למשל גרמנים בכוחות שהיו בצפת.

צבא קואקגי בצפון כלל שני גדודים: האחד בפיקודו של אדיב שישאקלי (לימים נשיא סוריה) שפעל מאזור צפת, וחשני, גדוד דרוזי בפיקודו של שכוב ווהאב שפעל בקרבות רמת יוחנן. מפקדת צבא ההצלה ועיקר הכוח שלו ישבו בצפון השומרון במשולש שכם-טובאס-גינין, עד שפנו משם צפונה לאחר פלישת העיראקים לשומרון.

מתחילה שורה של מערכות גבורה שבהם הדפו תושבי נקודות מבודדות בחירוף נפש את התקפות צבא ההצלה עליהם.

20.1.1948 - יחיעם - גדוד צבא ההצלה של שישאקלי תוקף את הקיבוץ, נכשל ומטיל עליו מצור.
16.2.48 - טירת צבי - סיפור גבורה מדהים שהתרחש בזמן החורף, בעת גשם שוטף. המגנים ירו מגג הטירה כנגד תוקפיהם מצבא ההצלה.

במקביל לצבא ההצלה יש בארץ כוחות מזויינים ערביים מקומיים מאורגנים ביחידות חצי-סדירות. באזור המרכז פקד עליהם חסן סלאמה, ובאזור ירושלים עבד אל קאדר אל חוסייני, בן אחיו של המופתי. שניהם נהרגו במהלך המלחמה – עבד אל קאדר חוסייני ב-8 בינואר בקסטל, וחסן סלאמה ביולי 48 בקרב על יד ראש העין במסגרת מבצע בתק בקרבות עשרת הימים.

צבא ההצלה נוהל ע"י הליגה הערבית ולא היה נתון למרותו של המופתי אמין אל חוסייני. להיפך, יריבו הגדולים של קואקגי היו עבד אל קאדר חוסייני וחסן סלאמה שהתחרו איתו על ההנהגה הצבאית של הכוחות הערביים.

תקיפת היישובים המבודדים תגיע לשיאה בשלב ב' של מלחמת האזרחים עת מתקיף כח צבא ההצלה את משמר העמק ורמת יוחנן (פרטים בהמשך).

שלב ב'

שלב המעבר לפעולות יזומות שבמסגרתו בתוך כחודש וחצי הסתיימה מלחמת האזרחים וחוסל למעשה הכח הצבאי הפלשתינאי. היו בשלב הזה שלושה מבצעים חשובים: מבצע נחשון וקרבות משמר העמק-רמת יוחנן שהתנהלו במקביל בחלק הראשון של התקופה, ומבצעי מספריים (חיפה), יפתח (גליל מזרחי וצפת) וחמץ (יפו) וכן כיבוש טבריה, שהתנהלו במסגרת תכנית ד' החל מאמצע אפריל.

מבצע נחשון

ההחלטה לשנות כוון בתחילת אפריל 48 נובעת משלושה מקרים קשים המתרחשים בשבוע האחרון של מרץ 48 – שבו השיירות: יחיעם, נבי דניאל וחולדה. אלו היו שלוש שיירות שפעלו כחלק מהמענה לניסיונות הניתוק של היישובים המבודדים. בסמוך לשבוע הזה בתחילת אפריל (אחרי וכתגובה לדיר יאסין) הותקפה גם שיירת הדסה.

מחליטים לשנות כוון ולעבור משיטת השיירות לאופנסיבה שנועדה לתפישת שטחים שולטים בהתאם לתוכנית מיוחדת שהוכנה במהלך חודש מרץ 48 - תכנית ד'. השלב החדש התחיל במבצע נחשון שיצא לדרך ב-2 לאפריל.

מבצע נחשון הצליח לכבוש מספר משלטים ערבים לאורך הציר חולדה – ירושלים, שהחשוב בהם היה הקסטל (בין האחרים: חולדה הערבית, דיר מוחזין, אבו שושא). במקרה בקסטל גם נהרג עבד אל קאדר חוסייני, מפקד הכוחות המזויינים הערביים בגזרת ירושלים-רמאללה, האחיין של המופתי. מאיר קרמיל, השומר שהרג אותו, זכה לצלי"ש על פעולתו זו (ונהרג למחרת בקסטל).

זו היתה הפעם הראשונה שאורגנה פעולה של 1500 חיילים. זה עדיין לא צה"ל (שמוקם רק ב-1.6.1948). הפעולה הביאה להבנה בצד הערבי שהיהודים עברו להתקפה. היוזמה עוברת לצד היהודי.

כל כפרי פרוזדור ירושלים חרבו ותושביהם ברחו או הוברחו. באבו גוש ראשי שתי החמולות הגדולות צידדו בצד היהודי, ואילו קבוצה של צעירים צידדה בערבים. העניין הוכרע בעת שראשי אבו גוש העבירו את מפתחות תחנת המשטרה הבריטית באבו גוש לידי הפלמ"ח. חלק מהתושבים גורש מהכפר בסיום המלחמה, אך רובם הוחזר לאחר מכן בהשתדלות הועד למען תושבי אבו גוש.

מבצע נחשון ומבצע הראל בעקבותיו אפשרו למספר שיירות אספקה גדולות לעלות לירושלים ועמם מזון ומים שאפשרו לעיר להחזיק מעמד במשך ששה שבועות רצופים של מצור החל מ-20 באפריל, עת נסגר הכביש שוב לאחר שיירה גדולה הותקפה בשער הגיא. (בניסיונות חילוצה נפל קצין המנהלה מכבי מוצרי). לפני כן, ב-15 באפריל, הועלו כוחות הפלמ"ח לגזרת ירושלים והוקמה חטיבת הראל בפיקודו של יצחק רבין. זו לחמה 5 ימים ברכסי שער הגיא במסגרת מבצע הראל, כבשה את סריס, אך נאלצה לעזוב את המשלטים כשהוחשה לירושלים להשתתף במבצע יבוס.

כך קרה שדווקא המטרה העיקרית של מבצע נחשון, השתלטות של קבע על רכסי שער הגיא, לא הושגה. המבצע לא הצליח לפתוח את הדרך לירושלים לאורך זמן, וכך גם כל מבצעי ההמשך שלו: הראל (20-15 לאפריל), יבוס (22 לאפריל עד 4 למאי) – כשלוש בכיבוש שעפאת, בית אכסא, נבי סמואל, ומכבי (18-8 למאי) - רכס שיירות ומשלטים וכיבוש בית מאיר, אבו שושא ואל קובייב, בן נון (25 ו-30 למאי), ויורם (8 ביוני). היעד השני המרכזי – לטרון לא הושג עד סף המלחמה, ואילו הפרוזדור עצמו נתפש סופית רק במבצע אל החר בשלב האחרון של המלחמה.

קרבות משמר העמק ורמת יוחנן

14-4 לאפריל - משמר העמק – ניסיונו השני של קאוקגי לכבוש ישוב יהודי (לאחר כשלונו בפברואר בטירת צבי). הקיבוץ עומד 8 ימים בהתקפות צבא ההצלה שכללו חיל רגלים בליווי משוריינים. הקיבוץ היה הישוב היהודי היחיד על כביש גינין-חיפה ונפילתו היתה מנתקת את הצפון ממרכז הארץ. מפקד המערכה על משמר העמק היה יצחק שדה שישב עם מפקדתו בגיערה. מכאן הועלה לירושלים לפקד על מבצע יבוס.

16-18 לאפריל - רמת יוחנן - ניסיון שלישי של קאוקגי לכבוש ישוב יהודי. שלושה ימי התקפה של הגדוד הדרוזי של צבא ההצלה שכוונו משפרעם נגד רמת יוחנן, אושה, כפר אתא, וכפר מכבי. תוצאת ההתקפה שכשלה היה הסכם אי לחימה עם הדרוזים אותו הוביל מהצד שלנו משה דיין בעידוד סוכן דרוזי של הש"י

ממשפחת קונטאר. אחיו של משה דיין, אביו של עוזי דיין, נהרג בקרבות רמת יוחנן, וזה הוביל ל'יברית הדמים' בין הדרוזים למדינת ישראל. בסיומו של שלב ב' של מלחמת האזרחים מצליח הלגיון הערבי לכבוש את גוש עציון. בשלב הבא, שלב הפלישה יצליח גם לכבוש את הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים. **גוש עציון** נופל בידי הלגיון הערבי ב-14.5.48 יום ההכרזה על קום המדינה. **העיר העתיקה** – נופלת לידי הלגיון הערבי ב-28 למאי.

תכנית ד' וכיבוש הערים המעורבות

רבים מההיסטוריונים טענו בעבר שמבצע נחשון (וההגנה המוצלחת במקביל על משמר העמק) היה נקודת המפנה בשלב מלחמת האזרחים. היום נותנים יותר ויותר משקל דווקא לקרבות שהתנהלו לאחריו במסגרת תכנית ד' בערים המעורבות. עם כל הכבוד למרחב הכפרי של ירושלים ושאר הארץ, שמנה וסלתה של שני הצדדים ישבו בערים.

תכנית ד' כוונה להשתלטות על כל השטחים שתוכננו להיכלל בשטח המדינה העברית, לרבות יישובים ערביים שם, וכן על אזורים ההתיישבות היהודית שמחוץ לגבולות המדינה המיועדת על מנת להיערך כיאות לקראת הפלישה הצפויה.

בארבעת הערים המעורבות נופלת ההכרעה לטובת היהודים:

טבריה – 18.4, חיפה (מבצע מספריים) – 22.4, צפת (כחלק ממבצע יפתח) – 12.5, ויפו (מבצע ביעור חמץ) שנכנעת ב-13.5.

העשירים, המשכילים, המנהיגים וכל שמנה וסלתה הערבים בערים אלה עוזבים, ונשארת רק האוכלוסייה הענייה והדלה. בכך הוכרעה מטאליט מלחמת האזרחים אף שהערים הערביות הגדולות: עכו, נצרת, בית שאן, רמלה, לוד, אשדוד, אשקלון עדיין לא הותקפו. עכו תהיה העיר האחרונה שתיכבש במסגרת תכנית ד'

פעולות נוספות במסגרת תכנית ד':

קרבות מצודת כח - (15-20 לאפריל)

מבצע יפתח (יגאל פייקוביץ תל חי) נערך בין ה-28 לאפריל ועד ה-29 במאי, ובמסגרתו השתלט הפלמ"ח על כל מזרח הגליל העליון: משטרת ראש פינה, מחניים, צפת, מצודת כח, ומלכיה.

מבצע מטאטא – באזור של עמיד, בתחילת מאי 1948. במסגרתו נכבש השטח של רמת כורזים וסולקו ממנו כל הבדואים שהטרידו את התחבורה בכביש טבריה-ראש פינה-מטולה. מעין תת סעיף של מבצע יפתח.

כיבוש משטרת צמח וגשר - גולני

כיבוש בית שאן ורמת סירין - גולני

פריצת הדרך עפולה - כפר תבור ע"י כיבוש עין דור

מבצע חמץ – נכבשים סלמה, יאזור, חיריה, בית דגון ותל השומר. מושלם המצור על יפו שנכנעת ב-13.5

מבצע יבוס כיבוש קטמון – קרב סן סימון (כשלוש שבועות) ובשיח ג'ראח) ומבצע **קלשון** לתפיסת שטחים עירוניים בירושלים: מגרש הרוסים, נוטרדאם, אבו טור ומחנה אלנבי.

מבצע בן עמי – שחרור הגליל המערבי ופריצת הדרך ליחיעם כהכנה לכיבוש עכו שנכבשת ב-17.5

את 32 היישובים שנמצאו מחוץ לגבולות המדינה העברית חילקו למספר קבוצות:

הגוש הדרומי של ירושלים - גוש עציון (רבדים, משואות יצחק, כפר עציון ועין צורים) אותו הוחלט להשאיר בשטח שמגנים עליו, אבל התוכנית נכשלה והוא נפל לידי הלגיון הירדני ערב הכרזת העצמאות.

הגוש הצפוני של ירושלים – עטרות (נוכרת במקרא ונחפר שם ישוב יהודי מתק' ההתנחלות) ונווה יעקב (שהיה ישוב דתי) פונו סופית ב-15 למאי. (הישוב בני עטרות ליד לוד אוכלס מאוחר יותר בפליטי עטרות).

הרטוב – מושבה של בולגרים - פונתה ב-16.5 ע"י מחלקת פלמ"ח בפיקודו של צ"י.

בית הערבה (עם מפעל האשלג) – פונתה.

סה"כ נפלו או ננטשו 8 יישובים. על האחרים הגנו בהצלחה:

הגוש של מערב הגליל העליון: שבי ציון, נהריה, אילון, חניתה, מצובה ויחיעם ששוחרר במבצע בן עמי (למעט יחיעם שהדרך אליה נפרצה רק המבצע דקל?)

הגוש של מישור החוף הדרומי: ניצנים, יד מרדכי, גבר-עם, ניר-עם, רוחמה, דורות, בארות יצחק, תוגברו ע"י חיילי גבעתי (ניצנים) וחס' הנגב

11 הנקודות בנגב – הגנה על ידי אנשי המקום + לוחמי חטיבת הנגב

בנוסף הגנו גם על 3 המצפים שבנגב: בית אשל, גבולות ורביבים, על מפעלי ים המלח בסדום ועל 5 היישובים החדשים שקמו ב-1947 בנגב: רמת נגב, חלוצה, צאלים, מבטחים, סעד וגבים

התארגנות צבאית

מיד עם הכנסו של דוד בן גוריון ב-1947 לתפקיד מחזיק תיק הביטחון בהנהלת הסוכנות היהודית הוא מדיח את יצחק שדה מתפקיד הרמטכ"ל (של ההגנה) ומחזיר לתפקיד את יעקב דורי (שהיה רמטכ"ל ההגנה מ-39 ועד 46). ישראל גלילי ממנוה כרמ"א – ראש המפקדה הארצית, המקשרת בין הדרג המדיני לדרג הצבאי.

כוחות ההגנה עוברים רה-ארגון ומתארגנים בשתי מסגרות גדולות: החי"ש – חילות השדה והפלמ"ח. החי"ש מאורגן בחטיבות מרחביות, תחילה ארבעה (לבנוני, אלכסנדרוני, גבעתי ועציוני) ואחר כך, לאחר פקודת הגיוס הכללי שהוציא ישראל גלילי ב-9.12.48 מפוצלות חטיבות לבנוני (לכרמלי וגולני) וגבעתי (לגבעתי וקרית).

במסגרת תכנית ד' נקבעים גזרות האחריות של כל אחת מ-6 חטיבות החי"ש:

גולני – בפיקוד נחום גולן – מזרח הגליל ואצבע הגליל

כרמלי – בפיקודו של משה כרמל (ואחריו מרדכי מקלף ומקסים כהן) – מערב הגליל כולל חיפה

אלכסנדרוני – בפיקוד דן אבן (ואחריו יעקב פרולוב ואחר כך בן ציון פרידן) – מישור החוף בין חיפה לתל אביב

קרית – בפיקוד מיכאל בן גל – מרחב תל אביב

גבעתי – בפיקוד שמעון אבידן - מתל אביב דרומה עד הנגב (קו אשקלון-פלוגיה)

עציוני – בפיקוד דוד שאלתיאל – ירושלים. בהפוגה השנייה מתמנה משה דיין למפקד עציוני. ב-2 לאוגוסט מתמנה דב יוסף למושל הצבאי של ירושלים.

הגוף הצבאי השני הפועל בכפוף להגנה היה הפלמ"ח שכלל ב-47 ארבעה גדודים עם מטה פיקודי עצמאי בראשותו של יגאל אלון. גדודי הפלמ"ח, שמוקמו באזורים שונים בארץ, יועדו לפעול עצמאית ככוחות עתודה ניידים למשימות מיוחדות תחת הנחיות המטה שלהם: גדודים 1 (דן לנר ואחר כך אסף שמחוני) ו-3 (מולה כהן) במזרח ובאצבע הגליל, גדוד 2 (יצחק רבין) בנגב, וגדוד 4 (יוסף טבנקין) בקרית ענבים. עם התגברות הגיוס והקמת גדודי פלמ"ח חדשים אורגנו בהדרגה גדודי הפלמ"ח לשלוש חטיבות:

חטיבת הנגב – בפיקוד נחום שריג – אחראית בלעדית על הנגב, החל מאמצע מרץ 48 (גדוד 2 (משה נצר) וגדוד 8 (חיים ברלב), ואחר כך גדוד 7 (יוחנן זריז) וגדוד 9 (ישראל כרמי).

חטיבת הראל – פרוזדור ירושלים. הוקמה באמצע אפריל בפיקודו של יצחק רבין שהוחלף כעבור חודש על ידי יוסף טבנקין – גדודים 4, 5 ו-6

חטיבת יפתח – מטה החטיבה הוקם במבצע יפתח. החטיבה הוקמה רשמית בסוף מאי בפיקודו של מולה כהן וכללה את הגדודים 1 ו-3. תחילה פעלה בצפון, ב-29 למאי הועברה למרחב לטרון והחל מה-1 בספטמבר בנגב.

עם הפלישה מוקמות חטיבות העתודה המטכ"לית: חטיבה 7 בפיקודו של שלמה שמיר (חיים הרצוג קמביץ', חיים לסקוב מג"ד) שהוחלף בהמשך ע"י בן דוקלמן, וחטיבה 8 בפיקודו של יצחק שדה. ב-1 ביוני מוקמת בצפון חטיבה 9 (עודד) בפיקודו של אורי יפה שהוחלף בהמשך ע"י יצחק פונדק.

בשלב מאוחר של המלחמה מאורגן הצבא בארבעה פיקודים מרחביים: חזית הצפון בפיקוד משה כרמל, חזית החוף בפיקוד דן אבן, חזית המרכז (כולל ירושלים) בפיקוד צבי איילון וחזית הדרום בפיקוד יגאל אלון.

יגאל אלון מנהל כמפקד הפלמ"ח את מבצעי יפתח ודני. עם התמנותו למפקד חזית הדרום בטל למעשה תפקודו המבצעי של מטה הפלמ"ח שמפורק רשמית בנובמבר 48.

שלב ג-ה: המלחמה הבינלאומית

1. ה' באייר – הכרזת המדינה ופלישת צבאות ערב
2. הבלימה עד ההפוגה הראשונה (11.6.48): קרבות נבי יושע ומלכיה, עמק הירדן, משמר הירדן, גשר, גינין, רמת רחל, יד מרדכי, אשדוד, ניצנים
- ד. קרבות עשרת הימים: מבצעי דקל, דני וברוש, שוטר, אנפאר וגיס,
- ה. היזמה: מבצעי יואב וחירם, אסף ולוט
2. לקראת הסוף – מבצעי חורב, אסף ועובדה.

שלב ג - הפלישה ובלמתה

ההחלטה לפלוש לארץ ישראל הייתה החלטה שנתגבשה בפגישות במסגרת הליגה הערבית בין המדינות השונות וכל אחת קיבלה את היעדים שלה.

הצבא הלבנוני

נבי יושע ומלכיה

הקרבות באזור מתחילים עוד לפני הכרזת העצמאות כשהבריטים מעבירים את מצודת כח לידי הערבים ב-15 לאפריל. שני ניסיונות כיבוש בידי הפלמ"ח נכשלים (ב-17 וב-20 לאפריל) כשבניסיון הראשון נפלו 4 לוחמים, ובניסיון השני נפלו 22 לוחמים. (בהתקפה השלישית שכבשה את המקום במסגרת מבצע יפתח ב-15 למאי נופלים עוד 2 – וסה"כ 28 חללים שנתנו למצודה את שמה – מצודת כח).

האזור הזה יחד עם הכפרים המתואלים קדס (תל קדש) ומלכיה והבקעה שביניהם היה ציר הפלישה הסלול היחיד מלבנון לארץ ישראל (דרך מצודת כח לכוון כביש הגבול הצפוני/תרישיחא, או לכוון צומת כח ועמק החולה). במרכז השטח היה הכפר מלכיה, עליו נערך אחד הקרבות הכי קשים ובו נחל צה"ל את אחת המפלות הגדולות שלו.

בליל ה-5-14 במאי, במסגרת מבצע יפתח, תוקף הגדוד הראשון של הפלמ"ח בפיקודו של דן לנר (מפקדי הפלוגות כוללים בין היתר את שייקה גביש, יצחק חופי, אסף שמחוני, מפקדי מחלקות: רחבעם זאבי ורפי איתן) את מלכיה, אבל למחרת נאלץ לסגת בלחץ הצבא הלבנוני תוך השארת חללים רבים בשטח. שבועיים אחר כך בליל ה-9/28 נכבשות מלכיה וקדס בהתקפת הפתעה של טור שריון של הפלמ"ח שחצה באורות כבויים את השטח ממנרה ללבנון ותקף את מלכיה על הכביש המוביל אליה משטח לבנון.

ב-6 ביוני מפתיע הצבא הלבנוני ובמתקפת פתע כובש את מלכיה וקדס, שהוחזקו ע"י אנשי חטיבת עודד לאחר שחטי' יפתח הורדה ב-29.5 מהגליל לגזרת לטרון. הלבנונים נבלמים לאחר קרב קשה בפאתי מושב רמות נפתלי.

רק במבצע חירם (31-28 באוקטובר 48) מצליחה חטיבה שבע לכבוש את הכפר ולסגור שם את ציר הנסיגה של צבא ההצלה ליד מלכיה. (קאוקיגי עצמו מצליח למלט את עצמו ואת מפקדתו ללבנון על דרך העפר לכפר רומייש).

קרבות מלכיה היו ההישג העיקרי של צבא לבנון במלחמה, וגם הוא הושג בעזרת צבא ההצלה של קאוקיגי.

הצבא הסורי

זה פעל לניתוקו של כפר סאלד עוד ב-10 בינואר 48 כשתקף את הקיבוץ מהתל הנמצא כ-200 מ' ממזרח לו, בשטח סוריה. הצבא הבריטי התערב והניס אותו משם.

ב-15 למאי פולש הצבא הסורי לאזור צמח, משתלט עליה, ומגיע עד לדגניה שם הסורים נעצרים בפגז של פיאט (PIAT – מטול חיל רגלים אנטי טנק), ולא בבקבוק מולוטוב כמו שמספרים - רואים בטנק את חור החדירה של הפגז.

לקראת ההפוגה נחתמה עסקת הנשק הראשונה עם הצ'כים, ואז הגיעו הנפוליונצ'יקים הראשונים. אלו פותחו בשלבים האחרונים של מלחמת העולם הראשונה (1-1!) – 1917 והתניידו על גלגלי עץ (ולכן זכו לכינוי נפוליונצ'יקים). הם הופעלו מרמת פורייה (אלומות) כנגד הכוחות הקדמיים של הסורים בקרב על הדגניות. לא מזמן המועצה לשימור אתרים הביאה נפוליונצ'יק כזה לבית המלאכה במקווה ישראל, למרות שהוא מעולם לא יוצר שם.

לאחר נסיגת הסורים מעמק הירדן הם עוברים לגזרת גשר בנות יעקב. שם הצבא הסורי מגיע עד לחרבת ירדה בפאתי איילת השחר. בגזרה זו הצליח להשיג את ההישג המרכזי שלו במלחמה – כיבוש המושבה משמר הירדן.

בהסכמי רודוס ביולי 49 נאלצה ישראל להכליל בקו הגבול רצף של שטחים מפורזים בגלל הנוכחות של הצבא הסורי ושל כפריים עם אזרחים סוריים מעבר לקו הגבול של המנדט הבריטי. הישג נוסף שיצליח הצבא הסורי להשיג הוא השתלטות על תל עזיאת שתישאר בידיו עד 1967 יחד עם שטח מפורז קטן מסביבה.

הצבא העיראקי

ניתנה להם האחריות על הגזרה המרכזית שמגינין, כביש ואדי ערה, קאקון, עין רוד, גאוליס, המעפיל, פאתי כפר סבא ועד קולה וראש העין עד בואכה מודיעין. משם והלאה דרומה השטח היה באחריות ירדן, כאשר הגבול בין הגזרות הירדניות והעיראקיות עבר קצת צפונה ממודיעין.

המערכה על גשר – משם ניסו העיראקים להיכנס בתחילה. לא השיגו שם הרבה ונבלמו בעזרת מגני הישוב, חטי גולני ותותחי הנפוליונצ'יקים. גזו של אחד הנפוליונצ'יקים נפל שם על מערום תחמושת וגרם לפיצוץ גדול עם אבדות רבות לעיראקים.

כאשר נכשלו בגשר ירדו העיראקים דרומה, נכנסו לתחומי הגדה המערבית דרך גשר דמיה והתפרסו לאורך הגזרה שהוקצתה להם במרכז הארץ. הגנו על גינין בפני ניסיון כיבוש של כוחותינו.

היו להם שני הישגים, אחד זמני ואחד של קבע: החזיקו במקורות הירקון בראש העין עד מבצע דני, ואת גזרת ואדי ערה עד סוף המלחמה. בשלב מסוים ישבו גם בקאקון והוברחו משם בידי חטי אלכסנדרוני.

עבדאללה, ששנא את העיראקים, הסכים ברודוס להחליף איתנו שטחים. הוא נתן לנו את ואדי ערה (שהוחזק בידי העיראקים) וקיבל בתמורה אזור בדרום הר חברון.

מבצע בתק – מבצע קטן שנערך במקביל למבצע דני, מעין תת מבצע שלו, שבמסגרתו כבשה חטיבת אלכסנדרוני את מגדל צדק ומקורות הירקון של ראש העין מהצבא העיראקי. בקרבות ראש העין נהרג חסן סלאמה, מפקד הכוחות הערביים הבלתי סדירים בגזרה המרכזית.

הלגיון הירדני

המצליח שבצבאות ערב במלחמת העצמאות. חלק מיחידותיו כבר היו בשטחי ארץ ישראל לפני הסתלקות הבריטים כחלק מהלגיון הערבי שהיה חלק מהצבא הבריטי. למרות הבטחות הבריטים לא הוסגו יחידות אלה אל מעבר לירדן. חלק אחר של הלגיון נכנס דרך יריחו ועלה לתגבר את כוחות הלגיון בגזרת ירושלים ורמאללה.

14.5.48 – הלגיון הערבי כובש את גוש עציון ולוקח את מגניו בשבי.

29.5.48 – נפילת הרובע היהודי לאחר מערכה בת שבועיים ימים. הסיבה הייתה חוסר תיאום ואי שיתוף פעולה בין היחידות השונות שלנו שפעלו שם. כח הפלמ"ח בפיקודו של דוד אלעזר, שפרץ והגיע לרובע, עזב למחרת הפריצה, ובגלל חוסר תיאום לא הגיעו כוחות להחליפו. מספר ימים אחר כך נפל הרובע.

רמת רחל – עוברת מצד לצד מספר פעמים עד שלבסוף מצליחים כוחותינו להדוף את הלגיון ואת כח הפלישה המצרי שנלחמו שם יחדיו.

פרוודור ירושלים – הלגיון מצליח לכבוש את גבעת הרדאר שהוחזקה בידי הפלמ"ח.

גזרת לטרון – שם מצליח הלגיון לשמור על מובלעת לטרון עד לסוף המלחמה, חרף ניסיונות חוזרים ונשנים של צה"ל לעקרו משם. הכביש הראשי לירושלים נשאר חסום בפקק לטרון, כאשר מצומת נחשון עד קריית ענבים אין יושבים יהודיים על הדרך הראשית לירושלים.

28.5.48 יום לפני נפילת הרובע היהודי, נפגשים גיפיים משני הצדדים ומבינים שניתן להכשיר דרך חלופית. **ב-11.6.48** עם תחילת ההפוגה הראשונה, סוללים את דרך בורמה. לאורך הקו מניחה מקורות את קו השלוח ממאגר מים ליד בית הרצל בחולדה לירושלים. כך פותרים את בעיית המצור לירושלים: יש ציר אספקה וצינור מים.

הצבא המצרי

סיפור הפלישה המצרית מובא בתמלול סיור הפולש המצרי.

ממש לפני כניסת ההפוגה הראשונה השתלטו המצרים על שלושה מבין ארבעת מוצבי צומת גבעתי וניתקו את הנגב, שהדרך אליו עד אז הייתה פתוחה מאז כבשו לוחמי חטיבת הנגב את הכפרים בריר, חוליקאת וכאוכבה במבצע ברק (10 במאי 48).

שלב ד – ההפוגות וקרבות עשרת הימים

ההפוגה הראשונה נקבעה לארבעה שבועות החל מה-11.6.1948 עד 06:00 בבוקר ה-9.7.1948. אז פורצים קרבות למשך כ-10 ימים – עד ה-18.7. בחלק מהמקומות התחילה הלחימה מחדש עוד לפני סיום ההפוגה הראשונה, למשל בקאקון (ביזמתו של צה"ל), ובחזית הדרום (שם תקפו המצרים את משלטי הצומת ואת גבעת עיבדיס 24 שעות לפני סיום ההפוגה). ובחלק מהמקומות הסתיימו הקרבות יום אחרי. בתום עשרת הימים האלה, פולקה ברנדוט המתווך השוודי (אציל מבית המלוכה) הצליח להשיג הפוגה נוספת שהחלה בשעה 19:00 של ה-18.7 (ושוב בחלק מהמקומות נמשכה לחימה גם מעט אחרי כן, למשל במבצע גי"ס שנוהל בחזית הדרום אחרי כניסת ההפוגה לתוקפה).

בקרבנות עשרת הימים היו 3 מבצעים חשובים: דני, דקל וברוש, שמתוכם נתייחס לשניים הראשונים. (מבצע ברוש של חטיבת כרמלי התנהל באזור ראש הגשר הסורי במשמר הירדן ולא הצליח לסלק אותו משם). כמו כן נערכו בעשרת הימים קרבות קשים על פתיחת הציר לנגב המנותק – מבצע אנפאר ומבצע גיי"ס, שבסיומם נותר הנגב נצור על אף הצלחה חלקית בכיבוש הכפר כרתיה.

מבצע דני/לרל"ר (לוד רמלה לטרון רמאללה), 19-9 ביולי 1948. שמו מצביע על היעדים שצה"ל ביקש לכבוש, שניים מהם הושגו – לוד ורמלה, אך בלטרון נחלנו כשלון ועקב אילוצים של צמצום בכוחות ויתרנו על הנסיון לכבוש את רמאללה.

הפיקוד על המבצע היה בידי יגאל אלון וסגנו יצחק רבין. לרשותם הועמדו 5 חטיבות: הראל, יפתח, חטיבה 8 אלכסנדרוני וקריית.

במסגרת מבצע דני נערכו שני נסיונות לכבוש את לטרון. בראשון, בליל ה-16-15 ביולי, תקף כח של הראל את רכס התותחים, נאחו בנג. 365 אך נאלץ לסגת בבוקר בלחץ התקפת כח משוריין של הלגיון. בשני, ב-18 ביולי, נערך מבצע מיקי שבמסגרתו תקפו כוחות של יפתח וטנקים מחטיבה 8 את לטרון מכוון הכביש שבצמק איילון.

במבצע זה הצטרפו לכוחותינו 2 טנקי קורמוול שהביא קצין בריטי אוהד ישראל שהיה מופקד על אזור האפסנייה של הבריטים באזור נמל חיפה. ב-15.5.1948 באופן פורמאלי הבריטים עזבו את מדינת ישראל. אבל מכיוון שלא הצליחו לארגן את הלוגיסטיקה כך שאחרוני המשוריינים, הטנקים ופריטי הצידו יעזבו עד אז, הם קיבלו אישור ממדינת ישראל בהסכם עם בריטניה להשאיר כמות של ציוד במחסנים סביב חיפה. זה היה מצוין, מכיוון שהשאירו שם כמה עשרות או מאות נושאי ברך (זחל"ם פתוח ומעליו שריונית). זה היה הרכב הכי שמיש בצבא הבריטי – שריונית, מעין זחל"ם. עד היום בכל קיבוץ אפשר לראות אחד כזה. הצוותים שלנו לא ממש ידעו לתפעל את הקרומולים האלה כמו שצריך. כשהתגלו בהם תקלות והצוותים ירדו איתם כדי לטפל בתקלות שאר הכוחות הבינו שההתקפה נכשלה והחלו נסוגים, ובכך נעמרה ההתקפה על לטרון בכשלון. גם שמו של נגדי נכרך בניסיון זה בכך, שנאמר בעדינות, הוא לא היה במקום שמפקד היה צריך להיות. זהו ניסיון הכיבוש החמישי והאחרון של לטרון.

מה שהשיג מבצע דני זה הרחבת פרוזדור ירושלים דרומה (שם נכבשו בידי חטיבת הראל הכפרים צובא, דיר עמאר (איתנים) וכסלה (כסלון) וכן צובא וערטוף. כך הורחב שטח הפרוזדור בדרום עד לנחל שורק ונפתח לתנועה חופשית ונוחה לירושלים ציר רמת רזיאל-כסלון), וכן בגזרת המרכז שם הוזז קו הגבול של המדינה מזרחה עד לקו בית נבאלה, קולה, גבעת כח, רנטיס וראש העין (שנכבשה במסגרת מבצע ע"י חטיבת אלכסנדרוני), ונשאר שם עד 1967. בדרך נכבש שדה התעופה בן גוריון והערים לוד (פעולה משולבת של כוחות יפתח בסיוע גדוד הקומנדו הממוכן של משה דיין מחטיבה 8 עם "הנמר הנוראי") ורמלה (שנכבשה ללא קרב למחרת כיבוש לוד). אקורד הסיום למבצע דני בגזרה הזו היה גירוש ערביי לוד ורמלה לעבר רמאללה, פעולה שבוצעה בזימת המפקדים המקומיים תוך עצימת עין של ההנהגה המדינית.

בשלהי המבצע תקפה חטיבת יפתח את אזור מודיעין של היום בניסיון (שלא צלח) להשתלט על צומת בית סירא ולנתק כך את לטרון מכביש בית חורון. במסגרת זו נקבע קו הגבול באזור חירבת מעין ושילתא, לאחר שהחטיבה איבדה 45 לוחמים בקרב שהשתבש בחירבת כריכור (כפר האורנים).

בצמוד למבצע דני השתלטו כוחות גבעתי על כפרים ערביים במרחב שבין כפר אוריה לכפר מנחם וכבשו את תל א סאפי. הישג זה שהרחיב את הפרוזדור עוד דרומה בשפלת יהודה יועמק מאוחר יותר במבצע "אל ההר" שיהיה מעין הרחבה של מבצע דני אל האזור שבין נחל שורק לעמק האלה.

מבצע דני מוציא למעשה את ירדן מהמלחמה. עבדאללה מתחיל לקיים מגעים חשאיים עם מדינת ישראל לגיבוש קו גבול מוסכם.

מבצע דקל – במסגרתו לחמו בעיקר חטיבה 7 וגולני, ושיחררו/כבשו את כל דרום הגליל התחתון המרכזי מידי צבא קאוקגיי. המבצע החל בקרב הגנה הירואי באילניה שעמדה בפני התקפות חוזרות ונשנות של צבא קאוקגיי והוכרע בפריצת הטור המשוריין של חטיבה 7 בכביש שפרעם-ציפורי-נצרת שהסתיים בכניעת נצרת ביולי. כניעת נצרת הביאה להתמוטטות המערך הערבי ולבריחתו של צבא קאוקגיי צפונה דרך עילבון לגליל העליון. במסגרת מבצע דקל הורחבה מזרחה רצועת חוף הגליל המערבי שנכבשה במבצע בן עמי (עד לתרשיחא ומגידל כרם), נכבשו שפרעם (הדרוזים לא נלחמו), ציפורי, נצרת, תורען, צומת גולני, לוביה, סגירה הערבית, דבוריה, בקעת תורען וכל מה שסביבן. זה היה מבצע רב היקף ומאוד מוצלח שהרחיב מאד את שטח המדינה באזור הזה, שרובו ככולו היה בשטח המדינה הערבית על פי תכנית החלוקה.

כאשר השתלטו כוחותינו על מקום היו מביאים איתם משטרה צבאית – חיל מצב וארגנו שליטה במקום כשאחת הפעולות העיקריות שנעשתה הייתה סילוק ערביי המקום.

בקרבנות עשרת הימים היו עוד מבצעים פרט לשלושת אלו:

בחזית הדרום: בניגוד לחזית המרכז והצפון כאן לא מצליח צה"ל להשיג הישגים והדרך לנגב נשארת מנותקת. המצרים תוקפים משלטים וישובים בכל עשרת הימים. יום לפני תום ההפוגה הראשונה הם מפתיעים בהתקפה וכובשים מידי חטיבת הנגב את משלטי כאוכבה וחוליקאת (ונכשלים בהתקפה נוספת מכוון אשדוד לכוון באר טוביה וגוליס שם הם נהדפים בידי אנשי גבעתי). ב-10-8 ביולי הם תוקפים את משלט עיבדיס, ב-12 ביולי את נגבה וגוליס, ב-14 את גלאון, ב-15 את בארות יצחק וב-18 את מתחם ביר עסלוג. התקפות אלו נכשלות, אך הנגב נשאר מנותק עד למבצע יואב שלושה חודשים אחר כך.

מנגד מנסים (ונכשלים) גם כוחותינו לתקוף. מבצע אנפאר (8-9 ביולי) – תקיפה שנכשלה של משטרת עירק סוידאן (חטיבת הנגב) בשילוב עם כיבוש ונסיגה מהכפר עיראק סוידאן (גבעתי), מבצע מוות לפולש (ליל 17-18 ביולי) – כיבוש חתה וכתיה (בידי גבעתי וגדוד 89 של משה דיין) ותקיפת טריז בכביש עיראק סוידאן – פלוגיה (שנעקף אחר כך על ידי דרך בורמה המצרית), אך כשלון בתקיפת חטיבת הנגב את משלטי כאוכבה וחוליקאת. מבצע גיי"ס (27-28 ביולי, בתוך ההפוגה השנייה) – כשלון בתקיפת פלוגיה ועיראק אל מנשיה. בחזית ירושלים – חטיבת עצינוני בפיקוד דוד שאלתיאל מרחיבה את השטח היהודי בדרום העיר. נכבשים הכפרים מלחה, חצי מבית צפאפה, עין כרם, בית מיזמיל (קריית יובל) ורכס מיס קרי (אורה). בליל ה-17-16

ביולי מופעל מבצע קדם לפריצה לעיר העתיקה מהר ציון ומשער יפו, אך הוא נכשל. עם תחילת ההפוגה השנייה מתמנה משה דיין למפקד עציוני.

בחזית המרכז: מבצע שוטר – פתיחת כביש חדרה-חיפה ע"י כיבוש המשולש הקטן: עין עיזאל, ג'בע ואיג'זים, חטי אלכסנדרוני, יולי 1948 לאחר כניסת ההפוגה השנייה לתוקף

בחזית הצפון: מבצע ברוש (חטיבת כרמל) שהתנהל באזור ראש הגשר הסורי במשמר הירדן. במסגרתו נכבשו מוצבי ג'לבינה ודוריג'את, אך הסורים הצליחו לכבוש מוצבים אלה בחזרה. לחימה עזה התנהלה באזור משמר הירדן וחורבת ירדה כשהסורים מצליחים להחזיק בעמדותיהם ואף להרחיבם מעט מערבה. קרבות תל עזיאית (חטי עודד) בהם השתלטו הסורים על הגבעה.

שלב ה - האופנסיבה – המבצעים הגדולים

במהלך ההפוגה השנייה (שלא נתחמה בזמן) נמשכת ההתכתשות סביב הנגב הנצור. חטיבת יפתח יורדת ב-9.1 לנגב ומחליפה את חטיבת הנגב שהוצאה להתארגנות במרכז הארץ. מופעלת רכבת אווירית בשדה התעופה שהוכשר ליד רוחמה (מבצע אבק), ובמסגרת ההגנה עליו מהכח המצרי שבכיס פלוגיה מתחוללים קרבות חירבת מאחז בין חטיבת יפתח והמצרים בפיקודו של גמאל עבד אל נאצר.

באמצע אוקטובר 1948 צה"ל מחליט לסיים חד צדדית את ההפוגה השנייה ולצאת להתקפה. החשש היה מפני כפייה של תכנית או"ם לחלוקת הארץ לאחר הירצחו של המתווך ברנאדוט בירושלים ב-16.9 בידי הלח"י. הושלמה ההתארגנות בארבע חזיתות, הכח המגויס גדל עד לכ-90 אלף איש והושלמה הצטיידותו של חיל האוויר. הכל היה מוכן לאופנסיבה של צה"ל, היוזמה הגדולה של צה"ל שהניבה מספר מבצעים רחבי היקף בהם יישם צה"ל אסטרטגיה חדשה של תקיפות יום משוריינות בלוי סיוע ארטילרי ואווירי מאסיבי.

מבצע יואב/עשרת המכות ב-10.12.1948 – המבצע הגדול הראשון שמוציא צה"ל בכדי לשבור את הסטאטוס קוו שהתקבע במהלך ההפוגה השנייה, ולסכל את תכנית החלוקה החדשה שהציע הרוזן ברנאדוט (שמסרה את הנגב כולו לערבים) לסיים המלחמה. פיקד עליו המלחמה. פיקד עליו מפקד חזית הדרום יגאל אלון (סגנו היה יצחק רבין) והשתתפו בו חטיבות הנגב, גבעתי, יפתח וחטיבה 8, ולקראת סופו גם חטיבת עודד. המבצע, שהתמקד בחזית הדרום, מצליח לגלגל את השטח מתחת לרגליהם של המצרים שנהדפים אחורה לאורך שתי הזרועות בהן התקדמו קודם בשלב הראשון של הפלישה (שלב ג'): המערבית עד לאשדוד והמזרחית עד לרמת רחל ואזור ה"משלט המשותף" ליד בית שמש. הזרוע המזרחית מטופלת במבצע אל החר, והכוח המצרי נסוג לאורך כביש בית שמש-בית גוברין לאזור שלימים ייקרא "כיס פלוגיה" (קריית גת של היום). לאזור הזה התכנסו גם המצרים שנסוגו קודם ממשלטים באזור: מרר (על הרכס מול מחנה תל נוף), גוליס, חתה וכתריה, ואליו ייסוגו המצרים מהמוצבים הסמוכים שייכבשו במהלך המבצע: בית עפא, עיראק סוידאן כאוכב, חוליקאת. הזרוע המערבית מנותקת על ידי תפישת משלטים על הכביש הראשי מצפון לעזה (טריז בית חנון) שבעקבותיה מתחילים המצרים בניסגיה הן בדרך הים (מאשקלון) והן ביבשה לאורך "דרך בורמה" שסללו על חוף הים מנחל שקמה לעזה.

כיס פלוגיה: שוכן בהצטלבות של כביש 40 עם כביש 35 (כביש אשקלון, כביש מגידל-חליל, כביש ההסכם הבטוח לפי הסכם אוסלו). בצומת הזו, על יד קריית גת של היום, היו כפר ערבי בשם עיראק אל מנשייה, כפר ערבי בשם פלוגיה, ומערבה מהצומת כפר ערבי ובניין משטרה בריטית בשם עיראק סוידאן (על יד קיבוץ נגבה). במתחם הזה, ביו עיראק אל מנשייה במזרח לעיראק סוידאן במערב התאספו כוחות מצריים בגודל של למעלה מחטיבה, וכוחותינו לא הצליחו לעקור אותם משם. גם לא במבצע יואב. לכוח הזה קראו כיס פלוגיה ע"ש הכפר שהיה במרכזו, ולמפקד שלהם, קצין סודאני ענק, קראו נגדל טיהא, הפתח השחור. נאצר, לימים נשיא מצרים, היה קצין המבצעים שלו. הייתה להם דרך בורמה משלהם שקישרה בין 2 חלקי הכיס – המזרחי והמערבי - ודרכה גם שינעו אספקה טרייה שקיבלו מהכפרים הערביים בדרום.

לאחר מבצע יואב יגאל אלון יצחק רבין נפגשו בחסות האו"ם עם הגנרל טיהא וניסו לשכנע אותו להיכנע, אבל הוא אמר שהצבא המצרי לא נסוג.

לאחר שהתקפה של חטיבה 8 מכוון קיבוץ גת אל מזרח הכיס, עיראק אל מנשייה ופלוגיה נכשלת, מופנים הכוחות למזרח הכיס אל המערך המבוצר סביב משלטי הצומת, כאוכבה, בית טימא וחוליקאת. לאחר שלושה ימי לחימה קשים ועקובים מדם מצליחה חטיבת גבעתי להשתלט על משלטים אלה ולפתוח בכך את הכביש לנגב הנצור. לאורך הכביש הפתוח נע במהירות כח של חטיבת הנגב שכובש ב-21 לאוקטובר את באר שבע במסגרת מה שזכה לשם מבצע משה. בכך הושלם ניתוקו הפיזי של הכח המצרי בהר חברון משאר הכוחות המצריים שחצו את קו הגבול ב-15 למאי.

מצודת עיראק סוידאן לא נכבשה במסגרת מבצע יואב. היא נכבשה לבסוף רק בניסיון השמיני (לאחר 5 כישלונות של חטיבת גבעתי ו-2 של חטיבת הנגב) ב-9.11.48. זה נעשה ע"י חטיבה 8 בפיקודו של יצחק שדה בהתקפת יום ממערב לאחר ריכוך כבד של ארטילריה ומטוסים. כיבוש המצודה צמצם את כיס פלוגיה לחלקו המזרחי סביב הכפר פלוגיה. אז נעשה ניסיון כיבוש נוסף של הכיס כאשר כוח של הפלוגה הדתית של חטיבת אלכסנדרוני ניסה בנר שני של חנוכה (דצמבר 48) לפעול וספג מכה קשה. 87 בחורים נהרגו שם. אנדרטה ליד קריית גת עוצבה בצורה של שני נרות. רק בהסכמי שביתת הנשק של 49 הכח המצרי עזב (על נשקו) את הכיס. כל מה שנקרא יואב באזור הזה – המועצה האזורית, היישוב שדה יואב, חמי יואב, המשטרה עצמה, שהיום נותנת בית למוזיאון החטיבתי של גבעתי כולל סיירת שקד שהיום היא גדוד בה, כולל העובדה שהיא עצמה נקראת מצודת יואב, כל זה קרוי על שמו של מפקד נגבה יצחק דובנו שפגע ונהרג באחת ההפגזות על נגבה ב-22.5.48. הכינוי שלו בהגנה היה יואב.

כינויים היו דבר מקובל מאד למפקדי כוחות לוחמים ובעיקר למפקדי המחטות. זה נועד בעיקר לצורכי מידור. כך יצחק שמיר – מיכאל, אברהם שטרן – יאיר, עמיחי פאגלין – גידי ואחרים.

מבצע אל החר – 19.22.10.1948, נתן את המענה לאזור שלא טופל בקטע הדרומי של מבצע לרל"ר, החלק הדרומי של פרודור ירושלים בין נחל שורק לנחל האלה. חטיבת הראל יצאה מערטוף בשני כוחות – האחד במעלה רכס נס הרים-בר גיורא והשני לאורך כביש 38 לזכריה, בית נטיף (נתיב הל"ה) וכביש עמק האלה

בואכה צומת מבוא ביתר. מאכן המשיכו הכוחות עד לפאתי בית לחם כשכבשו את ואדי פוכין וחוסאן לפני שכן גוריון עצר אותם ואף הורה לסגת מחוסאן.

מה שהעלה את המתים של הפלמ"חניקים שלחמו שם זה שכן גוריון נתן הוראה בפירוש לא להיכנס ולא לכבוש שטחים עתירי אוכלוסייה ערבית. הוא אמר שמבחינה אסטרטגית, קיומית ומבחינת היכולת שלנו להחזיק שטחים כאלה זה מאוד בעייתי. המדובר היה בערים כמו בית לחם, חברון, דורא, אדוריים, כרמל. הפלמ"ח מאד כעס אז על בן גוריון בשל ההנחיה הזו כי היו בטוחים שניתן לכבוש את האזורים הללו בקלי קלות. הלחץ לכיבוש שטחים וגירוש ערבים הגיע אז יותר מקרב השמאל מאשר מקרב הימין. לימים כל הקיבוצים שיתיישבו בגבולות על שטחים של כפרים ערבים לשעבר היו של השומר הצעיר! הפלמ"ח שהונהג על ידי צמרת של אחדות העבודה ומפ"מ, הם אלה שלחצו על בן גוריון, אבל הוא לא נענה להם.

מבצע חירם – 10.1948-31.28 בהשתתפות 4 חטיבות: גולני, כרמלי, חטיבה 7 הממוכנת, וחטיבת עודד-חטי' 9. חטיבה 2 – כרמלי – וחטיבת עודד מהוות בעיקר כוחות חסימה שתפקידם לנמנע תגבורת ערבית לזרם לאזורי הקרבות. 2 החטיבות האחרות – שבע וגולני – לוחמות ועושות את פעולות הכיבוש עצמן. המבצע נועד לספח למדינת ישראל את כל הגליל העליון וצפון הגליל התחתון שהיו בשליטה מלאה של צבא ההצלה ועמדו להיות מסופחות רשמית למדינת לבנון.

המבצע, שנקרא על שם חירם מלך צור שהיטיב עם שלמה, החל לאחר השתלטות קאוקג'י על משלטים מצפון ומדרום למנרה שניתקו אותה ואת משגב עם מכח צה"ל במצודת כח. המהלך המכריע בו היה פריצה של חטיבה שבע מצפת לסעסע, מהלך שהכריח את קאוקג'י לברוח מטרשיחא בחופזה עם כוחותיו צפונה דרך חורפייש לכפר רמייש בלבנון בטרם יכותר על כביש הצפון. נסיגתו של קאוקג'י פתחה את הדרך בפני חטיבת גולני להתקדם בציר עילבון-מעירא לכביש בקעת בית הכרם ומשם מערבה למגידל כרם. המהלך השלישי היה של חטיבת עודד שקיבלה את כניעת תרשיחא והמשיכה דרך פקיעין וחורפייש עד לסעסע.

בסיכום המבצע נכבש כל צפון הגליל התחתון – עילבון, מר'אר, עראבה, סחנין – וכל הגליל העליון – בית ג'אן, רמה, סעסע, תרשיחא, איקרית ובירעם (שיש להם סיפור מיוחד), ומתבצע מהלך באצבע הגליל שם היה ניסיון, שלא צלח, לתפוס את קאוקג'י מעבר לקו הגבול הבינלאומי. בין היתר כבש שם צה"ל 14 כפרים לבנוניים עד לקו הליטאני – הגבול הגיאוגרפי בין הגליל ללבנון. זה לא קו הגבול המדיני של פולה-ניוקומב, לשם יחזור צה"ל בעקבות דיוני שביתת הנשק.

ברך הליטאני אזור הבופור נמצא מול מטולה שממזרחו. משם נכנסו (דרך בקעת מארג' עיון) בניסיון ללכוד את קאוקג'י, אבל זה לא הלך והוא ברח ממפקדתו שהייתה בתרשיחא.

במסגרת המבצע פונו בין היתר תושבי שני הכפרים הערביים הנוצרים היידיותיים לישראל, עד היום, איקרית (יוונים קתולים) ובירעם (מרוניים קתולים). אגב, איקרית נזכרת במשנה ככפר יהודי (ר' יוסי ד'איקרית), זה לא שם ערבי. נעשה פנייה מסודרת של מפקדי כוחות חטיבה כרמלי לפרנסי שני הכפרים שהבטיחה שהם יוחזרו לקרקעותיהם, אבל עכשיו הם צריכים לפנות את הכפרים לצורך הפעולה הצבאית של מבצע חירם. היתה פסיקה של בג"צ שמצדיקה את הטענה הערבית על אדמותיהם, אבל מדינת ישראל לא החזירה את השטחים, מתוך קודם כל העובדה שממשלה יכולה לסרב לבית המשפט, ומתוך הפחד מליצור תקדים שמביא את מדינת ישראל לא לבצע את ההנחיה של בית המשפט, תוך ניסיון להגיע להסכמה עם תושבי הכפרים על פיצויים כספיים. חלק מתושבי הכפר כבר הסכים, חלק אחר ממשיכים להתעקש ולפקוד את הכפרים העזובים, לקבור שם ולעשות שם טקסי נישואין.

צפת כבר נכבשה במבצע יפתח ב-12.5.48, כך שבמהלך מבצע חירם הייתה כבר בידינו ושימשה כבסיס יציאה לחלק מהכוחות שפרצו ממנה דרך מירון, ספסופה, גייש לכיבוש סעסע.

מבצע לוט – 25-23 בנובמבר 48 – פריצת הדרך לסדום בידי חטיבת הנגב. החל בכיבוש כורנוב, משם ירדו בדרך מעלה העקרבים לעין חוסוב ומשם דרומה לעין יהב וצפונה לסדום. לא הייתה כל התנגדות. במקביל תפשו ברמת המדבר את ראש זוהר ותל ערד, גם כן ללא התנגדות. אחר כך המשיכו עד לעין גדי.

ב-11.30 נחתם בירושלים הסכם דיין-עבדאללה תל להפסקת אש בין צבא ירדן וישראל בגזרת ירושלים (והיתה הסכמה על החלתו החשאית גם על יתר קווי העימות בין שני הצדדים).

מבצע אסף – 7-5 לדצמבר, 48 – חיסול ה"כרס" המצרית במערב הנגב. חטיבה 8 וגדוד 13 של גולני כובשים את תל שרוחן, שיח נוראן (קיבוץ מגן) וחברת מעין. יומיים של התקפות נגד מצריות נבלמות ע"י הגנה עיקשת של אנשי גולני והתקפת הפתעה משוריית של גדוד 89.

בהמשך שני המבצעים המשמעותיים הנוספים בדרום היו:

מבצע חורב/עין – 12.12.1948 – 2.1.1949. יעדי המבצע היו 5 יישובים ששמותיהם מתחילים באות ע' – עזה, אל עריש (=הסוכה), אבו עגילה, עיונה אל חפיר (ניצנה), ביר עסלוג' (הבאר המתוקה מדבש, ליד רביבים). הרעיון היה לנסות ללכוד ולחסל את הצבא המצרי, כמעין רציונל מתמשך גם של מבצע יואב, ולחסום לו צירי נסיגה, אבל הכוח המצרי בכיס פלוגיה בכלל לא רצה לסגת שכן תוחזק על ידי כפריי המקום ויכול היה להישאר שם עוד זמן רב. גם הבריטים מזהים את התנועה של צה"ל, ולמרות שהם כבר מזמן עזבו את ארץ ישראל הם יושבים עוד במצריים ודואגים לאינטרס שלהם בתעלת סואץ. הבריטים ביקשו לכפות הפסקת אש שתשאיר להם את הנגב ולא תקטע את הרצף שבהשפעתם מעיראק למצריים.

השלב הראשון במבצע הייתה התקפת הסחה של חטיבת גולני ברצועת עזה שם ריתקו כוחות החטיבה את המצרים במשך 3 יממות ואפשרו את תנועת יתר הכוחות בהסתר דרומה. המהלך המרכזי הייתה תנועתה של חטיבה 8 דרך ציר חלוצה-נחל לבן-ניצנה לתקיפת המערך המצרי בניצנה מכוון בלתי צפוי. בקרב זה השתתף גדוד 5 של הרצל שחסה התקפות נגד מצריות בכביש רפח-ניצנה, וחטיבה 8 שכבשה את המערך המצרי ב-27 לחודש. במקביל תקעה חטיבת הנגב 2 טריזים במערך המצרי לאורך הכביש מניצנה לצומת ירוחם: במשלטי התמילה (משב אשלים) ובמגרייפה (שבטה). ב-26 בחודש טיהרה חטיבת הנגב את כל המערך המצרי לאורך הכביש, וב-27 חברה לכוחות חטיבה 8 בניצנה. למחרת בצהריים הובילה את המשך המבצע בפרצה בכביש ניצנה – אבו עגילה אותה כבשה ב-29 בבוקר לאחר קרב לילי במתחם אום כתף שבדרך.

במקביל לשלב זה של מבצע חורב (29-27 בדצמבר) התבצע מבצע חיסול שבו תקפה חטיבת אלכסנדרוני בפיקוד ישיר של המטה הכללי את כיס פלוגיה. בהתקפה זו נלכדה והושמדה הפלוגה הדתית של גדוד 33 בתוך עיראק אל מנשייה (הכשולן השלישי של צה"ל לכבוש את הכפר, לאחר הכישלונות של גדוד 53 במבצע גיי"ס וחטיבה 8 במבצע יואב).

ב-31 בדצמבר נעים כוחות צה"ל לכונן אל עריש כשיגאל אלון מבקש לנתק על ידי כיבוש העיר את כל הכוח המצרי ברצועת עזה. הבריטים והאמריקאים מגישים אולטימטום לבן גוריון וזה מורה, על אף מחאותיו של יגאל אלון, על נסיגה חזרה לתחומי ארץ ישראל המנדטורית. כך קורה שבמבצע חורב לא מצליחים לכבוש את אל עריש אלא רק להשתלט על חלק מהדרכים בקרבתן. יש תמונה מפורסמת של יגאל אלון ויצחק רבין עומדים חבוקים ליד שלט שעליו כתוב אל עריש. בשתי פשיטות הצליחו להגיע לביר חסה ולביר חסנה וחזרו חזרה.

בליל ה-3-4 בינואר מתחיל השלב השלישי של המבצע שבו יוצאות לכיבוש רפיח חטיבת הראל (מניצנה על הכביש צפונה לצומת רפיח) וחטיבת גולני (מנירים מערבה למחנות רפיח), בניסיון לרתק לשם את עיקר הכוח המצרי ואז לשלוח את חטיבת הנגב (שהוסגה לבאר שבע) לכבוש את עזה בהתקפה רכובה מכביש באר שבע – עזה. המצרים מתגוננים בעוז וכוחות צה"ל לא מצליחים להשיג הכרעה. גם הבריטים נזעקים למקום ומעלים לאוויר מטוסים שלהם לסיוע למצרים. בתגובה צה"ל מעלה אף הוא חיל אוויר (ספיטפיירי בריטים וטייסים יוצאי ביה"ס לטיסה הבריטי על שני הצדדים), והקרוב האווירי שמתחולל ב-7.1.1949 מסתיים ב-5:00 לטובתנו. אז נכפית הפסקת אש לאחר שהמצרים מודיעים שיסכימו לפתוח במו"מ עם ישראל על שביתת נשק. כך קורה שגם עזה לא נכבשת והיא תשאר בשליטת מצרים יחד עם כל הרצועה סביבה עד 1967.

מבצע עובדה – 6-10.3.1949 כוחות גולני וחטיבת הנגב (גדוד 7) כובשים את אילת. המצרים בראס-א-נקב נותנים לכוחותינו לעבור כי ישראל כבר חתמה ברודוס ב-24.2.49 על הסכם שלום עם מצריים. לכן כוחות חטיבת הנגב יכולים לעבור שם בקלות יחסית. היו 5-6 חושות בוץ ריקות באום ררש כאשר הכוח הראשון של חטיבת הנגב הגיע לשם צברי ה-10 לאוקטובר. כוח גולני מגיע בניתיים בנחל הערבה, נתקל מרחוק באיזה כוח ירדני ליד עירנדל ומגיע לאום ררש קצת אחרי. ישנן האגדות הידועות על התחרות ביניהן. כאשר הפלמ"חניק הראשון התפשט ערס כולו ונכנס לים בהכריו שמואז נחשון בן עמינדב הוא היהודי הראשון שטובל בים סוף. אום ררש היתה בשליטה ירדנית, אולם אף אחד לא ישב בפועל שם (היה כח בריטי גדול יחסית בעקבה שלא התערב בנעשה). האגדה גם מספרת על דגל הדיו – התחוננים, הסדין עם היוד מהמרפאה וכולי. כך או אחרת, הניפו את דגל ישראל כשמגן הדוד מלא כולו כחול כמו בסמל חיל האוויר. ברן (אברהם אדן) שהיה הקטן מכולם, מעלה את הדגל. כשגולני מגיעים מחליטים לעכב את המברק שמוציאים לממשלה עד שהתאריך העברי יהיה י"א אדר: "חטיבת הנגב וגולני מגישות ב"א באדר את אום ררש כשי לממשלת ישראל". כך מתחברים לתל חי, לביריה ולמיתוסים נוספים.

במקביל, כחלק ממבצע עובדה, פועלת חטיבת אלכסנדרוני להרחבת השטח שבשליטתנו במורדות המערביים והדרומיים של הר חברון. נתפשים השטחים של אזור אמציה, תל חליפה (להב), יתיר ותל ערד. כח שני יורד דרך מעלה העקרים לסדום, מפליג משם צפונה בסירה ובאסדה של המפעלים, ומשתלט על מצדה ועין גדי.

הסכמי רודוס

בתום המלחמה נחתמו ההסכמים בין ישראל ומדינות ערב השכנות. כל ההסכמים נחתמו במלון השושנים ברודוס לאחר שהמשלחת הישראלית ישבה בסבב נפרד עם כל אחת מהמדינות. אותנו ייצגו משה דיין, יהושפט הרכבי ואחרים. על פי חלק מההיסטוריונים תאריכי החתימה הם אלו שבהם נגמרה המלחמה בינו לבין המדינות השונות:

- ב-24.2.1949 – ישראל מצריים – מצריים הייתה המדינה הראשונה שחתמה על הסכם שביתת נשק, ולימים גם על הסכם שלום. היא גם היתה המדינה האחרונה במפגשי הליגה הערבית שהצביעה עבור פלישה לארץ ישראל. היא ממש לא רצתה להיכנס להרפתקה הזו.
- ב-23.3.1949 – ישראל - לבנון.
- ב-3.4.1949 – ישראל - ירדן. במסגרת ההסכם התחייבה ירדן לדאוג להסגת הכוחות העיראקיים מהשומרון, בהתאם לייפוי כח שהשיגה קודם מהעיראקים לייצגם במו"מ. ההסכם כלל חילופי שטחים שבהם ישראל נכנסה לוואדי ערה וכללה בשטחה הן את כפרי ואדי ערה והן את המשולש הקטן: טירה, טיבה וקלנסאוור. בתמורה החזרנו לירדנים חלק מהשטחים בדרום הר חברון שנתפשו ע"י אלכסנדרוני במבצע עובדה.
- ב-20.7.1949 – ישראל - סוריה. כלל הכרזה של שטח מפורז לאורך הגבול הבינלאומי. סוריה נסוגה מהמשולש שהחזיקה בגזרת משמר הירדן ובתמורה ישראל הסכימה לפירוז שטחים שהיו בשליטתה ממערב לקו הגבול הבינלאומי באיזור עין גב ואל חמה.

תוכנית החלוקה נדחתה על ידי הפלסטינאים, ובסופו של דבר מדינה פלסטינאית לא קמה, וגם האזור שאמור היה להיות בשליטה בינלאומית לא קם. השטחים שלה התחלקו בין מצריים, ירדן ומדינת ישראל. מצריים קיבלה אזור דומיננטי פלסטינאי. הם ידעו את זה וממש לא רצו בכך. הם מעולם לא סיפחו אותו ומעולם לא ניפקו לתושביו אזרחות או דרכון מצריים, בניגוד למעמד שזכו לו פלסטינאי הגדה המערבית, שקיבלו דרכונים ירדניים ונחשבו לחלק מהאוכלוסייה הפלסטינית, שהיא גם ככה כ-70% (30% הנוספים הם בדואים הנאמנים למלך) מהממלכה הירדנית ההאשמית.

בשלב זה עדיין לא היו פלסטינאים טענות, וגם לא מאוחר יותר בזמן מבצע סיני. רק מאוחר יותר, קצת לפני ששת הימים - 1964 תחילת 65 - הם מקימים ארגון את הפת"ח ואחר כך גם ארגונים אחרים, במטרה לקחת חלק במלחמה נגד ישראל, מתוך תקווה שכאשר יצחו את ישראל יחד עם מדינות ערב הם יחזרו לאדמותיהם. עד 64 היה להם נציג באו"ם – אחמד שוקיירי - שדיבר ולא עשה כלום. אחר כך היה להם נציג אחר שגם הוא לא עשה הרבה, עד שמנהיג פת"ח אבו עמאר – יאסר ערפאת - הופך לאט לאט לדומיננטי, הן כדמות והן כמפקד על ארגון הפת"ח.

הפליטים הפלסטינאים

המספר שנוי במחלוקת ונע בין 600-750 אלף, בין המרחיבים והמצמצמים. אלו הפכו היום, על פי המרחיבים, לכ-5 מיליון פליטים. ההגדרה של פליט בכל העולם היא שונה מההגדרה של הפליט הפלסטינאי. זה עוד מין המצאה "אוהדת ישראל" שזו. למה פליט פלסטינאי לא מוגדר כמו כל היתר? ככה, כי העולם רוצה שיהיה להם מעמד אחר.

בתחומי ארץ ישראל היו כ-1.2 מיליון פלסטינאים, כך שאם ברחו מחוץ לארץ ישראל כ-750 אלף, אז 450 אלף נשארו, מהם בתחומי מדינת ישראל נשארו בסוף הקרבות 155 אלף – בוואדי ערה, ג'לג'וליה, אום אל פאחם, צפת, עכו, נצרת ויפו, והשאר - 295 אלף בשטחים וברצועת עזה. מלחמת ששת הימים מבטלת את הקו הירוק, כאשר מדינת ישראל כובשת את רצועת עזה ויהודה ושומרון, ואז נפגשים שוב עם אותם 295 אלף ועם הפליטים שעברו משטחי מדינת ישראל למחנות הפליטים בגדה וברצועת עזה: טול כרם, יריחו, שכם ורצועת עזה. בינתיים מספרם של כל ערביי הגדה המערבית צמח ל-600 אלף (כולל הפליטים משטחי מדינת ישראל). שאר 750 אלף הפליטים (אלה שלא עברו למחנות פליטים בגדה המערבית וברצועת עזה) עברו אל מחוץ לגבולות ארץ ישראל המנדטורית, והתרכזו, בעיקר, במחנות פליטים בירדן ובלבנון.

מדיניות ישראל לגבי הפליטים – אם לוקחים קו מיפו לירושלים דרך רמלה, לוד ואבו גוש אז במרץ 1949, מדרום לקו הזה (להוציא את אשקלון) לא נותר כפר ערבי אחד על מקומו – כולם סולקו. לעומת זאת בצפון נשארו הרבה. אשקלון היא חריג בגזרה הדרום – חיו שם ערבים עד תחילת 51, ויצאו משם לא מעט מסתננים לפעולות החבלה שכנגדם התבצעו פעולות התגמול. ב-1951 בן גוריון נותן הוראה לגרש את כולם. מעלים אותם על משאיות וזורקים אותם ברצועת עזה. אז מתחילים לאכלס במבנים הישנים של מגידל בעולים חדשים כולל פרויקט עשירים מדרום אפריקה - אפריד"ר - אחת משכונות היוקרה של אשקלון עד היום. למה מספר הפליטים נופח? כנראה משום שמיד אחרי המלחמה הם התחילו לקבל סעד מסוכנות הסעד לפליטים, ואז הם ניפחו את המספרים כדי לקבל יותר כסף מסוכנויות הסיוע. יש השערה שזה, בין היתר, אחת הסיבות לפערים שבין הערכות הממעיטות והמרחיבות.

בני מוריס, גדול חוקרי הנושא, שמקובל בדיעותיו גם על המערב, מביא 3 סיבות לעזיבת 750 אלף ערביי ארץ ישראל את הארץ, כשכל אחת אחרית לכשליש (קרי 250 אלף) מהפליטים. נמנה אותן מהקשה אל הקלה מבחינת מדינת ישראל:

1. שלישי אחד גורש תחת איומי נשק ותוך כדי ניהול ירי לעברם. במקומות רבים נהרגו פליטים כתוצאה מהלחץ הזה: עיבלין, סאסא, דיר יאסין, חירבת חזעה, ועוד מקומות. גירשו נשים, זקנים וילדים. זה הכל כתוב ומתועד, ואין מה להכחיש את זה. כל המעצמות עשו את זה בזמנו: האמריקאים, הרוסים, האוסטרלים ואחרים.
2. שלישי ברח מפחד, מרצון, במלחמה כמו במלחמה. לא מתוך איומים ישירים אבל מתוך חישוב עצמאי של מה טוב יותר להם במצב הקשה הזה. כמו בסוריה. בספטמבר השחור עשרות ומאות פליטים ברחו אל קו המים צמאים מתים, והתחננו שישראל תיקח אותם בחזרה מפחד המלך חוסיין. קיבלנו חלק מהם.
3. שלישי נוסף זה מסכנים שפותו על ידי מדינות ערב, שהכריזו קבל עם ועולם שיכבשו את ארץ ישראל ויגישו להם אותה בחזרה על מגש של כסף. הם נקראו לעזוב כדי לחזור כמנצחים. אלו התפתו, עזבו והתבדו.

השיטה של גירוש בידי חיילי צה"ל פעלה יותר בדרום מאשר בצפון. יגאל אלון הוא זה שניקה את כל הנגב עד אחרון הערבים, מלבד אלו שבאשקלון (שגורשו אחר כך בפקודת בן גוריון). בצפון האחראי היה, על פי רוב, משה כרמל, לימים שר התחבורה, איש אחדות העבודה, מתון יותר מיגאל אלון. גם אבא חושי המתון פעל שם. הם מיתנו את מגמת הגירוש בצפון, ושם נשארו יותר ערבים. שם כמעט לא עזבו מתוך איומים בנשק, ולכן חלק המגורשים מתושבי הצפון היה קטן בהרבה מחלקם של אלה שהיו בפרוזדור ודרומה. עם זאת, גם בצפון הייתה יוזמה מקומית, פה ושם, של גירוש יזום. זה לא הונחת מגבוה על ידי בן גוריון, אבל היה ברור לכולם שהאינטרס היה שישארו מה שפחות ערבים. גם לא ממש מנעו יזמה מקומית לגירוש פה ושם, ובהרו לעצום עניינים ברוב המקרים. גם העובדה שקאוקג'י החזיק את שתי המפקדות שלו בשפרעם ובתרשיחא כמעט עד הימים האחרונים של המלחמה, הביאה, ככל הנראה, לבריחה קטנה יותר מהאזור. הבריחה בצפון הייתה בעיקר בשלב הלחימה בערים המעורבות: טבריה, צפת וחיפה.

1.2 מיליון הפלסטינאים בארץ ערב המלחמה מתחלקים ל: 750 אלף פליטים שנעקרו ממקומותיהם ועזבו למדינות ערב ול-450 שנשארו בתחומי ארץ ישראל, מהקבוצה השנייה כ-155-160 אלף נשארו בשטחי מדינת ישראל והשאר עברו לשטחי הגדה ורצועת עזה. על ה-155 אלף שנשארו בתחומי המדינה נוספו במהלך השנים הבאות כ-90 אלף בדואים בתחילה עזבו את תחומי המדינה, אבל חזרו אליה כשנוכחו שהגבולות למעשה היו פרוצים. על אלה נוספו עוד כמה עשרות אלפי ערבים שהוחזרו למדינת ישראל יחד עם כביש ואדי ערה.

כביש וואדי ערה נשאר בסוף המלחמה בידי העיראקים. עשו החלפה - בהסכמי שביתת הנשק ישראל קיבלה את הכביש עם עוד כמה כפרים שהיו באזור ומדינת ישראל החזירה לירדן כמה גבעות באזור דרום הר חברון. הערבים במסגרת הדיון עד היום דורשים במסגרת הדיון שלושה דברים – השטח, פיצוי כספי וזכות השיבה לכל הפליטים. הם מבינים שמבחינת שטח ופיצוי ישראל מוכנה להתפשר, מבחינת זכות השיבה ישראל מאוד קשוחה. היו הצהרות שמדינת ישראל תסכים במקסימום כמחווה של טוב לב, לא מתוך הכרה בזכות השיבה, להחזיר בין 20 ל-40 אלף פליטים, זה הכל. מצד שני התנאי הבסיסי של מדינת ישראל לאיזושהו הסכם הוא קודם כל שיכירו במדינת ישראל.

שני העשורים הראשונים לקיום המדינה

העשור הראשון למדינת ישראל - 1948-1958

בתוכו מתנהל בין ה- 29.10.56 ל- 2.11.56 מבצע קדש/מבצע סיני/מלחמת סיני או קדש. היו כמה שמות מכיוון שלא ידעו אם זו תהיה מלחמה או מבצע מתגלגל.

מבצע סיני, נאמר לרוב אזרחי מדינת ישראל, הוא פעולת תגמול נוספת גדולה כנגד בסיסי מסתננים. גם בירדן וגם במצרים היו מסתננים שעשו פעולות חבלה, גניבה והרג באזרחי מדינת ישראל. זו ביקשה לקצץ את היד הפוגעת, אבל נראה גם את קצה היד הזו, ואם היא בתחום ריבונותם של מדינות כלשהן אז יפגעו גם בהם. פעולות התגמול האלה הלכו והסלימו, שכן גם הפעולות שפגעו בנו הלכו והסלימו. למשל, הפיגוע באוטובוס אגד במעלה עקרבם באפריל 54, במלאת 5 שנים לשחרור אילת, שם רצחו כמעט את כל יושביו. היו הרבה פעולות תגמול: חאן יונס, קלקליה, עין ראווה, אל חאדר ועוד. פעולות התגמול נעשו על יעדים ברצועת עזה ובירדן. נגד אשקלון לא היו פעולות תגמול, שכן בן גוריון החליט לטפל אחרת במקרה זה, ולגרש את אותם תושבים.

מדינת ישראל התחבטה והתלבטה בעשור הראשון בהרבה מאוד בעיות קיומיות, כשהראשונה במעלה בהן היא דווקא לא העניין הביטחוני, בצורה קצת מפתיעה. לא הביטחון הכללי הנוגע למלחמה נוספת (למרות איומי נאצר במלחמה קרבה מדינת ישראל הבינה שמדינות ערב עוד לא מוכנות למלחמה נוספת). כן יש בעיה ברמת הביטחון השוטף בצורת מסתננים שחודרים ופוגעים פעם אחר פעם בכל דבר שזו (חתונה בפטיש שם נהרגו שתי נשים, רימון ביהוד, ירי על ילדים ליד מרכז הרב שפירא, וכן הלאה). פיגועים אלה תפשו כל הזמן את חרתות העיתונים שפרסמו תמונות וזועה שגרמו לאי שקט גדול בציבור. למרות זאת יש בעיות קיומיות גדולות יותר, תוצאות ישירות של מלחמת העצמאות, שמנהיגי מדינת ישראל מתמודדים איתה כמעט בידיים מורמות:

- קליטת העלייה
 - בידוד בינלאומי - אף מדינה בעולם לא מתייחסת למדינת ישראל. הנשיא האמריקאי הראשון שמתחיל להסתכל לכיוון ישראל הוא קנדי בשנות ה-60 המוקדמות. בשנות ה-50 אייזנהאואר לא ספר אותנו. אין לישראל ידיד בעולם. בשנות ה-50. תנועות הנוער בשנים הראשונות עוד הסתכלו לכיוון רוסיה וסטלין ושור "סטלין אבינו, רוסיה אמנו". רק אחרי מלחמת קוריאה, איפשהו בשנות ה-50, האוריינטציה הישראלית משנה כוון למערבית ומוסיפים את השורה "הלוואי והיינו יתומים!". היחידים שהתעניינו בתושבי ישראל היו אנשי יוניצ"ף של האו"ם שהיה שולח לכאן מזון.
 - קופה ריקה - אז הונהגה תקופה הצנע, שיטת התלושים שהנהיג דב יוסף שמונה כשר ההקצבה והאספקה. התחיל להתפתח שוק שחור, שכן לאנשי הכפר היה והם היו מספקים לאנשי העיר. היו עולים פקחים של שר הקיצוב לאוטובוסים ומרים לאנשים שיפתחו את התיקים ויראו מה יש להם בהם - תרנגול הודו, ביצים, חמאה וכו'. היו פרסומות בלוחות המודעות נגד השוק השחור שהוצג כנחש שיש לרוצץ את גולגולתו - הלחמו בשוק השחור!
- עד 1953 מדינת ישראל לא מצליחה להגיב בצורה יעילה נגד המסתננים. למרות ששתי הפעולות המוזכרות כאן (תקרית חמת גדר ותקרית תל מוטילה) לא נעשו נגד קיני מסתננים אלא היו במסגרת התעמתות מול כוחות סוריה, הן בסיס טוב להמחשה בצורה הברורה ביותר שצה"ל של סוף מלחמת העצמאות, העוצמתי היעיל והמוחק, הוא לא צה"ל של ראשית מדינת ישראל. כי, כשיישוב בן 650 אלף יהודים ותיקים קולט עוד 750 אלף תוך שנתיים, ויש במדינה יותר עולים חדשים מאשר פליטים, אז הרמה הסוציו-אקונומית עוד יותר יורדת, וכך גם רמת החיילים בצה"ל שרובם בכלל לא דובר עברית כמו שצריך. בנוסף, משירות הקבע הרבה חיילים ותיקים עוזבים כשהם רואים שצה"ל החדש אינו צה"ל הישן, מה שמוריד את הרמה של צה"ל עוד יותר.

עיקר הבעיות בגבול הצפון, גם "בעשור השקט", התנהלו על רקע שני דברים: הראשונה - לאורך כל הגבול עם סוריה היו שטחי מפורזים. הפרשנות השונה של מדינת ישראל ועומת סוריה באשר להתייחסות לשטחי מפורז היה הגורם לחיכוכים רבים. הבעיה השנייה, שהופיעה בעשור השני, הייתה בעיית המים.

תקרית חמת גדר - 4.4.1951 - אל חמה, על פי הסכם 1949, הייתה צריכה להיות בשטח מדינת ישראל כאזור מפורז. באותו יום צה"ל הולך "לשמור על הסדר האזרחי באל חמה". משום שזה שטח מפורז נעשה את זה על ידי כוח משטרה ולא צבאי. שוכרים שני קומנדקרים צבועים כחול לבן מ.י., רובי משטרה, נכנסים לאל חמה. הסורים רואים בזה כניסה של כוח צבאי לכל דבר, שכן גם בהר הצופים ישראל הפעילה את הטריק הזה של חיילים הלבושים כשוטרים בשיירות להר הצופים. הסורים פותחים באש, קומנדקר אחד נפגע, כל חייליו נהרגים, השני מסתובב ונסוג - זה מה שצה"ל של אותם ימים היה מסוגל לעשות. חיל האוויר נשלח לעזרה, ובדוחותיו כתוב שמטוסי חיל האוויר פוגעים בכל מלבד במטרות. כישלון טוטאלי.

תקרית תל מוטילה - 2.5.1951 - חודש אחרי תקרית אל חמה. אזור מפורז בעיני הישראלים הוא אזור שפשוט אין להכניס אליו צבא, demilitarized zone - כמו שאומרת הגרסה האנגלית של ההסכם. אבל הסורים רואים באזורים המפורזים אזורים שאסור לחולל בהם שום שינוי בסטטוס קוו. הם רואים שהיהודים מסלקים מאזור שפך הירדן לכנרת, שטח מפורז על פי ההסכמים, את התושבים הערבים, מכשירים את השטח, ומתכננים להעלות להתיישבות שם היאחזויות נח"ל שהם חצי צבא. הסורים מחליטים להגיב. הם שולחים גדוד או שתי פלוגות של צבא סורי לבוש אזרחית ומשתלטים על תל מוטילה מעל השפך. מדווחי חיילי גולני שאבטחו את האזור נאמר "קבוצת אנשים כנראה מזויינת עולה על תל מוטילה ועל גבעת הדמות שמתחתיו". כוח סיר נשלח מולם, וכשהוא נכנס לטווח האש הוא חוטף מכה, מסתובב ונסוג. שולחים את גולני, גדוד בפקודו של נגד, רחבעם זאבי. הוא גם כאן מנהל את הקרב מרחוק, והכוח שלו סופג מכה אנושה - 41 הרוגים - ביום מאי חמישי אחד. החיילים כנראה סבלו משלשולים בעקבות אוכל לא טוב שאכלו. לאט לאט נפגעות בשטח פרות שמעלות צחנה, זבובים, ויתושים. רוב החיילים עולים חדשים שלא מבינים את פקודת ההסתערות שקיבלו ולא זזים ממקומם. התקרית בסופו של דבר מסתיימת בהתערבות חיל האוויר אחרי

שמשקיף או"מ מציע לנו להפעילם. אמנם גם כאן הם לא פוגעים אך התקרית הסתיימה עם הרבה מאוד הרוגים.

מדינת ישראל של שנות ה-50 מפעילה גם צנזורה צבאית קפדנית. במחנה אליקים (מחנה צבאי ליד הכרמל), היה באותו יום תרגיל אימונים שנהרגו בו 6 חיילים. למחרת מופיעות מודעות קטנות בקצה העיתונים שאומרות כך: "בתאונת אימונים מצערת באחד ממחנות צה"ל נהרגו 47 חיילים". איש לא הזכיר את תל מוטילה, באופן רשמי במשך הרבה שנים אחר כך.

עם עוד הרבה פעולות תגמול כושלות של צה"ל מסיבות שונות, הבינו בצד הפיקודי של צה"ל שזה לא יכול להימשך. אומרים שבן גוריון לוקח את העוזר הצבאי שלו ואומר לו שהקצין מחטיבת אלכסנדרוני העונה לשם אריאל שיינרמן, אריק שרון, לומד באוניברסיטה העברית בירושלים, לך תקרא לו. הוא היה מפא"ניק שרון אז. הוא נפגש איתו, ועל רקע הפגישה הזו קמות אחר כך שתי יחידות לצורך מניעת פעולות התגמול:

יחידת מג"ב – יחידה משטרתית שלא עוברת את הגבול אלא יושבת על הגבול במעברים וחוסמת את הכניסה. **יחידה 101** – הורכבה מבחירי הלוחמים מתשי"ח בפקודו של אריק שרון. פועלת 5 חודשים בלבד מבסיס האימונים שלה בסטף. יצרה סטנדרט חדש של פעולות תגמול (רואים את זה בפעולת החץ השחור). יחידה זו בהחלט סיפקה את הסחורה. ההסתגנויות לא נפסקו אמנם, אבל פעולת היחידה יצרה הרתעה.

בסתיו 1953 בן גוריון מבין שעלול לקרות מצב שהגולם יקום על יוצרו. יחידה זו על לוחמיה לא היתה רשומה במצבה של צה"ל, לא לבשה מדים של צה"ל ולא הלכה עם נשק תקני של צה"ל. היא הייתה חסרת פחד, ועשתה לעיתים פה ושם גם פעולות תגמול פרטיות (מאיר הר ציון, קציה, דוידי ואחרים) גם ללא הנחיות מלמעלה. היו מבצעים פעולות פיגוע וענישה בלילות, הרבה על תחבורה ערבית בכבישי ירדן ורצועת עזה, ולמחרת צה"ל היה מכחיש כל מעורבות שלו באירועים הללו שדווחו לוועדות שביתת הנשק הרלבנטיות. הם פירושו את הצרכים של מדינת ישראל, ועשו על פי דעתם פעולות כאלה ואחרות.

לאור התנהגותה, עודף היוזמה ועודף היעילות של היחידה החליטו בן גוריון והרמטכ"ל דיין בנובמבר 1953 לספחה לצה"ל. הסיפוח היה לגדוד הצנחנים 890 של מרסל טוביאס (אחר כך זה הופך לחטיבה 202) כשמי שלא רוצה להיות בצבא סדיר וממושמע יכול לעזוב. דוידי, שלמה באום, מאיר הר ציון ועוד רבים אחרים נשארו, כאשר רב סרן אריאל שרון מפקד עליהם כייחידה תקנית.

הסטנדרט שהציבו אנשי 890 החדשים ממשך גם ליחידות צה"ל האחרות. כאשר פעילות ההסתגנות ימשיכו, פעולות התגמול הבאות, מ-1954 ואילך, הן כבר של הצנחנים ולא של יחידה 101 (מפורטות באנדרטת החץ השחור). הגדולה שבפעולות האלה היא מבצע סיני באוקטובר 1956, לאחר הסלמה נוספת. פעולת התגמול הבאות הן של הצנחנים: קלקיליה, עזה (החץ השחור) ואחרות.

מבצע קדש/סיני

את מבצע קדש יזמו בריטניה וצרפת, כתגובה לתוקפנותו של שליט מצרים גמאל עבד אל נאצר, שהכריז ב-26 ליולי 1956 על הלאמת חברת "תעלת סואץ" שבבעלותן, צעד שגרם להן נזק כלכלי גדול. ישראל, שהייתה באותן השנים בקשר טוב עם שתי המדינות, ביחד עם צרפת, הסכימה להצטרף ליוזמה בעיקר בשל רצונה להגיב על תקיפות חוזרות ונשנות של חוליות "פדאיון" שהגיעו מרצועת עזה, וכן על המהלך המצרי של סגירת מיצרי טיראן לשיט ישראלי, זה אשר גרם לשיתוקו של נמל אילת.

בנוסף, חששה ישראל ממהלך מצרי בסיני, שנאצר ריכז בשטחו כוחות רבים. ב-22 ביולי 1956, כמה ימים לפני הכרזת נאצר על הלאמת התעלה, נפגשו יצגני שלוש המדינות בפרבר סוור הסמוך לפריז וסיכמו את פרטי המבצע. את ישראל ייצגו באותה ועידה הראש הממשלה דאז דוד בן גוריון, שר הביטחון משה דיין, ראש אגף המבצעים במטכ"ל אלוף מאיר עמית ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס. בין שאר ההחלטות באותה ועידה, הצליחה ישראל להוציא התחייבות מצרפת כי האחרונה תסייע בהקמת הכור הגרעיני, העתיד להיבנות בדימונה.

מה שנועד מאוחר יותר זה שמבצע סיני היה מבצע מתואם של ישראל עם צרפת ואנגליה שקראו לו מבצע מוסקטר. לישראל יש, כמובן, אינטרס לחבור איתם, בגלל הבידוד הבינלאומי שעטף אותנו. לאנגלים והצרפתים יש אינטרס לחבור עם ישראל משום שיש לה אינטרס לפגוע במצרים ויש לה גם את היכולת לעשות זאת. עסקת הנשק הגדול איתן לקראת ואחרי המבצע הביאה לנו מהבריטים את חיל הים המודרני, מהצרפתים את טנק ה-AMX, טילי ה-SS (10 ו-11) האנטי טנקים, את מטוסי הוורטורים והאורגאנים, ולאחר המלחמה את הקריה למחקר גרעיני (ק.מ.ג.) בדימונה.

האינטרס האנגלי היה שהנשיא המצרי עולה לו השתן לראש, הוא רוצה לסלק ממצרים את האימפריאליזם המערבי, קרי את בריטניה. זו מבינה ששליטתה על תעלת סואץ בסכנה. לכן בריטניה נותנת את הנשק לישראל כדי שתעשה זאת בעצמה. מה האינטרס הצרפתי? הצרפתים יושבים באלג'יר ומסובכים במלחמת העצמאות האלג'ירית והם חוששים מעזרה מצרית לאלג'יריים ברוח מדיניותו האנטי אימפריאליסטית של נאצר. לכן הצרפתים יוצאים כנגד מצרים, בבחינת "הבא להורגך השכם להורגו". אולי זה הסיבה שקראו לזה מבצע מוסקטר – על שם שלושת המוסקטרים: צרפת, אנגליה וישראל.

ההחלטה היא שישראל תכבוש את חצי האי סיני אך לא תגיע עד קו התעלה, ולכן אין תמונות של חיילים של צה"ל בתוך התעלה ממבצע סיני. ההסכם קבע שרק אחרי שישראל תסיים את חלקה יכנסו לפעולה האנגלים והצרפתים והם אלה שישלטו על התעלה. ואכן יום לאחר שישראל השלימה את חלקה הוצנחו צנחנים צרפתים ואנגלים מפורט סעיף בצפון ועד סואץ בדרום ומשיגים אחרי קרב קצר שליטה מוחלטת לכל אורך התעלה.

כאשר האמריקאים ורוסים שומעים שבני בריתם ממלח"ע ה-2 פועלים במצרים ללא אישורם וידיעתם הם (איזנהאואר) שולחים להן אולטימטום לעזוב מיד. זה לוקח 3 חודשים וישראל, בריטניה וצרפת נסוגות מאדמת מצרים וסיני. שום הישג קרקעי, מדיני או מנהלי לא הושג. נאצר הלאים את תעלת סואץ (הפך את רכוש החברה, שהיתה חברת מניות עולמית, לרכוש הלאום המצרי, וכל הכנסה מהמעבר בתעלה הלך כעת לקופה המצרית). ההישג הבריטי והצרפתי נגזר לחלוטין, וצרפת תמשיך לשקוע בבוץ האלג'יראי תוך דיכוי קשה של המורדים ותליית קצינים צרפתיים באשמת בגידה. עד שדה גול מוציאה משם.

ישראל עשתה עסקת נשק אדירה עם שתי המדינות, קיבלה את הקמ"ג ויצאה מהבידוד הבינלאומי. דרך אנגליה וצרפת ישראל הגיעה גם לקולוניות שלהם באפריקה. שרת החוץ דאג גולדה מאיר בנתה על רקע זה את מערכת היחסים המדימה שלנו עם קניה, אוגנדה, טוגו ואחרות.

אחד הדברים הנוספים והאחרונים, שלכאורה השיגה ישראל ממבצע סיני היה פתיחת נתיבי המים – מפרץ אילת ותעלת סואץ, בפני ספנות ישראלית. למה לכאורה? כי בתעלת סואץ מעולם לא נתנו לנו לשוט לא לפני ולא אחרי המבצע. ב-1954 ישראל עשתה מבחן לחופש השיט בתעלה כששלחה את הספינה "בת גלים" לעבור בה. המצרים עצרו את הספינה, השפילו ועינו את מלחיה, ואחרי תקופת מסוימות שחררו אותם ללא הספינה. התעלה נשארה חסומה בפני כלי שיט ישראליים עד להסכם השלום עם מצרים ב-1979. כיום אין הגבלה על כלי שיט ישראליים העוברים בתעלה, אפילו ספינות קרב וצוללות ישראליות כבר עברו בה.

בנתיב השיט השני, לאורך מפרץ אילת, כן ניתן היה לשוט עד שנאצר סגר את מיצרי טיראן לפני מבצע סיני בהציבו תותחי חוף בראס נצראני. לאחר המבצע שוב נפתח מפרץ אילת לתנועה עד שנסגר שוב בהוראת נאצר לפני מלחמת ששת הימים.

באותם ימים ממש בהם פעל צה"ל בחצי האי סיני דיכאו הרוסים בהוצאות להורג המוניות בבודפשט את המרד ההונגרי של 1956. התמונות משם שודרו ביומני גבע בכל רחבי הארץ.

במבצע סיני מבחינת מורשת קרב יש לנו את ההסתבכות של יחידת הצנחנים - חטיבה 202 לרבות יחידת הצנחנים 890 במעבר המתלה. זה היה מעבר באורך 20-25 ק"מ שיחידת הצנחנים קיבלה כאקט הפתיחה של המבצע את המשימה להשתלט על פתחו המזרחי.

אריאל שרון, שהיה מחי"ט 202, קיבל הנחיה לוודא שכוח החלוץ שלו, שתופס את הצד המזרחי של המעבר, לא יעבור לצד המערבי של המעבר כי זה יהיה מנוגד להסכם עם הבריטים והצרפתים. הוא מצניח 395 צנחנים כ-4 ק"מ מהמעבר, בפיקודו של רפול, מגי"ד 890, והוא עם יתרת החטיבה נע על גלגלים לתגבר אותם מאחור ומגיעה אליהם תוך כמה שעות. רפול תופס את המעבר, וכשרון מגיע הוא מדווה שהם שולטים במעבר. שרון שולח כוח סיור לבדוק מה קורה בצד השני. תוך כדי ההגעה של הצנחנים המצרים זיהו את המצב ושולחו כוחות תגבור למעבר. שרון מבקש סיוע מחיל האוויר שפוגע בעשרות כלי רכב מצריים בצד המערבי, ושרון מניח שרוב כוח הצרי הושמד. מה שלא ידעו היה שכל כלי הרכב שנפגעו היו ריקים, כי האנשים שהוסעו עליהם כבר ירדו.

רחבעם זאבי - רמ"ט פיקוד דרום (שמפקדו היה אסף שמחוני) - מגיע למקום עם פייפר, ואריאל שרון מקבל ממנו אישור להעביר כוח משימה קטן כדי לראות מה קורה בצד השני. כשהוא עולה חזרה לפייפר הוא רואה ששרון הזיז קדימה כוח גדול מאוד כולל טנקים וזחל"מים. חוד החנית של הכוח, כמו שנכנס למתלה, מקבל מכת אש אדירה, שני הכלים הראשונים נפגעים, מתהפכים וחוסמים את הציר. כל הציר נסתם ולא יודעים מה פוגע בהם. בדיעבד הסתבר שהכוח המצרי עזב את הכלים, כוח של למעלה מגדוד, והוא מאייש ותופס עשרות כוכים משני צדי המעבר, ואי אפשר לדעת איפה הם. כאן נולד אחד הצל"שניקים - יהודה קן דרור. הוא התנדב (או בוורסיה אחרת נודב) לנהוג גי"פ בודד בתוך המעבר בכדי למשוך אש אליו כך שניתן יהיה לאתר את מקורות האש. הוא נוסע אל מותו, זה ברור לכולם וגם לו. הוא סופג עשרות פגיעות ומתהפך עם הגי"פ לתוך אחת התעלות בהמשך הוואדי. (קן דרור לא מת במקום, הוא דימם במקום עד שפונה והיה מאושפז בבית החולים עד כמה ימים עד שנפטר).

אז חולק כל הכוח לכוחות משימתיים שנשלחו לחלקים השונים של המערך המצרי. מפקד אחת הפלוגות היה בוגר מקווה ישראל – סגן עובד לזיינסקי - עוד צל"ש מהמתלה. הוא מנסה לפגוע בכמה שיותר כוכים עם כוחו הקטן. הוא זורק רימון שמתגלגל בחזרה לכוננם של שנים מחייליו, והוא מגן עליהם בגופו.

זו הייתה הצניחה המבצעית הראשונה והיחידה שהייתה לצה"ל אי פעם. לכן שכשחייל צונח במלחמה הוא מקבל מתחת לאות הצניחה שלו רקע אדום. במלחמת ששת הימים חטיבת המילואים של הצנחנים בפיקוד מוטע גור - חטי' 55 הייתה מיועדת לצנוח באל עריש, אבל אז קיבלו הוראה לעלות לירושלים.

"העשור השקט" – רקע למלחמת ששת הימים

בעקבות מבצע סיני הושג שקט בגבול החם ביותר של מדינת ישראל - גבול מצריים. בנוסף נכנס לשמישות מבצעית הקמ"ג שהופך לגורם מאיים ומאזן במאזן הכוחות, ויש גם ברית עם בריטניה וצרפת. בארה"ב הנשיא אייזנהאואר מתחלף ובמקומו עולה קנדי, שיודע שישאלה היא פוטנציאל לברית יציבה, בפרט לאחר שמהפכות מצליחות למגר שלטונות שהיו יציבים ופרו מערביים עד אז, בעיראק ובסוריה. המערב הולך ומאבד את עיראק של פייצל. גם סוריה, שהייתה לה קודם זיקה לצרפת, בשלב כלשהו הופכת להיות מדינה בעת', ושתייהן לאט לאט הופכות לגרורות של ברית ורשה. המערב מבין שנתרו לו מעט מאוד בני ברית יציבים במזרח התיכון. גם חוסיין הופך למטרת חיסול, אחרי שאת אביו כבר חיסלו ב-1951 על מדרגות אל אקצא. חיל האוויר הסורי מנסה לחסלו כאשר הוא טס במטוסו הפרטי. הוא מצליח לחמוק מהמארב הזה, אבל זה לא עזר לראש הממשלה שלו - הזע אל מג'אלי - שב-1961 נהרג ממטען חבלה שהוטמן במשרדו בפעולה של המודיעין המצרי.

בלבנון מרינס אמריקאי נוחת ב-1958 בבירות במטרה לנסות לייצב את המשטר בלבנון על רקע זה שסוריה שולחת עליה יד ומנסה להעבירה יחד איתה להשפעה רוסית. היום לבנון היא בסימן שאלה גדולה, אבל ירדן וישראל (וערב הסעודית) הן עדיין הבסיס המערבי היציב היחיד במזרח התיכון. על רקע זה אפשר להבין את פלישת ארה"ב ב-1991 לעיראק.

מה קורה בעשור השקט בחזיתות השונות?

בחזית הסורית, בנוסף לשטחים המפורזים עולה כעת שאלת המים. בעשור השני, העשור השקט, הופך נושא המים לעיקר המחלוקת בין ישראל לסוריה. מפעל המוביל הראשון בירדן ההררי בתחילת שנות ה-50 בוטל כתוצאה מלחץ צבאי ומדיני סורי, כשמעצמות העולם הסכימו עם הטענה הסורית שמאחר ומי הירדן משותפים לישראל ולסוריה אסור לישראל לעשות פעולה חד צדדית בהם. מדינת ישראל נאלצת לעבור לתכנית חילונית ומסיטה את מקור השאיבה המתוכנן מהירדן ההררי לכנרת, למרות תוספת העלות הניכרת

שגורם השינוי הזה. הסורים לא מקבלים גם את התכנית הזו ועל רקע זה מתחילים חילופי אש ותקריות רבות על הגבול.

המוביל הארצי – המים נשאבים בתל כנרות ממיינוס 4-213 מ', מועלים בכח חשמלי כ-150 מ' לרמה שבאזור נחל חוקוק. את נחל עמוד הבאים עוברים בסיפון – מערכת מים סגורה שנבנתה בקטע שבין מושב כחל לקיבוץ חוקוק. ההפרש בגובה בין שני צידי הגיחון הזה הוא 90 ס"מ בלבד! התוכנית המקורית הייתה להעביר את המים על גבי גשר תלוי אבל זה היה נעשה פגיע מדי להתקפה סורית.

ביוני 1964, עם תחילת הפעלת המוביל הארצי, מתחילה "המלחמה על המים" כשהמצרים תומכים מרחוק בפעולות ההטיה הסוריות שנועדו למנוע את מי מקורות הירדן מלהיכנס לשטח ישראל. מתחילים חילופי אש ביננו לבין הסורים כאשר גם צה"ל לא נמנע מביצוע פרובוקציות רבות. מתחילים "דיג פוליטי", "חריש פוליטי" וגם הסורים לא טומנים ידם בצלחת.

בחזית המצרית, בין 1958 ל-1961 מצריים וסוריה היו מאוחדות במסגרת קע"ם - קהילה ערבית מאוחדת - כשמשפרי ה-1 בכל התפקידים (נשיא, רמטכ"ל וכו') הם מצריים ומספרי 2 סורים. זה חלק מניסיונותיו של נאצר לגבש מתחתיו את כל מדינות ערב למדינה פאן-ערבית אחת. ניסיונותיו להכניס פנימה גם את עיראק של מפלגת הבעת' כשלים, וב-61 גם למפלגת הבעת' השלטת בסוריה נמאס מהסידור הזה והם פורשים מהאיחוד. מצרים ממשיכה להסתבך בניסיונותיו של נאצר להשתלט על העולם הערבי כאשר ב-1963 המצרים פולשים לתימן, פעם ראשונה במזרח התיכון שיראים נשק כימי להשמדה המונית - גזים.

בחזית הירדנית, הירדנים שקטים ונראה שמדינת ישראל עומדת לצאת מסידרת הפיגועים שאפיינו את התקופה הקודמת. על רקע זה צומחים לראשונה מסגרות פוליטיות וצבאיות פלסטינאיות – העם הפלסטינאי מתחיל לאמר את דברו ישירות. בסוף 1964 מתכנסת ועידת היסוד של הארגון לשחרור פלסטין בירושלים במלון 7 הקשתות בראשות אחמד שוקיירי. ב-1.65.1 מבצע הפתי"ח את הפיגוע הראשון שלו בתעלת המוביל הארצי. הפיגוע רומז על הצטרפות פלסטינאית למלחמה על המים, למרות שהיה פיגוע איזוטרי ולא רציני. בהדרגה תופש את ההנהגה באש"ף ובפת"ח אבו עמאר, הוא יאסר עראפת, המנהיג השלישי של הארגון, שמכאן והלאה מנהיג את הפלסטינאים ביד רמה.

ב-1967 מלחמת המים היא בעיצומה. ביום העצמאות שמתקיים בירושלים ב-14 למאי – ה' באייר (מדינת ישראל סוגרת 19 שנה לעצמאותה, אז הלוח העברי והלוח הלועזי חופפים) גם מול ירדן עולה המתח. הירדנים חוששים מהתקפה ישראלית, כי מעלים לירושלים טנקים ומטוסים מתוכננים לטוס בשמי העיר. מרגיעים אותם בהבטחה שהכלים לא יהיו חמושים ואחרי דיונים נוקבים באו"ם הם מסכימים לתת למצעד לצעוד בהיקף מצומצם.

המצעד יוצא מהאצטדיון האוניברסיטאי בגבעת רם. רבין, הרמטכ"ל, מקבל שם את הידיעה שנאצר מקדם כוחות לסיני אחרי שנתן הוראה לפנות את כוחות האו"ם מרצועת עזה וסיני, פרי הסכם 1956. או-תאנט, מזכ"ל האו"ם אז שנים אחר כך תהא אידך עשה את הטעות הדיפלומטית הגדולה בחייו ונכנע לדרישה של נאצר לסלק את כוח האו"ם. נאצר מקדם כוחות מצריים לסיני, ובין ה-5-15 ועד פרוץ המלחמה ב-6.67.5-6 יעברו עוד כשלושה שבועות של הסלמה, תקופה שתזכה לכינוי "תקופת ההמתנה".

צה"ל מגייס כמעט את כל המילואים שממתינים על הקווים, והעורף ממתין מאחור ועוסק בפעולות שנדרשים לעשות – מילוי שקי חול, האפלת אורות, והכנת בתי קברות המוניים. שלושת המדינות (סוריה, ירדן ומצריים) חברו לפיקוד משותף על כוחותיהם. הסורים מחממים את האווירה, ובקרב אווירי אחד הופלו 6 מינים, שבדיעבד הבינו שחלק מהם הוטסו ע"י טייסים סובייטים. זה היה הצעד האחרון לקראת פרוץ המלחמה.

בישראל, תקופת ההמתנה העלתה את צה"ל לרמת הכוננות הגבוהה ביותר שידע מאז מלחמת העצמאות. צה"ל ניהל את עצמו מתוך תחושה של "הבא להורגך השכם להורגו" – וצידד במכת מנע. מי שבולם אותו זה דרג המדינאים, ובראשו לוי אשכול – ראש הממשלה ושר הביטחון, שטוען שהבעיה יכולה להיפתר במהלכים מדיניים ולא צבאיים. זה מגיע לכדי כך שצמרת הצבא כמעט ומתפזרת, מעין פוטש דה-פקטו. הלחץ ברחוב הביא לכך ש-4 ימים לפני פרוץ הקרבות נאלץ לוי אשכול להעביר את משרתו כשר ביטחון למשה דיין. זה קורה בעיקר לאחר כשל לשוני (די זניח במבט לאחור) שקורה לאשכול בנאום המכריע שלו שפגע במורל הציבור שחש שהממשלה לא עושה דבר.

הוא היה אחד מראשי הממשלה ושרי הביטחון הטובים ביותר שהיו לנו, והוא כשר בטחון יחד עם יצחק רבין הרמטכ"ל הם שהכינו את הצבא לניצחון הגדול שלו במלחמת ששת הימים. הם ולא דיין, שמונה בסך הכל 4 ימים לפני פרוץ המלחמה.

מקורות כתובים

המידע על מלחמות ישראל הוא כמעט אינסופי: "מלחמת הקוממיות" של נתנאל לורך, היסטוריון צבאי שהוציא תחת ענף היסטוריה של צה"ל ספר שהתפרסם תחת ענף מערכות. לימים נתנו לו להוציא הוצאה פרטית של אותו הספר, תחת שמו אך בשם אחר "מלחמת העצמאות". זה הספר הרשמי של מערכת הביטחון. מאיר פעיל: "עצמאות 9-1948" בהוצאת האוניברסיטה המשודרת, והמחקרים היותר מודרניים של מוטי גולני, יואב גלבר, מרדכי בראון, בני מוריס, יורם קניוק (תש"ח) ואחרים.

ככל שהמחקר הוא קדום יותר וקרוב יותר למלחמת העצמאות הוא יותר מוטה לאתוס הלאומי שהתקבע, ולא בהכרח מדויק. המחקרים החדשים יותר מתבססים על מסמכים שיוצאים מארכיונים אחרי שחלפה תקופת החיסיון של 50 השנה עליהם.

המלצה על פורמט הגיוני, הן מבחינת העובי, אובייקטיבי ונאמן – ספרו של חיים הרצוג "עם כלביא יקום". יש בו את מלחמת העצמאות, סיני, ששת הימים, יום הכיפורים ולבנון הראשון (של"ג). אביו, יצחק הרצוג, היה הרב הראשי של יהדות אירלנד, ועל שמו הוקם קיבוץ משואות יצחק.

מלחמת ששת הימים

מצב הרוח הקשה בעורף ערב מלחמת ששת הימים היה כתוצאה מהרדיו של קהיר – קול הרעם מקהיר – שהפחיד את העורף הישראלי. עם הזמן יצאו בעיתונות הערבית גם קריקטורות אנטישמיות מלחיצות. בחזית החיילים היו בסדר, גם לפני וכמובן שגם אחרי המלחמה. נכתבו כל השירים "נאצר מחכה לרבין..." , " באנו למילואים חשבנו עושים חיים...", ואחרים.

ב-22.5 כאשר נאצר סוגר את מיצרי טיראן, הוא סוקר את כוחות השריון שלו בביר גפגפה ואומר את המשפט המפורסם: "אם ממשלת אשכול וצבאו של רבין יתקפו את הצבא המצרי אהלן וסהלן", תוך שהוא מצביע על שורות הטנקים הארוכות שלו.

הכוכב של מלחמת ששת הימים - המיראז' 3 גם הוא תולדה של הידידות חסרת הגבולות בין ישראל לצרפת שנקרמה כתוצאה ממלחמת סיני (עד שדה גול הטיל ב-1968 את האמברגו על ישראל הצבא שלנו ניזון מאספקה שוטפת של אחד ממטוסי הקרב הטובים ביותר בעולם לזמנו). על בסיסו פותח הנשר - פרויקט שבוטל.

תכנית המבצע חזרה בקווים כלליים על תכנית מבצע עין/חורב במלחמת יום העצמאות. הפעם כוחותינו מגיעים לתעלה, וזו למעשה מטרתם – לפרוץ כמה שיותר מהר פנימה ולחסל את קווי הנסיגה של המצרים. **"מבצע מוקד"** – חיסול חיילות האוויר של צבאות ערב בשעות הראשונות של המלחמה, יצא על בסיס מידע שהתקבל שברבע השעה שבין 7:45 ל-8 בבוקר כל חילות האוויר של צבאות ערב נמצאים על הקרקע בהכנות ואפשר אז לתפוש אותם "עם המכנסים למטה". תוך שלוש שעות השמיד חיל האוויר את עיקרם של חילות האוויר כמעט בכל מדינות ערב שגובלות לנו, בעיקר מצריים ובסוריה, פחות בירדן ובעיראק אבל גם הם חטפו בסבב השני. כמו כן פגעו קשות בשדות התעופה ובמסלולי ההמראה, מה שהקשה מאד עליהם להשתקם אחר כך ולקבל תגבורת. בזה ניטל כוח הלחימה של חיילות האוויר של מדינות ערב, מה שהקל על צה"ל מאד בהמשך המלחמה, כאשר כמעט בכל החזיתות לוחמי צה"ל - הרגלים השריון והתותחנים - פעלו במצב של שמיים נקיים. זה איפשר להשיג בסיני הכרעה די מהירה, מה שפינה בהמשך כוחות שעלו לרמת הגולן. החזית הסורית, רמת הגולן, לא טופלה לפני ה-9.6, למרות שהמלחמה התחילה ב-5.6. ישראל סבלה כמו במלחמות אחרות מבעיית "השמיכה הקצרה", חוסר כוחות כדי להפעיל את צה"ל ב-2-3 חזיתות בו זמנית. כשהתפנו יחידות שלחנו בסיני פנו לרמת הגולן.

המלחמה בחזית המצרית נועדה להשיג הבקעה מהירה מאוד ב-3 הצירים העיקריים: הצפוני, המרכזי (שהוא למעשה כפול: לרפידיים ובר גפגפה) והדרומי. מדרום תמיד נעשה עיקוף: במלחמת סיני זו הייתה חטיבה שלמה בפיקודו של אברהם יפה, חטיבה 9, שעשתה את המסלול ביבשה תוך פריצת הדרך בבולדוזרים עד לשארם א שיח. בששת הימים זה נעשה על ידי חיל האוויר שהטיס כוחות וציוד וחיל הים. כוחות היבשה בצפון ובמרכז הצליחו להבקיע מהר מאד את מערכי ההגנה המצריים ולהגיע לתעלה, שם סגרו את המעברים לצבא המצרי הנסוג, מה שאפשר להם לכתוש את רובו ולהשמידו כמותית. הצבא המצרי איבד את הכושר שלו להילחם. רק מצביא, הן פוליטיקאי והן צבאי, גאון כמו סאדאת יכול היה לבנות צבא מצרי חדש ומדהים תוך 6 שנים, ולהכינו בזמן קצר כזה למלחמת יום הכיפורים. הוא ממש הצליח לצאת מהקופסא של הריטואל איך מנהלים מלחמה מסוג אחר מול צה"ל.

במלחמת ששת הימים ישראל הפתיעה את המצרים ואת כל העולם בפעולה המבריקה של חיל האוויר, ובמהלכים הקרקעיים שהוכיחו שבשיטת הלחימה הזו "אין על צה"ל". אף אחד לא הצליח לעמוד בפני השריון הדרסני שלו ובפני חיל האוויר שלו. אחר כך, כשסאדאת הבין את זה ושינה את כללי המשחק, ואילו ישראל המשיכה להכין עצמה לקרב במושגים של המלחמה הקודמת, היה פספוס והפתעה גדולה של צה"ל. לולא היכולת המדהימה של צה"ל שמעמדת נחיתות כה גדולה הצליח להתאושש ולנצח בסופו של דבר. הלחימה בחזית מצרית הסתיימה ביום ה' ה-8.6 לאחר ארבעה ימי לחימה, כשכל היעדים הושגו.

החזית הירדנית

בחזית הירדנית ישראל עדיין זוכרת את מלחמת העצמאות, כי במערכת סיני ירדן לא הייתה מעורבת. במשך 19 שנה, בין 48 ל-67, עוסקים בפיקוד המרכז, שרוב השטח של איי"ש נתון לאחריותו, בהתמודדות עם כמה תרחישים ובעיות מטרידים:

- המותנניים הצרות – יכולת הבקעת הצבא הירדני מערבה לכיוון הים בקרבת נתניה, כפר סבא, הרצליה, גוש דן, מרחק של 15 ק"מ בסה"כ.
- ירושלים – פרוזדור ירושלים והחנק שהוטל עליה במלחמת העצמאות מדייר שינה מעיניו של אלוף עוזי נרקיס מפקד פיקוד מרכז (שכתב את 'אחת ירושלים' – ספר מדהים). הפחד מאפשרות הסגירה והחנק על פרוזדור ירושלים קיים כל הזמן.
- המהלך שבמלחמת העצמאות ניסה (ונכשל) לבצע קאוקגיי בגזרת משמר העמק - ניתוק צפון הארץ ממרכז ע"י השתלטות על כביש גנין - משמר העמק - מגידו - חיפה.
- לטרון - חוסר היכולת של צה"ל בכל מהלכי מלחמת העצמאות לכבוש את לטרון, והבעיות שמובלעת לטרון מציבה כנקודה המסוגלת לחסום שוב את הקשר לירושלים.

לכל ארבעת הבעיות האלה צה"ל מכוון את המהלכים הצבאיים הראשונים שלו. בחזית ירושלים מי שיזם את הצעד הראשון היה הצבא הירדני בשני מהלכים: קודם כל הרעשה לאורך כל הגזרה של ירושלים (אנשים נהרגו מהפצצה ירדנית שהפתיעה את מערב ירושלים בימים הראשונים), ושנית כיבוש ארמון הנציב וכמעט כל הרכס לכיוון רמת רחל - כמעט פעם שלישית שקיבוץ רמת רחל עובר לצד הירדני. אז כובשת החטיבה הירושלמית, חטיבה 16, את ארמון הנציב ואת שני המוצבים ליד צור באהר: מוצב הפעמון ומוצב הנקניק (הר חומה ליד רמת רחל).

שאר הבעיות מטופלות כך:

בצפון השומרון פועלת אוגדה 36 של פיקוד צפון בפיקודו של אלעד פלד כשהיא כוללת שתי חטיבות טנקים: חטיבה 45 בפיקודו של משה בר כוכבא וחטיבה 37 בפיקודו של אורי רום, וכוחות חי"ר מסייעים. חטיבה 45

פורצת ביום ב' אחה"צ מעמק יזרעאל, מאגפת את העיר ג'נין ממערב ומדרום, ולוחמת שם באחד הקרבות הקשים ביותר של השריון הישראלי אי פעם – קרב עמק דותן. השריון הירדני המצוייד בטנקי צנטוריון ופטון כמו שלנו מגלה שם יכולת מקצועית מדהימה. קרב השריון נמשך שם עד יום ג' בלילה כשהירדנים מזרימים טנקי תגבור מכוון טובאס. בצהרי יום ג' נכנעת ג'נין לכוחות החי"ר עוד בטרם הוכרעה המערכה בעמק דותן. במקביל חטיבה 37 פורצת מאזור דיר אבו דעף ממזרח לג'נין הישר לכוון טובאס ומנתקת את כוח שריון הירדני מעורפו. וממשיכה משם לכיבוש שכם. הכוחות האלה יורדים מאוחר יותר לתפוס מחסומים ולחסום את הבקעה.

כוחות נוספים של פיקוד המרכז בפיקודו של זאב (זוניק) שחם כבשו את טול כרם וקלקיליה כמעט ללא התנגדות, והמשיכו ותפסו את הגבעות ממזרח לערים הללו עד לשדרת ההר באזור שכם (שהייתה כבר כבושה).

כוח נוסף של פיקוד מרכז שפעל באזור לטרון עם משה יטבת המח"ט, שסוגר מבחינתו מעגל מדהים כשהוא משווה את התסכולים שלו מהלחימה הערבית העיקשת בגזרה הזו בתש"ח (היה סגנו של אשר לוי במבצע ב נון א מתחת ללטרון) עם ההתמוטטות הירדנית המהירה כעת. צה"ל גם מחריב כמה כפרים: דיר איוב, בית נובא, אמאוס, יאלו (שמשמר את השם איילון). הכל נוקה, ונשארו רק שרידים של בתים כדי שלא ליצור מצב שהם יוכלו לחזור לשם בתום המלחמה.

הקרב על ירושלים מתחיל כבר ביום שני כאשר חטיבת השריון הראל – חטיבה 10 בפיקודו של מי שהיה מפקד זוטרה בהראל של תש"ח – אורי בן ארי – מבקיעה מאזור מעלה החמישה דרך מוצב שיח עבד אל עזיז, באיגוף עמוק ותופסת את רכס נבי סמואל מצפון לירושלים. בהמשך, חלק מהחטיבה נע צפונה לכיוון אל בירה ורמאללה, וחלק אחר יורד לכוון הבקעה וכובש את יריחו. זה היה אחרי שהזעיקו את חיל האוויר להשמיד מהאוויר חטיבת שריון עיראקי שניסתה לעלות בציר מעלה אדומים לעזרת הירדנים.

בעוד שחטיבה 10 סוגרת על ירושלים מצפון, חלק מהחטיבה 16 הירושלמית סוגר על העיר מדרום וממזרח. (חלק אחר של החטיבה הירושלמית כובש את בית לחם וחברון שנפלו כפרי בשל כמעט ללא התנגדות). ירושלים כותרה משלושה כוונים, ונשארה השאלה איזה כוח להביא כדי לכתר אותה ואת העיר העתיקה ממערב, כי בינתיים לא יצאה הנחיה לכבוש אותה. מוטה גור, מפקד חטיבת צנחני המילואים 55, מקבל הנחיה להעלות גדוד אחד מהחטיבה לירושלים, כאשר השניים האחרים מיועדים לצנוח בסיני. המג"דים עושים הגרלה ויוצא בה שליירושלים יעלה יוסי יפה עם הגדוד שלו, גדוד 66. אז משתנה ההוראה ומוטה גור מעלה את כל החטיבה על שלושת גדודיה: 28, 72 ו-66 יחד עם הסירת החטיבתית. גדוד 66 הוא זה שפוגשים בגבעת התחמושת.

הרקע לדרימה בגבעת התחמושת – היו שם 16 צל"שים בקרב אחד. גם בתל פאחר היו הרבה צל"שים. שם הייתה שם טעות והכניסה לקרב נעשתה מעמדת נחיתות, ורק הגבורה של לוחמים בודדים הכריעה את הקרב לניצחון. בגבעת התחמושת זה קורה ביתר שאת, שכן הצנחנים, שלא היו מיועדים להילחם בגבעת התחמושת, נכנסים לקרב מתוך חוסר ידע מוחלט של מה מצפה להם. לא הייתה להם אפילו תצ"א של היעד – אחד המפקדים רושם לו מפה על כף היד. בהמשך הקרב, כשאחד המ"מ עולה על העובדה הזו ושואל את המ"מ האחר: 'נקובי - איפה אתה? אז הוא אומר לו – יש בית אחד שעליו יש אנטנה של טלוויזיה. האנטנה הזו הייתה עליו כי המשפחה שם נשארה. ביוני יש ירח גדול, ואז המ"מ מסתכל ואומר שהוא מתקדם עם כוחותיו "בין האנטנה לירח". עד כדי כך לא היו מסוגלים להעביר אינפורמציה מדויקת.

הטעות הבסיסית הייתה שנבעת התחמושת הייתה בנויה מ-3 תעלות קשר, המערבית שהובילה למזרחית וביניהם המרכזית. הכיבוש תוכנן על ידי יוסי יפה שהוא שולח בהתחלה פלוגה אחת לרתק וניקוי מסביב, השנייה תהיה בתודה והשלישית נועדה להיכנס ולהסתער בתעלות. זו חולקה לשלוש מחלקות כשהוא מחלק את 3 המ"מ כך שאחד ילחם בתעלה המערבית, שהיא הכי מבוצרת כי היא פונה לכיוון ירושלים, השני ילך לאמצעית והשלישי למזרחית. אין הרבה כוח אש בתעלה, שם יורה רק הראשון, ולכן השיר על גבעת התחמושת: " הראשון נפגע ... עד שנפל הבא בתור". בכל גבעת התחמושת לוחמים בו זמנית רק 3 חיילים כשירים עליהם מכוונים בלתי צפויים. למה? כי פה הייתה הטעות הגדולה כשהמ"מ המוביל פקשש את הכניסה אליה ונכנס לעלה שלא תוכנן אליה. כך אירע שבשתי תעלות נלחמים (עם 2 לוחמים בלבד שירים), ובתעלה ה-3 אף אחד לא לוחם. אחד המפקדים מזהה את המצב הזה ונאלץ לשלוח מתנדב שיצא לבדוק מאיפה יורים עליו. איתן המקלעוניסט התנדב מיד, קפץ וחיפה מלמעלה לאורך התעלה עד שנורה ונהרג. לא ידעו שגבעת התחמושת היא יעד מבוצר. חשבו שהיא בסה"כ מחסן תחמושת. היעד שחששו ממנו היה ביה"ס לשוטרים, שנכבש כמעט ללא קרב ע"י פלוגה א. מגני ביה"ס לשוטרים ברחו לגבעת התחמושת כי ידעו שהיא תאפשר להם התגוננות טובה יותר.

היו שלוש גדרות בין ביה"ס לשוטרים וגבעת התחמושת. ידעו על שתיים בלבד וכשהגיעו לשלישית לא יכלו לעבור אותה. גם הריכוך הכבד של מרגמות הרתק לא ממש הועילו לפריצת המיקוש והמכשול. הצל"שים והגבורה באים לידי ביטוי ככל שתמונת הקרב מתערפלת וההכרעה מושגת בשל עוז רוחם של הלוחמים.

כיבוש הגדה המערבית הסתיים ביום השלישי לחימה – יום ד' ה-8 ליוני, במקביל להשלמת כיבוש העיר העתיקה. באותו יום יורדים כוחות חטיבת הראל מזרחה ליריחו ועולים צפונה לכוון שכם (שנכבשה מוקדם יותר באותו יום ע"י כוחות שריון שירדו מטובאס דרומה והתקבלו בפרחים, מתוך טעות, ע"י תושבי שכם.

חזית רמת הגולן

לא היה אישור לעלות לרמת הגולן עד ה-9 לחודש כי הסובייטים איימו שאם ישראל יוצאת לכיבוש רמת הגולן הם יתערבו עם צבא סובייטי לטובת הסורים. לכן אפילו משה דיין היסס ונמנע מלתת פקודה לעלות לרמת הגולן. מושבניקים וקיבוצניקים ממרגלות רמת הגולן יצרו לחץ על אלוף הפיקוד דדו לפעול ולהשיג אישור לעלות לרמת הגולן. אומרים שבדיוק אז יצחק רבין היה מנוטרל והוחלף בעזר ויצמן, אבל דדו שלא רצה לפגוע ברבין פנה ישירות לדיין. דדו ודיין הסתדרו טוב, אך דיין עדיין מהסס. בסופו של דבר ניתן האות.

המזל היה גם שכוח אחד ויחיד סורי יזם פעולה התקפית על כוחותינו – כח שירד מרמת בניאס לכיוון קיבוץ דן. יוסי לב ארי, עם קובץ לוחמים, היה המפקד שם. הם ראו שני טנקים עם כוחות רגלים מסתערים על קיבוץ דן. לא היה להם הרבה נשק, וגם מה שהיה היה מיושן ולא יעיל. הוא זכר שהם ביוני, ראה את השדות היבשים, ונתן הוראה לירות נותבים. התוצאה היא שכל השדה עולה באש, והכוח הסורי בורח כל כך מהר עד שאחד הטנקים נפל לאפיק של הבניאס והוא שם עד היום. בזה נגמרה היזמה ההתקפית הסורית במלחמת ששת הימים, אבל לא זו ההגנתית, שכן הצבא הסורי התגונן בעוז במהלך התקיפה של צה"ל, מתוך מערך מבוצר של 3 קווי הגנה. חיל האוויר והארטילריה של צה"ל כתשו את קווי ההגנה הסוריים, אבל החיילים הסורים לא ברחו. כשחיל האוויר והשריון עלו כמעט בכל חמשת הצירים הידועים של רמת הגולן, ובנוקר אחרי בנוקר כובשים ומפרקים את מערך ההגנה הסורי. הקרב המפורסם ביותר הוא קרב תל פאחר, שגם שם טעות בניווט הביאה את הכוח לעמדת נחיתות ופגיעה בכוח רב. גם שם מי שמכריע את המערכה הם החיילים הזוטרים.

תוצאות המלחמה

- א. כיבוש שטחים משמעותיים בכל שלושת החזיתות במהלכים צבאיים מבריקים
- ב. איחוד ירושלים - בירת ישראל
- ג. שליטה על אוכלוסיית פלטי 1948 ברצועה והגדה בהיקף של מאות אלפים
- ד. פריסה בקווי הספקה ארוכים כמעט בלתי אפשריים

מלחמת ההתשה 1967 - 1970

בין ששת הימים ליום הכיפורים היו שלוש שנים שבהם היו אוסף של אירועים שהוחלט לימים לקרוא להם מלחמת ההתשה. זו לא מלחמה בצורה הרגילה אלא מלחמה מסוג אחר לחלוטין, אוסף אירועי פגיעה בקווים סטטיים משני צדי התעלה, המערבי המצרי והמזרחי הישראלי. אלה גורמים לאלה נזקים חוזרים ונשנים. כאשר האירועים מסלימים מבחינת ישראל היא פותחת במסכת של הפצצות עומק במצריים שנועדו לפגוע בתשתיות, דרכים, חשמל ובתי זיקוק נפט, על מנת לשכנע את המצרים לחדול. אחרי שלוש שנים, באוגוסט 70, זה אכן נפסק (זמן קצר לפני מותו של נאצר) כשהמצרים מבינים שהמלחמה יותר מזיקה מאשר מועילה להם.

מלחמת ההתשה בחזית המצרית מביאה לשיא את המעורבות הסובייטית במצריים, כאשר במהלכה גם מתקיים קרב אוויר שבו מופלים 5 טייסים רוסיים. בארץ יש בתקופת המלחמה ממשלת ליכוד לאומי בראשותה של גולדה. מיד עם סיום המלחמה פורשת גח"ל בראשות בגין מהממשלה בשל התנגדותה להפסקת האש. זו תקופת "מכתב השמיניסטים" והצגת "מלכת האמבטיה" של חנוך לוין. ההתשה לא הייתה רק בחזית המצרית, אלא התפשטה גם לחזיתות ירשן וסוריה, אף כי בצורה ובעצמה שונים.

כל זה מתחיל כבר בספטמבר 67, כאשר בחרטום בירת סודן נפגשים נציגים של כל מדינות ערב לוועידה שתקרא וועידת חרטום שבה מתקבלות 3 החלטות, 3 דרגות של דחייה:

1. לא הכרה בישראל
2. לא לנהל משא ומתן עם ישראל
3. לא חוזה שלום עם ישראל

לועידת חרטום יקראו מכאן והלאה וועידת שלושת הלאומים, והחלטותיה הן הבסיס להתפתחות מערכת היחסים בין ישראל שכנותיה, שכן משמעות קבלתן היא אחת - מלחמה נוספת. במקביל לכל זה ממשיכים לטעון, בייחוד מצריים וסוריה, שהיעד המרכזי שלהן עכשיו זה להביא להחזרת כל השטחים שנלקחו על ידי ישראל. המסקנה היא שהדרך היחידה היא מלחמה.

בעולם הערבי מסכימים שלנצח את ישראל כרגע במלחמת כל וכל, זה לא ריאלי. לכן כל צד בוחק לעצמו מה ביכולתו כן לעשות. הצד הפלסטיני בוחר לעצמו כאופציה להמשיך לנהל את הלחימה בישראל בצורת פעולות טרור שהולכות ומסלימות בקצב נוראי. הם מתחילים להפעיל את כל האמצעים שיש להם אז, בעיקר מהקו המשותף שיש להם איתנו – הקו לאורך הירדן: ירי מרחוק, הסתננויות ופגיעה בכוחותינו בכל מקום לא רק ביהודה ושומרון אלא גם בתחומי מדינת ישראל: נתניה, ככר ציון בירושלים, ועוד. לעומתם מדינות ערב בוחרות במלחמת התשה: הפגזות, ירי מעבר לגבול, הסתננות, ופגיעה בחיילי צה"ל על גדות התעלה שעדיין לא מחופרים. כל פגיעה וירייה מהצד השני פוגעת בול בחיילי ישראלי שאין לו היכן להסתתר, שכן בסיסי צה"ל בשלב זה יושבים סתם כך על דיונות.

איציק מציג מפה המרכזת את הפעולות שצה"ל עשה בשלב הראשון לאורך התעלה ולאורך מפרץ סואץ. בשלב השני צה"ל מתחיל לפגוע בעומק בתשתיות ומתקני הנפט בעיר סואץ (בדרום התעלה). בין הפעולות הנועזות אז: עקירת מתקן רדאר סובייטי חדיש בשלמותו והעברתו במסוקים לשטחנו, האי שדואן, האי גרין, הפשיטה המשוריינת, ועוד. אז נכנסו לפעולה גם צלפים משני הצדדים שחיפשו לפגוע סתם כך בחיילים מהצד השני. היו לנו כ-700 הרוגים במלחמה הזו בכל החזיתות.

החזית הירדנית במלחמת ההתשה

כ-600 נפגעים כולל נפגעי פעולות הטרור ופעולת כראמה.

מרץ 68 – מכראמה, בסיס גדול של מחבלים בצפון ים המלח, בערך מול יריחו, מזהים פעילות של מחבלים, וכתוצאה מריבוי הפעולות בצד שלנו והחלת אותה תפישה שמי ששולח זרוע אלינו יפגע גם הבסיס ממנו יצאה הזרוע הזו, צה"ל מבצע ב-21 פעולות תגמול נגד הבסיס הזה. זו הייתה פעולה לא מוצלחת בלשון המעטה, בין היתר בגלל מודיעין לקוי וחוסר יכולת של צה"ל להעריך נכונה את מידת הנכונות של הצבא הירדני להפעיל כוחות נגדנו בעוד אנו לוחמים במחבלים. היה צפוי אולי שחוסין יעלים עין מפעולה כזו, אבל לא כך היה. אנחנו נמצאים בסך הכל שנתיים וחצי לפני שחוסין ממילא עשה את זה בעצמו בספטמבר בשחור, בשנת 70. אנחנו פחות משנה אחרי הניצחון המבריק של ישראל בששת הימים, שבו צה"ל בונה לעצמו את השם של

הצבא הבלתי מנוצח במזרח התיכון, ולמחרת הפעולה 2 טנקים ישראלים פגועים, שצה"ל השאיר בשטח, מובלים על גבי מובילי טנקים בחוצות עמאן.
הצבא הירדני לקחו חלק פעיל בקרב נגדו. היו לנו שם 33 הרוגים והרבה מאד נפגעים, וגם השארנו שם הרבה מאד ציוד ונשק כולל הטנקים הפגועים. אמננו ליפקין שחק קיבל שם צלי"ש, בין היתר על גילוי אומץ לב נוכח אש האויב כאשר הוא עוסק בעיקר לחיפוי על חיילי צה"ל שנלכדו שם.
על הרקע הזה ההסלמה מביאה לנו את מלחמת יום הכיפורים.

ספטמבר השחור של אש"ף

בספטמבר 70 קורים כמעט במקביל שני דברים: ג'מאל עבד אל נאצר הולך לעולמו (28.9.1970) ופחות או יותר באותו תאריך חוסיין, צבא ירדן והמודיעין הירדני שהיה משופע במידע על מה ארגוני המחבלים עושים במרחבי ירדן, מחליטים לפעול למען הפסקת הפעולות האלו, גם מתוך איומי ישראל שירדן תינזק אם תתן לכך להמשיך. המלך הירדני נכנס לאט לאט לתובנה שהוא אינו יכול להרשות לעצמו את המצב הזה של מדינה בתוך מדינה. ארגוני המחבלים סיבכו את ירדן בתחושה שהחלה לחלחל בעולם שירדן הופכת למדינת בסיס של טרור, כולל אירוע חטיפת המטוסים לזקא ופיצוץ על אדמת ירדן. הממלכה הירדנית ההאשמית כבר כמעט מזוהה עם מקום מוצאם של המחבלים הפלסטינאים. חוסיין מחליט לשים לזה סוף בסוף ספטמבר 70, וביום בהיר אחד הוא מחסל את כל ארגוני הטרור. בתגובה קם ארגון המחאה והטרור הפלשתינאי – ספטמבר השחור. כתוצאה מאירועי ספטמבר השחור ארגוני החבלה יוצאים מירדן ועוברים לסוריה ומשם ללבנון.

מלחמת יום הכיפורים

ההטעה המצרית

סאדאת מנהל מולנו מערכה מאד מתוחכמת של הטעה הן ברמה המדינית והן ברמה הצבאית. ברמה המדינית כל מערכת היחסים שלו עם הסובייטים כביכול קורסת, כאשר הוא מסלק את היועצים ממצריים, אבל מכניס אותם בחשאי מהדלת האחורית בשיטת הדלת המסתובבת. ב-72 הם יעמידו לו את מערכת ההגנה האווירית היעילה ביותר בעולם עד אז, מערכת המבוססת על מערך טילי קרקע-אוויר מתקדמים מסוג סאם 6, סאם 7 וכן הלאה.

בעזרת הרוסים הוא העמיד למצרים מערכת הגנה אווירית הרמטית. הוא הבין שחיל האוויר הישראלי ברמה הטכנית וביכולת הקרבית טוב מזה המצרי, ושהטייס הישראלי בטח ובטח טוב יותר ממקבלו המצרי, ולכן אין לזה האחרון יכולת להתמודד בקרב אחד על אחד עם הראשון. מזה הסיק שיש צורך לנסות לנטרל את הטייס הישראלי על ידי מערכת הגנה יעילה שתפתיע אותו, ואת ההפתעה הוא משיג על ידי הונאה דיפלומטית.

הוא גם בונה על כך שהכמות הגדולה של הצבא המצרי תפצה על נחיתותו הטכנית והמבצעית. הוא מכניס לזירה עוד חידוש צבאי שהפתיע אותנו לגמרי. הוא מחמש את החיילים המצריים בטילים אנטי טנקים – ר.פ.ג או סאגרים, ואפילו טילי סטרלות אנטי מטוסים. מצד שני צה"ל ממשיך לבנות על היכולת שלו להכריע את המערכה בקרב שריון מהיר כמו במלחמת ששת הימים. כך קורה שמשנת 70 ועד 73 מלמדים את החיילים המצריים לפגוע בשריון הישראלי בעזרת טילי הני"ט מבלי שצה"ל יודע ונערך לאיום החדש. צה"ל, כולל השריון, לא דואג יותר מדי מהיחירי בירי, שם מתנשא שבו נקראו חיילי הצבא המצרי על ידי חיילי צה"ל. בפועל האימה הגדולה של השריון הישראלי במלחמת יום הכיפורים היו אותם צידי טנקים מצריים שהפעילו ביעילות אלפי מטולי ני"ט כנגד השריון הצה"לי. זה גרם לכישלון של מתקפת הנגד הראשונה וכמעט גם של המתקפה השנייה.

כשלונו מודיעיני שלישי של ישראל היה אי הידיעה על יכולות צליחת התעלה בסירות שפיתחו המצרים, ועל יכולת פירוק סוללות החול שהגנו על מעוזי התעלה בעזרת זרנוקי מים אדירים בהם הצטיידו המצרים. אנחנו הכנו לאפשרות הצליחה מתקני גז ודלק שאמורים היו להדליק את מי התעלה בעת ניסיון צליחה של המצרים, אבל זה לא עבד כי כל מערכת הצינורות קרסה בעת הפריצה המצרית.

ברמת המודיעין, היכולת של סאדאת להבין שאם כל תרגיל גיוס מילואים שלו יביא גיוס מילואים נגדי בישראל, זו לא תוכל לעמוד בכך. הוא מתיש כך את ישראל בשורה של תרגילים, ומביא למצב שבו כשהוא מגייס את כוחותיו לתרגיל האחרון, תחריר 41 שנועד להיות עמדת הזינוק למלחמה המתוכננת בישראל הוא בתרגיל הזה עוד אחד מהתרגילים ולא מגייסים בזמן את המילואים.

קציני מודיעין שלנו מנסים להסביר שזה לא עוד תרגיל אבל זה לא עוזר. לא עוזר גם המידע שמעביר חוסיין בדבר הסכם לתקיפה משולבת בין מצרים לסוריה, וגם לא המידע המעולה שמעביר סוכן המוסד אשרף מרוואן. שום דבר לא מצליח לנפץ את הקונספציה שבונה זעירא ראש אמ"ן, שמצליח לשכנע בה את דיין שמשכנע את גולדה.

הקונספציה של אמ"ן נבנתה על ההנחה שמאחר שחיל האוויר המצרי לא מסוגל להתמודד עם זה שלנו מצריים לא תוכל לצאת למלחמה נגדנו, ואם כך גם סוריה לא תצא שכן לבדה היא אינה מסוגלת להביס את ישראל. לכן לפחות שלוש או חמש שנים יכולים לישון בשקט.

המודיעין המצרי יודע את הכל ולוקח את זה בחישובים שלו. הם יודעים שלצה"ל קווי אספקה מאד ארוכים ופגיעים, ומעריכים שצה"ל לא יוכל לעמוד במלחמה ממושכת במרחק כזה מישראל. הערכתם הייתה נכונה כי באמת לאחר כשבוע לחימה צה"ל היה על הקרשים מבחינת מלאים ולולא הרכבת האווירית שהפעילו האמריקאים מי יודע איך המלחמה הייתה נגמרת. חוץ מטייסים האמריקאים שלחו לנו הכל.

מהלך המלחמה

בצהרי יום כיפור נפתחת האש בבת אחת בשתי החזיתות. המזל הגדול היה שדדו בכל זאת התעקש על גיוס מילואים חלקי ערב המלחמה, וכן שאלוף פיקוד הצפון חופי התעקש ועמד על כך שחטיבת השריון הסדירה 7 תועלה לרמת הגולן ותתגבר שם את חטיבת הקו 188. גם ככה יחסי הכוחות שם היו בלתי אפשריים – 1 מול 10 לפעמים מול 15 טנקים בכל גזרה.

הפריצה הסורית לרמת הגולן כוונה לאותם חמש צירים בהם עלה צה"ל במלחמת ששת הימים לרמה. מצפון לדרום אלו הם: ציר מסעדה-בניאס, ציר קוניטרה-גונן, ציר קוניטרה-גשר בנות יעקב, ציר חושניה-מעלה גמלא וציר רפיד-אל על. בלילה הראשון הסורים מצליחים לפרוץ בשלושת הצירים הדרומיים ונבלמים ב-2 הצפוניים. ביום הראשון גם נופל לידי הסורים מוצב החרמון המוחזק בעיקר על ידי כוח של ג'יובניקים ואנשי מודיעין.

הבלימה ההרואית ברמת הגולן הושגה בזכות סיפורי גבורה מדהימים: כוח צביקה, עז 77, תל סאקי. הכוחות הסדירים נשחקו כמעט עד תום ומי שהפך לבסוף את הקערה על פיה שם היו כוחות המילואים של אוגדות דן לנר (חטיבה 679 של אורי אור) ומוסא פלד שהגיעו על שרשראות בנסיעה לרמת הגולן. לאחר שהסתיים שלב הבלימה פרצו כוחות צה"ל לשטח הסורי ותפשו שטח בכוח דמשק שלימים ייקרא "המובלעת הסורית". משטח זה נערכים קרבות מתישים כנגד שרידי הצבא הסורי וכנגד תגבורות של חילות משלוח עיראקיים וירדניים המגיעים לעזרה.

לעומת זאת בסיני שתי התקפות נגד נכשלו כמעט טוטאלית. זאת של ה-8 בחודש נכשלה לגמרי וזו של ה-5-14 נכשלה חלקית. המצרים צולחים את התעלה ונערכים ממזרח לה בשתי ארמיות: ה-2 בצפון וה-3 בדרום, כאשר הגבול בניהן הוא אזור האגמים המרים. הם כובשים את קו המעוזים של צה"ל (למעט מעוז בודפשט הצפוני של מוטי אשכנזי) חייליו חלקם בורחים מזרחה וחלקם נכנעים והולכים בשבי. כאן המצרים עוצרים ויש הסוברים שזו הייתה המטרה הסופית שלהם. כל המוזיאון המצרי בקהיר בנוי על התהילה הזו של כיבוש קו ברלב בידי הצבא המצרי.

אחר כך הושג המהפך, בעיקר בזכות החשיבה הנכונה של הכנסת טריז בתפר שבין שתי הארמיות המצריות דרך המעוזים מצמד ולקקן. משם צלחו את התעלה ובצעו את האיגוף דרומה שהביא לכיתור הארמיה ה-3 ממערב. זו נלכדה ממזרח לתעלה ללא מים לשתייה, ללא תחמושת. ארמיה שלמה שנמצאת ללא כושר אש, אפילו של חייל אחד שלא מסוגל להחזיר אש ולהילחם.

הרבה מאוד מדינאים, אזרחים ועיתונאים חיוו את דעתם אז שצריך להשלים את המהלך ולהשיג את הארמיה השלישית המכותרת. לעומת זאת ההחלטה שבסוף התקבלה הייתה להימנע מכך, להיפגש עם המצרים בקילומטר ה-101 אליו הגיעו כוחותינו בדרך לקהיר, ולנהל דיון על הפרדת כוחות. מהלך שבסופו של דבר יביא את סאדאת לביקור בארץ ב-1977 ולחתימת הסכם השלום ב-1979.

המנצח הגדול, הגאון הגדול של המזרח התיכון בעשורים האחרונים הוא, ללא ספק, סאדאת. הוא הפתיע את כולם, כולל אותנו, ותמיד ידע לעשות את הדבר המתחייב והנכון לזמנו.

מבצע ליטני

ההתבססות של כוחות הפח"ע בלבנון מתחילה בספטמבר השחור, אחרי הפגיעה האנושה בהם בידי הצבא הירדני. המעבר ללבנון פותח למחבלים קשת שלמה של שיטות תקיפה חדשות נגדנו: הסתננות חוליות מחבלים לתקיפת כוחות ויישובים בגבול הצפון, ופעולות דרך הים (משפחת הרן, פיגוע כביש החוף במרץ 78, מלון סבוי ואחרים).

ב-1975 פרצה בלבנון מלחמת אזרחים כאשר במקביל מתפתח בדרום לבנון כל הקונספט של "הגדר הטובה" עם שער פאטמה (ע"ש יולדת בכפר כילה שהיתה הראשונה שקיבלה סיוע רפואי מרופא צבאי ישראלי) דרכו נכנסים אנשי דרום לבנון לעבודה בישראל.

הגדר הטובה הייתה קונספט חדש של גבול מסוג אחר שדרכו יינתן סיוע רפואי, סיוע בעבודה, איחוד משפחות כל זה לתושבי דרום לבנון. בכך בקשה ישראל להקים חייץ של רצון טוב שיגונן על גבולה מפני פעילות המחבלים. האוכלוסייה שקיבלה שירות שם היתה אוכלוסייה לבנונית נוצרית, דרוזית וגם שיעית-מתואלית. שלוש העדות האלו בלבנון היו אוכלוסיית היעד של ישראל לשיתוף פעולה איתה כנגד האוכלוסייה הסונית שחברה באופן טבעי למחבלים הפלשתינאים. זה היה הרעיון של משחק השחמט שישראל ביקשה לנהל על אדמת לבנון בשכחה שלבנון מתנהלת כמו לבנון ולא כמו ע"פ כללי משחק ידועים. אי אפשר לצפות את מה שקורה ויקרה בלבנון, וכל הנסיונות שלנו לנהל אותו נכשלו, כשהשיא יגיע בפעולת סברה ושתילה.

הפעולה הצבאית הראשונה על אדמת לבנון כנגד מחבלי הפת"ח הייתה מבצע ליטני ב-1978 בעקבות פיגוע אוטובוס הדמים בכביש החוף. שם היו מחבלים שקבלו הוראה להפליג דרומה עד שיראו את ארובות רידינג ואז שיחטכו לחוף ויבצעו פיגוע בתל אביב. הם שכחו או לא ידעו שבדרך יש את ארובות חדרה, ולכן הפנו בטעות את סירתם ונחתו בגייסר א זרקא במקום ברידינג. שם חיסלו את גייל רובין, צלמת אמריקאית שטיילה באזור, ממשיכים לכביש החוף, חוטפים שם אוטובוס וממשיכים עם נוסעיו לתל אביב שם הם נעצרים על ידי מחלף גלילות.

מבצע ליטני היה בבסיסו מבצע של ניקוי השטח ממחבלים, ובסיומו מתקפל צה"ל בחזרה לשטחנו כשהוא משאיר מצפון לקו הגבול את כח צבא דרום לבנון של המייג'ור חדד וכח של משקיפי או"מ – יוניפי"ל שקיבל מנדט לפקח על המתרחש לאורך קו הגבול.

מלחמת לבנון הראשונה/שלום הגליל

האירוע הבא - ב-1982 - הוא ההתנקשות בשגריר ארגוב בלונדון, שהופך לצמח ואחר כך נפטר. צה"ל אז בדיוק משלים את הנסיגה מסיני בהתאם לחוזה השלום עם מצרים, ונכנס מיד למערכה חדשה – מלחמת לבנון הראשונה/שלום הגליל, היא מלחמת של"ג.

ראש הממשלה הוא בגין, שר בטחון הוא אריק שרון והרמטכ"ל הוא רפאל איתן. המטרה המוצהרת הייתה ניקוי שטח של כ-40 ק"מ מצפון לקו הגבול. בפועל חתרו שר הבטחון והרמטכ"ל ליעד רחב יותר – כיבוש ביירות וחבירה אל הכוחות הנוצרים שם ליצירת סדר חד בלבנון. בגין לא ממש עודכן על הכוונה הזו, ובשל כך זכתה המלחמה לכינוי "מלחמת שוללי".

הכניסה ללבנון מתבצעת בארבעה צירים: כוח אחד מונחת מהים בשפך האוואלי ומתחיל להתקדם לכיוון ביירות, כח אחד נע לכיוון סולטאן יעקב, ושני כוחות נעים צפונה האחד בבקעה והשני על רכס ההרים

שמערה. הכוח בסולטאן יעקב מסתבך בקרב מול הצבא הסורי, ועד היום יש לנו משם נעדרים שגורלם לא ידוע. תמונת ההטעיה הגדולה של הקרב בבפור - אריאל שרון מדווח למנחם בגין שהקרב שם הסתיים ללא נפגעים כשבפועל סירת גולני מאבדת שם ששה לוחמים כולל מפקדה גוני הרניק. **במסגרת מבצע של"ג** מתעמת צה"ל, שלא כמתוכנן, בגזרה המזרחית עם צבא סוריה, גורם לו אבדות כבדות ומשמיד לראשונה טנקי טי-72. בסיום הלחימה מתייצב צה"ל על כביש ביירות-דמשק ועל גיבל ברך. האירוע הטראומטי של סוף המלחמה היה טבח סברה ושתילה אותו ביצעו הפלנגות הנוצריות במחנות הפליטים הפלסטינים בביירות, תוך עצימת עין של מפקדי צה"ל ושר הבטחון ("ואלס עם באשיר").

תוצאות המלחמה

לאחר המלחמה מקים צה"ל את חגורת הביטחון בדרום לבנון בעזרת צבא דרום לבנון שבראשו עומד המייגור סעד חדאד.

כתוצאה מהלחץ של שהות צה"ל בביירות הצלחנו לעקור את אש"ף מביירות והוא עובר לטוניסיה. גם שם תשיג אותו ידו הארוכה של צה"ל הן בהתקפה אווירית והן בפעולה קרקעית נועזת בה מחוסל אבו ג'יהאד, סגנו של ערפאת.

צה"ל "נתקע" בלבנון למשך כ-18 שנה, ומתפנה משם רק ב-24 למאי 2000 באקט חד-צדדי שיוס ראש הממשלה אהוד ברק.

מלחמת לבנון ה-2

מתרחשת בקיץ 2006 בין ה-12 ביולי ועד ה-14 באוגוסט – 34 ימים.

ראש הממשלה – אהוד אולמרט, שר הבטחון – עמיר פרץ והרמטכ"ל – דן חלוץ. המבצע יוצא לדרך לאחר

תקיפה של החיזבאללה של סיוור מילואים בגבול הצפון שבו

מתחילה בפעולה גדולה של חיל האוויר לחיסול מערך הרקטות ארוכות הטווח שבידי החיזבאללה, ואחר כך פעולת הפצצה נרחבת על עמודת החיזבאללה, מתקני תשתית לבנוניים, ורובע דחיה ביירות. הוטל סגר ימי ואווירי מלא על לבנון.

ב-18 ביולי, שבוע אחרי תחילת המלחמה, מתחילה הפעולה הקרקעית. תחילה מופעלות היחידות הסדירות

ואחר כך מגויסות 3 אוגדות מילואים. הכניסה הקרקעית מסתבכת לקרב סטאטי במהלכו מתקשה צה"ל להשתלט על מעוזי החיזבאללה – "שמורות הטבע". קרבות עזים בעייתא א שאב, מרון א ראס ובבינת ג'יבל.

במקביל ירה חיזבאללה אלפי רקטות לעומק שטח מדינת ישראל (עד חדרה) והביא לבריחתם של אלפי אזרחים דרומה. דו"ח ועדת וינוגרד לאחר המלחמה מצא תקלות חמורות בתפקודם של פיקוד העורף של צה"ל ושל הרשויות המקומיות בצפון.

ב-11 באוגוסט יוצא לדרך מבצע גדול שמטרתו השתלטות על כל השטח מדרום לליטאני. 3 אוגדות פורצות

ללבנון בצירי מארג' עיון, הסלוקי ובינת ג'יבל. כ-3 שעות לפני הכניסה לתוקף של הפסקת האש עליה הוחלט

באו"ם מוטסים כוחות בהיקף גדול ומונחתים מעל הליטאני. הכוחות מוחזרים לאחר 24 שעות, לא לפני קרב קשה שבו מסתבכים כוחות שריון וחי"ר בחציית הסלוקי ובכפר עינדוריה שמעליו, ובו נופלים 33 לוחמים.

ביבליוגרפיה

יצחק (לויצה) לוי – תשעה קיבו. היה ראש הש"י מירושלים. הספר הטוב ביותר על המערכה

בירושלים במלחמת העצמאות

קרבות משמר העמק, עמירם אזוב

מלחמת העצמאות, אביעזר גולן, הוצאת קצין חינוך ראשי, משרד הבטחון

מלחמת העצמאות, עורך: יהושע בן אריה, ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך עשירי, כתר-יב"צ

קרבות תש"ח, מערכות, 1955

לורך, נתנאל, מלחמת הקוממיות, מערכות

מבוא לדרכים וגבולות של ארץ ישראל

תמלול הרצאת ד"ר שחר שילה

כולל הרצאות מאקורות האסטרטגיה הפיאזולרית

מושגי יסוד

גבולות מהן?
כיצד מגדירים גבולות?
גבול טבעי, היסטוריה.
גבול מלאכותי.

גבולות לדוגמא ברחבי העולם.

גבול - מקור המילה אכדי (גבל - תחום היתר) משהו שעם מעברו משתנה אופי ההיתר, כלומר משתנה מה מותר לעשות מכל צד. למשל, קו לבן – גבול המקום שיותר בו לעקוף.

נאראטיבים - סיפור, תפישת עולם של תיירים, הם שקובעים את מושגיהם לגבי הגבול שלנו.

יש למעלה מ-200 מדינות ריבוניות בעולם, יחידות אתניות עם טריטוריה מוגדרת, שפה, זה מושג די חדש בהיסטוריה, סה"כ כ-250 שנה.

באזרנו, הליטאני היה גבול בין האוגריתים לכנענים האחרים של ארץ ישראל.

גבול טבעי - היה נהוג בעולם העתיק כי שם מה שהיה חשוב זו היכולת להגן על הגבול בעזרת איזשהו מכשול טבעי. למשל, הרי אורל ברוסיה היו קו גבול עתיק, מקווי מים גדולים (אגמים או ימים), נהרות.

גבול טבעי הוא ברור ומונע חילוקי דעות, בפרט בעת העתיקה שבה לא היו בשימוש אמצעי המדידה והסימון המשוכללים של היום. גם בתנ"ך יש גבולות טבעיים, למשל בין נחלות השבטים.

היום פחות מקובל להסתמך על גבולות טבעיים כי, כאמור, יש היום שיטות מדויקות יותר להגדרת גבולות גם לא בהסתמך על קוים טבעיים.

גבול מלאכותי - גבול שהושת על טריטוריה עמוקה מבלי להכיר היטב את תנאי השטח. זו תופעה חדשה יחסית. בעבר היו משתמשים בגבולות כאלה רק לגבי שטחים קטני היקף שסומנו ברוג'ומים או בגדרות. הבריטים ב-1922 והתורכים ב-1905 מסמנים את גבולות ארץ ישראל בגלי אבנים.

היום מסמנים בגדרות (גם זו מילה אכדית).

דוגמא קלאסית, מפת ארה"ב שבה הגבולות בין המדינות הם קוים ישרים שסומנו מבלי להכיר ולהתחשב בשטח. כנ"ל הגבולות באפריקה. זו הייתה פרקטיקה מקובלת, יצירת גבולות ממקום נוח ורחוק מבלי להכיר ולהתחשב בתנאי האזור.

דוגמא נוספת לגבול מלאכותי, הקו הירוק שביטא מציאות צבאית של סוף מלחמת העצמאות, גם הוא ללא התחשבות בתנאי המקום הטבעיים.

שקופית

מפה רגיונאלית של ארץ ישראל מציגה חלוקה ליחידות גיאוגרפיות/רגיונאליות/חבלי ארץ. השטח הכולל של מדינת ישראל הוא 22,600 קמ"ר, לא כולל את חבלי יהודה והשומרון שמוסיפים עוד 4,400 קמ"ר. כן כולל את רמת הגולן שעליה הוחלה הריבונות הישראלית. לא כל השטח הזה מוקף בגבול בינלאומי מוכר – לא רמת הגולן (שם הגבול זה קו הסכם שביתת נשק), לא בחלקים של גבול הצפון. רק עם מצרים וירדן יש גבולות מוכרים בינלאומיים.

מפה היא אוסף של רובדי מידע המוצגים גרפית (בד"כ על ניר דו-ממדי). כל מפה לכן מציגה אידיאה - רעיון.

מפת האג - משנת 1170 לספירה, מפה צלבנית שמציגה את ירושלים לצליינים המגיעים לעיר. המפות בעת ההיא ממוזרחות (עוד לא הכירו את המגנטים ולא את המצפן). החלק העליון של המפה הוא המזרח (מכאן המילה אוריינטציה - כוון בחיים). המזרח היה הכוון המוגדר ביותר כי כל בוקר בו זרחה השמש.

המפה מציגה את חומות ירושלים כעגול עם קארדו ודקומאנוס בצורת צלב. במזרח יש רכס עם כנסיות - הר הזיתים, עם שמות כמו בית עניא, ... , גת שמנים. בצד מערב הצלבנים דוהרים להגן בגופם על ירושלים. זו דוגמא לאידיאה דתית.

מפת בונטינג משנת 1581 מציגה את ירושלים כטבורו של העולם בין אסיה, אירופה, ואפריקה. נמצאת באוסף מוזיאון ישראל.

בגלל קדושתה ארץ ישראל זכתה לתיעוד מפורט ועשיר מאד במפות לכל אורך ההיסטוריה. הרבה יותר ממדינות אחרות.

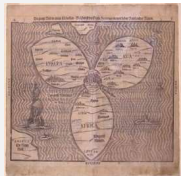
גיאה - בת דמותה של דמטר, אלת האדמה הקדומה היוונית. היא המקור לכל המושגים כמו גיאוגרפיה, גיאולוגיה, גיאופיסיקה וכו'.

עם הפלישה הדורית הוחלפו פנתיאונים האלים היווניים.

יבול - פרי בטן, בא מהמילה בעל, אל הגשם שהוא שמפרה את האדמה, אשרה (עשתורת). גם המושג בעילה בא מהאל בעל הכנעני שנתן את שמו לפעולה שמשמעותה הייתה העברת הבעלות, על פי התפישה העתיקה, של גבר על אישה.

קרטוגרפיה - מהמילה קריה שהיא בארמית עיר מתוכננת מוקפת חומה (קריית מלך רב). זו תבנית עתיקה מהשפה האכדית שם אור - עיר (אור כשדים) בניגוד לכפר שהוא מיוחד לישוב חקלאי.

קרטוגרפיה הוא עולם התכנון והמיפוי.

מפות עתיקות ליוו את ארץ ישראל משחר ההיסטוריה. כבר אברהם אבינו היה זקוק למפה כדי לעבור את המרחק הגדול מאור כשדים לארץ ישראל. הוא הלך לאורך נתיב מסחר בינלאומי ידוע - דרך הים. אין מפות ששרדו מהתקופה הזו, יש רק כמה רישומים גרפיים במצרים.

מתקופת בית שני יש בידינו ארבעה מקורות קרטוגרפיים:
מפת פטולמאי - המפה הקדומה ביותר שמוכרת לנו מהעת העתיקה היא מפה מהמאה השנייה לפני הספירה מהתלמים במצרים. קלאודיוס פטולמאי (168-90 לספירה) היה גיאוגרף בן התקופה שהותיר בידינו מפה ע"ג פפירוס של העולם כאשר אזור מצרים עד וכולל ארץ ישראל וסוריה נמצא במה שנקרא "הגיליון הרביעי של אסיה".

מפת (או טבלת) פויטינגר - המפה השנייה הקדומה הידועה לנו. זו מפת דרכים של העולם הרומי (נוצרה כנראה סביב 365 לספירה, העותק שבידינו הוא מהמאה ה-13) שכוונה למלא צורך שלטוני. זו מגילת קלף ארוכה (כ-7 מטר) וצרה (שנגזרה בתקופה מאוחרת ל-12 גיליונות שווים באורכם, כאשר הגיליון המערבי ביותר אבד). שמסכה את כל האימפריה הרומית מספרד ועד הודו. זו מפה סכמתית שמונה לאורך צירי תנועה מרכזיים את מה שעוברים בדרך כולל ציון המרחקים מנקודה אחת לשנייה. היא אינה מפה בקניימ מודרני, מאחר שהתרכזותה בדרכי התנועה והאופי המלבני שלה הביאו לפחיסה רבה של השטח בכיוון צפון-דרום, אבל היא כן כוללת תוואים טופוגרפיים עיקריים כגון רכס הטאורוס עם סימון השערים הקיליקיים שבו (פרצה ברכס האדירי הזה שגובהו 3700 מטר), וכן ימים ונהרות, והרים אחרים. המפה משתמשת בסימנים מוסכמים ליישובים ודרכים וכוללת מאות אתרים. היא המפה הקדומה ביותר המפרטת אתרים ודרכים בארץ ישראל, כוללת את ים המלח, נהר הירדן, הירמוך, ים כנרת חופי הים התיכון. במפה מסמנות מספר דרכים בינלאומיות החוצות את הארץ - דרך הים לאורך צפון סיני דרך אל עריש, אשקלון, אשדוד, יפו, קיסריה, עכו, וצור, דרך הנגב וגב ההר, ממפרץ אילת אל איליה קפיטולינה (הנוכרת גם בשמה לשעבר - ירושלים) וממנה לשכם, ודרך המלך בעבר הירדן, ראש מפרץ אילת, פטרה, רבת עמון, בצרה. היא כוללת גם מספר דרכים משניות בארץ כמו הדרך מאשקלון לירושלים, מירושלים דרך שכם לקיסריה, מקיסריה לבית שאן, מיריחו לבית שאן ולטבריה. היא מזכירה את השם יודיאה במפורש.

המפה נשתמרה באופן מפתיע בספריות המנוזרים הנוצריים. העותק שבידינו הינו מהמאה ה-13 ייתכן ושימש כמורה דרך לעולי רגל לארץ ישראל, וכולל, ככל הנראה, גם תוספת מאוחרת של מספר אתרים נוצריים שלא היו במקור.

קונרד פויטינגר הינו שמו של אספן מפות גרמני שחי במאה ה-16-15. אין לנו מושג מי מחברה המקורי של המפה.

מפות הירונימוס

מלספת אהאן אהאן **קלדסיה הצמית** - שני תרשימים מהמאה ה-13 שצורפו, ככל הנראה, לחיבורו של הירונימוס "ספר האתרים ושמות המקומות היהודיים" (*Liber De Situ Et Nominibus Locorum Hebraicorum*) מהמאה ה-4 שהוא למעשה עיבוד של האונומסטיון של אוסביוס מקיסריה. תוכן המפות מעיד שהן פרי תקופת אבות הכנסייה. כוללים את ארץ ישראל כולה במרכז בצירוף שכנותיה הקרובות בשוליים, כאשר חלק מהאתרים שלה מתייחסים לכתבי הקודש הנוצריים. **הירונימוס** - קדוש נוצרי, מתרגם התנ"ך ללטינית (תרגום הוולגטה). חי בסוף המאה ה-4 בבית לחם. בשנת 382 לווה במסע עלייה לרגל לארץ ישראל את הקדושה פאולה ובתה, מסע אותו תיאר בספרו - "מסע העלייה לרגל של פאולה הקדושה". פאולה ובתה היו במשך כ-20 שנה בבית לחם ונקברו בכנסיית המולד, שם נקבר גם הירונימוס.

מפת מידבא - מפה מפורטת שכוללת עשרות שמות של יישובים בארץ ישראל. מפה פרטנית של ארץ ישראל המקראית כפי שהקרטוגרף הנוצרי ראה אותה. כוללת פסוקים מהתנ"ך ומהברית החדשה. ברור שצוירה לא לפני שנת 550 לספירה (כי מציגה את כנסיית הניאה בירושלים). יש גישות שונות לתיארוך המדויק שלה, כאשר הקונצנוס הוא שהיא מהמאה ה-6. דן בהט טוען שהיא צוירה רק באמצע המאה ה-7 לספירה. (תוספת שלי - דן בהט מציין שבמפת מידבא מופיע שער הרחמים בחומה המזרחית של הר הבית, אבל זה הוקם, על פי כתובים נוצרים, בידי הקיסר היראקליוס רק בשנת 630 לספירה. הוא נבנה אז כדי לאפשר את החזרתו ממוזר של הצלב הקדוש שהושב לנוצרים בעקבות ההסכם שכרת היראקליוס עם הפרסים ששדדו אותו קודם לכן מכנסיית הקבר. לכן, כך על פי בהט, המפה חייבת להיות מאוחרת לשנת 630 בנחל ארנון למטה יש עיר מקראית עתיקה - דיבון, שם גר סיחון מלך האמורי. אחריה נמצאת חשבון, גם כן עיר מקראית, ואחר כך מגיעים למידבא המקראית - עיר מקראית בנחלת מואב.

מואב ועמון נולדו מבנות לוט השוכבות איתו. הם בני חורגים לעם ישראל - נולדו מזרע לוט, בן הרן אחי אברהם. בדרכם לכנען בני ישראל צריכים לעבור בנחלתם, אבל הם לא נתנו לישראל לעבור בשטחם. לכן חיכו בני ישראל עד אשר סיחון האמורי יכבוש את נחלותיהם, ואז ניתן היה לכבוש את השטח הזה. מידבא - עיר מרכזית בעבר הירדן, בדרכם של בני ישראל צפונה בדרך לגלגל. לימים מידבא תיכבש על ידי הערבים ותיקרא מדבא. היא הופכת להיות מרכז עולמי לעבודות פסיפס. הח מהמאה ה-5 היה שם בית הספר הראשון במעלה לאומנות הפסיפסים (לפני כן בתקופה הרומית זה היה בצפון אפריקה). אחד הפסיפסים העתיקים המפורסמים - המפה שנמצאה ב-1884 בלב העיר מדבא. כוללת למעלה מ-320 שמות, אוצר בלום למחקר הגיאוגרפי של ארץ ישראל. היא מהווה ביטוי אמנותי לאונומסטיון של אוסביוס ונשענת עליו מאד. כמו כן מסתמכת על התנ"ך והברית החדשה.

מדבא הייתה התנה האחרונה בדרכו של צליין שביקש לעלות לארץ ישראל בנתיב בו הלכו בני ישראל.

גבולות ארץ ישראל

יש שלושה סוגי גבולות מוכרים לארץ ישראל בעת העתיקה: גבול האבות, גבול עולי מצרים וגבול עולי בבל. יש חזון, אידיאה, לגבי השטח הנכלל בגבולות שהקב"ה הבטיח לאברהם. זה שטח אדיר, דמיוני, למעלה ממיליון קמ"ר. האידיאה הזו הותאמה על ידי חכמים שונים בכל תקופה לפי יכולת המימוש בפועל שלה בתקופה הרלבנטית.

- **גבול האבות** (בראשית ט"ו, 18) – "מנהר מצרים עד הנהר הגדול, נהר פרת". יש ויכוח מהו נהר מצרים הזה הנילוס (הזרוע המזרחית של הדלתא - פלוסיון), נחל אל עריש או נחל עזה. בהתאם יכלול/לא יכלול חצי האי סיני בגבולות ההבטחה האלוהית. נהר הפרת – הכוונה כאן לחלקו העליון של נהר הפרת שהוא נהר אדיר בצפון סוריה/דרום תורכיה של ימינו.
שמות כ"ג, לא: "ושתי את-גבולך, מיס-סוף ועד-גם פלשתים, וממזר, עד-הנהר"
דברים י"א, כ"ד: "כל-המקום, אשר תדרוך כף-רגלכם בו--לכם יהיה: מן-המזר עד-הנהר-פרת, ועד-הים-הצפוני--יהיה, גבולכם"
יהושע א, ד: "מהמזר עד-הנהר הגדול נהר-פרת, כל ארץ החתים, ועד-הים הגדול, מבוא השמש--יהיה, גבולכם"

בהגדרה הרחבה כולל השטח ת כל תחום חצי האי סיני, הנגב, עבר הירדן עד גבול המדבר המזרחי, כל סוריה ולבנון עד דרום טורקיה של היום. כאמור זה שטח אדיר, דמיוני, למעלה ממיליון קמ"ר. מעולם לא היה גוף יהודי ריבוני שהצליח להחיל את מרותו על כל השטח הזה. גם לא בימי הממלכה המאוחדת של דוד ושלמה.

מקורות:

- בראשית טו, יח; שמות כג, לא; דברים יא, כד; יהושע א, ד.
משנת תענית א, ג; שביעית ו, א; חלה ד, ח.
תוספתא תרומות ב, יב [ב, יא]; חלה ב, יא [ב, ט].
ירושלמי, שביעית פ"ק ו, סוף הלכה א (לו ע"ד, שורה 22)
בבלי גיטין ח, ע"א.
מדרש שמות רבה כג, ה (כג, ו); שיר השירים רבה ד, א, יח [ד, כ].

- **גבול עולי מצרים/גבול ההתנחלות** - כאשר בני ישראל עולים לארץ ישראל ומתנחלים בה (במדבר ל"ד, ג-יב) אנו מתוודעים לגבול האמיתי שבו התיישבו שבטי עם ישראל. כאן מופיע לראשונה בכתוב הגבול שבתחומיו מימשו בני ישראל את ההבטחה שניתנה לאברהם. שאלה אחרת היא, כמובן, האם ניתן לגבות את הכתוב שם עם הממצא הארכיאולוגי.

"ג וְהָיָה לָכֶם פֶּאֶת-נְגַב מִמִּדְבַּר-צֹן, עַל-יַד־אֲדָוִם; וְהָיָה לָכֶם גְּבוּל נֹגֵב, מִקְצֵה יַם-הַמֶּלַח קִדְמָה. ד. וְיָסֵב לָכֶם הַגְּבוּל מִנֹּגֵב לַמְעֵלָה עַקְרָבִים, וְעֵבֶר צִנְהָ, וְהָיָה (וְהָיָה) תּוֹצְאָתוֹ, מִנֹּגֵב לְקִדְשׁ בְּרָנֵעַ; וְיֵצֵא חֲצֵר-אֲדָר, וְעֵבֶר עֲצֻמָּה. ה. וְיָסֵב הַגְּבוּל מֵעֲצֻמוֹ, נַחֲלֵה מִצְרַיִם; וְהָיָה תּוֹצְאָתוֹ, הַיַּמָּה. ו. וְגְבוּל יָם, וְהָיָה לָכֶם הַיָּם הַגָּדוֹל וְגְבוּל; זֶה-יְהִי לָכֶם, גְּבוּל יָם. ז. וְזֶה-יְהִי לָכֶם, גְּבוּל צִפּוֹן: מִן-הַיָּם, הַגָּדוֹל תֵּתְאוּ לָכֶם, הַר הַחֵר, תֵּתְאוּ לְבֵאֵת חֲמַת, וְהָיָה תּוֹצְאָת הַגְּבוּל, צִדְדָה. ט. וְיֵצֵא הַגְּבוּל זִפְרֵנָה, וְהָיָה תּוֹצְאָתוֹ חֲצֵר עֵינָן; זֶה-יְהִי לָכֶם, גְּבוּל צִפּוֹן. י. וְהָתְאוּיֹתֵיכֶם לָכֶם, לְגְבוּל קִדְמָה, מִחֲצַר עֵינָן, שְׁפִמָּה. יא. וְיָרֵד הַגְּבוּל מִשִּׁפְסֵם הַרְבֵּלָה, מִשְׁדֵּם לְעֵינָן; וְיָרֵד הַגְּבוּל, וּמִחָה עַל-פֶּתַח יַם-סָפְרָת קִדְמָה. יב. וְיָרֵד הַגְּבוּל הַיַּרְדֵּנָה, וְהָיָה תּוֹצְאָתוֹ יַם הַמֶּלַח; זֹאת תְּהִיָּה לָכֶם הָאָרֶץ לְגְבוּלְתֵיכֶם, סָבִיב. יג. וְיֵצֵא מִשָּׁהָ, אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְאֹמֶר: זֹאת הָאָרֶץ, אֲשֶׁר תֵּתְנַחֲלוּ אֹתָהּ בְּגוּרָה, אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה, לֵתֵת לְתִשְׁעַת הַמִּשְׁטוֹת וְחֲצֵי הַמִּשְׁטָה. יד. כִּי יִלְקְחוּ מִשָּׁה בְּנֵי הָרְאוּבֵנִי, לְבֵית אֲבֹתָם, וּמִשָּׁה בְּנֵי-הַגָּדִי, לְבֵית אֲבֹתָם; וְחֲצֵי מִשָּׁה מִשָּׁה, לְקַחוּ מִבְּלֶתָם. טו. שְׁנֵי הַמִּשְׁטוֹת, וְחֲצֵי הַמִּשְׁטָה: לְקַחוּ מִבְּלֶתָם, מֵעֵבֶר לַיַּרְדֵּן; וְרַח-קִדְמָה מִזְרָחָה."

גם זה שטח נרחב למדי, מדין ועד באר שבע (הביטוי מופיע במקרא 4 פעמים) ומהים הגדול עד המדבר (העיראק) והבשן. נהר הירדן איננו גבול היסטורי בשום שלב של ההיסטוריה עד למנדט הבריטי. אין כלל הלימה בין הטריטוריה הקרויה ארץ ישראל לבין שטח מדינת ישראל. שני שבטים וחצי – גד, ראובן וחצי המנשה שמתנחלים בכלל בעבר הירדן.

גבול עולי מצרים הוא הגבול המוכר על ידי צליינים מאמינים. זה גבול ההתנחלות של שנים עשר השבטים, גבול כיבושי יהושע. בכלל לא מעניין אותם התבנית הפוליטית בת זמננו. (המקור – ספרי יהושע והשופטים, פרשת מסעי, ספר במדבר ל"ד פס' 12-3).

מקורות:

- במדבר לד, א-יג; דברים ב, א-כג; דברים ג, ח; יהושע יב, א; שם יג, ג-ו.
גבול עולי מצרים קטן יותר מגבול האבות – זו דוגמה להקטנת ההגדרה משיקולים פוליטיים של מנהיגי היישוב בהתאם לאפשרויות הפוליטיות שעמדו בפניהם. אבל, גם הגבול הזה הוא אידיאה – לא כל מה שכלול בגבול הזה אכן נכלל בפועל בתחומי הריבונות הישראלית.
לדוגמה – שלמה המלך מעביר יישובים במערב הגליל לחירס מלך צור. יישובים אלה מעולם לא נכבשו על ידי השבטים. דוגמה שניה – נחלת שמעון באזור נחל הבשור, הנגב המערבי. יהושע י"ט מוריש לשמעון 13 ערים וחצריהן באזור הזה, אבל מסתבר ששמעון לא מצליח לממש את כיבוש היישובים הללו, ובסופו של דבר שמעון נבלע בנחלת ראובן ואין לו נחלה משלו.

- **גבול עולי בבל** – תחום תפוצת היישוב היהודי בימי שיבת בבל (מאה 6-5 לפנה"ס). חשיבותו עצומה לעיצוב ההלכה הנוגעת לארץ ישראל – זו המופיעה במשנה, מסכת שביעית, וכן בברייתא דתחומי א"י.

בשנת 516 שוקם בית המקדש. רוב העם היהודי לא גלה אלא נשאר בארץ. הם זכו לכינוי "עם הארץ" מתוך זלזול בפי האצולה שחזרת מבבל.....
כינון הבית השני נעשה בימי עזרא ונחמיה. היהדות חוטפת מכה קשה בימי היוונים, וחוזרת ומתרוכמת בימי החשמונאים שממשיכים ריבונות ישראלית רק על חלק מהשטח. השיא הטריטוריאלי היה בימי אלכסנדר

ינאי, וגם אז הוא לא שלט על יותר משליש ממה שהיה בימי דוד ושלמה. ?? כלומר, גבול עולי בבל הוא מצומצם בהרבה לגבול עולי מצרים, והוא הקרוב ביותר בתחומי להגדרה "מדן ועד באר שבע" (שמופיע במקרא 4 פעמים).

על פי גבול עולי בבל מתגבשת כל ההלכה היהודית בכל מה שקשור לגבולות הארץ ולהבחנה בין גבול הארץ לגבול חוץ לארץ. זה הגבול אליו מתייחס כל מה שכתוב בברייתא דתחומין ובספרות ההלכה מהתקופה. המצוות התלויות בארץ – תרומות, מעשרות, שמיטה ויובל, עורלה. זו שורה של מצוות חברתיות סוציאליסטיות מימי בית שני, משנה חברתית צרופה של דאגה לעניים והבטחת קיומם. אין לזה אח ורע בקבצי החוקים העתיקים – אשור, אכד, מצרים, חתוש. העיקרון, אם אתה בתחום גיאוגרפי א' אתה מחויב למצווה כלשהיא, ואם יצאת מתחום זה אינך מחויב. מהן המצוות הללו?

תרומות ומעשרות – חלקם של הכהנים, הלויים והעניים ביבול החקלאי הגדל בארץ ישראל
שמיטה – האיסור על עיבוד הקרקע בארץ ישראל כל שנה שביעית על מנת לה להתחדש.

שמות כ"ג י"א: "וְשָׁשׁ שָׁנִים, תִּזְרַע אֶת-אֲרֶצְךָ; וְאָסַפְתָּ, אֶת-תְּבִיאֹתָהּ. וְהִשְׁבִּיעַת תִּשְׁמְטָנָה וְנִטְשָׁתָה, וְאָכְלוּ אֲבִינֵי עַמְּךָ, וְיִתְרָם, תֹּאכַל מֵיַד הַשָּׂדֶה; כִּן-תַּעֲשֶׂה לְכָרְמְךָ, לְיִזְבִּידְךָ".

במשנה יש מסכת שלמה – מסכת שביעית, הדנה במצוות השמיטה
יובל - קשור לעולם העבדות שהיה מקובל אז.

בשנת היובל עבדים היו משתחררים והנחלות היו צריכות לחזור לבעליהן המקוריים (מכאן חזוי החכירה ל-49 שנים של מנהל מקרקעי ישראל היום).

ויקרא כ"ה, ח-י"ז: "ו ספרת לך... שבע שנים שבע פעמים, והיו לך ימי שבע שבתות השנים תשע וארבעים שנה. והעברת שופר תרועה בחודש השביעי (=חודש תשרי) בעשור לחדש, ביום הכפורים, תעבירו שופר בכל ארצכם. וקדשתם את שנת החמישים שנה, וקראתם דרוור בארץ לכל יושביה - יובל היא תהיה לכם, ושבתם איש אל אחוזתו, ואיש אל משפחתו תשובו... קדש תהיה לכם - מן השדה תאכלו את תבואתה."

עורלה - איסור שימוש בפרו של עץ צעיר בן פחות מ-3 שנים (עורלה). ויקרא י"ט, כ"ג - "וְכִי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ, וְנִטְעַנְתֶּם קֶץ לַעֵץ מֵאֲבָל וְעֲרֵלְתֶם עֲרֵלְתוֹ, אֶת פְּרִיו; שְׁלֹשׁ שָׁנִים, יִהְיֶה לָכֶם עֲרֵלִים לֹא יֵאָכֵל."
כל המצוות הללו פותחו פר יחידה גיאוגרפית מוגדרת. יהודי חקלאי שמעבד אדמה מחוץ לגבול ארץ ישראל פטור מהמצוות הללו.

שטחה של מדינת יהודה בימי החשמונאים היה: במערב - מעזה ועד נחל אלכסנדר (להוציא את אשקלון) ובמזרח - עבר הירדן המזרחי עד קרוב לקו רבת עמון.

בדרום - ממושב חצבה - עני יהב ודרומה וכל האזור בנגב מדרום לנחל הבשור – הם מחוץ לגבולות ארץ ישראל של גבול עולי בבל. כנ"ל ראש הנקרה בצפון.

הגבולות הללו עוצבו מחדש בכל תקופה על פי התחומים בהם ישבו יהודים בפועל. זה הוחל על כל עיר שבה היה רוב יהודי. ערי גבול נבחנו פרטנית. לימים זה מה שעיצב את גבול ההתיישבות היהודית בארץ ישראל.

פרוט גבול עולי בבל

תוספת על פי אמר ה' יהודה אצל צור: בצפון עבר הגבול מכברתא (חרבת כברתא היא כברי, או בדיעה אחרת כויב) לאורך נחל געתון עד בית זניתא (חרבת זויניתה), שלושתן סמוך לנהריה. משם צפונה לרמותא (בימינו רמיה על הגבול הצפוני) וליתיר (ועתה), צפונית לרמותא, (משום מזרחה למרעשת (ברעשית צפונית מערבית לקדש נפתלי). משם נסב הגבול, בערך, לאורך נחל חגיר ונחל קסימיה-ליטאני עד קצהו הצפוני של עמק עיון. אחר פונה הגבול מזרחה בשיפולי הר חרמון, בית סכות (א-זכיה) ובערך, לאורך נהר פרפר (אעוג) עד מדבר דמשק.

במזרח עבר הגבול מרקם וחגר (בדרום מזרח דמשק), לאורך שפתה המערבית והדרומית של הטרבון (לגיה) לסקה (בימינו שקה) ולמזרח (שתיהן בצפון הר הצלמון הוא הר הדרוזים, ומשם בתוך הררי צלמון עד נחל זרד (כנראה נחל דהב, הנקרא גם זידול) ולאורך הנחל עד "הדרך הגדולה החולכת למדבר" (דרך דמשק-ערב). גבול המזרח מכאן ואילך הוא "הדרך הגדולה" עד אמצע הר שעיר, מקום שם מגיע קצה הקו עד העיר רקם גיאה, היא סלע אדום המכונה פטרה שהיא הפינה הדרומית-מזרחית של התחום.

במזרח כלולים, אפוא, בתחום עולי בבל, חלק מעמון, כל מואב ומרבית אדום, שאבותינו החזיקו בהן בימי בית שני. אולם אלה לא נכללו בתוך התחום, אלא להודיע, שהיה בהן יישוב יהודי חשוב בימים ההם, אך לעניין המצוות התלויות בארץ דינן שונה לגמרי מדין שאר חלקי ארץ ישראל שבתחום עולי בבל, כיוון שעולי מצרים לא הורשו לכבוש את עמון, מואב ואדום.

בדרום עבר קו הגבול מסלע אדום דרך קדש ברנע לנחל מצרים ויצא הימה. הנגב - מבאר שבע דרומה ומערבה לכוון נחל מצרים - לא היה בימי בית שני יישוב יהודי ניכר. אף על פי כן הוא נכלל בתחום עולי בבל ונחשב ארץ ישראל לכל דבר. כנראה, משום שם האוכלוסין הנזכרים לא היו מרובים שם.

במערב, הגבול הוא הים, משפך נחל מצרים עד כברתא.

ברייתות – ספרי הלכות ופסיקות שחוברו לאחר חתימת המשנה ועסקו בכל מה שנשאר לא ברור במשנה או בעניינים שכלל לא טופלו שם. חלקם נכנסו אחר כך לקאנון (התלמוד-הגמרא) וחלקן נשארו חיצוניות. מה שנכנס לקאנון נודע לימים בשם תלמוד-גמרא (בערך בשנת 500 לספירה בבבל – התלמוד הבבלי, ולפני כן בשנת 400 לערך התלמוד הירושלמי שנחתם בטבריה).

היום המושג "ברייתות" מתייחס לספרות חיצונית מחתימת המשנה ועד לתקופת הגאונים (מאה 8) שיש לה חשיבות עצומה אבל לא זכתה להיכלל בקאנון – לא במשנה ולא בתלמוד. היא עדיין שייכת לארון הספרים היהודי ויש לה חשיבות הלכתית עצומה. מאז תקופת הגאונים אין יותר ברייתות ובמקומן יש פסיקות שונות. היום אין פוסק אחד שפסיקותיו מקובלות על הכל.

הברייתות נאלצו להתמודד עם עניין הגבולות שהפך להיות לא ברור בתקופות של שלטון זר בארץ. למשל, מה מעמדן של ערים שבמקור היו חוץ לארץ (למשל בית שאן) ואחר כך הפכו לערים יהודיות.

ברייתא דתחומין - ברייתא ספציפית, המוכרת לנו ממספר כתבי חז"ל כמו התוספתא, התלמוד הירושלמי והספרי, שעוסקת בתחומי ארץ ישראל הרלבנטיים למצוות הקשורות בארץ. המצוות הקשורות לארץ ישראל אינן קדומות. הן לא היו ידועות למשל בימי יהושע וכיבוש הארץ.

כתובת בית הכנסת ברחוב – יש ממצא ארכיאולוגי פנטסטי מתל רחוב שברצפת בית הכנסת שלו (מהמאה ה-5-6) נמצא פסיפס גדול עם עותק של הברייתא דתחומין כתובה בעברית. הכתובת דנה בעיר בית שאן ובשאלה האם היא נכללת בתחום עולי בבל לשאלת המצוות התלויות בארץ ישראל. (התשובה הניתנת שם היא חיובית, אבל הנושא היה שנוי במחלוקת והעסיק את האמוראים). זה היה מקום לימוד, בית מדרש, שלאורו חינוכו את התלמידים מהם גבולות ארץ ישראל על פי ההלכה.

הפסיקה הזו הייתה פחות חשובה לתושבי בית שאן (שרובם היו נוכרים ממילא), אבל הייתה מאוד חשובה למיעוט היהודי שם ולתושבי הכפרים היהודיים הסמוכים לעיר.

יצירתם של גבולותיה המודרניים של ארץ ישראל ושל מדינת ישראל

שלושה נושאים:

- גבול ישראל-מצרים – 1906
- גבול ישראל-ירדן 1922
- גבול הצפון עם סוריה ולבנון – 1924

גבול ישראל - מצרים – 1906

1799 - כיבוש מצרים בידי נפוליאון ומסע נפוליאון לארץ ישראל. זו תחילת העת החדשה בארץ ישראל, מאוחר לתחילת העת החדשה באירופה.

כוחות צרפתיים מודרניים מגיעים בפעם הראשונה לארץ ישראל. במשלחת נפוליאון היו 52 אנשי מדע ומחקר גיאוגרפים, חוקרי מקרא, קרטוגרפים, ציירים, היסטוריונים, מהנדסים, לא ארכיאולוגים (עוד לא נולד המקצוע הזה).

המסע הביא עימות קשה בין צרפת לאנגליה, מה שהקרין גם על המחקר הארכיאולוגי אחר כך.

1801 - הבריטים משחררים את מצרים מהכיבוש הצרפתי. מתחיל מאבק אדיר על הממצאים הארכיאולוגיים של מצרים העתיקה. כאן גם מתחיל האינטרס הבריטי בארץ ישראל, וכאן מתחיל הסוף של העידן העותומני בארץ ישראל.

1831 - עלייתו של מוחמד עלי במצרים. הוא בנה את הצי המודרני ביותר במזרח התיכון ויוצא איתו למסע כיבושים צפונה לאורך חופי מזרח הים התיכון. בתחילה זה היה בהסכמת הבריטים, אחר כך בניגוד לה. הוא מבס את הצבא העותומני שהיה בלתי מוכן לחלוטין ובלתי מיומן. התורכים מאבדים את כל השטח ממצרים ועד דרום תורכיה (רק בקוניה, במרכז אנטוליה, הם הצליחו לעצור אותו).

חמש מעצמות אירופאיות – צרפת, בריטניה, אוסטרו-הונגריה, ופרוסיה (גרמניה קמה רק ב-1873) מתגייסות כדי לעצור אותו. הן חוברות לסולטאן התורכי כדי למגר את האיום המצרי הזה. זה לקח עשר שנים עד שהשתלטו עליו. ב-1841 הוא חוזר למצרים וחי שם עוד עשרות שנים.

כתוצאה מהעימות הזה מתחילה חדירת המעצמות לארץ ישראל. אז קמה בירושלים הבישופות הפרוסית-אנגליקנית שהתחילה את הכנסייה הפרוטסטנטית בארץ.

הבריטים מתחילים לתכנן מנה פרויקט לחיבור הסחר מהודו עם שווקי אירופה – תעלת סואץ - שאותה הם חונכים ב-1869. לחנוכת התעלה מזמינים את שועי העולם ובכללם את הקיסר פרנץ-יוסף. הפרויקט מקבע את העלויות והאינטרס הבריטי במצרים עד לאמצע המאה העשרים.

אספקת התבלינים מהודו הביאה למהפכה במטבח האירופאי. **האינטרס של הבריטים** הוא לדחוק את התורכים הרחק ככל שניתן מתעלת סואץ על מנת שלא יתערבו להם בענייני הסחר עם הודו.

מודר סיני - 60 אלף קמ"ר מפריד בין השטח התורכי לבריטי. ב-1905 הבריטים מכירים בזכות דה יורה של תורכיה והסולטאן על מצרים, אבל דה-פקטו הם דורשים זכויות שלטוניות לעצמם שם.

הקו שהם מציעים זה קו ישיר מענה לעקבה. קו כזה ידחק את התורכים מסיני, ויוציא את ים סוף מחוץ לשלטון התורכי. על פי ההצעה הזו לתורכים אין מוצא לים סוף, ולכן על פי החוק הבינלאומי גם לא יהיה להם שום זכות שימוש במי המפרץ. (החוק הבינלאומי, שהיה מקובל אז בין המעצמות, קבע שזכות השימוש במקווה מים (אגם או ים) מחולקת שווה בשווה בין כל מי שנוגע בקו החוף ללא קשר בין אורך קו החוף שבשליטת כל מדינה).

הבריטים פחדו מחבירת רוסיה (אחרי מהפכת 1905) לאימפריה התורכית, וביקשו כך להבטיח שבמקרה כזה הרוסים לא מתקרבים לתעלת סואץ (לא דרך חצי האי סיני ולא דרך מפרץ אילת).

לאנגלים כבר היה אינטרס גדול בארץ ישראל – בתי חולים,

לבריטים כבר היו להם מספר חיכוכים עם העותומנים בקשר למספר איים התיכון, והעותומנים פחדו מעימות עם הבריטים. הבריטים פשוט דרשו את מה שרצו והתנו את המשך הסיוע הכלכלי ואת אי הלחימה כנגד העותומנים בהסכמה על קו הגבול החדש.

1905 - קצין מודיעין בריטי בשם ג'ינגס בראמלי, נשלח לבצע סקר גיאוגרפי מעמיק בצפון סיני. הוא לומד את האזור היטב (מיפה לא פחות מ-80 מעיינות!). במקביל בצד התורכי יש לנו קצין תורכי, חניך האינצרים, בשם רושדי פאשה שיושב בטאבה ואחראי על כל גזרת עקבה - מפרץ אילת עד שארם א שייח. שניהם בדרגות מקבילות, אלופי משנה.

הם מתחילים לקיים מו"מ על גבול אפשרי בין האימפריות. כאמצעי לחץ הבריטים מציבים משחתות בים התיכון מול מלטה וקפריסין, שבשליטת תורכיה עדיין, ואפילו מול חופי דרום אנטוליה. בשלב מסוים הם גם מציבים משחתות עם תותחים בים סוף מול מצודת טאבה התורכית!

בסופו של דבר התורכים מורים לרושדי פאשה להתקפל מהמוצבים בטאבה ובאום ררש, אבל זה מתעלם מההוראות. יש ספר זיכרונות של רושדי פאשה על התקופה ההיא.

לאחר שנה של עימות (לא אלים) התגבש פתרון דיפלומטי בקיץ 1906 בקהיר (עיר בשלטון בריטי בחסות טורקית דה-יורה) כשהבריטים נאלצים לוותר על הניסיון לדחוק את התורכים לגמרי מחופי הים. הוחלט לשלוח משלחות לסימון בשטח של הגבול המוסכם. בשלהי יוני 1906 מתארגנת משלחת משותפת שיוצאת ומסמנת את הקו בשטח. זה שיא הקיץ עם טמפרטורות חמות במיוחד, בין 35°C ל-46°C בצל.

שתי המשלחות לקחו איתן 94 מוטות סימון מעץ עייג גמלים. בפועל הוצבו 92 מהם בשטח. כולם נגנבו מיד על ידי הבדואים, וגם גלי האבנים שהוצבו במקום כבר נעלמו.

בראמלי הגיע עם מפות מפורטות, ודאג בשטח לכך שכל שטחי המרעה והמעיינות שמיפה שנה קודם לכן יישארו בשטח הבריטי (למשל עין קודיראת). פסגות הר חריף והר שגיא הושארו בשטח התורכי בגלל שהמשלחת התעצלה לעלות לסמון למעלה.

התוואי המדויק שסומן בקצה הדרומי של הגבול לא ברור. מעין נטיפים ניתן לרדת אל מפרץ אילת או נחל שלמה אל חוף אלמוג או נחל גשרון אל טאבה. לימים יהיה ויכוח על הקו שהוסכם עליו בהקשר למלון טאבה של אלי פפושדו.

בשלהי 1948 מגיעים כוחות צהל אל קו הגבול הזה, ואף חודרים מעבר לו. בדיוני הסכמי שביתת הנשק ברודוס מתחיל דיון בין משה דיין לנציגי המלך המצרי שדורשים את חזרת צה"ל לקו הגבול הבינלאומי. מדינת ישראל לא דורשת קביעת גבול על פי קריטריונים היסטוריים ומסכימה לחזרה לקו שהוסכם עליו בשנת 1906 על ידי חברי הלאומים, למרות שזה מסמך חסר כל ערך לא מבחינה יהודית-לאומית וגם לא מבחינת המצרים. זה מסמך מלאכותי שחובר על ידי זרים (בריטים ותורכים), וזה מאד מעניין שדווקא מסמך זה מאומץ כקו שביתת הנשק.

בן גוריון הוא שקבע שנתפסק במה שניתן ע"פ החוק הבינלאומי. מדינת ישראל ויתרה אז על שטחים טריטוריאליים שכבשה בסיני.

ב-1988 פוסט הסכם השלום עם המצרים, המצרים דורשים לקבל חזרה את חוף טאבה שלטענתם שייך להם ע"פ הסכם בראמלי-פשה. מדובר היה ב-300 מטרים של חוף שישראל נאלצה לוותר עליו לאחר בוררות בינלאומית.

עד 1988 ניתן היה לרדת נחל גשרון עד לחוף הים בטאבה כשהגבול עבר דרומית לשפך הנחל. היום החלק התחתון של הגשרון הוא כבר טריטוריה מצרית, ולכן השביל מהגשרון פונה שמאלה למעלה ויורד למפרץ אילת נחל שמעבר לגשרון.

היום אבני הגבול מסומנות בשטח מאבן גבול 1 ליד רפיח ועד לאבן גבול 92 בטאבה.

רצועת עזה – המצרים סירבו לקבל אחריות על השטח הזה כי הבינו את גודל הבעיה. השטח נשאר מחוץ לגבולות מדינת ישראל כי לא נכבש. בעצם היה ואקום שלטוני במקום עד שנת 1967.

גבול ישראל - ירדן – 1922

בערך 420 ק"מ גבול מאילת ועד אל חמה.

שתי היחידות הגיאוגרפיות משני צידי נהר הירדן לא היו מעולם נפרדות. בקעת הירדן מעולם לא היוותה גבול בין יחידות פוליטיות שונות. לא לפני 3000 שנה, לא לפני 1000 שנה, ולא בשום תקופה היסטורית. גם כשהארץ חולקה לפרובינציות שונות (למשל בתקופה הרומית או הביזנטית) לא נהר הירדן הוא שהיווה גבול ביניהן. גם לא בתקופה הערבית או הצלבנית. שנת 1922 הייתה הפעם ראשונה שבה קרעו את עבר הירדן המזרחי מארץ ישראל המערבית.

מתוך כל העמודה ההיסטורית של אלפי שנים רק ב-90 השנה האחרונות נהר הירדן מהווה גבול פוליטי. נובע מכך שהגבול הזה, שקיבל מאז תוקף בינלאומי מוכר, גם הוא נולד כתוצאה משיקולים פוליטיים בני התקופה האחרונה, שכלל לא מתחשבים באופי המקום ובצרכי התושבים.

ראשית התהליכים שהובילו לקביעת הגבול הזה היה סיום מלחמת העולם הראשונה. הבריטים מנסים לגייס לצידם את הבדואים תושבי הנגב ועבר הירדן המזרחי, שביניהם היו קיימים קשרי משפחה הדוקים. אלו היו ערבים מוסלמים שנטו באופן טבעי אחרי התורכים המוסלמים, אבל נאמנותם תמיד הוכפפה לשיקולים תועלתיים של השבט ולא של שום מדינה. במושגים הבדואים אין נאמנות למדינה או לשלטון המרכזי. הנאמנות היא למשפחה, לחמולה עד לרמת השבט.

בשנים המובילות למלחמת העולם הראשונה ה-1 הבריטים רוצים להכניס טריז בין הבדואים לתורכים. הבריטים, שהיו אנשי מודיעין מצוינים, השקיעו הרבה בפיתוח הקשרים עם הבדואים. תומס אדוארד לורנס – אחד הקצינים הבריטיים הללו שנשלחו לאזור. הוא היה דובר ערבית על בוריה (לראות את "לורנס איש ערבי").

לפני כן כבר היו קשרי מכתבים עם שריף (נכבד, נאצל) חוסיין האשמי ממכה. כבר ב-1915 הוא זוכה להכרה בריטית שהוא איש המפתח לקשר שבקשו הבריטים לבסס עם הבדואים של עבר הירדן. מתחילה חליפת מכתבים בינו לבין מקמהון, איש משרד החוץ הבריטי. חוסיין הוא נצר למשפחה האשמיית (שהיא עצמה נצר למשפחת מוחמד) שנמצאת בעימות עם הסעידים (משפחת אבן סעוד) ממדינה (יתרב).

משפחת אבן סעוד רואה עצמה כנושאת דגל הנביא, כשומרי מכה ומדינה, אבל להאשמים יש את התואר "שומרי המקומות הקדושים" – מחזיקי המפתחות למקומות הקדושים. הבריטים מזהים את היריבות הזו ופועלים לנצל אותה לטובתם.

מקמהון מציע לחוסיין לעבור לצד הבריטי בתמורה לקבלת כל אגן דמשק – גן העדן המוסלמי הקדום לכשתסתיים המלחמה בניצחון הבריטים. הוא יהיה האמיר של דמשק וישלוט על כל עבר הירדן המזרחי עד א-סאלט שממזרח לפטרה. את ארץ ישראל המערבית הבריטים ביקשו לשמור לעצמם בשל קדושתה לנצרות. זו הפעם הראשונה שבה עולה הרעיון של חלוקת ארץ ישראל.

בעת ההיא כל השטח של ירדן דהיום ריק מאדם. רק ברבת עמון יש ישוב קטן. **ב-1916** מתכנסת עוד ישיבה בענייני גבולות, ומתחילה חליפת המכתבים שלימים תיגמר בהסכם סייקס-פיקו הבריטי-צרפתי.

מקמהון הבריטי, שהיה שייך למשרד המושבות שמעבר לים הבריטי, היה באגף הפרו-ערבי במשרד. המחנה הזה ראה בהאשמים כוח מרכזי שקיים בשטח ויוכל לסייע להם במלחמתם כנגד הטורקים. חלק אחר של המשרד הזה היה פרו ציוני שראה בעין יפה (בעיקר מסיבות של האמונה האנגליקנית) את הרעיון של שיבת עם ישראל לארצו כחלק מהתהליך שיובייל לניצחון הנצרות באחרית הימים. פלג זה גם הושפע חיובית מהפעילות הציונית בארץ ישראל כבר כארבעים שנה. כך מתפתח עימות פנים משרדי בין שני המחנות האלה בשאלת גורלה של ארץ ישראל המערבית.

ב-2 בנובמבר 1917 מוציא בלפור את הצהרתו לגבי "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה את הקמתו של בית יהודי מבלי לפגוע בזכויות...". כלומר, יש כאן שתי הצהרות בריטיות שונות עם שתי התחייבויות פוליטיות מנוגדות שניתנות בו זמנית לשתי ישויות נפרדות.

למוסלמים הקוראים היום את מכתבי מקמהון ברור שההבטחה הבריטית למשפחה ההאשמית כוללת גם את ארץ ישראל המערבית! מבחינתם אנחנו פשוט מימשנו בכוח את הצהרת בלפור כנגד ההבטחה המפורשת שנתנה להם על ידי מקמהון.

העניין הזה נפתר על ידי הבריטים ב-1922 בחלוקת השטח מתוך ראייה מוטעית שבכך ניתן יהיה לספק את שני הצדדים. הבעייה הייתה שהמדינה שתקום בסופו של דבר ב-1946 (ירדן) מעולם לא הייתה מדינה של אומה מגובשת.

מ-1917 ירדן וארץ ישראל נמצאים תחת משטר צבאי בריטי. רק אחרי החלטת חבר הלאומים הם עוברים למשטר של מנדט (מן - ידני, דט-נתונים, כלומר לתת ביד). הוא מוענק במאי 1920 לבריטים על כל שטחי ארץ ישראל המזרחית והמערבית, וגם על עיראק. לצרפתים ניתן אז מנדט על סוריה ולבנון. אחר כך היו מספר דיונים על מה בדיוק כולל המנדט הזה.

בסופו של יום הבריטים מחלקים את השטח ושולחים משלחת סימון שמסמנת במוטות עץ את קו הגבול כקו הנקודות הנמוכות ביותר בעמק הערבה מנקודה הנמצאת 2 ק"מ מערבה מהבית המערבי ביותר בעקבה וצפונה. בפועל המדובר בסימון התוואי המוביל מנקודת ההתחלה אל קו פרשת המים בנג' 204 בשלוחת נוצה (באזור הק"מ 86- בכביש אילת-צומת הערבה), ואחר כך יורד ממנה בתוואי נחל הערבה עד לים המלח. מאחר והרי אדום גבוהים בהרבה מהצד שלנו שם יורדים רוב המשקעים, והזרימה החזקה מהרי אדום מזיזה את קו הנקודות הנמוכות מערבה.

הגבול סומן החל מ-1922 בגלי אבנים (בסביבות 150 גלי אבנים כאלה), חצה את ים המלח באמצעו, והמשיך צפונה לאורך נהר הירדן. בכנרת הגבול נקבע בקו 10 מ' ממזרח לכנרת ולא חשוב מה מפלס המים ואיפה קו החוף ממש.

ב-1922 הגבול הזה נקבע בעצם בתוך שטח בריטי. זה היה הסכם בריטי פנימי שחילק את השטח לשני חלקים שלימים יהפכו להיות השטחים של ממלכת ירדן ומדינת ישראל.

באוקטובר 1994 נחתם בבית גבריאיל הסכם השלום בין ישראל וירדן. קו הגבול נקבע על סמך ההסכם הבריטי מ-1922, אבל הוא כבר לא עוקב על קו הנקודות הנמוכות אלא משמר קו שסומן בשטח.

גבול ישראל-לבנון-סוריה

הרקע ההיסטורי ליצירתו של הגבול הצפוני

גם הוא נקבע על סמך השאיפות האימפריאליות של הבריטים. זה אותו תהליך שעיצב את הגבולות האחרים. מעצמות אירופה שלחו צבאות לוחמים לכל המרחב הגיאוגרפי שמדרום לתורכיה – צבא צרפתי ואיטלקי. האזור הזה נקרא "סוריה רבתי" בערך מנחל אל עריש בדרום ועד הרי האנטי טאורוס, דרום טורקיה. **במאה ה-19** אין מושג כזה "ארץ ישראל" במחשבה האירופאית. פלסטיין היא תת אזור בתוך סוריה רבתי. חמש מעצמות אירופאיות נכנסות למרחב הזה בכדי למגר את מוחמד עלי ובנו איברהים פשה. לאחר שהם מצליחים במשימה הם כבר לא ממחרים לפנות את השטח. כעת הצבאות נשארים בתואנה של אבטחת עולי הרגל במסעותיהם לארץ ישראל.

כאשר כבר הוציאו את הצבא הם קיבלו בתמורה מהטורקים נדל"ן - טריטוריות כנסייתיות. הסולטאן התורכי נתן זכויות דתיות בשטחים שונים על פי שייכות דתית. זה היה הרבה יותר קל לטורקים מאשר לוותר על סתם קרקע.

כל אחת מהזרמים הנוצריים מבקשת לעצמה כעת כנסייה בארץ ישראל. כל אחת מהמדינות יוצגה על ידי כנסייה מסוימת – הצרפתים על ידי הקתולים, האיטלקים הם שומרי המקומות הקדושים באמצעות המסדר הפרנציסקאני (כבר מ-1319 הם מוכזים ע"י אינוצנסיוס ה-3 כרגולה – מסדר עם זכויות מיוחדות בארץ ישראל), יוון על ידי הנצרות האורתודוקסית-יוונית.

במאה ה-19 יש עימות מתמיד בין היוונים-אורתודוקסים לקתולים כאשר שני הצדדים פונים בתלונות הדדיות למושלם הטורקיים.

גורם חדש המופיע באזור הם הפרוטסטנטים שלא היו להם שום כנסיות באזור לפני המאה ה-19.

ב-1841 בדיוק לאחר מיגורו של הצבא המצרי נוצרת בישופות פרוסית-אנגליקנית. אנגליה מקבלת לראשונה אפשרות להקים כנסיות ומוסדות דת בארץ ישראל. גם הפרוסים מקבלים כאן זכויות לראשונה. הפרוסים בונים יחד עם האנגלים בישופות מאוחדת שאחר כך מתפצלת לשתי הכנסיות.

קיסר גרמניה וילהלם ה-2 מגיע לארץ ב-1898. הסולטאן הטורקי מארח אותו ביד רחבה, ומעניק לו שלושה שטחים יקרים בירושלים – ראש הר הזיתים (אוגוסטה ויקטוריה), ראש הר ציון צמוד לחדר הסעודה האחרונה – הדורמיציון, ושטח בלב העיר העתיקה – כנסיית הגואל הלותרנית של היום.

כיון שגולדות באירופה עוד ועוד כנסיות פרוטסטנטיות העסק לא נגמר. האוסטרו-הונגרים מקבלים שטח גם הם.

יפו, נצרת, בית לחם, ירושלים, כל הכנסיות נוסדו במטרה לחזק את צירי העלייה לרגל לירושלים. זה מהווה מקור לחיכוכים בין מעצמות אירופה. גרמניה וצרפת הקתולית בהחלט יריבות בתקופה הזו.

התהליך המחזורי

כשכל מחזור כלל מלחמה ולאחריה חלוקת טריטוריות טורקיות בין מעצמות אירופה.

1840 - מלחמת מוחמד עלי מול מעצמות אירופה

1841 - תחילת הוויתורים הקרקעיים הטורקיים לכנסיות המערב.

1854 - מלחמת קרים

1857 - הסכם הסטאטוס קוו הירושלמי המפורסם בין מעצמות אירופה שמשמש עד היום בירושלים לאחר שגם ישראל חתמה עליו לאחר מלחמת ששת הימים. כולל את כל הכנסיות שיש בהן משמורת משותפת סוכס ברמה של ס"מ ודקה היכן ומתי ייערך כל טקס. כך בכנסיית הקבר, בכנסיית המולד וכו'. עד היום יש צורך בהתערבות משטרתית ישירה בכדי לשמור על הסטטוס קוו הזה. מי שמופקד על קיומו הוא הריבון בשטח.

1917 - מלח"ע ה-1. בשלהי המאה ה-19 מתחילים לגלות את המחצבים שבאזור המזרח התיכון, ומכלול האינטרסים כעת מתרחב מעבר למסחר (תעלת סואץ). כעת נאבקות המעצמות על משאבי טבע, מים, מסילות הברזל. במאה העשרים כבר מתחילים לדבר על גז ונפט שמחליפים את הפחם שהיה מקובל באירופה.

מתחילים להבין את יתרונותיו של מנוע השריפה הפנימית המוון בדלק.

האינטרסים האלה כעת נמוגים לתוך האינטרסים הדתיים בארץ ישראל.

מתוך כל ההמולה הזו נשארים בשטח האנגלים בדרום והצרפתים בצפון. הם אלה שמנצחים ב מלח"ע ה-1

וגוברים על הגרמנים והתורכים שנגררו למלחמה הזו על ידי הגרמנים.

האימפריה העות'מאנית הייתה פרושה על שטח אדיר - מהבלקנים דרך אנטוליה, כל הסטאנים, כל המזרח התיכון, חצי האי ערב וצפון אפריקה עד מול ספרד, בערך 9 מיליון קמ"ר של שטח יבשתי. בסוף המלחמה הם נשארים עם 430 אלף קמ"ר בלבד (כיום טורקיה שולטת בכ-800 אלף קמ"ר). כל שאר השטח מתחלק כעת בין המעצמות המנצחות.

איטליה – חיילים איטלקים נמצאים בסיום המלחמה בדרום טורקיה

יוון – חיילים יוונים יושבים עמוק בתוך אנטוליה ולא רוצים לצאת משם.

נצמצם את הדיון כרגע לגבול הצפוני. מצרים, עבר הירדן, ארץ ישראל ועיראק נשלטות בידי הבריטים. סוריה ולבנון נשלטות על ידי הצרפתים. החלוקה נקבעת בעיקר על פי השטח בפועל אליו הגיעו הכוחות הלוחמים.

כעת חוזרים לעימות צרפתי-בריטי על אוצרות הטבע ורשתות הדרמים.

אזורי ההשפעה האלה נשארו עד היום, איטליה עם לוב, צרפת עם לבנון, סוריה וצפון אפריקה.

אלנבי שכובש את ארץ ישראל כנס לירושלים ב-9 לדצמבר 1917. עשרה ימים אחר כך נשבר קו ההתנגדות

הטורקי הוא קו העוגיות. עד 1918 כל הארץ נכבשת והטורקים נסוגים במהירות.

רק בחזית אחת מצליח גנרל טורקי, מוסטפה כמאל פשה, הוא אתא טורק, לשמור על הטריטוריה שלו.

ב-1923 הכריח את הטורקים לאמץ שמות משפחה וקורא לעצמו "אבי הטורקים". הוא מצליח להרחיב את שטח טורקיה בדחקו החוצה מאנטוליה את היוונים, הצרפתים והרוסים וכך מגדיל את שטח טורקיה דהיום לכ-840 אלף קמ"ר. ב מלח"ע ה-1 הוא שהה זמן מסוים בארץ ישראל, ואחר כך האכיל מרורים את בעלות הברית בגליפולי, שם נהרגו יותר מ-70 אלף לוחמים של בעלות הברית.

מי ישלוט על דרכי המסחר במזרח התיכון היה לב העימות הצרפתי-בריטי. הם פנו לחבר הלאומים לאחר

שלום סוור (שאחריו בא הסכם סן רמו) וביקשו לאשר להם מנדט תוך השארת קביעת הגבול המדויק בין

שטחי המנדט בידיהם.

לשטח מגיעה משלחת סימון בריטית-צרפתית שהונהגה על ידי פולה הצרפתי וניקומב הבריטי. המסמכים

שעליהם הסתמכו בקביעת הגבול היו הסכמי סייקס-פיקו, שהיו הסכמים סודיים שנחתמו ב-1916 בין

הבריטים והצרפתים עוד כשהשטח היה בשליטה טורקית.

הסימון בסוף לא עקב בדיוק אחר הסכמי סייקס-פיקו. הבריטים עשו שיעורי בית, והצליחו לשפר מאד את קו הגבול לטובתם. הם סקרו ביסודיות את הרכסים השולטים, מקורות המים ועוד. הם רוצים לדחוף את קו הגבול צפונה עד לליטאני, אבל הצרפתים התנגדו.

רק משקיבלו הבריטים בפועל את המנדט על ארץ ישראל הם מבצעים את חלוקת הארץ וסימון גבולותיה.

ב-1922 הם עושים זאת לגבי עבר הירדן, ב-1923 עם הצרפתים. ניקומב ופולה יוצאים עם פרדות וחמורים

מראס אל נקורה ומתחילים לנוע לאורכו של רכס הסולם – קמר אאוני ששיאו כ-650 מ' באזור הר מנור

ומשם הוא משתפל מערבה לראש הנקרה שהיא בגובה של כ-100 מטר.

פולה וניקומב החליטו בהתחלה שקו הגבול יהיה מדרום לרכס בתוך נחל חניתה מה שהיה מותר את כל

הרכס בידי הצרפתים. קו הגבול הנוכחי על גב הרכס נקבע על ידי צה"ל ב-1949 לאחר בריחת צבא קאוקג'י

והתושבים הערבים המקומיים מהכפר בסה (שלומי) ומכפרים אחרים.

שורה של מעיינות וכפרים ערביים נזכרים במסמכים הללו כאשר התוואי הולך מראש הנקרה מזרחה.

הבריטים ניסו לייצר מינימום פגיעה הכפריים המקומיים. יש כאן התחשבות במקומיים - אלמנט שהיה חסר לגמרי בגבול המצרי. זה איננו קו סרגל אלא קו שהותאם למציאות בשטח. הגבול סומן בגלי אבנים גדולים

בפסגות הגבוהות. לא הוקמה גדר או דרך פטרולים.

הסימון התחיל בשלהי 1923 ונגמר ב-1924. ממשיכים משם צפונה ומקיפים את עמק החולה. כאן הבריטים מקבלים פיצוי למה שוויתרו עליו במערב. הם רוצים להשאיר את מקורות הירדן בידיהם ומצליחים ברוב, כולל את עיינות הבניאס. רק בחצבאני הצרפתיים מקבלים ויתור כלשהו עבור האוכלוסייה הגרה במקום. רמת הגולן והר החרמון נשארו בשטח המנדט הצרפתי, וזה הבסיס לתביעה הסורית על השטח הזה. בסימון מורדות החרמון הבריטים הקפידו מאד שכל מקורות הירדן יישארו בידיהם. כשהגיעו לכנרת קבעו את הגבול כ-10 מטר ממזרח לקו החוף. כל בקעת צמח נשארה בידי הבריטים. חמת גדר והירמוך היו צרפתיים. כל התוואי המתוכנן לצינור הנפט מעירק לנמל הנפט שתכננו לבנות בחיפה – הכל נלקח בתכנון. מי שישב בארץ ישאל בתום המלחמה היו הבריטים, ולכן היה להם יתרון במו"מ ובעזרתו הצליחו להשיג שיפורים ניכרים ביחס למה שקיבלו קודם לכן בהסכם סייקס-פיקו.

סיכום

גבולנו הצפוני סוכם ונחתם בלחץ המעצמות כגבול שביתת נשק בהסכמי הביניים של רודוס לאחר מלחמת העצמאות. הוא נחתם בין לבנון וישראל ובין סוריה לישראל. ההסכמים הללו מבוססים על גבולות שנחתמו בין צרפת ובריטניה בשנים 4-1923 וסומנו בשטח על יד משלחת פולח-ניוקומב. גבול הצפון אינו גבול בינלאומי מוסכם כמו שיש לנו היום עם ירדן ומצרים. האוי"ם הכריע שהגבול הקיים היום תואם את הסכם שביתת הנשק מ-1949.

ספרות נוסעים בארץ ישראל

ספרות נוסעים בארץ ישראל היא חטיבת מחקר אדירה. זהו ז'אנר ספרותי הקרוי "איטינרריה", שהוא סוג של יומני מסע וביקור של נוסעים ששהו בתחומי ארץ ישראל אי שם בעבר והשאירו לנו מסמך היסטורי. אם נגדיר את גבול התקופה העליונה לצורכי הגדרת הנושא שלנו בהקמת מדינת ישראל מוכרים לעולם המחקר למעלה מ-6000 כותרים כאלה. אלה מהווים עבורנו כלי מחקר בעל חשיבות רבה בכדי להבין מה היה כאן בתקופות השונות.

הערה: מקנה = כבשים, רכוש = סוסים

ספרות הנוסעים אף פעם אינה אובייקטיבית. היא תמיד משקפת את זווית הראיה הסובייקטיבית של הכותב. חלקה עשירה מאד בפרטים שמעשירים מאד את ידיעותינו על התקופה. הרבה פעמים מצטטים כתובים קודמים על המקומות שביקרו בהם. למשל בנימין מטודלה המבקר במאה ה-12 בקבר דוד, מכתבי הרמב"ן מביקורו בארץ ישראל.

שבעת פלאי עולם – מושג שהומצא ביוון במאה ה-4 לפנה"ס במדריך תיירות שנתב לתייר היווני בעקבות כיבושי אלכסנדר מוקדון וההרחבה הניכרת בשטחי האימפריה ההלנית. זה קמפיין שיווקי גאוני. חקר ספרות הנוסעים בארץ ישראל מתחיל בספרים הראשונים שבידנו, האונומסטיקון של אוסביוס, בישוף קיסריה, מעין "כל מקום ואתר" של התקופה. זה ספר שמות המקומות המקראיים והברית החדשה. כתוב ביוונית וכולל לכל מקום את השם ביוונית (מה שמאפשר להכיר את ההיגוי הנכון של השם), מה מרחקו וכיוונו מירושלים (מתוך הנחה של אוסביוס שכולם יודעים איפה זה ירושלים), מה גודל האוכלוסייה ביישוב ואיזה סוג יישוב זה (יהודי, נוכרי, נוצרי, מעורב). הספר נכתב בין 310 ל-320 לספירה.

הנוסע מברדו – ביקר בארץ בשנת 333 לספירה. יש בו מפה עם למעלה מ-160 תחנות מסע רגלי שמתחיל

בברדו שבצרפת, עובר דרך טורקיה ומגיע לארץ ישראל.

אגריה (Egeria) או אתריה (Etheria) – נוסעת עשירה, אולי קרובת משפחה של תאודוסיוס הראשון, שיצאה מקונסטנטינופוליס למצרים דרך ארץ ישראל בסביבות 370 לספירה (ויקיפדיה - 4-381). בארץ ביקרה ביריחו, נצרת, כפר נחום והר נבו.

האונומסטיקון של הירונימוס מבית לחם - לקראת סוף המאה ה-4 מוציא הירונימוס את " ספר האתרים ושמות המקומות היהודיים" (Liber De Situ Et Nominibus Locorum Hebraicorum) מהמאה ה-4 שהוא למעשה עיבוד של האונומסטיקון של אוסביוס מקיסריה. זה נעשה מתוך אגינדה נוצרית להדרכת עולי הרגל. לא ידועה השנה המדויקת, אך הסברה המקובלת (יורם צפירי) היא שהוא נכתב בין השנים 386-392 לספירה. בנוסף הוציא הירונימוס גם את "מסע העלייה לרגל של פאולה הקדושה" ספר המתאר מסע שערך בארץ ישראל בחברתו נוסעת רומאית אמידה וביתה.

ארקולפוס – צליין נוצרי שהגיע לארץ בתחילת התקופה המוסלמית (שנת 670) וסייר בירושלים, בית לחם ואתרים נוספים. בחזרתו לסקוטלנד תיאר את קורותיו לאב כנסייה בסקוטלנד שערך אותם ב-3 כרכים בשם "על המקומות הקדושים". הספר שלו משקף עדיין את המציאות היישובית של סוף התקופה הביזאנטית. ככל שנתקדם בציר הזמן כמות המקורות ששרדו לימינו הולכת וגדלה. בתקופה הערבית יש לא מעט (כמה עשרות) מקורות ממשעות של מוסלמים בארץ ישראל. הם מתעדים דברים שקורים בדרכם למכה. הם עוברים או בציר עזה-עקבה או בצפון

בתקופה הצלבנית, שהייתה תקופה בטוחה לעליות רגל נוצריות לארץ, יש גאות במספר המקורות שבידנו.

כתבי המסע מהתקופה הזו נועדו לספר לאלה שנשארו בבית מה ראו עולי הרגל, ולכן הם נשמרו ונמצאו

בעיקר במנזרים באירופה.

ספרות הנוסעים היא מקור ראשוני/סינופטי, מקור של "עד ראיה". רוב ספרות הנוסעים היא סינופטי, אבל לא כולה. בחלקה היא "גזור-הדבק" ממקורות קדומים יותר בהם השתמשו עולי הרגל.

מוטיבציה יהודית לעליה לרגל קיימת לכל אורך ההיסטוריה, אבל הממוש שלה תלוי ברצונם של השלטונות הן בארץ והן בארצות המוצא. יש גאות בספרות יהודית בכל עת שהשליט המקומי מרשה ליהודים להגיע לארץ. בתקופות אחרות יש יובש מוחלט. תקופות גאות שאלה – תור הזהב בספרד והרנסאנס באירופה. גם תחת השלטון הטורקי, שהיה מאד אוהד יהודים, הייתה פריחה כזו.

עולי רגל יהודיים נודעים – בנימין מטודלה, הרמב"ן, ר' משולם מוולטרה, ר' עובדיה מברטנורא, ר' אשתורי הפרחי

הכי רבה היא ספרות עולי הרגל הנוצרית. היא באה בעיקר ממוטיבציה להתחקות אחר סיפור חייהם של ישו ושנים עשר השליחים.

צליין - כל תייר המסייר מתוך מוטיבציה דתית. זה לא מושג שמייוחד לתייר הנוצרי. המקור הוא ארמי.

נוסע - בדרך כלל מושג ששמור למי שרק עובר בדרך. השיא של ספרות הנוסעים היא המאה ה-19 שבה צליינים רבים הגיעו לארץ בעיקר מאירופה. הגיעו אמנם רק אלפים בודדים, אבל במושגים של הז'אנר הזה זה המון. אין מצלמות ולכן מתעדים את הביקור בציורים. 1867 - מסע מרק טוויין בארץ ישראל. ספר סרקסטי ביותר על הקורה בארץ ישראל ובפרט על עבודת האלילים הנוצרית כאן.

בז'אנר הזה יש עשרות ספרים מהעת העתיקה, מאות מימי הביניים, ואלפים מהמאה ה-19 ואילך. זה לא ז'אנר ייחודי לארץ ישראל. יש ספרות עשירה של עולי רגל נוצריים לאתרים הקשורים בקדושים נוצריים ברחבי אירופה.

גרן - חוקר צרפתי מאמצע המאה ה-19 שכתב 7 כרכים על מסעו בארץ ישראל
טריסטראם

הדרכים העתיקות בארץ ישראל

דרך - לא רק תווך העובר במקום מסוים אלא גם מקום שדרכו עליו, מקום שנדרך **מסילה** - המשמעות המקראית היא "דרך סלולה", לא המשמעות המודרנית של מסילת רכבת. לסלול - להסיט את האבנים הצידה לשולים ולפנות את שטח המעבר - הדרך.

כביש - מקום שנכבש. במציאות הארצישראלית כשבנו דרך היו צריכים להזיז את האבנים שבמקום הצידה וכך נוצרה המסילה - הקו שתחם את הדרך. באירופה הצורך היה הפוך, היה צורך להביא אבנים ולהניחם על אזורים בוציים. שם הדרך הפכה להיות כבושה.

דריכה, סלילה, כבישה - שלוש פעולות שונות.

טופונומיה - חקר מקורות ומדרכי השמות.

אנציקלופדית מפה לידיעת הארץ - 9 כרכים, מקור טוב לטופונומיה

הסיבות לקיומה של דרך

גורמי דחיקה (למשל, רעב ובצורת) וגורמי משיכה (עושר, אדמות, מקורות מים). הדרך היא המחברת בין אזורי דחיקה לאזורי משיכה. היא המאפשרת הגירה מאזור לאזור.

מסחר, תיירות (למשל לצרכי נישואין). המסחר מתחיל עוד בתקופה שאין דרכים סלולות וכבושות. הן היו דרכים דרוכות בלבד, והיו הרבה כאלה בין מקומות ההתחלה והסיום. אז מתפתח המושג של "אלומות דרכים" כלומר מכלול של מספר נתיבי הליכה סביב תוואי מרכזי המקשר בין 2 נקודות. אין שום בניה מלאכותית או אפילו סימון הקשורים בנתיב הזה.

עד התקופה הרומית היו רק דרכים - משעולים דרוכים או אלומות דרכים, ולא היו כלל דרכים סלולות או כבושות. היעדר הסימון מנע אפשרות של ציון מדויק ויעיל של המקום ע"ג הדרך בו מעוניינים.

בזמנו של אלכסנדר מוקדון והדיאדוכים אין ביטוי שלטוני בדמות סלילת דרכים בינלאומיות. יש התחלה של סלילת כבישים מקומיים. יש בידנו תיאור שבמסעו דרומה מצור של אלכסנדר מוקדון נאלצו להתגבר על "סולמה של צור". ציון מקום זה מופיע במשנה וכן בספרו של הירונימוס מקרדיה, היסטוריון חצר של אלכסנדר. שם הוא מתאר שחצבו מדרגות על מנת לעבור את המעלה התלול הזה. זו דוגמה קדומה לתיאור מופעל של סלילת דרך עוד לפני הרומאים, אבל היא יוצאת דופן.

הרומאים הם הראשונים המכניסים סלילה של דרכים בינלאומיות. זה נבע מהצורך לנייד צבא גדול על פני מרחקים אדירים, שלטו על שטח שגדול פי חמש משטחה של אימפריית אלכסנדר.

מי שסלל את הדרכים היו החיילים הרומאים של הלגיונות וחילות העזר. הם פעלו על פי עקרונות הנדסיים (המפורטים אצל ויטרוביוס). זה חידוש רומאי שכלל הצבת אבני מיל וכן טראפילונים שהוקמו בהצטלבויות של הדרכים. גם אבני המיל וגם הטראפילונים שימשו כלוחות מודעות לאינפורמציה שהקיסר ביקש להפיץ לחייליו. כעת אפשר היה לתכנן לוחות זמנים.

ע"פ ויטרוביוס מחלקים את הצבא ל-3 קבוצות שאוספות אבנים ב-3 קטיגוריות: גדולות (ראש אדם), בינוניות (אשכולית) וקטנות. סוללים ברוחב כ-5 מטר אבני שפה שמוצבות בתוך תעלה שנחפרת משני צידי הדרך. כעת עוברת יחידה ראשונה ומניחה על הדרך את האבנים הגדולות זו לצד זו, אחר כך ממלאים את הרווחים באבנים קטנות יותר ויותר, ובסוף שופכים חול למילוי הרווחים שנותרים.

תחזוקת הדרכים הייתה עיסוק שמילא את סדר יומו של החייל הרומאי בעתות שלום. העבודה הרומאית היא באיכות מדהימה וקטעים שלמים וברי שימוש נשארו עד היום.

דרכים עתיקות חשובות

דרך הים - דרך עתיקה מאד. ויה מאריס זה השם הרומאי. המדובר בדרך עתיקה שנמתחה בין מסופוטמיה למצרים. מצרים היא מעצמה מהאלף ה-4 לפנה"ס. הצד השני באזור עיראק, בין הפרת והחידקל, הה מקומם של שורה של אימפריות קדומות המקבילות לזמנה של מצרים העתיקה. זה אזור עשיר בשטחי חקלאות המכונים "פישט הנהר" שבו השתמשו לחקלאות.

הערה - כל האימפריות הגדולות עם התרבויות הכתובות העתיקות ביותר התרחשו באזורים של נהרות גדולים המחייב התארגנות אנושית בקנה מידה גדול לניצול ולהתגוננות משטיפונותיו - הנילוס, מסופוטמיה, היאנג-צה והגנגס.

מסופוטמיה: מזו-אמצע, פוטמוס-נהר. שני הנהרות מתחילים במרכז אנטוליה. זה אזור מולדת העמים השמים שאחר כך גלשה עד לחופי הים התיכון, סוריה וארץ ישראל.

חלק מאוד קטן מדרך הים העתיקה עובר על יד הים התיכון. זה שם רומאי מבלבל, אבל הדרך העתיקה רובה ככולה הייתה רחוקה מחופי הים התיכון. זו הדרך הבינלאומית העתיקה ביותר שידועה לנו שחיברה את מרכזי

התרבות והסחר של מסופוטמיה ומצרים. דרך ארוכה של למעלה מ-2000 ק"מ (תלוי מאיפה סופרים) שבתוך שלה עברה הדרך בכנען הקדומה שם היא נצמדה למרכזי יישוב עתיקים.

אין דרך אחת. מדובר כאן על אלומות דרכים. בארץ ישראל היא עוברת מנחל אל עריש, עזה (כבר בברונזה תיכונה 1) אשקלון (כנ"ל), תל גימה (ליד קיבוץ רעים). מאשקלון אי אפשר היה להמשיך צפונה בגלל ביצות רכסי הכורכר של נחלי לכיש, פטיש, האלה, אדוריים, שקמה והבשור. לכן מאשקלון הדרך נכנסת פנימה לתל עיראני (ברונזה קדומה 1), אפק (לוחות כתובים בכתב היתדות מהמאה ה-15 לפנה"ס – ברונזה תיכונה). מאפק הדרך נעה לאורך קו ההר – קאקון וצפונה עד לואדי ערה (עין ארובות-תל אסור באזור אנדרטת משמר הגבול), ומשם היציאה הראשית היא לאורך ואדי ערה למגידו, לבית שאן ולתל בית ירח – עיר כנענית אדירה. משם הדרך עלתה לרמת הגולן. יש מספר צירים בהם אפשר לעבור את רכס ההר המרכזי מהמערב למזרח – ואדי עירונו (נחל עירון), ואדי מילך (יקנעם),

הדרך ממשיכה ומשמשת גם בתקופות היסטוריות שונות שאז תקבל שמות שונים. למשל, כאשר חברון עולה לגדולה בתקופת הברונזה התיכונה חלק מהתנועה עוברת אליה ולכן גם קטע הדרך ייקרא דרך האבות. בסופו של דבר כוחות מסחריים הם שקובעים את הנתב המרכזי.

הביטוי "דרך הים" מופיע בישעיהו ח, כ"ג. ע"פ יוחנן אהרוני בעת העתיקה לא היו שמות קבועים לדרכים, והן נקראו בדרך כלל בשם תחנת הקצה שלהם. דרך הים נקראה כך בפי המסופוטמים כי יעדה היה חוף הים התיכון. לעומת זאת, בסיפור יציאת מצרים השם "דרך הים" לא נזכר, ובני ישראל שמים שם פעמיהם ל"דרך ארץ פלישתים" כי היעד עבורם הייתה ארץ פלשת.

"דרך הים" הרומאית (Via Maris) אכן עברה לאורך כל החוף המזרחי של הים התיכון מאנטיוכיה שבשפך האורונטס בצפון דרך ערי החוף הפניקיים עד לדרום ארץ ישראל ומצרים. לאחר שהתגברה על סולמה של צור בתוואי שפך אלכסנדר מוקדון המשיכה הדרך בתחומי ארץ ישראל הרומית דרך עכו ומשם פנתה לואדי מילך או ואדי ערה שם התחברה ל דרך הים הקדומה.

דרך האבות – סעיף של דרך הים, משהו מקומי וקטן. זו הדרך לאורכה מתנהלים סיפורי האבות שבספר בראשית, למשל הסיפור על יעקב אבינו היושב בבאר שבע ושולח את יוסף לעמק דותן הצפוני הגשום יותר. דרך האבות זו הדרך בה הלכו בני יעקב ובה ירדה שיירת המדיינים שלקחה את יוסף.

דרך המלך - דרך בינלאומית עתיקה העוברת ממזרח לירדן בציר מקביל לדרך הים. נזכרת במקרא, למשל במדבר כ"ב כאשר בני ישראל בראשות משה עולים מדרום לצפון, ומשה מבקש מסיחון האמורי לעבור בדרך המלך העוברת בשטחו. יש אתרים רבים שנחפרו לאורך.

הדרך עוברת מעל ראשי הקניונים במקום הכי מערבי שאפשר מבלי ליפול לקניונים. (תוספת שלי - בתקופת טריאנוס סללו לאורכה את "דרך טריאנוס החדשה". היא הלכה מאילה בראש מפרץ אילת דרך פטרה, מדבא, רבת עמון, בצרה לדמשק שם התחברה אל דרך הים בכון מסופוטמיה. אל חלקה הדרומי אפשר היה להגיע או מחצי האי ערב או מחצי האי סיני באמצעות אחת משתי הדרכים שחצו אותו בחלקו המרכזי).

דרב אל חאג' – דרך העולים לרגל למכה. בעברית היא נקראת "דרך החוגגים", כלומר דרך "היסוביים=החגים" (את אבן הכעבה). זו דרך ממלוכית שחיברה את ראש מפרץ סואץ עם ראש מפרץ אילת דרך מרכז חצי האי סיני (מעבר המתלה-קלעת נחל-א תמד), ויועדה להיות הנתב העיקרי של עולי הרגל המוסלמים בדרם מצפון אפריקה למכה.

הסולטאנים הערבים ביקשו תמיד לשפץ ולשפר את דרכי העלייה לרגל למכה כחלק מהפגנת אדיקותם הדתית ומתוך כוונה למצוא חן בעיני נתיניהם. (דוגמה נוספת למפעל כזה היא הדרך החיגיאזית של עבדול חמיד ה-2). חלק מדרכי החאגי נסללו במקורם בתקופה הביזאנטית.

דרך החוגגים הייתה בעת הקדומה אחת משני נתיבים שקישרו בין מצרים לדרך המלך אליה התחברה בראש מפרץ אילת. הסעיף השני היה "דרך מדבר שור" הצפוני יותר שעבר מפלסיון במזרח הדלתא דרך קדש ברנע, עבדת, נחל צין ופונון. שני הסעיפים היו בעת העתיקה חלק בלתי נפרד מדרך המלך.

דרכי הבשמים (המור והלבונה), בערבית טאריק אל לובאן (דרך הלבונה) – אלו הדרכים ששימשו את הנבטים. לא הובילו על הדרך הזו בשמים אלא בעיקר קטורת שאותה שורפים על מנת לקבל ריח טוב במקדשים. לעומת זאת בושם הוא נוזל הנמרח על הגוף.

מקור המור והלבונה הוא דרום חצי האי ערב ואתיופיה. היעד היו נמלים במזרח הים התיכון כאשר הנמל המרכזי היה עזה. על אותן דרכים הובילו את התבלינים שהגיעו מהודו לחצי האי ערב בדרכם לשווקי אירופה. דרכי הבשמים סבבו את חצי האי ערב לאורך החוף הדרומי והמערבי שלו ועלו לראש מפרץ אילת. משם היו מספר צירים לכיוון מצרים ונמלי הים התיכון, כאשר הסעיף המרכזי עלה לאורך דרך המלך לפטרה ומשם ירד לערבה והמשיל לאורך הערים הנבטיות בנגב לעזה. בתקופות שהמעבר הזה נמנע מהנבטים (למשל עם כיבוש עזה על ידי אלכסנדר ינאי) הם העדיפו להוביל את הסחורה על דרך המלך הלאה צפונה ולכוונה דרך סוריה לנמלי פניקיה.

דרך האתרים המקראית – דרך הכניסה של המרגלים לארץ ישראל, במדבר כ"א. גם היא דרך עתיקה בינלאומית הנזכרת בתנ"ך. זו דרך המחברת בין קדש ברנע לערד דרך שורת אתרים מוכרים. מערד היא מתחברת בדרום הר חברון לדרך האבות על גב ההר.

דרך ארץ פלישתים – חלק מדרך הים בקטע ממצרים לעזה לאורך צפון חצי האי סיני. השם בא לידי שימוש רק כשמגיעים הפלישתים לדרום מישור החוף בסביבות המאה ה-12 לפנה"ס. נזכר במקרא בסיפור יציאת בני ישראל ממצרים - "ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא כי אמר אלהים פן ינחם העם בראותם מלחמה ושב מצרימה" (שמות י"ג, 17).

דרך מדבר שור – הולכת ממצרים לבקעת באר שבע=נגב. (כשהתנ"ך אומר נגב הוא מתכוון לבקעת באר שבע. כל מה שמדרום לבאר שבע נקרא בתנ"ך מדבר צין).

דרך מדבר שור מזוהה עם הסעיף הצפוני שבו חוצה דרך המלך את סיני, בתוואי באר שבע, ביר עסלוג, ניצנה, קדש ברנע, איסמעאליה.

ביבליוגרפיה –

גבולות ארץ ישראל

גבולות ארץ ישראל, ברור – הוצאת יבנה, 1988. כולל את כל ההסכמים האטלס ההיסטורי – תולדות עם ישראל, אלי בר נביא, ידיעות אחרונות, 1993 אילת – אדם, ים ומדבר, הוצאת אריאל, 4-93, (1993) בעריכת מאיר כהן ואלי שילר – מאמר מצוין העוסק בגבול הדרומי כולל תרגום של ההסכם הבריטי-טורקי ביגר – ארץ רבת גבולות, אוניברסיטת בן גוריון, 2001, פרק א' אהרוני – אטלסי הכרטא טוכמן, ברברה - התנ"ך והחרב – היסטוריה של המעורבות הבריטית בארץ ישראל החל מהתקופה הרומית "עיתות סופה – עלים מדפתי הקונסוליה הבריטית", הוצאת יד בן צבי, 2 כרכים. יומניו של הקונסול סים שישב בהר ציון והיה נשוי לבתו של אחד מראשי המיסיון הבריטי – האגודה הלונדונית לקידום והפצת הדת הנוצרית בארץ הקודש.

ספרות נוסעים בארץ ישראל –

"מסעות ארץ הקודש : עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה תיאורי מסע לטיניים", אורה לימור, ירושלים: ירושלים, יד בן צבי, תשנ"ח 1988

הדרכים העתיקות בארץ ישראל

אבי יונה מיכאל, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, מוסד ביאליק, 1984 – פרק ה – הדרכים הרומאיות מאמר המפתח הוא מאמרו של ישראל רול הכולל את מפת הדרכים הרומאיות בארץ ישראל. מי שמחליפו בשנים האחרונות בחקר ומיפוי מערך הדרכים הרומיות הוא פרי חיים בן דוד. במחקרו של בן דוד בנושא הדרכים הרומאיות בעבר הירדן ובנגב הוא הגיע למסקנה שיש להבחין בין הדרכים הנבטיות שהיו דרכי גמלים בלתי סלולות לבין מערך הדרכים הסלולות הרומי בנגב שעקב אמנם בחלקו על התוואים הנבטיים הקדומים אבל לא תמיד. כך למשל בן דוד מציע שקטעי הדרכים הרומאיות שנמצאו בנגב בין עבדת למואה, אמנם עקבו אחר תוואי שיירות נבטיות קודם, אבל הן לא המשכו ממואה מזרחה לפטרה בנתיב דרך הבשמים של שיירות הגמלים, אלא פנו ממואה דרומה לכוון יוטבתה ואילה. על פי הצעתו הן היו חלק ממערך דרכים שנבנה בימי דיוקליטיאנוס כדי לקשר בין ערי הנגב - חלוצה ועבדת - לבסיס הלגיון העשירי באילה. מיוטבתה מזהה חיים בן דוד גם דרך סלולה שהתמשכה צפונה בצד המזרחי של הערבה ועלתה לפטרה מדרום לגיבל הרון במעלה חצוב ובנוי, שהוא היחיד הנמצא באזור פטרה. דרך זו לא הייתה חלק ממערך דרכי הבשמים אלא נסללה במיוחד בכדי לחבר את מחנה הלגיון העשירי באילה עם בירת פרובינקית פלשתינה השלישית – פטרה. על פי חיים בן דוד כל הדרכים הרומאיות בנגב נסללו בתקופה הרומית המאוחרת, מימי דיוקליטיאנוס ואילך, ובכל מקרה הן לא היו קיימות כדרכים סלולות בתקופה הנבטית שקדמה להקמת פרובינקית ערביה בשנת 106 לספירה.

תשבי, אריאל (עורך), ארץ ישראל במפות - ממידיא עד הלוויין, מוזיאון ישראל, ירושלים, 2001
התנ"ך והחרב – ברברה טוכמן, היסטוריה של המעורבות הבריטית בארץ ישראל החל מהתקופה הרומית "עיתות סופה – עלים מדפתי הקונסוליה הבריטית", הוצאת יד בן צבי, 2 כרכים. יומניו של הקונסול סים שישב בהר ציון והיה נשוי לבתו של אחד מראשי המיסיון הבריטי – האגודה הלונדונית לקידום והפצת הדת הנוצרית בארץ הקודש. היה קונסול בריטניה בארץ והתעניין מאד בה.

מושגי יסוד בטופוגרפיה

תמלול הרצאת שי בייטנר

מושגי יסוד בטופוגרפיה

מפה - תרשים, במבט על, של פני השטח, המציג נתונים בעלי חשיבות, בשפה מוסכמת. ניסיון להעביר את המציאות בשטח לנייר.
קרטו-גרפיה - כתיבת מפות.
סוגי מפות - פיסית, מדינית, אקלימית, טופוגרפית (סימון שבילים, עבירות), גיאולוגית, דרכים, משקעים, היסטורית, לאומית.

- **מפות היסטוריות** - כבר בבבל היו מפות, מפה על חרס היא אחת המפות הקדומות בעולם. מפת פונטיגר (מפה רומית מהמאה ה-1) מפת מדבא (המאה ה-6) מפה של ישראל שבמרכזה מוצגת ירושלים. במפת מדבא ירושלים גדולה בהרבה מיתר החלקים בארץ. כמו כן הכיוונים בה מעט אחרים, שכן היא, שלא כמו המפות היום, ממוזרחת. במפה מהמאה ה-15 התחילו לחלק את כדור הארץ לקווי אורך ורוחב.
- **מפה פיזית** - מפה שיש בה גבולות.
- **מפת משקעים** - מפת אקלים.
- **מפת צומח** - חברות הצומח בארץ מחולקת לארבעה חברות – ים תיכונית, אירנו-טורנית, סהרו-ערבית (רותם המדבר) וסודנית. כל צמחייה תגדל באזור אחר בהתאם לאקלים.
- **מפת כוכבים** - חיבור קווים בין הכוכבים בשמיים יוצר צורות שונות.
- **מפה גיאולוגית** - ניתן לראות בצבעים שונים ואותיות המסמנות את תקופות הסלע וסוגיו השונים. כל צבע מאפיין גיל אחר ובדרך כלל גם סוג סלע שונה.
- **מפות צבאיות** - קרבות שונים מסומנים במפות ומתוארים בהן שלבי המלחמה.
- **מפות מדיניות** - פרוזדור ירושלים נולד באחת הוועדות שהייתה בארץ – ועידת פיל 1937. חיבור בין השפלה לירושלים. ב-1936 פורץ המרד הערבי הגדול, הבריטים ממנים את ועדת פיל. הועדה בסופו של דבר מחליטה ליצור מצב של מעין שלוש מדינות – מדינה ערבית, מדינה יהודית ופרוזדור בין יפו לירושלים (שהיה פרוזדור בריטי). בסופו של דבר הפרוזדור המוכר לנו היום, נולד מהתייצבות הקוויים לאחר מלחמת העצמאות והיה בתוקף בין 1949-1967, אז התבטל הפרוזדור.
- **תצלומי לוויין** – בתצלומים אלה ניתן לראות את רשת המדבריות העולמית, מדינות שונות אחת ביחס לשנייה וכולי. ישראל נמצאת ברשת המדבריות העולמית, ככל שירודים דרומה השטח מדברי יותר. כמו כן ניתן לראות את אנטרטיקה ואת הקוטב הצפוני הלבנים.

תהליך ייצור המפות בעולם המודרני

1. מטוס מצלם "סטריפים" – רצועות של שטח. המטוס נע קדימה והמצלמה עוברת על השטח כמו מטאטא. לאחר הפיתוח מקבלים את פני השטח המצולם - תצ"א.
2. בשל זוויות הצילום יש עיוותים. המחשב מיישר את העיוות - אורט ופוטו (תמונה ישרה).
3. על האורטופוטו מלבישים רשת.
4. מודדים יוצאים לשטח לאימות נתונים.
5. מפה.

מפה טופוגרפית

אחד ההבדלים העיקריים בין מפה טופוגרפית למפות אחרות הוא הקנה מידה. מפות טופוגרפיות נבדלות בקנה המידה הקטן (רוב המפות יהיו 1:50,000, כמו למשל מפות סימון השבילים).
קנה מידה – היחס בין גודל עצם במציאות לגודלו במפה. מידת ההקטנה של המפה. ככל שקנה המידה גדול יותר, רואים יותר שטח ופחות פרטים. קנה המידה נרשם כאחד (סנטימטר) ל-X.

קנה המידה 1:250.000

טופו - שטח

גרפיה - רישום

המציאות היא מציאות תלת ממדית, אולם המפה היא דו ממדית. כדי להתמודד עם מצב זה, נעשה שימוש בקווי גובה. רק מפות טופוגרפיות מכילות קווי גובה.
קווי הגובה מחברים בין נקודות בנות אותו הגובה. ההפרש בין קווי הגובה במפות טופוגרפיות הוא 10 מ' (במקרים מסוימים, ישנם יוצאי דופן). על קווי הגובה במפה מצוינים מספרים, כך יכולים קווי הגובה במפה לתרגם את אופי השטח - צפיפות גדולה יותר של קווי הגובה מעידה על אזור תלול יותר.

כיפה - נקודה שממנה יורדים לארבעה כיוונים. נקודת הגובה של הכיפה מצוינת במספר. מכתש נזהה על ידי כך שמרכז ה"כיפה" יהיה המקום הנמוך ביותר. המרחק הרוחבי בין הקווים משתנה בהתאם לשיפוע, כשהשיפוע תלול, הקווים קרובים, כשהשיפוע מתון הקווים רחוקים. **גיא** - מקום שממנו עולים לשלושה כיוונים ויורדים לכיוון אחד. מיוצג במפה בדומה לשלוחה, כרצף של קווים גליים, אך בכיוון הפוך לשלוחה. **נחל** - חיבור של מספר גיאות. **שלוחה** - צלע ההר או הגבעה, מקום שממנו יורדים לשלושה כיוונים ועולים לכיוון אחד. האזור היורד מהנקודה הגבוהה אל הנקודה הנמוכה. מיוצג במפה כרצף של קווים גליים. **מדרון** - נקודה שבה יורדים לכיוון אחד, עולים לכיוון אחד ונשארים באותו קו גובה בשני כיוונים אחרים. **אוכף** - חיבור בין שני הרים או גבעות, מקום שממנו עולים לשני כיוונים ויורדים לשני כיוונים.

קו פרשת מים

- קו פרשת מים ארצי – קו שעובר לאורך כל הארץ, שממנו חלק מהנחלים זורמים לכיוון אחד וחלק מהנחלים זורמים לכיוון השני.
 - קו פרשת מים מקומי – קו שממנו יזרמו הנחלים לכיוונים שונים, אולם יגיעו לאותו יעד סופי.
- אגן היקוות** \ **ניקוז** – השטח שמתנקז ל נקווה אליו נחל מסוים. סה"כ הק"מ הרבוע שמתנקז אל נחל מסוים. המפה הטופוגרפית מתחלקת לשני חלקים – **תבליט** – כל מה שבולט. **תכסית** – כל מה שמכסה את התבליט. במפה טופוגרפית פרטים של תכסית, שנמצאים על התבליט.

קווי אורך ורוחב

כדור הארץ באופן כללי מחולק לקווי אורך וקווי רוחב. קו הרוחב המסומן ב-0 הוא קו המשווה. ככל שקווי הרוחב מתרחקים מקו המשווה, אורכם יהיה קצר יותר. קווי האורך שווים באורכם. הריבועים שנוצרים בין קווי הרוחב וקווי האורך, נותנים אפשרות למקם נקודות על פני הכדור. (Universal Transverse Aerator (UTS) - רשת עולמית לאיכון. **מרקטו** – גיאוגרף דני אשר בשנת 1569 חילק את כדור הארץ ל-60 פלחים (ישראל נמצאת בפלח ה-36). בנוסף חילק את כדור הארץ לרוחבו: קו המשווה + 10 רצועות צפונה ו-10 רצועות דרומה – קיבלו ספרור של אותיות.

כך מתקבלים ריבועים. כל ריבוע (למעשה, בגלל העיגול מתקבל מלבן) חילק לרשת של קווים המרוחקים 1 ק"מ האחד מהשני, הן באורך והן ברוחב. בקוטב קיימת רשת אחרת – (UPS).

רשת ישראל – יושבת על פלח 36 S, R.

לשימוש הפנימי של מדינת ישראל, נבנתה רשת שרירותית המתאימה לנו.

נ.צ. - נקודת ציון. נקודת הציון נכתבת בעשרה מספרים. כל קו אורך מוגדר ב-3 מספרים, וכל קו רוחב מוגדר ב-3 מספרים. אולם לא כל נקודה שאליה נרצה להגיע תמצא על הצטלבות של קו רוחב וקו גובה, ועל כן לכל אחד מהקווים נוסף שני מספרים נוספים, המתייחסים לחלוקה הפנימית של כל ריבוע לחלוקה משנית קטנה יותר.

נ.צ. 6762545530 : מקו אורך 676 זזים ימינה עד לנקודה : 67625, מקו רוחב 455 זזים צפונה עד לנקודה 45530.

אזימוט - הכיוון של עצם אחד מעצם אחר, המבוטא בדרך כלל כזווית במעלות ביחס לצפון האמיתי. אזימוטים נמדדים בדרך כלל בכיוון השעון, ולכן אזימוט של 90° מורה על כך שהעצם השני נמצא מזרחית לראשון.

הבהאים

תמלול הרצאת נועם פורת

היסטוריה של הדת הבהאית

כל המיעוטים שאנחנו מדברים עליהם בארץ ישראל בגדול יוצאים מהאסלאם - הבהאים, הדרוזים, הצ'רקסים, האחמדים והמיעוט העלאווי (בכפר רג'ר). מיעוטים אחרים הם הערבי, הנוצרי והבדואי, יטופלו בפרק נפרד.

נפתח בהקדמה על האסלאם, בסיסית בלבד ובעיקר על שלב הפיצול שלו למיעוטים.

האסלאם מתחיל בערב והכל סביב מוחמד. הוא נולד ב-570 ב"שנת הפיל" כשמכה הוקפה בצבא אתיופי שעמד לכבוש את העיר.

בגיל 40 מתחיל מוחמד לקבל הוראות מהאל דרך המלאך גבריאל שמבשר לו שהוא מוחמד שליח האל - רסול אללה. במשך כ-20 השנים הבאות הוא מקבל את פרקי הקוראן ומגבש את יסודות הדת החדשה.

הוא מנסה לשכנע במכה את האנשים להצטרף אליו, אבל רובם עובדי אלילים והם מגרשים אותו. הוא מהגר למדינה. שם הוא נתקל גם בשבטים יהודיים ומנסה למכור להם את תורתו.

622 - שנת ההגירה, היא שנת ההגירה של מוחמד למכה.

לאסלאם יש לוח שנה שלו, לוח ירחי, המתחיל בשנת ההגירה.

כדי להקל על היהודים להצטרף אליו הוא קובע את כוון התפילה לירושלים. כאשר הם לא קונים את הסחורה הוא משנה את כוון התפילה לכוון מכה. במדינה יש עד היום מסגד הנקרא ג'מעה-אל-קיבלתין, יש לו שתי קיבלות, שני כווני תפילה, אחת לירושלים ואחת למכה.

זה די זהה לסיבה שכריסטוס נחוג ב-25 בדצמבר. לפני כן הייתה לפגאנים שנהגו לחגוג ב-21 לדצמבר את היפוך החורף. לכן הצמידו לתאריך הזה את חג הולדת האור - הולדת המשיח. איחרו זה בכמה ימים בכדי לוודא שאכן חל ההיפוך.

הכעבה - בתוכה יש אבן שחורה קטנה, כנראה מטאוריט, שאתה קידשו הפגאנים עוד לפני מוחמד. גם זה נעשה כדי להקל על המצטרפים הפגאנים לאסלאם.

ב-632 מוחמד מת ולא מינה יורש. מכך התחיל ויכוח גדול בין הדמויות המרכזיות, מצד אחד משפחתו ומצד שני הצחאבה, החבורה שלוחתה אותו בדרכו.

עלי, בן דודו של מוחמד, שהיה גם נשוי לבתו פטימה ראה את עצמו כיוורש הטבעי, אבל החבורה בחרה את אבו באכר במקומו. אבו באכר הוא החליף (המחליף) הראשון באסלאם. שלטונו התחיל בבלגן גדול, אבל תוך שנתיים יצב את השלטון סביבו, ואז מכישו נחש והוא מת ב-634 לספירה.

שוב צריך לבחור חליף ושוב עלי תובע את המעמד לעצמו. אבל שוב בוחרים במקומו אחר, את עומאר אל חיטאב, החליף השני, כובש ארץ ישראל וירושלים. בקרב ירמוך ב-636, הוא מביס את הביזאנטים ובקרב חשוב אחר ב-637 - קרב קדיסיה, אז הוא מביס את הפרסים הסאסאנים.

עומר נרצח ב-644 ושוב ויכוח על המחליף. שוב נבחר אחר - עתמאן. הוא יהיה זה שיגבש את הקוראן לנוסח הסופי המקודש והמחייב את כל האסלאם.

ב-656 עותמאן נרצח וכעת בוחרים את עלי לחליף הרביעי.

ב-660 עלי נרצח וכעת מי שתופש את ההנהגה הוא מואעוויה ראש בית אומאיה.

בניו של עלי - חסן וחוסין, מאשימים את מואעוויה ברציחתו של אביהם, ופוסלים את הלגיטימיות של חליפותו. חסן יעלם במהרה, ונמי שיוביל את ההתנגדות לבית אומאיה הוא חוסין, הבן הצעיר.

חוסין מוביל את הקבוצה שלו לקרב כרבאל ב-640 נגד יזיד בנו של מואוויה. זה קרב מכור מראש, לחוסין אין שום סיכוי. צבא יזיד שוטף את כוח חוסין ובקרב הזה חוסין נהרג.

כעת המפסידים הולכים הצידה ומקימים סיעה (שיעה) משלהם. הסיעה הזו מוכרת כסיעה מוסלמית לכל דבר גם על ידי יריביהם. הם יהיו עד ימינו בסביבות 15% מכלל המוסלמים. היום קרוב ל-200 מיליון איש.

גם הסונים וגם השיעים מסכימים על חמשת יסודות האסלאם: העדות (שהאדה), הצדקה, התפילה, העלייה לרגל למכה, הצום. אבל השיעים מאמינים גם ביסוד שישי - שהחליף חייב להיות מבית מוחמד.

הסונה דוגלים בכך שהחליף צריך להיות האיש המתאים לזמנו ולא בהכרח מבית הנביא. השיעים יש להם שרשרת של אימאמים, מנהיגים, מצאצאי הנביא, שהם האוטוריטה הדתית העליונה על פיהם. אלה נאלצים רוב הזמן להיות בהסתר מפחד החליפים הסונים.

בשלב מסוים מתחיל פילוג בקרב השיעה, בעיקר סביב השאלה מי האימאם החוקי הבא.

האימאם ה-12 - ילד שנכנס למערה ונעלם. מי שמאמין בו הוא הפלג התרי-עשרי. בשיעה התפתחה אמונה שהאימאם הזה לא מת אלא רק נעלם. הוא יהיה המהדי - המשיח, שצפוי באחד הימים לחזור ולהשיע את מאמיניו.

התפתחה בשיעה מסורת שמועד החזרה יהיה סביב 1850 אמצע המאה ה-19. התחילה התרגשות גדולה בפרס, בעיר שיראז. אז (1844) עולה דמות בשם מירזא עלי מוחמד ומכריז על עצמו כ"באב" (השער) שמחבר בין המאמינים למהדי שעומד להגיע בכל רגע. הוא מכריז שמגיע עידן חדש שבו, למשל, אין יותר לנשים חובת לבישת רעלה.

השיעים היו נוהגים להלקות את עצמם, לפעמים עד מוות, ביום העשורא, בכדי להתקרב למוות המיוסר של חוסין. היו כאלה שמשמם הלקו עצמם עד מוות עד שנאלצו להוציא פסק דין - פתווה, שאסר על זה.

הבאב מבטל את הדיכאון שאפיין את השיעה עד ימיו. מורה לנשים להתאפר ולשמוח. בוטלה חובת המילה, חובת הצדקה, חובת הטבילה המטהרת. החיים נעשו הרבה יותר קלים למאמינים.

לבסוף הגדיש את הסאה בבטלו את הלגיטימיות של מנגנון הדת על נושאי התפקידים הרבים בו. ב-1850 הוא מכריז על עצמו כמשיח עצמו.

הוא נעצר בטבריו שבצפון פרס על ידי השלטונות הפרסיים. הם מוציאים אותו להורג, לא לגמרי ברור באיזו דרך, תליה או ירי, עם עוד 18 מתלמידיו.

מכאן מקור הקדושה של המספר 19 למאמיניו - הבאב + 18 התלמידים שהוצאו להורג. הרעיון שלו לא מת איתו. דמות חדשה בשם מירזה עלי חוסיין, מכריז על עצמו כעל המשיח, המנהיג החדש. הוא קורה לעצמו – **"בהאא אללה"** (זוהר האלוהים), ולכן מאמיניו בכל העולם יקראו בהאים (אנשי הזוהר). הבהא לא הוצא להורג כמו קודמו כי הוא היה בן למשפחה מיוחסת, אך נאלץ לברוח מאיראן השיעית לבגדד יחד עם קבוצת מאמינים. משם הם עוברים לאיסטנבול, מה שהם קראו קונסטנטינופול, לאדריאנופוליס וכן הלאה, לרחבי האימפריה העות'מאנית.

גם העות'מאניים לא אוהבים את רעיונותיו ורואים את השפעותיו כמוזיקות, לכן הם זורקים אותו ב-1868 לכלא יבסוף בעולם - בעכו, במקרה לגמרי. הוא יושב שם ממש באותם תאים בהם ישבו אחר כך אסירי המחותרות (ניתן לבקר בחדרו במצודה באגף ז'בוטינסקי). אם עד עכשיו היה מדובר על פלג שיצא מהאסלאם השיעי, בעכו הבהא אוללה מייסד דת חדשה לגמרי.

ב-1868 מגיעים גם הטמפלרים לארץ ישראל, ויש קשרי גומלין בין שתי הקבוצות. הבהא מפתח בכלא את יסודות הדת הבהאית וכותב ספר שמפרט אותם. הוא מסדר את הרעיונות הראשונים של הבאב בצורה חדשה.

האמונה הבהאית

העיקרון המרכזי של הדת הבהאית, שהיא דת מוונתאיסטית, הוא רעיון האוניברסליות. הבהא אוללה אומר שאלוהים התגלה אליו, כפי שלאורך ההיסטוריה התגלה לכל מיני נביאים, ביניהם משה, ישוע, מוחמד, בודהה, זרתוסטרא, אולי בהמשך יתגלה גם למישהו אחר. הוא למעשה טוען שאין טעם ביהדות, נצרות, ואסלאם, שכן כולם מאמינים באותו דבר. הרעיון הוא ליצור עולם אחד, אמונה אחת וכן הלאה. חשוב לזכור שזה קורה במחצית השנייה של המאה ה-19 עם כל רעיונות הקדמה שיש אז, והוא משתלב בהם.

הרעיונות המרכזיים באמונה הבהאית:

- שוויון מוחלט ואוניברסאלי לכל - ללא הבדלי דת, גזע ומין. מעמד שווה לכולם. "וואחד" – אחדות, כולם שווים, כולם אחד, כולם מאוחדים. מכאן נובע האיסור על מלחמה.
 - מלחמה אפשרית רק בקנאות. שואפים לשלום כלל עולמי.
 - אסורה הביגמיה והפוליגמיה. זה כמובן מתנגד עם האסלאם.
 - אוסר על נישואי המוטעה – נישואין לשם הנאה, נישואין בהסכמה לזמן קצוב. זה מגן על המעמד של צאצא שעשוי להיוולד ממפגש קצר זמן כזה.
 - איסור תפילות – ביטול המסגד כמקום תפילה.
 - המרכזים הבהאים יהפכו מקום למדיטציה – משריק אל אזכר = בית מפגש בהאי. מקום למפגש חברתי ועיסוק בלימוד עקרונות הדת ללא חובת תפילה.
 - הבהא מאשר את מה שקבע לפניו הבאב – לא צריך לתת צדקה, אין חובת טבילה.
 - חובת פרודוקטיביות. כולם צריכים לעבוד
 - רציונליזם – אם יש ויכוח בין הדת למדע המדע גובר.
 - איסור על סיגוף הגוף. אסור להעניש ילדים הענשה פיזית.
 - חובת ציות לחוקי המקום בו אתה חי. זאת עם שני חריגים: איסור על שירות צבאי ואיסור על השתתפות במערכת הפוליטית.
 - אחדות לשונית – יש לדבר בשפה אחת כלל עולמית (האספרנטו). בנו יבטל אחר כך את הקביעה הזו, ובמקומה יבחרו באנגלית כשפה האחת.
 - מקדש את המספר 19 שבגימטרייה בשפה הערבית יוצא "וואחד" – אחדות. גם המספר 9 הוא קדוש כי 9 בהא. המספרים האלה יופיעו הרבה במקומות הבהאים.
 - לוח השנה הבהאי הוא בעל 19 חודשים כשבכל חודש 19 יום. ראש השנה שלהם חל ב-21 במרץ. יהיו להם 9 שופטים, 9 חנים, וגם גני הנוי שלהם יסודרו בכפולות של 9 טראסות.
- 19 – מספר האותיות בפסוק הפותח כל סורה בקוראן.
19 ימי צום.

העידן שאחרי הבהא אוללה

הבהא אללה עומד ליד קבוצת עצים בחיפה ודורש את נאום החיזוי שלו שעל פיו יקום בין עכו לחיפה מטרופולין גדול, יהיה נמל מודרני, והכרמל כולו יבתיק מחשמל.

הוא קבור בעכו במקום שבו נהג להתבודד, שהפך היום למקום הקדוש ביותר לבהאים. מחליף אותו בנו עבדול בהא שהוא מחולל הדת הבהאית. הוא זה שמפיץ את הדת החדשה ברחבי העולם.

עבדול בהא מסתובב בעולם ומייסד קהילות בהאיות בכל מקום. יש היום מעל 6 מיליון מאמינים. יש קהילה גדולה, רובה עניה, בהודו (מקדש הלוטוס בניו דלהי) וגם במדינות המערב יש קהילות, יחסית עשירות, שממנות את פעילות הדת. יש מרכזים בלאס וגאס, לוס אנג'לס ובערים רבות אחרות.

הגנים הבהאים בחיפה עלו כ-350 מיליון דולר. כיום מגדילים את שטח הגנים שליד עכו על שטחי מחנה בן עמי הישן שנרכשו ע"י הבהאים ממשלת ישראל.

כל מי שמצטרף לדת חייב לתרום אחד חלקי 19 מרכושו לקהילה הבהאית.

לא נולדים בהאים, צריך להצטרף לדת.

לאחר שעבדול בהא מת נערכה לו הלוויה מלכותית. הוא קבור במבנה עם כיפת הזהב בחיפה. בלוויה היו נציגים מכובדים מכל העולם. כשרצו למנות את הירוש שלו פנו לנכד, שוגי ראבאני, אבל זה היה בלימודים ולא רצה את התפקיד. לבסוף התרצה והחל לכהן, אבל יום תקנה שמעתה והלאה המנהיג לא יהיה הירוש אלא שיהיה צוות של 9 שופטים שהם אלה שימנו את הירוש. בהתחלה היו בצוות הזה גברים בלבד אבל זה משתנה היום.

שוגי המשיך לבסס את הדת ברחבי העולם. זו דת מאד מיסיונרית שמבקשת להפיץ את המסר שלה בכל מקום. לימים מת ונקבר בלונדון. מכאן גם נולד הרעיון שאין להם שום אספירציה מדינית, הם אזרחי העולם. הבהאים מנהלים ממרכזם בחיפה פרויקט שו"ת עבור מאמיניהם שברחבי העולם. זה מאפיין כל דת צעירה. בבית הצדק העולמי שלהם הם טוענים שיש מחשב חזק שדרכו מתבצעות ההצעות של כלל החברים על נושאים העומדים להצבעה, ודרכו גם מתבצעות שאלות ותשובות.

מצפים מחברי הקהילה להתנדב לתקופות קצובות שנועות בין מספר חודשים למספר שנים לטובת הקהילה. הקשר עם מדינת ישראל – לפני קום המדינה הם עזרו לקהילה היהודית בארץ ברכישת קרקעות. היתה מערכת יחסים טובה בין הבהאים ליהודים. לכן כשקמה מדינת ישראל חיפשו דרך לאפשר להם להמשיך לפעול כאן. ההסכם היה שהם יוכלו להישאר כאן אבל ללא פעילות מיסיונרית. בארץ הם נתקלים בהרבה בעיות בכלל האופי המיסיונרי שלהם.

במסגרת ההסדר איתם הם מנהלים את נכסיהם, מותר להם לרכוש בארץ נכסים נוספים, להכניס בין 1000 ל-1300 מחבריהם לחיות כאן, ולעבוד כאן בשירות הקהילה העולמית שלהם. אסור להם בארץ לצרף חברים חדשים. יש להם הסדרים כלכליים מקלים. לכל אתריהם הכניסה היא בחינם (בשעות מוגדרות), אז ממילא אין להם הרבה הכנסות כאן.

בעכו יש להם קצת גדלי"ן (הבית הכחול) שריד מהתקופה בה פעל שם הבהא אלה. יש פסק הלכה מוסלמי שקובע שהבהאים אינם מוסלמים. מה שנשאר מהאסלאם אצלם הם השפה (בחלקה) והאמונה באל אחד. כל מרכיבי הדת האסלאמית כבר לא קיימים.

לבהאים בעולם יש חיים לא פשוטים. הם נרדפים בפרס, במצרים. חלק מהקהילה הפרסית ברח להודו שם חיים היום כ-3 מיליון איש, חצי מהקהילה העולמית.

הגנים הבהאים בחיפה

אתר מורשת עולמי של אונסק"ו (גם הגנים הבהאים בעכו). במרכז המקדש הבהאי, מבנה קבורה. הראשון שנקבר בה היה עבדול בהא, בנו של הבהא אלה, ואחריו בשנות ה-30 של המאה ה-20 הביאו לשם את עצמות הבאב מתבריו. כלומר יש בכיפת הזהב שני קברים – מבשר הדת (הבאב) ובנו של זה שקבור בעכו.

הגנים בנויים מ-9 טראסות מעל ו-9 טראסות מתחת למקדש, ויחד עם טרסת המקדש עצמו זה נותן 19 מפלסי גובה. שילוב מדהים של צמחיה, אבן, מים ותאורה המשתנה בהתאם לשעה ביממה. אלו גנים פורחים המפגינים אסתטיקה וסימטריה מדהימים. הכל נובע מרעיון הוואחד, מראים את פאר היצירה האלוהית, ההרמוניה של האחדות דרך יפי הטבע.

הציר המרכזי של הגנים מגוון לעילא ולעילא, את הברושים הם גוזמים עם שבלונות, הכל מדויק מאוד ופונה לכיוון עכו, במטרה לפאר את כיפת הזהב. כשמסתכלים על הציר המרכזי רואים את הכל מדויק, כשהולכים לשוליים יש שילוב של סימטריה עם חורש טבעי, בשוליים רק חורש טבעי. הרעיון הוא להשתלב עם הסביבה. הגנים נחנכו לפני 11 שנים והוכרו (יחד עם אלה שבעכו) לפני 3 שנים על ידי אונסק"ו כאתר מורשת עולמי. בכל הטרסות זורמים מים בסירקולציה, זה עושה רושם שהמים זורמים מלמעלה עד למטה, מוסיף לשלווה הרעיון שבכל האווירה של היופי זה, מי שמגיע לגנים יגיע לדרגה רוחנית גבוהה. הצבע האדום של הריצוף זה רעפים גרוסים.

בנוסף לכן עצמו בנויים במרכז השטח, מבני השליטה של הבהאים בעולם. במרכז, מבנה כיפתי שנקרא "בית הצדק העולמי" שמשם מנהלים את הדת בעולם. מבנה אחר הינו מרכז לימוד הטקסט הקדוש/הספריה. מבנה נוסף, מרכז לימוד של הדת/בית היועצים, ומבנה הנראה כמו מקדש יווני עם כפה ירוקה הינו הארכיון הבהאי. הבהא נותן הוראה לבנות את המבנים המרכזיים של הדת בסגנון אקלקטי, כלומר עירוב של כל הסגנונות בעולם, אבל קבע שהקלאסיקה תשלוט.

הצבע השולט הוא ירוק (צבע האסלאם), האדום (דם הבאב שנרצח בתבריו). סמל הבהאים מורכב מ-4 עיגולים המייצגים את האנושות ב-4 קצוות תבל, 2 כוכבים מייצגים את הבאב והבהא, ו-3 קווים מאונכים המחברים על ידי קו אופקי, זו החתימה של הבהא אוללה. זה יכול להופיע גם הפוך כ-3 קווים אופקיים וקו מאונך כמו בציוור כאן. לסמל יש משמעות תיאולוגית – שלושת הקווים מסמלים את האנושות, הנביאים והאלוהות וביניהם מחבר הבהא אוללה.

סמל נוסף ששייך לבהאים הוא מעין ציור של שמש – הבהא אוללה, הזוהר האלוהי. כל הגנים מושקים אוטומטית בצורה חסכנית במיוחד של סירקולציה.

כל האבן היא גיר גלילי שנחצב כאן. העיבוד נעשה בחלקו באיטליה.

פרח לוטוס – פרח מקודש בדתות ההינדיות והבודהיסטיות. כמו שהוא יוצא ביופי עז מבוץ (צמח ביצות) כך המאמינים יוצאים זכים מהסביבה המלוכלכת של הלא מאמינים.

פסלי עיטים – מייצג אצלם את הראיה החדה של המאמינים כמו חוש הראיה המפותח של העיט שיכול לראות טרף ממרחקים גדולים.

טווים – הרעיון של הזנב הצבעוני הפרוס כמייצג אחדות של צבעים רבים.

הגנים הבהאים בעכו

קבר הבהא אוללה בעכו הוא המקום המקודש ביותר לבהאים בעולם ונמצא במתחם שנקרא גני הַבְּהָאִי (גן הפרסי).

הבהא אוללה נכלא ב-1868 בכלא עכו, שם ניתן לראות את מקום כליאתו. כבר אחרי כמה שנים הוא נחשב אסיר מועדף ומבינים שהוא לא מזיק. נותנים לו לצאת מהכלא. בהתחלה הוא גר בבית שנקרא בית עבוד בעיר העתיקה, ליד הכנסייה.

אחד מעשירי עכו קונה בעכו שטח עצום ובונה בו את ביתו ומסביב היו לו כרמי זיתים. לכל האחוזה היו קוראים אחוזת הָאָהְגִי. אחרי שבהא אוללה היה בבית עבוד הוא עובר לאחוזת הָאָהְגִי, וממנו הוא מבלה את שנותיו האחרונות, כותב את רוב כתביו, מכאן הוא מסתכל על הכרמל ואומר לבנו 'משם תצא הבשורה הבהאית לכל העולם'.

ב-1892 הבהא אוללה נפטר בביתו ועל יד בית האחוזה, בונים את הבית שבתוכו היום אחוזת הקבר. לכאן כל הבהאים בעולם, לפחות פעם ביום, מתפללים ונושאים את עיניהם, זה כיוון התפילה של הבהאים.

באיזשהו שלב הוא מסתובב מחוץ לכלא: באזור גני רידואן, בבית עבוד בעיר העתיקה, בבית שנמצא מצפון לעכו (היום בפאתי קיבוץ עברון ליד הכפר הערבי מְזַרְעָה), ובסוף, רק בשנותיו האחרונות, הוא בילה באחוזה.

חשוב לדעת ש יש כמה אתרים בהאים חשובים, אך האחוזה זה האתר החשוב מכולם.

הבית היפיפה הלבן זה אחוזת הָאָהְגִי, מסביב כאמור היו כרמי זיתים, ולכן לבהאים מאוד חשוב להשאיר עצי זיתים, שכן כך נראה המקום כאשר שהה בו הבהא אוללה, חלק מהעצים עתיקים.

1892 הבהא אוללה הולך לעולמו. לפני זה ביקר גם בכרמל עם בנו. הוא נקבר בסמוך לאחוזה ואז נבנה הבית שרואים בגנים, שהוא המקום המקודש ביותר לבהאים בעולם - קבר הבהא אוללה.

הבהאים אומרים שלכל בעלי החיים שיש פה (טווסים, עיטים וכן הלאה) אין שום משמעות תיאולוגית, הכל לשם אסתטיקה בלבד.

המיעוט הערבי בישראל

תמלול הרצאת ניר קינן

כולל הרצאות מאקורות האסורטיס ספיטולוגרפי

הקדמה

בעיות מתודולוגיות בנושא:

- נמצא בלב הדיון הציבורי ולכן יש עמדות קוטביות של הציבור ביחס לנושא
 - קיימת בורות רבה ומערך תפישות סטראוטיפי לגבי הנושא
 - הגדרות היסוד לא מוסכמות
 - אין מקורות אמניים להיסטוריה – חסרים נתונים סטטיסטיים
- אין מושג של "ארץ ישראל המערבית" לפני מלח"ע ה-1 ובכל זאת מתייחסים למרחב הזה בדיון בנושא. מהם ערבים ישראליים? חלק מגדיר עצמו כערבים-סורים, חלק כערבים-מצרים, ויש כמובן את הבדווים שעד לאחרונה לא היה להם מרחב גיאוגרפי מוגדר. היו נעים באליפסה עונתית במשך השנה באורחן אל רבעם-דרך העונה בשנה.

קטעים כתובים

העדות זהות - מחמוד דרוויש, גדול המשוררים הפלשתינאים. נולד בבירוה, מושב אחיהוד בגליל. ב-1948 נמלט במבצע דקל מעבר לגבול הלבנון. המשפחה הסתננה חזרה לגליל ומצאה את האין כפר. התיישבה כק"מ משם, בג'דידה החדשה. היה שר התרבות מטעם יאסר עראפת בממשלה שהוקמה ברמאללה. יוסי שריד כשר חינוך דרש ללמד אותו בבתי הספר שלנו. בין היתר את השיר הזה. משורר מצוין בכל קנה מידה ספרותי. בסופו של דבר לא מלמדים אותו במערכת החינוך בארץ.

סמירה עזאם - גלתה מעכו ב-1948 נפטרה ב-1967 בגיל צעיר בתאונת דרכים בירדן. חילונית. אומנית הסיפור הקצר הפלשתינאי. מעולם לא חזרה לארץ ישראל אחרי גלותה. בשונה מדרוויש היא הרבה יותר מעודנת. סיפור קצר שלה, תורגם על ידי דרוזי, נימר נימר מחורפיש. בשנים האחרונות הוא מוביל סיורי מורשת בדגש על מורשת הקרב של המגזר הערבי.

הספר 'שטיחנו הקטן' מאת סמירה עזאם הינו אוסף סיפורים קצרים בתרגום נימר נימר. סיפור על שטיחון תפילה שאבד (פלסטיין) כשיום אחד בדרך נס חוזר לבעליו בגלל שמי שגנב אותו חזר בתשובה.

כאן חזרה בתשובה, רמיזה לחזרה אל המסורת, לא כמשהו פונדמנטליסטי כמו היום. החברה הערבית היא חברה מאד יוצרת בתחום הספרותי – סיפורת, שירה. המילה המדוברת והכתיבה הן בעלות משמעות גדולה מאד בעולם המוסלמי. אפילו בתקופת הגיהאליה מסורת השירה הייתה מאד מפותחת ומרשימה. הקוראן עצמו נחשב לפלא ספרותי שקורא ערבי רגיל לא מסוגל לתפוש.

התחושה הבסיסית של הפלשתינאי היא של אובדן כבשת הרש. זה זרם עומק מאד מרכזי בתת מודע של החברה הערבית.

המיעוט הערבי בישראל

מיעוט - מושג המתייחס לחברה הטרוגנית. מיעוט זו הקבוצה הנבדלת מחברת הרוב המספרי במספר גדול של פרמטרים: דת, מוצא אתני, צבע עור, לאומיות, וכיו"ב. זו הגדרה מספרית, אבל יש גם הגדרה של מיעוט סוציולוגי שאינה בהכרח מספרית, למשל מבחינת מעמד או זכויות.

לדוגמא, העלאווים בסוריה שהם לא יותר מ-11% מכלל האוכלוסייה. עד לאחרונה שלטו שלטון ללא מיצרים על רוב סוני. הם מיעוט מספרי עם רוב זכויות.

קואליציות של מיעוטים – בסוריה היה בה קואליציה של מיעוטים: עלאוויים, נוצרים ודרוזים מול הרוב הסוני. החזיקו בכל עמדות המפתח ויצרו לעצמם רוב זכויות. כנ"ל בירדן שם הבדואים והצירקסים (מוסלמים-סונים), שיחד לא מונים יותר מ-30% האוכלוסייה, יצרו קואליציה ששלטת ברוב הפלשתינאי שרובו הגדול אף הוא מוסלמי-סוני. כאן זו לא הבחנה על רקע דתי!

הצירקסים בירדן הם הנאמנים ביותר למשפחה ההאשמית. הם שומרי הראש הקרובים ביותר, יותר מהבדואים. לצירקסים מסורת של נאמנות מוחלטת לשלטון של המדינה בו הם חיים. זה התפתח אצלם אחרי למעלה מ-100 שנים של מאבק אבוד ברוסים. בארץ יש אימאם בכפר כמה שהוא סגן אלוף בצה"ל, והם משרתים שירות חובה מלא, גברים בלבד כמוכן.

פעמים רבות יש הלימה בין המיעוט המספרי למיעוט הסוציולוגי, אבל לא בהכרח תמיד. מבחינת הציבור הערבי בישראל זה המצב, לפחות כך הם תופשים את עצמם.

מיהו ערבי? מספר הגדרות:

- מי שתרבותו, שפתו והווייתו הם ערביים.
 - מי שבמקורו מחצי האי ערב
 - מי שבמקורו מארצות ערב
- המושג ערבי** במקור התייחס למי שמוצאו חצי האי ערב. לימים התרחבה ההגדרה מחצי האי ערב הגיאוגרפי לארצות ערב שכללו חלקים נרחבים מהמזרח התיכון והמגרב.

אנחנו מעדיפים לצורך הנושא שלנו את ההגדרה התרבותית. לצרכינו, ערבי הוא כל מי ששפת אימו ערבית ושואף לשמר אותה גם לבניו (זה יוציא מההגדרה את היהודים מארצות ערב שעלו לארץ). זה כולל את הערבים הנוצרים, המוסלמים והדרוזים. הדרוזים הם אפילו טהורי גזע במשך אלף השנים האחרונות. צ'רקסים אינם ערבים, הם מדברים בביתם את שפת האדיגה מהקווקז. **מצב המלחמה** בינו ובין הערבים הפכו את המושג ערבי למילת גנאי בארץ. אם לא היה הופך כזה היינו שומעים גם את המושג יהודי-ערבי במקום יהודי-מזרחי או יהודי-ספרדי. יהודי ספרדי זה דוברי לאדינו. יהודי-מזרחי דובר שפת אם ערבית. יהודי-מוגרי הוא לא מזרחי אלא להיפך הוא מערבי! אפילו שהוא דובר ערבית. אלו מושגים שבאו מבחינתנו כתחליפים למושג יהודי-ערבי. יש לנו יהודים-ספרדים – דוברי לדינו, יהודים-אשכנזים, מי שמוצאו מאשכנז, יהודים-רוסים, מי שבא מרוסיה, והיתר היו צריכים בעצם להיקרא יהודים-ערבים. **ערביות זו תרבות.** אין דת ערבית! יש אומה ערבית.

הזיקה שנוצרת היום בין הערביות והאסלאמיות מביאה לבריחה גדולה של נוצרים מכל רחבי המזרח התיכון לאירופה. הנוצרים מרגישים שהם איבדו את המערכה בקרב על הזהות הערבית. ב-400 השנים של השליטה העותמנית כאן לא היה קיים מושג הלאומיות. מה שקורה בסוריה הולך לכוון ההפוך, לכוון של העדתיות, השבטיות ולא לכוון של לאומיות. כולם שם ערבים, אבל הם שונאים זה את זה עד כדי עשרות ומאות אלפי הרוגים. כך גם בעיראק. נושא הלאומיות בעולם הערבי מאד מאד שברירי. כך גם בעולם המערבי – קוויבק בקנדה, מדינות יוגוסלביה לשעבר, ספרד-קטלוניה ועוד.

המיעוט הערבי במדינת ישראל – תת הגדרות

מיעוט מספרי - בקום המדינה היו 13% מכלל אזרחי המדינה, היום כ-20%. **מיעוט חדש** - עד 1948 היו באופן רציף רוב אוכלוסייתה של ארץ ישראל. יש להם תחושה בסיסית של אובדן הבעלתיות. אנחנו קצת שכחנו מה זה להיות מיעוט בארץ. **מיעוט סוציולוגי** - אין להם מקום ככוח היחסי באליטות של החברה הישראלית. דוגמא – באקדמיה הבכירה מספרם שולי ביותר יחסית לאחוז הכללי שלהם באוכלוסייה. יש תקרת זכוכית החוסמת את התקדמותם במסדר בכלל ובאקדמיה בפרט. גם בכנסת הם לא מיוצגים בפרופורציה המתאימה להם. זה נובע משיעור השתתפות נמוך בבחירות הכלליות (בניגוד לשיעור הגבוה בבחירות המוניציפאליות) וגם מכך שחלקם מצביע למפלגות אחרות. מבחינת כל מנהיגי ישראל בעבר ובעתיד הערבי אינו שותף לגיטימי לממשלה. **מיעוט לאומי** - הוא מגדיר עצמו כחלק מהאומה הערבית, הלאום הערבי. בארץ הוא רואה עצמו חלק מהלאום הפלשתינאי. ההגדרה הזו אינה מוכרת על ידי מדינת ישראל. זו מכירה רק את הלאום הישראלי שאת כל סמליו שואב מהעולם היהודי (למשל "נפש יהודי הומיה" בהמנון, או סמל המגן דוד). **מיעוט הטרונגי** - נוצרים (למעלה מ-20 תת קבוצות), מוסלמים (היום רק סונים, בעבר היו גם שיעים מתואלים כ-7 כפרים בגליל העליון: אבלה, הונין, קדיס, מלכיה, נבי יושע, תרביחא), דרוזים, בדואים. **מיעוט לא טמיע** - לא מסוגל להיטמע במרחב הישראלי. למה? כי מדבר שפה אחרת, לא מתחתן עם האחרים, חי באזורים נפרדים, וגם הרוב לא רוצה לקבל את שכנותו. למשל, לא מתקבל בוועדות הקבלה של יישובי הגליל.

מיעוט שקשור לאויב - למרות שאין שיתוף פעולה יוצא דופן עם האויב מבחינה סטטיסטית יש קשרי משפחה.

מיעוט המתנגד למשטר - סמלי המשטר אינם מייצגים אותו, חוק השבות מקפח אותו.

מיעוט תרבותי - מוזיקה שונה, עיתונות שונה, תמיכה בברה"מ וגרורותיה מול אוריינטציה מערבית של הרוב היהודי.

מיעוט עני - במקומות הנמוכים ביותר בכל פרמטר של הכנסה ועושר.

במדינת ישראל היום חיים כ-1.4 מיליון ערבים (18% מכלל האוכלוסייה) + 1.5 מיליון ברצועת עזה + 2.5 מיליון בשטחי יהודה ושומרון. סה"כ כ-5.5 מיליון ערבים בארץ ישראל ממערב לירדן. יש בירושלים המזרחית כ-200 אלף ערבים, וכ-20 אלף דרוזים ברמת הגולן. אלה ערבים בעלי מעמד ביניים בוחרים בבחירות המוניציפאליות אבל לא לכנסת.

בתוך המיעוט הערבי במדינת ישראל אזרחי המדינה, כ-80% - מעל מיליון, הם מוסלמים סונים והיתר הם נוצרים ודרוזים בחלוקה שווה, כ-11% (120 אלף) לכל עדה.

קצב הריבוי של המיעוט הנוצרי מאד נמוך, של המוסלמי גבוה (בעיקר במגזר הבדווי) ושל הדרוזים – באמצע. בשנת 2020 צפוי חלקו של המגזר הערבי לעמוד על 20% מכלל אוכלוסיית המדינה.

חלוקות משנה קיימות גם בתוך כל קבוצה: בדואים, פלאחים-עירוניים, 20 תת קבוצות נוצריות (הגדולות: היוונים-קתולים ואחריהם היוונים-אורתודוקסים). צ'רקסים יש כ-4000 איש בלבד, הם מיעוט מוסלמי-סוני אבל לא ערבי.

יש בנגב כ-200 אלף בדואים ובנוסף עוד כ-70 אלף בגליל. עם זאת חשוב לזכור שההגדרה של בדואי מול פלאח היא די בעייתית היום.

כ-60% מהאוכלוסייה הערבית מתגוררת ב-69 מועצות מקומיות ברחבי הארץ וב-9 מועצות אזוריות, 3 מהן על טהרת אוכלוסייה ערבית. כשליש מהאוכלוסייה הערבית מתגוררת בערים ערביות (11 ערים) והשאר כ-7% בערים מעורבות (עכו, חיפה, ת"א-יפו, רמלה ולוד, נצרת עילית ומעלות תרשיחא).

הריכוזים העירוניים הערביים הגדולים בתחום מדינת ישראל (נתוני 2009)

נצרת - כ-70,000 (מהם כ-20,000 נוצרים)

רהט - כ-52,000

אום אל פחם - כ-46,000

טייבה - כ-36,000

שפרעם - כ-36,000

האחרות הן: טירה, טמרה, כפר קאסם, באקה, סחנין וקלנסאוה

ההיסטוריה של העם הפלשתינאי

ב-1881 היו בארץ ישראל המערבית כ-30 אלף יהודים, הרבה פחות מ-10% מכלל האוכלוסייה, כולם אנשי היישוב הישן. אלו כללו כמה מאות משפחות ("מוסתרבינן") – בכפר יאסיף, כפר ענאן, כבול, שפרעם, פקיעין. זו תופעה גלילית, לא היו מוסתרבינן באזורים אחרים בארץ. הרוב חי בארבע ארצות הקודש, ומיעוט בערים המתפתחות כמו יפו וח'פה. לעומם היו בארץ אז כ-450 אלף ערבים. מאין הם באו? יש קושי מתודולוגי גדול לענות על השאלה הזו. אין לנו נתוני אמת דמוגרפים לאורך מאות רבות בהיסטוריה של ארץ ישראל. בעצם מימי בית שני ארץ ישראל איננה יחידה פוליטית אחת.

יש שני תהליכים אפשריים:

1. **הגירה של ערבים ונוודים לארץ ישראל**
התהליך הזה נמשך ברציפות מאז הכיבוש הערבי של ארץ ישראל בימי עומר אל חטאב, תהליך של כיבוש והתנחלות על ידי ערבים מוסלמים. בעקבות מחקרים וסקרים עדכניים אנו יודעים שהיתה התנחלות די גדולה של ערבים יוצאי חצי האי ערב בנגב בתקופה הזו. נכון שהערים הביזאנטיות ננטשו אז, אבל הייתה התיישבות חקלאית של ערבים בנגב וגם באזור ההר - חברון וצפונה כולל הגליל.

תהליכי ההגירה האלה המשיכו מאז לכל אורך תקופות השלטון המוסלמי והעותומני בארץ. הייתה אמנם ירידה גדולה והגירה החוצה בתקופה העבאסית (במקביל להגירה יהודית גדולה החוצה בפרט לעיראק), אבל היו תקופות הפוכות. למשל, במאה ה-19 בעקבות ההיפתחות ההדרגתית של הארץ למערב. אנשים עוברים לכאן מהחורן שבסוריה וממצרים (בעיקר תחת העשור של השלטון המצרי בארץ). למשל העווארנה, שהובאו על ידי המצרים לעמק החולה, עמק יזרעאל, עמק א-סאפי, עמק כבארה (עווארנה – אנשים שחיים בעוואר = ליד גאון הנהר, באזורי ביצות) וכן לשכונות כמו יפו, אבו כביר. הגירה היתה גם מצפון אפריקה (המוגורבים בירושלים שהגיעו בימי צלאח א דין). החל מהמאה ה-16 ימיו של מוראד ה-3 ואילך, מתקיימת הגירה של נוודים מהדרום ומהמזרח. כאשר העותומנים שולטים כאן מגיעים גם נוודים מאנטוליה. זה חלק מהמאבק התמידי בין המזרח והשימון.

טובא-זנגרייה, הדלייקה, אלה שמות צועניים של אנשים שהגיעו מאזור טורקמניסטן, עברו כאן ערביזציה ונטמעו בקרב שבטי הבדואים. בדרום הם מגיעים עד לדרום מישור החוף – רחובות, ראשון לציון. בצפון זו התגבשות יחידים מאזור סוריה – למשל, משפחת זידאני שממנה יצא דאהר אל עומאר. כל השבטים הבדואים בצפון הגיעו לא במסגרת שבטים אלא בהתגבשות יחידים. לא כך בדרום שם הכניסה והיציאה לארץ היו חלק מהזירה (סיבוב) השנתית. לכן 70 אלף הבדואים בצפון נחלקים להרבה יותר שבטים מאשר בדרום שם החלוקה היא למספר קטן יותר של שבטים גדולים.

ברמת הגולן עד 1967 58% מהתושבים הסוריים היו בדואים. הסוואה – השבט הבדואי הגדול ביותר בגליל מוצאם בעיראק. זה בדיוק מה שקורה היום עם הסודנים – נדידת עמים כתוצאה מלחץ כלכלי.

הארץ הנושבת – קו 200 מ"מ גשם שממנו ניתן כבר לגדל שעורה (חיטה - 400).

כל זה תחת הכותרת של **תהליכי הגירה**.

2. **תהליך של ערביזציה ואיסלאמיזציה**. הערביזציה הוא תהליך תרבותי מדהים שבו תוך כ-200 שנה כל המרחב המזרח-תיכוני הופך להיות ערבי מבחינה תרבותית, שפה. כך במצרים, סוריה, לבנון, עיראק, ארץ ישראל וצפון אפריקה, אבל לא כך בטורקיה או בפרס שם התרבויות המקומיות היו חזקות ועמידות.

איסלאמיזציה - כאן ההצלחה היתה פחות מובהקת, אבל עדיין היא גדולה למדי. מערכת החוקים האסלאמית המיובאת לאזור עיי הערבים עודדה איסלאמיזציה, למשל מערכת חוקי הדימא, המגינה אמנם על עמי הספר (האחל אל כיתאב) אך מציבה אותם במעמד נחות נאד. באיראן הפגאנית לא הייתה לתושבים ברירה, או שאתה מתאסלם או שאתה מוצא למוות, מאחר שאחת ממצוות האסלאם היא לאסלם עובדי אלילים, גם בחרב. לעומת זאת, בני החסות – יהודים ונוצרים, שמוזכרים המון בקוראן והאסלאם מאמץ חלק גדול מאמונותיהם וקודשיהם, היו נסבלים. אבל מתי אתה נסבל? אם קיבלת את מעמדך החדש כבן חסות נסבל נחות. אם לא קיבלת את מעמדך הזה דינך היה מוות, בדיוק כמו הפגאנים שסירבו להתאסלם. זה כולל כל מקרה בה השתלטת על קרקע שהייתה בבעלות מוסלמית. מסיבה זו המאבק בציונות הוא עד חורמה, כי הציונות השתלטה על טטחים שהיו בבעלות מוסלמית, ובכך הפכה את הארץ, מבחינת המוסלמים לדרב אל חרב. אם אתה מקבל את שלטון האסלאם אתה משלם (בנוסף למיסים האחרים) את מס הגיזיה, וגם לא תוכל לשאת משרה שבה אתה מתנשא מעל מוסלמי. לא תוכל לרכב על סוס, לא להגיע לדרגת קצונה בצבא, אתה במעמד נחות.

לנוכח הלחץ הזה נוצרים ויהודים מתאסלמים במספרים גדולים יחסית. זה מסביר את היעלמות היהודים במספרים ניכרים מהארץ. הרי היו המון בתי כנסת במאה ה-6, לאן הכל נעלם במאות ה-7 וה-8: חלק אמנם היגר, כי ארץ ישראל יורדת בחשיבותה ואנשים מעדיפים להגר למרכזי האסלאם החדשים, אבל חלק גדול התאסלם. יש היום תיאוריות לפיהן חלק מערביי ההר (גם בחברון וגם בגליל) יש להם שורשים יהודיים בעברם. גם הערבים לא מכחישים זאת באופן גורף, ואפילו יכולים להצביע על משפחות שבודאות יש להם שורשים יהודיים בעברם, ואפילו עד לא מזמן, סוף התקופה העותומאנית.

גם מרגרט זינאטי מפקיעין מספרת על נוהג של השאת בנות יהודיות למשפחות מוסלמיות בכד להגן עליהן.

אם כן כל המרחב נעשה ערבי ובתוכו גם היהודים וגם הנוצרים. רואים את זה יפה בגניזה הקהירית שחלקה כתוב בערבית-יהודית. כתב סתרים יהודי – אותיות ארמיות מרובעות - בשפה הערבית – אגרת הרמב"ם ליהודי תימן, לדוגמא. חכמי ישראל הגדולים ביותר שלטו בשפה הערבית.

חיזוק לטענה הזו, למשל, השתמרות בקנה מידה גדול של שמות עבריים ביישובים ערביים בעיקר באזורי החר. סינה – סכנין, עילוט – עילבון, כפר ערב = ערבה, כפר שאב = שעבה, כפר רומה = רומאנה ועוד. השתמרות השמות מעידה על רציפות הישוב היהודי כי כאשר לא הייתה רציפות יישובית במקום מסוים השתכחו השמות המקוריים.

פה ושם נשתמרו גם שמות משפחה, אף כי בתקופות ההן לא היו שמות משפחה במובן היום – אנשים נקראו על שם מקום מוצאם, מגוריהם או בניהם או אבותיהם. שמות משפחה, אפילו אירופאיים, זו תופעה מאוחרת יותר, ורובם משמרים מקצוה או המקום שממנו באו.

עדות שנייה, יצחק בן צבי בזמנו חקר את הדברים ומצא, למשל, שעבריות באזור הר חברון נהגו להדליק נרות ביום חמישי בערב, מעין שימור מצד אחד של המנהג שראו אצל אמותיהן היהודיות, ומצד שני להסתיר את העובדה הזו ולכן מחליפים את היום. דבר אחר, המנהג לנשק את משקוף הדלת, וכיו"ב.

שימור קדושות - מקאמים. זה מנהג אוניברסאלי שכולם נדבקים אליו ללא הבדל דת גזע ומין. מקאם זה מונח ששמור בערבית למקום קדוש, לא סתם מקום. יש סימנים שמעידים על שימור קדושות יהודיות אצל הערבים. צדיק בערבית זה ידיד, אבל המונח קובור אל -צדיק מתייחס רק לתנאים או לאמוראים, חד משמעית. לקדושים אחרים יש מנוחים אחרים – שיח, וואלי, סידנא, נבי (נביא) - מתייחס תמיד לדמות מקראית שהייתה לה שיח ושיח עם אלוהים, אפילו אם לא התנבאה, למשל איוב, או כל מי שהיה בסחאבה של או מי שהיה חניף – צדיק מהתקופה הקדם מוחמדית). נבי שועיב – (שורבה = חתיכה קטנה, ממש כמו יתר בעברית).

יש השתמרות של קברות אמוראים בלב הכפרים הערביים. בעראבה – קבר ר' חנינא בן דוסא עם אלה אטלנטית גדולה מעל ראשו הוא קובור אל צדיק, שעושים לידו את כל מה שעושים בקבר צדיק מוסלמי – תפילות, קשירת סרטים, מתנות.

יש קרבה גנטית מאד גדולה בין יהודים (כולל אירופאים) לבין פלשתינאים, כולל הגן הכוהני אצל הפלשתינאים. זה גן משפחה של משפחת צדוק הכהני הקדומה. זה ממש לא מפתיע לנוכח הלחץ הגדול בו היו נתונים היהודים להתאסלם.

קשר דם עם היהודים ואולי גם קרבה גנטית ליהדות יכולים להסביר את האידיאל מספר אחד של החברה הערבית בישראל והוא הצומד – האידיאל של צמידות לאדמה.

בכל מקרה הסיפור של ערביי ישראל הוא מורכב. יש בו גם מרכיב הגירתי וגם מרכיב של איסלאמיזציה וערביזציה. בכל מקרה נשארות כאן גם אוכלוסיות נוצריות ויהודיות. חלק מהם הופכים לערבים אבל שומרים על דתם, אלו הם המסתערבין. חלק אחר מתאסלם.

זה מביא אותנו למצב שב-1881, ערב העלייה הראשונה, בארץ ישראל חיים בעיקר ערבים. מספרם מערך בין 300 ל-475 אלף איש, כאשר בני מוריס (בספרו "קורבנות") נוקב במספר של 450 אלף בארץ ישראל המערבית. המקור שלו הוא נבירה בארכיונים העות'מאניים ובעיקר מרישומי גביית המיסים שם.

עם הגעת התנועה הציונית לכאן מתחיל החיכוך בין יהודים לערבים על ההגמוניה בארץ, למרות שלא מיד הוא יתלקח לעימות אלים. התנועה הלאומית הפלשתינאית התחילה בעצם בעקבות הצלחת התנועה הציונית. עד סוף המאה ה-19 היו בחברה הערבית כאן בעיקר תפישות פאן איסלאמיות של חליפות אסלאמית (שעודדו על ידי השלטונות העות'מאנים), או פאן-ערביות (של בדלנים ערבים מסוריה, מצרים, לבנון, חלקם נוצרים, חלקם מוסלמים, שהתנגדו לתורכיזציה של האזור ופארו את המסורת, המדע והתרבות הערבית) ולא לאומיות ערבית מקומית. זו החלה לנבוט מאוחר יותר בעקבות אביב העמים באירופה (יוון, בלגיה, גרמניה), כשהחלו לקום גם תנועות לאומיות מודרניות בסוריה, מצרים ולבנון.

התנועה הבהאית צומחים ב-1844 הבאב. כל העקרונות האוניברסליים שלהם נשענים על עקרונות האמנה החברתית של רוסו, ג'ון לוק, האספרנטו של זמנהוף, ואחרים.

ב-1911 – כאשר יהושע חנקין קונה כ-10 אלפים דונה בפולה (מרחביה – הקיבוץ והמושב) מתפרסמת קריקטורה בעיתון בירוטי שמראה את חנקין עומד על אדמת מרג' אל עאמר – עמק זרעאל, מפזר מטבעות זהב אל מול המסילה של רכבת העמק, ומולו צלאח א דין בחרב שלופה קורא לו להסיר את ידיו מאדמת עפולה הקדושה. כלומר, עוד לפני הגעת הבריטים לארץ כבר אינטלקטואלים ערביים לבנונים קוראים להתנגדות ועמידה אל מול ההתנחלות הציונית בארץ ישראל ומתחילים לדבר על לאומיות ערבית. הם מבינים שיש כאן תנועה לאומית יהודית, עם שורשים אירופיים, שבאה להשתלט על ארץ ישראל שעדיין נקראת פלסטין, או סוריה הדרומית. מגייסים לצידם את הגיבור הערבי המיתולוגי שניצח את הצלבנים בקרב הירואי על מצודת פולה עצמה. אלו ניצנים ראשונים של מה שיתפתח אחר כך.

במלח"ע ה-1 התהליכים הללו מועצמים מאד. האימפריה העות'מאנית חרבה והשאלה היא מה יקום על חורבותיה. הבריטים משתמשים בהתעוררות הלאומית הזו בשני הצדדים. מצד אחד ב-1916 עושים הסכם קולוניאלי עם הצרפתים לחלוקת עור הדב שעדיין לא ניצוד, ומצד שני חותמים על שני הסכמים עם תנועות לאומיות – ב-1915 מכתבי מקמחון וב-1917 הצהרת בלפור - עדיין בתפישת מאד קולוניאלית.

מקמחון הנציב העליון הבריטי במצריים מבטיח לחוסיין שריף (שומר קדשי האסלאם בערב) מכה את הקמת מדינה ערבית גדולה במזרח התיכון תחת הנהגתו של בנו פיזל ושרביטה של המשפחה ההאשמית. מצד שני מבטיחים בית לאומי ליהודים בארץ ישראל. זו הייתה תפישת מאד קולוניאלית שבה הבריטים התכוונו לשלוט בשתי המדינות/בתים לאומיים האלה כמושבות כתר וחסות שלהם.

בשני המקרים לא הותוו גבולות ולא הוגדרה הטריטוריה במדויק, מתוך כוונה ברורה לא להתחייב. אבל בכל מקרה מובטחות כאן הבטחו על בסיס לאומי וכאן נזרע הזרע למאבק בין שתי התנועות הלאומיות בכל המרחב הזה שבתוכו נמצאת גם ארץ ישראל המערבית. כאשר מסתיימת המלחמה והבריטים הם השולטים ברחב הזה פייסל מקבל מהם ב-1920 את מלכות סוריה, אבל הצרפתים מגרשים אותו בכוח בעצימת עין בריטית. אלו יוצרים עבורו מדינה חדשה - את עיראק החל מראשית שנות ה-30.

ברגע שנקבעים גבולותיה של ארץ ישראל (ב-1906 בגבול הדרומי, ב-1922 הגבול המזרחי עם ירדן, ב-3-1922 הגבול הצפוני מנהריים ועד ראש הנקרה) ברור שהשתנו כללי המשחק. התנועה הציונית רואה בגבולות ארץ ישראל המערבית את גבולות הבית הלאומי המובטח (עוד לא דיברו על מדינה עצמאית). חלק (הרביזיוניסטים) התנגדו לויתור על ארץ ישראל המזרחית, אבל הם היו במיעוט.

ארץ ישראל המערבית ושכנותיה הערביות הקרובות (ירדן, סוריה ולבנון) והרחוקות (עיראק, כוויית) - היו תחת מנדט בריטי מסוג A - מנדט שמטרתו המפורשת בכתב המינני שלו היא להביא את האוכלוסייה שבשטחי המנדט הזה לעצמאות מדינית על אדמתה. זו אינה מושבת כתר בריטית אלא מקום שתוך פרק זמן קצוב (במקרה שלטו - 30 שנה) המעצמה שקיבלה את המנדט צריכה להניח את היסודות ולהקים את התשתית למדינה עצמאית. גם ארץ ישראל הייתה במנדט כזה וגם לה ניתן כעת שם משלה - פלשתינה-א"י. כאמור, התנועה הציונית, בחלקה המכריע, רואה בגבולות פלשתינה-א"י (שנוהלה רשמית בשלוש שפות: עברית, ערבית ואנגלית) אלה את גבולות הבית הלאומי היהודי. מנגד קמה מיד גם התנועה הלאומית הפלשתינאית. אז נולד העם הפלשתינאי שכלל את הערבים שחיו בגבולות פלשתינה-א"י. 1-1920 זו השנה שבה נולד העם הפלשתינאי, בשנה שהבין שהוא לא חלק ממדינות ערב הסמוכות, הוא לא סורי ולא לבנוני ולא ירדני כי כעת כבר יש גבולות והוא נותר מחוץ להן.

כך נולד הגורם המכונה "העם הפלשתינאי". מכאן ואילך אי אפשר להתעלם מנוכחותו של העם הפלשתינאי בארץ ישראל. גם הבריטים וגם היהודים יצטרכו להתייחס אליהם. מה גם שבכתב המנדט אמנם הוכנסה הצהרת בלפור ונקבע שהמנדט יפעל להקמת בית יהודי לעם היהודי בארץ ישראל, אבל במקביל נקבע בכתב המנדט גם שהבית היהודי יוקם כאן ללא פגיעה בזכויות הדתיות והאזרחיות של כל מי שאינו יהודי. זכויות דתיות זה פשוט ליישום, אבל המוקש הבלתי פתיר היו הזכויות האזרחיות שהובטחו לכל. איך אפשר? בדמוקרטיה זכויות אזרחיות נקבעות על פי החלטות הפרלמנט, אבל בארץ ישראל של אז אין פרלמנט, ובכל מקרה עם כל העליות שהיו עד אז ושהיו עד 1948 עדיין עד פרוץ מלחמת העצמאות הערבים היו שני שלישי מאוכלוסיית הארץ - 1.3-1.5 מיליון לעומת כ-650 אלף יהודים.

הבריטים לא תמיד היו עוינים לשוב היהודי. ברוב התקופה - 20 השנים הראשונות, הם היו די נחמדים ליישוב היהודי, רק בעשור האחרון של שלטונם היחס התקלקל.

הבריטים ראו בעולם הערבי מקור כוח הרבה יותר גדול וחשוב, בוודאי לאחר מלח"ע ה-2 בה העם היהודי כמעט והתחסל.

תפקידם הוא להביא את הארץ לעצמאות דמוקרטית, וברור להם שהרוב הערבי הטוטאלי הוא מוצק ואי אפשר להניח תשתית למדינה עצמאית בלי שיתופם בשלטון, דבר שההנהגה הציונית התנגדה לו. כך נוצר משולש הכוחות הערבי-יהודי-בריטי.

תפקיד הבריטים הוא למשול ולפתח את הארץ וגם לנסות להביא את תושבי הארץ לאיזושהו סוג של ממשל משותף. אם בדרך של בחירות כלליות ואם בדרך של מפתח קבוע של נציגים מכל צד בפרלמנט משותף.

הערבים משחקים משחק סכום אפס. בשום פנים ואופן לא מוכנים לוותר על זכותם המלאה על הארץ. הם הרוב בה, היו בה הרוב המכריע לפני הגעת הבריטים, ואין לדעתם מקום להענקת זכויות נפרדות למיעוט היהודי. אם כבר בחירות אז רק כלליות, בחירות שבהם תבוא לידי ביטוי עליונותם המספרית. היהודים עובדים בשיטת "ציונות קונסטרוקטיבית" - דונם ועוד דונם, עולה ועוד עולה. לדחות את מועד ההכרעה ולבנות בהדרגה את הכוח הקרקעי, הדמוגרפי, המדיני והצבאי שלהם. אין להם ברירה אחרת, והתוצאה היא שמקטסטרופה אחת לשניה כוח היהודים בארץ הולך וגובר כי פשוט זה מקום המקלט היחיד לעם היהודי (גזירות ת"ח ות"ט, פרעות קישינב, המהפכה הבולשביקית, מדיניות גרמנית, עליית הנאצים, השואה - כולם שמשו קטליזטור לגלי עליה ולהתעצמות היישוב היהודי בארץ ישראל).

התנועה הציונית ברובה המכריעה ציר ויצמן-בן גוריון - הולכת על הימנעות מהצהרות ומהכרעות מוחלטות, אלא בדרך של דחיית ההכרעה וצבירת כח הדרגתית. גם לא לזוים יותר מידי פעולות איבה ולהכריח את הבריטים לעשות סדר. זו מדיניות "ההבלגה" שקוממה על ההנהגה הציונית את הרביזיוניסטים בראשות זיבוניסקי שצידדו בקו אקטיבי יותר.

זו חשיבה של תנועה לאומית בוגרת, שקמה על ידי אנשים משכילים מאירופה שראו את ההתעוררות הלאומית שם, והיה להם מאיפה ללמוד מה זו לאומיות מודרנית. זו תנועה עם בסיס דמוגרפי קטן אמנם, אבל עם כלים ארגוניים מפותחים של קבלת החלטות והובלת תהליכים. מהצד השני התנועה הלאומית הפלשתינאית היה לה אמנם בסיס דמוגרפי רחב, אבל זו הייתה תנועה ילדותית, אינפנטילית, שזה עתה קמה ועשתה את כל השגיאות האפשריות. אין לה כח ארגוני וככל הארגונים חסרי הכח הזה הכוחות הפכה לכוחם העיקרי. לכן על כל מעשה של בניה ציונית יגיבו הערבים במעשה אלימות.

כך קרה שאחרי העלייה ה-3 מגיעים פרעות תרפ"א, אחרי העלייה ה-4 פרעות תרפ"ט ואחרי ה-5 פרעות תרצ"ו-תרצ"ט - המרד הערבי. הוא היה הביטוי הכי גבוה שהתנועה הלאומית הפלשתינאית הגיעה אליו. הערבים הקימו גופים ארגוניים משלהם, ולא הצטרפו כלל לארגונים הציוניים שהוקמו בארץ - לא להסתדרות העובדים, ולא לסוכנות היהודית. הם הקימו בשנות ה-20 את הוועד הפועל הערבי ובשנות ה-30 את הוועד הערבי העליון, אבל הכוחות שהתהוו שם היו כוחות של תנועה ילדותית בהתהוות, מאד מאד מסורתית, עם שתי מפלגות חמולתיות לא אידיאולוגיות - החוסיינים והנשאשיבים. לא הייתה שם מחלוקת

אידיאולוגית כמו פועלי ציון, הפועל הצעיר, הציונים הכללים או הבלתי מפלגתיים שלנו, הכל היה על רקע חמולתי ומשפחתי בעימות בלתי פוסק על זהות ההנהגה. זה נשאר עד היום. זה מה שמניע את הפוליטיקה הערבית בבחירות המוניציפאליות, לפחות, עד היום. זה מה שמניע במידה רבה את מלחמות האזרחים בסוריה, עיראק ולבנון.

הרעיון הלאומי הוא רעיון זר לערבים. זה רעיון אירופאי שהובא לכאן ולא נקלט. לכן כשהאמריקאים הביאו לעיראק של אחרי סאדאם חוסיין את הרעיון הזה התוצאה הייתה שפיקוח דמים נוראית שלא נראתה שם מעולם. שתילה בכח של דמוקרטיה מערבית על חברה שסועה המורכבת מסונים ושיעים – מתכון בטוח לאנדרלמוסיה כללית, טבח ושפיקוח דמים בלתי נגמרת.

מצרים מבחינה זו שונה. יש לה מסורת של שלטון מרכזי וגם אין בה עימות בין סונים לשיעים. עם זאת גם שם יש שנאה דתית ויחס גרוע מאד למיעוט הקופטי הנוצרי.

ללא ספק, לאורך כל תקופת המנדט הבריטי, ידה של התנועה הציונית על העליונה בשל בגרותה והבלגתה. במרד הערבי הגדול ההנהגה היהודית יודעת למנוף את המאורעות ולפתח במימון ובהכוונה בריטית כח מגן מודרני. גם מבחינה כלכלית ידעה ההנהגה הציונית להפיק רווח גדול מהמצב, כשסולל בונה מקבל את העבודות לביצוע גבול הצפון ובניית תחנות הטנארט, כשנמל תל אביב מוקם בתגובה להשבתת ממל יפו, וכשמוקמים 57 ישובים חדשים תוך שלוש שנים במסגרת חומה ומגדל ובכך נקבע ה-N ההתיישבותי המפורסם. זה היתרון של תנועה בוגרת שיוצרת להפיק רווח מהזדמנות הנקרת על ידה. זו ציונות קונסטרוקטיבית במיטבה, בניגוד לעמדה הרביזיוניסטית שהביאה את ז'בוטינסקי לפרוש ולהקים את ההסתדרות הציונית החדשה.

בסופו של דבר בהתנגשות החזיתית בין שתי התנועות הלאומיות במחצית הראשונה של מלחמת העצמאות התוצאה היא טוטאלית. עד סוף מרץ 48 התנועה הציונית עדיין ממשכה את קו ההבלגה הקודם שלה ומתייחסת לאירועים המתפתחים כאל "מאורעות", אבל מראשית אפריל היא משנה כוון ויוצאת להכרעה חזיתית אל מול הפלשתינאים המקומיים. בעימות הזה התנועה הלאומית הערבית מוכת שוק על ירך, ותוך חודש וחצי מאבדת את הארץ. למעשה הגורם הפלשתינאי מוכה ונעלם מהעימות. מלחמת האזרחים בארץ מסתיימת בתבוסת הפלשתינאים עוד כשהבריטים בארץ – יפו, חיפה, טבריה וצפת מתרוקנות מתושביהם הערביים ועוברות לשליטה יהודית. כ-400 כפרים ערביים מתרוקנים מתושביהם (הראשון – הקסטל). יש קריסה טוטאלית של הפלשתינאים. למעלה ממחצית 750 אלף הפלשתינאים ממלחמת העצמאות הם תוצאה של הקריסה הזו עוד כשהבריטים נמצאים בארץ!

אחר כך יהיו ספיחים להתמוטטות הזו, כמו כיבוש עכו, לוד-רמלה, נצרת, אשדוד ואשקלון וכמובן כיבוש מאות כפרים נוספים.

מבחינה היסטורית רוב ערביי ישראל חיו בהר. (גם היום) – למעלה מ-60% מערביי מדינת ישראל – חיים בגליל. ב-1948 רוב היהודים חיו ב-N ההתיישבותי.

שדרת ההר של ארץ ישראל מאז ומתמיד הייתה מקום יציב מבחינה ביטחונית, כלכלית, אוכלוסיית. היא שומרת על היציבות היישובית בארץ ישראל. זה מקום שההתיישבות בו מחזיקה מעמד אלפי שנים. מבחינה ביטחונית היא הקשתה על כוחות פולשים לנוע ולהתבסס ואפשרה הגנה טובה לאוכלוסייה המקומית. לרוב הצבאות העוברים בארץ גם לא היה בכלל סיבה לעלות להר. מבחינה כלכלית זה מקום שמחזיק מעמד אלפי שנים. כמה טרסות ומעיין קטן – זה כל מה שצריך בכדי להתקיים שם. אתה בעצם די אוטונומי כלכלית בכפר הקטן שלך שם.

לעומת זאת, במישור החוף ובעמקים, שם נמצאים איתני הטבע בעצמה גדולה יותר. שם זורמים הנחלים הגדולים – הקישון, הירדן, נחל חרוד, שפכי הנחלים הגדולים במישור החוף, הביצות. שם המצב פחות יציב. אם השלטון חזק, יציב ומתקדם מבחינה טכנולוגית (כנענית, רומית, בריטית, ישראלית) ומסוגל להרים מפעלים עתירי כח אדם אפשר היה לפרוץ את רכסי הכורכר (נחל פולג – פריצה מהתקופה הכנענית, הברונזאית, הרצליה, מעגן מיכאל) ולנקז את הביצות. אז האזורים הללו הופכים לאסם המזון של ארץ ישראל, שאפילו מספיק לייצוא – שמן, חיטה, ויין (שלמה לחירם, מלכים א', ט), ואז הם המקומות המיושבים ביותר – מגידו, חצור, בית שאן, יפו, אשקלון. בתנאים אלה ההר הוא מקום משני בחשיבותו. אבל בתקופה שהשלטון המרכזי נחלש והביצות מתפשטות האזורים הללו הופכים לדרכי תנועה של נוודים ושוודים והופכים להיות ארץ שממה ושימון, בעוד שההר ממשיך בדרכו השקטה להתקיים.

הנפילה הגדולה האחרונה של ארץ ישראל, סוף השלטון הצלבני. הצלבנים היו שלטון חזק ומתקדם שפיתח את מישור החוף, גידלו סוכר, אכלסו חוות חקלאיות, ביצרו ביצורים, ניקזו ביצות. אחריהם הממלוכים באופן שיטתי ומכוון מחריבים את אזור החוף מפחד חזרה אפשרית של הצלבנים. מאז ועד לראשית הציונות אזורי העמקים הם מוזנחים ונידחים.

מי שחוזר לגור באזורים האלה הם העניים – החווארנים, החורנים, העג'מים, המצרים, הבדווים וכו'. אוכלוסיות אלו, שבאו מהמדבר בדרום ובמזרח, אפילו אזורי החוף הנידחים היו טובים בעיניהם, ולכן התיישבו בהם או בשוליהם, אבל אלו הן האוכלוסיות החלשות של ארץ ישראל. בהר ממשיכות לגור המשפחות האצולה הערביות העשירות החזקות – משפחות האעיאן (רובן מוכרות לנו החל מהמאה ה-13): טוקאן, נימר, עבד אל האדי ושכעה בשכם, נשאשיבי, חוסייני ואל חאלדי בירושלים, גיעברי (חברון) ועוד. אלו המשפחות השולטות בהר הצפוני והמרכזי, אצולת קרקע וממון. הם שולחות את בניהם ללימודים מתקדמים בחו"ל, ולאט לאט גם צוברות כח פוליטי. מבניהן יוצאים ראשי הערים, הרופאים, עורכי הדין, הסוחרים הגדולים.

במאה ה-19 מגיע לארץ הכיבוש המצרי. יש רפורמה אגררית מאד משמעותית הכוללת ניסיון לרישום קרקעות, שמביאה למרד הפלאחים המסלק בסופו של דבר את המצרים בחזרה. חזרת העותומנים לארץ מביאה את התנזימאת הכולל אף הוא רישום קרקעות בטאבו וסכנה לגיוס צבאי כפוי של מי שרשום במפקד האוכלוסייה כתוצאה מכך.

הפקידים העותומנים רוצים לרשום את הקרקעות בטאבו, וזה מעורר חשדנות אצל המשפחות העשירות, אך בליט ברירה הן חותמות והאדמות נרשמות על שמן ונשארות בידהן. את גיוס הבנים לצבא הן פותרות באמצעות כסף. לעומת זאת הפלאחים המסכנים בעמקים לא יודעים איך להתמודד עם השלטון העותמני. הם לא מוכנים ששמן ירשם בטאבו, ולכן הם נוטשים את האדמה מחד הרישום הזה. בשנות ה-60 של המאה ה-19 רק באזור עכו ננטשו כ-600 אלף דונם ע"י פלאחים שישבו עליהם קודם לכן.

לתוך התהליך הזה מגיעים לפתע אנשים מארצות שכנות - מצרים, סוריה, לבנון ואחרות: משפחות סורסוק, ג'ונבלאט, ואחרים. הם מציעים למי שלא רוצה לנטוש את האדמה וגם לא להירשם אצל השלטונות אופציה מפתה: שיעביר להם את אדמותיו ובתמורה יוכל להישאר עליהם כאריס מבלי להירשם אצל השלטונות. כך בשנות ה-60, ה-70 וה-80 של המאה ה-19 הם משתלטים על מאות אלפי דונמים – כל עמק זרעאל, עמק חפר, חלקים מהגליל המערבי, החורן, הבשן – הכל עבר לידי משפחת סורסוק שהפכו את הפלאחים לאריסים שלהם בתמורה לכך שהעבירו על שמם את אדמותיהם וייצגו אותם בפני השלטונות. זו היתה העברת אדמות לידים פרטיות בקנה מידה עצום, שנעשת מבלי שהפלאחים המסכנים מבינים בכלל על מה הם חותמים.

על העושר הרב שצברו משפחות אלו תעיד העובדה ששומאכר ואוליפאנט נשלחים ע"י משפחת סורסוק לבצע סקר להקמת קו רכבת מהבשן לנמל עכו שיאסוף את התוצרת החקלאית של משפחת סורסוק לבדה! רוב האדמות הללו הן מהאזור של ה-N החקלאי, שלימים יירכש מהקונים הללו על ידי התנועה הציונית. לעומת זאת אי אפשר היה, או בכל אופן קשה היה הרבה יותר לקנות אדמות מהמשפחות העשירות בהר שלא עסקו בספקולציה נדל"נית אלא ישבו שם מימים ימימה. כתוצאה מכך ההתיישבות היהודית בהר הייתה דלה ביותר, ורק בשוליים – קריית ענבים, מעלה החמישה, הרטוב, מגדל עדר וגוש עציון. כך נוצר ה-N ההתיישבותי של תחילת ההיאחזות הציונית בארץ.

בתחילת מלחמת העצמאות כוחותינו פועלים בעיקר ב-N ההתיישבותי ופחות עולים אל ההר. כתוצאה מכך הערבים שחיו בקרבה לישובים היהודים ב-N ההתיישבותי בורחים ראשונים: טבריה, יפו, חיפה, אשדוד, יבנה, יאזור ועוד ועוד. זה יהיה המרחב שממנו יברחו הערבים הראשונים. גם כאשר תחדור המלחמה להר, הערבים שם ייצמדו יותר אל אדמותיהם ופחות יברחו - אלו שהיו בגליל לא ממש ברחו, ואילו גב ההר לא נכבש ע"י צה"ל. זו הסיבה שרוב התושבים הערביים במדינת ישראל גרים היום בגליל. זו גם הסיבה שרוב התושבים הערביים של ארץ ישראל גרים בהר.

זה לא שהתהליך של קניית האדמות ב-N ההתיישבותי היה חלק. למשל, כשקנו את אדמות מתלה (מטולה) מידי אדון גיאבור ביי ג'ונבלאט הדרוזי מבירות, הפלאחים הדרוזים שישבו עליהן לא הסכימו להתפנות. הם הבינו שבפיצוי שיקבלו (אם יקבלו) מבלי הקרקע לא יוכלו לקנות קרקע חלופית. התנועה הציונית נאלצה שם לשלם פעמיים: פעם ראשונה לבעל הקרקע ופעם שניה לאריסים על מנת שיתפנו.

מורה ומחנך בשם יחזקא אפשטיין, שישב באותם ימים במטולה, כותב ב-1905 לקונגרס הציוני מכתב שכותרתו "שאלה נעלמה" – שבו הוא אומר שאסור להפוך את הבעיה של הפלאח הערבי ל"שאלה נעלמה", וחובה לטפל בשאלה של הפלאח הערבי. לא מספיק לקנות את האדמות מהבעלים החוקיים שלהן, ואפילו אם בחוזה כתוב שבעל האדמות יפנה את האריסים שלו מהן. כתנועה לאומית אסור לנו להתעלם מגורלו של הפלאח היושב על האדמה הנקנית, שכן מי יפצה את הפלאח החי על האדמה הזו? הוא התריע שהתעלמות מהשאלה הזו תהפוך להיות אבן הנגף בדרכה של התנועה הציונית לארץ ישראל. זה נכתב כבר ב-1905! אפשטיין טען שאסור להתחסר לבעיה הערבית כאל "שאלה נעלמה" ויש להכיר בכך שיש אוכלוסיה ערבית החיה כאן ושצריך להתייחס אליה. זה היה בניגוד לדעת רוב מנהיגי התנועה הציונית אז שפשוט ביקשו להתעלם מהעניין וראו בציונות הגשמה של רעיון "עם ללא ארץ לארץ ללא עם". בשנות ה-30 אפשטיין היה חלק מתנועת "ברית שלום" שהייתה מוכנה לקבל רעיון של מדינה דו-לאומית שבה היהודים יהיו במיעוט חיות תחת שלטון רוב ערבי.

הערבים במדינת ישראל

הממשל הצבאי 1948 - 1966

בתום מלחמת העצמאות (סוף 49 אחרי סיפוח כפרי המשולש במסגרת הסכמי השלום) נשארו בתחום מדינת ישראל 160 אלף ערביים (מהם הענו היום לכ-1.4 מיליון ערבים, בעיקר בדרך של ריבוי טבעי). מיד עם קום המדינה הם מקבלים אזרחות ישראלית ובוחרים מהכנסת הראשונה, אבל עד 1966 הם נתונים תחת ממשל צבאי – אזרחים מדרגה שניה. בכל מקום ישוב ערבי יש בישוב מושל צבאי – קצין צה"ל – הקובע הכלל בחיי הערבים הישראלים: אישורי עבודה, בניית בתים, היתרי חתונה, מעבר מקום מגורים וכו'.

הסיבה לממשל הצבאי היה דוד בן גוריון שראה בהם עד יומו האחרון גיס חמישי. הוא חשב שהם בעלי פוטנציאל מרדני גדול מאד, וחשוב שיהיה עליהם פיקוח צבאי קפדני ארוך טווח. הוא היה גם זה שהקים מפלגות לוויין ערביות של מפא"י – מפלגות שמנהיגיהן היו מחויבים להצביע בכנסת לפי רצונו של בן גוריון - בכדי להנות מקולות הערבים בבחירות. איך דואגים שהמצביעים הערביים יצביעו עבור המפלגות האלה? בשביל זה יש ממשל צבאי. למותר לציין שמפלגות אלו לא נשאו כל אופי לאומני ערבי ומה שהבטיחו לבוחריהם היה בעיקר קירבה לממסד, ביטחון ויציבות כלכלית מינימאלית.

הרגש הלאומי בתודעתם של ערביי מדינת ישראל יוצג באמצעות שני גופים: הזרם הקומוניסטי שדגל בשוויון זכויות אזרחי למיעוט הערבי, והזרם הלאומי ערבי דוגמת תנועת אל ארד שהוקמה ב-1964 והוצאה מחוץ לחוק. הראשון - מפלגה אחת בכנסת שלא סרה למרותו של בן גוריון ויש לה נציגים ערביים – המפלגה הקומוניסטית הישראלית מק"י (שאחר כך הפכה לרק"ח) בראשות מיקוניס, מאיר וילנר, תמר גוז'נסקי ואחרים). שם נשמעו קולות ערביים שבאו לידי ביטוי. היא לא נחשבה למפלגה ציונית, ולכן סיסמתו של בן גוריון היתה "בלי חירות ובלו מק"י". רוב דובריה היו נוצרים: אמיל חביבי, תאופיק טובי, תאופיק זיאד, עזמי בשארה. היא ייצגה את הקול האופוזיציוני הערבי.

הזרם השני הלאומי כולל תנועות ערביות שהוצאו אל מחות לחוק - תנועת האדמה (אל ארד) ותנועת בני הכפר. עד שנות ה-80 אין מפלגה ערבית אחת בכנסת! הערבים לא מצליחים להקים מתוכם מפלגה ערבית של ממש שתכנס לכנסת.

מחלקים את תקופת הממשל הצבאי ל-2 תקופות משנה עד 1956 ומ-1956 ועד 1966.
ב-1956 יש שני אירועים מרכזיים. הראשון - מלחמת סיני שבעקבותיה מדינת ישראל מרגישה חזקה יותר (וגם קיבלה מהצרפתים את המתנה מדימונה), והשני - אירוע כפר קאסם ב-29 באוקטובר שבו נהרגים 46 איש ואישה - פועלים שחזרו מהשדה לאחר תחילת עוצר שהוטל על הכפר בעקבות פרוץ מלחמת סיני. הם נהרגים בידי חיילים של משמר הגבול, מבלי שידעו כלל על העוצר שהוטל.
קצין מג"ב שהורה על הפתיחה באש טען שזו הייתה הוראה של המח"ט ישכה שדמי. כשהוא שאל אותו בעת הטלת העוצר מה יעשה אם מי שיפר אותו נענה, לטענתו, ב"אללה ירחמו". בעת המשפט הכריז בית המשפט שזוהי פקודה שמתנוסס עליה דגל שחור, וקבע בפעם הראשונה את המושג "פקודה בלתי חוקית בעליל".
אירוע כפר קאסם מסתיים בעונשים קלים יחסית (גרוש), אבל הוא העלה את השרירותיות של המשטר הצבאי בעיני הציבור והעולם.

שתי ההתפתחויות הללו - תחושת הבטחון הגוברת בקרב מנהיגי ישראל והבעייתיות הגדלה במשטר הצבאי בעקבות אירוע כפר קאסם מביאים לכך שמכאן ואילך הממשל הצבאי הולך ומאבד מכוחו. לאט לאט מעבירים יותר ויותר סמכויות אזרחיות, משחררים בהדרגה את הרסן. עוצמתו של בן גוריון הייתה כל כך גדולה שגם כאשר הוא פורש סופית ב-1963, היורש שלו - לוי אשכול שהתנגד בזמנו למשטר הצבאי, עדיין לוקח שלוש שנים עד שהוא מבטל את הממשל הצבאי.
מאמר מאת ארנון סופר - "ערביי הצפון - מתבוסת 48 לזינוק שנות ה-70", ספר ארצות הגליל. זה זינוק כלכלי, פוליטי, התיישבותי, זינוק בכל פרמטר שהוא.

התקופה השנייה: 1967 - 1993

מלחמת ששת הימים והמפגש עם ערביי הגדה המערבית 1967-1973

מלחמת 67 זוקפת את קומת ערביי ארץ ישראל. עד אז הם נחשבו לנקלים שבערבים - משתי"פים של מדינת ישראל, שהעדיפו להישאר תחת שלטון היהודים מלמות בקרב או אפילו מבריחה. כל העולם הערבי בז להם עד אז. אבל ב-67 מוכיח שוק על ירך כל מדינות ערב על מנהיגיהם הנערצים - גימאל עבד אל נאצר, סוריה הגדולה, והאחים הפלשתינאים מעבר לקו הירוק נכבשו כעת אף הם על ידי ישראל.
אז גם הבינו הערביים תושבי ארץ ישראל, כשנסעו לבקר את אחיהם בשטחים הכבושים, עד כמה הם התפתחו יחסית לאחיהם שנשארו מחוץ לגבולות מדינת ישראל. כעת הערבים הישראלים גם הופכים להיות קבלנים - עם פועלים פלשתינאים ועבור היהודים. זה גם דור חדש שנולד אחרי 48 ולא נשא את התבוסה הזו בקרבו.

מצד שני המפגש הזה מעורר את התודעה הפלסטינית בקרב ערביי ישראל שפוגשים בין תושבי הגדה תנועה לאומית ומנהיגים לאומיים התופשים עמדות בכירות בממשל הירדני. בתקופה זו נוצר גם החיבור עם אש"ף שמשנה את הגישה אליהם ורואה בהם את אחד משלושת המעגלים הובעיים לפעולתו: ערביי הגדה המערבית וערביי הפזורה מחוץ לגבולות ארץ ישראל. נוצרים קשרים ושיתופי פעולה פוליטיים בין אש"ף לרק"ח.

אקטיביזם פוליטי - יום האדמה

1964 - קמה כרמיאל על אדמות של כפרים ערביים באזור: מגידל כרום, דיר אל אסד, נחף ועוד. העיר הוקמה במסגרת תכנית סו"ס. כעבור עשור מחליטים לגשת לשלב שני של פיתוח העיר והפקיעו אדמות נוספות. כבר הסתיים הממשל הצבאי, וכבר היה בציבור הערבי דור שלא היה מוכן לקבל את זה בשקט. אז פורצים מהומות יום האדמה בסכנין.

1973 - הקמת תנועת בני הכפר. על בסיס יוצאי אל ארד משנות ה-60. זו תנועה קיצנית שדוגלת בהקמת מדינה פלסטינית חילונית על כל ארץ ישראל ויוצאת נגד הקו המתון של רק"ח. התנועה מוצאת מחוץ לחוק. 1976 - דולף "מסמך קניג" שהייתה תכנית חסויה של הממונה על מחוז הצפון בשרד הפנים לייחוד הגליל תוך הפקעה רחבה של אדמות ערביות. המסמך מחולל משבר אמון עמוק בין הממשלה לציבור הערבי שרואה במסמך מדיניות רשמית מפלה של ממשלת ישראל.

30 במארכ, 1976 - יום האדמה. "הועד הארצי להגנת האדמות הערביות" - גוף ארצי שהוקם ביזמת רק"ח לצורך מאבק בהפקעות הקרקעות המתוכננת, יוזם יום מחאה ושביתה במגזר הערבי. בסכנין, עראבה ודיר חנא נהרגים 6 ערבים ונפצעים עשרות. זה הופך להיות סמל למאבק ערבי על הזכות לשוויון אזרחי. לא מדינת כל אזרחיה, עדיין. אז עדיין לא ערערו על אפיה היהודי של מדינת ישראל, אבל דרשו שוויון אזרחי בלי הפקעת אדמות מכוונת כנגד הציבור הערבי.

אירועי יום האדמה גם הבליטו את הקשר עם אש"ף שיוזם שביתה מחאה בגדה כהזדהות עם ערביי ישראל. אלו מצידים הפגינו באירועים בפעם הראשונה את שיטות המאבק של אש"ף כולל ידוי אבנים, והשלכת בקבוקי תבערה.

את ההפקעות הקודמות הצדיקה מדינת ישראל בחוק האדמות המוברות (מלשון בור, לא מעובד) שעל פיו ניתן להפקיע קרקעות כאלה ללא פיצוי. זה המשך של החוק העותומאני - חוק המחלול - , אבל בפועל התושבים הערביים שקרקעותיהם סווגו כאדמות מוברות לא הורשו בידי מדינת ישראל לעבד אותן כי נחשבו נוכחים-נפקדים או שהממשל הצבאי לא נתן להם לעבד את אדמותיהם. כך לדוגמה הוקמו מושב ציפורי וקיבוץ הסוללים על אדמות ערביי ציפורי שלא הורשו לחזור לכפרם או לעבד את אדמותיהם שם. זו היתה מין קונסטלציה חוקתית (חוק האדמות המוברות + חוק נכסי נפקדים) שאפשרה למדינת ישראל להשתלט על אדמות ערביות מכוח החוק, מבלי ששום חוק יפלה פורמאלית את הערבים מיתר אזרחי המדינה.
עם ביטול הממשל הצבאי ובעיקר אחרי יום האדמה מתחילות לקום המפלגות הערביות העצמאיות. אלו מוליכות קו של התפייסות עם העם הפלסטיני וחזרה לחוק העם הערבי. תהליך זה מתאפשר גם בעקבות

חתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים שאפשר תנועה ומגע טוב יותר עם הפזורה הפלשתינית והערבים בכלל מחוץ לגבולות מדינת ישראל. מ-1978 גם מתאפשר למוסלמים אזרחי ישראל לעלות לרגל למכה. בסוף שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80 צונחת התנועה האסלאמית בקרב ערביי ארץ ישראל.

1982 – מלחמת לבנון הראשונה

1987 – האינתיפאדה הראשונה. דראושה פורש ממפלגת העבודה, מקי מפלגה עצמאית ערבית (מד"ע) ובבחירות 1988 נכנס לכנסת (בסיוע הבדווים בדרום שעורקים ממפלגת העבודה) עם המפלגה הערבית הראשונה שמצליחה לעשות זאת. הצלחה זו היא עדות להתחזקות הזהות הערבית-פלסטינית של ערביי מדינת ישראל בעקבות האינתיפאדה.

1988 – אש"ף מכריז את "הכרזת העצמאות" שבמסגרתה הוא קובע שערביי מדינת ישראל הם חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני וכי הוא המייצג גם שלהם.

התקופה השלישית 1993 - 2000 התכנסות פנימה ופתיחת "תיקי 48"

עם חתימת הסכמי אוסלו והקמת הרשות הפלשתינאית נחלש הקשר בינה לבין ערביי ישראל, כאשר אלו מוצאים עצמם מחוץ לתוכניות הפעולה של אש"ף ופונים להילחם על מקומם במדינת ישראל. במסגרת זאת חוזרים ומבקשים לדון מחדש בסוגיות כאובות מ-48 כמו "זכות השיבה", הבעלות על נכסי נפקדים, זכויות העקורים ועוד.

השלב הבא בעימות הישראלי-ערבי בתחומי מדינת ישראל הוא יום האדמה ב-1 באוקטובר 2000 שבו נהרגים 13 ערבים אזרחי המדינה באום אל פחם ובגוש שגב.

אירועי אוקטובר 2000 הם עוד נקודת מפנה ביחסים בין היהודים לערבים אזרחי ישראל. בהם כבר יש שתי קריאות: אחת של המחנה החילוני-אזרחי (מחנה זועבי) הקוראת למדינת כל אזרחיה ולביטול כל החוקים המפלים כולל חוק השבות, וכן לשינוי סמלי היסוד – הדגל וההמנון. הקריאה השנייה באה מהצד הדתי – הקיצונים הדתיים – כשהתנועה האסלאמית קוראת "הר הבית בסכנה". אלו שתי סיסמאות חדשות שלא היו ביום האדמה של 1976 שהתמקד בקריאה לאי הפקעת אדמות.

אירועי אוקטובר 2000 באו על רקע התרסקותם של הסכמי אוסלו (כשלוון המגעים בין ממשלת ישראל לרשות הפלסטינית בראשות עראפת), כשהטריגר המיידי הוא עלייתו של אריק שרון, ראש האופוזיציה, ב-29 לספטמבר להר הבית. עלייה זו הביאה להפגנות המוניות ולהפרות סדר בהר הבית בתפילת יום השישי למחרת, שפוזרו בכוח בידי המשטרה תוך מותם 7 מפגינים. כך נולדה "אינתיפאדת אל אקצה". הסכמי אוסלו, שהביאו לחזרתו של עראפת ולהקמתה של הרשות הפלשתינאית בשטחי הגדה ועזה, הביאו הרבה תקווה לערביי ארץ ישראל שראו עצמם כגשר אל השלום. התרסקותם הביאה לייאוש, בבחינת מאיגרא רמה לבירה עמיקתא.

מי שחושב שאין ליחסים שלנו עם הפלשתינאים השפעה על יחסיו עם ערביי ישראל, פשוט טועה.

מרץ-מאי 2002 – מבצע חומת מגן, ללא התייחסות של ערביי ישראל

דצמבר 2008 – מבצע עופרת יצוקה בעזה

דצמבר 2006 – מסמכי "החזון העתידי" של הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביות בישראל.

האוכלוסייה הבדואית

כשפוגשים בחברה הערבית תמיד צריך לשאול איפה הקבוצה הספציפית נמצאת בסקאלה מסורת-מודרנה, ובעיקר איפה נמצא האינדיבדואל בה.

החברה הערבית מחולקת לשלושה סגמנטים:

- העירוניים** - המודרניים ביותר, ואלה שחוו את השבר הגדול ביותר ב-1948. בגדול הם לא שרדו אותו (פרט לנצרת שניצלה בזכות הקשר המיוחד שלה לנצרות והזהירות הרבה שהתחייבה מצד מפקדי צה"ל שם בעקבות עינו הפקוחה של האפיפיור). שם נמצא את העיתונות המודרנית, התיאטרון המודרני, הכלכלה המודרנית. לא נטפל בהם כאן. במידה רבה מלחמת העצמאות הסיגה את החברה הערבית מהמגזר המודרני למגזר הכפרי.
- הכפריים**. הכפר הערבי עובר היום שינוי דרמטי. חלקם עדיין קרובים למסורת, אבל חלקם האחר כבר הפך למודרני יותר בתהליך מתמשך מאז קום המדינה. זה לא עניין של גיאוגרפיה (עראבה - 23 אלף איש, עדיין כפר מסורתי עם נשים רעולות, סחנין - 30 אלף, עיר מודרנית עם מותגים, מסחר, עיתונות, נשים חשופות).
- הבדואים**. זו החברה הקרובה ביותר למסורת כי עד לא מזמן הבדואי עדיין חי כנווד. בתוכם יש דרומיים וצפוניים. בצפון הארץ שזו ארץ תמכת חיים אין כבר כמעט נדודים ולא צריך לנוע ממקום הקבע. לכן שם הם יותר מודרניים בדרום מעגל הנדודים עדיין קיים כי האזור פחות תומך חיים, ושם הם פחות מודרניים.

זו חברה פטריארכלית, פטרילינאלית, ופטרילוקאלית.

פטרי - על פי הגבר יישך דבר.

פטריארכלי - האבא קובע את הכל, גם במשפחה, גם ברמת הנהגת הכפר או המועצה. אין כמעט נשים בעמדות ההנהגה העליונה.

פטרילינאלי - כל הנכסים הפיזיים והרוחניים מורשים לבנים הזכרים בלבד – בית, אדמות, כבוד המשפחה (כולל נקמת דם), והחובות. הכל תפקיד הבנים ולבנות אין חלק בכך. בעבר זה היה קיים גם ביהדות – פרשת נורת צלופחד.

פטרילוקאלי - היכן שהאב גר שמה יגורו הבנים. הבנות יכולות לעבור למקום של בעליהן במקום אחר או בכפר אחר. בעבר הבנים גרו באותה חצר של האבא, היום זה יהיה או בבניין קומות או לפחות באותו כפר. ניידות של בנים מחוץ למקום מגורי האבא היא מאפיין של חברה מודרנית. היא מונעת את המאפיין של "מעשי אבות סימן לבנים" שמוביל לקיבעון.

בחברה הערבית בכלל, ובחברה הבדואית בפרט, קיים מושג נוסף של ערבות הדדית בין חברי החמש - חמישה דורות סביב האדם, שהיא קבוצת הערבות המלאה שלו מהסב שלו ועד לנכדו. כל מי שבחמש מוחזק כאחראי על מה שעושה כל אדם שבחמש. בחברה הערבית אתה אף פעם לא נשפט לבדך. מה שאתה עושה תמיד ישליך על הקבוצה המשפחתית שלך.

כל זה נכון בעיקר בחברה המסורתית ובעיקר בזו הבדואית. זה פחות קיים אצל העירוניים אף כי הוא קיים גם שם, בפרט אצל אלה שחוזרים למסורת, וכמעט ונעלם אצל הנוצרים. מי אחראי להגן על כבוד המשפחה במקרה וזה חולל ונודע בפרהסיה?

כבוד המשפחה, באחד הכפרים בשולי עמק יזרעאל נודע בחוגי המשפחה שאחת הבנות מקיימת יחסי מין עם בן גילה מהכפר. זה עדיין לא נודע בפרהסיה אבל התחילו להגיע שמועות. המשפחה נזעקה לטפל בבעיה מיידית. פנו למשפחת הבחור בדיסקרטיות גמורה והציעו לחתן את הילדים. התחיל מו"מ לתנאי החתונה, ומשפחת הבחור החלה לשחק אותה Hard to Get. באחד מרגעי הייאוש של משפחת הנערה האם פתחה פיה וזעקה בייאוש "גם זיינו את הבת שלנו וגם רוצים לדפוק אותנו", זעקה שלרוע המזל נשמעה בחוץ. לא נותרה להם ברירה והאב קם, רצח את בתו, הסגיר עצמו למשטרה ונשפט למאסר עולם. הוא מבחינתו ניקה קבוצה של מאות רבות של אנשים מכל אחריות למקרה. זו אוכלוסייה בדויות צפוניות, "מתקדמת".

נקמת דם, בבקעת ערד, שבט עטראש. עקל, בן השבט, היה בצבא הרבה שנים ובשחרורו רצה לעזוב את החברה הבדואית. אביו היה שיח, משפחה מובילה בשבט.

יום אחד ראה שני פלגים מהשבט הולכים לקראת התנגשות ביניהם. יצא אתם ויצא כך שנורתה יריה ואחד מבני הפלג השני נהרג. אנשי החמולה של ההרוג מסמנים אותו כרוצח, כי היה בנו של השיח, נכבד וזה טוב להפיל עליו את התיק.

חקירה משטרתית הראתה שההרוג בכלל נורה בגב, כנראה בעקבות פליטה של אחד מבני מחנהו. שחררו את עקל מהמעצר. אנשי החמולה השנייה לא התכוונו לוותר והחליטו לנקום את דם ההרוג דווקא ממשפחתו של עקל, למרות זיכוי בידי המשטרה.

משפחת עקל ביקשה לעשות סולחה ולסיים את העניין, אבל המשפחה השנייה סירבה. התוצאה היא שהבחור חייב להישאר בשבט כי שם הוא זוכה להגנה הטובה ביותר על חייו. כך נאלץ להשלים עם החברה הבדואית. לקח 3 נשים, כל אחת בבית אחר.

יום אחד לקח את שלושת השייחים הגדולים בנגב ויצא איתם למצרים. שם היה במדבר המערבי אדם שנחשב כקורא אמת שם הוא עובר טכס שנקרא "פתשה" – לוקח מחבת ברזל מלוהטת אותה מלקק האדם המבקש להוכיח את חפותו. אם הלשון בסדר בן האדם יוצא זכאי. רק אז הוא מוכרז כזכאי שמאחוריו עומדים ראשי השבטים החשובים.

זה סיפור המוכיח עד כמה מוסרות המסורת חזקים גם לאדם שמבקש לצאת מהחברה הבדואית והוא מערבי לכל דבר. גם איש זה לא יכול להתעלם ממה שמקובל ונהוג בחברה בה הוא חי.

בזמנו הוצע בידי חבר כנסת ערבי להקים עיר ערבית חדשה (בשם "יפו ג'דידה") בוואדי ערה. ההצעה הייתה שמדינת ישראל היא שתקים אותה על אדמות ערביות נטושות מ-48. הוא טען שרק על ידי הקמתה של עיר מודרנית יוכל הצעיר הערבי של היום לבצע את הניתוק שלו הפריצה החוצה מעבר למסורת הערבית. כל עוד החברה היא פטריסולוקאלית, והבן גר על אדמות אביו, הרי גם אם הוא מהנס תוכנה נאור שעובד בחוץ בסביבה מודרנית הוא לא יוכל להתנתק מכבלי המסורת. רק בסביבה עירונית עם שכנות שאינה על בסיס קשרי משפחה זה יוכל לקרות.

ההצעה לא התקבלה, אולי בגלל שהמדינה לא ממש רוצה שהשינוי הזה יקרה. מאז קום המדינה הוקמו למעלה מ-600 ישובים יהודים חדשים, אבל פרט לעיירות הבדואיות בנגב לא הוקמה בארץ שום עיר ערבית חדשה. גם העיירות הבדואיות הוקמו יותר מתוך אינטרס של המדינה ולא מתוך דאגה לבדואים.

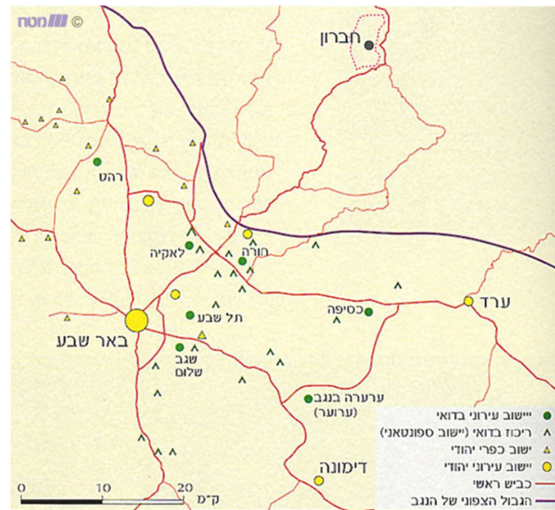
כ-40% מהאדמות הפרטיות שבתחומי המדינה הן בבעלות פרטית ערבית, למרות שהערבים מהווים רק כ-20% מהאוכלוסייה. עדיין כל יהודי שרוצה לגור על אדמת מדינה בדרך כלל יכול לעשות זאת. לערבי אין אופציה כזו. הוא יכול לגור רק על אדמה ערבית פרטית.

הבדואים בנגב

נושא הבדואים בנגב הוא סכסוך על בעלות הקרקע. הבדואים טוענים לבעלות על קרקעות בהיקף אדיר, עוד מלפני קום המדינה כשלא היו רישומים מסודרים. המדינה טוענת לזכותה שלה על כל מה שאין לגביו הוכחת בעלות אחרת.

בנגב הבדואים נהגו על פי מנהג המקום כאשר כל שיח ידע את נחלתו מבלי שהדבר הוסדר ברישומים כמו בצפון. כולם קיבלו זאת בתקופה העות'מאנית וגם בתקופה הבריטית, כולל היישובים היהודיים שאדמותיהם נקנו בכסף מידי השייחים המקומיים. מדינת ישראל לא מכירה יותר בזכויות הבעלות של הבדואים על קרקעות בנגב.

הצעת בני בגין לבדווים הייתה להכיר בזכותם על הקרקעות הללו בתנאי שימכרו אותן למדינה במחיר מוסכם. עד היום הפיצוי שהוצע היה נמוך מידי. ההצעה הנוכחית היא בבחינת היה חכם ולא צודק. השארת המצב הלא מוסדר כמו שהוא צפוי להביא נזק גדול ולעלות בסופו של דבר יותר נזק.

היסטוריה חזונית : נושא מאוד מאוד רגיש מכל היבט שהוא. הבדואים הגיעו לנגב מחצי האי ערב בכמה גלים, אין הרבה תיעוד

היסטורי על כך. גל ראשון הגיע, כנראה, במאה ה-1 לספירה – התקופה הנבטית. גל שני הגיע במאה ה-7 - התקופה המוסלמית הקדומה. הגל השלישי והגדול ביותר - לפני כ-400 שנה, מאה 16, כשהאזור עבר לשלטון עותומני. אז הגיעו רוב השבטים. הבדואים החלו כאן במלחמות בינם לבין עצמם, מלחמה של כ-400 שנה על שטחי מרעה ומקורות המים. הם הגיעו בינם לבין עצמם להסכמים בעל פה, וחילקו ביניהם את המרחב שמבקעת באר שבע עד אילת. כל שבט ידע באיזה שטח הוא שולט, ובאיזה שטח שולטים האחרים. ערב מלחמת העצמאות היו בנגב כ-60,000 בדואים. בסיום המלחמה נשארו מהם כ-13,500 בלבד, כשהשאר ברחו, רובם לירדן. כיום יש כ-200,000 בדואים בנגב. בגליל יש עוד כ-60,000, ובמשולש (טירה, טייבה, קלנסוואה) עוד כ-30,000 בדואים. סה"כ – בארץ כ-300,000, שמתוכם 200,000 גרים בנגב, רובם בבקעת באר שבע בין באר שבע לערד. בדרום הנגב יש מעט מאוד, ומדרום למצפה רמון אין בכלל בדואים.

כשני שליש מהבדואים בנגב (130,000) גרים ב-7 עיירות מוכרות ומוסדרות שנבנו ע"י המדינה: תל שבע שנבנתה ראשונה ב-1968, רהט (העיר השנייה בגודלה בנגב עם כ-52 אלף איש), לקיה, חורה, כסיפה, ערעה בנגב, ושגב שלום. החצי השני גרים ב"פזורה הבדואית" הם לא רצו להתיישב בעיירות שנבנו, וגרים בהתיישבות לא חוקית ולא מוכרת ע"י המדינה. הבנייה שם היא בפחונים, אוהלים וכדו', כי מדי פעם המדינה מבצעת צוויו הריסה למבנים הלא חוקיים. מעט מאוד מהבדואים בנגב משרתים בצבא, וגם להם לפעמים הורסים את הבתים. לכן במשך השנים הצטברה מרירות ושנאה של המגזר הבדואי כלפי מוסדות המדינה, שמושפעת גם מאבטלה גבוהה, וחוסר בקרקעות להתפתחות.

רמת הפשיעה בקרב הבדואים בנגב גבוהה. מתעסקים בכל: הברחת נשים ומהגרים לא חוקיים (עד השלמת גדר הגבול עם מצרים), סמים, שוד מתכות, הסעת שבי"חים משטחי הרשות לישראל, גביית דמי חסות ועוד. חלק מהפשיעה אלימה ומסוכנת ביותר. לא ממש מתעסקים איתם ברצינות.

מתוך השליש "הלא מוכרי" כ-16 אלף בדואים חיים ב-10 כפרים בתחומי המועצה האזורית אבו באסמה שהוקמה ב-2004. ישובים אלה מיועדים לקלוט אליהם בעתיד את שאר הבדואים במסגרת תכנית פראוור (בהמשך).

בניין המשטרה הבריטית ליד נהלל הוקם כדי ליצור חיץ בין ההתיישבות היהודית בעמק זרעאל לבין היישובים הבדואים שמצפון. בית זרזיר היה אז היישוב הבדואי הגדול ביותר, עם עוד כמה שבטים בדואים באזור: ערב אל-הייב, מזארין, כעביה, חג'ירה, טבאש. פה לא היו יישובי קבע שישבו בהם פלאחים, אלא בדואים שזה היה אזור הנדודים שלהם כשכמה וכמה שבטים וחמולות בדואיות הסתובבו כאן.

בעשרות השנים האחרונות הבדואים עברו ליישובי קבע, כשכל חמולה הפכה ליישוב: זרזיר, כעביה, טבאש וכן הלאה. כאן זה הריכוז הכי גדול של הבדואים בצפון, ויש הבדל מהותי בינם לבין הבדואים של הדרום. הבדואים של הצפון עברו תהליך הרבה יותר מואץ של ישראליות, הם עובדים בחוץ, וכבר מזמן לא רועי צאן. בשנים האחרונות יש בצפון מסעדות, צימרים, בתי אירוח וכיו"ב. כדוגמה היישוב הבדואי המסודר ביותר בארץ - בסמת טבעון.

תכנית פראוור

מדינת ישראל נכנסת למהלך כולל להסדרת ההתיישבות הבדווית בנגב. מדובר במהלך ההתיישבות הגדול ביותר שיוזמה המדינה מאז ההתנתקות מרצועת עזה - גם מבחינת מספר התושבים שבתיהם ייהרסו וייבנו מחדש, וגם מבחינת העלות התקציבית.

על פי הערכות, במסגרת התוכנית יועתקו 20-30 אלף בדואים בנגב המזרחי מבתיהם. בסך הכל, כ-70 אלף בדואים יעברו להתגורר ביישובים שמוכרים על ידי המדינה ונהנים מתשתית בסיסית של מים, חשמל, ביוב, חינוך ובריאות. הם יקבלו לבעלותם שטח של 130 אלף דונם. העלות התקציבית של המהלך מוערכת על ידי האוצר ב-6-8 מיליארד שקל - מתוכם 1.2 מיליארד שקל יוקצו לתוכנית כלכלית לפיתוח המגזר הבדואי. מדובר במהלך ההתיישבות היקר בתולדות המדינה אחרי ההתנתקות. בהתנתקות הוציאה המדינה כ-7 מיליארד שקל על פינוי ויישוב מחדש של 8,000 תושבי מועצת עזה. יישוב מחדש של כ-70 אלף הבדואים המתגוררים בפזורה הבדווית צפוי לעלות סכום דומה.

אלה מקצת הערכות העולות בעקבות הגשת המלצות צוות היישום של דו"ח ועדת גולדברג - הוועדה שדנה בבעיית הכפרים הלא מוכרים של הבדואים. יו"ר צוות היישום הוא אודי פראוור, ראש האגף לתכנון מדיניות במשרד ראש הממשלה. פראוור פועל תחת מנכ"ל משרד ראש הממשלה, איל גבאי. ביום ראשון הקרוב צפויה הממשלה לדון בהמלצות צוות היישום.

בלי מים וחשמל - כיום חיים בנגב כ-190 אלף בדואים. מתוכם 130 אלף גרים בשבעת יישובי הבדואים המוכרים (הגדול שבהם הוא רהט, העיר השנייה בגדלה בנגב עם כ-50 אלף תושבים והעיר המוסלמית הגדולה

בארץ!), בבתיים משלהם ובתשתית עירונית מינימלית. היישובים הבדווים ממוקמים בדירוג הסוציו-אקונומי הנמוך ביותר של משרד הפנים. כיום מאוגדים תחת המועצה המקומית אבו בסמה. הבעיה מתמקדת ב-60 אלף הבדווים המתגוררים בכפרים לא מוכרים או בפזורה הבדווית (קיימת מחלוקת לגבי המינוח). אלה מתגוררים בשטח של 500 אלף דונם, ב-2,000 מקבצים שונים, בהם 57 אלף מבנים - כולם נבנו באופן לא חוקי. מדי שנה קמים 4,000 מבנים נוספים, כדי לענות על קצב הריבוי הגבוה של האוכלוסייה הבדווית - 3.4% בשנה (האוכלוסייה הבדווית מכפילה את עצמה מדי 15 שנה). הפזורה הבדווית מתגוררת על אדמות שאינן בבעלותה, אך הבדווים טוענים כי הם חיים בהן עשרות ואף מאות שנים ולכן יש להם זכויות בקרקע. בסך הכל, הבדווים טוענים לבעלות על 640 אלף דונם, בשטח המשתרע ברובו בין רהט בצפון, ערד במזרח, ובאר שבע ודימונה בדרום. בפועל הבדווים משתמשים ב-380 אלף דונם עליהם הם תובעים בעלות.

במהלך השנים סירבה המדינה להכיר בבעלותם של הבדווים על אדמות שאינן רשומות על שםם. המדינה גם סירבה להכיר בהתיישבות הבדווית באותן אדמות, וניסתה, ללא הצלחה, לרכז את הבדווים בשבעת הכפרים המוכרים - ולכן גם ההתיישבות כולה הייתה בלתי חוקית. מדובר בעשרות אלפי מבנים שנבנו ללא כחוק, מבלי שחוברו לתשתיות הביוב, המים, החשמל, החינוך או הבריאות.

בחלוף הזמן, ולאחר שכלשו הנסיונות לשכנע את הבדווים לעבור לכפרים המוכרים, הכירה המדינה בכך שעליה להגיע לפשרה. ברוח זו הוקמה ועדה בראשות השופט בדימוס אליעזר גולדברג, שדנה בבעיית הכפרים הבלתי מוכרים. גולדברג המליץ, באופן כללי, ללכת כמה שאפשר לקראת הבדווים מבחינת הכרה בכפרים הבלתי מוכרים - תוך מגבלות תכנוניות וכלכליות.

ברוח המלצות גולדברג, המדינה נמצאת כבר במהלך של הכרה בפועל בתשעת הכפרים הלא מוכרים הגדולים (יישובי אבו בסמה), שבהם מתגוררים כ-35 אלף בדווים. מרבית הבדווים ביישובים אלה יישארו במקומם, תוך חיבורם לתשתית והגעה להסדר לגבי תביעתם לקרקעות מרעה וחקלאות. 35 אלף הבדווים הנוספים המתגוררים בפזורה הבדווית, במקבצים קטנים יותר, יצטרפו גם להגיע להסכמה לגבי תביעות הבעלות על קרקעות, וגם להגיע להסכמה היכן הם יתגוררו.

בכך עוסק דו"ח היישובים של ועדת גולדברג - דו"ח פראוור. באופן מכוון, דו"ח פראוור משאיר את לב המחלוקת עם הבדווים - כמה ממקבצי הבתים יוכרו כיישובים חדשים, בנוסף לתשעת יישובי אבו בסמה, וכמה מהמקבצים ייהרסו - עמומה. זאת בשל הרגישות העצומה סביב השאלה, ומשום שהמדינה חברה להותיר את השאלה הזאת פתוחה להתדיינות עם הבדווים עצמם.

מה כוללת תוכנית הממשלה להסדרת ההתיישבות הבדווית

לפי דו"ח פראוור, המדינה תחוקק חוק לגבי הסדרת תביעות הבעלות על הקרקע של הבדווים והתמורות להן. החקיקה נדרשת כדי לתחום את המשא ומתן עם הבדווים - גם מבחינת המחיר וגם מבחינת משך המשא ומתן. במקרה זה, ההמלצה היא כי החוק יקבע חמש שנים לצורך השלמת המשא ומתן. משמע, בדו"ח שלא יגיע להסכמה עם המדינה על תביעת הבעלות שלו בתום חמש שנים, הקרקע עליה הוא טוען לבעלות תירשם על שם המדינה.

פשרה של 50% - המדינה מכירה בכך כי לאורך השנים הבדווים חיו בשטחים עליהם הם טוענים לבעלות. עם זאת, מאחר שאין ודאות לגבי גודל השטח שהיה בשימושם, ההמלצה בדו"ח היא לפשרה של 50% - כך שעל כל שני דונמים של קרקע שהבדווים טוענים להם, הם יקבלו דונם אחד.

בסך הכל קיימות תביעות בעלות של בדווים, לקרקע בהיקף של 260 אלף דונם. המדינה, לפיכך, תעביר לידי הבדווים בחינם כ-130 אלף דונם. עבור כ-100 אלף דונם נוספים של אדמת מדבר בלתי מעובדת, שלגביהם קיימות גם תביעות בעלות, הבדווים יקבלו תמורה כספית מינימלית.

בנוסף, יש לבדווים תביעות בעלות על כ-20 אלף דונם של אדמות המשמשות למגורים.

עם הקרקעות האלה המדינה תעשה אחת משתיים - תהפוך אותם לחלק מיישוב מוכר ותרשום אותן בטאבו על שם הבדווים; ולחלופין, באותם מקומות שבהם תסרב המדינה להקים יישוב, היא תציע למשפחות הבדוויות קרקע חלופית - מגרש מפותח למגורים בתוך אחד היישובים המוכרים.

הבחירה איזה יישוב ייהפך למוכר ואיזה ייהרס תלויה במשא ומתן בין המדינה לבין הבדווים. עם זאת, דו"ח פראוור קובע קריטריונים לכך - יוכרו כיישובים רק מקבצי בתים שהם "צפופים, רציפים, ועל פי בחינה של גודל וכושר נשיאה כלכלי.

מכיוון שמספר היישובים שיוכרו אינו ידוע, ובמכוון גם לא נקבע מראש כדי להשאיר לצוותי התכנון גמישות להגיע להסכמה עם הבדווים, לא ידוע כמה מקבצי בתים או כמה בתים בודדים ייהרסו וייבנו מחדש

טענות לאפליה - האגודה לזכויות האזרח, יחד עם המועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב, תובעת מהמדינה שלא להרוס בתים כלל - אלא להכיר בכל 2,000 המקבצים בפזורה הבדווית במסגרת של 35 כפרים חדשים. על פניו, החוק אינו מתכוון לסתור זאת, אבל ניתן להעריך כי המדינה לא תסכים להקים 35 כפרים בדווים חדשים, וכי חלק משמעותי מהכפרים הלא מוכרים ייהרס ותושביהם יצטרפו לכפרים גדולים יותר. התנועה לזכויות האזרח תוקפת את דו"ח פראוור בנקודה זו, וטוענת כי בכך הוא סוטה מדו"ח ועדת גולדברג, וגם מהוה אפליה פסולה. התנועה לזכויות האזרח מזכירה כי ברחבי הנגב קיימים 100 יישובים יהודיים (מושבים וקיבוצים) שבהם פחות מ-300 חברים. כל היישובים האלה, כמוכן, מוכרים ומחוברים לתשתית המדינה. למעשה, אפילו התיישבויות בודדים ברחבי הנגב זכו להכרה ולחיבור לתשתית - וזאת בשעה ש-70 אלף בדווים נותרו מנותקים מתשתית, וכיום מסרבים להכיר בהם ולחברם לתשתית אם הם אינם עומדים בדרישות של צפיפות, רציפות ונשיאה כלכלית.

פראוור דוחה את הטענה. לדבריו, החלטות התיישבות שהתקבלו בעבר, כשהקימו יישובים קטנים רבים, אינן מקובלות היום. לדבריו, ההצעה הזו גם פוגעת בבדווים. "אני לא מבין מה החזון כאן", אומר פראוור, "להקים עשרות כפרים זעירים שבסוף ייחפכו למוקדי עוני ועוובה? ראינו כבר איך הדברים עובדים בשטח, ואיך אין סיכוי ליישוב לקדם את עצמו אם אין לו מספיק הכנסות ותושבים."

לדברי פראוור, המדינה מתכוונת להיות נדיבה ככל האפשר עם הבדווים, בתנאי אחד - היא תתבע כי בתמורה יוותרו הבדווים על כל תביעות הבעלות שלהם, ויסיכמו לפינוי הקרקע בהתאם לנדרש.

במטרה להבטיח הסכמות כאלה, המדינה תשלב בחוק מערכת אכיפה נוקשה מאוד נגד הבדווים. האכיפה תקבע כי לא תינתן תמורה של קרקע חדשה עד שלא תפונה הקרקע הישנה. מי שלא יגיע להסכמה עם המדינה על פינוי מלא של מקבץ (ניחוח, שרק חלק מבני המשפחה מסכימים להתפנות) יקבל פיצוי חלקי בלבד מהמדינה. גם מי שיגיע להסכמות באיחור יקבל פיצוי הולך ופוחת. בתום חמש שנים לא יהיה פיצוי יותר, והקרקעות יעברו לידי המדינה. בשלב הזה המדינה מתכוונת להתחיל ולאכוף את הפרות הבנייה - משמע, להרוס בתים לא חוקיים. לשם כך החוק כולל תקציבים להגדלת מספר הפרקליטים במינהל מקרקעי ישראל, הגדלת מספר השופטים בבאר שבע, ואפילו הגדלת מספר השוטרים במחוז דרום.

בנוסף, החוק כולל פרק כלכלי של בניית תוכנית חומש לפיתוח כלכלי של המגזר הבדווי. מדובר בתוכנית בסכום יוצא דופן של 1.2 מיליארד שקל, שתעסוק בהקצאת משאבים לחינוך, תעסוקה, תשתיות, חברה וביטחון אישי. לשם תזכורת, תוכנית החומש לפיתוח המגזר הערבי היא בסכום של 800 מיליון שקל, אף שמספר האזרחים הערבים גדול פי ששה ממספר הבדווים.

לשם קידום התוכנית יוקם מטה חדש במשרד ראש הממשלה, בנפרד מהרשות לפיתוח מגזר המיעוטים במשרד ראש הממשלה, שיעסוק בפיתוח הכלכלי של הבדווים וכן בריכוז כל עבודת המטה של הסדר הקרקעות עמם.

בסך הכל, התוכנית תכלול הקצאת 130 אלף דונם קרקעות חקלאיות לבדווים; הקמה ופיתוח של כ-13 אלף מגרשים (הקמה של בתים חדשים במקום אלה שיהרסו, ופיתוח של הבתים בכפרים שזכו להכרה); מתן פיצוי בכסף עבור קרקעות לא מוחזקות ולא מעובדות; פיתוח כלכלי של המגזר, וכן הקמת כל המטות הנדרשים להוצאת התוכנית לפועל. כל אלה יחדיו, על פי הערכת האוצר, יסתכמו בהוצאה של 6-8 מיליארד שקל.

"העברה של 20-30 אלף איש מבתיים - ללא כל סיבה מוצדקת ובניגוד מוחלט לרצונם"
המועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב והאגודה לזכויות האזרח מתנגדות בתוקף למתווה המוצע בדו"ח פראוור לפתרון בעיית הכפרים הבלתי מוכרים. שני הגופים טוענים במשותף כי המתווה נועד לכישלון. לטענת שני הגופים, מתווה פראוור סותר את דו"ח גולדברג, שקרא להכרה ככל האפשר בכפרים הלא מוכרים של הבדואים, וביא "להעברה של 20-30 אלף איש מבתיים ללא כל סיבה מוצדקת, ובניגוד מוחלט לרצונם." לדברי ג'אזי אבו-כף, ראש המועצה של הכפרים הבלתי מוכרים, תכנית פראוור נבנתה ללא שיתוף של הבדואים, והיא "המשך ההתנהלות הכוחנית והדורסנית כלפי הבדווים, מבלי לייצר פתרון אמיתי." לדברי נציגי הבדווים, "הכפרים הלא מוכרים הם יישובים לכל דבר, המונים בין מאות לאלפי תושבים - וללא תשתיות בסיסיות. ועדת גולדברג קבעה כי לבדווים נעשה עוול ויש לתקן אותו, אך במקום זאת מציע פראוור להעביר עשרות אלפי אנשים מבתיים."

האגודה לזכויות האזרח טוענת כי מתווה פראוור עומד להעדיף העברת הבדווים לתוך כפרי אבו-בסמה או בצמוד אליהם, כאשר ההכרה בכפר קיים נמצאת בעדיפות אחרונה.

האגודה גם טוענת כי התנאים להכרה בכפר - העובדה שהוא עומד בסטנדרטים של צפיפות, רציפות ונשיאה כלכלית - מפלים לרעה. "קריטריונים אלה אינם עומדים בעקרונות השוויון והצדק החלוקתי, ועולה מהם חשש לאפליית האוכלוסייה הבדווית מול המגזר היהודי הכפרי. לו היו מחילים אותם התנאים על המגזר היהודי, יישובים שלמים היו נעלמים מהמפה", טוענים באגודה.

בנוסף טוענת האגודה כי הכפרים הבדווים מתוכננים שלא בהתאם לצרכי האוכלוסייה, שהיא בעיקר אוכלוסייה חקלאית כפרית ולא עירונית. בנוסף, האגודה מתנגדת להתניה כי הסדרת תביעות הבעלות על הקרקע תהיה תנאי הכרחי לכל פתרון תכנוני שיוצע לאוכלוסייה.

האגודה טוענת כי מתווה פראוור חורג מדו"ח גולדברג, שהציע להגדיר בתים לא חוקיים כ"בתים אפורים" עד שיימצא פתרון מוסכם לגביהם. התנועה מתנגדת להליך החקיקה, בהיותו חד-צדדי ומתעלם מזכויותיהם של הבדווים כמיעוט ילידי הזכאי להיות בעליה של קרקע מכוח שימוש מסורתי.

יש לציין כי הבדווים אינם מאוחדים, ואין להם מנהיגות אחת. למעשה, המבנה השבטי-החמולתי יוצר פיצול רב בתוך הקהילה, דבר המקשה להגיע לפתרון מוסכם עמם.

רק 40% מהבדווים משתתפים בכוח העבודה

רק 38.2% מהבדווים בישראל משתתפים בכוח העבודה במשק - כך עולה ממחקר מקיף שערך מנהל המחקר וכלכלה במשרד התמ"ת. לפי נתוני המחקר, המתייחסים ל-2009, הגברים הבדווים מועסקים לרוב במסחר ובתיקונים, והנשים בחינוך.

המחקר של המנהל, בראשות בני פפרמן, נערך כחלק מהמאמץ הממשלתי לשלב את הבדווים במעגל העבודה. המחקר מתבסס על נתוני למ"ס וארבעה סקרים שנערכו בקרב הבדווים בנגב בין 2000 ל-2009. אוכלוסיית הבדווים בארץ מונה 261 אלף איש, מהם 191 אלף בנגב והשאר בגליל. הסקר מתייחס לבדווים בנגב המתגוררים בשבעה יישובי קבע ולא סקר את מקצת הבדווים שעדיין מתגוררים באוהלים.

מהמחקר עולה כי כמעט כל הבדווים ביישובים המוכרים בנגב מתגוררים בבתים, שבהם לרוב טלוויזיה ומכונת כביסה. כ-28% מהמשפחות הבדוויות ביישובים אלה מחוברות לאינטרנט, וכ-31% לכבלים או ללוויין. מספר הבדווים ביישובי קבע בגילאי עבודה (18-66) הוא 69 אלף - 35 אלף גברים ו-34 אלף נשים. ב-2009, ההכנסה הממוצעת ברוטו למשק משפחתי שבו אב הבית מועסק היתה 10,545 שקל, ולמשק שבו אב הבית אינו עובד - 4,735 שקל. ההכנסה הממוצעת לכל משקי הבית בקרב הבדווים בנגב הייתה 8,636 שקל בחודש. ההכנסה הממוצעת ברוטו לשכירים בדווים בנגב הייתה 5,254 שקל לחודש, לעומת שכר ממוצע של 4,094 שקל ב-2000.

ממוצע שנות הלימוד של הבדווים בנגב ב-2009 היה 11.9 שנות לימוד לגברים ו-8.7 שנות לימוד לנשים, לעומת ממוצע של 7.4 שנות לימוד לגברים ו-5.7 שנות לימוד לנשים ב-2000. 7.1% מהבדווים בנגב היו בעלי תעודה אקדמית - 10.1% מהגברים ו-4.1% מהנשים.

עוד עולה מהמחקר כי מספר הילדים הממוצע במשק בית אצל הבדווים בנגב היה 4.6 ב-2009, לעומת של 5.0 ילדים ב-2000.

ביבליוגרפיה

הערבים בישראל – אוגדן מידע 2013, הכנסת תוספות מסיורי הקמ"ד

העת החדשה בארץ ישראל 1799 - 1917

תמלול הרצאת איציק בשור

כולל הרצאות מאקורות האסטרטגיה הפוליטית

העת החדשה בא"י חופפת בחלקה את התקופה העות'מאנית ונושקת לתקופה הבריטית.

מבוא

4 פעמים התקיימה בארץ ישראל, מדינה עם שלטון עצמאי/מקומי:

- **בית דוד** – הממלכה המאוחדת + התפצלות בין יהודה וישראל (כ-500 שנה).
- **חשמונאים** - מהמרד נגד הסלבקים ועד הורדוס כמלך קליינט רומי (כ-150 שנה).
- **זלבנים** - כ-200 שנה.

מדינת ישראל

שם התקופה נובע ממשמעותה = התחלת תקופה.

התקופה כוללת מספר אירועים ותת תקופות: מסע נפוליון לארץ ישראל, השלטון המצרי, מלחמת קרים, הטמפלרים, העולם הישן והיציאה מהחומות, עליות היהודים, המנדט הבריטי, ספרים לבנים, הקמת מדינת ישראל.

לאירועים אלה יש מכנה משותף - מודרניזציה ואירופיזציה של א"י. זרקור העולם המערבי מופנה מזרחה, לארץ וכתוצאה מכך חלים בא"י שינויים מהותיים:

- שינוי פוליטי המביא לחילופי שלטון.
- שינוי דמוגרפי / דתי - מתחילה התבססות קהילות נוצריות בארץ הקודש.
- שינוי לאומי - ראשית הלאומיות הערבית ותחילת הלאומיות היהודית.
- הישוב החדש למול הישוב הישן ששכן בחברון, ירושלים, טבריה וצפת.
- חלקה של תנועת העבודה ביישוב הארץ.

את העת החדשה ניתן לחלק לתקופות משנה

- 1804 - 1831 - שליטים מקומיים, ירשיו של אחמד אל ג'אזר.
- 1831 - 1840 - התקופה המצרית.
- 1840 - 1876 - תקופת הרפורמה.
- 1876 - 1908 - שנותיו של עבדאל חמיד השני.
- 1908 - 1914 - מהפכה בטורקיה.
- 1914 - 1918 - מלח"ע ה-1.

בשלהי התקופה העות'מאנית, נקראת האימפריה "האדם החולה שעל הבוספורוס". שם זה מבטא את מצבה של האימפריה העות'מאנית השוקעת, המאבדת שליטה על המיעוטים האתניים הרבים שבשטחה ומתפוררת. בעולם המערבי כולו, במאה ה-19, המהפכה התעשייתית ומהפכת ההשכלה בעיצומן וכתוצאה מכך ישנה התערורות של תחושות לאומיות בכל רחבי אירופה. בסוף המאה ה-18 יושבים לאורך חוף א"י סוחרים אירופאים ובעיקר צרפתים. הם יושבים בצור, צידון ועכו, רוכשים סחורות זולות בלבנט, בעיקר כותנה, ושולחים אותן לאירופה.

האימפריה העות'מאנית

מסע נפוליון למצרים וארץ ישראל 1788 - 1799

מסע נפוליון נחשב לתחילת תקופת העת החדשה מבשר על מפנה משמעותי בתשומת הלב הפוליטית האירופאית לעבר ארץ ישראל. עד למסע זה התעניינו והגיעו לא"י על רקע דתי/רגשי. נפוליון במסעו מחולל מהפך מחשבתי ביחס אירופה לארץ ישראל.

בראיה היסטורית רחבה ניתן לראות במסע מלחמה זה מעין זרקור, אשר האיר להרף עין את הארץ המעונה, הנטושה, הנדחת, אשר בעבר הייתה מרכז רוחני ותרבותי עולמי, אך זה מאות שנים הייתה אך פחוזה בקצה של אימפריה גוססת. הרוח החדשה אשר הביא עמו נפוליון אל הארץ, כשם שהביאה לכל מקום אליו הגיע במסעותיו, סייעה לקדם את הארץ אל עבר העידן המודרני, והביאה עמה עניין בנעשה בארץ ותחילה של התערבות אירופית ששיאה יהיה בכיבוש הארץ לאחר למעלה ממאה שנים על ידי בריטניה במלח"ע ה-1. מסע המלחמה אף הביא להכרה של נפוליון בצורך לתת שוויון אזרחי ליהודים, ולמפנה במצבם של היהודים באירופה, לקראת אמנציפציה.

היחלשותה של האימפריה העות'מאנית היא תהליך שמתחיל בסוף המאה ה-16:

- 1389 - העות'מאניים כובשים את חבל קוסובו.
- 1453 - העות'מאניים כובשים את קונסטנטינופול.
- 1535 - בימי הסולטאן סולימן המפואר בונה חומות ירושלים ניתן לראשונה לפרנסואה ה-1 זכויות וקפיטולציה.
- 1571 - קרב לפנטו, עיר יוונית באזור תעלת קורינטוס נערך קרב ימי גדול של הצי העות'מאני מול צי אירופה (הקומונות הימיות) שהסתיים במפלה עות'מאנית קשה.

המזה"ת כאזור חיץ או מוקד של צירי תנועה

שני צירי תחבורה חשובים שקישרו את אירופה המערבית עם הודו:

1. דרך היבשה - מחופו המזרחי של הים התיכון באזור סוריה, דרך שטחיהן של סוריה ועיראק, אל ראש המפרץ הפרסי, שאיבד כמעט לחלוטין את חשיבותו עם חפירת תעלת סואץ ב-1869.
2. נתיב הים - עובר דרך תעלת סואץ במצרים.

רוסיה - חלקו המזרחי של המזה"ת, בעיקר פרס, חשוב למאבק בין רוסיה לבין בריטניה. בהקשר זה שני מיצרים תורכיים: הדרדנלים והבוספורוס הם פתח או מחסום לדרכה של רוסיה לים התיכון ושימוש בתעלת סואץ בדרך למזרח..

גרמניה - סלילת מסילת הברזל הבגדאדית: מסילה שנועדה לחבר את מרכז ומזרח אירופה עם איסטנבול ומשם לבגדאד או עד לראש המפרץ הפרסי. זהו למעשה רצון התפשטות גרמני על מנת לאיים על עורק החיים של האימפריה הבריטית – התוכנית נקטעה בשל פרוץ מלח"ע ה-1.

פוטנציאל מסחרי

האזור גדול ומאוכלס בתושבים שהיוו שוק פוטנציאלי לייצוא מוצרי התעשייה של אירופה. ניתן להשקיע עודפי הון במזרח התיכון.

פוטנציאל חקלאי ליבוא: לדוגמה - כותנה או תבואה של מצרים.

נפט – בתחילת הקופה חשיבות הנפט אסטרטגית (לדוגמה, דלק לצי הבריטי), אך עדיין לא כלכלית. עוד לא המציאו את מנוע הבנזין.

פוטנציאל צבאי

במלח"ע ה-1 הסתבר שלצבא העות'מאני היה כושר עמידה ניכר. המזרח התיכון תרם למאזן הכוחות הבינ"ל: אלפי חיילים בריטים נהרגו באזור.

המצב בצרפת

צרפת בשנת 1798 טרם סיימה את עידן המלחמות המהפכניות. "הקואליציה הראשונה" שהוקמה כנגדה, שכללה את פרוסיה, אוסטריה, ספרד ואחרים, אמנם התפרקה, אך בריטניה "השליטה בימים" נותרה במערכה מולה (לבדה) כשהיא עיקשת ומסרבת להיכנע. צרפת המהפכנית משלה באירופה המערבית. רגלה האחת נטועה בים התיכון ורגלה השנייה באוקיאנוס האטלנטי, בעוד שעורפה מובטח על ידי רשת של בריתות חשאיות והסכמים גלויים. האימפריה הבריטית הייתה היעד הבא של הצבא הצרפתי.

מבית, היה המצב שונה. שלטונו של הדירקטוריון בצרפת היה שלטון כושל ובלתי אהוד. שורה של הפיכות ותמרונים פרלמנטאריים ליוו משבר כלכלי. אל מול אוזלת היד וחוסר הפופולאריות של מנהיגי הדירקטוריון, צמח ועלה משורות הצבא נפוליון בונפרטה.

מסע מלחמה כנגד בריטניה בראשות נפוליון היה צו השעה: היה צורך צבאי/מדיני לשבור את ההתנגדות הבריטית וצורך פוליטי להרחיק מצרפת את הגנרל הפופולארי.

בדמינו הרומנטי ראה עצמו נפוליון כ"קיסר המזרח". האיים הבריטיים עצמם היוו מטרה קשה ומסוכנת. האפשרות הטובה הייתה לכבוש את מצרים ומשם להמשיך הלאה, דרך ארץ ישראל אל עבר המושבות הבריטיות העשירות בדרך המובילה אל הודו, "היהלום שבכתר".

היעד העיקרי של נפוליון היה להתמודד עם הבריטים על השליטה על נתיבי הים כדי לשפר את מאזן הסחר עם הודו. כוונתו הייתה לכבוש את מצרים ואת ארץ ישראל כמעבר לכוון נהרות הפרת והחידקל שהיו חלק ממעבר ימי לכוון הודו.

נפוליון

בשנת 1798 היה נפוליון בן 29 שנים. בוואקום השלטוני שפקד את צרפת לאחר שלטון הטרור בשלהי המהפכה הצרפתית בלט הקורסיקני הצעיר למרחוק. אך שנתיים לפני כן, קיבל את הפיקוד על צבאות צרפת באיטליה, ובמערכה שנמשכה שנתיים ניצח את האוסטרים וכפה על הקיסרות האוסטרית תנאי שלום משפילים. נאמו של נפוליון אל חייליו באיטליה נודע בכל צרפת: "חיילים, מזונכם דל והינכם עירומים. הממשלה חייבת לכם הרבה ואינה מסוגלת להעניק לכם דבר... אני אנהיג אתכם אל העמקים הפוריים בעולם... שם תמצאו תהילה, כבוד ועושר".

המהפכה הצרפתית סימנה בברור כי הגיע הקץ לשלטון המבוסס על מוצא משפחתי, וניתן למעטים בלבד, בשל נסיבות הולדתם. נפוליון, בנו של עורך דין קורסיקני, הבין את משמעות האירועים במידה שמעטים הצליחו להבינם באותה התקופה.

אסטרטגית ניהול המלחמות של המאה ה-18 שבהן לחמו צבאות של שכירי חרב במערכים מסורבלים וקבועים מראש פינתה את מקומה למלחמות המוניות של צבאות המבוססים על גיוס סדיר. נפוליון היה מהיר קליטה ומהיר בהסקת מסקנות. בשנים הבאות יביא את השליטה בצבאות המוניים אלו לכלל אומנות, ועמם יגיע לשלטון העליון ביבשת אירופה כולה כמעט. כבר עתה ניכרה מיומנותו בשדה הקרב, כמו גם מיומנותו בשליטה בהמון ובמשחק ברגשות חייליו. מעל לכל היה נפוליון מנהלן מחונן ויוצא דופן.

האנשים שיצאו עם נפוליון לשדה הקרב היו אף הם יוצאי דופן בתחומם. גנרלים ומפקדי דיביזיות אלו התבררו אל שנות המהפכה, ומה שנים לחמו בכל קצווי אירופה על מנת לשמור על הישגיה. נפוליון הצליח להשיג את נאמנותם, ואף את הקרבתם האישית. חזונו של נפוליון היה חזון של הישגים אישיים, כמו גם של הפצת ערכי המהפכה. אין זה מקרה שכאשר תיפול לידיו ההזדמנות, יעזוב את חייליו בארץ זרה, כשהם מוכים בדבר וללא יכולת לשוב לארצם, על מנת לתפוס את השלטון העליון במדינה.

המצב בארץ ישראל

בתהליך היסטורי שנמשך מאות בשנים הפכה האימפריה החזקה לשעבר ל"איש החולה של אירופה". היחלשות השלטון המרכזי גרמה ליצירת מעמד של מושלים מקומיים, שהקשר שלהם אל השלטון המרכזי היה רופף, והם שלטו בכוח הזרוע, או בכוחם של חיילים זרים שהובאו מכל קצות האימפריה. השלטון המרכזי בצפון ארץ ישראל אמור היה להיות מדמשק, כאשר מושל דמשק הוא האחראי בפני כס המלכות

בתורכיה, וממנה מושלים מקומיים, שמקום מושבם היה בדרך כלל בצידון. עם זאת, מדי פעם סכסוכים בין "אפנדים" מקומיים היו מעלים אמיר מקומי, שהיה שולט, תוך מידה זו או אחרת של כפיפות לשלטון המרכזי, עד שהיה נופל בידי שליט חזק ממנו.

בין שנות ה-40 לשנות ה-80 של המאה ה-18 שלט בארץ השליט הבדואי דאהר אל עומר אשר החזיק בתואר "גובה המיסים של פחות צידון". תואר זה היה חסר משמעות. דאהר אל עומר היה שליט חזק ועצמאי, ואף פנה כנגד השלטון המרכזי מספר פעמים. בשנת 1775 משנוצרה ההזדמנות להדיחו, הודח דאהר ובמקומו הושם פחת צידון אחמד אל ג'אזר – הקצב, שנודע באכזריותו הרבה אשר קבע את מושבו בעכו ומשם שלט שלטון ללא מצרים בחלקים נרחבים מן הארץ כשלצידו יועצו היהודי חיים פרחי. שלטונו של אל ג'אזר היה אוטונומי כמעט, אך שלא כדאהר, שמר אל ג'אזר על נאמנות למשטרו של הסולטאן.

ב-1787 שלח אל ג'אזר קצין שלו בשם סלים, לדכא מרד של הדרוזים בלבנון. סלים החליף צד וסייע לדרוזים לצור על עכו. חלק מצבאו של ג'אזר הפנה לו עורף והמצב נראה נואש. הוא מוציא את כל אנשי המנהלה שבמחנהו, מאמן ומחמש אותם ובסופו של הקרב, ג'אזר ניצח וסלים ברח לאיסטנבול, שם הוא התקבל בכבוד רב, דבר המלמד על "אהבתו" של הסולטאן לג'אזר.

לסולטאן - "השער העליון" - היו בעיות לא מעטות עם השליטים המקומיים, מבית ועם קבוצות מיעוטים רבות שביקשו את עצמאותן, מחוץ.

המצב במצרים

שרויה בחוסר שקט ובחוסר נאמנות לשלטון התורכי המרכזי מזה שנים מספר. מרידתו של סולטאן מקומי דוכאה בכוח הזרוע, אך השלטון המרכזי לא הצליח להשליט את מרותו. בשנת 1775 כבש כוח של השלטון המרכזי את קהיר ומינה את איסמעיל ביי ל"שייח" אל בלדי" מטעם השלטון המרכזי. בינואר 1791 מתו איסמעיל ביי ומשפחתו במגפה.

בשל הצורך בשליטים בעלי יכולת, נקראו שניים מן המורדים במלכות לשעבר, אשר מצאו מקלט במצרים עילית, לשלוט במדינה בצוותא, האחד כ"שייח אל בלאד" והשני כ"אמיר אל חאגי". שלטונם המשותף לא היה כפוף לשלטון המרכזי, והם נחשבים לממלוכים, מעמד של חיילים עבדים אשר מעת לעת היה לוקח את השלטון לידי בחלקי האימפריה העות'מאנית. הממלוכים שלטו במצרים במשך תקופות ארוכות, הן לפני הכיבוש על ידי האימפריה העות'מאנית והן לאחריה, והיו בעיקרם זרים לאוכלוסייה המקומית, ולרוב שנואים עליה.

מאחר והסולטאן התורכי לא היה מצוי במלחמה עם צרפת, הכריז נפוליון כי מטרת פלישתו הינה להחזיר את שלטונו של "השער" ולדכא את הממלוכים. כן הצהיר כי כל האנשים שווים, וכי בעתיד כל המשרות במצרים תהיינה פתוחות לבני כל המעמדות, אשר יוכיחו כישרון וידע. נפוליון לא נועץ בסולטאן עצמו אשר את שלטונו רצה, כביכול, לחזק, ואחת מן המטרות המונחות בבסיס המסע הייתה לנגוס נתח משמעותי מן האימפריה העות'מאנית, לצד הרצון לפגוע בנתיבי הסחר הבריטיים למזרח הרחוק ולקדם אינטרסי מסחר צרפתיים. אינטרס נוסף היה ביסוס מחקר מדעי, לשירות הציוויליזציה ולכן נלוו למסע מדענים רבים.

המסע למצרים

ב-19 במאי 1798 יצא נפוליון לדרכו. אוניותיו הפליגו כשהן נושאות עמן כ-35 אלף חיילים. אל צי הפלישה נתלווה כ-100 מדענים, חוקרים, אנשי צבא ואומנים. על אף כישלונה הצבאי של הפלישה, הייתה תרומתם של אנשים אלו לחקר המקומות שבהם שהה נפוליון, תרבותם והגיאוגרפיה שלהם, הישג מדיני ותרבותי שהאפילו על ההישגים הצבאיים שהשיג נפוליון במהלך הפלישה, ותוצאותיו השפיעו הרבה מעבר להישגים צבאיים אלו. בין תוצאות אלו - פענוח כתב החרטומים לאחר גילוי אבן הרזוטה (על האבן חקוק טקסט בשתי שפות: יונית ומצרית, ו-3 סוגי כתב - כתב הירוגליפי, כתב דמוטי וכתב יווני. כיוון שיוונית היא שפה מוכרת היטב, שימשה האבן כמפתח לפענוח הכתב ההירוגליפי). תוצאה שניה - יצירת המפות המדויקות הראשונות שנעזרו באמצעים כרטוגרפיים מודרניים ובכלי מדידה בטכנולוגיה של המאה ה-19 על ידי הכרטוגרף פייר ז'אקוטון, שהיה ראש צוות של מודדים ומהנדסים.

צי הפלישה יצא לדרכו כשהוא חומק מאוניותיו של נלסון. על מנת שתהיה לפלישה נקודת ביניים לצידו ולאספקה, נכבש האי מלטה, ובינוי כבר עגן הצי בגמל אלכסנדריה שנכבש בקלות. משם המשיך נפוליון בצעדה מהירה אל עבר קהיר.

ב-21 ביולי 1798 נפגשו כוחותיו של נפוליון עם כוחותיהם של איברהים ביי ומוראד ביי כ-6 קילומטר מהעיר קהיר. הכוחות הממלוכים נשענו בעיקר על חיל פרשים, ענף צבאי בו הצטיינו הממלוכים במצרים מאז ומעולם. הם היו רבים מחיילי נפוליון, אם כי מספרם המדויק אינו ברור. מוראד התבצר בפרבר של קהיר, בעוד שאיברהים פרש את חייליו בשטח הפתוח.

לנפוליון כמעט ולא היו פרשים, ויחס הכוחות היה כ-2 או 3 ל-1 לטובת הממלוכים. על מנת להדוף את הפרשים הממלוכים, סידר נפוליון את צבאו בריבועים דיביזיוניים - מערך אשר נטרל את יתרונם המספרי של הממלוכים וניצל עד תום את יתרונם האיכותי של חיילי החי"ר הצרפתיים על אלו הממלוכים. ההתקפות החוזרות ונשנות של הממלוכים נשברו על כידוני החי"ר הצרפתי והם לא הצליחו למוטט את הריבועים ונסוגו משדה הקרב תוך אבודת כבודות.

הישגו של נפוליון הפך עד מהרה לאסון, כאשר בסוף חודש יולי גילה נלסון, לאחר חיפוש של חודשיים, היכן צי הפלישה הצרפתי עוגן והשמיד אותו בקרב אבו קיר.

נפוליון ואנשיו היו עתה ללא כל יכולת לחזור ממצרים לצרפת, או לקבל אספקה מצרפת. הם היו חיל כיבוש בארץ זרה, ומנותקים לחלוטין מן המקום ממנו באו.

ההחלטה לכבוש את ארץ ישראל - אבדן הצי הצרפתי, השמועות על ברית חשאית בין הסולטאן ובין בריטניה, פעולותיו של מוראד ביי נגד הצרפתים, מרידה בקהיר, והתארגנות באירופה של קואליציה כנגד צרפת - כל אלה גרמו לכך שנפוליון העריך כי מתקפה נגדו עומדת בפתח.

הוא העריך בשלב זה כי הפעולה תיערך בתנועת מלקחיים: נחיתה בריטית בחופי מצרים שתסתייע בתנועת חיילים תורכיים שיגיעו דרך איי וסיני.

נפוליון העריך כי הנחיתה הבריטית אינה אפשרית בחודשי החורף. לפיכך העדיף להקדים, ולהשמיד את זרוע המלקחיים הימנית, בכך שיתפוס את איי וסוריה וימנע כל תנועה של כוחות דרכן אל מצרים, ובכך ימנע כל סיוע לפלישה הבריטית אם זו אכן תבוא. לכל זאת יש להוסיף את הצורך הצבאי שנוצר להשמיד את כוחותיו הנותרים של איברהים ביי, שמצאו להם מקלט באל עריש וברצועת עזה, ואת כוחותיו של אחמד אל ג'אזר, פחת צידון היושב בעכו והנאמן לסולטאן.

ההכנה למסע נערכה בדקדקנות במשך חודשים. בין היתר ערך נפוליון מסע אישי לסיני על מנת לבחון את תנאי המסע. במהלך חציית ים סוף מדרום לעיר סואץ כמעט וטבע, שכן חצה את הים בשעות הבוקר בזמן השפל וניסה לחצות בחזרה בשעות הלילה, במקום אחר, בשעת הגאות.

קרב אל עריש - ב-6 בפברואר 1799 יצא חילו של נפוליון בדרכו אל הארץ. החיל כלל כשנים עשר אלף איש, מהם כעשרת אלפים רגלים, וכן ארטילריה וגדודים מיוחדים של פרשי גמלים. כוח החלוץ, דיוויזיה בפיקודו של הגנרל רינייה, הקדימה את צאתה על מנת לתפוש את מצודת אל עריש ואילו שאר הכוח כלל שלוש דיביזיות כשנפוליון עצמו פיקד על אחת מהן והגנרלים לאן וקלבר על שתי האחרות.

כשל מודיעיני גרם לכך שהכוח לא יהיה מודע לחוזקה של מצודת אל עריש, ולכוחם של המחוזיקים בה. תותחי המצור הכבדים, שיכולים היו לסיים את המצור באופן מהיר, נשלחו דרך הים אל עכו בהנחה שייאספו בנמל עכו כאשר זו תיפול בידי נפוליון בהמשך המסע, וכי גרירתם דרך חולות המדבר אך תעכב את המסע המסובך מבחינה לוגיסטית אף ללא הצורך בשינועם של תותחי המצור דרך היבשה.

כאשר הגיע רינייה אל אל עריש, מצא כי המדובר במצודה חזקה, המוחזקת על ידי כוח של כ-1,500 חיילים. רובם פרשים ממוצא אלבני מן המגרב. כן נמצאו במקום כמה משרידי כוחו של איברהים ביי, אשר מצאו במקום מפלט לאחר התבוסה בקרב הפירמידות. התנגדותו של המבצר הייתה עזה ביותר. הכפר אל עריש אמנם נפל (לאחר לחימה עזה מבית לבית) אולם המצודה, ועמה מקורות המים היקרים כל כך לצבא האלפים הצועד במדבר, החזיקה מעמד. כבר בשלב זה נשקפה סכנה לכוח הפולש, שכן תכנונו של המסע על ידי נפוליון הסתמך על תפיסת אל עריש בידי כוח החלוץ, על מנת שתשמש בסיס אספקה לכוחות העתידים לבוא.

לאחר מצור בן 11 ימים, אשר כלל עימות עם חלק מחיילי חיל המצב של המצודה שנתרו מחוץ למצודה לאחר תחילת המצור, ואשר איימו על כוח המצור, ולאחר ששאר שלוש הדיביזיות הגיעו וצרו על המצודה, נפלה אל עריש.

נפוליון שיחרר את רוב חיילי המצודה והשביע אותם כי ירצו ישירות עד בגדד ולא יילחמו בו שוב לעולם. במסעו צפונית יפגוש שוב רבים מהם, שכן רובם הצטרפו מייד לחילות אל ג'זאר בעזה וביפו.

קרב אל עריש היה ראשון המכשולים במה שתוכנן להיות מלחמת בזק. נפוליון תכנן את המסע כולו (ואף ביצע אותו) ל-3 חודשים לערך.

ב-23 בפברואר חצה נפוליון את גבולה של הארץ ליד רפיח, ובא בשערי ארץ ישראל.

כיבוש עזה ורמלה - נפוליון המשיך בדרכו צפונית, כבש את עזה לאחר קרב קצר, וב-1 במרץ חנה ברמלה אשר נלקחה ללא התנגדות, וישן שם במנוח הקתולי. עד היום מראים הנזירים את החדר שבו ישן נפוליון. מזכירו האישי של נפוליון, בוריון, מספר בזיכרונותיו על ההתלבטות שעמדה בפני נפוליון לאן להמשיך מרמלה, צפונית אל נמלי יפו ועכו או לחדור לפנים הארץ, לכיוון ירושלים דרך מעברי ההרים. משהציע לנפוליון מזכירו האישי כי ישים פעמיו לירושלים אמר לו נפוליון "לא. ירושלים אינה בקו המבצעים שלי. איני חפץ להיות מוטדד בידי אנשי ההרים בדרכים משובשות, ובצד השני של הדרך להיות מותקף בידי נחילי פרשים". שיקול זה הינו שיקול הגיוני ביותר, בהתחשב בעובדה כי מטרת מסעו של נפוליון הייתה מלכתחילה חסימת דרכו של הצבא התורכי מצפון, ולשם כך יש לתפוס את המעברים בצפון הארץ, וכן את נמלי הים. ירושלים אינה דרושה לצורך זה. נפוליון הסתפק במשלוח מכתב לתושבי ירושלים לפיו לא יפגע בהם לרעה אם לא יפעלו נגדו. מכתב זה לא נענה מעולם.

בעת שהותו של נפוליון ברמלה, בטרם פנה אל יפו, נפוצה השמועה כי פניו מועדות לירושלים. יהודי העיר השתתפו בעבודות ביצור העיר, ואף קיבלו רשות מרב העיר, מרדכי יוסף מיוחס, לעבוד ביום השבת. עובדה זו מקבלת חשיבות לאור ניסיונותיו של נפוליון לאחר מכן להטות את לבם של היהודים כלפיו בהבטחות לגאולה לאומית.

כיבוש יפו - נפוליון וצבאו הגיעו אל יפו ב-3 במרץ 1799. יפו הייתה עיר נמל מבוצרת, שהייתה אחד מיעדי הראשיים של נפוליון. במשך ארבעה ימים החזיקו חומות העיר מעמד אל מול תותחי נפוליון, וביום הרביעי הצליחו אנשי נפוליון לבקוע את החומה ולפרוץ אל העיר.

החיילים המתוסכלים, אשר המצעד דרך המדבר ותלאות הדרך, כמו גם מגפת הדבר החלו נותנים בהם את אותותיהם, השתוללו ברחובות יפו תוך שהם הורגים את כל הנקרה בדרכם – יהודים, מוסלמים או נוצרים. אלפי תושבים חפים מפשע נהרגו בידי החיילים, ורכוש רב נבזז.

בה בעת התבצרו אלפים מחיל המצב התורכי, מגני העיר, במתחם מבוצר בראש "גבעת יפו". שני שלישים צרפתים נשלחו על מנת לנהל משא ומתן עם המתבצרים. המתבצרים איימו כי אם לא תתאפשר כניעתם ויובטח להם כי חייהם יהיו להם לשלל, יירו על השלישים שבאו לנהל עמם משא ומתן, ויגנו על המתחם שביצרו עד האיש האחרון. השלישים קיבלו את כניעתם.

נפוליון, עם זאת, לא ראה את כניעת המשמר - בין אלפיים ל-4 אלף נפשות – בעין יפה. לאחר שהשבוים הוחזקו כשהם כפותים בחצר במשך שלושה ימים, הורה נפוליון על רציחתם, בתירוץ כי רבים מהם היו בין אלו ששחררו באל עריש ונשבעו שלא לשוב ולהלחם. היה זה רצח מתוכנן, בדם קר. כפי הנראה השיקול שעמד מאחורי הרצח היה החיסכון באספקה ובמינהלה של החזקת אלפי שבויים במהלך מסע המלחמה, שעמד אך בתחילתו.

בינתיים הוכה הצבא הצרפתי בדבר. מקרים ראשונים של הדבר נראו כבר במצרים, והמחלה ליוותה את אנשי נפוליון בדרכם. התפרצות הדבר ביפו גבתה מאות קורבנות.

הרופאים הצבאיים שהביאו עמו נפוליון עשו כל שביכולתם אך הדבר לא הספיק על מנת לבלום את המגפה, בכלים שהיו ידועים בסוף המאה ה-18.

נפוליון נקט בצעד יוצא דופן. הוא ביקר בבית החולים שבו פרצה המגפה. כפי הנראה הפגנת מנהיגות אישית זו סייעה להרים את המורל השפוף של החיילים, וללכד את השורות לקראת המשך המערכה.

קרב קקון - מיפו היה על נפוליון להמשיך צפונה, אל חיפה ועכו. בעוד הוא פונה צפונה, הרגישו מפקדיו באיום מצד הרי השומרון. נפוליון עצמו סירב, בשלב מוקדם יותר של המסע, לפנות אל תוככי ההרים פנימה, מחשש פן יוטרד חילו על ידי המקומיים בדרכים משובשות, בעוד שבסופה של הדרך יחכו הפרשים שיסיימו את המלאכה. מפקדיו היו חסרי מנוחה, ושאלו להישגים אישיים. הם העלו את החשש, שכאשר יעלה עיקר הצבא צפונה, יקשה עליהם להחזיק ביפו שהמשך ההחזקה בנמלה היה תנאי להמשך מוצלח של המערכה, שכן אזי יותקפו בידי פרשים ממלוכים מן ההרים, אך נפוליון היה נחוש להמשיך צפונה. נפוליון חידש את התקדמות כוחותיו. בעוברו בשרון ניהל נפוליון קרב עז באזור קקון עם הפרשים הממלוכים שנפרסו על הגבעות שבסמוך לכפר, אבל לא הצליח להביא להשמדת הכוח הממלוכי. הכוח הממלוכי ביצע נסיגה מסודרת לתוך ההרים לכיוון שכם כשהם גוררים אחריהם את חיל הפרשים המובחר של הגנרל הצרפתי לאן. בורייץ מצייץ כי לאן פעל "בניגוד לפקודות", רדף אחרי אנשי ההרים ונקלע למארב. רוב ההרוגים הצרפתיים בקרב זה נהרגו בהרפתקה זו אליה נגרר לאן.

תוצאת הקרב הייתה כי על אף שכוח הממלוכים לא הושמד, שוב לא היוו אנשי ההרים סכנה של ממש במסע המלחמה עד תומו.

המצור על עכו - מן השרון עלה נפוליון אל הכרמל. קלבר נשלח לכבוש את חיפה, שהייתה אז פחותה בחשיבותה מעכו, ואכן כבש את העיר ללא קרב. מפלה חמורה אירעה כאשר כוחותיו של האדמירל הבריטי סידני סמית הצליחו לתפוס את האוניות הצרפתיות, שנשאו את תותחי המצור הכבדים, שנשלחו ממצרים בדרך הים. תותחים אלו שימשו לאחר מכן את מגני עכו, במקום שימשו את הצרים עליה.

סידני סמית היה תת-אדמירל בריטי, ששימש באותה תקופה מיופה הכוח האנגלי בחצר הסולטאן, ועמד בראש צי של עשר ספינות. שתיים מספינות הדגל שלו הועמדו בקצוות המנוגדים של נמל עכו והרעישו את הצרים על העיר. עיקר נזקם היה ברעש שהקימו, וכך שיבשו את הקשר בין הלוחמים הצרפתים. כן נהגו לירות ברובים על הצרפתים הרוחצים בים. במהלך המצור על עכו גרמה השליטה הימית של התורכים והאנגלים לכך שהנצורים נהנו מאספקה של מזון, נשק ותחמושת, בעוד שהצרים נאלצו לקצוב את תחמושתם, וסבלו ממחסור תמידי באבק שריפה.

סידני סמית הגיע לעכו אך 4 ימים לפני תחילת המצור הצרפתי. ייתכן והיה בדעת אל ג'וזאר להיכנע, כפי שנכנע לפניו מפקד חיפה, אך סמית, כרעימו צי של עשר ספינות, וכן קצין תותחנים צרפתי, בן מחזורו של נפוליון באקדמיה הצבאית, שעקב נטיותיו המלוכניות עבר לצידם של סמית וג'וזאר, בשם אנטואן דה פיליפו, הצליחו להפיק רוח לחימה בקרב אל ג'וזאר ואנשיו, אשר מאורעות הטבח ביפו העלו בהם את החשש מגורל דומה. בואו של סמית עודד את אל ג'וזאר עד כדי כך שמצא לנכון לכרות את ראשו של השליח הצרפתי שנשלח לדרוש את כניעתו, ולהציב בחומות העיר.

עכו הייתה מוקפת בחומה מכל עבריה. העיר הייתה מעין חצי אי החודר אל הים כלשון, וכך הייתה מוקפת בים משלושה כיוונים, דבר שהפך את החדירה לאפשרית מצד היבשה בלבד, בשל השליטה במפרץ של סמית ואנשיו.

מצד היבשה יצרה החומה מעין זווית. החומה הייתה בנויה על שרידי חומה צלבנית ישנה, אשר שוקמה על ידי דאהר אל עומר ולאחר מכן הורחבה ובוצרה על ידי אל ג'וזאר.

חפיר יבש מנע גישה אל החומה עצמה, ובקירותיה עמדו צלפים אלבנים, אשר ידעו היטב את מלאכתם וזרעו מוות בשורות הצרים על העיר (כך נהרג קצין ההנדסה הראשי של נפוליון, אשר נורה בידו, וגוסס במשך שמונה-עשר ימים מהרעלת דם).

הסתערות ראשונית על העיר כשלה. רבים מלוחמי נפוליון מצאו את מותם בחפיר, והחומה לא נפרצה. עתה החל מצור המלווה בירי הדדי והסתערויות. בהעדרם של תותחי המצור, אשר עתה שימשו את מגני העיר תחת שימשו את הצרים עליה, השתמש נפוליון בארטילרית שדה, אשר לא הותירה רושם רב על ביצוריה של עכו. הצדדים השתמשו בטכניקות מצור קלאסיות - ניסיונות לחפירה מתחת לחומות, הנחת מוקשים, וכיוצא בזה. שני הצדדים גילו תושייה רבה, אך חומת העיר לא הובקעה.

הקרב מול הר תבור - בעודו צר על עכו, היה על נפוליון להגן על עורפו, כמו גם להבטיח אספקה לכוחותיו. מכיוון שכך נשלחו כוחות צרפתים לכבוש את אזור הגליל. בצפון הגיעו אנשים אלו עד צור ובמזרח, תפסו את גשר בנות יעקב והגיעו אף עד קוניטרה.

בעוד חייליו של נפוליון כובשים את הגליל, התאסף כנגדם כוח אדיר של כ-20 אלף חיילים ממלוכים, אשר הגיעו ממקומות שונים. הכוחות התאחדו בעמק יזרעאל לרגלי גבעת המורה, ומשם התכוננו לפנות מערבה לעכו על מנת להסיר את המצור מן העיר. אל מולם עמד כוחו של קלבר, שעמד בראש אלף ומאתיים צרפתים. קלבר עמד אל מול הכוח העיקרי. משאותר כוחו של קלבר כאשר עלה השחר, החלו הפרשים להתקיפו. קלבר החזיק עומד מספר שעות, בעודו בנחיתות טקטית ומספרית. בשעות אחר הצהריים הגיע לזירה נפוליון עצמו, כשהוא עומד בראש כוח של אלפיים צרפתים, ועימו עשרים תותחי שדה, והתנפל על הפרשים הממלוכים היגעים מיום הקרב. הפרשים נפוצו לכל עבר, והגיעו עד הר תבור אשר נתן לקרב את שמו. עתה היה נפוליון חופשי להמשיך את המצור על עכו ללא כל איום.

סיום המצור על עכו - נפוליון הביס את צבאות הממלוכים בהר תבור, והיה חופשי לחדש את המצור ללא כל הפרעה. תגבורת של תותחי מצור הגיעה בדרך היבשה. הסתערות אחר הסתערות של הצרפתים המותשים על חומות העיר כשלה. בתוך העיר עסקו הנצורים בהכנות מדוקדקות. אל המומחיות הצבאית של סידני סמית

ואנטואן דה פיליפו, הצטרפה המומחיות הארגונית של חיים פרחי, יועצו היהודי של אל ג'זאר, והמוח שמאחורי ההתנגדות לנפוליון. אין לדעת עד כמה תרמה לנצורים נוכחותו בעיר של רבי נחמן מברסלב אשר נקלע למקום ושהה בעיר במהלך המצור. בינו לבין עצמו קבע נפוליון את ה-25 באפריל כמועד סיום המצור. אך גם מועד זה חלף, והעיר טרם נכבשה. בינתיים הצליח הצי הבריטי להעביר אל הנצורים תגבורת בחיילים ואספקה. ב-8 במאי הצליחו הצרפתים להבקיע החומה, והסתערו אל העיר. אך שלא כמו ביפו, שבה בישרה הבקעת החומה את התמוטטות כל קווי ההגנה, הייתה חדירתם של הצרפתים לעיר קשה ביותר, וכעבור כמה מטרים נתקלו התוקפים בהפתעה איומה: בעת המצור הקימו דה פיליפו ופרחי חומה נוספת, במקום שהיה גינתו של אל ג'זאר.

חומה זו הביאה לייאוש בקרב התוקפים, והם נסוגו כלעומת שבאו. התקפה זו, ה-7 במספר, הייתה גם האחרונה. מתכנן הגנת העיר, אנטואן דה פיליפו, לא זכה לראות בניצחונו. הוא מת ממכת שמש כשבועיים בטרם הוסר המצור.

מספר ההרוגים הצרפתים מוערך בשלושת אלפים במהלך כל המצור. בין אלו רבים מתו במחלת הדבר. תנאי התברואה האיומים באותה התקופה גרמו לכך שגם פגיעות קלות היו בעלות פוטנציאל קטלני. אין נתונים כמה מבין מגני העיר מתו במצור, אך יש להניח כי המדובר במספר דומה.

שמועות על התקוממות במצרים, כמו גם מחלת הדבר וייאושם של הצרים אשר נתקלו במכשולים בלתי צפויים, הביאו את נפוליון למסקנה כי לא יוכל לעיר, וב-20 במאי 1799, לאחר 54 ימי מצור, נסוג מן העיר. לימים, בשבתו בגלות בסנט הלנה, יאמר לכותב זיכרונותיו: "אם עכו הייתה נופלת, הייתי משנה את פני העולם" וכן "גורל המזרח נקבע בעיירה קטנה זו".

הנסיגה למצרים - ב-18 במאי החלו ההכנות לנסיגה מעכו. בתחילה החלו להישלח דרומה החולים והפצועים, ולאחר מכן עזב הצבא כולו, בחשאי, את העיר, שכן חשש מהסתערות על ידי הנצורים, אשר יבינו כי ניצחו בקרב. השיירה העגומה ירדה דרומה בדרך החוף, כאשר הפצועים נישאים על גמלים ופרדות, וסובלים מצמא, מרעב ומחום העז. עוד באותו יום חנו הצרפתים בטנטורה, שם נאלצו להותיר בחולות את תותחי המצור הכבדים. ב-22 במאי חנו בקיסריה, וב-24 במאי שבו ליפו. במהלך שהייתם ביפו נתן נפוליון לרופאיו את הפקודה האיומה להרוג חלק מן הפצועים והחולים, שנראה היה כי לא יעמדו בתלאות המסע. ב-14 ביוני שב נפוליון לקהיר.

השפעת המסע על ארץ ישראל

למסעו של נפוליון בארץ ישראל לא היו השפעות מרחיקות לכת מבחינת הארץ ותושביה. שלטונו של אחמד אל ג'זאר נמשך לאחריו, כשם שהיה לפניו, ומעמדה של הארץ, פרובינציה נידחת בקצווי קיסרות גוססת הנתונה לשלטונם של בעלי זרוע, לא השתנה.

שהותו של נפוליון בגבולות הארץ במשך כ-3 חודשים לא השאירה אחריה בנייה, אך גם לא הרס. הערים שנכבשו (עזה, יפו, חיפה) עמדו על תילן כמקודם, כמו גם עכו, אשר לא נכבשה.

שתי גבעות, האחת ברמת גן והשנייה בעכו נקראות כיום "גבעת נפוליון". זהו החותם היחיד שהותיר אחריו נפוליון על הגיאוגרפיה של א"י. חפירות ארכיאולוגיות הנערכות מעת לעת בעכו מגלות לעיתים את גופות החיילים שמצאו את מותם במצור והושארו מאחור.

ניתן לומר שנפוליון חלף בקורות הארץ כלעומת שבא, ולא הותיר אחריו כמעט דבר.

עם זאת, היה במסעו של נפוליון במזרח משום מיקוד תשומת הלב העולמית במקום זה, אשר כמעט ונשכח מלב מאז עזבו אותו אחרוני הצלבנים כ-500 שנה קודם לכן.

תיאורי הארץ שמסרו הצרפתים, כמו גם מפותיו של פייר ז'אקוטון, עוררו את העניין הדתי, האנושי והמדעי בארץ, והחל משנות השלושים של המאה ה-19 חלה עלייה גדולה ברמת ההתעניינות של המעצמות. כישלונו של נפוליון בעכו הוכיח כי אפשר וגורלו של המזרח כולו תלוי יהיה בכיבושה של "עיירה קטנה" בארץ ישראל.

הוכח כי ארץ ישראל הינה השער למזרח ובעידן של הקולוניאליזם והאימפריאליזם, הייתה לעובדה זו משמעות רבה.

המאבק הבינלאומי לאחר עידן נפוליון היה בין בריטניה, צרפת ורוסיה, שכל אחת רצתה להגדיל את השפעתה באזור ולדחוק את רגלי שכנותיה. מאבק זה מגיע כעת גם לארץ ישראל.

הגברת ההתעניינות הבינלאומית בארץ התבטאה:

בייסוד נציגויות שחר וקונסוליות (הקונסוליה הבריטית נפתחה בשנת 1838 והמעצמות האחרות באו בעקבותיה) ובייסוד מוסדות דת וצדקה.

הקונסוליות האלו הרחיבו את תחומי פעולתן, ונגסו בסמכות השלטון התורכי המרכזי, תוך שהן פורשות את חסותן על קהילות מיעוטים כקהילה היהודית. תהליך זה שבו התמעטה סמכותם של התורכים, הגיע לשיאו עם כיבוש הארץ על ידי הבריטים במלח"ע ה-1.

תקופת התקפים הפיאודלים - 1804-1831

רוב הקרקעות בארץ ישראל מוחזקות בידי מעט עשירים שמקום מושבם מקומי או בתורכייה והחזקתם בנכסים הקרקעיים היא בשיטה פיאודלית של עיבוד הקרקע ע"י אריסים מקומיים שכירים, חסרי כל זכויות על הקרקעות אותן הם מעבדים.

רישום בטאבו - השיטה העות'מאנית, בדומה לשיטות אחרות, ובהמשך לממלוכים שלפניהם, חילקה אדמה תמורת שירות צבאי. "הסיפיים" היו פרשים שקיבלו אחוזות תמורת התחייבויותיהם הצבאיות. בזמן מלחמה היו אותם בעלי אחוזות צריכים לספק לסולטאן חיילים מבין עובדי אחוזותיהם. כך התגלגל המונח "טאבו", המקובל עד היום כאסמכתא לרישום מקרקעין. זוהי מילה טורקית בשם "טאפו", שבגלל ההיגוי הערבי הפכה ל-"טאבו". מקורה בתעודות שנתנו הסיפיים לאיכרים לעדות על החכרת הקרקעות לאיכרים. עם הזמן התמוטטה שיטת הסיפיים בחלקה והוחלפה על ידי גובי מיסים, שקבלו מהשלטון המרכזי את הזיכיון לגביית

מיסים תמורת סכום קבוע שהעבירו לקופת הסולטאן. המילה טאבו, שרדה את כולם במשך מאות בשנים עד ימינו אנו. כך הופך השלטון ל"אח הגדול" - היודע מה שייך למי לטובת תשלום מיסים וגיוס לצבא. בעלי נחלות קטנות פונים אל בעלי הקרקעות הגדולים ומבקשים להצטרף (האדון ירשום הקרקעות על שמו מול הרשויות) וכך נוצר - שוק אפור.

חוק ה"מחלול" - שטח ריק שבעל הקרקע שאינו מעבד אדמתו משך 3 שנים, מאבד אותה והקרקע עוברת לרשות המדינה. לכן הוא ידאג למוסרה למישהו שיעבדה על מנת שלא יפסיד אותה.

אופורטוניסטים - בעיקר משפחות מקומיות עשירות או תורכיות עשירות שרוכשות קרקעות מאנשים שלא הצליחו לשמור על אדמתם בשל שיטת המחלול.

משפחות עשירות בא"י: אבו גוש, סורסוק, עבד אל האדי, נבולסי, נשיבי, חוסייני, ג'עברי, תעמרי, ג'יוסי, טוקאן, ג'ראר - במשך השנים רכושם הלך וגדל.

כשהיהודים שמגיעים לארץ ישראל הם רוכשים קרקעות מבעל הקרקע הרשום בטאבו, ואז האריסים המעבדים את הקרקע נדרשים לעזוב.

לדוגמה: זיכרון יעקב - מגיעים יהודים מרומניה (זיכרון יעקב/מרין) שקנו אדמות דרך הקונסול הצרפתי היושב בחיפה. על האדמות חיו ועבדו אריסים מקומיים שבין-לילה מגורשים מאדמתם. כך חקלאים שעובדים כאריסים על הקרקע, שפעמים רבות היא אדמתם לשעבר - נותרו חסרי כל.

שנות השלטון המצרי 1831 - 1840

בשנת 1821 התקומם העם היווני והכריז על עצמאותו. גם בחיג'אז צומחת תנועה וואהבית ומקימה שלטון עצמי של התיישבות קיבוצית שיתופית.

ה"שער העליון": מבקש את עזרתו של מחמד עלי שהיה המשנה למלך מצרים ונחשב למייסד מצרים המודרנית.

מוחמד עלי נולד כמוסלמי באלבניה בשנת 1769. בגיל 36 (1805) מונה למושל ("וואלי") העות'מאני של מצרים, וטבח במנהיגים הממלוכים.

הוא ביצע רפורמות מקיפות במדינה, כגון:

- הקמת צבא שהתבסס על האיכרים, שבו השתמש כדי להרחיב את גבולות מצרים. השקיע בתשתית ובנה תעלות ודרכים.
- הוא אחראי, במידה רבה, להפיכתה של מצרים לאחת המובילות ביצור הכותנה.
- הנהיג רפורמות סוציאליות משמעותיות, ביניהן יצירת מוסדות לימוד מודרניים. את עיקר מאמציו הפנה לחיזוק הכוחות המזוינים.
- מצרים הפכה בתקופתו למדינה חזקה, מתועשת ולמעצמה אזורית.

למרות שלהלכה היה ווסל של האימפריה העות'מאנית, למעשה הוא פעל באופן עצמאי.

מוחמד עלי שלח את בנו איברהים באשא לבצע את המשימה. איברהים נולד בעיר הנמצאת כיום באזור מקדוניה שביוון, שהייתה אז חלק מהאימפריה העות'מאנית. ב-1816 נחת איברהים בנמלה של מדינה והשתלט חיש מהר על הערים הקדושות. משם יצא למסע אל המדבר, כדי לכבוש את המצודה הוואבית דראיה. החיילים המצריים, למרות שהיו מאומנים ומצוידים היטב, והחזיקו ביתרון גדול בארטילריה, התקשו לצעוד בתנאי המדבר הקשים, אולם איברהים הוליך את צבאו בנחישות דרך המדבר, בתנאים קשים אותם חלק עם חייליו, עד שבספטמבר 1818 כפה על המנהיג הוואבית להיכנע, כבש והרס את מצודתו.

ב-1824 נתמנה איברהים להיות מושל מוריא, שם החל המרד היווני. איברהים נתבקש לדכא את מלחמת השחרור היוונית. הוא יצא בראש שיטת וצבא בן 17,000 חיילים. מסעו נתקל בקשיים בגלל חששו מהספינות היווניות ובשל התקוממות המלחים היוונים של ספינותיו, אולם לבסוף הצליח לנחות במוריא, להשתלט על שטחים נרחבים ביוון, ולהעניש את תושביה. הוא החריב שטחים נרחבים ומכר את תושביהם לעבדים במצרים. מעשי האכזריות והדיכוי שלו כנגד אוכלוסייה נוצרית עורר זעזוע במערב, ומעצמות המערב התערבו במלחמה ולבסוף כפו עליו להיכנע ואיברהים נאלץ לעזוב את יוון.

בתמורה לשירותיו ביקש מוחמד עלי מהסולטאן, את סוריה רבתי. הסולטאן סירב ומוחמד עלי, שוב שלח את בנו. זה כובש את עכו לאחר מצור קשה, כובש את דמשק, מביס צבא עות'מאני בחומס ופולש לאסיה הקטנה. בלית ברירה נעתר הסולטאן ואיברהים היה לשליט סוריה וארץ ישראל. כעת ביקש מוחמד עלי שמצרים תעבור בירושה לבניו ולכך הסולטאן שוב מתנגד.

בתחילה היה איברהים פופולארי מאוד בקרב התושבים, אולם בגלל הגזרות שאולץ לגזור על התושבים על ידי אביו, החלו אי שביעות רצון ומרידות להתחולל במדינה.

העברת גביית המס באמצעות מכרז, הביאה ללחץ הולך וגדל על הפלחים, שעם הזמן הגיעו עד קצה גבול יכולתם. השלטון המצרי בארץ היה מסודר ולא ניתן היה לקנות בשוחד, הקלות במיסוי.

איברהים התייחס באהדה לאוכלוסייה היהודית והנוצרית בארץ אך הטיל גזרות על התושבים המוסלמים של הארץ.

הוא ציווה לאסוף את הנשק מתושבי ארץ ישראל, שלל זכויות של נכבדיהם, ודרש מן התושבים המוסלמים לגייס לצבאו אחד מכל חמישה צעירים.

כדוגמה ל"זכויות" שנשללו ניתן לציין את ה"מס" שמשפחת אב וגוש נהגה לגבות מכל מי שעבר בדרך לירושלים.

גזרותיו של איברהים, כמו גם עידוד עות'מאני מבחוץ וסיוע של האימפריה הבריטית, הביאו למרד של המוסלמים בארץ ישראל נגד השלטון המצרי - מרד הפלאחים.

ב-1834 שלח איברהים אזהרה חמורה למוסלמים לבל יפגעו בקודשיהם של הנוצרים והיהודים. ההתקוממות נגד שלטון איברהים פרצה במקומות רבים בארץ ישראל: בבית ג'אלה, יפו, א-סאלט, שכם בית-לחם ושער הגיא, עזה וצפת. המורדים צרו על מצודת ירושלים. התחוללו מהומות קשות במשך 6 ימים. הנוצרים התחבאו במנזרים, היהודים בבתי הכנסת, אולם רבים מהם נהרגו. איברהים באשא חזר לירושלים,

עלה למסגד אל אקצא והכריז על חנינה כללית, אולם המורדים סרבו להיכנע, ואז נלחם בהם איברהים והביס אותם.

10 שנים נמשכו המלחמות עם העות'מאניים מחד ועם הפלחים מאידך ועם זאת הייתה תקופת השלטון המצרי בא"י, תקופת בניה והשלטת סדרי שלטון. כיבוש הארץ בידי איברהים פחה הביא לשינוי דמוגרפי מהותי: איברהים פחה הביא עמו עשרות אלפי מצרים, ביניהם גם פלאחים, לשם ביצוע עבודות שונות ועל מנת לקבץ סביבו נאמני שלטון. מצר'יים אלה התיישבו בכפרים ובערים, בייחוד בשפלת החוף שהייתה למעשה ריקה. מבניהן נציין את:

- היישוב ערב-אופי בוואדי חוורה - עמק חפר
 - היישוב ערב-דמארה באזור חדרה
 - שכונות מצריות אחדות ביפו וכפרים בסביבתה, כמו פגיה, סומיל, ג'לגוליה, מלבס (פתח-תקווה), קופיבה
 - תושבי קטרה - גדרה באו בתקופה זו מלוב
 - בוואדי ערה ודרומית לו התיישבו מאות משפחות של מהגרים מצריים בכפרים ערה, ערעה, כפר קרע, כפר קאסם, טייבה, קלנסואה, אום אל פאחם ואחרים. כשיצא איברהים למסע כיבוש נמל יפו מידי הסולטאן הטורקי הקים מפקדה צבאית על הרכס שמדרום לעיר העתיקה ותכנן להפוך את יפו לעיר נמל מרכזית.
 - חיילים משוחררים הובאו ממצרים והושבו בשכונות מסביב לחומות. לשכונות האלה קראו "שכונות" ומכאן צמח המושג שכונה.
- הבריטים** ראו שהעות'מאניים הולכים ונחלשים. הם חששו שתחילת ההתפוררות תביא את המעצמות דאז, פרוסיה, אוסטרו הונגריה, רוסיה וצרפת לנגוס נתחים מתורכיה וכך יאבדו הבריטים אינטרסים כלכליים חיוניים ושתוף פעולה שהיה להם עם העות'מאניים.
- ב-1840** מטילים הבריטים מצור על עכו. איברהים ומחמד עלי מוכנים לסגת מא"י, תמורת הכרה בשלטון שושלתם במצרים. אחרון בני שושלתם ששלטו במצרים היה המלך פארוק שהודח ב"מהפכת הקצינים החופשיים" ב-1952.

מלחמת קרים 1854 – 1856

התנהלה ברובה בחצי האי קרים (בחוף הצפוני של הים השחור, בדרומה של אוקראינה), בין האימפריה הרוסית מצד אחד ובין האימפריה העות'מאנית, בריטניה, צרפת וסרדיניה מצד שני. במלחמה זו עמדו מגינה הרוסיים של סבסטופול (עיר נמל מבוצרת ובסיס צבאי-ימי הנמצאת בקצה הדרומי-מערבי) במשך 11 חודשים במצור, שהטילו עליה הצבאות היריבים, עד שנכבשה. נכתב עליה: "נהוג לראות את מלחמת קרים כראוייה להיזכר רק משום היותה המערכה שנוהלה אולי על הצד הגרוע ביותר בתולדות אנגליה" ויש שאמרו עליה: "המערכה הגיעה לתהומות של שלומיאיליות שלא נחקרו מעולם"

הגורמים לפרוץ המלחמה - פלישת רוסיה למולדביה ולואלכיה (כיום ברומניה), שתיהן היו נסיכויות חסות של האימפריה העות'מאנית.

- העילה לפלישה הרוסית, הייתה ויכוח בין רוסיה לבין האימפריה העות'מאנית באשר לאפוטרופוסות על מספר ערים קדושות בארץ ישראל וביטחונם של הנוצרים האורתודוכסים.
- עילה נוספת הייתה היעלמותו של "כוכב בית לחם" מרצפת כנסיית המולד.
- כנראה שהעילה העיקרית הייתה רצונם של הרוסים לקבל מעבר מהים השחור לים התיכון. אומנם היה הסכם לפיו תורכיה לא תאפשר מעבר צבאות מהים התיכון לים השחור, אך הרוסים רצו דריסת רגל במצרי הבוספורוס והדרדנלים.

בתגובה לפלישה הכריזו העות'מאניים מלחמה על רוסיה בשלהי שנת 1853. הרוסים הטביעו חלק מהצי העות'מאני לחופי הים השחור. אל העות'מאניים הצטרפו בריטניה וצרפת במרץ 1854, ומאוחר יותר גם סרדיניה. אוסטריה איימה להיכנס למלחמה לצד העות'מאניים, איום שגרם לרוסים לפנות את השטחים שכבשו ברומניה, אשר נכבשו מייד על ידי האוסטרים.

המצור על סבסטופול - בספטמבר 1854, נחתו כוחות צרפתיים, בריטיים ותורכיים בחצי האי קרים אשר בצפון הים השחור, ליד הנמל הרוסי הראשי באזור, העיר סבסטופול, ביתו של הצי המפואר של הצאר הרוסי. פלישה זו נערכה למרות שהעילה המרכזית לפרוץ המלחמה כבר לא הייתה קיימת.

הבריטים ערכו את הפריצה כך:

כ-400 אנשים היו אמורים לתפוס את המחצבות מהן נועדה ההתקפה העיקרית לצאת. מחצית הכוח, שהיה קטן מדי ואף עתודותיו מוקמו בצורה גרועה ולא בכמות מספקת, ניספה.

הפגזה לילית של העיר הייתה אמורה לשבור את ביצוריה ולהפיל את תותחי החומה, אך הרוסים, שכונו "עם הנגרים", תיקנו את ביצוריהם בלילה ומיקמו מחדש את התותחים.

ההתקפה נועדה להגיע מ-3 עברים. הבריטים מלפנים ובעלות הברית מהצד, היו אמורים למחוץ את חזית האויב.

הבריטים שנשאו סולמות באורך 6 מטרים, תכננו להגיע אל החומה במדרון באורך 400 מטר זרוע קורות מחודדות שנועדו לבלום את ההתקפה, וכן תעלה ברובם 6 מטרים.

ההתקפה החלה מוקדם מידי, בגלל קצין שקיבל בטעות את פקודת ההסתערות חצי שעה לפני תחילת המתקפה.

לחיילים שיצאו מתוך המחצות לא היה על מה לטפס, מה שהוביל ליציאתם אחד-אחד או שניים-שניים. כעת קיבלה הארטיילריה הבריטית פקודה לחדול מירי, דבר שאפשר לרובאים הרוסים לירות ללא הפרעה ונושאי הסולמות נקצרו בזה אחר זה.

במשך שנה נלחמו בנות הבריית ברוסים, סבלו ממחלות מגפתיות קשות, והשתתפו בקרבות מרים. בחורף של 1855 איבדו הבריטים 35% מאנשיהם בגלל המחלות והקור הרוסי. הם לא ציפו שהמצור ישתרע על זמן כה רב ולא דאגו לחייליהם לחימום. בהמשך החורף, נקברו החיילים ערומים בשל הנחיצות הרבה שהייתה לשמיכות חימום. הצרפתים, לעומתם, הצליחו לאלתר תנאים נסבלים. הרוסים, מצדם, נאלצו לנטוש את ספינותיהם ולהשתמש בתותחי הספינות כארטילריה נוספת, בנוסף להסבת צוותי הספינות לנחתים. העיר נפלה סופית בספטמבר 1855.

סוף המלחמה וחזרה השלום - לאחר כיבוש סבסטופול והכתרתו של אלכסנדר ה-2 לצאר, החל המשא ומתן לקראת שלום. המלחמה הסתיימה ב-30 במרץ 1856 עם חתימת חוזה השלום בפריז, בעיקר בשל עייפות שני הצדדים וההכרה ההדדית בחוסר היכולת להשיג הכרעה במלחמה. בחוזה השלום הסכימה רוסיה לשיט חופשי בנהר הדנובה, לעצמאות מולדביה וואלכיה, ולוויתור על ניסיונה להפוך לנותנת החסות של הנוצרים האורתודוקסים באימפריה העות'מאנית. הסולטאן העות'מאני מצדו הבטיח לשמור על זכויות הנוצרים במדינתו.

אירועים בולטים:

- נעשה לראשונה שימוש בטלגרף, הן לשימוש צבאי והן לאזרחי. גם לתקשורת הייתה במלחמה זו חשיבות רבה. כתב ה"טיימס" הלונדוני, הביא את סיפור המלחמה מן השטח לאנגליה.
 - המלחמה הראשונה שבה השתמשו רופאי השדה בגבס לשם קיבוע שברי ובחומרי הרדמה לניתוחים.
 - רוב ההרוגים במלחמה לא נהרגו בקרבות, אלא נפצעו ומצבם הוחמר בעקבות השהייה בבתי החולים, שהיו ברמה ירודה ביותר (כתמותה 40%). פלורנס נייטינג'יל ("הגברת עם המנורה") בראש קבוצה של 38 אחיות, בעזרת ארגון נכון ושמיירה על ניקיון היא הורידה את רמת התמותה ל-2% בלבד.
 - הוחלט לקבוע את מצב חלוקת שטחי השפעת הכנסיות השונות בארץ ובמיוחד בכנסיית הקבר ונקבע סטטוס קוו. מאוחר יותר, אושרר סטטוס קוו זה ב-1878, בחוזה ברלין.
- קונגרס ברלין** - היה כינוס של מספר מעצמות חשובות שנערך בברלין בשנת 1878. המדינות שהשתתפו היו רוסיה, גרמניה, בריטניה, צרפת, האימפריה העות'מאנית, איטליה והאימפריה האוסטרית הונגרית. בקונגרס אושרה מחדש, כתוצאה מלחץ רוסי, עצמאותן של סרביה, בולגריה, מונטנגרו ורומניה, מהאימפריה העות'מאנית. העות'מאניים מנסים לבצר את גבולותיהם החדשים ומביאים לא"י, ירדן וסוריה, חיילים צ'רקסים, על משפחותיהם ונותנים להם נחלות בגבולות הפריפריה. (בארץ נמצאים היום צ'רקסים בריחניה ובכפר כמא). לארץ מגיעים גם בוסנים מהבלקן, הנמלטים מאימת הנוצרים.

תקופת התנזימאת – ההתארגנות – 1840-1876

כללה שינויים רבים באימפריה, באדמיניסטרציה, בכלכלה, בחינוך ובתחומי המשפט. שינויים אלו נעשו במדינה הרואה עצמה כמדינה דתית (בניגוד לשינויו של אתא תורכ, שבאו ממניעים חילוניים ורחבים יותר). הרפורמה היא ניהולית בעיקרה והאימפריה מחולקת ליחידות משנה:

- סנג'ק** - מחוז ובראשו קיימקאם מתחתיו קדא - נפה ובראשה מודיר מתחתיה נחיה - תת נפה ובראשה מודיר מתחתיה קריה - כפר ובראשו מוכתר.

כל העומדים בראש יחידות אלו ממונים ע"י הממסד היושב בקושטא, למעט המוכתר נציג התושבים. במרחב הכפרי, מתחילה תופעה של אפנדים, תקיפים מקומיים, ששולטים על אדמות ורכוש. במרחב העירוני, עולות משפחות חשובות שמעצבות את דעת הקהל.

ה"קפיטולציות" – כניעה

מונח משפטי בתחום היחסים הבינלאומיים, בעל שתי משמעויות מוכרות:

- הסכמים שבהם המנוצח נכנע לתנאי המנצח.
- הסכמים המעניקים לנתיני מדינות זרות זכויות יתר בתחומה של מדינה אחרת, ומוציאים אותם מכלל תחולתה של המדינה בה הם מתגוררים.

קפיטולציות בהקשר שלנו הן זכויות יתר שהוענקו באימפריה העות'מאנית לקונסולים של המעצמות. מקורן במדיניות שהנהיג השלטון העות'מאני כבר משנת 1535, כאשר סולימאן המפואר נתן קפיטולציה לפרנסואה הראשון מלך צרפת. ההסכם העניק חסות – פרוטקטורט לכל הנוצרים הקתולים באימפריה העות'מאנית ובכל בעיה, אישום, או סכסוך עם נתיני נוצרי הייתה הסמכות השיפוטית של הנוצרי בידי מלך צרפת. במאה ה-19, עם היחלשות האימפריה, ניצלו המדינות האירופיות את חולשתה והרחיבו את תנאי הקפיטולציות. במסגרת זו היו נתונים נתיני המעצמות למרותם של הקונסול ושל החוק הנהוג במדינה שאותה ייצג הקונסול ולא למרות החוק העות'מאני והשלטון העות'מאני. הפרוטקטורט מתרכז בעיקר בנושאי דת, כמו בניית כנסיות ומנזרים ומשלחות דתיות, לצד בניית בתי חולים בתי ספר, בנקים, דואר והקמת חברות כלכליות. לארץ מגיעים נציגי המעצמות – קונסולים, האחראים על נתיני ארצותיהם.

מעורבות המעצמות באימפריה העות'מאנית -

המעצמה – רוסיה

חיזוק ההשפעה והשליטה הרוסית בארצות הבלקאן (בולגריה, רומניה, יוון) ובייחוד בעמים הסלאביים.

חיזוק העמדה הרוסית בגבול הקווקזי של תורכיה, תוך התקדמות רוסית לתוך השטח התורכי והטלת שלטון או חסות על עמי האזור. (הארמנים, הגרוזינים).

דאגה שמיצרי הבוספורוס והדרדנלים יהיו תמיד פתוחים לרוסיה וסגורים בפני אויביה.

תביעה להכיר ברוסיה כנותנת החסות והמגן לנוצרים היוונים-אורתודוקסיים שבאימפריה העות'מאנית ולמקומות הקדושים לנצרות.

דוגמאות לפעילות הרוסית: רוסיה התקרבה לאימפריה העות'מאנית ב-1830 בערך ופרשה עליה את חסותה כאשר חתמה איתה על הסכם. מאוחר יותר, חזרה רוסיה ללחוץ על האימפריה תוך ניסיונות בלתי פוסקים להשיג את מטרותיה על חשבון האימפריה ונגדה, תוך כדי הריסתה. במשך כמאה שנים ניהלה רוסיה 5 מלחמות נגד האימפריה העות'מאנית.

המעצמה – צרפת.

צרפת כמגנה של הנוצרים באימפריה העות'מאנית.

אינטרסים כלכליים – הקפיטולציות (זכויות מיוחדות לאזרחים ולסוחרים צרפתים במזה"ת).

"שמירה" על שלימות האימפריה העות'מאנית: הגנה על האימפריה מפני הסכנה הרוסית.

דוגמאות: צרפת שיתפה פעולה עם בריטניה כדי לצאת יחד נגד רוסיה. (מלחמת קרים 1854-1856)

צרפת נלחמה במלח"ע ה-1 נגד האימפריה ולאחריה השתתפה בפירוק האימפריה תוך תחרות עם בריטניה על חלוקת השטחים. צרפת כבשה את אלג'יריה ותוניסיה. מעורבות צרפתית (מדינית וצבאית) בסוריה ולבנון.

המעצמה – בריטניה.

שמירת שלמות האימפריה העות'מאנית: הבריטים רצו למנוע את התחזקותן של רוסיה וצרפת בשטחי האימפריה.

בניית אימפריה בריטית וניצול משאבים כלכליים. (נפט)

שמירה על רציפות הדרך הקצרה להודו. (תעלת סואץ במצרים).

דוגמאות: בריטניה כבשה את מצרים ואת ארץ ישראל. הייתה מעורבת פוליטית וצבאית במשברים ברחבי האימפריה העות'מאנית. ניצלה את הנפט, הכותנה ואת תעלת סואץ.

תעלת סואץ 1859-1869

כ-10 שנים לקח לחברה צרפתית בראשות פרדיננס לספס לכרות את תעלת סואץ מפורט סעיד ועד לעיר סואץ. התעלה נמצאת במקום אסטרטגי בעולם בכלל ובמזה"ת בפרט. שימוש בתעלה יחסוך אלפי ק"מ של מסע מאזור השווקים במערב ומקורות הסחר במזרח. התעלה נבנתה במימון חברת מניות תעלת סואץ כאשר מצרים החזיקה ב-51% ממניותיה.

אורך תעלת סואץ-162.5 ק"מ, רוחב 200-100 מ' ועומק 10-20 מ'

בעקבות מצוקה כלכלית אליה נקלעה מצרים רצה החד"ב איסמאעיל למכור את מניותיו. בנימין דיזרעאלי זיהה את העיתוי וקנה את המניות (בערבות אישית של רוטשילד) לאחר שזיהה זאת כאינטרס בריטי מובהק. בריטניה, מעבר להשקעה בתעלה, ראתה בנתיב השיט מוקד האינטרסים של המזה"ת ומדיניותה נגזרה בהתאם.

בשנת 1869 עובר בא"י הקיסר האוסטרו-הונגרי פרנץ יוזף בדרכו לחנוכת התעלה ולכבודו נסללת הדרך לירושלים. הקיסר מגיע למפגש עם קהילת יהודי ירושלים המציגים לו את בית כנסת תפארת-ישראל "חסר כיפה (גג) " (מטעמי תקציב). כאשר נשאלו, עונים לקיסר כי אפילו " בית הכנסת, הסיר כובעו בפניו..."-

בשנת 1882 משתלטת אנגליה סופית על מצרים (ללא מלחמה, השתלטות של שלום), זאת בעקבות מרידות והתעררות לאומית באפריקה.

אנגליה תוקעת יתד חזק במזרח, בעקבות מאבקה על נתיבי הסחר ובעקבות מלחמת קרים, משתלטת גם על קפריסין כבסיס ובים התיכון וגם על תעלת סואץ.

עם בריטניה מגיע ציארלס גורדון (מגלה "גן הקבר" בעת הגיעו לביקור אצל משפחת סנפורד האמריקאית בעיר העתיקה של ירושלים, כשעומד ליד החומה רואה את החיזיון למול עיניו (סלע בצורת גולגולת) וקובע כי זו גבעת הגולגולת.

גר בעין כרם-מעל המעיין. המקום שייך לפרוטסטנטים האנגלים אך כיום יושבת במקום קהילת יהודים משיחיים. (נמצא לא רחוק מהכנסייה הרוסית).

כדי להרחיק את האימפריה העות'מאנית מהתעלה נקבע, לימים, "הגבול הראשון" במסכת גבולות א"י - גבול מנהלי שנקבע ב-1906 – (רפיח-טאבה) הוא הגבול המדיני כיום.

אוסטריה

העות'מאניים ניסו להרחיב גבולם במערב, אבל כשלו במספר ניסיונות לכבוש את וינה. לאוסטריה אינטרס לצמצם את מרחבי השליטה העות'מאנית. התנגשות אוסטרים עם לאומים אחרים באימפריה התורכית תוליד סופו של דבר את מלח"ע ה-1. לאוסטרים משרדי אינטרסים בא"י/ירושלים כגון קונסוליה ואכסניה אוסטריה בעיר העתיקה.

גרמניה

בסוף התקופה היא מאוחדת תחת וילהלם ה-2 המבקר ב-1898 בא"י. לאחר מספר ניסיונות מקבל מייסנר זיכיון לבנות מסילת ברזל ראשונה (קו יפו-ירושלים). מסילת ברזל נוספת נסללת ב-1905 לחיבור החלק הארץ ישראלי ברכבת חיפה-צמח דרך הירמוך עד דרעה ורמתה (הארכת המסילה התורכית לכיוון המקומות הקדושים). נתיבי הרכבת - צורך אסטרטגי והגרמנים עסקו בכך, כאשר רואים בהשתלטות על דרכים אלו אלטרנטיבה לאנגלים ותקיעת יתד בארץ ישראל.

ב-1847 מגיע לארץ בישוף קתולי, נציג הוותיקן, בשם ולרגה ומקים מתחם כנסייתי בשם סנט סלוודור ברובע הלטיני בירושלים, ליד השער החדש.

ב-1837 התיר השלטון המצרי של איבריה פאשה לנציג דת פרוטסטנטי בכיר להתיישב בירושלים. הפרוטסטנטים בונים את כנסיית המשיח ליד שער יפו ושם יושבים לסירוגין, בישוף אנגליקני, מומר מיכאל סלומון אלכסנדר ב-1841 ובישוף ולתריני, שווייצרי סמואל גובט ב-1846. גובט מקים את בית גובט בשיפולי הר ציון ולידו יוקם לימים, בית הקברות הפרוטסטנטי, שם יקברו קונארד שיק ואוסקר שינדלר. לימים, יקימו הפרוטסטנטים את בית היתומות "טליתא קומי" (באזור מגדל העיר), את כנסיית הגואל ולידה אכסניה ובית חולים.

ב-1898 מבקר הקיזר וילהלם השני בארץ, חונק את כנסיית הגואל, משאיר כסף להקמת אכסניה ע"ש אשתו בשם "אוגוסטה ויקטוריה" ומקבל שטח בהר ציון עליו תיבנה ב-1910 כנסייה גרמנית בנדיקטינית בשם "דורמיציין".

הכנסייה הפרובנסלאנית תפסה גבעה צחיחה כ-1.5 ק"מ מחומות העיר העתיקה והקימה עליה מגורים לצליינים – מרביתם רוסיים, חאן ובו אורוות לסוסים וחניות למרכבות, וגם כנסייה קטנה. זהו "מגרש הרוסיים" של היום.

מתחם "מגרש הרוסיים" בתקופה העות'מאנית היה כאן מחנה צבאי תורכי ובו מגרש מסדרים של הצבא. עם השנים התפתח המתחם מאוד, ונבנה בית חולים לשימושם של עולי הרגל. המקום הפך למעין שוק ובו רוכלים הציעו את שירותיהם ומרכולתם לצליינים, והמתחם היה שוקק מאוד. בשנת 1858 נמכר המתחם כולו לאימפריה הרוסית ומאז חלה בו התפתחות ניכרת. נבנתה כנסייה גדולה ומפוארת שהיא אחד המבנים המרשימים בירושלים, נבנה בית חולים חדש ונוספו עוד אכסניות. נבנה מעון לקונסול הרוסי וכן בניין מפואר מאוד, "בית סרגיי", שנבנה על ידי הנסיך הרוסי סרגיי, ונועד למגורי פאר לצליינים מבני האצולה הרוסית שהגיעו לירושלים. אחת האכסניות הוסבה בתקופת המנדט הבריטי לכלא המרכזי. אסירי מחתרת רבים נכלאו בכלא זה לתקופות שונות.

העות'מאניים מנסים להמשיך ולגלות יכולת ועצמאות. מעמדה של ירושלים שודרג, היא הוצאה מכפיפותה לנפת דמשק והוכפפה ישירות ל"שער העליון" בקושטא והפכה למחוז בפני עצמו המשתרע מיפו ועד צפון הנגב, כדי לחזק את גבולה הדרומי של האימפריה העות'מאנית.

העות'מאניים "ממצאים" גם הקשר דתי לירושלים הנובע ממניעים פוליטיים. כמו שהיהודים חוגגים באפריל את חג הפסח ובמועד סמוך חוגגים הנוצרים את הפסחא, יש למצוא גם למוסלמים חג, אותו יחגגו באפריל ויעלו לרגל לירושלים. הם קובעים את "יום הזיכרון" – עליה לרגל למקום קדוש. המקום שנבחר הוא מעתה נבי מוסא, והחל מסוף המאה ה-19, ב-20 באפריל לערך, מתכנסים שם המוסלמים, חוגגים ועולים לרגל לירושלים.

הרכבת החיג'אזית ורכבת העמק

מסילת הברזל הראשונה לקום בארץ ישראל הייתה המסילה המקשרת בין יפו לירושלים. מסילה זו נחנכה ב-1892 וסימנה את תחילתו של עידן הרכבת המקומית.

רכבת העמק, הוא השם הנפוץ של שלוחת מסילת הרכבת החיג'אזית אשר נבנתה בתחילת המאה ה-20 וקשרה בין חיפה לצמח ומשם לדמשק. השם "רכבת העמק" אף פעם לא ניתן למסילת הרכבת באופן רשמי, אבל הוא היה בשימוש נרחב על ידי היישוב היהודי בא"י. תהליך בנייתה של המסילה, אשר הייתה אחת מבין מסילות הברזל הראשונות בארץ ישראל, למן הגיית הרעיון הראשוני ועד לחנוכת הקו, ארך כארבעים שנים. ראשיתה של רכבת העמק בהצעה של סגן הקונסול הבריטי בחיפה, להקמתה של מסילת ברזל אשר תחל בחיפה, תמשיך דרך מרחביו של עמק יזרעאל ולבסוף תחצה את המדבר ותגיע עד לבגדד. בתוכנית הופיעה גם מסילה משנית אשר תיתפצל ממסילה זו ותגיע עד לעיר דמשק. ובכך ליצור קשר ממשי בין הודו ומסופוטמיה הבריטיות לבין ארץ ישראל.

בשנת 1882, זכתה קבוצת ערבים מכובדים ובראשם בני משפחת סורסוק הבריתית ב"פירמאן" (זיכיון) מהממשל העות'מאני, להקמת מסילת רכבת אשר תחבר את חיפה ונהר הירדן, עם אפשרות עתידית להמשך המסילה עד דמשק עצמה. משפחת סורסוק, אשר הייתה משפחה ממוצא יווני שמושבה בבירות, חפצה מאוד בהקמת מסילה שכזו וזאת משלוש סיבות עיקריות:

- מרבית אדמות עמק יזרעאל** באותה התקופה היו בבעלות משפחת סורסוק, על כן הקמתה של מסילה במקום תפריח את השממה היחסית של העמק הביצתי ותעלה את ערך הקרקעות שבעלות המשפחה.
- הצורך של בני המשפחה באמצעי הובלה זול ויעיל שיאפשר את העברת התבואה מחבל החורן שבעבר הירדן, אשר גם הוא חלק מאדמות המשפחה, אל הים התיכון ומשם לכל קצוות תבל.
- רצונם של ראשי המשפחה להרוויח את הכסף הרב הצפוי ממכירת הזיכיון להקמת המסילה, וזאת לאור חוסר יכולתם האמיתית לשאת בהוצאות הנלוות למיזם מסדר גודל שכזה.

בסוף שנת 1884 פג הזיכיון שניתן לבני משפחת סורסוק ו-50,000 הפרנקים שהפקידה חברת הזיזים כעירבון לבניית המסילה נבלעו בקופת האוצר של הסולטאן.

בשנת 1890 העניקו השלטונות העות'מאניים בארץ ישראל זיכיון נוסף לבניית רכבת אשר תקשר את חיפה עם דמשק. הזיכיון ניתן בידי יוסוף אליאס, נוצרי לבנוני אשר הועסק כמהנדס בידי הממשל התורכי. אליאס, אשר לא נמנה עם קומץ האנשים שיכלו לממן את פרויקט הקמת המסילה, מכר את הזיכיון תמורת כסף רב ומניות עתידיות ליום אנגלי בשם ג'ון רוברט פילינג (Pilling) שמיהר להקים חברה כלכלית שתתמוך בהקמת המסילה. החברה נרשמה בבורסה הולנדית כעבור זמן קצר תחת השם "מסילת הברזל הסורית-עות'מאנית".

בדצמבר 1893, שנתיים ומחצה לאחר קבלת הזיכיון, נערך בחיפה טקס חגיגי לרגל תחילת העבודות, בנוכחות אשתו של מר פילינג.

הסיבה לזמן הממושך שעבר בין קבלת הזיכיון למועד תחילת העבודות נעוצה בקשיים שהערימה חברה צרפתית בשם "דמשק - חמה ומעבר". החברה הפעילה באותה התקופה קו עגלות מסע בין בירות ודמשק, קו שהיה אמצעי השינוע העיקרי של סחורות באותה העת. הצרפתים, שחששו מהתחרות הכלכלית שעתידה לצוץ בעקבות בניית המסילה שבעמק, עשו כל שביכולתם כדי לעכב ולמנוע את סלילת המסילה האנגלית ובמקביל השתדלו אצל ראשי השלטון העות'מאני והצליחו להשיג לעצמם זיכיון להקמת מסילת ברזל בין בירות לחורן דרך דמשק. עם קבלת הזיכיון החלו הצרפתים בבנייה מהירה מאוד של מסילות החדשה ובתחילת שנת 1895 הסתיימה המלאכה. האנגלים מצידם עבדו באותה התקופה בניחותא. בעוד הצרפתים משלימים את מסילות סיימה חברתו של פילינג להקים מזח בנמל חיפה שיאפשר את פריקת הציוד ההנדסי הדרוש לבניית המסילה. לאחר איסוף הציוד הנדרש החלו האנגלים בהקמתה של המסילה. הם הניחו פסים לאורך כ- 9 קילומטרים (עד למקום בו נמצא כיום הקיבוץ יגור) והכשירו סוללה עליה יונחו הפסים שנמשכה עוד 20 ק"מ נוספים מזרחה. ככל הנראה, בתקופת זו הוקם גשר האבן מעל נחל הקישון בסמוך לצומת העמקים של ימינו. אולם 9 הקילומטרים הראשונים שבנתה חברת מסילת הברזל הסורית-עות'מאנית היו למעשה היחידים אותם הצליחה לבנות אי פעם. זמן קצר לאחר תחילת עבודות הסלילה נתלעו סכסוכים בקרב ראשי החברה שהביאו להאטה בקצב הלא גבוה ממילא של הבנייה והתחרות מול המסילה הצרפתית, שבנייתה נשלמה ואשר פגעה בתנועת הסחורות אל חיפה ובכדאיות הפרויקט האנגלי למשקיעים, הביאה את חברתו של פילינג לכדי פשיטת רגל שלאחריה בוטל זיכיון החברה להקמת המסילה.

מספר שנים מאוחר יותר, בשנים 9-1898 הוקמה החברה האנגלית בשנית, ויחד עם חברת "פלמר אנד טריטון" (שבנתה מאוחר יותר גם את נמל חיפה) קיבלה לידיה את זיכיון הקמת המסילה בשנית והחלה בעבודות. האנגלים שיקמו את סוללות העפר שהקימו לאורכו של עמק זרעאל והחלו בהנחת האדנים והפסים לאורך. אולם אז חל מפנה מפתיע בסיפור תולדותיה של הרכבת. בשנת 1902, שלוש שנים לאחר חידוש העבודות, ביטלה הממשלה התורכית את הזיכיון לבניית המסילה, והפסיקה את העבודות של החברה האנגלית תמורת פיצויים בסך 150,000 לירות תורכיות. סיבת שלילת הזיכיון התבררה עד מהרה כרצונם של העות'מאניים לבנות בעצמם מסילת ברזל באותו התווך, מסילה שתהיה שלוחה של המסילה החיג'אזית.

מסילת הברזל החיג'אזית - נודעה לעולם לראשונה ב-1 במאי 1900 ביום חגיגות היובל לשלטונו של הסולטאן העות'מאני עבד אל חמיד ה-2.

המסילה הוקמה כדי להעביר עולי רגל מוסלמים מדמשק למדינה ומכה, דרך חבל חיג'אז שבחצי האי ערב. למרות הצהרת הכוונות הדתית מאחורי הקמתה, היו לטורקים גם שיקולים אסטרטגיים ומסחריים במסילה. הסולטאן, שהיה חובב רכבות מושבע, החליט על בנייתה של הרכבת מכמה סיבות:

- הצגתו כאביהם הרוחני של המוסלמים העולים לרגל למכה ומדינה,
 - חיזוק מעמדו ומעמד האימפריה בראשה הוא עמד בעולם
 - החלת שלטונו גם על האזורים המרוחקים שבספר האימפריאלי.
- למעשה, היעד של הגעתה עד העיר מכה לא הושלם מעולם - היא הגיעה מדמשק עד מדינה, מרחק 1,300 ק"מ, וחסרו לה עוד 400 ק"מ להגיע למכה.

מלאכת הקמת המסילה החלה בספטמבר 1900, כשעל העבודות מפקח המהנדס הגרמני היינריך אוגוסט מייסנר שהיה ממונה על הקמת רשת הרכבות באימפריה העות'מאנית החל משנת 1886. הסולטאן הכפוף למייסנר יחידות צבא עצומות אשר מנו כ-9,500 חיילים ובמבצע הנדסי שלא נודע כדוגמתו בתולדותיה של האימפריה, הושלמה סלילת המסילות מדמשק למדינה, על 1,302 הקילומטרים שלה וקו חיפה-דרעה שאורכו 161 ק"מ, בפחות מ-8 שנים.

בזמן עבודות הסלילה נאלצו מייסנר ואנשיו להתמודד עם התקפות הבדואים אשר סלדו מהרעיון שיד השלטון מתקרבת אליהם, ושעם השלמת בניית הרכבת ייפסק הנוהג של נסיעה בשיירות לאורך המדבר, נוהג שהיווה מקור פרנסה לבדואים שגבו דמי חסות מכל שיירה שכוזו.

בנוסף לפשיטות הבדואים נאלץ מייסנר להגות פתרונות יצירתיים בנוגע לבעיות הטכניות שבהקמת הרכבת, ובראשן החוסר החמור במים שישמשו בדודי הקיטור של הקטרים. לאחר מחקר מעמיק של תוואי המסילה, החל מייסנר בחפירתם בארות ובקידוחים, והעלאת המים ממעבה האדמה אל בריכות ומגדלי אגירה בעזרת שבשבות רוח גדולות שהפכו חיש מהר לסימן ההיכר של המסילה החיג'אזית.

הרכבת החיג'אזית, ובכלל זה שלוחת רכבת העמק התאפיינו ברוחב מסילה שאין לו אח ורע בעולם כולו. רוחב המסילה החדשה עמד על 105 סנטימטרים, 1.7 סנטימטר פחות מהתקן העולמי ל"מסילות צרות". בשנת 1908 הודח הסולטאן בהפיכה ומיזם הקמת מסילת הברזל, שהיה תחביבו האישי, נגנז. המסילה הגיעה עד מדינה בלבד.

בתוכניתו המקורית של הסולטאן עבד אל-חמיד לבניית הרכבת החיג'אזית לא נכללה הקמתה של "שלוחת חיפה". בנייתה בפועל של רכבת העמק נבע מהצורך במוצא, בשליטה עות'מאנית, מהחורן אל הים התיכון, ובתחרות עם המסילה הצרפתית שקישרה את החורן עם בירות.

עם השלמתו של הקו החדש היו לאורכו 8 תחנות. הראשונה והמערבית ביותר, תחנת חיפה, נבנתה בסגנון אירופי מהודר וכך גם התחנה בבית שאן. בינואר 1904 נחנך הקטע הראשון של מסילת רכבת העמק בין חיפה לבית שאן, קטע שאורכו 59 קילומטרים. המסילה כולה נחנכה ב-15 באוקטובר 1905.

הטמפלרים

תנועת הטמפלרים נוסדה בדרום מערב גרמניה הפרוטסטנטית, באמצע המאה ה-19. מייסדה ואביה הרוחני של התנועה, כריסטוף הופמן, שאף להכשיר את הקרקע לקראת שיבתו השנייה של ישו ולקרב את הגאולה, לפי האמונה הנוצרית. לפי אמונתם של הטמפלרים קירוב הגאולה יכול היה להתבצע רק באמצעות מגורים בארץ הקודש אותה עתיד לרשת עמו של ישוע ולא העם היהודי שאיבד את זכותו על א"י. בה שאפו לקיים מודל של חיים אידיאליים באמצעות הקמת כפרים יצרניים.

עפ"י התפיסה של הנזיר מרטין לותר הם האמינו שאין לאדם המאמין צורך במתווך כמו הכומר והכנסייה שמעליו, שדאגה לכפות את מרותה על האדם הפשוט באמצעות האפיפיור הכול יכול, שליח האל עלי אדמות, אם באקט הוידוי, ובהמשך בשטרי המחילה ה"אינדולגנציות" ואף המגע עם האוכלוסייה דרך הקריאה בכתבי הקודש.

גרמניה נחצתה לשניים כאשר אוסטריה נשארה קתולית. לימים הוקמה הכנסייה שתשתחרר ממרות האפיפיור, הכנסייה הפרוטסטנטית הלותרנית, הקלוויניסטית והאנגליקנית לגוניה. הטמפלרים אמרו, אנחנו הטמפלרים = המקדש. לא טרחו כלל לבנות כנסיות, משום אמונתם שאין אלוהים משותף, לכל אדם יש את אלוהיו בתוכו ולא נדרש בית תפילה פיזי לקשר עם אלוהים. בישובים נבנו בתי התכנסות חברתיים שנקראו "בתי עם". לימים, הוקאו הטמפלרים מהכנסייה הלותרנית.

בשנת 1858 שלחו "מרגלים" שיתורו את הארץ, ובשנת 1868 הגיעו 750 מחברי התנועה מוירטמברג לארץ ישראל.

- עם הגיעם הקימו מושבה בחיפה, לאורך הרחוב שנקרא כיום שדרות בן גוריון.
 - שנה מאוחר יותר הם הקימו את המושבה השנייה ביפו כאשר התמקמו בבתי המושבה האמריקאית לשעבר.
 - המושבה החקלאית הראשונה שהקימה התנועה הייתה שרונה, שהוקמה בשנת 1871 על אם הדרך מיפו לשכם. בתחומה של המושבה התמקמו ברבות הימים מוסדות השלטון הבריטיים, ולאחריהם מוסדות השלטון של מדינת ישראל, במתחם הידוע בשם "הקריה". הרחובות המרכזיים של המושבה דאז הם הרחובות קפלן ודוד אלעזר, הניצבים זה לזה ויוצרים את צורת הצלב שאפיינה את עיצוב החוץ של המושבות הטמפלריות.
 - בשנים שלאחר מכן הקימו גם מושבה בעמק רפאים בירושלים - המושבה הגרמנית.
 - מושבה נוספת הוקמה על הכרמל ונקראה "כרמלהיים".
- בגל התיישבות השני - 1903 של הטמפלרים בארץ ישראל, הוקמו יישובים נוספים: "ואלהלה" ביפו, שאכלסה את הדור השני של המתישבים. באותה תקופה הוקמו גם שלוש מושבות חקלאיות מחוץ לערים הגדולות:

- "וילהלמה" - 1902 כיום מושב בני עטרות הסמוך לנתב"ג,
 - "וולדהיים" - 1907 כיום מושב אלוני אבא
 - "בית לחם הגלילית" - 1906,
 - בנוסף ישוב קטן במקום שהיום נמצא קיבוץ שדה אליהו.
1. ערב מלח"ע ה-1 מנו הטמפלרים 2,200 נפש. ותרמו רבות להתפתחותו של היישוב בארץ ישראל: הם הביאו עמם מאירופה כלים ושיטות עיבוד מודרניות לחקלאות כ"משק מעורב", משק חלב רפתות, מחזור זרעים, דישון, גידולים חדשים, דבורת הדבש מתורבתת וכנראה שהיו בין מביאי האינפנטוס לארץ,
 2. כרכרות ותומות לסוסים
 3. סגנון אדריכלי אירופאי.
 4. בנו בתי מלון מודרניים.
 5. הפעילו בתי מלאכה מכאניים ובית חרושת לייצור סבון משמן זית.
 6. בעלי המקצועות החופשיים הראשונים בעיר חיפה, כגון רופא, מהנדס ומודד, בנאים, סוחרים, יבואנים ויצואנים

במושבה הגרמנית בחיפה, הטמפלרים החלו בשימוש בכרכרות הדיליוזיסים, להובלת סחורות ונוסעים מחיפה לעכו ולנצרת, הם סללו דרך להר הכרמל ובנו שכונת נופש במרכזו. עסקו באדריכלות ובנייה, כדוגמת בית הכנסת בזיכרון יעקב.

כמה מהם שימשו סגני קונסול של מדינות אירופה והאדירו בכך את חשיבותה של הקהילה. לדוגמה, סר אוליפנט וגוטליב שומכר.

ב-1938 כשנחתם חוזה השלום של צ'מברלין עם גרמניה, הבריטים לא ראו את בהם בעיה. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה לא היססו הטמפלרים להצהיר על נאמנותם לנאצים. דגל צלב הקרס הונף בחלק מהמושבות, הוקמו סניפים מקומיים של המפלגה הנאצית, ותנועות הנוער שלה וחלק מבני המושבות הצטרפו לצבא הגרמני בשנת 1939.

עם פרוץ מלח"ע ה-2 (ההפצצות הגרמניות על לונדון), ריכזו שלטונות המנדט את הטמפלרים, שהוגדרו כאזרחי אויב, בוילהלמה ובבית לחם הגלילית אשר הפכו למחנות הסגר (ניתן עד היום לראות באלוני אבא את המכלאות הללו). משם גירשו הבריטים את מרביתם לאוסטרליה כארץ גזירה מרוחקת, בטענה כי הם מהווים גיס חמישי.

ב-17 באפריל 1948 כבשו כוחות ההגנה את המושבות ולדהיים (אלוני אבא) ובית לחם הגלילית. אחרוני המתישבים שנותרו במושבות הטמפלרים נאספו וגורשו מהארץ, תחילה לקפריסין ואחר כך הצטרפו לקרביהם באוסטרליה.

לאחר קום המדינה, כשנכסי המקרקעין של הניציב העליון עברו לרשות מדינת ישראל, הפכו אדמות הטמפלרים לאדמות מדינה, בניהול מנהל מקרקעי ישראל.

בשנת 1962 במסגרת הסכם השילומים עם גרמניה, שילמה ממשלת ישראל לטמפלרים ולורושיהם 54 מיליון מרק כפיצויים בגין אדמותיהם ונכסיהם. בניים של הטמפלרים באים מעת לעת לביקורים בארץ כדי לפקוד את קברי אבותיהם שבבית העלמין הטמפלרי, שנמצא בדרך יפו.

מלחמת העולם הראשונה

הניצוץ שהביא לפרוץ המלחמה הוא רצח פרנץ פרדיננד, יורש העצר האוסטרי היחיד של הקיסר פרנץ יוסף. הקיסר הגיע לביקור בארץ כהמשך לביקור שערך באלכסנדריה. הוא מגיע לירושלים ב-1869 שלכבודו סללו להשלמת בית הכנסת תפארת ישראל. הרצח אירע ב-28 ביוני 1914 בסרייבו בירת בוסניה. הרוצח היה גברילו פרינציפ, סטודנט סרבי מבוסניה. על אף שההתנקשות היא שהובילה לפרוץ המלחמה, הייתה זו רק העילה המיידית. סכסוכים פנימיים באירופה היו הגורם לפרוץ המלחמה. שורשיהם נעוצים בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 כאשר סרביה רוצה עצמאות. המלחמה נערכה בין 2 גושים עיקריים: מדינות ההסכמה - צרפת, בריטניה, ארה"ב, איטליה ורוסיה. ומדינות המרכז - גרמניה, אוסטרו הונגריה, בולגריה והקיסרות העות'מאנית.

הבריטים היושבים במצרים, מנסים לכבוש את א"י. התורכים יש קו הגנה חזק בין עזה לבאר שבע. הגנרל הבריטי מורי מנסה לכבוש את עזה ומבצע בסוף 1916 תחילת 1917, שני ניסיונות נפל כנגדה שעולים באלפי קורבנות.

לבריטים היו כוחות אוסטרליים וניו זילנדיים שנקראו ANZAC - אוסטרליין ניוזילנדיאן קורפ. מיודעינו, אבשלום פיינברג ואהרון אהרונסון, מייצעים לגנרל מירי לוותר על ניסיונות כיבוש עזה וללכת על באר שבע. הגנרל לא נעתר ובעקבות הכישלונות הוא מוחלף. בגנרל אלנבי שמחליט לתקוף את באר שבע, בקצה השני של קו ההגנה התורכי, תוך הטעיית התורכים לחשוב שההתקפה תהיה על עזה. בנוסף, הצליח מינצהאגן - קצין המודיעין של אלנבי, שאחד את היהודים - להטעות את הכוח התורכי לגבי גוון ההתקפה המתוכנן.

כיבוש באר שבע - מסביב לבאר שבע, כאמור היו ביצורים, אך הכוח הבריטי היה עדיף מספרית על הכוחות התורכים והגרמניים שהתלו אליהם. כיבוש מערך הביצור הקדומני, המערבי-דרום-מערבי, אפשר לבריטים לקרב את תותחיהם לעיר.

- בשלב הראשון הופצץ מרכז העיר
- בשלב השני נעשה איגוף מצפון מזרח והתקפת חיל פרשים מהגדולות בהיסטוריה נערכה על באר שבע. פרשים בריטים, אוסטרליים וניו-זילנדים הסתערו למרות הארטילריה התורכית. דהרת הסוסים הייתה כה מהירה, עד שהתותחנים התורכים לא הספיקו לצודד את התותחנים והמערך התורכי קרס.

אחרי שקרסה באר שבע, נפלה גם עזה והצבא הבריטי התקדם צפונה והתייצב על קו העוגיות - בין העוגיה שליד יריחו במזרח, לירקון (ואיד עוגיה - המתפתל) במערב. הירקון דאז היה רחב, ובנובמבר, לאחר חורף משופע בגשמים, לא הצליחו הבריטים לצלחו. בסופו של דבר, בדצמבר, צלחו הבריטים את הירקון ב-3 נקודות:

- למרגלות שיחי מואניס (אוניברסיטת תל אביב) היושב על רכס כורכר וחולש על הירקון.
- מערבה משם, בגבעת היל (ברחוב יהושע בן נון)
- מערבה משם, בתל כודדי, מול תחנת רידינג שבשפך הירקון.

הבריטים בנו גשר צף מחביות בירה ריקות. כדי לעמעם את רעש פרסות הסוסים, עברו הבריטים בבתי ת"א, אספו את כל השטיחים וריפדו את הגשר. לזכר הצליחה הקימו הבריטים אנדרטאות קטנות - הובאו עמודים מתל אפולוניה ועליהם חרטו את סיפור המעשה. במגרש החניה של אצטדיון ר"ג - באגף הדרום מערבי, ליד כביש שנכנס לאבא הלל, במדשאה קטנה וסביבה עצי איקליפטוס. בגבעת היל - גן ציבורי קטן ברח' הורקנוס פינת יהושע בן נון, ובתל כודדי - אחרי שדה דב, לכיוון חברת החשמל, מימין לגשר.

הכניסה לירושלים

בשלהי שנת 1917 עלו טורי רגלים של הדיביזיה ה-10 הבריטית אל חירבת אלטטין -סמוך לצומת גבעת זאב וניהלו קרבות עזים עם התורכים, כדי לתפוס אחיזה מצפון לירושלים ולנתקה. לצורך התקדמותם סללו הבריטים דרך חדשה, שהורחבה מאוחר יותר ע"י הירדנים, ולאחר שנת 1967 ע"י ישראל. ב-21 בנובמבר 1917 שהו כוחות הוד מלכותו במרחק 5 ק"מ מערבית מירושלים. ב-17 הימים הבאים התחוללו ליד העיר ובשוליה קרבות שגבו מחיר יקר מאוד בנפש. ב-8 בדצמבר, כשירד הערב על ההרים הצוננים, השלימו הדיוויזיות שאיגפו את העיר ממערב, את כיבוש כל עמדות ההגנה העיקריות של העיר מידי הטורקים.

סיפור הכניעה המפורסם של העיר:

ראש העיר, חוסיין סאלים אלחוסייני אָפְנְדִי, שידע כי הטורקים נטשו את העיר, החליט בצוואת עם מפקד המשטרה חאג'י עבד אל־קאָדֶר אל־עלאמי להיכנע לאנגלים המתקרבים, ויצא בראש משלחת למסור את כתב הכניעה. למשלחת הצטרף הצלם הז'ל לאַרְס לַאֲרֶסוֹן שגר במושבה האמריקאית. באזור רוממה, במקום בו קיימת עתה מצבת אלנבי, נפגשה משלחת הכניעה ב-2 טבחים אנגליים צ'רץ' ואַנְדְרוּז שאיבדו את דרכם. אלו סרבו לקבל את הכניעה וחזרו לקווים הבריטיים הקרובים. יותר מאוחר נתקלה המשלחת ב-2 סמלים בריטיים ג'יימס סְדְגִ'וִיק ופְרֶדְרִיק הוֹרְקוֹמְב שני סיירים מהדיביזיה ה-60 של לונדון. גם הם סרבו לקבל את כתב הכניעה, צולמו על ידי צלם המשלחת, והציעו "לחכות לגנרל".

ניסיון כניעה נוסף לקציני הארטילריה בק וברי לא הצליח, ולאחר צילום מסורתי חזרו השניים אל סוללת הארטילריה שלהם לאחר שהבטיחו שיעבירו טלפונית את בקשת הכניעה למפקדתם, שתדאג לגנרל מתאים. לוטננט קולונל ה' ביילי, אף הוא קצין ארטילריה שהיה בסיור, הצטלם עם המשלחת והבטיח לשלוח לכאן את מפקד הדיביזיה הגנרל ג'ון שי.

בריגדיר גנרל מי' פ' ו' ווטסון, מפקד החטיבה ה-180 שהופיע במקום ענה לדרישות - הוא היה גנרל ובנוסף, השעה כבר הייתה מאוחרת, וחברי המשלחת היו מותשים. הם הצטלמו ביחד, הדגל נזנח והמשתתפים הלכו לשתות תה וביסקוויטים לחנוג את האירוע.

מפקד הדיביזיה הגנרל שי, שהגיע לירושלים מאוחר יותר באותו יום, ארגן לעצמו למחרת טקס כניעה הולם על רחבת מגדל השער של מצודת מגדל דוד.

לאחר שנודע לגנרל אדמונד אלנבי על טקסי כניעת העיר ביטל את כולם והחליט על טקס כניעה מרשים יותר, שיערך בפתח העיר עם מצעד וכניסת הצבא המנצח.

ב-11.12.1917 סמוך לבית החולים 'שערי צדק' הישן על דרך יפו, המשיך הגנרל המנצח לעבר העיר העתיקה ברוכבו בראש צבאו. לפני הכניסה לפרצה שבחומת העיר (שנעשתה לכבודו של הקיסר הגרמני וילהלם ב-1898), ירד אלנבי מסוסו ומתוך ענוותנות וכבוד לירושלים עיר הקודש, נכנס אליה רגלי.

ממשרד המלחמה הבריטי נשלח לאלנבי מבעוד זמן מברק ובו נאמר: "...בהחלט מומלץ לרדת מהסוס בשער. הקיסר הגרמני נכנס פנימה רכוב על סוסו ונאמר עליו 'איש חשוב ממנו הלך כאן ברגל' אלנבי שלא היה טיפש הבין את הרמז וביצע בענוותנות את שציפו ממנו. נלוו אליו נציגים של צבאות איטליה וצרפת.

ראש העירייה, חוסיין סאלים אֶלְחוּסַיִינִי אֶפְנְדִי, שהיה חולני וחלש לא עמד בכניעות התכופות שנערכו במזג האוויר החורפי של דצמבר, חלה בדלקת ריאות, ולא יכול היה להשתתף בכניעה האחרונה. שלושה שבועות לאחר מכן מת.

המוסלמים התלהבו בתחילה, משום שלפי אמונתם יגיע לירושלים "אל נבי" – הנביא - והנה הגיע אלנבי. לקראת סוף 1918 נמשך כיבוש צפון הארץ מידי התורכים בתחילה אזור מגידו (אלנבי מקבל את התואר לורד אוף ארמג'ון), בהמשך עפולה ונצרת.

בשנים 1918 – 1920 שרר בארץ ממשל צבאי.

לאחר ועידת סן רמו, באפריל 1920 ניתן לבריטים המנדט על א"י עד ל-1948.

יהודים - היישוב הישן

כינוי לישוב היהודי המסורתי הוותיק שהתקיים בארץ ישראל עד מלח"ע ה-1. עד שנות ה-60 של המאה ה-19 היו רוב היהודים בארץ בני העדה הספרדית ואחר כך הפכו בהדרגה בני העדה האשכנזית לרוב.

היהודים התרכזו בעיקר ב-4 ערי הקודש – ירושלים (הר המוריה, עקידת יצחק, בית המקדש), חברון (קברי האבות), טבריה (מושב הסנהדרין, התלמוד הירושלמי, הניקוד העברי) וצפת (מפקדת המרד הגדול בגליל, קשב"י, ר' יוסף קארו - שולחן ערוך, האר"י-הזוהר, עלייה אחרי גרוש ספרד, מרכז קבלה). בנוסף היו קהילות יהודיות קטנות ב: יפו, חיפה, פקיעין, כפר יאסיף, עכו, שכם ושפרעם. עד מסע נפוליון התקיים ישוב יהודי גם בעזה.

רובו הגדול מאנשי היישוב עסק בלימוד תורה ואלו נסמכו בעיקר על כספי ה"חלוקה" שהיו תרומות של יהדות הגולה למען מי ששמרו על ארץ ישראל.

אמנם בכל שנות הגלות עלו יהודים לארץ וגם בקבוצות, כמו בעליית ר' יהודה הלוי, עליית בעלי התוספות, ביקור ר' נחמן מברסלב ועליית תלמידי הגר"א, אולם אלו היו קבוצות קטנות יותר ומניעיהם היו אידיאולוגיים-דתיים, ולא היה להן מניע בעל אופי מדיני. כך על פי הנרטיב הציוני הרשמי.

- עליית ר' יהודה הלוי - ריה"ל החליט לעלות לא"י וב-1140 עלה על אוניה לכיוון מזרח, הן משום הכמיהה לעלות לארץ ישראל והן משום שריה"ל התאכזב מהתקווה לעליית מעמדם של היהודים בגולה. הוא הגיע למצרים וריכז סביבו חוג מעריצים משכילים. הוא נאלץ להישאר במצרים, משום שמעריציו לא הניחו לו ללכת והוכיחו לו בק"ן הוכחות שארץ מצרים שוות ערך לארץ ישראל. ריה"ל חשש שלא יספיק לנסוע לישראל, וכמעט עלה על אוניה שעמדה לצאת באותו כיוון, אולם נאלץ לחזור משום תנאי מזג האוויר. בעבר הייתה מקובלת הטענה כי ריה"ל מת במצרים, ככל הנראה כחצי שנה לאחר בואו אליה ושם גם נקבר. אולם, ממצאים מהגניזה הקהירית שנתפרסמו בשנים האחרונות מעלים כי עזב את מצרים בחודש סיון ונפטר, כנראה בארץ-ישראל, בחודש אב של אותה שנה. אגדה מהמאה ה-16 מספרת כי הוא הגיע לירושלים, נשק את אבניה ושר "ציון הלוא תשאלני", ואז פרש ישמעאלי שדהר, רמסו בסוסו וכך מת.

- עליית היהודים המוגרבים ממרוקו בשנת 1198, זוהי התקופה האיובית, 11 שנה לאחר קרב קרני חיטין.

- עליית בעלי התוספות - בין השנים 1209-1211 עלו לארץ ישראל כשלוש מאות תלמידי חכמים ובהם כמה ממנהיגי הרוחניים של הדור. הם התיישבו בעכו, מרכז המדינה הצלבנית ויסדו בה בית מדרש ברוח בעלי התוספות.

- בשנת 1258 דור אחד לאחר מכן, לאחר שריפת התלמוד, הגיע גל עליה נוסף, עלייה של קבוצת רבנים מאנגליה, בראשותו של ר' יחיאל מפריס, שהעתיק אף הוא את ישיבתו מפריס לעכו.

- הרמב"ן – עולה לארץ ב-1267, משקם את הקהילה היהודית בירושלים. בערוב חייו חי בעכו שם גם נפטר.

- גל עולי גרוש ספרד במאה ה-16 גל של אנשי הלכה וקבלה שמגיעים לצפת.

- שנת 1699 עליית רבי יהודה החסיד, ואחריו גל גדול של חסידים שנמשך עד 1770 ביניהם הרמח"ל - ר' משה חיים לוצאטו – בעל מסילת ישרים.

- חיים בן משה אָבֵן עטר ממרוקו (1696 - 1743, ירושלים), פרשן מקרא, מקובל ופוסק הלכה. מחבר פירוש המקרא "אור החיים". נולד בשנת תנ"ו במרוקו בעיר סאלי לחוף האוקיינוס. רבו הראשון היה סבו שעל שמו הוא נקרא. התפרנס משזירת בגדי זהב וכסף. בשנת תס"ז נשא לאישה את בת קרובו ר' משה ברי' שם טוב אבן עטר (אמרו עליה שהייתה מתפללת כל יום בטלית ותפילין). בשנת תפ"ה נכלא

כתוצאה מריב כספי בנוגע לירושה מחותנו. בשנת תצ"ב נדפס ספרו "חפץ ה'". מחמת מצוקת הרדיפות עבר לעיר מקנס ומשם לפאס. בשנת תצ"ח היה רעב כבד במרוקו והרב עבר לבירה דאז טיטואן ומשם לאיטליה דרך אלג'יר, שם הדפיס את ספריו "אור החיים" ו"פרי תואר". בחודש אב תק"א 1741, עלה עם 30 מתלמידיו ובני ביתם לארץ ישראל דרך אלכסנדריה, והם התיישבו בעכו. משם ערך "זיארות"- עליות לקברי קדושים בגליל והגיע גם לטבריה. ר' חיים בן עטר ותלמידיו עברו מעכו לפקיעין, ובסוף שנת תק"ב עברו לירושלים שם הקים שתי ישיבות, אחת לתורת הגללה ואחת לנסתר. ר' חיים בן עטר נפטר והוא בן 47 שנה בלבד, פחות משנה לאחר התיישבו בירושלים.

ר' חיים בן עטר עסק בצרכי ציבור ופרנסת תלמידי חכמים עוד בהיותו בחו"ל, תרם להרחבת היישוב היהודי בארץ במאה ה-18. כמו כן פעל נגד הקראים בירושלים. תלמידו המפורסם היה החיד"א - ר' חיים יוסף דוד אזולאי.

ספרים שכתב: "חפץ ה'"- חידושים על מסכתות הש"ס ברכות, שבת, הוריות וחולין. "פרי תואר"- ספר הלכה על שולחן ערוך חלק יורה דעה בו הוא חולק על פסקי ה"פרי חדש" ר' חזקיהו די סילוה. "ראשון לציון"- חידושים על הש"ס ופירוש על 5 מגילות וכמה מספרי הנ"ך. "אור החיים"- פירוש המפורסם על התורה. נתחבב על חוגי החסידים והרבה מהאדמו"רים העריצו ספר זה. ספר זה הודפס בחלק מהמהדורות של "מקראות גדולות" ומבוסס בחלקו על תורת הקבלה. קברו של ר' חיים בן עטר נמצא בשיפולי הר הזיתים ועל מצבתו חרות: "והארץ האירה מכבודו כאשר יאירו שבעת הנרות, הוא זיוה הוא הדרה, ה"ה המופלא וכבוד ה' מלא, המקובל אלקי חסידא קדישא כמו"ר ר' חיים בן עטר ז"ל. נתבקש בישיבה של מעלה יום ט"ו לחודש תמוז שנת ה' תק"ג להנות מזיו השכינה". בית המדרש של ה"אור החיים" נמצא בעיר העתיקה בירושלים ונכלל היום במוזיאון בית וינגרטון, חצר היישוב הישן. ישיבת אור החיים המשיכה להתקיים אחרי מותו, עברה לרשות האשכנזים וקימת עד היום. אגודות רבות סופרו על קשריו של אבן עטר עם הבעל שם טוב.

- ר' נחמן מברסלב - בשנת ה'תקנ"ח 1798, ערך נחמן ביקור בא"י כדי להשיג התעלות נפשית. התעכב בקושטא ומחיפה הלך לטבריה שבה היה כבר מרכז לחסידי הבעש"ט. כמו כן ביקר בצפת ובמירון, אך לא בירושלים. כשעמד לחזור, נקלע לעכו בעת המצור שהטיל עליה נפוליון וחזר אחרי הרפתקאות באניית קרב טורקית. הביקור בארץ ישראל היה נקודת מפנה במשנתו של ר' נחמן. לאחר חזרתו ביקש לא לצטט את אמרותיו הקודמות, כמו כן שרף את כל כתביו שכתב עד הביקור. נחמן נהג מאז לומר: "כל מקום שאני הולך, אני הולך לארץ ישראל".
- עליית תלמידי הגר"א - עלייה שהתרחשה בשנים 1808 - 1809, בשלושה גלים וכללה מאות אנשים ובהם תלמידים חשובים של הגר"א. עליה זאת היוותה את התשתית ליהודי ארץ-ישראל האשכנזים, והם כונו קהילת הפרושים.

מפקד שנערך ב-1840

ירושלים - 5,000 יהודים (מתוך 13 אלף) יושבים ברובע היהודי, בגלל צפיפות החלה יציאה מהחומות. עד המאה-14 יושבים בהר ציון ואחר מכן עוברים לרובע היהודי בעיר העתיקה.

צפת - כ-1500 יהודים (מתוך כ-4 אלף) צידון - 250 יפו - 60 (מתוך 6 אלף)

חברון - כ-750 יהודים (מתוך 4.5 אלף) עכו - 200 שכם - 150

טבריה - כ-600 יהודים (מתוך 1.5 אלף) חיפה - 150 כפרים - 400

ישנן מסורות של רצף התיישבותי בפקיעין, כפר זיתים, עלמא, דלתון וחברון. לדוגמא, מערות יטא (היא יוטא המוזכרת במשנה ותלמוד), ישנם מוסלמים הנכנסים למערה ומדליקים נרות. האם אלה יהודי הר חברון - כמו האנוסים של ספרד ופורטוגל המדליקים נרות כל יום שישי?

המסה הגדולה של יהודים לארץ ישראל התפרסם באפיוזודות של עליית רבנים ואנשי דת:

מפרסי - רבי יחיאל עם 300 רבנים (מאה 13)

מספרד - רבי בנימין מטודלה (מאה 13) בכתביו מזכיר ישובים רבים.

רבי אליהו מברטנורא (מאה 13)

הרמב"ן - ר' משה בן נחמן

הרמב"ם - ר' משה בן מימון

רבי יהודה החסיד (1700) עליית החסידים המחדשים את בית הכנסת "החורבה" בירושלים.

רוב האוכלוסייה מתפרנס מכספי החלוקה אשר מגיעים באמצעות שד"ר (שליח דרבנן) מקהילות אירופה.

חלקם עוסק בתלמוד תורה, סופרי סתם, אריגים ובדים (בעיקר בצפת) ובמלאכות זעירות (צבעות, מסחר זעיר).

האוכלוסייה הוותיקה בא"י רואה עצמה כרצף של אבות אבותינו שמאז ומתמיד ישבה בארץ הקודש. יהודי צפת מבקשים סיוע לשהותם בארץ ענייה ומוזנחת, כך יוצא שד"ר לאסוף כספים. שד"ר מגיע למרוקו

להביא כספים עבור יהודי חברון, לא נתנו לו לעזוב והוא נשאר במקום, לימים נפטר ונקבר ב-וואן. מאז עולים במרוקו לקברי צדיקים (העיר וואן) לקברו של רבי עמרם בן דיוואן.

לקהילת המוגרבים, היושבים בארץ עוד מהתקופה האיובית (מאז קיים בירושלים "שער המוגרבים") יש קרובי משפחה רבים בחברון ובטבריה.

היו קיימים הבדלים בין האשכנזים לספרדים בנוגע לחלוקת כספי החלוקה:

אצל הספרדים הכספים לא היו מיועדים לכלל הציבור. הם נחלקו כך: שליש לנוזקים, שליש לתלמידי

חכמים ושליש למוסדות ציבור. לעומת זאת, חלוקת הכספים בקרב הציבור האשכנזי הייתה לפי ראש.

ישובים שתחילתם לפני העלייה הראשונה, חלקם חקלאיים:

ירושלים - משכנות שאננים - ב-1855 נעשתה רכישת הקרקע. זה היה בביקורו ה-4 של מונטיפיורי בארץ ישראל. השטח שנקנה היה מגרש של 180,000 מ"ר, מעל לברכת הסולטאן. מאחר ורכישת קרקע באתם ימים

על ידי נתין זר הייתה בלתי אפשרית, הוצא לשם כך צו מיוחד מטעם השלטונות, אשר התיר למונטפיורי את רכישת הקרקע מפחית ירושלים תמורת 1,000 ל"ש.

תחילה ייעד מונטיפיורי את הקרקע להקמת בית חולים ליהודי העיר, אך העובדה שבשנות החמישים הוקם בעיר העתיקה בית החולים רוטשילד, וחוסר הנכונות של התושבים להתאשפז מוחץ לחומות העיר גרמו לגניזת הרעיון. מונטיפיורי החליט לייעד את השטח להקמת שכונת מגורים חדשה ומרווחת, שתעניק ליושביה אלטרנטיבה לחיים הצפופים והתלותיים שבין החומות.

את משכנות שאננים הקים מונטיפיורי על שליש מהשטח שרכש. ה"שכונה" נבנתה למעשה כמבנה ארוך אחד של בתים טוריים, שנחנך בשנת 1860, ועוד מבנה קצר יותר מאחוריו. המבנים כללו 16 דירות מרווחות יחסית במושגי אותם ימים, כשלכל אחת מהן חלקת אדמה קטנטנה. את הדירות ייעד מונטיפיורי לאנשים נזקקים ולתלמידי חכמים מבני העיר העתיקה. כן הייתה כוונה שמחצית הדירות ייועדו לאשכנזים וחצי לספרדים. על פי התוכנית הראשונה היו צריכים הדיירים להתחלף אחת לשלוש שנים, כך שכל עניי ירושלים יהיו מהבתים, אולם תכנית זו לא נתקיימה, מכיוון שלאחר סיום הבנייה כמעט ולא היו בנמצא משפחות שניאותו להתיישב במקום, מפחד השודדים בלילה וריחוק המקום ממרכז היישוב היהודי. על כן הוחלט לתת את הבתים כנחלה לצמיתות ואף לתמוך במתיישבים תמיכה כספית.

משה מונטיפיורי בונה תחנת קמח בשכונת ימין משה כסמל לפרודוקטיביות.

שכונת עירונית: משכנות שאננים, משכנות ישראל, אבן-ישראל

(53 = אבן בגימטרייה משפחות), נחלאות, נחלת שבעה.

שכונת ביזמת משה מונטיפיורי: אהל משה (ספרדי), מזכרת משה (אשכנזי). כמו גם שכונות על פי מוצא עדתי: שכונת הבוכרים, שכונת הכרדים. שכונות פטרוניים שנתנו צדקה, שכונת בתי מחסה ו- שערי חסד.

מוצא - ב-1859 רכשה משפחת שאול יהודה, מיהודי עיראק, קרקעות סמוך למעיין (עין לימון) ואלה הצטרפו עוד משפחות, ביניהן משפחות ילון ומקלף. ב-1871 הוקם ח'אן על השרידים הקדומים שבמקום, שהיה אחד מארבע התחנות שבדרך יפו - ירושלים. ב-1894 הוקמה המושבה מוצא.

מקווה ישראל - ב-1870 ע"י חברת "כל ישראל חברים" שנוסדה בצרפת כדי להושיט סיוע פילנתרופי על בסיס הומניטארי לקהילות היהודיות באשר הן, ושמה דגש על קידום מפעלי חינוך ותרבות. בית הספר נוסד ביזמתו של קרל נטר.

פתח תקווה - ב-1878 נוסדה ע"י קבוצת יהודים חרדים מירושלים, שביקשה להשתחרר מכספי ה"חלוקה".

השנה הראשונה הייתה שנת שגשוג ומתיישבים חדשים הגיעו למושבה. עד מהרה החלו הצרות: התנגדות עזה מצד הישוב החרדי בירושלים, שיטפונות, מלריה, וחיכוכים קשים בין הקבוצה הראשונה לקבוצה השנייה שכלל לא התאימה להתיישבות ושאלה רק לזכות בתמיכה ציבורית.

ב-1881 נטשו המתיישבים את המושבה. זו חידשה ימיה שנה מאוחר יותר עם בוא העלייה הראשונה.

"הירושלמים" עושים זאת בד בבד עם היציאה מהחומות לשכונות עירוניות, כמו לדוגמה נחלת-שבעה.

כלומר, מעבר לשכונות עירוניות נוצרים גם פתרונות חדשים בצורת כפרים חקלאיים.

גיא אוני - קבוצת אנשים מצפת אשר הקימה את המושבה "גיא אוני". גם כאן הניסיון הראשון לא הצליח והקבוצה נאלצה לעזוב בגלל קשיים שונים. גם כאן הגיעו אנשי העלייה הראשונה מרומניה ומזרח אירופה והתיישבו במקום. המושבה החדשה נקראה "ראש פינה".

היו ניסיונות של לא-יהודים לסייע לישוב הישן:

גיימס פין (קונסול בריטי בירושלים)- הוא ואשתו מנסים לבצע מהפך תעסוקתי ליהודים בירושלים, לא מתוך תפיסה יהודית אלא נוצרית-פרוטסטנטית, ע"פ דרכם לשלבם בגאולת העולם ולשם כך נדרש תנאי-עם ישראל יושב לבטח בארצו, על אדמתו (בכך מקווים שיתקצרו הימים ולבסוף תבוא גאולה לעולם). המדובר באישים המסכנים קריירה אישית שלהם להגשמת הרעיון. גיימס פין בונה שכונה ("כרם אברהם"- בה נולד עמוס עוז), בתי מלאכה לטובת "יהודים פרוזיטים" שאינם מתפרנסים מעמל כפיים.

סר לורנס אוליפנט - גוי רומני המדברן אף הוא את היהודים לעלות לא"י. יוזמה של אדם בודד המתחבר ליוזמה מקומית הנתמכת על ידי ציונים לא יהודים. כך תיוולד ב-1882 עליה מרומניה על גבי האונייה

"תטיס" שהם קוראים לה "טיטוס". יקימו שתי נקודות:

ראש פינה (לפנים גיא אוני) - נותר בה חקלאי אחד בלבד, השאר חזרו לצפת.

זיכרון יעקב - 25 משפחות שהתחברו למשפחות זמריין.

ביישוב הישן היו בני ספרד ואשכנז:

קהילת יהדות ספרד - הספרדים היו ברובם מצאצאי היהודים שבאו לאחר גירוש ספרד. אליהם הצטרפו "המסתערבים" - כלומר, יהודים שהיו בארץ ולא עזבו לעולם. אליהם נוספו עולים מאזור הבלקן, אסיה הקטנה ושאר ארצות המזרח.

לארץ מגיעים יהודים החל מהמאה ה-16 ומי שמקבלם היו נציגי הסולטאן והאימפריה העות'מאנית. למגורשי ספרד ניב ספרדי הנקרא "לדינו"- לטינו, אספנוולית. יהודים שנקלטו ברחבי האימפריה העות'מאנית- תורכיה ויוון ואקס-יוגוסלביה משמרים שפתם שם עד עצם היום הזה.

כיום, קיימת כוונה בקרב אוניברסיטאות ספרד ללמד את הלדינו המקורית מלפני 500 שנה. בבולגריה למשל נקלטו לתוך שפה זו מילים תורכיות ועבריות. בית כנסת בלדינו נקרא "קל" קיצור של המילה "קהל".

לא כל יהודי מרוקו, הם יוצאי ספרד. קיים גם מיתוס שחלקם יוצאי יהושע בן נון. התגלתה זה מכבר כתובת במרוקו "עד כאן רדף יואב בן צרויה אחרי הפלשתים".

קהילת יהודי סלוניקי - נקראת ירושלים דבלקן.

קהילת ארצות אשכנז - האשכנזים יהודים יוצאי ארצות אירופה, התאפיינו בפירוד ופיצול. כל יוצאי ארץ מוצא הקימו להם ארגון משלהם. שם ייוולד ניב האידיש. "הכולל" היה ישיבה תורנית אשכנזית ושם התרכזו החיים בקרב העדה, באמצעות הכולל קיבלו את התרומות מהתפוצות. נבדלים בשפתם ובסגנון הלבוש.

היחסים בין הספרדים לבין האשכנזים היו מתוחים וגרמו לסכסוכים. "הספרדים" איבדו את מעמד הבכורה שלהם לטובת "האשכנזים" בעקבות עליה מוגברת מאירופה וכן בשל ריבוי ילודה טבעית. ב-1836 ישבו בארץ 2600 ספרדים לעומת 650 אשכנזים, ב-1880 ישבו בארץ כ-8000 ספרדים לעומת 9000 אשכנזים, ב-1900 ישבו בארץ 16,500 ספרדים לעומת 18,500 אשכנזים. ההגירה לארץ ישראל התקיימה על רקע הגירת המונים ממזרח אירופה שהתרחשה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 והקיפה יותר מ-3.5 מיליון איש. היהודים היגרו בשיעורים גבוהים יחסית לחלקם באוכלוסייה, בערך 2.5 מיליון איש. הרוב המכריע של המהגרים היהודים, כמו אצל כלל המהגרים, היגר לארצות הברית. ארצות יעד אחרות היו אנגליה, ארגנטינה, צרפת, קנדה, אוסטרליה ודרום אפריקה. מיעוט קטן מבין המהגרים, כ-25,000 איש ואישה, בחרו להגר לארץ ישראל. ההגירה התרחשה בשני שלבים עיקריים: 1881 – 1882 ו-1890 – 1891.

העליות לארץ ישראל

עליה ראשונה 1882 - 1904 (25 - 30 אלף איש)
עליה שנייה 1904 - 1914 (35 - 40 אלף איש)
עליה שלישית 1919 - 1923
עליה רביעית 1924 - 1931 (כ-65 אלף איש)
עליה חמישית 1933 - 1938 (כ-250 אלף איש)

העלייה הראשונה

כשבעה חודשים לפני שהגיעו לארץ רוב עולי העלייה הראשונה ממזרח אירופה, הגיעה לארץ הקבוצה הראשונה של עולי תימן – עליית "אעלה בתמר". תימן נשלטה באותה תקופה על-ידי האימפריה העות'מאנית. אימפריה זו כפתה על היהודים בתימן לנקות ביובים ולטחון קמח עבור הממשל ללא כל תמורה; שלטון זה אסלם יהודים יתומים בכוח; כמו כן בוטלה הסמכות של בתי הדין היהודים בנושאי ירושות וממון; באותה תקופה גם פגעה בצורת קשה בעיר צנעא. יהודי תימן האדוקים ראו בשנת תרמ"ב 1881 את שנת הגאולה, הם הושפעו מהפסוק "אמרתי אעלה בתמר אוהזה בסנסניו" (שיר השירים ז, ט) ("בתמר" זו תרמ"ב בשיכול אותיות). **עולי תימן** היו אדוקים מאוד בדתם. הם היו רגילים לעבודה פיזית ולא הסתמכו על תרומות השד"רים מחו"ל. מספרם היה מועט יחסית, רק 2,500 איש, אך בסופו של דבר היוו מחצית מהעולים בעליה זו כיוון שכל העלייה מתימן נשארה בארץ בעוד שמרבית העולים ממזרח אירופה עזבו לבסוף את הארץ. לאחר עלייתם לארץ, סבלו עולי תימן במשך השנים משני קשיים עיקריים – דיור ופרנסה: חלק מעולי תימן הגיעו לירושלים אבל העדה הספרדית שם לא סייעה להם כראוי מפני שגם לעדה הספרדית היה קשה מבחינה כלכלית. היו גם כאלה מתושבי ירושלים שפקפקו ביהדותם של עולים אלו. יהודי תימן נתקלו שם גם בבעיית דיור (בעיה שהייתה קיימת בירושלים לגבי רוב היהודים שם) ולכן נאלצו לגור במערות סביב ירושלים ובפחונים, בסביבות כפר השילוח. חלק אחר השתקע ביפו. אמנם גם חלק זה סבל מבעיית דיור וממחסור בפרנסה, אבל שם הם הצליחו לעתים למצוא פרנסה בחקלאות במושבות יהודה והשרון. העולים מתימן לא בחלו באף עבודה פיזית: הם עסקו בחקלאות, בצרפות ועוד. הקשיים שהיו לעולי תימן יחד עם ניכור מצד האשכנזים גרמו ליהודי תימן להסתגר בתוך עצמם ולעשות למען קהילתם בלבד. דבר זה בא לידי ביטוי בשכונות שהתבססו על טהרת יהודי תימן, יישובים שהוקמו ליהודים תימנים בלבד, מוסדות חינוך לעולי תימן בלבד, קופות צדקה של יהודי תימן ועוד.

חובבי ציון

מספר אגודות ציוניות שנוסדו ברוסיה וברומניה בסוף המאה ה-19 בתגובה לאנטישמיות וכחלק מההתעוררות הלאומית באירופה בכלל ואף בקרב היהודים ודגלו בעלייה והתיישבות בארץ ישראל.

הגורמים להתעוררות התנועה היו:

- אי מתן אזרחות ליהודי רומניה - המדינה הרומנית שהוקמה תחת ההבטחה לתת אמנציפציה ליהודים, לא עמדה בהבטחתה. בעקבות לחץ של החוגים האנטישמיים, שכללו חלקים גדולים מהחוגים המשכילים, חזר בו השליט, ורומניה בחוקתה קבעה שרק נוצרים יכולים לקבל אזרחות רומנית.
- הסופות בנגב, ב-1881 התרחשו בדרום רוסיה פרעות, שפגעו ביותר ממאתיים קהילות יהודיות בעידודו של השלטון. הפרעות עוררו את היהודים לחפש פתרונות לבעיותיהם. יש שהיגרו לארה"ב ואחרים התארגנו בתנועות של "חובבי-ציון" שהתרכזו במציאת פתרון לבעיה הלאומית.
- חשש מפני התבוללות היהודים שהיגרו לארצות הברית בתוך החברה המקומית היה בין הגורמים להתעוררות תנועה לאומית שניסתה להטות את זרם ההגירה לכיוון א"י עקב הרצון הקיים אצל כל היהודים לחזור לא"י ולצפות לבוא המשיח.
- הזיקה לארץ ישראל – הרצון הקיים אצל כל היהודים עוררה מחדש את הרצון לעלות לארץ ישראל ולהקים בה מדינה יהודית
- במהלך המאה ה-19 התרחש באירופה "אביב העמים" (התעוררות לאומית של עמים רבים בעיקר במערב אירופה), התעוררות זו השפיעה על היהודים, לאומיותם התעוררה, והם פנו להקים מדינה יהודית בא"י.

הכוח הדוחף: הסופות בנגב + רצח הצאר ברוסיה. הכוח המושך: אהבת ציון
חיבור בין סוציאליזם לאלמנטים דתיים חדשים ומתקדמים- דת עבודה, עבודת כפיים ואהבת ציון

הוגי הדעות של תנועת "חובבי ציון" היו:

משה לייב לילינבלום - יהודי מתבולל, מראשי תנועת ההשכלה ברוסיה, שפרעות "הסופות בנגב" שינו את גישתו. הוא חדל להאמין בהתבוללות וראה בזרותם של היהודים במדינות השונות את בעייה היהודית. הוא טען שהפתרון לבעיית היהודים הוא ארץ משלהם. עיקר טענותיו של לילינבלום היו:

- האנטישמיות לא תחלוף, שנאת היהודים החריגים תתקיים תמיד.
 - היהודים נפגעו בגלל עליית מעמד הפועלים, שראה ביהודים מנצלים וגנבים.
 - הרפורמה בדת, ההתבוללות וההשכלה לא פתרו דבר, משום שהיהודים נרדפו על רקע מוצאם, בין שהיו חילוניים או דתיים.
 - ההתבוללות אפשרית כפתרון בודדים, אך לא לעם כולו. משום כך יש לעלות לא"י.
- יהודה לייב פינסקר** - משכיל יהודי רוסי, מתבולל מאודסה, ששירת כרופא צבאי מתנדב בצבא הרוסי במלחמת קרים, וזכה לאות הצטיינות. פרעות "הסופות בנגב" גרמו לשינוי בדרך מחשבתו, והוא פנה לחפש פתרון לאומי לבעיה היהודית. ב-1882 פרסם פינסקר את אחד החיבורים המכוננים בתולדות הציונות, הספר "אוטואמציפציה". הספר פורסם בווינה בגרמנית, כדי לעורר את יהודי מערב אירופה העשירים לסייע בהקמת תנועה לאומית. למרות זאת, הספר עורר בעיקר את יהודי מזרח אירופה הסובלים. דגל ברעיון ה"אוטואמציפציה" שפירושו שחרור עצמי, התרחקות מהגויים ומעבר מאנומאליות לנורמאליות. על היהודים לשחרר את עצמם בתהליך בן מספר שלבים:

- שינוי בהרגשה – מודעות לאומית.
 - התארגנות בקונגרס.
 - פנייה להמון היהודים - גיוס כספים, פנייה למעצמות.
 - הקמת מדינה יהודית שרק בה יוכל כל אדם לקבל את הכבוד האישי המגיע לו.
- עם זאת יש לעלות כמה שיותר מהר לא"י, למרות הקשיים ובעיות ארגון. פינסקר מפריד בין היהדות שאינה קשורה לארץ כלשהי ובין הלאומיות היהודית-שקשורה לארץ, אך בגלל שעוד לא השיגו אותה לא מתייחסים אל היהודים כאל עם. פינסקר לא שם דגש דווקא על א"י, אך הייתה לה עדיפות בשל הקשר ההיסטורי רוחני לעם הציוני. הוא האמין שגם שטח אחר יוכל לשרת את המטרה הראשונית "ארץ משלנו".
- הרב שמואל מוהליבר** - רב ליטאי, מומבשרי הציונות, ממייסדי תנועת "חיבת ציון", מאבות הציונות הדתית. הקים את בני ציון - אחד הארגונים הראשונים של חיבת ציון ואת קבוצת חובבי ציון הראשונה בוורשה. התבלט ביחסו המתון כלפי תנועת ההשכלה וסבר כי יש צורך בשיתוף-פעולה עם המשכילים לטובת האומה. סייע באורח פעיל למושבות היהודיות בארץ ישראל. הוגה רעיון הקמת מושב חקלאי.
- הרב מוהליבר: שקולה מצוות יישוב ארץ ישראל כנגד כל התורה כולה.
- כמו כן קבע שתורת ישראל היא מקור חיינו והיא צריכה להיות יסוד תחייתנו בארץ אבותינו. הוא היה לסמל לתנועות ולארגונים אשר ביקשו לראות את המיזוג שבין היהדות המסורתית לתנועה הציונית. הוא היה ממחולליה של התנועה הציונית, התנועה שביקשה לקבל במסגרת הדת לא רק את הלאומיות אלא גם את החיים המודרניים, ובכך להחזיר את האחדות הדתית של החיים היהודיים כפי שזו התקיימה בחברה המסורתית

תנועת "חובבי ציון" החלה את דרכה ללא ארגון, באופן ספונטאני ומפוזר. קמו עשרות אגודות של "חובבי ציון" ברוסיה ובמזרח אירופה, ללא קשר ביניהן, אך עם מטרות משותפות לכולן. חבריה האמינו בצורך לעלות לא"י, להתיישב בה ולעבוד את אדמתה, ולהקים בה בסופו של דבר, מדינה יהודית.

לאחר פרסום רעיונותיהם של פינסקר ולילינבלום ולאור קשיי האגודות, יזמו השניים את כינוס ועידת קטוביץ' כוועידת היסוד של תנועת "חובבי ציון". הוועידה התכנסה בשנת 1884 בעיר קטוביץ' בגרמניה. זו הייתה ההתארגנות הלאומית העולמית הראשונה של היהודים, אליה הגיעו 35 נציגים. התאריך נקבע לפי מועד חגיגת מאה שנה להולדת הברון מונטיפיורי (האירוע שימש תירוץ לעריכת הכינוס, למנוע האשמה בהתארגנות לצורך מטרה פוליטית).

מטרות הוועידה היו ליצור הנהגה מרכזית לכל אגודות "חובבי ציון", שתנסה להשיג רישיון חוקי לפעילות האגודות במזרח אירופה, ולרכז את כל המאמצים למען מפעל משותף – יישובה המחודש של א"י. פינסקר נבחר כיושב ראש ההנהגה. בזאת קמה תנועת "חיבת ציון".

תנועת ביל"ו

ארגון יהודי לאומי אשר נוסד ברוסיה בשנת 1881. שמו מורכב מראשי התיבות של הפסוק "בית יעקב לכו ונלכה" (ישעיהו, ב, 5). בתחילה קראה לעצמה הקבוצה בשם "דאבייוו" - ראשי תיבות מספר שמות, ט"ו 15: "דבר אל בני ישראל וייעשו".

התנועה הוקמה בעקבות הפוגרומים שבוצעו ביהודים, ומקימה הציבו לעצמם למטרה להתנחל בארץ ישראל. גרעין ההקמה של התנועה מנה כ-50 איש, רובם סטודנטים ממעמד חברתי גבוה, אך רק מיעוטם עתיד היה להגיע לארץ. מרכז התנועה היה בתחילה בחרקוב ולאחר מכן באודסה. בראש עמד ישראל בלקינד. הביל"ויים פנו לעיר קושטא וניסו להיעזר תחילה בלורנס אולפינט, כדי שייסיע להם במגעם עם השלטונות התורכיים, אך הוא לא הצליח לעשות זאת. גם פניות לאנשי ציבור נוספים העלו חרס, ולבסוף החליטו אנשי ביל"ו שלא להתמתן ולעלות בכל זאת לארץ ישראל, למרות שהחריהם ברוסיה סברו שמוטב שיגיעו לסוריה, שם ניתן היה לקבל קרקע בחינם.

ב-6 ביולי 1882 ירדה הקבוצה בחוף יפו. משהגיעו לארץ, שאפו חבריה להשתלב בתחום עבודת האדמה. חברי הקבוצה, 14 במספר ובהם אישה אחת – דבורה סירט. פנו לבית הספר "מקווה ישראל" והקימו קומונה. נוצרו חילוקי דעות בין רוב בני הקבוצה לבין ישראל בלקינד, שאותו ראו כשתלטן, ובלקינד ואחיו נאלצו לעזוב את הקבוצה.

בנובמבר 1882 החלו לעבוד בראש"צ, על אף התנגדות אלו מבני המושבה שחששו מאופיים החילוני. מצבם הכלכלי היה קשה, בשל היבולים הדלים והשכר הזעום ששולם להם. בקשותיהם לקבל סיוע, בין היתר מתנועת חובבי ציון, הושבו ריקם. עד סוף 1884 נמנו בארץ 48 ביל"ויים, ואילו התנועה ברוסיה חדלה להתקיים.

אחרי שגורשו ממקווה ישראל, הקימו בשנה זו את המושבה גדרה, תוך שהם נעזרים ביחיאל מיכל פינס אשר רכש עבורם חלקת אדמה בת 3,300 דונם.

העלייה הראשונה "עליית האיכרים" 1881 - 1903.

גל ההגירה היהודי הציוני הראשון והנרחב לארץ ישראל בעת החדשה, ממזרח אירופה ומתימן 1882. **קונגרס פוקשאן** - הכינוס של "אגודות ליישוב א"י על-ידי עבודת-אדמה", בדצמבר 1881 בעיר פוקשאן ברומניה והקמת הוועד המרכזי ליישוב ארץ ישראל וסוריה, הארגון הראשון שעסק בעלייה קבוצתית מאורגנת.

הוועד ארגן הפלגות מגאלצ' אל א"י של עולים שיצאו מקרב יהדות רומניה - הקמת ראש פינה ע"י קבוצת יהודים מרומניה. לאחר הגל הראשון הייתה דעיכה של העלייה.

גל עלייה שני ב-1890 הסיבות להתגברות המחודשת היו:

- ממשלת רוסיה העניקה אישור רשמי לפעילות של תנועת "חובבי ציון" בארצה. החל משנת 1890 החל לפעול בארץ "הוועד האודסאי" ביפו, תפקידו היה לקלוט עולים שהגיעו לארץ בזכות הפעילות החוקית של חובבי ציון ברוסיה.
- מצבם של יהודי רוסיה הלך והחמיר: השלטונות המשיכו לדחוק את יהודי רוסיה מענפי המסחר והתעשייה, כמו כן ב-1891 גורשו יהודי מוסקבה. מצב קשה זה הגביר את עליית היהודים מרוסיה לארץ-ישראל.
- מצבם הכלכלי של מושבות העלייה הראשונה מתקופת גל העלייה הראשון השתפר בזכות עזרתו של הברון רוטשילד (הוקמו מטעים, יקבים). תופעה זו משכה לארץ-ישראל את גל העלייה השני שבתוך העלייה הראשונה.
- אוכלוסיית המהגרים מנתה בעיקר משפחות מסורתיות-דתיות שקיוו לשפר את מצבם הכלכלי, למצוא מנוחה ונחלה ולהמשיך באורח חייהם הקודם. הם התפרנסו ממסחר זעיר ומלאכה ולא מחקלאות. רובם לא היו מאורגנים וחלקם היו מאורגנים במסגרת חובבי ציון. רוב המהגרים היו בני 30 - 40 ובעלי משפחות מעיירות קטנות.

מושבות איכרים חדשות: (כרבע מהעולים פנו לחקלאות)

- ראשון לציון - נוסדה על-ידי חובבי ציון בהנהגתו של זלמן דוד לבונטין. ביום ט"ו באב תרמ"ב 31 ביולי 1882 עלו על הקרקע שבעה עשר מייסדי המושבה. שם המושבה ניתנה לה על-פי הפסוק: "ראשון לציון, הנה הים; וְלְיִשְׁשָׁלִים, מְבַשֵּׁר אֶתְּוֹ" ישעיהו מ"א כ"ז.
- פתח תקוה ב-1878, הוקמה ע"י בני הישוב הישן וננטשה במהרה. הוקמה מחדש ב-1882 בידי מתיישבים מרוסיה.
- ראש פינה - הוקמה ב-1878 כ"גיאת אוני", (ראה הרחבה בהמשך), ננטשה כמעט לגמרי והוקמה מחדש ב-1882 ע"י מתיישבים מרומניה.
- עקרון-מזכרת בתיה, הוקמה ב-1883 ע"י יהודים מרוסיה בתמיכת רוטשילד.
- גדרה - הוקמה ב-1884 ע"י אנשי ביל"ו.
- זיכרון יעקב - הוקמה ב-1882 בידי עולים מרומניה.
- יסוד המעלה - הוקמה בשנת 1883 ע"י חלוצים מתנועת חובבי ציון.
- נס ציונה - בשנת 1878 רכש גוסטב ריסלר, נוצרי טמפלרי, חלקה במקום בו נמצאת נס ציונה של היום. הוא נטע פרדס במקום בו חי לבדו. כאשר ביקר ריסלר בעיר אודסה בשנת 1882, פגש את ראובן לרר, איש "חובבי ציון". השניים סיכמו עסקה בה יקבל הטמפלר הנוצרי, את ביתו של לרר באודסה תמורת הפרדס של ריסלר בא"י. בשנת 1883 (בתמוז תרמ"ג) הגיע לרר עם משפחתו לנחלתו בא"י. הוא מצא במקום מבנה עזוב, באר הרוסה ופרדס מוזנח. במשך כחצי שנה שיקם את המקום ואז החל לחפש מתיישבים יהודים נוספים, כדי שיוכל לקיים חיים יהודיים שלמים ("מניין" לתפילה ו"חדר" לילדים). הוא קרא ליהודים, בני הישוב הישן ובני העלייה הראשונה: "מי לחלקת אדמה פורייה ולהקמת מניין ביישוב יבוא אלי". הוא אף הקצה 320 דונם מאדמותיו למתנחלים החדשים. בשנת תרמ"ח הגיע למניין הראשון. שם היישוב החדש שהוקם נקרא "נחלת ראובן".
- משמר הירדן - המושבה הוקמה לראשונה בשנת 1884 כחווה חקלאית פרטית בשם "שושנת הירדן". לאחר שנוכח בעליה כי לא יצלח לבדו לתחזק את החווה הנידחת, מכרה מחולקת ליהודים שאחזו באדמה בעזרה כספית של "חובבי ציון". הם ייסדו את המושבה משמר הירדן, בחודש אלול שנת תר"ן ספטמבר 1890.
- רחובות - רחובות הוקמה ב-1890, תחילה כמושבה של עולים מפולין. העולים השתייכו לקבוצת "מנוחה ונחלה" שפעלה בורשה שמטרתה הייתה הקמת יישוב יהודי בא"י שלא יהיה תלוי בכספיו של הברון רוטשילד. העלייה לקרקע התבצעה על כ-10,000 דונם של אדמות שנקנו מבעוד מועד מבני היישוב הערבי "חירבת דוראן" ששכן במקום.
- חדרה - אדמות חדרה נקנו עבור נציגי אגודות יהודים מליטא, כבר בשנת 1890 על ידי יהושע חנקין מהאפנדי סלים חירי ששלט במקום. חנקין, התחייב לייבש את כל הביצות שבאדמות אלה, אולם לא

עמד בדיבורו, ואף לקח לעצמו חלק מן האדמות. לבסוף, לאחר משא ומתן העביר חנקין את רוב הקרקעות לאגודות. בשנת 1891 עלו התושבים לקרקע, היו אלה עולים מריגה, וילנה וקובנה שבליטא ולטביה.

- בת שלמה - הוקמה בשנת 1889 במימון הברון רוטשילד ונקראת על שם בטי בתיא, בתו של סלומון (שלמה) רוטשילד – מי שהיה הדוד וגם הסבא של הברון רוטשילד.
- מאיר שפיה - הוקמה בשנת 1891 כמושבת בת של זיכרון יעקב הקרובה, ונקרא על שם מאיר (אנשל) באר טוביה - הוקמה בשנת 1887, על אדמות שרכש הברון רוטשילד. ננטשה עקב התנכלות הערבים, יושבה מחדש בשנת 1896.
- הרטוב – נוסדה בחנוכה תרנ"ו (דצמבר 1895) על ידי "חובבי ציון" מבלגריה. לאחר מאורעות תרפ"ט 1929, חדלה החווה להתקיים,
- מטולה - שטחה של מטולה נרכש בשנת 1890 ביוזמת חברת יק"א והברון רוטשילד, מערבי נוצרי מצידון בשם ג'בור ביי. בשטח זה ישב כפר בשם אומטולה שהיה מיושב על ידי דרוזים, ולאחר רכישת הקרקע, הצטרפו מספר יהודים מיישובי הגליל וצפת לכפר הדרוזי. בשנת 1895 פרץ המרד הדרוזי כנגד השלטון התורכי והדרוזים שבכפר הצטרפו למרד ובכך בא הקץ על היישוב המשותף. המושבה מטולה הוקמה ב-1896 ויושבה על ידי 59 משפחות ממושבות הברון השונות (בעיקר ראשון לציון וזיכרון יעקב).
- סג'רה - אילניה התחילה כחווה שאדמותיה נרכשו בידי יק"א בשנת 1899.
- כפר תבור - נוסדה בשנת 1901, על ידי קבוצת בני הדור השני של העלייה הראשונה. הקבוצה מנתה 28 משפחות שמוצאן מהמושבות: זיכרון יעקב, מטולה, ראש פינה ושפיה.
- יבנאל – נוסדה בשנת 1901. מתיישבים הראשונים באו בחלקם מהחורן, אותו נאלצו לעזוב לאחר חיסול ההתיישבות שם ב-1898 וחלקם באו מראש פינה ומטולה.
- מנחמיה – נוסדה ב-1901 והינה היישוב היהודי הראשון באזור בעת החדשה.
- גבעת עדה – הוקמה בשנת 1903 על ידי 8 משפחות ונקראת על שם אשתו של הברון רוטשילד.
- עתלית - נוסדה בשנת 1903 לאחר שהברון רוטשילד רכש את אדמות האזור בשנת 1899.
- כפר סבא – כ-7,000 דונם מאדמות כפר סבא נרכשו בשנת 1892 על ידי קבוצת יזמים יהודים מפתח תקווה. מטרתם הייתה להציע את האדמות למכירה ליהודים עשירים מהגולה. הרעיון היה לטעת מטעי שקדים בחלקות וכשהעצים יתנו פרי יעלו בעלי החלקות לארץ. למרות ניסיונות הפרסום, הקנייה התבררה כלא מוצלחת שכן האדמות נמצאו במקום שומם, מוזנח ורחוק מכל יישוב יהודי. לאחר הכישלון רכש הברון רוטשילד את האדמות בשנת 1896, ובתחילת המאה ה-20 עברו האדמות לידי חברת יק"א שקיבלה מהברון את הטיפול במושבותיו.
- בשנת תרס"ג (1903), הנחשבת כיום כשנת הקמת היישוב היהודי בכפר סבא, מכרה החברה את מקצת האדמות לאנשי ירושלים ואת רובן לאיכרי פתח תקווה, כדי שיתיישב בהן הדור השני - בני האיכרים.

בני העלייה הראשונה הקימו 28 מושבות.

שבע הראשונות נקראות 7 המופלאות והן:

ראש פינה, יסוד המעלה, זיכרון יעקב, פתח תקווה, ראש לצ'ג, גדרה, מזכרת בתיה.
נווה צדק - השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומות העיר יפו, נוסדה בשנת 1887, 22 שנה לפני ייסוד תל אביב, על ידי משפחות יהודיות שרצו לצאת מיפו הצפופה. אל יפו הגיעו יהודים רבים עוד לפני גל העליות הראשונות. רובם מגיעים אל "בית היהודים".

השכונה נוסדה על אדמות שנרכשו על ידי אהרון שלוש שכבר התגורר במקום עם משפחתו - המשפחה מאלג'יריה. את השכונה בנתה חברת "עזרת ישראל" (נוסדה על ידי האחים אלעזר ושמעון רוקח – למשפחה שורשים בירושלים ובצפת) שחילקה את השטח ל-40 חלקות. עם הזמן נבנו שכונות נוספות מסביב לשטח המקורי בנייהן "נווה שלום" שאדמותיה נרכשו ע"י זרח ברנט ממקימי פתח תקווה, "מחנה יהודה" ו"מחנה יוסף" שכונות אלו נבלעו בתוך נווה צדק של היום.

כל ישראל חברים

ארגון בינלאומי ראשון של יהודים שהוקם בשנת 1860 בפריס בעקבות "פרשת אדגרדו מורטארה". אדגרדו מורטארה היה ילד יהודי שנחטף בהיותו קטין על ידי משטרת הוותיקן ופרשת חטיפתו גרמה לסערה בקרב יהודי אירופה. הוא נולד ב-1851 והיה בנו של סוחר יהודי מבולוניה שבאיטליה. בהיותו בן שנתיים, בזמן שלקה במחלה קשה, הוטבל לנצרות על ידי משרתת נוצרית של המשפחה, ללא ידיעת המשפחה, מתוך אמונת המשרתת שכך תציל את הילד.

כאשר הגיע אדגרדו לגיל 6 נחטף הילד ממשפחתו על ידי משטרת האפיפיור, עקב טענתם שהילד נוצרי. כל המאמצים של המשפחה להחזיר את הילד לידיהם נכשלו, והכנסייה הגנה על ההטבלה בטענה שבמקרה של סכנת חיים מותר להטביל לנצרות ילדים גם נגד רצון הוריהם.

חברת כל ישראל חברים -כ"י"ח, הוקמה בפריז בשנת תר"ך (1860) ונקראה בצרפתית Alliance Israelite Universelle ובקיצור – אליאנס.

כל ישראל חברים הייתה הארגון הבין-ארצי הראשון בעת החדשה שהוקם במטרה להגן על זכויות היהודים ולעזור להם לרכוש השכלה ומקצוע וסיסמתם הייתה "כל ישראל ערבים זה לזה".

משנת 1863 ועד 1880 עמד בראש הארגון אדולף כרמיה, שכיהן פעמיים כשר המשפטים של צרפת. פעולותיה העיקריות של כ"י"ח היו בתחום החינוך: בית הספר הראשון שלה נוסד במרוקו בשנת תרכ"ב (1862). עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה כ"י"ח 188 בתי ספר בצפון אפריקה, בארץ ישראל, בפרס ועוד. שפת הלימוד בבתי הספר של כ"י"ח הייתה צרפתית, אך תכנית הלימודים כללה לימודי עברית ויהדות. בשנת תרכ"ח (1868) פנתה קבוצת צעירים מארץ ישראל לחברת "כל ישראל חברים" שבפריז. הם תיארו את העוני והדלות של החיים בארץ, והעלו בקשה יוצאת דופן: "איננו מבקשים לחס חסד – אלא עבודה. הבו לנו אדמה, תנו בידנו כלים, תשלחו אלינו אנשים שְׁלֵמְדונו את עבודת האדמה". כדי להבין עד כמה הייתה בקשתם בלתי רגילה, יש לזכור כי היהודים שחיו בארץ ישראל באותה תקופה (המאה ה-19) היו שייכים ל"יישוב הישן" שהתקיים רובו ככולו מכפי תרומות של קהילות יהודיות. בעקבות פנייתם של הצעירים מארץ ישראל החליטה הנהלת כ"י"ח לשלוח לארץ את מזכיר החברה, קרל נטר, לבדוק את המצב בארץ ולגבש המלצות לפעולה. נטר חזר לפריז עם המלצה חד משמעית, שאכן חיוני להקים בארץ מסגרת חינוכית שתעניק לצעירים הכשרה חקלאית. המלצתו התקבלה, וחברת כ"י"ח החליטה על פתיחת בית הספר החקלאי הראשון בארץ ישראל לנערים ונערות בני 13-16. בשלב ראשון הוחלט, שבכל שנה יתקבלו ללימודים עשרה תלמידים על חשבון חברת כ"י"ח. תלמידים נוספים יכלו להתקבל רק במימון של קהילות יהודיות. עוד הוחלט, כי מחזור הלימודים יהיה בן שלוש שנים ובתנאי פנימייה, ויכלול, לצד הכשרה חקלאית, גם לימודים עיוניים בשפה הצרפתית. בפורים, י"ד באדר תר"ל 1870 הוקמה מקווה ישראל = מְקוֹה יִשְׂרָאֵל יְהוָה, ירמיהו י"ז 13

הרצל, בנימין זאב (תיאודור) (1860 - 1904)

נולד בבודפשט, הונגריה. חוזה מדינת היהודים, אבי הציונות המדינית ומייסדה של ההסתדרות הציונית העולמית. נולד למשפחה בעלת זיקה ליהדות והתחנך ברוח ה"השכלה" היהודית-גרמנית של זמנו. ב 1878-עבר עם משפחתו לוויה, ושם סיים את לימודיו בפקולטה למשפטים. לאחר שנה אחת נטש את מקצוע המשפטים. ב-1885 החל לפרסם פילוטונים, סיפורים פילוסופיים ומחזות, וכמה מהם הוצגו בהצלחה באוסטריה ובגרמניה. ב-1891 החל לשמש כתבו הפריסאי של העיתון הווינאי Neue Freie Presse. כשהחריפה האנטישמיות בצרפת גברה התעניינותו בשאלת היהודים. בתקופה זו ראה בבעיית היהודים שאלה חברתית, העשויה לבוא על פתרונה בתנועת שמד גדולה ומאורגנת של היהודים בני הדור הצעיר. עבודתו בסיקור עיתונאי של פרשת דרייפוס שינתה את השקפתו - הרצל הגיע למסקנה שלבעיית היהודים יש פתרון אחד - יציאה המונית של היהודים מתחומי האנטישמיות וריכוזם בטריטוריה משלהם, שבה יוכלו לקיים ריבונות עצמאית. בשנים 1895-1896 ניסה להשפיע על שניים מעשרי היהודים ומגדולי הנדבנים היהודים של זמנו - הברון מוריס הירש והברון אדמונד דה-רוטשילד - לתמוך בתוכנית שגיבש: הקמה של מדינת יהודים שתקלוט את המוני היהודים הסובלים באירופה. ואולם, בשיחות אלו לא השיג את התוצאות שקיווה להן, והוא הגיע למסקנה שעליו להציע את תוכניתו לציבור הרחב. **בתחילת 1896** פרסם הרצל את "מדינת היהודים: ניסיון לפתרון מודרני של שאלת היהודים", חיבור קצר ובו קריאה לרכז את היהודים במדינה עצמאית משלהם - ארץ-ישראל או ארגנטינה. רוב יהודי אירופה המערבית ואף מקצת "חובבי ציון" במזרח ובמערב דחו את תוכניתו של הרצל משום שנראתה להם מרחיקת לכת, אולם רבים מ"חובבי ציון" ומהסטודנטים הציונים באוסטריה ובארצות אחרות קידמו את רעיונותיו בהתלהבות. הרצל הגיע להבנה שרק בארץ-ישראל ולא בארץ אחרת, ירצו היהודים להקים את מדינתם. לפיכך החליט הרצל לפתוח בפעילות מדינית: **בשנת 1896** החל בפגישות עם ראשי השלטון העות'מאני (עם הוויזר הגדול ואחר כך עם הסולטאן), כדי לקבל מהם זיכיון להתיישבות יהודית בארץ-ישראל. **בשנת 1898** נפגש עם קיסר גרמניה בירושלים והציע לו תוכנית שלפיה היהודים יקבלו עליהם את תיקון מצבה הפיננסי של האימפריה העות'מאנית תמורת ויתורו של הסולטאן על שלטונו בארץ-ישראל והסכמתו שתהיה למדינה יהודית בלתי תלויה. ואולם, מאמציו המדיניים הישירים בקושטא לא נשאו פרי, וגם פגישתו עם הקיסר לא הביאה לתוצאות שציפה להן. בד בבד עם מגעיו של הרצל עם ראשי השלטון העות'מאני, באוגוסט 1897 הוא כינס בבאזל את הקונגרס הציוני הראשון - האספה הלאומית של העם היהודי החפץ בתחייתו. בקונגרס אושרה "תוכנית באזל", שלפיה מטרת הציונות היא: "להקים בית לאומי עבור העם היהודי בארץ-ישראל, שיהיה מובטח על בסיס משפט העמים...". והוקמה ההסתדרות הציונית העולמית. **הרצל ניהל** את דיוני הקונגרס ונבחר לנשיאה של ההסתדרות הציונית העולמית. בכהונה זו שימש עד מותו. מאז ואילך חתר בהתמדה להשגתן של שתי מטרות עיקריות:

- הקמת מולדת לעם היהודי בארץ-ישראל בהסכמת המעצמות, שתושג באמצעות משא-ומתן דיפלומטי, כפי שנקבע בתוכנית באזל
- חיזוקה ופיתוחה של ההסתדרות הציונית עד שתהיה מסוגלת להיות גורם בעל משקל במשא-ומתן המדיני ולעמוד בראש מפעל ההתיישבות בבווא היום.

לאחר הקונגרס הציוני הראשון פעל הרצל להקמתו של בנק ציוני, שנועד להיות הבסיס הכספי למשא-ומתן עם השלטון העות'מאני (תוכניתו הייתה לשלם תמורת הזיכיון להתיישב בארץ ישראל). הרצל הניח שעם סיומו המוצלח של המשא-ומתן יוקמו המוסדות הכלכליים הדרושים לפיתוחה של הארץ ולארגון תנועות העלייה וההתיישבות בה. הבנק, שנקרא "אוצר התיישבות היהודים", הצליח לגייס הון קטן בלבד, בשל התנגדותם של בעלי הבנקים היהודיים הגדולים באירופה לציונות המדינית.

לשם גיוס אחדתם של המדינאים ודעת הקהל בבריטניה לצינות, כינס הרצל את הקונגרס הציוני הרביעי ב-1900 בלונדון. הוא בא בדברים עם ממשלת בריטניה בעניין השגת זיכיון להתיישבות יהודית בקפריסין, בחצי-האי סיני ובחבל הסמוך לוואדי אל-עריש - חבלי ארץ שהיו נתונים בחסותה של בריטניה וקרובים לארץ-ישראל. הרצל קיווה כי התיישבות יהודים בשכנות לארץ-ישראל תניע את השלטון הטורקי לויתורים. אך, מאמציו להניע את בריטניה להסכים ליישב יהודים במקומות אלו לא נשאו פרי.

באפריל 1903 דחה הרצל את הצעתה של בריטניה ליישב יהודים בחבל ארץ באפריקה המזרחית - תוכנית אוגנדה. ואולם, בינתיים הגיעו ידיעות על הפרעות שנערכו ביהודי קישינב, והתעורר צורך בהצלתם הדחופה. לפיכך, ראה הרצל לנכון להמשיך במשא-ומתן עם ממשלת בריטניה גם על יסוד תוכנית אוגנדה, שכן סבר שאוגנדה עשויה לשמש מקום מקלט זמני ליהודים פליטי אירופה המזרחית והניח שאוגנדה תשמש גם כעין משען למרכז העתיד לקום בארץ-ישראל.

באוגוסט 1903 נמסרה הודעתה של ממשלת בריטניה בדבר הסכמתה העקרונית להקמת מושבה יהודית אוטונומית באפריקה המזרחית תחת שלטונו של מושל יהודי ובהנהלתה העליונה של בריטניה. הרצל הביא את תוכנית אוגנדה לקונגרס הציוני השישי, שהתכנס בבאזל באוגוסט 1903. הרצל הודיע במפורש שאין הצעה זו באה לשנות דבר בעניין המטרה הסופית של הצינות - התיישבות בארץ-ישראל - ואף-על-פי-כן עוררה התוכנית תסיסה והתנגדות נמרצת בקונגרס, בייחוד בקרב הצירים מרוסיה, שראו בכך בגידה בארץ-ישראל. בישיבת הסיום של הקונגרס, שבה השתתפו כל הצירים, הצהיר חגיגית: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

ואולם, השתדלויותיו של הרצל בעניין ארץ-ישראל לא הביאו לתוצאות ממשיות. לאחר חודשים של מאבק קשה ופולמוס חריף בעיתונות הציונית ובאספות עם, החליט הרצל לכנס את הוועד הפועל הציוני הגדול לשם בירור המחלוקת. הכינוס התנהל בווינה באפריל 1904. בדיונים הסוערים הצהיר הרצל לפני חברי הוועד הפועל שהוא מוסיף לשמור אמונים לארץ-ישראל, והצליח להרגיע את האופוזיציה ולשמור על האחדות של ההסתדרות הציונית.

ועידת התפייסות זו הייתה מפעלו הגדול האחרון של הרצל למען התנועה הציונית. מלחמותיו הקשות ועבודתו המאומצת למען הצינות החלישו את לבו. הרצל נפטר באוסטריה. בזכות פעילותו של הרצל קיבל העם היהודי הכרה כאומה בין האומות ונפתחה לפניו תקופה חדשה. הרצל הפך את התנועה הציונית לתנועה עולמית, וההסתדרות הציונית הקנתה לה דמות של ארגון מדיני המייצג את העם היהודי.

מכאן הוליקה דרך ישירה להצהרת בלפור (1917) וליסודה של מדינת ישראל.

בספרו "אלטנוילנד" (1902) צפה הרצל התרחשויות עתידיות בחיי העם במולדתו. הוא קרא לפיתוחה של הארץ בעזרת המדע והטכנולוגיה והטיף לסבלנות ולסובלנות בכל התחומים, ובכלל זה ביחסים בין האוכלוסיה היהודית לאוכלוסיה הערבית. המוטו של הספר, "אם תרצו - אין זו אגדה", נעשה סיסמה לתנועה הציונית כולה.

בצוואתו ביקש הרצל שיקברוהו ליד קבר אביו בווינה, עד שהעם היהודי יעביר את עצמותיו לא"י. באוגוסט 1949 הועברו עצמותיו לחר-הרצל שבירושלים. לשם הועברו גם עצמות הוריו ואחותו. יום מותו, כי בתמוז, הוא יום זיכרון לאומי במדינת ישראל ולציונים בכל העולם.

העלייה השנייה 1904 - 1914

לארץ ישראל הגיעו מרוסיה בשנים אלה למעלה מ-35,000 עולים. איש לא שיגר אותם לארץ ישראל ומאחוריהם לא עמד כל ארגון, אולם הם חוללו את המפנה המכריע במפעל התחייה הלאומית בארץ ישראל.

גורמי העלייה:

פרעות קישינב התרחשו בשנת 1903 בעיר קישינב, אז עיר בחבל בסרביה שסופח לאימפריה הרוסית ב-1812 וכיום בירתה של מולדובה. השלטונות הרוסיים שביקשו לדכא את ניצני המהפכה הפיצו בקרב המוני העם תעמולה אנטישמית. הם טענו כי התנועה המהפכנית זרה לרוחו של העם הרוסי ואין היא אלא מעשה של יהודי רוסיה המבקשים להשתלט על בני העם הרוסי.

ההסתה שנוהלה על ידי הממשלה הרוסית הצליחה מעל המשוער ובאפריל 1903 פרצו פרעות בעיר קישינב. 45 יהודים נהרגו בפרעות אלה וכ-600 יהודים נפצעו. הפוגרום האכזרי זעזע את היהודים ובעקבותיו כתב חיים נחמן ביאליק את הפואמה "בעיר ההרגה" וכן את שירו המפורסם "על השחיטה".

הפוגרום שימש נקודת מפנה, בעקבותיו גדל זרם ההגירה לארצה"ב והעלייה לא"י. עד לפרעות ניסו יהודי ארצות הברית להתנתק מיהודי רוסיה, שהיו ברובם שומרי מצוות ולא התאימו לתדמית המשתלבת שניסו יהודי ארצות הברית לטפח, אך לאחר פרעות קישינב הבינו יהודי ארצות הברית כי הם חייבים לסייע לאחיהם יהודי רוסיה.

פוגרום זה שכנע את הרצל להציע בקונגרס הציוני ה-6 את תוכנית אוגנדה כפתרון למצוקת יהודי רוסיה. **מהפכת 1905** - בשנת 1905 פרצה המהפכה הראשונה ברוסיה. לאחר תקופה קצרה של תקוות, שבה הריאקציה והשתלטה.

מהפכה ראשונה בעלת ניצוץ סוציאליסטי. תנועת SR (Social Revolution) שחלק מחבריה היו יהודים: פנחס רוטנברג, מניה שוחט. הפגנה העולה לארמונו של הצאר ניקולאי השני, בעקבות פרובוקציה פתיחה באש על המונים והשלטון מפנה אצבע מאשימה כלפי היהודים. מאוכזבי מהפכת 1905 - יהודים סוציאליסטים, צעירים, רווקים, סטודנטים, אלה יסודות העלייה השנייה.

כשלון מלחמת רוסיה יפן (1904 - 1905) - בעקבות הכישלון הרוסי במלחמה עם יפן, החלו פוגרומים ביהודים ע"י קבוצות בשם "המאות השחורות", שתלו את אשמת המפלה הצבאית ביהודים.
אנשי העלייה השנייה - היו ברובם צעירים בודדים, רווקים, שנולדו ברוסיה, ב"תחום המושב" המאוכלס בצפיפות והרווי עוני מרוד. נעריהם עברו עליהם בתקופה בה רבים מבני דורם פרצו את הגדר ופנו עורף לדת. הם הושפעו מהספרות היפה של התקופה, שנטעה בהם את הכמיהה העזה להיחלץ מאורח החיים המדכא של העיירה. חדורי מודעות פוליטית עמוקה, הושפעו אף הם, כמו הבילויים, מן המסורת המהפכנית הרוסית. השאיפה לגאולה לאומית בארץ ישראל התמזגה אצלם בשאיפה לתיקון עולם ע"י בית חברה חדשה, שוויונית וצודקת.

עצם עלייתם ארצה הייתה ביטוי למרד: מרד בחברה הכללית ומרד באורח החיים היהודי בגולה. קליטתם של בני העלייה השנייה, שלוותה בעימות בין האיכרים לבין הפועלים, הפריחה הכלכלית של המושבות, בעיקר הוותיקות שבהן, אילצה אותן להיעזר בידים עובדות מהחוץ. בתחילת המאה היצע כוח העבודה היה מהכפרים הערביים, ששכנו סמוך למושבות. כשהגיע בני "העלייה השנייה" אל המושבות, הם לא נתקלו בבעיות תעסוקה מיוחדות. אולם לאחר כשנה שינו איכרי המושבות את יחסם כלפיהם וסירבו להעסיק אותם במשקיהם. לסירובם של האיכרים להעסיק פועלים יהודים היו מספר סיבות:

א. הפלאחים הערבים נזקקו למעט והסתפקו בשכר עבודה נמוך.
ב. כושרם הגופני של הפלאחים, שהיו מורגלים בעבודת השדה, ותפוקתם היומית הייתה גבוהה יותר.
ג. צעירי "העלייה השנייה" היו שונים באופיים ובהתנהגותם מאיכרי המושבות. הרוח האידיאליסטית, **ההשקפות הקוסמופוליטיות** - מהפכניות והתודעה הפוליטית המפותחת, שבהם הצטיינו העולים הצעירים, צעירים וצעירות חילוניים, מכנסיים קצרים, ערומים, גרים יחדיו, לא מתפללים, גלחו פאות וזקן וחיים באופן ספונטאני היו זרים ומשונים לאיכרים.

מתישבי "העלייה הראשונה" היו מטריאליסטים בהשקפותיהם ומהצד הרוחני מדקדקים בקיום מצוות היהדות. הנון - קונפורמיזם והאתאיזם של אנשי "העלייה השנייה" עוררו באיכרים התנגדות רבה. כ-2,000 איש מתוך כ-25 אלף העולים בני העלייה השנייה הם מחוללי המדינה:

ראשי ממשלה לעתיד - דוד בן גוריון, משה שרת, לוי אשכול

נשיאים לעתיד - יצחק בן צבי, זלמן שזר

מנהיגים - ברל כצנלסון, א"ד גורדון, טבנקין, דוד רמז, יוסף שפרינצק, חנה מייזל

בטחון - ישראל שוחט, אלכסנדר זייד, יוסף טרומפלדור

סופרים/משוררים אמנים - יוסף חיים ברנר, ש"י עגנון, רחל בוריס שץ

הארוך דוד גורדון - בני "העלייה השנייה" טענו, שהגשמת הציונות צריכה להתבצע בעבודה חקלאית עברית. האיש שניסח רעיון זה כחלק בלתי נפרד מהאידיאולוגיה הציונית, היה גורדון. הוא, שלא עבד לפני כן בעבודה פיזית, החליט לעסוק אך ורק בעבודה גופנית ובעיקר בחקלאות.

תורתו העלתה את עבודת האדמה למעמד של ערך מקודש, שבלעדיו אין לתחייה הלאומית כל משמעות ושבלעדיו לא יבוא גם הפרט העברי על תיקונו, שבתה לבבות רבים מאנשי "העלייה השנייה", שהכתירוה בשם "דת העבודה". "עבודה עברית" ו"כיבוש העבודה" היו בעיני העולים החדשים עיקרי מהותה של ההתיישבות הציונית.

יוסף חיים ברנר - "מורה הדור" סיפוריו ומאמריו הפכו לאבן שואבת למחנה הפועלים. ברנר הבין את העצמה הטמונה בפועל העברי, ולכן נשא את דגל הפועל. הנוער העברי ראה בברנר את "מורה הדור" וכל ספר או מאמר שלו היו בחינת יום חג לארץ ישראל העובדת. ברנר מרד במסורת היהודית, שלל את הגולה מכול וכול. בחלוציות ראה את דרך ההגשמה הנכונה. סיסמתו הייתה "תחי העבודה העברית האנושית".

הבורה נבדה של "אבות מייסדים" - גרעין אידיאולוגי אף שקטן, הרי שהוא בעל משקל סגולי רב. אנשי שמאל מאוכזבי מהפכה סוציאליסטית.

תנועה זו מגיעה לארץ ישראל בדיוק בתקופה בה ההד של "קונגרס אוגנדה" עדיין זועק - ואלה מביאים עימם שתי בשורות: ציונות וסוציאליזם. כאן התגבשה האידיאולוגיה לבוא לציון במקום למקום אחר. שתי אידיאות: כיבוש הארץ ועבודת האדמה - שמאל וציון.

אנשי העלייה ה-2 הבאים ל"כיבוש":

א. עבודה עברית

ב. כיבוש העבודה

ג. כיבוש הארץ.

אנשי העלייה השנייה מכנים את אנשי העלייה הראשונה בשם "בועזים" (ע"פ מעשה רות ובוועז). מאחר וראו בהם פיאודליים, בעלי קרקעות, המנצלים את עובדיהם. הדואליות הזו תוביל להתנגשות בלתי נמנעת של המגמות. בחצרות האיכרים מתחולל מאבק עד כדי שיא. האיכרים יעיפו היהודים ממושבותיהם וחצרותיהם.

הישגי העלייה ה-2

א. בסיס להתיישבות העובדת עם צורות התיישבות חדשות - חוות חקלאיות, קבוצות, קואופרציה

ב. הקמת מפלגות ומוסדות - מוסדות סיוע ורווחה.

ג. ראשית כוח המגן - בר גיורא, השומר

ד. עיתונות וספרות עבריים

ה. תגבור חיזוק הערים והקמת העיר העברית הראשונה - תל אביב

ו. הקמת בתי ספר - הגימנסיה הרצלייה, בית הספר בצלאל.

א. ההתיישבות החדשה

הנחת היסודות להתיישבות העובדת, בקונגרס הציוני ה-8, בשנת 1907, אימצה התנועה הציונית כקו פעולה את "הציונות הסינתטית" מזיגה של "הציונות המדינית" נוסח הרצל ו-"הציונות המעשית" נוסח ציוני רוסייה שדגלו בהתיישבות מידית בארץ. היה זה מפנה חשוב ואולי מכריע בתנועה הציונית שעד עתה הלכה בתלם "הציונות המדינית" ברוח הרצל. בעקבות המפנה החלה ההסתדרות הציונית לקדם את העבודה המעשית בא"י.

בשנת 1908 נפתח ביפו - המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית – בהנהלת הד"ר ארתור רופין. הוא היווה גורם מרכזי שהטביע את חותמו על המפעל הציוני בארץ. יוזמתו ומרצו של רופין ועבודתם המאומצת של עוזריו הנאמנים סייעה להגשים חלק נכבד מהחלטות ההסתדרות הציונית, שעניינן היה העבודה המעשית בארץ. ידו הייתה בכל פעולה שקידמה את הישוב הלאומי - בחקלאות, בתעשייה, בהתיישבות החקלאית ובהתיישבות העירונית.

בני "העלייה השנייה" יצרו התיישבות מסוג מיוחד, המבוססת על קולקטיביות חברתית ושיתופיות בבעלות על אמצעי היצר = הקבוצה שהפכה לקיבוץ. יישובי ה"עלייה השנייה" היו סמל להתיישבות יהודית לאומית חדשה בא"י.

עד שנת 1914 נתקיימו בארץ 47 נקודות ישוב כפריות, מהן 25 שנוסדו לאחר שנת 1900.

צורות התיישבות חדשות:

הקולקטיב בסגירה 1907 (קולקטיב = ארגון שיתופי).

החוות הלאומיות בבן שמן, כנרת וחולדה

הקמת דגניה הקבוצה הראשונה 1909

הקואופרציה במרחביה 1911

הקמת תל אביב, העיר העברית הראשונה 1909

ההתיישבות החקלאית של בני "העלייה השנייה" הייתה המשך של התיישבות בני "העלייה הראשונה", אולם במהפכנותה שימשה בסיס איתן ומוצק יותר להתפתחות החיים הלאומיים - יהודיים בארץ ישראל. חידושי ההתיישבות החקלאית של בני "העלייה השנייה" היו:

1. החקלאי המתישב ובני משפחתו החלו להתפרנס אך ורק מעבודתם העצמית.

2. בין המתישבים וחברת ההתיישבות התהוו יחסים של שוויון זכויות.

3. המתישבים נעשו עצמאיים בארגון העבודה ובסידור המשק.

4. המתישבים היו עצמאיים בקביעת אופיו החברתי של הישוב.

ג. מפלגות הפועלים ומוסדות רווחה

בימי העלייה השנייה קמו לראשונה בתולדות הישוב המפלגות. בראשית "העלייה השנייה", בשנת 1905 התארגנו שתי מפלגות: "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון", שביקשו לייצג את מעמד הפועלים בארץ. הסיבות להקמת המפלגות היו:

1. תודעה פוליטית מפותחת של העולים ומסורת של פעילות מפלגתית שהביאו אתם מרוסיה

2. מצבם הכלכלי הקשה של העולים שנבע בדרך כלל מחוסר תעסוקה קבועה במושבות.

3. המצב החברתי הקשה של איש "העלייה השנייה" בארץ שהתבטא בבידוד ובניכור מחברת העולים הוותיקים. מצב זה גרם, כפי הנראה, לחלק מהם לחפש מסגרת מאורגנת שתספק צרכים חברתיים, תמלא במקצת את מקום הקן המשפחתי ותסייע להתגבר על קשייהם.

להקמת מפלגות הפועלים הייתה משמעות היסטורית והשפעה נכבדה על התפתחותו של הישוב.

מפלגת פועלי ציון 1906 - בן גוריון, יצחק בן צבי. מטרות המפלגה היו להקים חברה עברית המבוססת על יסודות סוציאליסטיים, להגשים בארץ רעיונות של מלחמת מעמדות, עצמאות מדינית. מפלגה זו הייתה סניף של מפלגת פועלי ציון ברוסיה והם השתדלו לקשר בין רעיונות הסוציאליזם ובין המציאות בארץ.

הפועל הצעיר 1905 - יוסף ויתקין, אהרון דוד גורדון. התרכזו בציונות, לא האמינו בסוציאליזם העולמי. נגד מלחמת מעמדות, דגלו בהשלת העברית ובעלי עמדה לאומית.

הקיימו: לשכה להסדרת מקומות עבודה, הקימה מפעלים כלכליים קטנים, מסעדות פועלים, קופות הלוואה לפועלים, ספריות.

ארגונים בלתי מפלגתיים:

החורש 1907 - מטרתו של הארגון הייתה לדאוג להטבת תנאי חייהם של הפועלים.

הסתדרות הפועלים החקלאיים של הגליל 1911

הסתדרות פועלי יהודה (1911)

כל המפלגות וארגוני הפועלים דאגו להקמת מטבחים, קופות למתן סיוע כלכלי, שכונות מגורים זולות, שרותי תרבות לפועלים כמו ספריות ובתי עם.

הסתדרות המורים 1903 - במטרה לקבוע מדיניות אחידה לחינוך בארץ שתבסס על הרעיון שיש להביא לתחייה לאומית של העם היהודי בארצו. אגודת המורים פעלה כגוף מקצועי שהדגישה את המטרה הלאומית והחברתית, הזרוע המבצעת הייתה מרכז המורים שישב בתחילה בירושלים ועם התחזקות קבוצות המורים מהעלייה השנייה הועבר ליפו.

ג. השמירה

בתקופת העלייה הראשונה, עקב התגברות ההתקפות הערביות על המושבות היהודיות, לא על רקע דתי או לאומני, אלא על בסיס של גניבות ומעשי שוד גרידא, החלו מוסרים המתישבים היהודים את השמירה על יישוביהם לידי שומרים ערבים צ'רקסים.

לבני העלייה השנייה המצב הזה לא התאים מבחינה אידיאולוגית. גם בתקופת העלייה השנייה החלו לצוץ בעיות ביטחוניות ביישוב היהודי עקב התגברות ההתקפות הערביות ורוח הלאומנות הערבית.

הערבים ששכנו לידי המושבות (רובם בדויים שהגיעו מעיראק, עבר הירדן, סוריה ופלחים ממצרים ומן אס-סודאן) איימו על רכושם ועל חייהם של בני המושבות ושל בני העלייה השנייה. משום שיישום עיקרון העבודה העברית הביאה לאבטלה של הפלחים הערבים. מובטלים אלה הפכו לשודדים כדי להתפרנס. כמו כן השומרים הערבים של המושבות לעיתים קרובות שיתפו פעולה עם השודדים הערבים כדי לא ליהרג ו/או לא להרוג בני משפחה שלהם, או מתוך בוגדות במעסיקהם היהודים.

בעקבות הפרעות ברוסיה נגד יהודים (שכוננו בשם "הסופות בנגב") התארגנו קבוצות יהודים להגנה עצמית. כיוון שפעילים בולטים בהגנה שם היו בין העולים בתקופה זו, הם ביקשו להעתיק פעילות זו במושבים החדש, בארץ-ישראל. בעיניהם, אך טבעי הוא שהשמירה על היישובים העבריים בארץ-ישראל תהיה בידיים יהודיות. מספר מטרות עמדו לנגד עיניהם:

א. ביטחונות – אין בוטחים בשומר הערבי.

ב. כלכלית – כך ייווצרו מקומות עבודה.

ג. גרעין לכוח לוחם יהודי-לאומי בעתיד.

ד. ציונית – עצמאות, הקמת גרעין צבאי, על א"י צריך להגן.

ה. תדמית פסיכולוגית ומוראלית – לחזק את דימוי היהודים (החלש בגולה).

מספר שלבים התרחשו בארגון השמירה היהודית בארץ ישראל:

- ב-29 בספטמבר 1907 נתכנסו מספר פועלי-ציון, יוצאי ההגנה העצמית בהומל (רוסיה) לאספה חשאית שנתקיימה בחצר וורשה, ביפו, בחדרו הקטן של יצחק בן צבי והחליטו על ארגון שמירה חשאי בשם "בר גיורא". המייסדים היו יצחק בן צבי, אלכסנדר זייד, ישראל שוחט, ישראל גלעד, יחזקאל חנקין, צבי בקר ויחזקאל ניסנוב. הארגון נקרא על-שם שמעון בר-גיורא, ממנהיגי "המרד הגדול" של היהודים ברומאים ב-66 לספירה. לתפקיד מפקדו נבחר ישראל שוחט. מטרת הארגון הייתה לכבוש את השמירה במושבות היהודיות מידי הערבים והצירקסים ולהעבירה לידיים יהודיות.

• הקבוצה עברה לגליל, שם קבלו לידיהם את השמירה במספר מושבות.

• המשימה הראשונה שעמדה בפני הארגון החדש, הייתה כיבוש השמירה בחוות סג'רה - אילניה, מידי השומרים הצירקסים.

• חברי הארגון יסדו בסג'רה "קולקטיב" בראשותה של מניה שוחט שעידד את אדמות החווה. לאחר כמה חודשים הצליחו אנשי "בר גיורא" לשכנע את מנהל החווה להעביר לידיהם את השמירה בה, לאחר שהוכיחו לו שהשומר הצירקסי מתרשל בתפקידו. כך הפכה חוות סג'רה למרכז הארגון.

• בשנת 1908 פנה ועד המושבה מסחה - כפר תבור לארגון במטרה להעביר את השמירה במושבה לידיים עבריות. חברי "בר גיורא" התלבטו אם לקבל את ההצעה, שכן מספר חבריהם היה מועט. בסופו של דבר, הסכימו החברים לקבל על עצמם את השמירה, בתנאי שיועסקו במושבה פועלים יהודים.

מאז, הפך התנאי הזה לחלק בלתי נפרד מתנאי קבלת השמירה של הארגון. בכך הדגישו את הקשר בין כיבוש העבודה לבין כיבוש השמירה.

הארגון היה חייב לגדול וכך, בפסח 1909, נוסד ארגון "השומר". הוא הוקם על בסיס בר-גיורא בראשות ישראל שוחט, מניה שוחט ויצחק בן-צבי, במטרה להגביר את ההגנה היהודית וחדירה למושבות כדי להחליף את הערבים בכל. נערכו מבחני קבלה קשים, והארגון היה אליטיסטי באופיו.

חשיבותו של ארגון השומר מתפרשת במספר היבטים:

א. הוא היה הבסיס לכוח המגן של הישוב בכך שהחדיר לראשונה את חשיבות הביטחון על הישוב, בטחון בידי שומרים עברים.

ב. הראשון להתוויית תוכנית הגנה כלל ארצית לישוב כולו, דהיינו ארגון שמירה, ארגון כוחות מילואים, לימוד ותרגול אנשי המושבות והקמת ארגון כלל ארצי שיפקח על הגנת הישוב.

ג. עורר הרתעה והערכה אצל הצד הערבי.

"השומר" החדיר ערכים בתחום המסורת הצבאית כמו "טוהר הנשק". אין ענישה קולקטיבית, אלא הענשת האשמים בלבד.

ד. חינוכית ואידאולוגית הוא מימש את האידאליים של שותפות ושוויון,

ה. השפעתו על הנוער בגולה הייתה רבה מאוד, למשל השם והרוח אצל "השומר הצעיר".

ו. כלכלית השומר תרם להתיישבות החקלאית.

למרות זאת הועלתה ביקורת על "השומר" שהיה ארגון אליטיסטי וסגור אשר הונהג בדרך לא דמוקרטית ונטה למיליטנטיות.

אנשי "השומר" היו חברי "בר גיורא" + חברים חדשים. בהדרגה כבשו אנשי "השומר" את השמירה ברוב מושבות הארץ. הם לא ויתרו על רעיון העבודה וההתיישבות. "השומר" קבל על עצמו משימות של החזקת קרקע, עבודה, הכשרתה והשמירה עליה. לשם כך הוקם "לגיון העבודה", שתפקידו נשאו אופי חלוצי - כיבושי. אנשי "השומר" הבינו כי לשמירה בלי עבודה אין ערך רב.

ארגון "השומר" התקיים עד שנת 1920 והיווה את הבסיס להקמת ארגון "ההגנה" עמו התאחד.

ד. ספרות ועיתונות

בני העלייה השנייה היו ברובם צעירים משכילים ואידיאליסטים ששילבו בתפיסתם רעיונות סוציאליסטיים עם רעיונות ציוניים-לאומיים. בשנות העלייה השנייה התרחשה גם התפתחות תרבותית בישוב. החלה להתפתח עיתונות ימית עברית, התרחבה כתיבתה של ספרות עברית, והשפה העברית החלה להתפשט כשפת דיבור.

הצבי היה עיתון שנוסד על ידי אליעזר בן יהודה, מחיה השפה העברית, בשנת 1884, והופיע מאז בגלגולים שונים עד ימי מלחמת העולם הראשון. בספטמבר 1908 הפך לעיתון היומי הראשון בארץ ישראל. נודע כ"עיתון לחדשות, ספרות, מדעי הלשון וענייני המדינות". בעיתון לחם בן יהודה נגד כספי החלוקה, פעל למען עבודת האדמה והיישוב החדש, ופרסם את מילותיו החדשות. כאשר יצא הגיליון היומי הראשון של העיתון, בשנת 1908, הופיעו בו בין היתר מאמרים משל יהושע ברזילי, ארתור רופין וא"ד גורדון. כעבור כשנה וחצי, הוסב סופית שמו של העיתון ל"האור".

כתב העת העברי "מוריה" יצא לאור בירושלים, כשבועון או כיומון, בשנים 1910 - 1915. לקראת חג הפורים של שנת 1909 יצא לאור בירושלים עיתון ההומור המודפס הראשון - "ליהודים" - בעריכת קדיש יהודה ליב סילמן. עיתון זה שם לעצמו מטרה ללגלג על משפחת בן-יהודה ששלטה אז בעולם העיתונות העברי. הייתה בארץ פריחה רוחנית-ספרותית רחבה. עשרות סופרים ישבו בארץ ישראל, בעיקר ביפו ובת"א, ובכתיבתם תרמו לפריחה תרבותית של ממש. סופרים שתורמתם עומדת להם - ש. בן ציון (שמחה אלטר גוטמן), ברנר, עגנון.

ה. התפתחות הישוב העירוני

מפנה חשוב נוסף בתולדות הישוב. 3 מרכזים יהודיים עירוניים תרמו לקידומו וחיווקו של הישוב היהודי בימי "העלייה השנייה": תל אביב, ירושלים וחיפה.

- א. ההתפתחות העירונית החשובה ביותר הייתה יסוד תל - אביב. הרקע לצמיחת תל אביב קשור במישרין בהתפתחותה של יפו. לאחר ירושלים, יפו הייתה העיר השנייה בגודלה הודות לשגשוגה כעיר נמל בינלאומית וצומת מסחרי לכל תושבי ארץ ישראל. מצבם של היהודים ביפו לא היה נוח. היחסים עם הערבים הורעו. גם הצפיפות הקשה, שבה היו נתונים, העיקה עליהם. מכך נולד הרעיון למצוא מקום לישוב עירוני חדש ליד יפו, אשר יהווה שכונה מטופחת בסגנון אירופי. באפריל 1909 הוחל בבניית 60 עתים הראשונים בשכונה החדשה שנקראה "אחוזה בית". במאי 1910 קבלה אחוזת בית את השם "תל אביב" (כך נקרא בתרגום לעברית ספרו האוטופי של הרצל אלטנוילנד). העיר החלה לגדול במהירות.
- ב. בשנים 1909-1914 הייתה תנופת פיתוח חזקה גם במגזר היהודי בירושלים. האוכלוסייה היהודית הכפילה את עצמה ושכונות יהודיות חדשות נבנו באזורים שונים של העיר. השירותים לאוכלוסייה היהודית הורחבו, נבנו בתי חולים חדשים והוקם מושב זקנים. בשנת 1906, הקים הפרופסור שץ את בית הספר למלאכת מחשבת ולאמנות "בצלאל", שהיה סמל להתחדשות יוצרת.
- ג. גם בחיפה גדל הישוב היהודי. בעלי ההון מבין אנשי "העלייה השנייה" ייסדו והרחיבו את התשתית הכלכלית והמסחרית בעיר. בשנת 1909 הוקם בית חולים יהודי והחלו לפעול מוסדות חינוך.

ו. הקמת מסגרות חינוכיות ותרבותיות

נושא זה קשור במידה מכרעת לעניין החייאת השפה העברית. ההנחה הייתה שהנהגת השפה העברית כשפה לאומית תלכד את העם היהודי ותהיה חלק מתהליך התחייה הלאומית. בני העלייה הראשונה החלו במאבק להחדרת השפה העברית לחיי היום יום, לכתובה העיתונאית והספרותית, וכשפת לימוד בבתי הספר. המפורסם והבולט במאבק זה היה אליעזר בן יהודה. מטרתו הייתה לשכנע את הציבור בארץ בחשיבות השימוש בשפה העברית לא כשפת קודש בלבד, אלא כשפת שיח יום יומי. הוא הוציא לאור עיתון בשפה העברית בשם "הצבי", כתב בעברית בעיתונים אחרים, וייסד את "ועד הלשון העברית" (ממנו צמחה האקדמיה ללשון עברית). הוועד קבע כללים דקדוקיים וחידושי לשון, ובכך העשיר את השפה העברית במילים חדשות. חלק מהחידושים נכתבו במילון של בן יהודה - "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה" הכולל 17 כרכים. לצד מוסדות עבריים אלו פעלו מוסדות חינוך של חברת "עזרה" שבהם לימדו בגרמנית, ומוסדות החינוך של "אליאנס" (יכל ישראל חברים) שבהם לימדו בצרפתית.

מלחמת השפות / ריב הלשונות

בספרו "מדינת היהודים" דחה בנימין זאב הרצל את האפשרות שהעברית, שפה שנחשבה למתה במשך יותר מ-1,600 שנה, תהיה השפה שבה ידברו אזרחי המדינה שתקום בארץ ישראל. "אולי יחשוב מישחו שיהיה בכך משום קושי, שאין לנו שפה משותפת. מי מאתנו יודע עברית במידה מספקת כדי לבקש בשפה זו כרטיס רכבת?", כתב, והציע פתרון: "כל אחד יחזיק בשפתו, שהיא המולדת היקרה של מחשבותיו. לאפשרות של הפדרליזם הלשוני משמשת שווייץ מופת חותך. אנו נישאר גם 'שם' מה שהננו עתה, כשם שלעולם לא נחדל לאהוב מתוך צער וגעגועים את ארצות מולדתנו שמהן גורשנו". מדובר בשיאו של העימות על מקומה של השפה העברית במוסדות חינוך. הויכוח התעורר סביב ההחלטה להקים את הטכניון בחיפה. בהקמתו היו מעורבים נציגי חברת "עזרה" של יהודי גרמניה וכן נציגי התנועה הציונית. הוועד המנהל של המוסד החליט כי שפת ההוראה תהיה בעיקר גרמנית. הציונים שבועד המנהל התנגדו, וטענו כי שפת ההוראה השלטת צריכה להיות עברית. הויכוח התפשט ליישוב כולו. הסתדרות המורים העבריים הכריזה על שבייתה, וחלק גדול מהמורים ומתלמידים במוסדות "עזרה" הצטרפו למאבק בהחלטת הרשויות, עזבו את מוסדות הלימוד של "עזרה", ונקלטו בבתי ספר אחרים שבהם הורו בשפה העברית. נוסף על כך קוימו אספות מחאה והפגנות ברחבי הארץ. ההסתדרות הציונית הקימה בתוך חודשים ספורים רשת של מוסדות חינוך עבריים, כמו בית המדרש למורים ובית הספר הריאלי בחיפה. רשת החינוך של "עזרה" התרוקנה בהדרגה ממוריה ומתלמידיה. השפה העברית ניצחה במאבק, והפכה לשפת ההוראה השלטת ברוב מוסדות החינוך. עד מהרה התרחב ניצחון זה, ומוסדות החינוך בארץ עברו בהדרגה לידי מוסדות היישוב.

העלייה התימנית השנייה

ביוזמת מפלגת "הפועל הצעיר" והמשרד הארצישראלי, נשלח ב-1911 איש "הפועל הצעיר" שמואל יבניאלי, לתימן, לעודד עליית יהודים לא"י. השליחות הייתה זרו לבואם של פועלים יהודים כדי לשבור את כוח

העבודה הערבי במושבות. מנהיגות הישוב ראתה בהם "פועלים טבעיים", אך בפועל הם היו צורפים, סופרים ולא עסקו מעולם בחקלאות (היו בעלי ידיים עדינות כמו אלה של סטודנטים אירופאים). בבואם ארצה הצטרפו חלק מהעולים אל אחיהם הותיקים בירושלים וביפו וחלק אחר השתקע במושבות. הסתגלותם של בני העלייה התימנית השנייה לארץ הייתה קשה והיה עליהם להתנסות בתלאותיהם של בני העלייה התימנית הראשונה. דיוור וכלכלה לא היו מצויים די הצורך, והם נתקלו ביחס שלילי מצד בני המושבות הותיקות. תימנים רבים מתו במחלת המלריה, וכאשר הסתיים "שלב ההזדקקות" לעבודתם, גורשו והועברו לשכונת "מרמורק" ברחובות, במקום נופי הכנרת שהשאירו מאחוריהם. אולם למרות קשיים אלה, הצליחו מרבית העולים להשתלב במשך הזמן בתחומי העשייה בארץ והיו לחלק אורגני מהישוב.

בסוף עידן העלייה השנייה מתגבש יישוב של 85 אלף יהודים בארץ ישראל. **האוכלוסייה המוסלמית/ערבית** בארץ ישראל, מנהיגותו של השער העליון הולכת ונחלשת, אך בהיותו מוסלמי הוא מגן המקומות הקדושים ושולט על קבוצות ערבים שונות (בליל קבוצות אתניות) המספקות בהיותן מוסלמים ש"שליט מוסלמי" שולט עליהם. אמנם הם מחפשים ביטוי משלהם אך לא מספיק בכדי לעצב זהות לאומית.

1913- פעם ראשונה ערבים בעלי יסוד אתני פועלים לגיבוש זהותם. נוצרים ארץ ישראלים – אלה לא רק ממסד כנסייתי (תרשיחא, עכו, יפו) אלא בעלי רגשות לאומיים. אלה אמנם ערבים אך לא מוסלמים ומקימים ארגונים מקומיים לזרות ערבית ארצישראלית שונה. את המהפכה תחולל התרסקות האימפריה העות'מאנית - בעקבות מלח"ע ה-1 וכל קבוצה אתנית תהיה לנפשה.

ניצנים פלסטיניים ערבים ומעל הכול מיליטנטים ביותר כלפי ישראל.

ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה 1914 - 1919

שפל כלכלי בארץ ישראל נסגרים שערים ואין תרומות. כל הקשרים המוניטאריים יורדים לטמיון, עלייה פוסקת היות ומקור העלייה העיקרי היה רוסיה אשר הופכת למדינת אויב לתורכיה. היהודים צריכים לחלטי – להפוך לנתינים עות'מאניים ואז להתגייס לצבא או להפוך למגורשים. תושבי תל אביב שאינם בעלי אזרחות עות'מאנית מגורשים. במצרים מקימים הבריטים בשיתוף מתגייסים יהודיים:

- **הגדודים העבריים** - נוסדו על ידי מנהיגים ציוניים: יוסף טרומפלדור וזאב ז'בוטינסקי. מטרת הגדוד הייתה להתגייס לצבא בריטניה ובכך לעודד את הבריטים לכבוש את ארץ ישראל מדי התורכים. היהודים האמינו שכך תנאיהם ישתפרו יותר ויהיה להם יותר קל לחיות בארץ ישראל.
- **גדוד נהגי הפרדות** - הממשלה הבריטית היססה בקשר לרעיון ובייחוד מהרעיון של שליחת יהודים לחזית, ולכן היא נתנה ליהודים להקים גדוד תובלה שנקרא "גדוד נהגי הפרדות" שעליו פיקד טרומפלדור.
- הגדוד פלש ביחד עם הצבא בריטי לחצי האי גליל. הבריטים הובסו בקרב זה אך התרומה למוניטין של הגדוד שתפקד ביעילות גבוהה עזרה להקמת גדוד שלוחם בחזית. קולונל פיטרסון (מפקדו של טרומפלדור) כתב: "הקצינים והחיילים גילו אומץ לב רב, עבדו את עבודתם בשקט, תחת אש כדורים ופצצות והראו גבורה לב רבה אף יותר מאנשי החזית." ציטוט זה יכול לעזור להבין שהממשלה הבריטית ראתה בגדוד נהגי הפרדות כוח חיובי ולכן הסכימה להקמת כוח לוחם.
- **גדוד קלעי המלך** – רוב חייליו היו יהודים בריטים. בארץ ישראל ניצב הגדוד בחזית הכוחות הבריטיים בהרי אפרים, גיזרה בה ניהלו הכוחות הבריטיים לוחמה זעירה מול העות'מאניים. הגדוד נשלח אל חזית הירדן, והיווה חוליה מקשרת לכל החזית הבריטית. בספטמבר קיבל פיטרסון הוראה לכבוש את גשר אום-אל-שרט שבקעת הירדן, הגשר היחיד באזור. הפלוגה שבראשה עמד ז'בוטינסקי נשלחה לתפוס את המקום, והמשימה הוכתרה בהצלחה (היישוב נתיב הגדוד הוקם לזכר הפעולה). משם המשיך הגדוד לאזור אס-סאלט ממזרח לנהר הירדן בגלעד שם הושלם הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל והגדוד חזר אל צידה המערבי כשבדייו שבויים עות'מאניים וגרמניים. בהמשך עסק הגדוד באבטחת מתקני צבא.

1917 - הבריטים מבקיעים את המערך התורכי ועד 1918 ישלימו את כיבוש הארץ.

הבריגאדה הבריטית מספר 52 צולחת את הירקון ולכבוד האירוע הוצבו עמודים של הבריגאדה:

1. תל קודאדי – שפך הירקון (רידינג)
2. גבעת היל – בית המטבחיים הישנים ברבן – גבירות (על יד הגשר).
3. ליד אצטדיון רמת גן – מגרש החניה של קניון איילון..

הצהרת בלפור - הצהרת תמיכה של ממשלת בריטניה בהקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל, שנשלחה ב-2 בנובמבר 1917 במכתב משר החוץ הבריטי ארתור גיימס בלפור אל לורד לינול רוטשילד, מראשי הקהילה היהודית באנגליה: "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל ותשתדל במיטב מאמציה להקל על השגת מטרה זו, בתנאי ברור שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויותיהן האזרחיות והדתיות של עדות לא-יהודיות בארץ-ישראל או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של יהודים בכל ארץ אחרת."

הרקע להצהרה: עם פרוץ מלח"ע ה-1 ניסו מנהיגי התנועה הציונית, ובהם ד"ר חיים ויצמן ונחום סוקולוב, לגייס את בריטניה לקדם את רעיון הקמת המדינה היהודית בארץ-ישראל. בריטניה התכוונה לכבוש את ארץ-ישראל במהלך המלחמה וכך להבטיח את שליטתה בצפון תעלת סואץ. בריטניה מצדה קיוותה באמצעות ההצהרה לעורר את יהודי ארצות-הברית לתמוך במאמץ המלחמה של האמריקנים ולגייס את תמיכת יהודי רוסיה בהמשך המלחמה עם גרמניה.

הצהרת בלפור עוררה את התנועה הלאומית הערבית למאבק על השליטה בארץ-ישראל. אמנם ההצהרה התנתה את הקמת הבית הלאומי ליהודים בהימנעות מפגיעה במעמדם ובזכויותיהם של הערבים תושבי

הארץ, אולם אלה פירושו את החלטת בריטניה להפריד בין ארץ-ישראל המערבית למזרחית ולהקים את אמירות עבר הירדן בשטח שממזרח לנהר הירדן כעדות לכוונת הבריטים להקים מדינה יהודית בלבד בחלקה המערבי של הארץ. גם יהודים לא מעטים התנגדו להחלטה משום שקרעה מארץ-ישראל ההיסטורית יותר משני-שלישים משטחה.

ההצהרה היא ציון דרך בתולדות התנועה הציונית, שכן בפעם הראשונה מאז ייסודה עלה בידה להשיג את תמיכתה של אחת המעצמות הגדולות. יתר על כן, בריטניה התכוונה לכבוש את ארץ-ישראל מידי הטורקים וכך היה ביכולתה לפעול להקמת ישות יהודית מדינית בארץ-ישראל.

גל עליה גדול (בעיקר של מגורשים) זורם ארצה, ואיתם גם קומוניסטים מאוכזבי המהפכה הרוסית שהתנחלה בעצם ימי המלחמה (אוקטובר 1917) שבסופה הופכת רוסיה לברית המועצות.

הבריטים קובעים לראשונה שלושה קריטריונים להיתר עליה לארץ ישראל:

- מגורשים (מי שגורש רשאי לחזור)
 - מי שחינוי לכלכלת הארץ (נדרשת הוכחה).
 - חריגים, יוצאים מן הכלל, ע"פ החלטת הממשל הצבאי הבריטי.
- הסכם סייקס-פיקו** - הסכם מדיני סודי בין צרפת ובריטניה. ההסכם נחתם על ידי נציגי הממשלות: מארק סייקס - הנציג מטעם משרד החוץ הבריטי (מת משחפת בגלל בשנת 1920) וייצג את הגישה הציונית בשל היותו נוצרי מאמין ואמונתו בתנ"ך, וז'ורז' פיקו - נציג משרד החוץ הצרפתי. ההסכם נחתם ב-16 במאי 1916. מטרתו הייתה לקבוע את אזורי השליטה של שתי המעצמות בנחלה של האימפריה העות'מאנית במזרח התיכון לתקופה שלאחר סיום מלח"ע ה-1. ההסכם נחתם לקראת סוף מלח"ע ה-1, כאשר כבר היה ברור שהאימפריה העות'מאנית עומדת ליפול. על פי ההסכם, צרפת תקבל את לבנון, סוריה וצפון מזרח תורכיה, בעוד שבריטניה תקבל את ירדן, את עיראק ואת המפרץ הפרסי. ארץ ישראל נועדה לפי ההסכם להתחלק לאזורים שבשליטה בריטית ישירה והם: עבר הירדן המזרחי, הנגב ומובלעת באזור חיפה. הגליל העליון נועד לשליטה צרפתית, ואילו יתר אזורי הארץ יהיו תחת שלטון בינלאומי. בפועל, בריטניה שלטה על ארץ ישראל לבריטים היו מספר הסכמים מנוגדים:
1. **עם הצרפתים** - הסכם סייקס-פיקו.
 2. **עם היהודים** - הצהרת בלפור.
 3. **עם המשפחה ההאשמית** - מכתבי חוסיין מק מהון.
- בסופו של דבר, הסכם סייס-פיקו מעולם לא קיים. בריטניה לא כיבדה את ההסכם. החלוקה נקבעה על ידי חבר הלאומים בשיטת המנדטים שהעניקה לשתי המעצמות שליטה בפועל, אם כי לא באופן פורמאלי - כפיקדון לכאורה שהופקד בידיהן.
- בשנים 1918 - 1920 שרר בארץ ממשל צבאי.
- לאחר סיום מלח"ע ה-1 הוקם חבר הלאומים שראה כתפקידו את עידוד עקרון והגדרה העצמית עם זאת, אומות שעדיין אינן מסוגלות לשלטון עצמי, תישלטה בידי אומות מפותחות יותר, עד שניתן יהיה בתהליך הדרגתי להעביר את השלטון לידי המקומיים.
- לאחר ועידת סן רמו, באפריל 1920 ניתן לבריטים המנדט על א"י עד ל-1948.

העלייה השלישית 1919 - 1923

הצהרת בלפור וכיבוש ארץ ישראל על ידי הבריטים העמידו בפני העם היהודי את אחד האתגרים הגדולים ביותר שידע. באותה תקופה - סוף מלח"ע ה-1 - מתחוללות באירופה תמורות ומהפכות. משטרים מתמוטטים, עמים מדוכאים דורשים עצמאות, וברוסיה הצארית מתחוללת המהפכה הבולשביקית. המהפכה הראשונה, שבה נפל שלטון הצארים, ארעה במרס 1917. החודשים שבין מהפכת מרס והמהפכה הבולשביקית היו חודשי "אביב" קצר ליהודי רוסיה. הממשלה הזמנית ביטלה את כל ההגבלות על היהודים. ברוסיה פרחו התרבות והיצירה היהודיים. במיוחד בלטה פעילותה של התנועה הציונית בעקבות "הצהרת בלפור" שעוררה התלהבות עצומה ברוסיה. מלחמת האזרחים, שפרצה לאחר מהפכת נובמבר 1917 הייתה הרת אסון ליהודי רוסיה ובמיוחד ליהודי אוקראינה. בתקופה זו נפגעו למעלה מ-500 קהילות ולמעלה מ-75 אלף יהודים נרצחו.

שוב ניצבו יהודי רוסיה בפני "פרשת דרכים". מה יעשו? היו רבים שהאמינו כי המהפכה הקומוניסטית תביא בסופו של דבר פתרון ומזור לתחלואי החברה (ואכן יהודים רבים נטלו חלק במהפכה). היו רבים אחרים שהצטרפו אל המוני היהודים שהיגרו לארצות הברית.

אך היו גם צעירים שחשבו והרגישו אחרת. ב-1919 הגיעה לארץ האוניה הראשונה לאחר המלחמה - "רוסלאן" - המייפלאור הציונית כשעל סיפונה 670 חלוצים צעירים שבישרו את תחילתה של העלייה ה-3. בהם אישים שהפכו להנהגת המדינה בכל תחומיה.

במין הנוסעים על הרוסלאן: ההיסטוריון יוסף קלוזנר, הסופר אביגדור המאירי, האדריכלים זאב רכטר ויהודה מגידוביץ', יהושע חנא רבניצקי (שערך עם חיים נחמן ביאליק את ספר האגדה), עורך "הארץ" לעתיד משה יוסף גליקסון, הקריקטוריסט אריה נבון, הרקדן ברוך אגדתי, שר החינוך לעתיד בן ציון דינור, הוריה של הטייסת זהרה לביטוב, ישראל גורי (לעתיד חבר הכנסת ואביו של המשורר חיים גורי), המשורר יונתן רטוש ואמו, הרופא הגלילי ד"ר שניאור זלמן אביגדורי, ד"ר חיים יסקי - מנהל ביה"ח הדסה שנרצח בשיירת הרופאים וכן רוזה כהן אמו של יצחק רבין, הפסל משה ציפר ורבים אחרים. באוניה זו חזרו לארץ רחל המשוררת והאמן יוסף קונסטנט.

גורמי העלייה ה-3 ואופייה

חמישה גורמים עודדו את בואם של חלוצי העלייה ה-3 עם סיום מלח"ע ה-1:

1. "הצהרת בלפור" ומסירת המנדט לידי בריטניה הפיחו תקווה כי אכן הבית הלאומי עומד לקום.

2. התלהבות הנוער היהודי מהמהפכה הבולשביקית והאמונה כי עתה ניתן להגשים את חזון החברה הסוציאליסטית בארץ ישראל
 3. הפרעות בזמן מלחמת האזרחים.
 4. השפעת המאבקים הלאומיים באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה - פולין צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה.
 5. השפעת העלייה השנייה, אשר היוותה כוח משיכה אידיאולוגי לנוער החלוצי במזרח אירופה.
- ראשוני העולים** הגיעו לארץ ישראל בדרך לא דרך, תוך סכנת נפשות והברחת גבולות, אם דרך נמלי הים השחור וקושטא או דרך וינה וטרייסט. רוב העולים היו צעירים בני 18-22, שגדלו על רקע מלחמת העולם הראשונה בקהילות שנהרסו במלחמה ובפרעות שאחריה. תקופה רווית תנועות מהפכניות באירופה המזרחית והמרכזית עיצבה את השקפה עולמית. הם לא הסתפקו רק ביישוב ארץ ישראל. כמו אנשי העלייה השנייה ביקשו אף הם להקים בה חברת מופת שתשלב את הגאולה היהודית הלאומית עם הגאולה הסוציאליסטית. צעירים אלה הגיעו מאורגנים כבר מהגולה על מנהיגיהם ומנהיגיהם.
- היישוב בארץ ישראל** מתבסס על 3 פרמטרים עיקריים, המשולש הנצחי: עלייה, התיישבות ובטחון. **תנועת "החלוץ"** - במהלך העלייה ה-3 עלו למעלה מ-6000 צעירים במסגרת תנועת "החלוץ". קבוצות "החלוץ" היו קיימות עוד בתקופה העלייה השנייה, אך במהלך מלחמת העולם הראשונה - הפך "החלוץ" לתנועה המונית. קבוצות "החלוץ" קמו בעשרות ערים ועירות ברחבי רוסיה ומזרח אירופה. רבים מאנשי "החלוץ" עברו הכשרה חקלאית ברוסיה טרם הגיעם ארצה.
- ערכי "החלוץ" היו: עבודת הכפיים, ההגשמה האישית, הלשון והתרבות העברית, השמירה וההגנה על היישובים בארץ. "החלוץ" ראה את ייעודו לא רק בעבודת אדמה, אלא גם בעיסוק בכל סוגי העבודה, כולל בשירותים השונים.
- יוסף טרומפלדור** היה הרוח החיה של התנועה. אביו של טרומפלדור היה מ"החטופים" (הקנטוניסטים) לצבא הצאר ניקולאי ה-1 ולאחר שהשתחרר התיישב בצפון הקווקז.
- ב-1902** התגייס טרומפלדור לצבא הרוסי. במלחמת רוסיה-יפן (1904) הצטיין בקרב פורט-ארתור, נפצע קשה וידו נקטעה. לאחר שהחלים, שב לחזית ונשבה בידי היפנים. לאחר המלחמה הוענקו לו דרגת קצין ואותות הצטיינות. בשנת 1912 עלה עם מספר חברים צעירים. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה - גורש טרומפלדור, שהיה נתין רוסי, לאלכסנדריה שבמצרים, והחל לפעול להקמת גדוד יהודי במסגרת הצבא הבריטי.
- ב-1917** שב טרומפלדור לרוסיה ונמנה עם מקימי תנועת "החלוץ". בוועידה הראשונה של "החלוץ" נבחר ליושב ראש התנועה ואח"כ הקים בדרום רוסיה מרכזי הכשרה חקלאית, שבהם הוקנו למי שהתעתדו לעלות לארץ ישראל ידע בחקלאות וניסיון בחיי שיתוף.
- בסתיו 1919** שב לארץ ישראל עם חלוצי העלייה ה-3 על סיפונה של האונייה "רוסלאן". בבואו לארץ שומע טרומפלדור על הסכנה הצפויה ליהודי הגליל מפני פורעים ערביים. הוא עולה לגליל, בודק את המצב ומארגן את ההגנה במקום. הוא עצמו עובר למקום המסוכן ביותר - תל חי. טרומפלדור פיקד על המערכה. הוא המשיך בקרב הנואש גם לאחר שנפצע בבטנו פצעים אנושים. לאחר הנסיגה נשאוהו חבריו בדרך לכפר גלעדי הסמוך ובדרך נפח את נשמתו כשדבריו האחרונים הם: "איך דבר! טוב למות בעד ארצנו!".
- "תקופת הכבישים"** - הייתה רוסיה הייתה הרוסה מבחינה כלכלית לאחר שנות המלחמה ולא הייתה מסוגלת לגייס סכומי כסף גדולים. יהודי אמריקה העשירה היו עדיין רחוקים מהציונות, והתנועה הציונית גם היא נקלעה לקשיים כספיים ולא הייתה מסוגלת לעזור לעולים. מצבו הקשה של המשק היהודי בארץ ישראל לאחר המלחמה מנע בעד החלוצים מציאת מקומות עבודה. ממשלת המנדט הבריטי החליטה לזיום עבודות ציבוריות והתכוונה למסור אותן לקבלנים ערבים. מפלגות הפועלים ("הפועל הצעיר" ו"אחדות העבודה") נרתמו מיד להשגת העבודות, ותוך תחרות עם הקבלנים הפרטים הערבים הצליחו לקבל על עצמן את עבודות הסלילה. מאות פועלים החלו בסלילת כבישים. לאורך הכבישים צמחו מחנות אוהלים, שבהם התגוררו הפועלים. צמח שם הווי חיים מיוחד של אמונה בשיווין ובצדק חברתי, של תחושת שיתופיות ואחוה, של שמחת היצירה והסתפקות במועט.
- במחנות האוהלים נוצרו קבוצות, שאנשיהן התלכדו על בסיס רעיוני - חלוצי של מיזוג ההתיישבות והגנה, של ציונות ושל סוציאליזם. הקבוצה הגדולה מכולן הייתה גדוד העבודה.
- "גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור", שנוסדה כחצי שנה לאחר מותו של טרומפלדור בהגנה על היישוב תל חי. מטרתו העיקרית של "גדוד העבודה" היו: התיישבות חקלאית, קליטת עליה, הגנה על היישוב, כיבוש העבודה העברית ומימוש רעיון הציונות הסוציאליסטית. ערכי "הגדוד" היו כערכי "החלוץ" - הגשמה עצמית, עבודת כפיים ושיתופיות. ב"גדוד העבודה" הייתה קופה משותפת על מנת לחזק את יסוד השיתופיות ולמנוע תחרות בין הקבוצות. ראשי הגדוד חתרו להקמת קומונה כללית, שתקיף את כל הפועלים העבריים בארץ ישראל.
- מוסדות היישוב** - אחד התהליכים החשובים ביותר בתקופת העלייה ה-3 היה הקמת המוסדות העצמאיים של היישוב. בהקמת מוסדות אלה הונחו היסודות של "המדינה שבדרך", כלומר - יסודות השלטון העצמי לעתיד לבוא.
- בשנים 1918-1919 התכנסו כמה פעמים אספות כלליות של נציגי היישוב, ובהן סוכס לערוך בחירות ל"אספת נבחרים" - לימים בית הנבחרים הישראלי - הכנסת. אספת הנבחרים, שהייתה הגוף הקובע את המדיניות, בחרה מותקה "ועד לאומי" - לימים הממשלה הישראלית - שהיה הגוף המבצע.
- בנוסף, התקיימו גם בתי דין רבניים ורבנות ראשית, שקיבלו משלטונות המנדט את הסמכות לשפוט בענייני אישות ובענייני דת.
- הרב אברהם יצחק הכהן קוק** - הרב הראשי הראשון של ארץ ישראל. הרב קוק נולד בשנת 1865 בלטביה. בעקבות בקשת אביו יצא לשמש רב הקהילה, הגיע בשנת 1904 לחופי יפו ומיד נתמנה לרב של יפו והמושבות החדשות. הרב נתן את ברכתו להקמת בית ספר 'תחכמוני' ששילב בין לימודי קודש ללימודי חול. בשנת 1914 נסע הרב קוק לכנס העולמי של אגודת ישראל בשוויץ מתוך מטרה לקרבם לציונות. פרוץ מלחמת העולם הראשונה -

מנע ממנו לחזור לארץ-ישראל. בתום המלחמה חזר הרב קוק לארץ ישראל והתמנה לרבה של ירושלים. הוא פעל להקמתה של הרבנות הראשית בארץ ישראל שהוקמה לבסוף בשנת 1921. הרב קוק נתמנה לרב הראשי (האשכנזי) של ארץ-ישראל. באותה שנה ייסד הרב קוק בירושלים את 'הישיבה המרכזית העולמית', ישיבת 'מרכז הרב'. הישיבה קיימת עד היום. במהלך שנות חייו כתב ספרים בתחומים פילוסופיה יהודית, הלכה ושירה. הרב קוק ראה בבניין הארץ חלק מתהליך הגאולה של עם ישראל והביע את הערכתו לחלוצים בוני הארץ שאינם שומרי מצוות. הרב קוק נפטר ממחלת הסרטן בשנת 1935 ונקבר בהר הזיתים, בירושלים.

הסתדרות העובדים הכללית - ערב בואה של העלייה ה-3 היו מפלגות הפועלים רחוקות מאיחוד. שתי מפלגות הפועלים קיימו מוסדות מקבילים: שתי לשכות עבודה, שתי לשכות עליה, שתי קופות חולים. לאחר מלח"ע ה-1 גבר הלחץ בתוך מחנה הפועלים להתאחד למסגרת משותפת.

בדצמבר 1920, התקיימה בחיפה ועידה כללית של פועלי ארץ ישראל ובה הוחלט על הקמת ההסתדרות. 87 נציגים, שייצגו ארבע מפלגות נבחרו על ידי 4,433 פועלים ברחבי הארץ. משמעות הקמת ההסתדרות העובדים ניכרה בשני המישורים הבאים:

תרמה לגיבושו החברתי והאידיאולוגי של מחנה הפועלים.
תרמה ליצירה הלאומית של הישוב כולו, על כל פלגיו.

במישור החברתי - דאגה לפועל
במישור התרבותי - פיתוח התרבות העברית
במישור הלאומי - קליטת עליה

במישור הביטחוני - כוח המגן העברי - "ההגנה" - היה כפוף למוסדות ההסתדרות
במישור המנהיגות - ראשי ההסתדרות היו גם מנהיגי הפוליטיקה של הישוב.

כלומר, ההסתדרות היוותה גורם מרכזי בבניין הארץ וביצירת "המדינה שבדרך".

צורות התיישבות חדשות - מאז הוקמה מרחביה, הראשונה ליישובים העבריים בעמק יזרעאל בשנת 1910 הוקפאה גאולת אדמות העמק בגלל המלחמה.

רק בשנת 1920, השלים העסקן הציוני יהושע חנקין בכספי הקרן הקיימת את רכישת אדמות העמק.

בכך החלה תנופת התיישבות חדשה, שנשאה אופי שונה מזו שקדמה לה.

יהושע חנקין - נולד בשנת 1864. בשנת 1882 עלה לארץ-ישראל עם אביו שהיה מאנשי ביל"ו. כמה שנים אחר כך החל לרכוש קרקעות עבור התיישבות היהודית, את מרבית הקרקעות רכש בעמק יזרעאל. על האדמות שרכש חנקין הוקמו יישובים רבים, וביניהם: רחובות, חדרה ומרחביה. על אדמות שרכש בעמק יזרעאל הוקמו נהלל, תל יוסף, עין חרוד ויישובים נוספים. בשל עיסוקו כונה חנקין 'גואל אדמות העמק'. בשנת 1932 התמנה למנהל חברת הכשרת היישוב. בשנת 1945 נפטר יהושע חנקין ונקבר על הר הגלבוע לצד אשתו.

שתי צורות התיישבות חדשות קמו בעמק: "הקבוצה הגדולה"-קיבוץ ומושב עובדים.

"**הקבוצה הגדולה**" הייתה מותאמת להתיישבות גדולה, לא רק לבעלי הכשרה, אלא לכל מי שרוצה להצטרף. "הקבוצה הגדולה" היא בעלת משק שיתופי גדול, המקיים בתוכו ענפים שונים ורבים.

כמשק גדול הוא מספק את צרכיו ובכך מהווה יחידה אוטונומית. תומכי הרעיון טענו כי "הקבוצה הגדולה" תאפשר את קליטת העלייה, תוביל לחיי חינוך ותרבות מפותחים יותר, תבטל את הצורך בעובדים שכירים ותפתח משק דינאמי שאינו קופא על שמריו.

"**מושב העובדים**", שבא ליצור צורת התיישבות שבה יוכל הפרט להגשים את נטיותיו הטבעיות ולשמור על פרטיותו.

עקרונות "מושב העובדים" היו:

- קרקע לאומית, עבודה עצמית ללא פועלים שכירים, עזרה הדדית, שירותים ציבוריים משותפים, מכירה וקניה קואופרטיבית של מוצרי הצריכה והתוצרת של חברי המושב.
- חלוקת קרקע לכל חברי המושב.

מושבות החדשים בשרון - פרדסים

הפרדסנות הערבית שהתרכזה בעיקר סביב יפו, התבססה על בארות אנטייליה (יכולת מכסימלית עד עומק של 10 מ') פרדסני יפו של סוף התקופה העות'מאנית יכלו לטפל בפרדסים במקומות בהם מי תהום בעומק 7-10 מ' וברדיוס של 30-40 מ' סביב הבאר/בריכת האגירה.

תושבי ראשון לציון קנו מים מערביי בית דגן (עין אל קרא) והבינו שלהיות תלויים בערבים זו בעיה. לכן הביאו טכנולוגיות שאיבה מאירופה לפרדסנות ארץ ישראל. בעזרת תנחום ויישוביץ (אחיה של מניה שוחט) שדרג ההשקיה (שאיבה ויכולת להרחיב ענף הפרדסנות לשטחים גדולים).

בסיום מלח"ע ה-1 קמה צעקה של ויטמין C וכאן נבנתה יכולת שינוע של אוניות לחו"ל: ארגוני עץ, מתכת לסגירה, נייר, מפעלי מתכת לשמירה וקופסאות פח, מפעלי חבלים. עיקר הכלכלה בארץ ישראל ביפו, רחובות, ראש"צ וחיפה, תשתיות מושבות שתהפוך לתשתיות עירוניות.

עליית יהודי המזרח - לבואם של יהודי תימן בעליה ה-3 היו מספר סיבות:

- התגברות מעשי האיבה נגד היהודים בתימן.
- התחזקות הציפיות המשיחיות בקרב יהודי תימן בעקבות מלח"ע ה-1 והתמוטטות של השלטון הטורקי.
- דברי עידוד שנשלחו מיהודי תימן שהיו בארץ, לבוא ולקחת חלק בבניין הארץ וזאת למרות שמצבם של עולי תימן היה קשה ביותר.

קשיי העולים היו לא פחות מאשר בשתי העליות הקודמות. חלק מן העולים פנה לשכונות, שהוקמו בתקופת העלייה השנייה וכך גדלה בהן הדלות והצפיפות. חלקם עבד במושבות, מאחר שהיו כוח עבודה זול וחרוץ. למרות קשיי הקליטה יכלו יהודי תימן להצביע על שני הישגים: הקמת נציגות של יהודי תימן בתמיכת ההסתדרות והקמת מספר יישובים.

העלייה מתימן לא פסקה. אם בסוף מלח"ע ה-1 היו בארץ כ-4500 מיוצאי תימן, הרי שערב מלח"ע ה-2 היו בארץ כ-28,000 מיוצאי תימן. בנוסף עם יהודי תימן עלו לארץ מן המזרח יהודי כורדיסטאן, שמנו קרוב ל-

2000 נפש. מעיראק עלו כ- 200 איש ביוזמתה של התנועה הציונית שהחלה לפעול בעיראק. כ-1000 איש עלו מארצות צפון אפריקה.

את הישגי העלייה ה-3 ניתן להעריך במספר מישורים:

- הגידול הדמוגרפי - לאחר מלחמת העולם הראשונה (1-1918) מנה הישוב כ- 56,000 נפש (8% מהאוכלוסייה הכללית). בעלייה ה-3 באו כ- 35,000 עולים. 40% אנשי "החלוץ", השאר היו מבני המעמד הבינוני. ב-1923 מנה הישוב למעלה מ- 90,000 נפש (12% מכלל האוכלוסייה)
 - חידוש תנופת ההתיישבות - ע"י הקמת צורות התיישבות חדשות. ההתיישבות מנתה עתה כ- 15,000 נפש.
 - הקמת הסתדרות העובדים - היוותה תרומה עצומה לחיזוק כוחו של הפועל העברי, לכיבוש העבודה ולפיתוח התרבות העברית.
 - עבודה עברית - חדרה לכל סוגי העבודות השונים בארץ - סלילת כבישים, ייבוש ביצות, בניית גשרים ומסילות ברזל, סבלות, בנייה עירונית וכו'.
- משבר 1923** נבע משילוב של מספר גורמים:
- הגבלות חמורות על העלייה** - בעקבות מאורעות 1920-1921 ביפו וירושלים, חשש בריטי להפרדת שווי משקל יהודי ערבי.
- קשיים כלכליים** - פרויקטי סולל בונה-גדוד העבודה יורדים תקציבית. מתבטלת הגנה על מוצרים. משק דל ענפי שלא מתרומם. העלייה ה-3 נסתיימה במשבר כלכלי חמור שנמשך עד אמצע שנת 1924.

העלייה הרביעית 1924 - 1928 (העלייה ההמונית)

במחצית השנייה של 1924 הגיעו לארץ כ-12 אלף עולים. החלה העלייה ה-4, שבמהלכה עלו לארץ למעלה מ- 67 אלף איש - מספר ללא תקדים בתולדות הישוב והתנועה הציונית.

גורמי העלייה הרביעית ואופייה

גאות האנטישמיות במזרח אירופה, בעיקר בפולין, שבה ביקש השלטון לדחוק את רגלי היהודים מעמדות מפתח. שר האוצר הפולני, גראבסקי, הטיל על היהודים מסים כבדים. צמצום ההגירה היהודית לארצות הברית עקב חוקי ההגירה החמורים מ-1924, שהטילו קיצוצים גדולים במסכת המהגרים לארצות הברית. רבים מן העולים, שביקשו להגר לארצות הברית פנו, בליט ברירה לארץ ישראל.

בתקופת העלייה ה-4 עלו לארץ כ-70 אלף איש. מהם ירדו כ-20 אלף, כלומר נשארו כ-50 אלף מן העולים. שנת השיא בעלייה הייתה 1925, שבה עלו כמחצית מן העולים, שהגיעו בעלייה זו. מחצית מן העולים הגיעו מפולין, כחמישית מברית המועצות (על אף הקושי לצאת ממדינה זו) 10% הגיעו מליטא ומרומניה, 12% מעיראק ומתימן ו-8% משאר הארצות. ניתן לומר שהייתה זו עלייה, פחות או יותר, על טהרת מזרח אירופה. העלייה הזו נכנסה להיסטוריה כעליית המעמד הבינוני. היו אלה בני המעמד הבינוני - אנשי תעשייה בינונית וזעירה, סוחרים ובעלי מלאכה. העולים הביאו עמם את משפחותיהם ואת רכושם. הם לא באו לייבש ביצות, אלא קנו מגרשים, השקיעו בבנייה ובתעשייה והרוויחו כסף.

אנשי העלייה ה-3 בעלי התודעה הסוציאליסטית, נדחמו לראות אנשים מ"עולם אחר". עלייה זו זכתה לכינוי "עליית הבורגנים" או "בעלי הבתים" והיו שכינוה בזלזול "עליית גראבסקי".

התנופה העירונית - רובם של עולי העלייה ה-4 (כ-80%), שרצו לקיים את אורח החיים לו היו רגילים בארצות מוצאם, פנו לערים הגדולות.

בתל-אביב, בה נקלטו שני שלישים מן העלייה. העיר גדלה בשטחה. הוקמו רחובות חדשים והבניה פרחת והעסיקה אלפי פועלים. רבים מן העולים הקימו בתי מלאכה, מסעדות וקניונים. כ-70% מכלל הבניה בארץ היה בתל אביב, ורוב ההשקעות, פרטיות וציבוריות, הושקעו בעיר זו. מכאן יש להבין את תנופת ההתפתחות של העיר.

בירושלים, התרבו השכונות שנוסדו עוד בתקופת העלייה ה-3. נוסדו שכונות חדשות על אדמות שנרכשו מן הכנסייה היוונית והוקם המרכז המסחרי.

בחיפה, הוקמו שכונות חדשות ובמפרץ חיפה החל לקום אזור התעשייה הגדול בארץ.

עפולה - עולה על הקרקע ב-1925 ומהווה את העיר העברית השנייה שמוקמת בארץ ישראל, כבירת העמק. **ההתיישבות הפרטית וההתיישבות העובדת** - גאולת אדמות הארץ נעשתה באמצעות ההון הלאומי וההון הפרטי. ההון הלאומי גויס ע"י ההסתדרות הציונית והושקע ברובו בעלייה ובהתיישבות. ההון הפרטי הושקע בהתיישבות הפרטית ובערים הגדולות, והיה גדול בהרבה מן ההון הלאומי. השקעות ההון הפרטי גרמו לעליית מחירי הקרקעות ולהתיישבות ומחירי המגרשים לבניה. כתוצאה מכך, העדיפו המוסדות הלאומיים לרכוש קרקעות במקומות מרוחקים, זולים יותר. אולם המניע לכך לא היה רק משום שהאדמה יותר זולה, אלא גם משום הצורך הלאומי של יצירת שטחי התיישבות רצופים והקמת תשתית חקלאית ותעשייתית איתנה. חשוב לציין את רכישת אדמות מפרץ חיפה, שבה קם אזור התעשייה הגדול ביותר. שתי דרכי ההתיישבות תרמו את חלקן לפיתוחו של הבית הלאומי.

ההתיישבות הפרטית - חלק קטן מעולי העלייה ה-4 פנה להתיישבות פרטית, כלומר על קרקעות שנרכשו בהון פרטי ללא קשר עם המוסדות הלאומיים. המושבות התרכזו במרכז הארץ ופיתחו את ענף המטעים ובעיקר את הפרדסנות.

ההתיישבות העובדת - למרות הפסקת זרימת ההון הלאומי וקשיי תכנון חמורים, לא נעצרה תנופת ההתיישבות העובדת, אם כי קצב התקדמותה הואט. התפתחות ההתיישבות העובדת בתקופת העלייה ה-4 באה לידי ביטוי בשני המישורים הבאים: הקמת מפעלים כלכליים עצמאיים, וגיבוש "הקבוצה הגדולה" ל"קייבוץ".

הקיבוץ - מימושה הטהור של הציונות הסוציאליסטית

צורת התיישבות כפרית הייחודית למפעל ההתיישבות הציונית בארץ ישראל - ראשיתו ברעיון הקבוצה, עת ב-1910 בימי העלייה ה-2 נוסדה הקבוצה הראשונה - דגניה.

יסודות הקבוצה היו: שותפות מלאה ברוש, בייצור ובצריכה. חברי הקבוצה - כמה עשרות - היו מעין משפחה מורחבת.

בתקופת העלייה ה-3 קמה צורת התיישבות חדשה הקבוצה הגדולה. עקרונות הקבוצה הגדולה הושתתו על עקרונות הקבוצה, אלא שמיסודו דגלו בהרחבת המסגרת לכדי מאות חברים ובהתבססות על ענפי המלאכה, התעשייה והשירותים, נוסף על החקלאות. מתוך הקבוצה הגדולה בעלייה ה-3 צמח הקיבוץ.

בתקופת העלייה ה-4 הגיע הקיבוץ לידי גיבוש.

יסודות הקיבוץ היו:

- קרקע לאומית - קרקע שנרכשה על ידי מוסדות ההסתדרות הציונית (הקרן הקיימת לישראל) ונמסרה להתיישבות. יש להדגיש שהקרקע נמסרה ולא נמכרה.
 - עבודה ללא שכירים על מנת לא לעשות ניצול בכוח עבודתו של הפועל - כל עבודה שווה בערכה מבחינה מוסרית וחברתית. אין עבודה "פשוטה" ואין עבודה "מכובדת". יש להעריך כל אדם לפי עבודתו, תהא אשר תהא.
 - שוויון בזכויות ובחובות - לכל אחד הזכות להתפתח בהתאם ליכולתו וזכותו לקבל לפי צרכיו. חובתו לתרום למשק כמיטב יכולתו וכישרונו.
 - השיתוף - זו הדרך העיקרית למימוש השוויון. כל קניין נמצא בידי הכלל. ישנה קופה כללית, ממנה מקבלים החברים את תקציבם הפרטי, לפי גודל משפחותיהם וצרכיהם.
 - משק מעורב - שחיי קרקע גדולים מרוכזים תחת פיקוח כולל. המשק המעורב כלל לול, מטעים, רפת, תעשייה וכו'.
 - חינוך - כל ילדי הקיבוץ, בהתאם לגילם, מקבלים חינוך שווה מן הפעוטון ועד לחינוך העל יסודי.
- הקיבוץ** היווה את מימושה הטהור ביותר של הציונות הסוציאליסטית. הקיבוץ תרם לכיבוש הקרקע ולהרחבת תחומי ההתיישבות העברית, למשימות בטחון, כחלק מארגון כוח המגן העברי - "ההגנה", לקליטת העלייה, לביסוס המשק על כל ענפיו ולמימוש ערכי העבודה העברית.
- תחנות כוח – פנחס רוטנברג** - בשנת 1923 הקים רוטנברג 3 תחנות כוח הפועלות על דיזל בתל אביב, בחיפה ובטבריה. בשנת 1926 קיבל את הזיכיון הסופי להקים תחנות כוח הפועלות על ניצול מי הנהרות לצורך הפקת חשמל; תוקף הזיכיון היה למשך 70 שנה.
- תחנת הכוח בנהריים** הוקמה בין השנים 1927-1932 והכספים שהגיעו לרוטנברג לצורך הקמתה, גויסו בעיקר מהברון רוטשילד, מחברת פיק"א ומקרן היסוד. הוא הצליח להשיג הלוואה של 150 אלף לירות שטרלינג מבריטניה. בשנת 1933 נחנך מפעל החשמל בנהריים בנוכחות האמיר עבדאללה.
- המשבר הכלכלי הגדול** - ב-1926 פרץ המשבר הכלכלי החמור, וזאת לאחר ששנת 1925 הייתה שנת גאות ושגשוג כלכלי ואיש לא צפה את בואו של המשבר.
- המשבר פרץ לאחר שהעולים השקיעו את כל כספם בקרקעות ובבניה. מחירי הקרקעות האמירו, ושכר הדירה עלה בהתמדה. העולים חסרו את האמצעים הדרושים לטווח ארוך ולא יכלו להמשיך ולממן את מפעל הבניה העצום. במילים אחרות, המצב הכספי היה דחוק, משום שהוא עמד על בסיס רעוע. ואז הונחתה מכה: העולים מפולין לא יכלו לייבא הון נוסף מחמת קשיים כלכליים בפולין. הם אף לא יכלו להיעזר בהלוואות ובאשראי ממשלתי או ציבורי, שממילא היו מוגבלים. העולים משכו את פיקדונותיהם מהבנקים והפסיקו את הבניה. הפסקת הבניה גרמה לירידת מחירי הקרקעות, לפשיטת רגל של בתי מלאכה ועסקי מסחר ולאבטלה בערים הגדולות (ובראש ובראשונה בתל אביב).
- אווירת דיכאון השתררה והחלה ירידה. בשנים 1926 - 1928 עלו כ-19 אלף איש וירדו כ-14 אלף. בעקבות המשבר פרץ ויכוח אידיאולוגי לוחט בין הזרמים השונים בישוב - מי אחראי לפרוץ המשבר. חוגי "הימין" - המעמד הבורגני טענו כי הזרמת ההון הלאומי להתיישבות ולא לפיתוח עירוני הייתה המשגה שגרם לאסון הכלכלי. חוגי "השמאל" - מפלגות הפועלים טענו כי הספסרות ותאוות הבצע של בעלי ההון הפרטי הן שהביאו למשבר.
- התנועה הרוויזיוניסטית** - (ברית הציונים הרוויזיוניסטים - הצה"ר): תנועה ציונית פוליטית שייסד זאב ז'בוטינסקי, בשנת 1925, לאחר פרישתו מהנהלת ההסתדרות הציונית. ז'בוטינסקי תבע מהפכה (רוויזיה) בתנועה הציונית. התנועה הרוויזיוניסטית ביקשה לחדש את הציונות המדינית ולפעול בעיקר במישור המדיני להשגת רוב יהודי בארץ-ישראל משני עברי הירדן. התנועה התנגדה לעקרונות הסוציאליסטים (שיתוף כלכלי-חברתי) ותמכה בשוק חופשי והון פרטי. התנועה הרוויזיוניסטית האמינה שהתיישבות העירונית הינה חשובה ובעלת ערך לא פחות מההתיישבות החקלאית.
- ב-1927** ההסתדרות הציונית התארגנה לפתרון המשבר: עבודות בניה, ניקוז וסלילת כבישים במקומות שונים בארץ בוצעו בכספי הקרנות הלאומיות.
- הלורד פלומר, הנציב העליון השני, תמך במתן הלוואות ממשלתיות לעיריית תל אביב לפתרון המשבר. בכספים אלה בוצעו עבודות ציבוריות שונות בעיר. בסוף שנת 1928 חוסלו בעיות חוסר העבודה והאבטלה. בשנת 1929 החלה להסתמן התאוששות כלכלית.
- הסוכנות היהודית לארץ ישראל** - היא ארגון יהודי כלל עולמי שמרכזו בישראל, הפועל מכספי תרומות ובשותפות עם תורמים מרחבי העולם ומישראל.
- הסוכנות היהודית הוקמה בשנת 1929, בהתאם לסעיף 4 באמנת המנדט של חבר הלאומים משנת 1920, שאושרה בשנת 1922 כגוף יהודי כלל עולמי של ציונים ולא-ציונים. בסעיף זה נקבע כי תוקם "סוכנות יהודית" שתציג את העם היהודי כלפי ממשלת המנדט ותשתף עמה פעולה בהקמת הבית הלאומי היהודי בארץ

ישראל. בוועידת היסוד של "הסוכנות היהודית לארץ ישראל" שנתקיימה בציריך שבשווייץ בשנת 1929 נוסדה הסוכנות ולנשיאה נתמנה ד"ר חיים ויצמן שהיה גם נשיא ההסתדרות הציונית העולמית. בין האישים הלא ציונים שהשתתפו בוועידת היסוד בלטו פרופ' אלברט איינשטיין, לאון בלום ולואי מארשל מראשי יהדות ארצות הברית. במרוצת השנים פחתה פעילותם של אישים לא ציונים עד כי הסוכנות היהודית הפכה להיות הזרוע המבצעת של ההסתדרות הציונית העולמית, ולמעשה לממשלתו של היישוב היהודי בארץ ישראל.

מקום מושבה של הנהלת הסוכנות היהודית (וכן משרדי הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד) היה בירושלים בבנין שהוקם לשם כך, אשר קיבל את הכינוי "בית המוסדות הלאומיים". עם הקמת המדינה הועברו תפקידי ניהול המדינה לממשלת ישראל, והסוכנות היהודית מתמקדת כיום בשלושה תחומי עשייה עיקריים:

- עידוד עלייה וסיוע בקליטה מוצלחת.
- חינוך יהודי-ציוני בקהילות העולם (פורמלי ובלתי פורמלי) וקשר עם יהדות העולם.
- חיזוק הקהילה היהודית בישראל.

הישגי העלייה הרביעית

היישוב לא אהב להרבות בדיבורים על העלייה ה-4, הן בשל המשבר הגדול בסופה והן בשל הירידה הגדולה מן הארץ. עם זאת, אי אפשר להתעלם מחשיבותה של העלייה ה-4 ומתרומתה לבניין הבית הלאומי:

- א. למעלה מ-67,000 איש באו ארצה בתקופה זו. הייתה זו תוספת משמעותית ליישוב, שמנה, בסוף שנות ה-20 למעלה מ-150,000 נפש. אי לכך ניתן לכנות את העלייה ה-4 כ"עלייה ההמונית" הראשונה.
- ב. לראשונה החלו להגיע לארץ אלפי עולים מפולין ולא רק מרוסיה כפי שהיה בעליות הקודמות.
- ג. היישוב העירוני התפתח במהירות רבה הודות ליבוא הון פרטי. הייתה זו ברכה רבה ליישוב, שכן בתי החרושת סיפקו עבודה לפועלים עבריים והרחיבו את התשתית התעשייתית של היישוב.
- ד. נמשך מפעל בניית קרקעות ארץ ישראל, בעיקר על ידי ההון הפרטי.
- ה. התפתחות ענף הפרדסנות הביאה לידי העסקת פועלים עבריים במושבות, ובכך הייתה חשיבות למאבק על כיבוש העבודה העברית.
- ו. התפתחות התעשייה ובמיוחד תעשיית חומרי הבניין. המשבר הכלכלי העולמי הגדול שהחל בשנת 1929 לא נתן את אותותיו בארץ ישראל. הייתה זו השנה שבה החלה העלייה ה-5, הגדולה שבעליות שלפני קום המדינה. עלייה זו החלה למרות המצב הביטחוני הרעוע, ששרר בישראל בשנת 1929 בעקבות התפרצותם האלימה של ערביי ארץ ישראל.

עלייה ללא שם 1929 - 1931 (עליית בנינים)

תקופה של משבר תעסוקתי חמור. פנחס ספיר נטל חלק במאבק הפועלים, ארגון הפגנות ושבייתות להשגת מקומות עבודה ליהודים. מאורעות תרפ"ט (1929) פוגעות בגל העלייה אך לאחרים מתחילה התעוררות. 1932 – המכבייה ה-1 משמשת עילה ליהודים להגיע ארצה וחלקם אף נשאר.

יריד המזרח FAIR – מקימים יריד מסחרי, מזמנים מדינות רבות בעולם, כולל מדינות ערביות, להציג תוצרתם. ובמרכזו ניתן מתוצרת הארץ. בכניסה ליריד הוקם פסל עם "דמות הפועל הארץ ישראלי" סמל היריד – "הגמל המעופף".

העלייה החמישית 1931 - 1939

ראשיתה של העלייה לאחר הפרעות של הערבים ביהודים ב-1929 ובעקבות ההתאוששות מהמשבר הכלכלי שפקד את הארץ בסוף ימי העלייה ה-4.

העלייה שהחלה כעלייה חלוצית בממדים צנועים, קיבלה אופי של עלייה המונית בשנים 1933-1935 בעקבות הרדיפות בגרמניה. המאורעות ב-1936 החלישו את זרם העלייה אך בשנים 1938-1939 הוסיפו לעלות רבבות עולים, חלקם באורח בלתי חוקי.

גורמי העלייה החמישית ואופייה

עליית היטלר לשלטון, גרמה לזעזוע גדול בחיי היהודים בגרמניה ובשכנותיה במזרח אירופה, ורבים החליטו לעלות לארץ ישראל.

הסכם "העברה" שנחתם באוגוסט 1933 בין הסוכנות היהודית לשלטון הנאצי שתוכנן:

המרת רכושם של היהודים הנאלצים לעזוב את גרמניה (לפי החוק הגרמני באותה תקופה אם יהודי עוזב את גרמניה רכושו מוחרם על ידי השלטונות), בסחורות גרמניות שתיוצאנה לארץ ישראל וארצות שכנות. ההסכם ששירת את שני הצדדים ונתן יד להמשך העלייה.

החלפת הנציב הבריטי - הנציב הבריטי החדש, ארתור ווקופ, היה פרו-ציוני ונתן היתרי עליה רבים, עודד את הכלכלה היהודית ואת היישוב היהודי באופן כללי.

הפריחה הכלכלית בארץ – הסכם העברה עם גרמניה וסכומי הכסף הגדולים שהביא היווה מנוף ונקודת מוצא לשיקום המשק הישראלי לאחר המשבר הכלכלי שפקד את הארץ בסוף שנות ה-20.

סגירת שערי ארצות הברית - בשנת 1924 ארצות הברית החליטה לצמצם את ההגירה אליה שעריה נותרים סגורים לרוב המהגרים למרות שהיא ידעה את מצבם הקשה של היהודים באירופה.

האנטישמיות בעולם גוברת - עוד ועוד משטרים במדינות רבות (בעיקר מדינות אירופאיות והמדינות שתחת שליטתם) מאמצים לעצמם מדיניות אנטישמיות שתומכת בפוגרומים ומעודדת פרעות, רדיפות והגבלות כלכליות וחברתיות ביהודים.

שקט ורגיעה בארץ ישראל ביחסים יהודים ערבים (לפני 1936).

העלייה ה-5 הייתה בעיקרה, עליית המעמד הבינוני: בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ותעשיינים. שיעור החלוצים היה קטן מהעליות קודמות, ושיעור בעלי ההון והידע המקצועי גדול יותר. פניית העולים לעיר

הייתה לגיטימית ומקומות בעלי אופי כפרי נהיו לבעלי אופי עירוני. חלק מהעולים הקימו את "ישובי המעמד הבינוני" כגון: נהריה.

העולים מגרמניה היו כ-21% מכלל העולים. תרומתם הייתה רבה - הם שינו את הדפוסים המקובלים בתחומים רבים, ויצרו טיפוס חדש של מעמד בורגני-עירוני בארץ ישראל.

בשנים 1939-1934, עלו ארצה כ-5,000 נערים ונערות מגרמניה ואוסטריה במסגרת מפעל הצלה וחינוך שאותו הגתה רחה פראייר ויישמה הנרייטה סולד.

רחה פראיר - עובדת סוציאלית, מחנכת ציונית, מייסדת מפעל "עליית הנוער".

נולדה בגרמניה, עסקה שם בהוראה והייתה פעילה בתנועה הציונית. ייסדה את פרויקט "עליית הנוער" ב-1932. מטרתה הייתה להעלות צעירים יהודים מחוסרי עבודה מגרמניה לישראל ולהכשיר אותם לעבודה חקלאית. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה הפך המפעל שייסדה לתנועת הצלה של ממש שבמסגרתו עלו לארץ ישראל מאות ילדים ובני נוער.

בשנת 1939 התבקשה על ידי חברה לאגודה להתפטר מתפקידה כיושבת ראש עקב רצונה לעזור גם לנוער יהודי שאינו גרמני. הנרייטה סולד החליפה אותה בראש הארגון.

עלתה לארץ בשנת 1941 וייסדה מפעלים בתחום החינוך והרווחה בקרב ילדים ונוער. שימשה כעובדת סוציאלית ומחנכת.

בשנת 1981 הוענק לה פרס ישראל על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה בשירותי רווחה, קהילה ונוער. נישאה לרב משה יששכר פריאר, רב הקהילה בברלין, לזוג נולדו שלושה בנים: שלהבת, זרם (לימים רופא שניהל את מחלקת הילדים בביה"ח שערי צדק) ועמוד, ובת: מעיין.

רוב בני הנוער נקלטו בקיבוצים ובמושבי עובדים, ולאחר תקופת הכשרה הצטרפו לקבוצות השומר הצעיר, הנוער העובד והלומד ובני עקיבא בהקמת יישובים חדשים.

בשל היקפה הגדול של העלייה, תרומתה לגידול היישוב והתעצמותו הכלכלית והארגונית הייתה רבה. 280 אלף העולים העלו את מספר אנשי היישוב ל-475,000 כ-31.2% מהאוכלוסייה הכללית בארץ. זרימת העולים הייתה לכיוון הערים הגדולות, ההתפתחות העירונית תרמה להתפתחות ענפי התעשייה והמסחר.

העלייה ה-5 הביאה גם להישגים בתחום האמנות, התרבות, הפנאי והחינוך:

בתל אביב נפתחו מסעדות ובתי קפה רבים, דבר שלא היה נהוג עד אז.

הגרמנים גם החיו מחדש את תיאטרון הבימה והקימו את התזמורת הפילהרמונית.

רמת הלימודים בטכניון בחיפה עלתה שכן הגיעו בעלי מקצועות חופשיים רבים, ובהם פרופסורים. הורחבה האוניברסיטה העברית בירושלים

רמת הרפואה עלתה.

בעלי הון שעלו מארצות מזרח אירופה וגרמניה, הביאו ידע רב בנוסף למימון הכרחי. על ידי פתיחת מפעלים חדשים וקידום ההשקעה בעיר, התעצם כוחה התעשייתי של ארץ ישראל. נפתחו מפעלי תעשייה רבים בתל אביב ובחיפה בעיקר.

הכלכלה שגשגה עד כדי מצב שבו היהודים הפיקו יותר מ-50% מהתוצרת בא"י למרות שהם היוו רק 1/3 מתושביה. שכבת בעלי ההון גדלה גם היא, והגיעה לכדי רבע מכלל האוכלוסייה היהודית.

נמל תל אביב - תוכנית להקים נמל המתחרה בנמל יפו השכנה החלו כבר עם הקמתה של תל אביב. במקור תוכננה הקמת הנמל בקרבת אחוזת בית, באזור מגדל האופרה (כיום הכנסת) של ימינו, בקצה רחוב אלנבי.

בשל תחילת המרד הערבי הגדול ב-19 באפריל 1936 והשביתה שהוכרזה במסגרתו בנמל יפו, ועל מנת למנוע את נפילת ענף הפרדסנות שעליו התבססו היישובים העבריים לכלכלתם החולט להקים נמל חלופי בתל אביב - על אף התנגדות השלטון הבריטי, אשר ראה בכך כניעה לשביתה הערבית.

הבריטים הסכימו להקמת מזח בצפונה של תל אביב ובלבד שהמימון לא יבוא מקופת המנדט. מיקומו של הנמל נקבע בצפון העיר, צפונית למצוק הכורכר סמוך לשפך הירקון. משם ירדו אל המים בימי ההתפרעויות ביפו ויצרו "מזח ארע" עשוי שרשרת חיה של סירות קטנות הקשורות ביניהן בחבלים וכך העבירו מטענים אל החוף מספינות המשא של נכנסו לפריקה בנמל יפו.

ב-19 במאי 1936 לאחר פרוץ המרד הערבי הגדול, הגיעה למקום האונייה הראשונה, אוניית המשא צ'יטבורטי שהפליגה תחת דגל יוגוסלבי ונשאה שקי מלט. באותו לילה, לבקשתו הדחופה של מאיר דיזנגוף מעמנואל טובים, פרקו מורי וחניכי בית הספר הימי של אגודת יורדי ים זבולון את מטען המלט על מזח ארעי שהקימו בין לילה, על ידי קשירת סירות כמזח צף. שק מלט אחד נמצא במוזיאון תל אביב לזכר המאורע. בשל הסמיכות למבנים של יריד המזרח, השתמשו בהם כמחסנים זמניים עד לבניית מחסני הקבע של הנמל. נמל תל אביב, הפך לנמל חשוב והועסקו בו פועלים יהודים רבים. פעל עד 1965 אז נפתח נמל אשדוד.

הוקם צינור נפט מעיראק לחיפה, ונבנו בתי זיקוק.

לעומת התפתחות עירונית גדולה, נראה כי נחלש כוחה של ההתיישבות החקלאית ורכישת הקרקעות לכך. אולם, התרחבות שטח המטעים, גילוי מקורות מים חדשים, והרחבת השוק ששימש להפצת התוצרת החקלאית, תרמו להמשך התיישבות זו.

בהתיישבות החקלאית נטלו חלק גם יהודי גרמניה, שמעולם לא עסקו קודם לכן בחקלאות. רצונם היה להכות שורשים בארץ החדשה ולשנות את אורח חייהם.

מפעלי התיישבות חשובים היו:

התיישבות עמק חפר - יהושע חנקין רכש קרקעות בעמק חפר (ואדי חווארה). היישובים בעמק חפר התבססו על גידול הדרים בעיקר, והיו בחלקם מושבים ובחלקם קיבוצים. היישובים יצרו רצף טריטוריאלי בשרון.

התיישבות האלף - הייתה תוכנית לעבות 11 מושבות קיימות בחגורה נוספת של 1,000 משפחות פועלים סביבן, על מנת להגן עליהן. התוכנית לא צלחה, ועקב בעיות מימון התיישבו רק 430 משפחות.

יישובי חומה ומגדל - בעקבות המרד הערבי והשמעות על כוונת הבריטים לחלק את הארץ לפי היישובים (מסקנות ועדת פיל) היה צורך להקים יישובים במקומות מרוחקים, או על מנת ליצור רצף טריטוריאלי, או על מנת לייחד אזורים - כל זה בכדי לקבוע עובדות בשטח ולגרום לכך שהבריטים יתקשו לחלק את הארץ ולגרום

לכך שאזורים אלו ייכנסו לשטח המדינה היהודית שעתידה לקום. ישובי חומה ומגדל הוקמו בין לילה בעזרת חומרים שהוכנו מראש, הם כללו חומה, מגדל שמירה, עמדות שמירה, מספר צריפים וגדר תיל. היישובים עסקו בחקלאות, והיו מעין בסיסים צבאיים המשמשים חקלאות. ישובי חומה ומגדל אוכלסו בעיקר על ידי בני נוער ועולים לא חוקיים.

עלייה לארץ ישראל - בניגוד לחוקיה השרירותיים של ממשלת המנדט, שנועדו למנוע עלייה לארץ, עלו עולים רבים בדרך בלתי לגאלית. זאת התאפשרה בשיטות אחדות:

1. כניסת תיירים לארץ והשאתם גם לאחר התקופה המותרת להם.
2. נישואים פיקטיביים עם נתינים ארץ-ישראלים.
3. כניסה בלתי חוקית - בדרכי הים והיבשה. שיא ההעפלה היה בשנים 1937 – 1938 למרות שהתחילה ב-1934 על ידי התנועה הרוויזיוניסטית והסתיימה עם קום המדינה.

ביבליוגרפיה

הרצאות בקורס מורי דרך – יצחק בשור ויקיפדיה
אנציקלופדיה – היסטוריה של ארץ ישראל כרך 8/9
מאבק ושקיעה – שולה ענבר

התקופה העות'מאנית, העת החדשה ותקופת המנדט

תמלול הרצאת איציק בשור

כול הכחות המקורות המפורטים פסיפולוגיה

במקרים שונים יש פער בזמן בין סיומה של תקופה אחת ותחילתה של שניה בארץ ישראל ומחוץ לה. למשל התקופה הביזנטית שמתחילה בארץ בשנת 324 ומסתיימת ב-638. בעולם היא מסתיימת ב-1453 כשבזנטיון מתמוטט בפני העות'מנים שכובשים את קונסטנטינופול והופכים אותה לאיסטנבול, בירת האימפריה העות'מנית.

זה קורה גם עם מועד תחילתה של התקופה העות'מאנית בעולם ובארץ ישראל. תחילת התקופה העות'מאנית בארץ ישראל – 1517, והיא נמשכה כאן בדיוק 400 שנה. בעולם, לעומת זאת, מתחילה התקופה העות'מאנית ב-1299 השנה האחרונה של המאה ה-13. כלומר רק 218 שנים לאחר תחילתה של התקופה העות'מאנית בעולם היא מתחילה אצלנו.

יש שתי משמעויות לפער השנים הזה:

1. ארץ ישראל לא ממש הייתה חשובה לעות'מאניים שלא ממש מיהרו להגיע אליה וכוונו את ראשית כיבושיהם למערב, לאירופה.
2. זמן קצר בלבד לאחר שהגיעו העות'מנים לארץ, בתום שלטונו של סולימאן המפואר במחצית השניה של המאה ה-16, כבר מתחילים לחוש ולהכיר בסימני החלשות של האימפריה העות'מאנית. ייקח אמנם עוד כ-400 שנה עד שהאימפריה הזו תעלם לגמרי. סה"כ היא התקיימה בעולם 620 שנה, מ-1299 ועד 1919, ואילו אצלנו 400 שנים בלבד.

בשיאה הגיעה האימפריה העות'מאנית במזרח עד גבול האימפריה הפרסית השיעית, בערך הגבול הנוכחי בין איראן לעיראק, וכללה גם המפרץ הפרסי (הנקרא בפי הערבים "המפרץ הערבי"). בצפון התרחבה עד וכולל החבלים הצפוניים של טורקיה, כורדיסטאן וארמניה. במערב היא התפשטה על כל הבלקן עד שערי וינה: יוון, בולגריה, רומניה, יוגוסלביה, אוסטריה, לא כולל החוף האדריאטי של מונטנגרו (ההר השחור) ואלבניה (ארץ הנשירים) שלא נכבש מעולם על ידי העות'מאניים.

קונרד ביי – אלכסנדר, היה הגיבור האלבני שהצליח להדוף 25 פעמים את העות'מאניים מאלבניה. בדרום שלטה האימפריה העות'מאנית על חצי האי ערב ועל כל צפון אפריקה ממצרים במזרח ועד אלג'יר במערב (היא לא הגיעה מעולם למרוקו). זו הייתה אימפריה אדירה בהיקפה.

הערה על קפה טורקי - בשל היות האימפריה העות'מאנית חובקת עולם ובשל שליטתה על מקורות הקפה הקרובים בתימן (בעיר מוקה) מתחיל הקפה לזרום מצד אחד של האימפריה לצד השני ומגיע בפעם הראשונה לאירופה. לכן קוראים לו "קפה טורקי", למרות שהטורקים כלל לא שותים קפה!

האימפריה העות'מאנית מושתתת על גזע, אתנוס, מוצא יחיד של עם טורקי שמגיע מאזור טורקסטאן. סטן (או איילה) זה מחנה שהייה של רוני צאן (למשל, הבקתות=איילות שבהרי הקצ'קר). עם הזמן תופשים שבטים שונים טריטוריות מסביב לסטן כזה והופכים את זה למדינה. כך כורדיסטאן, טורקמניסטאן, טאג'יקיסטאן אוזבקיסטאן, תורכמניסטאן, קירגיסטאן, כל אלה על שמות השבטים הטורקיים השונים (טורקמנים, טג'יקים, קירג'זים וכו') שהתיישבו בכל מקום.

החל מהמאה ה-10 מתחילים עמים לזרום מערבה מאזור טורקסטאן – מרכז אסיה. זו לא תופעה חדשה. נדידות עמים כאלה מוכרות לנו לכל אורך חיי האימפריה הרומית. יש היסטוריונים המתארים את מרכז אסיה כרחם ענקית שממנה יוצאים כל הזמן עמים שונים ונוודים לשאר חלקי העולם. התנועה הזו מתחילה, כאמור, כבר בשלהי התקופה הרומית. ציר התנועה העיקרי מערבה הוא דרך שפלות הים הכספי, הים השחור ושפלת הדנובה - רומניה, בולגריה, יוגוסלביה, למרכז אירופה. לאורך התוואי הזה נעים העמים השונים. זה המקור לכל העמים הברברים (שלא היו טורקיים!) עמם התמודדה רומי - הפראנקים, הגותים, הארים, ההונים, הוויזיגוטים, הואנדלים ועוד. בשלהי התקופה הרומית הם כבר משנים את כל המבנה הדמוגרפי של אירופה ויצרים את העמים המודרניים של אירופה. אירופה של אחרי התקופה הרומית אינה דומה כלל באוכלוסייתה לאירופה שלפני התקופה הזו. לימים כל השבטים הללו יתמוזגו עם עמים צפוניים ויקינגיים כמו הנורמאנים.

בשלהי המאה ה-10 מתחדש התהליך הזה והפעם השבטים הם ממוצא אחר - טורקי. הם באו מטורקסטאן - איפשהו ממזרח לקווקז ומצפון לאפגניסטן. לא יודעים בדיוק. אלה היו שבטים טורקיים שונים שמקורם, ככל הנראה, באב קדמון משותף. לדוגמה, כל הסולטאנים של סוף התקופה הממלוכית היו צ'רקסים ממוצא קווקזי. מפאתי האזור הזה ממשכים להגיע שבטים נוספים.

שבט אחד החשוב לענייננו הוא שבט הסלג'וקים שכובש במהלך המאה ה-10 וה-11 את אנטוליה ומייסד שם ממלכה סלג'וקית שנקראת ממלכת רום. פשר השם לא לגמרי ברור. יתכן שממלכת רום הסלג'וקית התגאתה בכך שהיא התיישבה במקום של הרומים הקודמים - האימפריה הרומאית הביזנטית. (שתי האוכלוסיות - הרומים והביזנטים-יוונים היו קשורות זו לזו כפי שעולה מסיפור יסודה של העיר רומי על ידי רומולוס ורמוס שהיו מפליטי העיר טרויה). אגב, גם בארץ ישראל אנו פוגשים את התופעה הזו כשהערבים קוראים לשתי האוכלוסיות הנוצריות החיות בארץ ישראל בשם "רום אורתודוקסים" (היוונים האורתודוקסים) ו"רום קתוליק" (היוונים הקתולים).

חזוק נוסף לתזה הזו נמצא גם בשם בו נקראו היהודים באימפריה העות'מאנית. רוב יהודי האימפריה היו ספרדים כי אחרי גירוש ספרד בסוף המאה ה-15 הסולטאן ביאזט השני קורא אליו את כל היהודים שגורשו מספרד. היו כבר יהודים ברחבי האימפריה שלו בערים שנכבשו על ידי העות'מנים עוד לפניו (למשל ביוון,

סופיה, סלונקי, דוברובניק/רגוזה). אלו נקראו רומניטים – יהודים שחיו שם עוד מתקופת האימפריה הרומית, כך לכל הפחות חשבו אז. הערה על היהודים באימפריה העות'מנית יהודי איטליה (משפחות הרטום, קאסוטו, דה מלאך, בקי) עד היום לא מזהים עצמם לא כספרדים ולא כאשכנזים אלא כרומניטים. הם לא התערבו עם הבאים מספרד. לעומת זאת, בבולגריה הרומניטים האלה כן התערבו עם הספרדים.

לבלקן הגיעו גם יהודים ממרכז אירופה – מגליציה, מצ'כיה והם המיעוט האשכנזי בקרב יהודי הבלקן. בבולגריה, למשל, 95% מהיהודים הם ספרדים ורק כ-5% הם אשכנזים. בתוך הספרדים בבולגריה כלולים גם הרומניטים בהם התערבו. זה בערך ההרכב הרגיל בכל הקהילות היהודיות באימפריה העות'מנית. גם במרכז אירופה רוב היהודים היו ממוצא ספרדי, אבל בעוד שהיהודים בבלקן ובמזרח שמרו על הלאדינו כשפתם, יהודי גרמניה יצרו את האידיש מהשפה הגרמנית המקומית. כך נוצרה ההבחנה בין אשכנזים לספרדים למרות שמקור רובם הוא משותף – יהודי ספרד ופורטוגל המגורשים. את ההבחנה הזו בין ספרדים לאשכנזים רק היהודים עושים. שאר העולם מסתכל על כולם כעל עם אחד – יהודים.

יש 4 קבוצות של יהודים שיושבות בארץ ישראל בתקופה העות'מנית. נדון בזה אחר כך. יש הרבה משפחות פולניות (למשל משפחת פרנק) שגאות על כך שבמקורן היו ספרדים. יש גם קהילות ספרדיות שנדדו צפונה והתיישבו במערב אירופה – אמסטרדם, לונדון.

העובדה שהאידיש השתמרה והלאדינו כמעט ולא מקורה בעובדה שבקהילות הבלקן הלאדינו לא שימשה לצורך חיי היום יום, ואילו באשכנזי כן. היום יש התחדשות גדולה של הלאדינו בארץ. יש 3 אוניברסיטאות בעולם שממש מחיות היום את לימודי השפה הזו – במדריד, בסופיה ובר אילן.

במאה ה-11 הסלגיוקים כובשים כמעט את כל אנטוליה (קרב מניקראט ב-1071) ומייסדים את ממלכת רום עם בירתה – איזניק/ניקאה שאחר כך הועתקה מזרחה לעיר קונייה. במאה ה-12 הממלכה הזו כבר מאד חזקה ומביסה סופית את הביזאנטים בקרב מירקאפאליון ב-1176. אז גם מתרחש הפרק של מאבקה של סולטנות רום בצלבנים בדרכם לארץ ישראל. כאשר הצלבנים מגיעים לארץ ישראל הסלגיוקים כבר לא בארץ. הם הפסידו אותה לפאטימים שהם אלה שמנהלים את הלחימה מול הצלבנים. הסלגיוקים נדחו אז חזרה צפונה לאנטוליה.

ב-1259 מגיעים לארץ ישראל המונגולים לאחר שכבשו בסערה את בגדד והביאו לסיומה של התקופה העבאסית שם. עוד לפני שהגיעו לארץ ישראל התעמתו עם סולטאנת רום באנטוליה והכניעו אותה בקרב קוש-דאג (Kösedağ) ב-1243, אבל בסופו של יום לא הצליחו להשתלט על אסיה הקטנה גם בגלל מפתם בעין ג'אלות ב-1260, וגם בגלל מות החאן הגדול והפסקת המסע מערבה בעקבות זאת. הם כן מצליחים סביב אמצע המאה ה-13 לפרק את ממלכת רום הסלגיוקית לנסיכויות שונות.

ההתפרקות הזו הייתה על פי חלוקה שבטית בתוך החברה הסלגיוקית, ממש כמו 12 השבטים של עם ישראל. בראש כל נסיכות שבטית כזו, שנקראה על שם ראש המשפחה השלטת בה, עמד נסיך טורקי שנקרא ביי (מקביל לסניור הצלבני), והנסיכות עצמה נקראה לכן בייליק (מקביל לדומיניה הפיאודלית באירופה).

אחד מראשי הבייליקים האלה הוא אדם בשם עותמאן ביי (עותמאן גול). בהקבלה לעם ישראל עותמאן הוא "יהודה הטורקי". הוא המאחד במהלך הדרגתי את כל שאר הנסיכויות לממלכה אחת תחת הנהגתו. התואר המלא של הביי העות'מאני היה Osmanli Padishai.

בשלב הראשון הוא מקים את הבייליק שלו בצפון מערב אנטוליה על שטח שקיבל אביו מהשליט הסלגיוקי הקודם. האב היה ואסאל של השליט הסלגיוקי (האימפריה הסלגיוקית התנהלה בשיטה הפיאודלית שבה לשליט העליון היו שליטי משנה שכל אחד מהם הייתה לו בייליק שלו).

עותמאן הולך ומשתלט בהדרגה על כל שטח אנטוליה של אז, וב-1299 הוא משלים את ההשתלטות כולה וקובע עיר בירה חדשה לממלכתו. במקום הבירה הסלגיוקית של נסיכות רום הקודמת (העיר קונייה) עותמאן, כסמל לשלטון החדש על כל השטח, קובע כבירה החדשה את העיר בורסה. היא נבחרה כי בעיר הזו התנהל מסחר ענף במשי – הייתה הבורסה של הסחר במשי שבה נקבעו המחירים (זה מקור המילה בורסה של היום המשמעות של שווקי סחורות ושערי חליפין).

האימפריה העות'מאנית קמה על חורבות האימפריה הסלגיוקית. התהליך לקח כ-30 שנה מאז ניצחון המונגולים על הסלגיוקים ועד 1299 שאז משלים עותמאן את השתלטותו על כל אנטוליה. שלושת השליטים העות'מאניים הראשונים: עוסמאן ה-1, אוראן ה-1 ומוראט ה-1 שולטים אחד אחרי השני על פני תקופה בת 90 שנה (מ-1299 ועד 1389). הם עדיין קוראים לעצמם "בייי". אחריהם השליטים כבר ייקחו לעצמם את התואר "סולטאן", והמונח ביי יעבור לציין שליטים מדרג מקומי נמוך יותר.

ב-1356 (בתקופת מוראט ה-1) מצליחים צבאות העות'מאניים לכבוש את חצי האי גליפולי, לצלוח את מיצרי הדרדנלים ולכבוש מידי הביזנטים לראשונה שטח באירופה, את חבל תראקיה (משם בא בזמנו ספרטקוס). תראקיה הוא משולש גיאוגרפי בין יוון לבולגריה. ייקח עוד כ-90 שנה עד שהעות'מנים יכבשו את קונסטנטינופול (ב-1453).

ים השיש מחובר במיצר אחד צפונה לים השחור – מיצר הבוספורוס, ומצד שני לים האגאי במיצר הדרדנלים. מאירופה בולט חצי האי גליפולי לתוך מיצר הדרדנלים.

ב-1356 מוראט מעביר את בירתו לאדרנה שבתראקיה. זו עיר חשובה מאד שנבנתה במקור בידי הדריאנוס שקרא לה על שמו – אדריאנופוליס. היא בשטח תורכיה של היום. מכאן והלאה השליטים העות'מאניים כבר קוראים לעצמם סולטאנים.

הערה – תקופת "שלושת הביים" מקבילה כמעט בדיוק לתקופת הסולטאנים הבחריים הממלוכים מימי אבן קלאון והלאה.

הסולטאן הבא הוא **בייזיט** ה-1 שעולה לשלטון ב-1389 לאחר מותו של מוראט ה-1 בקרב קוסובו וישלוט עד שנת 1402. הוא הראשון שיקרא לעצמו סולטאן. יש לו את הזכות (או החובה ע"פ הסרבים) להיות הסולטאן העותמאני שכבש ב-1389 את קוסובו, שעד היום מדממת ומהווה מוקד של רצח העמים הבוסני, והקוסוברי (שהם ממקור אלבני המייחסים עצמם לאוורים ולאילירים הקדומים – שבטים יוניים שהיו חלק מגויי הים). חבל קוסובו היה בעבר חלק מסרביה שהייתה חלק מיוגוסלביה המאוחדת של טיטו. כשסרביה קיבלה עצמאות חבל קוסובו ביקש לפרוש ממנו. היום הוא חבל עצמאי בחסות האו"ם לאחר שבמשאל עם שנערך הצביעו כ-2 מיליון קוסובורים, רובם מוסלמים אלבנים, על אי רצונם להיכלל לא בסרביה ואף לא בחבל עצמאי באלבניה.

קוסובו - ירושלים של הבלקן, היא המוקד של המאבק הדתי-עמדי בבלקן. היא הייתה מעוז נוצרי ביזאנטי, ונכבשה ב-1389 על ידי העותמאניים המוסלמים של ביאזיט I. זה עד היום התאריך הטראומטי ביותר בבלקן. ביאזיט ה-1 מותקף שוב על ידי המונגולים, הפעם בפיקודו של החאן תימור לאנג. המונגולים מכריעים אותו, שובים אותו ושמים אותו בכלוב המוצג בראש חוצות לאחר שניקרו את עיניו. אומרים שתימור לאנג גם עשה ממנו הדום לרגלי, ממש היה דורך עליו פיסית בעלותו לכיסאו. ב-1402 הוא מת (כנראה מתאבד) ובכך באה מלכותו לסיום.

גם המונגולים של תימור לאנג לא נשארים בשטח לאורך זמן. המכה שהיכה את העותמאניים ארכה 11 שנים שנקראות בפי הטורקים "התקופה הבין-סולטאנית". זה פרק זמן של אנרכיה שבו עולים ויורדים סולטאנים. אפילו התורכים שמלמדים היום היסטוריה לא יורדים לפרטי הפרטים של התקופה הזו שמסתיימת ב-1413. סולטאן (שלטון) היא לא מילה טורקית אלא שמית. המקור בא מהקוראן שנכתב בשפה שמית. **1413 - 1481** - רצף של כמעט 70 שנה שבהם שולטים 3 שליטים – סבא, בן ונכד, כשמידי פעם הם מתחלפים ביניהם. אלו הם: מהמט ה-1 מוראט ה-2 ומהמט ה-2 "הכובש". (מהמט בטורקית זה מוחמד בערבית, מוראט זה מוראד וכו'). כולם דינטיה אחת – בית עותמאן.

בתקופת 3 השליטים האלה ניכרת התאוששות מדהימה מתקופת השקיעה של התקופה הבין-סולטאנית. זו תקופת התייצבות ושגשוג באימפריה העותמנית.

ב-1453 נופלת קונסטנטינופוליס לידיים עותמאניות, ונקבעת כעת כבירה החדשה של האימפריה העותמאנית בשם איסטנבול (שהוא שיבוש טורקי של השם הקודם קונסטנטינופול). הסולטאן המנצח הוא מהמט II "הכובש" שעולה בראש צבא של 85 אלף טורקים אל מול צבא ביזאנטי קטנטן המונה 7000 חיילים בלבד. זה סוף האימפריה הביזאנטית עלי אדמות. רק בטרבזון, על גדות הים השחור, תישאר ממלכה נוצרית קטנה, וגם זאת רק לעוד 9 שנים.

הבירה הבאה - אנקרה כבר לא עותומנית כי כשהיא נקבעת כבירה ב-1920 זה כבר אחרי התקופה העותומנית. העותומנים לא בנו בירה חדשה כי אצלם הרגש היה חזק יותר, רצו להראות למנוצחים את תבוסתם. הסולטאן הבא הוא ביאזיט ה-2 ששולט 31 שנים בשנים 1481 - 1512. אחריו נכנסים כבר למאה ה-16. בימיו של ביאזיט ה-2 קורה אחד הדברים החשובים והטראומטיים בתולדות עמנו - גירוש ספרד. בשנה זו גם מגלים עולם חדש - אמריקה. שני המאורעות מתחברים בסופו של דבר למשהו חיובי לנו - קיומה של הקהילה היהודית הגדלה ביותר בעולם - קהילת ניו יורק. עד אז המדינה המערבית ביותר שבה שכנו יהודים הייתה מרוקו - המגרב.

הסולטאן בייזיט ה-2 קולט את מגורשי ספרד ופורטוגל (גירוש פורטוגל היה ב-1494). קרא למלך הספרדי שביצע את הגירוש "מטורף". זה אירוע שבהחלט פותח דף חדש ומציאות חדשה בתולדות העם היהודי. בתקופת האימפריה העותמאנית יקומו בה 4 ערים יהודיות חשובות מחוץ לארץ ישראל כתוצאה מהאירוע הזה. שתים בתחומי טורקיה של היום: איסטנבול ואיזמיר (סמירנה), אחת בקרואטיה - רגוזה היא דוברובניק, ואחת ביוון - סלוניקי, היא ירושלים ד'בלקן. (עליה נוספה קהילה יהודית חשובה חמישית בארץ ישראל - צפת). אלו הערים במרחב האימפריה העותומנית שהפכו לערים בעלות קהילות היהודיות החשובות והגדולות ביותר. הן ערים מעורבות עם קהילות יהודיות שמבססות לימים את חיי הכלכלה והרוח לא רק של העם היהודי אלא גם את אלו של כלל האימפריה העותומנית.

תחום אחד חשוב ביותר שבו הצטיינו היהודים הנקלטים היה התחום הכלכלי. הם היו בעלי הון ושמשו בתפקידי מפתח כלכליים באימפריה. לדוגמה - דונה גרציה (חנה) - עשירה, נשואה לבנקאי יהודי עשיר בשם מנדס, מצילה בכספה הרבה יהודים וכמעט מקימה במאה ה-16 את מדינת ישראל בטבריה. תחום כלכלי חשוב שנשלט בידי היהודים היה תחום הסווארות. הנמל של סלוניקי ועוד כמה נמלים אחרים ברחבי האימפריה העותמאנית היו סגורים בשבתות ובחגי ישראל!

ביוני, נמל - לימאניס, והמילה הפכה בעברית בחילוף אותיות ל"נמל". (מכאן גם המונח "לימאן" אותו נתנו אנשי הקרן הקיימת לסוללות העפר דמויות הנמל עם פתח הניקוז האחד שהקימו בנגב לעצי האקליפטוסים). הספר "חוטם מקשרים" ספר של מחברת "האי של סופיה" מתאר יפה את התקופה הזו. העם היהודי כמעט התפרק אחרי "תור הזהב" עם הגירוש. זה היה ריסוק טוטאלי. מי שהציל אותו היה בייזיט II בכך שקיבל את המגורשים אליו.

הבן של בייזיט ה-2 - סלים ה-1 (שלט 1520-1512) נקרא "האמץ" (Yavuz). הוא הראשון שמפנה את האימפריה העותמאנית ללבנט ולארץ ישראל. נקרא "האמץ" כי העז לכבוש את סוריה-ארץ ישראל, מכה ומדינה.

הוא הראשון שנוטל לעצמו תואר חדש - חליפה, שעד אז היה שמור רק לצאצאי מוחמד (חליף ולא כליף). את זה העז לעשות מכיוון שהשתלט על שלושת המקומות הקדושים ביותר לאסלאם. כעת הוא לא רק שליט חילוני אלא גם דתי.

הערה - קדושתה של ירושלים נובעת מסורה 17 בקוראן, היא סורת "בני ישראל" או סורת "המסע הלילי והעליה לשמיים". אין בה אזכור מפורש של ירושלים, אבל בתקופה האומאית מסיבות פוליטיות שלטי בית אומאיה זיהו את המסגד הקיצון הנזכר שם ("אשר את סביבותיו ברכנו") עם ירושלים. רק מאז ולא יום לפני

כן קוראים לירושלים בשם אל קודס. יש לפחות מקום אחד בקוראן שבו מוזכר למאמיניו שירושלים שייכת לעם היהודי.

כיבש ארץ ישראל - קרב מארג' דאבק (1516) בצפון מזרח סוריה.

מארג' הוא עמק קטן, אחו, כר רעייה. מונח נוסף קרוב סאהל - עמק רחב יותר. מכאן הביטוי "אהלן וסאהלן" אהלי ועמקי, לך בעמק ובוא אל ביתי. מונח נוסף, איבל - עמק מושקה (איבלן). איבל אל סאקי - העמק המושקה בלבנון.

קרב מארג' דאבק הכריע את השליטה על ארץ ישראל וסוריה. הקרב הזה היה תבוסה טוטאלית של הממלוכים מול העות'מאניים. סדרי הכוחות היו דומים - מכל צד השתתפו כ-10 אלפים לוחמים. אבל הממלוכים, בהיותם לוחמים נועזים, סרבו להשתמש בנשק חם (שהוכנס לשימוש ברובי המוסקטים כבר ב-1450 בערך), והעדיפו להשתמש בחץ וקשת תוך כדי רכיבה מהירה על סוס. הצבא העות'מאני, לעומת זאת, השתמש ברובים ובתותחים וזה לא היה כוחות. סלים I נתן לפרשים הממלוכים להיכנס בדהרה לעמק, ואז הפנה כנגדם את הארטילריה. אלה לא היו ממש קטלנים, אבל הרעש שגרמו הפגזים הפחידו מאוד את הסוסים הממלוכים שאי אפשר היה יותר להשתלט עליהם, והצבא הממלוכי מתפרק ומחוסל.

אליהו קפשאלי – יהודי שכותב ספר בשם "סדר אליהו זוטא" יצא בהוצאת יד בן צבי. שם מצוטטת עדותו של אליהו על הקרב הזה: "ויהי כאשר ראה המלך (הסולטאן עות'מאני) כי החלו הממ'לוקי להתגבר על התורגמי (טורקים) וכי ראה כי כבר החלו להתקרב אל מול פני הסוללות הגדולות ויאמר לעמו: מהרו חושו אל תעמודו והשליכו הארטיל'ריאה הגדולה עליהם ועליהם תבוא אש וגופרית ורוח זלעפות. הדבר יצא מפי המלך ויבעירו את הסוללות כאש תבער יער וכלהבה תלהט הרים... ולממ'לוקי מלקו את ראשם... ואשר נמלטו מהארטיל'ריאה הכוס הסוסים וימותו כי לא היו כל כך מלומדי קול הברת הארטיל'ריאה וישמעו את קול הסוללות ויסולו עליהם דרכם באש פלדות... והם היו בעוכריהם כי לא ידעו הארטיל'ריאה וכשמוע קולה קול גדול ולא יסף, יסו וקראו: כולה מתים, ונסו מנסת חרב ובחפזים לנוס פלו ונשברו... ויבואו עליהם התורגמי וימיתום... וינפלו לפני התורגמי וינסו איש לאוהלו וימותו כל גיבורי הממ'לוקי." (סדר אליהו זוטא, כך א. מהדיר: אריה שמואלביץ, הוצאת יד בן צבי והאוניברסיטה העברית, תשל"ו. ע"מ 8-327)

ברור שחלק מהחולשה הממלוכית הכללית נגרם בגלל מגפת הדבר שהתפשטה אז והידלדלות הקופה הצבאית. הקרב הזה היה רק הנוק אאוט שסיים אותם סופית.

אחרי סלים ה-1 מגיע בנו סולימאן המפואר (בערבית אל קאנוני - "המחוקק") גדול המדינאים העות'מאנים. הוא שלט בשנים 1520 - 1566. הרחיב את שטח האימפריה בכל הכוונים מערבה – לבלגרד (1521) והונגריה, ומזרחה אל מסופוטמיה (בנדד נכבשת ב-1526) שם הגבול מתייצב על קו הממלכה הסאסאנית השיעית. באיסטנבול בכל צעד ושעל נתקלים בשרידים מימי סולימאן המפואר. אחד הדברים שעושה סולימאן (שלמה) הוא בנייה מפוארת בכל מקום. סולימאן הוא בנאי גדול, בשורה אחת עם שלמה המלך ויוסטניאנוס שבנה במאה ה-6 בקונסטנטינופול את הגדולה בכנסיות הביזאנטיות - כנסיית הבינה/החכמה הקדושה ("הגיה סופיה"). סולימאן מסב את הכנסייה הזו למסגד. לצורך זה הוא מביא כיד ימינו את האדריכל סינאן שמשאיר את חותמו בשורה של בנייני פאר ברחבי העיר (מערכות המים, המסגד הכחול).

סולימאן נקרא "המחוקק" כי שינה לא מעט את חוקי האימפריה העות'מנית. מבחינתנו הוא חשוב כמי שבונה בין השנים 8-1535 את חומות ירושלים של היום.

סלים ה-2 - נכדו של סלים ה-1 ובנו של סולימאן המפואר, שלט בשנים 1566 - 1574. בתקופתו, בשנת 1571 מתרחש אירוע דרמטי וחשוב מאין כמוהו באירופה – קרב לפאנטו, קרב ימי ענק בים התיכון ביציאה מהים האגאי לים האדריאטי. כל ציי הקומונות הימיות האירופאיות (ונציה, גנואה, פיזה, אמלפי ואחרות), ששלטו גם על ערים בחופי הים האדריאטי המזרחי (כולל דוברובניק), מתעמתים שם עם הצי העות'מני שמנסה לגבות בים את ההתקדמות היבשתית של הצבא העות'מאני, ולהגיע אולי עד גיברלטר.

בקרב הזה הצי העות'מאני מושמד כמעט במלואו. זו תחילת השקיעה של האימפריה העות'מאנית והשקיעה הזו מתחילה בקפיצת מדרגה. אמנם השקיעה הכללית לאורך מאות שנים תהיה הדרגתית, אבל יש בה מספר נפילות חדות פתאומיות, וזו הראשונה שבהן. זה משהו דומה למה שקרה בעקבות הכיבוש המונגולי בתקופת בייזט ה-1.

הסולטאנים הבאים ממשיכים להתפשט קרקעית מזרחה, וכובשים בין היתר את ירוואן בירת ארמניה ואת גיאורגיה.

מהמט ה-4 (1648 - 1687) הינו הסולטאן החשוב הבא. בשנת 1683 מובס צבאו בשערי וינה בידי הגנרל הפולני יאן סאביצקי שהציל את העיר. זה יגמו בתקופת הסולטאן מוסטפה II בחוזה קרלוביץ – הסכם שנחתם רק ב-1699, 16 שנים אחרי הקרב בווינה, לאחר שהאירופאים לוחצים במשך כל השנים האלה אחורה את העות'מאניים. בהסכם הזה קרבעים הגבולות המוסכמים החדשים של האימפריה העות'מאנית. הם מאבדים שטחים משמעותיים ביבשת אירופה ונסוגים מזרחה מהונגריה-אוסטריה לכוון יוגוסלביה. זו כבר קפיצת המדרגה השנייה בתהליך השקיעה של האימפריה העות'מנית.

אחמד ה-3 (1703-1730) - עד 1703 אלג'יר ומצרים כבושות על ידי העות'מנים ונשלטות על ידי שליטים מקומיים המצייטים לסולטאן ועושים את דבריו. בתקופת אחמד ה-3 האימפריה כבר נחלשת כל כך עד ששתי הישיות האלה כבר מסרבות להעמיד לרשותה כמו בעבר צבאות ללא מחיר. דה פקטו הן פורשות בכך מהאימפריה (אף כי עדיין לא דה יורה).

סלים ה-3 (1789-1807) – בתקופתו מגיע נפוליאון לארץ ישראל ב-1799. זו נקודת הציון ההיסטורית של המעבר מהתקופה העות'מאנית לתקופה שאנו קוראים לה "העת החדשה". בארץ ישראל העת החדשה היא חלק מהתקופה העות'מאנית, ושתייהן יסתיימו ב-1917/8 עם הכיבוש הבריטי של הארץ במלה"ע ה-1. בסולם 1-5 של סדרי העדיפות של האימפריה העות'מנית לאורך כמעט כל התקופה ארץ ישראל תזכה בציון בין 5-6 לומר מחוז נידח שאיש לו מעוניין בו, ואיש לא משקיע בו. מה שעניין את הסולטאן היה רק שצינור העברת המיסים יוחזק בידיים נאמנות. רק כאשר נפוליאון מגיע לכאן העות'מניים מחליטים שאם הארץ חשובה לו אזי היא גם חשובה להם.

היהודים באימפריה העות'מאנית

היהודים היו חשובים לעות'מאניים משני טעמים. הטעם הראשון, עליו כבר דיברנו קודם, הוא חשיבותם לכלכלה. היהודים הסוחרים עסקו בכמה ענפי מסחר – בדים, עורות, טקסטיל, תבלינים וגם במה שנקרא בערבית חובב – חיטה, קפה, קטניות ואורז. לאותו פן לוגיסטי שייך גם תפעול הנמלים על ידי הסווארים היהודים.

הטעם השני היה המיומנות והערך הגבוה של היהודים בתחומי הרפואה, המנהל, הבנקאות, הייעוץ והקרבה לאנשי החצר של הסולטאנים. אלו הביאו את היהודים למקומות הגבוהים ביותר בהירארכיה של המנהל. תובנה נוספת – החל מבייזנט ה-2 האימפריה העות'מאנית מכבדת באופן כללי את היהודים. אבל אין התנהלות אחידה לאורך התקופה שאחרי בייזנט ה-2 והיחס ליהודים משתנה מעת לעת. ההתחלה היא של ירח דבש. הסוים, ערב מלה"ע ה-1 הישוב היהודי בארץ ישראל סובל מגירושים, מעצרים, גיוסי חובה, חרפת רעב, הנשים יוצאות לזנות בכדי לפרנס את משפחותיהן, מתים ברעב ברחוב.

על כן בהיבט הזה של היחס ליהודים צריך קצת להרחיב.

נקודת המוצא לדיון הם חוקי עומר – מסכת חוקים שבעצם קבעה מין קוד, חוקה בסיסית, של איך הערבים צריכים להתייחס לאחד מהאהל א דימא – "העם המוגן" מונח שמתייחס ל"עמי הספר" (אהל-א-כתאב) המונותאיסטים – היהודים והנוצרים, בעיקר. העם המוגן הזה לא ייהרג ולא יושמד, אבל יצטרך לשלם מס מיוחד – הגיזיה, כדי שידעו שמעמדם הוא בחסד ולא בזכות.

מילט – אוטונומיה דתית. זה מעמד מיוחד שהוסיפו העות'מאניים לעמי הספר מעבר להיותם עמים מוגנים. תושבי ארץ ישראל היהודיים בתקופה העות'מאנית זכו לאוטונומיה דתית (כמו גם הנוצרים הארמנים) במסגרת המילט. זכות זו הייתה חלק ממה שהוקנה ליהודים מתוקף היותם אהל א דימא. זה לא ממש הפריע לעות'מאניים אחר כך במלה"ע ה-1 לחולל את שואת הארמנים. יש עליות וירידות במשמעות המילט הזה. יחד עם התואר הזה יש לך גם חובות וחוקים וזכויות שעל פיהם אתה חייב להתנהל. קודם כל מס הגיזיה. לא אסרו על היהודים להתפלל ולשמור על חגיהם ומנהגיהם. אבל, למשל, בניית בית כנסת חדש חייבה אישור מיוחד, והותנה התנאי שהוא חייב להיות נמוך מהמסגד הקרוב. דבר אחר, ליהודים היה אסור לרכב על סוס (על פרד או חמור מותר היה) – זה נשמר למוסלמים בלבד. אם יהודי הולך ברחוב על המדרכה ובא מולו על הכביש מוסלמי היהודי חייב לרדת מהמדרכה. כל זה כדי למנוע מצב שיהודי יהיה יותר גבוה (כמו ברכיבה על סוס או הליכה על מדרכה) וישקף מלמעלה על מוסלמים.

לעומת זאת מותר היה ליהודים לרכוש נדל"ן, בניגוד לאיסור על הפעולה הזו שחל על היהודים באירופה הנוצרית (והביא לכך את היהודים לעסוק במסחר ובפיננסים).

לבוש – היהודים היו צריכים להתלבש באופן שונה מהמקומיים. זה מופיע כבר בחוקי עומר החסיד מהתקופה האומאית. היו חייבים לחבוש כובע גרוטסקי מיוחד או אבזר לבוש בצבע מיוחד המעיד על היותך יהודי בתחילה זה היה צהוב. אסור היה ליהודים ללבוש צבע ירוק (כני"ל לנוצרים).

מעבר לזה הייתה מדיניות המקל והגור, פעם מקצצים ופעם מקרבים. כאשר היהודים מועדפים על ידי השלטונות מי שסובל הם המקומיים, ולכן מידי פעם, כשסולטאן רוצה לרצות את בני עמו, הוא פוגע ומרחיק מעליו את היהודים. אחר כך הוא חוזר בו ומקרבים. כך בתורכיה, בספרד, במרוקו.

השכונות היהודיות במרוקו – המלאח – תמיד היו קרובות לארמון, אבל לפעמים הסולטאן היה יוצא כנגדם כדי להשביע את רצון ההמונים. עם זאת, לאורך רוב התקופה ולאורך סולטונותם של רוב הסולטאנים לא הקפידו על חוקי עומר. ליהודים הייתה בדרך כלל שמחה ואורה, למשל המקרה של דונה גרציה בימיו של סולטאן המפואר.

המנהל בארץ ישראל

ארץ ישראל הייתה חלק מבילאד-א-שאם (שאם-שמאל, הארץ שמשמאל, כלומר ארץ הצפון. כשמסתכלים בארץ ישראל מזרחה שמאל זה צפון).

באזורי רצועת עזה, סיני וירושלים ישבו 3 חמולות: רדואן (שיח רדואן בעזה), טרבאי (טראבין) ופרוח' (מרכז הארץ – ירושלים). בתקופת הכיבוש העות'מאני של הארץ סייעו ראשי החמולות האלה לעות'מאנים, כל אחד בתחומו, ומשום כך זכו למעמד מועדף אצל השלטונות. המעמד הזה הולך ומתפתח עם הזמן למעמד של זכויות יתר שמקבלות לסירוגין משפחות ארצישראליות מהשלטונות העות'מאניים תמורת שירותים שונים יחסי קח ותן. למשל חמולת הטרבאי סיפקה מורי דרך – גששים לצבא העות'מאני בעת הכנסו לארץ.

זו מערכת יחסים שמתפתחת מהר מאוד כבר מההתחלה. שלושת ראשי החמולות האלה מגיעים מהר מאוד לעמדת כוח חזקה. זה קורה בכל רחבי האימפריה העות'מאנית, אבל בארץ ישראל שלושת אלה הם המעניינים אותנו. הם סייענים, פותחי דלתות לשלטונות, מקצרי תהליכים, ושטינקרים. בתמורה הם זוכים לזכויות רבות שהעיקרית בהן הייתה זכות נבית המיסים (אילתיזאם בערבית). אבל זכות זאת הופכת מהר מאוד להיות מותנית. הטורקים נותנים אותה למי שעזר להם, אבל לא בהכרח לצמיתות. הם דורשים מהמועמד להוכיח את יכולתו לגבות את המיסים לאורך זמן בשיעור הדרוש בכדי לשמר לעצמו את הזכות הזו.

בכל מקום באימפריה העות'מאנית הם מנהיגים חלוקה אדמיניסטרטיבית ליחידות שליטה ומנהל.

ב-1864 מחוקק "חוק הוילאיתים" שמגדיר 4 סדרי גודל ליחידות הללו מהגדול לקטן: וואלאיית – פלך, סנגיק/ליווא/מותצריפליכ – מחוז, קדא ונחיה – נפה. יש מספר נפות בקדא, מספר קאדות במחוז, ומספר מחוזות בפלך. (האנציקלופדיה העברית – מנהל הפלך נקרא וואלי והיה בדרגת פחה, מנהל מחוז נקרא מותצארף, מנהל קדא קאיימק, או קאיימק ומנהל נחיה היה מודיר). בכל נחיה היו מספר כפרים שבראש כל אחד מהם היה מוכתר, שהיה בעל המשרה היחיד שנבחר על ידי התושבים ולא היה מינוי של השלטון.

מעל כל המבנה יושב הסולטאן. הוא קובע את מכסות המיסוי ברמת הפלך ומוכר לכל המרבה במחיר את הזכות לגבות מיסים לשנה אחת. גובה המיסים מחויב לגבות את מה שנקבע ולהעביר לסולטאן את המכסה עליה התחייב. את כל היתר משאיר אצלו. השיטה עבדה כך בכל שלושת האינסטנציות: מהוואלי לסנגיק, ומהסנגיק לנחיה. כל אינסטנציה גובה כמובן יותר ממה שהיא מחויבת להעביר, וזאת העודף משאירה לעצמה. אם זה עובד אזי הזכות נשארת בידי גובה המיסים. אם לא אזי הוא מוחלף.

ארץ ישראל הייתה בתחומיהם של שני פלכים בראשותם של שני וואלים טורקיים. וואלי אחד ישב בדמשק ושלט על כל ארץ ישראל המזרחית עד לערב הסעודית. הוואלי השני ישב לסירוגין בבירות או בצידון וחלש על צפון ארץ ישראל המערבית. החלוקה בצד המזרחי של הארץ הייתה לסנג'יקים/מחוזות הבאים: הגולן והחרון, אירביד, עמאן ובדרום עוד אחד. החלוקה בצד המערבי הייתה לסנג'יקים: צפת, לגיון (מגידו), שכם, ירושלים ועזה. כל המחוזות הללו התחלקו לנפות קטנות יותר.

שמייע (ע' 103) - החלוקה המנהלית השתנתה לאורך התקופה העות'מאנית. במאה ה-16 כל ארץ ישראל הייתה תחת פלך דמשק. בתחילת המאה ה-17 עובר הגליל לפלך צידון. קו הגבול היה קו חיפה-עמק יזרעאל-דרום הכנרת ואף בו חלו מידי פעם שינויים.

דונה גרציה

נאנסה בצעירותה להכריז על נוצרייתה, להיטבל לנצרות, ולהיטמע בגויים. מכיוון שהיו יהודים שביקשו להתחכם לנוצרים ולשמור בבתם בהסתרה על יהדותם (בבחינת "היה אדם בצאתך יהודי בביתך") התחיל האפיפיור להפעיל ארגון ריגול כנסייתי, לראות מיהם הנוצרים האלה הממשיכים לקיים את יהדותם בהיבא האינקוויזיציה נועדה לתפוש את היהודים האלה ולהמית אותם.

דונה גרציה, שחייתה בתחילה בליסבון, התחתנה לאחר התנצרותה עם בנקאי יהודי אנוס בשם מנדס (מנדס פרנס, ראש ממשלת צרפת בשנות השבעים, הוא צאצא למשפחה הזו). הם בורחים ללונדון ומשם לאנטוורפן שם הם מנהלים עסקי בנקאות ענפים. אחר כך עוברים לקררה באיטליה שם אחותה מלשינה עליה, והיא נמלטת לאיסטנבול, שם סולימאן המפואר מחבק אותה ואת משפחתה. היא חוזרת להיות יהודייה, ומפעילה מאיסטנבול רשת הברחות של יהודים אנוסים למקומות מקלט.

סולימאן נותן לה את "טבריה ובנותיה" כמחוז, ומעניק לה את התואר – מולטאן - גובת המיסים של המחוז הזה. הוא מאפשר לה להקים מילט – מחוז עצמאי יהודי בטבריה, לקנות שם אדמות, לבנות עליהן בתים ולהביא לשם יהודים. אבל בצד השני היא מחויבת לו לכמות מיסים מסוימת מתוך המחוז שלה. בעצם הוא מבטיח לה להיות מלכה במחוז טבריה, ואכן היהודים טובעים מטבעות של "דונה גרציה נשיאה"! הגיס שלה, דון יוסף נשיא, עוזר לה בתחילת מימוש הרעיון הזה, אבל ימיה קצרים מדי וב-1569 היא הולכת לעולמה לפני שהספיקה להקים ממלכה יהודית בטבריה. מעולם כף רגלה של דונה גרציה לא דרכה על אדמת ארץ ישראל. היא ניהלה את הכל מאיסטנבול.

מדוע בניה לא ממשיכים את הרעיון הזה? יש מאמר עליה בקתדרה שבו מסופר שמי שסיכל את הרעיון היה הפטריארך - ראש הכנסייה הפרנציסקאנית בארץ ישראל, שמקטרג בפני עוזרי ויועצי הסולטאן ומביא לביטול העניין. הייתה גם סיבה נוספת לסגירת המפעל של דונה גרציה – הפחד של הסולטאן שיאלץ להרחיב את ענין זכויות היתר גם לנתיני ממשלות זרות.

ב-1535 סולימאן המפואר חותם על הסכם עם פרנסואה ה-1 מלך צרפת, הסכם שיהיה החלוף של נושא הקפיטולציות - הענקת זכויות יתר למעצמות אירופאיות בארץ ישראל. סולימאן קיבל מצרפת כסף, הכרה, קשרים דיפלומטיים, והטבות מסחריות בתמורה למתן זכויות יתר לצרפתים בארץ ישראל. כך השיגו הצרפתים זכויות יתר במסחר עם סוחרים הבדים בצפת, למשל. זו סנונית ראשונה של הקפיטולציות, כבר במאה ה-16, וגם זה סממן ראשון של תחילת ההידרדרות של האימפריה העות'מאנית.

עלייתה של העיר צפת

החל מ-1492 מתחילים לנוע ברחבי אירופה מגורשי ספרד. בתחילה הם שוהים בבסיסי זינוק לכוון ארץ ישראל: איטליה, יוגוסלביה (רוגוה היא דוברובניק, סראייבו), בולגריה (סופיה), יוון (סלוניקה), טורקיה (אדרנה), איזמיר, קושטא) ועוד. בארץ ישראל הם מתרכזים בצפת ובירושלים.

הקהילה האשכנזית בגליל לא מתבססת בטבריה למרות שזה היה היעד הראשוני, אלא בצפת. שם נוצר שילוב מדהים של קמח ותורה. עם כל הידע הכלכלי, המסחרי ובעיקר בתחום הטקסטיל והבדים שהיה ליהודים. זה קורה בשנות ה-30 של המאה ה-16 בצפת. תעשייני וסוחרים בדים יהודים מזהים בצפת את המקום הטוב ביותר עבורם, בעיקר כי מי נחל עמוד היו זמינים לתהליך הבטישה של הצמר שחייב מים זורמים רבים. הבד עובר בעזרת המים תהליך של בטישה (ציפוף סיבי הבד ואשפרתו) שבו פטישים מכים עליו ומצופפים את הבד. במקביל לבנייה של טחנות הקמח שנעשתה לאורך נחל עמוד הוקמו לאורכו גם טחנות בטישה רבות. תעשיית הבדים של צפת הכתה מכה קשה את התעשיות המקומיות של צמר באירופה.

יחד עם הקמח גם באה התורה. צפת הייתה מרכז דתי ראשון במעלה הן בתחום הקבלה – האר"י, משה קורדוברו, חיים ויטאל, משה אלשיך ואחרים, והן בתחום ההלכה – יוסף קארו (כותב "שולחן ערוך") שלמה אלקבץ ("לכה דודי") ועוד..

יוסף קארו מגיע לניקופול שעל הדנובה בצפון בולגריה ויושב בה במשך 10 שנים. משם הוא עולה לצפת ומתיישב בה עם חכמי הלכה וקבלה אחרים. צפת הופכת להיות אור לגויים, אור לעם ישראל, וכמעט מחדשים בה את הסנהדרין בראשותו עד שרבני ירושלים עוצרים את העניין.

צפת היא מרכז כלכלי, תרבותי, קבלי והלכתי, בעיקר על בסיס מגורשי ספרד, ובשל כך זכתה למעמד של אחת מארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, טבריה, וצפת. היא הצעירה שבארבע, וקדושתה נקבעת רק במאה ה-16 בשל היותה מרכז קבלי והלכתי כאחד. במקביל היא הייתה המעוז הכלכלי של יהדות ארץ ישראל.

במאה ה-15 מתחילה בגרמניה מהפכת הדפוס. לא הרבה זמן אחרי כן מקימים יהודים יוצאי ספרד את בתי הדפוס הראשונים בתורכיה, וזמן לא רב אחר כך גם בצפת.

ארץ ישראל עדיין מחוז נידח באימפריה העות'מאנית, אבל היא מתחילה כבר להפיץ ניחוח חדש של מרכזיות ושגשוג בעולם היהודי כפי שעולה מסיפור דונה גרציה ומעלייתה של צפת.

הממלכים והיאנצארים

המונח ממלוכי (מולכ-נכס של מי שרכש אותו והפך אותו ללוחם דתי מאומן) מתחיל בתקופה העבאסית במאה ה-9, כשהחליף אל מעטצם רואה שאין לו מספיק כוח אדם משלו להגשמת שאיפות ההתרחבות שלו והוא נאלץ להתבסס על כוחות מגויסים מקומיים מהארצות הנכבשות. תהליך דומה קרה גם באימפריה

הרומית שהקיסרים האחרונים שלה היו גרמנים, וונדאלים, שעלו לשלטון בתמיכת הגייסות הזרים שצורפו לצבא הרומי. במצרים גודד אל בחריה הממלוכי בפיקודו של קוטוז לא קיבל את הסולטאן הילד, חיסל אותו ותפש את השלטון.

המקביל באימפריה העות'מאנית לתופעת הממלוכים היו האינצארים (חיילים חדשים). הם ממשיכים את השיטה הזו, אבל בשונה מהממלוכים, שלפעמים נלקחו מאוכלוסיות מוסלמיות, גיוס האינצארים לעולם לא היה מאוכלוסיות מוסלמיות אלא רק מלא מוסלמיות ממקומות כמו בוסניה, סרביה, מונטנגרו שהיו בעיקרם נוצריים. האינצארים הם צבא של מגויסים לא מוסלמים שנחטפו (דורשה) בגיל צעיר (8 שנים) מאוכלוסיות לא מוסלמיות ברחבי האימפריה, אומנו במחנות סגורים ואוסלמו. לא תמיד נאלצו לגייסם בכוח. פעמים רבות אימהות בקשו מהעות'מאניים לקחת את הילדים שלהם בתקווה שיזכו לעתיד טוב יותר במסגרת האינצאריה.

האינצארים התחנתו והורישו ירושות מדור לדור בתוך המשפחה. הדור השני אצלם, בשונה מזה של הממלוכים, כן ירש את התואר יאניצר, וכן ירש את רכוש משפחתו. הדור השני של הממלוכים לעומת זאת לא נחשב יותר כממלוכי, ולכן לא יכול היה לקבל בירושה את רכוש אביו שעבר לוואקף. אין "דור שני" בשורות הממלוכים. כל פעם גייסו "דור ראשון" חדש, שבשלב מסוים כבר יכול היה להיות מגויס מחברה מוסלמית. הסיטואציה הזו מביאה למצב של יאניצארים בעלי מעמד אדיר, שצוברים כוח כגובי מיסים או כמפקדי צבא בכירים, וכשהם רואים שהם צוברים כוח רב הם לאט לאט מנתקים את עצמם מהמרכז העות'מאני. והופכים למרכזי כוח עצמאיים עם צבא משלהם. הסממן של התנתקות כזו מגיע בשעה ש"השער העליון" (השער שבראש הטופקאפי) – הסולטאן, פונה אליהם בבקשת סיוע ומקבל דרישה לתשלום עבור השירותים המבוקשים.

בשלב מסוים האינצארים מרימים ראש ומנסים לקבוע לסולטאנים מה לעשות (כמו שעשו הממלוכים לסולטאנים במצרים). בתגובה פושט ב-1826 הסולטאן מהמוט ה-2 על הקסרקטינים שלהם ומחסלם בעזרת המשמר האישי שלו. זה היה סיום המרד האינצארי. שדוכא ביד קשה ביותר. לאחר מכן מהמוט מקים צבא יאניצארי חדש שגם הוא מתבסס על בוסנים, סרבים, צירקסים, כי פשוט לא היה לו מספיק חיילים עות'מאניים לשליטה בכל רחבי האימפריה.

מי שכן מצליח לצבור כוח לאורך זמן הוא, לדוגמה, מוחמד עלי שמתבסס במאה ה-19 במצרים למרות שלא היה מצרי עسלי. הוא גדל בצבא העות'מאני. כבר אביו וסבו במאה ה-17 וה-18 מצליחים להוציא את מצרים דה פקטו מהשלטון העות'מאני ולהפכה לבעלת מעמד עצמאי דה פקטו בתוך האימפריה העות'מאנית. כך עשה גם הגיבור האלבני שדיברנו עליו קודם, שהיה יאניצר, שרת תחילה בצבא העות'מאני, החליף צד, והצליח בראשות הצבא האלבני לנצח 25 פעם את הצבא העות'מאני.

התקיפים בארץ ישראל

שלושה תקיפים חשובים היו בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית: פאחר-א-דין ה-2, דאהר אל עומאר, ואחמד ג'זאר פחה שיחבר אותנו לנפילאון.

כבר מראשית הכיבוש של ארץ ישראל העות'מאנים מקבלים סיוע ממשפחות מקומיות שזוכות בשל כך לזכויות יתר.

המולתאזימין (גובי המס) השונים היו רובם ככולם משפחות ארצישראליות שהשתלבו בהדרגה במערכת השלטונית העות'מאנית וצברו גובה, מעמד וכסף. משפחות ארצישראליות אלה יבואו ויצוינו מאוחר יותר בנרטיב הנוכחות וגביש הזהות הערבית בארץ ישראל כמשפחות שיש להן זיקה לעבר ערבי עשיר, אבל חלקן ממקור בדואי (התראבין, לדוגמה), חלקם דרוזים, חלקם אלבנים, בוסנים (ג'זאר פחה), צירקסים, ואפילו מצרים שדידי התקופה הממלוכית-מצרית.

פאחר א דין אלמעני (1572 - 1635) שליט דרוזי שקיבל מהשלטון העות'מאני אוטונומיה בג'בל דרוז ומחוזותיו. ב-1590 (בגיל 18) הוא בונה לעצמו מרכז מבוצר מדהים – דיר אל קמר (מנזר הירח) – היום עיירה בהרי השוף בלבנון, שם הוא צובר כוח. יורד מלבנון לארץ ישראל, ותוך 20 שנה משתלט על הגליל (מצודת עלי, בנו של פאחר-א-דין, נמצאת בירידה על מצוק הארבל). פאחר א דין מביא אוכלוסיות דרוזיות מלבנון ומסוריה לגליל בכדי לחזק את כוחו. רוב העיבוי של המגזר הדרוזי בגליל ובכרמל קורה בתקופתו.

ב-1613 יורד האסימון לסולטאן שמורה לו לעצור במקומו. העות'מאניים שולחים כנגדו צבא והוא בורח לאירופה שם הוא כורת ברית עם נסיך טוסקנה, ומנסה לגייס לעזרתו כוחות אירופאיים כנגד העות'מאניים. לא ברור (כנראה שלא) אם הצליח לקבל התחייבות מפורשת לעזרה, אבל ב-1616 הוא חוזר ללבנון ומשתלט מחדש עם צבא שכירי חרב על דרומה. זה ייקח 17 שנים נוספות עד שהעות'מאניים ילכדו אותו, ולאחר שנתיים נוספות (1635) הם יוציאו אותו ואת משפחתו להורג בחוצות דמשק.

זה היה התקיף המקומי הראשון שהצליח לקרוא תיגר על האימפריה העות'מאנית וכמעט הצליח לגרום את האירופאים לכאן.

דאהר אל עומר - תקיף ממוצא בדואי (משפחת זיידאן מחצי האי ערב) שנולד בסביבות 1690 ומת ב-1775. הנוכחות הבדואית בארץ ישראל לא הייתה רק תולדה של המשפחות הבדואיות הראשונות שסייעו לעות'מאנים בכיבוש הארץ. יש גם תופעה של פלישות מזדמנות של שבטים בדואים לארץ. בכל פעם שהשלטון המקומי היה חלש מתגברות הפלישות הבדואיות.

באחת מהפלישות האלה מגיע לארץ דאהר אל עומאר שנאחז ומשתלט תחילה על מזרח הגליל התחתון וקובע את מושבו בטבריה שם הוא מקיף את העיר חומה ובונה מבני ציבור – הסראיה, המצודה, בית המשפט ועוד. אחיו מתיישב בדיר חנא. לאט לאט הוא משתלט על שאר הנפות בצפון הארץ. הוא כפוף לוואלי של צידון ומשרתו כגובה המיסים המקומי בתחילה האימפריה העות'מאנית משתפת איתו פעולה עד שהוא נעשה חזק מידי. צפת, יחיעם, עכו (בונה את חומותיה), חיפה, שפרעם, דיר חנא (מבצר), בקעת בית נטופה וטבריה, כולם נשלטו על ידיו ועל ידי אחיו ובעלי בריתו בסביבות שנות ה-30 של המאה ה-18. כמעט בכל כפר בגליל היום יש מי שטוען לקשר דם עם דאהר אל עומר.

דאהר פולש גם לשטחים בנפת שכם שהייתה תחת מרותו של הוואלי של דמשק, מה שמביא לעימות ישיר בין שניהם.

מאמר של בני נחשוו בקתדרה על פרשת המצור שהטיל מושל דמשק סולימאן על דאהר אל עומר בטבריה (1742). דאהר מתבצר שם במצודה (שהיום נקראת בטעות "המצודה הצלבנית") ומצליח להדוף את ניסיונות סולימאן שאף הביא במיוחד תותחים להבקעת חומות המצודה. המאמר נכתב על בסיס מאמר מהתקופה שהתפרסם בקובץ "זמרת הארץ" של ר' יעקב בירב, חתנו של ר' חיים אבולעפיה מחדש היישוב היהודי בטבריה בימי דאהר אל עומר.

דאהר אל עומר מצליח בגליל בצורה מדהימה כשהוא מרחיב בהדרגה את שלטונו מערבה. ב-1746 הוא מקבל מינוי רשמי כמושל עכו ובונה בה את בירתו. מעתה הוא ידוע כ"מושל הגליל". דאהר מפתח ומבצר את עכו וב-1761 משתלט גם על חיפה הסמוכה (שאת מיקומה הוא מעתיק מזרחה ומקיפה בחומה). חיפה הופכת להיות נמל משני ומקום המעגן לאוניות הפוקדות את עכו. משם הוא מתפשט דרומה וכובש את שכם, את יפו ואת עזה ומשלים את השתלטותו על כל ארץ ישראל למעט ירושלים.

ב-1768, כשפורצת מלחמת רוסיה-טורקיה, הוא מחקה את מה שעשה קודם פאחר א דין ומנסה לחתום הסכם עם הרוסים (זו תקופת קטרינה הגדולה) ולקשור אליו את הצי הרוסי במאבק נגד העות'מנים. עד היום יש תוקף להסכם שכפה אז אורלוב הרוסי על התורכים להבטחת מעבר רוסי חופשי מהים השחור אל הים התיכון.

בתחילה הרוסים משתפים פעולה עם דאהר אל עומר, אבל ב-1774 מסתיימת המלחמה והם מסתלקים מההסכם.

כל אותה תקופה פועל נגד דאהר מושל דמשק העות'מאני שמנסה אך נכשל לצמצם את כוחו של דאהר שפולש והשתלט על נפות שהיו קודם שלו. מי שעוד שיתף פעולה עם דאהר כנגד הדמשקאי היה השליט המצרי. לקראת הקרב המכריע ב-1775 מבטיח שר הצבא המצרי לדאהר אל עומר שיעזור לו, אבל בוגד בו וכותר ברית עם הוואלי של דמשק בהניחו שניצחון על דאהר יאפשר לו להחליף בדמשק את הוואלי הזקן. יחד הם תוקפים אותו בעכו, והוא נאלץ לברוח משם על סוסו. בדרך הוא נזכר שאשתו הצעירה נשארה בעכו וחוזר לקחת אותה. אי שם בדרך לעכו הוא נופל מסוסו, ואנשיו עורפים את ראשו ומביאים אותו לוואלי בדמשק. כך הולך לעולמו בגיל 85 דאהר אל עומר, ופרק חדש בשליטה על ארץ ישראל מתחיל ב-1775 כאשר משתלט על ארץ ישראל אחמד אל ג'זאר הבוסני, ממלוכי. גם הוא יאניצ'ר זר. כמו רוב התקיפים היה חייב להיות בקשרים טובים עם העות'מנים בתחילת דרכו, כי אחרת לא יוכל לצבור כוח. הוא מתחיל את הקריירה שלו בדמשק שם הוא מסייע לוואלי של דמשק בהבסתו של דאהר אל עומר. בזכות זה ובשל היותו חכם, כריזמטי ומשכנע, הוא מקבל את המינוי לוואלי של צידון ומחליט להעביר את בירת הפלך מצידון לעכו.

בגלל הכוח והמעמד שהוא צבר הוא מתנהל בהמשך הקריירה שלו כשליט אוטונומי כמעט לחלוטין עד 1804 כמעט 30 שנה!. ג'זאר לכן הוא תקיף נוסף מלא תחושות ביטחון ועוצמה בדיוק כמו קודמיו, אבל בשונה מהם הוא היה גם מאוד נבון ומעולם לא הביא את מערכת יחסים שלו עם האימפריה העות'מאנית לכלל התנגשות בשדה הקרב. הוא היה מספיק חכם למתוח את החבל (להתחמק מתשלום מיסים מלא) כשהיה אפשרי ולהרפות ממנו בזמן הנכון.

העניין הטורקי באדמות הכבושות היה בעיקרו עניין כלכלי. הטורקים המוסלמים הרי שלטו על שליש אירופה עד הונגריה ואוסטריה, ובכל זאת כשהם הם עוזבים חזרה אחרי כמה מלחמות (מלחמות העצמאות של הבלקן במחצית שנייה של המאה ה-19) רק כ-10% עד 30% מתושבי האזורים האלה היו מוסלמים. זאת משום שהאימפריה העות'מאנית לא שאפה לאסלם את כל התושבים עליהם שלטה. כל מה שעניין אותה היה התחום הכלכלי. בדרך כלל לא ממש ענין אותם הדת של הנכבשים. מידי פעם הם אסלמו אוכלוסיות מיוחדות, למשל את היניצ'ארים, אבל שאר האנשים ממש לא עניינו אותם.

ג'זאר שולט בארץ ביד רמה 24 שנה עד שב-1799 הוא מתעמת ומצליח בשם האימפריה העות'מאנית לדחוק את נפוליאון מארץ ישראל. הוא מת כמה שנים אחר כך (1804). נפרט את המתרחש בתקופתו בהמשך. עם הגעת נפוליאון לארץ ישראל מתחילה העת החדשה כאן.

הסולטאן

סולטאן - הוא סמכות מבצעת, נמצא מעל כלם בצד הביצועי. סלים ה-1 הוא הראשון שלקח לעצמו את התואר חליף.

החליף - ממלא מקומו של הנביא ונציגו של מוחמד. מאז שמוחמד הביא את הקוראן תם תפקידו של הנביא, וכל החיים הדתיים מתנהלים לפי הקוראן והפרשנות הנלווית לו.

מופתי - איש שבסמכותו לכתוב פסק הלכה - פתוואה, סמכות מחוקק **קאדי** - בעל סמכות שיפוטית

החדית' הפך במרוצת הזמן מתורה שבע"פ לתורה בכתובים. לא הכל הועלה על הכתב. חלק נורק, ונשאר קודקס אחד שנהיה מקובל על כולם. הקודקס הזה מיוחס לחבורה הקרויה של הנביא.

הערה לגבי יחסי המופתי-קאדי והחליף - מהרגע הראשון שמוחמד בונה את האסלאם העסק הזה התנהל כך. אדם אחד - מוחמד ובהמשך החליפים, לא ראו עצמם ככאלה שמסוגלים או צריכים לרכז בידיהם את כל העניינים. בהחלט האצילו סמכויות לאנשי דת שונים. יש מחוקק (מופתי) או שופט (קאדי) ויש מבצע. זה מהתחלה.

ההעדפה של מסנני החומר, אלא שערכו את הקודיפיקציה של החידית, הייתה להסתמך על חומרים שנכתבו, נאמרו, והועברו מאנשים שהיו מזוהים כקרובים למוחמד.

הוואקף - אוצר בערכים פיזיים של כסף (גם רוחני) של האסלאם באשר הוא. הוא ארגון מוסלמי כלל עולמי של רכוש שנצבר כתוצאה מירושות של אנשים שתרמו להקדש המוסלמי העולמי מרכושם על חשבון יורשים פרטיים או על חשבון בזבז הכסף במהלך חייהם.

קבעו מעין אוצר/כספת שהיא One Way אי אפשר להוציא בחזרה את מה שנכנס לשם. "וואקפה" בערבית זה "לעצור" – כשהכסף מגיע לשם הוא נעצר. יש בוואקף חלק פיננסי אבל החלק העיקרי בו הוא דלא נייד אדמות, בתים. אנשים, לעיתים חסרי ילדים, אבל לא בהכרח כאלו, תורמים חלק גדול מרכושם לוואקף. זה לא קשור לזכאת - צדקה, אחת מחמשת המצוות של האסלאם שעל פיה כל מוסלם חייב לתרום 10% מרכושו בדרכים שונות לעניים.

הסולטאן – הסדרי הירושה

האימפריה העות'מנית התנהלה על בסיס שבטי כשהסולטנות עוברת בירושה מהאב אל הבן המועדף עליו, על פי רוב, אך לא תמיד, הבן הגדול. פעמים רבות התרחש רצח אחים מתחרים בחצרות הסולטאן. אחת הדרכים שבה ניסו להתמודד עם הבעיה הזו הונהגה מיד אחרי מותו של סולימאן המפואר קצת לפני סוף המאה ה-16. אז נקבעה התנהלות שעל פיה קמו דורות של הסולטאנים הנשיים. הוחלט שבשלב כזה או אחר יבחר הסולטאן עוד בחייו את יורש העצר, ואז לקחו אותו והעבירו אותו להרמון הנשים שם הוא אכל והתחנך עד שהגיע לפרקו. הוא יצא לשלטון שלו ממש מתוך ההרמון. הרעיון היה שככה הוא יהיה מוגן יותר מאחיו החורשים מזימות עליו. דא עקא שכך יצרו סולטאנים שהיו חסרי ניסיון במלחמת הקיום היומיומית. הם לא למדו את הפרקטיקה הזו בחצר ההרמון ולא יצאו למלחמות. לכן עם עלייתם לשלטון היו חייבים להישען על עוזרים בנייהול העניינים.

הסולטאן כמפקד הצבא

הסולטאן היה גם המפקד הבכיר של הצבא ותפקידו העיקרי היה לצאת בראש הצבא למלחמות. היו סולטאנים שנהרגו או נפלו בשבי במלחמות. היה טקס מאד רשמי שבו עם עליית הסולטאן לכיסאו. זה היה טקס דתי בנוכחות הקאדי והמופתי שנתנו את ברכתם לסולטאן הנכנס. הטקס הזה כלל שני חלקים: הושבה על כס הסולטנות וחגיגת חרב הסולטאן. במוזיאון בטופקאפי רואים הרבה מאד כסאות סולטניים כאלה. זה מין כיסא ללא משענת, מין עיגול גדול הבנוי ממתכת כשבאמצע כרית גדולה. עם השמע הונגה היו נכנסים הקאדי ועוזריו לחדר ההכתרה, מביאים לסולטאן את החרב הסמלית, חוגרים אותה למתניו ומושיבים אותו על הכס. כך הוא הופך להיות סולטאן.

הסולטאן – הפן הכלכלי

עוד דבר מאד מהותי להבנת המהות של מעמד הסולטאן, מה שקובע גם את המהות של האימפריה העות'מנית בכלל, זה ש-20% מכל השלל הנלקח - קרקעות, מבנים, נשק, שווה ערך בכסף, כל מה שהצבא העות'מני צובר, הולכים ישירות לאוצרו הפרטי של הסולטאן! מה הוא יכול לעשות עם זה?

ברגע שהאימפריה העות'מנית השתלטה על שטח הוא מיד מתחלק לחלקים כאשר 20% עוברים לבעלות הסולטאן. עכשיו נכנס לפעולה תהליך האילתיזאם - גביית המיסים. המולתאזם - האדם הממונה על גביית המיסים בחלק כזה או אחר של אותה חבל ארץ שנכבש, מחויב על פי החוזה שלו להעביר סכום נתון לזה שעומד מעליו. הלה, אולי האחראי על מחוז או פלך, מעביר גם הוא את נתח המיסים שהתחייב עליהם לסולטאן - השער העליון. לחלקות של הסולטאן עצמו אין אינסטנציות ביניים שגוזרות קופונים לעצמן, וכל ההכנסות משם עוברות ישירות לסולטאן.

שטח ארץ ישראל היה מחולק בין שני פלכים - פלך דמשק ופלך צור. כל מושל פלך - וואלי, היה כפוף ישירות לשער העליון. מתחתיו היו מושלים בשתי רמות שמנהלים שטחים בינוניים וקטנים: המחוז (סנג'אק) והנפה (נחיה). האחרון מלמעלה בהירארכיה הזו מעביר לשער העליון.

זו שיטת האופניים, דורכים על מי שלמטה ומכופפים את הראש בפני מי שלמעלה לאחר הכיבוש המצרי של ארץ ישראל במאה ה-19 הסנג'אק (המחוז) של ירושלים הופך להיות מותצארפליכ שטח שמנוהל בידי מותצארפ (שליט בטורקית) שהוא סוג מיוחד של מולתאזם שמחויב אך ורק לסולטאן ולא לשום דרג ביניים. כלומר, המולתאזם של ירושלים, שהיה בדרגת מותצארפ, היה כפוף ישירות ומחויב אך ורק בפני הסולטאן. בכך היה שונה ממנהל של מחוז רגיל שהיה כפוף לוואלי שמעליו.

לוואלי של דמשק יש תחתיו מספר מנהלי סנג'קים בארץ ישראל, אבל כעת המותצארפ של ירושלים יוצא משליטתו ואינו כפוף לו יותר. המותצארפ של ירושלים לא צריך יותר לקבל או לתת דין וחשבון לאף אחד חוץ מאשר לסולטאן.

בארץ, רק מחוז ירושלים זכה למעמד זה. הסיבה הייתה שהסולטאן הבין את חשיבות ורגישות העיר על הפעילות הצליינית הענפה שבה ועל מקומות הקודש הרבים שבה, ואת היותו של המחוז מין פלוטר כזה של יהודים ונוצרים. לכן החליט להיות הממונה הישיר על העיר.

הקרקעות

השיקולים של הסולטאן איזו חמישית קרקע לקחת ישירות אליו נבעו גם מעניינים פוליטיים אך בעיקר משיקולים כלכליים, משאיר לעצמו את החלקים המשובחים מבחינה חקלאית. אדמות בבעלות הסולטאן היו משני סוגים - ג'יפתליק (צמד שוורים" בתורכית) שהיו קרקעות שיועדו אך ורק לחקלאות והוחכרו או נתנו במתנה למקורבי הסולטאן, ומירי (של האמיר שליט האזור, היינו של המדינה). אדמות המירי היו אדמות שהאמיר יכול היה לעשות איתם ככל העולה על רוחו כולל לבנות עליהן. אין ממש הבדל גדול בין שני סוגי האדמות, אבל במקרה של אדמות הג'יפתליק היו עוד אנשים שנהנו מהן נאמני הסולטאן.

תוספת ח'צ'נות' : קרקעות "גיפטיק", הן קרקעות שנרשמו על שמו של הסולטאן הטורקי ואינן ניתנות למכירה. אדמות אלה הוחכרו (בשיטת הדמאן-החכרה) על ידי הסולטאן לנאמניו כמעין שכר לאנשים נאמנים לו, למשל גנרלים בדימוס או חוזיר. אלה החכירו אותן בחכירת משנה לפלאחים מקומיים שהחזיקו בקרקע ועיבדו אותה תמורת תשלום דמי חכירה. אדמות המירי, לעומת זאת, הן קרקעות שגופם וזכות הבעלות עליהם נמצאת בידי המדינה ומוחכרות לתקופה ארוכה ללא הגבלת זמן לאנשים פרטיים (חכירה תמורת תשלום מס מעשר מהתוצרת החקלאית או תקופת שירות צבאי). קרקע מוגדרת כ"מירי" בהתקיים אחד משני תנאים: קרקע המעובדת חקלאית או משמשת למרעה, וקרקע הנמצאת עד 2.5 ק"מ מהבתים הקיצוניים של השטח המיושב, שאז מותר לבנות עליה. קרקעות אלו ניתנות להעברה בין בעלים שונים, בכפוף להסכמת הפקיד האחראי על רישום המקרקעין (כמו קרקעות מנהל אצלנו). חלק מהאדמות האלה הלכו לוטרנים – פורשי הצבא. זה היה נוהג מקובל עוד מהתקופה ההלניסטית. בארץ המקום היחיד שיש בו אדמות גיפטיק זה נחל תרצה שבבקעת הירדן. קרקעות מירי פזורות בארץ במקומות רבים. מערכת היחסים בין השליט לצבא ואנשי הדת תמיד הייתה דבר מאד חשוב, גם אז וגם היום. לדוגמא, בטורקיה, שהיא מדינת המשאר של האימפריה העות'מאנית, ארדואן מותח היום במידה מסוימת את החבל מול הצבא. זה ייקרע כשהצבא יחשוב שהוא מתח אותו יותר מדי. השלטון מול הצבא זה העימות המרכזי היום בטורקיה. לעומת זאת במצרים העימות המרכזי היום זה השלטון מול גופי הדת, כשהצבא צופה מהצד ומוכן להתערב אם העסק יוצא מאיזון או אם הוא חושב שהוא הולך להיפגז מהתוצאה הסופית.

היהודים והאימפריה העות'מאנית

נשלים את סיפור מערכת היחסים של האימפריה העות'מאנית מול היהודים בחזרה לזמנו של דאהר אל עומר. אחרי שהוא כבש את טבריה ב-1730 הוא עושה דבר מדהים. הוא פונה לראש קהילת יהודי איזמיר חיים אבולעפיה (אבי הבריאות) ממשפחה מכובדת וידועה (שהיה לה גם סניף חזק מאד בחברון) ומזמין את הקהילה להגיע לטבריה שם הוא מעניק להם מעין אוטונומיה. בחסותו של דאהר אל עומר קהילת יהודי טבריה מתבססת והופכת להיות קהילה אוטונומית משגשגת על כל צרכיה כולל מוסדות חינוך ובריאות. דאהר אל עומר רואה זאת בחיוב, והמציאות הזו מעלה את מערכת היחסים בין היהודים לאימפריה העות'מאנית לשלב חדש. עם זאת צריך לזכור שדאהר אל עומר הבדואי היה בעצם מי שמרד בסולטאן והפקיע את תחומי שלטונו בארץ ישראל מידי הסולטאן. הוא שלט באופן עצמאי על חלקים נרחבים מארץ ישראל כמעט עד לפאתי עזה, ודווקא בסיטואציה זו ליהודים הייתה אורה ושמחה.

העת החדשה 1799 - 1917

חלקה האחרון של התקופה העות'מאנית בארץ ישראל קיבל כותרת נוספת – העת החדשה. היא מתחילה בראשית המאה ה-19 ומסתיימת ב-8-1917 (את ירושלים הבריטים כבשו בדצמבר 1917, ואילו לדמשק הגיעו באוקטובר 1918).

בעולם תחילת העת החדשה לא מוגדרת בנקודת זמן יחידה ומוסכמת, אלא במועדים שונים (על פי חוקרים שונים) שבהם התרחשו מהפכות משמעותיות כמו המהפכה הצרפתית, המהפכה התעשייתית, מהפכת ההשכלה והתעוררות הלאומיות באירופה. שם מתחיל עידן חדש בעולם, וכל אחד רואה חשיבות רבה יותר למועד אחר. התאריכים השונים הללו נמצאים במרחק של עשרות שנים זה מזה. מה שעומד שם במרכזו של תהליך ארוך זה הרס של מונרכיות – משטר שבראשו שליט מלוכני יחיד (לדוגמא, צרפת), והקמת משטרים ליברליים שמונהגים על ידי ולמען העם. סיום התקופה עוד לפנינו – ימינו אנו הם חלק מהעת החדשה. בארץ ישראל, גם התאריכים וגם מהויות התהליכים הם שונים. בארץ ישראל לא יושב מונרך שמישהו מחסל אותו וגורם לשינוי מהותי בשיטת השלטון. העת החדשה אצלנו היא בעצם העתקה והדבקה של מונח שקיים במקומות אחרים. פה המונח מתבסס על משהו אחר - החל מ-1799 ארץ ישראל, שהייתה חבל ארץ מוזנח ונידח באימפריה העות'מאנית, עולה פתאום להכרתם ותודעתם של עמי אירופה, ואלו מתחילים עתה להתחרות ולהידחף לארץ ישראל. בעת הם מגלים בה עניין לא רק על רקע דתי (לצורך צלינות ועלייה לרגל כמו שהיה בעבר, למשל בתקופה הצלבנית). עולי הרגל הקודמים הגיעו מסיבה דתית אחת ויחידה ולא חוללו כאן מפנה.

הפן השני של הסיבה להגדרת התקופה הזו כ"עת חדשה" היא העובדה שכתוצאה מהעניין המתחדש בארץ ישראל מתרחש כאן שינוי מהותי. במהלך של עשרות שנים בודדות הארץ תיראה משהו אחר לגמרי – לא עוד מחוז נידח של האימפריה העות'מאנית.

אם כך שני המרכיבים המאפיינים את העת החדשה בארץ ישראל הם: גילוי עניין מחודש של המעצמות האירופאיות והשינוי שמתחולל בעקבות כך בארץ. מתחוללים שורה של אירועים שהשיא שלהם בסדר הכרונולוגי הוא תחילתה של העלייה הצינונית השנייה, 1903-4.

בהתחשב בהיותה של ירושלים כל כך חשובה לנצרות והאסלאם קשה להבין איך הפכה הארץ לזנוחה כל כך. האשמה נעוצה ביחס של כל שלושת הדתות הגדולות לעיר.

העניין הנוצרי - לאורך כל התקופות ארץ הקודש הייתה חשובה לנוצרים אולם הם סולקו מפה. הם ישבו כאן עד 638 שאז נכבשה ירושלים על ידי המוסלמים. הנוצרים הסתלקו מכאן, ועד 1099 לא היה להם כוח, אמצעים, או סיבות אחרות להגיע הנה ולגאול את ירושלים מידי ה"כופרים המוסלמים" (טרמינולוגיה צלבנית). ב-1099 פתאום זה משתנה. לאחר 400 שנים של כשלון כעת האפיפיור מצליח לשכנע את שליטי אירופה שהנוחיות שלהם, חוסר האמצעים שלהם, הכוחות והסיבות האחרות לא לעלות לירושלים מתגמדות לעומת הצורך הנוכחי של הנוצרים לגאול את מקומות הקודש מידי הכופרים המוסלמים. כ-200 שנים הם מצליחים להחזיק בה, עד שב-1291 מסלקים אותם סופית ויותר לא רואים אותם ככוח משמעותי בארץ ישראל עד ל-1917.

גם בכיבוש הבריטי יש לראות מגמה שהיא הרבה יותר פוליטית מדתית, כי לא בכדי אלנבי, שכובש את ארץ ישראל, זוכה לתואר "לורד אוף ארמג'ון"- תואר דתי שנובע מהמסורת הנוצרית שאומרת שבהר מגידו באחרית הימים יצא הטוב את הרע. גם כאן המוטיבציה היא בעיקר פוליטית ולא דתית. **העניין המוסלמי** - אלה כובשים את ארץ ישראל ב-638. ממש לא מסיבות דתיות! עומר אבן אל חטאב, החליף השני, כובש את ארץ ישראל עולה, על הר הבית ושואל את אחד העוזרים החשובים שלו, יהודי

שהתאסלם בשם יצחק (כאעב אל עכבר), איפה המקומות הקדושים ליהודים. הלה לוקח אותו להר הבית – הר אל זבלה. ההר היה זנוח ונטוש. הכיבוש המוסלמי לא נבע מטעמים דתיים. רק לאחר קרב כרבלה, כאשר יחל הקרע בין הסונה לשיעה ותקום השושלת המוסלמית הראשונה – השושלת האומאית – רק אז מתחילים לקדש את ירושלים, וגם זה מטעמים פוליטיים. האומאים הסונים שישבו בדמשק מבקשים להתנתק מתומכי עלי המתנגדים להם היושבים במכה ומדינה. הם רוצים להסיט לקרבתם גם את המשקל הדתי כמרכיב חשוב לאימפריה שלהם בעתיד. מדמשק לשלוט על מכה זה קשה, אז בואו נקרב משהו אלינו. הסתכלו בקוראן וחיפשו מקום קרוב אליהם. היה יפה מאוד לו יכלו למצוא סיבה שתעניק לדמשק איזו הארה דתית, אולם מכיוון שלא יכלו למצוא כלום אז מצאו את ירושלים.

מוחמד הנביא רצה בתחילה למכור את הדת שלו ליהודים במכה. בשביל זה הוא עושה הרבה- קבע שכיוון התפילה יהיה ירושלים – תתאסלמו ותצטרפו, נתפלל לכיוון ירושלים. כשאלה סירבו שינה את כוון התפילה למכה והחל להתנכל ליהודים.

האומאים נזכרו שפעם, בתחילת האסלאם, הם התפללו לכיוון ירושלים. כשעומר אבן חטאב עלה להר הבית הוא הורה לבנות שם מסגד. ב-691 האומאים מנתחים את הסיטואציה הזו, מה עושים בשביל למשוך את מרכז הכובד הדתי לכיוונו? השוובה – ירושלים. פעם זה היה מקום קדוש שהתפללו אליו. השליטים האומאים פותחים את סורה 17

סורה 17 – סורה בני ישראל – סורת המסע הלילי ועלייה לשמיים – "אשרי זה אשר הסיע את עבדו בלילה מהמסגד המקודש אל המקדש הקיצון אשר את סביבותיו בירכמ". הם פירשו את המשפט הזה (שאולי מתאר את המעבר של מוחמד ממכה למדינה) כך: המסגד המקודש זה מכה, ומוחמד הלך למקום שיש בו מסגד קיצון – מסגד רחוק, הוא מסגד אל אקצא (הקיצוני, הרחוק). בקוראן לא כתוב איפה המסגד הזה. האומאים החליטו לבנות אותו בירושלים וכך יצרו את חשיבותה וקדושתה של ירושלים.

ב-691 הם בנוים מבנה הנצחה במקום שבו בליל המסע הלילי דרכה כף רגלו של מוחמד על סלע השתיה, סלע עקדת יצחק – כיפת הסלע. הוא לא מסגד עומר המקורי, אבל היה במקום שבו נבנה בית המקדש, עקדת יצחק ואירועים אחרים.

ב-638 עומר אבן אל חטאב, החליף השני, בונה בהר הבית מסגד זמני קטן. הוא היה אדם שהכיר והוקיר מאוד, כמצוות הנביא, את שתי הדתות המונותאיסטיות. בכל מקום שהיה קדוש לאלה או אלה, נכנס, כיבד והתפלל. בכנסיית המולד בבית לחם, למשל, יש שלוש גומחות תפילה, כשבגומחה הדרומית בניגוד לצפונית אין איקונות שהן סימן היכר נוצרי. אחת ההשערות לעובדה הזו היא שכשאבן אל חטאב כבש את בית לחם הוא בא והתפלל בה ואחר כך ביקש שישתדלו לא לשים בה איקונות, שכן שם הוא התפלל. כדי לכבד את העובדה הזו, כמו שהוא מכבד את הולדת הנביא הנוצרי לא שמו שם איקונות. הוא עלה גם להר הבית בירושלים, לאחר ששאל את עוזרו היהודי כיאעב אל אחבר מה שם קדוש ליהודים. בשל כך הקים שם מסגד בשם מסגד עומר כדי לכבד את המקום. לאחר מכן הלך לכנסיית הקבר וגם שם התפלל. ליד כנסיית הקבר הוא בנה מסגד נוסף שגם לו קראו מסגד עומר, והוא קיים עד עצם היום הזה בגרסתו הממלוכית המרובעת. המסגד הדרומי בהר הבית לא קיים יותר כי על המקום הזה נבנה מאוחר יותר מסגד אל אקצא. על הר הבית אם כך יש שני מבנים היום – כיפת הסלע (כיפת הזהב) שתחתיה יש סלע שלפי האמונה שלהם שם דרך מוחמד, ואילו על פי אמונתנו זו אבן השתיה ושם התרחשה עקדת יצחק. המבנה השני על הר הבית הוא מסגד אל אקצא – המסגד הקיצון. זה ביטוי שמופיע בקוראן, אבל, כאמור, לא כתוב היכן הוא. המקום השלישי בקדושה באסלאם הוא לכן ירושלים ומכאן שמה – "המקודשת" (אל קודס). עבד אל מלאכ בונה את כיפת הסלע ב-691. בנו, אל ואליד, בונה את מסגד אל אקצא ב-705.

העניין היהודי – עם ישראל מורד אמנם מספר פעמים כדי לגאול את ירושלים אבל ללא הצלחה ולאט לאט שוכחים אותה. עד 1882, כל מה שהיהודים עושים עם זה לאמר "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני": זו אחת הביקורות הקשות ביותר שאיתה צריכים להתמודד אם בכלל מעלים את הבסיס הדתי לזכותנו על ארץ ישראל, שכן מבחינה פרקטית היהודים לא עשו הרבה בעניין. פה ושם שלחו רבנים (הרמב"ם, הרמב"ן), המתנגדים והחסידיים, ואת הציונות החל מ-1882), אבל לא הרבה יותר מזה עד לתחילת הציונות.

מסע נפוליאון לארץ ישראל - 1799

המסע התחיל בנחיתת נפוליאון במצרים ב-1798. הוא נקרא אז בשם "המסע למצרים". נפוליאון נוחת באלכסנדריה (בשליחות מטעם המהפכה הצרפתית) ומנסה לבסס במצרים בסיס של שליטה צרפתית בים התיכון כדי להתחרות בהגמוניה של הצי הבריטי ששלט על כל נתיבי הסחר והיה הצי החזק העולם. מי שמקבל על כך התרעה זה הצי הבריטי – עוצמתי בלחימה ובמודיעין - בפיקודו של האדמירל נלסון (קטוע יד וחסר עין), גיבור קרבות קודמים של הבריטים. נפוליאון נוחת עם צבאו בשלום באלכסנדריה, מכה את הצבא הממלוכי וכובש את קהיר, אבל הצי שלו נלכד כחודש אחר כך במפרץ אבו קיר ומושמד על ידי הצי הבריטי בפיקודו של נלסון.

לצבאו של נפוליאון נלווית משלחת מדעית חשובה מאוד שמתוכה חשוב לזכור שני דברים הקשורים לפעילותם של שני אנשים שהיו בה (ולהם השלכות על מה שקורה בארץ ישראל):

ז'קוטן - כרטוגרף שממפה את ארץ ישראל ונותן לנו כך היכרות טובה עם הגיאוגרפיה שלה בשנת 1799. (בין היתר ניתן לראות ממפותיו את העובדה שבשרון היה יער, להכיר שמות של כפרים ערביים, ולראות שאין בו ישובים יהודים כמאה שנים לפני תחילת ההתיישבות החדשה).

שמפוליאון - בחור צעיר 24-25, אוטודידקט גאון, בלי תואר, איש חכם מאוד. בעיר קטנה בדלתא בשם רוזטה הוא מוצא אבן (אבן הרוזטה) ועליה ממצא אפיגרפי, כתובת עם תוכן זהה בשלוש שפות – יוונית, דמוטית (כתב מצרי קדום או בן זמנה של היוונית) והירוגליפית (כתב החרטומים של מצרים). עד אז אף אחד לא ידע לקרוא את כתב החרטומים. כשהוא מוצא את האבן הוא מקביל את היוונית לכיתוב בשפת החרטומים, וכך מתפצח הקוד. מאז כל הארכיאולוגים בעולים יכולים לקחת טבלאות עם כתובות מצריות ולקרוא אותן.

ההישגים של צבא נפוליאון - הגיעו ביולי 1798 למצריים דרך הים וכבשו את כל מצרים. בפברואר 1799 הוא יוצא לסיני לכיוון ארץ ישראל בראש כוח שמנה קצת פחות מחצי הצבא שיצא מצרפת, כ-13 אלף חיילים. מכיוון שלא נשארו לו הרבה אוניות הוא לוקח/קונה אוניות מצריות, מעמיס עליהן כמה תותחים ששרדו מהתבוסה באבו קיר וחלק מהחיילים, ושולח מסע ימי לכיוון עכו, כאשר הוא עם רוב הצבא נעים במקביל לאורך החוף. החיילים הצרפתיים שרגילים למוזג האויר של אירופה מתחילים להתמוטט ביוש וחולים במחלות אפידמיות שונות – דבר, דיזנטריה. הצבא של נפוליאון הולך ומדלדל. סיבה נוספת לדלדול צבאו הם הקרבות שנאלץ לנהל בדרך. ב-1775 התבסס אחמד אל ג'זאר בעכו וקיבל מנדט מהאימפריה העות'ומנית לנהל את העניינים בארץ ישראל. לכן יעדו של נפוליאון הוא בירתו של ג'זאר- עכו, ויש לו בדרך את אל עריש, עזה, יפו.

בעוד שהצי הבריטי היה הצי החזק ביותר בעולם בתקופה ההיא, חיל הרגלים הצרפתי היה אז החיל הקרקעי החזק ביותר בעולם. היו שני דברים שצבא נפוליאון הצטיין בהם ביחס לצבאות הרגליים האחרים. הראשון הוא הארטילריה שלו. הצבא הצרפתי נהנה משירותיו של בית הספר לתותחנות שלו (שנפוליאון היה בוגר מצטיין שלו). הצבא הצרפתי ונפוליאון בראשו הפכו את הארטילריה למלכת הקרב והשיגו איתה הכרעות בקרבות רבים. אבל כעת חלק גדול מהתותחים שלו היו עמוק במצולות מפרץ אבוקיר.

הדבר השני שהצבא הצרפתי הצטיין בו – התנועה לכיוון היעד. הצבא הצרפתי פיתח את זה כתורת לחימה ויישם את זה לראשונה בצבאות המודרניים בעולם בצורה אדירה. תנועה לכיוון יעד, חתירה למגע, חותרים ליצור מגע עם האויב ולא מתחמקים ממנו. התנועה לכיוון היעד לעולם לא תהיה כמו שהיה נהוג עד אז בנתיב הקצר והישיר. כעת מתחילים לנוע מאיזשהו מקום רחוק של הערכות מוקדמת, וממנה מתחיל איגוף עמוק שמסתיים בהגעה ליעד בכמה צירים מכיוונים שונים. כך יש לנתח גם את התנועה הצרפתית המקבילה בים וביבשה לכוון עכו.

בציר היבשה הצבא הלך במספר צירים – מאמץ משני על מישור החוף ומאמץ עיקרי על דרך הים (דרך המרובה) כאשר אחרי קקון הכוח העיקרי פונה דרך ואדי ערה לכיוון נצרת, סג'רה, נתיב השיירה, ושיחי דנון. הוא מתמקם באזור שיח דנון ומקיף את עכו מכל הכיוונים כאשר הצי סוגר עליה מהים. זה היתרון והכוח שלו בחתירה למגע - תנועה רצופה בדרכים עקלקלות תוך השתלטות על יעדי משנה.

ב-6 לפברואר יוצא המסע לדרך. כ-13 אלף חיילים בחמש דיביזיות (בפיקוד הגנרלים רנייה, קלבר, לאן, בון ומירה) (מפקד הפרשים) נעים ביבשה דרך סיני לכוון ארץ ישראל. בכדי למנוע עיכובים בדרך מוותר במסע הרגלי נפוליאון על התותחים הכבדים שנשלחים בדרך הים לנקודת חבירה מתוכננת ליד עכו, מהלך שיתברר במהרה כטעות קריטית.

אל עריש (לפי מ. גיחון) עיכבה את נפוליאון 12 יום (8-19 לפברואר 1799) מאחר והוא כלל לא ידע על קיום המצודה שם, והכוח ששלח כחלוץ (הדיביזיה של רנייה) לא צויד באמצעי מצור. אחר כך התברר שזה היה עיכוב קריטי.

עזה נכבשת בקלות יחסית הבעיה הייתה שברגע שהוא כובש יעד מסוים לא כל המגינים על היעד נכנעים. נפוליאון לא תמיד קולט שמכל יעד שהוא כובש הם בורחים ליעד הבא צפונה ומחזקים אותו, בעזה יש כבר קצת מבורחי אל עריש.

רמלה – נכנעת ללא קרב. נפוליאון אהב את היהודים ועזר להם, באירופה וגם בארץ ישראל, וניסה להבטיח שיבנה להם את בית המקדש, הכל כדי להעביר אותם לצידי. מתוך הרקע הזה ישאלו אחר כך באיזה תאריך ביקר נפוליאון בירושלים, אבל נפוליאון מעולם לא היה בירושלים. מרמלה הוא פונה ליפו.

אחמד אל ג'זאר (הקצב) נקרא כך משום שכל מי שלא מצא חן בעיניו נשחט (שר החצר שלו היה יהודי בשם חיים פרחי, ממשפחה דמשקאית מאוד חשובה). במקרה הזה יאמר לזכותו שעם כל העריצות והקטלניות שלו הוא הצליח ליצור בקרב אוכלוסיות ארץ ישראל רגשי התאחדות לגירוש הזר. הרעיון הזה עבד ביפו שם נתקל נפוליאון בהתנגדות אדירה. ג'זאר שכר גם חילות ממלוכים, שמאז שהם הפסידו בקרב מרג' ד'יבאק לעות'ומנים, הפכו לשכירי חרב בידי כל מי ששילם. חילות ממלוכים נלחמים בצורה מדהימה, ונפוליאון יודע את זה וחושש מהם מאוד, בייחוד כשהארטילריה שלו פגועה כל כך.

יפו - מפקדה עבדאללה ביי נעזר באנשי אל עריש, עזה ועוד תגבורות ממקומות אחרים. כדי לחסוך מחייליו לחימה קשה נפוליאון שולח שני גרנדירים עם דגל לבן לכיוון חומות יפו בהצעת כניעה ללא מלחמה. תוך חצי שעה הוא רואה על חומת יפו את שני הראשים התלויים של השליחים הללו.

ניסיונות ההבקעה של חומות יפו אורכים 4 ימים: 3-6 במארס, כאשר החומות מופגזות מדרום על ידי הארטילריה הצרפתית. ביום החמישי, 7 במארס, הן נפרצות ומתבצע ניסיון פריצה מדרום, פחות או יותר ליד פסל הדג שבלע את יונה הנביא ליד מוזיאון אילנה גור. הקצין שעמד בראש החיל הפורץ היה הגנרל רמבו (שנהרג אחר כך בלחימה על עכו), סגנו של ז'אן לאן מפקד האוגדה שהייתה אחראית על הפריצה מדרום. כוחותיו של מפקד האוגדה השנייה הגנרל ז'אן באטיסט קלבר אוגפים מצפון, מאתרים נקודת הבקעה נוספת, וכאשר חיל המצב היפואי רואה שיש בעיה מדרום ומרכז את כוחותיו לשם קלבר נכנס בקלות מצפון וחובר לכוח הפורץ מדרום בתנועת מלקחיים. תיאורי הקרבות שבידינו מספרים על נחלי דם שזורמים בעיר לאחר כיבושה, החיילים הצרפתיים משתוללים בעיר וטובחים בתושביה ללא אבחנה כשנפוליאון מניח להם לפרוק כך את תסכולם. הם תופסים כ-2500 שבויים מורידים אותם לחוף הים וזה נהיה אדום, חלק מנסים לברוח והחיילים הצרפתיים דוקרים אותם וכו'.

כתוצאה מכמות הגויות העצומה המתגוללת ברחובות יפו פורצת בעיר מגפת דבר שעושה שמות בקרב חייליו של נפוליאון. הוא אמנם מפגין מנהיגות ואומץ בבקרו אותם במנזר הארמני בו שהו (מדובר במחלה מדבקת), אבל ממשוך בדרכו בהותירו אותם מאחור למותם.

גם בהלך וגם בחזור יש לנפוליאון כל כך הרבה חולים ופצועים שהוא משאיר חלק מהם לאורך הדרך – ביפו במנזר הארמני ובחיפה במנזר הכרמליטי בסטלה מאריס – מתוך תקווה שהנזירים המקומיים יטפלו בהם.

מיפו ממשקים לכיוון קלנסואה וקקון. נפוליאון אוסר של הקצינים שלו לסטות מהתוואי שהוא קבע להם בעזרתו של ז'קוטן. הרעיון המרכזי הוא להישאר צמודים למישור החוף ולא לסטות מזרחה להרים כי הוא חושש שבאזור ההוא, בין ירושלים לשכם, הצבא שלו ילך לאיבוד במארבים שיציבו לו הממלוכים והשכמים במעברי ההרים. ב-15 במארס הגנרל לאן קצת מסתבך וממרה את פיו של נפוליאון כשהוא נכנס מזרחה מעבר לקקון, עולה על מארב, ונהרגים לו חיילים. נפוליאון כועס אבל סולח לו והצבא ממשיך הלאה.

ב-19 למארס מגיעה הזרוע המערבית של חיל נפוליאון לעכו דרך שיח' דנון – בין כפר יסיף לכברי ומתחילה את המצור על עכו. כאשר נפוליאון עצמו מופיע שם עם הכוח העיקרי המצור על עכו מושלם.

המצור על עכו מתחיל להתהדק כאשר הכוח הימי הצרפתי מגיע לאזור עכו. ואולם זהו צי מדולדל מאד שזה עתה איבד את כל התוחמים הכבדים שהביא כשהותקף בהפתעה בידי הצי הבריטי שהסתתר במפרץ חיפה. אדמירל נלסון, שנתן באבו קיר מכה קשה לצי הצרפתי, עזב זה מכבר את האזור בהשאירו את סגנו סידני סמית לסיים את המשימה ולסייע למוגני עכו כנגד הצרפתים. סמית לא פחות חכם ועוצמתי מנלסון. הוא מכין לצי הצרפתי הפתעה ומסתתר עם אוניותיו במפרץ חיפה בארוב לצי הצרפתי הנע לכיוון עכו שלא חושד בכלום. הייתה כנראה כוונה לצרפתים לנוע בתיאום בין הכוחות היבשתיים והימיים, אבל זה לא כל כך צלח, והאדמירל הצרפתי נע בים באזימוט ישר לכון עכו. אז מופיעים בהפתעה סידני סמית והצי הבריטי ממעמקי מפרץ חיפה, תוקפים את השיירה ומפיצים אותה לכל רוח כאשר הם שובים את התוחמים הכבדים שהיו בה ונושאים אותם עמם לעכו. מעט הצי הצרפתי-מצרי ששרד, כמה אוניות מסכנות ועלובות ללא ארטילריה כבדה, היה לכן כל מה שעמד לרשות הצרפתים לסגירת המצור על עכו ממערב.

יש עדויות שנפוליאון עצמו הגיע לראש הכרמל מעל חיפה וראה את הסכנה האורבת לצי אבל לא היו לו אמצעי קשר למנוע את האסון.

ב-28 למרס מנסים הצרפתים לפרוץ לעיר ממזרח. הם נכנסים לחפיר ומשם מתכוונים להמשיך לתוך העיר. בתוך החפיר שבין שתי החומות מנהיג אל ג'זאר את כוחותיו למתקפת נגד כשהוא יורד עם חרב ואקדח בידו אל החפיר וקורא – אחרי, יורד נלחם ומסתער בראש חייליו. ההתקפה נבלמת והצבא הצרפתי נסוג. כעת מתחיל שלב המצור הארוך הכולל מספר נסיונות חדירה שנחדפים כולם. הצבא הצרפתי סובל מחוסר יכולת להבקיע ארטילרית את החומות ומנסה לכן לקעקען בחפירות תת קרקעיות.

קרב התבור/עפולה - נערך ב-16.4 תוך כדי המצור המוטל על עכו, כשנפוליאון שולח את קלבר עם כ-2500 חיילים למערכה מול כוח של שכמים וממלוכים שחודרים מדמשק לעמק יזרעאל במטרה לעלות על הצבא הצרפתי הצר על עכו מעורפו. קלבר עולה על מארב וכמעט שהיחידה שלו מחוסלת. נפוליאון שולח בזמן תגבורת שמחלצת אותו מהמארב הזה (ליד עפולה, בשדות מרחביה של היום). הקרבות נמשכים גם אחר כך בסגירה, אזור צומת גולני, ובסופו של דבר יד הצרפתים על העליונה. נפוליאון מכנה את הקרב "קרב התבור" כנראה בגלל חשיבותו של הר תבור לנוצרים. גם קרב תבור וגם קרב יפו רשומים על שער הניצחון בפריז לצד ניצחונות אחרים שלו.

בנוסף לעזרה הבריטית נהנה ג'זאר גם משירותיו של קצין צרפתי בשם אנטואן דה פיליפו, קצין צרפתי אוחד המונרכיה, שלמד יחד עם נפוליאון בבי"ס לתותחנות ולא כל כך אהב אותו. הוא היה אוחד המשטר הישן, בגד ועבר לצד הטורקים. פיליפו סייע לטורקים בביצורי עכו ובניחול המערכה.

מהוצד הצרפתי הצטיין במיוחד הגנרל לואי מארי דה קפרלי, כנראה ממוצא איטלקי, מפקד חיל ההנדסה של נפוליאון. הוא שתכן את המצור על עכו והיה אחראי על תכנון הפריצה לעיר.

הגנרל קפרלי - החיילים הצרפתים מאוד אהבו את קפרלי אותו הם כינו "פיז-דה-בווא" (רגל עץ) משום שרגלו נקטעה מפגיעת פגז תותח באחד הקרבות במצרים. במצור על עכו נקטעה לו גם היד. לאט-לאט הלכה והתפתחה לו נגנרנה, ושבעיים לאחר הפציעה הוא הלך לעולמו. קברו אותו אפשהו באזור עכו. מאוחר יותר באו לחפש את הקבר של קפרלי ולא מצאו. באו לערבים באזור ושאלו אותם אם הם יודעים כל מקום כזה. הם הפנו אותם לקבר של שיח' כפרי, נמצא בכניסה למכללה האקדמית גליל מערבי. הצרפתים רצו לחפור שם בחיפוש אחר שלד עם חצי יד וחצי רגל, אבל לא קיבלו רשות משום שרשות העתיקות לא מגדירה את המקום כאתר עתיקות. הם הלכו למועצה לשימור אתרים וזו ארגנה חפירה בה מצאו שלד של אדם קטוע יד ורגל. אמרו לצרפתים שמצאו אותם, הם באו, ראו את זה ובנו שם גן מאוד יפה. מדי שנה יש שם טקס אזכרה לחיילים הצרפתים שנפלו בקרבות על ארץ ישראל.

ב-8 למאי מצליחים חיילי הגנרל לאן להשתלט על חומת העיר ולונק מעבר לה. שם מצפה להם הפתעה לא נעימה כאשר הם מגלים חומה נוספת שבנו במהלך המצור מגיני העיר בפיקוחם של חיים פרחי ופיליפו הצרפתי. לאן מבקש לנסות לפרוץ גם את קו החומות החדש, אלא שנפוליאון מתנגד ומורה על הפסקת המצור ועל נסיגה כללית.

אם מנתחים את גורמי הכישלון של נפוליאון, מתחילים את הסיפור כבר מהמסע בסיני – חוס, חוסר התאמה של הצבא הצרפתי למוזג האוויר היבש, מחלות, צבאות אויב שמחכים לו לאורך הדרך, והדבר החשוב מכל העזרה האנגלית שניתנה לטורקים בלחימה בפועל כנגד הצרפתים. כך יש לראות את ההיסטוריה באירופה כבר הרבה שנים, וכך יש לראותה גם עכשיו. שתי המעצמות של העולם אז - צרפת ואנגליה תמיד אומרות ההיפך אחת מהשנייה. אלו שתי מעצמות שכל אחת הולכת לפי אינטרס שהוא בדרך כלל הפוך מזו של השנייה. לכן האנגלים נרתמים לעזור לעות'מאניים כנגד הצרפתים שמאיימים של שלמות האימפריה הטורקית. אין להם אינטרס לתת נקודות ניצחון לצרפתים.

הסיבה המרכזית לכישלון הצרפתי הייתה חוסר מודיעין. הצרפתים היו חלוצי תעופת האוויר והיה איתם כדור פורח, אלא שמסיבות השמורות איתו נפוליאון לא רצה להפעילו, כנראה חשב שסיתרו גם בלעדיו. אילו השתמשו בו היו אולי רואים את הפח שטמנו להם הטורקים (החומה הנוספת) כנראה בעצתו של פיליפו.

מכל מקום, ההתקפה על עכו נשברת במאי 1799. לאורך כל הדרך חזרה שורר חמסין זוויתי, ממשקים ליפול חיילים, גם בריאים. כשהוא עובר דרך חיפה חזרה הוא רואה חיילים שלו, קצינים, שהולכים וגווסים. חלק גדול מהם הוא משאיר כאן, ויש שטוענים שנתן להם רעל כדי שהגסיסה שלהם תהיה מהירה יותר. בחזית מנזר סטלה מריס (שהיה אז מאויש ע"י נזיר אחד בלבד) רואים את הפירמידה שאחר כך חיילים צרפתים

בונים על קבר האחים שם. מצאו שם עצמות של כ-15 חילים צרפתים, הרבה פחות ממה שתארו המקורות הצרפתיים בני התקופה. בדרך ליפו נפוליאון עובר בטנטורה, בין קיבוץ נחשולים למושב דור, שם הוא זורק לים חלק מתותחיו כדי להקל על הנסיגה דרומה. במוזיאון המזגה בקיבוץ נחשולים, (שנמצא במבנה ששימש כבית החרושת לבקבוקי הזכוכית של זכרון יעקב בניהול מאיר דיזינגוף), יש חדר שלם שמוקדש לממצאים מימי נפוליאון שהוצאו מהים באזור. נפוליאון חוזר למצרים, לוקח את מעט כוחותיו, חוזר לצרפת, מדווה על הצלחה, ותוך מספר שנים תופש את השלטון בצרפת וממנה את עצמו לקיסר, עד חיסולו הסופי. במצרים הוא משאיר כמושל את הגנרל קלבר, אבל זה נוצח כעבור שנה. ב-1801 שחרר צבא עותומני-בריטי את מצרים מהשלטון הצרפתי.

תוצאות המסע בארץ ישראל

מסע נפוליאון לארץ ישראל לא הביא להישגים או שינויים דרסטיים. לעומת זאת, במצרים השהות הצרפתית (שהמשיכה עוד שנים אחר כך) חוללה מפנה תרבותי ומנהלי. מצרים הפכה למודרנית יותר בזכות ההשפעה הצרפתית, הוקם גן חיות, ניתנו שמות רחובות ומספרי בתים, הונהג מנהל צרפתי מסודר, חינוך, אופרה ועוד. הרבה מאוד מצרים ויהודים מצריים מדברים היום צרפתית כתוצאה מחדירת התרבות הצרפתית והנוכחות הצרפתית שהשאירה את רשמיה במצרים. בארץ ישראל, לאור העובדה שנפוליאון שהה פה בקושי חודשיים וגם הם היו רצופים בעיקר במלחמות, ובעיקר בשל העובדה שהובס, לא התחולל כאן מפנה משמעותי וההשפעה הצרפתית לא ניכרת.

הצלבנים בארץ ישראל חוללו מפנה - הם קבעו שלטון של 200 שנים שהפסיק את השלטון המוסלמי שלפניהם והמשיך אחריהם. בימיהם ארץ ישראל מבחינה פוליטית, אסטרטגית ודתית היתה ממלכה עצמאית מקומית. נפוליאון לא גרם לשינוי כזה, אבל לראשונה מאז התקופה הצלבנית, לאחר 500 שנים של הפסקת נוכחות אירופאית מאסיבית בישראל, צבא צרפתי שלם עם גנרל שליח המהפכה הצרפתית מגיע לארץ ישראל. מסע זה מפנה את תשומת הלב של אירופה לארץ ישראל. אם שתי המעצמות הגדולות בעולם מגיעות לכאן ומתכתשות בגללה (גם בגלל מצריים), כנראה שיש כאן משהו שראוי לתשומת לב. זה למעשה הסדק הראשון שנפער בהייתה של ארץ ישראל מחוץ ינדח וזנוח באימפריה העות'מאנית, מכאן והלאה ילך הסדק הזה ויתרחב.

המאה ה-19 – 30 השנים הראשונות – "שנות הפאשות"

הארץ מנוהלת מעכו שהיא בתקופה זו בירת הפלך של צידון. פה ושם יש שליטים מקומיים עצמאיים שפורקים את על השלטון המרכזי כמו מחמוד אבו נאבוט ביפו ובני משפחת אבו גוש בדרך לירושלים. אחרי מות ג'וזאר ב-1804 (קבור בעכו במסגד הנושא את שמו) מחליפו כוואלי של צידון עוזרו סולימאן פאשה "אל-עאדלי" (נושא הצדק) שממשיך לשבת בעכו ולהסתייע בחיים פרחי כיועצו. הוא זה שבנה את אמת המים מעיינות כברי לעכו (ליד חצרות יסף, ליד לוחמי הגטאות וכו'). בהדרגה אף הוא משתלט על כל ארץ ישראל, ולפרק זמן מסוים אף היה (כמו אל ג'וזאר) מושל דמשק. אחמד אל ג'וזאר וסולימאן פשה, קבורים בחצר המסגד הגדול בעכו שנקרא על שמו של אחמד אל ג'וזאר. לפי המסורת במסגד ג'וזאר בעכו, בקומה השנייה, יש ארון קטן ובו קופסת זכוכית שבה שערות מזקנו של הנביא מוחמד. זהו המסגד השני בחשיבותו בארץ ישראל אחרי אל אקצה. בין 1867-1948 זה היה המקום הקדוש ביותר למוסלמים במדינת ישראל שכן הגישה להר הבית הייתה בלתי אפשרית. סולימאן הולך לעולמו ב-1818. אחריו שולט בנו המאומץ עבדאללה פשה עד 1831. הוא היה שליט עריץ ומוסלמי קנאי שרדף את נתיניו שלא מוסלמים. ב-1820 הוא מחסל את חיים פרחי ומחרימ את רכושו. הוא מתנכל לקהלה הנוצרית-אורתודוקסית בירושלים ולנזירים הכרמליטים בחיפה. ב-1821 הוא מורה לפוצץ את מנזר סטלה מאריס בכרמל ולבנות עבורו במקום חווילה מפוארת מאבני המנזר המפוצץ. (ב-1827 הוא מאשר בצו הסולטאן לאב קסיני להתחיל לבנות מנזר חדש במקומו דהיום). סולימאן ועבדאללה שלטו מעכו על הגליל ועל מישור החוף. אזור ההר, כולל ירושלים, נשלט על ידי הוואלי של דמשק. שלטונו של עבדאללה פשה מסתיים ועימו תמה "תקופת הפאשות" בארץ ישראל כאשר איברהים פשה, בנו המאומץ של שליט מצרים מוחמד עלי, נוחת ב-1831 בחיפה, כובש ב-1832 את עכו, ומגלה את עבדאללה פשה למצרים.

עשר שנות שלטון מצרי בארץ ישראל 1831 - 1839

בעשר השנים האלה שוב עולה מישוהו משתלט על ארץ ישראל ומפקיע אותה מידי השלטון העות'מאני כמו בניסיונות הקודמים של פחר אל-דין ודאהר אל עומר. (המקרה של ג'וזאר קצת שונה כי מעולם לא גרם לסולטאן לצאת נגדו לקרב). הפעם זה גורם חיצוני לגמרי – מוחמד עלי שליט מצריים. מצריים מרגישה מספיק חזקה לקרוא תיגר על שלטון האימפריה העות'מאנית. אם המצרים הולכים לתקוף ולכבוש את ארץ ישראל, סביר שמי ששייך להם היו הצרפתים, כי הבריטים אז עזרו לאימפריה העות'מאנית. זו יוזמה פוליטית מצרית בארץ ישראל.

מ-1821 ואילך ביוון, יש ניצוץ ראשון של התקוממות והתמרדות כנגד העות'מאניים. היוונים הם לא מוסלמים, נצר לעם עתיק עתיר משקל וערך היסטורי, כל ההלניות היוונית הטהורה גלומה בהם, והם נרמסים כבר שנים על ידי עריץ מוסלמי שלא לרוחם. כל אירופה המערבית אוהדת את הצד היווני במאבק הזה שמתחיל כעת וימשך שנים ארוכות. על הרקע הזה מגיע ליוון לורד ביירון – רומנטיקן בריטי שכותב פואמות ואידיליות. (מי שיפיל בסופו של דבר מבפנים את האימפריה העות'מאנית הוא דווקא טורקי יליד סלוניקי – כמאל אל מצטפא הוא אטא טורק כ-100 שנים אחר כך. אז יגיע קץ האימפריה העות'מאנית ותחל עלייתה לבימה ההיסטורית של טורקיה המודרנית).

האימפריה העות'מאנית עומדת בפני מצב לא קל בהבינה שניצוץ המרד היווני זה כמו אש בשדה קוצים אחריהם תבואנה מדינות שונות, מה שאכן קורה. תוך 40 - 50 שנים כל הבלקן בוער והעות'מנים בצרה. הטורקי מחפש לו בן ברית, צבא חזק שיבוא ויעזור לו בדיכוי המרד ביוון. הוא פונה לשליט מצריים, מוחמד עלי, שמנהל פלך שלו. מוחמד עלי מרגיש שהוא חזק יותר, והמצרים לאט הולכים ומתנתקים והופכים לבדלנים ועצמאיים. הם עדיין נותנים כבוד בצד הפורמאלי, אבל בשטח מנהלים מנהל עצמאי עם צבא משלהם. מבחינתם אם האימפריה העות'מאנית צריכה מהם משהו היא צריכה לפנות אליהם כשווה אל שווה. מוחמד אמנם שלח צבא לעזרתו של הסולטאן ואולם דרש כתגמול את ארץ ישראל. השליט הטורקי מסרב, ומוחמד עלי מחליט לגבות את שכרו בכוח. באוקטובר 1931 הוא שולח את בנו המאומץ איברהים פשה בראש צבא להשתלט על ארץ ישראל. הם יצאו מההנחה שארץ ישראל היא מחוז נידח, וידעו שאין פה מספיק צבא עות'מאני שיעמוד בפניהם.

מ-1831 ועד 1839-40 אנוחנו בפרק של 9 שנות שליטה מצרית על ארץ ישראל. האנגלים מיד נדרשים לעניין, שכן האינטרס שלהם, לפי שעה, הוא לשמור את האימפריה העות'מאנית על אש קטנה. ב-1840 מגיעות אוניות של הצי הבריטי, שנתמך על ידי קואליציות אירופאיות, ומפגיזות את עכו. ייקח עוד כמה ימים עד שהמצרים והצרפתים נכנעים ומסתלקים. בריטניה מחזירה את ארץ ישראל לטורקים. ארץ ישראל מהווה גורם עניין למעצמות העולם. מעצמות העולם נאבקות כעת על אדמת ארץ ישראל, כל אחת בשל האינטרסים שלה.

הישגי התקופה המצרית בארץ ישראל

מדובר ב-9 שנים שלגביהן אנוחנו משופעים במקורות מידע וניתן לנתח את מה שקרה. יש הרבה השפעות לתקופה הזו, חלקן ארוכות טווח.

1. סדרי מנהל ושלטון חדשים

תוך 3 שנים 1831-4 המצרים משיטים וכופים במידה מסוימת סדרי שלטון חדשים על ארץ ישראל. בעוד שהממשל העות'מאני לא ראה בארץ ישראל משהו חשוב, המצרים רואים בו מקום שבו ישלטו לטווח ארוך, ולכן הם מתחילים להשליט כאן את סדרי המנהל המצרי. הם משיטים את שיטת המיסוי, מנהיגים את רישום הקרקע בטאבו, ומפעילים שיטת גביית מיסים עניינית ישירה. כל בית אב נרשם ומקבל סיגיל – רישום בטאבו, מנהל המקרקעין המצרי. בעצם הרעיון הוא למפות את בתי האב, ופחות חשוב להם כמה ילדים יש לכל אחד. אבל חשוב להם לדעת לכמה בתי אב יש קרקעות – כדי לבצע את המיסוי בצורה יעילה וישירה לאוצר המצרי מבלי להחכיר את גביית המיסים כפי שהיה נהוג עד אז.

הפלאח המקומי קצת חושש ומתעצבן כי כעת יודעים עליו הכל. האח הגדול יושב לך על הוריד ונהיה סדר. הסדר הזה הוליד גם את הדרשה של המצרים מהפלאח הארץ ישראלי שבבוא היום הבנים שלו יילקחו לשירות בצבא. זה היה הקש ששבר את גב הגמל – מילא המיסים וכו', אבל נשמת אפו וכוסר השרידות של הפלאח היו תלויים בכוח העבודה המשפחתי איתו מנהלים את המשק. ב-1834 פורץ מרד הפלאחים.

זה היה מרד אלים שהמצרים דיכאו אותו באלימות רבה. הפלאחים מתבצרים כמעט בכל מצודה שיש לה שרידים מימי דאהר אל עומר – יחיעם, מצודת הונין (מרגליות), אנטטיפטריס, חיפה, טבריה, עכו, וכו'. בכל המעוזים האלה התחילו להתלכד משפחות ארץ ישראליות שחלקן הגדול תפס הנהגה מקומית נגד המצרים. שנים אלו לא נשכחות. זו טראומה אדירה.

2. ראשית הלאומיות הערבית בארץ ישראל

רבים גורסים שזרעי הלאומיות של ערבי ארץ ישראל נזרעו כאן. כאן מתחיל להתהוות בסיס משותף לזהות ערבית ארץ ישראלית כנגד אויב חיצוני שאינו אירופאי. זו ראשיתו של תהליך של גיבוש לאומיות ארץ ישראלית, שהשלב הבא שלו יהיה מעט אחרי המפיכת התורכים הצעירים (1905) כשתוקם בארץ ישראל התנועה הלאומית הערבית, והפרק החשוב בו יבוא בתקופת המנדט הבריטי שם כבר יש את המשולש יהודים-ערבים-בריטים.

מרד הפלאחים נגמר במרחף דמים לא קטן, ופילג את ארץ ישראל לכאלה המחויבים לעצמאות כנגד אלה שתמכו במצרים. הוא העלה לא מעט את קרנן של משפחות שנחשבו למתנגדי המצרים. זו קבוצת משפחות ופיאודלים עשירים ארץ ישראלים – ערבים פלסטינאים, ערבי ארץ ישראל. זה זהות אחת שמתגבשת, מול תומכי מצרים.

3. שינוי דמוגרפי

במהלך השנים המצריות בארץ המצרים הביאו לכאן אוכלוסיות שלמות של משפחות מצריות כדי שיתמכו בהם. הם בונים שכונות סביב יפו: עגימי, מנשייה, אבו כביר (שנקראת על שם כפר במצריים). הם שינוי את המבנה הדמוגרפי של ארץ ישראל עם המשפחות המצריות האלה. בכלל לאורך כל התקופות המוסלמית בארץ מגיעים לכאן סעודים, עיראקים, מצרים, ועוד. גם מרוקאים מגיעים בתקופתו של צלאא א-דין. הפלסטינאים של היום הם ערב רב של מוסלמים ממקומות מוצא שונים.

הם מביאים תושבים גם מגבול סודן-מצרים, ואחר כך גם משבט העווארנה, מאזור הגייפטליק (החורן). אל אלה האחרונים יצטרפו לימים בני יריחו ויחד הם ייסדו את הכפר ג'סר א זרקא (שרוטשילד מימן את קניית אדמותיה בתמורה לעבודת העווארנה ביבוס ביצות הכבארה).

אנשי ג'סר א-זרקא – ערבים בני שבט העווארנה, יש להם ליקוי גנטי – אנמיה חרמשית, שאפשר להם לשרוד את מחלת המלריה ממנה מתו אנשי העלייה הראשונה. קדחת המלריה נגרמת על ידי טפיל שנקראת פלסמודיום שמתחיל את מחזור החיים שלו בכבד האדם, עובר ליתושת האנופלס בזמן שהיא מוצצת את דם האדם, מתבגר בדמה, וחוזר חזרה לדם האדם כשזה נקעקע שוב על ידי היתושה. הטפילים הבוגרים המועברים מהיתושה לאדם חודרים לכבד ומתחילים שם מחזור חיים חדש. בדרך הם מתלבשים על כדוריות הדם האדומות שלנו שהן בעלות צורת דסקית ומחסלים אותן, מה שגורם למחלת המלריה - חום גבוה כתוצאה

ממאבק עז של הגוף נגד הטפיל ההורס את כדוריות הדם האדומות. מסתבר שהליקוי הגנטי של העווארנה, שמתבטא בצורה חרמשית ולא עגולה של כדוריות הדם שלהם, מונע מהטפילים הללו להיצמד לכדוריות הדם, וגורם להם להחליק מהן, עניין פיזי טכני. לכן, העווארנה לא סובלים מקדחת כשהם נעקצים על ידי האנופלס. הבעיה שהליקוי הזה חמור ויש לו השלכות של מחלות גנטיות אחרות. מסיבה זו ערביי ארץ ישראל ראו בהם מוקצים ולא נותנים להם ולא לוקחים מהם נשים. עם הזמן התפתחו אצלם גם ליקויים גנטיים רבים – פיגור, נכויות, המאפיינים אוכלוסייה סגורה בתוך עצמה.

מבחינה מספרית מעריכים שקרוב ל-50 אלף איש הגיעו לארץ ממזרים במהלך השנים האלה ונשארו בה אחרי נסיגת המצרים. זה קרוב לרבע מכלל האוכלוסייה הערבית שנמצאת, על פי ההערכות, בארץ ב-1882. (האוכלוסייה היהודית של "היישוב הישן" מוערכת אז בכ-25 אלף איש וכלל האוכלוסייה הערבית בכ-200 אלף איש).

יישובים שהתפתחו מאד בשנים אלה: הונין (מרגליות), יחיעם, שפרעם, חיפה (שנהנתה מהמצור ומההרס של עכו בידי איברהים פשה, ובה צמחו אז קהילה יהודית וקהילה נוצרית שבתנה אז את מנור סטלה מאריס הנוכחי), טבריה, קקון, יפו (ושכונותיה מחוץ לחומות).

4. העלאת תחושת הביטחון האישי של אזרחי ארץ ישראל

תקופה של שלטון מסודר וחזק שמצליח לבלום שודדי דרכים ובדואים מלעלות לאזורי המזרע. מוחמד עלי נחשב לשליט חזק. אפילו אנשי אבו עיש (=לשדוד להונות, כאלה אכן היו בני אבו גוש), שגבו בכוח מיסי מעבר מהעוברים והשבים בדרך יפו-ירושלים, ישבו בשקט בשנות השלטון המצרי בארץ ישראל.

מי שעוד הצר את פעולתם של אנשי אבו גוש מאוחר יותר היה השלטון הבריטי. בין לבין הם חזרו לסורם ואפילו בותר שאת. אנשי אבו גוש מזוהים כקווקזים שהובאו לארץ במאה ה-16 על ידי סלים הראשון. הם לא קשורים לאנשי ריחניה וכפר כמא הצירקסים שהגיעו הרבה יותר מאוחר, בשנים 78-1873. אנשי אבו גוש הלכו לכיוון אחר ואינם נחשבים עוד צירקסים. היה גם כפר צירקסי שלישי חרבת צירקס, ליד גן שמואל (היום יש שם שמורת עצי אלון עם מספר מבנים הרוסים). גם הם סבלו ומתו ממלריה, ואלה ששרדו התפרו לשני הכפרים האחרים ולירדן.

לסיכום התקופה המצרית - 8 שנים שבהן יש השפעה חיובית ותחילת קידמה, שיפור מנגנוני גביית המיסים ורישום הקרקעות, עלייה בתחושת הביטחון, חיסול שלטונם של בני אבו גוש, בנייה, בנייה, ועוד בנייה בעיקר באזור יפו ואפוליה, והזרמה של אוכלוסיות נאמנות למצרים שהיכו שורש וחיים ביננו עד עצם היום הזה. אלו הם עיקרי ההשפעה של שנות הכיבוש המצרי את ארץ ישראל באמצע המאה ה-19.

התקופה המצרית הצטיינה בסובלנות דתית כלפי הלא-מוסלמים, ולראשונה הותרה התיישבות נתינים זרים בארץ ואפילו פעילות מיסיונרית נוצרית. בתקופה זו הוקם המיסיון האנגליקני הראשון בירושלים (1833), נבנתה מחדש כנסיית סטלה מאריס בחיפה (1836), ולקראת סוף התקופה – 1839 נפתחה בירושלים הקונסוליה המערבית הראשונה, זו הבריטית.

מסובלנות זו נהנו גם היהודים. כך החזירו המצרים ב-1836 ליהודי אשכנז בירושלים את חצר ר' יהודה החסיד שהופקעה מהם כ-100 שנה קודם ופטרו אותם מתשלום החובות שצברו בגינה.

עם נטישתה של עכו בידי הצבא המצרי לאחר הפגזה כבדה ויעילה של הצי הבריטי בנובמבר 1840 בא הפרק המצרי בארץ ישראל לסופו כאשר בפברואר 1842 עוזבים אחרוני החיילים המצריים את הארץ.

המחצית השנייה של המאה ה-19

מחמוד ה-2 1809 - 1839

אחריו שלוש סולטאנים באיסטנבול:

עבד-אל-מג'יד 1839 - 1860 הנהגת התנוזימאת, הגעת הפרוטסטנטים לירושלים, מלחמת קרים והסכם הסטאטוס קוו של פריז, היציאה מהחומות.

עבד-אל-עזיז 1861 - 1876 חיסול שלטון התקיפים המקומיים, חוק הוילאייטים (1864) ומות צרפליכ ירושלים, תחילת משטר הקפיטולציות. חנוכת תעלת סואץ וביקור הקיסר פרנץ יוזף בארץ. הודח ב-1876 בידי העותמאנים הצעירים שדרשו ממנו לאשר חוקה מערבית למדינה.

עבד-אל-חמיד ה-2 1876 - 1909 הדמות המרכזית בסיום המאה: מושבות הטמפלרים, העלייה הראשונה והשנייה, הברית עם גרמניה וביקור הקיסר הגרמני בארץ, העברת אוכלוסיות צירקסיות ובוסניות לאזור, הקמת באר שבע (1900) וניצנה (1905), קביעת הגבול הבינלאומי בקו עזה-טאבה (1905), המסילה החיגיאזית (1890) ורכבת העמק (1905), מגדלי השעון (1906).

תולדות ח'לון – נחשב לסולטאן ריכוזי וראקציונר שפיזר את הפרלמנט והתכחש לחוקה הראשונה אותה אישר עם עלייתו לשלטון. עם זאת הוא פיתח מאד את החינוך ואת רשתות התקשורת (טלגרף) והרכבות (האורינט אקספרס מוינה לאיסטנבול ב-1888 והמסילה החיגיאזית ב-1890) ברחבי האימפריה העות'מאנית. הודח ב-1909 בידי "התורכים הצעירים" בראשות שלישית קציני הצבא העותמאני: אנואר פשה, טלאט פשה וגימאל פשה הוא אתא-תורכ.

כשהעות'מאניים חוזרים לארץ ישראל ב-1840 הם מפיקים את הלקחים עם עצמם ונכנסים לתהליך שנקרא תנוזימאת - התארגנות מחדש. (תנוים זה גיוס והוא מגיע מאותו שורש). במסגרת ההתארגנות הזו הם רוצים להיכנס למנהל חדש ולהערכות חדשה בנושאים המנהליים. בתחום הזה הם נאלצים לקבל סיוע ממעצמות זרות. כך את כל הצבא העות'מאני המתחדש תבנה גרמניה שמקימה גם מערך מסילות ברזל ברחבי האימפריה העות'מאנית. לאט לאט הטוב הזה חונק את העות'מאניים והם מוצאים את עצמם בחוסר יכולת להשתחרר מזה.

התהליך הזה מתעצם מאד עם סיומה של מלחמת קרים. אז ממוגרים התקיפים המקומיים בשכם, חברון, בגליל ובאבו גוש, נחקק "חוק הוילאייטים" (1864), ומונהגת מערכת ביזורית של שלטון מקומי בהשתתפות התושבים..

תהליך התנוזימאת מגיעה לסיומו בתקופתו של הסולטאן עבדול חמיד ה-2 שחוזר ומרכז בידי את כל הסמכויות.

במקביל מתפתח בהדרגה משטר הקפיטולציות שנותן לקונסולים האירופאיים את זכות השיפוט על נתיניהם בארץ ומעניק להם היתרים והטבות בנושא רכישת קרקעות, בניית מוסדות ציבור ותנאי מסחר מועדפים.

מלחמת קרים 1853 - 1856

למלחמה הזו יש קשר לשהות הנוצרית בארץ ישראל, בשיעורי הנצרות נעסוק בזה יותר לעומק. יש תהליכים היסטוריים שמבשילים לאורך פרק זמן ארוך באופן סמוי, בלי ליצור פיצוץ או תופעה או אירוע נצפה לעין. מערכת היחסים בין האימפריה העות'מאנית לרוסיה היא דוגמה כזו. היא ניזונה ממאבק ומתח מתמיד שמצטבר על רקע השאיפה הרוסית להבטיח תנועה ומוצא חופשי לספינותיה אל הים השחור והים התיכון. בתקופת הצארינה קטרינה הגדולה, במאה ה-17, הצליח הגנרל שלה (אורלוב) לפתוח עבור הצי הרוסי את מעברי הבוספורוס והדרדנלים. מדי פעם בפעם המתח הזה זה בא לידי ביטוי בצורה של מלחמה כמו בתקופה של אורלוב, אחר כך היה אירוע נוסף. אפילו דאהר אל עומר ניסה להיעזר בצי הרוסי על מנת להתנגח באימפריה העות'מאנית.

בין התלקחות אחת לשנייה הרובה המפריד בין הרוסים לעות'מאניים נטען שוב ושוב ומחכים לטריגר כלשהו שיגיע. כך יש לראות את הקשר של מלחמת קרים עם המחולל שלה. הקשר ששבר את גב הגמל שהיה ממילא כפוף ומוכן להישבר. הפעם הטריגר הקטן הזה קורה בכנסיית המולד בבית לחם.

כנסיית המולד בבית לחם היא כנסייה ביזאנטית עם שיפור ושיפוץ צלבני. כשהפרסים באו להרוס את הכנסייה הם מזהים קווי היכר מזרחיים בפסיפס שהציג את שלושת המגושים (מלכים מזרחיים) שבאו בעקבות כוכב בית לחם לברך על הולדת ישוע. כתוצאה מכך הם לא פוגעים בכנסייה שנשארת עומדת על תילה. רובה בבעלות הכנסייה היוונית-אורתודוקסית ויש בה זכויות תפילה גם לקתולים. ליד מקום הלידה באבוס בתוך החלק היווני של כנסיית המולד יש גומחה אליה באים המאמינים לנשק כוכב כסף בעל 14 זרועות. (הנוצרים מונים בברית החדשה, בבשורה על פי מתי, במניין שורות של מכפלות המספר 7 מהאדם דרך דוד עד ישוע. דוד הוא סבא רבא רבא של ישוע ולכן ישוע הוא נצר לבית דוד. לכן קושרים את המקום לבית לחם – דוד וישוע). בוקר אחד נעלם הכוכב הזה. זה הטריגר.

אומרים הרוסים שהטורקים השליטים העות'מאניים הם שאחראיים לכל מה שקורה בארץ ישראל, ומאשימים אותם שהם מכסים ומגבים את הנוצרים הקתולים שכנראה מעורבים בעניין הזה במסגרת התחרות בין קתולים לאורתודוקסים בארץ ישראל. האפוטרופוס של האורתודוקסים בעולם בעת ההיא הם הרוסים (ב-1853 יוון עוד לא מדינה חזקה ועדיין נאבקת על העצמאות עליה הכריזה ב-1832). האפוטרופוס של הקתולים בארץ ישראל היא צרפת – המדינה הקתולית האדירה. זמן קצר לפני מלחמת קרים הצליחו הצרפתים (נפוליאון השלישי) לקבל הכרה מהסולטאן הטורקי שהמקומות הקדושים בארץ ישראל ינוהלו על ידי הקתולים. אומרים הרוסים – אתם העות'מאנים נותנים שוב לצרפתים יתרון על פנינו האורתודוקסים. הם מזכירים להם שכבר ב-1535 סולימאן המפואר חתם עם פרנסואה הצרפתי על הסכם קטן שהעניק לקתולים זכויות יתר – המבוא של ההקדמה של הפתיחה של תהליך שיקרא עכשיו – הקפיטולציות.

הרוסים מכריזה מלחמה על טורקיה. מוקד המלחמה הוא האזור שכואב לרוסים הינו הים השחור וחצי האי קרים. האנגלים מצטרפים לצד העות'מאני. הם רוצים להחליש ככל האפשר את האימפריה העות'מאנית אבל לא לתת לה ליפול, בטח שלא לידי הרוסים שמהם הם חוששים.

הפחד מהרוסים באירופה כל כך גדול שאפילו הצרפתים מצטרפים לבריטניה, פעם ראשונה בהיסטוריה המודרנית שאנגליה וצרפת חוברות יחד לתמוך באימפריה העות'מאנית מול הרוסים. הרוסים ניגפים, והקואליציה האירופאית התומכת באימפריה העות'מאנית מנצחת במערכה שמוגדרת כמלחמה השלומיאליית ביותר שהתנהלה מעולם על ידי הבריטים. ניקולאי הראשון, מלך רוסיה, סופג הפסד בנקודות ויוקרתו נפגעת, אבל לא הפסד במלחמה אחת יכריע את האימפריה הרוסית.

על כן, גם מדינות אירופה, שמשוגות את מה שבאמת רצו, מסכימות ללכת לקראת הרוסים ולפתור את סיפור הכוכב והמאבק על המקומות הקדושים בארץ ישראל. את זה פותרים ב-1856 על ידי חתימת הסכם פריז, שיקרא מאז הסכם הסטאטוס קו, על שם אחד מסעיפיו, סעיף הסטטוס קו אנטה (שמירת הסטאטוס קו שהיה קיים במקומות הקדושים לפני מלחמת קרים).

בעצם הסטטוס קו אנטה מסדיר בסך הכול את עניין הכוכב במידה וזה יקרה שוב במקום אחר. לקחו את שתי הכנסיות החשובות ביותר בארץ – כנסיית הקבר בירושלים וכנסיית המולד בבית לחם (וכנראה גם את כנסיית קבר מרים בנחל קידרון) וקבעו את הזכויות שיש בהן לכל אחת משש הקהילות הנוצריות בארץ ישראל: קתולית, אורתודוקסית, ארמנית, קופטית (מצרית), אתיופית וסורית. לכולם ניתנו זכויות בכנסיית הקבר שבה לכל אחת הוקצתה פינה משלה ששם היא בעלת הבית. אבל כיוון שהכנסייה שייכת לכולם אז אפילו בשטח של הקבוצה אסור לה לעשות שינויים בלי הסכמת כל האחרים.

בכנסיית הקבר ניתנו זכויות (לא שוות) לכל 6 הקבוצות. בכנסיית המולד, רק לשלושת הגדולות. דוגמה מפורסמת – הסולם בחזית כנסיית הקבר, נשאר מאז במקומו כי אסור על פי ההסכם להזיז שום דבר ממקומו המקורי..

גם מקום הצליבה על הגולגולתא, גם הקבר של ישוע וגם (בכנסיית בית לחם) מקום הלידה באבוס כולם בשליטה אורתודוקסית, אבל יש שעות שכל עדה יכולה לבוא ולנהל את הטקס שלה באתרים הללו. האחרים עומדים בזמן הטקס הזה בצד ומסתכלים.

עד 1840 לא היה כלל ייצוג בארץ ישראל לכנסייה הפרוטסטנטית, אלא שלאחר שהאנגלים מחזירים לטורקיה על מגש של כסף את השלטון על ארץ ישראל ברשם את המצרים מעכו לטורקים היה ברור שהם צריכים לתת משחו בתמורה. לכן ב-1840, לראשונה בארץ ישראל, הטורקים מאשרים נציגות פרוטסטנטית בארץ ישראל. מכאן והלאה, המהות הנוצרית בארץ ישראל מורכבת עוד יותר, כאשר לששת העדות הנוצריות מלפני 1840 נוספת עדה ענקית חדשה שמגיעה גם היא לירושלים – העדה הפרוטסטנטית. הנציגות הראשונה שלה – כנסיית המשוח היא כנסיית עמנואל.

בעולם היום יש זרם הפרוטסטנטי בנצרות שתי זרועות – האנגלים וכל השאר (שוויצרים, אוסטרים, גרמנים, ועוד). התשלום הפוליטי שנותנת ב-1841 האימפריה העות'מאנית לאנגלים, שדרכו ייכנסו אחר כך גם אחרים, הוא אישורה של בישופות אנגליקנית-פרוטסטנטית בראשותו של מיכאל/מייקל אלכסנדר, יהודי אנגלי שהתנצר. הוא שירת בתפקיד כ-3 שנים וייצג את כל הזרמים הפרוטסטנטים. אחריו מגיע הבישוף גובאט, שוויצרי שמקים את ביתו בצמוד להר ציון בירושלים. גם הוא עדיין מייצג את כולם. הוא מכהן בירושלים 33 שנים עד מותו ב-1879. אחריו הם כבר מתפצלים, בישוף אנגלי בנפרד ובישוף גרמני בנפרד.

מסמך ח'3191: כתגובת נגד להקמת הבישופות הפרוטסטנטית בירושלים מחדש האפיפיור ב-1847 את הפטריארכיה הלטינית של ירושלים במנותו פטריארך לטיני לעיר. מתחילה "מלחמת המיסיונים" שבה כל שלושת הזרמים המרכזיים בנצרות – הקתולים, האורתודוקסים והפרוטסטנטים – מנסה לעשות לעצמו נפשו בקרב אוכלוסיית ארץ ישראל. מאחר שהיה איסור על פעילות מיסיונרית בקרב המוסלמים, והיהודים לא ממש שיטפו פעולה, התמקד עיקר המאבק בין הנוצרים לבין עצמם. עיקר המאבק מתחולל בירושלים שמחליפה מעתה והלאה את עכו כעיר המרכזית בארץ ישראל.

כל מדינה נוצרית גדולה לוקחת תחת חסותה אחת מהעדות הנוצריות בארץ. לכל קבוצה נוצרית בארץ ישראל יש מעתה מדינה פטרונית: האורתודוקסים – רוסיה, הקתולים – צרפת, הארמנים – לא היה להם באופן רשמי אבל היו שייכים לעולם האורתודוקסי, הקופטים – מצרים, האתיופים – חבש, הפרוטסטנטים – אנגליה וגרמניה.

האנגלים הם האפטרופוסים של הפרוטסטנטים ובשל הגישה המיסיונרית שלהם הם פורשים חסותם גם על היהודים ובעיקר על היהודים האשכנזים. היהודים הספרדים איכשהו נכנסו בעצמם למסגרת של המדינה העות'מאנית, והאשכנזים, בשל היותם אירופאים, מאומצים כקהילות מועדפות על ידי האנגלים. בעיקר פעל למען היהודים הבישוף האנגליקאני **גיימס** פין שיוצא מחומות העיר העתיקה ובונה את ביתו בכרם אברהם. הסיוע של הפרוטסטנטים ליהודים היה סוג של פטרונות, רצון לסייע ליהודים מתוך התפישה הפרוטסטנטית שבסוף כשתבוא הגאולה הם יחזרו לחיק הנצרות.

משטר הקפיטולציות

שנת 1535 – מתן זכויות באזור לצרפתים על ידי סולימאן המפואר, בעיקר בתחום המסחר. חוקרים רבים רואים את העניין הזה כבשורה מקדימה מאוד של תהליך שמתעצם בעיקר במאה ה-19 בבחינת אירוע מבשר מקדים. מה שהוא בישר קורה בעיקר במאה ה-19. השחקן הראשי הוא שוב צרפת, אבל הקשר כל כך רחוק שהפעם יש לו משמעות חדשה לחלוטין שבאה לידי ביטוי בשם של התופעה – קפיטולציה – להיכנע. ואכן, ככל שמתקדמים בתוך המאה ה-19 יש האצה בתהליך מאוד אינטנסיבי של שקיעתה של האימפריה העות'מאנית, תהליך שהתחיל כבר בתקופתו של סולימאן המפואר. היחלשות האימפריה העות'מאנית מלווה במלחמות שמחלישות אותה ובאירועים שמסבכים אותה בקבלת סיוע מתמשך ממעצמות זרות על מנת לצאת ממשברים פוליטיים, כלכליים וכו'. המלחמות והאירועים השונים נגד רוסיה, יוון. ההתערורות המתחדשות בבלקן ב-1878, כל הבלקן בווער, האימפריה העות'מאנית הולכת ונחלשת, זקוקה ונאלצת לקבל סיוע, היא לא יכולה לדחות הצעות שאי אפשר לסרב להן. מיטיבים איתה אבל מסבכים אותה יותר ויותר בתלות במעצמות הזרות. הדוגמאות הקלאסיות – פתרון בעייתת של טורקיה מול מצרים ב-1840 והענקת הבישופות הפרוטסטנטית, פתרון בעייתת של טורקיה מול הרוסים במלחמת קרים, וכו'.

ארץ ישראל פתאום עולה כאינטרס בין מעצמות. הדגש היא ירושלים. שם בעיקר מתחילות המעצמות לתת ביטוי לאינטרסים שלהם. אבל זה קורה בקנה מידה קטן יותר גם ביפו, חיפה, ונצרת. ב-1840 מגיע, כאמור, לירושלים הבישוף האנגליקני הראשון מייקל אלכסנדר שהיה יהודי מומר. הוא נפטר כעבור שנתיים, ואחריו מגיע נציג נוסף של העולם הפרוטסטנטי שבכדי לאזן את ההגמוניה האנגליקנית הקודמת הוא כעת בישוף לותראני בשם סמואל גובאט. זו הייתה מין רוטציה בין שתי הכנסיות הפרוטסטנטיות הגדולות.

גובאט שהה בירושלים כ-33 שנים עד מותו ב-1879. הוא הקים את המבנים הראשונים מוחץ לחומות העיר כאשר הראשון היה בית ספר גובאט, בית ספר לותראני שהוא בנה במורד הר ציון מוחץ לחומות. בית הספר הזה נמצא שם עד היום.

בית הספר הזה ייצג את האינטרס הפרוטסטנטי בארץ ישראל, והלימודים בו היו על פי המסורת הפרוטסטנטית. בתקופה ההיא הפרוטסטנטים בכלל והאנגליקנים בפרט לקחו פטרונות על היהודים. זה בלט במיוחד אצל הקונסול הבריטי גיימס פין שהגיע מאוחר יותר וטיפל הרבה בקשיים של היהודים.

המגמה הייתה מיסיונרית. זה בחלט סמלי שמייקל אלכסנדר, הנציג הראשון, כבר היה בעצמו תולדה של המיסיונריות הזו. עיקר הפעולה המיסיונרית היתה של האנגליקנים והיא כוונה ליהודים ולנוצרים כאחד. מצד הלותראנים בלטו בפעילותם קונרד שיק, שהפך לאחד מגדולי חוקריה ובוניה של ירושלים במשך 55 שנות שהותו בעיר, ויוהאן לודביג שנלר שהקים מוחץ לחומות במתחם שנלר את בית היתומים הגדול ביותר בעת ההיא במזרח התיכון.

המרכז האנגליקני היה כנסיית עמנואל (המשיח) שנוסדה ב-1849 בכניסה של שער יפו מול מגדל דוד. כך מתחילים להתהוות שני מוקדים סמוכים לפעילות הפרוטסטנטית בירושלים – בית ספר גובאט בהר ציון לפעילות הלותראנית וכנסית עמנואל ליד שער יפו לפעילות האנגליקנית. בתקופה הזו נוסד גם בית הקברות הפרוטסטנטי בדרום הר ציון ליד בית הספר גובאט. שם קבורים, בין היתר, פלינדרס פיטרי ואוסקר שינדלר.

הרטוב – ישוב שמייצג הרבה דברים מעניינים בארץ ישראל בתקופה ההיא. את אדמותיו רכש מערבי המקום לראשונה הקונסול הספרדי. כשעמד לסיים את השהות שלו בארץ ישראל רצה למכור בחזרה את אדמותיו אבל ערבי המקום לא רצו לקנות. העדה הפרוטסטנטית בירושלים רכשה ב-1883 חלק מהאדמה ובנתה שם מספר מבנים. יש במקום שריד של אחד מהם עד היום, והוא מתאפיין בסגנון הבניה הטמפלרי. כאשר הלותראנים עושים את הבניה הזו בהרטוב הם מזמינים ומצליחים לשכנע מספר משפחות יהודיות לעבור ולגור שמה. זוהי "מושבת המיסיון" של הרטוב. ניסו ללכת עם המשפחות הללו בשיטת הסלאמי, לא ממש כפו עליהם התנצרות מיידית בתמורה לבתים שקיבלו. אף על פי כן זה עורר התנגדות רבה בישוב הישן, והתחילה

התנצחות בעיתונות בין היהודים והעדה הלותראנית בירושלים. הדפוס הזה חוזר על עצמו מספר פעמים נוספות במהלך השנים. סערה בקרב העדות החרדיות בכל פעם שהם מזהים ניסיונות ניצור (סיפור אמה ברגר במאה ה-20).

בסופו של דבר רק 3 משפחות מהרטוב התנצרו והאחרות עזבו את המקום שנקנה מהלותרנים ב-1893 ע"י יהודים מבולגריה שהקימו שם מושבה.

החל בערך מ-1840 מתחילים לצוץ בארץ ישראל בזה אחרי זה המתחמים האירופאים השונים:

1836 - הצרפתים בבניית המנזר (והאכסנייה) הכרמליטי בסטלה מאריס.

1840 - הפרנציסקנים בונים את כנסיית ההלקאה ב"דרך הייסורים". זו תחילת התהליך של רכישת מתחמים נוצריים לאורך הדרך.

1849 - האנגלים בבניית כנסיית המשיח ליד שער יפו.

1856 - הצרפתים מקבלים מהסולטן (בתמורה על עזרתם במלחמת קרים) במתנה את כנסיית סנטה אנה וקוניה את שטח מנזר אחיות ציון בהמשך "דרך הייסורים".

1858 - האוסטרים מתחילים לבנות את האכסנייה האוסטרית במפגש דרך הייסורים עם רח' הגיא.

1860 - הרוסים בונים את המתחם הרוסי – מגרש הרוסים של היום

1866 - האמריקאים בונים את המושבות האמריקאיות ביפו (1866) ואחר כך בירושלים (1881).

1868 - הגרמנים הטמפלרים בהנהגת משפחות הופמן והרדג מייסדים את המושבה הגרמנית בחיפה. בתוך 5 שנים הם מקימים גם המושבות הגרמניות של יפו (1869), שרונה (1871) וירושלים (1873). ב-1887 יבנו בני המושבה הגרמנית בחיפה את כרמלהיים – מרכז הכרמל של היום.

בגל בנייה מאוחר יותר יבנו הטמפלרים את וילהלמה/בני עטרות (1902), בית לחם הגלילית (1906) ואת וולדהיים/אלוני אבא (1907).

1869 - לאחר השתתפותו בטקס חנוכת תעלת סואץ מבקר הקיסר האוסטרו-הונגרי פרנץ יוזף בירושלים וחונך את האכסנייה האוסטרית בעיר העתיקה. לקראת ביקורו הושלמה סלילת הדרך מיפו לירושלים שהחלה שנתיים קודם בשנת 1867. במהלך ביקורו בירושלים הרים הקיסר תרומה נכבדה לבניית המנזר הפרנציסקני סן סלוודור ולבניית מבני הפטריארכיה הלטינית ברובע הנוצרי. פרנץ יוזף גם תרם כסף רב להשלמת הבנייה בבית הכנסת תפארת ישראל ברובע היהודי. הסיפור על התרומה לבית הכנסת הוא שכשהוא מגיע לבית הכנסת עדיין לא היה למבנה גג, וכשהוא שואל את בני משפחת בק – בוני בית הכנסת, למה אין לו גג ענו לו: "מפאת כבודו של הקיסר הסיר בית הכנסת את כובעו". הוא מתרצה ותורם כסף להשלמת הבנייה.

1871 - הסכם חשוב מאוד בין האימפריה העות'מאנית לצרפת. מעניק לצרפתים את כנסיית סנטה אנה ליד שער האריות, את המתחם הצרפתי של ביה"ח סנט לואי ומנזר נוסטרדם מול השער החדש, ואת השליטה על אבו גוש עם הכנסייה הצלבנית הבנדיקטית שם – כנסיית גבירתנו של ארון הברית. בשנים הבאות יקומו נציגויות של האוסטרים (במתחם של האכסנייה האוסטרית) והגרמנים. האחרונים יקבלו גם שטח ליד כנסיית הקבר ויתחילו לבנות שם את כנסיית הגואל.

1898 - קיסר גרמניה וילהלם ה-2 ואשתו אוגוסטה ויקטוריה מבקרים בארץ ישראל כחלק ממסע אימפריאלי שבו ביקשו להדק את קשרי גרמניה עם האימפריה העות'מאנית. הם נוחתים בחיפה ומשם נעים בכרכרה לאורך החוף (גשר נחל התנינים) ליפו ומשם לירושלים. כהכנה לביקור הקיסר נפרצת חומת העיר באזור שער יפו על מנת לאפשר את כניסת מרכבת הקיסר. במהלך הביקור מבקר הקיסר במקומות הקדושים (כנסיית הקבר, כנסיית העלייה בחר הזיתים), חונך את כנסיית הגואל הלותרנית, רוכש חלקות אדמה אחדות בירושלים עבור הקהילות הגרמניות שבה, ומקבל עבור נתניו הקתולים ממושל העיר חלקת אדמה בה ציון שב-1910 יקימו בה הגרמנים הקתולים את כנסיית הדורמיציון. בביקור הזה גם נבחר בהר הצופים האתר שאדמותיו יירכשו כחמש שנים מאוחר יותר ועליו יוקם לימים מתחם אוגוסטה ויקטוריה.

גם בחיפה ובנצרת יש בנייה, בחברון (בגוש עציון יש מנזר רוסי ומנזר גרמני).

הבקשות הראשונות של המעצמות הזרות לממש את הנתונה המאוד נדיבה (בלית ברירה) של העות'מאניים אכן מתרכזות בשלב ראשון בבנייה דתית, אך לא רק. נבנים גם בתי ספר, משרדים של חברות מסחריות, קונסוליות, בנקים, אכסניות, סיניפי דואר וכו'. בעיקר בירושלים, אבל גם בערים אחרות.

השיא של התופעה היא העובדה שבהתאם לחסויות האלה, הפטרונות הזו, עכשיו יש גם נציגויות קונסולריות לכל מדינה: אנגליה (1841), צרפת (1843). כל קונסול של מעצמה מהווה אפטרופוס של כל תושבי ארץ ישראל שהם אזרחי מדינתו. הפועל היוצא מכך הוא שהאזרחים הזרים כפופים לבית הדין של הקונסוליה ולא לזה של האימפריה העות'מאנית. כך נוצר מצב שהקונסוליות מתנהלות כמובלעות זרות תחת השלטון העות'מאני. בשל הבניה האירופאית המסיבית בירושלים והסיוע שהעיר מקבלת ממדינות אירופה ירושלים הופכת לאט-לאט לעיר עם קו רקיע אירופאי.

המציאות הזו מסכמת את המונח פקטולציות, האימפריה העות'מאנית מודה בכך שהיא רגע בפני כניעה טוטאלית. היא מנסה להימנע במעצמות אירופה, אולם היא מוצאת את עצמה במצב של תלות מוחלטת בהן.

תעלת סואץ, מרד המהדי בסודאן והמעורבות הבריטית במצרים

1869 - חגיגות חנוכת תעלת סואץ, אירוע מאוד מרכזי באלכסנדריה.

1875 - שש שנים אחרי חנוכת התעלה רוכשת בריטניה במימון של משפחת רוטשילד את מניות השליטה על תעלת סואץ. מ-1875 ועד 1956 האינטרס המרכזי של בריטניה הגדולה במזרח התיכון היא תעלת סואץ. היא זו שמניעה את המדיניות הבריטית באזור וקובעת גם התנהלותה בארץ ישראל. עובדה היא שהמלחמה ב-1956 מונעת מהאינטרס הבריטי לשמור על תעלת סואץ. היא מתרחשת בעידנה של מדינת ישראל ובצירופה של מדינת ישראל לצרפת ובריטניה כנגד מצרים. האינטרס הבריטי במצרים בא לידי ביטוי חריף בפרשת מרד המהדי בסודאן.

1881 - מרד המהדי (מונח באסלאם שמקביל למשיח). המרד הזה פורץ בסודן וסוחף את מצריים לתוכו.

זה היה מרד דתי של איש דתי (מהדי) שסוחר סביבו מאמינים ומתנהל נגד השליטה של שושלת מוחמד עלי במצרים, כ-40 שנים אחרי שמצרים מגורשת מארץ ישראל. הפעם הבריטים באים לטובת המצרים ושולחים צבא בריטי בראשות הגנרל צ'ארלס גורדון לדיכוי המרד.

גורדון שוהה גם בארץ ישראל לפרק זמן מסוים, הוא גר אצל משפחה אמריקאית בעיר העתיקה – משפחת ספפורד, שריד של משפחה אמריקאית שהגיעה לארץ כ-20 שנים לפני כן. מתגורר מזרחית לשער שכם. בוקר אחד הוא קם ורואה מהמרפסת שלו סלע ענק שבו הוא מזהה צורה של גולגולת. הוא טוען שמדובר בסלע הגולגולתא ושם צלבו את ישו ולא בכנסיית הקבר. יש כאן הכל לפי תיאור הברית החדשה – גן, בור מים גדול, אחוזת קבר, חלקות קבר, וזה מקום קבורתו של המשיח. עד היום, חלק לא מבוטל מן העולם הפרוטסטנטי הולך לנ הקבר ולא לכנסיית הקבר בעיר העתיקה. גם בעין כרם יש בית שבו התגורר גורדון. גורדון יוצא לקרב האחרון שלו בחרטום ונהרג במערכה, אבל הצבא שלו מצליח לדכא את המרד, והפעם הבריטים דורשים ומקבלים פיצוי בעבור עזרתם לשליטי מצרים – נוכחות צבאית בריטית שנמשכת עד למרד הקצינים הצעירים ב-1952 בראשותו של מוחמד נגיב וגימאל עבד אל נאצר. מכאן ואילך תהיה מצרים תחת השפעה בריטית ותהפוך דה פקטו להיות קולוניה בריטית. הצרפתים, שרק זמן קצר קודם לכן ניסו להפוך את מצרים לבסיס שלהם במזרח התיכון, מאבדים את אחיזתם הפוליטית בה, וממשיכים לקיים בה רק נוכחות תרבותית.

סיכום האירועים המשפיעים בארץ ישראל במאה ה-19

1. מסע נפוליאון - 1799
 2. תקופה השלטון המצרי בארץ ישראל - 1831 - 1840
 3. מלחמת קרים, ובעקבותיה הקפיטולציות - 1853 - 1856
 4. פתיחת תעלת סואץ - 1869
 5. מרד המהדי וכניסת בריטניה למצרים - 1882
- ב-1882** הצבא הבריטי מגיע לסייע למצרים במרד חברתי שהתלקח בסודאן וכוון גם כנגד מצרים - מרד המהדי.

מכיוון שהצבא הבריטי סייע למצרים הוא נותר במצרים גם אחרי סיום המרד ולא זו משם עד שנות ה-50 של המאה ה-20. כלומר, בריטניה מעמיקה את החדירה שלה לצפון אפריקה, מצרים וסודן ובכך מצרים הופכת בהמשך להיות גורם דומיננטי בהובלת האינטרסים שלה משם.

כמה שנים קודם לכן, במסע נפוליאון, צרפת הייתה זו שניסתה להפוך את מצרים לבסיס שלה באגן המזרח התיכון. כעת היוצרות מתהפכות. צרפת נשארת במצרים כמשקיעה מבחינה תרבותית ואזרחת, אבל לא כנוכחות פוליטית, אסטרטגית.

בריטניה היא זו שמשלטת על תעלת סואץ למרות שהאדריכל והמתכנן של התעלה היה צרפתי. התחרות הזו בין אנגליה וצרפת מתייצבת כעת כשהדומיננטיות וההגמוניה במצרים היא של הבריטים.

הישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19

בתחילת המאה ה-19 היו בארץ ישראל כעשרים-עשרים וחמישה אלף יהודים שהיו מחולקים לארבע קבוצות: **המסתערים** - יהודים שנוצרו וחיו מאז ומתמיד בארצות דוברות ערביות באימפריה העות'מנית. הם דיברו ערבית-יהודית, שפתם של משוררי ספרד. זו שפה עברית עם הרבה ניבים ערבים. ארץ ישראל היתה מחוז ערבי באימפריה העות'מנית ובאופן טבעי כללה יהודים מהקבוצה הזו.

יש לנו מסורת ש"רצף ההתיישבות היהודית בפקיעין נשמר מאז בר כוכבא ועד ימינו". זה לא ממש מדוייק, ואין לנו יכולת לתעד ולהוכיח נוכחות כזו לפני המאה ה-16; גם הכותרות שנמצאות בבית הכנסת שם לא ברור שלא הובאו לשם ממקום אחר. מהמאה ה-16 אנחנו בטוחים שיש נוכחות יהודית רצופה בפקיעין - משפחת זינאתי.

המערבין=מערביים - יהודים שמקורם בצפון אפריקה: מרוקו, אלג'יר, טוניס, לוב, מצרים. למשל הרמב"ם שקבור (אולי) בטבריה. הוא חי בקורדובה, פס, פוסטאט, ואיננו יודעים באמת היכן הוא קבור.

לאורך כל ימי הכיבוש של חצי האי האיברי בידי המוסלמים (רק חבלי הבסקים וגליציה לא נכבשו על ידי המוסלמים) היו קשרי גומלין הדוקים בין התרבות היהודית והערבית בצפון אפריקה והן השפיעו אחת על השנייה. היו תנודות חריפות ביחס השלטונות המוסלמים ליהודים. כל שליט בתורו חיבק את היהודים ואחר כך יצא נגדם. בספרד זה הסתים בגירוש המוני. כנראה שבגלל זאת עזב הרמב"ם בהדרגה את האזור בנתיב מסעו לארץ ישראל.

צלחה א דין עודד עליה של מוסלמים מערבים לארץ ישראל. הוא הביא לכאן הרבה ערבים מערביים, בעיקר מרוקאים, בכדי לחזק את האסלאם. לדוגמא, עין כרם ראשיתה בקהילות האלה שהגיעו לכאן בימיו. זה הביא במקביל לגידול גם באוכלוסייה היהודית המערבית שהגיעה לכאן אף היא. כאן מתחילה להתהוות הקהילה המוגרבית בארץ שמקבלת דחיפה גדולה נוספת בסוף המאה ה-19.

יש כתובת בעברית בחומת הר הבית ליד ומצפון לקשת רובינון (שהייתה מפלס החיים בירושלים במאה ה-10 וב-11). יש שם שני שיחי צלף שמסגירים את המקום בו הקימו יהודים בית קברות. יש שם ציטוט מישעיה, ס"ו, י"ד שאומר "וראיתם ויש לבכם ועצמותיכם כדשא תפרחנה"

לאורך כל השנים של ימי הביניים טפסו לארץ יהודים עולי רגל ונוסעים - ר' יהודה הלוי (1141), הרמב"ם (1165), הרמב"ן (1267), אשתורי הפרחי (1388), ר' עובדיה מברטנורא (1488) ועוד. איתם ובנינם באים לכאן יהודים נוספים, וחלקם נשאר כאן.

הרמב"ן מדווח על שתי משפחות יהודים בירושלים שעסקו בצבעות (דהאן-צבעני), אולי מהמוגרבנים של צלאח א דין.

הספרדים - החל מהמאה ה-16 מגיעים לארץ יהודים מגורשי ספרד שמקורם בתור הזהב בספרד. זה היה תור זהב מכל הבחינות: תרבותית, כלכלית, פוליטית. תור זהב שמתחיל מהכיבוש המוסלמי באמצע המאה ה-8

ונמשך עד הרקונקיסטה - הכיבוש מחדש הנוצרי ב-1492. תקופה ארוכה של מאות שנים של ביסוס תרבותי יהודי-ספרדי.

מגורשי ספרד שוהים פרק זמן משמעותי בפריפריה של האימפריה העות'מאנית שמקבלת אותם במאור פנים. מתהוות קהילות יהודיות ב: סלוניקי, רגוזה, סופיה, איזמיר, קונסטנטינופול, ביתולה (במקדוניה), כולם מוקדים ומעוזים של יהדות ספרדית שמשגשגים תחת האימפריה העות'מאנית עד להשמדתם בידי הנאצים. לאורך הם מגיעים החל מהמאה ה-16.

האשכנזים - יהודים שמוצאם ממרכז ומערב אירופה – צרפת, גרמניה, שווייץ ואוסטריה וגם רוסיה ופולניה. מגיעים לאורך ישראל החל מהמאה ה-13 - ימי הממלכה הצלבנית ה-2 ומקימים קהילה תוססת בעכו שנחרבת עם הכיבוש הממלוכי. בתקופה זו עולים לאורך 300 הרבנים "בעלי התוספות" מאנגליה וצרפת (1211), ר' יחיאל מפריז (1257) ואחרים. מאוחר יותר, החל מסוף המאה ה-17, עולים חסידים (ר' יהודה החסיד ב-1700, חסיד הבעש"ט החל מאמצע המאה ה-18) ואחריהם המתנגדים, תלמידי הגאון מוילנה, החל מאמצע המאה ה-18.

ליהודי הולנד, בלגיה ואנגליה לא כל כך מקובל לקרוא אשכנזים כי יש שם קהילה גדולה שמוצאה מספרד. האשכנזים נמצאים גם בפולניה על מחוזותיה: גליציה, ליטא ולטביה, וברוסיה. (רוסיה הייתה גם רוסיה האירופאית וגם רוסיה אסיאתית - הקווקז).

היהודים שישבו במחוזות בהם התפתחה השפה האידיש כשפת היכר של התרבות היהודית אלה נחשבים אשכנזים, למרות שחלק מהם מקורם הוא ספרד. אלו הם ספרדים שהשתכנו. לעומתם, יהודים אחרים בבלקן שמרו על הספרדית שלהם (מימי סרוונטס) ונותרו כאי של דוברי ספרדית עתיקה בלב אומות שדיברו שפות אירופאיות. הם המשיכו בנייה לדבר את השפה הספרדית העתיקה שלהם, שלימים התרחקה כל כך מהספרדית המודרנית של היום שזכתה לשם משלה – הלאדינו. אלה הם היהודים הספרדים.

בדרום רוסיה, עיראק ובבל יש קהילות עוד מימי בית שני. הם גם המקור ליהודי הודו - הקוציניס. יהודים מבית ראשון, גולות עשרת השבטים שנמצאים במקומות רבים אחרים.

מקומות הישוב של היהודים האלה (שיקראו מאכן והלאה "הישוב הישן") בארץ ישראל הם ארבעת הערים הקדושות: ירושלים, חברון, טבריה וצפת, בסדר החשיבות הזה.

ירושלים - קדושתה ברורה – מעמד עקדת יצחק, מקום בתי המקדש לדורותיהם.

חברון - עיר האבות, מערת המכפלה עם קברי האבות. ביקור המלאכים אצל אברהם באלוני ממרא.

טבריה - עד ימי רשב"י היתה עיר טמאה כי היו בה קברים, היתה עיר קבורה. רשב"י הוא שטיהרה מהקברות והפכה קדושה כמקום האחרון של מושב הסנהדרין, מקום חתימת התלמוד הארצישראלי, מקום המצאת הניקוד וסימני הפיסוק, ודוגמה לחידוש קברות חשובים כמו קברי ר' יוחנן בן זכאי, רחל אשת ר' עקיבא, הרמב"ם ועוד.

צפת - הצעירה שבחבורה, קדושה לא לפני המאה ה-16. זכתה להתפתחות בגלל הסמיכות לקבר רשב"י, ואחר כך משמשת מרכז קבלי והלכתי חשוב ביותר. חכמי צפת הם: בקבלה: האר"י, משה קורדוברו, דוד ויטל. בהלכה: יוסף קארו (מחבר שולחן ערוך), ר' שלמה אלקבץ (מחבר לכה דודי). היא גם מרכז כלכלי חשוב מאד. ספר הזוהר מיוחס לר' שמעון בר יוחאי שבתקופת מגוריו במערה בפקיעין. הוא כתב כ"ב ספרים כנגד כ"ב אותיות האלף בית. הספר השבעי של האות "ז" הוא ספר הזוהר. המחקר המודרני מכיר את הספר רק מהמאה ה-10 בספרד, שאז מפיץ אותו אחד משה דה ליאון (שייתכן שהוא מחברו).

ארבעת הערים הללו נקראות "ארצות הקודש" או "ערי הקודש" כבר מהמאה ה-16. קהילת קודש זה כל ריכוז שיש בו מניין.

ב-1860 כל הקהל הקדוש הזה יושב בתוך החומות (רק בירושלים היו חומות) ובתוך הרבעים היהודיים של הערים האלה. כל הערים האלה הם ערים מעורבות. בטבריה יש יותר יהודים מערבים, בצפת ההיפך. עיקר פרנסתה של האוכלוסייה הזו היה מושתת על מה שלימים יקרא "כספי החלוקה". אלה כספים שנאספו על ידי שליחים מיוחדים (שד"ר) שהתרימו את הקהילות היהודיות בתפוצה לטובת היהודים בערי הקודש. התירוץ היה שהיהודים יושבים בארץ ושומרים על המקומות הקדושים עבור כל העם היהודי באשר הוא כולל יהודי התפוצות.

בין המוסתערבים היו כאלה שחיו גם ממלאכות זעירות כמו סנדלרות, צורפות, מסחר, עשיית גבינות, ייצור בדים, וכו', אבל לא עסקו בחקלאות.

היה ניסיון אחד בתקופה המצרית ב-1835 של משפחת ב"ק, בעל קורא או בר קדושים (ישראל ובנו ניסן) שקונים נחלה חקלאית בגירמק. אותה משפחה הקימה גם את בית הדפוס הראשון בצפת.

ב-1860 (זו השנה בה נולד הרצל) קורים בירושלים שני דברים ששוברים את הפרדיגמה הזו. הראשון - משפחה אשכנזית אמידה, משפחת ילין, ומשפחה ספרדית אמידה – משפחת יחזקאל יהודה, משיאים את ילדיהם. למשפחת יחזקאל יהודה היתה בת – פרח (לפעמים קוראים לה שרה), ולמשפחת ילין האשכנזית היה בן – דוד. זה היה שידוך מפתיע בפני עצמו בין ספרדים לאשכנזים, אבל בנוסף הזוג הלך וקנה אחוזה במוצא – בכפר הערבי קולונייה.

במבט לאחור יש כאן התחלה של שינוי המבנה התעסוקתי של היהודים. לא ברור שזה היה מכוון. בהתחלה עיבדו בעצמם את השדות, אבל לאחר שאח של הכלה שעבד איתם הצטנן ומת בעבודה זה נפסק. זה יוליד אחר כך בתקופת העלייה הראשונה את המושבה מוצא.

ההתפתחות שנייה הינה ב-1858 עת מגיע לירושלים סר משה מונטיפיורי מאנגליה, יהודי עשיר עם מעמד פוליטי חשוב ביותר באנגליה וקשרים פוליטיים מעולים, למרות שאף פעם לא היה שם שר.

ב-1840 הוא יוזם פגישה אצל הסולטאן למען יהודי סוריה בגין הפוגרום ועלילת הדם שעמדה להתפתח בדמשק. הוא עורך כמה מסעות לאורך ישראל, ובין היתר פוגש את נציגי משפחת בק על הגירמק.

ב-1858 מונטיפיורי שם את ידו על ירושה של כ-50 אלף דולר שמוריש יהודי (יהודה טורא) בקליבלנד, ובכסף הזה הוא בונה את משכנות שאננים, היציאה הראשונה מחוץ לחומות. זה אחרי שתרים כספים לשיפוץ הכותל, קבר ורחל והיישוב הישן.

לא היה לו קל לשכנע את היהודים לצאת מהחמימות והביטחון של אזור מגוריהם בתוך החומות, למרות שכלכלית מצבם שם היה קשה עקב דמי השכירות הגבוהים שנאלצו לשלם ותנאי החיים הצפופים. הוא נאלץ לשלם להם כסף בכדי לשכנעם לצאת.

מונטפיורי בנה להם תחנת רוח שהייתה אמורה להיות סמל לשבירת הפרדיגמה של הימנעות מעבודת כפיים. יש לה גם סמל לעבודת האדמה.

התפתחות שלישיית ב-1860 עת קמה אגודת כ"ח בצרפת. מיזמיה ופעיליה היו אדון כרמיה ואדון קרל (יעקב) נטר. נטר מבקר בארץ ב-1868, נפגש עם פרנסי הקהילות היהודיות בירושלים והוגה את רעיון הקמת מקווה ישראל – בית הספר החקלאי הראשון בארץ ישראל. זו כבר הרחבה משמעותי של סדק העבודה החקלאית שנפתח עם ישראל בק בגירמק ודוד ילין במוצא אחריו.

ב-1870 נפתח בית הספר מקווה ישראל. קרל נטר משדרג את בית הספר המסורתי שאליאנס הקימו באגן הים התיכון, צפון אפריקה ורחבי הים התיכון. שם לימדו את בני העם היהודי מלאכות ועירות כמו סנדלרות, אבל כאן לראשונה מכניסים את הדגש על חקלאות.

אנשי הישוב הישן לא ממש התלהבו לתת את ילדיהם ללימוד חקלאות. ב-4 השנים הראשונות סיימו את מקווה ישראל 12 תלמידים – 3 תלמידים בממוצע לשנה. בשנה הראשונה התלמיד הבודד וקרל נטר ישנו במערה!

1860-74 - באירופה פועלים שורה של אנשים דתיים ולא דתיים תחת אצטלה אחת במגמה אחת - ציון. לקבוצה הזו אנחנו קוראים היום "מבשרי הציונות". היא כללה אנשים כמו: ר' יהודה אלקלעי (ספרדי מדוברובניק) תלמידו של ר' ביבס (שעל שמו קרויה אור יהודה), ר' צבי הירש קלישר (מביילרוסיה) שעל שמו טירת צבי שהושפע מאד מרוח האמנסיפציה, ור' אליהו גוטמאכר (עושה טוב, על שמו קיבוץ שדה אליהו בעמק בית שאן).

מתחילים לפרסם פובליציסטיקה כמו: "דרישת ציון: לחברת ארץ נושבת" של קלישר (1862) שבו נשמעה הקריאה לחידוש ההתיישבות ועבודת הקורבנות (!) בארץ ישראל.

הרעיון המתגבש מהותו "בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל". זה השפיע על משה הס - יהודי חילוני שפעל ברוח האמנסיפציה וכותב ב-1862 את הספר "רומי וירושלים" שם הוא נותן את התמצית הרעיונית של מבשרי הציונות – הגשמת הלאומיות היהודית בארץ ישראל (רומי-העולם הלא יהודי). הס רואה את הגאולה היהודית בארץ ישראל. למסגרת זו נכנסים גם יהודה לייב פינסקר ומשה לייב לילינבלום.

הרעיונות האלה נופלים על אוזניים קשובות של יהודים מסורתיים חרדים שחיו עד אז לפעמי משיח. כעת זה הרי בא מרבנים! אחר כך (בשנות ה-80) מצטרף לרעיון הזה הרב שמואל מוהליבר ומאוחר יותר כמובן גם הרב קוק, וגם הרב פינס. אלה כבר לא מבשרי ציונות אלא עושי ציונות. כמובן זה נפל גם על אוזניים קשובות חילוניות.

זה משפיע לא רק באירופה אלא גם בארץ ישראל. ב-1878, מתרחב הפתח שנפרץ בארץ קודם לשער של ממש מוקמות שתי מושבות חקלאיות: פתח תקווה וגיא אוני.

מתחילים להופיע שתי מגמות. האחת, קודם כל להתנתק מכספי החלוקה שנתפשת כעת כפריזיטית, לא נכונה. כך החלו לדבר בגלוי. למשל, בטבריה, שם חלק גדול מאנשי הישוב הישן עסקו לפרנסתם במלאכות כמו דיג ומסחר ולא נסמכו בלעדית על כסף החלוקה. היו כמוהם גם בירושלים ובערים האחרות.

בצפת, אחד הצעירים - אלעזר רוקח (נכדו של ישראל ב"ק ואחיו הגדול של שמעון רוקח מאחוזת בית) בהיותו בן 17 תוקף את זקני ואברכי צפת על כספי החלוקה וקורא להם פריזיטים. אלה מגרשים אותו מהעיר, והוא מתכנן לנסוע לרוסיה ולגייס שם כסף כדי לקנות אדמות להתיישבות חקלאית ליד ג'עוני. כשזקני צפת כותבים לקהילות ברוסיה שלא ידברו איתו הוא פונה ומצליח במשימתו ברומניה.

בינתיים בזמן שהוא בחו"ל מתעוררת תמיכה בתוכניתו בארץ, כאשר מי שתומך בו ומפרסם את תמיכתו מעל גבי העיתון שהוא עורך הוא פרומקין עורך חבצלת. ואכן 17 משפחות חרדיות מצפת יורדות לגיא אוני – סיפורם מסופר נפלא בספרה של שולמית לפיד. הן מקימות על בסיס אדמות הכפר הערבי ג'עוני את המושבה גיא אוני. הם אוכלים שם קש, מתים במלריה, אבל לא מוותרים. נאחזים בציפורניים במקום עד שכמעט מתפרקים.

במקביל, דרמה במקום אחר, "בבוקר לח בשנת תרל"ח..." נוסדת ב-1878 המושבה פתח תקווה על ידי יהודים מביאליסטוק, תושבי ירושלים, בראשות יואל משה סלומון. הם היו 7 חברים שהקימו כבר ב-1869 שכונה מחוץ לחומות ירושלים – נחלת שבעה, שהייתה השכונה ה-3 בירושלים שמוחץ לחומות, אחרי משכנות שאננים (1860) ומחנה ישראל (186).

אחרי הקמת נחלת שבעה הם רוצים להקים ממש ישוב חקלאי. מנסים תחילה ביריחו ב-3-1872 אבל לא יוצא מזה כלום. ב-1878 הם שומעים בביקור ביפו שאנשי הכפר הערבי מלבס מוכרים אדמות. אומרים להם ש"המאות פה מולך" אבל הם מתעקשים ו-עד היום לאורך הירקון הציפורים שרות על יואל משה סלומון". הוא זה ששכנע אותם לעבור "מעמק עכור (יריחו) לפתח תקווה".

שלוש שנים לאחר יסוד פתח תקווה היא ננטשת ומקימה חוזרים לירושלים. היישוב בה יתחדש שנה מאוחר יותר עם מתיישבים חדשים מהעלייה הראשונה.

בינתיים אלעזר רוקח מגיע לרומניה כשהוא יודע שגיא אוני כבר על סף קריסה. הוא משכנע את הועד להתיישבות בארץ ישראל שהוקם ברומניה לעלות לגיא אוני. כשמגיעים (כבר במסגרת העלייה הראשונה) ב-1882 הרומנים בראשות דוד ש"ב הם מוצאים את גיא אוני גוססת מבחינה כלכלית וחברתית כשמהמייסדים נשארה במקום משפחה ורצי. במקומם הם מקימים את ראש פינה. קבוצה אחרת של יהודי רומניה הולכת ומייסדת את זמרון, היא זיכרון יעקב.

ככה נולדו החל מ-1878 שתי מושבות ראשונות על בסיס יהודים מהיישוב הישן – גיא אוני, (לימים ראש פינה) ופתח תקווה. כלומר, לשתי המושבות האלה, שהתרחבו מאד בימי העלייה הראשונה, היה שלב קדום על בסיס יהודי היישוב הישן בארץ!

שנת 1878 - שלב ראשון של שתי המושבות על בסיס היישוב הישן, יהודי צפת בגיא אוני (שתהיה לימים ראש פינה) ויהודי ירושלים בפתח תקווה.
שנת 1882 - שלב שני בה ראש פינה מוקמת על אדמות גיא אוני על ידי יהודי רומניה (דוד שו"ב) ופתח תקווה על ידי יהודים מביאליסטוק.
במקביל מתחיל גל המושבות הראשון של העלייה הראשונה – ראשון לציון, זמרין, מזכרת בתיה, גדרה, יסוד המעלה ונס ציונה.

העלייה הראשונה

ננתחה כלפי הסעיפים הבאים:

- א. השנים 1882 - 1903
- ב. כמה הגיעו? כ-30 עד 35 אלף עולים.
- ג. ארצות המוצא - רוסיה, רומניה, פולין ותימן. צריך לזכור שגבולות מדינות אירופה ב-1882 לא זהים לגבולות היום. ביאליסטוק, לדוגמה, אז היתה ברוסיה! גם רומניה מקבלת אוטונומיה רק ב-1878, ואילו תימן הייתה אז מחוז באימפריה העות'מאנית.
- ד. אופי העלייה והעולים –
- ה. הסיבות העיקריות לעליה
- ו. צורת ההתיישבות
- ז. ההישגים העיקריים

הישוב הערבי בארץ היה אז בערך פי עשר מהישוב הישן, בין 200 ל-280 אלף איש.

מספר הערות לגבי נושאים מספריים:

מ-1882 ועד 1914 עוזבים את רוסיה כ-2 מיליון יהודים. מהם מגיעים לארץ בסך הכל כ-55 אלף איש, בשתי העליות הראשונות יחד! זה מספר בטל בשישים.
עלייה-הגירה לארץ ישראל. מתי היא מתרחשת? כאשר רע. הטריגר לעלייה הראשונה היה הפוגרומים של 1881 ה-"סופות בנגב". מדובר בנגב רוסלנד, כלומר בדרום רוסיה! אבל רוב המהגרים הולכים לארצות אחרות: ארה"ב, קנדה, אנגליה וכו'. סך הכל כ-3% בוחרים להגיע לארץ ישראל, אך המעטים האלה הם שהביאו להצלחת התנועה הציונית!
החל מ-1901 אנשי העלייה הראשונה (והשנייה) היו צריכים להראות בכניסה לארץ אשרת כניסה (פתק אדום) ויזה. את זה עשו באדסה שלחופי הים השחור, נמל ההפלגה לארץ ישראל, או ביפו (תמורת בקשיש). את הדרכונים היו צריכים להשאיר ביפו ושהותם החוקית בארץ הוגבלה בדרך כלל ל-3 חודשים.
הרוב המכריע של אנשי העלייה הראשונה היו יהודים שומרי מצוות. לא מן הנמנע שהיו לבושי שטריימלים. היו בעלי זקן, החזיקו ספרי קודש, קשורים למסורת ישראל. עולים במשפחות לארץ הקודש. אין שם ואיש לא מדבר שם על סוציאליזם.

ברומניה, אליעזר רוקח פוגש גם אנגלי ציוני, סר לורנס אוליפנט. הלה עוסק בתווך וקנית אדמות בארץ ישראל. עלה לארץ ישראל עם אשתו (אליס) ועם מזכירו האישי, נפתלי הרץ אימבר (מחבר התקווה) והתגורר מספר שנים במושבה הגרמנית בחיפה.

כשאנשי העלייה הראשונה מגיעים לארץ, עם כל כוונתם לחולל את הפיכת הפרימדיה הכלכלית היהודית, הם הולכים בעיקר ל-4 ערי הקודש: כ-25 אלף איש מצטרפים לחצרות הישוב הישן. האחרים חוזרים הביתה, או שנשארים ביפו, או שהולכים להקים את המושבות. רק 5,000 האלה הם ששוכרים סופית את המבנה החברתי הישן בארץ והם שמקימים את המושבות החקלאיות.

מרדכי נאור קורא למושבות הראשונות "ישבע המופלאות". אלו הן שבע המושבות הראשונות שהוקמו בין 1882-1884. בעצם יש גם שמינית (נס ציונה)

המושבה הראשונה המוקמת על ידי אנשי העלייה הראשונה היא ראשון לציון. היוזם שלה הינו זלמן דוד לבונטין (ז"ל). הוא הקים (יחד עם הרב מיכל פינס) במרץ 1882 ביפו את ועד חלוצי יסוד המעלה (אין קשר לישוב יסוד המעלה) לשם איתור קרקעות מתאימות להתיישבות יהודית חקלאית בארץ ישראל. הוא הבין שמגיע לארץ גל אדיר של עולים ושהתוצאה הבלתי נמנעת תהיה עליית מחיר הקרקעות. לכן דחף לרעיון של קנייה מרוכזת של אדמות לפני שמגיעה עליית המחירים.

עשרים שנה מאוחר יותר, ב-1902 הוקמה בלונדון חברת אפ"ק (אנגלו-פלשתינה קומפאני) שנועדה (כחברת בת של המוסד הבנקאי של ההסתדרות הציונית – חברת "אוצר התיישבות היהודים") לממן את מפעל ההתיישבות בא"י. ביולי 1903 פתחה חברת אפ"ק ביפו את סניפה הארצישראלית - בנק אפ"ק - שלבונטין יהיה מנהלו הראשון. על בסיס הבנק הזה יוקם לימים בנק לאומי.

ז"ל עם 17 משפחות הם שמייסדים (ב-1882.31.7) את ראשון לציון. היא המושבה הראשונה שמוקמת על ידי אנשי העלייה הראשונה נטו, כלומר שלא על בסיס יישוב קודם (כמו ראש פינה ופתח תקווה)

המושבות האחרות שהוקמו בשנים 4-1882 ע"י אנשי העלייה הראשונה הן (מצפון לדרום):

בגליל - ראש פינה (1882), רומנים בראשות דוד שו"ב) ויסוד המעלה (1884 בידי פולנים),

בשומרון – זמרין (סוף 1882), רומנים, השם הוחלף אחר כך לזיכרון יעקב לכבוד יעקב אבי הברון רוטשילד).
ארבע מושבות יהודה – בנוסף לראשון לציון הוקמו פתח תקווה (סוף 1882 בידי רוסים מביאליסטוק), מזכרת בתיה (1883 ידי פולנים במימון מלא של הברון רוטשילד – מושבת הברון הראשונה), גדרה (דצמבר 1884 בידי הבילויים)

השמינית היא נס ציונה שנוסדה ב-1883 בוואדי חנין כנחלה של איש אחד בשם ראובן לרר שקרא למקום "נחלת ראובן". ב-1887 הוא מסתובב ביפו וקורא ליהודים לבוא אליו כדי שיהיה לו מניין להתפלל בו. ב-1887, כשמגיע המניין הזה, היא הופכת למושבה.

עוד הוקמה בגל הראשון אחוזת שושנה (1884) שנטשה והפכה ב-1890 למשמר הירדן

לגדרה יש סיפור מיוחד. בתוך הפרופיל הרגיל של משפחות דתיות הייתה קבוצה אנטי תיזה – קבוצת רווקים חילוניים מחרקוב שברוסיה (אז אוקראינה) שקראו לעצמם "בית יעקב לכו ונלכה" (ביל"ו). בתקנון שלהם היה

הימנעות מנישואין ב-3 השנים הראשונות כדי שניתן יהיה להקדיש את כל האנרגיה לטובת הקבוצה. בהתחלה רצו לקרוא לעצמם דאביו – "דבר אל בני ישראל ויסעו", אבל החליטו שזה לא נאה רק לדבר ולתת אחרים לנסוע.

הם אומצו על ידי הרב פינס שתווך עבורם בקניית קרקעות בכפר קטרה. על אדמותיה עלו 10 חברים (9 גברים ואשה אחת) זאת מושבת הבילויים היחידה – גדרה.

הקבוצה קיבלה פרסומת רבה הרבה מעבר למשקלה האמיתי בעליה הראשונה, כי אחר כך אנשי העלייה השנייה ראו בה את הדגם הדומה להם וההיסטוריה הציונית נכתבה לאור זאת.

ב-1882 כשמתיישבי המושבות הראשונות (ראשון לציון, ראש פינה, זמארין ופתח תקווה) רק עוברים את חודשי חייהם הראשונים במקום, הם מבינים שמצבם קשה. אין להם יכולות בסיסיות בחקלאות (הערבים קראו להם אחוניימי – האחים של הישנים), הערבים עושקים אותם, ובנוסף המלריה מכה בהם.

יוצאים שליחים (יוסף פיינברג מראשון לציון) לרי' צדוק הכהן בפריז שמקשר אותם עם הברון רוטשילד. שם הם פוגשים גם את ר' שמואל מוהליבר (ש בא לשכנע את הברון להקים עבור יהודים מושבה חדשה בארץ ישראל, עקרון, כתשובה להגירה הגדולה של יהודים רוסים לארצות הברית).

הברון לא ציוני גדול בשלב הזה, אבל מזדהה ומציע להם לחזור לארץ תוך הבטחת סיוע.

ב-1883 הוא מתחיל בסיוע למושבות. הוא קונה, כאמור, לאנשי מזכרת בתיה את אדמותיה ומקים שם את המושבה עקרון ששמה מוסב אחר כך למזכרת בתיה על שם אימו המנוחה של הברון.

הברון מאד מפוכח. יחד עם העזרה הוא שולח לארץ את ר' צדוק הכהן כדי שיגיש לו דו"ח על מצב העניינים בארץ. זה חוזר אליו עם דו"ח חמור מכל הבחינות, ומייעץ לו להתחיל הכל מחדש, מהמסד ועד הטפחות.

מכאן מתחילה המגמה של הברון לאורך השנים להחזיק את העניינים באופן מאד ריכוזי באמצעות מפקחים מקצועיים כגון מנהל, אגרונום, שתלן, רופא, ארכיטקט, מה שנקרא פקידות הברון.

הוא מושיב את פקידיו ב-3 מרכזים: בגליל - ראש פינה, בשומרון – זיכרון יעקב, וביהודה - ראשון לציון. אלו שולטים בכל הנעשה במושבות הנתמכות על ידי הברון – מי יחיה שם, מה יגדל וביאזה מחיר יצטרך למכור את תוצרתו לברון עצמו. הם עצמם גרים בבתי שן, נהנים מרמת חיים גבוהה, וזה מעורר כמובן אנטגוניזם, אבל ככה העסק עובד.

כל מושבות הברון של העלייה הראשונה מבוססות על גפנים בלבד. אלו משמשים את שני היקבים שמקים הברון, הראשון בראשון לציון והשני בזיכרון יעקב. זה משק חד ענפי על כל הבעייתיות הכרוכה בכך.

כבר ב-1883 יש מרד ראשון נגד הברון, ב-1887 מרד שני, ומרידות נוספות פרצו גם בשנים מאוחרות יותר, כשהאחרונה במזכרת בתיה ב-1892. הברון אפילו מגרש כמה מהתושבים. אבל בסך הכל תמך במושבות לכל אורך התקופה.

מפעלו הצליח בכל ראייה היסטורית. הוא טיפל, הקים, ותמך בכ-50 מקומות ישוב (מתוכם 27 מושבות) בשנים 1882-3 עד 1900. ב-1900 האזכבה, העייפות, והרצון לצאת מהמפעל הזה עם איזושהי תמורה כלכלית הכריעו אותו, והוא אומר שלום ולהתראות. עד היום משפחת רוטשילד תומכת באמצעות קרנות במפעלים כמו בית המשפט העליון, האוניברסיטה הפתוחה, להקת בת שבע ועוד. הברון טמון היום בחוות הנדיב.

מ-1884 ואילך מגיעה במקביל תנועת חיבת ציון לארץ. חובבי ציון היו ארגונים נפרדים שקמו במרחבי מזרח אירופה במטרה לשלוח אנשים להתיישב בארץ ישראל. הם היו מראשוני העלייה הראשונה, דוגמת זד"ל.

מנהיגיהם הרוחניים היו מוהליבר, פינסקר, הס וליילינבלום. כיוון שבתחילה האגודות הכירו זו את זו רק באופן חלקי החליטו למסד את העניין בהקמת תנועת חובבי ציון בוועידת קטוביץ בנובמבר 1884. בוועידה החליטו להכיר בדיעבד בכל המושבות בארץ כחלק מתנועת חובבי ציון.

כאשר ב-1897 מתכנס ביזמת הרצל הקונגרס הציוני הראשון יש כבר בארץ 19 מושבות! זהו מפעל הציונות המעשית – מפעל התיישבות רחב ממדים טרום הולדת התנועה הציונית. כעת (מ-1897 ואילך) מתחילה הציונות המדינית שמבקשת להקים הסדר מדיני להתיישבות רחבת היקף בשטח.

ב-1900 הברון קורא לחבר טוב שלו הברון משה (מוריס) הירש שכבר היה בעל חברת יק"א - JCA, ומכאן והלאה יק"א היא זו שתחזיק במושבות. היא משנה את אופן ניהול המושבות כשהיא מקטינה מאד את התמיכה הכלכלית הישירה למתיישבים, מקטינה את מספר המתיישבים ואת מספר הפקידים המנהלים מטעמה, ומעודדת את תושבי המושבות לנהל בעצם את החיים ואת הייצור במושבותיהם. היא גם מקימה חוות חקלאיות (סגירה 1899) ללימוד המתיישבים החדשים את יסודות החקלאות.

מ-1901 עד 1903 יק"א מקימה 5 מושבות בגליל התחתון המזרחי (אילניה, כפר תבור, יבנאל, מנחמיה ובית גן), כולן מבוססות על פלחה. בחו"ל נמשכת במקביל פעולת חובבי ציון.

אנחנו מבחינים ב-3 גלים של התיישבות בעלייה הראשונה:

1882 - 1887 – הגל הראשון של העלייה הראשונה: שבע המופלאות + נס ציונה

1890 - 1900 – הגל השני של מושבות העלייה הראשונה: מושבות ברון ומושבות מטעם אגודת חובבי ציון. הסנונית – קסטינה (1888), בת שלמה (1889) ושפיה (1890) – נוסדו על ידי פקידות הברון כמושבות בת של

זיכרון יעקב, 4 המושבות העצמאיות מייסודם של חובבי ציון: רחובות (1890), חדרה (1891), משמר הירדן (1890), ועין זיתים (1891), וכן: טנטורה (הברון, 1893), מוצא (1894), הרטוב (1895), באר טוביה (חובבי ציון, 1896), מטולה (הברון, 1896), מחניים (חו"צ, 1898) ובני יהודה (בגולן ב-1898).

1901 - 1903 – גל מושבות יק"א: בגליל התחתון - יבנאל, כפר תבור (מסחה), אילניה (סגירה), מנחמיה (ארבעת ב-1901), ובית גן (1903), היום רחוב ביבנאל, בשומרון ובמרכז: עתלית (הברון, 1901) גבעת עדה (הברון, 1903), וכפר סבא (יק"א, 1903).

הערה: בשנות העלייה הראשונה מתחיל ביפו תהליך "היציאה מהחומות" ומוקמות בסמיכות לעיר שכונות נווה צדק (1887), נווה שלום (1890) ומחנה יהודה (1896). התהליך יגיע לשיאו בימי העלייה השנייה בהקמת אחוזת בית ב-1909. במקביל, ובעיקר בימי העלייה השנייה, גדלה מאד האוכלוסייה היהודית הן ביפו עצמה והן בחיפה שאף היא שמשה שער כניסה לארץ.

התימנים בעלייה הראשונה - עלית "אעלה בתמר"

עלית תרמ"ב - יהודי תימן ראו בשנת תרמ"ב מעין סיכול אותיות כשבצעם תרמ"ב זה "בתמר" ובכך ראו רמז שהגיעה העת לעלות לארץ לפי הפסוק "ואעלה בתמר". הם עולים דרך מצרים, בחמורים ובאניות. לארץ מגיעות כ-150 משפחות. מתיישבות בעיקר בכפר השילוח (סילוואן) במערות שמול עיר דוד. זו תחילת העוללות שנעשו לעליות בארץ.

הישוב הישן מסתכל עליהם בלי להבין מי הם ואיך להתייחס אליהם. לא יודעים בכלל אם הם יהודים ולא יודעים איך לדבר איתם. אף אחד מבני העדות האחרות העבריות לא הושיט יד ועזר להם בקליטה. מי שעזר להם היו הנוצרים הפרוטסטנטים, אנשי המושבה האמריקאית בירושלים.

חלקם מחזיק מעמד בסילוואן וחלקם עובר אחר כך ומקים יחד עם תימני העלייה השנייה מאחזים תימנים במקומות אחרים בארץ – שכונת שבאי (תל אביב), שעריים (רחובות), נחליאל (חדרה), נחלת יהודה (ראשון לציון) ומחנה יהודה (כרם התימנים) ועוד.

שתי הערות מקדימות לעלייה השנייה:

1. צורת ההתיישבות האולטימטיבית בתקופת העלייה הראשונה היא המושבה. זה כמו כפר בצרפת או ברומניה. היא מאופיינת בכך שהאדמה שייכת לפרטים שקנו אותה בכסף (אדמה פרטית), צורת העבודה היא עבודה משפחתית + עבודה שכירה, ואמצעי השוק אף הם פרטיים, בדרך כלל באמצעות גוף מרכזי. הכל נעשה על בסיס יזמה והחלטות משפחתיות. במושבה אין ערבות הדדית. איש לא מחוייב לעזור לשכנו אם הלה נקלע לקשיים אלא אם הוא רוצה בכך. זה עומד להשתנות עם הופעתו, מאוחר יותר, של המושב, ועוד יותר מזה של המושב השיתופי. לעומת זאת, בעלייה השנייה הדגם המייצג הוא הקבוצה (היום זהה לגמרי לקיבוץ) שבה האדמה אינה פרטית אלא שייכת למוסדות המיישבים – אדמת לאום, צורת העבודה היא כלל חברי הקבוצה ללא עבודה שכירה, ואמצעי השוק הם משותפים. זו המצאה ישראלית שהחזיקה מעמד עד למשבר הקיבוצים בשנות ה-80 של המאה ה-20 ובמידה מסוימת ממשיכה גם היום.
2. מושבות המשיכו לעלות על הקרקע גם בתקופת העלייה השנייה. בדיוק אותם גופים מיישבים שפעלו במסגרת העלייה הראשונה המשיכו לעבוד גם בעלייה השנייה ולהקים מושבות, למשל קי"א שמקימה את מצפה וכנרת. אבל כעת בנוסף להם נכנס גם שחקן חדש ומובחר למשחק - התנועה הציונית.

העלייה השנייה 1904 - 1918

השנים 1904 - 1914, אבל משייכים לה גם יישובים שהוקמו בתקופת מלח"ע ה-1 עד וכולל 1918. סה"כ כ-25,000 איש, כמחציתם בגילאי 15-25.

המוצא – בעיקר רוסיה, קצת מתימן, בוכרים, עיראקים

מי האנשים: חלק גדול מאנשי העלייה השנייה, אולי יותר מחצי, היו בדיוק כמו אנשי העלייה הראשונה. כמוהם הם גם הולכים ל-4 ערי הקודש. המיעוט הם "הפנים החדשות", כפי שקורא להם מרדכי נאור. פה הם כ-2,000 מתוך 25,000 - פחות מ-10% מכלל העולים.

למרות משקלם הנמוך באוכלוסייה מקבוצה קטנה זו יצאו לימים ראשי המדינה, מתוכם 3 ראשי ממשלה: דוד בן גוריון, משה שרת ולוי אשכול, שני נשיאים: יצחק בן צבי וזלמן שז"ר, יו"ר הכנסת הראשונה – יוסף שפרינצק. אלו ממלאים תפקיד מרכזי בתהליך שהוביל את הקמת המדינה ונושאים בנטל הנהגתה בתחילת קיומה. בנוסף היו בהם אנשי רוח כמו ברל כצנלסון, א. ד. גורדון, יצחק טבנקין ובסופרים חיים ברנר ושי"י עגנון. בלשון מרדכי נאור – "חבורה מכובדת של "אבות מייסדים".

הם היו סוציאליסטים, חברים בתנועה הסוציאליסטית SR, תנועה שחוללה ברוסיה את המהפכה הקטנה הלבנה של 1905. שם היו פעילים אנשים כמו מניה שוחט, פנחס רוטנברג. זו המהפכה שנכשלה ולא הצליחה למוטט את השלטון הצארי של בית רומנוב.

בתחילת המאה ה-20 שוב פורצת אנרגיה שלילית כנגד היהודים ברוסיה וזו מתנקזת לשני אפיקים. הראשון החל ב-1903 – פוגרום קישינב בו נהרגו 43 יהודים. הוא מביא לתחילת העלייה השנייה, כאשר חלק קטן מאלה שעוזבים אז את רוסיה מגיע לארץ ישראל. האפיק השני מתחיל בעקבות כשלון מהפיכת 1905 ותבוסת רוסיה ליפן. האשמה על התבוסה מוטלת על היהודים, וחלקם מחליטים בעקבות כך לעלות לארץ ישראל. ב-1903 בעקבות פוגרום קישינב מעלה הרצל את תכנית אוגנדה בקונגרס ה-6 בבזל. הרצל (שכתב כבר עד אז את "מדינת היהודים" ואת "אלטנוילנד" שבו הסביר שהפתרון היחיד לבעיית היהודים היא הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל) ראה בתוכנית אוגנדה מעין "לינת לילה" חניה זמנית ליהודים פליטי הפוגרומים בדרך לפתרון המלא. יש לזכור כי עד אז, כלומר עד 1903 לא קנתה התנועה ציונית אפילו דונם אדמה אחד בארץ ישראל. הקונגרס מתנגד להצעה שלו והיא נדחית.

א.ד. גורדון - יהודי דתי (!), מבוגר, האב הרוחני של "דת העבודה".

הקבוצה הסוציאליסטית הזו מחפשת עבודה בארץ, והמקום המתבקש הם המושבות של אנשי העלייה הראשונה. הללו לא היו שותפים כלל לחזון הסוציאליסטי של אנשי העלייה השנייה, וגם לא הבינו מדוע עליהם להעסיק אותם בשכר גבוה ממה שהיו רגילים לשלם לפועלים הערבים שהיו הרבה יותר מיומנים מאנשי העלייה השנייה. כך נולד העימות בין שתי העליות.

אנשי העלייה השנייה קוראים לאנשי העלייה הראשונה בועזים, סמל לאיכרים מדושני עונג שיכולים להרשות לעצמם הכל, ונמנעים משכר הוגן.

1906 - הסילוק מהמושבות, מגרשים את אנשי העלייה השנייה מפתח תקוה ומשאר המושבות. אחר כך המשבר מתפוגג ומחזירים את חלקם לעבודה במושבות.

המוטיבציה להתפרנס מעבודת כפיים ולשמור על המסגרת הקבוצתית הלכה והתפתחה כעת לסיסמת כיבוש האדמה. כעת כבר לא מדובר יותר על כיבוש העבודה, אלא על כיבוש האדמה.

מי שהתחיל לחשוב בכיוון הזה היו המנהיגים. למשל יוסף ויתקין שב-1905 מוציא את הקול הקורא לעולים החדשים להפסיק לעבוד כשכירים במטרה לכבוש את העבודה ולהפנות מאמציהם לכיבוש הקרקע דרך

התיישבות על קרקעות שייקנו בידי המוסדות הלאומיים. בעקבות זאת ק"ל מממן לראשונה את רכישת קרקעות חולדה, בן שמן, מגדל, כנרת וחדרה בכספי הלאום. (הרמן צבי שפירא יוזם את הקמת הקק"ל כבר ב-1901, אבל רק ב-1904, אחרי מות הרצל, וולפסון וורבורג מתחילים ברכישת קרקעות בכספי הקק"ל). מה עושים עם הקרקעות הללו? מכשירים אותם על ידי סיקול וייעור. בקרקעות הנרכשות מוקמים מרכזי נטיעות וייעור. למשל בחולדה (שם נמצא היום בית הרצל על אף שהרצל מעולם לא היה בחולדה). כך קמים **היערות הראשונים** - יער חולדה, יער בן שמן ואחר כך יער בלפריה.

גדול העשייה הציונית בתקופת העלייה השנייה, זה שקושר בין התשתית של פעולת הקרן הקיימת הקניית אדמות לאותן קבוצות של פועלים, אנשי העלייה השנייה, המסתובבות בארץ עם מכוש, מעדר ואת חפירה, ומחפשות עבודה, היה ארתור רופין שניהל את המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, הזרוע הארצישראלית של הארגון הציוני העולמי. היה יקה גרמני, יום, מהיר תפישה, בעל חזון. הוא זה שאומר לעצמו שאפשר להושיב אותם על אדמה שלנו.

רופין סירר בארץ, איתר אדמות ומקומות מתאימים להתיישבות ופעל במספר אפיקים: שילוב הפועלים במושבות הקיימות (במסגרת זו גם פעל להעלאה ארצה של יהודי תימן אותם תפס כ"פועלים טבעיים"), הקמת תחנות ניסיונות חקלאיים וחוות חקלאיות להכשרת פועלים, עידוד ותמיכה ב"אחוזות", ישובים שמוקמים על ידי פועלי העלייה השנייה בעבור בעלי ההון שממתינים בחו"ל עד שהישוב יתבסס ויעמוד כלכלית על רגליו (חוות פריה ושרונה ליהודים אמריקאים, חוות כפר אוריה ליהודים מלונדון, עפולה, כרכור, רוחמה, ועוד). ברכישת קרקעות הסתייע בקק"ל ובחברת הכשרת היישוב.

ב-1908 רופין מתחיל להושיב את פועלי העלייה השנייה בחוות הכשרה שהוקמו על אדמות שרכשה הקק"ל: ביתניה, כנרת, חולדה, בן שמן ועוד. הרעיון היה של רופין שהצליח לקבל את האישור של הבוס שלו אוטו וורבורג (שהיה ראש המחלקה הארצישראלית של התנועה הציונית וישב בברלין).

ב-1909 יושבת בחוות כנרת קבוצה, חלק מהקומונה החדרתית, שלא ממש מסתדרת עם נוהלי המקום ועם ברמן המנהל. הם מבקשים קצת עצמאות ויכולת להתנהל על פי הבנתם והוא מסרב ודבק בנהלי המקום. כשהוא מסרה לתת להם עגלה לנסיעה ללוויית אחד מחבריהם הם מתלוננים לארתור רופין נגדו.

רופין מורה לברמן לעזור לחברי הקבוצה להתיישב באדמות אום גיוני הסמוכות שנקנו כבר מקודם על ידי המוסדות. כך היה, וכעבור שנה ב-1910 כשהם מגישים את הדו"ח על השנה הראשונה במקום מתברר שאפילו סיימו אותה ברווח. הרוח החיה היה בקבוצה היה יוסף בוסל עד טביעתו בכנרת ב-1919.

הם התארגנו כבכירת מחדל בהתאם לצרכים של המקום. למשל, הבנות נשארו במקום המדורים לטפל בו ולהכין מזון בשעה שהגברים יצאו לעבודות בשדה. כך נוסד ענף מטבח וחדר אוכל במקביל לענף הפלחה והדיג. כך נולדו תפקידים כמו אקונום, סדרן עבודה. הסיסמא שאומצה: "כל אחד נתן לפי יכולתו ולוקח לפי צרכיו".

נולדו ילדים ועמם מוסד גן הילדים עם הלינה המשותפת ושומר הלילה. כך נולדו באופן ספונטאני ולא מתוכנן מראש כל העקרונות של צורת התיישבות חדשה שנקראה קבוצה - אדמת לאום, אמצעי ייצור משותפים, שוק משותף. כל הרכוש היה משותף, גן הילדים, המטבח, המכבסה, סידור העבודה, הכל.

לימים שנתה אום גיוני את שמה לדגניה. השם נבחר כי הצליחו לגדל שם חמישה מיני דגנים. היא הקבוצה הראשונה בארץ, ומכאן והלאה תסמל את המהפך שהגשימה התנועה הסוציאליסטית בישראל. מאוחר יותר (בעליה ה-3) תתפתח הקבוצה לקיבוץ שהוא משהו די דומה.

ב-1912 הגיע לחוות כנרת אשה רבת חזון ויכולת - חנה מייזל שוחט, שהגתה רעיון חדש, הקמת חווה לבנות שם תלמדה עבודה חקלאית וניהול משק בית. היא הייתה חלק מהאלפיים האלה. טענה שחלקה של האישה בעשייה קטן מידי ביחס ליכולותיה ולא צריך לשים אותה במטבח.

היא פחדה מ"הרכבת" - הפגנת כלי האוכל, כאשר הפועלים חוזרים מהעבודה ומוצאים תבשיל שהוקדח על ידי הבנות שנשארו בחווה ומתחילים להקיש בכפותיהם.

חנה מייזל מקימה במסגרת חוות כנרת את "חוות העלמות" שבה חיו, עבדו ולמדו פועלות. ביניהן הייתה גם רחל המשוררת. החווה החזיקה מעמד 5 שנים בלבד ונסגרה מחמת קשיים כלכליים ב-1917 בזמן מלח"ע ה-1.

ב-1909 29 איש אנשי העלייה הראשונה והשנייה, אנשי היישוב הישן, יוזמים רעיון של הקמת שכונה חדשה מחוץ ליפו. זו קבוצת עקביא אריה וויס שמגרילה את 66 המגרשים הראשונים של אחוזת בית, לימים תל אביב. האחרים היו בני הישוב הישן.

הם לא הביאו כסף שלהם אלא לקחו הלוואה. כשהם מחפשים מי מוכן לממן מוצאים את בנק אנגלו-פלשתינה של חברת אוצר התיישבות היהודים - הממסד הציוני.

אם כן באותה שנה - 1909 הוקמו הן הקבוצה הראשונה והן העיר העברית הראשונה, ובשני המקרים הייתה מעורבת התנועה הציונית. מכאן והלאה התנועה הציונית יוצאת בזניק מרקיע שקעים והיא שתהיה הגורם המרכזי בהתיישבות הארץ.

תוספת חיצונית: התפוצות האוסדות הציוניים

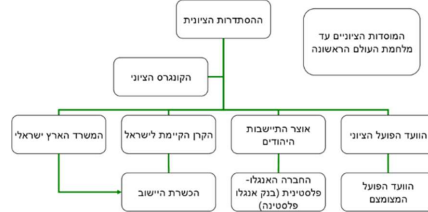
ההסתדרות הציונית היא ארגון הגג של התנועה הציונית שהוקם בקונגרס הציוני הראשון בבול במטרה לאגד את פעילותם של כל הארגונים הציוניים. המוסדות המרכזיים של ההסתדרות הציונית היו:

הקונגרס הציוני - בו מנובשים קווי המדיניות ונבחרים על פי ייצוג מפלגתי חברי הוועד הפועל הציוני.
המשרד הארצישראלי - הזרוע הביצועית של ההסתדרות לפעולה בארץ ישראל היה המשרד הארצישראלי שהוקם ב-1908 בראשותו של ארתור רופין והיה כפוף למחלקה הארצישראלית של ההסתדרות הציונית בראשות אוטו וורבורג. לימים נבלע המשרד הארצישראלי על ידי הסוכנות היהודית.

קרן היסוד - המוסד הפיננסי המרכזי של ההסתדרות הציונית.
אוצר התיישבות היהודים - הזרוע הפיננסית למימון ההתיישבות בארץ. החברה האם של בנק א"ק שפתח נציגויות בארץ וממנו התפתח לימים בנק לאומי.

הקרן הקיימת לישראל - התמקדה בגיוס כספים המיועדים לרכישת קרקעות בארץ ישראל (הקופסה הכחולה). החלה בפעולתה בארץ כבר ב-1905 שלוש שנים לפני הקמת המשרד הארצישראלי של רופין.

חברת הכשרת היישוב - הזרוע הביצועית של המשרד הארצישראלי להכשרת פועלים חקלאיים ולרכישת קרקעות חקלאיות בארץ ישראל בשילוב של הון פרטי. הוקמה ב-1908 במקביל להקמת המשרד הארצישראלי ובראשו עמד ארתור רופין. הפעילה את החוות ותחנות הניסיונות החקלאיות בארץ. רוכש הקרקעות הגדול שלה היה יהושע חנקין. עד לקום המדינה רכשה החברה כמחצית מסך הקרקעות שהיו בדי היישוב היהודי בארץ. כל המוסדות האלה אליהם נוסף אחר כך גם בנק הפועלים שהיה שידך לסוכנות נקראו "המוסדות המיישבים".

הקואופרציה - דגם אלטרנטיבי של התיישבות שיתופית שנוסדה בעלייה השנייה (פעם אחת בלבד). זה היה רעיון של אופנהיימר, כלכלן מומחה בכלכלה יישובית, שהציע משהו שקרוב לקבוצה אך שונה ממנה באופן שימוגי את הטוב מכל העולמות.

בקואופרציה שהקים במרחביה אופנהיימר קבע שכל מי שעובד יקבל תשלום דיפרנציאלי לפי טיב עבודתו. זה כמו בן הביא לסכסוכים רבים בשאלת הערכת טיב העבודה – על ידי מי היא נעשית ולפי איזה קריטריונים. משגבר נושא השוויוניות בחלוקת התגמול נשבר הכל וקרט.

הקונסטרוקציה שהוא בנה לא ענתה להיגיון וזה היה ניסיון בודד שנכשל. עם זאת זה היה היישוב החקלאי הראשון בעמק יזרעאל.

על חורבותיה של המרחביה ובסמוך לה קם מאוחר יותר מושב עובדים ואחר כך גם קיבוץ של השומר הצעיר ליד. הקואופרציה הפכה למוזיאון. בין השוהים בה היו מאיר יערי, גולדה מאיר, וגם טייסת 104 של הגרמנים שהתה שם בשנת 1915.

עוד שני כיבושים נותרו לאנשים האלה: כיבוש השפה העברית וכיבוש הביטחון. **כיבוש השפה העברית** - החל אמנם כבר בעלייה הראשונה עם אליעזר בן יהודה הנחשב כמחיה השפה העברית, אבל אנשי העלייה השנייה מרגע עלייתם ארץ נרתמו למאבק הזה והציגו אותו כחלק מהותי מתוכניתם וממאוויהם. ב-1914 נרשם בחיפה הניצחון המוחץ של העברית על הגרמנית כאשר התנועה הציונית ניצחה ב"מלחמת השפות" את חברת עזרה הגרמנית - יוזמת ומקימת הטכניון - והעברית הפכה לשפת הלימוד במוסד האוניברסיטאי הראשון שהוקם בארץ ישראל. במקביל גם בתי הספר העבריים הראשונים בראשון לציון (עם המורה ישראל בלקינד), בנוה צדק ובתל אביב (הגימנסיה העברית) מכניסים את העברית כשפת הלימוד הראשונה.

בנוה צדק לא היו מספיק מורים לעברית והוחלט לכן שהלימוד בעברית יתחיל דווקא בבית הספר לבנות. הרציונל היה שהן תהיינה אלה שתחנכה אחר כך את הילדים לדבר עברית.

כיבוש הביטחון, ההישג המהפכני הבא היה בשנים 1907 - 1909 והוא הקמת גוף הביטחון הראשון בארץ ישראל **ארגון בר גיורא**, שהוקם ביפו ב-1907 והפך ב-1909 במסחה (כפר תבור) לארגון השומר. הם לא הקימו את בר גיורא מתוך צורך השעה. לא תקפו אותם ביפו המוני ערבים, לא פגעו בהם ולא שדדו אותם. אלא שהם, בעיקר אלה שבאו מאזור גומל בבילורוסיה, עלו כבר עם הרעיון של הצורך בכוח מגן יהודי. זאת בעקבות הפרעות שחוו במקומות מהם באו שהביאו אותם למסקנה שיהודי צריך להיות בכל רגע מוכן לפרעות נוספות.

זה בא על רקע שתי הפאומות הגדולות שכתב ביאליק: "גיאת ההריגה" ו"על השחיטה" שבהן העביר ביקורת על התנהגותם הפחדנית של הגברים היהודיים בזמן פרעות קייסנוב. אבל לא כולם היו כאלה, היו גם יהודים (לדוגמה, בגומל) שניסו ולעיתים אף הצליחו לעמוד בפני תוקפיהם כבר שם. כשאלה הגיעו לארץ הבינו מיד שגם כאן צריך להקים כוח מגן.

ב-1910 הם כבר קובעים סיסמא עם משמעות ותוכן לאומיים: "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום".

ארגון השומר הוא הגוף הראשון במניין הגופים שיעסקו בביטחון ישראל. אנשי העלייה השנייה סימנו את בקעת כנרת, שהייתה אחת מהמוקדים העיקריים של רכישת קרקע – כנרת, דגניה. הם ראו בו את לב ליבה של העשייה שלהם, עם הגוון הסוציאליסטי והעשייה הציוניסטית שלהם. מהלב הזה יוצאים הם מנהיגים הפוליטיים: יוסף בוסל, ברל כצנלסון, נחמן סירקין (מראשי חובבי ציון וחסיד ההתיישבות הסוציאליסטית בארץ), והן אנשי העשייה: שמואל יבניאלי, בן ציון ישראלי (שנסע לעיראק 8 פעמים והביא את התמרים לארץ ישראל), נוח נפתולסקי.

סיפור כנרת והתימנים של העליה השנייה

שמואל יבניאלי יוצא לתימן, שוהה בה שנתיים, מתלבש כתימני. השליחות שלו נתפשת היום כתעודת עניות לאנשי העליה השנייה. הללו מבינים שאין להם מספיק עובדי כפיים, וחשבו שהתימנים הם "פועלים טבעיים" – אנשים שנולדו מבטן אימם עם ייעוד להיות עובדי חקלאות נחותים.

הם מסתכלים מסיבוב, ועל רקע המאבק שלהם שבו ראו שלבועים יש העדפה של הערבים על פניהם הסיקו שהערבים הם "פועלים טבעיים". לכן חיפשו "פועלים טבעיים" מקרב היהודים כדי שיעבדו עבורם. שמואל יבניאלי מביא עמו מתימן לארץ כמה מאות יהודים, משפחות דמארי, סעירי, ועוד. חלקם הולכים לריכוזי התימנים שכבר היו קיימים בארץ (נחלת יהודה, מחנה יהודה ונחליאל (חדרה), וחלקם עובר לחצר כנרת. כמה מהם מקשטים את בית הקברות בחצר כנרת. זה לא רק רחל המשוררת וברל כצנלסון, היו שם גם הרבה תימנים.

התימנים מגיעים בשמחה רבה לחצר כנרת, ומשם מתחילה מסכת של השפלות שהמוסדות המיישבים מעבירים אותם ומשכנים אותם בחושות, נותנים להם לעבוד בעבודות הכי קשות. הם חיים באופן קשה מאד וחלקם מתים בשחפת. ב-1929 "התימני עשה את שלו - התימני יכול ללכת" - המוסדות המיישבים מביאים להם משאיות ומעבירים אותם למקומות אחרים בהם מיישבים אותם ביישובי פועלים כמו מרמורק, נחליאל, נחלת יהודה וכו' מחזקים ומעבים את כל הריכוזים התימניים האחרים בארץ. כך חיסלו את כל המאחז התימני בעמק הירדן. זה מקור השמות כמו עין חרוד, כנרת, מעיין בשכונות התימנים של היום. נכון שיש מכתב ששלח הרב סעירי למוסדות הקרן הקיימת שבו הוא מבקש עזרה למושבה התימנית בעמק הירדן, וגם מבקש שייקחו אותם משם למקום אחר. כלומר אכן הייתה קבוצה שרצתה להתפנות מיוזמתה. אבל זה לא תירוץ לסילוק המביש שלהם. לכולם בארץ היה קשה אז, אבל אין מקביל למצב שבו מישוהו מהנהגת הישוב מפנה בכוח עדה ממקום א' ל-ב'.

תפרושת הישובים בעלייה השנייה (כולל שנות מלח"ע ה-1)

בצפון : חפציבה (חוה חקלאית) - 1906, כנרת (חוה חקלאית לאומית) - 1908 (ומ-1913 קבוצה), מצפה (מושבת יק"א) - 1908, כנרת (מושבת יק"א, 1909), דגניה (קבוצה) - 1909, מגדל (חוה חקלאית) - 1910, מרחביה (קבוצה, בעצם קואופרטיב - צורת התיישבות ייחודית) - 1911, פורייה ("אחוזה") - 1912, שרונה ("אחוזה") - 1913, ביתניה (תחנת ניסיונות חקלאית) - 1913, תל עדשים (קבוצה) - 1913, כפר חיים - 1914, עפולה (1915), כפר גלעדי (קבוצה) - 1916, תל חי (קבוצה) - 1917, איילת השחר (קבוצה) - 1918, **במרכז :** באר יעקב (מושב פועלים, 1907), עין גנים (מושב פועלים) - 1908, בן שמן (תחנת ניסיונות חקלאית) - 1908, חולדה (תחנת ניסיונות חקלאית) - 1909, כפר אוריה ("אחוזה") - 1912, נחליאל (שכונת פועלים) - 1912, נחלת יהודה (שכונת פועלים) - 1913, מחנה יהודה (שכונת פועלים ליד פתח תקוה) - 1913, כרכור - מושבה 1913, שעריים (שכונת פועלים) - 1913. גן שמואל - 1913, כפר מל"ל (מושב פועלים) - 1914

בדרום : רוחמה ("אחוזה") - 1911 (קיבוץ מ-1944)

חוץ מ-7 הקבוצות: דגניה, מרחביה, כנרת, תל עדשים, כפר גלעדי, תל חי ואיילת השחר ומהחוות החקלאיות הלאומיות: חולדה, בן שמן וכנרת, כל השאר הן מושבות או שכונות פועלים ליד ערים. כלומר, גם בתקופת העלייה השנייה צורת הישוב המרכזית היא התיישבות פרטית על קרקע פרטית. יש גם חידושים בגורמים המיישבים: כפר גלעדי ותל עדשים הוקמו על ידי אנשי ארגון השומר. כלומר, צורת התיישבות המהפכנית של העלייה השנייה - הקבוצה, הייתה מיעוט בעשייה ההתיישבותית המרכזית של העלייה השנייה, שעיקרה המשיך את צורת התיישבות החקלאית של העלייה הראשונה - המושבה.

הקבוצה חידשה במספר אופנים: התיישבות שיתופית, על בסיס סוציאליסטי, על קרקע לאום. זה ייחודי לעלייה השנייה, אבל זה היה נחלת מיעוט אנשים ויישובים. רק בגלל שהנראטיב שלה אומץ אחר כך גדלנו ולמדנו שהם הם אלה שחוללו את הכל.

הרב קוק ומסע הרבנים

הזכרנו כבר חלקם המשמעותי של רבני ישראל במבשרי ציון. דמות חשובה ביותר היה הרב קוק, מאנשי העלייה השנייה, חרדי שבחרדי אבל עם דעות של פייסנות. (ב-1921 התמנה לרב הראשי האשכנזי הראשון בארץ ישראל). בהקשר זה צריך להזכיר את מסע הרבנים - ב-1914 הצליח הרב קוק (אז רבה של יפו והמושבות) בהטילו את כל כובד משקלו לשכנע גם את החרדים שברבנים לצאת למסע לצפון שיקיף את כל התיישבות החדשה בארץ ישראל. היו אז כבר בארץ לא מעט מושבות - 28 מושבות העלייה הראשונה ועוד 3 או 4 מהעלייה השנייה.

משתתפי המסע, שהונהג בידי הרב קוק והרב חיים זוננפלד, עברו וחזקו את ידי המתיישבים. זו נקודה משמעותית משקפת את הרצון והכמיהה לאחדות בעם היהודי אז. היתה כמובן גם התנגדות לעניין בקרב הישוב הישן. זה המשך של פעולת מבשרי ציון החרדים שכבר הזכרנו את פעלם באמצע המאה ה-19.

מלחמת העולם הראשונה

מלח"ע ה-1 הייתה טראומטית ליישוב בארץ ישראל. הטורקים לא נותנים לשום תקציב זר להיכנס לארץ ישראל אם מקורו היו אויבי האימפריה העות'מאנית. כך נותקו כספי הסיוע שמקורם ברוסיה, אנגליה, ארה"ב. צינור ההזנה היחיד שנשאר היה גרמניה. ארתור רופין היה אזרן גרמני וקרנו בהחלט עלתה אז, מה שאפשר לו לבצע הרבה מאד מהפעילות של המשד הארצישראלי.

חוות חפציבה - פושטת את הרגל כי זוהתה עם רוסיה.

מיד עם פרוץ המלחמה בוטלו הקפיטולציות וכל הנתונים של כוחות "ההסכמה" גורשו למצרים אלא אם כן התעמתו והצטרפו לצבא העות'מאני. כעשרת אלפים יהודים נתינים זרים נאלצו לעזוב את הארץ. היו גירויים בכל מקום. חיילים טורקיים עוברים ברוחמה ומחסלים אותה לגמרי. בפסח 1917 מגורשים יהודי יפו ותל אביב. הרדיפות החמירו משנתגלתה מחתרת ניל"י וראשיה נעצרו.

הייתה ירידה בתפוקה בכל הפרמטרים. מסך 94 אלף יהודים של הישוב הישן + העלייה הראשונה + העלייה השנייה יורד מספר היהודים בארץ ערב כניסת הבריטים לארץ ב-1917 ל-55 אלף איש בלבד. אלה היו השנים הקשות ביותר מבחינת היחס של האימפריה העות'מאנית ליהודים בארץ ישראל בכל שנות שלטונם של הטורקים על הארץ.

ואף על פי כן הוקמו בגליל העליון 3 נקודות ישוב חדשות בזמן המלחמה: כפר גלעדי, תל חי ואיילת השחר. לאחר כיבוש דרום הארץ על ידי הבריטים ב-1917 הצטרפו כ-1100 צעירים יהודים לגדוד עברי חדש - גדוד הקלעים "הראשון ליהודה" - שהוקם אחר המלחמה וקלט לתוכו גם משוחררים מהגדודים האחרים.

תוספת ח'נ'ת' - המערכה בארץ מתחילה במתקפה כושלת של הטרוריסטים והגרמנים בני בריתם (בפיקוד פון קרסנשטיין) על אזור תעלת סואץ. לצורכי ההתקפה הזו נשלל הכביש מבאר שבע לניצנה והנוחה לאורכו מסילת הברזל העותומנית. הבריטים יוצאים להתקפת נגד לאורך דרך חים בחוף הצפוני של סיני שלאורכה הם סוללים מסילת ברזל משלהם. במאוס 1917 הם תוקפים פעמיים את עזה אבל נהדפים באבדות כבדות והמפקד הבריטי – הגנרל מארי, מודח ומוחלף בגנרל אלנבי. לאחר 4 חודשי הכנות, ב-31 באוקטובר, תוקף אלנבי ממזרח בכיוון באר שבע ומצליח למוטט את המערך הטרוריסטי. הצבא הבריטי עולה במהירות צפונה (עזה מפונה ללא קרב) ומגיע לרמלה, לד, יפו ולטרון. אלנבי ממקם את מפקדתו בצנר סירני. אלנבי פונה מזרחה וב-9 בדצמבר 1917 נכנס לירושלים לאחר קרבות ערים. לקראת סוף דצמבר גנרל היל צולח את הירקון ומתייצב מצפון לו. הצדדים מתחפרים בעמדותיהם (קו העוגיות) עד ספטמבר 1918. אז יוצא אלנבי למתקפה, פורץ בהפתעה את המערך הטרוריסטי בשרון ובתוך שבוע כובש את כל ארץ ישראל. הקרב האחרון נערך בצמח ומשם ממשיכים הבריטים לדמשק אליה הם נכנסים באוקטובר 1918. במערכה הארצישראלית יש לבריטים כ-5700 הרוגים ופצועים. בתוך כך מכריזים הבריטים ב-2.11.1917 על הצהרת בלפור – הקמת בית יהודי לעם היהודי בארץ ישראל. מעבר למאמצים שהשקיעו ראשי ההסתדרות הציונית בראשות חיים וייצמן, ולאחריה הכללית של האנגליקנים לרעיין של חזרת עם ישראל לארצו היה בהצהרה גם כוונה פוליטית לחזק את סיכוייה של בריטניה לקבל לשליטתה את ארץ ישראל בתום המלחמה.

העלייה השלישית

מתני? בשנים 1919 – 1923

כמה עלו? 30 אלף איש על פני 4 שנים, ממוצע של כ-8000 איש בשנה בלבד. ארצות המוקד – פרישה רחבה יותר של ארצות, אבל עדיין העיקר הן רוסיה והמדינות הסמוכות לה: פולין, רומניה, ליטא.

אופי האוכלוסייה – יותר ויותר, מעבר למחצית סך העולים, הם אנשים שבאים על רקע אידיאולוגי ציוני-סוציאליסטי. באים כחברים במסגרות ובתנועות, חוזרים מגורשים או כאלה שברחו מהארץ בזמן מלח"ע ה-1 אופי היישוב – שתי צורות ישוב חדשות: קיבוץ ומושב עובדים, ובנוסף חיזוק של הערים (תל אביב, יפו, חיפה, ו-4 ערי הקודש).

ב-19.12.1919 – מגיעים 671 עולים על סיפונה של אונייה אחת – הרוסלאן. זה היה מספר גדול מאד, כמעט אחוז אחד מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ! על סיפונה היו עולים וגולים חוזרים שלימים יתפשו מקום מרכזי בחברה הארצישראלית כמו יוסף קלוזנר, רחל המשוררת, רבניצקי, בן ציון דינור, יונתן רטוש ועוד. יש לכן כאלה שקוראים לה "הייפלאואר" של התנועה הציונית. זו תחילתה של העלייה ה-3. מכאן והלאה בני שתי העלות האלה (השנייה והשלישית) יראו עצמם שותפים לאידיאולוגיה ולדרך. אנשי העלייה ה-3 היו חדורי אידיאולוגיה סוציאליסטית אפילו יותר קיצונית מאנשי העלייה השנייה. רבים מהם היו חברים פעילים במפלגות הקומוניסטיות ברוסיה. למרות הצלחתה של המהפכה ברוסיה הם כיהודים התחילו להיות מופלים לרעה, ובאכזבתם מכך החלו לעזוב את רוסיה. גם כאן רוב העוזבים את רוסיה לא מגיעים לארץ. הרבה מגיעים להוליווד בארה"ב ומקימים שם את תעשיית הסרטים ההוליוודית. הגיעו גם להרבה יעדים אחרים, וכולם זוהו, בדרך כלל, עם השמאל הסוציאליסטי ואף נרדפו על כך. מיעוט שבמיעוט הגיע לארץ.

אחרי הצהרת בלפור והכיבוש הבריטי של ארץ ישראל נפתחו הלבבות והתקוות להאמין שמכאן והלאה תתמלא הארץ במיליוני יהודים. האכזבה הייתה גדולה מכמות המגיעים שגם בהם היו חוזרים. **1920** – שנה רבת משמעות וועשייה בארץ ישראל: נפילת תל חי (מאוס), הקמת ההגנה (יוני), תחילת המנדט הבריטי (יולי), עליית השומר הצעיר לביטחון עילית (אוגוסט), הקמת גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור (ספטמבר), הקמת ההסתדרות (דצמבר).

חלק מהעולים הקומוניסטיים התאכזבו ממידת הסוציאליזם הנמוכה מידי לטעמם שראו בארץ ישראל. קבוצה גדולה עוזבת בסוף שנות העשרים ומקימה מרכזים סוציאליסטיים ברוסיה, מין קולחוזים כאלה. חלק קטן מהם מגיע לארץ בשנות השבעים בגיל השמונים שלהם. העלייה הזו מקימה את המוסדות הפוליטיים המרכזיים בארץ תוך שיתוף פעולה מלא עם אנשי העלייה השנייה. עשו הרבה ביחד.

מתחילים להגיע חברי אגודות כמו אגודת החלוץ. מנהיגה היה יוסף טרומפלדור שלאחר מלח"ע ה-1 (שם היה סגן מפקד גדוד הפרדות הארצישראלי בצבא הבריטי) הקים ברוסיה את תנועת החלוץ עם ייעוד אחד התיישבות בארץ ישראל. הוא מגיע יחד איתם על סיפונה של רוסלאן. קבוצה שנייה שמגיעה, חברי המפלגות הסוציאליסטיות הציוניות מהגולה. (עדיין לא חברי מפלגת הבונד הלא ציונית. חלקם יעלו אחר כך בעלייה הפולנית). קבוצה זו תגברה את המפלגות הסוציאליסטיות שפעלו כבר בארץ: הפועל הצעיר (בראשות יוסף שפרינצק, אליעזר קפלן וחיים ארלוזורוב), פועלי ציון (בראשות בן גוריון, יצחק בן צבי וישראל שוחט) והבלתי מפלגתיים (בראשות ברל כצנלסון ויצחק טבנקין). כולם מפלגות ציוניות סוציאליסטיות.

תוספת ח'נ'ת' - ב-1919 התאחדו פועלי ציון ו"הבלתי מפלגתיים" והקימו את אחדות העבודה. ב-1922 הוקמה מפלגת "הפועל המזרחי". ב-1930 התאחדה אחדות העבודה עם הפועל הצעיר ליצירת מפא"י בראשות דוד בן גוריון. אחת מהקבוצות העולות מקורה בתנועת נוער יהודית בשם "השומר הצעיר" שהוקמה ב-1915 בהונגריה ובאוסטריה על רקע אי קבלתם של יהודים צעירים לתנועות הנוער המקומיות שם (עוף הנדודים). הצעירים היהודים שם שומעים שיש בארץ אגודה בשם השומר שהאידיאולוגיה שלה מאד דיברה אליהם והחליטו להקים לעצמם תנועה משלהם שקראו לה "השומר הצעיר". באירופה הם בכלל לא שמאלנים – היו בורגנים לחלוטין.

יוני 1920 – הקמת ההגנה. אנשי אחדות העבודה מכנסים בכנרת את ועידת כנרת. שם הם מחליטים לתת חיזוק בטחוני ליישוב העברי על ידי הקמת גוף בטחוני מרכזי – ההגנה – שיהיה כפוף למפלגה. הם מזמינים לקחת חלק בארגון החדש את חברי השומר שחלקם יושבים בכפר גלעדי, תל עדשים, סג'רה, טבריה. רובם של אלה נענים להזמנה ומחליטים על מירוק אגודת השומר ועוברים על נשקם ואימונם לארגון ההגנה. מי שלא מגיע ומסרב להצטרף להגנה הם חלק מאנשי כפר גלעדי. הם ממשיכים לקיים בחשאי עד 1929 את ארגון "הקיבוץ" – מסגרת עצמאית וסודית של השומר שבצעה מספר פעולות בארץ ומחוצה לה. לא העבירו את הסליק שלהם לרשות צה"ל אפילו במלחמת השחרור.

אפילו לפרשה זו הוא סיפורה של אגודת השומרים המוקמת על ידי אלכסנדר זייד. הוא היה ממקימי השומר, חי בכפר גלעדי ועזב אותם. לוקח את משפחתו ומקבל ב-1926 מינוי מטעם הקק"ל כשומר השטחים שלה בגבעת שייח אברייק. מספר אנשים שהצטרפו אליו מקימים יחד איתו את אגודת השומרים.

יולי 1920 - תחילת המנדט הבריטי בארץ ישראל. עד אז ארץ ישראל תחת שלטון צבאי בריטי. רק אחרי ועידת סן רמו מתמנה ומגיע לארץ נציב בריטי אזרחי – הרברט סמואל - ומתחיל שלטון אזרחי על ארץ ישראל.

אוגוסט 1920 - 21 נערים ו-4 נערות חברי השומר הצעיר מקימים את ביתניה עילית מעל חוות ביתניה (שכבר לא היתה קיימת). קיבלו תמיכה מקצועית מאנשי בית וגן ויבנאל. שם מצטרף אליהם מאיר יערי (הסיפור הומחז במחזה "ליל העשרים" של יהושע סובול) והופך אותם לאידיאלוגים אדוקים. המקום היה ידוע בפעילות האינטלקטואלית המרוכזת שבו – שיחות לילה, וידויים, ויכוחים פילוסופיים בשאלת היחס בין חיי הפרט לחיי הקהילה – עומס אידיאולוגי ניכר. אחד מהם – נתן - נמצא מת עם אקדחו בתוך עותק של "האחים קראמזוב". מהם נולד הקיבוץ הארצי שעליו מוקמת מפ"ם. זה היה השמאל הקיצוני בארץ (פרט לפ.ק.פ. – "המפלגה הקומוניסטית של פלשתינה" שהוקמה כבר ב-1919) שהפך ברבות הימים להיות המפלגה הקומוניסטית הישראלית - מק"י. כל זה לא קשור כלל לסכסוך עם הערבים שעוד לא החל אז.

ספטמבר 1920 - הקמת גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור. אנשי העלייה ה-3 שרואים עד לימיהם בסך הכל שבע קבוצות שהקימו אנשי העלייה השנייה – כפר גלעדי, תל חי, איילת השחר, דגניה, כנרת, תל עדשים, מרחביה. מחליטים לתת תנופה למפעל ההתיישבות. הם מקימים את "גדוד העבודה וההגנה על שם יוסף טרומפלדור" שנהרג זמן קצר קודם לכן (מרץ 1920) בתל חי. מהגדוד הזה יצרו פלוגות שמכל אחת נועדה להקים יישוב חדש.

התחיל ויכוח על ייעודו של גדוד העבודה: האם בנוסף להתיישבות לייעודו גם לשימושים צבאיים של הגנה או לא. לבסוף גדוד העבודה נשאר גדוד התיישבות בלבד, וההגנה יורדת למחתרת.

איש אחד מתחיל כבר באפריל להקים באופן עצמאי יחידות הגנה יהודיות בירושלים – זאב ז'בוטינסקי. הוא פירש את הכרזת בלפור על הקמת בית לאומי כמשהו שמקנה לנו זכות להקים צבא. הוא משלם על כך בעונש מאסר ממושך. יחד עם יוסף טרומפלדור ופנחס רוטנברג. ז'בוטינסקי הוא שיוזם במצרים בתחילת מלח"ע ה-1 יחד עם יוסף טרומפלדור את הקמת גדוד נהגי הפרדות עם סמל המנורה היהודית.

דצמבר 1920 - הקמת ההסתדרות הכללית בוועידת חיפה. שם נפגשים שוב למעלה מ-4000 חברי כל התנועות הסוציאליסטיות האלה ומקימים ארגון גג של איגודים מקצועיים – ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, הלא היא ההסתדרות האדומה.

זו הייתה המסגרת הציונית הראשונה שפתחה שורותיה לחברים ערביים.

אם כן, במהלך חצי שנה ב-1920 אנשי העליות השנייה והשלישית מקימים חלק גדול מהמוסדות שינהלו אחר כך את חיי המדינה. למשל סולל בונה, קופת חולים, המשביר, בנק הפועלים, הוצאת הספרים עם עובד, עיתון דבר.

אלה היו מוסדות שנתנו משמעות לגוף שהקים אותם – ההסתדרות הכללית. היא הייתה בעלת זהות כפולה. מצד אחד הייתה איגוד מקצועי שתפקידו לשמור על הזכויות של הפועל העברי בארץ ישראל. הגופים שמשקפים את הפן הזה של ההסתדרות היו קופת חולים, מבטחים (קופת הפנסיה של העובדים), בנק הפועלים, המשביר לצרכן (הוקם כבר במלח"ע ה-1 בכנרת בכדי לשווק עצמאית תוצרת חקלאית לתושבי הערים), תנובה ועוד.

משמעות נוספת ואחרת להסתדרות נתנו גופים כמו כור וסולל בונה שנקראו יחד "חברת העובדים". אלו כבר גופים שהוקמו על מנת להרוויח כסף (ובדרך גם לספק עבודה לעובדים). כאן כבר ההסתדרות היתה בעלים, והיה בכך משום סתירה מהותית פנימית – אינך יכול לדאוג בו זמנית גם לעובדים וגם לבעלים. אבל זה עבד די הרבה שנים די טוב.

צד שלישי הוא הצד התרבותי – עם עובד, ספרית הפועלים, עתון דבר, תיאטרון, בתי הבראה, בית חינוך (ורם חינוכי של תנועת הפועלים).

העשייה הוולונטרית הזו שמלפני קום המדינה היא שקבעה את דמותה של המדינה לאחר שהוקמה. אלו אותם אנשים ואותם מוסדות שהנהיגו את המדינה בראשית דרכה.

גדוד העבודה הוקם קם בספטמבר 1920 על בסיס אידיאולוגיה של אנשי העלייה ה-3 תנועת החלוץ בשיתוף עם אנשי השומר. היו די זומים באידיאולוגיה לאנשי העלייה השנייה אבל דגלו בגישה יותר אגרסיבית ומהירה ליישוב הארץ. מבין מקימיו: מניה וישראל שוחט, מנחם אלקינד, יהודה אלמוג ויצחק שדה (לימים מפקד ההגנה). אחד מחבריו היה דוד הורוביץ – לימים הנגיד הראשון של בנק ישראל.

הרעיון היה לממן הקמת יישובים חדשים על ידי עבודה מאורגנת בסלילת כבישים, חקלאות ובנייה, במימון של שלטונות המנדט הבריטי. הגדוד פעל עד 1929 ובמהלך השנים הללו עברו בו כ-2500 פועלים כשבשיא (1925) מנה 660 חברים. ההכנסות נוהלו בקופה משותפת ממנה סופקו צרכי החברים וממנה מומנו ההוצאות לבניית היישובים.

היישובים שהם מקימים כבר נקראים קיבוץ. זה מונח שנלקח מתוך העולם החרדי, בתוך מוסדות החינוך של הזרם הדתי התייחס המונח קיבוץ לאנשים שהתקבצו ללימוד ביחד. כלומר אנשי העלייה ה-3 לקחו את המונח הזה כמעין הליכה אל המקורות.

קיבוץ היה מוקם בדרך כלל על ידי סדר גודל של פלוגה אחת של הגדוד. הקיבוץ הראשון שהוקם על ידי גדוד העבודה היה עין חרוד ואחריו תל יוסף (על שם יוסף טרומפלדור) שהוקמו ב-1921. ב-1921 הוקם גם קיבוץ קריית ענבים, וב-1926 הוקם קיבוץ רמת רחל.

מי מימן אותם? אנשי רמת רחל הקימו את הקיבוץ שלהם מעמל כפייהם בעבודה שכירה בירושלים. עד היום יש בור גדול בירושלים שנוצר מעבודת החציבה שבצעו מקימי רמת רחל עבור קבלנים פרטיים בירושלים. הם גם בנו את שכונת רחביה על אדמות זנגיריה הערבית שרובן היו ריקות מאדם והיו רכוש הכנסייה האורתודוקסית בירושלים.

(באותה תקופה ממשלת המנדט למדה שלכנסייה האורתודוקסית יש חוב של מיליונים וביקשה מהם לחסלו אלתר. החובות נוצרו מכיוון שבזמן מלחמת העולם הראשונה, ולכנסייה לא היה מקור מימון. הלחץ הבריטי הביא להצעת האדמות הללו למכירה, ואנשי הקק"ל ניצלו את ההזדמנות והגישו לאורתודוקסים הצעה שלא ניתן היה לסרב לה. על האדמות הללו יקים גדוד העבודה את שכונת רחביה). ב-1926 רוכשים אנשי גדוד העבודה הירושלמי אדמות של הכפר הערבי צור באחר מעל שכונת ארנונה ועולים להתיישב בהם. גם הוקצו להם שטחים בעמק הצבאים. אחד מהם – מרדכי איש שלום, היה לימים ראש העיר ירושלים (לפני טדי קולק). הוא היה איש העלייה ה-3 מאנשי גדוד העבודה הירושלמי שלא הלך עם חבריו לרמת רחל אלא נשאר בירושלים (והתגורר ברחוב החוצב בשכונת בית הכרם) "הם בלטו בלובן אהלינו" – שיר של שלונסקי שמשקף את ההווי של גדודי העבודה שחבריהם לנו באוהלים לאורך הכבישים אותם סללו ובתוך הערים שם עבדו. זו התמונה האופיינית של אנשי גדודי העבודה – באו לעבוד בשטח בסלילת דרכים (אז נסללו במימון המנדט הבריטי כבישי צמח-טבריה, עפולה-נהלל, נצרת-עפולה), חיו בשטח, גרו באוהלים, ורק אחר כך הצליחו לעלות למקומות קבע. כולם היו ממומנים על ידי מחלקת העבודות הציבוריות של ממשלת המנדט. זו הציעה פרויקטים של עבודות ציבוריות במכרזים קבלניים לכל דורש, וכמו כן זכו בהם אנשי המוסדות המיישבים שלא היו להם מתחרים בכלל. פרט לסלילת כבישים בנו אנשי גדודי העבודה רבות בערים. למשל ירושלים ופאתיה – קיבוץ קרית ענבים, קיבוץ רמת רחל, שכונת רחביה, בית הכרם, תלפיות – כל מה שנקרא אחר כך שכונות הגנים. כך גם בשכונות הגנים של תל אביב שקמו על פי תכנונו של ארכיטקט סקוטי בשם פטריק ג'ונס, ושל אלו של חיפה (הזר הכרמל – 1920, נוה שאנן – 1922, בת גלים – 1922) שתוכננו בידי ריכרד קאופמן. שכונות הגנים היו להיט בראשית המאה העשרים בעולם, ועל ברכי הרעיונות האלה תכננו את השכונות בערים בארץ. בתל אביב נטו את אוהליהם בשכונת מחלול לחוף הים ובנו את רחובות נחלת בנימין, בן יהודה, שדרות רוטשילד ועוד.

לאחר שהיה להם להערכתם מספיק כספים בכדי לממן את הקמת היישוב שלהם היו אנשי גדוד העבודה עוזבים את מחנות האוהלים ויוצאים להקים את יישובם. המוסדות הלאומיים הקצו להם קרקע הן ליישוב והן לשטחים חקלאיים. כך ברמת רחל, כך בקיבוצים אחרים. **ראשית ההתיישבות** הייתה בעיקר בעמק יזרעאל. ב-1920 יהושע חנקין כבר גאל למעלה מ-60 אלף דונם של אדמה בעמק, והתחילו לצוץ שם יישובים כפטריות אחרי הגשם (בין 1921-1923 הוקמו 12 יישובים חקלאיים – קיבוצים ומושבי עובדים – בעמק יזרעאל ועמק בית שאן). אז הבינו שצריך לתכנן את מקומות היישוב האלה מראש ובצורה מסודרת.

התכנון היה גם מרחבי – תפרושת היישובים בשטח נתון, וגם פנימי בתוך חצר היישוב. יש שורה שלמה של יישובים שמוקמו בתכנון מראש בעמק יזרעאל ובית שאן. לפעמים היזו לאחר התכנון את מקום היישוב המקורי למקום חדש (למשל, תל יוסף). במקביל לגדוד עבודה ע"ש טרומפלדור ייסדו אנשי השומר הצעיר גדוד עבודה שלהם – גדוד השומריה. אחרי ביתניה עילית הקימו אנשי השומר הצעיר ב-1922 את הקיבוץ הראשון שלהם, בית אלפא. לימים יקימו את תנועת הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר שב-1948 תהיה חלק ממפלגה חדשה שתוקם א – מפ"ם.

מושבי העובדים

עין גנים ליד פתח תקווה, ישבו שם פועלים מהעלייה השנייה שהועסקו קודם לייסוד המקום ב-1908 כפועלים אצל איכר פתח תקווה. במובנים רבים היא מושב העובדים הראשון בארץ למרות שההיסטוריה הרשמית מציינת את נהלל כמושב העובדים הראשון. אנשי עין גנים חשבו שרמת השיטופיות הגבוהה של צורת ההתיישבות החדשה של בני עלייתם – הקבוצה מעט מוגזמת ולא ממש הכרחית לרעיון המרכזי של כיבוש הארץ. ב-1908 הם מקימים לעצמם בעין גנים משהו אחר, מושב פועלים. נפגשים כמעט כל ערב ממילא ודנים באידיאולוגיה, אבל כל אחד אחר כך הולך לביתו שם הוא מנהל חיים פרטיים ומתפרנס מחקלאות שעשה בשטחו. הם קראו לזה משק עזר, ומוזה הם אכלו והתקיימו.

בעין גנים ישבו, בין היתר, דוד בן גוריון, חיים ברנר, שמואל ודבורה דיין, א.ד. גורדון, ואחרים. מאוחר יותר, כאשר אנשי חצר כנרת מקימים את דגניה חלק מאנשי עין גנים עוברים לשם, ביניהם שמואל ודבורה דיין (שם נולד משה דיין הקרוי על שם משה ברסקי שנרצח כאשר רכב על סוסתו מכנרת לטבריה כדי להביא תרופה לשמואל דיין).

ב-1920 - 1921 אנשי העלייה ה-3 זוכרים את מה שהיה בעין גנים ומחליטים להקים צורת יישוב חדשה בדגם הזה ממש – מושב העובדים. בניגוד לקבוצה שם הכל משותף, כאן לא אוכלים ביחד, ויש רכוש פרטי. בכל מה שנוגע לעבודה יש שתי רמות: משק עזר משפחתי שבו אסורה העסקת עבודה שכירה ומשם עיקר הפרנסה, ובנוסף שטחים המעובדים במשותף שנועדו לתת גב כלכלי לאלה שלא היו חקלאים מוצלחים במיוחד. כאן החל הרעיון של ערבות הדדית שבו אין דבר כזה שחבר מושב יקרוס לבדו. כולם יגבו אותו ולא רק במילים אלא גם בכסף.

כבר מושבי העובדים הראשונים יצאו מדפוס המשק החד-ענפי שאפיין את הקבוצות והקיבוצים (שהתבססו על גידולי הפלחה – תבואות: חיטה, שעורה, וכותנה). כעת מכניסים, בעיקר במשק הפרטי אבל גם בחלק המשותף, ענפי ייצור אחרים כמו גן ירק, פרדס, מטע ומשק בעלי חיים (רפתות בעיקר). אז נולדה התפישה שבחלקה המשותפת הזו יהיו גידולי שדה. זה עדיין לא מושב שיתופי – זה מושב עובדים.

חולסת ח'נ'ות: ההבדלים בין מושבים למושבות: (1) המושבים נבנים על קרקע לאום ולא על קרקע פרטית כמו במושבה – התפישה כאן היא שהקרקע היא אמצעי ייצור שמועמד למתיישב ולא נכס כלכלי שנקנה על דיו, (2) במושבים יש אלמנט של ערבות הדדית כולל שטחים חקלאיים משותפים שההכנסות מהם מתחלקות בין חברי המושב. אלמנט זה חסר לחלוטין במושבות, (3) חל איסור על עבודה שכירה במושב אך לא כך במושבה.

העקרונות של מושב העובדים כפי שפורסמו על יד אליעזר יפה ב-1919 אמרו:

- קרקע לאומית - המתיישב מקבל את חלקתו בחכירה ואינו יכול למכרה או לחלקה.
- עבודה עצמית, כדי למנוע העסקת שכירים וניצולים.
- עזרה הדדית בין חברי המושב וסיוע לפרט החלש.
- אחריות וערבות הדדית כדי להבטיח סולידריות בין החברים ומניעת פערים כלכליים.
- מסגרות קואופרטיביות לשיווק התוצרת החקלאית, להשגת אשראי למשקים ולרכישה מרוכזת של אמצעי ייצור וצריכה.
- ניהול דמוקרטי של הישוב, כשהחברים משתתפים בו במידה שווה.
- משק חקלאי מעורב, שיבטיח תעסוקה מאוזנת במשך השנה.

באותם שנים מגיעים לארץ ישראל לא מעט אנשים בעלי מקצועות חופשיים כולל מתכננים ואדריכלים. מי שזכה במכרז להיות מתכנן הבית של התנועה הציונית, תכנון תפרושת הישובים ותכנון הפנים של הישוב היה ריכרד קאופמן, בוגר מוסד ללימוד אדריכלות מאד יוקרתי בשם **הבאוהאוס** שהוקם ב-1919 בעיר דסאו בגרמניה ודגל בעקרונות של בנייה מאד פרקטית (בכל התחומים: בתים, יישובים, כלי בית וכו'). הוא הפך להיות אדריכל הבית של חברת הכשרת היישוב הזרוע המתכננת של המוסדות הלאומיים והופקד גם על תכנון שכונות מגורים חדשות – שכונות הגנים.

ב-1921 הוא מקבל לתכנן את מושב העובדים המתוכנן הראשון, נהל על קרקע קק"ל ובמיוון קרן היסוד. המושב מתוכנן לאנשים מהעלייה השנייה (שחלקם מגיע מדגניה כמו משפחת דיין) וקצת מאנשי העלייה ה-3. מאחר והשטח היה מישורי הלך על תכנית מעגלית של עוגה אותה פרס ל-72 פרוסות שוות שטח. את הבתים בנה במעגל הפנימי של הפרוסות כך שיהיו בסמיכות אחד לשני. מאחר ולא כל החברים יעסקו בחקלאות – יש מורה, אחות, אופה, וכו' – הוקצו להם שטחי אדמה קטנים יותר במרכז היישוב כולל משק עזר קטן לשימוש הפרטי, אבל לא נחלות חקלאיות.

בנהלל (ספטמבר 1921) שיחק לידיו אופי השטח המישורי. המושב השני - כפר יחזקאל (דצמבר 1921) כבר יושב על גבעה ושם התכנן הזה לא עובד. אז נכנסים עקרונות אחרים שכולם מיועדים לשמור על השוויוניות. יש ויכוח לא נגמר בשאלה מי היה מושב העובדים הראשון – עין גנים (1908) שבה הקרקע הייתה פרטית, נהלל (1921) או כפר מל"ל (קם ב-1912 אבל לא כמושב אלא כמושבה ללא שום שיתוף). תנועת המושבים רואה בנהלל את המושב הראשון שענה במלואו על איפון מושב העובדים.

המושבים הפכו להיות הצלחה לא קטנה אבל לא תמיד. למשל בעמק יזרעאל כאשר מוקם מושב כפר יחזקאל (1921) על ידי גרעין פלוגה אחת של גדוד העבודה חלק מהפלוגה מתנגד להורדת דרגת השיתופיות ורוצה שיתופיות גבוהה יותר. מאחר שהרוב החליט נגדם הם פורשים ומקימים בין עין חרוד וכפר יחזקאל את קיבוץ גבע (שלימים יצא ממנו הגבעטרון).

נסכם:

- **העלייה הראשונה** - צורת הישוב האופיינית (אך לא הבלעדית, הלכו גם לערים) הייתה המושבה.
 - **העלייה השנייה** - צורת ההתיישבות החדשה (אך הלא ממש אופיינית) שוברת כוון בעניין השיתופיות - הקבוצה. במקביל המשיכו להקים מושבות וגם המשיכו ללכת לערים.
 - **העלייה השלישית** - שתי צורות התיישבות חדשות: הקיבוץ (נבדל מהקבוצה רק בגודל ובגישה האינטקלוסיבית, לקבל את כל מי שרצה, בניגוד לגישה האקסקלוסיבית של הקבוצה, מי שלא שייך לנו לא מתקבל), ו**מושב העובדים** שהוא מעין נסיגה ברעיון השיתופיות ביחס לקיבוץ ולקבוצה.
- מושבות העלייה השלישית** – רמת גן, רעננה (1921), בנימינה (1922), רמת השרון (1923).
- קיבוצי העלייה השלישית**: דגניה ב' (1920), קרית ענבים (גדוד העבודה, 1920), עין חרוד (גדוד העבודה, 1921), תל יוסף (גדוד העבודה, 1921), גבע (גדוד העבודה, 1921), גן שמואל (1921), יגור (1922), בית אלפא (השומר הצעיר, 1922), יגור (1922), חפציבה (1922), מזרע (1923), אפיקים (1924), משמר העמק (השומר הצעיר, 1926).
- מושבי העלייה השלישית**: נהלל (1921), כפר יחזקאל (1921), בלפוריה (1922), תל עדשים (1923), כפר גדעון (1923).

העלייה הרביעית - עליית הפולנים 1924 - 1933

מיוני 1924 עד 1932. יש גם גישה המצמצמת את התקופה ל-1924 - 1928, אבל הגישה המקובלת היא להמשיך את העלייה ה-4 עד למועד עליית הנאצים ב-1933 בגרמניה שהביא לגל עלייה גדול חדש – העלייה ה-5. הגישה הצרה מתייחסת למשבר הכלכלי העולמי של 1929 שהביא בהחלט לירידה בכמות העולים לארץ.

מכונה בשלושה שמות: עליית גראבסקי, עליית הפולנים או עליית הקיוסקים והמכולות. עולים כ-65 עד 70 אלף איש. ממש כפול מהמוצא של כל עלייה קודמת. מדינת המוצא העיקרית היא פולין, אבל עלו גם מביילארוס, ליטא, לטביה, יוון. גם קצת מצפון אפריקה ואסיה.

גראבסקי היה שמו של שר האוצר/כלכלה הפולני שבעקבות משבר כלכלי ואינפלציה דוהרת בפולין יזם רפורמה במיסוי ובהתנהלות הכספית של פולין. אלה פגעו בעיקר בבעלי ההון של מעמד הביניים העליון, בעיקר היהודים. כתוצאה מהחקיקה הזו אוספים יהודי פולניה את מזומניהם, ובורחים מפולין. הם מגיעים לארץ עם די הרבה מזומנים ומחפשים מה לעשות איתם. רבים מהם מגיעים לערים ומחזקים אותן, בעיקר את תל אביב שבדיוק ב-1925 מקבלת מעמד של עיר בראשות ה"מאיר" מאיר דיזינגוף. תל אביב הופכת להיות עיר שואבת לעלייה הזו והעלייה הזו היא מה שמזניקה את תל אביב.

הם משקיעים ומחוללים מפנה במסחר ובתעשייה של הארץ כאשר בשלב ראשון כלל לא עסקו בחקלאות. בשלב מאוחר יותר הם אלו שהקימו את ענף הפרדסנות. אחת ההזדמנויות העסקיות הקלות שראו לפנייהם – קיוסקים, מכולות, מסעדות ובתי קפה. הכל ביוזמה פרטית.

גדול האישים של העלייה ה-4 הינו המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק שעולה לתל אביב ב-1924 בתמורה להבטחת מאיר דיזינגוף שהרחוב בו יבנה את ביתו יקרא על שמו עוד בחייו - רחוב ביאליק. (אחר כך קראו על שמו גם את שדרות ח"ן).

בכל דבר פנו אליו לעצה. היה מהלך ברחובות ומפלא באמרותיו: "גוזיני ואגרשך, העדיפני במיליך ואלך" (תני לי גוזו ואשלם לך גרוש, תני לי עודף במילים ואלך לדרכי). על שחקני הביילארד אמר ביאליק: "שניים ליציים אוחזים בעינים ומכים בביצים וכל המכניס ללוח הרי זה משובח". בבתי הקפה התחיל להתפתח תרבות חדשה – קבוצות משוררים, ביילארד, קלפים – למשל כסית.

העולים השקיעו גם בתעשייה. אנשי לודז' מקימים את לודז'יה, מפעלי מתכת, מפעלי בלוקים, ענף הבניה מזנק ומושך איתו כתמיד את כל היתר. ויסוצקי, גביר חרדי, מקים את מפעל התה שלו.

דמות חשובה נוספת בעלייה ה-4 הוא אשר גינזבורג הוא "אחד העם" – אבי "הציונות הרוחנית" שדגלה בארץ ישראל כמרכז רוחני לעם היהודי, לאו דווקא פיזי. הוא כתב לא מעט ביקורת על מה שקורה בארץ ישראל: "אמת מארץ ישראל" ו-"לא זה הדרך". הוא עבד כרואה החשבון של ויסוצקי. הוא הבין שהמפעל האידיאולוגי-סוציאליסטי יושב על בועה שתתפוצץ לו בפנים בגלל שאין לו הגיון כלכלי. אפילו דיבר על טווח זמן של 50 שנה לגל היותר שבו יתפוצץ העניין, ממש חזה את השבר התנועה הקיבוצית בשנות ה-80.

מוסמת ח'נני: אחד העם עלה לארץ ב-1922 ולכן שייך טכנית לעלייה ה-3 ולא ה-4. סיבה נוספת לכמות הגדולה שהגיעה לארץ בעלייה הזו היא שינוי חוקי ההגירה בארה"ב ששימשה עד אז יעד הגירה מרכזי ליהודים ולאחרים. האמריקאים סגרו את אפשרות ההגירה אליהם ואז היהודים נאלצו בלית ברירה להגר לארץ. 1925 היא השנה הראשונה שבה עולים יותר יהודים לארץ ישראל מאשר לארה"ב.

בשלב מסוים הפוטנציאל של העולים מוצה, ובמקביל גראבסקי הבין שגורם נזק ברפורמה שלו שהביאה לבריחת הון גדולה מפולין והחליט לסגת קצת ממנה. זה החליש את העלייה. כך או כך הפאזה הראשונה של העלייה הזו נעצרת בסביבות סוף 1925, בסך הכל כשנה וחצי מתחילתה שבהם עלו לארץ כ-47 אלף איש. מתחיל שפל כלכלי בארץ, אבל כעת מתחילות שתי יוזמות חדשות: בניית תחנת הכוח בנהריים והקמת ענף הפרדסנות. תחנת הכוח בנהריים הייתה יזמה של איש אחד - פנחס רוטנברג, שהצליח לגייס הון ממשקיעים יהודים כולל משפחת רוטשילד ולקבל זיכיון מהבריטים לבלעדיות על ייצור חשמל בארץ למשך 70 שנה. האיש הזה היה מדעים מבחינת האסטרטגיות וכושר השכנוע שלו כפי שיעיד עליו רונאלד סטון.

(רונאלד סטון היה המושל הצבאי של ירושלים בתקופת המנדט במקביל לכהונתו של הרברט סמואל כנציב הראשון. היה איש ממשל בריטי קשוח. הוא זה שתיקן את תקנת הבניה מאבן ירושלמית בעיר).

רוטנברג - ממנהיגי היישוב בארץ ואחד ממפקדי ההגנה בתל אביב, מקים ב-1923 את חברת החשמל. ב-1927 הוא מתחיל בבניית תחנת הכוח בנהריים. בפברואר 1931 נהרסים בשיטפון חלקים מרכזיים של התחנה המוקמת. הפועלים מציעים להמשיך לעבוד תמורת מזון ומגורים בלבד. רוטנברג מבטיח להם שהמפעל יימשך והכל יהיה בסדר. הוא עומד בדיבורו, מגייס את ההון הנדרש לתיקונים והתחנה מושלמת ומתחילה לעבוד ב-1932. מאז הוא מכונה "הזקן מנהריים". התחנה פעלה עד ל-1948 שאז נכבשה בידי הלגיון הירדני ונותרה השטח ירדן.

הקמת חברת החשמל בארץ הזניקה את כלכלת ארץ ישראל.

ענף ההדרים

בין שתי מלחמות העולם קרה משהו בעולם – התחילה הגישה הבריאותית בדגש על אכילת הדרים וקבלת ויטמין C. במקביל התפתחה ההובלה באוורור. התפוזים הובלו בתיבות עשויות ברוסים וכל תפוז היה נעטף בנייר פרגמנט מיוחד. זה נתן בום כלכלי להרבה תעשיות בארץ.

ענף ההדרים היה סיפור הצלחה אדיר. למשל אז הקים הלורד מונד, ידיד אישי של ויצמן, יחד עם עוד שני לורדים, לורד זיו (שעל שמו מכון ויצמן) ולורד יחיאל ויצמן, אחיו של חיים ויצמן (ואביו של עזר ויצמן) שותפות שקנתה קרקעות ונטעה עליהם פרדסים. עשו מזה הון רב.

חלק מהקרקעות הם העבירו אחר כך לקק"ל שהקימה עליו את תל מונד ובנותיה. אגב, כל אחד מתושבי תל מונד קנה בפרוטות את האדמה שנרשמה על שמו וזו קרקע פרטית עד היום.

כאשר יוצאים מהמסגר הבינלאומי של 1929 מתחדש גל עליה קטן לארץ ישראל. בגל הזה עולה לארץ פנחס קוזלובסקי (ספיר). הגל הזה ניזון גם מתעמולה גדולה של הסוכנות בקרב יהודי העולם שספיר נטל בה חלק חשוב.

שני אירועים שנתנו אז דחיפה גדולה לישוב בארץ: המכביה הראשונה ויריד המזרח. **המכביה** הייתה רעיון שעלה באנגליה על ידי רוברט בנטוויץ' (שגם לקח חלק גם בניסוח הצהרת בלפור). זה היה חלק מהתפישת של חידוש הצעיר היהודי בדמותו של בר כוכבא – נפש בריאה בגוף בריא. ב-1932 מתקיימת המכביה הראשונה בארץ ישראל. חלק מהמגיעים אליה נשארים כאן. הם חלק ממה שמרדכי נאור קורא "עליה ללא שם".

יריד המזרח - הסמל הוא גמל עם כנפים. למה? כאשר כמה יזמים פרטיים הגו את הרעיון הם פנו למרכזי תעשייה ומסחר מכל העולם שישתתפו ביריד הזה. בנו ביתנים לכל מדינה כולל ביתן של תוצרת הארץ – סיגריות, גפרורים. הערבים אמרו אז שעד שהיהודים יעשו את זה יצמחו לגמל כנפיים.

התערוכה הראשונה שזכתה לשם "יריד המזרח" הייתה ב-1932 באזור רחוב השפלה בתל אביב (שלושת הדקלים הנמצאים שם היום הם חלק מהשדרה שהובילה לתערוכה). אחר כך זה עבר לחצי האי הירקוני.

יישובי העלייה הרביעית

מושבות העלייה ה-4: נוה יעקב (1924), בני ברק (1924), הרצליה (1924), מגדיאל (1924), רמתיים (1924), כפר הדר (1927), כפר אתא (1925), רמת ישי (1925)

ישושים עירוניים – נשר (1924), עפולה (1925) – העיר העברית השנייה, בת ים (1926), נתניה (1929) בשנים 1924-1928 הוקמו 17 קיבוצים ומושבים : **קיבוצים** – גבעת השלושה (1925), רמת רחל (1926), שריד (1926), גבת (1926), רמת דוד (1926), משמר העמק (1926), עין שמר (1927), בית זרע (1927), גבעת ברנר (1928) **מושבים** – כפר חסידים (1924), כפר ברוך (1926), כפר יהושע (1927), שדה יעקב (תנועת המזרחי, 1927), כפר ברנדיס (1927), כפר אהרון (1926), ירקונה (1932)

העלייה החמישית 1933 - 1939 – עליית הייקים

קפיצת מדרגה אדירה. מגיעים כ-250 אלף איש בתוך שש וחצי שנים. זה היה שטף אדיר ששילש את מספר היהודים בארץ ישראל עד לכחצי מיליון איש. זה כבר היה משחק אחר לגמרי. **מאסות ציוניות** : הסיבה הישירה לגל העלייה הזה הייתה עליית הנאציזם בגרמניה ב-1933. ב-1935 נחקקים חוקי נירנברג ואז התמונה האנטישמית בגרמניה מתבררת ומתחזקת העלייה לארץ. במקביל היו שערי ההגירה לארה"ב חסומים כמעט לגמרי ולכן ארץ ישראל הייתה המקלט הכמעט יחיד שהיה פתוח בפני מי שבקש לברוח מהאנטישמיות בגרמניה ובמזרח אירופה (בעיקר פולין).

באמצע התקופה, שנת 1935 עזב דוד בן גוריון את תפקיד מזכיר הסתדרות העובדים ומתמנה ליו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, מעין ראש הממשלה של המדינה שבדרך. מאז הוא מרכז את מאמציו אצל הבריטים להגדיל את מסכות העלייה. ב-1934 מתחילות להגיע ספינות המעפילים הראשונות.

שמות העלייה הזו : העלייה ה-5, עליית הייקים, עליית הנוער. י.ק.ה - כינוי ליהודי שבא מגרמניה. המקור הוא המילה יקה - ז'אקט, שבו הנשים היו מחייבות את בעליהן לצאת לרחוב. דיברו בעברית עם שפה שאינה לא הבניה. אחר כך מישוה רע קרא לזה "יהודי קשה הבנה". הם כלל לא היו קשי הבנה. חוללו מהפיכה אדירה בארץ – בתחום הבניה, התעשייה, והתרבות. "האיש ליד המכונה" – סטף וורטהיימר, תמציתו של היקה. בא כנער צעיר בעליה הזו. ברניסלב הוברמן מקים את הפילהרמונית ממוזיקאים יהודיים מחוגנים ששכנע לעלות לארץ. קונצרט הגאלה של הפילהרמונית נערך ב-1935 ליד גני התערוכה ומוזמין אליו את ארטורו טוסקניני, גדול המנצחים בעולם (ססירב זמן קצר קודם לכן לנגן בפני הנאצים).

ייקים בולטים אחרים : ריכרד שטראוס (מחלבות שטראוס), אריך מולר (אתא), יעקב ית (בנק ית), ראובן הכט (ממנורות דגון), סטף ורטהיימר (ישקר), טדי קולק, השופט חיים כהן, אורי אבנרי, ועוד. מתוך כ-250 אלף עולי העלייה ה-5 רק כרבע היו באמת יקים, היינו הגיעו מגרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה. אבל הם הטביעו את חותמם על העלייה הזו בעיקר משום ששמרו על זהותם החברתית ולא נטמעו בקרב האחרים. סיבה נוספת לדומיננטיות של היקים בעלייה הזו היה היקף ההון האדיר שהביאו עמם שאפשר להם השקעה בתחומים רבים במשק. מאידך, מעטים בלבד מהם פנו למערכת הפוליטית ותרומתם בה מעטה.

עליית הנוער - זה לא שם מקובל לעלייה הזו, אבל עליית הנוער מזוהה עם העלייה ה-5. זו תופעה ייחודית לעלייה ה-5 העלאת בני נוער ללא הוריהם (בתחילה מגרמניה ואחר כך גם מארצות אחרות) וקליטתם בכפרי נוער (בן שמן, כפר גליקסון, הדסים, מאיר שפיה) ובקיבוצים ברחבי הארץ במסגרת "חברות נוער". היוזמת הייתה רוחה פראייר, הרבנית (אשתו של הרב פראייר בברלין) של ברלין, ומי שמונתה מטעם ההסתדרות הציונית לעמוד בראש מסגרת "עליית הנוער" בארץ הייתה הנרייטה סאלד (על שמה כפר סאלד, גבעת האם). בזכותן עשרות אלפי ילדים יהודים מוצאים מאירופה, כשמתוכם הגיעו לארץ כ-40,000 ללא הוריהם.

הטרנספר ("ההעברה") ורצח חיים ארלוזורוב

בשנות ה-30 הגתה הסוכנות היהודית רעיון ייחודי אל מול המפלגה הנאצית שזה עתה עלתה לשלטון בגרמניה. הרעיון היה לאפשר ליהודי גרמניה שרכושם הוחרם ונאסר עליהם להוציא את ממונם מגרמניה, להביא עמם בעלייתם ארצה מכוונת וצידוד חקלאי ותעשייתי מתוצרת גרמניה. אלו יועדו להקלט בחקלאות ובתעשייה בארץ והתמורה בעדם הייתה משולמת לעולים מגרמניה על פני מספר שנים. ההסדר הזה אפשר לתעשייה גרמנית להנות מביקוש מוגבר למוצריה ולעולים החדשים להנות מתמורה כספית עבור רכושם. ליישוב בארץ חסר הסיודור הזה את הצורך לקנות את הציוד הנחוץ במימון עצמי.

מי שהיה אז הדמות המקבילה במדינה לשר חוץ היה חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית שבסוכנות היהודית, נוסע לגרמניה ונפגש, בין היתר, עם גבלס. הוא מנסה לסגור את העסקה הזו. זה מצמרר אבל מצד שני זה היה ניסיון להציל משהו מהרכוש היהודי שנאסר על יהודי גרמניה להוציאו משם. מותר היה (עדיין) ליהודים לעזוב את גרמניה אבל ללא רכושם, וכאן הממסד מנסה להפיק את המקסימום מהמצב שנוצר.

אז קם הארץ במחאה גוף פוליטי שקרא לעצמו ברית הבריונים. הם מפרסמים בעיתונות שהמעשה הזה הוא מעשה נבלה ופשע, ומאיימים איום ישיר על ארלוזורוב. ביוני 1933 ארלוזורוב מחוסל בירית אקדח על חוף הים בתל אביב. עד היום לא ברור מי עשה את זה. האשימו את סטבסקי, אבא אחימאיר (אבא של יעקב אחימאיר), ועוד אחד מחברי ברית הבריונים, אבל שום דבר לא הוכח.

אחרי עליית הליכוד לשלטון נעשה משפט נוסף וגם אז לא הוכח דבר, והעסק לא פתור עד עצם היום הזה. היה אפילו רעיון הזוי שמי שעשה את זה היו שליחי גבלס כשנודע לו על רומן שניהל, כביכול, ארלוזורוב בעת שהותו בגרמניה עם אשתו של גבלס.

מ"נ - חודשיים לאחר רצח ארלוזורוב נחתם ההסכם בגרמניה ובזכותו חולץ הון רב, כ-12 מיליון ליש"ט מגרמניה, והמשק בארץ זכה ליבוא הון גדול שאפשר לפתח את החקלאות והתעשייה, ליצר אלפי מקומות עבודה, ולאפשר את כניסתם לארץ של יהודי גרמניה שההון שהביאו באמצעות ההסדר הזה זיכה אותם באשרות כניסה.

המרד הערבי ומאורעות תרצ"ו-תרצ"ח

כבר ב-1930 יצא ספר לבן שבו הבטיחו הבריטים לערבים שיגבילו את העלייה היהודית לארץ. ב-1936 מוחים הערבים כנגד ממשלת המנדט שאינה מונעת, לטענתם, את הגעתם של היהודים לארץ ישראל. המחאה התחילה בשביתה כללית, ואחר כך בגל של התנכלויות לישושים יהודים ופגיעה באתרי תשתית של השלטון הבריטי - מתקני מים, מסילות ברזל וכו'. התנועה הערבית פועלת בשנים אלה – שנות המרד הערבי הגדול

תחת הסתתרו של המופתי שקיבל את משרתו עוד בתקופת הנציב הבריטי העליון הרברט סמואל שהיה כאן בשנים 1921-1925.

זה הרקע לשתי התפתחויות חשובות בתקופת העלייה ה-5: הקמת נמל תל אביב והקמת יישובי חומה ומגדל. **נמל תל אביב** - נמל יפו היה עד אז נמל שהוציא המון סחורות יהודיות, בעיקר הדריס, לחו"ל. הרבה מאד פרדסנים היו תלויים בו. הוא היה כל כולו מופעל, מפקח ומנוהל בידיים ערביות. ככל שמערכת היחסים היהודית-ערבית החריפה כך ביקשו הערבים להצר את צעדיהם של הפרדסנים היהודיים מלהשתמש באופן חופשי בנמל יפו.

הישוב היהודי מבין שצריך לפתח אלטרנטיבה יהודית לנמל יפו. ביקשו זכויות בנמל חיפה, אבל זה היה כולו מיועד לצרכים בריטים אימפריאליים, לאו דווקא הקשורים לארץ ישראל (לידו היה המוצא של קו הנפט מעיראק בבתי הזיקוק). כך נולד הרעיון להקים נמל יהודי בתל אביב. זה מתחיל עוד לפני המאורעות של 36. מ-1935 יש 3 נמלים בארץ ישראל: חיפה - לצרכים בריטיים, יפו - בעיקר לצרכים ערביים, ותל אביב לצרכים יהודיים.

נמל תל אביב הוא בהחלט חלק מההוויה הארצישראלית של שנות ה-30.

התיישבות חומה ומגדל: עם פרוץ המרד הערבי הגדול מבינים שבכל מקום שיש ישוב יהודי צפויות התנכלויות והתקפות ערביות. הבינו שהמרד אמנם פרץ נגד הבריטים אבל נסב בעיקר על המדיניות הפרו יהודית של הבריטים בשאלת העלייה. ההתיישבות היהודית נכנסה למגננה בעקבות המרד הערבי. הבינו שיש להמשיך את ההתיישבות אבל לשנות את צורת ההגנה עליה. כך צמחה צורת התיישבות חדשה – חומה ומגדל. בשנים 1936 - 1939 - שנות המאורעות, בונים יישובים בצורת מבצרים: עם העלייה לקרקע בונים חומה עם מגדל שמירה באמצע, ואחר כך בונים את היתר: חדר אוכל, מחסן, מכבסה וכו'. הצורה הזו לא הייתה נגד הבריטים אלא מצורכי הביטחון כנגד הערבים. שיתוף הפעולה עם הבריטים בשנים האלה היה בשיאו!

כך הוקמו 50 - 54 יישובים ב-3 השנים האלה – יישובי חומה ומגדל. יישובים אלה הוקמו גם באזורים שלפני כן לא התיישבו בהם יהודים. זאת כי בתוך תקופת המרד הערבי הגדול הגיעה לכאן ועדה בריטית – ועדת פיל שדנה בשאלת ארץ ישראל, ושם הועלה לראשונה ההצעה לחלוקת הארץ בין היהודים והערבים. הייתה הבנה שהשטח שיועד למדינה היהודית ייגזר מפרישת היישובים היהודים בארץ, ולכן היה חשוב להרחיב את תחום היישוב היהודי לאזורי השוליים.

שבעה נציבים בריטים

שם	תקופת הנציבות	הערות
הרברט סמואל	1920 - 1925	היהודי הראשון ששימש כשר בממשלת בריטניה. מינויו כנציב העליון ה-1 התקבל ביישוב בהתלהבות וניתן לו הכינוי "הראשון ביהודה". הכריז על ירושלים כבירת ארץ ישראל המנדטורית, אך דווקא בשל היותו יהודי השתדל להיות ניטרלי בסכסוך הישראלי-ערבי. מינה כמופתי את חאג' אמין אל חוסייני. במאורעות תרפ"א הורה על הפסקה זמנית של העלייה. בימיו כנציב הופרד עבר הירדן מתחום ארץ ישראל המנדטורית והתחזקה תחושת האכזבה ביישוב.
הרברט פלומר	1925 - 1928	איש צבא בריטי בדרגת פילדמרשל. שירת כנציב עליון בתקופה של שקט יחסי ששרר בארץ לאחר מאורעות תרפ"א ולפני מאורעות תרפ"ט. תרומתו לשמירת שקט זה הייתה ניכרת. יחסו ליישוב היהודי היה הוגן. בתקופתו הכיר השלטון המנדטורי בכנסת ישראל. בימיו המשבר הכלכלי של שנת 1927 העניק תמיכה כלכלית ליישוב. הקפיד לשמור על ניטרליות ביחסו ליהודים ולערבים.
ג'ון צ'ינסלור	1928 - 1931	אריסטוקרט וקצין לשעבר שלאחר 17 שנות שירות התמנה לנציב העליון על ארץ ישראל. יחסו היה אוהד לערבים. בימיו כהונתו התחוללו מאורעות תרפ"ט העקובים מדם.
ארתור ווקופ	1931 - 1938	האזהר ביותר של היישוב והתנועה הציונית. בתקופת כהונתו התרחשה העלייה ה-5 שהביאה להתפתחות כלכלית וחברתית רבה ביישוב. ווקופ עודד את העלייה. בזמנו החלו מאורעות תרצ"ו - תרצ"ט והוא נקט בצעדים נמרצים כנגדם.
הרולד מקמייקל	1938 - 1944	עוין ביותר את היישוב ואת התנועה הציונית. שירת שנים רבות באפריקה מהן עשר שנים בסודאן והפך לפרו-ערבי. את העניין היהודי לא הכיר וראה ביהודים נטע זר במזרח התיכון. סירב לבקשת חנינה על חייו של ראשון עולי הגרדום שלמה בן יוסף ותחת שלטונו הרגו אנשי המשטרה הבריטית את מפקד הלח"י אברהם שטרן. סירב להתיר את כניסת אוניית המעפילים סטרומה לארץ. סמוך לסוף כהונתו ניסו אנשי הלח"י להתנקש בחייו אך הוא ניצל.
ג'ון ורקר	1944 - 1945	נגרל בריטי שפיקד על הפיניו מדנקירק. לא הותיר רושם בתפקידו אותו עזב בשל מצב בריאותו הלקוי.
אלן קינינגהם	1945 - 1948	נגרל בריטי שזכה לתהילה על שחרור אתיופיה מידי האיטלקים. החלטתו שלא להיענות לדרישת הצבא הבריטי לפנות את ירושלים בחודשי המנדט האחרונים הייתה מכרעת לגבי גורל העיר ומנעה השתלטות ערבית על העיר לפני הכרזת מדינת ישראל.

המושב השיתופי - דגם התיישבותי חדש בימי העלייה ה-5.

במקביל להתיישבות חומה ומגדל שהייתה ברובה קיבוצית התפתח בתקופת העלייה ה-5 דגם התיישבותי חדש – המושב השיתופי. רוב המושבים השיתופיים מוקמים בשנות ה-30. זה לא שיש להם קשר ישיר לאנשי העלייה ה-5, אבל זה באותה תקופה. המחשבה נולדה בקרב קבוצות שעלו ארצה בעלייה ה-5, והרעיון עוכל ואומץ על ידי הנהגת היישוב לקבוצות שעלו ביחד ורצו לחיות ביחד.

מושב שיתופי הוא יצור ביניים בין הקיבוץ ומושב העובדים. בקיבוץ – שיא השיתופיות, חיו יחד, אכלו ביחד, לא היה רכוש פרטי בכלל. מושב העובדים הינו אנטי תזה לקיבוץ, הלך אחורה מדגם השיתופיות של הקיבוץ כמעט בכל. הכל פרטי. השריד היחיד של השיתופיות במושב היה עיקרון הערבות ההדדית. הקרקע היא של הלאום, אמצעי היצור היו בדרך כלל פרטיים, פרט לקצת אמצעי יצור משותפים לעיבוד החלקה המשותפת. המימון ניתן כהלוואות מארגוני הקניות של התנועה המושבית.

במושב השיתופי אמצעי הייצור הם משותפים אבל כל מה שקשור לחיים הפרטיים זה בשליטה מלאה של האנשים – בתים בבעלות פרטית, ארוחות בבתים, חופש תקציבי וכו'. העקרונות עליהם הוא מושתת – לקחת את הטוב משני העולמות. בכל מה שקשור באמצעי הייצור יש שיתוף כמו בקיבוץ וההכנסות מתחלקות בצורה שוויונית. כל מה שקשור בחיים הפרטיים הוא כמו מושב: אין חדר אוכל, אין לינה מחוץ לבתים.

יש הרבה פחות מושבים שיתופיים ממושבי עובדים. בסך הכל יש היום כ-35 מושבים כאלה. הראשונים שבהם הוקמו, כאמור, בימי העלייה ה-5.

המושבים השיתופיים הראשונים: כפר חייט (1936), שבי ציון (1938), בית חירות (1938), מולדת (1939), מושבים שיתופיים מאוחרים יותר: משואות יצחק (1952), נורדיה (1948), בני דרוז (1946), בני דרום (1960), תימורים (1953) כפר מונאש (1946), רגבה, בצרה, חרב לאת, ניר עציון,

תולדות המושב השיתופי – כפר שיתופי – צורת התיישבות שיתופית שהביאו אנשי העלייה ה-5.

בשנת 1933 הוקם הכפר השיתופי הראשון, רמות השבים, אשר שימש דגם ומורה דרך לבאים אחריו. רמות השבים הוקם על ידי עולים מגרמניה, רובם בעלי מקצועות חופשיים ואנשי המעמד הבינוני, אשר החליטו לחולל מהפך באורח חייהם ולהתפרנס מיגיע כפיהם כחקלאים לכל דבר. רובם הגיעו ארצה בביל מבוגר יחסית, היו בעלי משפחות וחסרי כל רקע בחקלאות. בזכות חריצות ומשמעת עצמית הצליחו המתיישבים להכות שרשים ולראות ברכה בעמלם. אדמות הכפר נרכשו על ידי המתיישבים בכסףם.

מייסדי רמות השבים ניסחו עקרונות מנחים שלפיהם יתקיים הכפר. החשובים שבהם:

1. קואופרציה בהספקה ובשיווק.
 2. עזרה הדדית ושיוע לנזק.
 3. כל חבר רשאי לבחור ענפי ייצור לפי הבנתו וזיקתו האישית.
 4. ארגון מרכזי של חיי החברה והתרבות.
- עקרונות אלה התגשמו הלכה למעשה, ושימשו דוגמה לעשרות כפרים נוספים שנבנו במהלך השנים. בשנים 1933-1939, עד פרוץ מלחמת ה-2 כאלף משפחות מעולי גרמניה הקימו שורה של כפרים שיתופיים ממרכז הארץ ועד הצפון: במרכז – כפר שמריהו, שדה ורבורג, בית יצחק, שער חפר, גן שומרון ובצפון – נהריה, שבי ציון, כפר ביאליק ועוד. כל היישובים נוסדו על אדמות שנרכשו ברובן בכספי המתיישבים.

תולדות כח המגן העברי

1907 - הקמת ארגון בר גיורא (ביפו, בחצר ורשה בשד' ירושלים פינת סלמה. היום מוסד). בין 8 המייסדים: ישראל שוחט, יצחק בן צבי, ישראל גלעדי, אלכסנדר זייד, רחל ינאית בן צבי, יחזקאל חנקין.

1909 - הקמת ארגון השומר (במסחה) עם אותם אנשים כולם אנשי העלייה השנייה. עוברים מאזור יהודה לגליל, כפי שעשו חלוצי אנשי העלייה השנייה והשלישית. בתקופת העלייה הראשונה לא היה ממש צורך בכוח מגן. רק אנשי זיכרון יעקב הקימו לעצמם כח מגן מקומי הגדוניים. (הם גם הראשונים שהקימו לעצמם כוח מכבי אש - לה פומפיה). אנשי העלייה השנייה היו הראשונים שראו צורך בהקמת כוח מגן. זה היה יותר בגלל מטען שהביאו מאירופה הפוגרומים שחוו שם, ופחות ממה שראו בארץ.

אגודת השומר קבעה את הסיסמא: "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום". זה מצדיק את עצמו כי אז הסכסוך היהודי-ערבי החל.

לקראת מלחמת ה-1 יש בארץ שתי קבוצות בולטות: המתעמנים והאנגלופילים.

המתעמנים - אלה שקיבלו את עקרון ה- "דינא דמלכותא דינא". הפעם לא מתוך סיבה דתית, כפי שהיה נהוג בגולה, אלא מגישה פרקטית שאולי השלטון העותומאני ייטיב עימם. במסגרת זו רואים את בן גוריון ואת משה שרת במדי הצבא העותומאני.

ככל שמתקרבת מלחמת ה-1 מתחזק כוחם של האנגלופילים - אוהבי הצד הבריטי. אלה מבינים שמתקרבים חילופי גברי בין האימפריה הרקובה העותומנית שתעזוב במהרה לבין האימפריה הנאורה ששמשה זורח בכל רחבי העולם – האימפריה הבריטית.

לאחר פרוץ המלחמה מתחזקים בארץ ישראל האנגלופילים. על רקע זה רואים את ייסודה וצמיחתה של תנועת ניל"י המוקמת על ידי אהרון אהרונוסון מזכרון יעקב. הוא לומד אגרונומיה בסורבון, מסיים בהצטיינות, חוזר לארץ ישראל, ומקבל תקציבים מהממשל הטורקי ומארה"ב למחקר בוטני. זה היה על רקע מכת ארבה שנוחתת ב-1915 על ארץ ישראל ומכלה את כל היבולים. אהרונוסון מקבל תקציבים לחקור את הדבר הזה.

במסגרת זו העמידו לרשותו כלי רכב פרטי. הסתובב והתגלגל ברחבי הארץ וזה מה שהקל עליו בביצוע תפקידו הסודי כמפקד מחתרת ניל"י שהוקמה על ידו ועל ידי אבשלום פיינברג, עוזרו הנאמן שיחד הקימו ב-1911 חוה ניסיונית בעתלית. מהחוה ומביתו בזיכרון יעקב הפעיל את המחתרת.

אבשלום הוא שמוצא את הציטוט "נצח ישראל לא ישקר" ומשכנע את אהרונוסון לקרוא כך למחתרת שהקימו.

אהרונוסון מגלה שתי תגליות חשובות: את אם החיטה, זן בסיסי של החיטה המתורבתת המשמש עד היום כמאגר גנטי לפיתוח זני דגנים חדשים, והדבר השני, גילה והגדיר יחד עם פקטורובסקי את האהרונוסוניה פקטורובסקי.

ניל"י נחשפה ב-1917. שיטת המגע שלהם עם הבריטים הייתה דרך אוניה שהייתה מגיעה לחיפה עם קציני הקשר הבריטים ואליהם הגיעו החברה מתחנת הניסיונות בעתלית. זה עבד טוב עד אשר אהרונסון יצא למצרים ובושש לחזור, ואז יוצאים לחפש אותו אבשלום פיינברג ויוסף לישנסקי, איש מטולה שהצטרף לניל"י אחרי שהקים אגודת שמירה קטנה ברוחמה – המגן, וכבר אז הקים עליו את חמתם של אנשי השומר. מי שלא שמאל, עליה שנייה והשומר הוא מן הסתם בוגד, לא משלנו.

פיינברג ולישנסקי יוצאים למצרים לחפש מה עלה בגורלו של מפקדם. בדרך פיינברג נורה על ידי בדואים לא רחוק מפתחת רפיח, ולישנסקי בורח למצרים. שם הוא פוגש את אהרונסון שמורה לו לחזור לארץ אבל לא לספר לחברים בארץ ישראל מה קרה.

הוא חוזר, משתף פעולה עם שרה אהרונסון, אחותו של אהרון, שממשיכה להנהיג את המחתרת. לא ברור מי חשף את המחתרת לטורקים. יש את סיפור יונת הדואר שנפלה בקיסריה בידי הטורקים, אבל יש כנראה סיבות אחרות. לא מעט כספים שהבריטים שילמו לניל"י היו במטבעות זהב בריטיות, ולא במטבעות מקומיים (פיאסטרים, לירות מצריות או ביטליקים ולירות טורקיות) וזה בהחלט עורר תשומות לב לא רצויה.

היו גם הלשנות מתוך זיכרון יעקב עצמה, מתוך קנאה בעושרה של משפחת אהרונסון, וגם מתוך פחד מפני ענישה קולקטיבית מצד הטורקים כנגד כל הישוב היהודי.

מה שבאמת הפיל את ניל"י הייתה העובדה שאחרי שלישנסקי חוזר ללא אבשלום וללא הסבר טוב יוצא נעמן בלקינד, בן דודו של פיינברג, לחפש את בן דודו, נופל בשבי בידי הטורקים, מעונה ומסגיר את סוד המחתרת על כל שמות חבריה. בספטמבר 1917, ערב סוכות, הטורקים עוצרים את כולם. שרה אהרונסון מנסה אחרי 4 ימי חקירות ועינויים לירות בעצמה, נכשלת ולבסוף גוססת ומתה אחרי עוד מספר ימים. יוסף לישנסקי ניסה לברוח למטולה, מקום מגוריו, שם אנשי השומר לא מקבלים אותו ואף מציעים לו להתאבד. הוא כותב להם מנשר שבו הוא כותב ש- "ימיו של יוספכס ספורים עלי אדמות ולא ירחק היום שהוא יימצא מקוצר בראש על חבל טורקי אי שם". הטורקים אכן תופשים אותו ותולים אותו יחד עם נעמן בלקינד בדמשק.

אהרון אהרונסון ב-1919 יוצא לאיזושהי שליחות, כנראה במסגרת התנועה הציונית, ומתרחק עם מטוס מעל תעלת לה מאנש. יש הסבורים שזו הייתה עבודה של המודיעין הבריטי שלא ראה בו יותר צורך. מקום קבורתו לא ידוע עד היום – צלל למי התעלה.

הגדודים העבריים

הרקע להקמתם היה לחץ המנהיגות היהודית (ז'בוטינסקי) על הבריטים, בעיקר דרך הלובי הלונדוני, לגייס חיילים עבריים לכוחות הלוחמים בטורקים ובגרמנים.

היהודים הקימו בהתחלה את גדוד נהגי הפרדות, אחר כך את גדוד קלעי המלך ה-38 (הגדוד הלונדוני), ולבסוף את גדוד קלעי המלך ה-39 (הניו יורקי), וה-40 (הראשון ליהודה).

גדוד נהגי הפרדות גויס ב-1915 במצרים מקרב יהודים שגורשו לשם מארץ ישראל על ידי הטורקים עקב נתינותם הזרה וסירובם להתעתמן. מפקדו היה הקולונל הבריטי ג'והן פטרסון וסגנו היה יוסף טרומפלדור. הבריטים ביקשו סיוע לוגיסטי ולא כוחות לוחמים. הגדוד השתתף בקרב גליפולי שהיה אחד הקרבות בהם הצבא הבריטי ניגף בפני הצבא הטורקי. לאחר התבוסה בגליפולי פורק הגדוד ויוסף טרומפלדור יצא לרוסיה שם ארגן לעלייה לארץ את תנועת החלוץ.

מספנת צ'ונ'א – טרומפלדור בקש להקים ברוסיה כוח יהודי לוחם שיצא לארץ ישראל בדרך היבשה דרך הקווקז וסוריה. משפורב על ידי השלטונות הרוסיים עבר להתמקד בהכנות ליום שאחרי המלחמה – עלייה והתיישבות בארץ ישראל של אנשי תנועת החלוץ שייסד.

ז'בוטינסקי ממשיך להתעקש לקבל תפקידי לחימה (לכן לא הצטרף לגדוד הפרדות) ולבסוף, באוגוסט 1917, הבריטים מסכימים בלב כבד. הגיוס לכוח העברי הלוחם היה מיהודי לונדון – גדוד קלעי המלך ה-38 בפיקוד אותו ג'והן פטרסון – אליו הצטרף עתה כקצין ז'בוטינסקי. זמן קצר אחר כך הוקם בניו יורק ביזמת פנחס רוטנברג, דוד בן גוריון, ויצחק בן צבי גדוד הקלעים ה-39 הניו יורקי בפיקודו של מרגולין אליו הצטרפו כחיילים בן צבי ובן גוריון. אלה היו שני גדודים רובאיים במונחים של היום. לוחמים של ממש שהספיקו לקח חלק בקרבות 1918 בארץ ישראל באזור מעברות הירדן ליד יריחו (אום שורט), ואף השתתפו בכיבוש סאלט בעבר הירדן. (נתיב הגדוד בבקעה מנציח את גדוד 39 שלחם שם). בסוף המלחמה פורקו שני הגדודים כשחלק מאנשיהם הצטרפו לגדוד חדש בפיקודו של הקולונל מרגולין – גדוד הקלעים ה-40 – הראשון ליהודה, שהורכב בארץ ממתנדבים ארצישראלים (בניניהם אליהו גולומב ויעקב דורי). הגדוד הזה ישב בצריפין במשימות אבטחה והגנה עד לפירוקו במאי 1921 בעקבות החלטותו להגנת יהודי יפו במאורעות מאי 1921. ביוני 1920 מקימים את ארגון ההגנה. בדצמבר 1920 מקימים בחיפה את ההסתדרות ובחרו את הועד הפועל – ההנהגה של ההסתדרות. קבעו שהועד הפועל – האקזקטיבה – הוא זה שיהיה אחראי גם על ההגנה. אין מפקד ארצי להגנה, יש תאים בשטח שמי שמתאם ביניהם הוא הועד הפועל.

מאורעות תרפ"א

ב-1 במרץ 1920 (י"א באדר) נהרגים בתל חי 7 ממגני הישוב ובכללם יוסף טרומפלדור (שחזר לארץ עם אנשי החלוץ לאחר המלחמה). באפריל 1920 פורצים מעשי איבה גם בירושלים – אירועי נבי מוסא, שבהם המון ערבי תקף בסיוע חג נבי מוסא את הישוב היהודי בעיר העתיקה. מי שמשיב מלחמה השערה בירושלים היו אנשי ז'בוטינסקי שנעצר, נפט ונכלא ל-15 שנים בעקבות האירועים הני"ל (קיבל חנינה ושוחרר אחרי 3 חודשים). בין העוצרים היה גם פנחס רוטנברג, לימים מייסד חברת החשמל.

אנקדוטה – בירושלים שוהה אז משוחרר הגדוד הניו יורקי, יהודי שהתקרב לתאי ההגנה של ז'בוטינסקי עם חוש טכני טוב והפך לנשק של ארגון ההגנה של ז'בוטינסקי. יחד עימו פעלה שם עולה מהעלייה ה-3 מרוסלאן שגם היא התייצבה בפני ז'בוטינסקי ונהייתה לחובשת. הנשק והחובשת מתחנתים – אלה הם נחמיה ורוזה האדומה – הורי יצחק רבין שנולד ב-1922.

1 במאי 1921 - בחצר היהודים בפיפו, מול אבולעפיה וקצת הלאה, מתכנסים בבית של אחד המשוררים היהודיים שגר בפיפו - כץ - הסופר ברנר ועוד מספר יהודים כדי לחגוג את ה-1 למאי. ערבים עולים עליהם וטובחים בהם. נהרגים 47 יהודים בגל מהומות בכל רחבי הארץ. בתגובה הבריטית נהרגים 48 ערבים. מרגולין המפקד של גדוד הראשון ליהודה כשהוא שומע שיש פרעות בפיפו לוקח את חייליו ללא אישור והם מסייעים ליהודי יפו לצאת מהבוץ הזה. האנגלים קפצו על ההזדמנות, פיטרו את מרגולין ופיזרו את הגדוד הזה. בכך בא סוף לפרשת הגדודים העבריים. חלק ממשוחררי הגדוד הזה מצטרפים להגנה. שני האירועים נקראים מאורעות 1-1920 - או מאורעות תרפ"א. זה לא רצף של מאורעות אלא חיבור של שתי אפיונות נפרדות.

כעת הבריטים כבר לא יכולים להבליג. הם שולחים לפה ועדת חקירה שממליצה להוציא ספר לבן שיפרט את המדיניות הבריטית.

היו מספר ספרים לבנים. זה גרם שחוזר על עצמו בהמשך - פרעות, ועדת בדיקה בריטית מגישה המלצות, קבלת המלצות על ידי הממשלה הבריטית ופרסומם בספר עם כריכה לבנה - הספר הלבן. המלצות ועדת החקירה הוגשו לשר המושבות. בסבב הראשון זה היה צירציל שקיבל אותן ולכן זה נקרא הספר הלבן של צירציל. במלח"ע ה-1 הוא היה שר הימיה והיה אחראי על המפלה בגלפולי. אחר כך התמנה לשר המושבות.

ההמלצות כללו את הוצאת עבר הירדן המזרחי מכלל תחום הבית הלאומי שהובטח ליהודים בהצהרת בלפור. מזה נולד אחר כך ארגון האצ"ל שיצא כנגד הקביעה הזו ותבע את שתי הגדות של הירדן לעם היהודי. צירציל לא היה אנטישמי. אם כבר הוא היה אוהד המפעל הציוני. בספר הלבן שלו הוא הצליח למנוע המלצה של משרד החוץ הבריטי לבטל את הצהרת בלפור! אין התייחסות, לפי שעה, מה יקרה בחלק המערבי של ארץ ישראל.

הספר הלבן הזה אישר את זכותם של יהודים לעלות לארץ ישראל אבל הכפיף את הזכות הזו להוכחת כושר קליטה כלכלי של העולה. עם זאת במבוא לפרק ההחלטות הספר הלבן אומר שלעולם השטח שבו גרים היהודים בצד המערבי של הירדן לא יחשב כשטח יהודי כמו שאנגליה לאנגלים.

מאורעות תרפ"ט 1929

באו על רקע תסכולם הגובר והולך של הערבים לנוכח גלי העלייה ה-4 וה-5 והגידול הניכר שמספר היישובים ובשטחים המיושבים על ידי היהודים בארץ ישראל. בעקבות נאומי הסתה של המופתי הערבי חאג' אמין אל חוסייני פורצות ב-23 באוגוסט 1929 פרעות קשות בארבע ערים: ירושלים, חברון, צפת, ועזה, ומותקפים יישובים מבודדים: חולדה, באר טוביה, עין זיתים, מוצא, הרטוב, כפר אוריה. משפחות שלמות נמחקות. סך הכל נהרגים 113 יהודים במהלך שבוע של פרעות. באר טוביה, חולדה, הרטוב וכפר אוריה נשרפות כליל ונטשות.

שוב מגיעה ועדת חקירה מלכותית הפעם בראשותו של סר וולטר שאו. הוועדה יוצאת בהמלצות קיצוניות שכללו למשל את פתיחת המוסדות ההסתדרותיים בפני ערבים. ממליצים להקים פרלמנט משותף ליהודים ולערבים עם ייצוג לפי יחסי הכוחות באוכלוסייה. הוועדה גם המליצה שלא לאפשר יותר הגעת יהודים לארץ כל עוד האבטלה הערבית כאן גבוהה. המלצות הוועדה אומצו על ידי ממשלת בריטניה ופורסמו בספר הלבן של פאספילד.

התגובה היהודית לספר הלבן הייתה חריפה וראשי ההנהגה התפטרו. ביישוב פורצת סערת רוחות ביישוב. בדיקו אז (1930) בן גוריון מצליח לאחד את כל מפלגות השמאל בארץ ומקים את מפא"י - מפלגת פעולי ארץ ישראל. הוא מנצל את המומנט הזה ותולה בוויצמן את האשם בקריסת מערכת היחסים עם הבריטים. וויצמן נפגע קשות ומוחלף (1931) בראשות ההסתדרות הציונית על ידי נחום סוקולוב.

ב-1931 מבטל ראש ממשלת בריטניה ראמוזי מקדונלד את הספר הלבן של פאספילד באיגרת שהוא שולח לוויצמן, אבל לוויצמן ולמחליפו נחום סוקולוב זה כבר לא עוזר. מכאן והלאה ההסתדרות הציונית תתרכז רק בטיפול ביהודי התפוצות ולא תייצג יותר את ארץ ישראל בפני הבריטים. את זה תעשה מעתה הסוכנות היהודית שמתנהלת על פי יחסי הכוחות המפלגתיים בארץ, והופכת להיות הממשלה שבדרך. ב-1935 מתמנה בן גוריון לעמוד בראשה וויצמן יוצא כמעט לחלוטין מהתמונה וחוזר אליה רק כשמציעים לו ב-1949 את נשיאות המדינה.

הסוכנות היהודית : הסוכנות היהודית לארץ ישראל (Jewish Agency) - הארגון היציג של העם היהודי בפני המשטר הבריטי בכל נגוע לארץ ישראל. הצורך בו מוזכר במפורש כבר בכתב המנדט שניתן לבריטניה ב-1920 אבל הקמתו התעכבה עד אוגוסט 1929 כשבשנות הביניים ממלכת דה-פקטו את התפקיד ההסתדרות הציונית. ב-1927 מגיע ויצמן, יו"ר ההסתדרות הציונית, להסכם עם ה"לא ציונים" בראשות לואי מרשל, ושני הגופים היהודים הללו מקימים באוגוסט 1929 את "הסוכנות היהודית לארץ ישראל" שבתחילה תקרא "המורחבת" ולימים, כשיחדלו נציגי הארגונים הלא ציונים מהשתתפות פעילה בה תקרא פשוט "הסוכנות". עפ"י חוקת הסוכנות ממנה ההסתדרות הציונית מחצית מ-224 חברי המועצה של הסוכנות היהודית, ואת המחצית האחרת ממנים הארגונים שמחוץ לתנועה הציונית; הוא הדין בהנהלת הסוכנות. נשיא ההסתדרות הציונית משמש נשיא הסוכנות. ארבעת יושבי הראש הראשונים של הסוכנות המורחבת היו פליקס רבורג, פרדריק קיש, חיים ארלוזורוב וארתור רופין. ב-1935 נבחר דוד בן-גוריון ליו"ר ההנהלה הציונית בא"י וליו"ר החמישי של הנהלת הסוכנות, ובתפקיד זה שימש עד שהיה לראש ממשלת ישראל (1948).

הסוכנות הייתה הזרוע המבצעת של ההנהלה הציונית העולמית (שמושבה בלונדון) בתחומי העלייה והקליטה, ההתיישבות וביטחון היישוב, ובתיאום עם הוועד הלאומי, שימשה כהנהגתה של "המדינה שבדרך". עם ראשי המחלקה המדינית שלה נמנו חיים ארלוזורוב (בשנים 1931-1933) ומשה שרת (בשנים 1933 - 1948). עם הקמת המדינה, העבירה הסוכנות את רוב תפקידיה לממשלה הזמנית בראשותו של דוד בן-גוריון.

לאחר הקמת המדינה בוטלו מחלקות שונות של הסוכנות שהקיבלו למשרדי הממשלה, ומאו היא ממקדת את פעילותה בישראל בקליטת עולים ובהרחבת ההתיישבות, וכן בחינוך ובגיוס כספים בגולה, בעיקר באמצעות קרן היסוד והמגבית היהודית המאוחדת. לאחר מלחמת ששת הימים והקונגרס הציוני ה-27 שוב צורפו לסוכנות ארגונים לא-ציוניים, וביוני 1971 הוקמה מחדש בירושלים הסוכנות היהודית המורחבת. לצד הנהלת הסוכנות פועל "המוסד לתיאום", המשותף לה ולממשלת ישראל ומתאם בין שני גורמים אלה. המקור: אנציקלופדיית ynet

ב-1929 ההגנה, שקיימת כבר 9 שנים, בקושי התערבה במאורעות. על רקע אזלת היד שהופגנה מחליטים ב-1930 להכפיף אותה למפקדה ארצית עליונה - גוף פוליטי-אזרחי שהורכב מאנשי ההסתדרות ואנשי המחנה האזרחי (נציגי האיכרים, הסוחרים והרוויזיוניסטים) בחלוקה שווה. הרכב זה יצר בעיות וב-1937 מחליטים למנות ראש למפקדה - יוחנן רטנר (הרמ"א האחרון יהיה ישראל גלילי שיחליף את קודמו משה סנה). אנשי הסניף הירושלמי של ההגנה נוהים אחרי אברהם תהומי שיוצא נגד שמכותה של המפקדה הארצית העליונה ודוגל בעצמאות של המפקדות האזוריות. ב-10 באפריל 1931 הוא פורש מההגנה עם תומכיו ומקים את ארגון **הגנה ב'** בלי להחזיר להגנה את הנשק שברשותם. הם מתחילים לבנות קאדרים של לוחמים עם מערכת פיקוד ואימונים של ממש. עדיין לא קורה כלום.

בארץ דיברו ופעלו באופן דומה אנשי ארגון בית"ר, שכבר פעלו במאורעות הכותל בתשעה באב 1929 כנגד אנשי המופתי. ונהנו מתמיכתם וחסותם של הסתדרות הציונים הרוויזיוניסטים (הצה"ר, 1926) של ז'בוטינסקי. לכן כשפורצים מאורעות תרצ"ו מתאחדים פורשי ההגנה, אנשי ביתר, ואזרחים ימניים תומכי ז'בוטינסקי ומקימים (אפריל 1937) ארגון חדש, הוא האצ"ל - ארגון צבאי לוחם. הארגון פעל בעיקר במעוזים הז'בוטינסקיים והביתריים שבארץ: צפת, שכונת התקווה, נחלאת, נתניה, טבריה, בנימינה, שוני. תהומי, שהתנגד להקמת הארגון החדש, חוזר יחד עם רוב הפורשים והנשק שלהם לארגון ההגנה שבאותה עת כבר היה נתון למרות הסוכנות היהודית בראשות בן גוריון. למפקד האצ"ל מונה דוד רזיאל שמנהיג אותו עד לפילתו בעיראק בשליחות הצבא הבריטי ב-1941.

חומת הברזל – ספר מונומנטאלי שכתב ברסית ז'בוטינסקי שבו הוא קורא להקמת צבא של קבע כזכות בסיסית של המדינה שבדרך. זו תמצית האידיאולוגיה המיליטנטית הז'בוטינסקאית. ז'בוטינסקי היה הוגה דעות ציוני מיוחד במינו.

מאורעות 1936 - 1939

פרצו שוב על רקע תחושת הערבים שהבריטים לא תקיפים דיים בהגנה עליהם מפני העלייה היהודית שמגיעה לשיאה בשנים 1933 - 1936 בעלייה ה-5 מגרמניה הנאצית. אחד הפעילים הערביים המרכזיים בתנועת ההתנגדות הערבית היה **עז-א-דין-אל-קאסם** שחוסל על ידי הבריטים בגליל כבר בסוף 1935. המאורעות האלה התחוללו בשני סבבים. הראשון ב-7-1936 שבעקבותיו שלחו לכאן הבריטים את ועדת פיל שהחליטה לחלק את ארץ ישראל פחות או יותר לפי מצב ההתיישבות הקיים. ההצעה הייתה לתת ליהודים את הגליל ואת חלקו הצפוני של מישור החוף מאזור יבנה צפונה לא כולל את יפו. העיקרון היה לתת לכל צד את השטח שבו היה לו רוב באוכלוסייה. התנועה הציונית נטתה לקבל את ההצעה אבל הערבים דחו אותה.

כאשר ועדת פיל עוזבת את הארץ מתחדשות ביתר שאת הפרעות. אלו הן השנים המדממות ביותר 9-1938. אז גם הבריטים מזמינים את טיגארט ומקימים את רשת המצודות שעל שמו. הם יבנו את גבול הצפון ויקימו את משטרת טיגארט במרכזי הערים הגדולות.

אלו הם שנתיים של שיא שיתוף הפעולה היהודי-בריטי כנגד הערבים. זה כלל לא רק תקציבים לביצורים אלא גם את חיזוק היחידות הצבאיות הממונעות המעורבות – משטרת הישובים - שפעלו קודם למאורעות בשילוב יהודים וערבים. כעת הם מחזקים ומבודדים את הנוטרים (שנקראו גם הגפירים) היהודים ומוקמת יחידות יהודיות נפרדות בפיקוד בריטי להלכה ובשליטת ארגון ההגנה למעשה. בשיא היו למעלה מ-20,000 גפירים שהיו מאורגנים בחטיבות שונות: משמר הרכבות, משמר החופים, משמר שדות התעופה והגדולה מכולם – משטרת הישובים העבריים שכללה גם יחידת משטרה נודדת (מ"ן) שזכתה להנצחה בשיר "הטנדר נוסע....".

העלייה לבנות יחידות כאלה היה האילוף של הבריטים להגן על קציני הנפט העיראקי-ארצישראלי. למשטרה הנוודת הם הקימו בהמשך גם יחידות משוריינות, ותמכו גם בהקמת מערך יחידות שדה של ממש (פ"יש – פלוגות השדה בפיקודם של יצחק שדה וסגנו בן חור) לאבטחת מרחב ההתיישבות היהודית. שיא שיתוף הפעולה עם הבריטים היה כשהגיע ביוני 1938 צ'ארלס אורד ווינגייט ("הידיד"), קצין בריטי עם ספר התנ"ך וסיפור גדעון בידיו, להנחות את כוחות המגן העבריים באיסוף מודיעין ובפעולות קומנדו בלתי שגרתיות כנגד הכנופיות הערביות. "פלוגות הלילה" של וינגייט פעלו בלילה ביחידות קטנות (בדרך כלל מחלקות) מחוץ לתחום המושב – תקפו את האויב בבסיסיו הוא. כל אלה היו חידושים בתורת הלחימה של כוחות המגן היהודי ואומצו מיד.

פלוגות הלילה היו הישג נכבד, אבל אז פורצת מלה"ע-2. זה קורה ממש עם תום המרד הערבי. בינתיים מפורק מערך הפ"יש ומוקם במקומו **החי"ש** – חיל השדה, שוב בפיקוד יצחק שדה, המתארגן בפלוגות אזוריות ומהווה את כוח המגן העיקרי של הישוב היהודי.

ב-1939 מתמנה יעקב דורי לרמטכ"ל ההגנה וישמש בתפקידו עד 1945. יחלף אותו בשנים 7-1945 יצחק שדה ואחר כך חוזר לתפקיד דורי שיהיה גם הרמטכ"ל הראשון.

ב-1939 קורים בו זמנית שני דברים: מלה"ע-2 ופרסום הספר הלבן ה-3. שוב אין חדש תחת השמש. הוא נכתב על ידי שר המושבות מלקולם מקדונלד מתוך מגמה לרצות את הערבים ולכדי לבטל את התפישה שרווחה אצלם שהשלטון הבריטי בגד בהם והעדיף את היהודים. מגבילים את העלייה היהודית לארץ וקובעים מכסות, ב-5 השנים עד 1944 התירו שיעלו לארץ לא יותר מ-75 אלף איש כלומר 15 אלף יהודים בשנה. זו מכת מוות לנושא העלייה.

אם זה לא היה די בזה אזי ב-1940 פורסם נספח לספר הלבן – חוק הקרקעות, שבו אסרו על יהודים לקנות אדמות בארץ, חוץ מאזור השרון והערבים הגדולות. זו כבר הייתה מכת מוות לא רק לעלייה אלא גם להתיישבות, וההנהגה היהודית ראתה בספר הלבן על נספחיו מכת מוות לרעיון המדינה שבדרך. תגובת בן גוריון – "נילחם בנאצים כאילו אין ספר להן אבל נילחם גם בספר הלבן כאילו אין מלה"ע-2". הולך על חבל דק בכדי לא לשבור את הכלים. אז מוקם בהגנה המוסד לעליה ב' בראשות שאול אביגור במטרה לרכז את הטיפול בהעפלה הבלתי ליגאלית.

הפלמ"ח - ב-1941 שנה בלבד אחרי חוק הקרקעות, הגישה של בן גוריון מצדיקה את עצמה. הבריטים פונים ליהודי ארץ ישראל ומגייסים אותם לעזרה כנגד הכיבוש הגרמני המתקרב ממזרים או מכוחות וישי שבלבנון. קוראים להנהגת הישוב להקים כוח מגויס – הוא הפלמ"ח שיועד להיות כוח גרילה בעורף הצבא הגרמני אם וכאשר יפלוש לארץ ישראל. לאחר מפלת רומל באל עלמין בנובמבר 1942 הפסיקו הבריטים את שיתוף הפעולה עם הפלמ"ח, ואנשי הפלמ"ח מימנו את קיומם והכשרתם בעבודה בקיבוצים.

הפלמ"ח מנה 6 פלוגות סדירות ועוד פלוגות רוזרבה לא סדירות. בנוסף כלל פלוגת ים - פל"ים שהוציאה לפועל את פעולת כ"ג יורדי הסירה, שירות אוויר, מחלקה גרמנים שאנשיה דיברו גרמנית, מחלקה ערבית, שירות ידיעות (ש"י) ועוד. מפקדו הראשון היה יצחק שדה שפקד עליו עד 1945 אז הוחלף בידי סגנו יגאל אלון. לימים יוקמו על בסיסו 3 חטיבות פלמ"ח שלקחו חלק במלחמת העצמאות - יפתח, הראל והנגב.

חילוקי דעות שהתגלו בקרב הנהגת הפלמ"ח בנוגע לאימוץ גישתו של בן גוריון ביחס לדברים במהלך מלח"ע ה-2 מובילים לפילוג בארגון. חלק רואה בבריטים את האויב המרכזי של עם ישראל בארץ ישראל, עוזב את האצ"ל ומקים ארגון קטן שלא מנה לעולם יותר מ-500 איש – הלח"י - לוחמי חירות ישראל שלמפקדו מתמנה יאיר שטרן. היו בו גם אנשים עם אידיאולוגיה שמאלית – עמוס קינן ואורי אבנרי, לדוגמה. **החי"ל** – חטיבת יהודית לוחמת, הבריגדה היהודית שהוקמה בתוך ימי מלח"ע ה-2 במקביל לפלמ"ח. בן גוריון קורא לציבור בארץ להתגייס לבריגדה כי חושש קצת מעליית כוחו של השמאל – מפ"ם ואחדות העבודה. כ-3500 התגייסו לפלמ"ח אבל לא פחות התגייסו לבריגדה. כאשר מוקם צה"ל הוא מוקם משני הגופים האלה.

בתחילת המלחמה שירתו מתנדבים יהודים ביחידות שונות בצבא הבריטי – חיל החפרים, חיל האוויר, חיל הקשר, חיל הרפואה וכו'. רק באוגוסט 1944 נענתה ממשלת בריטניה להפצרותיה של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית (חיים ויצמן ושמשה שרת) להקמת חטיבה יהודית לוחמת – הבריגדה, שכל חייליה ומפקדיה יהיו מהישוב היהודי בארץ ישראל ואלה הועברו מגויסים מתאימים מהיחידות השונות בצבא הבריטי וכן מגויסים חדשים. למפקד הבריגדה נתמנה לוי בנימין, יהודי מנקדה. במרץ 1945 נחתה הבריגדה באיטליה והספיקה להשתתף במערכת נהר הסניו נגד הצבא הגרמני בצפון איטליה.

בסה"כ שירתו בחילות בעלות הברית כ-30 אלף מתנדבים יהודים שאת חלקם הגדול גייסו המוסדות הלאומיים באמצעות הסוכנות וההגנה. ההגנה גם ילחה חלק מכריע בפעילות הצנחנים היהודיים באירופה שנשלחו לחבור אל הפרטיזנים של טיטו בסוף 1944. **בסיום המלחמה** נשארו חלק מאנשי הבריגדה באירופה וסייעו רבות בעזרה לניצולי השואה ובארגון ההעפלה לארץ. אנשי הבריגדה תפשו מקום מרכזי בצה"ל. מתוכם שני רמטכ"לים: מרדכי מקלף וחיים לסקוב ואלופים רבים: שלמה שמיר (חיל הים), דן טולקובסקי ועזר ויצמן (חיל אוויר), ואחרים. יעקב דורי – הרמטכ"ל הראשון, היה מיוצאי הגדודים העבריים מלח"ע ה-1.

השלמות

התקופה 1918-1948 נכללת בהגדרה ה"עת החדשה" אבל מקבלת את תת הכותרת "תקופת המנדט הבריטי". בתוך התקופה הזו היו 3 ספרים לבנים שהוצאו כמסמך של שלטונות המנדט בחתימת שר המושבות שיישב בלונדון.

1939 – הספר הלבן החמור שבשלושה, פורסם בעקבות גל המאורעות השלישי. בגל הראשון 1920-1 אפשר לכלול גם את אירועי תל חי כפעמימה הראשונה, אבל היא קצת מחוץ לדיון שלנו כי הייתה על רקע שונה של המאבק בין הערבים לצרפתים על השליטה באזור ולא על רקע הסכסוך הערבי-יהודי, ובכלל ארעה מחוץ לתחום השלטון הבריטי. הפעימה השנייה של הגל הראשון הייתה באפריל 1920. זו הייתה תקרית נבי מוסא שהתרחשה בעת שחוגגים ערביים הגיעו מנבי מוסא להר הבית בפסח. מאז מצמידים את האירוע הזו לפסחא, חג הפסח. זה הרציונאל של הצמדתו לאירוע נוצרי.

בהתקלות עם יהודים ליד הכולת נציגי המנדט מגלים אז לראשונה את המגמה שתאפיין את התנהגותם מעתה והלאה – אדישות מוחלטת.

הפורעים נשמעו צועקים, הכו ביהודים כי המדינה איתנו! ראו את הבריטים כתומכים בתנועה הערבית הלאומית שקמה אז ביזמת חגי אמין אל חוסייני. הוא היה המופתי של ירושלים, שקיבל מהנציב העליון הרברט סמואל את התואר "ראש הועד הערבי העליון". זה אותו אחד שנפגש מאוחר יותר עם היטלר. הבריטים מידי פעם תומכים גם בצד היהודי.

הפעמימה השלישית של המאורעות הללו מתרחשת כמעט שנה אחר כך ב-1 מאי 1921 ביפו. אנשי העלייה ה-3 סוציאליסטים וחלקם אפילו קומוניסטים, יוצאים לרחובות יפו לחגוג את אירועי 1 במאי. הערבים הרואים הן בעניין היהודי והן בזה הקומוניסטי טרף תוקפים את החוגגים. מתחילה הסלמה הדדית בין יהודים לערבים שבה שרידי הגדוד העברי בפקודו של מרגולין מתערבים, וזה מוביל לפירוק הגדוד ולסילוקו של מרגולין.

שלושת הפעימות האלה נקראים בהיסטוריוגרפיה שלנו בשם "גל המאורעות הראשון" - פרעות תרפ"א. זה היה אירוע מכוון ביחסי היהודים-ערבים בארץ.

הבריטים נאלצים להגיב. יוצאת לארץ ועדת חקירה ומגישה המלצות לשר המושבות צ'רצ'יל. סיכום ההמלצות שמקבל משרד המושבות יוצא כמסמך מדיניות ונקרא "הספר הלבן של צ'רצ'יל" בעצם המסמך כוון לביטול הצהרת בלפור בדרך של מניעת הגירה יהודית נוספת לארץ. רצו ללכת עם הרוב הערבי שהיה מוחץ בארץ. צ'רצ'יל, ש היה לכל אורך הקריירה שלו בעד הצד היהודי, עמד כפרץ נגד המגמה לביטול הצהרת בלפור.

כמה שהספר הלבן של צ'רצ'יל נראה חמור הוא עדיין הישג גדול לצ'רצ'יל שמתן מאד את רוע הגזרה. מה שכן במסמך הזה נקרע עבר הירדן מתחום הבית הלאומי ליהודים בארץ ישראל. בנוסף הספר הלבן הזה הבהיר שארץ ישראל המערבית לא תהיה שייכת רק ליהודים אלא גם לערבים. היא לא תהיה כמו אנגליה לאנגלים.

הספר הלבן השני של פאספילד שיצא אחרי מאורעות 1929 עסק בעניינים דומים: הגבלות על עליה ועל רכישת קרקעות בידי יהודים.

הספר הלבן השלישי יוצא לאחר מאורעות תרפ"ט שפרצו כשביתה לאומית של הערבים כנגד שלטון המנדט. זו הייתה שביתה כללית ואי שיתוף פעולה מוחלט עם הבריטים. העילה הייתה שהשלטון לא הפסיק את העלייה היהודית למרות הספרים הלבנים שהוצאו, ואפילו התחליף הואץ על ידי העלייה ה-5 שהציפה אז את הארץ ביהודים חדשים שהאיצו את רכישת האדמות בארץ.

לאחר שהשביתה לא הצליחה מתחיל גל טרור ופיגועים בעזרת כוחות שהוזעקו לעזרת הפלסטינאים. אז פוגשים בפעם הראשונה את קאוק'גי, יליד לבנון, בוגר האקדמיה בעיראק, שפעל כמפקד צבאי תחת פיקודו של המופתי חוסייני.

לצידו של קאוק'גי פעל אז בהשראת המופתי גם שייח עז-א-דין אל קאסם – אבו ג'ילדה. הוא הקים ארגוני טרור שמטרתם הייתה לפגוע ביהודים ולמנוע את רכישת האדמות בידיהם. הם ניהלו מערכת שלמה של פעולות חבלה והתנקשויות נגד הבריטים ונגד היהודים. אעז-א-דין אל קאסם חוסל בידי הבריטים עוד ב-1935.

למאורעות תרצ"ו-תרצ"ח היו שני חלקים כשבאמצע הייתה הפסקה על רקע הגעתה לארץ של ועדת פיל. זו נשלחה להמליץ על פתרון לסכסוך.

תוכניות החלוקה

ועדת פיל הציגה ב-1937 את תכנית פיל, תכנית החלוקה הראשונה של הארץ. (היו בסה"כ 4 תוכניות חלוקה). לראשונה דובר על כך שפתרון בעיית היהודים-ערבים יעשה בדרך של חלוקת הארץ לשתי מדינות. בתוכנית הזו נתנו לצד היהודי את כל הגליל ואת כל החוף. כל השאר (כולל הנגב) ניתן לערבים, להוציא מובלעת קטנה של ירושלים, בית לחם ופרוזדור ממנה ליפו שנשארה בשליטה בריטית.

הערבים דחו את ההצעה. בן גוריון נוטה אף הוא לדחות את ההצעה אבל ברל כצנלסון משכנע אותו לקבלה. הוא טוען שזו הפעם הראשונה שהגויים נותנים לנו פיסת קרקע עם זכות לשבת כבני חורין עליה. ברל אומר: "אל תשאל מה וכמה אלא לך על העיקרון". בן גוריון השתכנע, אבל העניין נפל בגלל הסירוב הערבי.

אז מתחיל גל המאורעות השני שהיה החשוב והגדול של המאורעות. הצבא הבריטי השקיע כאן המון אנרגיה וכוח תוך שיתוף פעולה ותמיכה בצד היהודי. תלו כאן כ-300 ערבים, ובסה"כ נהרגו במאורעות הללו הרבה יותר ערבים מיהודים. הם נקראים בפי הערבים "המרד הערבי הגדול". במסגרתו נהרגו כ-200 בריטים, 400 יהודים וכ-5000 ערבים.

ב-1939 מסתיימים המאורעות וגם פורצת מלה"ע ה-2.

תכנית החלוקה של פיל הייתה הפעם הראשונה שבה שני הצדדים הבינו שהעניין ייגמר בחלוקת הארץ לשתי מדינות. היהודים מחליטים לכן להרחיב את שטח ההתיישבות היהודי על מנת "לשפר עמדות" לקראת התוכניות הבאות. כך נולד הרעיון להקים על כל מקום שומם יישוב יהודי. הדבר החל לקרום עור וגידים בתוכנית חומה ומגדל, החל מדצמבר 1936, ובעיקר ב-8-1937.

חומה ומגדל הייתה שיטה של הקמת חצרות מבוצרות בן לילה בשל הסיכון של התקפות ערביות מיידיות על נקודות הישוב החדשות. זה נעשה בשיתוף פעולה של הבריטים.

במקביל החלו לעבות יישובים כפריים קיימים – בבית שאן, בכרמל, ובנגב. כך נוצר ה-N ההתיישבותי.

על רקע הסירוב הערבי ב-1938 הבריטים מצגיגים את תכנית החלוקה השנייה – תכנית וודהד ("ראש עץ"). היא הייתה קשה עוד יותר ליהודים, והשאירה לנו רק את מישור החוף.

ב-1939 ועדת השולחן העגול/ועידת סנט ג'יימס, לא יצא אפילו מסמך משם. הביאו נציגים יהודים וערבים אב לא הסכימו על כלום.

פרוץ מלה"ע ה-2 עוצר את הניסיונות הללו שלא יתחדשו עד 1946.

ביוני 1939 מפורסם הספר הלבן השלישי של מקדונלד שכה בפי בן גוריון לכינוי "ספר המעל".

בפברואר 1940 צורף לו נספח שהכותרת שלו הייתה "חוק הקרקעות 1940" על רקע כשלון שיחות השולחן העגול ופרוץ מלה"ע ה-2. הוא קבע שיש להגביל מכירת קרקעות ליהודים בארץ ישראל. בשומרון ובחלקים מסוימים של הארץ נאסרה מכירה כזו לחלוטין. בשטחים אחרים היא הותנתה ברישיון של הנציב העליון הבריטי. רק מטנטורה ועד מדרום לתל אביב, חיפה וביישובים קרקעיים. לראשונה הונהגה מכסת עליה: 75 אלף איש ב-5 שנים. הכוונה המוצהרת הייתה להגביל את הישוב היהודי לשליש מאוכלוסיית הארץ.

הנהגת הישוב היהודי מכריזה מיד מלחמה על הספר הלבן. המאבק הזה הוקפא במהלך מלה"ע ה-2. בן גוריון מצהיר "נאבק בספר הלבן כאילו אין מלחמה, ונעזור לבריטים במלחמה כאילו אין ספר לבן".

1946 - תכנית החלוקה ה-3 – תוכנית מוריסון-גריידי, נקראת גם "התוכנית האנגלו-אמריקאית". האנגלים חשו שהם לא יכולים או מעוניינים להמשיך להתמודד עם העניין הזה לבדם. ביקשו את הסיוע האמריקאי כי הבינו שליהדות האמריקאית שם יש משקל לא קטן במדיניות האמריקאית.

פרט לנגב תכנית החלוקה של מוריסון-גריידי דומה מאד לתוכנית האו"ם שתתקבל ב-1947. רואים בה כבר את ה-N ההתיישבותי היהודי בצורה מאד ברורה. היא הביאה לביטוי את ההישגים ההתיישבותיים של הישוב היהודי בארץ במהלך השנים שקדמו לה ששינו את מפת הנוכחות היהודית בארץ. הנגב הוצע ליהודים רק בתוכנית 1947, וזה נעשה על ידי האו"ם ולא ע"י הבריטים.

החל מ-1947 האימפריה הבריטית מתחילה להתקפל הביתה. הודו מקבלת עצמאות ב-1947. היא סימנה את המדיניות הבריטית החדשה של ממשלת בריטניה – לחזור הביתה. כנראה לבריטים כבר אז לא היתה כוונה להישאר בארץ ישראל לאורך זמן. מה שרצו זה לשמור על יחסים תקינים וקשר טוב עם המדינות הערביות באזור: עיראק, ירדן ומצרים.

ההעפלה

האונייה הראשונה – וולוס, מגיעה באוגוסט 1934 לרציף בחוף ויתקין. יש שם היום שלט הנצחה. הגיעו בה 170 איש. האונייה השנייה עם 350 איש בספטמבר 1934 כבר נעצרת ע"י הבריטים. מאז כמעט כל איניות המעפילים נלכדו על ידי הבריטים.

שני ארגונים עסקו בהעפלה הבלתי לגאלית לארץ: הראשון - עליה ב' (מאוחר יותר המוסד לעליה ב') של ההגנה בפיקודם של שאול אביגור ויהודה ארזי, זה היה גוף חשאי שפעל בצללים במסגרת ההגנה. הגוף השני היה ארגון "אף-על-פי" של האצ"ל, שהיה קטן יותר והביא מספר קטן יותר של אוניות ועולים.

תנועת המרי העברי – ספטמבר 45 עד יולי 46

פן נוסף למאבק נגד הבריטים הייתה השנה של שיתוף פעולה בין שלושת המחנות בנושא המאבק בבריטים, בעיקר בנושא ההעפלה. במסגרת זו הוקמה תנועת המרי העברי משלושת הארגונים ההגנה, האצ"ל והלח"י. השנה הזו משתרעת בין ספטמבר 1945 עד 22.7.46 – פיצוץ מלון המלך דוד בירושלים שבאגפו הדרומי שכנו מוסדות השלטון הבריטי ובתוכם המשטרה החשאית.

העילה הייתה בעיקר הסירוב של הבריטים להרשות לניצולי השואה להגיע לארץ. כל המערך היהודי בחו"ל של ההעפלה ושל הבריגדה גויסו לטובת מאמץ "הבריחה הגדולה" – הצלת שורדי השואה. אז החלו להגיע האוניות הגדולות שנשאו 7000-8000 איש במכה אחת.

מתקיימות הפגנות ענק של יהודים בנמל לה ספציו באיטליה. בחיפה, בניסיון כושל של פיצוץ האונייה פטריה, נספו 258 עולים בפיצוץ שהוצא לפועל על ידי כוחותינו.

היעד המרכזי של תנועת המרי היה ה-MPF Mobile Police Force שהיה הגוף הבריטי הייעודי שמטרתו הייתה לעצור את ההעפלה וכלל כוח ימי, תחנות רדאר, כח משטרה יבשתי וכו'. הפעולות שבוצעו היו פיצוץ מחסני נשק בריטיים, תחנות מכ"ם, ותקיפת תחנות MPF בעתלית, כפר ויתקין, הקריה בת"א (רח' הארבעה קרוי ע"ש 4 שנהרגו בפעולה כזו).

ברכה פולד נהרגה במהלך הורדת אוניית מעפילים בחוף ת"א בפעולה מול מחנה בריטי ליד מחנה מטכ"ל של היום. ההוראה על ביטול המשימה (לאחר שהאונייה נתפשה בלב ים) לא הגיעה אליה, והיא מנסה לעצור טור בריטי שיצא מהמחנה ונהרגת במקום. החבר שלה – ג'וני, שהה אז בכלא עכו. הוא נהרג אחר כך בקסטל.

תנועת המרי העברי לא היתה גוף חדש אליו גויסו לוחמים. כל ארגון פעל עצמאי בשטח תוך תיאום ושיתוף פעולה ביניהם ברמת הפיקוד. היסכם על אישור משותף של פעולות שבוצעו עצמאית על ידי כל ארגון.

נובמבר 1945 - ליל הרכבות, הפעולה הראשונה של ארגון המרי העברי.

ליל הגשרים - 16.6.46 - בלילה אחד פוצצו 11 גשרים סביב גבולותיה של ארץ ישראל. זו הייתה פעולת מחאה, אמירה כנגד מדיניות סגירת הגבולות של הבריטים בפני עלייה יהודית. הביצוע היה כמעט מושלם להוציא את התקלה בגשר הזיו.

הבריטים הגיבו על ליל הגשרים במבצע אגתה ב-7-16 ביולי 1946 - "**השבת השחורה**" שבו נעצרו רבים מאנשי ההגנה ונחשפו חלק גדול מהסליקים של ההגנה (יגור). ב-22.7.46 הוכנסו ע"י האצ"ל כדי חלב ממולכדים לאגף הדרומי של מלון המלך דוד בירושלים. היה ניסיון להזהיר בטלפון את הבריטים וביקשו מהם לפנות את הבניין, אך הדבר לא בוצע ובפעולה נהרגו 91 איש, רובם בריטים. לאור התוצאות האלה ההגנה והפלמ"ח פורשים מתנועת המרי בטענה שהפעולה הזו לא תואמה ולא אושרה על ידיהם. האצ"ל טוען שהפעולה כן אושרה ותואמה. כך או אחרת תנועת המרי העברי פורקה אז.

מה היה משקלן של המחנות השונות בהחלטה ובמועד בו החליטו הבריטים לעזוב את הארץ? רוב המחקרים מורים שההשפעה הזו הייתה, אם בכלל, בשוליים. אולי היא הביאה להקדמת העזיבה המתוכננת מאוגוסט 48 למאי 48 – 5 חודשי קיצור. ההחלטה על העזיבה הייתה החלטה אימפריאלית משיקולים שלא היו כלל קשורים למרי העברי.

הסזון (עונת הציד)

מונח צרפתי המתייחס לעונת הציד הנפתחת מידי שנה באביב ברחבי אירופה. זה דבר אכזר. בפרק הזמן הזה שמפירוק תנועת המרי יודעים על מגמה מנוהלת של ההגנה והפלמ"ח להסגיר לבריטים שמות של אנשי הלח"י והאצ"ל. זו הייתה החלטה מכוונת מלמעלה והביצוע ניתן לאנשים כמו טדי קולק.

הסיבה הייתה שוני בתפיסת הפעולה מול המדיניות הבריטית במצבים המשתנים. ב-1941 היו רק שתי מחנות: ההגנה והאצ"ל והם החליטו אז לפעול באותה דרך מול הבריטים, ברוח אמירתו של בן גוריון (שליחותו של דוד רזיאל מפקד האצ"ל לעיראק תואמה עם הבריטים).

חלק מהמתנגדים למדיניות שיתוף הפעולה עם הבריטים הביא ב-1941 אנשים לפרוש מהאצ"ל ולהקים את לח"י. חלקם אפילו תמך בניהול מגעים עם הנאצים כנגד הבריטים. בו זמנית הבריטים מתירים להגנה להקים את הפלמ"ח וסיירי ההגנה עוזרים לבריטים בסורים בסוריה ולבנון.

ההתיישבות בנגב 1939 - 1946

הישוב הראשון בנגב היה המושבה שהוקמה ב-1912 ברוממה. היא נופלת בכל המאורעות (3 פעמים) ותקום לבסוף כקיבוץ ב-1944.

ב-1939 מוקמת נגבה במסגרת חומה ומגדל. רוממה המושבה כבר לא קיימת ומכאן הטענה של נגבה לבכורה בהתיישבות בנגב.

ב-1941 מוקם קיבוץ דורות. גם הם רואים כעצמם ראשונים בנגב כי לטענתם נגבה צפונית מדי בכדי להיחשב נגב.

בין 1940 ל-1943 מוקמים 8 ישובים. 5 קיבוצים בודדים: גת, גברעם, בארות יצחק, יד מרדכי, נירעם ו-3 מצפים: גבולות, רביבים ובית אשל.

ישוב הנגב הוא חלק מהמאמץ לקביעת גבולות המדינה בתוכנית החלוקה הבאה.

1943 – הקמת המצפים בנגב: גבולות, רביבים ובית אשל. הוקמו במסווה של תחנות מטאורולוגיות.

1944 – רוממה מוקמת כקיבוץ של השומר הצעיר

על בסיס ה-11 האלה מוקמות בהחלטה של המנהיגות הציונית בארץ עוד 11 ישובים חדשים בלילה שבין ה-5 ל-6 באוקטובר 1946, מוצאי יום הכיפורים תש"ז. אלו הם בראשי תיבות "קח משכנתא נגב": קדמה, חצרים, משמר הנגב, שובל, כפר דרום, נירים, תקומה, אורים, נירים, גלאון, בארי. כך קורה שבסוף 46 יש כבר 22 ישובים בנגב.

ב-47 פרנסי הישוב נזכרים בדו"ח הגאולוגי של היהודי השוויצרי ליאו פיקארד שדווח על מים באקוויפר ניר-עם, ואז מניחים מניר-עם צינור מים בשתי זרועות: המערבית לכפר דרום והמזרחית לנבטים. צינור זה נקרא בהתחלה "צינור השמפניה" בגלל שגיחכו שרק הזרמת שמפניה בצינור הייתה יכולה להצדיק את העלויות הגבוהות ששילמו עבור הצינורות לעיריית לונדון. יצחק רבין ממונה כמפקד כח האבטחה של קו המים הזה. זה נעשה כחלק מההתארגנות לקראת בואה של משלחת האו"ם – האונסקו"פ – משלחת האו"ם המיוחדת לטיפול בבעיה של פלשתינה, שהייתה מיועדת להחלטה על פתרון לבעיית ארץ ישראל. התוצאה של הועדה הזו היא תכנית החלוקה שהוצעה על ידי האו"ם. הפעם זו תכנית שניתן היה לחיות איתה.

ביבליוגרפיה

- גיחון מרדכי, מסע נפוליאון לארץ ישראל
שור נתן, מסע נפוליאון בארץ ישראל, עם עובד
שור נתן, נפוליאון בארץ ישראל בספר "קיצור תולדות ארץ ישראל"
עיר בראי התקופה - כרך של גדול חוקרי ירושלים יהושע בן אריה. ירושלים היא העיר, והתקופה שבה רואים אותה בספר היא התקופה של המאה ה-19 ראשית מאה-20.
ההעפלה, מרדכי נאור
כהן אמנון (עורך), שלטון הממלוכים והעותומנים, כרך 7 בסדרת ההיסטוריה של א"י, כתר, 1981 (שמי"ע)
בן אריה יהושע וישראל ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799 – 1917*), כרך שמיני בסדרת ההיסטוריה של ארץ ישראל, כתר, 1983 (בא"ה)
פורת יהושע ויעקב שביט (עורכים), המנדט והבית הלאומי, כרך 9 בסדרת ההיסטוריה של א"י, כתר, 1982 (פ"ש)
בן אריה יהושע, עיר בראי התקופה
גיחון מרדכי, מסע נפוליאון לארץ ישראל
שור נתן, קיצור תולדות ארץ ישראל
נאור, מרדכי, "ספר העליות". (מ"ט)
תלמי אפרים ומנחם – לכסיקון הציונות.
תלמי אפרים – מגן ושלח – מהשומר עד מלחמת ששת הימים, אותפז, 1968
האנציקלופדיה העברית, כרך שישי (1) ארץ ישראל, ספרית הפועלים, 1993.
טולידאנו אהוד, מבוא לתולדות האימפריה העות'מאנית, האוניברסיטה המשודרת, משה"ב, 1985

אמנות מוסלמית

תמלול הרצאת אלה שופמן

כול הכחות המקורות המפורטים פסיפז'ולרסיה

אמנות מוסלמית

ההתייחסות של הדתות לאמנות היא פוליטית/תיאולוגית. צריך להבין את האמנות על רקע העימות עם הדתות האחרות.

היהדות - הייתה גמישה ולא חד משמעית בהתייחסותה לתאור דמויות באמנות. היא נעה בין איסור מפרש על תיאור כזה עד להופעה של דמויות ואפילו דמויות פגאניות ודמויות בערום. היחס של היהדות לאמנות תלוי בזמן ובמקום.

הנצרות - הייתה חד משמעית ביחסה לאמנות. היא השתדלה להתיר כל מה שאסור ביהדות. לכן לא רק שלא היססה לצייר דמויות, אלא השתמשה שימוש גורף באמנות (איקונוט) לצורך שדרים וחינוך הקהל שלה. אמנם, הייתה בה גם תופעה של איקונוקלזם (שבאה בגלים) כנגד ההגזמה שבה האיקונה הפכה לסוג של צלם ואפילו שימשה לעבודה פגאנית, ואולם לאחר פרק זמן של איסור ציור דמויות חזרו להן.

האסלאם - היה הדת המתחרה של הנצרות, ולכן אסר את כל מה שהנצרות התירה. הוא מתייחס לכן לאומנות הפלסטית בחומרה יתרה. בהקשר הזה הוא רוצה להיות כמו יהדות למחמירים: "לא תעשה לך פסל". אבל, בניגוד לגמישות של היהדות, באסלאם עושים זאת בנחרצות חד משמעית ומוחלטת. שני מקורות לאמנות האסלאמית: האמנות הסאסאנית והאמנות הביזנטית. היא לוקחת מהמזרח ומהמערב, זו יצירה אקלקטית.

מוטיב - צורה שחוזרת על עצמה הרבה פעמים ומזהים אותה בקלות. זה מאפיין גם צורות אמנות אחרות כמו במוזיקה.

המוח שלנו מחפש סדר, ולכן חזרה אינסופית נראית לנו נפלא כי קל לפענח את הדגם.

דגם - חזרתיות שיכולה להיות מסוגים שונים: מסודרת בשורה, עם מרווחים, במעגל

האסלאם מאמץ דגמים קיימים הן מהתרבות הסאסאית והן מהתרבות הביזאנטית העשירה.

תשליב - צורות שנובעות אחת מתוך השנייה. בניויות מקוים שמתחילים בצורה אחת וממשיכים ומעצבים את הצורה הבאה. זה משהו שהאסלאם מאמץ מהביזנטים.

באסלאם תפקיד האמנות להעלות את הצופה לעולם רוחני גבוה יותר המושג בדרך של התבוננות ממושכת בדגם המשולב. התבוננות זו מביאה את הצופה ליצור דמויות בדמיונו.

העיטור המוסלמי

המחקר הגרמני הוא שעשה את הקלסיפיקציה של האמנות המוסלמית. הם נתקלו בקושי גדול להבינה כי אין בה שום נראטיב. לכן הסתפקו בסווג ל-3 סוגי עיטור: גיאומטרי, צמחי וכתב. זה לא משהו שהאסלאם קבע, והוא מעולם לא אימץ את החלוקה הזו.

היום התפשה שונה לחלוטין כשהיא מדברת לא על הצורניות אלא על התכנים (המופשטים) של האמנות המוסלמית.

עיטור הכתב - מתכוונים כאן לשימוש באות הערבית כעיטור. האות משמשת כמוטיב, והיא משוכפלת בשל צורתה הגראפית המעניינת.

בערבית אין את האיסור לשנות את צורת האות כמו ביהדות.

כתב מופיע בכל יצירה אסלאמית גבוהה כנמוכה. הוא לא אמור להיות קריא, אלא לשמש כעיטור. עם זאת, עיטורי הכתב ניתנים בדרך כלל לקריאה על ידי יודעי דבר – תפילות במסגדים, פסוקים מהקוראן וכיו"ב.

העיטור הגיאומטרי - הבסיס הוא רומי-ביזנטי. מסמל המשכיות וזרימה ללא קשר למציאות. ממילא לאומן המוסלמי אסור להעתיק את המציאות – זה נתפש כחוסר כבוד לבריאתו של אללה.

משתמשים הרבה בתשליב המשחק אופטית בין הצורה לרקע.

הכוכב הוא הצורה הגאומטרית המועדפת באסלאם.

העיטור הצמחי - מקורו באמנות הביזאנטית והסאסאנית. הצורות הצמחיות של הטבע עוברות הפשטה שמרחיקה אותם מהמקור עד לגאומטריזציה של צורת הצמח.

ערבסקה - היא בהתפתחות העיטור הצמחי. מונח שנקבע במאה ה-19 ומתייחס תמיד לעלה שקשור לגבעול שצורתו מפותלת. הערבסקה משקפת עולם הרמוני, אין סופי, שקט, מציאות שלא מהעולם הזה.

מילוי השטח ללא מקום ריק בדומה להורור וואקיו היווני. כאן זה לא בא מפחד מריקנות כי תמיד נוכח אללה ולכן אין אף פעם ריק.

הצבעים: ירוק, טורקזי וכחול, 3 הצבעים הנפוצים ביותר באמנות האסלאמית. יש הרבה פולקלור סביב הבחירה של האסלאם בצבעים הללו, כשהסברים הם של קשר לשטן. בפועל, בעולם הסאסאני, הפיגמנטים השולטים של התחמוצות באדמה נתנו את הגוונים הללו.

האדריכלות המוסלמית

האסלאם יעדיף לבנות כיפות מגוונות כחלק מהכרזות הניצחון והעדיפות שלו.

הרעיון של חללים שבכל אחד מהם תוכן מופשט אחר הוא בעצם ראשיתה של האמנות המודרנית נעדרת התוכן.

אלמנטים אדריכליים מוסלמיים

אבלק - שימוש באבן פוליכרומית, כלומר באבנים מגוונים שונים באותו קיר/קשת/מבנה. יכול להיות גם בשימוש בשני מרקמים.

שקופית: כנסיית הדורמיציון, מאמצת את האבלק. השימוש באלמנטים מוסלמיים בבנייה מודרנית מאפיין את התקופה המנדטורית. כאן צריך לקרוא לזה בעצם "פסאודו-אבלק" כי הוא לא נמצא על מבנה מוסלמי/ממלוכי.

שקופית: בית הדאר המנדטורי בירושלים, חיקוי של אבלק.

משרביה - סככה, מחיצה מחוררת בפתחים. פטנט עתיק ביותר. שמשה להצללה מצד אחד ולכניסת אוויר מצד שני. היום זה חזר בגדול לאופנה כי זה "ירוק". לא המציאו את זה בכדי להסתיר את הנשים כפי שעולה מהעובדה שזה קדום בהרבה לאסלאם.

עם הזמן המשרביה נודדת למקומות אחרים, למשל הופכת למחיצה באמצע חדר (בית המשפט העליון). יכולה להיות עשויה מכל חומר שהוא.

כיאן - במקור גם הוא נועד לאפשר להוציא את האוויר החם מהחדרים. לכן במקור הוא היה בחלק העליון של החדר לשם התנקז האוויר החם. היה בנוי בתחילה מכדים ללא תחתיות המסודרים כמשולשים בחלק העליון של הקירות. היום הוא משמש לפעמים כגדרות בשל התכונות הארכיטקטוניים שלו.

מוקרינס - עיטור טיפוי. יכול שיהיה עשוי מאבן, עץ, גבס ועוד. מחפה כל מיני חלקים במבנה: כיפות, קשתות, גומחות או פנדנטיבים. הממלוכים השתמשו בהם בכבדות אבל גם אחרים השתמשו בכך.

קשת - הקשתות באסלאם מעידות על התמודדות על האמונה. מקור הקשת בתרבות הרומית-ביזנטית. הדת החדשה מאמצת את האלמנט של הדת הקודמת ויוצרת בידול על ידי שימוש בסוגים שונים של קשתות: קשת מחודדת, קשת פרסה, קשת פרסה מחודדת ועוד.

האדריכלות הפרטית המוסלמית

מאפיינים משותפים לבתים הפרטיים:

- רחובות צרים (משפר את ההצללה) – ברוחב המאפשר מעבר של 2 חמורים עם שני סלים מכל צד של כל אחד
- גידור הבית בחומה. אין חלונות בגובה העיניים ואי אפשר להציץ פנימה
- חצר פנימית עם גן (סמל השפע וגן העדן) מרוצף עם/בלי מזרקה/בריכת מים שמקררת את סביבתה
- מערך החדרים סובב חדר מרכזי שייקרא דיוואן
- חלוקת הבית לאזור פרטי וציבורי
- התאמה אקלימית – משרביה, מיזוג טבעי
- בניה זולה מחומרים זמינים (למשל בניית אדובה)
- מגדל רוח – מעל החדר המרכזי מאפשר לחום לעלות למעלה וכך הבית נשאר קריר באזורים אקלימיים קשים.
- קשת פרסה – יוצרת תקרה גבוהה יותר.
- פסיפס כפתורים – אופייני למרוקו ולארצות המגרב.
- קומה מרכזית – בנייה גבוהה (תימן).

האדריכלות הדתית המוסלמית

אין ציווי בקוראן לבנות מסגדים, ואין פירוט מה הם צריכים לכלול. יש בו שני אזכורים על בניית מסגדים מסגד כפות התמרים שהצלו על מוחמד ותלמידיו, וסיפורו של בילאל המואזין. יש שני טיפוסים מסגדים: מסגד הכפה ומסגד הסככה. ההבדל המהותי ביניהם הוא בשיטת הקירוי של אולם התפילה. כשיש בחלל התפילה הרבה עמודים אזי זה מסגד סככה (התקרה סכוכה). אם אולם התפילה הוא נטול עמודים אזי התקרה היא כיפתית וזה מסגד כפה.

בארץ רוב המסגדים הם מטיפוס הכיפה, כשהמקור הוא האדריכלות העות'מאנית מבית מדרש סינאן הגדול.

אלמנטים משותפים לשני הסוגים:

- חומה וזיאדה - בארץ בדרך כלל אין זיאדה שהיא חומה כפולה המייצרת מסדרון הליכה בין החומות (מסגד אבן טולון בקהיר). החומה משמשת להפרדה בין קודש לחול. בדרך כלל המסגדים היו צמודים לשוק שבו התנהלו חיי היום יום של העיר והחומה מרחיקה את היום יום, היינו את החולין מהקודש.
- שערים – מספרם נקבע בהתאם לצורך
- מינרט (לא חובה) - הצריח המשמש את המואזין. במקור, הוא לא היה חלק ממסגד, אלא, מגדלור (לשיירות במדבר) או מגדל תצפית צבאי שהיה בשערי העיר. לאט לאט המגדל נודד והופך לחלק ממתחם המסגד.
- חצר שכוללת:
 - ארקדה/קולונדה – רצף של קשתות, סד"כ מאותו סוג – מחודד, דמוי פרסה וכו'
 - מתקנים קהילתיים: בתי תמחוי, מחסן בגדים לעניים, בית חולים, בית ספר לרפואה, מדרסה, שירותים ציבוריים וכו'.
 - מתקן טהרה – חובה במסגד בשל מצוות הטהרה לפני התפילה. אין צווי לגבי הצורה החיצונית של מתקן הטהרה ולכן יכול להיות בצורת בריכה, מזרקה, ברזיה, אמת מים
 - רהט/סביל לשתיה

• אולם התפילה שכולל :

- עמודים עם/בלי קשתות (מסגד סככה)
- כיפה (מסגד כיפה בלבד)
- קיר הקיבלה – הקיר בצד אליו מתפללים, בארץ הקיר הדרומי.
- מחרב – יכל להיות יותר מאחד על קיר הקיבלה. נועד לסימון הקיר בלבד. יכול גם לא להיות בצורת אפסיס אלא להסתפק בקשת שטוחה.
- מינבר – דוכן התפילה והדרשה
- כורסי / כוסי – דוכן שעליו עומד פרוס ספר הקוראן.
- שטיחים – מעוצבים עם משהו מחודד שמצביע לכוון קיר הקיבלה. במסגדים המודרניים כל הרצפה כבר מכוסה בשטיחים האלה המסמנים את שטח המחיה של כל אחד.
- מנורות – מכניסות אור מלאכותי. חוץ מהיותם גופי תאורה, הפכו, כמו האור, לדימוי של אללה. לתרום גוף תאורה נחשב מעשה יפה ויש תופעה הולכת וגדלה של תרומת גופי תאורה.

האור מסמל את הנוכחות האלוהית. זה אלמנט שקיים גם בדתות האחרות (ויטראז'ים). זו הסיבה שסינאן נחשב גדול כל כך על הצליח במבנים הגדולים שלו לפתוח חללים גדולים בתחתית הכיפה דרכם נכנסת כמות גדולה של אור טבעי.

שקופית: המסגד הכחול בטורקיה - כיפת המסגד נתמכת על ידי ארבע עמודים גדולים ועל חצאי קשתות. קוטר הכיפה 33 מטרים וגובהה 43 מטרים. הוא המסגד היחיד בטורקיה לו 6 מינרטים - אותו מספר שהיה בזמן בנייתו כבעבה במכה.

שקופית: מסגד אל ג'אזר – כיפה חצי כדורית השפעה מערבית / רומית – הפנתיאון.

שקופית: מסגד באספהן - כיפה מחודדת (השפעה ססנית) מבנה יעיל כי הלחץ של הכיפה יורד כלפי מטה ומשפיע פחות על הקירות.

שקופית: כיפת הסלע – מונומנט שמטרתו לחפות על הסלע שמתחתיו. נבנה בשנת 691 על ידי החליף עבד אל מליכ. מבנה מתומן בנוי על עץ. השפעה ביזנטית. נחשב למבנה האסלאמי המונומנטאלי הקדום ביותר. מבוסס על סכמת רוטונדה (8 כניסות לגן עדן – אחת יותר מאשר לגיהנום – מכאן המתומן).

שקופית: מסגד אל אקצה - אדריכל מצרי נשלח בשנת 711 לירושלים כדי להקימו. חודש פעמים רבות לאורך הדורות. חלקים מהמסגד הישן עדיין עומדים ברחבת המסגד. הכיפה היא קטנה ומיועדת לציין את מקום המחרב. הגג הוא שטוח – סככה. המבנה הפנימי היום דומה למבנה המקורי.

שקופית: ארמון הישאם ביריחו – שריד לתקופת אומיה בא"י. דגם של מסגדים מצריים.

שקופית: מסגד אבן טולון בקהיר - מסגד סככה, מושפע ממבנה בזיליקה ביזנטית. נבנה ע"י אבן טולון ב- 876 זיאדה – רווח בין 2 חומות. אולם תפילה לרוחב כך מבטל את מבנה הבזיליקה הנוצרי.

אמנות חילונית

- כתב יד "ספר המלכים" 1530 מטבריו אירן - דמויות אנושיות שטוחות בגודל זהה, ללא פרספקטיבה.
- ספרי מיניאטורות.
- כלים יום יומיים מעוטרים בכתב. בקבוקון לבשמים בצורת גמל..
- בתים וארמונות פרטיים.

ביבליוגרפיה

אמנות מוסלמית, שופמן אלה, הרצאה + מצגת, קורס מורי דרך, מכון אבשלום אבן זוהר, כרמלה – סכום הרצאה באמנות מוסלמית, קורס מורי דרך

אדריכלות מוסלמית

תמלול הרצאת נועם פורת

כול הכחות המקורות האסלאמיים פסיכיאטריה

מקורות השפעה על האדריכלות המוסלמית

האסלאם הקדום - המרחב הוא חצי האי ערב סביב מכה ומדינה, הזמן הוא המאה ה-7. ג'מעה אל קיבלאתין - המסגד הראשון במדינה עם שתי קיבלות: אחת לירושלים ואחת למכה. האדריכלות המוסלמית הקדומה קשורה לבית של מוחמד במדינה. רוב החוקרים מזהים שם את ההשפעות העיקריות עליה.

המדובר בשטח מלבני, בממדים של 100X50 מ'. בית הנביא עצמו היה בחלק הדרומי של השטח ובצדדים האחרים מסביב לחצר היו סתרים – מסדרונות מקורים פתוחים אל החצר הפנימית שגגותיהם נתמכו בעמודי תמר. אלו נקראו בערבית ריוואק. גם הכעבה הראשונה, שתיבנה לימים במכה, הייתה עשויה עץ. לאט לאט מתווספים למתחם אלמנטים נוספים כמו הקריאה לתפילה, למואזין הראשון (בילאל) בונים מבנה שממנו יקרא לתפילה, ועם השנים זה צומח למינרט המוכר. אלמנט נוסף, מוחמד עומד ומדבר אל הקהל הנאסף מעל דרגש וזה מקור המינבר הנמצא מאז בכל מסגד. ביתו של מוחמד הופך כך להיות המסגד הראשון.

כשהאסלאם יוצא מחצי האי ערב ומתפשט גאוגרפית המבנים הראשונים שיבנו על ידיו יהיו בתבנית ביתו של מוחמד. אלו נבנים באזור בצרה וכופה - על הפרת והחידקל, במרחב עיראק-איראן. די מהר השליטים המקומיים רוצים לבנות לעצמם בתים. הם נתקלים בעושר ארכיטקטוני מדהים שלא היה מוכר להם: התרבות הביזאנטית במערב והתרבות הסאסנית במזרח. המסורת הארכיטקטונית-אומנותית של האסלאם בשלב הזה היתה דלה ביותר.

הם לוקחים את הבנאים, הארכיטקטים והאומנים המקומיים – יהודים, סאסנים, הודים, ביזנטים – ומצביים להם אתגר, להשתמש בכישוריהם לטובת מבנים ציבוריים וארמונות, תוך עמידה במספר תנאים נלווים הנובעים מהאסלאם: למשל, איסור חמור ביותר על ציור דמויות.

האסלאם לקח מכל הסובב אותו אלמנטים ורעיונות ויצר מהם ארכיטקטורה ואומנות מוסלמית ייחודית. ע"פ דן בהט, העיטור היחיד שהאסלאם מביא מחצי האי ערב הינו המרלונים בהיקף גגות הארמונות. רואים במוזיאון רוקפלר מרלונים כאלה מארמון הישאם. מופיעים גם בחורבת מיניה. אלו לא השייכות העות'מאניות של החומות של היום מאחורי הפרפט שהינו מסלול התנועה של המגנים על החומות.

הבית של מוחמד יהיה דגם חשוב בבניה הציבורית של המרכזים האסלאמיים המוקדמים העירוניים (בצרה וכופה בעיראק, דמשק בסוריה, ירושלים, קהיר). אלה יהיו מורכבים מ-4 מבנים: המסגד, ארמון המלך/אמיר המאמינים (דאר אל אימארה), בית האוצר (בית אל מאל, מכאן "מאליין" – זה שיש לו כסף), בית החמישית (דאר אל אחמס) שבו גרו חמישית משבויי המלחמה שעבדו בתחזוקת המסגד ורכוש המלך. אלו היו בתים מלבנים גדולים שנבנו כל אחד סביב חצר קטורה שבהיקפה הפנימי חדרים הנפתחים אליה, ועם פתח גדול מקושת ומעוטרי יחיד (פישטק) בצד אחד שלה.

טימיון - מרתף. לשם הוביל המלך את כספי המיסים, ומכאן המושג "ירד לטימיון". רוב המתחמים הללו לא שרדו, מאחר והשטח במרכז הערים היה יקר ופרט למסגד הוקצה מאוחר יותר לשימושים אחרים. מה נבנה בסגנון ובשלב הזה בארץ ישראל? הקריה השלטונית האומאית בירושלים שכיום נשארו רק שרידי הבסיסים של מבניה, כשהמרכזי שבהם – הדאר אל אימרה, מזוהה ע"פ המדרגות שהובילו ממנו למסגד אל אקצה.

גם ההתפתחות המאוחרת יותר של המדרסות נבנית בארכיטקטורה דומה. **הכעבה** - מבנה קובייתי בגודל 15X13X10 מ' סביב האבן הקדושה השחורה (שגודלה כגודל אגרוף, כנראה מטאורית). מבנה הכעבה עטוף בכיסוי בד שנתרם כל שנה מחדש ע"י מצרים.

תוספת חזניות: הסאסנים, כמו האחמאנים השתמשו בחומרים יקרים ליצירות אומנות מונומנטליות המאזירות את מלכם: זהב, כסף, פנינים, בדולח. באומנות יסודות מהמזרח הקדום – אשור, בבל וכו', והכרה בכך שהמלך קיבל את השלטון מהאל. השפעת אומנותם בולטת בכל יצירת פאר מוסלמית (כיפת הסלע, המסגד בדמשק).

האיוואן - טרקלין מקורה בכיפה עם שלושה חדרים צדדיים סגורים וצד אחד פתוח, זו מורשת סאסנית. לימים התפתחו רביעיות חדרים כאלו, פתוחות לחצר משותפת. כאן קיבל השליט את אורחיו. לימים גם מדרסות אמצו את הדגם הזה. משתמשים הרבה בסטוקו, בפרסקו, בפסיפסים, רמת ביצוע גבוהה. גם האמנות התמימורית במרכז אסיה - המסגדים וחדרי הלימוד - בנויים על בסיס האיוון. גם מדרסות בירושלים. המבנה דו או תלת קומתי, עם פתח בצד אחד לכל גובהו – פישטק.

סיכום מקורות השפעה על הבניה המוסלמית

ביתו של מוחמד, הכעבה במכה, המסגד בבצרה, המסגד בכופה, המסגד בדמשק. האסלאם מאד אקלקטי, בעיראק ההשפעה המרכזית היא סאסנית, במצרים – קופטית, בארץ ובסוריה – ביזנטית.

ירושלים המוסלמית הקדומה

סורה 17 - המסע הלילי של מוחמד למסגד הקיצון ע"ג אל בוראק - בהמה פלאית עם כנפי נשר, זנב טווס, ופני אשה יפהפיה. הסוס נקשר לכותל הדרומי, אך מקום הקשירה עבר מאוחר יותר במסורת המוסלמית אל הכותל המערבי (הנעשה ע"י חאג'י אמין אל חוסייני בתחילת המאה העשרים). **אל אקצה** - בתפישת האסלאם זה כל הר הבית, כל המתחם הקדוש – חראם אל שריף. בזמני תפילות כל המתחם הזה מלא במתפללים, עד כ-350,000 איש קיבלות!

מבנים שמוכרים לנו מהכתובים מהתקופה המוסלמית הקדומה בירושלים :
מסגד מעץ בחלק הדרומי של הר הבית. (ב-705 יבנה החליף אל ואליד על מקומו את מסגד אל אקצה). המסגד הזה מוכר לנו מתיאורו של הנוסע ארקולפוס שביקר בירושלים בשנת 670. הלה מספר שהמבנה יכול היה להכיל כ-3000 איש, נבנה על גלי חורבות קודמים (אולי של מסגד עומר הראשון) והיה עשוי ומקורה עץ. המסגד הזה לא נקרא עדיין "אל אקצה"! בעת הקמתו עדיין לא זוהתה ירושלים עם המסגד הקיצון שבסורה 17! השם הזה ייכנס לכאן רק עם הקמת מסגד ואליד הראשון ב-705.

כיפת הסלע - קובת אל סחרה

נבנתה ע"י עבד-אל-מאלכ ב-691. אינה מסגד אלא מונומנט זיכרון למעראג', עלייתו של מוחמד השמימה מאבן השתייה. (שתייה - מלשון תשתית, תשתית העולם, מרכז העולם הן לפי היהדות והן לפי האסלאם. הנוצרים רואים בכנסיית הקבר את מרכז העולם, לא רחוק). מהעלייה לשמיים הביא איתו מוחמד את מצוות התפילה. נפגש בשמים עם כל הקדושים כולל משה. כשבנו את המבנה הזה הייתה להם את כנסיית הקבר כדגם. לדעת רוב החוקרים כשבנו את כנסיית הקבר הסתכלו אל הפתאון ברומא שימש דגם לרוטנדה. אם כל הפתאון הוא גם המקור הראשוני לכפת הסלע. מסביב לסלע בנו מבנה עגול עם 4 אומנות שהחזיקו את התוף. בין כל אומנה יש 3 עמודים שיחד יוצרים את המעגל הפנימי עליו יושב התוף ועליו הכפה. עיטורי הקשתות - אבלק שחור-לבן (מהמאה ה-7!) עמודי גרניט

על האומנות לוחות עם ציורים

התוף מוחזק מבחוץ על ידי צלעות תומכות - משולשי תמיכה שמוסתרם ע"י פרפט, קיר הקפי בגובה 2.20 מ' בהיקף החיצוני.

הכפה המוזהבת - עבד אל מאלכ רצה לשלם לפועלים במטבעות זהב אבל אלה סירבו לקבל. לקח והתיך אותם וציפה בהם את הכפה. זהב ניתן לריקוע דק ביותר והכפה כוסתה עבד אל מאלכ קבע בתוך המסגד כתובת עם שמו ושנת ההקמה, כתובת שונתה ע"י אל מאמון. הזיוף ברור כי שחכו לשנות את השנה, וגם סוג הכתב בו נכתב שמו של אל מאמון שונה. זה לא ממש הפריע לאל מאמון - העיקר היה למחוק את שמו של עבד אל מאלכ.

אל מאמון מוריד את הזהב מכיפת הסלע ובמקומו שם כיפת עופרת אפורה, כמו באל אקצה. ב-1964 חוסיין מחליט לחזור לכיפה זהובה. מטעמי חסכון זו נעשית מסגסוגת של פלזו ואלומיניום. זה היה נפלא בשנים הראשונות אבל אחר כך הצבע התכהה.

ב-1995 מימן חוסיין גוש של 80 ק"ג זהב שנמסר לוואקף. מהגוש הזה יצרו פאנלי זהב (מודקים על עץ) שאיתם ציפו את הכפה. כאן זה לא עלי זהב כמו בגן הבהאי.

המבנה בנוי כמתומן כשכל צלע אורכה 20.44 מ' וגובה 10.22 מ'. גם התוף והכיפה - 10.22 מ' גובה. המתומן נוצר ע"י חיתוך של 2 ריבועים כשנקודות החיתוך הופכות למרכז הקירות ההקפיים - הצלעות של המבנה. בכל צלע יש 7 נישות מקושטות כשבכל אחת חלון המוגן ע"י שבכת גבס עם זכוכית צבעונית המכניסה אור פנימה. בכל צלע יש גם כניסה למבנה פנימה.

מלון 7 הקשתות - מייצג את המסורת של הגשר (סיראק) שימתח באחרית הימים בין הר הזיתים להר הבית מעל ואדי ג'הנם (נחל קדרון).

כל המבנה מכוסה בקרמיקה הן מבחוץ והן מבפנים. הציפוי החיצוני מגן על המבנה מפני פגעי מזג אוויר, סופת חול וכיו"ב.

אין דמויות ויש שימוש בקליגרפיה כדי לכתוב פסוקים נבחרים וליצור ערבסקות.

בצד החיצוני כל העיטורים שקמו על ידי סולימאן המפואר. בתוך הבניין יש עדיין הרבה עיטורים מקוריים מהמאה ה-7. זו נקראת קרמיקת קשאן שיוצרה בקשאן שבאיראן, מרכז ידוע לקרמיקה מאיכות גבוהה. קרמיקת השיפוף של סולימאן נקראת קרמיקת איזניק היא ניקאה.

Quarterned Marble (QM) - עיטור שיש נפוץ בתוך הכפה. זו טכניקה שבה מנסרים במקביל לוח שיש ל-4 לוחות כך שכולם מציגים את אותו דגם עורקים של הגוש המקורי, ומחברים אותם בעזרת מסמרי ברזל זה ליד זה בפריסה, כך שהעורקים הצבעוניים יוצרים דוגמא סימטרית.

לעתים לא הסתפקו ב'רבעי שיש' סתם, אלא שילבו עורקים מאבן כהה, כמו גרניט או אבן חצי יקרה, שיש מצבעים אחרים וכו'. לעתים מוקף משטח QM במשטח נוסף, גדול יותר כעין מסגרת, כך שיש אינסוף וריאציות סימטריות יפהפיות. ה-QM זו טכניקה ביוזנטית, ובאיסטנבול יש כנסיות, שהפכו למסגדים, שכולן מכוסות בטכניקה זו.

לוחות ה-QM מחוברים לקירות במסמרי ברזל עם ראשים רבועים. בין כל שני לוחות, מלמעלה ומלמטה, תקוע קודם להנחה מסמר, שבלט על השטח. בצד הלוח עשו חריץ בגודל ראש המסמר ובהנחת הלוח מלבישים אותו על ראש המסמר. כך לא רואים את המסמרים מבחוץ. הבעיה היא בלוח האחרון. לא יכלו להדביק את הלוחות לקיר בטיח עקב משקלם הרב. הלוחות צמודים מספיק כך שלא צריך מאומה ביניהם, במידת הצורך שמו "כוחלה" (רובה). הצרה עם מסמרי הברזל, שהם החלידו, התנפחו ויצרו לעתים סדקים בלוחות השיש. כמעט בכל מקום מבצבים כתמי חלודה מבעד לשיש.

העמודים : העמודים בכיפת הסלע נשדדו ממבנים שונים, לפיכך הם שונים בצבעם (ובחומר ממנו עשויים) ובמידותיהם. גם הכותרות שונות. בכדי להתאים את הגובה הגביהו בנאי כיפת הסלע עמודים נמוכים על ידי תוספת גובה לפדסטל (שמצוי מתחת לבסיס העמוד), או שהוסיפו גובה לאבקוס (שמצוי מעל לכותרת), יש מקרים שהאריכו גם בגוף העמוד, על ידי טבעת מתכת. קוטרם של העמודים די זהה. יש שערות מזקנו של מוחמד בארון מוזהב בכפת הסלע (גם במסגד בעכו יש). הצלבנים החזיקו שם את עורלתו של ישוע.

מפני הסלע יורדים במדרגות אל המערה הנמצאת מתחת לאבן השתייה. זו מערת קבורה מהברונזה התיכונה, כנראה.

המבנה שרד את כל רעידות האדמה שהיו במהלך ההיסטוריה, אף שהכפה התמוטטה מספר פעמים. כשמסתכלים מלמטה על הכפה מקבלים אשליה שהיא גבוהה מאד. בעצם היא גבוהה 10 מ' בלבד. הסתווים המלכותיים - קשתות הסתווים הנראות היום בהר הבית הם ממלוכות. אין שרידים לסתווים האומאיים, אם היו כאלה.

אורות שלמה - המסגד המרוואני, אל אקצה הקדום. משם הוצאו שפכי העפר שהיו מסננים בעמק צורים. היו שם גם קורות עץ שתוארכו לימי בית ראשון (מחקר של נילי ליפשיץ) שהיו בגג מסגד אל אקצה. עצי ארז, ברוש, ערער, משפחה מאד אהובה על בוני מסגדים כי יש בהם חומרים דוחי חרקים.

כיפת השלשלת - קובעת אל סלסלה, לא יודעים מי ולמה בנו אותה. כנראה מהשלב המוקדמים של בית אומאיה. אולי היה דגם לכיפת הסלע למרות שיש לו 11 צלעות ולא 8. היה במקור מבנה סגור. אחד משלושת המבנים היחידים שלא נהרסו בזמנו על ידי הצלבנים. נמצא במרכז מתחם הר הבית

אל אקצה

המבנה של אל ואליד היה מבנה רוחב, קצר מזה של היום, עם 15 סיטראות. הוא נבנה, כנראה, במקום של המסגד המוכר לנו מתיאורו של ארקולפוס. נבנה על אזור התוספת של הורדוס להר מדרום (ברוחב 32 מ'). התוספת הזו נשענה על תמיכות (לא קמרונות שהם, כנראה, תוספת אומאית) שהיו מתמוטטות פעמיים כל מאה שנה. מוכרים במיוחד ההרס במקום כתוצאה משתי רעידות מפורסמות:

747 - רעש שביעית בירושלים. במקומות אחרים (למשל בית שאן) זה קרה קצת מאוחר יותר, ב-749.
1033 - לאחריה החליף הפאטימי א-טאהיר מחליט לצמצם את רוחב המבנה ל-7 סיטראות שמוארכות צפונה. זה מאפשר לו לתקוע את היסודות הצפוניים בסלע האם. כעת ההרס הוא חלקי וניתן לשקם אותו בקלות יחסית (הפעם האחרונה – 1927).

המבנה היום ברובו צלבני. כך החזית וכך האולמות.

עין השור – דגם עיטורי של חלון בתוך המבנה – הרוזטה שנבנתה ע"י הצלבנים.

המנבר - העתק של זה שנשרף ע"י מייקל רוהאן.

כותרות שקנאים צלבניות

הקרית האומאית

בנימין מזר עולה בחפירות הכותל הדרומי על 4-5 מבנים גדולים מרובעים אותם זיהה כארמונות אומאיים. אין אזכור לדבר הזה בכתובים. יש חוקרים הסבורים שפפירוס אפרודיטו (בירת מחוז במצרים) מ-705, המספר על כך שהחליף אל ואליד דורש חומרי בניה ועובדים שיבנו בירושלים מסגד ומצודה/ארמונות מדבר על מסגד אל אקצה והארמונות שמדרום לו. יש כאלה המחברים לסיפור הזה דווקא את מגדל דוד.

הארמונות הללו יוצאים מכלל שימוש ברעש שביעית. מתחת לאחד מהם נמצאים שרידים של בית כנסת – מלפני התקופה האומאית. רוב החוקרים חושבים לכן שהיהודים גרו לפני הגעת המוסלמים בעיר דוד או בחלק הדרומי של הר הבית, ועזבו את האזור רק ב-705 כשגורשו משם ע"י אל ואליד כדי לנקות את השטח לקריה שיושם.

מג הארמון המרכזי בצד הדרומי הוליכו מדרגות להר הבית דרך כניסה שנקרעה בגובה המתאים בכותל הדרומי ליד הפינה הדרום-מערב של מסגד אל אקצה.

שערי חולדה המקוריים היו הרבה יותר קרובים לכפת הסלע, בהיקף של 500 אמות של מתחם המקדש של בית ראשון.

אורות שלמה

יש כניסה למסגד ממפלס הר הבית

אל אקצה אל קדימה, מעבר משערי חולדה לרחבת הר הבית. זו מנהרה מימי הבית השני, עם מבנה השער מימי הבית השני.

ניתן היום לרדת במדרגות מרחבת הר הבית עד לשער הכפול (הסתום) ומשם לפנות מזרחה לתוך מסגד מרוואן.

מצודת דוד האומאית

השם "מצודת דוד" הודבק למקום על ידי עולי רגל בתקופה הביזאנטית.

בתקופת הורדוס לא הייתה באזור מצודה. האומאים הם הראשונים שיוצרים באזור הזה מצודה ולא מסתפקים בשלושת המגדלים מימי הורדוס. הם סוגרים את המרחב הזה כמצודה ובונים שם מגדל עגול. חלק מהחוקרים חושב שלא היתה שם מצודה ממש, והמגדל העגול הזה רק חובר בקיר עם מגדל היפיקוס. חלק אחר סובר שהמדובר הוא במצודה מרובעת בת 4 מגדלים: היפיקוס, המגדל העגול ועוד שניים שצורתם לא ברורה כי לא שרדו.

אולי זו המצודה שצר עליה ריימון מסן ג'ין.

שערי הר הבית בתקופה המוסלמית

שער הרחמים

הדעה המקובלת היום במחקר היא שהשער אומאי בגלל הדמיון בעיטורים שנמצאים בו לאלה הנמצאים בשער הכפול – שערי חולדה, ששוקמו על ידי האומאים.

דן בהט חושב אחרת. הוא קובע ששער הרחמים לא שייך לתקופה האומאית אלא לסוף התקופה הביזאנטית, לימיו של הקיסר הביזאנטי היראקליוס. לכן בהט טוען שהשער נבנה על ידי הקיסר הביזאנטי היראקליוס שבנה אותו, אליבא דבהט, לכבוד החזרתו של הצלב המקורי בתהלוכה מהר הזיתים.

בהט מזהה במפת מידבא את אחד המבנים על הר הבית כשער הרחמים. לכן הוא מאחר את תאריך בניית המפה למאה ה-7 ואולי אף ה-8. גם באום רסאס בירדן יש מפה עם מבנים על הר הבית, וגם היא מתוארכת

למאה ה-8. בהט מוסיף גם שהטכניקות של הפסיפס במפת מידבא מאוחרות ומתקדמות מהתקופה הביזאנטית. שואל בהט: מדוע בכלל שהאומאים יבנו את שער הרחמים? לא הייתה להם שום סיבה לכך. הם הרי סתמו אותו ולא רצו בכלל שיהיה מעבר אל הר הבית ממזרח. לגבי הדמיון בעיטורים בין שער הרחמים לשער הכפול בהט טוען שהעיטורים הנמצאים בשער הכפול האומאי הועתקו מאלו שהיו בשער הרחמים הביזאנטי, ולא להיפך! טענתו נתמכת גם בעובדה שהחומר שיוצא מהחפירות בשער הרחמים הוא ביזאנטי. כך או כך, מתחת לשער הרחמים התגלתה קשת שאולי שייכת לשער קדום יותר, או שהיא קשת תמיכה שנבנתה על תשתית הסלע מתחת לשער הרחמים. שער שושן/שער הרחמים/השער היפה/שער הזהב – כולם שמות של אותו שער. בקו ישר בין שער הרחמים לכנסיית הקבר נמצא שער המשגיח (שהשגיח על מתחמי הר הבית ומערת המכפלה בחברון).

הגניזה הקהירית – מקור חשוב להבנת ירושלים של בית שני. חוץ מכתבי קודש שרדו שם גם מסמכים שמטפלים במזרח התיכון מהמאה ה-9 עד המאה ה-19. שניים מאלו חשובים במיוחד לעניינו כאן: **מזריץ ירושלים** - 2 דפים שרדו ממנו, מדריך לעולה רגל יהודי ממצרים העולה לירושלים. **תפילת השערים** - מסמך שהוביל את עולי הרגל בירושלים סביב הר הבית ובו פירוט של השערים שלידם נהגו עולי הרגל היהודיים להתפלל. ממקורות אלה מקבלים מידע טוב על שערי הר הבית בתקופה הערבית, ואפשר להצליב את המידע הזה עם הספר של מוקדסי.

בית הכנסת "המערה"

מגילת אחימעץ – גם כן מהגניזה הקהירית, משנת 1054. נכתבה בידי בן פלטיאל ומפרטת את אילן היוחסין של משפחה יהודית אצילה מאיטליה. הוא מתאר מקום תפילה יהודי בשם "המערה" על הר הבית. איך יכול להיות שיהודים התפללו על הר הבית בתקופה המוסלמית? כנראה המדובר בבית כנסת שפעל ליד שער וורן. סגרו שם שטח עבור היהודים, ממש מול קודש הקודשים. זה כנראה היה פעיל עד לבוא הצלבנים.

ארמון הישאם – חורבת מפג'ר

מתחם המזוהה כארמון הקיץ של הישאם החליף האומאי ששלט מ-724 עד 743. יש ויכוח במחקר האם הוא שהשלים את הבניה או יורשו אל ואליד ה-2. רוב החוקרים סבורים שהארמון מעולם לא הושלם כי נהרס ברעש שביעית (747 - 749).

רעש שביעית - לפי "שביעית" זה צריך להיות 747. ע"פ מקורות אחרים זה היה ב-749. אולי מדובר ברעד ובכמה אפטר שוקים שלו.

רואים בארץ את עקבות הרעש במקומות רבים: ירושלים (הקריה האומאית), בית שאן, טבריה, רמלה, אום אל קנאטיר

שרידים של בית מרחץ שבצינורותיו גילו אפר יצאו משם הרבה פריטים ארכיטקטוניים נהדרים: משושה אבן עם צלעות קשתיות בחזית החצר, פסיפס חדר הכס עם אריה הטורף צבי מתחת לעץ (סמל לשליט - האריה החזק), ובצד השני שני צבאים החיים בשלווה בגן העדן האסלאמי. פסיפס של אבני טסרה קטנות.

מרלונים – שינוי, כנראה העיטור הארכיטקטוני היחיד המגיע מחצי האי ערב. יש איסור מוחלט על אומנות הדמות באסלאם, אבל בארמון הישאם לא ממש הקפידו על כך, וגם לא על צניעות – יש פסלי נשים חשופות חזה. זו הסיבה שחלק מהחוקרים לא מייחס את הארמון להישאם, שהיה ידוע בצניעותו, אלא לבנו.

יציקות גבס בדגמים גיאומטריים.

הפנדנטיב - המפרש, מאפשר להעמיד את העמודים לא ממש מתחת לכיפה המרכזית אלא בצדדים ובכך מרחיב את חלל החדר המקורה בכפה.

חירבת מיניה

דרומית לתל כנרות. אחד מהארמונות האומאיים בארץ: הר הבית, חרבת מפג'ר, צינברי

בריכת הקשתות

שם צולם הסרט חסמבה ונערי ההפקר. זה הממצא היחיד שנתגלה מהתקופה העבאסית בארץ ישראל, נבנה ע"י הארון אל ראשיד בשנת 789. אמת המים ממעיניו ירדה למרגלות תל גזר לרמלה. ב-1999 חתכו אותה בסלילת כביש שש, וניתן לראות את שרידיה משני צידי הכביש.

ביבליוגרפיה

אוסף מקורות על ירושלים – דן בהט, הוצאת אריאל
סכום הרצאות של ד"ר דן בהט בנושא ארכיאולוגיה מוסלמית

ארכאולוגיה צלבנית

תמלול הרצאת ענת פלג

כולל החפחות מאקורות האסטרטגיה פסיפולוגיה

ב-27 לנובמבר 1065 אורבנוס ה-2 נואם את הנאום הקורא למסע הצלב. מסע הצלב הראשון מנה כמעט 400,000 איש שנעו במשך למעלה מ-3 שנים מראשית 1066 ועד קיץ 1099. כשהמסע היה בחצי הדרך אחרי מיצרי הבוספורוס נותרו כ-100,000 איש. כאשר הם מגיעים אל מול ירושלים מספרם ירד לכ-40,000 איש. סה"כ כ-10% מהיוצאים לדרך.

ב-15 ביולי 1099 פורצים הצלבנים את חומות ירושלים ומאז מתחילה התקופה הצלבנית בארץ ישראל. ויליאם מצור מתאר את מצב הממלכה הצלבנית כשנה אחת לאחר כיבוש ירושלים. הוא מתאר מצב שהמשאבים הצלבניים היו כה זעומים עד שנמצאו בקושי 300 אבירים ו-2,000 רגלים. אלה שלטו בערים מעטות בלבד. זה בתחום העירוני.

בפסקה שבה הוא מתאר את הפריפריה החקלאית הוא כותב ששם ישבו הסרצנים האכזרים והמסוכנים שהתנכלו לכל ההולך בדרכים וסירבו לעבד את האדמות ולכלכל את הצלבנים, ובנוסף ביצעו פשיטות לתוך הערים. התוצאה הייתה שרבים מהצלבנים עזבו את נחלותיהם וחזרו לאירופה. לא הייתה נהירה של אירופאים אל המרחב הארץ ישראלי בשנים הראשונות. ההנהגה חזרה, הכוחות שנשארו היו מעטים.

זו הבעיה הקריטיאלית של הממלכה הצלבנית בכל שנותיה, בעיית כוח האדם הדל. תמיד היו מיעוט בתוך אוכלוסייה עוינת. ההערכות מדברות שבימי השיא שלהם היוו 20% מכלל האוכלוסייה. אחת השיטות להתגבר על הבעיה הזו הייתה התבצרות, לתפישתם. בנו מצודות באזורי המפתח: יפו, ארסוף, .. והכניסו את מעט האבירים אל תוך החומות. הביצור הוא שמסייע להם לשרוד כאן. לכן יש בתקופה הזו יותר מבצרים וביצורים מאשר בכל תקופה אחרת. זה דבר מאד דומיננטי בכל התקופה.

ארבעה קבוצות פועלים בונות את המבצרים:

1. בנאים צלבנים, בעלי מקצוע בתחום הבניה שהביאו עמם הצלבנים
2. אנשי מקצוע מיומנים מהאוכלוסייה המקומית: נוצרים מזרחיים בהתחלה, וסרצנים אחר כך.
3. שבווי מלחמה שהוחזקו במחנות עבודה והועסקו בעבודות כפיים שלא חייבו התמחות,
4. אומנים שהובאו מאסיה הקטנה ואירופה שהועסקו במשימות מיוחדות: עמודי מרפק, חיבור הקונסולות

הטורות Turris

הביצור הראשון שבנו היה ביצור פשוט וקטן - טוריס Turris או Tour (טורה של השחמט). ברוב המקרים עלו על איזשהו שטח שולט ובנו עליו מבנה אבן בן שתי קומות. היה לו פתח אחד, שמעליו תמיד הופיע חרך ירי בודד. הקומה השנייה, אף היא מאבן, כללה גם היא חרך ירי בכל קיר ועל הגג הם מוסיפים שיניות, מה שאפשר להם מחסה לירי מהגג. כך יכלו לירות בו זמנית משתי מערכות ירי: זו שבקומה השנייה וזו שבגג. באירופה היו באותם שנים טורות מאד דומות. למשל, הדגם הנורמאנדי. אבל לטוריס האירופאי בדרך כלל היו שלוש קומות. שם קירוי העץ של קומה אחת שימש כרצפה של הקומה הבאה. בארץ, לעומת זאת, לא היו עצים לקירוי. הם נאלצו לייבא עץ ולפעמים קירו באבן ע"ג קמרונות. מעל הקמרון היו ממלאים בדבש ערבוביה של אבנים עם חומרי מליטה עשויים סיד, עד שהיו מקבלים משטח ישר ועליו מקימים את הקומה הנוספת. בשיטה הזו לא היה ניתן להקים קומה שלישית כי לא יכלו להקים קמרונות בקומה השנייה – היה כבד מידי. לכן הסתפקו בארץ בשתי קומות.

הטורות האלה צצו בארץ בכל מקום כמו פטריות בגשם. גדלם נע בין 4x4 מ' ל- 10x10 מ'. הרעיון של הטורות האלה דומה מאד לפילבוקס הבריטי.

איפה מוצאים אותם? ב-3 מקומות:

- על דרכים מקומיות ראשיות, בעיקר בצמתים חשובים (בצמתי הדרכים הגדולות נבנו מבצרים גדולים יותר כדוגמת מבצר עתרת על גשר בנות יעקב, פולה על דרך הים, או מבצרי מעבר אפק המזרחי והמערבי). רוב הטורים על הדרכים נבנו בידי הטמפלרים.
- למשל, על הדרך מזרחה מעכו נבנו טורים כאלו בשרעם, בציפורי ובעפולה. בכניסה לירושלים הוקמו טורים באבו גוש, עין חמד, קולוניה. על הדרך מיפו לירושלים נבנו טורים באזור, בית דגן, לטרון. בדרכים היוצאות מקיסריה נבנו טורות בבורגתא (המגדל האדום), קאקון, דוסתר ועוד.
- ביישובים כפריים. בונים טוריס כזה באזור הכפר ואליו עלו בעת סכנה (זה כמו מגדלי המים בכל כפר).
- ליד נכס כלכלי צלבני: למשל ליד טחנות קמח (טוריס דוק), מחצבה (חורבת נחת ליד מעיליא), מפעל סוכר (חורבת מנות).

בטוריס כזה היו בד"כ 3 - 7 אבירים, אבל ליד כל אביר הייתה הפמליה שלו, בין 8 - 10 סרגינטים. סה"כ בין 30 ל- 70 חיילים. סביב טוריס כזה פעמים רבות התפתח כפר כשמי שעיבד עבורם את האדמות היו מקומיים אריסים שמהם לא היה חשש.

מתחת לטורה היה תמיד מפעל מים, בור שאליו מוליכים מי נגר עילי במרזבים ותעלות או מעיין. לידם תמיד ימצאו אורוות. מירון בבנישתי מצא בארץ שורה של מקומות שנקראים "חירבת בובאריה" שלטענתו אלו הם האורוות של הסוסים (בובארי - אורוות בצרפתית), למשל חורבת בובארי ליד חורבת מנות. טוריס בארץ ישראל: דוק-עין אפק (2 קומות, מדרגות, שליטה על מקור מים – נחל הנעמן עם הסכר וטחנות הקמח של דוק),

הצלבנים כבשו את עכו ב-1104, שטח עכו והפריפריה שלה הוגדר בהתחלה כשטח דומיננטי, שטח ששייך למלך ירושלים. לאט לאט בית המלוכה הצלבני מתחיל לחלק את השטח ומעניק שטחים לנתיניו. הראשונים שמוזכרים את הפוטנציאל של הנעמן היו אנשי המסדר ההוספיטלארי שמבקשים לקנות את הישוב כורדאני הצלבני מהמלך. הם ירדו מהכפר אל הנחל, בנו עליו סכר ואת מי האגם שנוצר רתמו לטחינת קמח. לימים התקנאו הטמפלרים בהוספיטלארים על רווחיהם מהמקום הזה, פנו אל המלך וקנו כפר נוסף על נחל הנעמן – דוק (Doc) (חורבת דאוכ שליד כפר מסריק של היום). גם הם בנו סכר ענק על הנחל, וכתוצאה מכך השביתו את פעולת ההוספיטלארים ולקחו להם את הפרנסה. אלו פונים בתלונה לאפיפיור (הוא בעל הבית שלהם) ואז מושגת פשרה. הטמפלרים בונים אז את הטוריס של דוכ – שומר על האינטרסים הכלכליים של הטמפלרים.

היחסים בין הטמפלרים וההוספיטלארים היו מורכבים. בהתחלה שיתפו פעולה אבל אחר כך, בעיקר בימי הממלכה השנייה, כבר היו ביניהם סכסוכים וחילוקי דעות פוליטיים.

יש שלושה סוגי קרקעות בתקופה הצלבנית:

דומנה - שטח ששייך לבית המלוכה
סניורה - שטחים ששייכים לבעל המחוז מבית האצולה
פאודה - נחלה חקלאית ששייכת לאצולה הנמוכה.
לסניור יש בית דין משלו במחוז. לפאודל יש נחלה כלכלית אבל אין לו בית דין משלו.
סה"כ היו כ-20 משפחות סניוריות. החשובה מהם הייתה סניורת הגליל שמרכזה היה בטבריה. הסניורה השנייה בחשיבותה הייתה סניורית עבר הירדן.
טורות צלבניות בארץ (ע"פ מירון בנבישתי): מצד אבירים, מצד קרחה (נחל כזיב עליון), דוק, ציפורי, דוסרתא, אזור, קאקון, המגדל האדום (חורבת בורגתא), תל תנניים (טוריס סאלינארוס), קלנסוואה, גבעת כח (קולה), אזור, בית דגן
טורות שידועות מהמקורות ללא שרידים בשטח: בית דגן, דבוריה, ערעה, שפרעם,

קסטרום Castrum

כאשר רצו הצלבנים לחלוש על שטח גדול יותר עם חיל מצב גדול יותר הם עברו לבניה של קסטרום Castrum סוג של מבצר מרובע. קסטרה היה השם שנתנו הרומאים למחנות הצבא המרובעים שלהם שהיו בנויים סוללות עפר בדגם מרובע ועליהם חומות עץ (במחנות זמניים) או אבן (במחנות קבע).
מבצר הקסטרום נבנה סביב חצר מרכזית מרובעת שבמרכזה מקור מים. בהיקף החצר מצידה הפנימי של החומה החיצונית הם בונים אולמות ארוך אותם הם מחלקים בחלוקה פנימית לאולמות רוחב. הם משקיעים הון עתק בחומה חיצונית מאסיבית שמתנשאת לפחות לגובה של שתי קומות. ברוב המקרים הם בונים בפינות מגדלים שיוצאים החוצה מקו החומה על מנת שישלטו באש על תחתית החומה. ברוב המקרים אלו יהיו מגדלים מרובעים. לפעמים מוסיפים חלקקה בקדמת החומה בכדי להקשות על החפירה מתחתיה.
תעלת חפיר שהקיפה את המתחם מכל עבריו. אם אנחנו באזור חולי מדפנים את קירות החפיר באבנים. באזור גירי/בולתי חוצבים אותה לתוך הקרקע ומשתמשים באבניה לבניית הקסטרום. קסטרום קלאסי יכול להיות 50x60 מ' או אפילו 100x100 מ'.
לפעמים היו מוסיפים לקסטרום אלמנט נוסף עת בתוך החצר בנו טוריס צלבני לגובה של שתי קומות. לו קראו בשם מגדל העזו ה-"דונז'ון" (מגדל פנימי).
אם יש צד שהוא נקודת תורפה לביצור לפעמים יבנו שם מגדל חיצוני ויחברו אותו בחומות אל המבנה המרכזי. באזור הזה תיווצר כך חומה כפולה. הטוריס שנמצא לפני החומה המרכזית נקרא בשם "ברביקאן" Barbican (מגדל חיצוני). המקורות המוסלמיים קוראים לברביקאן – באשורה, זה שמבשר על בואו של האויב. גם למגדל הפנימי המוסלמיים קוראים באשורה, וזה גורם להרבה בלבול כשקוראים תיאורים מוסלמיים בני התקופה.

אם כן מאפייני הקסטרום הם: חצר מוקפת חומת אבן גבוהה עם חפיר וחלקקה בקדמתה, מקור מים במרכז החצר, ארבעה אולמות היקפיים בני שתי קומות מחולקים לחדרים, ובנוסף אולי דונז'ון ו/או ברביקאן. החומות היו עשויות שני קירות של אבני גזית ובאמצע דבש – אבני שדה עם חומרי מליטה, הרבה סיד. הכניסה אל אולמות הרוחב היתה מהחצר הפנימית בלבד. בין החדרים היו בדרך כלל מעברים פנימיים. בקסטרום בדרך כלל יש שער אחד בלבד שדרכו נכנסים בגשר שמעל החפיר. מול הגשר הקימו לפעמים מגדל הגנה נוסף.

הגשרים מעל החפיר נבנו מ-2 חלקים: הצד הרחוק מהחומה היה בנוי אבן, מוצאים בתוך החפיר את הבסיס של האומנות שהחזיקו אותו. החלק שהיה קרוב לחומה היה בנוי עץ והיו מרימים אותו בעת סכנה. בתקופת פולק מאנז'ו נבנית מערכת של קסטרומים כאלה סביב אשקלון: בית גוברין (1136), יבנה (1141), גת/בלאנש גארד (1142). הביצור ה-4 בסדרה הזו שהינו בעזה, לא היה קסטרום.
הקמת המבצר בבית גוברין מתבררת כאפקטיבית ולכן פולק ממשיך ובונה ב-1141 את המבצר ביבנה ושם הוא משכן את משפחת בליין. הוא מופיע במקורות הצלבניים כמבצר איבלין Ibelin. אין שום קשר לישוב איבלין שבגליל. האיבלין כאן הוא ע"ש משפחת איבלין, חבורה של לוחמים ומפקדים: האב – בליין הזקן ושלושת בניו: הוגו, בולדווין ובלליין הצעיר.
עד היום לא ברור בדיוק מי המשפחה הזו. היא הפכה לאחת המשפחות החשובות והעשירות בארץ. יש טענה שבכלל לא הייתה ממוצא אצילי. לימסול, ארסוף, שכם, קיסריה, כולן נשלטו בזמנים שונים ע"י בני המשפחה הזו.

המבצר ה-3 בסדרה הזו הינו בלאנש גארד - תל צאפי, שנבנה ב-1142.
המערכת סביב אשקלון זו דוגמה בודדה של בנינו מערכת מבצרים, מעין קו מאזיינו, ביזמה ממלכתית. לפעמים הקסטרום שימש גם כמפקדה אדמיניסטרטיבית אזורית, למשל המבצר בפולה (La Feve) – מרתביה של היום (לא תל א-פולה שבמרכז העיר עפולה שהיה מוצב חוץ צלבני קטן למפקדה בפולה).

על הדגם הקלאסי של הקסטרום יש ואריאציות שונות בהתאם לנסיבות הבניה ותנאי השטח. כל המבצרים הללו בנויים על שטחים מישוריים יחסית החסרים מכשולים טבעיים. **מבצרי קסטרום בארץ**: מעיליא, הונין, עתרת, פולה (מרחביה), כפר לס (הבוניים), דאר (חורבת אל בורג'), צובא, בית גוברין, יבנה, גת, טייבה.

המבצר הקונצנטרי

הגדול במבצרים הצלבניים. יש כמותו בודדים, בעיקר במקומות אליהם הוזרם הון מחוץ לארץ. אצילים מקומיים ואפילו המלכים המקומיים לא היה להם מספיק מקורות לממן בניית מבצרים כה גדולים. זהו מבצר קונצנטרי – הרכזי, מבצר בתוך מבצר. בהתחלה בנויים קסטרום ללא חפיר. במקום החפיר מפלסים את השטח לחצר חיצונית היקפית. סביב החצר הזו בנויים קסטרום נוסף ע"י בניית אולמות אורך ענקיים בהיקף החצר ומחלקים אותם לחדרים, כרגיל. בפינות בנויים מגדלים גדולים. מאחר וכעת אורך הצלעות גדול מטווח האש האפקטיבי הימביניימי ממגדלי הפינות מוסיפים מגדלים בהתאם לצורך סביב סביב לאורך החומות החיצוניות. מעבר לחומות החיצוניות חופרים את החפיר.

במבצר קונצנטרי יש תמיד גם דונז'ון וגם ברביקאן.

דוגמא: כוכב הירדן. שם יש ביצור קלאסי לכיווני צפון, דרום ומערב. בצד המזרחי לא ממש צריך כי יש שם את המדרון התלול. שם הקימו את הטורים החיצוני (הברביקאן) אותו חיברו בחומות אל החומות העליונות. בכדי לכבוש מבצר קונצנטרי צריך לנהל בהצלחה 4 קרבות: על הברביקאן, על החומות החיצוניות, על הקסטרום הפנימי ולבסוף על הדונז'ון. אף אחד מהמבצרים הקונצנטריים במזרח התיכון לא נפל בדרך של ארבעה כיבושים כאלה. הם תמיד נפלו בצורה אחרת, בדרך כלל בכניעת המגינים לאחר נפילת קו ביצורים אחד או שניים.

הפתחים של החצרות השונות תמיד היו בכוונים מנוגדים כך שמי שפרץ לחצר אחת נאלץ לנוע אל הפתח השני מתחת לחומה הפנימית שם הוא חשוף לאש המגנים.

עקרון נוסף – תמיד החומות והמגדלים הפנימיים גבוהים מאלה שבהיקפם.

עקרון נוסף – דירוג של המגדלים הפנימיים והחיצוניים כדי שכולם יוכלו להשתתף בקרב בו זמנית.

רוב המבצרים הקונצנטריים היו מפקדות של המסדרים הצבאיים. אלו ישבו בדרך כלל בדונז'ון שנבנה ברמה גבוהה מהשאר. כך, למשל, בעכו. גם בכוכב הירדן הדונז'ון הוא המפואר ביותר – אבנים לבנות מסותות למשעי.

עד כה דיברנו על מבצרים סימטריים, שתוכניתם יכולה הייתה להיות מיובאת כמו שהיא מחו"ל. הקבוצה השנייה הם המבצרים הטופוגרפיים – מבצרים שתוכניתם מותאמת לתנאי השטח המקומיים. זה היה מאד נפוץ באירופה. הצלבנים הכירו את הדגם משם אבל כמעט לא השתמשו בו.

אחד הדגמים של המבצרים הללו, בין הפופולאריים ביותר במאות ה-11 וה-12 הם מבצרי "חפיר וחצר" (Motte and Baily). אין כאלה בארץ ישראל. באירופה היו מקימים אותם ע"י חפירת תעלה אליפטית סגלגלה ושפיתך כל החומר שהוצא ממנו במרכז השטח ליצירת גבעה (Motte) מלאכותית שעל ראשה מוקם טוריס מעץ בן 2 - 3 קומות. מן החצר (Bailey) היו מטפסים בסולם אל פתח בקומה השנייה (הקומה הראשונה שימשה כמחסן ולא הייתה עלייה ישירה ממנה לקומה השנייה). הקומה הראשונה שמשה כחדר אוכל והקומה השנייה למגורים.

מסביב בנו "חומת עץ", שני קירות עץ שביניהם מילוי של עפר, אדמה וסלעים. בנו שתי חומות עץ כאלו: אחת על השפה הפנימית של החפיר שתוחם את החצר והשנייה על ההיקף של הגבעה הפנימית. כל חיי המקום מתנהלים בשטח שבין שתי החומות הללו.

על העיקרון הזה הצלבנים מאתרים מקומות גבוהים שטופוגרפית מתאימים לדגם הזה. הצלבנים בנויים בארץ מבצרי שלוחות כמו המונפורט. שם בחרו שלוחה הררית מתאימה, יצרו עליה במקום מתאים חצר ע"י פילוס השטח, וממנה הלכו לאורך קו גובה מסוים והקימו לאורכו חומה עם מגדלים. כל הפונקציות של המבצר יתנהלו בשטח שבין החצר הפנימית לחומה. לרוב יבנו בצמוד לחומה מצידה הפנימי אולמות עם מעברים פנימיים ביניהם.

את החומה השנייה יוסיפו בקו גובה נמוך יותר. שם, בניגוד לחומה השנייה של המבצר הקונצנטרי, אין אולמות צמודים מבפנים.

בנקודת התורפה, החיבור להמשך השלוחה (במונפורט - הצד המזרחי) בנויים חפיר גדול עם מגדל ענק דונז'ון. כל מערכת החומות והמבנים במונפורט היו בנויים אבן צהבהבה רכה שנחצבה במחצבה סמוכה בחורבת נחת שלמרגלות מעיליא. הדונז'ון בנוי באבן קשה עם פטינה שחורה שמקורה בחפיר שנחצב במקום. מאוחר יותר הדונז'ון התמוטט ואבניו נפלו וסתמו את החפיר שכמעט ולא נראה היום למבקר.

מבצר המונפורט נבנה לראשונה בשנות ה-20 של המאה ה-13 ע"י הטבטונים שמסדרם קיבל את אישור האפיפיור רק ב-1199. הרמן פון זלצה, מנהיג הטבטונים בשנות ה-20 קונה כפרון קטן ובונה את המבצר. **הבפורט** - דוגמא שניה למבצר טופוגרפי מטיפוס השלוחה. נבנה ע"י פולק מאנז'ו. קטן יותר מהמונפורט ויש לו שני חפירים משני צדדים כי הוקם באמצע השלוחה..

יש גם מבצר קונצנטרי ששייך למבצרים הטופוגרפיים – מבצר צפת.

כל המאפיינים האלה הם של התקופה הצלבנית ולא של הצלבנים. כך בנו גם האיובים ואפילו הממלוכים אחריהם.

תוספות מהמצגות: רוב המגדלים הצלבניים היו מרובעים, אבל היו גם מגדלים עגולים (כרך דה שלביה). אצל המוסלמים בדרך כלל הם היו עגולים (הבוניים) אבל גם שם לפעמים היו מגדלים עגולים.

חפיר מלא מים: בית שאן, טבריה, בניאס, קיסריה (לא בחפיר הגדול החיצוני אלא בזה שסביב המצודה הפנימית – הדונז'ון)

פוטרינות – יציאות סמויות מתחתית החומה אל החפיר. מאפיין מבצרים קונצנטריים וערים מבוצרות, לא בקסטרום או בטורה.

כרך זה שבליה ב סוריה, המפקדה העליונה של ההוסיפיטאלרים. עם מגדלים עגולים. מבצר קונצנטרי הררי הגדול במזרח התיכון.

מאפייני הבניה הצלבנית

סיתות אבן: סיתות אלכסוני, סיתות שוליים, תווי סתתים
סיתות אלכסוני מרמז על התקופה הצלבנית. כשרצו אבן מסותתת חלק לגמרי (למשל כהכנה לציור עליה) עשו סיתות אלכסוני בכוונים מנוגדים.

סיתות שוליים - מסתתים את השוליים ומשאירים בלט במרכז, שיכול להיות מסותת או גולמי. זה סיתות שמקורו חשמונאי/הרודיאני, אבל הוא חוזר בגדול בתקופה הצלבנית. הוא נמצא בעיקר באזורי דלתות, חרכי ירי ופינות, לא בכל המבנה. הוא מופיע אך ורק בצד הפונה החוצה. החלק הפנימי של האבן, זה המוסתר, לא סותת.

אבן פינה, מזוהה על ידי סיתות מ-2 כוונים.
תווי סתתים - מאפייני את התקופה. יש תוויים קבלניים (מודדים עבודה ולפיהם שילמו), מקצועיים (עם סימון של הוראות הרכבה לבונה, מה הולך מול מה) בעין חמד יש דוגמא יפה לתווי סתתים מקצועיים
תווי סתתים עיטוריים ממוקמים בדרך כלל בחלק העליון
דניס ספרינגל, חוקר של תווי הסתתים בארץ ישראל. בנה טבלאות של תווי סתתים בארץ ישראל.
תווי הסתתים יכולים להיעד על היקף המימון ועל קצב הבניה של המבנה. ככל שיש יותר גיוון בתוויים זה מעיד על יכולת כלכלית גבוהה יותר שכן הפעילו בקביל סתתים שונים.
סתת זה סטאטוס

חומות וחלקקות

החומה - תמיד מורכבת משני קירות מסותתים חיצוניים ובאמצע דבש. חומר הליכוד הוא בעיקרו סיד. כאשר שורפים קורות עץ בתוך או מתחת לדבש הסיד נמס והחומה מתמוטטת. היו חפרים שהתמחו בחפירה מתחת לחומות, החאלבים מסוריה היו ידועים ביכולת החפירה שלהם.

החלקקות - אמצעי ההתגוננות כנגד החפירות.
המבנים היו כבדים וחשוכים. הקירוי בקשתות אבן חייב קירות עבים שמחייבים הכנסת אור. לא כל חרכי הירי נועדו לירי אלא לפעמים רק לשם הכנסת אור.
שימוש משני בעמודים רומיים-ביזאנטיים לחיזוק החומה. משכיבים את העמודים לרוחב החומה. זה נמצא גם בטוריס (למשל, באזור).

העיר המבוצרת

הצלבנים לא יצרו יש מאין אלא נכנסו לתוך ערים קיימות. הדבר הראשון שעשו בערים זה לשנות את כוון התפילה במסגדים מדרום למזרח ולהפכם בכך לכנסיות. מעבר לזה הרבה פעמים לא שינו כלום בערים שכבשו.
אם הם מבצרים את העיר בעצמם הם לרוב מאמצים דגם מאפייני בעל שלושה רכיבים:

- **חומה** המקיפה את החלק המאוכלס, לפעמים על בסיס חומות קיימות – מוסיפים אלמנטים כמו חלקקות, חפירים ופטרנות.
- **קסטלום** - מבנה עצמאי הממוקם בתוך העיר (לא קסטרום!). הקסטלום הוא המבנה המבוצר הצלבני. תמיד היה נפרד מהעיר ע"י מערכת חומה וחפיר עצמאיים משלו. לדוגמא: הקסטלום בארסוף המוקף חפיר מכל עבריו בתוך חומות העיר הצלבנית המוקפות חפיר אף הן (כמו זה שעוברים על פניו שעוברים בהתחלת הסיור בארסוף). בהרבה מקרים הקסטלום יבנה קרוב לים. למשל, מצודת הים של קיסריה. מצודת דוד היא הקסטלום של ירושלים הצלבנית.
- **דונז'ון** - מגדל העוז שיהיה חלק מהקסטלום, לעיתים. בארסוף מצאו מנהרות חפירה של הממלוכים ומולם רואים מנהרות שחפרו הצלבנים עצמם, עדיין לא ברור לגמרי לאיזו מטרה הן נחפרו.
אין שרטוטים ארכיטקטוניים של המבנים הצלבניים.

לסיכום

בעשור הראשון והשני – בנו בעיקר טירות
בעשור ה-3 וה-4 - בנו בעיקר קסטרום
החל מהעשור ה-5 (מליסנדה ואילך) בנו בעיקר מבצרים קונצנטריים, דווקא בתקופה בה הצלבנים חלשים.

עכו הצלבנית

חומותיה של ירושלים של היום די קרובים לחומות הצלבניות. לא כך בעכו! יש הבדל תהומי בין חומות עכו של המאה ה-18 לאלו של עכו הצלבנית!
חומות עכו דהיום נבנו בשני שלבים: ב-1750 חומת דאהר אל עומר, ושלב שני – אל ג'זאר. איפה היו החומות הצלבניות של עכו?

- יש בידונו 3 תיאורים של עולי רגל לעיר עכו של ימי הביניים:
- 1047** - נוסע פרסי בשם נאצר חוסרו המתאר את החומות הפאטימיות.
- 1210** - ווילברנד מאולדנבורג מתאר את חומות העיר הצלבנית, שהייתה בתקופתו עיר הבירה של הממלכה הצלבנית השנייה.
- 1283** - בורכרד מהר ציון, ערב נפילת העיר לידי הממלוכים
- נאצר חוסרו** - עכו היא מדינת עכא. מסגד יום השישי נישא וגבוה במרכז העיר. ממערב ומדרום נמצא הים. אורך העיר אלפיים אמה ורוחבה חמש מאות אמה.

כלומר, אין חומות בצד הים. ניתן לדעת ממקורות אחרים שהיו כן חומות בצד מזרח וצפון ואורכן היה כפי שהוא מתאר: 2000 על 500 אמה. מתאר העיר היה מלבני. זאת העיר שכבשו הצלבנים. דבר ראשון הם נכנסים למסגד המרכזי והופכים אותו לכנסייה. הם הופכים את הנמל של העיר לנמל המרכזי של ארץ ישראל.

יילברנד מאולדנבורג:

"עיר מבוצרת היטב, צורתה מרובעת."

"שתיים מבין ארבע הצלעות שמתחברות בוויית אחת מוקפות ע"י הים ומוגנות על ידי". - לא היה צורך להגן מכוון הים כי לצלבנים הייתה עדיפות מוחלטת בים.

"בעוד שתיים אחרות מוקפות ע"י חפיר עמוק ורחב" - הצלבנים הוסיפו חפיר לחומות הקודמות.

"בצלעות אלו הפונות כלפי צפון ומזרח, נבנתה חומה כפולה המחזקת במגדלים" הצלבנים בנויים עוד חומה.

"מגדלי החומה הפנימית גבוהים ממגדלי החומה החיצונית" - תכנית קונצנטרית של שתי חומות עם מגדלי הגנה בדירוג מעליהן כשהמגדלים הפנימיים גבוהים מהחיצוניים.

"לעיר נמל בטוח המוגן ע"י מגדל נאה ושמו מגדל הזבובים" - זהו טוריס שנבנה על אי הזבובים. הייתה שרשרת שנמתחה מאי הזבובים לאי קטן ליד. הנמל נקרא "הקטנה" - השרשרת.

בורכהארד מהר ציון:

"לעיר עכו צורת משולש" - עכו של סוף התקופה הייתה הרבה יותר גדולה מקודמתה, היא אכלסה את כל מי שישב קודם בירושלים וכן את הקומונות הימיות. הם עושים יציאה מהחומות בפניה הצפונית-מערבית. מן-מיזאר, זה שם השטח החדש מחוץ לחומות הקודמות. לא ברור מה פירוש השם.

השטח הזה הוקף בחומה ע"י לואי ה-9 באמצע המאה ה-13 לאחר שהוא חוזר ממצרים. לואי בונה גם את יפו, קיסריה, צידון, עתלית ועכו.

החומה שבונה לואי ה-9 היא חומה כפולה כמו החומות שהיו בעיר לפניו. גם בהן הקים מגדלים מדורגים וכך הפכה העיר לצורת משולש.

סה"כ אם כן 3 חומות בעכו הצלבנית: הפאטימית במזרח ובצפון, הצלבנית המוקדמת מהמאה ה-12 באותם צדדים וה-3 חומות לואי מהמאה ה-13 באלכסון מצד צפון.

היו בעיר למעלה מ-40 כנסיות!

דאחר אל עומר בונה חומה שמתחילה בצפון-מערב על תוואי החומה הפאטימית אבל מהר מאד יורדת דרומה והוא בונה גם חומות לאורך הים. זה התוואי פחות או יותר של החומה העות'מאנית של היום. העיר הצלבנית הייתה הרבה יותר גדולה כן צפונה והן מזרחה, שם אולי הגיעה עד למרגלות תל עכו (כך טוען בנימין קידר).

ירושלים הצלבנית

7 ביוני 1099 הצלבנים מגיעים לנבי סמואל, הר השמחה. הציר הראשי לירושלים עלה דרך אל קוביבה. לימים בן שם כנסייה גדולה כחלק ממרכז צלייני גדול. בונים שם מתחם מרובע, מבוצר היטב שבחלקו העליון מוקמת הכנסייה. כנראה הייתה שם אכסניה שטרם נמצאה. בחצר יש סימני אורוות.

מה רואים היום במקום? החומה עם סתות שוליים באבניה.

בירושלים הצלבנים נושאים עיניהם ל-3 מקומות: כנסיית הקבר, הר הבית (שמסמלת את השלטון המוסלמי) והמצודה. זו מתוכננת להיות הקסטלום שלהם.

ריימון מסנט ז'יל, שראה עצמו מעמד למנהיגות, בחר לתקוף את המצודה, מקום מושב השליט הפאטימי.

המקורות הצלבניים מספרים על צלב עץ ענק שמוקם בנקודת הפריצה על החומה. הוא יושב שם עד הכיבוש של צלאח א דין. הצלב השני מוקם בכנסיית הקבר, הם טוענים שמצאו בכנסייה חתיכות מקוריות של הצלב האמיתי ומהם הם בונים צלב משופץ אבנים יקרות. הוא הופך להיות הקמיע של הצלבנים, נלקח לכל קרב שלהם, ממש כמו ארון הברית. הוא נופל לידי האיובים ב-1187 ונעלם בשנית. הצלב ה-3 מוקם על כיפת הסלע.

שם הם יוצקים צלב זהב גדול שהופך להיות סמל רשמי של ירושלים הצלבנית.

הצלבנים מקדשים 2 מקומות בו זמנית בירושלים: כנסיית הקבר וכיפת הסלע - מקדש האדון. כל טקס, למשל המלכת מלך צלבני, מתבצע ב-2 המקומות.

אין צלב ואין כיפה מעל כנסיית הקבר הצלבנית! היה מעל הקבר מין חרוט קטום אפור. אזור שער יפו יוחד ע"י הצלבנים לדוד - שער דוד, מגדל דוד, רחוב דוד

אזור דרום הר הבית יוחד על ידם לשלמה

שלוש דמויות חשובות מהעולם היהודי שגם איתם הזדהו הצלבנים: אליהו הנביא, יהושע בן נון ויהודה המכבי. אליהו כמחסל נביאי הבעל, לוחמני בשם האמונה. יהושע בן נון ככובש הארץ, יהודה המכבי, המוצא החשמונאי-כוהני והמצביאות בשדה הקרב.

יש הרבה מקומות ע"י יהודה המכבי: במצבת הקבר של בולדוין ה-2 נחקק בה יהודה המכבי השני

כנסיית הקבר

כשהגיעו הצלבנים לכנסיית הקבר היו בה 3 אלמנטים נפרדים ממזרח למערב: מערת הלנה (שם נמצא הצלב), הגולגותא - מקום הצליבה והקבר. הצלבנים הכניסו את שלושת המבנים למכלול אחד. זה לקח להם 50 שנה עד 15 ביולי 1149.

אלמנטים צלבניים של כנסיית הקבר:

שער כפול דו קומתי עם כניסה בעלת שלוש קשתות נסוגות ועיטור כריות

- מקבצי עמודים היוצאים מאמונה אחת
- מגדל פעמונים הממוקם בנקודה הגבוהה ביותר.
- משקופי האבן המעוטרים, כולל אחד עם עיטור קוצץ הפונה ב-90° ייחודי בעולם
- פתח במרכז הכיפה החרוטית

- האדיקולה מעל מערת הקבר : מבנה קטן מוקף עמודים ומעליו צלב עם כל העיטורים הרומנסקים האפשריים.
 - רוטונדה צלבנית סביב האדיקולה
 - עמודי מרפק, בחצר האתיופים
- פתחי הכניסה והיציאה** לאדיקולה נשמרו ע"י שומרים. הכניסה הייתה מצפון, היציאה הייתה מדרום. נתנו למקסימום 12 מבקרים בו זמנית להיכנס פנימה
- הגולגותא** - בונים בזיליקה גדולה המקשרת בין הקבר לגולגותא. מעל הבזיליקה בונים כיפה ומתחתיה שורת חלונות שמכניסים אור למבנה.
- במקום האפסיס המרכזי הביזאנטי (שפנה מערבה) בונים 3 קפלות מהצד השני של האמבולטוריום. את קודש הקודשים הגדירו כשטח שמתחת לכפת הבזיליקה.
- העלייה לגולגותא היא בגרם מדרגות. שם רואים את הסלע עליו הוצב הצלב ולידו חדר תפילה.
- מתחת לגולגותא**, מקום הקבורה של האדם הראשון. שם קברו את מלכי הצלבנים הראשונים. המצבות האלו נהרסו בשריפה שהייתה ב-1808 והן אינן קיימות עוד. תיאורן מוכר לנו מכתבים של עולי רגל. רק קברה של מליסנדה קיים עד היום בכנסיית קבר מרים (היא לא הייתה זכאית להיקבר בכנסיית הקבר). גם בכניסה לעכו הצלבנים מזהים את מקומו של האדם הראשון.
- אל מערת הלנה יורדים באולם בזיליקאלי נוסף שבכדי להאיר אותו בונים מעליו כיפה נוספת. זו קפלת הלנה הקדושה שאת כיפתה רואים בחצר האתיופים.
- מי שתפעל את שני האתרים הקדושים בירושלים היו חברי המסדר האוגוסטיני הקדוש – הקאנוניקים. הם גרו במה שהיום חצר האתיופים. הקאנוניקים לבושים גלימה שחורה עם צלב לבן. (ההוספיטאלרים לבושים גלימה לבנה עם צלב אדום, הטמפלרים גלימה שחורה ללא צלב עם קפוצ'ין וחגורת עור).
- שלט החנוכה של כנסיית הקבר ב-1149 הוצב על קשת מתחת לגולגותא מעל קברי המלכים הצלבניים. הכתובת לא קיימת יותר. כך גם החרוט הקדום וקברי המלכים הצלבניים.
- הכניסה מדרום כנראה נפרצה בזמן השיפוץ שמימן מונומאכוס. כשהצלבנים מגיעים לירושלים הכניסה היא כבר מדרום.
- שתי הכיפות שרואים היום מבחוץ : הגדולה היא של הרוטונדה והקטנה של הבסיליקה. את כיפת קפלת הלנה לא רואים מבחוץ כי היא מוסתרת ע"י מבנים וקירות הגבוהים ממנה.

כנסיית הקבר

המחקר חושב שהלנה, אימו של קונסטנטינוס, זו ששכנעה אותו שהנצרות תיהפך לדת מותרת, ואחר כך דת מועדפת.

היא נלקחת בירושלים ע"י מורה דרך למקדש אפרודיטה באזור כנסיית הקבר של ימינו. אין שרידים מהמקדש ההוא. היה מקדש רומי קלאסי ולידו אולי היה פסל של אפרודיטה.

הלנה מפרקת את המקדש הפגאני, מזהה קבר אחד כקברו של ישוע ובונה סביבו את הרוטונדה, ומסביבה קומפלקס גדול. באנגלית זה נקרא The Holy Sepulchre, ביוונית היא נקראת כנסיית האנסטאזיס או הקיאמה (התחיה).

כנסיית הקבר הביזאנטית הצמודה ממערב לקרדו. הורכבה מאטריום, בזיליקה, גן הקבר (Spur of Cavalry), Triorticus והרוטונדה של הקבר.

בבזיליקה התגלתה אפסיס שפונה מערבה במה שהיום נקרא הקתוליקון.

המבנה הבזיליקאלי הביזאנטי נהרס ב-1009 ע"י אל חאכס באמר אללה. בשנות ה-50 מתחיל שיפוץ שלה במימון הקיסר הביזאנטי קונסטנטינוס מונומאכוס (מופיע בפסיפס של איה סופיה יחד עם אשתו הקיסרית זואי שהייתה השליטה בפועל) שהשיג את הסכמת החליף א-טאהר.

משקמים את הכנסייה ואז הכניסה נקבעת מדרום. השיקום הגדול יגיע מאוחר יותר בימיה של מליסנדה. היא זו שמקרה את גן הקבר ועושה אותו לקתוליקון. היא גם מוסיפה את המערה עם מתחם הארמנים.

הכניסה היא בסגנון רומנסק מובהק עם שילוב אלמנטים מהכנסייה הביזנטית.

האלמנטים הצלבניים המובהקים : הכניסה עם 3 קשתות נסוגות, עיטור הכריות שהוא אלמנט מזרחי (כנראה ארמני) שנכנס לתוך הסגנון הרומנסקי, עיטור קוציץ המוטה ב-90° (ניחודי בעולם), קבר פיליפ ד'אובני שהיה אחד החותמים על המגנה כרטא, שביקש שכל הנכנס לכנסיית הקבר ידרוך עליו.

האדיקולה – מבנה צלבני מובהק עם כל העיטורים הרומנסקים האפשריים.

בניית אבן משולבת בלבני חרס. זה נועד לעמידות טובה יותר בפני רעידות אדמה. ראינו את זה בכנסיית הניאה.

ביבליוגרפיה

בבנישת, מירון, מבצרי הצלבנים, הוצאת קרית ספר

אקולוגיה - שמירת טבע ואיכות הסביבה

תמלול הרצאת ד"ר רוני אויסטרייכר

כול החפחות מאקולות האסטרטגיה ספיילולוגיה

ההרצאה תכלול ארבעה פרקים:

1. המגוון הביולוגי בישראל
 2. איכות הסביבה בישראל
 3. שמירת טבע בישראל
 4. תיירות אקולוגית בעולם ובמדינת ישראל
- אקולוגיה** – (Ecology) מדע העוסק ביחסי הגומלין (אויקו = בית) והאינטראקציות שבין אורגניזמים לבין עצמם ובין סביבתם הפיזיקלית והכימית. חקר התפוצה והשפיע של יצורים חיים. האקולוגיה כענף מחקרי התחילה במאה ה-19. מחקרים בענפים ספציפיים כמו בוטניקה, זואולוגיה היו הרבה קודם.
- האדם איננו אלא חיה כמו כל בעלי החיים על הארץ. כמו שכל אחת מצאה את דרכה לחיות בסביבה בה נולדה והתפתחה כך גם אנחנו עושים כמיטב יכולתנו להשתמש בתנאי הסביבה. לכן כל מה שאנחנו עושים הוא גם טבעי.

מה שיוצר את השינוי המשמעותי הוא הקצב והשינוי שהאדם מחולל. בטבע המערכת מסוגלת להתמודד עם כל השינויים הטבעיים אבל לא עם אלה שהאדם מחולל.

כדור הארץ נוצר לפני כ-4.5 מיליון שנה. אין בעולם ממצאים בסלע מהחיים לפני הקמבריום, מלפני כ-600 מיליון שנה. ברור שהחיים התחילו הרבה קודם.

לפני כ-450 מיליון שנה יצאו בעלי החיים מהים (שהיה אז דל מאד במלחים) ליבשה.

תקופת הקמבריום פותחת את התקופה הפאליאוזואיקון. מלפני כ-600 מיליון שנה ועד לפני 250 מיליון שנה.

לפני 250 מיליון שנה מתחיל המזוזואיקון - עידן בעלי החיים התיכוניים. כעת מוצאים בסלע סימני חיים

מסוג חדש לגמרי. כמעט 96% מבעלי החיים המורים מהמזוזואיקון לא מוכרים מקודם.

במעבר מהפאליאוזואיקון למזוזואיקון יש שינוי דרמטי במגוון בעלי החיים. ארעה איוושהי שואה שהכחידה את עולם החי הקודם.

שואה נוספת מתרחשת לפני 65 מיליון שנה, שאז נכחדים הדינוזאורים. היצורים החדשים נוצרים בעידן

החדש - הקינזואיקון.

השינויים פגעו בכל כדור הארץ ונבעו מגורמים קוסמולוגיים - שינוי מסלול של כדור הארץ, פגיעת

מטאוריטים וכו'.

עד לפני 100,000 שנים קו החוף היה כ-30 ק"מ מערבה ממקומו היום! יש שינויים תמידיים בכדור הארץ.

ההומו ארקטוס הוא הראשון שיצא מאפריקה שם חי באזור שהוצף על ידי ים בצפון-מזרח אטיופיה. חי במים

עד מחצית הגוף והיה צריך להזדקף מעל פני המים, ולכן הגפיים הקדמיות שלו התפתחו לגפי אחיזה ולא

שחיה. עבר בארץ בעובדיה בערך לפני 1.8-1.2 מיליון שנה וחגיע צפונה עד גאורגיה. יש לו 5 אצבעות ברצף

אחת ליד השנייה. בערך לפני 50-100 אלף שנה מגיע מאפריקה מין חדש של אדם - בעל אגודל עם פער בינו

לבין יתר האצבעות. בניגוד לקודמיו המין החדש - הומו סאפיינס, יכול לבצע תפישא. אין לנו מושג איך

השינוי הזה קרה!

נחל מערות - מערת סיחול מלפני 100,000 שנה.

מערת קסם

מוטציה תמיד קורית אצל פרט אחד, ואם מתמזל המזל (במקרה של מוטציה חיובית) היא מונצחת גם אצל

הדור הבא שלו.

המגוון הביולוגי (Biodiversity)

מערכת אקולוגית/אקוסיסטמה (Ecosystem) - כלל האורגניזמים בשטח נתון, יחד עם כלל גורמי הסביבה

וקשרי הגומלין שביניהם. מרכיבי האקוסיסטמה נמצאים תחת מערך אינטראקציות מורכב הכולל זרימת

אנרגיה ומחזור חומרים.

בתוך כל מערכת אקולוגית, קיימת זרימת אנרגיה. צמחים משתמשים בחומרים אנ-אורגנים הנמצאים

במערכת, מחברים אותם יחדיו בעזרת אנרגיית השמש ויוצרים חומרים אורגנים בעלי רמת אנרגיה מסוימת.

בעלי חיים צמחוניים צורכים אנרגיה זאת ומשתמשים בה לקיומם. עם מותם של אלה האנרגיה האצורה

בגופם עוברת אל טורפיהם או חוזרת למערכת וזמינה לשימוש חוזר. בסופו של התהליך מתים האורגניזמים

החיים ובתהליך התפרקותם חוזרת האנרגיה האצורה בהם למערכת.

קיומה של המערכת האקולוגית מותנה באיזון יחסי הגומלין שבין מרכיביה. כאשר יחסי גומלין אלה

מתערערים, המערכת עלולה לקרוס. כיום האדם משפיע בצורה נרחבת על חלק מהמערכות האקולוגיות,

וגורם לערעור ולקריסה של חלק מהן.

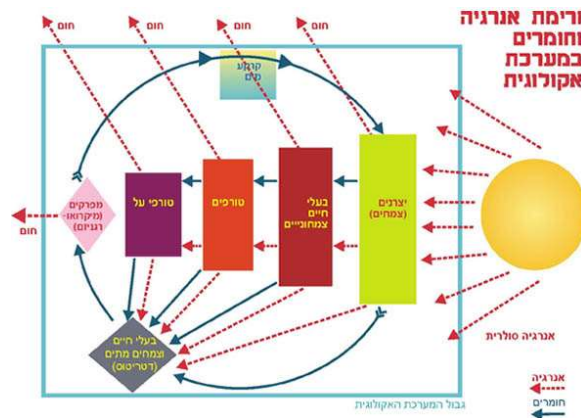
ריבוד המערכת האקולוגית : המערכת מאורגנת ברמות שכל אחת מכילה את זו שמתחתה : חלקיקים -

תאים - רקמות - איברים—פרטים - אוכלוסייה (פרטים מאותו מין, המקיימים ביניהם יחסי גומלין) - חברה

(מס' אוכלוסיות החולקים אזור מחייה משותף ומקיימים קשרי גומלין ביניהם למשל בני אדם, בע"ח,

צמחים) - מעי' אקולוגית - ביום (מס' מערכות אקולוגיות בתחום שטח משותף רחב כמו יערות גשם, מדבריות,

ימים וכדומה) - ביוספירה (המערכת האקולוגית של כל כדה"א).

מה הקשר בין חברה, מערכת אקולוגית, ביום וביוספרה?
מערכת אקולוגית (Ecosystem) היא רמת ארגון הגבוהה מחברה (יצורים ממינים שונים החולקים אזור מחייה משותף ומקיימים קשרי גומלין ביניהם) ומתחת לביום ולביוספירה.
ביום (Biome) - יחידה אקולוגית רחבה המוגדרת על-פי-רוב, על-פי תצורת הצומח השליטה במרחב יחד עם בע"ח החיים בה. בעלת תכונות אקלים, טופוגרפיה וקרקע דומים.
מלבד השונות הבין-מינית המונח מגוון ביולוגי כולל גם את השונות התוך-מינית. בין המינים השונים. המגוון התוך-מיני, תמונה של שני זנבנים זכרים. ההבדלים בין פרטים שונים מאותו מין הם היוצרים את המגוון התוך מיני. אין שני פרטים זהים למרות הדמיון הגדול הכללי ביניהם.
השונות הבין-מינית התחילה בשונות התוך-מינית. זה מה שמאפשר את המוטציה. הפרטים מונעים למקסם את יכולת ההישרדות שלהם ואת פוטנציאל הרבייה שלהם.
אבי הסיסטמטיקה (טקסונומיה) - קרל ליניאוס, מהמאה ה-18, חי 100 שנה לפני דרווין ועדיין לא הבין את רעיון האבולוציה. היה בוטנאי, זואולוג ורופאו האישי של מלך נורבגיה. הוא אבי תורת המיון.
יחידת המיון הקטנה ביותר אותה קבע ב-1778 הינה המין (Species) מסגרת שכוללת את כל היצורים שיכולים להתרבות ביניהם ולהעמיד צאצאים פוריים.
מתחתיה יש תת-מין (זן) כמו למשל אצל הכלבים השונים. יש חילוקי דעות עם כלב הבית הוא מין נפרד או תת מין של הזאב. חתול הבית, משל, הוא תת מין של חתולי הבר ולא מין נפרד.
תתי מין לא מאפשרים ייחודיות ולכן הם לא מוגדרים כיחידה הבסיסית של המיון.
מינים מאוגדים לקבוצות גדולות יותר - הסוג (Order)
כל מין שמתמעט או נעלם ממקום חיותו עלול לגרום להפרת האיזון בתוך המערכת האקולוגית ובינה לבין מערכות אחרות, היות והעדרו משבש את זרימת האנרגיה ומחזור החומרים, ומשפיע על כל יתר מרכיבי המערכת.
המונח מגוון ביולוגי מתאר את כל היצורים החיים על פני כדור הארץ, את כל המערכות והתהליכים האקולוגיים התומכים בהם, ואת יחסי הגומלין בין הפרטים והמערכות. זוהי איננה רשימת מלאי, אלא תפיסת עולם המתארת את השונות הגדולה הקיימת על פני כדור הארץ, התלות שבין האורגניזמים לבין סביבות המחיה שלהם, מידת ההשפעה שיש לכל יצור חי על סביבתו ויחסי הגומלין המורכבים הקיימים בין כל היצורים החיים.
זהו מושג חדש שנכנס לשימוש רק לפני כ-20 שנה. כיום מוגדרים בעולם כ-1.7 מיליון מינים, אך מספרם של כלל המינים המצויים בעולם עדיין לא ידוע, וההערכה היא שקיימים בעולם כ-14 מיליון מינים. עד כה אין מידע כמותי על מורכבות בתי הגידול, המערכות האקולוגיות ויחידות הנוף.
צפיפות בע"ח וצמחיה קרוב לקו המשווה היא הגבוהה ביותר בעולם.
המגוון הביולוגי כולל את כל המערכות האקולוגיות, על כל התהליכים האקולוגיים המתקיימים בהן וביניהן.
הוא מחולק ל-8 מערכות:
מערכת של יערות, חורשים, גריגות ובתות
מערכת של אזורי החוף
מערכת של מדבר
מערכת של מים מתוקים
מערכות ימיות
מערכת של מרעה טבעי
מערכת חקלאית
מערכת עירונית.

המגוון הביולוגי בישראל

למרות שטחה המצומצם של ישראל (כ-22,000 קמ"ר) תרומתה למגוון הביולוגי העולמי גדולה: חיים בה כ-2,600 מיני צמחים עילאיים, כ-8,000 מיני חרקים, כ-100 מיני יונקים, כ-90 מיני זוחלים, כ-550 מיני ציפורים ומינים רבים נוספים. עושר זה מקורו במספר גורמים:

- מיקום גיאוגרפי – מפגש בין 3 יבשות. ישראל משמשת גשר יבשתי המחבר את חבלי העולם הממוזג שבצפון עם אזורי המדבריות, ומעבר להם, עם רצועת יערות העד הגשומים והחמים של אפריקה ואסיה. גשר זה מאפשר מעבר של בעלי חיים וצמחים מבית גידול אחד למשנהו. (לדוגמא, ציר נדידה חשוב לעופות). בנוסף הים התיכון מספק השקה עם מי האוקיינוס האטלנטי, והשבר הסורי-אפריקאי יצר מסדרון תנועה נוח בין אסיה לאפריקה.
- היסטוריה גיאולוגית בת כ-20 מיליון השנים האחרונות: מחוברת לאירופה ואסיה ובתקופות אחרות מנותקת מהם ומחוברת לאפריקה.
- אקלים מגוון - האקלים בארץ אינו חד גוני ותלוי בטופוגרפיה, בהשפעה הממתנת של הים לעומת היבשה וכדומה. הבדלים אלו יוצרים מספר רב של בתי גידול.
- נוף מגוון - בישראל יש מגוון נופים הכוללים אזורים הרריים, אזורים מישוריים, מדבריות, מלחות, נוף מים ועוד. כל אלה יוצרים מגוון רחב של מערכות אקולוגיות.

הארץ מחולקת ל-20 עד 28 (בחלוקה פורטת יותר) אזורים הכוללים את כל המערכות האקולוגיות הנ"ל.

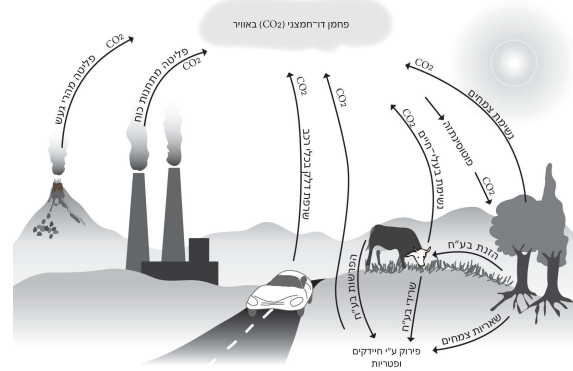
החרמון
גליל עליון
עמק החולה
צפון רמת הגולן
עמק עכו
דרום רמת הגולן
גליל תחתון
עמק הירדן הצפוני
הכרמל
חוף הכרמל
עמק יזרעאל
רמות מנשה
השרון
השומרון
הגלבוע
מדבר שומרון
עמק הירדן הדרומי
חוף פלשת
מדבר יהודה
השפלה
הרי יהודה
ים המלח וחופיו
צפון ומערב הנגב
רצועת עזה
הערבה
מרכז ודרום הנגב
הרי הנגב
הרי אילת

למה אנחנו צריכים טבע? תשובות מקובלות ולא נכונות:

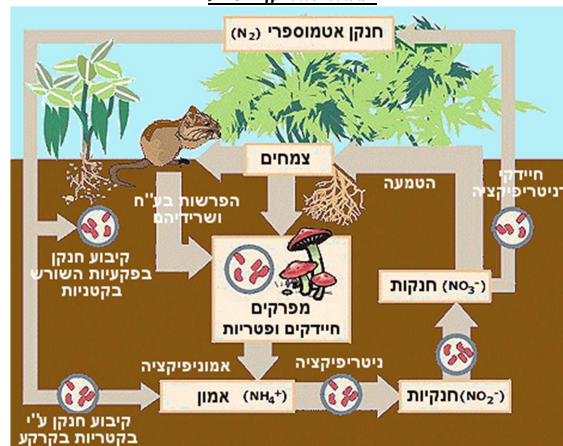
- כמקום בילוי ונופש.
 - בגלל הערך הנוסטלגי (הרי בטבע צמחה התרבות האנושית והיהודית...).
 - מתוך חובה מוסרית כלפי היקום (ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם תקלקל - אין מי שיתקן אחריך).
 - כמקור לרווח כלכלי (פרנסה למורי דרך ומלונאים).
- מסמך המילניום** לשירותי הביוספרה, הוכן ע"י גרו ברוטלנד, ראש הממשלה ושרת הבריאות בנוברגיה. הוא תוצאה של איסוף נתונים ע"י 1360 חוקרים ממעל 95 מדינות שונות. המסמך קובע שהביוספרה הינה המע' האקולוגית של כדה"א, המספקת 4 מערכות שירותים: אספקה, תמיכה, ויסות ובקרה, ותרבות, ומפרט את מערכות הגומלין שביניהן.
- שירותי אספקה**: למשל: אויר, מים ומזון - קריטיים לקיומנו ומסופקים על ידי המע' האקולוגית. אין דרך לדרג ביניהם לפי חשיבות, מחסור בהם יוביל להכחדתנו. בנוסף לשלושת אלו מונים בקטגוריה זו עוד 10 שירותים (עץ, דלק, סיבים, חומר אבן, צמחי רפואה, תבלינים, תמרוקים, חומרי צבע, כימיקלים וביוכימיקלים, מאגר גנים)
- בנק הגנים** של צמחי ארץ ישראל, משמר את השונות הביולוגית והגנטית של כלל צמחיית הבר של ארץ ישראל. משמש לשתי מטרות:

1. איתור מקורות מזון חדשים (צמחים ובעלי חיים)
 2. איתור תכונות חשובות לתועלת האדם והסביבה.
- הבנק מקיים שתופי פעולה לאומיים ובינלאומיים בנושאים של שימור זרעים ושימור השונות הגנטית. מטפח מודעות ציבורית לנושא המגוון הביולוגי ומאגר הגנים ומבצע הכלאות עם זני בר כדי לשפר עמידות זנים מתורבתים נגד מזיקים ומחלות.
- שירותי תמיכה** : שירותים שמאפשרים את פעילותם של שירותי האספקה. 7 קבוצות של שירותי תמיכה : מחזור חומרים (חמצן, חנקן, פסולת), יצירת קרקע, הייצור הראשוני של בע"ח וצמחים שבבסיס שרשרת המזון, מחזור מים, האבקה, הפצת זרעים, תחזוקת המגוון הגנטי.
- שירותי ויסות ובקרה** : בקרת אקלים, בקרת איכות האויר, בקרת איכות המים, וויסות שיטפונות וסחף, בקרת מחלות טפיליות, בקרת אוכלוסיות באמצעים ביולוגיים, בקרת אנרגית שמש, בקרת סערות ים וכו'.
- סה"כ מונים 15 שירותים כאלה.
- שירותי תרבות** : לכל עם התרבות שלו והצרכים השונים על פי תרבותו. "האדם תבנית נוף מולדתו" טשרניחובסקי. מונים 9 שירותים כאלה, למשל אסתטיקה, רוחניות, חינוך, תרבות, נופש.
- האדם בא במגע ישיר בדרך כלל רק עם שירותי האספקה והתרבות של הטבע. לכן קל יחסית לאמוד את תרומתם הכספית, מה שהוא מוכן לשלם עבור צריכתם. הבעיה היא עם אומדן ערך שירותי התמיכה והבקרה איתם האדם הרגיל לא בא במגע, ואין להם "ערך שוק".
- קבוצה של כלכלנים** מארה"ב ניסתה לאמוד את הערך הכלכלי של כלל שירותי המערכת הללו. מאמר ראשוני (Nature 1997) אמד את ערך שירותי הטבע בעולם בכ-3 פעמים התל"ג העולמי.
- התרומה הזו נמצאת בסכנה היום. יש כיום הסכמה רחבה בדבר נזק גדל בקצב מהיר, ואיום על מערכות אקולוגיות רבות. לכן יש צורך קריטי וניהוי וניטור של שירותי מערכות אקולוגיות הן ברמה המקומית והן ברמה העולמית, ולשלב את הערך שלהם בתוך תהליכי קבלת ההחלטות של הפרטים ושל החברות האנושיות.

מחזור הפחמן בטבע

מחזור החנקן בטבע

סיכום חלקי של רשימת השירותים האקולוגיים

סיהור של אוויר ומים
ספיגה ואגירה של מים. הקלה של תופעות כמו בצורת והצפות. הסעת מים לתוך היבשת
פירוק פסולת וניטרול של רעלים
בניית קרקע, הספקת חומרי הזנה לקרקע, בקרה של פוריות הקרקע
ייצור ושימור של מגוון המינים הביולוגי
האבקה
בקרת מזיקים בתחומי החקלאות והבנייה
הפצת זרעים וחומרי הזנה
מיתון של רוחות ושל שיאי טמפרטורה, בקרת אקלים חקלאית
שימור של מגוון רחב של מוצרים לשימוש בחקלאות, ברפואה ובתעשייה
שירותי נוף, תיירות ומשאבים רוחניים

התמרת מערכות והמרת שירותים

כדי לשפר את שירותי האספקה, האדם משנה את פני השטח וממיר מערכת אקולוגית אחת באחרת. שטחי בתה, גריגה וחורש רבים בארץ-ישראל הומרו לשטחים חקלאיים, המהווים אף הם מערכת אקולוגית. התמרת מערכת אקולוגית של חורש במערכת אקולוגית חקלאית יוצרת שינוי משמעותי בהרכב ובתפקוד המגוון הביולוגי.

המערכת החקלאית יעילה יותר באספקת מזון, אך יעילה פחות באספקת מים, יצירת קרקע, טיפול בפסולת, האבקה, תחזוקת המגוון הגנטי ועוד. כלומר המרת מערכת אחת במערכת אחרת ממירה שירותים מסוימים בשירותים אחרים.

היות והאדם זקוק לשירותים רבים, ושיפור שירות אחד בא על חשבון אחרים, הממדים הכמותיים של ההתמרות משפיעים על הצלחת הפיתוח ועל סיכוייו לשרוד כפיתוח בר-קיימא. לדוגמה, המרת מערכות חורש ובתה במערכות חקלאיות בקנה מידה גדול עלולה לפגוע באספקת המים עד למצב שלא יהיו מי השקיה הדרושים לאספקת מזון בשטח שהותמר.

המערכת החקלאית איננה מערכת עצמאית, וכדי להתקיים היא זקוקה למים, קרקע, חומר ריבוי, מינרלים, בקרת אקלים, שירותי האבקה, ניטור מזיקים, ניטור שיטפונות, כוח אדם ועוד. כל התוספות הללו נלקחים ממערכות חיצוניות.

דוגמא נוספת - עיבוד שטחי בור מהווה המרה של מערכת אקולוגית עם תפקידים ארוכי טווח (מערכת שטחי בור) במערכת אחרת (מערכת חקלאית) המספקת מוצרים בטוח הקצר. התוצאה היא שהשטח מאבד את תפקודי הבקרה והתמיכה שלו, למשל את היכולת לקלוט מי נגר ולטהר אותם. כנ"ל כשסוללים שלמת בטון שכונות מגורים וכבישי אספלט, שמכסים את הקרקע הפתוחה. המחיר הוא שיטפונות, אובדן מים שזורמים לים, ועוד. קשה לאמוד את ההפסד הנגרם מאובדן כזה, אבל הוא קים ומשמעותי.

אגם החולה

אגם החולה היה אגם מים מתוקים בדרום עמק החולה, שהיווה חלק ממערכת נהר הירדן ויובש בשנות ה-50 של המאה ה-20. האגם השתרע על שטח של כ-14 קמ"ר, ומצפון לו השתרעו ביצות בשטח של כ-30 קמ"ר, ושטחים נוספים שהוצפו בעונת החורף והרחיבו את שטחי הביצות.

פוטנציאל הקרקעות הפוריית של עמק החולה עורר כבר בסוף המאה ה-19 יוזמות לייבוש הביצה והרחבת השטחים המעובדים. ב-1906, לאחר כמה ניסיונות כושלים מטעם הממשלה העות'מנית, מסרה הממשלה את הזיכיון לייבוש לחברה פרטית בבעלות אנשי עסקים מביירות, אולם הם לא עשו דבר למימוש. לאחר מלח"ע ה-1 ניסו כמה ארגונים יהודיים לרכוש את הזיכיון, אך רק ב-1934 הוא נרכש על ידי יהושע חנקין מטעם חברת הכשרת היישוב. חברת הכשרת היישוב הזמינה תוכנית לייבוש החולה אצל חברה בריטית בשם 'רנדל', פלמר וטריטון, אך שיקולים שונים ובהם התנגדותו של מהנדס המים שמחה בלאס, חישובי עלות ותועלת, המרד הערבי ומלח"ע ה-2 גרמו לעיכוב מימוש התוכנית עד לאחר קום המדינה.

מטרות המבצע היו הוספת שטח חקלאי ליישובי הגליל העליון, הפחתת כמות המים המתאדים והנגרעים ממי נהר הירדן וניצול הכבול שבקרקעית הביצה כחומר גלם בתעשייה כימית וכזבל אורגני.

הערה - המלריה בעמק החולה הודברה בזכות פעילותו של ד"ר גדעון מר לפני קום המדינה. ההחלטה על ייבוש האגם והביצות נתקבלה על ידי רשויות המדינה, והייבוש נערך בין השנים 1951 ל-1958. התכנון ההנדסי של המבצע נעשה על ידי מדור מיוחד שהוקם באגף המים שבמשרד החקלאות, הביצוע נעשה בידי חברה אמריקאית ("זנויבר-דקר") שהופעלה על ידי הקרן הקיימת לישראל.

סוריה התנגדה לייבוש החולה, והמבצע לווה בהפצצות שבהם נהרגו 38 עובדים ונפצעו מעל 100 אנשים. בתום המבצע הוכשרו 62,000 דונם לחקלאות.

ההערכה הראשונית של עלות התוכנית הייתה מיליון ומאה אלף לירות (כ-3 מיליון דולר אז). בסופו של דבר עלה הייבוש 8 מיליון לירות (כ-22.5 מיליון דולר)! שיפוצים שונים שנערכו מאוחר יותר נאמדו בסכומי כסף רבים נוספים.

מאזן הרווח וההפסד בייבוש החולה

- ייבוש החולה חשף אדמת כבול שהייתה בקרקעיתו ויועדה לשמש קרקע חקלאית. הכבול שנחשף התכווץ, שקע, וגרם נזקים רבים לגידולים החקלאיים שנשתלו בו.
- ריכוזי החנקן הגבוהים בכבול חייבו לשטוף את הקרקע באופן קבוע, כדי שתוכל לשמש כתשתית לגידולים חקלאיים.
- קרקעות הכבול נדלקו לעיתים קרובות ובערו במשך שבועות.
- היבולים היו נמוכים, וחייבו השקעה רבה של עבודה.

משיקולים חקלאיים בלבד, הנוק המצטבר עלה בהרבה על התועלת שהופקה משטחים אלו. עם ייבוש החולה השתחררו תרכובות חנקן מהקרקה, נסחפו לכנרת, גרמו לגידול מואץ של אצות ופגעו באיכות מי השתייה, בדגה ובפוטנציאל האגם לספק שירותי תיירות, נופש וספורט. חומרי דישון והדברה המשמשים חקלאים ברמת הגולן והגליל העליון המזרחי וכן תשטופת כבישים זרמו ישירות לכנרת ותרמו לזיהום האגם. אגם החולה ספג מי נגר ובלם את התפשטותם. בעקבות ייבוש החולה אירעו שיטפונות רבים, והעלות של תיקוני הנוזקים ומניעתם הייתה גבוהה. ענף הדיג המשגשג של קיבוץ חולתה חוסל. **מבצע הייבוש** עורר מאבק ציבורי שהוליד את החברה להגנת הטבע, ושבעקבותיו הושאר חלק קטן מהאגם והוקמה בו שמורת החולה, שמורת הטבע הראשונה בישראל (סוף נובמבר 1964). אולם לא היה די בשמורה כדי לשמור על כל עושר המינים של סביבת האגם והביצה. בעקבות הייבוש נעלמו מנוף הארץ בעלי חיים וצמחים ששכנו בחולה בלבד, ומינים אנדמיים, כגון הדגים נון הגליל, טברנון חולתי, ולבנון החולה נכחדו כליל. חלק ניכר מהמינים נעלם מהאזור ואוכלוסיותיהם של אחרים הצטמצמו מאוד. **יער מאכל** - food forest - שואלים מה השטח הקטן ביותר שיכול לספק את צרכי האדם הבודד. אם מגדלים את הגידולים המתאימים לכל מקום אזי נצרוך מינימום משאבים. הרעיון ביער מאכל הוא לשתול מקבץ של צמחים שהחיבור ביניהם תומך אחד בשני. השתילה היא באזורים טבעיים ומעבר לשתילה עצמה לא מספקים לשטח שום דבר – לא מים, לא דישון וכיו"ב.

הבעיות הסביבתיות

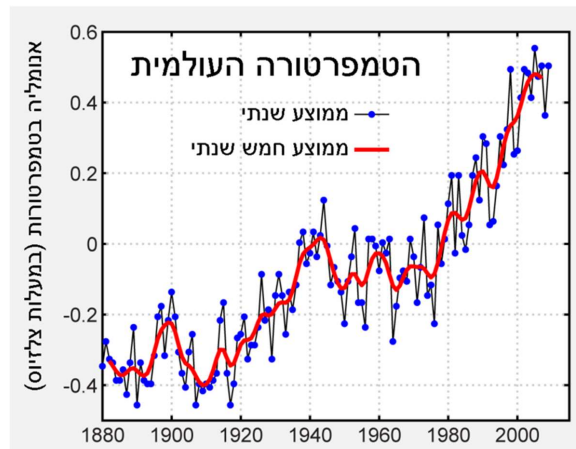
- הרס וקיטוע שטחים טבעיים עד כדי פגיעה בתפקוד המערכות האקולוגיות.
- פגיעה רבה מידי בפרטים ובאוכלוסיות עד כדי אובדן מינים וצמצום המגוון הגנטי.
- אובדן אדמה.
- זיהום האדמה, המים והאוויר.
- ערעור שירותי הוויסות והבקרה מעצים תהליכים טבעיים לכדי אסונות.
- התחממות כדור-הארץ.
- העתקת מינים והפיכתם ל"מינים פולשים".
- גידול האוכלוסייה האנושית מעצים בעיות סביבתיות ויוצר מתחים חברתיים.
- ניצול עתודות האנרגיה המתכלים (דלק, גז ופחם) אינו מהווה בעיה, אבל תורם להעצמת בעיות אחרות.
- אובדן אדמה

צמחייה מעודדת התפתחות קרקע ומגינה עליו מפני בלייה וסחף. סחף קרקע וזיהומה גורמים להרס בתי גידול, הקטנת המגוון הביולוגי ולתופעת המדבור. שיטות הגידול החקלאיות גורמות לכך שהקרקע תסחף על ידי מים ורוח בקצב מהיר פי 30 עד 40 מאשר קצב היווצרות אדמה חדשה, ופי 1,000 – 10,000 מקצב הבליה של חורש טבעי. פקודת מניעת סחף קרקע, 1941 היא חוק מנדטורי שנועד לשמור על הקרקע ועל איכותה, והוא מיושם על ידי האגף לשימור קרקע במשרד החקלאות. שר החקלאות רשאי להכריז על כל שטח שניזוק או עלול להיזק כעל שטח מיוחד. במסגרת החוק יש תקנות האוסרות או מסדירות מרעה, עיבוד קרקע, כריתת צמחייה ועבודות תשתית בשטחים מיוחדים. בארץ פועלות 11 רשויות ניקוז האחראיות, בין היתר, גם על מניעת סחף ותיקון נזקי שיטפונות.

התחממות כדור הארץ

הפנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים (Intergovernmental Panel on Climate Change) הוא גוף בינלאומי שמנסה לכמת את שינוי האקלים שהתרחש מתחילת המאה ה-20 ולהציג את הסיכונים הנובעים ממנו. הפנל שם דגש מיוחד על נתוני ההתחממות העולמית. הוא הוקם בשנת 1988 על ידי שני ארגונים של האו"ם - הארגון המטאורולוגי העולמי ותוכנית הסביבה של האו"ם, ועל ידי ממשלות המדינות החברות באו"ם. הפנל מבסס את פרסומו בעיקר על סמך עבודות מדעיות או טכניות שפורסמו או עברו ביקורת עמיתים. כותבי הדו"חות הרשמיים של הפנל הם חוקרים הממונים על ידי הממשלות. הפנל כולל שלוש קבוצות עבודה שבוחנות בנפרד את ההיבטים השונים של שינוי האקלים. הדו"חות עוברים בקרה על ידי מאות מומחים חיצוניים ששולחים לפנל את הערותיהם.

הפנל פרסם 4 דו"חות הערכה בשנים 1990, 1995, 2001, ו-2007. בצד הדו"ח המלא, מפרסם הפנל סיכום המיועד לקובעי המדיניות בעולם. הדו"חות של ה-IPCC מצוטטים באופן נרחב ברוב הדיונים הנוגעים לשינוי האקלים, והם מוכרים כסמכות העולמית המובילה בעולם בנושא שינוי האקלים. מדידות מראות כי הטמפרטורה הממוצעת העולמית עלתה בין 0.3°C ל- 0.6°C מאז המהפכה התעשייתית בשנת 1860. כמו כן, נמדדה עליה של 10 - 25 ס"מ בגובה פני הים הממוצע ונצפתה נסיגה של קרחונים הרריים. לא ידוע על גורם אחר, למעט התחממות כדור הארץ, המסוגל לחולל תמורות אלו. 10 השנים החמות ביותר בהיסטוריה המטאורולוגית היו כולן ב 15 השנים האחרונות.

שינוי האקלים – הבסיס המדעי והפיזיקלי

- אם ריכוז גזי החממה באטמוספירה יכפיל את עצמו ביחס לרמה שלפני התקופה התעשייתית, הדבר יגרום להתחממות של כ- 3°C במוצק (בטווח בין 2°C ל- 4.53°C).
- באמצע המאה ה-19 היה ריכוז הפחמן הדו-חמצני 280 חל"מ (ppm) ואילו בשנות השמונים של המאה ה-20 היה ריכוזו 350 חל"מ. רמת גזי החממה של 650 חלקיקים למיליון עלולה לחמם את כדור הארץ ב- 3.6°C בעוד רמה של 750 חלקיקים למיליון עלולה להוביל להתחממות של 4.3°C . אלף חלקיקים יעלו את הטמפרטורה ל- 5.5°C ו-1,200 חלקיקים ב- 6.3°C . ריכוזי גזי חממה עתידיים קשים לחיזוי והם תלויים בצמיחה הכלכלית, בפיתוח טכנולוגיות חדשות, במדיניות ובגורמים נוספים.
- הטמפרטורה הממוצעת של פני השטח גדלה ב- 0.74°C במהלך מאה שנים (1906 - 2005). עליה של 2°C חזויה לכל אחד משני העשורים הבאים.
- גובה פני הים צפוי לעלות עד לסוף המאה ב-28 – 58 ס"מ בשל התרחבות האוקיינוסים והמסת הקרחונים. ערכים גבוהים של קרוב ל-1 מטר עד שנת 2100 עלולים להתרחש אם תכסית הקרח תמשיך להתמוסס ככל שהטמפרטורה תעלה. הפעם האחרונה שבה היו אזורי הקטבים חמים יותר מאשר כיום הייתה לפני 125,000 שנים. הפחתה בנפח הקרח בקטבים גרמה למי הים לעלות ב-4 - 6 מטרים.
- הקרח הימי צפוי להצטמק באזור הארקטי ובאזור אנטרקטיקה. אזורים נרחבים של האוקיינוס הארקטי עלולים לאבד את קרח העד המכסה אותם עד סוף המאה ה-21 אם הפליטות האנושיות ימשיכו בקצב הנוכחי. תכסית הקרח העולמית הצטמקה ב-2.7% לעשור מאז 1978.
- כיסוי השלג הצטמצם אף הוא במרבית האזורים, בפרט באביב. התכסית המקסימלית של כפור קרקעי בחורף ובאביב צנחה בכ-7% בחצי הכדור הצפוני מאז מחצית המאה ה-20. מספר ימי הקפאון הממוצע של נהרות ואגמים בחצי הכדור הצפוני ב-150 השנים האחרונות צנח בשיעור של 5.8 ימים ל-100 שנה, בעוד שיום שבירת הקרח הקדים ב-6.5 ימים ל-100.
- מספר רב של אי ודאיות נפתרו. רשומות הטמפרטורה של האטמוספירה התחזקו ממדידות לוויינים מתיישבות עם הרשומות הקרקעיים. בין אי הודאיות שטרם נפתרו - תפקידם של העננים, הקריוספרה (הקרחונים וכיפות הקרח), האוקיינוסים, הצטמצמות היערות ושאר השינויים בתכסית הקרקע, וכן עדיין לא ברור הקשר בין האקלים והמחזוריים הביולוגיים.
- עד שנת 2100 צפויים מעל מיליון נוספים כתוצאה ישירה מההתחממות הגלובלית ונוקים בשווי מיליארדי דולרים

תחזיות

- מדעני העולם מסכימים כיום שאפקט החממה יגרום לעלייה בין 1.5°C ל- 3.5°C בטמפרטורה הממוצעת של פני כדור הארץ בתוך 30 - 40 השנים הבאות (שינוי הטמפרטורה הגדול ביותר ב-10,000 השנים האחרונות), כאשר ההתחממות בקווי הרוחב הרחוקים מקו המשווה תהיה גדולה פי שניים עד שלושה מזו שבקו המשווה (האזור הטרופי). עליה זו בטמפרטורת האטמוספירה תגרום לעליית פני הים עקב התפשטות תרמית של מי האוקיינוסים בשיעור העלול להעלות את פני המים במטר אחד ויותר. אם הערכה זו נכונה, יוצפו איים ושטחים נמוכים רבים המצויים בקרבת הים. על פי הערכות ארגון האו"ם לאיכות הסביבה עליה כזו של פני הים תגרום, בין היתר:
- למיקום מחדש של כ-15 מיליון בני אדם בנגלדש וכ-10 מיליון בני אדם במצרים.
 - לפגיעה בדתות של נהרות באירופה (כגון הריין ונהר המס בהולנד).
 - לנוקים הנאמדים בעשרות מיליארדי דולר באמריקה הצפונית ובאסיה.

מסקנות

ההתחממות תגרום לאירועי מזג אוויר קיצוניים, לעליית מפלס פני הים, להיעלמות איים, להצפות שטחים נמוכים, להתפשטות מחלות ורעב, למדבור ועוד. באזורנו מתבטאים השינויים, בין היתר, בהמלחת האקוויפר, בירידה במספר ימי הגשם ובהתפשטות קו המדבר צפונה.
יש צורך דחוף להפחית באופן ניכר את פליטת גזי החממה, ובעיקר פחמן דו-חמצני.
אף מדינה אינה יכולה לטפל לבדה במשבר הצפוי בכדור הארץ כתוצאה מפליטות של גזי חממה לאטמוספירה, ויש צורך בשיתוף פעולה בינלאומי בניהול, ניטור ומחקר של האטמוספירה

סכום התחממות כדור הארץ

- פליטת גזי חממה, ובעיקר תרכובות פחמן שמקורן בכל הדלקים, גורמות להתחממות האטמוספירה.
- התחממות האטמוספירה גורמת להפשרת קרחונים, עליית מפלס פני הים, הצפת שטחים נמוכים, היעלמות איים ופגיעה בכל ערי הנמל בעולם.
- ההתחממות תגרום לאירועי מזג אוויר קיצוניים, לירידה במספר ימי הגשם, התפשטות קו המדבר צפונה, המלחת האקוויפר והוצאת מיליארדי קו"ב מים ממעגל השימוש בידי אדם, רעב, עוני והתפשטות מחלות.
- ההתחממות תגרום למות מיליארדי בני-אדם, לשינויים בתפרוסת האנושית על פני כדור הארץ, ולנוזקים כלכליים של עשרות אלפי מיליארדי דולרים.
- יש צורך דחוף להפחית באופן ניכר את פליטת גזי החממה, ובעיקר פחמן דו-חמצני.
- אף מדינה אינה יכולה לטפל לבדה במשבר הצפוי בכדור הארץ כתוצאה מפליטות של גזי חממה לאטמוספירה, ויש צורך בשיתוף פעולה בינלאומי בניהול, ניטור ומחקר של כל המערכות האקולוגיות ובכללן האטמוספירה.

השפעת שינויי האקלים על ישראל

במהלך העשור האחרון נרשמו בישראל אירועים אקלימיים חריגים אשר לא תועדו בעבר מאז תחילת המדינות, במאה ה-19.

- 1998: הקיץ החם ביותר.
- 2000: השלג הכבד ביותר בנגב, חודש יולי החם ביותר (בירושלים עד 41°C).
- בארבע השנים האחרונות עלתה ההסתברות לימים חמים מאוד (מעל 35°C).
- בשנים 2004 - 2006: חודש מרץ יבש עד כדי 10% מהמוצע הרב שנתי.
- במהלך אפריל 2006 נרשמו טמפרטורות שיא יומיות (עם 30°C באזור החוף). בסוף החודש התהפכה המגמה וירדו גשמים בעוצמות גבוהות (50 - 80 מילימטר ליממה באזור החוף).

בעוד שנתונים אלה אינם יכולים להעיד מבחינה מדעית על תופעה או מגמה מסוימת, ישנם חוקרים הסבורים כי ניתן לזהות מגמה של שינוי אקלים החורגת מאירועים קיצוניים בודדים. הירידה בכמות המשקעים בצפון, השינויים בעיתוי ירידת הגשמים, הירידה במספר ימי הגשם, העלייה במספר סופות הגשם וכן מספר הימים החמים בקיץ אשר הולך וגדל, כל אלה מצביעים על תנועה אקלימית בלתי מוכרת.

ההשלכות כוללות:

צמצום המשקעים: הנגב יהפוך צחיח יותר, דבר שיחייב העברה מסיבית של מים מהצפון. בנוסף, תיגרם פגיעה קשה במערכות האקולוגיות בדרום ובשל כך בתיירות באזור. היות שבישראל עובר גבול בין אקלים מדברי לממוזג, כל שינוי אקלימי שיכלול ירידה בכמויות המשקעים עלול לגרום לתזוזתו של הגבול ולהפיכת שטחים פוריים לשטחי מדבר.

פגיעה בחקלאות: צמצום גשמים, ריבוי שטפונות, הקדמה של עונות הפריחה והתקצרותן, שינוי במחזורי החיים של החרקים המועילים והמזיקים. כל אלו יכולים לפגוע בתנובה החקלאית ולצמצם את האזורים הראויים לעיבוד.

שיטפונות: עליית הטמפרטורה גורמת לאידוי מוגבר של מי ים ולכן לגשמים עזים יותר. תוספת המים לא מספיקה לחלחל למי התהום והם ניגרים כמי שיטפונות. דווקא התגברות הגשמים תוביל לירידה בכמות המים הזמינים ובאיכותם ולהתדרדרות איכות הקרקע.

ימים חמים: הסיכוי ליום "חם מאוד" בקיץ הישראלי עלה ב-30%. יש לזכור שגלי החום האחרונים באירופה עלו בחייהם של אלפי בני אדם.

שחיקת חופים: עליית פני הים וריבוי אירועי מזג אוויר קיצוניים יגרמו לשחיקה בחופי ישראל, הן לאורך הים התיכון והן בים האדום. צמצום החופים, פגיעה בתשתיות ופגיעה באיכות החיים של אזרחי ישראל הם תוצאה בלתי נמנעת. עלות הנוזקים מוערכת ב-1.6 מיליארד דולר, חלקה בגין הפגיעה בענף התיירות.

מינים פולשים

מינים פולשים הם מינים של בעלי חיים, צמחים, פטריות ומיקרואורגניזמים שהיגרו מחוץ לתחום הגיאוגרפי בו התפתחו באופן טבעי, התבססו, התפשטו, פגעו במינים המקומיים וגרמו לשינויים במערכת האקולוגית. מין יחשב כפולש אם הוא מדלדל את משאבי בית הגידול. על פי הגדרה זאת, הפולש העיקרי על פני כדור-הארץ הוא ה *Homo sapiens*.

אין הסכמה בין החוקרים לגבי היקף התופעה, השפעותיה וחומרתה, וזהו נושא טעון מבחינה חברתית. עם בעלי החיים ש"פלושו" לישראל נמנים נבובים, חלזונות, סרטנים, עכבישניים, חרקים, דגים, זוחלים, עופות ויונקים.

עם הצמחים ש"פלושו" לישראל נמנים עשבוניים (כגון דטורה נטויית פרי, טיונית החולות, סולנום זיתני) וצמחים מעוצים (כגון קיקיון מצוי, מכנף נאה, אזדרכת מצויה, שיטה מכחילה).

הנזקים לאדם ממינים פולשים

נזקים סביבתיים: ירידה במגוון הביולוגי כתוצאה מתחרות והכחדת אוכלוסיות מקומיות טבעיות, פגיעה במגוון הגנטי, וסכנה בשינוי המערכות האקולוגיות מבחינת הרכב המינים, פגיעה באקוויפרים ובאיכות המים.

נזקים כלכליים: עלויות גבוהות לחקלאות, יערנות, דגה, תחבורה ותיירות.

נזקים בריאותיים: פגיעה בבריאות האדם.

סכום תרומת המגוון הביולוגי לאדם

מערכות אקולוגיות תלויות, לתפקודן המלא והמתמשך, בקיום המגוון הביולוגי הטבעי המלא. תרומת המערכות האקולוגיות לאדם ניתנת לסיווג בשלושה היבטים:

שירותים אקולוגיים: במערכות אקולוגיות טבעיות מתקיימים תהליכים רבים שבלעדיהם לא ייתכנו החיים האנושיים. לדוגמה:

- מחזור החומר והאנרגיה ומניעת זיהום אוויר, למשל, הצמחים המתפקדים כ"ריאה ירוקה" ומחזירים חמצן לאוויר.
- נטרול פסולת רעילה - טיהור מים מתוקים או מלוחים מתאפשר בזכות פעולתם של יצורים חד תאיים החיים במים אלו. מי ים, לדוגמה, מכילים כמיליון חיידקים בכל מיליליטר אחד. כימיקלים מחומרי ניקוי ולהדברה מצטברים בקרקע ובמקווי מים מתוקים בכמויות ענק (רק 1% בלבד מחומרי ההדברה מגיע לחרקים עצמם!), ויצורים חד תאיים הם המביאים לפירוקם.
- אגירת מים - הצומח מונע שיטפונות או ממתן אותם, ובכך מסייע לאגירת מים על פני השטח ובעומק הקרקע.
- מניעת אפקט החממה - טיהור אוויר או מים וויסות אקלים ע"י הצומח מונעים את אפקט החממה.
- מניעת סחף ותהליכי מדבור.

ערך כלכלי: הפקת מוצרי מזון/חקלאות, רפואה ותעשייה מהמגוון הביולוגי וניצול ערכי טבע ונוף לתועלת כלכלית. לפי אחד מהאומדנים הרבים לערכם הכלכלי של שירותי המערכת (העלויות החיצוניות), מגיעה תרומתן של חלק מהאקוסיסטמות על פני כדור הארץ לכ- 33 מיליארד דולר לשנה. הערכות מראות כי אזורי חוף (הכוללים שפכי נהרות, מקווי מים חופיים ושוניות אלמוגים) הם בעלי ערך גבוה ביחס לשטח שאותו הם תופסים. הם מכסים 6.3% מפני שטח כדור הארץ, אך הם אחראים ל-43% מערך שירותי המערכת העולמיים.

ערך רוחני: המגוון הביולוגי תורם תרומה בעלת ערך רוחני לנפש האדם בתחומים שונים: אסתטיקה, אומנות, דת, תרבות, חינוך, נפש וספורט

סכום השיעור

מהו מגוון ביולוגי?

מהי מערכת אקולוגית?

מהו מין?

מהם הגורמים למגוון הביולוגי העשיר בישראל?

מהן 8 המערכות האקולוגיות הכלליות בישראל?

דוגמאות לשירותי אספקה, תמיכה, ויסות ובקרה ותרבות של המערכות האקולוגיות.

מהו בנק גנים?

מהם מחזורי מים, פחמן וחנקן בטבע?

סיפורו של אגם החולה.

מהם הגורמים להתחממות כדה"א ומהן התוצאות הצפויות?

מהם מינים פולשים? אילו דוגמאות מוכרות בישראל?

הבעיות הסביבתיות העיקריות: הרס וקיטוע שטחים טבעיים, אובדן מינים וצמצום המגוון הגנטי, אובדן אדמה, זיהום אדמה, מים ואוויר, ערעור שירותי ויסות ובקרה, התחממות כדה"א, העתקת מינים והפיכתם למינים פולשים.

איכות הסביבה

6911 * - מוקד פניתי אזרחים בקשר לאיכות הסביבה, דיווחי אזרחים, ריסוסים, מפגעים, רעש (מפוחי עלים) כל מה שקשור לאיכות הסביבה.

מה אנחנו צריכים לחיים: קרקע, אוויר, מים, מזון (והמון אהבה)

כל אחד מאתנו מייצר מעט פסולת, מעט רעש, ומעט חום.

המערכות האקולוגיות שסביבנו יודעות לטפל בכל ההפרעות שכל אחד בפני עצמו אנחנו מייצר, אבל לא בהיקף הגלובאלי.

מדינת ישראל מונה בתחילת 2013 8 מיליון איש, כ-330 נפש לקמ"ר כולל רמה"ג (עליה מ-48 ב-1948).

המספר הזה מעוות כי פיזור האוכלוסייה איננו הומוגני (4 קמ"ר בנגב), 12,000 במרכז.

איכות הסביבה: איכות האוויר, איכות המים, פסולת נוזלית (שפכים), פסולת מוצקה (זבל), מטרדי ריח, זיהום רעש, זיהום אור, קרינה (מיוננת ובלתי מיוננת) וחומרים מסוכנים.

למשרד להגנת הסביבה יש אתר מצוין

איכות האוויר

אוויר - תערובת של גזים היוצרת את האטמוספירה: 21% חמצן, 78% חנקן, והיתר גזים שונים (ארגון, פחמן דו-חמצני, פחמן חד-חמצני, מימן, מתאן ועוד). מה שמחזיק את האטמוספירה ע"פ כדור הארץ זה כוח המשיכה - 75 מהאטמוספירה נמצאת עד 11 ק"מ מעל כדור הארץ.

האטמוספירה מאפשרת את קיומם של החיים על פני כדור הארץ. היא סופגת את מרבית הקרינה האולטרה גולה המגיעה מהשמש וגורמת למיתון הבדלי הטמפרטורה בין היום והלילה

כאשר כדור הארץ נוצר, הרכב הגזים היה אחר לגמרי. לאחר 3.7 מיליארד שנים התקרר כדור הארץ במידה מספקת, ואז מהחומרים שנוצרו ונכלאו כאן בהשפעת כוח הכובד פתאום נוצרו חיים. אין לנו מושג איך זה קרה.

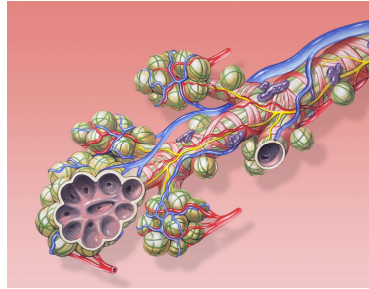
אופרין-הולדן – תיאוריה להיווצרות חיים. החוקרים הרוסים טענו שהצליחו לייצר תרכובות אורגאניות מחומרים אנאורגניים בניסוי, אבל איש לא הצליח לשחזר את זה.

הגדרת החיים: אטומים המתחברים למולקולות שמסוגלות לשכפל את עצמן. אין לנו מושג איך התחילו החיים על פני כדור הארץ. (השלב השני כבר ברור: הראשונים טרפו את האחרים וכך התפתחו והשתכללו). הכל נעשה ביס קדום דל מלחים. על מנת שייוצרו חיים כפי שאנחנו מכירים אותם היה צריך לחול שינוי מהותי בהרכב האטמוספירה. זה נעשה שוב ע"י קפיצת מדרגה בלתי מובנת של הופעת הכלורופלסט שבתוכו יש כלורופיל שיודע להשתמש במים + פחמן דו חמצני + אנרגיית האור וליצור מהם סוכר. לאט לאט שיעור החמצן ע"פ כדה"א הלך וגדל, מ-0.4% מכלל הגזים שעטפו את כדה"א עד לכ-21% היום, ובעתיד הוא יגדל עוד יותר.

הצמחים (בשלב המוקדם חד תאיים מכילי כלורופלסט שמסלול התפתחותם הוביל אחר כך לאצות הימיות) הם אלו שאחראים לזה באמצעות תהליך הפוטוסינתזה. בנוסף הם אלו שהביאו לעולמנו את שכבת האוזון - 3 מולקולות של חמצן, שבולמות קרינה אולטרה סגולה. עד שריכוז החמצן עלה לרמה מספקת הקרינה הזו פירקה כל דבר שפגשה ע"פ כדה"א – זו הייתה ממש קרינה מייננת. מי שלא פורק היו אלו שחיו במעמקי הים והגנו כך על עצמם מהקרינה הזו.

נשימה - מה שמאפיין את החיים, תהליך קליטת אוויר וחילוף גזים מתרחש בריאות. בתהליך זה אוויר חודר לריאות, והחמצן מפעפע אל תוך מחזור הדם ובאמצעותו מגיע לכל אחד מתאי הגוף. התאים פולטים פחמן דו-חמצני אל מחזור הדם, משם הוא מגיע אל הריאות ונפלט החוצה אל הסביבה.

שטח הנאדיות (כדוריות עטופות בנימי דם) המשתתפות בתהליך הנשימה בריאות של אדם בוגר הוא בין 60 ל-120 מ"ר.

למה החמצן הוא החשוב מכל הגזים: הוא מה שמאפשר את פירוק חומרי המזון שאנו אוכלים. לפחמן יש 4 אלקטרונים בשכבה החיצונית שלו. הוא המרכיב החשוב ביותר בתרכובות האורגאניות. יש לו הכי הרבה אופציות להתחבר עם אחרים. לעומתו, לחמצן יש 6 אלקטרונים, הוא בעל כוח אדיר לסחוב אלקטרונים מסביבתו, ולכן הוא בעל כוח אדיר לשנות את סביבתו. החמצן תוקף את חומרי המזון שסביבו ומפרק אותם למשהו שזמין עבורנו לעיכול ולבנית גופנו. לכן החמצן כל כך חשוב לגוף, הוא מה שמאפשר את פירוק חומרי המזון שאנחנו אוכלים.

כדי שכל התהליך הזה יתרחש הצניוריות הדקיקות בריאות חייבות להיות נקיות. המערכת עצמה מאד לא יעילה, היא מנצלת רק בין 20% ל-30% מכמות החמצן הנכנסת לגופנו. זה מצריך אותנו לנשום כל הזמן (בניגוד למשל ללווייתנים המנצלים אחוז גדול יותר מהחמצן אותו הם נושמים. לכן הם מסוגלים לשהות מתחת למים זמנים ממושכים של 40 דקות ומעלה).

ציפורים נושמות בצורה שונה לגמרי והרבה יותר יעילה – דרך המקור. זה מאפשר להן לנצל קרוב ל-80% מהחמצן שהן נושמות. לעומתן, היונקים הם מאד לא יעילים בתהליך הנשימה שלהם. האוויר אצלם נכנס בפעולת הסרעפת. הכי יעילים הם הדגים שחייבים להיות כאלו כי כמות החמצן המומסת במים היא קטנה בהרבה מזו המומסת באוויר. נשימת הדגים מתבצעת באמצעות מים שנכנסים מהפה ונדחסים אל מערכת הזימים שלה שטח פנים גדול במיוחד המשמש לנשימה. מהזימים המים יוצאים החוצה. השיטה שהתפתחה ביונקים הייתה מענה לתנאים שהיו בעולם בעת שבע"ח יצאו מהמים. זוחלים יכולים לעצור את נשימתם בעת שהטמפרטורה יורדת ולהפסיק את חילוף החומרים. הם לא מחויבים לספק לגוף אנרגיה כל הזמן. ההכרח הזה הוא מה שמביא להזדקנות מוקדמת יחסית ביונקים.

זיהום אוויר הוא שם כולל למצב שבו האוויר כולל מרכיבים נוספים מאלה הטבעיים או שריכוז של אחד הרכיבים הטבעיים עולה מעבר לסף סביר. זיהום אוויר יכול להיווצר באופן טבעי מפעילות וולקנית, אבק טבעי, גזי מתאן הנפלטים ממערכות העיכול של בעלי חיים או ממעשי ידי האדם: שריפת דלקים, שריפת אשפה, אדי צבע, פליטת כלי רכב, ועוד ועוד.

מזהמי האוויר משנים את הרכב האטמוספירה ויוצרים סכנה מקומית למי שבסביבתם.

מזהמי האוויר העיקריים:

- חומר חלקיקי (אירוסולים) - סתימת מערכות נימיות ונאדיות הריאות

- פחמימנים/בנזנים - גורמים לשינוי בהרכב הגנטי ולעליה ניכרת בכמות המוטציות – סרטן הריאות ואחרים. בעיקר מזיק הפחמן החד-חמצני.
- אוזון – נשימתו מביאה לצריבה וצלקות ברקמות מערכת הנשימה
- חנקן דו-חמצני – מזיק לאנשים לא בריאים
- גפרית דו חמצנית – מהתפרצויות געשיות, תעשיות צבע ודבק.
- עופרת – בדלקים שאינם נטולי עופרת. חומר מסרטן.

חומר חלקיקי

האירוסולים הם חלקיקים זעירים המרחפים באוויר, לא חשוב מאיזה מקור – פולן, אבקת צמחים, מסוכנת ממש כמו חלקיקי פית, אפר, אבק ואחרים. ריכוז החלקיקים גבוה במיוחד באזורים עירוניים ותעשייתיים. הבעיה היא עם חלקיקים בקוטר הקטן מ-2.5 מיקרון. מערכות ההגנה בגוף (שערות באף, למשל) לא יודעות לטפל בגודל קטן כזה ואז יש סכנה שנאדיות הריאה והמערכות הנימיות של הובלת הגזים ייסתמו ויצאו מתפקוד.

זו אחת הבעיות המרכזיות של אסבסט שמתפרק לחלקיקים קטנים מידי. זה בנוסף לסיכון הסרטני שבו. מחקר מאנגליה הראה שאנשים החשופים לריכוז גבוה של חלקיקים הקטנים מ-2.5 מיקרון הם בעלי תוחלת חיים קצרה ב-26%.

הבעיה הגדולה היא אצל קבוצות סיכון: אנשים הסובלים ממחלות נשימה כרוניות, תינוקות וילדים קטנים. זו אוכלוסיית היעד המפתחת ברונכיט ומחלות ריאה אחרות.

פחמימנים

פחמימנים (Hydrocarbons) הם תרכובות כימיות הבנויות מאטומי מימן ופחמן. תרכובות אלה מהוות מרכיב מרכזי בשמנים, צבע, ממיסים, ודלקים. חלק מחומרים אלה מהווים מזהמי אוויר. לדוגמה: בנזן (C₆H₆) שהיא תרכובת ארומטית נדיפה מאוד מקבוצת הפחמימנים.

מקורות הפחמימנים - פליטות טבעיות ופליטות אנתרופוגניות (מעשה ידי האדם)

מקורות טבעיים: צמחייה, שרפות יער ופליטות ממאגרי דלק טבעיים.

מקורות מעשה ידי אדם: בתי זיקוק לנפט וחימום ביתי, כלי רכב המונעים בבנזין (מירב הכמות), מתקני אחסון דלק, התעשייה הכימית (במיוחד מפעלים המשתמשים בממסים אורגניים).

לא יודעים מה התהליך הביוכימי שמתרחש אבל חדירה של פחמימנים לגוף מביאה לשינוי בהרכב הגנטי של הגוף ולעליה בכמות המוטציות עד פי שמונה. השפעות ארוכות טווח כוללות שינוי בכרומוזומים והפחתה בייצור תאי דם העלולה לגרום ללוקמיה (סוג של סרטן הדם). הקשר ללוקמיה מוכר ומוכח בסביבה של ריכוז גבוה של בנזן, ולכן הבנזן מוכר כחומר מסרטן, אבל יש מודעות גוברת והולכת לכך שגם ריכוזים נמוכים יחסית גורמים להאצה בתהליכים סרטניים בגוף.

מעשנים נחשפים לרמות בנזן הגבוהות פי עשרה מהרמות אליהן חשופים לא מעשנים.

אוזון

גז רעיל בעל ריח חריף, חסר צבע, מורכב מ-3 אטומי חמצן המחוברים יחד. הוא גז קל יחסית שנוטה לעלות למעלה.

האוזון "הטוב" נמצא ברום של כ-25 ק"מ מעל פני כדה"א מעל שכבת הטרופוספירה (שבה נעים מטוסים). הוא מהווה שם מחסום לקרינה האולטרה סגולית שמקורה בשמש, והוא זה שמאפשר חיים על פני כדה"א. עובי שכבת האוזון הוא בין 4 ל-10 ק"מ, תלוי במקום.

הידלדלות שכבת האוזון (הטוב) - פליטת פחמן דו חמצני בתנאים של רוחות מעלה את הפחמן לגובה אל שכבת האוזון. שם הוא נקשר לאטומי חמצן שעוזבים עבורו את מולקולת האוזון. כך מדולדלת שכבת האוזון ויותר קרינה אולטרה סגולית מגיעה אלינו.

אוזון גבוה נמוך הוא רע. הוא גורם לגירוי ניכר בעיניים ובריריות האף, ופוגע בתפקוד התקין של הראות. האוזון הוא מחמצן חזק מאוד הפוגע בדפנות תאי הגוף. את התוצאות הפיזיולוגיות ניתן לחלק לשתי רמות:

- ראשית, חשיפה ארוכת טווח גורמת לצריבה בחלקים העדינים ביותר בריאות ובדרכי הנשימה (נזק הדומה לנזק הנגרם מעישון). רקמות דרכי הנשימה מתגוננות על ידי התפתחות דלקת, התנפחות (הגורמת לקושי בנשימה) ולאחר ההחלמה מתפתחים אזורים מצולקים שמפסיקים לתפקד כקרומים שמעבירים דרכם גזים. כשהמצב מחמיר יכולת הנשימה קטנה, יכולת קליטת חמצן קטנה, ויכולת שחרור פחמן דו-חמצני קטנה.
- שנית, התפקיד ההגנתי של הריאות נפגע. כנראה שבגלל הפגיעה בתאים האחראים להגן על הגוף מפני פולשים זרים, מידת הרגישות למחלות גוברת.

פחמן חד-חמצני

גז חסר צבע, ריח וטעם ומשום כך מסוכן. המקור שלו היא שריפה בלתי מושלמת של דלק, אם בשריפות יער ובעיקר במכוניות. זו הסיבה שמציידים את המכוניות שלנו בממירים קטליטיים למניעת הפליטה הזו.

שריפה מושלמת של דלק משמעותה שריפה בנוכחות מספקת של חמצן, הגורמת לפליטת אדי מים ופחמן דו-חמצני (H₂O+CO₂) ואילו שריפה בלתי מושלמת של דלק משמעותה שריפה שלא בנוכחות מספקת של חמצן, הגורמת לפליטת פחמן חד-חמצני (CO).

פחמן חד חמצני כשלעצמו לא גורם לנזק. אבל כשהוא חודר למערכת הנשימה הוא תופש מקום של פחמן דו חמצני וחמצן, ומי שנחשף לזה סובל מקיטון ביעילות מערכת הנשימה שלו. מי שבריא לא ממש סובל מזה, אבל מי שיש לו נטייה לדלקות בריאות וכן תינוקות וילדים קטנים סובלים מזה.

פחמן חד חמצני נקשר להמוגלובין. מי שנושם רק פחמן חד חמצני שתופש את מקום החמצן יכול למות (כך מתאבדים בהנעת רכב במקום סגור).

שאיפת פחמן חד-חמצני אינה גורמת נזק משמעותי לריאות עצמן, אלא מקטינה את יכולת נשיאת החמצן ע"י הדם. הפחמן החד-חמצני מתרכב עם ההמוגלובין ומונע את העברת החמצן לכל אברי הגוף. חשיפה לריכוזים גבוהים של פחמן חד-חמצני גורמת לסחרחורת, בחילות וכאבי ראש. היות ורקמות ואברים שונים בגוף אינם מקבלים אספקת חמצן מספקת, חלה ירידה בערנות, ביכולת הריכוז, ביכולות הפיזיות וביכולת התפקוד.

חשיפות לריכוזים גבוהים, העשויות להתרחש באזורים סגורים, עלולות לגרום להרעלה חריפה שתוצאותיה הן אובדן הכרה ומוות כתוצאה מחנק.

פחמן חד-חמצני הנפלט ממכשירים ביתיים כגון תנורי חימום או בישול, עלול לגרום להרעלה, כיוון שהגז חסר צבע, חסר ריח וחסר טעם.

מחוז לבית האפשרות לחשיפה קטלנית לפחמן חד-חמצני אינה סבירה למעט מקרים נדירים כגון כבאים הנחשפים לרמות גבוהות של ריכוזי פחמן חד-חמצני בעת כיבוי שריפה.

עבור נשים בהריון יכולה חשיפה לריכוזי פחמן חד-חמצני להוות סיכון מיוחד ולגרום נזק לעובר. קבוצת אוכלוסייה נוספת הרגישה בצורה מיוחדת לחשיפה לפחמן חד-חמצני היא קבוצת הקשישים. קשישים נוטים לסבול ממחלות לב כרוניות, אשר עלולות להחמיר עקב חשיפה למוזהם זה.

חשיפה לפחמן חד-חמצני בקרב קבוצות אוכלוסייה בכל הגילאים הסובלות ממחלות כרוניות אשר מעכבות אספקת חמצן סדירה בגוף, כגון ברונכיטיס כרונית או אנמיה על סוגיה, עלולה להגביר את התופעות של מחלות אלו.

בשנים האחרונות ריכוזי הפחמן החד-חמצני באוויר ירדו, כתוצאה משיפור הדלקים, שיפור מערכת השריפה במנועי כלי הרכב ושימוש בממירי קטליטיים.

למרות כל זאת, מרבית החשיפה לריכוזים גבוהים של פחמן חד-חמצני מתרחשת באזורים בהם יש ריכוז צפוף של כלי תחבורה הנעים באיטיות, כלומר במרכזי ערים סואנות, ולאורך צירי הגישה לתוכן

גופרית דו-חמצנית

גופרית דו-חמצנית היא תרכובת גזית הנוצרת מחמצן וגופרית. התפרצויות הרי געש מהוות מקור טבעי לגופרית דו-חמצנית באטמוספירה, אך המקור העיקרי לגז זה הוא שריפת דלקים פוסלים (שמקורם במאובנים) המכילים גופרית כגון: פחם ונפט.

שריפת דלקים אלה יוצרת גם חומרים מוצקים אחרים בצורת חלקיקים, ולכן גופרית דו-חמצנית נמצאת לעתים קרובות בצרוף עם חלקיקים. גופרית דו-חמצנית מהווה גם סמן מקדים להיווצרותם של חלקיקים חומציים, העלולים לגרום לגשם חומצי.

המקורות העיקריים לפליטה של גופרית דו-חמצנית:

- תחנות כוח.
- מתקנים להתכת עפרות מתכת.
- תהליכי ייצור נייר
- בתי זיקוק.
- מגוון תהליכים תעשייתיים אחרים כגון ייצור של צבעים ודבקים

במהלך העשורים האחרונים של המאה ה-20 הוחדר בהדרגה שימוש בסוגי דלק ופחם דלי גופרית, דלקים נקיים יותר לשריפה, כגון גז טבעי, ויישום טכנולוגיות המצמצמות ומונעות זיהום אוויר. כל אלה הפחיתו את ריכוזי הגופרית הדו-חמצנית בעולם, אך לא פתרו את הבעיה לחלוטין. זו עדיין אחת הבעיות המרכזיות של מפרץ חיפה.

תחמוצות חנקניות

גז חום אדמדם הנראה בערפיח שמעל הערים. לא מזיק בכמויות קטנות אבל כן מזיק לאנשים לא בריאים. **תחמוצות חנקן** מסיסות מאוד, חודרות לעומק דרכי הנשימה, וגורמות למחלות בדרכי הנשימה ולהקטנת עמידות הגוף בפני חיידקים.

מחקרים מראים שילדים הם קבוצת האוכלוסייה הרגישה ביותר לחנקן דו-חמצני. ילדים שנחשפו לרמות גבוהות של חנקן דו-חמצני בתוך הבית רגישים יותר למחלות בדרכי הנשימה והראות. ילדים אלה נוטים לחלות יותר במחלות נשימתיות, בהתקרריות אשר "מתמקמות" בבית החזה, ברונכיטיס ושיעול מלווה בליחה.

גם חולי אסתמה מהווים קבוצה רגישה במיוחד. תחמוצות חנקן מורידות את סף הרגישות שלהם לחומרים הגורמים להצרת דרכי הנשימה (התקפי אסתמה).

עופרת

מתכת כבדה ורעילה, הוגדרה לאחרונה על ידי איגוד הבריאות העולמי כחומר מסרטן. המקור העיקרי לעופרת עד כה הייתה פליטה מכלי רכב. בעבר העופרת הוכנסה לדלק על מנת לשפר את מספר האוקטן ולמנוע שחיקה של תושבות השסתומים במנוע. פליטת העופרת בדלק ירדה בשנים האחרונות בעשרות אחוזים והיא צפויה להמשיך לרדת עם הפסקת השימוש בתוספי דלק על בסיס עופרת ומעבר לדלק נטול עופרת. אבל התקנים האלה לא נאכפים בכל העולם ופליטת עופרת לאוויר בארצות העולם השלישי משפיעה על כל כדור הארץ בשל הרוחות.

מקורות העופרת:

- בנוזן שאליו הוספה עופרת.
- פליטה ממפעלי תעשייה העוסקים בעיבוד עופרת או בעיבוד מתכות.
- רקענות סמוכות לצירי תחבורה אשר בהן שקעו בשנים עברו חלקיקי עופרת מפליטות כלי רכב.

- בחלק גדול מהמקרים החשיפה לעופרת איננה מן האוויר, אלא משיפוץ ביתי של רהיטים או קירות, שימוש באדמה מזוהמת בעופרת או חשיפה תעסוקתית במקום העבודה.
- רמות גבוהות** של עופרת במערכת הדם של נשים בהריון או בתקופת ההנקה גורמות לפגמים התפתחותיים אצל העובר או התינוק. החשיפה לעופרת וחדירתה למערכת הדם לא חייבת להיות במהלך ההריון אלא יכולה להצטבר במערכת הדם לפני ההריון ולחדור למערכת הדם של התינוק דרך השלייה או חלב האם. חשיפה לעופרת אצל עוברים ותינוקות עיכבה את התפתחות מערכת העצבים. בנוסף לכך, מחקרים באנגליה הראו קשר הפוך בין רמת האינטליגנציה של ילדים (IQ) לבין מידת חשיפתם לעופרת.

גשם חומצי

בדרך כלל יש ערבוב של מזהמים שונים וההשפעה הכוללת גדולה יותר מסך ההשפעות הבודדות. זה מביא לתופעה של גשם חומצי.

גשם חומצי הוא השם הנפוץ למשקעים שדרגת החומציות שלהם נמוכה מ- 5.5 pH עקב הימצאותן של חומצות הנפלטות ממפעלים וכלי רכב מזהמים כתוצאה משריפת פחם ודלק אחר. לרוב, מדובר במשקעים המכילים חומצה גופרתית וחומצה חנקתית.

המזהמים העיקריים בגשם החומצי הם הגופרית הדו-חמצנית, פחמן חד-חמצני ותחמוצות חנקן. החומרים המזהמים מגיבים עם המים ליצירת החומצות הללו, והם נוטים להגיב גם ביניהם - ויוצרים חומרים מסוכנים יותר. תרכובות הגופרה (SO_2) הנפלטות לאוויר מגיבות עם אדי-המים (H_2O) ליצירת חומצה גופרתית (H_2SO_4). החנקן הדו-חמצני (NO_2) מגיב עם המים ליצירת חומצה חנקתית (HNO_3). גם הפחמן החד-חמצני מגיב עם אדי המים, ויוצר חומצה פחמתית (H_2CO_3).

נזקי הגשם החומצי:

- זיהום מקורות המים
- זיהום קרקע
- פגיעה בהספקת המינרלים החיוניים לצמחים
- זיהומים בדרכי הנשימה
- קורוזיה של מתכות
- התפוררות אבנים

ועוד ועוד...

איכות המים בישראל

ישראל היא מדינה ענייה במשאבי מים.

מקורות המים העיקריים המשמשים לשתייה הם מי הכנרת ומים מקידוחי מי תהום הכלואים בשכבות קרקע המכונות אקוויפרים.

מחזור המים הטבעי בישראל מוערך ב- 1,600 - 1,900 מיליון מטרים מעוקבים (מלמ"ק). למקורות טבעיים אלו ניתן להוסיף מים מותפלים ושפכים מטוהרים ולהגיע עד 2,000 מלמ"ק מים בשנה (2 מיליארד מ"ק). הצריכה השנתית היא 2.2 מיליארד. הפער הזה מגדיל את הגירעון המצטבר.

צריכת המים בארץ כיום מתחלקת לכ- 55% לחקלאות, 38% לצריכה ביתית וכ- 7% לתעשייה. המחזור במים הולך ומחמיר משנה לשנה בשל עליית הצריכה כתוצאה מהגידול באוכלוסייה והשיפור ברמת החיים, הסכמי מים עם מדינות שכנות, זיהום מקורות מים והמלחתם.

זיהום מקורות המים כולל שפכים המכילים מלחים, חומרי הדברה, שאריות דלקים וכיו"ב בעתיד המחזור צפוי להחריף בשל הגידול הטבעי בצריכת המים אצלנו ואצל שכנותינו ובשל הזיהום הנמשך של מקורות המים.

פתרונות אפשריים: חינוך לחיסכון, השבת מי קולחין, התפלה, ייבוא מים וצמצום החקלאות (להיפרד מהחלום הציוני של חקלאות בכל מקום).

הכנרת

אגן הניקוז של הכנרת

על פי חברת מקורות, אגן הניקוז של הכנרת מביא אליה כמיליארד מ"ק בממוצע בשנה, מתוכם מתאדים כ- 300 מיליון מ"ק מים, כ- 250 מיליון מ"ק מנוצלים בגליל, בגולן ובעמק הירדן, כ- 450 מיליון מ"ק מים שואבת "מקורות" ומזרימה במוביל הארצי, המשרת יותר מ- 4 מיליון אנשים בישראל. עשרות מיליוני מ"ק מים נצרכים על ידי אגודות המים וכ- 20 מיליון מ"ק מי מעיינות מליחים, הנובעים בכנרת, נשאבים אל תעלת המוביל המלוח.

כמות המים מהכנרת עליהם ניתן להסתמך בתכנון אספקת המים - האוגר התפעולי, עומד על כ- 700 מיליון מטר מעוקב (מלמ"ק) בשנה ומוגדר על ידי מפלסי מקסימום ומינימום:

המפלס התחתון (הקו האדום) המותר על פי תקנות הוא 213 מ' מתחת לפני הים. כל ירידה מתחת לקו זה עלולה להפר את מאזן המלחים, הדגה והצמחייה של הכנרת. בשנות בצורת מחליט נציב המים בהתאם למצב המאגרים האם להוריד את הקו האדום לתקופה מוגבלת.

המפלס העליון עומד על 208.80 מ'. זהו נתון טבעי וקשיח, מעבר לו גולשים המים ועלולים להציף את השטחים שמסביב לכנרת.

לנוכח המצב במשק המים ובהנחיית נציבות המים, הורה נציב המים בשנת 2002 להוריד את גובה המפלס התחתון של הכנרת ל- 214 מטר, לתקופה מוגבלת. בתחילת חורף 2002 הגיע המפלס ל- 214.42 מטר. מפלס נמוך כל כך לא נמדד עד אז מעולם.

איכות מי הכנרת טובה בדרך כלל. כיום מסתכם הטיפול במים בהשקעת חומר מרחף (בעיקר בחורף ובאביב) ובהכלרה לשם חיטוי. על מנת לעמוד בדרישות מתקדמות יותר לאיכות מים, עומד להיות מוקם מתקן לסינון

המים. מתקן זה יביא להפחתת עכירותם, לשיפור איכותם המיקרוביאלית ולהורדת רמות הכלרה בלתי רצויות.

ממדי הכנרת: אורך: 21 ק"מ, רוחב: 12 ק"מ, היקף: 57 ק"מ. עומק ממוצע של 25 מ', מירבי: 44 מ'. נפח במפלס המירבי: כ-3.6 מיליארד מ"ק, במינימאלי: 3.6 מיליארד מ"ק. תהליך של תמותה איטית בגוף מים שהזרימה בו איטית. זה תהליך תמותה שבו גוף מים הופך לביצה. זה לא קשור לגודל האגם אלא להרכבו הכימי. זרימת ניטרטים בהיקף גדול לגוף המים מביאה לגידול מהיר באצות ובפיטופלנקטון זה מביא לירידה בכמות החמצן ולתמותה הדרגתית של הדגים.

תהליך יבוש החולה דרדר את איכות מי הכנרת כנראה בצורה בלתי הפיכה. החולה השקיעה בזמנו את כל הנוטריינטים שהיום מגיעים לכנרת. אלי רז מציע להחיות את הכנרת ע"י הזרמה אליה של מים מותפלים באמצעות המוביל הארצי. בשלב זה איש לא מתכוון לעשות זאת, והכנרת נמצאת בתהליך גסיסה מתמשך. הבעיה היא כניסת ניטרוגנים מדשנים ששימשו בחקלאות, הזרמת שפכים. בנוסף מידי שנה נכנסים כ-160 אלף טון כלורידים מנחלים, מעיינות ומי תהום מלוחים וקצת ממי תהום מתוקים.

בים המלח הבעיה היא שונה. שם אין מיקרו אורגניזמים כמו בכנרת.

אקוויפרים

אקוויפר הוא שכבה תת-קרקעית נקבובית, מוליכת מים, המאפשרת יצירת מאגר מים תת-קרקעי טבעי (מי תהום).

מקור המים של האקוויפר בא מחלחול של מי-גשם ועודפי השקיה. בכל האקוויפרים העיקריים בישראל קיימת שאיבת יתר וכתוצאה מכך תהליכי המלחה וכן קיימות בעיות זיהום ממקורות שונים. המאגרים העיקריים של מי תהום בארץ הינם אקוויפר החוף ואקוויפר ההר, התורמים ביחד כמחצית ממקורות המים הזמינים לישראל. מקובל לחלק את אקוויפר ההר לאקוויפר ירקון-תנינים, שמוצאי הניקוז שלו זורמים לכיוון הים התיכון, ולאקוויפרים המזרחיים המתנקזים לבקעת הירדן.

אקוויפר החוף

אקוויפר החוף משתרעת ממורדות הכרמל בצפון ועד לצפון סיני בדרום. גבולה במערב הוא הים התיכון, ובמזרח הוא מגיע לרגלי ההרים. שטחה בתחומי מדינת ישראל הוא 1,900 קמ"ר, ברצועה שאורכה 130 ק"מ ורוחבה נע בין 10 ק"מ בצפון ו-30 ק"מ בדרום. האקוויפר היא פריאטית (גנה חדיר למים) ועשויה חול ואבן חול מתקופת הפליסטוקן. עובייה בקו החוף נע בין 150 ל-200 מטרים. השכבה הולכת ונעשית דקה עד להיעלמה בכיוון מזרח. בסיס האקוויפר עשויה מחבורת סקיה, הבנויה חרסיות וחואר.

האקוויפר הפיקה בעבר כ-400 - 600 מלמ"ק לשנה. האוגר הכולל מוערך בכ-4 מיליארד מ"ק. בשנים האחרונות עומדת הפקת המים מאקוויפר החוף על כ-360 מלמ"ש.

בשנות ה-30, בטרם הוחל בניצול אינטנסיבי של האקוויפר, היה כיוון הזרימה השולט בו ממזרח למערב: המים המתוקים התנקזו בזרימה תת-קרקעית לים, ומי הים לא חדרו לתוך האקוויפר. הבעיות העיקריות באקוויפר החוף הם חדירת מלחים כתוצאה משאיבת יתר וירידת מפלס מי התהום.

אקוויפר ירקון-תנינים

אקוויפר זה בנוי משכבות מסלע בעלות יכולת העברת מים גבוהה בזרימות מהירות. האקוויפר משתרע מוואדי ערה ומעיינות שוני ונחל תנינים בצפון ועד הר הנגב בדרום, ומגב הרי יהודה והשומרון במזרח ועד אזור החוף במערב.

התפוקה באגן זה נעה ב-30 השנים האחרונות בין 300 - 476 מלמ"ש. המילוי הטבעי נאמד ב-360 מלמ"ש בשנה בממוצע.

מוצאי הניקוז הטבעיים העיקריים של האקוויפר הינם מעיינות התנינים והירקון, שבעבר הזרימו 100 מלמ"ש ו-220 מלמ"ש בהתאמה. עם הגברת השאיבה באמצעות קידוחים הלכה ופחתה גם שפיעת המעיינות. עינות ראש העין המזינים את הירקון יבשו כליל בשנות ה-60 ואילו שפיעת התנינים ירדה עד ל-20 מלמ"ש ב-1990 ובשנת 2002.

איכות המים באקוויפר זה טובה מאוד, בדרך כלל. בעקבות זאת הוא תוכנן לשמש כמקור המים העיקרי לאספקת מי שתיה למרכזים העירוניים הגדולים. עם זאת, אופי המסלע הבונה את האקוויפר מאפשר למזהמים לחדור אליו במהירות רבה, בלי לעבור זמני שהיה ארוכים או תהליכי סינון. בשל כך רגישותו רבה לתהליכי זיהום משפכים, דלקים וכיוצא בזה. בשל שאיבת יתר גם מי אקוויפר זה הומלחו.

אקוויפר הגליל המערבי-קישון

מי התהום באזור הגליל המערבי הינם, בדרך כלל, באיכות גבוהה אך חשופים ביותר לתהליכי זיהום. כמות המים הניתנת לניצול מאקוויפר זה מוערכת בכ-140 מלמ"ש.

לאחרונה הוחל בהקמת מתקני סינון למעיינות כברי והגעתון, במטרה לצמצם סיכונים של זיהום מיקרוביאלית ולהתאים את עכירות המים לנדרש בתקנים גם בזמני גשמים ועלית ריכוז חומר מרחף במים.

האקוויפרים המזרחיים

אקוויפרים אלו כוללים את אגני השומרון הצפוני ובית שאן ואת המשכם ההררי, לאורך בקעת הירדן עד ים המלח. ניקוזם הטבעי של המים באזור זה הוא מעיינות עמק בית שאן, בקעת הירדן והמעיינות שלאורך שפת ים המלח. כמות המים הניתנת לניצול ממקורות אלו היא כ-260 מלמ"ש.

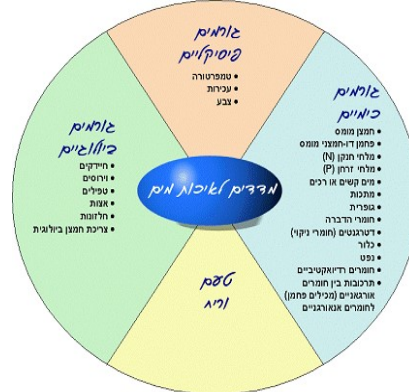
אקוויפרים קטנים יותר: הגליל המזרחי, הגולן, הכרמל, מנשה, הנגב הדרומי והערבה. אקוויפרים אלו משמשים לעיתים מקור מים בלעדי ליישובי האזור (כגון בערבה), בשל העדר קשר למפעל הארצי, המחבר את מקורות המים העיקריים של ישראל.

כל מאגרי המים ברמת הגולן מנהלים משק מים עצמאי המנותק מהמערכת של מקורות. זה האזור היחיד בארץ שהוא עצמאי ממקורות. הערבה ובקעת הירדן לא מחוברים למוביל הארצי, ומקבלים את מימיהם מקידוחים מקומיים של מקורות

נחלים

12 נחלים עיקריים זורמים לים התיכון וכ-15 נחלים זורמים לירדן ולכנרת. הנחלים שהיו מקור מים חיים, הפכו לעורקי הביוב העיקריים של השפכים הביתיים, התעשייתיים והחקלאיים. נחלים אחדים נמצאים בשלבים שונים של שיקום.

מדדים לאיכות מים

מקורות המים הדלים העומדים לרשות המדינה נתונים בסכנת זיהום על ידי שפכים, מהשקיה בקולחים, מנגר עילי מזהום משדות חקלאיים ומאזורים עירוניים, מפסולת מוצקה, מדלקים ומחומרי גלם שונים. גורמי זיהום אלו הביאו כבר כיום לפסילתם של מקורות מים רבים לשתיה ואף להשקיה. הגידול באוכלוסייה, ברמת החיים וברמת התיעוש עלול לגרום הן להקטנת כמות המים הזמינה לנפש, והן להגדלת פוטנציאל המזהמים. מצב משק המים במדינה מצוי כיום בשפל חמור לאחר רצף של שנות בצורת, ועקב עלייה חדה גם במספר הצרכנים וגם ברמת החיים בעשור האחרון.

המקורות העיקריים לזיהום המים

שפכים ביתיים: מכילים בעיקר חומר אורגני שמקורו בהפרשות, בשיירי מזון ושומנים, דטרגנטים המשמשים לניקוי ומלחים.

שפכי תעשייה: מכילים חומרים שונים בהתאם לסוג התעשייה. תעשיית כימיקלים משחררת בעיקר פסולת בעלת pH קיצוניים, מתכות כבדות ורעילות, דטרגנטים וממיסים אורגניים. תעשיית המזון משחררת חומרים אורגניים, מלחים ודטרגנטים. תעשיות הנפט: הפקת הנפט, זיקוק והפיכתו לאנרגיה בתחנות כוח. התעשייה משחררת שיירי נפט, הפוגעים בעיקר בים, ובנוסף גורמת לזיהום תרמי ע"י שימוש במי ים לקירור.

חקלאות: דשנים העשירים בחנקות ובפוספאטים וחומרי הדברה. החומרים מגיעים למקורות מים ע"י חילחול של מומסים עם מי ההשקיה למי תהום, וכן, עם זרימת מי גשמים.

פסולת מוצקה: תשטיפים של פסולת, המחלחלים למי התהום ומזהמים אותם, כמו מתכות כבדות המופרשות מסוללות ישנות שהתפרקו, תרופות, מלחים וכו'.

עם השנים, מתחזק הפיקוח על שחרור מזהמים לסביבה. מפעלי תעשייה מחויבים לטפל בשפכים הנוזליים שלהם בשטח המפעל ואת הקולחים המטופלים הם מזרמים לרשת הביוב הכללית. פסולת רעילה מפונה במכלים מיוחדים לאתר ב'רמת חובב' שבנגב, אך גם פתרון זה מעורר בעיות רבות.

מדדים פיסיקליים: טעם, ריח, טמפרטורה, עכירות הפרמטרים של טעם וריח אינם מדדים במכשירים מדעיים, אך תלונות המתקבלות מהציבור מעידות לרוב על הופעת גורמים זרים במים

- עכירות המים** היא מדד חשוב לאיכות המים. מים עכורים מונעים חדירת אור, ולכן לא מאפשרים לאצות להתפתח בהם, מורידים את קצב הפוטוסינתזה, ובעקיפין את ריכוז החמצן במים. בנוסף, מים עכורים בולעים יותר אור ולכן מתחממים יותר. התחממות המים גורמת לירידה בריכוז החמצן המומס. שני גורמים אלו הם בעלי השפעה מכרעת על ריכוז החמצן הכללי במים ועל מארג המזון כולו. את עכירות המים מודדים בעזרת מד העכירות שהוא מכשיר מדויק הנותן את תוצאותיו ביחידות של NTU או FTU (turbidity units).

- טמפרטורת המים** כאשר מדובר במי שתייה, טמפרטורה היא מדד שחשיבותו היא בעיקר עניין של טעם, אך לטמפרטורה השפעה גדולה על החיים במים. לכל יצור טווח טמפרטורות שבו הוא מסוגל לחיות, סטייה מטווח זה יכולה לגרום למוות. תופעה של תמותת יצורים המונית ניתן לראות באזורים בהם קיים זיהום תרמי. לטמפרטורה השפעה גם על ריכוז החמצן במים, ובהתאם, גם על החיים בהם.

מדדים כימיים: חמצן, פחמן דו-חמצני, חנקות, זרחות, כלורידים, מתכות, וכו'.

הערות עם [P1]

- ריכוז החמצן** במים הוא מדד חשוב לאיכות מים. מקורו של החמצן הוא בתהליך הפוטוסינתזה ובהתמוססות חמצן מהאוויר. רוב היצורים החיים זקוקים לחמצן לשם נשימה, וירידה בריכוז החמצן עלולה לגרום לתמותה. ריכוז חמצן נמוך מעיד על פירוק מסיבי של חומר אורגני במים, כלומר: זיהום.

במצב בו קיים עושר בחומר אורגני עולה צפיפות החיידקים, המורידה את ריכוז החמצן במים, עד לתנאים אנאירוביים. במצב כזה פעילות חיידקים מלווה בפליטת גזים בעלי ריח אופייני.

ריכוז החמצן במים מושפע משני גורמים פיסיקליים: טמפרטורת המים ולחץ ברומטרי. עלייה בטמפרטורת המים גורמת לירידה במסיסות החמצן. ככל שהלחץ ברומטרי יורד, כך יורד ריכוז החמצן באוויר, ופחות חמצן מתמוסס במים.

יחידות המדידה של ריכוז החמצן הן ב-% מרוויה, או מ"ג/ליטר. בירושלים (גובה של 700 מ' מעל פני הים) בטמפרטורה של 20° C ריכוז החמצן ברוויה הוא 8.4 מ"ג/ליטר.
- ריכוז הפחמן הדו-חמצני** משפיע על ה-pH של המים. ירידה בריכוז החמצן מלווה לרוב בעלייה בריכוז הפחמן הדו-חמצני ובירידה ב-pH. ל-pH יש משמעות פסיכולוגית, ולרוב בעלי החיים יש טווח מצומצם בו הם מסוגלים לחיות (לרוב בין 6.5 ל-8.5). ככל שה-pH קרוב יותר לנטרלי, מגוון המינים שנמצא במים יהיה גדול יותר.
- הופעת אמוניה** (NH₃), ניטריטים (NO₂⁻) וניטראטים (NO₃⁻) (חנקות) מצביעה על זיהום שמקורו בחומר אורגני. החנקן מצוי בעיקר בחומצות אמיניות המרכיבות את החלבונים. פירוק החומר האורגני, ע"י חיידקים שונים גורם לשינויים בריכוזי חומרים אלו. חנקות גם יופיעו בדשנים חקלאיים, ויגיעו למים עם הגשמים, או דרך חילחול בקרקע עד למי התהום. ריכוז גבוה של ניטריט רעיל ליצורים חיים. גם אמוניה בריכוזים גבוהים רעילה. בריכוזים נמוכים מהווה המחסור בחנקות גורם מגביל להתרבות יצורים. תקנות מי השתיה מתייחסות לריכוזים המירביים המותרים לחומרים אלו.
- ריכוז הזרחן** או הפוספאט: הזרחן מופיע בתרכובות רבות בגופם של יצורים חיים, ובעיקר כמרכיב ב-DNA. כמו החנקן, חסר בזרחן מהווה גורם מגביל להתרבות יצורים במים. ריכוזים גבוהים של זרחן מעידים על זיהום אורגני, על סחף מאדמות חקלאיות הנושא עמו דשנים, וכן על נוכחות של דטרנטים במים (זרחן הוא אחד ממרכיביהם), האופיינית לשפכים ביתיים ולתעשיות מסוימות.

מי קולחין

שפכים שמטופלים באיכות גבוהה יכולים לשמש להשקיה חקלאית ללא חשש לזיהום קרקע ומי תהום בפתוגנים. שפכים שאינם מטופלים או מטופלים באיכות נמוכה, מזוהמים את מי התהום, הנחלים, הקרקע והים ופוגעים בצמחייה.

מדינת ישראל מייצרת כ-530 מל"ן מ"ק שפכים נזוליים בשנה. אנחנו הראשונים בעולם בתהליך טיהור ומחזור של מי קולחין. אנחנו מטהרים היום כ-90% ממי הביוב שלנו.

בשנת 1992 פעלו בישראל 7 מכוני טיהור שפכים. כיום פועלים בישראל 31 מכוני טיהור. המים המטוהרים משמשים בעיקר לצרכי השקיה בחקלאות (כותנה, תחמיץ) ובגינות הציבורי וכן גם לשיקום נחלים. אגירת הקולחים נעשית באמצעות כ-160 מאגרי קולחים הפרושים ברחבי הארץ.

בשנת 2009 טוהרו ומוחזרו כ-480 מלמ"ש (מתוך כ-510 מלמ"ש שפכים). משרדי הממשלה מקדמים כיום תקנים חדשים (תקני וועדת ענבר) כדי לשפר את איכות הקולחים.

הטיהור הוא טיהור איכותי המביא את המים (אם רוצים) עד לדרגת מי שתיה. ניו יורק היום שותה מים מטוהרים. בארץ מטהרים את המים עד לדרגה המתאימה לחקלאות: הן לבעלי חיים והן לכותנה, פרדסים ושלחין.

אמצעי הטיהור הטוב ביותר הוא הצמח. הבעיה היא שתהליך הטיהור אמנם מנקה את המים מכל החיידקים והוורוסים אבל לא ממלחים. בתהליך הטיהור של השפכים לא עושים התפלה, ולכן קרקע שמושקת במי קולחין הופכת להיות יותר ויותר מלוחה.

התפלה

מים מליחים מוגדרים כמי תהום שמליחותם עולה על זו של מי-שתייה, אולם נמוכה מזו של מי-ים. כמות המים המליחים הזמינים בישראל ומתחדשים מידי שנה מוערכת בכ-100 - 200 מיליון מ"ק בשנה. כמות זאת נוספת לפוטנציאל המים הבלתי מתחדשים באבן החול הנובית בדרום הנגב אשר מוערך בכמה עשרות מיליארדים מ"ק.

התפלת מים מהווה את אחד הפתרונות לבעיות המחסור במים במדינת ישראל. מים מותפלים הם מי שתייה המופקים באמצעות טכנולוגיה המרחיקה מליחים ממי המקור, היכולים להגיע מהים או מקידוחים מליחים. כיום מתפילים כ-350 מיליון מ"ק בשנה. צפוי כי בשנת 2015 יותפלו כ-800 מלמ"ק בשנה.

אחת המגבלות לניצול רחב של מים מליחים הינה המחיר. עלות התפלת מים הינה כ-0.7 - 1.2 דולר למ"ק (הפקת מי תהום רגילים עולה כ-0.2 דולר למ"ק).

התפלה של מים מליחים זולה במידה ניכרת מהתפלת מי-ים. יש למנוע זיהום מים מליחים בשל היותם מקור פוטנציאלי להתפלה בטווח הקצר והבינוני. מה הבעיה בהתפלה? על כל ליטר מותפל נוצר ליטר מומלח בריכוז גבוה - התמלחת. בדרך כלל מזרימים את המים האלה לים. אבל במקומות רחוקים, למשל ביישובי הערבה, שופכים את התמלחת בסביבה.

פסולת מוצקה

הפסולת היא תוצר בלתי נמנע של החברה האנושית המודרנית. הגידול הדמוגרפי והעלייה ברמת החיים וברמת הצריכה תובעים מחיר סביבתי כבד, הן במשאבי הטבע והן בהצטברותה של פסולת מוצרי הצריכה שלנו. במדינת ישראל, גדלה כמות הפסולת בשיעור של כ-5% כל שנה. כל תושב מייצר בממוצע בכל יום כשני ק"ג אשפה. בסך הכול מצטברת פסולת בכמות של יותר מ-5 מיליוני טונות בשנה. בעבר נהגו הרשויות המקומיות לפנות את הפסולת המיוצרת בתחומן למזבלה המקומית, וכתוצאה מכך צמחו הרי פסולת ברחבי הארץ. הרי האשפה גרמו למפגעים נופיים קשים, למפגעי ריח, לפגיעה בערך הקרקע, למפגעי זיהום אוויר (עקב השרפות החוזרות ונשנות שפרצו באתרים אלו), ומעל הכול, תשטיפי הפסולת לחלו לאדמה וזיהמו את מאגרי המים המועטים של מדינת ישראל. ביוני 1993 קיבלה הממשלה החלטה לסגור את מאות המזבלות הבלתי מוסדרות ולשקמן. בעקבות החלטה זו סגר המשרד להגנת הסביבה 77 מזבלות בלתי מוסדרות ברחבי הארץ ושיפר באופן ניכר את תהליכי הטיפול בפסולת. מתקני הטיפול בפסולת הגדולים

זיהום רעש

רעש - קול חזק ובלתי נעים הגורם בדרך כלל לחוסר נוחות וחוסר אונים. קול בעצמה עד 30 דציבלים נחשב שקט, מעל 60 דציבלים נחשב חזק ומפריע, מעל 80 דציבלים - רמה מזיקה ובלתי סבירה קצב מהיר ובלתי מופענח של גלי אוויר, זה הרעש. הנזק הוא דו מימדי הצטלקות אברי השמיעה החיצוניים זה ניתן לתיקון, ופגיעה באזורי המוח המופענחים את גלי הקול, זה הרבה הרבה יותר קשה לטיפול, עד בלתי אפשרי. תאי המוח המעוררים יתר על המידה כתוצאה מהרעש מפסיקים לתפקד ומתנוונים. הסכנה הגדולה כאן מעבר לפגיעה בשמיעה היא שההתנוונות הזו תלך ותתפשט לאזורים שכנים ותפגע גם בתפקודים אחרים של המוח.

קונרד לורנץ, זוכה פרס נובל על מחקריו בתחום התנהגות בעלי חיים, אוסטרי, רופא, נחשב לאבי האתולוגיה - התנהגות בעלי חיים. לתפישתו יצור חי יכול להתקיים רק כל עוד הוא ממשיך ללמוד. הלמידה מייצרת תאו מוח חדשים שנועדו לאחסן את הידע החדש ובכך שומרים על חיות הגוף.

זיהום אור

אור 24 שעות ביממה בעיר מצביע על קדמה ומודרניות, הכל פועל כל היממה. אבל השיפה ממושכת לאור פוגעת בייצור הורמון המלטונין בבלוטת האיטרובל שבמוח. ההורמון הזה קריטי בתהליך הגדילה וגם בתהליך ההזדקנות. הוא מאט תהליכי הזדקנות, שומר ממוטציות, מעכב פעילות סרטנית, מעכב חמצון, ואחראי על הורמון הגדילה.

ילדים וזקנים, מתאפיינים בדרך כלל בפגיעה בבלוטת האיטרובל **בלוטת האיטרובל** עובדת רק בחשיכה, משעתיים אחרי שקיעה ועד בערך חצי שעה לפני הזריחה. היא מושהית אור - מפסיקה את פעילותה מחוץ לטווח שעות החשיכה הנייל. מצאו קשר בין רמת תאורה לסרטן: נשים שחלו בסרטן שד היו חשופות לרמת תאורה בלילה יותר מאשר החלק היחסי באוכלוסייה. כך גם סרטן הערמונית. יודעים לייצר מלטונין, זו מולקולה די פשוטה, ולפעמים מזריקים או נוטלים אותו בכדורים בכדי להתגבר על בעיות גיט לג, למשל.

קרינה

בסוף המאה ה-19 גילה וילהלם רנטגן את קרינת ה-X. זמן קצר לאחר מכן גילה אנרי בקרל את הרדיואקטיביות. באותם ימים לא ידעו המדענים איזו תועלת אפשר להפיק מקרינה ומהם הסיכונים המתלווים לכך.

בעולם המודרני נעשה שימוש רב במקורות קרינה:

- ברפואה משמשים חומרים רדיואקטיביים לאבחון ולטיפול.
- בתעשייה נעשה שימוש בחומרים רדיואקטיביים בתהליכי בקרת הייצור.
- גלאי עשן רבים מכילים חומר רדיואקטיבי.
- כולנו מדברים בטלפונים סלולריים, מאזינים לרדיו ומשתמשים במכשירי מיקרוגל.

קרינה מייננת

השם קרינה מייננת מתאר מעבר אנרגיה בצורת גלים אלקטרומגנטיים בעלי אנרגיה גבוהה או חלקיקים תת-אטומיים, אשר האנרגיה שלה מספיקה ויכולה לגרום ליינון (Ionization) של חומר. יינון הוא תהליך בו אטומים מאבדים או מקבלים אלקטרונים. כך הם הופכים להיות טעונים במטען חשמלי ונקראים בשם יונים. כאשר קרינה מייננת עוברת בחומר ומייננת אותו, היא מאבדת מעוצמתה. **קרינה מייננת** היטתה חלק מעולמנו מאז ומעולם. אולם כיון שלא ניתן לראותה, להריחה או לחוש בה באופן אחר, לא הייתה מודעות אליה. בסוף המאה ה-19 נתגלתה הקרינה המייננת - קרינת X והרדיואקטיביות והחלה המודעות אליה. מאז נמצאו דרכים רבות כיצד לנצל את הקרינה המייננת והחומרים הרדיואקטיביים לתועלת האדם.

קרינה מייננת נמצאת באזורים בעלי מתח חשמלי גבוה, טרנזיסטור, אנטנות סלולריות. קרינה חלשה לא גורמת ליציאה של אלקטרונים. קרינה אלקטרומגנטית פוגעת במערי העצבים, בלב ומסרטנת. לא ברור אם זו פעולה רק של הקרינה המייננת או גם של הבלתי מייננת.

קרינה רדיואקטיבית - קליפת כדור הארץ מכילה חומרים רדיואקטיביים שחלקם נמצאים בתוך הקרקע מאז שכדור הארץ נוצר. חלקם נוצרו ונוצרים בעקבות האינטראקציה שבין הקרינה הקוסמית לשכבה העליונה של

האטמוספירה, וחלקם מעשה יד אדם (נשורת מניסויים גרעיניים, מתקלות גרעיניות או פסולת מעיבוד מחצבים כמו פוספטים ואפר פחם). יותר מ-80% מסך כל החשיפה של האנשים לקרינה מייננת מקורה באותם חומרים רדיואקטיביים שבקליפת כדור הארץ. חומרים אלה מגיעים לבתים שלנו עם מוצרי הבנייה, חודרים לריאות כאבק ומגיעים לשרשרת המזון דרך המים.

בשל ההרכב השונה של הקרקע באזורים השונים, קיים שוני רב בין כמות החומרים הרדיואקטיביים בכל אחד מן האזורים. הדרך המדויקת ביותר ללמוד על תכולת החומרים הרדיואקטיביים בקרקע היא על ידי ביצוע בדיקות מעבדה מורכבות יחסית, במספר רב מאוד של דוגמאות קרקע שנלקחו מאזורים שונים. דרך אחרת היא למדוד את הקרינה הנפלטת מן הקרקע באמצעות גלאי מוטס בגובה נמוך יחסית. הקרינה שמקורה בחומרים רדיואקטיביים, קרינה מייננת, הוגדרה על ידי ארגון הבריאות העולמי כגורם מסרטן, וככל שהחשיפה גבוהה יותר כך גדל הסיכון לחלות בסרטן. לדוגמה, חשיפה שנתית של 26 מילירם מעלה את הסיכון לסרטן בפחות מעשירית האחוז, חשיפה שנתית של 525 מילירם מעלה את הסיכון ב-2%, והחשיפה הנפוצה בישראל - 44 מילירם לשנה. מעלה את הסיכון ב-0.15%.

ריכוז החומרים הרדיואקטיביים בקרקע של ישראל נמוך באופן ניכר ביחס לריכוז החומרים הרדיואקטיביים בקרקע בארצות רבות אחרות. בשנת 1998 בוצע בישראל מיופי רמת הקרינה מן הקרקע. המפה מאפשרת לזהות את האזורים שבהם הקרינה חזקה יותר, בשל ריכוזים גבוהים של חומרים רדיואקטיביים בקרקע. לפי המפה, רמת הקרינה משתנה והיא נעה בין 3 מיקרורם לשעה באזור החוף לכ-60 מיקרורם לשעה באזורים מסוימים בנגב ובבקעת הירדן. ברוב שטחה של ישראל רמת הקרינה היא נמוכה, כ-5 מיקרורם לשעה. אי לכך מנת הקרינה השנתית לאדם בישראל היא, כתלות באזור, בין 26 ל-525 מילירם לשנה. אזורים בעלי קרינה גבוהה יחסית אינם מאוכלסים, כך שרוב האוכלוסייה בישראל חשופה לכ-44 מילירם לשנה בלבד. לצורך השוואה, מנת הקרינה בצילום רנטגן חזה היא כ-5 מילירם.

עוצמת הקרינה המייננת באזורים בארץ: במזרח הארץ יש פוספטים בעלי קרינה רדיואקטיבית. לכן יש שם עוצמת קרינה גדולה ולא כדאי להתיישב שם (ערד יותר גבוהה מת"א)

קרינה בלתי מייננת

קרינה בלתי מייננת היא קרינה אלקטרומגנטית שאינה מייננת את האטומים שהיא עוברת דרכם. בהתחשב ביכולת הישירה לייצור שינויים בתאים החיים, קרינה בלתי מייננת מסוכנת פחות מקרינה מייננת, אך גם לה עלולה להיות השלכה שלילית על הבריאות והיא עלולה לפגוע באופן עקיף בתאים חיים. ארגון הבריאות העולמי פרסם בשנת 2008 קול קורא, ובו חוות דעת שלפיה חשיפה מתמשכת לקרינה בלתי מייננת עלולה לגרום לאדם לזקקים רבים, וביניהם האצת תהליכי הזדקנות תאיים והתפתחות תהליכים סרטניים.

בחיי היום-יום אנחנו חשופים לקרינה בלתי מייננת ממקורות שונים:

- קרינה בתחום התדרים הנמוכים מאוד שמקורה במתקני חשמל.
- קרינה בתחום תדרי הרדיו שמקורה במתקני תקשורת אלחוטית.
- קרינה של האור הנראה.
- קרינה של אינפרא-אדום.
- חלק מתחום האולטרא-סגול.
- לייזרים.

חומרים מסוכנים

חומרים מסוכנים הם חומרים שקיומם מאיים בהווה ובעתיד על בריאותו של האדם, על סביבתו ועל רכושו הן באופן ישיר והן באופן עקיף על ידי זיהום הקרקע, מ-התהום, איכות האוויר, הים וחופיו. על החומרים המסוכנים נמנים רעלים, חומרי דישון, חומרי נפץ, סוללות ועוד.

נאות (רמת) חובב - מרכז ארצי לטיפול במזהמים מסוכנים. אזור שבו הכי פחות רעידות אדמה (נחלים גדולים הרבידו שם חול וייצבו האיזור).

חברת הסביבה : ארבעה מפעלים מזהמים גדולים בפארק התעשייתי: אגן כימיקלים, תרכובות ברום, טבעטק והחברה לשרותי איכות הסביבה

החברה לשרותי איכות הסביבה נוסדה ב-1990 כחברה ממשלתית כדי לטפל בכל הפסולת המסוכנת המיוצרות בישראל. במשך השנים התפתחה החברה וכיום היא מספקת לתעשייה, מכוני המחקר, המעבדות ובעלי העסקים מגוון שרותים רחב בתחום איכות הסביבה.

החברה היא בעלת המפעל לטיפול בפסולות מסוכנות. המפעל מטפל במגוון רחב של פסולות: אורגניות, אי-אורגניות ומוצקות. פסולת אורגנית המתקבלת במפעל מנותבת לאחת משלוש אפשרויות הטיפול - שריפה מבוקרת במתקן חברת אקוסול הממוקם בשטח מפעל החברה, משלוח לטיפול בשריפה במתקנים מאושרים בחו"ל, טיפול ביולוגי, טכנולוגיה המיועדת בעיקר לטיפול בקרקעות מזהמות.

פסולות אי-אורגניות מטופלות בשיטות כימיות: ניטרול, דטוקסיפיקציה ומחזור. פסולות אי-אורגניות לפני הטמנה יטופלו בטכנולוגיה חדשה של מיצוק/ייצוב לפני הטמנה על פי הדירקטיבה האירופית.

פסולות מוצקות, לאחר ייצוב/מיצוק, מועברות להטמנה במטמנות מבוקרות ואטומות.

החברה מקיימת קשרים הדוקים עם חברות בכל רחבי העולם לפיתוח טכנולוגיות חדשות לטיפול בחומרים מסוכנים. החברה פועלת תוך הקפדה חמורה על תקנים, כללי בטיחות ושיקולים מקצועיים במטרה לשמור על בטיחות העובדים במפעל והתושבים בסביבה ומשתפת פעולה עם הארגונים הירוקים לשמירה על איכות הסביבה. החברה הרחיבה את סל השרותים שהיא מספקת ללקוחותיה ומציעה להם ניהול פסולות כולל וגם שרותי מעבדה אנליטית לגורמי חוץ, שרותי אנליזה וניטור אויר, ייעוץ ומידע בנושא אקולוגיה וחומרים מסוכנים, אחזקה וכיול של מכשירי ניטור, ייעוץ ומכירה של ציוד בטיחות ואריזה, בדיקות סקר בקרקעות מזהמות, מחזור מסנני שמן וטיפול באקולוגית המוסך, מחזור פלורסנטים ועוד.

חומר מסוכן נשלח לטיפול תמורת תשלום באפריקה.

שמירת טבע

למה לשמור על הטבע?

כדי שהמערכות האקולוגיות ימשיכו לתפקד !!!

- המערכות האקולוגיות מהוות את הבסיס לקיומו של האדם ומספקות לנו את צרכי קיומו הבסיסיים ביותר: מקום מחייה, אקלים מתאים למחייה, חמצן, מים ומזון.
- המשמש מקום מקלט למינים נדירים ולמינים שנתונים בסכנת הכחדה.
- החזרת חמצן לאטמוספירה, פיתוח קרקע ומניעת אפקט החממה.
- המערכות האקולוגיות מספקות לאדם את המגוון הגנטי אשר ממנו לקחנו את כל מקורות המזון ואת כל התרופות ומשמשות מאגר לצרכי האדם בעתיד.
- המגוון הביולוגי מהווה את הבסיס לתרבות האנושית.

כאשר לא ניתן לשמור על הטבע במלואו, הגדרת שטחי ליבה והגנה עליהם מפני פיתוח מהווה ברירת מחדל. שטחי הליבה צריכים לייצג את הנוף, לאפשר את קיומם של מינים אופייניים ללא התערבות נוספת של האדם, ולשמש מקום מקלט למינים נדירים ולמינים שנתונים בסכנת הכחדה. יחד עם זאת, שמורות טבע מאפשרות לאדם לחקור את המערכות האקולוגיות המיוצגות בהן, ולהשתמש בהן גם לצרכי חינוך ותיירות. כאשר יש ניגוד אינטרסים בין שמירת טבע לבין צרכי האדם, בשמורות טבע יש לשמירת טבע עדיפות על צרכי האדם.

'שמירת טבע' מוגדרת כ- "ניהול שקול של הביוספירה, המתחשב באילוצים חברתיים-כלכליים, המאפשר אספקת מוצרים ושירותים עבור האדם מבלי לפגוע בשונות המערכות הטבעיות, והמכיר באופי הדינמי של המערכות הביולוגיות".

הדרך המקובלת ביותר ברחבי העולם לשמור על הטבע, הנה על ידי ייסוד או הכרזת אזורים כ 'מוגנים'. אזורים שבהם התיישבות אנושית ופעילות כלכלית נעדרות או מוגבלות. 'אזור מוגן' מוגדר על ידי ארגון השימור העולמי (IUCN, 1994) כ: "אזור של יבשה או ים המוקדש לשמירה ותמיכה בשונות הביולוגית ובמשאבים הטבעיים והתרבותיים המקומיים, ומנוהל באמצעים חוקיים או אחרים".

האיגוד העולמי IUCN – the International Union for Conservation of Nature דירג אזורים מוגנים לרמות הבאות:

1. אזור המנוהל עבור מדע או הגנה על טבע בראשית (שמורת טבע).
2. אזור המנוהל בעיקר עבור הגנה על מערכות אקולוגיות ונופש (גן לאומי).
3. אזור המנוהל בעיקר עבור שימור מאפיינים טבעיים ייחודיים (מעייץ).
4. אזור המנוהל בעיקר עבור שימור של בית גידול או מין ביולוגי (קני נשרים).
5. אזור המנוהל בעיקר לשימור והגנה של נוף יבשתי או ימי (דיונות).
6. אזור המנוהל בעיקר עבור שימוש בר קיימא של מערכות אקולוגיות (נחל).

IUCN - הארגון העולמי לשמירת טבע. בעל אתר אינטרנט מצוין. פיתח את רעיון השמורה הביוספרית - שמורת טבע בקרבת מגורי בני אדם כמו למשל שמורת הכרמל.

שמורה ביוספרית היא שמורת טבע בקרבת מגורי אדם, העונה על מספר של קריטריונים אקולוגיים ותכנוניים הנוגעים לביוספירה, כולל פיתוח בר-קיימא ושמירה על ערכי טבע מגוונים, במטרה לאזן בין צרכי האדם העכשוויים, העתידים וערכי שמירת טבע.

עד יוני 2012 אונסק"ו כללה 580 שמורות ברשת העולמית של שמורות ביוספריות, הנמצאות ב-114 מדינות ברחבי העולם. בארץ הוכרזו עד כה שתיים כאלה:

- אחת, בכרמל. גודלה 84,000 דונם, והיא הוכרה כשמורה ביוספרית באפריל 1996. כיום מעמד השמורה נמצא בסכנה היות וההכרזה על השטח כשמורה הונחתה מלמעלה והאוכלוסייה המקומית (דרוזית ברובה) לא שותפה בתכנון השמורה או בתהליך השימור הנוכחי.
- שנייה, בפארק רמות מנשה, הוכרה כשמורה ביוספרית בשנת 2011, ונקראת שם: "מרחב ביוספרי רמות מנשה".

פיטר סקוט: 4 עמודי שמירת הטבע:

העמוד האסטטי

העמוד האתי (חובה מוסרית)

העמוד המדעי (מחקר)

עמוד כלכלי (משאב)

(העמוד הציוני בישראל-בן גוריון: "אם המדבר לא יחסל המדינה, המדינה תחסל המדבר")

בתקי' העותמנית הארץ סבלה קשה מכריתת יערות. רק בסוף התקופה, ג'מאל פשה, מדכא המרד הארמני ומושל יפו וארץ ישראל, היה מעודד הייעור בארץ ישראל. הוא ממנה את אהרון אהרונסון לאחראי על המלחמה בארבה, וממנה אדם נוסף כאחראי על הייעור.

הגופים לשמירת הטבע בארץ: קק"ל, המשדח להגנת הסביבה, רשות הטבע, החברה להגנת הטבע, רשות הטבע והגנים.

רשות הטבע והגנים (רט"ג)

רשות הטבע והגנים פועלת מכוחו של חוק גנים לאומיים ושמירת טבע, שאושר בכנסת באוגוסט 1963. על פי חוק זה קמו שתי רשויות ממשלתיות עצמאיות: רשות הגנים הלאומיים ורשות שמורות הטבע. שתי הרשויות אוחדו בשנת 1998 לרשות אחת - רשות הטבע והגנים.

הרשות היא תאגיד הכפוף לשר להגנת הסביבה. היא מעוגנת בתקציב המדינה, אך מרבית תקציבה ממומן מהכנסותיה העצמיות, בעיקר מדמי כניסה לשמורות הטבע ולגנים הלאומיים.

כדי למלא את תפקידה כראוי, פועלת רשות הטבע והגנים למען 3 מטרות עיקריות:

1. שמירה על המגוון הביולוגי, המערכות האקולוגיות ונופי הארץ בגנים הלאומיים, בשמורות הטבע ובשטחים הפתוחים.
 2. שמירה על אתרי המורשת בגנים הלאומיים ובשמורות הטבע וטיפוחם למען קהל המבקרים.
 3. הסברה וחינוך לשמירה על ערכי טבע, נוף ומורשת לשם הגברת מודעות הציבור לנושאים אלה.
- סה"כ בישראל היום 332 אתרים בנייהול הרשות, על פני שטח של כ-9.5 מיליון דונם. בין השמורות נמנות שמורות קטנות (שטח שמורת הטבע פסוטה הוא 3.5 דונם) וגדולות (שטח שמורת הטבע הר הנגב הוא 1,045,000 דונם). שטח שמורות הטבע והגנים הלאומיים בישראל מהווה כ-43.2% מכלל שטח המדינה. יש לזכור ששטח זה כולל את מרבית שטחי האימונים של צה"ל וכוחות הבטחון

קיים הבדל בהתייחסות לתכנון ופיתוח בין שמורות טבע וגנים לאומיים בהתאם להגדרות החוק:

גן לאומי:

שטח המשמש או מיועד לשמש לצורכי נופש לציבור בחיק הטבע או להנצחת ערכים שיש להם חשיבות היסטורית, ארכיאולוגית, טבעית או נופית וכיוצא באלה, בין שנשאר בטבעו ובין שהותקן לשמש מטרות אלו ואשר שר הפנים הכריז עליו בהתאם להוראות סעיף 22, שהוא גן לאומי.

שמורת טבע:

שטח שבו נשמרים חי, צומח, דומם, קרקע, מערות, מים או נוף, שיש בהם עניין מדעי או חינוכי, מפני שינויים בלתי רצויים במראם, בהרכבם הביולוגי או במהלך התפתחותם, ואשר שר הפנים הכריז עליו, בהתאם להוראות סעיף 22, שהוא שמורת טבע.

כלל גן לאומי ושמורת טבע יש תכנית אב המבטאת את סך כל רצונות השימור והפיתוח בשטח. עורך התוכנית הוא בדרך כלל אדריכל נוף שמשמש כמתכנן הקבוע של האתר. לאחר אישורה, ניתן לגזור מהתוכנית פרויקטים ספציפיים לתכנון מפורט וביצוע בשלבים.

תוכניות האב הן במסגרת תמ"א מס' 8 – תכנית מתאר ארצית לגנים לאומיים, שמורות טבע ושמורות נוף, 21.6.1981.

שמורות טבע בישראל: עין גדי, שונית האלמוגים באילת, שמורת החולה, אגמון החולה, מערת אבשלום, תל דן, שמורת הבניאס.

קרן קיימת לישראל קק"ל

ארגון ציוני שנוסד ב-1901 כאמצעי לאיסוף כספים מיהודים לשם קניית קרקעות בארץ-ישראל והכשרתן להתיישבות יהודית. בשנת 1904, במקביל לפעילותה בתחום רכישת הקרקעות, קק"ל יזמה נטיעת עצי זית על אדמות בן-שמן וחוללה שזה עתה נרכשו. המחשבה מאחורי יוזמה זו הייתה לטעת עצים נותני פרי שיקשרו את ההתיישבות הציונית המתחדשת לעברה ההיסטורי. פעילות זו מצינת למעשה את ראשית מפעל הייעור של קק"ל, מפעל הנמשך עד עצם היום הזה. במהלך 100 שנות פעילות, קק"ל נטעה למעלה מ-200 מיליון עצים על פני 920 אלף דונם.

מטרות הנטיעה השתנו ומשתנות בהתאם לתקופה. בעבר, נטיעת היערות באה לענות על צרכים מידיים כמו הגנה על שטחי קרקע נרחבים ושימור הקרקע. כיום, ליערות תפקידים מגוונים נוספים כמו שיפור איכות הסביבה ("ריאות ירוקות"), סיפוק צרכי נופש וביולוגי, הספקת עצה והשבחת מרעה.

קק"ל היא הגוף היחיד בארץ המופקד על פעילות הייעור מתוקף אמנה שנחתמה בין קק"ל לבין ממשלת ישראל. פעילות זו כוללת נטיעת עצים חדשים, אחזקת יערות קיימים, הגנה על היערות ותרומה לאיכות החיים בישראל.

צבי הרמן שפירא היה בעל הרעיון של הקמת קרן כספית לגאולת אדמות בארץ ישראל. הוא היה עליו תורני והוסמך לרב בגיל מאד צעיר. היה פעיל בחיבת ציון בגרמניה. כבר בוועידת קטוביץ הוא קורא להקמת הקק"ל אבל אז לא היו בשלים לקבל את הרעיון הזה. העלה שנית את הרעיון בקונגרס בזל. רק בקונגרס ה-4 ב-1901 יזמתו מאומצת ומוקמת הקק"ל. (הוא כבר לא היה אז בחיים).

ב-1905 נרכשו ע"י הקק"ל הקרקעות הראשונות - 200 דונם בחדרה. שפירא קבע שכל קרקע שתירכש ע"י קק"ל תהיה בבעלות עם ישראל ולא תימכר. רעיון החכירה לדורות של הקק"ל היה אף הוא שלו.

עד 1948 קק"ל קנתה כחצי מסך הקרקעות של מדינת ישראל מבאר שבע צפונה. שליש מזה נרכש בידי יהושע חנקין כשהמממן היה מנחם אוסישקין, יו"ר הקק"ל.

1926 – אוסישקין מגייס כ-330 מיליון דולר מקנדה לרכישת אדמות עמק חפר.

1941 – מחליף אותו יוסף וויץ שבנו יחיעם נהרג בליל הגשרים באכזיב.

ב-1948 קמה מדינת ישראל ותפקידה של הקק"ל – רכישת אדמות בארץ ישראל, מתייטר. במקום שהיא תתפרק, כמו שאולי היה צריך לקרות, החליט יוסף וויץ (שעמד בראש ועדת הטרנספר שהעבירה את קרקעות הקק"ל למדינה) לבקש מבן גוריון שהקק"ל תטפל בכל הקרקעות הערביות שנפלו לידי הממשלה. בן גוריון הסכים והקק"ל קיבלה את הבעלות על כל הקרקעות הללו.

כעת גם שונה היעד של הקק"ל מרכישת קרקעות לטיפול בקרקעות. הפרויקט הראשון היה לייער את השטחים החדשים.

עד 1948 פחות מאחוז אחד מאדמות המדינה מיוערות ע"י הקק"ל. מההסכם עם בן גוריון מתחילים את מפעל הייעור שישנה את פרצופה של הארץ.

וויץ החל במקביל גם לרכוש קרקעות בארגנטינה בכדי לישוב שם את פליטי ארץ ישראל הערביים.

וויץ הפעיל לחץ גדול על מפקדי הצבא לחזוף את פינוי הערבים מארץ ישראל.

היום חושבים שאין יותר אורנים טבעיים בארץ ישראל, ושמקור כל האורנים כאן הוא מייבוא רומאי מסביבות רומא. זה הוסק מהקרבה הגנטית הגדולה שנמצאה בין האורנים הארצישראליים לאלו שבאיטליה.

יוסף וויץ, שהיה דמות מאד חזקה ויוצאת דופן, הוא זה שקבע שקק"ל תשתול אורנים. הוא לא היה מבין גדול בבוטניקה וקבע לנטוע אותם צפוף מהמקובל בעולם. באופן שרירותי קבע 500 יחידות לדונם – צפוף מאד. התוצאה הייתה שהעצים גדלו חולים, נשארו קטנים ודליקים.

פעילות הקק"ל כיום

ייעור

- נטיעת כ-240 מיליון עצים על פני כ-920,000 דונם.
- טיפוח וטיפול בכ-400,000 דונם חורש טבעי.
- גידור והסדרה של כ-400,000 דונם אדמת מרעה.

מים

- סיוע למשק המים הלאומי על ידי בניית כמאה ושישים מאגרים וסכרים ברחבי הארץ, שנועדו לאיגום זרימות עודפות ומי שיטפונות ולמחזור מי קולחין מטוהרים בהיקף של למעלה מ-160 מיליון מ"ק מים.

שיקום נחלים

- שיקום והשבת החיים לנחלי ישראל המזוהמים.

הנגשת היערות לציבור

- התקנת כ-1000 חניונים ברחבי הארץ ובהם חניוני נופש פעיל ופארקים אזוריים הקולטים רבבות מבקרים. קירוב הציבור ליערות באמצעות מגוון של סיורים ופעולות נופש ותרבות בחיק הטבע

איכות הסביבה

- תרומה לאיכות הסביבה בכל אזורי הארץ.

מאבק במידבור

- דחיקת גבול המדבר ויצירת פינות צל וירק במחנות צה"ל וביישובי הדרום.

הכשרת קרקע

- הכשרת הקרקע לכאלף יישובים ברחבי הארץ.
- הכשרת כמיליון דונם קרקע לחקלאות.

חינוך ונוער

- חיזוק הקשר של הנוער היהודי בארץ ובתפוצות לאדמת המולדת באמצעות מערכת חינוך והסברה וסיוע לקליטה חברתית של ילדי עולים.

רכישת קרקעות

- רכישת כ-2.6 מיליון דונם קרקע להתיישבות.

פריצת דרכים

- פריצת כ-7,000 ק"מ דרכים ודרכי יער.

המשרד להגנת הסביבה

המשרד להגנת הסביבה הוקם בשנת 1989 בהחלטת ממשלה מס' 5 מיום 25/12/1988.

המשרד פועל בשלוש רמות: ארצית, מחוזית ומקומית.

ברמה הארצית: נושא המשרד באחריות לניסוחה של מדיניות ארצית משולבת וכוללת, וכן לפיתוח אסטרטגיות, תקנים וקדימויות להגנת הסביבה. במישור זה פועלים במשרד אנפים ומחלקות העוסקים בטיפול בנושאים הסביבתיים המקצועיים, במנגנון האדמיניסטרטיבי ובקשרי גומלין עם האזרח.

ברמה המחוזית: פועל המשרד באמצעות 6 מחוזות, לפי חלוקה גיאוגרפית המקבילה למחוזות משרד הפנים. כל אחד מהמחוזות פועל על-פי המאפיינים והצרכים הסביבתיים הייחודיים של היישובים בתחום אחריותו, כמו: יישום המדיניות הסביבתית-לאומית, מעורבות בתהליכי התכנון הפיסי, הדרכת הרשויות המקומיות לגבי אחריות הסביבתית, פיקוח ואכיפה של חוקי איכות הסביבה ברשויות המקומיות, ניסוח דרישות והתניות סביבתיות ברישיונות עסק, ליווי ולהכוונה של היחידות הסביבתיות וייזום פרויקטים סביבתיים במחוזות וקידומם.

במסגרת השלטון המקומי: המשרד תומך ב-47 יחידות סביבתיות שהוקמו בערים ובאיגודי ערים. הפעילות ביחידות הסביבתיות מקשרת בין יעדי המדיניות הסביבתית-לאומית לבין פעולות היומיום בשטח ברמה המקומית. היחידות הסביבתיות מוציאות לפועל את המדיניות הסביבתית ברמה המקומית, ומהוות גוף מייעץ לרשות המקומית לנושאי איכות הסביבה.

גופי סמך באחריות השר לאיכות הסביבה: רשות הטבע והגנים (שאוחדה בשנת 1998); החברה לשירותי איכות הסביבה בע"מ, המפעילה את אתר הפסולת הרעילה ברמת חובב; רשות נחל הירקון; רשות נחל הקישון וחברת פארק אריאל שרון (איילון).

החברה להגנת הטבע

החברה להגנת הטבע, שנוסדה בשנת 1953, הינה הארגון הסביבתי הוותיק והגדול בישראל והינה מארגוני שמירת הטבע והסביבה הוותיקים בעולם. החברה להגנת הטבע הינה עמותה ציבורית, הפועלת שלא למטרות רווח וייעודה שמירה על הסביבה, על ערכי הטבע והנוף, והמורשת ההיסטורית – תרבותית של האדם בישראל.

החברה זכתה בפרס ישראל בשנת 1980 על תרומה מיוחדת לטובת המדינה והחברה בכללה. בחברה להגנת הטבע חברים כיום למעלה מ-65,000 בתי אב בישראל.

החברה להגנת הטבע הוקמה על רקע מאבק למען שמירת הטבע והנוף בישראל: בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20. כאשר נודעה התוכנית לייבוש אגם החולה, נזעקו כמה עשרות חובבי טבע ואנשי מחקר בארץ והחליטו לצאת במאורגן נגד התוכנית שפגעה בטבע העשיר והמיוחד של אצבע הגליל. התארגנות זאת הובילה

למחשבה כי יש להקים חברה ציבורית, בעלת תשתית רחבה, שתרכז את הפעילויות השונות בתחום שמירת הטבע.

בתחילת קיומה ניהלה החברה מאבק ציבורי שהוביל גם לחקיקת חוקי שמירת הטבע הראשונים של מדינת ישראל וגם להקמת רשות שמורות הטבע – הרשות הממלכתית המופקדת על ניהול משאבי הטבע של המדינה. במהלך השנים הובילה החברה להגנת הטבע מאבקים סביבתיים רבים. הבולט מכולם היה הקמפיין למען פרחי הבר של ישראל, שכלל הכרזה על עשרות מיני צמחים כ"ערכי טבע מוגנים" ופעילות אינטנסיבית במוסדות החינוך ובקרב הציבור כולו. התוצאות בשטח היו חד משמעיות - אזרחי ישראל הפסיקו לקטוף פרחי בר, וקמפיין פרחי הבר נלמד בפורומים שונים כקמפיין הערכי המוצלח ביותר בתולדות המדינה, משום שהוא הצליח לשנות את עמדות הציבור ואת התנהגותו בשטח. קמפיין מוצלח נוסף הוא קמפיין החופים של החברה להגנת הטבע, שנמשך 7 שנים, הסתיים בחקיקת חוק החופים המגן על הסביבה החופית של ישראל.

מטרות החברה להגנת הטבע:

- ✚ לשמור על הסביבה, על ערכי הטבע, הנוף והמורשת ההיסטורית והתרבותית של האדם בישראל ובכלל.
- ✚ לחנך להכרת הסביבה וידיעת הארץ, טיפוח הזיקה לנוף ולסביבה וחיזוק הקשר בין הציבור הרחב וערכי החי והצומח שבה, הטבע הדומם, יחידות הנוף השונות, שרידי העבר והיישוב לתולדותיו.
- ✚ לפעול בקרב רשויות השלטון להגברת מודעותם לנושאי הסביבה ולהגברת נכונותם לפעול למען קידום חקיקה שומרת סביבה, תכנון ידידותי ומאוזן לסביבה ופיתוח בר-קיימא.
- ✚ ליצור מודעות לשמירת הטבע וסביבה, פעילות לעיצוב עמדות הציבור ומקבלי ההחלטות בנושאי טבע וסביבה ולהגביר את המחויבות שלהם לשמירת הטבע והסביבה.
- ✚ לשמור על עצמאות רעיונית וארגונית על מנת שהעמותה תוכל לפעול לקידום מטרותיה המפורטות בתקנון זה באופן חופשי וללא כל תלות.

אדם, טבע ודין (אט"ד)

אדם טבע ודין היא אגודה ישראלית להגנת הסביבה הכוללת מדענים, עורכי דין, מתכננים ומומחי סביבה הפועלים למען קידום נושאי איכות הסביבה, בריאות הציבור וצדק סביבתי בסדר היום הציבורי. העמותה הוקמה בשנת 1990 על ידי אנשי מקצוע מתחום המשפט, המדע והתכנון, במטרה להוות גוף מקצועי, בלתי תלוי, שייצג את האינטרס הציבורי בשמירה על איכות הסביבה ובריאות הציבור בישראל. חזונה הוא שמדינת ישראל תכיר הלכה למעשה בזכות תושביה, בדרך זוהי ובדורות הבאים, לחיות בסביבה נקייה ובריאה, נטולת מפגעים סביבתיים ובזכות ליהנות ממשאבי הטבע שלה.

עמותת אט"ד הנה עמותה רשומה, ללא מטרות רווח, הנתמכת מתרומות ומדמי חבר בלבד ואינה ממומנת על ידי שום גורם ממשלתי, על מנת לשמור על עצמאותה המלאה.

אדם טבע ודין פועלת בכלים מקצועיים, משפטיים ומדעיים, לקידום מטרותיה, בין השאר: הגנה על בריאות הציבור, מניעת זיהום אוויר ומים, קידום שיטות טיפול מתקדמות בפסולת, שימור החופים והשטחים הפתוחים הציבוריים, קידום חקיקה בנושא קרינה אלקטרומגנטית, מתן סיוע מקצועי וייצוג משפטי לא תשלום לציבור הרחב הנתקל במפגעים סביבתיים, חיזוק המודעות הציבורית לאיכות הסביבה וקידום חקיקה סביבתית ואכיפתה.

המוקד הירוק מטפל בפניות הציבור בכל נושא הנוגע לסביבה. המוקד מטפל מדי שנה במעל אלף פניות ציבור בנושאי סביבה. ומעניק, ללא תשלום, ייעוץ בהיבט המשפטי, המדעי והתכנוני, והנחיות לפעולה מול הרשויות. בחלק מהמקרים, בכפוף להעברת מידע מלא אודות הבעיה למוקד הירוק, המוקד פונה בעצמו לגורמים הרלוונטיים.

הבעיות המרכזיות בשמירת טבע היום בישראל

- הרס מערכות אקולוגיות.
- מחסור במי שתייה.
- התמלחות האקוויפרים.
- זיהום האקוויפרים
- עלייה בזיהום האוויר.
- ירידת מפלס ים המלח (פגיעה בתשתיות).
- כריית פצלי שמן בחבל לכיש.

ספרות רלבנטית:

האנציקלופדיה של החי והצומח
Mammals of Israel – של יורם טוב
התוכנית הלאומית למגוון הביולוגי בישראל – פרויקט לאומי שנערך בשנים 2005-8.
אקולוגיה – עקרונות ותהליכים, אקולוגיה - אדם וסביבה
הסביבה בישראל – אלון טל. משפטן, מקים עמותת אדם, טבע ודין.
אבי פרבולוצקי וגדי פולק – אקולוגיה - המקרה הישראלי. ראייה ביולוגית
טבע ומורשת כבסיס לתכנון של ישראל במאה ה-21 – עמנואל מזור
עלונים וחבורות של רשות שמורות הטבע – על מעיינות, חוף הים, הנוף המדברי, המכתשים וכו'

אמנות נוצרית

תמלול הרצאת מאשה לוי

נתמקד באמנות פלסטית, אומנות שמשמשת בחומרים שאפשר לשנות את תורתם: ציור, פיסול ואדריכלות. ניגע בעיקר בציור וקצת באדריכלות.

ניתוח תמונה

- שלושה שלבים בהסתכלות על יצירת אומנות, השניים הראשונים הם החשובים ביותר.
 - **שלב א** - התבוננות קדם איקונוגרפיה, מנסים להבין מה יש בתמונה: כמה דמויות בה, מה הן לובשות, בתוך איזה קונטקסט? עני או עשיר? חפצי עזר נלווים.
 - **שלב ב** – איקונוגרפיה, הניתוח והפרשנות של מה שרואים. בשלב הזה מזהים את האטריבוטים – הסמל המאפשר לפענח ולזהות את הדמות, ומתוך מרכיבי הדמויות והיחסים שביניהן לזהות את הסצנה המתקשרת לכתבי הקודש.
 - **שלב ג** - להכניס את יצירת האומנות להקשר ולמסגרת ההיסטורית שלו.
- **הפיאטה של מיכלאנג'לו** - קונספט שנוצר במאה ה-13 במסגרת תנועה שהדגישה את סבלה של מריה וישוע. הסצנה הזו לא מופיעה בברית החדשה, אין סצנה שבו מריה מחזיקה בידיה את גופו של בנה, אבל זה מאד הגיוני שבפועל הייתה סצנה כזו.

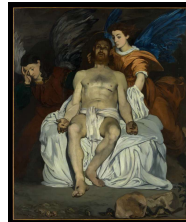
פיאטה - שם לסצנה שבה מריה יושבת עם בנה המת שהורד מהצלב. הבגד לא ברור, על חזה רצועה עם הכיתוב עם שמו של מיכלאנג'לו בונאררוטי. נראית קצת שלוה כשהיא משקיפה על גופת בנה. הגבר ראשו מוטח לאחור, קצת מסתכל עלינו, גופו עירום פרט לאזור חלציים, סימני מסמרים בכפות ידיו ורגליו וסימני דקירת חנית בציידו. הכל עשוי משיש מריה נראית צעירה, זה משום שמיכלאנג'לו התייחס מאימו כשהיא הייתה מאד צעירה וכאן הוא משחזר את הזיכרון הזה.

הסמלים: 4 פצעים וחתך בצד ימין של החזה - אטריבוט של ישוע. ברגע שמבינים את המקור זה נותן עומק לניתוח יצירות מאוחרות יותר על אותו נושא. למשל הציור "מות ישוע עם מלאכים" - אדוארד מאנה, ישוע מצויר כגבר מאד אנושי עם החתך בצד הלא נכון, שמאל במקום מראשי הזרמים בתנועת המהפכה הצרפתית שרצח בידי אחת ממתנגדיו.

הוא פונה אלינו עם חיוך קטן, ידו נופלת כמו בפיאטה. הכל שחור מסיבב והאור יוצא מהדמות עצמה, זו אמירה על קדושת האיש, קדוש של המהפכה הצרפתית.

מות ישוע עם מלאכים - אדוארד מאנה, ישוע מצויר כגבר מאד אנושי עם החתך בצד הלא נכון, שמאל במקום ימין. זה היה סוג של התרסה.

נשיקת יהודה בגת שמנים - ג'וטן, יהודה איש קריות מנשק את ישוע. ישוע עם ההילה, יהודה לא. סצנה לילית, לפידים, חיילים עם נשק, פטרוס החותך אוזן של חייל. יהודה לבוש בצבע צהוב - זה יאומץ ע"י הכנסייה כצבע של בגידה ויופיע אחר כך כטלאי צהוב ליהודים. כמעט תמיד יהודה איש קריות יתואר בצבע צהוב (יש גם אחרים בצבע הזה, למרבה הבלבול).

הנשים המבכות את מות ישוע - ג'וטן, ישוע שוכב, מחובק ע"י דמות קרובה, נשים בוכות, 2 גברים העומדים קרוב: יוסף הרמתי ונקדימון. מריה מגדלנה - ג'ינג'ית, מריה האם - הקרובה ביותר אליו.

ספיס בכנסיית הקבר מעל אבן המשיחה - 3 סצנות עם אותן הדמויות: הצליבה, המשיחה והקבורה. זה משהו שחוזר הרבה פעמים באמנות הנוצרית - 3 תמונות יחד.

מהיכן באה האומנות הנוצרית?

יש ליהדות בעיה עם הדיבר השני - לא תעשה לך פסל ותמונה. אבל כבר בבית המקדש הראשון היו פסלים של בהמות עליהם עמד הים, וכנראה בתוך הדביר עצמו היו פסלים - כרובים. החל מהתקופה החשמונאית היהדות מפרשת את הפסוק הזה כאיסור על ציור ופיסול דמויות. עוברים לאמנות פיגורטיבית. אחר כך כבר רואים בפסיפסים אלמנטים פגאניים. הנצרות לוקחת סמלים בעיקר מהאומנות הפגאנית. הנוצרים, שבתחילה נאלצו להיחבא, לקחו סמלים פגאניים (למשל הרמס רועה הצאן) ונתנו להם משמעות משלהם - ישוע רועה הצאן.

המדונה עם הילד מיוצגת כאלה איסיס ברגע שהנצרות הופכת לדת מוכרת, היא מיד מתרחקת מהאומנות הפגאנית. כעת היא נוטשת את טכניקות התלת-מימד והפרספקטיבה של האומנות הפגאנית (פרסקו רומאיות מפומפי, למשל) וממצאים טכניקות נטולות עומק (פסיפסי ראווה, למשל). זה יוצר חיץ מידי בין מה שהפך להיות טמא לבין האומנות החדשה. כשרוצים לצייר פרספקטיבה מציירים את מה שקרוב גדול ואת מה שרחוק קטן. כעת הנוצרים עוברים ל"פרספקטיבה הפוכה" שבה הקרב הוא הקטן והרחוק הוא הגדול. לא מציירים כדרך הטבע, וזה בכוונה תחילה. הפרספקטיבה תחזור לאומנות הנוצרית רק לקראת ימי הביניים. ברנסנס - הלידה מחדש, חוזרים לטכניקות הקלאסיות ומשתמשים בכל הרפרטואר הפגאני.

סצנת הטבילה של ישוע - המאה ה-15. בשתי הסצנות יוחנן עומד עם רגל אחת באוויר, מחזיק את ידו מעל ישוע, שוב רעיון פגאני המופיע, למשל, בהולדת ונוס של בוטיצ'לי.

ועידת נקיאה השנייה (787) - הוויכוח על האיקונות. ההחלטה היא בעד האיקונות בכל מקום. המניע היה שימוש באיקונות כאמצעי דידקטי להפצת הידע בקרב האוכלוסייה. החשיבות של האיקונות תלך ותרד ככל שרמת ההשכלה תעלה. קובעים שהכבוד שרוחשים לתמונה הוא בעצם כבוד לדמות המוצגת בה. אז הוחלט גם שבכל כנסייה מתחת למזבח צריך להיות שריד של קדוש. נוהג הקיים עד היום בעולם הקתולי והאורתודוכסי.

האוונגליסטים

מצוירים ע"פ חזון המרכבה ביחזקאל א' וע"פ חזון יוחנן מהברית החדשה. יש 4 חיות המחוברות ביחד ופניהם: אדם, אריה, שור ונשר. זה מתכתב עם סיפור אחד עם 4 פנים: הברית החדשה על 4 האוונגליונים שלה.

הירונימוס נתן את סימני האוונגליסטים:

מתי - אדם עם כנפיים, בגלל שמתי פותח בגניאולוגיה של ישוע, הוא מתחיל באדם
מרקוס - מתחיל ביוחנן במדבר. עד המאה ה-10 בארץ היו אריות במדבר. בוונציה המציאו סיפור על מלאך שפגש את מרקוס בחייו וניבא לו שייקבר בוונציה.

לוקאס - ע"פ האמונה הנוצרית היה רופא וגם צייר. יש לנו בארץ איקונה שצוירה, לפי המסורת, ע"י לוקאס הנמצאת בכנסייה הסורית של מרקוס הקדוש.

תמיד יראה עם ספר ומצייר

מתחיל עם זכריה, אביו של יוחנן המטביל, מקטיר קטורת במקדש. שם הקריבו קורבנות ולכן השור.

יוחנן - נשר, משהו מאד רוחני.

כל האוונגליסטים מצוירים ככאלה שמחזיקים ספר בידיהם.

ארבעת המינים

סמלים:

טלה - סמלו של ישוע. לפעמים עם הילה ודגל. זה בגלל הבשורה של יוחנן, פרק א'

יונה - רוח הקודש. מופיע במפורש בסיפורי הטבילה שרוח הקודש הופיעה כדמות יונה.

שקנאי - מהעולם הפגאני הנוצרים אימצו את התאור של השקנאי כמי שכשארן לו מספיק אוכל מאכיל את גוזליו בדם ליבו.

טווס - אמונה פגאנית הטוענת שאחרי שהטווס מת בשרו לא מתכלה. סמל לחיי נצח. בכנסיית ההשתנות על הר תבור יש טווסים.

התגלות (יוחנן א, 8) - אני האלף, אף אני התו, המקור לסמל האלפא-אומגה, סמל ישוע והאל.

כי ה-רו הינה התחלת המילה כריסטוס. זו המונוגרמה הקונסטנטינית שראה קונסטנטינוס בחלמו ערב הקרב על גשר מילווה.

ההילה - בדרך כלל בתוך ההילה של ישוע יהיה צלב. עם הצלב מופיע זה בוודות ישוע או האל.

שמותג - אהיה אשר אהיה. זה תורגם לזמן הווה: אני הוא מי שאני. ביוונית זה האות O ומכאן העיגול - האות O.

ICXC - ישוע המשיח המנצח (ניקה)

THS - אין הוכ סייגנו/ישוע גואל האנושות/ישוע, הסימן עם שתי האצבעות

הדגים - איקטוס

השילוש הקדוש - כל דבר המופיע בשלישיות: חלוקת הבזיליקה, סמל המלוכה הצרפתי, סמל התלתן של פטריק הקדוש, סמל ניקיאה, משולש,

רעיון השילוש הוא מבראשית י"ח בסיפור 3 המלאכים המבקרים את אברהם, 3 שהם אחד, כי לפעמים מדובר בלשון רבים ולפעמים בלשון יחיד. לכן תמיד רואים שלישיות - מלאכים

ספינה/תיבת נוח - סמל הכנסייה המשיטה בבטחה את מאמיניה על פני הגלים הסוערים של החיים.

טאפוס - סמל אחוות הקבר הקדוש. כל צמרת הכנסייה האורתודוכסית הם חברים במסדר הזה ולכן הוא גם הפך לסמל הפטריארכיה היוונית אורתודוכסית.

דגל לבן + צלב אדום + סמל הטאפוס - דגל הפטריארכיה היוונית-אורתודוכסית/סמל האימפריה הביזאנטית הנשר הדו-ראשי המסתכל הן מזרחה והן מערבה

האדיקולה - גם היא סמל הפריארכיה היוונית-אורתודוקסית.
הקוסטודיה הפראנציסקאנית - צלב ירושלים (של הממלכה הצלבנית) המסמל את חמשת פצעי ישוע או את 4 כנפות העולם בירושלים.

שתי זרועות: אחת לבושה - פרנציסקוס ואילו השנייה החשופה - ישוע. לשניהם פצעי הצליבה היות ופרנציסקוס קיבל את שלו באירוע הסטיגמטה.
הסטיגמטה מסמלת את קדושתו של המקבל אותה. הראשון היה פרנציסקוס ואחריו היו עוד כמה.

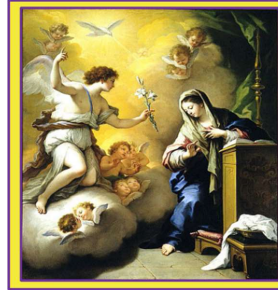
דמויות תנ"כיות וספרות חיצונית:

הטרמות – המינוח העברי לפרה-פיגורציות
אדם וחווה, העונש- בזיעת אפך תאכל לחם,
תקרת כנסיית הדורמיציון – מסביב לישוע 6 דמויות נשים: יעל אשת חבר הקיני, מרים, חווה, אסתר, רות המואביה, יהודית של הולפרנס, כולן פרה-פיגורציות של מרים אם האל, נשים שגואלות את העולם.
כנסיית גת שמנים - החזית היא סיפור של ישוע המתווך בין העניים לאל, ממש לא קשור לסיפור שהיה בכת שמנה. במקרה זה הקונטקסט של המיקום לא עוזר לפיענוח התמונות.

סצנות מכתבי הבשורה

סצנת הבשורה

תמיד יופיעו בה לפחות שניים מהשילוש הקדוש: האל, רוח הקודש וישוע.
מריה בצבעי כחול, אדום ולבן עם הילה סביב ראשה. מחווה תנועת "עצור" בידה – אני חוששת. המלאך בתהליך נחיתה, בד"כ עם רגל אחת באוויר.

מרים כמעט לא מופיעה בברית החדשה, אבל במרוצת הדורות היא מתקדשת וחשיבותה עולה מאד. לכן צריך לאמץ ספרות חיצונית שתפרט ביחס אליה, ויש כזו גם המתארת את מותה.
הפרוטו-אוונגליון של יעקב – אוונגליון חוץ-תנ"כי שנכתב ע"י יעקב אחי ישוע, הבישוף הראשון של ירושלים. יעקב סיים את חייו בשנת 92 כאשר תחילה נזרק מחומות הר הבית, אחר כך נסקל באבנים ולבסוף זה סיפור שמופיע אצל אוסביוס וגם קצת אצל יוספוס.
פרוטו-אוונגליון יעקב מספר על חייה של מרים טרם לידתה את ישוע: הריון אמה (הריון רגיל), חייה לפני נישואיה, נישואיה ליוסף, והבשורה שהיא מקבלת ליד המעיין. זו המסורת המוצגת בכנסיית הבשורה היוונית-אורתודוקסית בנצרת.
הוא גם זה שמתאר את ביקור מרים אצל אלישבע, ואת סיפור הרג התינוקות בידי הורדוס.
סצנת הביקור - אלישבע בחודש השישי כשמרים באה לבקר אותה בביתה בעין כרם.

סצנת הלידה

יש בברית החדשה שני סיפורי לידה : לוקאס ומתי. לוקאס מספר את סיפור הרועים (המוזהים כעם ישראל) ומתי את סיפור 3 המאגים (המפורשים כשאר העולם - הגויים). לפעמים האמנים מערבבים אלמנטים משני הסיפורים באותה יצירה.

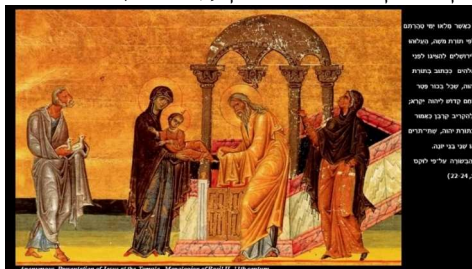

יוסף – הגבר היחיד המופיע בסצנות האלה ליד מרים. בפרוטו אוונגליון של יעקב מסופר שיוסף היה אלמן והיו לו ילדים מנישואים קודמים. לפי האורתודוקסים כל האחים והאחיות של ישוע הם מהאישה הקודמת של יוסף. לפי הירונימוס אלה אינם ממש אחים אלא בני משפחה קרובים. הפרוטסטנטים מקבלים את העובדה שמריה לאחר לידת ישוע ילדה עוד ילדים בדרך הטבע. ישוע התינוק עטוף תכריכים כבר בלידה – רמז למותו הצפוי.

הערכת השור והחמור – סיפור שמופיע בבשורה חיצונית מהמאה ה-9 הבשורה של פסאודו-מתי. "ידע שור קונוהו וחמור אבוס בעליו ישראל לא ידע עמי לא התבונן" מההקבלה יש הגורסים שהשור מסמל את ישראל והחמור את הגויים. זה מרמז שישאל לא ידע את המשיח. זה אטרבוט רק של הסצנה הזו.

המלאך האוחז בידה של מריה – שוב מהפרוטו אוונגליון של יעקב. שם מדובר על המיילדת היוצאת מהמערה בה נולד ישוע, פוגשת אישה בשם שלומית. זו מתעקשת לא להאמין ללידת הבתולין של מרים וכנסת לבדוק אותה. אז ידה מתייבשת.

פדיון הבן במקדש - שמעון הקדוש מקבל את מרים ויוסף (עם הילות)

הירידה למצרים - מריה וישוע על חמור. לידם בצהוב – יוסף (צבע אופייני לו).

הטבילה

החתונה בכפר קנא - מופיעות גם נשים, 6 כדי יין, ישו עם הצלב

כפר נחום - כנסיית 12 השליחים, יווגית-אורתודוכסית.

12 השליחים - 2 מחזיקים ספר : מתי ויוחנן – אלו שכתבו אוונגליונים ע"פ המסורת הנוצרית אחד מחזיק מגילה, בד"כ פאולוס שמחליף הרבה פעמים בצירוי 12 השליחים את יהודה איש קריות למרות שלא היה אחד מ-12 השליחים.

ההליכה על המים בכנרת

נס הלחם והדגים

הנס הראשון שבו הואכלו 5000 איש

הענקת הבכורה לפטרוס

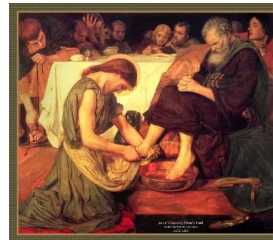
מסירת המפתחות לפטרוס (שגם הוא לבוש בצהוב!)
דגל הואטקאן – צהוב – צבעו של פטרוס, מפתחות השמים ...

ההשתנות - ישוע לבוש לבן קורן אור ממנו החוצה, משני ציידיו משה ואלהו ולמרגלותיהם שלושת השליחים: פטרוס, יוחנן ויעקב

מרים המגדלית מושחת את רגלי ישוע בבית עניא

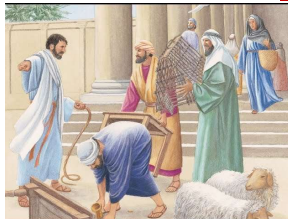
החייאת לזרוס.

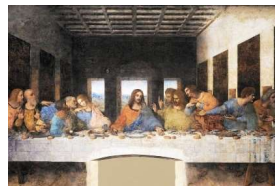
הכניסה לירושלים מבית פגי, פורשים שטיח מתחת לחמור הנושא את ישוע

הפיכת שולחנות החלפנים על הר הבית

הסעודה האחרונה

המעצר – נשיקת יהודה

ההלקאה

סמלי הפסיון (סבל) – 3 צלבים : גדול ו-2 קטנים, החנית, הצבת, הפטיש, הספוג עם החומץ, התרנגול של פטרוס, חיטה ויין, מסמרים, שוט, עמוד הלקאה, כתר הקוצים, פילאט רוחץ את ידיו תמיד יופיעו : מרים האם, מרים המגדלית ויוחנן התלמיד האהוב

הצליבה – בראש הצלב כתוב "ישוע הנצרתי מלך היהודים" בעברית, ברומית וביוונית.

איך נראה הצלב?

כנראה היה בצורת סרגל T. שקל בסביבות 120 ק"ג, אי אפשר היה לסחוב אותו לבד. לכן ישוע נופל כל הזמן. עם הזמן עברו לצלב הלטיני, צלב ארוך. היוונים דוגלים בצלב שווה קורות. הצלב הרוסי עשוי בו תלתלים סביב כל קצה של הצלב, ולמטה יש קורת רוחב נטויה באלכסון – אחת לכוון הגהנום והשנייה לכוון גן העדן.

כנסיית הקבר היא המקדש החדש. הנוצרים לוקחים כל מיני מסורות לגבי בית המקדש והכניסו אותן בשינויים מתאימים לכנסיית הקבר.
הגולגולתא - גולגולת האדם הראשון. עליה הוקם הצלב.
אבן המשיחה

גילוי הקבר הריק - באומנות המערבית זה מיוצג ע"י הנשים הפוגשות את המלאך, במזרחית, ישוע הלך לגיהנום, כופת את השטן, ומוציא משם את אדם וחווה וכל הצדיקים
ההתגלות לאחר התחיה

עליית ישוע לשמיים

בתחנה 11 בכנסיית הקבר מקובע פסיפס עליית ישוע המשמימה, שהינו היחיד בארץ מהתקופה הצלבנית. **הפנטקוסט** - העולם נמצא בחשיכה עד שלשונות האש יורדות על השליחים. לפעמים מופיעה גם מרים.

יוחנן המטביל

אוונגליון לוקאס נפתח עם הבשורה לאלישבע על לידת יוחנן המטביל איך מבדילים בצירוף בין סצנת לידתו של ישוע לזו של יוחנן? ישוע נולד באבוס, מערה, עם חמור ושור. הכל מקרין שם עוני. לעומת זאת יוחנן, שאביו היה כהן, נולד בבית עשירים. יש מטפלת בלידה. האדום – צבע הפריזון. **זכריה אבי יוחנן** - דמות שיושבת וכותבת בסצנת לידה, שהוכה באלם על שלא האמין ללידת בנו.

מרים מחזיקה את יוחנן התינוק. ככל הנראה מרים הייתה בלידה של יוחנן, זה לא ממש נאמר, אבל כתוב שמרים הייתה עם אלישבע 3 חודשים.

אטריבוטים של יוחנן: הטלה שלרגליו, שיער פרוע ומדובבל, יחף, לבוש פרווה וחגור תגורת עור. לפעמים הוא מוצג כמלאך עם כנפיים ("הנני שולח מלאכי ...")

ראש על הצלחת – סצנת מותו של יוחנן, סיפור הרודיה אשתו של אנטיפס וריקודה של שלומית הבת. סיפור 7 הצעיפים הוא מאוחר הרבה יותר.

צבעים בנצרות הקתולית

מריה – כחול (שמייים). אדום (מלכות) ולבן (טוהר).
הייחוס של ישוע לבית ישי ודוד הוא בעיית כי הרי מתי מונה רק גברים ולא נאמר דבר על ייחוסה של מריה (הרי יוסף לא היה האב!). לכן בפרוטו-אוונגליון יעקב, המתרכז בחייה של מריה עד לנישואיה, היא עצמה מנצר דוד.

ארגמן – צבע של חטא. המעבר בצבע בשמלת מרים המגדלית מארגמן ללבן מסמל את מעברה ממצב של חטא למצב של טוהרה.

צהוב – יש לו פירוש מורכב: מאפיין הן את יהודה איש קריות, והן את פטרוס ויוסף אבי ישוע מרים אם האלוהים

האטריבוטים של מריה כולם קשורים לנושא הבתולין והטוהר: שושן צחור (לקוח משיר השירים "אני חבצלת השרון..."), מים (באגרטל, באר), גן נעול-שער נעול-מעין חתום (שיר השירים) – הכל סמלי בתולין.

בחזון יוחנן מתוארת אישה עם תינוק, המזוהה במסורת הנוצרית כמרים, העומדת על הירח ועל ראשה עטרת של 12 כוכבים – סטלה מאריס

הסנה הבעור הוא סמל של מרים כי היא הכילה בתוכה את האלוהות ולא נשרפה.

באיקונוגראפיה האורתודוקסיות יופיע הכיתוב – מלכת... השמיים?

סופה של מרים – תרדמת, מופיע גם כן רק במקורות חיצוניים. החל מהמאה ה-4 מתגבש הסיפור שמריה

הולכת להר הזיתים, פוגשת את המלאך גבריאל ושומעת ממנו שהיא הולכת למות. מכל העולם באים

השליחים להיפרד ממנה, פרט לתומא הספקן. ישוע מגיע ולוקח רק את נשמתה לשמיים – מופיעה בתור ילדה קטנה עם תכריכים.

אחרי 3 ימים חוזר תומא ורואה את מרים עולה בגופה מהר הזיתים לשמיים - Assumption. כרגיל הוא לא

מאמין, ורק לאחר שמרים מוסרת לו את חגורתה הוא משתכנע. מקום המסירה של החגורה הוא בכנסיית

מריה מגדלנה בהר הזיתים. החגורה נמצאת היום באיטליה.

מלכת השמיים – האב, הבן ורוח הקודש מכתירים אותה למלכת השמיים.

מרים פטורה מהחטא הקדמון – אמה ילדה אותה ב- Immaculate Conception – לידה ללא רבב, ללא אשמת

החטא הקדמון שכולנו חטאנו בו. זה לא קשור ללידת הבתולין של ישוע ממנה.

מריה מגדלנה

לא יודעים עליה הרבה. היא ממגדל והייתה מהנשים שהלכו אחרי ישוע. היא מופיעה באפיזודות רבות.

במאה ה-3 גרגוריוס הקדוש עושה סלט מכל מיני מרים שבברית החדשה. למשל האישה החוטאת, זאת

שמושחת את רגלי ישוע בשמן בבית עניא. מאז כולן התחברו בדוגמא הקתולית למריה מגדלנה. מאז היא זונה

שמושחת את רגלי ישוע וחוזרת בתשובה.

היא ג'ינג'ית, עם שיער פזור - סמלי המשיכה המינית. תופיע הרבה פעמים על ברכיה ליד ישוע. היא מתוארת

עם שמן – הסצנה בו היא מושחת עם שיערה את רגלי ישוע.

אחרי ועידת ואתיקן 2 מופרדות הנשים הללו אבל המסורת הזו עדיין חזקה מזה.

פטרוס ופאולוס

הרבה מאד פעמים יופיעו ביחד – השליח אל היהודים והשליח אל הגויים.

פאולוס – מארץ, מקריח עם זקן ארוך. מחזיק ספר (אגרות פאולוס).

פטרס – לבושו צהוב, זקן מסודר לבן, מחזיק מפתחות

ההתגלות ויום הדין ע"פ יוחנן

על פי הופיע בחזון יוחנן: 7 כוכבים, 7 מנורות זהב, 7 חותמות דוגמא: סצנת יום הדין בכנסיית 12 השליחים כל חותם שפותח המלאך בספר החתום מביאה אסון חדש. ארבעת פרשי האפוקליפסה הסצנה הזו מופיעה בהרבה כנסיות. **ישוע הפנטוקרטור** שופט את האנושות.

קדושים מקומיים:

סנט ג'ורג' – חיל רומי שמוצאו מלוד, שם גם נקבר. כשהוא הופך להיות נוצרי מענים אותו בעינויים נוראיים. בסוף אחרי כל העינויים ראשו נערף. סיפור שני הקשור אליו, מישחו שנלחם בשטן המיוצג ע"י הדרקון. מפה מתחיל להתפתח סיפור חדש על נסיכה שהוא מציל. בדרך כלל הוא לוחם על סוס לבן והורג דרקון.

סטפאנוס – המרטיר הראשון שנסקל באבנים על אמונתו בישוע. תמיד עם אבנים, לבוש כדיאקון (היה אחד מהדיאקנים הראשונים), מחזיק עץ דקל (סמל לנצח), ולפעמים גם מחזיק את הכנסייה.

נזירים – מי שמחזיק בד"כ גולגולות הם נזירים.
פרנציסקוס הקדוש – בדרך כלל יופיע בכל כנסייה פרנציסקנית – גלימה חומה, הסיגמטא,

ארכיטקטורה נוצרית **דומוס אקלסיה**

הנוצרים היו רגילים להתכנס בבתים לארוחות ושתייה משותפות. זו הייתה המקור לטקס המיסה. בארץ - ביתו של פטרוס בכפר נחום ובכלא מגידו.

הדומוס אקלסיאס בדורא ארופוס – מפותח יותר מהרגיל. יש בו בפטיסטריום, מקום למעמד הכהן המנהל את הטקס (אמבו), ונרתקס - מקום הקתחומנים (אלה שעדיין בתהליך לימוד וחניכה לפני הטבילה).

טיפוסי כנסיות:

כנסייה הרכזית/קונצנטרית - תכנונה על בסיס המאוזוליאום הרומי (למשל קסטל סנט אנגילו ברומא – קברו של הדריאנוס). יכול להיות עגול, מתומן, צלב, כל צורה שמדגישה נקודה במרכז. 8 הוא מספר המסמל נצח (כי ישוע קם לתחייה ביום ה-8 אחרי הכנסו לירושלים)
דוגמאות: הרוטונדה בכנסיית הקבר (עגולה), כנסיית לוארוס הקדוש בבית עניא (כנסיית צלב), כנסיית הר האושר (מתומנת)

אדיקולה (מבנה קטן) - בכנסיית הקבר נמצאת על הקבר עצמו.

כנסיות הרכזיות נועדו להנצחה של מקום, של קדוש וכו'.
בפטיסטריום – מבנה נפרד סמוך לכנסייה המרכזית. מכיל אגן טבילה (דוגמאות: בפירנצה, בראוונה, בפזיה). גם זה סוג של כנסייה הרכזית.

הבזיליקה

לוקחים את מבנה הבזיליקה האזרחי הרומי ונותנים לו הירארכיה של קדושה כמו שהיה בבית המקדש. עולים לאורכו בהדרגה בקדושה עד לשיא – המזבח שבאפסיס.
האפסיס בדרך כלל פונה מזרחה. יום הולדתו של ישוע ב-25 בדצמבר, היה ברומי הפגאנית חגו של אל השמש.

כנסיית הבזיליקה היא בדרך כלל מבנה בן 2 קומות כשהעליונה היא "קומת האור" שבה היו חלונות שדרך כנס האור לחלל המבנה.

אטריום - החצר בחזית הכנסייה. בהתחלה היה גדול כי שימש להתאספות המון רב – הקטכומנים. עם הזמן, כשהתמעט מספר הקטכומנים (רוב האוכלוסייה כבר התנצרו), הוקצה להם מקום צר יותר - הנארתכס. האולמות הצדדיים: הסיטראות, משני צדדיו של האולם המרכזי הרחב – הנאבה (הספינה).
הטרנספט – נקודת המפגש של שתי הצלעות בכנסיות הבנויות בצורת צלב.
הפרסביטריום – בית הכמורה, החלק שמעבר לטרנספט, אליו מורשים להגיע רק המשמשים בקודש.

ריהוט כנסייתי

אגני טבילה – אצל הקתולים הטבילה מתבצעת בהתזה, אצל האורתודוקסים בטבילה מלאה של כל הגוף

הכיסאות

בכנסיות הקתוליות יש ספסלים הפונים אל האפסיס, עם משטחי עץ קטנים בתחתית המאפשרים כריעה עליהם במהלך חלקים מהתפילה.
 בכנסיות אורתודוקסיות אין ספסלים בשורות כמו בכנסיות הקתוליות. האורתודוקסים עומדים רוב התפילה ולפעמים נשענים על משענות לידים. לפעמים יש בכנסיות האורתודוקסיות קצת כסאות גבוהים לא נוחים בצדדים. אגן הדרשה
האמבו – דוכן אליו עולים במדרגות ונושאים משם את הדרשה. מעין מנבר נוצרי (ראינו אחד כזה בנצנה).
סורג - מחיצה נמוכה שמפרידה את הפרסביטריום מהנאבה.
המזבח – בכנסיות אורתודוקסיות הוא מוסתר ע"י קיר האיקונוסטאזיס.

בכנסיות קתוליות עד ועידת הוותיקן השנייה היה צמוד לקיר האפסיס והכהן היה עומד עם גבו אל הקהל. היום נמצא במרכז האפסיס והמיסה נערכת כשהכהן עומד ממזרח לו ופניו אל הקהל.
Hoc est Corpus Meum – זהו גופי, זה מה שהכהן היה אומר בטקס הפיכת הלחם לבשר ישוע. זה המקור לביטוי "הוקוס פוקוס" – כי הקהל לא ממש ידע לטינית ועוות את המשפט הזה ל"הוקוס פוקוס" כשמתבצע המעשה הפלאי של הפיכת הלחם והיין לגוף ודם.
הרליקואריום – קופסא עם שרידי קדושים הנמצאת מתחת למזבח.
מונסטרנס – כן/נס טקסי המורכב מעמוד ובראשו מעין שמש שבמרכזה את לחם הקודש. משמש לטכסי הערצת לחם הקודש (מתקיימים כאלה, למשל, בתחנות 3 ו-4 בדרך הייסורים). נישא בתהלוכות.
טברנקולום - אחרי שהמציאה/לחם הפכו לגופו של ישוע הם קדושים וצריך לשמור אותם בארגז מיוחד בכדי להבדילם מהלחם/המצייה שטרם עברו את האוקאריסט. בדרך כלל תהיה נורה דולקת שתציין את המצאות לחם הקודש בפנים.

סגנונות אדריכליים בכנסיות

הארכיטקטורה של קמרונות

קמרון חבית – קבוצת קשתות צמודות במקביל. יוצרת קמרון שנראה כמו חבית. מאפיין את התקופה הרומית, את הרנסנס ואת התקופה הניאו-רנסנס.
קמרון צלב – מתקבל מחיתוך של 2 קמרונות חבית המצטלבים זה עם זה ב-90 מעלות. מאפיין אף הרומנסק והניאו-רומנסק
קמרון צלעות – מאריכים את הקשתות לגובה ומקבלים דגש של צלעות. מאפיין את הגוטיקה והניאו גוטיקה.

כנסיית רומנסקיות: קשתות עגולות, קמרונות צולבים, Chevets = נישות עגולות היוצאות החוצה מקו המתאר הכנסייתי מאחורי האפסיס.

הכנסיות הצלבניות בארץ משלבות ארכיטקטורה רומנסקית + ארכיטקטורה מקומית. מאפיינים: שער נסוג (שלוש קשתות נסוגות), כפה (אלמנט מזרחי המאומץ על ידם), בית אבן מאסיבית, קשתות מחודדות, קשת כריות, כותרות מרפק, אומנות ועמודים שזורים. דוגמאות: כנסיית סנט גוז'ף ברמלה (המסגד הגדול), כנסיית סנטה אנה בירושלים

כנסיית גותיות – הרבה אור, ויטראז'ים, חלונות רוזטה, קמרונות צלעות, קשתות מאד מחודדות וגבוהות, בניה לגובה. זה מתאפשר הודות לקשתות הדואות התומכות מבחוץ את קירות המבנה (נוטר דאם דה פאריס ושרטר). הדוגמה הקלאסית: כנסיית סנט שאפל דה פריס.

כנסיית רנסנסיות – סימטריה, קשתות עגולות, חלוקה למודולים בפרופורציות קבועות, קמרונות ללא צלעות, סדרים רומיים של עמודים

כנסיות בארוקיות – מאפיינות בחד ממוקמות ריקים – הכל צפוף, מורכב ומקושט, כמו עוגת קצפת. חזית בארוקית אופיינית היא בעלת 2 מגדלים בצדדים ומעין תלתלים גלילים בצידיהם.

במאה ה-19 חוזרים חזרה למקורות ההיסטוריים ומקבלים בניינים גדולים בניאו-סגנונות: ניאורנסנס, ניאוגותי (ווסטמינסטר – הפרלמנט הבריטי), ניאוקלאסית (גמלון, עמודים יווניים).

כנסיית ישוע הנער בנצרת: קשת מחודדת, רוזטה, קמרון – ניאוגותי

בית המלאכה של יוסף בנצרת – נאבה גבוהה, מסיבי, מעט אור – ניאורנסנס

כנסיית הגואל במוריסטאן עיר העתיקה – כניסה נסוגה, נאבה גבוהה, מאסיבי, מגדל פעמונים מרובע – ניאורנסנס

כנסיית הפטריארכיה הלטינית – גמלון מחודד, גבוה, קמרונות צלעות – ניאוגותי

כנסיית הר האוסר – קשתות עגולות, – ניאורנסנס

כנסיית פטרוס ב"פ – ניאורנסנס

החל מהמאה ה-20 מתפתח הסגנון המודרני והפוסט מודרני, לה קורבוזיה. אצלנו, כנסיית הבשורה בנצרת – הסגנון הברוטאליסטי – בטון חשוף. הצלחת המעופפת מעל בית פטרוס בכפר נחום.

מאפייני כנסיות קתוליות

מגוון סגנונות אדריכליים, תאי וידוי, ספסלים, הרבה פיסול, עוגב, כפל מזבחות.

צבעים: כל תקופות הצום הם בצבע סגול, החגים בצבע לבן כ"כ, בין לבין – ירוק. הצבעים האלה מאפיינים את הכנסייה – למשל בכיסוי המזבח.

מאפייני כנסיות אורתודוכסיות

ארכיטקטורה ביזאנטית (קונצנטרית, צלב יווני, בסיליקה). המבנה בעל כיפה מרכזית שעליה מצויר מבפנים עיגול ובתוכו ישו הפנטוקרטור.

פרותזיס – המקום בו מכינים את הלחם והיין: חותכים את הלחם בחנית, מערבבים אותו עם היין ומגישים אותו למאמינים בכפית.

דיאקוניקון – בצד השני של האפסיס – חדר ההלבשה של הכהן.

האיקונוסטיזיס – קיר האיקונוס. המחיצה (עשוית עץ) המפרידה בין המאמינים למקום בו מתבצע הטקס. מורכב מדלתות מרכזיות וצדדיות שביניהן ומעליהן רצף של איקונוס וצוירים בבושאים דתיים: ברית ישנה וחדשה, סיפורי קדושים וכיו"ב.

הדלתות המרכזיות, אלו הן דלתות גן העדן. בחלקן העליון מתוארת הבשורה למרים ובחלקן התחתון 4 האוונגליסטים. נפתחות רק בעת המיסה.

משני צידי הדלתות המרכזיות רצף איקונוס כשתמיד ראשון מדרום ישוע וראשונה מצפון מריה עם ישוע התינוק. בהמשך הרצף נמצאים מלאכים או קדושים, כאשר ליד מריה נמצא, בדרך כלל, את הקדוש שעל שמו נקראת הכנסייה (לפעמים הוא נדחק לקצה השורה).

בחזית הדלתות בחגים מוצבת איקונוס המראה את החג הנוכחי. בשורה העליונה של קיר האיקונוסטיזיס מתוארים החגים הגדולים.

ספסלים – בדרך כלל אין כסאות/ספסלים במרכז הכנסייה. הטקס האורתודוכסי נערך בעמידה, ונשענים על משענות לידיים. לפעמים מתפרשים מעט ומוסיפים ספסלים עם משענות מיוחדות לידיים בצדדים. אסור להצליב רגליים בעת ישיבה בכנסייה אורתודוכסית, זה נתפש כלא מכבד!

ט'רונוס (כס מלכות, ביוונית) – כסא מיוחד עבור הפטריארך שנמצא בכל כנסייה אורתודוכסית.

נברשת גדולה עם הרבה מנורות – בגלל שבאוונגליון של יוחנן פרקים ז-ח ישוע אומר: "אני אור העולם". לכן האור הוא מסממניו של ישוע. ישוע נקרא בלטינית גם "לוקס-מונדי" = אור העולם.

אין פסלים בכלל בכנסייה אורתודוכסית. יש איקונוס, ציורי קיר, אך אין פיסול.

אין עוגב. הליתורגיה נעשית ע"י שירה ווקאלית בלבד.

מאפייני כנסיות פרוטסטנטיות

אדריכלות

בדרך כלל מאד משעמומת מבפנים. יוצאות דופן מבחינה זו הן הכנסיות הלותרניות והאנגליקניות הגבוהות (high church) שיכולות להיות מאד יפות (כנסיית אוגוסטה ויקטוריה היא אחת היפות בארץ). הלותרנים והכנסייה האנגליקנית הגבוהה מאד קרובים לקתולים ולכן הכנסיות שלהם הרבה יותר מעוטרת.

כנסיית המשיח – פשוטה וכמעט לא מעוטרת, כיתוב בעברית – פנה לקהל יהודי

כנסיית הגואל – מחקה את כנסיית סנטה אנה

כנסיית אוגוסטה ויקטוריה – אחת היפות בארץ.

ארכיטקטורה של מזרים

סוג של יחידה אוטרקית. בדרך כלל מוקף חומה. דוגמאות: סנטה קתרינה, מר סבא, מנזר מרטייריוס החצר שמחברת בין כנסיית המנזר והמגורים נקראת קלויסטר. יש כזה בכנסיית הגואל במוריטאן ובכנסיית פאטר נוסטר בהר הצופים.

לבוש כנסייתי

הכמורה הקתולית: בתפקיד הם לבושי שחורים עם צווארון לבן. כשהם לא בתפקיד הם לבושים ככל האדם. הכמורה האורתודוקסית תמיד בשחור. הגברים ארוכי שיער ומגודלי זקן. סמלי בישוף: כובע מיטרה מחודד, טבעת הבישוף, צלב החזה ומטה הרועים. שרשרת פנאדיה בודדה. כיפה סגולה. שרשרת הפנאדיה (לרוב עם תמונתה של מריה) – אחת זה בישוף, שתיים או שלוש כאלו יחד – פטריארך. כיפות: שחור – דיאקון, סגול – בישוף, קרדינל – אדום, לבן – האפיפיור.

סגנונות אדריכליים

תמלול הרצאת אלה שופמן

כול החפחות מאקורות האסטרטגיה ספייציאלית

נתעסק בתולדות האדריכלות המערבית בעיקר כי היא השלטת בארץ, עם השפעות האסלאם, כמובן. ציר הזמן אליו נתייחס הוא מאוד לא מדויק מבחינה אקדמית, שכן התאריכים בו מאוד מעוגלים. צירי זמן יותר מדויקים אפשר לראות בויקיפדיה 'גרייט בילדינגס'. ציר הזמן נותן את התמונה מהתקופה הקלאסית עד סוף המאה ה-19, לא כולל את התקופה המודרנית. מחלקים את הזמן הזה ל-3 פרקים עיקריים: קלאסיקה, ימי הביניים והקלאסיציזם. כל תקופה מחולקת למספר תקופות משנה:

- **קלאסיקה**: שתי תרבויות – יוון ורומי
- **ימי הביניים**: נצרות קדומה שמפוצלת למוזרח (ביזנטיון) ולמערב – מהמאה ה-4 (מהמאה ה-6) עד למאה ה-14, המתחלקת לשתי תת תקופות: רומנסק (צלבנות) ממאה ה-8 עד המאה ה-12, וגותיקה – המאה ה-13
- קלאסיציזם – רנסנס, ברוק, רוקוקו, היסטוריציזם

אדריכלות קלאסית – עד המאה ה-3

היוונים - ההתייחסות שלנו לאדריכלות תתחיל ביוון, שכן ההשפעה הישירה על הארץ היא מהאדריכלות היוונית הקלאסית.

המבנה היווני עומד על פודיום כלומר משטח מוגבה, מדורג. על הפודיום יש רצף של עמודים שגם להם, ולמדרגות העולות אליהם יש תכונה היקפית (360° שבהם אותו אלמנט חוזר על עצמו). בחזית של המבנה היווני רואים עמודים מאחד משלושת הסדרים/אורדרים (לא להשתמש במילה סגנון). סדר הוא מונח קלאסי יווני שאומר שכל מרכיבי המבנה מותאמים ביניהם ואין לערבב ביניהם, ויש להם פרופורציות שמתאימות לסדר אחד בלבד.

מעל העמודים יש חלק אופקי שמחולק בסדרים היוונים לפס עליון ופס תחתון. מעל החלק הזה אנו מצפים לראות גמלון שהינו לוח חיזוני (משולש) שנתמך מתחת לגג ובצד השני של המבנה יש גמלון נוסף. תכנית של המקדש היווני היא מלבנית והוא מחולק לשני חללים עיקריים שיחסי המידות ביניהם הם שליש ושני שליש – חתך הזהב.

אצל היוונים מודל הבנייה הינו עמוד וקורה. בתוך המבנה היווני היו שתי תמיכות ועליהן קורה. חומרי הבנייה האופייניים לשיטת בנייה זו, הם אבן או עץ. בשיטת הבנייה הזו אפשר להסתדר עם עץ או אבן או שניהם יחד. הבעיה היא הקורה ולא העמודים או הקירות, שכן הקורה היא שקובעת את המפתח בין הקירות. **הרומאים** - התקופה הקלאסית השנייה, בה עובדים על מודל שונה לחלוטין משיטת ה"עמוד וקורה" היוונית. הרומאים תורמים לעולם את מודל הקירוי השני שנקרא קשת – קמרון – כיפה. הרומאים לא ממציאים כלום, בגדול. הם מומחים גדולים בלאחר פטנטים מוצלחים של מישהו אחר, לשכלל אותם, ולהביאם לפס ייצור תעשייתי. המטרות התרבותיות של הרומים היו שונות מאלו של היוונים. באמצעות האדריכלות הם רוצים גם להנחיל את הכיבוש התרבותי שלהם, והם הצליחו. עובדה שעד היום עומדים בארץ מבנים רומים. **קשת** - עמים מסופוטמיים, כנראה שומרים, הם אלה שהמציאו את הקשת (שער אברהם בתל דן, השער הכנעני באשקלון). דווקא המסופוטמים הם שממציאים את הקשת משום שלא הייתה להם ברירה, שכן סבלו מדלות חומר. היות ולא היו להם חומרים מתאימים ליצור קורה מעץ או אבן היו צריכים להמציא קשת עגולה שנקראת קשת שרשרת משום שהיא מחזיקה את עצמה מתוקף הלחצים של כל האבנים אחת על השנייה, אם מוציאים אבן אחת כל הקשת קורסת.

הרומאים מאמצים ומשכללים את הפטנט הזה. ככל הנראה הרומאים הם אלה שמדגישים בקשת את תפקידה המרכזי של אבן הראשה, אבל זה לא שהיא לא הייתה קודם. אבן הראשה הייתה גם קודם, אבל הרומאים, שמחפשים דרך לבנות יותר יעיל ומהר, מוצאים בה את הפתרון לבעיית הסימטריה. לקשת רומית מאפיינים מאוד ברורים - צורתה חצי עיגול המונח על שני קירות או שני עמודים. זה חשוב שכן עד עצם היום הזה מזהים בפתחים של בניינים, ומאבחים באופן ספונטני את האופי של הקשת, וכך אפשר לזהות אם היא שייכת לאופי האירופאית המערבית או לתרבות המוסלמית. אם המבנה שייך לתרבות המוסלמית אז הקשתות בו לא תהינה חצי עגולות אלא אחרות (מחודדת או גדולות מחצי עיגול). קשת של חצי מעגל היא קלאסית אירופאית, כל השאר, בערך מוסלמי. בארץ אם זה מאופיין כמוסלמי זה בדרך כלל שייך גם לימי הביניים.

קמרון - לפעמים נוטים לבלבל בין קמרון לכיפה. קמרון זה הגרסה התלת ממדית של הקשת (שהיא דו ממדית). קמרון חביתי/גלילי הוא רצף של קשתות צמודות שיוצר מנהרה, כך שמי שיודע לבנות קשת יודע גם לבנות קמרון. הקשת מוחזקת במקומה מתוך הלחצים שבין החוליות שלה. הלחץ של הקמרון צריך ללכת לאיפה שהוא ויש לכן להובילו בצורה מסודרת לתוך היסודות עליהם הוא נשען. אם הקיר תחת הקמרון יהיה דק הוא לא יעמוד בלחץ, ולכן תחת קמרון גלילי יהיו קירות מאוד מאסיביים ועבים (3 מ'), לפעמים אפשר לראות עובי קיר של עד 8 מ'). בניית קיר עבה מצריכה חומר בנייה רב ומקום. הרומאים הם מאוד יעילים וחסכנים, ולכן בתוך הקיר שמו מילוי – פסולת בניין (חצץ, שברי לבנים, שברי כדים וכיו"ב). כדי להדביק את פסולת הבניין הזו משתמשים במלט שעשוי בגדול מסייד, חול ומים. (בטון רומי מורכב מאגרגטים – פסולת בניין, חתיכות גדולות - וממלט שעשוי מסייד, חול ומים).

בעיית האסתטיקה נפתרת בקלות רבה ע"י ציפוי הקיר בלוח שיש דק מאוד. בחלק הפנימי בדרך כלל הקמרון סויה, שכן בדרך כלל ביקשו לעטר את הקיר הפנימי בפרסקאות.

הקירות העבים מצד אחד מבודדים, אבל מצד שני פתיחת חלון בקיר שכזה הוא מעשה לא קל, שכן גודל החלון כלפי חוץ חייב להיות בחוץ כגודל חרץ ירי וילך פנימה ויגדל כצורת משפך. חלון כזה הוא לא כל כך פרקטי ולכן אף ויתרו עליו. בהמשך אם לא היו להם חלונות אז ציירו כאלה עם הנוף הרצוי, מסביב רצוי צבע כהה כדי שהחלון יבלוט. החדר שאין בו חלונות הוא רק לשינה, שאר היום הם מבליים באטריום או בחצר. בהמשך ממצאים קמרון משוכלל יותר – הקמרון הצולב/המוצלב/קמרון המפשעה (המורכב משני קמרונות גליליים שמצטלבים ב-90 מעלות זה ביחס לזה). היתרון של הקמרון הזה יחסית לקודם הוא שאינו מחייב קיר בסיס רציף ועבה, אלא אפשר להניח אותו על ארבע נקודות אחיזה בהיקף של ריבוע או מלבן ולפתוח פתחים/חלונות בכל אחד מארבעת הכוונים שמתחתיו. שילוב של שני סוגי הקמרונות מאפשר קירוי של שטחים נרחבים, כמו למשל בבזיליקות הרומאיות, שם לרוב יש קמרון צולב באולם התווך וקמרונות גליליים בצדדים, וכך מתאפשר קירוי נרחב עם מספר מצומצם יחסית של עמודים, יחסית לבנייה המסופוטמית למשל.

ארקדה ו קולונדה - רצף של עמודים המחזיקים קשת לצד קשת. במסגדים ארקדות יקיפו בדרך כלל את החצר.

כיפה - נתרמת לעולם על ידי הרומאים, היוונים לא התעסקו עם כיפות. זה לא שהמצרים והיוונים לא ידעו על קיומן, אבל הן לא התאימו להן. הרומאים מחדירים את הכיפות בהדרגה. הם לומדים את הבעיות של הכיפות מאבות אבותיהם באיטליה – האטרוסקים (תושבי אטרוסקיה), שהתמודדו עם נושא של כיפה לא בהצלחה יתרה. המשמעות של כיפה היא קירוי של מרחב ללא עמודים והשאתו כך פנוי. הכיפות האטרוסקיות היו למעשה רצף של טבעות אחת מעל השנייה כשבקודקוד שמו אבן שקריסתה הייתה מביאה לקריסת כל המבנה, ולכן שמו במרכז החלל המקורה עמוד אחד שהחזיק את האבן המרכזית.

הרומאים לומדים את הכיפות הקדומות וכנראה כבר במאה ה-1 הם מנסים ליצור כיפות ללא תמיכה מרכזית. הכיפה הרומית היא פתרון מבריק בכך שהיא נבנית טבעות אחת על גבי השנייה ובמרכז לא שמים אבן אלא משאירים חלל אובאלי או עגול - 'אוקולוס' (עין בלטינית). האוקולוס היא טבעת ברונזה מאוד מאשביט שמחזיקה את הכיפה שמסביבה, אבל חשוב לזכור שההסבר נוצר לאחר שלמדו לבנות בצורה זו ולא להיפך. דרך האוקולוס יכולים להיכנס משקעים, אבל במרכז המבנה יש ניקוז וכן שוטפים את הרצפה. את הכיפות הניסיוניות בונים במקומות לא מסוכנים, שלא נורא אם תיפולנה שם. אחר כך מתחילים לבנות כיפות כאלה גם בבתי מרחץ, שבהם החום יוצא דרך האוקולוס, ואם הכיפה נופלת, גם לא נורא, שכן בבית מרחץ אין הרבה מאוד אנשים. בבית המרחץ בהרודיון יש כיפה סגורה עם אוקולוס חתום.

כיפות אבן כמו זו שבהרודיון נוסו במקומות רבים, אולם בדרך כלל הן נבנו מבטון רומי (שכבות של בטון ולבנים). הכיפה של הרודיון היא כיפת האבן הקדומה ביותר ששרדה עד לימינו. אם כן, הרומאים תורמים את הכיפה המשוכללת שפתרה את הבעיה של העמוד המרכזי בדרך של האוקולוס. הרומאים משתמשים בקשתות בכדי לאפשר בנייה מונומנטלית. הם רוצים בנייה שכובשת תרבותית את העולם, ובאמצעות הקשתות הם יכולים ליצור מבנים של 8 קומות ארקדות. יחידות האינסולות – המבנים, יכולות להגיע לפי החישובים האחרונים ל-8 קומות, כשמודעים לחוק הרומי שאסור לבנות יותר מ-20 מ' גובה בניין, מה שאומר שיש קבלנים שכן ניסו לבנות מבנים גבוהים יותר.

האלמנטים הבולטים ביותר של האדריכלות הרומית הולכים קדימה בזמן:

הפניאון – בתוכו יש אפסיס (גומחה אפסידלית שצורתה חצי גליל - חצי כיפה). הנישיות המדומות בקירות המעוגלים נותנות אשליה של חלונות מעוטרים בחצי עיגול או משולש מעליהן, הקסטות - תיבות מדורגות כלפי פנים, מפחיתות את משקל הכיפה. לפנתיאון צורת עגול שלם. עובי הקירות 7.8 מ', במקומות שאין בהם נישות.

לרומאים יש יכולת לבנות גבוה וגדול, היוונים לעומתם היו טובים באסתטיקה ובשלמות. הרומאים לקחו מהיוונים את האסתטיקה, וזו הסיבה שבמבנים רומים רואים כניסה שמעוצבת כמקדש יווני, ואחריה צורה אחרת של אדריכלות עם קירוי כיפתי.

שערי ניצחון – יכולים להיות עם קשת אחת או שלוש. בחזית לונטות/מדליונים.

הקולוסיאום – בעל שלוש קומות של ארקדות. זהו אמפיתיאטרון שנבנה כהמחשה למושג הרומי של לחם ושעשועים. הוא למעשה כלי שליטה של הקיסרים. הגדול ביותר נמצא ברומא. הרומאים מאמצים את הסדרים היוונים כמו שהם, אבל הם לא יכולים להרשות לעצמם כתרבות מתקדמת לא להוסיף משהו מעצמם. לכן הם ממצאים את הסדר הטוסקני ואת הסדר הרומי המורכב (רואים את זה אצל ויטרוביוס). הסדר הטוסקני הוא סדר דורי מפושט - במקום כרית דורית עושים טבעת פשוטה. הסדר הרומי המורכב הוא הכלאה של הסדר הקורינתי עם הוולטות היוניות.

הרומאים למעשה לא לגמרי ממצאים משהו מחדש, אבל הם משתעממים די מהר ויוצרים שילוב בין הסדרים אך לא ערובו. למשל הם יכולים לבנות מבנה קומות שכל אחת מהן תהיה כולה באחד הסדרים (אבל בתוך קומה לא יעורבו הסדרים). הערובו בין הסדרים נעשה רק אצל תרבויות שביקשו בכוונה תחילה לומר שהן לא מוכנות להיות יוניות או רומיות ולכן הן יפרו את הטאבו. למשל לבנות בית כנסת עם עמוד אחד יוני ולידו עמוד קורינתי.

בזיליקה רומית – שם על זמני. מהתקופה הרומית עד ימינו יש בזיליקות, רק שיעודן משתנה בין התרבויות השונות. הבזיליקה הרומית היא תמיד מבנה ציבור ולעולם לא מבנה פולחני. היות והיא מבנה ציבור ומשמשת להתכנסויות של קרב היא למעשה שוק מקורה דבר ראשון. אחר כך זהו בית משפט או אכסניה לכינוסים כאלה ואחרים – פוליטיים, דתיים, מקדשים פגאניים לא נועדו לכניסת קהל וכינוסים אלו נעשו בבזיליקות.

בזיליקת מכסנטיוס/קונסטנטין (בפורום רומנוס) - בזיליקה שיש לה אולם תווך באמצע המקורה בקמרון צולב, ושני חדרים בצדדים המקורים בקמרונות גליל. הכניסה לבזיליקה הרומית היא מהקיר הארוך – זו בזיליקת רוחב. בניגוד למבנה אורכי שנכנסים אליו מהצד הצר ורואים את כל החלל בבת אחת, כאן היתרון (של מבנה רוחבי) הוא פסיכולוגי שנותן תחושה כאילו החלל גדול יותר – אחד מכל צד.

מספר האפסיסים בבזיליקה הרומית לא קבוע (מאפס ועד מספר כלשהוא) כי לאפסיס שם אין מטרת דתיות, ומספרם נגזר ממטרת המבנה (למשל שני שופטים - שני אפסיסים, בשוק מקורה למשל יהיו הרבה אפסיסים). דבר נוסף, הגי יהיה משופע. התקרה מתחת לגג בנויה מקמרונות רומיים. כמו כן נעשה שימוש ב**קומת תאורה** (clerestory) - פער גבהים בין אולם התווך לסיטראות המאפשר לפתוח רצף של חלונות לאורך כל החלק הגבוה באולם המרכזי, משם נכנס האור למבנה. בתרבות הרומית לא מנעו כניסה של מים, להיפך, זה נחשב לברכה. הם מאורגנים ויש בריכות ניקוז, הם תופשים את זה כקשר עם הטבע.

ימי הביניים המוקדמים – מהמאה ה-4 עד המאה ה-8

באדריכלות הנוצרית, שמתחילה במאה ה-4 בימי קונסטנטינוס, רואים התפצלות בין מזרח למערב.

האדריכלות המערבית

החל מהמאה ה-4 ועד למאה ה-8 החלקים של האימפריה הרומית שנשארים במערב נמצאים במציאות קשה מאוד: יש פלישות חוזרות ונשנות של ברברים, הרס הדרגתי של האימפריה הרומית. על הרקע הזה צריכים להבין את סוג הבנייה הדתית במערב, בנייה שהיא מיוחדת ונדירה בזמנה, שכן רוב התהליכים הם דווקא של הרס.

הנצרות יודעת לנצל היטב את מצוקות הזמן ומשתמשת באדריכלות לשם כך. כך רואים היום את אימוץ הבזיליקה הקלאסית הרומית לצרכי הדת החדשה תוך הכנסת שינויים המכוונים לניצול המצב. החוקרים הנוצרים טוענים שבמערב בין הבזיליקה הרומית הקלאסית לאימוצה על ידי הנוצרים הראשונים, גם היהודים מאמצים את מבנה הבזיליקה לטובת בתי הכנסת שלהם. המיטרס טוענים שהם אלו שאימצו את הבזיליקה הרומית. בית הכנסת הקדום מתפתח לבזיליקה נוצרית קדומה שכן זה כמעט אותו מבנה, רק שבניגוד לבתי כנסת אין בבזיליקה הנוצרית ארון קודש וספר תורה.

יש היגיון בטענה שהיהודים אמצו את הבזיליקה הרומית למבנה בית הכנסת במאות ה-2 וה-3, שכן במאות האלו בית הכנסת משמש בעיקר להתכנסות הקהל ולקריאה ציבורית בתורה. ספר התורה מוצא עצמו באפסיס שהופך לארון הקודש. הנצרות שנולדה מיהדות מאמצת את סגנון בתי הכנסת הבזיליקליים לשימושה, ובתחילה ההבדלים בין בתי הכנסת והכנסיות מעט מנושטשים.

הפיכת כיוון הכנסייה ממבנה רחב למבנה אורך צירי אפשרה קשר ויזואלי בין הנכנס לחלל המרכזי לחלק החשוב בכנסייה - האפסיס, כך נוצרת הבזיליקה האורכית. לפני הנרתכס יש אטריום אופייני שמאפשר התכנסות. מוקד החלל הוא כעת המזבח וקשת הניצחון שמתיישבת בדיוק בין האפסיס למזבח. קשת הניצחון היא סימבולית לניצחון הנצרות וניצחון ישוע על המוות - אלמנט מוכר ממבנים קדומים.

הבזיליקה הנוצרית מהווה תעמולה לדת החדשה, שכן במערב קיים בעיקר תהליך של הרס, והנוצרים שמקבלים כעת בלעדיות הורסים מקדשים פגאניים ובונים כנסיות. הנצרות מושכת אליה אנשים שכן הם יחידים שמצליחים לבנות משהו על רקע ההרס הכללי בתקופה.

ההתנהלות של החלל, שהוא דבר דינאמי, מתוחכם מאוד. הכניסה לנרתכס היא פתוחה לכולם, אבל משם והלאה הוא סגור לחלק מהאנשים – פטנט פסיכולוגי אדיר. בשלב זה לא יוצרים התנגדות, בנרתכס יש ספסלים, שזה דבר מוכר בתרבות הרומית, זוהי שפה מוכרת ורגילה. כשנגמרת המיסה אנשים יוצאים החוצה ומדברים על מה שקרה בפנים, ואותם אנשים שלא הורשו להיכנס מתפתים להצטרף ולקבל אפשרות להיכנס, ועכשיו עליו רק להיטבל. הכניסה היא קלה, זמינה, מזמינה ושוויונית. למעשה המבנה משרת את מטרת הניצור המהיר.

אחרי שמצטרפים לנצרות ונכנסים פנימה הולכים בתוך ה-bave (ספינה) לאורך העמודים שעליהם דמויות גדולות שנותנים תחושה של ליווי ותמיכה. המזבח לפנים ומאחוריו שער הניצחון, אז אדם מרגיש נינוחות וסדר, שיש ממסד שדואג לו, וזה בדיוק מה שחסר לו בחוץ.

התקרה בכנסייה המערבית שונה מזו שבבזיליקה הרומית. שם היו שני סוגי קמרונות, ואילו פה זה אבד וזה ציון דרך. ברגע שמתחילה התפוררות של האימפריה וחוסר היציבות יש הפסקה של פרויקטים גדולים. היעדר פרויקטים מביא לכך שהידע המקצועי של הבנייה והקירוי הולך מאוד מהר לאיבוד, ולכן בבזיליקות הנוצריות המוקדמות רואים קושי לקרות מבנים רחבים וחוזרים לקירוי שטוח באמצעות קורות עץ. זה סימן למצוקה תרבותית. תקרה שטוחה מסמלת נצרות בסיסית, שורשית. ראונה – כמה שלא מקשטים את לוחות העץ הם נשארים שטוחים. אין שם קמרונות שיחזרו לשימוש במערב רק במאה ה-12 בתקופת הרומאנסק.

כנסיית המולד בבית לחם הינה אחת הבזיליקות המקוריות והקדומות. יש עד היום שרידים של דמויות ביזנטיות על עמודי וקירות אולם התווך שממחישות את ליווי האדם ההולך באולם התווך. הצורה היא בזיליקת בסיס והאפסיס שם מתומן. הבזיליקות הנוצריות מתגלגלות עוד ועוד.

בבית המשפט העליון בירושלים שתוכנן ע"י רם כרמי ועדה כרמי-מלמד, 5 אולמות משפט בזיליקאליים עם אותו אפסיס, קומת תאורה ואולם תווך. כשקוראים על בית המשפט כותבים שזה מחווה לכנסיות של ירושלים. צריך לזכור שהרבה לפני שהבזיליקה נהייתה כנסייה היא שמשה בתקופה הרומית כבית משפט. כשהאוכלוסייה גדלה, כנראה לקראת המאה ה-8, הבזיליקה האורכית מקבלת את הטרנספט (אולם חוצה). בהרבה מקומות כתוב שהבזיליקה הנוצרית קיבלה את צורת הצלב מסיבות דתיות, אך הסיבה הנוספת היא שנהיה צפוף בפנים רצו שהיה למבנה דרכי יציאה ומילוט נוספים.

השינוי הגדול של תקופת ימי הביניים המוקדמת במערב - הפיכת הבזיליקה הרומית הרחבת לכנסייה בזיליקלית אורכית.

האדריכלות הביזנטית/מזרחית – מהמאה ה-6 עד למאה ה-15

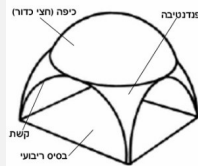
עד המאה ה-6 משתמשים בבזיליקה אורכית. במאה ה-6 עולה לשלטון יוסיטיניאנוס ששולט יחד עם אשתו תיאודורה, שהיא כנראה המוח מאחוריו. במפעל חייו המגוון הוא תרם גם לאדריכלות.

מתפתח סוג חדש של מבנה כנסייה - מבנה הרכזי. יש בו גם מרכז וגם היקפיות. המרכז מתבטא בכיפה באמצע, וההיקפיות יכולה להתבטא בחזרת אותו האלמנט ב-360 מעלות. חשוב לזכור שהתרבות הזו בבסיסה היא גם יוונית.

בדרך לא מפריע שתוכנית המבנה החדש תהיה כצלב, אבל זה לא אותו צלב שהיה בטרנספט המערבי. שם הוא צלב לטיני וכאן הוא צלב יווני. אלו שני סוגים של כנסיות: המערבית - אורכית עם צלב לטיני, והמזרחית - הרכזית עם צלב יווני.

כנסיות אלו מאופיינות בכיפות, קמרונות, אפסיסים. למה במזרח כן יודעים בתקופה הזו לבנות קמרונות וכיפות ובמערב לא? התשובה: במזרח יודעים מכמה סיבות – יש להם הרבה מאוד כסף, שכן הקיסרים הביזנטיים הם גם ראשי הכנסייה, וזו אוטוקרטיה מאוד נוחה שמאפשרת השקעה במבנים. נוסף על כך שמסורות הבנייה האלה באו במקור מהמזרח (סוריה, איראן, עיראק) וקל יותר למצוא בנאים שיודעים לבנות בשיטות אלה. בשלב זה המוקד הוא במזרח, בביזנטיון.

זה בנוי בדרך מעט אחרת מהכיפה הרומית תוך עשיית שימוש בהמצאה חדשה - הפנדנטיבה (בעברית "מפרש"). מתחילים לבנות את המבנה לפי תכנית ריבועית, שכן צריכים לזהות את כיוון התפילה מזרחה. מעל המבנה רוצים שתהיה כיפה וכדי להתאים את הכיפה העגולה למבנה המרובע ממציאים את הפנדנטיב.

השיטה היא לבנות כיפה ברדיס האלכסון של השטח המרובע ולכן זו נוגעת רק בארבע פינות המרובע. ע"י חיתוך הכיפה בניצב לקוי המרובע מסירים את כל ה"עודף" שחורג מחוץ לקוי המרובע, ומקבלים ארבע מפתחים קשתיים מעל צלעות המרובע שמחוברים ביניהם ב-4 "משולשים קמורים" הנקראים פנדנטיבות. קוטמים את ראש הכפה בגובה ראשי המפתחים והפנדנטיבות ומקבלים עיגול פתוח למעלה שעליו בנוים חצי כיפה. לעיתים זו מונחת על תוף גלילי היושב בינה לבין המעגל שיוצרות הפנדנטיבות.

את הפנדנטיבות רואים החל מהתקופה הביזנטית דרך האסלאם, שכן הצלחות מתגלגלות וממשיכות הלאה לתרבויות נוספות.

זוהי היחידה הבסיסית שלידה מוסיפים אפסיסים שמרחיבים את החלל המרכזי. זהו מבנה הכנסייה האורתודוקסי, שבעבר היו מאוד קומפקטיות, שכן המיפתחים היו מוכתבים על ידי הפנדנטיבות.

הכנסייה שבה כנראה השיטה הזו יושמה לראשונה היא האיה סופיה שבקונסטנטינופול. היא שילוב של בזיליקה אורכית עם אפסיס ובתוכה שתול מבנה הרכזי, שכן חסרים בה אפסיסים בצדדים. יש בה הצהרת כוונות של יוסיטיניאנוס לכבוש גם את המערב. היום האיה סופיה היא מוזיאון, בעבר הייתה מסגד.

הנצרות הביזנטית מטפחת מאוד את הכנסיות ובמיוחד את חלקן הפנימי. הכוונה בכך היא לסמל את עושרו הרוחני של הנוצרי על ידי שפע של טכניקות: פסיפסי זהב (זה הדבר המזוהה ביותר איתה. בשונה מפסיפס רגיל כאן מרדדים עלי זהב דקים מאוד ומדביקים אותם בין שתי לוחיות זכוכית חמה. את הלוחית הזו משקיעים בטיח לח בהטיה שהיא בדרך כלל לכיוון החלון הקרוב יותר, כך האור חוזר ובוהק מהקירות), גילופי עץ, איקונות, איקונוסטזיס (שמצויר בדרך כלל בטמפרה. כל צבע מורכב מפגימנט ודבק. בטמפרה הדבק הוא ביצה), חפצים עשירים המשובצים בחומרים יקרים כפנינים, זהב וכיו"ב.

כותרת ביזנטית – הביזנטים מאמצים את הכותרת הרומית או הקורינתית והופכים אותה לכותרת סל. בכותרת סל צד הכותרת חלק לחלוטין, ואילו בכותרת קורינתית העלים בולטים. אצל הביזנטים הצורה היא אותה צורה בין כותרת לכותרת אבל העיטורים שונים, שכן הם בדרך כלל עוסקים בסימבוליקה נוצרית. בראוונה (סנט ויטאלה) יש כותרות ביזנטיות דו קומתיות (כותרת סל כפולה).

אריאל הירשפלד והאדריכל צבי אפרת מדברים בסרט על אדריכלות בארץ, על מבנה ניאו-ביזנטי, מבנה הימק"א בירושלים. זהו בניין מרתק שנבנה בתחילת שנות ה-30 על ידי האדריכל המפורסם שבנה את האמפייר סטייט בילדינג. במבנה יש הרבה כותרות ניאו-ביזנטיות. (כל הסגנונות חוזרים לשימוש בסוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20, ולכן מקבלים את השם 'ניאו').

התקופה הביזנטית נגמרת עם בוא האסלאם. בינתיים הצליחו הביזנטיים להעביר את הנצרות גם לתרבויות נוספות. סביב השנה 1000 לספירה אנשי מזרח אירופה מחפשים לעצמם דת. הרוסים, למשל, התלבטו אם להיות נוצרים או יהודים. בסוף יצאה משלחת רוסית לאיה סופיה והם הפכו לנוצרים אורתודוקסים. הם מאמצים את הדת יחד עם המבנים שלה, אבל לאט לאט הם מבינים שהאקלים השונה אצלם לא מאפשר את אותה שיטת בנייה, ויש להתאים את שיטות וחומרי הבנייה לאזור שלהם. כיפות הבצלים נבנות בדרך כלל בעץ ומצופות בלוחות מוזהבים, אלו מפנים את עצמם מהשלג בצורה אוטומטית. הרוסים מגיעים לבנות גם בארץ ועושים גם כאן שימוש בכיפות הבצלים. תכנית המבנה נשארת ביזנטית והשינוי הגדול הוא בחלק העליון של הכיפות.

הרומנסק – מהמאה ה-8 עד המאה ה-12

בין המאה ה-8 למאה ה-12 מתפתח במערב סגנון המכונה רומנסק או רומאני. זוהי מילת גנאי, כלומר זה "כאילו רומי" - רצו להיות רומא ולא הצליחו.

לקראת המאה ה-8, לאחר המיזוג של הברברים עם שאריות האימפריה הרומית, מתבססת באירופה המערבית והמרכזית תרבות חדשה. מרגישים שבכוחם להתחיל לבנות שוב ורוצים להראות שהם יודעים לחזור לבנייה הרומית. הם לומדים בעיקר משרידים של אדריכלות רומית שנותרו בשטח שמצפון אפריקה ועד לאנגליה. אפשר לראות בשטח אקוודוקטים, כנסיות וכיו"ב, אבל בעיקר רואים קשתות עגולות.

אין להם את הטכניקות והחומרים שהיו לרומאים, אז הם עושים את אותה הבנייה מאבני גוויל גדולות, ויוצא שהם מצליחים לעשות קשת וקמרון גלילי פשוט, אך התוצאה לא משביעה רצון - חללים קטנים, נמוכים ומחניקים. הסגנון הזה מאופיין בכישלון גדול לבנות מבנים גדולים. מתחיל תהליך ארוך מאד של שכלול הדרגתי, והכנסייה היא זו שיש לה את הכסף ובקרבה השכלול מהיר יותר. בשלב מסוים מתחילה תקופה של רומנסק מפותח יותר.

כנסיית הבנדיקטינים (מורבך, אלזס, 1160) - מבנה רומנסקי טיפוסי מהמאה ה-12. המבנים מאופיינים בשני מגדלי פעמונים תיבתיים, מרובעים, קטנים יחסית, מאוד פשוטים וגיאוטרניים, שצורת גגם פירמידאלית או אצטרובלית-מחודדת (לא בא"י). הקשתות חייבות להיות עגולות, רומיות. בתוך המבנה יש חושך, שכן החלונות מעטים מהסיבה שאבני הקיר מאוד גדולות. כך נוצר מצב של מבנים עם מעט מאוד אור. **נוצרת תופעה** של אדריכלות קוסמטית, יצירה של קשתות מדומות, מזויפות, שאם הן באות ברצף הן מכונות 'ארקדה עיוורת', דבר שמאוד מאפיין את הרומנסק. הסגנון הזה מתחיל בצרפת ומשתכלל לקראת המאה ה-12. בספרד הם השתמרו יפה מאוד כי שם הייתה פחות התפתחות במאות שלאחר מכן.

משום שרצו שהקירות המאסיביים יראו מסוגננים הדיבוקו להם מבחוץ לייסטים אורכיים שיצרו אשליה אופטית צרה יותר, וכן קשתות לומברדיות שהן קשתות דקורטיביות קטנות שעידנו גם הן את חוץ המבנה. במאה ה-12 מחליטים לצאת למסעות צלב לארץ ישראל. אז כבר יודעים לבנות בסגנון הרומנסק. הרומנסק הצרפתי הוא האח החורג של האדריכלות הצלבנית בארץ ישראל.

הצלבנים שמגיעים לא"י צריכים לבנות כאן חוות חקלאיות, מבצרים בעיקר וכיו"ב, והאדריכלות הרומנסקית מתאימה להם. כשהם מגיעים לכאן הם נחשפים לאדריכלות המוסלמית עם הקשתות המחודדות המוסלמיות שמקורן בפרס. הקשת העגולה לוחצת לצדדים די גבוה, ואילו בקשת מחודדת הלחץ בצדדים נמוך יותר, אז הצלבנים מאמצים את הרעיון. כך למעשה שהרומנסק נפגש כאן עם האסלאם ונוצרת סינתזה של שתי התרבויות, שלימים חוזרת לאירופה.

לקראת סוף המאה ה-12 הקשת המחודדת הופכת להיות חלק מהסגנון הרומנסקי המאוחר באירופה, ומשם היא ממשיכה ועוברת לסגנון הגותי. ספרד בימי הביניים מושפעת יותר מצפון אפריקה והקשתות שם הן בעיקר קשתות פרסה (המסגד בקורדובה).

בשלב מסוים כבר לא בטוחים שהקירות יחזיקו את הקמרון המרכזי הגבוה, וליתר ביטחון עושים להם חיזוק חיזוני בצורת עמודי תמיכה חיזוניים המכונים אומנות או תומכות. בארץ אפשר לראות כאלה במנזר המצלבה בירושלים.

בתקופה זו מתפתח גם הקלויסטר – חצר פריסטילית, בדרך כלל פתוחה לשמיים ומוקפת מבנים. במאה ה-19 וה-20, כשכלל הסגנונות חוזרים לאופנה, הקלויסטר חוזר בגדול ונעשה בו שימוש רב ונרחב בא"י. ברומנסק יש התרחקות מאוד גדולה מהקלאסיקה, שכן הכותרות גדולות מאוד ביחס לעמודים, ולעיתים יש שני עמודים תחת כותרת אחת.

הצפיפות והמגושמות של המבנים והחושך בהם הולכים יחד עם מיסטיקה ויראה דתית – הפחדה. זו מביאה גם ליצירת תבליטים ופסלים שמתארים דמויות מפחידות, מוגזמות מאוד, גרוטסקיות (מלשון מוגזם), שימשיכו לסגנון הגותי שם יקראו להם גרגוליות/גרוטסקות.

הצלבנות היא סינתזה של רומנסק אירופאי, בייחוד צרפתי, עם הקשתות המוסלמיות המחודדות ואלמנטים מבניים מקוריים מקומיים (כמו למשל כותרות מרפק) מצד אחד, והיעדר אלמנטים מאפיינים כמו טרנספט מצד שני.

מומלץ לקרוא את החיבורים של ביאנקה קונל – לקט מאמרים 'אבירי ארץ הקודש' הוצאת מוזיאון ישראל קטלוג תערוכה.

סכום מאפייני הרומנסק: קירות עבים עם/בלוי לייסטים, מעט חלונות, חללים חשוכים, פיסול באלמנטים מפחידים, קשתות מדומות וארקדות עוורות, קשתות עגולות העוברות בהדרגה למחודדות. קלויסטרים. **מבנים רומאנסקים בארץ:** כנסיית סנטה אנה, כנסיית הקבר

גותיקה – החל מהמאה ה-13

אחד הסגנונות המרשימים והמעניינים, שכמעט ואינו מצוי בארץ אלא בגלגולו הניאו-גותי. חוקרים של התפתחות הסגנון הגותי מבחינים ב-3 שלבים מוקדמים שהולוכו את הבזיליקה הנוצרית הקדומה אל הכנסייה הגותית: השלב הראשון מאופיין בכנסיות מקורות בקורות העץ השטוחות, בשלב השני

- הרומנסק המוקדם עם קירות עבים וקמרונ עגול, השלב השלישי - הרומנסק המאוחר עם קירות עבים וקמרונ עבה/מחודד??. בשלב מסוים אי אפשר להגביה יותר את המבנים כי הקירות לא מחזיקים את הלחץ הגדול של הקמרונ הגבוה, ואז מגיעים למהפך - גותיקה מוקדמת.

המאפיין הבולט ביותר בגותיקה היא תוספת חדשה שמתלבשת על מה שכבר קיים - האומנה (Butress). מהחלק העליון של האומנה הרומנסקית המאוחרת יוצאת קשת חיצונית שלוחצת פנימה את החלק העליון של הקיר שמולה כנגד הלחץ הפנימי. לכן הן נקראות קשתות מרחפות, נתמכות, דואות, (Flying Butress). זו פריצת הדרך שמאפשרת לבנות מבנים גבוהים יותר עד מקסימום 50 מ' גובה תקרה - גבוה מאוד. עד הופעת שלד הפלדה אלו המבנים הגבוהים ביותר בהיסטוריה.

הקשתות הדואות לא רק לוחצות פנימה אלא גם משמשות כקביים, המשקל של קמרונ המבנה מתחלק כעת בערוץ נוסף דרך הקשתות הדואות אל התומכות/האומנות שמורידות את הלחץ מהחלק העליון של הקיר. בנוסף לקשתות הדואות יש לסגנון הגותי כמה מאפיינים נוספים ובראשם קשת וקמרונ מחודדים (שהיו כבר ברומנסק ועברו כעת לגותיקה).

מסכת 13/11 - פיתוח הקמרונ הצלב החל באדריכלות הרומית ושימוש היה נפוץ בעיקר ברומנסק ובאדריכלות הגותית. החללים המרכזיים בכנסיות הגותיות מקורים על ידי קמרונות צולבים. בגותיקה המאוחרת נעשה שימוש בקמרונות צלעות שהם בעלי גאומטריה דומה אלא ששית הבניה היא שונה. בקמרונ צולב הלבנים מונחות מעל פינומי עץ בצורת שני גלילים החותכים זה את זה ואז מתקבלים "קווי רכס" (במבט מתחת לקמרונ) הנובעים מחיבור שני הגלילים. בקמרונ הצלעות בונים קודם כל את הקשתות המהוות את אותם קווי רכס, ואחר כך ממלאים בלבנים נוספות ביניהן.

מאפיין נוסף חשוב בגותיקה הוא שבגלל התמיכה החיצונית הקירות לא חייבים להיות עמוסים (עבים); והאמת שאפשר לוותר עליהם. אם הקיר מיותר בין אומנה לאומנה משתחרר רווח ואפשר לעשות חלונות גדולים. אז עושים חלונות גדולים עם זכוכיות, אולי יותר מדי, שכן עכשיו יש יותר מדי אור וזה לא משרת את המטרה של החושך. לכן מתחילים לעשות ויטראזיים שמכיהם את האור ומאפשרים שטח לעיטורים. הוויטראז' למעשה הוא תוצאה של שכלול הקונסטרוקציה. בגותיקה אין כיפות. יש קמרונות ותומכות דואות. מאפיין נוסף חשוב הוא חלון רוזטה/שושנה/ורדה בחזית מעל הכניסה, ולפעמים גם בטרנספטים.

קתדרלת נוטרדאם - קתדרלת גבירתנו, קשור לפולחן מרים שעולה בסוף ימי הביניים. המילה קתדרלה לא קשורה לאדריכלות, היא מילה ממסדית שאומרת שיש בה קתדרה של הבישוף. קתדרלה יכולה להיות בנויה בסגנונות שונים. גם נוטרדאם זה לא אומר הרבה כי יש הרבה כאלה באותה תקופה.

מבנה טרנספט עם כניסות מפוארות בחזית ובקצוות הטרנספט, מגדל מחודד במצלב, וחזית עם שלוש כניסות שמעליה 2 מגדלים מחודדים. מעל הפתח המרכזי חלון רוזטה מרהיב. הטימפאנים מכוסים ביסול צפוף. בצידי המבנה: אומנות וקשתות דואות. גורגוליים.

התלתן - צורה אופיינית לגותיקה. בצורות לעיתים יש לו ארבעה עלים - דמוי צלב. רוזטה משני הצדדים, עשויה מבחוץ בגילוף אבן ומבפנים בויתראז'.

קתדרלת שארט - דוגמא קלאסית נוספת של הסגנון הגותי מהמאה ה-13

דגם הקתדרלה האיטלקית כלל שלושה אלמנטים: הדואומו (הקתדרלה), הקמפנילה (מגדל הפעמונים) והבפטיסטריום.

בדרך כלל קתדרלות בניויות משני סגנונות שכן אין כסף לגמור אותן בתקופה אחת.

הויתראז' "חזון ישעיהו" של מרדכי ארדון בספרייה הלאומית בגבעת רם הוא הגדול ביותר בארץ. הוא בוצע במשך 4 שנים בצרפת, שם בושלה הזכוכית בפיקוחו של ארדון אצל אומן מקומי. טכניקת בישול הזכוכית בממדים גדולים כמעט שלא קיימת בארץ, וזכוכית לויטראז' בארץ היא בדרך כלל מיובאת.

סיכום מאפייני הגותיקה: אמנות וקשתות דואות, קמרונות וקשתות מחודדים, חלונות רוזטה, עיטורי תלתן, ויטראזיים, גורגוליים.

הקלאסיציזם – מהמאה ה-14 עד המאה ה-15

הרנסאנס – מהמאה ה-15 עד המאה ה-16

שם כולל לחזרת הקלאסיקה והתרבות הקלאסית, בעיקר זו הרומית. זה נולד באיטליה שם בסוף המאה ה-14 ותחילת המאה ה-15 מתחילה להיווצר בהרבה תחומי תרבות מגמה של חזרה לתרבות הקלאסית. באדריכלות זה מתבטא בחיקוי אלמנטים רומיים קיימים ובשילובם בדרך חדשה. בארץ ישראל סגנון הרנסאנס המקורי לא קיים, שכן הארץ אז תחת השלטון המוסלמי, וחשיבותו כאן היא בשל חזרתו מאוחר יותר בגרסת הניאו שלו. הרנסאנס הוא מקבץ של צורות: חלונות הפנתיאון, קשתות עם אבן ראשה, הסדרים היוונים והרומיים, הגמלונים וכיו"ב. כולם משולבים בדרך חדשה. זה לא נקרא אקלקטי, כי לא מדובר בשילוב תרבויות שונות אלא בחזרה של הסגנון הרומי. החזרת האלמנטים הקלאסיים אחרי ימי הביניים והחייאתם צלחה והתפשטה ברחבי העולם. הקלאסיציזם חידש במיקום ואילו האלמנטים עצמם לא היו חדשים.

סנטה מריה אנדריאה, מנטובה – בזיליקה שקיבלה במאה ה-15 חזית רנסאנסית חדשה עם קשתות וגמלון. על בסיסה עוצבה תחנת הרכבת בירושלים.

כיפות - בימי הביניים אין כלל כיפות. רנסאנס רוצים להוכיח לעצמם שהם יכולים לחזור לכיפת הפנתיאון. הם מנסים ולא מצליחים, עד שברונולסקי בפירנצה מצליח להקים כיפה, במחיר של שינוי כל הצורה שלה. היא לחלוטין לא קלאסית, בגלל האילוצים היה עליו לעשות 8 צלעות אנכיות שמתחברות למעלה ואת האוקולוס הוא סוגר עם לנטרנה (פנס, מגדלון דמוי פנס). התוצאה היא כיפות שמתוחות יותר מחצי כדור ועם כיסוי לנטרנה. זה הופך למודל חיקוי לכל הכיפות האירופאיות המערביות, וכך בונים ומזהים תרבות מערבית למשל הכיפה של הבהאים שמבקשת להיות מערבית. לאט לאט השיטה הזו מתפשטת (מיכאלאנג'לו – בסנט פטרוס ברומא ועוד רבות).

תכונה נוספת שקמה לתחייה היא ההרכוזיות, כמו למשל וילות פלאדיוניות של האדריכל אנדריאה פלאדיו של המאה ה-16. זו מתבטאת במבנה בעל כיפה מרכזית עם אלמנטים שחוזרים סביבה בארבעת הצדדים. במאה ה-16 הפונקציונליות לא רלוונטית, ומה שחשוב זו הסימטריה ואלמנטים קלאסיים. זו אדריכלות פלאדינית. אדריכלות טוטליטרית חוזרת למאפיינים אלו.

פלאציו (ארמון) – סוג מסוים, חדש, של ארמונות עשירים השולט באיטליה. מבנה גדול בעל חזית מלבנית המחולקת על ידי פסים לשלוש קומות ובכל אחת מהן האלמנטים חוזרים בכל השורה (כמו בפנתיאון). דגם הפלאציו מתפשט בכל רחבי העולם – צרפת, ספרד, אמריקה וכיו"ב, שכן הוא מייצג פאר. כשבשנות ה-20 של המאה ה-20 הבריטים רוצים לבנות מלון פאר בירושלים הם בונים בסגנון זה את מלון המלך דוד.

פיאצה – כיכר שהיא בהצטלבות רחובות.

הבארוק – המאה ה-17

העיוות של סגנון הרנסאנס. משמעות המילה בארוק היא עיוות. במקרה הזה לא מדובר במשמעות שלילית. בכנסייה במאה ה-16 מתחיל קרע בין הקתולים לפרוטסטנטים, על רקע זה הפרוטסטנטים מתרחקים מהאומנות הקתולית ועושים איקונוקלאזם, ואילו הקתולים דווקא מגזימים ומעשירים את בנייניהם כחלק מהקונטר-רפורמציה במטרה להדהים ולשמח את המאמינים. על ידי עיוות קל של צורות גיאומטריות קבועות יוצרים את ההגזמה – סימטרי אך משובש.

פאלאציו קרינינו, טורינו, 1679 - 1684

כנסיית סנט פיליפ נרי, רומא, המאה ה-17

כנסיית סנט אנדריאה אל קוירינלה, ברניני, רומא

הרוקוקו – המאה ה-18

המונח רוקוקו לקוח מהמילים הצרפתיות Rocaille ו־Coquille שפירושו "סלע וצדפה", על שם עיטורי הסלע המעובד והצדפה המאפיינים סגנון זה אשר ביחד עם צורות בעלות זרימה וא-סימטריה כגון צורות S ו־C, עלים, פרחים ועלווה מפותלת מהווים את המוטיבים העיקריים בסגנון הרוקוקו התפתח בתחילת המאה ה-18 בפריז, כתגובת נגד להידור, לסימטריה ולחוקים הנוקשים של הבארוק. אמני הרוקוקו נקטו בגישה משחקית, שובבה, ילדותית, עליזה, מצועצעת וחיננית, והרבו להשתמש בצבעי פסטל, עיצובים א-סימטריים, קימורים וזהב.

סגנון הרוקוקו מציג בפנינו את אורח חיי האצולה באירופה. ישנו שימוש ניכר בצבעים עדינים הבאים להאיר את הדמויות. בניגוד לדיוקנאות הבארוק, שהציגו דמויות נוקשות, קודרות ורשמיות, בציורי הרוקוקו הדמויות הן חינניות ועדינות, מביעות שמחה בדרך כלל וחיות חיי מותרות.

הסגנון החל במאה ה-18 בצרפת ונגמר שם במהפכה הצרפתית. באדריכלות זה בא לידי ביטוי בהרבה מהכל. אין רוקוקו מקורי בארץ והוא בא לידי ביטוי אצלנו בעיצוב פנים, כשבמוזיאון ישראל יש שלושה חדרים של רוקוקו.

היסטוריציום - המאה ה-19

כל מה שלמדנו עד עכשיו (מלבד הרוקוקו) חוזר במאה ה-19 לארץ בסגנון "ניאו". לעיתים המבנים חוזרים כניאו פשוט, אך בדרך כלל זה ניאו של כל מיני סגנונות ביחד – אקלקטיקה. הסגנון רלוונטי ביותר בארץ ישראל כשמדברים על המחצית השנייה של המאה ה-19, שכן אז זה מה שהולך בעולם כולו (גם באירופה ובאמריקה). בארץ ישראל זו תקופה מאוד מיוחדת – הטורקים הולכים ודועכים, וזה הזמן לבוא ולשים רגל לכל מי שרק רוצה. כל אומות העולם רצות לארץ הקודש ומבקשות לבנות בסגנון שאופייני להם בחו"ל, כך שיזהו אותם.

ירושלים בסוף המאה ה-19 – תחילת המאה ה-20

היציאה מהחומות מורכבת מבנייה יהודית שממומנת מכספי תרומות מחו"ל, מבנייה מוסלמית שבשלב הראשון היא מאוד מועטה (בעיקר של אנשים עשירים מאוד שסובלים מדוחק ומחלות בתוך העיר העתיקה ובונים להם מחוץ להן בתי קיט), ובעיקר מאדריכלות נוצרית המחדשת את המקומות הקדושים מרחיבה אותם, בצד נציגויות נוצריות חדשות שבאו וקנו מגרשים מחוץ לחומות העיר העתיקה. הבנייה הזו חייבת להיות בסגנון מאוד ייצוגי שמוזהה כשייך לאומה כזו או אחרת. כל זה מלווה בהתפררות השלטון העות'מאני.

מכיוון העיר העתיקה לכיוון יפו מתפתחים בירושלים שני רחובות מאוד מרכזיים: רח' יפו (מבנים קטנים ליד החומות וגדולים לכיוון היציאה מהעיר) ורח' הנביאים. מי שעושה חיל ומצליח במיוחד בפרויקטים של בנייה הם הגרמנים. יש כמה סוגים של גרמנים – הטמפלרים, הקתולים והפרוטסטנטים. כך או אחרת, מעל כולם מככב קונרד שיק. הוא אוטודידקט, מתפרנס מבניית דגמים של ירושלים ומבנים מיוחדים בה, חבר של כולם ובעל יחסי אנוש מעולים. הוא מסתדר מצוין עם היהודים (למשל בונה את מאה שערים). הבנייה של האומות האירופאיות בירושלים נעשית מתוך תירוץ לא מוסווה – מיסיון. זו מצווה בארץ הקודש, שמקודמת על ידי מוסדות שמציעים לאוכלוסייה המקומית שירותים שחסרים באותה תקופה – חינוך וסעד (בתי ספר, בתי יתומים, ובתי חולים). זו הסיבה שלאורך רחוב הנביאים יש בתי חולים רבים (המקום מוכה מחלות), דר' טיכו למשל).

ניאו - רנסנס

נוטרדאם דה ג'רוזלם – נבנית ב-1884 ביוזמת הרוזן דה פיילה. האכסניה זה פלאציו מפואר ומכובד עם כל המאפיינים המוכרים.

בית היתומות טליתא קומי תוכנן על ידי קונרד שיק – היום ברחבת המשביר. שם אספו שברים והצילו חלק מההרס של טליתא קומי מתוך המגמה של שנות ה-70 של להרוס את מה שישן (כך למשל הרסו את הגימנסיה הרצליה בתל אביב). טליתא קומי בנוי בסגנון שעוזר לשווק את עצמו – מוסד יתומות, מוסלמיות, נוצריות ויהודיות, שרוצה להתייחס אליהן כבני אדם ולטפח אותן. באדריכלות בוחרים בסגנון שהכי קרוב להומניזם הרנסנס, ההומניזם האיטלקי של המאות ה-15 וה-16. החזית שלו מזכירה מיד את הפלאציו, אבל בתוך זה יש גם קצת אקלקטיות – חזית עם גמלון, מדליונים עגולים (מזכיר את הווילות הפלאדיוניות) – ניאו רנסנס. הסגנון של המבנים קשור ישירות למסר שהם מבקשים למסור והבחירה היא לא אקראית.

טרה סנטה בכיכר צרפת - קולגי פרנציסקני שהופקע בחזרה. נבנה כנראה ע"י ברלוצ'י אף כי יש על כך מחלוקת. הבניין מטופל ונקי, הוחזר למצבו הראשוני, לאחר שעמד שנים מוזנח מאוד.

בית החולים סנט לואי – רח' שבטי ישראל - פלאציו **הכנסייה האתיופית** – הם לא אירופאים, רואים עצמם כצאצאים ישירים של מלכת שבא ושלמה המלך. עושים מאמצים עילאיים לאסוף אנשים מאתיופיה ולשלוח לירושלים. בונים שכונה שלמה של אתיופים בצמוד לכנסייה. זו נחנכה ב-1887 לאחר שתוכננה בידי קונרד שיק. מבנה גלילי כיאה לכנסייה אתיופית שיש לה מזבח פנימי באמצעה. מבנה עגול, הרכזי, מאוד, רנסנסי. הגמלוניס והקשתות אירופאיים, ולכן יש סבירות גבוהה שקונרד שיק עשה את זה.

הרוסים חריגים באספקט נוסף – אמנם הם אירופאים אבל הם לא עושים שום דבר בשביל מי שאינו רוסי. הם בירושלים בשביל עצמם ולא בשביל אחרים, בשביל לתת שירותים לצליינים רוסיים שמגיעים לארץ הקודש. היות ומדובר בחברה מאוד מעמדית באותה תקופה, עליהם להפריד בין צליינים בני אצולה לבין צליינים כפריים. לכן יש להם את מגרש הרוסים עם האכסניות לעניים ואת בניין סרגיי ברח' הלני המלכה שהוחזר היום לרוסים והפך אכסנייה לאצילים. זהו פלאציו רנסנסי בסגנון איטלקי, משום שגם את סנט פטרבורג בירתם בנו אדריכלים איטלקיים. מגדל הצריח מחובר במסדרון תלוי לבניין ומשמש כשירותים, כדי שלא יצטרכו לצאת החוצה לגמרי אבל בכל זאת יהיה נפרד.

בית החולים הרוסי (מגרש הרוסים, כיכר ספרא) – במקור בית חולים לצליינים העניים. אין סממנים שמצביעים על מטרת המבנה. **הקתדרלה של השילוש הקדוש במגרש הרוסים** – אין בצלים! יש כיפות ולנטרנות.

ניאו - רומנסק

בית הספר אורט ברח' הנביאים – בניין בית הכמורה הגרמני – וילהלם השני מגיע לירושלים ואין מלון ראוי לשמו לאירווח הקיסר ואשתו. לכן הסולטאן הטורקי הקים להם אוהלים מלכותיים במגרש הנביאים, סמוך לכנסייה האתיופית. וילהלם השני עוזב בלי הצלחה מרובה, אבל הוא בונה במקום המאהל קולגי לכמרים פרוטסטנטים (שרחבתו היא רחבת החניה של מכללת אורט נביאים היום) – הבניין שהיום כבר אין לו את

הגמלון המקורי אבל יש בו עדיין את הכתובות. הבניין הזה משדר גם הוא את המסר ההומניסטי (חינוך השכלה) אבל מאחר ומדובר בכמרים אז עושים אותו בסגנון **ניאו-רומנסק** – כי זה צלבני, וכולם רואים עצמם כצלבנים. כדי להוכיח את רציפות הזכויות, לפחות במבנה הניאו-רנססי, מדביקים אליו פריט צלבני – עמודים גותיים עם כותרת רומנסקית. ניאו-רנסנס עם אלמנטי ניאו-רומנסקים עם כתובות מבנה קובייתי שיש לו חזית עם מדרגות מכל צד – זיכרון צלבני של וילה רוטונדה.

כנסיית הגואל הלוטרנית – 1889 סגנון ניאו-רומנסקי לחלוטין. רומנסק - צלבני, והלוטרנים שרואים עצמם כניאו צלבנים בונים בניין עם מאפיינים רומנסקיים. זו אקלקטיקה של ימי הביניים.

בית תבור - קונרד שיק בונה לעצמו בית פרטי שבפינותיו יש את קרנות המזבח. גם בבניין הקונסוליה האתיופית למעלה יש את קרנות המזבח, ואפילו במלון המלך דוד. קונרד שיק ממציא את זה ראשון ורבים מחקים אותו.

המושבה הגרמנית – גולת הכותרת של המושבות – נבנתה ככפר גרמני טיפוסי. לשם שינוי לא כרוחב צירי אחד אלא בשניים, בגלל הטופוגרפיה. יש בה בתי ספר גרמנים שהם בונים לעצמם. הכניסה עם כתב גותי – פסוקי תהילים בגרמנית. בעלי הבית בוחרים שם ואיך הם מתחילים לבנות. החיים קשים והם צריכים לשכלל, מביאים המון שכלולים טכנולוגיים לירושלים, מביאים קורות ברזל לראשונה לירושלים (רלסים במקום קורות עץ). מתחילים מחדר אחד ולאט לאט מתרחבים.

כנסיית הר תבור - ברלוצ'י, 1921 – סגנון קצת ניאו-רומנסקי, בזיליקה מאוד פשוטה עם כל המאפיינים המוכרים. בפנים הקורות חשופות = סימבולית זיקה לנצרות קדומה מאוד. מבנה ימי ביניים כאילו. ניאו - ביזאנטי

ימק"א – ניאו ביזנטית – 1926 - 1933 הסיסמא של המבנה: שלוש תדות שחיות בהרמוניה, שלוש ישויות של האדם. מבנה מאוד מפואר עם סימבוליקה נוצרית.

ניאו - ברוקי

אלמנטים ברוקים – כנפיים חיזוניות בחזית המבנה רואים בכנסיית פטרוס ביפו, בתחנת הרכבת בירושלים. **תחנת הרכבת בירושלים** – ספטמבר 1882 השפה האדריכלית משמעותית, יש שתי תחנות זהות ביפו ובירושלים. המבנה המקורי הוא עות'מאני. ב-1917 באים הבריטים ורוצים לומר שהגיעו האירופאים והם יכתבו מעתה את המצב. תחנת רכבת היא חשובה, ולכן הם מצהירים על בואם באמצעות הוספת גמלון (מקדש יווני זה הבסיס של התרבות האירופי), וכנפיים עם אליפסה – בארוק. אירופאים שמגיעים עם כל התרבות האירופאית העשירה.

סגנון אקלקטי

מחנה שנלר – מחנה גרמני לחינוך של יתומים בניס. הם לא באמת גרמנים, אבל כולם מדברים גרמנית ומקבלים חינוך גרמני. במקום נערכו נשפים על מנת לעשות שידוכים, הזוגות היו צריכים בתים ובנו בתים עבורם באזור גאולה. הרבה מהיתומים מתנצרים. מחנה ייחודי כי יש בו חינוך למלאכה, **הסגנון אקלקטי** – באותה הזית גם קשת רומית ולידה קשת מחודדת – נותנים כבוד ומתחברים לתרבות המקורית, לכן משלבים אלמנטים מקומיים מוסלמיים. בתוך הגמלון רואים גם רנסנס. הכיפה מפח היא לחלוטין גרמנית והיא נראית הרבה ברחבי גרמניה, מה שמזהה את המבנה עם הגרמנים. מהצד השני רואים קשת צלבנית עם פרופורציות צלבניות, מדרגות בארוקיות גולשות שהולכות סביב החצר.

מנזר סנט. אטיין – משלב אלמנטים רומנסקים-צלבניים, גותיים (תומכות זואות + רוזטות), מזרחיים (אבלק) ואחרים.

מלון פאלאס בפינת ממילא – 1928-1929 אותה תקופה בה נבנים מלון המלך דוד וימק"א. זו הקריאה הנואשת של המוסלמים להראות בעיר גם את נוכחותם. המבנה בסגנון מוסלמי/אקלקטי מוסלמי/אלמנטים של קשתות פרסה, קשתות מחודדות, מוקרנסיים וכיו"ב.

האדריכלות המודרנית/הסגנון הבינלאומי – המאה ה-20

המאה ה-20 - ציר זמן חדש ובו שני אירועים שקובעים את מהלכה של האדריכלות: מלה"ע ה-1 ומלה"ע ה-2. זו האדריכלות המודרנית או בשם נרדף הסגנון הבינלאומי.

האדריכלות המודרנית בארץ, מתוקף סיבות לא מוצדקות אבל היסטוריות, מכונה באו-האוס. באו-האוס הוא אך ורק בית ספר לעיצוב שהוקם בגרמניה ב-1919 בוימר. ב-1925 הם עוברים לקמפוס בדסאו, ב-1932 הוא גווע סופית בברלין. הם מקבלים באהדה רבה מאוד כל אדם כישרוני שמגיע לשם כל עוד הוא מחזיק באידיאה סוציאליסטית.

בשנות ה-20 בארץ כל אדם צעיר שרוצה ללמוד אדריכלות צריך לעשות את זה במקום אחר. חלק מאנשי הארץ נוסעים ללמוד בגרמניה, במיוחד המקום אהוד על ידי בני הקיבוצים, למשל אריה שרון, שמואל מיסטצקי ואחרים. עשרות מגיעים ללמוד בבאוהאוס, אין שם אנטישמיות, והם מתקבלים בקלות בשל חיייהם כקומונה. לאחר הלימודים הם חוזרים לארץ, לקיבוץ, ומספרים על הבאוהאוס. בארץ מבינים שכל מה שמודרני הוא באוהאוס, אלא שבעצם מדובר בחולייה קטנה וזמנית מתוך הסגנון הבינלאומי, או הזרם המודרני באדריכלות. מי שנחשב למייסד של האדריכלות המודרנית הוא האמריקאי פרנק לויד רייט שמנסה להתרחק מהקלאסיציזם.

לאחר מכן מתפתח הארט דקו – סגנון שהחומרים בו מאוד יקרים: שיבוצי שנהב, שילובים של עור תנין, שריון צב, פרוות ברדלס וכיו"ב. רק עשירים יכולים להרשות את זה לעצמם, אבל בגלל שבאירופה יש שאיפה לסוציאליזם זה לא מתקבל שם באהדה. סגנון זה מוצא את ביטויו המלא באמריקה שבה הקפיטליזם מתיישב יפה. הסגנון של האסקפיזם.

בארץ יש שילוב של סגנון בינלאומי סוציאליסטי סגפני עם סגנון ארט-דקו.

לסגנון הבינלאומי תרמו אנשים נוספים – דסטיל ההולנדי, האוונגרד הרוסי – קונסטרוקטיביסטים שמדברים על בנייה בברזל, לה קורבוזייה, ואחרים. כולם ביחד ובנפרד, תורמים את תרומתם במאפיין שונה. הם חשבו שלאמנים אסור שיהיה אגו, אבל מהר מאוד זה פג. הסגנון הבינלאומי מורכב מתרומתו של כל אחד ביחד.

בית השגרירות הבלגית, כיכר ווגיניט בירושלים מול בית הנשיא – סגנון ארט דקו, סימטרי, קווים אופקיים מאוד מודגשים, וקשתות. בסגנון הבינלאומי אסור קשתות בניסיון להתרחק מהקלאסיציזם. ארט דקו הוא מודרני אבל מרשה לעצמו לשמר אלמנטים קלאסיציסטיים. לעמודים אין כותרת, יש צורות שבמדורג מתכנסות – מאפיין של הסגנון – גיאומטרי אבל מורכב.

בשנות ה-30 וה-40 בונים העשירים בארץ בסגנון ארט דקו – ערבים נוצריים בטלביה. רהיטים ארט דקו – בבתי מלון, בבנקים. משדרים יוקרה, עור לבן. החריג של המודרני ימק"א – זה גם ארט דקו – משולשים גיאומטריים שמתכנסים אחד לתוך השני. העיטור בצורת "השמש העולה" זה גם ארט דקו האמפיייר סטייס בילדינג בניו יורק גם הוא ארט דקו

הסגנון הבינלאומי – דה סטיל

פונקציונליזם – הכל שימושי ובונים לפי הצרכים.
זה לא באוהאוס כי יש בו מרפסות מעוגלות אותם הביא ארצה אריך מנדלסון – אדריכל מודרני עצמאי השיכון המקורי הוא דו קומתי
לה קורבוזיה – בית הדומינו 1914 על שלד בטון מזוין. בתפישתו העמודים הם היסוד של הקונסטרוקציה וצריך להשאיר אותם חשופים בחזית, בתים על עמודים.
כשאומרים באוהאוס צריך להיות בטוחים שמדובר באדריכל שלמד באוהאוס וזה מה שהוא בנה לאחר שחזר.
שכפול הקובייה הזו יוצר את הבלוקים.
בטון פיסולי –
ברוטליזם – צורות קשות בזוויות קשות.

ביבליוגרפיה

אומנות הרנסנס במאה ה-15 באיטליה – סדרה מומלצת של האוניברסיטה הפתוחה גולני, ירון, שער לארכיטקטורה, סדרת מהדע, דביר, 1999
לירון, אהרון, מאפייני הארכיטקטורה מהקלאסי עד הברוק, הוצאת צבר, 2003

לקסיקון מושגים באדריכלות

תוספת חזונית מהאתר של רפי כפיר

סגנון ביזנטי – סגנון מהתקופה הביזנטית. בדרך כלל מבנה רבוע בעל כיפה או כיפות. אופייני לו קשתות מעוגלות ושורות עמודים בעלי כותרות שיש בגילוף עשיר. דוגמא: כנסיית סנט ג'והן, ביכ"נ החורבה ותפארת ישראל.

סגנון גותי – סגנון אירופאי החל מאמצע המאה ה-12, בעיקר עבור כנסיות, קתדרלות ומנזרים. מתאפיין שבניה חדה צרה וגבוהה ובהדגשת הקו האנכי. בירושלים יש סגנון ניאו-גותי שמאפייניו חצר קדמית (אטריום), מגדל שער כניסה, מגדל פעמונים מרובע שבפינותיו מגדלונים, חלונות תחרה, תומכות, מעקות משוננים ומרזבי אבן מסוגננים. דוגמאות: כנסיית המשיח, קתדרלת סנט ג'ורג', סנט אטיין.

סגנון רומנסקי – סגנון אירופאי החל מהמאה ה-9 מתאפיין בבניה מסיבית באבן, קשתות מעוגלות, קמרונות צולבים, קמרונות חביתיים, פיסול עשיר, פתחי כניסה מרשימים המנוצבים במתכונת של סדרת עמודונים וקמרונות נסוגים. דוגמא: כנסיית הקבר וכנסיית סנט אנה. ניאו רומנסקי – כנסיית הגואל.

סגנון רנסנסי – תחילתו במאה ה-15 באיטליה והוא סגנון המשתמש הרבה במרכיבים קלאסיים. מאופיין בסימטריה של קשתות וגמלונים והדגשת הקו האופקי. דוגמא: מנזר רטיסבון, הארמון הבוכרי, ארמון סרגיי.
סגנון הבארוק – סגנון אירופאי תחילתו במאה ה-17. מאופיין בבניינים סימטריים עם עיטורים כבדים בקנה מידה גדול, פרטים בולטים ועיטורים מסולסלים. דוגמא: הבנין המרכזי ב"שנלר", העמודים בפינות ביה"ח הצרפתי, מגדלי נוטרדאם דה גרוזלם, המגדל המרכזי בחצר סרגיי, המזרקה בשוק אבטימוס.

סגנון הבין לאומי – סגנון מוביל במאה ה-20, שיאו בשנות ה-30. עקרונותיו: ביטול הקישויות, פונקציונליזם, כלומר הפונקציה שמתבטאת בצרכים קובעת את הצורה. הסגנון קלאסי, מתאים לכל מקום ולכל האנשים ולכן נקרא "בין לאומי". סגנון נקי ופשוט בעל קוים ישרים.

סגנון באוהאוס – בית ספר לעיצוב שתלמידיו היו בין ראשי המפתחים את הסגנון הבין לאומי.
סגנון אר – דקו (arts decoratifs) סגנון אומנותי עיצובי ע"ש תערוכה בין לאומית שנערכה בפריז בשנת 1925. סגנון קלאסי הנוטה לסימטריה ולקווים זוויתיים ישרים. משתמש בחומרים חדשים כמו: פלסטיק, בטון, זכוכית, ברזל. מאפיינים אותו יסודות צורניים כמו קו זורם, קו מדורג, וזיג זג. העיטורים בדרך כלל חוזרים על עצמם.

סגנון אר – נובו (art-nouveau, בגרמנית- יוגנדשטיל (jugendstil) סגנון משלהי המאה ה-19 שמאופיין בנטייה חזקה לאסימטריה, עושר קישוטים, קוים מתפתלים וזורמים, ושימוש נרחב בצורות מהטבע, בעיקר מעולם הצומח. הסגנון קיים מעט בבנייני רווחה ערביים מתקופת המנדט.

סגנון ניאו קלאסי – החיאה של הסגנונות היווני והרומי בשלהי המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19.
סגנון מודרני – סגנון מתחילת המאה ה-20 שמאופיין בדחיית סגנונות קודמים שעסקו בחזות המבנה וקישוטו. בניה פשוטה ללא קישוטים, נאומטריה פשוטה וברורה ופונקציונליזם. דוגמא: בנין הקונסוליה הצרפתית, חלקים מבנין גינרלי.

סגנון פוסט-מודרני – תחילתו בשנות ה-60 של המאה ה-20. הסגנון גורס שילוב טכנולוגיות מתקדמות ופרשנות חדשה ודקורטיבית לרעיונות מסורתיים.

סגנון אקלקטי – לקטנות, כלומר סגנון אדריכלי המשלב אלמנטים מסוגנויות שונים
אבלק – בניה באבנים בווינים שונים.
אבן ראשה – האבן שבמרכז הקשת.

אומנה – עמוד חזק ומסיבי בבניין המשמש לתמיכה וצורתו בדרך כלל מרובעת.
אטריום – במקור חצר פנימית בבית רומי. גם חצר בחזית קדמית של כנסיות.
אפסיס – גומחה בקיר המזרחי בכנסייה.

אפריז – רצועת אבן אופקית ובה עיטורי תבליט מתחת לכרכוב הגג.
ארכה – מעבר מקורה או קמרון הנתמך בעמודים נלקח מהמלה arch – קשת.

ארקד – מרפסת (מאבן או עץ) סגורה בולטת, נפוץ בעיר העתיקה, מאפשרת לראות מבלי להיראות.
באלוסטר – מעקה מרפסת או גג עשוי רצף עמודונים. דוגמא: בתים יהודיים ברוממה.
גגון צל – גגונים מעל לחלונות ומרפסות בעיקר פינתיים נגד גשם ושמש, נפוץ בסגנון הבינלאומי.
גמלון – משולש עליון בחזית הבניין.

חצ'קאר – צלב אבן ארמני המשמש כלוח הקדש או כאבן זיכרון. הצלב מסוגן ומסמל את עץ החיים.

ח'אמי – אבן לא מעובדת

חלון זוגי – שני חלונות וביניהם עמוד אבן מפריד, נפוץ בירושלים באדריכלות המסורתית.

חלון פס (רצועה) – חלון אופקי צר לאורך קטע ארוך בחזית מודשע ע"י מסגרת או גג בטון. אופייני לס. הבין לאומי.

חלון שושנה – חלון עגול עשוי תחרה נמצא בחזית נפוץ בכנסיות גותיות ורומנסקיות. דוגמא: כנסיית הגואל.

חלון שיש מחורר – חלון עשוי שיש מנוקב ובנקבים זכוכית צבעונית. דוגמא: ביכ"נ ספרדים.

חלון תחרה – חלון עם עיטורי אבן מגולפים (גותי וניאו גותי) דוגמא: כנסיית המשיח.

טאקה – חלון אורור עליון

טמבור (תוף) – מבנה מעוגל או מצולע בעל חלונות שעליו יושבת הכיפה. דוגמא: כיפת הסלע.

כותרת – החלק העליון בעמוד אבן או שיש. בדרך כלל מעוצבת ומסוגנת.

כותרת דורית – כותרת פשוטה ומרובעת. לקוחה מהאדריכלות הקלאסית.

כותרת יונת – כותרת בצורה חלזונית משני צידיה. לקוחה מהאדריכלות הקלאסית.

כותרת סל – מעוצבת כרשת קלועה ונפוצה באדריכלות הביזנטית.

כותרת קורינתית – מעוצבת בעזרת עלי אקנטוס (קוציץ). לקוחה מהאדריכלות הקלאסית.

כיון – צינורות חרס להקלת עומס בבניית קמרונות, בבניית מעקות לגגות מעניקים פרטיות ואורור.

כריות קשת – קשת הבנויה מכריות, נפוץ בבניה הצלבנית והטרום צלבנית. מקורו כנראה מזרחי.

כרכוב (קרניז) אלמנט קישוטי בחלקו העליון של חזית מבנה או מעל פתח מרכזי.

איוואן – חדר מרכזי שממנו יוצאים חדרים נוספים. נפוץ בבניה הערבית.

לנטרנה – מגדלון מוקף חלונות בקצה הכיפה המחדיר אור פנימה. דוגמא: הכנסייה הרוסית.

מוקרנס (נטיפים) – עיטור מאבן או גבס בצורת נטיפים, נפוץ בבניה הממלוכית.

מושרביה – סבכת עץ בבית המוסלמי המכסה את החלונות.

מחראב – גומחת תפילה בקיר המסגד הפונה לכעבה במכה.

מיזי אחמר – אבן אדמדמה טובה לסיתות במיוחד לטובה.

מיזי חילו – אבן לבנה עם גידים צהובים, נוחה לעיבוד ואטומה למים.

מיזי יהודי – אבן קשה ודחוסה (קשה כערפו של יהודי).

מיזי מלכי – אבן מלכותית רכה ולבנה נוחה מאד לעיבוד.

מנבר – במת דרשן מוגבהת במסגדים.

סטוקו – עיטור ע"י טיח מכוויר דוגמא: עיטורי כיפת הסלע, עיטורים בבית המידות ברובע ההרודיאני.

נארי – אבן רכה וקלה חדירה למים ולכן משמשת בעיקר קירות פנימיים.

עיבוד אבן טובה – עיבוד גס ובלט בצורת בטן.

עיבוד אבן מוטבה – עיבוד האבן העדין ביותר.

עיבוד אבן מוסמסם – עיבוד אבן עדין (יותר מתלטיש ופחות ממוטבה)

עיבוד אבן תלטיש – עיבוד אבן בחספוס בינוני.

ערבסק – תשלבים עיטוריים גיאומטריים וצמחיים.

פורטיקן – מבואת כניסה מקורה על עמודים. דוגמא: אל-אקצא.

פטינ – חצר פנימית קטנה.

פילאסטר – חלק מקיר המעוצב כעמוד לקישוט.

פרסקו – ציור על קיר כאשר הצבע מעורב בטיח הלח.

קונכייה – עיטור בצורת קונכייה נפוץ בפתחי כניסה למבנים ממלוכים.

קונסולה – עיטור אבן שכולט מהקיר, בדרך כלל בצורת S. דוגמא: בנין מלון רון בכיכר ציון.

קלויסטר – חצר המוקפת ארקדה. דוגמא: כנסיית הגואל, חצר קבר דוד.

קמרון – תקרה קשתית

קמרון חבית – קמרון גלילי בצורת חצי חבית. בנוי מרצף קשתות מקבילות. נפוץ בבניה הצלבנית.

קמרון צולב – קמרון הנוצר מהצלב שני קמרונות בזוית של 90 מעלות.

קשת מקילה – קשת מעל משקוף או חלון זוגי המסיטה את העומס לצדדים.

רוזטה – עיטור המזכיר את פרח הורד.

רלסים – קורות ברזל כדוגמת פסי רכבת. נפוץ בתקרות ומרפסות לאחר 1892 (בוא הרכבת לירושלים).

שימוש משני – שימוש חוזר בחומרי בניה שנלקחו ממבנים מן העבר.

שמש עולה – עיטור בסגנון אר-דקו מופיע בשערי בתים בגאולה מקור ברוך ובבניין העירייה הישן.

משיקולי – תא לחימה בולט מהחומה המאפשר שפיכת שמן רותח. נמצאים מעל לשערי העיר העתיקה.

תומכה דואה – תומכה קשתית בניצב לקירות לתמיכה במבנה גבוה. מאפיין את הסגנון הגותי. דוגמא: מנזר סנט אטיין.

תורבה – מבנה קבורה הנפוץ באדריכלות הממלוכית.

תימורה – דגם קישוטי הנראה כעלה התמר. מקורו באדריכלות ההלניסטית.

החי בארץ ישראל

תמלול הרצאת ד"ר עוזי פז

כולל הרצאות מאקורות האפוסט'ס ספייצ'ולרס'ה

מספר החולייתנים (בעלי חוליות) בארץ

- כ-650 דגים בים התיכון .
- כ-30 דגי מים מתוקים.
- 7 מיני דו-חיים - הקבוצה הדלה ביותר במספר מיני בארץ, זאת משום שהתנאים בארץ לא מתאימים לקבוצה זו, בעיקר המספר המצומצם של מקווי מים מתוקים.
- כ-90 מיני זוחלים – התנאים שאינם נוחים לדו-חיים הם התנאים הטובים להתקיימות הזוחלים.
- כ-530 מיני עופות.
- כ-100 מיני יונקים, כולל מיני יונקים שהיו פה בעבר ונכחדו .

שני מקורות עיקריים לעושר מיני החיים בארץ ישראל :

מיקומה הזואו-גיאוגרפי של ארץ ישראל – מפגש 3 יבשות.
ארץ ישראל מהווה מפגש של 3 יבשות - אסיה, אירופה ואפריקה, ולכן ניתן לראות מינים שונים מיבשות אלו . זה מפגש של עולמות חי שונים מאזורים שונים כאשר פעמים רבות ישראל מהווה גבול תפוצה (צפוני או דרומי) של מינים רבים. למשל, השלדג לבן החזה מוצאו מאסיה, אבל מאותה משפחה, השלדגים, קיים בארץ גם השלדגון, שמוצאו באירופה והפרפור שהוא ארץ ישראלי. כשנמצאים באגמון החולה, לעיתים ניתן לראות את שלושתם יחד.

לבן החזה - אחד העפות הסגוניים ביותר בארץ, הוא מין של שלדג שאוכל יצורים שונים שחיים במים (דגים צפרדעים, סרטנים) אולם בארץ הוא נמצא גם באזור פלוגות ושם הוא אוכל זוחלים שונים. זו הסיבה שלא קוראים לו יותר בעברית שלדג, אלא לבן חזה. מקורו ותחום תפוצתו היום הוא בדרום מזרח אסיה ואלינו הוא מגיע בקצה המערבי של תפוצתו.

השלדג הגמדי (שלדגון) - נמצא באירופה בעיקר, בחורף בארץ, אולי בעבר דגר כאן.

פרפור עקוד - מרבה לפרפר, לרפרף מעל פני המים, נמצא בחולה, באגמון.

הלוטרה - כלב הנהר, היא מין טורף נדיר ביותר בארץ ישראל, שפעילה בעיקר בלילה, ארץ ישראל נמצאת בגבול התפוצה הדרומי ביותר של הלוטרה. (הנוטריה לעומתה היא מכרסם שיובא מדרום אמריקה, גם היא פעילה ליד מים. נמצאת באגמון החולה ובנחל אלכסנדר וחשוב להבדיל בין השניים)

נמיה - מוצאה באפריקה, ארץ ישראל נמצאת בקצה גבול תפוצתה הצפון-מזרחי .

חתול הביצות - באגמון בשנים האחרונות, התחילו לראות אותו יותר ויותר. מוצאו מדרום-מזרח אסיה

וישראל נמצאת בגבול תפוצתו הצפוני-מערבי .

העזניה - מגיעה מהדרום. ממזרח אפריקה. ישראל היא גבול תפוצתה הצפוני.

הנשר - מאזור הקווקז ואסיה הקטנה. ישראל היא גבול תפוצתו הדרומי.

יש בארץ מפגש מאד מיוחד בין בעלי חיים אירופאים בקצה תפוצתם הדרומי, לבין בעלי חיים אפריקאים

בקצה תפוצתם הצפוני. יש גם (יחסית מעט) בעלי חיים אסיאתיים בקצה תפוצתם המערבי.

כל זה נכון גם לגבי הצומח, מפגש קצה מול קצה של צמחים בקצוות תפוצתם הגיאוגרפית.

אפריקה היא רבת פנים מבחינת נופיה ומבחינת האקלימים השוררים בה, ישנם בה אזורי ישימון, סוואנות

ויערות הגשם הטרופי, אבל כשמדברים בארץ על בעלי חיים ממוצא אפריקאי, מדובר רק על שני האזורים

הצפוניים - המדבר והסוואנות. המרכיב העיקרי של הסוואנה הוא העשב שמשולב בעצים קוצניים (שעץ

השיטה הוא אחד מהם) לכן אזור חצבה ויטבתה הם רק אזורים דמויי סוואנה, שכן חסר בהם העשב - אחד

המרכיבים העיקריים של הסוואנה .

הישימון - מדבר מעלה אסוציאציה של מרחבי דיונות, באירופה אין מדבריות בכלל וכשהאירופאים פגשו

לראשונה מדבר הם פגשו אזורי מדבר חוליים ומכאן הגיעה האסוציאציה הזו. אולם חשוב להבין שמדבר

אינו בהכרח חולי, למעשה רוב המדבריות בעולם אינן מדבריות חול (גם לא רוב הסהרה) אלא מדבריות חצץ ,

סלעים וחמדות (שטח פתוח המכוסה צורות אבן)

צבי הנגב-צבי המדבר - מוצאו בסהרה והוא מגיע בארץ ישראל עד לאזור הר הנגב .

הסוואנה - אזור טרופי מחולק לשני חלקים - האזור הטרופי היבש (הסוואנה) והאזור הטרופי הלח (הגיונגל)

אין בארץ ייצוג לבעלי חיים מהאזור הטרופי הלח.

שפן הסלע - מקורו באזור הטרופי היבש באפריקה, הוא לא נמצא באירופה וכתוצאה מכך אנו מוצאים

בלבולים בינו לבין מינים דומים לו (כך קראו הפניקים לספרד בשם היספניה- אי השפנים, לאחר שראו שם

משהו שהזכיר להם שפנים, אבל כנראה היו ארנבים).

הריכוז הטרופי הגדול ביותר בארץ, גם של חי וגם של צומח, הוא עין גדי. האלמנטים הטרופיים הגיעו לאורך

הבקע הסורי אפריקאי – לאורך חופי ערב ולא לאורך חופי סיני, רבים מהם הגיעו עד עין גדי ולא יותר. עין

גדי היא אחת משמורות הטבע המיוחדות ביותר (בקנה מידה עולמית) והיא מהווה גבול תפוצה צפוני להרבה

אלמנטים טרופיים אפריקאים. ציר פלישה נוסף של אלמנטים טרופיים היה לאורך חופי הים התיכון.

בתקופות הקרח מפלס הים שם היה נמוך יותר, כלומר שקו החוף בסיני היה אז יותר צפונה ובישראל הוא היה יותר מערבה, הזרוע המזרחית (הפילוסית) של הדלתא הגיעה עד אזור נחל אל-עריש והייתה קרבה בין זרועות הנילוס ונחלי ארץ ישראל. המעברים הם יחסית קצרי טווח ובעלי חיים שונים הגיעו אז מאזור הנילוס לחופי ארץ ישראל.

דג המושט - האמנון, דג סנט פטר הוא בעל חיים טרופי שהגיע מאותו אזור (מושט-מסרק, קשקשו דמויי מסרק). דגים ממוצא טרופי רגישים לטמפרטורה, כשהיא יורדת לסף מסוים (באמנון זה 16°C) הם מתים. **התנין** - בע"ח שהגיע אז מאפריקה דרך חופי הים התיכון. גם השם נחל תנינים - נהר א-תמסח (עין תמסח) משמר את העובדה שבעבר היו בו תנינים, על כך מעיד שם התל בשפך הנהר - קרוקודילופוליס. יש אגדה של וילנאי שבתקופת השלטון המצרי בארץ, המצרים עבדו את אל הנהר המצרי - סובח והם שהביאו תנינים לנחל.

"כאשר אני מתבונן בו, בראש תנין זה (...) ואני קורא את הדיונים הממושכים בלשונות אחדות בדבר מציאותו בפלשתינה, הריני מרגיש בעליל עדיפותה של עובדה אחת על שפע תיאוריות" כך כתב הנרי בייקר טריסטראם שהיה במאה ה-19 שבע פעמים בארץ ישראל. הפעם העיקרית והחשובה ביותר, הייתה בשנים 1863 - 1864 למשך של כ-10 חודשים. במסגרת מחקרו ניסה למצוא תנין אך ללא הצלחה. לאחר מספר חודשים שלח לו כומר נוצרי מנצרת פוחלץ של תנין ובעקבותיו כתב טריסטראם את הציטוט הזה.

הקונסול האמריקאי במושבה הגרמנית בחיפה, יעקב שומכר, שרטט ב-1877 מפה שבה מתאר את המקום בו פגש וצד תנין. זו הייתה תנינה נקבה שברחמה כ-16 ביצים (לפני הטלה). יש עדויות על כ-15 תנינים שניצודו עוד בראשית המאה ה-20 לא בכדי מופיע ציור של תנין במערת הצידונים במרשה. על התנין מופיעה ציפור איביס. במשך שנים הייתה אגדה שישנה ציפור שנכנסת לתוך הפה של התנין ואוכלת מתוכו את העלוקות ודומה שהכוונה הייתה לציפור תנין. לפני שנתיים צולמה הציפור בפיו של תנין והאגדה התבררה כאמת לאמיתה.

במערה הצידונית במרשה ניתן לראות בין היתר גם ציור של היפופוטם – סוס יאור, גם בפסיפס "חגיגת הנילוס" בציפורי, ניתן לזהות היפופוטם. נזכיר למשל במקרא באיוב מ' 15 - 23 "הנה נא בהמות אֶשֶׁר-עִשְׂתִּי עִמָּךְ חֲצִיר פִּקֵּר יֵאָכֵל. טוּ הַנֶּה-נָא כְחוֹ בְמִתְנִיּוֹ וְאוֹנוֹ בְּשִׁרְיֵי בָטְנוֹ. יוֹ יִחַפֵּץ זָנְבוֹ כְמוֹ-אֵרוֹז גִּדִּי פִחְדוֹ יִשְׁרְגוּ. יֵחַ עֲצָמָיו אֶפְיָקִי נְחֹשֶׁה גָרְמִיו כְּמִטִּיל בְּרָזָל. יֵט הוּא רִאשִׁית דְּרָכֶי-אֵל הַעֲשׂוֹ יִגֵּשׁ חֲרָבוֹ. כִּי-כִּי בּוֹל הָרִים יִשְׁאֵר-לוֹ וְכָל-חַיַּת הַשָּׂדֶה יִשְׁחָקוּ-שָׁם. כֹּה פָתַח-צְאָלִים יִשְׁכַּב. בְּסִתְרֵי קֶנֶה וּבִצֵּה. כִּב יִסְבְּחוּ צְאָלִים צִלְלוּ וְסִבְחוּ עֲרֵבֵי-נַחַל. כִּג הוּ יִעֲשֶׂק נֶהָר לֹא יִחְפוֹז וְיִבְטֹחַ כִּי-יִגִּיחַ יִרְדּוּ אֶל-פִּיהוּ. כִּד בְּעֵינָיו יִקְחוּ בְּמוֹקְשֵׁים יִקְבֵּי-אֶף"

בתל קסילה נמצאו חטים של היפופוטם, בחפירות שבע טחנות נמצאה לסת של היפופוטם מהמאה ה-7 לפנה"ס. היפופוטמים חיו בארץ ישראל עד לפני כ-1300 שנים, זה בעל חיים צמחוני שיכול לחיות גם במים מלוחים.

בארץ ישראל גם כמה בעלי חיים ייחודיים – אנדמיים :

אפידמי היא מילה שמוצאה בשפה היוונית ופירושה שכיח \ נפוץ, אנדמי הוא ההיפך. **עגולשון שחור גחון** - מין של קרפדה, אחד מבעלי החיים האנדמיים של ישראל. מאז ייבוש החולה נחשב כמין נכחד, מבעל החיים הזה נמצאו עד לפני זמן לא רב 4 פרטים בלבד, הם נלקחו בזמנו למעבדות באוניברסיטת ירושלים ושם התברר שהם קניבלים, שני פרטים בלבד שרדו ופוחלצו ומאז היה מקובל שהם נכחדו. לפני כשנה, פקח חד עין בשמורת עמק החולה, הבחין במין שאינו מוכר לו, התברר שבית הגידול שלו שונה ממה שחשבו ומאז נמצאו 13 פרטים נוספים.

בעלי חיים אנדמיים נוספים בארץ ישראל :

- לבנון הירקון - דג קטן שחי רק בארץ ישראל.
- מריון החולות
- חומט נקוד
- שונית השפלה
- צופית - ציפור סמי אנדמית. יש לנו מפת תפוצה עולמית שלה עם 3 אזורים מבודדים שבכל אחד יש תת מין שלה. (בחיות בר מדברים לא על גזעים כמו בכלבים, אלא על תת מינים) והם דרום מערב חצי האי ערב, מרכז אפריקה וארץ ישראל, בעבר קראו לה כאן בשם יונק הדבש, אבל היום השם הזה משמש את ציפור הקוליברי של דרום אמריקה.
- **ישראל אהרוני**, זואולוג של הצבא הטורקי, עלה לארץ בשנות ה-20 וכתב ספר שנקרא "זיכרונות זואולוג עברי" בספר הוא מספר שהכיר זוג אחד של צופיות באזור יריחו. היום הציפור די נפוצה וניתן למצוא אותה במקומות רבים, היא התפשטה בעקבות הציונות. הצופית יונקת צוף ובימי של ישראל אהרוני יכלה לעשות זאת רק מהרנוג השיטים הגדל על השיטה במדבר ואולם היום התפשטות גינות הנוי והחקלאות הישראלית מייצרים שפע של צוף וכתוצאה מכך היא התרבתה מאוד והתפשטה למקומות רבים ולכן עוזי פז טוען שהיא זו שהייתה צריכה להיות הציפור הלאומית שלנו.
- בזבז הלבנון - ציפור סמי אנדמית שנמצאת בהרי הלבנון ומגיעה לאזור החרמון .

מגוון הנופים בארץ ישראל

ישראל ייחודית במגוון רב של נופים ובתי גידול שונים, אין עוד ארץ בעולם שעל פני שטח כל כך מצומצם מוצאים בה מגוון כה גדול של בתי גידול. ראשה של ארץ ישראל מונח על שלגי החרמון האירופאי ורגליה טובלות בים סוף הטרופי, כשהטבור נמצא בים המלח - השקע היבשתי העמוק ביותר על פני כדור הארץ. בגליל, בכרמל ובמידה מסוימת גם בהרי יהודה, ניתן למצוא חורשים, לעיתים גם חורשים סבוכים. האייל האפור (אייל הכרמל) חי בחורשים, לעומת זאת הצבי חי בנופי עשב .

בנוסף מוצאים גם ביצות, היו בעבר 7 גושי ביצות גדולים שרובם יובשו על ידי התנועה הציונית, היום נותרה בקושי ביצה אחת - החולה, שלמזלנו שוחזרה על ידי הקרן הקיימת באגמון, המהווה למשל את קצה גבול תפוצתו הצפונית של גומא הפפירוס.

בארץ ישראל יש גם מדבר עם שפע של מיני בעלי חיים, במדבר ישנם מצוקים ומשטחי סלע, שני מקומות מחייה שונים לחלוטין. מדבר איננו זהה לחולות, אולם בארץ ישראל ישנם גם חולות. ניתן למצוא מגוון רחב של בעלי חיים שמתקיימים אך ורק בחולות (גרביל החולות למשל, שהינו מכרסם קטן, הנפוץ מאתנו ועד חולות הסהרה, חי במחילות ומבלה שם את שעות היום) קבוצה זו שמותאמת לחיות אך ורק בחולות, נקראת בשם פסמופילים (ביונית פסמוס - חול ופילום - אוהב)

קבוצת החרדונים יכולה להמחיש בצורה מאוד טובה את חלוקת הנוף הארץ ישראלי. לכל בעל חיים יש העדפה לנוף מסוים. בארץ ישראל יש 7 מיני חרדונים כאשר 6 מהם נבגב ולכל אחד מהם מקום אופייני לו :

- חרדון החולות - מין נוסף של זוחל המוגבל אך ורק לחולות של הנגב המערבי.
- חרדון המדבר - מישורי הלס (שמורת האירוסים ליד ירוחם) רגליו קצרות ועבות.
- חרדון סיני - אזורים סלעיים, ניתן לראות אותו באזור עין גדי, רגליו ארוכות וצרות בהרבה, זנבו ארוך ועוזר לו לנווט בין הסלעים. הזכר בשיא עונת הרבייה נראה כחול.
- חרדון הצב - בחמדות של דרום הנגב.

כל הזוחלים בארץ הם טורפים - חולייתנים, חרקים, פרוקי רגליים, רק הצבים וחרדון הצב ניזונים ממזון צמחי. חרדון הצב אוכל בעיקר את הפרחים של עצי השיטה והוא יכול לטפס ולאכול אותם ישר מהעץ. **הגדרת מין** - בעלי החיים המסוגלים להעמיד צאצאים פוריים שמשכפלים את הקוד הגנטי שלהם. סוס וחמור שמעמידים פרד (שהוא עקר) בוגדים בייעודם הגנטי.

פנולוגיה

מקור השמות היווניים בעולם המדע בא מכך שהמדענים בימי הביניים דיברו לטינית ויוונית, כל שמות בעלי החיים המדעיים הם לטיניים, כל המונחים והמושגים הזואולוגים הם יוניים או לטיניים.

פנולוגיה - מכלול התופעות והשינויים העונתיים (בא מהמושג היווני Phainomenon שפרושו תופעה).

עולם החי משנה את מראהו והופעתו כל הזמן, העוף המיצג זאת יותר מכל הוא החסידה "חסידה בשמים ידעה מועדיה" ירמיהו ח' 7 - החסידה היא אחת העופות הגדולים והנפוצים ביותר בארץ.

עת דודים - זמן האהבה, בטבע זה לא מועד אחיד, החיזורים של היעלים והצבאים הם בעונת הסתיו (סוף ספטמבר עד מחצית אוקטובר) מה קובע את המועד הזה? הגורם המרכזי הוא הניסיון להביא את הצאצאים בעונה הנוחה שבה יהיה שפע של מזון לכן אצל מי ששלב החייון אצלו קצר יותר, עונת החיזורים תהיה קרובה יותר לאביב.

הסתיו

הגשם הראשון מביא לשינויים נמרצים ביותר בנוף ובעולם החי, הנמלים מגיחות בהמוניהם אל פני הקרקע עם כנפיים ומיד רואים את המלכות בעלות כנפיים גדולות יותר והופעות עם כנפיים הקטנות יותר פועלות להאיץ במלכות אל מעוף הכלולות שלהן, כך מתחיל מחדש מחזור החיים.

סתיו בארץ הוא התחלה למעגלי חיים חדשים, לעומת זאת באירופה הסתיו הוא סוף מעגל החיים, לכן נמצא אצל ביאליק את "אך בבוא תור הסתיו בימי סגריר ועב עמום שומם היקום רפס הולך ורב."

בארץ, לעומת זאת, כל הצמחייה שהתייבשה במהלך הקיץ מתחילה להתעורר, כך גם בעלי החיים, מיד עם הגשמים יוצאים החלזונות החוצה (מקום טוב לראות זאת הוא מצפה השלום מעל אל חמה) החלזונות הם דו-מיניים וכל זוג שנפגש מזדווג, כל חילזון יכול להיות גם מפרה וגם מופרה, יש המוני הזדווגויות כאלה בתוך יום או יומיים שלאחר הגשם הראשון, זה מין אחר מאלה שדבוקים לגבעולים בקיץ.

חז"ל כתבו: "עלה להר שהיים אין בו חילזון אחד, למחר ירדו גשמים ותמלא כולו חלזונות."

אחת התמורות המשמעותיות ביותר בעונת הסתיו מתרחשת בעולם העופות. יהושע מרגולין טבע את האמרה "נחליאלי קל זנב, מבשר את בוא הסתיו."

הערה - במקרא נזכרים רק 53 שמות של עופות, מתוך 530 שמות הנמצאים היום בשימוש, מי נתן את יתר השמות? חלקם צמחו באופן מקרי, אבל רובם מגיע מספר "תולדות הטבע על פי חוקרי הטבע החדשים והמצוינים" שתורגם ב-1867 ע"י שלום יעקב בן חיים משה אברמוביץ (הוא מנדלי מוכר ספרים) בסוף הספר יש מקבץ של ציורי עופות, בין היתר הוא שנתן את השמות נחליאלי, עפרוני, חוחית, סבכי וגיתנון. בספרו הוא כותב שקרא לנחליאלי כך מפני "שדרכו לשכון אצל נחלי מים" לספר יש 3 כרכים הנקראים: מפלגת העופות, מפלגת היונקים ומפלגת הזוחלים.

עם בוא הסתיו השינוי הבולט ביותר מתחולל בעולם העופות והמקום הבולט ביותר שם ניתן לראות זאת אלו הם מאגרי המים, בעיקר אגמון החולה. בחודשי אוקטובר ונובמבר ניתן לראות שם מגוון עצום של עופות ברכיות, מרית שפכטל (ברווז) אגמיה (שאיינה ברוז), להקות שחורות גדולות) קורמורן, כולם מתכוננים לעונת החיזור, ההזדווגות והקינן שמביאה שינויים ניכרים בהופעה החיצונית שלהם.

ברכיה - אביו של ברווז המים, תוצאת ביות של הברווז, הברכיה משמש למאכל.

ברוב רובם של המקרים בעונת החיזור הזכר ססגוני וצבעוני יותר מהנקבה, הסיבה היא שהנקבה היא זו שדוגרת ומטפלת בצאצאיה ולכן היא צריכה צבעי הסוואה, לעומתה בעונת הקינן הזכרים הולכים ומחזרים אחרי נקבות ולכן צריכים להרשים בהופעתם.

כל הציפורים משירות את כל הנוצות שהן אברות התעופה שלהם אחת לשנה ומצמיחות אותן מחדש. רוב העופות עושים זאת לסירוגין, אך מעט עופות, ביניהם העגורים והברווזים, משירים בבת אחת את כל אברות התעופה ואינם יכולים לעוף בתקופה מסוימת, בזמן הזה הזכרים חשופים ביותר לתקיפה ולכן הם מחליפים את הלבוש הססגוני ללבוש מוסווה יותר, כשהוא מצמיח את אברות התעופה הוא חוזר להיות ססגוני ויפה.

מריית - ברווז מאוד שכיח. ברווזים אוכלים בטכניקה מאוד מיוחדת, הם מסננים את המים עם המקור על פני המים ושואבים את הלשון מים ופולטים אותם בחזרה החוצה, בתוך המים יש חלקיקים אורגניים קטנים שאותם מסננים הברווזים. התכנסויות של הברווזים באזור מסוים יוצרות בחישה של החלקיקים ששקעו לקרקעית וכך הם מעלים אותם לפני המים ויכולים לסנן אותם ולאכלם.

החורף

תופעה ראשונה - הגעת עופות חורפים לארץ
תופעה שנייה - תרדמת החורף אצל מספר בעלי חיים, למשל הדובים באירופה ישנים מספר חודשים. טריסטרוס מספר שראה דב בוואדי המאם (למרגלות הארבל) הדובים שבארץ לא שרדו זמן רב, חז"ל, כשהם מדברים על תרדמה, הם מדברים על תרדמת מרמיטה, מין מכרסם שחי בצפון בבל, שכן דימוי זה מקורו בבבל שם הם חיו (בראשית רבה י"ז ה').

גם קיפודים ושממיות ישנים שנת חורף, הקיפוד ישן כל החורף ולא יוצא כלל החוצה, השממיות שישנה אף היא בחורף היא מין של לטאה שאצבעותיה רחבות ופרוסות, עליהן יש זיפים המאפשרים לה להידבק גם לתקרה - משל ל-28: "שממיות בידיים תפתש והיא בהיכלי מלך" יש הטוענים כי מדובר בעכביש, שכן עכביש אינו נזכר במקרא.

תופעה שלישית בחורף - בריכות החורף וקרקור הצפרדעים, בעבר היו בארץ הרבה בריכות כאלה, אולם במשך השנים הדבר השתנה והיום ניתן לדבר רק על שתיים כאלה – בדורה (נתניה) ובריכת יער (ליד חדרה) יש שלישית בחולון.

שלוליות הם גופי מים רדודים שהיום ישן ומחר אינן, שלולית כזו יש בהרצליה. בריכות חורף הן יותר עמוקות והמים שהים בהם במשך חודשים מספר והן מתייבשות רק בקיץ.

בריכות החורף הן מקום החיים החשוב ביותר לזו חיים בישראל, יש בארץ 6 מינים - 4 חסרי זנב ו-2 הטריטון (קשה לצפייה) והסלמנדרה, בעלי זנב.

בתל דן, על הגשר הראשון, עשרות סלמנדרות יוצאות אחרי הגשם הראשון החוצה, כנ"ל באזור מערת פער. היציאה היא על מנת להשריץ צאצאים חיים. בשביל בהר מירון בגת יש מתחת לאבנים סלמנדרות, כנ"ל במעיין מתחת למירון, כל הקיץ הן מסתרות בסדקים ובכוכים.

קרפדה (Toad) וצפרדע נחלים (Frog) הינם שני מינים נפרדים שנוטים לבלבל ביניהם, לקרפדה בלוטות ארס שמופרש בריח מאוד לא נעים והיא פעילה רק בחורף ונמצאת כמעט אך ורק במים, לעומת זאת לצפרדע הנחלים ראש מחודד יותר, רגליים ארוכה יותר והיא פעילה במשך כל השנה גם ביום. בנחל ערוגות בעין גדי ובבריכת סאסא ניתן לראות צפרדעים, הקרפדות שרות רק בלילה. הצפרדע לעומת זאת קוראת ומקרקרת במשך כל שעות היום. "אוכלים צפרדעים" כלומר אוכלים צפרדעים ולא קרפדות ואכן מדובר במאכל תאוה במקומות רבים בעולם. בטבע הצפרדעים משמשות מאכל לחסידות, קרפדות כנראה לא נאכלות באופן טבעי. הקרקור הוא קריאת חיזור, הנקבות מתפתות ומגיעות, אזי והקרפד עולה ומחבק את הקרפדה בבית השחי. הקרפד קטן יותר וצבעו לרוב בהיר יותר, הקרפדה הייתה פעם בעל חיים שכיח ביותר בארץ, אולם היא הולכת ונעלמת - תעלומה, שכן לקרפדה אין אויבים רבים, הקרפדה מטילה ביצים שמהם בוקעים ראשונים – גוף גדול וזנב קטן, הם חיים שבועות אחדים במים ולאחר מכן עוברים מטמורפוזה - שינוי צורה, אותו יצור דמוי דג הופך לקרפדה או צפרדע, הזנב נעלם וכתחליף צומחות לו רגליים.

תופעה רביעית - לבוש החורף של העופות. אחד הדברים שמאפיינים עופות זה שיש שוני חיצוני בין הנקבות לזכרים, לצעירים לעיתים לבוש אחר, שלרוב דומה ללבוש הנקבה, כמו כן יש להם מופעים שונים בהתאם לעונות השנה: לבוש חורף, לבוש קיץ ולבוש דגירה.

לדוגמה, שחף האנגים שנוף מאד בעמק יזרעאל ובעמק הירדן, ללבוש החורף שלו הראש לבן לגמרי, אחר כך צומחות על הראש עשרות שחרות ובקיץ הראש נהיה בצבע חום-שוקולד.

האביב

לקראת ה-21 במרץ, החזאים בתקשורת מודיעים על תחילת האביב, אולם קשה להגדיר יום שמהווה את תחילת האביב באופן מוחלט, עונות השנה באירופה בקוטב או באפריקה לא תואמות את עונות השנה בארץ. אצלנו האביב מתחיל עם הופעת משטחי הכלניות האדומות שאז מתחילה פעילות רבה של בעלי החיים השונים: חיזור, שירה, המלטות והתעוררות משנת חורף. האביב תם אצלנו עם פריחת הפרגים והחוטמית הזיפנית (נקראת גם ורד בר) אז הצמחייה הירוקה מתייבשת ונעלמת.

המאפיין הראשון של האביב הוא שירת הציפורים שמתפרצת בבת אחת בתחילת התקופה "כי הנה הסתיו עבר הגשם חלף חלך לו הניצנים נראו בארץ עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו" (שיר השירים ב' 12) יש ויכוח על איזה זמיר מדובר, קשה להאמין שמדובר על הציפור המכונה בפינו היום זמיר שהופעתה בארץ מאד נדירה. ההסבר המקובל הוא שמדובר בעונה שבה זומרים את הגפנים "וקול התור נשמע בארצנו" בחורף התור לא יכול היה להשמיע את קולו, שכן הוא שייך לעופות שבחורף נמצאים באפריקה, כשהוא מגיע חזרה ארצה באביב הוא אכן מתחיל השמיע את קולו - קול החיזור (החיזור ושירתו) הוא אם כן התופעה הראשונה המאפיינת את האביב.

תופעה שנייה - נדידת האביב של העופות.

תופעה שלישית - לידות. למשל יעלים ושפני הסלע, עת הדודים של היעלים היא בסתיו ובאביב ולאחר 5 חודשים נולדים היעלים, גם שפני הסלע ממליטים באותה עונה.

תופעה רביעית - התעוררות הזוחלים משנת החורף, בפרט בולטת זו של הצפע הארץ ישראלי, אחרי שישן הצפע במשך החורף, בלוטות הארס שלו מלאות ביותר ולכן הכשות האביב הן הכשות המסוכנות ביותר. הצפע הוא הנחש הארסי היחיד שנמצא מצפון לארץ ישראל, כל יתר הנחשים יכולים לנשוק אך לא להכיש ולהזיק ארס, על גבו קו עקלתוני רצוף ועל ראשו סימן וי הפוך. צפע יודע גם לשחות ויוכל לחיות גם במים.

זעמן שחור "הטוב בנחשים - רצוף ראשו" (חז"ל מכילתא לספר שמות) הפחד מנחשים הוא פחד קמאי ואינו מוצדק. הנחש הזה (השם עממי - נחש עכברים) הוא מטיב כי הוא מקטין את מצאי העכברים הזמין לצפע שגם הוא ניזון מהם, הוא גם מפריש ריח שדוחה את הצפע, לכן זעמן שחור הוא המגן הטוב ביותר מפני הצפע. בשטחים מצפון לבאר שבע יש שני נחשים ארסיים נוספים על הצפע: הפתן השחור ושרף עין גדי, לכן כל נחש שחור מצפון לבאר שבע הוא נחש רצוי וטוב וכל נחש שחור מדרום לבאר שבע הוא ארסי ומסוכן.

פתן שחור - ראשו משולש ורחב מהצוואר, לעיתים קרובות יש לנחשים ארסיים ראש משולש, בהר שגיאה ניתן לראות ציורי סלע בהם נראה נחש עם ראש משולש ורחב יותר מגוף - סימן מובהק לנחש ארסי.

שרף עין גדי - (בעבר נקרא צפע עין גדי) דק יותר מהפתן השחור, ראשו דק ולא משולש, כשתופסים כל נחש בעורף, הוא לא יכול להכיש, אך כיוון שהשיניים של הנחש הזה מכוונות אחורה, הוא יכול להכיש גם במידה ותופסים את עורפו. ב-1942 אדם בשם מנדלסון תפס בעורף צפע עין גדי ומוכש מיד.

הקיצ

צב יבשה מצוי - התנאים הטובים לבקיעת הצבים הם בקיץ, על כן עונת הדודים של הצבים הוא בסביבות מרץ.

צב הים - היו ימים שצבי הים היו שכחים מאוד לאורך חופי הארץ. פקיד דיג מנדטורי תיעד ורשם את ציד הצבים לאורך חופי הארץ, לאחר תקופה ארוכה של ציד הם החלו להעלם מחופי ישראל, אך כיום הצבים הולכים ומתרבים מחדש.

המדוזות - הפלישה מכיוון תעלת סואץ התגברה, אך היות וצבים אוכלים מדוזות וברגע שמספר הצבים בים התיכון התמעט מספר המדוזות הלך וגדל. אי אפשר לקטוף פרח בלי להזיז כוכב, כלומר לכל פעילות כזאת או אחרת ישנה השפעה כזו או אחרת. השמדת הצבים שנעשתה בשנות ה-30 הביאה להתרבות המדוזות כיום.

אחת האטרקציות החזותיות הם הצבים הרכים בנחל אלכסנדר. הצבים הרכים מתעוררים בסביבות מאי, עם ירידת הטמפרטורות לא ניתן לראות את הצבים הרכים, לצבים רגילים יש מעטה של חומר קרני, כמו הציפורניים, לצב רך אין קשקשים אלא שריון חלקי שקוע מתחת לעור המכסה עליו, לכן כשנוגעים בצב רך נוגעים בעור שלו ולא בשריונו. הצב הרך שייך לבעלי החיים הטרופיים שהתקדמו לאורך מישור החוף המסדרון המערבי של הפלישה הטרופית מינים שהגיעו דרך מישור החוף לא הגיעו לעמק הערבה ולאזור הירדן, לכן צב רך אינו נמצא באופן טבעי בעמק הירדן, מישוהו פעם זרק צבים כאלה בחולה, אבל הם לא טבעיים שם.

נמלים - משלי ו' 8-6: "לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה וחכם... תכין בקיץ לחמה אדרה בקציר מאכלה" הנמלים יוצאות בקיץ החוצה לפעילות מאד נמרצת להכנת מזונם לחורף הבא.

נדידת העופות

נדידה - תופעה מוכרת בעולם העופות. לפי האומדן נודדים כ-50 ביליון עופות המהווים שליש מכלל ציפורי העולם ויותר ממחצית המינים האירופיים. מתוך 650 מינים המקננים באמריקה הצפונית 520 נודדים. מעל שמי ישראל חולפים כ-500 מיליון עופות.

הסדרה "ממעוף הציפור" של ה-BBC הינה חוויה אסטטית ממדרגה ראשונה, הטובה שעוזי פז ראה בחייו! נעשה הבחנה בין נדידה, הגירה והתפשטות טריטוריאלית.

נדידה - תנועה מחזורית וקבועה, ארוכת טווח בו נוטלות חלק אוכלוסיות שלמות. נדידה לא ייחודית לעולם העופות, יש נדידה של יונקים במזרח אפריקה (נדידת הגנו מההמלטות בסרנגטי וההגעה באוגוסט-ספטמבר למסאי מארה בקניה וחזרה) נדידת צבי הים מאזורי ההטלה בחופים למרחבי הים וחזרתו לאותו מקום.

הגירה - תנועה ארוכת טווח של אוכלוסייה מתחום המחיה המקורי לאזור חדש והתבססותה בו.

אנפית הבקר היא דוגמה טובה להגירה, היא נקראת כך משום שהיא מלווה עדרי בקר. אגדה אורבאנית מספרת שהן אוכלות קרציות מהבקר, אולם האנפיות אוכלות חרקים מעופפים למיניהן, הצלחת הציד של האנפיות היא פי 10 כאשר הן מלוות עדרי בקר, מאשר כשהן יוצאות לצוד בעצמן, הן עולות על גבות הבקר כדי לקבל עמדת תצפית טובה יותר לחרקים שבקרקה מהם הן ניזונות.

אנפית הבקר הייתה במקור באפריקה ובדרום מזרח אסיה, אך בעקבות ברוא שטחים גדולים שם, היא נדדה לונצואלה ומשם לפלורידה. תואי נדידה שני הוביל אותה לאוסטרליה. תואי שלישי הביא אותה לארץ ישראל. ב-1911 תצפית ראשונה בוונצואלה, ב-1952 בפלורידה, ב-1948 באוסטרליה וב-1951 בישראל. היום הן נפוצות למדי בישראל, אולם לעיתים הן מהוות מטרד ומקננות באזורי מגורים, כי בני האדם עושים מבחינתם עבודה דומה לזו שעושה הבקר.

התפשטות - הרחבה איטית יחסית של תחום המחיה של בעל החיים. לדוגמה, השחרור שנמצא בכל מקום היום (נפוץ בגני יהושע בתל אביב). בעבר הלא רחוק היא הייתה נפוצה רק בחורשים בצפון הארץ, בשנות ה-40 ירדה לפרדסים שבמישור החוף ורק החל משנות ה-80 היא נפוצה בכל הארץ.

חמישה סטטוסים עיקריים של עופות ארץ ישראל

- **העופות היציבים** - כ-90 מיני עופות שנמצאים בתחומי הארץ כל ימות השנה, לעיתים בשטחים קטנים מאוד וספציפיים - דרוו, פשוש, בולבול, חוגלה ולעיתים במרחבים גדולים יותר ובתפוצה רחבה - נשרים ובו מצוי. בהגדרה הם עופות שאת כל מחזורי החיים שלהם הם מקיימים בארץ. רובם של העופות המדבריים הם עופות יציבים - סלעית לבנת כנף, העורב קצר הזנב, הקורא ועוד.
- **העופות המקיימים** - כ-70 מינים הנמצאים בארץ רק בקיץ לשם קינון, דוגמאות: שחפית ים, שרקרק מצוי, סיס חומות, תור מצוי, חוויאי ורחם. בחורף, כשקר להם מידי אצלנו, הם יורדים לאפריקה.

תוספת חיונית מ"נדידת הציפורים" של דונאלד גריפין: יש יתרונות בחזרה לקנן בארצות הצפונית. ראשית, הן די יקרות בגלל נדידת הציפורים בחורף דרומה וזה מאפשר לציפורים שחוזרות ראשונות למצוא שטחי קינון טובים

בקלות יחסית. שנית, שעות האור הארוכות יותר בחצי הכדור הצפוני בקיץ מאפשרות שעות חיפוש מזון ארוכות יותר להורים שיכולים כך להבטיח תזונה טובה יותר לנוזליהם.

סך הכל מקננים בארץ כ-160 מיני עופות מקייצים ויציבים. למה באביב הן תשובנה חזרה? מדוע לא נשארות במקום שאליו היגרו בחורף? כי בחורף כשהעופות האירופאיים והאסיאתיים באפריקה הן רק צריכות מזון לעצמן ושם יש מספיק מזון גם להן וגם לציפורים המקומיות, אבל בעונת האכלת הגוזלים, אפריקה כבר לא מספיקה לספק את צרכי המזון הגדולים בהרבה של כולם, לכן אם הציפורים רוצות להאכיל כמו שצריך את צאצאיהם, הן חייבות לנדוד בחזרה למקומות פנויים.

- **העופות החורפיים** - כ-95 מינים מגיעים ושוהים בארץ בחורף, כי קר וחשוך להם מדי בארצות מוצאם - ארצות הכפור ובעיקר כי מתמעט המזון שם עקב הקרה והיעלמות החרקים, בקיץ הן חוזרות צפונה למקומות הקינון הצפוניים שלהם באירופה ובאסיה. רובם נמצאים בלהקות גדולות וקל יחסית לראותם, לכן חודשי החורף הם החודשים הטובים ביותר לצפות כי הכמויות אדירות, רבים מהם הם עופות מים - נחילאלי לבן, שחף אגמים, זרזיר מצוי קורמורן גדול, עגור אפור ועוד.
 - **העופות החולפיים** - כ-120 מינים. הלו הם עופות אירופאיים: מקננים באירופה וחורפים באפריקה, ובדרךם עוברים בארץ ישראל. עוצרים כאן למנוחה, לינת לילה ומזון, חלקם חולף מעל וכלל לא נראה על הקרקע. דוגמאות: חסידה, שקנאי, בז ערב, עיט ערבות ועוד.
 - **העופות המזדמנים** - כ-140 מינים. מופיעים לפתע בארץ ישראל, בזמן ובמקום לא צפוי. דוגמאות: עגור חן, חסידן וורוד, ברבור קטן ועוד. עופות אלה הם נדירים ביותר והסיכוי לראות ולזהות אותם הוא לא גדול אם אינך צפר מקצועי, המחובר לרשת צפרות פעילה. דוגמאות: קובה גדולה, אנפת גולית ואלבטרוס לבן כפה.
 - **סטטוס שישי** הינו חדש והללו הם העופות הפולשניים - כ-15 מינים. אלו הם עופות גרים, נוכרים שהועברו לכאן ביד אדם והתבססו במקום החדש. תופעת הפלישה אינה מוגבלת לעופות. מינים פולשים שאינם עופות הם למשל הנוטריה, הצב אדום האוזן וכמובן יש גם מיני צומח פולש למשל הלנטנה. בין העופות הפולשניים נמצאים: צוצלת, מיינה בורמזית, מיינה הודית, דררה ועוד.
- צוצלת** - המוסלמים מאמינים שקול ההמיה של הצוצלת מעודד תפילה וכתוצאה מכך יובאה ארצה ממערב אפריקה. הצוצלת הייתה עוף כלובים במשך שנים רבות, עד שברחו, הלכו והתפשטו מאז 1940
- הדררה** הראשונה נראתה בארץ בראשית שנות ה-60 אזי התבססה הייתה איטית, אולם היום היא נפוצה מאוד וניתן לראות מאות כאלה.
- סה"כ מיני עופות בארץ ישראל ב-1960: 357 מינים, כיום: 530 מינים.
- דוכיפת** הייתה בעבר עוף מקייץ בארץ, היום חלק ניכר מאוכלוסיית הדוכיפתיים הם יציבים. לעיתים יש לתגובות עולם החי, עיכוב על ההתרחשויות האחרות.

סיכום הנושאים

מה ייחודה של ארץ ישראל על פני העולם - עושר של מיני בעלי חיים. מה מקור העושר של בעלי החיים בארץ - המיקום, שהינו מפגש של 3 יבשות ומגוון הנופים השונים ברחבי הארץ פנולוגיה - העונתיות שרואים בבעלי חיים. בעולם החי מתחוללים שינויים ניכרים בין עונה לעונה, במיוחד בעופות, אבל גם בזוחלים וביונקים.

החיים במדבר

על החיים במדבר נעשו מחקרים רבים, אף יותר מאשר על החיים בחורש. כשאנו מסתכלים על המדבר הוא נראה שומם וחסר חיים - דברים א"י -19 'כל המדבר הגדול והנורא' ואכן התנאים במדבר הישראלי קשים מאוד.

במדבר הישראלי שתי בעיות יסוד

- היעדר מים - הלחות היחסית במדבר מגיעה לכ-20% וברגע שגוף לח מגיע לסביבה יבשה, זו קריאת תיגר על חוקי הפיזיקה השואפים לאיזון.
 - החום - מדבר הוא לא בהכרח חם (למשל במונגוליה) החום מאפיין בעיקר את מדבריות הסהרה.
- למרות שהמדבר נראה שומם ממבט ראשון, ניתן לראות בו סימני חיים שונים כמו חפירות, גללים, עקבות, שינויים בנוף וכו'.**
- חפירות דורבן** - ניתן לראות קליפות ישנות בכניסה לחפירה, הוא אוהב את פקעות הסתונית ולכן הוא חופר תחתיה.
- לזואולוגיה מדע עזר חשוב ביותר - צואולוגיה. גללי בעלי החיים נשארים יום ולילה לעיתים לתקופות ארוכות ולכן כדאי להסתכל גם על גללים, שנותנים לא פעם מידע רב.
- על פני השטח, דבר הבולט יותר בחולות, ניתן לראות עקבות בעלי חיים שונים. למשל, האם הצבי מותאם לחולות או לא? - צבי הגורר את רגליו על החולות, ניתן ללמוד עליו שאינו מתאים לאזורי החולות.
- במדבר ניתן לראות לעיתים צבר גדול של קונכיות שבלולים, כל הקונכיות מכוסרות ומרוכזות במקום אחד שכן תוכנן נאכל שם, אכילת החלזונות מספקת מעט חלבונים ו-90% מים. שני מיני מכרסמים אוכלים את החלזונות - קוצן מצוי (כדי לראותו יש להעמיד מלכודות שכן הוא פעיל רק בלילה) לעומת זאת יש מקומות הומים מטיילים שבהם ניתן לראות את המכרסם השני - קוצן צהוב, פרוותו קוצנית ולא רכה (עין נטפים עמודי שלמה ועין עבדת) שני אלה אוכלים את החלזונות.

אם כן כדי לדעת שיש בעלי חיים במדבר אפשר להישען על סימנים, אין הכרח לראות פיזית את בעלי החיים .

במדבר ניתן לראות מאפייני נוף שונים.

חולות - חולות אינם בהכרח מדבר, אבל זה לא אומר שבמדבר אין חולות, כתם החולות הגדול ביותר בארץ ישראל הוא בנגב המערבי. מקומות נוספים: מישור ימין, מכתש רמון ועמק הערבה, שהחולות שבו עלו לאחרונה לחדשות משום שכורים אותם לבניית אילת (חולות סמר)

מרחבי הלס - תופעה אופיינית באזורים סמי-מדבריים, חרסית שתופחת עם מים, ברגע שהמים מתאדים הלס נסדק. במקרים רבים ניתן לראות עליו עקבות, למשל עקבות עפרוני המדבר - ציפור במדבר שמתמזגת עם הטבע, ממעטת לעוף ומרבה לרוץ .

חמדה – בנויה מאבני צור, מעין חצץ של אבני צור שלעיתים פרוסים על פני מרחבים אדירים. **חרדון המדבר** - בעל צבע הסוואה מאוד ברור שלעיתים מותאם ללס ולעיתים לחמדה, לעיתים ניתן לראות הבדלים בצבע במרחקים די קטנים בהתאמה לבתי הגידול השונים.

אחד מבתי הגידול החשובים ביותר במדבר הוא עץ השיטה, כל עץ שיטה הוא בבחינת נאת מדבר קטנה וסביבו מעגלי חיים שלמים, בעיקר חרקים, אולם אלו מושכים מערכת חיים גדולה יותר .

מקור השם מדבר – מוזכר בתנ"ך 271 פעמים .

מקום שבו מדברים (רועים) את הצאן. אבן שושן: דבר הוא מקום מרעה לבהמות. בן יהודה: שדה שמנהיגים שמה את הצאן ומוסיף: בארמית משמעו נהג. שמות ג' 1: "ומשה היה רועה את צאן יתרו חותנו וינהג את הצאן אחר המדבר." מדבר הוא אזור מרעה, בניגוד לדימוי שלנו של מקום יבש לחלוטין.

ישעיהו ה' 17: "כבשים כדברים"

שמואל א כ"ג 24: "הידו ואנשיו במדבר מעון, בערבה, אל ימין הישימון" 3 גיאוגרפיים: מדבר מעון - תחומי היישוב של כרמל, מעון וכו' כלומר המדבר של מעון, האזור שבו אנשי מעון רועים את הצאן שלהם. לעומת זאת מה שאנחנו בשפה היומיומית קוראים מדבר מתחלק כאן ל-2 אזורים - ערבה וישימון.

ערבה - זהו החבל האירנו-טורני (הרמתי) 100-300 מ"מ גשם בשנה, צומח פזור, עדיין אפשרית חקלאות בעל כ-320 מיני צמחים. הערבה יכולה להיות גם קרה מאוד, ואף מכוסה בשלג (אזור הר חורשה). אם נחפור באדמה נמצא שהשורשים נושקים אחד לשני, אין להם טעם להעמיק, והם מתפזרים לרוחב.

ישימון - זהו החבל הסהרו-ערבי, פחות מ-100 מ"מ גשם, צומח ערוצי (רק בערוצי הוואדיות ולא במרחבים ביניהם) חקלאות בעל אפשרות רק בנאות מדבר (עין גדל) כ-280 מיני צמחים.

מספר המינים הרב בשני האזורים הללו מראה שגם בשטח שאנחנו רואים אותו כמדברי וצחיח ניתן למצוא מגוון גדול למדי של מיני צמחים .

הסמן הדרומי של החבל היס תיכוני היא הסירה הקוצנית, עד 300 מ"מ גשם, מתחת לזה הסירה נעלמת ונכנסים לאזור הערבות - ישימוני .

במכתש רמון ניתן לראות מצד אחד (שפת המצוק/הקצה המערבי של המכתש) צומח פזור - ערבותי, ומצד אחר (בקרעית המכתש) צומח ערוצי - ישימוני. במעט מאוד מקומות בעולם ניתן לראות בצורה כל כך ברורה וחדה את המעבר הזה .

הישימון שלנו הוא חלק מהאזור הסהרו ערבי שהנגב שלנו הוא חלק קטן ממנו, האזור הערבותי שהוא למעשה הנוף של הרמות הגבוהות של מרכז אסיה.

במדבר אזורי החול הם הפוריים ביותר, גם מבחינת בעלי חיים וגם מבחינת צמחים .

במדבר יש שפע של בעלי חיים מקומיים, אבל בגלל העובדה שהוא חשוב, ניתן לראות בו גם שפע של בעלי חיים נודדים. שרקקים למשל, נמצאים במישור החוף וניתן לראות שם את אזורי הקינון שלהם, אולם לראות אותם שם בעונת הנדידה קצת קשה. במדבר ניתן לראות בקלות יחסית עופות נודדים .

מניין בעלי החיים במדבר

- 50 מיני זוחלים - 35 מהם מדבריים אופייניים, 15 מינים ים תיכוניים שהסתגלו לחיים במדבר ומצויים בו. רוב זוחלי הים תיכוניים מגיעים עד קו מכתש רמון.
- 65 מיני עופות - 45 מדבריים, האופייניים הם הנשר והחוגלה שהסתגלו למדבר.
- 50 מיני יונקים - 45 מדבריים, האופייניים הם רבים וביניהם מכרסמים .

מבחינת בעלי החיים במדבר שני אזורים – ערבותי מדברי.

קו הגבול הוא חד וברור - מכתש רמון - קו בודנהימר. קו זה הוא חשוב בקנה מידה עולמי שכן אין מקום בעולם בו ניתן לראות בצורה כל כך ברורה את המעבר בין שני האזורים .

- ערבותיים
- ישימוניים (חרדון סיני הוא ישימוני)
- ים תיכוניים
- כלל מדבריים (האפעה הוא כלל מדברי)

ישנה פלישה של מיני בעלי החיים המדבריים אל אזורים שאינם מדבריים. שני קווי פלישה עיקריים הם לאורך חולות מישור החוף ולאורך הבקע הסורי אפריקאי, בעלי חיים כלל מדבריים יכולים לפלוש צפונה . מגוון המינים של בע"ח במדבר הוא גדול ועשיר, אבל צריך לזכור שתי נקודות חשובות :

- האוכלוסיות דלילות ביותר - פרטים בודדים ולא עדריס ולהקות גדולות. לעיתים די מזומנות ניתן למצוא באזור רק פרט אחד .
- התאמות – אחת מצורות ההתאמה היא פעילות לילית ואז ברור שלא נראה את בעלי החיים.

התאמות למדבר

- מורפולוגיות - צורתיות (הגמל)
 - אנטומיות - פיזיולוגיות (תפקוד מערכות פנימיות) (עז בדואית)
 - התנהגויות
- צפע** - תפוצתו בצפון הארץ והוא לא מדברי. כשצפע נתקל באדם הוא מפחד ורוצה לברוח ולסגת, הוא מכיש רק כשאין לו ברירה, כשהוא רוצה רק להפחיד הוא משמיע קול שמוציא אוויר מהריאות ואיתו יוצאת לחות. במדבר לעומת זאת, בעלי החיים צריכים לחסוך כל טיפת מים ולכן שם כשהנחשים רוצים להפחיד התפתחו להם קשקשים נוקשים, שהחילוץ שלהם זה בזה יוצר את אותו הקול וכך נמנע בזבוז לחות. כך זה בנחשים מדבריים דוגמת האפעה או העכן הקטן.
- בני אדם במדבר חיים באמצעות טכנולוגיה, הם יוצרים מערכות טכנולוגיות שיספקו עבורם מים. בעלי החיים לעומת זאת צריכים להסתגל ולהתאים את עצמם למציאות, טכנולוגיה לא יכולה לסייע להם. אחד מבעלי החיים הראשונים שביתו על ידי האדם הוא הגמל.
- ספינת המדבר** - הגמל. אביגדור המאירי כתב ספר שנקרא חוכמת החיות - גמל הוא ספינת המדבר, אם כך המדבר הוא ים הגמל....

התאמות הגמל למדבר

- רגליים ארוכות וגבוהות - הרחקה מקרקע החמה. ניתן לראות זאת אצל בעלי חיים מדבריים נוספים.
- יבלות על מפרקי הרגליים - עור מת, כאשר רובץ על הקרקע אינו נצרב על ידי החום ובכך מאפשר לגמל לכרוע על ברכיו כשהוא נח או ישן.
- פרסות שעירות - כף הרגל של הגמל שעירה מאוד. השעירות נותנת בידוד, בנוסף הגמלים חוצים מדבריות חול והשיער נותן להם הרחבת שטח מגע וכך הם פחות שוקעים בחולות.
- דבשת - בעבר היה מקובל שזוהי למעשה המימייה של הגמל, המאגר שבו הוא שומר מים, אבל היום יודעים שהדבשת היא מאגר שומן ולא מאגר מים. השומן מעיד על הבריאות של הגמל, אם הדבשת זקופה, מלאה ותפוחה, אזי יש לו מספיק מצבורי שומן, אם הוא רעב ועייף, מאגרי השומן מוצו והדבשת נראית מכווצת יחסית.
- מה מיוחד בדבשת של הגמל ולמה רק לגמל יש דבשת? מסתבר שזו אחת מצורות ההסתגלות של הגמל למדבר, שומן הוא שכבת בידוד מפני חום וכשבעלי החיים במדבר מתחממים, הם צריכים לפלוט חום, העור עצמו כמעט חשוף לשומן ואזי הוא יכול לפלוט את החום דרך העור.
- ריסים הארוכים - על מנת להגן את העיניים מסופת חול/שלג
- נחיריים שריריים - גמל יכול לסגור את נחיריו על מנת למנוע כניסת חולות/שלג לדרכי הנשימה.
- שיער ארוך ודליל בחורף, עור חשוף בקיץ.
- כליה יעילה מאוד - הכליה של הגמל יכולה להפריש את הפסולת עם כמות מים קטנה יותר, השתן של הגמל הוא יותר מרוכז ובצורה כזאת הוא חוסך מים.
- גללים יבשים - חיסכון במים. הם כל כך יבשים עד שניתן להשתמש בהם למדורה כבר באותו היום שבו הופרשו.
- מוצא הגמלים הראשוני הוא מאזור אמריקה הצפונית. בשלב מסוים, אבות אבותיהם של הגמלים התפצלו - חלק לאמריקה הדרומית וחלק עבר את מיצר ברינג (שמפריד בין אלסקה לאסיה). בתקופת קרח כשמפלס הים יורד, יש שם מעבר יבשתי ואז הם נדדו לאסיה. אזור המעבר שלהם מבחינת אקלימית היה קר מאוד - ערבות שלג. חלק ניכר מהתאמות הגמל הן התאמות לשלג. הרגליים האלה מתאימות גם לשלג, בדיעבד התברר שהם מתאימות גם למדבריות. יש מושג בביולוגיה נקרא פרה אדפטיב - התאמה מוקדמת, התאמה לתנאים הנוכחיים (חיים במדבר) שהתבצעה בתנאים מוקדמים אחרים (קור ושלג).
- הגמל החד יבשתי חי באזורים חמים ויבשים. בן אדם שנמצא במדבר ומפסיד כ-12% ממשקלו בגלל אובדן מים בהזעה, יש לו מכת חום והנוק הוא בלתי הפיך. הגמל לעומת זאת יכול לאבד רבע עד שליש ממשקל גופו ועדיין לשמור על תקינותו - אוכל וצועד ויכול להחזיק מעמד ללא מים 10 ימים עד שבועיים, תוך צעידה של 30 ק"מ ביום.
- כשבאים למקור מים הם יכולים לשתות תוך 10 דקות רבע ממשקל גופם. כמות המים שהוא מוהל לדם ועדיין מחזיק מעמד. תכונה נוספת שמאפיינת את הגמלים, זו העובדה שיש לו יכולת לשנות את טמפרטורת הגוף בתחום שבין 35°C ל-41°C. רק כשהוא מגיע ל-41°C הוא מתחיל להזיע - חיסכון אדיר במים. ניתן למצוא במקומות רבים ציורי קיר עם גמלים. צפון תל אביב 1932 - ניתן לראות שיירות גמלים לאורך החוף.

מים במדבר

יש בעלי חיים שחייבים לשתות ויש כאלה שמצליחים להסתדר בלי מים. אוכלי חרקים, למשל סלעית המדבר, האוכלת חרקים, מצוידת במקור עדין ודק שנועד לתפיסת חרקים. בגופם של החרקים יש די מים שמספיק לה. אוכלי עלים ירוקים, למשל אלה שאוכלים את השיטה, אינם זקוקים למקור מים.

היעלים למשל, כן זקוקים למקור מים, הם יחיו במקומות שניתן למצוא מקור מים במרחק של עד יומיים הליכה, לכן ניתן למצוא אותם יותר באזור של נאות מדבר.

חוצרן המדבר - לפי המקור העבה וגס ניתן לדעת שהיא אוכלת זרעים. אוכלי זרעים צריכים לשתות מים. **הקטות** הן אחת מהתופעות היפים, הם מיני עופות שצריכות לשתות מים, כגון קטה חדת זנב. מקור השם

קטה נובע מכך שהשם שלהם הוא אונומטופאי - שם שמחקה את קולם, במקרה של קטות, כשהם עפות הן משמיעות קול - קט קט קט....

קטות לעיתים קרובות עפות בלהקות גדולות וניתן לשמוע אותן ממרחקים גדולים מאוד, הם קרובות רחוקות של יונים, בנוסף לצורך בשתיית מים, יש להן אפרוחים שהינם עצמאיים מבחינת מזון עם בקיעתם. מקום הקינון יכול להיות רחוק ממקור המים. הקטות שמגיעות לשתות, גוחנות אל המים ובזמן שהן שותות הן מרטיבות את נוצות החזה ואז הן עפות אל הקן ובו האפרוחים מוצצים את הנוצות ספוגות המים. במשך הרבה שנים הגמל, שנחקר על ידי פיזיולוג דני-אמריקאי בשם נילסן, נחשב כשיא ההסתגלות לתנאים במדבר. לאחר מלחמת ששת המים הגיע לסיני חוקר מת"א שהתחיל לחקור את העז הבדואית ואז התברר שהיא יצור שהותאם במידה רבה יותר לתנאים המדבריים.

העז השחורה הבדואית - במדבר יהודה הן אוכלות ומסתבר שהם מלחכות חלקיקי צומח שעפו עם הרוח והצטברו סביב האבנים. עז זו קטנה יותר מהעזים שאנו מכירים, כלומר אוזניים קטנות ועוד .. גמל יכול לאבד רבע עד שליש ממשקל גופו ומחזיר אותו עם מציאת מים, בעז לעומת זאת, אחוז המים מגיע ל-85% - זה נאד מים מהלך במדבר, היא לוקחת מקדמה וזה נותן לה אפשרות לשתות פעם ב-4 ימים וזה אומר שהיא יכול להתרחק ממקור המים עד כדי 2 ימי הליכה. לעומתה, עז בלאדית צריכה לשתות פעם ביום.

צבי המדבר - במדבר מוצאים בעלי חיים שונים ומוגונים, אחד מהיפים והאציליים ביותר הוא צבי המדבר. בהשוואה לצבי הארץ ישראלי, הוא קל יותר ויש לו רגליים ארוכות יותר, אוזניים גדולות יותר וצבע שונה. צבי המדבר שוקל 16.5 ק"ג ואוזניו באורך 140 מ"מ.

צבי ארץ ישראלי - חי באזורים צפוניים משקלו 25 ק"ג ואורך אוזניו 105 מ"מ

כלל ברגמן - בעלי חיים של אזורים קרים וצפוניים נוטים להיות גדולים יותר מבני מינם החיים באזורים דרומיים וחמים יותר, כלומר טמפי גבוהות יותר והולכות עם מבנה גוף קטן יותר ולהיפך. הסיבה קשורה לעובדה שהיחס בין שטח הפנים, כלומר שטח התאדות הזיעה של החיה ביחס לגודלה, הוא גדול יותר ככל שבעל החיים קטן יותר. באזורים מדבריים החיות קטנות יותר, כי זה מאפשר להן להנות מיחס גבוה כזה שמקל עליהן להיפטר מעודפי החום שבגופם.

בגידול גורי חרזיריים בטמפרטורות שונות, נמצא התאמה בין טמפרטורה נמוכה לקבלת גוף גדול ובין טמפרטורה גבוהה וקבלת גוף קטן, כלומר מדובר כאן לא בתכונה גנטית אלא בתכונה הסתגלותית מיידית.

כלל אלן - חיות המדבר הן בעלות אורך גבוה יחסית של האיברים הקיצוניים, למשל הגפיים, או האוזניים. אוזניים גדולות במדבר נותנות כמה דברים, זה איבר עשיר בנימי דם ודרכו בעל החיים יכול לפלוט הרבה חום, שבאמצעותו מאדים חום החוצה.

לדוגמא, היעל הנובי שחי בישראל, משקלו כ-60 ק"ג ואורך אוזניו כ-124 מ"מ, לעומתו יעל האלפים, שמשקלו 100 ק"ג ואורך אוזניו כ-80 מ"מ.

התאמות הקשורות לצבע בעלי החיים

כלל גלוגר (Gloger's Rule) - ככל שהלחות גבוהה יותר הצבע כהה יותר וככל שהלחות נמוכה יותר הצבע בהיר יותר. לדוגמא, יש לנו את הפנתר משפחת החתוליים - הנמר השחור, התפתח וחי באזורים לחים ויערות גשם טרופיים.

תוספת ח'וליוני : משערים שהסיבה לכך היא שהחות (ריכוז פיגמנטים גבוה) של בעלי החיים באזורים הטרופיים מאפשרת להם להתמודד טוב יותר עם הקרינה החזקה ולהימנע מסרטן העור.

אבל הרי גם במדבר מוצאים לא מעט צבעים שחורים: עז שחורה ועורב שחור, מה עושה הצבע השחור במדבר ? שאלה גדולה עם הצעות שונות לפתרונה.

במדבר בולטת קבוצה של סלעיות - ציפורים קטנות בשחור לבן, טוענים שהצבע הזה נועד להגדיש בפני הדורסים שהם אינם טעימים.

הסבר אחר אומר שבעוד שבתודעה שלנו מדבר זה מקום שהוא חם עם טמפרטורה גבוהה מהטמפרטורה האופטימלית, הרי שלא כך הוא, בחישוב שנתי מסתבר שבמדבריות רבים יש יותר שעות קרות מאשר חמות. לכן כדאי לבעל החיים להיות כהה ולקלוט את החום בשעות החום.

נקודה נוספת, הקרינה המזיקה לעור היא הקרינה האולטרה סגולית, הקרינה האדומה היא הקרינה המחממת, אבל היא לא מזיקה. בים המלח זה המקום הבטוח ביותר להשתזף בו, למרות שחם בו מאוד. יש שטוענים שהצבע השחור מגן מפני הקרינה האולטרה סגולית ולא נותן לה לחדור פינימה ובכך הוא מגן על בעל החי מהתפתחות סרטן העור.

התאמה אחרת הקשורה בצבע העור - הראם הערבי. האמא לבנה והבן חום. במדבר יש לבעלי החיים שני אויבים - הטורפים והשמש ולכן בעלי החיים צריכים להחליט מה מסכן אותם יותר, כשהוא צעיר צבעי ההסוואה חשובים לו יותר ולכן הוא חום, אולם כשהוא גדל ומפתח לעצמו אמצעי הגנה אחרים, עדיף לו להיות לבן ולהתמודד כך טוב יותר עם קרני השמש. אגב, בצדודית שלו הוא נראה כאילו הוא חד קרן וזהו כנראה המקור לחד הקרן המקראי המיתולוגי, זהו בעל חיים שהשיבו אותו חזרה ארצה לאחר שנכחד.

התאמות התנהגותיות

העורב השחור - בשעות החמות של היום הם דואים במרומים, שם הטמפרטורה נמוכה יותר, כמעלה אחת על כל מאה מטר בערך וזאת באם הם לא עומדים בצל.

טריטורמית - זרזיר ים המלח. דגם התנהגות נוסף שקשור בחום המדברי. זו ציפור שבכדי לקרר עצמה, היא פועלת כפי שכלב עושה, עת מעביר אוויר קר על הלשון כדי להתקרר, כך גם ציפורים עושות זאת.

דגם התנהגות המדברי החשוב ביותר בהקשר התנהגותי מפני החום, מתבטא שחלק ניכר מהיונקים חי בתוך מחילות ומסתתר שם. בשעה הטמפרטורה על פני השטח היא 63°C הטמפרטורה במחילות היא 27°C הלחות היחסית בתוך המחילה היא 60% בצורה הזו בעל החיים משתמט ומתחמק מתנאי המדבר, פשוט בורח למקום בו הוא לא מרגיש את תנאי המדבר.

יוצא דופן בהקשר זה הוא הפסמון שהינו מכרסם יומי הפעיל ביום כמו הקוצן הצהוב. הוא מתמודד עם החום על ידי אכילת מזון מאוד עסיסי - עלי מלוח. הוא הפונדקאי השני של יתוש שושנת יריחו, הוא אוכל מלוח. בהיותו בשבי, קשה היה למצוא עבורו מלוח באופן שוטף וראו שכשהפסיקו לתת לו מלוח, הוא חלה בסוכרת. כתוצאה ממחקר זה, לחולי סוכרת ברמה נמוכה, נותנים כדורים שדומים בהרכבם למלוח.

הפנק הינו יצור נוסף שחי במחילות.

לסכום – שלושה כללים להתאמות לתנאי מדבר :

- כלל ברגמן - גודל החיות: במדבר החיות קטנות יותר מקרוביהם הצפוניים
- כלל אלן - אורך האיברים הקיצוניים (אוזניים זנב רגליים) במדבר החיות בעלות אורך גבוה יותר מקרוביהם הצפוניים
- כלל גלוגר - הצבע, הפיגמנטציה - חיות המדבר בהירות יותר מאלו החיות באזורים טרופיים בהם הלחות גבוהה יותר.

זוגות שמתבלבלים ביניהם

טעויות תרגום : צבי ואיל, עיט ונשר
טעויות זיהוי : ארנבת ושפן, תאו וג'מוס, נוטריה ולוטרה, חולד וחפרפרת.

תרגום וזיהוי בעל חיים מקראיים

הרשל אדלר, חלוץ שהגיע לארץ ישראל ונחת בנמל יפו מבקש לעברת את שמו, השם שנתנו לו היה צבי נשר שהינו מוטעה לחלוטין, משום שהרשל (הירש) הוא לא הצבי הישראלי אלא האייל (האירופאי) ואדלר הוא לא נשר אלא עייט.

מסכת אבות ה' כ': "יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי, וגיבור כארי -- לעשות רצון אביך שבשמיים". יש בעיה של זיהוי בעלי חיים שמוזכרים במקרא ובספרות הקודש. עם ישראל גלה מאדמתו, כבר באותה תקופה בבבל, התקשו לזהות נכון את בעלי חיים שמופיעים במקרא. מתברר מתרגום ה-70 והוולגטה, שהאנשים שתרגמו את הספרים הללו לא ממש הקפידו על דיוק בתרגום שמות בעלי החיים התנ"כיים. לדוגמא, החסידה שזכרת בתנ"ך 6 פעמים, בתרגום ה-70 כבר השתמשו ב-4 שמות שונים לתרגום חסידה ובוולגטה ב-3. שתיים מטעויות התרגום הנפוצות שהשתרשו הן הצמידים צבי ואיל, ועיט-נשר.

צבי ואייל

הצבי הארץ ישראלי אינו האייל האירופאי. הצבי חי בנופים פתוחים ומישורי עשב, הוא מגיע בצפון עד צפון טורקיה והקווקז, אבל לא מגיע לאירופה. האייל לעומת זאת חי בין סבכי החורש והוא נפוץ ושכיח ביותר באירופה, הוא נפוץ בכל רחבי אירופה ומגיע עד לסין ויפן. בעבר שלוחה דרומית של תפוצתו הגיעה גם לאיי אך היא נכחדה.

בארץ ישראל הוא כמעט ונכחד כבר בראשית המאה ה-20 ישראל אהרונ, ראשון הזואולוגים בארץ, מספר בספרו "זיכרונות זואולוג בישראל" על חיפושיו אחר האייל ועל נדירותו בארץ.

האייל, כאמור הוא בעל חיים אחר. יודעים שבעבר חיו בארץ 2 מיני איילים - אייל הכרמל והיחמור. כאמור הם נכחדו. אייל הכרמל נמצא היום בתהליך השבה לטבע על ידי רשות הגנים והטבע. נקבת האייל היא האיילה (נקבת הצבי היא צביה).

אין לבלבל את האייל עם האיל (י' בחיריק) שזה הזכר של הכבשה והוא ששימש כקורבן בפולחן היהודי של הקרבת הקורבנות בבית המקדש.

הבלבול בין צבי (Gazelle) ואייל (Deer) - דוברי הגרמנית באירופה, שלא הכירו את הצבי הארץ ישראלי, זיהו בטעות את האייל האירופאי (הירש בגרמנית) עם הצבי התנ"כי. זה גרם לאחר מכן לטעות נפוצה כשעברתו את שם המשפחה הגרמני הירש ל"צבי" כך לדוגמא, ניר צבי ושדה צבי מנציחות את הברון הירש.

סמל דואר הישן – נועד לסמל את מהירותו של הדואר כמי שרץ כצבי, אבל הסמל מראה אייל. הערבים קוראים לצבי ראזל (מכאן השם המדעי של משפחת הצבאים – הגאולות) למשל הכפר עין ראזל בכרמל, למרגלותיו קם הישוב עין איילה (שהיה צריך להיות עין צביה) ובמרכז יש מונומנט עם פסל לא של איילה אלא של צביה.

הסרט (The Deer Hunter) תורגם בטעות בעברית ל"צייד הצבאים" במקום ל"צייד האיילים"

הצבי

הצבי הוא זכר טריטוריאלי - מגרש זכרים אחרים מהשטח שלו ולא נותן לזכר אחר להיות איתו באותו שטח. לעומת זאת אין לו בעיה עם נקבות. יש לו תחנת ריח וכך ניתן לזהות את אזורו. ציפור מסמנת את הטריטוריה שלה על ידי שירה וכך היא מגינה עליו בפני פולשים. יונקים עושות זאת על ידי ריח, כלבים לדוגמא.

תחנת ריח זה מקום מסורתי - עמוד גבול שהזכר הטריטוריאלי (שיכול להתחלף במהלך השנים) שומר באמצעותה על תחום הטריטוריה שלו וחוזר ומפריש את גלליו באותו מקום. ניתן לראות באותו מקום גללים ישנים לצד גללים חדשים. הוא מפזר את הישנים יותר ומפריש את החדשים במרכז התחנה.

גם נקבות מפרישות גללים אבל אלו הן הפרשות של פעם אחת, בצבר גדול יותר. הזכר לעומת זאת חוזר לאותו מקום שוב ושוב. כשהוא משתין, תחנת הריח טובה יותר. עדר נקבות יכול למנות 20 - 30 פרטים.

הנקבות יכולות לנוע בצורה חופשי בתוך האזורים של הזכרים הטריטוריאליים.

האייל והצבי שונים בהתנהגות שלהם. אצל הצבאים הריצה המהירה היא הדרך להתמודד עם סכנה (כי חיים בשטחים פתוחים) הצבאים אכן רצים מהר, לעומת זאת האייל בדרך כלל מדלג (כי זה מספיק לו למצוא מסתור בחורש)

הילוד של האייל והצביה נקראים שניהם עופר. עופרי האיילים מנוקדים בכתמי הסוואה לעומת עופרי הצבאים שאינם.

קרני אייל מול קרני צבי - אם רואים יצור עם קרניים גדולות ומסועפות מדובר באייל ולא בצבי. קרני הצבי קטנות יחסית ואינן נושרות. קרני האייל (רק אצל הזכרים, לאיילות אין קרניים!) מסועפות (באיל הכרמל 3 הסתעפויות) והן נושרות מדי שנה.

תוספת ח' לז'ו"ת : גם לצבי וגם לצביה יש קרניים אך קרני הצביה דקות וקצרות מקרני הזכר. על קרני הזכרים, במיוחד בחזית הקרן, יש בליטות הנראות כטבעות רוחב. הבליטות עבות בבסיס, דקות יותר במעלה הקרן ונעדרות בקצה, הבליטות חסרות, או כמעט שאינן ניכרות על קרני הנקבות. הקרניים חדות בקצותיהן ומכאן אולי הביטוי "שם את כספו על קרן הצבי" גידול הקרניים נמשך עד גיל שנתיים בזכר ועד גיל שלוש שנים ויותר.

קרני הצבי אינן נושרות בעצמן, אבל מסתבר שניתן לשלוף אותן ויש להן בסיס גרמי שהיינו עשוי עצם בגלגלתו, אבל מעטפת הקרניים היא קרנית בלבד וחלולה וניתנת לשליפה והיא משמשת לעשיית שופרות, קרן האייל לעומת זאת, עשויה כולה עצם גרמית.

בגולה ערבבו לפעמים בין אייל לצבי כי לא הכירו את הצבי. בתהילים כ"ב 1 : למנצח על-אֵילת השחר מזמור לדוד". חז"ל בתלמוד בבלי יומא כ"ט ע"א אומרים : "מה אילה זו כל שמגדלת מפצילות קרניה " אבל כאמור לאיילה אין כלל קרניים והכוונה כאן לאייל הזכר.

בתנ"ך מוזכר הצבי כסמל ליופי : "דמה לך דודי, לצבי" (שיר השירים ב, 17). ואף ארץ ישראל כונתה ארץ הצבי במקורותינו, למה ארץ ישראל נמשלה לצבי, כמו-כן נזכר הצבי כחיה קלת רגליים ("מה צבי זה קל מכל החיות" (כתובות ק"י"ב, ע"א).

שמואל ב' ב' 18 : "וַעֲשֵׂהֲאֵל קַל בְּרַגְלָיו, כְּאֶחָד הַצְּבִים אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה" - בעל חיים זריז.

ישעיהו ל"ה 6 : "אִי זָלַג קְאֵל פֶּסַח, וְתָרוּ לָשׁוֹן אֵלֶם : כִּי-נִבְקַעוּ בַמִּדְבָּר מַיִם, וְנַחֲלִים בְּעֶרְבָה" אם כן הצבי עומד או רץ והאיל מדלג - הבדלים מהותיים ביניהם.

שיר השירים ב' 8 : "קול דודי, הנה-זה בא, מְדַלֵּג, עַל-הַקְּרִים--מְקַפֵּץ, עַל-הַנְּבֵעוֹת. ט דוֹמָה דוּדִי לְצִבִי, אוּ לְעֶפְרַיִם הָאֵלִים ; שיר השירים ב' 18 : "דְּמָה-לְךָ דוּדִי לְצִבִי, אוּ לְעֶפְרַיִם--עַל-הַרֵי בְּתָר" - דימוי של יופי

ארץ הצבי - צבי במקרא משמש לשני מושגים שונים : אחד זה בעל החיים עצמו והשני זה שם נרדף להוד, הדר ותפארת - ארץ הצבי, למשל.

קינת דוד לשאול (שמואל ב' 19א' : " הַצְּבִי יִשְׂרָאֵל עַל-גְּמוּתֶיךָ חָלַל : אֵיךְ נִפְלוּ גִבּוֹרִים".

דניאל יא 15-16 : "וַיִּזְבַּח, מִלֶּדֶת הַצֶּפֶן ... וַיֵּשֶׁב הָבָא אֵלָיו כְּרִצּוֹנוֹ, וְאִין עוֹמֵד לְפָנָיו ; וַיִּמְדַּם בְּאֶרֶץ-הַצְּבִי, וְכָלָה בְּיָדוֹ".

ירמיהו 19 : "וַיֹּאכְלֵי אֶמְרָתִי אֵיךְ אֲשִׁיתָךְ בְּגִינִים וְאֶתְּ-לֶךָ אֶרֶץ חֲמֻדָּה נִחַלְתָּ צִבִי..."

התרגומים לארמית עושים את ההבחנה בין המשמעויות השונות של צבי במקרא. כשמתכוונים לבעל החיים תרגמו צביה-טביתא, לעומת זאת, כשמתכוונים למשמעות של הוד זה נכתב חדוה, אבל אחר כך כבר לא עשו את ההבחנה, ההתרחקות מהמקורות הפכה לנו את הפירוש לברור פחות.

דוגמא מספר מעשי השליחים ט' 36 : "ותלמידה ביפו ושמה טביתא" תרגומו צביה "והיא מלאה מעשים טובים וצדקות אשר עשתה" מכאן מקור השם "טביתא הקדושה" לכנסייה הרוסית באבו כביר.

האייל האחרון ניצוד בארץ ב-1912 מי שאחראי להשמדת האיילים הם אנשי מושבת הגרמנים, שקמה בחיפה ב-1868 עת הביאו איתם מגרמניה 2 דברים קריטיים לגבי עולם החי בארץ ישראל - רובים מודרניים

(כדורים עם קליע) והרגלי הציד מגרמניה ולכן היו רגילים לאכול בשר ציד. אחד מיעדי הציד המקובלים

בארופה - 10,000 איילים בשנה. בניגוד לדימוי המקובל היום, אם קוראים רשמים של נוסעים בארץ ישראל מהמאה ה-19 מסתבר שלא היה בארץ צייד לפני הקמת מושבות הגרמנים.

ביהדות מבחינים בין בהמות - יונקים מבויתים החיים בסביבתו של האדם לבין חיות יונקים שאינם

מבויתים שחיים בעיקר בטבע. הבהמות הכשרות הן : פרים, כבשים ועיזים (לא כלבים, חתולים, סוסים וכיו"ב). מבין החיות (כלל היונקים שאינם מבויתים) 7 כשרים למאכל שהם מעלי גירה ומפריסי פרסה ולכן מהווים מטרה לציד : איל, צבי, יחמור, דישון, תאו, אקו וזמר. יש בארץ הרבה ישובים הנקראים על שמם.

נחל דישון - על שם יישוב ערבי שניטש ה-48 ונקרא דיישום. מאחר שלקחו כאן את הדישון בתור עוגן, נתנו סביבו שמות נוספים מאותה רשימה של שמות - הר צבי, עין ראם ויחמור.

היחמור - סוג של אייל. בחי בר ביטבתה מציגים יחמור, אולם בדיקה מתפתת התפוצה של מין היחמור המוחזק שם מראה נתונים אחרים - המין הזה לא חצה מעולם את הנילוס מזרחה כך שהוא לא יכול להיות זה בנזכר במקרא.

ב-1936 אלעזר שמאלי מצא קרן יחמור בגבעת המורה, מה שמעיד שהיו יחמורים בארץ ישראל, גם ברצפת הפסיפס בציפורי יש ציור של יחמור.

בממצא הארכיאולוגי לא מצאו עדיין איילי כרמל.

לנקבות יחמורים כמו לצביות יש קרניים.

נשר ועיט

נשר - (Vulture) עוף גדול עם ראש קירח. העיט - (Eagle) עוף גדול שראשו ורגליו מכוסים נוצות ויש לו טפרים חזקים מאוד.

לזאוס היו פנים רבות, אחד מהם היה העיט. באירופה העיט היה מלך העופות, נשר כפול ראש היה סמל ביזאנטי והיום הוא מאומץ על ידי רוסיה.

הסמל של ארה"ב הוא העיט לבן הראש, שנקרא גם "העיט האמריקאי" (American Eagle) התרגום העברי - "הנשר האמריקאי" הוא פשוט טעות Eagle זה לא נשר אלא עיט !

איך יודעים מהו הנשר המקראי ? מיכה א 16 : "הַרְחֵבִי קַרְתְּךָ כְּנֶשֶׁר" הראש של ה-Vulture הוא באמת קירח. מדוע ?

הנשר ניזון מפגרים ולכדי בכדי לאכול פגרים, בדרך גדולים, הוא צריך כמה דברים, ראשית, על מנת לאתר את הפגר ממרחק, יש לו חוש ראייה מצוין והוא רואה למרחקים ולכן הוא צריך מקור גדול וחד על מנת לפתוח את העור. אם הוא מגיע לפגר של פיל או פרה, עליו לחתוך את העור על מנת להגיע לבשר. הנוצות שלו מסודרות מקדמת הראש אחורה. לו היו פונות קדימה הרוח היה יוצרת כוח התנגדות, משום שהוא מחדיר את ראשו לתוך הפגר ואם היו לו נוצות הן היו מתמלאות דם, בנוסף על כך היה לו מסובך להוציא את הראש מהפגר, שכן הנוצות יהיו התנגדות. ברגליו הטפרים קהים - כשהוא מושך את הפגר רגליו נותנות קונטרה.

לעומת זאת העיט הוא טורף טרף חי, רגלי העיט מנוצות והן נותנות לו הגנה מפני נשיכות וכדומה, טפרי גדולים מאוד, הלחץ שהם מפעילים הוא 300 ק"ג על סמ"ר.

מפת התפוצה של עיט זהוב - כל רחבי אירופה ושל הנשר - אגן ים התיכון.

נשרים נראים היום פחות מאשר בעבר. מוטת הכנפיים שלהם אורכה 280 ס"מ. בתנ"ך מוצאים את הנשר 26 פעמים: משלי ל' 19 איוב לט' 2 איוב ט' 26 ("כַּפְּשֵׁר, נְטוּשׁ עֵלֶי-אֶכְלִי") ועוד "מנשרים קלו ומארויות גברו", "דרך הנשר בשמים". 72 פעמים הוא מוזכר במשנה ובגמרא, הנשרים בדרך כלל לנים במקומות גבוהים, האויר החם עולה ואז הם יכולים להפיל את עצמם על אותם זרמי אוויר, התנאים הפיזיקליים הם קבועים וכתוצאה מכך הדרך בדרך כלל דומה, נשרים רואים למרחקים ניכרים ביותר, מסתבר שהנשרים פרשו מהמצוק עלו לאוויר והתפורו, אולם מסתבר שהם שומרים על קשר עין אחד עם השני, הם דואים במהירות של כ-40 קמ"ש. וכשהם מגלים את הפגר, הם מגבירים מהירות ל-70 קמ"ש. הנשרים האחרים רואים שאחד מגביר את המהירות ומיד מתקבצים אליו, לעיתים קרובות ניתן למצוא סביב פגרים עשרות נשרים.

רשות הטבע והגנים מספקת תחנות האכלה לנשרים שעומדים על סף הכחדה.

ועדת השמות שהייתה צריכה לבחור שמות עבריים לז'נר וז'נר ולאגל ידעה שהנשר המקראי הוא ה-Vulture אוכל הנבלות, אבל מאחר וכינויו של הרמב"ם היה "הנשר הגדול" לא רצו לתת את השם נשר לאוכל הנבלות והעבירו אותו ל-Eagle מלך העופות

בתקופה הקדומה אכילת פגרים לא נתפשה כמעשה נחות אלא להיפך, הנשר Vulture אוכל הנבלות היה סמלה של נחבאת, אלת מצריים העלילת, כיבדו ואף העריצו אותו כי היה סניטר טבעי שמנע התפרצות מחלות שמקורן בפגרים, בניגוד להיום, שיש שירותים וטרינרים המפנים פגרים, בעבר הפגרים היה מופקדים והפיצו מחלות.

איוב לט' 27-28 "אם-על-פִּיךָ, וְגִבִּיתָ נֶשֶׁר; וְכִי, זָרִים קָנוּ. סָלַע יִשְׁפֹּן, וְיִתְלַקַּן עַל-סָלַע, וְיִמְצוֹדָה. מִשֶּׁם-חֶפְרָאֵךְ; לְמַחְרוֹק, עֵינָיו יִבְטִיּוּ. וְאֶפְרָחוּ יְעֻלְעוּ-דָם; וְיִבְאֶשֶׁר חֲלָלִים, שֶׁם הוּא."

נשר מטיל ביצה אחת בלבד, דוגר עליה כחודשים ומלווה אותה 3 חודשים נוספים, כלומר קצב הריבוי שלהם הוא איטי ביותר. טריסטראם (1864) מספר שקשה להרים את העין בכל מקום בארץ מבלי לראות נשרים, בכרמל מנה יותר מ-100 זוגות, ראה מושבה בארבל, מושבה בחל עמוד, שצוקיו מלאים מערות שאדם לא יכול להגיע אליהם ומשמשים לקינון נשרים.

כיום ישנה בעיה חמורה של התמעטות הנשרים בישראל, בשנת 99 נספרו 75 קיני נשרים ואילו ב-2010 רק 15 הנשרים מתים מהרעלות שמקורן ב-3 סיבות עיקריות:

○ צייד חזירים. מאחר שהחזירים מתפורים על פני שטח ענקי הציידים שמים להם פיתיון ולעתים קרובות הם מוסיפים לו רעל תרדמון. כדי לא לסחוב משקל כבד מיותר, הם משאירים את החלקים שאינם אכילים, אך מורעלים בשטח והנשרים באים ואוכלים את זה.

בגולן יש בעיה של זאבים – כנראה שריכוז הזאבים הגדול ביותר בעולם. חבל הגולן הוא גם ארץ המרעה והרועים נלחמים בזאבים על ידי הרעלת פגרי פרות שנטרפו ונאכלו חלקית על ידי הזאבים, בתקווה שהזאבים יחזרו להשלים את הסעודה ביום המחרת. לעיתים הנשרים מגלים את הפגרים המורעלים הללו לפני הזאבים ומתים במקומם.

יש רועים שנלחמים אחד בשני על שטחי מרעה תוך פיזור רעל בשטח היריב.

ארנב ושפן

מיהו השפן? הפניקים היו עם שמי ודיברו שפה שמית, הם היו הראשונים ששטו לאורך חופי הים התיכון ובמסעותיהם הגיעו אל חצי האי האיברי, שם הם ראו יצורים שלא הכירו - הארנבונים, בעל חיים זה בתקופתם חי אך רוק בחצי האי האיברי, במזרח התיכון הם הכירו רק את השפנים ולכן חשבו שהם שפנים וקראו להם שפנים. כתוצאה מכך חצי האי האיברי נקרא איספניה – אי השפנים.

hare – ארנבת שהינו יצור בר hare

השפן זה בעל החיים שהכי הרבה בלבושים התרחשו סביבו, למשל בויקרא יא 5 "וְאֶת-הַשֶּׁפָן, כִּי-מִעֵלָה גָרָה הוּא וּפְרָסָה, לֹא יִפְרִיס; טָמֵא הוּא, לָכֵן. וְאֶת-הָאֲרַנְבָּת, כִּי-מִעֵלַת גָּרָה הוּא, וּפְרָסָה, לֹא הִפְרִיסָה; טָמֵאָה הוּא לָכֵן."

השפן והארנבת מצוינים כאן כשתי חיות נפרדות טמאות שאין לאוכלן כי אמנם הן מעלות גרה אבל לא מפרסות פרסה, אבל השפן איננו מעלה גרה ולעומת זאת הוא נחשב היום כפרסתן פרימיטיבי, כנראה כבר אז התבלבלו בין שתי החיות וייחסו לשפן תכונות דומות לאלה של הארנבת.

לשפן, שאינו מוכר באמריקה ובאנגליה ניתנו באנגלית שלושה שמות שונים: dassey, corney, rock hyrtox מוצא באפריקה וניתן לראות שהוא נמצא בעיקר ממזרח אפריקה ועד סוריה.

משולי ל' 24-26 "וְאֲרַבְעָה הֵם, קִטְטִי-אֶרֶץ וְהֵמָּה חֲתָמִים מְחַפְּמִים. הַמְּמַלִּים, עִם לֹא-עֵז, וְיִכְיִנוּ בְּקִיץ לְחֶמֶס. שְׁפָנִים, עִם לֹא-עֵצוֹם, וְיִשְׁיִמוּ בְּסָלַע בְּיָתֵם." תיאור מדויק מאד של מקום החיים של השפנים, הם לא חופרים מחילות בעצמם ואמצעי ההגנה היחיד שלהם הוא הסתתרות בתוך מחילה בסלע. השם הוא אמנם שפן סלעים, אולם הוא מסוגל

לטפס על עצים ולאכול עליהם.

לעיתים קרובות שומעים שהשפן הוא קרוב משפחה של הפילים, הקרבה בין שפן לפיל היא כמו בין האדם והקיפוד, המשותף היחיד הוא שלשניהם שיניים חותכות בולטות.

לשפן:

○ 29 חוליות - מספר רב

○ אשכים פנימיים

○ הפטמות שלו נמצאות בבית החזה ולא ליד הרגלים האחוריות

○ שערות חישה

הוא יונק (פרסתן) פרימיטיבי - מתבטא בכך שאין לו טמפרטורת גוף קבועה, לכן נמצא אותו בבוקר ולפנות

ערב כשהוא מתחדרן (סוג חום)

תאו – ג'מוס

דברים י"ד ד-ה: "יד זאת הנהמה, אָשָׁר תֹּאכְלוּ: שֹׁר, שֶׁה קָשְׁבִים וְשֶׁה עֵינִים הַאֲזַל וְצָבִי, וְנִחְמוֹר; וְאָקוּ וְדִישׁוֹן, וְתֵאוּ וְנִמְרָ" האם הג'מוס של היום הוא התאו המקראי המוזכר כאן?

הג'מוס מוצאו מדרום מזרח אסיה, הגיע למזרח התיכון רק במאה ה-7 - התקופה הערבית המוקדמת. כלומר, לא יעלה על הדעת שיתנו הנחיות לאכילת בעל חיים שבכלל לא הכירו, לכן הג'מוס של היום אינו התאו המקראי.

לפני קום המדינה היו בארץ כמה עדרי ג'מוסים – בירקון, ובביצות החולה. בתוך שיכון בבלי יש שרידים של הכפר ג'מוסין. חלק מהג'מוסים ברח מהארץ עם הרועים שלהם, חלק אחר נשחט ונאכל בשנות הצנע. העדר האחרון היה בוואדי חמאם וגם הוא נשחט ונאכל. בשמורת החולה מאוד רצו שיהיו ג'מוסים, יש לו תפקיד ביולוגי חשוב במלחמה נגד האגרסיביות שמפגיין בביצת החולה צמח הקנה, שהולך ומשתלט על ומשמיד בכך צמחים אחרים.

הג'מוס נקרא "בקר הביצות" כי יש לו בלוטות זיעה מעטות ולכן עליו לחיות ליד מקורות מים. לעיתים קרובות הוא גם מתפלש בבוץ וזאת כנגד חרקים עוקצניים ונגד קרינת השמש. בארץ ישראל הוא מוזכר לראשונה אחרי הכיבוש המוסלמי, למשל, אצל אשתורי הפרחי ב"כפתור ופרח": "ותאו שאמרו חכמים – ברייה בפני עצמה"....

לפי כל הסימנים, התאו המקראי הוא בעל חיים אחר.

לג'מוס אין שם עברי עד היום, שכן ועדת השמות אימצה לו את השם תאו, אולם לא ברור אם אכן עליו מדובר במקרא.

היכרות עם בעלי חיים שסבירות גבוהה לראותם בישראל

יעלים

תהילים ק"ד' 18: "הרים הַנְּבָהִים לְיַעֲלִים"

בעבר נראו היעלים מעט מאוד ברחבי ארץ ישראל, הם היו פחדנים ותפוצתם הייתה מצומצמת מאוד. היום היעלים הם דוגמא טובה לשמירת הטבע בארץ, הוא אחד ההישגים הגדולים ביותר של החברה להגנת בטבע. היעל נכלל בספר האדום המקורי שבו נכללו מיני בע"ח שנמצאו בסכנת הכחדה, עם יציאת המהדורה השנייה של הספר, היעל הוצא ממנה בזכות התאוששותו בעקבת המסע שניהלה החברה להגנת הטבע. בזכות העובדה שהיעל הוא אחד מהסמלים של שמירת הטבע בארץ, היעל משמש גם כסמלה של הרשות.

מאפיינים:

- משקלו כ-40-60 ק"ג (זכר גדול ומבוגר) פרט לחזיר הבר זהו יונק הבר הגדול ביותר שנמצא בישראל.
- ליעל גוף מאסיבי ושרירי עם רגלים קצרות יחסית ושריריות - מרים משקולות או מתאבק.
- קרני היעל גדולות ובלוטות מאוד.

ההבדלים הבולטים בין היעל לצבי

- אורך הרגליים - לצבי רגליים ארוכות ודקות. ליעל רגליים קצרות ושריריות
- גוף הצבי הרבה יותר קטן ופחות מאסיבי.
- משקלו של היעל קרוב לפי 3 ממשקל הצבי
- לצבי צוואר ארוך יותר, שכן קרניו קצרות וקלות בהרבה ואינו צריך לסחוב לכן משקל כבד.

שמואל א' כ"ד 29: "וַיִּשָׁק שְׂאֵל שְׁלֵשֶׁת אֲלָפִים אִישׁ פָּחוּר-מִכָּל-יִשְׂרָאֵל; וַיִּלָּךְ, לְבָקֶשׂ אֶת-דָּוִד וְאֶנְשָׁיו עַל-פְּנֵי צוּרֵי הַיַּעֲלִים" במדבר יהודה יש מרעולים, אלו משמשים אך ורק את היעלים, כי רק הם יכולים להתהלך בהם. שבילים אלה נוצרו במשך דורות של הליכה רבה ונמשכת של יעלים רבים. צבי חית מישורים, יכולת ההישרדות שלו מותנת ביכולת הריצה שלו. היעל לעומת זאת, חי ליד מצוקים (נחל ערוגות, נחל חבר והרי אילת והולך בשבילים שבני האדם אינם מסוגלים ללכת בהם).

כמה תכונות של היעל מאפשרות לו להתהלך לאורך מרעולים אלה:

- ליעל רגליים שריריות
- חוש שיווי משקל מפותח ביותר
- מבנה הפרסות של היעל - ליעל כריות רכות במרכז הטלף ויש לו עור נוקשה וחזק שעוטף אותו מסביב. זהו האב-מודל לנעליים האלפניסטיות. (שלא כמו הצבי שפרסותיו אחידות לגמרי) אלמנט מבדיל נוסף הם אצבעות היעל, ליעל 4 אצבעות קדמיות ואצבע אחורית. כשהיעל עולה במעלה, הוא הולך על קצות האצבעות כדי לצמצם חיכוך, לאצבע האחורית אין שום משמעות, כשהוא יורד הוא מניח את כל כף הרגל הבולמת אותו, כולל האצבע האחורית.

תפוצת היעל: תחום התפוצה המקורי של היעל מצפון סודן לחשב, למזרח ערב הסעודית ועד ארץ ישראל שהיא הנקודה הצפונית ביותר אליו מגיע היעל הנובי.

היעל הנובי לא יכול להיות הדישון המוזכר ברשימת 7 המינים הטורפים בספר דברים, הנילוס היווה קו גבול תפוצה ברור ביותר של הדישון. יש בעלי חיים שלא עברו אותו מזרחה ויש שלא עברו אותו מערבה. הדישון לא עבר את הנילוס מזרחה, היעל לא עבר את גבול הנילוס מערבה.

הבדלים בין זכר צעיר לנקבה: עובי הקרניים הוא סימן ההיכר בין זכר לנקבה ולא אורך הקרניים, כשהוא צעיר הקרניים של הזכר קצרות יותר. לקרני הזכר יש סיקוסים, קצה הקרניים הוא הזקן ביותר, בשלב מסוים הם נוטות בקשת אחורית.

קרן היעל צומחת במשך השנה, אולם בעונת הייחום - הסתיו (גם אצל זכרים צעירים) הצמיחה נפסקת ואז נוצרת טבעת שבולטת לא רק בחלק הקדמי של הקרן, אלה גם בחלק האחורי ובשוליים. צמיחת הקרניים של היעלים מושפעת מכמות המשקעים באותה שנה, ככל שישנם יותר משקעים הקרניים צומחות יותר, שכן כמות המרעה גדולה יותר.

יעל זכר בוגר יכול לחיות כ-15 שנים, אך מעטים מגיעים לגיל זה ורוב היעלים מתים אחרי כ-12 שנים.

קרני הנקבה - יעלת חן - קרניה צומחות במשך שנתיים עד שנתיים וחצי ואז הצמיחה נגמרת. קרניה דקות יותר וקצרות בהרבה.

תפקיד הקרניים אצל בעלי חיים: הקרן היא קודם כל מכשיר ראויה, היא עונה על עיקרון ההכבדה, אך לא זו מטרתה היחידה, תפקיד נוסף היא למטרת קרבות בין זכרים. ראם הוא אחד בעלי החיים שקרניו זקופות ואפילו אריות מהססים מלתקוף אותו מסיבה זו.

מוזון היעלים - היעלים הם צמחוניים, הם אוכלים גם עשב וגם עלים של צמחים שונים. כשהם שותים מים הם רוכנים על ברכיהם, זאת על מנת לאזן את משקל הקרניים. נקבות היעלים אוכלות בעמידה, שכן אין עליהן לסחוב את משקל הקרניים. יעלים אוכלים גם שיחים, ביניהם מורינגה רותמית שגדולה מרותם וגזעה בוחק.

שמירת החי בארץ ישראל התחילה ב-1955 מאז יש חוק ציד שמגן באופן מלא על צבאים ויעלים. לצבאים אופי חששני, היעלים (סוג של עזי בר) מתנהגים בצורה שונה עם מבנה פסיכולוגי שונה. בשדה בוקר ניתן לראות יעלים כמעט באופן קבוע.

עצי השיטה מהווים כמו נאת מדבר קטנה. היעלים אוכלים את פירות השיטה, שהם קטניות מזינות, אולם לא רק היעלים אוכלים את פירות השיטה, גם הצבאים וגם העזים. חיפושית נכנסו לתוך הזרעים ובקיעת החיפושיות מלווה באכילת הזרעים על ידי החיפושית, יש זרעים אחדים ומעטים, שעוברים את מערכת העיכול החומצית של היעלים והיונקים האחרים שהורגת את הזחלים ומאפשרת בכך את נביתת הזרע על אף אכילתו - יחסי גומלין בין השיטה ליעלים.

אורח חיי היעלים: יעלים חיים בארץ באזורים מדבריים, אבל, הם זקוקים למקור שתייה קבוע ולכן עדר יעלים באזור נידח ברחבי הנגב, מעיד על הימצאות מקור מים - מעיין או גב גדול. כדי לעכל את המזון הם זקוקים למים, אך לא ברור לגמרי מה תכיפות הצורך שלהם בשתייה.

המים הם תנאי הכרחי לקיומם של היעלים במדבר, מקורות המים במדבר הם מעטים, אולם גם היעלים וגם הצידים מכירים אותם. עד מלח"ע ה-1 הבודאים צדו בחניתות, על מנת לצוד בחנית יש לרדוף אחר היעלים עם התפתחות הנשק החם, החלו הצידים לבנות עמדות ירי בסמוך למקורות המים ויעלים שברוך כלל באים לשותות עם בוקר, נתקלו בצידים שחיכו להם ויכלו לירות בהם בקלות ולהרוג אותם. במקומות שונים בנגב ובמדבר יהודה, עין נטפים למשל, ניתן לראות עמדות ירי של אותם ציידים.

היעלים נחים גם ביום וגם בלילה, ביום בעיקר כדי להעלות גירה. לפני שהם רובצים הם מרפדים את מקום השכיבה - מנקים אותו באמצעות הרגליים ויוצרים שקעים בהם הם נחים.

ליעלים מסגרת חברתית, התברר שמהלך השנה יש להם כמה מסגרות חברתיות ונציין כמה מהן:

- עדרי הנקבות נפרדים מעדרי הזכרים. הזכרים הצעירים נשארים בקרב עדרי הנקבות, לעיתים העדרים נפגשים ומתערבבים, אולם לא מתקיימת אינטראקציה ביניהם.
- עדרי הנקבות מתקיימים מתקופת ההמלטה באביב (מרץ) ועד עונת הייחום (אוקטובר, נובמבר) בנפרד מעדרי הזכרים.

הזכרים חיים בשתי מסגרות – עדרי רווקים צעירים ועדרי זכרים בוגרים. תוך כדי קביעת ההיררכיה וקרבות ביניהם, הם יפרו את הנקבות הצעירות. בערך בגיל 6 הזכרים הצעירים מצטרפים לעדרי היעלים הבוגרים.

בתקופה שלקראת הייחום, ספטמבר, יש בין היעלים לעיתים מזומנות קרבות. לעיתים, בין הזכרים הצעירים מתקיימים קרבות שמטרתם היא אימון - התגוששות לאימון השרירים.

לעיתים מתפתחים בין היעלים קרבות של ממש, היעלים הבוגרים מראים זה לזה את אורך הקרניים, כסימן לכוח בעליו. היעלים הבוגרים מנהלים קרבות קשים ומוציאים אנרגיה רבה עד שמתישים זה את זה.

מטרת הקרבות היא קביעת ההיררכיה וזכות הראשונות לגשת לנקבות. הקרבות נגמרים קודם לתקופת הייחום, שכן בתקופה זו הזכרים עסוקים בנקבות. היעלים לעיתים מאבדים את שיווי המשקל, אזי הקרניים משמשות בולמי זעזועים ולכן יתכן שבמקרים מסוימים הקרן נשברת.

היעלים הזכרים מריחים את ריח הנקבות ממרחק רב. יונקים שונים ובתוכם גם היעלים, יש להם בחיך איבר ריח. נחשים לדוגמה, לאחר שהכישו עכבר, נתנו לו ללכת לדרכו למות והם קופאים במקום. אחר כך הם בודקים עם הלשון לאן הלך העכבר באמצעות איבר חישה מיוחד הנקרא איבר יעקובסון ומתרגמים את הריח להוראות נווט בעקבות העכבר המוכש עד שמגיעים אליו. היעלים מנפנפים בשפתם העליונה וכך מזהים את ריח הנקבת וברגע שמריחים את הורמוני הנקבות, שני העדרים נפגשים – עדרי הנקבות ועדרי הזכרים.

כחלק מתהליך החיזור היעל הזכר מבצע מספר מהלכים:

- הזכרים מריחים את שתן הנקבות ומלקקים אותן, הם מכניסים את הלשון וכך יודעים להבחין אם היא בשלה לחיזור או לא.
- היעל מרים את הזנב ומפיץ את ריחו על ידי בלוטות ההורמונים המצויות מתחת זנבו.
- היעל מוציא לשון - בין היתר כדי להריח את הנקבה.
- כשיעל זכר עומד, הקרניים שלו מאיימות, אבל כשהוא ליד הנקבה הוא מנסה להיראות מאיים פחות ולכן מוריד את ראשו, כך שהקרניים נבלעות מתחת לגופו ואינן נראות מאיימות.

הסיכוי לראות חיזורי יעלים הוא נמוך מאוד. כדי לחזות בפעילות זו יש להמתין לאורך זמן ולהגיע בתקופת הייחום – אוקטובר נובמבר.

ההמלטה: לאחר 5 חודשי הריון ממומלטים הגדיים (לא טלאים) נקבה צעירה בהריון ראשון תמיד תמליט גדי אחד, לאחר מכן, לידת תאומים היא נפוצה מאוד בקרב היעלים. תקופת ההמלטה היא במחצית ראשונה של חודש מרץ.

בעבר היעלים היו ממליטים במקומות נידחים ביותר ונסתרים מראיית אדם. היעלים התבייתו במידה די רבה בשנים האחרונות וכתוצאה מכך ניתן לראות המלטות בעין גדי ולראות גדיים בני יומם.

מתקופת הייחוס ועד תקופת ההמלטה עדרי הזכרים והנקבות מתהלכים יחד. עדר מעורב מובל לעיתים קרובות על ידי נקבה – היא יותר אחראית ובעלת שיקול דעת. היא פחות ספורטיבית ולכן היא לוקחת החלטות מתאימות יותר לכלל העדר. איך היעלים אוכלים ? היעלים מסוגלים לעמוד על שתי רגליהם האחוריות ולאכול מעצים גבוהים יחסית, כדוגמת השיזף, מסתבר גם שיעלים הם בעלי כושר מפותח ומסוגלים לטפס על עצים.

חסידות

אחד מבעלי הכנף השכיחים והנפוצים בארץ. נראים בעיקר באביב ברחבי הארץ. מאופיינים בצוואר ארוך מקור ארוך ואדום, מוטת כנפיים כ-2 מטר רגליים ורדרדות. **ארץ ישראל** מהווה ציר נדידה חשוב ביותר לעופות בכלל ולחסידות בפרט. (ה-BBC הינו אנטי ישראלי והם לא מראים את ישראל כמקום מעבר חשוב לחסידות ולעגורים).

החסידות היו האובייקט הראשון שצפרים התחילו לסמן בטבעות כדי שאפשר יהיה לעקוב אחרי מסלול הנדידה שלהם. זה קרה בסוף המאה ה-19 כתוצאה מהטיבוע התברר שיש להם שני צירי נדידה מאירופה לאפריקה ובחזרה - מעל ספרד דרך מיצר גיברלטר ומעל איסטנבול וארץ ישראל. החסידות תופסות תרמלים (תרמיקות) - זרמי אוויר חמים העולים מהאדמה המתחממת בשמש במהלך היום, הם דואות למעלה בכנפיים פרושות עם התרמלים האלה ואחר כך גולשות בהדרגה מלמעלה למטה על פני מרחק מרחקים שונים, בהתאם לתנאי הדאיה ושוב עולות בחזרה למעלה. כשהם עולות בתרמלים האלה, הן משקיעות אנרגיה מסוימת, שכן עליהן להחזיק את הכנפיים פרושות. מתברר שהטכניקה הזו צורכת רק כ-5% מהאנרגיה המושקעת בהתקדמות בחתירה (כמו שעושים, למשל, העגורים).

עם ערב התרמלים דועכים וברגע שהשמש יורדת, החסידות מוכרחות לרדת. בצורה זו החסידות מתקדמות כ-300 ק"מ ביום. החסידות עוקפות מאגרי מים רחבים כמו ימים ואגמים, שכן התרמלים מעל מאגרי מים אינם חזקים מספיק, גם מפרץ קטן, כמו מפרץ אנטיוכיה, הן עוקפות. אזור אילת ומצפה שלם מצד שני, הם מקומות התצפית היפים ביותר לצפייה בחסידות, כמו גם בדאיית שקנאים ועופות דורסים אחרים - עקבים, עיטים ודוית.

באזור ברעם וביער בן שמן החסידות עוצרות למנוחה. **מסלול נדידת הסתיו** - עובר במידה רבה מעל ממלכת ירדן ובמידה פחותה גם בתחומיה של ישראל בעיקר בקו פרשת המים המזרחית. בארץ הן בעיקר נצפות באזור עמק בית שאן - בעיקר בסוף אוגוסט, תחילת ספטמבר.

מסלול נדידת האביב - עוברות בחזית רחבה מעל ארץ ישראל, לרוחב כל הארץ ובתפוצה רחבה. ירמיהו ח' 7: "גם החסידה בשמים ידעה מועדיה" ירמיהו היה הצפר ואיש הטבע הטוב ביותר מבין הנביאים, הוא חי בענתות. מועדיה - מעיד על כך שהיא מגיעה פעמיים בשנה, מה שמסתדר עם העובדה שהוא חי בענתות שכן שם עוברת החסידה גם במסלול נדידת האביב וגם במסלול נדידת הסתיו. החסידות דוגרות ברחבי אירופה ובעיקר במזרחה (רומניה, פולין, אוקראינה וכו') בסתיו הן מגיעות לאזור עמק בית שאן.

הן נוחות בשדות לשתי מטרות

○ לשתות מים מהשלוליות.

○ כדי לנוח.

בסתיו החסידות כמעט ולא אוכלות. הן נוחות בשדה, שותות, מתנקות ונוחות, לאחר המנוחה הן ממשיכות בדרך. באביב מסע החסידות איטי יותר, הם חולפות על פני הארץ במשך כ-7 עד 10 ימים כשבדרך הן אוכלות דגים וגם נחשים. תפריט זה נוכר כבר אצל אריסטו שאמר: "ביוון בוקעים נחשים רבים כל כך שולוא החסידות היו אוכלות אותן, לא היה מתקיים שם ישוב".

רגלי החסידות - רגלי החסידה הן אדומות והן נוהגות לעמוד על רגל אחת. מדוע? כדי להימנע מאיבוד חום. התפקיד העיקרי של הנוצות הוא בידוד חום הגוף של הציפור והמעוף הוא תפקיד משני מבחינה אבולוציונית. אבל ברגליים ובמקור אין נוצות, לכן כדי להימנע מאיבודי חום ניתן לראות אצל עופות בעלי רגליים ארוכות וחשופות, עמידה על רגל אחת כאשר הרגל השנייה תחובה בתוך הנוצות, מסיבה זו ניתן גם לראות לעיתים את המקור בין נוצות הגב.

בהיעדר נוצות, הרגל קולטת חום ומאחר והיא עשירה בנימי דם, בקיץ החסידות מלששות על הרגל האדומה שלהן שתן וצואה נוזליים משולבים וכשהם נוזלים על הרגל ומתאדים, הם מקררים את הרגל וצובעים אותה בלבן.

סוגי החסידות בישראל - החסידות השחורות חולפות גם הן בארץ והן אטרקטיביות ביותר. כ-400,000 חסידות עוברות מעל ארץ ישראל מדי שנה. מעט חסידות חורגות מקטגוריה של "חולפות" והופכות לחסידות "מקננות" עם זאת רוב רובן של החסידות הן חולפות, לעיתים בלהקות גדולות ביותר. **חסידות מקננות** - בין מרץ ליוני, בעיקר באזור נוב שברמת הגולן, שם ניתן לראות חסידות מקננות על עמודים הערבים קוראים לחסידה אבו לקלק, אין להן מיתרי קול והן מכות עם הלסתות של המקור, ניתן להגביר את תהודת הקול שהן יוצרות, על ידי פתיחת המקור כלפי מעלה, כך שנשמע קולן חזק יותר.

חיזור: החסידה מרימה את המקור ומכה ב-2 חלקי המקור לשם חיזור. הבדואים קוראים לזה לפ לפ (מחיאית קף) הזוגות של חסידות הם קבועים, הם נודדים בנפרד, אך תמיד שבות לאותו קן. כשהזכר מגיע מספר ימים לפני הנקבה, אזי קורה כשזו מגיעה ורואה (לפעמים) שנקבה אחרת תפסה את הקן, הנקבה הקבועה מסלקת אותה.

חסידה מביאה ילדים ?? ככל הנראה... באירופה נהגו לחגוג את היום הארוך ביותר ב-21 ביוני כמו שאבות אבותינו חגגו את ט"ו באב, חג האהבה. אחר 9 חודשים, עם לידת התינוקות, הגיעו החסידות לאזור כחלק מנדידתן – כך הגיעה המסורת העממית. למסורת זו ניתן ביסוס ריאלי.

החסידות מאוד דומות לשקנאים בעת תעופתן. אם כן איך ניתן לזהות חסידות? חסידות נודדות בלהקות אבל תוך כדי התקדמותן הן דואות באי סדר. אמנם הן בלהקה אולם כל אחת מתנהלת באופן עצמאי. הנדידה בלהקות מאפשרת להן למצוא ביתר קלות את התרמיקה. לעומת זאת השקנאים פונים בנדידתם כולם באותו כיוון.

השקנאים

גם השקנאים נודדים במבנה. במשך הסתיו בחודשי ספטמבר-אוקטובר, מגיעות כמעט מדי יום להקות שקנאים מהצפון לשמי עמק החולה. הם מגיעים בצהריים, עושים סיבוב ונוחתים בשעות אחר הצהריים. בשלב ראשון הם מטפלים בנוצות ומכשירים אותן להמשך הדרך, כשהם משקיעים בנושא מספר שעות לאורך כל שעות אחר הצהריים, לציד הם יוצאים רק למחרת בבוקר. השקנאים עושים הכל יחד וכן היתר הם גם שטים בלהקה. כששקנאים שוחים הכנפיים שלהם מורמות כלפי מעלה ואינן נוגעות במים ואינן נרטבות, אילו היו נרטבות השקנאי לא יכול היה להמריא ולהמשיך בדרכו. השקנאים נתפשים בנצרות כסמל להקרבת ההורים למען צאצאיהם כשהם נותנים לצאצאיהם לאכול מפייהם. ייתכן גם שהנקודה האדומה שבקצה המקור של השקנאים עוררה את האסוציאציה הזאת אצל הנוצרים שדימו לראות בה את הנאמר כו' 26-28: "קחו אכלו זה בשרי...שתו כולכם ממנה כי זה הוא דמי". שק השקנאי מכליל כ-5 ליטר מים. כדי לצוד הוא מכניס את המקור לתוך המים, כמעין רשת בה נתפסים הדגים. הוא מסוגל לאכול דג במשקל של עד 1.2 ק"ג. מהעובדה שהשק מכליל כמויות גדולות של מים נוצרה האגדה שהם אלו שהביאו את המים למסגד במכה, שכן מדובר באזור יבש. השקנאים ממשיכים בדרכם למאגרי מזרח אפריקה ובאביב הם ישובו חזרה. הם עפים במבנה של ראשי חץ כמו גם קורמורנים, בזים, אווזים ועוד.

מדוע הם טסים בתעופות מבנה? כל גוף שחוצה את האוויר מעורר מערבולת בקצה הכנף - וורטקס. אוויר זורם על הכנף ועולה כלפי מעלה, כתוצאה מכך העופות שעפים בצדדים משקיעים פחות אנרגיה מזה שעף מלפנים.

התנהגות בעלי חיים נוצרת כתוצאה מאיזון בין דחפים שונים, כל שקנאי רעב ורוצה להגיע למקום האכילה מצד שני אם הוא עף ראשון הוא מתעייף יותר ולכן עליו להחליט מה הוא יותר - עייף או רעב, על כן מוביל הלהקה משתנה במהלך התעופה.

העגורים

עופות גדולים שנראים בעשרות אלפים בעמק החולה מנובמבר ועד מרץ (המקום היפה ביותר בעולם לראות עגורים זה עמק החולה).

בעמק החולה יש עגלת מסתור שמאפשרת הגעה לכמעט טווח מגע עם העופות בכלל ועם העגורים בפרט. לעגורים קולות רמים מאוד שנשמעים למרחקים. שמם הוא אונוטופאי - מקורו בקול שהם משמיעים. **מתתיהו שלו**, משורר, איש רמת יוחנן (ובית אלפא במקור) כתב שיר על עגורים: "עגו עגו עגורים". במשך שנים לא היה ברור האם מדובר רק בדמיונו של המשורר שכן העגורים היו נדירים מאוד בארץ עד לפני כמה עשרות שנים. הם עפים במעוף חתירה (דומם) ומסיבה זו הם נודדים בעיקר בלילה שאז פחות חם. הם חוצים גם מיצרים ומגיעים בין היתר לקפריסין.

עגורים חולפים לא היו בארץ. ב-1965 נצפו עגורים בנדידה בחופי הים התיכון, מחזה שנחשב נדיר בתקופה זו. הם התחילו לנחות בעמק יזרעאל שם הם אכלו את החימצה (חומוס) שגודלה שם וגרמו לחקלאים לנזקים קשים. במשך הזמן התחילו לגדל בוטנים בעמק החולה - גידול שבסופו נותרים בוטנים רבים בשטח. העגורים גילו זאת והחלו להגיע לעמק החולה. אבל ברגע שירדו 100 מ"מ גשם מתחילות לגדול פטריות על הבוטנים ואז הם כבר לא טעימים לעגורים, שהחלו לפגוע בשדות אחרים.

דן אלון העלה את הרעיון המוצלח להאכיל את העגורים בתירס. העגורים מתקבצים מכל עבר ואוכלים את התירס המפוזר במיוחד עבורם, עת העגלה מפזרת אותם פעמים ביום

- עגור צורך 180 גרם תירס ליום
- ל-20,000 עגורים - 360 ק"ג תירס ליום.
- ל-100 ימים - 360 טון
- מחיר טונה אחת של תירס - 330 דולר
- סך מחיר התירס - 120,000 דולר
- יום עבודה וטרקטור - 400 דולר נוספים ליום.

התירס זה מזון מזין מאוד ומשביע, אולם חסרים בו מינרלים בסיסיים להם זקוקים העגורים, לכן העגורים פושטים לשדות סמוכים ומשלימים את החסר להם - בפקעות הסיידה (גומא הפקעים) חוץ מאגן האמוזנס (אולי) אין היום דונם עלי אדמות, שהשפעת יד האדם לא ניכרת בו בצורה זו או אחרת.

להקת העגורים הינה הומוגנית ומכילה עגורים בגילאים שונים ומשני המינים, העגורים שומרים על קשר משפחתי הדוק ביותר בין בני הזוג ועם הגוזל שלהם. בין היתר הם מלמדים את הגוזל מה לאכול. עגור בוגר ניכר בכיפתו האדומה. לצעיר ראש חום.

לעגורים יש נוצות שלישוניות כשהכנף מקופלת הן מתנשאות מאחורי הגב ויוצרות אשליה של זנב. גם העגורים הם יעד מרכזי של מחקר ומרבים לטבע אותם בארץ ובאירופה. הטיבוע נעשה בצבעים שונים לפי קוד צבעים אחיד, המספק אינפורמציה כגון המקום, תאריך הטיבוע, משקל וכו'.

עגורים מצויים במקומות שונים ברחבי העולם, הם משמשים מצד אחד כאלמנט קישוטי ומצד שני כסמל לנאמנות, לאריכות ימים ולנשאים נוספים.

אחד הדברים היפים אצל העגורים הוא ריקודי החיזור שלהם. זה דבר חריג ויוצא דופן, ריקודים אלה הם בסיס לכוראוגרפיה של ריקודים שונים בעולם, בעיקר באפריקה.

מסתבר שבמצריים הקדומה גידולו עגורים. איך תפסו אותם? מסתבר שהעגורים הן סקרנים, המצרים היו מכניסים חיפושיות לקנקנים והעגורים כשהיו מכניסים את ראשם לקנקנים הללו, היו נלכדים. לא ברור לשם מה גידלו את העגורים.
העגורים לנים לינה מקובצת אף אם התפזרו במשך היום, הלינה בדרך כלל בארץ היא באגמון החולה.
המראה והווקאליות שם הם מחזה מרהיב.
עגורים עפים במעוף חתירה, לעומת החסידות שדואות. עגורים עפים כ-700 ק"מ ביום ובניגוד לחסידות הם יכולים להמשיך לעוף גם במשך הלילה. מוטת הכנפיים שלהן כ-180 ס"מ.

קורמורנים

מקור השם מיוונית ומשמעותו "עורב ים". הם שחורים וקולם דומה לזה של העורבים. יש הבדל בין בוגר לצעיר – הבוגר שחור כולו והצעירים חומים יותר עם חזה לבן. בזמן החיזור (תחילת ינואר) יש לו ראש לבנבן וכתם לבן בשוק.

היכן רואים בארץ קורמורנים? בנחל חדרה, בחווה של חפציבה ובנמל יפו.
הקורמורנים עפים בראש חץ וכך מגיעים לאתרי הלינה השונים.
הקורמורן הוא חיה נאמנה שחוזרת להיכן שהטילו את הביצה.
הם אוכלי דגים, שחיינים טובים ועומדים על שתי רגליהם.
הקורמורן אוכל דגים ובהתאם הוא בנוי לשחייה במים כשמרכז הכובד של גופו נמצא מאחור (תמיד כשהמנוע נמצא מאחור יש ניצול גדול יותר של כוח) העובדה הזו מאלצת את הקורמורן לעמוד זקוף על רגליו כי רק כך מרכז הכובד שלו יהיה מעל הרגליים והעמידה תהא יציבה.
הקורמורן שוחה כשכולו בתוך המים, כדי לדוג הוא צולל ויכול לצלול עד 3-4 מטר. לאחר שהוא מרטיב את נוצותיו הוא "תולה אותם לייבוש" על ידי פרישתן.
בין 1965 ל-1990 היה גידול מדהים באוכלוסיית הקורמורנים שמקנת בארץ. מ-57 קינים שנספרו ב-1965 ל-16,000 קינים שנספרו ב-1990.
מה גרם להתרבות הקורמורנים? לא ברור?

כתוצאה מזיהום המפרץ הפרסי במהלך מלחמת המפרץ, מתו אלפי קורמורנים ממין מיוחד - סקוטורה, שדוגר רק במפרץ הפרסי. זהו קורמורן שאינו נמצא בארץ.

קורמורן אוכל דגים ויוצר נזקים קשים באירופה. ברית המועצות, בעבר, חפרה מערכת שלמה של תעלות שגרמו להצפה של שטחים רחבים ואפשרה בכך התרבות של הקורמורנים ואספקת מזון עבורם. מאחר שהם שבים לאותם עצים שוב ושוב, העצים מקבלים צבע לבן, שכן הקורמורנים מלשלים על העצים.
האקליפטוסים בהדרגה הולכים ומתים וזאת משום שהחנקן והזרחן בלשלת מייבשים אותם.
הקורמורנים מעדיפים להיות על העצים למעלה ואינם רוצים תחרות על המקום, היתרון להיות למעלה הוא לא להיות מתחת ללשלת של האחרים.
בסין מאלפים קורמורנים מגיל צעיר, עוד משלב בקיעתם מהביצה, שכן הם מקבלים החתמה על בעל הבית. יצר הדיג שלהם קבוע בגנים שלהם והם יודעים לדוג, אזי הסינים קושרים להם על הצוואר גבעול אורז משחררים אותם והם צוללים, בולעים את הדג ואז בעל הבית מעלה אותם לסירה ומוציא להם את הדג מהגרון.

מסתבר שדיג בעזרת קורמורנים היה תחביב מקובל באנגליה - בריכות קורמורנים היו באזור בניין הפרלמנט בלונדון.

ציור של אנדראה מנטייה 1431-1506 - קורמורן על העץ. הקורמורן הוא סמל מבשר רע באומנות הנוצרית בגלל שתי נקודות מבט סמליות: הוא שחור (מסורת מערב אירופאית) ומשום שהוא אוכל דגים (דג הינו סמל לישוע)

מתי כ"ו 36-37: "אחרי כך בא אתם ישוע אל חצר הנקראת שמיים... ויחל להעצב ולהתייפח."

קורמורנים אוכלי דגים פרושי כנפיים, מופיעים בציורים בכנסיית הלחם והדגים בכפר נחום. הדג שנאכל הוא המושט - דג סנט פיטר שמאופיין בסנפיר דמוי מסרק. בעברית הוא נקרא אמנון (האם של נון - האמא של הדגים) בשל העובדה שהאמונה מטילה ביצים על הקרקע, מגלגלת אותם בפיה בכדי לאוורר אותם ונמצאת בקרבתם בכדי להגן עליהם. אם היא חוששת ממשוהו הביצים חוזרות חזרה לפה של האמא. היא מגדלת אותם בתוך הפה ולאחר כמה ימים פולטת אותם החוצה כעשן. במהלך הימים הראשונים לחייהם הדגים יוצאים חוזרים מואל פי האם.

תנשמת Barn owl ינשוף האסמים + (נברן השדה social vole)

יש בארץ כ-1,700 שובכים יעודים לתנשמות, במקומות שונים כמו עמק בית שאן (שם התחילו עם העניין הזה) עמק החולה ועוד. על גדות האגמון ניתן לראות שובכים כאלה ממוספרים. מטרת התיבות היא הדברה ביולוגית, כלומר שימוש בתנשמות הניזונות מעכברי שדה, לשם הדברת העכברים הללו ללא שימוש ברעלים.
מקומות הקינון הן צוואר הבקבוק ברביית התנשמות. הבעיה היסודית היא שהן לא בונות לעצמן קינים בשדה אלא מקננות בעליות גג, במחסנים וכו' ולא בשטחים החקלאיים מעוטי המבנים, לכן הציבו בשטחים החקלאיים תיבות קינון על מנת לעודד את מספר התנשמות המקננות קרוב לשטחים החקלאיים, מתוך הנחה שכשתגיע השעה להאכיל את צאצאיהן, הן לא תעופנה רחוק מידי בכדי לחפש את מזונן.

המזיק העיקרי שנגדו הן נלחמות הוא נברן השדה, שיכול להתרבות ויכול להגיע עד 120 פרטים לדונם. מכרסמים למיניהם יכולים לבלות עד כ-35% מהיבול הפוטנציאלי של השדות.

נברן השדה - משך ההיריון 21 יום, עד 9 גורים בשגר אחד. נקבה יכולה להמליט עד 7 המלטות בשנה (60 גורים בשנה) בגיל חודש כבר מגיעים הגורים לבגרות מינית. המשמעות היא שקצב ריבוי נברן השדה יכול להיות עצום.

כדי להפטר מהנברנים הללו, נהגו במשך שנים רבות אנשי האגף להגנת הצומח במשרד החקלאות לפזר בשדות זרעים מורעלים בצבעים זהירים. הדברה באמצעות רעלים הביאה לשתי תופעות לוואי רעות:

- הזרעים נאכלו על ידי עופות שונים, ביניהם עורבים (עופות סקרניים ביותר) שהורעלו בעצמם. זו הסיבה כנראה, שאוכלוסיית הקאקים נעלמה מהארץ.
- חשוב מכך, רוב העכברים הם תת קרקעיים ויוצאים לפני השטח רק בלילה שאז הם מוגנים יחסית מדורסים, אבל ברגע שעכבר אוכל רעל הוא נהיה מסומם ומתהלך מעל פני הקרקע במשך היום, כך קרה שהעופות הדורסים אכלו את העכברים המורעלים והורעלו בעצמם לאחר אכילת מספר עכברים, שכן מדובר ברעלים לא מתפרקים. מיני דורסים רבים נעלמו מישראל למשך שנים ארוכות.

כתחלופה לבעיה עלה הרעיון להשתמש בתנשמות שפעילות בלילה וטורפות כל אחת כ-2,000 מכרסמים בשנה. תנשמת מטילה עד 3 פעמים בשנה, בדרך כלל בין 3 ל-7 ביצים בכל מחזור הטלה, אבל תועדו גם מקרים של 12 ביצים בהטלה בודדת. הביצים מוטלות בדירוג כשכל יומיים מוטלת ביצה אחת. התנשמת (הנקבה בלבד) מתחילה את הדגירה כבר לאחר הטלת הביצה הראשונה, כך שגם הגוזלים בוקעים בדירוג. בסופו של דבר שורד גוזל אחד עד שניים מכל מחזור הטלה, כאשר השורדים הם אלה שמנצחים במאבק על האוכל שמביאים ההורים - בדרך כלל אלה הבוקעים ראשונים. החזק הוא זה שמקבל את האוכל ולכן הוא זה ששורד, כך האם מבטיחה הישרדות צאצא אחד או שניים לפחות.

חפרפת - חולד?

טעות מקובלת וחוזרת היא בהבחנה בין חולד וחפרפת, שניהם יצורים תת קרקעיים, שניהם חיים במחילות מתחת לפני האדמה ושניהם עוורים.

חולד אוכל פקעות ושורשים ואילו חפרפת אוכלת חרקים וזוחלים בעיקר. אין בארץ חפרפרות רק חולדים. **תפוצת החפרפת** - אירופה (לא מגיע לטורקיה). תפוצת החולד - צפון מזרח אפריקה והלבנט (גם הוא לא מגיע לטורקיה)

נעמי שמר בשר "הטילו הקטן": "באנו בשורה אל הכרם רוח סערה ונשבר ענף שמה בין תילי חפרפת אלף רקפות כל אחד אסף". נכתב לפני החוק להגנת הרקפות, היא קוראת למכרסם חפרפת, זאת משום שמדובר בטעות שגורה בפי קוראיה.

התפתחות מתכנסת - שני בעלי חיים שחיים בתנאי סביבה זהים או דומים, יקבלו צורה דומה. חולד הוא מכרסם, קרוב לעכבר, יש לו שיניים ענקיות והוא אוכל פקעות, בצלים ועוד. חפרפת אוכלת חסרי חוליות שונים שכדי להגיע אליהם, היא חופרת מחילות. חולדים גרמו לנוקים קשים בשדות פרחי בר - (ליד יבנה, וליד הכור בדימונה)

נוטריה - לוטרה

נוטריה - מכרסם, אוכלת ירק ועשבים והיא לא מכאן. מוצאה בדרום אמריקה, מהצד המזרחי של הרי הרוקי בכיוון ארגנטינה, אזור מאוד קר. פרווה של יונקים במקרים רבים היא איננה תוצר גנטי בלבד ויש לה השפעה מהסביבה, תפקידה לבדד את חום הגוף וככל שיותר קר הפרווה היא יותר טובה. בדרום אמריקה היא הפכה להיות חייית פרווה מקובלת. משפחת עולים מארגנטינה הביאה אותה לעמק החולה בכוונה להקים מפעל לפרוות, הפרווה של הנוטריה לא הייתה טובה והן שוחררו. כיום היא מהווה מפגע מתרבה שמזיקה לשדות עת עושה בהם חורים רבים. נמצאת באגן הירדן, עמק החולה ובעכו.

לוטרה (מצוייה) - כלב נהר, לא מכרסם, אך טורפת שחיה בנהר וניזונה מדגים. מצויה בארץ בעמק הירדן, אגם החולה ועמק עכו ונמצאת בסכנת הכחדה. יש שתי שמורות טבע בישראל שבהן ניתן לראות בקלות הרבה בעלי חיים - עין גדי ושמורת החולה והאגמון.

עין גדי

טריסטרמיט - אחת מציפורי השיר הנפוצות בעין גדי, דומה לשחרור ושייכת למשפחת הזרזירים מסדרת ציפורי השיר. הנרי בייקר טריסטרם גילה אותה כשהגיע למנזר מר-סבא ב-1864 הייתה ציפור נפוצה כפי שמעיד המשפט הבא שכתב: "כל מבקרי מנזר מר סבא מכירים אותה היטב ומכנים אותה שחרור כתום כנפים" כשהוא גילה אותה היא הייתה חדשה למחקר ולכן נקראה על שמו. הוא כתב עליה: "היא מננית על קבוצה מיוחדת מאפריקה ללא נציגים באירופה ובאסיה...יש לה שריקה מיוחדת, היא אוכלת בעיקר פירות שונים. כשהיא עפה היא פורשת את קצות כנפיה האדומים." לזכר אכן נוצרות אדומות בכנפיים הבולטות בעת מעופו.

בעבר הייתה ציפור נדירה למדי ונראתה בעיקר בעין גדי ולאורך שטחי החקלאות בערבה הדרומית. החקלאות באזורים אלה נתנה לה שפע מזון והיא החלה להתרבות ולהתפשט, אזי התרחבה תפוצתה והיא הגיעה גם לערד (דגרה שם בתריסים) לדימונה, לעבדת, לחל קלט ועוד.

בעבר נקראה זרזיר ים המלח משום שבעונת החורף, עם החיזור, היא מתנהגת דומה מאוד לזרזיר. הן גורמות נזקים רבים לכרמים באזור עין גדי והערבה.

בולבול - במוצאו ציפור טרופי ולכן עין גדי היא אחת המקומות הטבעיים שלה. הבולבולים והטריסטרמיות אוכלים את זרעי הלנטנה וזו מכה, מפני שהם מפרישים את הזרעים שלהם במקומות שונים ואי אפשר להפטר מהצמח הזה שהוא רעיל ופולשני.

הבולבולים אוכלים גם מפירות הפיקוס בנגאלי שגדל בבית ספר שדה ובקיבוץ, הן אוכלות שם אבל מפרישות במקום אחר, כתוצאה מכך יש עשרות עצים כאלה באזור ומספרם גדל בקצב גדול מאוד.

שחור זנב - גם אותה זיהה טריסטרם כ"ציפור אפורה קטנה בעלת זנב שחור שפורשת אותו כאומרת: אני זנב" שחור הזנב היה ציפור נפוצה מאוד באזור עין גדי, כשהיא עפה היא פורשת את הזנב השחור שלה, מקנת בחורים ומחילות תחת סלעים.

צופית - (בעבר נקראה יונק הדבש) קוליברי וצופית הם שתי קבוצות ציפורים שמציגות אבולוציה מתכנסת (בעלי תכונות דומות אך לא מאותה משפחה - התנאים הסביבתיים גרמו להתנהגות זהה) שתיהן ניזונות מצוף פרחים, שתיהן קטנות ובעלות מקור ארוך ולשתיהן צבעים מתכתיים זוהרים. ההבדל ביניהם הוא שהרגליים של הצופית חזקות והיא

עומדת בזמן האכילה, לעומתה הקוליברי מרפרף בעת האכילה, רגליו קטנטנות ומנוונות והוא הציפור היחידה שעפה לאחור. גם תפוצתם העולמית שונה - הצופית חיה באפריקה ובישראל ואילו הקוליברי נמצאת ביבשת אמריקה בלבד.

הצופית באופן טבעי חיה מצמח אחד עיקרי - הרנוג השיטים, טפיל שחי על עצי השיטה. בראשית המאה ה-20 הצופית הייתה ציפור נדירה ביותר בארץ ישראל. יש אגדה על אהרוני שהינו ראשון הזואולוגים בארץ ישראל, שהיה גם הזואולוג של הסולטאן הטורקי, שניסה להשיג צופית עבור הסולטן, הוא ירד לעין גדי עם עוזרו חנקין, התחפש לפרח ותפש את הצופית. היום יש בישראל הרבה צופיות, הן התרבו כאן בזכות גינות הנוי. היום היא ציפור שכיחה, נפוצה ויפה, לפעמים היא דוגרת בתוך הבית.

נמרים

היה היו נמרים בארץ ישראל, שכן נושא שמירת החי בישראל בכלל והנמרים בפרט, אינו מצטיין. עד לפני מספר שנים היו בישראל כ-15 נמרי חברבורות שתועדו וצולמו בטבע בידי גיורא אילני בשנות ה-80. לנמר הישראלי יש חברבורות - לא כתם מלא רצוף, אלא כתם בצורת טבעת שמורכבת מכמה חוליות, רגליו קצרות ושריריות וגופו כבד ומסורבל.

אין לבלבל את נמר החברבורות עם הברדלס - הצייטה, שזה בעל רגליים גבוהות, ראש קטן ומבנה גוף דק המאפשר לו לרוץ במהירות רבה ויש לו כתמים שחורים מלאים.

בעבר כנראה היו ברדלסים בארץ, טריסטראם קיבל במאה ה-19 מידידיו 4 עורות של ברדלס מהגלעד. ב-1959 דיווח חיל שראה באזור נחל חיון חתול שרץ במקביל לו והשיג אותו, למרות שנסע במהירות של 90 קמ"ש. ב-1962 ניצודה צייטה עם גור בירדן.

חתול שלישי – הטיגריס, שפעמים רבות נקרא אף הוא בטעות בשם נמר, כלל לא שייך לכאן, טיגריס חי בנוף ביצות וגיונגלים ולכן דגם ההסוואה שלו הוא דגם קווי והוא נפוץ באסיה, הודו וסיביר.

הדרוזים בישראל

תמלול הרצאת נועם פורת

כחלק מהפרוייקט "מסע ירושלים"

העדה הדרוזית

יש כ-1.2 מיליון דרוזים בעולם: 600,000 בסוריה, 400,000 בלבנון, 120,000 בארץ ועוד כ-100,000 בארצות שונות.

הדרוזים אינם מוסלמים. הם מגדירים עצמם שונה ממקום למקום. בסוריה יגדירו עצמם כערבים מוסלמים, בלבנון כערבים לא מוסלמים, בארץ כערבים דרוזים. ברמת הגולן יגדירו עצמם כמוסלמים, אצלנו כדרוזים. הם לא מקיימים את חמשת היסודות של האסלאם.

כבר במאה ה-19 האסלאם שלח קבוצה של חכמים - עולמא, מהמרכז באל אזהר שיבדקו את הדרוזים בלבנון. הם חזרו וקבעו שהדרוזים הם מוסלמים, אומרים את השאדה וקוראים את הקוראן. אחר כך שלחו איש דת בשם אל זועבי וגם הוא חזר עם חוות דעת חיובית לגבי אסלאמיותם. לבסוף שלחו א גילאל א דין א סיוטי, פוסק גדול של האסלאם. הוא עלה להרי השוף וכשחזר קבע שהם מורתאד - כופרים בני כופרים, פסולי חיתון. (כנ"ל נקבע לגבי הבהאים שקיבלו אותה ללא ערעור בעוד שהדרוזים נלחמו בה).

אם נבדוק את יסודות האמונה המוסלמית אצל הדרוזים נראה ש:

- את השאדה הם אומרים רק בפרהסיה. מקבלים את החלק הראשון שלה, אבל כשהם לבדם הם אינם מזכירים את החלק המדבר על מוחמד כשליח האל.
- צדקה - נותנים, אבל לא לפי חוקי האסלאם
- לא מקיימים את מצוות החאג' - לא עולים למכה.
- צום הרמאדן - מקיימים רק למראית עין. לא אוכלים בחוץ, אבל כן אוכלים בתוך הבית.
- תפילה - דרוזי מתפלל רק פעמיים בשבוע (בימי שני וחמישי) וגם את זה עושים רק העוקאל - הדתיים. רוב הדרוזים לא מתפללים בכלל.

מכאן ברור שהם אינם מוסלמים. הם לא מקיימים כראוי את אחד מחמשת עמודי האסלאם. למרות זאת יש קשרים תיאולוגיים רבים עם האסלאם וזה מה שמבלבל, בנוסף להיותם דוברי ערבית.

ההיסטוריה של הדרוזים

הדת הדרוזית נולדה במאה ה-11. ב-986 נולד בקהיר ילד, ש-10 שנים אחר כך, לקראת סוף המילניום, ימונה בגיל צעיר מאד לחליף פאטימי בקהיר - אל חאכם באמר אללה. שלטונו מתואר כשלטון של אדם לא יציב, שעושה דברים לא הגיוניים, היה סגפן שמידי פעם היה נעלם למדבר לכמה שבועות, מוריד הנחיות לא סבירות, קבע גזירות על העולם הסוני, למשל איסור על העלייה למכה, איסור להסתובב בשעות מסוימות בלילה, ועוד גזירות תזזיות מוזרות.

הוא נחשב כחליף שגור גזירות חמורות על המיעוטים, החזיר חלק מגזירות עומר על היהודים: לבוש מיוחד - צהוב ליהודים (עם שרשרת עם דמות עגל), כחול לנוצרים (עם שרשרת עם גוש עץ) כמו כן מייחסים לו גם מסע עונשין לארץ ישראל, שבו הוא הורס כנסיות ובמיוחד את כנסיית הקבר שנהרסה בפקודתו ב-1009. בסביבות 1015 מגיע איש דת סוני ממוצא פרסי בשם חמזה אבן עלי, שמפיץ את הרעיון שההתנהגות המוזרה של אל חאכם היא בגלל שהוא אלוהי. חמזה מטיף שהאל התגלה בתוך אל חאכם הינו אלוהות בצורת אל נאסות, כלומר אלוהים בצורה של בן אדם. אל חאכם כמובן מאמץ את הרעיון הזה, וחמזה שולח שליחים לכל מרחבי העולם הפטימי להפיץ את הרעיון הזה.

תאספת ח'ולות: על פי המסורת הדרוזית כבר מעליית אל חאכם לשלטון הוא שולח שליחים להפיץ את דבר אלוהותו ברחבי העולם הפאטימי, עדיין בסתר, שלא להרגיז את המנהיגות הדתית הפאטימית. שליחים אלה - "מבשרי הבשורה" כפי שהם ידועים לדרוזים, חוזרים ב-1017 לקהיר, ואז מוכרזת רשמית אלוהותו של אל חאכם ויוצאת לאור הדת החדשה. את זה עושה חמזה אבן עלי שממונה על ידי אל חאכם לאימאם.

השם "דרוזים" נדבק מדמותו שהסתובבה באימפריה הפאטימית בשליחות חמזה, איש משווק מעולה בשם שתקין איסמעיל א דרוזי. הוא כל כך הצליח בשליחותו עד שהמאמינים החלו לקרוא לעצמם הדרוזים. **אל דרוזי** מתחיל בהדרגה להוסיף רעיונות חדשים משלו שלא היו מקובלים על חמזה. מתפתח עימות בין תומכי שני הצדדים. בעימות הזה אל חאכם בוחר את הצד של חמזה והורג ב-1016 את אל דרוזי. זה לא מונע מהסביבה להדביק למאמינים כנינוי גנאי את השם "דרוזים".

אל דרוזי הופך להיות דמות שלילית בקרב הדרוזים, והוא מקולל כמי שבגד בתורה הנכונה של חמזה. הדרוזים לא אוהבים את השם שהודבק להם. הם קוראים לעצמם מוואחידון - אלה המייחדים את האל, או בנו מערוף - בני הידע, אלה שיש להם את הידע על האלוהים.

בשנים 1017 - 1021 אל כסף - "התקופה המכושפת" בהיסטוריה הדרוזית, תקופה מאד חשובה להם. זו התקופה שבה המאמינים הדרוזים חיים ורואים בפועל את האלוהים עלי אדמות - אל חאכם. זה יהיה קריטי באמונתם, כי בניגוד לדתות האחרות שמאמיניהן לא יודעים איך האל נראה, הדרוזים כן יודעים! הם ראו אותו והוא נראה בדיוק כפי שנראה אל חאכם!

ב-1021 אל חאכם נעלם במהלך אחד ממסעות ההתבודדות שלו במדבר. על פי הדרוזים הוא חזר לשמים. המחקר סובר שכנראה נרצח על ידי אחותו שחששה מאיבוד השושלת בשל התנהגותו המוזרה. לאחר היעלמותו בנו אכן המשיך את השושלת אחריו.

אל חאכס אינו האימאם הנעלם! אין לו קשר לאמונה השיעית של האימאם הנעלם. הוא האל בכבודו ובעצמו ובאחרית הימים יחזור.

זמן קצר אחר כך גם חמוה בן עלי נעלם, והדרוזים, שלא מקבלים את הבן החליף א-טאהר כדמות חשובה, הופכים להיות נרדפים. א-טאהר מתחיל לרדוף אותם ולמזלם צומח להם מנהיג חדש שמוביל אותם בבריחה הגדולה שלהם ללבנון - בהאא א דין. זהו משה הדרוזי, ששהה במהלך בריחתו תקופה מסוימת בהר הארי מעל בית גיאן, שם נמצא היום מקאם בהאא-א-דין. משם המשיך ללבנון ונקבר על פי המסורת בדמשק.

הוא איש חשוב מאד במסורת הדרוזית, הוא זה שמארגן הדת הדרוזית במקומה החדש - ליד הר הלבנון (משם תתפשט לכל לבנון, לארץ ישראל ולסוריה) - כך שתוכל להמשיך ולהתקיים מאז ועד היום.

התקופה הראשונה שלו, מ-1021 ועד 1043 נקראת תקופת המחנה (תקופת המבחן) שבה הוא מזמין את כל מי שרוצה להצטרף לדת החדשה. ב-1043 הוא נועל את השערים למצטרפים חדשים במהלך שנקרא "אוזליקאת אל אבוואב" - נעילת השערים. מ-1043 לא ניתן יותר להצטרף לדת הדרוזית.

אי אפשר להצטרף לעדה הדרוזית כי לפי אמונתם יש אמנם בכל רגע נתון כמות מסוימת של נשמות דרוזיות שפנויות, אבל הן שמורות לתינוקות דרוזים שיוולדו. אי אפשר ל"דרוז" בן או בת זוג. העדה סגורה למצטרפים חדשים. גם אסור להתחתן עם בן/בת זוג שלא מהעדה הדרוזית. אם עשית זאת, אתה נמחק מהעדה ומאבד מיד את כל זכויותיך, וילדיך אינם נחשבים יותר דרוזים. אתה כן יכול לחזור בכך מנישואים כאלה, אבל זה אומר שאתה חייב לנתק את כל הקשרים עם אותו לשעבר ועם הצאצאים שנולדו לך ממנה.

יסודות האמונה הדרוזית

הוספת ח'אן'ית : ארבעת המבשרים - על פי המסורת הדרוזית מיד עם עליית אל חאכס לשלטון ב-997 הוא שלח 3 שליחים שתפקידם להפיץ בעולם הפאטימי, עדיין בחשאי, את האמונה הנכונה באלוהותו של אל חאכס. כל אחד מה-3 מנהיג את קהילת המאמינים למשך 7 שנים, ובתום 21 שנים, ב-1017 הם חוזרים לקהיר שם הם פוגשים את המבשר ה-4 חמוה בן עלי, שמונה על ידי אל חאכס כאימאם של הדת החדשה. 3 מבשרי הבשורה הראשונים היו: אבו אל ח'יר (1003-997), אבו עבדאללה (1010-1003) ואבו אברהים (1017-1010). יחד עם חמוה אבן עלי הם נחשבים ל"ארבעת המבשרים". הארבעה, יחד עם בהאא א דין - הם חמשת הדמויות החשובות בדת הדרוזית.

האמונה הדרוזית גורסת שמהאלוהות היחידה והבלתי ניתנת להבנה הואצלו 5 האצלות (אל חדוד) שכל אחת נבעה מקודמתה:

- **השכל הכולל** ("אל עאקל אל כולל" שנאצלה במישרין על ידי האלוהות ולכן היא הראשונה בחשיבותה מבין החמש).
- **הנפש הכוללת** ("אל נפש אל כוליה" שנאצלה מהשכל).
- **המילה** ("אל קלימה" שנאצלה מהשכל).
- **החכמה המעודנת** (זמן? המתחלקת ל"מקדימה" (אל סאבק) ולמאוחרת/הבאה בעקבות

אל תאלי ("יכף ימינית" ו"יכף שמאלית") שממנה נוצר העולם המוחשי.

אלו התגלמו ברבות הימים בדמויותיהם של 5 המבשרים: השכל בדמותו של חמוה בן עלי, הנפש בדמותו של אבו אברהים, המילה בדמותו של אבו עבדאללה, המקדים בדמותו של נבי סבלאן (אבו ח'יר) והמאחר בדמותו של בהאא א דין.

הדרוזים מאמינים גם שבכל אחד ממבשרי הבשורה התגלגלה נשמתו של אחד מהנביאים הגדולים הקדומים. כך חמוה בן עלי הוא גלגולו של נבי שועיב-יתרו, אבו אברהים הוא גלגולו של אל חאדר-אליהו הנביא, אבו עבדאללה הוא גלגולו של נבי יעפורי (אחד ממלווי של מוחמד), אבו אל ח'יר הוא גלגולו של הנביא זבולון (נבי סבלאן), ובהאא א דין הוא גלגולו של אפלטון.

כל אחד מהמבשרים חבש מצנפת בצבע שונה שהפך לצבעו של המבשר, אחד מ-5 הצבעים המרכיבים את הדגל הדרוזי: חמוה אבן עלי - ירוק, אבו עבדאללה - צהוב, אבו אברהים - אדום, אבו אל ח'יר (נבי סבלאן) - כחול, בהאא-א-דין - לבן.

הדרוזים מקבלים את כל הנביאים המוזכרים ביהדות, בנצרות ובאסלאם. חוץ מאלו יש להם עוד כמה פילוסופים יווניים, למשל בוקאט (הפיקורט) וסוקראט (סוקרטס) שהתקבלו כנביאים של ממש.

חמשת הנביאים החשובים ביותר אצל הדרוזים הם יתרו (נבי שועיב, ירוק), אליהו הנביא (אל חאדר, אדום), נבי יעפורי, נבי זבולון ואפלטון.

דמויות נערצות נוספות: איוב - סמל לאמונה, להבלגה ולנשיאת כאבים (יש אריתם על שמו ליד טבחח), כל בני יעקב (יהודה - נבי ידה, בנימין - נבי ימין, זבולון - נבי זבלאן, יוסף - גוב יוסף), זכריה, חבקוק

הדרוזים מאמינים בתורה האסמעאליית של 7 ההאצלות/נביאים - תורה המתייחסת ל-7 נביאים שכל אחד מהם, בתקופתו, הביא לעולם אמת חלקית, כי העולם עוד לא היה בשל לקבל את הבשורה האמתית. אלו היו: אדם, נח, אברהם, משה, ישוע, מוחמד, ומוחמד בן אסמעאיל הילד שנעלם (מיסד האיסמעאליית). הבא בתור אחריהם היה אל חאכס - אלוהות ולא נביא! לכל אחד מהנביאים הללו התלוותה דמות נוספת - הנאטק - הדובר, שגילמה את השכל האלוהי (למשל מי שלווה את משה היה יתרו - נבי שועיב, מי שלווה את מוחמד היה עלי, מי שלווה את אל חאכס היה חמוה בן עלי, וכיו"ב).

האיסמעאילים אימצו את התפישה הניאו-פלטונית בגירסה משלהם המאמינה בשבע האצלות של הבריאה, בשבע תקופות היסטוריות (דור ג'ר), לאו דווקא שוות באורכן, כשבכל תקופה האל התגלגל בגוף אנושי והתגלה לבני האדם בדמותו של בן-תמותה. לכל גלגול כזה היה נאטק, כלומר דובר, שפירש את דבר האל לבני האדם.

הגלגול הראשון היה של אדם הראשון והנאטק שלו היה שת. השני הוא נוח ושת. השלישי הוא איברהים והנאטק שלו הוא איסמעאיל-ישמעאל. הרביעי משה והנאטק הוא יתרו. החמישי הוא ישוע והנאטק שלו יוחנן המטביל. הנביא מוחמד היה הגלגול השישי והנאטק שלו היה עלי. מוחמד בן אסמעאיל הוא הגלגול השביעי והאחרון ואביו איסמעאיל הוא הנאטק שלו.

הדת הדרוזית היא לא דת שיש בה מרכיבים פרקטיים מאוד כמו למשל ביהדות. ביהדות על כל דבר ודבר יש מצווה והלכה מחייבת. הדת הדרוזית מבחינה זו היא דת יותר פילוסופית, קשורה לאמונה העמוקה, קשורה יותר לטיפוח של אמונת האדם, ופחות מקפידה על עניינים כאלה ואחרים.

האדם המאמין הדרוזי שואף להגיע למקום מאוד נקי מבחינת נשמתו, מבחינת אמונתו, לזכך מעליו את כל הדברים שהם בגדר סוגים, לכלוכים, וליצור נפש שהיא מאוד נקייה שתתעלה ותתקרב עד כמה שניתן לאידיאה המופשטת שהיא אלה, שהיא אידאה מופשטת שבני האדם מאוד מתקשים לתפוש, שכן הוא הרבה מעבר למוחו של האדם. רק בדרך של העמקה מאוד גדולה ולימוד מאוד עמוק, בעיקרו פילוסופי, יכול אדם במידה מסוימת להתקרב לאידאה האלוהית.

יסודות האמונה הדרוזית

- **ייחודו של האל והופעתו האחרונה עלי אדמות בדמות אל חאכס** - הדרוזים הם ה- "אל מוואחידון" - המייחדים את האלוהות, דת מונותאיסטית שקדמה לדתות המונותאיסטיות המוכרות בהכירה באחדות ויחידות האל בורא העולם. בנוסף, ובאופן ייחודי להם, הם מאמינים בהופעתו האחרונה של האל עלי אדמות בדמותו של אל חאכס, השליט הפאטימי בשנים 997 - 1021. כל הדתות המונותאיסטיות מאמינות באל אחד ובייחוד שלו מכל היתר, אבל הדרוזים מייחדים את אל חאכס כהופעתו האנושית האחרונה של האל הזה.

- **גלגול הנשמות** - הדרוזים מאמינים שנשמות המתים הדרוזים מתגלגלות לתינוקות דרוזים חדשים. האמונה הזו היא חלק מאד חשוב בדת הדרוזית, והיא מביאה לליכוד גדול של העדה שמאמינה בהתגלגלות הנשמות ממשפחה למשפחה. כך נוצרה במהלך אלף שנה עדה ייחודית שהיא בעצם משפחה אחת גדולה. יש להם הרבה סיפורים על ילדים שחיים היום וזוכרים לפרטי פרטים את הגלגול הקדום שלהם. עשו על זה סרטים בנשינאל גיאוגרפיק, למשל סרט על ילד בלבנון שמתאר את החיים הקודמים שלהם. הפגישו אותו עם אשתו בגלגול הקודם, וזו נדהמה מכמות המידע שהיה לילד הזה על חייה עם בעלה הקודם.
 - **דטרמיניזם** - הכל נקבע מראש וממילא אין מה לעשות. זה בתוספת האמונה בגלגול נשמות מביא לכך שאין להם פחד. לכן היו תמיד לוחמים מעולים.
 - **תקיה** - הסתרת הדת שלך בזמן סכנה (עקרון המקובל אצל השיעים וגם ביהדות) אימוץ, בליט ברירה של מנהגי הדת בתוכה אתה יושב. כך, למשל, אומץ אצלם חג הקורבן.
- בתקופתו של באה א דין הדרוזים בורחים ממצרים לאזור במורדות המערביים של הלבנון שם הם מתחילים לקבץ את כתבי הקודש שלהם (אל באידה ליד חצביא היא מאז מרכז הלימוד הדרוזי החשוב ביותר). הם מאמינים שאלה הם כתבים שנכתבו על ידי אל חאכס וחמוזה בן עלי. הספר המרכז את האיגרות שכתבו אל חאכס וחמוזה נקרא "אגרות החוכמה" (רסאיל-אל-חכמה) המהווים 111 איגרות של דברי חוכמה שאוגדו ל-6 ספרים קדושים.**
- בספר הזה יכול לקרוא רק מי שהוא עקיל - אדם דתי, חכם (עקלי - לנקבה, עוקאל - ברבים). העוקאל מונים כ-20% מהאוכלוסייה הדרוזית. כל היתר הם ג'אהיל (ביחיד) או ג'והאל (ברבים) - הבורים, אלה שלא יודעים. רק במאה ה-15 סוגרים את ההלכה הדרוזית והספרות שלה. ספרות זו כתובה בכתב יד, ואין עותקי דפוס שלה. למי שאינו דרוזי אסור לקרוא את הספר הזה. במאה ה-19, בזמן מלחמות הדרוזים בצרפתים בלבנון, נפל ספר כזה לידי הצרפתים, שמסרו אותו למומחה צרפתי לפענוח, אבל הוא לא ממש הצליח להבין את הספר. עד היום לא ממש מבינים מה כתוב שם, ועד היום הדת הדרוזית היא מעין סוד ליודעי דבר דרוזיים בלבד. הספר כתוב במעין שפה ייחודית עם קודים. לא ממש ניתן להבין את הרעיונות שם ללא עזרה של יודעי דבר דרוזיים, שעד היום לא הוצעה. חלק מהפסוקים (שכתובים בערבית) צבועים בצבעים מסוימים על פי קוד בלתי ידוע שקובע לכל מילה את משמעותה.
- כשבנימין מטודלה מבקר במאה ה-12 (1167) בארץ ומגיע לחרמון הוא כותב על הדרוזים: "אומה הנקראת דירזיאן, אין להם שום דת ויושבים בהרים הגדולים ובנקיקי הסלעים עד החרמון מהלך שלושה ימים. ואומרים שהנפש בעת יציאתה מהגוף של אדם טוב תיכנס בגוף של ילד שנולד באותה שעה שתצא הנפש בתוכו" הוא מספר על אמונת הדרוזים בגלגול נשמות, על יחסם החיובי ליהודים, ועל עוז רוחם ויכולתם הצבאית הגבוהה.
- הדרוזים חיילים מצוינים ונאמנים למשטר. ב-1957 הם ביקשו להחיל עליהם את חובת הגיוס הכללי. היום הם משולבים בכל יחידות הצבא. הם שילמו מחיר כבד במערכות ישראל, הרבה מעבר לפרופורציה שלהם באוכלוסייה. המקצוע הצבאי, ובשירות הבטחון בכלל, מאד מבוקש אצלם.
- יש בדת הדרוזית 7 מצוות – שבעת התעאלים:
1. שמירת הלשון - סאדק אל לישתאן, לאמור אמת תמיד. ויותר מזה, להיות מוסרי, לא לרכל, לא לקלל, וגם לעשות צדק, כל עשרת הדיברות.
 2. שמירה על האחים (לאמונה) - חאפתי אל אחוואן כלומר סולידריות עם העדה. זה נמצא בלב כל דרוזי. אתה מחויב לשמור על אחיך ולהגן עליהם בכל מחיר. הם מתארים את העדה הדרוזית כטס נחושת שכשצד אחד מקבל מכה קטנה זה מיד מורגש בצד השני. חווינו את זה במלחמת שלום הגליל כשחיילים דרוזיים שלנו ערקו לדרוזים בלבנון ותגברו אותם במאבקם נגד המוסלמים שם. זה"ל נאלץ להשלים עם זה.
 3. לנטוש את עבודת הנעלם - להתרחק מעבודת אלילים, אבנים ופסלים ולזכור שהאל אינו נעלם, ראינו אותו באל חאכס.
 4. להתנער מן השטן וממעשי רשע - להיות טוב, לעשות חסד וצדק
 5. לייחד את האל - האדון אל חאכס בכל זמן, הוא אל יחיד וההתגלגלות האחרונה של האלוהים.
 6. לקבל את רצון ומעשי האל בכל מצב, יהיה מה שיהיה אף שכוונת האל נסתרת מאתנו.
 7. להשלים ברצון עם גזרותיו הנסתרות והגלויות של האל. ההבדל (המינורי) מהסעיף הקודם - האל גוזר מראש את גורלו של האדם ויש להשלים עם זה.
- ח'ולסת ח'ול'ת** : שבע מצוות אלו באות במקום מצוות האסלאם השיעי שממנו התפלגו הדרוזים:
- במקום התפילה צריך לשמור על הלשון - לדבר אמת
 - במקום הצדקה צריך לשמור אחד על השני – אחוות אחים.
 - במקום הצום צריך לזנוח את עבודת האלילים
 - במקום העלייה לרגל למכה צריך לזנוח את השטן ולהתרחק מהכופרים.
 - במקום העדות "השהאדה" צריך לייחד את האל כל הזמן.
 - במקום מלחמת קודש "ג'יהאד" צריך להסכים עם רצון האל.
 - במקום נאמנות לעלי ולצאצאיו צריך להיכנע לרצון האל ולהשלים עם צויו.
- הכפר הדרוזי וחיי היומיום**
- בכפר דרוזי אין מסגד אלא חילוה - בית תפילה לא מהודר. זה מבנה מלבני פשוט בדרך כלל, שמחולק לחלק הנשים (הגדול בשטחו) ולחלק הגברים (הקטן יותר). שני השטחים מופרדים בפרגוד. בשלב הראשון של ההתכנסות (ימי שני וחמישי) כל העוקאל יבואו לתפילה, ובשלב השני יישארו רק מספר מצומצם של עוקאל, חכמים ומורמים מעם, שרק הם דנים בענייני הציבור.
- תקופת הכפרה לעוקאל** אורכת מספר שנים. בתחילה המצטרפים ישבו בצד ולא ישותפו בכל העניינים. זו תקופת מבחן ארוכה. לכן בכפר נראה אנשים עם ביגוד שונה בהתאם לשלב בו הם מצויים במסלול ההצטרפות. יש בעלי כובע רגיל, יש בעלי כובע עם מטפחת לבנה שמכסה את הכובע, יש כובע גדול, כובע עם אדום למעלה, ולבסוף הכובע הגבוה, כמו שהיה לשיח אמין טאריף, הכובע המסמל את הדרגה הגבוהה ביותר

בהירארכיה הדתית הדרוזית. כיום יש רק 3 דרוזים שזכאים לחבש כובע כזה: שניים בלבנון ואחד בסוריה. בארץ אין היום חובש כובע כזה, האחרון היה שייח אמין טריף שנפטר לפני מספר שנים. היום מחליף את שייח אמין טאריף בהנהגת הדרוזים בארץ נכדו מוואפק טאריף (הבן של אחותו). בגלל החוק הנוקשה שלהם לגבי התערבות בעדות אחרות זו העדה הכי פחות מתערבת מבין עדות ישראל. מאז קום המדינה יש רק כ-60-150 מקרים של אנשים שעזבו את הקהילה הדרוזית. זה מספר נמוך מאד! חצי עזבו ליהדות וחצי עזבו לאסלאם. כזכור, מי שעוזב נמחק מהעדה, ואין לו דרך חזרה.

מצוות לכלל הדרוזים: איסור אלכוהול, אסורה אכילת חזיר, אסור לבוא במגע עם כלב, אסור ללעוס מלוחיה, איסור ריבוי נשים.

מעמד האשה בחברה הדרוזית

יש כבוד לאשה אצל הדרוזים. נשים יכולות להיות הן גיוהאל והן עוקאל, ויש כאמור, איסור על ריבוי נשים. הגירושים קלים - מספיק לאמור 3 פעמים "את מגורשת", אבל גם האישה יכולה בקלות יחסית להתגרש. אחוז הגירושין אצל הדרוזים הוא הכי נמוך מכל העדות בארץ. זה בגלל שאם התגרשתם אסור לכם להיפגש יותר לעולם, ובכל מקרה של חשש למפגש כזה הגבר חייב להישאר בבית, כולל בחתונות חברים וילדים משותפים! לכן הגברים מהססים להתגרש.

לאישה קל יחסית להפוך לעקלית. היא לובשת את הנקאב שהינו צעיף לבן ארוך לכיסוי ראש ואת השמלה המיוחדת שלה.

אישה חייבת לשמור על לבושה המסורתית גם כשהיא עוזבת את הכפר. לגברים מותר להחליף ללבוש מודרני כשהם יוצאים מהכפר.

יש לדרוזים מערכת בתי דין מיוחדת משלהם. בשנים האחרונות היו להם מספר החלטות שנויות במחלוקת בשל השמרנות הגדולה שבוטאה בהם. כך קרה שכשדרוזית רצתה להשתתף בתחרות מלכת יופי הזקנים שלחו שליחם לאביה בהוראה להגיע אותה. למרות הרעש שהעניין עורר היא קיבלה לבסוף את מרותם ופרשה מהתחרות. מקרה שני - דוד שרצח מישהי שרצתה להיות דוגמנית.

מצאו בכתובים שלהם פסקי דין שמהם ניתן ללמוד על יחסם לבני העדות האחרות. חומרת העונש נקבעה על פי הסולם ישיעים-סונים-נוצרים-יהודים, מהעונש הכבד ביותר לקל ביותר. זה משקף את האהדה הכללית שלהם לעדות מיעוטיות שנרדפו יחד איתם במהלך הדורות.

המקום הקדוש ביותר לדרוזים בארץ הוא נבי שועיב, הוא יתרו שמופיע בקוראן. הוא מין חניף - דמות פרה-מוחמד שהסתובבה ודרשה מהאנשים להפסיק לעבוד אבנים ולייחד את עבודת האל. הקבר נמצא ליד קרני חיטין. ב-25 באפריל חוגגים את חגו במשך 4 ימים תמימים. בתוך המבנה הגדול שלידו יש מעיין, נמצא קברו של שועיב, ויש שם אבן שבתוכה טביעת רגלו בשעה שמחץ נחש שם. יש להם לוח שנה היגרי אבל החגים שלהם נקבעים לפי הלוח הגריגוריאני.

אתרים קדושים לדרוזים בארץ:

נבי שועיב - עלייה לרגל ב-25 לאפריל שהינו החג החשוב ביותר, חופש רשמי של המדינה. כל המרחב הזה של מזרח הגליל מציין עבורם את מדיין המקראית: כפר נמאד (קבר ציפורה בת יתרו ואשת משה), וציפורי שמוזוהה אצלם כקשורה לאותה ציפורה.

נבי סבלאן - 10 בספטמבר חגו של סבלאן הוא אבו-אל-חיר המבשר הראשון של הדת הדרוזית.

נבי אל חאדר - אליהו הנביא. קברו נמצא במספר מקומות: מערת אליהו בחיפה, כפר יאסיף, בניאס, מתלול צורים

נבי יעפורי - ממלווי של מוחמד, ליד ברכת רם

נבי חזורי - ליד עין קיניה, ליד קלעת נמרוד

מקאם בהא א-דין - בית ג'אן

נבי הודא, נבי בנימין - כל בני יעקב הם קדושים דרוזים.

המרכז הדתי החשוב ביותר של הדרוזים היא אולפנת (חילוות) אל ביאדה ליד חצביה. גם דרוזים ישראלים הולכים ללמוד שם.

כפרי הדרוזים:

הכרמל - דלית אל כרמל ועוספיה, עיר הכרמל. עד המאה ה-19 היו שם 16 כפרים שחרבו על ידי מוחמד עלי (חרבו במאה ה-18). מכאן העוינות הרבה בין הדרוזים למוסלמים.

גליל תחתון - שפרעם, מעיאר, רמה (חלקי), סאג'ור, עין אל אסד

גליל עליון - חורפיש, בית ג'ין, פקיעין, גית, יאנוח, כסרא, כפר סמיע

מערב הגליל - ירכא, ג'וליס, כפר יסיף, אבו סנאן

הגולן - מגדל שמש, מסעדה, עין קניה, בוקעתה

תמיד חיפשו מקומות גבוהים כמקלט בפני רדיפות כמו הרי השוף, הרי הלבנון, הגולן, גליל עליון וכו'.

ביבליוגרפיה

אביבי, שמעון, הדרוזים בישראל ומקומותיהם הקדושים, אריאל 142, 2000

המסלמים והדרוזים בישראל, בית הספר לתיירות, 1970

גרנות יגאל, הדרוזים, משרד החינוך והתרבות, 1982.

דנה נסים, הדרוזים: עדה ומסורת, משרד הדתות - המחלקה לענייני דרוזים, 1974.

מעדי כמאל, "האישה הדרוזית", הדרוזים, נסים דנה (עורך), אוניברסיטת בר-אילן, 1998, 112-113, 115.

פאלח סלמאן, הדרוזים במזרח התיכון, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2000.

1978.

קטעי הרצאות של ד"ר שמעון גת וניר קינן.